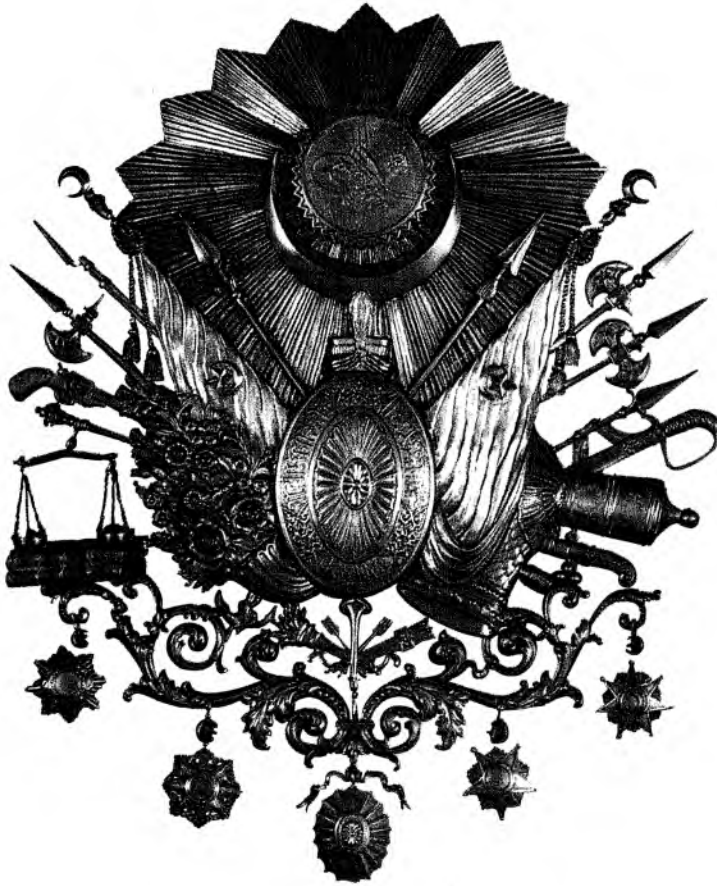

OSMANLI DEVLETİ'NİN
4700
700. KURULUŞ YILDÖNÜMÜ

Osmanlı

"Osmanlı" dan Teşekkür...

Türkiye Cumhuriyeti

Kültür Bakanı

Sayın

İstemihan Talay'a

sonsuz şükranlarımızı sunuyoruz.

O'nun desteği

olmasaydı

bu eser gerçekleşmezdi...

Bu eserin gerçekleşmesine

katkılarından dolayı

Devlet Bakanı

ve

Başbakanlık 700. Yıl Kutlama Komitesi

Başkanı

Sayın Fikret Ünlü'ye,

Kombassan Holding'e

Sayın Recep Tayyip Erdoğan'a,

teşekkürlerimizi sunuyoruz.

editör

G Ü L E R E R E N

bilim editörleri

DOÇ. DR. KEMAL ÇİÇEK / CEM OĞUZ

1. ve 2. ciltler

SİYASET

3. cilt

İKTİSAT

4. ve 5. ciltler

TOPLUM

6. cilt

TEŞKİLAT

7. cilt

DÜŞÜNCE

8. cilt

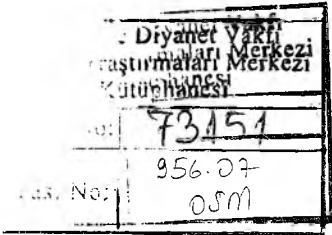
BİLİM

9. 10 ve 11. ciltler

KÜLTÜR VE SANAT

12. cilt

HANEDAN

TEKNİK KOORDİNATÖR
MURAT OCAK

GÖRSEL YÖNETMENLER
HATİCE KOT / ERSİN BALCI / SALİH KOCA

GÖRSEL YÖNETMEN YARDIMCILARI
SEVGİ ÖZÇELİK / LEVENT ELPEN / AYŞE BALCI

DİZGİ GRUBU
ALİ TAŞTEPE / Ö. FARUK TAŞTEPE / ADEM TEMİZKÖK
ALİ ŞİMŞİR / EMRE TAŞTEPE / GÖKHAN ÖZEN
FAHRİ UZUN / AHMET MAYALI

RESİM TARAMA
HAMDİ ALKAN

TASHİH GRUBU
OYA AKBAŞ OCAK / ELNUR AĞAOĞLU / KAZIM BİLGE
AHMET KARAÇAVUŞ / HALİT ÜNSAL / SEVİL DÜNDAR
AYLA YILDIZ / MEHMET LÂLE / EMİNE ÖZDEMİR
SERAP DÜNDAR / HÜMEYRA ŞAK / ÖZLEM ATA

GRAFİK TASARIM
YAZİEVİ İLETİŞİM HİZMETLERİ

DİZGİ
GÖKÇEN TEKNİK

BASKI
SEMİH OFSET

CİLT
BALKAN CİLTEVİ

YAYIN KODU
ISBN 975-6782-03-X (TAKIM)
975-6782-04-8 (CİLT)

YAYIN YERİ VE TARİHİ
ANKARA 1999

Yan Kağıt Ebrûsu: Mustafa Düzgünman

Osmanlı

YAYIN KURULU BAŞKANI
PROF. DR. HALİL İNALCIK
CHICAGO ÜNİVERSİTESİ / BİLKENT ÜNİVERSİTESİ

YAYIN KURULU
PROF. DR. NEJAT GÖYÜNÇ
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU
TÜRK TARİH KURUMU (TTK) BAŞKANI

PROF. DR. EKMELEDDİN İHŞANOĞLU
ULUSLARARASI İSLAM KÜLTÜR SANAT VE TARİH ARAŞTIRMALARI MERKEZİ (IRCICA) BAŞKANI

PROF. DR. ERCÜMENT KURAN
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. MUBAHAT S. KÜTÜKOĞLU
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. JACOB M. LANDAU
HEBREW ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. AHMET YAŞAR OCAK
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. İLBER ORTAYLI
ANKARA ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. STANFORD SHAW
CALIFORNIA ÜNİVERSİTESİ / BİLKENT ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. BAHAEDDİN YEDİYILDIZ
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ

MÜŞAVİRLER

Dr. Fatma ACUN / Yrd. Doç. Dr. Ramazan ACUN / Prof. Dr. Hakkı ACUN / Prof. Dr. Namık AÇIKGÖZ / Prof. Dr. Fikret ADANIR / Asst. Prof. Dr. Gabor AGOSTON / Prof. Dr. İsmail AKA / Doç. Dr. Ali AKYILDIZ / Prof. Dr. Hüseyin ALGÜL / Prof. Dr. Rüçhan ARIK / Prof. Dr. Oluş ARIK / Doç. Dr. Mehmet ARSLAN / Prof. Dr. Oktay ASLANAPA / Prof. Dr. Mahir AYDIN / Prof. Dr. M. Akif AYDIN / Dr. Salim AYDÜZ / Beşir AYVAZOĞLU / Yrd. Doç. Dr. Ali BARAN / Prof. Dr. Örcün BARIŞTA / Prof. Dr. Tuncer BAYKARA / Prof. Dr. Mikail BAYRAM / Doç. Dr. Nazan BEKİROĞLU / Doç. Dr. Süleyman BEYOĞLU / Prof. Dr. Abdülkuddüs BİNGÖL / Doç. Dr. Ali BİRİNCİ / Prof. Dr. S. Hayri BOLAY / Prof. Dr. İdris BOSTAN / Prof. Dr. Benjamin BRAUDE / Prof. Dr. Palmira BRUMMET / Doç. Dr. Tufan BUZPINAR / Doç. Dr. Turgut CANSEVER / Prof. Dr. Gönül CANTAY / Prof. Dr. Nusret ÇAM / Doç. Dr. Hüseyin ÇELİK / Prof. Dr. Murat ÇİZAKÇA / Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU / Prof. Dr. Gezá DAVID / Doç. Dr. Ahmet DAVUTOĞLU / Doç. Dr. Remzi DEMİR / Prof. Dr. Bekir DENİZ / Prof. Dr. Uğur DERMAN / Doç. Dr. Çiçek DERMAN / D. Mehmet DOĞAN / Prof. Dr. Emre DÖLEN / Prof. Dr. Yavuz ERCAN / Doç. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN / Prof. Dr. Burhan ERDEM / Prof. Dr. Özer ERGENÇ / Doç. Dr. Süleyman ERGÜNER / Dr. Zeynep Tarım ERTUĞ / Prof. Dr. İsmail ERÜNSAL / Prof. Dr. Selçuk ESENBEL / Prof. Dr. Semavi EYİCE / Dr. Pal FADOR / Prof. Dr. Harid FEDAI / Dr. Kate FLEET / Prof. Dr. Cornell FLEISCHER / Mehmet GENÇ / Dr. Kıymet GİRAY / Prof. Dr. Victor Grigorievic GUZEV / Prof. Dr. Umay Türkeş GÜNAY / Prof. Dr. Feza GÜNERGUN / Prof. Dr. Cengiz HAKOV / Prof. Dr. Yusuf HAMZAOĞLU / Assoc. Prof. Dr. Jane HATHAWAY / Dr. Tofıgh HEIDERZADE / Prof. Dr. Mücteba İLGÜREL / Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ / Prof. Dr. Mustafa İSEN / Prof. Dr. Norman ITZKOWITZ / Assoc. Prof. Dr. Ralf Martin JAGER / Dr. Mustafa KAÇAR / Prof. Dr. Esin KAHYA / Prof. Dr. Hayrettin KARAMAN / Prof. Dr. Bekir KARLIĞA / Prof. Dr. Kemal KARPAT / Prof. Dr. Haşım KARPUZ / Doç. Dr. Hakan KIRIMLI / Yrd. Doç. Dr. Yunus KOÇ / Prof. Dr. Bayram KODAMAN / Assoc. Prof. Dr. Kaori KOMATSU / Prof. Dr. Enver KONUKÇU / Vedat KOSAL / Dr. Orhan F. KÖPRÜLÜ / Prof. Dr. Klaus KREISER / Prof. Dr. Metin KUNT / Doç. Dr. Zekeriya KURŞUN / Yrd. Doç. Dr. Yılmaz KURT / Prof. Dr. Günay KUT / Prof. Dr. Hee Soo LEE / Yrd. Doç. Dr. Hulusi LEKEŞİZ / Prof. Dr. Bernard LEWIS / Dr. Marina MALEWINSKAYA / Prof. Dr. Şerif MARDİN / Prof. Dr. Justin MCCARTHY / Prof. Dr. Irene MELIKOFF / Prof. Dr. Özcan MERT / Dr. Monica MOLNAR / Prof. Dr. Rhoads MURPHEY / Dr. Hidayet NUHOĞLU / Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU / Doç. Dr. Mehmet ÖZ / Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN / Doç. Dr. Azmi ÖZCAN / Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZDEN / Doç. Dr. Nazif ÖZTÜRK / Prof. Dr. İskender PALA / Prof. Dr. Yuri A. PETROSYAN / Dr. Eugenia POPESCU-JUDETZ / Prof. Dr. Donald QUATAERT / Prof. Dr. Stefan REICHMUTH / Prof. Dr. Günsel RENDA / Prof. Dr. Halil SAHİLLİOĞLU / Prof. Dr. Mehmet SARAY / Prof. Dr. Nil SARI / Doç. Dr. Saim SAVAŞ / Yrd. Doç. Dr. Abdullah SAYDAM / Prof. Dr. Nora SENİ / Prof. Dr. Muhittin SERİN / Yrd. Doç. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU / Prof. Dr. Engin SEZER / Prof. Dr. Gazmend SHPUZA / Prof. Dr. Salahi SONYEL / Prof. Dr. Ali ŞAFAK / Prof. Dr. İhan ŞAHİN / Prof. Dr. Ramazan ŞEŞEN / Doç. Dr. Ahmet ŞİMŞİRGİL / Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU / Prof. Dr. Zeren TANINDI / Prof. Dr. Bülent TANÖR / Doç. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN / Prof. Dr. Aslan TERZİOĞLU / Prof. Dr. Mustafa Tefvik TEYYUBOĞLU / Prof. Dr. Zafer TOPRAK / Prof. Dr. Muzaffer TUFAN / Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM / Doç. Dr. Fahri UNAN / Dr. Yavuz UNAT / Dr. Recep USLU / Prof. Dr. İlater UZEL / Yrd. Doç. Dr. Aygül ÜLGİN / Prof. Dr. M. Ali ÜNAL / Ethem Ruhi ÜNGÖR / Prof. Dr. Gilles VEINSTEIN / Dr. Cristine WOODHEAD / Prof. Dr. Alemdar YALÇIN / Doç. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA / Prof. Dr. Ferous Abdullah Khan YASAMEE / Prof. Dr. M. Sait YAZICIOĞLU / Prof. Dr. Kazım YETİŞ / Prof. Dr. Hasan YÜKSEL / Prof. Dr. Madeline C. ZILFI

SANAT VE YAYIN MÜŞAVİRİ

Ahmet KOT

“Osmanlı”ya Önsöz

Geçen yıl Cumhuriyetimizin 75 Kuruluş Yıldönümünü coşkuyla kutladık. Bu yıl da Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunun 700. Yıldönümünü kutluyoruz.

Tarihte en büyük toprak parçasını üç kıtada bükümü ve nüfuzu altında tutan, hanedan olarak en uzun süre yaşayan Osmanlı İmparatorluğu, siyasi, sosyal ve kültürel mirası ile Cumhuriyet Türkiye’si’nin de altyapısını oluşturmuştur. Türkiye Cumhuriyeti’nin Osmanlı Devleti’nin meşru varisi olduğu gerçeği, artık herkes tarafından kabul edilmektedir.

700. Yıl kutlamaları çerçevesinde yıl içinde düzenlenen bilimsel, kültürel ve sanatsal faaliyetlerin Osmanlı’yı daha iyi anlamamız açısından yararlı olduğu açıktır.

YENİ TÜRKİYE’nin hazırlanmış olduğu “Osmanlı” adlı 12 ciltlik bu eserin, bugüne kadar Osmanlı Devleti hakkında yapılan en geniş kapsamlı araştırma olduğu görülmektedir. Osmanlı’nın siyasi, sosyal, ekonomik yapısı ve uygarlığı ile ilk kez bir bütün olarak ele alındığı bu çalışmanın önemli bir özelliği de, yerli ve yabancı Osmanlı tarihi uzmanlarını çok geniş bir katılımı bir araya getirmesi ve yalnız ülkemiz değil, dünya kültürüne hizmet etmesidir.

Bu eser, geçmişini daha iyi tanımak isteyen Cumhuriyetimizin genç kuşaklarına eşsiz bir bilimsel kaynak niteliği taşımaktadır.

YENİ TÜRKİYE’yi Cumhuriyet’in 75. Yıldönümü dolayısıyla geçen yıl yayınladığı 5 ciltlik Cumhuriyet Özel Sayısı’ndan sonra, Osmanlı hakkında da dünya çapında böylesine görkemli bir eser hazırladığı için kutluyor, bu değerli eserin bilim adamlarına ve araştırmacılara faydalı olmasını diliyorum.

İstemihan TALAY

Kültür Bakanı

YURT DIŞI KOORDİNASYON
CEM OĞUZ / CEMRE GÜZEL

TERCÜME

KOORDİNATÖR
CEM OĞUZ

REDAKTÖRLER
DOĞ. DR. KEMAL ÇİÇEK / DR. JUDY UPTON-WARD
ERTAN AYDIN / YILMAZ ÇOLAK

MÜTERCİMLER

Yrd. Doğ. Dr. Berdal ADAL / Müfit AKKOYUNLU / Ali AKSEN / Esra ALTUN /
Erkan APAYDIN / Gül ATMACA / Ayşegül BAŐAR / Gülay Ütku BAYRAMOĞLU /
Aykan CANDEMİR / Dr. Simten COŐAR / Ümit ÇELİK / Mitad ÇELİKPALA /
Gülser ÇETİN / Doğ. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA / Tanel DEMİREL / Evren
DEVRİMÇELİK / Özlem Yelda DİLMEN / Seral ERYAŐAR /
Doğ. Dr. Ramazan GÖZEN / Zeynep GÜNEL / Aziz Murat HATİPAĞAOĞLU /
Nazlı ILICAK / Doğ. Dr. Kenan İNAN / Dr. Birsen KARACA / Hasan Ali KARASAR /
Elif KOPARAL / Mustafa MACİT / Mehmet MURAT / Emel OSMANÇAVUŐOĐLU /
İnci ÖZTÜRK / Gönç SELEN / Nalan SOYARIK / Doğ. Dr. Musa şAŞMAZ /
Enver TOPÇUOĞLU / őibay TUĞSAVUL / Aziz TUNCER /
Yrd. Doğ. Dr. Nasuh USLU / şahin YAMAN /
Selda YAVUZ / Yasemin YAZICI / Elif YENEROĞLU /
Mehmet YILMAZ / Ramil ZALİYAYEV /

SUNUŞ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 700. yıldönümünde YENİ TÜRKİYE olarak böylesine dev bir esere imza atmanın gururunu ve mutluluğunu yaşıyoruz. "Osmanlı Projesi", Türkiye'nin en büyük fikir projesi ve bugüne kadar Osmanlı Tarihi üzerinde hazırlanmış en büyük araştırma oldu. Türkiye'nin ve dünyanın en önemli Osmanlı uzmanlarının yer aldığı çalışmamızda, önce Osmanlı tarihi konusunda önde gelen bilim adamlarından oluşan bir Yayın Kurulu teşkil edildi. Yayın Kurulu'nun tesbit ettiği konu başlıklarına göre araştırma yazılarının siparişleri verildi. Bunun için dünyanın 56 ülkesinden 497 ve Türkiye'den 1536 olmak üzere 2033 bilim adamı ve uzmanla temas kuruldu. Türkiye dışındaki bilim adamlarından 221, Türkiye'deki bilim adamlarından 968 olmak üzere toplam 1189 bilimsel yazı Yayın Kurulu'na intikal etti. Bu yazılardan 138'i Türkiye dışından ve 672'si Türkiye'den toplam 810 bilimsel makale eserimizde yer aldı. Yayınlanmayan yazıların büyük çoğunluğu da aslında bilimsel nitelikte idi; ancak tekrarlardan kaçınma, şekil şartlarına uymayıp gibi gerekçeler yazıların yayınlanmamasında etkili oldu.

Yayınlanan yazıların tamamı da orijinal olup, daha önce herhangi bir dilde yayınlanmamış yazılardır. Bunların büyük çoğunluğu arşiv kaynaklarından yararlanılarak hazırlanmıştır. Bu araştırmalar yapılırken başta Başbakanlık Osmanlı Arşivi olmak üzere 33 ülkenin arşivlerinden faydalanılmıştır.

Eserimiz, 12 cilt ve toplam 9.244 sayfadan meydana gelmektedir. 1. ve 2. ciltler Siyaset, 3. cilt İktisat, 4. ve 5. ciltler Toplum, 6. cilt Teşkilât (idarî teşkilât, hukuk sistemi, askerî teşkilât), 7. cilt Düşünce, 8. cilt Bilim, 9., 10. ve 11. ciltler Kültür ve Sanat, 12. cilt Hanedan (biyografi ve bibliyografya) başlıklarını taşımaktadır. "Osmanlı", bir ansiklopedi, kronolojik bir klasik siyasî tarih çalışması veya birkaç bilim adamının yazdığı bir tarih kitabı değildir. Osmanlı hakkında siyasî, iktisadî, sosyal, kültürel, bilimsel ve felsefî açıdan ilk defa bu derece kapsamlı bir çalışma yapılmıştır. Kısaca, Amerikalı bir bilim adamının ifadesi ile bu, "*bir milletin kendi tarihi hakkında yapabileceği en büyük araştırma projesi*"dir.

* * *

XIII. Yüzyılın sonlarına doğru tarih sahnesine giren Osmanlı Beyliği'nin aradan bir asır geçmeden bir cihan devleti, bir imparatorluk haline gelmesinin ardındaki esrar halen tartışılmaktadır. İnsanımız bu mucizevî oluşun sırrını, Osmanlı'nın temelindeki manevî harç ile izah etmekte, Şeyh Edebalı'nın tefsir ettiği Osman Gazi'nin meşhur rüyasındaki Çınar efsanesine inanmaktadır. Hangi görüş tarzı doğru olursa olsun, "cihangirâne bir aşiretten" cihan devletine ulaşmada sadece kılıcın rol oynamadığı, Osmanlı'nın "tehafüt tutkusu"na, fütûhat ve gazâvat anlayışına, sağlam bir ekonominin, yerleşik, şehirlî ve dengeli bir toplum yapısının, köklü bir eğitim, bilim, kültür ve sanat dokusunun destek olduğu, artık bütün ilmi çevrelerin kabul ettiği gerçeklerdir.

"Osmanlı Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi", cihanşumüldür, emperyaldir fakat aslâ emperyalist değildir. Osmanlı Devleti, hâkimiyeti ve nüfuzu altına aldığı ülkeleri ve milletleri sömürmemiş; aksine "âbâd eylemiş" ve şenlendirmiştir. "Devlet-i Aliyye", hâkimiyet sahası, medeniyeti, ihricamı, teşkilâtlanması ve sosyal yapısı bakımından çok kültürlü ve çok milletli bir imparatorluktur. Bize göre, imparatorluk teriminin menfi anlamlarından kaçınmak için Osmanlı'yı bu muhteşem sıfattan mahrum etmek doğru değildir.

Osmanlı Cihan Devleti, Roma İmparatorluğu'ndan sonra dünyanın en

uzun ömürlü, hanedan olarak en uzun süre yaşayan, üç kıtada en büyük toprak parçasında hüküm süren ve nüfuz sahibi olan bir imparatorluktur. Coğrafya profesörü Ramazan Özey hocamızın araştırmalarına göre; kuruluşunda 5.631 km² olan Osmanlı Devleti'nin yüzölçümü, etki alanları ile birlikte Fatih döneminde 2.214.000 km², Yavuz döneminde 6.557.000 km² (8 yıllık saltanat döneminde üç kat arttırmıştır), Kanunî döneminde 14.983.000 km² ve en geniş sınırlara ulaştığı nokta olan XVII. yy. sonlarında ise 24 milyon km² yi buluyordu. 1913 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzölçümü, 180.000 km² si "Avrupa-i Osmaniye"de, 1.800.000 km² si "Asya-i Osmaniye"de, 3.000.000 km² si "Afrika-i Osmaniye"de olmak üzere toplam 4.980.000 km² yi buluyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altındaki topraklarda bugün 45 ülke, nüfuzu ve etkisi altındaki topraklarda ise 31 ülke bulunmaktadır. Daha da çarpıcı göstergelerle ifade edilirse, bugün Osmanlı'nın hâkimiyeti ve etkisi altındaki coğrafyada 76 ülke ve devlet bulunmakta, bunların yüzölçümleri toplamının dünya geneline oranı %37,8, burada yaşayan nüfusun dünya nüfusuna oranı ise %40,1 olmaktadır.

Prof. Dr. Bernard Lewis, "Osmanlı'nın, hâkimiyeti altındaki her dinden ve her millettten insanlar için tartışmasız bir mirluluk devri olduğunu" kaydetmiştir. Gerçekten de Osmanlı Millet Sistemi, her dinden ve her millettten insanların büyük bir hoşgörü anlayışı ile beraberce yaşadıkları bir huzur medeniyetini ifade eder. Osmanlı, her kültür ve medeniyet ile ilgilenmiş, güzel ve değerli gördüklerini benimsemiş ve bu güzellikleri Orta Asya'dan, anayurttan taşıdığı kültür potasında İslâmın ölçüsüyle tartarak ve eriterek yeni, orijinal, zengin bir medeniyet inşa etmiştir.

Osmanlı Türk'tür. Osmanlı İmparatorluğu, çağdaşı Avrupalı devletler ve yazarlar tarafından "Türk İmparatorluğu", "Türk Devleti" ve "Türkiye" olarak görülmüştür.. Osmanoğulları da kendilerini Türk olarak kabul etmiş, Türkçe İmparatorluğun her döneminde Devletin resmî dili olarak kullanılmıştır. Bazı yazarların, literatürdeki "etrak-i bi-idrak" gibi âsi ve göçebe türkmenleri ve özellikle Celâlî isyanlarına karışanları kasteden ifadeleri örnek göstererek Osmanlı'yı Türklüğün dışında gösterme gayretleri doğru değildir.

Osmanlı İslâm'dır. Osmanlı medeniyeti bir islâm medeniyetidir. İslâm tefekkürünün, biliminin, kültür ve sanatının şahikasına ulaştığı bir zirve medeniyettir. Ancak, Osmanlı her dinî inanca karşı saygılı ve müsamahalı olmuş, din ve vicdan hürriyeti bakımından çağının ötesine geçmiş bir "Güneş Ülkesi" dir.

İşte böyle bir devletin ve medeniyetin en tabîî ve meşrû varisi Türkiye Cumhuriyeti'dir. Varandaşı olmakla övündüğümüz Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve Türk Toplumunu, Osmanlı'nın en önemli miraslarıdır. Cumhuriyetimizin yönetim şekli elbette Osmanlı'dan farklıdır. Türkiye Cumhuriyeti yepyeni bir Devlettir ve siyasi bakımdan Osmanlı'nın devamı değildir. Ancak tarihin devamlılığı çerçevesinde, Osmanlı'nın sosyal, ekonomik ve kültürel mirasını devraldığımız, ideolojik peşin hükümlerden sıyrılarak kabul etmemiz gereken bir gerçektir.

Yeni binyılın eşğinde Cumhuriyetimizi geliştirerek, demokrasi boyutunu zenginleştirerek Osmanlı'nın da ilerisinde bir noktaya ulaşmayı ümit ve temenni ediyoruz.

* * *

Bu eserin hazırlanmasında en büyük emek sahibi, projenin fikir babası, bilimsel ayrıntılardan tashihine kadar her safhayı bizzat yürüten Hasan Celâl Güzel'e şükranlarımız sonsuzdur. Bu eser hep O'nun eseri olarak anılacaktır.

Bilim editörlerimiz Doç. Dr. Kemal Çiçek'e ve Cem Oğuz'a teşekkür borçluyuz. Özellikle Doç. Dr. Kemal Çiçek, projenin başından sonuna kadar her türlü fedakârlığı ve gayreti göstermiş, tek tek bütün yazıları okuyarak bilimsel raportörlüğünü gerçekleştirmiştir. Cem Oğuz ve Cemre Güzel, dünyanın dört bir yanı ile temas kurmuş, yurt dışı ve tercüme koordinasyonunu icra etmişlerdir.

Yayın Kurulu Başkanımız ve dünyanın bir numaralı Osmanlı Tarihçisi, hepimizin hocası Prof. Dr. Halil İnalcık'a hem bu görevi, hem de çok değerli orijinal araştırması için şükranlarımızı sunuyoruz. Yayın Kurulu Üyelerimiz, bize

Kurum ve şahıs olarak her türlü desteği sağlayan Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu'na, ekibiyle beraber bizi hiç yalnız bırakmayan IRCICA Başkanı Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'na, defalarca mütevazı büromuzda günlerini, saatlerini harcayarak yazıları rek tek inceleyen nezaket timsali hocamız Prof. Dr. Nejat Göyünç'e, en büyük destekçimiz olan sevgili hocamız Prof. Dr. ERCÜMENT Kuran'a, her zamanki mütevazı edasıyla yükümüzün büyük kısmını yüklenen ve bibliyografya çalışması ile eserimize değer katan çalışkan hocamız Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız'a, gece gündüz bilgisine ve yardımına başvurduğumuz Prof. Dr. İlber Ortaylı'ya, sahasındaki yazıları büyük bir vukuf ve titizlikle inceleyen Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak'a, çok değerli hocamız Prof. Dr. Mübahat Küçüköğlü'na, Prof. Dr. Stanford Shaw'a ve Prof. Dr. Jakop Landau'ya en derin şükranlarımızı sunuyoruz.

Projenin gerçekleştirilmesinde Türkiye'nin ve dünyanın en önde gelen bilim adamları bize yardımcı oldular. Müşavirliğimizi üstlenen değerli hocalarımıza teşekkür borçluyuz. Bunlar arasında yer alan ve birer yayın kurulu üyesi gibi faaliyet gösteren başta Doç. Dr. Ali Birinci olmak üzere, proje hazırlık safhasında çalışmalara katılan Prof. Dr. Burhan Erdem'e, Kültür ve Sanat ciltlerinin hazırlanmasında en büyük katkıya sahip olan Prof. Dr. Mustafa İsen'e ve Prof. Dr. Hakkı Acun'a, her zaman yanımızda bulduğumuz Prof. Dr. Rüçhan Arık'a ve Prof. Dr. Oluş Arık'a, Düşünce cildimize büyük destekte bulunan Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay'a, bizzat büromuzu teşrif ederek yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Yavuz Ercan'a, Prof. Dr. Günsel Renda'ya, Prof. Dr. Esin Kahya'ya, Doç. Dr. Yusuf Oğuzoğlu'na, Dr. Zeynep Ertuğ'a, Dr. Kıymet Giray'a, Dr. Kate Fleet'e, Dr. Kaori Komatsu'ya ve Dr. Ayşe Judy Upton-Ward'a; ayrıca çalışmalarımızda yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu'na, Prof. Dr. Murat Çizakça'ya, Prof. Dr. Gönül Cantay'a, Prof. Dr. Örcün Barışta'ya ve Prof. Dr. Bekir Karlığa'ya şükranlarımızı sunuyoruz. Çoğunluğu akademisyen olan değerli mütercimlerimizin güzel tercümelerine, redaktörler Yılmaz Çolak ve Ertan Aydın'ın üstün gayretlerine müteşekkirimiz.

Projenin gerçekleşmesinde teknik koordinatörümüz Murat Ocak, insanüstü bir gayret göstermiştir. Gökçen Teknik'ten Ali Taştepe ve Ömer Faruk Taştepe'nin uykusuz geçen gecelerini ve emeklerini, genç bilim adamları musahhiblerimizin çırpınışlarını unutmamız mümkün değildir. Balkan Ciltleri'nin sahibi Muammer Bilgiç bir Osmanlı Efendisi edasıyla en güzel şekilde ciltlemeyi başarmıştır. Nihayet Semih Ofset'in sahibi Mustafa Çakır, hiç şüphe yok ki, bu projenin en büyük emektarları arasında baş sırada yer almaktadır. O'nun gayretleri olmasaydı bu proje tamamlanamazdı. Ayrıca projeyi birlikte yürüttüğümüz Türk Erdem Vakfı (TÜRKEV) yöneticilerine ve Vakıf Başkanı Mesut Yılmaz'a teşekkürlerimiz bakidir.

"Osmanlı"dan sonra sıra dört ciltlik ve 3.500 sayfalık "Great Ottoman-Turkish Civilization"a geliyor. Çalışmalarını sürdürdüğümüz bu önemli eseri de inşaallah kısa bir zamanda yayınlamayı ümid ediyoruz.

"Osmanlı"nın, Osmanlı araştırmalarına ve araştırmacılarına ışık tutmasını ve daha iyilerinin yapılmasına vesile olmasını diliyoruz.

Güler EREN

Editör

YENİ TÜRKİYE

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.y.	Adı geçen yazma
ARDTA	Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi
ARMDA	Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arşivi
ASG	Archivio di stato di Genova
ATASE	Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih, Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
AVPRI	Rusya İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi
b.	Bin, İbn
BA	Başbakanlık Arşivi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
CA	Cevdet Askeri
CD	Cevdet Dahiliye
CH	Cevdet Hariciye
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DUİT	Dosya Usulü İradeler Tasnifi
E.B.	Encyclopedia Britannica
EHN	Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti
EUM	Evkâf Umum Müdürlüğü
FO	Foreign Office, İngiltere.
GMDTA	Gürcistan Merkez Devleti Tarih Arşivi
h.	Hicrî
HH	Hatt-ı Hümâyûn
IRCICA	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İA	İslam Ansiklopedisi
İD	İrâde-i Dahiliye
İMM	İrâde-i Meclis-i Mahsusa
İMV	İrâde-i Meclis-i Vâlâ
JAOS	Journal of American Oriental Society
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
MAD	Maliyeden Müdevver Defter
MD	Mühimme Defteri
MM	Maliyeden Müdevver
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MV	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
nrş.	Neşreden
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
RGDA	Rusya Devlet Arşivi
s.	Sayfa
S.	Sayı
...ŞS	... Şer'iye Sicili
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TD	Tahrir Defteri
TKA	Tapu ve Kadastro Arşivi
TOEM	Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası
TSMA	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TTEM	Türk Tarih Encümeni Mecmuası
VD	Vakıflar Dergisi
VGMA	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
VMD	Vakıf Muhasebe Defteri
vr.	Varak
YA-Res	Yıldız Tasnifi – Sâdaret Resmî Marûzâtı
YEE	Yıldız Esas Evrakı
Yz.	Yazma, yazmalar

İÇİNDEKİLER

cilt

1

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış

PROF. DR. HALİL İNALCIK

İKİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Devleti'nin Doğuşu

kuruluşa dair nazariyeler

PROF. DR. COLIN J. HEYWOOD ■ PROF. DR. RUDI PAUL LINDNER ■ DR. ORHAN F. KÖPRÜLÜ ■ YRD. DOÇ. DR. ÜÇLER BULDUK

kuruluş

PROF. DR. ŞERİF BAŞTAV ■ YRD. DOÇ. DR. EROL KÜRKÇÜOĞLU ■ YRD. DOÇ. DR. AHMET VEHBİ ECER ■ YRD. DOÇ. DR. AHMET NEZİHİ
TURAN ■ DOÇ. DR. MEHMET ŞAHİNGÖZ

rumeliye geçiş

ASST. PROF. DR. PTR MENTZEL ■ YRD. DOÇ. DR. İBRAHİM SEZGİN ■ H. ÇETİN ARSLAN

duraksama

PROF. DR. İSMAIL AKA

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Devletten İmparatorluğa Yükselişin Mimarları: Fatih ve Yavuz

fatih sultan mehmet: "iki kıtanın ve iki denizin hakimi"

PROF. DR. RHOADS MURPHEY ■ DR. ENRICO BASSO ■ DR. İLYA ZAITSEV ■ ASSOC. PROF. DR. MARIA PIA PEDANI FABRIS

yavuz sultan selim: hadim-ül haremeyn

DOÇ. DR. YUSUF KÜÇÜKDAĞ ■ DR. KAMARUZAMAN YUSOFF ■ ASSOC. PROF. DR. SEYYİD MUHAMMED ES-SEYYİD ■
ASSOC. PROF. DR. JANE HATHAWAY ■ DOÇ. DR. ZEKERİYA KURŞUN ■ NEBİ GÜMÜŞ / 326

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İmparatorluğun Zirvesi: Cihan Devleti ve Kanuni

kosova'dan viyana'ya osmanlı hâkimiyeti

PROF. DR. RAMAZAN ÖZEY ■ DOÇ. DR. AHMET ŞİMŞİRGİL

kanuni sultan süleyman: osmanlı'nın altın çağı

PROF. DR. HOSEIN MIRJAFARI ■ PROF. DR. VIOREL PANAITTE ■ PROF. DR. EKKEHARD EICKHOFF ■ MIGUELA A. BUNES ■ PROF. DR.
ERCÜMENT KURAN ■ PROF. DR. KAMEL FİLALİ ■ PROF. DR. ZEKERİYA KİTAPÇI ■ DR. AHMET KAVAS ■ DR. NURTEN KILIÇ-SCHUBEL

BEŞİNCİ BÖLÜM

XVII. Yüzyıl: Avrupa ve İran ile Münasebetler

ASST. PROF. DR. GABOR AGOSTON ■ DR. PAL FODOR ■ DR. MARIA IVANICS-RESS ■ DR. TUFAN GÜNDÜZ ■ DR. MONIKA MOLNAR ■
PROF. DR. FARUK BİLİCİ ■ BÜLENT ARI / 493 ■ DR. HÜSAMEDDİN MEMMEDOV KARAMNLY ■ DR. HOSKADEM HASANOVA / 509

ALTINCI BÖLÜM

XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu

PROF. DR. NORMAN İTZKOWITZ

kuzeyde beliren yeni hasım: rusya

PROF. DR. ROGOZHIN NIKOLAJ MIHAJLOVICH ■ YRD. DOÇ. DR. OSMAN KÖSE ■ DR. SHAPI KAZIYEV ■ PROF. DR. SVETLENA ORESHKOVA ■
PROF. DR. MUSTAFAZE TEVFİK TEYYUBOĞLU

osmanlıların türkistan ve kafkasya ile ilişkileri

PROF. DR. MEHMET SARAY ■ YRD. DOÇ. DR. ABDULLAH GÜNDOĞDU ■ ARZU OCAKLI ■ YRD. DOÇ. DR. MUSTAFA BUDAK ■ YRD. DOÇ.
DR. MEHMET ALİ ÇAKMAK ■ PROF. DR. TSISANA ABDULADZE ■ DR. SEVDA ALİ KIZI SÜLEYMANOVA

osmanlı diplomasisi

DOÇ. DR. ALİ İBRAHİM SAVAŞ ■ DOÇ. DR. MEHMET ALAADDİN YALÇINKAYA ■ PROF. DR. HİROKI ODAKA ■ ÇAĞRI ERHAN ■ YRD. DOÇ.
DR. İBRAHİM AYYUN

cilt

2

BİRİNCİ BÖLÜM

Avrupa İttifaklar Sisteminde Osmanlı İmparatorluğu

xix. yüzyıl: çözülmenin siyasî boyutları

PROF. DR. KEMAL KARPAT ■ PROF. DR. FEROUZ ABDULLAH K. YASAMEE ■ PROF. DR. İLBER ORTAYLI

“şark meselesi”nin ortaya çıkışı

DR. MUSTAFA KÜÇÜK ■ DR. İGOR KARPAYEV ■ YRD. DOÇ. DR. MERAL BAYRAK ■ YRD. DOÇ. DR. HAMİYET SEZER

kırım savaşı ve sonrası

DOÇ. DR. BESİM ÖZCAN / 97 ■ YRD. DOÇ. DR. HASAN ŞAHİN ■ DR. JUDY UPTON-WARD

azınlıklar meselesi

PROF. DR. JUSTIN MCCARTHY ■ PROF. DR. SALAHİ R. SONYEL ■ PROF. DR. NEJAT GÖYÜNÇ ■
YRD. DOÇ. DR. DAVUT KILIÇ ■ DOÇ. DR. MUSA ŞAŞMAZ ■ DOÇ. DR. Ş. TUFAN BUZPINAR

misyonerlik faaliyetleri

DR. AYTEN SEZER ■ YRD. DOÇ. DR. ERDAL AÇIKSES ■ YRD. DOÇ. DR. ÖMER TURAN

osmanlı dış politikasında farklı boyutlar

PROF. DR. SELÇUK ESENBEL ■ DR. LİK ARIFIN MANSURNOOR ■ DR. DİLJARA USMANOVA ■ ÇAĞRI ERHAN

İKİNCİ BÖLÜM

En Uzun Yüzyılın Sultanı: II. Abdülhamid

11. abdülhamid'in yükselişi ve iktidarı

PROF. DR. ENGİN AKARLI ■ PROF. DR. FRANÇOIS GEORGEON ■ PROF. DR. BAYRAM KODAMAN ■ DOÇ. DR. ALİ AKYILDIZ ■
PROF. DR. FIKRET ADANIR ■ DOÇ. DR. MURAT M. HATİPOĞLU ■ YRD. DOÇ. DR. METİN HÜLAGÜ ■ YRD. DOÇ. DR. A. GÜL TOKAY ■
DOÇ. DR. MAHİR AYDIN ■ DR. ODILE MOREAU ■ DOÇ. DR. MİTHAT BAYDUR

11. abdülhamid ve pan-islamizm

PROF. DR. HEE SOO LEE ■ DOÇ. DR. CEZMİ ERASLAN ■ YRD. DOÇ. DR. GÖKHAN ÇETİNSAYA ■ BİLGİN AYDIN

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. Meşrutiyet Dönemi

ittihad-terakki ve yıkılışa doğru

DOÇ. DR. ALİ BİRİNCİ ■ DR. AHMET DEMİREL ■ DOÇ. DR. AHMET TURAN ALKAN ■ DR. ZEKERİYA TÜRKMEN ■
YRD. DOÇ. DR. KEMAL YAKUT ■ DOÇ. DR. BAYRAM BAYRAKTAR

meşrutiyet dönemi, balkanlar ve ötesi

PROF. DR. GAZMEND SHPUZA ■ PROF. DR. CENGİZ HAKOV ■ DOÇ. DR. HALE ŞIVGIN ■ YRD. DOÇ. DR. HİKMET ÜKSÜZ ■
ASSOC PROF. DR. IORDANKA BIBINA ■ DOÇ. DR. METİN AYIŞIĞI ■ YRD. DOÇ. DR. MEVLÜT ÇELEBİ
■ DOÇ. DR. NECDET İLAYTA ■ YRD. DOÇ. DR. SUAT AKGÜL

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İmparatorluğun Son Yılları

birinci dünya savaşı ve sonrası

YRD. DOÇ. DR. METİN HÜLAGÜ ■ DR. MARINA MALEVINSKAYA ■ PROF. DR. NADİR DEVLET ■ DOÇ. DR. HAKAN KIRIMLI ■
PROF. DR. MUSA QASIMOV ■ DR. İSA BLUMI ■ DOÇ. DR. SELAMİ KILIÇ ■ NASİR YÜCEER ■ İBRAHİM ETHEM ATNUR ■
ELNUR AĞAOĞLU

yıkılış ve yeni başlangıca doğru

YRD. DOÇ. DR. ÖMER BUDAK ■ YRD. DOÇ. DR. İBRAHİM İSLÂM ■ DOÇ. DR. MESUT AYDIN ■ DOÇ. DR. CEMALETTİN TAŞKIRAN ■
DR. MEHMET ÖNDER ■ YRD. DOÇ. DR. VEYSİ AKIN

cilt

3

BİRİNCİ BÖLÜM

Klâsik Dönemde Osmanlı İktisadî

iktisadî zihniyet ve yapı

PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU ■ PROF. DR. SABAHATTİN ZAİM ■ YRD. DOÇ. DR. ABDULLAH GÜNDOĞDU

toprak ve tarım

YRD. DOÇ. DR. ABDULLAH MESUT KÜÇÜKKALAY ■ YRD. DOÇ. DR. YILMAZ KURT ■ DOÇ. DR. MEHMET ÖZ

ticaret ve loncalar

PROF. DR. HALİL SAHİLLİOĞLU ■ DR. KATE FLEET ■ PROF. DR. DAVID GUDIAŞVİLİ ■ PROF. DR. TİMUR KURAN ■
PROF. DR. ZİYA KAZICI

maliye politikaları ve para

PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU ■ ASSOC. PROF. DR. LINDA T. DARLING ■ PROF. DR. KLÂRA HEGYİ ■ DR. EROL ÖZVAR ■
DOÇ. DR. SAİT ÖZTÜRK ■ DOÇ. DR. OĞUZ TEKİN ■ DOÇ. DR. ORHAN KILIÇ

İKİNCİ BÖLÜM

İktisadî Dönüşüm ve Bubran

merkantilist batı karşısında osmanlı ekonomisi

PROF. DR. ŞEVKET PAMUK ■ PROF. DR. IMMANUEL WALLERSTEIN - FARUK TABAK ■ MEHMET BULUT

malî dönüşüm ve iltizam sistemi

PROF. DR. MURAT ÇİZAKÇA ■ ASST. PROF. DR. ARIEL SALZMAN ■ PROF. DR. ASLAN EREN ■ YRD. DOÇ. DR. EFTAL ŞÜKRÜ BATMAZ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Sanayii Devrimi ve Osmanlı Ekonomisi

osmanlı sanayileşme hamleleri

MEHMET GENÇ ■ PROF. DR. ÇAĞLAR KEYDER ■ DOÇ. DR. ABDULLAH MARTAL ■ DOÇ. DR. AHMET KAL'A

tarım ve madencilik

PROF. DR. TEVŞİK GÜRAN ■ PROF. DR. FAHRETTİN TIZLAK ■ DOÇ. DR. YASEMİN DEMİRCAN

ahidnâmeler, kapitülasyonlar ve sonuçları

PROF. DR. MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU ■ PROF. DR. VIOREL PANAITTE ■ DR. BÜLENT ÖZDEMİR ■
DR. COŞKUN ÇAKIR ■ ASSOC. PROF. DR. KAORI KOMATSU

uluslararası sermaye ve dış borçlar

DR. RECEP BOZTEMUR ■ DOÇ. DR. SEYFETTİN GÜRSEL ■ PROF. DR. RİFAT ÖNSÖY ■ YRD. DOÇ. DR. FARUK YILMAZ

osmanlı ekonomisinde şirketleşme

DOÇ. DR. FETHİ GEDİKLİ ■ DR. MURAT KORALTÜRK ■ DR. MURAT KORALTÜRK ■
DOÇ. DR. TİĞİNCE ÖZKİPER OKTAR ■ LATİF DAŞDEMİR

osmanlı şehirlerinde ticarî faaliyetler

YRD. DOÇ. DR. MUHİTTİN TUŞ ■ ÖZER KÜPELİ ■ DR. EYAL GINIO ■ YRD. DOÇ. DR. ÖMER DEMİREL ■
YRD. DOÇ. DR. ELVAN ANMAÇ ■ FİLİZ ÇOLAK ■ DR. SVETLA IANEVA

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Reformlar Dönemi ve Millî İktisat Arayışlar

millî iktisat arayışları

PROF. DR. ALİ İHSAN BAĞIŞ ■ DOÇ. DR. ABDÜLLATİF ŞENER ■ DR. ŞEVKET KAMİL AKAR ■ PROF. DR. ZAFER TOPRAK ■
ASST. PROF. DR. NICOLE VAN OS ■ DOÇ. DR. MEHMET ALİ GÜROL ■ YRD. DOÇ. DR. SABRİ YETKİN ■ MEHMET AKPINAR

bayındırlık hamleleri: haberleşme, ulaşım ve demiryolları

PROF. DR. NESİMİ YAZICI ■ HÜSEYİN ÇINAR ■ DOÇ. DR. SERAP YILMAZ ■ YRD. DOÇ. DR. SELAHATTİN TOZLU ■
PROF. DR. MURAT ÖZYÜKSEL ■ DOÇ. DR. UFUK GÜLSOY ■ DOÇ. DR. UFUK GÜLSOY ■ DOÇ. DR. VAHDETTİN ENGİN ■
DOÇ. DR. VAHDETTİN ENGİN

cilt

4

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Toplum Yapısı

toplum yapısının ana hatları

PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU ■ PROF. DR. ÖZER ERGENÇ ■ DOÇ. DR. SEVGİ GÜL AKYILMAZ ■ DOÇ. DR. SUNA BAŞAK AVCILAR ■
ÇOŞKUN YILMAZ ■ PROF. DR. NAHED İBRAHİM DESSOUKI / 82

şehirliler, köylüler ve konar-göçerler

PROF. DR. FERİDUN M. EMECEN ■ YRD. DOÇ. DR. MUSTAFA DEMİR ■ YRD. DOÇ. DR. MEHMET KARAGÖZ ■ ASSOC. PROF. DR. GEZÂ
DÁVID ■ YRD. DOÇ. DR. SELAHATTİN ÖZÇELİK ■ PROF. DR. İLHAN ŞAHİN ■ DR. A. LATİF ARMAĞAN ■ YRD. DOÇ. DR. MEHMET İNBAŞI
■ YRD. DOÇ. DR. ALİ SİNAN BİLGİLİ ■ YRD. DOÇ. DR. ABDULLAH SAYDAM ■ PROF. DR. SELÇUK GÜNAY

İKİNCİ BÖLÜM

Millet Sistemi

birlikte yaşamamanın hukukî temelleri

PROF. DR. YAVUZ ERCAN ■ PROF. DR. CEVDET KÜÇÜK ■ PROF. DR. YULUĞ TEKİN KURAT ■ DOÇ. DR. HİKMET ÖZDEMİR ■ DR. ARSHI
KHAN ■ PROF. DR. BİLAL ERYILMAZ

osmanlı toplumunda birlikte yaşama tecrübesi

ASSOC. PROF. DR. BENJAMİN BRAUDE ■ YRD. DOÇ. DR. NURİ ADIYEKE ■ DR. BÜLENT ÖZDEMİR ■ PROF. DR. OSMAN ÇETİN ■ YRD.
DOÇ. DR. NURİ ÇEVİKEL ■ PROF. DR. MOSHE MA'ÖZ ■ PROF. DR. GAZMEND SHPUZA ■ PROF. DR. MUSTAFA ZEKİ TERZİ

millet sisteminde yahudiler, ermeniler ve rumlar

PROF. DR. STANFORD SHAW ■ PROF. DR. ARYEH SHMUELEVITZ ■ PROF. DR. ENVER KONUKÇU ■ DOÇ. DR. KEMAL ÇİÇEK ■ YRD. DOÇ.
DR. GALİP EKEN ■ DR. EVANGELIA BALTA

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Osmanlı Toplumunu ve Dinî Hayat

osmanlı'nın temelindeki manevî harç

PROF. DR. OSMAN TÜRER ■ PROF. DR. IRENE MELIKOFF ■ PROF. DR. MUSTAFA KARA ■ DOÇ. DR. M. SAFFET SARIKAYA ■ KAMİL ÇOLAK -
MEHMET TOPAL ■ DOÇ. DR. ETHEM CEBECİOĞLU ■ DR. MUSTAFA AŞKAR ■ DR. YAĞMUR SAY

dinin sosyal hayattaki rolü

PROF. DR. MEHMET ŞEKER ■ DR. MARK SEDGWICK ■ EKREM İŞİN ■ DOÇ. DR. SAİM SAVAŞ ■ PROF. DR. İRFAN GÜNDÜZ ■ DR. REŞAT
ÖNGÖREN ■ KAMİL ÇOLAK ■ DR. MENDERES ÇOŞKUN ■ DR. ABDURRAHMAN MEMİŞ ■ AHMET ÖGKE

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Demografik Yapı, Göçler ve İskân Siyaseti

nüfus

YRD. DOÇ. DR. YUNUS KOÇ ■ TEVHİK ÇAVDAR ■ MUTULLAH SUNGUR ■ YRD. DOÇ. DR. ALİ GÜLER ■ DR. BÜLENT ÖZDEMİR

osmanlı iskân siyaseti

PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU ■ YRD. DOÇ. DR. MEHMET YILMAZ ■ YRD. DOÇ. DR. MEHMET ESAT SARICAĞLU ■ YRD. DOÇ. DR.
SÜLEYMAN ERKAN ■ DR. RECEP DÜNDAR ■ YRD. DOÇ. DR. BEHZET KARACA

göç hareketleri

PROF. DR. FARUK KOCACIK ■ DOÇ. DR. NEDİM İPEK ■ YRD. DOÇ. DR. AHMET HALAÇOĞLU ■ YRD. DOÇ. DR. ABDULLAH SAYDAM ■
DR. SAFAROV RAFİK FIRUZOĞLU ■ DR. SAWSAN AGHA KASSAB

cilt

5

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Hayrât Sistemi ve Vakıflar

vakıf sistemi

PROF. DR. BAHAEDDİN YEDİYILDIZ ■ DOÇ. DR. NAZİF ÖZTÜRK ■ PROF. DR. ZİYA KAZICI ■ PROF. DR. HASAN YÜKSEL ■ YRD. DOÇ. DR. ALPAY BİZBİRLİK ■ HATİDZA CAR-DRINDA

osmanlı toplumunda sağlık ve sosyal güvenlik

PROF. DR. DONALD QUATAERT ■ DOÇ. DR. AHMET MAKAL ■ DR. TAHSİN ÖZCAN ■ YRD. DOÇ. DR. HÜSEYİN ÖZGÜR ■ PROF. DR. MESUT ÇAPA

İKİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Eğitim Sistemi

klâsik dönem osmanlı eğitimi ve medreseler

DOÇ. DR. FAHRİ UNAN ■ PROF. DR. ZİYA KAZICI ■ DOÇ. DR. İLYAS ÇELEBİ ■ YRD. DOÇ. DR. AHMET CİHAN ■ PROF. DR. ÜLKER AKKUTAY ■ DOÇ. DR. KENAN ZİYA TAŞ ■ DOÇ. DR. MEFAİL HIZLI ■ PROF. DR. M. ŞEVKİ AYDIN

eğitimde modernleşme

PROF. DR. HABIL RANDI DEGUILHEM ■ PROF. DR. CAHİT YALÇIN BİLİM ■ PROF. DR. ADNAN ŞİŞMAN ■ YRD. DOÇ. DR. ZEKİ SALİH ZENGİN ■ DOÇ. DR. HALİS AYHAN ■ DR. ŞEHNÂZ ALİŞ

eğitim ve öğretim kurumları

YRD. DOÇ. DR. MEHMET EMİN YOLALICI ■ DOÇ. DR. ALİ ARSLAN ■ DOÇ. DR. TAYYİP DUMAN ■ DOÇ. DR. HASAN HÜSEYİN DİLAVER

misyoner okulları

PROF. DR. NECMETTİN TOZLU
PROF. DR. UYGUR KOCABAŞOĞLU ■ YRD. DOÇ. DR. MEHMET TEMEL ■ EMİNE KOCAMANOĞLU

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Osmanlı Ailesi

osmanlı'da aile yapısı

DOÇ. DR. İSMAİL DOĞAN ■ YRD. DOÇ. DR. ABDURRAHMAN KURT ■ DOÇ. DR. SAİT ÖZTÜRK

osmanlı'da kadın

DOÇ. DR. ETHEM CEBECİOĞLU ■ DR. RUTH M. RODED ■ PROF. DR. FARİBA ZARİNEBAF-SHAHR ■ YRD. DOÇ. ABDURRAHMAN KURT ■ FERİHA KARADENİZ ■ YRD. DOÇ. DR. ZEHRA TOSKA ■ DR. LEYLA KAPLAN ■ ASSOC. PROF. DR. MADELINE C. ZILPI ■

osmanlı'da çocuk

PROF. DR. REFİK TURAN ■ CÜNEYD OKAY ■ CÜNEYD OKAY

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Osmanlı Şehri ve Şehir Hayatı

osmanlı şehri ve şehir hayatından kesitler

DOÇ. DR. TURGUT CANSEVER ■ PROF. DR. TUNCER BAYKARA ■ MUSTAFA ARMAĞAN ■ PROF. DR. RÜÇHAN ARIK ■ DR. FATMA MÜGE GÖCEK ■ DOÇ. DR. SALİH AYNURAL ■ YRD. DOÇ. DR. ZEKİ TEKİN ■ FEHMİ YILMAZ

bazı osmanlı şehirlerinden portreler

DR. BEHIYA ZLATAR ■ PROF. DR. ENVER KONUKÇU ■ YRD. DOÇ. DR. MUAMMER GÜÇMEN ■ YRD. DOÇ. DR. İSKENDER OYMAK ■ DOÇ. DR. SABRİ SÜRGEVİL ■ TEODARA BAKARDJIEVA

osmanlı'da spor faaliyetleri

ATIF KAHRAMAN ■ DOÇ. DR. İBRAHİM YILDIRAN ■ MUSTAFA ÇETİN BAYDAR

depremler ve yangınlar

DOÇ. DR. ORHAN KILIÇ ■ KEMALETİN KUZUCU ■ KEMALETİN KUZUCU

cilt

6

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlı İdarî Teşkilâtı

osmanlı merkezî idare sistemi

YRD. DOÇ. DR. MEHMET V. SEYİTDANLIOĞLU ■ DR. RECEP AHİSHALI ■ PROF. DR. METİN KUNT

devlet idaresi ve din

PROF. DR. YÜMNİ SEZEN ■ DOÇ. DR. ŞÜKRÜ KARATEPE ■ DOÇ. DR. DAVUT DURSUN

osmanlı taşra teşkilâtı

PROF. DR. NEJAT GÖYÜNÇ ■ DOÇ. DR. ORHAN KILIÇ ■ PROF. DR. M. ALİ ÜNAL ■ PROF. DR. M. ÇETİN VARLIK ■
DOÇ. DR. İLHAN YERLİKAYA ■ PROF. DR. ATILLA ÇETİN ■ DR. FATMA ACUN

osmanlı merkezî idaresinde çözülme: âyânlık sistemi

PROF. DR. YÜCEL ÖZKAYA ■ PROF. DR. ÖZCAN MERT

tanzimat döneminde idarî reform

PROF. DR. MUSA ÇADIRCI ■ YRD. DOÇ. DR. MUZAFFER DOĞAN ■ YRD. DOÇ. DR. ENGİN BERBER ■
DOÇ. DR. İBRAHİM YILMAZÇELİK

osmanlı bürokrasi geleneği

NECATİ GÜLTEPE ■ PROF. DR. GILLES VEINSTEIN ■ YRD. DOÇ. DR. HAMİT ERSOY ■ YRD. DOÇ. DR. BİROL ÇETİN ■
YRD. DOÇ. DR. FEVZİ DEMİR ■ YRD. DOÇ. DR. HAMİT PEHLİVANLI ■ DOÇ. DR. REMZİ FİNDIKLI

osmanlı'da tahrir ve arşivcilik

NECATİ AKTAŞ ■ DR. ERHAN AFYONCU ■ İSMET DEMİR

İKİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Hukuk Sistemi

osmanlı hukuk sistemine genel bakış

YRD. DOÇ. DR. MURAT ŞEN ■ DOÇ. DR. YASEMİN SANER GÖNEN ■ PROF. DR. ALİ ŞAFAK ■
YRD. DOÇ. DR. TUNCAY ÖGÜN ■ YRD. DOÇ. DR. MEHMET EMİN YOLALICI

osmanlı hukuku ve şer'î hükümler

PROF. DR. AHMET AKGÜNDÜZ ■ PROF. DR. ALİ BARDAKOĞLU ■ PROF. DR. ALİ ŞAFAK

osmanlı'da yargının işleyişi, şeyhülislâm ve kadı

DOÇ. DR. ABDÜLAZİZ BAYINDIR ■ CEMAL FEDAYİ ■ DOÇ. DR. HASAN TAHSİN FENDOĞLU ■
DOÇ. DR. MAHMET AKMAN

osmanlı hukukunda batılılaşma dönemi

DR. CHRISTIAN RUMPF ■ PROF. DR. M. AKİF AYDIN ■ PROF. DR. OSMAN ÖZTÜRK ■
YRD. DOÇ. DR. OSMAN KAŞIKÇI ■ YRD. DOÇ. DR. SEDAT BİNGÖL

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Osmanlı Askerî Teşkilâtı

klâsik dönem osmanlı askerî teşkilâtı

PROF. DR. ABDÜLKADİR ÖZCAN ■ PROF. DR. NEJAT GÖYÜNÇ ■ DOÇ. DR. CEMALETTİN TAŞKIRAN ■
PROF. DR. ALİ İHSAN GENCER ■ MEHMET YAŞAR ERTAŞ ■ BİLGE KESER

osmanlı silahları, harp sanayii ve teknolojisi

PROF. DR. MÜCTEBA İLGÜREL ■ PROF. DR. İDRİS BOSTAN ■ ASST. PROF. DR. GABOR AGOSTON ■ DR. SALİM AYDÜZ ■
DR. SALİM AYDÜZ ■ MERYEM KAÇAN ERDOĞAN

osmanlı ordusu ve ıslahat

DR. IRINA PETROSYAN ■ DOÇ. DR. MEHMET ALAATTİN YALÇINKAYA ■ DR. ZEKERİYA TÜRKMEN

cilt

7

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Kuruluş Felsefesi

klâsik dönem osmanlı düşüncesi

DOÇ. DR. YUSUF OĞUZOĞLU ■ PROF. DR. BEKİR KARLIĞA ■ DR. İBRAHİM KALIN ■ YRD. DOÇ. DR. SEZAI SEVİM

osmanlı felsefesinin öncü şahsiyetleri

PROF. DR. MİKAIL BAYRAM ■ PROF. DR. MEHMET BAYRAKDAR ■ DOÇ. DR. ETHEM CEBECİOĞLU ■ DR. ŞAMİL ÖÇAL

osmanlı düşüncesinde türk ve türkmen imajı

PROF. DR. SALİM KÖCA ■ DR. TUFAN GÜNDÜZ ■ DR. ORHAN F. KÖPRÜLÜ

İKİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi

fütûhat ve gazâvat

PROF. DR. S. HAYRİ BOLAY ■ DR. CHRISTINE WOODHEAD ■ DR. TAHSİN GÖRGÜN

çözülme ve osmanlı aydını

PROF. DR. CORNELL H. FLEISCHER ■ YRD. DOÇ. DR. OSMAN KÖKSAL ■ DOÇ. DR. HÜSEYİN AKKAYA ■ DR. CAHİT TELCİ ■
DOÇ. DR. KAZIM SARIKAVAK ■ MUSTAFA ARMAĞAN

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Modernleşme İhtiyacının Doğuşu

modernleşme arayışları

PROF. DR. CAHİT YALÇIN BİLİM ■ YRD. DOÇ. DR. ABDULLAH ALPEREN ■ DR. İLİDAYET NUHOĞLU ■ YUSUF KAPLAN

ilk teşebbüsler: askerî alanda yenilikler

DR. SİPAHİ ÇATALTEPE ■ DR. ZAHRA ZAKIA ■ YRD. DOÇ. DR. MEHMET ALİ BEYHAN

tanzimat: gelenekten kopma

DOÇ. DR. MÜMTAZ'ER TÜRKÖNE ■ DOÇ. DR. İSMAİL KILLIOĞLU ■ DR. RAİA ZAIMOVA ■ PROF. DR. PALMIRA BRUMMET ■

PROF. DR. NORA SENİ ■ DOÇ. DR. İHSAN DURAN DAĞI ■ DR. ORHAN KOLOĞLU

mutlakiyetten meşrutiyete: osmanlı düşüncesi ve osmanlı anayasaları

DR. HÜSEYİN ÇELİK ■ YRD. DOÇ. DR. BEKİR KOÇLAR ■ ŞERİF KOÇDEMİR ■ YRD. DOÇ. DR. SELDA KAYAKILIÇ ■ RECEP BOZLAĞAN
■ PROF. DR. BÜLENT TANÖR ■ DR. MEHMET AKİF KIREÇÇİ ■ DR. ZÜHTÜ ARSLAN

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Osmanlılıktan Milli Kimliğe

bir tepki olarak türk milliyetçiliği

PROF. DR. MEHMET AKGÜN ■ YRD. DOÇ. DR. YUSUF SARINAY ■ YUNUS EMRE TANSÜ ■ PROF. DR. YURİ A. PETROSYAN ■ ŞEVKET
KOÇSOY ■ DR. SEYFETTİN ERŞAHİN ■ DR. SEYFİ BAŞKAN

bir fikir hareketi olarak pan-islamizm ve pan-türkizm

DR. AZMİ ÖZCAN ■ DR. MEHMET ÇELİK ■ PROF. DR. JAKOB LANDAU ■ PROF. DR. RAFAEL MUHAMMETDİNOV ■ İBRAHİM MARAŞ
■ YRD. DOÇ. DR. AHMET KANLİDERE

BEŞİNCİ BÖLÜM

Tarihi Devamlılık: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e

osmanlı mirası

F. DR. BERNARD LEWIS ■ PROF. DR. EKMELEDDİN İHSANOĞLU ■ PROF. DR. ERCÜMENT KURAN ■ PROF. DR. İLBER ORTAYLI ■ PROF.
NEJAT GÖYÜNÇ ■ PROF. DR. AHMET Y. OCAK ■ PROF. DR. BAHAEDDİN YEDİYILDIZ ■ PROF. DR. AHMET GÜNER SAYAR ■ PROF. DR.
İLTER TÜRAN ■ PROF. DR. REŞAT GENÇ ■ PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU ■ PROF. DR. NEVZAT YALÇINTAŞ ■ PROF. DR. HÜSEYİN
EMİ ■ PROF. DR. TOKTAMIŞ ATEŞ ■ DOÇ. DR. ALİ BİRİNCİ ■ D. MEHMET DOĞAN ■ YRD. DOÇ. DR. BAYRAM SAKALLI ■ DR. VEJDI
BİLGİN ■ PROF. DR. NACİ BOSTANCI

osmanlı devleti ve günümüz tarihçiliği

F. DR. ŞERİF MARDİN ■ DR. BAKİ TEZCAN ■ PROF. DR. BAYKAN SEZER ■ DOÇ. DR. AHMET DAVUTOĞLU ■ PROF. DR. MICHAEL WIN-
TER ■ ASSOC. PROF. DR. ANTONINA ZHELYAZKOVA

cilt

8

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Bilim Tarihine Genel Bakış

osmanlı'da bilim

PROF. DR. EKMELEDDİN İHSANOĞLU ■ PROF. DR. ESİN KAHYA ■ DR. NACER MILOUDI ■ DOÇ. DR. AHMET TURAN ARSLAN ■
PROF. DR. KORKUT TUNA ■ PROF. DR. EMRE DÖLEN

ilim ve ulema

PROF. DR. MEHMET İPŞİRLİ ■ YRD. DOÇ. DR. HULUSİ LEKEŞİZ ■ DR. İBRAHİM HATİBOĞLU ■ YRD. DOÇ. DR. SALİH SABRİ YAVUZ ■
DR. GÜRBÜZ DENİZ ■ PROF. DR. SÜLEYMAN TULÜCÜ ■ PROF. DR. HÜSEYİN GAZİ YURDAYDIN ■ DR. GÜRBÜZ DENİZ ■
PROF. DR. STEFAN REICHMUTH

İKİNCİ BÖLÜM

Dinî Bilimler

PROF. DR. SÜLEYMAN ATEŞ ■ PROF. DR. ALİ YARDIM ■ PROF. DR. M. SAİT YAZICIOĞLU ■ PROF. DR. HAYRETTİN KARAMAN ■
YRD. DOÇ. DR. SÜLEYMAN AKDEMİR ■ DOÇ. DR. NASRULLAH HACIMÜFTÜOĞLU

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Sosyal Bilimler

felsefe - mantık

DOÇ. DR. HÜSEYİN SARIOĞLU ■ PROF. DR. BÜNYAMİN DURAN ■ PROF. DR. ABDÜLKUDDÜS BİNGÖL

tarih ve histografya

PROF. DR. MEHMET İPŞİRLİ ■ PROF. DR. NECDET ÖZTÜRK ■ DR. BETÜL BAŞARAN-ALPUGAN ■ PROF. DR. BEŞİR ATALAY ■
YRD. DOÇ. DR. HASAN HÜSEYİN ADALIOĞLU ■ YRD. DOÇ. DR. KENAN İNAN ■ DOÇ. DR. ŞERFETTİN SEVERCAN ■

coğrafya

PROF. DR. RAMAZAN ŞEŞEN ■ PROF. DR. RAMAZAN ÖZEY ■ DR. OSMAN GÜMÜŞÇÜ ■ YÜCEL DAĞLI ■
DOÇ. DR. REMZİ DEMİR - MUTLU KILIÇ ■ DR. MAHMUT AK

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Fen Bilimleri

matematik - astronomi

PROF. DR. MEHMET H. ORYAN ■ MELEK DOSAY GÖKDOĞAN ■ DOÇ. DR. REMZİ DEMİR ■ YAVUZ UNAT ■
DR. TOFIGH HEIDARZADEH ■ DOÇ. DR. REMZİ DEMİR

fizik - kimya - biyoloji

YRD. DOÇ. DR. HÜSEYİN GAZİ TOPDEMİR ■ PROF. DR. EMRE DÖLEN ■ PROF. DR. ASUMAN BAYTOP - PROF. DR. FEZA GÜNERGUN

BEŞİNCİ BÖLÜM

Tıp Bilimleri

tıp - diş hekimliği

PROF. DR. İLTER UZEL ■ PROF. DR. ALİ HAYDAR BAYAT ■ PROF. DR. NİL SARI ■ PROF. DR. ARSLAN TERZİOĞLU ■
PROF. DR. AYTEN ALTINTAŞ ■ PROF. DR. NİL SARI ■ PROF. DR. AYŞEGÜL D. ERDİMİR ■ DOÇ. DR. ADNAN ATAÇ ■ PROF. DR. İLTER UZEL

eczacılık

PROF. DR. TURHAN BAYTOP ■ PROF. DR. ERIŞ ASIL - DOÇ. DR. GÜLBİN ÖZÇELİKAY ■ PROF. DR. BAYHAN ÇUBUKÇU

veterinerlik

YRD. DOÇ. DR. AŞKIN YAŞAR ■ DR. ABDULLAH ÖZEN

ALTINCI BÖLÜM

Teknoloji

PROF. DR. KLAUS KREISER ■ DR. YAVUZ UNAT ■ PROF. DR. FEZA GÜNERGUN ■ DR. SALİM AYDÜZ ■ DR. NUSRET ÇAM ■
DR. MUSTAFA KAÇAR ■ DR. MUSTAFA KAÇAR

cilt

9

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Medeniyetinde Kültür ve Sanat

osmanlı'da kültürel yapı

PROF. DR. FİLİZ YENİŞEHİRLİOĞLU ■ PROF. DR. UMACI TÜRKÜŞ GÜNAY ■ PROF. DR. ÖZKUL ÇOBANOĞLU ■ DOÇ. DR. SAİM SAVAŞ

avrupalı gözüyle osmanlı

PROF. DR. ZEKİ ARIKAN ■ İRFAN KARAKOÇ ■ DR. BAKİ ASILTÜRK

osmanlı kültür hayatından kesitler

PROF. DR. HÜSEYİN ALGÜL ■ PROF. DR. MUSTAFA İSEN ■ DR. ZEYNEP TARIM ERTUĞ ■ PROF. DR. ŞEYMA TAŞÇIOĞLU GÜNGÖR ■
PROF. DR. NAMIK AÇIKGÖZ ■ PROF. DR. FIKRET TÜRKMEN ■ DOÇ. DR. MEHMET ARSLAN ■ DR. SEVGİ GÜRTUNA ■ DR. ARIF BILGIN ■
NEVİN HALICI ■ YRD. DOÇ. DR. NECDET ERTUĞ ■ PROF. DR. NECMİ ÜLKER

osmanlı coğrafyasında kültür

YRD. DOÇ. DR. RIDVAN CANIM ■ PROF. DR. MUZAFFER TUFAN ■ YRD. DOÇ. DR. HALUK DURSUN ■ DR. İ. AYDIN YÜKSEL ■ PROF. DR.
TADEUSZ MAJDA ■ YRD. DOÇ. DR. MUSTAFA ÖZER ■ AZİZ N. ŞAKİR-TAŞ ■ DOÇ. DR. SÜLEYMAN BEYOĞLU ■ ERDAL ŞAHİN ■ PROF.
DR. NURMUHAMMET HİSAMOV ■ PROF. DR. YUSUF HAMZAOĞLU ■ PROF. DR. VALERY STOYANOV

İKİNCİ BÖLÜM

Dil: Osmanlı Türkçesi

erken dönem osmanlı türkçesi

PROF. DR. AHMET B. ERCİLASUN ■ PROF. DR. MUSTAFA ÖZKAN ■ PROF. DR. VICTOR GRIGORIEVIC GUZEV - ÖZLEM DENİZ YILMAZ / 412

klasik dönem osmanlı türkçesi

PROF. DR. MERTOL TULUM ■ PROF. DR. İSMAİL ÜNVER ■ DOÇ. DR. ESRA KARABACAK ■ YRD. DOÇ. DR. HAYATİ DEVELİ ■ DR. MUSTAFA KOÇ

geç dönem osmanlı türkçesi

PROF. DR. İSMAİL PARLATIR ■ PROF. DR. ENGİN SEZER ■ PROF. DR. FATİH SEZGİN ■ DOÇ. DR. GÜLDEN SAĞOL ■ YRD. DOÇ. DR. LATİF BEYRELİ
■ DR. ADNAN KADRIÇ ■ PROF. DR. MİRFAHİ ZEKİYEV

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Osmanlı Dönemi Türk Edebiyatı

erken dönem osmanlı edebiyatı ve halk edebiyatı

PROF. DR. CEMAL KURNAZ ■ PROF. DR. KEMAL YAVUZ ■ DOÇ. DR. METİN ERGUN ■ YRD. DOÇ. DR. ADNAN GÜRBÜZ

dinî edebiyat

PROF. DR. MUSTAFA UZUN ■ YRD. DOÇ. DR. KADIR ATLANSOY

klasik dönem osmanlı edebiyatı

PROF. DR. İSKENDER PALA ■ PROF. DR. GÜNAY KUT ■ PROF. DR. NAMIK AÇIKGÖZ ■ YRD. DOÇ. DR. SABAHAT DENİZ ■ YRD. DOÇ. DR. NEJAT
SEFERCİOĞLU ■ DOÇ. DR. ALİ FUAT BILKAN ■ YRD. DOÇ. DR. MEHMET SARI ■ YRD. DOÇ. DR. NURAN YILMAZ ■ AHMET KABAKLI ■ DOÇ. DR.
MUHSİN MACİT ■ DOÇ. DR. MEHMET ARSLAN ■ YRD. DOÇ. DR. İ. ÇETİN DİRDİYOK ■ YRD. DOÇ. DR. SADETTİN EĞRİ

tanzimat sonrası türk edebiyatı

DOÇ. DR. ABDULLAH UÇMAN ■ PROF. DR. M. ORHAN OKAY ■ PROF. DR. NECATİ BİRİNCİ ■ YRD. DOÇ. DR. ALİ İHSAN KOLCU ■ MUSTAFA
MİYASOĞLU ■ DOÇ. DR. NAZAN BEKİROĞLU ■ YRD. DOÇ. DR. ALEV SİNAR ■ PROF. DR. HARİD FEDAI

son dönem osmanlı edebiyatında yeni akımlar

PROF. DR. İNCİ ENGİNÜN ■ PROF. DR. KAZIM YETİŞ ■ PROF. DR. ALEMDAR YALÇIN ■ DR. FAZİL GÖKÇEK

cilt

10

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlıda Estetik

BEŞİR AYVAZOĞLU ■ PROF. DR. SAADETTİN ÖKTEN ■ PROF. DR. JALE N. ERZEN ■ DR. MUALLA BAYAR ERKİLİÇ ■
DR. LEYLA BAYDAR ■ PROF. DR. NUSRET ÇAM

İKİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Mimarisi

osmanlı türk mimarisine genel bir bakış

PROF. DR. SEMAVİ EYİCE ■ PROF. DR. OLUŞ ARIK ■ PROF. DR. SELÇUK MÜLAYİM ■ PROF. DR. NESLIHAN SÖNMEZ

erken dönem osmanlı mimarisi

PROF. DR. HAKKI ACUN ■ PROF. DR. A. OSMAN UYSAL

klâsik dönem osmanlı mimarisi ve mimar sinan

PROF. DR. ABDÜSSELAM ULUÇAM ■ DOÇ. DR. ZEKİ SÖNMEZ ■ PROF. DR. DOĞAN KUBAN ■ PROF. DR. OLUŞ ARIK ■

PROF. DR. İSMAİL YAKIT ■ PROF. DR. MÜTBÜL KAYILI ■ CAN KERAMETLİ ■

ABDÜLKADİR DÜNDAR ■ DOÇ. DR. EMRE MADRAN

geç dönem osmanlı mimarîsi

PROF. DR. RÜÇHAN ARIK ■ DR. BETÜL BAKIR ■ YRD. DOÇ. DR. KASIM İNCE ■ DR. NURCAN İNCİ FIRAT

osmanlı dinî mimarîsi

PROF. DR. ZEYNEP AHUNBAY ■ PROF. DR. GÖNÜL CANTAY ■ YRD. DOÇ. DR. AYGÜN ÜLGEN ■ PROF. DR. HAKKI ÖNKAL

osmanlı askerî mimarîsi

PROF. DR. NUSRET ÇAM ■ YRD. DOÇ. DR. ALİ BORAN

osmanlı sivil mimarîsi

PROF. DR. GÖNÜL CANTAY ■ YRD. DOÇ. DR. FATİH MÜDERRİSOĞLU ■ PROF. DR. GÖNÜL CANTAY ■ DR. BİRSEN ERAT ■
YRD. DOÇ. DR. AYGÜN ÜLGEN ■ DOÇ. DR. NECLA ARSLAN SEVİN ■ DOÇ. DR. SAİT ÖZTÜRK ■ DOÇ. DR. TURGUT CANSEVER ■

PROF. DR. HAŞİM KARPUZ ■ YRD. DOÇ. DR. EMİNE KARPUZ ■ PROF. DR. HAKKI ACUN ■ PROF. DR. H. ÖRCÜN BARIŞTA ■

PROF. DR. ÖMÜR BAKİRER ■ DOÇ. DR. NURAN PİLEHVARIAN

osmanlı coğrafyasında mimarî

YRD. DOÇ. DR. MEHMET İBRAHİM GİL ■ ASSOC. PROF. DR. ALEXANDR ANTHONOV ■ YRD. DOÇ. AHMET ALİ BAYHAN ■

DR. NAJWA OTHMAN ■ YRD. DOÇ. DR. KADİR PEKTAŞ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Klâsik Türk Musikisi

musikî nazariyatı

PROF. DR. M. AYHAN ZEREN ■ YRD. DOÇ. DR. NİLGÜN DOĞRUSÖZ ■ ETHEM RUHİ ÜNGÖR

musikîşinaslar

DR. RECEP USLU ■ DR. RECEP USLU ■ DR. EUGENIA POPESCU-JUDETZ ■ OSMAN NURİ ÖZPEKEL ■

GÜLAY KARAMA HMUTOĞLU ■ VEDAT KOSAL ■ MEHMET GÜNTEKİN

dinî musikî ve halk musikîsi

ÖMER TUĞRUL İNANÇER ■ DOÇ. DR. SÜLEYMAN ERGÜNER ■ CİNUÇEN TANRIKORUR ■ YRD. DOÇ. DR. NURİ ÖZCAN ■

DR. SONGÜL KARAHASANOĞLU ATA

askerî musikî: mehter

T. NEJAT ERALP ■ DR. HAŞMET ALTINÖLÇEK

osmanlı'da musikî kültürü

ASSOC. PROF. DR. RALF MARTIN JÄGER ■ DOÇ. DR. MUSTAFA CAHİT ATASOY ■ DR. EUGENIA POPESCU-JUDETZ ■

DR. BÜLENT AKSOY ■ DR. BÜLENT AKSOY ■ YRD. DOÇ. DR. RAHMİ ORUÇ GÜVENÇ

cilt

11

BİRİNCİ BÖLÜM

Geleneksel Sanatlar

hat

PROF. *h.c.* M. UĞUR DERMAN ■ PROF. DR. MUHİTTİN SERİN ■ PROF. DR. ALİ ALPARSLAN ■ YRD. DOÇ. DR. ABDÜLHAMİT TÜFEKÇİOĞLU
■ PROF. DR. HÜSREV SUBAŞI ■ DR. ZÜBEYDE CİHAN ÖZSAYINER ■ ŞULE AKSOY ■ PROF. DR. NİHAT BOYDAŞ ■ DR. SAVAŞ ÇEVİK ■
YRD. DOÇ. DR. HAMİT ARBAŞ /

tezhip ve cilt

PROF. DR. ZEREN TANINDI ■ DOÇ. DR. F. ÇİÇEK DERMAN ■ PROF. DR. ZEREN TANINDI ■ YRD. DOÇ. DR. GÜLNUR DURAN ■
DR. HATİCE AKSU ■ A. NİHAN GÜNEY

minyatür

PROF. DR. OKTAY ASLANAPA ■ PROF. DR. ZEREN TANINDI ■ DOÇ. DR. BANU MAHİR ■ DR. ZEYNEP TARIM ERTUĞ

ebrû

PROF. *h.c.* M. UĞUR DERMAN ■ HİKMET BARUTÇUGİL ■ PEYAMİ GÜREL

çini

PROF. DR. GÖNÜL ÖNEY ■ PROF. DR. ARA ALTUN ■ DR. SİTARE TURAN BAKIR

maden ve ahşap sanatı, kuyumculuk

PROF. DR. TERCAN YILMAZ ■ YRD. DOÇ. DR. AYGÜN ÜLGEN ■ YRD. DOÇ. DR. TULİN ÇORUHLU ■ YRD. DOÇ. DR. TULİN ÇORUHLU ■
DOÇ. DR. HALİT ÇAL ■ YRD. DOÇ. DR. RÜSTEM BOZER

tezyinat ve işleme

PROF. DR. YILDIZ DEMİRİZ ■ PROF. DR. METİN AKAR ■ PROF. DR. H. ÖRCÜN BARIŞTA ■ PROF. DR. TACİSER ONUK ■ AZİZ DOĞANAY ■
DR. YILDIRAY ÖZBEK ■ PROF. DR. MEHMET ZEKİ KUŞOĞLU ■ GÜNDEGÜL PARLAR ■ GÜNDEGÜL PARLAR ■ K. ZEYNEP GÜNEY

el sanatları, halıcılık ve kilimcilik

PROF. DR. BEKİR DENİZ ■ PROF. DR. BEKİR DENİZ

İKİNCİ BÖLÜM

Osmanlı'da Resim ve Heykel

resim

■ PROF. DR. GÜNSEL RENDA ■ PROF. DR. RÜÇHAN ARIK ■ DR. KIYMET GİRAY ■ DOÇ. DR. SEYFİ BAŞKAN ■ YRD. DOÇ. DR. TULİN
ÇORUHLU ■ AYSEL ÇÖTELİOĞLU ■ DR. NEVİN YÜCEL CELBİS

heykel ve fotoğraf

DR. KIYMET GİRAY ■ ENGİN ÖZENDES

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Topkapı Sarayı Müzesindeki Geleneksel Sanatlardan Kesitler

giyim kuşam

DOÇ. DR. HÜLYA TEZCAN ■ YRD. DOÇ. DR. FATMA KOÇ ■ SADIK TEKELİ

hırka-i saadet dairesi ve silah bölümü

HİLMİ AYDIN ■ HİLMİ AYDIN ■ HİLMİ AYDIN ■ DR. DENİZ ESEMENLİ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Osmanlı Sahne Sanatları

geleneksel görüntü sanatları ve tiyatro

PROF. DR. ÖZDEMİR NUTKU ■ YRD. DOÇ. DR. DİLAVER DÜZGÜN ■ UĞUR GÜKTAŞ ■ ÜNVER ORAL ■ RAUF ALTINTAK ■ PROF. DR. ENVER
TÖRE ■ PROF. DR. NURHAN KARADAĞ ■ PROF. DR. ÖZDEMİR NUTKU

osmanlı sineması

HALİT REFİĞ ■ NECİP TOSUN ■ YRD. DOÇ. DR. HALE KÜNİÇEN

BEŞİNCİ BÖLÜM

Kütüphanecilik ve Kitap

PROF. DR. İSMAİL ERÜNSAL ■ YAHYA ERDEM ■ YRD. DOÇ. DR. FAHRİ SAKAL

cilt

12

BİRİNCİ BÖLÜM

Hanedan

padişah biyografileri

DOÇ. DR. KEMAL ÇİÇEK

şecere-i âl-i osman

DOÇ. DR. KEMAL ÇİÇEK

İKİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Araştırmaları Bibliyografyası

PROF. DR. BAHAEDDİN YEDİYILDIZ

YRD. DOÇ. DR. RAMAZAN ACUN

SIYASET

İKTİSAT

TOPLUM

TEŞKİLÂT

DÜŞÜNCE

BİLİM

KÜLTÜR VE SANAT

Osmanlı

I

SİYASET

EDİTÖR
GÜLER EREN

BİLİM EDİTÖRLERİ
DOÇ. DR. KEMAL ÇİÇEK
CEM OĞUZ

Y E N İ T Ü R K İ Y E Y A Y I N L A R I

ÖNSÖZ

Dünya tarihini bir bütün olarak analiz eden Batılı akademisyenler büyük güçlerin ortaya çıkışını çeşitli tarihi dinamiklerin ışığında inceleyerek bir genellemeye varmak isterler. Bu genellemelerin başında, milletlerin askeri ve siyasi güçlerini ekonomik kaynakları ölçüsünde elde ettikleri gelir. Osmanlı Devleti için bu iddiayı değerlendirdiğimizde, küçük bir uç beyliğinin çok kısa bir süre içerisinde bir cihan imparatorluğuna dönüşmesinde sadece ekonomik çıkarların rol oynadığını söylemenin yeterli olamayacağı kanaatindeyiz.

Osmanlı Beyliği'nin yükselişinin altında yatan pek çok etkenden birisi de Doğu ile Batı arasında yer alan coğrafi alanda *gazayı* ilke edinerek hareket etmesidir. XIII. yüzyılın başlarından itibaren Türkistan ve Orta Doğu'da oluşan siyasi şartlar, geçim sıkıntısı ve yurt edinme endişesi sonucu Türk aşiret ve oymaklarının batıya göçü hızlanmıştır. Bu ortamı çok iyi değerlendirerek Bizans ve Balkanlarda gazaya yönelen Osmanlı Beyliği, kısa zamanda geniş bir coğrafyaya hakim olmayı başarmıştır. Bizans'ın içerisinde bulunduğu karışıklıklar ve taht kavgaları da Osman Bey ve oğullarının bu İmparatorluk ile ilişki kurmalarını ve bölgeyi tanımlarını kolaylaştırmıştır. Balkanlardaki akıncılık faaliyetleriyle başlayan harekâtın fütihat ve iskâna dönüşmesi ile Osmanlı Beyliği henüz Yıldırım Bayezid döneminde bir İmparatorluk haline gelmiştir. Daha da önemlisi bu büyüme, sadece topraklar ve nüfuz alanı ile sınırlı kalmamış, Türk Beylikleri ve Türkistan'dan gelen tecrübeli kadrolar kısa sürede müesseseseleşmiş bir devlet kurmayı başarmışlardır.

Bu cildin tasnifinde editörler tarafından üzerinde durulan ana nokta, Osmanlı hakimiyetindeki dönemleri ve devletin yaşadığı siyasi-iktisadi-mali dönüşümü yansıtmaktır. Osmanlı Tarihini geleneksel kalıplar içerisinde araştırarak yükselme ve çöküş arasında cereyan eden sunî bir tarihsel gelişmeyi inceleyen Türk tarihçiliğinin aksine, bizim amacımız, Avrupa ve İslam alemindeki hadiselerle de paralel olarak, Osmanlı Devleti'nin farklılığını ortaya koymak ve bu farklılığın dünya tarihinin seyrindeki etkisini vurgulamaktır.

Bu eserin başlangıcını bütün dünyada Osmanlı tarihinin duayeni olarak kabul edilen Prof. Dr. Halil İnalcık'ın "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış" adlı makalesi ile yaptık. Halil İnalcık, Osmanlı Projesi için özel olarak hazırladığı bu yeni tarih değerlendirmesinde, özellikle klasik dönem hakkında yapılan tartışmaları ve en son araştırmalarını tafsilatlı bir şekilde ele aldı.

Daha sonra, kuruluş yılları hâlâ tartışılan Osmanlı'nın doğuşu ve yükselişi etrafında şekillenen nazariyeleri ikinci bölümde ele aldık. "İmparatorluğun mimarları" olarak nitelendirdiğimiz Fatih ve Yavuz'un dönemini inceleyen yazıların yer aldığı üçüncü bölüm, devletten imparatorluğa geçiş mücadelesini ve Osmanlı'nın Batının karşısına islamî kimlikle çıkmasını hazırlayan olayları konu almaktadır.

Kanunî Sultan Süleyman döneminin incelendiği bölüm, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir cihan devleti haline gelmesini hazırlayan faktörleri ele almaktadır. Diğer cihan hakimiyeti kurma iddiasında olan devletlerin tersine, Osmanlı'nın bir hukuk devleti olduğu ve yükselişini teşkilatlanmasına borçlu olduğu, bu bölümde özellikle vurgulanmaktadır.

İmparatorluğun XVII. ve XVIII. yüzyılları bugüne kadar üzerinde pek fazla araştırma yapılmamış dönemler olarak kalmış, bu yüzden bazı araştırmacılar tarafından "unutulmuş" veya "hakkı yenilmiş" yüzyıllar olarak nitelendirilmiştir. Bu nedenle eserimizde bu dönemlere özellikle önem verilmiştir. Bu anlamda XVII. yüzyıl İran ve Habsburglar ile savaşlar açısından, XVIII. yüzyıl ise Osmanlı Devleti için kuzeyden gelen tehdidin değerlendirilmesi bakımından detaylı bir araştırma konusu olarak seçilmiştir. Bu bölümde, mevcut Osmanlı tarihleri arasında ilk kez döneme damgasını vuran Osmanlı-Rus-İran savaşları bu ülkelerin yazarlarının bakış açılarıyla da ele alınmıştır. XVIII. yüzyıl ve sonrasında Rusya ile ilişkiler, Osmanlı diplomasisini uğraştıran başlıca konulardan biri haline gelmiştir. Öte yandan, Rusya ile yaşanan çekişme Osmanlı yöneticileri için yeni bir ilgi alanını da beraberinde getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya ve Türkistan ile kurduğu temaslar ilk defa bu derece kapsamlı bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır. Son olarak da Rusya ve Avusturya savaşlarının doğuşunda önemli bir rol oynadığı aşikar olan Osmanlı diplomasisi incelenmiş ve yeni dönemdeki rolü üzerinde durulmuştur.

Osmanlı Tarihi'nin önemli olaylara sahne olduğu XIX ve XX. yüzyıllar ise eserimizin ikinci cildinde ele alınmaktadır. Diğer taraftan bu iki cildin en önemli özelliği ise ilk defa Osmanlı siyasi tarihini Türk bilim adamlarından daha fazla sayıda Türkiye dışından bilim adamlarının tartışmasına açması ve her biri 750 sayfalık iki ciltlik büyük bir hacimle ortaya koymasındır.

Bu vesile ile değerine işaret ettiğimiz Osmanlı siyasi tarihine dair bu ciltlerin tarihçilere ve tarih meraklılarına geniş ufuklar kazandıracağı ve benzeri araştırmalara zemin hazırlayacağı kanaatimizi ifadeyle Türk tarihçiliğine hayırlı olmasını temenni ediyoruz.

Yeni Türkiye

İÇİNDEKİLER

cilt

1

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış

OSMANLI TARİHİNE TOPLU BİR BAKIŞ / PROF. DR. HALİL İNALCIK / 37
OSMANLI TARİHİ KRONOLOJİSİ / PROF. DR. HALİL İNALCIK / 118

İKİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Devleti'nin Doğuşu

kuruluşa dair nazariyeler

OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞ PROBLEMİ: YENİ HİPOTEZ HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER /
PROF. DR. COLIN J. HEYWOOD / 137 ■ SELÇUKLULAR, MOĞOLLAR VE OSMANLILAR ARASINDA /
PROF. DR. RUDI PAUL LINDNER / 146 ■ OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞ VE GELİŞMESİNDEKİ
İTİCİ GÜÇLER / DR. ORHAN F. KÖPRÜLÜ / 153 ■ OSMANLI BEYLİĞİNİN OLUŞUMUNDA
OĞUZ-TÜRKMEN GELENEĞİNİN YERİ / YRD. DOÇ. DR. ÜÇLER BULDUK / 161

kuruluş

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞUNDA BİZANS VE AVRUPA / PROF. DR. ŞERİF BAŞTAV / 169 ■
KAYILARIN ANADOLU'YA GELİŞİ / YRD. DOÇ. DR. EROL KÜRKÇÜOĞLU / 176 ■ OSMANLI DEVLETİ'NİN
İSTİKLAL HUTBESİNİ OKUYAN DEVLET ADAMI DURSUN FAKİH / YRD. DOÇ. DR. AHMET VEHBİ ECER / 181 ■
OSMANLI DEVLETİ NE ZAMAN KURULDU? / YRD. DOÇ. DR. AHMET NEZİHİ TURAN / 190 ■ OSMANLI'DAN
MİLLİ MÜCADELEYE İSTİKLÂL-İ OSMÂNÎ GÜNÜ KUTLAMALARI / DOÇ. DR. MEHMET ŞAHİNGÖZ / 194

rumeli'ye geçiş

SINIR, SINIR BÖLGESİ VE ÇEKİRDEK OLARAK OSMANLI BALKANLARI / ASST. PROF. DR. PETER MENTZEL / 205

■ OSMANLININ RUMELİ'YE GEÇİŞİ VE İLK FETİHLER / YRD. DOÇ. DR. İBRAHİM SEZGİN / 212 ■

ERKEN OSMANLI DÖNEMİ (1299-1453)'NDE AKINCILAR VE AKINCI BEYLERİ / H. ÇETİN ARSLAN / 217

duraksama

TİMUR DEVRİ ANADOLUSU / PROF. DR. İSMAİL AKA / 229

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Devletten İmparatorluğa Yükselişin Mimarları: Fatih ve Yavuz

fatih sultan mehmed:

“iki kıtanın ve iki denizin hâkimi”

FATİH SULTAN MEHMET DÖNEMİNDE OSMANLI İÇ VE DIş SİYASETİ / PROF. DR. RHOADS MURPHEY / 239 ■

İSTANBUL'UN FETHİNİ MÜTEAKİP İSTANBUL'DAKİ HİRİSTİYAN CASUSLARIN RAPORLARI /

DR. ENRICO BASSO / 247 ■ OSMANLI İMPARATORLUĞU VE TAHT ELİ: SİYASİ MÜNASEBETLER

(XV-XVII. YÜZYILLAR) / DR. İLYA ZAITSEV / 253 ■ XV - XVIII. YÜZYILDA OSMANLI-VENEDİK İLİşKİLERİ /

ASSOC. PROF. DR. MARIA PIA PEDANI FABRIS / 259

yavuz sultan selim: “hadim-ül haremeyn”

OSMANLI DEVLETİ'NİN ŞAH İSMAİL'İN ANADOLU'YU ŞİLEşTİRME ÇALIşMALARINI ENGELLEMeye YÖNELİK ÖNLEMLERİ / DOÇ. DR. YUSUF KÜÇÜKDAĞ / 269 ■ XVI. YÜZYILDA I. SELİM VE MİSİR ARASINDAKİ İLİşKİLER

/ DR. KAMARUZAMAN YUSOFF / 282 ■ MİSİR EYALETİNDE OSMANLI NİZAMININ KURULUŞU /

ASSOC. PROF. DR. JANE HATHAWAY / 308 ■ OSMANLI DEVLETİ İDARESİNDE HİCAZ (1517-1919) /

DOÇ. DR. ZEKERİYA KURŞUN / 316 ■ OSMANLILARIN GÜRCİSTAN'I FETHİ VE İSLAMLAşMA HAREKETLERİ

(XVI. YÜZYIL) / NEBİ GÜMÜş / 326

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İmparatorluğun Zirvesi: Cihan Devleti ve Kanunî

kosova'dan viyana'ya osmanlı hâkimiyeti

OSMANLI DEVLETİ'NİN HÂKİMİYET SAHASI / PROF. DR. RAMAZAN ÖZEY / 341 ■ OSMANLIYI YÜKSELTEN
ZAFERLER / DOÇ. DR. AHMET ŞİMŞİRGİL / 347

kanunî sultan süleyman: osmanlı'nın altın çağı

İRANLI TARİHÇİLERİN BAKIŞ AÇISIYLA KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN'IN SİYASETİ VE KİŞİLİĞİ /
PROF. DR. HOSEİN MİRJAFARI / 369 ■ HARAÇGÜZARLARIN STATÜLERİ: XV. VE XVII. YÜZYILLARDA EFLAK,
BOĞDAN VE TRANSİLVANYALILAR ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA / PROF. DR. VIOREL PANAIT / 373 ■
AKDENİZ'DEKİ OSMANLI DENİZ CEPHESİ (XVI-XVIII. YÜZYILLAR) / PROF. DR. EKKEHARD EICKHOFF / 384 ■
KANUNÎ, BARBAROS PAŞA, V CHARLES: AKDENİZ DÜNYASI / MIGUELA A. BUNES / 392 ■ OSMANLI
DÖNEMİNDE MAĞRİB TARİHİ / PROF. DR. ERCÜMENT KURAN / 398 ■ OSMANLI CAZAYİRİ'NDE DEVLET
OTORİTESİNİN GÜÇLENDİRİLMESİNDE BAĞIŞ VE ARMAĞAN / PROF. DR. KAMEL FILALI / 401 ■
OSMANLILARIN ORTA AFRİKA POLİTİKASI ASKERÎ, TİCÂRÎ VE SİYÂSÎ İLİŞKİLER / PROF. DR. ZEKERİYA KİTAPÇI /
411 ■ OSMANLI DEVLETİ'NİN AFRİKA KITASINDA HAKİMİYETİ VE NÜFUZU / DR. AHMET KAVAS / 421 ■
XVI. YÜZYIL AVRASYA DÜNYASINDA BÖLGESEL BİRLİK VE ÇEŞİTLİLİK, OSMANLI, ÖZBEK, SAFEVİ VE HİND-
BABÜRLÜ İMPARATORLUKLARI: BÜTÜNSSEL BİR YAKLAŞIM / DR. NURTEN KILIÇ-SCHUBEL / 431

BEŞİNCİ BÖLÜM

XVII. Yüzyıl: Avrupa ve İran ile Münasebetler

MACARİSTAN'DA OSMANLI-HABSBURG SERHADI (1541-1699): BİR MUKAYESE /
ASST. PROF. DR. GABOR AGOSTON / 443 ■ OSMANLI-AVUSTURYA SAVAŞLARI ÖNCESİ OSMANLI DİPLOMASİSİ
(1593-1606) / DR. PÁL FODOR / 452 ■ OSMANLI-HABSBURG SAVAŞLARINDA KIRIM TATARLARININ ROLÜ /
DR. MARIA IVANICS-RESS / 456 ■ II. OSMAN'IN HOTİN SEFERİ (1621) / DR. TUFAN GÜNDÜZ / 465 ■
KARLOFÇA ANLAŞMASI'NDAN SONRA OSMANLI-HABSBURG SINIRI (1699-1701) / DR. MONIKA MOLNAR / 472 ■
XVII. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA TÜRK-FRANSIZ İLİŞKİLERİ: GİZLİ HARPTEN OBJEKTİF İTTİFAKA /
PROF. DR. FARUK BİLİCİ / 480 ■ İLK OSMANLI - HOLLANDA MÜNASEBETLERİ / BÜLENT ARI / 493 ■
XVI-XVIII. YÜZYILLAR OSMANLI-SAFEVİ SAVAŞLARI / DR. HÜSAMEDDİN MEMMEDOV KARAMNLY / 502 ■
FETİHTEN OSMANLI YÖNETİM SİSTEMİNE ENTEGRASYONUNA KADAR REVAN EYALETİ (1583-1590) /
DR. HOSKADEM HASANOVA / 509

ALTINCI BÖLÜM

XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu

XVIII. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU / PROF. DR. NORMAN ITZKOWITZ / 519

kuzeyde beliren yeni hasım: rusya

RUS DİPLOMATLARIN RAPORLARINDA OSMANLI DEVLETİ (XVI-XIX. YÜZYILLAR) /
PROF. DR. ROGOZHIN NIKOLAJ MIHAJLOVICH / 527 ■ EKONOMİK ÇEKİŞMENİN NETİCESİ OLARAK TÜRK RUS
SAVAŞLARI / DR. SHAPI KAZIYEV / 550 ■ RUS-OSMANLI SAVAŞLARI: SEBEPLER VE BAZI TARİHİ SONUÇLAR /
PROF. DR. SVETLENA ORESHIKOVA / 556 ■ XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA KAFKASLARDA OSMANLI-RUS
İLİŞKİLERİ / PROF. DR. MUSTAFAZADE TEVFİK TEYYUBOĞLU / 561

osmanlıların türkistan ve kafkasya ile ilişkileri

OSMANLI DEVLETİ'NİN TÜRKİSTAN SİYASETİ / PROF. DR. MEHMET SARAY / 573 ■ TÜRKİSTAN'DA OSMANLI-
İRAN REKABETİ / YRD. DOÇ. DR. ABDULLAH GÜNDOĞDU / 581 ■ XIX. YÜZYIL SONU XX. YÜZYIL BAŞINDA
ÇİN MÜSLÜMANLARI VE OSMANLI İLİŞKİLERİ / ARZU OCAKLI / 588 ■ KAFKASYA VE OSMANLI DEVLETİ
(XVI-XX. YÜZYILLAR) / YRD. DOÇ. DR. MUSTAFA BUDAK / 594 ■ XVIII. YÜZYILDA KAFKASYA /
YRD. DOÇ. DR. MEHMET ALİ ÇAKMAK / 613 ■ XV-XVIII. YÜZYILLAR ARASI TÜRK (OSMANLI)-GÜRCİSTAN
İLİŞKİLERİ HAKKINDAKİ OSMANLI BELGELERİ / PROF. DR. TSISANA ABDULADZE / 622 ■ XVII. YÜZYILDA
AZERBAIJAN'IN GÜNEY BATISINDAKİ OSMANLI SINIR MUHAFIZLARI /
DR. SEVDA ALİ KIZI SULEYMANOVA / 631

osmanlı diplomasisi

GENEL HATLARIYLA OSMANLI DİPLOMASİSİ / DOÇ. DR. ALİ İBRAHİM SAVAŞ / 643 ■ BİR AVRUPA DİPLOMASİ
MERKEZİ OLARAK İSTANBUL (1792-1798 DÖNEMİ İNGİLİZ KAYNAKLARINA GÖRE) /
DOÇ. DR. MEHMET ALAADDİN YALÇINKAYA / 660 ■ OSMANLI DİPLOMASİSİNİN BATILILAŞMASI /
PROF. DR. HIROKI ODAKA / 676 ■ XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN YABANCI GAZETECİLERE NİŞAN
VERME VE MAAŞ BAĞLAMA POLİTİKASI / ÇAĞRI ERHAN / 681 ■ OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİNDEN
DİPLOMATİK BİR KESİT / YRD. DOÇ. DR. İBRAHİM AYKUN / 689

OSMANLI TARİHİNE TOPLU BİR BAKIŞ

OSMANLI TARİHİNE TOPLU BİR BAKIŞ

37

OSMANLI TARİHİ KRONOLOJİSİ

118

OSMANLI TARİHİNE TOPLU BİR BAKIŞ

PROF. DR. HALİL İNALCIK
UNIVERSITY OF CHICAGO / A.B.D.
BİLKENT ÜNİVERSİTESİ

Dünya tarihinin ve Türk tarihinin en büyük sorularından biri, 14. yy.da Batı Anadolu'da ortaya çıkan bir Türkmen beyliğinin yarım yüzyıl içinde Tuna'dan Fırat'a kadar uzayan bir İmparatorluk halinde gelişmesi sorusudur. Ancak, Osmanlı beyliğinin kuruluşu, ilk siyasi çekirdeğin ortaya çıkışı ile Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş sorusunu birbirinden ayrı iki tarihi süreç olarak ele almak gerektir. İmparatorluğun kuruluş problemi Macaristan'dan İran ve Orta Asya'ya kadar uzayan geniş bir coğrafya'daki koşulların incelenmesini gerektirir. Burada ilkin, Osmanlı beyliğinin kuruluşu sorusunu inceleyeceğiz.

Osmanlı Beyliğinin ortaya çıkışını, 13. yy. ikinci yarısında Orta Anadolu'daki gelişmeler ve Batı Anadolu'da Bizans toprakları üzerinde gâzî Türkmen beyliklerinin kuruluşu süreci içinde incelemek gerekir. Bu süreç, üç temel etken belirlemiştir: İlkin bir demografik devrim, Oğuzların yani Türkmenlerin Anadolu'ya sürekli yoğun göçleri, sâniyen Türk-İslâm gazâ hareketinin yeni bir evrim kazanması ve nihayet Denizli, Antalya, Ayasuluk ve Bursa'nın milletlerarası pazarlar durumuna yükselerek Türkiye'nin dünya ticaret yolları üzerinde önemini korumuş olması. İlkin demografik etkeni, Oğuzların kitle halinde batıya, Anadolu'ya göçüş konusunu görelim.

I. ANADOLU'YA OĞUZ/TÜRKMEN GÖÇLERİ

Oğuzların batıya büyük göçleri başlıca iki aşamada olmuştur; birincisi, Türkmenlerin Selçuklular önderliğinde 1020'lerden başlayarak Azerbaycan'ı istilâ etmeleri ve Anadolu'ya akınları ve nihayet Büyük Selçuk Sulta-

nı Alparslan'ın 1071'de Malazgirt zaferiyle Bizans Anadolu'sunu istilâya açmasıdır. Bizans direnci yıkıldığından birkaç yıl sonra Türkmenler Ege denizine kadar tüm Anadolu'yu istilâ ettiler. Rum ahali kıyılara kaçıyor veya şehirlerde yeni gelenlerle uzlaşma içinde yaşamlarını sürdürüyorlardı. Bu istilâ Anadolu tarihinde kesin dönüm noktalarından biridir. İran'da Büyük Selçuklu devletinin çöküşü ve Harzemşah'ların yükselişi döneminde, 12. yy. ikinci yarısında Anadolu'ya yeni bir Türkmen göçü kaydedilmiştir. Asıl ikinci büyük göç, 1220'lerden sonra doğudan gelen yıkıcı, acımasız Moğol istilasının sonucu Türkmenlerin Orta Asya'dan ve yoğun yerleşme merkezleri olan Azerbaycan'dan Anadolu'ya göçleridir. Göç, her sınıftan dehşet içindeki ahali için bir çeşit kavimler göçü niteliğini aldı. Selçuk Sultanları ve İran İlhanlı (Moğol) hakanları altında İran bürokrasisi vergi kaynağı, tarım alanlarından uzaklaştırmak için Oğuz boylarını batı sınırlarına, sürmeye çalışıyorlardı. F. Sümer'e göre Moğol baskısı altında Maverâünnehir, Horasan ve Azerbaycan'dan gelen ikinci büyük göç sonucu Anadolu'da kırsal kesimde ve şehirlerde Türk nüfusu eskisine bakarak çok daha yoğun bir hal almıştır. Bu göçmenler arasında şehirli halk, ulema, tüccar ve sanatkârlar da vardı. 13. yüzyılda Anadolu, her bakımdan bir Türk yurdu görünüşü almıştır. 1279'da Doğu Anadolu'dan geçen Marco Polo, bölgeyi *Turkmenia* diye anar. Türkmenlerden önemli bir kısmı elverişli buldukları yerlerde köyler kurarak yerleşik hayatı yeğlemekte idiler. Eskişehir Moğol valisi Nureddin Caca Bey'in 1272 tarihli vakfiyesindeki köy adları, daha bu tarihten önce, Osmanlıların bu ilk yerleşme bölgesinde birçok Türkmen boyunun köyler kurduğunu göstermektedir. Bölgede Çepni, Bayat, Ey-

mir, Avdan, Kayı Türkmen boy adlarını taşıyan köyler buluyoruz.

Türkmen boylarının Anadolu'ya yoğun göçü, 1230 tarihinde Moğolların Azerbaycan'da geniş otlakları gelip almalarıyla başlar. Maraga, Arran ve Mogan ovalarındaki Türkmenler zengin güzel otlakları boşaltmak zorunda kalmışlardır. Türkmenlerin eskiden beri yoğun olarak yerleştikleri bölgeler, Sivas-Amasya-Bozok bölgesi ile Toros dağ silsilesi ve Bizans topraklarına komşu Batı Anadolu dağlık bölgedir. Bu Türkmenler, ağır vergiler koyan merkezi bürokratik idareye her zaman karşı idiler. Türkmenlerin Selçuklu idaresine karşı büyük ayaklanması Vefâiyye tarikatından Türkmen şeyhi Baba İlyas ve onun aksiyon adamı Baba İshak idaresinde 1240'daki ayaklanmadır. Üç yıl sonra Moğol kumandanı Baycu Anadolu'yu istila edecektir. Bu korkunç Türkmen ayaklanması Anadolu tarihine yön veren büyük olaylardan biridir. Vefâiyye tarikatından Baba İlyas'ın soyundan gelen Aşık Paşa, Muhlis Paşa ve onların halifeleri Babaîler, Uc'lara göçerek özellikle Osmanlı uc bölgesinde toplum ve kültür hayatında kesin bir rol oynayacaklardır. Ayaklanma bastırıldıktan sonra birçok Babaî dervîşi, batı uc bölgelerine göç etmiştir. Bunlardan biri Vefâiyye-Babaî şeyhi Ede-Bali, eski Osmanlı rivâyetlerinde Osman Gazi'nin yakın mürşîdi olarak görünmektedir.

Anadolu Selçuklu devleti 1235'te Moğolların üstün egemenliğini tanımak zorunda kalmış, asıl Moğol egemenliği 1243'te Moğol generali Baycu'nun kalabalık bir Moğol ordu ve Moğol-Türk aşiretleriyle Anadolu'yu istilâsı ile gerçekleşmiştir. Onüçüncü yüzyıl ikinci yarısında Orta Anadolu'da Moğol baskısı gittikçe güçlenmiş ve Türkmenlerin bu baskı altında Batı Anadolu'yu istilasına yol açmıştır. Batı uclarında Bizans'a karşı ilk zamanlarda en güçlü beyliği kuran Germiyanlılar, 1240'da henüz Malatya bölgesinde idiler, 1260'larda batıya göçüp Kütahya bölgesine yerleştiler. Galiba, Osman'ın babası Ertuğrul da aşiretiyle bu tarihlerde Eskişehir-Sakarya bölgesine göçmüş olmalıdır. 1277'de Mısır sultanı Baybars'ın yardımıyla Moğol egemenliğine son verme girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Moğol kontrolü, Moğol valilerinin ve İran'lı bürokratların Anadolu'da doğrudan doğruya idareyi ele almaları ile son aşamasına erişmiştir.

Batı'da gazi Türkmen beyliklerinin, bu arada Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu süreci bu gelişme ile doğrudan doğruya ilgilidir. Anadolu'da Moğollara direnen başlıca güç olarak Türkmenler, İslâm gaza ideolojisini benimseyerek Mısır Memlûkluları ile işbirliğine girmiş ve böylece Anadolu Türklüğünün Moğollara karşı bağımsızlık hareketlerinde siyasi önderliği ele almışlardır. Siyasi güç, böylece Orta Anadolu'dan batı uc'larına geçmiştir.

Oğuz Türkmenlerinin batıya göç hareketleri, Moğollarla çekişmenin temposuna göre zaman zaman kuvvetlenmiş ve azalmıştır. İlhanlı hükümdarlarının, Türkmen ayaklanmalarını bastırmak için yaptıkları seferler, çoğu kez Türkmen beylerinin boyun eğmesi sonucunu vermişse de, bu baskı zayıfladığı zamanlarda bağımsızlık hareketleri baş göstermiştir.

Al-Umarî 14. yy. başlarında Denizli bölgesinde 200.000 çadır, Kastamonu ucunda 100.000 çadır, Kütahya'da 30.000 çadır Türkmen nüfusu bulunduğunu kaydetmiştir. Selçuklu serhad bölgelerindeki bu Türkmen nüfusunun yoğunluğunu Bizans kaynakları da desteklemektedir.

Kastamonu'dan aşağı Sakarya bölgesine kadar uzanan yerlerde yoğun Türkmen varlığı ve 1290'larda ortaya çıkan olaylar, Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu ile doğrudan doğruya ilgilidir. Biz bu olayları çağdaş Bizanslı ve Selçuklu kaynaklarından yakından izleyebilmekteyiz.

OSMANLI BEYLİĞİNİN DOĞUŞU

Selçuklu devletinin sınır bölgeleri, Akdeniz, Karadeniz ve batı uc'u olarak üç serhad bölgesi olarak örgütlenmişti. Her bölgenin başında, Selçuklu sultanının gönderdiği bir *emîr* (bey) bulunuyordu. Bu Uc'larda daha 13. yüzyıl içinde, Denizli (Tonguzlu), Karahisar (Afyon), Kütahya, Kastamonu, Amasya, klâsik İslâm-Türk medeniyetinin yerleştiği merkezler olarak gelişmişti. Daha ileride dağlık bölgelerde yarı-göçebe savaşı Türkmenler, çağdaş kaynaklardaki deyimiyle, *Etrâk-i Uc*, egemendi. Onlar, hinterlandda egemen olan Orta Doğu kozmopolit kültürün, gelişmiş bir şehir hayatının ve merkezi devlet siyasetinin etkisinden uzak idiler. Uclarda, dinsel yaşamda, dervişler ve Orta Asya Türk gelenekleri (Yeseviyye ve Babaiyye) egemendi. Orada savaşı elemanlar Alplar, Alp-erenler kendini İslâmî gazâyâ adanmış, kutsal gani-

metle yaşayan uc gazileri idi; dinsel yaşama, heterodoks dervişler genel *abdâl* adıyla tanınmış Türkmen babaları yön veriyordu.

1261 tarihini, Anadolu'da Moğollara karşı geniş Türkmen hareketinin başlangıcı saymak yerindedir. Bu hareket, Türkmen beyliklerinin, bu arada Osmanlı beyliğinin kuruluşu sürecini başlatmıştır. Bu tarihten başlayarak Anadolu iki siyasi bölgeye ayrılmıştır. Biri İran İlhanlı Moğol devletinin ve onların kuklası Selçuklu Sultanların egemen olduğu doğu kısmı, öteki uc Türkmenlerinin egemen olduğu batı kesiti. Selçuk batı sınır bölgesinde kurulmuş Eşref oğulları, Hamid oğulları, Sahib Ata oğulları, Germiyan (Alişir) oğulları ve Çoban oğulları (Kastamonu) ve Selçuklu sınırları ötesinde Bizans toprakları üzerinde fetihle kurulmuş Batı uc beylikleri (Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi ve Osmanlı beylikleri) Türkmen egemenliğinde yarı bağımsız Anadolu'yu temsil ediyordu. Orta Toroslar bölgesinde Kilikya-Çukurova'da küçük Ermenistan'a karşı Memlûk sultanları ile beraber sürekli gaza yapan Karaman Türkmenlerinin Konya'ya karşı ilk saldırıları 1261 yılına rastlar. Aynı yılda Selçuklu sultanı II. İzzeddin Kevkâvûs, Moğolların destek verdiği rakibi karşısında yenilerek yandaşları ile birlikte, uc Türkmenleri yanına sığındı ve sonunda Bizans'a kaçmak zorunda kaldı. Keykâvûs'un batıya kaçışı ile ilgili bir olay, Balkan tarihi ve Balkanlarda İslâmlaşma ile yakından ilgilidir. Baba Saltuk, Batı'ya göçen babailerdendir, onun Dobruca'daki zaviyesi heteredoks dervişlerin merkezi olmuştur (II. Bayezid 1484 Akkerman seferinde onun türbe ve zaviyesini onarmıştır.) Keykâvûs'u destekleyen Türkmenlerden 40 kadar Türkmen obası, kendisine Bizans topraklarında katılmış ve Bizans İmparatoru tarafından Dobruca'da yerleşmelerine izin verilmiştir. Sarı Saltuk'un Türkmenleri, Baba Dağı bölgesinde yerleşmiş ve güçlü Altınordu emiri Nogay'ın koruması altına girmişlerdi. Nogay, müslümandı ve Sarı Saltuk'un erkisi altında idi. Paul Wittek'e göre, bu Türkmen grubu, Keykâvûs'a bağlılıkları dolayısıyla Keykâvûs/Gagavuz adını almışlardır. Balkan Türklerinin büyük destanı *Saltuknâme*'de Baba Saltuk, aynı zamanda Balkanlarda İslâmiyeti yaymak için savaştan bir alp-eren gazi olarak gösterilir. Sonraları 14. yüzyıl sonlarında Osmanlılar bu bölgeyi kontrolleri altına alınca, Dobruca uc

kuvvetlerinin ve heteredoks hareketlerin, özellikle babaî-abdal dervişlerin Balkanlarda başlıca faaliyet merkezi olacaktır. 1299'da Nogay ölünce, bu Türkmen grubu koruyucularını kaybettiler. Keykâvûs halkının bir bölümü, Anadolu'ya geri gelmeye çalıştı ise de, çoğu yok edildi. Kalanlar ise, hristiyanlaşarak *Gagavuz* adı altında varlıklarını bölgede sürdürdüler (Gagavuz lehçesinin Anadolu Türkçesi olduğu linguistlerce tespit edilmiştir).

Moğol İlhanlı bürokrasinin merkezi kontrol ve malî sistemine karşı olan yarı göçebe Türkmen boyları Moğolların tahta geçirdikleri kukla Konya sultanlarına karşı idiler. 1284'de Moğolların, Sultan Mes'ud'u (1284-1296) Konya tahtına oturtmaları ve onun saltanat rakibini destekliyen Germiyan Uc Türklerine karşı harekâta girişmeleri üzerine Türkmenler gözlerini batıya, Bizans topraklarına çevirdiler. Sonuçta, Batı Anadolu Germiyan *subaşları* tarafından fethedildi; böylece bölgede 1290-1310 yılları arasında Aydın, Saruhan ve Karesi Gazi Türkmen beylikleri doğdu. Güneyde Teke Türkmenlerinin desteklediği sahil beyi Mentеше'nin kurduğu beylik, bölgede kurulan ilk beylikti (1269). Bu beylikler, Osmanlı beyliği gibi, Selçuklu sınırları ötesinde Bizans topraklarında fetihle ortaya çıkmış yeni bir Türkmen beylikleri halkası oluşturunuyordu. Batı Anadolu'da ortaya çıkan bu beyliklerden Osmanlı beyliği bu beyliklerin en güçlüsü ve zengini haline geldi (İbn Battuta'nın gözlemi) ve öteki beylikleri işgal etmeye başladı (ilkın 1335'te Karesi beyliğini işgal ettiler). Kuruluş süreci, kültürü itibarıyla ötekilerden farksızdır. Ege'de gazâ öncüsü öteki beylikler, birer denizci gazi beylik (guzât fi'l-bahr) halinde geliştiler. Osmanlıların önemli bir donanmaya sahip olmaları ise 1330'lardadır. Bu tarihte Kantakuzenos, Orhan'ın donanmasından söz eder. İç Anadolu'ya dönüp egemenlik kurmaları 14. yüzyıl tarihinin temel gelişmelerinden biridir. Bu dönemde Osmanlıların Rumeli'ne geçip Balkanlarda Bizans mirasını ele geçirerek bir İmparatorluk durumuna yükselmesi başlıca iki temel olaya bağlıdır: Gaza geleneği ve kitle halinde göç.

GAZA VE OSMAN GAZİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI

İslâm dünyasında, özellikle Anadolu'da gazâ ideolojisinin ve hareketlerinin ön palana çıkmış olması, bir yandan Moğolların Anadolu Selçuk sultanlığını bozguna

uğratarak (1243) Anadolu'da egemenlik kurmaları, öte yandan Mısır, Suriye ve Anadolu'ya karşı Batı'dan haclı saldırılarıdır (1291'de Papalığın İslâm ülkelerini abluka emri, Rodos ve Ege adalarında Lâtin aslından Hristiyanların yerleşmesi). Bu durum karşısında İslâm dünyası kendini bir ölüm-kalım mücadelesi karşısında buldu. İran ve Anadolu'da yerleşen İlhanlı Moğol hanlığı Suriye'yi istilâ girişimlerinde bulunuyor ve Papalık ve Bizans ile diplomatik ilişkilere giriyordu. İşte bu durum karşısında İslâm dünyasında kutsal savaş, gazâ, bir ölüm-kalım sorunu olarak ortaya çıktı. Anadolu'da uc Türkmenleri Moğollara ve Bizans'a karşı bu gaza hareketinin ön safında mücadeleye girerken, Mısır'da Salâhaddin Eyyubî'nin devleti yerine Memlük askerî rejimi geliyor (1250-1517) ve Kıpçak Türklerinden Baybars (1260-1277) kumandasında Moğolları Suriye'de ağır bir bozguna uğrattırıyor (Aynı-Calut, 1260). 1277'de Baybars ordusu ile Kayseri'ye gelip Türkmenlerle işbirliği halinde Anadolu'da İslâm egemenliğini yeniden kurma girişiminde bulundu. İşte, Batı Anadolu'da Gazi Türkmen Beylikleri'nin kuruluşunu, 1260-1300 döneminde en yüksek düzeye çıkan bu gazâ etkinlikleri çerçevesinde ele almak gerekir. O zaman Osman Gâzi, Kastamonu uc emiri Çoban oğullarının emri altında Bizans'a karşı en uzak serhadde savaşan bir boy-beyi idi. Pachymeres ile eski Osmanlı rivâyeti karşılaştırılınca şu tablo ortaya çıkmaktadır: Kastamonu beyleri Bizans'a karşı gazâ hareketini gevşek tuttıkları halde Osman, ucların en ileri bölümünde gazâyı son derece bir atılganlıkla sürdürmüş, bu yanda gazi alpların gerçek önderi durumuna yükselmiştir.

Osman gazi ortaya çıkmadan önceki durum, Pachymeres ve Aksarayî'de şöyle anlatılır. 1291'e doğru Kastamonu'da Selçuklu emiri ünlü Hüsamüddin Çoban soyundan Muzafferüddin Yavlak Arslan, *sipah-bed-i diyar-i nc* unvanıyla hüküm sürüyordu. Pachymeres, Osman Gazi'nin zuhurunu Kastamonu emiri "Amurius oğulları", yani Çoban oğullarına bağlar. Onun "Melek Masur ve Amurius oğulları" hakkında verdiği karışık bilgileri çağdaş Selçuklu kaynağı Aksarayî aydınlatmaktadır. Bu kaynağa göre, Keykâvûs'un oğulları Kırım'dan Anadolu'ya döndükten sonra onlardan Mesud, Argun Han'dan Selçuklu tahtını elde etmiş, kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan'ı uc bölgesinde (muhtemelen Akşehir civarında?) yerleştirmişti. Argun Han'ın ölümü ve Keyhatu'nun Han seçilmesinden (22 Temmuz 1291) sonra İran moğolları arasında başlayan taht kavgaları sırasında Anadolu anarşi içinde kaldı. Uclarda Türkmenler baş kaldırdılar. Kılıç Arslan da kardeşi Mes'ud'a karşı ayaklandı. Keyhatu Han'ın ordusuyla gelmesi üzerine (1291 Kasım) Kılıç Arslan Kastamonu ucuna gitti ve oradaki uc Türkmenlerini etrafına topladı. Eskidenberi Mes'ud'a taraftar bulunan uc emiri Yavlak Arslan'ı öldürdü. Keyhatu tarafından ona karşı gönderilen Sultan Mes'ud evvela yenildi (Pachymeres Melik Kılıç Arslan yerine bu Masur'u, yani Mes'ud'u koymakla yanılmıştır), Mesud sonra yanındaki Moğol kuvvetleri sayesinde galebe çaldı (Aralık 1291). Kılıç Arslan kaçmış ise de Yavlak Arslan'ın oğlu Ali nihayet bir baskınla onu katletti, 1291 olaylarından sonra Selçuklu-Moğol bağımlılığından çıkmış olan Çoban oğlu Ali, uzakta batıda Bizans topraklarına saldırılara başlamış, sakarya nehrine kadar feth etmiş, hatta akınlarını nehrin öbür tarafına kadar ilerletmişti. Fakat sonraları Bizanslılarla barışçı ilişkiye girdi. Osman Gazi'nin bölgesi, ortaya Sakarya vadisinin beri yakasında Söğüt bölgesinde bulunuyordu. Pachymeres açıkça bildirmektedir ki, Ali akınlarını durdurunca, Osman Gazi, akın liderliğini üzerine aldı ve Bizans topraklarına karşı şiddetli gaza faaliyetine başladı. Gaziler şimdi onun bayrağı altında toplanmağa başladılar. Pachymeres, Osman'ın başarıları üzerine bu gazilerin Paphlagonia'dan, yani Kastamonu emirine tâbi bölgeden geldiklerini açıklar. İşte Çağdaş Bizans kaynağındaki bu açıklamalarla Osman tarih sahnesine çıkmış oluyor. Osman'ın gaza etkinliklerini ve Osmanlı beyliğini nasıl kurduğunu aşağıda anlatacağız.

Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman zamanında Anadolu'da ortaya çıkan tüm beylikler tipik patrimonial devletçiklerdir. Patrimonial devlette ülke ve reaya hane-dan kurucusunun atadan mirası, mülkü gibi algılanır. Bu nedenle beylikler kurucusunun adını almıştır: Aydın ili, Menteşe ili, Saruhan ili gibi. Osmanlı devleti de kurucusunun adıyla Osmanlı beyliği diye anılmıştır. Gerçekten ilk savaşçı grup; gazâ liderinin, kutsal savaş ve ganimet için etrafına Alplar ve nöker/yoldaşlar toplamasıyla ortaya çıkar. (bu konu için ileride Alplar) Nöker/yol-

daşların mutlaka kan akrabalığına dayanan bir klan-boydan gelmesi şart değildir. Daha ziyade dışardan gelen “garîbler”, ganimet için savaşıma hazır yabancılar, kullar olabilir. Orhan’ın imamı İshak Fakî’ya (Fakîh) kadar inen en eski rivayette, Osman Gazi’nin nöker/yoldaşları, bu biçimde onun bayrağı altında toplanan çeşitli kökenden insanlardır. Oruc Tarihi’nde yazıldığı gibi “bu Osmânîler garîbleri sevicilerdir” ve bu gelenek Osmanlı tarihinde sonuna kadar devam etmiştir. Hanedana bağlanan yabancılar, daima sultanın yakınları olmuştur. Bu savaşçı grubu birleştiren etken, bir yandan “doyum”, ganimet olmuşsa öbür yandan kutsal savaş, gazâ olmuştur. Kızıl bürk giyip gaziliğe özenen ve alpların hizmetine giren aşire Türkmenleri ise belki çoğunlukta idiler.

Osman Gazi’nin, gâziyân için gösterdiği son hedef, Selçuklu Süleymanşah’ın (1075-1086) payitahtı olup 1097’de Hacıların aldığı İznik’tir. Onun Köse Mihal ve Samsa Çavuş ile işbirliği yaptığı Mudurnu-Göynük “doyum” seferi ve feth ettiği Sakarya’nın geçit şehirleri, Lefke, Mekece ve Geyve İznik’in fethine hazırlıktır. İznik, bu uc Türkleri için tekrar İslâma kazandırılması gerekli bir kutsal amaçtı. Eski menâkıbname riyâtinde 1075’te İznik’i fethedip payitaht yapmış olan Selçuklu Kutalmışoğlu Süleymanşah; Osman’ın dedesi olarak benimsenmiştir. Başka deyimle, İslâmî kutsal savaş, Osman’ı ve onun gibi bu ucda, gazâ serhaddinde savaşan alplar ve alp-erenleri harekete geçiren, “doyum” akınlarına anlam kazandıran kutsal ideolojidir. Başlangıçta Aygıt Alp, Turgut Alp, Konur Alp, Hasan Alp, Akça Koca, Samsa Çavuş gibi uc liderleri bağımsız hareket ediyordu. Zamanla onlar, Osman Gazi’nin “yoldaş”ları oldular; zira Osman Gazi, çağdaş gözlemci Pachymeres’in kanıtladığı gibi, bu uc’da en atılgan, en başarılı gazâ öncüsü duruma gelmişti. Öbür yandan rivâyetin anlattığına göre, uc toplumunda, Babaî dervişlerin en saygılı kişisi Vefâiyye halifelerinden Ede-Bali, Osman’a teberrükte bulunmuş, Tanrı’dan gazâ önderliği beşâretini vermiştir (Ede-Bali’nin bu uc’da Vefâiyye halifesi olduğunu çağdaş bir kaynak, Elvan Çelebi Menâkıbnâmesi açıklar, bak. ileride). Hanedana Tanrı’nın dünya egemenliği bağışladığı hakkında çok rastlanan rüya motifi ise, kuşkusuz sonraları eklenmiş bir hikâyedir. Osman’ın ve sonraları Osmanlı sultanlarının Vefâiyye şeyhleriyle yakınlığı tarihî

bir gerçektir. Türk-Moğol geleneğine göre “anda”, veya ritüel yeminle gerçekleşen nökerlik/yoldaşlık kurumu böylece İslâmî gazâ ideolojisiyle kaynaşiyor, Osman Gazi’yi ucların en ileri kutsal savaş lideri durumuna yükseltiyordu. Kuşkusuz, bu durum, Osman’ın kariyerinde siyasî formasyon yolunda ilk aşamadır. Osman geleneksel rivâyetinde daima Osman Gazi diye anılır ve onun torunları da en ziyade bu unvanla övünürler (bak. ileride gazâ).

Birinci aşamada Osman Gazi’nin harekât üssü Söğüt’tür. Devletin doğuşunda ikinci aşama, Karacahisar (Eskişehir’e 7 km uzaklıkta)’ın fethidir. Rivâyete göre bu fetih onu gazilikten uc beyliğine yükseltmiştir. Osman Gazi döneminde tüm Anadolu Türkmen beyleri, Selçuk sultanının bir menşûrla atadığı beyler/emîrler durumunda idiler ve onlardan hiçbirisi sultan unvanını almaya cesaret edemezdi. Böyle bir hareket, meşrû hükümdara, Selçuk sultanına ve İlhan’a karşı isyan anlamına gelirdi. Selçuk Devleti kadrosunda, sınır bölgelerinde sultanın menşûru ile atanmış “sipâh-bed” veya “sipeh-sâlâr” unvanı ile emirler vardı. Onların emrinde sınırın en ileri kesimlerinde yerel Türkmen uc beyleri, gazâ faaliyeti gösterirlerdi. Osman Gazi’nin bu uc-beylerinden biri olarak, Kastamonu bölgesi sipah-sâlârı olan Çobanoğullarına bağlı olduğuna yukarıda işaret ettik. Demek ki, Osman için o zaman şöyle bir hiyerarşi mevcuttu. Osman, Kastamonu emîrine, o da Selçuklu sultanına, Sultan da İran’daki İlhan’a bağımlı idi. Siyasî otorite, bu bağımlılık zinciri içinde meşrûluk kazanırdı. Menâkıbnâme geleneğinde, Osman Gazi’nin Karacahisar fethi üzerine (1288) Selçuk sultanından bir menşûr ile resmen sancak beyliği unvanı aldığı iddia edilmiştir. Bu sonradan eklenmiş bir iddia olabilir. Osman oğlu Orhan Gazi’nin 761/1360 tarihli vakfiyesinde Osman Gazi, Bîk (Bey) diye anılmıştır. Herhalde Osman, daha sağlığında, beylik iddiasında bulunmuş olmalıdır. Karacahisar fethinden sonra bu bağlamda, eski-rivâyetinde Osman’ın devlet politikasına ait kararları üzerine ilginç bir bölüm ayrılmıştır (Âşıkpaşa-zâde 9. Bab). Kardeşi Gündüz ile konuşmasında Gündüz yağma akınlarına devam önerisinde bulunur. Buna karşı Osman, der ki, “bu nevâhîlerimizi yakıp yıkacak, bu şehrimizi kim Karacahisardur, ma’îmûr olmaz. Olası budur kim, komşularımız ile müdârâ dostlukların edevüz”. Osman, Germiyan tarafından gelen

yağma akınlarına karşı bölge Hristiyanlarını koruma görevini üstlenmiş, fetholunan yerlerde yerli Hristiyan halkı, köylü ve şehirliyi "istimâlet" ile yerlerinde bırakıp korumuştur. "İstimâlet", hoşgörü ile kendi tarafına kazanma anlamındadır. Osmanlı kaynakları, istimâletin, Osmanlı fetihlerinde ve devletin kolaylıkla yayılışında önemini vurgularlar. Âşıkpaşa-zâde (Bab 13) diyor ki: "Bu dört pâre hisarları (Bilecik, Yarhisar, İnegöl, Yenişehir) kim aldılar, vilâyetinde adlı dâd ettiler, ve cemî köyleri yerli yerine gelüp mütemakkin oldılar. Vakitleri kâfir zamanından daha eyü oldu belki. Zira bundaki kâfirlerin rahatlığını işidüp gayri vilâyetlerden dahi adam gelmeye başladı". Geyve fethinde (20. Bab) "halkını emn ü amân ile inandırdılar". Rum halkı, İslâmın "zimmet" hukuku dairesinde koruma, Rum Ortodoks rahiplerinin ayrıcalıklarını tanıma, Osmanlı egemenliğinin hızla yayılış sırrını açıklar. (bak. İleride istimâlet) İslâm devletinin egemenliğini kabul eden gayrimüslimler, "zimmi" haklarını kazanır, onların canını malını himaye ve dinlerini icrada serbestlik, devlet için dinî bir borçtur. Osmanlılar bir yeri zorla fethetme girişmeden önce, üç kez teslim önerisinde bulunurlar, kabul edilirse amân verirler, şehirlere "amân-nâme" veya "ahdnâme" ile güvenceler tanırırlardı. Karacahisar fethinden sonra ikinci aşama, 699/1299 yılında Eskişehir'in batısında Bilecik, Yarhisar, Yenişehir ve İnegöl tekvurlarının hisarlarını fethettiği zaman gerçekleşir. Rivâyete göre o zaman Osman kendi adına hutbe okutmuş, bağımsızlık iddiasında bulunmuştur. Öyle görünüyor ki, Menâkıbnâme, bu aşamada Osman'ı, öbür Türkmen beyleri gibi bağımsızlığa hak kazanmış, kendi adına hutbe okutabilecek bir İslâm hükümdarı gibi göstermeye çalışmaktadır. Menâkıbnâme, Osman'ın 699/1299 yılında Karacahisar'da kendi adına hutbe okuttuğunu, bağımsızlık iddiasında bulunduğunu (14. Bab), kendi töre/kanununu ilân ettiğini (15. Bab), kadı tayin ettiğini, özetle bağımsız beyliğini bir Türk-İslâm saltanatı gibi teşkilâtlandırma işine giriştiğini anlatmaktadır. Başka deyimle, Menâkıbnâme'yi yazan (Yahşi Fakih) veya anlatan (Orhan'ın imamı İshak Fakih) bağımsız Osmanlı devletinin bu tarihte doğduğu bilincindedir. Şimdiye kadar tarihçiler onu izleyerek bu tarihi, devletin gerçekten ve hukuken kuruluş tarihi olarak kabul etmişlerdir. Devletin kuruluşu, her şeyden önce, egemenliğini Tanrı'dan aldığına

inanılan karizmatik bir liderin ortaya çıkışına bağlıdır. Tabii, liderin ülkesi, vergi ödeyen geniş bir halk kitlesi yani reayası gerekli koşullar olarak düşünülür. Bu tip devlet patrimonyal devlettir. Yazıcızâde Ali (Târîh-i Âl-i Selçuk, 30a, yazılışı II. Murad devri) bu koşulları şöyle anlatır: "Pâdişâhların devleti ve hörmeti nöker ve il ve memleketlerdir. Eğer nöker ve il ve raiyyet olmayacak olursa pâdişâhlık mümkün değildir" (nöker, lidere "anda" ile bağlanmış, ona ölüme kadar sadık yoldaş demektir. İl ve memleket, vergi veren tâbi halkın oturduğu ülke anlamındadır). Çoğu kez önemli bir zafer, Tanrı desteğinin açık bir işareti kabul edilerek, karizmatik liderin ortaya çıkmasında ve hanedan kurma yolunda kesin olay sayılır.

Bu eski rivâyet, Osmanlı devleti için başlangıçtan beri bağımsızlık iddia eden sonraki Osmanlı sultanları zamanında eklenmiş olmalıdır. Herhalde, Bilecik-Yenişehir bölgesinin fethi Osman'ın kariyerinde kesin bir gelişme aşamasını ifade eder. Bu fetihden az sonra, 1300-1302 yıllarında Osman doğrudan doğruya Bizans Devleti'nin Bithynia'da iki önemli merkezini, İzmit ve Bursa'yı abluka altına alacaktır.

Bizans'tan Batı Anadolu topraklarını fetheden öbür beyler gibi Osman Bey de kuşkusuz 1299'da Selçuk sınırları ötesinde geniş bir bölgeyi egemenliği altına almış, birçok şehir ve kalelere hükmeden bir bey durumuna gelmiştir. Bundan sonra Osman, Selçuk Sultanına tâbi yerel tekvurlarla değil, doğrudan doğruya Bizans İmparatorluk kuvvetlerine karşı savaş vermek zorunda kalacaktır. Bu tarihlerde gerek Selçuklu sultanları, gerekse onların metbûu İran İlhanlıları artık bu uçlarda kontrolü kaybetmiş bulunuyorlardı. Özetle Osman'ın Beyliğine dair eski rivâyetteki aşamaları bir çırpıda efsâne diye bir yana bırakacak yerde tarih kritik metoduna göre dikkatle incelenmek gerekir. Evvelâ, kaynağımız Karacahisar Tekvurunun sultanının bir harâc-güzârı olduğunu kaydeder. Karacahisar, Eskişehir'den 7 km. kadar uzakta sarp bir tepe üzerinde kurulmuş kuvvetli bir hisardır. Selçuklu sultanı harâc ödeme koşuluyla bu hisarı tekvuru elinde bırakmıştır. Dârü'l İslâm'a dahil bu tekvur, bir harâc-güzâr olarak sultanın himayesi altındadır, ona saldırmak sultana isyan anlamına gelir; fakat rivâyete göre, tekvur Osman Gazi'ye, yani Müslümanlara

saldırmış, böylece İslâm hukukuna göre "illik"ten çıkıp "yağılık" durumuna düşmüştür. Rivâyete göre sultan, "Karacahisar Tekvuru bizüm ile yağı olmuş" demiş. O sırada, Orta Anadolu'da İlhanlı kumandanı Bayancar'ın saldırısı haberi üzerine sultan sözde kuşatmayı Osman'a bırakmış ve kale Osman tarafından fetholunmuş. Öte yandan biliyoruz ki, çağdaş Selçuk kaynağı Aksarâyî'nin Müsâmeretü'l-Ahbâr adlı kroniğine göre, III. Alâeddin Keykubad (1298-1302) zamanında İlhanlı generali Bayancar Anadolu'da Moğol kuvvetlerinin başına getirilmiş, ona karşı bu mevki kendisi için isteyen öbür İlhanlı kumandanı Sülemiş isyan bayrağını kaldırmıştır (1299). Görülüyor ki, Osman'ın Karacahisar fethi (1288) ile Bayancar olayı (1299) arasında bir ilişki kurmak güçtür. Öbür yandan, III. Alâeddin Keykubad'ın 1298-1302 arasında Selçuklu tahtında oturduğu kesindir. 1299 yılına ait olaylar, Osmanlı kroniğinde 1288'de Osman'ın Karacahisar fethiyle karıştırılmış olmalıdır. Özetle, Osmanlı rivâyeti, Sultan'ın bir harâc-güzârı olan Karacahisar Tekvuruna karşı 1288'de Osman'ın saldırısını meşrû gösterme çabası içindedir ve Sultan Alâeddin ile ilgili 1299'da vukubulan olayları karıştırmış görünmektedir. 1288'de Selçuk tahtında Alâeddin değil, II. Gıyâseddin Mes'ud oturmakta idi. Sülemiş isyanı (1299), Osman'ın bağımsızlık iddiasıyla ilişkili olabilir. Çünkü bu isyan sonucu, uzak uc bölgeleri İlhan'ın otoritesi altından çıkmış oluyorlardı.

Bu koşullar altında Osman, 1299'da fiilen bağımsız bir bey durumundadır ve önemli siyasî girişimlerde bulunmaktadır. O, bu tarihte yine Konya Selçuk sultanının harâc-güzârı güçlü Bilecik tekvuruna karşı harekete geçmiştir. 1299'da Yenişehir uc merkezinden doğrudan doğruya İznik'i tehdit etmektedir; 1300'de Osman, 1204-1261 döneminde Bizans İmparatorluğu'nun, daha önce 1075-1097 döneminde de ilk Selçuklu payitahtı olan İznik'i fethetme girişiminde bulunacaktır. (Rivâyet, Osman'ın bir Selçuklu harâc-güzârına karşı hareketini meşrû göstermek için bir düğün ve kompol hikâyesi anlatmaktadır, (bak. Âşık Paşazâde 12. Bab)

Herhalde, 1288-1299 döneminde Anadolu'da ortaya çıkan olaylar gözönünde tutulmadan Batı Anadolu'daki gelişmeler anlaşılmaz. 1284-1288 dönemi Selçuklu Anadolu'sunda bir kargaşa dönemidir. 1284'te Ar-

gun Han, Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev'i idam etmiş ve yerine Gıyâseddin Mes'ud'u birinci defa Selçuk tahtına oturtmuştu. Ona karşı Karaman ve Eşrefoğlu kuvvetleri Konya'yı aldılar ve Keyhüsrev'in iki oğlunu tahta oturtular. Türkmen beylerini cezalandırmak için Argun Han, oğlu Keyhatu'yu büyük bir Moğol ordusuyla Anadolu'ya gönderdi. Keyhüsrev'in oğulları yakalanıp orradan kaldırıldı. Sultan Mes'ud'la birlikte Keyhatu Konya'ya girer. 1288'de Germiyanlılar dahil, Türkmen beyleri Sultan Mes'ud'a itaat ederler. İşte bu bağlamda Osman Gazi Karacahisar'ı fethetmiş görünüyor. Keyhatu'nun gelişyle, Orta Anadolu'da Moğol-askerî ve malî kontrolü her zamandan daha kuvvetle yerleşmiştir. Konya Selçuklu pâ-yitahtında artık bürokrasi tümüyle İlhanlı'nın İran'dan gönderdiği İranlı bürokratların eline geçer. Osman'ın komşusu güçlü Germiyan beyliği, İlhanlı tehdidi altında Osman'a karşı harekete geçecek durumda değildir ve Osman'ı Moğollardan ayıran bir yastık devlet durumundadırlar. 1291-1292 döneminde Keyhatu (Geyhatu)'nun Uc Türkmenlerine karşı sert tedip harekâtına tanık oluyoruz. Konya'da Sultan Mes'ud, tamamiyle Moğollar elinde güçsüz bir oyuncak durumundadır. 1298'de İlhan, III. Alâeddin Keykubad'ı onun yerine Konya tahtına oturtacaktır. 1302'de Mes'ud ikinci defa Selçuk tahtına gelecek, onun ölümüyle (1308) birlikte Anadolu'da Selçuk saltanatı son bulmuş olacaktır. Görülüyor ki, Osman Gazi'nin 1288'den bu yana Uc'da Bizans'a karşı gittikçe artan saldırılarını gerisinden önleyecek bir güç kalmamıştır. Komşusu güçlü Germiyanlılar, Orta Anadolu olaylarıyla oyalanmakta, Selçuk sultanı gücünü tamamiyle kaybetmiş bulunmakta ve Moğol hanları kendi aralarında taht kavgaları ve Anadolu'ya gönderdikleri askerî valilerin isyanları ile uğraşmaktadır. 1299-1300 yıllarında İlhan, Sülemiş'e karşı Anadolu'ya birbiri arkasından ordular göndermek zorunda kalmıştır.

1299-1301'de Moğol kontrolünün zayıflamasından yararlanan Osman ve tüm öteki Uc beyleri Bizans şehirlerine karşı genel bir saldırıya geçmişlerdir. 1301'de Osman gelip İznik'i kuşatmıştır. Osman öldüğü zaman (1324), beylik öteki beylikler gibi oldukça geniş bir bölgeyi egemenliği altına almış, şehirleri, ordusu ve de bir bürokrasi olan bir devletçik haline gelmiş bulunmakta idi. Beylik durumunu kanıtlayan bir belge bize kadar

gelmiştir. Bu belge, Mekece vakfına ait bir tevliyet nişanıdır. Belge sonradan yapılmış bir kopya olmayıp orijinal nüshadır ve 724 yılının Rebi'ülevvel ayının ortalarında/1324 Mart ayında yazılmıştır. Aynı yılda Osman'ın ölümünden hemen sonra düzenlediği açık olan bu belge, ravâşi (hadım) ağalarından Şerefeddin Mukbil'i zaviyenin mütevelliliğine atıyor. Şahitler arasında Osman Gazi'nin çocukları Çoban, Melik, Hamîd, Bazarlı, Fatma Hatun sıralanıyor. Ömer Bey kızı Malhatun da tanıklar arasında yer alıyor. Farsça gelişmiş bürokratik kurallara göre yazılmış bu belge, Osman'ın bu çeşit belgeleri çıkarabilen kâtiplere, yani bir bürokasiye sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Zaten, 15. yüzyıl tahrir defterlerindeki kayıtlar, Osman'ın, Ede-Bali dahil birçok derviş, ahî ve fakıya (fakîh) vakıflar yapmış olduğunu ortaya koymaktadır. Tevliyet'in bir hadım ağasına verilmiş olması, Osman'ın bir sarayı olduğuna kanıt kabul edilebilir. Özetle diyebiliriz ki, Osman Bey zamanında Osmanlı Beyliği; Aydın Beyliği, Karaman Beyliği gibi tam teşkilâtli bir beylik olarak kurulmuş, Bizans'a karşı önemli başarılar kazanmış ve oğlu Orhan hiç itiraza uğramadan onun yerine beylik tahtına oturmuştur. Arap Seyyahu İbn Battuta, Bursa'yı ziyaret ettiğinde Orhan'ı şöyle tanıtıyor. "Bu sultan Türkmen hükümdarlarının en büyüğü, servet, toprak ve askerî kuvvetler bakımından en ileride olanıdır. Elinde olan kaleler yaklaşık yüz kadardır, kendisi zamanının büyük kısmını devamlı bu kaleleri ziyaret edip, durumlarını gözden geçirip ıslâh etmekle geçirir... Babası İznik şehrini yirmi yıl abluka altında tutmuştur, alamadan ölmüş, adı geçen oğlu Orhan, şehri 12 yıl daha kuşatarak almıştır. Kendisiyle orada buluştum, bana büyük meblağda para gönderdi". Bu tasvir, Osman'ın ölümünden ancak 10 yıl sonrasına aittir. Özetle, Osmanlı Beyliği, kesinlikle fiilen Gazi Osman Bey tarafından kurulmuş, Orhan zamanında bir sultanlık halinde gelişmiştir.

BAPHEUS (KOYUNHİSAR) SAVAŞI

Osman'ın bir hanedan kurucusu durumuna gelmesi 1301'de bir Bizans ordusuna karşı zaferiyle ilgilidir. Bilecik-Yenişehir bölgesinin fethinden (1299) sonra Osman Gazi, Bithynia'da Bizans'a ait iki merkezi, İznik ve Bursa'yı almak için harekete geçmiştir. İznik üzerine yürümeden önce gerisini koruma altına almak için Bursa

ovası tarafında Marmaracık ve Koyunhisar'ı itaat altına alır ve 1300'de Avdan dağlarını Kızılhisar vadisinden geçerek İznik ovasına iner ve şehri kuşatır. Osman'ın İznik kuşatması ve İmparatorun şehri kurtarmak için Heteriarch Muzolon kumandasında gönderdiği orduya karşı kazandığı Bapheus zaferi hakkında çağdaş Pachymeres ve Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman etraflı bilgi verirler. Osman'ı tarih sahnesine çıkaran bu önemli olay üzerinde bu iki kaynağın karşılaştırılmasıyla şu sonuçlara varmaktayız. Osmanlı anonim tarihin verdiği ayrıntılara göre ilkin İznik'e götüren vadi girişinde stratejik Köprühisar (bugün aynı adla genişçe bir ırmak üzerindedir) alındı. Osman'ın kuvvetleri ilkin ovada etrafı tahrib ve yağma ettiler. Osmanlı ordusuna karşı kaleden düşmanın yaptığı çıkarmalar püskürtüldü. Fakat İznik'i her yandan kuşatmak olanaksızdı. Etrafı bataklıktı ve göle açılan kapı İstanbul ile ulaşmaya imkân veriyordu. Osman çekilmeden önce şehri sürekli abluka altında tutmak ve açlıkla teslim almak amacıyla dağ tarafında bir "havale" kulesi yaptı ve Draz Ali kumandasında küçük bir kuvvet yerleştirdi (Bugün dağ eteğinde Draz Ali Köyü ve Draz Ali Pınarı halâ aynı adla görülür: Osmanlı kaynağı bu pınarı da zikreder). İznikliler İmparatora haberci gönderip şayet yardım gelmezse teslim olmak zorunda kalacaklarını bildirdiler. "Çün İslambol Tekfurı bu hâle vakıf oldu, hayli gemi cem' edüb içine çok eşkerler koyub gönderdi kim varalar gazileri İznik üzerinden ayıralar... Gaziler dahi ol kâfirler çıkacak kenerda pusuya girip pinhan olup durdular. Bu yanadan kâfirler dahi gemilerin sürüp varıb Yalak-Ovası'nda ol kenara iskele urub bir gece çıkmağa başladılar. Kara yere döküldüler. Herbiri atların ve esbâbların çıkarmağa çalışırken gazîler dahi gâfilen Allah'a sığınıp tekbir getirüb cümle... hamle edüb at salıb kâfirler arasına koyulub kılıc urdular... gemi içinde olanlar gemilerin alub göçüb gitmek ardınca oldular".

Savaşın vuku bulduğu Yalak-Ova, Yalak-Deresi'nin (bugün aynı adla) Hersek-Dili'ne vardığı ovadır. Yalova'nın doğusundadır. Savaşla çağdaş Pachymeres bu savaş üzerinde bazı ek ayrıntılar vermekle beraber, Anonimlerle tamamiyle uyum içindedir. Pachymeres'e göre, İmparator II. Andronikos İznik'i kurtarmak için Heteriarch Muzalon komutasında bir ordu göndermiştir. Bu ordu,

İstanbul'dan gelen kuvvetler, Alan ücretli askerleri ve yerlilerden oluşan 2000 kişilik bir kuvvetti. Bu gruplar arasında anlaşmazlık vardı. Yalak-Dere'den kıyıdaki ova-ya çıkmadan önce Bapheus kalesi yola hakimdir. (Bu kale Osmanlı kaynaklarında Koyunhisarı diye geçer. Bugün tepedeki harabesine Çoban-kale denir. Bu Koyunhisarı Hammer'den beri Bursa'ya yakın Koyunhisar'la karıştırılmıştır.) Osman'ın öncü kuvvetleri ilk kez burada başarılı oldular. Bu başarı Osman'a kıyıya inme ve Bizans ordusunu karşılama imkânı verdi. Pachymeres'e göre Bizans'ın hazırlıklarını haber alan Osman, etraf Türkmenlerinden yardım istemiş ve kalabalık bir orduyla Bizans askerine karşı çıkmıştır (Gazi beylikler arasında işbirliğine ait başka misalleri biliyoruz). Osman'ın ordusu yaya ve süvarilerden oluşuyordu. Pachymeres'e göre bozguna Bizans ordusunda baş gösteren anlaşmazlıkları yüzünden olmuştur. Alanlar iyi savaşmış, fakat Bizans askeri ve yerli yardımcıları paniğe kapılmışlardır. Bapheus (Koyunhisar) savaşı için Pachymeres'in verdiği tarih 27 Temmuz 1301'dir. Osmanlı kaynağına göre Koyunhisar savaşı Hicrî, 702 (başlangıcı 26 Ağustos 1302 tarihine düşen) Dimboz savaşından bir yıl önce yani 1301'de vuku bulmuş olmalıdır. Böylece savaşın tarihi üzerinde iki kaynağımız birleşir.

Bir İmparatorluk ordusuna karşı kazanılan bu zafer, Osman'ı bölgede karizmatik bir bey durumuna getirmiştir. Pachymeres onun bu zaferle şöhretinin Paflagonya'ya (Kastamonu) bölgesine kadar yayıldığını ve gazilerin onun bayrağı altına koşuşuklarını kaydeder. 15. yy. sonlarında tarihçi Neşrî, onun beyliğini ve bağımsızlığını haklı olarak bu tarihe kor. Bapheus (Koyunhisar) savaşı Osman'a bir hanedan kurucusu karizmasını kazandırmış, kendisinden sonra oğlu Orhan itirazsız beylik tahtına geçmiştir. Biz 27 Temmuz 1301 tarihini Osmanlı hanedanının, dolayısıyla Osmanlı devletinin kesin kuruluş tarihi olarak kabul edebiliriz.

Böylece 1300'lerde Osman, Bithinya'da Bizans egemenliğini tehlikeye düşüren önemli bir siyasi-askeri güç olarak ortaya çıkmıştır. Pachymeres gibi Osmanlı yazarı Yazıcızade de 1300'den sonra Osman'ın şöhretinin uzak İslâm memleketlerine yayıldığını ve her taraftan "göç göç ardınca Türk-evleri gelip dolduğunu" kaydeder. O zaman olayları izliyen Pachymeres'in kaydı, Bizans'ın

Osmanlı tehdidini ne kadar ciddi, karşıladığını gösterir. Bizans İmparatoru o zaman Osman'ı durdurmak için İran'da Gazan Han, onun ölümünden sonra da Ölceyttü Han'a prenses Maria'yı zevce olarak önermek ve bir Moğol ordusunu tahrik etmek girişiminde bulunmuştur.

Osmanlı beyliği kesinlikle kurulduğu tarihte Batı Anadolu'daki duruma bir göz atalım. 1300'lerde Batı Anadolu'da Germiyan oğlu ve onun kumandanlarıyla Menteşe'nin damadı Sasa tarafından yapılan Bizans için fetihler daha hayati mahiyette sayılıyordu. İmparatorluk hükümeti 1278'de ve 1296'da bu Fâtihleri geri atmak için bu tarafa iki İmparatorluk ordusu göndermiş, fakat bir netice alamamıştı. Alan ve Katalan ücretli askerlerinin cevalanı da hiç bir sonuç vermedi. Katalanlar çekildikten hemen sonra Ephesus (Selçuk) düştü (1304). Aydın oğlu Mehmed Bey Birgi (Pyrgion)u aldı (1308) ve merkezi yaptı; beyliğini İzmir'e kadar genişleterek Batı Anadolu'nun en kuvvetli beyliğini kurdu. Saruhan Bey Manisa'yı alarak (1313) pâyitahtı yaptı ve böylece bağımsız Saruhan beyliği kesin şekiliyle ortaya çıktı. Daha kuzeyde 1293'ten beri Mysia, Karesi Bey'in baskısı altında idi. O, Balıkesir (Plaeocastron)'i zaptetti ve nüfus yerleştirerek merkezi yaptı. Bu beylik, Marmara Denizi, Çanakkale Boğazı ve Edremit körfezine kadar yeni fütuhatla genişledi. Onun doğusunda Osman Bey'in ülkesi geliyordu.

Uc beylerine karşı şiddetle hareket ederek onları itaat altına sokmaya çalışan Anadolu Moğol valisi sonra efendisi İlhan'a karşı başkaldırdı. Sonunda 1328'de Mısır Memlûkleri yanına kaçmak zorunda kaldı. İlhanlı devlet gelir defterinde 1349 yılında ucadı altında Karaman, Hamid oğulları, Tonguzlu (Denizli) beyleri, Aydın'da Umur Bey, Germiyan, Orhan (Osmanlı), Gerdebolu (Gerde), Kastamonu, Eğridir, Sinop hâlâ Moğol devleti hududları içinde getiriliyorsa da, bu uc beyleri gerçekte bağımsız duruma gelmişlerdi. Orhan'ın ilk Osmanlı akçasını 727/1326-1327'de bastırdığını ileri sürülmektedir. Fakat onun sultan olduğu tarih Abusaid Han'ın ölümü üzerine 1336 yılıdır.

UC TOPLUMU VE KÜLTÜRÜ

Savaş şeyhlerin desteklediği gazi liderler etrafında, çoğu zaman bu liderlerin adını taşıyan grupların teşekkülünü sağlar. Gaziler başarı gösteren ünlü liderler, bey-

ler, etraflarına toplanırlar, onun bayrağı altına koşarlar. Türkmen göçebelerin hakim olduğu Selçuklu uclarında bu liderler çoğu zaman boy beyleridir. Fakat devlet kuran bu beylerden bir çoğunun eski selçuk emirleri arasından çıktıklarını gördük. Bu gazi beyler merkezi hükümete umumiyetle vergi vermezler, yahut tâbiyetlerini göstermek üzere lafzî mahiyette bir şey gönderirler. Uc hayatı büyük tehlikelerle dolu olup şahsî teşebbüsü ister. Zira serhaddin öte tarafında aynı ruhla hareket eden Hıristiyan serhad teşkilâtı, batı ucunda Bizanslı *akritai* vardır. Etnik bakımdan uc cemiyeti çok karışıktır. Buraya hareket kabiliyeti büyük göçebelerle merkezden kaçan siyasi muhallifler, rafizîler, maceracûlar kaçıp sığınmışlardır. Hinterlandda hakim muhafazakâr yüksek medeniyet şekilleri (teoloji, saray edebiyatı, şer'î hukuk) karşısında uca mistik ve eklektik henüz kalıplaşmamış bir hak kültürü (rafizî tarikatlar, mistik ve epik bir edebiyat, örfi ve milli hukuk) hakimdir. Hayat görüşü tamamiyle şövaleresk ve romantiktir.

Eski Osmanlı rivayetlerinde Osman Gazi'nin hayatına ait kayıtlar bu hayat tarzını kuvvetle aksettirmektedir. Bu menâkıbnamelerde realitenin oldukça tahrif edilmiş olduğunu unutmamalıyız. Osmanlılar Oruc Tarihi'ne (s. 3)'a göre "Gâzîlerdir ve gâliplerdir, fî sebîlillâh hak yoluna durmuşlardır, gazâ malını cem' edüp Hak'ka harc edicilerdir ve Hak'tan yana gidicilerdir. Din yoluna gayretlûdürler, dünyaya mağrûr değillerdir. Şerîat yolunu gözedicilerdir ehl-i şirkten intikam alıcılarıdır .." 1354'te onlar G. Palamas'a, İslâm hakimiyetinin sürekli batıya doğru yayılışını Tanrının iradesi mukadder bir olay olarak tasvir etmişlerdir. Kendilerini Allahın kılıcı saymakta idiler ve bu görüş yalnız onların arasında değil, Bizanslılar arasında da yayılmıştı. İleride Luther de Osmanlılar hakkında aynı şeyi düşünecektir. Eski Osmanlı rivayetlerinde Alplar, Alp-erenler, ahiler Osman Gazinin en yakınları olarak gösterilir. Osman, bir ahi şeyhi olması kuvvetle muhtemel olan Şeyh Ede Bali'nin irşadı ve beline gaza kılıcını bağlaması ile (bu tambir ahi âdetidir) gazi olmuş, gaza akınlarına başlamıştır. Alplar Orta Asya Türklerindeki kahramanlık geleneğine bağlıdır. Çağdaş bir kaynak alp-eren olmak için dokuz şart arar: Şecarat kol kuvveti, gayret, iyi bir at, hususi bir kıyafet, ok yay, iyi bir kılıç, süngü, uygun bir yoldaş. Köprülü, bu

yarı göçebe Türkmenler arasında Orta Asya Türk gelenek ve inançlarının kuvvetle yaşadığı düşüncesindedir. Wittek ise bu uclarda daha ziyade İslâm hilâfetinin sugûr ve awâsım geleneklerinin hakim olduğu kanaatindedir. Eski Osmanlı rivayetlerinde Osman Gazi Kayı boyuna mensup bir yarı göçebe aşiretin beyi olarak takdim edilir.

Uclarda en parlak gazâ başarılarını 1330-1345 yılları arasında Aydın oğlu Umur Bey temsil etmiştir. İzmir beyi olarak gazayı deniz seferleriyle devam ettiren Umur'a karşı, Ege denizinde Hıristiyan hükümetler bir haçlı seferi için ilk anlaşmayı 6 Eylül 1332'de aralarında imzaladılar. 20 kadırgalık bir donanma vücuda getirildi. 1334'te Ege'de birçok Türk gemileri batırıldı ve edremid körfezinde Karesi Beyi Yahşi Beyin donanması mahvedildi. 28 Ekim 1344'te İzmir limanındaki hisar Birleşik Haçlı kuvvetleri tarafından baskınla zaptedildi. Umur burayı almak için yaptığı bir savaşta şehid düştü (Mayıs 1348). Kardeşinin akıbetini gören yeni Aydın Beyi Hızır Bey gaza politikasını bıraktı ve ticaretin getireceği faydaları tercih etti. Papalık yoluyla ilgili Hıristiyan hükümetleriyle barış yaptı ve onlara ülkesinde serbest ticaret imkânı sağlayan tam bir kapitülasyon, *aman-nâme* verdi (17 Ağustos 1348). Bununla Hıristiyanlara karşı savaşa son verdiğini bildiriyor, onları himaye edeceğini, gümrük vergisinin nispetini değiştirmeyeceğini, Rodos şövalyeleriyle, Venedik ve Kıbrıs'ın beylik arazisinde konsoloslarının yerleştirilmesine ve limanlarda serbestce kullanmalarına müsaade edeceğini vaad ediyordu.

1330'larda Al Umarî Karesi, Saruhan, Menteşe ve Aydın beylerini deniz gazalarıyla tanınmış beyler *ghuzât fil-bahr* olarak tasvir eder. Fakat aralarında daimi olarak cihad yapan bir bey olarak Umur beyi ayırt eder. Yukarıda gösterdiğimiz gibi bu beylikler Ege denizinde Hıristiyan Ligos tarafından durdurulunca bu gaza fonksiyonunu kaybedeceklerdir. Rodos şövalyeleri gibi onlar da Şark-Garp ticaretinin nimetlerini tercih edeceklerdir. Gazi uc beylikleri olmaktan ziyade hinterlanddaki klasik İslâm cemiyetinin hayat tarzı, müesseseleri onlarda hakim olacaktır. O zaman gazanın önderliği ucların en ileri safında bulunan ve Rumeli'ye geçerek yerleşen Osmanlılara intikal edecektir.

Fâtih Mehmed 1461'de Trabzon dağlarına yaya tırmanırken şöyle demiştir: "Bu zahmetler Allah içindir. Elimizde İslâm kılıcı vardır. Eğer bu zahmeti ihtiyar etmesüz, bize *gazi* demek lâıyk olmazdı". Osmanlı hükümdarları Orhan'dan itibaren Sultan al-ghuzzar wa'l-mudjahidin unvanını benimsemişlerdir. Osmanlı gazilerini hulefâ-i raşidin devrindeki ilk Arap fâtihlerine benzetenler şühesiz doğru bir kıyaslama yapmaktadırlar. Wittek'in belirttiği gibi gaza Osmanlı devletinin bir *raison d'être*i olmuştur. Menşesindeki uc gazi ananesi onun bütün tarihine hakim olmuş, dış ve iç politika Gazi uc beyleri menşede ucun birliği geleneğini, akınlarda zaman zaman ortaklaşa hareket etmek ve birbirlerine yardım etmekle göstermişlerdir. Kantakuzinos, bi gaza seferine kalkışan beyin komşu beyliğin gazilerini saflarına severek kabul ettiğini belirtir. Bununla beraber aralarında rekabet ve savaşlar eksik olmamıştır. Diğer taraftan eski Türk *ülüş* geleneğine göre bey, ülkesini oğulları arasında taksim ederdi. Yarı müstakil olan bu beyler üzerinde merkezdeki bey *ulu-bey* sıfatıyla devletin birliğini sağlardı. Fakat kardeşler arasında iç harp eksik değildi. Daha büyük tehlikeler ve gayretler karşısında Osmanlılarda birlik daha iyi muhafaza olunabilmiştir.

Gazi beyler Batı Anadolu'nun zengin ovalarında yerleştikten ve sahilde Ayasolug (Altoluogo, bugün Selçuk), Balat (Milet) gibi beynelmil ticaret limanlarını ele geçirdikten sonra ülkeleri ticaret ve kültür bakımından gittikçe gelişen ve İslâm kültürünün yüksek şekillerini benimseyen ufak birer sultanlık haline inkılab etmişlerdir. 1330-1333 yıllarında Al-Umarî ve İbn Battutanın söyledikleri bunu açıkça göstermektedir. Bu şehirler güzel çarşıları, sarayları ve camileriyle İbn Battuta'nın takdirini çekmiştir. Ona göre Denizli yedi camii ve güzel çarşılarıyla Anadolu'da "en güzel ve büyük şehirlerden biri" idi. Karesi oğullarının merkezi Balıkesir "güzel pazarları olan kalabalık güzel bir şehir" ve nihayet Bursa "güzel pazarları ve geniş caddeleri olan büyük önemli bir şehir" (sh. 449). Batı Anadolu'da Ayasolug ve Balat Levant ticaretinin iki büyük merkezini teşkil etmekte idi. 14. Asır ortalarında bu iki şehirde Venedik konsolosları yerleşti. Venedik beyliklerle ticarete hayati bir ehemmiyet vermekte idi. Buralarda zengin Hristiyan tüccarlar yerleşti. Ayasolug'da Türklerin tepede kur-

dukları şehir asıl ticaret merkezi idi. Buraya dünyanın her tarafından tüccarlar gelmekte idi. İtalyanlar bu pazarlarda Anadolu'nun tabii mahsulleri, pamuk, piring, buğday, safran, balmumu, yün, kenevir, üzüm, şap, mazi" ve esir satın almakta idiler. Diğer taraftan bu pazarlarda Denizli'de dokunan değerli pamuklular ve Balıkesir'de dokunan kıymetli ipek kumaşlar buluyorlardı. İran ve Anadolu üzerinden gelen ipek ve ipekli kumaşlar da Büyük Menderes yoluyla Ayasolug'ta Batı tüccarlarına eritiriliyordu. Buna karşılık Batılı tâcirler başlıca ince kıymetli yün kumaşları ithal etmekte idiler. Buna kalay, kurşun eklenmelidir. Genişliyen bu ticareti kolaylaştırmak gayesiyle, Balat, Ayasoluk ve Manisa'da Türkmen beylerinin Napoli paraları tipinde Latince harflerle gigliati denilen gümüş paralar bastırdıkları malumdur.

İbn Battuta (sh. 442) Birgi'de Aydın Oğlu'nun sarayını ve ipek elbiseler geymiş gulamlarını zikeder. Bütün bu beyler yanında İslâm hukuk âlimleri fakihlerin haiz olduğu büyük nüfuz ve itibarı belirtir. (429, 435, 448, 450). İlk vezirler şüphesiz hinterlanddaki büyük merkezlerden gelen bu fakihler arasından seçilmekte idi. İlk Osmanlı vezirleri ve devleti teşkilâtlandıran hukuk adamları, Sinanüddin Yusuf, Çendereli Halil ve başkaları hep böyle ulemadan idiler. Orhan Bey 1331'de İznik'te bir medrese açmış, Bursa hisarındaki manastırı medrese haline getirmişti. Onun Bursa'da yaptırdığı site, cami, imaret, hamam, han, bu güne kadar şehrin en canlı merkezi olarak kalmıştır.

Bu Türkmen beyliklerinde gelişen kültürün en bariz vasfı, İslâm kültürü içinde öz Türk kültür ananelerini devam ettirmeleridir. Bu bakımdan en anlamlı olanı, Türkçenin devlet dili ve yazılı edebiyat dili olarak hakim mevkie geçmesidir. Bu Türkmen beylerinin emriyle Farsça'dan ve Arapça'dan klasik eserlerin Türkçeye çevrildiğini biliyoruz. Türkçeye tercüme faaliyeti devam ederken 14. Asır ikinci yarısında Şeyh oğlu Mustafa ve Ahmedî gibi yazarlarla bu edebi faaliyet yaratıcı bir safhaya erişmiştir. Bu beyliklerde Arapça ve Farsça vakfiyelerle beraber Türkçe yazılanlar bilhassa dikkati çeker. Beylikler devrinde Batı Anadolu'da meydana getirilen mimari eserlere gelince en mühimleri Birgi'de Ulu Cami (1312)'e, Bursa'da Orhan Camii (1340) yapılmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında mükemmel örnekler yaratıl-

miştir: Manisa'da Ulu Cami, Ayasolug'da İsa Bey Camii (1375), Peçin'de Ahmed Gazi Medresesi (1375), İznik'te Yeşil Cami (1379) yüksek bir sanat zevkini aksettirirler. Tezyinatta Selçuk mimarisine nazaran sadelik, fakat planda yenilikler bu yapıları karakterlendirmektedir.

BABAİ DERVİŞLERİ OSMANLI UC'UNDA

Babaî dervişleri, ucların en uzak noktalarına, bu arada özellikle Osmanlı topraklarına kaçıp sığınmış görünmektedirler. Moğol kuvvetleri, Batı Anadolu'da göller bölgesi ve Denizli'ye tedip seferleri yaptıkları halde, Osmanlı ucuna erişmek için Germiyan topraklarını çiğnemeleri gerekirdi. Öte yandan Uc'lar genellikle esir ve ganimetle zenginleşmiş bölgeler sayılıyor, Orta Anadolu'dan, Azerbaycan'dan bu arada Konya'dan dervişleri câize, sadaka toplamak için uclara geliyorlardı.

Uclara sığınan din adamlarından biri olan Ede-Bali hakkında şimdi güvenilir bilgilere sahip bulunuyoruz. Hüdavendigâr Livası Tahrir defterinde, yani resmî bir kaynakta Ede-Bali (Ede Şeyh)'nin Bilecek'teki zaviyesine Osman Bey tarafından Kozagaç köyünün vakıf verildiğini okuyoruz. Vakıfları arasında Söğüt'te yaşayan üç esir kâfir zikredilmiştir. Bu kayıta Ede Şeyh'in oğlu, Aşıkpaşazâde Tarihi'nde zikrolunduğu gibi (Atsız yay. 96) Mahmud'dur.

1300 tarihinde, yani Osman Gazi'nin sağlığında yazılmış Evlan Çelebi Menâkıbnamesi bize Şeyh Ede-Bali'nin Baba İlyas'ın halifelerinden biri olduğunu, dinsizleri ve kâfirleri İslâmiyete kazandırdığını, Hacı Bektaş'dan dünya saltanatına heves etmemeyi öğrendiğini kaydeder. Bu son kayıt önemlidir. Zira Babaîler, sultana isyan eden militan dervişlerdendir. Genelde dervişler, devlete bağlı olup Sultandan vakıf kabul eden *conformiste* dervişler ile devlete karşı olan (Şeyh Bedreddin, Otman Baba gibi) *non-conformiste* iki gruba ayrılır. Abdal Babalar, kutbiyye inancında olup her devirde *kutbal-akîâb* olan velinin cezbe halinde Tanrı ile sürekli ilişki içinde olduğunu ve saltanat işlerinin de onların bilgisi dahilinde bulunduğunu iddia ederler. Toplumda haksızlığa uğrayanların hakkını almak için gerekirse isyana öncülük ederler. Şeyh Bedreddin, 1511'de başkaldıran Şah-Kulu bu tip dervişlerdendir. Fâtih döneminde sultanın büyük iltifatına erişen Vefâî şeyhi Seyyid Velâyet ise tamamiyle

farklıdır. O, Osmanlı hanedanıyla vefâiyye tarikatı, arasında sıkı bağlılığı kendi kişiliğinde temsil etmiştir. Vefâî şeyhleri, aşırı Abdal-Kalenderî dervişlerden farklı olarak Şeriatı saygılı dervişlerdi. Elvan Çelebi, Menâkıbnâmesinde bu noktayı belirtir.

Tarihci Baba İlyas soyundan Âşık Paşazade kendisi Vefâiyye'den olup Seyyid Velâyet'in kayınpederi idi ve tarihinde Vefâiyye şeyhi Ede-Bali'ye olağanüstü bir yer vermiş, hanedanla aile ilişkisini belirtmeye özen göstermiştir. Onun anlatımında Ede-Bali, Osman Gazi'nin şeyhi, mürşidi ve İslam hukukunu ilgilendiren önemli sorunlarda danışmanıdır. Osman adına hutbe okunması meselesi ortaya atıldığında Tursun Fakîh "Osman Gazi'nin kayınatası Ede-Bali'ye" danıştı. Orhan Gazi yaya askeri düzenlemede Ede-Bali'nin reyini aldı. Ede-Bali'nin akrabaları ahîler o zaman beylikte nüfuzlu kişilerdi. Vefâî şeyhleri, hanedanın nüfuz ve otoritesini destekleme gayretiyle Osmanlı sultanlarına Tanrı'nın reyidi, vefîlik (bu arada Gazi Hüdavendigâr unvanı taşıyan I. Murad'a) sıfatı verirler.

Osman ve Orhan'ın birçok vakıf toprak bağışladıkları hakkında abdal, baba, fakı ve dedelere ait kayıtları daha sonraki dönemlerde yapılan vakıf tahrir defterlerinde bulmaktayız. Meselâ, 1455 tarihli bir vakıf tahrir defterinde Osman Bey'in Söğüt civarında verdiği vakıflardan (bak. Maliyeden Müdevver no. 16016, sh. 13) Ede-Bali'ye verdiği zaviye vakfı kaydı şöyledir: "Karye-i Kozagaç ki vakıfdır Osman Begden, mezkûr Ede oğlu Mahmud Paşa tasarruf ederdi, şimdi oğlu Şeyh Mehmed tasarruf eder" (Ede-Bali oğlu Mahmud ve torunu Mehmed için bak. Aşp. 96). Söğüt'de Ede-Bali evladının elindeki vakıf köyler Kozcu, Kozagaç köyleridir. Kayda değer ki, Söğüt evkafının çoğunluğu fakı (fakih)lere verilmiştir (Hacı Eşref, Ahmed, Ömer, Ali, Murad, Mustafa fakı-lar). Osman Bey'in Kumral Dede'ye verdiği vakıf köyleri (bak. Aşp. 95) tahrir defterlerinde kayıtlı olup, bugün de aynı adlarla biliniyor ve Aşıkpaşazâde rivâyetinin doğruluğunu kanıtıyor.

Osmanlı toprağına sığınıp alp-erenler tarzında savşlara katılan, Osman ve Orhan'dan zaviyeleri için vakıf alan birçok derviş ve şeyh arasında Abdal Murad, Abdal Musa, Geyikli Baba, Kumral Dede Aşıkpaşazâde'de zikredilmiştir. Bunlardan Geyikli Baba'ya ait belgelenmiş

önemli kayıtlar elimizdedir. Babâî dervişlerinden bir grup, Uludağ eteğinde İnegöl'e yakın ağaçlık sulak bir yerde yerleşmişlerdir. Onlar Babaîler diye bilinir. Burası Fâtih dönemine ait vakıf defterinde (Osmanlı Arşivi, MM 16016, 5,8) Baba köyü diye kayıtlıdır (bugün Baba Sultan). Bu dervişlerden biri, Otman Baba gibi dağlarda gezen ve geyikleri kendine alıştırılan şaman tipi gezginci meczub bir dervıştır ve bu tip dervişlere yakınlık gösteren öbür uc beyleri gibi İnegöl yöresini yurtluk olarak elinde tutan Turgut Alp da Geyikli Baba'yı sever, Baba "dayım onun yanına gelir". Turgut Alp dervişleri teftiş etmekte olan Orhan'a bu mübarek derviş hakkında haber gönderir (Orhan, İbn Battuta'ya göre ülkesinde sürekli dolaşıp teftiş yapan bir beydir). Geyikli Baba kendini Baba İlyas müridiyim diye ünlü Babaî şeyhine bağlar. Orhan tekrar tekrar adam gönderip davet eder derviş gelmez, dervişler vaktini bekler, der, Orhan onu ziyaret eder. Geniş bir araziye vakıf vermek ister, derviş kabul etmedi, geri yeni rızık yeni diye Babaî dervişlere özgü mutlak fakr prensibine sadık kaldı. Orhan'ın ısrarı üzerine "şu karşıda duran tepelikten berü yercegüz dervişlerin havlusu olun dedi". Sonradan dervişlerin ihya ettiği bu yer Fâtih dönemi vakıf tahrir defterinde Baba köyü yahut Babayiler köyü diye kayıtlıdır. 6 çiflik sahibi aile ve 8 benlekin (toprağı az aile) oturduğu bu köyün vakıf geliri 1500 akça (25-30 altın)'dır. Fâtih döneminde Elvan Seydi evladı elindedir. Defter kaydına göre aynı köyde Ermen Baba'nın Orhan nişanıyla bir çiflik vakıf yeri vardır. Meyve bahçeleri eklenmiştir. Osman'ın yoldaşı Aykut Alp neslinden Umur Bey II. Murad döneminde Geyikli Baba zaviyesine bir hamam vakfetmiştir (420 akça yıllık geliri var). Bir değirmen ve Bursa'da 3 dükkan zamanla vakfa eklenmiştir. 16. yüzyılda vakfın "ziyade"sinden elde kalan 6000 akça faizle işletilmektedir. Hamam ve değirmen tamiri yalnız öşür gelirinden karşılanmaktadır. Birgün bir kavak (çınar) ağacını alıp Bursa hisarında Orhan'ın sarayına çıkagelir. Avluya ağacı diker, ona "teberrükümüzdür, o orada oldukça dervişlerin du'ası sana ve neslüne makbûldür" deyip gider. Ağaç 15. yy. sonlarında Aşpz. tarafından görülmüştür (Çınar Orta Asya Türklerince kutsaldır, Rumeli'ne geçen Türkmenler birçok yere kavak/çınar adını vermişlerdir). Derviş durmadı, döndü. Geyikli Baba'nın davranışları onun, Otman

Baba gibi, dağlarda yabani ot ve meyve ile geçinen, hayvanlarla arkadaş olan, mutlak fakirliği seçen, sultanlardan sadaka kabul etmeyen (bu nedenle dağ eteğinde boş bir arazi parçası ister) kalender tipi babaî dervışı olduğunu kanıtlar.

İlk döneme ait tahrir defterlerinde dağda kırdaki boş toprakları şenletip zaviye kuran, sonra bunu vakıf olarak sultanlara onaylatan Kalenderî Babaî dervişlere ait birçok kayıtlar bulmaktayız. Defter kayıtlarından bir misâl: Saruhan'da dağ eteğinde Şucâ' Abdal, Sinan, İsmail, Mustafa, Ali, Kaygusuz ve başka dervişlerle birlikte sipahiden bir yer tapulamışlar "taşın ağacın arıdep yurd ediniş ihya etmişler zaviye kurmuşlar ve sultandan şenlettikleri yer için vakıf beratı almışlar". Yer açıp zaviye kuran ve vakfa bağlayan bu dervişleri Ö. L. Barkan, fetihleri kolonize eden dervişler saymaktadır. Sultanlar bu vakıfları daima, "âyende ve revendiye" (gelip geçen yolculara) hizmet koşuluyla verirler. Osman Gazi Mudurnu seferinde Beştaş zaviye şeyhinden yol hakkında bilgi almıştır. Derviş bir zaviye kurar, etrafındaki öbür dervişlerle toprağı işler, tarla açar, bahçe yapar, geliriyle kendileri geçinir ve yolculara üç gün kalmaları koşuluyla barınma ve yeme içme sağlarlar. Fütüvvet kurallarını izleyen ahi zaviyeleri hakkında yukarıda bilgi verdik. Misafirlik geleneği yalnız ahi zaviyeleri için değil "âyende revendeye" hizmet etme koşuluyla sultandan berat almış tüm zaviyeler için değişmez bir kuraldır. Toprağı işlemede, hasat ve harcamada zaviye mensupları herşeyi ortaklaşa (iştirâk üzere) yaparlar kommünal bir hayat yaşarlar. Herkes çalışmak zorundadır (Bayramiyye'de bu özellikle belirtilir). Fütüvvet disiplini içinde ortaklaşa çalışma, yolcu ve fakirlere hizmet dinî bir hayır işi sayılmakta, bu nedenle vakfa bağlanmaktadır. Bir bölüm zaviye etrafında zamanla nüfus yerleşmekte, köyler meydana çıkmaktadır. Anadolu ve Rumeli toponimisi pek çok köyün menşede bu biçimde derviş zaviyeler ile ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Sultanların bu gibi yeni yerleşmelere vakıf statüsü vermeleri, vergilerden affetmesi, Anadolu ve Rumeli'de Türk yerleşme, kolonizasyon sürecini kolaylaştıran bir yöntem olarak önemlidir.

Bugün Türkiye'nin birçok yerinde eski derviş zaviyeleri bir Osmanlı kültür mirası olarak festivallere sahne olmaktadır. Geyikli Baba (Baba Sultan) kutlamaları, Ha-

ziran başlarında onbinlerce yurttaşın toplandığı bir dinî ve millî kültür gösterisine tanık olmaktadır. Kırşehir Hacı Bektaş Tekkesini yılda 700 bin kişinin ziyaret ettiği ve her yıl görkemli törenler düzenlediği bilinmektedir.

GAZÂ VE GAZİLİK

13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu'da İslâm dinini, sufilik; fütüvvet ve gaza kurallarını halka öğretmek için Türkçe yazılmış bir literatür bulmaktayız. Bunlar, kuşkusuz o zaman toplumdaki belli gereksinimlere yanıt vermek ve belli grupları aydınlatmak ve eğitmek amacıyla güdüyordu. Selçuklu şehirlerinde, özellikle Konya'da egemen Fars dili ve kültür dairesi karşısında basit bir Türkçe ile yazılmış bu gibi eserler, çoğu kasaba ve köylere yerleşmiş Türkmen halkına, bu arada *Ucar*'ta, serhadlerdeki geniş gazi kitlesine hitap etmekte idi. Uc toplumuna hitab eden bu didaktik eserlerin bir bölümü, sırf İslâm dininin günlük ibadet ve yaşama ait din kurallarını öğretmek amacıyla güdüyor (ilm-i haller), yahut ahiler için fütüvvetnâme âdâbın anlatıyor veya derişlere tarikat esaslarını ve erkânını açıklıyordu. Bir bölümü de gazilik kurallarını açıklayan didaktik yahut savaş heyecanını yükselten destan nev'inden eserlerdi. Uc bölgesinde, açık-seçik belli kurallara bağlı bir sosyal grubun varlığını çağdaş kaynaklar kesinlikle ortaya koymaktadır. Bu grup, *gâziyân*, *alplar* adıyla anılmaktadır.

13. yüzyılda bir yandan Haçlılara öte yandan Moğollara karşı bir ölüm-kalım savaşı veren İslâm memleketlerinde gazâ ruhu toplumları ayaklandırmakta idi. 13. yy.da bu gazâ heyecanı Memlûk sultanlığında ve Anadolu'da Türkmenler arasında doruğa erişti. Haçlı ve Moğol kışkacı arasında yok olma tehkilesiyle karşı karşıya kalan bu iki İslâm memleketinde askerî rejimler hakim oldu; Mısır ve Suriye'de Kıpçak-aslından askerî bir aristokrasi, Memlûkler saltanatı ele geçirirken, Anadolu'da Gazi Türkmen devletleri yükseldi, ve 14. yy. da bu devletçiklerin tümü Osmanlı hanedanının şemsiyesi altında birleşti.

Osmanlı devletinin gâzî karakteri bu tarihî süreçten kaynaklanmaktadır. Burada bu gazi beyliklerinden birinde yazılmış olan Risâletü'l-İslâm adlı ilm-i hâl eserinde gazâ ile ilgili bölüm ilginçtir, konu üzerinde İslâmî kuralları bildirir. Risâle, Ş. Tekin'in incelemesine göre,

14. yy. ilk yarısında, yani Osman-Orhan döneminde Karesi'de yazılmıştır. Karesi beyleri Rumeli'ye geçiş ve gaza hareketinde önde gelirler. Tekin'e göre, eserin aslı 10. yy. sonlarında yazılmış Arapça Abû'l-Leys-i Semerkandî'nin bir risâlesidir.

Bu gibi eserlerde gazâ, İslâm'ın emrettiği bir görev, kesin kurallara bağlanmış bir faaliyet alanı olarak ele alınmaktadır. Osmanlı ülkesinde İbrahim Halebî'nin eseri (yazılışı 1478) yayıncıya kadar İslâm hukukuna ait temel metin olarak ilkin Şeyh Bedreddin'in Tashîl'i, ondan sonra Molla Hüsrev'in Durar'î esas tutulmuştur; Risâle'de olduğu gibi bu eserlerde gazâ ve gâzilik üzerinde Şeriatın koyduğu kurallar şerh edilmiştir. Gâziler yurdu Anadolu'da gazâ hakkında Türkçe olarak erkenden başka eserler de yazılmış veya tercüme edilmiştir.

Genel olarak gâzî ahret için sevab kazanma amacıyla savaşan müslüman olarak tanımlanır. Burada gazânın dinî-İslâmî niteliği üzerinde durulmuştur, gâzî için kitalde elde edilen ganimet dini bir mükâfattır. Osmanlı menâkıbnâmelerinde gazâ ve ganimetin (doyum) kutsallığı, helâl niteliği özellikle belirtilir. Batıda yazılan eserlerde, gazâ, kital ve yağmayı meşrû göstermeye yarayan bir araç olarak algılanmakta, böylece belli bir toplum için anlam ve fonksiyonu gözardı edilmektedir.

Gâzîlerin fiillerini ahlakî bakımdan tartışma konusu yapmak tarihçinin ödevi değildir, tarihçinin ödevi, insanı o biçim harekete sevkeden düşünce ve maksadı tespit etmektir.

Gâzî olmanın koşulları Risâletü'l-İslâm'da dokuz noktada toplanır: 1) Ana ve atanın arzı olması, 2) Üzerinde ki "emânetleri" yerine getirmiş olmak (meselâ borçlarını ödemiş olmak, 3) Ailesinin geçimi için nafaka bırakmak, 4) Gazâ sürecinde gerekli geçimini sağlamış olmak (yolda eşkiyalığa sapabilir kaygısı dolayısıyla), 5) İslâm hükümdarının gazâ için emretmiş olması, yani savaşın İslâm topluluğunun hayrına bir hareket olduğunu emirü'l-mü'mininin onaylamış olması, 6) Yoldaşına yardımcı olmalı, başka deyimle dayanışma, birlik sağlanmalı, 7) Yolda kimseyi incitmiyecek (askerin geçtiği güzergahta müslüman halkın yağmalanması her dönemde idarecilerin baş ağrısı olmuştur, bunu önlemek için idam cezası bile uygulanırdı), 8) Düşmanla çarpılma halinde kaçmamalı, sonuna kadar dayanmalı. İslâm bu yolda ölene şer-

hadet sağ kalana gazilik mertebesi vaadeder, 9) Ganimet malında ihanet etmemeli. İslâm kurallarına göre ganimet malının bölüştürülmesine çok dikkatli davranılması önemlidir.

İslâm prensiplerine göre genellikle gazâ *farz-i kifâye*'dir, yani ancak bazı koşullar yerine getirildiği taktirde yapılması gerekir. Fakat İslâm ülkesi hayatî bir tehlike altına düşerse, gazâ emirü'l-mü'minin tarafından *farz-i 'ayn* ilân olunabilir. O zaman her müslüman yetişkin er için zorunlu bir ödevdir, sefere gidemeyen bu ödev karşılığı *hazîne*ye bir ödeme yapmak zorundadır. 1444'te Haçlılar, Rumeli'yi istilâ edip Varna'ya geldiklerinde ve 1686'da Osmanlı ülkesi dört bir yandan istilâya uğradığında gazâ zorunlu sayılmış, *nefir-i âm* ilân edilmiştir.

PENCİK UYGULANMASI VE YENİÇERİ KURULMASI

Edirne'nin fethinden (1361) sonra Rumeli'de güneyde Selanik doğrultusunda Via Egnatia üzerinde Kare-sili gazi bey Evrenuz Gazi'nin, Meriç vadisinde Hacı-İl-beyi'nin hızlı fetihleri sonucu savaş esirleri büyük artış gösterdi. Gazilerden Sultan için esir başına beşte bir pencik (penc-i yek) alınmaya başlandı. Bu önemli gelir kaynağının hazine için kaybolmaması için Karamanlı Mevlana Kara Rüstem uyarıda bulundu. Genelde her türlü ganimeti asker elinde bırakmak, cömertlik siyaset kitaplarında en iyi politika sayılırdı. I. Murad Çandarlı'nın arzı üzerine "Tanrı buyruğu ne ise et" emrini verir. Bunun Şeriat'ta yeri olduğu ulemaca onaylandığından, Kara Rüstem'e Gelibolu geçidinde pencik toplama yetkisi verildi. Pencik her beş esirden biri, yahut esir beş değilse değerinin beşte biri olarak toplanmaya başladı. Bu "iki dânişmendin" ihdasının askerin hiç de hoşuna gitmediği anlaşılıyor. Rumeli'den akından dönenler bu vergiden kaçmak için esirleriyle başka yoldan geçmeye başladılar. Bunun üzerine Gazi Evrenuz'a pencikin sınırda toplanması için emir gönderildi ve dinî niteliğini göstermek üzere tahsil işi için bir kadı atandı. Çandarlı devlet elinde toplanan çok sayıda pencik oğlanlarından sultan kapısında yeni bir asker, yeniçeri teşkili fikrini buldu. Oğlanlar, Bursa civarında Türk köylerine gönderilip Türkçeyi öğrenmeleri ve İslâmlaşmaları sağlandı. Sonra bunlar bir kışlada toplanıp sultanın emrinde bir "yoldaş" ordu, ye-

niçeri ordusunu oluşturdular. 10) Gazînin "niyeti" samimi olmalı, İslâm dini ve müslüman halk için savaştığını unutmamalı, gazâda "tama ve riyâ" olmamalı, yani hareketlerinde dinî hayır düşünceden uzaklaşmamalı, gazâyâ sırf ganimet için gitmemeli. Bu son madde, yukarıda açıkladığımız gibi gazânın dinî-ideolojik niteliğini vurgulayan temel koşuldur. Kimin samimî dindar, kimin tamahkâr olduğunu belirlemek mümkün değildir.

Türk geleneğinde savaş eri olarak gâzî de bulunması gerekli on karakter sayılır. Bu karakterler bazı hayvanların karakteriyle kıyaslanarak cesaret, yılmazlık, kendine güven, güçlülük ve savaşçanlık, atılganlık, taşımada dayanıklılık, yerinde metanetle durma, sabırlılık, fırsatları kollama, yoldaşına vefâ vasıflarıdır ve Dede Korkut, Danişmendnâme gibi Türk destanlarda kahramanların vasıflandırılmasında belirlenmiştir. Anadolu Türkmen halkına özellikle Uc'lardaki gâzîlere hitab eden Âşık Paşa'nın (1271-1332) Garîbnâme adlı eserinde alp (gâzî)den profesyonel bir asker olarak beklenenleri özetlenmiş buluyoruz. Bu beklentiler, ilm-i hallerde sayılanlardan farklıdır, kuşkusuz gâzî çevrelerindeki gelenekleri yansıtmaktadır.

Gazâ bütün müslüman halkı için bir ödev sayıldığından sultanlar bazı koşullarda tüm halkı gazâyâ çağırırmaktadırlar. Dindar halk gazâyı ciddiye almakta, Sultan'ın gazâlarına parayla katılmaktadır. Bursa'da Hoca İbrahim adlı bir zengin 1476 yılında Fatih Sultan Mehmed'in Macarlara karşı seferinde "ol gazânın savabında ben dahi bile olayın" diye 20,000 akça ile 20 atlı süvari ulufe ile tutmuş ve sefere göndermiştir.

II. Bayezid, Anadolu halkına gönderdiği bir fermanda timar ve başka mükâfatlar vaadederek Tuna'da Uc Beyi Bali Beyin Lehistan'a akınına katılmaya davet etmiştir. Osmanlı sultanları son padişaha kadar gâzî unvanı tercih ettikleri bir unvan olarak daima kullanmışlardır. Osman I, eski menâkıbnâme kayıtlarında tipik bir gazi önderi olarak en çok gâzî unvanıyla anılmıştır.

ALPLAR, NÖKER (YOLDAŞ)LAR

Osman, beyliği ailenin öbür üyeleriyle birlikte idare eder görünüyor. Karacahisar subaşılığını (komutanlığını) kardeşi Gündüz'e vermişti. Önemli siyasi kararlarda amcası Dündar ile danışır (Neşri, 94). Osman güdü-

lecek siyaset konusunda tartışmaya girdiği amcasını okla vurmuş, öldürmüştü. 1302'de Bursa hisarını abluka için yaptırdığı havale kulelerinden birini Osman kardeşi oğlu Aktimur'a verdi. Osman, oğlu Orhan'ı kendi sağlığında deneyimli kumandanlar, Akça Koca, Konur Alp, Köse Mihal ile seferlere gönderiyor, onun beyliğini hazırlıyordu. Bu ikisi İzmit fethinden (1337) önce vefat etmişlerdir. Hasta olan Osman beyliğinin son yedi yılında beyliği oğlu Orhan'a bırakmıştı.

Orhan, 1324'te beylik tahtına oturdu. Kardeşi Alâeddin Bey'in çekildiği kendisinden sonra evlâdının Kite'ye bağlı Fodura Köyünde barış içinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Orhan'ın ölümünde (1362) beylik için Murad ile kardeşleri arasında çatışma çıktı ve Murad onları ortadan kaldırmak zorunda kaldı. Eski Türklerde beyliği ancak Tanrı bağışlar inancı vazgeçilmez bir gelenektir. Herhani bir hanlık veraset kanunu yoktu. Kurultay kararı veya bir savaşın sonucu Tanrı'nın *kut*'una mazhar olduğunun işareti sayılır, yaş veya vasiyet, beylik/hanlık için bir ölçü kabul edilmezdi. Aslında her oğula bir yurtluk verilerek ülkenin beyin oğulları arasında bölüşülmesi Avrasya'da Türk-Moğollar arasında süregelen aile hukukuna dayanır. Osman ve Orhan fethedilen toprakları oğullara ve alplara yurtluk (apanaj) olarak dağıtmakta ve en önemli uc'a büyük oğul atanmakta idi. Ülkeyi feodal bir karakter veren bu gelenek, Osmanlılarda merkeziyetçi bürokrasi güçlendikçe sembolik bir düzenleme biçiminde kalacaktır. Bununla beraber Fâtih'ten sonra da devleti sarsan şehzadeler mücadelesinin temelinde bu Avrasya egemenlik ve ülke anlayışının devamını görüyoruz.

Aşıkpaşazâde'nin naklettiği eski menâkıbnâmeye göre Osman'ın seferlerinde yarar "yoldaş" ve "nökerleri" belli başlı kumandanlarıdır. Osman, Eskişehir'den Bilecik ve Yenişehir'e kadar geniş bir ülke sahibi olunca (1299) İnönü'nü oğlu Orhan Bey'e, Yarhisar'ı Hasan Alp'a verdi, bu dahi bahadır yoldaş idi", (Neşri, 112) İnegölü Turgut Alp'a verdi, oraya "Turgut-İli derler", Osman ile sefere giden öteki alplardan, Saltuk Alp, Konur Alp'ın adı geçer. Bu alp ve nökerlerin çocuk ve torunları sonraları önemli makamları işgal edecekler ve bir çeşit Osmanlı aristokrasisi oluşturacaklardır. Tımar ve yurt (apanaj)ların kaldırılması oldukça geç bir zamandır.

Osman'ı öbür yoldaşları, Samsa Çavuş, Akça Koca Gazi ve Abdurrahman'ı Sakarya seferinde Orhan'ın yanına verdi. "yarar yoldaşdır diye" (Aşpz. 22. Bab) Bunlar her biri bir uc'da sürekli akına tayin olundu. Samsa Çavuş ve cemaatı yoldaşlığa yarar kişilerdi" (Neşri, 90). Orta Asya bozkır İmparatorluklarında, Türklerde alplar, Moğollarda noyanlar (çoğulu noyad) soylu ailelerden gelen kumandanlardır. Moğollardan noyanlar aristokrat ailelerden ba'atur veya bagatur (Türkçe bahadır) unvanı taşırlardı. Gördük ki, Osmanlılarda alplar aynı zamanda *bahadır* unvanı taşırlar. Bu alplar, her biri kendi yurtlughunda, kendi kumandası altındaki gazilerle kendi uc bölgesinden akın yapmaktadır. Başlangıçta alplar, Osman Gazi ile müttelik olarak seferler yapmakta idiler (bak. Aşpz. 10. Bab) Öyle anlaşılıyor ki, Osman Gazi 1299-1301 yıllarında önemli başarılar kazanıp karizmatik bir başbuğ durumuna gelince alplar onun yakın yoldaşları oldular, hizmetine girdiler. 1302 Sakarya seferinde Samsa Çavuş itaat eden Lefke ve Çadırlı bölgesini kendine istediği zaman Osman Gazi buna karşı çıkmıştı (Neşri, I, 120).

Nökerlik/Yoldaşlık, gazâ önderine "anda" (and) ile bağlanma yoluyla kurulur ve "gâziyân" grubu böylece ortaya çıkar görünmektedir. Tutsak düşen Harman kaya Tekfur Köse Mihal, Osman'ın nökeri olmuş (Neşri, 76), ilk akınlarda ve öteki Rum tekfurlarıyla Osman arasındaki ilişkilerde daima ona sadakatla hizmet etmiş, sonunda İslâmiyeti de kabul etmiştir. "Köse Mihal dayım onun bile olurdu. Ekseri bu gazilerün hidmetkârları Harman Kaya kâfirleriydi" (Aşpz. 19. Bab).

İnegöl'ü fetheden Turgut Alp'a bu bölge bir *yurt* (apanaj) olarak verilmiş görünüyor. Bölgenin o zaman Turgut-İli diye anılması bu bakımdan kayda değer (Ay-dın-İli, yahut Rumeli'de Osmanlı'ya tâbi Bulgar Kralının ülkesi için kullanılan Şişman-İli, Konstantin-İli, vb). Moğollarda noyanlara ait otlak bölgesi *yurt*, yahut Moğolca *nutug* diye bilinir. Nutug'un tanımlaması şöyledir: "Şu veya bu göçebe birliğini geçinderecek noyana ait arazi" (Vladimirtsov). Selçuklularda ve Osmanlı klasik döneminde 15.-16. yüzyıllarda *yurt* veya *yurtluk* bir göçer-ev grubunun reisine özerklikle verilen bir arazi ünitesi olarak tanımlanmaktadır. Başka deyimle, *yurt*, soylu bir bahadıra ait *apanaj* niteliği taşır. Osman "alınan vilâ-

yetleri guzâta taksim" etmekte idi (Neşri I, 118). 1320'lerde Konur Alp'a Kara-Çepiş hisarı, Absu (Hypsu) hisarı Akça-Koca'ya uc tayin edilmişti. Bu feodal apanaj sistemi daha sonra Rumeli'de gaza yapan uc beyleri, Evrenuz, Gazi, Mihal oğulları, Paşa-yiğit oğulları için uygulanacaktır. Osman döneminde beyliğin bu feodal yapısı karşısında Orhan döneminde ulema sınıfından vezirler idareyi ele geçirdiği zaman merkeziyetçi bürokratik rejim hinterlandda egemenlik kazanacaktır.

Aşık Paşazâde Hacı Bektaş'tan söz ederken Anadolu'da dört *müsafır* (dışardan gelmiş) din *ta'ife* (cema'at) tan söz eder: Gâziyân, Ahıyyân, Abdâlân ve Bâciyân. Hacı Bektaş, kızı ve sırdaşı olarak Hâtûn Ana'yı seçmiştir, ona mensup olanlar Bâciyân'ı oluşturmuştur. M. Bayram'a göre Bâciyân taifesi, şeyh Evhadüddin Kirmânî'nin kızı Kadın Ana Fatma Hatundur ve Ahi Evren (Nâsirüddin Mahmud) ile evlenmiş olup Anadolu'da kadınlar arasında ahiliğe denk Bâciyân ta'ifesini kurmuştur. Şeyhler neslinden Zaviye yöneten hatunlar, meselâ Hüdavendigar sancağında bir vakıf idare eden Tâci Hatun *Baciyan* cema'atından sayılırlar.

Rum Abdalları ve ahilerle yanyana bir *ta'ife* olarak zikredilen Gâziyân Osman dönemindeki alplardan başkası değildir ve bu alplar belli nitelikler taşıyan bir gruptur. Baba İlyas'ın torunu Aşık Paşa (1271-1332) *Garîbnâme* (Ma'arifnâme) adlı eserinde¹ (bitişi 1310) alpların dokuz niteliğe sahip olmaları gerektiğini vurgular. Aşık Paşa'nın *gâziyân* kelimesi yerine İslâm'dan önce Avrasya toplumdaki bahadır önderler için kullanılan *alp* terimini kullanmış olması ilginçtir. Alp "varlığı korumak için ay ve yıldı birbirleriyle kol kola savaş" yapan bahadırlardır. Onun paraleli, nefsiyle mücahede bulunan alp-erendir.

Garîbnâme'ye göre alp, alperen adını almak isteyen kişi için 9 nesne gerektir. İlk koşulu "muhkem yürek", cesaret sahibi olmaktır, "yağı görüp simmiya", cesurluk, askeri ayakta tutan "direktir" (alp'in liderliği). İkincisi Alp'in kolunda kuvvet olmalı (fiziksel güç). Herkes onun gücünü görür ve sayar.

Üçüncüsü, alp gayret ve hamiyet sahibi olmalıdır.

Alplığı başarmıya gayretsüz er

Dördüncü koşul, bir "bayık" at sahibi olmalıdır.

Osmanlılarda at üzerinde *sipahilik*, soyluluk koşuludur. Osmanlılar Balkanlarda Hristiyan süvari askerini soylu sayıp timar vermişler, fakat yaya askeri (voynuklar) reaya saymışlardır. Gayrı-müslim reaya ya ata binme yasağı vardı. Beyler arasında en değerli peşkeş attı. Alpin atının karnını örten bir zırhlı olmak gerektir. Zırh, karşıdan heybetli bir görünüş gösterir ve hayvanı kılıç ve ok darbesinden korur. Düşman alpi atından tanır.

Beşinci koşul, alpin zırhlı olmasıdır. Alplik zırhlı belli olur.

Alpa alplik adını don kondurur

Osmanlılarda, timarlı sipahi daima *cebelîi*, yani zırhlı sipahidir. Büyük timar sahiplerinin zırhlı, bürüme zırhtır.

Avrasya tarihinde, göçebe halklar arasında İmparatorluk kuran, yerleşik halkları egemenliği altına sokan gerçek askerî birlik, zırhlı süvari ordusudur. Tâ ki Şah İsmail'in 40 bin zırhlı süvarisi Selim'in top ve tüfeği karşısında bozguna uğrayacaktır. Başta Alpların "kol-kola savaşı" gereği belirtilmiştir. Bu, Aşıkpaşazâde'de belirtildiği gibi gaziler arasında yoldaşığa işaret etmektedir.

Altıncı ve yedinci koşullar, alpin silâhları, yani yay ve kılıcıdır.

Katı yay çekmek ve uzatmak ere

K'ey hünerdür kim kime Tengri vire

Katı yay, kemikle berkitilmiş uzun menzilli yaydır, Osmanlı'ya Hristiyan askeri karşısında üstünlük sağlayan bir silâhtır. Bu oku çekip uzatmak bir özel hünerdir. Alplik için gerekli yedinci ve sekizinci koşullar "âlet"ler kılıç ve süngü sahibi olmaktır.

Yalunuz ok yay ile alp olamaz

Ok ile ol alplik adın alamaz

Kılıç, alpin en değerli malıdır, onun "altını ve incisidir".

Kılıç üzre and anuñün içilür

Alplar arasında *anda* (and) Avrasya halkları arasında savaş birliğini (Batı dünyasında *comitatus*), nökerliği (yoldaşlığı) oluşturan ritüeldir. Osman Gazi ile alplar, garibler yahut esiri Köse Mihal arasında ölüme kadar sadakat bağı, *and içmek* (kanlarını bir kapta karıştırıp içmek, kan

kardeşi olmak) merâsimi ile gerçekleşiyordu. Ganimet ve fethedilen topraklar, *anda* ile öndere bağlı olan alplar arasında yurtluk olarak paylaşılıyordu.

Garîbnâme'ye göre kılıç ve ok yalnız başına iş görmez. Sügü (Süngü)² gerektir. Eski metinlerde sügü, kargı, mızrak olarak tanımlanır. Osmanlı sipahisi için daha çok gönder (mızrak) sözcüğü yaygındır. Sügü/mızrağın savaşlarda başlıca silâhlardan biri olduğunu eski metinlerde kılıçla birlikte sık sık anılmasından anlıyoruz. Sügü'nün kolu ağaçtan olup ucunda temren (demren) denilen kesimi demirden olurdu.

Garîbnâme'ye göre kol ve elile sügü/mızrak kullanması ayrı bir beceri ister; düşman alpi karşısında süğüsünden bilir.

Bütün bunlar gözümüzde alp veya alpereni, ok, yay, kılıç ve mızrakla silâhlanmış, zırhlı süvari olarak canlandırır. Bu süvari, gerçekten alp olmak için bedenlen güçlü, yüreği cesur bir yiğit olmalıdır. Bunun yanında Garîbnâme'nin belirttiği başka önemli bir koşul, alpin arkasında yürüyen kafadarı yani yoldaşı olmalıdır. Yoldaş hakkında:

Cümle âlet oldu bu kez yârı yok
Bile ardınca yürür dildârı yok
Çun kafadar olmaya pes neyleye
Dört yanını kendü nice bekleye
Bil ki alplık yalnız olmaz ey safâ
Nitekim yalnız değildi Mustafa

.....
Pes bu alplık yalnız olmaz yâr gerek
Yar için ol baş-u-can oynar gerek

Yoldaşlığın özel bir merasimle gerçekleştiğini yarıda işaret etmiştik. Yoldaş olan Alplar "kol kolâ" savaşımalıdır.

Aşık Paşa özetle alp kişiyi şöyle tanımlar
Kimde varsa bu dokuz nesne tamâm
Alp adıyla anı okur hâss-u-âm
Alplık Tanrı vergisi (dâd)dır.

Bildük alplık dünyada niceyimiş
Dinle imdi dîn içinde neyimiş
Hazret-i Peygamber'in dediği gibi:

Nefisle savaşma cihâd-i ekberdir

Aşık Paşa'ya göre:

Dün ü gündüz çalışma nefsi ile
Tâ ki nefs-i düzele aklı ile

Alp için dinî, spiritüel nitelikler şöyle özetlenir. Alp, dünya sevgisi havâsına kapılmamalı. Cimrilik, fisk-u-fesâd gibi kötü huylardan kaçınmalı. Bu huylar havayîlikten doğar; "Din Alpi" bunlara karşı uğraş vermek zorundadır. Din direği olan böyle bir alp önünde halk yüzünü yere sürmelidir.

Hôd bu alplık kimde olsa şeksüzün

Ayağına süre cümle halk yüzün

İlk velî olmak gerekdür ol kişi

.....

Gec vilâyet olmasa anda ayân

Din yolunda alp değil bellü beyân

Evlîyâdur ol kim ana korku yok

Dünyada hem âhirette kaygu yok

Aşık Paşa bundan sonra dinde alp veya alp-eren olmanın dokuz spiritüel koşulunu özetler. Bu koşullar; vilâyet, riyâzet, kifâyet (nefsini basmak), ışk (nefsini dünya ilgilerinden kurtarıp bağımsız olma), tevekkül, Şeriat bilgisi, ilm, himmet (başkasına özveriyle yardım etme), doğru yâr (eshâb, arkadaş; dervişler) edinme,

Yâr ile açıldı bu dîn ey Dede

Bu dokuz sıfatı nefsinde toplıyan alp ve alp-eren halkın kılavuzudur.

Yâ kişi dünya içinde er gerek

Yâ din içre hâkim ü server gerek

Kutlu kişi bu ikiden alp veya alp-erenden biri olmaktır.

Âşık, ışk, muhabbet ile bütün ömrünü harcar

Ey Hudâyâ, ıştan ayırma bizi

Aşıkpaşa'da *alp* ve *gazi* özdeş terimlerdir. Kuşkusuz birincisi Avrasya Hakanlıklarında *alp*, bağatur/bahadır diye anılan kahraman savaşçıyı, lider tipini, ikincisi ise alpin daha çok İslâmî gazâ ile kaynaşmış tipini alp-ereni vurgular. Âşık Paşa'nın gördüğü gibi alp, 13. yy. Anadolu'sunda ideal profesyonel savaşçı kişidir. Aşık Paşa'da İslâmî gazi terimi yerine öz Türkçe alp terimi kullanılması dikkate değer. Âşık Paşa'nın bu anlatımı, *Abhiyyân*

için ahlâk ve edeb kurallarını respit eden fütüvvet kurallarına paraleldir. Toplumda *alp* sıfatını kazanmak için bu dokuz niteliğe sahip olmak gerektir. Alp, zırlı süvaridir ve mutlaka bir yoldaşı olmalı, onunla beraber “kol kola” gazâ yapmalıdır. Aşık Paşa’nın alp tasviri, Osman Gazi ve onunla birlikte savaşan yoldaş alpların genellikle Anadolu’da uc’lardaki gazilerin tasviridir. Bu alp veya gâzi tasvirini, Battalnâme, Dânişmendnâme ve Dede Korkud gibi Anadolu destanlarındaki kahraman tasvirine eş buluyoruz. Eski Osmanlı menâkıbnâmesinde “Aşık Paşa dedikleri aziz” (Neşrî 162) öteki ulema arasında saygıyla anılır. Kırşehir’de görkemli türbesi, bugünde bir ziyâretgâhdır. O, Mevlevîlerin değil, Babaîlerin, alp-erenlerin pîridir.

Anadolu Uc bölgelerinde kızıl bürk giyen, gazâ ve ganimet akınlarına katılan, böylece akıncılığı yol edinen Türkmenler, kabile bağları dışında gâziyân örgütüne katılmış, böylece yeni yaşam tarzı sonucu kendi aşiret grubundan kopmuş, sosyal bakımdan farklılaşmış oluyordular. İslâmî kutsal ganimet için her yandan, her menşeden gelen “garib”ler, başbuğa anda ile bağlanırlar, onun nökeri veya *yoldaşı* olurlardı.

Anda yani *and içmekle* önderle nöker arasında ölünceye kadar süren bir bağlılık kurulmuş olurdu. Orta Asya Türk-Moğol toplumunda nökerlik, Batı feodalizminde *commendatio* veya *hommage* (Almanca *mannschaft*) *anda* ile kıyaslanabilir (Bak. Marc Bloch, *La société féodale*, la formation des liens de dépendance, Paris: A. Michel yay. 1968, 210-217). Marc Bloch’a göre (s. 210) *Commenatio* şef ile hizmet yüklenen arasında “feodal dönemin tanıdıkları en güçlü sosyal bağlardan birini” oluştururdu.

13. yy. Moğol toplumunda nöker, soylu kişilerin, bagaturların evinde ve seferde yanından ayrılmayan hizmetkârı ve silâh arkadaşı olarak tanımlanır.³ Esir olan nöker, kendine tâbi olanlarla birlikte şefin hizmetine girer. Çoğu tutsak edilip *anda* ile başbuğa hayat boyu bağlı silâh arkadaşı (comrade-in-arm) olur.

Böylece Avrasya steplerinde olduğu gibi alplar etrafında gazâ-akın birlikleri oluşmakta, her biri Uc’un bir bölgesinde gazâ faaliyetinde bulunmaktadır. Osman Gazi de, kuşkusuz başlangıçta bu alplardan biri idi. Onu ötekiler arasında seçkin duruma getiren özellik, bir Ve-

faî-Babaî tarikat halîfesi olarak Uc’a gelen şeyh Ede Bali’nin yakınlık ve “berekâtı” olmuştur. Çağdaş Bizans tarihçisi Pachymeres Osman’ı bölgede Bizans topraklarına karşı akın yapanlar arasında en atılgan bir önder olarak tanıtmaktadır. Uc’ta gâziler, alplar ganimet seferlerinde en başarılı önderin bayrağı altına giderler. Menâkıbnâmeye göre (Aşpz. 105) Osman “Yarhisarı Hasan Alpa verdi; bu dahi bir yarar yoldaş idi”. Osman Gazi’nin kariyerinde ikinci aşama, seferlerde bayrağı altında alpları toplamasıdır. Onlar bu enerjik öndere Köse Mihal gibi nöker/yoldaş oldular. Osman Gazi’nin gâziyânı gibi öteki Uc beyliklerinde de ilk askerî siyâsî çekirdek benzeri bir süreçte ortaya çıkmış olmalıdır.

Osman Gazi döneminde askerî-sosyal sistemde nökerlik/yoldaşlık, Alplık gibi egemen bir kurum olarak görülmektedir. 1302’de Osman’ın Sakarya seferinde Lefke (bugün Osman-eli) ve Çadırlı tekfurları Osman’a itaat ettiler ve “Osman Gazi’ye hâss nöker” oldular (Aşpz. 10. Bab, Neşrî, I, 120). Osman tutsak düşen Harman kaya Tekfuru Köse Mihal’i aff edip azad etti. “Köse Mihal dahi heman can ü dilden Osman Bege etbâ’iyle nöker olup gerçek muhibbi oldu” (Neşrî I 76). “Köse Mihal dayım onun bile olurdu. Ekseri bu gazilerün hidmetkârları Harman kaya kâfirleriydi”. (Aşpz. 10. Bab). Nöker, Moğolca nökor (çoğulu nököd) Avrasya feodal sisteminde yaygın bir kurumdur. *Nöker* kurumu, Osmanlı Devletinin gelişme çağında kul sistemine vücut vermiş görülmektedir. Yeniçeriler, bey kulları (gulâm-i mîr), timarlı sipahilerin hizmetkârı gulâmlar hep nöker, maiyet askeri durumundadırlar.

Uc Türkmen toplumları dahil, Anadolu Türk halkının tüm sosyal hayatını düzenleyen pragmatik bir sosyal-etik sistemden ve buna dayanan bir model örgütten söz etmek mümkündür. Bu model, gâziyân, ahiyyan, abdâlân ve bâciyan için ortak bir modeldir. Araştırmacılar, kökleri bakımından bu modeli İslâm öncesi İran, Orta Asya Türk dünyası ve Roma idaresindeki Suriye ve Mısır’da rastlanan gençler birliği geleneğine kadar izlemektedirler. Yiğitlik/centilmenlik, dayanışma, özveri, alçak gönüllülük gibi etik nitelikler ve üç yüzlü bir örgütlenme (şeyh, ahi, yiğit yahut şeyh, derviş, tâlib) modelin genel çizgileri olarak ortaya çıkmaktadır.

OSMANLI UC'UNDA AHİLER VE FAKILAR

Uc toplumunda Osman Gazi'nin manevî destekleyicisi, hukukî ve sosyal hayatı örgütleyici olarak ahileri ve fakıları görüyoruz (fakı, fakîh'in kısaltılmışıdır).

Osman bir bölgeyi ele geçirdikten sonra bu ülkeyi nasıl örgütleyeceğini ahilerden ve fakılardan sormaktadır. Fakılar, İslâm hukukunu, İslâm kurumlarını bilen insanlar olarak gazi önderi yönlendirici bilgiler sağlamaktadır. İlk Osmanlı beyleri Osman ve Orhan tarafından ahiler ve fakılara verilmiş birçok vakıf köy ve çiftlikler tahrir defterleri kayıtlarıyla bize kadar gelmiştir. Bu dönemde vakıfların büyük bir kısmı fakılara verilmiştir. Bu kayıtlarda, daha bu zamanda, Türkmenlerin köylere yerleştiklerini biliyoruz. Köye yerleşen bir grubun, tabii, İslâm kurallarına göre yaşamlarını düzenlemek için bir köy imamına, bir din adamına ihtiyacı vardı. Böylece, fakıların en aşağı kademedeki olanları bu köy imamlarıdır. Daha yukarıda kadılar, vezirler gelmekte idi. İbn Battuta seyahatinde rastladığı bu çeşit köy imamlarından söz eder.

Osman döneminde bu fakıların en meşhuru Tursun Fakîh'tir. Söğüt yakınında türbesi bugün bir ziyaretgâhtır. Eskiden daha çok ahilerin önde geldiği sanılıyordu. Fakat tahrir defterlerindeki vakıf kayıtları gösterdi ki, fakılar daha ağır basmaktadır. Meselâ, Osman ve Orhan dönemi vakıflarını içeren Fâtih dönemine ait bir evkaf defterinde (Osmanlı Arşivi, MM 16016, 13-17) Söğüt kazasında vakıflar şu görevliler arasında bölüşülmüştür.

Kadı	imam	Zaviye Sahibi şeyh	Fakı	Sofî
1 (Söğüt kadısı)	1 (İbrahim Fakı)	3 (Ede Şeyh, Süleyman, Tursun)	8 (Hacı Eşref Ahmed, Ali Ömer, Murad, Yusuf, Turbegi, Timur)	1 (İsa)

İleri gelen fakılar sünnet İslâm hukukunu bilen insanlar olarak önemli rol oynamışlardır. Osman dönemine ait fakılar arasında Ede Bali, Tursun Fakîh adlarını biliyoruz. Bize ilk Osmanlı tarihini nakleden İshak Fakîh ve onun oğlu Yahşi Fakîh vakıf almış bu fakılardan ikisidir.

Demek ki, vakıfların kanıtladığı gibi, daha Osman Gazi zamanında İslâm hukuku bilen kişilerle devlet kuran Bey arasında sıkı ilişkiler kurulmuştur. Beyliği teşkilâtlandırma, sosyal hayatı düzenleme bakımından bu fakılar ve ahiler son derece önemli bir rol oynamışlardır. Din adamlarının ilk dönemlerde devletin örgütlenmesi ve beylere danışmanlık yapmış olmaları, ilk vezirlerin de onlar arasından seçilmiş olması olayını açıklar (ilk vezirlerden Sinaneddin Yusuf kuşkusuz ulemadandır). Çandarlı Kara Halil, ulema menşeinde vezirlerin en ünlüsüdür. Onun çocukları, 1453'e kadar devlet içinde otorite bakımından pâdişahla kıyaslanacak bir mevkiye sahiptirler.

AHİ EVREN

Selçuk sultanları Bagdad Halifesi ile yakın ilişkide olup kendilerini resmî yazılarda Halife'nin bir menşurla tayin ettiği sultanlar durumunda görür, Halife'nin yarıdıcısı (zahîr, mu'în) gibi ünvanlar kullanırlardı. Anadolu'da ahilik teşkilâtının temelini oluşturan fütüvvet hareketinin başlangıcı, Halife Nâsir'ın sultanlar yanında girişimlerine bağlanmaktadır. Türkiye ahi teşkilâtının kurucusu, Ahi Evren (Evran), 13. yy. başlarında Bağdad'dan Anadolu'ya gelen bir grup ulema ve sufler arasında idi. Bu âlimler, fütüvvet erbabının dostu Alâeddin Keykubad I'nin (1221-1237) himayesi altında idiler. Oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev II tarafından zehirlenen Alâeddin'den sonra Nâsirüddin hapse atıldı. Nâsirüddin'in Babailerle ve Türkmenlerle yakınlığı vardı. Hapisten kurtulunca, Kırşehir'de debbağlar şeyhi olarak yerleşti. Ahi Evren, tasavvuf ve felsefe üzerinde eserleri olan bir âlimdir. Asıl adı Hoy'lu Şeyh Nâsirü'ddîn Mahmud'dur. Hocası ve kayınpederi fütüvvet akımının büyük şeyhi ünlü sufi Evhadü'd-dîn Kirmânî'dir. Kirmânî'nin Anadolu'da birçok şehirde halifeleri vardı.

Moğollarla işbirliği yapan ve Fars kültürüne tutkun Selçuk seçkin sınıfına hitab eden Celâeddin Rumî ile Ahi Evren arasında düşmanlık vardı. Bu düşmanlık Mevlanâ'nın şeyhi Şems-i Tebrizî'nin katliyle (1247) ilişkilidir. Nâsirüddin'in ahileri, Moğollarla mücadeleye giren II. İzzeddin Keykâvus'ı destekliyorlardı, Keykâvus 1254'de Kırşehir'e gitti. Moğol kuvvetleri onu yenilgiye

uğrattılar (Sultan Hanı Savaşı, 1256). Anadolu'da isyanı bastırmaya çalışan Moğolların soykırımından Nâsireddin de kurtulmadı. Onun, Kırşehir emîrliğine atanan Mevlâ Nureddin Caca Bey'in şehirde yaptığı katliâmda hayatını kaybettiği (1261) anlaşılmaktadır. Tokat, Sivas, Kayseri gibi büyük şehirlerde Moğollar, karşı çıkan esnafı, bunlar arasında savaşçı kalabalık debbağ esnafını katliam ettiler. Ahilere ait zaviyeler, Mevlevîlere verildi. Bunun üzerine ahiler uzak uc bölgelerine, Türkmenler arasına göç ettiler.

Osman Gazi'nin şeyhi Ede-Balı'nın Kırşehri (bugün Kırşehir)'den uc'a göçenler arasında bulunduğu ile sürülmüştür. Keza Orhan Gazi ile Bursa kuşatmasında hazır bulunan Abdal Musa da ahilerle beraber uc'a göçen dervişlerdendir.

Türkmen halkı için Türkçe *Garîbnâme* adlı eseri yazan Âşık Paşa da Kırşehir'lidir. Bütün bu olaylar, Osman Gazi zamanında Sultan-önü Uc'unda rastladığımız ahiler ve abdal/kalendirîlerin orta Anadolu'da 1256'de patlak veren Moğol-Türkmen mücadelesinin serpintileri olduğu olgusunu ortaya koymaktadır.

Ahi Evren, Anadolu Türkleri arasında bir velî merrebesine yükselmiş olup kerametleri bir menâkıbnâmede toplanmıştır. Ahi Evren üzerinde etraflı araştırmalar yapan Mikâyil Bayram'a göre o, Anadolu'da ahiliği kuranların başında gelir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde ahilerin ve fütüvvet akımının kesin bir rol oynadığı kuşku götürmez. Debbağların pîri sayılan Ahi Evren 32 çeşit esnafın pîri sayılır. Gerçekten dericilik, Anadolu Türk sanatlarının en önemlisi sayılır. Eskinin geleneksel yaşamında ev eşyası, hayvan takımları, vb. deriden yapılırdı. Fâtih Mehmed kendi cami külliyesini yaptığı zaman yanında sarraclar için büyük bir sarrachane yaptırmıştır. Şehirlerde debbağlar en kalabalık, devlet karşısında en güçlü, bağımsız, işçi grubunu oluşturmakta idi. Kanunî Süleyman'ın itaatsizlik gösteren kapıkulu askerine karşı debbağları anarak tehdit ettiği rivâyet edilmiştir. Evliya Çelebi'ye göre, İstanbul'da debbağhanede beşbin kadar debbağ vardı. 1651 esnaf isyanında ilkin "sarrachane ahileri" bayrak kaldırdılar. Kırşehir'de Ahi Evren (Evran) tekkesi post-nişni (şeyhi) tüm İmparatorlukta her şehirde ahilerin reisi sayılan ahi babalara icazetnâme göndererek makamlarını onaylardı.

AHİLİK VE FÜTÜVVET

1334'de Anadolu'yu gezmiş olan İbn Battuta memleketin her yerinde kendisini zaviyelerinde misafir eden ahileri görmüştür.⁴ "Bu ahiler" diyor. "Anadolu Türkmen yurdunda her bölgede, şehir ve köyde rastlanır. Dünyanın hiçbir köşesinde, yabancılara yakınlık göstermekle, onlara yiyecek vesair gereksinmelerini karşılamakta, zorbaların ve polis hizmetindekilerin veya onlara katılan serserilerin zulümlerini önlemekte, hatta onları ortadan kaldırmakta gösterdikleri ciddî çabaları bakımından onlarla kıyaslanabilecek kimse yoktur. Onların dilinde *abi* şöyle bir kimsedir. Ahi, kendi sanatında çalışanları, evlenmemiş gençleri ve bekâr yaşamı seçmiş olanları bir araya toplayıp onların önderi olmayı kabul eden bir kimsedir. Buna fütüvvet de denir. Ahi, bir zaviye bina eder, onu halı, kandiller ve başka gerekli eşya ile döşer. Zaviyede onunla beraber olanlar, gündüz çalışırlar ve ikindi namazından sonra ortaklaşa kazançlarını getirirler, bu para ile zaviyede yenecek meyve ve başka yiyecekleri satın alınır. Şayet o gün şehre bir yolcu gelmişse, kendisini zaviyede konuk ederler, satın aldıkları şeyleri ikram ederler ve ayrılış gününe kadar konuk onların yanında kalır. Bir konuk gelmemişse, kendileri yiyecekleri beraber yerler ve yemekten sonra ilâhi ve raks ile sema yaparlar. Ertesi gün işlerine gider ve ikindiden sonra ortaklaşa kazandıkları parayı getirir ahiye teslim ederler. Zaviye üyelerine fityân, başlarına, evvelce söylediğimiz gibi, ahi denir. Dünyanın hiçbir yerinde davranışlarında onlardan daha centilmence davranan kimse görmedim. Şîraz ve İsfahan halkı, davranışları bakımından onlarla kıyaslanabilir, fakat onlar yolculara daha çok şefkat, yakınlık ve itibar gösterirler.⁵ Kendilerine fityan denen gençlerin ellerinde uzun birer hançer ve başlarında bir zıra' uzunlukta beyaz keçeden külah (sonraları yeniçerilerde göreceğimiz) taşırırlar. Odada sıralarını alınca herbiri külahını çıkarır, önüne kor. Başında ipekten güzel bir takke kalır. Arab seyyahını konuklamak için birbirleriyle kavgaya kadar yarışırırlar. O, Anadolu halkını din ve ahlâk bakımından mutaassıp bulmaz. Bayramda silahlı genç ahiler merasimlerde sultanın askeriyile beraber yürür. Ahiler arasında zengin ve fakir olan vardır. Kayseri'de ahî Emir Ali'nin zaviyesine şehrin büyükleri dahildir, hayli görkemli olan zaviyesinde her sene toplanırlar. Bir yerde

sultan yoksa ahi o yerin valisi gibi hareket eder ve davranışları beyler gibidir (434).

İbn Battuta Anadolu'nun en mamur büyük şehirleri arasında Denizli (Tonguzlu)'yi sayar, orada çoğu Rum kadın işçilerinin dokuduğu ünlü işlemeli pamuklu kumaşlardan söz eder (425). Öbür büyük şehirler arasında Konya'yı, geniş caddeleri, çarşıda oturan esnafı birbirinden ayrı ziyaret etmiştir. Konya'da ahi bir kadıdır. Çin'e kadar dış memleketlerde aranan halılarıyla ünlü Aksaray'ı, "Anadolu'nun en güzel ve varlıklı şehirlerinden biri" olarak tanıtır (432).

Ahilerin, Hazret-i Ali'ye kadar giden pîrleri olup fütüvvete tâbi olduklarını, özel bir libas giydiklerini belirtir.

İbn Battuta'nın verdiği ilginç ayrıntılar arasında bu uclarda İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden gelmiş ulema ve sufilerden söz edilir (Milas'ta fakîh al-Harezmi, Kastamon ili vâiz Alâeddin, Egridir'de fakîh Müslîhiddin, Antalya'da Suriye'den Şihâbeddin, Amasya'da velî Ahmed Rifâî soyundan şeyhler, Birgi'de Muhyiddin, Bursa'da fakîh Mecdeddin al-Konevî ve Abdullah al-Mısrî, İznik'te Alâeddin Sultanyükî, Aydın Beyi Mehmed).

İbn Battuta Birgi Sultanı Mehmed'in sıcaklar dolayısıyla her yaz yaylaya çıktığını işitti (439). Orada onun tipik bir Türkmen çadırında oturduğunu gördü, sonra şehre indiklerinde sarayında konuk oldu. Arab seyyahın hayranlığını çeken sarayda, ipekli libaslarıyla yirmi Rum içoğlanı gördü, kendisine altın gümüş kaplarda şerbet sunuldu (442). Sultanın doktoru bir yahudi idi. Sultan Arab seyyahını ulema ile çevrili olarak ziyaret etti ve bir takım hadisler hakkında sorgu sordu.

1354'de Gregory Palamas da Orhan'ı dağlık serin bir vadide buldu. Türkmen büyüklerinin yaylaya çıkma âdeti Osmanlı döneminde de süregelmiştir. Sonuç çıkarmakta acele eden batılı oryantalistler, bundan Orhan zamanında bile Osmanlıların göçebe oldukları neticesini çıkarırlar. Osman Gazi'nin Söğüd, Karacahisar ve Yenişehir'i beylik merkezleri seçtiği, beylik döneminde şehirde, ailesinin bir ara Bilecik'te oturduğu hakkında menâkıbnâmede aktarılan bilgiler herhalde doğrudur. Özetle İbn Battuta, 1334'e doğru Batı Anadolu beyliklerini Sultanlar idaresinde pazarları ve dinî-sosyal kurumlarıyla

la müslüman nüfusun yaşadığı şehirlere sahip, refahlı iyi örgütlenmiş bir toplum olarak tasvir etmektedir. Bazı bölgelerde eşkiya nedeniyle güvenliğin olmadığını da işaret eder.

İbn Battuta'nın Orhan'ın ülkesi hakkında verdiği ayrıntılar ilginçtir (449-452). Unutmayalım ki, bu ziyaret Osman'ın ölümünden (1324) on yıl sonradır. "Bursa" diyor "güzel çarşıları ve geniş yollarıyla büyük ve önemli bir şehir olup her yandan bahçe ve akarsularla çevrilidir... (kaplıcaya yakın) bir zaviye vardır, orada gelen hastalara kaldıkları üçgün sürece barınak ve yiyecek verilir. Bu zaviye'yi Türkmen beylerinden biri⁶ inşa etmiştir. Şehirde fityanın büyüklerinden feta ahî Şemseddin'in zaviyesine indik. Onunla birlikte olmamız aşure gününe rastladı. Şemseddin o gece büyük bir ziyafet vererek ordunun başlıca komutanlarını ve şehrin ileri gelenlerini davet etti. *Kut*'an okunduktan fakîh ve vâiz Konyalı Mecdeddin vaazını verdikten sonra sema'a başladılar. Gerçekten ulvî bir gece idi". Arab seyyahın Mecdeddin hakkındaki tanımlaması, onun tipik bir abdal derviş olduğunu kanıtlar: "Bu vâiz Mecdeddin sulehaden olup... sırf alının teriyle kazandığı ile geçinir ve kimseden sadaka kabul etmez. Kalacak yeri yoktur; üstünde ancak çıplaklığını örtecek kadar libas vardır. Kabristanda uyur, topluluklarda verdiği vaazlarda halkı cehennem azabıyla uyarır, öyle ki birçokları her toplantıda onun önünde tövbe ederler". Mecdeddin'in vaazı sırasında dağda bir mağarada riyazette bulunan bir derviş haykırdı, vecde gelip bayıldı. "Bursa Sultanı" ihtiyârüddin Orhan Bek Sultan Osman cuk'un oğludur. *Cuk*, küçük demektir. Bu sultan servetce, ülkesi ve askeri kuvvetler itibarıyla Türkmen beylerinin en büyüğüdür. Yüze yakın kalesi vardır, çoğu zaman o sürekli bu kaleleri dolaşıp durumlarını teftiş eder ve herbirinde birkaç gün kalır. Söylenişine göre bir yerde hiçbir zaman bir aydan çok kalmaz. O, kâfirlere karşı sürekli savaştadır ve onları kuşatma altında tutar. Bursa'yı, Rumlardan babası fethetmiştir. Mezarı, eskiden Hristiyanlara ait bir camidedir. İznik'i yirmi yıl kadar kuşatma altında tuttuğu söylenir; o şehri alamamış oğlu Orhan on iki yıl daha kuşattıktan sonra almıştır." (İznik kuşatması 1300'de başlamış ve şehir Orhan'a 1331'de teslim olmuştur). İbn Battuta ekler: "Orhan'ı İznik'te buldum, bana büyük bir para gönderdi."

Seyyahımız, İznik'te Kürele köyünde ahilerden birinin zaviyesinde kaldı. "İznik'te" diyor, "şimdi Sultan'ın hizmetindeki birkaç kişiden başka ahali yoktur. Bunların başında Orhan'ın eşi Bayalun Hatun yaşamaktadır. Kendisi "salihe, fazıla" bir hanımdır". Hatun, İbn Battuta'yı kabul edip hediyeler gönderdi. Arab seyyahı, seyahatine devamla Geyve'de, Yenice'de, Mudurnu'da, Bolu'da yolu üzerindeki tüm şehir ve kasabalarda ahi zaviyelerinde kaldı. Ahileri daima *feta* (Türkçe karşılığı *yiğit*) unvanıyla anar.

FÜTÜVVET VE ESNAF

Fütüvvet, ahilik "âdâbı", yani ahlak ve davranış kuralları yüzyıllar boyunca Anadolu Türk halkının millî karakterini belirlemiştir. Bugün sosyal antropologların Türk köy ve kasabalarında sıradan Türk insanının davranışları üzerinde tespit ettikleri özellikler, olağanüstü bir konuk-severlik, güç durumunda olanların yardımına koşma, özveri ve dayanışma, *emece* denilen tarlada hep birlikte ortak çalışma, büyüğe saygı, hırsızlıktan, cinsel tacizden ve başkası aleyhinde kötü söz söylemekten dikkatle kaçınma (eline, beline, diline hakim olma), yiğitlik ve civanmertlik (centilmenlik) hepsi fütüvvetnamelerde telkin edilen ideal insan sıfatlarıdır. Köylerde gençler geceleri yârân veya konuk odasında toplanıp bu fütüvvet kurallarını öğrenirler. Bu yârân, misafir odaları eski zâviyeleri anımsatır. Bu âdet bugüne kadar gelmiştir.⁷ Fütüvvet, ahilik, keza kasaba ve şehir nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan esnafın davranışlarını belirlemiştir; Ahi zaviyelerinde genç işçilere alçakgönüllülük, sosyal dayanışma, özveri, ustaya itaat gibi esnaf lonca örgütünün gerektirdiği bir eğitim verilirdi. Osmanlı zanaatları çırak-kalfa-usta eğitimiyle öğrenildiğinden, fütüvvet adabı sosyo-ekonomik yapının temel ahlakî işlevini yerine getirmekte idi.

İşçilerin ahlakî-sosyal disiplini, fütüvvetnameler ve ahi zaviyelerince sağlanırken şehrin üretim koşulları ve mal üretimi, esnaf teşkilâtı ile devletin işbirliği sayesinde ayarlanırdı. Bu koşullar, siyasi iradenin her an esnafa müdahalesini gerektirirdi. Ortaçağın dış pazara mal göndermeyen kasaba ve küçük şehir ekonomisi, Osmanlı esnaf teşkilâtı ve etnik koşullarını belirlemiştir. Küçük şehirde yerel mal üretiminin şehir ihtiyacına göre ayarlan-

ması gerekirdi. Talep sınırlıdır, bu nedenle fazla üretim fiyatın düşmesine ve esnafın zarara uğramasına yol açar. Noksan üretim ise, fiyatın fazla artmasına neden olur ve tüketicinin zararınadır. Bu nedenle şehrin nüfusuna göre üretimin ayarlanması gerektir. İşte bu koşullar, kasabada esnaf teşkilâtının temel ekonomik sistemini belirler. Ortaçağ esnaf teşkilâtında her sınıf mal üreticisinin sayısı, yani üretimi şehrin nüfusuna göre ayarlanmıştı. Meselâ, Beypazarı'nda 10 fırın ustasına izin verilmişken, İstanbul'da 150 ustaya izin verilmiştir. Talep arttığı zaman kenar mahallelerde koltuk denilen kaçak ustalar ortaya çıkar. Bu kaçakları yasaklamak için esnaf devlete baş vururdu. Esnaf ustaları esnafın seçiminden sonra padişah beratıyla tayin olunurdu. Devlet, genellikle beratlı esnafı desteklerdi. Böylece esnafla devlet arasında gittikçe kuvvetlenen sıkı bir işbirliği ortaya çıktı. Osmanlı'dan önce bu işlevi şehirde esnafın lideri olan güçlü zengin ahi babalar yerine getirirlerdi. Öbür yandan mal kalitesini koruma, esnafın, çırak, kalfa, usta nizamı, imtihanlarla sağlanırdı. İç örgüt böylece devlet kontrolü dışında idi. Osmanlı döneminde devlet, ihtisab kanunları ile mal kalitesini tayin ve pazarda muhtesip teftişi ile kontrolünü arttırmıştır. Bununla beraber esnaf kendi iç nizamlarını oldukça korumuştur; her usta, idarecilerini kendisi seçerdi. Seçimden sonra kethüdâ, yiğit-başı, nakib ve şeyh, padişah beratı aldıktan ve devlet bürolarında saklı defterlere kaydolunduktan, sonra loncada gerçek otorite ve yetkisine sahip olurdu.

Ahiliğin ahlâk ve erkânını tespit eden ve Ömer Sühreverdî'nin eserleriyle sûfî inanışlarıyla zenginleşen fütüvvetnameler, Anadolu'nun her tarafında yayıldı, şehirlerde ve köylerde fütüvveti benimseyen ahi zaviyeleri kuruldu. Sultanlar ve özel kişiler vakıflar yaparak bu zaviyeleri desteklediler. Osman ve Orhan dönemlerine ait vakıf kayıtları Osmanlı ülkesinde erkenden birçok ahi zaviyesinin kurulmuş olduğunu göstermektedir. Selçuklu sultanları Moğol egemenliği altında ülkede siyasi güç ve kontrolü kaybettiklerinden şehirlerde ahiler, yalnız ekonomik-sosyal yaşamda değil, kamu güvenlik sorumluluklarını da yüklediler. İbn Battuta bazı büyük şehirlerde baş ahinin bir sultan gibi davrandığına tanık olmuştur. Meselâ, sof imâlâtı ve ticaretiyle çok zengin bir şehir haline gelen Ankara'da ahî Şerefeddin şehrin kamu işlerinde egemendi.

Sonraki devirlerde, zaviyenin seçimle gelen devletce tasdikli ahi babasıyla zaviye şeyhi arasında anlaşmazlık-lar çıkmıştır. Bunun bir misâli şu olayda açıkça görülür:

Beypazarı'nda 1682 tarihinde Ahi Evren (Evran) za-viyesi vakıfları üzerinde zaviye şeyhiyle debbağlar esnafı-nın ahisi arasındaki anlaşmazlık, Padişah'ın önüne kadar gelmiştir. Zaviyeye dükkan, kervansaray ve bir debbağ-hane vakf eden ahi İsa'nın evladı vakıfnâme koşullarına dayanarak vakfın gelirleri üzerinde idare hakkını ileri sürmektedirler. Buna karşı, o tarihte şehrin debbağ esna-fının seçimi ve padişah beratıyla debbağlar ahisi olan kimse bu gelirin "ahilik" üzere tasarrufunu iddia etmiş-tir. Pâdişah bu sonuncuya hak vermiştir.

ORHAN DÖNEMİNDE BİZANS'IN TÂBİLİĞİ: PELEKANON (ESKİHİSAR) SAVAŞI

1330'larda Osmanlı tarihinin dönüm noktalarından birisindemiz. Osmanlılar 1305-1331 döneminde Adapa-zarı'nda ve Sapanca'nın doğusunda yerleşmişler, Bursa, İznik ve İzmit'i abluka ve akınlarıyla baskı altında tutu-yorlar; İznik açıktan düşmek üzere. Bu durum, Bizanslı-lara bir ölüm kalım noktasına gelindiği inancını verdi. Osmanlılar, Orhan döneminde (1324-1362) İznik ovası-nı ele geçirdikten sonra İstanbul'a en yakın iki mühim şehri, İznik ve İzmit'i almak için son bir atılım yapacak-lardır.

Kuşkusuz, 1329 Pelekanon Savaşı İstanbul'un fethi gibi, Bizans ve Osmanlı tarihinin dönüm noktalarından biridir. Beylik bu savaşı kazandıktan sonra 1331'de İznik, ondan altı sene sonra da İzmit düşecektir. Bu ara-da Hereke dahil, bu sahildeki tüm küçük hisarlar, Os-manlı'nın eline geçecek, böylece, Anadolu tarafından Türkler İstanbul Boğazı'na dayanmış olacaklardır.

İki taraf orduları, 1329 baharında Gebze limanı ya-kınında Pelekanon denilen yerde, bugün Eskihişar'ın he-men batısında düzlükte karşı karşıya gelecektir. Osman-lı ordusunda bizzat Orhan kumandayı ele almıştır. Karşı tarafta Bizans ordusunun başında İmparator Andronikos III. vardır. Andronikos'un düzenli ordusu 2000 kişidir; buna düzensiz eyalet askeri de katılıyor.

İmparator ordusuyla buraya, İznik'i kuşatmadan kurtarmak için gelmiştir. İznik, 30 yıldır abluka altında-

dır. Bursa'nın fethinden (6 Nisan 1326) sonra Osmanlı-ların baskısı tehlikeli bir hal aldığı için İznik teslim ol-mak durumundadır.

İmparator, ordusuyla Üsküdar'a geçip Pelekamon'a geldi. Açıkça maksat, İznik Körfezi'nin öbür tarafına ge-çip Yalakdere Vadisi'nden inerek İznik'i kurtarmaktır. Bunu öğrenen Orhan, İmparator gelmeden Eskihişar'da-ki tepeleri ele geçirdi. Bizans ordusu denizi geçmeye bı-rakılmayarak, Pelekanon'da yenilgiye uğratıldı, İmpara-tor yaralandı, kaçtı. Pelekanon Zaferi Hammer tarihinde ve onu izleyen tarihçilerimizin eserlerinde Maltepe Sava-şı olarak bilinir. Oysa, Maltepe, Pelekanon'dan epey uzaktadır. Pelekanon, Gebze-Eskihişar bölgesindedir.

Bu savaşın Bizans kaynaklarından tam tarihini de biliyoruz. Savaş, 1329 yılı Mayıs sonu Haziran başına rastlar. Bu zaferin ilk sonucu, İznik'in teslim olmasıdır. Böylece, Osmanlılar 1300'den beri Osman G.'nin amaç-ladığı gayeye erişmiş oldular. Bursa ile İznik'in düşmesi artık Osmanlı Devleti'nin Bizans'ı tehdit eden bir güç haline geldiğini göstermiştir. Pelekanon Savaşı, Osman-lı tarihinde gerçekten bir dönüm noktasıdır.

Bizim vekayinamelerde Pelekanon Savaşı yoktur; anlatılmamıştır. Çok kısa olarak Abdurrahman Gazi'nin Orhan Gazi ile beraber bir Bizans kuvvetini püskürttüğü söylenir. Oysa, bizzat o muharebeye katılmış olan Büyük Domestikos Kantakuzenos, bu muharebeyi uzun uzadıya bütün ayrıntılarıyla anlatıyor. Biz burada devir açan bu savaşı ayrıntılarıyla ele alacağız.

Pelekanon Savaşı iki aşamada gerçekleşti. Birinci safhada Bizans İmparatoru harp meclisinde şu kararı al-dı: "Tepelerden Osmanlıları düzlüğe çekelim ve savaşı düzlükte kabul edelim."

Bizans komutası, eğer bunu yapamazsa o zaman sa-vaşı bırakmayı düşünüyor. Böylece, daha başlangıçta Os-manlılar stratejik üstünlük sağlamış bulunuyorlardı.

Orhan, tepelerden harp sahasını gözetliyor, Bizans ordusunu arızalı araziye çekip orada çevirmeyi düşünüyordu. Bunun için de önemli bir kuvveti bir vadide pu-suya sokmuştu. Bu, klasik Osmanlı savaş taktiğidir; Mo-haç Savaşı'nda Macar ordusuna karşı da uygulanmıştır.

Savaşın ilk günü, 1 Haziran'da, Orhan Gazi, Bizans ordusunu kendine çekmek için 300 kişilik bir kuvveti

Bizans mevzileri üzerine gönderir. (Bu ayrıntıları o savaşta hazır bulunan Kantekuzenos anlatıyor). Bu akıncı kuvveti Bizans ordusuna yaklaştı, oklarını serpti, sonra geri kaçışa başladı. Bu yalancı kaçıştan maksat, Bizans ordusunu yerinden çıkarıp, tepelere doğru çekmek. Bu saldırıyı birkaç kere tekrar etti akıncılar.

Başlangıçta, Bizans ordusu mevzilerini bırakmadı, iki tarafın esas kuvvetleri birbiriyle tutuşmadı. Orhan'ın kuvvetleri de tepeleri terk etmediler. Ötekiler de bu tepelere doğru hareket etmediler. Fakat savaşın ikinci günü tekrarlanan bu akıncı saldırıları sırasında İmparator bu ufak kuvveti yok etmek için bir kısım kuvvetlerini harekete geçirdi. Bunun üzerine, Orhan, bir kısım kuvvetlerini kardeşi Pazarlı kumandasında düzlüğe indirdi. Bizans ordusu da karşı çıktı; bu suretle akın şeklinde başlayan çarpışmalar, iki tarafın büyük kuvvetlerinin katıldığı bir savaş halini aldı.

Bu savaşta Osmanlılar üstün geldiler. İmparator okla yaralandı. Bizans ordusunda panik başladı. İmparator, paniğin önüne geçmek için yaralı olduğu halde çalışıyor, fakat asker panik halinde kaçıyor.

Bu bölge, Anadolu'ya geçmek için bir geçit yeri olduğundan için, Bizanslılar, geçen yüzyıllarda burada kaleler yapmışlar. Bunlar 4 tane kaledir. Birisi, Kale burnunda Fkokrinia, yahut Flokren dediğimiz kaledir. Öteki, daha yukarıda burnun berzahında Nikitiaton Kalesi. Sonra Darica, yani Daritzion Kalesi var. Dördüncü kale, Eskihisar'dır. Gebze'nin limanındaki büyük kaledir. Bugün bu kale ayakta, tam geçit yerindedir.

Panik halinde kaçan Bizans kuvvetleri bu kalelere sığınmaya çalışıyor. Orhan'ın kuvvetleri kaçanları kovalıyor. Bizans İmparatoru paniği önleyemeyince kendisini bir halı üzerinde gemiye taşıttı ve İstanbul'a kaçtı.

Bizanslıları takip eden Osmanlı kuvvetleri Orhan'ın kumandası altında ordugahın bulunduğu Flokren Kalesi üzerine geldiler. Buraya sığınmaya çalışan Bizans kuvvetleri kaleye giremediler, çünkü anahtar bulunamamış. Osmanlı askeri ile kale arasında kalan Bizanslılar'dan birçoğu kılıçtan geçirildi. Nihayet kale kapısı açıldı ve kalan Bizans askeri kaleye sığınmayı başardı. İstanbul'dan gemi gelmesi için İmparator emir göndermişti; gelen gemilerle Bizans askerlerinden kalanlar İstanbul'a ulaşıp canlarını kurtardılar.

Bu tam bir zaferdir Osmanlılar için. Kantakuzen'i okursanız bu kesin yenilgiyi o bir Bizans zaferi gibi anlatır. Ona karşı, öbür çağdaş Bizanslı yazar Nikeforus Gregoras gerçeği yansıtır. Tuhaftır bizim kaynaklarımız, kronikler bu mühim zaferi anlatmazlar.

Pelekanon Savaşı, 1329 yılında 28 Mayıs'ta başlar, Haziran'ın ilk günlerinde biter. Bu zaferden sonra, artık İznikliler'in hiçbir ümidi kalmıyor. Osmanlılar ablukayı şiddetlendiriyorlar ve 2 Mart 1331'de İznik şehri Orhan'a teslim oluyor.

RUMELİ'YE GEÇİŞ

Osmanlılar'ın Avrupa'da yerleşmesi, tarihî literatürde ve mektep kitaplarında sallarla geçiş efsanesinden hala kurtulamamıştır. Oysa, bu büyük olayın tüm ayrıntıları çağdaş kaynaklardan biliniyor. Sal hikâyesi, Karesili gazilerin zaman zaman sal ile karşı sahile yaptıkları akınların bir yankısı olmalıdır. Osmanlı rivayetlerinde tutsak yapılan ve Müslüman olan bir Rum'un, Gelibolu Rum Valisi Asen'in üç oğlundan biri olduğu kesinlik kazanmıştır. O, kardeşleriyle geçinemeyerek Osmanlılar'a sığınmış müslüman olmuş, Osmanlılar'ın Avrupa'da yerleşmesi olayını hazırlamıştır. Gerçekte, Rumeli'de yerleşme, İstanbul'un fethi gibi, tarihte yeni bir dönem açan bir olaydır. Boğazlar'ın ötesinde bir Osmanlı yerleşmesi olmasaydı, Osmanlı Devleti öteki Türkmen beylikleri gibi küçük bir Türkmen devleti olarak tarihe karışmış olacaktı. Sultan Orhan'ın büyük oğlu Süleyman Paşa'nın gayretleriyle, Osmanlılar, 1352'de ilkin Tsympe, (Türkçede Cinbi) Kalesi'ni ele geçirmişler, iki yıl sonra, büyük stratejik, önemdeki Gelibolu'yu işgal etmiş ve beş yıl içinde Trakya'nın güney bölgesini fethederek, Anadolu'dan asker ve halk getirip yerleştirmişler; böylece kısa zamanda Avrupa yakasında güçlü bir köprü-başı kurmuşlardır. Bu köprü-başı, Osmanlılar'ın Avrupa'da Viyana önlerine kadar yayılan muazzam İmparatorluklarının başlangıcıdır. Bolayır'daki türbesinde yatan Süleyman Paşa'ya, tarih yapan büyük Türk fâtipleri arasında yer vermek gerekir.

Süleyman Paşa'nın bu başarısının arkasındaki tarihi gelişmeleri şöyle özetlemek mümkündür. 1329-1344 yıllarında İzmir'den donanması ile Trakya'ya deniz seferleri yapan Aydınoğlu Umur Bey, Balkan fetihlerini ha-

zırlayan ilk büyük gazi beydir. O, bu seferlerinde, İstanbul'da Yuannis V. Paleologus'a karşı İmparatorluk iddiasıyla Trakya'da faaliyette bulunan Kantakuzenos ile işbirliği yapıyordu. Bu sayede, hafif donanmasını, kıyıya çekiyor, Kantakuzenos'un müttefiki olarak Sırp ve Bulgar topraklarına akınlar yapıyor, gemileri ganimet dolu olarak İzmir'e dönüyordu.

Umur Bey'e karşı Bizans, 1344'de bir Haçlı donanmasını harekete geçirdi. Güçlü Haçlı donanması, aşağı İzmir Kalesi'ni ele geçirdi ve Umur'un donanmasını yakattı. Umur, bu kaleyi geri almak için yaptığı savaşta, 1348'de şehit oldu (Kayda değer ki, bu şehadeti İbni Battuta Suriye'de işiterek İslâm dünyasının üzüntülerini paylaştı). İzmir'in düşmesinden sonra, Batı'da gazâ hareketinin önderliği Osmanlılar'a geçti. Şimdi, gazi grupları Osmanlı bayrağı altına koşuyor ve Çanakkale üzerinden Trakya'ya akına gidiyorlardı. Umur Gazi, ölmeden önce, müttefiki Kantakuzenos'a Orhan'la ittifak yapmasını tavsiye etmiştir. Türk yardımı, Kantakuzenos için, hem İstanbul'daki rakipleri, hem de Edirne ve İstanbul'u almayı tasarlayan Sırp Kralı Stefan Dušan'a karşı en etkin askeri yardımı oluşturmaktaydı. Gerek Umur, gerekse Orhan, Kantakuzenos'la ittifak yapmayı Rumeli'ye akınları için gerekli görüyorlardı. Osmanlılar, 1335'te Karesi Beyliği'nin tamamını işgal ederek Çanakkale Boğazı'na ulaşmışlardı. Karesili Beyler; Ece Bey, Gazi Evrenos, Hacı İlbeyi, Gazi Fazıl Osmanlılar'ı Çanakkale'nin öbür yakasında yerleşmeye teşvik eden gazilerdi.

Kantakuzenos, 1346'da kızı Teodora'yı Orhan'a eş olarak vererek, Osmanlı'yla ittifakı pekiştirdi. 1347'de, Kantakuzenos, Orhan'ın yardımıyla İstanbul'a girdi ve Yuannis V ile ortak İmparator ilân edildi. Bu tarihte, Bizans, Orhan'ın himayesi altına girmiş sayılabilir. Şimdi, İmparator Kantakuzenos, Sırp Kralı'na karşı Osmanlı kuvvetlerini kullanarak Trakya'da, Bizans egemenliğini koruyabiliyordu. Bizans'a yardıma koştan Süleyman Paşa, 1352 yılında, Trakya'da ilerleyen bir Sırp ordusunu bozguna uğrattı. Süleyman Paşa, Edirne'ye gitti, Kantakuzenoslar tarafından kurtarıcı olarak karşılandı. Osmanlı kaynaklarında, 1361 Edirne fethi ve 1371 Çirmen, (Sırp sındığı) Savaşı ile, Süleyman Paşa'nın 1352'deki bu harekâtı karıştırılmıştır. Bununla beraber, Süleyman Paşa'nın 1352 zaferi, kendisine Rumeli'de yerleşme imkânı

sağlamıştır. Dönüşte, Süleyman Paşa, ertesi sene yapılacak sefer için Boğaz'ın Avrupa yakasında, Tsympe denilen kalede, bir kısım Osmanlı askerini bırakmış, kaleyi bir köprü-başı durumuna getirmiştir. Kantakuzenos'un, bu kaleyi Osmanlı askerlerinden boşaltma için önerdiği büyük paralar Süleyman tarafından reddedilmiş, aksine o, bu köprü-başını, Anadolu'dan getirdiği yeni kuvvetlerle güçlendirmiştir. Rumeli'de yerleşen Karesili Beyler, bir yandan Gelibolu, öbür yandan Tekirdağ ve Malkara doğrultusunda fetihlere başlamışlardır. Gelibolu'yu kuşatan Ece Bey, bir süre sonra ölmüş ve Gelibolu'ya yakın bir yere gömülmüştür. Türk yerleşmesi İstanbul'da büyük telâş uyandırmış, Bizans payitahtının hem Kocaeli'de, Anadolu tarafından; hem Avrupa'da Trakya tarafından kuşatılmakta olduğuna tanık olmuşlardır.

Bu arada Süleyman Paşa, merkezi Biga'ya yakın Keşmer Limanı'nda 3000 kişilik bir kuvveti gemilere bindirmiş ve karşı kıyıda Kozludere'ye çıkarma yapmış, Bolayır'ı fethetmiştir. Bu arada, 1354'te, beklenmedik bir tabii olay, 1 Mart'ı 2 Mart'a bağlayan gece meydana gelen şiddetli bir deprem sonucu, Gelibolu ve civar kalelerin surları yıkıldı. Osmanlı kuvvetleri derhal bu kaleleri işgal ettiler. Depremi, bütün çağdaş kaynaklar kaydetmiştir. Olayı Tanrı'nın lütfu olarak yorumlayan Osmanlılar, Rumeli'yi kesinlikle boşaltmamaya karar verdiler, yeni kuvvetler ve Karesi'den gelen göçmenler Boğaz'ın Avrupa yakasına geçmeye başladılar. İstanbul'da halk, isyan ederek bu durumdan suçlu sayılan Kantakuzenos'u tahtı bırakmaya zorladı. O zaman, Osmanlılar için elverişli bir durum da, Sırp Çarı Stefan Dušan'ın ölümü ve Sırp İmparatorluğu'nun parçalanmasıdır (1355). Böylece, Osmanlılar karşısında en büyük rakip ortadan kalkmış bulunuyordu.

Bu olağanüstü olaylar, Süleyman Paşa'nın ve Karesili gazilerin azim ve kararı sonucu, Türkler'in Balkanlar'da yerleşmesi artık kesinleşmiş bulunuyordu. Bizans İmparatoru Yuannis V, bütün ümidini Avrupa'dan gelecek bir Haçlı seferi'ne bağlamış bulunuyordu. İmparator, 1355 yılı sonuna doğru 6. Innocent'e elçiler göndererek Roma Kilisesi'yle birleşme vaadinde bulunuyor ve açilen bir Haçlı ordusunun yola çıkarılması için yalvarıyordu. Fakat 1357 yılında olaylar birden Osmanlılar aleyhine döndü.

Orhan'ın 12 yaşındaki oğlu Halil, 1357 yılında Foça'lı Rum korsanlar tarafından İzmit Körfezi'nde, esir edildi. Bu arada Rumeli fatihi Şehzade Süleyman Paşa'nın ölümü haberi geldi. Bu talihsiz olaylar, Osmanlı-Bizans ilişkilerinde bir dönüm noktası oluşturmuştur. İhtiyar ve hasta olan Sultan Orhan, oğlu Halil'in kurtarılması için İmparator Yuannis V, Palaeologus'a başvurdu. Bizans diplomasisi, durumdan yararlandı ve Orhan'a bir anlaşma imzalattı. Buna göre Orhan, Bizans topraklarına karşı her türlü saldırıyı durduracak, oğlunu kurtarmak için Foça'ya gönderilecek gemilerin bütün masraflarını üzerine alacak, İmparatorun o zamana kadarki borçlarını affedecekti. Orhan, aynı zamanda Trakya'da Kantakuzenos"nu oğlu Mateos'a yardımdan vazgeçmeyi ve İmparator Yuannis'i desteklemeyi vaad ediyordu.

Bu anlaşma ile Osmanlılar, Rumeli'de Osmanlı topraklarını genişletmek için şimdiye kadar Kantakuzenos ailesi ile yaptıkları işbirliği politikasından vazgeçiyor, önemli bir bekleme ve gerileme dönemine girmiş görünüyorlardı. Gerçekten, 1359'da Halil kurtarılmaya kadar, Rumeli'de Osmanlı'nın yayılma faaliyetleri durdu.

Bu arada 1358'de, Osmanlı müttefiki Mateos Kantakuzenos, Dimetoka'da Sırp yardımıyla İmparator güçleri tarafından sıkıştırıldı ve esir edildi. Böylece Bizans, Trakya'da durumu kendi lehine çevirmiş bulunuyordu. Orhan'la yapılan anlaşmada İmparatorun eski borçlarından söz edilmektedir. Bu kayıt Bizans'ın daha bu tarihte, Osmanlı'ya haraç ödemeye başlamış olduğunu kanıtlamaktadır. Gerçekten 1334'te İzmit'i rahat bırakmak karşılığı İmparator, yıllık bir haraç ödemeyi kabul etmişti. Kesin olarak biliyoruz ki, Bizans 1371 Meriç Savaşı'ndan sonra, Osmanlılar'a yıllık 15 bin hyperpera, yani 7500 Venedik altını haraç vermeye başlamış, tam bir Osmanlı bağımlısı durumuna düşmüştür. Bu arada Bizans diplomasisi, aynı zamanda Osmanlı'ya karşı en etkin bir silah olarak Batı'dan bir Haçlı donanmasını harekete geçirmek için çabalarını yoğunlaştırmakta idi.

Süleyman, rivayete göre, Rumeli'nin terk edilmesi gibi bir olasılığın önüne geçmek için ölüm döşeğinde, cesedinin Bolayır'da gömülmesini ve yerinin belli edilmesini vasiyet etmişti. Gaziler yeni durum karşısında, Anonim Tevârih-i Âli Osman'da belirtildiği gibi, ümit-

sizlik içinde idiler. Fakat Karesili Gazi Beyler, boşaltmaya kesinlikle karşı olmalıydılar. Cinbi ve Gelibolu fethinden sonra, Karesi'den halk, Rumeli'ye geçip yerleşmeye, köyler kurmaya başlamıştır. Süleyman'ın ölümü üzerine Orhan, onun yerine oğlu şehzade Murad'ı deneyimli bir kumandan olan Lalası Şahin'le beraber Gelibolu'ya gönderdi. Bizans ve Osmanlı kaynakları, Chalcocondyles ve Düsturnâme, Süleyman'ın ölümü üzerine Murad'ın derhal Rumeli'ye gönderildiğini kaydederler. Fakat 1357-1359 arasında Halil kurtarılmaya kadar, Murad hareketsiz bekledi.

Halil'in kurtarılması için Bizans İmparatoru 1358 baharında üç kadırgasıyla Foça üzerine hareket etti. Orhan'ın dostu; Saruhan Beyi İlyas da aynı zamanda karadan yürüdü ve şehri kuşattı. Fakat sonuç alamadılar. İmparator, Orhan'a danışmadan İstanbul'a döndü. Eski-Foça'nın hâkimi Kalothetos, Halil için büyük bir meblağ koparmak için direniyordu. Orhan, anlaşmayı bozacağını söyleyerek tehdit etti. İmparator, derhal Orhan ile buluşma isteğinde bulundu. Prikonisos Limanı'nda Orhan'ı ziyaretle yatıştı ve aynı yıl içinde tekrar Foça'ya gitti. Foça'ya yeni sefer de sonuç vermedi. 1359 baharında Kadıköy'e gelen Orhan ile kıyıya gemisiyle gelen İmparator arasında elçiler aracılığıyla görüşme başladı. Bizans, Orhan'ın güç durumundan sonuna kadar yararlanmak istiyordu. Orhan'a yeni koşullar kabul ettirildi.

Orhan, fidye olarak, 30 bin Venedik altını ödedi. Halil kurtarıldı. İstanbul'a getirilip, Yuannis'in küçük kızı İren ile nişanlandı ve İmparator tarafından İzmit'e getirildi. İmparator, Halil'in Orhan'dan sonra, tahta geçmesi vaadini de aldı. Bizans böylece, Halil'in şahsında Osmanlılar'la bir barış ve denge dönemi açmayı arzuluyordu. Çağdaş Bizans tarihçisi Gregoras'a göre, Orhan bu düzenlemeyi kabul etti. Rumeli'deki şehzade Murad ise, bu politikaya karşı idi ve Karesili Gazi Beyler ve Lalasıyla birlikte, gaza ve yayılma politikasında kararlı idi. Trakya'da Bizans'a karşı savaş ve başarı kendisine taht yolunu açacaktı. Çağdaş Bizans tarihçisi Gregoras, Halil gelinceye kadar iki yıl Trakya'da askeri hareketin durduğunu doğrulamaktadır. Bu arada şu noktayı belirtelim ki, Türk-Moğol geleneğini izleyen Osmanlılar'da, hükümdarlık için bir veraset kanunu yoktu. Kimin tahta geçeceğini olaylarla Tanrı'nın iradesi belirlemelidir.

Murad, büyük oğlu olarak, en ileri uca, ordunun başına gönderilmişti. Bu durum kendisi için, hukuken olmasa da fiilen saltanatı garanti etmekteydi. Ama bu ancak Rumeli'de onun gerçekten büyük bir fetih başarıyla gerçekleştirebilirdi.

Bu iki yıl içinde Anadolu'dan Rumeli'ye göç devam edecek Rumeli Uc'u güçlenecektir. Orhan'ın Süleyman için Bolayır'da yaptırdığı imarete ait 1360 tarihli vakfiyede bu bölgede Türkçe adlar taşıyan birçok köy ve çiftliğin kurulmuş olduğunu görüyoruz. Yunan kaynakları da bu göçü kanıtlamaktadır. Osmanlı Rumeli'si böylece birkaç yıl içinde oldukça geniş bir bölgede ortaya çıkmış bulunuyordu. Gregoras, Süleyman'ın sağlığında devletin genel politikasını yönlendirdiğini ifade etmektedir. Öbür yandan onun ölümü ve Bizans idaresinin Haçlı çabaları herşeyi tehlikeye atmaktaydı. Durum gerçekten Osmanlı Devleti'nin geleceği bakımından tehlikeli bir durum arz ediyordu. Bizans Orhan'la anlaşma düzenlerken öbür yandan Rumeli'de acele bir Haçlı kuvveti gönderilmesi hususunda ümitliydi.

Bizans, Haçlı yardımıyla denizden boğazları kesmek, Rumeli'deki Türkler'i Anadolu'dan ayırıp yok etmek stratejisini izlemekteydi. Osmanlılar için ciddi bir durum ortaya çıkmıştı. Bu plan, 14-15. yy'lar da bütün Haçlı projelerinde izlenen bir plan olacaktır.

İmparator Yuannis, kiliselerin birliği vaadiyle Papa VI. İnnocent'in (1352-1362) Türkler'e karşı bir Haçlı Seferi düzenlenmesi için çabalarına Gelibolu'nun düşmesinden hemen sonra 1355'te başlamıştı. İlk beş kadirgalık bir donanmanın derhal harekete geçmesini, arkasından geniş ölçüde bir Haçlı ordusunun gönderilmesini istiyordu. Bunun için İmparator, oğlu Manuel'i Avignon'a, Papa'nın yanına rehin olarak göndermeyi bile kabul ediyordu. Ertesi sene İmparator, Levant'ta kolonileri olan devletleri Venedik, Ceneviz Cumhuriyeti ve Rodos şövalyelerini Osmanlılar'a karşı harekete geçirmeye çalıştı.

Fakat bütün bu çabalar boşa gitti. Haçlı için güçlü devlet Venedik, Dalmaçya sorunu yüzünden Macaristan ile 1357 baharında yeniden savaşa başlamıştı. Senato, Bizans için durumun ciddiliğini anlamıyordu. İstanbul'dan Venedik balyozu durumun ağırlığını bildirmekte; İstanbul Rumları'nın Venedik'in himayesi altına girmeyi bile

düşündüklerini yazmakta idi. Papa ise, mümessili nuncio Pierre Thomas'ı Macaristan'a ve İstanbul'a göndererek bir Haçlı seferi için faaliyete geçmişti. Sonradan Hristiyan Avrupa'da bir Haçlı kahramanı olarak kutlanan Thomas, büyük gayret gösterdi. Papa'nın talimatıyla ilkin Buda'ya giderek Venedik ve Macaristan arasında barışı sağlamaya çalıştı. Papalık daha bu tarihte Osmanlı ilerlemelerinin Avrupa için tehlikesini fark etmiş, İstanbul'un kilidi sayılan Gelibolu'nun geri alınması için bir Haçlı kuvvetini harekete geçirmeye çalışıyordu. Osmanlılar'a karşı bu ilk Haçlı Seferi Thomas'ın çabalarıyla 1359'da gerçekleşecektir.

EDİRNE'NİN FETHİ

Türkleri Trakya'dan atmak için, Bizans İmparatoru, 1335'ten itibaren bir yandan Trakya'da askeri harekete başlıyor, öbür yandan Papa ile Haçlı yardımı için diplomatik temasa geçiyor. Papa 1356 yılında Pierre Thomas'ı Macaristan yoluyla İstanbul'a gönderiyor. Pierre'nin Macaristan'a uğraması, Venedik ile Macaristan arasında Dalmaçya üzerinde çıkan savaşı sona erdirmek ve Macar kuvvetlerinin Haçlı seferine katılmasını sağlamaktır. Macarlar karadan, Venedik denizden bu sefere katılacaklar. Bu proje Osmanlıları Avrupa'dan atmak için tasarlanan ilk Haçlı planıdır.

Bizans, Avrupa için hem siyasi hem ekonomik bakımdan çok önemli sayılıyordu. Herşeyden önce, İstanbul İslama karşı son direnç kalesi olarak düşünülüyordu. Avrupa öbür taraftan Bizans'ın ticareti, ekonomisi o zaman Latin milletlerin yani Venedik, Ceneviz ve Fransızların elindeydi. İstanbul düşerse, Doğudaki kolonileri düşebilir. Bu sebepten Papa ikinci kez, 1359'da Pierre Thomas'ı 20 kadirgalık bir deniz kuvvetiyle İstanbul'a gönderdi. Bizans donanmasıyla, bu donanma Çanakkale Boğazı'na iniyor. Türklerin geçit yeri olan Lapseki'ye çıkarma yapıyorlar. Osmanlılara karşı, bu ilk haçlı seferi için iki kaynağımız var. Birisi, sonradan aziz mertebesine yükseltilen Pierre Thomas'ın hayatı hakkında Philippe Mesierre'nin yazdığı eser. İkincisi Osmanlı anonim Tevârih-i Âli Osman'daki kayıttır. Osmanlı rivayetinin bu Haçlı seferiyle ilişkisi şimdiye kadar bilinmiyordu. Savaş hakkında bu iki kaynak birleşiyor, tamamıyla birbirini tamamlıyor. Osmanlı kuvvetleri pusuya girmiş, çıkarılan

Haçlı askeri üzerine birden saldırıyorlar, düşman bozgun halinde gemilerine kaçıyor, yıl 1359.

Haçlılara karşı bu başarı, Osmanlıların Avrupa'da kalmalarını kesinleştirmiştir. Garip olanı, tarihlerimizde bu olayın tamamıyla meçhul olmasıdır.

Literatürde Osmanlı'nın Edirne fethi için çeşitli tarihler verilir. Çoğunlukla Edirne'nin 1363, 1364, 1369 tarihleri verilir, yahut 1371 Çirmen Savaşı sonucu alındığı ileri sürülür. Aşağıda anlatılacağı üzere Sırplar ve Bizans 1371'de Edirne'yi Osmanlılar'dan geri almak için gelmişler ve yenilmişlerdir. Gerçekte Edirne, ondan on sene önce, 1361'de Şehzade Murad ve Lala Şahin tarafından fethedilmiştir. Ondan önce, 1352'de Süleyman Paşa, Bizans İmparatoru Kantakuzenos'un müttefiki olarak Sıplar'ı yenmiş, Edirne'yi ve Trakya'yı bir Sırp istilâsından kurtarmıştır. O zaman Balkanlar'a hakim Sırp Kralı Stefan Duşan, Trakya ve İstanbul'u ararak bir Sırp-Grek İmparatorluğu kurmayı tasarlıyordu. Sırplar'ı püs-kürten Süleyman Paşa, Kantakuzenos ile beraber Edirne'ye girmiştir. Osmanlı tarihleri bu arada Chalcocondyles bu olayı Edirne'nin Süleyman Paşa tarafından fethi olarak kaydederler. Bu tabii yanlıştır.

Araştırmacıları yanıltan ikinci nokta; Murad'ın Edirne'yi sultan olduktan sonra fethettiği hatasından kaynaklanıyor. Bizans kısa kronikleri Ankara Alaeddin Camii Kitabesi ve çağdaş İtalya tarihçi Villani, Orhan'ın Mart 1362'de öldüğünü ve Murad'ın o tarihte Osmanlı tahtına oturduğunu kesinlikle bildirmektedirler. Jireçek ve Uzunçarşılı, Edirne'nin Sultanı Murad tarafından ancak bu tarihten sonra fethedilmiş olabileceğini düşünüyor; fetih tarihi olarak 1363 yılını veriyorlar. Uzunçarşılı, Murad'a karşı Anadolu'da ortaya çıkan isyanlar dolayısıyla, Edirne fethinin daha sonra, 1364-1365 yıllarında olabileceğini tahmin etmektedir. Zachariadou ve onu izleyenler fetih tarihini daha sonraki yıllara 1369'a kadar ertelemektedirler. Jireçek ve ötekilerini yanıltan nokta, Murad'ın sultan olduktan sonra, Edirne'yi fethettiği inancıdır. Bu hatayı Neşrî ve öbür Osmanlı kaynakları da yapmıştır. Halbuki, Süleyman Paşa'nın 1357'de ölümü üzerine Orhan, oğlu Murad'ı Lala Şahin'le beraber Rumeli'ye göndermişti.

Onlar 1361 tarihinde Edirne'yi almışlardır. Yani Murad bu fethi, şehzedeliği zamanında başarmıştır. Şimdi bu durumu aşağıda ayrıntılarıyla anlatacağız.

Osmanlılar için Halil'in esareti dolayısıyla iki yıl (1357-1359) bir duraklama dönemidir. Bu zaman içinde Anadolu'dan yeni göçlerle Rumeli'deki Köprübaşı berkilmiş, o tarafta yeni bir atılım için yeni kuvvetler toplanmıştı. Süleyman Paşa'nın ölümünde Trakya'da sınır, batıda Keşan-İpsala arasında Yayla Dağı'ndan Marmara tarafında Tekirdağı güneyinde Bakacak Tepesi ve Hora'dan geçmekte idi. Tekir Dağı ve İpsala, henüz bu sınırın ötesinde kalıyordu. Akınlar bu sınır ötesinde Edirne'ye kadar genişletilmişti. Rumeli Beylerbeyliği'nin çekirdeği böylece Süleyman Paşa zamanında kurulmuştur. Paşa sancağı terimi de o zaman ortaya çıkmış olmalıdır. Edirne fethinden ve Murad tahta geçtikten sonra Edirne'de yerleşen Lala Şahin, Paşa ünvanıyla ilk Rumeli Beylerbeyi olacaktır. Fakat Hristiyan güçler donanmalarıyla Boğaz'a egemen olduklarından Rumeli'deki Osmanlı varlığı daima tehlike altında idi. Batı'da Haçlı plânlarında daima Boğazlar'ı kesmek ve Rumeli'de yardımsız kalan Türkler'i yok etme plânı ileri sürülecekti.

1359'da Halil kurtarılır kurtarılmaz, Şehzade Murad ve Lala Şahin kumandasında Osmanlılar'ın Trakya'da sistemli fetih harekâtı başlamıştır. Bunu Grek ve İtalyan kaynakları belirtmektedir. Akıncılar, İstanbul surları önünde görünmüştür. Osmanlı kaynakları da 1359'da başlayan büyük taarruzu belirtirler ve gazilerin İstanbul yolu üzerinde Çorlu Hisarı'nı aldıklarını kaydediler. O zaman İstanbul'da kendini gösteren panik, İtalya'ya kadar yankı yapmıştır. Murad ve Lala Şahin, Çorlu'yu aldıktan sonra, İstanbul-Edirne yolu üzerinde başlıca hisarlar üzerine yöneldiler. Asıl amaç, Edirne idi. Osmanlı kumandanı Edirne üzerine yürüten gerisini güvenceye almak için ve İstanbul'dan gelebilecek bir kuvveti durdurmak için bu hisarları ele geçirmek gereğini yerine getirmişlerdir. Bu harekât hakkında Osmanlı kaynakları ayrıntılı bilgi sağlamaktadır.

ANADOLU'DA OSMANLI YAYILIŞI

Gazanın en kudretli mümessili sıfatıyla Osmanlıların yarım asır içinde nasıl Gazi beyliklerin başı, *sahib al-ucut*, durumuna yükselmiş olduklarını yukarıda görmüştük. 1354'de Ertena oğullarına ait mühim bir iktisadi-siyasi merkez olan Ankara'nın zaptı ile Osmanlılar ilk defa eski Selçuklu-Moğol sahasında bir yayılma hareketin-

de bulunuyorlardı. Başka ifade ile bu fetih, uclardan İslâm hinterlandına doğru yayılışın başlangıcını teşkil ediyordu. Fakat bu genişleme Osmanlıları Anadolu'da Sivas emiri Ertena oğlu ve onun yakın müttefiki kuvvetli Karaman oğlu ile ciddi bir mücadeleye sürükledi. Güneyde Türkmen uc beylerinin en kudretlisi olup Moğollara karşı uzun bir mücadeleden sonra Selçuk sultanlarının eski pâyitahtı Konya'da kesin olarak yerleşen Karaman oğulları kendilerini *saltanat-i Rîm'un*, yani Selçuklulara ait Anadolu hakimiyetinin vârisi ve diğer uc beylerinin hâmisi sayıyorlardı. Bu iddia, Karamanlı Yarcan'ın Şehnamesinde açık ifadesini bulmuştur. Rumeli'de gazâ başarıları ile fevkalâde kuvvetlenen Osmanlılar, Anadolu'da aynı iddialarla Karamanlıların karşısına çıktılar. Onlar, Murad I. devrinde güneylerindeki Türkmen beyliklerini barışçı vasıtalarla, tehditle ve icabında harple ilhak ettiler veya kendilerine tâbi hale getirdiler. Bu eski gazi beylere genellikle Rumeli'de zengin timarlar vermekte idiler. Osmanlılar Anadolu'da savaşırsız mak-satlarına erişmeyi tercih etmekte idiler. Zira bir Müslümanın, hele bir gazine diğerine silah kullanması dinin men'ettiği bir şeydi (Kur'an, Nisa suresi, ayet 90). Böyle bir şey Osmanlıların gazi şöhretini gölgelendirirdi. Onun için onlar zorla yaptıkları ilhakları meşru göstermeğe çalışmışlardır. Karamanlılarla Osmanlılar arasında her iki tarafın hakim olmağa çalıştıkları Hamid oğulları ve Germiyan arazisini Osmanlılar şer'an satın alma ve cihaz suretiyle ele geçirdiklerini iddia ediyorlardı. Karaman oğulları Ankara gibi eski Selçuklu arazisine dahil Hamid-eli arazisinin işgalini hiç bir zaman kabul etmek istemediler. Karaman-Osmanlı mücadeleleri bilhassa bu bölge üzerinde toplanmıştır.

Osmanlılar, Karaman oğulları ve genellikle öteki müslüman devletlerine karşı harb açarken, bunu Şeriata uygun ve kendilerini mazur göstermek için ulemadan fetva almışlardır. Küffara karşı gaza ile meşgul bulunurken geriden taarruz ederek gazilerin vazifesini görmeğe engel olanlara karşı harp farz-i ayn görülüyordu. Karaman oğulları ve diğerleri âsî sayılıyordu. Bu görüş Osmanlı kaynaklarında her defasında tekrarlanmıştır. Murad II Karamanoğlu'na karşı 1444'de açacağı seferi İslâm âlemi ve bilhassa Şahruh yanında meşru göstermek için tarafsız Mısır ulemasından fetva almıştır. Osmanlılar bil-

hassa Karamanoğulları'nın Hıristiyanlarla ittifak etmeleri üzerinde durmuşlardır ki, Batı kaynakları bunu teyit etmektedir.

Osmanlıların Anadolu'da ikinci yayılma istikameti, İran ipek yolu üzerinde idi. Onlar, Ankara'yı 1354'de almakla kalmamışlardı. Şimdi Ankara veya Bolu üzerinden hareketle doğuda Tokat, Amasya bölgesindeki küçük emirleri, Sivas'ta Ertena oğulları yerine geçen Sultan Kadı Burhaneddin'e karşı himaye etmekte idiler. Murad I. Sırlara karşı 1389'da Balkanlara geçtiği zaman, Kadı Burhaneddin'in kumandanları Osmanlılara karşı saldırı için tam fırsat olduğunu ileri sürdüler. Fakat Kadı, bunun İslâmı zayıflatmak ve küffarı kuvvetlendirmek demek olacağını söyleyerek reddetti. Bununla beraber Murad'ın Kosova'da şehit düştüğü haberi erişir erişmez, Burhaneddin Mürüvvet Bey eliyle Kırşehir'i, Beyşehir'i ve Germiyan oğlu Osmanlı işgali altındaki ülkesini geri aldı.

Evvelâ Osmanlı üstünlüğüne karşı Anadolu'da Karaman oğulları idaresinde kendini gösteren direnme nihayet 789/1387'de Murad I'in Konya üzerine yürümesi ve burada bir meydan muharebesini kazanması neticesinde bertaraf edildi. O sırada Balkanlarda Sırp, Bulgar, Bosna İslav devletleri arasında Osmanlı hakimiyetine karşı ayaklanma ve birleşme husûle geldi. 790/1388'de Şişman'ın Bulgaristan'ı işgal edildikten sonra ertesi bahar Murad, Sırlara karşı Kosova ovasına indi. Burada kazanılan zafer (15 Haziran 1389) Osmanlıların Balkanlarda da üstün bir kuvvet olarak kalacaklarını ispat etti.

Osmanlı Sultanları, İslâm aleminde gazi şöhretlerini korumaya ve kuvvetlendirmeye, siyasi gayelerle, son derecede önem vermekte idiler. Rumeli'de büyük gaza başarılarından sonra doğu İslâm hükümdarlarına fetihnâmeler, ganaîm'den hisse ve esirler gönderirlerdi. Yıldırım Bayezid'in 1396'da Niğbolu'da Haçlı ordusuna karşı kazandığı zaferden sonra Kahire, Bağdad ve Tebriz'e gönderdiği esir şövalyeler sokaklarda dolaştırılmış ve Osmanlılar için büyük gösterilere vesile olmuştu. Osmanlı sultanlarının gazi şöhreti onlara siyasi büyük yararlar sağlıyordu.

Timur'un etrafındakiler Gazi Sultana karşı saldırıyı uzun zaman iyi görmediler. Timur, Ankara'da Bayezid'i tutsak aldıktan (1402) sonra, Haçlılar elinden İzmir'i ge-

ri olarak kendisi de bir gaza gösterisi yapmak gereğini duydu. 1420'ye doğru Mehmed I, Timur'un halefi Şahruh'un tehditlerini önlemek için mektubunda gazi sıfatını belirtiyor ve gaza için küffara karşı hareket etmek üzere olduğunu bildiriyordu. Murad II de Karaman oğluna karşı seferini mazur ve meşru göstermek için, Şahruh'a yazdığı mektupta onun geriden saldırarak gazaya engel olduğunu beyan ediyordu.

İstanbul Fâtihî büyük başarısından sonra Mısır Sultanına gönderdiği fetihnâmede ona "hacc vazifesini ihya" görevini bırakıyor, kendisini İslâm âlemi içinde "gaza ve cihad ehlini techiz etmek" vazifesinin tek mümessili olarak takdim ediyordu. Memlûkleri yenen I. Selim Hadım al-Harameyn al-Şerifeyn unvanını alırken ve oğlu Kanuni Süleyman Halife-i Ruy-i Zemin sıfatını kullanırken herşeyden evvel İslâmî koruyan gazi sultanlar olduklarını belirtmekte idiler. İslâm âleminde gazâ Osmanlılarla siyasi nüfuz ve hakimiyetin kaynağı olarak o kadar önem kazandı ki, İslâm hükümdarları onlar gibi gazi sıfatı almaya başladılar. Fakat onlardan hiç biri Avrupa'da, Hind Okyanusunda ve Akdeniz'de daimi sefer halinde İslâmı koruyan Osmanlı Padişahları ile boy ölçüşemezdi. Bu sebepten Batı Hristiyan dünyasının Asya'yı ve İslâm memleketlerini tehditleri arttığı nisbette Osmanlıların İslâm dünyasında nüfuz ve hakimiyeti yayıldı ve Osmanlılar bundan siyasi bakımdan meharetle istifade etmesini bildiler. Avrupa'da olduğu gibi Asya'da da Osmanlı yayılışının esas sebebi gazâ idi.

MURAD I'İN BALKAN EGEMENLİĞİ

Bizans İmparatorunun yardım sağlamak için İtalya'da Papa'yı ziyareti (1369-71) ve Makedonya'daki Sırp prenslerinin Meriç üzerine gelerek son ortak hareketi (26 Eylül 1371 Çirmen savaşı) başarısızlıkla neticelennince Bizans ve Balkan hükümdarları birbiri ardından Osmanlı himayesini tanıdılar. Daha 1372 veya 1373'de İmparator John V Paleologus hiç bir ümit kalmadığını görerek Murad I ile bir tâbiyet anlaşması yaptı, onun vasalı olarak Anadolu'daki seferlerine katılmaya başladı. Sonra oğlu Andronicus IV Osmanlı himayesini sağlamağa muvaffak oldu, bir ara Osmanlı'nın onayı ile tahtı ele geçirdi (1376) karşılığında Gelibolu'yu Osmanlılara iade etti (1379).

Özetle, Murad, 1380'e doğru Anadolu ve Rume-
li'de vasal beylerden ve prenslerden oluşmuş bir İmparatorluğun başında bulunuyordu. Bu bağılılık şu koşullar altında gerçekleşiyordu: Osmanlılar ilk yardım veya ittifak ilişkilerini bir takım ödevler yükliyerek bir tâbîlik haline çevirmekte idiler. Tam bağılılık halinde Osmanlı hükümdarı bu beylerden veya prenslerden oğullarını rehine alıyor, yıllık haraca bağlıyor, seferlere bizzat gelmelerini veya oğulları kumandasında bir yardımcı kuvvet göndermelerini istiyordu. Bununla birlikte bu vasal devletleri hükmü altında tutmak için Uc beylerinin daimi baskısı kalkmış değildi. İtaatten ayrıldıkları an toprakları dâr al-harb oluyor, ülkeleri akıncıların dehşet saçan akınlarına tekrar sahne oluyordu. Esasen Murad I devrinde üç istikamette Balkanların başlıca yolları ve merkezleri Osmanlılar tarafından işgal edilmiş bulunuyordu: Orta kolda Meriç vadisi, sağ kolda Tunca vadisini takib ederek Balkan dağları eteklerine daha 1366 yıllarında varılmıştı. Oradan Sofya 1385'lerde, Niş 1386'da zaptolundu. Güneyde Evrenuz idaresindeki ucra 19 Eylül 1383'de Serez düştü ve Selanik kuşatması başladı. Selanik, 1387 Eylül'ünde teslim oldu. Balkan devletlerinin parçalanmış ve birbirine rakip olmaları, Osmanlıları, müttefik veya hâmi olarak bulmaları ilerlemeleri kolaylaştırdı. Meselâ, 1365-66'da Bulgaristan'ın Macaristan ve Eflak, tarafından istilâya uğraması, Karadeniz kıyılarında Amadeo'nun Haçlı donanması tarafından taarruza maruz kalması, onu Osmanlıların tabii bir müttefiki haline getirdi. Kırıl Şişman, vaktile Kantakuzenos'un yaptığı gibi, Türk yardımını kabul etmiştir. 1366-1370 yıllarında Bulgar-Türk iş birliğine, ve Tuna üzerinde Türk askerlerinin Bulgarlarla birlikte harekâtına ait tarihi kayıtlar vardır. Şunu da ilâve edelim ki, Eflak beyi Vladislav da 1373'de Türk ittifakını aramış ve Macarlara sırt çevirmiştir. Gazâ bir hareket prensibi olmakla beraber, Osmanlılar hakimiyetlerini yaymak için fırsatları kullanmakta ve kaypak bir siyaset gütmekte tereddüt etmiyorlardı.

Osmanlılar Balkan anarşisi içine birleştirici dinamik bir kuvvet olarak meydana çıktıkları zaman, Bizans ve Balkanlar yalnız siyasi bakımdan değil, sosyal ve dini bakımdan da derin bir tefrika içinde idi. Merkezi otoritenin yokluğu ve iç harpler, eyaletlerde senyörlerin top-

rak ve köylü üzerinde daha sıkı ve keyfi tasarruf ve tahakkümünün yerleşmesi sonucunu vermişti. Zayıf Bizans idaresi proniya topraklarını bu senyörlerin elinden alıp merkezi kontrol altına sokmaya boşuna çalışıyordu. Toprak üzerinde merkezle yerel büyükler arasında bu mücadele şüphesiz Balkan tarihinin temel problemidir. Toprağa bağlı köylü, Paroikos senyöre mahsul vergisinden başka bir takım angarya hizmetleri yapmak zorunda idi, odun ve saman temini, öküzleriyle senyör için haftada iki veya üç gün hizmet bunların en yaygın ve en ağırı idi. Topraklarından kaçma ve senyörler arasında köylüyü toprağına çekmek için rekabet ve mücadele bu kötü koşulların doğurduğu bir durum idi. Osmanlı idaresi gelince köylüyü himaye politikasını izliyerek âdeti bir içtimai devrimin temsilcisi oldu (bak. ileride çift-hane sistemi).

Harp meydanında vurulup düşen *Ghazi Khudavendigâr*, Murad I, yerine hemen orada oğlu Bayezid tahta çıkarıldı ve kardeşi Yakub, bir iç harbi önlemek için, idam edildi.

BAYEZİD'İN MERKEZİYETÇİ İMPARATORLUK TEŞEBBÜSÜ, TİMUR DARBEŞİ.

Murad'ın ölümü haberi üzerine, Anadolu beyleri yeniden ayaklanmış, Bizans bazı yerleri, bu arada Selanik'i geri almıştı. Yıldırım Bayezid, Kosova zaferinin prestiji ile acele Anadolu'ya geldi, Batı Anadolu'daki gazi beylikleri, yani Aydın, Saruhan, Menteşe, Hâmid ve Germiyan'ın kalan kısımlarını bir yıl içinde işgal ve kendi devletine ilhak etti. Sonra Karaman oğlu üzerine yürüyerek onu sulha mecbur etti (793/1391). Kastamonu beyi Candar oğlu Süleyman'ı ezdi ve beyliğini ilhak etti. Fakat daha ilerde Amasya bölgesinde, karşısına Sivas Sultanı Kadı Burhaneddin güçlü bir rakib olarak çıktı. Bayezid, Anadolu'da hakimiyetini kurduktan sonra Macar himayesi altında Eflak'ın Tuna'nın beri tarafında Silistre ve Dobruca'da yerleşmesine karşı harekete geçti; Tuna Bulgaristanını ve Dobruca'yı işgal etti (Trnovo'nun kesin işgali 7 Ramadan 795/17 Temmuz 1393). Rumeli'deki bütün vassal hükümdarları Kara Ferye'de (*Verria*, başkalarına göre *Serez*'de) huzuruna çağırdı. Böylece onlar üzerinde metbûluk haklarını kuvvetlendirmek ve Venedik'e remâyül eden Paleologları cezalandırmak istiyordu. Pale-

ologlar, Theodor ve Manuel kaçmaya muvaffak oldular. Bayezid, Selanik'i geri aldı (19 Cumada II 796/21 Nisan 1394). Bir taraftan da akıncılarını Mora'ya gönderdi, ve İstanbul'u abluka altına aldı. Şehri uzun bir, abluka ile İznik gibi teslim almayı umuyordu. Ondan sonra Macarları ve Eflak'ı cezalandırmak üzere Macaristan'a bir sefer yaptı. Bizzat kumanda ettiği ordu, güney Erdel'i çiğnedikten sonra Eflak'a girdi ve Argeş'de Mircea'ya karşı çetin bir savaş verdi (1394). Tuna'yı Nikopolis (Niğbolu) da aştı ve Bulgar Kralı Şişman'ı tevkif ve idam ederek Bulgar kiralığını temamiyle ortadan kaldırdı. Bu son hareketler Avrupa'da heyecan yarattı. Macar Kralı idaresinde bütün Batı Avrupa'dan gruplar halinde şövalyelerin katıldığı bir Haçlı ordusu harekete geçti. Venedik donanması Çanakkale boğazını tutarken bu Haçlı ordusu Nikopolis önüne kadar ilerledi. O zaman Bayezid, Bizans önlerinde idi. Muhasara altındaki Nikopolis'e, 10 bin seçkin süvarisiyle yetişti ve onları tam bir bozguna uğrattı (25 Eylül 1396). Bu zafer, Avrupa'da korku yarattı, İslâm âleminde gazi Sultanın nüfuz ve şöhretini en yüksek noktasına çıkardı. Bu satvetle Anadolu'ya dönen Yıldırım, ertesi sene Konya'yı işgal ve Karaman oğlu devletine son verdi (1397 sonbaharı). 1398'de Kadı Burhaneddin'in devletini işgal etti ve Fırat vadisinde Memlûklerin arazisine girerek Malatya, Albistan vb. şehirleri aldı. Böylece Yıldırım bir taraftan İslâm âleminin en büyük Sultanı Memlûk Sultanı'na meydan okurken öbür yandan Timur'un kendi hakimiyet sahası saydığı Doğu Anadolu'ya, Erzincan'a kadar uzandı. İstanbul'u son derecede sıkıştırdığından İmparator Manuel II bizzat Avrupa'ya giderek yeni bir Haçlı seferi tahrik etmeye çalıştı. Böylece 1398'de Gaziler Sultanı, Anadolu ve Rumeli'de küçük devletleri ortadan kaldırarak kısa zaman içinde kurmuş olduğu İmparatorluğu Batıda ve Doğuda cihanşümûl bir mücadelenin önüne çıkarmakta idi. Timur'la Fransa kralı arasında elçiler gidip geldi. Nihayet Timur Ankara civarında Çubuk ovasında Bayezid'in henüz kaynaşmamış İmparatorluk ordusunu ezdi ve Yıldırım'ı esir etti.

FETRET VE KALKINMA NEDENLERİ

Bayezid, elindeki kuvvete ve zaferlerine güvenerek Murad devrindeki vasal beyliklerden mürekkep İmparatorluğu merkezi bir idareye tâbi, gerçek merkezî bir

İmparatorluk haline getirmeğe çalışıyordu. Şiddetle hareket etti. Balkanlar'da Macaristan'a meydan okudu, Gelibolu'da tahkimli bir deniz üssü meydana getirerek Çanakkale Boğazında kontrol kurdu ve Venedik'e meydan okudu. İstanbul'u almak, bu suretle Anadolu ve Rumeli'yi birbirine bağliayacak Ebedi Şehri İmparatorluğunun merkezi yapmak düşüncesinde idi. O, yalnız Hristiyan âlemini tehdid etmekle kalmadı, aynı zamanda Mısır'daki halifeden resmen Sultan al-Rum unvanını aldı. İçerde gelişmiş maliye usulleri ve merkezi bir hazine sayesinde ülkenin her tarafında devlet kontrolünü tesise çalışan bir bürokrasi onun zamanında gelişti. Bu merkezi idare usullerine karşı Uc geleneklerini korumak etmek isteyen çevrelerin tepkisi gazilere hitab eden anonim tarihlerde açıkça ifade edilmiştir. Eyaletlerde sultanın merkezi mutlak otoritesini kurmağa en çok yardım eden gulam sistemi Bayezid zamanında hakim bir hale geldi. Askeri-idari saray âmirler, çoğu zaman iç-oğlanlarından seçildi, hatta eyaletlerde timarların çoğu gulam sisteminden yetişen kullara verildi. Kapıkulu askeri yedi bine çıkarıldı. Eski yerel aristokratik aileler ona cephe aldılar. Merkeziyetçiliğin doğurduğu reaksiyon, Bayezid'in düşmesine sebep oldu ama sonradan kullar merkezi İmparatorluğun iliyasında büyük bir âmil olacaktı. Timarlılar ve kapıkulu fetret döneminde rakip sultanlar mevcut oldukça mevkilerinden emin olamazlardı. Onların kazanılmış eski hak ve mevkilerini ancak merkezi ve mustakar bir idare garanti edebilirdi. Onlar Mehmed I ve sonra Düzme Mustafa'ya karşı Murad II'yi tuttular. Ucların, merkeze karşı otoriteyi ve bölücü eğilimlerine karşı Sultanın merkezî ve mutlak otoritesini savundular. İmparatorluğun yeniden kuruluşunda en büyük rolü, kapı kulları ve merkezi bürokrasi oynadı.

Diğer taraftan Bayezid zamanında Antalya üzerinden Arabistan ve Hint ticareti, Amasya-Tokat üzerinden İran ipek ticareti, Bursa, Edirne gibi Osmanlı merkezlerini uluslararası ticaret merkezleri haline getirmiş bulunuyordu. Bu şehirlerdeki tüccarlar için devletin birliği hayatî önemde idi. Anonimler (s. 99) bu "bazırganların", Bayezid zamanında padişahın hükümetine hakim olmasından da şikâyetcidirler. Nihayet, Timur'dan sonra Osmanlılar Anadolu'da zayıflamış olmakla beraber, Rumeli'de eski kuvvetlerini korumakta idiler, hatta uc beyleri-

nin bağımsız faaliyetleri sonucu bazı ilerlemeler de yaptılar. Osmanlılar, Rumeli'den geri gelerek Anadolu'da üstünlüklerini yeniden kurdular.

MURAD II, KALKINMA

Murad II (1421-1451) devri, Fâtih Mehmed II'nin İmparatorluğuna bir hazırlık dönemidir. Murad Bursa'da tahta çıktığı zaman Edirne ve Rumeli amcası Düzme Mustafa'yı tanıdılar. Onu destekliyen Bizans, Gelibolu'yu almayı ümid ediyordu. Anadolu'da Germiyan oğlu ve Karaman oğlu, Murad'ın Hamid-eli'nde vali olan küçük kardeşi Mustafa'nın isyanını desteklediler. Murad, ilk iki saltanat yılını babası gibi tahtta yerleşmek ve devletin birliğini kurmak için neticesi belsiz mücadelelerle geçirdi. Anadolu beyleri, Murad'ı tanımadılar. Karaman oğlu Hamid-eli'ni, Kastamonu beyi Tosya-Kalecik bölgesini işgal ettiler. 1402'deki fetret geri gelmişti. Fakat Murad, sonunda Düzme Mustafa'yı bertaraf etti. Gelibolu'yu almak için rakibini harekete geçiren Bizans'ı gidip muhasara etti. (Haziran 1422). Şehri toprakla döğdü. O zaman Anadolu'daki beyler taarruza geçtiler, Murad'ın kardeşi Mustafa'yı İznik'e Sultan olarak yerleştirdiler. İstanbul'u elli gündenberi muhasara eden Sultan acele Anadolu'ya geçti. Mustafa'yı yakalayıp idam ettirdi. Karaman oğlu ve Candar oğlunu itaate ve aldıkları yerleri geri vermeye mecbur etti. Murad, bu tecrübeden sonra Bizans, Eflak beyi ve Anadolu beyliklerine karşı yumuşak bir politika göttü ve uzun zaman statuquo'yu bozmaktan kaçındı. 1423 yazında Selanik'in Bizans tarafından Venedik'e reslimi (şehir 1402'de Bizans tarafından geri alınmıştı) üzerine Osmanlıların Venedik'e karşı açtıkları harp, Osmanlıların deniz kuvveti zayıf olduğundan uzun sürdü. (1423-1430) Macaristan'ın Eflak ve Sırbistan üzerinde üstünlüğünü kurmak için yaptığı girişimler ve bundan doğan çarpışmalar 1428'de üç yıllık bir mütareke imzalanması ile sonuçlandı. Eflak, Sırbistan ve Bosna prensleri Padişaha sadakatlarını teyit ettiler.

1433'de B. de La Broquière Murad'ı barışçı bir hükümdar olarak bulmuştur. Diyor ki: "Bana dediler ki savaştan nefter eder, bana da öyle geliyor; çünkü, elindeki büyük geliri kullanmak istese, Hristiyan âleminin gösterdiği direncin küçüklüğü gözönünde tutulursa Avrupa'da büyük fetihler yapması işten değildir". Fakat

1434-1442 döneminde şiddetli fetih politikasına dönmek isteyenler divana hakim oldu. Murad aslında içkiye düşkün, sanat, edebiyat ve musikiyi takdir eden, tasavvuf ve mistik bir hayata yönelmiş bir adamdı. Sonraki devirde gelse zayıf bir sultan sayılırdı. Fakat o zamanki dinamik Osmanlı toplumu, tımar isteyen asker onu sürükledi ve kazandığı zaferlerle en büyük sultanlar arasında yer aldı. 1434'de Sırbistan ve Eflak üzerinde hakimiyet için Macaristan ile açılan mücadele sonunda Osmanlılar bilhassa 1437'de Sigismund'un vefatından yararlanarak Macaristan'ı bizzat Sultanın idaresindeki bir ordu ile istilâ ettiler (1438) ve Sırbistanı işgal ve ilhak ettiler (1439). Ertesi sene Orta Avrupa'nın kapısı Belgrad'ı Macarlar elinden almak için ilk ciddi teşebbüsü yaptılar. Murad'ın Belgrad önünden ricatı bir dönüm noktasıdır. 1441 ve 1442'de Erdel'e büyük ölçüde akınlara karşı Hunyadi'nin karşı baskınları Osmanlılar için tam bir bozgunla neticelendi. Bu yenilgiler Hristiyan âleminde Haçlı ümitlerini yükseltti. Macarlar, karşı taarruza geçtiler. Hunyadi yeni bir baskınla Niş ve Sofya'yı aldı ve son Balkan geçitlerine dayanarak Edirne'yi tehdit etti. II. Murad bu istilâ ordusunu Balkan geçitlerinde güçlüğüle durdurabildi (Zlatica savaşı, 24 Kasım 1443). Murad birdenbire barış ve yatıştırma politikasına döndü. Sırp despotu Georg Brankovic'e ülkesini geri vermek ve Tuna'yı geçmemek taahhüdü ile Macarlar ve Sırp Despotu ile bir barış imzaladı (12 Haziran 1444 Edirne Andlaşması). Sonra yeniden taarruza geçmiş olan Karaman oğlu ile anlaşarak (1444 Yenişehir Andlaşması) Hamid-eli'ni ona bıraktı. Her tarafta sulhu garanti altına aldığını sanarak, kendi isteğiyle tahttan çekildi. Bunu fırsat bilen Macar Kırallı, Bizans ve Papa, Haçlı hazırlıklarına devam ettiler ve Macar-Eflak ordusu Tuna'yı aştı (1444 sonbaharı). Aynı zamanda Venedik donanması Çanakkale boğazını kesmişti. Osmanlılar tarafından beyliği ihya edilmiş olan Sırp despotu müttefiklere katılmadı. Haçlı ordusu, Varna civarına kadar geldi. Edirne'de panik baş gösterdi. Murad II büyük ısrar ve ricalarla ordunun başına çağrıldı. Varna'da Osmanlı zaferi (28 Receb 848/ 10 Kasım 1444) yalnız Balkanlar ve Bizans için değil, Avrupa için de hayatî önemde savaşlardan biridir. Daha Hunyadi, âsi Arnavut beyi Iskender beyle birleşmek üzere Balkanlara üçüncü defa girdi ise de, Kosova'da yenildi

(17-20 Ekim 1448). Balkanları ve İstanbul'u Osmanlı'dan kurtarmak için bu son girişimdir.

İSTANBUL FETHİNE DOĞRU

İstanbul'un fethini hazırlayan etkenler arasında Osmanlı iç tarihinde vuku bulan bazı iç gelişmeler önemlidir. 1444-1446 yılları arasında genç Sultan Mehmed II'nin (1444'de henüz 12 yaşında) ilk saltanat döneminde, etrafındaki fütuhatçı askerî liderler grubu, başlıca Zaganuz ve Şehabeddin Paşalar, ulemeden veziriazam Çandarlı Halil'in mutlak iktidarını kırmağa ve onun yerine geçmeğe çalıştılar. Fakat yeniçerileri elinde tutmasını bilen Çandarlı, nihayet Murad II'yi tekrar tahta getirmeyi başardı (Mayıs 1446). Çandarlı, Osmanlı'ya bağımlı vassal devletleri tehdit etmekten kaçınıyor, bunun 1444'deki gibi, devleti tehlikeli maceralara sürükleyeceğinden korkuyordu. Murad ölünce (1 Muharrem 855/3 Şubat 1451) oğlu Mehmed II, 16 yaşında ikinci defa tahta çıktı. Fütuhat yanlısı olup onu 1444'de İstanbul fethine teşvik etmiş olan lalaları Şehabeddin Şahin ve Zaganuz Paşalar da vezir olarak iktidara geldiler. Genç Sultan ve etrafındakiler, devlet içinde kudretli veziriazam Çandarlı'ya karşı nüfüz ve iktidatlarını pekiştirmek için bir zafere ihtiyac duymakta idiler. Derhal İstanbul kuşatması için hazırlıklara başlandı.

KONSTANTİNUPOLİS'İN FETHİ,
29 MAYIS 1453

İki bağımsız kaynak, Kritovoulos ve Tâcî Bey-zâde Cafer, İstanbul fethi kararının verildiği toplantıda Mehmed II'nin şu noktalar üzerinde durduğunu söylerler: Gazâ, atalarımız gibi bizim de temel vazifemizdir, memleketimizin tam ortasını işgal eden Bizans, devletimizin düşmanlarını korumakta ve onları bize karşı kıskırtmaktadır. Osmanlı devletinin güvenliği ve geleceği için bu şehrin fethi zorunlu olmuştur. Bu sözler, Bayezid'in fetih politikasını yeniden ilân ediyor, İstanbul'un Osmanlı saltanat müddeilerini barındırarak devleti sık sık iç savaşa sürüklediğini hatırlatıyor, aynı zamanda Haçlı seferlerinin esas kıskırtıcısının Bizans olduğunu belirtmek istiyordu. Gerçekten, o zaman nüfusu 40 bini geçmeyen, ticareti tamamiyle Venedik ve Cenevizliler eline geçmiş bulunan bu şehrin doğal sahibi, Anadolu ve Rumeli'de kurulmuş olan Osmanlı İmparatorluğu idi. Bizans'ın

1423'de Selanik gibi Batılılara devr-ü teslimi olasılığı uzak değildi. Böyle bir şey, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçekte hiç bir zaman gerçekleşmemesi sonucunu verirdi. Bir kelime ile İstanbul fethi, Osmanlılar için bir ölüm kalım sorunu idi.

6 Nisan-29 Mayıs 1453 arasında 54 gün süren İstanbul kuşatması hakkında tefarruatlı tasvirler içinde hala en iyi eser E. Pears'in son kez Agostino Pertusi'nin eserleridir. Fethin ayrıntılarına girmeden şu noktaları eklemek gerektir.

Türk karargâhında Çandarlı, Batı Hıristiyan âlemi- ni rahrik etmenin büyük tehlikelerine dikkati çekmekte devam ediyor ve bir uzlaşma tavsiye ediyordu. Buna karşı Zaganuz, batılı devletlerin birleşemeyeceklerini, bir ordu gönderse bile Osmanlı kuvvetlerinin üstün olduğunu ve İtalya'dan herhangi yardım gelmeden şehrin zaptolunabileceğini hararetle savundu. Başarı, işin bir an bitirilmesine bağlı idi. Venedik donanması yola çıkmıştı. Macarların Balkana girmek için hazırlandıklarına dair haberler geliyordu. Sultan, İmparatora yaptığı teslim önerilerinin reddedilmesi üzerine, 29 Mayıs'ta genel saldırı ve yağma emri verdi. Zorla (kahren) alınan şehrin yağmasına Sultan engel olamazdı. Bu şer'i bir kuraldı. Fâtih şehrin boşalmaması için fetihten sonra, fidyelerini veren veya belli bir zaman içinde kaçtığı yerden geri gelen Rumların şehirde yerleşmesine izin verecektir. Onları bir zaman için vergiden muâf tuttu (Kritovoulos, 83). Fethin ertesi günü vezirazam Çandarlı hemen azil ve tevkif olundu. Yerine Zaganuz geçti.

ANADOLU VE RUMELİ'DE MERKEZİ İMPARATORLUĞUN KURULUŞU

İstanbul fethi, Mehmed II'yi bir anda İslâm âlemi- nin en şanlı Sultanı durumuna getiriyordu. Mehmed, kendisini artık evrensel bir İmparatorluğun vârisi olarak görüyor, mutlak bir iktidar sahibi olduğuna inanıyor, İstanbul'un her bakımdan tekrar bir dünya merkezi haline gelmesini istiyordu. Genç ve muzaffer sultan, otuz yıllık saltanatını bu amacı gerçekleştirmeğe harcadı. Kuşkusuz Yıldırım Bayezid'in İmparatorluğu çöktükten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nu kesin biçimde yeniden kuran Fâtih'dir. O, son derece otoriter bir sultan olarak kendi şahsında klasik Osmanlı Padişahını yaratmıştır.

Osmanlı sultanında ki evrensel egemenlik fikri değişik kaynaklardan gelir. Daha II. Murad devrinde yazılmış Yazıcı-zâde Ali'nin Selçukname'sinde Osman Gazi'nin sözde Oğuz Han'ın büyük oğlu Günhan'ın oğlu Kayı soyundan olduğu için uc'daki Türk beyleri tarafından hükümdarlığa seçildiği kaydedilir ve şu iddia eklenir: "Günhan'ın vasiyeti Oğuz türesi mucibince Hanlık ve Padişahlık Kayı soyu varken öze boy Hanlarının soyuna Hanlık ve Padişahlık değmez". Bu iddianın tarihî esası ne olursa olsun Osmanlı hanedanı, hakimiyetini meşrulaştırmak ve bilhassa Timur ve oğullarının himaye ve üstünlük iddialarına karşı çıkmak için bu görüşü benimsemiş, II. Murad'dan başlayarak paralarda ve silâhlarda Kayı boyu damgası kullanılmıştır.

Fakat aynı zamanda egemenliğin kaynağı hakkında İslâmî kavram da kuvvetle benimsenmiştir. Sözde, bir gaza başarısı üzerine Selçuk Sultanı, Osman'a beylik tevcih etmiş ve beyliğe ait semboller göndermiştir. Selçuk sultanı kendisi de bu otoriteyi Bağdad Halifesinden almakta idi. Evrensel otoritesini İslâmî gazi sıfatına dayandırmak konusunda bizzat Fâtih'in ne kadar ileri gittiğine ne yukarıda işaret etmiştik.

İstanbul fethiyle beraber Fâtih üçüncü bir geleneği de benimsemiştir. Gerek Türk gerekse Bizans geleneğine göre, hanlığın veya İmparatorluk merkezine fiilen sahip olan kişi İmparatorluğun da sahibidir. Fâtih, İstanbul'u aldıktan sonra kendisini Roma İmparatorluğunun yegane meşru vârisi saydı. Fâtih'in, Rum ve İtalyan nedimlerine eski tarihleri okutarak bu kavram hakkında fikir edindiğini biliyoruz. 1466'da G. Trapezuntios Fâtih'e şöyle hitap ediyordu: "Kimse şüphe etmez ki, sen Romalılar İmparatorusun. İmparatorluk merkezini hukuken elinde tutan kimse İmparator'dur ve Roma İmparatorluğu'nun merkezi de İstanbul'dur". J. Languschi'ye göre" (Fâtih'in) iddiasınca dünyada bir tek İmparatorluk, bir tek iman ve bir tek hükümdarlık olmalı imiş. Bu birliği kurmak için de dünyada İstanbul'dan daha lâıyk bir yer yok imiş. Bu şehir sayesinde Hıristiyan dünyasını hüküm altına alabilirmiş." Bu sonuncu cümle, Fâtih'in kayserlik ananesini nasıl bir anlayışla benimsediğini açıklar. O, bu sıfatı siyasi bir vasıta, fetihleri için meşrû bir hareket noktası sayıyordu. O hanlık, gazilik ve kayserlikte, her üçünde de evrensel hakimiyetin yolunu görmekte

idi. Çağdaşı Kemal Paşazâde'de "tedbîri cihangîrlik zikrinde idi" diye Fâtih'in gerçek emelini açıklar. Fâtih, aynı maksatla Rum Ortodoks Patriği'ni, Ermeni Patriğini İstanbul'da pâyitahtında yerleştiriyor, 1456 tarihinde Amurutz'es'e bir dünya haritası yaptırıyordu. Özetle Fâtih kendi şahsında Türk, İslâm ve Bizans geleneklerini şahsında bağdaştırarak klasik Osmanlı Padişahını yaratıyordu.

İlk hedefinin Roma İmparatorluğu'nu kendi hükümü altında yeniden canlandırmak olduğu onun fetih plânlarından açıkça bellidir. İlk, o, bilinçli olarak Bizans tahtına hak iddia edebilecek bütün hanedanları ortadan kaldırdı. Kemal Paşa-zâde'ye göre Fâtih "Urum sınıfında Tekvur adına bir adam" bırakmamaya çalıştı. Bu amaçla, Trabzon Rum İmparatorluğu'nu, Mora'da Paleologlardan olan iki despotu ve Paleologlar ile akrabalığı bulunan Cenevizli Gattilusi ailesini bertaraf etti. Tuna cenubundaki bütün Balkan yarımadasını doğrudan doğruya egemenliği altına sokarak buradaki bütün hanedanları ortadan kaldırmağa çalıştı. Deniz kıyısındaki kalelerde, Mora'da, Arnavutluk'ta ve Ege adalarından Venediklileri atmak için seferleri aynı amaçla yapmıştır. Nihayet, vaktiyle Bizans'a bağlı olan güney Kırım sabilindeki limanları (1475) ve Güney İtalya'yı işgal (1480) etmesi bu bakımdan dikkate değer.

Balkanlarda tam egemenlik girişimi Fâtih'i Tuna üzerinde Macaristan'la, Arnavutluk ve Yunanistan kıyıları ile Ege denizinde Venedik'le karşı karşıya getirecektir. Papalık bu mücadelenin Hıristiyan dünyası ve özellikle İtalya için sonuçlarını göz önünde tutarak, Avrupa'yı bir Haçlı seferinde bu iki devletin yanında mücadeleye sürüklemeye çalışacaktır.

Bu siyasi program, onun eski bir İslâmî unvana yeni bir anlam katarak kullanmasında görülür. O, Sultan al-barrayn ve khakan al-bahrayn, yani Anadolu ve Rumeli ile Karadeniz ve Akdeniz'in hakimi olmak iddiasındadır. Diğer taraftan Fâtih atası Yıldırım Bayezid ve Murad II devrinde Osmanlı hakimiyeti altına girmiş bütün yerler üzerinde hakimiyet iddia edecektir.

Fâtih ve Venedik, 1463'de çatışma kaçınılmaz bir hal alıncaya kadar savaştan kaçındılar. Fâtih, denizde zayıf olduğunu biliyordu. Venedik de 1454'de yaptığı anlaşma ile İstanbul Fâtih'i ticaret için elverişli koşullar el-

de etmişti. Ticaret serbestisi bağışlanmış, giriş ve çıkış gümrük vergisi ancak yüzde iki olarak tespit olunmuş, Venediklilerin haklarını korumak üzere İstanbul'da bir balyozun sürekli yerleşmesine izin verilmişti. Adalarda ve Kırım'da Cenevizlilere de harac ödemek, yani Osmanlı yüksek hakimiyetini tanımak şartı ile ticaret serbestisi verilmişti. Fâtih, kendi ülkesi ve devlet hazinesi için batı ticaretinin hayati önemini hakkıyla takdir etmekte idi. 1463'de Venedik'le bozuştuğu zaman Batı ticaretini idame için Floransalıları teşvik edecektir.

Fâtih, 1454-1463 yılları arasında Balkan hakimiyeti için en gerekli saydığı sorunları ele aldı. Kuzeyde 1444'de canlandırılan Sırp despotluğu, Morava vadisinde Balkanların kalbine doğru Macar nüfuzunun sarkmasını sağlayan bir gedik teşkil ediyordu. Güneyde Mora yarımadası Venedik eline düşebilirdi. 1454, 1455'de Sırbistan'ı iki seferle devlete daha sıkı bağlarla bağladı. Fakat Belgrad kalesi önünde Macarlara karşı muvaffak olmadı (1456). 1458'de Despot Brankovic'in ölümü üzerine Sırbistan yeniden Macarlarla Osmanlılar arasında bir mücadele konusu oldu. Memlekette her iki tarafı tutan partiler vardı. 1456 ve 1459'da iki sefer sonunda despotluk tamamıyla işgal ve Osmanlı Devleti'ne ilhak olundu. Osmanlılar, yerli askeri sınıfın önemli bir bölümünü kendi askeri kadrolarına aldılar ve yerli vergi kanunlarını yerinde bıraktılar. 1458'e doğru Mora'da despotlardan Demetrius Osmanlı himayesini, Thomas ise Venedik himayesini sağlayarak şiddetli bir mücadeleye girdiler. O yıl ve 1460'da yapılan iki seferle Fâtih Mora'yı işgal etti. Fakat denizden desteklenen sarp yerlerde inşa edilmiş Nauplia, Modon, Koron gibi kalelerde Venedikliler tundu ve 1463'de yerli Rumlar Argos'u Osmanlılara teslim edince saldırıya geçtiler. Korint Berzahını tutarak yarımadayı ele geçirdiler. Bu durum üzerine harp ilân olundu. 1463-1479 Venedik Harbi, Fâtih için büyük bunalımlar doğurmuştur.

1463 yılında Bosna işgali Macaristan ile savaşı alevlendirmiş, Macarlar Kuzey Bosna'da Jajce'de yerleşmişler, Venedik'le ittifak etmişlerdir. Müttefikler, şimali Arnavutluk'ta 1443'den beri isyan halinde bulunan Isken-der Beyi kışkırttılar. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ile Venedik arasında ittifak için elçiler gitti geldi. 1464'de Papa Pius II Avrupa haçlı orduları için Anco-

na'yı toplanma yeri olarak tespit etti ve ertesi sene buraya bizzat gitti. Müttefikler, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak için şimdi aralarında projeler bile yapmakta idiler. Venedik donanması Çanakkale Boğazı dışında dolaşıyordu. Fâtih bu büyük tehlike karşısında olağanüstü önlemler aldı, deniz üssü Gelibolu'yu korumak için Çanakkale Boğazı'nda karşılıklı iki kuvvetli kale, Kilidül-bahr ve Kale-i Sultaniye'yi (Çanakkale) yaptırdı (1463-64 kışı). İstanbul'da Kadırga Limanı'nda yeni bir tersane kurdurdu ve donanmayı kuvvetlendirdi. Mahmud Paşa'yı güçlü bir ordu ile Mora'ya gönderdi. Mora geri alındı. Fâtih bizzat Arnavutluk'a iki sefer yaptı (1466 ve 1467).

Fâtih için bu harp sırasında en çetin bunalım Anadolu'da Karamanoğulları yüzünden patlak vermiştir. Karamanoğulları arasında taht mücadelesi Mehmed ile Türkmen Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ı karşı karşıya getirdi.

Fâtih nihayet Karaman ülkesini Osmanlı ülkesine kattı (1468). Fakat Toros Dağları'nda savaşçı Türkmen kabileleri Karamanoğulları idaresinde savaşa devam ettiler. 1471'de İran'ın da hakimi olan Uzun Hasan Orta Anadolu işlerine karışıyor, Timur'un siyasetini, izliyor, Osmanlılara karşı Anadolu beylerini himaye altına almaya çalışıyordu. Fâtih'in kovduğu beyler, bu arada İsfendiyar oğlu, Germiyan oğlu onun yanına sığınmışlardı. 1472'de Venedik, Kıbrıs, Rodos şövalyeleri ve Uzun Hasan arasında bir ittifak kuruldu. Uzun Hasan, Akdeniz kıyılarına 30 bin kişilik bir kuvvet yolluyacak, Venedikliler de buraya ateşli silahlarla donatılmış bir kuvvet göndererek onunla birleşeceklerdi. 1472'de Uzun Hasan, Tokat'ı baskınla yağma ve tahrib etti. Karaman-Akkoyunlu ordusu Akşehir'e kadar sokuldu. Herşeyin tehlikeye girdiğini gören Fâtih bütün güçlerini seferber ederek ertesi sene Uzun Hasan üzerine yürüdü. Ordusu (100 bin kişi) tahmin olunuyordu. Doğu Anadolu'da Başkent (Otluk-beli) mevkiinde düşmanı tam bir bozguna uğrattı. Bu zafer, Fâtih için en tehlikeli bunalımı bertaraf etmiş oluyordu. Uzun Hasan Karahisar Kalesi'ni bırakarak ve bir daha Osmanlı topraklarına saldırmayacağına yemin ederek barış andlaşması yaptı. Bununla beraber kendisini savaş için teşvik eden Venedik elçilerini sarayına kabul ediyordu. Bunun üzerine Fâtih, Timur'un torunu Hüseyin

Baykara'ya elçi göndererek Uzun Hasan'a iki taraftan hücum önerisinde bulundu. Bu sırada Gedik Ahmed Paşa, Torosları ve Akdeniz kıyılarını işgal ederek Karaman-eli fethini tamamladı (1474). 1466-1470 arasında Karamanoğulları'nı ve daha doğuda Dulğadır (Zulkadriyye) Türkmen beyliğini himaye eden Memlûklerle Osmanlılar sınırdaş olmuşlardı. Yıldırım Bayezid zamanındanberi Karamanoğulları'na karşı Osmanlıların müttefiki olan Dulğadıroğulları üzerinde nüfuz mücadelesi, daha bu devirde İslâm dünyasının bu iki büyük devletini harbin kenarına kadar getirdi. Mücadele II. Bayezid zamanında patlak verecektir (1485-1491 harbi).

Orta Anadolu sorununu böylece çözümleyerek Toros Dağları'na kadar ilerleyen Fâtih, şimdi Venedik'le mücadeleyi daha sıkı biçimde ele aldı. Arnavutluk'ta Venedik elindeki İşkodra'yı şiddetle muhasara etti (1474 ve 1478). Nihayet Osmanlı akıncıları İsonso'yu aşarak Venedik karşısında göründüler. Venedik barışa yanaştı. Yapılan andlaşmaya göre İşkodra, Akçahisar (Kruye), Limni ve Agriboz adaları Osmanlılara terk olunuyor ve Venedik ayrıca her yıl 10 bin altın ödemeği kabul ediyordu. Venediklilere ticaret serbestliği eskisi gibi tanınmıştı. Venedik, yarımada, Lepanto, Koron, Modon kalelerini elinde tutuyordu.

Akdeniz'in büyük deniz devletini barışa zorlayan Fâtih, şimdi Osmanlı donanmasına iki büyük hedef gösterdi: Akdeniz'in kapısı olan Rodos'un fethi ve iç koşulları o zaman bir istilâya elverişli görünen İtalya'nın istilâsı. 1480'de Mesih Paşa Rodos'a çıkarma yaparken büyük asker Gedik Ahmed Paşa Otranto'ya çıktı; Mesih yenildi. Fakat Gedik Ahmed, Otranto'yu aldı (11 Ağustos 1480) ve içine asker yerleştirdi. İtalya'da bir köprübaşı kurulmuştu. Gedik Ahmed ertesi yıl İtalya'da yapacağı büyük ölçüde fütuhât için ordusunu toplamak üzere Arnavutluk'a geri döndü. Papa, Roma'dan Fransa'ya sığınmak için hazırlık yapıyordu.

O, Karadeniz'deki Ceneviz kolonilerini de ilkin haraca bağladı, sonra birer birer işgal etti (1459'da Amasra, 1461'de Sinop ve Trabzon, 1475 Kefe ve Sudak). Boğdan'ı harac'a bağladı (5 Ekim 1455). En önemlisi, Altınordu'ya karşı himaye ettiği Kırım kabile aristokrasisinin işbirliği sayesinde Kırım Hanlığı'nı Osmanlı tâbiliği altına soktu (1475). Böylece Boğazların hâkimi olarak Ka-

mesinde yalnız kullarını kullanmıştır. Böylece valiler, timarlı sipahiler, vergi tahsildarları ve *Padişah yasağı*'nı uygulamaya yetkili bütün icra ajanlarını kullardan seçmiştir. Buna karşı Şeriat'ın uygulanması yalnız ulema eline bırakılmıştır. Şer'î ve örfî kanunlara göre hüküm vermek yetkisine sahip olan kadılar, idarenin kontrolü görevini üstlenmişlerdir. Buna karşı onlar, bu hükümlerin icrasını tamamiyle ehl-i örf'e, yani Padişahın icra yetkisini temsil eden kullara bırakmak zorunda idiler. Böylece idarede yargı ayrılmış oluyordu. Bununla beraber ilmiye sınıfının bey sınıfına geçmesi, kadılardan bey ve beylerbeyi tayini kanuna göre mümkündü.

Veziriazam, Padişahın mutlak vekili olarak maliye işlerini temsil eden defterdarın ve kanunun uygulanmasından sorumlu kadiasker ve kadıların üzerinde idi, onlara nezaret ederdi; bununla beraber onlar kendi işlerinde bağımsız olup, doğrudan doğruya Padişah'a karşı sorumlu idiler. Öbür yandan, veziriazam, yeniçeri ağasına doğrudan doğruya emir verme yetkisine sahip değildir. Ağa, doğrudan doğruya Padişah'dan emir alırdı. Bu suretle, veziriazamın kontrolsüz bir şekilde devlet yetkilerini ve devlet kuvvetlerinin hepsine hüküm etmesi tehlikesi bertaraf edilmiş, idarenin üç esas kolunda son söz padişaha bırakılmıştır. İdarenin bu üç esas kolu, öteki Orta-Doğu devletlerinde görüldüğü gibi, genel siyaset işlerinde vezaret, maliye işlerinden sorumlu defterdarlık ve kanunun uygulanmasıyla görevli kadiaskerliktir. Bunun yanında, merkezi hükûmetin yazı işleri ve bürolarını temsil eden dördüncü bir sorumlu makam olarak nişancılık makamı vardır. Bu dört makam, divanın aslî üyeleridir. Fâtih Kanunnamesine göre, Padişah adına emir yazma yetkisi, genel işlerde veziriazama, maliyede defterdarlara, davalarda kadiaskerlere verilmiştir. Onlar haftada dört gün, arz odasında Padişah'ın huzuruna girip işleri arzederler. Padişah yalnız, vezirleri, kadiaskerler, defterdar ve nişancıyı ayağa kalkarak kabul eder. Fâtih, kendisinden önce mevcut bulunan devlet teşkilâtını ve teşrifatı, bazı ilâvelerle bir kanunname halinde tespit etmiş, yeni duruma göre bu müesseselere kesin şeklini vermiştir. Şunu da belirtmek yerinde olur ki, esasen İslâmî anlayışa yabancı olan bu davranış, yani sivil bir kanunname ilânı, Türk yasa ve töre devlet geleneğine bağlıdır. İmparatorluk kuran Türk ve Moğol hakanları, kendi ya-

sa veya törelerini tespit ve ilân ederlerdi. Devlete *tiire* vermek, onların en önemli hakimiyet haklarından sayılırdı. İslâm dünyasına girince Türk hükümdarları, siyaset ve idarede nizam koyma hususunda mutlak yetkilerini bırakmadılar. Böylece Şeriat yanında yalnız hükümdarın iradesinden doğan bir hukuk, örfî kanunlar meydana çıktı ve kanun alanı gittikçe genişledi. İslâmî anlamda asıl kanun, daima Şeriattı ve bunun yanında *kanun* adıyla çıkarılan kurallar, bugünkü anlamda ancak *nizam* ve *tanzim*ler şeklinde yorumlanmıştır. Bununla beraber *Padişah* sıfatıyla hükümdarın, buna mutlak şekilde yetkili olduğu, ulemanın buna karışmaya hakkı olmadığı fikri, Osmanlılarda 17. yüzyıl başlarına kadar egemendi. Fâtih, bu yetkiye dayanarak birçok kanunlar ve *yasaknâmeler* çıkarmıştır. Bunlar, Padişah emirleri şeklinde ilân olunurdu.

Bu suretle Fâtih'in idare ve hukuk sisteminde mutlak ve merkeziyetçi otoritesini gerçekleştirmeyi hedefleyen önlemlerini açıklamış bulunuyoruz. İdare ve icra alanında mutlakliyetin en tesirli aracı olan kul (gulam) sistemine ilerde ayrıca değinilecektir.

Fâtih'in kanunların ve nizamların uygulanmasında ve devlet çıkarlarıyla ilgili meselelerde fazlasıyla sert ve şiddetli hareket ettiği bizzat çağdaşları tarafından ifade edilmiştir. Kanunun uygulanmasında kendi oğulları için bile ayrıcalık tanımazdı. Kanunun ve adaletin tam yerine getirilmesi sonuçta hükümdarın iradesinin ve otoritesinin tam uygulanması demektir. Bununla beraber özellikle malî sahada aldığı ve sert bir şekilde uyguladığı radikal önlemlerin onun idaresine karşı kuvvetli bir hoşnutsuzluk yarattığı, ölümünde herkesin geniş bir nefes aldığı muhakkaktır. Sağlığında, İstanbul Fâtihî'ne ve İmparatorluğun enerjik kurucusuna karşı kimse karşı gelecek güçte değildi. O, ulemanın bazı girişimlerine karşı şiddetle tepki göstermiştir.

Osmanlılarda saltanat değişikliğini düzenleyen bir kanun ve gelenek yoktu. Daha doğrusu, eski Türk geleneğine göre hükümdar otoritesinin kaynağı Tanrı olduğundan, bu otoriteyi kimin alacağını tayin etmek de Tanrı'ya ait bir iş sayılırdı. Bunu Tanrı'nın bağışlayacağı *kut* tayin etmeliydi. Bu sebepten veliahd tayini de mümkün değildi. Mehmed I'in veliahd tayini istenen neticeyi vermemiştir. Kardeşlerden her biri saltanata ay-

nı derecede hak sahibi sayılırdı. Bir padişah ölünce kardeşler arasında mücadele kaçınılmaz bir haldı ve bu durum bilhassa Bayezid'in oğulları ve torunları arasında devleti büyük bulhurlara ve tehlikelere sürüklemişti. Müddeiler mağlup olunca yabancı hükümdarlar yanına kaçıp devlete daimi bir tehdit teşkil etmekte idiler. Bizans'a kaçan Osmanlı şehzadesi Orhan, İstanbul surları üzerinde Fâtih'e karşı savaşmıştı. Fâtih, tahta çıktığında henüz memede olan kardeşi Ahmed'i boğdurmuştur. Sonraları kanunnamesinde, Sultan olanın kardeşlerini *nizam-i âlem için* idam etmesinin "caiz" olduğunu ve ulemanın bunu "caiz" gördüğünü ifade etti. Bu aslında zorunlu bir kanun değildir. Nizam-i âlem için zaruret halinde cevâz verilen bir fiildir. Fâtih bununla hakimiyetin bölünmezliği ve devletin parçalanmazlığı prensiplerini herşeyin üstünde tuttuğunu göstermekte idi. Bu prensipler, Cem ile Bayezid, daha sonra Bayezid II'nin oğulları arasındaki mücadelelerde ortaya çıkacaktır. Askerin ve kamuoyunun onayladığı bu prensip İmparatorluğun birliğini korumaya yönelikti. 15 ve 16. yüzyıllarda nizam-i âlem için kardeş katlini zorunlu bir önlem diye kabul eden Osmanlı kamuoyu 16. yüzyıl sonlarında artık bunu iyi görmeyecektir. Bir takım özel koşulların da yardımı ile ekberiyet, yani hanedanın sağ bulunan en yaşlı üyesinin saltanata geçmesi kuralı bir âdet olarak yerleşmiştir.

FÂTİH'İN MALÎ ÖNLEMLERİ

Fâtih'in maliye ve toprak üzerinde siyaseti de devrimci bir karakter taşır. İmparatorluğun kurulması için Fâtih, memleketin kaynaklarını son kerteye kadar kullanmaya çalışmış, radikal önlemlere başvurmuş, bu durum ölümünde şiddetle patlak veren bir içtimai-siyasi gerginliğe neden olmuştur. Fâtih'in aldığı başlıca mali önlemler şunlardır. 1. Para üzerindeki önlemleri. Yeni akça çıkarmak ve eskisinin dolaşımını yasaklayarak kişiler elindeki eski akçayı darphanelerde beşte bir eksikliğine, gerçek gümüş fiyatına almak. Her padişah tarafından cülûsu sırasında uygulanan bu yöntemin 865, 875, 880 ve 886 Hicrî yıllarında tekrarı memlekette büyük hoşnutsuzluk doğurmuştur. Bu suretle devlet, nakit gümüş para üzerinden beşte bir vergi almış oluyordu. Bir de bu karanu yürütmek için, padişahın eyaletlere, şehirlere gönderdiği *gümüş arayıcı* yasak kulları evleri, tüccarların

yüklerini, hanları araştırmağa ve buldukları eski gümüş hazine için almaya yetkili idiler. Fâtih'in gümüş para ayarını değiştirmesi, yerli ve yabancı tâcirlerin şikâyetine neden olmuştur. 2. Tekeller. Fâtih, tuz, sabun, mum gibi zaruri ihtiyaç maddelerini bölge bölge "mukataaya" iltizam verme, yöntemini büyük ölçüde kullanmış, bundan hazine için büyük gelirler sağlamıştır. Onun bu mukataalara dair kanunları sert önlemler içermektedir. Âşık Paşazâde (s. 198) bunları, Osmanlı ülkesinde o zamana kadar görülmemiş zulümler olarak protesto eder; aslen bir İtalyan Yahudisi olan Hekim Yakub'un bu kötü yenilikleri memlekete soktuğunu iddia eder. Fakat İmparatorluk ölçüsünde hoşnutsuzluk doğuran başka malî bir önlem, vakıf ve mülk toprakların büyük bir kısmının devlet toprakları, mîrî arazi haline sokulması (neshi) ve tımar olarak askeri sınıfa dağıtılmasıdır. Bu gibi toprakların çoğu aslında daha önce mîrî arazi olup çeşitli yollarla vakıf ve mülk haline gelmişti. Fâtih, bu gibi toprakların vesika ve durumlarını araştırarak bazı esaslara göre bunları (meselâ binası yıkılmış vakıfları) mîrî toprak haline getirdi. Tursun Bey'e göre bu suretle 20 bin köy ve mezra devlete mal edilmiş ve tımar sipahilerine dağıtılmıştır. Bu reformun asıl amacı kuşkusuz asker dirliklerini artırmak, seferler için asker sağlamaktı. Bu reformun sonucu zarar gören geniş bir kitle özellikle zaviye yöneten dervişler o zaman veziriazam olan Karamani Mehmed Paşa'ya karşı kin beslemeğe başladılar. Babası ile arası açık olan Amasya valisi Şehzade Bayezid karşıt olanların toplanma merkezi haline geldi. Evkaf ve emlâkın devletleştirilmesinden zarara uğrayanlar özellikle ulema sınıfı, şeyhler, eski Türk Müslüman aileleri idi. Osmanlı toplumunda nüfuzlu ve zengin ailelerin, ellerindeki mîrî araziye mülk ve vakıf haline çevirmeğe çalıştıklarını, vakıf mütevellisi olarak kendi çocukları ve torunları için bu toprakları sağlam bir gelir kaynağı haline soktuklarını biliyoruz. Bizans devrinde aynı şekilde yerel senyörlerin ve manastırların devlet topraklarını, *pronijs*aları kendi tasarrufları altına sokmağa çalışmaları ve devletin buna karşı boşuna mücadele etmesi Osmanlılardaki bu akımla kıyaslanabilir. Ancak Fâtih gibi mutlak otorite sahibi bir hükümdar, böyle bir reforma girişebilirdi. Memlekette yaygın hoşnutsuzluğun Bayezid döneminde kökten karşı reformların derin sebebi de budur.

EKONOMİ

15. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin büyük askeri ve siyasi girişimlerini mümkün kılan şey, yeni siyasi nizam altında gelişen ticarî ve ekonomik hayat ve buna paralel olarak artan devlet gelirleridir. Genelde Osmanlı Devleti, *Levant* sahasında *Frenk* (Avrupalı)ların siyasi hakimiyetine ve ekonomik bakımdan imtiyazlı durumlarına son vermeğe çalışmıştır. Bu arada Fâtih Bizans'ın çöküş devrinde Venedik ve Ceneviz'in temin ettikleri tam gümrük bağışıklığına son vermiş, onlardan gümrük almıştır. Bu gümrük Fâtih devrinde bir tarihe kadar yüzde iki gibi ufak bir oranda idi. Fâtih bu oranı Müslümanlar ve harac-güzarlar, yani İslâm devletine harac ödeyen zımmiler için yüzde dört ve *harbî*ler için, yani Dâr al-Harb'e mensup olup *amannâme* (kapitülasyon) ile ticaret izni verilmiş olan yabancılar için yüzde beş olarak tespit etti. Bu siyaset, o zamana kadar imtiyazlı bir durumda bulunan ve Levant pazarlarını sömüren Frenk tâcirleri tarafından bir felâket gibi görüldü ile karşılanmış ve W. Heyd gibi büyük bir âlimi Osmanlı devrinde Levant ticaretinin çöktüğü gibi abartmalı bir hükme sürüklemiştir. Osmanlı kaynaklarının, bilhassa Bursa kadî sicillerinin incelenmesi bu hükmün yanlışlığını göstermiştir. Bu devrin karakterleri kısaca şöyle ifade edilebilir. Osmanlı siyasi düzeni birbirinden uzak geniş bölgeleri güvenlik altına birbirine yaklaştırmış, birbirini tamamlayan iktisadi bir birliğe yol açmıştır. Fâtih devrinde süratle büyüyen İstanbul, daha Fâtih'den önce uluslararası ticaret merkezleri haline gelen ve gittikçe büyüyen Bursa, Edirne, Gelibolu bu ticarî canlanmanın tanıklarındır. Bölgelerarası ticarete Osmanlı tebaası olan Müslüman tüccarlar, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler; İtalyanların yerini almıştır. Gümrük defterlerinde İtalyan gemileri ve tüccarlarından çok daha fazla bu unsurları görmektediriz. Batı Anadolu'da kuvvetli bir pamuklu sanayii, Ankara ve Tosya'da sof sanayii, Bursa ve İstanbul'da ipekli sanayii (1502'de Bursa'da bin kadar ipekli tezgâhı sayılmıştır) Avrupa ve Kuzey memleketlerine önemli miktarda ihracat yapabilmekte idi. İstanbul'da ve Selanik'de çuha sanayii, Edirne'de deri işleri ve ayakkabı sanayii, Yanbolu'da aba-kebe yapımı Balkanlarda önemli sanayi kolları idi.

Öte yandan Bursa, 15. yüzyılda İran'dan Avrupa'ya ihrac edilen değerli Esterabad (Staravi) ipeğinin beynel-

mîl antreposu haline gelmişti. Her yıl buraya devamlı 5-6 ipek kervanı gelirdi, Maringhi'ye göre her kervan ortalama 200 yük ipek getirmekte idi. Floransa'da bu ticaretten yük başına 70-80 altın kazanıldığı hesaplanmıştır. Bursa gümrüğüne 1479'a doğru ipektan yılda yaklaşık 15 bin altın duka gelir gelmekte idi. Bursa Doğu'dan müslüman tüccar kervanlarının eriştikleri en batıda bir merkez olarak, Arabistan ve Hint mallarının da bir antreposu haline gelmişti. Daha 1432'de B. de La Broquière Pera'lı Ceneviz tacirlerin Bursa'dan baharat satın aldıklarını tespit etmiştir. Maringhi, baharatın Bursa'da pahalı olduğunu söylemekle beraber, bu madde Eflak, Boğdan ve Lwow'a Bursa'dan sevk olunmakta idi. Floransalılar, Bursa'da baharatı kumaşla değiştirmeyi Mısır ve Suriyede altınla almaktan daha kârlı saymakta idiler. Nihayet Fâtih devri sonlarında Hindistan'da Behmenîlerin meşhur veziri Mahmud Gâwân, Bursa'ya kendi ajanları ile muntazaman Hind malları göndermekte idi. Bu Hint ajanları, Bursa'dan Balkanlara geçmekte idiler. Bursa aynı zamanda kıymetli Avrupa yünlülerinin doğu memleketlerine sevk edildiği bir merkezdi. İpek tâcirleri dönüşlerinde İran'a Bursa'da aldıkları bu yünlülere götürmekte idiler. Bursa'nın bu devirde nüfusu 50 binden aşağı değildi.

Baharat, boya ve Hint kumaşları gibi değerli maddeler genellikle Şam, Adana, Konya üzerinden Anadolu'yu çapraz kesen eski ticaret yolu üzerinden kervanlarla gelirdi. Fakat ikinci bir yol, Mısır ve Suriye limanlarından Antalya'ya, oradan Bursa'ya gelen deniz yolu idi. Bu kısa ve ucuz yol, bilhassa ağır ticaret malları için kullanılırdı. Anadolu'dan Mısır'a külliyyetli miktarda ağaç, tahta, demir Antalya ve Alâîye limanlarından sevk olunurdu. 1480'lerde bu ticaretle uğraşan Bursalı Türk tâciri Hayreddin'in yarım milyon akça sermaye ile bir şirket kurmuş olduğunu biliyoruz. Selçuklu Anadolu'sunda olduğu gibi, 15. yy. da Müslüman Türklerin sanayi ve ticarete birinci planda faaliyette olduklarını, büyük şehirlerde Hükümet karşısında nüfuzlu bir sınıf teşkil ettiklerini görüyoruz. Gayrimüslim zımmîlerin, Ermeni Rum ve Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda ticarete egemen olmaları ancak 16. y.y. dan sonra Batı Avrupa ticaretinin gittikçe daha büyük bir önem kazanması ile mümkün olmuştur.

İSTANBUL'UN YENİDEN İNŞASI

Fâtih'in en büyük bir kaygısı İstanbul'u dünyanın siyasi ve iktisadi merkezlerinden biri, gerçek bir metropolis haline getirmek, nüfuslandırmak, imar etmek ve kalkındırmak olmuştur. İstanbul, ferihden önce vücutsuz bir baş gibi idi. Şehrin nüfusunun 30 bine kadar düştüğü iddia edilmiştir. Patrik Gennadius'a göre, İstanbul İmparatorluğun son günlerinde "fakir ve büyük kısmı gayri meskun bir harebeler şehri" idi. Fâtih, şehri yağmasız almaya çalışmış, fakat başaramamıştı. Fetihten sonra dağılan ahaliyi toplamaya çalıştı. Silivri ve Galata'dan nüfus getirip yerleştirdi. *Sürgün* usulüyle şehre nüfus getirip yerleştirme işini saltanatının sonuna kadar uygulandı. Foça'dan, Argos'dan, Amasra'dan, Trabzon'dan, Mora'dan, Taşoz ve Sumatraki adalarından, Midilli ve Agriboz'dan, Kefe'den şehre Rum, İtalyan Yahudi nüfusu getirip yerleştirdi. Almanya ve İtalya'dan Yahudilerin gelmesini teşvik etti. Konya, Aksaray, Larende ve Ereğli'den mühim miktarda Müslüman Türk halkı sürüp getirdi. Şehrin etrafındaki bölgede harp esirlerinden yerleştirerek 100 kadar köyü ihya etti. Şehre gelen yolları ve köprüleri tamir ettirdi. 1455 kışında meşhur kapalı çarşının çekirdeği olan *Büyük Bedestan*'ın yapılmasını emretti. Keza o yıl, şehre bol su getirtmek için su yollarının onarımını emretti. Fâtih şehirde yaptırmakta olduğu inşaatı bizzat teftiş ederdi. Şehrin göbeğinde yaptırdığı ilk sarayı (*Eski saray*) sonra uygun bulmadı. Saray burnunda *Yeni Saray* (*Topkapı Sarayı*) yaptırdı (bitiş tarihi 1464).

İstanbul'un imarında esas rolü, bütün Osmanlı şehirlerinin kuruluşunda ve inkişafında olduğu gibi, vakıf müessesesi oynamıştır. Bu gün devlete ait birçok kamu hizmetlerini, yani umuma mahsus binalar, ibadet, ticaret yerleri, seyyahları barındıracak imaretler, çeşme ve hamamlar, köprüler, mektep ve hastahaneler inşası ve idamesi işini vakf müessesesi yerine getirmekte idi. Osmanlı devletinin kamu hizmetleri fikrinden uzak olduğu, yalnız tebaayı istismar fikrine bağlandığı iddiası tamamiyle yanlıştır. Reâyânın refâh-ı bir din vazifesi olarak benimsenmiştir. Fâtih'in kendi vakfiyesinde şunlar yazılıdır:

"*Hüner bir şehri bünyâd etmektir;*

Reâyâ kalbin âbâd etmektir."

Osmanlı devleti, vakıf müessesini bu doğrultuda en ziyade geliştirmiş bir İslâm devleti sayılabilir. Devlet

bütçesinden 1528'de vakıf ve mülklere ayrılan para umumi gelirin yüzde 16'sını alıyordu. Osmanlılar, vakıfları sıkı devlet kontrolü altına almıştı. Eskiden olduğu gibi şahıslar şimdi sadece kadının tanzim ettiği vakfiye ile vakf tesis edemezlerdi. Bunların mutlaka merkezi hükümete tescil ve tasdik ettirilmesi lâzımdı. Her Padişah cülusunda bu vakıf belgelerini kontrol ettirir, kendi adına berat verir veya nesh ederdi. Hıristiyan vakıfları da aynı kontrole tâbi idi. Fâtih, Trabzon'da manastırlara ait vakıflar kaldırmış, fakat Athos (Aynaroz) dağında tasdik etmişti.

1528 yılında Anadolu'daki vakıflarla 45 imaret (fakirler ve yolcular için barınma yeri), 342 cami, 1095 mescit, 110 medrese, 625 büyük küçük zaviye, 154 muallimhane (çocuklara mahsus mektep), 75 büyük han ve kervansaray, 238 hamam ve başka tesisler idare olunmakta idi.

İstanbul'un imarından önce Bursa, İznik, Gelibolu, Edirne, Filibe, Sofya, Serez, Ferye, Üsküp, Yenişehir, Manastır, Silistre gibi şehirlerin Osmanlı idaresinde birer Türk Müslüman şehri olarak süratle gelişmesi ve imarı nasıl vakıf sayesinde olmuşsa, İstanbul da aynı yolla bir Türk şehri olarak yeniden imar edilmiştir. İstanbul imarı hakkında Türk şehir yapıcılığının bir misâli olarak bir az ayrıntı vereceğiz.

Fâtih, 1459 yılında bütün büyük ricali toplayarak şehrin değişik yerlerinde vakıflarla imaretler, imar merkezleri vücuda getirmelerini istedi. Kritovoulos'a göre Fâtih kendisi Yeni Saray'la büyük camiinin inşasını bu tarihte emr etti. Vezirazam Mahmud Paşa sultanı izliyerek. İstanbul'un en popüler alışveriş merkezi olarak bugüne kadar devam eden Mahmud Paşa sitesini vücuda getirdi. Burada cami, medrese, imaret yaptırdı ve bu hayır tesislerine gelir temin etmek üzere hamam, çarşı ve han gibi ticari tesisler yaparak vakfetti. Aynı şekilde zamanla diğer vezirler de bugün İstanbul'un belli başlı mahallelerini teşkil eden siteler kurdular. Bunların en mühimleri Hoca Paşa, Gedik Ahmed Paşa, Murad Paşa, Davut Paşa mahalleleridir.

Fâtih kendisi, yaptırdığı camiün etrafında meşhur sekiz (Semâniye) medresesini, çocuklar için bir mektep, Dar al-râlim, bir hastahane (Dâr al-Şifâ), bir imaret inşa

ettirdi. İstanbul'da yaptırttığı veya kiliseden çevirttiği dokuz cami ve onlara bağlı kurumları devamlı şekilde tamir ve idame etmek, personelin maaşlarını ödemek üzere İstanbul'da devlete ait arazi, ev ve dükkan kiralalarının önemli bir kısmını, İstanbul dışında otuz beş köyü vakf etmiştir. Bundan başka İstanbul'da inşa ettirdiği büyük bedestan (Bezâzistan), Sultan Pazarı, Beylik pazarının ve başka ticaret yerlerinin, dört hanın, 14 umuma mahsus hamamın, 54 değirmenin gelirlerini yine aynı amaçla vakfetmiştir.

Fâtih'in yaptırdığı Dâr al-Şifâ'da muhtaç kimseler bakılır ve bedava ilâç verilirdi. İçinde iki âlim ve tecrübeli doktor, bir kehhâl (göz doktoru), bir cerrah (operatör), bir eczacı hazır bulunurdu. Ecza mahzeni muhafızı ve idare işlerine bakan bir *emîn* ile vekili, iki hastahane aşçısı, kapıcı ve iki hasta bakıcı hastane personeli teşkil etmekte idi. Vakfiyede hastalara tatlı muamele olunması özellikle işaret olunmuştur.

İmparatorluğun en yüksek ilim müessesesi olarak yaptırılan Semâniye medreselerine gelince, buraya yetkinlik gösteren her müslüman çocuğu kabul olunurdu. Talebinin bütün masrafları vakıf gelirinden sağlanırdı. Yüksek dini ilimlerle beraber akli ve nakli ilimler (tababet, astronomi, matematik) okunurdu. Fâtih bu medreselerin teşkilâtlandırılmasında Türkistan'dan getirttiği meşhur astronomi âlimi Ali Kuşçu'dan istifade etmişti.

Her sene sonunda müderrislerle personelin ileri gelenleri bir toplantı yaparlar, işlerin vakfiyeye göre yürütülüp yürütülmediğini kontrol ederler, kusuru görülenleri cezalandırırlardı. Vakıf kendi idari mali işlerinde özerk olup yılda bir hesaplar yerel kadı tarafından kontrol edilirdi. Vakfın genel nâzırı bizzat padişah'tı.

Bütün bu tesislerin ekonomik önemi büyüktür; şehrin büyümesi ve kalkınmasında başlıca rolü oynamıştır. Yalnız Fâtih camii etrafında 286 dükkandan mürekkep bir çarşı vücuda gelmişti. Bu dükkanların kira bedeli vakfa aitti.

Fâtih, Ayasofya camiini tamir ve içindeki hizmet sahiplerinin masrafını karşılamak üzere 1350 dükkân, 51 hamam, 987 ev, 32 bozahane, 22 başhane (lokanta) tahsis ve vakf etmişti. Bunların yıllık geliri takriben 13 bin Venedik dukasına varmakta idi.

İSTANBUL NÜFUSU

Kadı Muhyiddin'in 1478'de yaptığı bir sayıma göre İstanbul nüfusu o tarihte şöyle idi:

	İstanbul'da aile	Galata'da aile
Müslümanlar	8951	535
Hristiyanlar (Ortodoks)	3151	592
Yahudiler	1647	-
Kefeliler	267	-
Karamanlılar	384	-
Ermeniler	372	62
Frenkler (Avrupalılar)	-	332
Çingeneler	31	-
Yekün	14803	1521

Aynı sayıma göre, 1478'de İstanbul'da 3667 dükkan, Galata'da 260 dükkan vardı. Bu sayımda askeri sınıfın konmadığı unutulmamalıdır. İstanbul nüfusunu 1530'a doğru, Ö.L. Barkan 400-500 bin, F. Braudel ise 16. yy sonuna doğru 700 bin tahmin etmektedirler. Fâtih'ten bir yüzyıl sonra İstanbul onun tasarladığı gibi gerçekten bir dünya metropolis'i haline gelmiştir. (1510'daki şiddetli zelzelede 109 cami ve bu arada birçok Bizans ve antik eser harab olmuştur).

DEVLET VE KIRSAL KESİMİN SOSYAL YAPISI: ÇİFT-HANE SİSTEMİ

Türkiye'mizin ana ekonomik karakteri ve sosyal yapısını Osmanlı dönemi belirlemiştir. Başka bir deyimle, küçük köylü-aile işletmelerine dayanan sosyo ekonomik yapıyı, Osmanlı mîrî toprak rejimi ve çift-hane sistemine borçluyuz. 1950'ye kadar Türkiye ekonomisi ve sosyal yapısı Osmanlı dönemindeki asırlık geleneksel esas karakterlerini korumakta idi. Memleketimiz 1950-1960 döneminde traktörün yaygınlaşması ve tarıma pazar ekonomisinin girişi ile başlayan gelişme sonucu köklü bir değişiklik temposuna girmiştir. 1939'da 3200 traktör varken 1959'da bu rakam 44.000'e ulaşmıştır. Geçimlik (subsistence) tarım ekonomisinin ana ürünü buğday-arpa ekimi, yerini gittikçe daha ziyade pazar ürünlerine, sınaî bitkilere, pamuk, üzüm, incir, tütün, pirinç, ay-çiçeği ve mısıra bırakmaktadır.

Bu geleneksel karakterler nelerdir? Aşağıdaki tartışmamızın esas noktalarını bunun açıklanması oluşturmaktadır.

Geleneksel tarım ekonomisinin esas üretim vasıtası, bir çift öküz ile çekilen sabandır. Bu, traktörün uygulanmasından önce, hayvanî kuvvetin en etkili biçimde kullanımı teknolojisini gösterir. Eski Mezopotamya uygarlıklarından beri, kuru-ziraat (dry-farming) ile buğday-arpa ekimi yapan iklim kuşaklarında, bir çift öküzle çekilen saban, en ileri tarım teknolojisi olarak zamanla dünyanın öbür bölgelerine yayılmıştır. Sabanın odun veya demirden olması, yapım dinamiği ve başka özellikler tabii zamanla önemli değişiklikler getirmiştir. Fakat öküz gücünün yerini makine gücü alıncaya kadar tarım teknolojisinde esaslı bir değişiklik görülmemiştir. Çift öküz geleneksel tarımın traktörüdür. İleride göreceğiz ki, Bizans ve Osmanlı İmparatorluklarında vergileme öküz sayısına göre yapılmakta idi. Salgın sonucu öküzü ölen köylü çaresiz kalır, fakr-u zarurete düşer ve hükümet anlayış göstererek vergi affına giderdi.

Genel köylü ekonomisi teorisyenleri, mesela marginalist okul, aile emeğini esas alır. Fakat geleneksel tarımın traktörü saydığımız öküz gücünü hesaba katmaz. Öküz gücü üzerinde bu kadar durmamızın sebebi, ileride göreceğimiz gibi onun çift hane sisteminin temel elemanlarından biri olmasındandır.

Geleneksel tarımın temeli olan emek birimi, hiç kuşkusuz, evlenmiş çoluk çocuk sahibi olmuş erkek köylünün simgelediği köylü ailesidir. Bu rejimde, köylü aile ünitesi esas itibarı ile, koca, kadın ve çocuklar ve çoğu zaman evlenmiş oğullarla torunlardan oluşur; bu patriarchal ve patrilineal bir aile tipidir. Koca, aile ekonomisinin, işletmenin, son söz sahibidir ve örgütleyicisidir. Ekonomik örgüte hakimdir. Devlet, vergi mükellefi olarak onu tanır. Buradan toplumumuzda bugün bile, hiç olmazsa kır sektöründe patriarchal aile tipinin neden hakim aile tipi olduğunu anlıyoruz. Osmanlı Devleti, kocası ölen kadının erkek evladı yoksa, elinden tarla arazisini alır ve başka bir köylüye aktarır. Eğer dul kadın, oğulları çalışma çağına gelinceye kadar, ırgatla idare edilebilirse, onu bîve adıyla işletmenin sahibi tanıyabilir. Birçokları genel kanunname, müzevvec yani evli erkeğin, neden o kadar önemli bir yer tuttuğunu açıklayamamışlardır. Bütün Osmanlı tahrirlerinde, yani vergi kaynaklarını belirleyen defterlerde, vergi-nüfus sayımı, hane, yani aileyi temsil eden kocanın adıyla tespit edilir.

Günümüzde toprak, köylü ailesinin mülkü olarak, tarım ekonomisinin en önemli elemanı ise de, Osmanlı rejiminde mîrî adı ile tamamiyle başka bir statü taşıyordu. Mîrî toprak rejimi, devlete bütün köylü sınıfını ve tarım ekonomisini kontrol ve düzenleme yetkisi veriyordu. Mîrî toprak rejimi ile ilgili bazı kilit kavramlar bugüne kadar bütün yayınlara rağmen, anlaşılamamış ve yanlış yorumlar süregelmıştır. Ayrıntılarına girmeden önce birkaç ana kavramı belirtmekte yarar görüyorum.

İlkin mîrî arazi, yani devletin rakabesini (mutlak mülkiyet hakkını) elinde tuttuğu arazi, bütün tarım topraklarını kapsamaz. Mîrî arazi yalnız hububat ziraati yapılan, tarla olarak kullanılan, arazidir. Bağlar ve bahçeler bunun dışında kalır. Çünkü, büyük kitlelerin geçimi, geçimlik ekonomi, ordunun ve şehirlerin iâşesi, hububat ekimine, başlıca buğday-arpa ekimine dayanır. Darlık ve açlık, hububat ekiminde noksandan ileri gelir. Devlet bu yüzdendir ki, tarla ziraatını, hububat ekimini kontrol altında tutmak zorunluluğunu duymuştur. Osmanlı kanunnâmelerinde kesin bir madde vardır: "Tarla, bağ ve bahçe haline getirilemez." Tarlaların devamlı işletimi, kanunla garanti altına alınmıştır. Aile emek ünitesini, kısaca reaya çiftliğini, devlet daimi kontrol altında tutar. Bir çift öküzü olan aile, bir işletme ünitesi oluşturur. Hayvanî enerji ünitesinin, yani bir çift öküzün işleyebileceği toprak ünitesi, ekonomik bakımdan en verimli işletme olarak tanınmıştır. Bu raiyyet çiftliği, devlet için tarım ekonomisinin temel ünitesidir. Onun parçalanmasına ve kaybolmasına karşı bir sürü kanun önlemleri alınmıştır. Özetle, belli bir ekonomik ve sosyal rejimin uygulanması içindir ki, devlet tarla arazisini kendi mutlak kontrolü altına almak gereğini duymuştur. Buna mîrî arazi rejimi diyoruz. Aslında, mîrî arazi kendi başına bir gaye değildir. Vazgeçilmez bir düzendir. Bu nokta, şimdiye kadar yeterince anlaşılamadığı için, belli bir tarım ekonomisi ve sosyal yapının sürdürülmesi için Osmanlı sosyal yapısı hakkında çeşitli sosyolojik modellerden alınan yetersiz teoriler ileri sürülmüştür. Yukarıda sözünü ettiğimiz bu ana ekonomik sosyal düzene biz çift-hane sistemi diyoruz (Tahrir Defterlerinde çift-bâ-hane).

Mîrî arazi rejiminde, aydınlanmasını gerekli gördüğümüz ikinci nokta şudur: Mîrî topraklar dediğimiz devlet toprakları başlıca iki kategoriye ayrılır: Tapulu arazi,

mukataalı arazi. Tapulu arazi: Köylü aile birliklerine, tapu rejimi dediğimiz özel bir sistem içinde verilen arazidir. Tapu rejimine göre, tasarruf edilen arazi, satılamiyan, hibe ve vakf edilemeyen, fakat babadan oğula bir işletme birliği olarak geçen raiyyet çiftlikleridir. Köylü bunu kendisi işlemek zorundadır. Üretim işini, kendisi düzenler. Üretim vasıtaları öküz, saban ve tohumu kendisi sağlar ve bağımsız bir işletme ünitesi olarak toprağı kendisi işler. Köylü şu anlamda hür ve bağımsız köylüdür: Devlete ve sipahiye, kanunların emrettiğı bedeni hizmetler dışında karşılıksız hiçbir hizmet yapmağa mecbur değildir. Onun emeğini kimse karşılıksız sömüremez. Devlet bu garantileri vermiştir. Zira, aksi halde, raiyyet çiftliği işlenemez ve vergiler ve sipahi dirliği gerçekleşemez. Düzen bozulur, bir kelime ile raiyyetin statüsünü de, çift-hane sisteminin gerekleri belirlemiştir. Ekâbir, raiyyeti kendi çiftlik veya vakıflarında işletmeye kalkışınca, devlet bunu önler. Kanunlarla, köylünün emek ve hürriyetini garanti altına alır. Osmanlı İmparatorluğunda, toprağın olduğu kadar, köylü emeğinin de devlet kontrolü altında olduğu gerçeğini unutmamak lâzımdır. Hizmetler, angaryalar, bu açıdan incelenmelidir. Özetle, tapu sistemi, köylü aileleri tarafından çiftlik ünitelerinin bağımsız ve devamlı işletilmesini garanti eden bir sistemden ibarettir. Patrilineal irsiyet, yani babadan oğula intikal maddesi de bu devamlılığı sağlamak için konmuştur. İşte tapu rejiminin klasik dönemdeki temeli budur. Sonraki dönemlerde, raiyyet çiftliği birimi, köylünün bağımsızlığı ve diğer elemanlar değişikliğe uğrayacaktır. Fakat 20. yüzyıla kadar küçük köylü aile işletmeleri rejimi ana hatlarında korunabilmiştir. Bizans ve Osmanlı İmparatorluklarında reaya, yani çiftçi aileler ve toprak birimi (yani çiftlik, bir çift öküzle işlenebilen arazi ünitesi) daima titizlikle, büyüklere karşı korunmağa çalışılmıştır. İmparatorluk bürokrasisinin esas vazifelerinden biri, bu rejimi korumaktır. Bizans'ta "dynatoi" Osmanlı İmparatorluğunda "ekâbir"e karşı köylüler daima "fakir", "yoksul" tabiri ile himayesi gerekli bir sınıf olarak ele alınmıştır. Bu sebeple, bu İmparatorlukları köylü İmparatorlukları diye karakterlendirmekle bir abartmaya sapmadığımıza inanıyorum. Toprak ve reaya üzerinde feodal kontrollerin ortaya çıkmasına karşı merkezi İmparatorluk bürokrasisinin savaşıması bu İmpara-

torluklar tarihinin en önemli fasıllarından birini ve belki en önemlisini oluşturur. Belki, modellerin katı çerçevesinde kalmadan, bu savaşı tarihçi dikkatle araştırmakla, bu İmparatorluklar tarihini bence en iyi biçimde açıklayabilir. Mîrî tapulu arazi, İmparatorluk siyasetinin bulunduğu ve korumaya çalıştığı ana İmparatorluk rejimi olarak, eski çağlardan beri Akdeniz ve Orta Doğu tarihine yön vermiş bir temel sistemdir.

Mîrî tapulu arazi yanında ikinci büyük kategori topraklar, mîrî mukataalı arazidir. Mukataa sistemi, tapu sistemi yanında, tamamiyle ayrı bir toprak rejimi simgeler. Buradaki anlam ile mukataa veya kesim, bir devlet gelir kaynağını bir özel şahsa belli bir bedel karşılığı kiralamaktır. Bu, genel anlamda bir iltizamdır. Mîrî topraklarda mukataa sistemi şöyle uygulanmıştır. Tapuya verilmeyen, yani yukarıda açıkladığımız gibi, tapu sistemi denilen özel bir rejim altında bir köylü tasarrufunda bulunmayan araziye devlet belli bir kira karşılığı şahıslara ihale eder. Burada şahıs köylü olmayabilir, şehirli, esnaf, hatta asker de olabilir, köylüler de kişi veya toplu olarak mukataa ile araziye tutabilirler. Bu çeşit topraklarda, tapu rejiminin kuralları uygulanmaz. Çünkü, hukuk bakımından mukataa tam bir kiralama değildir. Kira bedeli, toplu bir miktar para olarak devletle kişi arasında bir sözleşme, mukavele, ile belli olur. Mukataa, kesim, tabiri de buradan çıkıyor. Burada, karşılıklı bir anlaşma, keşme ile, rantın miktarı belli olmaktadır. Çoğu zaman, bu bir açık artırma ile belirlenir. Kiralamayı yapan kimse, ancak üzerinde anlaşma yapılan meblağı öder. Tahrir defterlerinde mukataalı çiftlik veya mezraa'lar üzerinde toptan bir meblağ belirlenmiştir". Meselâ: "Mezra'a-i Pınar der tasarruf-i Ali: 800 akça" gibi.

Devlet neden bazı toprakları mukataa ile verir? Bunun sebebi şudur. Tapu rejimine göre, reaya tasarrufu dışında, devlet elinde, doğrudan doğruya köylü tarafından işlenmeyen birçok arazi vardır. Örneğin, bir köy halkı çeşitli nedenlerle köyünü bırakıp kaçır. Yahut, bir köyde bir aile raiyyet çiftliğini terk edip gider ve bu arazi işlenmemiş kalır. Bu gibi çiftlik, mezraa, köy arazisi için, tahrir defterlerinde hâlî kaydını bulmaktayız. Bunların harap durumda kalmaması, başka deyimle devlet gelir kaynaklarını kaybetmemesi için, bu tür toprakları mukataa ile vermeyi ve işletmeyi en iyi yol olarak bulmuştur. Boş

kalacağına, devlet hazinesine bir gelir kaynağı olsun ve harap olmasın diye devlet bu toprakları tapu rejiminin kayıtlar altında değil, tamamiyle serbest bir kiralama şeklinde, kişilerin tasarrufuna verir. İşte, tahrir defterlerinde gördüğümüz mukataalı çiftlikler, mezraalar bu çeşit topraklardır. Merkezi bürokrasinin asıl gayesi, bu çeşit mukataalı toprakları da, sonunda köylünün yerleştiği tapulu arazi şekline getirmektir. Mîrî topraklarda esas rejim tapulu rejimdir. Gerçekten, biz yeni tahrirlerde, bu çeşit çiftlik ve mezra'aların, zamanla üzerinde köylü aileleri yerleşerek, tapulu arazi durumuna geldiğini tespit etmekteyiz. Bu süreç, Geç-Roma tarihinde boş kalan *latifundia* arazisi üzerine, dışardan gelen kolon ailelerinin yerleştirilmesine benzer. Tahrir defterlerinde gördüğümüz bu iki hakim arazi kategorisi, yani tapulu arazi ve mukataalı arazi ayırımı, yazık ki, şimdiye kadar açık bir şekilde araştırmacılar tarafından belirlenememiş ve bu yüzden yanlış yorumlara sapılmıştır.

Şimdi, çift-hane sistemine geliyoruz. Çoktan beri çeşitli yazılarımda anlatmaya çalıştığım bu sistemin ayrıntılı bir analizini çıkacak kitabımızda bulacaksınız. Burada, sonuçları kısaca arz etmeğe çalışacağım.

Osmanlı İmparatorluğunun Bizans ve Selçuk dönemlerinden devr aldığı ve esas olarak Eski İran ve Geç-Roma İmparatorluğu dönemine giden bu temel sistemin ana unsurlarını yukarıda açıklamaya çalıştım. Bu rejimde çift öküzün ve aile emeğinin temel olduğu küçük köylü işletmeleri söz konusudur. Bu sistem, belli bir üretim tarzı, belli bir sosyo-ekonomik yapı simgeleri. Osmanlı miri-tapulu arazi sistemini, ancak çift-hane rejimi çerçevesinde anlayabiliriz. Bir çift öküzü ve onun işleyebileceği kadar toprağı, tapu rejimi kuralları dairesinde tasarrufu altında bulunduran köylü ailesi, zirai rejimin ana ünitesi olarak sistemin temelini oluşturur. Bu ünite, İmparatorluk bürokrasisi için aynı zamanda bir ana vergi ünitesidir. Bu ünite çift resmi denilen bir vergi sistemine bağlıdır. Çift-hane bütün sistemin temel ünitesi olduğundan kanunnamelerde ve tahrir defterlerinde sırada daima ilkin çift resminden söz edilir. Çift-hane, defterlerde haneyi temsil eden vergi mükellefi aile reisi adına bir (ç) harfi ile tespit olunur ve bu çift-hane ünitesini ifade eder. Biz, eski defterlerde "hane-bâ-çift" tâbirile bizzat Osmanlı katiplerinin bu üniteyi böylece adlandırdık-

larını gördük. Bunu, araştırmalarımızda çift-hane şeklinde bir terim olarak kabul ettik. Burada, çift aslında bir çift öküz demektir. Bir çift öküzün işleyebildiği tarlaların tümü de, çiftlik adı almaktadır. Bizans imparatorluğunda aynı üniteye, çoğu zaman çift karşılığı olarak Zeugarion (ki bu da Farsca çift, Latince Jug terimleri ile aynı köktendir) denir. Bu, toprak olarak değil, bir çift öküz olarak kabul edilir ve vergi öküz miktarına göre belirlenir. Bazen Zeugarion, çift öküzü değil, bizzat toprağı gösterir. Osmanlılar ise, toprağı, yani bir çift öküzün işleyebileceği çiftliği esas alırlar. Fakat çok az da olsa, öküzün de vergileme birimi olarak alındığı durumlar vardır.

Hane, köylü ailesidir, daha doğrusu ailenin üretici emek ünitesidir ve bu bakımdan vergilemeye esas sayılmıştır.

Çift-hane sisteminde belirtilmesi gereken esas nokta şudur: Aile emeğı, bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği arazi, tümü, bir üretim ünitesi ve dolayısıyla bir mali ünite sayılır. Alınan çift resmi, sadece şahsi (personal) vergi değildir. Daha çok, bu ünitenin vergilendirilmesidir. Başka deyimle, kombine bir vergidir. Geç Roma döneminde de jugum ve aile, birlikte, jugum-caput olarak kabul edilmiştir ve alınan vergi her ikisini kapsayan bir vergidir. Köylü-tarım vergisinin bu kombine niteliğı anlaşılınca kadar, Batı tarihçileri iki yüzyıldan beri tartışmışlar, bir kısmı bu vergiyi bir kişi veya ocak vergisi, bir kısmı ise tümüyle bir toprak vergisi saymışlardır. Ancak son zamanlarda bunun kombine bir vergi, jugum-caput ünitesine ait bir vergi olduğu kesin olarak tesbit edilebilmiştir.

Osmanlı çift-hane vergisi, İşte bu kombine verginin bir karşılığından ibarettir. Akdeniz bölgesinde kuru ziraatle hububat ekimi yapan bütün memleketlerde esas tarım ve vergi sistemi daima çift-hane sistemi olarak uygulanmıştır. Ekonomik bakımdan çift-hane, bir köylü ailesinin geçimini sağladığı ve devlete ait vergileri karşılayan bir ürün ürettiği tipik bir üretim birimidir. Bu ünite, İmparatorluk bürokrasisinin de titizlikle korumağa çalıştığı bir sosyal ve fiskal ünite olarak kabul edilmiştir. Çift-hane bu temel karakteri ile kır toplumunun temel hücre'sidir. Marginalist mektep, aile emeğine dayanan bu üretim örgütünün, insanlığını bulduğu en ve-

rimli tarım işletmesi olduğunu ileri sürer. Chayanov'a göre, bu basit bir tarım tipi olmaktan ziyade gerçekte bir üretim tarzıdır. Ona göre bu üretim tarzı Asya'da, bu arada Rusya'da ekonomi ve toplumun tarihi yapısını açıklayan bir üretim tarzı olarak anlaşılmalıdır ve bu itibarla Marksist teoride feodal üretim tarzı gibi, bağımsız kendine özgü, bir üretim tarzı (Mode of Production) olarak benimsenmelidir.

Asya bürokrasileri için ideal ünite, çiftte sahip köylü ailesidir. Bekar erkek, defterlerdeki terimi ile mücerred, işgücü kısıtlı olduğundan, çift-hane sisteminin en aşağı basamağında yer alır. Gerçi kır toplumunda sosyal realite, bürokratların reçetesine uymaz. Bu toplumda çiftlik tasarruf eden aileler yanında, tapu toprağını kaybetmiş topraksız aileler veya yeterince toprağı olmayan aileler de vardır. İşte devlet bunlara, çift resmi sistemi içinde farklı bir statü vererek ayrı kalemlerde toplar, ve vergi yükünü bunlar için toprak esasına göre değil, emek kapasitesine göre belirler. Böylece, vergi bakımından bir raiyyet rüsumu sisteminde şöyle bir kademelendirme görüyoruz. Evvela, çiftler yani çiftliğe sahip köylü aileleri gelir, sonra bu toprakların yarısı kadar bir araziye sahip nim-çiftler, ondan sonra aile emeği esas alınarak belirlenen çiftçiler, yani bennakler, ondan sonra evli olmayan, fakat bir gelir kaynağı üreten bekarlar yer alır. Bu sonuncular, mücerred, kara veya caba adıyla anılan köylülerdir. Nihayet, kocasının çiftliğini işletebilen dul kadınlar ki bunlar da bîve adıyla aynı sistemde yer alır. Köylü toplumunu böyle bir şematik vergi sistemi içinde toplayan bu rejim, Osmanlı bürokrasisinin kanunnamelerinde ve tahrir defterlerinde tespit edilmiştir. Çift esasına bağlı raiyyat vergilerini bundan önceleri raiyyet rüsumu üzerindeki araştırmalarımızla ortaya koymuştuk. Fakat o zaman bu vergi sisteminde alınan resimlerin, kır sosyal yapısına bağlı bir sistem olduğunu tümüyle gösterememiştik. Sistemin, sosyo-ekonomik bir yapıya dayandığını ve İmparatorluk bürokrasisinin böyle bir sosyal yapıyı bütün toprak ve vergi sisteminin temeli olarak benimsediğini o zaman fark etmemiştik. Sonraki araştırmalarımız, bu sistemin kuru ziraate bağlı buğday-arpa tarımı yapan Akdeniz memleketlerinde, ta eski çağlardan beri İmparatorlukların temel tarım sistemi olduğunu ortaya koydu. Öyle görünüyor ki, Geç-Roma İmparatorluğundaki co-

lon, Galya'daki mansus Bizans İmparatorluğundaki zugarion ve Osmanlı çift-hanesi, hepsi daima köylü aile emeğine ve çift öküz-saban teknolojisine dayanan küçük köylü işletmelerini ifade etmektedir. Bu sistemde bütün kır toplumu, çift sahibi olanlar, az toprak sahibi olanlar, topraksızlar, fakir ırgatlar olarak tasnif olunup, İmparatorluk tahrir defterlerinde belli bir sisteme göre kayıt ve tespit olunmaktadır. Roma ve Bizans'ta olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğunda da, kır bölümünde köylü, defterdeki kayıtlarla fiskal bir statü kazanmaktadır. Yeni bir tahrir kadar devam eden bu statü, aynı zamanda kır toplumunu sosyal bakımdan biçimlendirmektedir. Başka deyimle, İmparatorluk bürokrasisi, toprak ve reaya köylü üzerinde tahrir sistemi yoluyla yaptığı kontroller sonucunda bizzat bu toplum düzenini bir dereceye kadar etkilemekte, hatta yaratmış olmaktadır. Böylece, kendiliğinden serbestçe ortaya çıkan bir toplum düzeni yerine, daha ziyade devletin ağır bastığı bir düzen, bir estate, sınıflandırma düzeni ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber, bu durumu fazla abartmamak gerek. Zira bürokrasinin yaptığı sınıflandırma kır hayatında kendiliğinden meydana gelen sosyal farklılıkları tamamiyle bertaraf edemez, fiscal sistem daha ziyade ona uymaya çalışır. Devlet, mîrî arazi ve tahrir sistemi sayesinde, toprak ve reaya üzerinde sıkı kontrolünü sürdürmekte, çiftliklerin dağılmasını önlemeye çalışmakta, tarlaların bağ bahçe haline gelmesini, büyük ekâbir çiftliklerinin ve plantasyonların ortaya çıkmasını önlemekte, sonuç olarak son derece tutucu bir sosyal düzen idame etmektedir. Osmanlı İmparatorluğunun ve başka geleneksel İmparatorlukların, değişime ve gelişmeye, yeni ekonomi sistemlerin ortaya çıkışına direnmesinde, durgun (stagnant) bir sosyo-ekonomik yapıya bağlı olmasında, mîrî arazi rejimi ve çift-hane sistemi başlıca sorumlu görülmektedir. Fakat unutmayalım ki, bu sistem Türkiye'de günümüzde küçük aile işletmelerine dayanan sosyal yapının da tarihi temelidir. Merkezi kontrolün kaybolduğu yerlerde, mesela İran'da, toprak ve köylü küçük feodal bir grubun kontrolü altına düştüğü halde, Osmanlı devletinde böyle bir gelişme büyük ölçüde önlenebilmiştir. 18. yy.'ın mâlikâne-mukataa sisteminde bile, devlet toprak üzerinde rakabe hakkını koruyabilmiştir. Mülkün vakf haline getirildiği durumlarda bile devlet toprak ve reaya üzerinde

kontrol hakkından vazgeçmemiştir. Ayanların kontrolleri altına geçen köyler ve büyük çiftlikler tekrar devlet müsadaraları sonunda mîrîye geçmiştir. Bir kelimeyle, merkezi devletle eyaletlerde toprak ve köylü emeğini kontrolü altına geçirmeye çalışan “kudret sahipleri” arasında her dönemde görülen savaş, hiçbir zaman kişilerin üstünlüğü ile bitmemiştir. Marksist yoruma göre, bu savaşın asıl konusu, direkt üretici olan köylü reayanın artı-ürünü üzerine olup toprağın esas mülkiyeti üzerinde değildir. Burada sorun, bu artı-ürünü seçkin sınıf içinde hangi grubun ele geçireceği sorunu idi. İmparatorluk düzeni, genel kanunlar çerçevesinde hareket ettiğinden, daima küçük köylünün koruyucusu olarak ortaya çıkmış ekabirin, kudret sahiplerinin, tekâlif-i şakka veya angaryalar yoluyla kontrolsüz sömürsünü önlemeye çalışmıştır. Bu bakımdan da, İmparatorluk merkezi idaresi ile küçük köylü arasında bir güven ve bunu ifade eden bir İmparatorluk “adalet” ideolojisi ortaya çıkmıştır. Bu ideolojiyi adaletnameler çerçevesinde başka bir yerde uzun uzadıya anlatmaya çalıştık. Bu ideoloji sayesinde, Tuna üzerinde Sırp çiftçisi veya Amasya köyündeki Türk köylüsü, yersel haksızlıklara karşı daima Çarigrad’da, Dersaadet’te oturan padişahın himayesini aramıştır. Devletin fiscal çıkarları, belli bir sosyal adalet ve Din u devlet ideolojisi ile politik bir sistem halinde örgütlenmiş merkezde uzman bir kütüb sınıfı, gelişmiş bir tahrir ve defterhâne arşivi ile, ayrıntılı bir defter tutma sistemi sayesinde çift-hane sistemini başarı ile uygulamıştır.

Tabii, sistem realitede bürokrasinin istediği gibi pürüzsüz işlememiştir. İmparatorluk kanunlarında ve defterlerde ifadesini bulan ideal düzen ile kır toplumunda gerçek gelişmeler arasında bazan esaslı farklar ve çatışmalar ortaya çıkmıştır. İmparatorluk bürokrasisi, bu çatışmaları gidermek için biteviye yeni kanunlar çıkarma gereğini duymuştur. Gerçek durumları incelemek için, az kullanılmış olmakla beraber elimizde tahrir defterleri gibi zengin ve ayrıntılı bir kaynak vardır. Bu da köy kadı sicilleri ve terekeleridir. Her kaza dairesi, kadının hükmü altında 40-50, bazen 300 kadar köyü toplamaktadır. Bu köylerde ortaya çıkan hukuki sorunlar, o şehir veya kasaba kadısının mahkemesine gelir. Öyle anlaşılıyor ki, kadı bu köy davaları için çoğu zaman bir naib atamaktadır. Seriyeye sicilleri arasında, köy sorunlarını kap-

sayan özel sicil defterleri, bu arada ölenlerin terekelerindeki eşyayı kıymetleri ile tespit eden tereke defterleri, köy sosyal ve ekonomik hayatı üzerinde başka hiçbir kaynakta bulamadığımız ayrıntıları içermektedir. Şimdiye kadar Ronald Jennings ve Suraiya Faroqhi, bize bu çeşit sicillerden yararlanarak bazı araştırmalar sunmuşlardır. Biz Bursa köy sicillerinden seçilmiş 150 kadar belgeyi Türk Tarih Kurumu’nda basıma vermiş bulunuyoruz. Burada bu kaynaktan çıkardığımız bazı dikkati çeken durumları söz konusu edeceğiz

Başlamadan hatırdı tutmak gerektir ki, bu köyler şehir ve kasabalara yakın köyler olduğundan, özel koşullar altındadır. Bu yüzden bunlar üzerinde yapılan genel-leştirilmelerde daima dikkatli olmak gerekmektedir. Mesela, bu köylerde birçok çiftlik ve mezraa satışlarına bakarak, belli bir dönemde mîrî arazinin geniş ölçüde özel mülkiyete geçtiğine dair genellemeler yapılmıştır. Bu satışlar çoğu tasarruf hakkının satışından ibaret feragatlar veya mukataalı arazi satışları, daha doğrusu kiralamalardır. Osmanlı İmparatorluğunda çeşitli bölgelerde çeşitli köy tipleri vardır. Fiziki ve etnik şartlar, yerleşim şartları, kültür, politik-askeri faktörler köylerin büyüklüğünü, nüfusunu, yerleşim modelini ve ekonomik faaliyetleri belirler. İmparatorluk ölçüsünde bir Osmanlı köy tipinden söz etmek tabii olası değildir. Bununla beraber, hiç olmazsa İmparatorluğun çekirdek bölgesinde, yani Anadolu ve Rumeli’de, Osmanlı toprak ve vergi kanunlarının etkisi altında, köy yerleşmelerinin özel bir karakter kazanmış olmasından ve böylece Osmanlı İmparatorluğuna özgü belli bir köy tipinden söz edebiliriz. Osmanlı kanunlarının köyün yapısı ile ilgili özellikleri ve etkileri başlıca şu şekilde özetlenebilir:

1. Köylünün, toprağa bağlılık prensibine rağmen, kolaylıkla yer değiştirmesi, toprağını bırakıp çift-bozan olması genel bir olaydır. Osmanlı kanunları bunu önlemek için, kaçak köylüyü 10 veya 15 yıl bir zaman içinde yazılı olduğu köye geri getirme yetkisini sipahiye bağışlamıştır Bizzat böyle bir kanunun çıkmış olması, köylünün yer değiştirmesindeki kolaylığa bağlanabilir. Bu kolaylık, köylünün toprağın maliki olmamasından ileri gelir. Tabii sebeplerle, yani çölleşme, verimliliğini yitirme gibi sebeplerle, yahut yol üzeri olması, devletin avarız sistemi içinde fazla hizmetler yüklemesi ve özellikle ağır

vergiler koyması yüzünden köylü, toptan köyünü terk-
dip başka taraflara göçer. Yahut, başka önemli bir amil
olarak, vakıfların köylüyü daha iyi koruma imkânları do-
layısıyla köylü, vakıf köylerine gider. Tabii olarak köylü,
yaşamı için daha iyi, daha garantili şartlar arar. Tahrir
defterlerinde köylünün bırakıp gittiği mezraa adı altın-
da kayıtlı köyler hayret edilecek kadar çoktur. Birçok
sancaklarda bu gibi mezraaların sayısı köy sayısı kadar-
dır. Bununla beraber biliyoruz ki, mezraalar yalnız terke-
dilmiş eski köylerden ibaret değildir. Bir köy, nüfus ço-
ğalması dolayısıyla yakınındaki ormanı veya boz araziye
tarıma açar ve yeni bir tahrirle bunu mukataalı arazi bi-
çiminde devletten kiralar. Böylece ortaya çıkan bu gibi
topraklar da defterlerde mezraa adıyla kaydolunur. Bu
mezraalar üzerinde geçici yerleşmeler, birkaç haneden
ibaret devamlı yerleşimler haline gelebilir. İşte bu gibi
arazi de daima mezraa adı altında anılır. 16. y.y.'da geli-
şme çağında, mezraaların çoğu böyle ortaya çıkmış görün-
mektedir. Fakat sonraları genellikle ağır vergi yükünden
kurtulmak için, köylünün kısmen veya tamamen köyünü
bırakıp kaçtığına dair birçok misal biliyoruz. Köylünün
toprağın sadece bir kiracısı olması, toprağı terketmekle
kaybının ağır olmaması -tapu resmi ve oğulların toprak
tasarruf hakkını kaybetmesi- olgusu, Osmanlı köylüsü-
nün yer değiştirmede aşırı hareketliliğini açıklayan baş-
lıca bir faktör sayılabilir. Kaçmalar bireysel kaldığı tak-
dirde, köylerde hâlî çiftlikler ortaya çıkar; sipahi bunları
tapuya alacak köylü aileleri bulamaz. Hâlî çiftliklerin ar-
tışını biz, köyün ekonomik bakımdan kötüye gidişinin
bir göstergesi olarak kabul edebiliriz. Bir bölgede yeni
tahrirlerde hâlî çiftliklerin artmasını, orada köylüyü et-
kileyen olumsuz faktörlerin artışı ile açıklamak olasıdır.
Şu halde, hâlî çiftlikler ve mezraalar üzerinde istatistik
veriler, Osmanlı köy yapısı araştırmaları bakımından son
derece önemli bir konudur. Böylece devletin güttüğü
vergi politikası ve politik faktörler, köyün varlığı ve köy-
deki değişimler için temelli bir faktör olabilmektedir.

2) Bu arada Osmanlı devletinin yalnız tarla arazi-
sini değil, emeği de kontrol altına alan devletçi-patrimo-
nial karakteri, bir takım köylerin özel bir karakter kazan-
masına yol açmıştır. Bunun en göze çarpan misali, der-
bentçi, küreci (madenci) ve çeltükci köylerinde görülür.
Dağ geçitlerinde koruma hizmetine ayrılmış veya maden

işçiliği ve pirinç tarımı yapmağa mecbur edilmiş köyler,
böylece ekonomik ve sosyal bakımdan tamamiye farklı-
laşmışlardır.

3) Osmanlı köyü, hiçbir zaman toprağın ortak
(communal) tasarrufuna bağlı köy tipini temsil etmemiş-
tir. Gerçi göçebelerin ve göçmenlerin yerleşmesinde top-
rağın ortak mülkiyeti ve tarım topraklarının periyodik
parsellenmesi görülür. Fakat Osmanlı İmparatorluğunda
tipik köy, mîrî arazide raiyyet çiftliklerinde yerleşmiş ve
çiftliği babadan oğula bırakan bağımsız köylü ailelerin-
den meydana gelmiştir. Başka deyimle, çift-hane sistemi
Osmanlı köyünün ana sosyal yapısını belirlemiştir. Köy
cemaatinin ortak tasarrufları yani, ortak mer'ası, ortak
ormanı, ortaklaşa kullanılan çayırı, harman yeri, mezar-
lığı ve suyu ortaklaşa bir köy tasarrufunu ifade etmekle
beraber, hiçbir zaman bir communal köy tipinden söz et-
memize imkan vermez. Bazı konularda köy halkının bir-
birinin işini toplu halde görmesi, yani imece usulünü de
communal köy tipi için bir örnek olarak alamayız. Or-
taklaşa kullanılan varlıklar içinde otlak yeri için köyün
göçebelerle veya komşu köylerle uğraşısı köylerin tari-
hinde önemli bir yer tutar. Devlet, esasen otlak bahsinde
belli otlakları belli köylere ayırarak köyler arasındaki ça-
tışmaları en aza indirmeye çalışmıştır. Köyler arasında sı-
nır tayini kadılar aracılığı ile yapılır; sınırlar bir hüccet-
le tesbit edilir.

G. Ostrogorsky'nin ve H. Stahl'ın Osmanlı döne-
minden önce Balkanlar'da bir communal köyden toprak
tasarrufundan söz etmeleri, bugünkü araştırmalar karşı-
sında terkedilen bir görüş olarak kalmıştır. Herhalde Os-
manlılar döneminde Balkanlar'da böyle köy cemaatlarına
(communities) rastlanmaz.

Bazı vergilerin köyün ortaklaşa sorumluluğunu ge-
rektirdiğini ayrıca tartışmak gerekir. Örneğin, avarız ve
cizye vergilerinin toplanmasında, özellikle 16. y.y.'dan
sonra köyün bir cemaat olarak tayin edilen meblağdan
toptan sorumlu tutulduğunu biliyoruz. Bunun gibi, Os-
manlı ceza hukukunun, katil ve hırsızlık olaylarında bü-
tün bir köy halkını sorumlu tuttuğu da bilinir. Bu du-
rumlar köyün cemaat karakterini kuvvetlendirmekle be-
raber, sosyal yapısını esaslı olarak değiştirecek nitelikte
değildir. Özetle, Osmanlı köyü, tarlaları, otlakları ve çayırı
sınırlandırılmış defterlerde ve kadı hüccetlerinde territo-

rial varlığı tesbit edilmiş idari bir ünitedir; sipahilerin birbiri karşısında veya diğer idari üniteler, örneğin vakıflar karşısında, haklarını belirleyen bir birimdir. Köyün maddi çıkarları ve tasarrufları bakımından sosyal ekonomik cemaat karakteri yanında, bu idari birliğini de vurgulamak gerekir. Fakat bütün bu Community vasıfları yanında Osmanlı köyü, esas sosyo-ekonomik yapısı bakımından, raiyyet çiftlikleri üzerinde bağımsız üretim yapan çift-hanelerden oluşmuş bir köy toplumdur. Bu cemaat içinde, çiftlerin ve ailelerin bağımsızlığı esastır. Başka deyimle, Osmanlı mîrî toprak rejimi ve çift-hane sistemi, Osmanlı köyünde belli bir sosyo-ekonomik yapıyı devam ettirmeye çalışmış ve birçok bölgelerde belli karakterler taşıyan bir köy tipi hakim olmuştur, denebilir.

SİPAHİ VE KÖYLÜ

Köy sicillerinde, sipahi ve köylü ilişkileri üzerinde aydınlatıcı belgeler vardır. Köyde sipahinin sorumlulukları, başlıca, çift-hane sistemini korumaya yönelik kanunları uygulamak ve devamlı kontrol sağlamaktır. İncelediğim belgeler, 1500, 1600 yıllarını kapsar. Terekelerde hiçbir zaman hububat tarımı yapılan tarlalar miras bölüşmesine konu olmamıştır. Toprak olarak varisler arasında paylaşılan, yalnız bahçe ve bağlardır. Bununla birlikte, Osmanlı arazi hukuku bir raiyyete, tarlasını veya çiftliğini ferag (transfer) hakkını tanıır. Ferag ancak sipahinin izni ile olabilir. İhtiyar bir köylü kendi hayatında yetişkin oğullarına veya bir yabancıya tapulu toprağını ferag edebilir. Bu ferag işlemine kadı sicillerinde satma, bay' u şirâ' tabiri kullanılması birçok araştırmacıyı yanlış yorumlara ve genellemelere sürüklemiştir. Feragda, köylü verdiği tapu resmine karşılık alandan bir miktar para alır. Sipahi de izin verdiği için, kanûnda olmasa bile, bir para kabul eder. Böylece, nîm çiftliklerin bu yolla geniş ölçüde bir alış-veriş konusu haline geldiğini görüyoruz. Kadı sicillerinde pek çok ferag-satış işlemi bulmaktayız.

Köy sicillerinde şu olayı da sık sık görmekteyiz: Sipahiler, tapulu toprakları köylü elinden almak için genel bir eğilim içindedirler. Bunun nedeni, toprağı başka birisinin tasarrufuna tapuyla verirken onlardan yeniden tapu resmi almak suretiyle gelir kaynağı sağlamalarıdır. Sicillerde, yetim çocukların veya hisse sahiplerinin bu yüz-

den haklarını kaybettiklerini ve kadı mahkemesine başvurduklarını görmekteyiz.

Köylü ve sipahi arasındaki diğer çatışma konuları kanunnamelerde yer almıştır. Mesela sipahinin kendisine ait tahıl öşrünü, en iyi para getiren uzakça pazarlara zorla köylüye taşıması, her gelen sipahinin kendisi için köylüyü ev veya ambar yapmaya zorlaması ve bunun gibi başka hizmetler. Sipahilerin baş vurduğu en yaygın ve köylü için en ağır yolsuzluklardan birisi, kanunun yasakladığı eski bir angaryayı veya mahalli vergiyi, eski adet diye yeniden canlandırmaları ve köylüden istemeleridir. Defterde vergi yazılmayan otlak ve çayırardan sipahinin resim almağa kalkışması da, yaygın yolsuzlukları arasındadır. Ancak yeni bir tahrir bu gibi yeni gelir kaynaklarını kanunlaştırır. Özetle, köyde sipahinin köylüyü koruma ödevi yanında, onu köylü ile çatışma haline koyan birçok konular vardır. Sipahi ile köylü arasında en önemli çatışma konusu sipahinin köylü emeğini sömürmeye çalışmasıdır. Osmanlı rejiminin en belirgin karakterlerinden biri, bu gibi fazla hizmet angaryalarını önlemektir. Sipahinin kendi hassa toprağında, reayayı kanûnda belirlenenden daha çok kullanmaya kalkışması, köylüye hayvanı ve arabası ile taşıma angaryaları yüklemesi en çok rastlanan hususlardır. Fakat köylü buna karşı mahalli kadı mahkemesine, önemli durumlarda doğrudan doğruya sultana baş vurmak, şikayette bulunmak hakkına sahiptir.

BAYEZİD II VE CEM SULTAN, FÂTİH DÖNEMİNE TEPKİ

Fâtih'in ölümü ile beraber, korkunç bir yeniceyi isyanı, oğulları Cem ile Bayezid arasında taht için tehlikeli bir iç harp ve devlet idaresinde ve sosyo-ekonomik işlerde Fâtih'in siyasetine karşı kapsamlı bir tepki dönemi başlar.

Fâtih'in son yıllarında devlet işleri veziriazam Karamanî Mehmed Paşa elinde idi. O, toprak siyasetinden ve yeni vergilerden sorumlu olduğu gibi devlet idaresinde de kulları iktidardan uzaklaştırmak ve divana Faik Paşa ve Manisazâde gibi ulema ve kâtip sınıfından kimseleri vezir olarak sokmakla da, İshak Paşa ve Gedik Ahmed Paşa gibi kul aslından eski ricalin şiddetli nefretini kazanmıştı. Fâtih ölür ölmez bu rical etraflı bir komplo

uyguladılar. Onlar, Yeniçerileri ve Amasya'da vali olan şehzade Bayezid'i tabii bir müttefik buldukları gibi malî siyasetten şikâyetçi olan halk tarafından da desteklenmekte idiler. Konya'da vali şehzâde Cem, babasının sıkı idaresini ve fetih politikasını devam ettirecek görünüyordu ve Fâtih tarafından halefi olarak tercih olunmuştu. İshak Paşa tarafından tahrik edilen yeniçeriler, ölen sultanın karargahından dönerek İstanbul'da Karamani Mehmed Paşa'yı feci şekilde öldürdüler, ticaret yerlerini yağma ettiler. İshak Paşa, öbür yandan Cem'in pâyitahta gelmesini önleyerek Bayezid'i İstanbul'a getirip tahta çıkardı. Yeni Sultan'a, babası gibi sık sık yeni akça çıkarmama, emlak ve evkaf sahiplerine geri verme koşulları şartları kabul ettirildi. Bayezid'e nüfuzlu bir kişi tarafından yazılan mektupta, babasının siyasetini terketmesi ve dedesi Murad II'nin siyasetine dönmesi tavsiye ediliyordu. Bu sırada Cem de Bursa'ya gelip Sultanlığını ilân etti, adına para bastırdı. Bayezid, İshak paşa yardımıyla Gedik Ahmed Paşa'yı, İtalya'ya geçireceği orduyu hazırlamakla meşgul bulunduğu Arnavutluk'tan kendi yanına gelmeye ikna edebildi. Yeniçerilerin taptığı bu büyük asker Cem'i mağlup etmeyi başardı ve İmparatorluğun gerçek hakimi durumuna geldi. Kendi adına o sırada yapılmış bir tercümede Gedik Ahmed, sultanı tahta oturtan biri sıfatıyla anılmakta, sonsuz iktidarı öğülmektedir. Bayezid ve Amasya'dan gelen yakınları, Onun çekingen politikasını açıkça kötöleyen bu diktatörü nihayet Cem tehlikesi bertaraf edildikten sonra bir ziyafet sonunda katlettiler (18 Kasım 1482).

Gedik Ahmed'in kayın pederi İshak Paşa da emekliye çıkarıldı. Bayezid, şimdi tahtına gerçekten sahipti. Babasının siyasetine karşıt olarak o, barışsever, yumuşak, hoşgörülü bir idare getirdi. Fâtih devrine karşı tepkinin bir göstergesi olarak, Çandarlı İbrahim divana vezir atandı. Bayezid, babası zamanında devletleştirilmiş emlak ve evkafın büyük bir kısmını sahiplerine geri verdi ve bunun için çağdaş yazarlar tarafından adaleti şerîata bağlılığı göklere çıkarıldı. Devrin büyük tarihçisi Kemal Paşazade onun saltanatını, Fâtih devrinde yapılmış büyük fetihleri teşkilâtlandırma ve böylece İmparatorluk yapısını kuvvetlendirme, adalet ve hakka dayanan bir idare kurma devri olarak selâmlar.

Bayezid devri (1481-1520) kültür bakımından da Fâtih zamanındaki cereyanlara bir tepki simgeler. O, ba-

bası zamanında İtalyan sanatkarları tarafından Yeni Saray'ın divarlarına yapılmış freskoları söktürüp pazarda sattırdı. Amasya'da beraberinde gelen ulemanın tesiri altında şeriâtın her alanda uygulayıcısı ve dikkatli bir taticibisi olarak kanun ve nizamlarda, idarede Fâtih devrinde çok genişliyen örfî devlet kanunlar alanını daralttı. İtalya'ya götürülen Cem'e karşı halka kendini sevdirmek ve saltanatını kuvvetlendirmek için şeriati çok gözetici oldu. Bayezid, yine saltanatını kuvvetlendirmek amacıyla Gedik Ahmed'i bertaraf ettikten sonra büyük bir gazâ başarısı sağlamak zarureti duyuyordu. Bunun için Fâtih'in başarısızlığa uğradığı Boğdan'ı seçti. Karadeniz ve Kırım'a sarmak isteyen kuvvetli Polonya krallığının himayesini sağlayan Boğdan Beyi Büyük Stefan'ın elinden Kilia ve Akkerman'ı aldı, böylece kuzey memleketlerinin Akdeniz'le ticaretinin bu iki mühim antreposunu İmparatorluğa bağladı. Bu ticarete hayati menfaatleri olan Stefan nihayet Osmanlı tâbiyetini kesin olarak kabul etti. Bu seferde Kırım hanı bir tâbi sıfatıyla Osmanlılarla işbirliği yaptı. Boğdan'da nüfuz egemenlik sorunu ileride Osmanlılarla Lehistan arasında mücadelelerin esas konusu olacaktır. İki memleket arasında ilk büyük harp başlıca bu mesele yüzünden çıktı (1496-98).

Boğdan seferi Bayezid için gerçek bir başarı idi. O, Cem'in ölümüne kadar (25 February 1495) Bayezid'in iç ve dış siyaseti onun dönmesi korkusu altında kaldı. Papalığa tâbi Rodos şövalyeleri elinde tutsak olan Cem, Hristiyan hükümdarlar, başlıca Macaristan tarafından, bir haclı seferinde kullanılmak üzere Papalıkla uzun görüşmeler konu oldu. Fakat Bayezid, Rodos şövalyeleriyle yaptığı bir anlaşmaya göre, Cem tutsak tutulduğu sürece sözde onun masarifi için yılda 45 bin altın ödemeyi kabul etmişti. Cem, Fransa'dan Roma'ya getirildikten (4 Mart 1489) sonra bu büyük gelir kaynağından Papa yararlandı. Ancak Fransız Kralı Charles VIII, gelip Cem'i zorla aldıysa da, Fâtih'in bahtsız oğlu Napoli yolunda hayata veda etti (1495). Bayezid, Cem korkusuyla bir Haclı seferine önayak olabilecek Macaristan ve Venedik'le anlaşmalar yaparak bir barış devresi açmıştı. İtalyan saraylarıyla ve Papalık'la diplomatik ilişkilere girdi. Hatta Fransız kralı İtalya'dan sonra Bayezid'e saldıracağını ilân etti. Charles'a karşı Papa, Venedik ve Napoli Kralı ile Bayezid arasında yaklaşma oldu. Doğu'da Memlûklere

karşı yaptığı yıpratıcı uzun savaş (1485-1491) Bayezidi Avrupalı güçlerle barışa zorluyordu.

Karaman ve Dulğadır sorunları yüzünden gergin olan Osmanlı-Memlûk ilişkileri Cem sorunu yüzünden daha da gerginleşti. Memlûk Sultanı Kaytbay 1481'de, Cem'i kabul etmiş ve sonra 1482 yazında onun Karaman oğlu Kasım beyle birlikte Orta Anadolu'da harekâta bulunmasını kolaylaştırmıştı. 890/1485'de patlak veren savaş Osmanlılar için başarılı olmadı. Altı büyük seferden sonra yorgun düşen her iki taraf statüskonun korunması esası üzerine barış imzaladılar (1491). Memlûklerle mücadelenin nedeni yalnız iki devlet arasındaki küçük Türkmen beyliklerini kontrol altına almak sorunundan ibaret değildi. Mekke ve Medine'yi kontrol eden ve Halifeyi yanında bulunduran Mısır Sultanı, Osmanlı Sultanı üzerinde üstünlük iddiasında idi.

VENEDİK HARBİ, 1499-1502

Cem tehlikesi kalktıktan sonra Bayezid, o zaman kadar görülmemiş büyüklükte bir donanma inşasına başladı. Şimdi Osmanlılar Avrupa'da Haçlı hazırlıklarına karşı sert bir şekilde cevap vermeye kararlı idiler. Osmanlı devleti, İtalya harpleri sırasında (1494-1554) Avrupa diplomasisinin ayrılmaz bir unsuru durumuna geldi. Avrupa'da ümitsiz duruma düşen her devlet son çare olarak Osmanlılardan yardım alacağını söylemekle düşmanını korkutmağa çalışıyor, yahut sık sık değişen koalisyonlar, Osmanlılara karşı Haçlı projesi adı altında gizlenmeye dikkat olunuyordu. 1497'de Fransız-Venedik ittifakına karşı Milano, Ferrara Mentua ve Floransa, Bayezid'e baş vurdular, Venedik'e harp açarsa yılda 50 bin düka vermeyi vaad ettiler. Venedik'in Balkanlarda son köprübaşılarını tasfiye etmek için Batı'da şartlar Osmanlılar için çok müsait görünüyordu. Papa, Napoli ve Milano, Bayezidi teşvik ediyorlardı. Bayezid, yardım vadedinde bulundu. Hatta 1480'de geri kalmış olan İtalya istilâsı da bazı Türk devlet adamlarının, zihnini işgal ediyordu. Venedik'in Fransa ile ittifakı, Osmanlıları bir hayli endişelendirmekte idi. Batı ticaret mallarından vaz geçemeyen Osmanlılar, Venedik'le bir harp halinde Floransa'ya güveniyorlardı. 1499'da bir Floransa konsolusu (emino) İstanbul'da yerleşti. Gerçekten de Fâtih zamanında olduğu gibi Osmanlı-Venedik harbinden Floransalılar büyük ticari yarar sağlayacaklardı.

Venedik-Osmanlı harbi (1499-1502), Osmanlı donanmasının artık Akdeniz'in hâkimi Venedik'le açık denizde boy ölçüşebilecek bir duruma geldiğini gösterdi. Bir Venedik casus raporuna göre o zaman Türk donanmasında harp gemileri 78 kadirga (galley), 25 kalyata (Galleotta) ve yeni yaptırılmış olan iki büyük kökeden oluşuyordu. Bu kökelerden her biri 1800 ton büyüklüğünde olup dünyanın on büyük gemileri sayılmakta idi. Hazineye 40 bin altına mal olmuştu. Donanma ile karadan bizzat Sultan idaresinde gelen ordunun iş birliği sayesinde Lepanto alındı (28 Ağustos 1499). Ertesi yıl Osmanlıları barışa zorlamak için Fransız elçileri İstanbul'a gelerek tehditler savurdular. Venedik Avrupa'da bir Haçlı ittifakı meydana getirmek için büyük çaba gösterdi. Papa faaliyete geçti. Fakat Venedik'in rakibi olan İtalyan devletleri, Bayezid'i gizlice teşvik ediyorlardı. Bayezid, İtalya'da Taranto kendisine terk edildiği takdirde, Napoli kiralına 25 bin asker yardımcı göndermeyi vaadetti. 1500 yılı seferinde Osmanlı kara ve deniz kuvvetleri, Modon, Navarin ve Koron'u aldılar. Venedik, nihayet Macaristan'ı harbe ikna etti. Macarlar, Sırbistan'a saldırdılar. Polonya, Boğdan ve Rusya'nın ittifaka katılmasından korkuluyordu. İspanyollar, Fransızlar, Rodos şövalyeleri, Papa ve Portekiz Akdeniz'de Venedik'e yardımcı kuvvetler gönderdiler. Bu durum ve Anadolu'da olayların ciddileşmesi üzerine Osmanlılar, Mora'da Venedik elinde kalan kaleleri, Nauplia ve Monemvasia'yı almak için ciddi bir girişimde bulunmadılar. Bayezid'in İtalya'da dostları Milan'dan sonra 1501'de Napoli de Fransız ve İspanyollar tarafından işgal olundu. Bayezid'in Epirus'da hazır yardım ordusu denizi geçmeye cesaret edemedi. Fransız ve Venedik donanmaları gelip Midilli'ye taarruz ettiler. Ertesi yıl İstanbul'da barış görüşmeleri başladı. 14 Aralık 1502'de Venedik'le İstanbul'da, 25 Mart 1503'de de Macaristan ve diğer Hristiyan devletlerle Buda'da barış andlaşmaları imzalandı.

Genelde bu Osmanlı zaferi, Osmanlı Akdeniz hâkimiyetine bir başlangıç olması bakımından çok önemlidir. Sâniyen İtalya harplerinin bu ilk aşamasında Osmanlılar güç dengesinde önemli bir kuvvet olarak Avrupa politikasına girmiştir. İlerde İtalya harplerinin ikinci aşamasında bu siyasetin Fransa ile ittifaka kadar geliştiğini göreceğiz.

Yine bu devirde kayda değer bir olay da şudur: İspanyol hükümdarlar tarafından Gırnata Müslüman devletinin istilâsına girişilmesi oradaki Müslümanların II. Bayezid'den yardım istemelerine neden olmuş ve Bayezid Kemal Reis idaresinde bir donanmayı İspanyollara karşı Batı Akdenize göndermiştir. 1492'de İspanyolların sürdüğü yüzbine yakın İspanyol Yahudisi Sultan'ın izniyle Osmanlı ülkesine kabul edilmiş, İstanbul, Selanik ve bazı Rumeli şehirlerine yerleştirilmiştir.

Osmanlıların İslâm aleminin hakiki koruyucusu rolünü ortaya koyan olaylarından biri de İspanyol hükümdarları tarafından sıkıştırılan Endülüs Müslüman devletinin 1482'de elçi göndererek, II. Bayezid'den yardım istemeleridir. Cem korkusu sebebi ile Osmanlı hükûmeti uzun zaman yalnız sempati gösterisinde bulundu. Gırnata Müslüman devleti, İspanyol boyunduruğu altına düşüp (1492) kuzey Afrika İslâm memleketleri bir istilâ tehlikesi altına girince, Doğu Akdeniz'de Hristiyan korsanlarına karşı faaliyette bulunan Türk korsanları faaliyetlerini Batı Akdeniz'e naklettiler. Bu korsanlardan Kemâl Reis 1494 tarihinde resmen Osmanlı Donanma hizmetine alındı. Onun getirdiği yeniliklere Osmanlı donanması ilerde görülen büyük başarılarının temelini atmış oldu. Donanmaya özel bir ilgi gösteren II. Bayezid'in en önemli başarıları arasında, çağdaş tarihçi Kemal Paşazâdenin işaret ettiği gibi, Osmanlı devletini hâkim bir Deniz Devleti (sea power) durumuna getirmiş olmasıdır.

KIZILBAŞ AYAKLANMASI, ŞÂH İSMAİL

Venedik harbine son verme gereği, Toros dağlık bölgesindeki yoğun göçebe kabilelerin oluşturduğu tehditten ileri gelmiştir. Osmanlılar Yörükleri Anadolu'dan gruplar halinde Rumeli'ne geçirmiş, yahut parçalayarak küçük gruplar halinde birbirinden uzak bölgelere yerleştirmişlerse de, Türkmen göçbelerinin büyük kısmı Toroslarda Teke'den Maraş'a kadar bölgede hâlâ hâkim durumda idiler ve Karaman oğullarından İran'a kaçıp sığınmış olanların tahriklerine yahut Suriye'den gelen kıskırtmalara uyarak Osmanlı idaresine karşı zaman zaman ayaklanmaktan geri kalmıyorlardı. Bu daimi huzursuzluğun derin sosyal sebeblere dayandığını görüyoruz. Osmanlı devleti merkezîyetçi bir devlet haline gelince, bu Türkmen aşiretlerinin hareketlerini gittikçe daha ziyade

kontrol altına almak istemiş, vergi tahrir defterlerine geçirmiş, miktarı az olmakla beraber vergileri düzenli almaya çalışmıştır. Boy beyleri idaresinde bağımsız bir hayat süren hayvancılık ekonomisinin gereklerine uyan bu aşiretler merkezî idareyi dayanılmaz bir baskı ve zulüm idaresi olarak hissediyorlardı. Onların devletin vergi defterlerine yazılmaktan kaçmaya çalıştıklarını, *haymane* veya *hâric-ex-defter*, yani defterde kaydı olmayan reaya sıfatıyla serbest dolaştıklarını biliyoruz. Dulgadır Türkmenleri, kendilerini tahrir gelen devlet memuru (emin) ve adamlarını bir gecede yok etmişlerdi. Bazı aşiret beyleri, hâlâ Osman-öğlü diye andıkları Osmanlı hükümdarını kendileri ile denk sayarlardı. Osmanlı devleti, tarım ekonomisine dayanan, büyük gelir kaynakları çiftçi kitlelerinin üretimine bağlı bir devlet sıfatıyla göçbelerin mevsimlik göçlerine karışıyor, ve yaptıkları zararlara karşı cezalar koyuyor, yağmaları şiddetle cezalandırıyordu. Özetle yörükler, kendi ekonomik faaliyetlerini ve hayat sahalarını kısın, aşiret hukukuna ve âdetlerine önem vermeyen Osmanlı rejimini bir baskı rejimi olarak görüyorlardı. Şeriatı, Padişahın kanunlarını ve merkezî idareyi temsil eden kadıları ve kulları düşman gibi görüyorlar, sünnî İslâmiyeti temsil eden rejime karşı İslâmiyetin kendi kabile âdetlerine ve şamanist inançlarına uygun bir şekli telkin eden heteredoks derviş tarikatlerine fanatik bir bağlılıkla bağlanıyorlardı. 13. yüzyıldan beri kırmızı külahlarıyla tanınan militan alevî Türkmen göçbeleri, Kızılbaş umumi adı altında anılmakta idiler.

Kızılbaşlar, koyu şi'î-alevî olup Türkmenlere hitap eden bir tarikatın başı Erdebil şeyh ailesine daha 15. yy ilk yarısından beri bağlı idiler. Bu aileden Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın yanında Trabzon Rumları'na ve Gürcülere karşı gazalara katıldılar. Türkmen hükümdarı Uzun Hasan'la akrabalık kurmuş olan aile, bir Türkmen yurdu olan Doğu Anadolu'da ve İran'da büyük nüfuz kazanmıştı. Karaman oğulları idaresinde Osmanlılara karşı mücadeleleri kaybetmiş Türkmen kabileleri şimdi her zamandan ziyade Safevîler etrafında toplandılar. Şeyh Haydar'ın oğlu İsmail zamanında Erdebil sûfileri, Azerbaycan, Doğu Anadolu, Irak ve İran'da siyasi hakimiyeti ele geçirdiler ve Anadolu'daki Kızılbaşların manevi ve siyasi lideri sıfatıyla Şah İsmail (1501-1524) Osmanlılar için güçlü bir rakip olarak ortaya çıktı. Ataları gibi gazilik

iddiasında bulunan İsmail, Osmanlı Sultanına bu bakımdan da rakib olma iddiasında idi. Şah, Uzun Hasan'ın Anadolu'daki siyasi gayelerini benimsemiş olup, Venedik'le Osmanlılara karşı ittifak arıyor, topçu kuvveti istiyordu. İsmail, 1502'de, ve 1507'de iki kez Osmanlı topraklarını çiğnemekten çekinmedi. Anadolu Türkmenleri onu kendi hükümdar ve pîrleri sayıyordu. Bu meydan okuma karşısında Bayezid, yine barışa bağlı kaldı ise de, Trabzon valisi Selim şiddetle karşılık verilmesini istiyordu. 1511'de Şah-kulu, Güney Batı Anadolu'da Teke-ili'nde Kızılbaşların başında ayaklandı ve Kütahya'yı zapt, beylerbeyini karletti, Bursa'yı tehdide başladı. Ona karşı hareket eden Vezirazam Hadım Ali Paşa harp meydanında maktul düştü.

SELİM I, ÇALDIRAN (1514) MERCİDÂBIK (1516), REYDANİYYE (1517)

Kızılbaş ayaklanması, hasta, ihtiyar ve asker gözünde nüfuzunu kaybetmiş olan Bayezid'in oğulları arasında taht için şiddetli bir rekabet ve mücadele ile aynı zamana rastlıyordu. Yeniçerileri kendi tarafına kazanan Selim, nihayet İstanbul'a girmeye ve babasını tahttan indirerek yerine geçmeye muvaffak oldu. (24 Nisan 1512). Saltanatının ilk iki yılını taht için rakip kardeşlerini bertaraf etmekle geçiren Selim, bu iş tamamlanınca, gerisinden emin olarak Şah'a karşı Doğu seferine çıktı.

Selimşah, yahut daha çok yayılan adıyla Yavuz Selim (1512-1520) kişiliğinde Yıldırım Bayezid ve Fâtih Mehmed'in enerjik cihangirliği canlanıyordu. Son derece tehlikeli koşullar içinde tahta çıkan Selim İmparatorluğu demir bir pençe ile tutmuş bir pâdişahı (bir aralık vezirazam tayin etmeyerek devlet işlerini bizzat yürütmüştür). Vezirazamlarından düşmanla gizli ilişkisini öğrendiği Dukagin Zâde'yi döverek yaralamış ve sonra idam ettirmiş; Hersek-zâde'yi yumruklamıştır. Tumanbay'a gönderdiği mektupta, kendisinin Büyük İskender gibi şarkın ve garbın hakimi olacağını yazmış. O, saltanatının ilk iki yılını tahta rakip olabilecek kardeşlerini ve çocuklarını bertaraf etmekle geçirdi. Bütün gücünü kızılbaşlara ve Şah'a karşı toplamak için Avrupa'daki komşuları ile, özellikle Macaristan'la barış görüşmelerine girdi, barışçı göründü. Şah İsmail'e karşı sefere çıkmadan önce onun bütün Anadolu'ya yayılmış olan müridlerini ve haliflerini tespit ettirip habs veya idam ettirdi. Sayıla-

rının kırkbine vardığı rivâyet olunmaktadır. İsmail'e karşı bu seferi, rafîzî ve mülhidlere karşı bir nevi gaza olarak ilân etti. Buna karşı Şah İsmail ona gönderdiği mektupra Anadolu halkının çoğunluğunun kendi babalarının müridleri olduklarını ve ailesinin gaza ile şöhrat kazanmış olduğunu söylüyor ve Timur olayında Osmanlı'ların başına gelenleri hatırlatıyordu. Selim sefere çıkarken (28 Şubat 1514) şeyhlerden ve ulemadan Şah'ın bir mülhid ve kâfir olarak katli vâcib olduğuna dair fetvalar aldı ve etrafa ilân etti. 1514 yılının 13 Temmuz'unda hududa erişti. İsmail, çöle çevirttiği dağlık ve fakir Doğu Anadolu'da bu onun ordusunu içeri doğru çekmek ve sonra imha etmek planını uygulamak istiyordu. Bu seferi başlangıçtan beri istemeyen yeniçeriler, "düşman yok, bu harap memlekette nice bir seyahat ederiz" diye bir kaç defa ayaklanmaya yeltendi. Selim sert tedbirlerle onları sindirebildi. Bir yandan da Şahı harbe zorlamak amacıyla hakaret dolu mektuplar gönderdi. Nihayet iki ordu Çaldıran'da karşılaştı. Selim kendi ordusunda İsmail'in taraftarları bulunmasından şüpheleniyordu. Derhal savaşa girildi (24 Ağustos 1514). Savaş kazanıldıktan sonra oğlu Süleyman'a gönderdiği fetihnâmede padişah, Osmanlı sağ kolunun galebe çaldığını, fakat sol kolun başlangıçta bozulduğunu, ancak Kapı-kulu'nun ve yeniçerilerin top ve tüfenk ateşiyle durumu düzelttiğini bildirmekte idi. Selim iki hafta sonra alayla Tebriz'e girdi ve adına hutbe okuttu. Şah'ın Horasan'dan Tebriz'e zorla getirdiği tüccar, sanatkâr ve büyükleri İstanbul'a gönderdi. Kış Amasya'da geçirdi ve İsmail'i tamamiyle yok edinceye kadar harbe devam etmek azminde olduğunu ilân etti. Belki İran'ı feth ve ülkesine katmayı düşünüyordu. Fakat ordu çektiği meşakkatlere bir daha katlanmak istemedi. Çaldıran'dan dönüşte binlerce asker ve hayvan telef olmuştu.

921/1515 baharında Yavuz, İran yerine Dulgadır beyi Alaüddevle üzerine yürüdü. Bu Türkmen beyi o zaman Mısır Sultanı'na tâbi idi, Selim'in doğu seferi esnasında ona karşı düşmanca tavır almıştı. Ülkesi hızla istilâ edildi (1515 Haziran). İran seferini bırakmak zorunda kalan Selim süratle İstanbul'a döndü ve kendi plânlarına karşı koyanları ortaya çıkararak şiddetle cezalandırdı.

Çaldıran zaferi, Anadolu tarihinde bir dönüm noktasıdır. Selim bu zaferin ardından Doğu Anadolu'yu tamamiyle ülkesine kattı. Diyarbekir şehri (Ekim 1515) ve

diğer şehirler 1515-1517 arasında feth edildi ve bölgedeki Türkmen ve Kürd aşiretleri uygun koşullarla Osmanlı devletine bağlandı. Bitlis hâkimi Şeref Bey İstanbul'a bizzat gelip Padişah'ın elini öperek itaatını sundu (Mart 1516'da).

Doğu Anadolu yüksek yaylasının ilhakı ilkin stratejik bakımdan önemli idi. Böylece, Doğu'dan gelecek istilâlara karşı Anadolu güvence altına alınmakta idi. Öbür yandan 16. yy.da İran, Irak ve Kafkasya'daki fütuh için bölgedeki Erzurum, Van, Diyarbakir başlıca üsler halinde kullanılacaktır.

Bölgenin ilhakı ekonomik bakımdan daha az önemli değildir. Osmanlılar böylece Tebriz-Halep ve Tebriz-Bursa ipek yolunun kontrolünü tam olarak ele geçiriyorlardı. Bu iki yol üzerindeki zengin ticaret ve sanayi şehirleri, özellikle o zaman Mezopotamya ile İran, Anadolu ve Halep ticaret yollarının birleştikleri büyük ticaret merkezi Diyarbakir'in zaptı Osmanlı hazinesine büyük bir gelir kaynağı oldu. Diyarbakir eyaleti geliri 1528'de 25 milyon akça ile bütün Balkanlardan alınan gelirin sekizde birine yükselmekte idi.

Yavuz, İran ve Memlûklerle mücadelede Yeni Çağ'a özgü ekonomik çarelere de baş vurdu. Şah'a karşı sefere çıkarken İran'la ipek ticaretini yasak etmiş, Bursa'da İranlı ipek tâcirlerini tutuklamış, Rumeli'ye sürdürmüştür. İran'la ipek ticaretini yasaklarken İran ekonomisinin can damarını kesmeyi umuyordu. Zira o zaman İran'ın batıya ihrac ettiği en önemli ticaret malı ipek bu memleketin altın ve gümüş ihtiyacının ana kaynağı idi. Selim, Memlûklere karşı harekete geçerken de Çerkezistan'dan köle ticaretini önlemeğe kalkışmıştır.

Osmanlılar, Doğu Anadolu yaylalarındaki kalabalık Türkmen ve Kürd kabilelerini iki ayrı *ulus* halinde örgütlediler. Türkmenler Boz Ulus, Kürdler Kara Ulus adı altında birleştiler. Kürdler, sünnî Şafîî idiler. Fakat Alevî olan Türkmen kabileleri İran Safevîlerinin esas kuvvetini oluşturmak üzere o tarafa çekilmeğe başladılar ve bölgede zayıfladılar. İran'a hâkim olan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen hanedanları devletlerini Doğu Anadolu'daki Türkmenlerle kurmuşlardı.

1432'de B. de La Broquière bu bölge hakkında "le pays de Turquemanie que nous appelons Armonie" (bizim Ermenistan dediğimiz Türkmen-ili) demektedir.

Osmanlılar, kendi idare tarzlarını buradaki koşullara uydurdular. Normal Osmanlı sancak teşkilâtını kurmakla beraber aşiretler özel bir idareye tâbi tutuldu. Sekiz Kürd kabile beyi, irsî olarak kendi kabileleri üzerinde ve bölgelerinde sancak beyi tayin edildi. Daha küçük olanlar zeamet sayıldı. Bu sancaklarda beylerin kabile ve toprak üzerinde hakları babadan oğula irsî geçtiğinden ocaklık ve yurtluk denmekte idi. Öbür yandan beş Kürd kabillesi de *bükkîmet* adı altında devlet vergilerinden affedilmiş tâbi ayrı bir grup teşkil ediyordu. Fakat bütün bu kabile beyleri Diyarbakir valisinin emri altında belli sayıda askerle Pâdişah'ın seferlerine katılmak zorunda idiler.

Osmanlılar, Doğu Anadolu'daki yerleşik çiftçi halk üzerinde evvelâ Uzun Hasan zamanında toplanmış yerli vergi kanunlarını yerinde bıraktılar. Fakat 1517-1540 arasında bölgedeki halk, ödenmesi daha kolay ve basit olan Osmanlı vergi sisteminin, Kanûn-i Osmanî'nin uygulanmasını istediler.

SELİM I VE MİSİR MEMLÜKLERİ

Mısır Memlûkleri 1514 tarihine doğru bir yandan Şah İsmail'in öbür yandan Portekiz tehdidi altında Osmanlılarla iyi geçinmek zorunda idiler. Portekizliler, Hint Okyanusu'nda ticaret tekelini ellerinde tutmak için Araplara karşı 1502'den itibaren amansız bir mücadeleye girmişlerdi. Hind Okyanusunda dehşet saçan korsan faaliyetiyle kalmadılar; Arabistan'la Hind arasında ticareti kesmek için Aden Körfezinde Sokotra adasını (1505) ve Basra körfezi ağzında Hüzmü'ü (1507) ele geçirdiler ve Kızıldeniz'de Cidde'ye kadar sokuldular. Memlûkler, gemi ve ateşli silâh bakımından düşmanla boy ölçüşecek durumda değildi. Büyük emeklerle Kızıldeniz'de yaptıkları donanma Portekizliler tarafından yok edildi (1509). Bu ümitsiz durumda Mısır Sultanı Al-Gavrî Osmanlı sultanından yardım istedi. Bu yandan Portekizliler, Memlûklerin düşmanı Şah İsmail'e elçi göndererek ortak bir saldırı önerdiler. Portekizlilerin, Osmanlılara karşı 1501'de Haçlı donanmasına katıldıkları da hatırlanmalıdır. O zaman Bayezid, Mısır sultanına yardım göndermişti.

Oruz gemilik kereste ve üç yüz toptan ibaret ilk yardım Rodos gövâlyeleri tarafından zaptedildi. Fakat Ocak 1511'de Mısır'a Osmanlıların dört yüz top ve kırk

kantar barut yetiştirdiklerini biliyoruz. Topkapı Sarayı belgeleri 1512 tarihine doğru gemi inşası için bir kaç Osmanlı kaptanının Süveyş'e gönderdiğini ortaya koymaktadır. Gemi yapmak için tahta ve zift, demir bakımından Mısır Osmanlılara bağımlı idi. Arap dünyasının Hint Okyanusu'nda hayat kaynaklarını kesmek Mekke ve Medine'yi zaptetmek tehdidinde bulunan Portekiz saldırısı karşısında kuşkusuz yalnız Al Gavrî'nin değil, bütün Arapların gözleri ve yürekleri gâzî Osmanlı sultanına dönmüştü. Araplar, Osmanlılar Rumeli'de ilerlemeye başladığından beri Akdeniz'den gelecek bir Haçlı seferinden eskisi kadar kaygılı değildiler. Fakat, şimdi Portekizliler Aden'i zapt etmeye çalışıyorlar, Mekke ve Medine'yi almak, Peygamberin kemiklerini mezarından çıkarmakla tehdit etmekte idiler. Bir vakitten beri Osmanlı Padişahları, Mekke ve Medine'ye zengin vakıf hasılatı gönderdikleri gibi Mekke Şerifi'ni kendi taraflarına kazanmak için çaba harcamaktan geri kalmıyorlardı. 1516'da Mekke ve Medine Seyyidleri'nin Selim'e bir heyet gönderdiklerini, fakat Memlûklerin bu heyeti gitmeye bırakmadıklarını biliyoruz. Selim, sefer açmadan Çerkes aslından olan Memlûkleri hedef tutacak, Arapları onların zulmünden kurtarmak istediğini ilân edecektir. Özetle, herşey Arap dünyasını, Osmanlı idaresini kabule hazırlamış bulunuyordu.

Memlûkler için aynı derecede tehlikeli olan Şah İsmail ile Selim arasındaki savaşta Al Gavrî tarafsız kaldı. Fakat hangi taraf kazansa, kendisine karşı saldırıya geçeceğini biliyordu. Selim, Çaldıran'dan sonra Alaüddele'nin ülkesini ve Diyarbekir'i zapt etmekle, Memlûklerin eskiden beri kendi nüfuz ve hakimiyet bölgesi saydıkları araziye tecavüz etmiş oluyordu. Mart 1516'da Osmanlılar, Memlûklerden Harput'u aldılar. Osmanlı kuvvetleri, bir taraftan Diyarbekir'de tutunmaya çalışırken Selim ordusunun başında Fırat vadisine indi. Al Gavrî savaşın kaçınılmaz olduğunu bildiğinden 18 Mayıs'ta ordusu ile Haleb'e hareket etmiş bulunuyordu. Selim, Ağustos başlarında Haleb üzerine yürüdü. Al Gavrî, âdet olmadığı halde yanına Halife Al-Mutawakkil al'Allah'ı almıştı. Memlûkler bir savaş kaygısı ile beklemekte idiler ve kuşkusuz bir barışı tercih ederlerdi. Kahire'de panik havası vardı. Halep halkı Memlûklere düşman olmuştu. İki ordu, Merc-i Dâbık'da karşılaştı. Memlûkler, tam bir

bozguna uğradılar. Al Gavrî harp meydanında inme isabetiyle öldü. Memlûk ordusunun yenilgisi başlıca Halep valisi Hayırbay'ın hiyanetine ve Çaldıran'da olduğu gibi Osmanlılar'ın şiddetli top ve tüfenk ateşine atf olunmaktadır. Haleb'e giren Osmanlı Sultanı, Al Gavrî'nin bütün hazinelerine el koydu. Halife Al-Mutawakkil ve üç kâd'îl-kudât Pâdişah'ın huzuruna çıktılar. Selim, Halife'yi yanında oturttu. Fakat sonra kaçmaması için tedbir aldı. Khyirbay ve bazı Memlûk emirleri Selim'e gelip itaatlarını sundular.

Selim, 30 Ağustos'ta Şam'a geldi. Sinan Paşa, Calculiya'da Şam valisi Canberdi Gazali'nin mukavemet girişimini kırdı (27 Aralık) ve Gazze'ye kadar Filistin'i işgal etti. Osmanlılar, Mısır'ı işgal konusunda tereddütte idiler. Pâdişah, yeni Memlûk sultanı Tumanbay'a bir mektup göndererek Halife'nin ve kadıların biatı ile memleketi kendi egemenliği altına aldığını, Gazze'den öte Mısır'da kendi adına sikke bastırıp hutbe okutursa onu orada vali bırakacağını bildirdi. Aksi takdirde Mısır'a girip bütün Memlûkleri kaldırmaya azmettiğini ilân ve ediyordu. Bu tehditler, Kahire'de panik yarattı. Tumanbay, 11 Ekim 1516'da Kahire'de Sultan ilân edilmiş bulunuyordu. Savaşı seçti. Çölü geçen Selim Belbeis'de Mısır halkını Memlûklerden ayrı tutarak kendilerine aman verdiğini, fellahlar da dahil olarak kimseye kötü muamele yapılmayacağını ilân etti. Osmanlı Padişahı için düşman Arap halkı değil, Memlûkler idi. Tumanbay, Osmanlıların Merc-i Dabık'daki savaş usulünü taklid ederek Kahire önünde Reydaniye'de top ve tüfekte berkitilmiş bir savunma hattı hazırladı. Harp başladığı zaman üstün Osmanlı topcusu, bu işe yaramaz eski topları susturdu. Selim'in bu tahkimli mevzii yandan çevirerek yaptığı saldırı tam bir zaferle neticelendi (26 Aralık). Ertesi günü Hâlife Al-Mutawakkil'i Osmanlı askerleriyle şehre göndererek halka güvence verdi, Kahire'de Cuma hutbesi Selim adına okundu. Böylece Memlûk sultanlığı tarihe karışmış bulunuyordu.

Reydaniye'den kaçmayı başaran Tumanbay, baskın ve gerilla harbine baş vurdu. Kahire halkı kendisini destekliyordu. Memlûkleri takib ve araştırma kasdıyla Osmanlı askerinin yaptığı harekât halk arasında korku ve dirence sebep oldu. Bununla beraber İbn İlyas'a göre aşağı sınıf halk Osmanlılara yardımcı oluyor, büyüklerin

hazinelerini nereye sakladıklarını bildiriyordu. Şehir içinde Memlûklerle şiddetli sokak muharebeleri oldu. Tumanbay nihayet yakalandı ve idam olundu. Selim Mısır'a vali olarak Hayırbay'ı Mısır'a beylerbeyi bıraktı ve İstanbul'a dönmek üzere Kahire'den ayrıldı (10 Eylül 1517). Hareketinden önce Halîfe'yi gemi ile İstanbul'a göndermişti. (17 Temmuz 1516'da Mekke Şerîfi Abû Numay'ın oğlu Mekke'nin anahtarlarını getirerek babasının itaatini bildirdi. Selim, Abû Numay'ın şerîf olarak kalmasını kabûl etti ve kendisine bir ahidnâme verdi. Zengin hediyeler gönderdi.

Osmanlılar, Mısır fethinden hemen sonra Kızıldeniz'i Portekizliler'e kapamak üzere bu denizde kontrollarını kurmaya çalıştılar. 1515'de Portekizlilere karşı Memlûk Sultanı tarafından Kızıldeniz'e gönderilen donanmanın reisi Osmanlı kaptanı Selman reis idi. Selman, Padişah'ın hizmetine girdi. 1517'de Portekizliler, Kızıldeniz'e tekrar girmiş, Cidde'ye kadar sokulmuşlar, Hristiyan Habeş hükümdarı ile ittifak için Massuwa'ya elçiler göndermişlerdi. Osmanlılar, Mısır'daki işleri düzene soktuktan sonra 1524'de Portekizlilere karşı sistemli harekâta giriştiler. Selman Reis'e atf olunan 2 Mayıs 1525 tarihli bir lâyiha Osmanlı siyasetinin anahatlarını tespit etmektedir. Buna göre, Kızıldeniz'de daimi bir donanma bulundurmak, Portekizlileri Kızıldeniz'den atarak Hindistan'dan gelen ticaret gemilerine yolu açmak gerekti. 1524'de Süveyş'te yapılan bir donanma (8 kadirga, 3 Galyata, 6 başarda) Selman Reis idaresinde bu maksatla Yemen ve Aden tarafına gönderildi. Bu donanma ilkin Suvakin'de bir kale yapmak isteyen Portekizlileri buradan kovdu. Yemen'i ele geçirerek bir Osmanlı garnizonu yerleştirdi ve Hind Okyanusu'na çıkarak Aden'i zapt çalıştı (1525). Bu başarılı harekâttan sonra Hindistan'daki Müslüman hükümdarlar, Gücerat ve Kalkutta Sultanları Osmanlılardan Portekizlilere karşı yardım istemeye başladılar.

Mısır'da Osmanlı valisi Hâin Ahmed Paşa'nın isyanı bastırıldıktan (1524) sonra veziriazam İbrahim Paşa Mısır'a giderek memleketin idaresine ayrıntılı bir kanunnâme ile kesin şekli verdi. Keza, Memleketin tarım alanlarının ve vergi kaynaklarının tahrir defterlerinde tam olarak tespit edildiğini görüyoruz.

OSMANLI SULTANLARININ HALÎFELİĞİ

Bir rivâyete göre Selim tarafından İstanbul'a gönderilmiş olan Halîfe Al-Mutawakkil Ayasofya camii'nde hilâfeti resmen Padişah'a terk ve ferag etmiştir. M.D'ohsson ve sonra M. Ata, eserlerinde bu rivayeti yaymışlardır. Gerçekte, 1774'de Kırım hanlığının bağımsızlığı konusu ortaya çıktığı zaman Osmanlı padişahı Ruslara karşı bu müslüman devleti üzerinde Halîfe sıfatıyla bir takım haklarını devam ettirmek iddiasında bulunmuş, Abbasi halifeleri zamanında tespit edilmiş klasik Hilâfet nazariyesi öne sürülmüştü. Bununla beraber, daha önceleri 1727 Ekiminde İran'a hâkim olan Afgan Şahı Eşref'le yapılan andlaşmada Osmanlı Padişahı bütün Müslümanların Halife'si olarak tanınmıştır. Osmanlılar, Nadir Şah'a aynı şeyi kabul ettirmeye çalışmışlardır. Klasik hilâfet görüşü 1256'da Bağdad'ın Moğollarca işgali ve Abbasîlerin yok edilmesi üzerine her İslâm sultanı tarafından taşınan genel bir ünvandan başka birşey değildi ve eski manasını tamamiyle kaybetmişti. Mekke ve Medîne'nin ve hac yollarının hâmisi olmak ise İslâm dünyasında üstünlüğü belirten bir sıfattı. Vaktiyle Abd Allah b. Zübeyr, Muaviye'ye karşı Ka'be'nin hâdimi ve Hacc reisi olmakla üstünlük iddiasında bulunmuştu. Şahrüh, Muharrem 833'de (1429 Kasım) Ka'be'yi örtü ile örtmek ve Mekke'de çeşme yaptırmak istediği zaman Mısır Sultanı bunu bir üstünlük iddiası sayarak reddetmişti. Fâtih Mehmed'in Hac yolları üzerindeki kuyu ve çeşmeleri tamir arzusu aynı şekilde Memlûk sultanınca olumsuz karşılanmıştı. Selim, Şirvanşâh'a gönderdiği Mısır fetihnâmesinde Selim'in Büyük Hilâfet anlayışını yansıtmak bakımından özel bir önemi vardır. O, bu mektupta Memlûklerin Hicaz Hac yolunu "Arap eşkiyasından" koruyamadıklarını, kendisine Alah tarafından İslâmiyet kanunlarını düzene koyma ve Ka'ba mahmillerini techiz vazifesi verilmiş olduğunu ifade ediyor ve bu sebeple küçük büyük bütün İslâm memleketlerinin kendisine itaat etmeleri gerektiğini söylüyor, Suvakin'e kadar bütün Hicaz'ın, Mekke ve Medine'nin kendisine itaat ettiğini, yakında İran'a gelerek orasını da alacağını, Şirvanşâh'ın kendi "Hilâfet-i Ulyâ"sına tâbi olmasını ve camilerde kendisine dua etmesini istiyordu. Kanunî Süleyman da cülusunda Mekke şerifine gönderdiği nâmede Allah'ın

kendisini saltanat tahtına ve hilâfet makamına geçirdiğini bildiriyordu. Mekke Şerfi cevabında, onun, Allah'ın iradesiyle "al-saltanat al-uzmâ wa masnad al-kilâfât al-kubrâ" ya geldiğini tasdik ederek, siz Afranc'da (Avrupa'da) memleketler feth etmekle bize ve bütün İslâm Sultanlarına üstün bulunuyorsunuz (Fadîlat tammat alaynâ ve alâ sâir Mulûk al-anâm bal alâ kaffat salatîn al-İslâm) diyordu. Burada dikkati çeken nokta, Hilâfet-i Kübrâ ve bütün İslâm âlemi üzerinde himaye fikridir, Abussuûd Efendi'nin yazdığı Budin Kanunnamesi mukaddimesinde de Süleyman için "vâris al-hilâfet al-kubrâ... hâiz al-imamât al-uzmâ hâimî hama al-Haramayn al-Mahataramayn" unvanları kullanılır. Dikkati çeken başka bir nokta bu sıfatların Allah'ın iradesi sonucu olduğu iddiasıdır. Süleyman, Portekizlilere ve Ruslara karşı Hind Müslümanlarından ve Orta Asya hükümdarlarından yardım talebi karşısında kaldığı zaman da Hilâfet-i Rûy-i Zemîn'in kendisine Tanrı tarafından verilmiş olduğunu ve Hac yollarının açık bulundurulması kendisi için bir vazife teşkil ettiğini belirtmiştir. Bunlar boş söz ve iddialardan ibaret değildi. Zira Süleyman'ın bu maksatla harekete geçtiğini, Sumatra Sultanına kadar her müslüman hükümdarına yardım gönderdiğini biliyoruz. Bu anlayış kuşkusuz Abbasîler devrinde formüle edilen hilâfet nazariyesine tamamiyle uygun değildi. Osmanlı Padişahı Kureyş'den değildi. "al-aimme min-Kurayş" hadîsi ortadaydı. Ama Osmanlıların temsil ettiği hilâfet-i kubrâ ve imamat-ı uzmâ, tarihi şartların meydana getirdiği yeni bir hilâfet anlayışı sayılabilir. Osmanlı padişahı kendisinin fiilen İslâm dünyasının en büyük hükümdarı ve koruyucusu durumuna gelmesini, bu fiilî durumu, Allah'ın iradesi sonucu saymakta idi. Bu anlayış ise hilâfet hakkında İslâm âleminde 13. yüzyılda galebe çalan anlayışın, tarihi şartlara göre genişletilmesinden başka bir şey değildir. Fiilen hakimiyeti elinde bulundurarak şeriatı uygulama vazifesini üzerine alan her Müslüman hükümdarı halife unvanını taşıyabilirdi. Osmanlılar'ın yeni tarihi koşullar altında buna getirdikleri yenilik, tekrar bütün İslâm âlemini kapsıyan bir hilâfet-i ulyâ fikridir. Başka deyimle, İslâm memleketlerinin Hristiyan saldırılarına karşı savunması, Mekke ve Medîne'nin ve Hac yollarının korunması gibi bütün İslâm dünyasını ilgilendiren hususları Osmanlı sultanları ken-

di vazifeleri sayarak İslâm âlemi üzerinde üstün bir orite kurmak iddiasında olmuşlardır. Aslında bu yeni anlayış da onların bütün İslâm âlemi üzerinde nüfuz ve hakimiyetlerini hazırlıyan bir politikadır ve gâzilik geleneğinden doğmuş olduğu da âşikârdır. Böylece, Selim'den sonra Osmanlı devleti açık bir şekilde gâzî uc devleti geleneğini geliştirerek eski İslâm hilâfetini yeni bir yorumla ihya etmiş oluyordu. Yeni hilâfet anlayışının temel fikri gazâ, İslâmın himaye ve savunulması idi ve Osmanlı devletinin fiilen sahip bulunduğu kudrete dayanıyordu. Çöküş devrinde ise Osmanlılar, fıkıh kitaplarının Abbasî devrine ait hilâfet anlayışına döndüler ve ondan meded umdular.

Osmanlı Padişahı sünnî İslâmiyeti temsil eden halife sıfatıyla, İran'da Safeviler idaresindeki halkı cebren itaat altına alınması gereken mulhid ve rafizîler saymakta idi. 1725 tarihlerinde, arada okyanus olduğu için İslâm âleminde biri Osmanlı Padişahı öteki Hind Padişahı olmak üzere iki imâmın yani halife'nin varlığı kabul olunuyordu.

1919-1923'de Hind müslümanları İngiltere'ye karşı bu inançla karşı çıktılar; Osmanlı Halîfesinin bağımsızlığını ve Mekke ve Medîne üzerinde egemenliğini dinî bir konu olarak ileri sürdüler. Kanunî Süleyman, kendinde, halife-i rûy-i zemîn sıfatıyla kendi devletinin iç siyasetine ve kanunlarına şeriatı tam manasiyle hâkim kılmak zorunluluğunu hissediyordu. Şeriatı temsil eden ulemanın örfü temsil eden ümera ve küttâb yanında üstünlüğü sorusu daha Selim devrinde kuvvetle ortaya atılmıştı. Şeyhülİslâm Ali Cemâlî'nin bu bakımdan önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Selim, onun devlet işlerine, örf sahasına karışmasına şiddetli bir tepki gösterdi ise de Cemâlî şeyhül İslamların devlet içinde üstün mevkiiini hazırlıyanların başında gelmektedir. Ondan sonra Kemal Paşazâde ve Abussuûd (1545-1573' arasında Şeyhülİslâm) o zamana kadar yalnız sultanın iradesine dayanılarak çıkarılan kanunları ve örfî müesseseleri şeriatla uydurmak için harcadıkları çaba ile devlet idaresini şerileştirmede önemli rol oynadılar. Abussuûd'un arazi kanunu ve arazi vergileri hakkındaki yorumu bundan sonra Osmanlı kanunlarına kılavuz oldu. O, Kıbrıs fethinde âşârın sekizde bir yerine hârâcî toprak üzerinden alınan beşte bir kuralını idareye kabul ettirdi. Eskiden örfî ka-

nun konusu olan meselelerin 17. yüzyıl kanunlarında gittikçe daha ziyade istiftâ konusu olması, hatta sancak kanunlarında Şeriat'ın dikkatle uygulanmaya çalışılması bu akımın sonucudur. Şeriatcılık siyasetinin Osmanlı toplumunun kalıplaşmasında ve kültür iktibaslarına kaplanmasında başlıca rol oynadığı iddia edilmektedir. Ulemanın şeriatcılığına karşı devlet ve toplumun ihtiyaçlarını daha serbest bir şekilde gözönüne alan pratik idareciler olarak bürokratlar, *küttab*, mücadele edecekler, yeniliklerin ve reformların öncüsü olacaklardır.

MUHEŞSEM SÜLEYMAN, OSMANLI DÜNYA DEVLETİ: AVRUPA DEVLETLER SİSTEMİNE GİRİŞ

Süleyman tahta çıktığı zaman (17 Şevval 926) İslâm âleminde kazanılmış yeni durumu korumak için ataları gibi gazâ alanında büyük başarılar göstermeli idi. Selim'in fütuhâtı, İmparatorluğu bir misli büyütmüş ve Avrupa'da ümitsizlik doğurmuştu. Selim'in asıl maksadı Batı'ya büyük bir sefer yapmaktı, bunun için o daha 1515'de İstanbul'da büyük bir tersane inşasına başlamıştı. Fâtih Mehmed Akdeniz'in kapısı Rodos ve Orta Avrupa'nın kapısı Belgrad önünde durdurulmuştu. Batı'da gazânın devam ettirilebilmesi Hristiyan dünyasının bu iki kalesinin alınmasına bağlı idi. Öbür yandan İmparatorluk tahtına Karl V'in seçilmesinden (1519) az sonra Hristiyan âleminin iki büyük hükümdarı Karl V ile François I arasında kaçınılmaz harp patlak vermişti (Mart 1521). Böylece Avrupa iki cepheye ayrıldı. Avrupa'da barışı kurarak Osmanlılara karşı haclı seferi projesi iflâs etti. Osmanlılar için daha elverişli bir durum olamazdı. İşte Süleyman bu koşullarda tahta çıkmış bulunuyordu.

O, Belgrad'ı 1521'de, Rodos'u 1522'de fethetmeyi başardı. Batıdan yardım gelmedi. Fransa Kralı François I Pavia'da İmparator Karl tarafından esir alınınca (1525) annesi son çareye baş vurdu, Osmanlı Padişahından yardım istedi. Daha önce İtalya'da denge siyasetinde Napoli, Milano, Venedik hatta Papa Osmanlı yardımı için girişimlerde bulunmuşlardı. Fakat şimdi İtalya harplerinin ikinci aşamasında, Osmanlı devleti Avrupa politikasına bir denge gücü olarak davet edilmekte idi. Osmanlılar, çıkan fırsatı kaçırmadılar. Fransız elçisi Jean Frangipane, Padişah'dan Kralı kurtarmak için Habsburglara karşı ka-

radan ve denizden saldırıya geçmesini, bu yardım yapılmazsa François'nun İmparatorun koşullarını kabule mecbur olacağını ve İmparatorun "dünyaya hakim" olacağını söyledi (Şubat 1526). François, kendisi 1532'de Venedik elçisine, Osmanlı devletine, Karl V karşısında Avrupa'daki devletlerin varlığını garanti eden tek kuvvet olarak baktığını itiraf etmiştir. İtalyadaki koşullar dolayısıyla 1525'de Venedik de Osmanlılar yanında idi. Divan'da derhal sefere karar verildi. Başlangıçta François'yı kurtarmak için İmparatora karşı İtalya'ya karadan ve denizden saldırı düşünüldü. Fakat Osmanlı, çıkarları eski düşman Macaristan'a bir saldırıyı gerektiriyordu. Burada da durum elverişli idi: Zapolya ve bir kısım Macar magnatlar Kralın Habsburg taraftarı politikasına karşı idiler. Köylüler, bir süre önce magnatlara karşı şiddetli bir isyan çıkarmışlardı. Osmanlılar, hem magnatların hem köylülerin dostu görünmesini bildiler. Macaristan'a giren Süleyman Mohaç (Mohacs)'da ezici bir zafer kazandı (28 Ağustos 1526) Kral harp meydanında maktul düştü. Padişah, Budin'e girdi. O zaman Habsburglara karşı bir kısım Macar beyleri, Zapolya (Janos Szapolyai)'yı Kral seçtiler (10 Kasım 1526). Fransa ve müttefikleri onu tanıdılar. Zapolya Habsburglar karşıtı ittifaka katıldı. Alman taraftarı olanlar ise Pressburg'da başka bir *diet*'te Karl V'in kardeşi Arşidük Ferdinand'ı Macar Kralı seçtiler. Ferdinand Budin'i işgal ederek Zapolya'yı koğdu (23 Eylül 1527). Zapolya, yıllık vergi teklif ederek krallığının tanınmasını Padişah'tan istedi ise de bu teklif reddedildi. Osmanlı Padişahı, Mohaç'tan beri Macaristan'ı kılıç hakkı olarak kendine bağımlı bir ülke saymakta idi. Süleyman, tâbiliğini sunması koşulu ile Macar tacını Zapolya'ya vermeyi ve onu Ferdinand'a karşı savunmayı vadedti (Şubat 1528). Osmanlılar geleneksel siyasetlerine sadık kalarak Macaristan'ı bu aşamada işgal etmediler, tâbi bir Kral idaresinde bulundurmayı yeğlediler. Bu ülkenin o zaman uzak ve elde tutulması güç olduğu düşünülüyordu. İmparator'a karşı yeniden giriştiği savaşta (1528) yine güç bir duruma düşmüş bulunan François yardım istiyordu. Bu şartlar altında Süleyman 1529 yılında ikinci defa Macaristan'a girdi. Zapolya'ya Krallık tacını giydirdi ve Buidin'de tahta oturttu (8 Eylül 1529). Oradan Ferdinand üzerine yürüyerek ordusuyla Viyana'yı kuşattı (26 Eylül 1529). Üç hafta sonra çekildi. Budin'de

kendi temsilcisi olarak Luigi Gritti'yi bir yeniçeri garnizonu ile bıraktı. Zapolya, yıllık bir vergi ödeyecekti. Süleyman Macaristan'a girdiği sırada Fransız kralı François İmparatorla barış imzalamıştı (13 Ağustos 1529 Cambrai Sulhu). İmparator, Burgogne'ı istemekten vaz geçiyor, François'nın rehine çocuklarını geri gönderiyordu. Haber padişahı kızdırdı ise de, Fransa ile işbirliğinin devamındaki önemi hesaba katarak anlayış gösterdi. Şimdi, İstanbul Avrupa politikasının odak noktası haline gelmişti. François, 1532'de Venedik elçisine, Osmanlı devletine, Karl V karşısında Avrupa devletlerinin varlığını garanti eden yegâne kuvvet olarak baktığını itiraf etmişti. François'nın kişisel gizli politikası, Osmanlılarla işbirliğini korumak, fakat bunu Batı Hristiyan dünyasından, hatta kendi tebaasından gizlemekti. Karl V ise, Müslümanlarla Kral'ın ittifakını propaganda konusu yapıyor, François ile barış yaptığı zaman da ondan Haçlı seferine katılma vaatleri alıyor, sonra bunu Padişahla arasını açmak için İstanbul'a abartı ile bildiriyordu. François, İstanbul'da usta diplomatı Rincon aracılığıyla çelişkili tutumunun sebebini açıklamaya ve gizli ittifakı devam ettirmeye çalışıyor ve bunda da başarılı oluyordu. Fransa ittifakı Osmanlılar için Batı siyasetlerinin vaz geçilmez bir ögesi olmuştu.

1531'den itibaren François, Padişah'ı Güney İtalya'ya sefer yapmağa teşvik etti. Böylece, kendisi Cennova ve Milano'yu işgal etmeyi umuyordu. Fakat Karl'ın Viyana'da bulunan kardeşi Arşidük Ferdinand, 1531'de Budin'e yeniden saldırmıştı. Ertesi yıl Padişah, Akdeniz ve İtalya'da işbirliği görevini amiral Barbaros Hayreddin'e bırakarak kendisi Almanya'ya sefere çıktı. Karl'a karşı harp ilân edildi. Osmanlı ordusu Viyana üzerine yöneldi. Padişah İmparatorla bir meydan savaşı yapmak ve yeni bir Mohaç zaferi istiyordu. İmparator görünmedi. Süleyman, Viyana'ya 60 mil mesafede Güns kalesi önünde üç hafta oyalandıktan sonra döndü (Ağustos 1532). Akdeniz'de Türk donanması yenilmiş, Andrea Doria Mora'da Koron'u zaptetmişti. Karl, bunu Macaristan Krallığı için bir koz olarak kullanmak istedi. İran ile 1518'den beri sürdürdüğü diplomatik ilişkileri sıkılaştırdı. İran'a karşı bir seferi zorunlu gören padişah, Ferdinand ile ilk ateşkes anlaşmasını imzaladı (1533), fakat İmparatoru bunun dışında tuttu. Akdeniz'de mücadele-

ye devam için Barbaros'u çağırarak Cezayir Beylerbeyi ve Kapudan-i Derya unvanıyla bütün deniz kuvvetlerinin başına getirdi, Fransızlarla sıkı iş birliği yapmasını emretti. Zapolya'nın ve François'nın Habsburglarla bir barış yapmasına kesinlikle karşı koydu. François'ya, İmparator aleyhine İngiltere ve Alman prensleri ile yeni bir koalisyon kurması için büyük bir para (100 bin altın) göndermişti. Barbaros, İtalya sahillerini vurduktan sonra Tunus'u zaptetti (Ağustos 1534) ve bir deniz üssü haline getirdi. Koron geri alındı. Padişah İran seferiyle uğraşırken François padişahla ittifakını pahalıya satmak istiyordu. 1532'den beri İstanbul'da resmi bir ittifak için görüşmeler hayli ilerlemişti. 1535'de La Forest geldi, padişahın gelecek sene bütün kuvvetleriyle karadan ve denizden Habsburglar'a karşı saldırıya geçmesini ve kralına bir milyon duka malî yardım yapmasını istedi. O sırada Karl, Tunus'u Barbaros'un elinden almıştı (Temmuz 1535). İran seferinden dönüşte Süleyman, İtalya'ya saldırı planını ele aldı. Fransızlar Lombardiya'ya girerken Osmanlı ordusu Arnavutluk'tan Otranto'ya çıkacaktı. Fransa ile ittifak görüşmelerinin meyvalarından biri meşhur 1536 Kapitülasyon taslağıdır. (bu bir taslak halinde kalmış, Padişah tarafından imzalanmamıştır). Süleyman, İtalya'yı istilâ tehdidiyle ancak 1537'de hareket geçebildi. Arnavutluk kıyısında Avlonya'ya geldi. Mayıs 1537'de Venedik Balyozu, Doç'a şunları yazıyordu: "Sultan Süleyman, daima Roma'ya Roma'ya diyor, İmparator'dan ve onun İmparator ünvanından nefretle söz ediyor, kendisine İmparator denmesini arzuluyor".

1537 ve 1538'de Venedik'e ait Adriyatik sahillerindeki yerlerin ve Korfu adasının zaptına girişilmesi daha ziyade İtalya istilâsına bir hazırlıktı. Böylece ilk kez Osmanlı Fransız askeri işbirliği savaş meydanında gerçekleşmiş oldu. Korfu kuşatmasında Fransız donanması da gelerek Osmanlılarla birleşti. Fakat ertesi sene Fransa İmparator ile yine barış yaptı (Temmuz 1538, Aigues-Mortes) ve Osmanlılara karşı Haçlı seferine katılmayı vadetti. Akdeniz'de Venedik'in gayretleriyle meydana gelen Doria idaresindeki büyük Haçlı donanmasını Barbaros, Preveze'de bozguna uğrattı (28 Eylül 1538). Bu zafer, Akdeniz'de 1571'e kadar Osmanlı üstünlüğünün başlangıcı sayılmaktadır. Milano'yu barış yoluyla İmparator'dan alamayacağını gören François, Padişahla

sıkı işbirliği politikasına döndü. Padişah, her zamanki gibi bu dönüşü iyi karşıladı. Venedik'e barış verirken (1540) bunu François'nin hatırı için bağışladığını belirtti. Karl'ın elçilerine de François'ya ait ülkeler kendisine verilmedikçe barış yapmayacağını bildiriyordu. Sonuçta Fransa, Padişahla ittifakı sayesinde Şark'ta ticari ve siyasi bakımdan öteki Avrupa milletlerinin üstünde ayrıcalıklı bir yer kazanmıştı. Osmanlılar ise, bu sayede Avrupa devletler sisteminde ağır basan bir duruma erişmiş bulunuyorlardı.

Süleyman 1541-1544 arasında Fransa ile sıkı işbirliği yaptı 1541'de Padişah Macaristan işine kesin bir çözüm getirmek için o tarafa hareket ederken donanması Barbaros idaresinde Fransa ile işbirliği için Akdeniz'e hareket ediyordu.

Zapolya'nın ölümü (20 Temmuz 1540) Macaristan meselesini tekrar ön plana getirdi. Ferdinand, Macar Krallığının tamamını elde etmek üzere gelip Budin'i kuşattı.

Ferdinand'ın kuvvetlerini püskürten Süleyman Budin'e girdi ve Macar krallığının orta kesimi Budin beylerbeyliği adı altında Osmanlı ülkesine ilhak olundu. Ölen Kral'ın memedeki oğlu Janos Zsigmond'a Erdel voyvodalığı verildi. Süleyman, Macaristan'ı ilhak ile uğraşırken İmparator, Barbaros'a öldürücü bir darbe vurmak kasdıyla Cezayir'e büyük bir kuvvetle saldırdı, fakat tam bir perişanlıkla geri çekilmek zorunda kaldı (1541). 1543'de Süleyman, Macar Krallığından Ferdinand elinde kalan arazi şeridini feth etmek için tekrar Macaristan'a hareket etti, aynı zamanda yüz bin altın harcayarak meydana getirdiği yeni büyük donanmayı (110 kadirga) Barbaros idaresinde François emrine gönderdi. Duc d'Enghien kumandasında Fransız donanmasıyla (50 gemi) birleşen Barbaros, Nice şehrini muhasara etti. Ertesi bahar ortak hareket için Osmanlı donanma halkı kışı boşaltılan Toulon'da geçirdi. İlaşe giderlerinin ödenmesi sorunu Fransızlar'la Türkler arasında üzücü tartışmalara neden oldu. Macaristan'a giden Süleyman'ın ordusuna ufak bir Fransız topçu kuvveti de katılmıştı. Gran, Fehervar gibi kaleler Ferdinand'dan alındı. Ferdinand sulh istedi. İran'la ilişkiler yeniden gerginleştikten Süleyman, Batı'da genel bir barışı uygun buluyordu. François'nin aracılığı ile (zira o daima sadık müttefik konumunda görün-

mek istiyordu) İmparator ile ilk defa bir yıllık bir ateşkes imzalandı (1545). İki sene sonra da Edirne'de Ferdinand ve Karl ile daha kapsamlı beş yıllık bir ateşkes yapıldı. Buna göre, Ferdinand, Macaristan Krallığından elinde bulunan arazi için yılda 30 bin altın harac verecekti. Akdeniz'de Karl'ın ülkelerine (İspanya vb.) karşı donanma harekâtı 1550'ye kadar durdu.

Ferdinand'ın Osmanlı uydusu Erdel (Transylvania) voyvodalığını istilâ girişimi (1550) üzerine Osmanlı-Habsburg mücadelesi yeniden alevlendi. Ferdinand'ı püskürten Osmanlılar, Temeşvar merkez olarak burada ikinci bir beylerbeylik kurdular ve kalan kesimde Zapolya oğlu Zsigmond'u Erdel tahtında bıraktılar. Yeni Fransa Kralı Henri II zamanında (1547-1559) babası zamanında olduğu gibi Fransa ile Akdeniz'de askeri işbirliği devam etti. Kral, Ren nehrine doğru hudutlarını ilerletirken Güney Fransa'yı Türk-Fransız donanması koruyor, hatta Fransa'ya Korsika adasını kazandırıyor-du(1553).

1550'den sonra Osmanlılar, Rodos'tan çıkarıldıktan sonra Trablus Garp'te ve Malta'da yerleşmiş olan Aziz Yahya(Hospitaller) şövalyelerini bu yerlerden atarak Doğu-Batı Akdenizi birbirine bağlayan bu geçit bölgesine hakim olmaya çalıştılar. Trablus'u aldılar (14 Ağustos 1551), fakat Malta'nın üzerine gönderdikleri büyük donanma ve ordu tam bir bozguna uğradı (1565 yazı). Yaşlı Süleyman için bu büyük bir düş kırıklığı olmuştur. Bu tarihlerde Anadolu'da şehzadeler arasında baş gösteren kavga, Mustafa'nın katli (1553), Bayezid'in İran'a kaçması ve idamı (1561) ayrıca derin üzüntülere neden oldu.

AVRUPA'DA PROTESTANLARA OSMANLI DESTEĞİ

Bu dönemde Fransız Kralı, Osmanlıları Almanya'daki müttefikleri Protestan prensleri ile temasa soktu. Osmanlı hükümeti, İmparatora karşı savaşan protestanların yararlı bir müttefik olacağını gördü. Padişah, 1552'de gönderdiği bir mektupta onları Papa'ya ve İmparatora karşı teşvik ediyor, Fransa Kralı ile işbirliği yapmalarını istiyor, kendisinin de yakında harekete geçmek üzere olduğunu, Almanya'ya girdiği zaman kendilerine aman verdiği için hiç bir zarar vermiyeceğini ye-

minle vaad ediyordu. 1521-1555 arasında Osmanlıların Habsburglar üzerindeki ağır baskısı, protestanlığın kuvvetlenmesinde ve nihayet resmen tanınmasında önemli bir rol oynamıştır. Protestan ve kalvinistleri teşvik etmek ve desteklemek 16 ve 17. yüzyıllarda Fransa ittifakı gibi Avrupa'da Osmanlı siyasetinin temel diplomatik araçlarından biri olmuştur. Böylece Avrupa'yı parçalanmış halde tutmak, Habsburgları zayıflatmak ve ortak bir Haçlı seferi hazırlanmasını önlemek amacı güdüliyordu. Bu oldukça beceriyle yürütülen bir siyasetti. Kapitülasyon bağışlanması bu siyasetin bir aracı idi. Osmanlı idaresinde kalvinizm Macaristan'da ve Erdel'de serbestce yayıldı. Erdel kalvinizm'in bir kalesi haline geldi. Halbуса Osmanlı hudutlarının ötesindeki Macar topraklarında Katoliklik egemendi. 17. yy. da kuzey Macaristan'da kalvinistler Osmanlıları en etkin koruyucuları olarak buldular.

Martin Luther Osmanlıları Hristiyanları uyarmak için Allah'ın gönderdiği bir ceza olarak tasvir ederken, başka bir Protestan önderi Osmanlıyı Allah'ın lûtfu sayacak kadar ileri gitmekte idi. Başka biri Lutherçiliği İslâmiyetle kıyaslamıştır. Lutherci Melanchton, Padişah'ın bir tebaası olan İstanbul Patriki ile doğrudan doğruya temasta idi ve dinî konularda bir uzlaşma arıyordu.

Padişahı bir mektubunda Flandre'da ve İspanya'ya bağımlı başka yerlerdeki Lutherci prenslere hitab ederek, askeri yardım teklifinde bulunuyor, onları putlara tapmadıkları, Allah'ın birliğine inandıkları, Papa ve İmparatora karşı mücadele ettikleri için kendisine yakın sayıyordu. 16. yy. ın ikinci yarısında Fransa'da Osmanlılarla ittifak siyasetine geri dönmek isteyenler kalvinist Huguenot'lardı. Osmanlı Hükûmeti, Saint Barthélemy'de kalvinistlerin katliâmını kendi taraftarlarının bertaraf edilmesi şeklinde anlayarak Fransa kralına kızgınlığını dile getirmişti. Özetle, Osmanlıların Avrupa'daki dinî-siyasetle yakından ilgilendiklerine kuşku yoktur.

Osmanlıların Habsburglara isyan halindeki Hollanda protestanları ile de ilgilendiklerini biliyoruz. İngiltere Kraliçesi Elisabeth I, Habsburg'lardan Philip II'ye karşı Avrupa'da direnişin şampiyonu durumuna gelince, Osmanlılar onunla da ilgilendiler. Elisabeth Philip'in, Büyük Armadası Kuzey Denizi'nde perişan oluncaya ka-

dar Sultan'a, vaktiyle François'nın düşündüğü gibi, Avrupa'da dengeyi sağlayabilecek askeri bir kudret gözüyle bakmakta idi. Padişah bu yakınlığını bir kapitülasyon bağışlamakla gösterdi (1580). Bu tarihten sonra İngilizler İstanbul'da Katolik Fransa'nın yerini aldı. Osmanlılar aynı şekilde Hollanda'da Kalvinistlerin Katolik İspanya'ya karşı uzun mücadelesiyle de ilgilendiler, onlara karşı dostca davrandılar ve nihayet bu dostluğun göstergesi olarak bir kapitülasyon verdiler (1612). Böylece, Osmanlılar Habsburglar'ın Avrupa'da hegemonyasına karşı millî monarşileri ve protestanları siyasi bakımdan desteklemekle kalmadılar, aynı zamanda onlara Levant pazarlarını açmak suretiyle merkantilist gelişme programlarını da büyük ölçüde desteklediler. 17. yy. ilk yarısında İngiltere Levant'taki ticaretini Hindistan'la ticareti kadar önemli saymakta idi. Osmanlı İmparatorluğunun modern Avrupa'nın doğuşundaki önemli rolü şimdi tarihçilerin dikkatini daha ziyade üstünde toplamaktadır.

KIBRIS VE İNEBAHTI (LEPANTO)

1559 Cateau-Cambresis andlaşması, Avrupa'da büyük mücadeleye İspanya lehine son verdi, Philip Avrupa'nın hâkimi görünüyordu. Böylece Batı'da Osmanlılar için siyasi koşullar değişti. Malta önünden Osmanlı geri çekilişi ve Kanunî'nin son Macaristan seferi (1566) Batı'da her iki cephede Osmanlı girişimlerinin durduğunu gösteriyordu. Bunun arkasından Kıbrıs seferiyle (1570 baharı) açılan bunalım ise, Osmanlı devleti için olduğu kadar Avrupa politikası için de bir dönüm noktası olmuştur. Kıbrıs için Osmanlılar en ziyade Batı'dan gelecek bir Haçlı donanmasını durdurmanın güçlüğünü düşünmekte idiler. Venedik'in müttefikleri İspanya ve Papalık donanmalarını hazırlamakta geç kaldıkları için Osmanlı donanması bir müdahaleye uğramaksızın Finike'den Kara ordusunu Ada'ya geçirmeye muvaffak oldu (3 Temmuz 1570). Lefkoşa alındı, fakat Magusa kalesi ertesi yıl 1 Ağustos tarihine kadar dayandı. 1571'de Osmanlı donanması, Haçlı donanmasının yolunu kesmek için Adriyatik'te harekâta bulundu ve sefer mevsimi sonunda Lepanto'ya çekildi. Müttefikler, nihayet Don Juan kumandasında büyük Haçlı donanması ile gelip İnebah-tı (Lepanto)'da Türk donanmasına saldırdılar (7 Ekim 1571). Bu büyük deniz muharebesinde Türk donanması mahvoldu (savaşa 438 harp gemisi katılmış, Türklerin

230 gemisinden yalnız 30 gemi kurtulabilmişti. İki taraf 59 bin ölü ve yaralı verdi). Haçlıların üç yıllık ittifak projesine göre, her yıl Osmanlılara karşı elli bin askerle yüklü 200 kadirga donatılacaktı. Fakat müttefikler ertesi sene Kıbrıs'a doğru hareket ettikleri zaman karşılarında yeni bir Türk donanmasını hayretle gördüler. Saldırıyı yenilemek cesaretini gösteremediler. Venedik, ittifaktan üçüncü yılında barışı tercih etti (7 Mart 1573). Venedik, Kıbrıs üzerindeki bütün haklarından vaz geçiyor ve ağır bir harp tazminatı ödüyordu.

Kıbrıs eyaleti, klasik Osmanlı fetih siyasetine göre teşkilâtlandırıldı: Osmanlılar, hakim sınıf olarak yerleşmiş feodal Katolik Lâtinleri ber taraf ettiler. Katolik Lâtin egemenliğine karşı olan Ortodoks kilisesine bütün eski imtiyazlarını ve vakıflarını iade ederek ihya ettiler. Yerli halkı kazanmak ve iktisadi-mali kaynakları geliştirmek maksadıyla önlemler aldılar. Bu arada özellikle pareikosların, yani feodal Lâtin beylerin mâlikânelerinde toprağa bağlı Rum köylülerin haftada iki gün senyör için çalışma angaryasını kaldırdılar. Orta Anadolu'dan *sürgün* usulile büyük ölçüde (bir hesaba göre 20 binden fazla) Türk göçmenini âlet ve hayvanlarıyla göçürüp boş topraklara yerleştirdiler.

Kıbrıs fethinde ordu ve donanmanın işbirliği halinde yaptığı büyük ölçüdeki harekât, Osmanlı askeri kudretinin ve dehasının eriştiği en yüksek noktayı temsil eder; bununla beraber Lepanto'da Osmanlıların daima korktukları şey gerçekleşmiş, Akdeniz'in Hristiyan devletleri büyük bir Haçlı seferinde Türk donanmasını yoketmişlerdir. Bundan sonra Osmanlılar Avrupa'da daha ihtiyatlı bir politika gütmek, Hind Okyanusunda Portekizlilere karşı, Astrahan'da Rus Çarlığına karşı Sokullu'nun evrensel tasarılarına son vermek gerektiğini kabul ettiler.

Lepanto'dan sonra Batı milletleri İspanya'nın baskısını daha kuvvetle hissetmeye başladılar. Lepanto'dan bir yıl sonra 1572 de Fransa'da Saint Barthélemy katliâmı ile Katolik lîgasının kalvanist rakiplerini bertaraf etmesi, Hollanda âsilerinin ezilmesi ve İngiltere üzerinde bir istilâ tehdidinin artması bir raslantı değildir.

İRAN SEFERLERİ

Osmanlı hükûmeti Doğu'da ve Batı'da aynı zamanda savaşa girmekten daima kaçınmıştır. Doğu-Anado-

lu'da yerleşen Osmanlılar, Tebriz ve Irak için daimi bir tehdit oluşturmakta idiler. Buna karşı Tahmasb, Babası Şah İsmail gibi Anadolu'da Kızılbaşları kıskırtmakta idi (1527 Kalender isyanı). Doğu'da olayların kötüye gittiğini gören Süleyman 1531'de İmparatorun elçilerine iyi kabul gösterdi. Bitlis Kürd beyi Şeref Han, Osmanlı bağımlılığını bırakarak İran Şahını metbû tanıdı. Buna karşı Şah'ın Bağdad valisi Osmanlılarla anlaştı. Harp kaçınılmaz hale gelmişti (1533). Süleyman'ın iki sene süren Şark seferi Tebriz (13 Temmuz 1534) ve Bağdad'ın (27 Aralık 1534) zapt ve ilhakile sonuçlandı. Başlıca servet kaynağı ipeğini, Tebriz yolile Bursa ve Haleb'e sevkeden ve böylece iktisaden Osmanlılara bağımlı olan Gîlân ve Şirvan hükümdarları Osmanlı Padişahını metbû tanıdılar. Basra-Bağdad-Haleb yolunun kontrolünü elde etmekle Osmanlılar, Hindistan-Orta Doğu ticaret arasında bu yola da hakim oluyorlardı. 1538 de Basra emîri Rashid al-Dîn bir heyetle şehrin anahtarlarını gönderek Osmanlı Pâdişahına itaatını sundu. Fakat sonradan Osmanlı merkezi idaresi kendisini hissettirmeye başlayınca yerli hanedanlar ve yağmacı Arab kabile şeyhleri ayaklanmağa başladılar. Osmanlılar Irak'da Bağdad Beylerbeyiliğini teşkil ederek yerleşik ahalinin oturduğu bölgeleri timar sistemine tâbi tutmuşlar, Basra-Bağdad-Haleb ticaret yolunda emniyeti tesis için müsait yerlerde kaleler yapmağa, bedevilerin yağmalarını men'etmeğe ve Fırat üzerinde nehir nakliyatını düzenlemeğe çalıştılar. Bağdad hisarında kuvvetli bir yeniçeri garnizonu (2000 kişi) yerleştirildi. Bu ticaret yolu Osmanlı idaresi altında bir canlılık kazandı. İlk ciddi isyan Basra'da baş gösterdi (1546 ve 1566). Osmanlılar burasını da bir beylerbeyilik halinde daha sıkı bir şekilde kontrolleri altına aldılar.

Osmanlı ordusu çekilir çekilmez İranlılar karşı taarruza geçtiler; Tebriz'i aldılar, Bağdad'ı alamadılar. 1548 de Süleyman ikinci defa Tebrizi aldı, fakat Tahmasb'ı bir meydan harbine çekemedi. Şarkta, savaş aralıklarıyla 1555 de imzalanan Amasya barış andlaşmasına kadar sürüp gitti. Bu anlaşmaya göre Tebriz ve Bağdad Osmanlılarda kaldı. Basra körfezinde Osmanlılar Portekizlerle mücadele için Süveyş'te olduğu gibi bir tersane inşa ettiler (1546). Körfeze hakim olmağa çalıştılar. Katif (1550) ve Bahrayn (1554) i zaptettilerse de, Hürmüz muhasarası (1552) bir netice vermedi. 960/1553 de Hind okyanu-

sunda Portekizlere karşı Seydi Ali Reis kumandasındaki sefer de başarısızlıkla neticelendi.

1565 yılında İstanbul'a Sumatra Açe Sultanı Alâeddin'in elçileri gelerek Portekiz'e karşı yardım istediler. Pâdişah, Süveyş donanmasını göndermeğe karar verdi. Fakat Yemen isyanı üzerine ancak iki gemi ile ateşli silahlar yapan ustalar ve malzeme göndermekle yetindiler. 1567'de Hindistan'da Kalikut ve Seylan Râcaları da Osmanlı Padişahından yardım istediler. Philip II, Osmanlılara karşı bu gelişmelerden kaygılı idi. 1585'te bir Türk donanması Afrika Altın Sahili'ni Portekizlerden temizliyor ve Mombassa prensini Osmanlı hakimiyeti altına alıyordu. Fakat yerel zenciler Osmanlılara karşı korkunç bir isyan çıkarmakta gecikmediler (1589).

Osmanlıların bu girişimleri tamamiye sonuçsuz kalmış değildir. Son araştırmalar göstermiştir ki, 16. yy. birinci yarısında halâ Akdeniz'den Anvers'e biber gelmekte idi. 1554'te yalnız Venedikliler, İskenderiye'den 6000 kental baharat aldılar. Osmanlıların mücadelesi Portekiz baharat pazarında zaman zaman bunalıma neden oluyordu. 1583'de İngiliz J. Eldred, her ay Basra'ya yanan Hürmüz gemilerinin Hindistan'dan baharat, ecza, Kalikut kumaşları getirdiklerini yazar. Orta-Doğu'nun büyük ticaret yolları dışında kalması ancak Hind okyanusuna ve Akdeniz'e bretoni denen çok sayıda topla donatılmış yüksek bordalı yeni tip gemilerle gelen Hollandalıların ve İngilizlerin egemen olmasından sonradır (1590-1620). Alçak küpeşteli kadırğa donanmalarla sa-vaşan Venedik ve Osmanlılar Akdeniz'de silindi.

Osmanlı ordusu çekilince İranlılar karşı saldırıya geçmişler, Tebriz'i almışlardır. 1548'te Süleyman ikinci defa İran seferine çıktı ve ipek kervanlarının hareket noktası Tebrizi tekrar işgal etti. Şark'ta harp savaş aralıkları devam etti.

Bu mücadele esnasında Osmanlılar Şi'i İran'a karşı Sünnî Orta Asya Hanlıklarıyla ittifaklar yaptılar. Padişah, 1554'te Barak Navruz Han'a Safevilere karşı kullanması için 300 yeniçeri ile bir topçu takımı gönderdi. Rûmî adı verilen bu birlik, İranlılara karşı mühim işler gördü. Orta Asya Hanlıkları, Samarkand, Buhara ve bilhas- sa Harezmi, Selim II'ye elçiler göndererek Şah'ın ve Astrahan'ı işgal eden Moskofların Hacılara ve tüccarlara yol vermediklerinden şikâyet etmekte, Astrahan'ın alınarak

hiç olmazsa bu taraftan hac yolunun açılmasını rica etmekte idiler. Osmanlı Pâdişah'ı Halife-i Ruy-i Zemin (Dünya Halifesi) görevini yerine getirmeli idi.

OSMANLILAR, KIRIM HANLARI VE RUSYA

Kırım Hanlığı, 1475'te Fâtih'in Mengli Giray'ı Kırım tahtına oturtmasıyla Osmanlı tâbiliği altına girdi. Osmanlı İmparatorluğu, Moskof Büyük Knezliğine 1530 tarihlerine kadar kuzeyde bir tehlike olarak bakmı-yordu. 15. yy. sonlarına kadar Kırım'ı ve Karadeniz sa-hillerini tehdit eden kuvvetler, Litvanya-Lehistan ile müttefikli Altunordu Saray hanları idi. Onların saldırı-larına karşı Osmanlılar zayıf olan Kırım Hanlığı ve Mos-kova Büyük Knezliği blokunu desteklemekte idi. II. Ba-yezid III. İvan'a Osmanlı ülkelerinde ticaret serbestliği vermiştir (1496). Ancak Altunordu'nun mirası Astrahan ve Kazan için Moskova ile Kırım arasındaki mücadele sı-rasındadır ki, Osmanlılar ilk defa Moskofları bir tehlike olarak gördüler. Enerjik Kırım Hanı Sahib Giray 1523'de Kazan Hanlığını Osmanlı yardımı ile Moskoflara kar-şı elinde tutmak istedi ve 1532'de Kırım Hanı atandı. 1538'de Süleyman Boğdan seferi sonunda Güney Bucak'ı (Güney Besarabya) Boğdan'dan ayırıp Akkerman Sanca-ğı'nı kurdu, böylece Karadenizi bir Osmanlı gölü haline sokma işini tamamlamış bulunuyordu. Osmanlı hükû-meti Karadeniz'de egemenliği için duyarlıdır. Gerek Or-ta Avrupa'daki koşullar, gerekse Kırım Hanlığının fazla-sıyla kuvvetlenmesini tehlikeli gören Osmanlılar, Sahib Giray'ı Moskova'ya karşı gereğince desteklemediler. İvan IV, Çar (İmparator) ünvanını aldıktan (1547) sonra Ka-zan'ı (1552) ve Astrahan'ı (1554-1556) Kırım Hanları-nın çabalarına rağmen zaptetti, Kafkasya'da Terek ırma-ğına kadar sarktı; Çerkes ve Nogay'lar arasında müttefik-ler buldu ve 1559'da Rus Kazakları ilk defa Azak'a ve Kırım sahillerine saldırıda bulundular. Öte yandan Boğ-dan voyvodası Petru Rareş de Osmanlılara karşı Mosko-va'nın himayesini istediği gibi (1543) Papa da Çarı Haç-lı projelerinde hesaba katmağa başlamıştı. Aynı tarihler-de Orta Asya'dan Moskof girişimlerine karşı şikâyetler gelmeye başladı. Böylece gelecekte Kırım, Karadeniz ve Kafkasya'da Rus tehlikesi 16. yy. ortalarında tam anlam-da ortaya çıkmış bulunuyordu ve Osmanlılar o zaman tehlikeyi fark edebildiler.

Süleyman, 1562 de Habsburglarla ateş-kes yapar yapmaz kuzey sorununu ciddi biçimde ele aldı ve Astrahan'a bir sefer tasarlandı (1563). Ama bu sefer ancak 1569'da gerçekleşti. Bu iddialı proje devletin kendi kudreti hakkında güvenini göstermesi bakımından dikkate değer. Don nehri üzerinden bir donanma göndermek, Don-Volga arasında bir kanal açmak, Astrahan'ı almak suretiyle Rusları aşağı Volga havzasından uzaklaştırmak, Karadeniz'den su yolu ile Hazar denizine donanma sokarak İran'ı arkadan çevirmek, Kafkasya'yı itaat altına almak, Orta Asya Hanlıklar ile doğrudan doğruya ilişki kurmak, Harezm-Astrahan-Kırım ticaret yolunu kontrol altına almak ve ticareti canlandırmak projeden beklenen siyasi-ekonomik amaçlardı; aynı tarihlerde Şirvan ve Gürcistan beyleri, İranlılara karşı Osmanlı Padişahının himayesini istemekte idiler. Bu proje ile büyük devlet adamı Sokollu Mehmed, İran ve Moskof sorunlarını bir çırpıda çözümlemeyi tasarlıyordu. Gerçekte Çar ile İran arasında bir yaklaşma gecikmedi. Moskof elçisi I. P. Novosiltsev daha 1568 kışında Şah'ın sarayında idi.

1569'da Osmanlılar büyük hazırlıklardan sonra Don ırmağı üzerinde bir donanma ile ordularını Volga-Don arasında en yakın noktaya, Perevolok'a sevk ettiler ve ağustos başlarında kanalı kazmağa başladılar. Tasarının imkânsızlığı görüldü. Donanma kızaklarla Volga'ya indirildi. Sular ortasında güçlü Astrahan kalesi kuşatıldı. Ruslar, şiddetli bir direnç gösterdiler. Kırım'a geri çekilmeye karar verildi; steplerde büyük zâyiât verildi. Bu başarısızlık kuzeyde yeni harekâta girişme şevkini kırdı. Sokollu bu seferi devam ettirmek azminde idi. Fakat Divan'da rakipleri tasarî aleyhinde idiler. Rus Çarı'na karşı Padişah, Astrahan yolunun açılması, Kabartay'da yapılan kalelerin yıkılması ve Kırım'la barışın korunmasını şart koştu. Padişah, Kırım Hanlığı ve Çerkes beyleri üzerinde hakimiyet haklarını belirtti, fakat Kazan ve Astrahan'ın boşaltılmasından söz edilmedi. Çar, bu istekleri kabul eder görüldü. Hatta Avrupa krallarına karşı ittifak teklif etti. Kıbrıs seferi arifesinde Osmanlılar, Akdeniz'de Haçlı donanması ile uğraştığından Moskoflara karşı mücadeleyi tamamıyla Kırım Hanlarına bıraktılar. 1572'de Devlet Giray'ın Moskova üzerine yürümesi teşvik olundu. Han Moskova önüne kadar geldi, şehri ateşe verdi; Taht-Algan unvanını aldı. Lehistan'da Çar'a karşı

Henri de Valois'nın Kral seçilmesi Osmanlı askeri kuvvetleriyle desteklendi. Bunu izliyen yirmi sene içinde Osmanlılar, Akdeniz'de ve İran'da uğraşırken, Çar Kafkasya kuzeyinde yeni kaleler yaptırıyor; Kazakları, Nogayları ve Çerkesleri nufuzu altına sokmağa çalışıyor ve doğuya doğru ateşli silahlarla takviyeli çeteler Çar'ın hakimiyetini Sibiryâ içerilerine götürüyorlardı (Sibir Hanlığının istilâsı 1581). İran harpleri sırasında Moskoflar, Osmanlı ordularının Kırım-Kafkasya yolunu kullanmasına engel olmak istediler ve rakip hanları himaye ederek bizzat Kırım'ı tehdit ettiler. Buhara Hanı, Rusya'nın yeni ilerlemeleri karşısında İran ve Moskova'ya karşı Padişah'a yeniden ittifak teklif etti ve Astrahan'ın alınmasını yeniden istedi (Ağustos 1587). O sırada Osmanlılar İran'a karşı çetin bir harbe girmiş bulunuyorlardı.

İRAN İLE UZUN SAVAŞ DÖNEMİ 1578-1639

Tahmasb'ın ölümünden sonra İran'da baş gösteren kargaşalıklardan Osmanlılar yararlanmak istediler. 1578 den 1639 Kasr-i Şirin barış andlaşmasına kadar aralıklı süren savaşlar Osmanlı tarihinde büyük buhranlara yol açmıştır ve başlıca üç aşama gösterir.

I. Aşamada 1578'den 1590 İstanbul andlaşmasına kadar Osmanlılar, Kur nehri kuzeyinde Gürcistan, Şirvan ve Dağıstan'ı ele geçirdiler. İran'ın karşı saldırıları, Demirkapı ve kuzey setpleri yoluyla Kırım Hanlığından yardım alan Özdemiş oğlu Osman Paşa tarafından püskürtüldü (1582-1583). Kars'ta kuvvetli bir kale yaparak yeni bir üs kuran Osmanlılar, 1583 de yeni bir hamle ile Aras-Kur arasındaki araziye işgal ettiler (Revan, 1583 denberi). Şeybânîlerden Abdullah Han, Horasan'ı istilâ ve Herat'ı zaptetti (Mart 1588). Yeni tahta çıkan Abbas I (1587) bu durumda Osmanlıların koşullarını kabul ederek barış yapmak zorunda kaldı. Bu andlaşma ile Osmanlılar, bütün fetihlerini ellerinde sakladılar. Abbas'ın kardeşi Haydar Mirza İstanbul'a rehine gönderildi. Dikkate değer ki, andlaşmaya, İran'da sünnilere hakaret ve baskı yapılmaması hakkında ayrı bir maddede konmuştu.

İşgal edilen bölgelerde Osmanlı hakimiyeti yerleşemedi. Türkçe konuşan fakat Şi'î olan halk ve Anadolu'dan kaçıp gelmiş Kızılbaş aşiretler Safevilere bağlı idi-

ler; kendilerine Şah-Seven adı takmışlardı (yalnız Şirvan Sünni idi) Osmanlılara açıkça düşmanlık göstermekte ve Şah'ın idaresi altındaki yerlere kaçmakta idiler. Osmanlıların getirdiği idare tarzı arazi ve nüfus tahririne dayanan vergi sistemi, tımar usûlü ve alışılmamış vergiler hoşnutsuzluk doğuruyordu. Yerli hanedanlar ve kabile reisleri, bilhassa Kürt ve Türkmen göçebelerinin çoğunlukla bulundukları Irak-ı Azem'de merkezîyetçi Osmanlı idaresi yerine daha ziyade gevşek feodal bir karakteri gösteren Şah'ın idaresi tercih edilmekte idi. Bunlar ilk fırsatta Şah tarafına dönmeğe hazır idiler. En büyük güçlüklerden biri, bu yerlerin Bağdad, Diyarbakır, Erzurum gibi Osmanlı üslerinden çok uzak olması, askeri ve mali yardım yetiştirilememesi idi. Halk kaçtığından yerli kaynaklar yeterli değildi. Tımar alan askerlerin eline bir şey geçmiyordu.

II. Aşamada Abbas karşı saldırıya geçti, Osmanlı fetihlerini geri aldı. Anadolu'ya perişan dönen dirliksiz asker Celâli eşkiyası olarak karışıklıklara neden oldu. Şah, İpek ihracatını yasaklayarak Osmanlı ekonomisine büyük zarar verdi. Bursa'da iflâslar baş gösterdi. Osmanlı devleti de karşı önlem olarak İran'ın şiddetle muhtaç olduğu kıymetli madenlerin ve bakırın İran'a ihracını yasakladı. İran'da para buhranı kendini gösterdi. Osmanlıların Şirvan, Azerbaycan ve Gürcistan'daki fethatını geri almış olan Abbas, bu yerler için yılda ikiyüz yük ipek göndermek şartı ile barış teklif etti (1610). (Abbas, İran'da ipek ticaretini kendi tekeli altına almıştı). Osmanlılar neticesiz seferlerden sonra nihayet 1555 Amasya andlaşması esas olmak üzere ve yüz yük ipek gönderilmek şartıyla barışı kabule mecbur oldular (1618).

III. Aşamada Şah, Bağdad'ı, Kerkük, Musul şehirlerini ve bütün Irak'ı Osmanlılardan aldı (1623). Şimdi Diyarbakır'ı üs yapan Osmanlıların Bağdad'ı geri almak için yaptıkları girişimler (Kasım 1625 ve 1630) sonuç vermedi. Bu devirde Osmanlı devleti içerde anarşi içinde bocalamakta idi. II. Osman'ın katli (1622), kapı-kulunun devlete tam manasıyla tahakküm etmesi üzerine, yenicilerle karşı sekban askerini yanına toplayan Abaza Mehmed Paşa isyanla Erzurum'u üs yaptı. Bu isyan devleti temellerinden sarsmakta idi. 1632-1635 de Murad IV, şiddetli icraatla devlet içinde Padişah'ın mutlak otoritesini tekrar tanıttı ve ordunun başına geçerek İran üze-

rine yürüdü ve Bağdad'ı geri aldı (24 Aralık 1638). Ertesi sene iki memleket arasında sınırları kesin şekilde tespit eden bir anlaşma yapıldı (1939 Kasrı Şirin muahedesi). Buna göre, Osmanlılar Bağdad, Şehrîzor, Van, Kars vilâyetlerini muhafaza ediyor, fakat Azerbaycan üzerindeki bütün iddialarından vaz geçiyorlardı.

HABSBURG'LARA KARŞI UZUN SAVAŞ, 1593-1606

1590 da İran seferi uzun ve yıpratıcı bir harp sonunda Kafkasya ve Azerbaycan'ın ilhakile neticelenmişti. O zaman Osmanlılar eski geleneğe uyarak gözlerini Batı'ya çevirdiler. Bu sıralarda Girid'in fethi lüzumundan bahsedilmeye başlandı. Fakat 1571 de olduğu gibi bir Venedik-İspanya ittifakından korkuluyordu. Osmanlı devleti, Akdeniz'de İspanya'ya karşı bir deniz seferleri mi, yoksa Orta Avrupa'da Avusturya Habsburglarına karşı bir savaş açmak mı hususunda kararsızdı. Fransa'nın İspanyol kontrolünden kurtulması için Osmanlılar ülkede Marsilya ticaretini men'etme tehdidile Fransa tahtı için Henri de Navarre'ı (1589-1610) desteklediler. Bu tarihte İngiltere, İspanya'ya karşı Osmanlıların bir donanma göndermesi için İstanbul'da diplomatik çaba harcıyor ve bu maksatla bir İspanyol-Osmanlı ateş-kesi için yapılan temaslara baltalamaya, ve bir Osmanlı-Avusturya harbini de önlemeğe çalışıyordu. Böylece İstanbul tekrar Avrupa beynelmilel siyasetinin merkezi haline geldi. Fakat sonunda Macaristan sorunu Osmanlı siyasetini belirledi ve Habsburglara karşı sefere karar verildi.

Batı Avrupa'da durum Osmanlılar için çok elverişli görünüyordu. İngiltere ve Fransa, İspanya'yı meşgul ediyorlar, Venedik ise bitaraflığa sadık kalıyordu. Öbür yandan İmparator Rudolf II, 1591 denberi Osmanlı Sarayına yıllık 30 bin altın vergiyi göndermiyordu. Avusturya'ya karşı, aldığı emirle Bosna valisi Hasan Paşa Hırvatistan'da büyük çapta akınlara başladı. Bunların sonucunda büyük zâyîatla hayatını kaybetti. Haber, İstanbul'da büyük heyecan ve kızgınlık doğurdu. Tımar alma umuduyla Kapı-kulu askeri Batı'ya bir sefer için sabırsızlanıyordu. Vezirazam Sinan Paşa Avusturya'ya harp ilan etti (29 Temmuz 1593) ve Ağustos sonlarında ordu ile Macaristan'a hareket etti. Bunun üzerine Papa'nın Avrupa'ya gönderdiği iki *nuncio*'nun faaliyetler sonucu Avusturya bu tarafta Osmanlılara karşı bir Haçlı ittifakı

meydana getirmeyi başardı. Erdel (Transilvanya), Eflak, Boğdan ve Lehistan'a bağlı Dnyeper Kazakları bu ittifaka dahil oldular. Macaristan'da açılan bu ikinci savaş, Karadeniz'den Hırvatistan'a kadar geniş bir cephede Osmanlıları tam on dört yıl uğraştırdı. Uzun Harb'in belli başlı aşamaları şöyle özetlenebilir: 1394 de Sinan Viyana yolunda önemli Raab'ı (Yanık-Kale) aldı; fakat sonbaharda İmparator kuvvetleri müttefiklerle birlikte sarşı saldırıya geçtiler. Sinan Paşa ertesi sene Eflak'ı işgal ederek bir Beylerbeyi idaresi altına koydu. Avusturyalılar önemli Esztergom (Estergon) kalesini ele geçirdiler. İstanbul'da asker, yeni tahta çıkan Mehmed III.'i bizzat sefere gitmeğe zorladı. Egri (Erlau)'ın ferhi ardından Haçova (Mezökeresztes) de yapılan büyük meydan savaşında Osmanlılar, Maximilian idaresindeki Alman ve Erdel müttefik ordusuna (40 bin kişi) karşı büyük bir zafer kazandı (23-25 Ekim 1596). Bu zafer, barışı sağlamadı. İstanbul'da açlık ve para darlığı ve harpten bezginlik vardı. O zaman Venedik elçisi şunları yazmakta idi: "Türkler bezgin, kargaşa ve zaaf içindedir. Sultan korkak ve iradesiz olup barış yapmayı arzulamaktadır". Haçova meydan muharebesinden kaçan ve dirlikleri ellerinden alınan Anadolu sipahileri, Anadolu'da büyük kargaşalıklara yol açtılar. Sonraki yıllarda Avusturyalılar Raab'ı geri aldılar, Budin'i gelip kuşattılar. Yıllar iki taraf arasında Esztergom, Kanija, İstolni-Belgrad kalelerinin el değiştirmesi ve kuşatılmalarla geçti. 1603 de Şah Abbas'ın saldırıya geçmesi, Osmanlıları büsbütün güz duruma soktu. Bocskai idaresinde Erdel ayaklanması sonucu Osmanlıların bu tarafta durumu düzeldi. Osmanlılar, Boszkai'ya Macar Kralı ünvanı ile tac giydirdiler ve himayetleri altına aldılar. Esztergom, geri alındı (1605). Her iki taraf değişen koşullar karşısında sulha yanaştılar. Zsitva-Torok'da yapılan barış andlaşması ile Osmanlılar Macaristan'da durumlarını koruyorlardı (hatta iki yeni beylerbeyilik, Egri ve Kanija beylerbeyilikleri teşkil olunmuştur), fakat aynı zamanda eski Macaristan Krallığından Habsburglar elinde kalan yerler üzerinde iddialarından ve bunun için ödenen yıllık 30 bin altın vergiden vaz geçiyorlardı. Bu Habsburglar karşısında açıkça bir gerileme ifade ediyordu. Osmanlı Padişahı'nın rakibini Kayser ünvanıyla kendisiyle eşit bir hükümdar tanıması ve andlaşmayı yirmi yıl için imzalaması, Osmanlı sarayının artık Kanuni Süleyman devrindeki büyük iddialarından vazgeçtiğini göstermekte idi.

Savaş, Osmanlı devletine, Habsburg askeri karşısında zaafını göstermişti. Osmanlılar, 1595'ten beri birkaç kez barış girişiminde bulunmuşlardı. İmparatorluğun çökme alâmetleri bu harp sırasında herkesin gözünde açık bir hal almıştı. Avrupa'nın yeni harp teknolojisi, hafif tüfekte at üstünde savaşan Avusturya askeri karşısında kılıç kalkanla savaşan tımarlı sipahilerin yetersizliği ortaya çıkmış, Osmanlı hükûmeti Anadolu'da Sekban askeri yazmak zorunda kalmıştı.

NÜFUS

Aşağıda, nüfus ve devlet gelirleri hakkında, Ö. L. Barkan'ın araştırmalarının ortaya çıkardığı sonuçları aktaracağız. 1520-1555 yıllarına ait tahrir defterlerine göre, nüfus, küçük Asya'da (Anadolu, Karaman, Zulkadriye, Diyarbakır ve Rum vilâyetleri) 1.032.425 *hâne* (hane halkı aile), Rumeli'de (Tuna ve Sava ırmakları güneyindeki bölge) 1.111.799 *hanedir*. Rumeli'deki nüfusun 832.707 hanesi Hristiyan, 194.958 hanesi, yani yüzde 18'i Müslümandır. 1488-1491 yıllarını kapsayan cizye defterlerine göre, İslâmlaşmaların bütün bölgede yılda 300'ü geçmediği anlaşılmaktadır. Başka deyimle, her yerde, hatta Bosna'da dahi, İslâmlaşma başlangıçta şehirlerde ve askerî sınıf arasında başladı ve yavaş yavaş yayıldı. 1489'da Bosna'da 25 bin Hristiyan aileye karşı 4500 Müslüman *hâne* vardı. Rumeli'de Türkçe konuşmayan Müslüman toplulukları dışında, Balkanlar'daki Müslümanların büyük çoğunluğunun, Anadolu'dan giden Türklerin torunları oldukları kesindir. Türk göçleri, ilk fütihat döneminde, 14. Yüzyılda yoğun olmuştur. Barkan'ın tahrir defterlerine göre yaptığı nüfus haritasında, Serez-Niğbolu hattının doğusundaki bölgede Türkler 16. Yüzyılda çoğunluktadır. Bunun yanında, *uc* bölgelerinde ve istilâ yolları üzerindeki şehir ve kasabalarda yoğun Türk toplulukları göze çarpar. Osmanlılar, fetihlerini güvenlik altına almak için, gerekli görülenler dışında bütün kaleleri yıktıkları gibi, o bölgeye Anadolu'dan sürgün yolu ile nüfus, özellikle sürülmesi kolay göçebe halkı sürüp yerleştirirlerdi. 1520-1535 tahrir defterlerine göre, Rumeli'de Müslüman nüfusun 37.435 hanesi Yörük, yani göçebe Türkmen ve 12.105 hanesi *Yaya* ve *Müsellem* (askerî hizmetlerle yükümlü vergiden muaf) Türk çiftçileri idi. Eski Osmanlı *uc* şehirlerinde, Serez, Yenişehir (Larissa), Üsküp (Skopje), Saray-Bosna'da Müs-

lûmanlar çoğunlukta olup bunların da çoğunluğu dükkân ve işyeri sahibi esnaf ve tüccardan oluşuyordu. Eski-den Balkan tarihçileri, Müslüman Türkler Balkanlar'da askeri bir egemen sınıf olarak varlıklarını sürdürmüşler iddiasında idiler. Bu iddiayı, Osmanlı arşiv belgelerini incelemiş hiç bir tarihçi artık onaylamıyor. Tahrîr defterlerinde, Müslümanların çoğunluğu çiftçi olup Hristiyan çiftçilerin gibi vergi veren *reaya* sınıfı içinde sayılmışlardır. Buna karşılık, Osmanlı idaresi altında askeri sıfatını taşıyıp bir takım ayrıcalıkları bulunan Hristiyan grupları vardır (örneğin adı geçen tarihlerde 82.692 Voynuk, *Eflak* ve *Martolos*) Şunu da söylemek gerekir ki, Müslüman çiftçiler, Rumeli'nin birçok bölgesine, pirinç ve pamuk gibi bir takım önemli tarım bitkileri ve yönetmeleri sokmuştur; sanatkârlar ise Balkan şehirlerinde Doğu'ya özgü bir takım yeni sanatlar ve becerileri getirmişler ve yaymışlardır. Osmanlı döneminde Rumeli'ye Türk kültürü damgasını vurmuştur.

İstanbul, Bursa ve Edirne, Sofya, Selânik, Atina gibi önemli şehirler bir yana bırakılırsa, şehirler az nüfusludur (genellikle 2000 hâne altında); Rumeli'de en büyük şehirlerden Selânik 4803, Atina 2297, Niğbolu 1343, Serez 1093 *hâne* idi. Bizans'ın son dönemlerinde ancak 30-40 bin nüfusu olan İstanbul, Fâtih'in büyük çabaları sonucunda 1478'de yapılan bir sayıma göre 14.803 (8953'ü Müslüman) hâne ile Balkanlar'ın ve Anadolu'nun en büyük şehri durumuna geldi (*hâne*'yi 4 nüfus kabul edersek bu 60 bin kişi olur, vergiden muaf olanlar eklenirse 70 bin). 16. Yüzyıl başlarında şehrin nüfusu 80 bin *hâne*'yi aşkındır. 17. Yüzyıl sonlarına doğru İstanbul, yarım milyonu aşan nüfusu ile Avrupa ve Orta Doğu'nun en büyük şehri oldu. O zamanlar, İstanbul salhânelerinde yılda 4 milyon koyun, 3 milyon kuzu ve 200 bin öküz boğazlandığı ve fırınlara günde 300 ton kadar buğday verildiği hesaplanmıştır. Bu yiyecek ve içeceklerin önemli bir kesimini Rumeli sağlardı. Dobruca kıyı kuyular kazılarak tarıma açılmış ve deniz yolu ile ulaşımdaki kolaylık dolayısıyla İstanbul'u buğday anbarı haline gelmiş, orada yüzlerce yeni köy kurulmuştur. Öbür yandan, bütün Türk şehirleri gibi, İstanbul da zenginlerin kurdukları vakıf kuruluşları ile bayındır hale getirilmiş, kırsal kesimden ve İmparatorluğun her yanından erzak ve para akmaya başlamıştır. Özetle eski Roma

gibi İstanbul, büyük bir pazar olarak bir İmparatorluk ekonomisinin oluşumunda kesin bir rol oynamıştır.

1500-1560 yılları arasında, bütün Akdeniz ülkelerinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğunda da en azından yüzde kırk bir nüfus artışı görülmektedir. Balkanlar'ın, uzun bir dönem için, hiç düşman ayağı görmediği ve önemli iç kargaşalıklara alan olmadığı göz önüne alınırsa, bu nüfus artışı normal sayılmalıdır. 1490-1528 yılları arasında Balkanlar'da cizye vergi toplamı üçte bir artış göstermektedir ki, bu da daha çok nüfus artışı ile açıklanabilir. Nüfus artışı, tarım topraklarının genişlemesi, mezra'a ve otlakların tarım toprağı haline gelmesini sağlarken, özellikle Orta-Anadolu'da geçim sıkıntısının artması sonucunu da vermiştir. Mustafa Akdağ'a göre, nüfusla tahıl üretimi arasındaki dengesizlik, fazla nüfusun şehirlere yığılması, ücretli askerlik, eşkiyalık ve Celâli hareketlerinin ana nedeni olmuştur.

DEVLET GELİRLERİ VE EKONOMİ

1527-28 malî yılında 538 milyon akçayı (yaklaşık 9 milyon Venedik altını) bulan devlet gelirleri başlıca şu yerlere harcanıyordu:

	Milyon Akça
Padişah'ın özel harcamaları	3.5
Timarlar	166.00 (Rumeli'de 17.288 kişi, Küçük Asya vilâyetlerinde 16,468 kişi) 66.00 (hepsi 27.049 kişi)
Kapı-kulu askeri (Yeniçeri ve süvariler, topçular ve öteki Kapı-kulu ve Saray hizmetlileri) Kale mustahfizları ve donanma askeri	40.00 (hepsi 23,017 kişi)

Görülüyor ki, devlet gelirlerinin yarısı asker maaşlarına (*timar* ve *ulûfe* olarak) gitmektedir. Kalan paranın önemli bir kısmı da, yine asker ve saray giderlerine ayrılmakta, bundan kalanı bina, kale inşası ve onarımına, donanma giderlerine, devlet görevlilerinin maaşlarına ve çeşitli bağışlara harcanmaktadır. 1527-28 malî yılında gelirden 70 milyon akça artmıştır. Artan para, yedek akça olarak *ic-hazine*'de saklanırdı. *İc-hazine* bir ihtiyat hazinesi işlevini görür, ihtiyaç halinde dış hazineye kredi verilirdi.

Rumeli'nin (Tuna ve Sava güneyindeki bölgelerle Kırım Yarımadası güneyi) bütün geliri 198 milyon akça (yaklaşık üç buçuk milyon altın)dır. Bu miktara bütün

hâs ve timarlarla vakf ve mülklerin gelirleri dâhildir. Bu miktar, bütün İmparatorluk gelirlerinin yaklaşık yüzde 37'sine eşittir. Rumeli gelirinin yüzde 48'i, Padişah hâs-ları olarak doğrudan doğruya merkezdeki devlet hazine-sine girmekte idi. Yüzde 46'sı timarlara ayrılmıştı. Mer-kezdeki hazineye, Rumeli'den gelen gelirlerin yüzde 46'sı merkezî hazine mukataalarından (yani başlıca hâs olarak ayrılmış bölgelerdeki çiftliklerden toplanan çeşit-li vergilerle şehirlerde alınan ticaret resimlerinden, güm-rük ve madenler gelirinden), yüzde 42.3'ü gayri-Müs-limlere yüklenen cizye vergisinden gelmekte idi.

Rumeli'de gelirin yaklaşık yüzde altısı mülklere ve vakıflara ayrılmıştır. Vakıf giderlerinin büyük kısmı, cam-i, mescid, medrese, mektep, köprü, han, hamam, çeş-me, zâviye, imâret, hastahane inşası ve bakımı giderleri-ne harcanırdı. Böylece, bugün modern devletin yüklen-diği bu gibi kamu hizmetleri vakıf yolu ile yerine geti-rilmiş olurdu. Bu sistem, Rumeli'de Osmanlı şehirleri-nin kuruluşunda da başlıca rolü oynamıştır. 1528-1548 malî yılı hesapları, bu bölgenin gelirlerinde bu yirmi yıl içinde esaslı bir değişiklik olmadığını ortaya koymaktadı-r. Bununla beraber, tahrîr defterlerinde gördüğümüz *ifrazât*, yani yeni bulunan vergi kaynakları, yalnız gizli kalmış gelirin ortaya çıkması ile açıklanamaz. Yeni top-rakların tarıma açıldığını kayıtlardan anlamaktayız. 1584 yılına kadar altının 55-60 akça olarak değişmeyen durumu, genellikle ekonomik hayatta da istikrârın ve dengenin simgesi kabul edilebilir.

Ekonomik bakımdan bu dönemde en önemli geliş-me, Batı merkantilist devletlerine, Fransa (1569), İngil-tere (1580) ve Hollanda (1612)'ya kapitülasyonlarla İmparatorluğun her tarafında serbest ticaret izninin bağ-ışlanmasıdır. Merkantilist düşünceye yabancı kalan Os-manlı devlet adamları, ülkede mal bolluğu sağlamaya ve ticari vergilerden alınan devlet gelirlerinin azalmamasına dikkat ederlerdi. Şu bir gerçektir ki, Kapitülasyonlar, ge-reksinim duyulan bazı önemli maddelerin (başlıca ince yünlü kumaş, kalay, çelik, barut ve kristal, saat gibi lüks eşya) sağlanması ve hazineye ait gümrük gelirinin artma-sı göz önünde tutularak kaygısızca verilmiştir. Dışarıdan mal getirilmesine bir sınırlama konmadığı halde iç pa-zarda kıtlık doğurması veya düşmanın işine yarar düşün-cesi ile bir takım malların (pamuk, demir, kurşun, hubu-

bat, deri, balmumu) ihracı zaman zaman yasak edilmiş-tir. Osmanlılar için Batı'dan özellikle gümüş ithâli bü-yük önem taşırdı. Bu nedenle altın ve gümüş üzerinden gümrük alınmazdı. Fakat gümüş, Türkiye'den, altına göre daha yüksek paritesi olan Hindistan ve İran'a kaç-makta idi. Gümüş para darlığı, ekonomi ve devlet giri-şimlerini kısıtlayan önemli bir faktör olmuştur.

Öyle görünüyor ki, Avrupa devletlerine kapitulas-yon verilmesinde siyasi amaçlar önemli rol oynamıştır. 1536-1569'da Fransa, 1680'de İngiltere ve 1612'de Hol-landa'ya kapitülasyon bağışlanması, bu ülkeleri Habs-burglara karşı desteklemek düşüncesi ile verilmiştir. Bu devletler için gümrük oranı yüzde üç olarak yerleşecek-tir. Uygun koşullarla Osmanlı Levant pazarlarının açıl-ması, Fransa ve İngiltere'de merkantilizm ve kapitaliz-min gelişmesinde, başlangıçta öteki dünya pazarlarından daha önemli bir rol oynamış görünmektedir. Osmanlılar, Hint Okyanusu'nda Portekizlilere karşı bilinçli bir uğra-şıya girişmişler, baharat ticaretini yeniden Kızıl-Deniz ve Basra Körfezi yollarına çekmeyi başarmışlardır. 1540'tan sonra Orta-Doğu'ya gelen baharat miktarı 30 bin kantara yükselmiştir ki, Portekiz elile Avrupa'ya sev-kedilen baharat da bu miktarda idi. Bu dönemde kuzeye Osmanlı baharat ihracatı, Lizbon ve Amsterdam'da kay-gı uyandırıyordu. Osmanlı devleti, 1560-1570 döne-minde Portekizlilere karşı Hint Okyanusu'nda, Gücerat ve Sumatra'da Atjeh sultanlığı ile ittifak yapmış ve baha-rat girişlerini üst düzeyde tutabilmiştir.

İran ipek ticareti, Osmanlı devletinin başlangıçtan beri başlıca servet kaynaklarından biri olma özelliğini sürdürdü. 1500 tarihlerinde Bursa'da bin kadar ipekli tezgahı çalışır durumda idi. Şah Abbas I, İran ipeğinin Hint Okyanusu veya Moskova üzerinden Batı'ya gitme-sini sağlamak için büyük çaba göstermiş, Körfez'de Ban-dar-Abbas limanını yapmış, Avrupa'ya elçiler gönder-miş, 1622'de İngiliz'lerle işbirliği yapıp Hürmüz'ü Por-tekizlilerden almış ve nihayet Bağdad'ı ele geçirmiştir. Osmanlılar da İran'ın çok ihtiyacı olan altın, gümüş ve bakırın İran'a gitmesini yasaklayarak karşı önlem alıyor-lar, böylece iki ülke arasındaki uğraşı, ekonomik bir bo-yut kazanıyordu. Abbas'ın ölümünden sonra ipek ker-vanları yeniden Halep, Bursa ve İzmir'e gelmeye başla-mış ve Osmanlı ekonomisi için önemli bir kaynak ol-

makta devam etmiştir. Fransa ve İngiltere'de ipekli tüketiminin ve ipek sanayinin genişlemesi, ipek ticaretini dünya ekonomisi ve kapitalizmin gelişmesi bakımından büyük ölçüde etkilemiştir. Aynı durum pamuk ve pamuklular için 17-18. yüzyıllarda görülecektir.

OSMANLI KLASİK KÜLTÜRÜ

Osmanlı kültürü ilk döneminde gelişme çağında kapalı, donmuş bir kültür değildi. Yabancı kültürlerle özeniliyor, bilinçli kültür alıntıları yapılabiliyor, dışardan âlim ve sanatçı getirtilmesine önem veriliyordu. Avrupalı uzmanlar için bir Efrenciyan Odası bile kurulmuştu Tursun Bey (15. yüzyıl sonu) kendi zamanında sanatta başlıca üç üsluptan, *tavr-i Rîmî* (Anadolu Türk), *tavr-i Hatâyî* (Orta Asya Timurlu) ve *tavr-i Frengî* (Avrupa) üsluplarından söz ediyordu. Saray'ın patronajı altında İran ve Timurîler Orta-asyası Osmanlı kozmopolit sanatına örnek olmuş üstadların getirilmesine önem verilmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman dönemi sonlarında Osmanlı kültürünün klâsikleştiği, dış etkilere kapanmaya başladığı bir dönem olarak düşünülebilir. Osmanlı kültürü, gerçekte o zaman en büyük üstadlarını yetiştirerek, ideal şekillerine kavuşmuş bir kültür bilincine vardı ve artık dış alıntılara özenmedi, kendi klâsik şekilleri içinde kalıplaştı. Yine bu dönemde, devletin *mîrî* toprak, *timâr* ve *kul* sistemine dayanan sosyal-politik yapısı nitelik bakımından en yüksek gelişme derecesine ulaşmıştı. Onun için bu döneme klasik dönem diyoruz. Mutlak bir otoritenin sahibi sayılan Padişah, bütün politik-sosyal düzenin kaynağı ve dayanağı sayılıyordu. Pâdişah iradeleri şeklinde çıkan *örfî kanûn* yasakname ve tüzükler, Kanunî döneminde ideal şekillerine erişmiş kabul ediliyordu. 16. yüzyıl ikinci yarısında klâsik şekillerine ulaşan bu ilk dönem Osmanlı devlet yapısı, *gâzî uc* toplum ve geleneğinin gelişmiş bir şekli olarak, askerî bir devlet karakteri gösteriyordu. *Gazâ* prensibinin, emperyalist girişimlerin devlet hayatında üstün rolü göz önünde tutulursa, bu görüş bir bakıma kabul edilebilir. Daha önceki İslâm devletlerinden farklı olarak, Osmanlılarda sivil yönetim, hatta dinî yargı göreviyle askerî görevlerin aynı kişiler elinde toplanmış olması da dikkate değer.

Daha 15. yüzyılda Bursa gibi bir ticaret ve endüstri merkezinde dahi, en yüksek servetlere sahip yüksek ta-

bakayı, askerî sınıf görevlileri oluşturmakta idi. Nihayet, askerî *uc* ve *gazâ* örgütünün devlet içindeki rolü ve sürekli yeni topraklar fethini bir gereklilik haline getiren timar sistemi göz önünde tutulmalıdır. Eli emirlü, yeniçeri pek çok asker timar bekliyordu. Bu gözlemler doğru olmakla beraber, çeşitli etkenlerden yoğrulmuş kendine özgü bir Osmanlı kültürünün ve yaşam üslûbunun varlığı ve Osmanlı yönetiminin yerleştiği ülkelerde bu kültürün ve yaşam tarzının derin etkileri unutulmamalıdır. Kendine özgü bir Osmanlı kültürü, devlet ve hukuk düzeni var olmuştur. Özellikle, Osmanlıların Balkanlar'da sosyal ve kültürel etkileri derindir. Bu kültürün büyük bir çekici kuvveti vardı. Kendi iç-değeri yanında, Osmanlı emperyal kültürü bir *prestij kültürü* idi. Bir gayrimüslim için en arzu edilir şeylerden biri, giyimini ve yaşayışını Müslüman Osmanlıya benzetebilmektir. Balkanlı, hatta Arap tarihçilerin, bugünkü geri kalmışlığı, Osmanlı rejimi altında yaşamış olmakla açıklamaya yeltenmeleri, anakronistik bir iddiadan ibarettir. O zaman kimse, hümanizma ve rönesansın, Batılı milletlere getireceği kudreti, serveti ve prestiji hayalinden geçiremezdi. Doğu Hristiyan kültürünün bağımsız yaşadığı ülkelere, örneğin Rusya'da dahi Rönesansı izleyemediği, izlemek istemediği ortada olan bir gerçektir.

Osmanlı *patrimonial* padişahlık toplumunda yüksek kültür yaratımı, sarayın ve saraydan çıkma kulların patronajı altında gerçekleşiyor, geliyordu. Osmanlı kültürünün geliştirildiği merkez, İstanbul, daha doğrusu Sarây-i Hümayûn idi. Birçok sanat kolları, *hâssa* sıfat ile Padişah'a mensûp *hîrfetler* olarak sarayda örgütlenmişti. Saray mimarları, nakkâşlar, hânendeler (mutribân), şâirler, kuyumcular, hilat ve kaftan yapanlar, halı ve ipekli dokuyanlar, çarşıda en usta kişiler arasından seçiliyor veya saray için tutuluyordu. Bunlar, Padişah için en nefis eserleri yaratırlar, eserleri ötekiler için örnek olurdu. Öbür taraftan Saray okullarında iç-oğlanlarına çeşitli sanatlar öğretilirdi. İç-oğlanlarından kumandan veya vali olarak taşraya çıkanlar, gittikleri vilâyetlerde Padişah sarayını taklitle kendi saraylarını kurarlardı ve Osmanlı saray üslûbunu çevrelerinde yayarlardı. Her önemli şehirde, saraydaki baş-mîmara (*ser-mimârân-i hâssa*) bağlı bir mîmar olup kamu yapıları onun gözetimi altında yapılırdı. Osmanlı kültürünün en önemli ve orijinal bir kolü da hukuk alanındadır.

BÜROKRASİ VE KANUNLAR

Osmanlı hukukunun yaratılmasında, yönetimle ilgili kararlarda ve devlet yönetimine egemen ilkelerin hayata geçirilmesi ve yürütülmesinde en büyük rolü *divân-i humâyûn* bürolarındaki kâtipler oynamakta idiler. Genelde, İslâm devletlerinde bürokrasiyi, İslâmiyetin yayılmasından önceki dönemlere çıkan, Yakın-Doğu'nun eski yönetim geleneklerini titizlikle sürdüren ve bir korporasyon halinde kurumlaşmış bulunan bir grup oluşturmakta idi. Bürokratlar, yönetim sanatının inceliklerini, çırak-kalfa-usta sistemine göre öğrenirlerdi. Devlet ve idare hakkında bilgileri siyasetnâme ve mir'at-i mülûk gibi eserlerden alırlardı. Osmanlı maliye yöntem ve formülleri İlhanlı İranı'ndan devr alınmıştı. Küttâb, medrese ve camilerde İslâmî ilimleri öğrenmekle beraber, ulema dışında, sırf *hikmet-i hükûmet* kaygısıyla hareket eden bağımsız bir gruptu. Devlet bürolarının tümü, vezîr-i âzama bağlı olmakla beraber, kâtipler iki ayrı kola ayrılmıştır. Siyaset ve yönetim işlerine bakan ve doğrudan doğruya vezîr-i âzam emrinde bulunan *divân kâtipleri* bir yanda, doğrudan doğruya maliye başındaki defterdâra bağlı *maliye kâtipleri* öbür yanda, bürokrasinin iki temel kolunu oluşturmakta idiler. Kanunî dönemi başlarında, *divân kâtipleri* 11, defterdara tâbi kâtipler 39 kişi idi. Bu sonuncunun ayrıca, 23 *şagirdi*, yahut çırağı veya asistanı vardı. Doğal olarak bunun dışında, gümrük, maden, vakıf vb. işleri yöneten *emîn* adile bilinen bürokratları ve onların emri altında görev yapan kâtipleri ayrıca hesaba katmak gerekir. Bunun gibi, kadıları ve onların emrindeki kâtipleri, başka önemli bir kategori halinde Osmanlı bürokrasisi içinde sayabiliriz. Osmanlı devlet yönetimini yakından anlamak için, bu bürokratların yetiştirme biçimleri ve çalışmaları, defter ve muhasebe yöntemleri üzerinde araştırmalar henüz başlangıçtadır.

BÜYÜK BUNALIM, 1571-1610, KÖKLÜ DEĞİŞİM

16. yüzyıl sonlarında, 17. yüzyıl başlarındaki büyük bunalımı hazırlayan önemli gelişmeler olarak, büyük nüfus artışı, Avrupa'da savaş tekniğinin ve gümüş bolluğunun etkisi altında Osmanlı klâsik askerî ve malî düzeninin sarsılması, Safavîler ve Habsburglarla uzun sa-

vaş dönemi ve onun doğurduğu malî bunalım göz önüne alınmalıdır.

Daha 16. yüzyıl ortalarında, Kanunî döneminde özellikle şehzâde Mustafa ve şehzade Bayezid olayları sırasında, Anadolu'da şiddetli bir kaynaşma başlamıştı. Bir yandan askerî sınıfa geçme amacıyla rakip şehzâdeler hizmetine giren binlerce başıboş Anadolu köylü genci, *yevmlüler*, *levendler* adile bu kargaşayı desteklerken, öbür yandan timarı az veya timarsız *eli-emirli* ve *ma'zul* sipahiler, bu kaynaşmanın ön safında yer almışlardır. Öbür yandan, *ilmiyye* mesleğinin vergi bağımsızlığı gibi ayrıcalıklarından yararlanmak isteyen, fakat soygunculuk ve hatta eşkiyalığa sürüklenen binlerce Anadolu delikanlısı *sûhbe/sofî* adı altında medreselerin çatısı altında toplanıyor, yahut dağ başlarında kendi medreselerini veya çetelerini kuruyorlardı. Eskiden Anadolu'nun fazla nüfusu için Balkanlar, bir taşma ve göç bölgesi, *uclar* ise askerî hizmete girmek isteyenlerin *gönüllü*, *garip-yâğıt* adile koşuştukları bir er-meydanı idi.

16. yüzyılın ikinci yarısında, bir yandan Avrupa'da yayılma durakladı; yeni tımar olanakları kalmadı ve *uc akıncı* kurumu çöktü; öbür yandan yukarıda söylediğimiz gibi, büyük nüfus artışı nedeni ile çorak Orta-Anadolu yaylasında nüfus baskısı güçlendi. Bu nüfus taşmasının gerçek ölçüsü iyi bilinmiyor. Fakat birçok belirtiler, bu varsayımı doğrulamaktadır. Kıbrıs'ın fethinden sonra, 2 Eylül 1572 tarihli bir fermanla Anadolu, Karaman, Rûm (Amasya), Zulkadriyye (Maraş) vilâyetlerinde, toprak sıkıntısı çeken, vergi *tahrîr* defterlerine yazılmamış olan, bulunduğu yerden kaçarak başka taraflarda yerleşen veya ırgatlık yapan, toprak davaları bir sonuca vardiirilmemiş olanlar, şehirlerde ve köylerde işsiz güçsüz dolaşanların Kıbrıs'a sürgün gönderilmeleri emredilmiştir. Böylece, yalnız dağlık Teke bölgesinden gidecekler, 5720 hâne olarak saptanmıştır. Bunun yanında, kendi isteği ile gidenler, bütün göçmenlerin üçte birine yaklaşmıştır. Çağdaş yazar Venedikli Calepio'ya göre, bu yolla Anadolu'dan Kıbrıs'a 20 bin göçmen gelip yerleşmiştir. Bunun yanında 1571'de adada, 1500 yeniçeri ve 3000 sipahi, koruyucu göreviyle bırakılmıştı. 1570'den sonra İran savaşları (1578-1618) reaya aslından binlerce Anadolu delikanlısının askerî kadrolara alınmasını gerektirmiştir. Koçi Bey bunları, *ecnebî* adı altında "Türk, çingene, Ta-

tar, Kürd, Laz, Yörük" diye anar. Reaya aslından binlerce genç, başlangıçta Kafkasya'daki fütühat bölgelerinde tımar sahibi, kale muhafızı, ve gönüllü olarak bir dirlik ve kapı bulmuştu. Fakat, Koçi Bey'in ve ondan önce Kitâb-ı Mustatâb'ın (yazılışı 1620) şiddetle yakındıkları gibi, klâsik Osmanlı düzeninin temel ilkesi olan reaya ve askerî ayrılığı ilkesi bu yolla çiğnenmiş oluyordu. Öbür yandan, yönetim ve askerî otoritenin yalnız ve yalnız Padişah kullarına verilmesi ilkesi de unutulmuştu. Bunalımın nedenleri üzerinde çağdaş Osmanlı düşünürleri ayrıca şu noktalar üzerinde dururlar: Padişah'ın *mutlak ve-kefli* sayılan vezîr-i âzama tâbi *Dîvân-i Hümayûn*'un ve bürokratin bağımsızlığı, bu dönemde ciddi olarak sarsılmış; başka bir deyimle, bürokratik merkeziyetçilik zedelenmiştir. Bunun başlangıcını, II. Selim'in tahta çıkması ile İstanbul'a beraberinde gelen yeni grubun, vezîr-i âzam Sokullu'ya karşı uğraşlarında görmekteyiz. *Saray neâtî-leri*, *Kapı-kulu* zorbaları ve ulema, devlet işlerine karışmaya başlamışlar, bürokrasinin devlet çıkarlarını ve düzenini herşeyin üstünde tutan geleneksel bağımsızlığını çiğnemişlerdir. Böylece, İmparatorluk yönetiminin klâsik kanun ve düzenleri bozulmaya başlamıştır. Bunun en önemli sonuçlarından biri, Fâtih tarafından devletleştirilen mirî toprakların tekrar geniş ölçüde *mülk* ve *vakıflar* halinde devlet kontrolünden çıkmaya başlamasıdır. Şunu da ekliyelim ki, ulemanın örfî kanunlar ve yönetim alanına karışma girişimleri, bu dönemde arttı. Kanûnî Süleyman döneminde Şeyhülislâm Ebussu'ûd Efendi, örfî kanunları ve yönetim düzenlerini, 9. yüzyıl fakahâsına göre şer'î prensiplerle yorumlamaya çalıştı. Eskiden, yalnız örfî kanûn konusu olan sorunlar bundan sonra gittikçe daha çok fetva konusu olmaya başladı. 16. yüzyıl sonundaki bunalım sonucunda, I. Ahmed devrinde toplanıp düzenlenen *Kanûnnâme-i Cedîd*, daha çok fetvalarla dolu bir dergi halini almıştır (Fâtih ve Süleyman kanûnnâmelerinde bir tek fetvaya rastlanmaz). Şer'î atçılık, yönetimin yeni durumlar karşısında serbest çalışmasını kısıtladı ve sünî tutuculuğu güçlendirdi. Bu dönemde, yenîçerilerin ayaklanmaları ve haremle işbirliği yaparak zorbalıkla hükûmet otoritesini kontrolleri altına almaları, özellikle malî kargaşa ile ilgilidir.

Çağdaş Osmanlı bürokrat düşünürleri özetle, çökmenin temel nedenini, Kanûnî döneminde en yüksek ge-

lişme düzeyine ulaşmış olan klâsik Osmanlı kurumlarının bozulmasına (tagayyur ve fesâda) bağlarlar. Bu görüşlerde, kuşkusuz, büyük bir gerçek payı vardır. Modern tarih incelemeleri bu yorumları desteklemektedir. Ancak, bu Osmanlı düşünürleri, doğal olarak geleneksel devlet ve toplum felsefesi çerçevesinde yorum yaparlar. Çok kez, gerçek nedenleri görmekten ve değişikliklerin gerçek anlamına inmekten uzaktırlar. Yukarıda temel nedenler arasında nüfus artışına değindik. Şimdi, birbirine sıkı sıkıya bağlı askerî ve malî değişiklikleri ele alacağız.

Hatırlamak gerekir ki, 1533'de Osmanlı Devleti müttefiki Fransa'ya 100.000 altın yardım yapmış, sonra aynı devlet bir milyon altın daha istemiştir. Fakat çok geçmeden Osmanlı Devleti, II. Philip'in İspanyası gibi, dünya boyutlarında egemenlik girişiminin yükü altında ezildi. Savaş, gittikçe daha masraflı bir hal aldı. İspanya ve Almanya Habsburglarıyla karada ve denizde büyük çekişme, Osmanlı İmparatorluğu yapısında derin izler bırakan iki önemli olayla başlamıştır: Habsburglara karşı orduyu ateşli silâhlarla donatılmış ağır piyadeden kurulu bir ordu haline getirme zorunluluğu ortaya çıkmış, ok-yay, kılıç ve mızraklı tımarlı sipahi savaş değerini kaybettiğinden tımar rejimi ihmal edilmiş ve dağılmaya bırakılmıştır. Öte yandan özellikle donanma yapımı çok büyük giderlere yol açmakta idi. Bir kadırganın bakım ve yönetim masrafı o zamanlarda yılda 6000 altın düka idi. Osmanlı donanması 200 kadırgadan kurulu olduğuna göre, sadece donanmanın yıllık gideri 1 milyon 200.000 altına varmakta idi. İran savaşları Osmanlı bunalımının başlıca nedenlerinden biri olarak yakından incelenmelidir. 1578-90 yıllarında Azerbaycan ve Şirvan'ın ele geçirilmesi, yalnız Osmanlı askerî düzeni için değil, aynı zamanda Osmanlı maliyesi için de yıkıcı bir nitelik kazanmıştır. Memleket ahalisi kaçtığından veya direndiğinden oradaki işgal kuvvetlerini Anadolu'dan beslemek gerekmiştir. 1603'de İranlılar Osmanlıları geri atınca bu askerler Anadolu'ya gelip döküldüler. Avusturya'ya açılan savaş (1593-1606) daha çok bu askerleri oyalamak ve dirlik bulmak amacını güdüyordu.

1593-1606 Avusturya savaşlarında, tımarlı sipahi yerine tüfenkli piyade kullanılması gereği dolayısıyla yenîçerilerin sayısı çok arttırıldı. Sayıları 1527'de 7886

iken, 1610'da 37.627 kişiye ulaştı. Anadolu'dan başıboş köylülerden ücretle tüfenkli *sekban* ve *sarıca* askeri yazılmaya başlandı. Barış dönemlerinde sekban askerine gerek sinim kalmadığı zamanlarda, ücretsiz kalan bu eli tüfenkli ve yeniçeri subayları kumandasında örgütlenmiş gruplar, Anadolu'da her tarafta halkı haraca kesmeye ve saldırılara başladılar. Tımarları yetmeyen veya elinden alınan sipahiler de, bu soyguna katıldı. İşte Anadolu'yu kasıp kavuran Celâli haydut grupları bu yolla ortaya çıktı. Bu amansız soygunlar ve katiller yüzünden köylüler, kitle halinde kaçmaya başladılar; bu Anadolu tarihinde *Büyük Kaçgun* diye anılır. Anadolu baştan başa yıkıldı, yakıldı. Bu durum, İranlıların karşı saldırıyla geçtiği 1603-1610 yılları arasında, devleti kötürüm etti. Rumeli'de bu kertede yaygın olmamakla beraber, özellikle Makedonya bölgesi ile kuzey Bulgaristan kargaşalıklardan kurtulamadı. Anadolu'daki anarşi yüzünden, buradan halkın Rumeli'ye kaçıp sığındığını biliyoruz. 17. yüzyıl savaş dönemlerinde, özellikle 1683-1699 yıllarında bu anarşik durum geri gelecektir. Osmanlı ordusu artık, çeşitli adlar alan bu tüfenkli ücretli askerlerden vazgeçemedi. *Sekban* ve *Sarıca*, Levend ve *yeniçeri* nakit ulûfe aldıklarından merkezî hazine gelir kaynaklarını oldukça arttırmak gerekiyordu. Öte yandan, 1571'den sonra devlet, Akdeniz'de İspanya ve Venedik'e karşı kuvvetli bir donanmayı sürekli hazır tutmak zorunluluğunda idi.

Osmanlı Devleti, merkezî hazinenin gelir kaynaklarını arttırmak için cizyeyi ve olağanüstü bir ek vergi olan *avâriz-i divâniyye*'yi arttırmak zorunda kaldı. Önceleri, özellikle savaş zamanlarında toplanan *avâriz-i divâniyye*, artık her yıl toplanan bir nakdî vergi haline geldi ve miktarı da sürekli olarak arttırıldı. Kişi başına 1582'de 40; 1600'de 240; 1661'de 535 akçaya çıktı. Cizye, 1574'de 40 akça iken 1591'de 70; 1596'da 150; 1630'da 240; 1691'de 280 akçaya çıkarıldı. 1596 tarihli *adâletnâme*, kanunsuz yollarla 150 akçalık cizyenin 500 veya 600 akçaya kadar çıktığını belirtmektedir. Ancak, akçada âyar düşürülmesi (tagşış) sonucunda akçanın değeri de çok düşmüş bulunuyordu. Gerçekten bir altın 1527'de 57, 1583'de 60, 1584'de 120 akçadır. Sadece merkezî hazinenin yıllık geliri altın hesabı üzerinden şöyle bir düşüş gösterdi.

Yılı	Milyon Altın
1527	5
1567	5.8
1597	2.5
1618	3
1653	4.2
1661	5

Bu listeye tımar olarak verilen giderler dâhil değildir. 1590 yılından sonra hazine daima büyük açıklar vermeye başladı. Bu dönemde, avâriz ve cizyenin artması ve bu vergilerin toplanması sırasında görevin kötüyeye kullanılması yüzünden reaya arasında hoşnutsuzluk arttı, protesto olarak yerini yurdunu bırakıp kaçmalar yaygınlaştı. Osmanlı maliyesini altüst eden bir olay da, gümüş akçanın *tagşîşi*, yani gümüş miktarının azaltılmasıdır. 1580'lerden itibaren Avrupa'dan sel gibi ucuz gümüşün gelmesi ve Avrupa kalp paraların istilâsı bunun başlıca nedenidir. Osmanlı Devleti Avrupa'dan gümüş sağlamak için kendi millî para akça sistemi yanında her çeşit paranın girişini serbest bırakmıştı. Fakat görünüşü çekici kalp paralar piyasayı kaplayınca, gümüş miktarı itibarî değerinden yüksek olan Osmanlı parası akça, Gresham kanunu sonucu piyasadan kaçmaya başladı. Bunu farke-den maliye bu yüzden akçada gümüşü azalttı ve *akça kesadi*'na böylece bir çare bulunmak istendi. Fakat bu da enflasyonu körükledi.

Osmanlı parasında bu dönemdeki büyük dalgalanmalar, değer kaybı çeşitli biçimde yorumlanmıştır. Akçanın yüzde yüz değer kaybetmesi Amerikan ucuz gümüşünün akını, nüfus ve talep artışı, mal darlığı veya devlet bütçesinde para bulmak için *tagşîş*, Avrupa kalp paralarının piyasayı istilâsı ve akçanın ayarlanması zorunluluğu ile açıklanmıştır. Aslında, bütün bu faktörler, para bunalımında birlikte etkin olmuştur. Bu durum, vergilerin ayarlama yolu ile yükseltilmesi sonucunu getirdiği gibi, tımar rejiminde de derin etkiler yapmıştır. Zira enflasyondan sonra tımarları oluşturan vergiler arttırılmadığı için sipahilerin tımar gelir miktarı gerçekte küçülmüş, bunun üzerine sipahileri seferden kaçmaya veya bir takım kanunsuz yenilikler (*bid'atlar*) çıkararak reayadan türlü adlar altında para sızdırmaya, böylece zararlarını gidermeye çalışmışlardır. Bu dönemde, İstanbul'da

sık sık görülen yeniçeri ayaklanmaları da, akçadaki kararsızlıkla ve geçim sıkıntısı ile doğrudan ilişkilidir.

Bu şiddetli sosyal, askerî ve malî sarsıntılar sonuncunda 17. yüzyılda artık Osmanlı Devleti, 16. yüzyıldaki konumunda değildir. Osmanlı tarihinin birinci klâsik dönemi böylece kapanmış olmaktadır. Ortaçağ ekonomik ve malî koşullarından doğmuş olan timar rejimi çökmüş, yerini ateşli silâhlarla donatılmış bir ücretli ordu almış, böylece ürünle ödemeye dayanan vergi sistemi yerine daha çok nakdî vergilere dayanan bir maliye ve merkezî hazine sistemi gelmiştir. Osmanlı akçası yerine Batı Avrupa paraları, özellikle İspanyol *real*'leri (*riyal*) ve Hollanda *riksdal*'leri (*esedî gırnı*) piyasaya hakim olmuş ve Osmanlı ekonomisi zamanla Avrupa merkantilist sistemine tâbî bir ekonomi haline gelmiştir. Osmanlı Devleti, uzun ve pahalı savaşların ve Anadolu'daki yıkıcı karışıklıkların yükü altında ezilmiş, kaynaklarını kaybetmiş ve tüketmiştir. Yeni koşullara elverişli bir uyum için gereken maddî ve manevî öğelerden yoksun olduğu içinde gerçek bir reform yapamamıştır. Özellikle iltizam sisteminin yaygın bir biçimde uygulanması sonucu reaya ile devlet arasında yeni bir sömürücü sınıf ortaya çıkmıştır. Bu durum, 18. yüzyılda merkezî otoritenin zayıflaması ile birlikte gerçek bir feodalleşme ile âyân rejimiyle sonuçlanacaktır. Bununla beraber, son incelemeler göstermiştir ki, mutlak bir çöküş yerine İmparatorluk gerçekte yeni koşulların istediği önlemleri alarak bir uyum sağlamış ve daha üç yüzyıl süren yeni bir denge meydana getirebilmiştir.

MERKEZİYETÇİLİĞİN ZAYIFLAMASI, ÂYÂN-İ VİLAYET

Yeni dönemin en belirgin özelliklerinden biri, yönetimde merkezîyetçiliğin zayıflaması, yerel güçlere ve kişilere vergi ve güvenlik işlerinde yetkiler tanınmasıdır. Anadolu'da Celâîler'e karşı gönderilen valiler ve adamlarının, kapılarında ücretli sekban askeri besleme zorunluluğu dolayısıyla reayadan aidât toplamaları, yani *tekâlif-i şakka*, yeni dönemin getirdiği veya yaygınlaştırdığı bir yöntemdi. Onların önlenemez yolsuzlukları karşısında hükûmet, yerel halkın silâhlânlıp karşı koymasını bile onaylamak zorunda kaldı. 1601'de zorbalara hadlerini bildirmek için *âyân-i vilâyet*'den *serdârlar* atandı ve onla-

rın yardımı ile köylerde *yiğit-başlar* emrinde halkın örgütlenmesine izin verildi. O zaman âyân şöyle tanımlanmakta idi. "Vilâyetten yarar ve nâmdâr ve müstakim ve mütemevvil (paralı) ve halk arasında sözü ve kelâmâtî dinlenür kimesneler". 17. yüzyılda Evliyâ Çelebi, Rume- li şehirlerinde âyânı üç kategoriye ayırmaktadır: Şehrin nüfuzlu zengin tüccarları, ileri gelen ulema ve kapı-kulu garnizon ağaları. İslimye'de "ekser âyân-i vilâyetin ticareti" tüfenk, kebe ve renkli velenseler işlemek, satmaktır.

Toplumda ileri-gelen ve sözü geçen kişiler, Yakın-Doğu devletlerinde Orta-Çağ'lardan beri halk ile hükûmet arasında aracı sayılmışlardır. Anadolu Selçuklularında, vergi yazılmasında ve ahalî arasında yükümlülüklerin belirlenmesinde bu nüfuzlu kişiler rol oynamakta idiler. Bu dönemde, Anadolu'da âyânın büyük bir bölümünü, esnafın ve işçilerin başı olan *ahîler* oluşturmaktaydı. Osmanlı döneminde de şehirlerde, ilk zamanlardan başlayarak, merkezî yönetim, âyân ve esnafı daima halkla yönetim arasında aracı olarak kabul etmiştir. Yalnız Müslümanlar arasında değil, Hristiyanlar arasında da zengin, sözü geçer kişiler veya papazlar, yerel cemaatin hükûmet karşısında temsilcisi sayılmışlardır. İşte bu grup, 16. yüzyıldan sonra, merkezî otorite ve kontrol zayıfladığı zaman, yeni koşullar altında eyâletlerde üzerlerine gittikçe daha çok sorumluluk almış, devlet reayayı ve her türlü vergi kaynaklarını korumak kaygısıyla, bunlara düzenin ve güvenliğin korunması, vergi, hatta asker toplama işlerinde geniş yetkiler tanımaya başlamış ve sonuçta 18. yüzyılda yerel yönetim büsbütün bunların eline geçmiştir. O zaman, her kazada halkın seçtiği ve yerel hükûmet otoritesi olarak kadının onayladığı bir âyânın varlığı gerekli sayılmıştır. Eyaletlerde müslümanlar arasında *âyân* ve *eşrafı*, Hristiyanlar arasında *knez*, *kocabaşı* ve *çorbacılar* ile Ortodoks ruhbânı ön plana çıkaran koşulları daha yakından inceleyelim.

Önce, halk zorbalara ve vergi toplayanlara karşı uğraşı veren yerel, sözü geçer kişilerin himayesini aramaktan başka çare göremiyordu. Öbür yandan, bu âyân ve eşrafın çoğu, öteden beri halka tarım için veya vergisini ödemesi için borç para verir, tefecilik yapar kimselerdi. Yeni dönemde *avâriz* ve *cizye* gibi nakdî vergilerin oranı yükselince, halkın bunlara bağlılığı büsbütün kuvvetlendi. Aslında, her kazaya toptan belirlenen *avâriz* vergisini

halk arasında herkesin durumuna göre dağıtma ve toplama görevi, yerel kadı başkanlığında o kazanın âyân ve eşrafına veriliyordu, bu pratik bir yöntemdi. Hükûmet böylece, âyânın kişiliğinde verginin toplanmasını güveneye almış oluyordu. Bu işlerde öteden beri hükûmet adına düzenleyici rol oynayan kadıların nüfuz ve yetkileri gittikçe yerel âyân eline geçti. Zaten, yeni dönemde kadıların görev süresi çok kısaltılmıştı (iki yıldan daha az). Sekban askeri toplamak için alınan *sekban akçası*, şimdi *avâriz* vergileri arasında idi ve âyân aracılığı ile toplanırdı. Gelen hükûmet memurları ve yerel asker için toplanan âidât ve yerel giderlerin saptanması işi de, kadı başkanlığında toplanan yerel âyân ve eşraf meclisinin görevleri arasında idi (*eşraf* deyimi, daha çok, din adamı âyân için kullanılır bir deyimdir).

Yeni dönemde gittikçe daha geniş bir şekilde uygulanmaya başlayan *maktu* ve *iltizâm* yöntemleri de yerel âyân ve esnafın rolünü arttırmıştır. Vergi iltizâmı, âyânın nüfuz ve servetinin temel araçlarından biri haline gelmişti. Devlet, mirî toprakların vergi gelirini öteden beri iltizâm yöntemiyle toplardı. Yeni rejimde, uzun savaşlar ve malî sıkıntılar sonucunda, devlet mültezimlere gittikçe daha geniş yetkiler tanımaya başladı. Hazineye ait gelir kaynakları *mukata'at*, mültezimlere hayat boyunca, hatta çocuklarına geçmek üzere irsî verilmeye başlandı. Bu yolla; çıplak mülkiyeti daima devlete ait sayılmakla beraber, *mirî* topraklar gerçekte büyük arazi halinde yerel âyân ve eşraf eline düştü. 19. yüzyılda Balkanlarda köylü hareketleri, devlet topraklarını ağaların elinden alma amacını güdecektir. Bu dönemde yerel knezler, kocabaşı ve çorbacılar birçok yerlerde köylünün başına geçmiş, dışardaki ihtilâlcı komitecilerle bir bağlantı halkası oluşturmuşlardır.

Yalnız doğrudan doğruya merkezî hazine elindeki toprakların, yani *mukata'ların* değil, aynı zamanda paşaların ve beylerin veya şehir ve kasabalarda oturan her çeşit dirlik sahiplerinin gelirleri de *iltizâm* yöntemiyle toplanırdı. Büyük mültezimler, iltizâmı parçalar halinde daha küçük yerel mültezimlere iltizama verirlerdi. Bunlar ise, genellikle yerli âyân idiler.

Yeni dönemde yaygın hal alan bir idare yöntemi de, hükûmetin vergi gelirini garanti etmek üzere valilikleri iltizâmı vermesidir. Bu yöntemle göre, vali her yıl hazi-

neye o vilâyetin vergi geliri olarak, giderler çıktıktan sonra kararlaştırılmış bir para (*bedel*) ödemeyi garanti etmekte idi. Valiler, çoğu zaman, bu gelirlerin tahsîlini yerel âyâna iltizâma verirlerdi. Birçok âyân; *voyvoda* veya *mütesellim* adı altında valilerin vekili olarak hizmet ederler, gerçekte yönetimi ellerinde bulundururlardı. Kadıların da, kendi kaza bölgelerinde yerel mahkemeleri nâiblere iltizâmı sattıklarını biliyoruz.

Maktû (kesim) yöntemine gelince, bu bir bölgenin vergi geliri için, yerel topluluğun temsilcileriyle maliye arasında belli (maktu) bir miktar üzerinde anlaşmaya varılmasından ibarettir. Bu yöntem, vergi gelirini garanti ediyor, aynı zamanda reâyâyı mültezim veya tahsildârın kötü davranışlarından koruyordu. Hükûmet, birçok yerlerde, reâyânın bu yöntem için isteklerini onaylamıştır. Eskiden pek seyrek durumlarda ve koşullarda yürürlükte olan bu yöntem, gittikçe yayıldı. Rumeli'de özellikle cizye toplanmasında uygulandı. Böylece Ortodoks ruhban, knezler, kocabaşılar, halkın temsilcileri olarak, gerek hükûmet gerek halk karşısında yerel otorite kazandılar. Zamanla bu yöntem, bölgenin idarî ve ekonomik özerkliğine yol açacaktır. Yunanlıların, kocabaşılardan kurulu *demogerentos* meclisleri doğrudan doğruya *maktû* sistemi ile ilgilidir. Âyân rejimi gibi *maktû* sistemi de merkeziyetçiliğin gevşemesine, hatta yerel özerkliğe yol açmıştır.

Osmanlılar, öteden beri önemli şehirlerde Padişah'ın otoritesini yürütmek, şehri ve yerel güvenliği korumak üzere yeniçeri garnizonları (büyük şehirlerde 500-600 kişi) yerleştirirlerdi. Yeniçeri gibi Kapı-kulu süvarileri de, ülkede yayılmış bulundukları için, bunların başında her bölgede *kerhidayeri* adı verilen bir komutan bulunurdu. Bunlar, oradaki beylerbeyine veya sancak beyine bağlı değillerdi. *Padişah kulu* olarak onların birçok malî, kazaî ayrıcalıkları vardı. Kanunî döneminde şehzâde ayaklanmalarından ve Celâlılerden sonra yeniçeri ve sipahiler, özellikle Anadolu şehirlerinde, daha çok yayıldılar. Onların ayrıcalıklarını paylaşmak isteyen yerli askerî gruplar, aralarına giremedikleri zaman onlara karşı uğraşıya başlardılar. Anadolu'da Sekbanlar Arap vilâyetlerinde *yerliyye* denilen bir çeşit milis askeri kapı-kullarına karşı mücadele halinde idiler. İşte birçok şehirlerde bu

kapı-kulu kumandanları yerli âyân ve ulema ile birleşerek gerçek otoriteyi ellerine geçirdiler. Beylerbeyi ve adamlarına karşı gerçekten özerk, serbest yönetimler kurdular ve merkezden kopardıkları ünvan ve ayrıcalıklarla bu otonomiye meşrû ve kanunî bir hale getirdiler. Yeniçeriler, kuzey Afrika vilâyetleri, Bağdat gibi uzak eyaletlerde gerçekten bağımsız oligarşik yönetimler bile kurdular. Bosna gibi sınır vilâyetlerinde âyân ile birleşerek muhtar yönetimler oluşturdular ve bunun için Sultan'ın şehire vermiş olduğu eski vergi bağışıklık belgelerinden yararlandılar. Anadolu ve Rumeli'nin birçok şehirlerinde yeniçeri ve sipahi şefleri *iltizâm* ve *mukata'alar* satın aldılar veya zorbalıkla birer kudretli âyân durumuna geldiler. 18. yüzyılda onların yerel egemenliği ellerinde rutan gerçek hânedânlar kurdıklarını biliyoruz. Hatıra onlardan bazıları, halkı arkalarına alarak Bâb-ı Âlî'yi, paşalık ve vezirlik ünvanları ile valilik vermeye dahi zorladılar.

Âyân, yalnız vergi toplama, yerel düzen ve güvenliği sağlanması işlerinde değil, 17. yüzyıldan başlayarak, devlet adına bölgelerinde asker toplama ve bu askere komanda etme yetkilerini de aldılar. Böylece, onların bazı paşaların *kapı* kuvvetlerinden daha büyük kuvvetlere sahip olduklarını, Padişah'ın seferlerine bu küçük orduları ile katıldıklarını görmekteyiz. Bundan sonra, güçlü hanedan kurucuları (Tepedelenli Ali Paşa, Karaosman-oğulları gibi) yerel temsilcileri ve âyânı kendi kontrolleri altına soktular. Devlete ait belli başlı yetkilerin miras yoluyla babadan oğula geçmesini sağlayarak gerçek feodal beyler durumuna geldiler. Devlet ajanları, hatta valiler onlarsız ne asker ne vergi toplayacak güce sahip değillerdi. 18. yüzyılın ikinci yarısında hânedânların ortaya çıkması, âyân rejiminde son gelişme dönemini imgeler ve feodalleşme böylece tam sonucuna ulaşmış sayılabilir. 1807'de Rusçuk âyânı Alemîdâr Mustafa'nın İstanbul'da vezir-i âzam sıfatıyla diktatörlüğü döneminde, âyân ve hânedânlar doğrudan doğruya imparatorluğa egemen oldular. Padişah'a imzalatıkları bir belge, *sened-i ittifak* ile eyaletlerde egemenliklerine hukukî bir temel sağlamaya kalkıştılar. 18. yüzyılda Ruslar'ın Karadeniz ve Kafkasya'ya inmek, Avusturyalıların batı Balkanları istilâ için açtıkları savaşların yıkıcı etkilerini unutmamak gerekir.

MERKEZİYETÇİ BÜROKRASİNİN CANLANMASI: TANZİMAT VE REAKSİYON

Âyâna karşı II. Mahmud'un 1815'ten başlayarak, güçlü bir mücadeleye girdiğini görüyoruz. Bu sultan, merkezî hükümet emrindeki orduyu yeniden düzenleyip güçlendirdi. Avrupa'dan aldığı modern silâhlarla, üstün bir kuvvet meydana getirdi, büyük âyân hanedanlara karşı savaş açtı ve böylece merkezî-mutlak Padişah otoritesini yeniden canlandırdı. Reformun ana amacı, merkezî devlet otoritesini yeniden kurmaktır. 1821'de Yunanlıların ayaklanması ve bağımsız Yunan devletinin kuruluşu (1830), İmparatorluk yöneticilerine, devlet idaresini batılılaştırma ve devleti batı devletler topluluğuna sokmanın kesin bir gereklilik olduğunu anlattı. *Gülhane Hatt-i Hümayînu* (1839) kanunlarında ve yönetimde Batı modern devlet ilkelerini getirmeye çalışıyordu. Bu dönemde, merkeziyetçi bürokrasi güçlendi ve yönetimi tam kontrol altına aldı. Bununla beraber bu köklü reform hareketlerine karşı âyân, eyaletlerde toprak ve yerel yönetimde egemenliğini sürdürmeyi başardı. II. Mahmud, ancak siyasi otoritesi için en tehlikeli hanedanları ve büyük âyânı ortadan kaldırılabiliyordu. Merkezî bürokrasi, *Tanzimat reformu* (1839-1876) ile onların yerel güçlerini kırmaya boşuna çalıştı. Âyân, *Tanzimat*'la kurulan sancak ve kaza meclislerinde egemen durumda idiler. 1876 *Meclis-i Mebûsân*'ında dahi eyâletlerden gelen âyân ve eşraf egemen oldular. *Tanzimat*, Müslim ve gayr-i Müslim reâyâ yığınlarını bu âyâna karşı korumak ve yeni bir *Osmanlılık* kavramı ile onları kazanmak amacını güttü. Böylece, dışarıdan gelen milliyetçi kışkırtmalardan da reâyânın korunabileceği sanılıyordu. *Tanzimat*, Rumeli'de reâyânın yerel âyâna karşı yüreklenmesini ve direnişini sağlamıştır. *Tanzimat*'ın Gülhane'de ilânından hemen sonra Balkan reâyâsı arasında, vergilerin kaldırılacağı, devlet topraklarının köylüye dağıtılacağı söylentilerinin yayılması, merkezî yönetimi derinden kaygılandırdı.

Batı devletlerinin, 19. yüzyılda baskı yoluyla kabul ettirdikleri fazlası ile liberal bir ticaret rejimi, genelde İmparatorluk ekonomisi için yıkıcı etkilerini hızla göstermiş, öte yandan Balkan ülkelerinde millî kurtuluş hareketlerini kuvvetle benimseyen bir orta sınıfın genişle-

mesine ve güçlenmesine, kuşkusuz, büyük ölçüde yardım etmiştir. Rumeli şehirlerinde, hükûmetin vergi bağışıklıkları tanımış olduğu *Avrupa tüccarı* denilen grup, Avrupa ile ticaret imtiyazını elde etmiş olan yerli Hıristiyanlardan oluşuyordu. *Tanzimat* yönetiminin, eşitliğe dayanan bir *Osmanlı vatani* ve Osmanlılık düşüncesi sonunda tümiyle başarısızlığa uğramıştır. II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde, şerî atıcılığın ve panîslâmizmin egemen olması, *Tanzimat*'ın başarısızlığına karşı Türk-Müslüman halkın bir tepkisini dile getirmektedir. Bu

dönemde dış politikada hükûmet, Batılı devletleri bırakıp Alman kayserliğine yöneldi. İmparatorluk hükûmeti, yalnız geçmişin bıraktığı bir sosyal düzenin düzeltilmesi mümkün olmayan sonuçlarına karşı değil, aynı zamanda Rus çarlarının ve Habsburglar'ın askerî emperyalizmi ve Batılı büyük devletlerin kapitülasyonlarla garanti edilen ekonomik emperyalizmine karşı ümitsiz bir uğraşı vermek zorunda kalmıştır. Bu çıkmazdan Türkler, 1919-1923 yıllarında bir bağımsızlık savaşı yapmak ve millî bir devlet kurmakla kurtulmuşlardır.

- 1 Bedri Noyan-M. Mengi *Garibname* metni yay. , "Garib-nâme'de alplik geleceğiyle ilgili Bilgiler", Belleken, 98, 481-495.
- 2 Sügü, sünü, bkz. Tarama sözlüğü V, Ankara, 1971, 3612-3616: "Sügüler ile dürtüselim"
- 3 A. İnan, Bkz. *Vladimirtsov, Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, çev. Ankara, 1960, 133-134, 141-146.
- 4 H.A.R. Gibb, *The Travels Of Ibn Battuta, Cambridge* 1962, II. 419-420.
- 5 İbn Battuta, 413-469, o zamanki uc toplumu üzerinde değerli ayrıntılar verir. Bu arada Anadolu'yu dünyanın en güzel memleketlerinden biri ve

halkını endam, temizlik yiyecek içecekte üstün ve "Tanrı yaratıklarının en iyi kalplisi" olarak (416) tasvir eder. Uc beyleri vezir ve emirleriyle saraylarda oturan "sultan"lardır. Beyler cami, medrese, pazarları, hamamları olan şehirlerde oturmaktadır. Zaviyelerin güzel halılar ve kandillerle süslü olduğunu kaydeder.

- 6 Bursa yakınında Kükürlü Kaplıcası olmalıdır. Bursa teslim olmadan önce 1302'de Osman Gazi'nin yeğeni Aktimur'un kuşatma kulesi burada idi.
- 7 N. Çağatay, *Bir Türk Kurumu olan Abilik*, Ankara, 2. Baskı, 1989, 145-153.

BİBLİYOGRAFYA

- Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Ottoman State, The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albanay, NY, 1991.
- M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimâî Tarihi*, 2. Cilt, İstanbul, 1974.
- M. Akdağ, *Celâli İsyancıları*, Ankara 1963.
- Münir Aktepe, *Patrona İsyanı*, İstanbul 1958.
- M. Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul 1958.
- Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul: Eren Yay. 1993.
- Metin And, *Kırk Gün Kırk Gece. Eski Donanma ve Şenliklerde Seyirlik Oyunları*, İstanbul 1959.
- Ayda Arel, *18. Yüzyılda İstanbul Mimarisinde Batılaşma Süreci*, İstanbul 1975.
- Esin Atıl, *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent*, Washington DC, New York 1987.
- E. H. Ayverdi ve Ö. L. Barkan, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterleri*, İstanbul 1970.
- Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler, Kapitülasyonlar, Beratlı Tüccarlar ve Hayriye Tüccarları*, Ankara 1983.
- Ö. L. Barkan, *Toplu Eserler*, İstanbul 1980.
- Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorlu-*

ğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, İstanbul 1943.

- Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı, 1550-1557*, 2 Cilt, Ankara: TTK 1972-1979.
- Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt XI (1950), 524-569.
- Ö. L. Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası* (1951).
- Ö. L. Barkan, "Edirne Askerî Kassam'ına ait Tereke Defterleri", *Belgeler* 1966
- Ö. L. Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies* (1975).
- Ö. L. Barkan ve Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, I, Ankara 1988.
- Felix Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce formé d'après une année moyenne depuis 1787 jusqu'en 1797*, Paris 1800.
- Irène Beldiceanu-Steinherr, *Les Bektâşî à la lumière des recensements ottomans*, 1991.
- N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1975.

- A. Bombaci, *Histoire de la littérature turque*, Paris 1968.
- A. Boué, *Receuil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, Vienne 1954.
- H. Bowen ve H. A. R. Gibb, *Islamic Society and the West*, Londra: Oxford University Press, 1957.
- B. Braude and B. Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York-Londra 1982.
- O. G. Busbecq, *The Turkish Letters*, çev. S. Foster, Oxford 1968.
- Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi 1965.
- Mustafa Cezar, *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System*, İstanbul: Türkiye İş Bankası 1983.
- M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Londra 1972.
- M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara:TTK 1991.
- Z. Çelik, *The Remaking of İstanbul, Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, London 1986.
- N. Clayer, *Mystiques, Etat et Société, Les Halvetis dans l'aire backanique de la fin du XVe siècle à nos jours*, Leiden, 1994.
- F. Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960.
- İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4 cilt, İstanbul 1971-72.
- H. Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, New York 1973.
- H. Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat*, Türkçe çev. Y. Önen, Ankara 1992.
- K. Dilger, *Untersuchungen zur Geschichte des Osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert*, München 1967.
- J. M. D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris 1788-1824.
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 8. Cilt, İstanbul 1993-95.
- Dünya Kenti İstanbul, İstanbul-World City, İstanbul: Tarih Vakfı, 1996.
- E. Eickhoff, *Venedig, Wien und die Osmanen, Umbruch in Südosteuropa 1645-1700*, Stuttgart 1992.
- I. S. Emmanuel, *Histoire de l'industrie des tissus des Israélites de Salonique*, Paris 1935.
- O. Ergin, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, 1. Cilt, İstanbul 1338/1992.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, yay. A. Cevdet, 10 cilt, İstanbul, 1898-1938.
- S. Faroqi, *Coping with the State*, İstanbul: ISIS yay. 1995.
- S. Faroqi, *Der Bektaschi-Orden in Anatolien (vom späten fünfzehnten Jahrhundert bis 1826)*, Wien 1981.
- S. Faroqi, *Herrscher über Mekka, die Geschichte der Pilgerfahrt*, München, Zürich 1990.
- S. Faroqi, *Men of Modest Substance. House Owners and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri*, Cambridge 1987.
- S. Faroqi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge 1984.
- C. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton: PUP 1980.
- C. Findley, *Ottoman Civil Officialdom, A Social History*, Princeton: PUP 1989.
- C. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âlî, 1541-1600*, Princeton: PUP 1986.
- C. Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Wien 1988.
- H. Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Jerusalem 1988.
- F. M. Göçek, *East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Oxford, New York 1987.
- Abdülbaki Gölpınarlı, *Melamîlik ve Melamîler*, İstanbul 1931.
- Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik*, İstanbul 1953.
- W. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1591-1611*, Berlin 1983.
- A. H. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic, A History of the Earliest diplomatic Relations 1610-1630*, Leiden 1973.
- L. Güçer, *XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1984.
- A. Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Ankara 1977.
- F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, 2 Cilt, Oxford 1929.
- A. Hess, *The Forgotten Frontier, A History of the Sixteenth Century Ibero-African Frontier*, Chicago, London 1978.
- W. D. Hütteroth, *Türkei*, Darmstadt 1982.
- W. D. Hütteroth, *Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren*, Göttingen 1968.
- Charles Issawi, *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Chicago 1966.

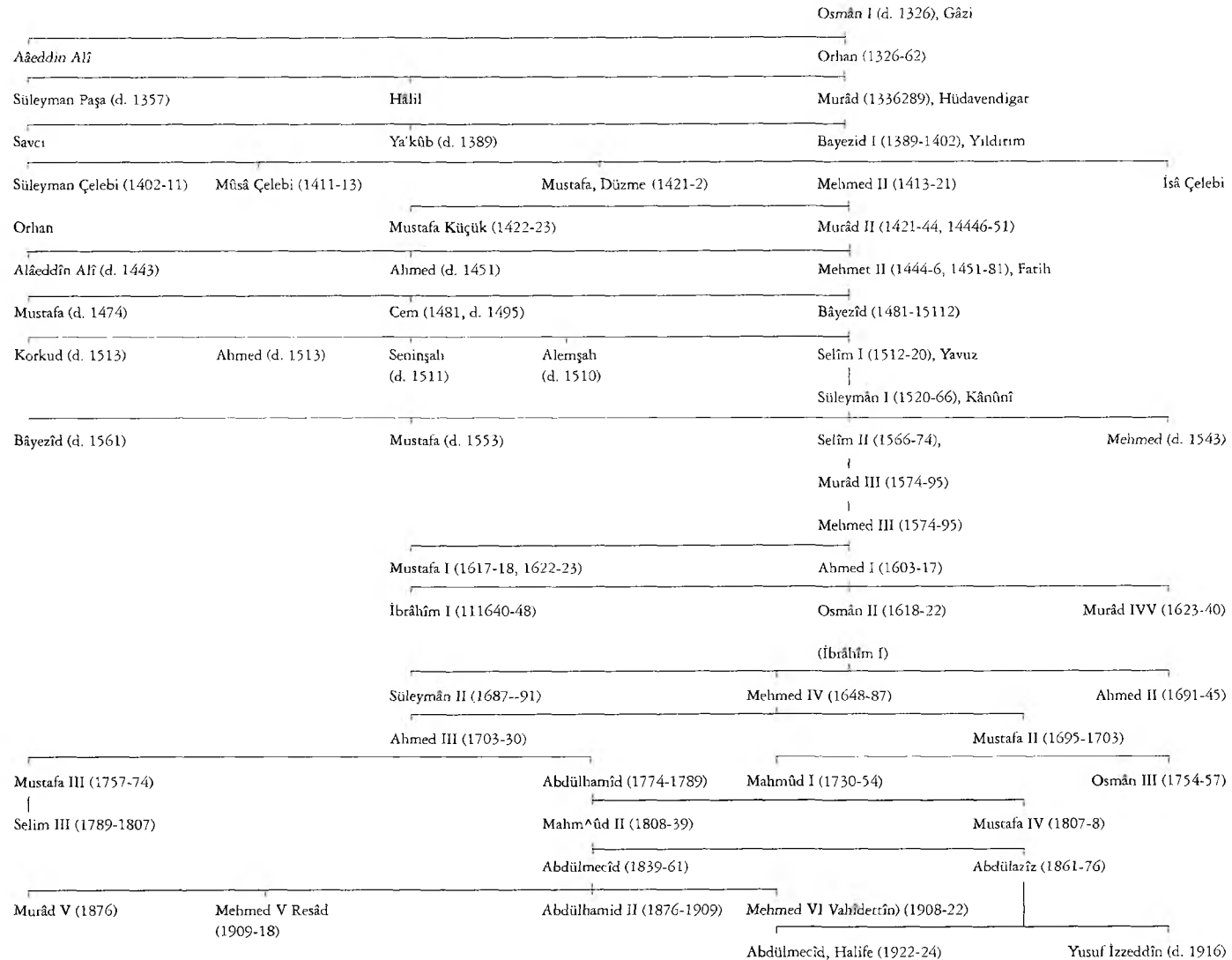

- H. İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age. 1300-1600*, Londra, 1973.
- H. İnalcık, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington, 1993.
- H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, ed. Halil İnalcık with D. Quataert, Cambridge, 1994.
- H. İnalcık, *Essays in Ottoman History*, İstanbul: Eren Yayınevi, 1998.
- H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 283-337.
- Articles by H. İnalcık in *Encyclopaedia of Islam*, 2. edition, Leiden: Brill: Bayazid I, Eyalet, Dzizya, Filaha, Gelibolu, Ghulam, Harir, Giray, İmtiyazat, Iskender Beg, İstanbul, Kanun, Rumeli, Timar.
- H. İnalcık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization, and Economy*, London: Variorum Reprints, 1978.
- H. İnalcık, *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London: Variorum Reprints, 1985.
- H. İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, eds. T. Naff and R. Owen, London, 1977, 55-71.
- İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: Millî Eğitim Bak. 13 cilt, İstanbul: 1940-1988.
- H. İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire*, Leiden 1994
- C. R. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York: New York University Press 1993.
- Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 3 cilt, Ankara: TTK 1954-1962.
- Kemal Karpat, *The Ottoman State and its Place in the World History*, Leiden: E. J. Brill 1974.
- Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin: Madison 1985.
- Z. Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, İstanbul 1987.
- M. Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period, A Sketch of the Economic, Juridical and Artistic Preconditions of Bulgarian Post-Byzantine Art and its Place in the Development of the Art of the Christian Balkans, 1360-1700*, Maastricht 1985.
- M. Kiel, *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans*, London: Variorum 1990.
- Koçi Bey Risâlesi, yay. A.K. Aksüt, İstanbul 1939.
- R. E. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1969.
- İ.H. Konyalı, *Mimar Koca Sinan*, İstanbul 1948.
- İ. H. Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1964.
- Doğan Kuban, *İstanbul: An Urban History*, İstanbul 1996.
- A. Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1986.
- M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1981.
- Hans-Peter Laqueur, *Osmanische Friedhöfe und Grabsteine in İstanbul*, Tübingen: Erns Wasmuth Verlag 1993.
- R. Lewis, *Everyday Life in İstanbul*, New York and London 1982.
- Manifestations of Sainthood in Islam*, yay. G. Smith ve C. Ernst, İstanbul 1993.
- R. Mantran, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris: Fayard 1989.
- R. Mantran, *İstanbul dans la seconde moitié du dix-septième siècle, essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, İstanbul, Paris 1962.
- A. Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, New York 1989.
- Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought, a Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton 1962.
- J. McCarthy, *The Arab world, Turkey and the Balkans, 1878-1914: a Handbook of Historical Statistics*, Boston: (Mass) 1982.
- B. McGowan, *Economic Life in Ottoman Empire*, Cambridge 1981.
- B. Miller, *Beyond the Sublime Porte: The Grand Seraglio of Stambul*, New York 1970.
- Lady Mary Wortley Montagu, *Turkish Embassy Letters*, yay. M. Jack und A. Desai, London 1993.
- Mustafa Âlî's, *Counsel for Sultans of 1581*, yay. ve İngilizceye çev. Von Andreas Tietze, 2 Cilt., Wien 1978-1982.
- Nasühü's-silâhî Matrakçı, *Beyân-i Menâzil-i Sefer-i 'Irâkeyn-i Sultan Süleyman Han*, yay. Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara: TTK 1976.
- G. Kafadar Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power, The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge 1991.
- Neşri Tarihi, yay. F.R. Unat ve M.A. Köymen, 2 Cilt, Ankara: TTK 1987.
- C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İşkânı*, İstanbul: Eren yay. 1987.
- C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1967.
- İ. Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Ankara 1981.
- İ. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983.

- The Ottoman Empire and the World Economy, yay. H. İslamoğlu-İnan, Cambridge 1987.
- Roger Owen, The Middle East in the World Economy 1800-1914, Londres and New York: Methuen 1981.
- Ş. Pamuk, Para Tarihi, İstanbul 1999.
- Mémoial Ömer Lütfi Barkan, yay. R. Mantran, Paris 1980.
- Ş. Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, 1820-1913, Ankara 1984.
- M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü, İstanbul 1971.
- D. Panzac, La peste dans l'Empire Ottoman, 1700-1850, Louvain 1985.
- D. Panzac, Les villes dans l'Empire ottoman; activités et sociétés, IREMAM/CNRS 1991.
- Leslie Peirce, The Imperial Harem, Women and Sovereignty in the Ottoman Empire, New York, Oxford 1993.
- R. Pococke, A Description of the East and Some Other Countries, 3 cilt, Londra 1743-1745.
- J. Raby, Venice, Dürer and the Oriental Mode, London 1982.
- André Raymond, Artisans et commercants au Caire au XVIIIe siècle, 2 Cilt, Şam 1973-74.
- G. Renda, Çağlarboyu Anadolu'da Kadın, Anadolu Kadınının 9000 Yılı, Ankara: TC Kültür Bakanlığı 1993.
- St. Rosenthal, The Politics of Dependency: Urban Reform in Istanbul, Westport: Greenwood 1980.
- S. Runciman, The Fall of Constantinople, Cambridge 1965.
- H. Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri, 1300-1750", Gelişme Dergisi, Özel Sayı 1978, 1-38.
- S. and E. Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, 2 Cilt, Cambridge 1977.
- Adolphus Slade, Records of Travels in Turkey, Greece etc. and of a Cruise in the Black Sea, with the Capitan Pasha, in the Years 1829, 1830 and 1831, Londres: Saunders and Otley 1832.
- Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, 28-30, Haziran 1989, Bildiriler, İstanbul: Edebiyat Fakültesi 1990.
- İsmail Soysal, Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasî Münasebetleri (1789-1802), Ankara: TTK 1964.
- Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmânî, 4 Cilt, İstanbul 1308-1315.
- Bilâl Şimşir, Rumeli'den Türk Göçleri/emigrations turques des Balkans/Turkish Emigrations from the Balkans, Ankara 1970.
- A. Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, 2. Baskı, İstanbul: Dergâh Yay. 1994.
- Tanzimat, I, İstanbul: M.E. Bakanlığı 1940.
- N. Todorov, La ville balkanique au XV e-XIXe siècles. Développement socio-économique et démographique, Bucarest 1980.
- E. R. Toledano, The Ottoman Slave Trade and its Suppression: 1840-1890, Princeton University Press 1982.
- Ç. Uluçay, Harem'den Mektuplar, İstanbul 1956.
- Ç. Uluçay, Harem, Ankara: TTK 1985.
- M. Ursinus, Regionale Reformen im Osmanischen Reich am Vorabend der Tanzimat, Berlin 1982.
- David Urquhart, The Spirit of the East Illustrated in a Journal of Travels Through Rumeli During an Eventful Period, London 1838.
- İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nde İlmiye Teşkilâtı, Ankara: TTK 1965.
- İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, 4 cilt, Ankara: TTK 1982.
- İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı, Ankara: TTK 1945.
- İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Ankara: TTK 1984.
- B. Yediyıldız, Institution du wakf au XVIIIe siècle en Turquie (étude socio-historique), Ankara: TTK 1985.
- Georges Young, Corps de droit ottoman: recueil des codes, réglemens, ordonnances et actes les plus importants du droit interieur et d'études sur le droit coutumier de l'Empire ottoman, Oxford: Clarendon 1905-1906.
- M. Zilfi, The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800), Minneapolis 1988.
- D. Ze'evi, An Ottoman Century, The District of Jerusalem in the 1600s, New York 1996.

OSMANLI HANEDANI GENEOLJİSİ

OSMANLI TARİHİ KRONOLOJİSİ

PROF. DR. HALİL İNANCIK
UNIVERSITY OF CHICAGO / A.B.D.
BİLKENT ÜNİVERSİTESİ

1261-1310	Batı Anadolu'da Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi ve Osmanlı Beyliklerinin kuruluşu.	1355	Stefan Duşan'ın ölümü (20 Aralık); Sırp İmparatorluğu'nun parçalanması.
1269	Menteşe Türklerinin <i>Karia'da</i> bulunan Bizans limanlarını istilası.	1357	Şehzade Süleyman'ın ölümü; Osmanlı-Bizans barışı.
1301	Osman Gazi'nin Koyunhisar Zaferi.	1359	Şehzade Murad'ın yeniden Trakya'ya akınlara başlaması; Çorlu ve <i>Dimetoka</i> 'nın fethi.
1304	Bizans Hizmetindeki Katalanların Türklere karşı Bizanslılara yardım etmesi; Menteşe Türklerinin Efes'i fethetmesi.	1361	I. Murad'ın Edirneyi fethi.
1308	Aydın Türkleri'nin Birgi'yi fethetmesi; son Selçuklu Sultanı II. Mesut'un ölümü.	1362	Orhan Bey'in ölümü; I. Murad'ın tahta çıkması; Anadolu'da Osmanlılara karşı ayaklanmaların başlaması.
1313	Saruhan Türklerinin Manisa'yı fethetmesi; Bizans'da iç savaşın çıkması.	1363-5	Osmanlıların Güncy Bulgaristan'ın ve Trakya'daki fetihleri; Filibe'nin fethi.
1326	Osmanlıların Bursa'yı fethi (6 Nisan); Osman Gazi'nin ölümü ve Orhan Gazi'nin tahta çıkması.	1364	Bizanslılarla Bulgarlar arasında savaş.
1327	Bursa'da ilk Osmanlı akçesinin basılması.	1366	V. John'un gelmesi; Papa'nın Osmanlılara karşı haçlı seferi ilan etmesi, Saray Dükü VI. Amadeo'nun Gelibolu'yu ele geçirmesi.
1331	Osmanlıların İznik'i fethi.		V. John'un Roma'ya gelmesi.
1332	İzmir Beyi Umur'un ilk Balkan seferi.	1369	<i>Çirmen'de</i> , Osmanlı İmparatorluğu'nun Sırp Prensleri <i>Vukasin ve Ugljesa</i> 'ya karşı zaferi (26 Eylül).
1333	Pelekaneon (Maltepe)'da Orhan Bey'in III. Andronikos'a karşı zaferi.	1371	Adronikos ve Osmanlı şehzadesi Savcı'nın babalarına karşı ortak isyanı (ilkbahar) ve yenilgileri (Eylül).
1335	İran'da Moğol İmparatorluğu'nun sonu.	1373	IV. Adronikos'un, Osmanlılar ve Cenevizlilerin desteği ile İstanbul'a gelmesi; Adronikos'un Gelibolu'yu Osmanlı'ya terketmesi.
1337	Osmanlıların İzmir'i fethi.		Osmanlıların, Germiyanogulları ve Hamidili Beylikleri topraklarının bir kısmını ilhak etmesi.
1341-7	Bizans'da iç savaş.	1379	V. John <i>Palaeolog'un</i> , Osmanlıların desteği ile tekrar Bizans tahtına çıkışı.
1344	Haçlıların İzmir Kalesi'ni ele geçirmesi.	1380-81	Cenevizlilerle Venedikliler arasında savaş.
1345	Karesi Beyliğinin Osmanlı'lar tarafından ilhakı; Umur Bey'in son Balkan seferi.	1383	Osmanlıların Serez'e girmesi (19 Eylül).
1346	Orhan Bey'in, VI. John <i>Kantakuzen'in</i> kızı <i>Theodora</i> ile evlenmesi.	1385	Osmanlıların Sofya'yı fethi.
1352	Orhan Bey'in Cenevizlilere Kapitülasyonları vermesi; Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa'nın Edirne'ye <i>Adrianople'ye</i> girmesi; Süleyman Paşa'nın <i>Tzçimpe'yi</i> alması; Trakya'da Osmanlı fetihlerinin başlaması.	1386	Osmanlıların Nişe girmesi; Osmanlıların Kuzey Anadolu'da Amasya bölgesine müdahalesi.
1353-6	Cenevizlilerle Venedikliler arasında savaş.	1387	Osmanlıların Selanik'i fethi; Karamanoğullarına karşı zafer kazanılması.
1354	Osmanlıların Ankara ve Gelibolu'yu alması (2 Mart); V. John <i>Palaeolog'un</i> tahta çıkması; John <i>Kantakuzen'in</i> tahttan inmesi.		

1388	Sırp, Boşnak ve Bulgar ittifakı; Osmanlıların <i>Plöznik</i> 'te yenilmesi (27 Ağustos); Osmanlıların Kuzey Bulgaristan'ı alması (Sonbahar).	1411	yenmesi (15 Haziran ve 11 Temmuz). Musa Çelebi'nin Süleyman Çelebi'yi yenmesi (Şubat) ve İstanbul'u kuşatması (Yaz).
1389	Kosova Savaşı (15 Haziran); I. Bayezid'in tahta geçmesi.	1412	I. Mehmed ile <i>Manuel</i> arasında Musa'ya karşı ittifak anlaşması yapılması (Temmuz).
1389-90	I. Bayezid'in Batı Anadolu ve Menteşe, Aydın, Saruhan, Germiyan ve Hamidili Beyliklerini fethi.	1413	I. Mehmed'in Sofya yakınlarında Musa'yı yenilgiye uğratması (5 Temmuz); I. Mehmed'in ülkede birliği sağlaması; Karamanoğulları'nın Bursa'yı kuşatması.
1390	Karamanoğullarının yenilmesi, <i>Palaeologi</i> 'nin Anadolu'da Bayezid'in ordusunda yer alması.	1414	I. Mehmed'in Konya'yı kuşatması ve Hamidili'yi yeniden ele geçirmesi.
1391	Osmanlıların Antalya ve Alanya'ya girmesi; <i>Ürkiüp</i> 'ün alınması ve Kuzey Arnavutluk'a akınlar yapılması.	1415	I. Mehmed'in Batı Anadolu seferi; İzmir'in ve diğer Ege şehirlerinin alınması (Yaz); Venedik ile anlaşmazlık.
1392	Osmanlıların Kastamonu ve Amasya'ya girmesi; Sivas Sultanı Kadı Burhanettin karşısında geri çekilmesi.	1416	I. Bayezid'in oğlu Mustafa'nın Rumeli'ye girmesi; <i>Pietro Lorendano</i> 'nun Gelibolu'daki Osmanlı filosunu yok etmesi (29 Mayıs); Şeyh Bedreddin isyanı (Yaz) ve Şeyh Bedreddin'in idamı (18 Aralık); <i>Mircea</i> 'nın Silistre ve Deliorman'ı istilası (Sonbahar); I. Mehmed'in <i>Candaroğulları</i> topraklarını alması.
1393	Bayezid'in Balkanlara geri dönmesi ve Bulgaristan'ın Tuna kesimlerini ilhâkı; Bayezid'in, Balkanlar'a kendisine bağlı bütün prensleri, <i>Palaeologi</i> 'de dahil olmak üzere <i>Verria</i> 'da huzuruna çağırması.	1417	I. Mehmed'in Karaman'ı alması (Sonbahar), Kırşehir ve Niğde'yi topraklarına katması.
1394-1402	Osmanlıların İstanbul'u kuşatması.	1418	I. Mehmed'in Canik seferi.
1394	Osmanlıların <i>Teselya</i> 'yı fethi; <i>Mora</i> 'ya akınlar yapılmaları.	1419	<i>Mircea</i> 'ya karşı sefer düzenlenmesi; <i>Yergöğ</i> 'ün alınması
1395	Bayezid'in Macaristan ve Eflak seferi; <i>Arges</i> Savaşı (17 Mayıs); Eflak'ın Osmanlı'lara bağlı bir eyalet haline gelmesi; Bulgaristan Kralı <i>Sisman</i> 'in idam edilmesi (3 Haziran); Osmanlılara karşı Venedik, Macaristan ve Bizans ittifakı.	1421	I. Mehmed'in ölümü; II. Murad'ın Bursa'ya gelmesi (Mayıs) Mustafa'nın Rumeli'yi kontrolü altına alması.
1396	İzmit Savaşı (25 Eylül).	1422	Mustafa'nın Ulubar'dan geri çekilmesi ve Edirne'de idam edilmesi (Ocak); II. Murad'ın İstanbul'u kuşatması (2 Haziran-6 Eylül); kardeşi Mustafa'nın Anadolu'da isyan çıkarması.
1397	Yıldırım Bayezit'in Anadolu'ya dönmesi ve Karaman topraklarına katma.	1423	II. Murad'ın Mustafa'yı yenmesi; <i>Candaroğulları</i> ve Karamanoğullarının hakimiyet altına alınması; Turahan Bey'in Mora'ya girmesi (Mayıs).
1398	<i>Vidin Bulgar Prensiğinin</i> ve Kadı Burhanettin <i>Abmed Beyliğinin</i> alınması.	1423-30	Selânik'in Venedik kontrolüne girmesi; Osmanlı-Venedik Savaşı.
1399	Fırat vadisindeki Memlük şehirlerinden Malatya ve Elbistan'ın alınması.	1424	Osmanlılarla Bizanslılar arasında barış anlaşması.
1400	<i>Manuel II. Palaeologus</i> 'ün Avrupa'ya girmesi; Timur'un Sivas'ı yağmalaması (10 Ağustos).	1425	İzmir'in Osmanlı topraklarına katılması, Menteşe ve Teke'nin yeniden alınması.
1401	Yıldırım Bayezit'in Erzincan'a girmesi.	1427	Sırp Prensi <i>Stephen Lazareviç</i> 'in ölümü (19 Temmuz); Macarların Belgrad'ı alması; Osmanlıların <i>Güğercinlik</i> 'e girmesi; <i>Sigismund</i> 'ün <i>Yergöğ</i> 'ü alması; Karamanoğullarının Hamidili'yi alması.
1402	Ankara Savaşı (28 Temmuz); Timur'un İzmir'i <i>Hospitaliers</i> 'dan alması (Aralık).	1428	Osmanlılarla Macarlar arasında barış.
1403	Yıldırım Bayezid'in Akşehir'de intihar etmesi (8 Mart); Timur'un Anadolu Beyliklerini tekrar canlandırması; Yıldırım Bayezid'in Edirne'deki oğlu Süleyman Çelebi, Bursa'daki oğlu İsa Çelebi ve Amasya'daki oğlu I. Mehmed arasındaki taht kavgası; Süleymanla Hristiyan devletleri arasındaki anlaşmalar; Selânik'in Bizanslılara geçmesi (Ekim).	1429	Şah Ruh'un Azerbaycan'a girmesi.
1406	I. Mehmed ile Süleyman Çelebi arasındaki savaş.	1430	Osmanlıların Selânik'i (29 Mart) ve <i>İlyonya</i> 'yı alması.
1410	Süleyman Çelebi'nin Rumeli'de Musa Çelebi'yi	1432-3	Güney Arnavutluk'ta isyan çıkması.

- 1434 Eflak, Sırbistan ve Bosna'da Osmanlı-Macar rekabeti. 1462
- 1435 Şah Ruh'un Anadolu'ya girmesi. 1463
- 1437 II. Murad'ın Hamidili'yi yeniden alması; *Sigismunda*'nın ölümü. II. Murad'ın Boğdan seferi. 1463
- 1439 II. Murad'ın Semendre'yi alması; Sırbistan'ın bağımsızlığının sona ermesi; Bosna Krallığı'nın Osmanlılar tarafından haraca bağlanması. 1464
- 1440 Belgrad kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanması. 1464
- 1441-42 *John Hunyadi*'nin Boğdan'da Osmanlıları yenmesi. 1466
- 1443 *John Hunyadi*'nin Balkanları istilası; İzadi Savaşı (25 Aralık); Kuzey Arnavutluk'ta İskender Bey'in ayaklanması. 1467
- 1444 Osmanlı İmparatorluğu ile Macaristan arasında barış (Edirne, 12 Haziran); Sırbistan'ın yeniden dirilmesi; Osmanlılarla Karamanlılar arasında barış (Yenişehir, Ağustos); II. Murad'ın tahtını oğlu II. Mehmed'e bırakması; Varna Savaşı (10 Kasım). 1468
- 1446 II. Murad'ın 2. kez tahta çıkışı. 1469-74
- 1448 II. Murad'ın İskender Bey'e karşı seferi; Kosova Savaşı (17-19 Ekim). 1469
- 1449 Eflak seferi; *Yergöğü*'nin yeniden alınması. 1470
- 1450 II. Murad'ın İskender Bey'e karşı 2. Seferi. 1471
- 1451 II. Murad'ın ölümü (3 Şubat); II. Mehmed'in cülusu (18 Şubat); II. Mehmed'in Karamanlı seferi (Mayıs-Haziran); Venedik (10 Eylül) ve Macaristanla (20 Kasım) barışın yeniden sağlanması. 1472
- 1452 Boğaza hakim olmak için Rumeli Hisarı'nın inşası (Ocak-Ağustos); Bizanslılara savaş açılması. 1473
- 1453 İstanbul'un kuşatılması (6 Nisan-29 Mayıs); *Pera*'nın alınması. 1474
- 1454 Venediklilerle barış (18 Nisan); II. Mehmed'in Sırbistan seferi; Osmanlı donanmasının Karadeniz'e inmesi; Karadeniz civarındaki Ceneviz sömürgelerinin haraca bağlanması. 1475
- 1455 Osmanlıların *Moldovya*'yı haraca bağlaması (5 Ekim) II. Mehmed'in Sırbistan'a 2. seferi. 1476
- 1456 Osmanlıların Belgrad kuşatmasının başarısız olması; *Trabzon* Rum İmparatorluğu'nun haraca bağlanması. 1477
- 1457 İskender Bey'in Albulena zaferi. 1478
- 1458 Mahmut Paşa'nın Sırbistan seferi; II. Mehmed'in Mora'ya girmesi. 1479
- 1459 Semendre'nin alınması (Haziran); Amasra'nın fethi; Papa II. Pius'un Haçlı Seferi ilan etmesi. 1480
- 1460 Mora'nın alınması. 1481
- 1461 Candaroğulları Beyliği'nin ve *Trabzon* Rum İmparatorluğu'nun alınması. II. Mehmed'in Eflak'ı alması (Yaz); Mahmut Paşa'nın Limni'ye girmesi (Eylül). Venediklilerle savaş; Venediklilerin *Mora*'yı kontrolleri altına almaları; II. Mehmed'in Bosna'ya alması; Macaristan kralının *Yayça*'ya girmesi (16 Aralık). Osmanlıların Mora'yı yeniden alması (İlkbahar); II. Mehmed'in *Yayça*'yı kuşatması; Papa II. Pius'un ölümü (15 Ağustos); *Karamanoğlu İbrahim*'in ölümü; Karaman'da iç savaş çıkması. II. Mehmed'in İskender Bey'e karşı sefer düzenlemesi; Elbasan Kalesinin inşası. II. Mehmed'in İskender Bey'e karşı seferi; *Dulkadirli Şehsuvar*'ın Osmanlılara sığınması. İskender Bey'in ölümü (17 Ocak). II. Mehmed'in Karaman'ı alması (Yaz); Türkmen aşiretlerinin Toros dağlarındaki direnişi. Karamanoğulları Beyliği'nin bertaraf edilmesi. Venediklilerin *Enez ve Yeni Foça*'ya saldırıları. II. Mehmed'in *Eğriboz*'u alması (11 Temmuz). Akkoyunlu Uzun Hasan'ın Osmanlılara karşı, Venedik, Kıbrıs Krallığı, Saint Jean Şövalyeleri ve Alanya Emirliği ittifakının kurulması. Uzun Hasan'ın Tokat'ı yağmalaması; Bir Akkoyunlu-Karamanlı ordusunun Karaman'ı istilası; *Şehsuvar*'ın Memlükler tarafından öldürülmesi. Otlukbeli Savaşı (11 Ağustos). Osmanlıların Boğdan'a akın etmesi; Arnavutluk'da *İşkodra*'nın kuşatılması. Kırım'daki Ceneviz sömürgelerinin alınması. *Metyas Corvin*'in Sabaas'ı alması (15 Şubat); II. Mehmed'in Moldovya seferi (Yaz) ve *Corvin*'e karşı düzenlediği sefer (Kış). Beylerbeyi Süleyman'ın *İnebahtı*'yı kuşatması; Osmanlı akıncılarının Venedik önlerine gelmesi. Uzun Hasan'ın ölümü (6 Ocak); II. Mehmed'in Arnavutluk'ta *İşkodra*'yı kuşatması; Arnavutluk'ta *Krya (Akçabısar)*'nin teslim alınması (6 Haziran); Osmanlıların *Friuli*'ye akın etmesi. Venediklilerle barış (25 Ocak); Osmanlıların Boğdan ve Macaristan'a akın etmesi; *Anapa, Kuşa ve Taman*'in fethi. Mesih Paşa'nın Rodos kuşatması; Ahmet Paşa'nın *Otranto*'ya girmesi. II. Mehmed'in ölümü (3 Mayıs); II. Bayezid'in tahta cülusu (20 Mayıs); Bayezid'le Cem arasında Yenişehir Savaşı (20 Haziran); *Otranto*'da Osmanlı kuvvetlerinin esir düşmesi (11 Eylül).

1482	Cem ve Karamanlı Kasım'ın Anadolu'ya girmesi; Cem'in Rodoslularla savaşması (26 Temmuz); II. Bayezid'le Saint-Jean şövalyeleri arasında Cem'le ilgili olarak anlaşma yapılması (Eylül); Gedik Ahmet Paşa'nın öldürülmesi (Kasım).	1523	İbrahim Paşa'nın Veziriazam olması.
1484	II. Bayezid'in <i>Moldavya</i> seferi; <i>Kili</i> ve <i>Akkerman</i> 'in Osmanlı topraklarına katılması.	1524	Mısır'da Ahmet Paşa'nın isyanı (Ocak).
1484-91	Mısır Memlûkleriyle savaş.	1525	İbrahim Paşa'nın Mısır'a girmesi (24 Mart-14 Haziran).
1495	Cem'in ölümü (25 Şubat).	1526	Mohaç Meydan Muharebesi (29 Ağustos); I. Süleyman'ın Buda'ya girmesi (10 Eylül); Zapolyai Yanos'un Macaristan tahtına oturması (10 Kasım).
1496	Osmanlıların <i>Karadağ'a</i> girmesi; Polonyalı Albert'in <i>Moldavya'yı</i> istilası; Polonya-Macar ittifakı.	1527	Avusturya Kralı Ferdinand'ın <i>Buda'ya</i> girmesi.
1497-99	Polonya ile savaş.	1529	I. Süleyman'ın Buda'yı alması (8 Eylül); <i>Zapolyai</i> 'nin <i>Buda'da</i> taç giymesi. (14 Eylül); I. Süleyman'ın Viyana'yı kuşatması (26 Eylül-16 Ekim).
1499-1503	Venedik ile savaş.	1531	Avusturyalıların <i>Buda'yı</i> kuşatması (Aralık).
1499	Osmanlıların Navarin deniz zaferi (12 Ağustos); İnebahtı'nın fethi.	1532	I. Süleyman'ın Avusturya seferi; <i>Güns</i> 'ün alınması (28 Ağustos); Andre Dorya'nın Koron'u alması (8 Ağustos).
1500	Macarların Osmanlılara karşı savaş açması; İran'da Şah İsmail'in başa geçmesi; Karamanoğullarının Toros dağlarında isyan etmesi.	1533	Avusturya Kralı Ferdinand ile barış yapılması (22 Haziran); Barbaros Hayrettin'in Osmanlı donanmasının başına geçmesi; Barbaros Hayrettin'in Tunus'u alması (Ağustos); <i>Koron</i> 'un alınması (12 Eylül); İran'la savaş (Ağustos).
1503	Venedik'le barış anlaşması (10 Ağustos).	1534	Tebriz'in fethi (13 Temmuz); <i>Gilan</i> Sultanı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılığını açıklaması; I. Süleyman'ın Bağdat'a girmesi.
1504	Şah İsmail'in Bağdat'a girmesi.	1535	I. Süleyman'ın Tebriz'e dönmesi (İlkbahar); V. Charles (Şarl)'ın Tunus'a girmesi (21 Temmuz).
1507	Şah İsmail'in Dulkadirli Beyliği'ne karşı Osmanlı toprakları üzerinden saldırıya geçmesi.	1536	I. Süleyman'ın İstanbul'a dönmesi (8 Ocak); İbrahim Paşa'nın idam edilmesi (5 Mart).
1511	<i>Teké</i> 'de Şah İsmail'in şii yandaşlarının isyanı (Mart); Osmanlı İmparatorluğu'nda iç savaş.	1537	Venedikliler ile savaşın başlaması; I. Süleyman'ın Arnavutluk'a girmesi; Osmanlıların <i>Apulia</i> seferi (Temmuz); Korfı adasının kuşatılması (25 Ağustos); I. Süleyman'ın İstanbul'a dönmesi (1 Ekim).
1512	I. Selim'in babasını tahttan feragat etmeğe zorlaması (24 Nisan); Kuzeydoğu Anadolu'da ayaklanma; II. Bayezid'in ölümü (26 Mayıs).	1538	I. Süleyman'ın <i>Moldavya'ya</i> girmesi (Yaz); Güney <i>Moldavya</i> 'nın Osmanlı topraklarına katılması (4 Ekim); Süleyman Paşa'nın Diu önlerine gelmesi (4 Eylül); Preveze Deniz Zaferi (29 Eylül).
1512-1513	I. Selim'in kardeşlerini yenmesi ve öldürtmesi ve Anadolu'daki Şah İsmail yandaşlarının isyanlarını bastırması.	1539	<i>Kastelnova</i> 'nın fethi (10 Ağustos).
1514	I. Selim'in Çaldıran'da Şah İsmail'i yenmesi (23 Ağustos).	1540	Venedikliler ile barış (2 Ekim); <i>Malvasia</i> ve <i>Anabolu</i> 'nun ele geçirilmesi; <i>Zapolyai</i> 'nin ölümü; Avusturyalıların <i>Buda'yı</i> kuşatması.
1515	Yeniçerilerin baş kaldırması (Şubat); Kemah'ın alınması (19 Mayıs); Dulkadiroğulları Beyliği'nin fethi (Haziran).	1541	I. Süleyman'ın Ferdinand'a karşı İstanbul (Macaristan) seferi; I. Süleyman'ın <i>Buda'ya</i> girmesi (2 Eylül); Macaristan'ın Osmanlı topraklarına katılması; V. Şarl'ın <i>Cezayir'e</i> gelmesi (20 Ekim).
1516	Diyarbakır'ın fethi (Nisan); Doğu Anadolu'nun Osmanlılara verilmesi. I. Selim'in Memlûkleri Mercidabık'da yenilgiye uğratması (24 Ağustos); I. Selim'in <i>Halep'e</i> girmesi.	1543	<i>Fransa</i> ve Osmanlı müttefik donanmalarının Nis'i alması (20 Ağustos); I. Süleyman'ın Macaristan'a girmesi; <i>Valpo</i> , <i>Peşte</i> , <i>Şiklos</i> , <i>Gran</i> 'in alınması.
1517	Ridaniye Savaşı (22 Ocak); Toman Bay'ın Kahire'de direnişi; Mekke Şerifi'nin Yavuz'a itaatini bildirmesi (17 Ocak).	1544	<i>Vişegrad</i> 'in fethi.
1520	I. Selim'in vefatı (21 Eylül); Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çölusu (30 Eylül).	1545	I. Süleyman'la Ferdinand arasında mütareke (Kapi-
1521	Belgrad'ın Fethi (29 Ağustos); Suriye'de Canberdi Gazali'nin isyanının bastırılması ve idamı (Şubat).		
1522	Dulkadiroğulları <i>banedanının</i> sonu; Rodos'un fethi (21 Ocak).		

	tülasyonlar) verilmesi.		
1547	Osmanlılarla Habsburglar, Papa, Venedikliler ve Fransa Krallığı arasında barış antlaşması yapılması (1 Ağustos).	1573	Venedik ile barış anlaşması yapılması (7 Mart); İmparator ile barışın yenilenmesi (3 Ekim).
1548	I. Süleyman'ın İran seferi; Van'ın alınması (25 Ağustos).	1574	Sinan Paşa'nın Tunus'u fethi (24 Ağustos); II. Selim'in ölümü (12 Aralık)
1549	Gürcistan'da fetihler; I. Süleyman'ın İstanbul'a dönmesi (12 Aralık).	1577	Avusturya imparatoru ile barışın yenilenmesi (1 Ocak).
1551	Osmanlıların (Transilvanya) Boğdan'a girmesi; <i>Beckerek, Varad, Çanad ve Lipa</i> 'nın fethi; Turgut Reis'in Tripoli'yi alması (14 Ağustos).	1578	Vezirozam Sokullu Mehmed Paşa'nın öldürülmesi; İran ile savaşların başlaması (İlkbahar); Lala Mustafa Paşa'nın <i>Çıldır</i> zaferi (10 Ağustos); Gürcistan, Şirvan ve Derbent'in Osmanlı topraklarına katılması; Fas'da <i>Alkazar</i> (Ksarü'l-Kebir) Savaşı (4 Ağustos).
1552	Temeşvar'ın (Temmuz) ve <i>Banat</i> 'taki diğer şehirlerin alınması; <i>Hürmüz</i> 'de Osmanlıların Portekizliler karşısında bozguna uğraması; Rusların Kazan'ı işgali; Osmanlıların <i>Erlau</i> 'da yenilmesi (Ekim).	1579	<i>Persler</i> 'in karşı saldırısı.
1553	İran ile savaş; I. Süleyman'ın Karaman Ereğlisi'ne girmesi; oğlu Şehzade Mustafa'nın idam edilmesi.	1582	Osmanlıların <i>Kur</i> Nehri civarında bozguna uğraması.
1554	I. Süleyman'ın İran seferi; Nahçıvan ve Erivan'ın fethi (Yaz); Rusya'nın <i>Asraban</i> 'ı işgali.	1583	<i>Beştepe</i> 'de Özdemiroğlu Osman Paşa'nın zaferi (6 Haziran).
1555	Amasya'da İran ile barışın yapılması (29 Mayıs).	1585	Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Tebriz'i alması (Eylül).
1556	Süleymaniye Camii'nin ibadete açılması (16 Ağustos).	1587	<i>Büyük Abbas</i> 'ın İran'da şahlığını ilan etmesi.
1556-9	Macaristan'da Avusturyalılara karşı savaşın devam etmesi.	1588	Osmanlıların Karabağ'ı fethi.
1559	I. Süleyman'ın oğulları Selim ve Bayezid arasında taht kavgası (Mayıs); Bayezid'in İran'a sığınması (Kasım).	1589	İstanbul'da Yeniçeri isyanı (3 Nisan).
1560	<i>İspanyolların Cerbe</i> 'ye girmesi; Kaptan-ı Derya Piyale Paşa'nın <i>Cerbe</i> 'yi alması (31 Temmuz).	1590	İran'la barış yapılması (21 Mart); İmparatorla barışın yenilenmesi (29 Kasım).
1561	Şehzade Bayezid'in idam edilmesi (25 Eylül); <i>Kozakların Azov</i> 'a saldırması.	1591-92	Yeniçeri isyanı ve yönetimde yapılan değişiklikler.
1562	İmparator Ferdinand ile barış yapılması (1 Temmuz).	1593	İstanbul'da sipahilerin isyanı (27 Ocak); Sinan Paşa'nın başvezir olması; <i>Sisak'ta Osmanlıların zaferi</i> (20 Haziran); Avusturya ile savaş (Sonbahar); Sinan Paşa'nın Macaristan'a girmesi; <i>Veszprem</i> 'in alınması (13 Ekim).
1565	Malta'nın kuşatılması (20 Mayıs-11 Eylül).	1594	Sinan Paşa'nın <i>Raab</i> 'i alması; <i>Eflak Voyvodası Mihail</i> 'in isyanı
1566	Zigetvar Kuşatması (5 Ağustos-7 Eylül); Zigetvar önlerinde I. Süleyman'ın ölümü (6 Eylül); II. Selim'in tahta çülüsü (24 Eylül); <i>Sakız</i> 'ın alınması	1595	<i>Habsburg</i> , Eflak, Boğdan ve Erdel Beyliği arasında Osmanlı karşıtı ittifak kurulması (Ocak); III. Murad'ın ölümü (16 Ocak); III. Mehmed'in tahta çıkması (27 Ocak); Sinan Paşa'nın Eflak'a girmesi (Ağustos); Sinan Paşa'nın inzivaya çekilmesi (Ekim); Avusturyalıların <i>Stuhlweissenburg</i> ve <i>Vişegrad</i> 'a girmesi (8 Eylül); <i>Eflak Beyi Michael</i> 'in <i>Dobrudja</i> 'ya girmesi.
1567	<i>Yemen</i> 'de <i>Zeydiyye</i> ve <i>Muhattar</i> isyanı.		
1568	Avusturya İmparatoru ile barış (17 Şubat).		
1569	Osmanlıların Ruslara karşı yaptığı sefer; Don-Volga kanalı projesi ve <i>Asraban</i> 'ın kuşatılması (Eylül).		
1570	Çar ile barış görüşmeleri; Uluç Ali'nin Tunus'u alması (Ocak); Kıbrıs seferi; <i>Lefkoşa</i> Kuşatması.	1596	III. Mehmed'in Macaristan seferi; <i>Erlau</i> 'nın alınması (23 Eylül); Mezökeresztes Savaşı (26 Ekim); Anadolu'da Celali Ayaklanmaları.
1571	Osmanlılara karşı kutsal ittifakın kurulması (20 Mayıs); Osmanlıların <i>Magosa</i> 'yı fethi (1 Ağustos); <i>İnebahır Savaşı</i> (7 Ekim).	1598	Avusturyalıların <i>Raab</i> 'ı (29 Mart) ve <i>Veszprem</i> 'i alması, <i>Buda</i> 'yı kuşatması; <i>Eflak Beyi Mihail</i> 'in İz-
1572	Devlet Giray'ın <i>Moskova</i> 'yı istila etmesi; Osmanlı-		

- mit'e saldırısı.
- 1599 Avusturya ile barış görüşmeleri; *Karayazıcının* Urfa kuşatması (Temmuz); *Eflak Bey'i Michael'in* Boğdan'a girmesi.
- 1600 Osmanlılar'ın *Kaniye*'yi fethi (Eylül).
- 1601 *Eflak Bey'i Mihail'in* ölümü (19 Ağustos); Arşidük Ferdinand'ın *Kaniye* önlerinde yenilmesi (18 Kasım).
- 1602 Arşidük Matyas'ın Buda'yı kuşatması (Sonbahar).
- 1603 Sipahilerin ayaklanması (Ocak); Şah Abbas'ın Tebriz'i alması (21 Ekim); III. Mehmed'in ölümü (22 Aralık); I. Ahmet'in tahta geçmesi (23 Aralık).
- 1604 Şah Abbas'ın Erivan, Şirvan ve Kars'ı fethi; Arşidük Matyas'ın Buda'yı kuşatması.
- 1605 Osmanlıların *Bocskai*'yi Macar Kralı ilan etmeleri; Osmanlılar'ın *Gran*'i alması.
- 1606 *Zitva-Torok*'da Osmanlılarla Avusturyalılar arasında barış anlaşması yapılması
- 1607 Vezirazam Kuyucu Mehmed Paşa'nın Anadolu'da Celâlîleri ortadan kaldırmak için seferi; âsî Canbulat-oğlu Ali Paşa ve Ma'n-oğlu Fahrüddin'in yenilgisi (23 Ekim).
- 1608 Celâlî Kalender-oğlu'nun yenilgisi (5 Ağustos).
- 1609 Sultanahmed Camii temelini atılması.
- 1610 İran'a sefer, Tebriz yakınında Acı-Çay Savaşı (11 Kasım).
- 1611 Kuyucu Murad Paşa'nın ölümü (5 Ağustos).
- 1612 İran ile barış andlaşması (20 Kasım): Sınırlarda statükonun saklanması, Ashaba küfür edilmeyecek, Ruslara karşı işbirliği.
- 1613 İçki yasağı.
- 1614 Erdel'de Bathory Gabor prens: Osmanlı egemenliğinin iadesi (1 Temmuz), donanmanın Malta'ya akını (8 Temmuz), Kazakların Sinop baskını (Ağustos), Vezirazam Nasûh'un idâmı, Kara Mehmed Paşa sadrazam, İran'a sefer.
- 1616 İskender Paşa'nın Boğdan'da başarılı seferi (17 Nisan), Erivan kuşatması (11 Eylül), Halil Paşa sadrazam.
- 1617 Sultanahmed Camii'nin açılışı, Osmanlı-Leh barışı (27 Eylül), I. Ahmed'in ölümü (22 Kasım), kardeşi I. Mustafa sultan (22 Kasım), Zaporg Kazakları'nın akınları.
- 1618 I. Mustafa'nın tahttan indirilmesi ve II. Osman'ın cülûsu (26 Şubat), Serâv'da Osmanlı bozgunu (10 Eylül), Osmanlı-Safevi barışı (26 Eylül): sınırlar aynı, İran yılda 100 yük ipek verecek
- 1620 İskender Paşa'nın Lehistan'da zaferleri (20 Eylül, 7 Ekim)
- 1621 Lehistan seferi (29 Nisan), Hotin kuşatması, barış (6 Ekim): Kazaklar akından alıkonacak, Hotin teslim olunacak.
- 1622 Sultan Osman İstanbul'da (25 Ocak), yeniçeri ayaklanması (18 Mayıs), Sultan Osman'ın tahttan indirilmesi ve I. Mustafa'nın ikinci kez tahta oturması (19 Mayıs), Davut Paşa sadrazam, Osman'ın katli (20 Mayıs), Sipahîlerin kan davası.
- 1623 Anadolu'da paşalar isyanı (Mart), Kazakların bozguna uğratılması (1 Ekim), Abaza Mehmed Paşa İsyanı (17 Kasım), I. Mustafa'nın tahttan indirilmesi ve IV. Murad'ın cülûsu (10 Eylül).
- 1624 Bağdad ve Irak'ı Şah Abbas'ın istilâsı (Ocak), Sadrazam Keremkeş Ali Paşa'nın idâmı (3 Nisan), Kırım'da Mehmed ve Şahin Giray'ın isyanı (Mayıs-Temmuz), Kazakların Boğaziçi'nde Yeniköyü yağmalamaları (20 Temmuz), Abaza Mehmed Paşa'nın yenilgisi (3 Eylül), Cennet oğlu isyanının bastırılması (Aralık).
- 1625 Hâfız Ahmed Paşa'nın Bağdad seferi (Mayıs-Temmuz), Karadeniz'de Kazakların yenilgisi (Ekim), Ahmed Paşa'nın azli, Halil Paşa sadrazam (1 Aralık), Abaza'nın ikinci isyanı
- 1626 Şah Abbas Bağdad önünde (29 Mart), ordu Bağdad önünden çekilir (3 Temmuz), Halil Paşa sadrazam (1 Aralık), Anadolu'da Abaza Mehmed isyanı sürüyor.
- 1627 Erzurum'da üslenen Abaza'nın neticesiz kuşatılması (15 Ekim-25 Kasım).
- 1628 Hüsrev Paşa sadrazam (6 Nisan), Kırım'da Mehmed Giray Han ve Şahin Giray'ın azli, Canibek Giray Han (31 Mayıs), Hüsrev'in Erzurum kuşatması (5 Eylül-22 Eylül), Abaza'nın teslim olması (22 Eylül).
- 1629 Hüsrev'in Bağdad seferi (10 Haziran-14 Kasım), İran'ın İngilizlere ilk kapitülasyonu (Temmuz).
- 1630 İran'da Çemhal zaferi (14 Temmuz), Bağdad'ı sonuçsuz kuşatma (5 Ekim-14 Kasım).
- 1631 Hüsrev'in azli, Hâfız Ahmed sadrazam (25 Ekim).
- 1632 Hâfız Ahmed'in Saray'a saldıran yeniçeri zorbaları tarafından katli (10 Şubat), Zorbaların saraya baskını (12 Mart), IV. Murad'ın devlet işlerini eline alması (8 Haziran), Balıkesir'de âsî İlyas Paşa'nın idâmı (Ağustos).
- 1633 Büyük İstanbul yangını (2 Eylül), kahvehanelerin kapatılması, tütün yasağı (16 Eylül), Van'a saldırı İranlı kuvvetlerin püskürtülmesi (15 Ekim),

- sadrazam Mehmed Paşa'nın İran seferi (15 Ekim), Şeyhülislâm Ahî-zâde'nin idamı (7 Kasım). 1650
- 1634 Padişah'ın Lehistan seferi için Edirne'de ikâmeti (15 Nisan-27 Temmuz), içki yasağı (5 Ağustos), Abaza Mehmed Paşa'nın idamı (23/24 Ağustos), 1651
Lehistan'la barış (Eylül).
- 1635 IV. Murad'ın İran'a Revan seferi (10 Mart-27 Aralık), Revan (Erivan) kuşatması (26 Temmuz), Revan'ın teslim olması (8 Ağustos), IV. Murad Tebriz'e giriyor (11 Eylül). 1652
- 1636 Revan'ın İranlılara teslim olması (1 Nisan), Erdel'de Szalonta bozgunu (3 Ekim). 1654
- 1637 Doğu seferi (17 Şubat 1637-12 Haziran 1639), Azak Kalesi'nin Kazaklar eline düşmesi (5 Temmuz).
- 1638 IV. Murad Bağdad seferine çıkar (8 Mayıs), yolda Sakarya şeyhi'nin idamı (22 Haziran), Bağdad kuşatması (15 Kasım-24 Aralık), Bağdad'ın teslim alınması (24 Aralık). 1655
- 1639 İran'la Kasr-ı Şirin Andlaşması (17 Mayıs). 1656
- 1640 IV. Murad'ın ölümü (8/9 Şubat), I. İbrahim'in tahta çıkışı (9 Şubat), Büyük İstanbul yangını (30/31 Ağustos).
- 1641 Vezirazamı Kemankeş Kara Mustafa'nın idamı (31 Ocak). 1657
- 1644 Sultan-zâde (Mihrimah sultanın torunu Ayşe Harun'un oğlu) Mehmet Paşa sadrazam (31 Ocak), Şeyhülislâm Yahya'nın ölümü (26-27 Şubat).
- 1645 Girit Seferi (19 Nisan), Büyük İstanbul yangını (26/27 Haziran); Hanya'nın teslim alınması (19 Ağustos). 1658
- 1646 Venedikliler Bozca-Ada'yı işgal eder (7 Nisan), Gazi Deli Hüseyin Paşa'nın Resmo (Rethymnon) kuşatması ve fethi (6 Ekim-20 Ekim). 1659
- 1647 Kandiye kalesi ablukası (7 Temmuz).
- 1648 Kandiye kuşatması (26 Mart), âsî Varvar Ali Paşa'nın idamı (20 Mayıs), Venedik donanması Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alır (24 Mayıs), Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi, IV. Mehmed'in cülûsu (8 Ağustos), İbrahim'in idamı (18 Ağustos), Sultan İbrahim'in kanını isteyen sipahilerin Sultanahmet olayı, yeniçeri ocağı zorba ağaları diktası (28 Ekim), Cinci Hoca'nın idamı (29 Ekim), Celâli Kara Haydar'ın idamı (12 Kasım). 1661
- 1649 Lübnan Maronîleri üzerinde Fransız himayesi (28 Nisan), Yeniçeri ağası Kara Murad sadrazam (21 Mayıs), sipahî zorbalarından Gürcü Nebî isyanı (7 Temmuz), Kandiye kuşatmasının şiddetlendiril-

- mesi (29/30 Ağustos).
- Venedik donanması tekrar Çanakkale Boğazı önünde (15 Mart), Girit'e erzak ve mühimmat gönderilmesi güçleşiyor.
- Ege'de Osmanlı donanmasının Nakşa (Naxos) bozgunu (13 Haziran), Esnaf ayaklanması (21 Ağustos), Kösem Sultan'ın katli (2/3 Eylül), Yeniçeri ağalar diktasının sonu (3 Eylül).
- Tarhoncu Ahmed Paşa sadrazam (20 Haziran).
- Ahmed Paşa'nın idamı (21 Mart).
- Çanakkale Boğazı açıklarında Venedik donanmasına karşı zafer (16 Mayıs), Ukrayna Kazak Hetmanı Boğdan Hmelnitsky'nin Osmanlı-Kırım himayesini bırakıp Rus Çarının himayesi altına girmesi.
- Ermeni Süleyman Paşa sadrazam (19 Ağustos).
- Deli Hüseyin Paşa sadrazam (28 Şubat), Yeniçeri sipahî isyanı (Vak'a-i Vakvakiye) (4 Mart), Venediklilerin Osmanlı donanmasını yoketmesi ve Akdeniz yolunun kesilmesi (26 Haziran), Bozcaada'yı Venedik işgali, Köprülü Mehmed Paşa geniş yetkilerle sadrazamlığa getirilir (15 Eylül), sipahî zorbalarını katliâmı.
- Venedik donanmasına karşı zafer (10 Temmuz), Bozcaada'nın geri alınması (31 Ağustos), Kâtib Çelebi'nin ölümü (24 Eylül), Limni'nin geri alınması (15 Kasım), Köprülü'nün Erdel (Transilvanya) seferi (23 Haziran), Rakoczy'nin kaçması (1 Eylül).
- Anadolu valilerinin Abaza Hasan önderliğinde isyanı (13 Kasım), Girit serdarı Deli Hüseyin Paşa'nın idamı (29 Aralık).
- Anadolu valilerinin idamı (16/17 Şubat), Kırım Hanı Mehmed Giray'ın Ruslara karşı Konotop zaferi (12 Temmuz), Eflak Voyvodası Mihnea'nın bozguna uğratılması (12 Kasım).
- Avusturyalılarla işbirliğinde bulunan Rakoczy'ye karşı zafer, Erdel'de Osmanlı egemenliğinin yeniden yerleşmesi (23 Mayıs), Büyük İstanbul yangını (24 Temmuz), Varar'ın fethi (27 Ağustos).
- Köprülü Mehmed Paşa'nın ölümü (29/30 Ekim), Köprülü Fazıl Ahmed sadrazam (30 Ekim).
- Kemeny Yanoş'a karşı zafer ve Erdel sorunu çözülme kavuşur (23 Ocak).
- Avusturya'ya karşı harp ilânı (12 Nisan), Uyvar kuşatması (17/18 Ağustos), kalenin teslim alınması (24 Eylül), Novigrad'ın fethi (3/4 Kasım).
- Avusturyalıların Sigetvar kuşatması (25 Ocak), Ye-

	ni camiin halka açılması (8 Şubat), Fazıl Ahmed Yeni-Kale'yi alır (30 Haziran), Saint-Gotthard Meydan Savaşı (1 Ağustos), Vasvar Barışı (10 Ağustos).	1684	Osmanlı'ya karşı Avusturya, Venedik, Lehistan arasında Papa takdisiyle Kutsal İttifak, Budin Valisi İbrahim'in idâmı (14 Eylül), Ordu'nun Budin'de toplanması (22 Eylül), Ciğerdelen (Parkany) zaferi (7 Ekim), Estorgon'un düşmesi (1 Kasım), Kara Mustafa'nın idâmı (15 Aralık).
1665	Topkapı Sarayı yangını (24 Temmuz).		
1666-1669	Fazıl Ahmed'in Girid seferi (15 Mayıs), Serdar Hanya'da (3 Kasım 1666), Kandiye kuşatması (18 Ağustos), Kandiya'nın teslim olması (27 Eylül 1669), Girid adasını Osmanlı'ya bırakan Osmanlı-Venedik barışı (5 Eylül 1669).	1684	Avusturya orduları Budin önünde (15 Temmuz), Venedik'in harp ilânı (15 Temmuz), Kral Sobiesky'nin Kamenice önünde bozgunu (26 Eylül), Preveze'nin düşüşü (28 Eylül).
1672	Lehistan'a karşı harp ilânı (4 Haziran), Kamenice kuşatması (18 Ağustos) ve teslim olması (27 Ağustos), Bucaş Barış andlaşması (18 Ekim): Podolya'da Osmanlı egemenliği, Zaporog Kazakları (Ukrayna) Osmanlı-Kırım himayesinde, Leh kralı haraca bağlanmış.	1685 1686	Lehlilere karşı Bojan zaferi (10 Ekim). Venedik Navarin'i alır (15 Haziran), Avusturyalılar Budin'i (2 Eylül), ve tüm Macaristan'ı işgal ederler.
1673	Jan Sobieski'nin Hotin zaferi (10 Kasım).	1687	Mohaç'ta Osmanlı bozgunu (12 Ağustos), Sobiesky'nin Kamenice önünden geri atılması (3 Eylül), seferdeki Osmanlı ordusunun isyanı ve İstanbul üzerine yürümesi (5 Eylül), Arina'nın Venediklilerce işgali (25 Eylül), Sultan IV. Mehmed'in tahttan indirilmesi, II. Süleyman'ın cülûsu (8 Kasım), Egri kalesinin düşüşü (14 Ocak).
1674	IV. Mehmed'in Ukrayna seferi (16 Haziran), Kazak Hetmanı Doroszenko'yu Ruslara karşı himaye, Kırım Hanı Selim Giray ve Doroszenko Osmanlı ordusunda, Ruslar Çehrin önünden çekilir (14 Eylül).		
1675	Lehliler'in Ilbav (Lemberg) önünde başarısı (24 Ağustos).	1688	Kırım ordusunun Sobiesky'ye karşı Kamenice önünde zaferi (14 Ağustos), Macaristan, Erdel ve Bosna'da kalelerin Avusturya ordusu tarafından işgali, Belgrad'ın düşüşü (8 Eylül).
1676	Fazıl Ahmed Paşa'nın ölümü (2/3 Kasım), Merzifonlu Kara Mustafa sadrazam (4/5 Kasım), Şeytan İbrahim'le Sobiesky arasında savaş, Zurawna barışı (27 Ekim): Podalya ve Ukrayna'da Osmanlı egemenliği.	1689	Kırım Hanı Selim Giray'ın Urkapı önünden Rus ordusunu ricata zorlaması (30 Mayıs), tüm müslümanların savaşa çağırılması (nefir-i âm ilânı) (6 Haziran), Pâdişah Sofya'da (25 Haziran), Fethülislâm ve Orsova kalelerinin geri alınması (Temmuz), Macaristan'da Batucina bozgunu (30 Ağustos), Niş bozgunu (24 Eylül), Köprülü Fazıl-Mustafa Paşa sadrazam (25 Ekim).
1677	Hetman Doroszenko'nun Ruslarla birleşmesi, Pâdişah Jorj Hmelinsky'yi Hetman tayin eder, Rusya'ya harp ilânı, Osmanlı kuvvetlerinin Ukrayna'dan çekilişi.		
1678	Ukrayna-Rusya'ya karşı sefer ilânı, Kara Mustafa Paşa'nın ve Kırım Hanı'nın Çehrin Kalesi kuşatması (19 Temmuz) ve fethi (21 Ağustos).	1690	Kaçanık kahramanı Selim Giray'ın Edirne'de Pâdişah tarafından karşılanması (23 Şubat), Kaniye'nin düşüşü (11 Temmuz), Fazıl Mustafa Paşa'nın Avusturyalılara karşı seferi (13 Temmuz), Thököly'nin Erdel Voyvodalığına getirilmesi (21 Ağustos), Belgrad'ın geri alınması (8 Ekim).
1680	Özü Nehri ağzında kale inşası.		
1681	Rusya ile Radzin barış andlaşması (11 Şubat), Fransız donanmasının Sakız'a saldırısı (24 Temmuz).		
1682	Emeric Thököly (Tökeli Imre)'nin Osmanlı himayesinde Orta Macar kralı tayin edilmesi (9 Ocak), Budin Beylerbeyi İbrahim Paşa'nın Orta-Macar'da Kaschau (Kaşa) kalesini fethi (15 Ağustos), Avusturya'ya harp ilânı (12 Ekim).	1691 1692	Mısır Çarşısı yangını (1/2 Ocak), Avlonya'nın geri alınması, II. Süleyman'ın ölümü ve II. Ahmed'in cülûsu (22 Haziran), Salankamen Meydan Savaşı, Fazıl Mustafa'nın şehid düşmesi (19 Ağustos). Varat'ın düşüşü (12 Haziran), Venedik Hanya'yı kuşatır (18 Temmuz).
1683	IV. Mehmed Belgrad'da, Merzifonlu Kara Mustafa'nın Viyana üzerine yürümesi (27 Haziran), Viyana kuşatması (14 Temmuz-31 Ağustos), Osmanlı	1693	Büyük İstanbul yangını (5 Eylül), Belgrad'ın kuşatmadan kurtarılması (12 Eylül).

1694	Varat'ın Avusturyalılarınca kuşatılması (12 Eylül), Sakız adasının Venediklilere teslim olması (21 Eylül).	1717	Ağustos), Naimâ'nın ölümü (Eylül), Temeşvar'ın düşüşü (20 Ekim).
1695	II. Ahmed'in ölümü, II. Mustafa'nın cülûsu (6 Şubat), Venedik donanmasına karşı Koyun-adaları'nda Mezemorta Hüseyin Paşa'nın deniz zaferi ve Sakız'ın geri alınması (18 Şubat), Pâdişah'ın Avusturya seferi (30 Haziran), Lippa (Lipva) fethi (2 Eylül), donanmanın Midilli açıklarında Zeytin-Burnu zaferi (18 Eylül), Pâdişahın Lugoş zaferi (22 Eylül), Rus Çarı Petro'nun Azak önünden ricatı (13 Ekim).	1718	Belgrad'ın düşüşü (18 Ağustos).
1696	Azak kalesinin düşüşü (6 Ağustos), Padişah'ın Olaş zaferi (27 Ağustos).	1719	Nevşehirli İbrahim sadrazam (9 Mayıs), büyük İstanbul yangını (16/17 Temmuz), Avusturya ile Pasarofca Barış Andlaşması (21 Temmuz).
1697	Zenta meydan savaşında bozgun (11 Eylül), Amcazâde Hüseyin Paşa sadrazam (18 Eylül).	1723	Büyük İstanbul depremi (25 Mayıs), büyük İstanbul yangını (21/22 Temmuz).
1698	Karlofça'da barış görüşmelerine başlanması (20 Ekim).	1724	İran Safevîlerinin sonu, Doğu seferi, Gürcistan'da fetihler (Temmuz), Rusların Kafkasya'da ilerlemeleri, Kermanşah'ın Osmanlı tarafından işgali (15 Ekim).
1699	Avusturya, Venedik ve Lehistan'la Karlofça Barış Andlaşması (26 Ocak): Macaristan ve Erdel-Avusturya'ya, Banat Osmanlı'ya, Mora ve Dalmaçya, Aya Mavra adası Venedik'e, Kamenice, Ukrayna ve Podolya Lehistan'a bırakılmış, Sultan'a ve Hana verilen peskeşlerden vaz geçilmiştir, Thököly İzmith'te verilen bir çiftliğe çekilir.	1725	Hoy Kalesi'nin fethi (6 Mayıs), Osmanlı Devleti ve Rusya arasında İran'ın taksimi anlaşması (13-24 Haziran), Hemedan Fethi (31 Ağustos), Revan Fethi (3 Ekim).
1700	Rusya ile İstanbul Barış Andlaşması (14 Temmuz).	1727	Tebriz fethi (3 Ağustos), Gence fethi (4 Eylül), Luristan'ın ilhakı (6 Eylül).
1701	Bedesten yangını (3/4 Aralık).	1729	Eşref Şah'ın Hilâfet iddiasıyla İran'daki Osmanlı fetihlerinin geri verilmesi isteği, Pâdişah'ın Hilâfet bölünmez cevabı (12 Mart), matbaanın kabulüne karar.
1702	Şeyhülislâm Feyzullah efendi'nin aşırı nüfuzu, Amcazâde'nin istifâsı (4 Eylül).	1730	İran'la Hemedan barışı (4 Ekim), İbrahim Mütefferrika matbaasının açılması.
1703	Rami Mehmed Paşa sadrazam (24 Ocak), Ordu'nun isyanı (Edirne vak'ası), II. Mustafa'nın tahttan indirilmesi, III. Ahmed'in cülûsu (22 Ağustos).	1731	Büyük İstanbul yangını.
1709	Poltava'da Çar'a yenilen (3 Temmuz) İsveç Kralı Şarl'ın Osmanlılara sığınması, Baltacı Mehmed Paşa sadrazam (18 Ağustos).	1732	İran'da Nâdir Şah'ın ortaya çıkması, Nevahend'i geri alması (2 Temmuz), III. Ahmed'in Şark seferi (3 Ağustos), Patrona Halil isyanı (28 Eylül), III. Ahmed'in saltanattan çekilmesi, I. Mahmud'un cülûsu (1/2 Ekim), Patrona Halil isyanının bastırılması (15 Ekim), şâir Nedîm'in ölümü (Aralık).
1711	Çar Petro ile Pruth Savaşı (19-21 Temmuz), Barış koşullarının imzası (21 Temmuz).	1733	İstanbul'daki kalabalık Arnavutların çıkardığı kargaşa (28 Ocak), İran'da Kermanşah'ın geri alınması (30 Temmuz), Topal Osman Paşa sadrazam (10 Eylül), İran'da fetihler: Urmiye (11 Ekim), Tebriz (4 Aralık).
1712	Rusya ile barış andlaşması (16 Nisan).	1735	Osmanlı-Safevî barışı (10 Ocak), Hekim-oğlu Ali Paşa sadrazam (12 Mart).
1713	Rus-Osmanlı barışının kesinleşmesi (24 Haziran), Bender'de kalan İsveç kralı Demir-Baş Şarl'ın memleketine gönderilmesi (19 Eylül).	1736	Nâdir Şah Bağdad önlerinde, Topal Osman Paşa'nın Bağdad zaferi (19 Temmuz).
1714	Venedik'e karşı savaş ilânı (8 Aralık).		Ali Paşa'nın azlı (12 Temmuz).
1715	Venedik eline geçen Ege adalarının fethi (Haziran), Mora'da harekât (Ağustos), Girit'te Suda Kalesi'nin fethi.	1737	Rusya'ya harp ilânı (16 Haziran), Osmanlı-İran barışı (17 Ekim), Rus ordusunun Kırım'a girip Bahçesaray'ı yakması, Kırım Hanı Feth Giray'ın Ruslara karşı zaferi (12 Ekim).
1716	Avuturya'ya karşı sefer açılması (24 Nisan), Varadin bozgunu, Silâhdâr Ali Paşa'nın şehâdeti (5		Hekim-oğlu Ali Paşa'nın Rusya müttefiki Avusturya ordusunu Banyaluka'da yenilgiye uğratması (4 Ağustos).

- 1738 Osmanlıların Avusturya ordusuna karşı Orsova zaferi (15 Ağustos), Safa Giray'ın Rus generali Münich'i yenilgiye uğratması (8 Ağustos). 1772
- 1739 Osmanlı Hisarcık (Krozka) Boğazı zaferi (22 Temmuz), Belgrad'ın geri alınması (1 Eylül), Rus generali Münich'in Hotin'i teslim alması, Bender'e saldırısı (Ağustos), Osmanlı-Rus barışı (7/18 Eylül), Avusturya ve Rusya ile Belgrad barışı (18 Eylül): Belgrad ve Kuzey Sırbistan'ın geri verilmesi, Azak bölgesi tarafsız bölge, Karadeniz'de Rus donanması olmayacak, Tatarlar Rus topraklarına girmeyecek, Hotin geri verilecek. 1774
- 1742 Hekim-oğlu Ali tekrar sadrazam (21 Nisan).
- 1743 Nâdir Şah'ın saldırısı (29 Mayıs), Musul'u kuşatması (27 Eylül). 1776
- 1744 Kars'ı kuşatması (9 Ekim).
- 1745 Nâdir Şah'ın Kâgâver'de zaferi (23 Ağustos), büyük İstanbul yangını (27/28 Aralık). 1779
- 1746 Osmanlı-İran barışı (4 Eylül).
- 1750 Büyük İstanbul yangını (3/4 Şubat). 1782
- 1752 İstanbul ve Trakya'da deprem (29/30 Temmuz), ard-depremler. 1783
- 1754 İstanbul depremi (2/3 Eylül), Uzun-çarşı yangını (21/22 Ekim), I. Mahmud'un ölümü, III. Osman'ın cülûsu (13 Aralık).
- 1755 İstanbul Halici'nin donması, Hekimoğlu Ali Paşa 3. kez sadrazam (15 Şubat), Büyük İstanbul yangını (27/28 Eylül), Nur-i Osmâniyye Camii'nin açılışı (5 Aralık). 1787
- 1756 Büyük İstanbul yangını. 1788
- 1757 Ragıp Paşa sadrazam (11 Ocak), III. Osman'ın ölümü (29/30 Ekim), III. Mustafa'nın cülûsu (30 Ekim).
- 1760 Lâleli Camii temelini atılması (10 Nisan). 1789
- 1761 Şehzâde Selim'in doğumu (24 Aralık).
- 1763 Koca Ragıp Paşa'nın ölümü (7/8 Nisan).
- 1764 Lâleli Camii'nin açılışı (9 Nart).
- 1765 Muhsin-zâde Mehmed sadrazam (28 Mart).
- 1766 Büyük İstanbul depremi (22 Mayıs).
- 1768 Lehistan için Rusya'ya harp ilânı (8 Ekim). 1790
- 1769 Kırım Giray'ın Rusya'ya akını (31 Ocak), Rusya seferi (27 Mart), Hotin zaferi (1 Mayıs ve 12 Ağustos), Hotin'in Ruslar tarafından işgali (21 Eylül).
- 1770 Rus donanması Akdeniz'de, Mora'da isyan ve bastırılması (9 Nisan), Rus donanmasının Çeşme önünde Osmanlı donanmasını yakması (6/7 Temmuz), Kartal bozgunu (1 Ağustos). 1792
- 1771 Rus ordusunun Kırım'ı istilâsı (24 Haziran), Özü savunması (2 Ağustos), Yerköyü zaferi (12 Eylül), Dumbowitza'nın düşüşü (30 Ekim).
- Bükreş barış toplantısı (9 Kasım).
- Mısır'da Cin Ali Bey isyanı (1 Mayıs), Silistre zaferi (29 Haziran), Bulgaristan'ı Rus istilâsı, Varna'da Rusların püskürtülmesi (20 Ekim).
- III. Mustafa'nın ölümü, I. Abdülhamid'in cülûsu (21 Ocak), Küçük-Kaynarca'da Rusya ile barış imzalanması (21 Temmuz): Kırım Hanlığının bağımsızlığı tanınıyor, ancak Hanlık Halife-Sultan ile dinî bağlarını koruyacak. Kuzey Karadeniz'de Kerç, Yenikale, Azak Rusya'ya bırakılıyor, Rusya'ya kapitülasyon ayrıcalıkları aynen tanınacak, Hristiyan kiliseleri korunacak.
- İran'la savaş (2 Mayıs), Musul tarafında başarılı harekât.
- Rusya ile Kırım üzerinde Aynalı Kavak Tenkîhnamesi (21 Mart): Kırım'da Osmanlı ve Rus rekabeti sonucu anarşi, Rus yanlısı Şahin Giray Han.
- Büyük İstanbul yangını, Halil Hâmid Paşa sadrazam (31 Aralık), reformlar.
- Kırım'ın Rus egemenliği altına düşmesi ve Hanlığın ortadan kalkması (9 Temmuz), Rus asillerinin Kırım topraklarını yağmalaması, Kuzey Karadeniz ülkelerinin Rusya'ya ilhakı.
- Rusya'ya harp ilânı, II. Katerina Kırım'da, Rusya-Avusturya arasında Osmanlı ülkesinin bölüşülmesi görüşmeleri: Rus himayesinde Bizans'ın canlandırılması, Dalmaçya Avusturya'ya verilecek.
- Avusturya'nın Osmanlı'ya karşı harp ilânı (9 Şubat), İsveç'in Rusya'ya harp ilânı, Şebeş'te Avusturyalılara karşı Osmanlı başarısı (21 Eylül), Özü Kalesi'nin Ruslarca zaptı (17 Aralık).
- I. Abdülhamid'in ölümü (6/7 Nisan), III. Selim'in cülûsu (7 Nisan), Osmanlı-İsveç ittifakı (11 Temmuz), Fokşan bozgunu (1 Ağustos), Buza bozgunu, Potemkin Akkerman'da (22 Eylül), Avusturyalılar Belgrad'da (8 Ekim), Fransa'da Büyük Devrim, Uluslararası dengede değişme.
- Osmanlı-Prusya ittifakı (31 Ocak), Yerköyü'de Osmanlı zaferi (8 Haziran), Kilia'nın Ruslarca işgali (30 Ekim), İsmail kalesinin düşüşü (22 Aralık).
- Macin'in düşüşü (10 Temmuz), Avusturya ile Zıştovi barış andlaşması (4 Ağustos): Belgrad geri alınıyor, Orsova bırakılıyor.
- Rusya ile Yaş Andlaşması (9 Ocak): Kırım, Taman yarımadası, Özü, Turla'ya kadar Karadeniz kıyıları

	Rusya'ya bırakılıyor, Büyük İstanbul yangını (13 Eylül).	1810	Ruslarla savaşın yeniden alevlenmesi (Kasım).
1793	Askerî reform: Nizâm-i Cedîd (24 Şubat).		Cihâd-Ekber ilânı (25 Haziran), Ruscuk'un düşüşü (27 Eylül)
1795	Büyük İstanbul yangını (7/8 Temmuz).	1812	Rusya ile Bükreş andlaşması (28 Mayıs), Mehmed Ali Paşa'nın Su'ûdîlerden Medine'yi geri alması (2 Aralık).
1797	Vidin'de Pazvand-oğlu isyanı, Rumeli'de Dağlı eşkiyası, Necd'de Vahhabî isyanı.		
1798	Napolyon Bonapart Mısır'da (2 Temmuz), Napolyon'un Mısırlılara Beyannâmesi (2 Temmuz), Rahmânîye Savaşı (13 Temmuz), Ehramlar Savaşı (21 Temmuz), Abukir'de Nelson Fransız donanmasını yok eder (1 Ağustos), Fransa'ya harp ilânı (2 Eylül).	1813	Mekke'nin geri alınması, Vahhabîlerin Hicaz'dan çıkarılması (23 Ocak), Sırp isyanının bastırılması, Kara Yorgi Avusturya'ya kaçar (3 Ekim).
		1815	Eyâletlerde âyanın temizlenmesine başlanması, Sultan'ın merkezî otoritesin yeniden kurulması.
		1820-1822	Tepedelenli Ali Paşa'ya karşı harekât.
1799	Galip Dede'nin ölümü (3 Ocak), Osmanlı-İngiliz savunma anlaşması (5 Ocak), Napolyon'un Akka önünde yenilmesi (18 Mart), Abu-khur (Abukir) zaferi (25 Temmuz), Mısır'dan ayrılması (22 Ağustos), İngilizler'e Karadeniz'de ticaret serbestliği tanınması (30 Ekim).	1821	Boğdan'da İpsilanti Rum ayaklanması ve Çar'ı çağırması (6 Mart), Mora'da Yunan isyanı (12 Şubat), İstanbul'da Patrik'in idâmı (22 Nisan).
		1822	Tepedelenli'nin katli (24 Ocak), Yunan bağımsızlık ilânı (13 Ocak), Sakız isyanı ve bastırılması (23 Mart-18 Nisan).
1800	Cezâir-i Seb'a Cumhuriyeti'nin Osmanlı himayesi altına konması (21 Mart)	1823	Osmanlı-İran Barışı (28 Temmuz).
1801	Fransızlar'ın Mısır'ı boşaltması anlaşması (27 Haziran).	1824	Mısır'dan İbrahim Paşa'nın Mora isyanını bastırmaya çağırılması (1 Nisan), Mehmed Reşit Paşa'nın seraskerliği ve Mora'ya hareketi (13 Kasım).
1802	Osmanlı-Fransız barış andlaşması (25 Haziran).	1825	Mora isyanının bastırılması (24 Şubat).
1803	Vahhabîler (Su'udîler) Hicaz'da (Nisan-Mayıs).	1826	Missolonghi'nin zaptı (22/23 Nisan), Hocapaşa yangını (2 Ağustos).
1805	Mehmed Ali Paşa'nın Mısır valiliğine tayini (8 Temmuz), Osmanlı-Rus ittifakı (24 Eylül).	1827	Atina'nın zaptı (5 Haziran), Rusya ile Akkerman Andlaşması (7 Ekim), Avrupa müttefik donanmasının Navarin'de Osmanlı donanmasını yakmaları (20 Ekim), ilk buharlı gemi.
1806	Nizâm-i Cedîd ordusu Üsküdar'da (2 Haziran), Sırp isyanı: Belgrad'ın düşüşü (13 Aralık), Rusya'ya harp ilânı (22 Aralık).		
1807	İngiliz Donanması İstanbul önlerinde (20 Şubat); Vahhabîlerin tüm Hicaz'ı ele geçirmeleri, İskenderiyye'nin İngilizlere teslim olması (20 Mart), Nizam-i Cedîd'e karşı Kabakçı isyanı (25 Mayıs), III. Selim'in tahttan indirilmesi (29 Mayıs), IV. Mustafa'nın cülûsu (29 Mayıs), Osmanlı-Rus ateş-kesi (25 Ağustos), İngilizler İskenderiye'yi boşaltır (14 Eylül).	1828	Rusya ile savaş (26 Nisan).
		1829	"Kıyafet nizamı" (3 Mart), Yunan Devleti (15 Ağustos), Rusya ile Edirne Andlaşması (14 Eylül): Tuna ağzı, Anadolu'da Anapa, Poti, Ahıska, Ahıl-kelek kaleleri Rusya'ya bırakılıyor, Gürcistan'da Rus egemenliği tanınıyor, ağır harp tazminatı, Rusya Memleketeyni (Eflak-Buğdan) boşaltacak
1808	Alemdar Mustafa Paşa İstanbul'da, Saray baskını, III. Selim'in şehadeti, IV. Mustafa'nın tahttan indirilmesi (28 Temmuz), II. Mahmud'un tahta çıkması (28 Temmuz), Alemdar sadrazam, Sened-i İttifak (29 Eylül), Sekban-i Cedîd (14 Ekim), Yeniçeri isyanı, Alemdar'ın şehadeti (15 Ekim), IV. Mustafa'nın katli (15/16 Kasım), Sekban-Yeniçeri savaşı, Büyük İstanbul yangını (16 Kasım), İstanbul'da anarşi, baskınlar (17 Kasım), Osman-İngiliz barışı (5 Aralık).	1830	Yunan bağımsız devletini Osmanlı Pâdişahı tanıır (24 Nisan), Osmanlı-Amerikan Ticaret ve Seyrüsefer anlaşması (7 Mayıs), Padişah'ın Rumeli gezisi, Fransa'nın Cezâyir'i işgâli (5 Temmuz), Sırbistan'ın özerkliği (29 Ağustos)
		1831	Takvîm-i Vekâyî'in çıkması (1 Kasım).
		1832	Sisam'ın özerkliği (10 Aralık), Mısır'da Mehmed Ali'nin isyanı, Konya Savaşı (21 Aralık), Mısır ordusu Kütahya'da (2 Şubat), Rus filosu Boğaz için'de (20 Şubat)
1809	Osmanlı-İngiliz gizli savunma anlaşması (5 Ocak),	1833	Osmanlı-Rus savunma anlaşması: Hünkâr İskelesi (26 Haziran/8 Temmuz), Boğazların Rusya lehine

- yabancı gemilere kapanması, Avusturya-Rusya arasında Doğu sorunu üzerinde anlaşma (6/18 Eylül).
- 1834 İngilizlere Fırat üzerinde Seyrüsefer müsaadesi (29 Aralık).
- 1838 Başvekâlet ihdâsı, ilk başvekil Mehmed Emin Rauf Paşa (30 Mart), Osmanlı-İngiliz ticareti üzerinde Balta Liman Anlaşması (16 Ağustos).
- 1839 Mısır ordusunun Nezib zaferi (24 Haziran), II. Mahmud'un ölümü, Abdülmecid'in cülûsu (1 Temmuz), Koca Hüseyin Paşa sadrazam (2 Temmuz), Hâin Ahmed Paşa'nın donanmayı Mısır'a kaçırmaması (3 Temmuz), Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ile Tanzimat devri açıldı (3 Kasım), Hristiyan ve Müslüman halk arasında heyecan ve beklentiler, Büyük Devletlerin Babilî'ye ortak notası.
- 1840 Mısır sorununu çözmek için büyük devletler arasında Londra mukavelenâmesi, Beyrut'a çıkarma ve şehrin işgali (15 Ekim), Mısır valiliği irsî olarak Mehmed Ali'ye tevch olunuyor, Osmanlı kanunları Mısır'da da cârî olacak (24 Mayıs), Avusturya, İngiltere, Prusya arasında Londra Konvansiyonu (15 Temmuz-17 Eylül): Rusya Hünkâr İskelesi'nde sağladığı tek tarafî himayeden vaz geçer.
- 1841 Boğazlar Mukavelenâmesi (13 Temmuz).
- 1842 Abdülhamid'in doğumu (21 Eylül).
- 1843 Askerî islâhat: vilâyetlerde redif askeri uygulaması: Bosna'da karışıklık.
- 1845 Cebel-i Lübnan sorunu, idâdî mekteplerinin kuruluşu.
- 1846 Mehmed Ali'nin İstanbul'u ziyareti (19 Temmuz), Mustafa Reşid Paşa'nın ilk sadrazamlığı (28 Eylül), Dede Efendi'nin ölümü (30 Kasım).
- 1847 Maârif-i Umumiyye Nezâreti kuruluşu, Memleketeyn sorunu, Balta-Limanı anlaşması (1 Mayıs), Mehmed Ali'nin ölümü (1 Ağustos).
- 1849 Mülteciler sorunu (25 Aralık).
- 1851 Encümen-i Danış'ın açılması (18 Temmuz).
- 1853 Prens Mençikof'un İstanbul'a gelmesi, Makâmât-i Mübareke sorunu, Rusya'nın Osmanlı Ortodoks tebaası üzerinde himaye iddiaları (28 Şubat), Nesselrode'nin notası ve Rusların Memleketeyn işgali (3 Temmuz), İngiliz ve Fransız donanmaları Beşik körfezinde (25 Haziran), Rusya'ya harp ilânı (4 Ekim), Osmanlı Olteniça zaferi (5 Kasım), Ahıska bozgunu (26 Kasım), Rusların Sinop baskını (30 Kasım).
- 1854 İngiliz ve Fransız donanmaları Karadeniz'de (3 Ocak), Memleketeyn'in boşaltılması için Rusya'ya ultimatoları (27 Şubat), Yunan başıbozukları Tesalya ve Epir'e girerler, Türk-Yunan ilişkileri kesilir (Ocak-Şubat), İngiltere, Fransa Osmanlı Devleti'ne askerî yardım taahhüt ederler (12 Mart), Rusların Dobruca'yı istilâsı, Fransa ve İngiltere Rusya'ya harp ilân ederler (27 Mart), Ömer Paşa'nın Kalatz'ı işgali (17 Nisan), Müttefik donanması Odesa'yı bombardıman eder (22 Nisan), müttefik kuvvetleri Yunanistan'da (5 Mayıs), Silistre kuşatması (15 Mayıs-25 Haziran), Osmanlı ordusu Bükreş'te (6 Ağustos), müttefiklerin Kırım'a asker çıkarması (14 Eylül), Alma zaferi (20 Eylül), Avusturya kuvvetleri Memleketeyn'de (20 Eylül), Sivasopol kuşatması (25 Eylül 1854 - 9 Eylül 1855), Inkerman zaferi (5 Kasım), Memleketeyn hakkında Avusturya ile batılı müttefiklerin anlaşması (2 Aralık)
- 1855 Karadeniz Rus limanlarının abluka altına alınması (15 Ocak), Sardunya Krallığı ittifaka katılıyor (26 Ocak), ilk Osmanlı istikrazı (28 Haziran), Traktir zaferi (16 Ağustos), ilk telgraf hattı (9 Eylül), Kılburun zaferi (17 Ekim), Kars'ın düşüşü (28 Kasım).
- 1856 Süveyş Kanalı inşasına dair kesin sözleşme (5 Ocak), Viyana Protokolü (1 Şubat), Abdülmecid'in İslâhat Fermanı (18 Şubat): Gayrimüslim tebaaya yeni garantiler, Paris barış andlaşması Kırım Savaşı'na son verir (30 Mart): Osmanlı ülkesinin bölünmezliği ve devletin bağımsızlığını İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın bir andlaşmaya bağlamaları (15 Nisan).
- 1858 Koca Reşid Paşa'nın ölümü (7 Ocak), Cidde olayı (15 Temmuz): 1856 İslâhat fermanıyla Hristiyanlara verilen imtiyazlara karşı protesto, Cidde'de Fransız ve İngiliz konsoloslarının katli (15 Temmuz), Memleketeyn katli (15 Temmuz), Memleketeyn (Eflak, Boğdan) özerkliği (19 Ağustos).
- 1859 Kuleli Vak'ası, Jan Couza'nın Memleketeyn'de Prens seçilmesi.
- 1860 Lübnan Vak'ası: Dürzî ve Marumîler arasında çatışma, olay uluslararası müdahalelere neden olur (5 Eylül).
- 1861 Lübnan bir Hristiyan mutasarrıf idaresinde bağımsız bir sancak haline getirilir (9 Haziran), Sultan Abdülmecid'in ölümü, Abdülaziz'in cülûsu (25 Haziran), Âli Paşa dördüncü kez sadrazam (6 Ağustos), Fuad Paşa sadrazam (22 Kasım)

- 1862 Belgrad vak'ası (15 Haziran), kaime (kâğıd para)'nın kaldırılmasına başlanması (1 Temmuz), Karadağlıların Ömer Paşa tarafından yenilgiye uğratılması (23 Ağustos), İşkodra barışı (31 Ağustos), Bazı kalelerin Sırbistan'a bırakılması (8 Eylül).
- 1863 Sadrazam Fuad Paşa'nın istifası, Kâmil Paşa sadâreti (5 Ocak), Abdülaziz'in Mısır seyahati (1 Haziran).
- 1864 Memleketin'in birliği (28 Haziran), İngiltere 1815'den beri himayesindeki İyonyen adalarını Yunanistan'a devreder (5 Haziran).
- 1866 Mısır Hıdivi verâseti babadan oğula kabul olunuyor (28 Mayıs), Girit isyanı, Yunanistan'la birleşme kararı, Müslümanların kalelere çekilmesi (2 Eylül).
- 1867 Âli Paşa sadrazam (11 Şubat), Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve meşrutiyet projesi (24 Mart), Abdülaziz'in Avrupa'ya hareketi (21 Haziran), Paris'te 30 Haziran, Londra'da 12 Temmuz, Viyana'da 28 Temmuz, Budapeşte'de 31 Temmuz, İstanbul'da 7 Ağustos.
- 1866-1868 Girit isyanı.
- 1868 Osmanlı-Yunan ilişkilerinin kesilmesi (Aralık).
- 1868 Girit idaresinde reform (15 Şubat), Şûrâ-yı Devlet (1 Nisan), Yabancı uyruklulara mülkiyet hakkı verilmesi (9 Haziran), Yunanistan'a ultimatom (12 Aralık).
- 1869 Fuad Paşa'nın ölümü (12 Şubat), Girit hakkında Paris konferansı: Yunanistan'la anlaşma (18 Şubat), Süveyş Kanalı'nın açılışı (19 Kasım).
- 1870 Bulgar bağımsız kilisesi (Eksarhlık) (11 Mart), Beyoğlu yangını (5 Haziran).
- 1871 Londra Andlaşması (13 Mart): Karadeniz bîtaraflığının kalkması (13 Mart), Sadrazam Âli Paşa'nın ölümü (7 Eylül); Şinasi'nin ölümü (13 Eylül), Mahmud Nedim sadrazam (8 Eylül).
- 1872 Midhat Paşa'nın ilk sadâreti (30/31 Temmuz), Üç İmparatorun Berlin Buluşması: Avusturya ve Rusya arasında Osmanlı karşısında statuquo'nun devamı hakkında anlaşma (6-12 Eylül).
- 1873-1877 Rusya Osmanlı'ya karşı savaş için Avrupa'da diplomatik temaslar yapar: Çar Aleksandr Berlin'i ziyareti (10 Mayıs 1875).
- 1875 Hersak'te (13 Nisan), Bosna'da ve Bulgaristan'da (2 Mayıs), Hristiyan köylü isyanları (Temmuz), Talebe-i Ulûm gösterileri (10 Mayıs), Berlin memorandumu (13 Mayıs), Sırbistan'ın Osmanlı'ya harp ilânı (30 Haziran), Karadağ'ın harp ilânı (2 Temmuz), Sırbistan'ın işgali (Temmuz-Ağustos), Avusturya ve Rusya arasında Reichstadt anlaşması (8 Temmuz): İmparatorluğun taksimi projesi, Alexinatz'da Sırp bozgunu (1 Eylül), İngiltere'de Osmanlı aleyhdarlığı artıyor, Rus ultimatomu (31 Ekim), İstanbul konferansı (12 Ekim), Midhat Paşa sadrazam (23 Aralık), Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, V. Murad cülûsu (30 Mayıs), Sultan Abdülaziz'in ölümü (4 Haziran), Meşrutiyet tartışmaları (8 Haziran), Çerkes Hasan vak'ası (15/16 Haziran), V. Murad'ın tahttan indirilmesi ve II. Abdülhamid'in cülûsu (31 Ağustos), Rusya'nın Sırbistan ve Karadağ hareketine son verilmesi hakkında ultimatomu (31 Ekim), İstanbul Tersane Konferansı (23 Aralık), Kanun-i Esâsî hazırlanıp Meşrutiyet ilânı (23 Aralık)
- 1877 Midhat Paşa'nın azli ve sürgüne gönderilmesi (5 Şubat), Meclis-i Meb'ûsân'ın açılışı (19 Mart), Rusya'nın harp ilânı (24 Nisan).
- 1878 Tesalya'da isyan, Yunanistan'a harp ilânı (2 Şubat), Büyük Devletlerin müdahalesi, Osmanlı-Rusya San Stefano Barış anlaşması (3 Mart), İngiltere ile Kıbrıs Konvansiyonu (4 Haziran 1878-3 Şubat 1879), Ali Suavi olayı (20 Mayıs), Berlin Andlaşması (13 Temmuz): Osmanlı İmparatorluğunun parçalanması, Özerk Bulgaristan, Meriç vadisinde Rumeli-i Şarkî Vilâyeti ve Makedonya Osmanlı egemenliğinde, reform vaadleri, Bosna-Hersek'i Avusturya işgali (28 Haziran), Rumlara gelecek için vaatler, Romanya Dobruca'yı alır ve güney Resarabya'yı Rusya'ya bırakır, Sırbistan, Romanya ve Karadağ bağımsız, Rusya'ya Batum, Kars ve Ardahan verilir, Fransa'ya Tunus'u işgal vaadi.
- 1880 Ziya Paşa'nın ölümü (18 Mayıs).
- 1881 Fransa Tunus'u işgal eder (12 Mayıs), Tesalya'yı ve Epir'in bir kesmini Yunanistan ilhak eder, Düyûn-i Umumiyye İdaresi (20 Aralık).
- 1882 İngiltere Mısır'da: Tel-el-Kebir Savaşı (13 Eylül), Mısır'da İngiliz işgali.
- 1883 Sudan'da Mehdi direnci (Kasım).
- 1884 Midhat Paşa'nın ve Mahmud Celâleddin Paşa'nın katli (6/7 Mayıs), Hacı Arif Bey'in ölümü (28 Haziran).
- 1885 Rumeli-i Şarkî Vilâyetinde ayaklanma (18 Eylül), Abdülhamid savaşa karşı, Bulgaristan'a İngiliz desteği, Rus bîtaraflığı, Sırbistan Bulgaristan'a harp ilân eder (13 Kasım), Sırp yenilgisi (27

- Kasım), Rumeli-i Şarkî'nin Bulgaristan'la birleşmesi (18 Eylül). 1908
- 1886 Bulgaristan ve Osmanlı arasında anlaşma (1 Şubat), Almanya, Avusturya ve İtalya arasında Üçlü İttifak'ın yenilenmesi (20 Şubat), Büyük Devletler Osmanlı ülkesinde Statuquo'nun korunmasında anlaşılıyorlar (12 Aralık).
- 1888 Namık Kemal'in vefatı (2 Aralık).
- 1891 Ahmed Vefik Paşa'nın ölümü (1 Nisan).
- 1894 İstanbul depremi (10 Temmuz). 1909
- 1895 Ermeni teröristlerinin kışkırtmaları ve memleketlerde Ermenilere karşı sert tepki, İngiliz girişimi, Rusya'nın tarafsızlığı.
- 1895-1896 İstanbul'da Ermeni gösterileri (26 Ağustos-3 Eylül), Osmanlı Bankası'nı işgalleri (26 Ağustos), sert tepki, Sultan Doğu'da reformlar plânını onaylar (17 Ekim), bir İngiliz donanması Çanakkale Boğazı önünde (17 Ekim), Rusya'nın İstanbul'u işgal plânı. 1910
- 1896 Girid isyanı, Yunanistan'ın müdahalesi (Şubat) ve ilhak girişimi, Büyük Devletlerin müdahalesi (Şubat-Mart), Halepa Paketi'nin uygulanması (3 Temmuz).
- 1897 Osmanlı Devleti Yunanistan'a karşı harp ilân eder (17 Nisan), Sırbistan ve Bulgaristan'ın savaşa katılma kararını Büyük Devletler önler, Osmanlı karşı saldırısı (18 Nisan), Yunan geri çekilişi (25 Nisan), Balkanlarda Statuquo'yu koruma için Rusya-Avusturya anlaşması (30 Nisan), Ordunun Atina'ya yürüyüşü, Dömeke zaferi (12 Mayıs), Büyük devletlerin müdahalesi ile barış (4 Aralık): Tesalya Yunanistan'a, Yunanistan'dan 4 milyon altın tazminat, Girid'e özerklik (18 Aralık).
- 1900 Gazi Osman Paşa'nın ölümü (4/5 Nisan), Azerbaycan mekteplerinde Türk dili yasağının kaldırılması (29 Ekim), Fransız-İtalyan anlaşması: Fransa Fas'ta, İtalya Trablusgarp'ta serbest hareket edecek (14 Aralık).
- 1901 Fransız donanmasının Midilli saldırısı (5 Ekim).
- 1902 Makedonya, Selânik, Manastır ve Kosova vilâyetlerinde kargaşa (21 Eylül) (3 milyon nüfusun yarısı müslüman). 1914
- 1903 Büyük Makedonya ayaklanması (2 Ağustos-25 Kasım), Büyük Devletler müdahalesi: Murzsteg Programı (22 Ekim), Reformlar.
- 1904 V. Murad'ın ölümü.
- 1905 II. Abdülhamid'e Ermeni suikasti: Bomba olayı (21 Temmuz). 1915
- Çar ve VII Edvard arasında Reval Mülâkâtı: İkinci Meşrutiyet'in ilânı (23 Temmuz), ülkede genel coşku: Makedonya'da barış ve Büyük Devletlerin taksim plânlarının son bulacağı ümidi, Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini ilân eder (5 Ekim), Yunanistan Girid'in ilhakını ilân eder (6 Ekim), Meclis-i Meb'ûsân'ın açılışı (17 Aralık): 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp ve 1 Ulah meb'ûs.
- 31 Mart Vak'ası (13 Nisan), Tevfik Paşa sadrazam (13 Nisan), Ermenilerin Adana vak'ası (14 Nisan), Hareket Ordusu İstanbul'da (23/24 Nisan), Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi (27 Nisan), V. Mehmed Reşad'ın cülûsu (27 Nisan).
- Çırağan yangını (19 Ocak), Arnavutluk'ta isyan (1 Nisan), Bâb-i Âlî yangını (4/5 Ocak), Sultan Reşad'ın Rumeli seyahati (5 Haziran).
- Trablusgarp için İtalya ile savaş (23 Eylül-4 Ekim).
- Meclis-i Meb'ûsân'ın feshi (18 Ocak), Rum işbirliğiyle İtalya'nın 12 Ada'yı işgali (24 Nisan-20 Mayıs), Said Paşa'nın istifası (16 Temmuz), İttihad ve Terakki Komitesi iktidarının sonu, Balkan Harbi'nin başlaması (8 Ekim), Bulgar ilerlemeleri (21 Ekim-2 Kasım), Bulgar ordusu Çatalca önünde (15-19 Kasım), Çatalca Ateşkesi (3 Aralık), Saint-James Barış Konferansı (16 Aralık), Selânik'in Yunan ordusuna teslim olması (8 Kasım), İtalya ile Ouchy'de barış (15 Ekim), Kosova'da Sırp zaferi (22 Ekim), Arnavutların bağımsızlık ilânı (28 Kasım), Yunan donanmasının Çanakkale Boğazı'nı ablukası (17 Aralık), Lozan Konferansı'nın kesilmesi (6 Ocak), Balkan harekâtı yeniden başlar, Edirne'nin düşüşü (26 Mart).
- İttihad ve Terakki Komitesi'nin Bâb-i Âlî baskını, Mahmud Şevket Paşa sadrazam (23 Ocak), Londra Barışı ile Balkan Savaşı'nın son bulması (30 Mayıs), Mahmud Şevket Paşa'nın katli (11 Haziran), Edirne'nin geri alınması (21 Temmuz), İstanbul Andlaşması (29 Eylül), Liman von Sanders İstanbul'da (14 Aralık).
- Enver Bey Harbiye Nâzırı (3 Ocak), Vilâyât-i Şarkîye Islâhâtı için büyük devletlerle sözleşme (6 Şubat), Kapitülasyonların tek tarafı ilgası (9 Eylül), Avusturya-Macaristan ile gizli ittifak (2 Ağustos), Rusya'nın harp ilânı (4 Kasım), Osmanlı Devleti I. Dünya savaşına girer.
- Cemal Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetlerinin Mısır Seferi: Kanal Hezimet, Müttefik-

- lerin Çanakkale Boğazı'nı geçmeye çalışmaları: Çanakkale Savaşları (Oc./18 Ma.), Doğu Anadolu'da Ruslarla işbirliği yapan Ermeni nüfusun iç bölgelere taşınması: Tehcir (27 May.), Evrâk-ı nakdiyye çıkarılması, Gümrük resmi oranının %30'a yükseltilmesi. .
- 1916 Hicaz ve Mekke'nin kaybı, İzmir Dokuma Fabrikası'nın kapaması, Tevhid-i Meskûkât Kanunu.
- 1917 Şer'iyye Mahkemelerinin Adliye Nezâretine bağlanması (25 Mart), Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa iştiraki ve Almanya'ya savaş ilânı (6 Nisan), Yıldırım Orduları Grubu'nun kurulması, Irak ve Suriye cephelerinin çöküşü, Rusya'da Komünist İhtilâl: Çarlığın sonu, Cemaat Mahkemelerinin kaza yetkisinin kaldırılışı, Hukuk-ı âile Kararnâmesi'nin kabulü.
- 1918 Brestlitowsk Antlaşması (3 Mart), Sultan Reşad'ın vefatı ve Vahdettin'in tahta çıkması (3 Temmuz), Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi (2 Ekim), Sadrazam Talat Paşa'nın istifası, Ahmet İzzet Paşa'nın Sadâreti (8 Ekim), Mondoros Mütarekesi (30 Ekim), Alanya ve Avusturya'nın savaştan çekilmeleri (3-4 Kasım), İzzet Paşa'nın istifası ve Tefik Paşa'nın sadâreti (8 Kasım), İtilâf devletlerinin İstanbul önlerine gelerek şehri teslim almaları (13 Kasım).
- 1919 Damad Ferid Paşa'nın sadâreti: Hürriyet ve İhtilâf Partisi'nin iktidara geçmesi (4 Mart), Yunanlıların İzmir'i işgali ve Batı Anadolu'da ilerlemeleri (15 Mayıs), Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul Hükümeti tarafından Anadolu'ya gönderilmesi (19 Mayıs), Erzurum Kongresi (23 Temmuz), Sivas Kongresi (4 Eylül), Damad Ferid'in istifası ve Ali Rıza Paşa'nın sadâreti (2 Ekim), Amasya Mülâkatı (22 Ekim), Mîsâk-ı Millî: Millî gaye ve hedeflerin, millî sınırların belirlenerek ilânı (29 Kasım), Hukuk-ı âile Kararnâmesi'nin ilgası.
- 1920 İhtilâf işgal kuvvetlerinin İstanbul'daki resmi binalara girmeleri, meclisin dağıtılması ve kapanması, mebusların Anadolu'ya kaçmaları, ele geçenlerin İngilizler tarafından sürülmesi (16 Mart), Ferid Paşa'nın sadâreti (5 Nisan), Ferid Paşa hükümetinin Mustafa Kemal Paşa'yı idâma mahkum etmesi ve askerlikten tardı (11 Mayıs), İstanbul hükümetinin Sevr Antlaşması'nı imzalaması (10 Ağustos), Gümrü Antlaşması (2/3 Aralık).
- 1921 Londra Konferansı: Anadolu için söz söyleme hakkının Anadolu hükümetinde olduğunun tesbiti (27 Ocak-12 Şubat), II. İnönü Zaferi (31 Mart), Sakarya Meydan Savaşı (3 Eylül), Fransa ile barış (20 Eylül).
- 1922 Büyük Taarruz: İşgalci Yunan kuvvetlerinin imhası (27 Ağustos), Büyük Zafer: Yunan başkumandanının esir edilmesi (30 Ağustos), İzmir'in kurtuluşu (9 Eylül), Mudanya Mütarekesi (11 Ekim), Saltanatın İlgası (1 Kasım), Sultan Vahdeddin'in yurtdışına çıkması, Abdülmecid Efendi'nin halife olarak seçilmesi (16 Kasım).
- 1923 Lozan Barış Antlaşması (24 Temmuz), Ankara'nın başşehir olarak kabûlü (13 Kasım), Cumhuriyet'in ilânı (29 Kasım).
- 1924 Hilâfetin ilgası ve Osmanlı hanedan mensuplarının yurt dışına çıkartılmaları (3 Mart).

OŞMANLI DEVLETİ'NİN DOĞUŞU

KURULUŞA DAİR NAZARİYELER
KURULUŞ
RUMELİYE GEÇİŞ
DURAKSAMA

KURULUŞA DAİR NAZARİYELER

OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞ PROBLEMİ:
YENİ HİPOTEZ HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER

137

SELÇUKLULAR, MOĞOLLAR VE OSMANLILAR ARASINDA

146

OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞU VE GELİŞMESİNDEKİ İTİCİ GÜÇLER

153

OSMANLI BEYLİĞİNİN OLUŞUMUNDA OĞUZ-TÜRKMEN GELENEĞİNİN YERİ

161

OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞ PROBLEMİ: YENİ HİPOTEZ HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER

DR. COLIN J. HEYWOOD

UNIVERSITY OF BIRMINGHAM HONORARY SENIOR RESEARCH FELLOW,
CENTRE FOR BYZANTINE, OTTOMAN AND MODERN GREEK STUDIES / İNGİLTERE

I

Osmanlı devletinin kökenleriyle ilgili bir değerlendirmede içkin olan rahatsız edici tarihi problemler bugünün tarihçilerinin zihinlerini kurcalamaya devam ediyor. Colin Imber'in son zamanlarda yayımlanmış makalesinde şu dikkat çekici gözlem yer alıyor: "Bir modern tarihçinin yapabileceği en iyi şey, Osmanlıların erken dönem tarihinin bir kara delik olduğunu açıkça kabul etmesidir".¹ Imber problemin çözümünü ileri sürerek devam eder: "Bu deliği doldurmak için yapılan her teşebbüs sadece daha çok efsane-nin yaratılmasıyla sonuçlanacaktır".² Ne Imber'in erken Osmanlı tarihine ilişkin indirgemeci görüşü, ne de benim bir tarihçi olarak Wittek'e ilişkin revizyonist görüşüm alanımızın duayeni olan Profesör Halil İnalcık tarafından paylaşılır. Onun görüşleri, konuya ilişkin yapılan son önemli katkılarda sıralandığı gibi, Imber ve bu satırların yazarı tarafından ortaya konulan tarihsel yorumun karşı kutbunda yer alır.³ Gerçekten de, bu iki görüş uzlaştırılmaz görünebilir; şu kadar ki, kendisinin bazı fazla ihtiyatlı olmayan yorumlarına göre Imber ve ben bir sağırılar diyalogunun nahoş iştirakçileri olarak addediliyoruz.⁴

Buradan nereye gidebiliriz? Osmanlı devleti (terimi nasıl tanımlarsak tanımlayalım), bu çapraşık fakat tarihsel bakımdan semereli hadiseye daha sonradan eklenen menkıbe ve hikayelerin temel tarihselliğini kabul etmek de etmesek de, zaman ve mekanın belli bir noktasında ortaya çıktı. Gelenekçiler ve revizyonistler (ikisi arasındaki sınır çizgisi tamamıyla net olmasa da) arasında erken Osmanlı tarihi ve tarih yazımı gelenekleri -hem Orta Çağ hem modern- üzerindeki tartışma yararlı bir şe-

kilde devam ettirilebilir mi? Bayan Beldiceanu Osmanlı tarihinin erken döneminin sır ya da sihir bulutları arasında belirsiz hale geldiğini yazdı. Bu tabi ki oldukça Wittekçi bir görüş: fakat tarihte ne sır, ne sihir, ne de mucize var. Olaylar meydana gelir; ve biz bunları doğüstü kuvvetlere başvurmadan elimizden gelenin en iyisi ile izah etmeliyiz.

Tarihsel çabanın pek çok alanında yanlış algılama ya da rasyonel düşüncenin olması gerekenin ya da teleolojik fantazinin hizmetine girmesi bilinmeyen bir şey değildir. Erken dönem Osmanlı tarihi örneğinde de, büyük ölçüde belli sabit fikirlere dayanılması, belki kısmen Osmanlı devletini ortaya çıkardığı dönemin hadiseleri temelli bir bağlama oturtma konusundaki isteksizlikten kaynaklanıyordu.

Osmanlı devletinin kuruluşu için geleneksel olarak kabul edilen tarihin yediyüzüncü yılına yaklaşıyoruz. Hiç şüphesiz bu olay konuya ilişkin 'resmi' ya da milli tutumların tekrarlanması için bir fırsat olarak alınacaktır. Bu makale Osmanlı devletinin doğuşu problemine bazı yeni yaklaşımlar önererek yararlı bir işlev görebilir; problemi en basit haliyle ortaya koyarsak: ne zaman ve nasıl ortaya çıktı? Entellektüel borcumu ifade etmekten mutluluk duyduğum bir grup meslektaşın son çalışması,⁵ benim bu iyi çalışılmış konuyla ilgili geleneksel görüşlerin bir yeniden değerlendirmesini sunmama vesile oldu.

Belirtmek istediğim ilk görüş, Osmanlı'nın kökeni konusu üzerinde en son araştırmaların (ki 1930'lara, özellikle de Mehmed Fuat Köprülü ve Paul Wittek'in yazılarına kadar giden üç kuşak tarihçiliğin ürünüdür), er-

ken Osmanlı tarihçiliği konusunda, tarihsel anlayışımızın zararına olarak, benim tabirimle 'nasıl'dan çok 'ne' sorusu üzerinde yoğunlaşma eğiliminde olmasıdır. Bir başka deyişle Osmanlının kökenleri tartışması, 'gazi devleti' miydi, değil miydi; soydan ya da birarada bulunmaktan gelen bir aşiret miydi, değil miydi; nihai olarak Avrasya steplerindeki pastoral-göçebe topluluklarından (ya da step kökenli daha sonraki siyasi yapılardan) devşirilmiş bir siyasi geleneğin kalıbı içinde biçimlenmiş bir siyasi varlık mıydı, değil miydi? soruları etrafında dönmektedir. Bu son soru, Moğol atmosferiyle birlikte, genelde Omeljan Pritsak ve müteveffa Joseph Fletcher gibi, kendileri doğrudan Osmanlıcı (Ottomanist) olmayan (çoğunlukla uzmanlar tarafından itibar edilmeyen) ve Osmanlı tarihindeki belli problemlerle ilgilenen tarihçiler tarafından soruldu.⁶ Diğer yandan, 20. Yüzyıl Osmanlı tarihçilerine Rudi Lindner'in çok ikna edici bir şekilde tarif ettiği bir *horror Tartarorum* bulaşmış gözüküyor.⁷ Bu bulaşma yeni bir şey değil. Lindner makalesinde haklı bir şekilde 'Türkiye'de modern tarihsel çalışmaların kurucusu' olarak tarif ettiği Mehmed Fuat Köprülü'nün çalışmasına (özellikle de 1934'te Sorbonne'da Osmanlı devletinin kuruluşu üzerine verdiği bir dizi ünlü konferansa) atıf yapar.⁸ Lindner'e göre, Köprülü 'iddia etmekten ziyade ifade etti' ki, Osmanlıların ataları Kuzey Friky'a 11. Yüzyılda varmışlardı, 'ama Osmanlıların Moğollarla yoldaş oldukları iddiasından mümkün olduğu kadar uzak kalmak arzusunu açıkça ortaya koydu'.⁹ Bu daha önce bahsettiğim 'bağlam dışılığı'nın mühim bir uç örneğidir.

Köprülü ve Wittek'in Osmanlı devletinin kökeni üzerindeki tarihsel tartışmanın müteakip seyri üzerindeki etkisi çok büyük oldu ve konunun takipçisi olan öğrencilerinin çoğu bunların görüşlerini ya kabul, ya tadil, ya da ret ettiler. İki tarihçinin de görüşlerine son on yıl zarfında karşı çıkıldı. Fakat bu eleştirmenler (Wittek ya da Köprülü'nün görüşlerini ister tadil ister ret etsinler) temelde genelin içindeki özeli keşfetmeye çalıştılar. Böylece altmış yıl boyunca tarihçiler Osmanlı devletinin varoluşuyla ilgili ayrı ayrı olaylardan meydana gelen ve tamamen durumla ilgili 'nasıl' sorusunu (tamamen değilse de) büyük ölçüde ihmal ettiler. Ayrı ayrı olaylar şeklindeki kanıtlar ele alındığı zaman da, genel olarak geç 13.

ve erken 14. yüzyıl Bitinyası'nın (ya da bu sırada Batı Anadolu'da oluşan beylikler 'kalıbı'nın) coğrafi ve sosyal çerçevesi içinde bağlandırdı. 13. yüzyılın sonu ve 14. yüzyılın başlarında Batı Anadolu'da gerçekten ne olduğu hakkındaki zor ve dikkat gerektiren sorular şimdiye kadar geniş bir kontekste değerlendirilmedi.

Burada yapmamız gereken şey mit, sır ya da mucize aleminden, hatıra Wittek sonrası sınıflandırma temelli ve dolayısıyla her şeyi açıklamaya çalışan 'ne' sorusundan uzaklaşarak; eski usul, teferruatçı ve (modasının geçmiş olmasına bakmaksızın) yeni-Rankeci araştırmanın 'nasıl' sorusuna dönmektir. Bir başka deyişle, bu makale 1298-1304 yılları arasında Anadolu, doğu Balkanlar ve Pontus bölgeleri içinde yer alan devletler arasındaki karmaşık ilişkiler ağını inceleyen bir çalışmadır.

II

Lindner tarafından son dönem Osmanlı tarihçiliği için çok elverişli bir şekilde *horror Tartarorum* olarak tanımlanan bu tuhaf fenomen uygun bir başlangıç noktası sağlıyor. Lindner'in işaret ettiği gibi, Köprülü Osmanlıların geç 11. yüzyıl kökenlerini sadece Anadolu toplumunda büyük ölçüde bir Türk (daha doğrusu Türkmen) aşiret unsuru olarak göstermekle ve böylece Osmanlılarla (Doğu halifeliği topraklarına erken 13. yüzyıldaki birinci Moğol istilalarının yarattığı nüfus kargaşası ile yakından ilgili) onların kendi menkıbevi kökeni arasına yüz elli yıllık bir mesafe koymakla kalmadı.¹⁰ Köprülü'nün Osmanlıların Kayı kökeni hakkındaki sabit fikri hiç şüphesiz Liverpool'dan kalkan geç 19. yüzyıl göçmen gemisinin üçüncü mevkisinden çok köklerini 'Mayflower'da aramayı daha büyük erdem sayan Amerikan etnik bilincinin (Atatürk döneminde çok karakteristik olan anlaşılabilir etnik kimlik arayışının) bir Türkçe versiyonundan başka bir şey değildir. Bununla beraber, kendisinin güçlü Oğuz-Kayı yorumları, tıpkı Wittek'in aynı dönemde Osmanlıların sözde-tarihi Oğuz şeceresini tahrip etmesi gibi, daha sonra gelen tarihçilere (Osmanlı tarihine her yaklaşımı en geniş manasıyla 'Anadolu geleneği' olarak adlandırabileceğimiz terimin dışında düşünmeyi imkansız kılan) tünelvari bir görüş açısı yüklenmesine hizmet etti. Bu iki büyük çağdaş tarihçinin çalışması yayınlandıktan sonra da, Osmanlının kökeni konusun-

da önceki yirmi küsur yılın ürünü olan daha erken dönem tarihçiliğe fazla önem verilmedi.

Bu geleneksel yaklaşımın kusurları nelerdi? Şimdi bunları tanımlamaya ve analiz etmeye çalışalım. Bir ke-re, (Osmanlı saray kroniklerinin sağladığı uydurma tarihsel bilginin ve coğrafyanın yardımıyla) bu geleneksel yaklaşım Osmanlı devletinin doğuşunu geç 11. ve erken 14. yüzyıllar arasında kendi kendine tanımlanmış bir Anadolu ve bunun Bizans'tan Türk'e dönüşümü çerçevesi içine yerleştirir. Bu kadro içindeki öncü unsur, literatürde ifade edildiği gibi, Anadolu'daki Bizans varlığının azaltılması ve nihai olarak ortadan kaldırılmasıdır: Bu sürecin son aşaması Bitinya'nın Osmanlılar tarafından 14. yüzyılın (yaklaşık olarak) ilk otuz yılında ele geçirilmesi olmuştur. Böylece, devletin doğuşu hakkında erken dönem Osmanlı tarihinin bağlamı- eğer Wittek'in hipotezini sonuna kadar kabul edersek- Türkler ve Bizans, yani İslam ve Hristiyanlık arasında bir mücadeledir: kısaca, Wittek'in gazi devleti bağlamı.¹¹

Bunun erken dönem Osmanlı tarihinin problemlerine hem dar hem de, göstermeyi umduğum gibi, tarihsel olarak sağlam temele dayanmayan bir yaklaşım olduğunu belirtmeliyim. Şu ana kadar 'gazi tezi'nin yapısında var olan zayıflıklar Imber ve Jennings gibi tarihçiler tarafından mahir bir şekilde analiz edildi; ne onların ne de Köprülü ve Wittek'ten beri çalışan hiç bir tarihçinin yapmadığı şey, sadece 'gazi tezi' ya da Kayı kökeni değil, fakat bütün bir 'Anadolu geleneği'ni şüphe altına sokan kanıttan nihai sonucu çıkaramamak oldu.

O halde görüşümüzü nasıl genişletebiliriz? Cevap basit: Birisi gözlerini geç -13. yüzyıl Bitinya'sının 'küçük dünya'sından ve daha büyükçe olan geç- Selçuk, Moğol hakimiyetindeki Anadolu dünyasından kaldırmalı ve 13. yüzyılın sonunda hala ayakta duran Moğol dünya-imparatorluğuna bakmalı. 1300'e gelindiğinde Moğol imparatorluğu (tıpkı Constantine'in oğulları idaresindeki Roma imparatorluğu gibi) aile içi çekişmelerle bölünmüş bir ev haline gelmişti ama hala hiç şüphesiz bütüncül bir imparatorluktu. Geleneksel tarihi bilgiye göre 1294'te büyük Kubilay hanın ölümüyle birlikte bir emperyal yapı (ya da, daha önemlisi, insanların zihinlerinde yaşayan bir kavram) olarak Moğol imparatorluğu ortadan kayboldu.¹² Gerçekten de, 13. yüzyılın son on yılına ka-

dar imparatorluğun batı yarısındaki gelişmeler, temelde Hülagü ve Jochi'nin torunlarının rakip *ulus*ları (eğer geleneksel ama yanıltıcı tanımlamaları kullanırsak- İlhanlı ve Altın Ordu) arasında devam eden keskin mücadele ki-şiyi böyle bir sonuca götürebilir. Hemen hemen bir elli yıl boyunca, bu iki büyük güç arasındaki ailevi mücadele uzun bir kara sınırı üzerinde aralıklarla başgösterdi: Bu Kafkasya'da yerel Gürcistan krallıkları üzerinde; Azerbaycan ve Arran üzerinde; ve Hazar Denizi'nin öbür yakasında, Horasan ve Harezm üzerinde nüfuz ve kontrol için yapılan bir mücadeleydi.

Bu gelişmeler iyi biliniyor ve burada tarihi temellerini kanıtlamaya gerek yok. Bununla beraber, sık sık gözden kaçırılan şey, rakip Altın Ordu ve İlhanlı büyük güçlerinin en kritik karşılaşmaları ne Kafkasya'da ne de Harezm-Horasan bölgesindedir. İlhanlı ve Altın Ordu'nun çıkarlarının doğal olarak çatıştığı son derece yüksek stratejik öneme sahip üçüncü bir karşılaşma alanı daha vardı. Bu Boğazlar ve çevresidir: Boğaziçini, Marmara denizini ve Çanakkale boğazını kuşatan ve Kara ve Ak denizleri birbirine bağlayan stratejik su yolunun iki yakasında uzanan topraklar; ki geç 13. ve erken 14. yüzyılda Altın Ordu'nun Pontus dünyasıyla Nogay hanlığı ve Akdenizin suları arasındaki hayati giriş-çıkış noktasını oluşturuyordu.¹³ İşte Osmanlı devleti bu karşılaşma kalıbı içinde varoldu.

Böylece, Osmanlı devletinin doğuşuyla Altın Ordu'nun Pontus step alanı arasındaki bağlantıların olanaklılığını tartışmadan önce, 14. Yüzyıl başlarında Boğazlar bölgesindeki büyük güç politikası problemini, Altın Ordu ve İlhanlı arasındaki 'üçüncü karşılaşma' bağlamında ele almak gerekiyor. Bu bağlamda kritik olan nokta 1260'larda Tuna ve Dinyeper arasındaki bölgede güçlü bir devletin doğuşudur: Nogay hanlığı.¹⁴

Nogay, Jochi'nin yedinci oğlu olan Boal'in torunuydu.¹⁵ Raşideddin'e göre, Nogay 'Orus, Ulakh ve KHRT/KHRB'¹⁶ (son kelimenin doğru karşılığı ne olursa olsun,¹⁷ aşağı Tuna'ya kadar uzanan aşağı Dinyeper (Özü)'in batı ve güney-batı toprakları) ülkesini fethetmiş ve kendisine yurt ve mesken yapmıştı. Howorth Nogay'ı Boal *ulusu*'nun başı olarak kabul eder ve herhangi bir kaynak göstermeden Nogay Ordusunun genel olarak Peçeneklerden, yani batı steplerinin Kuman öncesi Türki

ahalisinden oluştuğunu ileri sürer. Daha muhtemel bir şey, Nogay'ın ordu birliklerinin genel olarak Moğolların Mangkits kabilesinden temin edilmesidir. Raşideddin (*Successors*, s.125) Nogay'ın hem Batu (ö.1256) hem de Berke'nin başkomutanı olduğunu belirtir; Nogay kesinlikle Hülagü'ye karşı Berke'nin ordularının Kafkasya savaşlarına kumanda etmişti. Nogay daha sonra (1287'de), Batu'dan ölümünden sonra Kıpçak hanlığındaki soyu arasında birlik ve düzeni sağlaması için özel bir hüküm aldığını iddia etti.¹⁸ Vernadsky, eğer olay böyleyse Batu'nun kendi ordu birlikleri (yani Mangkit Ordusu) üzerinde, bunları hanlıktaki nizami hükümeti devam ettirmek için özel bir kıta gibi düşünerek, Nogay'ın otoritesini teyit etmesi gerekirdi görüşünü savunur.¹⁹ Açık olan şey, 1266'da Berke'nin ölümü üzerine, Nogay bütün tecrübesi ve askeri maharetine ve hiçbir erkek evlat bırakmayan Berke'nin (Vernadsky'nin görüşüne göre) Nogay'ı kendi yerine aday göstermiş olması 'ihtimaline' rağmen, Jochi *ulusunda* herhangi bir kıdem iddiasında bulunmadı ve hanlık bölgesel kurultay tarafından (Batu'nun en genç çocuğu Tugan'ın oğullarından biri olan) amcası Möngka-Temür'a verildi.

Berke'nin hükümdarlığının son yıllarında, Nogay zaten Tuna'nın güneyindeki topraklara aşina olmuştu. 1264'te Bizans'a karşı Bulgar işbirliğini sağlamak için Trakya'da faaliyetliydi. Bu ertesi yıl (1265) İstanbul'a ciddi bir Bulgar-Nogay ortak tehditi ile sonuçlandı. Daha bir kaç yıl önce İstanbul'daki Bizans hakimiyetini yeniden kurmuş olan VIII. Michael, İlhanlı taraftarıydı. Berke'nin ölümünden sonra, Nogay kendi gücünü pekiştirmeye ve bu gücü hızla güneye ve kuzeye doğru yaymaya çalışmış gözüküyor. Krallığının merkezi, daha öncede belirtildiği gibi, Bug nehrinin üzerindeki kendi yurdu- nun topraklarıydı. 1271'de, VIII. Michael'ı Boğazları Nogay-Memlûk diplomatik misyonlarına açmaya zorlamak için, İstanbul'a karşı bir sefere daha girişti; 1275'te Galiçya'yı yağma etti; ve 1277'de, Bulgar tahtı için Bizans karşıtı aday desteklemekle meşguldü.

1280 (1282-3?)'de Möngka-Temür'ün ölümünden sonra, Nogay neredeyse bağımsız olmuştu; ve ileriki yirmi yılda, 1299'daki ölümüne kadar, iki rakip hanlıktan, merkezi Bug olan Nogay (Mangkit) ve merkezi Volga olan Büyük Ordu'dan, söz edebiliriz. Nogay, Teselya'da-

ki asi bir valiye karşı yardım teklif ederek ve imparatorun yardımına dört bin seçme Moğol askeri göndererek, VIII. Michael'la dostluğu yeniden tesis etme politikasına girişti. VIII. Michael'ın ölümünden (1282) sonra, Nogay halefi II. Andronikos'la bir ittifak sürdürdü ve Bulgar çarlığına kendi adayını oturttu. Bu dönemde Bulgaristan gerçekten de Nogay hanlığının bir vassalı ya da uydu devleti sayılabilir: Nogay'ın bir oğlu Bulgar çarı Terter'in kızı Soki ile evlenmişti. Nogay ayrıca Macaristan'ın Moğol hayranı hakimi IV. Bela'nın (1284-5) taraf- tarı olarak da savaştı.

Nogay, Saray hanlığı ile ilişkilerinde ise daha az talihliydi. Möngka-Temür'ün yerine ruhani ve yetersiz Tode-Möngka geçti; o da 1287'de kuzeni Töla-Buqa tarafından devrildi. Bunun üzerine Nogay, kuzenleri Töla-Buqa ve Könçek'e karşı (Raşideddin'in ayrıntısıyla tasvir ettiği gibi, kurnazca bir stratejiyle ikisinin de ölümünü (1291) sağlayarak) Möngka-Temür'ün oğlu Tokhtu (Toqta)'nın iddiasını destekledi. Bunu müteakiben Nogay ve Tokhtu aileleri arasında gelişen sürtüşme, 1298'de iki rakip han arasında açık savaşla sonuçlandı. Önce, Tokhtu yenildi ve kuvvetleri dağıtıldı; fakat ertesi yıl, Nogay (Kırım'ı yağma ettikten sonra) kuvvetlerinin büyük bölümü tarafından terkedildi ve (muhtemelen aşağı Bug'da bir yerlerde) Tokhtu tarafından yenilgiye uğratıldı. Daha sonra, muhtemelen 1299 sonbaharında, ele geçirildi ve öldürüldü. Bu dramatik ve büyük çaplı olayların yankıları, ve Pontus strepinden toplanan geniş Türk-Moğol kitlelerinin yerdeğiştirmesi, kuzey-batı Anadolu kadar uzaklarda hissedilecekti.

III

'Pontus geleneği' olarak adlandırabileceğimiz argümanı Osmanlı devletinin doğuşuna uygulamak için ne kanıtımız var? Ayrı ayrı ele alındığında, tek bir parça bile kesin delil yok; hep birlikte ele alındığında ise, çekici bir hipotezden başka bir şey vadetmez ama, tartışmayı ilerletmek için ileri sürmeye değer bir hipotezdir.

1930'ların ortaları kadar erken bir tarihte, Köprülü, kendisinin tabiriyle 'kuvvetle muhtemeldir ki', 'Altın Ordu'nun (ki aslında Nogay'ın devletiydi) 'Anadolu'daki gelişmelere yabancı olmadığını ve 'muhtemelen' erken 14. yüzyılda İlhanlı hakimiyetine karşı ayaklanmada

bir rol oynadığını ileri sürdü (*Origins*, s.35). Köprülü, 1298'de Aq-Tav Tatarlarından bir gücü, güney ve batı Pontik Heraclia (Karadeniz Ereğlisi)'dan Bizans topraklarına yollanan İlhanlıların cezalandırma seferine karşı, Bizanslılara yardım için gönderenin muhtemelen Nogay²⁰ olduğunu düşündü. Köprülü, bunların Gelibolu yolu ile gittiklerini ve yenildikten (fakat kim tarafından?) sonra Rumeliye döndüklerini de ekler.

Sadece Bitinya ile Pontus stepi arasındaki bağlantıyı açık seçik göstermekle kalmayıp, bu dönem Türkleri arasında gazi etiğinin yaygınlığının öyle çok güçlü olmadığı görüşünü destekleyen başka bir vaka da, anonim *koca-baklıshı* vakasıdır. Pachymeres tarafından aktarıldığı gibi, bu kişi 'Kırım'daki Moğol hükümdarı Noga'nın (yani Nogay) sarayında 'baş büyücü'- dolayısıyla muhtemelen bir şaman (*kam*)'dı.²¹ Nogay'ın 1299'daki ölümünden sonra, ailesiyle birlikte İlhanlı ülkesine geçmek istedi, fakat yanlışlıkla Bizans topraklarına (yine Pontik Heraclia) girince, vaftiz edilerek Nicomedia (İzmit) bölgesinin *begemonu* olarak imparatorun hizmetine girdi. Apros savaşı (1305) sonra, *Tourkopoloi* ve Alan lejyonerlerini yatıştırma için Trakya'ya gönderildi, 'çünkü *Tourkopoloi* ile aynı dilden ve millettendi ve çünkü Nogay'ın sarayında iken Alanlarla iş yapmada tecrübeliydi.'²² *Koca-baklıshı*'nın çağdaş bir Bizanslı yazarın *baptizati neophyti* olarak adlandırdığı, samimi inancından çok çıkarı için din değiştiren kişilerden biri olması (Pachymeres onun bir Türk ve Müslüman olduğunu belirtir),²³ ve daha sonra ihanetle suçlanması,²⁴ burada vurgulamak istediğimiz noktanın dışında kalıyor. İlgi çekici olan bu vakanın ortaya koyduğu ek kanıt: Tokhtu ile Nogay arasındaki zorlu mücadele, biri aşağı Volga diğeri Bug ve Kırım arasında yerleşmiş, iki step siyasal yapısı arasında bir mücadeleydi; Nogay'ın mağlubiyeti ve ölümü, Türk unsurların (tahminen hem Oğuz hem Kuman), Osmanlı devletinin kuruluşu için verilen geleneksel 699 Hicri/1299 Miladi tarihine denk gelen *aylar* içinde, Kırım Dobruca bölgesinden (batı Kıpçak stepi) Anadolu'ya hem kara hem de deniz yoluyla büyük ölçekli göçleri için bir katalizör görevi gördü.

Osmanlıların Kırım (ve dolayısıyla Pontus) kökenli olduğu iddiası 1520 civarında yazan İranlı tarihçi Khwandemir tarafından ileri sürüldü. Khwandemir'in

bu ifadesine ünlü tarihçi Cl. Huart'ın (son zamanlara dek Wittek ve Köprülü öncesine ait hafıza kaybının bir kurbanı olan) 'Les origines de l'empire ottoman' başlıklı bir makalesinde dikkat çekildi. Makale 1917'de *Journal des Savants*'da basıldı;²⁵ Elizabeth Zachariadou yetmiş yıldan uzun bir süredir bu makaleye atıf yapan sadece bir avuç tarihçiden biri.²⁶ İlgili pasaj, Osmanlı hanedanının kurucusunun babasının Pontus stepinden (deşt-i kıpçak) geldiği ve on bin çadırılık göçebeyle Caffa'dan Anadolu'ya geçtiği hakkındaki bir rivayeti aktarır.²⁷

'Osmanlılar'ın Kırım'dan Anadolu'ya göçettikleri hakkında Khwandemir tarafından nakledilen bu hikaye, aynı dönemde, yaklaşık 1298-9'da, Karesi beyliğinin Troad ve Misya'da (Çanakkale ve Edremit bölgesi) kurulması (ki bu bağlamda çok önemli bir olaydır) ile birlikte değerlendirilmelidir. Köprülü'nün bu süreci anlatışı iktibas etmeye değer (*Origins*, s.35):

Nogay'ın ölümü üzerine, on bin haneden oluşan bir Türk kavmi 1263'te Sarı Saltuk önderliğinde Anadolu'dan Dobruca'ya geçti ... Sultan İzzeddin'e katılmak için Ece Halil önderliğinde tekrar Anadolu'ya döndü ve Karesi eyaletine *geri geldi*. [metinde aynen: vurgu benim]

Karesi'nin kökeni temel bir tarihsel sorun teşkil eder. Şimdiye kadar, Cl. Cahen'in belirttiği gibi, bu ismin anlamı ve etimolojisi hakkında 'sadece ispat edilmemiş hipotezler' ileri sürüldü. Gerçekten de, Cahen'in işaret ettiği gibi, 'hanedan'ın bütün tarihi ... karanlığa gömülü'dür.²⁸ Cahen'e göre, Karesi daha güney ve doğudaki kardeş-devletlerinden 'biraz sonra' kuruldu; çünkü Muntaner 1304-6'daki Katalan seferi ile ilgili olarak varlığından bahsetmedi yahut Pachymeres'in (ö.1313) Türkmen beylikleri listesinde yer almadı. Zachariadou, Karesi'nin Troad ve civarındaki bölgede meydana gelen Katalan kaosu sonrası dönemin bir ürünü olduğu (yani, kesinlikle 1304'ten sonra ortaya çıktığı) konusunda Cahen'le aynı fikirdedir. Hipotez kabul edilebilir gözüküyor; Cahen buna rağmen Karesi'nin kökeni ile ilgili olarak 'içlerindeki bir unsur tamamen farklı bir soydan' [yani Anadolu kökenli Türkmenleri kastederek] gözleminde bulunur. Cahen ayrıca Wittek ve daha önce Köprülü tarafından ortaya konulan Karesi/İzzeddin/Dobruca bağlantısını da kabul eder; ama '8./14. yüzyıl başlarında meydana gelen kargaşalıklar, ve bu süreçte İzzeddin ile

Bizans'a kaçan ve Dobruca'da yerleştirilen, burada güney Rusya'dan gelen diğer kavimler ile karışan ve az-çok Hristiyanlaştırılan bazı Türk ve Türkmenler' hakkında muğlak konuşur. Yine Cahen'e göre, Karesi'nin kuruluşu 'bunların bazıları [Türk ve Türkmenler, ilaveten bir Pontik karışım] Halil isminde bir adamın liderliğinde bir araya geldiler ve Trakya ve Misya'ya *geri döndüler* [metinde aynen: yine Köprülü'nün hipotezi] ... diğer Müslüman Türklerle, Misya (yani Karesi)'dekilerle, tekrar temas sağlayarak bir kere daha İslam katmanı içine çekildiği sırada meydana geldi.

Buraya kadar Cahen'in ve onun öncülerinin çalışmalarını gördük. Ancak, bir anlığına Halil figürünü bir kenara koyarsak, beyliğe adını veren kurucunun, Karesi'nin gerçek kimliği neydi? Cahen, biraz çapraşık olarak, bu ismin 'gerçek kurucunun ismi olmadığı'nı belirtiyor. İsim el-Ömeri'den geliyor; Aşıkpaşazade ise yaklaşık 735/1335'te ölen Karesi şehzadesini 'Karesi oğlu Aclan Bey' olarak adlandırıyor.

Bu hanedanın şeceresini çıkarma konusunda yeni bir teşebbüs Profesör Zachariadou tarafından yapıldı; kendisi Karesi'yi Osmanlılara benzer şekilde bir gazi beyliği olarak sınıflandırdı. Kendisinin kullandığı 'Tokat'da bulunan bir erken 9./15. yüzyıl kitabesinden kalarak, şu şecereyi çıkarabiliriz:

Baghdı Bey, 'hanedanın kurucusu'
 (=Pachymeres'de 'Pagadinus', '1302 civarında bey' [EZ])
 I
 I
 Kalem Bey
 (Gregoras'da 'Kalamis': 'yanlış' [EZ] - ve böylece sahte?)
 I
 I
 *Karesi Bey veya Han - 'beyliğin kurucusu'
 I
 I
 _____ I _____
 Demir Han Yahşi Han
 I
 _____ I _____
 Beylerbey Yakup Aclan (ö.1345)

Açıkça bu şecere ya da en azından teyit ettiği kronoloji, bütünü ile kabul edilemez. Bir kere, '1302 civa-

rında bey' olan Baghdı Bey ile Karesi'yi '1328-32 civarında' yöneten torunu Demir Han arasındaki çeyrek yüzyıla hanedanın *dört* neslinin faaliyetlerini doldurmak açıkça imkansız.

'Karesi'nin hala muğlak olan etimolojisini araştırmak da faydalıdır. Zachariadou bunun bir Türkçe isim olmadığı hipotezini yürütüyor ve 'Kalamos'a götürüyor: Katalanlar belli Türkleri Bergama'nın doğusundaki Germe kalesinden attılar; Zachariadou, 'beylerin [Karesi] büyük çoğunluğunun Türk isimlerine sahip olduğu' gözleminde bulunarak (s.227), köken olarak yerel (Yunan) yer adını ileri sürer.

Eğer 'Karesi' gerçekten Türkçe bir isim değilse, en azından Türkçe'de kullanılan, belki Moğol kökenli, bir isim/terim olabilir mi?²⁹ Bu kesinlikle o dönem Anadolu (Oğuz) Türkçesinde yaygındı; fakat ilginçtir el-Ömeri (MSS, A, S, E) Pontik Türkçe (Kuman/ Altın Ordu/ Kırım Hanlığı) *terimi* qarasu/qaracu'yu (ki muhtemelen bu bağlamda 'bir askeri grubun ya da ordu parçasının lideri' olarak açıklanan) hatırlatan 'Yakhshi b. Karashi' biçimini veriyor.

Bu muhtemel Pontus bağlantısını daha da geliştirmek mümkün. Zachariadou, Karesililerin 'han' terimini kullanmasını yorumlar. İlk olarak, bu varsayılan kullanışı sahte bir şecerenin kanıtı olarak görme eğilimi vardır: ne de olsa, İlhanlı ve Altın Ordu hala ayaktaiken hangi Anadolu beyi Cengizvari imalar taşıyan han ünvanını kullanmaya cesaret edebilir? Zachariadou, Karesi efendilerince *ece* (=hoca) ve *han* kelimelerinin kullanılmasının 'bu beyliği diğerlerinden ayırmak için kullanılan hususiyetler gibi görüldüğü' şeklinde yararlı bir öneride bulunur.

Bu gözlem şu sonuca varabilirsek daha da yararlı hale gelir: Karesi, ya da en azından beyliği yöneten aile, gerçekten diğer beyliklerden farklı bir kökene sahiptir. Bu 'farklı' köken yalnızca Pontus olabilir ve böylece (en azından ortaya çıktıkları dönemde) Altın Ordu ve muhtemelen daha dar bir açıdan Nogay 'Ordu'su ile irtibatlıdır. Bu bağlamda Karesili yöneticilerinin Demir Han veya Yahşi Han gibi isimleri (ya da, daha muhtemeldir ki, kayda geçen ünvanları), Cengizvari (ya da 'eski' Oğuz) ve mantıklı hale gelir.

Zachariadou'nun belirttiği gibi, *ece* ünvanıyla ilgili olarak şu eklenebilir: 'Karesi'de sıkça kullanıldı' ve meş-

ru Osmanlı kronik metinlerinde bile Karesi kökenli uç beyine (Ece Halil) verilen lakap olarak yer aldı. Gerçekten de, Clauson'a göre, 'usta' yani hoca anlamıyla *ece* kesinlikle Moğolcadan geçme bir kelimedir: bu formdaki belli başlı az sayıda Osmanlıca-Türkçe kelimenin (eçe, eçi ve eçü) hiçbirinin bu bağlamda bir manası yoktur.³⁰

Khwandemir'in (sonradan Wittek tarafından incelenen)³¹ Osmanlıların kökenini bu dönemde Kırım'dan Anadolu'ya yapılan on bin çadırılık göçte bulan anlatısı (ki Karesi vakasının bozulmuş bir halini yansıtır) tartışmaya açıktır. Açıkça, 1298'de Nogay ve Tokhtu arasındaki mücadelenin ölçüsü ve yoğunluğu, aşağı Volga'dan Tuna'ya kadar olan bütün alan boyunca insanların yayılmasını ve büyük çaplı hareketlerini (öyle bir süreç ki tamamiyle kuzey-batı Anadolu içinde meydana gelen çağdaş hareketlerin gelişmesine muhtemelen engel olmuştur) hızlandırmış olmalıdır.

Karesili yöneticilerin 'isimleri'nin gerçekte ünvanları olması ihtimali, Osmanlı devletinin kurucusunun görünürdeki ismiyle ilgili problemlerin bir yeniden değerlendirilmesine bağlanabilir. Hollandalı oryantalist J.H. Kramers 1928'de yayınlanan 'Osman kimdi?' başlıklı makalesinde bu meseleyi ciddiyetle inceledi; Hakkı Müslüman (ve Arap) ismi 'Uthman (Türkçe telaffuzuyla Osman)'ın çağdaş Bizans kaynaklarında kelimenin kökünü ortaya çıkaran bir biçimde verildiği olgusuyla izah etmeye çalıştı: Yunanca çekim soneklerinden arındığı zaman, Pontus askeri terimi *atmanlataman*'ı (ki terim olarak Slav dillerine de geçmiştir ve Pontus stepi/Ukrayna'nın Büyük Ordu sonrası Kazak siyasi sistemleriyle ilişkili olarak 'hetman', 'Kazak büyüğü' olarak İngilizceleştirilmiş biçimi gayet iyi bilinir) çok yakından andırıyordu.³²

IV

Bu makale, daha ileri bir tartışma husule getirmeyi amaçlayan işlevsel bir hipotez olarak, erken Osmanlı devletinin yaklaşık 1298-1300 (1304'ten yukarı bir tarihte değil) yıllarında batı Pontus step bölgesi (Kırım ve Dobruca arasındaki topraklar olarak bilinen ve bir bölümünde bir kaç on yıldır Nogay *ulusunu* barındıran bölge) içinden gelen tamamen farklı kökenlere sahip Türk unsurlardan oluşan bir topluluk tarafından kurulduğu

şeklinde ifade edebileceğimiz görüşe doğru evrilen basit bir 'nüve' sunuyor.

Bu 'nüve'nin bazı önemli özelliklerini aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

[i] Osmanlı başlangıçta, tıpkı Karesi gibi, gayrimüslimdir ve dolayısıyla tanım itibarıyla gazi değildir. İzzeddin/Dobruca öyküsünün açıkça gösterdiği gibi step geleneğinde dini bakımdan pluralist olan Pontus bölgesi Türklerinde Gaza geleneği hiç yoktur. Böylece çağdaş Bizans kaynaklarının ilk Osmanlı bağlamında 'gaza'dan ya da 'gaziler'den neden hiç bahsetmediği bilmecesi anlaşılır hale gelir.

[ii] Bu 'nüve' ya da öncül-devlet *ismi* bilinmeyen, fakat 'Pontik' ünvanıyla ya da *at(a)man* rütbesiyle tanınan bir kişi tarafından yönetildi. Gerçekten de, kendisi Bizanslı çağdaşlarınca *at(a)man*ın bir isim mi yoksa ünvan mı olduğuyla ilgilenilmeksizin tanınmıştır. Bir süre, muhtemelen yirmi yıl kadar sonra Pontus akıncı liderinin ismi Müslüman/Anadolu kültürü etkisi altında 'Osman' şekline dönüşmüştür.

Yukarıdaki yorumlardan çıkarılan bir sonuç olarak, yaklaşık 1299-1302'de Osmanlı *devletinin* ortaya çıkmadığı, Pontus stepinden bir grup göçmenin (ki aslında bir akıncı grubu ya da ilerleyen bir ordunun parçasıdır) Bitinya'da belirmesinin bir 'devlet' olarak izah edilemeyeceği, bunun ancak bu tarihten bir on (ya da en fazla yirmi) yıl içinde, yani Osmanlıların tekrar tarih sahnesine çıktıkları 1315 ve 1324 yılları arasında, söz konusu olabileceği düşünülebilir. 1320'lere kadar, bu grup siyasi kültür ve dini yönelim açısından ilişkide olduğu Anadolu (ve Müslüman) beyliklerinin rengini aldığı zaman, bir tarihsel varlık olarak Osmanlı beyliğinden söz edebiliriz.

Bu öncül-Osmanlı devletinin yaşadığı tarihsel gelişme sürecinin Karesi ile paralel gitmiş olduğu gözüküyor; Zachariadou'nun haklı olarak işaret ettiği gibi, erken Osmanlı tecrübesinin Karesi ile çok sayıda ortak noktalar taşıdığı ortaya çıkıyor. Bu manada, Karesi'nin nihai massedilmesi iki aynı şeyin, şimdiye kadar sanılan-dan daha derin bir seviyede, birleşmesi olabilir. Bu bağlamda, 'Osmanlı'nın Trakya'yı ve güney-doğu Avrupa'nın civar bölgelerini fethinin ilk aşamalarında Karesi (ve nihai olarak Pontus) kökenli kişilerin oynadığı 'öncü rol' tesadüf olamaz.

Getirilen öneri şu: Imber'in 'kara deliği'ni doldurabilmek için Osmanlı devleti (ki hiç şüphesiz Anadolu'ya ve daha sonra kendini bu ortama iyice yapıştırmak için rivayetler ve efsaneler icat etti) ve Osmanlı 'nüvesi' (ki Pontik, Anadolu olmayan ve gayrimüslim bir kökene sahip olduğu öne sürülebilir) arasında bir ayrıma gitmek yararlı olabilir. Colin Imber'in Anadolu geleneği ile birlikte geçerli olan 'kara delik' kavramı Osmanlıların kökeni hakkında daha radikal bir teori ile izah edilebilir: bu teori hakkında ilk fikirler üç çeyrek yüzyıl önce Hırvat tarafından ortaya kondu. Kesinlikle doğrudur ki, Osmanlı 'nüvesi' ya da öncül-devleti kesin biçimini, son ve geçici 'cihanşümül Moğol barışı'nın bitişiğini önceleyen, Müslüman olmayan Altın Ordu ile Müslüman İlhanlı arasındaki kısa süreli açık savaş (1296-1304) döneminde aldı. Bu dönem kuzey-batı Anadolu'sunun küçük dünyası dışında, Nogay ve Tokhtu arasında Altın Ordu'da üstünlük için yapılan son mücadeleyle, bunun 1299'da Tokhtu lehine sonuçlanmasıyla, ve 1304'te Moğol imparatorluğunun tekrar biraraya gelmesi için yapılan kısa ömürlü tasarıyla şekillendi. Büyük Moğol Hanı Temür himayesinde taa Pekin'de hazırlanan bu tasarı Jochi ulu-

suyla Hülagü'nün soyu arasındaki durmak bilmeyen savaş son defa olarak bitirmeyi amaçlıyordu. Tasarının yapılması kritik bir dönemin sonu oldu: Üçüncü Altın Ordu-İlhanlı karşılaşmasının meydana geldiği Boğazlar ve civarında, hem Asya hem de Avrupa kıyılarında, Altın Ordu yanlısı tampon ya da uydu devletler kurulmasının belli amacı vardı.

Osmanlı 'nüvesi'nin kuzey-batı Anadolu'da *takriben* 1299 yılında ortaya çıkmasının nihai önemi, birbirine rakip olan Altın Ordu ve İlhanlı büyük güçleri arasındaki üç karşılaşmanın en kritiği olan, kendi aralarında ve kendi içlerinde açık savaş yaşadıkları bir dönemde meydana gelmesidir. Bu Moğol hanedan rekabeti bağlamında, Bizans ve onun (bütün tarihçi kuşaklara göre erken dönem Osmanlı tarihi için çok önemli bir belirleyici olan) ideolojik kurumları aslında az bir öneme sahipmiş gibi görülebilir. İlhanlı-Altın Ordu çatışmasına sahne olan ve Boğaziçi'nden Kafkaslar yoluyla Harezm'e kadar uzanan kavis üzerinde oynanan büyük oyunda, Bizans ya da Karesi ve Osmanlı öncül-beylikleri –bu makalenin de başlığı olan Bitinya'lı Atamanlar- tesadüfi oyuncuların başka bir şey olmayabilir.

- 1 Colin Imber, 'The legend of Osman Gazi', in Elizabeth Zachariadou (ed.), *The Ottoman emirate, 1300-1389* (Halcyon Days in Crete, I. A Symposium held in Rethymnon, 11-13 January 1991), s.67-75, s.75'de.
- 2 Ibid.
- 3 Halil İnalcık, 'Osman Ghazi's siege of Nicaea and the battle of Baphaeus', *ibid.*, s.78-99; idem, 'How to read 'Ashık Pasha-Zade's History'', in: Colin Heywood and Colin Imber (ed.), *Studies in Ottoman History in honour of Professor V. L. Ménéage* (Istanbul, 1994), s.139-156.
- 4 Krş. Özellikle İnalcık'ın değerlendirmesi ("Osman Ghazi", s.97'nin dipnotu).
- 5 Girit sempozyumu bildirileri arasında yukarıda dipnot 1 ve 2'de bahsedilenlerden başka bkz. Aldo Gallotta, 'Il "mito oguzo" e le origine dello stato ottomano: una riconsiderazione' (s.41-59) ve Elizabeth A. Zachariadou, 'The emirate of Karasi and that of the Ottomans: two rival states' (s.225-236).
- 6 Omeljan Pritsak, 'Two migratory movements in the Eurasian stepe in the 9th-11th centuries', *Proceedings 26th International Congress of Orientalists, New Delhi, 1964* (New Delhi, 1968), ii, s.157-63; Joseph Fletcher, 'The Turco-Mongolian monarchic tradition in the Ottoman Empire', *Harvard Ukrainian Studies*, iii-iv (1979-80), s.236-251.
- 7 Rudi Paul Lindner, 'How Mongol were the early Ottomans?', in Reuven Amitai-Preiss and David O. Morgan (ed.), *The Mongol Empire and its Legacy* (Islamic History and Civilization. Studies and Texts, vol. 24; Leiden-Boston-Köln, 1999), s. 282-9; *ibid.*, 'Beginning Ottoman History', in Colin Heywood and Colin Imber (ed.), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménéage* (Istanbul, 1994), s.199-208.
- 8 Mehmed Fuad Köprülü, *Les origines de l'empire ottoman* (Paris, 1935). Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu*, ed. O. F. Köprülü (İstanbul,

1981); İngilizce tercümesi (tr. and ed. Gary Leiser), *The origins of the Ottoman Empire* (Albany, N.Y., 1992).

- 9 Lindner, 'How Mongol were the early Ottomans?', s.282-3.
- 10 Wittek, 13. yüzyıl sonunda batı Anadolu'da Türkmen beyliklerinin ortaya çıkışına yol açan nüfus baskısında, Moğolların Anadolu Selçuklu devletine saldırısı ve bunun sonucunda bu devletin vassal statüsüne indirilmesini baş faktör olarak görme eğilimindedir. Wittek, Osmanlı devletinin gerçek kuruluşunda Moğol unsuruyla ilgili herhangi bir ihtimali gözmezlikten gelin.
- 11 Colin Heywood, 'A Subterranean History: Paul Wittek (1894-1978) and the Early Ottoman State', *Die Welt der Islam*, xxxviii/3 (1998), s.386-405; *ibid.*, 'The Frontier in Ottoman History: Old Ideas and New Myths', in Daniel Power and Naomi Standen (ed.), *Frontiers in Question: Eurasian Borderlands, 700-1700* (London and New York, 1999), s.228-50.
- 12 Peter Jackson, 'From Ulus to Khanate: the Making of the Mongol States, c.1220-c.1290', *The Mongol Empire and its Legacy*, s.12-38.
- 13 Özellikle bkz. Georges I. Brătianu, *La mer noire des origines à la conquête ottomane* (Monachii, 1969), s.185 vd. Romanyalı tarihçi Dr V. Ciocaltan'ın meseleye yeni bir ışık tutması beklenebilecek olan son çalışmasını henüz görmedim: *Mongolii si Marea Neagra în secolele XIII-XIV* (Bucuresti, 1998).
- 14 Nogay için tek monografik çalışma, N. I. Veselovskiy, 'Khan iz temnikov Zolotoi Ordy: Nogai i ego vremya', *Zapisk. Rossiisk. Akad. Nauk*, 8th ser., xiii/6 (Petrograd, 1922); Nogay'ın kariyerinin bir özeti için krş. B. Spuler, *Die Goldene Horde: Die Mongolen in Russland, 1223-1302* (Leipzig, 1943), s.56-81. George Vernadsky, *The Mongols and Russia* (New Haven, 1953), s.174-89'da da değerli gözlemler var.
- 15 Nogay'ın ne zaman doğduğu belli değil: muhtemelen 1220 kadar erken bir tarih olabilir; Ölüm tarihi olan 1299'da 'çok yaşlı'ydı.

- 16 Boyle, *Successors*, s.125 ve s.113-14.
- 17 Raşideddin tarafından söz edilen bu üç grup muhtemelen, Moğol öncesi dönemde iki gruba ayrılmış ve Dinyeper nehrinin hem orta hem de aşağı kısımlarında yerleşik 'valşi olmayan' Polovstiler olarak da bilinen, Kumanlardır. Nehrin sağ yakasında (bu bağlamda Raşideddin tarafından bahsedilmeyen) It-obalı/It-oba ve Urusoviçi/Urius-oba (yani 'Orus'); sol yakasında ise Ulahobalı/Ulaheviçi ve Burç-obalı/Burçeviçi vardı. Raşideddin'de muhtemelen KHRT/KHRB'ye dönüştü. (Bkz. Peter B. Golden, 'The Polovci Dikii', *Harvard Ukrainian Studies*, iii-iv (1979-80), i, s.267-68. (Boyle son okunuşu 'belki LHWT biçimindeki *Lahut, yani Polonyalılar, kelimesinin bozulmuş halidir' şeklinde ısalı ediyor ki bana hiç muhtemel gözüküyor.)
- 18 Vernadsky, *Mongols and Russia*, s.164.
- 19 Ibid.
- 20 Köprülü tercümesinde (*Origins*, s.35) Lesier tarafından düşülen şerhte yanlışlıkla 'Altun Orda'nın hükümdarı' şeklinde tanımlandı.
- 21 E. A. Zachariadou, 'Observations on some Turcica of Pachymeres', *Revue de Études Byzantines*, xxxvi (1978), s.262-264.
- 22 Zachariadou, s. 264.
- 23 Ibid. Bu iki terim o dönem Bizans kullanılışında, daha sonraki Avrupa uygulamasına ters bir şekilde, eşanlamlı olarak görülmüştür.
- 24 Ibid.
- 25 Cl. Huart, 'Les origines de l'empire ottoman', *Journal des Savants*, N.S. V, xv (1917), s.159-161.
- 26 Huart'ın makalesi şurada zikredildi: Elizabeth A. Zachariadou, 'Religious Dialogue between Byzantines and Turks during the Ottoman Expansion', in B. Lewis and Fr. Niewöhner (edd.), *Religionssprache im Mittelalter* (= Proceedings 25. Wolfenbuttel Symposium), (Wiesbaden, 1992), s.289-304, s.301, dipnot 52.
- 27 Huart, loc. cit.
- 28 Cl. Cahen, 'Karasi', *Et(2)*, iv, 627-8.
- 29 Bunun bir Moğol terimi olup olmadığı merak konusudur. Türkçe açım-lanması olan KRS hiçbir ipucu vermiyor.
- 30 Clauson, *Pre-13th-century Turkish*, s.20.
- 31 P. Wittek, 'Yazıjoghlu 'Ali on the Christian Turks of the Dobruja', *BEO-AS*, xiv (1952), s.639-668.
- 32 J. H. Kramers, 'Wer war Osman?', *Acta Orientalia*, vi (1928), s.242-254, tıpkı basımı: idem., *Analetra Orientalia*. Yunanca biçimleri için bkz. Gy. Moravcsik, 'Osman', *Byzantinoturcica*; at(a)man için bkz. Sir Gerard Clauson, *A Dictionary of pre-thirteenth-century Turkish* (Oxford, 1972); Max Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch* (Heidelberg, 1953), i, s.31. İlginç bir şekilde, eski Rusça'da 1294 tarihinde ilk kullanılışı *va-taman* şeklindedir. (Vasmer, loc. cit.). Louis Bazin ('Antiquité méconnue du titre d'Ataman', *Harvard Ukrainian Studies*, iii-iv (1979-80), i, s.62-70) at(a)man = Osman tezini ele alır ve son çalışmaları (sonuçlarını sadece Moravcsik'in malzemesine dayandırmasına rağmen) eleştirerek red-deder.

SELÇUKLULAR, MOĞOLLAR VE OSMANLILAR ARASINDA

PROF. DR. RUDI PAUL LINDNER

UNIVERSITY OF MICHIGAN, DEPARTMENT OF HISTORY / A.B.D.

Bu kısa makalenin amacı Osmanlı tarihinin kuruluşuyla ilgili kaynakların çalışılmasındaki bazı imkanlara ve varolan sorunlara işaret etmektir. Başlangıç olarak, halihazırda farkında olduğumuz aysbergin sadece görünebilen parçasıdır. Fakat asıl büyük parça suyun altında yatmaktadır. Burada ben İstanbul ve Ankara'daki arşivlerde bulunan yayımlanmamış bir takım belgeye değinmekteyim. Bu belgelerin büyük çoğunluğu, XV. yüzyılın geç dönemlerine ait olmakla beraber, bunlar bürokratların erken dönemlerin koşullarıyla ilgili düşüncelerini elde etmede bize büyük oranda yardımcı olmaktadır.¹ Şimdilik halihazırda ulaşılabilen kaynaklara bir bakalım.

En ilginç araştırma yollarından bir tanesi Selçuklu, İlhanlı ve erken dönem Osmanlı tarihi arasındaki bağlantılarla ilgilidir. Geç dönem Anadolu Selçuklu tarihi, uzun ve saygın bir tarih yazma geleneğine sahip bulunan İran'lı bürokratların az sayıdaki çalışmalarını içermektedir. Buna ek olarak İlhanlılar için Rashid al-Din'in büyük çalışması vardır. Diğer yandan ilk Osmalı kronikleri bu geleneğin dışında kalmaktadır ve çalışmaları ağırlıklı olarak kendisinden önceki yazarlara dayanan Kemalpaşazade'nin eserine denk bir çalışmaya XVI. yüzyıla kadar rastlayamayaktayız. Anonim kroniklerin yazarları ise ne Ibn Bibi ve Aksarayî ile aynı sınıftadırlar ne de bu geleneğe benzemeyi arzu eder görünmektedirler. Sonuç olarak, erken dönem Osmanlı yazarları ile yerini aldıkları gelenek arasında amaç ve işlevsellik açısından ilginç bir boşluk bulunmaktadır. Bu iki farklı yapıyı tamamlama görevi daha yerine getirilmeyi beklemektedir.

Bu kurumlar arasındaki ilgi çekici diğer boşluk parasıdır. Elimizde çok miktarda Anadolu Selçuklu parası

bulunmaktadır. 20 yıl önce bir koleksiyoncu karar verdiğinde, sadece Avrupa ve Amerika piyasasına gelen materyale dayanarak Sultan I. Mesut'tan Keykubat III'e kadar olan dönemin paralarını kapsayan bir koleksiyon oluşturabilirdi ve Hicri 595 ila 702 yılları arasında kesilen gümüş dirhemlerin hemen hemen tamamını da satın almak aynı biçimde olasıydı. Bu örnek bize bu serilerin boyutları ile ilgili bir fikir vermektedir.² Yüzyılın sonuna doğru darphanelerin toplam çıktısı artmamakla ve gerçekte azalmakla birlikte, sayıları artmakta, Hicri 699'da da en yüksek miktara ulaşmaktadır. Aynı şey Anadolu'da İlhanlılar adına kesilen sikkeler için de geçerlidir. Hicri 699, kendisinden sonraki dönemin daha az miktarlarına göre büyük bir yıldır. Bu sikkelerin yüksek oranda gümüş içerdiklerini ve Mısır'ın çağdaş sikkelerinden daha saf olduklarını da eklemek gerekmektedir.

Eğer bunları erken dönem Osmanlı madeni paralarıyla karşılaştırsak, gösterebileceğimiz çok az şeye rağmen Orhan'ın iktidarı öncesiyle arasında kesin bir farklılık görürüz. Okuyucu, Selçukluların bir sultanlık idare ettiklerini, Osmanlılar'ın ise sadece bir beylik kurduklarını, böyle bir kıyaslamanın adil olmayacağını söyleyerek itiraz edebilir. Özellikle Osman hiçbir gümüş kaynağını kontrol etmiyordu (çeşitli Anadolu Selçuklu kesmelerinin madenleri, Maden Lü'lü'e gibi, akla getirmesine rağmen), dolayısıyla geç döneme kadar madeni paralardan fazla bir şey beklememeliyiz denilebilir. Bunlar akla yatkın itirazlardır, fakat cevap olarak ben geç dönemlerinde Selçuklular'ın oldukça zayıf bir yapıyı idare ettikleri (bu Hicri 699'daki Osmanlı "bağımsızlığı" efsanesinin kolaylıkla kabullenilmesinin de sebebidir), Osmanlılar'ın

topraklarının önemli ticaret yolları üzerinde olduğu ve bu dönemde komşu beyliklerde gümüş para basımının bulunduğu gerçeklerini vurguluyorum. Burada yine Selçuklu idaresi, İlhanlı hakimiyeti (overlordship) ve Osmanlı kurumunun (enterprise) oluşumu arasında bir kopukluk gözükmemektedir.³ Dolayısıyla araştırmacıların önünde duran bir görev de bu boşluğu doldurmak ve erken dönem Osmanlıları tam olarak zamansal mekanına oturtmaktır. Osmanlılar bir boşluktan tarih sahnesine çıkmadılar.

Erken dönem Osmanlı tarihi için en temel kaynak topraktır. Profesör Louis Robert'ın coğrafya olmadan tarihin olamayacağı klişesi sürekli olarak akılda tutulmalıdır. Osmanlı tarihinin ilk yıllarının iklim ve genel görünümü, özellikle erken dönem Osmanlı kayıtlarının coğrafik bakımdan test edilmesi açısından daha yakından çalışmayı gerektirmektedir. Profesör Clive Foss bir çalışmasını bu alanda yapmıştır. Elde ettiği sonuçlar gerçekten ilgi çekicidir ve muhtemelen Orta Çağ Anadolu coğrafyasının tarihsel olarak çalışılması yönünde başkalarını da teşvik edecektir.⁴ Yapılması gerekenleri gösterme açısından, Lindner'in çalışması örnek olarak alınabilir. Lindner, erken dönem Osmanlı kroniklerini, özellikle Anonim Kronikleri ve Aşıkpaşazade'nin değerlendirmelerini izleyerek Ertuğrul ve Osman'ın takipçilerinin, aralarında birçok göçebe çobanın da bulunduğu, yaşamlarının en azından bir kısmını koyun güderek geçiren ailelerden oluştuğunu ileri sürmektedir. Bu iddiayı destekler biçimde sadece kışlakların ve yaylakların nerelerde bulunduğunu belirten metinler bulunmaktadır.⁵ Fakat bu yeterli kanıt olamaz. Çoban açısından bu yerler ve bunlar arasında izlenilen yollar bir anlam ifade etmekte midir? Belirtilen yaylaklarda bulunan otlaklar Söğüt'e yakın hatta Söğüt civarında yer alanlardan daha üstün durumda mıdır? İzlenilen yolun kendisi göç eden hayvanlar için yeterli otlaklar sağlamak mıdır? Mevsime bağlı göç için kullanılan yerlerden biri olan Bilecik niçin yoldan bu kadar uzaktadır? Çobanlar için en iyi çözüm olamayacak yolların ya da otlakların seçilmesinde siyasi ya da askeri tercihlerin zorlaması var mıdır? Tüm bunlar Lindner'in önceki çalışmasında cevaplandırılmadan bırakılmış sorulardır ve beni başka bir soruyu daha sormaya zorlamaktadır: Tarih yazıcılarının bu ailelerin göç eden

çobanlar olduğu iddiası bir hayal midir? Kısaca, erken dönem Osmanlı tarihi ile ilgili soruların bir coğrafyacının bakış açısıyla incelenmesi gerekmektedir. Toprak bizler için önemli bir kaynak olarak beklemektedir.⁶

Arazi üzerinde ne bulunmaktadır? Erken dönem Osmanlı nesillerinin oluşturdukları kurumlar hakkında ne söyleyebiliriz? Oluşturdukları bu kurumlar onlar için ne ifade etmektedir? Buralarda ileride yapılacak araştırmalar için büyük umut vaadeden bir durum bulunmaktadır. Fikir verici çalışmalardan, akılda tutulması gereken bir tanesi Viyanalı araştırmacıların ürettikleri yüzeyel incelemelerden elde edilen ve büyük miktarda malzeme içeren *Tabula Imperii Byzantini*'nin ciltleridir. *TIB*'in son ciltleri Paphlagonia ve Firigya'yı içermektedir ve Bitinya üzerine bir çalışma da Fransız ekibinden beklenmektedir. Büyük Bizans yapıları tanımlanmıştır fakat küçük yapılar yok olmadan önce ayrıntılı biçimde bulunmalı, sınıflandırılmalı ve incelenmelidir.⁷ 1929'da Taeschler ve Wittek tarafından ifade edildiği üzere, deprem ve Yunan-Türk savaşı birçok ortaçağ yapısını yok etmiştir. Fakat yine de bu alanda incelemeleri devam ettirebilmek için yeterli kaynaklar bulunmaktadır. Vakıf belgeleri, Eskişehir ovasında zamanında neler bulunduğu dair kanıtları sağlamaktadır. Erken dönem Osmanlı binaları ile ilgili olarak, bir mimarlık tarihi şaheseri olan Ayverdi'nin büyük incelemesi bulunmaktadır.⁸ Eski fotoğrafları, arşiv belgeleri ve ölçümleriyle bu çalışma mükemmeldir. Bütün olası yapıları tespit etmesi ve Türk akademisyenlerince yayınlanan güncel çalışmaların onun üzerine inşa edilmiş olması bu çalışmanın büyük ama tek meziyeti değildir. Bu çalışmanın incelenmesinde, bazı binaların belirtildiği döneme ait olmadığı ve orijinal yapıların saptanabilmesinin sadece inşa tekniklerinin ayrıntılı bir biçimde çalışılması ile olabileceğinin akılda tutulması önemlidir. Bu, duvarcılık tekniklerini ve öncülüğünü Profesör Peter Kuniholm'un yaptığı dendrochronological tarihleme amacıyla ahşap kalıntılarının çalışılmasını da içerecektir.⁹ Ne yazık ki Söğüt yakınlarında Karakeçili tarafından yapılan yıllık kutlamalar hakkında kasabanın kendisi ve oradan geçen yolların tarihçesi hakkında bildiğimizden çok daha fazlasını bilmekteyiz. Erken dönem Osmanlı tarihine mimari katkı daha fazla incelemeleri gerektirmektedir.

Binalarda nadiren tarihsel olarak önemli kitabeler bulunmaktadır. Anadolu'da XIII. yüzyıl sonları ve XIV. yüzyılın başlarından kalma İslami kitabelerle ilgili karşılaştırmalı bir çalışma çok faydalı olacaktı, çünkü böyle bir çalışma en azından erken dönem Osmanlı tarihinin en bilinen kitabelerinin daha geniş ve muhtemelen daha uygun bir çerçeveye oturtacaktı. Bu özel kitabeler konusuna daha sonra tekrar döneceğiz. Kitabeler bize hamilelerinin kendileri ve işleri hakkında bilmemizi istediklerini söylerler ve bu kitabeler orjinal yerlerinden çıkartılırsa ya da kendilerinden sonra gelen kitabeler eskiden kullanılanların yerini almış olsalar bile bize uzun süren bir dönemin entellektüel tarihine doğrudan ve kısa bir bakış sağlayacaktır. Bu kitabelerin yoldan geçenlerin çoğu tarafından okunamıyor olması gerçeği yine de bunların değerini azaltmamaktadır. Anadolu'nun şehir ve kasabalarında birçok yerel tarihçi Max van Berchem ve Halil Edhem'in ayak izlerini takip ederek kitabeleri kopyalama, fotoğraflama ve yayınlamada mucizeler gerçekleştirmişlerdir. Artık analiz ve sentezlerin yapılabilmesi mümkündür.¹⁰

Kitabeler arasında elbette sikkelerin üzerindeki yer almaktadır. Orhan dönemi sikkeleri daha önce çalışmaya konu olmuştu, fakat erken dönem Osmanlı sikkeleri daha ayrıntılı biçimde araştırma konusu olmaya değer. İbrahim Artuk tarafından basılan sikke aynı neslin Selçuklu, İlhanlı ve ilk beyliklerinkilerden farklı olarak kendine özgüdür.¹¹ Üzerinde Osman'ın ismi olan ve yukarıda belirtilene benzemeyen diğer bir sikke de Londra'da özel bir koleksiyonda bulunmaktadır.¹² Bu sikke geç Selçuklu ve modern İlhanlı dirhemlerinden farklı olarak üzerinde darphane adı ve tarih taşımamaktadır.¹³

Bu iki sikkeyi herhangi bir modern para basım geleneği içerisinde değerlendirmek zor olmakla beraber vurgulanmaya değer başka sikkeler de bulunmaktadır. Bunların ilki darphane olarak küçük bir batı Anadolu şehri olan Bursa'nın adını taşıyan ve İlhan Olcaytu adına saltanatının son dönemlerinde kesilen gümüş sikkedir.¹⁴ Bu sikkeyi nasıl anlayabiliriz? Osmanlılar Bursa'ya idareci olarak 1326'ya dek girmemişlerdi. Fakat kanıtlarına halen rastlanabileceği üzere bu tarihten önce birkaç yıl haraç toplamışlar ve şehir etrafında ordugah kurmanın

yanı sıra şehri muhasara altına da almışlardır. Bu sikkenin Osman'ın bağımsızlık statüsünü nasıl aydınlatılabileceği ise kısaca daha sonra değineceğimiz diğer bir sorudur.

İkinci sikke Kütahya yakınlarındaki defineye aittir ve 1301 tarihini taşımaktadır. İlhan Gazan Mahmud adıdır ve üzerinde Hicri 699 tarihinin yanında darphane olarak Söğüt adını taşımaktadır. Bu aynı yıl Anadolu'da bulunan İlhanlı paralarındandır.¹⁵ Hicri 699 tarihi bize Osmanlı'nın kuruluşunun 700. yıldönümü olan 1999'u hatırlatmaktadır. Yine bu sikkenin niye yeni bağımsız olmuş Osman'ın adını değil de İlhan adını taşıdığı sorulabilir. Buna verilecek cevap belirtilen tarihte Osman'ın gerçekten bağımsız olmadığı ya da eğer Selçuklular'dan bağımsız ise onu doğuya bağlayan daha büyük bir hükümetin var olduğu olacaktır.¹⁶

Varolan sikkelere yöneltilecek daha yakın bir dikkat, kroniklerin dışarıda bıraktığı konulara gerçek anlamda nüfuz edilebilmesine yardımcı olacaktır. Burada İlhanlı sikkeleri önemli bir rol oynamaktadır. Akşehir'de, Ankara'da, Ladik'te, Beyşehir'de muhtemelen Eğridir'de ve kesinlikle Afyonkarahisar'da Gazan Mahmud adına kesilmiş sikkeler vardır. Yapı Kredi koleksiyonunda Bergama'da Olcaytu adına kesilmiş bir sikke de bulunmaktadır.¹⁷ Bunların bir kısmı yakında bağımsızlaşacak olan yöneticilerden kaynaklanmaktaydı, fakat İlhanlılar'ın nüfuz ve prestijlerinin batıda çok uzaklara kadar ulaştığına da hiçbir şüphe yoktur. Bu Olcaytu'nun فرمانının Adapazarı'na kadar ulaştığını belirten modern Bizans kroniği Pachymeres'de de gayet açıktır.¹⁸

Belirtmek istediğim nokta, sikkeler üzerine yapılacak bir çalışmanın Osmanlı tarihinin erken dönemlerinin yeniden inşa edilmesi girişimlerinde merkezi olduğudur. XIII. yüzyıl Anadolu dirhemlerindeki gümüş içeriği oldukça yüksektir ve çıktının büyük olduğu gözükmektedir. Sadece Selçuklu darphaneleri arasında isimleri gümüş madenleri ile bütünleşmiş Bayburt, Gümüş (aynı zamanda Gümüşpazar), Lü'lü'e, Ma'den, Ma'denpazar, Ma'den Derbent, Ma'denşehir, Samasur, Samsun ve Sarıkavak sayılabilir. Bu darphanelerin bazılarının yerleri halen bilinmemektedir. Ama özellikle sikkeler üzerine yapılacak daha ayrıntılı bir çalışma bu isimlerin bazılarının aynı madene ait olduğunu gösterecektir. Fakat bu konu-

yu Osmanlıların siyasal varlıklarının yükseldiği dönemde ve öncesinde Anadolu'da büyük miktarda gümüş üretiltiğini söyleyerek kapatmak akla yatkındır. Dahası Anadolu Selçukluları'nın düşüşünü takiben beyliklerin kurulduğu ve İlhanlı otoritesinin hakim olduğu dönemde çeşitli sikkelerin yerel pazarlarda hiçbir zorlukla karşılaşılmadan kullanıldığını ve bunun sonucunda benzer özellikler ve standart ağırlığa sahip bir sikke rejiminin oluşmaya başladığını görmekteyiz. Osmanlılar da bu sikkelerin kullanıldığı pazarların ya da toplulukların dışında kalamazlardı. Her ne kadar koleksiyonlardan ve satış kataloglarından bunları keşfetmek zaman ve sabır istemekteydesse sikkeler üzerlerinde daha ayrıntılı bir biçimde çalışılmayı hak etmektedirler.

Arazi, bina, yazma ve sikkelerden yazılı kaynaklara döndüğümüzde aşına olduğumuz bir alana varmaktayız. Erken dönem Osmanlı tarihi üzerindeki son tartışmaların çoğunluğu eski Osmanlı kroniklerinin değerlendirilmesine dayanmaktadır. Aynı zamanda, bu kroniklerin metinlerinin ve elyazısı geleneğinin 'hem kendi içinde hem de birbirleri ile olan ilişkileri üzerinde çalışılması'nın önemli olduğu tartışması hala hüküm sürmektedir. Anonim kroniklerle Oruç ve Ruhi metinleri arasındaki ilişki tam olarak bilinmemektedir ve anonim kroniklerin metinleri eleştirel bir biçimde ele alınmalıdır. İkinci bir örnek olarak, Profesör V. L. Menage'nin Aşıkpaşazade'nin metinlerinde yer alan bazı parçaların, geleneği geriye XIV. yüzyıla kadar giden Yahşi Fakih'den alındığını yıllar önce ortaya çıkarması verilebilir.¹⁹ Fakat bu geleneğin yeri hala belirsizdir ve Aşıkpaşazade'nin aldığı parçaların ne kadarını ne derecede değiştirdiği açık değildir. Ek olarak Aşıkpaşazade'nin yıllar içerisinde hikayesini ne kadar geliştirdiğini ve Friedrich Giese tarafından yapılan standart baskısının yetersiz sayıdaki el yazmalarına dayandığını da bilmek zorundayız. Bir türlü dinmeyen elyazmaları üzerindeki tartışma da henüz tamamlanmamıştır. Dietrichstein elyazması sahibinin ölümünden sonra yapılan mezatta yer almadı ve bu koleksiyon dağılarak kayboldu. Fakat birkaç yıl önce sağlam olarak tekrar piyasaya çıktı ve Berlin'li Klaus Schwarz tarafından satın alındı. Araştırmacıların çoğu son dönemlere kadar ulaşılması daha kolay olan Ali tarafından basılması yapılan edisyonu kullanmaktaydılar. Fakat biri Vati-

kan'da diğeri İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde yer alan iki elyazması mukayese edilene kadar bu edisyonda, metinleri biraraya getirmede kullanılan metod belirsizdi. Bilinen ve akademik literatürde sıralanan elyazmalarının ötesinde diğeri bir elyazması da Zagreb'de bulunmaktadır.²⁰ Dolayısıyla Aşıkpaşazade'nin mantığını tatmin edici bir biçimde anlamaktan uzagız.

Elbette ki bu dönemi anlamamızı sağlayacak başka yazılı çalışmalar da bulunmaktadır. Fetih çağının kahramanları ve çeşitli tarikatlarla bağlantılı hatırı sayılır miktarda literatür bulunmaktadır. Bu metinler, yazıldığı ortamlar, bunların yazılış şekilleri, takip edenlerin ihtiyaçları dikkate alındığında ve bunlarda yer alan olaylar arasındaki tarihlemenin güvenilir olmadığı bilindiğinde, kitabeleri tartışırken belirttiğim entelektüel tarihle ilgili daha fazla bilgiye ulaşmada yardımcı olacaklardır. Bunlara ek olarak bazı resmi kaynaklar da vardır. Fakat bunların, en azından Profesör Colin Imber'in gözünde bağımsız bir değeri olmadığı sadece Hanefi yasası olan cihadın derlemesi olduğu da akılda tutulmalıdır.

Osmanlı yazın kaynaklarının hiç bir zaman okuyucu ve yorumlayıcı bulma güclüğü çekmediklerini düşünüyorum, bunlar daima heyecan verici olmuşlar ve iyi aktarılmıştır. Burada, Arap dili kaynaklarından biri olan Ibn Batuta'nın gezi hikayelerinin başarılı bir biçimde çalışılmışken (İngilizce'ye iyi çevrildiği için muhtemeldir) diğeri tarafta al-'Umari'nin risalesinin Anadolu coğrafyası üzerine olan bölümünün benzer ilgiyi çekmediğine işaret etmek istiyorum.²¹ Bu kaynaktan ekonomik tarih ve ticaret ilişkilerinin çalışılması ile ilgili olarak, sadece Osmanlılar açısından değil aynı zamanda diğeri beylikler ve bunların Abu Sa'id hükümetiyle ilişkileri konusunda da çok miktarda bilgi bulunmaktadır.

Daha ayrıntılı bir çalışmaya imkan vereceği için önermek istediğim son grup metinler Bizans İmparatorluğu kaynaklılardır. Burada değerlendirilecek olan örnek George Pachymeres'in modern kroniğidir. Bize Osman ile Bizans kuvvetleri arasında 1302'de yapılan Bapheus savaşı üzerine geniş bilgiyi sağlayan Pachymeres'tir. 1947'de Arnakis bu savaşın Osmanlı kaynaklarında kayıtlarının olmadığını göstermiştir fakat manzara Bapheus'un Osmanlı kaynaklarında da olması gerektiği yönündedir.²² Bapheus'un İzmit yakınlarında olduğu ve hatta

savaşın şehirden dahi görülebildiğinin fakat buna rağmen bahsedilen savaşın Osmanlı kroniklerinde yer alması bu tür çabaları sonuçsuz bırakmaktadır.²³ Osmanlı tarihçilerinin XV. yüzyılın rivayet ve geleneklerini modern Bizans gözlemcileri gibi algılamaları ve aynı fikri paylaşımları için hiçbir açık sebep bulunmamaktadır.²⁴

En önemlisi Osmanlı tarihçilerinin karanlık bıraktığı konularda Pachymeres'in bir bakış açısı vermiş olduğu gerçeğidir. Osmanlı tarihçileri Sakarya'nın yaylaları ile Marmara Denizi arasında kendileri ile Bizanslılar arasında hiçbir rakibe yer vermemektedirler. Diğer yandan Pachymeres haklarında çok az bilgi vermekle birlikte diğer beylerin varlığından söz etmektedir.²⁵ XIV. yüzyılın başlarının sınır boylarında diğer kaynakların bizi inandırdığından çok daha karmaşık olduğunu bilmeliyiz. Osmanlı kroniklerinde Osman'ın müttefikleri olarak sıralananların gerçekten de başlangıçta ona yönelik olarak dostane olup olmadıklarını merak etmekteyiz.²⁶ Zor olmakla birlikte Pachymeres'in saptamaları bu erken yılların anlaşılmasında oldukça yardımcıdır ve Osmanlı kayıtlarındaki olası boşluklara bir bakış açısı kazandırmaktadır.²⁷

Pachymeres, 1307 sonrası erken Osmanlı tarihi için Osmanlı araştırmacılarına yardımcı olmamaktadır. Daha başka nelerin elde edilebileceğinin ipucu için önceki İmparator John Kantakuzen kroniklerindeki malzemeyi incelememiz gerekmektedir. Bu daha çok onun kendi kariyeri ile ilgili bilgileri içerir ve XIV. yüzyıl söylemiyle kadim dönem malzemelerinin yerini bildirmektedir. Bunun yanında büyük miktarda yararlı bilgi de içermektedir. Örneğin erken dönem Osmanlı askeri tarihi ile ilgili bilgi birikimi Osmanlı kroniklerine bakılarak çok fazla geliştirilememektedir. Bunlar strateji ve taktiklerle ilgili olarak sürekli başarı ve şansın dışında çok az şey öğrenmekteyiz. Fakat Kantakuzen bize bu konuda çok şey söylemektedir. 1329'da ki Pelekanon savaşını değerlendirmesi bence göçebe okçularla yürütülen ortaçağ savaşının bilinen en kapsamlı anlatımıdır.²⁸ Savaşın yerini belirleyen Feridun Dirimtekin'in çalışması sayesinde Kantakuzen'in savaşın coğrafyasıyla ilgili değerlendirmelerinin doğruluğunu tetkik etmek ve araziye incelemek mümkün olmaktadır.²⁹ Kantakuzen'in egemen olan imparatorun davranışları hakkındaki değerlendirmeleri,

bütüncül olduğuna inanmaya imkan olmamakla birlikte verilen taahhütlerdeki sapmalar üzerine yaptığı açıklamalar onu en iyi yere yerleştirmese de dikkate değer bir yer sağlamaktadır.³⁰

Bu iki örnekte Bizans kaynakları Osmanlı tarafında bulunamayacak kıymetli bilgiyi sağlamaktadır. Kantakuzen'in anılarının son halini hazırlamadan birkaç yıl önce Osman ile konuşma şansına ulaştığını söylemek kesinlikle bir abartı olacaktır. Onun Pelekanon izahatında da sanki savaş sahasında Türk tarafında bir şahidi varmış da ondan elde edilmiş gibi bilgi bulunmaktadır. Her halükarda resmimizin içini hem özel hem de genel dönemleriyle kesin kronolojik işaretlerle Bizans kaynaklarından doldurabilmekteyiz.³¹ Ek olarak diğer beylikler tarafından yayılan modern askeri taktikler çerçevesi içerisinde Osmanlı askeri kurumlarının gelişimini ve aynı zamanda göçebelikten uzaklaşarak yerleşikliğe ya da piyade taktiklerine doğru yavaş dönüşümünü de görmek olasıdır. Bundan başka Bapheus ve Pelekanon üzerine olan bu iki metin bizi erken dönem Osmanlılar'daki göçebe çobanlık bağlamındaki soruya geri götürmekte ve Osman'ın yazlık ve kışlık otlakları konusundaki eski tartışmamızdan kaynaklanan şüphelere karşıt bir görüşü de sağlamaktadır.³²

Arazi gibi genel konulardan daha kolay başedilebilecek konulara (elyazmaları, sikkeler) doğru bir dolaştık. Mevcut fırsatlarla ilgili son örneğim ise daha küçük mevcudiyetlerden, kelimelerden kaynaklanmaktadır. En acı anlaşmazlıkların nadiren basit bir kelimeden kaynaklandığını belirtmek kesinlikle gereklidir. Burada ele alınacak ilk kelime "devlet"tir. Eski çalışmalarımın tamamını okuyanlar bu çalışmalarda eski Osmanlılar için, bir kural olarak "devlet"in kullanılmadığının farkındadırlar. "Devlet" ve daha sonraları "imparatorluk" kavramlarını Osmanlılar'ın büyük ve uzun ömürlü başarıları olarak uyarlayanlar son dönem araştırmacılarıdır. Erken dönem kronikleri bu başlıkları arasına taşımaktadırlar. "Tevarih-i Âl-i Osman"daki "Al", "devlet"ten çok daha farklı bir anlama gelmektedir. Osmanlılar'ın kurdukları şeyi nitelerken, en azından ilk iki nesil için güvenilir olma umuyla daha nötr olan ve isbatlanması gerekmeyen var saydığım "teşebbüs" (enterprise) terimini seçmiştim. Bir Osmanlı devleti olduğuna hiç bir şüphe bulunmamakta-

dır, ama sadece ne zaman devlet olarak isimlendirildiği kesin ve açık bir biçimde kurulmayı beklemektedir. 1324'ten sonra Mekece'deki bir vakfın varlığı, karşıt örnek olarak göçebelerce kurulmuş vakıflar nediyle, kati surette yerleşik bir bürokrasiyle karşı karşıya bulunduğumuzu ispatlamaz.. Bu sadece düşünce ve uygulama olarak yerleşikliğin ufukta olduğunun belirtisidir.³³ Osmanlı devleti modern araştırmacıların ve daha da önemlisi Osmanlılar'ın gözünde bir devlet olarak ne zaman başlamıştır?

İkinci kelime ise elbetteki "gazi"dir.³⁴ Profesör Colin Imber yayınlanacak olan çalışmasında bu terimin binlerce anlamı ve kullanımına değinmektedir. Bu kelime ve onun Osmanlı tarihindeki rolü üzerine yapılan orijinal çalışma, çalışmaları Fransa ve Hollanda'da verdiği derslerin çevirilerinin de yer alacağı bir biçimde Royal Asiatic Society tarafından yakında yeniden yayınlanacak olan Paul Wittek'e aittir. Wittek'in erken olgunluk dönemi Kraeclitz, Giese, Babinger, Taeschner ve Mordtmann gibi devlerle geçmiştir. Sadece birkaç tanesi belirtilen bu Alman ve Avusturyalı bilim adamlarının *Der Islam*'ın ilk sayılarındaki ya da *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*'nin iki cildindeki çalışmalarına göz atmak bile oldukça büyüleyicidir. Ondan sadece zamanının entelektüel hareketine, filolojik hakimiyeti üzerine yorumlamadaki becerisini de ekleyerek katılması beklenmekteydi.³⁵ Onun Paris ve Londra konferansları Osmanlı başarılarında itici gücün kutsal savaş ruhu olduğu iddiasını önümüze koymaktadır. O daha önceden bu alanda pek kullanılmamış retorik stratejilerini açığa çıkarmış ve konuştuğu andan itibaren güçlü yazısıyla iki nesli büyülemiştir.

Wittek'in bazı modern takipçileri Osmanlılar'ı başarıya götürmede etken olan çeşitli faktörlerin olabilirliğini anlamak için onun orijinal iddialarını gözden geçirdiler. Ama Osmanlılar'ın Habsburglar'la ittifak yapmakla kendilerini yönlendiren ilham kaynaklarını terkettikleri ve varlık sebeplerinin mahvına sebep oldukları iddiası üzerinde ise tam bir sessizlik hakimdir. Bundan sonra gazilerin ideolojisi artık Osmanlı tarihinin itici gücü

değildir, dahası artık bu sınır boyu kültürüne bir anlık bakış sonuca ulaşmada anahtar deliğidir. Wittek'e göre varlık sebebi olan şey artık matriksde bir unsur ya da yoğun bir yemeğin içerisinde yer alan unsurlardan sadece bir tanesidir. Terim, içi boş bir biçimde tartışma konusu olmaya devam etmektedir. İronik olan Wittek'in *Rise of the Ottoman Empire* adlı kitabının piyasada tükendiği sırada Fuad Köprülü'nün Paris konferanslarının İngilizce çevirisinin basılmasıdır. Köprülü, Osmanlı'nın erken dönemdeki başarılarının ardında yatan sebeplerin çeşitliliğini savunmaktaydı. Gaziler önemliydiler, en meşhurlarında biri olan Köse Mihal bunun böyle olduğunu oldukça iyi isbat etmekteydi fakat bunlar artık tek başlarına fazla bir şey ifade edemezlerdi.³⁶

Bu yazının amacı erken dönem Osmanlı tarihinin yeniden oluşturulmasında her çeşit kaynağın elimizin altında bulunduğunu ve yapılacak daha çok şeyin olduğunu vurgulamaktır. Gerçekte de günümüzde, olaylardan bir nesil öncesinin olduğundan çok daha az emin olduğumuza inanıyorum. Selçukluların sınır ile olan bağlantılarını ve arazileri üzerinden akıp giden paranın kontrolünü nasıl olup da kaybettikleri bile ayrıntılı bir biçimde açıklanmamıştır. Gazan Mahmud ve Olcaytu dönemlerinde Moğollar'ın, Anadolu'daki valilerin başkaldırıları karşısında neleri başardıkları ve neleri başaramadıkları, üzerinde durulmaya muhtaç, oldukça ilginç bir konudur. Arazi ve iklim ile ilgili olarak sunulan eksiklikler, toprağın geri kalan yapıları daha fazla belirsizliğe terkedilemeyecek çalışmaya değer konulardır. Sikkelerle ilgili olarak basılan eserler artık Selçuklular, İlhanlılar ve beylikler arasındaki etkileşimi dikkatlice incelememizi sağlayacak düzeye ulaşmıştır. Eski Osmanlı metinleri üzerindeki çalışmalar kuşkusuz devam ettirilirken Bizans kaynaklarından gelen malzemeye bütünleşme de acil bir dikkat gerektirmektedir. Araştırmacılar arkalarına yaslanarak oturup, yeni nesil için bunun ne anlama geldiğini sorduklarında sadece okuduklarımız kapsamında değil fakat bavul dolusu yazdıklarımızdan da emin olamayız.³⁷ Bu erken dönem, Osmanlı araştırmacıları için muhteşem bir dönemdir.

- 1 Bu dönemi kapsayan ilk büyük dökümantif çalışma Ö. L. Barkan ve E. Meriçli'nin *Hüdavendigâr Livası tabirî defterleri* (Ankara, 1988)'dir.
- 2 Bu iddia'yı satış kataloglarının gözden geçirilmesine dayandırmaktayım. Elbetteki bazı yıllar ve kesmeler diğerlerine oranla daha fazla bilinmektedir. Benim izlenimim Sivas ve Konya şikâyetleri elde etmek en kolay olanıdır ve bunları bulmak hiç de şaşırtıcı olmamalıdır.
- 3 Bizans geçmişinin öneme bu makalenin ileriki sayfalarında değineceğim. Osman'ın saltanatı üzerine bilimsel tek monografinin modern Yunanca'da G. G. Arnakis'in *Hoi protoi Orhomanoi* (Athens, 1947)'si olduğunu hatırlatmakta fayda var. Bu kapsamlı çalışmaya son dönemde verilen atıflar eserin sadece sonuç bölümündeki on sayfalık İngilizce özet'e ya da R. L. Wolff'un *Speculum*'daki değerlendirmesinedir. Günümüzde her ne kadar Arnakis'in çalışması bir çok açıdan eskidiysede yine de gerçekten dikkate değer bir çalışmadır ve okunmasında hala faydalar bulunmaktadır.
- 4 Çalışmasını benimle paylaştığı için Profesör Foss'a teşekkür ederim. Erken dönem Osmanlı toprakları üzerine birikimlerini yazıya döken son Osmanlı tarihçileri, 70 yıl önce eserlerini yazan P. Wittek, F. Taeschner ve R. Hartmann'dır.
- 5 Örneğin, *Die osmanische Chronik des Asikpa:azade*, ed. F. Giese (Leipzig, 1929), 7.
- 6 Daha fazla bilgi için bakınız benim, *Exploration in Ottoman Prehistory* (Ann Arbor, 2000).
- 7 Bu tür bir inceleme model olarak P. Frei, "Epigraphisch-topographische Forschungen im Raum von Eskişehir," *I. Araştırma sonuçları toplantısı*, İstanbul, 23-26 Mayıs 1983 (Ankara, 1984), 53-62. Önemli bir anıt olan Beş Kardeş anıtına verilen sebatsız zarar örnek olarak alındığında bu tür incelemelerin yapılması zorunluluğu daha iyi anlaşılacaktır.
- 8 E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri* (İstanbul, 1966).
- 9 İnşa tekniklerini ve tarihlemeyi de içeren yeni bir inceleme için Clive Foss'un *Survey of Medieval Castles of Anatolia II: Nicomedia* (London, 1996)'ya bakınız.
- 10 Henüz Anadolu İslami kitabelerinin külliyatına sahip değiliz, fakat kitabeler çok dağınık olarak basılıysalar da tamamlamak için uğraşmak en iyisidir. Diğer bir nokta da, belki de en önemli Profesör Imber'in on dördüncü yüzyıla ait "gaza" kitabesi tartışmasında yaptığı gibi kitabelerin dilini analiz etmektir.
- 11 İ. Artuk, "Osmanlı beyliğinin kurucusu Osman Gazi'ye ait sikke," O. Okay ve H. İnalcık, eds., *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* (Ankara, 1980), 27-33.
- 12 British Museum'dan Nicholas Lowick'in bu sikkenin fotoğraflarını bana gösterme ve bu konuda benimle tartışma konusundaki alıcılığına belirtmek isterim.
- 13 American Numismatic Society'nin New York'taki koleksiyonun da yer alan ve üzerinde Keykubat III'ün adını taşıyan üç sikkeyi saklayabilecekleri için gözünü almıyorum.
- 14 Yazı için T. Aykut, *Ak akçe* (İstanbul, 1992), 88, demirbaş no. 10817'ye bakınız. Bu sikkeyi *Explorations in Ottoman Prehistory*'de yayınlayıp açıkladım.
- 15 Yazı için T. Aykut, *Ak akçe*, 78, demirbaş no. 10525. Bu sikke aynı zamanda *Explorations in Ottoman Prehistory*'de de yer almaktadır.
- 16 Bkz.: R. P. Lindler, "How Mongol were the early Ottomans?," Reuven Amitai-Preiss ve David O. Morgan'ın derlediği, *The Mongol empire and its legacies* (Leiden, 1999), 282-289.
- 17 Demirbaş no. 10817.
- 18 Pachymeres, ed. Bonn, 2: 460. Pasajın en iyi tartışması için Clive Foss, "Byzantine Malagina and the Lower Sangarios," *Anatolian Studies* 40 (1990), 178.
- 19 V. L. Ménage, "The Menaqib of Yakhshi Faqih," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 16 (1963), 50-54.
- 20 Bu öneri için Profesör Eleazar Birnbaum'a teşekkür borçluyum.
- 21 Quatremère'nin eski metin ve çevirisinin ciddi biçimde elden geçirilmesi gerekmektedir. Elyazmalarının bir fotoğrafı ve kısmi tercümesi İ. H. Konyalı'nın çeşitli yerel tarih çalışmalarında yer almaktadır. Franz Taeschner tarafından yapılan yeni baskısında, elyazmaları yeterli bir biçimde çalışılmamıştır, düzeltme için aldığı bazı notlar şimdi Indiana Üniversitesi'nde bulunmaktadır. Yeni bir çeviri ve tefsiri hazırlanmada bana bu metinleri ulaştırabilir kuldığı için Victoria R. Gardner'a teşekkür borçluyum.
- 22 Arnakis, *Hoi protoi Orhomanoi*, 127, n. 153. Karşıt yaklaşım için H. İnalcık, "Osman Gazi's Siege of Nicaea and the Battle of Bapheus," E. A. Zachariadou (ed), *The Ottoman Empire (1300-1389)* (Rethymnon, 1993), 77-98.
- 23 Foss, *Nicomedia*, 24.
- 24 Bkz.: R. P. Lindler, "Beginning Ottoman history", C. Lin Heywood ve Colin Imber'in derlediği, *Studies in Ottoman history in honour of Professor V. L. Ménage* (İstanbul, 1994), 199-208.
- 25 Profesör Foss yayınlanacak olan çalışmasında Osmanlı kaynaklarında tartışılmayan bir konu olduğu için Osmanlı'nın komşuları ile ilgili olarak al-Umarî'nin faydasına değinmektedir.
- 26 Bu konudaki en iyi makale sıradışı bir çalışma olan: A. Failler, "Les émirs turcs à la conquête de l'Anatolie au début du 14e siècle," *Revue des études byzantines* 52 (1994), 69-112.
- 27 Elbette ki Pachymeres'in eseri üzerinde kuşku ile durulmayı gerektirmektedir. Osman'ın güçlerinin Maeander gibi uzaklardan insanları da içerdigi iddiası dikkat çekicidir (ed. Bonn, 333 1.3). İyi bir Vatikan elyazması Barber. Gr.204, fol 100r, "per ton maiantron" a sahiptir.
- 28 Cantacuzenus, ed. Bonn, 1: 341-363; Arnakis, *Hoi protoi Orhomanoi*, 179-185; civardaki kalelerle ilgili değerlendirmeleriyle Foss, *Nicomedia*, 46.
- 29 F. Dirimtekin, "Pelekanton, Philokrini, Nikitaton, Ritzion, Dakibziya." *Fatih ve İstanbul*: İstanbul Fethi Derneği 2 (1954), 45-78 faydalı harita ve fotoğraflar da içermektedir.
- 30 Colin Imber, *The Ottoman empire 1300-1481* (İstanbul, 1990), 20-21'e de bakınız.
- 31 Kısa Bizans kroniklerinden bir tanesinin, Irene Beldiceanu-Steinherr'in parlak önerisiyle Edirne'nin düşüş tarihi probleminin çözümünü sağladığı belirtilmek zorundadır. Onun "La conquête d'Andrinople par les Turcs: La pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes," *Travaux et mémoires* 1 (1965), 439-461'e ve E. A. Zachariadou, "The conquest of Adrianople by the Turks," *Studi Veneziani* 12 (1970), 211-217'ye bakınız.
- 32 Osmanlı yazılı kaynaklarının sessizliğini konusunu, iki savaş ve çarpışmalarla ilgili olarak hazırladığım sonra yayımlanacak bir yazımda daha ayrıntılı bir biçimde tartışıyorum.
- 33 İ. H. Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi," *Belleten*, 5 (1941), 277-288.
- 34 Bu konudaki başarılı bir değerlendirme için Colin Imber'in *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 60 (1997), 211-212'ye bkz. Profesör Imber'e modern bilim'deki "gazi" teriminin özel tarihi üzerine yayınlanmak üzere olan çalışmasına önceden bakma şansını verdiği için teşekkür borçluyum. Bu yayının ışığında bu tartışma yeterince özettir.
- 35 Wittek'in entelektüel oluşumu için Colin Heywood'un makaleleri hayatidir. O, neslin 1910 ile 1920 yılları arasında basılan kaynak malzemesinin kapsamlı bir yorumlamasını yapabileceğindeki tek Alman Osmanistiydi. İkinci Dünya Savaşı onun bu konudaki gayrelerini, sonraki yayınlarından da anlaşılacağı gibi yavaşlatmıştı.
- 36 Colin Imber, "The Legend of Osman Gazi," Zachariadou'nun *Emirate*'inde, 67-68. Diğer bir alanda Clive Foss'da aynı sonuca varmaktadır.
- 37 "What was a Nomadic Tribe?" *Comparative Studies in Society and History* 24 (1982), 689-711'de "aşiretçilik" kavramını kullandım. Artık bu kullanımı göçebelerin hükümlanıklarını nasıl organize ettikleri konusundan kaçınmanın bir açıklaması olduğunu kavramış durumdayım. "Aşiret" kelimesinin Orta Çağ Anadolu'sundaki çağrışımlarını başka bir yazıda değerlendireceğim.

OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞ VE GELİŞMESİNDEKİ İTİCİ GÜÇLER

DR. ORHAN F. KÖPRÜLÜ
TÜRK TARİH KURUMU ASLİ ÜYESİ

Roma İmparatorluğu'nu bir yana bırakacak olursak, Osmanlı İmparatorluğu'ndan başka hiçbir imparatorluk dünyanın üç kıt'asında 600 yıla yakın bir zaman hüküm sürmemiştir. Bu devletin tarih sahnesinde nasıl ortaya çıkmış olduğu mes'elesi oldukça yakın zamanlara kadar bilim çevrelerine dahi meçhul kaldığı gibi, bugün bile geniş çevrelerde lâyıkiyla bilinmemektedir.

İşte bundan dolayıdır ki bu yazımda ele alacağım konu Osmanlı Devleti'nin nasıl ortaya çıktığı ve bu devletin kuruluş ve gelişmesindeki itici güçler olacaktır. Bunu yaparken de bir takım ayrıntılardan ve lüzumsuz tariflerden kaçarak da genel bir tablo çizmeye çalışacağım. Bunun için de önce yanlış bilinen hususların ana noktalarını belirtip sonra da yeni görüşleri anlatacağım:

Gibbons adlı İngiliz tarihçisi 1916 yılında yayınladığı *The Foundation of the Ottoman Empire* (Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu) adlı eseriyle bu imparatorluğun mes'elesine nihâî bir çözüm getirdiğini ileri sürmüştü. Gibbons'un bu eseri Avrupa'da büyük bir ilgi görmüş ve I. Dünya Harbi'nden sonra yayımlanan tarih kitaplarında Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkında bir ana kaynak olarak kullanılmıştı. Onun ileri sürdüğü görüşlerde ayrıntılara ait bazı hususlarda doğru tarafları varsa da, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkında ileri sürdüğü tez kökünden yanlıştır.

Bu İngiliz tarihçi Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu dinî bir sebeple izaha çalışmakta olup, onun düştüğü ilk büyük yanlışlık buradan ileri gelmektedir. Ona göre, küçük bir aşiret, kabul ettiği yeni din ile yani Müslümanlıkla, yeni bir ırk, bir Osmanlı ırkı vücûda getirmişti. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu gibi, tarihî bir olayı dinî

bir âmil ile açıklamaya çalışmak büyük ve afv edilemez bir hatâdır. Tarihî realite olarak bir Osmanlı İmparatorluğu bulunmakla birlikte, bir Osmanlı ırkı, bir Osmanlı kavmi hiçbir zaman mevcut olmamıştır. Osmanlı tarihi etnik (yâni kavmî) değil, sâdece siyasî bir deyimdir.

Gibbons'un ikinci büyük hatası, ilk Osmanlı kroniklerinde yâni vekâyinâmelerinde tamamiyle menkıbevî, yâni menkıbelere dayanarak verilen bilgilere fazla itibar etmiş olmasından ileri gelmektedir. Ona göre, tarihî vesikaların eksik olduğu durumlarda bu çeşit menkıbevî bilgiler de kullanılabilir. Gibbons'un tarihî bir gerçek gibi kabul ettiği menkıbe şudur:

Osmanlı Devleti'nin kurucusu olacak olan Osman, evinde misafir olduğu Şeyh Edebalı'nın kızı ile evlenmek isterse de, şeyh onun bu isteğini başlangıçta reddeder. Ancak bir gece Osman bir rüya görür. Rüyaya göre, Osman'ın göbeğinden çıkan bir ağaç bütün dünyayı örtmektedir. Bu rüyayı Osman'ın sülâlesinin bütün dünyaya hâkim olacağı şeklinde yorumlayan Şeyh Edebalı, böylece kızını Osman'a vermeğe râzı olur.

Halbuki bu menkıbenin hiçbir tarihî değeri yoktur. Zira Osman'ın göbeğinden çıkan ağacın gölgesinin bütün dünyaya yayıldığı menkıbesinin bir benzerini XIII. yüzyıl müverrihlerinden Curcânî'nin *Tabakât-ı Nâst-rî*'sinde de görürüz. Buradaki menkıbeye göre, Hindistan fâtihi Gazneli Mahmud'un babası Sevük Tigin, oğlu doğmazdan bir saat önce, rüyasında kendi evinden çıkan bir ağacın bütün dünyaya gölge saldıığını görmüş, bu rüyayı tabir eden kimse, bunu onun fâtihi bir oğlu olacağı şeklinde yorumlamıştı.

Tıpkı bunun gibi XIV. yüzyıl başında İlhanlılar sarayında *Camii't-Tevârih* adlı ilk cihan tarihini yazan Re-

şiddüddin'de de yukarıdaki rüyalarda görülen ağaç menkibelerinin bir başka şekline rastlıyoruz. Buradaki menkibede, Tuğrul ile diğer iki kardeşinden bahsedilirken, bunların babalarının rüyasında, göbeğinden çıkan üç büyük ağacın büyüyen gövdelerinin her tarafa gölge salmasını görmesi üzerine bu rüyayı tabir eden hâkim, bu zata çocuklarının hükümdar olacağını söyler.

Çok daha eskilere gittiğimiz zaman daha Herodote'dan başlayarak ilkçağ ve ortaçağ kronikçilerinde de bu türlü rüya rivayetlerine sık sık rastlanır. Bu bakımdan, Oğuz an'anesindeki yukarıda naklettiğimiz rüya rivayetinin Reşîdüddin'in, sonradan Osmanlılar arasında çok rağbet gören eserinden alınarak, bunun Osmanlı sülâlesi için de kullanıldığını kolayca söyleyebiliriz.

İngiliz tarihçisi Gibbons'un asıl büyük hatâsı ise, onun Osmanlı Devleti'ni sâdece dört yüz çadır halkından mürekkep göçebe veya yarı göçebe küçük bir aşiretten çıkmış farzederek, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu gibi çok büyük bir tarihî olayı, bu yanlış ve çok basit görüşe dayanmak suretiyle açıklamaya çalışmasından ileri gelmiştir.

En basit bir mantık bile bu kadar küçük ve iptidâî bir aşiretin tek başına ve o sıralarda ne kadar zayıf olursa olsun Bizans ile boy ölçüşebileceğini ve kısa sürede Balkanlar'a hâkim olacak bir teşkilât kurabileceğini kabul edemez. İngiliz tarihçisinin hiçbir vesikaya dayanmaksızın ve o devirdeki Anadolu'nun tarihî şartlarını bilmeksizin ileri sürdüğü mesnetsiz ve dayanaksız görüşü bu kadarla da kalmamaktadır. Gibbons'a göre Osman'dan sonra yerine geçen oğlu Orhan, milletini, yâni Osmanlı Devleti'ni, bulunduğu yerlerdeki yerli unsurlardan ve göçebe Türkler'e nazaran bu işe daha kabiliyetli olan Rumlar arasından sağlamıştı. Onun bu iddiası tarihî realiteye ve çeşitli gerçeklere hiç uymayan bir fanteziden, peşin hükümden ibarettir.

Tarihî gerçek ise şudur: Osmanlı Devleti'nin XIV. ve XV. yüzyılın ilk yarısında ün yapmış büyük devlet adamları arasında meselâ Köse Mihal ailesi gibi hristiyan dönmeleri çok azdır. Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında Selçuklu ve İlhanlı an'aneleri üzerine kurulmuş olan bürokrasi tamamıyla Türk unsurundan mürekkep bulunduğu gibi, idare ve ordunun başında yer alanlar da Türkler'dir. Burada açıklanması çok uzun sürecek olan

ancak başka bir makaleye konu teşkil edebilecek olan, Osmanlı müesseseleri ve devlet teşkilâtı da, hiç bir suretle Bizans'tan alınmış olmayıp bu müesseseler de yukarıda adı geçen devletlerden veya diğer Müslüman-Türk devletlerinden Osmanlılara geçmiştir. Elde bulunan bütün tarihî belgeler bunu kesin olarak ve büyük bir açıklıkla göstermektedir.

Gibbons'un başlıca yanlışlarını böyle belirttikten sonra, diğer Avrupalı bir tarihçi olan Renet Grasset'in *Histoire de l'Asie* (Paris 1922, I, 273 v.d.) adlı eserinde Osmanlı Devleti'ni kuran Türkler'in Kanglı aşiretine mensup oldukları şeklinde yer alan görüşünün de hiçbir esasa dayanmadığını bu arada belirtmek isteriz.

Makalemizin başından buraya kadar ana hatlarıyla belirtmeye çalıştığımız üzere 1930'lu yılların ortalarına kadar Avrupa'da Osmanlı Devleti'nin menşei ve kuruluşu hakkında bilinenler tarihî gerçekle hiçbir alâkası olmayan şeylerdi. Ancak memleketimizde de bu hususları müdellel bir şekilde yâni noktaları belgelere dayanarak çürütebilecek herhangi bir tez ileri sürülemedi.

Atatürk devrinde gerek Türk ve gerek bu tarihin bir parçası olan Osmanlı tarihi araştırmalarına karşı, bizzat Atatürk'ün de önyak olması sayesinde, gösterilen büyük ilginin neticesinde bir Türk tarihçisi Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, 1934'te Paris'teki Sorbonne Üniversitesi'nde verdiği 3 konferansla, (bu 3 konferans 1935'te *Les origines de l'Empire Ottoman* adıyla Paris'te yayınlandığı gibi Türkçe'si de 1959'da Tarih Kurumu tarafından *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* olarak neşredildi. (Bu eserin, 1965'te benim, tekrar yayınladığım, daha sonra da çeşitli baskılarını yayımladığımı belirtmek gerekir.) Yukarıda çok kısa olarak belirtmeye çalıştığımız hususları birer birer çürüttü. Köprülü, bahis konusu konferanslarında, Osmanlı kaynaklarının çok eksik ve yetersiz olmasına rağmen, kısmen diğer Türk devletlerinin tarihine ait belgeleri, kısmen de tarihin çeşitli yardımcı ilimlerini kullanarak, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkındaki yeni ve ilmî Türk görüşünü büyük ölçüde yabancı ilim adamlarına da kabul ettirmek imkânını buldu.

Makalemizin bundan sonraki kısmını Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu aydınlatmak için nasıl bir yol tutulması gerektiği konusu teşkil edecektir. Her ne

kadar bugün elimizde yalnız Gibbons'un değil, ünlü Osmanlı tarihçisi Hammer'in de göremediği bâzı kaynaklar bulunuyorsa da XV. yüzyıl başlarına veya ilk yarısına âit birkaç kronik dışında bunların çoğu XV. yüzyıl sonuna veya daha sonralara âit kaynaklardır. O halde Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu anlayabilmek için Gibbons gibi, yetersiz bir takım vekâyinâmelere dayanmak yerine bu çapraşık problemi çözmek için, konuyu geniş bir perspektif içinde ele almaktan başka bir yol yoktur. Daha açık olarak ifade etmek gerekirse, Osmanlı Devleti'nin nasıl kurulduğunu ancak geniş Türk tarihi çerçevesi içinde anlayabiliriz. Osmanlı tarihini, Anadolu Beylikleri'nin ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin bir devamı şeklinde ele alırsak bir çözüme varmak epeyce kolaylaşmış olur.

1071'de kazanılan Malazgirt zaferinden sonra Anadolu, doğudan gelen yoğun Türk kitlelerinin iskânına açılmış, özellikle Melikşah'ın tahta geçmesinden sonra, bu iş sistemli bir şekilde yürütülmüştür. Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu sayılan Süleyman Şah, Orta Anadolu steplerine Türk kabilelerini yerleştirmiştir. Orta Asya'da ve Seyhun'un yukarısındaki sâhalarda Aral ile Hazar Denizi aralarında yaşayan Oğuz kitleleri, daha iyi hayat şartları sağlayabilecek topraklar almak ümidiyle durmaksızın batıya doğru akmışlardır.

Selçuklu İmparatorluğu, Anadolu'yu iskân ederken büyük ve kuvvetli aşiretleri çeşitli parçalara ayırarak bilinenden uzak sâhalara sevk etmek suretiyle etnik bir birliğin isyanı ihtimalini ortadan kaldırmak gayesini gütmüştü. Bugün Anadolu'nun birbirinden çok uzak yerlerinde Oğuz Türkleri'nin Kınık, Aşar, Bayındır, Salur, Bayat, Çepni gibi şubelerinin isimlerini taşıyan bir çok köye raslanılması Selçuklular'ın bu parçalayarak iskân siyasetlerinin bir neticesidir.

Her ne kadar Selçuklular'ın Anadolu'yu açmasından sonra buraya yerleşen Karluklar, Kalaçlar, Kıpçaklar, Ağaçeniler gibi çeşitli Türk zümrelerine mensup kitleler bulunmakla birlikte asıl büyük ekseriyeti Oğuz Türkleri teşkil ediyordu. Arap tarihçisi ve coğrafyacısı Abû'l-Fidâ'nın naklettiği bir rivâyete göre, daha Moğol istilâsından önce Antalya'nın kuzey batısında Denizli dağları ve civarında 200.000 çadır halkı Türkmen yaşıyordu. Bu misal hele Anadolu'nun daha XIII. yüzyılda büyük bir

Türk kitleleri tarafından geniş ölçüde Türkleştirildiğini açıkça gösterir.

Marco Polo (Marco Polo, I, 35-37)'nun Anadolu'nun XIII. yüzyıldaki etnik vaziyete hakkında verdiği bilgiler, XIV. yüzyıl başlarına âit tarihî ve coğrafi belgelerin verdiği bilgilerle karşılaştırılınca Türk-İslâm ekseriyetinin yarım yüzyıl gibi kısa bir zaman zarfında ne kadar kuvvetlendiği kolayca anlaşılır. İlhanlı idaresinin Orta Anadolu'ya yerleştirdiği yeni göçebe aşiretler, daha önceden o sahalarda yaşayan Türk aşiretlerini, kendilerinin emniyete alabilmek için askerî yollardan uzak dağlık bölgelere, Batı Anadolu uçlarına çekilmeye mecbur etmişti. İşte bu suretle, Bizans İmparatorluğu'na tâbi sahil bölgelerine doğru ilerlemeye başlayan Türkmenler'in bu hareketi, Selçuklular'ın Anadolu'yu ilk istilâlarındaki gibi hızlı bir istilâ değildi. Bu defaki ilerleme Orta Anadolu'daki nüfus artışının yeni sahil mıntikalarına doğru tabî bir şekilde yayılmasıydı. Diğer taraftan Bizans'da bu sıralarda eski kuvvetinden çok şey kaybettiği için bu nihâî ve tabîî istilâyâ karşı koyamamıştı. Böylece daha XIV. yüzyılın başlarında Türkleşiyordu.

Bütün bu söylediklerimize ilâveren Anadolu'nun XIII. yüzyıl ortalarından XIV. yüzyıl başlarına kadar iktisadî bakımdan da nasıl bir kalkınma içinde olduğunu gösterebilmek için aşağıdaki hususları belirtmeyi de lüzumlu buluyoruz. İlk Moğol tahakkümü devrinde Anadolu vergisi 60.000 dinâr iken 1256'ya doğru bu vergi 200 bin dinâra çıkmıştı. Daha sonra İlhanlı hükümdârı, Gârân Han'ın saltanatının başlangıcında 600 bin dinâr olan Anadolu vâridatı, Hamdullah Mustafvî'nin 1336 yılına âit hesabına göre 5.645.000 dinâra, yâni 16.935.000 allım franga yükselmişti. Yüzyıldan az bir sürede Anadolu gelirindeki bu büyük gelişme, sâdece vergilerin artmasıyla veya bir takım başka sebeplerle izâh edilemez. Ayrıca bu iktisadî gelişmeye paralel olarak, Anadolu'daki şehir hayatının inkişâfı da önce orta ve doğu Anadolu'da olmuş, batı Anadolu'da ise şehir hayatı daha sonraları inkişâf etmiştir.

XIII. yüzyıl sonunda Selçuklu Anadolu'sunun manevî kültür ve fikrî faaliyet bakımından bir hayli ilerlemiş olduğunu da bu arada kaydetmek gerekir. Bunun için büyük Türk sûfisi ve *Mesnevî*'nin ölmez şairi Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî Hazretlerini hatırlatmamız yeterlidir sanıyoruz.

Yukarıdan beri açıklamaya çalıştığımız bilgilerin ışığı altında sözlerimizi tekrar Osmanlılar'ın tarih sahnesine çıkışlarına çevirebiliriz. Osmanlı sülâlesini kendi içinden çıkaran, bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin çekirdeğini teşkil eden unsurun Anadolu'ya gelen Türkler'in büyük çoğunluğunun Oğuz, yâni Türkmenler'den olduğunu eski menbalar müttetifikan söylerler. Yalnız bu unsurun Oğuzlar'ın hangi şubesine mensup olduğu yakın zamanlara kadar kesin olarak belli değildi. Son yapılan araştırmalar ve arşivlerimizde ele geçen belgeler Osmanlılar'ın Kayı boyuna mensup olduklarını açık ve seçik bir şekilde ortaya koymuştur. Bir zamanlar tanınmış Alman bilgini j. Marguand, bu Kayılar'ın Türk değil Moğol olduklarını iddia etmişse de, Oğuzlar'ın mühim bir şubesi olan Kayılar'ın Moğol olan Kaylar'la hiçbir ilgisi yoktur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu Kayılar da tıpkı diğer Türk kabileleri gibi Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılmış olup, Kuzey Anadolu'da Erzincan ve Susehri havalisinde, Amasya, Çorum, Kastamonu, Çankırı, Gerede, Bolu, Düzce civarlarında, Eskişehir, Mihaliç, Orhan-eli'de hâlâ Kayı adını taşıyan köyler olduğu gibi, güneyde Kilikya havalisinde Isparta, Burdur, Fethiye civarlarında ve daha garba doğru Denizli, Muğla, Aydın, Ödemiş taraflarında da Kayı adını taşıyan köylere rastlanmaktadır.

Kayılar da tıpkı diğer Türk aşiretleri gibi Selçuklular'ın, Anadolu'yu açmasından sonra çeşitli tarihlerde Anadolu'ya gelmişler, ancak bunlar özellikle uç (yâni sınır) sâhalarında yerleşmişlerdi.

Anadolu Selçukluları dağılmaya yüz tuttuğu sırada daha evvel bu devletin himayesi altında Anadolu'da yaşayan bir takım Türk Beylikleri'nin tarih sahnesine çıktığını görüyoruz. Bunların en eskisi ve kuvvetlisi, başlangıçta Kilikya'daki Ermenek'i merkez yapan ve en geç 1327'de merkezlerini kesin olarak Konya'ya taşıyan Karamanoğulları'dır. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun batı sâsında gelişen diğer bir beylik de Germiyan beyliğidir. Bu beylik de Oğuzlar'ın Avşar şubesine mensup bir Türk aşiretinin reisleri tarafından kurulmuş olup, Kütahya'da yerleşmişlerdi. Germiyan Beyliği XIV. yüzyılda çok kuvvetli bir siyâsi teşekkül haline gelmişti. İyonya (Birgi, Ödemiş, Selçuk) dahil Aydınöğulları, Ladik'deki İnançoğulları hatta büyük bir ihtimal ile Lidya

(Manisa)'daki Saruhanöğulları ile Misya (Balıkesir)'deki Karesioğulları da hiç olmazsa, başlangıçta Germiyan Devleti'ne tâbi idiler.

XIII. yüzyıl sonlarındaki Anadolu'daki bu beylikler arasında Eğridir'deki Hamitoğulları ile Beyşehir havalisindeki Eşrefoğulları'nın ve Paflagonya'daki Candaroğulları ve Menteşe'deki Menteşeoğulları nihayet bir uç beyliği olan başlangıçta Söğüt, Bilecik yörelerinde bulunan Osmanlı Beyliği'ni de saymak gerekir. Yukarıda bu adı geçen beyliklerden Karaman ve Germiyan beylikleri, önceleri kudretli birer siyâsi teşekkül olarak görünmekte iseler de, birincisi coğrafi mevkî, Germiyan Beyliği ise daha önce kendisine tâbi Aydınöğulları ve Saruhanöğulları'nın kuvvetlenerek bu beylik ile münasebetlerini kesmeleri üzerine bir iç devlet hakimi olmuşlardı. Böylece kuvvetli komşularının tazyiki karşısında gelişmek imkânını kaybetmişlerdi.

Buna karşılık aralarında Osmanlı Beyliği'nin de bulunduğu Aydın ve Saruhan gibi uç (sınır) beylikleri iç ve dış birçok gâilelerle dağılmaya doğru sürüklenen Bizans karşısında sınırlarını oldukça kolay bir şekilde genişletmek şansına maliktiler.

Bildiğimiz bütün bu bilgiler ışığı altında Anadolu'daki Türk toplumunun, yeniden büyük bir devlet meydana getirebilmek için gerekli maddi ve manevi bütün kuvvetlere sahip olduğu açıkça görülüyordu. Gerek iç, gerek dış siyâsi şartlar bu yeni devletin büyük bir ihtimal ile Batı Anadolu'da kurulacağını göstermekteydi.

Osmanlı Devleti'ni kuran ve bu devletin nüvesini teşkil eden Kayıların, Bizans'ın karşısında yerleştirildikleri ve bölgesinde nasıl olup da birden bire gelişmek imkânını bulduklarının açıklamasına geçmeden önce, bu beyliğin bünyesinde yeralan dört bağımsız teşkilattan da bahsetmek gerekir. Bunlardan birincisi, Alpler veya Alperenler olup, bu teşkilata uçlarda rastlanmaktaydı. Nitekim Osman ve Orhan'ın mahiyetlerinde Konur Alp, Aygıt Alp, Hasan Alp, Turgut Alp gibi Alp lakabını taşıyan bir çok kumandan vardı.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda rol oynayan ikinci büyük zümre ise Ahîler idi. İbn Battûta'nın verdiği bilgiler sayesinde bunların Anadolu'da ne kadar yayılmış olduklarını Antalya, Burdur, Ladik, Milas, Birgi, Tire, Manisa, Balıkesir, Bursa, Gerede, Geyve, Bolu, Kastamo-

nu gibi merkezlerde Ahîyatü'l-Fityân (Kardeş yiğitler) zâviyelerin bulunduğunu öğreniyoruz. Bu arada ahînin sadece bir esnâf teşkilatı olmadığını da belirtmek gerekir. İşte bu ahîliğin gerek Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda, gerek yeniçeri teşkilatının meydana getirilmesinde büyük rolleri olmuştur.

Üçüncü sosyal teşekkül ise Bâciyân-ı Rum yani kadınlar teşkilatıdır. Bu hususta şimdilik fazla bir bilgimiz yoksa da XV. yüzyıl başlarında Anadolu'dan geçen Bertnanda de la Bnaquiena'nın Dulkadir Beyliği'nin 30 bin erkek ve 100 bin kadından mürekkep bir Türkmen kuvvetine malik olduğunu söylediğine göre, Türkmen kabilelerinde silahlı ve cengâver kadınların bulunduğunu kabul etmek gerekir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda rol oynayan dördüncü zümre ise Abdalân-ı Rum adını taşıyan heterodokse dervişlerdir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında abdal veya baba lakabını taşıyan bu tahta kılıçlı, cezbeli dervişlerden bahsedilmekte olup, ilk Osmanlı hükümdarlarının yanında yer alan bu abdal lakaplı dervişler arasında Abdal Musa, Abdal Muned ve Kumral Abdal'ı sayabiliriz.

Buraya kadarki açıklamalardan sonra şimdi Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarındaki askerî ve siyasî olaylara kısaca gözatabiliriz.

Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gâzî, zeki ve irade sahibi bir kimseydi. Bu uç beyi, Bizans topraklarının o zamanki anarşisinden ve terk edilmiş durumundan yararlanarak adeta kimseye hissettirmeksizin arazisini yavaş yavaş genişletmeye başladı. Esasen, daha büyük Türk beylikleriyle devamlı mücadele halinde olan Bizans için, Osmanlı Beyliği büyük bir önem taşımıyordu. Ancak Osman, İznik havalisine doğru tehditkâr bir durum alınca, ilk defa olarak 1301 veya 1302'de bir Bizans kuvveti, Osman'a karşı harekete geçirildi. Böylece Muralon'un kumandasındaki Bizans ordusu Koyunhisar (Baphaeon yâni Bursa Yenışehir)'da Osmanlılarla ilk teması yaptı. Ancak gerek merkezde çeşitli gazilerle gerek Batı Anadolu'da Germiyanogulları ve onlara tâbi sahil beylikleriyle uğraşmakta olan Bizans, uzun yıllar Osmanlılara karşı başka bir harekete girişmedi. Bu sâyede, zaten kendisine bağlı bir çok köyü kaybetmiş olan Bursa, 1326'da Osmanlıların eline geçti. Bu sırada Osmanlı tahtında da

bir değişiklik oluyordu. Osman'ın vefatı üzerine yerini oğlu Orhan alıyordu. Ancak Bursa'nın düşmesi ve Orhan Gâzî'nin İznik'i de alabilecek bir duruma geçmesi üzerinedir ki, Bizans imparatoru III. Amdronic, 1329'da Pelcamon -bugünkü Maltepe-'da Orhan'ın ordusu ile karşılaşmıştı. Harbi kazanan Orhan Gâzî, 1331'de İznik'i altı veya yedi yıl sonra da İzmit'i ele geçirdi. Osmanlı Beyliği böylece Kocaeli yarımadası'nı topraklarına katmış oluyordu. 1360 yılına kadar geçen devre zarfında Osmanlılar, Karesi (Balıkesir) Beyliği'nin topraklarını da kendilerininine eklediler. XIV. yüzyıl ilk yarısının sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin durumundan bahseden yabancı seyyahlardan İbn Battûta ve Omanî, Orhan'ın bu sıralarda kuvvetli bir orduya sahip olduğunu söylerler.

Aydinoğulları Devleti'nin kuvvetli hükümdarı Gâzî Umur Bey'in ölümünden sonra iç ve dış sıkıntılar daha da artar. Bizans Orhan Gâzî'nin yardımına başvurmak zorunda kaldı. Bu suretle Orhan, artık Bizans'ın iç işlerine de karışmak imkânını buldu. Daha 1345'te Avrupa kıtasına geçmeye başlayan Osmanlılar, şiddetli bir yer sarsıntısı sonunda kale duvarlarının yıkılmasından faydalanarak Gelibolu'ya yerleştiler. Orhan, Anadolu'dan ve bilhassa Karesi'den getirttiği Türkler'i buraya yerleştirdiği gibi bazı göçebe Türk aşiretlerini de buraya sevketti. Böylece Türkler 1359'da başlattıkları bu hareketle artık Avrupa'da da hakiki bir yerleşme siyasetine girişmişlerdi. Orhan'ın tecrübeli kumandanları 1360-1361 seferiyle Trakya'nın stratejisi bakımından önemli olan yerlerini ele geçirmişlerdi.

I. Murad tahta çıktığı zaman Türkler, Avrupa kıyısında kesin olarak yerleşmiş bulunuyorlardı. Bu arada hükümet merkezlerini de Bursa'dan Edirne'ye nakleden Osmanlılar, Trakya, Makedonya ve Bulgaristan'ı zaptederken, buralara oldukça önemli sayıda Türk göçmenleri yerleştirmişlerdi. Nihayet Kosova Meydan Muharebesi de kazanan I. Murad, bu başarısı sonunda Sırbistan'ı da ortadan kaldırmıştı. Balkanlar'daki zaferleriyle gücünü artıran Osmanlılar, yine I. Murad zamanında Anadolu'daki hudutlarını genişletmiş, Ankara ve civarı ile Germiyan ve Hamidoğulları arazisinin büyükçe bir kısmını topraklarına ilave etmişti.

Bu suretle I. Bayezid tahta geçtiği zaman yüzyıldan az bir sürede Osmanlı Beyliği Anadolu ve Balkanlar'da

kuvvetli bir imparatorluk haline gelmişti. 1402'deki Ankara Muharebesi'ne kadar Yıldırım Bayezid'in bir kat daha büyüttüğü bu imparatorluğun ne denli sağlam temellere oturduğu, bu talihsiz hükümdarın, Timur'a yenilmesine rağmen varlığını sürdürebilmesinden açıkça anlaşılır. Uzun süren bir saltanat fâsıla (interregnum)'sından sonra Çelebi lakabıyla bilinen I. Mehmed'in Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden kendi idaresi altında toplayabilmesi, bu imparatorluğun Ankara Muharebesi'nden önce Balkanlar'da çok kuvvetli bir şekilde yerleşmesinden kaynaklanmıştı.

Makalemizin başından beri XIII. ve XIV. yüzyıllardaki Anadolu'nun genel durumunu, Osmanlıların menşei ve nihayet bu küçük beyliğin yüzyıldan kısa bir süre içinde nasıl bir imparatorluk haline geldiğini siyasî, sosyal ve askerî bakımlarından kısaca ve geniş çizgileriyle belirtmeye çalıştıktan sonra bu gelişmeyi mümkün kılan hususları aşağıdaki şekilde şöylece sıralayabiliriz:

1. Osmanlı Beyliği'nin çok hızlı gelişmesinde birinci âmil hiç şüphesiz bulunduğu coğrafi durumu olmuştur. Bu coğrafi durum sayesinde Osmanlılar topraklarını, ilk zamanlar âdetâ komşularından kimseye hissettirmeden büyütmüşlerdir. Bu tek cümle ile ifade gerekirse, bu beylik, komşusunda sâdece Bizans'ı muhasır olarak tutmuşlardır.

2. Osmanlı Beyliği zamanlarında yer alan diğer Türk beylikleri bu yeni siyasî teşekküle karşı düşmanca bir harekette bulunmamışlardır. Başlangıçta Paflagonya emiri Umur Bey'e tâbi bulunduğu tahmin edilen Osman Gâzî, Umur'un ölümünden sonra Paflagonya'nın yani Anadolu'nun kuzeybatı topraklarının Candaroğulları'na geçmesine kadar süren müddet zarfında hareketlerinde serbest kalmış ve büyük bir ihtimalle o sâhalarda yaşayan bâzı küçük kuvvetler de bu karışıklık zamanlarında Osman Bey'e katılmışlardır. Candaroğulları ise bir yandan Karadeniz'deki sahil ülkelerini ele geçirerek muhtemel deniz saldırılarına karşı koymak, diğer taraftan da orta Anadolu'daki İlhanlı vâlilerine, ayrıca Eretnalar'a ve nihayet kendileriyle sınırları olan diğer Türk siyasî kuvvetlerine karşı durumunu koruyabilmek ile meşgul olduğu için küçük Osmanlı Beyliği ile uğraşmamıştı.

Bu sıralarda Anadolu'nun en güçlü beyliklerinden biri olan Germiyanogulları, Anadolu'daki diğer siyasî

kuvvetlerle uğraşırken Bizans'a karşı da fetihlerini sürdürüyordu. Ancak şu nokta da unutulmamalıdır ki bida-yette, kendilerine bağlı olan Aydın ve Saruhan gibi sahil beylikleri kuvvetlendikten sonra bir "iç devlet" haline gelmişti. Bu beylik bu durumda ancak Hamidoğulları'na ve özellikle Karamanlılar'a karşı durumunu korumayı düşünüyordu.

Menteşe, Aydın, Saruhan ve Karesioğulları'na gelince, bunların takip ettikleri fetih yolları Osmanlılarınki ile hiçbir şekilde çelişmiyordu. Bizans, bir aralık bu beylikleri Osmanlılar aleyhine kışkırtmaya yeltenmiş ise de hiçbir netice alamamıştı. Böylece Anadolu'nun genel siyasî durumu Osmanlıların ilk zamanlarında onların serbestçe hareketlerine meydanı boş bırakmıştı.

3. Osmanlıların Asya'da sınırlarında bulunan Bizans topraklarını aldıktan sonra hemen Avrupa'ya geçmelerini ve Balkanlar'da sağlam bir şekilde yerleşmelerini kolaylaştıran âmiller arasında, Gelibolu'da kalelerin deprem ile yıkılmış olmasına, güneydoğu Avrupa'da hüküm süren veba, hristiyan kuvvetleri arasındaki şiddetli uyuşmazlıklar dolayısıyla yerli halkın, Osmanlı idaresini kolayca kabul etmesi gibi hususlardır.

4. İlk Osmanlı hükümdarları, Bizans topraklarını ele geçirmek ve orada kalıcı bir surette yerleşebilmek için muhtaç oldukları insan gücünü ve diğer maddî ve manevî kuvvetleri XIII. yüzyılın ikinci yarısından beri batı sınırlarında birikmekte olan göçebe, köylü ve şehirli Türk unsurlarından yeterince sağlayabilişlerdi. Sahil beylikleri, yalnız Bizanslılar'a değil, denizci Latin kuvvetlerine karşı giriştikleri ve kesin netice vermeyen sürekli harplerle hırpalarken, Osmanlı Beyliği, hemen hemen kayıp vermeden, yavaş fakat sağlam adımlarla sınırlarını genişletiyor, kuvvetini arttırıyordu. Meselâ Osmanlılar, Gelibolu'yu ele geçirmeden önce hristiyan dünyası onların mevcudiyeti ile ilgili değildi. Buna karşılık Aydın beyi Gâzî Umur'un bunu Paflagonya emîri Umur ile hiçbir alâkası yoktur -parlak fakat neticesiz deniz seferleri, Papa başta olmak üzere, Akdeniz hristiyan âlemini harekete geçirmiş, Umur'un ölümü üzerine bu hristiyan kuvvetleri İzmir'i zaptetmişlerdi.

5. Osmanlı Devleti'nin kolayca gelişmesindeki diğer bir âmil de şudur: Osmanlılar dışındaki başka Türk beyliklerinde, sahil beylikleri de dahil olmak üzere, dev-

let bütün âilenin müşterek yâni ortak malı sayılıyor, prenslerden her biri kendine âit olan sâhada bağımsız bir şekilde hüküm sürüyordu. Gerçi âilenin en büyüğü mezanî olarak, diğerleri üzerinde bir mevi merlûluk yâni kendisine bağlı bulunma hakkını elinde tutuyorsa da bunu ancak maddî bakımdan kuvvetli olduğu zaman uygulayabiliyordu. Meselâ Aydınoğlu Mehmed Bey, Birgi'de hüküm sürdüğü sırada yalnız küçük oğlu yanında bulunuyor, diğer oğulları ise ayrı ayrı yerlerde hükümler ol-dukları gibi, her birinin ayrı kuvvetleri vardı. Gâzi Umur Bey, ilk Gelibolu seferine, babasının arzusu hilâfına gitmişti. Babasının ölümü üzerine, kendisinden büyük bir ağabeyi bulunduğu halde amcalarının ve kardeşi Hıdır Bey'in ısrarı ile beylik makamına geçmişti. İşte bu gibi durumlar bütün sahil beyliklerinde sık sık dahili rekabetlere sebep oluyor, iç çekişmeler de bu beylikleri za-yıf düşürüyordu.

Buna karşılık Osmanlı Devleti'nde bütün kuvvet bir tek kişinin elinde idi. Görünüşe göre I. Murad -daha sonra oğlu Bayezid'in yaptığı gibi- hakimiyette kendisine rakîp ve taht üzerinde iddia sahibi olabilecek bir kimse bırakmamak için kardeşlerini ortadan kaldırmak yoluna gitmişti. Kuruluş ve yayılış halinde bulunan Osmanlı Devleti'nin XIV. yüzyılda önemli bir sarsıntıya uğramamasında "hakimiyetin taksim edilmemesi" prensibi başlıca âmil olmuştur. Bunun nereden kaynaklandığı hususunda kesin birşey söylenemez ise de, tutulan bu yol İslam amme hukuku prensiplerine uygundur.

6. Osmanlıların Avrupa'ya çok erken geçip Gelibolu'da yerleşmeleri devlet bünyesinin kuvvetlenmesinde büyük bir âmil oldu. Sahil beylikleri halkından birçoğu, Osmanlıların Avrupa'ya geçişinden önce, kendi beylerinin maiyetlerinde Rumeli'nin zengin sahasını daha eskiden tanıyorlardı. İşte bundan dolayıdır ki boş ve zengin topraklar, bulup buralarda yerleşmek maksadıyla bir çok göçebe unsurlar, fakir köylüler, Rumeli'nin zengin tımarlarına kavuşmak isteyen sipahiler, orta Anadolu'dan ve Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe gibi sahil beyliklerinden Trakya'ya geldiler. Devletin iskân maksadıyla naklettiği kitlelerden başka, kendi arzularıyla gelenlerin de büyük bir yekûn tuttuğunu kolayca tahmin edebiliriz. Böylece Osmanlı Devleti, Rumeli'den aldığı güç ile Anadolu'daki komşularının zararına olarak kuvvetini sü-

rekli olarak artırdı. Bu arada XV. yüzyılda da Türkler'in büyük kitleler halinde Rumeli'ye nakillerinin devam ettiğini de hatırlatmak isteriz.

7. Böylece Osmanlıların, Balkanlar'ı ele geçirmele-ri büyük bir zayiâta uğramadan kolaylıkla olmuştu. Bu fetihler sırasında elde edilen yerlerden bol miktarda ganimet ile birlikte esir de alınıyordu. Daha çok genç çocuklardan oluşan bu esirlerden devlet adına alınan beşte bir hisse Anadolu'ya gönderiliyordu. Bunlar orada Türkçe öğrenip müslüman olduktan sonra askerlikte kullanılıyorlardı. Anadolu'da büyük askerî fiyeflere mâlik olan kumandanlarla, daha küçük fiyef sahipleri, hisselerine düşen esirleri ya satıyorlar veya İslâm âdetine göre terbiyeden sonra kendi maiyetlerinde kullanıyorlardı. Bu çeşit esirlerden büyük bir kısmının ihtida ettirilmeksizin yâni müslüman yapılmaksızın büyük arazi sahipleri tarafından kendi topraklarında ziraat işlerinde çalıştırıldıklarını tahmin etmek pek güç olmasa gerektir.

Sulh yolu ile ele geçirilen yerlerdeki halk ise, belirli vergilerini vermek suretiyle yerlerinde bırakılıyordu. Yukarıda sözünü ettiğimiz serseri derviş zümrelerine gelince, bunlar Hristiyan halk arasında devamlı olarak İslâmîyet'i yaymaya çalışıyorlardı. Bunların sayesinde Bogomil'ler gibi ortodoks kilisesine düşman heretoque zümreler arasında İslâmîyet'in kolaylıkla yayıldığı tasavvur olunabilir. Hristiyan aristokrasi arasında da iktisadî ve psikolojik sebeplerle bâzi ihtidâlar olmuşsa da XIV. yüzyılda büyük ölçüde olmadığını söyleyebiliriz. Ancak XV. ve XVI. yüzyıllarda Bosna ve Arnavutluk'da topluca ihtidalar olmuştur. Ama burada hemen belirtmek isteriz ki bunda devletin hiçbir müdahalesi ve tazyiki yoktur. Devlet, her zaman din serbestisine ve ruhânî sınıfların imtiyazlarına, cemaatlerin de örf ve geleneklerine titizlikle riâyet etmiştir.

8. Yukarıda sözünü ettiğimiz genç esirlerden teşkil edilen yeniçeri kuvveti, hükümdarın maiyetinde bulunan daimi bir piyade kuvveti idi. Ayrıca belirtmek isteriz ki, Osmanlı Devleti'nin asıl büyük askerî kuvvetini tımar sahibi sipahilerin vücûde getirdiği süvari kuvveti teşkil ediyordu. Özellikle XIV. yüzyılda bu yeniçerilerin göze çarpacak kadar bir önemleri yoktu. Devşirme usûlü sistemli bir şekilde ancak XV. yüzyılda II. Murad zamanında başlamıştır.

9. Ele geçirilen arazinin değişik kıymette tımarlara ayrılarak askerî vazife karşılığında sipahîlere verilmesi, veya daha büyük kıymette "ziâmet ve hass"ların -gelirleriyle orantılı şekilde asker sağlamak şartıyla- daha büyük kumandanlara verilmesi usûlü, Selçuklu Devleti zamanında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin de devam ediyordu. Babadan oğula kalan bu sipahilik, memlekette çok sağlam temellere dayanan bir toprak aristokrasisi vücûda getirmişti. Kendi çıkarları, gelirleri kendilerine ayrılmış olan yerlerin iktisadî yükselişine, yâni köylülerin refahına dayanan bu sınıf kendi malikanelerinde devletin de bir nevi temsilcisi idiler. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu takip eden XV. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin gerek siyasi yükselişinde, gerek bu yükselişin dayanağını teşkil eden iktisadi refahında bu sınıfın büyük rolü olmuştur. Osmanlılar bu usûlü, bâzılarının sandığı gibi Bizans'tan değil, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan beri süre gelen bu müesseseden almışlardı.

10. Osmanlı Devleti'nin idarî, askerî ve adlî teşkilâtı büyük ölçüde Anadolu Selçuklu Devleti Teşkilâtı'nın bir devamı mâhiyetinde olup, kısmen İlhanlılar'ın biraz da Mısır Memlûkleri teşkilâtının tesirleri altında kalmıştır. Osmanlı Devleti XIV. asırda bütün bu teşkilât için muhtaç olduğu unsurları Türkler arasında kolaylıkla bulmuştur. Devletin ileri gelenleri ve kumandanları, bâzı istisnalar dışında, bütünüyle Osmanlı aristokrasisine mensup idiler. Osmanlı hânedanıyla birlikte Osmanlı

Devleti'ni kuran bu asistokrazi XIV. yüzyılda bütün idareyi ellerinde tutuyorlardı.

11. Osmanlı Devleti'nin kısa zamanda bir imparatorluk haline gelmesinde yukarıdan beri saydığımız âmillere ilâveten bu devletin ilk hükümdarlarının yâni Osman, Orhan ve I. Murad'ın büyük kuruculuk meziyetlerini de gözden uzak tutmamak gerekir.

Bu yazıma son vermeden önce iki hususu çok kısa olarak bir defa daha belirtmek isterim. Bunlardan birincisi Osmanlı Devleti'nin kolayca gelişmesinde ve 1402 mağlubiyetine rağmen kısa bir zamanda büyük bir imparatorluk haline gelmesinde en büyük faktör, Osmanlılar'ın daha XIV. yüzyılda Balkanlar'da ve güney Avrupa'nın önemli bir kısmında yerleşmiş olmaları keyfiyetidir. Bu suretle Orta Asya'dan Anadolu'ya buradan da Avrupa'ya geçen Türkler, Avrupa'da yaşadıkları uzun yüzyıllar boyunca, âdet ve ân'anelerini burada izleri hiçbir zaman kolay kolay silinemeyecek bir şekilde yerleştirdikleri gibi, kendileri de eski hüviyetlerine Avrupalılığı da ilâve etmişlerdir.

İkinci husus da şudur: Atatürk'ün "yurtta sulh ve cihanda sulh" prensibini can ve yürekten kabul eden genç Türkiye Cumhuriyeti, sâhaca nispeten küçük, fakat büyük bir gelişmeye namzet olan Avrupa'daki toprakları sayesinde, uzun yıllardır Avrupalı milletler topluluğu safında lâiyk olduğu yeri almıştır.

OSMANLI BEĞLİĞİNİN OLUŞUMUNDA OĞUZ/TÜRKMEN GELENEĞİNİN YERİ

YRD. DOÇ. DR. ÜÇLER BULDUK
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ

Osmanlıların ilk yıllarına dair ortaya konan çalışmaların yeterli ve doyurucu olduğu söylene-
mez. Özellikle Osmanlı Devleti'ni kuranların kimliği, bağlı oldukları boy, Anadolu'ya geliş tarihleri, kuruluşun temel dinamikleri gibi temel konularda bile tam bir fikir birliği sağlanabilmiş değildir.¹ Bunun en önemli sebebi, Osmanlıların ilk devirlerini aydınlatacak kaynakların elde olmayışı, kronikler veya tarihi takvimler gibi mevcut kaynakların da en erken XV. yüzyılda yazılmış bulunmalarıdır. Dolayısıyla mevcut kaynaklarda verilen bilgiler, sonradan kaleme alındıkları için ihtiyatla karşılanmaktadır. Fakat elbette ki, ihtiyatla karşılanmalarına rağmen, özellikle kroniklere serpiştirilmiş olan olaylar, tamamen hayal ürünleri olmayıp, destani bir anlatımla da olsa bazı gerçekler üzerine inşa edilmiş olsa gerektir.

Bu nedenle Osmanlı Devleti'ni kuranların Oğuz aslından olduğu ve Kayı boyuna mensup bulundukları umumiyetle kabul görmektedir. Elbette bu kabulleniş, tarihi realitenin bunu gerektirdiğinden ziyade-ki tarihsel açıdan da en azından Osmanlıların Kayı'dan gelmediği ortaya konulamamıştır-köklü Oğuz geleneğine dayanmaktadır. 24 Oğuz boyunun nasıl oluştuğunu, destanî-tarihi bir kahraman olarak karşımıza çıkan Oğuz Kağan üzerine kuran bu gelenek, Reşideddin ile zirveye ulaşmıştır.² Oğuzname'ye göre, Oğuz Han'ın büyük oğulları olan Gün, Ay ve Yıldız Han, Oğuzların Boz-ok kolunu; Gök, Dağ ve Deniz Han ise Üç-ok kolunu oluşturmaktadır. Hakimiyet, ananeye göre Boz-ok'lardadır ve Boz-okların başında ise önce Gün Han ve ardından en büyük oğlu olan Kayı bulunmaktadır. Ancak gelişen siyasi ve içtimai olaylar neticesinde hakimiyet zamanla Üç-okların eline geçmiştir. Nitekim Deniz Han'ın en

küçük oğlu olarak gösterilen Kınık boyu XI. yüzyıldan itibaren Oğuzların liderliğini ele almış ve Selçuklu devletini kurmuştur. Ancak Anadolu'da gittikçe güçlenen Osmanogulları neticede Boz-ok hükümrانlığını yeniden tesis etmeyi başaracaktır.³

Yirmi dört Oğuz boyu içerisinde en büyük oğlu temsil eden Kayılar, Anadolu'da Osmanlı devletini kurmuştur. Belki de Anadolu'daki Türk-Oğuz birliğini yeniden hayata geçirmek için sadece siyasi gücün yeterli olmayacağını gördüklerinden dolayı Osmanlılar, özellikle II. Murad döneminde, Oğuz şuurunu ve ananesini müverrihleri vasıtasıyla adeta yeniden canlandırmışlardır, böylece hakimiyetlerini, diğer Oğuz boyları nazarında meşru kılmışlardır. Umumiyetle, hakimiyetin meşrulaştırılması veya başka bir deyişle Osmanlılardaki Oğuz-Kayı şuurunun canlanması, Yazıcızade Ali'ye dayandırılır. Yazıcızade Ali II. Murat için yazdığı eserinde İbni Bibi'yi kullanmıştır. Dolayısıyla bazı yazarlar, Yazıcızade'nin, Selçuklularla yakınlık kurmak ve Timur'a karşı Osmanlı hanedanını güçlendirmek için onları Oğuz-Kayı geleneği içine aldığını belirtirler ve hatta oluşturduğu şecerenin de "revzin ve tadel" edilmiş olduğunu söylerler.⁴ P. Wittek ise, Oğuz geleneğinin canlandırılmasını "milli" bir hareket olarak değerlendirir ve Osmanlıların, gelenekleri henüz bozulmamış Doğu Anadolu'daki Türk aşiretlerinin üzerinde hakimiyet kurmasıyla ilişkilendirir. Ona göre, Osmanlıların Oğuz boylarının en asili olan Kayı'ya ait şecereye sahip çıkması "uydurma" ise de, bunun "geleneğe" girişi bile derin bir mana ifade etmektedir.⁵

Bizim için de önemli olan bu kabullenişin ardındaki güçlü gelenektir. Ki bu gelenek, diğer Türk devletle-

rinde olduğu gibi Osmanlıların da devletleşme sürecinde “belirleyici” unsurlardan en önemlisi olmuştur. Her geleneğin oluşumunda göz ardı edilmeyecek olan tarihi gerçeklerin bulunduğunu da biliyoruz. Açıkçası, Yazıcızade’nin, Osmanlıları Oğuz/Kayı geleneğine oturtması, onları Selçuklularla yakınlaştırması veya diğer beylikleri/boyuları hakimiyeti altına almada bunu “meşrulaştırma” vasıtası olarak kullanma isteği, Osmanlılar için bir “sebeup ve sonuç”tur. Kroniklerdeki bilgileri külliye yok sayan “uydurmadır/efsanedir” görüşü, bu sebeup-sonuç bağlantısını ortadan kaldırmadığı gibi, tarihi realite açısından da yavaş yavaş ciddiyetini kaybetmektedir.⁶ En azından “her efsanenin tarihsel bir dayanağı vardır” görüşü esas alınarak, efsaneyle tarih arasındaki geçişlilik incelenmektedir.⁷

Oğuz geleneğinin yansıtıldığı Osmanlı kroniklerinde, genellikle Osmanlı hanedanı yüceltilir ve onlara ait bir şecere verilir. Bu şecerelerde Osmanlıların ataları Oğuz Han’a ve nihayetinde Nuh peygambere ulaştırılır. Kısacası şecerelerde, dini gelenekten kaynaklanan bir peygambere bağlama; millî gelenekten kaynaklanan Oğuz’a mensubiyet; meşrulaştırma geleneğinden kaynaklanan Kayı boyu/hanedanına aidiyet öne çıkmaktadır.⁸ Örnek olarak verilecek olursa Neşri’de şecere şöyle sıralanmıştır:

(Osman), Ertuğrul, Süleyman Şah, Kaya Alp, Kızıl Buğa, Bay-Temür, Ay-kutluğ, Tuğra, Karay-tu, Sakur, Bulgay, Sunkur, Tok-temür, Yasak, Çemendür, Ay-kutluğ, Turak, Kaz Han, Yasuv, Yalvac, Bay-beğ, Tuğra, Toğmuş, Güc Beğ, Artuk, Kara-tay, Cem Keymür, Turac, Kızıl-buğa, Cumur-mir, Bay-suy, Tuğra, Sevinc, Çarbuğa, Kurtulmuş, Korhav, Balcuk, Komaz, Kara-oğlan, Süleyman Şah, Korhulu, Boz-luğan, Bay-temür, Tortumış, Gök Alp, Oğuz, Kara Han, Dib Bakoy, Bulcas, Yafes, Nuh Aleyhisselam.⁹

Hız Nuh’a çıkan Oğuz silsilesinin, Oğuz’dan hemen sonraki kişisi/hükümdarı noktasında kroniklerde ayrılıklar başlar. Bu ayrılık Osmanlılarının bağlı olduğu boyu açıklamak açısından oldukça önemlidir. Umumiyetle Osmanlıların Kayı boyuna mensup olduğu kabul edilmekle birlikte, Oğuz Han’dan sonra hakimiyet Kök Han’a verilmekte ve böylece ananeden uzaklaşmaktadır. Çünkü Oğuz destan geleneğinde Oğuzhan’ın

büyük oğlu Günhan olup, Kayı onun torunudur.¹⁰ Üstelik, Neşri, eserinin ilk tabakasında Oğuz ananesini sarıh biçimde izah edip, hakimiyetin Gün Han yoluyla Kayı’ya ait olduğunu bildiği halde, Oğuz’un oğlunu Kök Han olarak belirtmesi daha da dikkate şayandır.¹¹ XV. yüzyıl tarihçilerinden sadece Hasan Bayatî, Oğuz Han’ın oğlu olarak Gün Han’ı, büyük torunu olarak da Kayı Han’ı gösterir.¹² Bayatî eserinde 52 göbeğe ulaştırdığı Osmanlıları şeceresinde yer alan isimleri tek tek anlamları ve zamanlarıyla yazar. Her ne kadar bu isimlere ait izahatı çoğu kez havada kalsa da, en azından Oğuz destan geleneğini hafızasında canlı biçimde yaşattığını söyleyebiliriz.

Yukarıda ifadelerden de görüldüğü üzere, “uydurma” veya “yakıştırma” olarak kabul edilmesi gereken, Kayı’ya ve dolayısıyla Oğuz’a mensubiyetten çok, buna ulaşan şeceredeki isimler olmalıdır. Zaten Oğuz ve Kayı’ya bağlantıyı sağlayan aradaki nesep silsilesinin gerçek olmadığı, bazı Osmanlı müverrihleri tarafından tartışılması ile de ortaya konmuştur.¹³ Lindner’in de belirttiği gibi konar-göçerler için soyağaçları düzenlemek, boy beyinin meşruiyet kazanması ve siyasal destek için önemlidir. Şecereler, paradoksal biçimde çoğu bozkır göçebelelerinin kendi soylarının açık ve tam bir açıklamasını sağlamadaki yetersizlikten düzenlenir; bir aşiret üyesinin soyağacı onun daha yakın ataları için oldukça açıktır, daha uzak nesiller için ise bulanıklaşır ve genellikle çelişkili hale gelir. Fakat sonunda aşiretin kurucu atası ve onun oğullarını tanımlamada sarıh ve kesin bir biçime kavuşur.¹⁴ Bu açıdan incelendiğinde, XV. yüzyıl başlarından itibaren yazılan ve genelde II. Bayezid dönemine kadar uzanan ilk kroniklerde, Osmanlılarının yakın ataları Süleyman Şah’a kadar sarıh bir biçimde ortaya konmuş ve hanedan oluşmuştur. Fakat ondan sonrası için isimler meçhuldür. Bilinmezliğin ardında boy yapısının kendine özgü gelişiminin etkisi olduğu kaçınılmazdır.

Boy içinden çıkan kabile/cemaatlerin siyasal veya sosyal nedenlerle zaman içinde başka grupları da içine alarak genişlemesi bir siyasal güç odağının ortaya çıkmasına yol açtığı gibi, kendi içinde alt bölümlere de ayrılabilmesine imkan vermektedir.¹⁵ Bu bakımdan Osmanlılarının içinden çıktığı Kayı boyunun Anadolu’ya geliş sürecinde yalnız olmadığı, Horasan’dan Anadolu’nun

güney-doğusuna uzanan Mahan¹⁶-Ahlat- Artuklu Sahası'nın diğer Oğuz boylarının da göç yolu olduğu gerçeğiyle daha iyi anlaşılır. Aynı şekilde, adeta bir Türkmen nüfus deposu durumundaki Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'dan, özellikle Moğol istilası döneminde, Batı Anadolu'ya sürekli konar-göçerlerin pompalandığı da bilinmektedir. Henüz XI. yüzyıl'da başlayan akınlarla Bizans sınırındaki "Uc Türkmenleri" bölgeyi Türkleştirmeye başlamışlardı. Bu Türkmenlerin uçlardaki faaliyetleri - genel anlamda- Selçukluların bilgisi dahilinde ve onlara siyasal güç sağlamada yardımcı idi. Özellikle Türkmenlerin, boy asabiyetleri kırılarak bu amaca ulaşıldığı da unutulmamalıdır. Ancak, Alaaddin Keykubad'ın, Moğol tehlikesine karşı, Türkmenleri aynı şekilde hizmetine alması, onun ölümüyle birlikte, Selçuklu devletinin aleyhine bir durum oluşturmaya başladı. 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra, bazı Türkmen cemaatleri, kendi siyasal oluşumlarının zeminini hazırladılar. Uçlardaki Selçuklu kontrolü, yeni gelen cemaatlerle birlikte kayboldu. Üstelik yeni boy ve aşiret asabiyetleri de kurulmaya başlandı. Nitekim, sadece Osmanlıların değil, Karaman, Germiyan ve diğer Batı Anadolu beyliklerinin bilinen yakın ataları dışındaki tarihleri ve onlara ait şecerele de tam manasıyla izah edilememektedir.

Elbetteki böyle bir durumda, bütün Türkmen unsurları birleştiren Oğuz geleneği ve töresi öne çıkacaktır. Türkmen beğlerinin Oğuz töresine verdikleri önem ve bu töreye olan bağlılıklarını, 1449'da II. Murat tarafından Karakoyunlu Cihanşah'a elçi olarak gönderilen Şükrullah'tan takip edelim:

"(Cihanşah:), Sultan Murat benim ahret kardeşimdir. Bu kardeşlikten başka da akrabamdır. Akrabalığın sebebi soruldu. Buyurdu ki "tarih okuyucu Mevlana İsmail'i çağırınsınlar ve Oğuz tarihini getirsinler". Mevlana İsmail geldi ve Moğol yazısı ile yazılmış bir kitap getirdi. O kitaptan anlaşıldı ki Oğuz'un altı oğlu olmuştur. adları Gök Alp, Yer Alp, Deniz Alp, Gün Alp, Ay Alp, Yıldız Alp. Mirza buyurdu ki, kardeşim sultan Murad'ın nesebi Oğuz oğlu Gök Alp'e ulaşıyor. Gök Alp oğulları Kızıl Boğa oğlu Kaya Alp oğlu Süleyman Şah oğlu Ertuğrul'a kırkbeşinci göbekte erişmiştir. Kara Yusuf'un nesebi ise 41. Göbekte Deniz Alp'e erişmektedir. Bu iki padişahın nesebi bilinince Mirza buyurdu; "Kardeşim

sultan Murad'ın nesebi bizim nesebimizden ağıdır. Gök-le Deniz'in arasında fark olduğu gibi..."¹⁷

Edirneli Ruhi'de Osmanlılarının Kayı Han soyundan geldiklerini ve Kayı Han'ın Oğuz'un vasiyeti gereği ulu oğul olarak hüküm sürdüğünü yazar. Hatta Selçuklu ve başka Türk beylerinin galebesiyle hakimiyetin Kayı elinden çıktığını söyleyen Ruhi, Osman Beğ'den sonra Selçukluların yıkıldığını hatırlatarak "ulu Türk beyleri asıl vasiyet ile amel idüb Osman Beğ'i kendülere Han eylediler. Korkut Ata'dan naklederler ki, dimiş imiş ki, hanlık Oğuz Han'ın vasiyeti mucibince aher Kayı Han evladına düşe gerektir. Ta kıyamete dek ol nesilden anı kimse almasa gerektir"¹⁸ diye belirtir.

Verdiğimiz iki örnek, Türkmenler arasında Oğuz töresinin, hanedan oluşumunda ve devletleşme sürecinde "meşruiyet" açısından ne denli önemli görüldüğünü bir kez daha hatırlatmaktadır. Ancak, hanedanın uzak atalarına uzanan şecerelede görülen çeşitlilik, aynı özenin bu alanda gösterilmediğinin bir delilidir. Belki de, Oğuz/Türk üst çatısının dışında, boy asabiyetinin kırılmış olması ve aynı gelenekten gelen konar göçerlerin aynı coğrafya ve kaderi paylaşmaları bu durumu açıklar. Nitekim yukarıda örnek olarak sunduğumuz nesep silsilesinde geçen çoğu isim Oğuz adlarından ziyade, Oğuz dışındaki Türk, Tatar ve hatta Moğol asıllı isimlerdir. Bu tesbit de, şecerelelere yansıyan isimlerin, aslında Türk tarihini özetleyen sembol isimler olabileceğini gösterir. Kısacası bu, farklı boy veya cemaatlerin bir boybeği etrafında ortak hareket etmelerinin tabii sonucudur. Osmanlılarının nüvesini oluşturan Kayıların Anadolu maceralarını da bu açıdan değerlendirecek, Süleyman Şah'ın da, sadece Kayıların değil, farklı Türkmen ve Tatar grupların liderliğini üslenen bir boybeği olduğunu görürüz.

Tarihi kaynaklara göre elli bin kadar Tatar ve Türkmen gaza ve cihat etmek amacıyla önce Erzurum ve Erzincan'a ardından da, yine Kayı boyuna mensup olduğunu bildiğimiz Artuklu¹⁹ sahası içerisinde yer alan, Güney Doğu Anadolu'ya inmişlerdir. Beyleri Süleyman Şah, Halep'e giderken Fırat'ta boğulmuş ve Türk Mezarı diye de bilinen Caber kalesine defnedilmiştir. Beylerini yitiren "göçer evli"ler ise dağılmışlardır.²⁰ Aşıkpaşazade'nin başka bir neşrinde göç sonucu konar-göçerlerin nasıl dağıldığı ifade edilir;

“(Süleyman Şah’ın Caber Kalesi’nde defnedilmesinden sonra) ... Ve hem ol kalaya dahi gene o nesilden Döğer derler bir taife vardır, o kaleye şimdi dahi anlar hükmederler. Eyle olsa bu göçer evli etrafa dağıldı. Bazısı Berriye’ye²¹ gittiler Şimdiki halde anlara Şam Türkmanları derler. Bazısı gene Rum’a (Anadolu) döndüler. Kimi Tatar’dır ve kimi Türkman’dır. Şimdiki halde Rum’da olan Tatar ve Türkman ol taifedendir”.²²

Süleyman Şah’ın ölümünden sonra oğulları Sunkur Tegin ve Gün Toğdı “vatan-ı asliye”lerine dönerken, Ertuğrul Gazi ve Dünder Pasin ovasına, Sürmeli Çukur’a göçerler. Buradan batıya yönelişle beraber Alaaddin Keykubad’ın hizmetine gireceklerdir.²³ Ertuğrul’un emrinde 400 mikdarı göçer-evli olduğu söylenir. Ancak bu rakamı ihtiyatla karşılamak gerekmektedir.²⁴ Bir müddet Karacağ’da kalan Ertuğrul, yararlıkları neticesinde Söğüt’ü yurt edinir. Kayıların Artuklu, Ankara ve Söğüt’e uzanan Anadolu coğrafyasındaki maceraları ve buralardaki yer isimleri ile yine kendilerini Ertuğrul Gazi’nin yoldaşları olarak gören bir geleneğe sahip Kara Keçililer’in Anadolu’daki yerleşmeleri ve yer isimleri büyük oranda örtüşmektedir. Süleyman Gazi’nin ölümünden sonra Türkmenlerin yeni teşekküller oluşturmaları veya Kayı örneğindeki gibi bölünmeleri Kara Keçililer ile örneklenbilir. Şamı Türkmeni olarak bilinen grupların oluşturduğu Boz-Ulus’un içinde yer alan Kara Keçililer, Berriye ve Urfa arasında yaşamaktaydılar. Ancak tahrir defterlerinde bu Karakeçililer “Ekrad” olarak yazılmıştır. Sivas ve Ankara’da, konar-göçer teşekküllerin oluşturduğu Ulu Yörük ve Ankara Yörükleri içinde de bölük ve kadılık oluşturacak derecede nüfuslu Kara Keçili cemaatleri bulunmaktadır. Söğüt Yörükleri içindeki Karakeçililer de hepimizin malumudur ki bunlar Ertuğrul’u anma şenliklerini eskiden beri kutlamaktadırlar.²⁵

Babasının ölümü üzerine dört yüz kadar göçer evliyle bölgeyi terkeden Ertuğrul Gazi, Pasin ovasına, Sürmeli Çukuruna varıp, bir müddet orda kaldıktan sonra Selçuklu hükümdarı Sultan Alaeddin’in çağrısı üzerine önce Adıyaman sonra da Ankara taraflarına geldi.²⁶ Yaklaşan Moğol tehlikesi ve ucları basan Bizans imparatorluğuna karşı yardımını gördüğü Ertuğrul Gazi öncülüğündeki Kayıları Ankara civarındaki Karacadağ’a konduran Sultan Alaeddin, Rumlara karşı Sultanönü (Eskişehir)

hir)’nde kazanılan zaferde ordusunun akıncılığını üslenen Ertuğrul Gazi’ye, Söğüt, Döğer ve Ermeni Bel’ini yaylak-kışlak olarak vermiştir.²⁷ Biz burada hala tartışmalı olan Ertuğrul ve oğlu Osman’ın ne zaman ve hangi Selçuklu hükümdarı zamanında bölgede faaliyet gösterdiklerini ele alacak değiliz.²⁸ Ancak uclardaki Kayıların bu dönemde yaylak ve kışlak hayatı yaşayan konar-göçer bir yapıda olduğu ve henüz belirleyici bir siyasi güce ulaşmadığı kroniklerdeki bilgilerden anlaşılmaktadır:

“Ayanikola dirler bir kafir vardı. Yani (İne) Göl’de Osman Gazi yaylaya ve Kışlaya gittikleri yerde bunların göçünü üşendirirdi. Osman Gazi, Bilecik (s. 5) tekfuruna bundan şikayet itdi. Bilecik tekfuruna ayıtdı “sizden dileğimiz budur ki bizim göçkünümüze yaylaya gittiğimiz vakt sizde emanet koyalım”. Ol dahi kabul etdi. Her vakt kim Osman Gazi yaylaya gitse esvablarını öküzlere yükledirdi. Bir nice hatun kişilerle varırlar kal’ada kordı. Kaçankim gelseler peynir ve halı ve kilim ve koz/kuzı getirürlerdi. Emanetlerin yine alırlardı. Ve bu kafirler bunlara begayet itimad iderlerdi”.²⁹

Öncelikle kendi boyunun güvenliği ve refahını sağlamaya çalışan Osman Beğ, zamanla boybeğlerinin diğer bir vazifesi olan akın ve gaza amaçlı fetihlere girişecektir. Bizans uclarındaki faaliyetlerinin yanısıra artık güneydeki güçlü Türk beyliği Germiyanlılar ile de “adavet”e başlayıp “ırak” yerlerden “av” etmeye yönelir.³⁰ Böylece sadece kendi boyu içerisindekileri değil diğer Türkmen unsurları da cezbetmeye başladı. Artık Osman Gazi, bölgedeki düşman tekfurların en büyük korkusu, dost tekfurların ve yerli ahalinin adalet dağıtan güvenilir koruyucusuydu. Alplik, gazilik ve erdem gibi, Oğuz/Türk töresinde, bir hükümdarda bulunması gerekli olan özellikleri, böylece bünyesinde topladığını da gösteren Osman Gazi için “kut” sahibi olmanın zamanı gelmişti. Nitekim Osman Gazi gördüğü meşhur rüya ile Tanrı’dan bir cihan devletinin başına geçeceğinin ilk işaretini de almaktadır:

“... Osman Gazi düşünde gördi kim bu azizin kuşından bir ay doğar, gelir Osman Gazi’nin koynuna girer. Bu ay Osman Gazi’nin koynuna girdiği demde göbeğinden bir ağaç biter dahi gölgesi alemi tutar. Gölgesinin altında dağlar var, her dağın dibinden sular çıkar. Ol surlardan kimi içer ve kimi bağçeler suvarır ve kimi çeşme-

ler akıdır. Gelür şeyhe haber verir. Şeyh aydır "oğul Osman, padişahlık sana ve senin nesline mübarek olsun ve benim kızım Malhun hatun senin helalin oldu" deyü he-man dem nikah idivirdi".³¹

Bu ilahi işaretten daha somut olan bir vakıayı yine kroniklerden öğreniyoruz. Osman Gazi'nin beğliğinin meşrulaşması, diğer Oğuz/Türkmen beğlerinin de katıldığı bir dernek sonunda gerçekleşir. Ertuğrul Gazi'nin vefatının ardından gerçekleşen bu toplantıda Oğuz töresince Osman Gazi, beğliğın başına geçer:

"Ertuğrul vefat idicek Osman Gazi anun yirine oturub Selçukîlere inkıyâd iderdi. Ol ucdaki Türkler beğleri ki Oğuz'un boyundan ol uclara Tatar şerrinden yayılmışlardı. Anda yazlar kışlardı, rüzgâr ile hayli çoğalmışlardı. Fî'l-cümle ol Oğuz didikleri ve ol ilin beğleri ve kethüdaları cem' olub Osman Gazi katına gelüb meşveret idüb işin önün ve sonun danışdılar. Çok kıyl u kâlden sonra sözlerinin ihtiyarı ve muhassılı bu oldu kim Osman Gazi'ye eyittiler "Siz Kayı Han neslindensiniz. Kayı Han hod cemi' Oğuz beğlerinin Oğuz'dan sonra ağaları ve hanları idi ve Güyen? Han vasiyeti ve Oğuz töresi mucebince Oğuz neslinden kimse (s. 22) olmayacak hanlık ve padişahlık Kayı soyu var iken özge boy soyuna değmez ve şimden gerü Selçukîlerden bize meded ve çare yokdur."³²

Bunlar uc beğleri ve kabile ileri gelenleridir.

Lütfi Paşa (s. 22)"... Osman Gazi dahi rahmetullahi teala sözlerin kabul idüb pes mecmu' beğler ve kethüdalar ve Oğuz taifesin(den) anda cem' olanlar örüdüb Oğuz resmince üç kere yükünüb baş kodular. Andan türlü balardan ve kımızlardan getirüb Osman Gazi'ye sağrak sundular".³³ Bu Oğuz töresinin yerine getirilmesinden sonra Osman Gazi beyliğini yayarak Bilecik, Yarhisar, Köprühisar ve İnegöl'ü topraklarına katacaktır. Devletin kurulmasından sonra kendi hanedan üyeleri ve diğer

Türkmen alplerine fethedilen topraklar dağıtılır. Turgut Alp, Saltuk Alp, Samsa Çavuş, Sülemiş, Kara Tegin gibi -büyük bir ihtimalle konar-göçer beğleri- Osman Gazi'nin silah arkadaşları böylece devlete hizmete devam ederler. Mesela Samsa Çavuş için kaynaklar, "Ertuğrul ile beraber, kabilesiyle gelmiştir" ifadesini kullanırlar.³⁴

Karacahisar'ın zaptından sonra idari düzenlemeye giren Osman Gazi'ye, bunun için Selçuklu sultanından izin alması gerektiğini hatırlatan Tursun Fakih'e kızan Osman Beğ'in kılıç hakkı ile bu şehri aldığını ve Al-i Selçuk gibi atalarının önceden buraya geldiklerini söylemesi,³⁵ makalemizin başında da belirttiğimiz gibi, yeni oluşan hanedanın meşruiyetine zemin hazırlamanın bir vasıtası olarak değerlendirilebilir. Nitekim Osmanogulları ile aralarında müthiş bir çekişme bulunan Karamanogullarının tarihini yazan Şikari'de de benzer ifadeler geçmektedir. Osmanlı meşruiyetini tanımamak için sık sık Germiyanoglu ve Eşrefoglu ağzından Osmanlılar için "aslı cinsi yok bir yörükoglu" diyen Şikari'de³⁶ Karamanoglu şöyle yüceltilir: "Ey Alaaddin sen Keykubad b.Keyhüsrev b. Kılıç Arslan b. Ertuğrul b. Al-i Selçuk isen, ben dahi Mehmed Han b. Karaman b. Nureddin b. ... Şirvan Han b. Oğuz Han'ım... Cümle Moğol, Kürd ve Türkmen benimledir."³⁷

Görüldüğü gibi sadece Osmanogulları için değil, diğer Türkmen beğlikleri için de Oğuz töresince kendini meşru kılmak esastır. Bir boya mensubiyet esası dahilinde kısa sürede genişleyen Osmanogulları, konar-göçerlikten yerleşik hayata geçmeyi tercih etmişlerdir. Çünkü konar göçer teşkilatlanma devletleşme sürecini ne denli hızlandırıyor, aksi şekilde bu yapıyı muhafaza etmek te o denli çöküşü hızlandırmaktaydı. Devlet hayatında sadece Oğuz töresinden güç alan hanedanı muhafaza etmek, yerleşik hayatı benimsemeyen bazı konar göçerleri, memnun etmediği için, onlar da yeni hedeflere yönelecektir.³⁸

1 İlk ve tartışmayı şekillendiren çalışmalar için bkz.: H. A. Gibbons, *The Foundation of The Ottoman Empire*, Oxford 1916; Fr. Giese, "Problem der Entstehung des Osmanischen Reiches", *Zeitschrift für Semitistik* 2 (1924), 251; "Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi", *Türkîyat Mecmuası*, c. I (1925), s. 151-157; M. F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul 1981; P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire, The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, London 1965 (4.baskı); H. İnalcık, "The Question of The Emergence of The Ottoman State",

IJTS II, pp., 71-79; *The Ottoman Empire, The Classical Age (1300-1600)*, London 1973. Günümüzde gelinen son nokta için ise; H. İnalcık, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Problemi", *Doğu-Batı* (yıl 2/7-Temmuz 1999), s. 9-22; S. Dıvıçioğlu, *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu*, Eren yay., İstanbul 1996, s. 13-14.

2 Farsça *Oğuznamelerin* hemen tamamının ana kaynağı Resîdeddin'dir. Topkapı Sarayı'nda 1314 tarihli bir nüsha (no: 1653) ve III. Ahmet Kütüphanesinde 1317 tarihli (no: 2935) nüshaları bulunan bu farsça Oğuzna-

- melere dayanarak Türkçe neşir yapılmıştır; A. Z. Velidi Togan, *Reşideddin Oğuznanesi, Tercüme ve Tahlihi*, İstanbul 1972. Tarih olarak daha eskiye giden Uygur türkçesi ile yazılmış Oğuznameler için bkz.: W. Bang-R. Rahmeti (Arat), *Die Legende von Oghuz Qaghan*, Berlin 1932; Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1936; A. M. Şerbak, *Oğuz-name i Muxabbat-name*, Moskova 1959.
- 3 Oğuz yapısı ve bu yapıdaki değişiklikler için Oğuz destan geleneği ve boy teşkilatı için bkz.: Ü. Bulduk, "Oğuznamelere Göre Üçok-Bozok veya İç-Oğuz Dış Oğuz Meselesi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi (Turkish Journal of Social Research)*, c. 1, S. 3 (Kasım 1997), s. 109-116.
- 4 Mesela F. Sümer, bu anlayışın diğer kroniklere de yazıcızade vasıtasıyla girdiğini belirtir; "Osmanlı Devletinin Kurucusu Osman Gazi ve Devri ile İlgili Bazı Meseleler Hakkında Düşünceler", *T.D.A.*, S. 80 (1992), s. 19-20; M. H. Yinanç, "Ertuğrul", *İ.A.*, c. 4, s. 333.
- 5 P. Wittek, *Osmanlı İmparatorluğunda Türk Asiretlerinin Rolü*, çev.: E. Kuran, s. 264-265.
- 6 Mesela H. İnalcık, bu konu üstünde durarak, toponomik verilerin ışığında Osmanlı kroniklerinde verilen benzer bilgilerin doğruluğuna olan kanaatini vurgulamaktadır; *a.g.m.*, s. 16-18.
- 7 S., Divitçioğlu, *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu*, s. 15; burada yazar, Oğuz geleneği ve antropolojik tetkiklerden yola çıkarak, Osmanlı'nın soyunu incelemek ve Oğuz boyları ile olan bağlantıyı ortaya koymaktadır.
- 8 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Ü. Bulduk, "Osmanlı Kroniklerindeki Türk/Oğuz Şecereleleri ve Kayılar" *Türkiye Sosyal Araştırmalar Der.*, c. 3 S. 1 (Mart 1999), s. 129-139
- 9 Neşri, *Kitab-ı Cihan-nüma*, c. I (yay.: F. R. Unat-M. A. Köymen), Ankara 1987, s. 55-57.
- 10 Atsız, *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul 1949; Ahmedî'nin İskendernâme'sinde nesep ram olarak verilmemesine rağmen Ertuğrul'un adı Gündüz Alp ve Gök Alp ile birlikte anılır. Nişancı da Oğuz'a 21 göbekte ulaşan Ertuğrul'un dedesi olarak Gök Alp'i gösterir. Ananevi Osmanlı tarihçiliğinin esas kaynaklarında birini oluşturan Aşıkpaşazade de Ertuğrul'un dedesi Kök Han yerine Kay(a) Alp olarak gösterilirken Oğuz'un oğlu yine Kök Alp şeklinde geçer. Bildisi de Aşıkpaşazade'yi bu nesep takip etmiştir.
- 11 Neşri, s. 9-22.
- 12 Atsız, *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul 194; Bayatı, s. 382-383.
- 13 Neşri'den başlayarak, Münecimbaşı, Hoca Saadetdin gibi tarihçiler özellikle Ertuğrul'dan öteye verilen nesep silsilesini tenkit etmişlerdir.
- 14 R. Paul Lindner, "What was a Nomadic Tribe?" *Comparative Studies in Society and History*, vol. 24/4 (1982), p. 693-94; Krş.: *Göçebe Bir Asiret Ne İdi?* Ankara 1995, (çev.: M. Baltacı), s. 11.
- 15 S. Divitçioğlu, Osmanlıgullarını bir açıdan böyle açıklamaktadır. Belki onları Uç-oklara daha yakın görmesinde de "kesili uruk" diye adlandırdığı bu durumun etkisi vardır; *a.g.m.*, s. 20-28.
- 16 Mahan, kroniklerde Osmanlıgullarının asıl yurdu olarak gösterilir. Moğol istilasından nasibini alan bölge hakkında Yakut el Hamevi'de bilgi mevcuttur; *Mu'cemül-Büldan*, c. 5, Beyrut 1986, s. 32-33.
- 17 *Behçetî'l-Tevarih*, s. 51.; burada geçen Moğol yazısından kasıt Uygur yazısı olmalıdır ki, bir çok tarihçi bu görüştedir.
- 18 Ruhi, *Tevarih-i Al-i Osman*, v. 4a (M. H. Yinanç'a ait nüshadan). *Dede Korkut Kitabı* nda da mukaddime aynen şöyle söylenir: "Korkut Ata ayıttı: "Ahir zamanda hanlık girü Kayıya değe, kimesne ellerinden almağa, ahir zaman olup, kıyamat kopınca. Bu didiği Osman neslidir...""; *Dede Korkut Kitabı I*, Giriş-Metin-faksimile (neşr: M. Ergin) Ankara 1989, s. 73.
- 19 M. F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, İstanbul 1981, s. 260.
- 20 Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman*, İstanbul 1332, s. 3.
- 21 Beriyye, Urfa'nın Viranşehir kazası ile Mardin'in Derik ilçesi arasında bulunan bir idari ünite olup Türkmen aşiretlerinin çok kesif olarak bulunduğu bir bölgedir; N. Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri (8-10 Haziran 1973) Metinler/Tartışmalar*, Ankara 1975, s. 90.
- 22 Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman*, (Atsız neşri), s. 93; Neşri'de Süleyman Şah'a ait bu hikaye aynen vardır. Ancak, diğer kronikler Mahan'dan göçü Cengiz istilasından sonraya tarihlerken, Neşri bu olayı XI. Yüzyılda tasvir, *a.g.m.*, s. 57, 61.
- 23 Neşri, s. 62-63; Aşıkpaşazade, s. 93.
- 24 Aşıkpaşazade (Ali Beğ neşri), s. 3; "...bu göçer evli etrafa dağıldı. Bazısı Beriyye'ye gitti ve bazıları yine Rum'a gittiler. Ve bazıları Süleyman Şah'ın üç oğluna uydular kim biri Sunkur Tigin'dir. Ve biri Tuğrul'dur ve birisi Gün Doğdu'dur. Bu üç kardaşlar geldikleri yola döndüler. Pâsin Ovası'na Stirmeli Çukur'una vardı. Ertuğrul o anda kaldı, gitmedi. Dört yüz mikdarı göçer eviyle ol iki kardaşı gittiler. Asıl vatanlarına". Görüldüğü gibi, diğer kroniklerin tersine, 400 ev ile ayrılan Ertuğrul değil, kardeşleridir.
- 25 Bu konuda bkz.: Ü. Bulduk, "İdari ve Sosyal Açılardan Karakeçili Aşiretleri ve Yerleşmeleri", *DTCF- Tarih Araştırmaları Dergisi*, (yıl 1997, S. 30), s. 37-52.
- 26 Aşıkpaşazade, (Ali Beğ neşri) s. 4-5.
- 27 İbn-i Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman*, 1. Defter, Ankara 1970, s. 50-51 (haz.: Ş. Turan).
- 28 Bu konuda "Osmanlı Devletini Kuran Kayıların Anadolu'ya Gelişi ve Karakeçililer" adlı bildiririmiz. XIII. Tarih Kongresi'ne sunulmuş olup, basılacaktır.
- 29 Aşıkpaşazade, *aynı yer*.
- 30 Aşıkpaşazade (Ali Beğ neşri), s. 4.
- 31 Aşıkpaşazade, s. 6.
- 32 Lütfi Paşa, *Tevarih-i Al-i Osman*, (Kilisli Neşri) s. 21-22
- 33 Lütfi Paşa s. 22; Münecimbaşı bu öreni anlatırken Osman Gazi'nin tek tek beglere kırmız sunarak, onların itaatını sağladığını belirtir; *Sabatfı'l-Abbar*, (Tercüman yay., Tarihsiz) s. 70.
- 34 Neşri, s. 90-91; Samsa Çavuş didiğimiz ol kişilerdendir ki Ertuğrul'la bile gelmişlerdir... Ve Süleimî nam bir karındaşı dahi vardı. Ve hem cemaatleri dahi çoğidi. Bahadırlar, yoldaşığa yarar kişilerdi".
- 35 H. İnalcık, *A.g.m.*, s. 11.
- 36 Şikarî, *Karamanoğulları Tarihi*, Konya 1946 (haz.: M. Koman), s. 141.
- 37 *Aynı eser*, s. 38.
- 38 R. Paul Lindner, s. 26-27.

KURULUŞ

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞUNDA BİZANS VE AVRUPA

169

KAYILARIN ANADOLU'YA GELİŞİ

176

OSMANLI DEVLETİNİN İSTİKLÂL HUTBESİNİ OKUYAN DEVLET ADAMI:
DURSUN FAKİH

181

OSMANLI DEVLETİ NE ZAMAN KURULDU?

190

OSMANLI'DAN MİLLÎ MÜCADELEYE İSTİKLÂL-İ OSMÂNÎ GÜNÜ KUTLAMALARI

194

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞUNDA BİZANS VE AVRUPA

PROF. DR. ŞERİF BAŞTAV
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH COĞRAFYA FAKÜLTESİ

*M*oğol istilâsı, o zamanki Anadolu nizamını altüst etmişti. Selçuklu Devleti sona ermiş, onun arazisi üzerinde bir çok Türk Beyliği kurulmuş ve Moğolların önünden kaçan pek çok Türk Boyu, Batı Anadolu'ya doğru ilerleyerek orada toprak ve ganimet aramağa başlamıştı. Anadolu'nun kuzeybatısında, Bizans hudutları üzerinde yerleşen bir Oğuz boyu, bu üstün coğrafi durumundan faydalanarak büyük siyasî başarılar erişmiş ve yüz yıl içinde bir uç beyliğinden bir dünya imparatorluğu olan Osmanlı Devleti'ni kurmuş-tur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bu emsalsiz başarılarının temelini Rumeli'deki arazisi oluştuyordu. Bu sıralarda Bizans'ın ve Balkan ülkelerinin zayıf olması ve Batı Hristiyan âleminin birlikten mahrum bulunması bu Türk Beyliği'ne büyük imkânlar bahşediyor ve bu Oğuz boyu, askerlik sanatındaki becerisi ve idarecilikte mehareti ile hiç tanınmamış bir beylikten bir dünya İmparatorluğuna ulaşıyordu. 1354'de Rumeli'ye geçen Osmanlılar hızla ilerliyor, daha başlangıçta Bizans'ın içişlerine karışıyor ve Balkan devletlerinin zaafını öğrenerek sağlam bir devlet kurabilmek için gerekli keşifleri gerçekleştiriyorlardı. IV. Haçlı seferinden sonra kurulan *İznik Grek devletinin* büyük gayretleri ile geri alınan İstanbul, harap ve her taraftan hucumlara açıktı. Devletin merkezinin Batıya taşınması ile devlet siyasetinin ağırlığı da batıya kaymış ve Anadolu'nun savunması ihmal edilmişti. Halbuki tam bu sıralarda Türk akınları hudutları zorluyor ve İmparatorluğun burada kullanılacak ordusu bulunmuyordu. 1300'lerden sonra bütün Batı Anadolu Türklerin eline geçmişti ve *Bithynia* (Kocaeli) eyaleti *Osman Gazi'nin* hissesine isabet etmişti. Askerî güçten mahrum olan Bi-

zans, Anadolu'yu ebediyen kaybetmek üzere idi. Osmanlılar da 1308'den sonra Bizans topraklarına akınlarını arttırıyorlar, Anadolu'dan başka Trakya da Türk akınlarına açılmıştı. *Bu zamandan sonra Bizans'ın çökmesine kadar geçen devrede İmparatorluk içinde kilise kavgaları, arkası gelmek bilmeyen taht mücadeleleri, isyanlar ve İtalyan deniz devletlerinin hem kendi aralarında hem de Bizans ile olan çatışmaları* eksik olmaz. *İç savaşlarda güçsüz düşen ve bir daha kendini toparlayamayan Bizans, karşısına çıkan genç ve dinamik Osmanlı Devleti ile başedebilecek durumda değildi.* Bu tehlikeli durumdan Bizans ancak Batı Hristiyan âlemi tarafından kurtarılabilirdi. Fakat bu devirde Hristiyan Batı'da da birlik yoktu. Papalık *Büyük Şizma* hareketi ile bölünmüş ve zayıflamıştı. Doğu ve Batı Kiliseleri arasındaki mezhep kavgaları sürüyordu. *Yüzyıl Harpleri de bu zamana rastlamakta idi. Haçlı seferi düşüncesi de bu devirde Hristiyanları eskisi gibi ilgilendirmiyordu.* IV. Haçlı seferinden beri Bizans'ın bütün limanlarına ve Adalarına yerleşen İtalyan deniz devletlerinin Doğu'daki ticaret menfaatleri onların Haçlı seferlerine katılmalarına engeldi. *Bütün Ortaçağ boyunca Avrupa toplumunu idare eden Papalık ve İmparatorluk gibi iki temel Kurum, tam bu sıralarda gözülme halinde idi.* Lâkin bu devir Papaları, sarsılan itibarlarını kurtarabilmek için Türk düşmanlığı ve Haçlı seferi düşüncesini kendi emellerine âlet olarak kullanırlar. Halbuki bu devirde Doğu Mısır'da ve Türkiye'de yüksek kalitede ordular vardı ve onların *"dinsizlerle"* mücadele azmi daha kuvvetli idi. Batı'da Türk tazyikini en çok hisseden *Macaristan'da*, Türkleri dinî mahiyette büyük milletlerarası işbirliği ile yoketmek veya hiç olmazsa Avrupa'dan kovmak gerektiği düşüncesi, 14. yüzyıl sonundan itibaren mevcuttu.

Yeniden hayata kavuşan Bizans, mezhep ve müesseselerin mücadele sahnesi olmaktan kurtulamamış, Rumların Lâtinlere karşı duydukları nefret son haddini bulmuştu. Rumların büyük bir kısmı, Türk hâkimiyetini Lâtinlere tercih ediyordu. Zira, Türklerin inanç konusundaki hoşgörülerini, Rumlarda kiliselerini koruyabilecekleri kanaatini uyandırmıştı. Bu devir Bizans toplumunda feodalleşme kök salmıştı. Artan düşman akınları ise ülkeyi harabeye çeviriyor, bu akınlara ancak büyük mülk sahipleri karşı koyabiliyordu. Sadece büyük mülk sahiplerinin ayakta kalmasına sebep olan bu hareket, gittikçe bir facia halini almakta idi.

14. yüzyılda Bizans'da İmparatorluk hanedanı içinde ortaya çıkan aile kavgaları, İmparatorluğun dağılması ve savunmasının yok olması neticesini vermiştir. Bu cihet dış düşmanların kuvvetlenmelerine fırsat verdi, bu sebeple Sırlarla Türklerin ilerlemeleri hız kazandı, Lâtinlerle Grekler arasındaki gerginlik arttı. *III. Andronikos'un* (1328-1341), devleti bu çıkmazdan kurtarma girişimi, onun erken ölümü ile yarıda kaldı. Andronikos'un ölümünden sonra *Ioannes Kantakuzenos'un* başını çektiği yeni bir isyan başladı ve bunun sonunda Bizans uzun ve ağır krizlerden birine girdi. Bu yeni iç savaş dinî ve sosyal unsurlarla da karışarak yön değiştirdi; bu iç şavaşa daha başından itibaren yabancılar da karıştı. Önce *İzmir Beyi Umur*, ardından *Sırbistan ve nihayet Osmanlılar* bu mücadeleye katılırlar. Bu iç savaş sonunda İmparatorluk son kudretini de kaybeder ve İmparatorluk bu yabancılara teslim olur. Kantakuzenos'un niyabet heyeti ile patlak veren mücadelesi, Osmanlılar sayesinde onun lehine neticelenir. *Daha 1346'dan beri Osmanlılar onun yanında ve hanedana karşı çarpışırlar. Orhan Gazi'ye kızı Theodora'yı* veren Kantakuzenos, Sırlara, Bulgarlara ve Rumlara karşı Osmanlıların yardımları sayesinde galip gelir. İhtiyaç duyduğu her anda Osmanlılar onun yanında idiler. Ancak, bu beraberlik sonuna kadar süremezdi ve Osmanlılar sadece yağma ve esir peşinde değillerdi. Bizans'ın bu talihsiz iç harpleri sırasında Osmanlılar, her yanı ile Bizans ülkesini ve Balkan kavimlerinin gücünü ve zaafını öğrenme fırsatı bulmuşlardı. Osmanlılar fetih peşinde idiler ve girdikleri yerlerde yerleşmek arzusunda idiler. Arada *Sırlar 1330'dan beri Balkanlarda çok kuvvetlenmişler ve Bizans'ın hayatına son vermeği akıllarına koymuşlardı*. Bir ara, Sırlarla Osmanlılar arasında bir ittifak

girişimi olmuş ve Bizans'ın sonu demek olan böyle bir ittifakı rivayete göre Kantakuzenos engel olabilmıştir.

İstanbul'u ele geçirerek iktidara gelen Kantakuzenos'u, çok ağır problemler bekliyordu. Meşru hükümdar ile Ortak İmparator olarak anlaştı. İmparatorlukta nizamın ve refahın iade edilmesi en büyük problemlerden biri idi; hazine boştu. *Kantakuzenos'un* iç savaşları sırasında Sırlar Makedonya'nın hemen tamamına sahip olmuşlardı. Türk akıncılar ara vermeden Trakya'yı kolaçan ediyorlardı. Sırlara karşı yine Osmanlılardan faydalanıldı. İmparatorluğun iktisadî ve malî durumu acıklı idi. Son iç harpler sırasında ziraat yapılamamış, ticaret felce uğramış ve vergiler toplanamamıştı. Yabancı akınlara sahne olan ülke çöle dönmüştü; Bizans sarayı bundan böyle çok mütevazî bir hayata katlanmak zorunda idi.

Tam bu sıralarda Karadeniz üzerinden Asya'dan gelen veba, ülkede korkunç tahripler yaptı. Daha sonra özellikle bütün Avrupa'nın sahil şehirlerinde yayılan bu kara Ölüm, Osmanlıların Avrupa'da yerleşmelerine yardımcı olmuştur. Gittikçe parçalanan ve iç ihtilaflara düşen, hâkimiyet için iki ayrı hükümdar ailesinin çarpıştığı İmparatorluğun dış düşmanları, bu olayları çok yakından izliyorlardı. Fakat bu sırada Bizans'ın en yakın tehlikesi *Cenovalılardı*. *VIII. Mihail'in*, 1261'de İstanbul'u geri almak üzere mücadeleye atıldığında, donanmalarından yararlanmak üzere Cenovalılara İmparatorluk üzerinde bir kısım imtiyazlar verilmişti. Fakat, zamanla çok kuvvetlenen ve zenginleyen Cenovalılar, İstanbul'a rakip, kuvvetli ve yabancı bir koloni halini almışlardır. Bizans'ın donanmadan mahrum olmasından ziyadesiyle yararlanan Cenovalılar, Bizans'ın bütün ticaretini tekelleri altına aldılar. İmparatorluğun bu sıralarda gümrük gelirleri 30 bin altının altında olmasına karşılık, Galatanın gümrük gelirleri 200 bin duka idi. Cenova'nın bu derece kuvvetlenmesi Venedik'i çok rahatsız ediyor ve Venedik Cenova'yı Doğudaki en büyük rakip sayıyordu. Cenova, bütün Karadeniz ticaretini eline geçirmişti. Bu sırada Venedik ile Cenova, tam İstanbul'un önünde bir muharebeye tutuştu ve Kantakuzenos, hiç istemediği bir harbin içinde kaldı.

İstanbul'da bu olaylar olurken Kantakuzenos'un bütün iktidarı elinde tutarken bir kenara ittiği iktidar ortağı *V. Ioannes* baş kaldırdı. Bu çatışmada *Orhan Bey* yine Kantakuzenos'un yanında idi ve 1353'de Kantakuzenos

nos bütün kaybettiği yerleri geri almış ve hâkimiyetinin evcine erişmişti. Kantakuzenos artık hâkimiyeti kendi ailesine geçirmeğe karar verdi ve büyük oğlu *Matheos'a ortak İmparator tacı giydirdi*. Kantakuzenos, şimdi artık kendisini çok kuvvetlenmiş hissediyordu. Fakat, bu ikbal ânında kendisini bu mevkie getiren Türkleri unutmamıştı. Halbuki onlar şimdi İmparatorluğun her tarafını, ülkeyi ve yollarını, iktisadî kaynaklarını ve her şeyden önce Bizans'ın gücünü ve zaafını iyi tanıyorlardı. Kantakuzenos bütün başarılarını *Orhan Bey'e borçlu idi ve Kantakuzenos'un dış siyasetinde Türkler temel unsur olmuşlardır*. Kantakuzenos'un başarılarının artık sonu gelmişti. Zira, iki taraf arasındaki muhabereleler esnasında İmparatorluk halkı arasında büyük değişiklikler oldu ve 1354'de Kantakuzenos aleyhtarlığı son safhaya erişti.

Tam bu sırada meydana gelen bir olay, Kantakuzenos'un kaderini belirleyecek, Bizans'ın ve hatta bütün Balkanların geleceği bakımından son derece önemli hadiselerin başlangıcı olacaktı. *Kantakuzenos*, 1352'de Gelibolu'da *Orhan Bey'e* bir kale vaatetmişti. Kantakuzenos'un vaadini unutması üzerine *Süleyman Paşa*, Gelibolu'nun güney doğusunda 30-40 km mesafede bulunan *Tzympe* kalesini işgal etti. 2 Mart 1354 gecesini, Gelibolu'da şiddetli bir deprem oldu, Gelibolu dahil bir çok kalenin surları ve evleri yıkıldı. Oturulmaz hale gelen Gelibolu'nun korkuya kapılan halkı, depremden zarar görmeyen komşu kalelere göçetti. 1352'den beri Gelibolu yarımadasında bulunan Türkler, boş kalan Gelibolu kalesine girerek burasını işgal ettiler. Süleyman Paşa hemen ardından surları tamir ettirerek Anadolu'dan getirdiği Türkleri burada yerleştirdi. Anadolu'daki özellikle yarı göçebe halk da kendi rızalarıyla Rumeline geçerek burada yerleşmeğe başladı. *Türkler artık Rumelini vatan edinmeğe kararlı idiler*. Gelibolu Türklerle aynı zamanda Çanakkale boğazını kontrol altında bulundurma imkânını veriyor ve Rumeli'ye geçmeği de kolaylaştırıyordu. *Osmanlıların plânsız yağma akınları devri artık sona ermişti ve onlar yerleşeceklerdi*. Az sonra Süleyman Paşanın ordusu Malkara, Bolayır ve Tekirdağ'na kadar ilerledi ve buralarını zaptetti; keşif kitaları İstanbul'un bir kaç mil yakınlıklarına kadar ilerlediler.

Bu olay, Bizans başşehirinde panik yarattı; herkes başşehrin Türk tehdidi altına girdiğini anladı. Pek çok kimse İstanbul'dan kaçmak, Batıya gitmek ve canını

kurtarmak çareleri aramağa başladı. Kantakuzenos da korkuya kapılarak ne nihayet işlediği hatanın farkına vararak Orhan Bey ile uzlaşmak istedi. İmparatorluğun içinde bulunduğu acınacak malî duruma rağmen, para ile onu hizaya getirebileceğini düşündüğünden 10 bin Duka Karşılığında *Tzympe'yi* geri vermesini ve *Gelibolu'yu* boşaltmaları için adamlarına emir vermesini damadına şiddetli bir dil ile ihtar etti. Bu istek karşısında *Orhan Bey'in* verdiği cevap tutumu son derece soğukkanlı idi. Türk hükümdarı, *Tzympe* gibi önemsiz bir kaleyi ne zaman olsa ele geçirmenin mümkün olduğunu düşünerek bu kale karşılığında gönderilen fidyeyi kabul etti; Gelibolu'nun iadesine gelince "Allahın kendisine bahşettiği bir kaleyi kimseye veremeyeceğini" söyleyerek reddetti. Kantakuzenos hâla, altın karşılığında Türklerle anlaşabileceğini düşünerek Orhan Bey'den İzmit Körfezinde bir görüşme istedi. Fakat, Kantakuzenos buluşma yerine geldiği halde *Orhan Bey rahatsız olduğunu ileri sürerek gelmemiş* ve böylelikle bütün müzakere yolları kesilmiştir. Kantakuzenos'un yıldızı artık sönmekte idi ve onun devrilmesine kimse önleyemezdi; zira Kantakuzenos'u o zamana kadar başarıya götüren ittifak sona ermişti. Nitekim *Süleyman Paşa*, Haziran ayından sonra Trakya'ya akınlarını artırdı. Yalnız ve desteksiz kalan Kantakuzenos İstanbul'a döndüğünde Sırlara ve Bulgarlara baş vurarak Balkan Hristiyanları arasında bir savunma paktı teklifinde bulundu ise de netice alamadı. Halk tarafından bütün felâketlerin başı, Türk ittifakı ile ülkeyi düşmanlara teslim etmiş olmakla suçlandığından son bir çare olarak V. Ioannes ile anlaşmayı denedi ise de burada da ret cevabı aldı.

Gerçi *Kantakuzenos* daha başından beri, Türkleri yardıma çağırarak tehlikeli bir oyuna girdiğinin farkında idi. Fakat asıl şimdi, bütün hatalarının meyvelerini topluyordu. Rum halkı, Kantakuzenos'u hudutsuz ihtirasları uğruna kendilerini tehlikeye ve mahva sürükleyen bir adam olarak görüyordu. 14. yüzyıl ikinci yarısında Türkler, Avrupa arazisinde tutunmak hususunda kararlı hareket ediyorlardı. Kantakuzenos'un hasımlarını yenme hırsı, Türklerle umduklarından fazla imkân verdi. Daha Kantakuzenos'un ilk yıllarından başlayarak Türklerin küçük guruplar halinde Avrupa yakasında ve Gelibolu yarımadasından dolayı dikkati çekmemiş ve tehlikeli sayılmamışlardı. Ancak, Gelibolu'da üsler kurarak

yerleştikten sonra tehlike anlaşılmakta ve Rum halkında geniş ölçüde ve âni bur uyanış göze çarpmaktadır. Bununla beraber hiç bir yerde Türklere karşı ciddi bir mukavemete rastlanmaz.

Tarihçiler genellikle, Osmanlıların Balkan yarımadasında yerleşmelerinin tek sorumlusu olarak *Kantakuzenos'u* görürlerse de, Bizans'ın ve Avrupa'nın bu kısmının Türk hâkimiyeti altına girmesinin başka esas sebepleri vardı ve asıl sebep, Bizans'ın ve Balkan yarımadası kavimlerinin Türk ilerlemesine karşı toptan bir mukavemet göstermemiş olmalarıdır. Modern bir tarihçi, olan *Ostrogorsky*, "*Kantakuzenos onları yardıma çağırmamış olsa idi dahi Türkler bunun bir yolunu bulurlardı*" demek suretiyle bir gerçeği dile getirmektedir. Zira Türkler, aralıksız akınları ile Trakya'yı ele geçirme yolunda idiler. Balkan devletlerinin içinde bulunduğu şartlar ve özellikle sosyal yapıları Türk fetihlerini kolaylaştırmıştır. Bundan başka bu bölgede hüküm süren kavim ve milletlerin idarecilerinden hiç biri de, Türk fetihlerinin ileride doğurabileceği tehlikeyi görememiş, aksine sırf kendi bencil menfaatleri uğruna Türklerle birleşmekten çekinmemişlerdir; bu bakımdan Kantakuzenos bir istisna teşkil etmez. Zira, Cenova'lıların, Venedik'in, hatta Sırp kralı Duşan'ın Türk ittifakına vaş vurdukları bilinmektedir. Kısacası, *Osmanlı fetihlerini kolaylaştıran şartlar her şeyden önce, bu bölge halkının o esnada dinî, ırkî ve millî şuurdan yoksun olmalarıdır.*

Bizans'ın Osmanlı fetihleri önünde güçsüz olduğu ve böyle bir tehlikeden kendini tek başına kurtaramayacağı artık ortaya çıkmış ve akibet kaçınılmaz hâle gelmişti. Batı Hristiyan âlemi ancak Bizans'ı kurtarabilirdi; fakat o sırada Batı Hristiyan dünyası da birlikten mahrumdu. Fransız sarayında Türk tehlikesi henüz tanınmıyordu. Bu sırada Doğu'da en çok menfaatleri bulunan *Venedik* ile *Cenova*, hem kendi aralarında çatışmakta hem de Türklerle işbirliğinden çekinmemekte idiler. *Macaristan*, iç kavgalardan henüz çıkmış ve bir toparlanma devrine girmişti. Bizans'da İmparatorluğun Venedik'e, Macaristan'a veya Sırbistan'a tesliminden başka çare olmadığını düşünenlerin sayısı kabarıktı. Venediklilerin İstanbul'daki temsilcileri, 1335'de Bizans'ın içinde bulunduğu tehlikeyi bütün açıklığı ile Venedik senatosuna bildirmişlerdi. Şayet Venedik bir çaresine bakmazsa, Bizans'ın Türklerin eline geçmesinin mümkün oldu-

ğu anlatılıyordu. *Osmanlıların bir macera peşinde koşmadıkları, Avrupa'da yerleşmek istedikleri, olayları yakından izleyenlerin gözünden kaçmıyordu.*

V. IOANNES PALEOLOGOS DEVRİ (1355-1391)

V. Ioannes'in hâkimiyetini ele geçirdiği Bizans fakir, harap ve sosyal huzurdan mahrum bir devlettir, ayrıca yabancıların iradesine bağlı idi. *Orhan Bey* ile yaptığı anlaşma ile Türklerin daha önce ele geçirdikleri Trakya şehirlerini onlara terkediyordu. İmparatorun aczi şimdi, Kantakuzenos'un iktidarı ele geçirdiğinden daha fazla, İmparatorluğun parçalanması daha kuvvetli ve malî durumu daha acıklı idi. *Bir insan ömrü boyunca üç kere iç savaşa sahne olan İmparatorluk için artık kurtuluş ümidi yoktu.* Para değerini yitirmiş, sivil irade çözülmüş ve hazine boşalmıştı. Buna rağmen hayrete değer dayanıklılığı Bizans'ı daha bir müddet ayakta tutabilmiştir. Lâkin artık Bizans İmparatorluğunun son yüzyılı, durdurulması mümkün olmayan bir çöküş devridir. İmparatorluğun çökmekte olduğu bilinmekle beraber, Bizans mirasını bir Hristiyan devlete mi, yoksa Türklere mi nasip olacağı problemi henüz cevapsız kalıyordu. *İlk zamanlarda Bizans'ın mirasına en kuvvetli görünen Sırp Kralı Duşan'ın erken ölümü* (1345), Bizans'ın geniş bir nefes almasına fırsat verdiği halde, zaaf içindeki Bizans bundan faydalanamadı. *Duşan'ın ölümü* sadece Türklere yaradı ve Balkanlarda Türk ilerlemesine engel olacak devlet kalmamıştı. Bundan böyle Türk akıncılar bölgede daha tehditkâr olmağa başladılar. Bu bölgedeki siyasî kargaşadan faydalanan *Macarlar*, zaaf içindeki Bulgaristan'dan *Vidin'i* almayı başardılar. Bu olay, bu sıralarda Balkanlardaki gelişmelerin hâkimi bulunan Türklerle Macarların karşılaşmalarına sebep olacaktı. Türkler artık, İmparatorluğun son eyaleti olan Trakya'ya hâkimdiler. Osmanlı birlikleri 1359'da İstanbul'un surları önünde görünürler. İç savaşlar sonunda harabeye dönen Trakya'nın bir çok şehri, mukavemet etmeden Türklere teslim olur.

Bir uç beyliğinden bir devlet kurmayı başaran *Orhan Bey*, uzun süren hâkimiyetinin sonunda Bizans İmparatorunun kayınbiraderi, Cenova'nın dostu ve müttefiki, Trakya'nın sahibi ve her şeyden önce Bizans'ın metbuu idi. 1359'da Vassalı Ioannes ile Üsküdar'da yapılan buluşmada İmparator, Orhan Beyin hidetini gidermek maksadıyla kızını onun oğlu Halil'e nişanlamıştır. Bizans'ın zaafından ve iç kavgalarından ustalıkla faydala-

nan *Sultan Murad*, mücadele eden taraflarla günün icaplarına göre işbirliği yapar. Sultan Murad zamanında Bizans'dan başka Güney Slavları da, genç ve dinamik Osmanlı devleti karşısında tıpkı Bizans İmparatorluğu gibi iktidardan mahrumdular. Bizans, artık Türkler karşısında yalnız ve yardımcısızdı. Bu sıkışık durumda Kiliseler Birliğine baş vurmaktan başka çaresi yoktu. Fakat Papalık, Bizans'ın sıkışık durumundan faydalanarak her defasında Doğu Kilisesini Katolik Kilisesine bağlamayı düşünmüştür.

V. *Ioannes*'in Macar kralından yardım istemek üzere yaptığı seyahat, bir skandal ile son bulur. Neticede V. *Ioannes*, Sultan Murad ile kendisini çok alçaltan bir muahede imzalamak zorunda kalır. Bir kaç yıl sonra V. *Ioannes*, Papalığa baş vuruyor ve yine bir Haçlı seferi gündeme geliyordu. Ancak bunlardan sonra *İmparator papanın ayağına giderek Roma'da mezhep değiştirmiş*, fakat Kiliseler arasındaki ayrılık giderilemediğinden bu iş neticesiz kalmıştır. Lâkin Roma'ya giderek mezhep değiştiren İmparator, Bizans halkı önünde daha sevimsiz bir hale geldi; halkın büyük bir kısmı ile Kilise onu soğuk karşıladı. Bundan başka İmparator, batıdan döndükten sonra daha fakirleşmiş, ayrıca yerine getiremeyeceği bir meselede yemin ederek kendini bağlamıştı. Bu sebeple, gittikçe kuvvetlenen *Sultan Murad* ile dostlukları bozulur. İmparator için artık, Sultan Murad ile anlaşarak ona haraç ödemek ve ömrünü sükûnetle geçirmekten başka çare yoktu, o da bunu yaptı. Bu devri en tanınmış Bizans yazarlarından *Demetrios Kydones*, 1378'de yazdığı bir mektupta, şehrin dışındaki herkesin Türklere boyun eğdiğini, şehir içindekilerin ise sefalet ve isyanların pençesinde yaşadıklarını ifade eder.

1371 *Çirmen Zaferi*, Osmanlıların 1453'den önce Balkanlarda kazandıkları en büyük zafer ve neticeleri bakımından en önemli başarılarından biri idi. Bu muhabereye katılmamış olmasına rağmen Bizans, bu olayın sonuçları yüzünden iliklerine kadar sarsıldı. Bu tarihten sonra Bulgaristan bağımsızlığını kaybediyor, Sırbistan'ın önemli bir kısmı ele geçiriliyor ve Bizans da Osmanlılara tâbi oluyordu. Böylece Osmanlıların daha Avrupa'ya geçmelerinden yirmi yıl geçmeden Bizans ve Bulgaristan Türklerin vassali haline geldiler; Hristiyanlar arasında Türkleri durduracak bir iktidar kalmamıştı. Bizans sarayı her yıl *veliaht Manuel aracılığı ile* Sultan Murad'a karşı vassal

lik hizmetini yerine getiriyordu. V. *Ioannes'in büyük oğlu Andronikos*'un babasına karşı isyanı, İmparatorlukta yeni bir huzursuzluk konusu idi ve bundan sonraki olaylarda önemli bir yer tutacaktı. Limni adasında hapse atılan Andronikos, Bizans ile Venedik arasında Bozcaada yüzünden patlak veren ihtilafta Cenovalı'ların yardımı ile hapisten çıkarıldı ve Cenovalı'larla işbirliği yaparak iktidara geldi; adayı onlara verdi, İstanbul'daki bütün Venediklileri hapse attırdı. Gelibolu'yu Türklere iade etti ve İstanbul'da üç yıl yakın hüküm sürdü. Babası ile kardeşi Manuel'i hapse attırmıştı. Bu defa Venediklilerin yardımı ile V. *Ioannes ile Manuel* hapisten çıkınca *Andronikos iktidardan uzaklaştırıldı*. V. *Ioannes ile oğlu Manuel, Sultan Murad'ın muvafakatı alınarak yeniden iktidara geldiler*.

Bundan sonra Osmanlıların Balkan yarımadasının batısındaki ilerlemeleri çok çabuk oldu. 1380'den 1388'e kadar *İstip, Prilep, Ohri, Sofya ve Niş* zaptedildi. *Stefan Duşan İmparatorluğunun Vardar ırmağının doğusundaki arazisi Osmanlıların eline geçti*, bir kısım Türk akıncılar Adriatik sahillerine kadar vardılar. Fakat artık Balkanlardaki olaylarda bir kopma noktasına gelmişti. Osmanlıların otuz yıldan beri aralıksız süren zaferleri Balkan Slavlarını yıldınlığa sevk etmişti. 1388'de ortak Sırp ve Boşnak orduları *Ploçnik'de* Osmanlı ordusuna ağır bir darbe indirmesi, bütün Slav kavimleri arasında büyük bir sevinç yarattı. Lâkin *Sultan Murad* soğukkanlı ve temkinli davranarak 1389'de *Kosova muharebesinde kendisine karşı önderlik eden Sırp kralı Lazar ile bir çok Sırp ileri gelenini bu muharebede bertaraf etti ve kendisi de şehit oldu*. Bu muharebede sonunda Türkler ilk defa olarak Macaristan hududuna erişirler.

Sultan Murad, otuz yılı yakın süren hakimiyeti esnasında Osmanlı devletinin temellerini atmış, bir çok zafer kazanmış, Müslüman ve Hristiyan tebaasına kendisini sevdirmişti. Artık *Sırp ve Boşnaklar da Osmanlı tebaası olmuşlardı*. Sultan Murad'ın yerine geçen büyük oğlu *Yıldırım Bayezid*, düşman ordusunu dağıtmış, fakat mağlup Sırplarla ittifak etmeği ihmal etmemiştir. *Yıldırım Bayezid* babasından teşekkül halinde bulunan bir İmparatorluk devraldı ve o, bu İmparatorluğu tabii hudutları içinde yerleştirmeye çalıştı ve bunun için henüz istiklallerini koruyan Hristiyan Prenslikleri ile Anadolu Türk Beyliklerini ortadan kaldıracak, İstanbul'u fethederek burasını merkez yapacaktı. Timur ortaya çıktığı sıra-

larda Bayezid bunları gerçekleştirmek yolunda idi. Bizans üzerindeki tazyikini artırdı, İmparatorluk gün geçtikçe Bayezid'in iradesine bağlanıyordu. Fakat, Bayezid'in yeterince deniz gücüne sahip olmayışı, İstanbul'u her taraftan kuşatmasını engelledi. Osmanlılar Tuna hudutlarına dayanmış ve bu ırmak üzerinde Türk garnizonları kurulmuştu. Artık Bulgaristan dışında Eflak ve Sırp Beyleri yerleşmişti ve az sonra meydana çıkacağı üzere, Osmanlıların Rumeli'deki hâkimiyeti Anadolu'dakinden daha sağlam olduğunu gösterecekti. *Bosna'da 1391'de Türklere boyun eğmeğe mecbur olmuştur.* Türkler, bu yıllarda Bizans'ın Mora yarımadasındaki arazisini de sürekli akınlarla sıkıştırıyorlardı. Bayezid, hâkimiyetinin evcine erişmişti ve meşhur *Serez toplantısı* ona bir gövde gösterisi fırsatını veriyordu.

Avrupa'da gittikçe artan Türk tazyiki sonunda düzenlenen Niğbolu Haçlı Seferi, feodal şövalyelerin son büyük girişimi idi ve 25 Eylül 1396'da Niğbolu'da vukubulan muharebede Haçlı ordusunu yenilgisi tam olmuş, Batı'nın iftihar vesilesi şövalyelerinin Türk yayası önündeki hezimet, Balkanlarda ve Doğu Avrupa'da yeni bir devrin başladığına işaret sayılmıştır. Batılı hükümdarlar namına ağır bir ders olan *Niğbolu muharebesi*, Bizans'ın ve Balkan yarımadası ülkelerinin tamamıyla Türklerin hâkimiyeti altına girmesi neticesini vermiştir. Bununla beraber Bayezid, Niğbolu zaferinden sonra Tuna'nın güneyinde kalmayı tercih eder. Zira Anadolu'da ve Rumeli'de daha zaptedilmemiş yerler vardı ve Osmanlı idaresi bölgede tamamıyla hâkim değildi. İmparatorluğun iki kanadı arasında Bizans, varlığını hâla koruyordu. *Niğbolu seferi*, *Türkleri Avrupa'dan kovmak maksadıyla yapılmıştı.* Halbuki Osmanlıların özellikle Rumeli'deki iktidarı Haçlıların tahmininden daha kuvvetli idi. Buna karşılık Niğbolu zaferinin kolay kazanılmış olması, Padişaha kendi kuvvetleri hakkında gerçek olmayan bir itimat sağlamış ve bu yanlış gelecek bakımından çok ağır neticeler doğurmuştur.

Bayezid, Anadolu'nun Türk ve Müslüman halkına karşı şiddet kullandığından onları kendinden soğutmuş ve bu *Türk Beyleri Timur'a sığınmışlardı.* Bayezid kendi kuvvetlerine fazla güvenmesinden ileri gelen gururundan dolayı bilerek *Timur'u* kızdırmıştı. Bu suretle kendi felâketini hazırlamakla kalmamış, Anadolu halkını uzun ve ızdırıp dolu yıllara sürüklemiştir. Sonunda 28

Temmuz 1402'de Ankara yakınlarında vukubulan bir günlük bir muharebede Osmanlı ordusu dağılmış, can gelişmekte olan Bizans dirilmiş, Osmanlıların Rumeli'deki arazisi daralmış, Anadolu'da Türk birliğinin kurulması bir asra yakın geri kalmış, şehzadeler arasında sonu gelmeyen iç savaşlar çıkmış, Anadolu Türk Beylikleri eskisinden daha kuvvetli bir hale gelmişlerdi. Şehzadeler birbirlerine karşı mücadeleye başlayınca Hristiyanlar baş kaldırmışlar, Anadolu Türk Beylikleri canlanmışlar ve Bizans eski arazisini geri istemeğe başlamıştı. Lâkin, Hristiyan devletlerin birbirlerine karşı duydukları kıskançlık ve hak iddia edenlere karşı güttükleri yanlış politika, Osmanlı Devleti'nin yirmi yıldan az bir zamanda yeniden kurulmasına ve bir istila siyaseti gütmeye başlamasına yardım etmiştir. *Tebhikenin geçtiğini sanan Hristiyan devletler, bir Haçlı seferi tertibi bakımından bu çok uygun zamanı değerlendiremediler. Batı'daki anarşi, İngiliz harpleri, Büyük Şizma, Hussit harpleri, İtalyan devletleri arasındaki rekabet bir Haçlı seferine imkân vermez.* Doğu'da Bizans, çoktan beri ikinci sınıf bir devlettir. Türklerle en yakın olan Venedik ile Macaristan, uzak görüşlü bir siyasetten muhrum, kâh Türklerle düşman kâh onların müttefiki idiler; bundan başka her ikisi de Batı'da ziyadesiyle meşguldü. Türkler korkunç bir buhranı, Hristiyan devletlerinin de yardımı ile kısa bir zamanda atlatarak ve toparlanarak ilerlemeğe ve Bizans'ın artıklarını temizlemeğe başladılar. Bir kısım Hristiyan mihrakların desteği ile ayakta kalabilen Bizans, daha bir müddet dayanabildi. Çelebi Mehmed'in dirayetli idaresi sayesinde nerede ise Bayezid zamanındaki arazisini ele geçiren Osmanlı Devleti, Anadolu'da ve Rumeli'de eskisinden daha sağlam temeller üzerinde yerleşmiş ve bir çok probleme daha kalıcı bir hal çaresi bulabilmiştir. Hristiyan devletler ancak şimdi, Osmanlı Devleti'nin yeniden canlanmasına fırsat vermekle, hatta yardım etmekle işledikleri hataları anladılar.

Osmanlıların, fethettikleri ülkelerde halkın inançlarına saygılı olmaları, Türk sivil idaresinin, özellikle maliyesinin fazla yük olmayan sistemi ve nihayet halka insanca muamele etmesini bilmesi, Osmanlı hâkimiyetini Bizans'ın ve Balkan ülkelerinin emniyet ve huzurdan mahrum idarelerine tercih edilmek için yeterli bir üstünlüktü. Bu sayede Osmanlı Devleti, içinde yuvarlandığı buhrandan çok çabuk kendine gelmiş ve kuruluşunda mevcut olan sağlam temeller üzerinde yeniden gelişmeğe başlamıştır

KAYNAKLAR

- Die Altosmanischen Anonymen Chroniken Tewarih-i Âl-i Osman* I, herausg. von Friedrich Giese, Breslau 1922.
- Die Altosmanische Chronik des Aşıkpaşazade*, herausg. von Fr.Giese, Leipzig 1929.
- Aşıkpaşazade Tarihi*, İstanbul 1332.
- Behiştî, *Tarih-i Âl-i Osman*, British Museum nr.add.7896.
- Beldiceanu, N., *Les actes des premiers Sultans dans les Manuscrits de la Bibliothèque Nationale à Paris*, I 1960, II 1964.
- Bogdan, J., "Osmanlı Tarihinin İlk devrine ait Bulgar ve Sırp Kronikleri," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 3 (1966) 183-193.
- Bonfinis, A., *Rerum Ungaricarum Decades*, edd. fogel - Ivánfi - Jubász, Lipsiae 1936.
- Chalkandylae, Laonici, *Demonstrations*, ed. E. Darké, I-II Budapestini, 1922-1927.
- Charanis, P., *An Important Short Chronicle of the Fourteenth Century*, Byzantinon 13 (1938) 335-362.
- Chronikon Breve, Bonn 1834.
- Chronique Brevé, *Du Codex Mosquensis* 426, Vizantiyaki Vremennik 2 (1949) 481-487.
- Critobul, *History of the Mehmed the Conqueror*, transl. Charles Riggis, Princeton 1954.
- Critobul din Imbros, din *Domina lui Mohamed al II-lea*, 1451-1467, Editie de V.Grecu, Bucureşti 1963.
- Decarreaux, J., *Un récit du Siège de Constantinople par les Turcs (1394-1407)* Revue des Études Byzantines 23 (1965) 100-107.
- Dölger, F., *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, Teil 4, 1282-1341, Teil 5, 1341-1453, München 1960, 1965.
- Ducas Declin and fall of Byzantium to the Ottoman Turks. An Annotated Translation of "Historia Turco-Byzantina" by H.J. Magolinas, Detroit 1975.
- Dukas, *Istoria Turco-Byzantina 1341-1462. Editie Critica* V.Grecu, Bucureşti 1958.
- Enveri, *Düsturname*, yay. Mükrimin Halil, İstanbul 1928.
- Enveri, *Le Destan d'Ümur Pacha*. Texte, trad. et Notes par I. Melikoff-Sayar, Bibl. Byzantine, Document 2, Paris 1954.
- Failler, A., *Chronologie et Composition dans l'Histoire de George Pachymère*, Rev.Et.Byz. 39 (1981).
- Gazavât-ı Sultan Murad b. Mehmed Han*, yayınlayanlar, Halil İnalcık, Mevlüd Oğuz, Ankara 1978.
- Gecich, J., *Ragusa és Magyarország Összekötésének Oklevelétára, Bevezetés Jegyzetekkel Ellátta Thallóczy Lajos*, Budapest 1887.
-, *F. Die Altosmanischen Anonymen Chroniken*, Übersetzung, Leipzig 1925.
- Giustiniani, H., *Hieronimo Giustiniani's History of Chios*, ed. by Ph. Argenti, Cambridge 1943.
- Grecu, V., *Georgio Sphrantzer*, Byzantinoslavica 26 (1965) 62-73.
- Gyóni, M., *Ungarn und Ungartum im Spiegel der Byzantinischen Quellen* Budapest 1938.
- Hováth, J., *Szekely, Gly.*, *Közepkori Kutatóink Kritikus Kérdései*, Budapest 1974.
- Lorga, N., *Notes et Extraits Pour Servir à l'Histoire des Croisades au XV Siècle I-VI*, Paris 1899-1902, Bucarest 1915.
- Kantakuzenos, J., *Imperator Historiarum Libri IV*, ed. J. Schopen, I - III Bonn 1828-1832.
- Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Javissary*. Transl. by B. Stolz. Hist. Comm. and Notes by S. Soucek, Ann Arbor, Mishigan 1975.
- Kraelitz, Ev., *İlk Osmanlı Padişahlarının İsdar Etmış Oldukları Bazı Beratlar*, *Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası* 28 (1915) 242-250.
- Loenertz, R.-J., *Études sur les Chroniques Brèves Byzantines*, Or. Chr. Per. 24 (1958) 155 ss.
- Loenertz, R.-J., *Ordre et Désordre dans les Mémoires de Jean Cantacuzène*, Byzantina et Franco-Fraecia, Roma 1970.
- Mehmed b. Hacı Halil-ül-Kunevi, *Tarih-i Âl-i Osman*, Robert Anhegger, Tarih Dergisi 2 (1950-1951) 51-66.
- Memorien eines Janitscharen oder Türkische Chronik. Einleitung und Übersetzt von Renate Lachmann, Kommentiert von Claus Peter Hase-Renate Lachmann- Günter Prinzing, Graz-Wien-Köln 1975.
- Mirmiroğlu, VI., *Fatih Sultan Mehmed II Devrine Ait Tarihi Vesikalar*, İstanbul 1945.
- Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Tarihi*, İstanbul I-II 1974.
- Neşri, M., *Cihannuma* I, Ankara 1949.
- Radojević, N., *Die Griechischen Quelle zur Schlacht am Kosovo Polje*, Byz. 6 (1931) 241-246.
- Sathas, K., *Documents inédits Relatifs à l'Histoire de la Grèce au Moyen Age (1400-1500)* I-II, 1800.
- Schiltberger, H., *Reise in Europa, Asien und Africa 1394-1427*, Neumann, München 1859.
- Schreiner, P., *Studien zu den Vrachia Chronica, Miscellanea Byzantina Monacensia* 6, München 1967.
- Sphrantzens, G., *Memorii (1401-1477)*, Editie Critica de Vasile Grecu, Bucureşti 1966.
- Stanojević, S., *Die Biographie Stefan Lazarević's dem Philosophen als Geschichtsquelle*, Archiv für Slavische Philologie 18 (1869) 409
- Teleki, J., *Hunyadiak Kora Magyarországon* X, Pest 1853.
- Thiriet, F., *Regester de Delibérations du Sénat de Venise Concernant la Roumanie, 1329-1463*, 3 vols, La Haye 1958-1961.
- Thuróczy, J., *A Magyarok Kronikája, Horváth János Fordítása*, Budapest 1978.
- Thüry, J., *Török Történetirok* I, Budapest 1893.
- Tinnefeld, F., *Pachymeres und Philes als Zeugen für ein Unternehmen gegen die Osmanen*, Byz. Zeit. 64 (1971).
- Tursun Bey, *Tarih-i Ebul-Feth Sultan Osman*, *Die Frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch* herausg. F. Babington, Hannover 1925.
- Vasiliev, A.A. *Jorg of Nuremberg, a Writer Contemporary with the fall of Constantinople (1453)*, Bruxelles 1953.
- Vie de Mahomet II*. Trad. Française A. Dethier. Monumenta Hungaria Historica XXI, 2.
- Werner, E., *Johannes Kantakuzenos, Umur Paşa und Orhan*, Byzantinoslavica 26 (1955) 255-276.
- Witteck, P., *Zu Einigen Frühosmanischen Urkunden*, WZKM 55 (1959).
- Yinanç, M.H., *Düsturname-i Enveri-Medhal*, İstanbul 1930.

KAYILARIN ANADOLU'YA GELİŞİ

YRD. DOÇ. DR. EROL KÜRKÇÜOĞLU
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması; Türk tarihinin gerek siyasi, gerekse medeniyet tarihi bakımından en önemli ve büyük faslı olduğu kadar İslâm tarihinin de fütuhât ve medeniyet bakımından en azametli bir kısmıdır. XI. yüzyılın başlarında "Oğuz" veya "Türkmen" adıyla anılan Türk boyları kalabalık kitleler halinde Anadolu'yu açarak, kendilerine vatan yapmalarından itibaren başlar. O zamandan günümüze kadar, bu kıtada yaşayan ve zaman zaman bu ülkeden taşarak, muhtelif iklimleri ve coğrafyaları fetheden Türk Milleti'nin gerek Anadolu'daki ve gerekse Anadolu üssünden hareketle fethettikleri diğer kıta ve memleketlerdeki yapıcılıkları, siyasi ve medeni faaliyetleri, Türk tarihinin önemli bir kısmını teşkil eder.

Selçuklu Türkleri, Anadolu yaylasına geldikleri zaman binlerce senedir hayal ettikleri ülkenin burası olduğunu ve milli ideallerini ancak buradan gerçekleştirebileceklerini sezmekte gecikmediler. Malazgirt Zaferi'ne kadar asırlar boyu "fethî sahası" olan Anadolu artık yeni ve ezeli sahibi olan Türk Milleti'ne "vatan" olmakta ve fethî sahası Balkanlar'a kaydırılmaktaydı.

Anadolu'nun fethi, Selçuklu devlet adamları için bir yandan Türkmen göçlerinin baskısından kurtulmak amacıyla onlara yurt bulmak, diğer taraftan da onların Müslüman halkı ve ülkeleri rahatsız etmelerine engel olmak için zaruri bir hale gelmiş bulunmakta idi. Anadolu'nun Türkleşmesinde bu iki taraflı siyasi gayretlerin tesiri büyük olmuştur. Bu sebeple Selçuklu Sultanları, Bizans İmparatorluğu arazisine, Türkmen komutanlarını göndermek suretiyle muntazam orduların seferlerine yol açılmasını sağlamakta diğer taraftan da fetih vecibesini yerine getirmekte idiler. Bu Türk göçleri, tarihte en büyük göç sayılan Germen göçleri kadar ve belki de onlar-

dan neticeleri bakımından etkisi daha büyük ölçüde olmuştur.¹

Türkler'in Anadolu'yu vatan edinme isteği, Hristiyan dünyasından İslâm dünyasına yöneltilen tehlikeleri göğüsleyebilmek gibi stratejik bir zarurete dayanıyordu. Fakat bunun arkasından cihan hakimiyeti idallerine de en elverişli yerin yine bu ülke olduğunu ve burayı bir ana üs olarak kullanmak gerektiğini çabucak fark ettiler. Bu aşk ve imanla toprağa yerleşen Türkmen boyları, yeni vatanlarını hiç yadırgamadılar ve buraya kolayca intibak ettiler. Çünkü, burası iklim bakımından eski yurtlarını andırmakla kalmıyor, aynı zamanda asırlık ideallerinin tahakkukuna da yarayacak bir manzara arz ediyordu. Böylece Müslüman Türk'ün elinde Anadolu'nun kaderi kökünden değişiyor, her şehir, kaza, köy bir başka manalaşıyor, her ova, yayla, nehir, dağ bir başka kutsallaşıyordu.²

Bir Bizans müellifi "Türkler Anadolu'ya eskisi gibi yağmacı olarak değil, işgal ettikleri yerlerin hakiki sahibi sıfatı ile giriyorlardı" ifadesiyle bu yeni durumu ve eski gazalardan farkını daha doğru bir şekilde belirtir. Anadolu'nun Rum ve Rumlaşmış halkları Türklerin önünden kaçıyordu. Çağdaş bir yazara göre, "Bizans İmparatoru Mihail'i korku aldı. Korkak ve kadınlaşmış müşavirlerinin sözlerine kapılarak sarayından ayrıлып Türklerle karşı sefere çıkmadı. Böylece ahalsiz kalan bu bölgelerde Türkler'in yerleşmesine hizmet etti".³ Bu kayıt Anadolu'nun Türkleşmesi ve Türk vatanı olması bakımından çok önemlidir.

1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Türkler'in Anadolu'daki bu sür'atli yayılışlarına dikkati çeken Ermeni Mateos, "Müslüman Türkler bütün şarkın sâhipsiz kaldığını görünce kuvvetli ordularla beraber bir sene içinde İstanbul'un kapılarına kadar ilerlediler. Bütün Roma eyaletlerini, liman şehirlerini ve adalarını zaptettiler. Grek milletini mahpus gibi İstanbul'un içine tıkadılar" demektedir.⁴

Kimliklerin oluşmasında temel faktör insan olduğu için Anadolu'daki Türk kimliği de tarihi devirlerde çeşitli sebeplerle Anadolu'ya gelen Türklerin maddi ve manevi kültürlerinin sonucu teşekkül etmiştir. Daha XI. yüzyılda Anadolu coğrafyasına adını veren Türkler için hemen hiçbir dönemde, Anadolu'da kimlik meselesi söz konusu olmamıştır.

Yani vatanlarına kavuşan Türkler kısa zamanda binlerce köy ve kasabayı kurarken, bu arada harabe durumundaki pek çok şehri de yeniden inşa etmişlerdir. Vatanlaştırma çalışmalarının bu dikkate değer yönü üzerinde yapılacak yeni araştırmalar, boş ve kimliksiz bir coğrafyaya vurulan damganın ne kadar sistemli olduğunu herkesin anlamasını kolaylaştıracaktır.⁵

Anadolu Türklüğünü yeniden birliğe kavuşturan, yayılmasını ve güçlenmesini sağlayan Osmanlı Hanedanı'nın ortaya çıkış mes'elesi, Batı Anadolu'da uc bölgesinde yeni bir Türkiye'nin doğuşu meselesi ile sıkı sıkıya bağlıdır. Osmanlı Beyliği'nin uçlarda, yani Selçuklu sınır bölgesinde kurulan Türkmen Beylikleri'nden biri olduğu ve kuruluş şartlarının Anadolu Selçuklu tarihi çerçevesinde incelenmesi gerektiği hususudur. Batı Anadolu'da müstakil ve canlı yeni bir Türkiye'nin doğuşu Moğol baskısı altında Anadolu'da meydana gelen yeni şartların neticesidir. Kızıl-Irmak'ın batısındaki bölgeler, bilhassa batı uc bölgesi, 1260-1300 yıllarında Anadolu Türkleri için yeni bir hayat ve faaliyet sahası haline almış bulunuyordu. Uclarda Selçuklu hinterlandının ananevi yüksek İslâm kültüründen farklı bir uc kültürü hakimdi. Herşeyden evvel uclarda, nüfusun büyük bir çoğunluğunu göçebe Türkmenler teşkil etmekte idi. Osmanlı İmparatorluğu'nun menşe'i üzerine araştırmacılar, bu uc kültürünün manevi kudretine bilhassa gaza fikrine ağırlık vermişlerdir. Gazanın, uclardaki Türkmenler arasında alperenlik şeklinde hususi ve umumi hayatın her türlü tezahürüne-dini hayata, edebiyata, devlet ve siyasete damgasını vurduğu; uc siyasi kuruluşların son mümessili olan Osmanlı Devleti'nin fütühatçı askeri karakterini tayin ettiği gösterilmiştir.⁶

Anadolu'da teşekkül eden bu uc beyliği, Türk Milleti'nin müstakbel tarihini yapmış; Türk cihan hakimiyetinin doğuşunu ve en yüksek dereceye erişen Osmanlı dünya nizamını yaratan maddi ve manevi kuvvetlerinde kaynağı olmuştur.

Moğolların bir asır süren hakimiyetlerinden sonra Oğuzlar ve onların en asili olan Kayı boyundan Osmanlılar üç kıt'aya sahip olunca, cihan hakimiyeti tekrar Türklerle intikal etmiş; en sağlam ve kutsi temellere dayandığı içinde bu azim imparatorluğun bir "*Devlet-i ebed-müddet*" olduğu inancı onun yıkılışına kadar yaşamıştır.

Osmanlılar Oğuzların Kayı boyundandır. Kayı'nın anlamı sağlam, kuvvet ve kudret sahibi manalarına gelmektedir.⁷ Kaşgarlı Mahmud, Oğuzların Türkmenler olduğunu ve 22 bölükten teşekkül ettiğini, bunların birincisinin Kınıklar, ikincisinin de Kayığlar, yani Kayılar olduğunu ifade etmektedir.⁸ Ebulgazi Bahadır Han'da, Oğuz Han'ın büyük oğlu olan Kün Han'ın büyük oğlu'nun adının Kayı Han olduğunu kaydetmektedir.⁹ Oğuz elinin en asil, en şerefli boyu olan Kayılar, Avsar, Beydili ve Yıva boyları ile birlikte hükümdar çıkaran boylardandı. Osmanlı tarihlerinde, Kayılar Oğuz Han'a dayandırılmaktadır. Bu şekliyle eski Türk Devlet geleneğinde olduğu gibi Osmanlı hükümdar ailesine hakimiyetin Tanrı'dan geldiği nazariyesi benimsenmiştir. Hanlık "*Oğuz Han'ın vasiyeti mucibince âhir Kayı Han evlâdına düşse gerektir*"¹⁰ demek suretiyle Kayıların Türk tarihindeki siyâsî önemi vurgulanmıştır.

Reşideddin, Cami'üt-Tevarih adlı eserinde, 24 Oğuz boyu arasında Kayı boyunu en muteber boy olarak vasıflandırmaktadır.¹¹ Dede Korkut, eserinde Oğuz ve Kayılar hakkında şöyle bahsetmektedir: "*Resûlaleyhisselâm zamanına yakın Bayat boyundan Korkut Ata derler bir er ortaya çıktı. Oğuz'un o kişi tam bilicisi idi. Ne derse olurdu. Gaipten türlü haber söylerdi. Hak Tealâ onun gönlüne ilham ederdi.*"

Korkut Ata söyledi. Âhir zamanda hanlık tekrar Kayı'ya geçecek. Kimse ellerinden almayacak, âhir zaman olup kıyamet kopuncaya kadar.

Bu dediği Osman neslidir, işte sürüp gidiyor."¹²

Ünlü Rus tarihçisi ve Türkoloğu V.V. Bartold, Oğuz boylarının devlet yönetimine katılımında Kayı boyunun önemine dikkati çekmektedir: "*Sultan Sancar zamanında Oğuz adetlerine sıkı sıkıya uyulduğunu belirterek, sağ kanadın başbeyinin mutlaka Kayı ve Bayat boylarından, sol kanadın başbeyinin de Bayındır ve Peçenek boylarından seçildiğini*" yazmaktadır.¹³ Başka bir Rus kaynağında da Oğuz tarihine göre, Boz-okların büyük, Üç-ok'ların ise küçük boy sayıldığını ve Bozokların Üç-ok'lara oranla

hanın seçiminde büyük imtiyazlara sahip olduğunu ifade etmektedir.¹⁴

II. Sultan Murad devrinde canlanan milli kültür ve milli tarih şuuru ile yetişen ve bu faaliyetlerde büyük hizmet yapan Yazıcıoğlu Ali bu mefkûre ile İbn Bîbî'yi tercüme ederken bilhassa Alâeddin Keykubad devrini Oğuz Destanı ve Türk töresine göre nakletmektedir.

*"Hanların atası. Oğuz Han söyledi; -şöyle belirledi, töreyi, yolları ve yasaları; - şu şekilde öğüt verdi - töre oğullarına yol olsun diye - Dedi: Sonra Kayı, han olacağı için, - O, sağ kolun beylerbeyi ilân olunsun - Töreye göre sol kolda da beylerbeyi olacak, - O da Bayındır olmalı - Töre, kurallar ve ikramda yine şu düzende olmalı ey kardeşim; - Baştan Kayı oturacak; sonra Bayat, - sonra Alkaevli ve Karaevli, ağırbaşlı."*¹⁵

Paul Wittek de, Kaşgarlı Mahmud'a dayanarak verdiği Oğuz boyları listesinde Kayıların ikinci sırayı almasının doğru olduğuna dikkati çekmiş, fakat bu birinci sıra kadar önemli bir yerdir; çünkü ilk sıradaki boy, o dönemde egemen olan Selçuklu Hanedanı'na ait olmasından dolayı birinci sırayı almasının zorunlu olduğunu belirtmektedir.¹⁶

Osmanlı kaynakları da Kayı Türklerinin Oğuz boylarına üstün tutulduğunu zikrediyorlar. Lütfi Paşa tarihinde, Sultan Osman'ın cülusu nakledilirken *"Oğuz töresi gereğince Oğuz neslinden kimse olmayacak banlık ve padişahlık Kayı soyu var iken özge boy soyuna değmez."*¹⁷ Selçuklular zamanında da sağkol beylerbeyinin Kayı boyunun beyi olduğunu görmekteyiz.

Osman Gazi'yi Oğuz Han'a bağlayan soy kütüğü, ilk Osmanlı Tarihi olarak kabul edilen Şükrullah'ın Behçetü't-Tevârih'inden itibaren bütün tarihlerde yer almıştır. Behçetü't-Tevârih'den başlayarak; Aşıkpaşazade, Neşri, Frederik Giese, Bayatlı Mahmud Oğlu Hasan, Paul Wittek, Hoca Sadettin Efendi, Münecimbaşı, Herbert Adams Gibbons, Halil Edhem, Lütfi Paşa, İsmail Hami Danişmend gibi tarihçiler ünlü Kayı boy beyi Ertuğrul'un babası olarak Süleyman Şah'ı göstermektedirler. Yine yukarıda adlarını verdiğimiz müelliflerin eserlerinde Süleyman Şah'ın komutasında Kayıların Anadolu'ya gelişi hadisesi de şöyle nakledilmektedir:

Süleymanşah, Oğuz Türklerinden Kayı boyunun ve Horasan yahut İran'daki Mahan şehrinin beyi iken Cen- giz devrindeki Moğol istilası üzerine kabilesiyle beraber,

batıya doğru göç edip Ahlat, Erzincan ve Amasya taraflarına gittikten sonra yokluk, sıkıntı yüzünden tekrar vatanına dönmek üzere Elbistan ve Halep üzerinden Ca'ber Kalesi'nin önüne gelmiş ve burada Fırat ırmağını geçerken boğulup bugün *"Türk Mezarı"* diye meşhur olan yere gömülmüştür. Süleyman Şah'ın dört oğlundan *"Sungur-Tekin'le"*, *"Gün-doğdu"* bu hadise üzerine vatanlarına dönmüşlerse de, Dündar ve Ertuğrul ismindeki diğer iki oğlu Pasin ovasıyla Sürmeli-çukur taraflarına gitmişlerdir. Fakat bu bölgeden memnun olmayan Ertuğrul Gazi, oğullarından Savcı Bey'i (Aşıkpaşaoğlu'nda Sarı Yatu diye geçmektedir), Konya'ya gönderip, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'dan boyunu iskân edebilmek için bir yer istemiş ve bunun üzerine Ankara civarındaki Karacadağ verilmiştir. Ertuğrul burada iken gerek Moğollara ve gerekse Bizans Rumlarına karşı Selçuklulara mühim hizmetlerde bulunmuş olduğu için nihayet kendisine mükafat olarak *"uc"*da yani Bizans sınırında *"Söğüt Kızlağı"* ile *"Domaniç Yaylağı"* iktâ olarak verilmiş ve bunun üzerine bu bölge müstakbel Osmanlı İmparatorluğunun beşiği olmuştur.¹⁸

Fatih'in sadrazamlarından Nişancı Mehmed Paşa, Edirneli Ruhi, Ahmedî, Yazıcızade Ali, Hüseyin Namık Orkun, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Mükrimin Halil Yınanç, Adnan Erzi gibi müellifler de Ertuğrul'un babasının Gündüz Alp olduğunu ve Ankara'nın Kızıl Saray Kasabasının Kırka Köyünde Gündüz Alp'e ait bir mezar bulunduğunu belirtmektedirler.¹⁹

Büyük Selçuklular, 1071 Malazgirt Meydan Zafere'nden sonra Anadolu'yu fethetmeye başladıkları sırada kendilerine bağlı Türkmen boylarını, bu ülkenin muhtelif bölgelerine iskân etmişlerdir. Yerleştirilen Türkmenler içinde Osmanlı Devletini kuran Kayılar'da mevcuttu. Kayıların IX. asırdan itibaren Ceyhun nehrini geçerek İran'a geldikleri hakkında tarihçiler ittifak etmektedirler. Ceyhun'u geçen Kayılar Horasan'da Merv ve Mahan tarafına yerleşmişler ve sonra Moğolların saldırıları üzerine yerlerini bırakarak Azerbaycan'a ve Doğu Anadolu'da Ahlat taraflarına gelmişlerdir. Bu kayıtlara göre Kayı Boyu, Selçuklularla beraber Horasan'a ve Moğolların tecavüzleri üzerine, Celâleddin Harezmşah ile Azerbaycan'a ve Doğu Anadolu'ya göç etmişlerdir.

Kayıların tarihi, Anadolu'ya göç etmelerinden itibaren başlamaktadır. Selçuklu tarihleri, Kayı Beylerinin de

harplere iştirak ettiklerini açıkça yazmaktadırlar. Tarihi bir hakikattir ki, Anadolu Türkleri nazarında sınır boylarının bir “*Dar-ül cihad*” olması ve bilhassa Selçukluların son zamanlarında uğradıkları, Moğol istilâsı üzerine birçok Türkmen boyunun, batıya doğru göç edip uc gazâlarına katılmasıdır.²⁰ Selçuklu Devleti’nin göçebe Türkmen kabilelerine karşı takip ettiği idari siyaset, onu kabul edenlerin hiç düşünmedikleri çok büyük bir sonucu yani “*Anadolu’nun Türkleşmesi*” sonucunu doğurmuş oldu.

Kayılar Anadolu’nun muhtelif bölgelerine dağılmasına rağmen özellikle Kastamonu bölgesinde kitle halinde bulunduklarını, adeta Kastamonu bölgesinin Kayı İli olarak, vasıflandırıldığını kaynaklarda görmekteyiz. Ertuğrul Gazi ve kardeşlerinin Anadolu’ya girerken izledikleri yol, hep Kayı bölgesidir. Önce Van bölgesine, sonra da Mardin yani Artukoğulları memleketine kadar gelinmiş, oradan Danişmend memleketine kadar uzanarak, Kastamonu bölgesi Kayılarla iskân edilmiştir. Yazıcızâde Ali, Selçuknâme adlı eserinde, Kastamonu’da bulunan Çobanoğullarının Kayıların bir kolu olduğunu ileri sürmüş ve Kastamonu-Ankara bölgesinde bulunan büyük bir Kayı zümresinin varlığı da Yazıcı-zâde’nin bu iddiasını kuvvetlendirmektedir. Bu sebeple de Hüsameddin Çoban ailesinin bu bölgede bulunan Kayı topluluğuna mensup bulunduğunu ve bu Kayı topluluğunun da Selçuklu devrinde Kastamonu-Ankara arasına yerleştirilen yüz bin çadırılık Türkmen grubuna dahil oldukları görülmektedir. Buna nazaran da Kayı toponimisinin Ankara’dan kuzeye doğru dağınık bir halde bulunmasını, Çobanoğulları’nın bu bölgedeki siyasi faaliyetlerinin neticesi olarak kabul etmek mümkündür.²¹

Türkmen boy ve ulusları Anadolu’ya dağınık bir şekilde serpilmiş olmakla beraber, her bölgeye aynı yoğunluk derecesinde yerleşmemişlerdir: Anadolunun kuzey taraflarında çoğunluk oniki Bozok boyunda, güneyinde ise diğer oniki Üçok boyundadır. Anadolu’da yirmidört Türkmen boyları ve oymakları mevcut olmakla beraber bunlar, aynı yoğunluk derecesinde gelmemişlerdir. Kınık, Bayındır, Afşar ve Kayı boyları birinci derecede yoğunluğu teşkil etmek üzere yerleşmişlerdir. Çepni, İğdir, Salur, Döğer, Bayat boyları ikinci derecede diğerleri de üçüncü derecede iskân edilmişlerdir. Günümüzdeki Anadolu köy ve kasabalarının binlercesi Türkmen ilinin iki kanadını teşkil eden Boz-Oklu ve Üç-Oklu (Dış-İl veya İç-İl) boy ve oymaklarının adlarını taşımaktadır.²²

Bugünkü Anadolu toponimisi hakkındaki bilgilerimiz burada hala yaşayan ve yirmidört Oğuz boyunun isimlerini taşıyan yüzlerce köy ve yer ismi arasında Kayı isimli köylerinde varlığını gösteriyor. Kuzey Azerbaycan’dan başlayarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da, Orta Anadolu’da ve nihayet Batı Anadolu’da ve Trakya’da birtakım Kayı köylerine rastlanmaktadır. Görülüyor ki, yüzyıllar boyunca çeşitli aşamalar geçiren “*Anadolu’nun fetih ve Türkleşmesi*” sırasında diğer Oğuz boyları gibi Kayı’lar da, doğudan batıya ilerleyerek, Anadolu’nun Türk vatanı haline gelmesine zemin hazırlamışlardır. Bugünkü Anadolu toponomisinin bize gösterdiği gerçek, Kayı’ların diğer Oğuz boyları gibi daha ilk fetih devirlerinden başlayarak doğudan batıya doğru yerleşme siyasetini gerçekleştirmişlerdir. Bu yer adlarına, Artukluların hâkim olduğu, Doğu Anadolu’dan çok, batı ve kısmen güney sahalarında rastlanması, Kayı boyunun büyük bir kısmının tarihi ve iktisadi etkenler nedeniyle batıya doğru yürümelerinden ileri gelmiş olmalıdır.²³

Türkiye İçişleri Bakanlığı’nın 1 Mart 1968’de yayınlamış olduğu “*Köylerimiz*”²⁴ adlı eserde doğuda, Erzincan’da Refahiye’den başlayarak, batıda Tekirdağ’a kadar 27 Kayı köyüne rastlanmaktadır. Erzincan, Diyarbakır, Sivas, Ankara, Çankırı, Çorum, Nevşehir, Niğde, Eskişehir, Isparta, Burdur, Afyon, Denizli, Konya, Bolu, Kastamonu, Tekirdağ illerindeki Kayı köylerinin varlığı Osmanlıların Anadolu’nun Türkleşmesi ve Türk vatanı haline gelmesinin tarihi bir göstergesidir. Bu listenin tam olmadığı ve bugünkü Türkiye sınırları içinde Muğla, Aydın, Ödemiş, Fethiye, Düzcce, Mihalıç, Orhaneli gibi yerleşim bölgelerinde de tam 58 Kayı adının mevcut bulunduğu bu konudaki haritalar üzerinde yapılmış bazı araştırmalar sonucunda meydana çıkmıştır.²⁵

Oğuz boylarına ait yer adları hakkında, XVI. Yüzyılda yazılmış Osmanlı tahrir defterleri üzerinde yapılan araştırmalara göre, Kayı Boyu, 94 yer adı ile en başta gelmektedir. Kayı adlı oymaklara gelince, Kayılar bu hususta da en fazla teşekküllere sahip bulunan iki boydan (diğeri Avşar) biridir. Yer adlarında olduğu gibi, oymaklar hususunda da Kayı ile Avşar başbaşa gitmektedir. Bu Kayı oymakları, Yörükler arasında, yani Anadolu’nun Orta ve Batı taraflarında; At-Çeken (Konya), Ankara, Hamid (İsparta), Denizli, Menteşe, Saru-Han, Kara-Hisar (Afyon), Sis (Kozan) bölgelerinde bulunmaktadır.²⁶

H.Nihal ve Ahmed Naci'nin birlikte yazdıkları "Anadolu'da Türklere ait Yer isimleri" adlı makalede,²⁷ Boz-Oklardan Kayılara ait Muğla, Menderes, Aydın, Burdur, Isparta, Denizli, Fethiye, Sapanca, Domaniç, Eskişehir gibi kasaba ve şehirlerde 14 köy adına rastladıklarını belirtmektedirler. Ayrıca bu makalede Kilis-Antep yolu üzerinde, Antep'ten 20 km kuzeyde bir Kayı köyünün mevcudiyeti de söz konusudur.

Yer adları hatıraları Anadolu'nun vatan edinilmesinde en mühim rolü Kayı boyunun oynamış olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Kayıların, Anadolu'nun yeni ve kutlu bir Türk vatanı haline gelmesinde büyük bir rol oynadıktan sonra, Türk yaratıcılık ve yapıcılığının en büyük ve en şerefli abidesi olan Osmanlı İmparatorluğunu kurmaları, Türk'lüğe ve Türk tarihine ne kadar büyük bir hizmette bulunduklarını gösteriyor ki, bunlarla Oğuz boylarının en asilli ve en şerefli oldukları hakkındaki milli an'aneyi bilhakkın ispat etmiş bulunuyorlar. Osmanlılar Oğuz Han'dan beri gelen Türk devlet geleneğinin adeta mirasçısı ve temsilcisi konumunu üstlenmişlerdir.

- 1 Şerif Baştaş, "Malazgirt Meydan Muharebesi ve Romen Diojen", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 47, İstanbul, 1971, s.30-31.
- 2 Osman Turan, *Türkler Anadolu'da*, İstanbul, 1973, s.8-9.
- 3 Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, 1981, s.297.
- 4 Urfalı Mateos, *Vekayı-nâmesi (952-1136)*, çev: Hrant D. Andreasyan, Ankara, 1987, s.112.
- 5 Mustafa Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Ankara, 1997, s.7.
- 6 Halil İnalıcık, "Osmanlılar" *İA*, XII/2, İstanbul, 1988, s.286-287.
- 7 Reşideddin, Fazlullah, *Camii'ü-tevârih*, Tahran, 1374, s.39; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime* (Türkmenlerin Soy Kütüğü) Haz: Zuhal Karagı Ölmez, Ankara, 1996, s.245; Köprülüzaade Mehmed Fuad, "Kayılar", *Türkiyat Mecmuası*, I, İstanbul, 1925, s.187-191.
- 8 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk Tercemesi*, I, Çev: Besim Atalay, Ankara, 1992, s.55; V.V. Bartold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Derstler*, Ankara, 1975, s.144-145.
- 9 Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, s.245.
- 10 Halil İnalıcık, "Osmanlı Tarihi Ençok Saptırılmış Tek Yanlı Yorumlanmış Tarihtir" *Cogito*, sayı: 19, İstanbul, 1999, s.25-27; Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1996, s.1.
- 11 László Rasonyi, *Tarihde Türklük*, Ankara, 1988, s.163.
- 12 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul, 1971, s.1.
- 13 V.V. Bartold, *Sicimniya*, III/1, Moskova, 1963, s.575-580.
- 14 S.G. Agagjanov, *Gosudarstvo Seljukidovi Srednayaya Aziya v XI-XII vv*, Moskova, 1991, s.20; Faruk Sümer, "Bozoklu Oğuz Boylarına Dair" *DTCF Dergisi*, XI/1, Ankara, Mart 1953, s.65.
- 15 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1984, s.329; Vladimir Aleksandroviç, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev: Azer Yazar, Ankara, 1988, s.96.
- 16 Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu*, İstanbul, 1995, s.20.
- 17 Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âli Osman*, neşr: Ali Bey, İstanbul, 1341, s.21-23; Hüseyin Namık Orkun, *Oğuzlara Dair*, Ankara, 1935, s.26-28.
- 18 Şükrüllah, *Behçetü't-Tevârih*, çev: Atsız, İstanbul, 1939, s.27-28; Aşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî, *Tevârih-i Âli Osman*, Düz: N. Atsız, İstanbul, 1949, s.92-93; Mehmed Neşri, *Neşri Tarihi*, Haz: Mehmet Altay Köymen, Ankara, 1983, s.35-39; Bayatlı Mahmud Oğlu Hasan, *Câm-ı Cem Âyân*, Sadeleştiren Kırzioğlu Fahrettin, İstanbul, s.394; Münecimbâşı Ahmed b. Lütfullah, *Camii'd-Düvel Osmanlı Tarihi (1299-1481)* Haz: Ahmed Ağırakça, İstanbul, 1995, s.58-59; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü 't-Tevârih*, I, Yay: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, 1992, s.25-27; Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul, 1927, s.320-321; Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âli Osman*, s.17;
- 18 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, İstanbul, 1971, s.1-2; Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, s.23; Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara, 1988, s.17; Frederik Giese, *Anonim Tevârih-i Âli Osman*, Haz: Nihat Azamat, İstanbul, 1992, s.8-9; Aldo Gallotta, "Oğuz Efsanesi ve Osmanlı Devleti'nin Kökenleri: Bir İnceleme", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)* İstanbul, 1997, s.51.
- 19 Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, *Osmanlı Sultanları Tarihi*, çev: Konyalı İbrahim Hakkı, İstanbul, 1947, s.343; Ahmedî, *Dâstân ve Tevârih-i Mülk-i Âli Osman*, Düz: Çiftçioglu N. Atsız, İstanbul, 1947, s.28; Hüseyin Namık Orkun, *Türk Tarihi*, IV, İstanbul, 1946, s.138-139; Enverî, *Düsturname*, Neşr: Mükrimin Halil, İstanbul, 1929, s.87; Mükrimin Halil Yınanç, "Ertuğrul Gazi Maddesi", *İA*, IV, s.330; Adnan Erzi, "Bibliyografya: Tahlil ve Tenkitler" *Belleten*, IV/14-15, Ankara, 1940, s.271-275; Aldo Gallotta "Oğuz Efsanesi ve Osmanlı Devleti'nin Kökenleri: Bir İnceleme", *Osmanlı Beyliği*, s.46.
- 20 Faruk Sümer, "Kayı Maddesi", *İA*, VI, Ankara, 1988, s.460-461; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, s.1-2; Orkun, *Oğuzlara Dair*, s.26-31; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara, 1972, s.94-101; M. Tayyib Gökbilgin, "Osman I Maddesi", *İA*, IX, İstanbul, 1988, s.432-433; M. Fuad Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten*, VII/28, Ankara, 1943, s.276.
- 21 Şahabettin Tekindağ, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Hakkında Yeni Görüşler", *Atatürk Konferansları*, 1975, Ankara, 1980, s.63-66; Yaşar Yücel, *XIII-XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi, Çoban Oğulları, Candar-Oğulları Beylikleri*, Ankara, 1980, s.35-36; "Kastamonu'da Hüsameddin Çoban Beg Ailesi", *Tarihî Osmanî Encümeni Mecmuası*, cüz: 5, İstanbul, 1328, s.319; Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, s.303; Franz Babinger-M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, İstanbul, 1996, s.62; Faruk Demirtaş, "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar" *Belleten*, XII/47, Ankara, 1948, s.5475-576.
- 22 Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi, Selçuklu Devri I, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul, 1934, s.82-84; Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, s.8-9; A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s.321-324.
- 23 Fuad Köprülü, *Osmanlı'nın Etnik Kökeni*, İstanbul, 1999, s.38-40; Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara, 1991, s.71.
- 24 İçişleri Bakanlığı, *Köylerimiz*, Seri: II, Sayı:8, Ankara, 1968, s.340.
- 25 Avni Ali Candar, "Kayı'nın Bölüntüleri". *Hakimiyet-i Milliye*, *İkinci Kanun*, 1933; Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul, 1989, s.3.
- 26 Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul, 1992, s.176-178.
- 27 H. Nihal - Ahmed Naci, "Anadolu'da Türklere Ait Yer İsimleri", *Türkiyat Mecmuası*, II, İstanbul, 1928, s.248-249.

OSMANLI DEVLETİ'NİN İSTİKLÂL HUTBESİNİ OKUYAN DEVLET ADAMI DURSUN FAKİH

YRD. DOÇ. DR. AHMET VEHBİ ECER
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

BAŞLANGIÇ

Tarihî varlık olarak insanlar bugünkü yaşayışlarını, kültürlerini kendilerinden önce yaşamış bulunan toplumlara, atalarının oluşturdukları yaşama biçimlerine borçludurlar. Bu bakımdan insanların ve toplumların kendilerini tanımaları, kültürlerinin kökenlerini bulmaları tarih bilimiyle mümkündür.

Tarih günümüzde yaşadığımız kültürümüzün kaynaklarını bildirmekle kalmaz, geleceğin de köprüsünü kurar, nesiller arası bağlantıyı da sağlar. Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen'in haklı olarak dediği gibi *"Tarih geçmişten zamanımıza ve gelecek zamana doğru tutulmuş bir projektördür. Onun aydınlığı olmaksızın zamanımızı ve gelecek zamanı göriip anlamaya imkân yoktur. Zira tarihin rehberliğine başvurmamak karanlıkta yol almaya benzer"*.¹ Prof. Dr. Zeki Velidî Togan da *"Tarih bize muasır hayatı geçmiş hayatın tekamülü olarak yakından anlatır..."*² der. Kısacası tarihi, tarih içindeki toplumu yönlendirmiş devlet başkanlarını, sanatkârı, ilim adamlarını, komutanları, peygamberleri, şairleri... tanımak ve tanıtmak toplum için gereklidir ve faydalıdır. Bu sebeple biraz sonra tanıtmaya çalışacağımız *Dursun Fakih* de hakkında çok az bilgi bulunmasına rağmen, yaygın söylenti ve kanaatlere göre, tarihin seyrini değiştirme sembolü olan Osman Bey adına ilk cuma hutbesini okuyan kişidir. Bir değerli tarihçimizin ifadesiyle *"Eski Osmanlı rivayetinde Osman adına H.699/M.1299 yılında Karacahisar'da hutbe okuduğu, böylece onun bu tarihte bağımsız bir hükümdar olduğu iddia olunmuştur... Rivayette Osman Gazi adına hutbe okunması, bağımsızlık tarihi Karacahisar'ın fethi ile (1288) değil, 1299 olarak tesbit edilmiştir"*.³ Ancak bu rivayetlerin daha "sonraki Osmanlı Sultanları zamanında eklenmiş"⁴ olduğu da

söylenmektedir. Çünkü bir kimsenin "bağımsız hükümdar olarak sultan ünvanını" kullanması için adına hutbe okutmanın yanında "gümüş akçe" yani sikke üzerinde isminin bulunması gerekmektedir.⁵ Bu sebeple Prof. Dr. Halil İncalcık Osmanlı Devleti'nin gerçek kuruluş tarihinin 1299 olmadığı inancındadır ve bu konuda şöyle yazar:

"...Biz, Osmanlı Devleti'nin gerçek kuruluş tarihini 27 Temmuz 1301 olarak tesbit etmenin daha uygun olacağını düşünmekteyiz".⁶

Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihinin tesbiti konusundaki tartışmaları bir yana bırakarak, köklü kuruluşlarımızdan ve Türk Tarihi alanında söz ve hizmet sahibi olduğuna inandığım *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Başkanlığı'nın görüş ve uygulamasına*⁷ uymayı benimsedim. Dursun Fakih'in Osman adına okuduğu cuma hutbesinin (rivayetlerin aksine) tam bağımsızlığı ifade etmeyeceği ileri sürüle bile, en azından istiklâl bir adım, basamak olduğu varsayımı inkâr edilemez. Prof. Dr. İncalcık, andığımız makalesinde *"... aslında 1299 yılı Osman'ın siyasî kariyerinde çok önemli yeni bir aşamayı göstermektedir"*⁸ ifadesini kullanır. Prof. Dr. İlber Ortaylı ile yaptığı söyleşide ise *"... Osman 1299'da fiilen bağımsız bir bey durumundadır ve önemli siyasî girişimlerde bulunmaktadır"*⁹ der.

Dursun Fakih'in Osmanlı Devleti Tarihi'nde istiklâl hutbesini okumasının önemi üzerinde durmamız gerekir. Ancak burada Osmanlı Sultanlarının ta başından beri din bilginleri, sofiler ile yakın ilişki ve işbirliği içinde olduklarına da işaret etmeliyiz. Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak bu konuya *"Başta ilk padişahlar olmak üzere Osman-*

lı yönetim çevreleri bu çevreye bakim bulunan birtakım şifiler-
rin (Kalenderiyye'nin muhtelif şubelerine mensup bulunan Rum
Abdalları'nın) mistik karakterli İslâm yorumundan besleni-
yorlardı. Osmanlı, Orhan ve I. Murat bu şifilerle çok sıkı bir
işbirliği içindeydiler¹⁰ cümleleriyle yaklaşır. Dursun Fa-
kih Osman Gazi'nin kendisinden manevî eğitim gördü-
ğü Şeyh Edebalı'nın talebesi ve dâmâdıdır. Her ikisi de
Osman Gazi'nin danışmanları durumundadırlar. XIII.
yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin başında bulu-
nan Osman Gazi'ye Şeyh Edebalı ilk onun öğrencisi ve
dâmâdı Dursun Fakih yardımcı olmuşlardır. Bu sırada,
yani XIII. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'nin kuru-
cuları *Ertuğrul Gazi ve Osman Bey* Konya Selçuklu Sultan-
larına, daha sonra İlhanlı'lara bağlı, uc beyliklerinden bi-
ri olan *Kayılar* mensuptur. Onlar, küçük bir boy'un re-
isleri idiler. Daha açık bir ifadeyle Osmanlı Beyliği hür
ve müstakil değil, Selçuklu ve İlhanlılara bağlı, onların
emrinde, Bizans sınırlarında görevlendirilmiş bağımlı
bir beylikti, tâbî bir devlet gibiydi. Selçuklu ve İlhanlı
devletlerinin yönetim ve denetimlerinde gevşeme oldu-
ğu zamanlarda onları dinlemeyip serbestçe, kendi dile-
diklerince hareket edebiliyorlarsa da, resmen istiklâllerini
ilân etmemiş idiler. Prof. Dr. M. Fuat Köprülü, *Osmanlı
İmparatorluğu'nun Kuruluşu* adlı eserinde Osmanlı-
ların da içinde bulundukları sınır bölgesindeki aşiretle-
rin statü ve davranışlarıyla ilgili şu tesbiti yapar:

“Uclardaki Türk aşiretlerinin Beyleri, şeklen Selçuk Sul-
tanlığına tâbî olmakla beraber, fırsat buldukça, onu dinleme-
mekten ve müstakil hareketlerde bulunmaktan geri durmuyor-
lar, vergilerini ekseriya fiilî tehditler altında veriyorlardı”.¹¹

İşte, tâbî devlet statüsüne sahip olan boy beyi *Osman
Bey*, *Karacahisar*'ın alınışından sonra, Selçuklu sultanın-
dan izin alınmasına gerek duymadan ilk defa Karacahi-
sar'da kendi adına cuma namazı kılınması ve hutbe
okunmasını emretti. Bu, bağımsızlığın, hür devlet olma-
nın, istiklâlin ilânı idi. O günkü devletler hukukuna gö-
re istiklâlin ilânı olan cuma namazı ve hutbesi'ni Osman
Bey adına ilk okuyan ve ilân eden kişi Dursun Fakih idi.
Bu yönüyle *Dursun Fakih*, Osmanlı Devleti Tarihinde,
Osmanlı'nın devlet olma ve istiklâlini ilân etme hareke-
tinin başlangıç taşıdır. O, iyi bir ilim adamı, gönül ada-
mı, devlet adamı olduğu kadar, büyük bir *Mesnevî* sahibi
şairdir de.¹² Osmanlı Devletinin kuruluşunda, istiklâl

kazanmasında, kültüründe hizmeti geçen Dursun Fa-
kih'in iyi anlaşılabilmesi için, yaşadığı çağın, içinde ye-
tiştiği kültürün, ilmî muhitin tanıtılması gerekmektedir.
Bu sebeple çok kısa bir şekilde Dursun Fakih'in ya-
şadığı Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemini ele alacak,
bu dönemin siyasî ve kültürel durumu içinde, Dursun
Fakih'in rolünü ve değerini belirtmeye çalışacağız.

OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞU

Türklerin Anadolu'ya gelmeleri 1071 tarihinden
çok önceleri başlamakla birlikte, sistemli göçlerin ve
Anadolu'da yerleşmelerin başlangıcı olarak *Malazgirt* za-
feri kabul edilmektedir. Bu zaferden sonra Büyük Sel-
çuklu Devleti birçok Türk oymağını, Anadolu'nun çeşit-
li bölgelerine yerleştirdi. Bu oymaklardan biri de
Oğuz'ların *Üçok* koluna bağlı *Kayılar* kabilesidir. Kayı-
lar'ın 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Selçukluların
sevk ve idaresinde Anadolu'ya gelen kabilelerden biri ol-
duğu kabul edilmektedir. Bununla birlikte, bazı tarihçi-
ler Kayılar'ın XIII. yüzyıl başlarında Moğolların artan
baskısı ve istilâ tehdidi karşısında *Türkistan*'dan başlayan
göç hareketinin sonucunda Anadolu'ya geldiklerini öne
sürüyorlar. Bunların, Anadolu'ya geldiklerinde hangi
bölgelerine dağıldıkları da pek bilinmiyor. Bazı eserler-
de *Ertuğrul Bey*'in babası *Süleyman Şah* hakkında efsanevî
olaylar anlatılmakta, bu şahsın *Fırat* nehrinin sol kena-
rında, *Halep* dolaylarındaki *Caber Kalesi* önünde boğulup
oraya gömüldüğü ifade ediliyor. Osmanlı Hanedanının
atası Süleyman Şah'ın hatırası durumunda olan *Türk Me-
zarı* hâlâ korunmaktadır. Ancak bazı tarihçiler Ertuğrul
Gazi'nin babasının *Gündüz Alp* olduğunu rivayet ediyor-
lar. Herhalde, *Ertuğrul Gazi*'nin 1230 yılında Celaleddin
Harzemşah ile Anadolu Selçukluları arasında yapılan
meydan savaşında Selçukluların yanında yer aldığı anla-
şılıyor. Yine, 1231 yılında Selçuklu sınırına saldıran İz-
nik Rum İmparatoru'na karşı *Alaaddin Keykubad*'ın açtı-
ğı seferde, Ertuğrul Gazi'nin Selçuklu ordusunun akıncı-
lığını yapan Kayılar'a kumanda ettiği de biliniyor. Kayı
boyunun bir bölümü I. Alâeddin Keykubad (1219-1236)
tarafından, Ankara'nın batısındaki *Karacadağ* taraflarına
yerleştirildi. Bunların bir kısmı Ertuğrul Gazi liderliğin-
deki *Söğüt ve Domaniç* yörelerini fethettiler ve bu yörelere
yerleştiler. Ertuğrul Gazi'nin Boy'u çok küçüktü. Bir ri-

vayete göre 400 çadır'dan ibaretti. Bunu, kadınlı-erkekli, çoluk-çocuklu olarak düşünürsek 3500 veya ancak 4000 kişi ederdi. Ancak hareketli, inançlı ve dinamik bir toplumdur. Ertuğrul Gazi Selçuklu Sultanı tarafından, ülke açmak ve Bizans'la gaza etmek üzere görevlendirilen bir boy reisi idi ki bunlara o günkü adıyla *Uc Beyi* deniliyordu. Ertuğrul Gazi 1236 tarihinde Karacahisar'ı, daha sonra da Söğüt'ü ele geçirdi. Bilecik Rum Beyi'ni vergiye bağladı. Ancak uc beyi olarak görevli olan Ertuğrul Gazi müstakil, istiklâl sahibi bir devletin başkanı değildi. Hattâ Ertuğrul Gazi doğrudan doğruya Konya'ya bağlı bir uc beyi de değildi. Germiyanogulları'na bağlı bir uc beyi idi. Ancak *Osman Gazi* zamanında Konya'ya bağlı bir uc beyi olabilmışlardır. Uc Beyleri İlhanlılara bağlı idiler ve İlhanlılara vergi veriyorlardı. İlhanlılar sıkıştıkları zaman İlhanlı ordusunu destekliyorlardı. Yani uc beyleri ve boy'ları tam istiklâl sahibi değil tâbî statüsünde idiler. İşte böyle bir statü içinde bulunan Ertuğrul Gazi 90 yaşında 1281 yılında öldü, oğlu Osman Gazi babasının (1231-1281) yerine geçti. Prof. Dr. Hüseyin Yurdaydın konumuzla ilgili olarak şunları yazar.

“... Sultan Alâeddin, kuşatılan Bizans kalelerinin alınması işini Ertuğrul'a bırakmış, kendisi de, İlhanlılara karşı harekete geçmiştir. İşte bu sırada Ertuğrul, Karacahisar'ı almış, o zaman yürürlükte olan kanunlar gereğince hükümdar da, burayı Ertuğrul'a mülk olarak vermiştir. Ayrıca bir iltifat eseri olarak Ertuğrul'un oğlu Osman Bey'e de *tabl ve alem yâni davul ve bayrak* yollamıştır”.¹³

Gene Prof. Dr. Hüseyin Gazi Yurdaydın'ın yazdıklarına göre: “... Osmanlı Beyliğinin ilk kurucuları olan Ertuğrul ve Osman Beyler, birer aşiret reisi değil, bütün yönetim ve siyaset usullerine vâkıf, birer Selçuklu Devlet adamı idiler. Şimdiye kadar bunların, birer aşiret beyi imiş gibi kabul olunmaları, Osmanlı Devletinin doğuşuna ve kuruluşuna temel olan, tarihî şartların yanlış tanınmasına sebep olmuştur. Halbuki kuruluşu, yüzyıllarca geriye götürülebilecek olan Müslüman Türk uc geleneği, âdetâ bir okul gibi kurallara bağlanmış, bu kuralları ile devlet yapısı ve örgütü içinde yerini almış ve böylece bütün Uc beyleri, belli kanunlara ve nizamla göre yetiştirilmiş hale gelmişti. Bu duruma göre bir uc beyliği, tesadüfen Uc'a gelmiş ve Uc'daki Türk-Rum ekonomik ilişkilerinin yarattığı refahdan faydalanmak isteyen alâde aşiret reislerine değil..., Uc geleneğine göre yetiştirilmiş ve uzun zaman adı-

nı duyurmuş birtakım aristokrat ailelere verilmekte idi. Bu ailelerin, başlangıçta asaletlerini kabile reisliğinden almış olmaları mümkündür. Fakat bunlar, aileleri için ırısı olan uc beyliklerini yaptıkları sırada, artık şehirde oturmakta idiler. Uc bölgesinde sadece malikâne şeklinde arazileri vardı. Bu arazi içinde oturan ister müslüman, ister hristiyan olsun bütün halktan toplanan vergiler, kendilerine ait bulunuyordu... İktâ üzerine geniş köy topluluklarına sahip olan beyler, buralarda sürüler halinde koyunlar da besletiyorlardı. Bu şekilde, Uc beyleri de, elverişli yerlerde çok sayıda hayvan beslemekte idiler... Osmanlıların başlangıçta aşiret hayatı yaşadıkları şeklindeki bilgi, bir sebepten ortaya çıkmış olsa gerektir. Osmanlı padişahlarının yazın dinlenmek için yaylalara çıkmaları ve bu esnada sürük avları yapmaları bu rivayetleri kuvvetlendirmiş olabilir. Bütün bu bilgilerden sonra şunu ifade edelim ki, eğer Osmanlı ailesi, Kayı kabilesinden ise bu bağ, çok eski bir devre ait olmalıdır. Gerçek olan bu beyliğin kuruluşu sırasında bu ailenin, bir Selçuklu emiri olduğu ve bunlar için, bir aşiret, ya da yarı göçebe hayatın söz konusu bulunmadığıdır. Tarihî deliller, Osmanlı ailesinin yerleşik bir hayatın içinde bulunduğuları yönündedir. Küçük Osmanlı Beyliğini, kısa zamanda, büyük bir devlet haline getiren de, onların temsil ettiği bu ileri ve yüksek kültürdür”.¹⁴

Doksan yaşında ölen Ertuğrul Gazi, oğluna 4800 m² gibi küçük bir yurt devretti.¹⁵ Osman Gazi 43 yıllık yönetim dönemi içinde topraklarını 3.5 katına çıkardı. Bizanslıların karışık durumlarından yararlanarak Karacahisar, Bilecik, Geyve, Akyazı, Hendek, İnşöğl... gibi yerleşim bölgelerini fethetti. Bu başarıları karşılığında Selçuklu Sultanından rütbelere ve yetkiler aldı. Elindeki yerlere Uc Bey'i olduğunu bildirir fermanlar yolladı. Daha sonra da bağımsızlığını ilân etti.

DURDUN FAKİH ZAMANINDA HALK VE YÖNETİM

Osman Gazi sadece toprak kazanmak, ganimet elde etmek için savaşmadı. Onun savaşlarında ve mücadelelerinde manevî unsurlar da küçümsenmeyecek ağırlıkta idi. 1071 Malazgirt Zaferinden sonra Sultan Melikşah (1072-1092) zamanında yüzbinlerce Türkmen Anadolu'ya yerleşti. Melikşah'ın 100.000'den fazla askeri Anadolu'ya girdi ve bunların arkasından aileleri ve sürüleri gelerek XII. yüzyıl sonlarına doğru müslüman Türk

mevcudu -o zamanlar için azımsanmayacak rakam olan bir milyonu aştı. 17 Eylül 1176 tarihinde II. Kılıç Arslan'la Bizanslılar arasında yapılan (Myriokefalon) Karamıkbeli savaşından sonra Bizanslıların savunma ve direnme güçleri zayıfladı, Anadolu'da küçük beylikler oluştu. Alâeddin Keykubad birliği sağlamaya çalışmış ise de, onun 1237 yılında ölümü üzerine Moğol akınları başladı ve Selçuklu hükümdarlarının otoriteleri yıprandı. Fakat Bizans'a karşı akınlar -Selçuklu veya İlhanlı hükümdarlarına bağlı olarak- Uc Bey'leri tarafından yürütüldü. Moğollar tarafından yerle bir edilen, o dönemin medenî şehirlerinden *Buhara, Semerkand, Taşkent, Merv...* gibi şehirlerden kaçabilen, içlerinde esnaf ve sanatkârların da bulunduğu yeni göç dalgaları Anadolu'nun Türk-İslâm yoğunluğunu artırdı. İşte bu dönemlerde Anadolu'ya gelen birçok Türk boyları (Bunlar *Kınıklar, Bayındırlar, Salurlar, Beydililer, Ywalar, Büğdüzler, Bayatlar, Yazırlar, Yüreğirler, Peçenekler, Döğerler, Çepniler, Eymirliiler, Dodurgalar...* ve benzerleri) önce ovaları, vadileri, yaylaları tutular, yavaş yavaş kaleleri ve şehirleri aldılar. Ancak, sadece siyasî otorite ile buralarda tutunmak zor idi. Çünkü Anadolu'da Rumlar, Ermeniler ve Gürcüler de vardı. Bunlar yerleşik hayatın esnaf ve sanatkârlarıydı. Bunlarla birlikte yaşayabilmek için iktisadî ve ticarî bakımdan güçlü olmaları lâzımdı. Ayrıca bu yerli halk çeşitli inançlara mensuptular. Rumlar Ortodoks, Ermeniler Gregor-yan, Süryaniler Ya'kubî... mezheblerine mensup idiler. Bütün bu olumsuz şartlarda, bir arada ve barış içinde yaşamak gerekiyor, bu arada Türk kültür, dil ve benliğinin korunması da isteniyordu. Gerçekten de çağlarında, kültür ve medeniyette ileri olan Bizanslılar karşısında Türkler özlerini kaybetmediler, ezilip yok olmadılar, aksine yerli halkla çatışmaya girmeden güçlendiler, büyüdüler. Değişik ırk, dil ve inanca sahip yerli halk, Selçuklu ve Osmanlı'nın izlediği adalet, insaf ve müsamahaya dayalı yönetimiyle, Türk-İslâm çoğunluğunun tamamlayıcısı oldular. Bu durum tarihte az rastlanan bir mucizeydi. Bunun temin edilmesinde, dinin hoşgörülü biçimde sunulmasını sağlayan *Ahmed Yesevî* Dervişleri ile, Türklük şuurunu, san'atta, dilde, edebiyatta, gelenek ve görenekte millî heyecanı ayakta tutan, Anadolu Türk halkının ahlâkî ilkelere dayalı olarak ekonomik durumunu yükselten *Abilik* kurumunun büyük rolü olmuştur. Bu er-

demli teşkilatlanma, adaletli ve tarafsız, hoşgörülü yönetim sayesinde Osmanlı mucizesi oluştu. Osmanlı Sultanları eski Anadolu halkına gayet yumuşak, hoşgörülü ve adaletli davrandılar. Osman Gazi, ilk dönem kaynaklarının verdiği bilgiye göre¹⁶, komşuları olan Bizanslılarla daima dostane ilişkiler kurmayı yeğledi. Kardeşi Gündüz'e "*Komşularımızla iyi geçinip dostluk edelim*" tavsiyesinde bulundu. Tarihçi *Mehmed Neşri* kitabında Osman Gazi'nin bu yumuşak ve kucaklayıcı siyasetine şöyle bir örnek verir:

"Osman, bütün çevresindeki kâfirlerle iyi geçinirdi... Osman Gazi, Eskişehir'de Ilıca yöresinde pazar kurdurur, etrafın kâfirleri hafta pazarına gelir, işlerini görüp giderlerdi. Zaman zaman Germiyan halkından da kimseler gelirdi. Tesadüfen bir gün pazara Bilecik'ten kâfirler geldi. Onlar yükke bardak getirmişlerdi... Germiyanlının birisi bunların bir bardağını alıp, hakkını vermedi. O kâfir de gelerek, Osman'a şikâyet etti. Osman Gazi o Germiyan Türk'ünü getirtti ve iyice dövdü, kâfirlerin hakkını alıverdi, ayrıca yasak edip, Bilecik kâfirlerine kimsenin zulmetmemesini ilân etti. Osman Gazi o kadar adalet gösterdi ki, Bilecik kâfirlerinin kadınları bile pazara gelirler, mallarının pazarlığını kendileri ederler, giderlerdi. Osman Gazi'ye tam itimat ettiklerinden emniyet ve eman içinde olmuşlardı".¹⁷

Osmanlı Dönemi Türk Tarihinin ilk dönem halkının ve yöneticilerinin adaletli, hoşgörülü, çalışkan ve barışatılı olmalarının bir sebebi de Anadolu'nun sosyal bünyesine hâkim olan ülemâ ve dervişler kadrosudur. Bu kadro ile ilgili olarak bir edebiyatçımız: "*Mücadebe şevkini ve İslâm birliği susuzluğunu en yüksek voltaja ayarlamasını bilmiş olan bu iman adamlarının... Osmanlı Beyliğinin kuruluşu hadisesine fiilen katılmış olmaları, devlerin büyük ve eşsiz talibi olmuştur*" ifadelerini kullanır.¹⁸ İşte Osmanlı Beyliğinin kuruluşu olayında manevî destekleri olan tasavvuf ehli bilginlerden *Şeyh Edebâlî* ve *Dursun Fakih*'in yer aldığını görüyoruz. Şeyh Edebâlî, Ahilerin Eskişehir civarında *İt Burnu* mevkiinde tekkesi bulunan büyük şeyhlerden biridir ve Dursun Fakih de onun talebesidir.

DURDUN FAKİH'İN EĞİTİMİ

Osman Gazi'nin yanında yer alan ve emrinde bulunan Dursun Fakih, Türk sofilerinin mürşidi, Türk Tasavvuf şiiirinin pîri *Ahmed Yesevî* nin takipçisidir. Ahmed Ye-

sevî (ö. 1166) İslâmiyete yeni fakat samimi ve kuvvetli bir imanla bağlanmış Türk toplumuna onların diliyle, onların seviyelerine göre dinî esasları birer *Hikmet* şeklinde bildirerek İslâm dinini benimsetti. İnsanlar arasında dostluğu, sevgiyi ve birliği telkin eden, dünyaya insan sevgisiyle dolu bakmayı öğütleyen, İslâmiyeti ve kendi tarikatının esaslarını öğreten Türkçe şiirler bıraktı ve bu şiirler bizlere *Divan-ı Hikmet* adıyla ulaştı. Bu şiirlerinin anlamını ise şöyle anlattı:

“Benim hikmetlerim ferman-ı Sübhan
Okuyup anlasun mânây-ı Kur'an”

Ahmed Yesevî, İslâm dininin özü, *Tevhid*’in ve Tanrı aşkının, imanın dışındaki eksikliklere hoşgörü ile bakarak dinin birleştirici, kucaklayıcı, sevdirci özelliklerini ön plana çıkarttı. Ahmed Yesevî’nin metot ve görüşlerini yayan *Alp*, *Alp-Gazi*, *Alp-Eren* adıyla anılan mücahid dervişler, Anadolu’ya göçeden boylarla birlikte geldiler ve Anadolu halkının yanında oldular. Bunlar, kimseye el açmadan, ellerinin emeği, alınlarının teriyle geçinen, çalışkan, toprağa, vatana, devlete, dine, töreye bağlı, prensipli, disiplinli, örnek önderler idiler. Hoşgörlü davranışlarıyla yabancı din mensuplarını da kendilerine bağladılar, onlara baskı yapmadılar. Her ulaştıkları yerlere tekke ve zaviyeler açarak tasavvuf terbiyesine önem verdiler. Ancak, bu tekke ve zaviyelerde dünyadan el-etek çekilmez, yiyecek içeceklerini bizzat kendileri sağladılar. Bunlar için tarih kitaplarımızda *Gâziyan-ı Rum*, *Abiyan-ı Rum*, *Abdalan-ı Rum*, *Bacryan-ı Rum*... adlandırmaları kullanılmaktadır. Bu organize hamasî-dinî teşkilat o günün insanlarını kucaklıyor, hükümdarı, şehzadeleri, idare ve devlet adamlarını etkisi altına alıyordu. İşte Dursun Fakih’in kendisi de, hizmetinde bulunduğu Osman Gazi de tasavvuf terbiyesi almış kimselerdendi.

Hoca Sadeddin Efendi’nin *Tacir-Tevarih*’inde Şeyh Edebâlî’nin (Bilecik’te) bir tekke yaptırdığı ve Osman Gazi’nin de burada zaman zaman gece yatıp uyan kaldığı anlatılmaktadır.¹⁹ İlk tahsilini *Karaman*’da yapan Edebâlî, Şam’da dinî eğitim gördü. Osman Gazi ile Bilecik’te tanıştı ve onun hizmetine girdi, Osman Gazi’yi etkiledi ve destekledi. *Vefaiyye* tarikatından olan Edebâlî aynı zamanda *Ahî* teşkilatının da reisiydi. Osman Gazi’nin yakın ilişkide bulunduğu ve saygı duyduğu, desteğini sağ-

ladığı bu din adamı, kızı *Mal Hatun*’u Osman Gazi’ye vererek onun kayınpederi oldu. Çok sayıda öğrenci yetiştiren Edebâlî, aynı zamanda, *Dursun Fakih*’in de hem hocası hem kayınpederidir. 1326 tarihinde uzun bir ömürden sonra vefat etti. Onun makamına Dursun Fakih geçti. Bu anlattıklarımız, Osmanlı Devleti’nin kurucusu Osman Bey’in başta Şeyh Edebâlî ile Dursun Fakih gibi ülema ve dervişler kadrosunu yanına aldığı, onların desteğini sağladığını gösterir. Başka ifadeyle Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda ülema ve dervişlerin önemli rolleri olmuştur. Bu son tesbitlerimizi ünlü tarihçimiz İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* adlı eserinde şöyle açıklar:

“Edebâlî ile oğlu Şeyh Mahmud ve Şeyhin talebesi ve damadı Dursun Fakih ve Ahî Şemsüddîn ile onun oğlu Hasan gibi Ahî ricalî... Osman Bey’in temelini attığı Osmanlı Beyliğinin kurulmasında mühim hizmetler görmüşlerdir.”²⁰

Dursun Fakih, Ahmed Yesevî’den Ahî Evren’e uzanan dinî, ahlâkî, meslekî, manevî eğitim görmüş, hem Tasavvuf hem de Fıkıh (İslâm Hukuku) bilgisine sahip bir din bilginidir. *Mecdî Mehmed Efendi*’nin, *Hadaik uş-Şakaik* adlı kitabında Dursun Fakih’in *Tefsir*, *Hadis*, *Fıkıh* ve *Kelâm* ilminde derinleştiği anlatılır. Demek oluyor ki Dursun Fakih, çok iyi bir ilim ve gönül adamıdır.

İSTİKLÂL HUTBEŞİNE DOĞRU

Türk-İslâm tarihinde kendi adına cuma namazı kıldırarak ve hutbe okutmak, istiklâlini ilân etmek anlamındadır. Ancak tam istiklâlden önce Beylerin yetkilerini gösteren davul, bayrak, at, kılıç, sultan tarafından hediye edilirdi. Osman Gazi, II. Sultan Alaeddin’den, başarıları karşılığında bu malzemeleri (hil’at, davul, bayrak, at, kılıç), törenle aldı.²¹ Hattâ, *Oruç Bey Tarihi*’nde Osman Gazi’ye gönderilen kılıcın Üçüncü Halife Hz. Osman’ın olduğu şu cümlelerle anlatılır:

“Meğer Sultan Alaeddin’e Mısır Sultanı olan kimseden Emir el-mü’minin Hz. Osman’ın kılıcı gelmişti. Kendi belinde götürürdü. O kılıcı belinden çıkardı, Osman’a gönderdi ve:

— O, ülkede bağımsız padişah olsun. Anadolu ülkesini ona ısmarladım. Aşabildiği yere kadar açsın; onun olsun” dedi.²²

Bu olaydan anlaşıldığı üzere Selçuklu Sultanının Osman Gazi’ye gönderdiği bu eşyalar onun Uc Beyi ola-

rak atanmasının bir belgesidir. Bunlar hakimiyet ve beylik alâmetleridir. Prof. Dr. Şerafettin Turan, Sultanın, Osman Gazi'ye hil'at (kaftan) ile birlikte *alem, tabl ve buk* (yani hilâl, davul ve boru) gönderdiğini anlattıktan sonra şöyle der:

*"Osmanlı kaynaklarının verdiği bilgiye göre Osman Gazi gelen bu davul ve boru ekibine oturduğu yerde 'nevbet' vurmuş ve müziğin çalınma süresince ayakta durmuştur".*²³

Neşrî tarihinde de davul, bayrak, at, kılıç, hil'at-i şahane'nin geldiği belirtilir ve tören ve nevbet sırasında Osman Gazi'nin ve diğerlerinin nevbet'i ayakta dinledikleri ve bu geleneğin *Fatih Sultan Mehmed'e* kadar devam ettiği anlatılır:

*"Hemen Divan mensuplarını, âyân erkânını süsledi, sultanlık divanını tertip etti. Anası, Osman Gazi'yi saygı için ayak üzere durdurdu, o nevbet vuruluncaya kadar ayakta durdu... Emirlik gereğince nevbet-i Osmanî vuruldu. O zamandan Murat Han Gazi'nin oğlu Sultan Mehmed zamanına kadar Osmanlı âdeti böyle idi".*²⁴

Beylerin, sultanların savaşa çıkışları sırasında olduğu gibi bağımsızlık simgesi olarak savaş dışında *Bey'in* veya *Sultan'ın* otağ veya sarayının önünde başlangıçta sadece ikinci vakitleri olmak üzere günde bir defa, daha sonraları her ezan vaktine isabet edecek şekilde günde 5 defa nevbet (davul, kös, nekkâre, zil, zurna ile çalınan bir nevî marş, *mehter*) çalınır oldu. Bir nevî çağdaş devletlerin *İstiklâl Marşı*'na benzeyen bu askerî musikî (daha sonra Mehter Takımı adını alacaktır) bağımsızlık simgesi olarak kabul edilmiştir. Osman Gazi *Uc Beyliği* alâmeti ve bir yetki belgesi olarak bu gönderilenleri almıştır. Ancak henüz tam istiklâl sahibi değildir. Yetkili, fakat tâbi bir devlet statüsüne dayalı bir Bey'dir. Sembolik de olsa Sultan'a saygı göstermekte, fetihlerden sonra ganimetten hisse ve vergi göndermektedir.

İslâmî devlet anlayışında nevbet bir bağımsızlık alâmeti olmakla birlikte, tam istiklâlini ilân eden hükümdarların cuma namazı kılınmasına izin vermesi ve hutbelerde kendi adını söyletmesi zorunlu görülmüştür. Daha açık ifadeyle kendi adına cuma namazı kılınmasına izin verme ve cuma hutbesini kendi adına okutma İslâmî Devlet anlayışına göre tam bağımsızlığını ilân etme anlamını taşımaktadır. *Dursun Fakih de, Osman Gazi adına ilk cuma namazı kıldırın, onun adına hutbe okuyan, başka deyişle Osman Gazi'nin kurduğu Osmanlı Türk Devletinin istiklâl belgesini dünyaya ilân eden kimsedir.*

DURŞUN FAKİH VE OSMAN GAZİ

Karaman'da doğduğu zannedilen Dursun Fakih, Şeyh Edebâlî'ye intisap etmiş, onun eğitiminden geçmiş, Tefsir, Hadis ve Fıkıh bilimini ondan okumuş, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu sırasında yaşamış olan bir Türk bilginidir. Tasavvufî eğitimin yanında medrese kitaplarını, tefsir, hadis, kelâm ilmini, başka ifadeyle *hâl ve kaal* ilimlerini kayınpederinden öğrenmiştir. Hocası Şeyh Edebâlî'nin damadı olduktan sonra Osman Gazi'nin de bacanağı olmuş, bir akrabalık tesis edilmiştir. Ancak Osman Gazi'nin Şeyh Edebâlî'ye ve Dursun Fakih'e yakınlık duyması sadece bu akrabalıktan doğmamaktadır. Osman Gazi zamanında Ahilik; dinî muhtevası olan ekonomik dayanışma amaçlı, disiplinli bir teşkilat idi. Osman Gazi'nin Ahilik ve âhiler ile eskiden beri bir ilişkisi vardı. Çoğu geceler Şeyh Edebâlî'nin zaviyesinde gecelemiş, onun manevî disiplini altında kendisini yetiştirmiş biriydi. Çok güçlü bir teşkilat olan Ahilik'in yönetimde desteğini sağladı, bunların maddî ve manevî desteğine kılıç ve şecaat faktörlerini ekleyerek mucize terkibi, Osmanlı Devleti'ni oluşturdu. Ulema ve dervişler zümresiyle daima yan yana, iç içe oldu. Hem akıl hem imanla desteklenen yeni devletin siyasî otoritesi olarak Osman Gazi bilginlerin, dervişlerin ve adaletin yanında oldu. Şeyh Edebâlî'nin sağlığında Osman Gazi'nin askerlerine savaşlarda imamlık yapan Dursun Fakih, kayınpederinin ölümünden sonra da onun yerine geçerek eğitim-öğretimle ve kadılıkla meşgul oldu. Merhum Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ, *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı "*Tursun Bey*" maddesinde Dursun Fakih'in savaşlarda gazilere imamlık yaptığını anlattıktan sonra: "*katıldığı savaşlarda askerlerin dinî heyecan ve gayretlerini arttırmak maksadıyla*" manzum Türkçe kahramanlık şiirleri okuduğunu da yazar.²⁵ Bu duruma göre Dursun Fakih daima Osman Gazi ve Osman Gazi'nin askerleriyle birlikte oldu. Eski yazarlardan *Şemseddin Sami*, ondan, "*Osman Gazi devri meşahir-i ulemasından olup, Edebâlî'nin damadı ve şakirdi (öğrencisi) idi. Tefsir, Hadis ve Fıkıh müşarunileyhden tedris edip, O'nun vefatında umur-i fetva (fetva işleri) ve tedris (ders verme) kendisine ihale olunmuştu. Alim, zahid... bir zat idi*".²⁶

Böylesine âlim, zahid, devletine sadık ve bilgini daima yanında bulunduran Osman Gazi, savaşta ve barışta ondan yararlanmış, gerektiğinde onunla istişarede (da-

nışma) bulunmuştur. Tahminen vefat ettiği 1327 yılına kadar Osman Gazi'nin ve devletin hizmetinden ayrılmadı. Söğüd'ün Küre köyünde, konik bir tepe üzerine defnedildi.

ŞAİR DURSUN FAKİH

Yunus Emre, Gülşehri ve Aşık Paşa ile çağdaş olan Dursun Fakih, Prof. Dr. M. Fuad Köprülü'nün tesbitine göre Osmanlı Devleti'nin ilk şairlerinden biridir.²⁷ Köprülü, Dursun Fakih'in büyük bir "Mesnevi"sinin varlığından bahseder. Gerçekten de, merhum edebiyatçılarımızdan Prof. Dr. Sadettin Buluç'un X. Türk Dil Kurultayı'nda tanıtımını yaptığına göre Dursun Fakih'in *Gazavât-Nâme* adıyla, fazla edebî özelliği bulunmayan, fakat dinî heyecanı ve cihad şuurunu geliştirmek için yazıldığı anlaşılan, kahramanlık hikayelerinin anlatıldığı aruz vezniyle (*failâtun, failâtun, failun*) kaleme alınmış, henüz yeni Türk alfabesiyle basımı yapılamamış, çeşitli kütüphanelerde yazma nüshalar halinde korunan bir eseri vardır. Gene Sadettin Buluç'un verdiği bilgiye göre bu mesnevî 640 beyittir. Dursun Fakih bu hamasî şiirleri Osman Bey'in yanında seferden sefere koşarken, gazilerle omuz omuza bulunduğu sıralarda gazilere cesaret ve inanç vermek amacıyla yazmış olmalı.²⁸ Dursun Fakih'in *Gazavât-Nâme*'sinin önemi, zamanında Osman Gazi'nin askerlerine cesaret vermesi ve heyecan kaynağı olmasının yanında, günümüzde ise dil araştırmacılarımız bakımından ilk Osmanlı dönemi Türkçesi'nin bize kadar gelebilen yazılı örneklerinden biri olmasıdır.

OSMAN GAZİ'NİN HUTBE OKUTMASI

Osmanlı Devleti'nin tam istiklâlinin dünyaya ilânı sayılan cuma namazının kıldırılması ve cuma ve bayram hutbesinin okunması nasıl oldu? Bu konuyu Osmanlı Tarihinin ilk kaynaklarından olan Aşıkpaşaoğlu Tarihi'ni esas almak suretiyle açıklamaya çalışacağız.

Osman Gazi daha önce de işaret ettiğimiz üzere yarı müstakil, Selçuklu veya İlhanlı sultanlarına bağımlı bir devlet başkanı idi. Mehmed Neşrî, Osman Bey'in istiklâlini ilân sebebini Sultan Alaeddin'in ölümüne dayandırır. Sultan Alaeddin, Osman Gazi'ye "*davul, bayrak, at, kılıç ve bil'at-i şabane*"yi gönderdikten sonra, o da, teşekkür için Konya'ya gitmek istedi. Bundan sonrasını Neşrî'den takip edelim:

"Hülâsa, Osman'a davul ve bayrak gelince, O da, ganimet malının 1/5'ini ayırarak, badsız hesapsız hediyeler ve nihayetsiz armağanlarla birlikte Konya'ya giderek, bu Sultan II. Alaeddin ile buluşmak, rızasını alarak veliahtı olmak amacını güttü. Zira bu Alaeddin Keykubad'ın oğlu yoktu. O, Osman'ı hemen hemen oğlu yerinde görerek O'na davul, bayrak ve kılıç göndermişti. Osman Gazi de Sultan Alaeddin zamanında herne kadar bir nevî istiklâl bulmuşsa da, lâkin edebriyet ederek hutbeyi ve sıkkeyi yine sultan adına kılması. Osman, Sultan nezdine gitmek hazırlıklarını yaptığı sırada, Sultan Alaeddin'in öteki dünyaya intikal ettiği, oğlu kalmadığı için yerine veziri Sabih'in geçtiği haberi geldi. Osman bunu işitince: "Hüküm yüce ve ulu Allahındır" diyerek derhal buyurdu. Dursun Fakih'i Karacahisar'a hem kadı hem de hâtip yaptılar. Zira bu Dursun Fakih bir aziz kişi idi..."²⁹

Anlaşılabileceği üzere Osman Gazi, metotsuz, keyfi bir şekilde değil, plânlı ve zamanlaması çok iyi yapılmış bir şekilde istiklâlini ilân etti. Hem Selçuklu'nun hem de İlhanlıların³⁰ zayıf ve karışık bir anına rastlatıldı. İşte böyle bir siyasî ortamda iken Karacahisar fethedildi (1299). Bu şehre başka şehirlerden göçler oldu ve boş evlere yerleştirildiler. Kısa bir süre içinde mamur bir şehir oldu. Pazar kurdular, mescidler yaptılar. Halk kendi aralarında toplantılar ve:

Kadı isteyelim ve cuma namazı kılalım, dediler.

Dursun Fakih zaten onlara eskiden beri imamlık yapmakta idi. Halk isteklerini önce Dursun Fakih'e ilettili. O da kayınpederi Şeyh Edebâlî'ye anlattı. Konuşma sırasında Osman Gazi üzerlerine geldi ve halkın ne istediğini sordu. Halkın isteklerinin yerine getirilmesi için ne gerekiyorsa yapılmasını söylemesi üzerine Dursun Fakih:

— *Hân'ım! Cuma namazı kılınması için Sultan'ın izni gerekir*, dedi.

Dursun Fakih'in bu söylediği husus Hânefi mezhebi fıkhî kitaplarında yazılan bir belde de cuma namazının kılınabilmesi için ulu'l-emr'in yani devlet başkanının izni olması gerektiği şartı idi. Ancak Osman Gazi, az önce işaret ettiğimiz siyasî şartların uygunluğunu da gözönüne alarak meydan okuyacaktır.

Celâletli bir şekilde şöyle dedi:

— *Bu şehri ben kendi kılıcımla aldım. Bunda Sultan'ın ne dâbli var ki ondan izin alayım. Ona Sultanlık veren Allah bana da gazâ ile hân'lık verdi. Eğer minneti şu sancak ise ben*

kendim dahi sancak kaldırıp kafirlerle uğraştım. Eğer o, ben Selçuklu Hanedanındanım derse ben de Gök Alp oğluyum derim. Eğer bu ülkeye ben onlardan önce geldim derse, Süleyman Şah dedem de ondan evvel geldi!

Bu sözler, kendine güvenen bir devlet başkanının meydan okuması idi. Cuma namazı kılınacak, adına hutbe okunacaktır. Bu karar üzerine kaynaklarımızın âlim, zâhid ve aziz bir kişi olarak nitelendirdiği, halkla iç işe ve halkın saygı duyduğu, savaşta ve barışta Osman Gazi'nin yanında yer alan, ordunun ve halkın imamı Dursun Fakih cuma namazını kıldırarak ve cuma hutbesini 28 Eylül 1299 günü okumak üzere görevlendirildi. Böylece hem Osman Gazi hür ve tam istiklâl sahibi bir devletin başkanı olduğunu, Osmanlı Devleti'nin istiklâlini dünyaya ilân etti, hem de Dursun Fakih Osmanlı Devleti'nin ilk İmam-Hatib'i ve ilk Kadı'sı olması şerefini elde etti. Mecdî Mehmed Efendi eserinde bu hususu şu cümleyle özetler:

*"Sultan Osman Han namına Karahisar'da evvel (ilk defa) cuma hutbesini ve Eskişehir'de evvel (ilk defa) bayram hutbesini okişi okudu".*³¹

Dursun Fakih ölünceye kadar kadı'lık ve imam-hatip'lik görevini devam ettirdi.

Dursun Fakih'in ölüm tarihi günü gününe bilinmemektedir. Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ, Mehmed Süreyya'nın eserine dayanarak Hicrî 726 yâni miladî 1326 tarihini ölüm tarihi olarak verir.³² Merhum Süheyl Ünver ise bu tarihi Şeyh Edebâlî'nin ölüm tarihi olarak zikreder ve bu tarihten sonra Dursun Fakih'in onun yerine geçtiğini anlatır.³³ Bu duruma göre Dursun Fakih'in ölüm tarihinin 1326'dan daha sonra olması gerekir. Bu anlayışa dayanmış olmalıdır ki Doç. Dr. Hasan Aksoy, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Dursun Fakih" maddesinde kesin tarih vermekten kaçınmış ve Dursun Fakih'in ölüm tarihinin "1326 dan sonra" şeklinde gösterme gereğini duymuştur. Ben de 1326'dan sonra vefat ettiği kanaatindeyim.³⁴

DURRUN FAKİH'İN MİLLÎ KÜLTÜR VE TARİHİMİZ BAKIMINDAN ÖNEMİ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda ve Anadolu'nun tek cevher, tek vücut haline getirilmesinde ülema ve dervişler kadrosunun büyük rolleri olmuştur. Daha önce

de işaret ettiğimiz gibi, Ahmed Yesevi'nin *Horasan Erenleri*, *Alperenler*, *Abdalân-ı Rum*, *Bacıyan-ı Rum*, *Abıyan-ı Rum* adı verilen güçlü, ahlâklı, inançlı, disiplinli, hoşgörülü müşhidlerin hizmetleri ve gayretleri Osmanlı sultanlarının ve cengaverlerinin daima yanında olmuş, onlar Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu olayına fiilen katılmışlardır. Bu müşhid ve kahramanlar ve keza Osman Gazi ve ondan sonraki Osmanlı Sultanları, tasavvufun müsterek esaslarına sahip Ahilik'in terbiye ve disiplinine göre yetişmiş dinamik, korkusuz ve iç dünyaları kontrollü kimselerdi. Osman Gazi'de de biz bu özellikleri görüyoruz. O, Şeyh Edebâlî'nin tekkesine sık sık gitmiş orada manevî eğitim görmüştür. Din adamlarının ve Ahilik teşkilatının desteğini almış, daima onlarla danışma içinde (istişare) bulunmuştur. Kur'an'a ve dine saygısı destanlaşmıştır. Ölmeden önce bıraktığı *Vasiyetnamesi* bu bakımdan çok düşündürücüdür.

Osman Gazi, oğlu Orhan Gazi'ye bıraktığı vasiyetinde, kendisinin ölümünde gömüleceği yeri tarif eder, sonra şunları söyler:

"Oğul!

*Bir kimse sana Tanrının buyurmadığı sözü söylerse sen onu kabul etme! Tanrı buyruğundan başka iş işleme, bilmediklerini Tanrı ilmini bilene (din bilginlerine) sor soruştur. Gerçekten bilmedikçe hiç işe başlama. Bir de sana itaat edenleri hoş tut... Nimeti, ihsanı eksik etme, zira insan gördüğü ihsanın kuludur".*³⁵

Bu vasiyetname Osmanlı Devleti'nin manevî temelini göstermesi bakımından önemlidir. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'nin ilim adamlarına ve Kur'an'a bağlılığının kendi ağzından belgesidir. Bu sebeptendir ki, hem Şeyh Edebâlî, hem de onun öğrencisi ve damadı Dursun Fakih, Osman Gazi'nin müşaviri, yardımcısı olmuşlardır. Dursun Fakih, hem savaşlarda askerlerin cesaretini artırmış, hem ibadetlerinde önderlik etmiş, hem de kadı olarak problemlerini halletmiştir. O, döneminin büyük bir ilim adamı, velisi, hukukçusu olarak Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda ve Osmanlı Devleti'nin tam istiklâlinin ilânında rol alan, Anadolu'da millî birlik ve millî kültür birliğinin oluşmasına hizmet eden büyük bir Türk büyüğüdür.

Dursun Fakih'in türbesi "Küre" beldesinde bulunmaktadır.

- 1 M. Altay Köymen, "Tarihin Işığında Ortadoğu", *Yeni Forum Dergisi*, Nisan 1991, S. 263, s. 45-52.
- 2 Zeki Velidi Togan, *Tarihî Usul*, İstanbul 1969, 18.
- 3 Halil İnalçık, "Osmanlı Devletinin Kuruluş Problemi", *Doğu Batı*, Mayıs-Haziran-Temmuz 1999, S. 7, s. 9-22.
- 4 İlber Ortaylı, "Halil İnalçık İle Söyleşi", *Cogito*, Yaz-1999, Sayı 19, s. 25-40.
- 5 Ortaylı, *aynı yer*, İnalçık, a.g.m.
- 6 İnalçık, a.g.m.
- 7 Türk Tarih Kurumu Başkanlığı, XIII. Türk Tarih Kongresi'ni Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 700. yıldönümü münaseberiyle düzenlemiştir.
- 8 İnalçık, a.g.m.
- 9 Ortaylı, *aynı yer*.
- 10 Ahmet Yaşar Ocak, "Din", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1998, II, s. 111.
- 11 M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul 1980, 135.
- 12 M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1980, s. 342.
- 13 Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1970, s. 93.
- 14 Yurdaydın, 95-96.
- 15 Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul 1977, II, s. 251.
- 16 Aşıkpaşaoğlu Derviş Ahmed, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Yayınlayan: N. Atsız, İstanbul 1970, s. 16; Neşri Mehmed Efendi, *Neşri Tarihi*, Yayınlayan: M. A. Köymen, İstanbul 1983, I, s. 48-49.
- 17 Neşri, I, s. 49.
- 18 Samiha Ayverdi, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, İstanbul 1975, I, s. 113.
- 19 Hoca Sadettin Efendi, *Tacî'î-Tevârih*, Yay: İ. Parmaksızoğlu, Ankara 1979, V, 2.
- 20 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, I, s. 561.
- 21 Neşri, I, s. 56.
- 22 Oruç Beğ, *Oruç Bey Tarihi*, İstanbul, 15.
- 23 Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, İstanbul 1990, s. 263.
- 24 Neşri, s. 56.
- 25 Şehabettin Tekindağ, "Tursun Bey", *İA*, XII-2, s. 123.
- 26 Şemseddin Sami, *Kamus ü'l-A'lâm*, İstanbul 1311, IV, 3020.
- 27 Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 342.
- 28 Sadettin Buluç, "Dursun Fakih'in Gazavat Nâmesi", *X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, Ankara 1964, s. 11-22.
- 29 Neşri, I, s. 57.
- 30 Hoca Sadettin Efendi, I, s. 32.
- 31 Mecdî Mehmet Efendi, *Hadaik üş-Şakaik*, İstanbul 1269, I, s. 21.
- 32 Şehabettin Tekindağ, "Tursun Bey", *İA*, XII-2, s. 123.
- 33 Süheyl Ünver, "Osmanlıların İlk İstiklâl Hutbesini Okuyan Dursun Fakih", *Tarih Dünyası Dergisi*, İstanbul 1950, S. 12, s. 495-497.
- 34 Hasan Aksoy, "Dursun Fakih", *TDVİA*, X, 7-8.
- 35 Aşıkpaşaoğlu, 35; Neşri, I, 73.

OSMANLI DEVLETİ NE ZAMAN KURULDU?

YRD. DOÇ. DR. AHMET NEZİHİ TURAN
KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

*R*oma kralı Numa, tanrılar tarafından gönderilen kutsal kalkan çalınması diye birbirine ıspatıp benzeyen on iki kalkan yaptırmayı akıl etmişti. (...) On iki kalkandan on iki krallık doğdu ve bunlardan hiçbirisi, hangi kalkanın gerçek olduğunu ya da, hattâ Numa'nın kırmızıca kalleşliğine maruz kalıp kalmadıklarını, yani gerçek bir kalkanın var olup olmadığını hiçbir zaman öğrenemediler".¹

Jean Baudrillard

Aslında cevabı önceden belli bir soru, neden yenden gündeme gelir? Bilimde, geniş anlamıyla tarih biliminde cevabı bilinen bir soru olamaz; bilim hiç bir soruya mutlak, evrensel bir cevap veremez; öncelikle bu yüzden. İkinci olarak aynı literal soruya farklı semantik cevaplar veririz; çünkü ister geriye doğru, ister eşzamanlı olsun, her literal kaynağı değişik semantik 'okuma'larla anlar ve yorumlarız. Üçüncüsü modern tarih bilimi -eğer bir başlangıç gerekiyorsa- Ranke'den beri *wie es eigentlich gewesen ist* (gerçekte ne oldu?) sorusuna *pozitif* kutsallık atfetmektedir.

Modern devletler uzun ve köklü bir geçmişe dayandıklarını varsayarlar. Tarih burada başlı başına bir meşruluk aracıdır. Mesela 1961'de Polonya devletinin bininci yıl kutlaması böyledir.² Bin yıl dönümüne bir başka misal de Aynaroz (Athos)'daki teokratik özerk cumhuriyetin, 963'te Aziz Basileios yönetiminde kurulan ilk manastırı kendine başlangıç tarihi olarak almasıdır.³ Bunu yüzyıllık dönemler takip eder. *İhtilâl-i Kebîr*'in ikiyüzüncü, Fransız Akademisi'nin kuruluşunun üçyüzüncü, Amerika'nın beşyüzüncü yılları gibi.⁴ Osmanlı Devleti'nin de yediyüzüncü yılı kutlanıyor.

Bir modern tarih problemi olarak Osmanlı Devleti'nin ne zaman kurulduğu sorusuna ilk akademik cevap teşebbüsü Türk Tarih Encümeni'nden, Efdaleddin Bey'in kaleminden çıkmıştır.⁵ Son olarak Neumann el attı ko-

nuya.⁶ Her ikisini aynı çizgide buluşturan nokta, *gerçekte ne oldu* ile modern kronolojik algının kesiştiği yerdir.

Önce, zevkli olduğu kadar öğretici de olan ilkinin macerası üzerinde biraz durmak gerekir. Efdaleddin Bey'in incelemesi resmî bir talep üzerine yapılmıştır. Maarif-i Umumiye Nezareti 28 Kânûn-ı Sâni 1329/10 Şubat 1914 tarihli bir tezkire ile *Târîh-i Osmânî Encümeni*nden Osmanlı Devleti'nin istiklâl tarihinin tespitini istemektedir. Encümen bu görevi müellifimize verir. Bir yıl kadar sonra da Nisan 1330/Nisan-Mayıs 1914'te, bu yazı/rapor ortaya çıkar. Yazar, belki raportör demek lazım, öncelikle eski tarihleri incelemiş, "istiklâl tarihi"ne delalet edecek ifadeleri yakalamaya çalışmıştır. Kendisine tanınan süre zarfında *Ukûdu'l-Cumân/Aynî Târîhi*, *Câm-ı Cem-Âyin*, *Heşt Behîşt*, Derviş Mehmed b. Şeyh Ramazan'ın *Subbetü'l-Enbiyâ ve Tuhfetü'l-İbdâ'*, Lütî Paşa (*Tevârîh-i Âl-i Osmân*), Mir'at-i Kâinât, *Tâci't-Tevârîh*, Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr*, Hasan Beyzâde'nin *Telhîs-i Tevârîh*, Karaçelebizâde'nin *Ravzatü'l-Ebrâr*, Müneccimbaşı *Târîhi*, *Hadîkatü'l-Mülûk*, *Fibris-i Diüvell*, Şemdanîzâde'nin *Mür'û'ü'l-Tevârîh*, Hayrullah Efendi *Târîhi*, Resmî *Sâlnâme* (1330), Kâtip Çelebi'nin *Takvîmü'l-Tevârîh* ve Mustafa Paşa'nın *Netâyici'l-Vukûât* ilk taranan eserlerdir.

İlgili fıkraları tek tek gösterir, ve bunların mütalası sonucu H. 699/M. 1299-1300 senesinin kaynakların çoğunda "mebde-i istiklâl" olarak kabul edildiğini *tespit* eder. İncelemesi sırasında ayrıca, "keyfiyyet-i istiklâl" in özel bir törenle gerçekleştiğini farketmiş; fakat bu törenin hangi gün yapıldığına dâir bir kayda rastlamamıştır. *O güne* hiç mi işaret edilmemiştir? İncelemenin yapıldığı yıl (H. 1330/M. 1914) neşredilen Resmî *Sâlnâme*'de 4 Cemâziye'l-Ülâ H. 699/27 Ocak 1300 tarihi verilmektedir. Bunun üzerine müellif *sâlnâmeleri* geriye doğru ta-

ramaya başlar. Ne 1263 yılında çıkan ilkinde ne de takip eden dört sâlnâmede böyle bir kayıt yoktur. 1268 tarihli altıncı sâlnâmenin takvim kısmında ilk defa bu tarihe tesadüf eder ve ardından yayınlananlarda da aynı yılın tekrar edildiğini görür. O halde altıncı sâlnâmede verilen tarihin hangi vesikaya dayandığı bilinir ve bu vesika bulunur ise mesele halledilmiş olacaktır. Bunun için hemen iki koldan faaliyete girilir. Encümen vasıtasıyla bir yandan mevcut belgeler ve bilinen eserler daha geniş araştırmaya tâbi tutulurken diğer yandan gazetelere ilan verilerek “umûm Osmanlıların alâkadâr oldukları bu mes’elede” herkesin bilgisine müracaat edilmiş, bilgisi olanların Encümen’e bildirmeleri istenmiştir. Encümen aynı zamanda, üçüncü bir yol olarak, genel bilgilerden istifade edilemediğine göre, konuyu, usul bakımından kaynakların mukayesesini yaparak aydınlatmaya çalışacaktır.

Duyuruyu müteakip Encümen’e iki mektup gelmiş, bir de gazete ile cevap verilmiştir. Mektuplar (biri “Bank-ı Osmânî memurlarından Ahmed Bahaeddin” imzalı, diğeri belirtilmemiş) sadra şıfa bir şey söylemezken, gazeteye verilen cevap (“Posta ve Telgraf Nezâreti’nden Ali Gâlib” imzalı) incelenmeye değer bulunmuş. Cevap sahibi, 4 Cemâziye’l-Ülâ 699 tarihinin, Osmanlılar nezdinde Selçuk devletinin sonu olan Sultan Alâeddin’in (III. Alâeddin Keykubâd b. Ferâmurz) Gazan Han’a esir düştüğü gün olduğunu, dolayısıyla Osman Gâzi’nin aynı gün “istiklâl ve saltanatı ihrâz” ettiğini söylemektedir.

Bu mantıken doğrudur: Bir gün bir devlet sona ermekte, devletsiz gün olmayacağına göre, aynı gün yeni bir devlet kurulmaktadır (!?). Fakat incelenen kaynaklarda, işaret edilen olayla ilgili bir tarihe de rastlanmamıştır ki. O zaman iş geldiği noktaya dönmekte, o devri anlamak için mukayeseli kaynak tedkiki yapmak gerekmektedir. Nitekim yazar bilhassa *Tezkire-i Aksarayî*, Ebu’l-Fidâ, *Takvîmü’t-Tevârîh* ve *Ukûdu’l-Cumân*’ı kullanarak şu sonuçlara ulaşmaktadır:

1. 697 senesinde Mısır Meliki Mehmed Nâsır b. Kalavun Suriye’ye saldıran Gazan Han’ı Halep yakınlarında yenmişti. Mağlup olan Gazan Han Diyarbakır’a gelmiş, sürgün bulunan III. Alâeddin onu burada hürmle karşılamış, Han da bu kara gün dostunu onurlandırarak yeniden Selçuklu tahtına oturtmuş ve Konya’ya göndermişti. Alâeddin ilk saltanatında, 688’de, Osman’a

tabl, alem ve menşur göndererek beylik tevcih eden hükümdar olduğundan Osman Bey’in velinimeti idi. Alâeddin’in ikinci saltanatı üzerinden iki yıl geçtikten sonra, 699’da, Gazan Han Melik Nâsır üzerine yeniden saldırıya geçti. Onun yine hezimete uğrayacağını düşünen civar beyler gibi Sultan Alâeddin de, ülke yönetimini Moğollardan kurtarmak için Gazan Han’a itibar etmedi. Fakat 28 Rebî’ü’l-Evvel 699 senesinde Humus yakınlarında Mısırlılar yenildiler. Gazan bu başarıyla her tarafa baskı uygulamaya başladı. İlhanlı emiri vasıtasıyla Alâeddin’i İran’a gönderip Hemedan’da hapsedtirdi. Bir yıl kadar sonra da II. Mesud’u ikinci defa Selçuklu hükümdarı tayin etti.

2. Söz konusu savaş 28 RA 699’da olduğuna göre, kazanılan başarıdan sonra gönderilen emirler ve bunların uygulanması en az bir ay zaman alacaktır. Aradan otuz beş günün geçmesi demek, Cemâziye’l-Evvel’in ilk günlerinin gelmesi demektir. O halde Sultan Alâeddin’in tutsak edilmesi bu ayın dördüncü günü gerçekleşmiş olabilir. Fakat bütün bunlar tahmine dayalıdır; bir vesika bulununcaya kadar da bahsedilen tarih şüpheli kalmaya devam edecektir.

3. Bir yandan bundan sonra ortaya çıkacak yeni kaynakların incelenmesi gerekirken, diğer taraftan bu dönem için muasır devletlerin tarihleri araştırılmalıdır. Bu şekilde bir senteze gidildiği takdirde konu aydınlanılabilecektir.

Efdaledin Bey’in temel varsayımı geleneksel siyasî meşrûiyet anlayışına; bu doğrultuda Osman’a tabl, alem ve menşur verilmesine dayanmaktadır. Bu muayyen bir törenle gerçekleşmekte olduğuna göre tek mesele tören tarihinin tespitidir. Yıl konusunda -kendisinin üzerinde durmadığı ‘hicrî 700’de kurulduğu’ nazariyesi bir tarafa bırakılacak olursa-⁷ bir ittifak vardır; ayı ve günü de, bazı güçlülere rağmen, belirlemek mümkündür. Hattâ daha önce zaten o günden de bahsedilmektedir;⁸ işte bu günü delilleriyle ispatlamak gerekmektedir.

Yazarın varsayımı -işleyiş ve ayrıntısı ayrı bir konudur- doğrudur; fakat önermesi, kuruluş takvimde bir güne takılıp kalmaktadır. Osman’a meşrûiyet/ hâkimiyet /istiklâl sembollerinin gönderilip gönderilmediğini bilmiyoruz.⁹ Diyelim gönderildi, ama herhalde o, gönderilen yüzlerce kişiden yalnızca biriydi. O günün siyasal ka-

rışıklık ortamında hazırlanıp tevcih edilen bu semboller şimdi elimizde olsaydı, tabl/davul'un kasnak ve deri kalitesinin pek düşük, alem/ sancak'ın -varsa- kumaşının âdî, menşurun kötü kağıda bozuk imlâ ile yazıldığını görecektik belki de.

Bugün bunların fazla bir ehemmiyeti olmadığını düşünüyoruz. Osmanlı kuruluş dönemini konu edinen monografilerin hiçbirisi -Gibbons'tan Köprülü'ye, İnalcık'tan Kafadar'a- devletin hangi ay ve günde, hattâ yılda kurulduğu üzerinde durmuyor artık. *Ne zamanını değil nasılını* anlamaya çalışıyorlar. Kaynak sayısının artması neredeyse imkânsız hâle geldi; bu yüzden mevcut kaynakları *nasıl* okuyacaklarını tartışıyorlar.¹⁰ Pozitif tarihçilik açısından devletin hem kuruluşu hem de kurucusu efsanevî olabilir; ama aynı tarihçilik bunu realitenin ayrılmaz bir parçası olarak görmeye başlıyor.¹¹ İtibarî tarihe (1299) "inanıyoruz"; büyük siyasî formasyonların mitik bir başlangıcı olduğunu, bunun üzerinde durmanın ise demistifikasyonla ilgisi bulunmadığını düşünüyoruz.¹² Takvim düzenlemek, takvime göre dönemle-

mek, zamanı programlamak ve geçmişî programlanmış zamana atıfla açıklamak, sivilize olmakla ilgili. *Ekme bağ bağlanırsın / Ekme ekin eğlenirsin / Çek deveyi gütt koyunu / Bir gün olur beğlenirsin* diyen¹³ bir topluluğun "mebde-i istiklâlî"ni hangi takvim zamanına bağlayacağız?

Bu bir süreç. Neumann bize asıl anlaşılması, tartışılması gerekenin işte bu *süreç* olduğunu, modern çağdan önce devletlerin "pek de tören veya beyân ile" kurulmadığını, Osmanlı devletinin de "kurulmadığı"nı, "ortaya çıktığı"nı hatırlatıyor. Böylece aslında yıllar önce Köprülü'nün dikkati çektiği, "Osmanlıların içinden çıktığı 13.-14. yüzyıllar Anadolusunun siyasî, sosyal ve ekonomik şartları", bir kez daha önem kazanmış oluyor.¹⁴ Öte yandan Attali, "Zohar'a göre geçmişî ancak, ona anlam veren tek şey olan gelecek aracılığıyla anlamak mümkündür" diyor; ve ilâve ediyor:¹⁵ "Ben buna oldukça inanıyorum: Bir insanın eylemleri sonuçlarına göre yargılanmaktadır, ve aynı şekilde, bir yılın tarihi ancak ondan kaynaklananların ışığında gerçekten anlaşılabilir".

1 *Sıyah 'An'lar*, çev.: Ayşegül Sönmezsoy, İstanbul 1999, s. 59-60.

2 Aleksander Gieysztor, *Millenium: A Thousand Years of the Polish State*, A. Gieysztor, Stanislaw Herbszt, Boguslaw Leshodorski, Warsaw: Polonia Publishing House 1961; *Le Millénaire de la Pologne*, Varsovie 1961.

3 *Le Millénaire du Mont Athos 963-1963*, Etudes et Mælanges, I-II- Venezia 1963.

4 *1635-1939 Trois Siècles de l'Académie Française*, Paris 1935; 500. Yılında Amerika, haz.: R. Ertürk, H. Tüfekçioğlu, İstanbul 1994. Sorgulayıcı bir üslup için bkz.: Jacques Attali, *1492*, çev.: M. A. Kılıçbay, İstanbul 1992.

5 Efdaleddin (Tekiner), "İstiklâl-i Osmânî Târihi ve Günü Hakkında Tedkîkât", *TOEM*, V/25 (Nisan 1330), s. 36-48.

6 Christoph K. Neumann, "Devletin Adı Yok - Bir Amblemin Okunması", *cogito*, 19 (Yaz 1999), Osmanlılar Özel Sayısı, s. 268-280.

7 Osmanlı tarihlerinin bir kısmı 700 yılına büyük önem atfederler. Meselâ Efdaleddin Bey'in kaynakları arasında bulunan İdris Biclisi, II. Bayezid devrinde camialmadığı eserinde, selhenv yapıtıcı bazı hesap hataları bir yana bırakılırsa, kuruluş tarihi olarak bu yılı verir (M. Şükrü [Akkaya], *Osmanlı Devletinin Kuruluşu. Bitlisli İdris'in "Hıfz Bihîr" Adlı Eserine Göre Tenkidî Araştırma*, Kısım-I, Hâkimiyeti Millîye Macbaası, Ankara 1934, s. 40-41). 700. Yıl nazariyesinin en hoş izahı ise Âlî'dedir. Kendinden öncekilerin 699 tarihini yazdıklarını, fakat araştırmalarında olayın yüzyıl başını gösterdiğini, zaten aksinin "her yüz yıl başında bir müceddid geleceği"ne dair hadisle de geleceğini söyler (Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi, *Kitâbü'l-Târîh-i Künhü'l-Âlbâr (Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi'ndeki 901 ve 920 No.lu Nüshalara Göre)*, I/1: *Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Fatih Sultan Mehmed'in Vefatına Kadar*, haz.: Ahmet Uğur vd., Kayseri 1997, s. 41-42). Hegel'in "Her çağın bir ruhu ve o ruha denk düşen bir felsefesi vardır" sözüne benzeyen bu hadisin sıhhati ve bilhassa peygamber sonrası Arap toplu-munda hangi beşerî, sosyo-psikolojik ihtiyaçlara denk düşüğü ile ilgili enteresan bir yazı için bkz.: Ella Landau-Tasseron, "Periyodik Reform: Müceddid Hadisi Hakkında Bir İnceleme", çev.: İ. Hakkı Ünal, *İslâmî Araştırmalar*, VI/4, s. 261-278.

8 Yazarın kastettiği yerlerden biri şudur: Hâfız İbrahim Âgâh Paşa, *Vekâ-yi-i Târihiyye*, Hilkat-i Hazret-i Âdem'den Bu Ana kadar Zubûr İden Vekâ-yi-i Meşhûreyi Câmî'dir, Matbaa-i Kütübhane-i Cihan, Dârü'l-Hilâfet-i'l-Âliyye 1325, s. 308; "699 1299 4 Cemâziye'l-evvel, Selâçıkıyye-i Rûm'un âheri olan Alâeddin Keykubâd-ı Sâni [sic] bin Feramurz, İlhanı-yân devlet-i Cengiziyenin 7 inci pâdişâhı (Gazan) Han'ın askeri eline esir düşüb devlet-i Selçukıyye tezelzül etmekle sultan (Osman Han) hazretleri ilân-ı istiklâl ve saltanat buyurdu". Diğer taraftan okullarda ilk defa Osmanlı Tarihi ders kitabı olarak okutulmuş ve on beşten fazla baskı yapıp son-raki okul kitapları ile Mustafa Nuri Paşa'nın *Netayicü'l-Vukûât*'i gibi genel Osmanlı tarihlerine de rehber olan Ahmed Vefik Paşa'nın (Ömer Faruk Akün, "Ahmed Vefik Paşa", *DİA*, II, s. 151-152) eserinde yalnız yıl ("699'da da vâ-yi istiklâl eylediler") belirtilir: *Fazleke-i Târîh-i Osmânî*, İstanbul 1287, s. 3. Keza ne Hammer ne Cevdet Paşa ay ve gündün söz etmezler. Bkz.: Joseph Hammer von Purgstall, *Devlet-i Osmâniye Târîhi*, trc.: Mehmed Atâî, İstanbul 1336, s. 279; *Târîh-i Cevdet*, I, tertib-i cedit, İstanbul 1309, s. 33.

9 Feridun Bey'in neşrettiği menşurun (*Macmu'a-i Münşaatî's-Selâtin*, I-II, İstanbul 1264-1265: I, s. 56-60) sahte/kurgu olduğu malumdur. Yakın zamanlara kadar hâkimiyet âlâmeti olan hucbe ve sikke konusu da böyleydi. Yirmi yıl kadar önce bir sikke bulundu (İbrahim Artuk, "Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Gazi'ye Ait Sikke", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 1071-1920, haz.: Osman Okayar, Halil İnalcık, Ankara 1980, s. 27-33). Fakat sikkenin sıhhati hâlâ tartışılıyor: Msl. C. K. Neumann, aynı makale, s. 269; Halil İnalcık, "Osmanlı Devletinin Kuruluşu Problemi", *Doğru Batı*, II/7 (mayıs, haziran, temmuz 1999), s. 13; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999, s. 33; Oğuz Tekin, "İlk Osmanlı Sikkesi Ne Zaman Basıldı?", *Toplumsal Tarih*, XI/66 (Haziran 1999), s. 62-63. Halbuki sahil bir sikkenin mevcûdiyeti de çok önemli görünmüyor. Bu yıllarda herhalde imkânın: bulan herkes sikke kestirebiliyordu.

- 10 Meselâ bkz. Halil İnalcık, "How to Read 'Âshuk Pasha-zade's History", *Essays in Ottoman History*, İstanbul 1998, s. 31-50.
- 11 İnalcık ("Osmanlı Devletinin Kuruluşu Problemi", s. 20'de) biraz da Colin Imber'i ima ettiği anlaşılan bir üslupla "Bazı tarihçiler arasında şimdi, Barthold, Köprülü ve Wittek'in araştırmalarını görmezden gelip gazâ ideolojisi ve örgütlenmelerini tarihi bir faktör olarak hesaba katmama modası, ileri tarihçilik gibi algılanmaktadır. Aslında mitoloji, efsane, tarihi yürüten realitelerdir. İdeolojileri hesaba katmayan tarihçi, tarihi açıklamada yaya kalır" diyor. Imber'in tenkide konu olan yazılarından ikisi Türkçeye de çevrildi: "Osman Gazi Efsanesi", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. Elizabeth A. Zachariadou, çev.: G. Ç. Güven vd., İstanbul 1997, s. 68-7; "Osmanlı Hanedanı Efsanesi", çev.: Seyfettin Erşahin, *İslâmi Araştırmalar*, XXII/1 (1999), s. 17-26.
- 12 Tabii Halil İnalcık'ın bilhassa üzerinde durduğu (aynı makale, s. 10), kuruluşu 27 Temmuz 1301'deki Bapheus (Koyunhisar) zaferine bağlama fikrini yabana atmamak gerekir. Bununla birlikte yazar 1299 yılını, "Osman'ın siyasi kariyerinde çok önemli bir aşama" olarak görmektedir (s. 21).
- 13 Bu mısraları Cemal Kafadar'dan aldım: *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State*, Berkeley 1995, s. 118.
- 14 Şartların önemi gün geçtikçe daha iyi anlaşıyor. Mesela Sakarya ırtmağının bir müddet için yatağını değiştirmesinin Türk baskınlarını nasıl kolaylaştırdığına, buna Osmanlı fetihlerinin "meteorolojik sebebi" denebileceğine dâir bkz. Jacques Lefort, "13. Yüzyılda Bicinıya", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, s. 114.
- 15 J. Attali, *aynı eser*, s. 207.

OSMÂNÎ'DAN MİLLÎ MÜCADELEYE İSTİKLÂL-İ OSMÂNÎ GÜNÜ KUTLAMALARI

DOÇ. DR. MEHMET ŞAHİNGÖZ
GAZİ ÜNİVERSİTESİ GAZİ EĞİTİM FAKÜLTESİ

Yirminci yüzyılın ilk çeyreği tarihte Türklerin en zor günleri olmuştur. Pek çok müessesesi zamana göre kifayetsiz kalan ve özellikle de askerî ve siyasî gücünü çeşitli dış tesir ve iç çekişmeler sonunda kaybeden devlet, dağılma süreci içine girmişti. Girit'in Yunanistan'a ilthâk arzusu; Bulgaristan'ın içinde pek çok Türkün yaşadığı Doğu Rumeli ile birlikte istiklâl ilân edişi, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhâkı, Trablusgarb'ın İtalyanlar tarafından işgali, Müslüman Arap ve Arnavutların isyanları, devletin bunlar üzerine asker gönderme mecburiyetinde kalışı ve nihayet Türk tarihinin en büyük felâketi olan Balkan Savaşı bu ortamda cereyân etmişti.

Bu felâket yılları millet üzerinde derin izler bırakmış, bütün Türkler yeis ve endişe içerisine düşmüşlerdi. Bu gelişmelerden sonra ne olacağı kestirilemiyordu. Devletin istiklâli ciddi tehdit altına girmiş, yüzlerce yıllık vatan toprakları birer birer elden çıkmaya başlamış, buralardan milyonlarca insan aç, sefil, yorgun ve geleceğinin ne olacağını bilemeden anavatana doğru akın akın gelmeye başlamışlardı. Ümitsizlikler ve ızdıraplarıyla birlikte pek çok meseleyi de buralara getirmişler, zaten bir yığın dertle uğraşan devlet yeni problemlerle karşı karşıya kalmıştı. Devlet erkânı ve ülkenin aydınları bu tablo içerisinde kendi akıl ve kabiliyetlerine göre çıkış yolları aramaya başlamışlardı.

İktidarı ellerinde bulunduran İttihat ve Terakki Fırkası bir taraftan dış politikada içine düştüğü yalnızlıktan kurtulmaya çalışırken, bir taraftan da ülke içerisinde birlik ve beraberliği sağlamaya çalışıyordu. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti çeşitli din, mezhep ve milliyetlerden meydana geliyordu. Bu farklı toplulukları belli bir ülkü ve ideal etrafında toplamak geçmişe nazaran oldukça zor-

laşmıştı. Osmanlı Devleti'nin dinî inanışa dayalı "*millet sistemi*", yani unsurların birer dinî cemaat olarak tasnifi, milliyetçilik fikrinin yayılması ile fonksiyonunu yitirmeye başlamıştı. Nitekim imparatorluk tebaasının bir kısmının kendisini Ortodoks olarak değil de, Yunanlı, Sırp, Bulgar vb. şeklinde tanımlamaya başlaması, hatta 19. yüzyılın sonlarına doğru bu çeşit kimlik kazanmanın Müslüman unsurlar arasında da yayılmaya başlaması, sistemi, dolayısıyla Osmanlı Devleti'ni çökme tehlikesi ile karşı karşıya getirmişti.¹

İttihatçılar, bu durumu düzeltebilmek için, iktisadî, içtimâî ve siyasî yapıda pek çok düzenlemeler yaparak önüne geçmeye çalışmışlarsa da birbiri ardına çıkan savaşlar ortamında buna muvaffak olamamışlardı.

Devletin son döneminde ardarda gelen savaşlar ve bu savaşların getirdiği felâketler ve en acısı yıllarca beraber yaşadığı insanların ihanetleri, toplum üzerinde psikolojik bir çöküntüye sebep olmuş, acı mağlubiyetlerin yurt ve milletin bağrında açtığı derin yaralar, Türkler arasında millî kimlik şuûrunu kuvvetlendirmişti.

Bu sebeple Türk gençleri ve aydınları Osmanlının şanlı mazisine sığınmaya ve oradan ilham alarak, yeniden ayağa kalkmaya, bu heyecanı yaratmak için Osmanlının geçmişte nasıl büyük bir devlet ve millet olduğunu millete anlatarak yeniden o günlere dönebileceğini anlatmaya, bunun için de milletin büyük bir heyecanla iştirâk edebileceği, millî duygu ve düşüncüyü kuvvetlendirecek konuşmaların yapılacağı ve genç neslin geleceğe bu duygularla hazırlanacağı millî günler ihdâs etmeye çalıştılar.

Osmanlı Devleti'nde kutlama törenleri daha çok padişahların cülûsları, doğum yıldönümleri vb. sebepler-

le yapılmış ve zamanla da gelenekleşmişti. Yıllardan beri yapılan bu törenlerin toplum üzerinde etkisinin azalması ve yeni telâkkilerin gelişmesi, milleti topyekûn ilgilendiren ve kucaklayan millî günlere ihtiyaç duyulması, II. Meşrûtiyet'in ilânını müteâkip tartışılmaya başlandı.

İlk olarak İzmit mebusu Ahmet Müfit Bey, Maârif Nezâreti memurlarından Mehmet Ziya Bey'in başvurusu üzerine, Osmanlı Devleti'nin kuruluş günü olarak ileri sürdüğü 27 Ocak gününün millî bayram olmasını isteyen bir önergeyi meclise sundu. Bu önergenin 27 Ocak 1909 tarihinde görüşülmesi sırasında İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in, bir millî bayram günü kabul edilecekse bunun II. Meşrûtiyet'in ilân edildiği 10 Temmuz (23 Temmuz) günü olması gerektiğini teklif etmesi üzerine mecliste tartışma çıktı. Üyelerden bazıları 10 Temmuz'un, bazıları da Osmanlı Devleti'nin kuruluş gününün, bir kısım üyeler de her iki günü, millî bayram olarak ilân edilmesi gerektiğini öne sürdüler.²

İlk millî bayram, 8 Temmuz 1909 tarihinde "Her Sene 10 Temmuz Tarihinin A'yâd-ı Resmiye-i Osmânîyeden Addine dâir" 93 numaralı kanunla kabul edildi ve 1909 yılından itibaren de kutlanmaya başlandı.³ Bu bayramın siyasî bir hareketi ifade ediyor olmasından kaynaklanıyor olsa gerek ki, bütün milleti kucaklayan ve duygularını ifade eden bir güne de ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı aydınlarının ve Dârülfünûn talebelerinin sadece meşrûtiyetin kabul günü ile iktifâ etmeyip, milletin şanlı tarihini ifade eden ve millîyet, mâzîsinden ilham alarak yeni bir atılımı başlatmasını sağlayacak heyecanı kazandırabilmek için Osmanlı Devleti'nin kuruluş gününü kutlama kararını alarak uygulamaya koyarlar. Osman Bey'e Selçuklu sultanı tarafından gönderilen hâkimiyet âlâmetleri tabl, menşur ve alem ile Osman Bey'in Karacahisar'da kendi adına okutmuş olduğu hutbenin tarihi kabul edilen 17 Kânûn-ı evvel gününü ilmî bir incelemeye de tâbi tutmadan kendiliklerinden kutlamaya başlarlar. İlk kutlama törenleri 17 Kânûn-ı evvel 1329 (30 Aralık 1913)'da başlar ve 1923 yılına kadar devam eder. Cumhuriyetin ilânı ile birlikte bu kutlamanın yerini muhtemelen Cumhuriyet bayramları alacaktır.

Dârülfünûn talebeleri ve Türk Ocaklı gençlerin önderliğinde, çeşitli cemiyet ve kuruluşların da iştirâkiyle

1913 yılında büyük bir merâsim ve yürüyüş tertîb edilecek başlayan bu bayram, bundan sonra bütün ülke çapında ve devlet erkânının iştirâki ve organizasyonu ile yapılmıştır.

Öyle ki mevzu üzerindeki ilmî tartışmalar yapılırken, Osmanlı Devleti'nin kuruluş gününün tesbitinden ziyâde, bu günün kutlanmasının toplum üzerindeki etkisine ve faydasına işaret edilmiştir. Donanma-i Osmânî Muavenet-i Millîye Cemiyeti'nin yayın organı olan Donanma Mecmuasının bir başmakalesinde bu husûsta şöyle denilmektedir: "Merâsim-i mahsûse-i teşîdiyenin yâd-ı mefâhirin milletteki kuvve-i zindeyi tezyîd, mefâbir-i ecdâdın ihyâsı şevk-i imtisâli teşdîd edeceği o kadar bârız bir hakikattir ki tekrârını cidden zâid addederiz."⁴

O dönemin matbuâtında genişçe yer alan bu gün, Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihi tam olarak tesbit edilememiş olmasına rağmen hemen hemen bütün yazarlarca heyecanla karşılanmış ve teşvik edilmiştir. Yunus Nadi Tasvir-i Efkâr gazetesindeki "Siyâsîyat" köşesindeki "İstiklâl ve İstikbâl" başlıklı yazısında, bu günün ehemmiyetine ve yaratacağı millî heyecana işaret ederek şöyle demektedir:

"Dört yüz çadırdan doğan Osmanlı İstiklâlinin bu gün altı yüz altmış beş sene-i devrine tesâdüf eylediği besap olunarak Pây-i taht'da âlî mektepler talebesinin ön ayak olmasıyla muhteşem ve millî bir ibtifâl yapılacaktır. Demek ki millet feyzli bir intibâh ile kendine geliyor. Husûsen Osmanlı Saltanatının teşîsinde azm ü himmetin ne bârikalar icâd ve ilâd etmiş olduğunu târihin mazbûtu bulunmasına binâen mevcûdiyet ve istiklâlimize kasteden varlıklar içinde yuvarlanırken vicdânî bir incizâb ile millî hayatımıza sarılarak ilk teşîs ettiğimiz zamanların hâtıralarına ihyâ etmekten istikbâl için pek büyük azm ve iimîyet kuvvetleri alacağımıza şüphe yoktur.. İstiklâl hâtırasının ihyâsı maksadıyla yapılacak bu tezâhürlerden iimîyet ve emel ile parlayan istikbâli görmemek kâbil midir?"⁵

Adı geçen gazetenin aynı nüshasında "Bugünkü İstiklâl-i Osmânî İhtifâli Münasebetiyle" başlıklı yazıda ise; "Bugün İstiklâl-i Osmânîyenin devr-i seneviyesine müsadîf addedildiği cihetle dârülfünûnlarımız tarafından bir ibtifâl yapılacağı malûmdur. Bu gün hakîkaten İstiklâl-i Osmânîyenin devr-i seneviyesi midir? Bu cihet tarih encümenince de muhtac-ı tedkik görüldüğünden o bâbda henüz kat'i bir şey söyleni-

lenmez. *Mânañî dâriülfünûnlarımız tarafından yapılacak merâsim. Osmanlılığın en şanlı mübâccel hâtırat-ı târihiyesine âit bulunduğ u ciberle sene-i devriyesine müsadîf olsa da olmasa da haddi zâtında hissiyat-ı vatanperverâneyi ittihâz, mâzîyi tabzîr sîretîyle istikbâl-i hazar gibi fevâidi câlip olduğ u ciberle gerek merâsim, gerekse de merâsimât müteşebbisleri şâyeste-i takdîr ve tebrikidir.*"⁶ denilerek yapılan merâsimin faydasına işaretle müteşebbisler takdîr edilmektedirler.

Ağaoğlu Ahmet de *Tercüman-ı Hakikat* gazetesindeki "Siyâsiyat" köşesinde "İstiklâl Günü" başlıklı yazısında; "*Balkan felâketlerinden beri dimağlarımızda ve kalblerimizde, fikirlerimizde ve hislerimizde husûle gelmiş olan tebeddülât tahlil edilirken, yeni ve gâyet mühim bir âmilin doğmak üzere olduğ u anlaşılmıştır. Bu âmil, şuûr yâhud vicdân-ı millînin teşekkülüinden ibarettir.*

Şuûr ve vicdân-ı millî nedir? Kendini tanımak, nereden gelip, nereye doğru gittiğini bilmek, mukadderât-ı tarihiyyesini ve gâye-i mevcûdiyetini idrâk etmek. İşte şuûr ve vicdân-ı millî!" diyerek bu günün kutlanmasının millette doğuracağı şuûr ve vicdân-ı millîye dikkat çektikten sonra, yazıya şöyle devam etmektedir. "*Binâenaleyh İslâm ve Türklüğün yeni can bulmuş oldukları bir günün tes'îd etmek fikri de gâyet mantıkî ve tabiî olarak doğmuştur. Bu bayram şuûr-u millîyemizin teşkîli ilâmındandır. Binâenaleyh iki ke-re mübârek ve müsavvedir. Devlet ve milletimizin ebedîyyen bu günü daha vâsî, daha mübteşem, İslâmiyet ve Türklüğün kök salmış olduğ u her köyde, her köşede tes'îd edebilmesini bargâh-iîs sahibden temennî ederiz.*"⁷

İSTİKLÂL-İ OSMÂNÎ GÜNÜNÜ TESBİT TARTIŞMALARI

Kutlamaların başlaması üzerine dönemin matbuâtında heyecanlı yazıların yanında ciddi ve ilmî tartışmalar da yapılmaya başlandı. Kutlamalara ilk itiraz, günün tesbiti konusunda oldu. 17 Kânûn-ı evvel tarihinin doğru olup olmadığı tartışılmaya başlandı. Bu tarihten başka tarihler de çeşitli yazarlarca telâffuz edildi. Tartışmalar daha çok iki tarih üzerinde yoğunlaşmaya başladı. Bunlardan ilki Osmanlı Devleti'nin kuruluş günü olarak Selçuklu Devleti tarafından Osman Bey'e tabl, alem ve menşur verildiği gün olan 17 Kânûn-ı evvel tarihi, diğeri de Selçuklu Devleti'nin inkirâzı üzerine Osman Bey'in istiklâlini ilân ettiği kabul edilen 4 Cemâzi-yel-evvel tarihidir.⁸

17 Kânûn-ı evvel tarihinin dışında en çok kabul gören ve tartışılan 699 senesi Cemâzi-yel-evvel'i'nin dördüncü günü ilk defa 1268 tarihli devlet salnâmesinde yer almaktadır. Salnâmede bu tarihin "*yevm-i istiklâl-i Osmânî*" olarak kaydedilmesinin ilmî bir mesnedi bulunmakla beraber, salnâmedeki bu bilgiye dayanarak daha sonraki salnâmelerde de yer alması sebebiyle, tesbît edilen tarihler arasında en çok itibar edileni olmuştur.⁹

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile ilgili çalışmaların başlangıcı hakkında kesin bilgi bulunmamakla beraber çalışmaların 1913 yılından daha önceki yıllarda başladığı anlaşılmaktadır. Tarihçi Osman Ferid'in Donanma Mecmuası'nda yayınlanan "*Osmanlıların İstiklâl Günü*" başlıklı incelemesinde şu bilgiler verilmektedir:

"İstiklâl-i Osmânînin devr-i seneviyesi hakkında ilk hiss-i tekrîmi dıyan zât maârif nâzir-ı esbâki fâzıl mübterem Münif Paşa merhumdur. Münif Paşa 1289 sene-i hicriyesini Osmanlı istiklâlinin altıyüziüncü sene-i devriyesi 'addedererek, buna dâir sekiz sayfalık (Dâsitân-ı Âl-i Osman) nâmında bir manzûme neşri ile ihtisâsâtını o devrin imkânı derecesinde ilân eylemiştir.

Bundan sonra tabminen 319 Kânûn-ı evvel-i içinde Mısır'da bulunan münevver Osmanlı gençlerinden bir bizi orada bir ihtifâl, bir müsâmere, bir içtimâ ile yevm-i mübâreki tes'îde çalışmışlardır."¹⁰

İstirdâd-ı meşrûtiyeti müteâkib 324 Kânûn-ı sânisinin 13. günü akşamı Pera Palas'ta verilen bir ziyâfet-i siyasiyye istikâl-i Osmânî ismi vesile ittihâz edilmişti.

329 senesinde Türk Ocağı, Dâriülfünûn mâriferiyle tertib edilen ihtifâl 17 Kânûn-ı evvelde yapılmış idi.

330 Kânûn-ı evvelin 17'sinde Payitabı ile Memâlik-i Osmânîyenin ekser bilâdında ensâline fâik bir sûrette istiklâl-i osmânî merâsimi icrâ kılındı. Bu tarihlerin hiç birinin vesâike müstenid olmadığını bî-muhaba ilân edebiliriz."¹¹

Osmanlıların istiklâl günü üzerine bu tartışmaların yoğunlaştığı ve iki tarihin ortaya çıktığı günlerde, bu fikri ilk defa ortaya atan hatta Meclîs-i Mebûsânın gündemine taşıyan Mehmet Ziya'nın ileri sürdüğü 4 Cemâzi-yel-evvel tarihi ile Dâriülfünûn talebeleri ve Türk Ocaklı gençler tarafından büyük merâsimle kutlanan 17 Kânûn-ı evvel tarihleri arasındaki ayrılığı kaldırmak ve bütün Osmanlı Devleti'nde kabul edilecek bir millî bayramın za-

manının kesin bir tarihe dayandırılması zarûretine dikkat çeken maârif nâzırlığı *"Devlet-i Osmânîyenin yevm-i istiklâlî olan günde ibtifâl-i millî yapılarak o günî â'yâd-ı millîyeden itibar ve sene-i devriyesi tekrâr olunmak lüzûmü idrâk olununca o yevm-i muhteremin târîb-i hakîkisi bilinmek meselesi tezâhîr eylesmiştir. Tekenmîl Osmanlı memleketinde tanınacak bir 'iyd-i millînin zamânın hakikat-ı tarihîyyeye 'add edilmek zarûridir. Bunu nazar-ı dikkate alan maârif-i umûmiyye-i nezâret-i celîlesi matlûb olan yevm-i istiklâlînin zamân-ı tarihîyyesini vesâik ve müşahedâta istinâden tabkîk ve tayin eylemek husûsunu"* fi 28 Kânûn-ı sâni sene 1329 tarihli bir yazıyla Tarih-i Osmânî Encümenine havale etti.¹²

Tarih-i Osmânî Encümeni yaptığı araştırmadan kesin bir sonuç elde edemeyince gazete ilânı ile bu konuda bilgisi olanların yardımına mürâcaat edildi. Daha sonra encümenin bu konuda yapmış olduğu çalışmaların sonuçları encümen üyelerinden Efdaleddin tarafından Tarihi-i Osmânî Encümeni Mecmuası'nda *"İstiklâl-i Osmânî Tarih ve Günü hakkında Tedkîkât"* başlığı altında yayınlandı. Bu araştırmada kesin bir tarih verilmemekle beraber 4 Cema-zı-yel-evvel tarihinin daha doğru olabileceği ifade edilmiştir.¹³ Ayrıca İstiklâl-i Osmânî gününün millî bayram olmasını isteyen Donanma-i Osmânî Muâvenet-i Millîye Cemiyeti de yayın organı olan Donanma Mecmuası'nda bu konuya geniş yer ayırmış, o yıllardaki hemen hemen bütün sayılarında konuyla alakalı çeşitli mektup ve araştırmaları yayınlamıştır.

İSTİKLÂL-İ OSMÂNÎ GÜNÜNÜ KUTLAMA MERÂSİMLERİ

Bütün bu tartışmalara rağmen 1913 yılının 17 Kânûn-ı evvelinde İstanbul'da başlayan kutlama törenleri, daha sonraki yıllarda resmen ilân edilmiş bir gün olmasına rağmen 17 Kânûn-ı evvel tarihinde devlet nez-dinde ve bütün ülkede devlet erkânının katıldığı ve mekteplerin tatil edildiği resmî bir tören halini almıştır.

Bu kutlamaların öncülüğünü yapan Türk Ocakları büyük bir merâsim tertîb etti. Ayrıca cemiyetin yayın organı olan Türk Yurdu dergisi de özel bir ek yayınlayarak *"Türk Yurdu"* nun İstiklâl Günü Hediyesi adıyla günün mânâ ve ehemmiyeti üzerine yapılmış çeşitli konuşma ve yazılara yer verdi.¹⁴

Savaş ortamına rastlayan İstiklâl-i Osmânî Günü kutlamaları, *"ordu günü"* hâline dönüşmüş, toplantılarda yapılan konuşmalarda ordu övülerek Dârülfünûn gençliğinin her zaman ordunun yanında yer almaya hazır olduğu söylenmiştir. Gençliğin, Harbiye Nezâreti önünde yaptığı toplantıya devrin Harbiye Nâzırı İzzet Paşa ile Müsteşar Paşa ve *"iimerâ ve erkân-ı zâbitân"* iştirâk ederek hep birlikte Türkçe dua edilmiş, ardından kırmızı atlas üzerine beyaz ile işlenmiş *"İstiklâl-i Osmânî"* yazan bir sancak açılarak, konuşmalara geçilmişti. Dârülfünûn talebelerinden Feridun Fikri Bey, orduya hitâben veciz bir konuşma yaparak;

"İstiklâl-i mübeccel-i Osmânîyenin sene-i devriyesini takdîs" için toplanan Dârülfünûn ve bilumüm mektep talebesinin, devletin şan ve şerefine tecâvüze maruz kaldığı bu günlerde Osmanlı Hanlığı'nın ilelebet payidâr olması için lâzım olan her şeyi yapmaya hazır olduklarını söylediği konuşmasını şöyle tamamlar. "Ordu, ey vazîfesi dînyanın her ordusundan büyük, daha çetin, daha şerefli olan mukaddes ordu! Pek yiğit Osman Gazi'nin, Orhan'ların, Murad'ların, Fâtih'lerin, Selim'lerin Osmanlı Sancağını Viyana surlarında, Hindistan sâhillerinde, Bahr-ı Mubît-i Atlas ci-varlarında gezdiren Osmanlı kabramanlarının ruhları seni temâşâ ediyor.

*Fakat tezelzül etmez bir i'tikadla, kânî'iz ki ay-yıldızlı bayrağın, şanlı askerlerine timsâl olan ulu ordu! Sen o kahraman cedâdın-hamâset ve besâletine, metânet ve fedâkârânesine bütün varlığı ile vârisin, selâm, selâm sana ey Osmanlı istiklâlinin mukaddes ve mübeccel ordusu, sana Osmanlı Dârülfünûnu ve mekâtib-i âliyyesi nâmına bin selâm ve ihtiram."*¹⁵

Bu konuşmayı müteâkip Harbiye Nâzırı İzzet Paşa talebelere hitaben yaptığı konuşmada: *"Mefâbir-i Millîyeyi bu şîrette tebcîl etmek vatanperverliğin en esaslı bir akîdesidir."* diyerek ilim ve fennin temsilcisi gençlerin ilim ve fenle, kendilerinin de kılıçla vatanı müdâfâ ettiklerinden bahisle gençlere teşekkür ve tebriklerini bildirir. Daha sonra Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'i ziyaret eden hey'et bugünün *"10 Temmuz yevm-i mübecceli gibi â'yâd-ı resmîyeden"* tanınmasını isterler. Saray-ı Hümayûnu da ziyaret eden hey'et Padişahın kendilerini pencereden selâmlamasına *"Padişahım Çok Yaşa"* diyerek alkışlamışlar, oradan da Meclis-i Mebusân'a giderek orayı da millet nâmına selâmlayarak bu gösterişli merâsime son vermişlerdir.

Aynı gece Mekteb-i Tıbbîye talebeleri fener alayı tertîb ederek bir ziyafet vermiş, Mekteb-i Hukuk talebeleri de Şehzâdebaşı'ndaki Millet Tiyatrosu'nda özel bir müsâmere tertîb etmişler, Türk Ocağı'nda da özel bir merâsim düzenlenmiştir.¹⁶

Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı ve devam ettiği yıllarda heyecanlı, coşkulu büyük törenler ve fener alayları düzenlenerek milletin heyecanının diri tutulmaya çalışıldığı görülmüştür.

Birinci Dünya Savaşı'nın mağlûbiyetle neticelenmesi ve İstanbul'un işgali sırasında törenler yapılmayıp birkaç gazetede küçük yazılar çıkmışsa da 1919 yılından itibaren yine aynı heyecanla ve işgal bölgesi dışındaki şehir ve kasabalarda kutlanmaya devam edilmiştir.

MUSTAFA KEMÂL PAŞA VE İSTİKLÂL-İ OSMÂNÎ GÜNÜ KUTLAMALARI

Mustafa Kemâl Paşa, millî heyecanı diri tutmak, işgallere karşı milleti hazırlamak, millete millî şuûr kazandırabilmek için onu harekete geçirebilecek her türlü gelişmeden faydalanmaktadır. Bunlardan biri de bayramlardır. Böylece bu günlerin heyecanından istifade ederek milletin büyük toplantılar yapmasının ve sonunda da, başta İtilaf devletleri olmak üzere çeşitli devletlere protesto telgrafları göndererek, haklarını aramalarını, istiklâl için kararlılıklarını duyurmalarını istiyordu. Bu sebeple meşrûtiyetin yıldönümleri, şehitler için okutulan mevlitler, çeşitli dinî¹⁷ ve millî günlerin kutlanmasından da bu mânâda istifade ediyordu. Bu tür toplantıların vatanperverâne tezâhürâta vesile olmasını istiyordu. 21.7.1335 tarihinde bütün vilâyetlere, belediyelere ve kolordu kumandanlarına gönderdiği bir telgrafta;

"Rûb-ı millînin kudretini bilhassa bu aralık cibana göstermek, vatanımızın halâsı ve selâmetine medâr olduğu cihetle iş bu iyd-i millînin parlak merâsımı ve vatanperverâne tezâhürâta vesile olması ve her tarafa münâşip sîretle tamîm ve tebliğât fîta buyurulmasını... niyâz ederim" demektedir.¹⁸

Kânûn-ı evvelin 17'sinde kutlanan İstiklâl-i Osmânî Günü¹⁹ mütâreke sonrasının zor şartları altında da kutlanmaya devam edildi. Bu kutlamalar oldukça büyük toplantılarla memleketin her tarafında icrâ edildi. Mustafa Kemâl Paşa 30.12.1335 tarihinde *"bilumâm"* kayıtlı tamîminde bu günün kutlanmasını istemiştir. Bu tamîmde şöyle denilmektedir:

"Bu gün eyyâm-ı İstiklâl-i Osmânî olmak münasebetiyle arz-ı tebrikât eder bu vesîle ile vatanın temadîf halâsını ve devlet ve milletimizin altı asırlık şanlı İstiklâl ile mazhar-ı sa'âdet ermesini cenâb-ı Hakdan diler ve bu yeum-i mübeccelin sa'âdetini idrâk eden, bil'umüm millerdaşların yek diğerini tebrike şitâb eylemelerini temennî eyleriz."

*Hey'et-i Temsiliye Nâmına Mustafa Kemâl"*²⁰

Mustafa Kemâl Paşa'nın bu tamîmi üzerine Anadolu'nun pek çok şehir kasabasında mitingler ve törenler yapılmış, bu toplantıların sonunda başta İtilaf devletleri temsilcileri olmak üzere çeşitli makamlara telgraflar gönderilmiştir.²¹ Ayrıca Hey'et-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemâl Paşa'ya da gönderilen telgraflarda İstiklâl-i Osmânî Günü kutlanmıştır,²² Mustafa Kemâl Paşa da telgrafların çoğuna cevabî teşekkür telgrafları göndermiştir.²³ Sadece 1919 yılı kutlamalarında, ülkenin değişik bölgelerinde seksene yakın şehir ve kasabada törenler yapılmış ve bu törenlerin sonunda çeşitli makamlara telgraflar gönderilmiştir.

Meselâ 30.12.1335 tarihinde Kuva-yı Millîyenin merkezi olan Balıkesir'de çok büyük bir merâsim düzenlenmiştir.²⁴ Bugün vesilesiyle Türk'ün silâh ve vazife başına çağrıldığı bu toplantıda mülkî ve askerî yöneticiler birer konuşma yaparak toplantının sonunda *"Ankara Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Hey'et-i Temsiliyesine"* 30/31 Kânûn-ı evvel 1335 tarihinde *"Balıkesir'de İzmir Şimâlî Mıntıkası Müdâfaa-i Hukuk Cemiyet-i Hey'et-i Merkeziyesi Nâmına Vâsıf"* imzasıyla gönderilen telgrafta şöyle denilmektedir:

"Bugün büyük hakan Osman Gazinin ilân-ı istiklâli senesi-i devriyesi olmak itibariyle fevkalâde muhteşem millî tezâhürat icrâ edildi. Memleketin çiftçi, esnaf, sanatkârı gibi her türlü sınıf-ı içtimâîyesi kendilerine mahsûs sancaklarıyla tezâhürata iştirâk etmiş ve mukaddes hilâlimiz, Kuva-yı Millîye'den dört yüz müsellah sivarinin önünde kemâl-i iclâl ile dalgalanmıştır. Yirmi bini mütecâviz fevkalâde azîm bir kalabalık teşkil eden alay, memleketin muhtelif mahallerini dolaşmış ve âteşin nutuklar îrâd edilmiştir. İstiklâl-i mübeccelimizi hiçbir zaman fedâ edemeyeceğimizden bâhis olan bu nutuklar binlerce kişinin abd-ı peymân sadâlarıyla karşılanıyordu. Geceleyin Kuva-yı Millîye karargâhında meşaleler yakılarak mızıkalarla şenlik yapılmaktadır. Galeyan ve azm-i millî şâyân-ı şükran bir derecededir. Hey'et-i merkeziyemiz, hey'et-i

muhteremizin bu millî bayramını tes'îd eder ve Türk'ün ec-dâdından mevrûs, sarsılmaz azmi karşısında bütün düşmanların makbûr kalarak mukaddes istiklâlimizi süngülerimizle daima muhâfaza edeceğimiz ümid-i kâvisini iblâğ eyleriz efendim."²⁵

Millî mücâdele döneminde Kuva-yı Millîye'yi destekleyen Anadolu gazetelerinden Yeni Gün, Açıksöz, Hâkimiyet-i Millîye gibi gazetelerde "İstiklâl-i Osmânî Günü" için sütunlarında geniş yer ayrılmış ve köşe yazarları konu hakkında makaleler yazmışlardır. 31 Aralık 1920 tarihli Yeni Gün gazetesi bugünün kutlamaları için "halkın itibar edebileceği bir âdettir" böyle bir günü mensup olduğu millet ve devletin büyüklük ve şanından söz etmeye sebep olacağı için önemli bulurken, köşe yazarı Yunus Nadi Bey de yazısında şöyle demektedir:

*"...Tarihî Türk'ü esir diye kaydettiği bir zaman yoktur. Bütün dünyaya meydan okuyan bir mücâdele içinde olan Anadolu'da her hangi bir bağımsızlık bayramı yapılabildi. 600 yıl kadar önceye uzanan bir olayı değil, Türklüğü Ergenekon'dan çıkaran efsane tercih edilmektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, asırlarca süren iniş çıkışlarıyla insanlık dünyasına kök salmış bir devletin, aynı cinsten bir anlayışın, Türklüğün devamıdır. Öncesi bağımsızlık olan Türklüğün, bağımsızlık vadisinde yol almasıdır. Anadolu'da mücâdele eden insanlar, aynı bağımsızlığın devamı için uğraşmaktaydı. Anadolu, Osmanlı'dan önce de Türk'tü, şimdi de Türk, yarın da Türk olacaktır. Bu millet Bağdat'ta ne idiyse, Karacahisar'da adına hutbeler okuttuğu, Vryana surları önünde görüldüğü zaman da o idi. Şimdi millî bağımsızlık ve İslâmiyet'in onurunu savunan kutsal bir mücâdele içinde de odur. Bugün Osman Gazi'nin şahsında Türklüğün an'ane, şeref ve izzetini selâmlamamız daha uygundur."*²⁶

SONUÇ

20. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü menfi durumdan kurtulmak için millete yeni heyecan ve millî şuûr kazandırmak gayretlerinden biri olarak faydalanılan millî gün ve bayramlar, özellikle Balkan

Harbi mağlûbiyetinin ortaya çıkardığı sıkıntılı günlerde, millî birlik ve beraberliği sağlamada önemli rol oynamıştır. Balkan Harbi'ni müteâkip daha büyük bir savaşın içinde kendini bulan Osmanlı Devleti yöneticileri, resmen kabul edilmemiş olmasına rağmen "İstiklâl-i Osmânî Günü"nü en yüksek seviyede kutlanmasını sağlamışlardır.

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında ülkenin her tarafında yoğunlaşan, son yıllarında ise azalan bu günün kutlanması daha çok Dârülfünûn talebeleri ile Türk Ocaklı gençler tarafından tertib edilmiştir.

Mondros Mütârekesi ile savaşın biteceği, sulh ve sükûn döneminin başlayacağı ümidini besleyen Türk milleti mütârekenin şartları hilâfında uygulanması karşısında kendini yeniden uzun ve kanlı bir mücâdelenin içinde bulmuştur. Bu savaş, Türklerin elinde kalan son vatan parçası üzerinde istiklâlini koruma savaşı hâline dönmüştür. İşte bu ortamda "İstiklâl-i Osmânî Günü"nü anlamı, Osmanlı Devleti'nin kuruluş gününü kutlamaktan ziyâde devletin ve milletin istiklâlini koruma anlamını taşımaya başladı. Millet bu günde tarihinin ve milletin haşmetini görüyor, yeniden o günlere dönülebilecek ruhu ve içine düştükleri kötü vaziyetten çıkışın yollarını arıyordu.

Millî mücâdelenin lideri Mustafa Kemâl Paşa'nın özellikle 1919 yılında bu günün kutlanması tamîmini yayınladığı günler, Osmanlı hükûmeti tarafından hakkında tutuklama kararının çıkarıldığı ve saltanat makamı ile ilişkisinin kesildiği döneme rastlamaktadır. Buna rağmen, Mustafa Kemâl Paşa'nın başlattığı milletin istiklâlini koruma mücâdelesini kazandıracak ruhu Türk tarihinin derinliklerinde aradığı ve buna önem verdiği görülmektedir. Pek çok şehir ve kasabada yapılan törenlerde yapılan konuşmalar ve sonunda gönderilen telgrafların muhtevâsına bakıldığında bunu görmek mümkündür.

- 1 David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)* çev.: S. S. Tüccer, R. Ertem, F. Erdem. İstanbul, 1979, s. 9.
- 2 Hasan Albayrak, Osmanlıdan Cumhuriyete Millî Bayramlar, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Temmuz 1987, S. 43 s. 31.
- 3 a.g.m., s. 31.
- 4 "İstiklâl-i Osmânî", *Donanma Mecmuası*, 4 Kânûn-ı sâni 1915. no: 27-75., S. 418".
- 5 Yunus Nadi, "İstiklâl ve İstikbal", *Tasviri Efkâr*, 30 Kânûn-ı evvel 1913, no: 103.
- 6 "Bu Günkü İstiklâl-i Osmânî İhtifâli Mühasebisiyle", *Tasviri Efkâr*, 30 Kânûn-ı evvel 1913, no: 103.
- 7 Ağaoğlu Ahmet, "İstiklâl Günü", *Tercüman-ı Hakikât Gazetesi*, 30 Kânûn-ı evvel 1915.
- 8 "İstiklâl Günü", *Donanma Mecmuası*, 4 Kânûn-ı Sâni 1915, no: 27-75, s. 418.
- 9 Oysa, ilk salnâme 1263 tarihinde neşredilmiş olup, zıkr olunan tarih bu nüshada mevcut değildir. Bu kayd 1268 senesinden itibaren neşrolunan salnâmelerin hepsinde münderic olduğu halde Osmanlı ilim adamlarınca bu tarihten sonra kaleme alınmış olan tarih kitaplarından hiç birinde bu tarihe yer verilmemiştir. Hatta salnâmenin neşrinde mühim rol oynayan Ahmet Vefik Paşa Fezleke-i Târihi-i Osmânîyesine bu tarihi almamıştır. Ayrıca Hayrullah Efendi'nin Tarih-i Devlet-i Âliyesi, Cevdet Paşa'nın Kıss-ı Enbiyasının son cildinde de bu tarih bulunmamaktadır. Onların bu kaydı görmemeleri kabul edilemeyeceğinden bu durumun dikkate alınması icap etmektedir. Ayrıca 1268 senesinde kurulmuş olan Encümen-i Dâniş Hey'et'ine dahil olup, "Hey'et-i Mezkûre Devlet-i Âliyye-i Osmânîyenin ibtidây-ı teşekkülünden itibaren tarihini kaleme almaya memur olan mekribizâde Abdülaziz Efendi'nin tarihinde dahi 4 Cemâzi-yel-evvel sene 699 tarihi görülmemiştir." "Yevm-i İstiklâl-i Osmânî Hakkında Tedkikât", *Donanma Mecmuası*, 15 Mart 1915, no: 37-85 s. 579-582.
- 10 Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) bir yazısında bunu tesbit etmektedir. 30 Aralık 1921 tarihli *İkdam* gazetesinde bu konuda şunları yazmaktadır. "Bundan takriben onbeş yıl evvel, Mısır'da bulunuyordum, o zaman Avrupa'da olduğu gibi Mısır'da da bir çok Jön Türkler var idi... işte günün birinde Mısır'da bundan onbeş yıl evvel bu esrarengiz insanlardan biri bana yaklaşıp demişti: 'İyd-i Millînizi tebrik ederim. O zamana kadar yalnız beş-on Türk genci arasında muteber olan bayram resmîleşti ve umûma teşmil edildi. Yakup Kadri, "Mühâbade ve Mülâhaza, İstiklâl Günü-mü?" *İkdam Gazetesi*, 30 Aralık 1921, s. 2.
- 11 Osman Ferid, "Osmanlıların İstiklâl Günü" *Donanma Mecmuası*, 15 Şubat 1915, no: 33-81, s. 514.
- 12 Efdaleddin, "İstiklâl-i Osmânî Tarih ve Günü Hakkında Tedkikât", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* 1 Nisan 1330, sene 5, no: 25, s. 36.
- 13 Hasan Albayrak, a.g.m., s. 32.
- 14 (Türk Yurdu, 17 Kânûn-ı evvel 1329). Bu Özel sayının içinde şu yazılar bulunmaktadır.
Selâm Sana Mehmet Emin
Hakan'a Hitab Necdet
Ocağım Halide Edip
Harbiye, Maârif ve Dâhiliye Nazırlarının Nutukları İstiklâl Günleri Ahmed Refik
Türk Ocağı Reisinin Nutku Hamdullah Subhi
Türk Yurdu Müdürünün Nutku Akçuraoğlu
Türklük Şuuru
Dârülfünûn ve Ocakta İstiklâl Günü
- 15 "Tarih-i İstiklâl-i Osmânî, Dünkü Merâsîm-i Fevkâlâde Tezahürât-ı Millîye" *Sabah Gazetesi*, 18 Kânûn-ı evvel 1329. "Osmanlı İstiklâlinin Dün-

kü İhtifâli, İkbâl-i İstikbâle Doğru, *Tasviri Efkâr*, 18 Kânûn-ı evvel 1329.

16 A.g.y.

- 17 Meselâ 1919 yılının Aralık ayında yani İstanbul hükûmeti ve saltanat makamıyla resmî ilişkisinin kesildiği günlere rast gelen Mevlid günü münasebetiyle, başta Padişah ve Sadrazam olmak üzere, Hey'et-i Merkeziyeler, Valiler, Kumandanlar ve müstakil mutasarrıflara Sivas'tan gönderdiği 5.12.1335 tarihli telgraflarda şöyle denilmektedir:

"Hey'et-i Merkeziyelere

Hulûliyle bütün muvahlidînin müşerref ve mübâhî olduğu mevlid-i nebevî-i hazret-i risâlet-penâhîmizin vatan ve millet hakkında mutmain ve mübârek olmasını tazarru' eyler arz-ı tebrikât ederiz.

Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Cemiyeti Hey'et-i Temsilîyesi Nâmina Mustafa Kemal"

ATASE. K.29, D.1336/26, F3-1

"Atabe-i Felek-Mertebe-i Hazreti Tâcidar-ı A'zamîye

Makam-ı akdes-j hilâfet penâhîlerine cân-ı dilden merbûc bütün âlem-i İslâmın ve tebaa-ı sâdıkları bilumûm muvahlidînin şeref ve idrâkiyle mes'ud ve mübâhî olduğu mevlid-i nebevî-i hazret-i risâlet-penâhînin başta zât-ı şevket-sûmat-hazret-i Tâcidârîleri ve hânedân-ı celilüşşânları olduğu hâlde vatan ve millet hakkında mes'ud ve mübârek olmasını Cenâbü'r-Râhman'ı Rahim'den tazarru' eder tebrikât-ı ubudiyetkârânemizi kemâl-i ta'zîm ve hürmelde sidd-i gubelerine arz eyleriz.

Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Cemiyeti Hey'et-i Temsilîyesi Nâmina Mustafa Kemal"

ATASE. K.29, D.1336/26, F3-2

"Sadrazam Develtü Fahametü Ali Rıza Paşa Hazretlerine

Şeref-i idrâkiyle mübâhî olduğumuz mevlid-i nebevî-i hazret-i risâlet penâhînin vatan ve millet hakkında mutmain ve mübârek olmasını Cenâb-ı Haktan tazarru' eyler Hey'et-i celîleye arz-ı tebrikât ederiz.

Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Cemiyeti Hey'et-i Temsilîyesi Nâmina Mustafa Kemal"

ATASE. K.29, D.1336/26, F3-3

"Valilere, Kumandanlara ve Müstakil Mutasarrıflara

Şeref-i idrâkiyle mes'ud ve mübâhî olduğumuz mevlid-i nebevî-i hazret-i risâlet-penâhînin vatan ve millet hakkında mutmain ve mübârek olmasını tazarru' eyler arz-ı tebrikât ederiz.

Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Cemiyeti Hey'et-i Temsilîyesi Nâmina Mustafa Kemal"

ATASE. K.29, D.1336/26, F3-4

- 18 ATASE. K.29, D. 1336/26, F1

- 19 1 Mart 1917 tarihinde kullanılan takvimde yapılan değişiklikten dolayı, bu gün 30 Kânûn-ı evvel gününe tekabül etmiştir.

- 20 ATASE K.29, D. 1336/26 F 4-4. İzmir'e Doğru Gazetesi, 3 Kânûn-ı sâni, 1336. Kâzım Özalp, Millî Mücadele, 1919-1922. c. 1, Ankara, 1988, s. 80.

- 21 Bu telgraflar için bakınız: ATASE K.29, D. 1336/26 F 4. Bu Dosyada seksen adet belgede çeşitli şehir ve kasabalarda yapılan törenler hakkında bilgiler verilmekte, tören yapılmayan yerlerden ise Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Hey'et-i Merkeziyesine kutlama telgrafları gönderilmiştir. Bu telgrafların altında valiler, mutasarrıflar, kumandanlar, belediye reisleri, Müdâfaa-i Hukûk Cemiyeti Reis ve üyeleri ile eşraftan ve halktan imzalar bulunan bu telgraflarda günün ehemmiyetini ifade eden millî birlik ve beraberlik düşüncelerini ortaya koyan hâli hazırdaki durumu protesto eden ifadeler bulunmaktadır.

- 22 Bunlardan bir tanesi ATASE K.29, D. 1336/26 F 4-77. deki belgede Kâ-

zım Karabekir tarafından 6 Kânûn-ı sâni 1336 tarihinde Erzurum'dan gönderilen telgraftır. Bu telgrafta şöyle denilmektedir:

"Ankarada Hey'et-i Temsiliye Riyâsetine

Yevm-i istiklâl-i millîmizi mütekâbiletin tebrik eder ve altı asırlık necip ve pâk hamiyetli bir kan, milletin bugünkü evlâtlarına tamamıyla mün-tekil olduğundan yine şeref ve sa'âdetli günler idrâk edeceğimiz emsilesi-ni ta'zimâtımızı terdifen arz eyleriz. 15 nci Kolordu Kumandanı Mirliya Kâzım Karabekir."

- 23 ATASE K.29. D. 1336/26 F 4-83. deki belgede, Sürmene'den gönderilen telgrafa Mustafa Kemâl Paşa, 7.1.1336 tarihi ile "Sürmene Kaymakamı

Şevket Beyefendi'ye" gönderdiği cevabî telgrafında şöyle demektedir: "Sür-mene ahâlî-i muhteremesinin İstiklâl-i Osmâni münasebetiyle icrâ ettik-leri rezâliât-ı vatanperverâneye teşekkür eder, vatanımızın tamâmî-i is-tihlâsı temenniyatını terdif eylerim efendim. Hey'eti Temsiliye Nâmına Mustafa Kemâl"

- 24 Bu merasim ile ilgili haberler "İzmir'e Doğru Gazetesi"nin 1 Kânûn-ı sâni 1335 tarihli nüshasında oldukça tafsilâtlı bir biçimde verilmiştir.
- 25 ATASE, K-29. D.1336/26. F. 4-2,3.
- 26 Yunus Nadi, *Anadolu'da Yeni Gün Gazetesi*. 31 Aralık 1920. Nurettin Gülmez, *Kurtuluş Savaşında Anadolu'da Yeni Gün*, Ankara, 1999, S. 263.

RUMELİYE GEÇİŞ

SINIR, SINIR BÖLGESİ VE ÇEKİRDEK OLARAK OSMANLI BALKANLARI

205

OSMANLININ RUMELİ'YE GEÇİŞİ VE İLK FETİHLER

212

ERKEN OSMANLI DÖNEMİ (1299-1453)'NDE AKINCILAR VE AKINCI BEYLERİ

217

SINIR, SINIR BÖLGESİ VE ÇEKİRDEK OLARAK OSMANLI BALKANLARI

ASST. PROF. DR. PETER MENTZEL
UTAH UNIVERSITY / A.B.D.

Osmanlı İmparatorluğu sınır fikrinden çok etkilenmiştir. İmparatorluğun Kuzey Afrika'da bir sınırı olmasına karşın, en önemli iki sınırı Güney Batı Asya'da İran'la ve Ortadoğu Avrupa'da Hristiyan alemi ile olanıdır. Biz bu makalede ikincisinin üzerinde duracağız. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki sınırı yüzyıllar boyunca Balkanlar olmuştur. Bununla beraber, Balkanların, Osmanlı İmparatorluğu için, sıradan bir sınır bölgesi olmaktan çok daha önemli bir yeri vardır. Aslında Osmanlı kültüründe sınırın öneminden dolayı Balkanlar, Osmanlı tarih ve kültüründe merkezi bir rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır dinamiğinde XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyıl boyunca süre gelen değişim, Osmanlı İmparatorluğu'nu tamamen değiştirmiştir. Bu yüzden bu makalede, Balkanların, İmparatorluğun hem sınır hem de çekirdek parçası olup olmadığı tartışılacaktır.

İlk önce araştıracağımız şey Osmanlı Balkanları kapsamında "sınır" ve "çekirdek" kavramlarının anlamıdır. "Sınır" benzeri terimlerin anlamı çok net değildir. Bir Kuzey Amerika metninde "sınır" Frederik Jackson Turner'in söylediği gibi "Medeniyet ve barbarlık arasındaki buluşma noktası" olarak ifade edilir. Bu tanım hala geçerliliğini korumaktadır. Bununla beraber, İngiliz literatüründe "sınır" "hudut"la aynı anlamda kullanılır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Hristiyan alemiyle olan sınırı her iki tanım da içine almaktadır. Osmanlı sınırı her açıdan teoride, dünyanın Dar-ül-İslam (İslam ülkesi) ve Dar-ül-Harb (Savaş ülkesi) olarak ikiye bölünmesini temsil eder. Yani Osmanlı'nın Avrupa sınırı, sürekli savaş halinde olan imparatorluklar arasında keskin

bir sınırdır. Diğer bir deyişle, Osmanlılar Avrupa sınırını, basit bir huduttan daha fazla görmüşlerdir. Aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu'nu düşmanlarının yaşadığı topraklardan ayıran çizginin, modern düşüncede tam bir "hudut" değil de uçsuz bucaksız bir "ara bölge" olarak düşündüğünü bilmek önemlidir. Bu makalede "sınır" olarak adlandıracığımız yer işte bu bölgedir.

"Sınır" ve "hudut" terimleri gibi, "çekirdek" kelimesinin de birçok değişik anlamı vardır. Ben, "çekirdek eyaletler" terimini "Peter. F. Sugar"dan aldım. Bunlar Osmanlı merkezi hükümeti tarafından direkt olarak yönetilen ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ayrılmaz birer parçası olan eyaletlerdi. Sugar, "Çekirdek eyaletler" ve "vergi veren devletler" arasında bir ayırımı işaret etmişti. Sınır bölgelerinde konuşlananlar genellikle vergi veren devletlerdi. Ama, Osmanlı Balkanlarının pozisyonu bir istisna teşkil etmekteydi. Çekirdek eyaletler olarak organize edilmelerine rağmen, Balkanların bir kısmı her zaman Hristiyan alemine sınır olmuştur.

Balkan çekirdek bölgesi eyaletlere, eyaletler de sancaklara bölünmüştü. Bölge çoğunlukla tımar adı verilen toprak parçalarından oluşuyordu. Çok genel olarak bakarsak tımarlar, Ortaçağ Avrupa derebeylik arazileriyle bazı benzerlikler taşırlar. Bir şekilde diğerlerinin arasından kendini gösteren bir asker, tımar denilen bir arazi parçasıyla ödüllendirilebiliyordu. Sipahi adı verilen bu askerin, sipahi adı verilen Silahlı bir süvari olan ve verilen bu iradı kendi (ve tımarın büyüklüğüne bağlı olarak sayıları değişen hizmetlilerin) geçimini sağlamak için kullanması beklenirdi. Sipahiler, XVI. yüzyıla kadar Osmanlı askerî gücünün dayanağını oluşturdular.

Bu idari düzende, İmparatorluğun “çekirdeğini” oluşturanın yanı sıra, Balkan bölgesinin, “Batı”nın ABD tarihinde önemli bir rol oynamasına benzer sebeplerle, Osmanlı İmparatorluğu tarih ve kültüründe önemli bir rolü vardı. Amerikan tarihindeki “Belli Kader” fikrinin önemi gibi, Osmanlıların da yayılmalarını etkileyen bir dizi inanışları vardı. Bu inanışlar “gazâ” (kutsal savaş amacı) terimiyle özetlenebilir. Gazilerin amacı Dar-ül-İslam’ın, Dar-ül-Harb üzerine yayılmasıydı. Bu yayılmanın anlamı, ele geçirilen bölgede yaşayanların İslamîyet’e döndürülmesi değil, sadece İslam Kanunları altındaki toprak parçasının büyümesiydi. Gazâ fikri özellikle Osmanlı İmparatorluğu öncesi Anadolu’da ortaya konmuştu. Anadolu’da XII.- XIV. yüzyıllar arasında Bizans İmparatorluğu ve çeşitli Türk savaşçıları arasında yüzyıllardır süregelen savaş durumu tek bir sınır kültürü yaratmıştı.

Sınır savaşçıları birbirleriyle sürekli savaşmış ve her iki taraftakilerin de bu mücadelelerini, kutsal savaş fikriyle bütünlemişlerdir. Osmanlı tarihi içerisindeki önemli bir nokta da, Gazilerin Anadolu’nun çeşitli yerlerinde devlet kurmuş yerleşik Müslüman Türkler tarafından sınıra doğru itilmeleri ve bu Türklerin gazilerin başımsız ve tehlikeli girişimlerine maruz kalıp ve tehdit edilmeyi istememeleridir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun sınırları Osman’a (Osmanlı Ülkesinin kurucusu) bağlı bir grup gazi tarafından genişletilmiş ve Dar-ül-İslam’ın yayılması “Osmanlı İmparatorluğu’nun resmi varoluş nedeni” haline gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun ilk yayılma girişimi parlak Bizans İmparatorluğu’nun sınırındaki Kuzeybatı Anadolu’da başlamıştır. Osmanlı kuvvetlerinin Avrupa’ya ilk girişi 1345 yılında olmuştur. Bu tarihten itibaren XVI. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa Hristiyan alemi arasındaki sınır (Dar-ül-İslam ve Dar-ül-Harb arasında) Balkanlara doğru ilerlemiştir. 1575-1683 yılları arasında, Osmanlı İmparatorluğu ve Hristiyan alemi arasındaki sınır bugünkü Macaristan, Slovakya ve Polonya’nın bulunduğu Balkanların Kuzeyine kadar ilerlemiştir. Bununla beraber Avrupa sınırının bir kısmı şu anda yaklaşık Avrupa - Hırvatistan sınırının olduğu yer olan Adriyatik Denizi ve Sava Nehri arasındaki bölgede kaldı. Osmanlı sınırları XVIII. yüzyıl baş-

larında daralmaya başlayınca, sınır Adriyatik denizinden Karadeniz’e kadar Sava ve Danube nehirlerini takip ederek bir kez daha Kuzey Balkanlara yerleşti. Osmanlılar bu hattı XIX. yüzyıla kadar sabit tutmayı başardılar.

İmparatorluğun yetkilileri için sınır arazileri dünyanın köşeleriydi. XVI. yüzyılda başlayıp XVII. yüzyıla kadar süren, Habsburg ve Osmanlı kuvvetleri ve müttelikleri tarafından yapılan sayısız askeri muharebe, baskın ve akınlar geniş Macaristan Ovasını kullanılmaz bir arazi haline getirmiş ve Kuzey Balkanların büyük kısmını harab etmiştir.

Sınırdaki askeri ve sosyal değişimler, özel kural ve düzenlemeleri de beraberinde getirdi. Habsburglar 1522’de, Adriyatik Denizi ve Sava Nehri arasında askeri bir sınır bölgesi organize ettiler. XVIII. yüzyılda Osmanlılar Macaristan’ın dışına atıldıklarında, askerî sınır bölgesi Sava ve Danube nehirlerinin Karadeniz’e dökülme hattına paralel bir hatta kaydı. Habsburg sınır bölgesi “grenzer”lerin eviydi. Bu savaşçılar Alman paralı askerleri ve “Vlach” denilen Ortodoks Balkanlılardan. XVII. ve özellikle XVIII. yüzyıllarda da Ortodoks Sırlardan oluşuyordu. Askerî sınır bölgeleri, bulundukları eyaletten tamamen özerkti ve komutanlar direkt olarak Viyana’ya bağlıydılar. Grenzerler sınır bölgesi içindeki çiftliklerde yaşarlar, çiftçilikle ve özellikle Osmanlı arazisine saldıracak geçirirlerdi. Habsburg askerî sınırının tersine, Osmanlı sınır bölgesinde ciddi organizasyonlar yoktu. Bununla beraber, aşağıdaki incelemenin de göstereceği gibi, iki sınır bölgesinin ortak özellikleri vardı.

Osmanlı uç beylerinin, sınırın bağlı olduğu sancaktan geniş bir özerklikleri vardı. Bu yüzden sınır sancaklarının hudut bölgeleri yetkili sancak beyleri yerine uç beyleri tarafından yönetilirdi.

Sınırlarda yaşayanlar, Osmanlı toplumunun organize yapılına uyum gösteremeyenlerden oluşurdu. Sınır, önceleri özellikle Doğu Anadolu’dan gelen Türk aşiret göçmenlerinin ve sonraları Osmanlı padişahlarının köleleri olan Kırım Tatarlarının gönderildiği yerd. Türk gazi savaşçıların, imparatorluğun belirliği sırasında Osmanlı askerî gücünün büyük bir çoğunluğunu oluştururken, XV. yüzyılda Osmanlı sultanları ve onların danışmanlarının inşa etmeye başladığı sofistike ve düzenli devlet ve topluma uygun olmayacakları ispatlandı. Bu

sebeple, Osmanlılar bu göçebe Türkleri İmparatorluğun sınır bölgesine sürmeyi uygun gördüler. Bunlar sınır bölgelerinde kendilerini geçindirmek ve düzenli Osmanlı ordularınca yapılacak seferlerin hazırlığında araziye talan etmek için Hristiyan topraklarına akın yaparlardı.

Uçlarda yerleşen Türk göçmenler “akıncılar” olarak bilinirlerdi. “Akıncı” terimi aslında, Osmanlı Silahlı Kuvvetlerinin bir kısmını oluşturan Türk hafif silahlı süvarilerini tanımlıyordu. Akıncılar genellikle Avrupa seferlerinde çarpışmalarına rağmen, Orta Doğu’da da görev almışlardı. XV. yüzyıl ortalarında Osmanlılar Balkanların kuzeyine iyice yerleştikten sonra, akıncılar sınır savaşlarında uzmanlaştılar. Osmanlı Merkezi Hükümetinden maaş almazlar, geçimlerini düşman topraklarına yaptıkları baskınlarla sağlardı. Ayrıca Osmanlı hükümetinden özerktiler ve XV. ve XVI. yüzyıllarda sayıları en az 40.000’di. Akıncıların içindeki bir grup da müsellenlerdi. Bunlar yerli Balkan nüfusuna karışmış Türk göçmenlerdi. Müsellenler savaş zamanı Osmanlı Ordusunda süvari olarak görev yaparlardı, diğer zamanlarda çiftlikle uğraşırlardı.

Akıncılar Müslüman ve Türk asıllıydı ama XVI. yüzyılın sınır akıncılarına “Türk” demek yanıltıcı olur. Aslında önde gelen akıncı aileleri, Anadolu ve Orta Asya’dan gelen Türklerden ziyade, sonradan İslamiyet’i kabul edenlerin torunlarıydılar.

Örneğin, Macaristan ve Sırbistan Akıncı beyleri Köse Mikail Hanedanının kurucusunun adıyla anılan Mikailoğullarıydı. Bunlar, ünlü Yunan Paleolog ailesinden İslam dinini kabul etmiş bir aileydi. Malkoçoğulları ailesi, Moldovya, Wallachia ve Polonya’daki Akıncıları yönetiyordu. Bu nedenle İslamiyet’i kabul eden aileler bir çok Osmanlı sınır bölgesini yönetmiştir.

Türk veya Türkleşmiş akıncı savaşçılarına, sınır muhafızları ve kalelerdeki askerler yardım ederdi. Osmanlı sınır savaşçı sınıflarının en ünlülerinden biri martulozlardır. Martulozların hepsi geniş Balkan Hristiyan nüfusundan seçilmiş kişilerdi. Asıl martulozlar Osmanlı kuvvetlerine katılan Bizanslı veya Slav feodal soylularıydı. Diğer bir deyişle, martulozlar, sınırın diğer tarafındaki Ortodoks Habsburg grenzerleriyle aynı dile ve dine mensuptular. Martulozların toplumsal düzeyleri çok yüksekti. 1577’de sayıları en az 80.000’di, hak ve sorum-

lulukları babadan oğula geçerdi. Diğer Hristiyanlar, yerel Osmanlı yetkililerinden martuloz statüsü almak için dilekçeyle başvururlardı. Bu kuvvetlerin çok çeşitli görevleri vardı. Makedonya gibi Balkan çekirdek eyaletlerinde bir çeşit polis kuvveti olarak görev yaparlardı. Ayrıca önemli yolları, dağ geçitlerini ve madenleri de korurlardı. Sınır boyunca sınır koruma muhafızı olarak görev yapar; ayrıca kale ve sınır boyundaki sınır çitlerini de korurlardı. XV. yüzyıl ortalarında bazen akıncılar benzer şekilde savaşçı olarak da çalışırlardı. Bazı martulozlar, devriye botlarına insan gücü sağlamak için Danube nehri boyunca kaleleri korumaktan sorumluydular. Akıncıların tersine, martulozlar Osmanlı askerî organizasyonunun ücretli üyeleri idi ve vergi vermezlerdi.

Akıncılar ve martulozların yanı sıra XV. ve XVI. yüzyılların diğer bir karakteristik Osmanlı yardımcı kuvveti de voynuklardı. Martulozlar gibi voynuklar da, Balkanların, özellikle Bulgaristan nüfusundan seçilmişlerdi. Yine martulozlar gibi, voynuklar da, XIV. yüzyılda Osmanlılara arazilerini veren eski Balkan feodal asilleriydi. Feodal topraklarının hepsini veya bir kısmını ellerinde tutmalarına izin verilmişti ve Osmanlı Padişahına askerlik hizmeti olarak geri dönmek üzere geniş bir özerklikleri vardı. Martulozlar tersine voynuklara ücret ödenmezdi ve bunlar kendi arazilerinden elde ettikleriyle geçinirlerdi. Martulozların öncelikle bir sınır muhafızı veya kırsal bir polis olmalarına rağmen, voynuklar daha çok Osmanlı askerî mekanizmasının bir parçasıydılar. Bununla beraber, başka görevleri de vardı. Özellikle Bosna’da sınır koruma muhafızı olarak rol alırlardı. Bulgar voynuklarının en önemli görevlerinden biri, sultanın ahırları için atların temin edilmesiydi.

Hem voynuklar hem de martulozlara benzeyen diğer bir Osmanlı askerî birimi de delilerdi (Literatik olarak “lunatikler”). Bunlar savaş zamanında akıncı veya keşifçi olarak rol alan hafif silahlı süvarilerdi. Deliler, martulozlar veya voynuklardan çok daha sonra, XV. yüzyılın sonlarında kurulmuşlardı. İslam dinini kabul eden yerli Balkan halkından, özellikle Sırlardan seçilmişlerdi. Deliler; akıncıların, martulozların ve voynukların özerkliğinden yoksundular ve yerel Osmanlı yetkililerin direkt komutası altında bir çeşit kişisel kurum olarak çalışırlardı.

Akıncılar, martulozlar ve voynuklar sınır koruma konusunda aynı noktada buluşurlardı. Bu genellikle, düşman toprağına baskınlar düzenleyerek veya kaleler ve sınır köylerini koruyarak yapıldı. Bu kuvvetlere ek olarak sınır kalelerini dışarıdan korumakla sorumlu olan ve Osmanlı ordusu bünyesinde bulunan diğer kuvvetler de vardı. Bir çeşit sipahi olan dizdarlar sınır kalelerinin komutanlarıydılar. Her bir dizdar, Osmanlı Merkezî Hükümetinin vereceğı özel bir izin almadan kaleyi terk edemezdi. Diğer taraftan, dizdarın yerel yetkililerden mantıklı bir özerkliği vardı ve elinden alınamayacak olan "serbest tımar"dan gelen gelirle geçinirlerdi. Dizdar, tımar sahibiyken, kalede bulunan komutası altındaki kuvvetler düzenli maaş alırlardı. Bu birliklere azaplar (literal olarak "bekarlar") beşliler (bunlara beşliler denmesinin sebebi günde 5 akçe maaş almalarıydı), farisan (literal olarak "biniciler") ve gönüllüler bağıydı.

Azaplar, Osmanlı tarihinin ilk zamanlarından beri varlardı. Aslında, azap denilen yardımcı askerler Osmanlı öncesi Türk askerî kuvvetlerinde de bulunmaktaydılar. Osmanlıca'da "azap" terimi birçok işten sorumlu olan Türk ya da Türkleştirilmiş savaşılar için kullanıldı. Örneğin azaplar, bir Osmanlı askeri seferinde en önemli görevleri üstlenen piyade askerleri (yeniçeri) kadar ünlülerdi. XIV. yüzyılın ortalarında yerel Türk kabilelerinden toplanan azaplar vardı. Bu azaplar Osmanlı hazinesinden düzenli olarak maaş alırlardı.

Yerel nüfustan, askerlik hizmeti için toplanan diğer birimler beşliler ve gönüllülerdi. Her iki birim de Türk asıllı olsun ya da olmasın Müslümandılar. Beşliler, tıpkı azaplar gibi, merkezi hazineden maaş alırlarken, gönüllülerin kendi köylerinden toplananlarla ödenirdi. Farisanlar özel kalelerin savunmasına yardım etmek için kurulmuş süvarilerdi. Bazılarına düzenli maaş ödenirdi ama diğerlerinin bir tımarıdan elde edilen gelirle kendilerine ve atlarına bakmaları beklenirdi. Diğer kale savunma askerleri gibi farisanların hepsi de Müslümandı. Bununla beraber, kalenin bulunduğu bölgeden toplanmış olmaları gerekmiyordu. Aslında birçoğu özellikle sınır koruma muhafızlığı ve garnizon askerliği görevleri için toplanıp Balkanlara getirilmiş Tatarlardı. Yerel nüfustan bu iş için toplanan garnizon kuvvetlerinin yanı sıra, Osmanlı sınır kuvvetlerinin bir çoğu, merkezî hükümet tarafından

gönderilen piyade sınıfı erlerden oluşan bir garnizonu da desteklemek zorundaydılar.

Dizdar, sınır kale komutanı tiplerinden biriydi. Özellikle Bosna ve Osmanlı Hırvatistanında önemli olan diğer bir kale komutanı tipi de kaptandı. Kaptanlar sadece sınır koruma göreviyle sorumlu olmakla kalmayıp aynı zamanda "kaptaniye" olarak adlandırılan özel bir bölgenin kamu düzeni ve asayişinden de sorumluydular. Bunun yanı sıra, kaptanlar Sava nehri boyunca savunma görevinde de bulunurlardı. Kaptanın karargâhı her zaman kale görünümünde çoğu zaman taştan veya ağaç gözetleme kulelerinden oluşan bir yapıda olurdu. Kaptanın pozisyonu yerel bir Müslüman aile içinde babadan oğula geçerdi. Kaptan kendini ve yanında çalışanları tımarlardan gelen gelirlerle geçindirirdi. Kaptanlık XVI. yüzyıl ortalarında ortaya çıkmış (Habsburg/Osmanlı sınır bölgesinin kuzey batı Bosna'ya kaydığı dönem) ve 1835 yılına kadar sürmüştür.

Osmanlı-Habsburg sınır bölgesinin her iki tarafında ortak bir sınır bölgesi fikri gelişmemesine rağmen sınır bölgesinde yaşayanların bazı ortak karakteristikleri vardı. Habsburg-Osmanlı sınır bölgesinde süregelen hayat hakkındaki en önemli gerçeklerden biri, değişik olmalarına rağmen her iki taraftaki sınır savaşılarının etnik ve linguistik olarak benzer olmalarıydı. Aslında, Sugar'ın belirttiğı gibi, Sırp-Hırvat, Macar ve Türk; hepsi de savunma çiti için benzer bir kelime kullanıyorlardı: Palanka ya da palanga. Bunlar, aslında, Osmanlı ve Habsburg İmparatorluğunu ayıran yüzlerce millik sınır hattının her iki tarafındaki sınır savaşılarının konuştuğuları dillerdi. Daha da derine inerek, Balkan halkı birçok değişik dilden oluşan karma bir dil konuşur ve geniş bir sözcük hazinesini paylaşırlardı.

Bunların yanı sıra sınırın her iki tarafındaki sınır savaşıları benzer uygulamalar ve ahlak kuralları geliştirmişlerdi. Bu kurallar, en basitinden hayatta kalabilmek için uygulanırdı. Örneğin, Habsburg ve Osmanlı sınır savaşılarıncı, bir diğerinin topraklarına yapılan yüzlerce baskının amacı, tahrip veya katliamdan ziyade yaşamak için gerekli yiyeceğı almak veya tutsak toplamaktı. Bu tutsaklar çok nadiren kölelik amacıyla satılırlardı. Çünkü bu kölelerin sınır bölgesinden, merkezi Osmanlı köle pazarlarına götürülmesi çok zahmetliydi. Bu yüzden

tutsaklar genellikle para karşılığında serbest bırakılırlardı. Tutsakların para karşılığı serbest bırakılması resmen aktif bir iş olmuştu. Öyle ki, bu iş için çalışan fidye sim-sarları bile vardı.

Orta Doğu Avrupa'daki Osmanlı sınır bölgesi için yukarıda anlatılan bilgiler XIV. yüzyılın sonlarından XVII. yüzyılın başına kadar olan döneme işaret etmektedir. Bu zaman zarfındaki Osmanlı sınır bölgesi organizasyonları, savunma amaçlı olarak kullanıldı. Örneğin, en önemli Osmanlı sınır kuvvetleri, hükümdarlık komutanlarınca yönetilen özerk uçlarda organize olan akıncılardı. Akıncı uçları hiçbir zaman sabit olarak durmaz, ileri Osmanlı sınır bölgesi boyunca ilerlerdi. Sınırları ilerlerken Osmanlılar, ele geçen bölgedeki kale ve karakolları alırlar ve ayrıca sınır bölgeleri boyunca ikincil takviye ve savunma noktaları kurarlardı. Bu kaleler ve sınır çizleri kaptanlar yada dizdarlar tarafından koruma edilseler de, "kale azapları", "farisanlar", "beşliler" ve "gönüllüler" tarafından korunurlardı. Sonuç olarak, martulozlar, görevleri sınırı hemen yabancı baskınlardan hem de eşkiyalardan korumak olan bir çeşit sınır devriyesi veya Jandarma olarak çalışırken, kaptanlar özellikle Bosna'da benzer bir görev üstlenirlerdi.

Tüm bu yapılanma XVII. yüzyılın ilk yarısında yıkılmaya başladı. Aslında XVII. yüzyıl, Osmanlı Merkezi hükümetinin yönetiminde bir gerilemeye sebep olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki büyük değişimin başlamasına şahit olmuştu. XVIII. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu ve Habsburglar arasında "Kutsal İttifak"ın hüküm sürdüğü "Büyük Savaş"la (1683-1699) başladı. Osmanlı İmparatorluğu 80 sene boyunca (1710-1792) Balkanlar'da yedi savaşa girdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun XVII. yüzyıl boyunca uğradığı sistematik şoklar, büyük bir kaos ve yıkım yaratmıştır ki bu yıkımların etkisi XVIII. yüzyılda da görülmüştür. Bu değişimin sebep ve sonuçları az ya da çok bu makalenin amacının ötesinde olmasına rağmen, değişim Osmanlı sınır bölgesini de ciddi biçimde etkilemiştir. Bir bilim adamının söylediği gibi "Sınır bölgesi umut besleyen insanların ilerleme ve fırsat bulduğu bir gölgeden, şehitliğin tek ödül olduğu bir bölgeye dönüşmüştür." Sınır bölgesinin savunmasıyla görevli birçok değişik birim hep birlikte yok olmuştur. Bu organizasyonun üyeleri olanlar ya Osmanlı düzenli

ordusunun bir parçası haline geldiler ya da daha çok XVIII. yüzyılın büyük kısmında ülkeyi tehdit eden özel ordu ve eşkiya çetelerine katıldılar. Örneğin akıncı orduları 1595 yılından sonra kaybolmuş, kısa süre sonra bunu diğer hafif silahlı süvari birlikleri takip etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu Habsburg ve Roma ordularına karşı savunmacı bir politika izlemeye başladıktan sonra, akıncılar daha az önemli hale gelmişlerdir.

Diğer taraftan, martulozlar XVIII. yüzyıla kadar önemli bir kuvvet olarak kalmışlardır. XVII. yüzyılda Osmanlı yetkilileri, çoğunluğu Hristiyan olan martulozları, sadakatsiz hatra hain olarak suçlamaya başlamışlardır. Aslında, martuloz birlikleri XVII. yüzyılın ortalarında güvensizlik yaratmaya başlamışlar ve "Büyük Savaş" sırasında, martuloz kuvvetleri Osmanlılar için savaşma konusunda isteksiz görünmüşlerdi. Savaş sırasında bir martuloz birliği bir kaptan liderliğinde resmen Habsburg ordularına katılmıştı. Diğer taraftan, Habsburg kuvvetlerindeki Balkan Hristiyan birlikleri bazen Osmanlılara saldırmışlardır.

Bu olaylar, Osmanlı yetkililerini, martuloz organizasyonunun değişmesi gerektiği konusunda ikna etti. Özellikle, 1692 yılında Hristiyanlar martuloz organizasyonundan çıkarılmaya başladılar. Bundan sonra, sadece Müslümanlar martuloz organizasyonuna katılabileceklerdi. Bütün bunlara ilave olarak, çoğunluğu Arnavutça konuşan Müslümanlar olan yeni martulozlar, Hristiyan benzerlerinden daha iyi davranmadılar ve çoğunlukla, teorik olarak savaşçıları kişilerden farksızdılar. Sonuç olarak, Osmanlı hükümeti tüm bunlara bakarak umutsuzluğa düştü ve martuloz birimleri kurumu 1721'de tamamen kalkmasına rağmen Balkan köylüleri için ne yazık ki, martuloz kuvvetlerinin resmen kaldırılması, onların zarar verici eylemlerini durdurmaya yetmedi. Daha da ötesi, Osmanlı merkezî hükümeti, eski martulozlarla mücadele etmek için gerekli olan askeri kuvvetleri bir araya getirebilecek güçte değildi.

Osmanlı istihkam sistemi XVIII. yüzyıl boyunca da değişime uğradı. Karlofça Anlaşması, Kuzey Bosna'yı Habsburg ve Osmanlı ülkeleri arasındaki sınır bölgesi yaptı. Bu yüzden, XVIII. yüzyıl savaşlarında savaşın en büyük etkisi bu bölgeye oldu. Osmanlı'da, mali kaynakların kaotik duruma bağlı olarak, sınır muhafaza kalele-

ri ve sınır çitlerinin bakımı, yerel yerlilere kalmış oldu. Bu yerliler sınır kalelerinin erzaklarını temin etmekle kalmayıp, onların bakım ve onarımlarında çalışmaya da zorlandılar. Bu süre içerisinde, kaptanlar gibi yerel Garnizon Komutanlarının çoğu, savaş kaosunun avantajından yararlanarak, kendilerini tamamen bağımsız birer hükümdar ilan ettiler. Bir çoğu, savaş sırasında bulundukları arazilere el koydular ve buralardan büyük karlar elde ettiler. Bu işlem, sadece sınır bölgeleriyle sınırlı kalmadı, Balkanların tamamına yayıldı.

Bu makalede Osmanlı Sınır bölgeleri ve Balkanlardaki tüm sınır bölgesi yönetimi incelendi. Bu makalenin tümünde Balkanların imparatorluk için nasıl bir "çekirdek alan" oluşturduğu göstermeye çalışıldı. Bu bağlamda Balkanların önemi sadece ekonomik ve demografik değil, tüm Osmanlı idari ve askeri sistemine sıkıca bağlıydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki eyaletleri ve özellikle Balkanlar, imparatorluk için ekonomik açıdan da önemlidir. Örneğin, 1527'de Osmanlı Merkezî Hükümetinin toplam gelirlerinin %37'si Avrupa'daki eyaletlerden geliyordu. En önemlisi, bu miktarın %42.3'ü, Müslüman olmayan azınlığın ödemekle yükümlü oldukları cizye denilen vergilerden geliyordu.

Osmanlı Devlet sistemini vergi gelirleriyle desteklemenin yanı sıra, Balkanlar, daha önce bahsedildiği gibi sonradan sipahi süvarilerini desteklemekte kullanılan çok miktarda tımar da sağladı. XVI. yüzyılın başlarında, Avrupa'daki eyaletlerin tımarları yaklaşık 80.000 süvariye beslerken Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'daki eyaletlerinin tümü ancak 50.000 süvariye bakabiliyordu.

Benzer olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun piyade sınıfı askerlerinin ilk yetiştirme yeri olan Balkanlar, aynı zamanda Osmanlı Merkezî Hükümetinin yönetici ve vezirlerinin bir çoğunu da yetiştirmiştir. Bu durum, bazen çocuk vergisi diye de adlandırılan özel devşirme kurumunun bir sonucuydu. Bu kurumun çok detaylı bir tarihini vermesek de, yine de kısa bir açıklama yapılması gereklidir. İmparatorluğun her yerinden Müslüman olmayan çocuklar Periyodik olarak ailelerin yanından alınır, Müslüman yapılır ve Osmanlı Devlet sistemi içinde çeşitli noktalarda görevlendirilmek üzere eğitilirlerdi.

Teorik olarak devşirme kurumu imparatorluğun her yerinde uygulansa da, aslında sadece Balkanların Ortodoks ve Slavca konuşan nüfusuna uygulanıyordu. Bu yüzden, sadece yeniçeriler değil; Osmanlı Merkezî Hükümetinin baş yöneticilerinin çoğu da Balkanların Yunan asıllı olmayan Ortodoks nüfusundan seçilip eğitilmişlerdi. Osmanlı Baş Vezirlerinden bir çoğu ya devşirme kurumunun ürünleri yada en azından Balkan orijiniydi. Bunlar arasında muhtemelen Bosnalı olan Sokullu Mehmet Paşa ve Arnavut kökenli olan Köprülü ailesi vardı. 1453 ve 1623 yılları arasında görev yapan 48 Vezir-i Azâm dan 43'ünün devşirme olarak alınan ya da kendilerinden Müslüman olmuş kişilerden oluştuğu tahmin edilmektedir. Bunların arasında birer tane İtalyan, Ermeni ve Gürcü, 6 tane Yunanlı ve 11'er tane Arnavut ve Slav vardı. 10 tanesinin orijini bilinmiyordu. Diğer bir deyişle, çoğunluk, büyük bir olasılıkla Balkan orijiniydi.

Balkanların önemini anlatan bu örneklerin yanı sıra, Balkanların merkezîyetinin Osmanlı için önemini anlatan bir çok küçük detay vardır. Örneğin Rumeli (Balkanlarda bir eyalet) Beylerbeyi (bir çeşit vali veya yönetici), Osmanlı askerî/idarî hiyerarşisinde, Anadolu veya Afrika'daki Beylerbeylerinden daha üst sırada bulunuyordu. İdari bakımdan, neredeyse bir asır boyunca (1361-1453) Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti, Balkan şehri olan Edirne'ydi.

Balkanlar ve genel olarak Avrupa, Osmanlı askeri düşüncesinde de merkezîydiler. Osmanlılar hem Orta Doğu ve Hem de Avrupa'da yayılmacı politikalar uygulasalar da, Avrupa'ya yapılan saldırılar, imparatorluğun kurulmasından itibaren Osmanlı Askerî Sisteminin odağını oluşturmuştu. Osmanlı İmparatorluğunun İran'la XVI. yüzyılda başlayan uzun mücadelesinde bile Avrupa'da yayılma, imparatorluğun askeri kültüründe fikri önemini korumuştu. Örneğin, tahta çıkan her yeni Osmanlı sultanının yeniçerilerini toplayarak yaptığı geleneksel tören de "Sizleri yeniden Roma'da selamlayacağım" dediği bilinmektedir. Osmanlılar için Balkanların önemi, Osmanlı'nın elit yöneticiler bir Avrupa Oryantasyonu vermiştir.

Sonuç olarak, Osmanlı Balkanlarının hem sınır hem de çekirdek bölge olarak oynadığı iki rol birbirine sıkıca bağlı, hatta ayrılamazdı. Osmanlı İmparatorluğu, bir sı-

nır eyaleti olarak Balkanları Dar-ül-Harbin bir parçası olarak görmüşlerdir. Bir yüzyıl boyunca Osmanlı askeri yayılma politikası, Balkan Yarımadasının Bizans ve Slav parçalarına yönelmişti. Osmanlı İmparatorluğu, Dar-ül-İslam'a daha fazla Balkan toprağı kattıkça, Balkanlar Avrupa'ya yayılmak için daha da önemli hale geliyordu. Bu yüzden Osmanlılar, Balkanlara girdikten hemen sonra, kuzeybatı Anadolu'da bulunan Bursa'daki başkentlerini Edirne'ye taşıdılar.

Osmanlılar, Balkanlardaki büyüyen varlıklarını idari ve askeri kültürleriyle bütünlediklerinde de, kuzey Balkanların bazı kısımları sınır bölgesi olarak fonksiyonunu sürdürmeye devam etti. Özerk olmasına rağmen uç

eyaletler hiçbir zaman ayrı kabul edilmediler ama Balkanların değişik "çekirdek" eyaletleri olarak kaldılar.

Balkanların, imparatorluğun "çekirdek" toprağını oluşturmalarının, sadece bölgenin ekonomik ve sosyal öneminden değil, aynı zamanda Balkanların her zaman sınırda olmasından kaynaklanıyordu. Dar-ül-İslam toprağının genişlemesi her zaman Osmanlı Devletinin resmi inancı olarak kaldı. Bu yüzden, sınır bölgesinin Habsburglarca yönetilen Hristiyan güçlerince, XVII. yüzyılın son dönemleri boyunca gerilemeye zorlanması, Osmanlı askerî felaketinin başlangıcı olmuştur. Bu, Osmanlıların, imparatorlukları ve hanedanlarının yeterli olup olmadığı sorununu düşünmeye zorladı.

OSMANLILARIN RUMELİ'YE GEÇİŞİ VE İLK FETİHLER

YARD. DOÇ. DR. İBRAHİM SEZGİN
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Balkanlar ya da Osmanlıların söylediği şekliyle Rumeli bölgesi, coğrafi konumunun bir sonucu olarak tarih boyunca çeşitli milletlerin hâkimiyet mücadelesi verdikleri bir alan olmuştur. Aynı zamanda Avrupa ile Asya arasında bir geçit noktası olan Rumeli bölgesi, dünya hakimiyeti iddiasındaki hükümdarlar tarafından kontrol altında tutulmaya çalışılmış¹ ve bu yüzden ilk çağlardan itibaren bölge üzerinde sürekli mücadeleler olmuştur.

Osmanlılardan önce Türklerin Rumeli'ye pek çok defa geçtikleri bilinmektedir. Daha M.S. IV. asırda, Karadeniz'in kuzeyinden batıya göç eden Hunlar Trakya'ya inmişlerdi. Bundan sonra da Türkler Karadeniz'in kuzeyinden Rumeli'ye göç etmeye devam etmişlerdir. Mesele, VI. asırda Avarlar, VII. asırda Bulgarlar, IX. asırda Macarlar, IX-XI. asırlarda Peçenekler, Kıpçaklar (Kumanlar) ve Uzlar bu bölgeye yerleşmişlerdir.

Anadolu'dan Rumeli'ye yönelik ilk Türk göçü ise, Türkiye Selçukluları zamanında, 1263 yılında Bizans'ın izni ile Sarı Saltuk Baba'nın liderliğinde bazı aşiretlerin Dobruca'ya yerleşmesi ile gerçekleşmiştir.²

Bizans İmparatoru Andronikos Palaeologos; Anadolu'da gittikçe gelişen Türk yayılmasını önlemek üzere, XIV. asır başlarında Alanlar ve Katalanlarla işbirliği yaptı. Katalan lideri Roger de Flor, 6.000-6.500 kişilik bir kuvvetle İstanbul'a geldi. Batı Anadolu'da Türklerle yaşanan Katalanlar, daha önce Anadolu Türk Beylikleri tarafından fethedilmiş bazı yerleri geri aldılarsa da tam bir başarı sağlayamadılar. Katalanların kıtlamak üzere Gelibolu'ya çekilmesinden sonra Türkler, Katalan kuvvetlerince geri alınan bu kaleleri tekrar ele geçirdiler. 1304-1305 kışını Gelibolu'da geçiren Katalanların lideri Roger de Flor'un ihtirasından korkan müşterek imparator IX. Mihail, Edirne'deki sarayında bir suikastle onu ve

birçok adamını öldürttü. Liderlerinin öldürülmesi üzerine intikam almak isteyen Katalanlar, Bizans'a savaş ilân ederek iki yıl boyunca Trakya'yı yağmaladılar.

Bu yağmalar esnasında Karesi'den Ece Halil kumandasındaki 500 kadar Türk, Katalanlarla birlikte hareket etmişti. Ayrıca gönüllü olarak bazı Türkler de bunlara katılmıştı. Bu Türk kuvvetlerinin bir kısmı ailelerini de getirerek Gelibolu civarına yerleşmişlerdi. Katalanlar yağmalarına devam ederek Mora'ya doğru ilerleyince bunlar da Katalanlara yardım etmişlerdi. Daha sonra Katalanlardan ayrılan bu Türk kuvvetleri, Karesi'ye dönmek üzere harekete geçmişlerdi. Ancak Gelibolu'dan Anadolu'ya geçerken Bizanslıların saldırılarından dolayı iki yıl daha Gelibolu'da kalmak zorunda kalmışlardı.³

Türklerin Batı Anadolu'ya tamamen hâkim olması, Rumeli'ye olan ilgiyi arttırmıştı. Bu dönemde Aydınogullarından Gazi Umur Bey'in faaliyetleri dikkat çekmektedir. 1331 veya 1332 yılında Gelibolu'ya bir sefer düzenleyen Umur Bey, Lazgöl adlı hisarı fethetti.⁴ Daha sonra Bizans İmparatoru III. Andronikos ve ardından Kantakuzenos ile ittifak yaparak Bizans'ın iç işlerine müdahale etti ve bu sayede kuvvetleriyle birkaç defa daha Rumeli'ye geçme fırsatı buldu.⁵ Umur Bey'in kuvvetleri, bu seferler sayesinde Arnavutluk'tan Eflak'a varınca ya kadar Balkanlar'ı tanıma imkânı elde etti.

Umur Bey'in Rumeli'ye geçerek seferler düzenlemesi ve Ege Denizi'nde hâkimiyet kurması, Aydınogullarına karşı Haçlı seferi düzenlenmesine neden oldu. Papa VI. Clement'in teşvikleriyle meydana getirilen Haçlı kuvvetleri, 1344'te İzmir Limanı'nı işgal ettiyse de daha fazla ilerleyemediler.⁶ Haçlıların İzmir'i işgali ve Ege Denizi'nde donanma bulundurmaları, ardından İzmir'i

kurtarmak isterken Umur Bey'in şehit olması üzerine, emrindeki gaziler,⁷ Balkanlar'a geçmek üzere kuzeye yö-neldiler. Bu durum, Çanakkale Boğazı'nın Anadolu ya-kasını elinde bulunduran Osmanlı Beyliği'nin, gazilerin toplanma merkezi ve hareket üssü olmasını sağladı.⁸

Öte yandan Moğolların Anadolu'ya doğru hareket etmeleriyle önlerinden kaçan Türkmenler, Anadolu'da, özellikle Batı ve Kuzey-Doğu Anadolu'da Türk nüfusu-nun kesâfetine neden oldu.⁹ Bu durum, Türkmen grup-ları içerisinde yer alan savaşçı gâzilerin Osmanlıların hiz-metine girmelerini sağladığı gibi Rumeli'ye geçiş için demografik bir baskı meydana getirdi.

Diğer taraftan Osmanlılar, Karesi Beyliği toprakla-rına hâkim olarak Çanakkale Boğazı'na ulaşmışlardı. Ka-resi Beyliğinde çeşitli askerî ve idarî görevlerde bulunan ve aynı zamanda Rumeli'yi tanıyan ümerâdan Hacı İlbe-yi, Yakub Ece Bey, Gâzî Fazıl Bey ve Evrenos Bey gibi kumandanlar da Osmanlı hizmetine girmişti.¹⁰ Nitekim bu kumandanlar, Rumeli'ye geçişte ve Rumeli'de ger-çekleştirilen fetih hareketlerinde önemli rol oynayacak-lardır.

Bundan sonra Osmanlılar Rumeli'ye geçmek için fırsat kollamaya başladılar. Osmanlıların Rumeli'ye ge-çişleri, Osmanlı kroniklerinde efsanevî bir şekilde anlatı-lır.¹¹ Ancak, tarihî hâdiseler bunun böyle olmadığını göstermektedir. Nitekim, Orhan Gazi, Bizans'taki taht mücadelelerinde kendisinden yardım isteyen İmparatori-çe Despina Anna'ya yardım için on bin kişilik bir kuvve-ti İstanbul'a gönderdi.¹² Kezâ, Bizans tahtı için mücade-le eden Kantakuzenos da elçiler göndererek Orhan Ga-zi'den yardım istedi. Yardım mukabili olarak kızını Or-han Gazi'ye vermeyi, çeyiz olarak büyük miktarda servet ve her arzusunu yerine getirmeyi taahhüt etti. Orhan Ga-zi'nin bu şartları kabul ederek Bizans İmparatoru Kanta-kuzenos'un kızı Theodora ile evlenmesi, Bizans ile Os-manlıları müttefik yapmıştı.¹³ Bu ittifak sayesinde Kan-takuzenos'a yardım etmek maksadıyla Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetle-ri, iki defa Rumeli'ye geçmişti. 1349 ve 1352 yıllarında gerçekleşen bu geçişlerden ikincisinde, İmparator Kanta-kuzenos tarafından Çimbi Kalesi üs olarak Süleyman Pa-şa'ya verilmişti.¹⁴ Görüldüğü gibi Osmanlıların Rume-li'ye geçişi, sallarla geçilerek yapılmış bir fetih hareketi değildi.¹⁵

Çimbi Hisarı'na yerleşen Süleyman Paşa, Bolayır'ı ve Eksamilye'yi zaptederek Bolayır'ı üs haline getirdi ve Anadolu'dan getirttiği Türkmenleri hem Gelibolu yönü-ne hem de Trakya içlerine doğru akınlara yöneltti. Geli-bolu yarımadasının kuzeyinde yer alan Çimbi Kalesi'nin ve Bolayır'ın elde edilmesiyle, Gelibolu'nun Trakya ve İstanbul ile bağlantısı kesildi.¹⁶ Osmanlılar, Yakub Ece ve Gazi Fadıl komutasında bir "uc" teşkil ederek burada-ki hâkimiyetlerini sağlamlaştırdılar.¹⁷

Kantakuzenos, Trakya'daki kalelerin birer birer fet-hedildiğini görünce, Orhan Gazi'ye para karşılığı kalele-rin iadesini teklif ettiği sıralarda, muhâsara altında tutu-lan Gelibolu'da bir deprem¹⁸ meydana geldi. 1/2 Mart 1354 gecesı meydana gelen deprem neticesinde Gelibo-lu'nun da aralarında bulunduğu Trakya'nın bazı kaleleri yıkıldı ve yıkılan kaleler Osmanlı kuvvetleri tarafından fethedildi.¹⁹

Gelibolu'nun fethedilmesi üzerine Süleyman Paşa, Biga'dan Gelibolu'ya geldi. Kaleyi tamir ettiren Süley-man Paşa, Anadolu'dan getirttiği Türkleri buraya yerleş-tirdi. Gelibolu, fetihden sonra Trakya ve Balkanlara ya-pılan Osmanlı akınlalarında hareket üssü ve ilk "paşa san-cağı" oldu.²⁰

Bolayır'a yerleşen Süleyman Paşa, buradan fetih ha-reketini idâre etmeye başladı.²¹ Rumeli'de üç ayrı koldan uc teşkilâtı meydana getirildi. Bunlardan birincisi Tekir-dağ, Çorlu, İstanbul istikametinde; ikincisi ortadan Ko-ru Dağı üzerinden Malkara, Hayrabolu, Vize istikame-tinde; üçüncü kol ise İpsala, Dimetoka ve Edirne istikame-tinde yapılan fetihlerin üssü oldu. Fetihler ilerledikçe uc-lar ileriye kaydırılıyor ve geride kalan yerler birer Türk şehri haline geliyordu.²²

Bu teşkilât sayesinde fetih organizasyonu yapılmış ve kısa sürede, Marmara sahillerindeki Bizans şehirleri ele geçirilmişti. Fetih hareketleri, batı ve kuzey yönünde de devam etmekteydi. Fetihlerin bir kısmı bizzat Süley-man Paşa tarafından yürütülmekteydi. Meselâ Tekirda-ğı'na kadar olan kaleler Süleyman Paşa tarafından fethedildi.²³ Yine Konur Hisar, Malkara, Hayrabolu ve Pınar-hisar'ın fâtilhi Süleyman Paşa idi.²⁴ Meriç Nehri'nin batı-sında yer almakla beraber, Ferecik'in de Süleyman Paşa tarafından fethedilmiş olduğuna dair kayıtlar mevcut-tur.²⁵

Rumeli'de gerçekleştirilen fetihlerin bir kısmı ise kumandanlar eliyle yürütülmekteydi. Nitekim Gelibolu'nun güney kısımlarının Yakub Ece ve Fâzıl Bey tarafından fethedilmesinden dolayı 'bu bölgeye Eceovası denmektedir.²⁶ İpsala, Hacı İlbeyi ve Evrenos Bey tarafından²⁷ fethedilmişti.

Rumeli'de sürdürülen bu askerî faaliyetler, sadece bir fetih hareketi olarak düşünülmemiştir. Aksine bu bölgeye yerleşme siyaseti takip edilmiştir. Osmanlı kaynaklarında yerleşme siyasetinin görülebildiği pek çok kayıt mevcuttur.²⁸ Aşıkpaşazâde ve İbn-i Kemâl'in zikrettikleri Arab Evleri adlı konar, göçer Türkmenlerin Gelibolu'ya geçirildikleri ve bu havâlide bir müddet kaldıkları hakkındaki bilgileri, tapu tahrir defterlerinden de teyid etmek mümkündür. Nitekim Bolayır'a tabi köylerden birinin adı Arablu idi.²⁹

Rumeli'de fetihlerin tüm hızıyla devam ettiği sırada Süleyman Paşa'nın bir av esnasında atından düşerek ölmesi (1357),³⁰ Rumeli'deki fetih hareketlerinde bir müddet için gerileme meydana getirdi. Bununla birlikte kumandanların gayretleri ile fethedilen yerler büyük oranda elde tutulabildi. Süleyman Paşa'nın vefatı üzerine Kardeşi Murad, Gelibolu'ya geçerek gazâ bayrağını eline aldı.

Ancak Orhan Gazî'nin 11 yaşındaki oğlu Şehzade Halil'in Foça Korsanları tarafından kaçırılması, Osmanlıların Rumeli'deki fetih hareketlerine menfi tesir etmiştir. Bunun nedeni bu durumdan istifade etmek isteyen Bizans İmparatoru V. Yuannis Palaeologos ile yapılan anlaşmadır. 'Bu anlaşmaya göre Orhan Gâzî, Bizans topraklarına karşı her türlü taarruzu durdurmayı, Foça'ya gönderilecek gemilerin masrafını karşılamayı, imparatorun eski borçlarını affetmeyi ve imparatorun muhalifi Mateos Kantakuzenos'a yardım etmemeyi taahhüt etmekteydi. Buna rağmen imparatorun Halil'i Foçalıların elinden kurtarması iki yıl almış ve bu müddet zarfında Rumeli'deki fetih hareketlerine ara verilmişti.³¹ Halil'in kurtarılmasından sonra fütûhat yeniden başlayacaktır.

Süleyman Paşa'nın ölümü ve Şehzade Halil'in esâret sırasında, Osmanlıların Rumeli'deki fütûhatı duraklamakla beraber, Anadolu'dan gelen göçmenlerle, buradaki durum sağlamlaştırılmış, daha büyük bir hareket için yeni kuvvetler toplanmıştır.³² Yukarıda belirttiğimiz gi-

bi, Batı Anadolu'da nüfusun yoğunlaşması, bu göçlerin gönüllü olarak yapılmasına yol açmaktaydı. Nüfus fazlalığını yerleştirme mecburiyeti yanında, askerî ve mâlî şartlar yüzünden Osmanlılar, bu gönüllü göçü teşvik etmekteydiler.³³

Şehzade Murad Rumeli'deki fetih hareketlerine tekrar başlayınca ilk olarak Çorlu kalesini muhasara etti ve fetihten sonra hisarını yıktırdı. Daha sonra Misini Hisârı'nı amanla fethederek Lüleburgaz üzerine yürüdü. Hisarı boş bulan Murad yıkılmasını emretti. Ardından Babaeski'ye gelen Murad burasını da terkedilmiş bularak fethetti.³⁴ Murad, Edirne'ye doğru ilerlerken geride direniş noktaları bırakmamak için bu hisarları yıktırmaktaydı.³⁵

Murad Hân, Edirne ile İstanbul'un bağlantısını kesmek için bizzat fetih hareketlerinde bulunurken diğer taraftan uc beylerinden Hacı İlbey'i Dimetoka üzerine ve Gâzî Fâzıl'ı Keşan üzerine sefere göndererek bu kalelerin fethedilmelerini sağladı.³⁶ Bu fetihler sayesinde Edirne'nin İstanbul ile bağlantısı kesilirken diğer yandan batıdan gelebilecek yardım ve saldırıların engellenmesi için Dimetoka fethedildi.³⁷

Bundan sonra Edirne'nin fethine teşebbüs edildi. Murad, Babaeski'yi de fethettikten sonra Lala Şahin Paşa'yı Edirne üzerine sevketti. Edirne'de toplanmış bulunan Bizans kuvvetleri ile Sazlıdere'de yapılan savaşta Bizans kuvvetleri mağlup olarak Edirne'ye çekildiler. Murad, Edirne'ye karşı hücumla geçmek üzere bütün kuvvetlerini yanına çağırды ve Edirne'ye doğru hareket etti. Sazlıdere yenilgisinden sonra Edirne halkı, esas orduya direnmenin mümkün olmadığını görerek kaleyi teslim etmeye karar verdiler. Edirne'yi teslim etmek istemelerinde bir taraftan Murad'ın kendiliğinden teslim olan kaleleri yağma etmemesi ve halkı yerinde bırakması, diğer taraftan teslim olmayarak direnen kaleleri yağma ve tahrip ettiği gibi, halkını esir etmesinin de rolü vardı. Nihayet, kale kumandanının Meriç nehri yoluyla Enez'e kaçması da Edirne halkını çaresiz bırakmış ve kaleyi teslim etmişlerdi (1361).³⁸

Rumeli'nin en önemli şehirlerinden biri olan Edirne'nin fethedilmesi, Osmanlıların Avrupa'da kesin olarak yerleştiğini göstermektedir.³⁹ Nitekim Edirne'nin fethinin ardından oluşturulan haçlı ordusunun Sırp Sin-

dığı zaferi ile bozguna uğratılması, ardından Çirmen savaşının kazanılması, diğer fetihler ve Kosova'da kazanılan zafer, Türklerin Balkanlara kesin olarak yerleştiğinin işaretleridir.

Rumeli'deki Osmanlı fetihlerinin yayılması, Bizans'ı redirgin etmeye başladı. Bu maksadla Türklerle karşı bir ittifak oluşturmak üzere çeşitli girişimlerde bulundu. Ancak, bu girişimlerden bir sonuç elde edemeyen İmparator Ioannes V'e, akrabalık bağlarından dolayı sadece Savoe kontu Amadeo destek verdi.⁴⁰ Bir haçlı ordusunun başında İstanbul'a doğru yola çıkan Amadeo, 23 Ağustos 1366'da Gelibolu'yu işgal etti ve bir yıl sonra şehri Bizans'a teslim etti.⁴¹ Ancak bu durumun Osmanlıların Rumeli'deki fetih hareketlerini pek etkilemediği fetih hareketlerinin devam etmesinden anlaşılmaktadır.⁴²

Bizans'ta devam eden taht kavgaları, Osmanlılara yeniden Gelibolu'yu elde etme fırsatı verdi. İmparator Ioannes V, Bozcaada'yı Venediklilere vermeyi vaat etmişti. Ancak, Cenevizliler Boğazın kontrolünün Venediklilerin eline geçmemesi için imparatoru tahttan indirmeye karar verdiler. Tutuklu bulunan Andronikos'u, Ioannes V'e karşı harekete geçirdiler. Bu harekâta Sultan Murad da Andronikos'u destekledi. İstanbul'u kuşatan Andronikos, 32 gün süren kuşatmadan sonra 12 Ağustos 1376'da şehre girdi ve birkaç gün sonra da Gelibolu'yu Osmanlılara iade etti.⁴³

Osmanlıların Rumeli'de hızla ilerlemesi bazı faktörler sayesinde gerçekleşmiştir. Bunlardan biri Bizans'ın içinde bulunduğu durumdur. Yukarıda da temas edildiği gibi Bizans'ta meydana gelen taht kavgaları sayesinde Osmanlılar Rumeli'ye geçme ve bölgeyi tanıma fırsatı buldular. Bunun yanında bu mücadeleler, Bizans'ı zayıflattığından Türk fetihlerine karşı koyacak askerî gücü bulunmamaktaydı. Bir diğer faktör de Balkanlar'da Osmanlıların ilerleyişini durduracak büyük bir devletin bulunmamasıdır. Sırp Çarı Stefan Dušan'ın 1354'te ölmesi ile kurmuş olduğu imparatorluk, küçük devletler ve senyörlüklere ayrılmıştı. Bulgaristan da bu sırada üçe ayrılmış bulunmaktaydı. Osmanlıların takip ettiği diploma-

si ile bu küçük prenslikler, birer birer Osmanlı Sultanı'na tâbi oldular.⁴⁴

Bizans'taki taht mücadeleleri ve bu mücadelelere müdahale etmek üzere gerek Umur Bey'in Trakya'ya geçişi, gerek Osmanlı kuvvetlerinin geçişi ve gerekse Bulgar ve Sırp'ların taht mücadelelerine müdahaleleri, bölgeyi harâb hâle getirmişti. Bunun yanında deprem vb. tabii âfetler ve salgın hastalıklar da bölgenin nüfusunun azalmasına veya halkın bölgeyi terk ederek daha kuzeye yönelmesine neden olmuştu.⁴⁵ Tabiatıyla bu durum, iskân için son derece elverişli bir ortam meydana getirmişti. Nitekim Trakya'da yerleşen Türklerin kurdukları köy adları da bunların boş alanlara yerleştiklerini doğrulamaktadır.⁴⁶

Osmanlıların Rumeli'de fetih hareketlerinde böyle hızlı ilerleme kaydetmelerinin temelinde yatan bir başka faktör, yerli halka gösterdikleri müsâmahe idi. Osmanlı kaynaklarında "istimâlet" olarak belirtilen bu uygulamaya göre yerli halka İslâm hukukunun tanıdığı haklar en geniş şekilde uygulanıyordu. Canları ve malları devletin güvencesi altına alınıyor, din ve ırk ayırımı yapmadan bütün tebaayı devletin şemsiyesi altında birleştiriyordu.⁴⁷

İstimâlet politikasının diğer mühim bir tarafı da, Ortodoks kilisesi ve manastırları himaye etmeleri, vakıflarına müdahale etmemeleri ve vergi mafiyeti tanımalarıdır.⁴⁸ Kiliseye karşı takip edilen bu muamele ve vergi siyaseti, Osmanlı idaresinin geniş halk kitleleri ve köylüler tarafından benimsenmesini sağlamıştır.⁴⁹ Öte yandan Osmanlı idarecileri, yerli derebeyler ve hânedânların imtiyazlarını ve feodal haklarını kaldırmakla beraber, Osmanlı himâyesine girmeyi kabul edenleri askerî sınıf içerisinde dâhil etmişler ve bu şekilde bunları Osmanlı rejimi içerisinde alarak Osmanlılaştırmışlardır.⁵⁰

Osmanlıların takip ettikleri istimâlet politikası, halk arasında geniş kabul görmüş, XIX. asırda meydana gelen milliyetçilik cereyanları ile diğer dış âmiller ortaya çıkana kadar gayr-ı müslim halk, devlete karşı bir iki istisnâ dışında önemli bir isyanda bulunmamışlardır.

1 Afif Erzen, "Eskiçağ Tarihinde Marmara Denizi ve Boğazlar", GDAAD, S. 1, İstanbul 1972, s. 61.

2 Bu göç hakkında bkz.: Poul Wittek, "Yazıcıoğlu Ali on the Christian Turks of the Dobruja", *Bulletin of the School for Oriental and African Studies*,

et, c. XIV, S. 3 (1952), s. 639-668.

3 1305-1311 yılları arasında cereyan eden bu faaliyetler ile ilgili olarak bkz.: Zerrin Günel Öden, "Bizans İmparatorluğu'nun Türklerle Karşı Alan ve Katalanlar İle İttifakı", *Tarih Dergisi*, S. 35, İstanbul 1994, s.

- 123-129; F. Hernandez, "The Turks with the Grand Catalan Company, 1305-1312", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi. Hımaniter Bilimler*, II, İstanbul 1974, s. 25-45; Nikolas Oikonomidis, "Avrupa'da Türkler (1305-1313) ve Küçük Asya'da Sırplar (1313)", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed.: Elizabeth Zachariadou, İstanbul 1997, s. 173-182.
- 4 Enverî, *Diüstürnâme*, n.r. Mükrimin Hâilî, İstanbul 1928, s. 25-26.
- 5 G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, trc.: Fikret İşıltan, Ankara 1995, s. 477-478. Erdogan Merçil, "Aydınogulları" mad., *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 239-240.
- 6 Merçil, *aynu madde*, s. 240.
- 7 Gâzî ve gazâ terimlerinin kullanılmasının Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan çok sonra ortaya çıktığına dair iddialar ve bunların değerlendirilmesi için bkz.: Feridun M. Emecen, "Gazâya Dâir- XIV. Yüzyıl Kaynakları Arasında Bir Gezinti-", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 191-197.
- 8 Halil İnalıcık, "Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar*, İstanbul 1993, s. 11.
- 9 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 505-509; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1984, s. 261 vd.
- 10 İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, II. Defter, Şerafettin Turan neşri, Ankara 1983, s. 110.
- 11 Sallarla Rumeli'ye geçme efsânesi olarak bilinen bu hâdis'e için bkz.: Aşıkpaşazâde, "Tevârih-i Âl-i Osman", Çiftçioglu N. Atsız neşri, *Osmanlı Tarihleri*, I, İstanbul 1949, s. 123-124; İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 115-119; Lutfî Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Âli Bey neşri, Önsöz ve İndeks M. Serhan Tayşi, İstanbul 1990, s. 29 vd.; Oruç b. Âdil, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Babinger neşri, Hannover 1925, s. 16 vd.; Hadîdî manzum olarak aynı efsaneyi zikretmektedir (*Tevârih-i Âl-i Osman 1299-1523*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 1991, s. 71 vd.); Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, F. R. Unat.-M. Altay Köymen neşri, Ankara 1987, I, 173 vd.).
- 12 Dukas, *Bizans Tarihi*, Mirmiroğlu trc., İstanbul 1956, s. 17-18.
- 13 Dukas, *Bizans Tarihi*, s. 21-22; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 479.
- 14 Ostrogorsky, *a.g.e.* 488; Halil İnalıcık, "Türkler ve Balkanlar", s. 10-11; Feridun M. Emecen, "Osmanlı Siyasi Tarihi Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, İstanbul 1994, s. 13; Münir Aktepe, Çimbi kalesinin Süleyman Paşa'ya verilmesini 1353 yılında gösterir ("Çimbi" mad., *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 317).
- 15 M. Münir Aktepe, *Osmanlı Türklerinin Rumeli'ye Yerleşmeleri*, İstanbul 1949, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Zümresi Basılmış Doktora Tezi, Tarih Seminer Ktb, Tez nr. 949/388; Emecen, "Osmanlı Siyasi Tarihi", s. 12-13; İsmail Hamî Danişmend, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, İstanbul 1971, s. 28; Halil İnalıcık, "Türkler (Osmanlılar)" mad., *İA*, 12/II, İstanbul 1988, s. 290.
- 16 İnalıcık, "Gelibolu" mad., *EİT*, II, Leiden 1965, s. 983; aynı müellif, "Türkler ve Balkanlar", s. 11.
- 17 Aşıkpaşazâde, *a.g.e.* 124.
- 18 Gelibolu fethedildiği sıralarda Türklerle esir düşen Rahip Gregory Palamas, hatıralarında deprem hadisesini doğrulamaktadır (Anna Philippidis-Braat, "La Captivité de Palamas Chez les Turcs", *Travaux et Mémoires*, VII, Paris 1979, s. 138, 211).
- 19 P. Charanis, "On the Date of the Occupation of Gallipoli by the Turks", *Byzantinoslavica*, 16 (1955), s. 117. Gelibolu'nun fethi hakkında Osmanlı kroniklerinin değerlendirilmesi için bkz.: Aktepe, *Osmanlı Türklerinin Rumeli'ye Yerleşmeleri*, s. 114-118; Şehabeddin Tekindağ, Kantakuzen'e istinâden Gelibolu'nun fethini 12 Mart 1354 olarak vermektedir (Ş. Tekindağ "Süleyman Paşa" mad., *IA*, III, İstanbul 1979, s. 191). Bazı tarihî takvimler de farklı tarihler verirler. Meselâ yayınlanmış dört takvimden sadece 835 yılında hazırlanmış takvim Gelibolu'nun fethi tarihi olarak 1354 yılını verir (Atsız, *Osmanlı Tarihinin Ait Takvimler*, I, İstanbul 1961, s. 69). Diğer takvimlerden 824 tarihli olan 1353 yılını (bkz.: Atsız, *Takvimler*, s. 25), 843 tarihli takvim 1356 yılını (Atsız, *Takvimler*, s. 101), 850 yılında hazırlanmış diğer bir takvim de 1357 yılını Gelibolu'nun fethi tarihi olarak verir (Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, Ankara 1982, s. 17).
- 20 İnalıcık, "Gelibolu", s. 983; Feridun Emecen, "Gelibolu" mad., *DİA*, XIV, İstanbul 1997, s. 1.
- 21 Süleyman Paşa Bolayır'a yerleştikten sonra burada camii, aşhâne, zâviye ve muallimhânenen meydana gelen bir imâret yaptırmıştı (İbrahim Sezgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Gelibolu Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 1998, Marmara Üniv. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, s. 102-103). İmâretin vakfiyesi için bkz.: E. Hakkı Ayverdi, "Gazi Süleyman Paşa Vakfiyesi ve Tahrir Defterleri", *Vakıflar Dergisi*, VII, İstanbul 1968, s. 19-28.
- 22 Halil İnalıcık, "Rumeli" mad., *İA*, IX, İstanbul 1964, s. 768-769.
- 23 Aşıkpaşazâde, *aynu eser*, s. 124; İbn-i Kemal, *aynu eser*, II, s. 151.
- 24 İbn-i Kemal, *aynu eser*, II, s. 158, 175, 176-178. İbn-i Kemal, Vize'nin de Süleyman Paşa tarafından fethedildiğini kaydetmekle beraber, Kantakuzen'e istinâden Halil İnalıcık bunun doğru olmadığını görüşündedir (İnalıcık, "Rumeli", s. 768).
- 25 Necdet Öztürk, "Ferecik'in Süleyman Paşa Tarafından Fethine Dair", *Türkîlik Araştırmaları Dergisi*, S. 4, İstanbul 1989, s. 135-145.
- 26 İbn-i Kemal, *a.g.e.*, II, s. 177.
- 27 İbn-i Kemal, *a.g.e.*, II, s. 176-177.
- 28 Aşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. 124; İbn-i Kemal, *a.g.e.*, II, s. 156-157.
- 29 BOA, TD, nr. 12, s. 209. Rumeli'ye Anadolu'dan yapılan göç ve iskân faaliyetleri ile ilgili olarak bkz.: M. Münir Aktepe, "XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dâir", *Türkiyat Mecmuası*, c. X, İstanbul 1953, s. 299-312.
- 30 Süleyman Paşa'nın hayatı ve faaliyetleri hakkında bkz.: Tekindağ, "Süleyman Paşa", s. 190-194.
- 31 Halil'in kurtarılması girişimleri ile ilgili olarak bkz.: Halil İnalıcık, "Edirne'nin Fethi (1361)", *Edirne, Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağanı Kitabı*, Ankara 1965, s. 141-144.
- 32 İnalıcık, "Edirne", s. 144.
- 33 Halil İnalıcık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", trc.: Hamdi Can Tuncer, *Cogito*, S. 19, Yaz 1999, İstanbul 1999, s. 131.
- 34 Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 126-127.
- 35 Fetihler ilerledikçe, geride kalan hisarlar iki sebepten yıkılmaktaydı: Bunlardan biri buralarda askerî birlik bulundurmamak mecburiyetinde kalmamak, ikincisi mahallî güçler tarafından yeni direniş merkezleri oluşturulmasına engel olmaktır (İnalıcık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", s. 118).
- 36 Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 127.
- 37 İlhan Şahin, "Osmanlı Devleti, Kuruluştan Fetret Devrine Kadar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. X, İstanbul 1989, s. 148-149.
- 38 Edirne'nin fethi tarihi ile ilgili tartışmalar ve fetihle ilgili diğer gelişmeler için bkz.: İnalıcık, "Edirne'nin Fethi", s. 137-159.
- 39 Şahin, "Osmanlı Devleti", s. 151.
- 40 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 493-495.
- 41 Anthony Luttrell, "1389 Öncesi Osmanlı Genişlemesine Latin Tepkileri", *Osmanlı Beyliği 1300-1389*, ed.: Elizabeth A. Zachariadou, İstanbul 1997, s. 136; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 495; İnalıcık, "Gelibolu", s. 983.
- 42 Şahin, "Osmanlı Devleti", s. 151.
- 43 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 499.
- 44 İnalıcık, "Türkler ve Balkanlar", s. 14-15.
- 45 Aktepe, "Rumeli'nin iskânı", s. 299-300.
- 46 Gelibolu'daki köy adları için bkz.: İ. Sezgin, *Gelibolu*, s. 140-144.
- 47 İnalıcık, "Türkler ve Balkanlar", s. 16.
- 48 İnalıcık, "Türkler (Osmanlılar)", s. 291.
- 49 İnalıcık, "Rumeli", s. 769.
- 50 İnalıcık, "Türkler (Osmanlılar)", s. 291.

ERKEN OSMANLI DÖNEMİ (1299-1453)'NDE AKINCILAR VE AKINCI BEYLERİ

H. ÇETİN ARSLAN
ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ

I. ERKEN OSMANLI DÖNEMİ (1299-1453)'NDE AKINCILAR VE AKINCI BEYLERİ

Erken Osmanlı Dönemi (1299-1453)'nde akıncılar ve akıncılık faaliyetleri üzerine şu ana kadar ayrıntılı bir çalışma ve inceleme yapılamamıştır.¹ Buna rağmen eldeki mevcut bilgiler akıncılığın; Osmanlıların yerleşim Politikaları, yeni bölgelerin fethedilmesi, iskân edilen toprakların Osmanlı kültürüyle bütünleştirilmesi ve devletin gücünün en uç topraklara taşınması yönünde önemli bir müessese olduğunu göstermektedir.²

Araştırmalar doğrultusunda Erken Osmanlı Dönemi'nden başlayarak görevlerinin sürekliliği ve uzunca bir zaman takip edilebilmesi bakımından akıncılık hizmetinde bulunmuş ve akıncı beyleri yetiştirmiş ailelerin olduğu belirlenmiştir. Bu akıncı beyi ve ailelerinden Mihaloğulları Bilecik, Edirne ve çevresinde; Evrenosoğulları, şimdiki Yunanistan Devleti'nin toprakları içerisinde kalan Yenice Vardar, Serez, Gümüşlüce ve Loutra'da; Turhanogulları, yine Yunanistan toprakları içerisindeki Yenişehir (Mora Yarımadası), Teselya Yenişehir, Tırhala ile Eski Yugoslavya toprakları içerisinde kalan Üsküp, Ohri ve çevresinde; Malkoçoğulları'nın da Bulgaristan topraklarındaki Niğbolu, Plevne ve Silistre'de yoğun şekilde faaliyet göstermiş, üç merkezlerini de adı geçen bölgede kurmuşlardır.

Akıncılık kurumunun Osmanlı Beyliğinin ilk yıllarındaki oluşumu ve gelişimini inceleyebilme-

miz için; tarih yazıcılarının aktarmış olduğu bilgilerin değerlendirilmesi gerekmektedir.³ Tarihi kaynaklardan akıncıların görevlendirilmeleri, akın yaptıkları bölgeler, üç merkezleri ve fetih politikaları üzerine bilgiler edinmekteyiz. Hamzavi'nin eserinde I. Bayezid (1389-1402)'in ölümüne kadar olan akınları;⁴ Karamani Mehmed Paşa'nın Risalesinde⁵ Osman Gazi Dönemi (1299-1326)'nden II. Mehmed (1451-1481) Dönemi'ne kadar olan hadiseleri ve yapılan akınları öğrenmekteyiz. Anonim Grekçe yazılmış "Tevarih-i Ali Osman" adlı eser⁶ ile latince yazılmış Macar tarihinden II. Murad Dönemi (1420-1451)'ndeki akınlar hakkında bilgi edinmekteyiz.⁷ Kanuni Dönemi (1520-1566)'nde Celalzâde Mustafa Efendinin eserinde ise akıncılık hizmetinin önem ve statüsüne işaret edilmektedir.⁸

Erken Osmanlı Dönemi (1299-1453)'ndeki akıncılar ve faaliyetleri ile ilgili olarak elimizdeki somut verilerden bir kısmı da akıncı ailelerinin inşa ettirdikleri yapılarıdaki kitabe kayıtlarıdır. Buradaki bilgilerden akıncı beylerinin kendilerini tanımlamaları, hangi aileden oldukları ve akıncılık görevlerine ilişkin kimi verilere ulaşılabilmektedir. İnşa faaliyetlerinin takip edilmesiyle, faaliyet gösterdikleri bölge ve merkezlerin belirlenebilmesi mümkün olmaktadır. Diğer taraftan yapılara ait vakfiyeler ile mali kaynaklarının tespiti mümkün olmaktadır.

Dönemin tarihi belgeleri arasında sayabileceğimiz berât ve temliknâmelerden ise akıncı beylerinin fethettikleri yeni yerleşim bölgelerinde, top-

rağın kullanım hakkını elde etmeleri yönündeki bilgileri öğreniyoruz. F. Von Kraeltz tarafından yayınlanan bir berâtta, I. Murad'ın, akıncı beyi Gazi Evrenos Bey'e kendisinin almış olduğu toprakları Sancaklık olarak verdiğini öğrenmekteyiz. Fethedilen topraklardaki idari yönetim mekanizmasının işlemesi bakımından oldukça önemli bir veri sunan belgeden; gerektiğinde bir akıncı beyinin almış olduğu toprağın idari sorumluluğunun da verilebileceğini görüyoruz.⁹ Yine Evrenos Bey'e ait bir temliknâmede vakıf malları için öngörülen harcamaların yapılması ile kendisine bazı köy ve çiftlik yerlerinin temlik olarak verildiğini öğrenmekteyiz.¹⁰

Akıncılar ile ilgili elimize ulaşan en somut bilgileri Başbakanlık Mühimme Defterleri içerisinde edinmekteyiz. 15. ve 16. yüzyıllara ait bu defterlerden her akıncının açık bir şekilde eşgali, kimliği ve mesleğinin yazılı olduğunu görüyoruz. Akıncı defterleri, akıncılığın 15. yüzyıldan itibaren bir ocak teşkil edecek şekilde örgütlenmiş olabileceğini kanıtlayan belgeler olarak görülmelidir. Babadan oğula devrolan akıncılığın esasını, döğüş sanatının inceliklerini bilen, iyi ata binip-iyi silah kullanan maharetli cengâverler oluşturmaktadır.

I. Hakkı Uzunçarşılı yapmış olduğu çalışmaları, akıncıların akın sonunda elde ettikleri esirleri karşı tarafa teslim ettiklerinde 1/5 oranında pençik denilen bir vergi aldıklarını, bu vergiyi almak için akıncı beyinin yanında akıncı kadısı veya pençikçi başının bulunduğunu belirtmekte, akıncıların toplanmasını ve göreve çağrılmasını sağlayan "Tavıcalar" denilen bir grubun olduğuna işaret etmektedir.¹¹

Akıncılar ile bağlantısı olması bakımından iki edebi eserden bahsedilmesi gerekir. Bunlardan ilki şair Suzi Çelebi'nin II. Mehmed (1451-1481) ve II. Bayezid (1481-1512) Devri akıncı beylerinden Mihaloğlu Ali Bey'in akınlarını içeren eseridir. Mihaloğlu'nun akınlarının manzum olarak anlatıldığı eserde, akıncı beylerinin hânedana olan yakınlıkları, günlük yaşamları ve bir akıncı beyinin kahramanlıklarından ayrıntılı olarak bahsedilmektedir.¹²

Akıncıları konu alan diğer bir edebi eser de Enveri'nin 869 H./1464 M. tarihinde II. Mehmed (Fatih)'in veziri Mehmed Paşa adına yazılmıştır. Aydınoğullarını konu alan eser, I. Murad (1360-1389) ve I. Bayezid (Yıldırım) Dönemi (1389-1402)'nin önemli savaşlarını içermekte, bir bölümünde de Ankara Savaşı (1402)'nda akıncı olarak görev yapan Mihaloğlu Balta Bey'den bahsedilmektedir.¹³

A. OSMANLI'DA AKINCILIK VE GELİŞİMİ

Düşman topraklarına, keşif, yağma ve tahrip etmek amacıyla akın yapanlara verilen bir isim olan akıncılar;¹⁴ M. Zeki Pakalın'ın tanımına göre; seri hareketlerinden dolayı Osmanlı Türklerinin atlı birliklerinden olup, iyi binici atlılardan oluşmaktaydı.¹⁵ Atlı birliklerinden oluşmasından dolayı, kimi yayınlarda süvari birliği olarak belirtilmişlerse de; ordudan ayrı bir grup olmalarından ve süvari birliğinin bu ordu içerisinde bulunmasından dolayı, akıncıların "süvari" birliği olarak belirtilmelerinin mümkün olmadığı görülür.

Çete, haramilik ve akın adı verilen, üç şekilde gerçekleştirilen akınlarla elde edilen mal ve ganimetler pay edilerek dağıtılırdı. 100 veya 100 kişiden az sayıdaki bir birlikle yapılan akınlar çete ve haramilik adını alır ve akınlardan elde edilen her türlü gelir akıncılar tarafından aralarında bölünürdü. Diğer taraftan bu akınlara akıncı beyi katılmazdı. Yapılan akının, akın olabilmesi için akıncı beyinin kumandası altındaki bütün birliklerin o akına katılması gerekiyordu.¹⁶

Akın zamanı dışında herbiri ayrı bir meslek ve zanaat sahibi olan akıncılar, kendi işleri ile uğraşmakta ve akın görevleri bulunmadığı sürece bu uğraşlarını devam ettirmekteydiler.¹⁷ Akıncılık, 1595'ten sonra sınırların güvenliğinden sorumlu serdarlık görevine dönüşmüş ve eski konumunu yitirmiştir.¹⁸ Osmanlı öncesi, akıncılığın ne şekilde bir özellik taşıdığı konusu üzerine araştırmacılar değişik fikirler öne sürmektedirler. F. Köprülü, Emevi ve Abbasi Devletlerinin Bizans'la mücadele-

sinin sonucunda sınırlarda özel teşkilatların kurulmuş olduğunu; Anadolu Selçukluları'nda buna benzer olarak memleketin doğu ve batı sınırlarında uç teşkilatları kurduğunu; bir taraftan sınırları düşmana karşı koruyan bu birliklerin, fırsat buldukça düşman arazisine akınlar yaparak ganimetler aldıklarını belirtmektedirler.¹⁹ C. Cahen, Türklerin Anadolu'ya yaptıkları akınların temelinde yatan unsurlardan bahsederken, Anadolu topraklarının bir "Rum diyarı" olmasının ötesinde sürülere el koyabilecekleri, tutsak alabilecekleri ve öncelikle kendileri için bir sığınak özelliği taşıdığını belirterek, akınların temelinde yatan yurt edinme, barınma ve ekonomik gereksinmelere işaret etmektedir.²⁰

S. Shaw'ın da, akınlar üzerine belirttiği fikirleri, C. Cahen'in dikkat çektiği noktalar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Shaw Büyük Selçuklu Devleti döneminde bir grup Oğuz savaşı olarak nitelediği Selçukluların, göçebe olduğunu ve ordunun çekirdeğini bunların oluşturduğunu, zamanla da bu savaşçıların hayvanları için büyük otlaklar ve ganimet isteklerinin arttığını böylece denetim altında tutulamayan bu grupların Anadolu'ya bitmek bilmeyen akınlarını başlattıklarını yazmaktadır.²¹

İ. H. Uzunçarşılı'nın İlhanlı, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu dönemi üzerine yapmış olduğu çalışmalarda; İlhanlılarda Osmanlı akıncı kuvvetlerine benzer ve "Pişdar" adı verilen birliklerin olduğunu; Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemi askerlik usul ve kaidesinin büyük ölçüde İlhanlı ve Büyük Selçuklu özelliği taşıdığını, Anadolu Selçukluların da "Kapıkulu Piyade" ve "süvariler"in dışında, devlet hizmetine girmiş aşiret kuvvetlerinin olduğunu ve bunların önemli bir bölümünün sınırlara yerleştirildiğini öğrenmekteyiz.²²

Yukarıda araştırmacıların vermiş oldukları bilgiler ışığında; "akın" ve "akıncılığın" Osmanlı öncesi dönemlerde ortak bir takım; ekonomik, dini, askeri özellikler göstermiş olduğu ve bu özelliklerin Osmanlılar zamanında da devam etmiş olmasından dolayı benzer bir yapılanma gösterdiği sonucuna varılabilir.

B. AKINCI BEYLERİNİN GÖREVLENDİRİLMESİ:

Akıncı Beylerinin görevlendirilmesine dair en somut bilgilerimizi dönemin tarihi kaynakları oluşturmaktadır. Aşıkpaşazâde tarihinde, I. Murad'ın tahta geçmesinin ardından, akıncı beylerinin görevlendirilmesine ilişkin şu bilgiler aktarılmaktadır.

*"Han, devletle Edirne tahtına oturunca lalası Şahin'e Zağra tarafına ve Filibe'ye akın emrini verdi. Evrenuz Gazi dahi vardı, İpsala'yı fethetti. Bunlar yerli yerinde Uç beğleri oldular."*²³

Bu konular içerisinde konumuz açısından iki önemli noktaya işaret edilmektedir. Bunlardan birincisi sultanın akıncı beylerini görevlendirmek üzere "akın emrini" vermesi; ikincisi de akıncı beylerinin almış oldukları yerlerde "uç beğleri" olduklarının belirtilmesidir ki, akıncı eylerinin uç beyleri olması akınlar sonucu düşman sınırlarına yakın uç bölgelerinde üslenmiş olmalarından kaynaklanmış bir tanımlama olmalıdır. Nitekim akıncılar ve onları komuta eden akıncı beylerinin bir görevleri de ülke sınırlarını, düşman topraklarına karşı korumaktı. Buradaki uç beyi kelimesi aynı zamanda, onların sınır bölgelerindeki yerleşimlerde yönetici statüsünde olduklarını göstermesi bakımından önemli bir veri özelliği taşımaktadır.

Hoca Sadettin Efendi'nin eserinde de konuya ilişkin olarak bir bölümde, I. Murad'ın akıncı beylerini görevlendirilmesine yönelik şu bilgiler verilmiştir :

"Ülkeler açan padişah gönül çekici sarayı tamamlamak üzere Edirne'de kalmış, kütiffar diyarını yağmalamaya, ele geçirmeye yürekli serdarları, yanlarına kalabalık birlikler katarak düşman topraklarına sevkettmeye devam etmişti. Bu arada Timurtaş Beyi Yanbolu ile Kızılağaç Yenicesinin fethine memur etmişti. Lala Şahin Paşa'yı da sancağı altındaki askerler Samakov ve ihtiman illerini yağmalamak, zapdetmekle görevlendirmişti. 786 H./1366 M. tarihinde Kızılağaç Yenicesi fethedildi... Zaferleri emel bilen Gazilerin her biri sayısız ganimetler ele geçirdiler. Timurtaş Bey de değerli ganimetler

olan düğünü hakkında bilgiler veren Aşıkpaşazâde, Evrenos Bey'den de şu şekilde bahseder.

*"Hazırlıklar tamamlandı. Etrafın beğlerine davet-filer gönderdiler... Evrenuz Gazi'ye dahi gel dediler. On-dan sonra düğüne başladılar. Etrafın elçileri geldiler beğlerden hediyeler getirdiler... Kendi sancak beğleri de geldi. Hepsi mertebelerine göre hediyelerini arz ettiler. Evrenuz Gazi'nin hediyeleri ileri geldi..."*²⁶

Evrenos Bey'in sultanın düğününe Osmanlı beyleri içerisinde davet edilerek bulunduğu konu-ma göre yani mertebesine göre düğünde yer alma-sı, sırası geldiğinde hediyelerini sunması ve bu he-diyelerin maddi açıdan değerinin yüksek olması Evrenos Bey'in zenginliğini ve ekonomik gücünü de işaret etmektedir.

Akıncı beyi ve ailelerinin toplum içinde de iti-barlı ve saygın bir konumu olduğunu yine tarihi kaynaklar aktarmaktadır. Neşri tarihinde yine Evrenosoğulları'na ilişkin bilgiler verilirken; onların statülerine de yer verildiği görülür. Neşri'nin ko-nuya ait sunmuş olduğu bilgi şöyledir :

*"...Sultan Murad Gazi'nin Evrenoz adlı bir suba-şısı var idi. Gayet bahadır ve serfiraz gazi kişiydi. Ni-ce vilayetler fethetmişti. Sultan Murad'ın gayet toğrusu idi. Hicaz'a gitmişti. Varub, Kâbe-i Müşerrefe-i Şerrefe-halallahü Teala tavaf idip, ol esnada yine gelip hünka-ra yitişti. Hünkar dahi buna gereği gibi izzet idip bir âli timar emir etti. Şimdi Evrenoz oğlanları kim vardır, ağanın neslindendir. Evrenoz'lu demeye hikmet bu-dur..."*²⁷

Yukarıdaki bilgilerden, Evrenos Bey'in hacca gidip gelmesinin ardından sultan tarafından kendi-sine timar verilmesi, onun soyundan gelen kişilerin Evrenosoğulları olarak bilindiğinin belirtilmesi; Evrenosoğulları ailesinin hem hânedanla ilişkisini, hem de toplum içinde bu ad ile tanınıp, bilindik-lerini gösterir bir veri durumundadır.

15. yüzyıl şairlerinden Süzi Çelebi akıncı beyi Mihaloğlu Ali Bey'in savaşlarını konu alan gaza-vatnâmesi'nde; Ali Bey sultanın emrini almak için gittiği Ali Bey'in ağırlanışından bahsederken, ge-lişmeleri şu şekilde aktarır:

*"Hezâran iltifat-ii râğbet ile
Otağma götürdi izzet ile
Saçıldı üstine diirri fırvan
Ne diir kim her biri bir necm-i taban
Düşendi her yana diba-vii atlas
Yere indi sanasın çerb-ı atlas..."*²⁸

Daha sonra yemeklerin yenilip hediyelerin su-nulduğu bu ağırlamanın oldukça görkemli oluşu, akıncı beylerine verilen değeri ve onların konumu-nun önemine işaret etmektedir.

Bazı durumlarda sultan akınlardaki başarılar-dan dolayı akıncı beylerine hediyeler de sunabil-mekteydi. Bu konuya ilişkin bir bilginin Neşri ta-rihinde şu şekilde verildiğini görmekteyiz.

*"...ve bil cümle çinki Karamanoğlu sınıb kaçtı, es-babın ve emvalin hep hünkar öniine getirdiiler, sultan Bayezid ve Yakub Çelebi ve Timurtaş Paşa dilaverler de gelip hünkarın elini öptüler. Hünkar daha Hak Te-ala'ya şükr edip, kıvanub buyurdu. Baş beğleri ve sipa-bilere inamlar ittiler. Ve Karamanoğlu'nu esbabın ve alatın bil kiilliye Timurtaş paşaya bağışladı..."*²⁹

Karamanoğlu'na ait bütün malların akıncı be-yi Timurtaş beye bırakılması, sultanın bu akındaki başarıdan dolayı memnuniyetini hem de akıncı beylerine verdiği önemi göstermesi bakımından önemli bir bilgidir.

Araştırmacı Ziya Hanhan'ın Orhan Gazi dö-ne-mine ait olduğunu iddia ettiği bir mektupta da akıncı beylerinin statülerine ilişkin bilgiler edin-mekteyiz. Bu mektubun bir bölümünde Orhan Ga-zi'nin Evrenoz Beyi görevlendirmesine ilişkin şu bilgiler verilmektedir.

*"...Baka Evrenoz demişti. Bileğinin hiinerini, kılı-cının keskinliğini biliriz, atının bastığı yerde ot bitmez, adı bilinir bir akıncımızsın. Gerekir ki, Urumeli sefe-rinde paşa oğlumuzla varasın, yüz aklığı edesin, hiiner gösteresin. Murad'ımı da sizinle bilece göndermek iste-rim. Yanınızda cenk ahvalin görüp bilmeli, ona göre ad-lanmalı..."*³⁰

Aynı yazarın yayınladığı ve I. Murad Dönemi'ne ait olduğunu iddia ettiği ikinci mektupda ise, sultan Murad; Evrenos Bey'e görevini nasıl yerine getireceğine ilişkin şunları belirtmektedir.

"...İmdi, malûmun ola ki, vardiğın yerde dırasın. Biz dabi ol tarafa varmak üzere olup ayağımız üzengi-dedir. Buluştüğümüzda bilece söyleşir, her bangi tarafa gitmek gerekirse ol canibe varırız. Gümiülcine'yi sana ih-san eyledik. Orada eylesip hoşga dirlik kurasın Kılıcım ekmeğidir deyrı fukaraya zahmet vermeyesin. Vergilerini adalet üzre toplayasın. Bilginlere, riayet edip, düşkinle-re merhamet gözüyle nazar kılasın. Sen, bize cennet me-kan karındaşınız yadigârısın ve dabi babam, atam ar-mağanısın. Onlara nice hizmet ettinse bize de öylece hiz-met edesin."³¹

Yukarıdaki her iki mektupta da sultanların akıncı beylerine olan güvenleri, onların yaptıkları akın hizmetine verdikleri önemi, karşılıklı fikir alış verişinde bulundukları ve alınan yerleşimlerde uyguladıkları yerleşim ve iskâna ait bilgileri bulabiliyoruz.

Erken Osmanlı döneminde, hânedan ile olan yakın ilişkileri bakımından sadece akıncı beylerini ve ailelerini düşünmek tek boyutlu bir bakış açısı yaratacağından; aynı dönemde hânedana yakınlıkları ile dikkati çeken Ahi teşkilatı ve reislerinin önemli bir statüye sahip olduklarını belirtmemiz gerekir. Osman Gazi'nin Ahi şeyhlerinden Şeyh Edebalı'nın kızı ile evlenmesi Orhan Gazi ve I. Murad'ın Osmanlı idaresinin başına geçerken ahi-lerden destek almaları bu ilişkinin ne denli önemli olduğunu vermesi yönünden örneklerimizi oluşturmaktadır.

Ahi teşkilatının, Erken Osmanlı döneminde, üstlenmiş olduğu rol daha çok dini bir karakter taşımaktadır. Öncelikle halkı din çatısı altında birleştirip, örgütlemeyi amaçlayan ve zanaat sahibi insanların oluşturduğu Ahi teşkilatı; bu açılardan toplumda bütünleştirici ve örgütleyici maddi ve manevi güç haline gelmiştir. 16. yüzyıldan itibaren bir esnaf örgütü niteliği kazanan Ahi teşkilatı, ko-numunu her zaman korumuştur.

D. YERLEŞİM POLİTİKALARI VE BÂNİLİKLERİ

Osmanlının yerleşim politikasını dini, ekono-mik ve idari yapının yerleştirilmesi olmak üzere üç

ana şema üzerinde şekillenir. Bu politika; Osmanlı idaresinin, toprak yönteminin, toplum yaşamının (dini, ekonomik ve sosyal açılardan) yeni alınan yerleşim bölgelerine yerleştirilmesi amacını taşı-maktaydı.

Akıncı Beylerinin yerleşim politikası dolayı-sıyla, devletin uyguladığı yerleşim politikasının özünü oluşturmaktaydı. Bunun içerisinde akıncı beylerinin timar edinmeleri ile başlayan bu yerleşim, gelir sağlama ve bânilik faaliyetleri ile birbiri-ni tamamlayan faktörler olarak devam etmekteydi. İşte bu şartları birleştiren akıncı beyleri hakim ol-dukları üs merkezlerinde bânilikleri için gerekli mali desteği de sağlayarak imar ve inşaa faaliyetle-rinde bulunmuşlardır.

Tarihi kaynaklardaki bilgiler akıncı beylerinin timar almaları konusunda hiçbir şüpheye yer bırak-mamaktadır. Aşıkpaşazâde tarihinde akıncı beyle-rinin timar edinmelerine ait sunulan bilgilerden bazıları şu şekilde verilmiştir.

"Karamürsel derler ki Bahadır vardı. O kıyıyı ona timar verdiler. Orasını timarlara bölüştürdüler timar er-lerini kıyıya getirdiler ki İstanbul'dan yeni çıkıp memle-keti vürmasın. Yalova'yı da timara verdiler. Akçakoca ile olan gaziler buraya toplandılar..."³²

Bu bilgilerden; Orhan Gazi Dönemi akıncı beylerinden Karamürsel'in timar aldığını, fethedi-len toprakların timarlara bölünerek dağıtıldığını öğtenmemizin yanında; timar alan kişilerin bu böl-genin fethini sağlayan Karamürsel ve Akçakoca ol-ması; timarların öncelikle o toprakları alan timar erleri ve akıncı beyleri arasında pay edildiğini gös-termektedir.

Aşıkpaşazâde'nin I. Murad Dönemi'ndeki Gü-mülcine İskeçe ve Büre'in alınmasına ilişkin ver-miş olduğu bilgilerde Osmanlıların yerleşim poli-tikasına ilişkin önemli veriler vardır. Aşıkpaşazâde de bu fetihlere ait bilgiler şu şekilde aktarılmakta-dır.

"Veziri Hayreddin Paşa'ya emretti: 'Varın Evrenüz ile o illeri fetbedin' dedi. Evrenüz, Gümiülcine'yi yer edi-nip oturdu. Büre'yi İskeçe'yi Marulya'yı fethetmişti.

*Haracını Murad Han'a gönderdi. Daha başka memleketlere de hücum ederdi... Aldıkları yerlerde padişahlık kanununu tatbik ettiler hana gönderilmesi gerekli olanı gönderdiler Gazilere verilmesi gerekli olanı verdiler. . . o dahi bütün civarı ile fetholundu memleketini timar erlerine paylaştırdılar. Kafirlerine haraç tayin ettiler oradan devletle yine buna geldiler Evrenîz Gazi'ye Serez'i uç verdiler."*³³

Akıncı beylerinin fetih ve yerleşim politikasında rol oynayan önemli faktörlerden birisi de tarikatlara mensup şeyh ve dervişlerin etkin faaliyetleridir. A. Yaşar Ocak heterodoks tasavvuf akımlarına mensup şeyh ve dervişler olarak nitelediği bu grubun tekkelerde toplanmak yerine 13. yüzyıldan itibaren sınırlardaki fetih hareketlerine katıldıklarını, yeni alınan topraklarda gayri müslimlerle teması geçerek onları müslümanlaştırdıklarını belirtmektedir. ³⁴ Yazar I. Bayezid Devri'nde Rumeli fetihlerine katılan ve Dimetoka'da bir zaviye açan Kalenderi şeyhi olan Seyyid Ali Sultan'ın rahiplerin aracılığı ile hristiyan halkı müslümanlaştırdığını Menakıbnâmesi'ne dayanarak aktarmaktadır. Yazar'ın Kalenderiler ve Bektaşilik üzerine verdiği bilgilerden de, Osmanlıların fetih ve iskân politikasında tarikatların önemli rolü olduğunu öğreniyoruz.³⁵

Timar sistemi Osmanlıların iskân politikasında da önemli bir rol üstlenmişti. 835 H./1431 M. tarihli Arnavud Sancağı Timar Defterinde, timar sahiplerinin çoğunun Saruhan'dan gelmiş ve zorunlu göçe tabi tutulmuş kişiler olduğu dikkat çekmekle birlikte;³⁶ bu insanların I. Murad zamanında, Akıncı Beyi Timurtaş Bey tarafından sultanın izni ile Arnavutluğa göç ettirildiğini Aşıkpaşazâde tarihinden öğreniyoruz. Bu göçettirme olayına ilişkin tarihçenin vermiş olduğu bilgi şöyledir :

*"Önce Saruhan iline gönderdiler. Orada göçer iller vardı. Onları stirdi, Serez iline geçirdi. Ondan sonra Arnavut iline ve Manastır'a yöneldi. Hayli Askerle vardığı gibi Manastır itaat etti. Haraç koyuldu..."*³⁷

Buradaki bilgiler ışığında, Osmanlıların Anadolu'daki göçmen halkın göçe tabi tutularak Balkanlardaki, topraklara yerleştirilip, iskân ettirilmeye

si ve daha sonrada timar verilmek suretiyle yükümlülük karşılığında toprağın kullanım hakkının verilmesiyle; Osmanlılar fethettikleri topraklarda daha kalıcı olmanın yollarından birisini denemiş oluyorlardı.

Akıncı Beylerinin timar edinmekle beraber fethettikleri toprakların sancakbeyi olarak idari sorumluluğunu da aldıklarını görüyoruz. Bu duruma en iyi örneğimiz; I. Murad'ın Gazi Evrenos Bey'e Sancaklık yerler verildiğini gösterir bir berâtnâmesidir. Berâtnâmedeki bilgi şu şekildedir.

*"Kendü kılıcıyla Fethylediği Kale-i Gümiilcine ve dahi Serez'e ve Manastır'a varınca bir sancaklık yer..."*³⁸

Şeklinde, kendisinin fethi olan bir bölgenin içerisindeki yerleşimlerinin, sancaklık olarak verildiği belirtilmekle; akıncı beylerinin sultan izni ile aldıkları bölgede idari sorumlular haline geldiklerini de görüyoruz. Bunun yanında akıncı beylerinin belirli bölgelerde ekonomik güç haline gelmesine ilişkin belgelerde bulunmaktadır. Evrenos Bey'e ait bir temliknâmede de Vardar'a tabi bulunan köylerden has, haraç ve koyun resminin (Vergisini) ve sahip olunan toprakların sınırlarının belirlenmesi için görevliler tesbit edildiği; bu kişilerce yapılan tescilden sonra da bazı köy, çiftlik ve mezarların kendisine temlik edildiğinin belirtilmesi bu açıdan önemli bir kayıttır.³⁹ Bu bilgilerden akıncı beylerinin kendi bölgelerindeki ekonomik gelirin toplanmasında, Devlete karşı bizzat sorumlu oldukları sonucuna varılabilir.

M. Akdağ, yukarıda belirttiğimiz iki belgeyi de esas alarak vermiş olduğu bilgilerde; arazinin kim tarafından fethedilirse edilsin, devletin malı olduğu fethedene ancak o da görevi ve hizmeti devam ettiği sürece, fethedilen topraklardan bol tımarlar verildiğini belirtmekte. Böylece akıncı beylerinin toprağın kullanım hakkını elde ettiğini vurgulamaktadır.

Bununla birlikte, bu topraklardan evlatlara kalan arazilerin olmadığını akıncı beylerinin ise I. Murad Dönemi ile birlikte almış oldukları yerleri malikane tarzında evlatlarına geçirebilmek için,

kurmuş oldukları hayır eserlerine bağlamak müsaadesi, yani temliknâme almak zorunda olduklarını belirtmektedir.⁴⁰

N. Beldiceanu'nun Osmanlı vergi defterlerinden yapmış olduğu çalışmalardan; timar sisteminin, Osmanlı öncesi dönemde var olan uygulamaların devamı olduğunu ortaya çıkarması ve timarın, "malikane-divanı" adı verilen Selçuklu kökenli uygulamanın bir parçası olarak sürdürüldüğünü belirlemesi, "Malikhane" sistemini daha anlaşılır hale getirmektedir. Bu uygulamada mülk ve miri arazilerin bir birleşimi söz konusuydu. Gelirler, toprak sahibi ile devlet arasında paylaşılıyordu. Malikane bölümünden toprak sahibine pay şeriate devlete düşen pay ise örfilere göre belirlenirdi. Malikane hisseleri tek kişi tarafından tasarruf edildiğinde geliri bir sipahiye tahsis edilirdi. Haraç ve avarız dışındaki tüm gelirler timar sahibi yani sipahilere aittir, yani rant paylaşılmıyordu ve gerekli savaş hizmetlerini gördüğü sürece bir tek kişiye aitti. Malikane bölümüne gelince hukuki açıdan bu da, mülkiyetinin mutlak biçimde devredilmesi değil, tersine zamanla kısıtlı bir vergi alma hakkı tanımak demektir. Ama toprağı satma, miras bırakmak ya da vakıfla değiştirme hakları saklı kalıyordu. Emlak'ın sultanlar tarafından sınırlandırılması, beyler askerler akıncı beyleri arasında yayılmasını engelleyemedi. Bunlar zamanla yalnızca topraktan alınan rantı değil, toprağı kendisi üzerinde serbestçe tasarruf ettiler. Vakıf kuruluşları da işte bu amaçla hizmet ediyorlardı. Vakıflar ile devlet müdahalesi, vergi ve hizmet yükümlülüğü ortadan kalkıyordu.⁴¹

E. Werner, Osmanlı Devleti'nin fetih ve iskân yani yayılma politikasının başarılı olmasının nede-nini iki temel noktaya bağlamaktadır. Bunlardan birincisini, iyi örgütlenmiş az sayıdaki akıncıların açmış olduğu yola; ikincisini de göçer ve çiftçi kolonistlerin yeni fethedilen topraklara yerleşmesine dayandırmaktadır. Werner, akıncı beylerinin yerle-

şim edinmelerine ilişkin olarak şu bilgileri vermektedir. Yazara göre; akıncı komutanlarına uç beyleri deniliyordu. Bunlara timar değil emlak verilmekteydi. Akıncı Beyleri sülaleler oluşturuyor, yabancı ahalinin de haracını topluyorlardı. Bu ise alışlagelmiş durumun dışında idi, toprak vergilerini sultanlar görevli memurları ile toplatıyorlardı. Uç beyleri etrafındakiler timarlar dağıtarak geniş bir askeri çevre oluşturmaktaydı.⁴²

Akıncı beyleri arasında müslümanlığı sonradan kabul eden beyler de vardı. Harmankaya kale-sinin Bizanslı komutanı Köse Mihal buna örnek oluşturmakta ve akıncı beyi konumunu miras olarak bırakmıştır. Akıncı beyleri kısa zamanda ayrıcalıklar elde etmiş; miri araziler üzerinde iki-üç çift öküz tutabilme ve bu toprakların, öşür vergisini ödmeden kölelerce işletebilme imkanına sahip olmuşlardır. Bir grup seferde iken, öteki grup tarlalarda çalışıyordu. Bosna'nın 1516-17 yıllarına ait kayıtlarından anlaşıldığına göre düzenli vergilerden, at besleme gibi angaryadan bağıştılar.⁴³ Werner'in akıncı beylerinin timar edinmedikleri üzerine olan iddiası, konunun başında, tarihi kaynaklardaki akıncı beylerinin timar aldıklarını gösterir kayıtlar ile çelişmektedir. Bunun dışında yazarın akıncı beylerinin emlak edindikleri kendi bölgelerindeki vergileri topladıkları ve bazı vergilerden muaf olduklarına ait vermiş olduğu bilgiler, şimdiye kadar sıraladığımız konuya ilişkin bilgilerle aynı paralelde ve destekleyici tarzdadır.

Akıncı beylerinin yukarıda belirttiğimiz şekilde toprağın kullanım hakkına ve dolayısıyla gelirlerini toplama sorumluluğuna erişmeleri, onların kısa bir zamanda almış oldukları bölgelerde özellikle Uç merkezleri yani üs niteliğindeki yerleşim noktalarında bânîlik eylemlerinde bulunmaları için gerekli maddi olanakları hazırlamış ve böylece çoğunluğu sınır boylarındaki illerde vakıflarla desteklenen mimari eserler meydana getirmişlerdir.

- 1 Makale konusunu oluşturan çalışma, Hacettepe Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Sanat Tarihi Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanmıştır. Bkz.: Arslan, H. Ç., *Erken Osmanlı Döneminde Akıncı Beyleri ve Bânilikleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Ağustos 1995.
- 2 Akıncılık ve Akıncı Beyleri Üzerine Genel Bilgiler için bkz.: Gibbons, H. A., *The Foundation of the Ottoman Empire* (çev.: Ragıp Hulusi), İstanbul, 1928; Altınay, A. R., *Türk Akıncıları*, İstanbul, 1933; TACAN, N., *Akıncılar ve Mehmed II, Bayezid II Zamanlarında Akıncılar*, İstanbul 1936; Uzunçarşılı, İ. H., "Akıncı" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, I, 1940, s. 239-240; Decel, A., "Akıncı" maddesi, *The Encyclopaedia of Islam*, I, 1960, s. 340-341.
- 3 Bu tarih yazıcılarının başında Aşıkpaşazâde olarak bilinen diğer adıyla Derviş Ahmed Aşık gelir. Osmanlı tarihini hânedanın başlangıcından, II. Melmed (Fatih) (1451-1481) sonuna kadar içeren eserini 1476'da yazmaya başlamış, dönemin tarihi olaylarının kayıtlarını tutmuştur. İkinci önemli tarih yazıcısı olarak, II. Bayezid (1481-1512) ilim adamlarından müderris Mevlana Melmed Neşri'yi görmekteyiz. Eserini 898 H./1491 M. tarihinde tamamlayarak Sultana arz etmiştir. Daha geç tarihlî olmasına rağmen, kendisinden önce yazılmış Osmanlı tarihlerini kullanan Hoca Sadettin Efendinin tarihî ise III. Murad'a (1574-1595) sunulmuştur. Her üç tarih yazıcısının Türkçe çevirileri için bkz.: Aşıkpaşazâde, *Osmanlı Tarihi Haz. Atsız*, İstanbul, 1970; Neşri, *Kitab-ı Cihannüma Neşri Tarihi* (Çev.: F. R. Unat, M. A. Köymen), I-II, Ankara, 1987; Hoca Sadettin Efendi, *Tacî'tü Tenvârih* (çev.: İ. Parmaksızoğlu), I-V, Eskişehir, 1992.
- 4 Bkz.: Hamzavi, *Cami-ül Maknûnat* (çev.: Asım), İstanbul 1910, s. 46-72.
- 5 Bkz.: Yınanç, M. h., "Karamani Mehmed Paşa Risalesi", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, XVI, 1924, s. 85-146.
- 6 Bkz.: Anonim, *Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi* (baz.: Ş. Başta), Ankara, 1973.
- 7 Bkz.: Akın, H., "XV Yüzyıl Latince Macar Kronoğî Chronica Hungarorum'un Türk Tarihi Bakımından Değeri", *Belleken*, 202, 1987, s. 667-759.
- 8 Bkz.: Celalzâde Mustafa Efendi, *Tabakat-ül Mevalik ve Derecet-ül Mevalik* (Haz. P. Kappert), Wiesbaden, 1981.
- 9 Bilgi için bkz.: Kraelitz, F. V., "İlk Osmanlı Padişahlarının İhdas Etmiş Olduğu Bazı Berâtlar", *Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası*, 28, 1914/15, s. 242-250.
- 10 Bkz.: Ferid, O., "Evrenos Bey Hânedanına Ait Temliknâme-i Hümayun", *Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası*, 31, 1915, s. 432-438.
- 11 Bilgi için bkz.: Uzunçarşılı, İ. H., *a.g.m.*, s. 239-240.
- 12 Bkz.: Suzi Çelebi, *Gazavatnâmeler ve Mihalöğlü Ali Bey Gazavatnâmesi* (yay.: A. S. Levend), Ankara, 1956.
- 13 Bkz.: Enveri, *Dişturnâme* (yay.: M. H. Yınanç), İstanbul, 1928/29.
- 14 Bkz.: Uzunçarşılı, İ. H., *a.g.m.*, s. 239.
- 15 Bkz.: Pakalın, M. Z. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul, 1983, s. 36.
- 16 Uzunçarşılı, İ. H., *a.g.m.*, s. 239.
- 17 Bkz.: Tacan, N., *a.g.e.*, s. 3.
- 18 Bkz.: Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 240.
- 19 Bkz.: Köprülü, F., *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara, 1991, s. 73-74.
- 20 Bkz.: Cahen, C., *Osmanlı'dan Önce Anadolu'da Türkler* (çev.: Y. Morvan), İstanbul, 1979, s. 82.
- 21 Bkz.: Shaw, S., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* (çev.: M. Harmancı), I, İstanbul, 1982, s. 46.
- 22 Ayrıntılı bilgiler için bkz.: Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devleti Tefkilatına Medhal*, Ankara, 1988, s. 105, 229, 231-234.
- 23 Bkz.: Aşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. 59.
- 24 Bkz.: Hoca Sadettin Efendi, *a.g.e.*, I, s. 134-135.
- 25 *A.g.e.*, s. 155-156.
- 26 Bkz.: Aşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. 62-73.
- 27 Bkz.: Neşri, *a.g.e.*, I, s. 257-259.
- 28 Suzi Çelebi, *a.g.e.*, s. 219.
- 29 Bkz.: Neşri, *a.g.e.*, I, s. 231.
- 30 Evrenos Bey'e ait mekrup için bkz.: Hanhan, Z., "Murad Hüdave-nidgâr'ın Gazi Evrenos Bey'e Hak ve Adalar Öğütü", *Tarih Konuşuyor Dergisi*, 7/37, 1967, s. 3040.
- 31 Bkz.: *a.g.e.*, s. 3042.
- 32 Aşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. 42-43.
- 33 *A.g.e.*, s. 66.
- 34 Bkz.: Ocak, A. Y., "Bazı Menakıbnâmelere Göre XIII.-XV. Yüzyıllardaki İlicidarlarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü", *Osmanlı Araştırmaları*, II, 1981, s. 37.
- 35 Ayrıntılı bilgiler için bkz.: Ocak, A. Y., *a.g.m.*, s. 39-40; "Kalendariler ve Bektaşilik", *Atatürk'e Armağan Kitabı*, 1981, s. 297-308.
- 36 Arnavud Sancağı üzerine yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bkz.: İnalçık, H., *Şirket-i Defter-i Sancak-ı Arnavud*, Ankara, 1987.
- 37 Bkz.: Aşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. 67.
- 38 Bkz.: Kraelitz, F. V., *a.g.m.*, s. 242.
- 39 Bkz.: Ferid, O., *a.g.m.*, s. 433.
- 40 Ayrıntılı bilgiler için bkz.: Akdağ, M., *Türkiye'nin İktisadi ve İdari Tarihi*, I, İstanbul, 1979, s. 373.
- 41 Tımar Sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz.: Beldiceanu, N., *XIV. YY'dan XVI. YY'da Osmanlı Devleti'nde Tımar* (çev.: M. A. Kılıçbay), Ankara, 1985, s. 3-10, 27.
- 42 Bkz.: Werner, E., *Büyük Bir Devletin Doğuşu Osmanlılar* (çev.: O. Esen- Y. Öner), İstanbul, 1986, s. 54-55.
- 43 Daha ayrıntılı bilgiler için bkz.: *a.g.e.*, s. 127, 142-143.

DURAKSAMA

TİMUR DEVRİ ANADOLUSU

229

TİMUR DEVRİ ANADOLUSU

PROF. DR. İSMAİL AKA
EĞE ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Timur, 1370 yılında Mâverâünnehr'de hakimiyeti ele geçirdiğinde İran parçalanmış bir durumda bulunuyordu. Horasan Serbedarlıları, Toga Timurlular, Kertler ve Muzafferliler arasındaki mücadeleler dolayısıyla karışık bir durum arz etmekte idi. Horasan'ın bu durumunu, bölgenin ele geçirilmesi için uygun gören Timur 1380 yılında Ceyhun'u geçerek, İran üzerine ilk seferine girişmiş ve kısa zamanda Horasan, Kuzey İran ve Âzerbaycan'da duruma hakim olmuştu.

Onun Kuzey İran ve Âzerbaycan'ı ele geçirmesi vaktiyle XIII. ve XIV. yüzyıllarda Altın Orda ile İlhanlılar arasında olduğu gibi Kafkaslarda yeni çatışmalara yol açacaktı. Zira Timur'un desteği ile tahtı ele geçiren Toktamış, bütün Deşt-i Kıpçak'a hakim olduktan sonra, eski efendisine kafa tutmaya başlamıştı. İran'ın içinde bulunduğu durum ve Timur'un Âzerbaycan için taşıdığı emelleri öğrenen Toktamış, Âzerbaycan üzerine yürüme kararı vererek, 1386 yılında Tebriz'e gelip büyük ganimetle şehirden ayrılmış, çok geçmeden de Timur buraya gelmişti. Tarafların zengin bir bölge olan Âzerbaycan'ı kolaylıkla birbirlerine bırakmayacakları muhakkaktı. Bu rekabet tarafları savaşa sürüklemiş ve Timur, Toktamış üzerine yürüyerek 1391 yılında onu Kunduzca'da ağır bir yenilgiye uğratmıştı.

Toktamış'a karşı sefer sırasında İran'daki bazı yerli hâkimlerin onun yokluğundan yararlanarak kendisinden yüz çevirmeleri üzerine yeniden batıya doğru sefere çıkan Timur, Güney İran'a Fars bölgesine gelerek 1393 yılında Şiraz'ı ele geçirdi. Böylece o Irak-ı Arab'a gelip-dayanmıştı. Bu sırada Anadolu'da, henüz Orta Anadolu'da tam olarak yerleşmemiş bir Osmanlı Devleti, Sivas-Kayseri yöresinde Kadı Burhaneddin Ahmed, uzun mücadeleler-

den sonra Osmanlı Devleti'ni tanımış gibi görünen Karamanoğulları, Erzincan'da Erzincan emirliği, Doğu Anadolu'da Kara Koyunlular, Maraş dolaylarında Dulka-dırlılar, Güneydoğu Anadolu'da Ak Koyunlular bulunuyordu. Görüldüğü üzere Anadolu'da siyasi bir birlik bulunmuyordu. Orta Anadolu'da dikkate değer tek siyasi varlık yine de Memlûk devleti idi. Hakimiyet sahası Malatya'ya kadar uzanan bu devlet Anadolu'da da söz sahibi olmakla birlikte, artık iç mücadeleler yüzünden yıpranmaya başlamıştı.

İşte Fars bölgesini ele geçirerek Irak-ı Arab kapılarına dayanan Timur, Orta Doğu'daki durumun yeni fe-tihler için ne denli uygun olduğunu artık gözleriyle görüyordu. Bu yüzden o, Şiraz'ın fethinden sonra Bağdad'a yürüdü. Timur'un Bağdad kapılarına dayanması bir çok devlet merkezinde huzursuzluklara yol açtı.¹ Bu tehlike karşısında bazı tedbirler alma yolundaki ilk faaliyetlere Sivas ve Kahire'de raslanmaktadır. Savunma tedbirlerinin arttırılıp, savaş hazırlıklarının sürdürüldüğü bu şehirlerin yanı sıra Anadolu'da Konya, Maraş ve Erzincan gibi şehirlerde ise büyük bir sevinç havası esmeye başlamıştı. Zira Bağdad'ı ele geçirdikten sonra kuzeydeki Tekrit'e yürüyen (Ekim 1393) Timur, burasını ele geçirdi. Timur buradan Erzincan emiri Karamanoğlu, Dulka-dıroğlu, Kara Koyunlu, Ak Koyunlu begleri ile Sivas-Kayseri hakimi kadı Burhaneddin'e mektuplar göndererek itaat etmelerini istemiş, Memlûk sultanı Berkuk'a kalabalık bir elçi heyeti göndermişti. O daha gelecek cevapları beklemeden ileri harekâtına devam ile Kerkük, Musul, Mardin ve Diyarbekir'i fethedip, Van Gölü'nün kuzeyindeki Aladağ'a gelmişti. Buradan Doğu Anadolu'nun çeşitli şehirlerinin fethi için asker sevk eden Timur'un huzuruna Erzincan hakimi Mutahharten (bazı

kaynaklarda Taharten) gelerek bağıllığını bildirdi. Memlûk sultanı ise Timur'a onun gönderdiği elçileri öldürmekle cevap vermişti. Timur bunun üzerine Suriye'ye yürüme kararı almıştı. Öte yandan Anadolu'da da durum onun lehine gelişmeler göstermekte idi. Karamanoğlu Alaaddin Beg, Timur'un mektubuna Kadı Burhaneddin ve Yıldırım Bâyezid ile arası açık olduğundan olumlu cevap vermiş, ister Suriye isterse Anadolu hangi devlet üzerine gidecek olursa olsun, kendisine katılacağını bildirmişti. Dulkadıroğlu Suli Beg ise gönderdiği elçiler ile Timur'u kendisini devamlı tehdit eden Memlûkler üzerine yürümeye teşvik ediyordu.

İşte bu durum karşısında Kadı Burhaneddin'in Timur'a karşı bir cephe kurma yolunda teşebbüslere giriştiğini görmekteyiz.² Kadı Burhaneddin, Timur'un itaat isteğini reddetmiş ve mektubun bir suretini Memlûk sultanına, bir suretini de Osmanlı sultanına göndermiştir. Kadı Burhaneddin'in bu çabaları kısa zamanda meyvelerini vermiş, Bâyezid, Berkuk, Toktamış ve Kadı Burhaneddin arasında bir ittifak kurulmuştur. Fakat çok geçmeden Timur bu ittifakı parçalamak üzere harekete geçmiş ve Sivas'a doğru ilerlemeye başlamıştı. Ancak Erzurum'a kadar gelmiş olan Timur'un birdenbire geri dönmekte olduğu haberi alınmıştı. Bu haber doğru olup, Timur, kuzeye Toktamış üzerine yönelmişti. Zira o şu sırada Anadolu'ya girdiği taktirde kuzeyden Altın Orda güneyden ise Memlûk kuvvetlerinin kendi üzerine yürüyeceğini tahmin etmiş olmalıdır.

1391 yılındaki Kunduzca yenilgisi Altın Orda devleti ve Toktamış'ın kaderini kesin olarak belirlememişti. Zira geniş Deşt-i Kıpçak bölgesinin zengin kaynakları henüz Toktamış'ın elinde bulunuyordu. Nitekim o, Kunduzca'daki yenilgiden sonra yeniden kuvvet toplamaya başlamış, kendine müttefikler aramaya koyulmuştu. Memlûk tarihçilerinin ifadelerine göre 1394 ve 1395 yıllarında Toktamış, Memlûk hükümdarı Berkuk ile temas kurarak, giriştiği mücadelede kendisine yardım etmesi için, Timur'un her iki taraf için de aynı derecede tehlikeli olduğunu ileri sürüyordu.

Timur Anadolu'dan ayrılıp Gürcistan'da fetihlerde bulunurken Toktamış'ın ordusunun Derbend'i geçerek Şirvan taraflarında faaliyette bulunduğu haberini almış ve az sonra taraflar 15 Nisan 1395 tarihinde Terek ırma-

ğı kıyısında karşı karşıya gelmişlerdi. Toktamış yenilmiş fakat ele geçirilememekle birlikte savaş yalnız Toktamış'ın değil, Altın Orda devletinin geleceğini de belirlemişti. Böylelikle Timur Altın Orda devletine kesin darbeyi indirmiş oluyordu. Bu seferin önemi gerçekten büyüktür. Zira o, beş yıl içinde Altın Orda devletine ikinci büyük darbeyi indirmiş oluyordu. Bundan sonra Altın Orda devleti ikinci derecede bir devlet durumuna düşmüştü. Bu savaş Orta Asya, Güney Doğu Avrupa ve Rusya bakımından pek önemli bir hadise teşkil eder. Timur böylelikle farkında olmadan Rusya'ya ve Rus knezlerine yardım etmişti. Zira artık Altın Orda hanları, Rus knezleri için bir tehlike olmaktan çıkmıştı.

Bütün bunlardan sonra Timur 1396 yılı güz mevsiminde Semerkand'a gitti ve ardından Hint seferine çıkarak, Delhi'yi ele geçirip, zengin ganimet elde ettikten sonra Semerkand'a döndü. Daha önce 1393 yılında Azerbaycan valiliğine tayin edilen Timur'un oğlu Miranşah, Hint seferine katılmamıştı. Timur Hindistan'da iken İbn Arabşah'ın kaydettiği üzere Miranşah tarafından kendisine yazılan "artık yaşlandığı, dolayısıyla ülkeyi oğulları ve torunları arasında bölüştürüp son günlerini ibadetle geçirmesini" tavsiye eden mektubun varlığını kabul etmesek bile oğlu hakkında hoş gitmeyen bazı haberler almış bulunuyordu. Miranşah 1396 yılında Hoy civarında at-tan düşmüş, aklını oynatarak acaib hareketlerde bulunmaya başlamıştı. Bundan sonra o kendini tamamen eğlenceye vermiş, işler ise başkaları tarafından yürütülmeye başlanmıştı. Üstelik bu sıralarda Miranşah'ın Cengiz Han soyundan olan hanımı Hanzâde ile arası açılmış, Hanzâde, Timur'a kocasının garip hareketlerini anlatarak, onun muhalefet fikrinde olduğunu bildirmişti.

Bu hikayeler bir yana Timur'un yeni bir sefere çıkması için bazı ciddi sebepler olmalı idi. Timur daha önce 1394 yılında Anadolu'ya girip, Sivas'a doğru yürüyüşe geçmişken aniden dönüp, Gürcüler üzerine yürüyerek, onlara ağır darbeler indirmiş, ardından dörtlü ittifakın bir üyesi olan Toktamış üzerine giderek, onu bertaraf etmişti. O, Toktamış üzerine, yeniden Orta Doğu'ya dönmek niyeti ile gitmişti. Zira Toktamış'ı yenilgiye uğrattıktan sonra 1395/96 yılı kışında Şirvan'da Samur ırmağı kıyısında Osmanlı sultanı Bâyezid'e yazdığı mektubunda niyetlerini açıkça ortaya koyuyordu.³ O, mektu-

bunda "Allah'ın yardımı ile Toktamış'a galip geldiğini belirttiikten sonra, tehditlere başlamakta, bir yıl önce Irak-ı Arab'da bulunurken, Şam tarafına hakim olan adı sanı bilinmeyen, asil soydan gelmeyen Berkuk'a armağan ve elçiler yolladığı, fakat onun bu elçileri öldürttüğünü söylüyor, şimdi artık Deşt-i Kıpçak taraflarının işlerini yoluna koyduğundan, Şam ülkesine doğru hareket edeceğini, ayrıca Memlûk sultanı ile dostluk halinde bulunan Sivas kadıçısına da haddini bildireceğini" ekliyordu. Timur'un Anadolu ve Suriye'yi istila hareketinin açık bir delili olan bu mektupta ayrıca imalı olarak Osmanlı sultanlarına ittifaktan ayrılması da ihtar ediliyordu. Ancak Timur'un ittifakı parçalama çabaları bir sonuç vermemiş, az sonra kendisi de Semerkand'a dönmek zorunda kalmış ve ardından Hint seferine çıkmıştı. Timur'un yokluğunda ittifak üyeleri Timur'u Anadolu ve Suriye üzerine yürümeye teşvik eden veya onunla işbirliği halinde bulunanlar ile mücadeleye başlamışlardı. Öte yandan ittifak üyeleri, ittifakı pekiştirmek için aralarındaki münasebetleri de sıklaştırmışlardı. Yıldırım Bâyezid 1395/96 yılında Kahire'ye bir elçi heyeti göndermiş Berkuk da ona karşılık vermişti. Kahire ile Sivas arasında da devamlı olarak elçi heyetleri gidip-geliyordu. Kadı Burhaneddin, Timur'un tehditlerine hiçbir zaman aldırış etmemiş ancak Timur taraftarları ile uğraşırken 1398 yılında Ak Koyunlu Kara Yülük Osman tarafından öldürülmüştür. Bu aynı zamanda bölgede sağlanmış olan işbirliğinin de sonu olmuş ve Timur'u son derece sevindirmişti.

Kadı Burhaneddin'in ölümü üzerine Bâyezid doğru yayılma engelinin ortadan kalktığını görerek harekete geçmiş, hattâ hareketini Memlûklere ait olan topraklar üzerine de yöneltmişti. Böylece dostluk, yerini kuşku ve düşmanlığa bırakmıştı. Kadı Burhaneddin'in yerini doldurmak isteyen Bâyezid, dostlarını kaybetmiş bulunuyordu. 1397 yılında Karamanoğlu Alaaddin Beg'i yenen Bâyezid, Konya, Larende ve Aksaray gibi şehirleri ele geçirmiş, Kadı Burhaneddin'in öldürülmesi üzerine önce Amasya'yı, ardından Sivas'ı kendi topraklarına katmıştı. Ardından 1399 yılında Memlûk sultanı da ölünce, bundan yararlanan Osmanlı hükümdarı, Fırat'a doğru ilerleyerek Malatya, Darende ve Divriği'yi ele geçirmişti. Böylece o Anadolu'nun siyasi birliği üzerine büyük adımlar atmış, fakat Timur'a karşı mücadelede ise

tek başına kalmıştı. Onun bu kadar rahat hareket etmesine sebep, tabî ki Timur'un çok uzaklarda Hindistan'da bulunması idi.

Halbuki Hindistan seferini başarı ile sonuçlandıran Timur, bir süre Semerkand'da kalıp, hazırlıklarını tamamladıktan sonra tekrar batıya yönelmişti. Çünkü o daha önce ifade edildiği üzere, Samur ırmağı kıyısından Bâyezid'e yazdığı mektubunda tekrar geleceğini ifade ediyordu. Üstelik Kafkasların güneyinde Gürcü ve Ermenilerin yeniden faaliyete geçtiklerini öğrendiği gibi daha önce Azerbaycan'a gönderdiği oğlu Miranşah'ın uygunsuz hareketleri de kendisine bildiriliyordu. İşte Kadı Burhaneddin ve Berkuk'un ardarda ölmeleri, Berkuk'un yerini küçük yaşta bulunan Ferec'in alması, Memlûk devleti içindeki mücadeleler, Bâyezid'in ise Anadolu'da silah zoruyla gerçekleştirdiği toprak kazançlarının yarattığı hoşnutsuzluk, Timur'un pek büyük bir güçlkle karşılaşmayacağını gösteriyordu. Büyük bir kısmı yakın bir zamanda meşrû müslüman hükümdarlara karşı yapılan savaşlarda elde edilen Anadolu vilayetlerinin bağlılığına güvenilemezdi. Timur'un yanında yurtlarını terk etmiş ve kendileri de Bâyezid gibi gazilik iddiasında bulunan pek çok Anadolu beg bulunuyordu.

Bütün bu şartları değerlendiren Timur, 10 Eylül 1399 tarihinde hareket etmişti. Rey'den Sultaniye'ye ve buradan da Karabağ'a gelen Çağatay hükümdarı, 1399/1400 yılı kışını Azerbaycan'daki Karabağ'da geçirmiş, Azerbaycan, Gürcistan ve Irak-ı Arab'da bâzı faaliyetlerde bulunduktan sonra Bingöl'e gelmişti. Artık Anadolu ve Suriye'yi istilâ için geride hiçbir tehlike kalmamıştı.

Tarafların düşmanları da karşı tarafa sığınmaya başlamışlardı. Timur'un Azerbaycan'a gelmesi ile yurdundan ayrılan Kara Koyunlu Yusuf Beg, önce Musul'a, az sonra ise buraya gelmiş bulunan *Celâyirli* Sultan Ahmed ile Bağdad'a döndüler. Ancak onlar Timur'un Bingöl'den Sivas'a doğru gitme niyetinde olduğunu öğrendiklerinden, Memlûklere sığınmaya karar vererek Haleb'e doğru yola çıktılar. Fakat burada Haleb naibinin kendilerini kabul etmeyerek, yollarını kesmesi üzerine savaşmak zorunda kaldılar. Bu durumda Memlûklere sığınma ümitleri kalmayan iki dost, Timur'un Sivas'ı ele geçirmesinden sonra Güney'e doğru inmekte olduğunu görerek, Bâyezid'e sığındılar.⁴

Sivas'ı zapt ve tahrip eden Timur böylelikle Osmanlılara ilk darbeyi indirdikten sonra daha ileriye gitmemiş fakat şehrin elden çıkması ve halkın uğradığı kıyım üzülen Bâyezid, Timur'un Anadolu'dan ayrılıp, Suriye üzerine yürütmesinden dolayı yanında kendisine sığınan Kara Yusuf ve Sultan Ahmed de olduğu halde harekete geçerek, önce Sivas'ı geri almış, ardından Erzincan ile Kemah'ı Timur'un müttefiki ve aralarının açılma sebeplerinden biri olan Mutahharten'in elinden almıştı.

Osmanlı hükümdârı ile Timur arasında gidip-gelen elçi ve mektuplar vasıtası ile anlaşmak mümkün olmadığı gibi, Timur'un çok yakın bir yerde bulunduğu bir sırada Bâyezid'in, Timur'un müttefiki Mutahharten'in merkezi Erzincan üzerine yürütmesi, Timur'a Anadolu üzerine tasarladığı sefer için meşru bir sebep hazırlamıştı. 1396 yılında Niğbolu'da Haçlı ordularını perişan eden Osmanlı sultanı, İslam dünyasında kazandığı şöhret ve gururuna mağlup olmuş, Timur'un tehditlerine alırdış etmediği gibi kendisi tehdiye başlamıştı.

Sivas'ı ele geçirdikten sonra güneye yönelen Timur, Berkuk'un ölümünden sonra Memlûklerin içine düştükleri sıkıntılı durumu biliyor ve Bâyezid ile karşılaşmadan önce bu meseleyi de halletmeyi düşünüyordu. Böyle bir hareket için çeşitli sebepler de vardı. Bu yüzden o önce Behisni'ye, oradan da Haleb'e geldi.⁵ Haleb, Hama ve Humus gibi şehirleri ele geçiren Timur, 1401 yılı Ocak ayında Dimaşk'ı da alarak, şehir yağma edilip, yakıldı. Timur burada bir süre kaldıktan sonra Tebriz'e döndü.

Timur, daha Suriye seferi sırasında Bâyezid'e gönderdiği tehdit dolu mektubunda kendi başarılarını sayıp-döktükten sonra, Bâyezid'in kendisine itaat etmesini istemiş, buna karşılık Bâyezid de kendi soyu ve zaferlerini sayarak, düşmana karşı savaşa hazır olduğunu bildirmişti. Timur bu cevaba karşı, arada dostluk sağlanması gerektiğini ve bu dostluğun da kâfirlere karşı İslam'ın gücünü arttıracaklarını söylemiş, lâkin Bâyezid'in oğullarından birini rehlin olarak göndermesini ve yollayacağı hil'atı giymesini de istemişti ki, bu açıkça Osmanlıların kendisine bağımlılığı kabul etmesini istemek anlamına geliyordu.

Bir müddet sonra Bâyezid'in elçileri, getirdikleri mektupla tekrar Timur'un huzuruna çıktılar. Bu mek-

rupta Bâyezid, aralarında anlaşmazlık için bir sebep olmadığını bildirdikten sonra, kâfirler ile mücadele edip, ülkeler ele geçirdiğini söyleyerek, dostluk teklif ediyor, aralarında varılacak anlaşmadan sonra ise Memlûkler ile Timur arasında barışın sağlanması için aracılık edeceğini yazıyordu. Timur elçilere, daima gazada bulunan Anadolu halkına zarar vermek istemediğini, arada dostluk kurulmasını arzu ettiğini söylüyor, ancak dostluğun kurulması için Kara Yusuf'un kendisine teslim edilmesini, bu olmadığı takdirde, Osmanlı topraklarından kovulmasını istiyordu. Buna karşılık Bâyezid, vakriyle Moğolların bile Mısır'a kaçan Abbasileri istemediklerini ifade ile, kendilerine sığınanları teslim etmek veya kovmanın mümkün olmayacağını, esasen onların Anadolu'dan ayrılmış bulunduklarını, lâkin tekrar gelecek olurlar ise, yine kabul edeceğini bildiriyordu.⁶

Esasen bu sırada getirttiği yeni kuvvetlerle ordusunu takviye eden Timur, artık Bâyezid ile savaşa karar vermiş bulunuyordu. Bu bakımdan Bâyezid'e kabulü mümkün olmayacak tekliflerde bulunarak, Kemah'ın Mutahharten'e geri verilmesini, şehzadelerden birinin kendi yanına gönderilmesini, tâbilik âlâmeti olarak göndereceği kemer ve külahı kabul etmesini, Anadolu beglerinden alınan yerleri eski sahiplerine geri vermesini, Kara Yusuf'un kendisine teslim edilmesini istemişti. Tabii ki bütün bunlar red edilmişti. Esasen bu teklifler kabul edilse bile, bunları Timur'un başka tekliflerinin tâkip edeceği açıktı. O, böylelikle Bâyezid'i suçlayıp, sorumluluğu da ona yüklemek istiyordu.⁷

Bütün bunlara rağmen ihtiyatlı davranılmasını tavsiye eden vezir Ali Paşa'ya Bâyezid: "Şerefimiz ve karşı koyacak gücümüz vardır. Tâbi olup, istiklalsiz yaşayamayız" diyerek, Bizans İmparatoru ile anlaşmış ve kuşatmayı kaldırmıştı.⁸ Nihayet Timur 12 Mart 1402 Pazar günü Bâyezid üzerine yürümek maksadı ile hareket etti. Avnik üzerinden Kemah'a gelinip, burası Mutahharten'e bırakıldıktan sonra, Sivas'a yaklaşıtlarında daha önce Bâyezid'e göndermiş olduğu elçisi ile birlikte Osmanlı elçileri gelmişler, fakat Timur elçilere karşı Bâyezid'i açıkça suçlayarak savaşa hazırlanmasını bildirip,⁹ kendisi de yola çıkmış ve Kayseri-Kırşehir yolu ile gelerek, Ankara'yı kuşatmıştı.¹⁰

Bu sırada Bâyezid de Ankara'ya yaklaşmış bulunuyordu. Bu yüzden Timur, kuşatmayı kaldırarak, Çubuk ovasına gelip savaşa hazırlandı. Daha önce Timur'u Tokat'ta bekleyen Bâyezid, onun Sivas'tan Kayseri'ye gittiğini ve oradan Kızılırmak boyunca ilerlediğini öğrenince, onun yolunu kesmek için Tokat'tan ayrılmış, lakin ona yetişemeyince, Ankara'nın kuşatılmış olduğunu duyduğundan oraya yürümüş ve az önce Çubuk ovasına gelen Timur'un karşısında mevzi almıştı.

Savaşın cereyan ettiği saha doğuda Çubuk çayı vadisi (Ankara, Esenboğa, Çubuk, Hacılar köyü); batıda Kuşçu dağı, Mire dağı, Ova çayı, Kışlacık deresi, kuzeyde Cankutaran; güneyde Karacaviran, Kuşçu dağı arasında kalmakta olup, esas vuruşma Çubuk çayından itibaren batıya doğru yaklaşık 6 km. kadar uzanan Kızılcaaköy deresi üzerinde cereyan etmiştir.¹¹

Tarafların kuvvetleri hakkında değişik sayılar verilmektedir. Osmanlı ordusunun 70.000 kişi; Timurlu ordusunun bundan daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.¹² Savaşın günü hakkında da çeşitli kayıtlar bulunmakta olup, bunlar içinde 27 Zilhicce 804 (28 Temmuz 1402) Cuma tarihi kabul edilmektedir.¹³

Bundan henüz 6 yıl önce, Osmanlı Devleti ağır bir imtihandan parlak bir zaferle çıkmıştı. 1396'daki Niğbolu zaferi bir tesadüf değildi. Çubuk vadisindeki savaşta Osmanlı ordusu yenilerek dağıldı. Yeni fethedilmiş begliklerin askerleri kendi beglerinin saflarına katıldılar. Meydana gelen kargaşa içinde yeniçeriler ve Sırp askerleri bir süre direndiler. Anadolu ve Rumeli sipahileri dağıldılar. Her birlik bir an önce kendi yurduna dönmeye çalışıyordu. Devlet ileri gelenlerinden her biri bir şehzadeyi alarak kaçmış ve Bâyezid, Timur'un seferleri sırasında yanında bulundurduğu kukla hanlardan Cengiz Han soyundan gelen Mahmud Han tarafından tutsak alınmıştı. Akşama kadar vuruşan Bâyezid birkaç muhafız ile tutsak düştüğünde büyük devlet olma hayalleri birdenbire son bulmuştu.

Bâyezid'in yenilgisi ile sona eren bu savaşla, Bizans İmparatorluğu 50 yıl kadar daha varlığını sürdürmüş, Rumeli'nde fetihler durmuş, şehzadeler arasındaki hakimiyet mücadelesi ve Timur tarafından Anadolu beglikle-

rinin yeniden canlandırılması yüzünden Anadolu'nun birliği bozulmuştur. 17 Ağustos'ta, yani savaştan 3 hafta kadar sonra Saruhan beginin merkezi Manisa'ya alayla girdiğini görmekteyiz. Böylece Fırat sahillerinden Adalar sahiline kadar bütün eski beglikler yeniden kuruldu. Türkiye Selçukluları'nın merkezi Konya'da, onların meşru varisi sıfatı ile Anadolu'da hakimiyet iddiasında bulunan Osmanlıların en büyük rakibi kabul edilen Karamanoğulları begliği daha da büyüdü ve güçlendi. Bu beglik şimdi bütün Sakarya dirseğini içine alarak Ankara ile Bursa arasına girmiş bulunuyordu. Timur'un düşüncesine göre Karamanoğulları Anadolu'daki diğer küçük beglikler üzerinde bir hakimiyet kuracak ve bunları günün birinde Osmanlı tehlikesi yenilenecek olursa, etrafında güçlü bir ittifak halinde birleşebilecekleri bir çerçeve teşkil edecekti.

Zaferden sonra fetihnâmeler yazılıp¹⁴, beg ve mirzalar Anadolu'nun çeşitli yerlerine gönderilirken Şahruh Gölhisar, Muhammed Sultan yanında Mirza Ebubekir ve bazı beglerle birlikte hazineyi ele geçirmek için Bursa'ya gönderildi. Emirzadeler buradan harekete devam ile İzmir ve Çanakkale Boğazı'na doğru ilerlemişler, ele geçirilen ganimet katipler tarafından kayda geçirildikten sonra Kütahya'ya gelmiş olan Timur'a sunulmuştur.¹⁵ Muhammed Manisa'da, Şahruh Uluborlu-Keçiborlu taraflarında kışlarken, Timur Denizli-Aydın-Tire yolu ile İzmir'e yürüdü. XIV. yüzyıl ortalarından beri Türklerin elinden çıkmış bulunan İzmir ve etraftaki bazı kaleler alındıktan sonra, İzmir, Aydınöğullarına bırakıldı. Timur'un bundan sonra Rumeli'ye geçme düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır. Zira Bizans İmparatoru Manuel, Bâyezid'in tutsak alınmasına çok memnun olmuş, lakin Timur'un Rumeli'ye geçmek için gemi hazırlaması hakkındaki mektubu gelince şaşırılmıştı. Zira Timur'un İzmir'i 15 günlük bir kuşatmadan sonra ele geçirmesinden dolayı İstanbul'a karşı da bir harekete girişeceğini zannetmiş acele elçi ve armağanlar gönderip, bağlılığını bildirmişti.¹⁶ Buradan tekrar Ayasuluk (Selçuk) üzerinden Denizli'ye gelindiğinde, torunu Muhammed Sultan, Kayseri'de tekrar orduya katılmak üzere Ankara'ya gönderildi. Timur kendisi ise Şahruh'un kışladığı Uluborlu'da konmuştu. O, bu havalide iken Muhammed Sul-

tan'ın rahatsızlığını işiterek Akşehir'e doğru yöneldiği sırada, Bâyezid'in Akşehir'de öldüğü haberini aldı (Mart 1403).¹⁷ Yenilgi, savaşı takip eden aylarda o denli tesirli oldu ki, herşeyden ümidini kesen Osmanlı sultanı hayatına son verdi.¹⁸

Bâyezid'in ölümünden az sonra Anadolu'daki durumu düşündüğü gibi düzenlediğine inanan Timur, Memlûklere ve Osmanlılara ağır darbeler indirmiş olarak Anadolu'dan ayrılmaya karar verdi. Ayrılmadan önce, İlhanlılar zamanında Anadolu'da yerleşmiş olan ve Ankara savaşında kendi saflarına geçen Orta Anadolu bölgesindeki Tatarları da Maverâünnehr'e göçürdü. Bundan sonra Bingöl ve Erdebil dolaylarında Orta Doğu ile ilgili bâ-

zı düzenlemelerde bulunup oğul ve torunlarına çeşitli bölgeleri tefviz etti.

Anadolu'dan ayrılmadan önce Bâyezid'in oğullarından olup, Ankara bozgunundan kaçıp-kurtulan Çelebi Mehmed'in büyük güçlüklerle tutunabildiği Amasya ve yöresindeki hukukunu tasdik etti. Osmanlı şehzadesi de buna karşılık, Timur'un yüksek hakimiyetini tanıyarak, paraları üzerine onun adını da koydurdu.¹⁹ Lâkin Anadolu'dan ayrılmasından az sonra Timur'un doğuya, Çin'e doğru çıktığı bir sefer sırasında ölümü, bu tâbiliği geçersiz kıldı. Çelebi Mehmed ise Fetret devri ve uzun bir mücadelele son Osmanlı Devleti'nin yeniden kuruluşunu gerçekleştirdi.

- 1 Bu sıralarda Orta Doğu'nun durumu için bkz.: Yaşar Yücel, "XIV-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar II (Türkiye ve Yakın Doğu Üzerinde 1393/94 Timur Tehlikesi)", *Belleten* (1973), XXXVII/146, 161 v.dv.
- 2 Kadı Burhaneddin'in bu husustaki faaliyetleri için bkz.: Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, s. 121 v.dv.
- 3 Bu mektup için bkz.: Zeki Velidi Togan, "Timurs Osteuropolitik", *ZDMG* (1958), 108 (33), 279 v.dv.
- 4 Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, I, 62. Kara Koyunlu begine Aksaray yöresi dirlik olarak verilip, dokuz ay kadar Bâyezid'in yanında kalmıştı.
- 5 Halep'in ele geçirilmesinden sonra işlerinde meşhur İbn Haldun'un da bulunduğu ulcâmâ ile yapılan toplantılar için bkz.: İbn Arabşah, *Acaibul-Makdur*, Kahire 1285, 96 v.dv.
- 6 İsmail Aka, *Mirza Şahrub ve Zamanı*, Ankara 1994, 24.
- 7 İ. A., Bayezid I Mad.; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara 1961, 301 v.dv.
- 8 Uzunçarşılı, I, 308.
- 9 Şâmi, *Zafernâme*, I, Praha 1937, 252; Yezdi, *Zafernâme*, II, Tahran 1336 h.ş., 292.
- 10 Ankara kuşatması için bkz.: Alexandrescu Dersca, *La Campagne de Timur en Anatolie*, Bucaresti, 1977, 63 v.dv.
- 11 Savaş meydanının topografyası için bkz.: Muzaffer Erendil, "1402 Ankara Savaşı", *Askeri Tarih Bülteni* (1980), 10, 6 v.dv.
- 12 Savaşın cereyanı ve ordular için bkz.: Ömer Halis (Bıyıktaç), *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, İstanbul 1934, s. 55; Alexandrescu Dersca, *La Campagne de Timur*, 68 v.dv.
- 13 Savaşın günü hakkında verilen tarihler farklıdır. M. H. Yıncı (İ. A., Bayezid Mad., 386), "bütün bu tarihlerden doğuya yakın olanı Cuma günü yani 27 Zilhicce (28 Temmuz)'dır" demektedir. Çeşitli kaynaklarda verilen tarihler için bkz.: İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 310. Fetihnamelerde ise 28 Zilhicce Cuma günü denilmektedir.
- 14 Bu fetihnameler için bkz.: İsmail Aka, "Timur'un Ankara Savaşı Fetihnamesi", *Belgeler* (1986), XI/15, 1-22.
- 15 Yezdi, *Zafernâme*, II, 327.
- 16 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 318.
- 17 O, 14 Şaban 805 Perşembe (9 Mart 1403) günü ölmüştür (Yezdi, II, 348). Bâyezid'in cesedi önce Akşehir'de Şeyh Mahmud-i Hayranî türbesine konulmuş, Timur Akşehir'e gelince, Bâyezid'in oğlu Musa Çelebi'yi altıncı nişan ile Bursa'ya gönderirken şehzade babasının cesedini de alarak götürmüştür (Yezdi, II, 350).
- 18 Bâyezid'in esareti ve ölümü için bkz.: Fuad Köprülü, "Yıldırım Bâyezid'in Esareti ve İntiharı Hakkında", *Belleten* (1937), I/2, 591-603; aynı müellif, "Yıldırım Bâyezid'in İntiharı Meselesi", *Belleten* (1943), VII/27, 591-599.
- 19 Halil Edhem, *Meskûkât-ı Osmanîyye*, İstanbul 1334, Nr. 88-91

DEVLETTEN
İMPARATORLUĞA
YÜKSELİŞİN
MİMARLARI:
FATİH VE YAVUZ

FATİH SULTAN MEHMET: "İKİ KİTANIN VE
İKİ DENİZİN HAKİMİ"
YAVUZ SULTAN SELİM: "HADİM-ÜL HARAMEYN"

FATİH SULTAN MEHMET: "İKİ KİTANIN VE İKİ DENİZİN HÂKİMİ"

FATİH SULTAN MEHMET DÖNEMİNDE OSMANLI İÇ VE DIŞ SİYASETİ

239

İSTANBUL'UN FETHİNİ MÜTEAKİP
İSTANBUL'DAKİ HIRİSTİYAN CASUSLARIN RAPORU

247

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE TAHT ELİ:
SİYASİ MÜNASEBETLER (XV-XVII. YÜZYILLAR)

253

XV.-XVIII. YÜZYILLARDA OSMANLI VENEDİK İLİŞKİLERİ

259

FATİH SULTAN MEHMET DÖNEMİNDE OSMANLI İÇ VE DİŞ SİYASETİ

PROF. DR. RHOADES MURPHEY

UNIVERSITY OF BIRMINGHAM CENTRE FOR BYZANTINE, OTTOMAN AND MODERN GREEK STUDIES / İNGİLTERE

DIŞARIDA GENİŞLEME- BİR İMPARATORLUK KURUCUSU OLARAK FATİH: EFSANE VE GERÇEKLER

2. Mehmet, döneminde efsanevi bir statü kazandı. Fatih olarak tanındı, çünkü daha hükümdarlığının üçüncü yılında ve yirmibirinci yaş gününü kutlamasından birkaç hafta sonra, Doğu Dünyasının başşehri İstanbul'u zapteden bir orduyu yönetti. 1450'lerden beri Osmanlıların "İmparator" statüsündeki ilk hükümdarı olarak kişiliği yoğun bir ilgiye mazhar oldu, fakat yine de esrareniz bir kişi olarak kaldı.¹ Esrareniz olmasının bir sebebi kasıtlı olarak çarpıtılmış veya fantezi ürünü olan değerlendirmelerdir.

Paradoksal olarak, Batı'da haçlı seferleri taraftarlarınca yayılan Türk imgesi hakkındaki korku dolu mesajlar, Osmanlı Sultanının imaj yaratıcıları tarafından reddedilmezliği gibi, hatta "Muhteşem Türk"ün düşmanca niyetleri hususunda Batılıların bu korkuları güçlendirilerek teşvik edilmiştir.²

XVI. asırda Osmanlıların yükselmesi ve hasretle ümit edilen düşüşü hakkındaki mübalağalı rivayetler büyüyen bir iş kolu havasına bürünmüştü.³ Bir önceki asırda Batıda sultanlar için yazılan "tarihler" o kadar popüler ve sayıca da çok değildi, fakat XVI. asrın ikinci yarısında üretilen prototipler sonraki çalışmalara tamamen damgasını vurdu; sonraki çalışmalar öncekileri "gerçek bilgi" ve yorumlar için kullandı ve bugün de bu yorumların bazıları kabul görüyor. Dolayısıyla Fatih Sultan Mehmet'in askeri hedeflerini değerlendirmeden önce, hakkındaki ilk eserleri içlerinde ne tür bilgi (veya yanlış bilgi) olduğu açısından incelememiz gerekir.

Gerçek

Fatih hakkında Batıda çıkartılan hikayelerin kesin bir amacı vardı: "Türk korkusu"nun egemen olduğu bir psikolojik bilincin teşvik edilmesi ve (gerekliyorsa) yaratılması ile Hristiyan birliğini gerçekleştirmek. Bu hikayelerin en önemlileri Sultan ile yüzyüze geldiğini iddia edenlerin ortaya attıkları hikayelerdi.

Bunların doğru ve güvenilir olup olmadığına Osmanlı diplomatikadaki gerçek belgelerin dili ve tarzları ile bir karşılaştırma yaparak karar verebiliriz.

İlk olarak iki otantik örneği dikkate alalım. Birisi Fatih tarafından İstanbul'un alınmasından bir kaç gün sonra şehirdeki Cenevizlilere hitaben yazılan belgedir. Bu belge Fatih'in eski lalası ve ünlü komutanı Zağanos Paşa tarafından imzalanmış olup Cenevizlilerin can ve mal emniyetleri için duydukları korkuyu izale etmek üzere hazırlanmıştır. Bu belge aşağıdaki hükmü içermektedir:

*"Buyurdum ki, kendülerin ayinleri ve erkanları ne veçhile câri ola-gelirse, yine ol üslûb üzere adetlerin ve erkanların yerine getireler. Ben dahi üzerlerine varub kal'aların yıkub harab etmeyem."*⁴

Bu ifade, daha önce Cenevizlilere tanınan imtiyazların teyidi anlamındadır. Belki Sultan'ın iç düşüncelerini yansıtmayabilir, fakat onun şehirdeki cemaatlerden en az birinin işbirliğini kazanmak istediğini göstermektedir. Ayrıca dili ve kullanılan bazı deyimler belgenin gerçek bir Osmanlı belgesi olduğunu kanıtlamaktadır. Açıkça görülüyorki, *Epistolae Magni Turci*'de⁵ Fatih'e atfedilen, aşırı retorik içeren metin diplomatik nezakete uygun şekilde güven telkin edici ve uzlaşmacı dil üslûbuyla tezar teşkil etmektedir.

Sultan'ın mütehakim ve asabi bir karakteri olduğunu gösteren çok delil vardır, fakat amacına hizmet ettiği zaman öfkesine hakim olabildiği ikinci örneğimizden görülmektedir. Mayıs 1471'de Venedik Doj'una yazdığı mektubunda Fatih, iki taraf arasında 1463'den beri devam eden harbi sona erdirmek için tarafların karşılıklı taviz vermesi gerektiğini ifade eden uzlaşmacı bir formül teklif etmektedir. Fatih burada Osmanlıların Venedik'in taleplerine vereceği tavizleri karşılayacak ödünleri de Venedik'ten beklediğini, ustaca seçilmiş ılımlı bir üslûbla ifade eder.

*"Sinyorluğunuzun bize ait olan ve tarafınızca bu harbde işgal edilmiş olan Limni adasını bizim hükümlerimize iade etmesi" şu cümlelerle devam eder. "Devlet-i Aliyemiz ise eski Modon ve Coron'a ait yerlerden kullarınca alınan araziyi boşaltmayı taahhüt eder."*¹⁶

Efsane

Şimdi yukarıda belirtilen Osmanlı belgesindeki üslûb ve dili o zaman Batı Avrupa'da Fatih için üretilen "nutuklar" ve "tebliğler" ile karşılaştıralım. Yazarları, bunların Fatih ile yaptıkları görüşmelerin harfi harfine deşifresi olduğunu iddia etmişlerdir, fakat bunlar çoğunlukla uydurma veya gerçek diyalogların hayalgücüne dayalı versiyonlardır. Burada birçok örneği iktibas edebiliriz, ancak biz Fatih'in askeri ihtirasları hakkındaki iki örneği ele alacağız.

Yukarıda belirtildiği üzere, II. Mehmet 21 yaşında İstanbul'u zaptederek görülmemiş bir üne sahip olmuştu. Bu marifetiyle sadece babasının başarısızlıkla biten on haftalık (Haziran ortasından Eylül 1422'nin ilk yarısına kadar) muhasarasının fevkine çıkmakla kalmamış, aynı zaman da Peygamber'in Ashabından, 672'de şehrin Araplar tarafından ilk muhasarasının efsanevi komutanı Ebu Eyüb'ün çabalarını da boşa çıkarmayarak bütün İslam Dünyasında itibarını yükseltmiştir. Bazı rivayetlere göre bu askeri güç ve ün Fatih'de bir saplantı haline gelmişti. Giacomo de Languschi onu şöyle övünürken duyduğunu kaydeder:

*"Sezar ve Anibal bile benim ile karşılaştırılınca hiçbir şeydir ve ben (Dünyadaki bütün Hristiyanları) hakimiyetim altına alabilirim."*¹⁷

Diğer bilinen rivayetler ile karşılaştırılınca, bu ifade genç sultanın okul çocuğuna mahsus bir öylem ile es-

kilerin irfanını düşündüğünü ve hükmetmek için belli belirsiz bir niyeti olduğunu, "İskenderler, Pompeyler ve Sezarlar gibi"⁸ "imparatorluğunu genişletmek istediğini doğrulamakta ise de yukarıdaki cümlelerin ikinci yarısı -Doğu ve Batı Dünyalarını tek bir taç altında, İslam taçı altında birleştirmek istemesi- atfedilen ihtirasının gerçek değil fantezi olduğunu göstermektedir. Bu şekilde hikaye Papa II. Pitlus'un 1460'ların başlarında formüle ettiği ve Sultan'ın din değiştirmesi ile Osmanlı askeri gücünün notralize edilmesi şeklindeki vizyon içeren fakat pratik olmayan, projesini hatırlatmaktadır.⁹

Bir tüccar ve sanayi-askeri casusu olan Floransa'lı Benedetto Dei şu sözleri, belirtilmeyen bir tarihte, Genç Sultanın hükümlerinin iyice büyüdüğü bir dönemde ona yakıştırmaktadır.

*"Ben (Fatih Sultan Mehmet) yaptığım bir planda (vurgulama yazarındır) bana yardımcı olacak bir çok şey biliyorum; Gençliğimin, zenginliğimin ve talihimin yardımıyla, Sezar, İskender ve Keykavus'u geçeceğim."*¹⁰

Artık aşına olduğumuz gibi eski çağların askeri kahramanlarına yapılan atıflar sürpriz değildir, fakat padişahlığı döneminin ortalarında iken Fatih'in İtalya'nın istilası için zihninde teşekkül eden müşahhas planlara yapılan örtülü ima hem sahtedir hem de tarihi haradır. Belki hemşehrisi Leonardo da Vinci'nin Dei'yi "hikayeci" olarak itham etmesi konuyu açıklayıcıdır.¹¹

Fatih Sultan Mehmet çoğunlukla Batıda kaydedilen dolaylı nutuk ve görüşlere dayanarak mahkum edilmiştir. Osmanlı hizmetindeki bir Sırp dönçeği Konstantin Mihailoviç'in uyduruk beyanı ima yolu ile karakter katline dair sayısız örnek vermektedir.¹² Fatih üzerinde yapılan olağanüstü yoğunluktaki tahrifler ve bütünüyle yalan deliller veya (gerçek) tarihi olaylar ve kişiler sebebiyle tarihçiler onun dönemi için doğru bir değerlendirme yapmakta güçlükle karşılaşmaktadırlar. Ancak bizim sormamız gereken esas soru şudur; Fatih'in fetih ile bu kadar meşgul olmasının sebebi ne idi?

Fatih'in Saiklery

Her tahrifatta olduğu gibi, Fatih'in savaşçı ve otokratik tabiatının kasıtlı olarak mübalağa edilmiş tasvirleri ve anlatımında bir gerçek payı da yatmaktadır. Ne de olsa o başarılı bir komutandı ve askeri alanda yaptıklarıy-

la açıkça gurur duyuyordu. İşte onun bu mükemmel askeri sicili, bize Fatih'in seferlerindeki düzeni, öncelikleri ve hedeflerini yorumlayabilmemiz için ip uçları vermektedir.

Gerçekçi bakılırsa, Fatih'in bazan aşılamayan engellerle karşılaştığı ve yenilmez olmadığı inkar edilemez. Belgrad (1456) ve Rodos'un (1480) başarısız muhasaraları ve Fatih'in sahip olduğu mütevazı ölçülerdeki donanma XV. asrın üçüncü çeyreğinde Osmanlı gücünün gerçek sınırlarını ortaya koymaktadır. 1475'de Kırım'ın Osmanlı hakimiyeti altına alınması ile Osmanlı nüfusu Karadeniz'e ulaşmış ve Osmanlıların mevcut deniz gücü kapasitesinin daha da sınırlanmasına ve daha fazla kaynağa ihtiyaç duymasına sebep olmuştur. Sınırsız ihtirası olmasına karşılık, Fatih'in askeri itibarını bozulmadan korumak istemesi kazanma şansı olmayan maceralara atılmasını önlemiştir. Bundan öte, Osmanlı ilerlemesinin bir kaç cephede aynı anda olması hükümdarlığının son on yılında mali güçlükler doğurmuş ve imparatorluğun zaten azalmış olan insan ve maddi kaynaklarında ciddi ve toplumsal açıdanda yıkıcı sakıncalı tesirler meydana getirmiştir.

O halde Fatih Sultan Mehmet seferlerinden gerçekçi olarak ne elde etmeyi ummuş ve amaçlarını gerçekleştirmek için nasıl bir yol tutmuştur? Fatih askeri açıdan mümkün olanı hedeflemiş ve bunu gerçekleştirmek için hiç bir şeyi şansa bırakmayan titiz askeri seferler hazırlanması konusunda ısrarcı olmuştur. Mesela bu titizlik, 1461'de Trabzon İmparatorluğu'nun fethinden önceki hazırlıklarında net bir şekilde görülmektedir. O zaman imparatorluk donanması 200 tekneden fazla değildi ve bunların sadece 92'si silahlı kadirge idi.¹³ Ancak Fatih özel tekneleri bir şekilde donanmaya katarak 300 teknelik bir filoyu cepheye insan ve malzeme taşımak üzere denize çıkartabiliyordu. Sonuçta Kritovoulos'un ifadesine göre Fatih'in ordusu "altmış bin süvari ve seksen bin piyadeye" ulaşmıştı.¹⁴ Bu tespitin ikinci bölümü mübalağa edilmiş olsa da, büyük seferlere hazırlanırken Fatih'in riske atılmayı sevmeyişi görülmektedir. 1480'de Rodos muhasarasının başarısız olmasına rağmen, harb taraftarı lobinin onun normalde ihtiyatlı tabiatını fazla iyimser tahminler ile aştığını nispeten güvenilir kaynaklar belirtmektedir.¹⁵ Fatih'in askeri seferleri planlamada-

ki metodik yaklaşımı ve titizliği güçlü Türkmen lideri Uzun Hasan ile Ağustos 1473'te Otlukbeli muharebesinde karşılaşmadan önce, Macar sınırı boyunca mevzilenmiş akıncılarından büyük bölümünü Anadolu'daki müstakbel cepheye kaydırma tedbirini almasından ve cömert tımar ve zeamet bağışları ile müttetik kazanmaya çalışmasından da belli olmaktadır.¹⁶

Bu kusursuz planlama ve güçlerini ustaca mevzilen-dirilmesi göstermektedir ki Fatih hem askeri zafer kazanmaya azimliydi, hem de başarı oranını düşürecek risklere girmemeye kararlıydı. Fatih sadece başarılı bir komutan olarak tanınmak istemedi, aynı zamanda hemen bütünüyle başarılı askeri sicilinin onu *sahip-kıran* (Gezegenlerin uğurlu birleşiminin Efendisi) unvanına layık gördüğünün bilincindeydi ki bu unvan İslam geleneğinde ilahi onay ve destek ile efsanevi fetihler yapmış olan çok az karizmatik lidere layık görülmüştü. II. Mehmed'in dünya fatihleri arasındaki statüsünün bilincinde olduğunu Fatih'in yakın çalışma arkadaşlarından tarihçi Tursun Beg 1473'te işaret etmiştir.

*"İstanbul'a ilave olarak, atalarından kalan topraklara yirmi ülkeyi daha katmış ve dünya fatihlerinden birisi olduğunun işaretlerini göstermişti.(sahip-kıran)."*¹⁷

XV. yüzyılın sonlarında İslam Dünyasında, diğer önemli bir siyasi gücü olan Memlûklara yönelik olarak Fatih'in niyetini bize aynı tarihçi haber vermektedir.

*"Fatih... Osmanlı ve Memluk toprakları arasındaki tampon bölge olan Karaman'ı Suriye ve Mısır'ın fethinin ilk aşaması olarak (vurgu yazarındır) almaya karar verdi."*¹⁸

Şartlar izin verdiğinde Fatih'in Memlûk topraklarının bütününe veya bir kısmını alma eğiliminde olduğuna dair ciddi işaretler vardı. Venedik'le 25 Ocak 1479'da barış imzalanması beklenen fırsatı verdi. Bu konuda tüm kaynaklar birleşmektedir ki 1481 ilkbaharında, ömrünün sonuna yaklaşırken, Fatih sadece Batı cephesinde Hristiyan Avrupa'ya karşı değil, aynı zamanda Asya'da aşıkâr hedefi olan Memlûk Suriyesi'ne karşı da tekrar büyük bir kara hareketine hazırlanıyordu. Fatih'in askeri seferlerinin bir muhasebesi yapıldığında, Hristiyan Batı'nın itaat altına alınmasının imparatorluğun gelecekteki gelişmesi ve emniyeti için sağlam bir temel atılması yönündeki kapsamlı planın sadece bir parçası olduğu ortaya çıkmaktadır.

İÇ BÜYÜME-FATİH'İN MERKEZİLEŞTİRME ÇABASI VE BUNA REAKSİYONLAR

İlk bölümdeki tartışmamızda Fatih'in askeri genişlemesinin hedef ve metodlarının hem hayatta iken hem de kendi öldükten sonra nasıl tartışma ve münaza konusu olduğunu gördük. Hükümdarlık otoritesini ve devletin mali imkanlarını arttırmak için aldığı tedbirler içinde daha büyük bir reaksiyona sebep olmuştur. 1510'lu yıllardan sonra yani yükselme döneminde yazılan tarihlerde Fatih döneminin tartışmalı tarafları gözardı edilmeye çalışılmış ise de siyasetine karşı aktif bir direniş olduğuna dair izlere rastlanmaktadır. Tarihçi Aşıkpaşazade (1400-ca.1485) sultanın *primes inter pares* (eşitler arasında birinci) olarak kendisi gibi cesur beylerin şefi olduğu eski şövalyelik döneminden nostaljik olarak bahsederken, II. Mehmed gibi yeni-emperyal, Sezar benzeri kişiler tarafından temsil edilen sultanlığın gücü tekeline alma eğilimini doğrudan tenkid etmeye tehlikeli şekilde yaklaşmıştı.¹⁹ Hatırlanmalıdır ki bu tür tenkidlerde bulunan başkaları da vardı.²⁰ Gerçek şudur ki XV. asrın ortalarında Osmanlı devleti imparatorluk aşamasına girmişti ve kaynağı ne olursa olsun engellemelere Fatih'in çok az müsamahası olacağı tavırlarından belliydi.²¹ Fatih hanedanın yedinci üyesi olmasına rağmen merkezi bürokrasi ve idari otoriteye dayanan birleştirici devleti ilk kuran kişidir. Bunu nasıl başardığını anlatmak birkaç bölüm süreceği için özetle sadece üç noktaya temas edeceğiz:

(1) İstanbul'a tekrar nüfus kazandırılması ve Fatih'in *sürgünü* kullanması, (2) ekonominin merkezileştirilmesi ve (3) hukukun idari yapısının sağlamlaştırılması.

İstanbul'un İskânı

İstanbul'u zaptederek ve sonra da imparatorluğun yegane siyasi, iktisadi ve kültürel merkezi olarak geliştirerek Fatih'in merkezileşme sürecine ve imparatorluğun gelecekteki birlikteliğine katkısı devasa olmuştur. Tahta geçtiğinde birbirine rakip iki başşehir olan bir imparatorluk devralmıştı. Eski başşehir Bursa iktisadi ve kültürel merkez olarak kalmış, 1361'den sonra birçok idari, askeri ve saray törenleri ile ilgili fonksiyonlar ise Edirne'ye taşınmıştı. XV. asrın ilk çeyreğinde devam eden siyasi anlaşmazlıklar yüzünden iki başşehir arasındaki sta-

tü belirsizliği devam etmiştir. Ancak Fatih'in hükümdarlığının sonunda İstanbul'un imparatorluğun siyasi ve iktisadi merkez olması şüphe bırakmayacak bir şekle dönüşmüştür. Fakat başarılarının büyüklüğüne rağmen Fatih gerek iç politikasında gerek dış politikasında tenkid ve münazaadan arı değildir. Meselenin özü, Fatih'in İstanbul'u iskan için kullandığı teşvik edici ve zorlayıcı tedbirlerdi.²²

İstanbul'un fetih sonrası şehirleşmesinde ki karanlık taraflar, mesela *sürgün* siyasetine yönelik tenkidler sadece tarihçiler arasında değil Fatih'in kendi danışmanları arasında da bölünmeye sebep olmuştur. Karaman'a yapılan 1466 seferinden sonra Fatih'in vezir-i azamı Mahmut Paşa, sultanın emriyle yapılan nüfus transferlerinin cezalandırıcı yönlerinden kendisini *el-me'mur ma'zur* deyimini kullanarak ayrı tutmak istemişti.²³ Mahmut Paşa'nın vezir-i azamlıktan alınması Sultan'ın iradesine daha kolay boyun eğecek bir vezirin tayinini kolaylaştırdı, fakat Rum Mehmet Paşa'nın vezir-i azamlığı zamanında (1466-1469) Karaman'dan yaptığı sürgünler ona hem çağdaşlarının ve hem de yakın zaman tarihçilerinin şiddetli tenkidler yöneltmesine sebep olmuştur.²⁴ Bu nüfus transferlerinin İstanbul'un şehinsel gelişmesine faydaları bulunmakla birlikte şüphe yoktur ki kamuoyu açısından amaçlar kullanılan araçları haklı çıkarmıyordu. Ancak Fatih amaçlarını gerçekleştirmek için her zaman zorlayıcı tedbirler kullanmıyordu. Nitekim 1471'de Ala'iye (Alanya) beyliğinin yenilmiş hükümdarı Kılıçarslan Bey'in işbirliğini kazanmak için ona Trakya'da Gümölçine'de tazmin edici bir arazi verdi.²⁵ Benzeri şekilde zaferde cömertliğin bir nişanesi olarak Sultan 1473'te zaptedilen Karahisar-i Şarki'nin Akkoyunlu garnizon komutanına Edirne yakınlarındaki Çirmen'in sancakbeyliğini verdi.²⁶ Fatih merkeziyetçi emelleri için ikna edici metodların zorlayıcı metodlar kadar etkin olduğunu biliyordu. Öyle görülüyor ki Karaman'da 1466'dan başlayarak başvurduğu zorlayıcı metodlar, daha ılımlı politikalarının başarısızlığa uğraması üzerine artan hayal kırıklığından kaynaklanmıştır.

Mali Siyaset ve İktisadi Rasyonalizasyon

Devlet gücünün dayandığı ülke ve kaynaklar için mücadele etmek gerçek anlamda Fatih döneminde başla-

dı. XV. yüzyılın başlarında imparatorluğun bölünmüş durumu ve yerel güçlerine devletin yeniden birleşmesini sağlamak için verilen tavizler, Fatih'in seleflerini zor durumda bırakmıştı. Bu bilhassa Anadolu'daki nüfuzlu müslüman aileler ile yapılan pazarlıklarda ortaya çıkıyordu. Bahse konu ailelerin gücündeki erime bilhassa Fatih'in zamanında arttı. İlk önce malikane-divani sistemi gibi gelir kaynaklarının ikili veya ortak kullanımını sağlayan yöntemler kullanıldı. Devlet açısından, arazi mülkiyeti haklarını azaltmak veya parçalamak daha çok istimlakla doğru ilk adımı teşkil etti ve uzun vadede hazinece kullanımı veya tekrar dağıtımı için mülkiyet hakkının devlete geçmesine zemin hazırladı.²⁷ Fakat taşradaki toprak elitlerinin menfaatlarına bu tür yöntemlerle tevazü, Fatih tarafından hükümdarlığının son döneminde daha sert ve doğrudan istimlaklara dönüştürüldü.²⁸ Fatih'in hükümdarlığı zamanındaki bu istimlakı esas alan politikalar hazine için kazançlı oldu ise de merkez-eyaletler arasındaki ilişkiler açısından gerginlik doğurdu ve bu durumu izale etmek için oğlu Bayezid tahta geçince mal ve mülklerin müsaderesi üzerine yayınlanan fermanları geçersiz kıldı.²⁹

Arazinin yeniden dağıtımı konusundaki siyasetin kaderi bir tarafa, Fatih zamanında Osmanlı hazine rezervlerinin devamlı büyüdüğü tartışılmaz bir gerçektir. Yeni gelir kaynakları arasında, Fatih'in ilk döneminde ele geçirilen Sırp gümüş madenleri ve Kırım'ın 1475'te alınması ile kazanılan Karadeniz'in gelişmiş ticaret ağı önemli bir yer tutuyordu. Ancak Osmanlı yayılcılığının bu örnekleri dışında benimsenen makul ticaret politikası ve diğer mali yönetim tedbirleri için Fatih'e hakkının verilmesi gerekir. 1487-1490 tarihli Kefe Gümrük Defterleri gibi dönemin kaynakları esas alınarak bir yorum yapılırsa,³⁰ ticaret önceliklerinin belirlenmesinde, Fatih'in devletin yüce menfaatleri için doğrudan devlet kontrolü veya yasakçı gümrük rejimi yerine vergi teşviklerine dayalı yarı merkeziyetçi bir sistemi tercih ettiği görülür. Gümrük vergilerinin artırılması amacıyla ihracatın teşvik edilmesi ve bu yolla gelirlerinin arttırılması, Fatih'in ticaret politikasının tek hedefi değildi. Bunda, İstanbul merkezli bir serbest ticaret bölgesinin belirlenmesi açıkça göstermektedir. Bunu yapmaktaki amacı malların iç piyasada hiç bir engelle karşılaşmaksızın do-

laşımını sağlamak ve böylece kısa ve uzun vadede ülke ekonomisinin önünü açmaktır.³⁰ Ancak ticaret politikası açısından Fatih'in *laissez-faire* yaklaşımının devamlı olduğunu düşünmek güçtür -yukarıda arazi mülkiyeti konusunda ki sert tutumunda gördüğümüz üzere- Fatih'in bazı popüler olmayan politikaları halefi ve oğlu Bayezid tarafından değiştirilmiştir.³²

Fatih'in merkeziyetçi reformları arasında önemli bir tanesi de tek para sistemini kurma çabaları ve bunun gerçekleşmesi için merkezden belirlenen döviz kurlarına uyulma konusundaki ısrarıdır. Tedrici değişikliklerle 1460 ve 1480 arasında Osmanlı akçesinin gümüş miktarı %17,5 oranında düşürülerek 0.303 dirhemden (0.931 gram) 0.25 dirheme (0.768 gram) inmiştir.³³ Bu demektir ki imparatorluğun topraklarının genişlemesi ile elde edilen gelir artışı beraberinde satın alma gücünü de önemli ölçüde arttırmıştır. Aynı zamanda bu örtülü vergi yükü herkes tarafından eşit olarak paylaşılmıştır. Fatih'in politikalarına tam bir uyum sağlamak zor olmasına rağmen, kanunların yürürlüğe konulması ve ısrarla uygulanması konusunda, kendi kulları en fazla ihlal etse bile, onun önemli ölçüde başarılı olduğu kesindir.³⁴ Tamamen Fatih'in mali sistemi merkezileştirme ve kontrol altına alma yönündeki tedbirlerinin işe yaradığını gösterir bir örnek de, Bursa'dan gelen gelirlerin, başarılı ve rutin bir şekilde hazine tarafından yeni alınan Karaman Eyaleti sınırları boyunca kurulan garnizonlardaki askerlerin maaşı için transfer edilmesidir.³⁵

Fatih'in mali uyum ve merkezileştirme siyasetindeki başarılarına rağmen ekonomik mali istikrar ve imparatorluğun uzun vadede refahı için uygulamaya koyduğu tedbirlerin önemi inkar edilemez ise de çağdaşlarından en fazla tenkidi bu alanda almıştır. Fatih'in reformlarına duyulan tepkinin büyüklüğü ölümünden sonraki reaksiyon ve revizyon döneminde yazan tarihçilerin beyanlarından belli olmaktadır. *Kıvami*'nin Fatih'in ölümünden yedi yıl sonra 893/1488'de zorlama dayalı mali politikalarına karşı yazdıkları, vezir-i azamı Karamani Mehmet Paşa'ya atfedilmiştir, ancak bu, *Kıvami*'nin Sultan'ın bazı fermanlarında gücünü açıkça kötüye kullandığı şeklindeki mesajını yumuşatmamaktadır.

Kıvami'nin Fatih'in hükümdarlığı hakkındaki ve çoğunlukla övücü olan hikayesi, padişahlığının son yıllar-

rında Fatih'e kamu oyunda atfedilen menfi imajı belirtmesi açısından aydınlatıcıdır. (Kaynak: Kıvami, *Fetihname-i Sultan Mehmet*, (tıpkıbasım İstanbul, 1955), sayfa.272-274)

Sultan-ı aleme ol eyyamlarda bir kimse vezir olmuştu ki (273) aleme adı çınlamıştı. Meşhur-i asak olmuştu. Tarrarlıkda ve ayyarlıkda hiç naziri aleme gelmemişti...Devleti dünya yizü tutmuştu. Asitane-i Alempenah'da hizmet ederken tedricle saadete erişip, şaha diştur olmuştu. Musababeti sultan-i alemin mübarek mizacına hoş gelmişti. Ol kıssa, akibet vezir-i azam oldu. Ciimlet-iil mülk³⁶ olup, sahib-i devran, asaf-i zaman oldu. Şöyle kim sultan-i alem kendüyi ve memleketin ana teslim eylemişti. Ol dahi Karamanluya ettiği intikamı geri yizü ol mikdar Osmanluya eyledi.³⁷ Beş yıl sultan-i aleme vezir oldu.³⁸ Beşbin yıl ömür olan ayyarlar ol denli bazıçeler kılmadılar kim ol bu Osman beylerine ve memleket halıkına ve sair taifeye hallu halince bazıçeler kıldı. Ol beylerin sancaklarında şol mahsulat ki akçe olmağa mümkün idi anı hass edip, hazine-i (474) amireye döndürdü. Sultan-i alemin minerver kalbini mal cem etmeğe haris kıldı. Şöyle ki her taife hallu halınca bir la'b {ve} oynadı. Ahir, felek ona bir oyun oynadı kim kıyamete dek dillerde dastan.³⁹

Kıvami'nin popüler görüşler ve toplumsal tavırlar hakkındaki beyanları gerçeğe dayanır ve fakat aynı zamanda kaçınılmaz olana karşı samimi ancak sonuçta nafile bir dil uzatmadır. İmparatorluğun mali, iktisadi ve idari merkezileşme süreci, imparatorluğun toprak genişlemesinin ve Rumeli ve Anadolu'daki Osmanlı topraklarının yeni siyasi başşehir İstanbul'un otoritesi ile birleşmesinin tabii bir sonucuydu. İzahatımızın son bölümünde yer darlığı sebebiyle taslak halinde kalan, Fatih'in idari merkezileşme alanında ki katkılarını belirteceğiz.

İdari Sağlamaştırma

İmparatorluğun toprak bütünlüğü ve masuniyetinin devamını sağlamak, hükümdarın birleştirici idari yapı ve çeşitli bölgelerdeki değişik insan topluluklarının ihtiyaçlarını karşılayabilen ve tarafların mutabık kaldığı idare usullerini yaratmadaki başarısına bağlıdır. Bu bağlamda Fatih'in hükümdarlığı yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Fatih'in yaratıcılığına ve özellikle de Osmanlıya has olan bir idari geleneğin yaratılmasındaki rolüne müşahhas bir örnek, çıkarttığı *Teşkilat*

*ve Teşrifat Kanunu'*dur.⁴⁰ Bu kanun, Fatih namına o zaman ki nişancı Leyszade Mehmet tarafından selefi nişancı ve (veziri-azam Karamani Mehmet Paşa)'ya danışılarak yapılmıştır. Kanunun gerekçesinde Paşa, önceki uygulamayı referans almıştır. Ancak metnin dikkatli bir incelemesi, kanunun mevcut uygulamanın bir tasviri değil, Fatih ve danışmanlarının orijinal bir çalışması olduğunu belli etmektedir. Divan prosedürü ve saray protokolu açısından bu kanun yeni ve hayli teşkilatlı bir imparatorluk döneminin habercisidir. Başka hususlarda olduğu gibi hukuki alanda da bir gözden geçirme başlamıştı. Kazas-kerliğin İmparatorluğun Anadolu ve Avrupa yakalarını temsil etmek üzere Rumeli ve Anadolu olmak üzerekiye bölünmesi şer'i ve yasama yetkisinin gerilemesi şeklinde değil, iki bölgenin de *şeyh'ül- islam*'ın üst otoritesine tabi olması şeklinde düşünülmelidir. Şeyh'ül-islam karar verme mekanizmasının daha sınırlı bir grup tarafından üstlenildiği erken Osmanlı dönemine zıt olarak, Sultan ile daha yakın danışmanlık, işbirliği ve politika koordinasyonu sağlayabilmiştir.⁴¹ Ak Şemseddin gibi Fatih'in ilk dönemlerindeki dini danışmanları, esas Sünni şeriatını temsil etmekten uzaktı. Hükümdarlığının sonuna doğru yapılan bu değişiklikler bir tutum değişikliğini de göstermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Fatih sultanlığın dini müessese ile birlikte olması gerektiğini idrak etmiş, şeriatın daha keskin bir yorumunu, kırsal kesimde ve bilhassa illerdeki göçebe halk arasında popürlüğünü devam ettiren heterodoks *şeyhlerin* temsil ettiği mistik İslama tercih etmiştir. Denilebilir ki Fatih dini müessese ile yakın işbirliğini merkezîyetçi hedeflerini gerçekleştirmenin başka bir aracı olarak görmüştür.

SONUÇ

Müsbet ve menfi yönleri birlikte ele alınınca, işin muhasebesinde Fatih'in hükümdarlığının bir değişiklik, yenilik, sağlamaştırma ve yeni bir Osmanlı imparatorluk kimliğinin vurgulanma çağını temsil ettiği görülebilir. Değişme kaçınılmaz bir şekilde eski düzenin devam etmesinde menfaati olan grup ve şahıslar ile münazaa ve aktif direniş getirmiştir, ancak imparatorluğun dıştaki genişlemesi içeride durgunluk ve hareketsizlik ile karşılansa idi, XV. asır ortaları Osmanlıların devamlı olacak bir siyasi mekanizma yaratma konusunda çabalarının

başlangıcı değil sonu olurdu. İmparatorluk Timur'a yenilginin sonrasında imparatorluk otoritesinin yokolmasından ciddi ölçüde etkilenmiş ve Fatih'in idaresindeki cesaret ve dinamizm sayesinde kesin olarak tekrar güç toplamıştır. İşin son muhasebesinde Fatih'in davekar politikalarının, bazı idari tedbirlerinin yarattığı sosyal yabancılaşmadan daha baskın çıktığı sonucuna varabiliriz. Askeri sicili ile ilgili münazaalar yukarıda belirtildiği üzere siyasi olaylar ile gerçek bağlantılar yerine daha

çok kasıtlı uydurma çabalarından çıkmıştır. Benzer şekilde Fatih'in iç politikaları üzerine münazaalar da aynı incelikli yaklaşımı gerektirir. Güvenilir kaynaklarca tekarrülanarak ifade edilen tenkidlerin ve otokratik ve atılgan karakteri ile ilgili portresinin doğruluğunu kabul etmekle birlikte, bunları basit bir mantıkla Fatih'in liderliğinin başarısız olduğu şeklinde görmek yerine merkezileştirme politikalarının başlattığı sosyal değişimin dinamizm ve başarısı olarak görmek gerekmektedir.

- 1 Snaatların Patronu rolü ile ilgili olarak zeki bir araştırmacı Facih'i "Paradoksların Sultanı" olarak ifade etmiştir. Bakınız: J.Raby, *The Oxford Art Journal*, 5 (1982), s.3-8.
- 2 Bunun güzel bir örneği Avni mahlası ile Facih'e yazılan veya ona atfedilen bazı şiirlerdeki keskin tonda görülebilir. Mesela şu mısraları ele alalım:
*Benim çabam sadece İslamî dîni içindir... Gayem Kafirleri bütünüyle fethetmek-
tir.* Mısraları çok iktibas edilen şiirlerinden birinde bulunmaktadır; Bakınız K. Silay (Editör), *Anthology of Ottoman Literature*, (Bloomington, Ind., 1996), s.92.
- 3 Bu türün XVI. asır Avrupası'nda popülarlığı için bakınız: "Bartholomaeus Georgievicz and the 'Red Apple'", K.M.Setton, *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom* (Philadelphia, 1992), s.29-46.
- 4 Rumca metnin İngilizce bir tercümesi J. R. Melville Jones'un *The Siege of Constantinople 1453: Seven Contemporary Accounts* (Amsterdam, 1972), adlı eserinde s.136-137'de bulunmaktadır. Aynı zamanda bakınız: H. İnalcık, "Osmanlı Galatası, 1453-1553", E. Eldem (Editör), *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne* (İstanbul-Paris, 1991), s. 17-116, bilhassa s. 17-31.
- 5 Laudivio de Vezzano'nun *Epistolae Magni Turci* adlı eseri II. Mehmet'e atfedilen sahte "resmi mektuplar"dan meydana gelmektedir ve neredeyse simültane şekilde Napoli (Kasım 1473) ve Roma'da (Aralık 1473) yayınlanmıştır. XVII. asır başında *The Turkish Secretorie* adıyla bir İngilizce versiyonu yayınlanmıştır (Londra, 1607) [Amsterdam: Da Capo Press, 1970; The English Experience, No.263'de tekrar basılmıştır]. Bu edisyonun sayfaları uyduruk orijini belirtmek üzere "sundrie letters...full of proud bragges and bloody threatenings" gibi deyimlerle doludur.
- 6 İki paragraf da Venedik Doğu Cristoforo Moro'ya barış teklifi için Facih'in yazdığı 24 Mayıs 1471 tarihli mektupta bulunmaktadır. İtalyanca metin ve İngilizce tercümesi V. L. Ménage tarafından yayınlanmıştır: "Seven Ottoman Documents from the reign of Mehmed II", S. Stern (Editör), *Documents from Islamic Chanceries*, (Oxford, 1965), s.82-83.
- 7 Melville Jones, *Siege of Constantinople* s.127'den iktibas edilmiştir. Langushin'in beyanının değerlendirilmesi ve doğruluğu için (ve orijinalliği) bakınız J.Raby, "Cyriacus of Ancona and the Ottoman Sultan Mehmed II", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 43 (1980), s.242-246.
- 8 Kricovoulos, *History of Mehmed the Conqueror... Translated from the Greek by Charles T.Riggs*, (Princeton, 1954), s.14.
- 9 Hristiyanlığın füziletlerini belirten ve İslam Fatihini Hristiyanlığa davet eden uzun makalenin en çağdaş ve ulaşılabilir versiyonu Alfred R. Bacon'un İngilizceye tercümesidir, *Epistola ad Mahometem II (Epistle to Mohammed II)* (New York, 1990) (*American University Studies, Series 2: Romance Languages and Literature*, No.127).
- 10 Babinger tarafından iktibas edilmiştir, kaynak: 1953 Ralph Manheim Al-manca basımından William C. Hickman'ın editörlüğünü yaptığı *Mehmed The Conqueror and His Time* (Princeton University Press, 1978, s.182).
- 11 Babinger, *loc. cit.*
- 12 Mihailoviç'in metnine konulan çok örnekli sahte nutuk ve hayalen inşa edilen "diyalogların" en kötü örneği Bosna kralının elçileri ile Fatih'in veziri ve başkomutanı Mahmut Paşa arasında krallığın 1463'de fethinden hemen önce geçen hayali karşılaşma olup özellikle dikkat çekicidir. Bakınız: B. Stolz ve S. Soucek, *Memoirs of a Janissary* (Ann Arbor, 1975) [Michigan Slavic Translations, No.3], Chapter 34, s.137-138.
- 13 H. İnalcık, "Gelibolu", *Encyclopedia of Islam*, Vol.2 (Leiden, 1965), s. 985-986(879/1474 tarihli bir arşiv belgesini belirterek).
- 14 Kricovoulos, *History of Mehmed the Conqueror... Translated from the Greek by Charles T. Riggs* (Princeton, 1954), s.166.
- 15 H.W.Finch (Editör), *Caoursin's Account of the Siege of Rhodes in 1480* (Londra, 1926), s.6. Caoursin Rodos'a yapılacak bir caaruzun uygun olup olmadığı hakkındaki tartışmanın üç yıl boyunca sonuçlanmadığını belirtmektedir.
- 16 Bakınız İbn Kemal, *Tevârih-i Al-i Osman*, Book 7, s.359, 11. satır ve devamı, Ş. Turan'ın 1954 tıpkıbasımı:
Mihailoğlu Ali Bey ki Rumîlî gazilerinin...başıydı...Sivas velayetinin eyaletini himmet edip...karındaşı İskender Beye Kayseriye sancağını ve birader-i kebte-ri Balı Bey'e...Niksar subaşıtlığı erzanı görüp, sair etba ve eşyasına da ol diyar-larda timarlar beldirip, İnanı zemin (360) serhaddının seditine anı tayin etti.
- 17 Tursun Beg, *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, H. İnalcık ve R. Murphey tarafından hazırlanan İngilizce özetli tıpkıbasım (Minneapolis, MN, 1978), s.58.
- 18 a.g.e., s.57.
- 19 Tarihçinin büyük büyükbabası Yıldırım Bayezid ile ilgili olduğuna iddia ettiği bir bölümde, daha çağdaş olaylara girerek cimri ve açgözlü Cezayir hükümdarı Ahmed Bahadır'un (1383-1410) sonundan bahsetmesindeki amaç bütün okuyucularına anlaşılır gelmelidir. "Bu padişahlar ki mal cem ettiler, ahir anlar ne oldular", başlıklı bölüme bakınız, F.Giese (Editör), *Aşkpaşazade Tarihi* (Breslau, 1928), s. 211.212.
- 20 Mesela bakınız, aşağıda belirtilen Kıvami'nin tarihindeki uzun paragraf, s.13-14.
- 21 1451'de sonuçsuz kalan Karaman seferinden dönerken, Yeniçeri subaylarının ulufeye itirazlarına onları dövdürerek tepki verdi. İbn Kemal, *TAO VII: 18* - "yaya başlarına yüler çomak vurdu".
- 22 Facih'in iskanî teşvik için pozitif tedbirleri ustalıkla kullanması için bakınız H. İnalcık "The Policy of Mehmed II Towards the Greek Population of İstanbul", *DOP XXIII-XXV* (1969-70), s.231-249.
- 23 İbn Kemal, *TAO VII: 291* (satır 18). İngilizceye en yakın tercüme şöyle olabilir: Emir altında hareket eden affedilir (ve hareketlerinin sorumluluğundan da affolunur)"

- 24 İbn Kemal, TAO VII: 292 (satırlar 6-8): *Bir iş etti ki üzerine düşman-i bed-kiş dahi gelse öyle emezdi. Ol diyar ehlinin kar u bar karadan şöyle dağıttı ki-Tatar ilgarı da öyle dağıtmazdı.* Rum Mehmet Paşa'nın Fatih'in politikasını yürütmesinin yarattığı alevlenmiş duygular 1520'lerde Hadidi Osmanlı hanedanının tarihini yazdığı zamanlarda bile körelmemişti; bakınız N. Öztürk (Editör), *Hadidi'nin Tevarih-i Al-i Osman, 1299-1523* (İstanbul, 1991), s.277 (beyit 3975): *...Rum Mehmet Paşa-i zalim...* İshak Paşanın vezir-i azamlığı zamanında (1469-1472) sürgünlerin devamı için bakınız: *a.g.e.*, s.280-281 (beyidler 4025-4039). Mahalli geleneklere göre Gedik Ahmet Paşanın ilki 1471'de, son bir temizlik hareketi da 1474'te olmak üzere yaptığı iki seferde Osmanlı askerlerince Karamanlı sivillere zulum yapılmıştır; bakınız M.Mesud Koman (Editör) *Şikari'nin Karaman Oğulları Tarihi* (Konya, 1946), s.196-197.
- 25 Hadidi, *op. Cit.*, s.283 (beyitler 4070-4074).
- 26 Sadeddin Hoca, *Tac-üt Tevarih*, 2 cilt (İstanbul, 1279-80), I.Cilt, s.541.
- 27 Bu gelir mekanizması ve Osmanlılar tarafından miri mülkiyete geçişte ara aşama olarak kullanılması hakkındaki kaynaklar çoktur. Bilhassa bakınız Ö. L. Barkan'ın *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası 2* (1932-39)'ndaki makalesi, s. 119-184 ve 1516-17 Osmanlı fethi ertesini kuzey Suriye'deki durum için: *Journal of the American Oriental Society* 106 (1986)'de yayınlanan M.L.Venzke'nin makalesi, s.451-469.
- 28 Anadolu'da özel mülkiyetteki toprakların istimlakı için Mart 1480'de (Muharrem 885) yazılan fermanın metni için bakınız H.İnalçık, " Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten* XI/44 (1947), s.693-703, bilhassa aynı dergi 14, s.702.
- 29 Tursun Bey (H. İnalçık ve R. Murphey'in 1978 tıpkıbasımları), f.169a: *Binden ziyade kura ve mezari sahib-i emlak ve evkaf elinden intiza olunmuştu. ... sahiblerine en'am edip,mukarrer etti ve beylerine nice şebir gibi köyler temlik eyledi. Her birini mertebeli mertebesince ri'ayet ve teselli kıldı.*
- 30 Bakınız H. İnalçık'ın " Sources and Studies on the Ottoman Black Sea" dizisindeki yayını, No.1 (Cambridge, 1995).
- 31 Bakınız İnalçık, *Customs Register of Caffa*, s.157-160. Doc.2: İstanbul Gümrük Mukataası, 1476-1480.
- 32 Bu tür bir değişiklik, eskiden başka ülkelerden ithal edilen mallarda vergi bağımsızlığı olduğu düşünülürken yeni uygulama ile gümrük resmi alınmasıdır. Bakınız İnalçık *op. Cit.*, s.92, fn.12'de.
- 33 *a.g.e.*, s.186'daki tablo. 1470 ve 1475 arasında gümüş para tedavülleri için bakınız Ş. Pamuk, İnalçık ve Quataert (Editörler) *Economic and Social History of the Ottoman Empire* (Cambridge, 1994), s. 954'de.
- 34 Fatih'in kanunun yorumuna harfi harfine uyumu için bakınız İnalçık tarafından *Belgeler* XIII/17 (1978)'de yayınlanan Bursa Sicilleri ile ilgili Cemazi I 884 (Temmuzun ikinci yarısı- Ağustos ortası 1479) tarihli Doc. No.99, s.38. Bu evrak emekli askerlerin bir tasarruf fonunda devalüasyon öncesi 1470 yılı akçelerinin (100 / 347: 1 akçe =.288 dirhem veya.88 gram saf gümüş) kanundışı olarak bulunması hakkındadır.
- 35 Mut (Klaudiopolis), Silifke ve doğudaki diğer kalelere giden önemli büyüklükte transferler Doc.23 (s.11), Doc.26 (s.12-13) ve Doc. 50 (s.21) de İnalçık tarafından neşredilen külliyyatda kayıtlıdır; bakınız dip not 34'deki referans.
- 36 Burada katibin yazdığı gibi *müluk* (hükümdarlar) değil de *mülk* (memleket) olması gerekir, metin s.273, 7.satır.
- 37 Burada Mehmet Paşanın valiliği (Karaman) ve doğum yeri (Konya) ima ediliyor.
- 38 Karamani Mehmet Paşa'nın beş yıl süren vezir-i azamlığı 882-886/1477-1481 ima ediliyor. Larende halkına karşı yapılan kötü muameleleri yazan tarihçiler vezir-i azamlık süresine ilaveten ömrünün bitimine yakın Karaman'da kısa bir süre 879/1474-1475 valilik yapan Karamani'nin selefi ve adaşı Rum Mehmed'e de aynı ithamı getirmektedirler, *Sicill-i Osmani* IV: 104. Rum Mehmed'in diğer çağdaş değerlendirmeleri için yukarıda 24 no'lu dipnota bakınız.
- 39 Mayıs 1481'de Yeniçerilerce öldürülerek vezir-i azamlığı aniden sona eren Karamani Mehmet Paşa ima ediliyor. Bu olaylar Kıvami tarafından eserinin sonraki bölümlerinde anlatılır (s.279): *ol vezir ki sultan muhtar edip... evvel başını kesip bir barbenin üzerine sancıyıp bir nice gün Konstantiniyye şehrinin içinde gezdirdiler.*
- 40 Bakınız M. Arif'in editörlüğünde, "Kanunname-i Al-i Osman", *TOEM* [ilave] iii / 13-14 (1330). Metin XVI. ve XVII. asırdaki kopyalamalardaki hatalardan arı olmamakla birlikte, kanunun özünün teşekkülü Fatih'in hükümdarlığının son bölümüne doğru izlenebilir. Otantikliğinin bir tartışması için bakınız, R.C.Repp, *The Mufti of Istanbul* (London, 1986), s.32-42.
- 41 Kazaskerliğin ikiye bölünmesi için bakınız, M. İpşirli, "Osmanlı devle-tinde kazaskerlik", *Belleten* LXI/232 (1197), s.610-611.

İSTANBUL'UN FETHİNİ MÜTEAKİP İSTANBUL'DAKİ HİRİSTİYAN CASUSLARIN RAPORLARI

DR. ENRICO BASSO

UNIVERSITY OF GENOVA DIPARTIMENTO DI RICERCHE EUROPEE,
MINISTERO PER I BENI E LE ATTIVITÀ CULTURALI SOPRINTENDENZA ARCHIVISTICA PER LA LIGURIA / İTALYA

15. yüzyılın ikinci yarısı, Akdeniz'in doğu kıyıları kadar Ege bölgesinde de büyük değişimler dönemi olmuştur: Doğu Roma İmparatorluğu'nun bütün siyasal mirasına konduktan sonra fethettikleri İstanbul'un efendileri olarak yerleşen II. Mehmet ve haleflerinin genişleme tutkuları, Batılı Güçlerin (Latinlerin) *Romania* topraklarında hüküm sürdükleri dönemlerde, yıkılmakta olan imparatorluğun bünyesinden kopardıkları tüm lordlukların akıbetini belirledi.

İstanbul'un fethinden otuz yıl kadar sonra hala Hristiyanların elinde bulunan hemen hemen bütün kaleler Osmanlı'nın acımasız ilerleyişine teslim olmaya zorlanıyordu: 1453'te Pera, imparatorluğun başkenti ile birlikte teslim olmuştu, 1455 yılında ziller Eski ve Yeni Foça için çaldı, 1456 yılında Ainos ve Semadirek Adası, 1460'ta Atina ve Mora, 1462 yılında Midilli ve Trabzon, 1470'te Negroponti, 1475 yılında Kefe ve Kırım'ın diğer şehirleri¹ ve 1484 yılında Şile ve Monkastro² -Kara-deniz'deki son Hristiyan limanları- teslim oldular. Bu sürekli tehdit ortamında, Batılı hükümetler Türk ordu ve donanmasının hareketleri ve İmparatorluğun iç siyasal durumu hakkında iyi bilgilere ihtiyaç duydular. Bunun nedeni, savunmalarını hazırlama olanağına sahip olmak ve en sonunda iç kriz anlarından faydalanarak, uzun zaman boyunca tekrarlanan fakat Papa ve bazı Prenslerin tek başlarına çabalamalarına rağmen, gerçekleştirilemeyen büyük karşı-saldırıyı düzenlemektir.

Bu bilgilerin ana kaynakları, bilindiği gibi, Ege'de, özellikle Sakız ve Rodos adalarında varlığını sürdüren

Hristiyan kolonileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun tehdit edici varlığı hakkında önemli sayılacak gözlem notaları ve Pera'da 1490'a³ kadar Osmanlı hakimiyetinde kalan ve özel durumu nedeniyle Türk imparatorluğunun iç siyasetindeki olaylar hakkında bilgi için çok iyi bir kaynak olan Cenova cemaatiydi.

Bu bilgiler çeşitliydi: Koloni hükümetlerinin görevlendirdikleri yargıçların Sultan'ın donanma ve ordularının hareketleri konusundaki raporlarından, ticari konularda haberlere ve Osmanlı Sarayına dair dedikodularla Batılı elçilerin "*Gran Turco*" (Büyük Türk) ile anlaşabilmek için giriştikleri manevralara kadar olan yelpazeyi kapsıyordu.

Ege adalarından gelen raporların ve bu raporların Batılı şansölyeliklere verdikleri bilgilerin tipik bir örneği, 1455 tarihli bir belgedir. Bu belgede, Çetince Lordu'nun Sultan tarafından boyunduruk altına alınmasından başka, Sakız'a yapılacak olan fakat iptal edilen saldırı ve Foça'nın fethinin kısa bir anlatımını bulabiliriz.⁴ Yazarın hareketin özellikleri hakkında iyi bilgili olduğu görülüyor; yazar, Türk filosundaki kesin gemi sayısından (26 kadirga) başka, Sakız açıklarında çıkan fırtınada batan gemilerin sayısını da veriyor ve bu gemilerde taşınan cephane ve silahların kaybı sonucunda Türk komutanın Mordagan adalarının fethinden vazgeçerek daha az korunan Foça'yı aldığını bildiriyor. Bu fetih sonunda, pek çok tüccar ve 200 çocuk köle olarak satılmak üzere yakalanmış, Sakız delegasyonu amirale verdikleri 2600 dükalık bir hediyenin yanı sıra, Sultan'a ödemek zorunda oldukları yıllık haracı 6000 düka arttırmak zorunda kalmıştı.

Dahası, yazar, Fatih Sultan Mehmed'in askerlerine İstanbul'da elde ettikleri ganimetin daha büyüğünü elde edecekleri umudunu vererek, Macar Kralına karşı bir sefer için askerlerin toplandığına dair haberleri bildiriyor.⁵

Görüldüğü gibi, Osmanlı iktidarına karşı seçilecek siyasal tavıra karar vermek için son derece faydalı olabilecek önemli ve çok ayrıntılı bilgiler vardı. Diğer bir belge, bu gibi ayrıntılı bilgilerin kaynağı hakkında bize değerli fikirler veriyor. Giovanni Paterio adlı tüccarın Sakız Adası'ndan 12 Nisan 1461'de yazdığı mektupta, bildirdiği haberlerin kaynağı; Pera, Bursa, Gelibolu ve Türk imparatorluğunun diğer bölgelerinden gelen tüccarların mektupları ve kişisel tanıklıklarına dayanıyordu. Bu bilgi kaynaklarının oluşturduğu ağ sayesinde Paterio, Fatih Sultan Mehmed'in topladığı donanmanın gücü ve askere alınmış olan sipahi sayısının büyüklüğü hakkında çok kesin bilgilere ulaşabilmişti. Muhtemelen Türklerin bile Sultan'ın amacının ne olduğunu bilmemeleri, Paterio'nun bu noktada daha fazla ayrıntılı bilgi vermesini engellemiştir. Buna rağmen, kişisel tecrübeleri ve donanmayı kendi gözleriyle görmüş olan tüccarların gözlemlerine dayanarak, kimi hipotezler öne sürüyordu. Hedefin Büyük Karaman⁷ ile gizli düşmanlıklar sebebinden Sinop veya Hristiyan Midilli, Sakız ve Rodos adaları olacağı ihtimalini öne sürüyordu: İkinci durum için, adaların savunmalarının saldırılara karşı koyabileceğini düşündüğünden, beklenen fırtınanın çok kolayca savuşturulacağını umuyordu.

Bildiğimiz gibi, fırtına bu tüccarın kadersiz Midilli'ne çok çabuk geldi⁸ ve kabul etmeliyiz ki bu olayda Cenova hükümetinin bilgi ağı Sultan'ın amaçlarını değerlendirirken büyük bir yanılgıya düştü. Bu, Cenova Hükümeti'nin 1462 yılı için Sultan'ın denizden değil, karadan belki tekrar Eflak'a seferler düzenleyeceği tahminlerini bildirerek Midilli Lordunu rahatlatmak amacıyla II. Niccolo Gattilusio'ya, Cenova'dan gönderilen son mektupta görülmektedir.⁹ Fakat, 1470 yılında Türk donanmasının hazırlıkları ve hedeflerine dair bilgiler daha güvenilir görünüyor: Temmuz ayında Karadeniz'deki koloniler *Mare Mains*'a doğru gelme ihtimali olan düşman donanmasına karşı alarma geçmişti, ama Cenovalı yetkililer Sultan'ın gerçek hedefinin, Ege'deki Venedik adaları olduğunu öğrenince bu alarm kaldırıl-

dı.¹⁰ Böylece, Cenovalılar olası bir saldırıya karşı Sakız'ı savunmak için önlem aldılar; fakat Venediklileri de, belki tehdidin tam olarak değerlendirilmemesi, ya da Venediklilerin geçmiş yıllarda takındıkları tavıra karşı bir çeşit intikam için, aynı şekilde korumadılar.¹¹

Venedikliler ve Cenovalıların, Sultan'la barış anlaşması yapmayı amaçlayan diplomatik girişim içinde olduğu yönünde ki karşılıklı birbirlerini suçlamaları ile süren aralarındaki diplomatik husumetler, 1453'ten sonra da bitmedi. Bu, Modon'dan gönderilen 26 Nisan 1464 tarihli mektupta görülebilir.¹² Bu mektup, Ege adalarında Orsatto Giustianian ve Sigismondo Pandolfo Malatesta tarafından yönetilen Haçlı seferinin, çok kısa bir zaman sonra geçici olduğu görülen, askeri zaferlerini göklere çıkarıyordu; yazar, Midilli'nin yeniden fethini anlatırken, "*Turchi, metallineschi et zenuesi*" tarafından savunulan sadece bir kale –muhtemelen başkent kalesi veya Molivos kalesi– hariç, bütün adanın Hristiyanların eline geçtiğinin altını çiziyor, böylece Cenovalılar ve Türkler arasındaki işbirliğini kastediyordu.

Bu önermelere dolaylı bir cevap, Sakız *potestas*'ı (valisi) Antonio Montaldo tarafından 21 Nisan 1471 tarihinde Galeazzo Maria Sforza, Milano Dükü ve Cenova Lordu'na yazılan mektupta, Ege adaları ve Osmanlı İmparatorluğu'nun durumlarının uzun uzun anlatılmış olmasıdır.¹³

Montaldo, hikayesine Venediklilerin Negroponti savunmasında yeterli cesareti göstermediklerinin altını çizerek başlıyor. Eğer zamanında Mahmut Paşa tarafından da onaylanan donanma gemilerinde çıkan salgından haberdar olsalardı, bu salgın sebebiyle güçsüzleşen Türk ordusunun saldırısını geri püskürtebilirlerdi. Korkaklıkları yüzünden Negroponti'de yenilen Venedikliler, Montaldo'nun bildiği üzere, İstanbul'da Bab-ı Ali ile anlaşmaya varabilmek için gizli görüşmelerde bulunuyorlardı. Bu çabalarında onları, üvey oğlunun anlaşmayı imzalaması için üzerindeki bütün etkisini kullanan II. Murad'ın son eşlerinden Venedik asıllı olanı destekliyordu. Bu noktada, Sultan tarafından gösterilen yumuşama/mütevazilik, Montaldo'ya göre, harika bir bahçe yapmayı planladığı sarayının inşaa çalışmaları ile ilgilenmek istemesi nedeniyle Sultan o an için saldırgan politikasından vazgeçti.

Buna benzer bilgilerin ışığında, *potestas* bu fırsattan yararlanarak Birlik Güçleri ve Macar Krallığı'nın birleşerek bir saldırı düzenlemesini önerdi. Osmanlı donanması ile karşılaşacak güçte bir donanma hazırlamak imkansız olduğundan -ki Osmanlı donanması Kefe ve diğer Hristiyan şehirlerinin ödedikleri haraçlarla sürekli olarak güçlendirilmekteydi-, Ege'nin, "*ochio drito de la cita nostra de Genova*" ve limanı büyük gemilerle çevrili olan, "*se fa piu merchancia che non se fa in Venecia*" Sakız'ı çevreleyen, Batı kalelerinin savunmaları güçlendirilmeliydi. Eğer Dük, Burgundy Dükü'nün Rodos surları için yaptığı gibi, kaleleri güçlendirmek için makul miktarda paranın harcanmasını kabul ederse, *potestas* adayı her türlü saldırıdan "*cum homini mille et con victualie*" kolayca koruyabileceğini düşünmüştü. Sonuç olarak, Montaldo, Venedik ile bir anlaşma durumunda "Büyük Sultan'ın askeri seferlerinin olası hedefleri olarak kesinlikle Rodos adası "*che molte gli be al stomacho*", veya Macaristan, hatta halihazırda Büyük Vezir İshak Paşa'yı bazı kaleleri güçlendirmek üzere sınırlarına gönderdiği Memluk Sultanlığı'nı gösteriyordu.

Dük'ün Olivero Calvo'ya yüklediği diplomatik misyonun, Montaldo'nun aktardığı bu bilgilerle bir bağlantısı olması çok muhtemeldir.¹⁴ Tüccar kılığına giren Calvo, Sultan'la görüşme yapma gizli görevi ile İstanbul'a gidecek -bunun için iki Paşa'ya ve Mehmed'in özel doktoruna cömert hediyeler vermesi önerilmişti-, Sultan'ı Milano Dükü'nün dostluğu konusunda ikna edecek ve Venediklilerin samimiyetsizliği konusunda uyaracaktı. Böylece, elçi Sultan'ı Venedik'e karşı savaş açmaya ikna edecek, bununla birlikte Milano'nun Türklerle doğrudan aynı ittifak içinde olmasını önleyecekti. ("kafir birlik" için hala çok erkendi!).¹⁵ Bu görevinin yanı sıra Calvo, Pera, Kefe ve Sakız'daki Cenovalılar ile ilişkiye geçme ve Osmanlı İmparatorluğu, askeri gücü ve büyük düşmanları hakkında her türlü bilgiyi toplamakla görevlendirilmişti.

Bu bağlamda, Olivero Calvo'ya verilen buyruklar, XV. yüzyılın ikinci yarısında Levant'a gönderilen diğer Cenovalı elçilerinkiyle çok benzerdi. Bu belgelerde, bir takım genel isteklerin yanında, Sultan'la ilişkiye geçmeden önce, Sakız'lı Mahonese'le, Pera'da yaşayan tüccarlarla ve mümkünse Kefe yönetiminin elçileriyle, doğunun

durumu hakkında ayrıntılı bilgiler almak ve Bab-ı Ali'ye sunulacak ricaların uygunluğu konusunda işbirliği için istişare yapma talimatı veriliyordu.¹⁶

Bu elçilerin asıl görevi, o dönemde resmi olarak San Giorgio'li Casa yönetimi altında¹⁷ olsalar bile, doğuda kalan kolonilere diplomatik koruma sağlamaya çalışmak ve geçmiş yıllarda imzalanan ticari anlaşmaların devamını sağlamaktı. Fakat, ayrıca Calvo'nunki gibi her türlü bilgiyi dikkatle toplamak, Levant'te yaşayan tüccarların deneyimlerinden faydalanmak, ve Osmanlı'nın askeri faaliyetlerini gözleyip her tehlikeyi zamanında bildirecek ajanlar ağı kurmak görevleri arasındaydı.

Cenovalı diplomatlar, gerçekten de çok zor koşullarda çalışsalar bile, bütün bu amaçlara ulaşmada başarılı idiler: Türk tüccarlara verilen mali muafiyet sayesinde ticari ilişkiler tekrar güçlendi¹⁸ ve Cenova'nın Karadeniz'deki denizciliği daha az engelle karşılaştı. Hepsinden daha önemlisi, Cenova, Milan ve kolonilerin yetkilileri arasındaki resmi yazışmalara göre, Hükümet, Osmanlı Sarayı'nda tartışılan projeler hakkında daha güvenilir bilgiler elde etmeye başladı.¹⁹

Mayıs 1472'de, II. Mehmed'in Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan'la Türk sınırlarında çıkan savaşta çektiği zorluklara dair çok ayrıntılı bilgiler Cenova'ya geliyordu. Uzun Hasan, Venedikli diplomatlarla işbirliği yaparak Kuman Sülalesinin soyundan olan yeğeninin, Trabzon tahtını yeniden ele geçirme girişimini açıkça desteklemişti. 20 Haziran'da Pera'ya, bu Karadeniz şehrinin istek sahibinin ve Türkmen müttefiklerinin eline geçtiği haberi bile geldi²⁰ sonradan bu haberin yanlış olduğu görüldü. Fakat, bütün eski düşmanlarının ittifakı ile karşı karşıya kalan Sultan için, İmparatorluğun doğu sınırlarındaki durumun tehlike arz ettiği ortaya çıktı. Sultan'ın sorunları, Pera'dan Cenova'ya Sakız üzerinden aynı yılın 24 Kasım'ında bildirilen sadık amirali Yakup Bey'in ölümünden sonra donanmanın kim tarafından yönetileceği meselesiyle artmıştı.²¹

Osmanlı Sarayı, imparatorluğun iç durumuyla ilgili bilgilerin Batıya aktarılmasında Sakız'ın oynadığı önemli rolün farkındaydı; bu II. Mehmed'in 1473 yılında Türkmenlere karşı zaferi, Akkoyunlu Sarayının ileri gelenlerinin katledilişi ve Uzun Hasan'ın aşağılanarak doğuya kaçışı hakkında bilgilendirmek için, Pera'daki

bir Cenovalı tarafından Liguria halk dilinde düzenlenmiş bir mektuba, kişisel olarak “*ali nobili citadini, alo potestae e ali Segnori de la izola de Sio*” hitabını koyuşunun nedenini açıklar.²² Sultan'ın amacı açıktı: Sakız'dan yayılan bu haberlerle, Mahoneslerin ve diğer Batılıların -hala tam olarak yenilmemiş olsa bile- Akkoyunlu liderine dair ümitlerinin yersiz olduğuna ikna etmek ve Osmanlı iktidarının gücü hakkındaki korkularını arttırmaktı.

Alınan bütün önlemler ve gördüğümüz gibi, Türk imparatorluğuna sızan ajanlar ağına rağmen, Cenovalı Cumhuriyet'in Doğu politikasına çok olumsuz etki yapacak olan, Türk donanmasının Kefe ve Karadeniz'deki diğer kolonilere karşı saldırısından büyük şaşkınlığa düştü. Bu sefer de Cenovalı ajanlar tamamen kandırılmıştı, ve 1453'te olduğu gibi, 1475 yılında da Cenovalı'nın ticari ve finansal çevrelerinde panik ve hayal kırıklığı yaratan felaket haberleri gelene kadar sanki Karadeniz'de hiçbir şey olmamış gibi aylar geçmişti.²³

Aslında daha o yılın başından itibaren Batı'ya Osmanlı'nın kara ve denizdeki askeri hazırlıklarına dair haberler gelmişti. Bu, 10 Ocak'ta Santa Maura'daki Arta despotu ve Kefe Kontu Leonardo'dan, Venedik Yargıcı Niccolò Marcello'ya, Sultan'ın İyonya ve Arta bölgesindeki kadırgalarına pek çok kürekçi gönderdiğini bildirmek için yazılan mektupta görülebilir.²⁴ Bu bilgiler, ya Venedikliler, Mehmed'in Arnavutluk'a karşı yeni saldırılar hazırladığını düşündükleri ya da rakip gücün felaketini görmek istedikleri için Cenovalı'ya bildirilmedi. Kefe'nin düşüşünden sonra Tuna ağzındaki Şilya limanını da fethetmeye çalışan Türk filosunun yenilgisini²⁵ bildiren mektup Sforza'nın Venedik şansölyesindeki casusları sayesinde Cenovalı'nın eline geçti, fakat artık çok geçti.

Kefe'nin düştüğü haberlerinden sonra Ege adalarında bulunan batılı kolonilerde yaşanan panik, 1475 yaz ve sonbaharında Sakız ve Rodos'tan gönderilen bir seri rapordan kolayca görülebiliyor: 16 Ağustos'ta Gelibolu'nun Apolyon limanına gemisiyle gelen Ilario Stella, Cenovalı hükümetine Sakız'ın umutsuz durumu hakkında yazar. Türk donanmasının çok yakında geleceğini düşünmek ve bunu sıkıntı ile beklemek vatandaşları, garnizonu ve tüccarları dehşete düşürmüştü, ve gemileri ile adayı terk etmek için acele ediyorlardı.²⁶ Dahası, durum adaya karşı amaçları belirsiz olan Venedik donanmasının

kararsız manevraları ile daha da kötüleşmişti. Venediklilerin manevralarından duyulan kuşku, Saint John Şövalyelerinin, Lombardy rahibi tarafından gönderilene rapora benzer raporlarıyla artıyordu. Bu rapor, Venedik gemisi mürettebatının Sakız adası garnizonunun tamamını taşıyan Cenovalı bir gemiye rastladıklarını ve askerlerin, Mahonese'lerin adayı direnmeksizin Sultan'a vermeye hazır olduğu için kaçtıklarını bildiriyordu.²⁷ 27 Eylül'de Rodos'tan gönderilen bir başka mektupta²⁸ da tekrarlanan bu haber, böylesine önemli bir kalenin kaybını önlemek bahanesi ile adanın geri alınacağı bir Venedik müdahalesini haklılaştırabilirdi.

Mahonese'in ihanetine dair haberlerin temelsiz olduğu ortaya çıktı, fakat bu olay iki Cumhuriyet arasındaki ilişkileri kötüleştirdi ve donanmalarının işbirliği olasılığını engelledi. Bu da sadece kendi stratejisine uygun olduğu zaman iki Cumhuriyetin barışmalarına izin vermeye hazır olan Mehmed'in projelerine yaradı.

Yani, ilerleyen yıllarda bütün Batılı Güçler, Mehmed'in planlarına dair bilgi alamaya çalışmaya devam ettiler, ve şu belirtilmeli ki Cenovalılar bu konuda rakipleri kadar iyi olduklarını gösterdiler. Cenovalı hükümeti 1479'da ve 1484'te²⁹ o yılların Sakızlı *potestates*'iyle yazışmaları sonucu Türk donanmalarının saldırı planları ile ilgili iyi bilgiler almakla kalmadı, hatta bazı ajanlarını Osmanlı Saray çevrelerine bile sızdırdı. Bu casusların raporlarının birinde, muhtemelen Sultan'ın askeri planlarını engelleyemeyen Venediklilerden biri tarafından yapılan ve başarısız olan II. Mehmed'i zehirleme girişimine yer verilmişti.³⁰

Fakat, aynı yıllarda Cenovalılar batıya gitmek için Levant'i terk ediyorlardı. Dönüm noktası, 1475'te Karadeniz'deki kolonilerin düşüşlerinin yarattığı siyasal ve psikolojik bakış açısıyla betimlenir. Olay Cenovalı'da tahmin edilemez bir felaket olarak görülmüş ve en aptal olanlar bile Osmanlıların hükmettiği bir bölgede, siyasal olarak özerk bir varlığı koruma umutlarının boş olduğunu anlamıştı.

Bu korkunç darbe, kısa dönemde, kolonilerin kaybının Cenovalı'yı Sultan'a karşı doğrudan yürüttüğü politikalarından kurtardığını düşünenlerin, ve kolonilerin sonuna dair dertlerden kurtulan Cumhuriyet'in, “*Gran Turco*” (Büyük Türk)'e karşı daha saldırgan bir tutum al-

ması ve Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayıp, İslam'ın bayraktarlarını Asya'ya sürmeyi amaçlayan bir Haçlı seferi için diğer Hristiyan iktidarlar ile güçlerini birleştirmesi gerektiği tezini savunanların konumunu güçlendirdi.

Bu proje, 1481 Otranto seferi sırasında neredeyse gerçek oluyordu. Hristiyan filosunun komutanı ve Papalık Filosundan olan Cenova gemilerinin lideri olan Başpiskopos Paolo Campofregoso -Kefe fatihi Ahmet Gedik Paşa'nın³¹ elinden Apolyon kasabasını geri almak üzereyken- Doğu'ya doğru yelken açmak için izin istedi. Böylece II. Mehmed'in ani ölümü³² ile sarsılan Osmanlı güçlerinin durumundan istifade etmek istedi. Durum, II. Mehmed'in iki oğlu Bayezit ve Cem arasında taht için çıkan kavga ile daha da kötüleşmişti ve Osmanlıların iki karşıt gruba bölünmesi Türk İmparatorluğu'nda yeni bir iç savaşı gösteriyor gibiydi.³³ İstanbul'a karşı, Macar Kralı Matthias Corvinus ve Romanyalı prenslerin ordularının da katılacağı karadan ve denizden büyük bir saldırı başlatmayı ve Balkan halkları arasında Türk egemenliğine karşı bir isyan çıkartmayı umuyorlardı.³⁴

Bu kısa bir andı. Venediklilerin -Napoli Kralı'na karşı Türklerle düzen kuran- Kalabriya Dükü Alfonso ve diğer komutanlara karşı açık düşmanlığı ve IV. Papa Six-

tus'un İtalya'daki İslami köprübaşını ve Napoli Kralı Ferdinand'ın -ki herşeyden önce kendi krallığını açık Türk tehdidinden kurtarmak istiyordu- kararsızlığını ortadan kaldırmadan böyle bir sefere başlamadaki duraksaması, Cenovalıları Türk garnizonuna teslim olana kadar denizde kalmaya zorladı. En sonunda amaçlarına ulaştıklarında Kral ve Papa projelerini desteklediler ve ordunun Valona'ya deniz yolu ile gönderilmesini emrettiler. Fakat Eylül sonu olmuştu ve mevsim başarılı bir sefer başlatmak için çok ilerlemişti. Gemilerde ortaya çıkan veba, cezaların azlığı ve hepsinden önemlisi Osmanlı İmparatorluğu'nun iç durumuna dair daha kesin bilgilerin gelmesi, zaten Otranto ganimetinin paylaşımı sırasında Kalabriya'lı Alfonso tarafından aşağılanan Cenovalıları seferi reddetmeye ve eve doğru yelken açmaya itti.

İntikam hayalleri kayboldu, ve ne Mengli-Giray Han'ın Kırım'ı kurtarmak için işbirliği teklifleri ne de ilerleyen yıllarda II. Bayezid'in asi kardeşi Cem Sultan'a bağlanan şiddet olayları bu hayalleri canlandıramadı.³⁵ Cenovalılar yüzlerini batıya dönmüştü ve doğudaki tek siyasal ve diplomatik ilgileri, uzun süre boyunca olacağı gibi, Osmanlı dünyasının gizemli büyüklüğünü gözlemek için ayrıcalıklı bir kale olan, uzun ve altın günbatımını yaşayan Sakız'ı elde tutmaktı.³⁶

- 1 G.G. Musso, "Per la storia del declino dell'impero genovese nel Levante nel secolo XV", *Atti della Società Ligure di Storia Patria* (A.S.Li.) yeni seri (n.s.), cilt III, fasikül II, Cenova, 1963, s. 263 - 286; ID., "Nuovi documenti dell'Archivio di Stato di Genova sui Genovesi e il Levante nel Secondo Quattrocento", içinde *Rassegna degli Archivi di Stato*, XXVII.2-3 (1967), s. 443 - 496; ID., "Nuove ricerche d'archivio su Genova e l'Europa centro-orientale nell'ultimo Medio Evo", içinde *Rivista storica italiana*, LXXXIII.1 (1971), s. 130 - 143; G. Pitarino, *Genovesi d'Oriente*, Civico Istituto Colombiano, "Studi e Testi, serie storica a cura di Geo Pitarino" (S.T.), 14, Cenova, 1990, s. 477 - 518; ID., *I Signori del mare*, S.T., 15, Cenova, 1992, s. 377 - 464; E. Basso, *Genova: un impero sul mare*, "Collana di studi italo-iberici", 20, Cagliari, 1994, s. 129-149.
- 2 S. Papacostea, *Caffia et la Moldavia face à l'expansion ottomane (1453-1484)*, *Atti del colloquio romeno-italiano "Genovesi in Mare Nostra in secole XIII-XIV - I Genovesi nel Mar Nero nei secoli XIII-XIV"* içinde, *Bucaresti* 27-28 marzo 1975, Bucuresti, 1979, s. 131-153.
- 3 A. Roccatagliata, *Notai genovesi in Oltremare: atti rogati a Pera e Mitilene, I, Pera, 1408 - 1490*, Cenova, 1982; G. Pitarino, *La caduta di Costantinopoli: da Pera genovese a Galata Turca*, içinde "La Storia dei Genovesi", V, Cenova, 1985, s. 7-47.
- 4 Archivio di Stato di Milano (A.S.M.), *Sforzesco*, 646, belge 6.
- 5 Bu Türklerin Belgrad'da Hunyadi Yanoş ordusuna yenilmeleri ile sonuçlanan sefer olmalı, bakınız F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und Seine Zeit*.

Weltenströmer einer Zeitenwende, Münih, 1953, İtalyanca çeviri E. Polacco, *Maometto il Conquistatore*, Torino, 1957, s. 147-153.

- 6 A.S.M., *Sforzesco*, 646, Belge 6.
- 7 G. Székely, *La Caramanie anatolienne dans les poésies antioptomans à deux fronts, Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pitarino* içinde, editör L. Balletto, 2 CILT, Acqui Terme - Cenova, 1977, II, s. 1187 -1197.
- 8 A. Luxuro-G. Pinelli Gentile, *Documenti riguardanti alcuni dinasti dell'Arcipelago* içinde "Giornale ligure di archeologia storia e belle arti", 1 (1874), s. 81-90, 217-221; II (1875), s. 86-93, 292-297; III (1876), s. 313-316; V (1878), s. 345-372; W. Miller, *The Genoese colonies in Greece, Essays on the Latin Orient* içinde, Amsterdam, 1964, s. 296-298; ID., *The Gattilusi of Lesbos (1355-1462)*, a.g.y., s. 313-353; G. Pitarino, *Genovesi cit.*, s. 383-420; G. Olgiati, *I Gattilusi* içinde "Diabattito in famiglie nobili del mondo coloniale genovese nel Levante - Atti del Convegno di Montoggio, 23 ottobre 1993", "Accademia Ligure di Scienze e Lettere, collana di Monografie", IX, Cenova, 1994, s. 85-99; AA.VV., *Oi Gattiluzoi tis Léssou*, editör A. Mazarakis, "Mesaioniká Tetradiá", 1, Atina, 1996.
- 9 A. Luxuro-G. Pinelli Gentile, *Documenti cit.*, V (1878), belge 60, s. 365-366. Bu dönemde Sakız ve Mytilene'in durumları için bakınız, PH. P. Argenti, *The occupation of Chios by the Genoese and their administration of the island, 1347-1566*, Cambridge, 1958, 3 cilt, I, s. 222-245; G. G. Musso, *I Genovesi e il Levante tra Medioevo ed Età moderna. Ricerche d'archivio, Geno-*

- ra. *La Liguria e l'Oltremare tra Medioevo ed Età moderna. Studi e ricerche d'archivio*, içinde, II, Genova, 1976, s. 67-160, özellikle s. 74-80; G. Olgiaati *The Genoese Colonies in front of the Turkish Advance (1453 - 1475)*, XI. *Türk Tarih Kongresi'nde ayrıbasım* içinde, Ankara, 1994, s. 1053-1061; A. Aassini, *La "conpera Meilini" e la difesa genovese dei Gatiluso dopo la caduta di Constantinopoli. Oi Gatilusozi* içinde, cit., s. 223-280; G. Pistarino, *Chio dei Genovesi nel tempo di Cristoforo Colombo*, "Nuova Raccolta Colombiana", 12, Roma, 1996, s. 365-377.
- 10 Archivio di Stato di Genova (A.S.G.), Archivio Segreto (A.S.), *Diversorum registri*, 590, cc. 37r/v, 42v, -43v, 70r, -71v.
- 11 Bu konuda bakınız, S. Runciman, *The Fall of the Constantinople. 1453*. Cambridge, 1965, Italyanca çeviri M.L. De Luigi Rotondi, *La caduta di Constantinopoli. 1453*, Milano, 1968, s. 80-81, 110-111; F. Babinger, *Maometto* cit., s. 223-227; G. Pistarino, *Chio dei Genovesi* içinde "Studi Medievali", T. XI, 1969, s. 3-68, özellikle 50-52; A. Pertusi, *La caduta di Constantinopoli*, 2 cilt, Milano, 1976, I, *Le testimonianze dei contemporanei*, s. LXIX-XC; E. Basso, *Genova* cit., s. 79-84.
- 12 A.S.M., *Sforzesco*, 646.
- 13 A.S.M., *Sforzesco*, 646.
- 14 A.S.M., *Sforzesco*, 646. Bu belgenin tarihi yok, fakat Negropontci'nin düşüşünden bahsedilmesi 1471 ya da 1472 yılı olma olasılığını güçlendiriyor.
- 15 Habsburglara karşı 1536'da Muhteşem Süleyman ve Fransa kralı *rex christianissimus* Francis arasında imzalanan "kafir birlik" için bakınız, *The New Cambridge Modern History*, cilt II, *The Reformation (1520- 1559)*, Cambridge, 1965, Italyanca çeviri *Storia del mondo moderno*, cilt II, *La Riforma (1520- 1559)*, Milano, 1967, s. 671-674 ve 686-687; A. Bombaci- S.J. Shaw, *L'impero ottomano, Storia universale dei popoli e delle civiltà*, cilt VI/2, Torino, 1981, s. 390.
- 16 L.T. Belgrano, *Prima serie di documenti riguardanti la colonia di Pera*, A.S. Li., cilt XIII/2, Genova, 1877, s. 97-336, belge CLIV, s. 261-270; G. Olgati, *Diplomatici ed ambasciatori della Repubblica nel Quattrocento*, "La Storia dei Genovesi" içinde, XI, Genova, 1991, s. 353-374.
- 17 A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie ligure-turche durante la signoria dell'Ufficio di San Giorgio (MCCCCLIII- MCCCCLXXV)*, tomo I (anni 1453- 1459), A.S.Li., cilt VI, Genova, 1868, belge III-IV, s. 24-43.
- 18 A.S.G., A.S., *Diversorum registri*, 627, cc. 16v- 17r.
- 19 Konstantinopolis'teki cenovalı casusların bazı örnekleri için bakınız, G.G. Musso, *I Genovesi* cit., s. 74, 118.
- 20 1472-1473 arasında Anadolu'daki seferin bağlantıları için bakınız, A.S.M., *Sforzesco*, 646, belge 11 (24 Kasım 1472).
- 21 A.S.M., *Sforzesco*, 646, belge 11.
- 22 A.S.M., *Sforzesco*, 646.
- 23 M. Cazacu- K. Kevonian, *La chute de Caffa en 1475 à la lumière de nouveaux documents*, "Cahiers du monde russe et soviétique" içinde, t. XVII/4, 1976, s. 459-538; G. Pistarino, *I Signori* cit., s. 377-464; E. Basso, *Il mondo orientale nella corrispondenza del Priore di Lombardia da Redi (fine secolo XV)*, *Cavalieri di San Giovanni e territorio. La Liguria tra Provenza e Lombardia nei secoli XIII-XVII*, *Atti del Convegno, Genova-Imperia- Cervo 11-14 settembre 1997* içinde, editör J. Costa Restagno, Genova- Bordighera, 1999, s. 509-529.
- 24 A.S.M., *Sforzesco*, 647.
- 25 A.S.M., *Sforzesco*, 647. Bu konuda bakınız, E. Basso, *"De rebus castri Illici et alia": Genova, la Moldavia e la Valacchia tra cooperazione e contrasto nel secondo Quattrocento, Italia e Romania: due popoli e due storie a confronto* içinde, a cura di S. Gracioti, Firenze, 1998, s. 83-96. Osmanlı filosofunun kuvveti için bakınız, F. Babinger, *Maometto* cit., s. 351-358.
- 26 A.S.M. *Sforzesco*, 646.
- 27 E. Basso, *Il mondo orientale* cit., s. 522-524 ve belge 1, s. 527-528.
- 28 E. Basso, *Il mondo orientale* cit., belge 2, s. 528-529.
- 29 A.S.G., A.S., *Diversorum registri*, 633, cc. 72v., 91v-92r., 627, cc. 30v.-34v.; 628, cc. 20r- 22r.; *Litterarum registri*, 1799, c. 475r.
- 30 A.S.G., San Giorgio, *Primi Cancellieri*, busta 88, belge 5.
- 31 Ahmet Paşa ("Gedik" "Dişsiz" olarak anılan) Sırbistan'da doğmuş eski bir Hristiyan'dı, ve Mahmud Paşa'nın gözden düşüp idam edilmesinden sonra 18 Temmuz 1474 tarihinde Vezir-i Azam'la getirilmişti. Bakınız, F. Babinger, *Maometto* cit., s. 351-358, 370.
- 32 II. Mehmed'in ölüm haberi gelince Cenova'da Büyük Konsey toplandı; bakınız A.S.G., San Giorgio, *Primi Cancellieri*, busta 88, belge 387.
- 33 Aksine, iki şehzade arasındaki çatışma Ahmet Gedik paşa ve diğer yetkililerin hemen Bayezid tarafına katılması ile çok kısa sürdü, bu Bayezid'e kardeşi karşısında reddedilmez bir avantaj sağladı ve Cem Kahire'ye kaçmaya zorlandı; bakınız AA. VV., *Historie de L'Empire Ottoman*, editör R. Mantran, Paris, 1989, s. 105-107.
- 34 G. Grasso, *Documenti riguardanti la costituzione di una lega contro il Turco nel 1481*, "Giornale ligure di archeologia, storia e belle arti" içinde, VI (1879), s. 312-494, özellikle s. 330-337.
- 35 G.Grasso, *Documenti* cit., s. 339-342; L. Balletto, *Sisto IV e Gem Sultano, V Convegno storico savonese: l'Età dei Della Rovere* içinde, "Atti e Memorie della Società Savonese di Storia Patria", yeni seri, cilt XXIV-XXV, II, s. 153-170.
- 36 Bu dönem hakkında bakınız, Ph. P. Argenti, *The Occupation* cit., I, s. 201-369.

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE TAHT ELİ: SİYASİ MÜNASEBETLER (XV-XVII. YÜZYILLAR)

DR. ILYA ZAITSEV
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES / RUSYA

Kefe'nin 1475'de Osmanlılar tarafından ilhakı Kuzey Karadeniz Bölgesi'nde kuvvetlerin tanziminde önemli değişikliklerle sonuçlandı. Taht Eli başta olmak üzere Altın Orda'nın siyasi halefleri, yeni komşuları olan güçlü Osmanlı İmparatorluğu ile münasebetleri başladılar. Resmiyette Büyük Orda olarak adlandırılan Taht Eli ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilk ilişkiler barışçı karakterdeydi. Kırım yarımadasında istikrarın tesisine ilgi duyan Osmanlılar bazen Kırım hanlarını bazen de Taht Eli valilerini kayırmaktaydılar. Bununla birlikte 1470'li yılların sonunda durum değişmişti; Osmanlılar sonunda Mengli Giray'a olan desteklerini açıkça gösterdiler. XV. yüzyılın sonu Kırım ile Orda arasındaki çekişmenin hız kazanmasını yansıtmaktadır. Bu çatışmada Osmanlılar Kırım hanlarını desteklemişlerdir.

1460'lar ve 70'lerde Osmanlı İmparatorluğu ile Büyük Orda arasındaki ilişkilere dair aslı tarihi kaynaklar; II. Mehmed ile Taht Eli Hanları Mahmud ve Ahmed biraderler ve Kırım'daki siyaset erkânı arasındaki yazışmaların belgeleridir.

1. 10 Nisan 1466 tarihli Mahmud Han'ın Sultan II. Mehmed'e mektubu. Bu belge T. Halasi Kun tarafından Topkapı Sarayı müzesinde 1938 yılında bulunmuştur. (Halasi Kun 1942: 145). Mahmud'un mektubu ilk olarak A.N. Kurat tarafından ilmi çevrelere 1940'da bir kopyasının, transkripsiyonunun ve şimdiki Türkiye'de bir tercümesinin yorumuyla birlikte yayınlanması ile tartışılmıştır. (Kurat 1940 : 37-40). Hemen sonra Mahmud'un mektubunun tam metni (belgelerin görünümünün tarifi, Türkçe ve Fransızca tercümeleriyle birlikte) T. Halasi Kun tarafından yayınlandı.(Halasi Kun 1942: 145-151; 1949: 627-633). Akademik A.N. Kononov ta-

rafından tercüme edilen mektup T.I. Sultanov'un önsözü ve yorumlarıyla Rusya'da yayınlandı (Sultanov 1978. 239-242). Mektubun en yeni Türkçe baskısı A. Melek Özyetgin'in kitabındadır(Özyetgin 1996).

2. Ahmed Han'dan II. Mehmed'e mektup. Belge 1938 yılında Topkapı Sarayı (Hazine/5513) deposunda bulunmuş, ancak şimdiye kadar XV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu ile Taht Eli arasındaki ilişkilerin tarihinin yeniden yazılması için kullanılmamıştır ve pratik olarak uzmanlar tarafından bilinmemektedir. T. Halasi Kun mektubun Hicri 870 (1465/1466)'de yazıldığını düşünmektedir. Öte yandan metinde " Hicri 881 yılı" (1476/77) açıkça okunmaktadır. (Halasi Kun 1942: 152; 1949: 633). Maalesef hangi tarihin doğru olduğunu veya mektubun basılan nüshasında bir basım hatası olup olmadığı veya T. Halasi Kun'un tarihlemede hata yapıp yapmadığı henüz açık değildir. İkinci tarihin, Yayıncı tarafından belirtildiği gibi, bunun anlamı bu mesajdaki ve Ahmed'in Mayıs'taki (Haziran 1477) mektubundaki el yazısı benzeşmelerinden yola çıkarak daha mümkün gözüktüğü düşüncesindeyiz. Ahmed'in bu mesajında geçmişte iki ülke arasındaki ilişkilerin uzun süreli varlığı soruşturulmaktadır.(Halasi Kun 1942: 151-154; Halasi Kun 1949 633-637; Zaitsev 1999: 4-16)

3. II. Mehmed'in Ahmed Han'a mektubu: Bu mektup Nişancı Ahmed Feridun Bey tarafından bir araya getirilen devlet belgelerinin bir koleksiyonu içindedir ve 1858' de İstanbul'da basılmıştır.(Feridun Bey 1274/1858: 289; bkz. aynı zamanda Velyaminov- Zernov 1863: 97-989; Smirnov 1887: 269-272; Feridun'un koleksiyonu hakkında bkz. Hammer 1828 : 140-142;

Hacı Khalfa 1850: 488-489 No 11760; Flügel 1865: 282-283 No 312; Riev 1888: 80-82). Mektup Farsça olarak Haziran 1475'den sonraki bir tarihle (çünkü Kefe'nin ilhakından "memleket-i Kefe" ibaresiyle ve Boğdan seferinden bahsetmektedir.) Mayıs 1477'den önceki bir tarih arasında yazılmış olmalıdır. A.N. Kurat'a göre, bu mektup az bir zaman önce Sultan'ın himayesine giren Mengli-Giray'ın şahsi talebi üzerine Ahmed'i Mengli Giray'a karşı hasmane tavırlara girmemesi için uyarma maksadı ile yazdırılmış olabilir (Kurat 1940: 57). Bu faraziye Mehmed'in mektubunun muhtevasının analizi üzerine kurulmuştur. Mektupta Mehmed Ahmed'e Karadeniz Bölgesinde Kefe'nin ele geçirilmesi, Boğdan Valisinin ayaklanmasının bastırılması ve Mengli Giray'ın Türk himayesini kabulü gibi siyasi vaziyetin değişmesiyle ortaya çıkan tabloyu anlatmaktadır. V.D. Smirnov'un yazdığı gibi "Mektubun giriş kısımları Osmanlı İmparatorluğu ile Ahmed Han'ın hakim olduğu memleket arasındaki tarihi sevgi ve dostluk bağları mirasının belirtilmesini içermektedir." (Smirnov 1887: 270). Öte yandan mektupta bir de Mubarazetdin Devlet-Han'ın ismi geçmektedir. H. İnalcık'ın fikrine göre Mubarazetdin Devlet-Han Nurdevlet'in bir takma adı (mahlası) idi. (İnalcık 1944: 214-215; Togan 1946: 345). Ancak mektubun muhtevasının devamından, A.P. Grigoriev tarafından da işaret edildiği üzere, mektupta adı geçen bu şahsın II. Mehmed'in, Ahmed'e gönderdiği bir büyükelçi olduğu ortaya çıkmaktadır (Grigoriev 1987: 72-73). Yayınlar: Feridun Bey 1274/ 1858: 289; Kurat 1940. Aynı zamanda bkz. Sultanov 1978: 244; Grigoriev 1987: 72.

4. 25 Mayıs - 3 Haziran 1477 tarihli Ahmed Han'ın Sultan II. Mehmed'e mektubu. Söz konusu mektup muhtemelen Mehmed'in (Temmuz 1475- Nisan 1477-? bkz. yukarıya) mektubuna Ahmed'in cevabıdır. Bu belge Topkapı Sarayı müzesinde E. 6464 kodu ile saklanmaktadır. Ahmed'in bu mektubu metnin bir kopyasının eklenmesiyle ilk olarak 1938'de Fevzi Kurtoglu (Kurtoglu 1938: 247-250), sonra da A.N. Kurat tarafından (Özyetgin 1996) neşredilmiştir.

Yukarıda bahsedilen tüm bu mektuplar Osmanlı İmparatorluğu ile Taht Eli Hanları arasındaki ilişkilerle alakalı çok daha geniş belgeler dizininin çok küçük bir

parçası olmalıdır. Muhtemelen Ahmed'in, II. Mehmed ile yaptığı yazışmaların saklanan üç belgesi doğru bir kronolojik sıra izlememektedir: Ahmed'in Mayıs-Haziran 1477 tarihli mektubu (ki bu mektup Mehmed'in mesajına cevap olarak Sultan Mehmed tarafından alınan şehirler hakkında Ahmed'e bilgi vermek üzere elçi Karaç Bahadır tarafından getirilmiştir) Türk Sultanı'nın askerî muvaffakiyetlerinden bahseder. Fakat Ahmed'in 881 tarihli mesajı ve [Han'ın Sultan ile ilk yazışmasıdır] muhtemelen Mehmed'in ilk mektubundan sonra yazılmıştır. Sultan'ın ilk mesajını, Taht Eline Osmanlı elçisi Seyid Muhammed'in götürdüğünü öğrenmekteyiz. O halde Ahmed'in 881 tarihli mektubu buna cevabi bir mektup olmalıdır. Bundan Han'ın mektubunu Sultan'a ulaştırmakla görevlendirdiği elçisi de bahseder.

Bu verilerin ışığında iki ülke arasında XV. yüzyılın ikinci yarısında 70'li yıllarda teati edilen elçilik heyetlerinin sırasını kısmen de olsa yeniden düzenlememiz mümkündür. 881 yılında Mehmed, elçisi Seyid Muhammed'i Ahmed'e gönderir. Buna karşılık olarak aynı yıl Ahmed, İstanbul'a "İshak lakablı hizmetkarını" bir mektupla gönderir (TSMK No.5513) Mektupta İshak'ın geri dönmesine müsaade edilmesi talep edilmektedir ki, bu kabul edilmiştir. 1477'nin başlarında elçisi Koraç Bahadır'ı Ahmed, Mehmed'e yolladı. O da bu elçiyi memnuniyetle huzuruna kabul ettikten sonra yanına Türk elçisi Mubarazetdin Devlet-Han'ı katarak Taht Eli'ne gönderdi. (Grigoriev 1987: 72-73). Cevabî mektubu götüren Osmanlı elçisi Taht Eli'ndeki müzakerelerden sonra diplomat olan Aziz Hoca eşliğinde geri döndü (Ahmed'in cevabî mektubunun metni için bkz. Topkapı E. 6464).

XV. yüzyılın son çeyreğine ait Avrupa diplomatik yazışmaları ve basınında Tatarları, Türkiye'ye karşı bir ittifaka dahil etme fikri aktif biçimde dile getirilmiştir. Böyle bir Osmanlı karşıtı Avrasya ligine, Osmanlılarla savaşında(1463-1479) müttefik arayışında olan Venedik ön ayak olmuştur. Ancak diğerlerince Tatarların böyle bir birliğe katılmasının gerekliliği şüpheyle karşılanmıştır. Örneğin Leh kaynakları, ordularının hazırlıksızlığı, uzun mesafede yaşamaları, küçük sayıdaki orduları ve deniz güçlerinin olmayışı sebeplerinden Tatarların katılımını gerçekçi bulmamıştır. (Garbacik 1948: 56).

1455 yılında Venedik'ten Venedikli Giovanni Battista della Volpe (Rus kaynaklarında İvan Friazi olarak geçer), "önce Tatarların sonra da Rusların arasında mutluluğu aramak üzere" ülkesinden ayrılır (Pirling 1892 : 31). 1469 yılında Moskova'da III. İvan'ın para basma işlerini yönetmektedir ve onun yakın sırdaşı olmuştur. Aynı yıl III. İvan ile Mora despotu Thomas'ın kızı Sofya'nın evlenmeleri için müzakerelerde bulunmak üzere İtalya'ya gönderilir.

Yeğeni Antonia Gislerdi 1470 yılının Kasım veya Aralık ayında Venedik senatosunun huzuruna amcasının projesi ile çıkar. Venedik'in Osmanlı'ya yenilmesinden ve savaşı kaybetmesinden müteessir olan amcası Venedik ile Altın Orda arasında bir birlik kurmayı ve Osmanlı İmparatorluğu üzerine yürümeyi planlamıştı. Han Accomet (Ahmed) Türklere karşı 200 bin atlı toplayacağına yemin etmiştir. Sözlerini tasdik etmek maksadı ile Gislerdi Senato'ya Volpe'un talimatını ve Tatar Han'ından getirdiği mesajı sunmuştur (Pirling 1892: 36; 1912: 175-177). Aradan dört ay geçer senatörlerden ümitsizliğe düşen Gislerdi Taht Eline getirdiği mesajın doğruluğunun kontrolü için özel bir misyon gönderilmesini teklif eder 2 Şubat 1471 tarihinde Senato oy çoğunluğu ile Giovanni Battista Trevisan'ı Taht Eli'ne gönderme kararı alır (Pirling 1892: 37-39). Senato eğer mesafe bu kadar uzak olmasaydı gerçek bir elçi gönderecekti. Trevisan Han'a bu zorlukları anlatmaya, özür dilemeye, Han'ın cesaretini övmeye ve 89 düka değerinde 16 dirsek kumaş takdim etmeye memur edilmişti (Pirling 1892: 39). Trevisan Nisan 1471'de Venedik'ten yola çıktı, 10 Eylül 1471'de de Moskova'ya ulaştı. Ancak Rusya'da uzunca bir süre alıkonulunca Taht Eli'ne vardığı tarih, 19 Temmuz 1474'tü (Corret 1856: 98-112; Khrorshkevitch 1980 179-187).

Yukarıda da belirttiğimiz gibi 2 Haziran 1472'de Volpe Roma'ya III. İvan'ın elçilik heyetiyle vardı. Tatar Hanı ile kurduğu yakın ticari ilişkileri ile övünüyordu. Anlattığına göre Han, Türklere karşı korkunç bir ordu toplamaya ve Osmanlı ordusuna Macaristan üzerinden saldırmaya hazırdı. Yalnız teklifine karşı askerî hareketin başlangıcından itibaren 10 bin altın düka aylık maaş ve toplam 6 bin dükalık hediyeler talep etmekteydi.

Miktarların büyüklüğü ve girişimin riskli olması sebebiyle Volpe'un teklifleri reddedildi (Pirling 1892: 64-65). Pirling'in fikrine göre Tatarlarla yapılacak ittifak

"Roma ve Venedik"in cömertliğinden faydalanmak arzusuyla dolu olanların yani Volpe ve Gislerdi'nin hayal ürünüydü" (Pirling 1892: 66). Volpe'un planlarının tüm maceracılığına rağmen bu ittifakın siyasi sonuçlarını dikkate almamazlık olmazdı. Muhtemelen Venedikliler Ahmed ile Türkiye arasında Kırım meselesi üzerindeki anlaşmazlıklara oynamak istediler. O sırada yarımadada bir iç savaş sürmekteydi. Aralık 1475'ten sonra Mengli Giray Türkiye'ye getirilmişti. Resmî olarak kardeşleri Nurdevlet ve Aydar yönetimdedi; muhalif grubun başında ise Ahmed tarafından desteklenen Janibek vardı. Janibek büyük bir ihtimalle Ahmed'in yeğeni yani Mahmud'un oğludur. 1476 yılının sonlarında Janibek rakiplerinin direnişini bastırarak Kırım Hanlığı'nda yönetimi ele geçirdi. 1477 yılının sonbaharına kadar da tahtta kaldı. (Grigoriev 1987: 71-75). Ahmed'in Venedik ile yakınlaşarak Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir ittifakın oluşturulmasına çalışması ihtimal dahilindedir. Osmanlılar da Ahmed'in himayesindeki Janibek'in galibiyetini tahmin etmemişlerdir.

28 Nisan 1476'da Trevisan Venedik'e iki Tatar elçisinin eşliğinde döndü. Temir, Ahmed, Brunaho Batır ise Edige Temir'in torunu tarafından gönderilmişti. Brunaho Batır Taht Eli'nin beylerbeyi idi. Bu gelişmeleri, Şirin budununun lideri, Kefe *Tudamu* ve Kırım Beylerbeyi olan Eminek'ten II. Mehmed'e yazılan 8-17 Ekim 1478 tarihli mektuptan takip ediyoruz (Kurat 1940: 107-115, 191-194; Le Khanat 1978: 70-74). Bu Temir'in 1469'da Ahmed'in yeğeni Kasım'ın beylerbeyi olan Temur ile aynı kişidir ve 1480'de Ugra Nehri'nde Ahmed ve Kasım ile birlikte olduğu aşıkardır. (İschboldin 1963: 83);

Elçiler Venedik'te büyük şerefle karşılandılar. Venedik'e dostlarının dostu, düşmalarının ise düşmanı olmayı teklif ettiler; Türklere karşı hemen harekete geçeceklerine söz vererek kumaş para ve değerli taşlardan hediyeler talep ettiler. 200 bin kişilik bir ordu ile Karadeniz'den Tuna'ya doğru Türklere karşı harekete geçme vadelerini tekrarladılar.

Han'ın teklifi Venedik'te memnuniyetle karşılandı. 10 Mayıs 1476'da elçilerin taleplerinin yerine getirilmesi için 200 dükalık bir bütçe hazırlandı. Han'a gönderilen bir ulak ile elçilerin kendisine arzulan cevabı getirecekleri haberi müjdelendi. (Jorga 1909: 168; Garbaciuk 1948: 49-50; Perling 1892: 106-107)

Aynı yılın ortalarında Trevisan ittifakı geliştirmek amacıyla Lehistan ve Litvanya'ya gitti. (Perling 1892: 108) Han'ın Venedik'le yakınlaşma çabası Lehistan Kralı Kazimir'i rahatsız etmişe Benziyordu. Kral elçisi Filip Bonaccorsi Kallimah'ı Lehistan ve Litvanya sınırlarını tehdit eden ittifakı engellemek üzere Venedik'e gönderdi. Senato, Kazimir ile olan anlaşmalarla bağlı kalmaya, dolayısıyla kararı erteleyerek Trevisan'ı 18 Mart 1477'de Lehistan'dan geri çekmeye karar verdi (Perling 1892: 108-110).

A.Contarini'nin de işaret ettiği gibi, Moskova Trevisan'ın kendisinin hasmı olarak gördüğü Lehistan ve Litvanya'daki görevlerini tahmin etmişti. IV. Ivan için Türkiye ile dostluğunu bozmak kesinlikle mümkün değildi, çünkü böyle bir gelişme ortak düşmanları olan Ahmed'e karşı Kırım ile olan ittifaklarını iptal edebilirdi. Osmanlılar ile ticaretin sağladığı kârın yanı sıra IV. Ivan "Padişah ile yapacağı bir anlaşmanın en tehlikeli düşmanı Lehlerle karşı kendisine bir destek olacağını umuyordu" (Perling 1892: 152-153).

İran elçiliğinden dönen ve 30 Nisan 1476'da Astarhan'a varan Ambrojo Contarini Tatarlar tarafından esir alınmış, hükümdarlarının kölesi olarak ilan edilmişti, "çünkü Frenkler (Venedikliler) onların düşmanlarıydı". Contarini az kalsın pazarda satılıyordu, ancak böyle bir kaderi atlatarak kısa zamanda serbest bırakıldı (Barbaro i Contarini 1971: 219). Astarhan valisinin (Contarini Kasım diye adlandırıyor; Ahmed'in yeğeni; kardeşi Mahmud'un oğlu idi) tepkisi, eğer Tatarların Türklerle birlikte hareket ederek bir yıldan az bir süre önce Kefe'yi ele geçirdikleri ve 1463-1479 Osmanlı-Venedik savaşına katıldıkları göz önüne alınacak olunursa kolaylıkla anlaşılabilir.

1938'de ortaya çıkarılan Ahmed'in II. Mehmed'e, 877 (1476-1477) tarihli mektubu onun Türk meselesindeki gerçek vaziyetini kavramamıza yardım eder (Halasi Kun 1942: 1949). Mektubun metninden de anlaşılacağı üzere Ahmed, Türk Sultanı'nı kendinden üst rütbede bir hükümdar olarak tanımaktadır. Mektupta başvuru ifadeler, "Yarlık" teriminin kullanılması (yüksek hükümdarla onun tebaasının yazışmasının zaruri atfı) ve belgenin tarihlendirilme şekli (hayvan yılı yahut detaylı hicri ay ve günün belirtilmesi şeklinde değil, sadece hicri yılın belirtilmesi) bunu ispatlamaktadır. Muhtemelen

Ahmed'in bir Osmanlı karşıtı maceraya girişmedeki rızası sadece ince bir taktik meselesiydi.

Ahmed'in Ugra Nehri'ndeki yenilgisi (1480) ve ölümü oğullarını sahneye taşıdı. 1486 yılında III. Ivan Kırım'daki Rus elçisine yazdığı mektupta; bir Rus elçilik konvoyuna eşlik eden Rus ulaklarının ulaştırdığı şu bilgileri haber vermekteydi, "Eğer Türkler Mengli Giray'a yardım etmezlerse, Kral Murtaza ve Seyit Ahmet ile Prens Temir ona karşı yürümeyi istiyorlar. Ancak eğer Türkler orada olarsa gitmeyecekler: Türklerden çok korkuyorlar..." (RIO 1884: 53).

Osmanlılar da Taht Eli'ndeki siyasi vaziyete alaka duyuyorlardı. 1486 yazında Mengli Giray Bayezid'a bir mektubunda şöyle yazıyordu: "Taht Eli'nin durumu oldukça ağır. Mektuplarını aldık. Ayrıca bizim elçimiz de oraya vardı ve hala Taht Eli'nde. Açık malumat alırmaz hemen Bab-ı Ali'ye göndereceğiz (Osmanlı İmparatorluğu'na-I.Z.)" (Kurat 1940: 92; Le Khanat 1978: 81-82; Grigoriev 1987a: 129).

Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi içindeki taht anlaşmazlıkları sebebiyle Taht Eli ile siyasi alakaları desteklemediğini varsaymak mümkündür. Ahmed'in oğulları babalarının yolunu izleyerek Moskova ve Kırım'a karşı Lehistan-Litvanya Devleti ile ittifak arayışlarını desteklemeye devam etmişlerdir. Buna karşılık Taht Eli'nde savaşlar ve huzursuzluklar bir türlü bitmemiştir (Hamm 1952: 175; Materialy.. 1966: 99).

1498 yılının yazında Eflâk'a gönderilen ulak B. Odintsov, prensi şöyle bilgilendirmekteydi: "Ve şimdi, hükümdarım, Mengli Giray'a haberler geldi, ve diyorlar ki, hükümdarım, Orda çok aç... Dahası, hükümdarım, diyorlar ki, Çerkezler 'Ulu Orda'ya geldiler ve 'Ulu Orda'nın Tatarlarının pek çoğunu yendiler"(RIO 1884: 255).

Görüldüğü üzere hanların Kuban Nehri'nin yanındaki verimli topraklar üzerindeki arzuları "Çerkezlerin" direnişi ile karşılaşılıyordu. Temmuz 1498'de Moskova'ya yazan Mengli Giray gelecek yılın baharında (Steppe en büyük açlık zamanına denk geliyor) Orda'ya karşı bir sefer hazırlığında olduğunu ve "Ahmed'in çocuklarının çok bitkin düştüğünü" bildiriyordu (RIO 1884: 263).

Aynı sene Moskova elçisi B. Chelischev Mengli Giray'ın III. Ivan'ın mesajına cevabını Moskova'ya götürüyordu. Han büyük prence şöyle yazmaktaydı: "Ahmed'in ulusunda büyük bir açlık var, Seyit Mahmud, kardeşi Ba-

gatır Şamak'a gitti, Astarhan'a geldiklerinde şehrin arkasında durdular, hizmetkarları aç, atsız ve güçsüz..." (RIO 1884: 277).

Moskova elçilerine mektuplarında Kazimir ve Közüyaş Han da benzer ifadeler kullanmışlardır: "Düşmanlarımız Ahmed'in çocukları, Şih-Ahmed (Şeyh Ahmed-I.Z.) Şamak'a gitti; Seyit Mahmud kardeşi Bagatır ile Astarhan'a geldi. Kral Abdülkerim onları şehre sokmadı, onlar da şehrin ardında beklediler ve atları çok aç..." (RIO 1884: 279). Bu demektir ki Ahmed'in çocukları bölünmüştü: Bir kısmı sığırlara mera arayarak Hazar Denizi kıyısındaki Şamak'a gitmişlerdi, diğer kısmı ise zengin Astarhan'a yardım almak için oraya yönelmişlerdi.

Mengli Giray'a ulaşan bilgilere göre; 1500 yılının yazında Orda sığırlarını Don ve Dinyeper arasında resmen Kırım Hanlığı'na ait ve Taht Eli'nden çok uzak bir bölgede otlatacaktı (RIO 1884: 301). Orda daha ciddi bir problemle karşılaştı: Orda için hayatı önemi haiz bu step Kırım Hanlarının hamisi Osmanlılarla sürtüşme tehdidi taşıyordu. Hanları Mengli Giray'ın hiçbir ödün vermeyeceğinden emindiler. Bu zor durum altında Ahmed'in oğullarından biri olan Şeyh Ahmed ilk elden müsaade almak amacı ile direk Türklere başvurdu.

Ağustos 1500'de aşağıdaki bilgileri içeren Mengli Giray imzalı bir mektup Moskova'ya ulaştı: "Ordanın Kırallı Şeyh Ahmed'den Kuyuk adında bir elçi Kefe'ye gelerek Şehzade'den (Yavuz Sultan Selim'in oğlu, Kefe Şehzadesi) Dinyeper yanında sürülerini otlatmak için izin istedi; şu anda Nogaylar ve Çerkeslerle pekçok sorunları var. Dedi ki; bize Dinyeper yanında otlak ver, şu anda zaten oralarda gezmekteyiz. Şehzade onu şöyle cevapladı: "bu yer ve su benim değil, bağımsız bir han olan Mengli Giray'a ait. Eğer ona bir dost ve kardeş olursan, bana da bir dost ve kardeş olursun; ama şimdi babamın da bilgisi dahilinde size Dinyeper yanında sürülerinizi otlatmak için emir vermiyorum" (RIO 1884: 321).

I. Kubenskiy'nin naklediğine göre ise, Şehzade Kuyuk'u şöyle cevaplamıştı: "Babamın ve Kırallı Mengli Giray'ın bilgileri dahilinde Dinyeper yanında size otlak vermiyorum, Dinyeper boyundaki toprak ve su Mengli Giray'a aittir"(RIO 1884: 323). Osmanlılar, Mengli Giray'dan razı olmasını, durumun Kırım Hanı'nın düşmanlarının faydasına değişmesini engellemek endişesiyle talep etmekteydiler.

I. Mamonov'dan öğrendiğimize göre, 1500 yılının sonbaharında Orda'dan Kırım'a yapılan başvuru tekrarlandı ve Ahmed'in mirasçılarının bir mollası Mengli Giray'a geldi (RIO 1884: 354). Molla Han'a Şeyh Ahmed'in gelecek kış Litvanya Büyük Prensi ile ortak bir Kırım seferi yapacağını ve Kırım'ı Dinyeper arazileri meselesinde saf dışı bırakacağını iddia ediyordu.

Bu sefer Şeyh Ahmed meseleyi Sultan Bayezid'e doğrudan bir elçi yollayarak çözmeye çalıştı. "Dinyeper'in ardındaki Belgrad'a kadar olan arazide" sürülerini otlatmak için izin almaya çalışıyordu. Bayezid teklifi reddederek elçiyi gerekli törenleri yapmadan geri gönderdi (RIO 1884: 354).

I. Mamonov'un verdiği bilgilere göre, Mengli Giray Bayezid ve Şehzadeye elçiler gönderdiğini bildirmektedir. Mektuplarında Şeyh Ahmed'in Dinyeper üzerinde yerleşme isteğini yazmaktadır. Bayezid Mengli Giray'a yazdığı cevabi mektubunda çatışmaya girmemesini tavsiye ediyor, rakibinin ordularının miktarı hakkında bilgi toplamasını ve İstanbul'a göndermesini istiyordu. Dinyeper'in el değiştirmesi durumunda Bayezid Belgrad'tan ordularını göndermeyi taahhüt ediyordu (RIO 1884: 356-357).

1502'deki Taht Eli bozgunundan sonra aynı yılın Kasım ayında Moskova Büyük Prensi İvan'a bir mektup yazan Mengli Giray Şeyh Ahmed'in kardeşleriyle Astarhan'a geldiğini bildiriyordu. Seyit Mahmud ve Nogayların Ahmed-Mirza'sına elçiler göndermişlerdi (RIO 1884: 445). Ahmed'in oğlunun bir koalisyon kurmadaki niyeti önce Nogayları sonra da Astarhan Hanedanı'nın Nogaylara akraba temsilcilerini kendi safına çekmekti (Astarhan Hanı Abdülkerim'in kardeşi aynı zamanda Şeyh Ahmed'in kuzeni Kasım'ın kardeşi idi). (Safargaliyev 1952: 39).

Bu sırada Kırım'da bulunan Rus elçisi A. Zobolotskiy Moskova'ya şunları yazıyordu: "Şeyh Ahmed kardeşleri, amcası, Abdülkerim ve Nogaylarla Kırım Hanı Mengli Giraya" karşı birleşti (RIO 1884: 456-457). "Ve Kral Şeyh Ahmed... elçisini İstanbul'a yolladı"(RIO 1884: 451).

Mengli Giray'ın talebine cevap olarak III. Ivan Şeyh Ahmed'e karşı ona yardım etmeyi taahhüt etti, fakat bu çatışma hakkında güçlü bir heyecan duymamaktaydı. Onu daha çok ilgilendiren mevzu Mengli Giray'ın Lit-

vanya hususundaki planlarıydı. Öte yandan kendilerini ne Kefe'ye gönderilen Moskova elçileri ile ne de Şehzadenin elçileri ile sınırlamayan Astarhan Kazakları bunların konvoylarını yağmalamış ve pek çok Türkü öldürmüşlerdi (RIO 1884: 462).

Muhtemelen Kırım karşıtı ittifaktan ümitsizliğe düşen Şeyh Ahmed 1503'te İvan'ın gönderdiği elçilerle Kırım Hanı ile kuvvetlerini birleştirmeyi reddetmesi halinde ona Astarhan'ı vermeyi taahhüt etmişti. Şeyh Ahmed İvan'a bu tekifi ilk defa 1502'nin Ekimi'nden önce yapmıştı (RIO 1884: 435, 482).

1503 yılının Eylül ayında Şeyh Ahmed, İvan'ın kendisine Astarhan'ı ele geçirebilmesi için yardım etmesini talep etti (RIO 1884: 489). Ancak Büyük Prens'in yardımıyla Astarhan'ı alacağına inanan Şeyh Ahmed, II. Bayezid ile bir anlaşma zemini bulma çabasına girdi. 1504 yılının Ağustos ayında İvan'a bir mektup yazan Mengli Giray Şeyh Ahmed'in kardeşleri Kozyak ve Ka-

lek ile Nogay steplerini aşarak Kiev'e geldiklerini, sonra Belgrad'a geçerek İstanbul'a gitmek istediklerini yazıyordu. Bayezid bu konukları kabul etmeyi reddederek üzerlerine kuvvetlerini yollayarak kovalamıştı. Şeyh Ahmed de Kiev'e kaçmış ve burada ele geçirilmişti (RIO 1884: 509). Şeyh Ahmed ve kardeşlerinin Sultan'ın yardımının peşinde Belgrad'a kadar gitmeleri tam manasıyla bir macera idi. Muhtemelen bu kardeşler babaları ile II. Mehmed'i bağlayan eski dostluğa güvenmişlerdi. Fakat Türkiye, iyi tanıdığı ve memnun olduğu Mengli Giray'ı, davranışlarını önceden tahmin edemeyeceği Ahmed'in oğullarından biri ile değiştiremezdi. Bu sebepten İstanbul Şeyh Ahmed'in taleplerini duymazdan gelme ve genel vaziyet üzerinde tarafsızlığını koruma ve keskin adımlar atmama kararını almıştır. Türkiye bu sayede olayların kendi dahilî olmadan pratik olarak gelişmesi şansına sahip olmuştur. Cengiz'in torunları arasındaki çatışmalar ne de olsa Türkiye'yi ilgilendirmemekteydi.

KAYNAKLAR

- Cornet 1856-Cornet E. *Le Guerre dei Veneti nell'Asia 1470-1474*. Wien, 1856.
- Feridun Bey 1274- "Feridun Bey Ahmed. *Manfaat-as Selatin*." İstanbul 1274/1858.
- Flügel 1865- Flügel G. *Die Arabischen Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien, Erster Band* Wien 1865.
- Garbaciak 1948- Garbaciak J. *Kallimach jako dyplomata i polityk*. Krakow, 1948.
- Haji Khalfa 1850- Haji Khalfa. *Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum a Mustafa ben Abdallah Katib Jelebi dicto et nomine Haji Khal- Tornus Quintus*. L. 1850.
- Halasi Kun 1942- Halasi Kun T. *Monumentes de la langue tatare de Kazan-Analecta Orientalia memoriae Alexandri Cosma de Koros dicata* (Bibliotheca Orientalis Hungarica V- Voş. I- Budapestini- 1942.
- Halasi Kuu 1949-Halasi Kun "T. Philologica III. Kazan Türkçesine ait dil yadigarları"-*Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* VII. 4. 1949.
- Hamm 1952-Hamm J. "Altupolnishes aus kroattischen Archiven"// *Wiener Slavistisches Jahrbuch*. -Bd. II.- Wien, 1952.
- Hammer 1828-Hammer J. *Vou Geschichte des Osmanischen Reiches* Bd. 2-Pest, 1828.
- İnalçık 1944-İnalçık H. "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi".*Belleten*, 1944, C. VIII, No: 30.
- İschboldin 1963- İschboldin B. *Essays on Tatar History*.-New Delhi, 1963.
- Jorga 1909- Jorga N. *Geschichte des Osmanischen Reiches*.-Bd. 2 (bis 1538).-Gotha, 1909.
- Le Khanat... 1978- *Le Khanat de Crimée dans les archives du Musée du palais de Topkapı*.- Paris, 1978.
- Kurat 1940-Kurat A.N. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yartık ve Bütikler*.-İstanbul, 1940.
- Kurtoğlu 1938- Kurtoğlu F. "Son Altın Ordu hükümdarlarının Osmanlı hükümdarı Mehmed II'ye bir mektubu". *Belleten*.-CII.-No:5-6, 1938.

Materialy... 1966- *Materialy do Dziejow Dyplomacji Polskiej z lat 1485-1516 (Kodeks Zagrebski)*-Wroclaw-Warzawa-Krakow, 1966.

Özyetgin 1996-Özyetgin Melek A. *Altın Ordu, Kırım ve Kazan sabaşına ait yartık ve bütiklerin dil ve üslup incelemesi*.-Ankara, 1996.

Rieu 1988-Rieu Ch. Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum.-L., 1888.

Togan 1946- Togan A.Z.V. *Unumi Türk Tarihine Giriş*-Cilt 1: En eski devirlerden XVI.Asra kadar. -İstanbul, 1946.

Rusça Kaynaklar

- Barbaro i Contarini... 1971. *Barbaro i Contarini o Rossii. K istorii italo-russkikh svyazey v XV veke*-Leningrad, 1971.
- Grigoriev 1987-Grigoriev A.P. *Vremya napisaniya "yartlika" Abmatal/Istoriografiya i istochnikovedenie istorii stran Azii i Afriki*.-No:10.-Leningrad, 1987.
- Grigoriev 1987(a)-Grigoriev A.P. "Pismo Mengli-Geraya Beyazidu II (1486)"// *Uchenye zapiski Leningradskogo universiteta* No: 419-Leningrad, 1987.
- Khoroshkevitch 1980- Khoroshkevitch A.L. *Russkoe gosudarstvo v sisteme mezhdunarudnykh otnosheniy konca XV-nachala XVI*-Moscow, 1980.
- Pirling 1892- Pirling P.O. *Rossia i Vostok*-St.Petersburg, 1892.
- Pirling 1912*Pirling P.O. *Rossia i papkiy prestol*-Vol.I.- Moscow, 1912.
- RIO 1884-*Sbornik Russkogo Istoricheskogo obshchestva*.-Vol.41- St.Petersburg, 1884.
- Safargaliyev 1952-safargaliyev M.G. "Zametki ob Astarhanskom hansve"// *Mordovskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy institut. Sbornik statey prepodavatelei instituta*.-Saransk, 1952.
- Smirnov 1887-Smitnov V.D. *Krymskoe hanstvo pod vorobovstvom Otomanskoy Porty do nachala XVIII veke*.- St.Petersburg, 1887.
- Sultanov 1978-Sultanov T.I. "Pisma zolotoordynskikh hanov"// *Turkologicheskiy sbornik* 1975.-M., 1978.
- Velyaminov-Zernov 1863-1864-Velyaminov-Zernov V.V. *Issledovanie o kasimovskikh tsaryakh i tsarevichakh*.-Vol. 1-2.-Spb., 1863-1864.
- Zaitsev 1999-Zaitsev I.V. *Pismo hana Bolshey Ordya Abmada Tatarskomu Sultanu Mehmedu II 881 goda*//*Vostochny Arch*,v 1999 No: 2-3.

XV - XVIII. YÜZYILDA OSMANLI VENEDİK İLİŞKİLERİ

ASSOC. PROF. DR. MARIA PIA PEDANI FABRIS
UNIVERSITA CA'FOSCARI DIPARTIMENTO DI SCIENZE DELL' ANTICHITA E DEL VICINO ORIENTE,
SEZIONE DEL VICINO ORIENTE / ITALYA

Ortaçağ ve yeniçağlar boyunca Osmanlı İmparatorluğu bir çok Avrupa ülkesi ile barışın korunması amacıyla diplomatik ilişkiler kurmuş ve geliştirmiştir. Önceleri sadece Avrupalı büyükelçiler Osmanlı İmparatorluğu'na gelmekteydi. Oysa XIV. yüzyıldan itibaren Osmanlı devletinin de kendi diplomat ve sefirlerini Batılı ülkelere göndermeye başladığını görüyoruz. Bu elçilerin büyük bir kısmı sadece kurye olarak gönderilmiş olsalar da, içlerinden bazıları kendilerini kabul eden kişilerle siyasi meseleleri konuşabilecek yetkilerle donatılmış gerçek anlamda elçilerdi.¹

İnsanların genellikle aklına gelmeyen ama Avrupalı ve Osmanlı diplomatların bir araya gelerek barış hakkında konuştukları bir yer daha vardı. Bu yer de Osmanlı İmparatorluğu'nu Hristiyan komşularından ayıran sınırlardan başka bir yer değildi. Barış anlaşmaları, sınırları kabaca belirlediğinden dolayı detaylara yönelik müzakereler genellikle savaş sonrasında yapılırdı. Ancak, sınırlara yönelik problemler her an ortaya çıkabileceği için uzun süren barış dönemlerinde bile bu tür sorunları ele almakla görevli kişiler bulmak mümkündü.

II. Mehmed'in hükümdarlığının (1444-46;1451-81) son yıllarından itibaren Avrupalı ve Osmanlı diplomatları arasındaki resmi görüşmelerin sınıra yakın bir yerde yapıp imparatorluk kayıtlarına geçtiğine dair belgeler mevcuttur. Bu dönem, Osmanlıların sınırlarını Tuna ve Toroslar ile Kırım ve Güney İtalya'ya doğru genişlettikleri, akıncıların fethedilmemiş ülkelere akınlar yaptığı, Hristiyan sınırlarında bulunan toprakların gaza yerleri olarak adlandırıldıkları bir dönemdi. Fakat yine bu dönemde Osmanlı Padişahları fethettikleri yerlerde

kendi durumlarını sağlamlaştırma ihtiyacı duymaya başlamışlardı. Çünkü aynı anda tüm komşularla savaşmak imkansızdı ve en azından bazıları ile geçici bir dönem de olsa barış yapmak gerekiyordu.

Bu yıllarda Venedik Cumhuriyeti Ege Adaları ile Balkanların batısında kolonilere sahipti. Osmanlılar'ın Venedik ile yaptıkları savaş 1463 yılından 1479'a kadar devam etti. Osmanlılar bu savaşlar sonucunda başarılı olsalar da, son tahlilde, zaman ve güçlerini kaybettiler. 25 Ocak 1479 tarihinde Venedik'le barış anlaşması imzalayan II. Mehmed, elçisi Lütfi Bey'i Doç'un bu anlaşmaya sadık kalıp kalınmayacağına dair yemin ettiğine şahit olması için Venedik'e gönderdi. İki devlet arasındaki sınır problemini bu yazılı anlaşma da çözemedi. Bundan sonra ise II. Mehmed, sınırların nerede başlayıp nerede bittiğini belirlemek amacıyla emini Halil Beyi ilk önce Mora'ya, daha sonra da İnebahtı, Himara, Sopoto ve İskenderiye'ye yakın Antivari, Dulcingo, Cattaro ve Budua bölgelerine gönderdi. Bu arada, Venedikliler Halil Bey'in Mora'ya yönelik kararlarından pek tatmin olmadılar. Aynı konuyu tekrar müzakere etmek üzere Venedik'ten Giovanni Dario ve Osmanlı'dan Sinan Bey bir araya geldiler.² Bu iki sefir ve İstanbul'daki Venedik Büyükelçisi Nicolo Coco tarafından yürütülen müzakerelerin sonucu ortaya konan görüşler, II. Mehmed'in çıkardığı "hududname"nin temelini oluşturmuştur.³ O yıllarda Venedik doçlarına (*doges*) gönderilen bütün nâmeler gibi, bu da Yunanca yazılmıştır. Nâmedeki tuğra altından işlenmiş, fakat davet ve tarih hususunda kayıt düşülmemiştir.

Ne var ki bu hududnameler henüz bilimsel bir şekilde incelenmemiştir. Zaten bu hususta bilinen belgelerin sayısı da çok azdır. *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*'nde sadece 1112/1700 yıllarına ait *Venedik Hududname Defteri* zikredilmektedir.⁴ Ama ne Rusya ne de Avusturya'ya ilişkin böyle bir belge mevcut değildir. Gerçekten de, Osmanlı hakimiyetindeki toprakları İmparator'un-
kinden ayıran sınırlar, Karlofça barışından sonra resmîlik kazanabilmiştir. Bundan önce ise orası açık ve ihtilafî bir sınırdı.⁵

Genellikle nameler arasında hududnameler cinslerine göre bağlı bulundukları imparatorlukların adları ile bir tasnife tabi tutulmuşlardır.⁶ Venedik Devlet Arşivi'nin *Türkçe Belgeleri* arasında 3 tanesi orijinal olmak üzere en az beş tane imparatorluk sınır belgesi mevcut olup, bunlardan 2 tanesi Yunanca, 1 tanesi Osmanlıca ve diğer 2 tanesi ise İtalyanca çevirilerden oluşmaktadır. İlk belge mavi renkte altın tuğralı uzun bir sayfa olup içinde *davet* ile ilgili bir ibare bulunmamaktadır. Tarih şerhi hususunda, gün ve ayın belgede belirtildiği bununla birlikte yılın belirtilmediğini görüyoruz. Bu metnin Padişah'ın bizzat kendisi ile Venedik Büyükelçisi Nicolo Cocco tarafından 1480 yılında imzalanan bir hudut anlaşması olduğu anlaşılmaktadır.⁷ Diğer dört belge ise Osmanlı sefirinin sınırı belirlemek üzere hudut bölgesine gönderilmesinden sonra düzenlenmiştir. Bizi ilgilendiren çeviri belge 24 Nisan-3 Mayıs 1545 (11-20 Sefer 952) tarihli olup Bosna'daki bazı kaleler üzerine çıkan pürüzlerin giderilmesine yönelik olarak yazılmıştır.⁸ Diğer çeviri ise, 27 Haziran-6 Temmuz 1550 (Cemaziyülâhur 957) tarihli olup Zara'yı Nardin ve Varna'dan ayıran toprak paylaşımına değinmektedir.⁹ Son belge ise, III. Ahmed tarafından çıkarılan 10-19 Aralık 1703 (Şaban 1115) tarihli bir belge olup Dalmaçya/Bosna ve Mora sınırını belirleyen bir dokümandır. Bu belge oldukça uzun ve güzel düzenlenmiş olup büyük bir altın tuğra ihtiva etmektedir.¹⁰

Eldeki kaynaklardan, XIV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar Venedik Cumhuriyeti ve Osmanlı İmparatorluğu arasında sınır teşkili usulünde büyük değişikliklerin meydana gelmediğini görüyoruz. Bu usul daha sonra Habsburg Devleti ile olan münasebetlerde de kullanılmıştır. Yine, Osmanlı Padişahı ve Venedik doğ'unun (do-

ge) önce kendi temsilcilerinin buluşarak sözleşmelerin düzenlenmesine ve sonradan kendi onaylarıyla çıkartılmalarına dair karar aldıklarını da görüyoruz. Sınır görüşmeleri kapsamında iki tarafın diplomatları çalıştıkları sınırın bulunduğu yerlerde bir araya geliyorlardı. Bu çalışma sınırların büyüklüğüne göre birkaç aya kadar sürerliyordu. Diplomatlar kendi çalışmalarını bitirdikten sonra belgeleri değiş tokuş ederlerdi. Venedikli diplomat karşı tarafa önce şansölyesi sonra da kendisi tarafından imzalanan belgeyi verirdi. Bu belge aynı zamanda üzerinde Cumhuriyet'in resmi mührü olan arslanlı St. Mark mührü taşırdı. Osmanlılar ise karşı tarafa, sınırın belirlenmesi sırasında mevcut olan kadı veya kadıların hazırladığı bir hüccet verirlerdi. Bu belge kadının siciline geçirilip bir kopyası da ilgili diplomatın veya kadının bizzat kendisinin yazdığı arz ile birlikte padişaha verilir. Bu noktada Sultan'ın onayı hududnamede yer alabileceği gibi onsuz bir şekilde yayınlandığı da olurdu. Aslında vekiller tarafından imzalanan belge ancak taraflardan birisinin o anda redde gerekçe olacak bir ihlâlde bulunmaması halinde geçerlik kazanırdı. Aynı durum Venedikli yöneticiler ve diğer Avrupalı hükümdarlar için de geçerliydi. Onlar da kendi resmi temsilcileri tarafından yapılan sınır anlaşmalarına nadiren yazılı onay verirlerdi.¹¹

Önemli bir hususu belirtmek gerekir ki 1703 tarihli hududname belgede ifade edildiği gibi, sınır anlaşması sonuçlandıktan 3 yıl sonra, hem Venedikli hem de Osmanlı diplomatları öldükten ve yeni Sultan III. Ahmet tahta geçtikten sonra yayınlanmıştı. Söz konusu belge Venedikliler tarafından acilen talep edilmiş ve onun için yüksek bir ödeme de yapılmıştı. Aslında bir önceki veziriazamın kahyası ilk etapta hududnâmeyi vermeyi reddetti. Daha sonra reis efendinin bir katibi, arşivlerde Osman Ağa'nın imzasını taşıyan senetleri gördükten sonra belgeyi yayınladı. Bu belgeyi elde etmek için Venedik balyozu daha önce ahidnâme yapmak için ödediği miktarı ödemek zorunda kaldı. Aslında reis efendi içerikten ziyade belgenin uzunluğunu dikkate almıştır.¹²

Yukarıda bahsedilen uygulamayı doğrulayan bazı belgeler halen mevcuttur. Örneğin elimizde, 1479 yılında Emin Halil Bey'e,¹³ Hersek Sancakbeyi Cafer'e ve 1542 yılında İskenderiye kadısına verilen itimatnameler bulunmaktadır.¹⁴ III. Murad tarafından 1575 yılında

Bosna ve Kilis Sancakbeyi ile Kilis ve Saray-Bosna kadılarına gönderilen talimatların birer örneği de mevcuttur.¹⁵ 1531 yılında Bosna Sancakbeyi Hüsrev Paşa tarafından verilen ve Sebenico ve Trau'ya yakın bir sınırla ilgili "arz" da günümüze kadar gelen belgeler arasındadır.¹⁶ Ayrıca, elimizde Lika Sancakbeyi Halil Bey tarafından yazılan diğer bir arz ile, 1605 yılında Kilis Sancakbeyi'nin Kahyası İbrahim tarafından yazılan başka bir arz kopyası da bulunmaktadır.¹⁷

Venedik arşivinde birçok orijinal veya çeviri hüccet'e rastlamanız mümkündür.¹⁸ Saray-Bosna kadısı Osman bin Mehmed ve onun meslektaşı Hasan bin Halife, Zara, Sebenico, Trau ve Spalato'ya yakın sınırla ilgili belgeyi Rebiyyülahir 984 (18-26 Temmuz 1576) yılında çıkarmışlardır.¹⁹ Bu belgelerden ikincisi Sebenico'ya,²⁰ bir üçüncüsü ise Spalato'yla ilgilidir.²¹ Zemonico ve Lika kadıları Zara ve Lika arasındaki sınır için 2 adet hüccet yapmışlardır.²² Onların Narda'daki meslektaşı Mehmed ise Voniça'ya yakın sınır için bir diğer belgeyi düzenlemiştir.²³

Arşivlerde kendine has özellikler taşıyan bir kaç doküman daha bulunmaktadır. 984 Rebiyyülahir ayının (18-26 Temmuz 1576) üçüncü gününde Scardona kadısı, Hasan bin Halife ve Saray-Bosna kadısı Osman bin Mehmed sınırı tanımlayan bir belge düzenlemişlerdir. Bu belge, Bosna Sancakbeyi Ferhad ve Kilis Sancakbeyi Mustafa tarafından da mühürlenmiştir. Hiç bir tanığın bahsedilmediği fakat o dönemin hüccet'ini tanımlayan bir "S" ile sebab-i tahrir şeklinde başlayan bir belge de mevcuttur.²⁴ Benzer bir belge ise kadı Ahmed bin Mehmed tarafından Rebiyyülahir 1113 (5 Eylül 1701) ayının ilk günü çıkarılmıştır.²⁵ Bu 8 sayfalık nergis çiçeğini andıran sarı, yeşil, beyaz ve kırmızı ebruli sayfalarından oluşan kısa bir kayıttır. Kadı mührünü iki sayfanın birleştiği araya vurmuştur. İlk sayfada, isminden sonra, sayfanın ortasından itibaren sebab-i tahrir'in "S" harfi gelmektedir. Bu dönemde yaygın olduğu üzere, belgenin sonundaki çizgi *Şuhudil-bal'in* parçası olmayıp, tarihin bir parçasıdır. Osmanlı diplomatlarının mühür ve imzaları, Osman Ağa ve Eğriboz Sancakbeyi İsmail'ininde olduğu gibi çizgiyi takip eder. Hiçbir şahit de bulunmamaktadır. Pasarofça'dan sonra sınır oluşturmak için çıkarılan belge de oldukça enteresandır.²⁶ Hüccet'in uzun olması

sebeb-i tahrir'in uzun "S" harfini ve hüccetlerin diğer resmi özelliklerini yansıtmaktadır. Osmanlı diplomatlarının imzasını içermemekle birlikte şahitlerin ismi bulunmaktadır. Sadece bir sayfadan mürekkep olmayıp, 24 sayfayı içeren bir hüccettir. Bu belge, sarı çiçekli yeşil kapağın içinde kırmızı, açık mavi, yeşil, beyaz ve sarı ebruli sayfalarından oluşmaktadır.

Sınırları belirlemek için yapılan müzakerelerde arz ve hüccetlerin dışında da bazı dokümanlar hazırlanmıştır. Örneğin arşivde Osman Ağa tarafından 1701'de yazılan bir temessük bulunmaktadır; Aya Mavra ile anakara parçası arasındaki denize atıfta bulunan bu temessük, ve kadı Mehmet'in aynı vesileyle çıkarttığı hüccetteki benzer kelimeleri içermektedir.²⁷ Bunların ikisi de denizde seyrüsefer ile ilgili bir anlaşmayı ihtiva eder. En sonunda da 1718 yılında Narda kadısı Mehmed'in, içerisinde Preveze'ye yakın sınır oluşturmak için yapılan müzakereleri içeren bir kamesi bulunur.²⁸

Hristiyan bir devlet ile sınır oluşturma problemini, Osmanlılar pragmatik bir yolla çözmüşlerdir. Hüccet, arz ve name-i hümayun gibi belgeler, yeni bir diplomatik durum karşısında birlikte kullanılırdı. Öte yandan, Avrupalılar da kendi bildikleri şekilde sınır anlaşması yapmaya devam ettiler. Avrupa içerisinde oluşturulacak sınır ile Osmanlı İmparatorluğu ve herhangi bir Hristiyan devlet arasında oluşturulacak sınırla ilgili olarak yapılan görüşmelerde sadece bir fark mevcuttur. Bu farklılık da çalışmalarını tamamlandıktan sonra iki diplomat tarafından çıkarılan belgelerle ilgilidir. Anlaşma Osmanlılarla yapıldığında *instrumentum reciprocum* adlı bir belge söz konusu olurdu. Bu da biri aslı diğeri tercümesi olmak üzere iki ayrı belgeden oluşmaktaydı. Osmanlıca ibaresi Sultanın temsilcisi tarafından konurdu. Diğeri ise bir Avrupa dilinde olup, ikinci taraf tarafından hazırlanır ve mühürlenirdi. Buna karşın iki Hristiyan devlet arasında yapılan herhangi bir sınır anlaşması, tarafların imzaladığı iki kopyalı tek belge ile sonuçlanmaktaydı. XVI. yüzyılın ortalarına kadar sultanların Hristiyan devletleriyle yaptığı barış anlaşmalarında da aynı şey yapılmaktaydı. Biri diğerinin tercümesi olan bu iki belge hükümdarların adına çıkarılırdı ve karşı tarafın büyükelçisinin de hazır bulunduğu bir ortamda her iki hükümdar da anlaşmaya sadık kalacaklarını beyan ederlerdi.

XII. yüzyıldan sonra terk edilen bu yöntem Avrupa'da anlaşma yapmanın en klasik yoluydu.²⁹

Barış anlaşmalarının yapıldığı yerler de ayrıca önem arz etmektedir. XVII. yüzyılın başına kadar sultanlar çok güçlü bir orduya sahipti ve barış görüşmelerinin İstanbul'da yapılması için diğer ülkelere baskı kurabiliyorlardı. Zitvatorok, Karlofça, ve Pasarofça barış anlaşmalarıyla bu durum değişmiş ve Osmanlı diplomatları da İstanbul'dan daha uzak yerlere, diğer ülkelerin temsilcileriyle görüşmeler yapmak üzere gönderilmişlerdir. Bu anlaşmalar elbette hem sultan hem de karşı tarafın hükümdarları tarafından onaylanırdı. Genel Osmanlı uygulamalarına bakıldığında, Ztiswa deresinin Tuna nehriyle birleştiği yerde yapılan diplomatik toplantılar pek olağan sayılamazdı. Bununla birlikte eski zamanlarda Moğollar ve Türkler, ya dağların zirvesini ya da ırmakların en son nokrasını barış anlaşmalarının imzalanacağı yer olarak belirlemişlerdi.³⁰

Sınırı belirlemek kolay bir iş değildi. Etnik olarak bakıldığında, nüfusun her iki tarafa dağılımı eşit sayılabilecek orandaydı. Dolayısıyla sınırın tespiti sırasında silahlı direnişler bile görülebiliyordu. Bu yerlerin morfolojisi üzerinde çalışmak gerekirse, ırmak veya dere gibi yerler mükemmel bir sınır olabiliyordu. Tarlaların yapısı büyük güçlükler çıkarabiliyordu. Gerçekten de iki devlet arasında yapılan sınır anlaşmalarının sonucunda sahibi aynı olan mülklerin bile bölündüğü oluyordu. Bu anlamda XV. yüzyılda Venedik Cumhuriyeti ile Habsburglar arasında yapılan iki sınır ihtiva eden anlaşma ilginçtir. Bu iki devlet, birinci devleti resmen ikiye bölen, ikincisi ise tarlaları birbirinden ayıran çitleri takip ederek sınırları belirleyen iki ayrı anlaşma yapmışlardı. Dolayısıyla burada yaşayan insanlar aynı anda her iki devletin de buyruğu altına girmemiş oluyordu.³¹ Buna benzer bir durum Osmanlı-Venedik sınırında da yaşanmıştır. Örneğin XVII. yüzyılın başlarında, Osmanlı topraklarında Zara'ya yakın Sohodo! adlı yer hakkında bir kavga ortaya çıkmıştı ve köylüler Venedik asıllı tarla sahibine decime ödemeyi reddederek sadece Osmanlılara vergi ödeyeceklerini ifade etmişlerdi.³²

Genelde sınır anlaşmaları savaş sona erdikten sonra, yani sınırlar değiştikten sonra imzalanmak durumundaydı. Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu ile Venedik

Cumhuriyeti arasında yapılan, 1463-1479, 1499-1503, 1537-1540, 1571-1573, 1645-1669, 1684-1699, 1714-1718 yıllarındaki savaşlardan sonra bu çeşit anlaşmalar yapılmıştır. Bununla birlikte barış dönemlerinde de sınırla ilgili müzakereler pekala talep edilebilirdi. Sürekli bir şekilde insanların bir ülkeden başka bir ülkeye geçişi karmaşık bir durum ortaya çıkardığı gibi, sınırın yeniden revizyonunu da gündeme getirebiliyordu. Örneğin böyle bir durum 1542 yılında Pastrovich, Antivari (Bar) ve Dulcigno (Ülkün)'da ortaya çıkmıştır.³³ Savaş bittikten uzun bir süre sonra taraflardan biri karşı tarafın vadedtiği bazı yerleri vermediğini farkedebiliyordu. 1544 yılında Buçak, Restine, Velin ve Sene kalelerinde yaşanan olay tam da böyle bir şeydi. Venedikliler, uzun görüşmelerden ve sınırın tekrar düzeltilmesinden sonra bu kaleleri etrafındaki yerleşim yerleriyle birlikte geri vermişlerdi.³⁴ Öte yandan, 1605 yılında Venedikliler de Lika sancakbeyliğinin işgal ettiği yerleri sultandan geri almışlardı.³⁵ 1637 yılında Venedikliler ve Kilis halkı, Sebenico ve Trau'ya yakın 32 köy için kavga etmişlerdi. Her iki taraf da söz konusu köylerin kendi topraklarına ait olduğunu iddia etmiş ve durumu çözmek için sınırın yeniden oluşturulması zorunlu hale gelmişti.³⁶

Sınır oluşturulurken yapılan muamelelerle ilgili bilgileri XVII ve XVIII. yüzyıla ait ve özellikle de Karlofça ve Pasarofça barış anlaşmasının imzalanmasından sonra meydana getirilen belgelerden de öğrenebiliyoruz. Belgelere göre diplomatlar toplantı yerine geniş bir heyetle gelmekteydiler. 1699 yılında yapılan bir anlaşmaya Osmanlı temsilcisi Osman Ağa ki, önceden sultanın silahdar ağalığını da yapmıştı, 100 yaya, 100 atlı, 180 hizmetçi, 70 istihkam askeri ve kendi işlerini yaptırmak için 100 kişiyle birlikte katıldı. Bunlar arasında bir kadı, bir defterdar bir miralem, bir alaybeyi ve o ülkeyi tanıyan 5 yaşlı insan ve tercüman da bulunmaktaydı. Venedikli Giovanni Grimanı'nın maiyetinde ise 500 kişi bulunmakta olup suitinde ise 1 sekreter, 2 veya 3 tercüman, 1 harita çizici, 6 borazan ve 2 doktor vardı. Diplomatik ilişkiler açısından bu iki doktor çok önemliydi. Çünkü Osmanlılar Venedik yönetimi altında bulunan Padua'dan mezun olanlara çok saygı göstermekteydiler. Tercüman Alessandro Mavurocardato da bu üniversiteden tıp diploması almıştı. Üstelik çok sık kaza olduğu

için doktorların bulunması çok faydalı olabiliyordu. Örneğin 8 Temmuz 1699 tarihinde Grimanî'nin atı tarafından bacağı kırılmıştı. Öte taraftan takip eden 15 Ağustos'ta Zuonigrad'dan gelen bazı adamlar 2 Osmanlı kampından birine saldırmışlar, atları çalmışlar ve bazı insanları yaralamışlardı.³⁷ 1718-1720 yılları arasında yapılan toplantılarda doktor Domenico Castelli, Osmanlı kampı, ve Venedik arasında mekik dokumuştur. Aynı diplomat Venedikli diplomat Alvise III. Mocenigo'nun temsilcisi olarak, Mocenigo'nun meslektaşı Mehmet Efendi'nin 1720 yılının baharında sınır belirlenirken yaptığı evlilik töreninde de hazır bulunmuştu.³⁸

Sınır belirlenirken Venedikli ve Osmanlı heyetleri aylar boyunca ve çoğu zaman sonu dostlukla biten bir ortamda yan yana yaşarlardı. İyi sonuçlar elde etmek için diplomatlar birbirlerine hediyeler sunarlardı. Venedikliler Osmanlılara kumaş, şeker, parfüm, limon, portakal, şekerli badem gibi hediyeler verirlerdi. Osmanlılar ise bütün bunlar arasında en çok *grana* peyniri "piacentino", saat, balık ve şarabı severlerdi. Grimanî 1699 yılında şunları yazmıştı: "Burada inanılmayacak ölçüde çok şarap içilmektedir."³⁹ Osmanlılar ise Venediklilere ipek kumaşlar, mendiller, parfüm şişeleri, tütün ve pipo, gül reçeli, tarak, şerbet bardakları, kehribar gibi hediyeler sunarlardı. Bazen iki taraf da köle ve mahkumların serbest bırakılması gibi hususları görüşürlerdi. Tanışmalarının başında, Osman Ağa Giovanni Grimanî'den bazı mahkumların serbest bırakılmasını talep etmişti fakat Grimanî bu girişimi geri çevirmişti.⁴⁰ Buna karşın, 1719-20 yılları arasında Alvise III. Mocenigo, bazı Osmanlı mahkumlarının serbest bırakılması karşılığında belli sayıda Pelleginilerin serbest bırakılmasını sağlamıştır.⁴¹

Bir barış anlaşması genellikle sınırdaki kalesi bulunan devlete belli bir toprak parçasının bırakılması suretiyle yapılırdı. Söz konusu toprak parçası, birkaç saat içerisinde gezilebilecek büyüklükte olurdu. Diplomatlar böyle bir yerin ölçülme yöntemi konusunda anlaşmaya varmak zorundaydılar. Örneğin 1699 yılında, Venedik, Habsburg İmparatorluğu ve Osmanlılar arasındaki sınır oluşturulurken bu meseleye çok zaman ayrılmıştı. Barış anlaşmalarında bir saatte tamamlanabilecek bir mesafe belirlenmişti, fakat yine de diplomatlar insan, at ve en ya-

vaş olanı devenin adımları arasında seçim durumundaydılar. Üstelik ülkeler arasında saatler de birbirine uymuyordu. Sonunda insan adımları kabul edilerek, bir saatlik mesafenin 4228 Venedik *passa'sına* eşit olduğuna karar verildi. Taraflar bir deney yaparak bu anlaşmaya vardılar. Şöyle ki, İmparatorluk temsilcisi Luigi Ferdinando Marsili saatini bir çeyreğe ayarlamış ve bir Türk büyük adımlarla yürümeye başlamıştı, haritacı Giust' Emilio Alberghetti at ile onu izlemiş bu arada Grimanî ise ahşaptan yapılmış "*passo veneto*" adlı bir ölçüyle mesafeyi ölçmüştü.⁴²

Sınırın geçeceği yer tespit edildikten sonra, sıra onu belirgin hale getirmeye gelirdi. Eğer sınır bir ırmağı takip ediyorsa onu işaretlemeye gerek kalmıyordu. Bir dağdan gelen dereler ise daha çok problem yaratmaktaydı. Çünkü sonuna varmak oldukça zordu. Bu durumda sınır işaretleri vadiye uygun bir yere konurdu ve belgeye not edilirdi. Böyle bir uygulama örneğin 1778 yılında Marmolado buzuluna yakın bir yerde İmparatorluk ve Venedik arasındaki sınır belirlenirken yaşanmıştır.⁴³ Büyük bir kaya veya ağaca Latin haç işareti konurdu. Dikey çizgi iki devlet arasındaki bölünmeyi gösteriyordu. Ayrıca her iki taraf da kendine ait bölgeye hanedan armasını kazırlardı. Açık alanlarda ise kayalar veya toprak üst üste yığılırdı. Venedik'te taşla yapılan yığına *masiera* adını verirlerdi. Bunlar ya orada bulunan kayalardan ya da piramid oluşturacak şekilde küp şeklindeki kayalardan oluşturulurdu. Toprakta yapılan tepelere ise *unca* adı verilirirdi. Bunları oluşturmak için her diplomatın maiyetinde birçok istihkam eri bulunurdu.⁴⁴

Nani sınırının oluşturulmasıyla ilgili uzun bir belge 1671 yılında Girit savaşından sonra, Battista Nani ve Bosna Beylerbeyi Hüseyin Paşa arasında Dalmaçya'da düzenlenmiştir.⁴⁵ Söz konusu belge, üzerine haç işaretlerinin konduğu birçok ağaç ve kayayı içermekteydi ve sınırı belirlemek için demirden bir halka, büyük bir kayanın üzerine yerleştirilmişti. Elbette ki, ağaçlar uzun yıllar dayanamazdı. O nedenle 1701'deki Grimanî sınırı için *uncha* ve *masiera* hazırlanmıştı.⁴⁶ Bununla birlikte bunun bir istisnası vardı. O kış çok soğuktu. Giovanni Grimanî'nin kronik bir hastalığı vardı. Gerçekten de 2 yıl sonra, Osman Ağa ölmeden bir kaç ay önce Grimanî öldü. Tam da bu sırada Hersek-nova ve Risano sınırının

oluşturulması gerekti. Diplomatlar kendilerinin yerine vekillerini gönderme konusunda anlaştılar. Sözkonusu vekiller sınır yerine vardıklarında soğuk kış ve kar yüzünden toprak veya kayalardan tepe oluşturmanın mümkün olmadığını gördüler. Bunun yerine orada buldukları bazı kayaları oymakla yetindiler.⁴⁷ Haç işareti önceleri sadece 1546 yılında Sebenico,⁴⁸ 1576'daki Zara ve Nani sınırı için semboldü.⁴⁹ Fakat 1699 yılında haç işaretinin, muhtemelen onun Hristiyan dini içeriğinde olsa gerek, iki taraf için uygun olmadığı düşünülmüştür. Sonunda haç işareti sadece Venedik Cumhuriyeti'ni sembolize etmek için kullanılmış, Osmanlı İmparatorluğu için ise hilal tercih edilmiştir. Bu seçim her iki diplomat tarafından da kabul edilmiş ve sonunda da sultan bunu onaylamıştır. 1703 yılındaki hududname muhtemelen içinde hilalin Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi sembolü olarak kullanıldığı ilk imparatorluk belgesiydi.

Gerçekten hilal (veya ay) kökenine bakılırsa Türklerin çok eskiden beri kullandıkları bir sembol olduğu görülür. Hilal güneş ve aydan esinlenerek oluşturulmuştu ve ismi kün-ay veya mihrimahdı. Ay yada güneş-ay bazı Osmanlı bayraklarında Zülfikar kılıcı yada el gibi

sembollerle birlikte kullanılmaktaydı. Hilalin Osmanlı'nın bir sembolü olarak kullanılmaya başlanması XVIII. yüzyılın sonunda gerçekleşti. XIX. yüzyılın başlarında III. Selim'in Avrupalı ordulara benzer yeni bir askeri organizasyon meydana getirirken, kırmızı zemin üzerine bir yıldız ve hilalin yer aldığı bayrağı resmi bayrak olarak kabul etmişti.⁵⁰

1700-1703 yılları arasındaki Osmanlı sınır belgelerinde hilal ay olarak adlandırılmıştır. Aynı kelime ve sembol 1720 yılında Venedik ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki yeni sınırı düzenleyen hüccette de görülmüştü.⁵¹ Alvise III. Mocenigo ve Hacı Mehmet Efendi 20 yıl önce yapılan şeyleri değiştirmemişler ve belirlemek için çalıştıkları Hersek-nova ve Risano arasındaki sınır için ya buldukları oyulmuş kayaları olduğu gibi bırakmışlar ya da bir tarafında haç diğer tarafında hilal olan kayalardan yeni piramitler yapmışlardı. Tüm bu yapılar, Osmanlı İmparatorluğu ve Venedik Cumhuriyeti'ni sembolize ettikleri gibi, artık sınırların sadece gaza alanı veya atlı gazilerin at koşturdukları yerler olmayıp, aynı zamanda barış anlaşmalarının yapıldığı yerler de olduklarının gizli birer tanığıydılar.

- 1 M. P. Pedani, *In Nome Del Gran Signore. Inviati Ottomani a Venezia dalla caduta di Constantinopoli alla guerra di Candia*, Venezia 1994, ss. 8-9
- 2 Dario, Osmanlı camiasına iyi bilinen çok önemli bir bürokrattı. Halen Büyük Kanal üzerinde Dario'nun inşa ettirdiği saray ayakta bulunmaktadır. XVI. yüzyılda en az iki Osmanlı Sefiri bu sarayda ağırlanmıştı. Sinan Bey'in kim olduğunu tam olarak bilmiyoruz.. Fakat II. Mehmed'in ressamı ve tercümanı olma ihtimali yüksektir.
- 3 Venedik Devlet Arşivleri. (VDA) *Documenti Turchi*, no. 21 (bu belge 255x1290) E. Miclosich-J. Müller, *Acte et diplomatie graeca medii aevi sacra et profana*, III, Vienna 1865, ss. 306-309, NO: *Documenti Turchi*'den derlenen İtalyanca özetler: *Documenti Turchi dell'archivio di stato Venezia*, a cura di M. P. Pedani Fabris con l'aggiunta di A. Bombaci, Roma 1994.
- 4 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara, s. 144.
- 5 *Mühadedat Mecmuası*, 5. Cilt, İstanbul 1274-1275, II, ss. 217-239; R.A. Abou El Haj, "Ottoman Diplomacy at Karlowitz", *Journal of American Oriental Society* (JAOS), 87/4 (Ekim-Aralık 1967) s. 498-512, R.A. Abou El Haj, "The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699-1703", *JAOS*, 89-3 Temmuz-Eylül 1969) ss. 467-475, R. A. Abou El Haj, "Ottoman Attitudes Towards Peace Making: Karlowitz Case", *Islam*, 51/1(1974) ss. 131-137 (Bir önceki yorumda yazarın yorumu genişletilmiş ve değiştirilmiştir. J. Nouzille, *Histoire de Frontières L'Autriche et l'Empire Ottoman*, Paris 1991, ss. 98-105, 255-256.
- 6 M. S. Kürtükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, (Diplomatik), İstanbul, s.146.
- 7 ASVe, *Documenti Turchi*, no.17(mm.260x1515) Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, ss. 302-306, no:543.
- 8 ASVe, *Documenti Turchi*, no.543.
- 9 ASVe, *Documenti Turchi*, no.646.
- 10 ASVe, *Documenti Turchi*, no.1619(mm.750x4780), *Mühadedat Mecmuası* II, ss. 240-272.

- 11 I. Cacciavillani, *La conferma veneziana con gli imperiali*, Limena-Padova, 1991, ss. 81-83 cfr. Örneğin, *I libri Commemorativi della repubblica di Venezia. Regesti*, a cura di R. Predelli, P. Bosnini, tomi 8, libri XXXIII, Venezia 1876-1914; XV, no. 58-59 (Modena-Venice, 1459); XVI, no. 42 (Bresanone-Venice, 1471); XIX, no. 99-101 (Modena-Venice, 1506); XXII, no.139 (Mantova-Venice, 1548).
- 12 ASVe, *Senato. Dispacci Constantinopoli*, f. 167, no.103,107.
- 13 ASVe, *Documenti Turchi*, No.4; A. Bombaci, 'Nuovi firmani greci di Maometto II', *Byzantinische Zeitschrift*, 47(1954), ss. 298-39; A. Bombaci, 'Les thougras enlumines de la collection de documents turcs des Archives d'Etat de Venise', in *Atti del secondo congresso internazionale di arte turca*, Napoli 1965, ss. 41-55, pls.XV-XXVI.
- 14 ASVe, *Documenti turchi*, No.488,490; M.T.Gökbilgin, 'Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe belgeler Koleksiyonu ve bizimle ilgili diğer belgeler', *Belgeler*, V-VIII/9-12(1968 1971), ss.1-151, in particular No.163.
- 15 ASVe, *Documenti turchi*, No.829.
- 16 ASVe, *Lettere e scritture Turchesche*, f.2,c.10.
- 17 ASVe, *Documenti Turchi*, No.1151.
- 18 About *hüccet*, cfr. V. Boşkov, 'Die Hüccet-urkunde- Diplomatiche Analyse', in *Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata*, Napoli 1982, ss. 81-87; V. Demetriades, 'Some Observations on the Ottoman Turkish Judicial Documents (Hüccets)', *Balkan Studies* 26/1(1985), ss. 25-39 Kürtükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, ss. 350-359.
- 19 ASVe içinde çeviri, *Documenti Turchi*, No.847.
- 20 984 Cemaziyülevvel'in ilk haftası (27 Temmuz- 5 Ağustos 1576) İtalyanca çeviri ASVe, *Documenti Turchi*, no. 850.
- 21 984 Cemaziyülevvel'in ilk haftası (27 Temmuz- 5 Ağustos 1576) İtalyanca çeviri ASVe, *Documenti Turchi*, No.852.

- 22 1014 Safer'in ilk haftası(7-18 Haziran 1605): ASVe İtalyanca çeviriler, *Documenti Turchi*, no. 1150,1154.
- 23 1131 Muharrem'in 2. Günü (25 Kasım 1718), ASVe, *Documenti turchi*, no. 1643,1851.
- 24 ASVe, *Documenti Turchi*, no. 840, (mm. 305x435).
- 25 ASVe, *Documenti Turchi*, no. 1617 (bu kayıt mm. 135x377).
- 26 1113 Zilhicce ayının ikinci haftası (5-12 Ekim 1720) ASVe, *Documenti turchi*, no. 1851 (bu kayıt mm.160x445).
- 27 1113 Rebîülevvel ayının ikinci haftası (16-25 Ağustos 1701) ASVe, *Documenti Turchi*, no. 1615, 1616.
- 28 1131 Muharrem 26 (19 Aralık 1718); ASVe, *Documenti Turchi*, no. 1645.
- 29 M.P Pedani Fabris, *La dimora della pace. Considerazioni sulle capitolazioni tra i paesi islamici e l'Europa* Venezia 1996.
- 30 Cfr.J.P.Roux, *La religione dei Turchi e dei mongoli*, Genova 1990, ss. 162-167,177-183; G. Bayerle, 'Zsitvatorok'ta Uzlaşma', *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980),ss. 5-53; ASVe, *Liber Albus*, c. 249-249 v (=251-251v) (Venedik-Özbek 'İmparatorluk Taratoryumu', 1333, Çoban ırmağına yakın bir yerde imzalanmıştır.
- 31 V. Adami, *I magistrati ai confini nella Repubblica di Venezia*, Grottaferrata 1915, s. XI.
- 32 A. Fabris, 'Il dottor Girolamo Fasaneo, alias Receb', *Archivio Veneto*, s. V, 23 (1989), ss. 105-118
- 33 ASVe, *Documenti Turchi*, no. 488, 490.
- 34 ASVe, *Documenti Turchi*, no. 528, 540, 543, 556, 562.
- 35 ASVe, *Documenti Turchi*, no. 1150, 1151, 1154.
- 36 *I libri Commemoriali*, XXVIII, no. 79.
- 37 ASVe, *provveditori da Terrae e da Mar*, f. 701, No. 112.
- 38 ASVe, *Documenti turchi*, no.1771,1773,1780.
- 39 ASVe, *Provveditori da Terra e da Mar*, b. 701, no.11.
- 40 ASVe, *Provveditori da Terra e da Mar*, b.701, no. 8 all.
- 41 ASVe, *Documenti turchi*, no. 1754,1757,1767-68/a,1776-77.
- 42 ASVe, *Provveditori da Terra e da Mar*, b.701,No.37.
- 43 *I libri Commemoriali*, XXXIII, No.13; fakat cfr. orijinal belge: ASVe, *Commemoriali*, reg.33,c.57.
- 44 T. Sartore, 'Termini di confine tra la Repubblica di Venezia e l'Austria nei passi montani dalla Valle dell'Agno alla Valle dell'Astico, in *Pagina di cultura vicentina. Scritti in onore di Gianni Conforto*, Vicenza 1987,ss. 273-335 geçitli resimler.
- 45 *I libri Commemoriali*, XXIX, no. 66-71
- 46 *I libri Commemoriali*, XXX, no. 61.
- 47 ASVe, *Archivio privato Grimani ai Servi*, b. 8, no. 39 (13 Şubat 1700)
- 48 ASVe, *Provveditori alla camera dei Confini*, b.243 bis,cc.21-23.
- 49 ASVe, *Documenti Turchi*, No.863.
- 50 R. Ettinghausen, 'Hilal in Islamic Art,' *Encyclopedia of Islam*,II,Leiden 1979, ss. 381-385; E.Esin, 'Kün-ay', Yedinci Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara 1972, ss. 315-337; E. Esin, 'Bayrak, Osmanlı Türk Bayraklarından Bazı Motifler', *comite International d'Etudes pre-Ottomanes et Ottomanes. VI. Symposium*, İstanbul-Paris-Leiden, 1987, ss. 1-12.
- 51 ASVe, *Documenti Turchi*, No.1851.

YAVUZ SULTAN SELİM: HADİM-ÜL HAREMEYN

OSMANLI DEVLETİ'NİN ŞAH İSMAIL'İN
ANADOLU'YU ŞİLEŞTİRME ÇALIŞMALARINI ENGELLEMeye YÖNELİK ÖNLEMLERİ

269

XVI. YÜZYILDA I. SELİM VE MİSİR ARASINDAKİ İLİŞKİLER

282

MİSİR EYALETİNDE OSMANLI NİZAMININ KURULUŞU

289

OSMANLI MİSİRİNDE MEMLÜK NOSTALJİSİ

308

OSMANLI DEVLETİ İDARESİNDE HİCAZ (1517-1919)

316

OSMANLILARIN GÜRCİSTAN'I FETHİ VE İSLÂMLAŞMA HAREKETLERİ (XVI. YÜZYIL)

326

OSMANLI DEVLETİ'NİN ŞAH İSMAİL'İN ANADOLU'YU ŞİİLEŞTİRME ÇALIŞMALARINI ENGELLEMeye YÖNELİK ÖNLEMLERİ

DOÇ. DR. YUSUF KÜÇÜKDAĞ
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ FEN-EDERİYAT FAKÜLTESİ

Batılıların Küçük Asya adını verdikleri Anadolu, tarihin hemen her devrinde, İran sahasında kurulan devletlerin ilgi alanına girmiş, bu nedenle Anadolu'ya hâkim olan siyasî güçle, İran devletleri arasında bir takım problemler yaşanmıştır. XVI. yüzyıl başlarından itibaren vuku bulan Osmanlı-Safevî çekişmesinin merkezi de Anadolu olmuş; bu iki sahada kurulan devletler arasındaki nüfuz mücadelesi, bazen sert, bazen de yumuşak biçimde günümüze kadar sürüp gelmiştir. Bu makalede, XV. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan Şah İsmail'in Anadolu'yu ele geçirme politikasına karşı Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemler; bu çerçevede Halvetiyye Tarikatı merkezli karşı koyma çabaları incelenmektedir.

1. SAFEVİ DEVLETİ'NİN KURULMASINDAN ÖNCE GENEL DURUM

XVI. yüzyıl başlarında, Şah İsmail (Ö. 930 H/1524 M)'in önderliğinde İran'da ortaya çıkan Safevî Devleti, bu adı, altıncı batında dedesi olan Şeyh Safiyüddin (1252-1334)'in kurduğu Safeviyye Tarikatı'ndan almıştır.

Safevî Devleti'nin, tarikattan devlete kadar uzanan ilginç bir yapılanması vardır. Safevî Tarikatı'nın kurucusu Şeyh Safiyüddin, Sünnî olarak bilinen bir mutasavvıftır. Safeviliğin Şiiliğe dönüşmesi Şeyh Safiyüddin'in torunu Sultan Hoca Ali zamanında gündeme gelmiş; Safiyüddin'in kızı tarafından torunu olan Şeyh Cüneyd (Ö. 1460) ile de tarikatın bu yüzü, onun 1448'de Şiiliğini ilân etmesi üzerine ortaya çıkmıştır. Cüneyd'in 1460 yı-

linda Akkoyunlu Sultanı Halil ile yaptığı savaşta öldürülmesi üzerine oğlu Şeyh Haydar, Erdebil Sûfîleri'nin başına geçmiş; 1488'de Şirvanşahlar'dan Ferrûh Yesâr ile yaptığı savaşta katledilmiştir. Onun yerine geçen Sultan Ali de 1494'te öldürülünce Safeviyye Tarikatı'nın şeyhliğine henüz 7 yaşında olan Şah İsmail getirilmiştir.

a) Safevî Hanedanında Devlet Kurma Fikrinin Ortaya Çıkması

Safeviyye Tarikatı'nın kurucusu Şeyh Safiyüddin'in¹ devlet kurma fikrine sahip olduğuna dair kaynaklarda açık bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, daha sağlığında, Anadolu'nun Heterodoks Türkleri'nden çok sayıda müridin Erdebil'e onu ziyarete gitmesi² ve Safevî hanedanının, Şah İsmail'e kadar Safevî Devleti'ni kurma hususunda bu çevreden büyük destek görmesi, devlet kurma düşüncesinin Şeyh Safiyüddin'e kadar uzanan bir geçmişe sahip olduğuna işaret etmektedir. Muhtemelen Safiyüddin, tarikatın ana prensiblerinden biri olarak devlet kurmayı da koymuştur. Sadece aile fertlerinin bildiği bu amaç, bir sır gibi tarikatın halifelerinden bile gizlenmiş olmalıdır.³ İlhanlı Devleti'nde dağılma işaretlerinin ortaya çıktığı sırada Azerbaycan'da idareyi zorla ele geçiren Çoban sülâlesinden Melek Eşref'in Erdebil'de o zaman şeyh olan Safiyüddin'in oğlu Şeyh Sadreddin'den şüphelenip, onu 3 ay kadar Tebriz'de göz hapsinde tutması bu ihtimali güçlendirmektedir. Şeyh Cüneyd'in tarikat şeyhi gibi değil de daha çok devlet başkanı gibi davranması⁴ ve bu uğurda açıkça mücadele vererek, Safevî Tarikatı kuralları çerçevesinde dinî bir devlet kurmak isteme-

si,⁵ ailede uzun süreden beri gizlenen sırrın ortaya çıkmasından başka birşey değildir. Saltanatı gözü olduğu bütün davranışlarından belli olan Şeyh Haydar⁶ da babası Cüneyd'in öldürülmesi ile kûruluşu tamamlanmayan devlet idealinin gerçekleşmesi için müritlerini silahlandırmış ve başlattığı isyan hareketinde katledilmiştir. Safevî hanedan mensublarının uğruna canlarını feda ettikleri Safevî Devleti'ni Şah İsmail, çevresinde toplanan Türk asıllı binlerce mürit ile kurmayı başarmış; İran sahasında yeni bir dönem başlatmıştır.

b) Safevî Hanedanı'nda Şiîliğin Benimsenmesi

Safeviyye Tarikatı, Halvetiyye gibi Şeyh Zâhid-i Geylânî (Ö. 690 H./1291 M.)'nin kurduğu Zâhidiyye'nin bir koluydu. Safeviyye'nin kurucusu Safiyüddin, Şeyh Zâhid-i Geylânî'nin müridi olup, Hulvî'ye göre Sünnî bir şeyh idi. Bununla birlikte Hulvî'deki bir haber, Şeyh Safiyüddin'in Sünniliğinin tartışılabilir mahiyette olduğunu göstermektedir. Şiîlerce önemli kabul edilen Seyyidliği kullanma yönüne giderek, önce kendisini "*Seyyid*" ilân etmiş, daha sonra nedense bundan vazgeçmiştir. Hulvî, Seyyidlik konusunun Safevî ailesinde Hoca Ali'den çok sonra gündeme geldiğini söylemekte ise⁷ de yapılan araştırmalar, Safevî Tarikatı'nın esas Hoca Ali zamanında Şiî bir mahiyet aldığını göstermektedir. Şiîliği tam olarak benimseyen Şeyh Cüneyd'in ise; tarikatın hânkah ve zâviyelerinde bunu geniş alanlara yaymaya çalıştığı bilinmektedir.⁸ Faruk Sümer'e göre; Safevîler'de Seyyidliği ilk Şeyh Cüneyd kullanmış; Anadolu Türkmenleri arasında bu vasıfla dolaşmıştır.⁹ Onun Şiîliği savunması yüzünden amcası Cafer ile arası açılmış, bundan sonra Safeviyye Tarikatı, biri Sünnî diğeri Şiî olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Şeyh Haydar bu hususta daha ileri giderek, kendisine bağlı olanların kıyaferine yeni bir düzenleme getirmiş; aynı tarikatın Sünnî kolunca kabul edilen siyah giysiye karşılık müritlerine "*Haydarî Kızıltaş*" ve "*kızıl kisve*" giydirmiş, bu nedenle müntesiplerine "*Kızılbaş*" denmeye başlanmıştır.¹⁰ Şiîliği İran'da çok katı olarak uygulayan Şah İsmail'dir. Celâl-Zâde, İdris-i Bitlisî'ye dayanarak, Şah İsmail'in ecdadınca kurulan "*tarikat-ı Muhammedî*" dışına çıkmış; Ashaba küfretme esasına dayalı "*Şiâ dimekle meşhûr*" bir "*bâtıl mezheb ihtira*" etmiş¹¹ (vücuda getirmiş) olduğunu ileri sürmektedir.

Safevî Tarikatı'yla çoğunluğu Anadolu Türkü olan müritlerinin Şiîleşmesi hususunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Sümer'in dışındaki araştırmacılar, tarikatı Şeyh Cüneyd döneminde Şiîleşmenin başladığı, Anadolu müritlerin de onun propagandaları sonucu Şiîleştiği kanaatindedirler.¹² Sümer ise, Cüneyd'in Anadolu'ya gelmesini takip eden yıllarda tarikatın Şiîleştiği görüşündedir.¹³ Ona göre; Anadolu Şiî veya Şiîliğe mütemayil müritler, onu bu konuda etkilemişlerdir. Erdebil Tekkesi'ne Anadolu'dan daha Şeyh Safiyüddin zamanında ziyaretçilerin geldiğine değinilmişti. Bu Anadolu Türkmen müritlerin en belirgin özelliği, henüz medrese kültüründen etkilenmemiş, yüzeysel olarak İslâmiyeti benimsemiş köylüler olmasıdır.¹⁴ Bunlar, Ehl-i Beyt sevgisini inançlarının temeli olarak kabul etmiş kitlelerdi. Medrese eğitimi almış insanlara göre; bunlar Ehl-i Beyt konusunda daha heyecanlıydılar. İşte Şeyh Safiyüddin onlardaki bu özelliği farketmiş, bu hassasiyetten yararlanmayı düşünmüş olmalıdır. Nitekim onun kendisini "*Seyyid*" ilân etmesinin temelinde bu düşüncenin yattığı söylenebilir. Bununla birlikte kendisinde Seyyidlik vasfı olmamasına rağmen onun böyle bir iddia ile ortaya çıkması, belki de çevresince yadırganmış, bu yüzden Seyyidlik iddiasından vazgeçmiştir. Ancak soyundan gelenler, Seyyidliği amaçlarını gerçekleştirmek için kullanarak bunun meyvelerini dermişlerdir. Onların "*Seyyid*" olduklarına dair haberleri yaymalarından kısa bir süre sonra çok sayıda Anadolu Türk, Erdebili şeyhlerin çevresinde toplanmış; Safevî Devleti'nin kurulması için canla başla mücadele etmişlerdir. Öyle ise; Safeviyye Tarikatı, Anadolu müntesiplerinin etkisiyle daha Safiyüddin zamanında Şiîleşmeye başlamış, devlet kurma idealinin bu yolla gerçekleşeceğini farkedenden diğer Erdebili şeyhler de tüm güçlerini bu yönde sarfetmişlerdir.

c) Safeviyye Tarikatı'nda Anadolu Müritleri

Beylikler döneminde Anadolu'da yaşayan Müslümanlar arasında Şiî-Sünnî ayırımının bulunmadığı bilinmektedir. O devir Anadolu'sunda yaşayan Bektaşîler dahil Müslümanların hepsi Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevmek konusunda aynı görüşte olmalarına rağmen içlerinde Rafizî bulunmuyordu. Hatta, Rafizîlik'e karşı idiler.¹⁵ Bu nedenle İbn Battuta, Anadolu'da yaşayan Müslümanlar'ın tamamının Sünnî olduğunu söylemektedir.¹⁶ Bu-

nunla birlikte Anadolu'da Heterodoks olduğu bilinen gruplar da vardı ki; bunlardan Kalenderîlik, en yaygın olanıydı.¹⁷ Claude Cahen, Anadolu'nun bu yapısına bakarak Şîîlerle Sünnîler arasında zıtlasmadan çok "*İslâmî öğretiyi dinsel tören uygulamalarına bağlayan tasavvuf tarikatlarının gelişmesi ön planda idi*" demektedir.¹⁸ Sünnî olarak görülmeyen gruplar, Şeyh Bedreddin isyanı dışında, kuruluşundan II. Bâyezid'e kadar Osmanlı Devleti'nde iyi muâmele görmüşler, onlar da devlete karşı siyâsî anlamda tavır alma yönüne gitmemişlerdir.¹⁹ Bu sulh ve sükûn dönemi, Safeviyye şeyhlerinin Anadolu'da etkili olmaya başladıkları XV. yüzyıl sonlarında yerini huzursuzluğa bırakmıştır. Özellikle Şah İsmail'in Safevî Devleti'ni kurma çalışmalarında Anadolu'daki Türkmen müritlerinden geniş çapta yararlanması, hele Anadolu'yu tümüyle içine alan Osmanlı topraklarını istilâ etmek için gizli çalışmalar yapması, Heterodoks zümrelerle Osmanlı Devleti'ni karşı karşıya getirmiş; etkileri günümüze kadar süren birtakım problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Anadolu Türkmenleri ile Safeviyye Tarikâtı ilişkilerinin daha Safiyüddin zamanında başladığına değinilmişti. Anadolu'dan Erdebil'e ilk gidenler Erzincan dolaylarında oturan Türkmenler olmalıdır. Teke-İli'ndeki Türmenler'in Erdebil Tekkesi'yle ilişkilerinin ise, daha sonra, Şeyh Sadreddin zamanında başladığı söylenebilir. Cenabî'nin yazdığına bakılırsa, Şah İsmail'e daha Lâhicân'da iken müritleri Teke-İli'nde Şeyh Sadreddin'in çok sayıda müridinin bulunduğunu haber vermişlerdi.²⁰ Öyle ise; Teke-İli'nde oturan müritlerle diyalog, onun halefi Şeyh Sadreddin zamanında başlamıştır. Hoca Ali'nin Şeyhliği sırasında Teke-İli, Hamit ve Karamanoğulları gibi Anadolu Beylikleri sınırları içinde yaşayan çok sayıda Türkmen mürit, Erdebil Tekkesi ile temas halinde idi.²¹ Hoca Ali'nin, söylenen yerlerden çok sayıda müntesibinin bulunması, Timur'un 1402'de Anadolu'dan getirilip Şeyh Hoca Ali'nin ricası üzerine serbest bıraktığı Türk asıllı esirlere bağlanmaktadır.²² Sayıları 30 bine ulaştığı söylenen bu esirlerden bir kısmı o zaman ülkelere döndüler. Bir kısmı da Erdebil'de kalarak Safevî Tarikâtı'na intisap ettiler. Sümer tarafından kabul edilmekle birlikte²³ daha sonra gelişen olaylarda Teke-İli'nden olan Türkmenler'in birinci derecede rol oynamaları, bu haberi doğrulamaktadır.

Safeviyye şeyhleriyle Anadolu Türkmenleri arasındaki ilişkiler bundan sonra daha da gelişmiştir. Nitekim Şeyh Cüneyd'in Anadolu'daki Heterodokslarla yakından ilgilenmesi, hatta yoğun olarak yaşadıkları bölgelere gidip onlarla görüşmesi,²⁴ tarikâtın güçlenmesi ve devlet kurma projesinin geniş çevrelere duyurulması bakımından önemlidir. Cüneyd, bu fırsatı çok iyi değerlendirmiş, muhtemelen müritlere Hz. Ali evlâdından geldiğini; amacının Safeviyye kurallarına bağlı bir tarikat devleti kurmak olduğunu açıklamış; hattâ bu amacını gerçekleştirmek için çevresine söylenen yerlerden 5-10 bin kişi bile toplamıştır.²⁵ Onun anlattıkları, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan ve fıkıh kurallarına göre idare edildikleri için rahatları kaçan müritlere oldukça câzip gelmiş olmalıdır. Öyle ya başlarında kendi şeyhlerinin bulunduğu bir devletin kurulması ile onlardan olmayanların idaresinde bulunmaktan kurtulma fırsatı doğacaktı. Ayrıca şeyhlerinin onların rahat etmesi için her türlü kolaylığı sağlayacağından da şüpheleri yoktu. Fazlullah b. Ruzbihan'ın söylediklerine bakılırsa, Cüneyd'in halifeleri, onu tanrısal vasıflara sahip biri olarak müritlere tanıtıyor,²⁶ tabîî kî onlar da Cüneyd'ten olması gerekenden fazla şeyler bekliyorlardı. Türkmen müritler, Şeyh Haydar'la ilgili olarak da benzer duygular içinde idiler. Onların durumundan âzami derecede faydalanmasını bilen Haydar, babası Cüneyd'ten daha çok Anadolulu müritleri siyâsî amaçları için kullanmış, oğlu İsmail'e potansiyel bir güç bırakmıştır. Bunlar, Şah İsmail'in kurmaya muvaffak olduğu Safevî Devleti'nin muharip kuvveti olarak bilinen Tekelü, Karamanlu, Ustaclu, Dulgadir, Bayat ve Varsaklar diye anılan Türkmenler idi.²⁷

II. SAFEVÎ DEVLETİ'NİN KURULMASI

a) Safevî Devleti'nin Kuruluşu Sırasında Şah İsmail ile Anadolulu Kızılbaş Türkmenler Arasındaki İlişkiler

Safevî Devleti, Şeyh Safiyüddin başta olmak üzere Safevî Tarikâtı'nın şeyhliğinde bulunmuş kişilerin tümünün gayretleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Şah İsmail (1487-1524)'in çalışmaları sonucunda siyâsî bir heyet halini aldığı gerçeği de gözardı edilemez. Bunun için o, İran'da hüküm sürmüş olan Safevî hanedanının ilk hükümdarı olarak kabul edilir.²⁸

Şah İsmail, kardeşi Sultan Ali, Akkoyunlu hükümdarı Rüstem'le yaptığı savaşta ölünce Erdebil ve çevresinde, babasının sadık müritlerince gizlendi. Rüstem Bey'in 1497'de karli ile Akkoyunlu Devleti'nden karşısına çıkacak ciddi bir kuvvetin kalmadığını gördü. Kendinden önceki Safevî şeyhleri gibi, Hz. Ali sevgisini kullanarak,²⁹ çevresine insan toplamak ve bu uygun pozisyonu değerlendirerek Azerbaycan'ı ele geçirmek istiyordu. Bunun için güçlü bir orduya ihtiyaç vardı. Onun gönlünden geçenleri, tarikatın imkânlarıyla gerçekleştirmenin mümkün olup olmadığını araştırdı. Yanındaki sâdik müritleri genç yaştaki şeyhlerine Teke-İli'ndeki müritlerle İran'da devlet kurabileceğini söylediler.³⁰ Bunun üzerine Şah İsmail, Teke-İli'ne mektuplar gönderip müritlerinin yanına gelmelerini istedi. Onlar da kalabalık gruplar halinde Erzincan'da kendilerini bekleyen Şah İsmail'in yanına geldiler.³¹ 1500'de Erdebil'e girdiler. Şah İsmail 1502'ye kadar Azerbaycan'ın büyük bir kısmını işgal ederek Tebriz'de "*Şah*" unvanını aldı.

Osmanlı Devleti'nin doğu sınırında meydana gelen bu siyâsî gelişme, bölgede dengeleri alt üst etti. Şif Safevî Devleti'yle sınırı olan Sünnî devletler bu yeniyetme devlete karşı birtakım önlemler almak zorunda kaldılar. Bölgedeki en güçlü devletin hükümdarı II. Bâyezid, Azerbaycan'da olup bitenleri casusları aracılığıyla öğrenince³² orada Osmanlı Devleti için tehlikeli bir yapılanmanın olduğunu anladı. Daha önce Safeviyye Tarikatı mensuplarına karşı izlenen yumuşak politika yerini sertliğe bıraktı. İran sınırı kapatılarak Şah İsmail'e Anadolu'daki müritlerinden gidecek her türlü yardımın önünün kesilmesine çalışıldı. II. Bâyezid, Sivas sancakbeyine gönderdiği evâhir-i Zilkâde 906/Mayıs 1501 tarihli hükmüyle, "*Erdebil şîfîlerinden Erdebil-oğlu'na giderken, dutulan şîfîler*" in "*ehl-i fesât tâîfesi*" oldukları ve Azerbaycan'a vardıklarında akla hayâle gelmedik kötülükler yaptıkları için sınırdan geçirilmeyip, katledilmelerini istemiştir.³³ Hükmünde "*bundan evvel hükm-i hümayîn*" verildiğine dair kaydın bulunduğu bakılırsa ilk hüküm 1501'den önce herhalde 1500'de, Erdebil'in işgali üzerine sınır valilerine gönderilmiş olmalıdır.

II. Bâyezid Azerbaycan'da olayların daha da şiddetlendiğini haber alınca, konunun hassasiyetini sancakbeylerine bildirmiş ve "*Yukarı tarafa varan Erdebil şîfîlerin-*

den varışda ve gelişde bulunanın siyâset idesiz" şeklinde hükümler göndermiştir. Onun tüm gayretlerine rağmen sınır görevlileri Şah'a bağlı olup, Anadolu'dan İran'a gitmek üzere yola çıkmış sûfileri idam edecekleri yerde onlardan yüksek miktarlarda para alarak sınırdan geçmelerine izin vermişlerdir.³⁴ Böyle olunca Kızılbaşlar'la Şah İsmail arasındaki temas kesilmemiş, bu yüzden Azerbaycan'dan Karaman Eyâleti'ne kadar uzanan sahada etkileri eskiye göre daha da artmıştır.³⁵

Durumun vehâmeti devlet adamlarına anlatıldığından başka sınırdan Safevî sûfilerinin geçirilmemesi konusunda yeni bir dizi önlemler alınmış; II. Bâyezid gönderdiği hükmüyle "*...Ol bâbda gönderilen hükm-i hümayîn umî târihinden şimdîye dek ne denlî şîfî siyâset olunmuşdur, defter idîb dergâh-ı mu'allâma gönderesiz ve bundan böyle ayda bir, iki ayda bir, ne denlî siyâset olunursa defter idîb göndermek ardınca olası...*"³⁶ diyerek sancakbeylerinden ayda bir sûfilerden idâm edilenlerin deftere yazılıp gönderilmesini istemiştir. Böylece merkezden gönderilen emirlerin uygulanması hususunda devlet adamları yakın takibe alınmışlardır.

Merkez tarafından konunun çok ciddiye alındığını gören sancakbeyleri, Safevî sûfilerinin Azerbaycan'a gitmeleri konusunda daha sıkı önlemler almış olmalıydılar. Nitekim ordusunun temelini oluşturan Anadolu müritleriyle eskisi gibi rahat bağlantı kuramayan Şah İsmail, bir elçi göndererek amacının devlet kurmak değil, dervişlik olduğunu bildirdi.³⁷ II. Bâyezid'ten müritlerinin kendisini ziyarete gelmelerine engel olunmamasını rica etti. Sultan, ziyaretten sonra geri dönmeleri şartıyla bu yasanın uygulanmayacağını kendisine bildirdi.³⁸ Böylece Safevî müritleriyle Şah İsmail arasındaki bağlar yeniden kurulmuş oldu.

b) Safevî Devleti'nin Kurulduğu Yıllarda Kızılbaş Türkmenlerin Çıkardığı Ayaklanmalar

Şah İsmail, Safevî Devleti'ni kurunca, komşuları bulunan zayıf devletlere karşı hemen seferler düzenleyip,³⁹ sınırlarını genişletmeye başlamıştır. O, bu sırada Osmanlı Devleti'ne karşı gayet yumuşak davranıyordu. Güçlü Osmanlı ordusundan çekindiğinden başka bu devletle arayı açması durumunda ordusunda görev alan

Anadolu orijinli Kızılbaşlar'dan mahrum kalacağını hesap ederek böyle davranmış olmalıdır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'yle zıtlaşması halinde Anadolu'da faaliyet göstermekte olan halifelerin de işleri zorlaşmış, kendine taraftar toplayan bir kaynak kurutulmuş olurdu. Oysa sülh ve sükûn içinde iken, propogandalarla müritlerin sayısı çoğaltılır, uygun bir pozisyon yakalanarak Anadolu'da Safevî Devleti'nin sınırları içine alınır. Yani kaleyi içten fethetmenin yolunun, Osmanlı Devleti'yle barış içinde yaşamaktan geçtiğini çok iyi biliyordu. Nitekim II. Bâyezid, müritlerini sınırdan geçirtmeyince zor durumda kalmıştı. Öyle ise, mümkün mertebe Osmanlı Devleti'ni karşısına almaması gerekiyordu. Bunun için Şehzâde Selim'in sınır ihlallerini⁴⁰ bile sineye çekiyor, bunu savaş nedeni kabul edip, çatışmaya girerek başını derde sokmuyordu. Daha sonra değinileceği üzere bu doğru bir tesbittir. Çünkü, halifelerinin zamansız ortaya çıkmaları, Osmanlı Devleti'nde Şah İsmail'e karşı kamuoyu oluşmasına ve I. Selim'in tahta oturmasına neden olmuştur. Tabî Şah'ın korktuğu başına gelmiş, Anadolu üzerindeki emellerini gerçekleştirme fırsatını kaçırmıştır.

Şah İsmail'in Anadolu ile ilgili plan ve projelerini alt üst eden ilk olay Şah Kulu isyanıdır. Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılan bu ayaklanma, hem Safevî hem de Osmanlı tarihi için bir dönüm noktasıdır. Çünkü her iki devletin bünyesinde de beklenmedik değişikliklere neden olmuş, âdeta tarihin seyri değişmiştir.

Teke-İli'nde ikamet eden Türkmenler'in Safeviyye şeyhleriyle olan münasebetlerinin eskiye dayandığına daha önce değinilmişti. Bu yörenin Kızılbaş Türkmenleri, Erdebil ile haberleşmeyi kesintisiz sürdürüyorlardı. Bu durum, orada Safevî hanedanı lehine, Osmanlılar aleyhine bir kamuoyunun oluşmasına neden olmuştur. Çağdaş tarihçilerin iddia ettikleri gibi ekonomik problemler onları bu yöne itmemiştir. Olay tamamen siyâsî olup, bunun dışındakiler bahane olmuştur. Nitekim söylenen yöredeki ayaklanma belirtileri, Safevî Devleti'nin kurulmasından hemen sonra ortaya çıkmıştır. Şah Kulu isyanından önce 1501'de Taş-İli'nde Nasûh adlı birinin isyan durumunda olduğu bölge idarecilerince belirlenmiş, Karaman valisi Şehzâde Şehinşâh ve Mesih Paşa'nın özel gayretleriyle bunların devlete karşı olan hareketleri önlenmeye çalışılmış; lâf anlamadıkları görülünce çoluk ço-

cuklarıyla buradan kaldırılıp İstanbul'a sürülmeleri hükm-i şeriflerle istenmiştir.⁴¹ Burası, eskiden beri Safevîler'in ilgilendikleri bölgenin içine girmektedir. Bundan başka Safevî Devleti'nin kurulduğu döneme rastlaması, Nasûh'un Şah İsmail ile ilişkisinin varlığına işaret kabul edilebilir. Diğer taraftan Aşık Paşa-Zâde'nin "*Erdebil'e varan Sûfîleri Sultan Bâyezid tahkîr idüp Rûm-İli'ne sîrdi*" demesinden sonra Şah İsmail'in Tebriz'i aldığını söylemesi,⁴² Taş-İli'ndeki isyandan sonra vuku bulan sürgünün Tebriz'in Şah tarafından alınmasıyla aynı seneye rastladığını göstermektedir. Öyle ise bu, Kızılbaşlar'ın o yöredeki ilk başkaldırma olayıdır.

Şah Kulu isyanı, Nasûh'un bertaraf edilmesinden 10 sene sonra ortaya çıkmıştır. Şeyh Haydar'ın halifelerinden Hasan Halife'nin oğlu olan Şah Kulu, babası gibi Safeviyye Tarikatı'nın halifelerinden olup,⁴³ Elmalı'da zühre ve takva sahibi olduğu için II. Bâyezid, ona her sene 6-7 bin akçe sadaka yolluyordu.⁴⁴ II. Bâyezid'in ihtiyarlığı ve şehzâdelerin taht mücadelesinden yararlanarak Anadolu topraklarını, 8-10 senede Fırat'tan Ceyhun'a kadar geniş bir sahayı eline geçiren Şah İsmail'e bağlamak düşüncesiyle hurûc etmiş,⁴⁵ Osmanlı kuvvetlerince katledilmiştir.⁴⁶ Ayaklanmaya katılanların bir kısmı canlarını kurtarıp İran'a Şah İsmail'in yanına gitmişlerdir.

Şah Kulu'nun isyan hareketi, ne Osmanlılar'ın ne de Safevîler'in beklediği bir olaydır. Osmanlı devlet adamları, Azerbaycan'da bir tasavvuf hareketi olarak başlayıp bir devletin kurulmasıyla sonuçlanan siyasî hareketin Antalya'da destek bulması ve hele bunun için hurûc edilmesine şaşmışlardır. Celal-zade bunu, ülkede olup bitenden haberi olmayan vezirlerin işbaşında bulunmasına bağlamaktadır.⁴⁷ Onun bu söyledikleri doğru olarak kabul edilse bile daha düne kadar II. Bâyezid'in zühre ve takvâ sahibi olduğundan dolayı sadaka gönderdiği adamın birdenbire Şah İsmail adına ayaklanması kimin aklına gelirdi? Öyle ki bu hareket, Şah İsmail için de sürpriz oldu. Hiç hesapta yokken halifesinin Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçmesini çok yanlış bir davranış olarak kabul etti. Bunu başlatanlar, kaynar kazanlarda diri diri kaynatılarak ağır bir biçimde cezalandırıldılar.⁴⁸ Bu görülmemiş ceza, şeyhleri olarak kendisinden habersiz bir iş yapmaları durumunda kendilerini çok kötü sonucun beklediğine dair diğer müritlere işaret olmalıdır.

Daha önce kısaca değinildiği üzere ok yaydan çıkmış, olan olmuştu. Artık Şah İsmail, halifesinin yaptığı hatayı telâfi edecek durumda değildi. Çünkü bu beklenmedik olay, Şah İsmail konusunda endişeli ve kararsız bir bekleyiş içinde olan Osmanlı Devlet adamlarıyla ulema ve askerlerin çoğunun, Kızılbaş hareketine başından beri iyi gözle bakmayan Şehzâde I. Selim'in yanında yer almasına zemin hazırladı.⁴⁹ Şah Kulu olayı, Şehzâde Ahmed taraftarlarınca da tahta çıkmak için bir fırsat olarak görüldü.⁵⁰ Fakat şehzade'nin Kızılbaş ayaklanmasına karşı başarısızlığı görülünce saltanat yolu I. Selim'e açıldı.⁵¹

III. ŞAH KULU AYAKLANMASINDAN SONRA OSMANLI-SAFEVÎ İLİŞKİLERİ

Yukarıda değinildiği üzere, Şah Kulu isyanı, Osmanlı Devleti'nde yeni bir dönemin başlamasına neden oldu. Tahta oturan I. Selim'in en önemli projesi Şah İsmail'i bertaraf edip Safevî Devleti'ni ortadan kaldırmaktı.

Osmanlı-Safevî çekişmesi, araştırmacılarca farklı sebeplere bağlanmış olup bunlardan Sünnî-Şîî çatışması olduğu yönündeki görüş daha fazla kabul görmüştür. İranlı yazar Vecih Kevserani, mezheb farklılığını, savaşı başlatmanın sebebi olarak görmekte, esas sebebin tarafların ekonomik çıkarlarını korumak olduğunu ileri sürmektedir.⁵² Onun iddia ettiği husus, Kanûnî'den sonraki İran-Osmanlı münasebetlerinde bir dereceye kadar kabul edilebilir. Fakat Safevî Devleti'nin ortaya çıkmasından Çaldıran savaşına kadar geçen dönemdeki olaylar derinlemesine incelendiğinde, Osmanlı bağımsızlığını tehlikeye düşürecek Şah önderliğindeki bir oluşumun önüne geçilmek istendiği açıkça görülür. Bunun daha iyi anlaşılması için Şah İsmail'e karşı Osmanlı sultanlarının aldığı önlemler ve bunun nedenleri üzerinde durulması gerekir.

a) Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Yayılmasını Durdurmaya Yönelik Önlemleri

Şah İsmail, 1501'de kurmayı başardığı Safevî Devleti'nin sınırlarını 10 sene gibi kısa bir sürede Ceyhun nehrinden Fırat'a kadar genişletti. Sünnî Müslümanlar'ın

çoğunlukta olduğu bu topraklarda Sünniliği benimseyen Müslümanlar'a katliam uygulayarak⁵³ Şiîleştirme projesini uygulamaya başladı. Bu durum, oralarda yaşayan insanları rahatsız etti. Kendilerini kurtaracak birini bekliyorlardı. Azerbaycanlı Sünnî ilim adamları ve mutasavvıflar, bu zulme ancak Osmanlı Devleti'nin müdabele edebileceği görüşünde idiler.⁵⁴ Bağdat halkı da çok sıkıntı çekiyordu. Oranın ileri gelenleri de kendilerini Osmanlı sultanının kurtarabileceğini söylüyorlardı.⁵⁵

I. Selim, Şah İsmail'i bertaraf etme konusunda oldukça iddialı idi. Tahta bunun için çıkmış, çevresindeki onlara bunun için destek vermişti.⁵⁶ Bu psikolojik hava içinde Şîî-Safevî Devleti'ne karşı birtakım önlemler alındı ve uygulamaya konuldu. Bu yapılırken Sultan Selim, Şah'a karşı bir devlet adamına yakışmayan şeyleri de yaptı. Onun amacı, Şah İsmail'i psikolojik yönden de çökertmek olduğundan bunlara tevessül etmiştir. O, bunda başarılı da olmuştur. Nitekim, Şah İsmail Çaldıran Zafere'nden sonra sağlığını kaybetmiş⁵⁷ ve çok genç yaşta ölmüştür.

Osmanlı Devleti'nin Safevî yayılmacılığını önlemeye yönelik harekâtı dört aşamada incelenebilir:

1. Askerî Harekât
2. Siyâsî Tedbirler
3. Ekonomik Ambargo
4. Kültürel Yapılanma

1. Askerî Harekât

Şah İsmail'in yayılmacılığının en önemli unsuru olan insan kaynağının Anadolu olduğuna defaatle işaret olunmuş idi. Ordu komuta kademesindekiler ve devlet yönetiminde söz sahibi olan üst düzey yöneticiler çoğunlukla Anadolulu Kızılbaş Türkler'di. Şah'ın İran halkını Şiîleştirmede de Kızılbaş Türk boylarından yararlandığını Sümer ortaya koymuştur.⁵⁸ Azerbaycan'daki gelişmelerin Osmanlı Devleti için tehlikeli olacağını 1500'de belirleyen II.Bâyezid, birtakım askerî önlemler almıştı: Sivas kalesini onartmış; muhtemel Safevî saldırısını önlemek için 15 sancakbeyini Sivas'ın doğusunda, sınır boyunca konuşlandırmıştır.⁵⁹ Şah İsmail'in niyetinin ne olduğunu çok iyi bilen Sultan Selim de padişah olunca Safevî Devleti'ni bu imkanlardan mahrum etmenin yollarını aramış, bunun için projeler hazırlamış olmalıdır. Bir

an önce, Şah İsmail'in elini Anadolu'dan çektiirmek için bu projeyi hemen hayata geçirmek isteyen I. Selim'in tahra çıktıktan sonra ilk yaptığı iş, İran'a karşı savaş hazırlığı yapmak oldu.⁶⁰ Şah Kulu isyanı ve Şah'ın işgal ettiği topraklarda Sünnî Müslümanlar'a yaptığı akla gelmedik zulümler, Osmanlı toplumunda Safevîler'e karşı bir nefret ortamının oluşmasına zemin hazırlamış, bu nedenle Osmanlı Devleti'nde hemen tüm faaliyetler, Kızılbaş'a karşı olma siyâsetine endekslenmiştir.

Sultan Selim, hazırlıklarını tamamladıktan sonra İran üzerine yürüdü. 24 Ağustos 1514 günü Şah İsmail'in ordusu Çaldıran'da bozguna uğratıldı. Şah kaçarak canını kurtardı.

Çaldıran hezimeri, Şah İsmail'in hayatında bir dönüm noktası oldu. Müritlerinin gözündeki herşeyin üstesinden gelen, yenilmez bir güce sahip olduğu sanılan Şah İsmail'in abartılacak derecede bir varlığa sahip olmadığı anlaşıldı. Bu nedenle Anadolu Kızılbaş Türkmenlerin Şah'la olan ilişkileri gevşedi. Yediği dayak, daha önce ayağını yere basmayan Şah İsmail'in aklını başına toplamasına da sebep oldu. Topraklarında yaşayan Sünnîler'e karşı daha yumuşak bir tavır takınmaya başladı.⁶¹ Kısa- ca Çaldıran yenilgisi, Şah İsmail'in bir devlet adamında olması gereken vasıfları kazanmasına vesile olmuştur. Sultan Selim, Şah İsmail'in Anadolu üzerindeki faaliyetlerine Çaldıran seferiyle sınır getirdikten sonra Güneydoğu Anadolu'ya yöneldi. Amacı, Kürt beylerini bir araya toplayarak buralardaki Kızılbaş işgaline son vermek, bu bölgeden Suriye ve Akdeniz'e inmek isteyen Şah İsmail'e karşı bir engel oluşturmaktır.

Şah İsmail'in ilgi alanına giren bir bölge de Güneydoğu Anadolu idi. Eğer bu bölgede hâkimiyetini kuracak olursa, Suriye'yi elde etmenin kolaylaşacağını ve Akdeniz'e ineceğini biliyordu. Onun niyetinin ne olduğunu tahmin eden Sultan Selim, Çaldıran Zaferi'nden hemen sonra halkının tamamı Sünnî olan bu bölgeye el attı. Bölgede etkin olan Kürt beyleri, aralarındaki kavgalardan dolayı Şah İsmail'e karşı direnememişler, bu yüzden kent ve kasabaların birçoğu Safevîler'in eline geçmişti. Çaldıran'dan hemen sonra bazı beyler, Sultan Selim'e bağlılıklarını bildirmişler, bir kısmı Şah'tan korktukları için çekinir davranmışlardı. Güneydoğudaki aşiret başkanlarını Safevî Devleti'ne karşı birleştirme işi İdris-i

Bitlisî'ye verilmiş, onun yoğun çalışmaları sonucu bunların birçoğu Sultan Selim'e bağlanmıştı. Bıyıklı Mehmed Paşa ile Kürt beylerinin oluşturduğu ortak güçle Güneydoğu'da Şah İsmail'in elinde bulunan kaleler birer birer alınmış, buralara Osmanlı yöneticileri atanmıştır.⁶² Güneydoğunun Osmanlı hâkimiyetine girmesi, Şah İsmail'e Suriye ve Akdeniz üzerindeki emellerine set çekmesi yönünden ikinci bir darbe olmuştur. Aynı zamanda buradan Kızılbaşlar'ın Güneydoğu'ya doğru sızmaları önlenmiş, Hoca Sadeddin'in deyiimiyle "*düşmanın geliş kapısı örtül*" müştür.⁶³ Çaldıran Zaferi ve hemen bunun ardından Şah İsmail'in Güneydoğudan atılmasıyla Sultan Selim'in askerî harekâta dair projesi hayata geçirilmiştir. Çünkü, Şah İsmail'in faaliyetlerine karşı ilk defa ciddi anlamda bir sınır oluşturulmuş oluyordu.

2. Sîyâsî Tedbîrler

Sultan Selim, Şah'a karşı sağladığı askerî üstünlükten sonra Safevî Devleti ile komşu olup, başı dertte olan devletlerle ilişki kurdu. Onun amacının Şah'ı İran'a hapsetmek, bu toprakların dışına çıkamaz duruma getirmek olduğu anlaşılıyor.

Çaldıran Zaferi Safevî Devleti'ne komşu olan diğer Sünnî devletlerin de rahatlamasına sebep olmuştu. Hazar Denzinin doğusundaki Özbekler, Şah'ın yenilgisini hemen değerlendirmişler, daha önce Şah İsmail tarafından işgal edilen Horasan ve Herat'ı 1515'te de hiçbir direnişle karşılaşmadan almışlardı. Özbek hükümdarı Ubeyd Han, İstanbul'a bir elçi göndererek (Eylül 1515) Horasan'ı fethettiğini bildirmiştir. Bu sırada Şirvanşahlar'dan II. İbrahim'in elçisi de İstanbul'da bulunuyordu.⁶⁴

Adı geçen iki İslâm Devleti ile gerçekleştirilen bu siyâsî ilişkiler, Sultan Selim'in Çaldıran'dan hemen sonra Safevî Devleti'ne karşı bu devletlerle ortak bir tavır belirlediğini göstermektedir. Bu durumda Şah İsmail, artık eskisi gibi rahat hareket edemeyecek, yayılmacı politikasını uygulayamayacaktı.

Sultan Selim ve ondan sonra Osmanlı tahtına oturan Sultan Süleyman, içte de Kızılbaş hareketine darbe vuracak önlemler almışlardır. Bunlardan en önemlisi, Anadolu'da Şah taraftarı olanların sayısını azaltma girişimidir. Aslında bununla ilgili ilk uygulama II. Bâyezid zamanında oldu. Daha önce de değinildiği üzere Şah İs-

mail'in ortaya çıktığı ilk yıllarda, Şah taraftarı olanlar Taş-İli'nden sürüldüler (1501). İkinci sürgün olayı da II. Bâyezid döneminde vukû buldu. Şah Kulu isyanıyla İran'a gidenlerin dışında⁶⁵ Teke ve Hâmîd vilâyetlerinde kalan ve "*Râfîzîlik kokusuna bulaşmış*" olanlar da Rumeli tarafına sürüldüler.⁶⁶ Suyun öte yakasına, İran'a uzak olan bir yere bunların sürülmesinin nedeni, Şah İsmail ile olan ilişkilerini kesmekti. Bunun için uc beylerine gönderilen hükümlerle sûfilerin yolları kesilerek bundan sonra sınırlardan İran tarafına geçirilmemeleri istendi.⁶⁷ Alınan önlemler sonucunda Rumeli'deki Safeviyye müritleriyle Şah İsmail arasında ilişkiler kesilmiş oldu.

Sultan Selim, Rûm vilâyetinde daha başka bir uygulamayı gündeme getirdi: Yöneticilerden önce Şah İsmail taraftarlarını belirlemelerini istedi. Arkasından bunların bir kısmını ya katlettirdi ya da hapsedtirdi.⁶⁸

Kanunî Sultan Süleyman döneminde bu konuda alınan önlemlerin kapsamı genişletildi. Devletin temel siyâsetini artık Kızılbaşlığa karşı olma durumu belirliyordu. Sünnî olmayanlar Râfîzî, Zındık ve Mülhid gibi adlarla dışlanıyor, hattâ cezalandırılıyorlardı.⁶⁹ Ancak cezalar, II. Bâyezid ve Sultan Selim dönemlerinden farklı olarak mahkemece suçları sabitleştikten sonra uygulanıyordu.

Osmanlı Devleti, İran'ın yayılmacı emellerine set çekmek için sınır boylarının güvenliğine çok önem verdi. İran tarafından vuku bulacak sızmaları önlemek için İran sınırına Sünnî aşiretler yerleştirildi.⁷⁰ Kızılbaşlarla ilgisi belirlenen idareciler sınırdan uzaklaştırıldı.⁷¹ İran'a yakın yerlerdeki sancıklar Kızılbaşlıkla ilgisi olmayanlara verildi.⁷² İran'a komşu olan yerlerdeki şehirlerde askerî sınıftan olup, Kızılbaş olduğu yargı yoluyla belirlenenler hapsedildi.⁷³ İran tarafından gelenlerle ilgisi olduğu belirlenenlere vakıf mütevelliliği gibi fazla önemli olmayan görevler bile verilmiyordu.⁷⁴ Toplum bu konuda o kadar hassaslaştı ki, kadın kocasını Kızılbaş olduğu için ihbar eder ve mahkemede onun aleyhine tanıklık yapar duruma geldi.⁷⁵ Merzifon, Çerkeş, Budaközü, Yüzdepâre ve Hüseyinâbâd gibi kazalarda birçok kimsenin Kızılbaş olduğu mahkemece ispat edildi.⁷⁶ Osmanlı yönetimi, Sünnî inanca aykırı kitapların halk arasında doluşmasına da engel olmuştur. Çorum ve Ortaepâre kadı-lıkları sınırları içinde bir Râfîziye ait genel itikada aykırı

rı kitapların onun bunun elinde dolaştığını İstanbul'dan bu yöreye gönderilen casus Kara Yakup belirleyince, elinde kitap olanların cezalandırılması, kitapların da toplatılarak İstanbul'a gönderilmesi bir hükümle istenmiştir.⁷⁷

3. Ekonomik Ambargo

Sultan Selim, Şah İsmail'in işini bitirmeyi kafasına koyduğundan ona zarar verecek her yola başvuruyordu. Onun Anadolu'daki müritleri aracılığıyla birtakım imkânlar elde ettiği biliniyordu. Sınırlarda yapılan kontroller sonucu Anadolu'dan İran'a giden maddi yardımların önüne kısmen de olsa geçilmişti.

Fakat İran'ın XV. yüzyılda en önemli gelir kaynağı ipekti. İran ipeği, Tebriz-Bursa kervan yoluyla Akdeniz üzerinden Avrupa'ya gönderiliyordu.⁷⁸ Sultan Selim, İran ipeğine ambargo uygulayarak, Safevî Devleti'ni ekonomik yönden de çökertme düşüncesindeydi. Bunun için ipek ticaretini ve tüccarın İran'a gidip gelmesini yasakla-

Sultan Selim'in ipek ticaretini yasaklamasının nedeni, Şah İsmail'i sadece ipek ticaretinden elde edeceği gelirden yoksun bırakmak değildi. Hoca Sadeddin, tüccarın İran'a gitmesini engellemesinin başka nedenlerini de yazmaktadır. Tüccar kılığındaki insanlar, ticarî malın yanında bu ülkeye savaş âletleri ile gümüş, demir gibi maddenler de taşıyorlardı.⁷⁹ Öyle anlaşıyor ki, Sultan Selim, Safevî Devleti'nin dünya ile ilişkilerini tümüyle keserek Osmanlı Devleti karşısında eli kolu bağlı hale getirmek istiyordu.

4. Kültürel Önlemler

Topluları ayakta tutan en önemli unsur kültürdür. Bunun için tarih boyunca devletler, hükümlerle kendi topraklarda kendi kültürünü yayarak ayakta kalmaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti, kurulduğu andan itibaren kültüre önem vermiş, elde ettiği topraklar üzerinde kendi toplum yapısına uygun eğitim kurumları geliştirmiştir. Bunlar mektep, medrese ve tekke'dir. İlk ikisi, yapısı gereği devletin ideolojisini gerçekleştiren bir çeşit aracı eğitim kurumudur. Müderris, bağlı bulunduğu Osmanlı Devleti'nin İslâmiyet'e dayalı ideolojisini gerçekleştiren resmî görevlisi durumundadır

Tekke, medreseden farklı olarak değişik fikirlerin ortaya çıktığı ve filizlendiği merkezdi. Şeyh, müritleri üzerinde mutlak hakimiyete sahipti. Tekkedeki fikir ortamı, onun inisiyatifi doğrultusunda gelişir, devletin buna pek dahil olmazdı. Osmanlı Devleti, başlangıçta daha çok tekke kültürünün etkisi altında kalmış, XIV. yüzyılın ilk yarısında kurulmaya başlayan medreselerde verilen fıkıh ağırlıklı kültürün yaygınlaşması, tasavvufun ikinci plana itilmesi sonucu XV. yüzyıldan itibaren bu “popüler mistik” anlayış sadece halk arasında kabul görür hale gelmiştir.

Osmanlı Devleti’nde meydana gelen bu yapısal değişiklik, Ehl-i Beyt sevgisi esasını düstür edinmiş, Osmanlı ideolojisine uymayan yapıya sahip tarikatların işine gelmiş; Anadolu’da medrese kültüründen habersiz, sade bir İslâm anlayışına sahip bazı Türkmenler’i yanlarına çekmişlerdir. Bunlardan biri de Azerbaycan’da doğup Anadolu’da yayılan Safeviyye Tarikatı’dır. Daha önce değinildiği üzere bu tarikatın silsilesi, Hz. Ali’ye dayanıyordu. Bunun gibi silsilesi Hz. Ali’ye kadar çıkan Halvetiyye Tarikatı ile aynı kökte, yani Zâhidiyye’de birleşiyorlardı. Fakat Halvetiyye’de, daha kurulduğundan beri Ehl-i Beyt sevgisi öne çıkmış, buna rağmen geleneksel Sünnî çizgiden sapma olmamış, Şiîler’de olduğu gibi Ashâb’a küfretme yönüne gidilmemiştir. Oysa Safeviyye Tarikatı’nda farklı bir süreç yaşanmıştır. Safevî şeyhleri, devlet kurma fikrini gerçekleştirme hususunda Ehl-i Beyt’e bağlılığı siyâsî amaçları için kullandığından başka bu konuda aşırı bir tutum içerisine girmişler, bu nedenle Safevî Devleti’nin kurulmasına kadar tarikatta dozu gün geçtikçe artan bir Şiîleşme süreci yaşanmıştır.

Safevî Tarikatı’nın devlete dönüştürülmesi, çeşitli yönleriyle Osmanlı Devleti’ni yakından ilgilendiren bir husustu. II. Bâyezid’ten başlamak üzere padişahlar, bu problemin halledilmesi için birtakım kültürel önlemler alma ihtiyacını hissettiler. Bunlardan biri de Şah’ın Anadolu Türkmenleri’ne yönelik propaganda usullerine uygun bir yol tâkip ederek ülkede Ehl-i Beyt sevgisi esasına önem veren fakat Osmanlı Devleti’nin ideolojisi durumundaki Sünnîlik sınırlarını aşmayan bir yapılanmaya gitme kararıdır. Bu nedenle yine Azerbaycan orijinli Halvetiyye Tarikatı’nda aynı özelliklerin bulunmasından dolayı gözler bu tarikatın üzerine çevrildi. Safevîler’in

baskılarına dayanamayan çok sayıda Halvetiyye dervîşi, yerlerini yurtlarını terkederek XVI. yüzyıl başlarında Anadolu’ya veya Osmanlı Devleti’nin hakimiyeti altındaki topraklara göçmüşlerdi. Safevîyye’yi yakından tanıyan bu tarikat mensupları, Osmanlı Devleti için hazır bir güç olarak bulunmuş oldular. Bunlar sayesinde, Ehl-i Beyt sevgisi ile terketmek zorunda kaldıkları Azerbaycan ve çevresinde Safevîler’in Sünnîlere yaptıkları zulümler halka anlatılacak, Osmanlı toplumunda Kızılbaş tehlikesi sürekli canlı tutulacak, böylece Halvetîler sayesinde halk Sünnîleştirilmiş, Osmanlı toprak bütünlüğü de sağlanmış olacaktı. Halvetiyye’nin, daha önce aynı kaynaktan geldiğini söylediğimiz Safeviyye’den bir diğer farklı yönü, şeyh ve halifelerinin büyük çoğunluğunun medrese çıkışlı, kültür seviyesi yüksek fakat popüler özelliklere sahip kişiler olmalarıdır. Bunların önemli bir kısmı, bulunduğu kent veya kasabanın medresesinde tefsir, hadis dersleri veren müderrisler idi. İşlerinden çok sayıda şâir, edebiyatçı ve musikişinas çıkmış, Türk kültürüne hizmet etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Safeviyye Tarikatı halifelerinin propagandalarını önlemenin dışında, XIV. yüzyılın ilk yarısında başlattığı medrese orijinli kültürü bu yolla halka indirmeyi de planlamış olmalıdır. Devlet desteğini yanına alan Halvetiyye şeyhleri, Osmanlı Devleti’nin Sünnîleştirme politikasını benimsemişler, hattâ bu mücâdelenin önderliğini yapmışlardır.

Halvetiyye Tarikatı’nın Anadolu Beylikleri’nde ve Osmanlı Devleti’nde yayılması yeni değildir. Halvetiyye Tarikatı’nın en büyük kolu olan Cemâliyye’nin kurucusu Çelebi Halife / Şeyh Mehmed Cemâlî (Ö.1497-1498), II. Bâyezid’i daha Amasya’da vali iken tanımış, tahta çıktığında II.Bâyezid onu İstanbul’a davet etmişti. Halvetiyye Tarikatı’nın Osmanlı Devleti’nde siyâsî kulislerde gündeme oturması Çelebi Halife’nin İstanbul’a gelip yerleşmesinden yani II. Bâyezid’in tahta çıkmasından sonra olmuştur.

İstanbul’da bu ilk zamanlar Halvetiyye’nin devletle olan münasebetleri, II. Bâyezid ile Çelebi Halife arasındaki şeyh-mürît ilişkisinden başka birşey değildir. Bununla birlikte Çelebi Halife’nin İstanbul’da bir süre bulunması, Osmanlı siyâsî hayatı yönünden oldukça önemlidir. Çünkü bu dönem, Halvetiyye Tarikatı’nın, Osmanlı padişahı ile devlet adamları tarafından tanınması için

bir geçiş aşaması kabul edilebilir. Ehl-i Beyt sevgisini faaliyetlerinde esas olarak aldıklarını söylediğimiz bu tarikatın müntesipleri, Safevîler'in ortaya çıktığı zaman Osmanlı Devleti'yle temasa geçseleirdi, iki tarikat arasındaki bazı ortak özelliklerden dolayı kendilerini Osmanlı devlet adamlarıyla topluma anlatmada oldukça zorlanacaklardı. Çünkü Çelebi Halife'den önce Halvetiyye Tarikatı tam olarak tanınmadığı için İstanbul'un tasavvuf çevrelerinde, bu tarikatın halifelerine pek de iyi gözle bakılmıyordu.⁸⁰ Çelebi Halife, İstanbul'da kendine tahsis edilen tekkede Ehl-i Sünnet inanç çerçevesindeki tutarlı davranışlarıyla Halvetiyye hakkındaki yanlış kanaatleri ortadan kaldırmıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti için bir avantaj kabul olmuştur. Çünkü Safevîler'in Kızılbaş propagandalarına Halvetiyye ile karşı koyma hususu gündeme geldiğinde sıkıntı çekilmemiş, hazır yetişmiş bir mutasavvıf grubu bu sahada yerini almıştır.

Osmanlı toplumunda dedeleri Cemâleddin-i Akarayî'den dolayı Cemâlî diye adlandırılan Çelebi Halife'nin ailesinden II. Bâyezid zamanında şeyhülislâmlığa yükselen Zenbilli Ali Cemâlî Efendi, onun yeğeni, I. Selim devrinde vezîr-i âzamığa getirilen Pîrî Mehmed Paşa oğlu, ünlü Halvetiyye şeyhi Cemal Halife de amcasıdır.⁸¹ Bunlar, Şah İsmail'in Safeviyye Tarikatı aracılığıyla Türkmenleri şiîleştirerek Anadolu'yu Safevî Devleti'nin sınırları içine almayı hedeflediğini biliyorlardı. Bunun için Şah'a karşı siyâset izleyen I. Selim'in yanında yer almışlar, onun tahtı elde etmesine yardım etmişlerdir. Adı geçen ailenin fertlerini yakından tanıyan Sultan Selim, padişahlığının daha başından itibaren Pîrî Mehmed Paşa ile hep diyalog içinde olmuş, onun fikirlerinden istifade etmiş, Mısır seferinde ise, onu vezîr-i âzamığa getirmiştir.⁸² Böylece Osmanlı Devleti'nde en yüksek makamlar, Şah İsmail'e muhalif olanların eline geçmiştir. Bu değişikliğin Halvetîler'in Osmanlı topraklarında faal rol oynamaları hususunun gündeme gelmesine neden olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıda görüleceği üzere Halvetiyye tekkelerinin Osmanlı ülkesinde kısa sürede çoğalması bundan sonradır.

I. Selim'e kadar, İstanbul'un ilk ve tek Halvetiyye Tekkesi, II. Bâyezid döneminde Çelebi Halife'ye tahsis edilen Koca Mustafa Paşa Hânkahı idi. Sultan Selim zamanında başlatılan Safevîler'e karşı Halvetiyye'yi öne çı-

karma ve Osmanlı topraklarında örgütlenme politikası çerçevesinde başta İstanbul olmak üzere Balkanlar, Anadolu ve Arap topraklarında devlet adamları tarafından tekke ve zâviyeler yaptırılıp buralara zengin vakıflar tahsis edilmiştir.

Balkanlar'daki Halvetiyye örgütlenmesinin merkezi, İstanbul'da bulunduğu işaret edilen Koca Mustafa Paşa Hânkahı idi. Buraya bağlı olarak Rumeli'nin birçok şehir ve kasabasına tekke açılmış; merkezden gönderilen Halvetiyye Tarikatı'nın kolu olan Cemâliyye'nin halifeleri, buralara gönderilmiş; devletin kendilerine yüklediği misyon çerçevesinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.⁸³

Vezîr-i âzam Pîrî Mehmed Paşa, İstanbul'da yaptırdığı üç tekkeyi ünlü Halvetiyye şeyhlerinden amcası Cemâl Halife/Cemâleddin İshâk-ı Karamanî'ye vermiştir.⁸⁴ Tekkelerin sayısı Kanunî döneminde daha da artmış, böylece Halvetiyye İstanbul'un en yaygın ve güçlü tarikatı haline gelmiştir.

Anadolu'da Şeyh Cemâl Halife'nin, Mısır'da ise Kızılbaş zulmünden dolayı Azerbaycan'ı terkederek buraya gelip yerleşen İbrahim-i Gülşenî'nin müntesipleri oldukça fazla idi. Halvetîler, başta padişahlar olmak üzere Osmanlı devlet adamlarından büyük bir itibar ve destek gördüler. I. Selim'in Safeviyye Tarikatı'nın Şiîleşerek tasavvufu siyâsî amaçlar için kullanmasından sonra tarikatlara şüphe ile baktığı bilinmektedir. Bununla birlikte Mısır'ın fethinden sonra Çelebi Halife'nin damadı ve Koca Mustafa Paşa Tekkesi şeyhi Sümbül Efendi ile zaman zaman görüşüp sohbet ettiğini Halvetî yazar Yusuf b. Yakup eserinde zikretmektedir.⁸⁵ Oğlu Süleyman'ın, Manisa'da valiliği sırasında, ünlü Halvetiyye şeyhi Merkez Efendi ile münasebetlerine bakılacak olursa,⁸⁶ I. Selim, bu tarikatın ileri gelenlerine son derece güveniyor ve saygı gösteriyordu.

Halvetiyye terbiyesiyle yetişen Sultan Süleyman'ın da bu tarikatın şeyhlerine değer verip, onları mübarek insanlar olarak gördüğünü kaynaklar zikretmektedir.⁸⁷

I. Selim ve oğlu Sultan Süleyman'dan sonra Halvetiyye şeyhleriyle padişahlar arasında ilişkiler daha da gelişmiştir. II. Selim'in Halvetiyye'den Şeyh Süleyman Amidî'ye intisab ettiğini ve zaman zaman saraya çağırıp onun sohbetini dinlediğini Atai yazmaktadır.⁸⁸ III. Murad'ın şeyhi de Şeyh Şücâeddin idi. Padişah "*bîsm-i i'ti-*

kad” eylediği bu şeyhe intisap etmiş ve sohbetlerini dinlemiştir. Bunun için kendisine “*Hünkar Şeyhi*” denmiştir.⁸⁹ Sultan Murad’ın başka Halvetiyye şeyhleriyle görüştüğünü Atai zikretmektedir. Bunlar, Şeyh Şaban⁹⁰ ve Şeyh Cafer efendilerdir.⁹¹ Osmanlı hanedanından hanımlardan da Halvetiyye Tarikatı’na intisap edenler vardı. Lütfi Paşa’nın eşi Şah Sultan, Halvetiyye şeyhlerinden Şeyh Yakub Efendi’nin müntesiplerinden olup, ona Davud Paşa Mahallesi’nde bir câmî ve hânkal yaptırmıştır.⁹²

Halvetîler’in Kızılbaş hareketine karşı Sünnî çizgi-de yer almaları, medrese kökenli ulemâ ile bu tarikat mensupları arasında sıcak ilişkilerin kurulmasına da zemin hazırlamıştır. Nitekim Osmanlı Devleti’nde Safevî propagandaları karşısında Sünnîliği savunan ve Ehl-i Sünnet dışı her türlü tarikata karşı mücadele veren İbn Kemal ve Ebussuud Efendi,⁹³ Halvetîler’e yakın ilgi göstermişlerdir. Sümbül Efendi’nin ölümünde Kemal Paşa-Zâde bir manzumede tarih düşürmüştür.⁹⁴ Ebussuud Efendi ise, Merkez Efendi’nin cenaze namazını kıldırmıştır.⁹⁵

Osmanlı Devleti’nin halk üzerinde etkisinin azaldığı XVI. yüzyıl ortalarında Halvetiyye şeyh ve halifeleri, toplum üzerinde devlete ve Sünnîliğe bağlılığı artırmada önemli rol oynamışlardır. Halvetiyye’nin faaliyetleri sonucu Safeviyye Tarikatı’na bağlı olanların İran özlemi son bulmamış fakat, eskiye göre azalmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti, Safevî propagandaları karşısında ne yapacağını bilmeyen sünnî halk tabakasına Halvetiyye ile geniş çapta ulaşmış ve şiilik konusunda toplumu bilinçlendirmiştir.

b. Safevî Devleti’ne Karşı Alınan Önlemlerin Sonuçları

Osmanlı sultanlarının ülke bütünlüğünü korumak ve siyâsî istikrarı sağlamak amacıyla Şah İsmail’e karşı aldığı önlemler, ilk planlandığı gibi uygulanamamış, daha işin başında iken iddia edildiği gibi, Safevî Devleti yer-yüzünden silinip atılamamıştır. İran üzerine yapılan çok sayıda sefere rağmen karşı taraf, Osmanlı ordusunun işgal ettiği toprakları tekrar geri almıştır. Buna sebep, alınan yerlerde Osmanlı’nın güvenlik önlemlerini zamanında almamasıdır. Nitekim Sultan Selim, Tebriz’i ele geçirmesine rağmen orada herhangi bir asker bırakmadan ge-

ri çekilmiş, Şah İsmail, hiçbir direnişle karşılaşmadan Tebriz’e girip sarayında oturmuştur.

Çaldıran Zaferi’nin lâykı vechile değerlendirilemesinde yeniçerilerin kusuru büyüktür. Sultan Selim, Çaldıran’dan sonra kışı Azerbaycan’da geçirip, Şah İsmail problemini tam olarak halletme düşüncesinde idi. Buna karşılık yeniçeriler İstanbul’a dönmekte ısrar etmişlerdir.⁹⁶ Oysa daha İstanbul’dan çıkmadan hesaplar iyi yapılmalı, kendi istekleriyle kışı orada geçirmek üzere kalacak askerler belirlenmeli, onlara birtakım ekonomik imkânlar sağlanmalıydı. Bunlara komuta edecek kişinin de o yöreyi iyi bilenler arasından seçilmesi gerekirdi. İran’la askerî alanda mücadelede yanlışlıkların yapıldığı, XVII. yüzyılda Osmanlı devlet adamlarınca anlaşılmış,⁹⁷ fakat iş isten geçtiğinden İran seferlerinden istenen sonuç alınamamıştır. Oysa, Çaldıran Zaferi sırasında Azerbaycan halkı henüz Kızılbaşlığı benimsememiş, bu nedenle Osmanlı ordusunun Azerbaycan’a gelişini memnuniyetle karşılamıştı.⁹⁸ Fakat kendileri yüzüstü bırakılarak tekrar Şah’ın insafına terkedilmişlerdir. Bu ilk fırsatın kaçırılması dengelerin zamanla değişmesine sebep olmuş, Azerbaycan halkının Şiileşmesi yüzünden daha sonra yapılan seferler sonuç vermemiştir.

Siyasî tedbirlerde de askerî alanda olduğu gibi, beklenen sonuç alınamadı. Yukarıda değinildiği üzere tüm çabalara rağmen Kızılbaş oldukları söylenen kişi veya grupların İran’la münasebetleri, eskiden az olmakla birlikte, yine de sürmüştür. Alınan tüm önlemlere rağmen halkın İran’a göçü önlenememiştir. Kürtün kazasında bulunan Çepni tâifesinin Kızılbaş sempatzanı olduğu, İran’la yapılan barış antlaşmasından sonra bir kısmının İran’a gittiği, bir kısmının da gidebileceği Trabzon Beyi Süleyman Bey tarafından belirlenerek merkeze bildirilmiştir.⁹⁹

Yani Safevî Devleti, eskisi kadar olmasa bile Anadolu’da Türkmenler üzerinde etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Şah İsmail’e karşı Osmanlı Devleti’yle ittifak eden devletler de Safevîler’e karşı varlık gösteremediler. Şirvanşahlar, daha Şah İsmail zamanında Safevî Devleti’ne bağlandı, sonra da toprakları doğrudan doğruya İran’a ilhak edildi.¹⁰⁰ Özbekler de beklenen performansı gösteremediler. Bu yüzden Osmanlı Devleti, tek başına

Safevî Devleti'yle uzun süre mücadele etmek zorunda kaldı.

Sultan Selim'in Şah İsmail'e karşı aldığı ekonomik önlemler de uzun süre devam ettirilmedi. Daha Selim'in sağlığında bu yasak, tüccarlar tarafından delinmiş,¹⁰¹ Sultan Süleyman döneminde ise tamamen kaldırılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin, Halvetiyye Tarikatı'nı ülkenin her tarafına yayılacak şekilde örgütlemesi, Alevîliği ortadan kaldırmamış; ancak medrese kültürünün bu tarikat -ve tabii diğer Sünnî tarikatlar- aracılığıyla, Safeviyye Tarikatı'nca Alevîleştirme politikasının etkisine girmemiş Sünnî halk kesiminin -Osmanlı Devleti'nin belirlediği ölçüler dâhilinde -bilinçlenmesini sağlamıştır.

SONUÇ

XIV. yüzyılın ikinci yarısında Sünnî bir tarikat görünümünde ortaya çıkan Safeviyye Tarikatı, aslında Safevî ailesine devlet kurmanın alt yapısını oluşturan dinî-siyâsî bir teşekküldü. Tarikatın gerçek yönü, daha ilk şeyhlerden itibaren gelişen siyasî olaylara göre aldıkları tavırlarla belli olmuş; ama hedefe ulaşamayacaklarını anladıkları zaman geri adım atmışlardır. XV. yüzyılın son senelerinde ortaya çıkan Azerbaycan'daki siyâsî boşluğu çok iyi değerlendiren Şah İsmail, Safevî hanedanının yaklaşık 200 yıllık devlet kurma hayalini gerçekleştirmiştir. Şiîliği ve Ehl-i Beyt sevgisini araç olarak kullanan Safevî ailesi, Anadolu'da sâde bir İslâm anlayışına sahip olan ve

bunu kimseyi rahatsız etmeden yaşayan Türkmenler'i, inanç sömürüsü yaparak siyasî emelleri için kullanmış; Osmanlı Devleti'ni tahrik ettiren sonra onları bu devletin ezici gücü karşısında kaderleriyle başbaşa bırakarak olmadık ızdırabların çekilmesine sebep olmuştur.

Safevî hanedanı, hayalindeki devleti kurduktan bir süre sonra tarikat kurallarıyla devlet yönetiminin mümkün olmadığını anlayınca devlet kademeleri ve orduda Şiî fıkıh kurallarına göre yapılanmaya gitmiştir. Hâlâ eskisi gibi tarikat kurallarının yürürlükte kalmasını isteyen Anadolu Kızılbaş Türkmen beyleri, yeni oluşuma ayak uyduramayacakları anlaşıldığı için ordu ve devlet kademelerinden uzaklaştırılmışlardır. Safevî Devleti, bundan sonra Acem kültürünü öne çıkaran bir yapıya bürünmüştür. Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki Safevî Tarikatı'na bağlı müritlerle Şah İsmail'in ilişkilerini kesmek için aldığı önlemler, beklenen sonucu vermemiştir. Bununla birlikte, münasebetlerin hızı kesilmiş; Şah'ın Anadolu'yu İran toprağı yapma ideali bertaraf edilmiştir. İki devlet arasındaki zıtlıkla birçok can kaybına sebep olmuş, fakat Şah İsmail ile ilişkileri kesilen Anadolu Alevî Türkmenleri, İran'daki Şiî fıkıh kurallarının dejenerasyonundan uzak kalmaları; Osmanlı medrese kültürüne de kapılarını kapamaları sonucu Cumhuriyet dönemine kadar, XIV. yüzyıl ortalarından beri bağlı bulundukları geleneksel tasavvufî yapılarını korumuşlardır. Onların orijinal hayat tarzlarını son dönemlere kadar korumaları, Türkiye'nin kültür zenginliği açısından önemli bir kazançtır.

- 1 Hayatı için bkz. Franz Babinger, "Safiy-ed-Din", İA, X, s.64-65.
- 2 Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, (Çev. Tefik Bıyıklıoğlu), Ankara 1992, s.8.
- 3 Şeyh Safiyüddin'den itibaren Safeviyye Tarikatı halifeleri, şeyh ailesinin devlet kurma fikrinden habersizlerdi. Bu durum ortaya çıkınca, hele bu ideallerini gerçekleştirmek için Şiîliğe sapınca, halifelerden bazıları onlardan ayrıldılar. Şeyh Abdurrahman-ı Erzincanî bunlardan biridir. O, Şeyh Safiyüddin-i Erdebilî'nin en tanınmış halifelerindendi. Amasya çevresinde Safeviyye Tarikatı'nı yaymakla görevlendirilmişti. Bir sabah üzüntülü olarak kaldığı zaviyenin hücrelerinden üzüntülü bir şekilde dışarı çıktı. Yakın müritleri, bunun nedenini sorunca şöyle dedi: "Tâife-i Erdebiliyye şimdirye değin gâyetle vera' ve takvâ ve hüsn-i 'akîde üzere iken hâlen şeytân-ı bed-kemân onların sudûrına dâhil ve dimâ-yı fâside gibi 'urûkına bulmî idüp tarîka-i eslâfıdan ibrah ve izlâl eyledi". Mecdi, *Tercime-i Şakaik-i Numaniyye*, İstanbul 1269, s.78.
- 4 Münecimbaşı, *Sabâihü'l-Ahbâr*, III, İstanbul 1285, s.180.
- 5 Hinz, *aynu eser*, s.14-36.
- 6 Solak-Zade, *Târîh*, İstanbul 1297, s.315.
- 7 Bkz. *Lemezât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Düğümlü Baba, No: 565, vr. 128a-129b.
- 8 Mükrimin Halil Yınanç, "Cüneyd", İA, III, s. 242-244.

- 9 *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1992, s.10.
- 10 Hulvi, *Lemezât*, vr. 129a.
- 11 *Selâm-Nâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan, No:1274, vr. 93a.
- 12 Örnek olarak bkz. Hinz, *aynu eser*, s. 16-19.
- 13 *aynu eser*, s.1-2,10.
- 14 Sümer, *aynu eser*, s.7.
- 15 Bektaşî Dervîşi Sarı Saltuk, Osman Gazi ile görüştüğünde şöyle uasihat etmiştir: "... ulemâ ve salâhîyi sevdim. râğbet idüm ve şerf ate boyun tutum, ilmü ibâdeti şürrü eylen. Rafzâhiye ve Hâricîye ve münâfika rahm imen öldürüm, oda ırım. Ve bu Hanefî mezhebini dâim gözet ki cemî mezhebim akdem ve akvâsı ve pâkidir." Bkz. Ebül-Hayr-ı Rumî, *Saltuk-Nâme*, III, (Haz. Şükrü Haluk Akalın), Ankara 1990, s.273.
- 16 *Seyahatnâme*, İstanbul 1333-1335, s.310.
- 17 Geniş bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sünnîlik:Kalemler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, (Kısaltma: Kalemlerler), Ankara 1992, s.61-85.
- 18 *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Terc. Yıldız Moran), İstanbul 1984, s.344;ayrı yazat, *Doğrudan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslamiyet*, İstanbul 1990, s.262.

- 19 Kalenderîler, Avrupa'ya gidip, sınırları içinde yaşadıkları Sünnî İslâm devletleri adına casusluk bile yapıyorlardı. Bkz. Ebû'l-Hayr-ı Rumî, *Saltuk-Nâme*, II, s.190-191.
- 20 *Muhtasar Târîh*, Nüfusnâme Kütüphanesi, No:3097, vr. 155a.
- 21 Hinz, *aynu eser*, s.8-9.
- 22 Hinz, *aynu yer*.
- 23 Bkz. Sümer, *aynu eser*, s.6-7.
- 24 Hinz, *aynu eser*, s.16-19.
- 25 Sümer, *aynu eser*, s.10.
- 26 Sümer, *aynu eser*, s.13, 20 nolu dipnot.
- 27 Hinz, *aynu eser*, s.66-68.
- 28 Hayatı için bkz. Tahsin Yazıcı, "Şah İsmail", İA, XI, s.275-279.
- 29 Kemal Paşa-Zâde, *Tevârîh-i Al-i Osman*, X. Defter, (Haz. Şerafettin Severcan), Ankara 1996, s.205-206.
- 30 "Biz bâzırız. Lâkin kârın yalnız bizimle kuvvet durmaz. Pes sana lâzımdır ki Rum'a varasın. Ande Teke-İlî'ye Seyh Sadreddin'in chibbâsından çokluk kimeneler vardır. Anlar ile mülâkât eylen. Eğer anlar itâat iderler ise diyâr-ı Acem'e anlar ile gelsin ve biz dahi mülâkât olup kâr-ı saltanat istivâr olmak mukarredür". Bkz. Cezabi, *Muhtasar Târîh*, vr. 155a.
- 31 İbn Kemal, *Tevârîh-i Al-i Osman*, VIII. Defter, (Haz. Ahmet Uğur), Ankara 1977, s.276-277; Solak-Zâde, *Târîh*, s.316-317.
- 32 *II. Bâyezid dönemine aid 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, (Kısaltma:II. Bâyezid Ahkâm Defteri), (Haz. İlhan Şahin, Feridun Femenecan), İstanbul 1994, Sıra no: 11, 111, 330, 453.
- 33 *II. Bâyezid Ahkâm Defteri*, Sıra no:27; Aynı tarihte bu konuyla ilgili bir hükümde Şehzâde Sultan Mahmud'a gönderilmiştir. Bk. *II. Bâyezid Ahkâm Defteri*, Sıra no:71.
- 34 *II. Bâyezid Ahkâm Defteri*, Sıra no:281.
- 35 *Tâci'î-Tevârîh*, II, İstanbul 1279-1280, s.139.
- 36 Bkz. *II. Bâyezid Ahkâm Defteri*, Sıra no:454.
- 37 "Bu şark vilâyetine iddiğimiz eddâdımızın kavru taleb imek içündür ve bizim murâdımız yine derisîliktir". dedi. Bkz. Aşık Paşa-Zâde, *Tevârîh-i Al-i Osman*, İstanbul 1332, s.269.
- 38 Feridun, *Münşâtü's-Selâtin*, I, İstanbul 1274, s.345-346.
- 39 Peçevi, *Târîh*, I, s.173-174; Vecih Kevserani, *Osmanlı ve Seferilerde Din-Devlet İlişkisi*, İstanbul 1992, s.59-60.
- 40 İbn Kemal, *aynu eser*, s.259; Hoca Sadeddin bunu Şah'ın korkaklığına vermektedir (*Tâci'î-Tevârîh*, II, s.257-258). Oysa Şah İsmail büyük düşünüyor, bunun için bazı şeyleri sineye çekiyordu.
- 41 *II. Bâyezid Ahkâm Defteri*, Sıra no:451-452.
- 42 Bkz. *aynu eser*, s.268.
- 43 Ocak, Beaudier'e dayanarak bunun Torlak olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. *Kalenderîler*, s.132.
- 44 Anonim, *Tevârîh-i Al-i Osman*, (Haz. Nihat Azamat), İstanbul 1992.
- 45 Bana orınlardan şayet olmuştur. Hâlen sâhib-i zuhûr olan Şah İsmail'in halife-siyim", "mün-bâd devlet ve saltanat bizindir" diye Şah Kulu, isyan olayını başlatmıştır. Bkz. Solak-Zade, *Târîh*, s.329.
- 46 Geniş bilgi için bkz. Şehabeddin Tekindağ, "Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Sayı:3-4, (Aralık 1967-Ocak 1968), s.34-39, 54-59.
- 47 *Selim-Nâme*, vr. 51b.
- 48 Solak-Zade, *Târîh*, s.336-338.
- 49 Hoca Sadeddin, *Selim-Nâme*, İstanbul 1280, s.603-604.
- 50 Solak-Zade, *Târîh*, s.334.
- 51 Hoca Sadeddin, *Tâci'î-Tevârîh*, II, s.188-196; ayrıca bkz. Çağatay Uluçay, "Yavuz Selim Nasıl Padişah Oldu", *Tarih Dergisi*, IX, s. 53-90; X, s.117-142.
- 52 *Aynu eser*, s.63-68.
- 53 Kevserani, *aynu eser*, s.59-60.
- 54 Hoca Sadeddin, *aynu eser*, s.605-606.
- 55 Celâlî-Zâde, *Tobakati'l-Memâlik ve Deracâtü'l-Mevâlik*, (Tıpkı basıma haz. Petra Kapper), Wiesbaden 1981, vr.263a-263b.
- 56 Hoca Sadeddin, *Tâci'î-Tevârîh*, II, s.189-190.
- 57 Hoca Sadeddin, *aynu eser*, s.272-273.
- 58 *Aynu eser*.
- 59 İbn Kemal, *aynu eser*, s.278-279.
- 60 Hoca Sadeddin, *aynu eser*, s.239.
- 61 Şah İsmail, Osmanlı ordusu Azerbaycan'dan çekilince Tebriz'e tekrar geldi. Tebriz halkının asker ve beylerinin çokluk çocuğunu tutsak ettiklerini gördü. Bunları cezalandırmak istedi. Ancak vezirleri ve beyleri yenilginin acılarını sarmak varken, halkı ezmenin bir anlamının olmayacağını söylediler. Şah bunun üzerine Tebrizlilerin suçlanmamasını; yargıçların, kan ve hasımlardan istekte bulunmayla ilgili davaları dinlemelerini yasakladı. Bkz. Hoca Sadeddin, *aynu eser*, s.305.
- 62 Hoca Sadeddin, *aynu eser*, s.245-268; Yusuf Küçükdağ, *Vezîr-i Azam Pîri Mehmed Paşa*, (Kısaltma:Pîri Paşa), Konya 1994, s.39-42.
- 63 *Aynu eser*, s.299.
- 64 Fahrettin Kızıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fetbi*, (1453-1590), Ankara 1993, s.112-114.
- 65 İbn Kemal, *aynu eser*, s.233-234.
- 66 Solak-Zade, *Târîh*, s.318.
- 67 Hoca Sadeddin, *aynu eser*, s.162-167.
- 68 Hoca Sadeddin, *aynu eser*, s.252.
- 69 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mühlidler*, (Kısaltma:Zındıklar ve Mühlidler), İstanbul 1998.
- 70 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (Kısaltma:Boa), *Mühimme*, VI. sıra no:695.
- 71 Boa, *Mühimme* V, sıra no:1142; VI, sıra no:247.
- 72 Boa, *Mühimme* III, sıra no:1036.
- 73 Boa, *Mühimme* V, sıra no:103.
- 74 Boa, *Mühimme* VI, sıra no:1295.
- 75 Boa, *Mühimme* XII, sıra no:816.
- 76 Boa, *Mühimme* XII, sıra no:619,880.
- 77 Boa, *Mühimme* XXVIII, sıra no:883.
- 78 Halil İnalcık, "Bursa I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dâir Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu*, (2. Baskı), İstanbul 1996, s.209.
- 79 Hoca Sadeddin, *aynu eser*, s.275-277.
- 80 Nakşebendî şeyhi Molla İlâhî, Halvetiler'den Nureddin Halife'yi müridi Abid Çelebi'ye keşif yoluyla "rubban süretinde" göstermiştir. Bkz. Cami, *Nefehâtü'l-Üs*, İstanbul 1270, s.463. I. Selim, Vezîr-i Azam Pîri Mehmed Paşa'yı ve onun babası Çelebi Halife'yi çok yakından tanınmasına rağmen, Sümbül Efendi'nin şeyhliği sırasında Koca Mustafa Paşa Hânkahı'nı yıkmak istemiş, fakat Sümbül Efendi'yi tanıyınca bundan vazgeçmiştir. Bkz. Hulvi, *Lemezâi*, vr. 169a-169b.
- 81 Geniş bilgi için bkz. Yusuf Küçükdağ, *II. Bâyezid, Yavuz ve Kanunî Dönemlerinde Cemâli Ailesi*, (Kısaltma: Cemâli Ailesi), İstanbul 1995.
- 82 Küçükdağ, *Pîri Paşa*, s.38-39.
- 83 Balkanlarda Halvetiyye'nin durumu için bkz. Nathalie Clayer, *Mystiques, Etat et Societe*, Leiden 1994.
- 84 Bunlar, Zeyrek'te Soğukkuuyu, Çapa'da Koruklu ve Sütlüce Tekkeleridir. Bkz. Küçükdağ, *Cemâli Ailesi*, s.81-104.
- 85 *Menâkıb-ı Şerif ve Tarikat-ı Âme-i Pirân ve Meşâyih-i Tarikat-ı Alriyye-i Halvetiyye*, İstanbul 1290, s.35-36, 43-44.
- 86 Yusuf b. Yakub, *aynu eser*, s.48-49.
- 87 Atai, *Zeyl-i Şakayık*, İstanbul 1268, s.204-207; Yusuf b. Yakub, *aynu eser*, s.68-69.
- 88 *Zeyl-i Şakayık*, s.223, 340.
- 89 Atai, *Zeyl-i Şakayık*, s.364.
- 90 Atai, *Zeyl-i Şakayık*, s.371.
- 91 Atai, *aynu eser*, s.604-605.
- 92 Yusuf b. Yakub, *aynu eser*, s.63-64.
- 93 Ocak, *Zındıklar ve Mühlidler*, s.119.
- 94 Yusuf b. Yakub, *aynu eser*, s.44-45.
- 95 Yusuf b. Yakub, *aynu eser*, s.56.
- 96 Susan Selim, aslında kış Azerbaycan'da geçirecekti. Yeniçerileri burada tutamayacağını anlayınca Amasya'ya çekilip, bu şehirde kışlamıştı. Bkz. Küçükdağ, *Pîri Mehmed Paşa*, s.25-33.
- 97 Yaşar Yücel, *Osmanlı Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, Ankara 1988, s.122-125.
- 98 Hoca Sadeddin, *aynu eser*, s.221-223.
- 99 BOA, *Mühimme* V, sıra no:1401.
- 100 W. Barthold, "Şirvan", İA, XI, s.571-573.
- 101 Hoca Sadeddin, *aynu eser*, s.277-278.

XVI. YÜZYILDA I. SELİM VE MISIR ARASINDAKİ İLİŞKİLER

DR. KAMARUZAMAN YUSOFF
NATIONAL UNIVERSITY OF MALAYSIA / MALEZYA

GİRİŞ

16. yüzyılın başlarında, Anadolu'nun güneyine doğru seferlere başlayıp Memlûklerle bağlantı kurmalarına kadar Mısır, Türkler tarafından çok az bilinmekteydi.¹ 922/1517'de Mısır'ın Osmanlıların egemenliğine girmesinden sonra, Türk tarihçileri bu yeni eyaletle ilgilenmeye başladılar. İlginç fakat sürpriz olmayan bir şekilde, Sultan Selim onlar tarafından bir kahraman olarak ele alındı ve onun askeri faaliyetleri bir çok *Selimname*'de² anlatıldı. Shaw'ın belirttiği gibi, Mısır'ın Osmanlıların eline geçişini övgüyle anlatan en az dört tane kronik vardır; bunlar sadece o çağın tarihçileri tarafından değil, daha sonra gelen tarihçiler tarafından da kaleme alınmışlardır.³

Osmanlı döneminde Mısır'ı anlatan hatırı sayılır sayıda Türkçe eser mevcuttur. Shaw'a göre, bu eserler, Kahire'de⁴ ve İstanbul'da⁵ bulunan idare ile ilgili arşiv kaynakları ve Türkçe kronikler ve seyahatnameler olmak üzere belli kategorilere ayrılabilir.

Yukarıda bahsedilen kaynakların dışında, Mısır'ı konu alan, Kahire ve Mısır'ın diğer bölgelerinde yerleşik bulunan Osmanlı devlet görevlileri tarafından yazılmış hikayeler de bulunmaktadır. Bunların arasında, 'Abdüssamed el-Diyarbakiri, Mehmet b. Yusuf al-Hallak, Abdülkerim b. Abdürrahman⁶ ve diğerleri⁷ bulunmaktadır. Onların çalışmaları, sözü edilen döneme ait diğer Arap vakayinamelerinden farklı görüşler ortaya koyduklarından dolayı hayati önem arz etmektedirler.

XVI. ve XVII. yüzyılda Mısır'da yaşamın değişik alanlarıyla ilgili olarak bilgi sağlamada önemli rol oynayan bir başka kaynak da dönemin Türk seyyahları tarafından yapılmış olan tasvirlerdir. Mısır'a seyahat eden oldukça fazla miktarda seyyah olmasına karşın, eserleri günümüze kadar gelebilmiş olan tek kişi Osmanlı İmparatorluğunun neredeyse her yerini dolaşmış olan Evliya Çelebi'dir. Evliya Çelebi'nin Kahire'ye ait yazdığı bölüm Seyahatname⁸'nin 10. cildinde yer almaktadır. Evliya Çelebi Mısır'da yaklaşık 9 yıl yaşadığı için birinci elden vermiş olduğu bilgiler oldukça ilgi çekicidir.⁹

Türkçe vakayinamelerin yanı sıra, Osmanlı dönemindeki Mısır'ın tarihini yazmakla ilgilenmiş bir takım Arap tarihçiler de bulunmaktadır. Memlûk Sultanlarına ve Osmanlıların Memlûk topraklarını fethetmelerine dair tarih yazmış olan birden fazla Arap tarihçi olmasına rağmen, bunların içinde en önemli ve değerli hikaye Bada i'al-zuhur fi waqa i'al-duhur' dur.¹⁰ Holt'a göre, adı geçen zamana ait yaklaşık 10 değişik Arap vakayinamesi bulunmakla beraber, bunlardan çok azı Osmanlı idaresi altındaki Mısır'ın nasıl yönetildiğine dair doğru bir resim çizmektedir. Örneğin, Al-İshaqi¹¹ ve onun sürdürücüsü tarafından yapılan çalışmalar çok özetlidir ve içerikleri açısından bakıldıklarında da, özellikle XVI. yüzyıl ve daha sonraki dönemlerdeki Osmanlı Mısır'ını anlatmakta yetersizdirler.¹²

XVII. yüzyılın ilk yarısında eserler vermiş olan diğer tarihçiler arasında¹³, İbni Abi'l-Surur en verimli yazar olarak kabul edilir. Al-Kavakib el-sa'ire fi akhbar Misr ve'l-Kahira isimli çalışması, o dönemin olaylarını anlatan en önemli kaynaktır.¹⁴ Bu vakayiname 20 bölümden oluşmasına rağmen, sadece üçüncü bölüm Adem'den 1062/1651 yılına kadar Mısır'daki tarihi

olaylardan bahsetmektedir.¹⁵ Kalan bölümü ise Mısır'daki diğer bölge ve şehirlerin coğrafyası üzerinde yoğunlaşmıştır.

Diğer bir vakayiname, al-Durra al-Musana fî akhbar al-kinana¹⁶ iki büyük ciltten oluşmaktadır. Muhtemelen Hristiyan olan Mikhail Sabbagh tarafından kop-ya edilmiştir. Bu çalışma esasen orduda çatışma halinde olan iki farklı gruptan söz etmektedir; Fakariyye¹⁷ ve Kasimiyye.¹⁸ I. Selim zamanından bu yana haccın lideri olan Fakariyyeler bu pozisyonu tekelleştirilmeye çalışmışlar, diğer yanda ise kendilerine defterdarlık görevi verilmiş olan Kasimiyye grubu ise orduda daha fazla güç ve itibar kazanmak için uğraşmıştır. Aralarındaki bu güç mücadelesi onları, özellikle valilerin idare üzerindeki kontrollerini kaybetmeye başladıkları dönemlerden itibaren çatışmaya sürüklemiştir. Bu hikayenin yazarı Ahmad Ketkhüda' 'Azaban, ki ordu'daki Osmanlı seçkinlerine mensuptu, kimi zaman gözlemlerinden kimi zaman da bu anlaşmazlığın içinde yer almış biri olarak kişisel deneyimlerinden yararlanmıştır. Bu nedenle, mücadele eden iki taraf arasındaki olaylar hakkında bize bilgi veren bu kroniğin oldukça özgün bir eser olduğu söylenebilir.

Yukarıda bahsedilen tarihi eserlerin yanı sıra aynı dönemde iki farklı tarihçi tarafından yazılmış, Zubda ikhtisar tarikh muluk Misr el-Mahrusa¹⁹ ve Paris Fragment²⁰ adlı iki ayrı önemli vakayiname daha vardır. Holt'un iddiasına göre, yazarı bilinmemesine rağmen, Zubda XVII. yüzyılın son dönemleri hakkında en değerli kaynaktır.²¹ Buna ek olarak Bibliotheque Nationale'de bulunan, hem başlığı, hem de yazarının adı bilinmediğinden dolayı Paris Fragment olarak adlandırılan paha biçilmez el yazması, Zubda'da bahsedilmeyen bir takım olayları içermesi bakımından değerini korumaktadır. Bu kroniğin önemini arttıran diğer bir yanı ise, başlangıçta İstanbul'daki merkezi hükümette oluşan gelişmelerden bahsederek Mısır'daki olaylara zemin hazırlayacak şekilde anlatımına başlamasıdır. Bunun için her iki el yazması da birbirini tamamlamaktadır.

Sonuç olarak, XVII. yüzyılda Osmanlı Mısır'ını anlatan pek çok eser olmasına rağmen, güvenilir sadece üç tane ana kaynak bulunmaktadır; İbn Abî'l Surur'un vakayinamesi, Zubda ve Paris Fragment'tir. Birincisi,

XVII. yüzyılın ilk yarısındaki olaylar konusunda yararlıdır. Diğer taraftan Zubdah ve Paris Fragment ise, XVII. yüzyılın ikinci yarısında geçen olaylar hakkında diğer kaynaklarda bulunmayan oldukça zengin bilgi ihtiva etmektedirler.

XVI. Yüzyıldan Önce

Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır

Osmanlı İmparatorluğu ile Mısır Memlük Sultanlığı arasındaki ilişkileri Sultan İkinci Murat'ın ilk döneminde el-Eşraf Barsbay'ın 825/1423 yılında yeni Memlük Sultanı olması münasebetiyle göndermiş olduğu kutlama mesajına kadar geri götürebiliriz.²² Daha sonra, 857/1453'de Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettiği zaman Mısır'lılar bu haberi büyük bir sevinçle karşıladılar.²³ Bununla beraber, bu iyi ilişkiler devam etmedi ve XV. yüzyılın ikinci yarısında, Fatih'in hükümdarlığı döneminde Osmanlılarla Memlükler arasında başkenti Elbistan²⁴ olan sınır devleti Dülkadir²⁵ yüzünden sorunlar çıktı. 870/1465 yılında, Dülkadir'in başında bulunan Arslan Bey (858/1454-870/1465) öldürüldü ve arkasında bıraktığı iki kardeşi Budak ve Şehsuvar²⁶ iktidar mücadelesine giriştiler. Memlük Sultanı Khuskadam'ın da yardımıyla Budak iktidarı ele geçirdi.

Rabiyülahirin 870/ Miladi Aralık 1465 yılında, Şehsuvar, bir Dülkadir prensesi ile evlenen Fatih Sultan Mehmed'in yardımıyla Budak'ı iktidardan indirdi. Muzafer Şehsuvar kendisini Fatih'e bağlı hissetmedi ve Osmanlı korumasından kurtarmak amacıyla bir takım önlemler aldı. Bundan çok kısa bir zaman sonra, 877/1472 yılında, Qa'itbay Kalire'de Şehsuvar'ı ele geçirdi ve öldürdü. Budak bir Memlük vassal'ı olarak devleti idare etmeye gönderildi. Bir kaç yıl için bölgeye barış hakim olduysa da, 884/1479 yılında Fatih Sultan Mehmet iktidara Alaüddöyle'yi getirmek üzere tekrar Dülkadir'in iç işlerine karıştı.²⁷

886/1481 yılında Fatih Sultan Mehmet öldüğü zaman, iki oğlu Bayazid ve Cem taht kavgasına başladılar. Rebiülevvel 886/ Haziran 1481'de Cem Yenişehir savaşında kardeşine yenildi²⁸ ve önce Suriye'ye daha sonra da Sultan Qa'itbay tarafından sıcak bir şekilde karşılandığı Mısır'a geldi. Memlük Sultanı'nın bu davranışı, zaten bozulmakta olan Osmanlı-Memlük ilişkilerine son dar-

beyi indirdi.²⁹ 887/1491 yılında, Sultan Bayazıt Memlûklerle savaşırsa da yenildi.³⁰

I Sultan Selim ve Mısır'ın Osmanlı'lar Tarafından Alınışı

Qansuh al-Ghuri'nin ilk iktidarı sırasında (Şevval 906/Nisan 1501- Dhu'l Hijja 922/Ağustos 1517) Memlûk devleti üç farklı güç tarafından tehdit edilmekteydi; denizden Protekizliler,³¹ İran'ın Safavi hükümdarı Şah İsmail (907/1501-930/1524) ve Kuzeyden II. Sultan Bayazıt... Memlûk Sultan'ı II. Bayazıt ile iyi ilişkiler kurdu ve bunun mükafatını Şevval 916/Ocak 1511 yılında Osmanlı Sultanı kendi deniz gücünü Portekiz saldırısına karşı koymak üzere Mısır'a gönderdiğinde aldı.³² Bununla beraber, bu ittifak, I. Selim'in³³ babasından tahtı devralır almaz (918/1512-926/1520) sadece Memlûkler değil, tüm komşularına karşı cephe almasıyla bozuldu, farklı bir hal almaya başladı. Kurnaz bir hükümdar olarak I. Selim kendisini provokasyon olmadan hiçbir zaman savaş başlatmayan biri olarak gösterecek kadar tedbirliydi. Kendisine rakip olan kardeşi Ahmed'in³⁴ oğlu Murad'ı takip etmek bahanesiyle İran'a saldırdı. Daha sonra, Selim kendi tebaasından olan pek çok Şii'yi de öldürttü.

Selim'in hükümdarlığı sırasında, Memlûk Sultanı elçisini İstanbul'a gönderdi. Şah İsmail gibi her iki devletin de düşmanı olan yakın bir tehlikenin karşısında güç birliği yapmak belki de en akıllıca yoldu. Şah'ın kendisini 12. İmam olarak ilan etmesiyle Sünni güçlere, Osmanlılara ve Memlûklere olan düşmanca tavrı ortaya çıktı.³⁵ Şah, XVI. yüzyılın başlarında, Kürdistan'ın büyük bir kısmını ve Irak'ı ele geçirerek işe başladı. 913/1507 yılında, Osmanlılar ve Memlûklerin hak iddia ettiği tampon bir devlet olan Dülkadir devletinin hükümdarı Alaüddevle ile savaşarak saldırılarını daha da genişletti.³⁶

Sefer 920/Nisan 1514 yılında, Selim, Memlûklere muhtemelen bir anlaşma önerisinde bulunduktan sonra, Şah'a karşı yeni bir saldırı başlattı. Ağustos ayında iki ordu Çaldıran ovasında karşılaştı.³⁷ Şah İsmail Osmanlılar tarafından yenilgiye uğratıldı. İranlılar için bir dönüm noktası olan bu yenilgiden sonra Şah İsmail, yeni müttefikler bulma çabasıyla Kansuh, Alaüddevle ve bazı Avrupa devletlerine³⁸ elçiler gönderdi. Osmanlılarla tüm dip-

lomatik ilişkilerini kesip Osmanlıyı yok etmek için işbirliği yapmaları hususunda bazı anlaşmalar imzalandılar. Buna misilleme olarak, Selim Şah ile ittifak içinde olan herkese karşı harekete geçti. İlk iş olarak, ordusunu Dülkadir devletine karşı gönderdi. Rebiyülevvel 921/Haziran 1515 yılında, Dülkadir beyi Alaüddevle'yi yenerek, bu devleti Osmanlı topraklarına kattı.³⁹ 921/1515'te Kansuh bu olayı haber alınca, Şah İsmail ile olan anlaşmasını bozarak I. Selim'e elçi gönderdi.

Cemaziyülevvel 922/ Haziran 1516 yılında I Sultan Selim güney Anadolu'ya yeni seferine çıktığında, Mayıs 1516'ya kadar ordu komutanı Sinan Paşa onu yeni birlikleriyle Elbistan'da bekliyordu.⁴⁰ Kansuh, Selim'in İran seferine çıktığını bildiği halde kıpırdamadı. Ordusunu Suriye'ye⁴¹ doğru hareket ettirdiye de yetersiz kaynaklar ve askerleri arasındaki moral bozukluğundan dolayı Memlûk ordusu planın iki hafta gerisinde kaldı. Bu zaman zarfında, Osmanlı ordusu sınıra biraz daha yaklaştı. Alaüddevle'nin bir isyan sonucunda öldürüldüğünü bildirmek ve aralarındaki ilişkileri geliştirmek amacıyla bir Osmanlı elçisi görevlendirilerek⁴² Memlûk Sultan'ına ultimatom verildi. Diğer taraftan, Kansuh, Selim'in hareketlerini araştırması ve neler olup bittiğini öğrenmesi amacıyla görevlendirmiş olduğu Emiri İnal Bey'den tamamen farklı bilgiler aldı. Bunun üzerine Kansuh Selim'in teklifini reddetmekle kalmadı, Dülkadir devletini tekrar Alaüddevle'nin oğluna iade etmesini istedi.⁴³ Sonra da Selim'in elçisini hapsedtirdi. 22 Cemaziahir/23 Temmuz'da I. Selim Elbistan'da Sinan Paşa'nın ordusu ile birleşti. Çünkü asıl amaçları Mısır'a değil İran'a saldırmaktı. İki gün sonra Selim'e, ki o anda Elbistan'da bulunuyordu, özel bir temsilci gönderildi ve savaşa son vermesi istendi.

Bu kritik dönem boyunca Selim Memlûk Sultanının ordusunu Halep'e doğru hareket ettirdiğini duydu. Khair Bey komutasındaki Halep'li askerler Osmanlı ordusu ile savaşmayı reddettiler fakat artık geri çekilmek için çok geç kalınmıştı. 24 Recep 922/24 Ağustos 1517 günü, Osmanlı ve Memlûk orduları Halep yakınlarında Mercidabık alanında savaştilar. Mısırlılar bu kısa savaşta hiç bir varlık gösteremediler.⁴⁴ Daha sonra Selim Halep'e hiç kan dökülmeden girdi.⁴⁵ Üç hafta sonra, Şam'a doğru seferine devam etti. Şam'da iki aylık bir kamp süresi

sırasında, Tuman Bey'in (Ramazan 922/Ekim 1516-Rebiülevvel 923/Eylül 1517) yeni Memlûk Sultanı olarak tahta çıktığına dair haber geldi.⁴⁶ Kahire'ye barış için elçiler gönderildi fakat bu girişim başarıya ulaşmadı.⁴⁷ Ekim sonunda Gaza yakınlarında iki ordu tekrar karşılaştı, Memlûk güçlerince kumanda edilen Canberdi al-Gazali yenilgiye uğratıldı.

Muharrem 923/Ocak 1517 tarihinde, Tuman Bey, Kahire yakınlarında Ridaniye'de Mısır ordusunun son derece aşağılayıcı bir yenilgiye uğramasıyla son darbeyi yedi.⁴⁸ Bir takım kaynaklar, Khair Bey ile işbirliğine giren Canberdi al-Gazali'nin ihaneti ile bu süreci hızlandırdığını belirtmektedirler. En sonunda, Tuman Bey Bedevi müttefikleri tarafından teslim edilmiştir. Son Memlûk Sultanı Tuman Bey, yine Khair Bey ve diğer Emirlerin etkisiyle öldürülmüştür.⁴⁹ I. Selim, yanında son Abbasi Halifesi al-Mütevekkil olmak üzere Şaban 923/Eylül 1517'de Şam'a gitmeden önce Kahire'de toplam olarak dört ay kaldı. Bu noktada, Şerif Bereket Musa oğlu Namı'yi Sultan Selim'e bağlılık yemini etmek üzere gönderdi.⁵⁰ Sonuç olarak, Şerif'in el-Harameyn üzerindeki kontrolü Osmanlılar tarafından teyit edildi. Böylece, Mısır Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası durumuna gelmişti.

Osmanlı idaresinin erken dönemlerinde, bu yeni Osmanlı ilinin var olan idari yapısı büyük oranda korunmuştu. Kahire'de bulunan Kahir Bey ve Şam'da yerleşik el-Gazali⁵¹ Memlûk idari sisteminin devamında kilit roller oynadılar. Memlûkler, al-Ghazali'nin Suriye'de bağımsızlığını ilan etmek için 925/1520 yılında harekete geçmesi⁵² ve Mustafa Paşa idaresi zamanında (968/1560-61-971/1563-64) Mısır'da Janim ve İnal ayaklanması gibi, Osmanlı idaresinden kurtulmak amacıyla bir takım hareketlerde bulundularsa da bunlar kolayca bastırıldı.

Sekiz yıl sonra, 931/1525'te, Kanuni Sultan Süleyman, Osmanlı Mısır'ının idari sisteminin düzenlenmesi zamanının geldiğini düşünerek veziri İbrahim Paşa'yı Kanunname'yi⁵³ yürürlüğe koyması amacıyla Mısır'a gönderdi. Mısır pek çok idari bölgeye bölündü ve bunların her biri kaşif adı verilen valiler tarafından yönetilmeye başlandı.

Bu noktada, devletin mali sisteminde de bazı değişiklikler yapıldı. Memlûk'lerde İktâ sisteminin idaresin-

de görevli olan Al-Mukatta'nın pozisyonu kaldırıldı ve yerini tebadan alınan ve iltizam adı verilen vergileri toplamakla yükümlü Mültezimler aldı.⁵⁴ Hem Memlûk ile gelenleri hem de Osmanlılar bu yeni statüyü alabiliyorlardı.

Osmanlıların Mısır'daki varlıkları hem toplumun sosyal sınıflarında hem de ordunun yapısında değişiklikler getirmiştir. I. Selim ayrılmadan önce bir takım garnizon askerleri bırakmıştı; iki grup asker- yeniçeriler (mustafizan) ve azaban ve iki grup atlı asker; gönüllüler ve Tüfekçiler. 930/1524 yılında, Mısır'da iki atlı grup daha oluşturuldu; Çerkezler⁵⁵ ve Çavuşlar (Mesajcılar). Daha sonra Valinin korumaları, Mütferrika Kahire'deki diğer güçlere eklendi.⁵⁶ Bu son üç grup Sipahiler olarak adlandırıldı.

Yemen ve Hicaz'a kadar uzanan uçsuz bucaksız Arap toprakları üzerinde egemenlik kuran Selim, Berberi aşireti Hawwara'nın⁵⁷ bir kolu olan Banu 'Umar'ı yukarı Mısır'ın yönetici kabilesi olarak seçti.⁵⁸ Bu uygulama Selim'den sonra gelen Sultan Süleyman tarafından da kabul gördü ve Kanunname'de yukarı Mısır valiler tarafından idare edilen iller listesinden ayrı tutuldu. Bununla beraber, 983-4/1576 yılında, Bedeviler bölge üzerindeki siyasi kontrollerini kaybettiler ve bunun sonucunda da merkez yönetimince atanan bir valinin idaresi altına konular.⁵⁹ İbrahim Paşa'da (991/1583-992/1584) bu uzak bölgeye gönderilen ilk valilerden biriydi. Zümrüt çıkarttığı ve bunların bir kısmını Kahire'ye getirttiği rivayet edilmektedir.⁶⁰ Yine de bu Berberi aşireti boyun eğmemiş ve sık sık valilerin otoritesine karşı baş kaldırmıştır.

Arap toprakları üzerinde Osmanlı idaresine, Suriye sınırında ve kuzey-doğu Mısır'da yaşayan diğer Araplar ve Bedeviler tarafından da karşı gelinmiştir. Bu gruplar hükümetler için sürekli bir problem kaynağı olmuşlardır. XVI. yüzyılın sonlarına kadar harekete geçmemiş olmakla beraber,⁶¹ valiler ve diğer idareciler sürekli onlardan gelen tehditlerle uğraşmak zorunda kalmışlardır. Bu ayaklanmaları bastırmak devlete çok büyük maddi külfete ve çabaya mal olmuştu. Bu ayaklanmalar valilerin idareyi yavaş yavaş kaybetmeye başladıkları XVII. yüzyıldan sonra daha da sıklaşıp vahim bir hal almıştı.⁶²

Valilerin idarenin kontrolünü kaybetmeye başlamalarının ilk emaresi orduda bir takım grupların idareye

başkaldırmalarıyla ortaya çıktı. Kayda geçen ilk hadise 994/1586 yılında meydana gelmişti. Üç yıl sonra, bunu takip eden saldırılar valinin görevlileri arasında bir takım kayıpların verilmesine sebep oldu. Daha kötüler, daha sonra, XVII. yüzyılda valilerin isyancıların kurbanı olmasıyla kendisini gösterdi.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Osmanlıların Mısır ve Suriye'yi işgali İslam dünyasının haritasını değiştirmiştir. Mısır'daki Osmanlı idaresini güçlendirmek amacıyla Kahire'ye zaman zaman valiler gönderilmiştir. İstanbul, üç yüz yıldan fazla bir süre boyunca İslam dünyasının merkezi olmuştur. Yukarıda da bahsedildiği gibi, Osmanlı egemenliğinin ilk yıllarında bu yeni eyalette bir

takım gelişmeler olmuştur. Kısa süren bir barış ve huzur döneminden sonra, valiler ve diğer görevliler toplumun değişik katmanlarından gelen tehditlerle karşılaşmışlardır. Bu olay idarenin yumuşak olarak işlenmesini etkilemiştir. Mısır'da ve Orta Doğu'nun diğer bölgelerinde, Osmanlı ordusu ve valilerinin sürekli tehdit altında olmalarına rağmen İmparatorluğun bu bölgesi, hem ekonomik olarak hem de askeri yükümlülükler bakımından Sultan'ın isteklerini yerine getirmiştir. Yıllık vergi düzenli olarak İstanbul'a gönderilmiş ve gurba⁶³ adı verilen özel askeri birlikler Sultan'ın ordusunun yapacağı yeni seferleri desteklemek üzere göreve hazır bir şekilde bulundurulmuştur.

- 1 Bir grup köle olarak Memlûklerin Suriye ve Mısır'da yönetimi ele geçirmeleriyle ilgili değişik tartışmalar *The Encyclopedia of Islam*'da bulunabilir (1. ve 2. baskılar, madde: Memlûk). Bundan sonra bu eserin bahsi EI (1), (2) olarak geçecektir.
- 2 Shaw, Mısır tarihi hakkında Türkçe kaynak, Holt'un *Political and Social Change in Modern Egypt* adlı kitabı, s. 44. Bundan sonra *Modern Egypt* olarak bahsi geçecektir. Mustafa Çelebi, *Selimumane*, MS., British Museum, Add. 7848. Bu el yazması 210x150 cm., 495 yaprak ve 23 Bölümden oluşmaktadır.
- 3 Shaw, *Modern Egypt*. s. 44. Shaw, 200 yıl sonra aynı konuda yazmış olan Yusuf b. Mehmet'ten de bahsetmektedir. Yusuf b. Mehmet Milevi, *Fetb-i Mısır Tarihi*. El yazması BM. Or. 3211. Bu el yazması 210x140 cm., yaprak başına 19 satır ve toplam olarak 96 yapraktan oluşmaktadır. Bazı yerlerde, kırmızı mürekkeple İbni Zübü'l ve İbni İlyas'tan bahsetmektedir. A.g.e., İbu Zübü'l için bakınız s. 15b, 25b, 31a ve İbni İlyas için bkz. s. 44a.
- 4 Shaw, bu konuyu ayrıntılı bir şekilde değerlendirmektedir. Bkz. S. Shaw, "Turkish Source Material for Egyptian History", *Modern Egypt*. ss. 28-48.
- 5 S. Shaw ve B. Lewis Arap toprakları hakkında Osmanlı Arşivlerinde bulunan materyallerden bahsetmektedirler. B. Lewis, "The Ottoman Archives as a Source of Egyptian History", *JAOS*, 1963, ss. 447-52.
- 6 Abd al-Karim, *Tarih-i Mısır*, el yazması, BM, Add. 7878. Bu el yazması 230x150 cm., yaprak başına 19 satır ve toplam olarak 102 yapraktan oluşmaktadır. British Museum'da bulunan diğer Türkçe el yazmalarıyla karşılaştırıldığında bu eserin en etraflı ve geniş eser olduğundan söz edilebilir. 922-1118 yılları arasında kapsamaktadır.
- 7 Shaw buradaki görevlilerin ve yazdıkları kroniklerin adlarını vermektedir. Shaw, *Modern Egypt*, s. 45-6. Mahmud b. Abdallah al-Bağdadi, *Tarih-i Mısır*, El yazması, BM. Add. 7861. Bu kronik 252x150 cm., yaprak başına 23 satır ve toplam olarak çeşitli bölümlere ayrılmış 105 yapraktan oluşmaktadır. Osmanlı Mısır'ı üzerine olan bölüm 69-78 yaprakları arasındadır (1090/1679). Daha sonra Mısır'daki cami ve okullardan bahsetmektedir (79'dan sonra): Abdallah Çelebi, *Tarih-i Mısır*, El yazması, BM. Or. 1132. Bu el yazması 300x175 cm., yaprak başına 25 satır ve 9 bölüme ayrılmış 126 yapraktan oluşmaktadır. Sekizinci bölüm Selim I ve Ghuri arasındaki savaştan, dokuzuncu bölüm ise en son Memlûk Saltanı Tuman Bey'den ve 1056/1646 yılına kadar Mısır'da Osmanlı idaresinden bahsetmektedir. Aynı kişi tarafından yazılmış benzer bir eser daha vardır. Add. 24956. Bu el yazması 205x150 cm., yaprak başına 23 satır ve 9 bölüme ayrılmıştır. 182 yaprak Adem'den 1056/1646 yılına kadar Mısır tarihinden bahsetmektedir.
- 8 Seyahatname yayınlanmıştır. Shaw, *Modern Egypt*. s. 47, EI (2), art. "Evliya Çelebi", ss. 717-720.
- 9 Evliya Çelebi'nin yazıları Jumada I 1087/Temmuz 1676 tarihinde sona ermektedir. A.g.e., s. 718.
- 10 İbni İlyas, A.g.e., V. Cilt, İbni İlyas'ın Memlûk Sultanlığının dağılması hadisesine kendi gözleriyle tanık olması eserini Arapça yazılmış ilk eserler arasında özel bir konuma getirmektedir.
- 11 Aynı Eser. s. 6, el-İshaki, *Kitab Akbbar al-Uval fi mas'asarrafa fi Mısır min arabab al-duval*. Kahire 1311. Anon., *The Continuation of al-İshaqi*, Bibliothèque Nationale, Paris; Arapça Elyazması 1854.
- 12 Holt'un belirttiği gibi, daha sonraki kronik, El-İshaqi 1060/1650 tarihinden ölmüş olmasına rağmen 1084/1673 yılına kadar devam etmiştir, *Modern Egypt*, s. 6.
- 13 Holt iki adet küçük kronikten bahsetmektedir, Mari' b. Yusuf, *Nuzhat al-nazirin*, el yazması, Bodleian, D'Orville 544 ve al-Ghamri, *Dhakhirat al-İlan tarihî Mısır fî'l İslam*, BM. El Yazması, Or. 6377. İkinci başlıktan da anlaşıldığı gibi, bu üç bölümlük çalışma, fethedilmesinden 1040/1630 yılına kadar Mısır'daki tüm Sultanların (Bölüm 1, 1-72 numaralı yapraklar), valilerin (Bölüm 2, 72b-151a numaralı yapraklar) ve hakimlerin (Bölüm 3, 151a-70b numaralı yapraklar) isimlerini içermektedir. Bu el yazması 209x150 cm., yaprak başına 27 satır ve toplam olarak çeşitli bölümlere ayrılmış 170 yapraktan oluşmaktadır. Ahmad al-Damurdashi, *al-Damurdashi's Chronicle of Egypt*, 2 Cilt, s. 5n, A. Wahhab Bakr, "The Intellectual level of eighteenth Century historians in Egypt." A commentary on Emir Ahmad al-Damurdashi Karkhuda, Azaban's manuscript al-Durra al-musana fi akhbar al-kinana in Markaz al-dirasat wa'l Buludh al-Uthmaniyya, al-Hayat al-fikriyya fi wilaya ai-arabiyya athna'al-ahd al Uthmani, cilt. III, Zaghlul 1990, ss. 35-40.
- 14 *Modern Egypt*. s. 6: Ibn Abil-Sur, al-Kawakib al-sa'ira fi akhbar Mısır wa'l Qahira. BM, El Yazması, Add. 9973. Bundan sonra *al-Kawakib* olarak geçecektir. El yazması 210x150 ölçülerinde ve toplam 132 yapraktan oluşmaktadır, her yaprakta 27 satır bulunmaktadır: idem *al-Nuzhat al-zabiya fi Dhikr ulat Mısır*, el yazması Dar al-kutub al-Miriyya, Kahire No. Tarihî 2266. El yazması sadece microfilm olarak mevcuttur ve 110 yapraktan oluşmaktadır. Yaprak 22a'dan itibaren Mısır valilerinden bahsetmektedir. Yaprak 62a'da el yazması, Mısır'ın coğrafi özelliklerinden bahsederek devam etmektedir: idem, al-Rauda al-Ma'nusa fi akhbar Mısır, Dar al-kutub al-Miriyya, Kahire. No. Tarihî 2261. Bu el yazması 54 yaprak ve dört bölüme ayrılmıştır. İkinci bölüm Mısır valilerinden bahsetmektedir, üçüncü bölüm ise Osmanlı zamanında Mısır'daki kadılardan bahsetmektedir. Bu el yazmasını içeriği al-Ghamri'nin içeriği ile hemen hemen

ayındır. El yazmaları el-Mavi tarafından derlenmiştir. F. M. el-Mawî, *The Histories of Ottoman in Egypt attributed to Abil-Surur al-Bakri*, basılmamış Doktora tezi, Sc. Andrews Üniversitesi. 1970-1. Hicci Khalifa, *al-Kawakib* i Abil-Surur al-Bakri'nin çalışmalarından birisi olarak belirtmemektedir. Hicci Khalifa, *Kashf al-zumun*, Beyrut, 1992, cilt VI, s. 271.

- 15 *al-Kawakib*. 4a-69b arası yapraklar.
- 16 al-Damurdashi, *al-Durra al-nusau fi akbbar al-kinana*, el yazması, Oc. 1073-4. Kitabın kendi sayfa numaraları olmasına rağmen, British Museum kendi sayfa numaralandırmasını yapmış ve iki cilt olarak devam edecek şekilde numaralandırılmıştır. Bu el yazması E. J. Brill, Leiden tarafından 1991 yılında basılmıştır. Editörler A. Wahhab Bakr ve Daniel Crece-lius, 425 sayfa.
- 17 Al-Damurdashi, bu grubun isimlerini, I. Sultan Selim'in hacca gidişinin liderlerinden Zain al-Fakkar Bey'den almış olduklarını belirtmektedir. Al-Damurdashi, a.e. 5-6 sayfalar. EI (2), Sanat, Dhu'l-Faq, s. 233. Al-Jabari, *Ajrib Athar*, Bulaq, 1297 A. H. Cilt I, s. 31.
- 18 Kasım Bey, I. Sultan Selim zamanında Mısır'da bir Hazine görevlisi olup bu grup ismini bu kişiden almıştır. al-Damurdashi, a.e., 5-6 sayfalar. EI(2), Sanat. "Kasimiyya", sayfa 722-3. Al-Jabarti, a.e. s. 31.
- 19 Anonim. *Zubda l'ikhtisar tarikhi muluk Misr al-Mahrusa*. El Yazması, BM. Add. 9972. Bundan sonra *Zubda* olarak anılacaktır. El yazması 41 yaprak-tan oluşmaktadır ve yirmiiç ile kırkaltı arasında satır sayıları değişmek-tedir. Satır sayılarındaki bu farklılıklar Arap el yazmalarında oldukça sık rastlanan bir durumdur. Sayfa numaralandırması olmamasına rağmen, el yazması muhtemelen ciltleme sırasında bir sıra halinde düzenlenmiştir. El yazması çok okunaklı değildir, zaman zaman oldukça karışık bir hal al-maktadır. Yaprakların 1-3a arasında bir kişi yazmış ve bundan sonra el yaz-masının 40b sayfasına kadar başkısı devam etmiştir. Yaprak 41a'da to-pam olarak 11 satır Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Yaprak 43a'da ilk sayfaları yazmış olan kişi tekrar devam etmiştir. Bu durumda, bu eşsiz el yazmasının iki ayrı kişinin elinden çıkmış olduğunu söyleyebiliriz. Bazı yerlerde el yazısı o kadar çok küçüktür ki okumak imkansızdır. Mürekkep dağılmış ve el yazmasını okunamaz hale getirmiştir. El yazmasına yeni ko-nulardan bahsetmek ve bir takım tartışma noktaları bulmak amacıyla ne-redeyse her sayfanın kenarına notlar alınmıştır. Bu eklemelerle yeni ata-nan valiler ile ortalıkta kol gezen hastalıklar hakkında bilgi edinmekte-yiz. Diğer olayları anlatmak için siyah mürekkep kullanılırken, Osmanlı sultanlarını ve Mısır valilerinin isimleri kırmızı mürekkep ile yazılmış-tır; bu renk farklılıkları mikrofilimde görülememektedir. Bazı yerlerde, muhtemelen yazan kişinin yanlış görmesi yüzünden tekrarlar vardır. İlk yaprağın üzerinde başlığı da belirtilmek suretiyle, bu el yazması tamdır ve 41b numaralı en son yaprakta "intaba va Allahu a'lem bi'l-sevab" yazısı ile bitmektedir. "Ali bin Ridvan ismi ilk yaprakta olmasına rağmen bu ki-şinin bu el yazmasını düzenleyen kişi olduğuna dair hiçbir sözcük yoktur ve muhtemelen bu isim el yazmasını kopyalayan birinci ya da ikinci şah-sa aittir. Eserin yazarının kim olduğu bilinmemektedir. Yaprak 3a'da ya-zar, Memlüklerle Osmanlılar arasındaki savaşı anlatırken kullanmış oldu-ğu kaynaklardan bir tanesini açıkça yazmaktadır; *Tarih İbni-Zünnbil*. Di-ğer olayları anlatırken kullanmış olduğu kaynaklardan hiçbir tanesini be-lirtmemiş olmasına rağmen, yazılarında İbn Abil-Surur'dan alıntılar yap-mış olduğu aşikardır. Örneğin yazar Surur'un bir takım cümlelerini ve ta-nımlamalarını kullanmaktadır. El yazması içerik bakımından iki ana par-çaya bölünebilir. Birinci bölümde, yazar, Adem'den, Peygamber Muham-met'e kadar olan insanlık tarihine bir giriş yapmaktadır. Bu kısa, ve çoğu kez doğru olmayan bölüm, Ümeyyelerden I. Sultan Selim'in Mısır'ı ele geçirdiği 923/1517 tarihine kadar Mısır'ı yöneten hanedanlardan bahset-mektedir. Daha sonra Osmanlı dönemindeki Mısır'ı yöneten valilerden bahseden ikinci bölüm başlamaktadır. Tarihsel olaylardan çok kısa bir şe-kilde bahsedilmiştir. Bununla beraber, 7b'den itibaren, yazar neredeyse olmuş olan tüm olayları detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Bu kronik, özellikle XVII. yüzyılda Osmanlı Mısır'ı üzerine yazılmış son derece sı-rırlı kaynaklardan birisidir. Zayıflıkları ve tuhaf bölümleri daha modern kaynaklara bakılarak aydınlığa kavuşturulabilir. Gerçekten, profesör

Holt'un da belirttiği gibi, bu el yazması, 17. Yüzyılın son dönemleri için en değerli kaynaktır.

- 20 *The Paris Fragment* isimli el yazması 22cm. x 15.3 cm. ölçülerindedir. Me-tin kendisi sadece 16 cm. x 15.3 cm.dir. Yetmiş Sekiz yapraktan oluşmak-tadır ve her yaprakta yirmi üç satır bulunmaktadır. Metin sayfanın tam ortasına yerleştirilmiştir. Sayfa numaraları daha önceden ayarlanmış ve ciltleme sırasında Roma rakamları olarak konmuştur. The Bibliotheque Nationale bu eşsiz el yazmasını 22 Ocak 1922 tarihinde koleksiyonuna katmıştır. Baş taraftaki sayfalar oldukça yıpranmış olmasına rağmen, kü-tüphane eseri korumayı başarmıştır. Ne yazık ki, ne de başlığı belli olan bu doküman, pek çok yeri oldukça okunaksız olmasına ve kötü bir şekilde ya-zılmış olmasına rağmen genellikle *usak* suretinde yazılmıştır. Bazı yer-lerde yazım hatası olmasına rağmen, bunun muhtemelen dikt edilmiş yazılar temiz çekilirken yazıcılar tarafından yapılmış hatalar olduğu dü-şünülmektedir. El yazmasında yetmiş sekiz yaprak bulunmaktadır. İlk yaprağın ilk satırı "*va rakabu al-madafi al-kubra*" cümlesiyle başlamakta-dır. Bu, muhtemelen, 857/1453 yılında, ünlü Sultan Mehmet ile İstan-bul'un Fetih konusunda yapılan bir sohbet sırasında geçen bir cümledir. Metin, daha sonra gelen ve Sultan III. Ahmed'e kadar Osmanlı Sultanları-nın yaptıklarını anlatmaktadır. Osmanlı Sultanlarının kısa tarihi sayfa 30a'ya kadar sürmekte ve bu sayfada yazar Rusya ile Sultan III. Ahmad arasında Dhu'l-Qa'da 1123/Temmuz 1711 yılındaki savaşın bahsetmek-tedir. El Yazması yetmiş sekiz yapraktan oluşmasında rağmen bu tez, baş-lığı açıkça belirtilmiş olarak; "*al-bab al-rabi fi fi ziker vlat Misr nuwab Ali Osman*" yaprak 30b den başlamaktadır. Dördüncü Bölüm Osmanlı idare-sindeki Mısır'ın valilerinden bahsetmektedir. Tarihsel bölüm Şubat 1709 tarihinde olmuş bir olay ile bitmektedir. Kroniğin, Osmanlı Padişahları-nın yaptıklarından bahseden daha önceki bölümlerinin 1711 yılına kadar olan olayları ele aldığı düşünülürse ikinci ve daha detaylı olan bölümün de bu tarihe kadar sürmesi beklenirdi. Bununla beraber, bu bölüm "*ala al-abbav al-bankariyya*" sözcükleriyle birden sona ermektedir. Eserin neden burada bittiği bilinmemektedir. Bu ani bitiş bir kenara bırakıldığında, el yazmasında bahsedilen tarihsel olaylar oldukça detaylıdır.
- 21 *Modern Egypt*, ss. 7-8.
- 22 Ahmad Haran, "Bilad al-Şam fi alaka al-Mamali ve l-Osmaniyyun" *Mu'tamar al-dauli li Tarih bilad al-Sham*, içinde, Amman, 1974, s. 419.
- 23 İbni Ilyas, Sultan İnal in Osmanlıları kutlamak amacıyla elçisini gönder-diğinden bahsetmektedir. İbni Ilyas, *Badai al-zuhur fi waqai al-dubur*, Wi-esbaden, 1972. Cilt II, s. 316: Muhammed Anis, *al-Daula al-Osmaniyye va'l-i-baq al-Arabi*, Kahire, tarih yok, s. 109.
- 24 EI(2), Sanat: Dhu'l-Kadr, cilt. II, s. 239-40: also 'Abd al-Karim Rafiq, *al-Şam ve Misr min al-fath al-Osmani*, Şam, 1968, s. 44-5.
- 25 EI (2), Sanat: "Elbistan", s. 693.
- 26 İbn Iyas, a.g.e., s. 435: Selahettin Tansel, Fatiha Sultan Mehmet'in, Anka-ra, 1953, ss. 332-3: V. J. Parry, "The Reigns of Bayazid II and Selim I, 1881-1520, in M. A. Cook (editör), *A History of Ottoman Empire to 1730*, Cambridge, 1976.
- 27 Rafiq, a.g.e., s. 445: Tansel, *İbni Ilyas*, s. 340: Cook, *İbni Ilyas*, s. 59.
- 28 EI(2), Sanat: "Bayazid II", s. 1119: Cook, a.g.e., s. 56: S. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge, 1976, cilt I, s. 71. Bun-dan sonra *Ottoman Empire*.
- 29 A.g.e., s. 71: Cook, a.g.e., s. 60: EI(2), Sanat: Djem, s. 529-31. Bu dü-şmanlık Ahmad Darraj tarafından daha detaylı olarak incelenmiştir. Dar-raj, "Jem Sultan wa'l diblumasıyya al-dauliyya", *al-Majalla al-tarihıyya al-Misriyya*, VIII/1959, s. 201-42.: Abd Malik b. Husain al-Isami al-Mak-ki, *Samh al-nujm al-awail fi anba al-awali wa'l Tawadi*, cilt iv. Mısır, 1380, A. H. s. 68: M. Adnan Bakhtir, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beyrut, 1982, s. 1: A. H. Lybyer, "The Ottoman Turks and the Reouts of Oriental Trade" in *The English Historical Review*, cilt 30. Ekim 1915, s. 583.
- 30 EI(2), Sanat, "Bayazid II", s. 1119, also G. W. F. Stripling, *The Ottoman Turks and the Arabs 1511-74*, Urbana, 1942, s. 38: Muhammed Anis,

- a.g.e. s. 109: rafıq, a.g.e., s. 47; Cook, a.g.e., s. 60: *Ottoman Empire*, s. 71: Lybyer, a.g.e., s. 583.
- 31 Stripling, a.g.e., ss. 29-33: Osmanlılar ve Portekizliler arasındaki doranma savaşları üzerine, A. C. Hees, "The Ottoman Conquest of Egypt (1517) ve "16. Yüzyıl Dünya Savaşlarının Başlangıcı" IJMES, cilt iv, 1973, s. 55-76: Şalih Özbaran, The Ottomans in Confrontation with the Portuguese in the Red Sea after the Conquest of Egypt in 1517 *Studies on Turkish-Arab Relations*, içinde, 1986, s. 207-214: R. B. Sergeant, *The Portuguese of the South Arabian Coast*, Oxford, 1963, s. 13-21.
- 32 İbnü İlyas, a.g.e. cilt IV, s. 201: EI(2), Sanat, "Qansawlı al-Ghawri". S. 552, Stripling, a.g.e., s. 38: Ahmad Harraa, a.g.e., s. 418: Ottoman Empire, s. 83.
- 33 EI(1), Sanat: "Selim I", s. 214-7.
- 34 a.g.e., s. 214.
- 35 Cook, a.g.e., s. 64.
- 36 EI(2), Sanat, Dhu'l Qadr, s. 240: Cook, a.g.e., s. 65.
- 37 Holt, Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922, London, 1966, p. 36: Cook, a.g.e., s. 70.
- 38 EI(2), Sanat: İsmail I, s. 186. Stripling, EI(1), a.g.e., p. 40.
- 39 Egypt, s. 37: Cook, a.g.e., s. 71.
- 40 EI(2), Sanat, "Selim I" s. 215.
- 41 Kramers, Qansuh'un amacını I. Selim tarafından neredeyse yok edilmekte olan Şah İsmail'e yardım etmek olduğunu iddia etmektedir. EI(1), Sanat, Selim I, s. 215, Egypt, p. 37.
- 42 İbn Zümbül, Tarihü İbn Zümbül, Kahire, 1861, s. 10: Cook, a.g.e., s. 72: Egypt, s. 38.
- 43 Cook, a.g.e., s. 73.
- 44 W. M. Muir, *The Mamluke Dynasty of Egypt*, London 1896.s. 199: 'Abd Malik al-Makki, a.g.e., s. 52: Rafıq, a.g.e., s. 99: İbn Zümbül, a.g.e., s. 14-5: Ahmad Zaini Dahlan, *al-Futuh al-Islamiyya*, Kahire 1905, vol. II., s. 90: Cook, a.g.e., s. 74: Egypt, s. 38.
- 45 İbn İyas, *An Account of the Ottoman Conquest of Egypt in 922/1516*, translated by W. H. Salmon. London 1921. s. 46: Cook, a.g.e., s. 75: Egypt, s. 38.
- 46 EI(1), sanat: "Tumanbai", ss. 836-7.
- 47 Muir, a.g.e., s. 203: İbn Zümbül, a.g.e., s. 27: Cook, a.g.e., s. 75.
- 48 Muir, a.g.e., s. 205: EI(1), sanat, "Tumanbai II", s. 837, sanat. "Mi" s. 177.
- 49 EI(1), sanat, "Selim I", s. 215, "Tumanbai II", s. 837: Egypt, 41.
- 50 Zaini Dahlan, a.g.e., s. 91-2: Shaw, *Ottoman*, s. 84: Egypt, 41.
- 51 al-Ghazali, Sefer 924/Şubat 1518'de Sultan Selim tarafından yani valî olarak atanmıştır. Bakhtir a.g.e., s. 19: EI (2), sanat, al-Ghazali, s. 1042: Egypt, s. 43. İbn Jum'ah, al-bashat wa'l-qudat fi Dimashq and al-Qari, al wuzara' alladhiha Hakam, Dimashq in Munajjid, s. *wulat Dimashq fi 'abd al-Uthmani fi İbn Jum'ah wa İbn Qarri*, Şam, 1949, s. 2 ve 73.
- 52 EI (2), sanat, al-Ghazali, s. 1402: Cook, a.g.e., s. 80: Egypt, s. 43: Shaw, *Ottoman Empire*, s. 88.
- 53 Anonim, *Qanun-name Sultan Selim Khan fi Mısır al-Qahira*, MS. Eski Türk yazı karakterleri. 82. Bibliothèque Nationale, Paris. Bu kanun, Sultan Selim'in adını taşımasına rağmen, aslında Sultan Süleyman zamanında yürürlüğe konmuştur. Egypt, s. 51: EI(2), sanat. "Mısır", s. 177: A. H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the time of the Suliman the Magnificent*, Londra, 1913, s. 159-69: Stripling bu kanunların bir kısmını Fransızca'dan tercüme etmiştir. Bkz. Stripling, a.g.e., ss. 71-5. Kanunname, yeni fethedilmiş toprakları düzenlemede kullanılan genel bir terimdir. Bkz. Halil İnalcık (ed.), *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Londra, 1978, ss. (I) 103-28, (VII) 104-138.
- 54 EI(2), Sanat, Mısır, s. 177: bkz. Hasan Saabi, *The Arab Federalists of the Ottoman Empire*, Amsterdam, 1958, s. 111: Galal H. El-Nahal, *The Judicial Administration of the Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*, Chicago, 1979, s. 7: S. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798*, Princeton 1962, s. 31. Bundan sonra Ottoman Egypt: EI(2), sanat, "Mi" s. p. 177: H. A. R. Gibb and H. Bowen, *Islamic Society and the West*, Londra, 1950, ss. 259-261.
- 55 Tüm Memlük askerleri bu ayrı bölükte toplanmışlardır. Bkz. Ahmad al-Damurdashi, *al-Damurdashi's Chronicle of Egypt*, (G. Crecelius ve Abd al-Wahhab Bakr tarafından çevrilmiştir), Leiden, 1991, cilt II, s. 1. *Memlikeler* bu yeni yönetimde de varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bkz. D. Pipes, "Mamluk Survivors in the Ottoman Egypt" in *Journal of Turkish Studies*, cilt. 7, 1983, s. 329-331. Suriye'deki Memlükler devlet katında görev almaları yasaklandığı için daha gavsızlardı.
- 56 Aynı eser, s. 177. Kanunname diğer bir grup daha eklemiştir. Bkz. *Kanunname*, 17b-22a numaralı yapraklar: *Ottoman Egypt*, s. 189-194: EI(2), sanat. "Mısır", s. 177, Winter, a.g.e., s. 37: Jurji Zaidan, *Tarih Mısır al-Hadith*, cilt 2. Kahire. 1911.s.11-2.
- 57 Mısır'da Hawwara üzerine, bkz. EI(2), sanat: "Hawwara", s. 299-300.
- 58 Aynı eser, s. 299. Holt, "Egyptian Political History from 1517-1798", P. M. Holt (editör), *Political and Social Change in Modern Egypt*, Oxford, 1968, s. 81. Bundan sonra Modern Egypt.
- 59 A. g. e. , s. 82.
- 60 Anonim, *Paris Fragment*, Bibliothèque Nationale, MS. Arabe. 1855. Yaprak 35a. Bundan sonra Paris.
- 61 İlk kaydedilmiş ayaklanma Ahmad Paşa zamanında bir grup bedevinin harekete geçmesiyle olmuştur (999/1591-1003/1594-5), *Paris*, yaprak 36a.
- 62 Aynı eser., yaprak 35b. *Modern Egypt*, s. 82.
- 63 Bu deyiş Zubda'da iki farklı olayı anlatmak için kullanılmıştır. Bkz. Zubda, yaprak 36a.

KAYNAKLAR

- 'Abd al-Karim b. Abd al-Rahman, *Tarih-i Mısır*, El Yazması, BM. Add. 7878.
- Al-Baghdadi, Mahmut b. Abdallah, *Tarih-i Mısır*, El Yazması, BM. Add. 7861.
- Chelebi, Abdallah, *Tarih-i Mısır*, El Yazması, BM. Or. 1132, Add. 24956.
- Chelebi, Mustafa, *Selimumame*, El Yazması, BM., Add. 7848.
- Al-Damurdashi, Ahmad., *al-Durra al-musana fi akbhar al-kinana*, El Yazması, BM. Or. 1132, 1073-4.
- The Encyclopedia of Islam* (Biriinci ve İkinci baskı), (Leiden, 1913-38, 1960-)
- Holt, P. M. , "The Beylicate in Ottoman Egypt during the Seventeenth Century", BSOAS, 1961, s. 214-248.
- , "The Career of Küçük Muhammad", BSOAS, 1963, s. 269-87.
- , "Al-Jabarti's Introduction to the Ottoman Egypt" BSOAS, 1962, s. 38-51.

- , *Political and Social Change in Modern Egypt*, (Oxford, 1968).
- İbn Abi'l-Surur, Shams al-din Muhammad b. Abi'l-Surur., *al-Kawakib al-Saira fi akbhar Mısır wa'l-Qahira*, El Yazması, BM., Add. 9973.
- İbn İyas, Muhammad b. Ahmad b. İyas., *Bada'al-zubü fi wqai' al-duhur* (Wiesbaden, 1972).
- İbn Zümbül, Ahad b. Zümbül al-Rammal *Tarih İbn Zümbül*, (Cairo, 1861).
- El-Mawî, F. M. The Historian of Ottoman Egypt attributed to Abu'l-Surur al-Bakri., Basılmamış Doktora Tezi, St. Andrews Üniversitesi, 1970-1.
- Milevi, Yüduf b. Mehmed., *Feth-i Mısır Tarihi*, El Yazması, BM., Or. 3211.
- Anonim, *Paris Fragment*, Bibliothèque Nationale, Paris, El Yazması, Arabe 1855.
- Winter, M. *Egyptian Society Under Ottoman Rule 1517-1798*, (London, 1992).
- Anonim, *Zubdah İktisat Tarih Müluk Mısır al-Mabrusa*, El Yazması, BM., Add. 9972.

MISIR EYALETİ'NDE OSMANLI NİZAMININ KURULUŞU

ASSOC. PROF. DR. SEYYİD MUHAMMED EŞ-SEYYİD
SOUTH VALLEY UNIVERSITY FACULTY OF ARTS / MISIR

Osmanlı Devleti'nin, temel nizam ve teşkilatı bakımından, İslam ve Türk devletleri hükümet teşkilâtlarından istifade edip, Büyük Selçuklu Devleti'nin ve onu ta'kiben, Anadolu Selçuklular, İlhanlılar ve Memlûklular Devlet teşkilatının te'sirinde kaldığı bilinmektedir. Bu devletlerin gerek merkez gerekse mahalli nizam ve teşkilâtlarından faydalanan Osmanlı Devleti, Selçukluların Anadolu ve Memlûkluların Şam, Mısır, Hicaz, Yemen v.s. bölgelerine varis olunca, bu Sünni mezhebi olan İslam memleketlerinde aynı şer'i hukuku uygulanıp, aynı İslami adet ve gelenekleri Müslüman halkı arasında yaygınlaştığından dolayı, oralarda, mahalli nizam ve kanunları ta'dil ederek ibka etmeye çalışmıştır.

Nasıl olsa, Osmanlı Devleti ananesi, zapt edilen ülkelerin mahalli güçlerini itaate sevk etmesine çalıştığı gibi, eski nizamının ma'kul ve adil ölçüler altında muhafazasını, kısmen ta'dil ve tedricen kendi sistemini hakim kılma esaslarını gerektiriyordu.¹

Osmanlı Devleti'nin bu mahalli siyaseti, merkez müesseseleri ile vilayetlerde mahalli müesseseleri arasında bağılıktan bir çeşidi te'min, aynı zamanda yeni zapt edilen memleketlerde çabuk bir istikrar durumu gerçekleştirebilmişse de, bu vilayetlerde mahalli güçlerinin devletin bu siyasetini kabul etmeleri, XVI. asırda Osmanlı liderliğinin ve merkez hükümetinin güçlülüğünün sürmesiyle bağlı olmuştu. XVI. asrın sonlarından beri, Devlet idaresinin bu taşra nizamlarını korumasında ve vilayetlerde iyi bir şekilde onu işletmesinde başarısızlığı, ve ona lâzım olan ıslahatları uygulayamaması, bu devirde Devlet'in merkez nizamı ve müesseselerinin uğradığı istikrarsızlığının neticesinden olduğu belirtildiği

halde, mahalli güçlerin, vilayetlerde olay gelişmelerini yönetmeleri, Osmanlı taşra müesseselerine kendilerini sokmaları, özel menfa'atları için Osmanlı nizamını vazifelendirmeleri, Asitane'nin Osmanlı taşra idaresiyle kendiler arasında vilayetlerde kurduğu muvazeneli durumunu bozmaları, bu vilayetlerde isyan hareketlerinin ve daha sonra istiklal da'valarının zuhuru ve oralarda Osmanlı nizam, teşkilat ve müesseselerinin yıkılmasına önemli amillerden sayılmıştır.

* * *

XVI. asrın ilk çeyreğinde, Osmanlı Devleti'nin emlaklarını zapt ettiği doğu memleketlerinden biri olup stratejik öneme sahip olan Mısır, bu konuda, bir numune olarak alınacaktır. Araştırmada, Asitane'nin, Mısır'ın sabık hakimi olup, Osmanlı devrinde mahalli güçlerinin esasi unsuru olan Memlûklular ve eskiden Mısır'da tatbik edilmiş olan mahalli nizam, kanun, teşkilat ve müesseselerine karşı ta'kib ettiği siyaseti beyan etmeye, bu mahalli güçler ve nizamlarına dayanarak Mısır eyaletinde Osmanlı nizamı te'sisinin marheleleri, onda huzursuzluk amillerini zuhura başlaması, bunda mahalli güçlerin oynadıkları rolleri ve bunun Mısır eyaletinde Osmanlı nizam esaslarının nasıl yıkılmasına sebep olduğunu belirtmeye çalışılacaktır.

MEMLÜKLULAR İLE OSMANLILAR ARASINDA MISIR

Bütün İslam memleketlerinde olduğu gibi, Memlûklular Devleti de, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki fütuhatlarını yakından gözetmişse de; kuruluşundan beri Osmanlı devleti de, Memlûklular sayesinde Mısır'ın yerini Abbasi Halifelerinin ikametgâhı olarak tanımış; hatta ki

Memlûklü devletin askerî nizam ve teşkilatlarından istifade etmişti .

Çaldıran vak'ası (m.1514/h.920)'ndan sonra, iki Sünnî İslâm Devleti olan Osmanlı ile Memlûklü devletleri arasında anlaşmazlık ve hatta sınırlarında çatışmalar şiddetlenince, Osmanlı liderliği, Memlûklü devletin nizam ve gelenekleri hakkında bilgileri toplamaya ve Memlûklü emirlerinin bazılarını taraftar olarak kendisine çekmeye çalışmıştı. Diğer taraftan, Kansu el-Gavri devri(1501-1516/906-922)'nin sonlarından beri, Memlûklü Devleti'nin huzursuz durumu yüzünden, Şam ve Hicaz'daki halk ve hatta bazı Memlûklar, Osmanlılarla ilişki kurmaya çalışarak Osmanlı sultanına Memlûklü Devleti'nin bu istikrarsız halleri hakkında şikâyet ve raporlar göndermişlerdi.² Ayrıca, Sultan Selim ile Sultan el-Gavri arasında bu sürede devam etmiş olan mektuplaşmalar,³ bazı Memlûklü emirlerinin Osmanlılar'la alaka kurmasını kolaylaştırmıştı. Bunun gibi ilişki kuran Halep Naibu's-Saltanası Hayir Bey'in, bu vesile ile Merc-i Dabık Savaşı (m.1516/h.922)'ndan önce, Osmanlılar tarafına gizlice katılmasıyla, Memlûklü Devleti'nin siyasi, askerî, idari ve mali durumlarını açıklaması çok önemli bir örnektir.⁴

Gerçi, Memlûklü Devleti'nin hakim bir hanedan esasına göre kurulmaması ve her Memlûklü emirinin, rakiplerini bertaraf edip veya diğer Memlûklü emirlerle genel bir ittifak yaptıktan sonra, tahta çıkma hakkına sahip olmasına göre, Merc-i Dabık harp meydanı (24 Ağustos 1516/25 Receb 922)'nda Memlûklü Devletinin sultanı olan el-Gavri'nin ölümü, Memlûklü saltanatının yıkılmasına sebep olmamıştır⁵. Sultan el-Gavri'nin memleketinin kuzey sınırlarında Osmanlılar'ı karşılamak için ikisi, ülkeyi müdafa'a etmek, ikinci kademeli Memlûklü emirlerine bir fırsat vermişti. Fakat, Osmanlı sultanı, Memlûklü ordusunun yenilmesi, harpta sultanın vefatı, Abbasi Halifesi, Mısır Kadi'l-kudatları ve ayanlarının esir düşmeleri, birinci kademeli Memlûklü emirlerinin öldürülmesi veya etraflara kaçmaları, ve Şam memleketlerini Osmanlı devletinin emlaklarına girmesinin, Memlûklü saltanat merkezi Kahire'de bulunan emirlerini, Osmanlı hakimiyetinin kabulünü zorunda kalacağına inanırdı. Ancak, bu da olmadı. Mısır'da bulunan Memlûklü emirleri, içlerinden Tumanbay'ı Sultan olarak

seçip, yakından dokunan tehlikeye karşılamak üzere, hazırlıkları yapmaya çalışmışlardır.⁶

Böylece, Sultan Selim, Memlûklü devletin merkezi olan Mısır'a teveccüh etmeden önce, yeni Memlûklü Sultanı Tumanbay'a bir mektup gönderdi . Bu mektupta, Merc-i Dabık vak'asından sonra kendinin ve Memlûklü yeni sultanının sei'i durumlarını belirtmiştir. Tumanbay, satılmış ve alınmış bir köle olup, İslâm memleketlerine sultanlığı doğru olmazdı. Fakat, o (Sultan Selim), Memlûklü devletine kılıç ile ve el-Gavri'nin vefatı üzerine malik oldu; bunun için, o, Haremeyn-i Şerifeyn hizmetine en uygunu ve hak sahibi olur. Daha sonra, Selim, mektubunda Tumanbay'dan Mısır haracının her yıl kendine gönderilmesini, Mısır'da sikke bastırmasını ve hutbeyi kendi adıyla okutmasını, Gazza sancağından itibaren Mısır'da kendine vekil olmasını, ve Fırat'a kadar Şam'ı Osmanlı topraklarına direk zabtını kabul etmesini istemiş; Osmanlı sultanının bu arzuları Tumanbay tarafından kabul edilmemişse, kendisi Mısır'a giderek içinde bulunan bütün Çerkesleri öldüreceğini tehdid etmişti.⁷

Aynı zamanda, Sultan Selim, itaate sevk etmek ve silahları ellerinden atmak üzere, Memlûklü emirlerine birer mektup göndermiş; bu mektuplarda, sultan, Memlûklü Devleti yıkılmış olup, onlar da Osmanlı sultanına itaat ederek emrine eğilmeleri lâzım olduklarını belirtmiş; Osmanlı hakimiyetini kabul etmişlerse, bol ihsan ve bahşişleri kazanacaklarını, eskiden ellerinde bulunan mertebe, vazife, mukata'a, ve emlakları ibka edileceğini, yoksa hiç birini hayatta bırakmayarak hepsini yok edeceğini izah etmiştir⁸.

Devletlerinin kuruluşundan beri, Mısır Memlûkluları, bunun gibi tehlikeli olaylara uğramamışlardı. Doğudan gelen Moğolların tehlikelerini karşıladıkları gibi, Kuzeyden gelen Haçlı ta'arruzlarını def' edebilmişlerdi. Ayrıca, Memlûklular sultanları El-Gavri'nin, harp meydanında hayatını kaybetmesi, veya Şam'ın ellerinden çıkması, kendileri için de son hezimet saymamışlardı. Onların arasında yaygın olan fikir, daha önce Moğollar ve Haçlıların Mısır'a girmelerinde başarısızlığa uğramış oldukları gibi, Sultan Selim de, bu işte cur'etli olamayacaktır. Memlûklular, eğer Osmanlı Sultani, Mısır'a teveccüh etmesine çalışmışsa, Sina çölü, kendi ordusunun

yarısını mahv edip veya za'fa uğrattıktan sonra, yorgun ve perişan Osmanlı ordusuna ta'arruz ederek onu yok edebileceklerine inanmışlardı.⁹

Fakat, Mısır Memlûklularının eski karakter ve nizamlarında bozukluklara uğraması, iktidar için aralarında anlaşmazlıklara başlamaları, dünyada harp sistemlerinin ve silahlarındaki gelişmeleri, İslam aleminde ve doğu bölgesinde durumların değişmesi, fikirlerine koymadıkları 'amiller idi. Memlûkluların mudafa'alarının başarılık sebepleri, bu def'ada yoktu. Onların şecaatları ve kahramanlıkları, Portekizlilerin önünde "Deyu" mevki (m.1509/h.914) inde yaramadığı gibi,¹⁰ daha sonra Osmanlıların karşısında da başarılı olamamıştır.

Filhakika, eğer Memlûklular, Osmanlı Sultanından aman isteyip, şartlarını kabul etmişlerse, Sultan Selim, Mısır'a ta'arruz etmezdi. Fakat, Osmanlı sultanının Mısır'a girmesini gözünün önünde güzelleştirmeye çalışıp Osmanlı taraftarı olmuş olan Memlûklu emirlerinin bazıları da vardı. Bunlar, Osmanlı liderliğine Mısır Memlûklularının zaa'f noktalarını nizam ve teşkilatlarında hallet amillerini göstererek onların yenilmeleri kolay bir iş olacağını te'kid etmeye çalışırlardı. Diğer taraftan, Memlûklu emirleri, aralarındaki anlaşmazlık son dereceye ulaşmış oldu. Mısır'da Saltanatı edinmeye çalışan her emir, önce, rakibini Yavuz Sultan Selim'in sert eliyle vurdurmaya, Sultan Asitane'ye döndükten sonra, Mısır'ı kendi kontrolü altına almaya çalışma sevdasında idi. Bu fikri taşımış olanlardan, Hayir bey, Canberdi el-Gazali, ve Canem es-Seyfi, ve diğerleridir. Olaylar, daha sonra, bu fırka'nın sultan Selim ve Tumanbay arasındaki ittifağının bütün teşebbüslerini nasıl bozdurduğunu gösterecektir.

Memlûklu sultanı Tumanbay ise, iki taraf arasında kan dökmeye arzu etmediği halde, kendi arzusunun hilâfına rağmen, Memlûkluların bazılarının Osmanlı sultanının ulaklarını öldürmeleri, Sultan Selim'i Osmanlı taraftarı olan Memlûklu emirlerinin teşviklerine meyl ettirerek Mısır'a teveccüh etmek kararı almaya yol açmıştı. Fakat, Sultan Selim'in Mısır'a teveccüh etmek kesin kararı almak üzere, Hicaz Şeriflerine gönderilen mektuplarına cevaplarını beklediği sırada, onlar, Haremeyn-i Şerife'nin Mısır'a hakim olanına değil, kendi Mısır'a bağlı olduğunu bildiklerinden dolayı, Mısır'da Memlûk-

lu-Osmanlı karşılaşmasının neticelerini de beklerlerdi. Şerif'lerin cevaplarını te'hîr edince, olup biten olaylar, Sultan Selim'i, önce Mısır'a teveccüh ettirmiş, kendisi gerekirse Mısır'dan Hicaz'a gitme niyetindeydi

Ma'amafih, Sultan Selim'in tahta çıkmasından beri, İslam Alemine arka arkaya meydana gelen vak'alar, Anadolu'nun doğusunda Şii'lerin, Hind okyanusu ve Kızıldeniz'de Portekizlilerin, ve Akdeniz'in yolları boyunca İspanyolların taarruzları, İslam Dünyasını korumak üzere, Selim Han'ın ihtimamını bölgeye çektiymişti. Böylece, XVI. asrın ilk çeyreğinde, İslam alemindeki gelişmeler, Osmanlı Devletini, olayların sahasına getirmiştir.

Sultan Selim Mısır'da

Doğuya ilk seferi (M.1514/H.920)'nden beri, Mısır'da Memlûkluların siyasi durumları ve idari ve mali vaziyetlerini öğrenmeye çalışmış olan Selim Han, Şam'i zaptederek birçok Memlûklu emirlerinin Osmanlılar tarafına katıldıktan sonra, kendine Memlûklu nizamları açığa çıkmış, Mısır'daki Memlûklu teşkilatından perde kaldırılmış oldu. Buna rağmen, Selim Han, Mısır'a giden yolundayken, bu memleketi hakkında daha tafsilatlı ma'lumat edinmek üzere, bu sefere katılmış olan Kazasker Kemal Paşa zade (v.1535/941)'den, Türkçe'ye çevirmek için, Mısır halkının halleri, nizam ve geleneklerini gösteren bir eseri seçmek istemiş; Kazasker, Ebu'l-Mahasın İbn Tağri Berdi(v.1469/874)'nin "en-Nucumu'z-Zahire fi Ahbar Misr ve'l-Kahire" adlı eserini tercih etmişti. Bu şekilde, Sultan Selim, Mısır'a varıncaya kadar, her menzilde tercüme edilmiş olan feskulleri okumaya çalışırdı.¹¹

Diğer taraftan, Osmanlıların Mısır'a doğru ilerlemelerini durdurmak üzere, Canberdi el-Gazali kumandası altında bir kuvvet, Gazze'ye sevk edilmiş; Han Yunus mevkiinde, Padişahın Mısır'a hareketinden evvel, oraya gönderilen Vezir-i azam Hadim Sinan Paşa'nın liderliğinde bir kuvvet tarafından yenilmesi (21 Aralık 1516/ 26 Zilkade 922)yle, katil ve esirden kurtulanları Canbardi ile beraber Kahire'ye çekilmeye zorunda kalmışlardı. Bu şekilde Mısır yolu Sultan Selim'in önüne açılmış oldu. Osmanlı ordusunun Kahire'ye yakın Birketu'l-Hacc mevkiine vardıklarını duyulunca, Tumanbay, Memlûklu kuvvetlerini tanzim, ve Reydaniye'ye sevk ederek oraları iyice tahkim etmişti. Böylece, Kahire'nin

kuzey doğusundaki Reydaniyye sahasında, Memlûkluk ve Osmanlı orduları arasında cereyan eden savaş (22 Ocak 1517 /28 zilhicce 922), Memlûkluk devletinin kaderini tayin etmiştir.

Muharebenin Osmanlı ordusunun lehine bir cereyan aldığını gören Tumanbay, en seçkin Memlûkluk süvarileriyle beraber, Padişah'ı yakalamak veya öldürmek maksadıyla Osmanlı ordusunun merkezine ani bir hücum etmişse de, Vezir-i azam'ı ve bir hayli Osmanlı askerinin ölümünden başka bir netice alamadı . Osmanlı ordusunun Kahire'yi işgal ettiğinde, yanında kalan kölemenlerle beraber, Kahire'de bir sokak savaşına başlamış; bir gece (27-28 ocak 1517/ 4-5 Muharrem 923) de, baskın ile Kahire'yi geri alabilmişse de, şehri Yunus Paşa tarafından iştirdad olundu. Buna rağmen, iki taraf arasında çatışmalar devam etti.¹²

Bunun üzerinde, Padişah, Osmanlı hakimiyetini Mısır'da yerleştirmek üzere, Memlûkluların müdafa'alarını kırmak ve memleketin çeşitli taraflarında huzur ve istikrarı te'min etmek için fermanları çıkarmıştır. Bu gayeye ulaşmak üzere, Selim Han, iki esaslı bir siyaset ta'kid etmiş; bir tarafı, gerek Abbasi Halifesi ve Kadıların gerekse Memlûkluk emirlerin ve Arap şeyhlerin Osmanlılara itaat edenlerinden istifade etmek, diğer tarafı ise, itaat etmeyenlerin güç ve nüfuzlarını bertaraf etmekte . Selim Han, bu siyasetini uygulamaya yardım ettiği birkaç 'amiller vardı. Onlardan, Mısır'da Abbasi Halifesinin ve Kadı'l-Kudatların yeni Osmanlı liderliğine itaate ilan etmeleri, Memlûkluk fıkalarının birleşmemeleri ve aralarında rakibliklerin artması, ve Memlûkluk emirleri ile Arap şeyhleri arasında düşmanlığı idi .

Osmanlı askerleri, memleketin muhtelif nahiyelerinde yayılarak oralarda Memlûklulardan firar edenlerini ta'kid ettikleri sırada, Padişah, önünde Abbasi Halifesi, Kadı'l-Kudatları ve Osmanlı taraftarı olmuş olan Memlûkluk emirlerden birçoğu olmakla beraber, Kahire'ye ilk def'a girmiş; aynı vakitte, nida edenler, Kahire'de halka emn-u-eman, çarşı ve pazarlarda alış verişe devam, hiç bir kimseye iza ve te'addi olmamak gerektiğini , ve zulm kapısı kapatılıp ve adil kapısı açıldığı bildirerek halkı evlerinde Memlûkluları saklamaktan tahzir edip, onlardan Selim Han'a du'a etmelerini istenmiştir.¹³

Abbasi Halifesi'nin Osmanlı sultanına itaatını ilan etmesi ve yeni siyasi hakimiyetinin sahibine desteklemesiyle, yıkılmış olan Memlûkluk siyasi hakimliğinden kendi dini makamının bağımsızlığını ilan etmek istemiş olduğu görülmektedir . Bu şekilde, Abbasi Halifesi, İslami yüksek makamın himaye etmesi üzere, Osmanlı sultanına, Mısır'ın nahiyelerindeki halk arasında durumu huzura getirebileceğini, ve Osmanlı hakimiyetini oralar da yerleştirmesinde yardım edebileceğini göstermeye çalıştığı halde, Sultan Selim de, toplumda durumu sakinleştirmek, itaati isteyene arabuluculuk rolü oynamak, Osmanlı hakimiyetine karşı duranları itaate sevk etmek üzere, Abbasi Halife'den faydalanmak istemişti.¹⁴ Bununla beraber, Sultanın Mısır'ın dört Kadı'l-Kudatlarını eski makamlarında tekrar tayin etmesi, Mısır reayasına yeni hakimleri tanıtmada önemli bir rolü vardı. Böylece, Mısır'ın dini liderliği, Osmanlı tarafına çekilmekle, reaya çoğunun önünde Memlûkluların hakimliğinin Şer'i niteliği kayib olmuş oldu .

Osmanlı liderliğinin Memlûkluk emirlerine eman vermesiyle ve eski mansib, vazife, vilayet ve mukata'alarında ibka etmelerini ilan etmesiyle, onlardan birçoğu, Osmanlı hakimliğinin itaatına arzu ettirmesinde, itaati istemeyip de kaçarak saklanan Memlûklularını tutuklamasında Arap Şeyhleri ve tabi'leri Osmanlı kuvvetlerine yardım ettirmesinde başarılı¹⁵, çatışmaya devam eden Memlûkluları Mısır'ın çeşitli nahiyelerinde arka arkaya hezimetlere uğratmaya etkili olmuştur. Sultan Selim, Memlûkluların müdafaalarını kırmak ve ülkede Osmanlı hakimliğini yerleştirmek üzere, kuvvetlerini Mısır'ın muhtelif vilayetlerine gönderdiği gibi, İskenderiye'de bulunan Memlûkluların Mısır'daki yoldaşlarıyla temas edip ez-Zahir Hansu'yu kendilerine sultan olarak seçmeye çalıştıklarını öğrendiğinde, onu hemen tutuklayıp idam etmesi için ferman çıkarmıştır (Mart 1517/ Safer 923)¹⁶. Böylece, Sultan Selim'in, Mısır taifelerinin muamelelerinde ta'kid ettiği bu siyaseti, aşağı yukarı üç ay içinde, Tumanbay yanından taraftarlarını bertaraf edip, Osmanlı kuvvetlerine karşı müdafa'alarına etkili darbeleri vermiştir.

Memlûkluk emirleri, Tumanbay'ı Osmanlılara karşılamak için zorlaştırmışlarsa da, Tumanbay, başlangıçtan beri, Müslüman kanları dökmek istemeyip, Osmanlılar-

la barısı arzu etmişti . İbn İyas, Tumanbay, es-Silibe'de kırılıp Behnese'ye firar ettikten sonra, kendisinin, Behnese Kadısı Abdu's-Selam'i Sultan Selim'den eman talep etmek için, Abbasi Halifesine gönderdiğini sayı' olduğunu zikr etmiş (3 Şubat 1517/11 Muharrem 923)¹⁷, Safer ayında da, Bedai'uz-Zuhur sahibi, Tumanbay'ın, direk Sultan Selim'e bir mektup gönderdiğini işaret etmiş, bu mektupta, Tumanbay, Sultan Selim'e " sikke ve hutbe, kendi isminle etmemi ve Mısır'da senin naibliğın olmanı, her yılda aramızda ittifak ettiğimize göre, Mısır haracını sana götürmemi istersen, sen ve askerlerin Mısır'ı Salihyye'ye kadar bırakın; bu daveti kabul etmezsen, Kahire'den çıkın, Cize'nin civarında benimle karşılayın" demiştir.¹⁸

Tumanbay'dan bu da'veti muhasaradan kendini kurtarmak için bir hile olarak gösterilir; fakat başlangıçtan, Tumanbay'ın, Osmanlılarla savaşıma taraftar olmadığını bilmişsek, Mısır'ı hükmetmeye çalışan bütün Memlûkluk emirlerinin, Sultan Selim Asitaneye döndükten sonra bağımsızlık ilan edebileceklerine inanarak bu şartları kabul edebileceklerini, ve daha sonra Halep naibi Hayir Bey'in aynı şartları kabul edip, ve bunu kendine başarılı saydığını öğrenmişsek, Tumanbay'ın bu da'vasını hileden uzak olduğunu kabul ederiz. Diğer taraftan, eğer Osmanlı Sultanı, Tumanbay'ın da'vasını kabul etmişse bile, Osmanlı ananesinden çıkmış olmazdı; bilhassa kendisi, daha sonra, Mısır'ı Memlûkluk emiri Hayir Bey'e aynı şartlarla tevcih etmişti. Bunun için, İbn İyas, Tumanbay'ın mektubunu Selim Han'a ulaştığında, Sultan, Abbasi Halife ve dört Kadi'l-Kudat'ları çağırıp kal'ada Osmanlı beylerinin huzurunda toplamış, kendisinden Tumanbay'a bir 'ahd ve yemin yazdırmış, Halife ve Kadıların, bu ahdı Tumanbay'a götürceklerini kararlaştırdığını yazmıştır.¹⁹ Fakat, Halife'nin devadari Burd bey'i kendi yerine, kadılar ve Sultanın ulaklarıyla beraber gönderdiğinde, Behnese'ye yakın, urbanlardan bir cemaat, bu heyete taarruz edip Sultanın ulaklarını öldürerek kaçmıştı.²⁰ Bu şekilde, Tumanbay ile Sultan Selim arasında anlaşmalarının son teşebbüsleri başarısızlığa uğramıştır.

Memlûkluk emirlerinin, siyasi çatışmalarında, bazı menfa'at kazanmak üzere, Arap Şeyhlerini kullandıklarını, Osmanlı sulh heyetine te'addının, Tumanbay'ın men-

fa'ati için olmadığını, bu ittifakın başarısızlığından istifade edenin, Sultan'a ve Mısır'daki olup biten hadiselerle yakın olup Mısır'ı almasına çok ümidi olan Hayir Bey olduğunu öğrenmişsek, bu günahkarlığın eski Halep naibi olan Memlûkluk emirine tevcih etmesini tercih etmek zor bir şey değildir. Böylece, Selim Han'ın, Mısır'a tevccüh etmeden önce, Osmanlı merkez idaresine bağlı olarak memleketin idare edilmesini Tumanbay'a bırakması için teşebbüslerini başarısızlıkla sona ermiştir. Sonraları, Sultan Selim'in, ulaklarını öldürdükten sonra, kuvvetleri firar eden Memlûkluk sultanı ve tabi'lerine ta'kib edip, "Verdan" namı bir mevki'de onları yenmişler; Tumanbay ise, Garbiyye Şeyhu'l-arabına iltica ettikten biraz sonra, Osmanlı kuvvetlerine teslim edilmiştir (30 Mart 1517/7 Rabi'u'l-evvel 923).²¹

Bu şekilde, Osmanlı sultanı, Tumanbay'ın kumandası altında olan Memlûklukların mukavemetine son vermiş; son sultanlarını tutuklamasıyla bütün Mısır'ı zaptetmiş oldu . Selim Han, uc aya yakın bir müddeti içinde, kendisinden gördüğü seca'at, fedakarlık, ve akıllığı yüzünden Memlûkluk genç sultanını öldürmek arzu etmemişse de, Tumanbay'ı dünyadan bertaraf etmek isteyen Memlûkluk emirlerinden rakipleri vardı. İbn-i Zunbul, el-Gavri'nin oğlu emir Muhammed, kendisine söyledi ki, Selim Han'ın Tumanbay'ı öldürmek istemediği, ve kendisini onunla beraber İstanbul'a götürüp, kendisine iyi bir sancakbeyliği hayatı boyunca tevcih etmek arzu ettiğini, ve Tumanbay'ın rakipleri olan Hayir bey ve Canbardi Gazali'nin, Sultan Selim'i esir sultandan şüphelendiren ve katline sevk ettiren bir hile planladıklarını zikr etmesi²², gerçekten uzak sayılmadığını görmekteyiz. Ancak, Tumanbay'ın katli (19 Nisan 1517/23 Rabi'u'l-evvel 923), Memlûkluk tabi'lerinin Mısır'ı tekrar ellerine geçirmek için teşebbüslerini sona erdirmemiş; Osmanlı idaresi altında bile bu memleketine hakim olmalarına ümidlerini kestirmemişlerdir .

SELİM'İN MİSİR'DA BİR OSMANLI NİZAMI KOYMASINA TEŞEBBÜSLERİ

Sultan Selim, üç aya yakın bir müddet zarfında Memlûklukların askeri güçlerini kırabilmiş, Mısır'da merkezi teşkilatlarını perişan ederek memlekete hakim olduktan sonra kendileri Osmanlı idaresi altında mahalli güçlere devredebilmiştir. Ancak, Osmanlı Sultanı, Mı-

sır'da bulunduğu sırada, yeni zaptedilmiş olan memlekette huzurlu idari ve mali nizamını koymak için teşebbüsleri başlayınca, birçok zorluklara karşılaşmıştır .

Seleflerinin, zapt edilen memleketlerinin sabık hakimlerini mahalli idaresinde bırakması hususunda uslûplerine takib eden Sultan Selim, Memlûkluları veya Mısır'da nizamlarını yok etmesini düşünmemiş; kendilerini, Osmanlı idaresinde mahalli naibleri olarak memleketin idaresine bırakmıştır. Osmanlı lideri, Osmanlı hakimiyetini yerleştirmek için, Mısır'ın çeşitli vilayetlerine Osmanlı beylerini tayin etmesini düşünmüşse de, başlangıçta, nahiyelede durumu teskin etmek üzere, memleketlerin nizam ve kanunlarını ve halkının geleneklerini tanımlarına nazaran, geçici olarak nahiyelede bulunan yöresel idaresinde Memlûkluların eskisi gibi bırakmasına zorunda kalmıştır.²³ Biraz sonra, mahalli idare işlerini alıştırmaları için, Mısır vilayetlerine Memlûkluların emirleri yanında bazı Osmanlı beyleri tayin edilmişse²⁴, daha sonra, Memlûkluların emirlerini bu vilayetlere tekrar atanılması, bu teşebbüsünün başarısızlığına işaret etmiştir.²⁵ Bu şekilde, Osmanlı Sultanı, Memlûkluların emirlerini Mısır'ın vilayetlerinde esas yöresel güç olarak tanımaya başlamıştır.

Diğer taraftan, Şeyhu'l-arabların çoğunun Mısır'ın bütün vilayetlerinde yöresel nüfuzlarını ve Osmanlı hükûm otoritesine çabuk itaat ve inkiyadlarını gören Selim Han, nahiye ve vilayetlerini idare etmesinde Memlûkluların emirlerle muvazeneli bir güç olarak onları kullanmaya düşünerek kendi memleketleri, mukata'aları ve nüfuzlarına aid mintikalarında yerli hakimler olarak kendilerine resmi bir nitelik vermiştir.²⁶

Böylece, Osmanlı Sultanı, Mısır'da mahalli idaresinin esasını atmış, fakat bu geçici marhelesinin içinde, Mısır'ın idari ve mali umurlarıyla ilgili ma'lumatı toplamaya, ve memleketin mali işlerinin idaresinde eskiden cari olan divan defterlerini bulmaya çalıştığı halde, bu defterleri saklayan Memlûkluların idarecileri, Mısır'ın maliye idaresi, Hayir Bey vasıtasıyla Memlûkluların devrinde, Maliye idaresine nazir olmuş olan İbnu'l-Ci'an ailesinden el-Kadi Ebu-Bekr'den en kısa zamanda, Sultana sunmak için, Mısır bütçesine aid muhtasar bir defter hazırlamak istemiştir.²⁷

Bu şekilde, Sultan, hazırlanmış olan bu defter muhibince 'amel etmek için, Defterdarına ferman çıkarmış; Defterdar da, Memlûkluların mübaşirleri Mısır'ın çeşitli nahiyelelerinin topraklarını mesahet etmek, işlerinden hangisi iktâ' ve hangisi vakıf ve rizk arazi'yi belirtmek, sahiblerinden haraçlarını toplamak, sahibleri olmayan veya olmuş olan topraklarını devletce zapt etmek, ve oralarda yıkılmış olan cisrleri ta'mir etmek için tayin etmişti.²⁸ Ancak, bu muhtasar defter, Mısır topraklarına saha ve tam bir mesahet icra etmek için kafi olmamıştı. Onun için, bu Memlûkluların mübaşirleri, aşağı yukarı dört ay geçtikten (25 Muharrem-18 Cemadiyelahire 923) sonra, işleri tamamlamadan aralarında anlaşmazlık olup, nahiye reayelerine zulm ve eziyeti uğratarak dönmüşlerdi.²⁹ Bununla beraber, Sultan Selim, kendi ikametgahında esir olarak bulunan Tumanbay'ı huzuruna getirip, ondan Mısır'ın idari ve mali işleri hakkında bazı ma'lumatı almayla çalışmışsa da, kendinden tatminkar cevap alamamıştır.³⁰

Diğer taraftan, Padişah, Tumanbay'ı esre düşüp (27 Mart 1517 /), Kahire'de durum daha istikrarlı olur olmaz, Mısır umurlarını tedviri üzere eyaleti Vezir-i azam Yunus Paşa'ya tevcih ettiği gibi, şehirde adaleti te'min için Rumeli Kazaskeri Zeyrek-zade Rükneddin Efendi'yi "Kadi'l-arab" olarak tayin edip, Dizdar Mehmed Çelebi de Mısır Defterdarlığına getirmiştir (16 Rebiu'l-evvel 923).³¹ Mısır'da bir Osmanlı Beylerbeyliğini teşkil etmek üzere, bu idari heyeti, Kahire'de bulunan Osmanlı Sultanı'nın direk kontrolü altında eyaletin işlerini görmüşse de, memleketin idari ve mali nizam ve kanunlarını, ve halkının adet ve geleneklerini bilmeyip bid'atleri ihdas, ve reaya eziyet ederek, kendilerinden rüşvet aldığı için, biraz sonra, bu heyetten Kadi ve Defterdar'ı azl edilerek yerlerine başkalarını atanılmıştır.³² Yunus Paşa'nın, Mısır Beylerbeyliğinde beş aya yakın (16 Rebiu'l-evvel-12 Saban 923) bir müddet kalmasına rağmen, onun tecrübesizliği ve tama'karlığı yüzünden, memlekette bulunan idari ve mali istikrarsızlığını artırmıştır.³³ Selim Han'ın, Mısır'ı Tumanbay'a terk edilmesinde başarısızlığından sonra, onu başka bir Memlûkluların emrine bırakmasını düşünmemiş; fakat, Mısır'da huzur durumu te'min edip, memleketin reaya ve ayanlarını kendilerine garib olan Osmanlı nizami ve kanunlarına çektiirebilen bir Os-

manlı idaresinin kurulamaması, Sultan'ı Mısır'ın Osmanlılara itaat edip, Memlûkluk nizam ve kanunlarını bilen Memlûkluk emirlerinden birinin idaresi altında bırakmasını düşündürmüştü .

Mısır toplumunda bu siyasi ve idari değişikliğine muasır olan İbn İyas, eserinin birkaç yerinde ve muhtelif münasebette, bu marhelede Osmanlı idaresinin Mısır'da başarısızlığının sebeplerine işaret ederek Sultan Selim'in, Mısır idaresinde sabık olan sultanların kaide ve nizamlarına ta'kib etmeyip kendisinin, vezir, emir, ve askerlerinin bilinen bir nizami olmadığını halk lisanıyla ifade etmiş; Sultan, İslam aleminde en büyük sultanlarından biri ve Hadimu'l-Haremeyn es-şerifeyn olduktan sonra, Mısır'ın bir Niyabet'e devr edilmesi, Selim'in Mısır'da hakimliği vezir ve emirlerine bırakıp kendisi de Mısır tahtına oturmamasının, reayayı tahrik ettiren acayiblerden olduğunu add etmiştir.³⁴ Bu şekilde, Rizvan Paşazade, Sultan Selim'in Mısır'da Memlûkluk nizam ve kanunlarıyla 'amel etmesinin, Mısır halkının arzusuna binaen olduğunu zikir etmişse de,³⁵ bu nizam ve kanunlarının Mısır'da uygulaması, onu anlayabilen zevatları istediği için, Osmanlılara itaat eden Memlûkluk emirlerinden istifade etmesinden başka bir çare bulunmamıştır.

Padişah'ı Mısır'a teveccüh etmesine teşvik edip, kendisinin Mısır'da bulunduğu sırada, memleketi zapt etmek üzere Osmanlılara her türlü yardımlar sunup, kendi yolunun önünden Memlûkluk nüfuz sahiplerini ve bilhassa Tumanbay'i pertaraf eden Hayir bey'in, Mısır eyaletinin kendine tevcih edilmesi için ümidi vardı. Bunun için, Sultan Selim, Mısır eyaletinin idaresini Yunus Paşa'ya tevcih ettiğinde, Hayir bey, bir taraftan bu vezirin başarısızlığı ve tama'karlığını, diğer taraftan kendi kabiliyyet ve sadakatını Padişah'a göstermeye çalışmıştı. Gerçekten, Hayir bey'in Mısır'ı hüküm etme sevgiliği, Sultan Selim'in Osmanlı hakimliği altında Mısır'ın ilk beylerbeyisi için temin etmesi gereken niteliklerine aid ulaştığı netice ile buluşmuş oldu. Osmanlı sultanına ve fakar olup, Mısır ahvalini ve eski nizam ve kanunlarını bilip, mahalli güçleriyle muamele edebilen Memlûkluk emirlerinden birinin Mısır'a tayini, Mısır'da Osmanlı hakimiyetinin bu erken marhelesi içinde en uygun bir davranış idi .

Böylece, Sultan Selim, Hayir bey'in Mısır valiliğine adaylığını divan azalarıyla tartıştıktan sonra, Yunus Paşa'nın, Osmanlı ordusunun hayli fedakarlığından sonra Sultan'ın Mısır'ı bir Memlûkluk emirine bırakmasının doğru olmadığını tasrih etmesine rağmen, onun azlettiği günde, Hayir bey'i Mısır Beylerbeyiliğine tayin etmişti (29 Ağustos 1517/ 11 Saban 923).³⁶

Bazı muverrihler, İbn Zunbul'den naklen, Osmanlı Sultanının Mısır'ı Hayir bey'e "ber vec-i ebed" olarak tevcih ettiğini, ve onun için, bu Beylerbeyinin Kahire'de kendine bir mezar yaptırdığını zikretmişlerse de³⁷, bu olaylara muasır olan İbn İyas'ın, Kronolojik eserinde, her yılda, Asitane'den Hayir bey'e birkaç hil'atlerle beraber valiliğinin yenilemesi için bir bera'et gönderildiğini zikir etmesi³⁸, bu rivayetin doğru olmadığını, ve Hayir Bey'in Osmanlı kanunlarına göre normal bir vali olarak tayin olunduğunu göstermektedir. Bununla beraber, Sultan Selim'in Hayir Bey'e tam garantiliğini vermiyerek tayin kararı, Osmanlı hakimiyetine devamlı eğilmesi için, bazı hanım ve oğullarını rehine olarak Filibe'ye ırsallarının kararıyla bağladığı görülmüştür³⁹.

Selim Han'ın, Mısır'da bulunduğu sırada, eski mansib ve vazifelerinde ibka edilen Memlûkluk emir ve idarecilerin davranışlarına gözetir; onlardan, Sultan'ın fermanlarına aykırı işleri yapıp, bid'atleri ihdas, ve halka zulm edenleri azlederdi . Bu azl edilenlerin çoğu, ve genellikle memlekette bulunan dini, siyasi, ve idari nufuze ve asabiyete sahip olanlarını İstanbul'a bertaraf ettiği gibi, Asitane'ye döndükten sonra, Mısır'da bulunmaları istikrarsızlığa sebep olabilenleri de kendisiyle beraber Asitane'ye almıştır. Bu siyaseti, Abbasi Halifesi ve bazı kadı ve naiblerini istisna etmeyip, Sultan, kendilerini İstanbul'a nefyetmek üzere habs etmelerini buyurmuştu. Onlardan Mısır vilayetlerinde mansib ve vazifelerinde ibka edilenler ise, İstanbul'a uzaklaştırmak üzere, oğullarından veya akrabalarından birer rehine Sultan'a teslim edilmelerini gerekirdi. Böylece, Osmanlı Sultanı, Mısır'ı ve bütün mahalli güçlerini Asitane'den tedvir edebilmiştir.

Sultan Selim, Mısır'dan Asitane'ye donme(9 Eylül 1517/ 22 Saban923) dan önce, eyaletin işlerini idare etmesinde, Memlûkluk Beylerbeyi Hayir bey'e yardım etmek için, Osmanlı beylerinden bir sayısı Mısır'da bıraktığı gibi, ordusundan bir kaç alayı da, Eyaletin vilayetle-

rinde huzuru yerleştirmek için Tırhale Beyi Sinan bey kumandasında bin Rumeli, Faik bey kumandasında bin Anadolu Sipahisi, Eyaletin merkezi ve karargahı olan Kahire Şehri ve içinde önemli yerlerini himaye etmek için Casengir Mustafa bey kumandasında bin Kapukulu, Kal'a'da devamlı bulunmak için Hayreddin Ağa kumandasında bin Yeniceri(Mustahfizan), ve Kal'atu'l-cebel'deki Divan-i ali'de çalışmak için cavuslardan bir sayı olarak cerk etmiştir.⁴⁰

Ayrıca, Padişah'ın, eyaletin merkezinde Osmanlı beylerinden hiç birine belli bir idari vazifede tayin etmeyip, bu geçici marhalede, Hayir bey'i yardımcılarını Memlûkluk arkadaşlarından seçtiği görülmektedir.⁴¹ Bu şekilde, bu zamandan itibaren, Memlûkluk beylerbeyi, Meliku'l-umera lakabını haiz olmuş; eyaletin umurlarını memlûkluk mahalli nizam ve kanunlara göre, ve Padişah'ın fermanlarına uygun olarak yürütmüşse de, Osmanlı bey ve askerlerinin rolleri, Hayir bey'in Asitane'nin kararlarını iyi bir şekilde Mısır'da uygulamasını gözetmek idi .

Mısır'dayken, Memlûkluk devletinin merkezi nizamını cüzabilen Sultan Selim, Asitane'ye dönünceye kadar, memlekette idari, mali ve kadai yeni bir Osmanlı nizamı kurulamayıp, eski Memlûkluk mahallî nizam ve kanunlarını ibka ettiği gibi, bu nizam ve kanunlara göre Mısır'ın işlerini yürütmek için Osmanlı beylerinden bir kimse bulamıyarak sonraları, umurlarını Hayir bey riyasetinde Osmanlılara itaat eden Memlûkluk emirlerine tevcih etmişti . Padişah'ın Mısır'da uyguladığı bu icraatlar, on yıl içerisinde(1517-1527/923-933) tamamlamaya devameden geçici bir nizam sayılmaktadır .

Memlûkluk ile Osmanlılar arasında Mısır Eyaletinin İdaresi:

13 Eylül/26 Şaban'da Kal'atu'l-Cebel'e alayla çıkan Hayir-bey, Mısır eyaletini tedvire başlamıştır . İtaat ve sadakatine kani olduğu Memlûkluk idarecileri hizmete alan Hayir-bey'den, halka adalet ve sefkatle mu'amele, fesadi men', Memlûkluk mevzu'atını islah ederek tatbik, Mısır'ın hudud ve limanlarını dış tehlikeden muhafaza, Haremeyn zahiresini muntazaman tedarik etmek gibi vazifelerin ifası istenmişti. Bu siyaseti tatbiki için, Hayir-bey'e Mısır'da bırakılan Osmanlı beyleri ve askerlerine ilaveten, itaat eden Memlûklukları da hizmete alma sa-

lahiyeti tanınmış; Ayrıca, Haleb'deki kendi Memlûklukları de Kal'a'da kullanması için Mısır'a gönderilmişti. Bu salahiyetlerden faydalanan Hayir-bey, Mısır'ın ahvalini iyi bilen Memlûkluk emirlerinden Canım Hamzavi Kethuda olarak, Kaitbay Devedar olarak, Emir-i ahur ve Mihmandar vs. gibi idari ve askeri muavinler seçmiştir.⁴²

Böylece, Hayir-bey, Mısır'ın mahalli olan teskilatını büyük kısmıyla muhafaza edip, Memlûkluk devri idarecilerinden faydalayıp, bazı hizmetlerin birleştirerek veya değişik isimlerle tevcih yolunu tuttu. Mısır'ın harac ve gelirlerini tesbit ve tahsil için mesaha defterlerine dayanarak, çeşitli nahiyyelerinde "Mutehaddis"(Nazır)lık vazifesi Memlûkluk mubaşirlere tevcih, ve hem şehirde hem de nahiyyelerde Memlûkluk idarecilerinden mustakim ve mutemed kimseleri tayin olunmuştur. Buna rağmen, Memlûkluk teşkilatında yerleşmiş olan bid'at ve adaletsizlik devam ettiği için, Kanuni Sultan Süleyman zamanı (1520-1566/926-974) nda, Mısır'ın adli müesseselerini islah etmek üzere bir kadı, Mısır'a bağlı iskelelerin geliri miri için zapt etmek ve mali hususları mahallinde görmek için de Arab Defterdari tayin ve irsal olunmuştur. 1521/927 sonlarında, Mısır'ın dört Kadi'l-Kudat nahiyyelerinin yaptıkları yolsuzluklar sebebiyle her Kadi'l-Kudat, yalnız yedi naib istihdam etmesi emr edilmişse de, 1522/928 başlarında, Seyyidi Çelebi, Mısır Kadılığına tayin edilip, dört mezhebin ser'i umuru ona havale, ve dört Kadi'l-Kudat ona naib olarak tevzif edilmesi tekarur etmiştir.⁴³

Ayrıca, Mısır muhafazasındaki Osmanlı askerleriyle Memlûklukları yanına istihdam etmek, Memlûkluklarla Şeyhularabları, Devlete itaate cezbe etmekle vazifeli olan Hayir-bey, muhafızlarla Memlûklukları, isyan halinde bulunan Arap şeyhlerinin tenkilinde kullanmaya çalışmıştır. Hayir-bey, Memlûklukların kaçan ve mahbuslarına aff verilip, ortaya çıkınca, kendilerine askeri kabiliyet ve maharetleri mertebesine göre ulufe ve ciraye, yaşlılara da teka'ud ulufesi tayin etmiştir . Kanuni'nin culusunda, İstanbul'a götürülmüş olan Memlûkluk emir ve idarecilerinin Mısır'a donmelerine musaade edildiği, mutad ulufe ve alik ve sairelerinin verilmesi emr olunduğu için, Hayir-bey tarafından onlara muhtelif vesilelerle hil'at geydirilip, ihsanda bulunulmuşsa da, bunlara muhim idari vazifeler verilmediği anlaşılmaktadır . Böylece, Padişah ve

Hayir-bey'in Mısır'da takib ettikleri okşayıcı siyasetleri dolayısıyla, Memlûkluk taifesi, bazı tahrik edici icraata rağmen, 1523/929'a kadar bas kaldırmaya teşebbüs etmediler.⁴⁴

Diğer taraftan, Hayir-bey ve maiyeti, Mısır'daki Osmanlı beyleriyle ahenk içinde oldukları halde, muhafazadaki Osmanlı askerleriyle sık sık ihtilafa düşüyordu. Melikü'l-Umera'nin davranışlarını gözeten Osmanlı beyleri, gizli veya açık Padişah'a raporlar gönderdikleri gibi, Hayir-bey de, Devlet merkezine Mısır eyaletinin bazı meselelerini, Osmanlı beyleri ile muhafazadaki askerin durumunu arz etmişti. Bu şekilde, Hükümet, hem Memlûkluk Beylerbeyi'nden hem de muhafaza kuvvetinden Mısır ahvalını sıhhatle öğrenerek, mesele zuhurunda, isabetle tedbir almak imkânı buluyordu. Hayir-bey'in Asitane'ile sıkı münasebetleri vardı. Her yılın başında, Hayir-bey'e Mısır eyaletinin ibka edildiğine, Mısır'ı adaletle idare etmesine dair bir fermanla bir hil'at ve bazı atıyyeler gönderilmesinin karşılığında, Hayir-bey, Mısır'dan saltanat merkezine değerli hediyelerle birlikte, Mısır haracından bir miktarını piskis olarak takdim ettiği gibi, seferler dolayısıyla emr olunan barut ve zahireyi hazırlayıp gönderir, Ayrıca, Memlûkluk askeri yolları.⁴⁵

Hayir-bey'in, Mısır'da Memlûkluk ile Osmanlı devirleri arasında geçici ve çok dokunaklı bir marhele sayılan Beylerbeyliği sırasında, Osmanlı nizamlarını Mısır halkına tanıtır, birçok Memluklar ve Şeyhu'l-Arabları yeni idareye istimalet ederek Mısır'ı Memlûkluk kanun ve gelenekleri, ve Osmanlı idari ve mülki nizamları ile uydurarak idare edebilmiş, büyük ölçüde başarılı olmuştur.

Hayir-bey'in vefatı(14Zilkade 928/5 Ekim 1522) üzerine, Osmanlı muhafaza kuvvetleri kumandanı Şinan Bey, Beylerbeyi kaymakamı olarak merkeze bildirerek askeri zapt, eyalet umurunu tedvir ve nahiyelerde huzuru te'min için kal'a dizdari, Osmanlı beyleri ve bütün asker ağalarını toplamış; gerekli olan hususları müzakere ederek ülkede emn-u eman ilan ettirmiş; olup biten olayları Padişah'a arz edivermiştir. Rodos muharebesinde bulunan Kanuni, meseleyi öğrenince, Mısır'ı yeni bir Memlûkluk emire tevcihine hiç düşünmeyip, hemen ikinci vezir Çoban Mustafa Paşa'ya saliyane(100,000 altınlik) ile Mısır Beylerbeyliğine tayin ederek oraya göndermiştir(15 Ekim 1522/ 23Zilkade 928).⁴⁶

Sultan Selim'in İstanbul'a döndükten sonra Mısır'da ilk Osmanlı Beylerbeyi sayılan Mustafa Paşa, Memlûkluk Hayir-bey'in bütün teşkilatı ve muavinlerini bertaraf etmişse de, Kaşif'leri yerlerinde ibka, ülkenin vergi tahsilini Memlûkluk mubaşirlere havale etmekle beraber, onlara kontrol ve nezaret için yeni bir Osmanlı Defterdari tayin etmiştir .

Hayir-bey'in beylerbeyliği sırasında, Memlûklukluları baskı altında tutmasına rağmen, onların baş kaldırmadığı, belki isyana mecal bulamadıklarına görülmüşse de, İstanbul'a nefy edilmiş olan birçok nüfuzlu Memlûkluk idarecilerinin Mısır'a avdeti, Çerkeslerin kendilerinden saydıkları Hayir-bey'in vefatı, Mısır beylerbeyliğine bir Osmanlı Paşasının tayini, ve Memlûkluk emirlerinin muamelelerini bilmeyip, onların salahiyetlerini sınırlandırarak onlara karşı yaptığı idari, mali ve mulki icraatları alması, Hayir-beyin zamanında devam eden Memlûkluk adetlerini yavaş yavaş kaldırmaya çalışması ile durum değişmiştir. Bu sebeplerden dolayı, Osmanlı hakimiyetine henüz ısınmamış olan Memlûkluk beyleri, arka arkaya Memlûkluk Devlerini ihya etmek maksadıyla iki defa baş kaldırmışlar. Diyarbakirli Abdussamad'ın "Nevadirü't-Tevarih" adlı eserinde, bu Memlûkluk isyan hareketlerinin birincisi, Hayir-bey'in mir-ahuru Kansuh, Hazine-darı Mısırbay, ve Tufegcibaşısı Budak'ın öncülüğü altında (/Cemadi'l-ahire 929), ikincisi ise, Feyum ve Behnese kaşifi olan Canim es-Seyfi, Atfihkiye kaşifi Hudaverdi, ve Garbiyye kaşifi İnal'ın riyasetlerinde olduğunu zikretmektedir. Bu isyanları, eyaletin birkaç nahiyelerini haraba devr ettikten sonra, bastırılarak asilerden birçok Çerkes ve Urbanlar öldürülmüştür. Bu isyanlar İstanbul'da duyulunca, ülkenin idaresini Kayitbay zamanında cari olan nizama uydurmaya çalışmak üzere, Defterdar Derviş Çelebi ile birçok asker Mısır'a gönderilmiş; Mustafa Paşa'nın Mısır'da kalmasıyla beraber Güzelce Kasım Paşa, beylerbeyi tayin (/12 Receb 929) edilerek ikisi eyalet işlerini tedvir etmişlerdir.⁴⁷

Mısır eyaleti, henüz Osmanlı idaresine ısınmamış bir haldayken, İbrahim Ağa'nın kaide hilafine Vezir-i azamlığa tayin edilmesinden dolayı son derece mütesir olup Mısır'ı istemiş olan İkinci vezir Ahmed Paşa'nın Mısır beylerbeyliğine tayin etmesinden beri (19Temmuz 1523/6 Ramazan 929), eyalette istiklal sevdasına

kapılarak bir takım tedbirlere girişmeye başlamıştır. Ancak, Ahmed Paşa, "el-Meliku'l-Mansur es-Sultan Ahmed Han" unvaniyle saltanatını ilanı ile Devlete isyanından şüphe kalmadığında, Kadi-zade Mehmed bey, Yeniçerilerin sağ kalanlarıyla işbirliği ederek Ahmed Paşa'ya cebhe almış; sonraları, Sarkiyye vilayetinin tarafına kaçan Paşa'nın üzerine gidilmişse de, oradaki urbanlar tarafından da, onu Tumanbay gibi tutuklanarak başı kesilip, Asitane'ye gönderilmiştir⁴⁸.

Memlûkluk emirlerinin bu isyan hareketleri, eyaletin nahiyyelerinde mahalli nüfuzlarına dayandığı halde, onların baskı ve zulumlarını altında bulunan Mısır halkı, onu desteklemediği için, çok kolaylıkla ve kısa zaman içinde bastırılabilmişti. Buna rağmen, Osmanlı idaresinin, bu hareketleri yok ettikten sonra, eyaletin nahiye ve vilayetlerin idaresinde Osmanlı idarecilerini tayin etmeyip, onu eskisi gibi Memlûkluk emirlerine iltizam yoluyla ve Osmanlı idaresinin sıkı gözeticiliği altında tekrar revcî edilmiştir. Bu şekilde, Mısır Memlûkluk idarecilerinin çok önemli sorunları baş göstermiştir. Hain Ahmed Paşa da, eyalette bulunan huzursuzluk durumundan ve Memlûkluk güçlerinden faydalanmaya çalışarak bağımsızlığı Mısır'da ilan etmeyi düşünmüş; Osmanlı devrinin bu erken döneminde, devlet merkezinde bulunan huzursuzluk sebeplerinin başlangıcı, Mısır eyaletinde süren istikrarsız olmuştur. Ahmed Paşa'nın amacı, Asitane'nin otoritesine karşı baş kaldırarak bağımsızlığı Mısır'da ilan etmektir. Ülkenin istikrarsız durumundan ve devamlı isyan halinde olan Çerkes emirlerinin nüfuzlarından istifade etmeye çalıştığı halde, Memlûkluk güçleri, Mısır'a tekrar hükmetmek istiyordu. Ahmed Paşa'nın isyanını kullanarak Mısır'da Osmanlı otoritesini bertaraf etmeyi hedeflendirmişlerdi. Fakat, Mısır halkının bu isyanları desteklememeleri ve isyanlar sırasında katil ve hapisten kurtulabilen Osmanlı bey ve askerlerin Sultan'a vefakârlığı yüzünden, bu erken isyan hareketleri sona erdirilebilmişse de, asıl sebeplerini ortadan kaldıramadığı için, XVI. asrın sonlarından itibaren tekrar hortladığı görülmektedir.

Böylece, ikinci defa olarak Mısır beylerbeyi tayin edilen Kasım Paşa, Vezir-i azam İbrahim Paşa'nın Mısır'a vusuluna kadar, eyaletin çok karışmış olan Osmanlı idaresini düzeltmeye çalışmıştır.

Vezir-i Azam'ın Mısır'da Devamlı bir Osmanlı Nizami Te'sisi

Mısır'ı zabtından beri, birçok teşebbüslere rağmen, ne Memlûkluk emirleri Osmanlı yeni idaresine ısınmış, ne de istikrarlı bir idare te'essüs edilmiştir. Bunun için, Mısır'ın çok karışmış idari, mali ve emni durumu düzeltmek ve devamlı tatbik olunabilecek bir nizam tesbit etmek üzere, bu mesele, geniş salâhiyetlerle Vezir-i Azam İbrahim Paşa'ya havale olunmuştur. Uhdesine Mısır Beylerbeyiliği de havale olunan İbrahim Paşa'nın maiyetine, Rumeli Defterdarı İskender Çelebi, Ulufeciler Ağası Hayreddin Ağa, Çavuş-başı Sofi-oğlu Mehmed ile otuz nefer çavuş, Divan katibi olarak Celal-zade Mustafa Çelebi ile bazı hazine katibleri ve 500 Yeniçeri memur edip 30 Ekim 1524/1 Zilhicce 930 günü İstanbul'dan hareket eden Paşa, önce deniz yoluyla sonra Halep ve Şam üzerinden Mısır'a vasil olmuştur.⁴⁹

İbrahim Paşa, Kahire'ye varınca, eyaletin ahvalını teftiş, islah ve tanzim etmek üzere maiyyetindeki idarecilerle itaatta baki kalan Memlûkluk idarecilerinden mukkebb bir heyet teşkil edip, Kal'atu'l-Cebel'de devamlı divan akdine başlamıştır. Eyalet'in bütün mulhakatının ileri gelenlerine, ulemasına, urban-şeyhlerine adaletnameler göndermiş, halkın şikayetlerini arz edebileceklerini ilan etmişti. Vezir-i Azam, ülkenin itaat eden emir ve şeyhlerine ihsanda bulunurken, istiklâl iddiasında bulunan nüfuzlu Said Şeyhi Bakr-oğlu Ahmed'i idam ettirdi. İbrahim Paşa, Aşağı ve Yukarı Mısır'da fesada sebep olanları ortadan kaldırdıktan sonra, eyaletin ahvalını öğrenip, islah etmek üzere, idarecilerinden birer heyeti Aşağı Mısır ve Yukarı Mısır'a göndermiştir. Paşa, tatbik edilen mevzu ve muhdes nizami, hususiyile şikayet konusu olan vergi hususunu, amil, mubaşir, urban şeyhi ve sair ayandan istifsar etmiş, Memlûkluk devrine aid eski defterleri buldurup, Kayıtbay devri nizami ile, el-Gavri ve Hayir-bey zamanlarındaki muameleatları inceletip, bu sonuncularla, Hain Ahmed Paşa'nın ihdas ettiği mezalim ve bid'ati ref' etmiştir.⁵⁰

Paşa'nın ekibi, fetihten beri, eyaletin idarecileri ve muhafaza kuvvetlerine aid sudur eden fermanlarla, bütün mahalli idare kanunları ve hususiyile Kayıtbay zamanında tatbik edilen kanunu zabtını muteakib Mısır'dan gönderilen arzlar ve şikayetlere binaen sadir olan hü-

kümler, Vezir-i Azam'ın yaptığı tedkik ve araştırmalar-
dan faydalanarak Mısır idaresinin geçirdiği safhaları göz
önüne alarak, Mısır'ın eski kanununu ta'dilen mu'tedil
ve mufassal bir "Kanun-name" hazırlamış, Padişah'ın
tasdikine sunulup, tasvibi alındıktan sonra "Dusturu'l-
'amel" olmak için Mısır hazinesine teslim eylemiştir.⁵¹

Böylece, Vezir-i Azam İbrahim Paşa, Mısır'ı zabtin-
den beri, sekiz sene boyunca (1517-1525/923-931), de-
vam etmiş olan tesebbüslerin bir neticesi sayılan Kanun-
name-i Mısır suduriyle, Osmanlı devrinde Mısır'ın umu-
mi nizamının başlıca unsurlarını koymuş oldu. Bu ni-
zamda en önemli özellik, Osmanlı Devleti'nin Taşra ni-
zam ve teşkilatlarında ilk defa tatbik edilen Saliyane sis-
teminin simalarını açıklamaktır.

Gerçekten, Sultan Selim'in Mısır'da idari ve mali
ilk icraatlarını alınca, daha sonra tatbik edilecek Saliyane
nizamı'nın esas çizgileri, kendi aklında pek belli değil-
di. Fakat, Padişah, mahalli idaresine katılmalı olan nu-
fuzlu yöresel güçlerinin bulunmasına göre, "Timar niza-
mı"nı tatbik etmesini Mısır için, yararlı olmadığını ina-
nırdı. Diğer taraftan, "İltizam Nizamı"nın şekli Mem-
lûklularda ma'ruf olup, daha önce Mısır'da tatbik edil-
mişse de, Osmanlılar devrinde, tedricen Hayır-bey ve
Mustafa Paşa beylerbeyiliklerinden itibaren uygulaması-
na başlanmıştır. İltizam gelirinden Mısır idarecilerine sa-
liyaneler ödendiğinden, İltizam Nizamı, Saliyane Siste-
mi'yle bağlanmış olur. Yavuz Selim devrinde, Mısır, Ha-
remeyn, Devlet ve asker ihtiyaçları, her sene Padişah'a
gönderilen piskesler ve Divan-i Humayun azalarına sunu-
lan hediyeler Mısır eyaletinden karşılanır, bakiyye Mısır
Beylerbeyi Hayır-bey'e Saliyane, ve Mısır'ı muhafazası
için Devlet merkezinden gelen bey ve askerlere Saliyane
ve ulufeler tayin edilmiş idi. Kanuni zamanında
(1521/927), Mısır iskele gelirleri Devlet Hazinesine zapt
edilerek ona tayin edilen emirlere de ulufeleri ile ve Mı-
sır'da ilk Osmanlı Beylerbeyi olan Mustafa Paşa, Saliya-
ne ile atanmakla, Memlûklul emirleri ve Ahmed Paşa'nın
isyan hareketlerinden sonra birçok arazi miriye zapt edi-
lip, iltizam tarikiyle münasib kimselere tevcih edilmiş-
tir. Saliyane sisteminin Mısır'da tatbikine bir adım atıl-
mış; ancak, bu nizamın kat'i şekilde yerleşmesi, İbrahim
Paşa'nın Mısır Kanunnamesini koymasına kadar meyda-
na gelen isyanlar yüzünden tamamlanamamıştır.

Osmanlı Devletinin ilk defa Mısır eyaletinde tatbik
ettiği Saliyane sistemine göre, her sene, bütün eyalet, bir
beylerbeyinin uhdesine Saliyane ile verilir; muhafaza hiz-
meti gören sancakbeyleri ve vilayet kaşifleri hizmetleri
karşılığında Timar ve Zeamet'e almayıp, nezaretleri al-
tında bulunan nahiyelerin vergi gelirlerinden Saliyane
ödenir; baki kalan meblağ hazineye teslim olunurdu. Bi-
naenaleyh, Mısır eyaletinde Timarli-sipahi yerine ulufeli
Tufengci-suvarı cemaati ihdas edildiği gibi, Çerkesler-
den de ulufeli bir cemaat teşkil olunmuştu. Mısır Beyler-
beyi, eyalet gelirinden kendi Saliyanesini, beylerinin ve
askerlerinin saliyane ve ulufelerini, eyaletin bütün miri
ihtiyaçlarını, Haremeyn'in masraflarını eda ettikten son-
ra, fazlasını İrsaliye Hazinesi olarak Asitaneye gönder-
di.⁵²

Saliyane(=Senevi maas) ile Mısır eyaletine tayin edi-
len ilk Osmanlı beylerbeyi sayılan Vezir Mustafa Paşa,
bu ülkede Saliyane sistemini tatbik etmişse de, Vezir-
i Azam İbrahim Paşa'nın 1525/931 tarihinde tanzim ha-
reketiyle bir kanune inkılab etmiştir. Bu Mısır Kanun-
namesine göre, Devlet, bu nizamın tatbikinde, gerek
eyaletin merkezinde gerekse çeşitli sancak ve vilayetle-
rinde Osmanlı sınıfına esas olarak dayanmış; vilayetlerin
işlerini Memlûklul emirleri, Arap-Şeyhleri ve mahalli ka-
di ve naiblerine havale etmişse de, bu mahalli sınıfların,
çeşitli bölgelerinde bağımsızlık bir otoriteleri olmayıp,
bütün işlerini eyalette Sultanın mutlak vekili olan bey-
lerbeyinin ve onun şer'i ve kada'i işlerinde naibi olan Os-
manlı Hanefi Kadi, ve maliye ve arazi umurlarında naibi
olan Defterdari(Naziru'l-emval)'nin nezaretlerinde ancak
yürürebilmeleri kararlaştırılmıştır.⁵³

Bazı muverrihler⁵⁴, Mısır eyaletinin Osmanlı niza-
mına göre idaresi, aralarında zıtlık ve rekabetleri olan
Mısır valisi ve tabileri, asker ocakları, ve Memlûklul
emirleri ve tabileri olarak bağımsız uc otoriteye sahip
olanlara tevcih edildiğini zikr etmişlerse de, bu Osmanlı
otoritesinin taksimi, ne Sultan Selim'in Mısır'da koydu-
ğu esaslarda, ne de İbrahim Paşa'nın hazırladığı Mısır
Kanunnamesi'nde görülmemiş; Osmanlı bey, asker ve
hatta Memlûklul ve Arap-şeyhleri gibi mahalli güçle-
rinin bütün işlerinde, Sultanın Mısır'da vekili olan bey-
lerbeyine itaatleri bir kanun olup, bu sınıflar tarafından
su kanuna tecavüzleri, ancak XVII. asrın ortalarından iti-

baren başlayıp, Devlet'in Eyalette otoritesi zuhur edilen yerli güçleri arasında parçalandığı görülmüştür .

Nitekim, Osmanlı Devletine siyasi, idari, mali, ve Kada'i tebe'aliği olan Mısır Beylerbeyiliği, Asitane'nin umumi nizam, kanun ve ptotokollarına, ve Padişah'ın ferman ve hükümlerine uyar bir vilayet olmuştur; Osmanlı devletinin varlığının ayrılmaz bir parçası olan bu eyalette, beylerbeyi, Sultanın şahsi temsilcisi olup, Divan-i Ali'nin beyeti, Divan-i Humayun ekibinin Mısır'da vekili olduğu gibi, Mısır reayaları, Devlet'in reayalarından bir kısmı olmuştur.

İstikrar devresinin kısalığı

Mısır eyaleti, zabtından beri devamlı bir kanun koyabilmesine kadar, sekiz senelik bir istikrarsız devreyi geçmişse de, Kanunname-i Mısır sayesinde istikrar devresi pek sürmemiştir. Osmanlı Devleti, Kanuni'nin devrinde konulan Mısır Kanunnamesinin tatbikine otuz yıllık bir zaman geçmeden, yükseliş devresinin zirvesine ulaşmış olup, uzun buhran ve istikrarsız devresine başlamış oldu.

Bu kısa devrede, Mısır beylerbeyi ve idare heyeti (Kadı, Defterdar ve Sancakbeyler), eyaletin çeşitli umurlarını sıkı kontrol altına alabilmişler; eyaletin bütün idarecileri, işlerini ehemmiyetine göre, Naziru'l-emval (=Defterdar) veya Kadı vasıtasıyla beylerbeyilere arz ettikten sonra, Devlet merkezine bildirmelerine ihtiyaç yoksa, hemen tenfizi emr olunmaktaydı. Kaşif ve şeyhu'l-arablarının miri emvalinin tahsil ve muhasebesi, Eminlerin taltif ve kadı marifetiyle tecziyesi beylerbeyinin rey ve nezaretine havale edilirdi. Umumiyetle, beylerbeyi, cereyan eden muamelatı yakından takib eder; idari, mali ve askeri meselelerine çok ciddiyetle karşılar, idaresinde, devletin ve eyaletin kanun ve teamul nizamlarına riayet eder. Padişah'ın ferman ve hükümleri tekayyud ederdi. Bu devrede, Mısır Beylerbeyileri, vazifelerini layikiyle gördüklerinden, görev muddetleri uzatılmış, bunlar da zamanla, eyalet idaresinde tecrübe kazanmak, bu ülkede huzur ve istikrari temin etmişlerdi.

Mısır eyaletinin İstikrar devresinde, Memlûkluk taifeleri, Mısır'da Osmanlı idaresine ısınmış olur; emirleri, Osmanlı otoritesine karşı baş kaldırmayı düşünmemiş, Eyalet'in Osmanlı idaresinde ve çeşitli müesseselerinde

kendilerine idari, mali veya askeri yerleri aramaya çalışmış, bu hususlarda, birbirlerine rakib olmuş olurlar. XVI. asır ikinci yarısından itibaren, bu taifelerin reisleri, sancakbeylik payesine terfi edilmeye, eyaletin birçok mühim mukataalarını iltizam etmeye, oğulları, tabi'leri ve memlûklerini muhtelif asker ocaklarına sokturmaya kalkmışlardır. Bu asrın sonlarında ve XVII. asrın başlarında, eyaletin hem merkezinde hem de nahiyelerinde idari, mali ve askeri nüfuzlarını artırdıkları gibi, Memlûkluk Devletinin zamanında yayılmış olan birçok bida'tleri tekrar hortlamış, huzursuzluk, eyaletin bütün nahiyelerinde yayılmaya başlamış oldu.⁵⁵

Gerçekten, XVI. asrın sonlarında, Mısır eyaletinde zuhur edilen huzursuzluk ve bozukluk, Devlet merkezinin bu devrede geçirdiği durumla ilgili gibi gözükmemektedir. Kırk altı senelik (1520-1566) saltanatının, Mısır eyaletinin istikrar safhasına takabül ettiği Kanuni'nin yaşı ilerledikte, saray halkının Devlet idaresine mudahelesi ve netice itibariyle suistimaller artmıştı. Bu bozulma, her şeyden önce Mısır beylerbeyileri, Kadılar, Defterdarlar, sancakbeyleri ve muhafaza için Mısır'a gönderilen askerler vasıtasıyla Mısır'a da sirayet etmiş; Mısır beylerbeyileri, rüşvet ve fesadları yüzünden bir veya iki senede bir azle ma'ruz kalarak eyaletin huzursuz bir devre girmesine yol açmıştır. Tevcihatta alınan piskesler, tecdid ve ibkalarla tahsil olunan berat resimlerinde ortaya çıkan uygunsuz tatbikat, bu cümledendir. Hatta, azlu-nasbin sık sık vuku'u, bu tahsilatla ilgili gibi gözükmemektedir. Yine bu sebeble, mensub idareciler, mevki'lerini muhafaza için, daha büyük meblağlar ödemeyi, başka bir tabirle rüşveti ayyuka çıkarmayı denemişler, verdiklerini de kanuna muhalif tahsilattan çıkarmaya çalışmışlardı.

Böylece, Osmanlı Devletinin merkezinde görülen idari ve mali bozukluklar ve asker fesadına köklü bir çözüm getirilmediği gibi, Mısır'da İltizam ve Saliyane sistemlerine dayanan idari ve mali nizamının bozuklukları da, daha ziyade ceyb-i humayuna gönderilen İrsaliye hazinesine tesirleri bakımından ele alınmış; 1583/991 yılından itibaren, eyaletin ahvalını düzeltip, İrsaliye'yi noksansızca temin etmek üzere, geniş salahiyyetli beylerbeyiler tayin edilmiştir. Beylerbeyiler de, idari ve mali ıslahattan ziyade her yıl daha çok İrsaliyye göndermeğe

gayret sarf etmişlerdir. Nitekim, sancakbeyleri ve asker miktarının ulufe ve saliyanelerin sınırlandırılmasına, onlara tayin edilen terakkilerin ref'ine dair Mısır beylerbeyine arka arkaya hükümler gönderildiği için, bu hususta bey ve askerler üzerinde tazyikler yapılmakla, onlar da, birçok bid'atler ihdas ettikleri gibi, eyaletin idari ve mali ıslahına büyük ölçüde engel olmuşlardır. Ayrıca, Mısır'ın bazı asker cemaatlerin mevcudu artıp, yalnız muhafaza hizmetiyle değil, mali ve idari hizmetlere bulaşmış, ulufeleri kifayet etmeyip, ihtiyaçları karşılanmayınca, "Kulfe" ve "Tulbe" gibi birtakım bid'atler ihdas etmişlerdi. Bu zümreler, idari işlere karışıp, divan erkânına ve beylerbeyilerine bile müdahale ve isyan eder oldular. XVI. asrın sonlarından itibaren, Mısır'ın huzursuzluklarının en mühim amillerinden biri haline geldiler.

Nasılsa, Mısır'ın mahalli idaresine ellerini koyupta oğul, tabi' ve memlûklerini çeşitli asker ocaklarına sokabilen Memlûkluk emirleri, ve Mısır'ın mali ve idari işleriyle meşgul olup, Osmanlı otoritesine tebe'alikleri zayıflayarak Memlûkluk çeşitli fırkalarına dağıtılan eyaletin ocak askerleri, XVI. asrın sonlarından beri, mali ve idari yapısının yıkılışının başlıca amillerinden sayılmaktadır. Bunun için, bu taifelerin, Devlet'in Mısır'da kararlaştığı mali ve idari ıslahatlarını karşılamaya çalıştıkları görülmektedir. Mısır'da ser' ve kanuna muhalif bid'atleri ihdas etmeye başlayan eyalet askerleri, Mısır'ın mali idaresini zabt etmek üzere eyalete tayin edilen Sinan Paşa(1584-1587/992-995)ya ta'arruz ederek bazı tabi'lerini de katl ettikleri gibi, Paşayı zorla hükümgahi olan Kal'a'dan indirip, durumu Asitane'ye doğrusuzca arz etmişler; aynı amaç ile Mısır Beylerbeyiliğine tayin edilen Uveys Paşa (1587-1590/995-998) ve Seyyid Mehmed Paşa (1596-1598/1004-1006)nın ıslahatın icraatlarına karşı, bazı Memlûkluk sancakbeylerle birlikte baş kaldırmışlar; divan azalarından birkaç adamı ve Paşayı bile öldürmeye teşebbüs etmişler; sonraları, İbrahim Paşa(1603-1604/1012-1013), eyaletin durumunu teftiş etmek ve idari ve mali işlerinde bozukluk sebeplerini el altına almak için haraba yüz tutan Mısır'a varınca, kendine karşı çıkıp, onu birkaç tabi'leriyle beraber öldürebilmişlerdi.

Vezir Kara Mehmed Paşa, Mısır Beylerbeyiliği (1607-1611/1016-1020)ne tayin edilince, eyaletin ahva-

lını yetkililerden öğrenip, idari ve mali huzursuzluk sebeplerini araştırdıktan sonra ıslahata girişmiştir. Bid'atlerin esas sebebi olan ve miktarı 100.000 altını aşan "Kesufiyye"yi kaşiflerden almayıp, bu kötü adeti kaldırmış; mukata'aların eminlere ziyade iltizam ile verilmeyip; iltizamatin kaşifler vasıtasıyla tasarruf edilmeyerek doğrudan Mısır divanına bağlanması ka'idesini koymuş; mufsid kaşif ve eminleri azl etmiş; onların uyguladıkları Çerkez arazi kanunlarını, bid'atleriyle birlikte kaldırıp, "Terbi' Defteri" usulünün tekrar tatbikini emr ederek, vilayetlerin idari ve mali durumunu düzeltmeye çalışmıştır. Paşa, ayrıca, seleflerine devamlı isyan eden urban taifesine eman vererek onları itaat ettirdiği gibi, eyaletin beyleri, kaşifleri, eminleri ve asker taifesini toplayıp, Paşah'ın emirleri mucibince eyaletin idaresinde gerekli ıslahatı ve ihdas edilen bid'atlerin, bilhassa "Tulbe"nin kaldırılması için lüzumlu tedbirleri ilan edince, nahiye-lerde bulunan Gönüllü, Tüfengci ve Cerakise askeri, Garbiyye Kaşifini öldürüp "Tulbe" almaya devam ederek açıkça isyan etmişlerdi. Ancak, müttetikler, urbanın Paşaya itaatlerini ve üzerlerine pek kalabalık kuvvetler sevk edildiğini görünce, asi liderleri, Serdar Mustafa Bey'e teslim olup, tabi'leri de eman isteyerek itaat etmişlerdi. İsyen elebaşılarını idam ettirerek kendisini Mısır eyaletinin çeşitli müesseselerinin ıslahına hasr eden Mehmed Paşa, sikke ahvalını tashih etmiş; miri anbarın defterlerini inceleyip mazbut hale getirip emanetini müstakim ve munasib birine vermiş; Kal'a içinde, evli olmayan Yenicheri ve Azeb askerlerine mahsus odalar bina ettirdiği gibi, diğer asker cemaatleriyle gerektiği şekilde ilgilenmiş; istimaletle onların gönlünü almış, eyalette tam bir huzur vesatı yaratmıştır.⁵⁶

Ancak, XVII. asırda, Mısır eyaletinde huzur ve istikrar yine bozulmaya yüz tutmuştur. Zira, huzursuzluk sebepleri, büyük ölçüde Devlet merkezinin durumuyla ilgili idi. Bu asır boyunca Mısır eyaletinin idari, mali, askeri ve adli müesseselerinin tanzim ve ıslahı yoluna gidilmiş ise de, büyük ölçüde başarıya ulaşamamıştır.

Mısır Eyaletinin Osmanlı Nizamına Değişiklikler

1525/931'de Vezir-i Azam İbrahim Paşa'nın Mısır eyaletinde koyduğu, ve daha sonra XVI. asır boyunca, arka arkaya şudur edilen emir ve fermanlarla tekamül bir

hale gelen Mısır'ın Osmanlı Kanun ve Nizamının esasine XVIII. asrın sonlarına kadar, önemli bir değişiklik görülmemiştir. Ancak, hakiki değişiklik, eyaletin çeşitli müesseselerine hakim olan esas teşkilatların nüfuz ve kudretlerde ve devletin ve eyaletin kanun ve nizamının ratbikinde gözükmemektedir.

XVI. asır sonlarında ve XVII. asır başlarından itibaren, Mısır eyaletine tayin edilen beylerbeyilerin çoğu, ikidarsız ve liyaketi olmayan kişiler olup, makamlarına fazla para vermekle ulaşmışlardı. Bu sebepten dolayı, bu valilerin Beylerbeyilik müddetleri kısa olup, Asitane'ye karşı iltizam ettikleri hazinenin ve bu mansibi alabilmek için Padişaha ve Devlet ricaline dağıttıkları emvalin tahsilinde meşgul olmuşlar; yıl yıla nüfuzları artan mahalli raifelerine, bilhassa Memlûkluk emirlerine ve Mısır'ın asker ocaklarına karşı belli bir siyasete sahip olmadıkları için, eyaletin idari, mali ve askeri işlerini kontrolleri altına alamamışlardı.⁵⁷ Diğer taraftan, Devlet merkezinin Mısır'da temsilcisi olan beylerbeyinin, eyaletin gerek Osmanlı idarecileri gerekse Memlûkluk idarecileri ve Şeyhu'l-arablarının üzerine hakimiyet ve nüfuzları zayıflamış; Padişahın fermanlarına ve beylerbeyinin emirlerine eyaletin her tarafında uygulanmamaya başlanmış; eyaletin kanun ve layihelerine riayet edilmeyerek özel manfa'atlara göre davranmış oldu.

Memlûklukların eski kanunlarına dayanan Mısır'da Osmanlı idari ve mali nizamı ve Memlûkluk idarecilerin bu kanunların uygulamasında kullanışı, XVII. asırdan beri, Mısır kanun-namesinde zayıf noktalar olarak Çerkezlerin ilga edilmiş olan eski teşkilat, nizam ve geleneklerini baska isimlerle tekrar zuhur etmesini kolaylaştırmış; mukataaları iltizam tarikiyle Memlûkluklara tekrar tevcih edilmiş, onlar, kaşifler, hakimler ve sancak-beyler olarak vilayetlerin idaresine katılmışlar; mubaşir, emin ve amil olarak mali müesseselerinde ve miri emval tahsilinde bulunmuşlardı. Bununla beraber, bu devrede, Mısır Kanun-namesine göre Çerkez Cemaati ve Umeray-i Cerakise Cemaati içinde sınırlandırılan Memlûkluklar, çeşitli yollarla oğul ve tabi'lerini eyaletin muhtelif asker cemaatlerine sokabilmişler; sayıları tedricen artarak Mısır içinde ve dışında askeri, emni, idari ve mali teklifleri, kendilerine tevcih edilip, Ağalık, Kethudalık ve hatta Sancakbeylik makamlarına ulaşmışlar; Devlet merkezi-

nin ve Mısır beylerbeyinin idaresinin ızdırıp ve buhranlar içinde bulunduğu ve Mısır'ın mali ve arazilerinin idaresinde, vilayet ve nahiyelerde meydana çıkagelen Urban isyan hareketlerinin bastırmasında, ve eyaletin çeşitli bölgelerinde istikrar ve güvenlik te'mininde kendilerine dayandığı görünce, Mısır'ın Osmanlı idaresinde yeni mansıpları aramaya başlamışlardır. Böylece, Memlûkluk emirleri, Padişahın mutlak vekili olan Mısır beylerbeyine rakip bir güç olarak zuhur edip, yöresel idareye nüfuzları artırarak Mısır'ın muhtelif teşkilatlarına kendilerini sokabilmişlerdi.⁵⁸

Amaçlarına ulaşabilmek üzere köleleri satın almaya çalışan Memlûkluk beyleri, Mısır beylerbeyinin zafı ve hilesizliği sayesinde eyaletin idari ve mali idaresine ve asker ocaklarına mutlak nüfuzu elde etmek için, aralarında rakiplik etmişler; her birisi, Memlûkluklar arasından veya eyaletin idari, mali, ve askeri teşkilatları arasından taraftarları te'min etmeye çalışarak XVII. asrın ortalarından itibaren ve XVIII. asır boyunca, eyaletin bütün mukadderatına büyük etkisi olan Mutegalibe fırkaların kurulmasına sebep olmuştur. Filhakika, bunun gibi Memlûkluk fırkaları, Memlûkluk Devleti'nin devrinde bulunduğu gibi, Mısır'da Osmanlı devrinin başlangıcından beri XVII. asrın ortalarına kadar de bulunduğu görülmesine rağmen, eyaletin başlıca faaliyetlerinde hiçbir nüfuzu rastlanmamıştır. XVIII. asrın ikinci çeyreğinin başlarına kadar "Kasımiyye" ve "Zul-Fikariyye" olarak iki esas fırkalara ayrılan Memlûkluk mutegalibelerin başlıca amaçları, bütün Memlûkluk emirlerinin örfi reisi olan "Şeyhu'l-Beledlik", Osmanlı yeni beylerbeyi Mısır'a gelinceye kadar, her tarafa hakim olan "Kaimmakamlık", Padişah tarafından tefviz edilip, ulema, ayan ve bütün halk üzerine nüfuza sahip olan "Emiru'l-Hacclik", eyaletin miri hazine ve muhasebeleri eli altında bulunan "Mısır Defterdarlığı", ve Mısır'ın hububat merkezi olup ve Yukarı Mısır'ın güçlü kabilelerine hakim olan "Said Hakimliği" elde etmek idi.⁵⁹

XVII. asrın ikinci çeyreğinde, Kasımiyye fırkasının, Zul-Fikariyye fırkasına rakip olarak Mısır eyaletinde zuhuru, ülkede mahalli mutegalibe güçlüklerinin derecesini gösterdiği gibi, XVIII. asrın ikinci çeyreğine kadar, Memlûkluk mutegalibe emirlerinin Mısır'da hareketlerinin tarihi, bu devirde, bu fırkaların sayesinde eyaletin

idari, mali, iktisadi, ictimai ve askeri müesseselerinin tarihi, ve bu fırkaların, bu müesseseleri üzerinde ne kadar nüfuzlarını tesis ederek ona değişiklikleri icra ettiğini yansıtmıştır. Mısır'ın Divan-i Ali'sinde muhim bir yeri olan bu fırkanın her birisi, eyalette nüfuzunu yerleştirmek için, Devletin temsilcisi olan beylerbeyi, divan azaları, yedi asker ocağının ağa, kethüda ver erleri ve yerli gücü olan ulema, ayan ve Arab-Şeyhlerini, kendi tarafına çekmeye çalışmıştı. Böylece, eyaletin asker ocaklarının mensubleri, Kasimiyye veya Zul-Fikariyye fırkalarının birine taraftarı oldukları gibi, alimler, ayanlar, tüccarlar, divan azaları ve hatta Mısır beylerbeyi, bir fırkayı diğerine karşı destekliye gelmişlerdi. Hattaki Osmanlı Devleti'nin ve Mısır eyaletinin idare merkezi, Memlûklü fırkalarının tedricen çoğalan sart ve isteklerini red edemez oldular ki, bu fırkaların, Devlet merkezinin ve Mısır'ın Divan mensublarına kıymetli hediyeler ve altın keseleri dağıtmasıyla, kendilerinin lehine ve rakiplerinin aleyhine karar ve fermanları çıkarabilmişlerdi. Nasıl olsa, bu Memlûklü fırkalarının Mısır eyaletinde meydana getirdikleri huzursuzlukları, Mısır'ın çeşitli taifelerinin ilişkilerine etkilediği gibi, bu taifelerin arasında zuhur eden meseleleri, bu Memlûklü fırkaların arasındaki alakalarını etkilerdi. Bu mutegalibeler, Memlûklü fırkalarından birine taraftar olup faideleri için birbirine rakiplikte bulunan Mustahfizan veya Azaban asker cemaatlerini isyana tahrik ederlerdi. Böylece, bitmeyen rakiplikleri ve çatışmaları artarak, toplumun sıkıntısı bir derece daha fazla olup; eyaletin genel durumları alt üst olmuş oldu.⁶⁰

Mamafih, Mısır'ın maliye idaresi, Memlûklü mutegalibelerinin ellerinde olup, Memlûklü sancakbey, hakim, ve kaşiflerin idareleri altında, ve arazi iltizamlarının ve mukataalarının miri gelir tahsilleri Memlûklü mubaşşir, amil, ve eminler marifetiyle görüldüğünden dolayı, onlar halka ve köylülere gayr-i meşru' ağır resimleri tahmil edip, zulm ederlerdi. XVII. asrın ikinci yarısından itibaren, Memlûklulardan seçilmeye başlanmış olan Mısır Defterdarı, eyaletin her tarafından gelen miri gelir ve masraflarına bakmaya mesul olduğundan, suistimal ile ve kendi fırkasının menfa'atına göre davranır; hattaki miri gelirlerin bir kısmı, Memlûklü fırkasının yeni köle ve silah gibi ihtiyaçlarına harç ederdi. Bu yüzden, Mısır'ın miri gelirinden, Asitane'ye gönderilen İrsaliye ve

diğer ihtiyaçları Haremeyn'in sadakat ve buğdayları, ordu ve donanmanın malzemeleri, ve hatta askerlerin ulu-feleri için emval kalmazdı. Mısır maliyesine nazır olan beylerbeyi, kendisi ve kadı ile beraber Osmanlı idarecilerinin Saliyane ve diğer muhassasatları temin ettikten sonra, eyaletin diğer maliye işlerini karşılamaz; Bâb-ı Âlî'nin emir ve fermanlarını tatbikine kalkmaya çalışmışsa da, Memlûklü güçleri teşiriyle mansıbını kaybederdi. Bu karışık mali durum, asrın sonuna kadar devam etmiştir. XVIII. asırda, Mısır'ın adli ve kazai vaziyeti, eyaletin umumi ahvalından ayrılmazdı. Kadılık makamının Mısır mutegalibelerine karşı zayıflığı, idareciler ile halk arasında adlin kaybolmasına, toplumda yolsuzluk ve rüşvet gibi kanun ve ser'e aykırı adetlerinin yayılmasına sebep olmuştu. Bununla beraber, adli karışık durumuna karşı hilesizliği olan Mısır beylerbeyi, eyaletin idarecilerinden çoğuna bir nüfuz kalmadığı için, adli ahkamları uygulamasına mesul olan casusların, halka zulümlerini durduramazdı. Bu durumda XVIII. asır boyunca, Mısır'ın ictimai ve iktisadi ahvalına çok etkilemiştir.

Bu devirde, Mısır'da Osmanlı idaresinin, Memlûklü fırkalarının eyaletin muhtelif müessese ve teşkilatlerinde meydana getirdikleri kanuna muhalif değişikliklerini sona erdirememesi ve eyaletin çeşitli nahiyyelerinde hakimiyet ve nüfuzdan bir çeşidi temin edememesi, eyalette mutlak otoritesi ve muhtelif müesseselerde geniş salahiyetini elde etmesinden vazgeçmesine ve bu Memlûklü fırkalarının birini desteklemeye sebep olmuştur. Hattaki bu fırkalar, eyalette istediklerini uygulamak için reisleri olan Şeyhu'l-Beled'in marifetiyle Mısır beylerbeyini sıkıştırabilmiş, yoksa makamından indirdikten sonra Kayımmakamlık payesi kendilerinden birine tevcih etmeleriyle, bütün Mısır'a rakipsiz hakim olmuş olurlar. Diğer taraftan, Asitane, Mısır'da resmi temsilcisi olup eyalette mahalli güçlerle Devlet Merkezi arasında arabuluculuk rolü oynamış olan Mısır beylerbeyinin, eyaletin çeşitli müesseselerinde Memlûklü fırkalarının nüfuzlarına karşılamasında, ve emirleri mucibince ıslahatları uygulanmasında kudretsizliği gördüğünde, eyalette Osmanlı idaresi ile Memlûklü taifeleri arasında muvazeneli bir durum ortaya getirmek, eyalet hakimiyetinin kendi kontrolünün altına almak, ve Devlet'in miri varidatını ve

billhassa Mısır Hazine-i İrsaliyye'sini su'i-istimal ve kayıb olmasından korumak üzere, bu mahalli güçler ile direk bir rol oynamaya çalışıp; Memlûkluk taifelerinin yıl yıla artan nüfuzlarını, ihdas ettikleri idari, mali ve askeri geleneklerini ve eyaletin idaresine katılmasını tanımıştır. Bundan dolayı, bu devirde, Mısır'ın mahalli idaresi, Osmanlı otoritesinden çıkmış gibi gözükmemektedir.⁶¹

Mutegalibelerin Mısır'da Osmanlı Otoritesine Karşı Çıkışı

XVIII. asırda, Mısır eyaletinde mutlak nüfuzu elde etmek için rakiplikte bulunan Memlûkluk taifeleri, memlekette devletin idari, mali ve kadai nizamlarını alt üst edip, eyaletin çeşitli müesseselerinde tatbik edilen kanunlara tea'addi ettikleri gibi, padişah'ın fermanlarını yerine getirmiyerek eyaletin mukadderatını elde eden bir güç olarak devlet merkeziyle direk muamele etmeye çalışmışlardı. Mısır'da bu hâlel amillerini ilâç edemeyip mutegalibelerle muamele etmesini kabul ederek onlara örfi niteliğini tanıyan Asitane'nin taşra siyaseti, Mısır'da Osmanlı Devleti'nin otoritesi ve bütünlüğü için büyük tehlikeye sebep olmuştur.

Bu asırda, Mısır eyaletinin idarsinde başlıca mansiplarına el koyabilen Memlûkluk firkaları, ülkenin bütün mukadderatına hakim olup, iç olaylarına yönelebildikten sonra, önlerinde Memlûkluk devletinın tekrar kuruluşu olan eski amaçlarını gerçekleştirmek için devletin ve Mısır'da temsilcisi olanın şekli otoritesinin yerine geçmekten başka bir iş kalmadı. Böylece, Osmanlı Devleti'nin XVII. asır sonlarından beri ulaştığı siyasi, askeri ve iktisadi istikrarsız durumu ve bu durumdan istifade etmeye çalışan Avrupa devletlerinin Ortadoğu'da sömürgecilik hırsı, Mısır mutegalibelerinin hedeflerini yerine getirmesine çok yardım etti.

Çerkes Mehmed Bey'in öldürülmesi (18 Nisan 1730/30 Ramazan 1142) yle Kasımiyye fırkasının ışığı sönmüşse de, asker sınıfından olup Kazdoğlu İbrahim Kethuda liderliği altında zuhur edilen Kazdoğliyye fırkası, Mısır'ın Osmanlı idaresi üzerinde rakıblığı bir adım daha ileriye gitmiş; eyalette önemli mansıpları elde etmekle iktifa etmemiş; Mısır'ı Osmanlı Devleti'nin elinden kopmaya, Mısır'da eski Memlûkluk devletini tekrar kurmaya çalışmıştır.

Kazdoğliyye fırkası, 1760/1173'da, Bulutkapan Ali Bey'i Seyhu'l-Beledliğe tayin edince, Ali bey, Mısır'daki rakiplerini galebe edip, mansıplara kendi adamlarını getirdikten sonra, tehlikeli gördüğü kimseleri memluklerinden Abu'z-zaheb Mehmed bey vasıtasıyla yok etmiş; yetiştirdiği memlukleri, umura sınıfına idhal ettirmişti (1768/1168). Bundan dolayı, Mısır beylerbeyinin, devlet merkezine, Bulutkapan'ın Mısır'da nüfuzunun artmasına aid arka arkaya raporları göndermesiyle, Asitane, Ali bey'in tehlikesini duyarak Mısır Vezirine onu öldürtmek için, gerekli emirler göndermiştir. Ancak, Bulutkapan, bu emri eline düşünce, Mısır'daki Memluklerinin bütün fırka ve taifelerini Osmanlı idaresine karşı tahrik edip, Mısır beylerbeyi Urfalı Mehmed Paşa'yı azl ederek Mısır'dan çıkarmıştır. Ali bey, Padişah'tan Mısır beylerbeyliği kendisine tevcih etmek üzere bir ferman istemişse de, arzusu kabul edilmeyerek yeni bir Osmanlı beylerbeyi eyalete tayin edilmiştir. Bunun üzerine, Bulutkapan, yeni Osmanlı beylerbeyine Mısır'da karşılamayıp, eyalette otoriteyi cebren elde etmiş; hutba ve sikkede Osmanlı Padişahı'yla beraber kendi ismini koyup, Asitane'ye gönderilen Mısır İrsaliye hazinesini irsal etmemiş, Mısır'da Osmanlı devlet merkezinden bağımsızlığını ilan ederek eyaletin Asitane ile bütün bağlarını dört sene civarında kesmiştir (1769-1773/1183-1187).⁶²

Halbuki, Osmanlıların Mısır'ı zabtından beri, billhassa XVII. asırdan ve XVIII. asrın ortalarına kadar, Mısır mutegalibeleri, birkaç defa baş kaldırmışlardı. Fakat, bu hareketlerin esas hedefi, Osmanlı hakimiyetinden bağımsızlığı ilan etmek değil, firkalarının Mısır'da Osmanlı idaresinde nüfuzları daha artırmak için çıktığından dolayı, bais olan sebepleri mahalli olup, Mısır dışarısına çıkmamıştı. Osmanlı Devleti, mutegalibe reislerin bazılarını nefy veya katline ferman çıkarmakla, veya Osmanlı idaresine üstünlüğü ve bu firkaların arasında paralel bir hal temin etmek üzere onlardan birini taraftar almakla, Memlûkluların güçlü nüfuzlarını karşılamaya sebbüs etmişti. Ancak, Mısır Paşası'nın bu siyasetinin olduğu gibi tatbikinde başarısızlığı, ya hayatını ya en azından mansıbını kayıb ettirdi. Memlûkluk firkaları, bu devirde, Osmanlı Devleti'nin topraklarını korumaya gücü kalmadığını ve Mısır'da bağımsızlıkları ilan ettiklerinde Rusya ile savaşıyla meşgul olduğundan dolayı karşı-

larında bir şey yapmadığını görünce, bu defa, Mısır beylerbeyini karı veya azl ile iktifa etmiyerek XVI. asır ilk çeyreği sonlarından beri, ilk kez asıl otorite sahibine baş kaldırmışlardı. Bu şekilde, Ali bey el-Kabir ismiyle meşhur olan Bulutkapan'ın isyanının, Osmanlı Padişahı'nın Mısır'da otoritesine karşı olması, Memlûkluk devletinin tekrar hortlamasına hedef olması ve Mısır sınırlarından Hicaz(1770/1184)ve Suriye(1771/1185)ye çıkması, Mısır'ı yeni bir devreye taşımıştır.

Ali bey'in, Devlet'in otoritesine tecavüzleri, Mısır eyaletinin ve bütün mukadderatının sınırlarında durmayıp, bölgesel bir destek bulabilmek üzere Memlûkluk devletinin sabık emlakları olan Şam ve Hicaz'ı göz önünde bulundurmıştı. Bu şekilde, devletin Mısır'da mahalli otoritesini sona verdikten sonra, Mısır'la ilgili dış otoritesini elde ederek Rusye ile askeri ve Ortadoğu'da rakıblıkta bulunan İngiltere ve Fransa ile ticari anlaşmaları imza etmiş; böylece, Avrupa güçlerinin, devletin bölgede en önemli vilayetlerinden birinin işlerinde karışmalarına sabık olunmayan bir fırsat temin etmişti. Nitekim, Bulutkapan, Kızıldeniz ticaret yolları ve Cidde, Kuseyr ve Süveyş gibi önemli limanlarında stratejik bir yer arayıp oralarda rakib olan devletlerden siyasi, askeri, ve mali faidelerini temin etmeye ve bu vesile ile dış alemle bağımsız bir alaka kurmaya çalıştığı gibi, Osmanlı Devletiyle savaş halinde bulunupta Devlet'in mühim vilayetlerinde ve özellikle yıllık İrsaliyye Hazinesi gönderen Mısır'da huzursuzluğu tahrik etmeye kalkan Rusye, Akdeniz sahillerine kadar ulaşmış, Ali bey el-Kebir'in Devlet'ten bağımsızlığına desteklemiştir.

Böylece, Bulutkapan Ali bey, Abu'z-Zahab Mehmed bey'i Suriye'nin zabtına gönderdikten sonra, 1771/1185'de Ruslar ile ittifak ettiği gibi, Suriye'nin istilasında kendisine Akka emiri Zahiru'l-Omer de yardım ediyordu. Diğer taraftan, Bab-i Ali'yi tutan İsmail Bey, Ali Bey'in bu kadar iktidar sahibi olmasını hoş görmeyip, Ebu'z-Zehab'ın fikrini çelip, Suriye'de bulunan beraberindeki kuvvetler ile Mısır'a dönmesi, vaziyeti değiştirdi. Ebu'z-Zahab'ın taraftarlarıyla Mısır'ı Osmanlı hakimiyetine tekrar iade ettikten sonra, Bulutkapan ve tabileri de, Mısır'dan kaçarak Akka hakimisi Zahiru'l-Omer'e sığınmışlar; Ruslardan az yardımlar elde ederek Akdeniz'deki Rus donanması yoluyla oradan Şam'ı tek-

rar zabt edip, küçük bir kuvvetle Mısır'a teveccüh etmiş; Salihîye mevkiinde Ebu'z-Zehab kuvvetlerini yenebilmişse de, 13 Nisan 1773/19 Muharrem 1187'de Kahire civarında mağlup olarak esir düşmüştür.⁶³

Filhakika, Mısır beylerbeyi olan Hayir-bey'in vefatından beri, Mısır'daki Memlûkluların Mısır'ı hükmetmesi arzuları sönmemiştir. Onlar, Osmanlı beylerbeyi olan Mustafa Paşa'nın Osmanlı otoritesini Mısır'da yerleştirmesine ve kendi nüfuzlarını zayıflatmasına karşı çıktıkları gibi, nüfuzlarını tekrar iade etmek üzere Osmanlı beylerbeyi Ahmed Paşa'nın Mısır'da isyan hareketini istismar etmeye çalışmışlardı. Ancak, onlar, iki buçuk asra yakın bir devre içinde, Vezir-i Azam İbrahim Paşa'nın Mısır tanzimatı mucibince, eyaletin mahalli idaresinde yerli rollerini kabul etmişlerse de, bu asırlar boyunca, eyaletin bütün müesseselerinde nüfuzlarını yerleştirebilmişler; hattaki Seyh'u-beled payesine ulaşan Ali bey el-Kebir, "Zaim-i Mısır" ve "Hakim-i Mısır" lakablarıyla iktifa etmeyip, Padişah'tan Mısır beylerbeyiliği makamını istemeye kalkmıştır.

Gerçekten, yükseliş devresini yaşamış olan Osmanlı Devleti'nin, XVI. asır ilk çeyreğinde meydana gelen Memlûkluk isyan hareketleriyle davranışı, XVIII. asırda, zuhur edileninkinden çok değişik idi. Memlûkluların erken isyan hareketlerinin Mısır'da Osmanlı hakimiyetine müsbet neticeleri görülüp, eyalette Osmanlı nizamı tesis edilerek istikrar devresini başlamasına sebep olduğu halde, son asırlardaki isyanları, Mısır'ın Osmanlı idaresine gayr-i müsbet sonuçları olup, Memlûkluk mutegalibelerinin nüfuzlarını daha artırarak mutlak hakimiyeti ellerine geçirmiştir. Fakat, Osmanlı Devleti, Ruslarla meşgul olup Bulutkapan isyanına ciddi karşılayamadığı vakitte, Memlûkluk fırkaları arasındaki rakiplikleri, Ali Bey'in Mısır'da bağımsızlığı teşebbüsü sona erdirebilmiş, Mısır'da hakimiyeti tekrar Osmanlılara iade edebilmiştir.

Bulutkapan'ın isyan hareketi sona erdirildikten sonra, Memlûkluk fırkalarının çatışmaları ve yabancı devletlerin Mısır'da girişimleri durmamış, eyalette durumu, eskisinden daha kötü olmuştu. Bu şekilde, Asitane, Mısır'ın böyle iç ve dış tehlikeleri ile sarıldığını görünce, Mısır'daki bu Memlûkluk mutegalibeleri ortadan kaldırmaya ve Avrupa devletlerinin Memlûkluk mutegalibelerle direk ilişki kurmalarını karşılamaya karar vermiş; bu

vazife ile Cezayirli Hasan Paşa'yı deniz yoluyla Mısır'a göndermişti (9 Haziran 1786/18 Saban 1200). Cezayirli Hasan Paşa, Mısır'a varır varmaz, toplumda huzuru temin etmiş; Reydaniyye civarında âsilerin ordusunu perişan etmiş; Kahire'ye gelerek El-Ezher ulemasıyla tegallubun izalesini temin edecek tedbirler hakkında meşveret etmiştir. Asker ocaklarına eski kanunlarına riayet etmelerini tenbih eden Hasan Paşa, firari umeranın mahlul olan mukataalarının satılması, birkaç seneden beri geri kalmış olan İrsaliye'nin İstanbul'a tekrar gönderilmesi, ve hacc kâfileleri işinin yoluna konulması gibi meselelerin halline çalışmıştı. Fakat, Hasan Paşa'nın ordusu ile Murad ve İbrahim beylerinin kuvveti arasında çarpışmaları neticesiz kaldığından, Osmanlı kuvvetleri Kahire'ye, mütegalibeler ise, Cice'ye çekilmişlerdi. Bu esnada, zuhur etmiş olan Türk-Rus seferi, Mısır işlerini olurluna bağlamak zaruratını tevhit etmişti. Böylece, Hasan Paşa, bazı vilayetleri İbrahim ve Murad beylere bırakıp, İsmail Bey'e de bir miktar yardımcı kuvveti terk ettikten sonra, 1787/1201 yılının sonlarında, Mısır'ın dahili vaziyetinde esaslı bir değişiklik yapmadan Mısır'dan ayrılmıştır. Said'deki Memlûkluk umeraları ile birleşebilen Murad ve İbrahim beyler, tekrar ayaklanarak Kahire'ye girmeye muvaffak olmuşlardı. Bab-i Ali ise, bu meseleye

karşı hiç bir tedbir alamamış, Fransa Mısır'ı ihtilaline kadar (1798/1214) bu vaziyeti kabulüne zorunda kalmıştır.⁶⁴

* * *

Böylece, Osmanlı Devleti, sekiz sene içinde (923-931/1517-1525), Mısır'da istikrarlı bir Osmanlı nizami koyabilmiştir. Bu nizamın tatbikinde, Osmanlı genel nizam ve kanunları çerçevesinde Memlûkluk Devleti'nin sabık nizam ve kanunlarına ve eyaletin Osmanlı esas idarecileri yanında Memlûkluk eski idarecilerine dayanarak XVII. asrın ortalarına kadar başarılı olduğu söylenebilmiştir.

XVI. asır sonlarından beri, İstanbul'da idare merkezinde görüldüğü askeri, siyasi, idari, mali ve iktisadi huzursuzluğun Mısır eyaletinin genel nizamına yansıtmasıyla, oralarda Devlet'in kanunları ve Padişah'ın fermanlarına tecavüz edilmeye ve Memlûkluk firkalarının eyaletin bütün müesseselerinde nüfuzları artırmaya başlanmıştır. Bu mütegalibe firkaları, XVII. asrın ortalarından itibaren, eyaletin Osmanlı nizamının karışıklık devresinin başlamasına sebep olmuşlar; tedricen Mısır'ın Osmanlı idaresine rakiblikte bulunmuşlar; sonraları, Devlet'in Mısır'da otoritesine baş kaldırarak eyalette bağımsızlıkları ilan etmeleriyle Mısır'da Osmanlı nizamının yıkılmasına yüz tutmuştur.

1. M. F. Köprülü, *Bizans Mitheselerinin Osmanlı Mitheselerine Tesiri*, İstanbul 1981, s. 43, 48, 53, 57-58, 70, 78, 132-135, 139, 144-145; I. İltak Uzuoçarlı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1941, s. IX-XIII.
2. Ömer Lütfü Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraat Ekonomisinin Hukuki ve Mali Esasları*, I, Kanunlar, İstanbul 1943, s. LXIV-LXVI; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tabirleri*, I, İstanbul 1990, s.
3. Arab Hüseyin Dakur, "es-Sultan el-Memluki Kansu el-Gavri, Siyasetili ed-Dahiliyye ve'l-Hariciyye" (906-92/1500-1561), *Havliyat fi'Adabi'l-Arabiyye*, cild 4 (1989), Beyrut 1992, s. 387; A. M. İbn İyas, *Beday-i'iz-Zuhur fi Vakayi'd-Duhur*, Cuz V., Kahire 1961, s. 63-64.
4. Feridun Bey, *Minseatu's-Salatın*, İstanbul 164, I, 369-375
5. İbn İyas, *Beday-i'iz-Zuhur*, V/22, 45.
6. *Beday-i'iz-Zuhur*, V/79, 80.
7. Salâheddin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara, 1969, s. 148-149; Ahmed F. Mutevellî, *El-Fethu'l-Osmanî Lis-Şam ve Mısır ve Mukaddimatihî*, Kahire 1976, s. 170.
8. *Beday-i'iz-Zuhur*, V/124-125; Mutevellî, *el-Fethu'l-Osmanî*, s. 178.
9. *Beday-i'iz-Zuhur*, V/122, 125, 141
10. *Beday-i'iz-Zuhur*, V/152.
11. Osman Abaza, *Eser tabavvul et-Ticaretu'l-Aleminye İla Re'ni'r-Raca Et-Salih Ala Mısır ve Alem el-Babri'l-Mutevassit es-Sa'ad es-Saadis Aser*, Kahire Tarihîsiz, s. 35-36.

12. F. Bâbinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara 1982, s. 69.
13. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 150 vcd.; Şinasi Altundağ, "Selim I", *IA/X*, 428-429; Bekir Kütükoğlu, "(Hadim) Sinan Paşa", *IA/X*, 665.
14. *Beday-i'iz-Zuhur*, V/147-150.
15. *Beday-i'iz-Zuhur*, V/157-158.
16. Seyid M. es-Seyyid, *XVI. asırda Mısır Eyaleti*, İstanbul 1990, s. 55-57.
17. *Beday-i'iz-Zuhur*, V/163.
18. *Beday-i'iz-Zuhur*, V/159.
19. *A.g.e.*, V/166.
20. *A.g.e.*, V/166.
21. *A.g.e.*, V/167-168.
22. S. M. es-Seyyid, *XVI. asırda Mısır Eyaleti*, s. 48
23. Muhammed İbn Yusuf el-Hallak, *Tarih-i Mısır*, İstanbul Un. Ktp. TY.nr. 628 V, 59 a-b.
24. *Beday-i'iz-Zuhur*, V/149.
25. *A.g.e.*, V/160.
26. *A.g.e.*, V/149-150; İbn Zuhul er-Rammal, *Gazavatı's-Sultan Selim Han ma'a Kansu el-Gavri Sultan Mısır ve d'maliba*, Kahire 1278, s. 113; Abdus-Samad ed-Diyarbakiri, *Nevadir et-Tevarih*, İst. Ali Emiri Ktp. nr.596, v. 151b-1552a.
27. *Beday-i'iz-Zuhur*, V/125; İbn Zuhul, s. 113; Süheylî, *Tarih-i Mısır-ı Cedid*, Mutf. bas. İstanbul 1142, s. 16a; keza bk. Mutevellî, *el-Feth el-Osmanî Li-Mısır*, s. 187-188, 196-197.

- 28 İbn Zünlül, *aynı eser*, s. 114; Suheyli, *Tarih-i Mısır-ı Cedid*, s. 16a.
- 29 *Bedayi'z-Zuhur*, V/160-161, 189-190.
- 30 *Bedayi'z-Zuhur*, V/190, 193-194.
- 31 es-Seyyid Ahmed b. ez-Zeyni Dehelan, *el-İlam bi-İlam Beytu'l-İlâhi'l-Haram*, Mısır 1305, s. 189.
- 32 Haydar Çelebi, "Ruzname" (Munseatu's-Selatin), I/1454; *Bedayi'z-Zuhur*, V/178.
- 33 Haydar Çelebi, "*Ruzname*", s.489; Hora Sadeddin, *Tacü't-Tevarih*, II., İstanbul 1279, s. 375.
- 34 *Bedayi'z-Zuhur*, V/202; Tacü't-Tevarih, II/374-375.
- 35 *Bedayi'z-Zuhur*, V/162, 206-207.
- 36 Ridvan Paşa-zade Abdullâh, *Tafrîh-i Mısır*, Hamidiyye Ktp. nr.900, v.121a.
- 37 Feridun Bey, *Munseatu's-Selatin*, I/455, 492.
- 38 İbn Zünlül, s. 117.
- 39 *Bedayi'z-Zuhur*, V/2289, 351 vd., 381, 384-385, 431, 435, 449; ed-Diyarbakri, *Nevadirü't-Tevarih*, v. 308 b, 314 a-b.
- 40 J.V. Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, M. Ata Terc., IV/238.
- 41 Haydar Çelebi, "*Ruzname*" (*Munseatu's-Selatin*), I/492; Ridvan Paşa-zade, *Tarih i Mısır*, v. 121 a; keza bk. Tânsel, Yavuz Sultan, s. 198.s
- 42 *Bedayi'z-Zuhur*, V/209-211, 277, 381, 436; ed-Diyarbakri, v.341b.
- 43 S. M. es-Seyyid, XVI. *asırda Mısır eyaleti*, s. 61-65.
- 44 S.M. es-Seyyid, *a.g.e.*, s. 68-70.
- 45 S. M. es-Seyyid, "Hayri Bey", TDV. İA., cild 17/59-60.
- 46 es-Seyyid, *Mısır Eyaleti*, s. 61-65.
- 47 es-Seyyid, *a.g.e.*, s. 72-73.
- 48 ed-Diyarbakri, *Nevadirü't-Tevarih*, v. 375b-383 a, 396a-b, 398a.
- 49 I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II. Ankara 1943, 318 vd.; ed-Diyarbakri, *aynı eser*, v. 403-409; keza bk. es-Seyyid, *a.g.e.*, s.77-81.
- 50 Celal-zade Mustafa Çelebi, *Tabakatü'l-Memalik ve Devratü'l-mesalik*, Wiesbaden 1981, v. 121a-b.
- 51 XVI. *asırda Mısır Eyaleti*, s. 85-86.
- 52 Ahmed Akgündüz, "*Mısır Kanunnamesi*," Osmanlı Kanunları ve Hukuki Tahlili, VI/32-33.
- 53 Mısır'da kurulan İltizam Nizamı ve Salıyane Sistemi, ve onunla ilgili olan Mısır İrsaliyye Hazinesi hususunda bk. es-Seyyid, XVI. *asırda Mısır Eyaleti*, s. 52-53, 115-123; S. J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt*, 1517-1798, Princeton, pp.283-309; aynı mlf. *The Budget of Ottoman Egypt*, 1005-1006, Paris 1968, pp. 11-13.
- 54 es-Seyyid, *a.g.e.*, s. 108-115.
- 55 es-Seyyid Receb Hızraz, *el-Medhal ila Tarih Mısır el-Hadis*, Kahire 1970,
- 56 Osmanlı Devrinde Mısır Eyaletinin İdari ve Mali İstikrar Devresi ve Huzursuzluk Başlangıcı Hakkında bk. es-Seyyid, *a.g.e.*, s. 91-96.
- 57 es-Seyyid, *a.g.e.*, s. 96-91.
- 58 XVII. ve XVIII. asırlarda Mısır Beylerbeyinin zayıflığı ve onunla ilgili eyaletin çeşitli müesseselerine etkisi hakkında bak. Ahmed Çelebi Abdül-Gani, *Avzahu'l-Isaret* fimen Tevella Mısır'l-Kahire minel-Muluk vel-Basat, el-Mulakkab bi "Tarihü'l-Ayni", Yay Abdurrahim Abdurrahman, Kahire 1978, s. 122, 125, 140, 143, 150, 155; Mustafa es-Safî'i el-Kalâvi, *Salvatu'z-Zaman* fimen Tevella ala Mısır min Emir ve Sultân, Mısır, Suhag, *Refa'a et-Tabiavi* Ktp. nr. 51, s. 158, 163, 178; Yusuf el-Melavani, *Tuhfetü'l-Ahbab* limen Meleke Misra min el-Muluk vel-Nuvab, Suhag, *et-Tatavi* ktp. nr. 28, s. 95, 101, 103.
- 59 P.M. "The Beylicat in Ottoman Egypt during the Seventeenth century", *BSOAS*. XXIV/2, 1961, pp. 214-218' aynı mulf., "The Exalted Lineage of Ridvan Bey: Some Observations on a Seventeenth century Mamluk Genealogy", *BSOAS*. XXII/2 (1959), pp. 221-222; aynı mulf., "The Career of Küçük Muhammed (1676- 1694)", *BSOAS*. XXVI/2 (1963), 269-287; İraki Yusuf Muhammed, el-Vucud el-Osmani, el-Memluki fi Mısır fi'l-Karn es-Sâmin eser, Kahire 1985, s. 45-46, 89, 91-96, 101, 112, 121-123.
- 60 Abdurrahman el-Ceberti, *Tarih Acayibü'l-asar fi't-Teracum ve Asar Beyrut tarihîsiz*, c. I/47-48, 50.; Ahmed Çelebi, *Avzahu'l-sarat*, s. 143, 150, 174-175, 181; Mahmud es-sarkavi, "Mısır fi'l-Karn es-Sâmin-eser", *Dirasat fi Tarih el-ceberti*, c. II, Kahire 1957, 37-41.
- 61 Holt, *"The Beylicate in Ottoman Egypt"*, pp.219-223; İraki Yusuf, el-Vuccud el-Osmani-el-Memluki fi Mısır, s. 47,91; Abdolvahhab Bakr, ed-Devletü'l-Osmaniyye ve Mısır fi'n-Nisf es-Sâni mine el-Karn es-Sâmin eser, Kahire 1982, s.18-19.
- 62 S. M. es-Seyyid, "Düsturu'l-Amel fi'n-Nizam el-İdari ve'l-Mali el-Osmani bi-eyaler Mısır fi matla el-Karn es-Sâmin eser, nesr edilmeyen bir atasıdırma, s. 9-10.
- 63 Holt, *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922, A Political History*. London 1966, 85-87.; Muhammed Rifat Ramazan, *Ali Bey el-Kebir*, Kahire 1950, 28-29.
- 64 Bu hususta daha tafsilatlı malumat için bk. Ramazan, *Ali Bey el-Kebir*, s. 50-57, 186-189; W. Livingston, "The Rise of Sheyh al-balad Ali Bey el-Kabir: a study in the accuracy of the Chronicle of el-Jabaci", *BSOAS*, XXXIII (1970), 283-294; I.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1 bol., 2.bas., Ankara 1978, s. 429-432; Abdolvahhab bakr, ed-Devletü'l-Osmaniyye ve Mısır, s. 66-71.
- 65 Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* "tertib-i cedid", İst. 1303. s. 243-262; Uzunçarşılı *Osmanlı Tarihi*, VI/Ibol, s. 438 vdd., Abdolvahhab bakr, ed-Devletü'l-Osmaniyye ve Mısır, s. 111-150; Stanford J. Shaw, "*Ottoman Egypt in the Eighteenth Century*" Harvard Un. 1962 pp. 6-7

OSMANLI MİSİR'İNDE MEMLÜK NOSTALJİSİ

ASSOC. PROF. DR. JANE HATHAWAY
OHIO STATE UNIVERSITY DEPARTMENT OF HISTORY / A.B.D.

Osmanlı Mısır'ı tarih yazıcılığındaki en önemli sorun, eyaletin idari liderliğinin Memlûk sultanlığının yönetim usullerini devam ettirip ettirmediği veya yeniden canlandırıp canlandırmadığıdır.¹ Ancak, bu soru, Osmanlı Mısır'ının tarih yazıcılığında incelenmemiş birkaç tane varsayımdan birisini yansıtmaktadır. Bu varsayıma göre, Memlûk Mısır, Osmanlı Mısır'ı idari sınıfının doğrudan bilgi sahibi olduğu objektif bir gerçeklikti. Örneğin, bir önceki yüzyıldan daha az olsa bile, on sekizinci yüzyıldaki şartlar hakkında çarpıtılmış bir görüşe sahip olan Mısırlı on dokuzuncu yüzyıl gözlemcileri dikkate alındığında, bu çok tehlikeli bir tahmin olarak görülmektedir. Bu çarpıtmaların en ünlü yürütücüsü, on dokuzuncu yüzyılın başlarında Fransız işgal kuvvetlerinin isteği üzerine modern bir Mısır Tarihi yazan şair İsmail al-Khashshab'dır. On sekizinci yüzyıldaki Mısır'ın soylu sahipleri ve siyasi zümreleri ile ilgili olarak şairin yazdıkları, Mısır'ın on sekizinci yüzyıl tarih kayıtlarına aşına olan herhangi bir insan için boşluklar ve hatalar taşımaktadır. Kendisinin de itiraf ettiği üzere Al-Khashshab, ulema yada İslam bilginleri ile babası tarafından kendisine anlatılanlara (akhbar) dayanmaktadır.²

Günümüzde, Avrupalı gezginlerin, diplomatların ve idarecilerin Mısırlı ve diğer Orta Doğu toplulukları hakkındaki raporlarını Oryantalist önyargılarla renklendirilmiş fikir ve tanımlamalar beklentisi içinde şüpheyle karşılamaya alıştık. Ancak, bu şühecilik bir ya da biraz daha fazla yüzyıl uzaktaki bir toplumdan elde edilmiş kaynaklardan daha uzağa gitmediği görülmektedir. On sekizinci yüzyıl Mısır soylularının Mısır Memlûkları hakkındaki görüşlerinin doğruluğunu nasıl bilebiliriz? Aynı şekilde, eğer böyle bir soylu, Memlûk Kurumlarını

yeniden oluşturmayı iddia ederse onun sözüne inanmalı mıyız? Diğer yandan, eğer bu kişi, bize, Memlûk Kurumlarını yeniden yaratıyormuş gibi görünüyorsa, bunun onun algılama gücü olduğundan emin olabilir miyiz? Al-Khashshab (El-Kasap) gibi popüler hikayelere dayanmadığını nasıl bilebiliriz?

Açık olmak gerekirse bu kişinin gerçekten böyle olduğunu bilemeyiz. Abd al-Rahman al-Jabarti gibi bir ilim adamı al-Mağrızi, İbn Taghri Birdi (Tanrıverdi) ve İbn İyas³ tarafından yazılmış önemli Memlûk tarihi vakayınamelerini tam olarak biliyordu ve büyük ölçüde bunlardan yararlanarak Memlûk yönetiminden anladıklarını yazmıştı. Kendi paylarına Osmanlı İdarecileri, özellikle bakımını yapmak zorunda oldukları camiler türbeler ve dini vakıflar bırakan en ünlü Memlûk Sultanlarının elbetteki bilincindeydiler. Bu nedenle, on yedinci ya da on sekizinci yüzyılın bir belgesi "Sultan Qansuh-i (Kansu) Gavri vakıflarına" yada "Sultan Bargaç'un (Berkuk) camisine" atfedebilir.⁴ Bir Osmanlı devri vakanüvisi, ayrıntılı bir açıklama⁵ yapmadan, okuyucularının Qaytbey'i ve Memlûk devrinin son zamanlarındaki diğer önde gelen yöneticileri de bileceğinden kesin emin olarak "Qaytbey'in (Kayt Bey) Emirleri" arasında bir karakter anlatabilir. Ancak, bunun Qaytbey'in tesadüfi kaynakçasından Memlûk yönetiminin durumu ve kurumları ile ilgili somut bilgiler aktarmakta olduğundan emin olabilir miyiz?

Memlûk yönetimini resmeden Osmanlı devrinden sahip olduğumuz ne gibi deliller bizi emin olmaktan uzaklaştırır? Osmanlı devri tarih kayıtlarında en sık bahsedilen Memlûk Sultanları, bir yönde en yakın geçmişteki Qaytbey (kayıd 1468-1496), Qansuh al Ghawri (kayıd 1501-1516) ve Tumanbey (kayıd 1516-1517), ve diğer yanda ise "kurucu babalar" Memlûklu Sultanlığını

kuran Baybars (kaydı 1260-1277), yaşadığı yüzyıl boyunca süren hanedanlığı kuran Harun (kaydı 1279-1290) ve Çerkes asıllı Memlûkluk Sultanlarının ilki olan Barquq (kaydı 1382-1399)'dur. Bu sultanların beşi de, gerek büyük başarıları gerekse Al-Ghawri'nin durumunda olduğu gibi dehşetengiz hataları nedeniyle "destanlaştırılmışlardır". Bunların hepsini ya da herhangi birini bilmek Memlûk tarihinde uzman olmanın yanı sıra genel bilginin de sonucu olabilir.

Buna ilaveten, bu Sultanların ortaya çıktığı özel şartlar, kilit Sultanların folklorik sunumlarla büyütülmüş bir çeşit Memlûk nostaljisinde olduğu gibi, Memlûk yönetiminin "gerçeklerine" derin bir şükranı çokta fazla göstermiyor. Bu nedenle, Memlûk yönetimini devralan Osmanlı devri idaresinin algılayışı büyük ölçüde folklorikti: Bu durum Amerikalı bir okul çocuğunun George Washington hakkında anlatılan, kiraz ağaçlarını nasıl kestiği ve sonrada yaptığı bu işi reddetmek için yalın söylemesiyle ilgili hikayeyi duyduktan sonra hissettikleriyle karşılaştırılabilir. Bunun da ötesinde, hanedanın böyle bir algılamaya niçin sahip olduğu, her bir Amerikalı çocuğun George Washington ile kiraz ağacı hakkındakileri niçin öğreniyor olduğu ile benzerlik göstermekteydi: Bu tür hikayelerin aktarılması hanedanın üyelerinin eğitiminin ve sosyalleşmelerinin bir parçasıydı. Sonuçta bu folklorik belgeler bize Osmanlı Mısırı hakkında, Mısır Memlûkluları hakkında anlattıklarından daha fazlasını anlatmaktadır.

Aşağıdaki, bu sunuların/belgelerin içeriğinde mevcut olan folklorik nitelikleri göstermek için Osmanlı devri edebiyat kaynaklarındaki birkaç anahtar Memlûk şahsiyetini ve Osmanlı hanedanının Mısır'daki Memlûk geçmişini sahiplenmesindeki karşılıklı folklorik memnuniyeti inceleyeceğim. En sonunda hem hanedanın kendisi hem de Osmanlı idaresi için bu folklorik sunuların yararlarını dikkate alacağım.

BAYBARŞ: EFSANE VE GERÇEK

Memlûk Sultanlığının kurucusu Baybars al-Bundugdarı, ortaçağ Pers edebiyatında ortaya çıkan Büyük İskender'den farkı olmayan açık seçik bir on sekizinci yüzyıl efsanevi şahsiyetti.⁶ Muhtemelen bugünkü Ukrayna topraklarından gelen Kıpçak Türkü olan Baybars, Eyyübilerin Sultanı Eyüb al-Salih (kaydı 1240-1249) tara-

findan bir *memlûk*, diğer bir deyişle asker köle, olarak satın alınmıştı. 1249 yılında al-Salih'in (Selahaddin-i Eyyubî) ölümünü on yıl süren kanlı askeri darbeler ya da karşı darbeler takip etmişti. Çünkü son sultanın *memlûk-ları* iktidar için mücadeleye başlamışlardı. Bu fetret döneminin belki de en kötü bölümü, al-Salih'in dul eşi olan Fatima Shajar al-Durr'un Memlûk komutanı Kut al-Din Aybak al-Türkamani ile evlenmesidir; sonunda her ikisi de rakip *memlûkler* tarafından katledildiler. 1260 yılında Suriye'deki Ayn Jalut'da Moğol ordusuna karşı kritik bir zafer kazandıktan sonra, Baybars, Memlûk komutanı Qutuz'un katli olayında yer almış ve kendisini tahtın sahibi olarak ilan etmişti.⁷

Söylenenlere göre, Baybars'ın folklorik kişiliği net olmayan tarihi gerçekliklerle sadece çok anlamsız benzerlikler gösteriyor. Baybars, orijinalinde sözlü olarak aktarılmış olan ve *Sirat al-Zahir Baybars* olarak bilinen çok büyük ve değişkenlik gösteren destanın kahramanıdır. Bu konuyla ilgili birkaç yazılı destan, genelde on dokuzuncu yüzyıl tarihlerini taşımaktadır.⁸ Diğer geleneksel sözlü Arap hikayelerinde olduğu gibi, Osmanlı devrinde gelen bu destanların hepsin de tarihi çelişkili ifadelerle bol olduğundan dolayı, Baybars, destanlarında top atışı yapar ve kahve içer. Bundan başka, hikayelerde Osmanlı ünvanları ve kurumları bol miktarda geçmektedir; mesela, eyalet yöneticileri paşa olarak adlandırılmaktadır.⁹ Bununla birlikte, hikayelerin çoğunluğunda sürekli olarak Haçlılarla ve Moğollarla yapılan mücadeleler anlatılıyordu. Stres içindeki evde kalmış kızlar ile şekil değiştiren büyücülerin oluşturduğu basmakalıp unsurlarla bezenmiş bu hikayelerin, yalnızca Osmanlı devri Memlûk Sultanlığının ilk zamanlarındaki popüler olayların hatırasını yansıttığı şeklinde bir sonuca varabiliriz.

Hikayelerde anlatıldığı üzere Baybars, gerçekte bir Türk *memlûk*'ü olmayan fakat Hulaun (Hulagu'lar) ve Moğollar tarafından yönetilen krallığın son Harzem Şahu "Algan Şah Jamak"ın oğlu Pers (Acem) Şehzadesi Mahmut idi. (Gerçekten de Baybars'ın geldiği Kıpçak Boyu, Moğol akınlarıyla Kırım'a sürülmüştü).¹⁰ Görülmemesi mümkün olmayan ordu komutanları Lübnan dağlarında yaşayan İsmaili gerillalarıydı. Değişik kitaplar, Baybars ile diğer *memlûklar* arasındaki çekişmelerin farklı türlerini anlatmaktadır. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına ait

bir Mısır yazmasında, Aybak'ın Baybars'ın başta gelen¹¹ rakibi olarak gösterilmesine karşın, on dokuzuncu yüzyıl Halep'inde basılmış çok yaygın yazmada, onun en zorlu rakibi Quala'ün dür. Bu ikinci kitapta Baybars ve Quala'ün aynı köle pazarından satın alınmakta ve birlikte Mısır'a gönderilmektedir. Quala'ün, Baybars'ın ishal durumunu şiddetlendiren Mısır yolculuğundaki kötü olan fiziki durumunu sürekli hor görmüştür.¹² Quala'ün'ün kendisi, Türkçe'yle dolu kötü bir Arapça konuşan kibirli bir Türk portresi çizmekteydi. (Bu özellik tarihi gerçeklerde bazı temellere dayanabilir, çünkü Quala'ün oldukça yaşlıyken köle yapılmıştı ve Arapçayı hiçbir zaman akıcı konuşmayı öğrenememişti.)¹³ Baybars öldüğü zaman Quala'ün kendi oğlu Halil'i halef olarak göstermeye teşebbüs etti.

Eğer yazılı örnekler yalnızca ondokuzuncu yüzyıl tarihlirse, bu hikayelerin on sekizinci yüzyılda ve öncesinde çok yaygın olduğunu nasıl bilebiliriz? *Siraat al-Zahir Baybars* için imalı sözler, ilginç bir şekilde tarihçilerin genelde güvendikleri bir grup tarihi yazılarda ortaya çıkmaktadır. Bunlar, Damurdaşi olarak bilinen vakayınamelerdir. Çünkü söz konusu vakayınamelerin dördü de yaygın bir uydurma metinden çıkmış ve al-Damurdaşi lakaplı Mısırın Azeban alayındaki subaylarla bazı bağlantıları vardır.¹⁴ Bundan başka, on yedinci yüzyılda ve on sekizinci yüzyılın başlarında rekabetleri Mısır'a sızan iki askeri ve siyasi hizip Fagaris ve Qasimis'lerle müttefik olan bedevi hizipçi Sad ve Haram'ların kökenini tarihçiler açıkladığı zaman dört vakayınamenin başlangıcında da bu imalı sözler görülmektedir.

Damurdaşi vakanüvisleri bu halk hikayelerine bakarak yazdıklarını hiçbir zaman açıkça ifade etmemişlerdir, bunun yerine, Arap folklorünün bir çift muhalifi Sad ve Haram'ların amansız rekabetlerinin karşılaştırmasını yapmışlardır. Böylece en eski vakayınamelerden biri olan *Macuncu Latif*'in yazarı Mustafa b. İbrahim al. Maddah al-Hinali, "al-Haşimi-Haram ortaya çıktığı zaman, Al Utman'ın Hükümdarlığına (Dawla) kadar, eski zamanlardan beri Mısır halkı iki grup (Fargatayn) idi, askerler ve şehirliyle ile reaya beyaz bayrak ve kırmızı bayrak; beyaz alanı Tubba' ve kırmızı olanı da Kubaybi, Zuhbi ve Hilali, Qalauniler ve Baybarsiler."¹⁵ "Qalauniler ve Baybarsiler", arşivindeki *Sıra*'nın bazı versiyonlarında açık-

seçik Baybars ve Harun'u göstermektedir. Aynı şekilde, diğer iki çift grup al-Hinali'nin Orta Doğu folkloründeki diğer şahsiyetleri ima ettiğine muhtelifler.¹⁶ Gerçekte al-Qinali'nin yaptığı Sad ve Haram'ın muhalefeti-nin altını çizmek için çok iyi bilinen bilgilerden uzaklaştırılmayan muhalif düşmanlıkları ima etmektedir.

Al-Qinali ile Damurdaşi grubundaki diğer vakayınamelerin stratejisi, eğer vakanüvislerin hikaye anlattığını göz önünde bulundurursak, kapsamlı bir şekil almaktadır. Gerçekten bu, Damurdaşi vakayınamelerin sonuncusunun yazarı olan Azeban Ahmet Kethuda (Kahya)'nın gayretlerini nasıl sunduğudur: "Kardeşlerin bazıları (*ihvan*) Sultan Mehmedin (IV, kaydı 1648-1687) tahtan indirilmesi nedeniyle Kahire'deki *sancak beyleri* (*sancaki*) ve yedi alayın ağaları ile subayları (*İhtiyariyya*) arasında geçen olaylar hakkında bana sorular sormuştu."¹⁷ Al-Qinali gibi o da iki tarafın muhalefeti hakkında ipin ucunu kaybederek anlatmaya başlamaktadır. Bu tür bir karşı çıkış hikaye anlatmada eskiden beri kullanılmakta olan zaman bağımlı hikaye anlatım pratiğidir: Tipik Arap halk hikayesi *kana ma-kana*, "Bir varmış, bir yokmuş", kıyaslamasıyla başlar. Aynı temel formül Türk dilinde de mevcuttur: "Bir varmış, Bir yokmuş". Kısaca, bu yazılı belgeler popüler halk hikayeleri çerçevesi içinde Osmanlı Mısır'ının tarihini anlatmaktadır.

BARQUQ (BERKUK) VE DÜZME ŞECERE

Sultan Barquq, Rıdvan Bey isimli birinin on yedinci yüzyıldaki uydurma şeceresinde dikkati çeken bir görünüm arz etmektedir. P.M. Holt, bu Rıdvan isimli kişiyi 1631 yılından 1656 yılında ölene kadar hayret verici bir şekilde yirmi beş yıl hac yolu komutanlığını (*amir al-hac*) tekelinde tutan Rıdvan Bey al-Fagari olarak tanımlamaktadır.¹⁸ Başka bir yerde de belirtmiş olduğum gibi soy ağacındaki gerçek kimliği aynı zaman süresinde yaşayan Qasimi Lideri Rıdvan Bey Abül Shawarib olmalıdır.¹⁹

Bu soy ağacında Barquq, Emir Yalbugha'nın tarihi *memlûğ* değildir. Ancak bunun yerine Peygamberin aşireti Kureys'in bir üyesi olan Kisa b.'Akrama diye birinin torunudur. Bu kısa isimli kişi kazara bir gözünü çıkardı-ğı bir bedevinin kendisini Halife Ömer'e (kayıd 634-644 C.E) şikayetinden sonra Arap Yarımadası'ndan kaçmıştı

ve Bizans imparatoru şu anda Çerkezistan diye bilinen yere yerleşmesine izin vermişti. Daha sonraki neslinde torun olan Barquq, Bulgar köle tacirleri tarafından kaçırılmış ve Memlûk Sarayına getirilmişti.²⁰ Barquq'un hikayesi, kendisini Barquq'un ve oradan uzanarak Kureyş'in bir torunu olduğunu zanneden Rıdvan Bey'in asilzade soyunu göstermek amacıyla soy ağacına dahil edildiği birkaç hikayeden biridir. Barquq'un öyküleştirilmiş kökeni benzer bir şekilde asil bir soylu olması gereken ancak haksız bir şekilde köle alınmış olan öyküleştirilmiş Baybars'inkine benzemektedir. Soy ağacının yazan kişi bir model olarak *Sırat al-Zahir Baybars*'ın bazı uyarlamalarını çok iyi kullanmış olabilir; yazar, Barquq'u ilk olarak sunduğu zaman ilk önce Eyyübi Sultanlarına satılmış olduğunu inanılmaz bir şekilde iddia etmektedir. Elbette ki bu Baybars'ın kaderiydi, ancak Barquq'un zamanında Eyyübililer çok uzun bir süre önce sahneden silinmişlerdi. Daha da genellersek, soy ağacı Çerkeslerin ve diğer Kafkas halklarının Araplardan geldiğini söyleyen sağlam geleneğe dayanıyor. Ancak tipik bir şekilde ataları Kureyş olmayıp ilk Müslümanlar tarafından fethedilmiş bir Bizans vasal devleti olan Ghassan Krallığı'nın güneyli, diğer bir deyişle Yemenli, Arap yöneticileridir.²¹ Bu düşünce şekli Sultan al-Muayyad Shaykh (kaydı 1412-1421) ile Sultan al-Zahir Tatar (kaydı 1421) için hazırlanmış olan Badr al-Din Mahmüd al-Ayni'nin (1361-1451) kitaplarında önemli bir rol oynamaktadır. Al-Zahir Tatar Qansuh al-Ghawru tarafından himaye edilen *Majalis*'de sunulmaktadır.²² Aynı düşünce Evliya Çelebi (1611-1682) tarafından da bildirilmiş ve aynı Çerkes folklorünün bir on dokuzuncu yüzyıl koleksiyonunda da görülmektedir.²³

Rıdvan Bey'e ait şecerenin amacı, çok büyük bir ihtimalle hem Çerkes hem de Kureyş neslinden gelmesi nedeniyle Rıdvan Beyin, ne göklere çıkarılmış soya ne de Kutsal yerlerde atalarından kalma hizmet uygulamalarına sahip olmayan Rıdvan Bey al-Fagari gibilerden ziyade, tac komutanı olarak atanmayı hak ettiğini işaret etmektir.²⁴ Soy ağacının ortaya çıkması, on yedinci yüzyılın ortalarında açık bir şekilde ortaya çıkan ve kısaca kendi kendine Çerkes iddiasını oluşturarak Rıdvan Bey Abul-Shawarib gibi bir destekçi bulmuş gibi görünen "Memlûk özlemi"nin başka bir unsurunu gösterdiğini düşün-

yorum. Abul-Shawarib açık bir şekilde kendisinin Çerkes etnik kökeninden gurur duymaktaydı ve bunu yüksek bir mevkie atanmak için geçerli bir neden olarak kullanılıyor ve hatta yanlışlığı yer vermeyecek bir şekilde oğullarından ikisi olan Khushqadam ve Özbek'i son dönem Memlûk yönetimine sırayla bir sultan ve bir general olarak atama imasında bulunabiliyordu.²⁵ Evliya Çelebi'nin bizlere anlattığı üzere on yedinci yüzyılın ortalarına doğru Mısırda çok sayıda Çerkes asilzadesi vardı.²⁶ I. Selim'in Mısır'ı fethettikten sonra bağışladığı Memlûk emirleri, şüphesiz İstanbul'dan Mısır'a tayin edilen beyler ve eyalet görevlilerinin daha sonra yaptığı gibi, Çerkezistan'dan *memlik* tedarikine devam etmişlerdi. On yedinci yüzyılın ortalarında Mısır'daki Çerkes asilzadelerinin sayısı, Çerkes-sever bir siyasi kültür ile bunun uzantısı olan Çerkes asilzadelerin hakim olduğu son Memlûk sultanlığına yönelik nostaljiyi desteklemek için gerekli olan "kritik yoğunluğa" ulaşabilişlerdi.

Bununla birlikte, çok sayıdaki Çerkes bir "Memlûk nostaljisi" kültürünü açıklamak için yeterli değildir. Unutulmamalıdır ki Osmanlı fethinden sonra Selim bir çok şeyin arasında Mısır asilzadelerinin Çerkes isimleri almalarını yasaklayarak böyle bir gelişmeyi önlemeye çalışmıştı; asilzadeler Çerkes isimleri yerine Türkçeleşmiş Müslüman Arap isimleri almaya mecbur tutulmuşlardı. Bununla beraber fetihden birbuçuk asır geçmeden Abül Shawarib Rıdvan Bey açık bir şekilde kendi Çerkes kimliğinden gurur duyarak bir soy ağacı oluşturmaktan başka oğullarına Özbek ve Khushqadam isimlerini vermekte hiçbir çekince, utanç duymamıştı. Kısacası bu değişimin sebebi, zamanın geçmesidir. 1524 yılında Memlûk ileri gelenlerinden sonra bir kişinin oğullarına Çerkes ismi vermesi ve Çerkes olduğunu destekleyen bir şecere hazırlatması Memlûk yönetiminin yeniden oluşumunu ince bir şekilde gizleyerek talep eden, başkaldırıya yakın hareketler olarak yorumlanabilirdi. Ve elbette ki Osmanlılar fethin hemen sonrasındaki yıllarda bu türde üç büyük isyanı bastırmışlardı: Bunlar 1521 yılındaki Şam Valisi Canverdi al-Gazali'nin isyanı ve 1522 yılında Mısır'daki iki il valilerinden Canım al-Sayfi ile İnal'ın isyanları ve 1523-1524 yıllarındaki Mısır'ın Osmanlı Valisi "al-Khain" (hain) Ahmet Paşanın isyanıdır.²⁷ Diğer yandan 1650 yılına kadar Memlûk yönetimi

yalnızca donuk bir hatıraydı. İster istemez hoş karşılanmamasına rağmen Memlûk Sultanları ile Çerkes atalarının isimleri gibi nostaljik dokundurmalarla katlanılabiliyordu. Bundan başka asilzadeler - elbette ki sahip olamadıkları-Memlûk idarecilerinin anılarından ya da Memlûk idarecilerinin komutası altında üretilen tarihten değil halk hikayelerinden, Memlûk ve Çerkes kimliği ile tasavvurlarını ortaya çıkarıyorlardı. Tabiatı gereği, hem Memlûk özlemi hem de Çerkes iddiaları fazla derecede folkloriktir.

İBN ZUNBUL (SÜMBÜL)'UN ETKİŞİ

Hemen hemen aynı şeyler, Evliya Çelebi'nin tarif ettiği diğer Memlûk destekçisi, Osmanlı karşıtı gösteri için de söylenebilir: Anlattıklarından anlaşıldığına göre, Mısırlı asilzadeler son Sultan Tumanbey'in mezarının yanından, vezir-i azam Sinan Paşa'yı Osmanlı Fethi sırasında öldüren Memlûk Emiri Kurtbay'ın mezarından yüzlerini çeviriyorlardı.²⁸ Michael Winter, bu geleneği on yedinci yüzyıl asilzadelerinin Osmanlı İmparatorluğuna karşı olan düşmanlıklarının ve bunun uzantısı olan Memlûk kurumlarını yeniden kurma arzularının bir ispatı olarak açıklamaktadır.²⁹ Ancak böyle olumlu bir inceleme bu geleneğin uygulandığını kontekste önem vermemektedir. Evliya, yukarıda belirttiği gibi Memlûk sultanlığı nostaljisi ile Çerkes kimliğinin vurugulanması açık bir şekilde bölgesel siyasi kültür özelliği olarak hoş görüldüğü zaman olan 1660'lı ve 1670'li yıllarda Mısır'da bulunmuştu.

Ancak bunun da ötesinde Winter'in incelemesi on yedinci yüzyıl asilzadelerinin, fethin günümüzdeki en önemli yazıları için bir temel oluşturan İbn İyas'ın yazdıkları ile uyumlu ve doğrulanabilir olaylar üzerinde yoğunlaşan Osmanlı'nın Mısırı fethetmesi ile ilgili değişmeyen ve doğrusal anlatımı onayladıklarını varsaymaktadır. Bu tam olarak doğru değildir. Osmanlı devri ileri gelenlerinin fikirlerine uygun Osmanlı fethi hikayelerinin bir versiyonu olan 1553 yılında hazırlanmış ve *Wağî'at al-sultan al-Ghawri ma Salim al-Utlmani* başlıklı hikayenin vakanüvis Ahmed b. Zunbul'e ait olması büyük ihtimaldir; işin doğrusu Zunbul'un kısa vakayinamesi-

nin çeşitli Türkçe tercümeleri on sekizinci yüzyıl başlarında ortaya çıkmıştır.³⁰ İbn İyas'ın yazdıklarına daha ilmi bir yaklaşımla karşı çıkan İbn Zunbul'un yazısı kesin olarak tarihi değildir. Gerçekte, kahramanlar arasındaki hayali konuşmalarla tamamlanmış *Sırat al-Zahir Baybars*'i anımsatmaktadır. İbn Zunbul'un satırlarında Tumanbey, Osmanlı topçusu ve Memlûk Emirleri Khayrbay ile Canverdi al-Ghazali'nin ihanetleriyle yere serilen gururlu bir savaşçı olarak anlatılıyor. İbn Zunbul, Osmanlıların süvarilik sanatlarında neredeyse yeteneksiz olduklarını ve eğer top ve tüfekleri olmasaymış Memlûkları asla yenemeyeceklerini defalarca vurgulamaktadır.³¹ Bu arada Selim, güvendiği Memlûk hainleri tarafından ne derece olursa olsun yanıltılan değerli bir sultan olarak resmedilmektedir. Kesin sonucu belirleyen savaşlar yalnızca kalabalık ordular arasında değil, teke tek Osmanlı ve Memlûk savaşçıları arasında da yapılmıştı. Bu tür mücadeleler *Sırat al-Zahir Baybars* ile diğer Arap Halk hikayelerinden bilinen kahramanlık hikayelerinin belirleyici bir özelliğidir.³² Osmanlılar tarafından ele geçirilmeleri üzerine Emir Kurtbay ve daha sonra Tumanbey ateşli silah kullanımı ile ilgili korkaklık hakkında Selim'e bilgi verdiler.³³ Sanki yazmış olduğu folklorik metinlerin önemini vurgulamak istemişçesine İbn Zunbul Memlûk Emiri Sharbak'ın neredeyse insan üstü kahramanlığını Sırat Antar'ın İslamiyet öncesi Herkülü Antar'ın kahramanlığı ile kıyaslamaktadır.³⁴

İbn Zunbul'un hikayesi tipik ikili halk kahramanlığı hikayelerini sergilemektedir: Kahramanlar ve kötü karakterler neredeyse çizgi filmlerdeki gibi açık bir şekilde ayırt edilmiştir. Khayrbay açık seçik bir hainken, özellikle Tumanbey gerçekte şehit olmuş bir kahramandı. Eğer on yedinci yüzyıl Kahire' sinin ileri gelenlerine Mısır'ın Osmanlı tarafından fethi ile ilgili bu versiyon gösterilmiş olsaydı, o zaman bunların Tumanbey'in mezarına doğru eğilmelerinde ve Khayrbay'ı red etmelerinde elbette şaşılacak bir şey olmayacaktı. Davranışları Osmanlı yönetiminin gerçek bir reddedilişini değil, idealleştirilmiş son Memlûk düzeni için folklorik bir özlemi yansıtabilecekti.

KULANILABİLİR BİR GEÇMİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'na karşı gösterilen düşmanlıklar söyle dursun, Winter'in iddia ettiği gibi, bu

oldukça hayalperest efsaneler ve icat edilmiş gelenekler on yedinci ve on sekizinci yüzyıllar süresince Mısır'da Osmanlı yönetiminin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Mısır'ın ileri gelenleri de eyaletlerinin Osmanlı öncesi geçmiş ile ilgili idealleştirilmiş bir fikir oluşturmada yalnız değillerdi. Diğer Osmanlı eyaletlerindeki üst tabaka bulundukları saygın mevkilerde kendi konumlarını güçlendirmek için elbette ki düzmece şecereleri ve eski kahramanların efsanelerini istismar etmişlerdir. On yedinci yüzyılda Güney Irak'taki Basra Limanı'nı yönetmek üzere oraya yerleştirilmiş bir aşiret olan Afrasiyab halkı on birinci ve on ikinci yüzyıllarda Irak ve İran'a yürüyen Büyük Selçukluların soyundan olduklarını iddia ediyorlardı.³⁵ Bir yüzyıl sonra ve uzak batıda Moldova ve Eflak'da (bugünkü Romanya) Osmanlı'nın atadığı Phanariot idareciler, Bizans İmparatorluğu'nu model alıp kendi eyaletlerindeki halk kültürünü inceden inceye işleyerek, aşama aşama geliştirdiler. Saray dili Yunancaydı. Bizans ünvanları, seremonileri ve hatta gelenekleri kullanıldı.³⁶ Fakat Rhanariot'lar kesin olarak Sultanın hizmetinde olduklarından dolayı gerçek anlamda Bizans'ı yeniden kurmayı arzu edemediler. Bunun yerine Romanya'nın, geçmiş Bizans'a uzak olmakla birlikte yerel seviyede otoritelerini göstermek için sahip olduğu Bizans mirasını kullandılar. Belki de gelecekteki araştırmalar, Afrasiyab'ların Selçuklularla ilgili fikirlerinin yanı sıra Phanariotların Bizanslılarla ilgili düşünceleri hakkındaki folklorik kaynakları da gün ışığına çıkaracaktır.

Gerçekte bu üç eyalet yetkililerinin hepsi de -Basra'da Afrasiyab'lar, Romanya'da Phanariot'lar ve Mısır'ın ileri gelen asilzadeleri- Osmanlı merkezinin kendilerine sağlayamadığı bir temel otoritenin kaynağı için bulundukları yerlerdeki Osmanlı öncesi geçmiş istismar etmişlerdir. Buna rağmen bu yerel otorite Osmanlı idaresi için şikayet edilecek kadar çok büyük bir tehdit değildi. Elbette ki, Osmanlı öncesi geçmiş tekrar hayal ederek otorite talebinde bulunmak, on yedinci yüzyıla kadar Osmanlı eyalet idaresinde anahtar bir strateji olarak görülebilir. Bu zamanda Osmanlı'nın genişlemesi yavaşlamış ve Osmanlı mülkiyetine giren fethedilmiş işbirlikçi İmparatorluklar ve Krallıklar artık daha fazla daimi bir askeri ve idari rakip konumunda değillerdi. Bu yüzden, Osmanlı Merkezi otoritesi eyalet seçkinlerine kullanılabılır bir geçmiş için müsaade ediyordu.

KÜLTÜR DEĞİŞİMİNİN BİR ARACI OLARAK HALK BİLİMİ

Mısır'ın askeri ve idari kadrolarının hem tarihi hem de hayali olan diğer efsanevi kahramanlarla birlikte, Memlûk Sultanlarının efsanelerini niçin istismar ettiklerine dair hala tartışılır bir başka temel neden daha vardır. Azeban birlikleri ile ilgili Damurdaşı'nın vakayinamesi yine bir ipucu vermektedir. Eğer Azeban ya da herhangi bir diğer alaydaki askerlerin durumlarını dikkate alırsak, Ahmet Kahya Azeban'ın talebi olan "kardeşlerin" kendisinden geçmişteki kahramanlarla ilgili olayları tekrar gözden geçirmesini istemeleri akla uymaktadır. Mısır Alayları ile ileri gelenlerin ev ahalisi on yedinci ve on sekizinci yüzyılda Abhazya, Arnavutluk, Anadolu, Ermenistan, Bosna, Bulgaristan, Çerkezistan, Gürcistan, Yunanistan, Macaristan, Makedonya, Romanya, Rusya, Sırbistan gibi birbirinden farklı bölgelerden – Saray askerleri, paralı askerler ve *memlûklar* gibi- gelen genç insanlardan oluşuyordu.³⁷ Bazılarının ortak bir etnik kökene, dile ve hatta ev lideri ile kan bağına sahip olmalarına rağmen, bu genç insanlar askeri birliğin ya da ev halkının patronuna ve belki de belirsiz bir neden için siyasi bir hizibe bağlanarak kendilerini aniden bu ilginç ülkelerde bulmuşlardır.³⁸ Her ne olursa olsun sosyalleşmeye ve yeni çevrelerini anlamaya ihtiyaçları vardı. Bununda ötesinde, özel bir ev halkı ya da hizibin üyeleri olarak yeni kimliklerini benliklerinin bir parçası haline getirmeleri gerekiyordu.

Amerikalı çocuklara ülkenin kurucu babalarından birini tanıtan George Washington ve kiraz ağaçlarının hikayesindeki gibi halk hikayeleri, bu tür bir kültür değişimi için gereken aracı sağlamaktadır. Bu benzetmeye Yahudi bir çocuğun Hamursuz Bayramı tatilini de ekleyebiliriz. Hamursuz Bayram yemeği ya da Seder Ayını'nda en küçük çocuk "Niçin" le başlayan törensel sorular sorarak bilmediği tatil geleneklerini anlamaktadır: Bu akşam niçin diğer bütün akşamlardan farklı? Bu akşam niçin mayasız ekmek yiyoruz? Ve bunun gibi sorular, aynı şekilde Bosna ya da Gürcistan veya Doğu Anadolu'dan gelmiş bilgisiz bir genç askerin komutanına, Mısır nasıl Osmanlı oldu? Qasimisler'den neden nefret ediyoruz? Qasimisler kırmızı bir sancak taşıırken biz neden beyaz sancak taşıyoruz? gibi sorular sorduğunu düşünebiliriz.

Aynen yıllardır yapılan *sefer* ayinlerinde, küçük bir çocuğun Yahudilerin Mısır'dan sürülmeleri ile ilgili hikayeyi benliğinin bir parçası haline getirmesi gibi, genç asker de evin reisleri ve burada komutanları tarafından sürekli tekrar edilen geleneksel bilgileri benliğinin bir parçası haline getirir.

Böylece Memlûk Sultanlarının hikayeleri, Osmanlı devri taşra siyasi kültürünü genç askerlere aşılama yardımı olmuştur. Tipik on yedinci ya da on sekizinci yüzyıl ileri gelen asilleri, Memlûk Sultanlığı'nı islah edilemeyen şeytani kötü karakterlerle müthiş mücadeleler yapan ölümsüz kahramanlarla dolu, son derece yüksek idealli tarih hatalarına sahip bir görünüm sergileyen Osmanlı taşra gözlükleriyle görmüşlerdir. Bununla birlikte, bu hikayeleri sabit olmasından çok yerine oturmamış ve bir çoğunu belirsiz bir şekilde anlatan tarihi şahıslar ve olaylarla gerçekten bağlantılı olarak görmeliyiz. İbn Zünbul'un vakayinamesi olan *Sırat al-Zahir Baybars* da portresi çizilen Memlûk idarecileri ya da Rıdvan Bey'in soyu tamamen hayali bir ürün değildir; daha doğrusu bu hikayeler tarihi gerçeklerin mitoloji ve masallara dönüşmesindeki bir nokta; sunmaktadır. Bu "mitolojileştirme", hatta günümüz de bile var olan olayların çarpıtıldığı devam eder bir süreçtir. Gerçek olan, yukarıda bahsedilen edebi çalışmalar, Memlûk Sultanlarının mitoloji-

leştirilmelerini doğrulamakta ve bu mitolojileştirilmiş tarihi al-Damurdaşı'nın "Kardeşleri" gibi Osmanlı Mısır'ının askeri toplumuna yeni katılanların yeni nesillerine aktarılmıştır. Bununla beraber, Damurdaşı ve diğer vakayinamelerle belgelenen Osmanlı devri olayları -ki bunlar bir dereceye kadar yazarların düzenlemeleri ve sunuşlarıyla kitapların sayfalarında mitolojik hale getirilmiştir- daha sonra al-Khashshab gibi kimseler tarafından mitoloji ve masallara dönüştürülecektir.

Elbette ki, al-Khashshab *Tadhkira li-abl al-basair*'i yazmadaki amacı, Damurdaşı vakayinamelerini yazanların amaçlarından farklı değildi: Tarihi ve gelenekleri hakkında çok az yada hiçbir şey bilmeyen Mısır için yeni bir topluma -bu durumda Fransızlar oluyor- Mısırı öğretmekti. Eski yıllardaki acemi koğu askerleri gibi Fransızlar, al-Khashshab'ın yüzeysel değerdeki bilimsel raporunu kabul etmekten başka daha iyi bir şey bilmiyorlardı. Korkarım ki, biz tarihçiler aynı durumu gereğinden fazla sıklıkta doğruymuş gibi kabul ediyoruz; yüzeysel değerdeki Memlûk Sultanlığı'na ait hikayelerimizin kaynaklarını aklı getirmeyi kabul ediyor ve gerek dikkat çekici gerekse olağan bir şekilde, hikayelerin sunabildiği tüm algılama yetkileri ve tahrifatlarıyla, gerçekte bunların hikaye olduklarına aldırıyoruz. Buna rağmen, bizden beklenen daha iyi bilmektir.

- 1 P.M. Halc, *Egypt and the Fertile Crescent: A Political History, 1516-1922* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1966), s. 71-98; Michael Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule, 1517-1798* (London and New York: Routledge, 1992), s. 20-27, 31-32, 47-54, 65-68, 72-77; Daniel Crecelius, *The Roots of Modern Egypt: A Study of the Regimes of Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dhabab, 1760-1770* (Minneapolis and Chicago: Bibliotheca Islamica, 1981), s. 22-34; Doris Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule: Institutions, Waqf, and Architecture in Cairo, Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Leiden: Brill, 1994), s. 114-116, 128, 133.
- 2 İsmail al-Khashshab, *Tadhkira Li-abl al-basair wa'l-ahbar ma waft al-ikhliar*, Paris, Bibliothèque nationale, MS Arabe 1858, fos.2r.4r.
- 3 Taqi al-Din Ahmad b. Ali al-Maqrizi (1364-1442), *Kitab al-inlik Li-marifat dnuwal al-inlik; aynı yazarın, Al-Mawaiz wa'l-itibar fi dhikr al-khiat wa'l-atbar* (a.k.a. Al-Khiat); Abu'l-Mahasin Yusuf b. Taghri Birdi (1411-1470) *Al-Manhal al-safi wa'l-mustawfi bad al-wafi; aynı yazarın, Al-Najum al-zahira fi mnluk Misr wa'l-Qahir*; Muhammed b. Ahmed b. Iyas (1448-c.1524), *Bada'i al-zuhur fi waqai al-duhur*.
- 4 İstanbul, Başbakanlık Arşivi, *Mühimme Defteri* 104, No. 1024 (evasit Saban 1104/1693 Nisan'ın son günleri); *Mühimme-i Mısır*, Cilt V, no. 757 (1155'in sonları/1743'ün başları).
- 5 Ahmed Çelebi b. Abd al- Ghani, *Audab al-iharat fi man taualla Mısır al-Qahir* nim al-uzwara wa'l-bashat, ed. A.A. Abd al-Rahim (Kahire: Maktabat al-Kharji, 1978), s. 283.

- 6 İçinde İskender'in ortaya çıktığı en çok bilinen üç edebi kaynak; onuncu yüzyıl şairi Firdevsi'nin *Şehname*; İskendername olarak bilinen ve Bizans kaynaklarından çıkarılmış olan onbeşinci yüzyıl şairi Ahmedî'nin destanı ve onikinci yüzyıl şairi Nizami'nin Hamzı olarak bilinen şiirleridir.
- 7 Bu olaylar Robert Irwin'in *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate, 1250-1282* (Beckenham, Kent: Croom Helm, Ltd, 1986) s. 22-34 kitabında bir kısım ayrıntılarla anlatılmıştır.
- 8 Bu destanın en az iki türe yayınlanmıştır: *Sırat al-Zahir Baybars*, 2. basımı 5. cilt, 50. bölümdür. (Kahire: Al-Hay'a al-Misriyya al-Amma L'il-Kitab, 1996); ve Jean Patrick Guillaume, *Le Roman de Baibars*, 10. cilt (Paris: Actes Sud/Sinbad, 1985-1998). Topkapı Sarayı Kütüphanesi de yayınlanmamış iki kitaba sahiptir, MS Revon 1606-1607.
- 9 Bakınız, *Sırat al-Zahir Baybars*, II. Cilt, s. 17-18.
- 10 Bakınız, *Sırat al-Zahir Baybars*, I. Cilt, s. 277, 295, 703-704; III. Cilt, s. 1480-1487; Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, s. 17-18.
- 11 *Sırat al-Zahir Baybars*, II. Cilt, s. 783, 823-826, 992, 1016.
- 12 *Roman de Baibars*, I. Cilt: Les Enfances de Baibars, Georges Bohas ve Jean Patrick Guillaume tarafından tercüme edilmiş ve açıklanmıştır (Paris: Actes Sud/Sinbad, 1985), s. 37-38. M. C. Lyons tarafından özetlenmiş olan kitapta Baybars'ın fiziksel hastalıklarından şikayet eden diğer Mamluk "Ala al-Din" dir, Bakınız Lyons, *The Arabian Epic: Heroic and Oral Story-Telling* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), III. Cilt: Texts, s. 82.

- 13 Örneğin, *Roman de Baibars*, X. Cilt: *Le Procès du meurtre mandit*. Georges Bohas ve Jean-Patrick Guillaume tarafından tercüme edilmiş ve açıklanmıştır (Paris: Actes Sud/Sinbad, 1998), s. 148. Bakınız, ayrıca Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, s. 64.
- 14 Damırdashi kitaplarında, bakınız P.M. Holt, "Al-Jabarti, Osmanlı Mısırı tarihine giriş", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 25, 1 (1962): 41-47, aynı yazarın "Osmanlı Mısırı (1517-1789): Arap Tarihi Kaynaklarıyla ilgili iki kitap", *Political and Social Change in Modern Egypt* (Oxford ve London: Oxford University Press, 1968) s. 8-9; Daniel N. Crecelius, "Ahmad Shalabi İbn Abd al-Ghani and Ahmad Kachuda Azaban al-Damurdaşı: Al-Jabarti'nin Ajaib al-athar fil-tarajim wail-akhbar", Daniel N. Crecelius'un kitabında, *Eighteen Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources* (Claremont, CA: Regina Books, 1991), s. 92-101. Azeban alayı hakkında bakınız, "Mısır Kanunnamesi", Ömer Lütfü Barkan, basımı, XV. Ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin büküğü ve malı esasları (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1943), 1. cilt, Bölüm 105; Standford J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798* (Princeton: Princeton University Press, 1962), s. 191-192.
- 15 Holt'un kitabında aındır, "Al-Jabarti'nin Osmanlı Mısırının Tarihine Giriş" s. 42. Benim tercümem Holt'un tercümesinden çok az farklıdır.
- 16 Her ikisi de tarihi şahsiyetlerden alınan ve bir şekilde tahrif edilmiş Qisat al-Zir olarak bilinen Arap halk hikayelerinde Hasan al-Tubai ve Kulayb karakterleri önemli rol oynamaktadır. Bedevi Banu Hilal'in Orta Arap Yarımadasına, oradan batıya doğru Mısır'a ve son olarak da Fas ve ispanya'ya kadar uzanan büyük, destansı şiirlerinden Zughbi ve Hilali ortaya çıkmaktadır. Bakınız Lyons, *The Arabian Epic*, III. Cilt, pp. 237-300, 651-660.
- 17 Ahmed Kachuda Azeban al-Damundashi, *Al-durra al-musana fi akhbār al-Kinana*, London British museum, MS ya da 1073-1074, s. 1.
- 18 P.M. Holt, "The Exalted Lineage of Ridwan Bey: Some Observations on a Seventeenth Century Mamluk Genealogy", *Bulletin of the School of Oriental African studies* 22 (1959), s. 46-47.
- 19 Jane Hathaway, "Egypt in the Seventeenth Century", Martin W. Daly, basım, *The Cambridge history of Egypt, II. Cilt: modern Egypt: From 1517 to the End of the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), s. 46-47.
- 20 Yazarın adı bilinmiyor, *Nisba Sharifa wa-Msala munifa tashtamit ala dhikr nasab al-jarakisa min Quraysh*, Princeton University Library, Garrett Manuscript Collection, MS 186 H. Holt Jhon Rylands Kütüphanesi; Manchester, England ile British Museum'daki utablara başlamıştır. Holt aynı zamanda *Kitab jahar al-waqub al-abbisa bi-dhikr usab al-jarakise min Quraysh* başlıklı yayınlanmış kitaba da atıfta bulunmuştur. Bu kitap hicri yılındial-Matbaa al-Bahiyya al-Misriyya tarafından Muhammad efendi Hafız al-Jarkasi al-Baji isimli birinin himayesinde yayınlanmıştır. Bu yayında *Nisba Sharifa*..... metnin başındaki yakarış bölümünden sonrakı ilk saıdır. Bu yayının bir nüshasıyla beni desteklediği için Prof. Holt'a teşekkür ederim.
- 21 Ghassan'de, bakınız İrfan Shuhid, *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century* (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1984), s. 119-121, 75, 91, 374-375, 526-527; aynı yazarın *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century* (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1985), Bölüm 1, s. 53-54, 144-147, 365-367, 547; bölüm 2, s. 728-731; aynı yazarın "Ghassan Post Ghassan" in C. E. Bosworth, et al, eds., *The Islamic World from Classical to Modern Times: Essay in Honor of Bernard Lewis* (Princeton: The Darwin Press, 1989).
- 22 P. M. Holt, "Literary Offerings: A Genre of Courtly Literature", Thomas Philipp ve Ulrich Haarmann der., *The Mamluks in Egyptian Politics and Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), s. 8-11. *Al-Sayf al-mihannad fi sirat al-malik al-Muayyad ile Al-Rawd al-Zahir fi sirat al-malik al-Zahir* vakayınameleri. Abd al-Wahhab Azzam, yayını, *Majalis al-Sultan al-Ghurri: Safahat min tarikh Mısır fil-garv al-ashir al-hijri* (Kahire: Marbaat Lajnat al-Talif wa'l-Tarjama wa'l Nashr, 1941), s. 85-108, Behrens-Abouseif de iktisab edilmiş, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule*, s. 133, n. 126.
- 23 Ahmed Cevdet der., *Evliya Çelebi'nin Evliya Çelebi Seybatnamesi*, 10 Cilt (İstanbul, İkdam Matbaası Hicri 1314) II. Cilt s. 100-101; Schora-Bekmursin-Nogmow, *Die Sagen und Lieder des Tischeressen-Volks* (Leipzig: Verlag von Otto Wigand, 1866), s. 44-46.
- 24 Bakınız, Hathaway, *Egypt in the Seventeenth Century*, s. 46-47.
- 25 Yazarın adı belli değil, *Nisba sharifa*, fo. 20r, Khushqadam'da (r. 1461-1467), Bakınız Carl F. Petry, *Twilight of Majesty: The Reigns of the Mamluk Sultans al-Asraf Qaytbay and Qansub al-Ghawri in Egypt* (Seattle: Middle East Centre, Jackson School of International Studies, University of Washington: University of Washington Press tarafından dağıtımı yapıldı, 1993), s. 20-21, 29, 47, 58; Özbek (Azbak) için, bakınız aynı kitap, s. 46-50, 59-69, 78, 92-100, 113-115. Ancak Khushqadam'ın kendisi Çerkes değil Yunanlıydı (Rumi, Memlük Sultanlığında Yunanlı aulamında kullanılıyordu).
- 26 Evliya Çelebi, *Seybatname*, VII. Cilt, s. 723.
- 27 Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*, s. 46-51.
- 28 Evliya Çelebi, *Seybatname*, X. Cilt, s. 581, kış sayısında alıntısı yapılan, *Egyptian Society Under Ottoman Rule*, s. 54.
- 29 Winter (Kış) *Egyptian Society Under Ottoman Rule*, s. 54.
- 30 Ahmed al-Rammal b. Zunuzul, *Waqiat al-sultan al-Ghawri wa Salim al-Uthmani*, *Abd al-Mu'im Amir, Adab al-Harb bölümü* (Kahire: al-Hay'a al-Misriyya al-Amma Li'l-Kitab, 1997). Türkçe versiyonları için bakınız, Abdullah Çelebi Ridvan Paşazade, *Tarih-i Mısır*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, MS Esad Efendi 2148; Yusuf Efendi, *Tarih-i Mısır*, Süleymaniye Kütüphanesi, MS Esad Efendi 2148.
- 31 Örneğin, İbn Zunuzul, *Waqiat*, s. 53, 71-74, 118, 165.
- 32 Örneğin, *Sirat al-Zahir Baybars*, II. Cilt, s. 1289-1292, 1297, 1468; III; Cilt, s. 1497; Lyons, *The Arabian Epic*, III. Cilt, s. 334, 439, 447, 479, 569, 575, 578, 581, 582, 627. Doris Behrens-Abouseif aynı zamanda İbn Zunuzul'un kitabındaki tek savaşın yayınlığına da dikkat çekmektedir; bakınız *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule*, s. 121-222.
- 33 İbn Zunuzul, *Waqiat*, s. 71-74, 165.
- 34 İbn Zunuzul, *Waqiat*, s. 118-119; Lyons, *The Arabian Epic*, III: Cilt, s. 17-76.
- 35 Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*, s. 134-135, 140, 142.
- 36 William H. Mc Neill, *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800* (Chicago: University of Chicago Press, 1964), s. 107-110, 140-141, 173-176; Peter F. Sugar, *Southeastern Europe Under Ottoman Rule, 1354-1804, A History of East Central Europe*, V. Cilt (Seattle: University of Washington Press, 1977, 1996), s. 135-136.
- 37 Bu noktada, bakınız, Jane Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaghs* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 44-46, 101-103.
- 38 Bakınız Hathaway, *Politics of Households*, s. 57, 61-62, 71ve 79, 103-105.

OSMANLI DEVLETİ İDARESİNDE HİCAZ (1517-1919)

DOÇ. DR. ZEKERİYA KURŞUN
MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDERİYAT FAKÜLTESİ

Mekke, Medine, Cidde ile buralara bağlı kaza ve nahiyelerden oluşan ve doğudan Necid, batıdan Kızıldeniz, güneyden Asir Sancağı ile kuzeyden Kudüs Sancağı, el-Arif ve Akabe muhafızlıklarıyla çevrili bölgeye, Osmanlı idarî taksimatı içerisinde, Hicaz Eyaleti/Vilayeti adı verilmek-
teydi.

Tarih sahnesine güçlü bir devlet olarak çıkmasıyla birlikte Osmanlı Devleti, bütün müslümanlar için kut-
sal olan ve Memlûklü hakimiyetinde bulunan topraklar-
da nüfûz arayışlarına başlamıştı. Bu vesileyle, Osmanlı
sultanları değişik cephelerde elde ettikleri zaferlerini, çe-
şitli hediyeler ve zafernâmeler ile Memlûklülere bağlı
Mekke emirlerine bildirip, zafer sevincine onları da iştir-
rak ettirerek gönülleri kazanmaya çalışmışlardı.¹ Nite-
kim, Osmanlı Devleti ile Memlûklüler arasında bölge ve
hac yolları üzerindeki rekabet daha Fatih Sultan Meh-
med zamanında başlamıştı.² Dulkadiroğulları üzerindeki
hakimiyet meselesi ise münasebetleri daha da gerginleş-
tirmiş ve nihayet Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve Mısır'ı
alıp, Memlûklü devletine son vermesiyle bu rekabet ve
mücadele Osmanlı Devleti'nin lehinde sonuçlanmıştı
(1517). Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethettiğinde, Kızıl-
deniz'in doğu ve batı sahillerinin de Memlûklü devleti-
nin hakimiyetinde olması hasebiyle, buralar da Mısır ile
birlikte Osmanlı idaresine geçmiştir.

Yavuz Sultan Selim henüz Mısır'da iken, o sırada
Mekke Emiri olan Şerif Berekat b. Muhammed, oğlu
Ebu Numeyy'i bir elçisiyle birlikte Mısır'a göndererek,
Osmanlı padişahına tazimlerini arz ve Osmanlı hâkimi-
yetini benimsediğinin bir nişanesi olarak, Mekke'nin
anahtarlarıyla bir takım mukaddes emanetleri takdim et-
miştir. Emir'in oğlunu ve elçisini kabul eden Yavuz Sul-

tan Selim de, dönüşlerinde pek çok hediyeler ile birlikte,
Şerif Berekat'ın Mekke Emirliği menşurunu da vermiş-
tir. Ayrıca, Mekke Emiri'ne Mısır hazinesinden maaş
bağlandığı gibi, Mekke ve Medine ahâlisine dağıtılmak
üzere ikiyüzbin altın ve külliye miktarda zahire gön-
derilmiştir.³ Bu tarihten itibaren de Mekke, Medine ve
Hicaz'ın diğer yerlerinde hutbe Osmanlı padişahlarının
adlarına okunmaya başlanmış; böylece Osmanlı sultanla-
rı Haremeyn'in hadimi ve hicaz bölgesinin hakimi ol-
muşlardır. Ancak "sulhen" (anlaşma yoluyla) Osmanlı
idaresine girmiş olan⁴ Hicaz'da Mekke emirlerinin geç-
mişte sahip oldukları imtiyazlı statüleri de korunmuştur.
Bu imtiyazlı statüye Osmanlı Devleti'nin müdahale et-
memesinde, mukaddes yerlere ve peygamber sülalesin-
den gelen emir ailesine duyulan hürmetin büyük rolü ol-
muştur.⁵ Hatta bu saygının bir nişanesi olarak da, Mek-
ke ve Medine'nin kale ve burçlarına Osmanlı bayrağı
asılmamış ve bu gelenek, Sultan Abdülaziz zamanına ka-
dar Medine'de; Sultan II. Abdülhamid zamanına kadar
da Mekke'de sürdürülmüştür.⁶ Devletlerarası rekabet yü-
zünden 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mekke ve
Medine'ye gelen yabancılara Osmanlı hakimiyet alameti
olan bayrağı gösterme zarureti doğduğundan, buralarda-
ki kale ve burçlara adı geçen padişahlar zamanından iti-
baren bayrak asılmaya başlanmıştır.

Hicaz, Osmanlı Devleti'nin nüfûz ve idaresi altına
girdikten sonra Mekke emirleri, Memlûklüler'den beri
devam edegelen teamül üzere vazifelerini kendilerine ve-
rilen "berat" veya "menşur" ile devletin fazla bir müda-
halesi olmadan sürdürmüşlerdir. Mekke emirlerinin dev-
let protokolündeki yerleri "vezir" statüsünde tutulup,
onlarla yapılan yazışmalarda tıpkı vezirler gibi, "devlet-
lû, siyaderlû, mürüvvetlû..vs." ifadeleri kullanılmaktay-

dı.⁷ Ancak, zaman zaman tavır ve davranışları müdahaleye açık hale gelmiş olan emirler tamamen başıboş da bırakılmamışlardır.

Başlangıçta bölgenin hemen hemen bütün malî ve idarî işleri Mısır vezirine havale edilmişti. Mısır Beylerbeyliği merkez ile irtibata geçerek Haremeyn (Mekke-Medine) ile ilgili meseleleri çözmeye çalışmaktaydı. Hicazın idaresi bu şekilde Mısır üzerinden yürütülmekle birlikte, devlet ayrıca Mekke ve Medine'ye kadılar, nazır-ı emvaller ve şeyhu'l-harem de tayin etmekteydi.

Diğer taraftan Hicaz bölgesinin masraf ve giderlerinin önemli bir bölümü de Mısır hazinesi ile Cidde gümrüğü gelirlerinden karşılanmaktaydı. Osmanlı Devleti, gerek Hicaz işlerini daha yakından takib edebilmek, gerekse Mekke emirlerini kontrol altında tutmak ve merkezi otoriteyi Hicaz'da hissettirmek için⁸ önce Mısır'a bağlı olarak, Cidde-i Ma'mûre Sancağı Beyliği, akabinde Cidde Eyaleti ve Habeş Beylerbeyliği ile Harem-i Şerif'in işlerini doğrudan üstlenen Mekke Şeyhu'l-haremligi'ni tesis etmiştir. Gerçi bu iki başlı durum, zaman zaman merkezden gönderilen idareciler ile Mekke emirleri arasında bir takım sürtüşmelere ve yetki kargaşasına sebebiyet veriyorsa da çoğu kere Osmanlı Devleti'nin yumuşak politikaları ile olumlu bir şekilde sonuçlandırılmaktaydı.

Daha sonra Mısır'dan tefrik edilen Hicaz, genelde küçük bir grup askeri birlikle Cidde'de oturan üç tuğlu Paşa (Cidde Sancağı Beyliği ünvanıyla) eliyle yönetilmeye başlanmıştı. Cidde Sancak Beyliği ve Mekke Şeyhu'l-haremligi müstakil olarak bir valiye tevcih edildiği gibi, bazan Mısır ile birlikte, bazan da Habeş eyaletiyle birleştirilmek suretiyle de tevcih ediliyordu. Ancak Cidde'nin Mısır ile birlikte tevcihi nadiren yapılan bir uygulama idi. Bu durumda vali Mısır'da ikamet ederken, Cidde'ye kendi adına işleri yürütmek üzere mütesellim göndermekteydi. Özellikle 17. yüzyıldan itibaren yaygın olan uygulama, Hicaz bölgesinin idaresi için Cidde'nin müstakil veya Habeş Beylerbeyliği ile birlikte tek bir idareciye verilmesiydi. 18. yüzyılın başından itibaren ise, Habeş eyaleti de Cidde idarî birimi altına alınarak, bölgeye tayin edilen vali, Cidde eyaleti valiliği, Habeş Beylerbeyliği ve Mekke Şeyhu'l-haremi ünvanı ile tayin edilmeye başlandı.⁹ Bu durumda Cidde valisi sadece Cidde ve ona

bağlı olan Mekke ve Medine'nin değil, aynı zamanda Habeş eyaletine bağlı Sevakın ve Musavva'n da idarecisi durumunda idi.¹⁰

Cidde'ye vezir rütbesiyle atanan valiler, Aktar-ı Hicaziye Nazırı sıfatıyla¹¹, özellikle hac zamanında Mirülhac ile işbirliği yaparak hac kabilelerinin iâşe ve konaklama gibi bütün işlerinin tanziminden ve bölgenin asayişinden sorumlu idiler. Ayrıca Kızıldeniz ticaretinin en önemli limanlarından biri olan Cidde gümrüğünün kontrol ve sorumluluğu da onlara ait idi. Gerçi Cidde gümrüğünden elde edilen gelirler, Ebu Numey'den beri Mekke şerifleri ile paylaşılmaktaydı. Dolayısıyla, Cidde gümrüğünde şerifin de memurları bulunmakla birlikte esas sorumluluk valinin idi. Hatta Cidde'ye mal getiren tüccarlar haksız vergi ve gümrük alınacağı endişesi ile şerife ve adamlarına pek güvenmez ve daha ziyade valinin idaresine güvenerek karaya mal çıkarmaktaydılar.¹²

Cidde valileri, Cidde, Mekke veya Taif şehirlerinden istedikleri yerde ikamet etme hakkına sahip bulunmakta ve genelde, urban işleri (bedevi Arapların idaresi) dışında Hicaz'ın bütün işleri ile ilgilenmekteydiler. Cidde valisi çoğu kere Harem-i Şerif'in işlerini Mekke'den tayin ettiği naibül-harem aracılığı ile gördürmekteydi. Urban'ın idaresi ise şerife bırakılmıştı. Ancak valiler dirayetsiz oldukları zamanlarda şerifler, Hicaz'daki bütün işlere müdahale edebilmekteydiler. Mekke emirlerinin görevlerini belirleyen bir kanun olmamakla birlikte, tayinleri sırasında gönderilen berât veya menşurlarda, kendilerinden beklenen hususların sıralanması bir gelenek haline gelmişti. Buna göre: Emirlerden, özellikle, daima bedevilerin saldırılarına maruz kalan hac ve kervan yollarının güvenliğini sağlamaları istenmekteydi. Devlet, emirlerin bedeviler üzerindeki geleneksel gücünden istifadeyle bu tür hadiselerin önüne geçmeye çalışıyordu. Ayrıca bedeviler arasındaki adlî davalar da emirlere havale edilmişti.¹³

Bu dönemde Hicaz idaresinde Mekke-Medine kadıları, şeyhulharemler, Kabe miftahdarları vs. gibi klasik görevlilerin dışında valinin maiyyeti hakkında yeterli bilgiler bulunmamaktadır. Ancak, bilindiği kadarıyla Cidde valisine yüz elli-ikiyüz kadar Cidde kulu, sekiz çorbacı, sancaktar, alemdar, debbus çavuşu ve kale kethüdası eşlik etmekteydiler. Vali, cuma namazına, Cidde

gümüşüne veya başka bir yere gideceği zaman sözkonusu maiyyetinin de belli bir tören düzeni içinde yanında gitmesi adetten idi.¹⁴

İslam dünyasının hâmilliğini üstlenmiş olan Osmanlı Devleti için Hicaz'ın idaresi bir prestij meselesi idi. Başka bir ifadeyle Haremeyn'in üzerindeki Osmanlı nüfuzu aynı zamanda Osmanlı hilafetinin de meşruluk kaynağı sayılıyordu. Bu yüzden, Hicaz'ın idaresine fevkalade önem atfedilmekte ve hiç bir fedakarlıktan kaçınılmamaktaydı. Özellikle Mekke ve Medine ile buralardaki mukaddes mekanların imarı düzenli yapılmakta, bölgede yaşayan muhtaç ahalinin ihtiyaçları çeşitli hediyeler ve surre alaylarından başka, devletin "muhtacın tertibinden" her yıl gönderdiği meblağlar ile karşılanmaktaydı. Ayrıca her sene Mekke ve Medine'ye "Ceraye Hıncası" adı altında, duacılık bedeli olarak, yüklüce arpa ve buğday gönderilmekteydi. Bölgenin ehemmiyetine binaen Hicaz ideresi oldukça yumuşak tutulmuştu. İthalat vergileri dışında buradan herhangi bir vergi alınmadığı gibi, Hicaz halkı da askerlikten muaftı. Nitekim bu ahenkli durum 19. yüzyılın başlarına kadar devam etmişken; 18. yüzyılın ortalarında Necid'te ortaya çıkan ve 19. yüzyılın ilk yıllarında Mekke ve Medine kapılarına dayanan Vehhabi hareketi ile sarsılmıştır.¹⁵

Necid'de dini bir hareket olarak ortaya çıkan ve Suud ailesinin 1744 yılında bu mezhebi benimsemesi ile siyasi bir veche kazanan Vehhabi hareketi, 1750'lerden sonra Hicaz bölgesi için tehlike arzermeye başlamıştı. Kısa zamanda bölgede yayılma imkanı bulan bu mezhep taraftarları ile Mekke'nin idarecileri olan şerifler arasında çekişmeler baş gösterdi. Şerifler ile Bab-ı Âlî arasında yapılan yazışmalar neticesinde Osmanlı Devleti, meselenin önünün alınabilmesi için, şeriflere gerekli maddî yardım sağladı.¹⁶ Ancak onlar bu konuda bir başarı elde edemedikleri gibi, şahsî ihtirasları yüzünden meselenin daha da vahim bir hal almasına sebep olmuşlardır. Şerifler vehhabilerin hac için de olsa Mekke'ye girmelerini yasaklamışlardı. Bu da karşılıklı nefreti körüklediği gibi, vehhabilerin Mekke ve Medine'ye zorla girmelerine sebep olacak hadiseleri başlatmıştır.¹⁷

1788'de Mekke Emirliği'ne atanan Şerif Galib'in (öl.1817), zamanında olaylar şiddetlenmiş ve karşılıklı çarpışmalar meydana gelmişti. Meselenin vehametini

müteaddit defalar İstanbul'a bildiren Şerif Galib 1796'da İstanbul'a Şeyh Ahmed Türkî adındaki bir adamını de bizzat göndererek durumu arzemiştir.¹⁸ Babiâlî ise o sıralarda içinde bulunduğu bir takım iç ve dış sıkıntılardan dolayı işi Bağdat Valisi Süleyman Paşa'ya havale etmişti. O da bazı tedbirler almakla birlikte vehhabilerin Hicaz'e doğru akınlarını daha ziyade şerifin takip ettiğini politikaya hamlederek, iki tarafın arasını bulmaya çalışıyordu. Bu tedbir ile bir neticeye varılamayanca aynı yıl Şerif Galib, Suud b. Abdülaziz ile vehhabilerin hac için Mekke'ye rahatlıkla girmelerini sağlayan bir anlaşma yapmıştır. Anlaşmaya göre aynı zamanda Şerif, Hicaz bölgesinin dışında kalan kabilelerden elini çekecek, buna karşılık Suud b. Abdülaziz da Şerif'in himayesindeki Haremeyn, Taif ve sahil kesimlerindeki kabilelere karışmayacaktı. Nitekim bu anlaşmaya istinaden 1800 yılında vehhabiler yirmibin kişi ile Mekke'ye girerek haclarını yapmışlardır. Ancak kendilerine sağlanan bu imkan ile yetinmeyen vehhabiler ertesi yıl Mekke'nin arka bahçesi durumunda olan Taif önlerine gelerek, Taif emiri Abdulmuin'e baskı yapmaya başlamışlardır. Bu haber İstanbul'a ulaşınca büyük teessür duyan III. Selim derhal bir meclisin toplanıp alınabilecek tedbirlerin görüşülmesini istemiştir. Fakat toplanan bu meclis, meseleyi halledebilecek bir karar alamadan dağılmıştır. 1801 yılı boyunca Taif ve Konfide taraflarındaki kabileler üzerine akınlarına devam eden vehhabiler, nihayet 1802'de Hicaz'ın önemli şehirlerinden biri olan Taif'i ele geçirmişlerdir.¹⁹

Babiâlî Süleyman Paşa'nın yerine geçmiş olan Bağdat Valisi Ali Paşa'ya vehhabilerin merkezi olan Dir'iyye üzerine gitmesi için emirler yağdırmaya başladı. Ancak Ali Paşa'nın bu emirler karşısında tereddütler göstermesi üzerine, Babiâlî, Şam ve mülhakatıyla birlikte Hicaz seraskerliğini Cezzar Ahmed Paşa'ya vererek Bağdat Valisi ile ortaklaşa vehhabilerin üzerine gitmesini istedi. Şam valisi de bir takım başka gailerle bahane ederek bu konuyu ağırdan alması vehhabilerin Mekke üzerindeki baskılarını arttırdı. Nitekim Mekke de tutunamayacağını hisseden Şerif Galib de kardeşini vekil bırakarak Cidde'ye gitmiştir. Vehhabilerin adeta işgal ve yağmalamasına terkedilen Mekke'de yapılması muhtemel bir katliamı önlenbilmesi için Emir'in vekili olan Abdulmuin

ve Mekke eşrafı 1803 yılı baharında Suud b. Abdülaziz'e elçi göndererek, halka emân vermesi şartıyla Mekke'ye girebileceğini bildirdiler. O da bu konuda yazılı bir teminat vererek aynı yılın Nisan-Mayıs aylarında Mekke'yi işgal etti.²⁰

Suud b. Abdülaziz iki haftadan az kaldığı Mekke'de bir dizi düzenlemeler yapmıştır. İnançlarına aykırı olduğu gerekçesiyle, Ka'be'de Hz İbrahim'in makamından başka bütün mezarları ve ziyaret yerlerini yıktırıp tahrib ettirmiş, değerli eşyaları ve pek çok kutsal emaneti yağmalamıştır. Eskiden beri Ka'be'de alışlagelmiş bir uygulama olan dört mezhebin ayrı ayrı namaz kılmalarını yasaklayıp, bir tek imamın arkasında herkesin namaz kılmasını mecbur ve Ka'be'nin içinde yapılan nafilâ zikir ve duaları ilga etmiştir. Bu arada da vehhabî fikirlerini ihtiva eden Muhammed b. Abdülvehhab'ın Keşfü's-Şübûhât isimli eserinin Ka'be'de herkesin duyabileceği şekilde okunmasını şart koşmuştur. Ayrıca, vehhabîliğe göre büyük günah sayılan, çubuk, tütün, vs. içilmesi ile, satranç, tavla gibi oyunların oynanmasını da kesinlikle yasaklayarak, bunların daha ziyade içildiği ve oynandığı yerler olan kahveleri kapattırmış ve her türlü eğlenceyi de yasaklamıştır. Bütün bunlardan sonra Şerif Galib'in kardeşi ve vekili olan Abdulmuin'e hil'ât giydirip Mekke'ye emir ta'yin etmiştir. Suud, Mekke'den ayrıldıktan sonra kısa bir süre Cidde'yi muhasara etmişse de buradan geri püskürtülmüştür. Akabinde Medine'ye yönelen Suud, orayı da muhasara etmiş ve Medine'nin gıda, zahire vs. ikmâl yollarını kapatmıştır.

Mekke'nin işgalinden büyük bir infiale kapılan Osmanlı Devleti derhal durumu civardaki valilere (Halep, Bağdat, Şam) bildirerek harekete geçmelerini şiddetle emretmiştir. Bu arada Suud'un Mekke'de az bir kuvvet bırakarak Medine'ye yönelmesini fırsat bilen Şerif Galib ve Cidde Valisi Şerif Paşa, kuvvetleriyle gelerek gördükleri zayıf bir mukavemetten sonra Mekke'yi geri almışlar ve oradaki vehhabîleri de idam etmişlerdir. Suud ise, geri dönüp olaya müdahale etmemekle fiilî durumu kabul etmiş, ancak buna mukabil Şerif de onun Medine üzerindeki iddialarını kabullenerek, ayrıca Cidde gümrüğünde vehhabî tüccarlardan vergi alınmamasını da taahhüd etmek zorunda kalmıştır.

Vehhabîlerin bu şekilde Mekke ve Medine'yi sürekli taciz altında tutmaları, ayrıca yolları da kontrollerinde

bulundurmaları hac güvenliğini iyice ortadan kaldırmıştır. Gerçi görünüşte hacı engellemediklerini, sadece hac vesilesiyle uygulanan bid'atlere karşı geldiklerini iddia etmelerine rağmen pek kimse hacca gitme cesareti gösterememekteydi. Hatta 1804 yılı hac mevsiminde Mekke ahalisi bile haccın şartı olan Arafat'a çıkamadığı gibi, o yılın Şam Emiri'l-Hac'ı İbrahim Paşa vehhabîlere, kişi başına onar kuruş murûriye (geçiş ücreti) vererek geri dönebilmştir.²¹ Tabi bu durum bölgenin ekonomisine de etki ediyor, kıtlık ve pahalılığa da neden oluyordu. Gerçi Mekke'ye Cidde üzerinden erzak geliyor idiyse de Medine'ye Yenbu'dan geleceği için yol güvenliği yoktu ve burası hayli sıkıntı çekiyordu. Nisan 1805'te durumu İstanbul'a yazan Medine muhafızı, vehhabî tehlikesinin artık önü alınamaz hale geldiğini bildirmektedir. O sıralarda Azimzade Abdullah Paşa hac için Medine'de bulunduğundan vehhabîler şehre girememişlerse de, onun dönüşü akabinde Medine'yi işgal ettiler ve vehhabîliği benimsemeleri şartıyla halka emân vererek, tıpkı diğer yerlerde yaptıkları gibi, itikadlerine uymadığı gerekçesiyle mezarların kubbeleriyle çeşitli ziyaret yerlerini yıkmışlardır. Hz. Muhammed'in kabrinde mahfuz pek çok mücevheri gasbettikleri²² gibi, mezarını da yıkmak istemişler, ancak büyük galeyana sebep olur endişesiyle, sadece kubbesinde bazı tahribatlar yapmakla yetinmişlerdi. 1805 yılında önce Mekke'nin can damarı olan Cidde'yi muhasara eden vehhabîler orada hayli zararlar verdikten sonra Mekke'yi kuşatmışlardır. Şüphesiz Cidde üzerine gitmelerinin sebebi Mekke'ye ulaşabilecek yardımın önünü almaktı. Çünkü bunun faydasını Medine muhasarası sırasında görmüşlerdi. Nitekim Mekke'yi muhasara ettiklerinde orada da kıtlık ve sefalet başgöstermeye başlayınca bazı Mekke eşrafının delâletiyle vehhabîlerin hac yapmak üzere Mekke'ye girmelerine yeniden müsaade edildi. Aynı yıl Şam kafilisi ile gelen Abdullah Paşa da vehhabîler ile birlikte haccını yapmak zorunda kalmış ve hatta bir daha silahlı, resmi törenle, tabl, zurna vs. çaldırarak Mahmel'i getirmemesi uyarısını bile almıştı. Zaten Mısır Mahmeli de, bir kaç senedir benzeri bahanelerle vehhabîlerin engellemesinden dolayı gönderilemiyordu. Gerek Osmanlı Devleti merkezinin çaresizlikten olaylara seyirci kalması ve gerekse civardaki valilerin karşılarında başarı gösterememesinden cesaret alan Veh-

habiler, 1806 yılı başlarında tekrar Mekke'yi istilâ etmişlerdir. Bu durum karşısında hiç bir taraftan yardım alamıyacağını anlayan Şerif Galib emirlikte kalmak şartıyla şehri Vehhabîlere teslim etmiştir. Onlar da şehri teslim alır almaz cuma hutbelerinde Osmanlı Sultanı'nın adının okunmasını yasaklamışlardır. Bu arada tekrar daha önce yaptıkları gibi, dört mezhebe ait olan makamlar ile ziyaret yerleri ilga edildi, mevcut kanunlar ve vergiler kaldırılarak sadece Hanbelî fıkının Vehhabî yorumuna göre hükmetme ve vergi olarak da zekât toplanması şartları getirildi. Ayrıca devletin tayin ettiği kadı vs. gibi memurlar da görevlerinden azledilerek yerlerine kendi adamlarını tayin etmişlerdir.

Hac güvenliği iyice sarsılmış, hatta 1807 yılında Şam hacıları Mekke'ye otuz saatlik yoldan hac yapamadan geri dönmek zorunda bırakılmışlardı. İstanbul'da ise akdedilen meşveret meclislerinde sürekli geçmişte yeterli tedbir alınamamasının bu olaylara sebebiyet verdiği zikredilip, yeni bir karar alınamıyordu. Bölge valilerinin iyi seçilemediğinden bahsediliyordu. Hatta bu fikirlerin bir sonucu olarak çare olur ümidiyle Şam valiliğine Genç Yusuf Paşa tayin edilmiş ve Dir'iyye üzerine üçbin kişilik bir kuvvetle gitmesi istenmişti. Ayrıca Haniye Muhafızı Halebî Ahmed Paşazâde Osman Paşa'ya Halep Eyaleti tevcih edilerek, Cidde Valiliği ünvanıyla Medine'nin muhafazasına tayin edilmişti. Babîâlf'de akdedilen bu Meşveret Meclislerinde pek çok fikirler ortaya atılmakla birlikte sadre şifa hiç bir fikir üretilemiyordu. Hemen hemen bütün görüşmelerde mes'ele, asker ve mühimmât sevkinin kolaylığı itibariyle ancak Mısır aracılığıyla halledilebileceğinde yoğunlaşmıştı.

Bu yüzden o sıralarda Mısır'a vali tayin edilmiş olan Mehmed Ali Paşa vehhabilerin Hicaz'dan çıkarılması işi ile de görevlendirildi. Mısır'da istikrarlı bir idare kurmaya çalışan Mehmed Ali 1811 yılına kadar bu emri yerine getirmedii. Ancak Bab-ı Âlî'nin baskılarına daha fazla dayanamayan Mehmed Ali Paşa, önce Oğlu Ahmed Tosun Paşa ve akabinde de İbrahim Paşa kumandasında gönderdiği kuvvetler ile Necid ve Hicaz'ı, 1818 sonbaharında vehhabilerin tasallutundan kurtarmıştır. Bu zafer İstanbul'da büyük sevinçle karşılanmıştır. Bu yüzden II. Mahmud'a Gazi ünvanı ve pek çok kişiye de çeşitli payeler verilmiştir. Bu arada Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim

Paşa'ya da, Cidde Sancağı ile birlikte Habeş Eyaleti ve Mekke Şeyhu'l-haremlîği tevcih edilerek, Hicaz bir nevi Mısır'ın vesayetine verilmiş oldu.²³

Bu görevi uhdesinde bulunduran İbrahim Paşa, Cidde'de ikamet etmeyip, daha ziyade babasının orduları başında bulunmaktaydı. Hicaz işleri ise vehhabi seferleri sırasında ve akabinde buraya yığılan kuvvetlerin başında bulunan kumandanlara havale edilmiş ve onlara Hicaz valiliği veya muhafızlığı yetkileri verilmişti. Aslında bu durum Babîâlf'nin tasvib ettiği bir durum değildi, ancak o sıralarda devletin içinde bulunduğu şartlar ve hatta Mehmed Ali Paşa ile olan anlaşmazlıklar da bu fiili durumu zorunlu kılıyordu. Nitekim Mehmed Ali, İbrahim Paşa'nın 1819'da Kahire'ye dönmesi akabinde kızkardeşinin oğlu Halil Paşa'yı Hicaz kumandanı olarak tayin etmiş ancak o göreve başlamadan önce vefat ettiği için yerine kardeşi Yeğen Ahmed Paşa gitmiştir. O da 1829 yılında geriye çağrılınca yerine Hurşid Paşa tayin edilmiştir.

Mehmed Ali Paşa Hicaz'ın idaresinde önemli bir değişiklik yapmamıştır. Sadece şeriflerin Cidde gümrüğünden aldıkları pay kaldırılarak, gümrük hasılatı Mısır hazinesine devredilmiştir. Ayrıca 1718'den beri Mekke emirliğini sürdüren Zevi Zeyd'den Şerif Yahya'nın Yeğen Ahmed Paşa'ya isyan etmesi üzerine, isyanı Mısır'dan gönderilen yeni kuvvetler ile bastırılarak görevden alınmış ve 1827'de emirlik Zevi Avn ailesinden Muhammed b. Avn'a verilmiştir.²⁴ 1836 yılında Muhammed b. Avn da Kahire'ye celbedilerek Mekke kısa bir süre emirsiz ve doğrudan Kahire'den gönderilen görevliler ile idare edilmiştir. Hicaz'ın Mısır'dan idaresi pek de kolay olmamıştır. Nitekim, gönderilen memurlar özellikle kabileler ile iyi anlaşamamış ve bir dizi isyanların çıkmasına sebep olmuşlardır. Yukarıda bahsi geçen Şerif Yahya'nın isyanı dışında, 1829 yılında da Cidde'de Kahve'den alınan yıllık gümrük ithalat vergisini vermek istemeyen kabileler Mısır kuvvetlerine isyan etmişler ve bu isyan da ancak Mısır'dan Cidde'ye sevk edilen yeni kuvvetler ile bastırılabilmiştir.

Hicaz'daki Mısır idaresine karşı meydana gelen en ilginç hadiselerinden birisi de, Hurşid Paşa zamanında 1832'de ulufelerini alamayan bir takım başıbozuk Arnavud ve Türk askerlerin "Tükçe Bilmez" diye şöhet bu-

lan Arnavud Mehmed Ağa'nın etrafında toplanarak isyan etmeleridir.²⁵ Nitekim kendisini Hicaz valisi ilan eden "Türkçe Bilme" z Mehmed Ağa, Mekke üzerine yürümüş ancak burada Miralay İsmail Bey'in başında bulunduğu kuvvetler tarafından geri püskürtülmüştür. Mehmed Ali'nin Suriye üzerindeki emellerinden dolayı Bab-ı Âlî, "Türkçe Bilmez" in bu faaliyetine tepki göstermemiş, hatta benimser bir tavır sergilemiştir. Bunun üzerine Mehmed Ali Paşa hızla hareket ederek, Yeğen Ahmed Paşa kumandasında dörtbin kadar askeri Hicaz'a sevk etmiş ve Türkçe Bilmez'in isyanını bastırmıştır. Hicaz'daki Mısır idaresine karşı takınılan bu olumsuz tavırları bastırabilmek için Mehmed Ali Paşa bu bölgeye zaman zaman sevkettiği askerlerin toplamı yirmibine yaklaşmıştır. Osmanlı Devleti ile Mehmed Ali Paşa arasında çıkan Mısır meselesine büyük devletler müdahale edip, nihayet 1840 Londra Protokolü ile tasfiye edilmesi üzerine, Mehmed Ali Paşa da 1840 sonlarında Hicaz'ı tahliye etmiştir. Böylece bölgenin idaresi tekrar doğrudan Bab-ı Âlî'nin kontrolüne geçmiştir.

Mısır kuvvetleri Hicaz'dan tahliye edilince Sultan Abdülmecid, Cidde Paşalığı'nı teslim almak üzere, o sıralarda Medine Şeyhu'l-haremlîği görevinde bulunan Osman Paşa'yı görevlendirmiştir. Cidde valisi olarak atanan Osman Paşa uzun zamandır bölgede mevcut durumdan dolayı otoriteyi kurmak için hayli zaman uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu arada Osman Paşa'nın yerine bir başkası Medine Şeyhu'l-haremi ve muhafızı atanırken İzzet Paşa da Mekke Şeyhu'l-haremi ve Cidde kaymakamlığı görevine getirilmiştir. Göreve başlayan Osman Paşa, 1841 yılının ilk aylarında Hicaz vilayetini yeniden teşkilatlandırabilmek için İstanbul'dan maddi destek, yeni görevliler ve asker talep etmiştir. Nitekim, Bab-ı Âlî'de aynı yılın sonlarına doğru Hicaz'a ikibin asker göndermiş ve bölgede yeni düzenlemeler başlatılmıştır.

Hicaz vilayetinin sınırları da bir takım yerlerin vareset usulüyle Mehmed Ali Paşa'ya verilmesi hasebiyle yeniden belirlenmişti. Buna göre Hicaz vilayeti yaklaşık 45.200 kilometrekarelik bir alanı ihtive eden Mekke, Medine ile bu iki kentin liman şehirleri olan Cidde, Yenbu' ile Taif, Tebük ve Rabiğ'den oluşmaktaydı. Ayrıca Kızıldeniz'in batı sahilleri de eskiden olduğu gibi Mekke ve Cidde'ye bağlanmıştır. Hicaz vilayetinin kuzey sını-

rı ise Akabe körfezine kadar uzanmaktaydı. Bu kadar geniş bir alanda vilayetin yeniden teşkil edilmesinin pek çok güçlükleri bulunmaktaydı. Sağlıklı mülki düzenlemelerin yapılması için her şeyden önce emniyetin sağlanması gerekmektedir. Bu da bölgede iyi bir askeri yapılanmayı zaruri kılıyordu. Halbuki o sıralarda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlar burada düzenli asker bulundurmaya engellemekte ve zaman zaman terhisleri gelmiş askerin yerine yenileri gönderilememekteydi. Nitekim vilayetin teşkilatlandırılması sırasında gönderilen iki üç bin asker kısa zamanda sekizyüz veya bin kişiye düşmüştü.²⁶ Bu yüzden Hicaz valileri ile yapılan yazışmalarda hep bu problemin dile getirildiği görülmektedir. Nitekim Süveyş kanalının açılmasına kadar devam etmiş olan bu şikayetler kanalın açılmasından sonra sevkîyatın nisbeten kolaylaşması ile azalmış ve bölgeye yeni birliklerin sevkine başlanmıştır.

Öte yandan Süveyş Kanalı'nın açılmasına kadar Hicaz'da daha ziyade başıbozuk askerler istihdam edilmişken, kanalın açılmasından sonra bunlar yavaş yavaş yerlerini düzenli askere devretmeye başladılar. Diğer Osmanlı vilayetlerine nisbetle Hicaz'da bulundurulmuş asker sayısı oldukça azdı. Zira bu askerlerin temel görevi stratejik yerler ve kutsal mekanları korumaktı. Başka bir ifadeyle Hicaz başka taraflara yayılmak için bir üs görevi görmemekteydi. Bölgeye düzenli askerlerin sevkinin yanı sıra, daha ziyade zabtiye vakalarında ve hac yolunun emniyetinde kullanılan düzensiz askerlerin istihdamından da hiç bir zaman vazgeçilmemiştir. Mesela, Mekke emirinin kontrolünde bulunan Bişe askeri (yaklaşık dörtbüşyüz kişi) ile Medine ve Yenbu yollarının emniyetinde kullanılan Ukayl askerleri (dörtbüşyüz-altıyüz kişi) bunların en şöhretlileri idiler. 1850'lerde Hicaz'da bin kadar düzenli ve beşyüz kadar düzensiz asker bulunuyorken, bu sayı devlette merkeziyetçiliğin güçlenmesine ve sevkîyatın kolaylaşmasına paralel olarak gittikçe arttırılmıştı. 1852-53'te devlet Rusya ile harpte olmasına rağmen, Hicaz'da muhtelif yerlerde bulunup bakımsızlıktan yıkılmaya yüz tutmuş kale ve burçlar tamir edilerek, istihkamları tamamlandıktan sonra asker yerleştirilmesine uygun hale getirilmiştir.²⁷ Askeri alandaki bu iyileştirme faaliyetleri vilayetin başvurusu üzerine Eylül 1858'de İstanbul'da toplanan Meclis-i Vükela'nın aldığı karardan

da kolayca anlaşılmaktadır. Buna göre, Mekke-Medine arasındaki yolların emniyetini sağlamak ve buralarda emniyeti ihlal eden Harb Urbanı'nı takip ve kontrol altında bulundurabilmek için, Hicaz'da bulunan askere ilaveten beşyüzü süvari olmak üzere binbeşyüz neferden oluşan bir seyyar kuvvetin teşkil edilmesine karar verilmiştir.²⁸ Bu iyileştirmelere istikrarlı bir şekilde devam edilmiş ve özellikle II. Abdülhamid'in takip ettiği politikalar neticesinde 1880'lerden sonra bölgedeki askerin sayısı eskiye oranla hayli artmıştır. Bölgede yeni zabtiye ve jandarma alayları teşkil ettirilmiştir. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nin Hicaz'daki askeri gücü hiçbir zaman onbin askeri geçmemiştir. Hicaz'a gönderilen askerler, güneyde Mekke, Cidde ve Taif, kuzeyde ise Medine civarında yoğun olarak bulundurulmaktaydı. Hicaz demiryolunun açılmasıyla birlikte Medine'de bulunduru- lan askerlerin sayısında da önemli ölçüde artış olmuştur. 1908'den sonra Hicaz askeri, yedinci ordunun onaltıncı fırkasını oluşturmaktaydı. Hicaz-Yemen gibi uzak bölgelerde askeri hizmetin zorluklarını dikkate alan İttihad-çılar, buralarda görev yapan subayların her yılını emekli- lik için birbuçuk sene olarak kabul eden bir kanun çıkar- mak suretiyle, bölgede görev almayı cazib hale getirme- ye çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti merkezde yaptığı ıslahatların mümkün olanlarını da Hicaz ve yöresinde uygulamak ar- zusu içinde idi. Ancak, kanundan ziyade geleneklerin ha- kim olduğu bu bölgede pek çok zorluklar ile karşı karşı- ya gelmişti. 1855 yılında Mekke emiri Abdulmuttalib'in değiştirilmesi istenmişti. Aynı sıralarda Osmanlı Devle- ti'nde köle ticaretinin yasaklanması için de çalışmalar ya- pılmaktaydı. Emirnin değişmesini istemeyenler devletin yapmak istediği ıslahat girişimlerini dine aykırı olduğu gerekçesiyle gündeme getirip şerifi ve ulemayı kışkırtar- ak harekete geçirmişlerdir. Bunun üzerine Reşid Paşa İstanbul'dan Hicaz'a gönderilmiş, ancak o, oraya vardığı sıralarda Mekke'de büyük bir isyan çıkmıştı. Nitekim ıslahat fermanı akabinde 1857'de köle ticaretini yasakla- yan fermanla Hicaz bundan istisna tutulmuştur. Aynı şekilde Mayıs 1858'de Cidde'de bir dükkanda likör satıl- dığı iddiasıyla çıkan başka bir isyan kısa zamanda bölge- de çeşitli sebeplerden dolayı bulunan pek çok gayr-i müslimin öldürülmeleriyle sonuçlanmış ve Osmanlı

Devleti ile batılı devletler arasında büyük bir diplomatik probleme dönüşmüştü.

Bu olumsuzluklara rağmen devlet Hicaz'da gün geçtikçe modern anlayışla mülki teşkilatlanmasını da sürdürmekteydi. 1860 yılında Mekke'de Mecidiye adıyla bir hükümet konağı inşaatına başlanmış, ancak II. Ab- dülhamid zamanında tamamlanabilmiştir. Diğer taraftan aynı yıllarda Hicaz'daki memurluklara bakıldığında teş- kilatlanmanın adeta tamamlanmış olduğu görülmekte- dir. Cidde, Mekke-Medine ve bunlara bağlı bir takım yerlerdeki rütbe ve nişan sahiplerini gösteren 1861 tarihli bir defterde çoğunluğu sivil bürokrasiye mensub alt- mışbeş kişi sıralanmaktadır. Bunların arasında, vali, kay- makamlar, mal müdürü, muhasebeci, tahrirat katibi gibi görevlilerin dışında, mütesellim, ruzmançeci, varidat ka- tibi, masraf mukayyidi, ebniye-i aliye müdürü, ebniye-i aliye tamirat müdürü ve yoklama katibi ile Mekke, Me- dine müdürleri vs. gibi görevlilerin bulunması da teşki- latlanmanın boyutunu göstermektedir.²⁹ Nisan 1862 ta- rihli başka bir yazışmadan da anlaşıldığına göre, Cidde eyaleti (Hicaz) o sıralarda dört kaymakamlık ve üç mu- hafızlıktan meydana gelmekteydi. Aynı yazışmada Babı- âlî, sözkonusu kaymakamlık ve muhafızlıkların eskiden olduğu gibi eyalet merkezinden değil, İstanbul'dan tayin edilmesini istemiştir. Bu istek devletin son yıllarda oluş- turmaya çalıştığı merkeziyetçi yapısını Hicaz'da da ser- gileme arzusunda olduğunu ortaya koymaktaydı.

Nitekim, 1864 yeni vilayetler kanunu akabinde de Babıâli Hicaz'da bir dizi düzenlemeler yapmak ihtiyacı duymuştur. Bu maksatla Ağustos 1864'te Mehmed Veci- hi Paşa Mekke Şeyhu'l-haremlîği uhdesinde bulunmak üzere Habeş ve Hicaz eyaleti valisi olarak tayin edilmiş³⁰ ve bundan sonra valilik ile Mekke Şeyhu'l-haremlîği ay- nı kişiye verilmesi gelenek haline gelmiştir. 1868 yılın- da Hicaz, vilayetler kanununa uygun olarak eyaletten vi- layete dönüştürülmüş ve yeniden sancak, kaza ve nahiye- lere bölünmüştür.³¹ Buna göre Mekke Hicaz vilayetinin merkezi haline getirilirken eski eyalet merkezi olan Cid- de ve Medine buraya bağlı birer sancak/liva haline dö- nüştürülmüştür. Cidde kaymakamına, Vali Kaymakam- lığı ünvanı verilirken Medine eskiden olduğu gibi Şey- hu'l-haremlîği de uhdesinde bulunduran muhafızın ida- resinde bırakılmıştır. Yenbu', Leys, el-Vech ve Akabe de

birer kaza olarak teşkil edilirken, Taif, Rabiğ, el-Ula ve Hayber de ilk etepta nahiye olarak teşkilatlandırılmıştır. Bu arada Mekke kadısı eskisi gibi şer'î mahkemenin başkanı olarak bırakılmış, buna mukabil valinin başkanlığında, vilayet defterdarı, muhasebecisi ve mektupçusundan oluşan bir meclis-i idare ile cinayet işlerine bakmak üzere bir de meclis-i cinayet kurulmasına karar verilmiştir. Bu tarihten sonra Mekke, Medine ve Cidde'de idare meclisleri kurulmuştur. Aynı şekilde bu üç büyük şehirde belediye idarelerinin de tesisi yoluna gidilmiştir. Öte yandan 1869 yılında yapılan ilave bir düzenleme ile Mekke'nin aksine Medine Şeyhu'l-haremlîği ile muhafızlığı görevleri birbirinden ayrılarak, Medine'nin zabıta, malî ve mülki işleri yine Hicaz vilayetine bağlı olarak muhafızın uhdesine verilmiştir.³²

Kısa zamanda vilayetler kanununun gerektirdiği idarî ve mülkî teşkilatlanmanın değil Hicaz gibi merkezden uzak; bilakis merkeze yakın yerlerde bile zorlukları ve getirdiği ağır maddi yükümlülükler ortaya çıktı. Bunun üzerine devlet bir takım yeni tedbirlere başvurma ihtiyacı hissetmiştir. Bu cümleden olarak, 1872 başlarında Hicaz'da yeni vilayetler kanununun uygulanmasından vazgeçilerek, idaresine yeniden şekil verilmek istenmiştir. Buna göre Hicaz valiliği, mutasarrıflığa dönüştürülerek, vilayetteki bazı memuriyetler ilga edilmiş ve böylece 1536 kese 156 kuruşluk (yaklaşık 7682 Osmanlı Lirası) bir tasarruf sağlanmıştır.³³ Ancak Hicaz coğrafyası gibi geniş bir alanın mutasarrıflık şeklinde idaresinin imkansızlığından dolayı bu durum fazla uzun sürmemiş ve 1875 yılının başlarında Hicaz vilayeti yeniden eski şekliyle teşkilatlandırılmıştır.³⁴

II. Abdülhamid saltanatı boyunca Hicaz'ın idaresine özel ihtimam göstermiş ve bir taraftan Mekke emirlerinin geleneksel otoritelerini yumuşak bir üslup ile azaltmaya çalışırken, diğer taraftan da bölgede merkezi otoritenin sağlanması için her türlü imkanı seferber etmiştir. Bu vesileyle, askeri kışlalar ve karakollar inşa edilerek buradaki düzenli asker sayısı artırılırken³⁵, sivil idarenin de güçlü olması için pek çok çabalar sarfedilmiştir. Hicaz aşiretleri çeşitli vesileler ile taltif edilerek padişaha bağlılıkları sağlanmıştır. Bu arada Hicaz, Mekke, Medine ve Cidde Sancakları şekliyle yeniden şekillendirilmiş, Taif nahiyesi Mekke'ye, Yenbu', el-Vech kazaları ile

Hayber nahiyesi Medine'ye; Mamuretu'l-Hamidiye kazası ile Rabiğ nahiyesi de Cidde'ye bağlanmış ve bu idari taksimat ihtiyaca bağlı küçük bir takım değişiklikler ile (Süvarkıye'nin Medine'ye bağlı bir kaza yapılması gibi) hemen hemen Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar sürdürülmüştür.³⁶ Aynı dönemde önemine binaen Kızıldeniz'in Osmanlı hakimiyetinde bulunan en küçük limanlarda dahi gümrük idareleri kurulmuş, haberleşmenin sağlıklı ve hızlı olabilmesi için posta ve telgraf idareleri faaliyete geçirilmiştir. Hac için gelen müslümanların konaklama ihtiyacını karşılamak üzere Mekke ve Medine'de misafirhaneler inşa edilmiştir. Ayrıca hastahaneler, karantinalar, sıhhiye idareleri ile Mekke, Medine ve Cidde'de su yolları ile çeşmeler faaliyete geçirilmiştir.³⁷ Hicaz demiryolu ile birlikte Medine'ye kadar telgraf hattı uzatılmış ve Mekke-Medine arasında da uzatılması için çalışmalar yapılmıştır.³⁸ Hicaz demiryolunun 1908 yılında açılmasından bir süre sonra, Medine'nin İstanbul ile doğrudan bağlantılı bir merkez haline gelmesi hasebiyle, idari bakımdan Hicaz vilayetinden ayrılarak doğrudan merkeze bağlı müstakil sancak (evliye-i gayr-i mülhaka) haline getirilmiştir.³⁹ Ayrıca Cidde Vali Kaymakamlığı ünvanı da 1910 yılında mutasarrıflığa tahvil edilmiştir.⁴⁰

Osmanlı Devleti Hicaz'da askerî ve mülkî teşkilatlanmasının yanısıra, bölgenin dinî ve eğitim ihtiyaçlarını da gözardı etmemiştir. Bu maksatla bölgenin dinî işleri Mekke emiri ile işbirliği halinde Mekke kadısı, şeyhu'l-haremler veya Mekke ve Medine Harem-i Şerif müdirleri eliyle yürütülmekteydi. Mekke'ye ilk müfti Yavuz Sultan Selim zamanında tayin edilmiş ve o tarihten itibaren bu tayinler kesintisiz bir şekilde İstanbul'dan sürdürülmüştür. Dört mezhep için de ayrı ayrı müfti tayin eden Osmanlı Devleti, ayrıca her mezhebe göre hüküm veren mahkemeler teşekkül ettirmişti. Bunlar arasında Hanefi mahkemesine Mahkeme-i Kübra ismi verilmekteydi ve şer'î siciller bu mahkemede tutulmaktaydı. Mekke ve Medine kadılıkları ile müftilikleri bazen uzun yıllar aynı ailenin elinde bulunabilmekteydi. Buna en güzel örnek, Medine kadılığını uzun zaman elinde bulunduran İlyaszadeler ile Medine Şafii müftiliğini yarım asırdan fazla sürdüren Barzancı aileleridir. Aynı şekilde, Abdurrahmah b. Abdullah Serrac ile Salih Kemalzadeler,

Mekke Hanefi müftiliğini uzun yıllar uhdelerinde bu- lundurmuşlardır. Osmanlı Devleti Haremeyn'e hatip ve hatibu'l-hutaba ünvanıyla görevliler tayin ettiği gibi, Kabe'de en az altmış ve Mescid-i Nebevî'de onikiden fazla müderrisi halka açık dersler vermekle görevlendirmiş- ti. Bu derslerin yarısı Hanefi fıkhına göre, diğer yarısı da Şafii fıkhına göre yapılmaktaydı. Devlet, Haremeyn'in dışında göçebe bir şekilde yaşayan bedevîleri de ihmal et- mayerek, onların da zaruret-i diniyelerini öğrenmeleri için tedbirler almıştır. Mesela, 1867 yılında bu maksatla bedevilere tayin edilen kırksekiz muallimin sayısını 1868'de altmışa çıkartmıştır. Babıâli bu konuda Hicaz vilayetine yazdığı bir yazısında gönderilecek olan bu muallimlerin bu işe ehil olmalarına dikkat edilmesini ist- dediği gibi; bedevilere dağıtılmak üzere Kur'an cüzlerin- den beşyüzer nüshanın İstanbul'da hazırlanarak gönderi- leceği de bildirilmiştir.

Mekke'de oniki, Medine'de onyedî medrese olması- na rağmen, Osmanlı Devleti, özellikle Tanzimat'tan son- ra ülkenin diğer taraflarında açtığı modern eğitim ku- rumlarını Hicaz'da da hayata geçirmek istemiştir. Bu manada 1868'de Hicaz valiliğı ile Mekke emirliğine ya- zılan bir yazıda Cidde ve Mekke'de birer Rüşdiye mekte- binin açılması için girişimlerde bulunulması istenmek- tedir.⁴¹ Nitekim 1874'te Cidde'de daha sonra da Medine, Mekke ve Taif'te rüşdiyeler açılmıştır. Gerçi bu okullar uzun ömürlü olmamakla birlikte yine de bölge eğitimi- ne hayli katkıları olmuştur. II. Meşrutiyet yıllarında, Hi- caz'da özellikle mekatib-i ibtidaiyeleri çoğaltmak ve eği- timi geliştirmek için bir dizi projeler hazırlanmış ancak çok azı hayata geçirilebilmiştir. İttihadçılar Türklerin ve Arapların ileri gelenlerinin iştiraki ile Cem'iyet-i Hay- riyye-i İslamiyye adıyla bir cemiyet kurdurarak müslü- manların değişik derecelerde ve seviyelerdeki eğitim müesseselerinden istifade etmelerinin sağlanmasına dö- nük faaliyetler yapmışlardı. Nitekim bu cemiyetin gay- retiyle 1913 yılı ortalarında Medine'de Medrese-i Külli- ye-i İslamiyye adıyla bir İslam Üniversitesi açılmıştır. Kuruluş gayesi İslamî hakikatleri öğrenip neşredebilecek ehliyetle insanlar yetiştirmek olan Medrese-i Külliyye-i İslamiyye'nin eğitim lisanı Arapça olarak belirlenmiş ve her seviyede öğretim yapması da karara bağlanmıştı. Üc- retsiz yatılı olan bu okulun yüksek kısmı Fen ve İlahiyat

olarak iki temel bölümden meydana getirilmişti.⁴² Bu- nun dışında Osmanlı Devleti Hicaz'da Mucavir (asken hi- caz dışında olup, kutsal topraklarda yaşama arzusu gös- tererek Mekke veya Medine'ye yerleşenler) sıfatıyla yaşa- yan müslümanların özel okul açmalarına da izin vermiş- tir. Bu şekilde de 1874-1912 yılları arasında Hicaz'da muhtelif özel okullar faaliyete geçmiştir. Osmanlı Devle- ti zamanında Mekke ve Medine'de maarife hizmet ede- cek pekçok kütüphane açıldığı gibi, Hicaz'da ilk matbaa da Osman Nuri Paşa'nın valiliğı (1878-1881) sırasında faaliyete geçmiştir.

Yukarıda anlatılan idarî, mülkî ve eğitim işlerini yürütebilmek için Osmanlı Devleti bölgede ikibinden fazla görevli istihdam etmekteydi. Bunların büyük bir çoğunluğu doğrudan devletten maaş alan memurlar iken bir kısmı da gönüllü hizmet vermekle birlikte, onlara da her yıl bir miktar atıyye gönderilmekteydi.

II. Abdülhamid'in takib ettiği islamcı politikaları ve özellikle Hicaz Demiryolu ve telgraf hatlarının inşası bölgede merkezî kontrolü hayli kolaylaştırmıştır. II. Meşrutiyetin ilanı akabinde azledilen Emir Şerif Ali Pa- şa b. Abdullah'ın yerine İstanbul'da bulunan Şerif Abd-i ilah Paşa b. Muhammed tayin edilmişti. Ancak o, Mek- ke'ye hareket hazırlığı içinde iken, ansızın vefat edince yerine; 1893'ten beri İstanbul'da ikamete mecbur edilen, Şura-yı Devlet Azası Şerif Hüseyin b. Ali tayin edilmiş- tir (1908). Göreve başlayan Şerif Hüseyin b. Ali, başlan- gıçta devlete sadakatla hizmet etmekle birlikte, her fır- satta devletin Hicaz bölgesi üzerindeki merkezî kontrol- den rahatsız olduğunu ihsas ettirmekten de çekinmemiş- tir. Ayrıca Hicaz'a tayin edilen valilerin ve diğer görevli- lerin rahat çalışmalarını engellemekte hatta onlara hiç iş gördürmemeğe gayret etmekteydi. II. Abdülhamid'in hallinden sonra hilafet makamının da bir sembol duru- muna düştüğünü düşünen Şerif Hüseyin, İttihadçıların başlattıkları merkezîyetçilik faaliyetlerine şiddetle mu- halefet etmekten çekinmiyordu.⁴³ Bu yüzden II. Meşru- tiyet yıllarında Hicaz için bir çok proje geliştirilmiş ol- masına rağmen, Şerif Hüseyin'in çeşitli bahaneler gös- tererek muhalefet etmesinden dolayı gerçekleştirememiştir. Hatta Meclis-i Mebusan'a bile temsilci göndermek isteme- yen Şerif Hüseyin zorla ikna edilmiş ve oğulları Abdullah ile Faysal'ı Hicaz mebusu olarak İstanbul'a göndermişti.

Diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı'nda, Osmanlı Devleti'nin merkezî güçler yanında yer almış olmasının Hicaz bölgesi üzerinde büyük tesirleri olduğu gibi, Şerif Hüseyin'e de adeta beklediği fırsatı vermiş oldu. İngilizler, daha henüz savaşın başlarında ittihadçılar ile olan çekişmelerini de dikkate alarak Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in hareketlerini takibe almışlardı. Sonunda bekledikleri oldu ve Şerif Hüseyin'in kendilerine müracaatı gerçekleşti. 1915 yılı boyunca İngilizler ile Şerif Hüseyin arasında devam eden haberleşmeler nihayet 1916 Martı'nda karşılıklı anlaşma ile neticelenmiştir. İngilizler Hilafetin Osmanlı Devleti'nden alınarak Şerif Hüseyin'in ailesine verilmesi ve kendi krallığında büyük bir Arap Devleti kurması vaadleriyle Şerif Hüseyin'i Osmanlı Devleti'ne karşı isyana teşvik ettiler. Nitekim o da bu vaadlere kanarak Haziran 1916'da Medine civarında Osmanlı Devleti'ne isyan etti. İsyandan önce, edinilen istihbaratlara istinaden Mirliha Fahreddin Paşa Medine'ye gönderilmişti. Nitekim onun aldığı tedbirler sayesinde isyancılar burada pek başarılı olamadılar ancak İngiliz ve Fransızlardan aldıkları yardımlar ile Cidde, Mek-

ke ve Taif'i kolayca ele geçirdiler. Aynı yılın Kasım ayında Şerif Hüseyin kendisini Arap Ülkeleri'nin Kralı (el-Meliku'l-Biladi'l-Arabiyye) olarak ilan etti. Osmanlı Devleti, hemen isyanın akabinde Temmuz ayı başında, Mekke Emirliği'ne, Zevî Zeyd'den Meclis-i Ayan reisi vekili olan Şerif Ali Haydar'ı tayin etmiştir (1916). Ancak Medine'ye ulaşan Şerif Ali Haydar, isyan sebebiyle Mekke'ye gidememiş ve emirlik görevini buradan yürütmeye çalışmıştı. Öte yandan Şerif Hüseyin, Hicaz'ın önemli bir bölümünün kontrolünü tamamen eline geçirmiş olmasına rağmen Fahreddin Paşa Medine ve civarını ikibuçuk yıl büyük fedakarlıklar ile müdafaa ederek teslim etmemiştir. Hatta İngiltere'nin Şam ve Halebi işgalini müteakib 30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti Mondros mütarekesini imzalamış olmasına rağmen Fahreddin Paşa Medine'yi teslime yanaşmamıştır. Ancak şartların gittikçe ağırlaşması ve emrindeki bir takım subayların kendisine karşı ayaklanmaları üzerine Fahreddin Paşa da 10 Ocak 1919'da Medine'yi müdafaadan vazgeçmek zorunda kalmış ve böylece Osmanlı Devleti asırlarca idare etmiş olduğu kutsal topraklardan çekilmiştir.⁴⁴

- 1 Satı el-Huseri (Satı Bey), *el-Biladü'l-Arabiyye ve'd-Devleti'l-Osmaniyye*, Kahire 1957, s. 20-23.
- 2 Şehabettin Tekinöğ, "Fatih Devri'nde Osmanlı-Memlûklü Münasebetleri", *İÜEF Tarih Dergisi*, S. 30 (Mart 1976), s. 77.
- 3 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mülkerenne Emirleri*, Ankara 1984, s. 14.
- 4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dahiliye* 60352.
- 5 Feridun M. Emecen, "Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Tesisi ve Ebu Nume", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 14, (2988-1994), s. 90.
- 6 Eyüp Sabri (Paşa), *Miratü'l-Haremeyn I Mir'at-i Mekke*, İstanbul 1306, s. 685.
- 7 *El-Fevâidü'l-muadde li Nizam-i Hükümet-i Bender-i Cidde*, (nşr.: İ. II. Uzunçarşılı) Belleten 26/101, Ankara 1962, s. 151-162.
- 8 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 27.
- 9 BOA, *Cevdet Dahiliye* 730, 12761.
- 10 Cengiz Orhunlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habiş Eyaleti*, İstanbul 1974, s.132-133, 178.
- 11 BOA, A.AMD 33/72.
- 12 *El-fevâidü'l-muadde...*, s. 151-152.
- 13 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 26.
- 14 *El-fevâidü'l-muadde...*, s. 162.
- 15 Vehhabî Hareketi ve sonuçları için bkz.: Zekeriya Kurşun, *Nacid ve Absa'da Osmanlı hakimiyeti (Vehhabî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı)*, Ankara 1988, s. 37-65.
- 16 BOA, *Cevdet Dahiliye* 6716.
- 17 Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1308, VII/193.
- 18 BOA, *Hatt-i Hümayın* 3841.
- 19 Kurşun, *a.g.e.*, s. 37-38.
- 20 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 207-208.

- 21 *A.g.e.*, VIII/ 22-23.
- 22 BOA, *Hatt-i Hümayın* 25731.
- 23 BOA, *Cevdet Dahiliye* 61,10782.
- 24 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s130.
- 25 R. Bayly Winder, *Saudi Arabia in the Nineteenth Century*, New York (Tarih-siz), s. 71-75.
- 26 BOA, *Ayniyat Defteri* 1098, s. 252.
- 27 BOA, A.MKT. MHM 47/62; A.MKT. UM 134/3.
- 28 BOA, *İrade Meclis-i Mahsus* 538.
- 29 BOA, A.TŞF 32/60.
- 30 BOA, *Cevdet Dahiliye* 730.
- 31 BOA, *Ayniyat Defteri* 871, s. 93-95.
- 32 *Aynı Vesika*, s. 120-121.
- 33 BOA, *Ayniyat Defteri* 1103, s. 100,192.
- 34 BOA, *İrade Dahiliye* 48728.
- 35 BOA, Y.A.Res. 14/34.
- 36 BOA, Y.MTV 70/52.
- 37 Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı* (1865-1914), s. 113-136.
- 38 Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994, s. 235-250.
- 39 BOA, BEO 230635, 330554.
- 40 BOA, *DH-MUI* 92-1/43.
- 41 BOA, *Ayniyat Defteri* 871, s. 87.
- 42 BOA, A. DVN 71/7; *İrade Evkaf*, 1331 CA/13.
- 43 William L. Ochsenwald, "Opposition to Political Centralization in South Jordan and the Hijaz, 1900-1914" *The Muslim World*, LXIII/3, 1973, s. 297-306.
- 44 Daha geniş bilgi için bak: Süleyman Beyoğlu, *Fahreddin Paşa ve Medine Müdafası* (Basılmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990, s. 134-144.

OSMANLILARIN GÜRCİSTAN'I FETHİ VE İSLÂMLAŞMA HAREKETLERİ (XVI. YÜZYIL)

NEBİ GÜMÜŞ

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

A- GÜRCİSTAN'IN FETHİ

Osmanlı Devleti ile Gürcistan arasındaki ilk ilişkiler XV. yüzyıl ortalarında başlar. Bu aynı zamanda Gürcistan'ın, parçalanarak Kartli, Kaheti, İmereti ve Samshe Devletlerinin ortaya çıktığı dönemdir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir belgede¹ İstanbul'un fethini müteakip Batı Gürcistan'daki İmereti Krallığı'nın Osmanlı Devleti'ne itaat ettiği belirtilmektedir. Bir yıl sonra ise Abhazya kıyılarına ulaşan bir Osmanlı donanması Sohum'u itaat ettirmiştir. Ayrıca Gürcüler, İstanbul'un fethini hazmedemeyen Vatikan'ın öncülüğünde Osmanlılara karşı oluşturulmaya çalışılan Haçlı ittifakına destek vadettiler. Fakat bu yöndeki girişimler sonuçsuz kaldığı için Osmanlılarla bir savaşta karşı karşıya gelmediler. Trabzon'un fethinden sonra Osmanlı ordularının Batum'a kadar olan sahil şeridini almalarıyla Osmanlı Devleti ile Gürcistan Karadeniz'den sonra karadan da komşu oldular.

Osmanlılarla Gürcüler arasındaki ilk temaslar bu şekilde kurulduktan sonra Yavuz Sultan Selim (1502-1520), Trabzon sancak beyi iken İmereti başkenti Kutais'e bir sefer düzenledi ve kaleyi alamadıysa da çok sayıda esir ve ganimetlerle döndü. İlk Osmanlı-Gürcü karşılaşması olarak değerlendirilen² bu seferle İmereti'nin Osmanlı Devleti'ne tabi olup cizyeye bağlandığı belirtilmektedir.³ Şehzadeye itaatini bildiren Samshe Atabeyi Mirza Çabuk⁴ (1500-1515) sefer sırasında Osmanlı ordularına ülkesinden yol vermiş ve kılavuzluk yapmıştır.⁵

İmereti ve Samshe'nin tabi olmasıyla başlayan Osmanlı nüfusu, yeni gelişmelerle birlikte Gürcistan'da artarak devam etmiştir. Mirza Çabuk, Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail'e (1502-1524) karşı Çaldıran'da kazan-

dığı büyük zaferle sonuçlanan 1514 seferi sırasında da Osmanlı ordusuna gıda yardımı yapmıştır.⁶ Onun ölümünden sonra Samshe'de ortaya çıkan iktidar mücadelesinde Osmanlıları desteklediler. Manuçar, başlangıçta Osmanlıların yardımıyla iktidarı ele geçirdiyse de daha sonra Safevîler tarafından desteklenen rakibi Kvarkvare'ye yenildi. Bu mücadelede Gürcü asilzadeler belirleyici rol oynadılar. Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan bir belgeye⁷ göre Kvarkvare'ye bağlı asilzadelerin bir kısmı başlangıçta Manuçar tarafına geçerek onu mücadelenin galibi yapmışlar; fakat daha sonra üç bin kişilik bir İran ordusunun yakında bölgeye ulaşacağı haberi üzerine tekrar Kvarkvare tarafına dönerek onu iktidara taşımışlardır. Bunda Manuçar'ın gaffetinin de payı olmuştur. Zira o, merkez olarak kullandığı Oltu Kalesi'nden ayrılmış ve bunu öğrenen Kvarkvare için kaleyi almak zor olmamıştır.

Safevîlerin desteğiyle Samshe'ye sahip olan Atabey Kvarkvare (1515-1535), bir süre sonra Osmanlı yanlısı bir politika izlemeye başlamış; fakat 15 Ağustos 1535'te yapılan Murcaheti Savaşı'nda İmereti Kralı'na esir düşerek ülkesi İmereti'ye ilhak edilmiştir.⁸ Babasının esir düşmesi üzerine harekete geçen Prens Kayhosro, Otar Şalikavşvili'nin de telkinleriyle Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Verilen destek başlangıçta etkili olmadı ve yapılan savaşlarda İmereti kralına üstünlük sağlanamadı. Hatta bu savaşlardan birinde Erzurum Beylerbeyi Musa Paşa, Gürcüler tarafından şehit edildi.

Musa Paşa, 1543 baharında Samshe'ye bir sefer düzenleyerek Oltu Kalesi'ni kuşattı ve burada İmereti Kralı Bagrat'la (1510-1565) büyük bir savaşa girişti.⁹ Savaşta Osmanlı ordusu yenildiği gibi Musa Paşa da şehit

edildi.¹⁰ Bunu duyan Diyarbekir Beylerbeyi Hadım Ali Paşa, süratle bölgeye ulaşarak Gürcüleri mağlup etti.¹¹ Kayhosro, bundan iki yıl sonra 1545'te Osmanlı desteğiyle Kral Bagrat'ı, Sohoista yakınlarındaki büyük bir savaşta mağlup etmeyi başardı.¹² Böylece babasını esir alarak ülkesini işgal eden Bagrat'tan on yıl sonra intikam aldığı gibi tahtına da kavuşmuş oldu. Atabey Kayhosro (1545-1573) ile birlikte Samshe yeniden Osmanlı hakimiyetine girdi. Vahuşti, Kayhosro'nun verilen desteğe karşılık Osmanlılara İran'la yapacakları savaşlarda yardım vadettiğini belirtmektedir.¹³

Nitekim Atabey Kayhosro, Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) doğu seferleri sırasında Osmanlı ordusuna gıda yardımı yapmıştır. İkinci doğu seferi sırasında Atabey'in elçilerinin 26 Haziran 1548'de Hasankale'de padişahla görüşmelerine tanık olan Fransa elçisi d'Aramon'un katibi Jean Chesneau, Gürcü elçilerin Osmanlı ordusuna koyun, peynir ve meyve verdiklerini belirtmektedir.¹⁴ Sefer sırasında Samshe'ye gönderilen Ahmet Paşa pek çok kaleyi fethetmiştir. Padişah, sefer sonrası Fransa kralına yazdığı mektupta Ahmet Paşa'nın seferiyle Gürcülerin itaat ettiğini, alınan 35 müstahkem kaleden ondördünün tahrip edildiğini, yirmibeşine ise garnizon yerleştirildiğini, ülkenin dört sancağa ayrılarak beylerbeylik olarak teşkilatlandırıldığını bildirmiştir.¹⁵ Samshe'de fethedilen yerlerde Tortum, Ağcakale, Kemhis ve Livane sancakları kurulmuştur.¹⁶

Atabey Kayhosro bir süre sonra İran yanlısı bir politika izlemeye başlayacaktır.¹⁷ Bunda Samshe'de bazı yerlerin Osmanlılar tarafından alınması etkili olmuş olabilir. Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa 1551 yılında Samshe'ye girip, Ardanuç Kalesi'ni aldı ve Kayhosro'yu itaat ettirdi.¹⁸ Ardanuç'un kuşatılması üzerine Kayhosro Şah Tahmasp'tan (1524-1576) yardım istemiş¹⁹; fakat sonuç alamamıştır. Atabey için başka yol da kalmamıştı. Zira bu sırada Kartli Kralı Luarsab da bazı muhalif Mesih prenslerinin yardımlarıyla Samshe'nin batı kesimini ele geçirmişti. İki ateş arasında kalan Kayhosro'nun başvurusu üzerine Samshe'ye gelen şah, Kayhosro karşıtı prensleri bertaraf edip Luarsab'ın işgal ettiği yerleri alarak Atabey'e verdi.²⁰

Osmanlı Devleti ile İran arasında imzalanan 1555 Amasya Antlaşması'yla Gürcistan iki devletin nüfus

alanlarına ayrıldı. Buna göre İmereti, Guria, Samegrelo ve Samshe'nin batısı Osmanlı Devleti'ne, Kartli, Kaheti ve Doğu Samshe ise Safevîlere ait kabul edildi. Bir süre sonra 1578'de başlayacak savaşlar sonunda ise bütün Gürcistan Osmanlı hakimiyetine girecektir

Serdar tayin edilerek 1578'de büyük bir orduyla doğuya gönderilen Lala Mustafa Paşa, sefer öncesi Gürcü kral ve beylerine mektuplar yazarak itaatlerini temine çalıştı. Bu mektuplara Kartli Kralı Davut Han (1564-1578) dışında hepsi olumlu cevap verdiler. Uzun bir yolculuktan sonra geldiği Ardahan'dan Gürcistan topraklarına giren serdar, Tokmak Han komutasındaki İran-Gürcü müttefik ordusunu Çıldır Sahrası'nda mağlup ederek Samshe'nin Osmanlı hakimiyetine girmesini sağladı.

Çıldır zaferi üzerine Samshe Atabeyi Kvarkvare (1573-1578) itaatini bildirdi.²¹ Kardeşi Manuçar da itaat etti. Serdar, itaat eden Manuçar ve diğer beylere hilatler giydirek bazı hediyeler verdi.²³ Kvarkvare'ye Oltu, Manuçar'a Azgur sancakları, küçük kardeşleri Beka ve anneleri Dedisimedi'ye ise bazı köyler verildi.²⁴ Manuçar'a İstanbul'a gelip Müslüman olduktan sonra Çıldır Beylerbeyliği verilecektir.²⁵

Serdar, yolda kılavuzluk yapmak üzere kendisine katılan Manuçar'la birlikte Çıldır'dan Tiflis'e hareket etti.²⁶ Kartli Kralı Davut Han, Osmanlılar karşısında duramayacağını düşünerek şehri terk etmiş olduğundan²⁷ Tiflis, 24 Ağustos 1578 Pazar günü kolaylıkla fethedildi.²⁸ Serdar Tiflis'i beylerbeylik olarak Mehmet Paşa'ya verip asker ve cephane bıraktıktan sonra Şirvan'a gitmek üzere buradan ayrıldı.²⁹

Kaheti'den geçerken kıymetli hediyelerle serdarı karşılayan Kral Aleksandr (1574-1605), itaatini bildirdi ve gıda yardımında bulundu. Buna mukabil serdar tarafından bir hilat ve altın kılıç hediye edilerek ülkesi kendisine bırakıldı.³⁰ Tiflis'ten ayrılmadan önce serdarın bir mektup göndererek itaat etmemesi halinde ülkesinin tahrip edileceğini bildirmesi üzerine ileri gelenlerle istişare yapan kral, itaat etmeyi kararlaştırmıştı.³¹ Şirvan fethine katılan Aleksandr'ın aldığı Şeki Kalesi sancak olarak oğlu Erekle'ye verildi.³²

Özdemiroğlu Osman Paşa'yı Şirvan'da bırakarak Erzurum'da kışlamak için geri dönen serdar, Tiflis'e uğrayarak bir kısım ihtiyaçları karşıladıktan sonra Gori'ye

geçti. Bazı Gürcü beylerinin itaatlerini kabul edip buraya bir sancakbeyi atadıktan sonra Erzurum'a hareket etti.³³ Dar geçitler ve boğazlarda Gürcülerin saldırıları sebebiyle büyük zorluklarla yol alarak Erzurum'a ulaştı.³⁴

Osmanlı ilerleyişini durduramayan Safevîler, uzun süre İran'da hapiste tuttukları Kartli'nin eski kralı Simon'a (1558-1564) asker vererek Gürcistan'a gönderdiler.³⁵ Kartli'ye gelen Simon, Osmanlı kuvvetlerinin yetersiz olduğunu görerek Safevî kuvvetleriyle birlikte 30 Mart 1579'da Tiflis Kalesi'ni kuşattı.³⁶ Kuşatma sırasında büyük sıkıntılar çeken muhafızlar, zahireleri tükendiği ve gönderilen yardımların önemli bir kısmı Gürcülerin eline geçtiği³⁷ için kedi-köpek gibi haram olan şeyleri yemek zorunda kaldılar.³⁸ Kaheti kralı muhasara öncesi Tiflis'e zahire yardımı yapmaktaydı.³⁹ Fakat yollar kapalı olduğundan artık o da yardım gönderemezdi.

Ertesi yıl Kars Kalesi'nin inşası ile meşgul olan serdar, Tiflis'e yardım ulaştırmaya çalıştı. Maraş Beylerbeyi Mustafa Paşa'yı 12 bin kişilik bir kuvvetle Tiflis'e erzak ulaştırmakla görevlendirdi. Tiflis'e ulaşarak Çerkez Kasım Bey muhafazada bırakıldı. Muhafızların kaçıp Kasım Bey'in kalede az sayıda askerle kalması üzerine bu kez Ahmet Paşa gönderildi; fakat Tomanis Boğazı'nda Gürcülerin baskınına uğradı ve zahirenin bir kısmını kaptırdıktan sonra yaralı olarak geri döndü. Bunun üzerine bu kez Şam Beylerbeyi Hasan Paşa'yı 15 bin askerle Tiflis'e gönderdi. Hasan Paşa, Tiflis beylerbeyi tayin edilen Ahmet Paşa'yı da yanına alarak yeni beylerbeyini ve yardım malzemesini Tiflis'e ulaştırmayı başardı.⁴⁰

Lala Mustafa Paşa'nın bu seferi ile Gürcistan Osmanlı hakimiyetine girdi. Samshe Atabeyleri itaat ettiler. Kartli fethedilerek burada Tiflis Beylerbeyliği ve Gori sancakbeyliği kuruldu. Gürcistan'ın doğusunda bulunan Kaheti Krallığı da tabi olarak vergiye bağlandı.

Lala Mustafa Paşa'dan sonra Şark serdarlığına getirilen Sinan Paşa 1580 yılını Erzurum ve Kars'ta geçirdikten sonra ertesi yıl Gürcistan üzerine yürüyerek 5 Ağustos günü Tomanis boğazına ulaştı. Buradan Tiflis'e geçerek yoğun şikayetler sebebiyle Beylerbeyi Ahmet Paşa'yı görevden alarak yerine birkaç gün önce Müslüman olarak Yusuf Sinan adını almış olan Gürcü prensi Giorgi'yi atadı.⁴¹

Sinan Paşa'nın ardından serdarlığa getirilen Ferhat Paşa 1583'te Revan Kalesi'ni tamir ettikten sonra ertesi yıl Gürcistan'da bazı kalelerin tamiriyle meşgul oldu. Lori Kalesi'ni tamir ederek buraya muhafızlar koydu.⁴² Beylerbeyliğine de Ali Paşa'yı tayin etti.⁴³ Buradan sonra Tomanis'e geçti ve eski kale uzaklığı sebebiyle Tomanis Boğazı'nı muhafazada yetersiz kaldığından boğaza hakim bir yerde yeni bir kale inşa etti.⁴⁴ Beylerbeyliğine Semender Paşa'yı tayin ederek muhafazasına asker bıraktıktan sonra kışlamak üzere Erzurum'a döndü.⁴⁵

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın kısa süren serdarlığından sonra ikinci kez bu göreve getirilen Ferhat Paşa 1587'de yeniden Gürcistan seferine çıkarak Gori Kalesi'ni tamir etti.⁴⁶ Gori beylerbeylik yapılarak bu sefer sırasında itaat eden Varazaoğlu Mahmut Hana verildi ve muhafazasına Trabzon Beylerbeyi Çerkez Haydar Paşa tayin edildi.⁴⁷

Osmanlı Devleti ve İran arasında 1590'da imzalanan İstanbul Antlaşması'yla İran, Gürcistan'ı tamamen Osmanlı Devleti'ne bırakmayı kabul etti.⁴⁸ Bütün önemli şehirler ve stratejik noktalar Osmanlılarca alınmış ve buradaki hakimiyet İran tarafından da kabul edilmiş olmakla birlikte özellikle Gori çevresinde etkili olan Simon'un mücadelesi henüz kırılamamıştı.

Gürcistan'da Osmanlılara karşı en etkili mücadele yürüten Simon, 1599'da Gori Kalesi'ni aldı.⁴⁹ Bunun üzerine Cafer Paşa komutasında bir Osmanlı ordusu Kartli'ye gönderildi ve Simon aynı yıl Osmanlılarla girdiği bir savaşta esir alındı.⁵⁰ Simon'un Osmanlılar tarafından ele geçirilmesinde Müslüman olmuş bir Gürcü Beyi olan Barataşvili'nin kılavuzluk ettiği ve savaşta atından düşen kralı tanıtarak yakalanmasını sağladığı belirtilmektedir.⁵¹ Simon, İstanbul'a getirilerek Yedikule'de hapsedildi⁵² ve böylece Kartli'deki direniş kırılarak Osmanlı hakimiyeti yerleşmiş oldu.

İslâmlaşma hareketlerine geçmeden önce Osmanlıların Gürcistan'da kurdukları idareden kısaca bahsetmek gerekir. Gürcistan coğrafyasında Amasya Antlaşması'ndan önce fethedilen yerlerde Şavşat, İmerhev, Maçehel, Pertekrek vb. sancaklar kurularak Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır. Gürcistan'ın 1578'de tamamen fethedilmesinden sonra ise en önemlileri Çıldır, Tiflis ve Batum olmak üzere beylerbeylikler tesis edilmiş, bunla-

ra zaman içinde Gori, Lori, Tomanis, Sohum, Acara ve Kutais gibi yenileri eklenmiştir. Bunlar genellikle Samshe Atabeyliği ve Kartli Krallığı'nın ilhakından sonra bu topraklarda kurulan idari teşkilatlardır. Diğer iki Gürcü Devleti İmereti ve Kaheti ise yıllık vergiye bağlanmış ve buraların idari sisteminde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Bunu söylerken Kaheti'nin krala beylerbeylik olarak bırakıldığı şeklindeki rivayetler ve İmereti'de kurulduğu belirtilen, fakat fonksiyon icra etmeyen Kutais ve Sohum Beylerbeyliklerine de işaret etmek gerekir.

Osmanlılar, itaat edenlerin topraklarını eski sahipleri elinde bırakmışlar,⁵³ itaat edip hizmet eden Gürcü beyleri ve asilzadelerine toprakları sancağa uygun ise sancak olarak, değilse başka şekillerde tevcih etmişlerdir.⁵⁴ Mesela; Atabey Kvarkvare ölünce sancağı oğlu Keyhüsrev'e verilmiştir.⁵⁵

İtaat eden Gürcü beylerinden yıllık vergi⁵⁶ ve cizye⁵⁷ alınmıştır. Gürcistan'ın bir bölümünde yurtluk-ocaklık sistemi uygulanmıştır ki, bu sistemin Gürcü beylerinin itaatini kolaylaştırdığı belirtilmektedir.⁵⁸ Bu sistemle beyler yıllık vergi vermek ve askerî destek sağlamak mukabili topraklarının mülkiyetini ellerinde bulundurlardı.⁵⁹ Ocaklık olan yerlere dışarıdan müdahale olunmazdı. Mesela Livane ve Pertekrek beyi, İstanbul'a gönderdiği ve sancağına yapılan bir müdahalenin engellenmesini istediği mektubunda ocaklık olarak tasarrufunda olan yerlere 70-80 yıldan beri müdahale olunmadığını belirtmektedir.⁶⁰ Ayrıca Erzurum beylerbeyine gönderilen bir hükümde⁶¹ Gürcistan beylerinden Keyhüsrev, Yakup ve Rüstem'in itaat etmiş ocak sahipleri olup hizmete devam ettikleri belirtilerek ocakların ellerinden alınmaması emredilmektedir. Genellikle itaat yoluyla alınan topraklar eski idareciler veya hanedanın diğer üyelerine bırakılırken fethedilen topraklar vilayet ve sancak şeklinde teşkilatlandırılarak beylerbeyiler ve sancakbeylerine verilmiştir.

Yurtluk ve ocaklık sisteminin en yaygın olarak uygulandığı yer Samshe olmuştur. XVI. yüzyıl'da burada diğer bölgelerden daha kalıcı bir idare kurulmuştur.⁶² Nodar Şengeliya yurtluk ve ocaklık sistemi ile ilgili olarak şunları söylemektedir: "Köylerin gelirleri Gürcü feodallarının oluyordu, Gürcü kanunları geçerliydi ve Gürcü feodallarının dokunulmazlıkları vardı".⁶³ Burada

kurulan Çıldır Beylerbeyliği'ne Müslüman olmuş Atabey hanedanı üyeleri tayin edildiler ve idare, diğer yerlerden farklı olarak burada miras yoluyla intikal etti.⁶⁴

Acara Sancakbeyi Mehmet Bey, 22 bin akçelik yerlerini yurtluk ve ocaklık olarak tasarruf ettiği⁶⁵ gibi başka pek çok bey de aynı sistemle yerlerini tasarruf etmiştir. N. Şengeliya, Acara'daki Osmanlı sosyo-ekonomik sisteminin Sultan II. Selim döneminden (1566-1574) çok önce yerleşmiş olduğunu ve toprakların yurtluk-ocaklık sistemine göre Acara beylerine verildiğini belirtmektedir.⁶⁶

Bazı idarecilerin uygunsuz davranışları Osmanlı idaresine karşı Gürcülerde rahatsızlıklara sebep olmuşsa da sorumlular takibata uğramışlardır.⁶⁷ İmereti Kralı'na ulufe verilmesi,⁶⁸ beylerbeyilerinden Gürcü beyleriyle iyi geçinmelerinin istenmesi,⁶⁹ sancak verilirken Gürcü krallarıyla iyi ilişkiler kurabilecek olanların tercih edilmesi,⁷⁰ Gürcü beyleriyle iyi geçinmeyenlerin görevden alınarak iyi ilişkiler kurabilecek olanların tayin edilmesi⁷¹ gibi örneklerden anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti, Gürcülerle iyi ilişkiler kurmak için çaba harcamıştır. Yaşadıkları coğrafyanın stratejik konumu sebebiyle Gürcülerle iyi ilişkiler kurması Osmanlı Devleti açısından önemlidir. Gürcülerin bazen Osmanlı bazen İran tarafını tercih eden bir dış politika izlemeleri⁷² bu önemi bir kat daha artırmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman, ikinci doğu seferi sonrası Fransa Kralı'na yazdığı mektupta Gürcülerin iki tarafı da kollayan bir politika izlediklerini, şartlara göre Osmanlı veya İran tarafında yer aldıklarını bildirmiştir.⁷³

B- XVI. AŞIRDA GÜRCİSTAN'DA İSLAMLAŞMA HAREKETLERİ

Gürcüler, ilk dönemlerinden itibaren İslamla tanışmışlardır. Süraka b. Amr, 22/643'te Azerbaycan bölgesindeki fetihlerden sonra kendisi Ermenistan'a yönelip Kafkasya'nın değişik bölgelerine askeri birlikler sevk ederken Habib b. Mesleme'yi Tiflis'e gönderdi.⁷⁴ Habib b. Mesleme, bu kez başarılı olmadıysa da⁷⁵ bir süre sonra 25/645'teki Ermeniye fethi sırasında Tiflis'e kadar ulaşmayı başardı.⁷⁶ Kuşatma altındaki Gürcü kralı İslâm hakimiyetini ve barış teklifini kabul ederek bir elçiyi hediyelerle birlikte Habib b. Mesleme'ye gönderdi.⁷⁷ Gür-

cülerin cizye ödemelerine mukabil canları, malları, mabetleri ve dini değerlerine dokunulmayacağını hükme bağlayan bir emân belgesi gönderen Habib b. Mesleme, ayrıca hediyelerin değerini tespit ettirip yıllık cizye miktarından düşüğünü krala bildirdi.⁷⁸

Habib b. Mesleme, ayrıca İslâm dinini anlatmak için Kur'an ehli ve aralarındaki en alim kişi olarak tanıttığı Abdurrahman b. Cez' es-Sülemî'yi Tiflis'e gönderdi.⁷⁹ Onun başarılı tebliğ faaliyetleri sonucu şehir halkının derhal ihtida ettiği,⁸⁰ çok sayıda Gürcü'nün Müslüman olduğu,⁸¹ Tiflis'e garnizon yerleştirilerek emniyet resis edildikten sonra bölgeye Müslüman toplulukların iskan edildiği⁸² ve bundan sonra Gürcistan halkının peyder pey Müslümanlaştığı⁸³ belirtilmektedir.

Gürcistan'da Habib b. Mesleme ile başlayan İslâmlaşma hareketleri, buraya daha sonra hakim olan Müslüman devletler dönemlerinde de devam etmiştir. Daha çok Doğu Gürcistan'da görülen İslâmlaşma Osmanlılarla birlikte batı ve güneybatı bölgelerinde de müşahade edilmiştir. XV. yüzyıl ortalarında Osmanlı hakimiyetiyle birlikte Abhazya'da İslâm'ın yayılmaya başladığı,⁸⁴ bir süre sonra Batı Kafkasya'daki bu hareketin doğudan yürüyen İslâmlaşma hareketi ile birleştiği⁸⁵ belirtilmektedir.

Yavuz Sultan Selim'in Trabzon sancakbeyliği döneminde İmereti başkenti Kütai'e düzenlediği sefer sonrası Gürcü prenslerinden birkaçının Müslüman olduğu⁸⁶ belirtilmektedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın doğu seferleri sonucunda da ihtida hareketleri olmuştur. Mesela Gürcü beylerinden Pertekrek Sancakbeyi Sefer Bey⁸⁷ bu seferden sonra Müslüman olanlardan biridir. Pertekrek, Kanununun ikinci doğu seferi sırasında alınıp 1552'de Gürcü beylerinden Beka Bey'e bırakılmış, Müslüman olup Sefer adını alınca aynı sancak 1557'de kendisine ocaklık olarak tevcih edilmiştir. Ayrıca daha sonra Müslüman olarak Mehmet adını alacak olan kardeşine de Livane Deresi verilmiştir.⁸⁸ Onlarla birlikte başkaları da Müslüman olmuşlardır.⁸⁹ Doğu seferleri sonrası Müslüman olan önemli Gürcü beyleri arasında Şavşat Beyi ve kardeşlerinin ayrı bir önemi vardır. Zira Şavşat, İmerhev ve Maçehel bölgelerinin İslâmlaşmasında onların ihtidasının önemli tesiri olmuştur. Adının Yosebit olduğu anlaşılan⁹⁰ Şavşat Beyi iki kardeşleriyle birlikte 1562'de Müs-

lüman olunca Ahmet adını almıştır. Kardeşleri de Mehmet, ve Mahmut adını almışlardır. Bu beylerle beraber Gürcülerden büyük bir kitlenin de Müslüman olduğu⁹¹ belirtilmektedir. Ahmet Bey, Müslüman olunca Şavşat kendisine verilmiştir.⁹² Lala Mustafa Paşa'nın yazdığı bir mektupta Müslüman olup sancakbeyi olmasına Erzurum Beylerbeyliği sırasında kendisinin sebep olduğunu belirtmektedir.⁹³

Gürcistan'ın 1578'de tamamen Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra bir kısım Gürcü Beyleri daha Müslüman olmuşlardır. Kaynaklar Atabey Kvarkvare'nin kardeşi Manuçar'ın Müslüman olarak⁹⁴ Mustafa adını aldığı⁹⁵ belirtmektedirler. Manuçar, Çıldır zafarından sonra itaat etmiş ve daha sonra gittiği İstanbul'da Müslüman olmuştur.⁹⁶ F. Kırzioğlu, 1579'da sünnet düğünü sırasında Müslüman olduğunu belirtmektedir.⁹⁷ Manuçar'ın Müslüman olma isteğinin padişaha bildirilip İstanbul'a davet edildiği,⁹⁸ bu yıl Gürcü prenslerinden iki kardeşin 250 kişiyle ve hususi elçilikle İstanbul'a geldikleri⁹⁹ ve Manuçar'a yazılan 17 Zilkade 986 (15 Ocak 1579) tarihli hükümde Müslüman olduğundan bahsedilmemesi¹⁰⁰ gibi hususlar onun kararını daha önce vermiş olmakla birlikte İstanbul'da Müslüman olduğunu göstermektedir. İstanbul'a Atabey Kvarkvare'nin de gittiği¹⁰¹ ve onun da Müslüman olduğu¹⁰² anlaşılmaktadır. Onlarla birlikte Samshe'nin ileri gelenlerinden birçok kimse daha Müslüman olmuştur.¹⁰³

Manuçar, Müslüman olduktan sonra ülkesi kendisine beylerbeylik olarak verilmiştir.¹⁰⁴ Bunun sebebi olarak Gürcistan ve Şirvan seferi sırasında kılavuzluk yapmasının yanı sıra Müslüman olması gösterilmektedir.¹⁰⁵ Manuçar'ın ağabeyinin yerine geçmek ümidiyle Müslüman olduğu şeklinde bir yaklaşım da vardır.¹⁰⁶

Atabey Kvarkvare ve Manuçar'ın bu sırada henüz küçük olan kardeşleri Beka'nın 1625'te Müslüman olması üzerine ileri gelen birçok Gürcü Beyleri daha Müslüman olacaklardır.¹⁰⁷ Beka Müslüman olduktan sonra Sefer Paşa adını almış ve Çıldır Beylerbeyi olarak görev yapmıştır. Evliya Çelebi, halkının Sünnî Müslüman olduğunu belirttiği Ahuska'yı ziyaretinde görüştüğü bu Gürcü prensinden yiğit, hünere bir devlet adamı olarak bahsetmektedir.¹⁰⁸

Lala Mustafa Paşa'nın seferi sırasında Kaheti Kralı Aleksandr Han'ın Müslüman olması için çok sıkıştırıldığı¹⁰⁹ doğru değildir. Gelibolulu Âlî'nin Nusretnâme'de kaydettiği bir mektuptan¹¹⁰ Lala Mustafa Paşa'nın 1578 seferi öncesi Aleksandr'dan itaat etmesinin yanı sıra Müslüman olmasını da istediği anlaşılmaktadır. Müslüman olması istenen kral, itaati kabul etmiş; fakat Müslüman olmasının istenmemesini talep etmiştir. Nitekim ikinci mektupta Müslüman olması istenmemiştir. Bu talebi dikkate alınarak bundan sonra krala gönderilen yazılarda¹¹¹ bu husus tekrarlanmamıştır. Diğer Gürcü kral ve beylerinden istenmediği halde ondan Müslüman olmasının istenmesi dikkat çekicidir. Serdar, yardım istediği diğer Gürcü krallarından Müslüman olmalarını istememiştir. Bu teklifin Gürcü kralları içinde sadece Aleksandr'a yapılmış olması dikkat çekicidir? İkinci mektubunda Lala Mustafa Paşa, kendisiyle Müslüman olması ve itaati konusunda Erzurum beylerbeyliği döneminde görüşmeler yaptığını, damadı Şavşat sancakbeyinin Müslüman olup kendisine sancak verilmesinde katkılarının olduğunu hatırlatmaktadır. Serdar önceki görüşmelerinde edindiği intiba ile kralın Müslüman olacağı beklentisi içinde olabilir. Zira Kaheti hanedanı arasında Müslüman olanlar vardır. Kralın İran'da bulunan Ali Mirza ve İsa Han adında iki kardeşinin¹¹² yanı sıra İran'da cemaatiyle birlikte Müslüman olan bir oğlu vardır.¹¹³ Ayrıca Kaheti ile Samshe'deki Gürcü beyleri arasında ilişkiler devam ettiği¹¹⁴ anlaşılmaktadır, veya bu teklifle kralın itaate zorlandığı da söylenebilir.

Nodar Şengeliya, Sultan II. Selim dönemine ait Acara Bölgesi'yle ilgili bir tapu defterine¹¹⁵ dayanarak Acara'da halkın tamamının Müslümanlaşmış olduğunu belirtmektedir.¹¹⁶

XVI. yüzyıl'da Gürcistan'ın özellikle doğusunda İran tesiriyle ortaya çıkan İslâmlaşma hareketlerinden de kısaca söz etmek gerekir. Kartli ve Kaheti krallıkları 1578'de Osmanlılar tarafından fethedilinceye kadar İran hakimiyetinde kalmış ve bu dönemde İslâmlaşma Osmanlı tesirindeki batı bölgelerinden daha çok bu bölgelerde ortaya çıkmıştır. Asrın başından itibaren bölgenin İran nüfuzunda kalması ve Osmanlı Başkenti'nde görülmeyen Gürcülerin İran sarayında çok etkin bir konuma gelmiş olmaları bunda önemli rol oynamış olabilir. Bu

asırda çok sayıda Gürcü asilzadesi İran tesiriyle Müslüman olmuş, bunların bir kısmı İran bürokrasisinde çok önemli mevkilere kadar yükselmişlerdir. Hatta annesi Gürcü olan Haydar Mirza çok kısa bir süre için de olsa Safevî tahtına çıkmıştır.

Bu dönemde Safevîlerin tesiriyle Müslüman olanların en önemlileri Kral Simon ve kardeşi Davut Han'dır. Tiflis'in Osmanlılar tarafından fethi sırasında Kartli kralı olan ve Osmanlı ordusu gelmeden şehri terk eden Davut Han, tahta çıkmadan önce Müslüman olmuştu. Onun İran'da Müslüman olarak yetişen oğulları bir sonraki asırda Kartli tahtına çıkacak ve dönemlerine Müslüman Krallar Dönemi adını verdireceklerdir. İran'da Müslüman olup Mahmut Han adını alan Simon,¹¹⁷ Gürcistan'a döndükten sonra tekrar Hristiyan olmuştur. Fakat daha sonra İstanbul'da Yedikule'de hapiste iken yeniden Müslüman olduğu belirtilmektedir.¹¹⁸ Onun İran'da Müslüman olmasında daha sonra Safevî tahtına çıkacak olan hapis arkadaşı Şah II. İsmail'in (1576-1578) önemli rol oynadığını söylemek mümkündür. Davut Han ve Simon'un yanı sıra kardeşleri Giorgi¹¹⁹ de Müslüman olarak Yusuf adını almıştır.¹²⁰

Gürcülerin Müslüman olmasına etki eden bazı hususlar üzerinde kısaca durmak gerekir. Öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki, Müslümanlara eski yerlerinin sancak olarak verilmesi Gürcü beylerinin Müslüman olmalarındaki en etkili faktördür. Şavşat Sancakbeyi Ahmet Bey, Perterek Sancakbeyi Sefer Bey, Atabey Kvarkvare ve kardeşi Manuçar bu hususta örnek olarak gösterilebilir. Bu konuda başka örnekler de vardır. İstanbul'a gelerek İslâmiyeti seçtiğini açıklayan Keyhüsrev'in, yıllık geliri 600 bin akçe olan ve 550 hanelik 2 kale ve 38 köyden oluşan mülkü, Osmanlı Devleti'ne itaatinde samimi olduğunun tespit edilmesi üzerine sancak olarak kendisine verilmiştir.¹²¹ Ayrıca Acara Sancakbeyi Mehmet Bey'in de ihtida etmiş bir Gürcü beyi olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul'a gelip Müslüman olarak Mehmet adını almış¹²² ve kendisine Acara sancak olarak verilmiştir.¹²³ Manuçar'ın adamı olduğu belirtilen Elizbar, İstanbul'da Müslüman olunca Mehmet adını almış ve Tortum Sancağı 600 bin akçe ile kendisine verilmiştir.¹²⁴ İtaat etmeden önce 1200 köy ve dört kaleye sahip olan Elizbar, itaat edince kendisine Tortum sancağının, oğluna da dört ka-

husus bir süre sonra Kaheti Kralı Aleksandr tarafından talep olunmuştur. Bunun üzerine kendisine yazılan hükümde¹⁴⁶ Gürcülerin Kudüs'e gidip gelmelerine kimsenin mani olmaması için gerekli tedbirlerin alındığı ve Kamame'yi (Haç Kilisesi) ziyarete gelecek Gürcülerin hiçbir sıkıntıyla karşılaşmayacakları bildirilmiştir. Kudüs Bey'i'nden Kamame'yi ziyarete gelecek Hristiyan Gürcülere müsaade etmesi,¹⁴⁷ Erzurum beylerbeyinden de Kudüs'ü ziyarete gidecek Gürcülerin yollarda sıkıntı çekmemeleri için gerekli tedbirleri alması istenmiştir.¹⁴⁸ Ayrıca Kudüs Livası Kanunnamesi'nde Kamame'yi ziyarete gelecek olanlardan alınacak vergi miktarları sayılırken Gürcülerden hiçbir ücret alınmayacağı belirtilmektedir.¹⁴⁹

Fethedilen yerler Gürcü beylerine verilirken Müslüman nüfus ve camilerin korunmasına dikkat edilmiştir. Tortum Sancağı'nın Yotam oğlu Elizbar'a Müslüman ahalinin sürülmemesi ve cami ile mescitlerin yıkılmaması şartıyla verilmesi¹⁵⁰ bunu göstermektedir. Osmanlılar, mevcut camileri muhafaza ettikleri gibi fethedilen yerlerdeki en büyük kiliseleri de fetih sembolü olarak camiye çevirmişlerdir. Tiflis fethedildikten sonra bu geleneğe uyularak şehrin büyük kilisesi camiye çevrilmiştir.¹⁵¹ Ferhat Paşa'nın ikinci serdarlığı sırasında 1587'de de Gori'deki büyük kilise camiye çevrilmiştir.¹⁵² Bir sonraki asırda Tiflis'i ziyaret eden Evliya Çelebi, şehri tavsif ederken hem hisar hem de kale içinde iki ayrı camiden bahsetmekte, halkın çoğunun Sünnî Müslüman olduğunu ve şehirde çok sayıda alimin bulunduğunu söylemektedir.¹⁵³

Bu konuyu bitirirken şunu da belirtmek gerekir ki, Gürcü beylerinden Müslüman olduktan sonra tekrar eski dinlerine dönenler de olmuştur.¹⁵⁴

SONUÇ

Gürcistan XVI. yüzyıl'da Osmanlılar tarafından fethedilmiş ve Gürcülerin bir bölümü zamanla eski dinlerini terk ederek Müslüman olmuşlardır.

Mühimme kayıtlarından Müslüman olanların önemli bir kısmını yönetici elitlerin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Mesela Guria Beyi'nin Müslüman bir oğlundan¹⁵⁵ söz edilmektedir. Ayrıca Samshe Atabeyleri hane-danından Atabey Kvarkvare ve kardeşi Manuçar ile baş-

ka bazı beylerin de Müslüman oldukları ifade edilmektedir. Mühimme kayıtlarında rastlanan Hüsrev Gürci¹⁵⁶ ve Ferhat Gürci¹⁵⁷ gibi isimler ile tahrir kayıtları toplumun diğer kesimlerinin de bu olaya ilgisiz kalmadıklarını göstermektedir.

Osmanlılar, Gürcistan'da bir İslâmlaştırma politikası izlememişler; fakat İslâmlaşmayı teşvik etmişlerdir. Burada İslâmlaştırma ile devletin fert ve toplum üzerinde baskı kurarak esasen inançlarda hiçbir değişiklik olmadığı halde halkın Müslüman olduklarını açıklamaya mecbur bırakılmaları, İslâmlaşma ile ise baskı ve zorlama olmaksızın fert veya toplumun kendisinden kaynaklanan bir inanç değişikliğini dışa vurmaları kastedilmektedir ki, biz buna aynı zamanda *ibtida* diyoruz.

Osmanlı Devleti'nin temel siyaset anlayışı, zorla empoze etmeksizin itaat eden gayrimüslim tebaaya adil ve hoşgörülü davranarak İslâm'ı yaymak şeklinde özetlenebilir.¹⁵⁸ Nitekim Osmanlı Devleti'nin fethettiği hiçbir ülkede din birliği siyaseti gümediği¹⁵⁹ ve İslâmlaştırma politikası takip etmediği¹⁶⁰ belirtilmektedir. Bu görüşlerin yanı sıra Osmanlıların Gürcüleri çeşitli baskılarla Müslümanlaştırıp asimile etmeye çalıştıkları¹⁶¹ şeklinde iddialar da bulunmaktadır. Fakat gerek Gürcistan Kanunnamelerinde¹⁶² gerekse başka kaynaklarda burada bir İslâmlaştırma faaliyetinin yürütüldüğü veya Müslüman olmayanlara baskı uygulandığı intibas uyandıracak hükümlere rastlanmamaktadır.

Bu makalede Osmanlıların XVI. yüzyıl'da Gürcistan'ı fethi ve fethin ilk dönemlerinde ortaya çıkan İslâmlaşma hareketleri üzerinde kısaca durulmuştur. Eski dinlerini terk edip Müslüman olanları bu karara iten sebepler nelerdir? Bu süreç içinde bir iskan siyaseti izlenmiş midir? İslâmlaşmayı teşvik için ne gibi dinî kültür müesseselerinin tesisi cihetine gidilmiştir? Din değiştirmenin temel motiflerinden hangisi İslâmlaşmada daha etkin rol oynamıştır? Psikolojik sebepler ve kültürel etki-leşimin bunlar arasındaki rolü nedir? Bu sorulara sağlıklı cevaplar vermek bu makale çerçevesinde mümkün değildir. Bunların yanı sıra fetih öncesi bölgede Gürcülerle birlikte yaşayan Türk ve diğer etnik unsurların durumu ile zamana bağlı olarak demografik yapıda ortaya çıkan değişiklikler, özellikle tahrir kayıtları ışığında yapılacak yeni çalışmalarla ortaya konabilir.

- 1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hümayun, 44604.
- 2 Tsisana Abuladze, *Türkleri Tskaro'da XVI s. I Mocthedis Samsh-Saatabagos İstoriyası*, Tbilisi 1983, s. 7.
- 3 M. Fahrettin Kızıoğlu, *Osmanlıların Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Ankara 1993, s. 97; Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul 1978, XIII, 351; Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan-Tarih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, XIV, 314.
- 4 Gürcü kaynaklarında adı Mze Çabuk olarak geçmektedir.
- 5 Vahuşti Batonışvili, *Ağstera Samejosa Sakartvelosa*, thk. S. Kaubçişvili, Tbilisi 1973, s. 811; *Tshovreba Sakartvelosa (Parizis Kronika)*, nşr.: Giuli Alasania, Tbilisi 1980, s. 42.
- 6 Haydar Çelebi, *Ruznâme*, s. 461, 464 (Feridun Ahmed Bey, *Mühüratî's-Selatin I*, İstanbul 1274 ile birlikte); Solakzâde Mehmed Hemdemî, Tarih, İstanbul 1297, s. 364; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983, II, 264; İsmail Hamî Danişmend, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, III, 10.
- 7 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 7296.
- 8 *Parizis Kronika*, s. 42; Vahuşti, 811; W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, London 1932, s. 145; Niko Berdzenişvili-Simon Canaşa, *Gürcistan Tarihi*, trc.: Hayri Hayrioğlu, İstanbul 1997, s. 227.
- 9 Âlî Mustafa Efendi, *Künbü'l-Abbâr*, Nuruosmaniye Ktp. nr. 3409, vr. 71b; Danişmend, II, 260; Kızıoğlu, 173; Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Gelişme Devri (1535-1566)*, Ankara 1988, s. 66.
- 10 İbrahim Peçevî, *Peçevi Tarihi, Matba'ı-yı Amire* 1283, I, 280; Danişmend, II, 260; Kızıoğlu, 173; Miheyil Svanidze, *Sakartvelo-Osmaletis Urtiertobis İstoriidan XVI-XVII ss*, Tbilisi 1971, s. 58.
- 11 Âlî, *Künbü'l-Abbâr*, 130a; Danişmend, II, 260; Kızıoğlu, 174; Aydın, 66.
- 12 Parizis Kronika, s. 43; Vahuşti, 714; Allen, 139; Svanidze, 58.
- 13 Vahuşti, 714.
- 14 Jean Chesneau, *Le Voyage de Monsieur d'Aranon Ambassadeur pour le Roy en Levant*, nşr.: M. Ch. Schefer, Frankfurt 1995, s. 77.
- 15 Chesneau, 265.
- 16 Âlî, *Künbü'l-Abbâr*, 72a.
- 17 İbrahim Erzurumî, *Muradnâme*, Süleymaniye Ktp. nr. 2149, vr. 154a.
- 18 Âlî, *Künbü'l-Abbâr*, 360a; Kızıoğlu, 207.
- 19 Parsadan Gorgicanidze, *İstoria*, nşr.: S. Kakabadze, Tbilisi 1926, s. 5.
- 20 Hasan-ı Rumlu, *Absanî'l-Tavariikh*, nşr.: C. N. Seddon, Baroda 1931, s. 351 vd.; Danişmend, II, 265; Berdzenişvili-Canaşa, 219; Svanidze, 68.
- 21 Derviş Ahmed Dede Efendi Münecimbaşı, *Sahayifü'l-Abbâr*, İstanbul 1285, III, 539.
- 22 Rahimzade İbrahim Harimi Çavuş, *Zafernâme-i Sultan Murad Han*, İstanbul Ü. Ktp. T.Y. 2372, vr. 15a; Âlî, *Nusretnâme*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 4350, vr. 82a; a. mlf., *Künbü'l-Abbâr*, 307a; Peçevî, II, 41; Bekir Küçükoglu, *Osmanlı-Iran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993, s. 57.
- 23 Hüseyin b. Mehmed, *Gazavât-ı Özdemiroğlu Osman Paşa*, İstanbul Belediye Ktp., Yazmalar, nr. 0.118/2, vr. 35b; Münecimbaşı, III, 539.
- 24 Âlî, *Nusretnâme*, 82a; a. mlf., *Künbü'l-Abbâr*, 307a; Münecimbaşı, III, 539; Joseph von Purgstall Hammer, *Devleri Osmaniyeh Tarihi*, trc.: Mehmed Aca, İstanbul 1332, VII, 64; Svanidze, 108, 111.
- 25 BOA, *Mühimme Defteri*, II, 353; Âlî, *Künbü'l-Abbâr*, 359a.
- 26 BOA, MD, II, 87; Âlî, *Nusretnâme*, 82b; *Parizis Kronika*, s. 52; Küçükoglu, 57; Kızıoğlu, 290; Aydın, 83.
- 27 Âlî, *Nusretnâme*, 83b-84a; a. mlf., *Künbü'l-Abbâr*, 307a; Rahimzade, *Zafernâme*, 16b; Ebubekir b. Abdullah, *Şark Seferleri*, Millet Ktp. Ali Emiri-Tarih, nr. 366, vr. 3a; *Parizis Kronika*, s. 51; Vahuşti, 410; *Turket-Sparsetis Omi da Kristiani Kartvelebi*, nşr.: Elgar Mamistvalaşvili, Tbilisi 1987, s. 24.
- 28 Âlî, *Nusretnâme*, 83b; a. mlf., *Künbü'l-Abbâr*, 307a; Peçevî, II, 42.
- 29 Âlî, *Nusretnâme*, 200a; a. mlf., *Künbü'l-Abbâr*, 307a; Rahimzade, *Zafernâme*, 17a; *Turket-Sparsetis Omi da Kristiani Kartvelebi*, s. 25.
- 30 Hüseyin b. Mehmed, 39a.
- 31 Ebubekir b. Abdullah, 3a-b.
- 32 Âlî, *Nusretnâme*, 106a; a. mlf., *Künbü'l-Abbâr*, 309b-310a; Peçevî, II, 45 vd.; Münecimbaşı, III, 540.
- 33 Âlî, *Nusretnâme*, 128a-b.
- 34 *Turket-Sparsetis Omi da Kristiani Kartvelebi*, 33; Münecimbaşı, III, 542.
- 35 Âlî, *Künbü'l-Abbâr*, 315a; Münecimbaşı, III, 542; Ronald Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation*, London 1989, s. 48.
- 36 Âlî, *Nusretnâme*, 201a; Ebubekir b. Abdullah, 15a.
- 37 Peçevî, II, 57.
- 38 Âlî, *Nusretnâme*, 205b; Peçevî, II, 57.
- 39 BOA, MD, XXXVIII, 114.
- 40 Âlî, *Nusretnâme*, 207b-209a, 221a-222a. Ayrıca bk. Peçevî, II, 57; Hammer, VII, 57; Danişmend, III, 44.
- 41 Âlî, *Foratnâme*, nşr.: Rana von Mende, Berlin 1989, s. 201 (28b); a. mlf., *Künbü'l-Abbâr*, 334b.
- 42 Âlî, *Künbü'l-Abbâr*, 362b-363a.
- 43 Talikizade Mehmed Subhî, *Tarihçe*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Revan-köşkü, nr. 1300, vr. 7b; Rahimzade İbrahim Harimi Çavuş, *Kitâb-ı Gencine-i Feth-i Gence*, TSMK Revanköşkü nr. 1296, vr. 15a.
- 44 Subhî, 8a-b.
- 45 Rahimzade, *Gencine*, 15a.
- 46 Erzurumî, 159a; Rahimzade, *Gencine*, 27b; Mustafa Selaniki, *Selaniki Tarihi*, Freiburg 1970, s. 225; Münecimbaşı, III, 561.
- 47 Rahimzade, *Gencine*, 27a, 30b; Münecimbaşı, III, 561; Danişmend, III, 106.
- 48 Hammer, VII, 152; Danişmend, III, 117; Kızıoğlu, 380.
- 49 Mustafa Naima, *Tarihi Naima Ravzavü'l-Hüseyni fi Hulasati Abbâri'l-Hafikhi*, İstanbul 1283, I, 222; Parizis Kronika, s. 58; Vahuşti, 418; Berdzenişvili-Canaşa, 231; Svanidze, 226.
- 50 *Parizis Kronika*, 58; Svanidze, 226; Suny, 49.
- 51 Berdzenişvili-Canaşa, 233; Nana Gelaşvili, *Iran-Sakartvelos Urtiertobis İstoriidan (XVI s.)*, Tbilisi 1995, s. 205.
- 52 Naima, I, 222;
- 53 BOA, MD, VII, 1705.
- 54 BOA, *Ali Emiri (Kavuni)*, 300.
- 55 BOA, MD, XLVII, 21, 22, 56, 57, 145.
- 56 BOA, MD, XXII, 86, 118, 612, XXIX, 259, 567, XXXII, 501; Âlî, *Nusretnâme*, 192a.
- 57 BOA, MD, XXXII, 501, LXVIII, 747.
- 58 BOA, MD, XLVIII, 747.
- 59 Uzunçarşılı, II, 580.
- 60 BOA, MD, LXXIII, 856. Ayrıca bkz.: MD, XXII, 221, 325.
- 61 BOA, MD, II, 116.
- 62 Nodar Şengeliya, "16. Yüzyılda Samtshe (Metshilerin Yurdu) Atabeyliği", *Çveneburi*, S. 32 (Nisan-Haziran 1999), s. 14; Gelaşvili, 208.
- 63 Şengeliya, a.g.m., s. 14.
- 64 Nodar Şengeliya, "Gürcistan Hakkındaki Osmanlı Fermanları", *Çveneburi*, S. 31 (Ocak-Mart 1999), s. 21.
- 65 BOA, MD, XV, 1279. Ayrıca bkz.: MD, XIX, 464.
- 66 Şengeliya, "Gürcistan Hakkındaki Osmanlı Fermanları", s. 20 vd.
- 67 BOA, MD, XLVII, 86.
- 68 BOA, MD, VI, 970.
- 69 BOA, MD, VI, 21, LIII, 6.
- 70 BOA, MD, XLVII, 196.
- 71 BOA, MD, IV, 1530.
- 72 Âlî, *Künbü'l-Abbâr*, 71a-b; Solakzâde, 513; Münecimbaşı, III, 500; Danişmend, II, 260.
- 73 Chesneau, 264.
- 74 Halife b. Hayyat, *Tarihi Halife b. Hayyat*, thk. Ekrem Ziya Umerî, Riyad 1985, s. 151; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihi'l-Umeni*

- ve'l-Millîk. Beyrut 1987, V, 144; Ebu'l-Hasen Ali b. İzzüddin İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi'l-Tarih*. Beyrut 1979, III, 29.
- 75 İbnü'l-Esir, III, 29.
- 76 Karamanlı, "Gürcistan", DİA, XIV, 312.
- 77 Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belazuri, *Fütühü'l-Buldân*, cih. Abdullah Üneys et-Tabba, Beyrut 1987, s. 283.
- 78 Belazuri, 283 vd.; Taberi, V, 150 vd.; Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Buldân*, Beyrut 1990, II, 42.
- 79 Taberi, V, 150.
- 80 V. Minorsky-C. Bosworth, "al-Kurdj", *The Encyclopedia of Islam*, new edition, Leiden 1979, V, 487; Bala, "Gürcistan", İA, IV, 838; Minorsky, "Tiflis", İA, XII/I, 265.
- 81 Karamanlı, "Gürcistan-Tarih", DİA, XIV, 312.
- 82 Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin Mesudî, *Müric'z-Zebec ve Meadinu'l-Cevher*, cih. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1964, I, 203; Yakut, II, 146; Fayiz Necib İskender, *el-Fütühü'l-İslamiyye li Biladi'l-Küre*. İskenderiye 1988, s. 62.
- 83 Mekûnucuko İzzer, *Kafkas Tarihi*, İstanbul 1330, s. 56.
- 84 İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958, s. 226.
- 85 Şerafettin Terim, *Kafkas Tarihinde Abbazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, İstanbul 1976, s. 255.
- 86 Öztuna, XIII, 351.
- 87 BOA, MD, II, 1953, 1956, 1964.
- 88 Aydı, 72.
- 89 BOA, MD, II, 1953, 1956.
- 90 BOA, MD, VII, 2303.
- 91 Kırzioğlu, 46; Öztuna, XIII, 349.
- 92 BOA, *Rûznâme*, XV.
- 93 Âlî, *Nusretnâme*, 23a, 24b.
- 94 BOA, MD, XXXIX, 49, XLVIII, 552; Âlî, *Nusretnâme*, 82b; Erzurumî, 158a; Ebubekir b. Abdullah, 3a; Rahimzade, Gencine, 24a; *Turket-Spaseris Omi da Kristiani Kartvelebi*, s. 24; Selaniki, 171; Müneccimbaşı, III, 549.
- 95 BOA, MD, II, 353; Âlî, *Künbü'l-Abbâr*, 359a.
- 96 BOA, MD, XXXIX, 48, 49, XLVIII, 552, II, 353; Âlî, *Künbü'l-Abbâr*, 359a.
- 97 Kırzioğlu, 433.
- 98 Selaniki, 147.
- 99 T. W. Arnold, *İtihar-ı İslâm Tarihi*, trc.: Hasan Gündüzler, Ankara 1982, s. 109.
- 100 BOA, MD, XXXII, 501.
- 101 BOA, MD, XXXIX, 48, 49; Âlî, *Künbü'l-Abbâr*, 359a.
- 102 BOA, MD, XXXIX, 49, II, 87; Müneccimbaşı, III, 539.
- 103 BOA, MD, II, 87, XLVIII, 741.
- 104 BOA, MD, II, 353; Âlî, *Künbü'l-Abbâr*, 359a.
- 105 BOA, MD, II, 87.
- 106 Arnold, 109.
- 107 Arnold, 109; Bala, "Gürcistan", İA, IV, 842.
- 108 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, nşr.: Ahmet Cevdet, Dersaadet 1314, II, 324.
- 109 Kırzioğlu, 297.
- 110 Âlî, *Nusretnâme*, 90b-92b.
- 111 BOA, MD, XXXII, 83, 497, 503, LIII, 528, 735, LXXIII, 685; MZ, IV, 134, V, 346.
- 112 BOA, MD, XLIV, 100, 130, 131.
- 113 BOA, MD, VI, 880.
- 114 BOA, MD, XXIX, 374.
- 115 BOA, Tapu Defteri, 558.
- 116 Nodur Şengeliya, "Mufasssal-i Defter-i Liva-i Acara-i Uliya ve Sufla (Aşağı ve Yukarı Acara Liva'sı Ayrıntılı Defteri)", *Çevnaburi*, S. 33 (Temmuz-Eylül 1999), s. 20.
- 117 Âlî, *Künbü'l-Abbâr*, 315a; Allen, 156; Gelaşvili, 146.
- 118 Danişmend, III, 200.
- 119 Minorsky-Bosworth, "al-Kurdj", E2, V, 493; Kırzioğlu, 341.
- 120 Hammer, VII, 76; Kırzioğlu, 341; Minorsky-Bosworth, "al-Kurdj", E2, V, 493.
- 121 BOA, MD, VI, 247.
- 122 BOA, MD, VII, 1705.
- 123 BOA, MD, V, 1364.
- 124 BOA, MD, XXXIX, 107, XLVI, 118.
- 125 BOA, MD, XXXII, 352.
- 126 BOA, MD, VI, 936.
- 127 BOA, MD, VI, 21.
- 128 BOA, MD, II, 1934.
- 129 BOA, MD, IV, 1910.
- 130 BOA, MD, IV, 1369.
- 131 BOA, MD, II, 1953.
- 132 BOA, MD, II, 1956.
- 133 BOA, MD, LIV, 277.
- 134 BOA, MD, II, 1728.
- 135 BOA, MD, IV, 1323.
- 136 BOA, Kepeci-Ruus, 246, s. 178.
- 137 BOA, MD, VI, 247.
- 138 BOA, MD, XV, 2094.
- 139 Âlî, *Künbü'l-Abbâr*, 360b.
- 140 BOA, MD, XII, 560, XIV, 1562, XIX, 283.
- 141 BOA, MD, XIX, 283.
- 142 BOA, MD, II, 1964.
- 143 BOA, TD, 653, s. 88.
- 144 Berdzenişvili-Canaşia, 234.
- 145 BOA, MD, XXX, 63.
- 146 BOA, MD, XXXII, 497.
- 147 BOA, MD, XXXII, 502.
- 148 BOA, MD, XXXII, 498.
- 149 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kaunnameleri ve Hukuki Tablilleri*, İstanbul 1994, VII, s. 53-55.
- 150 BOA, MD, XXXII, 352.
- 151 Âlî, *Nusretnâme*, 83b; Danişmend, III, 23; Küttikoğlu, 58. Ayrıca bkz.: Vahşi, 411.
- 152 Kırzioğlu, 363.
- 153 Evliya Çelebi, II, 318.
- 154 BOA, MD, VI, 1345, TD, 653, s. 85, 145.
- 155 BOA, MD, LX, 448.
- 156 BOA, MD, IV, 1009.
- 157 BOA, MD, XV, 2094.
- 158 Kemal Girgin, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Taribimiz (Teşkilat ve Protokol)*, Ankara 1994, s. 8.
- 159 Şinasi Altundağ, "Osmanlı İdaresi ve Gürcüler", IV. Türk Tarihi Kongresi, Ankara 1952, s. 320.
- 160 M. Süreyya Şahin, "Osmanlı Devleti'nin Hristiyanlarla Müasebetleri", *Asırımızda Hristiyan-Müslüman Müasebetleri*, İstanbul 1993, s. 116.
- 161 Muhammed Vanilişi-Ali Tandilava, *Lazların Tarihi*, trc.: Hayri Hayrioğlu, İstanbul 1992, s. 8; E. V. Khostaria, "Georgian Soviet Socialist Republic-Historical Survey", *Great Soviet Encyclopedia*, VII, 198.
- 162 BOA, TD, 525, s. 3-7. Ayrıca bkz.: Akgündüz, VII, 578-582, VIII, 645-647; Sergi Cikia, *Defter-i Mufasssal-i Vilayet-i Gürcistan*, Tbilisi 1947, c. I, s. 1-5.

İMPARATORLUĞUN ZİRVEŞİ: CİHAN DEVLETİ VE KANUNÎ

KOŞOVA'DAN VİYANA'YA OSMANLI HÂKİMİYETİ
KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN: OSMANLI'NIN ALTIN ÇAĞI

KOSOVA'DAN VİYANA'YA OSMANLI HÂKİMİYETİ

OSMANLI DEVLETİ'NİN HAKİMİYET SAHASI

341

OSMANLIYI YÜKSELTEN ZAFERLER

347

OSMANLI DEVLETİ'NİN HAKİMİYET SAHASI

PROF. DR. RAMAZAN ÖZEY
MARMARA ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK EĞİTİM FAKÜLTESİ

GİRİŞ

*S*elçuklu Devleti'nin ardından ortaya çıkan Anadolu beyliklerinden biri, Bilecik'in Söğüt kasabası ve yakın çevresinde, 1299 tarihinde, Kayı aşiretinin kurmuş olduğu Osmanlı Beyliği'dir. Bu beylik, kısa sürede gelişmiş ve çağının en önemli devleti olmuştur. Büyük medeniyetlerin kuruluşları, gelişmeleri, duraklamaları ve yıkılışları da büyük zaman dilimlerini kapsar. İşte Osmanlı Devleti'nin da hayat çizgisi 600 yıllık bir süreyi içine almaktadır. Öyle ki, Cihan Devleti unvanını alan bu devlet, en geniş sınırlarını 400 yıl elinde tuttuğu bilinmektedir. Gerileme dönemi dediğimiz son 200 yıl içinde bile fazla toprak kaybetmemiş, topraklarının büyük bölümünü, yıkılış dönemlerini oluşturan 20. yüzyılın başlarına kadar koruyabilmiştir. Bu özellikleri ile Osmanlı, dünya medeniyetleri arasında ilk sıralarda yerini almaktadır.

Cihan devletinin kurulması ve uzun ömürlü olmasında önemli sırlar yatmaktadır. Her şeyden önce koskoca bir dünya devletinin ortaya çıkmasındaki sırları, devletin kurucusu Osman Gazi'nin kayınpederi olan Şeyh Edebali'nin damadına vermiş olduğu nasihatinde aramak gerekir. Şeyh Edebali, Osman Gazi'ye vermiş olduğu nasihatın bir bölümünde şu sözleri söyler;

"Oğul,

Dünya senin gözlerinin gördüğü gibi büyük değildir. Bütün fethedilmemiş gizemler, bilinmeyenler, görülmeyenler ancak senin fazilet ve erdemlerinle gün ışığına çıkacaktır..."

Bu nasihat sözlerinden de anlaşılacağı üzere, koskoca devletin temelleri; dünyayı tanımak ve onu gözünde fazla büyütmeden, gizemlerini, bilinmeyenlerini ve görülmeyenlerini fethetme idealleri ile atılmıştır.

Osmanlı insanı; toprağı, bir ana, bir yar bilmiş ve ona kavuşmak için, kanını ve canını ortaya koymuştur. Kuruluş yıllarında, Güney Marmara bölgesini kapsayan topraklar, hızlı bir şekilde genişlemiştir. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethetmesinden sonra, gelişme Avrupa'ya doğru olmuş ve Fatih Sultan Mehmed Han ölümü sırasında, Anadolu'yu, Kırım'ı ve Balkanlar'ın büyük bir bölümünü devlet sınırları içine dahil etmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın padişah olduğu yıllarda ise, cihan devletinin sınırları, doğuda İran içlerine, güneyde Mısır ve Hicaz bölgesine kadar uzanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin ilk toprak kaybı, Sultan II. Mustafa döneminde, yapılan Avusturya Seferi'nin yenilgisinin ardından imzalanan Karlofça antlaşmasıyla (26 Ocak 1699) olmuştur. Gerileme döneminin başlangıcı olan bu tarihten itibaren 200 yıl içinde, devletin yüzölçümü peyderpey küçülmüş, ancak bu küçülme; çok yavaş gerçekleşmiştir. En fazla toprak kaybı, 1913 yılından sonra olmuştur. Bu yönüyle, cihan devleti olan Osmanlı, azametini ve ihtişamını yıkıldığı yıllara kadar koruduğu görülür.

Osmanlı Devleti toprakları üzerinde kurulmuş olan ülkelerden biri de, Türkiye Cumhuriyeti'dir. Anadolu yarımadası ve kısmen Trakya toprakları üzerinde, 1923 yılında kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nin zengin kültür mirasına konmuştur.

Üç eski kıtanın birbirleriyle kaynaştığı, okyanusların farklı sularının üç dev çiçek gibi içinde açıldığı ve dünya coğrafyasının kalbinin attığı topraklar, öteden beri birbirinden büyük ve güçlü medeniyetlere beşiklik yapmıştır. Sözü edilen bu bölge; Avrupa'nın güneybatısını yani Balkanlar'ı, Afrika'nın kuzeyini yani Arap Afrikası'nı ve Asya'nın güneybatısını yani tüm Ortadoğu'yu

içine almaktadır. Bölge üzerinde kurulan en son ve en uzun ömürlü medeniyet ise, Osmanlı Devleti'nin kurmuş olduğu medeniyettir. Bu medeniyetin topraklarının rümüne, Memalik-i Osmaniye, diğer adıyla Osmanlı Ülkeleri denir.

1299 yılında, Bilecik'in Söğüt kasabası civarında, Anadolu Selçuklu beyliklerinden olan Kayı Aşireti'nin kurmuş olduğu beylik, kısa sürede gelişmiş ve çağının en önemli devleti olmuştur. Büyük medeniyetlerin kuruluşları, gelişmeleri, duraklamaları ve yıkılışları da büyük zaman dilimlerini kapsar. İşte Osmanlı Devleti'nin de hayat çizgisi 600 yıllık bir süreyi içine almaktadır. Öyle ki, cihan devleti unvanını alan bu devlet, en geniş sınırlarını 400 yıl elinde tuttuğu bilinmektedir. Gerileme dönemi dediğimiz son 200 yıl içinde bile fazla toprak kaybetmemiş, topraklarının büyük bölümünü, yıkılış dönemlerini oluşturan 20. yüzyılın başlarına kadar koruyabilmiştir. Bu özellikleri ile Osmanlı, dünya medeniyetleri arasında ilk sıralarda yerini almaktadır.

Memalik-i Osmaniye diye adlandırılan bu koskoca devletin üzerinde yer alan ülkelerin sayılarını bile tespit etmekte güçlük çektiğimizi söylersek, sanırız Osmanlı'nın büyüklüğünü ve ihtişamını kavramış oluruz. Tarih, daima bu koca devletin şerefli sayfalarıyla ve zaferleriyle doludur. İşte bizler de, bu şanlı tarihimize övünür dururuz. Övünürken, göğsümüzü göklere değdirmeye çalıştığımız bu koca devletin coğrafyasının nerelere kadar uzandığını, etkilediği alanları ve bu coğrafya üzerinde bugün neler olduğunu düşünmek zorundayız.

Ever, 21. yüzyıla adım adım ilerlerken, Balkanlar'da, Kuzey Afrika'da, Ortadoğu'da, Kafkasya'da ve tüm İslam Dünyası'nda, kıpırdanmalar görülmüyor. Kıpırdanmaların kökeninde, hep Osmanlı ruhu yatıyor. Düşman, hep Osmanlı torunu diye saldırıyor. Osmanlı coğrafyası 21. yüzyıla çok şeylere gebe olduğunu gösteriyor. Bakalım, olaylar nasıl sonuçlanacak. Ancak sonucunun iyi olması için, mutlaka Osmanlı coğrafyasını iyi tahlil etmek gerekiyor. Söz konusu bu koca devletin, yüzölçümünü, doğal şartlarını ve bu doğal şartlar üzerinde oynadığı rolü, insanlarını ve oldukça farklı insanların bir arada uzun yıllar birlik içinde yaşamalarının sırrını, yönetim şeklini, tarımını, sanayiini ve dünya ticaretindeki yerini, iyi bir şekilde araştırmak ve araştırmalardan gelecek için bazı

sonuçlar çıkarmak lüzumu vardır. Bunun için de, tarih-coğrafya-gelecek üçlüsünü kaynaştırmak gerekmektedir.

OSMANLI TOPRAKLARI

Osmanlı insanı; toprağı, bir ana, bir yar bilmiş ve ona kavuşmak için, kanını ve canını ortaya koymuştur. Kuruluş yıllarında, Güney Marmara bölgesini kapsayan topraklar, hızlı bir şekilde genişlemiştir. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethetmesinden sonra, gelişme Avrupa'ya doğru olmuş ve ölümü sırasında Balkanların büyük bir bölümünü, Anadolu'yu, Kırım'ı devlet sınırları içine dahil etmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın padişah olduğu yıllarda ise, devletin sınırları, doğuda İran içlerine, güneyde Mısır ve Hicaz bölgesine kadar uzanmıştır.

Ertuğrul Gazi'nin beyliğini kurduğu yıllarda sahip olduğu topraklar 4800 km² idi. Ertuğrul Gazi'nin ölümü sırasında (1299) beyliğin sahip olduğu topraklar 5.631 km²'ye ulaşmıştır. Osman Gazi, beyliğinin topraklarını yaklaşık üç katına çıkarmış ve ölümü sırasında (1324) Osmanlı Beyliği'nin toprakları 16.000 km² olmuştur. Beyliğin topraklarındaki genişleme kuruluş yıllarında çok hızlı olmuş ve Orhan Gazi döneminde (1326) 95.000 km²'ye, Yıldırım Bayezid döneminde (1402) 430.407 km²'ye, Murad Hüdavendigâr döneminde (1389) 500.000 km²'ye varmıştır. II. Murat Han, Osmanlı Devleti'nin yüzölçümünü (1451), 880.000 km²'ye ulaştırmıştır.

Genişleme sürekli olarak devam etmiş ve Fatih Sultan Mehmed Han döneminde (1481) devletin yüzölçümü 2.214.000 km²'yi aşmıştır. II. Bayezid döneminde (1512) 2.375.000 km²'ye ulaşan devletin yüzölçümü, Yavuz Sultan Selim Han döneminde çok hızlı bir şekilde genişlemiştir. Yavuz Sultan Selim Han 8 yıl süren kısa saltanatı döneminde yüce devletin topraklarını tam üç kat genişletmiş ve devletin toplam yüzölçümü 6.557.000 km²'yi bulmuştur. Kanuni Sultan Süleyman Han 46 yıl süren saltanatı döneminde (1566) devletin yüzölçümünü 14.983.000 km²'ye çıkarmıştır. Genişleme çok hızlı olmasa da bundan sonra da devam etmiş ve II. Selim Han döneminde (1574) 15.162.000, III. Murat döneminde (1595) 19.902.000 km²'yi aşmıştır.

Osmanlı Devleti'nin en geniş sınırlarına ulaştığı 1699 yılında, devletin yüzölçümü, etki alanları ile birlikte 24milyon km²'yi buluyordu. Çünkü, İslam âlemi-nin halifesi, Osmanlı padişahı olduğu için, devletin etki alanı, hemen hemen tüm İslam dünyasını kapsıyordu. Gerçekten o dönemlerde, üç kıta topraklarında, Osmanlı padişahları adına hutbeler okunuyordu. Bu yönüyle düşünüldüğünde, devletin etki altında kalan topraklar, Afrika kıtasının ortalarına, Asya kıtasının en doğu ucuna kadar uzanıyordu.

Osmanlı Devleti'nde ilk olarak toprak kaybı, Sultan II. Mustafa döneminde, yapılan Avusturya Seferi'nin yenilgisinin ardından imzalanan Karlofça Antlaşması'yla (26 Ocak 1699) olmuştur. Gerileme döneminin başlangıcı olan bu tarihten itibaren 200 yıl içinde, devletin yüzölçümü peyderpey küçülmüş, ancak bu küçülme; çok yavaş gerçekleşmiştir. 1913 yılına gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin yüzölçümü; 180.000 km²'si Avrupa-i Osmaniye'de, 1.800.000 km²'si Asya-i Osmaniye'de, 3.000.000 km²'si Afrika-i Osmaniye'de olmak üzere, toplam 4.980.000 km²'yi buluyordu. Görülüyor ki, 4 milyon km²'den fazla bir toprak, 1913 ile 1923 yılları arasında kapsayan sadece 10 yıl içinde kaybedilmiştir. Bu yönüyle, cihan hakimiyetine sahip olan Osmanlı Devleti, azametini ve ihtişamını yıkıldığı yıllara kadar koruduğu görülür.

NÜFUSU VE YÖNETİM ŞEKLİ

Osmanlı Devleti, hakkında istatistiki bilgiler oldukça çeşitlidir. Her şeyden evvel, yüce devlet kurmak, cihana hükmetmek, o kadar kolay değildir. Asırlar boyu süren savaşlar ezbere yapılmamıştır. Savaş hazırlıklarının başında, devletin ne kadar askeri gücünün olduğunun tespit edilmesi gerekiyordu. Bu yönüyle, Osmanlı Devleti'nin nüfus sayımları, farklı boyutlarda yapılmıştır. Örneğin, Kanuni Sultan Süleyman döneminde, hazırlanan Tapu Tahrir defterlerinde, çok ayrıntılı bilgilere yer verilmektedir. Ancak, Osmanlı Arşivleri'nin tümü henüz incelenmediği için, yıllara göre kesin bilgiler vermek güçtür. Buna rağmen, ilk dönemlerden bugüne kadar, gerçeğe yakın aydınlatıcı bilgiler vermek mümkündür. Örneğin, İstanbul şehrinin nüfusu, fethedilmeden önce, yaklaşık 40.000 kadardı. Ancak fetihden sonra, bu şehi-

rin nüfusu; devletin başkenti olması hasebiyle devamlı bir şekilde artmıştı. 1477 nüfus sayımında 100.000 insanı barındıran İstanbul'un nüfusu; 1530'lu yıllarda 400.000, 1680'li yıllarda ise 800.000'e ulaştığı bilinir.

Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu hakkında, 1800-1914 yıllarını kapsayan devrede, oldukça ayrıntılı bilgiler vardır. Ancak bu dönemde, devletin sürekli toprak kaybedişi ve kaybedilen topraklardan Anadolu'ya olan göçler nedeniyle, toplam nüfuslarda, farklı artışlar kaydedilmiştir. 1800'lü yıllarda, devletin toplam nüfusu 26 milyonu aşırıyordu.

Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona ermesinden sonra, 1831 yılında, devlet genelinde çok ayrıntılı bir genel nüfus sayımı yapılmıştır. Söz konusu bu sayıma göre; 4.839.000'i Rumeli'de, 6.700.000'i Anadolu'da, 3.800.000'i Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da olmak üzere, toplam 15.339.000 nüfus tespit edilmiştir.

Osmanlı istatistiklerine göre, devletin toplam nüfusu; 1884'te 17.134.000, 1893'te 17.381.670, 1897'de 19.050.000, 1910'da 28.652.000, 1913'te ise 29.357.000'e ulaşmıştır. Ancak bu tarihten itibaren, önce Rumeli mintikasında kaybedilen topraklarla birlikte 5,5 milyon nüfus, sonra işgaller sonucu Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki kopmalar sonucunda 8,5 milyon nüfus, Osmanlı Devleti'nden ayrılmış ve geriye 757.340 km² alanı içeren Anadolu toprakları üzerinde yaşayan 15.254.000 nüfus kalmıştır. Daha sonra Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, yeni devletin nüfusu 1927'de 13 milyon olduğu belirlenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin nüfus sayımları, genelde hane sayımlarına dayanmaktadır. Devletin nüfusu ortaya konurken, hane sayıları esas alınarak hesaplamalar yapılır. Bugün yerli ve yabancı tarihçiler, bu hesaplamalarda, aile büyüklüğünü yani bir hanenin toplam nüfusunu 5 olarak kabul etmektedirler. Bu değer son derece hatalıdır. Çünkü, Osmanlı aile sistemi, ataerkil bir yapı göstermektedir. Bir hane içinde, büyükbaba, büyükanne, anne, baba, çocukları, hatta kardeş ve kardeş çocukları bulunmaktadır. Çok geniş ölçekli böyle bir aile, tek bir hane sayılmıştır. Hal böyle olunca, hane büyüklükleri, en az 10'un üzerindedir. O halde, yukarda verdiğimiz, Osmanlı Devleti'nin toplam nüfus değerleri yanıltıcıdır. Gerçek nüfus, yukarıdaki değerlerin, en az 2 ile çarpımı sonuçlarıdır.

Osmanlı Devleti'nin yönetim sistemi ise, zaman zaman bazı tadilatlarla uğramışsa da, genelde eyalet sisteme dayanıyordu. Eyaletler de kendi arasında, alt idari birimlere ayrılıyordu. Yönetimde görülen aksaklıklar, çıkarılan kanunnamelerle anında düzeltiliyordu. Toprak işleme sistemi, sanayi, ticaret gibi faaliyetlerin hepsi, devletin belirlediği bir düzen dahilinde yürütülmüştür. Örneğin, tarım sisteminde uygulanan çift bozan vergisi sayesinde, tarım daima canlı tutulmuş ve kırsal kesimden şehirlere yönelik göçler asırlar boyu durdurulmuştur. Çünkü bu verginin esası, elinde bulundurduğu araziye ekip biçmeyi bırakıp, başka bölgeye göçeden çiftçiden alınan külliyetli miktarda alınan vergidir. Bugün buna benzer bir kanun, A.B.D.'de uygulanmaktadır.

İşte bugün yüzölçümü veya nüfusu fazla olan ABD, İngiltere, Almanya gibi gelişmiş ülkelerin yönetim şekillerinin, Osmanlı yönetim sisteminin benzeri olması, cihan devleti Osmanlı'yı anlatmak için yeterlidir.

OSMANLI TOPRAKLARI ÜZERİNDEKİ DEĞİŞİMLER VE BUGÜNÜN ÜLKELERİ

1901 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin devlet başkanı seçilen Theodore Roosevelt, başkanlık seçimi öncesinde şunları söyler; "Dünya'da herkesten önce ezmek istediğim iki güç; İspanya ve Osmanlı'dır." Roosevelt bunları söylerken, gelecekte dünya hakimiyetinin şifresini açıklamıştır. Çünkü, ABD'nin süper güç olmasını engelleyen iki güç vardır. Bunlardan İspanya, ABD'nin Orta ve Güney Amerika'yı, yani yeni dünya karaları hakimiyetini, Osmanlı ise, eski dünya karaları (Asya, Afrika, Avrupa) hakimiyetini engellemektedir. Söz konusu bu engellerden Osmanlı, misyonerlik faaliyetleri ile çökerilmeye çalışılmış ve daha 1871'de bunun ilk adımları atılmıştır. Osmanlı ülkelerine gönderilen iki misyonere, 1 Aralık 1833'te verilen talimat aynen şöyledir; "Bir fetih savaşına girmiş askerler olduğunuzu unutmayın... Bu mukaddes ve vaadedilmiş topraklar silahsız bir haclı seferiyle geri alınacaktır." Ve sonuç, koskoca bir cihan devletinin haritadan silinişi...

Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilişinden sonra, Osmanlı hakimiyeti altında kalan topraklarda, çok sayıda kanlı savaşlar olmuş ve bu savaşlar bugün de devam etmektedir. Öte yandan, Osmanlı toprakları üzerinde, ülke sayısı yıl geçtikçe sürekli olarak artmaktadır.

Bugün, Osmanlı Devleti'nin fiilen hükmettiği topraklar üzerinde, toplam 45 ayrı ülke vardır. Bu ülkelerden 27'si, Asya-i Osmaniye'de (Osmanlı Asyası), 13'ü Avrupa-i Osmaniye'de (Osmanlı Avrupası) ve 5'i Afrika-i Osmaniye'de (Osmanlı Afrikası) yer almaktadır. Bunların toplam yüzölçümleri 11.437.706 km² yi bulmakta ve bu ülkelerin hepsinde bugün için toplam 373.957.000 kişi yaşamaktadır.

Gerek antlaşmalar ve gerekse çeşitli yollardan yardım gönderme gibi ilişkiler sonucunda, Osmanlı Devleti'nin etkisi altında kalan toprakların yüzölçümü 24 milyon km²'yi bulur. Bu toprakların tümü ele alındığında, bugün için bu topraklar üzerinde 60'ı aşkın bağımsız ülke bulunmaktadır. Ayrıca bu gibi ülkelerin kıyı kesimlerinde veya topraklarının bir kısmında kısa süreli de olsa hüküm sürmüştür. Tüm bu ülkelerin, gerek siyasi ve gerekse ekonomik potansiyelleri ele alındığında, geçmişte olduğu gibi, bugün için de dünya platformunda büyük bir öneme sahip olduğu açıkça görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin fiili olarak yönetimi altında olan topraklar üzerinde, bugün için bulunan ülkelerin toplam yüzölçümleri 11,4 milyonu km²'yi bulmakta ve bugün için bu ülkelerde 373 milyon insan yaşamaktadır. Bu da dünya geneline oranlanırsa, dünya ülkeleri toplam yüzölçümünün %8,5'ini, nüfusunun %6,5'ini teşkil etmektedir. Halifeliliğin Yavuz Sultan Selim Han ile birlikte Osmanlı Devleti'ne geçmesi ile birlikte ve bazı ülkeler ile yapılan antlaşmalar sonucunda bu toprakların ve nüfusun miktarları hayli yükselir. Bir bakıma Osmanlı Devletinin hakimiyeti altında kalan topraklarda bulunan bugünün ülkelerinin alanı dünya yüzölçümünün yaklaşık %38'ine, nüfusunun %40'ına tekabül etmektedir. Bu oranlara, Osmanlı Devleti'nin çeşitli tarihlerde yaptığı savaşlar sonucunda elde ettiği zaferler ve antlaşmalar yolu ile etkilediği; İtalya, İngiltere, Norveç, İzlanda, Lihtenştayn, Fransa, Monako, Almanya, İrlanda, Cebelitarık, İspanya, Hollanda, Portekiz, İran, Danimarka gibi ülkelerin yüzölçümleri ve nüfusları da hesaba katılırsa, bugünkü dünya topraklarının ve nüfusunun yarısından fazlasına hükmettiği söylenebilir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin hükmettiği asırlarda, Amerika ve Avustralya gibi yeni dünya kıtalarının henüz Avrupalılar tarafından bilinmemesi ve bu toprakların o dönemlerde çok az nüfus barındırması gözönünde tutulursa, Osmanlı Devleti, dö-

neminin dünya nüfusunun %90'ına yakınına hükmettiği anlaşılmaktadır. Bu değerlerden de anlaşılmaktadır ki, tarih boyunca en uzun ve en geniş topraklara ve insanlara hükmeden tek devlet; Osmanlı Devleti'dir. Osmanlı'dan önce olduğu gibi, bugünkü hakimiyetlerde bile Osmanlı Türk hakimiyetinin zaman ve mekanına ulaşamamıştır.

Dünya siyasi haritasına bakıldığında; Osmanlı haritası üzerinde, özellikle Balkanlar, Kafkaslar ve Arap yarımadasının petrol bölgelerinde, çok sayıda küçük yüzölçümlü devletlerin yer aldığı dikkati çeker. Osmanlı haritasının pay edilmesinde, bölgenin jeopolitik önemi ve ekonomik potansiyelleri büyük rol oynamış olduğu ve zamanını süper ezici güçlerin menfaatlerinin ön planda tutulduğu apaçık görülür. Ancak, hazırlanan bu harita üzerinde, son bir asırdır, menfaat çatışmaları yüzünden huzur ve barış sağlanamamış, her bir noktasında sıcak çatışmalar olagelmıştır. Balkanların tümü, Filistin, Basra Körfezi, Cezayir, Libya, Mısır, Kafkaslar, dünya üzerinde cereyan eden en şiddetli bölgesel savaş bölgelerini oluşturmaktadır. Bugün bu haliyle, tüm bu bölgeler, yeni bir kurtarıcı, yeni bir Osmanlı bekler durumdadır.

OSMANLI ÜLKELERİNİN GELECEĞİ

"Osmanlı, İslam tarihinin çok büyük bir bölümünü teşkil eder. Ama şimdi o nerede?" sorusunu soran İngiliz Müslüman yazar ve araştırmacı Yusuf İslam, Türkiye için şu değerlendirmeyi yapıyor; "Türkiye'nin diğer bir özelliği, coğrafi konumunun arzettiği stratejik önemidir. Türkiye, iki kıtanın ve iki ayrı dünyanın kavuşma noktasındadır. Bu, ona farklı özelliklerle birlikte, farklı sorumluluklar da yüklemektedir." Buna benzer görüşler, dünya genelinde oldukça yaygındır.

Osmanlı ülkeleri üzerinde, bugün cereyan eden olaylar, gelecekteki bazı oluşumların başlangıcı gibidir. Çünkü bu olaylar, Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra meydana gelen olaylara benzerlik göstermektedir. Burada, coğrafi mekan özelliği, tarihin oluşmasında büyük rol oynamaktadır. Bölgenin tarihsel evrimi gözden geçirildiğinde, bölge toprakları, çok sayıda ve uzun ömürlü medeniyetlere beşiklik yapmıştır. Bu özelliğini, gelecekte de mutlaka üstlenecektir. Osmanlı'nın tarih sahnesinden çekilişi ile birlikte, bölge toprakları üzerinde, bir medeniyet kaybedilmiştir. Kaybedilen bir şey, yine kaybedilen yerde aranır ve orada bulunur.

Tablo 1. Osmanlı Devleti'nin hakim olduğu topraklarda, bugün için mevcut olan ülkeler, yüzölçümleri ve Nüfusları (1999).

Ülkenin Adı	Yüzölçümü (km ²)	Nüfusu (1993) (Bin Kişi)
OSMANLI AVRUPASI		
Arnavutluk	28748	3422
Bosna-Hersek	51129	4422
Bulgaristan	110994	8466
Hırvatistan	56538	4821
Macaristan	93033	10296
Makedonya	25713	2063
Moldova	33700	4362
Romanya	237500	22789
Yunanistan	131957	10310
Slovenya	20256	1997
Karadağ	13812	616
Sırbistan	88361	9487
Kırım	27000	2300
OSMANLI ASYASI		
Azerbaycan	86600	7398
Bahreyn	695	486
Birleşik Arap Emirlikleri	77700	1986
Ermenistan	29800	3421
Filistin	6263	1766
Irak	435052	19435
İsrail	20700	5451
Katar	11427	539
K.K.T.C.	3355	171
Güney Kıbrıs	5869	574
Kuveyt	17819	1433
Lübnan	10230	2909
Gürcistan	69700	5493
Suriye	185180	13398
Suudi Arabistan	2240000	17419
Türkiye	814.100	59869
Ürdün	88946	3760
Yemen	531869	12519
Dağıstan	50300	2000
Çeçenistan	15000	1200
İnguş	4300	150
K.Osetya	8000	650
G.Osetya	3900	650
Kabartay-Balkar	12500	780
Karaçay-Çerkez	14100	427
Abazya	8600	550
Adıgey	7600	437
OSMANLI AFRİKASI		
Cezayir	2381741	27029
Fas	458730	26494
Libya	1757000	4573
Mısır	997739	57109
Tunus	164150	8530
TOPLAM	11437706	373957
Dünya Genel Toplamı	133389909	5670000
Dünya Geneline Oranı(%)	8,5	6,5

Tablo 2. Osmanlı Devleti'nin etkisi altında kalan devletlerin bugünkü yüzölçümleri ve nüfusları.

Ülkenin Adı	Yüzölçümü (km ²)	Nüfusu (1995 yılı) (Bin Kişi)
Beyaz Rusya	207600	10437
Brunei	5765	292
Cibuti	23200	421
Çad	1284000	5587
Çek Cumhuriyeti	78864	10433
Doğu Türkistan	1646900	15300
Endonezya	1919317	203584
Etiyopya	1133882	55979
Eritre	117400	3579
Gambia	10689	989
Gine	245857	6549
Hindistan	3166414	936546
Kamerun	475442	13521
Kenya	582646	28817
Malezya	330442	19724
Moritanya	1030700	2263
Mozambik	812379	18115
Nijer	1287000	9280
Nijerya	923768	101232
Pakistan	879811	131542
Polonya	312683	38792
Rusya	17075400	149909
Senegal	196712	9007

Singapur	639	2890
Slovakya	49035	5432
Somali	637000	7348
Sudan	2503890	30120
Tanzanya	942799	28701
Uganda	241040	19573
Ukrayna	603700	51868
Umman	306000	2125
TOPLAM	39030974	1919955
Genel Dünya Toplamı	133389909	5717952
Dünya Ülkelerine Oranı (%)	29,2	33,5

Tablo 3. Osmanlı Devleti'nin toplam yüzölçümü, nüfusu ve etkisi altında kalan toprakların dünya genelindeki oranları.

Ülkenin Adı	Yüzölçümü (km ²)	Nüfusu (1995 yılı) (Bin Kişi)
Osmanlı Devleti	11437706	373957
Osmanlı Devleti Etkisindeki Topraklar	39030974	1919955
Toplam	50468680	2293912
Dünya Genel Toplamı	133389909	5717952
Toplamin Dünya Geneline Oranı	37,8	40,1

KAYNAKLAR

- ALİ TEVFIK, 1913, *Muassal Memalik-i Osmaniye'nin Coğrafyası*, Tefeyyüz Kitabevi, İstanbul.
- DESCHAMPS Hubert, 1965, (çev.: J. ve F. Orsan), *Sömürgecilik Sonu*, Remzi Kitabevi, Yükselen matbaası, İstanbul.
- DOĞAN, D. M., 1981, *Büyük Türkçe Sözlük*, Birlik yayıncıları 4, sözlük dizisi 1, Ankara.
- MANSEL, P., 1996, *Dünyanın Arzuladığı Şehir: Konstantinopolis 1453-1924*, Sabah Yay., Olaylar-İnsanlar Dizisi, İstanbul.
- ÖZEY, R., 1994, Mekezi Hakimiyet Teorisi, *Altınoluk dergisi*, c. 9, S. 97, s. 8-9, Mart-94, İstanbul.
- ÖZEY, R., 1998, *Jeopolitik ve Jestratejik Açardan Türkiye*, Marifet yay. no: 149, Fikir Kitapları Dizisi 11, İstanbul.
- ÖZEY, R., 1997, *Dünya Platformunda Türk Dünyası*, Özeğitim yayıncıları no: 11, İstanbul.
- ÖZEY, R., 1996, 21. Asrın Ufkunda Türkiye, Marifet yay. no: 122, Fikir kitapları Dizisi 8, İstanbul.
- ÖZEY, R., 1996, *İslâm Dünyası*, Erkam Yay. no: 111, İstanbul.
- ÖZEY, R., 1996, "Osmanlı Döneminden Bugüne Coğrafya", A.Ü. D.T.C.F. III. Ulusal Coğrafya Sempozyumu, Ankara.
- PALMER, A., 1995, (çev.: Dışbudak, B. Ç.) *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çözümün Yeni Tarihi*, Sabah Kitapları, Gençlik Yayınları, İstanbul.
- TOPBAŞ, O. N., 1999, *Abide Şahsiyetleri ve Müesseseleriyle Osmanlı*, Erkam Yayınları 143, İstanbul.
- Ana Britannica Ansiklopedi ve Yıllıkları*, 1990-1994, İstanbul.
- Büyük Larousse Ansiklopedisi*, 1986, İstanbul.

Doğruştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Çağ Yayınları, 1993, İstanbul.

Encyclopedia Britannica-1998, U.K.

EyeWitness World Atlas, The Essential Encyclopedic Reference Atlas, London, U.K.

Gelişim-Hachette, Türk ve Dünya Tarihi Ansiklopedisi, c. 8, 1985, İstanbul.

Hammond Atlas of the World-1998, U.K.

İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

Microsoft Encarta 98 World Atlas, U.K.

Tarih ve Medeniyet Dergisi, İhlas Süreli Yayınları, İstanbul.

Tarihte Türk Devletleri, c. 1 ve 2, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yay. no: 98, Ankara.

The Atica Interactive World Atlas-1998, U.K.

The World Almanac And Book of Facts 1996, An Imprint of Funk & Wagnalls Corporation One International Boulevard, Suite 444, Mahwah, New Jersey, U.S.A.

Türk Dünyası El Kitabı, (Birinci Cilt), Coğrafya-Tarih, 1992, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. no: 121, S. A-23, Ankara.

Türkçe Sözlük 1 ve II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu yay. 549, Sözlük Bilim ve Uygulama Kolu Yay.

1, Türk Tarih 1988, Kurumu Basımevi, Ankara.

OSMANLI'YI YÜKSELTEN ZAFERLER

DOÇ. DR. AHMET ŞİMŞİRGİL
MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

I. KOSOVA SAVAŞI

Sultan Murad-ı Hüdavendigâr'ın Sırp kralı Lazar ve müttefiklerini bozguna uğrattıp sonra şehid düşmüşü meydan savaşı (15 Haziran 1389)

Sultan I. Murad, Anadolu'da Karaman galesi ile meşgul olurken, Balkanlardaki karışıklıkları gidermek üzere de Timurtaş Paşa'yı görevlendirmişti. Timurtaş Paşa, 1378'de Bosna'ya doğru ilerlerken, Morava nehrine karışan Toplica çayı vadisindeki Ploşnik boğazında Bosna Kralı Lazar Grebliyanoviç'in kuvvetleri tarafından pusuya düşürüldü. Müttefiklerin 30 bin kişilik kuvvetine karşılık Osmanlılar 20 bin kişi idi. Burada yapılan şiddetli çarpışmada, Timurtaş Paşa emrindeki akıncı kuvvetlerinin büyük bir kısmı şehid düştü. Bu Balkanlarda uğranılan ilk büyük mağlubiyetti.

Osmanlıların bu yenilgisi Balkanlarda adeta umumi bir seferberliğe dönüştü. Bu ana kadar gizlice yürütülmeye çalışılan yeni Haçlı seferi hazırlıkları, bu başarı üzerine bir düğün alayı halini aldı. Kendi aralarındaki mücadeleyi bırakan Balkan milletleri nin şimdi hedefi tekti. Osmanlı'yı bu bölgeden silmek. Sırp prensleri, Bosnalılar, Bulgarlar, Arnavut, Ulah ve Hırvat prensleri bütün güçleriyle ittifakın içerisinde yer aldılar. Macarlar da önemli bir kuvvetle katılarak müttefikleri destekliyordu.

Böylece bütün Balkan prensliklerini mevcut güçleriyle bir araya getiren Sırp despotu Lazar'ın, Osmanlılardan en küçük bir endişesi kalmadı. Büyük bir sevinç içerisinde derhal padişaha elçilik heyetini gönderdi. O, mektubunda; sayılarının çokluğundan, askerinin ziyadeliğinden bahisle üstünlük davasında bulunuyor, Müslümanların ayaklarını bu diyardan kesip atmak niyetinde

olduklarını belirtiyor ve hatta Dîn-i Muhammedi'yi İslâm ülkelerinden dahi sileceğini iddia ediyordu.

Din yolunda himmet ve gayreti yüce padişah Murad-ı Hüdavendigâr ise elçiye:

Eğer merd ise meydana gelsin cengin tozu dumanı nasıl olurmuş görsün! diyerek cevap verdi.

Aslında Sultan Murad, devleti aleyhindeki bu ittifaktan ve derhal harekete geçileceğinden casusları vasıtasıyla haberdar olmuş, planlı ve muvazeneli bir süratle hazırlıklara girişmişti. Oğulları Yıldırım Bayezid ile Yakub Çelebi'lere hazır olmaları için fermanlar, Anadolu beylerini ise cihada davet mektupları gönderdi. Çandarlı-zade Ali Paşa kumandasıyla da 30 bin kişilik bir kuvveti Bulgarların müttefiklerle ittifakını önlemek üzere harekete geçirdi. Süratli bir şekilde Nadir geçidinden aşan Ali Paşa, Pravadi, Şumnu ve Bulgar krallığının merkezi olan Tırnova'yı aldı. Sonra Tuna boyuna yürüyerek Ulahların nüfuzu altına girmiş olan Silistre ve Niğbolu'yu zaptetti. Böylece Ali Paşa askerlikçe pek mühim bu seri başarılarla Bulgar Kralı Şişman'ı amana düşürerek onun Balkan ittifakına girmesini ve Osmanlı kuvvetlerini ansızın vurmasını önledi.

Sultan Murad-ı Hüdavendigâr ordusunu toplayarak Filibe, Yanbolu yoluyla İhtiman'a vardığında müttefik kuvvetlerin Kosova'da toplandıkları haberini aldı. Balkan yarımadasının geleceğini tayin edecek savaş bu meydana geçecekti. Sırp kralı Lazar'ın emrindeki müttefik ordusunun mevcudu 60.000 civarındaydı.

Savaştan bir gece önce düşman tarafından esmekte olan şiddetli rüzgar, Osmanlı askerinin üzerine yoğun bir şekilde toz serpiyordu. Murad Han bu halin muharebe esnasında kendileri için felakete sebep olmasından derin

bir endişe duydu. Bütün gece Cenâb-ı Hak'tan ordusuna muzafferiyet vermesi için dua ve niyazda bulundu. Kendisi için ise din yolunda şehâdet vermesini istedi. Gece yağan yağmur toz deryası olan ovayı yıkamış ve pâdişahın endişelerini silip süpürmüştü.

I. Murad Han adet üzere ordu merkezinde bulunuyordu. Sağ kola Kütahya ve Hamid sancakbeyi şehzâde Bayezid kumandasında, Rumeli beylerbeyi Kara Timurtaş Paşa ile Evrenos Bey ve diğer tecrübeli beyler, sol kola Karesi sancakbeyi Yakub Bey kumandasında olarak Anadolu beylerbeyi Saruca Paşa ile Kastamonu, Germiyan, Hamid, Teke, Menteşe ve Aydın kuvvetleri konuldu.

Muharebe 9 Ağustos 1389 günü haçlıların top atışıyla başladı. Bu esnada Osmanlı ordusunun sol kolu sarıslır gibi oldu. Fakat şehzâde Bayezid'in bu kola yardımı ve düşman saflarını yarması, tehlikeyi uzaklaştırdı. Türk ordusunun kahramanlığı ve harp planının mükemmelliği ve muvaffakiyetle tatbiki neticesinde, güçlü haçlı ordusu, sekiz saat içerisinde bozuldu. Sağ kalan haçlı kuvvetleri geri çekilip, çareyi kaçmakta buldular. Muharebenin kazanılmasında ve düşmanın imha ve takip edilmesinde, şehzâde Bayezid'in büyük rolü oldu. Haçlı kumandanı Lazar, oğlu ve yüksek rütbeli kumandanlar ile maiyyetleri esir edildiler. Murad Han, zaferden sonra Cenab-ı Hakk'a şükrederek muharebe meydanında dolaşırken, Miloş Obiliş adında yaralı bir Sırp asilzadesi tarafından hançerlenerek şehid edildi. Sultan Murad-ı Hüda-vendigâr'ın şehâdetinden önceki vasiyeti üzerine, şehzâde Bayezid Osmanlı sultanı oldu. Sultan Murad'ın şehid edilmesi üzerine Despot Lazar ve oğlu orada öldürüldüler.

Kosova zaferi neticesinde: Osmanlı Devleti Balkanlarda kesin olarak yerleşti. Sırbistan, Türk hakimiyetine geçti ve bölgeye Türk ve İslâm nüfusu iskan edilerek bu hakimiyet pekiştirildi¹.

NIĞBOLU SAVAŞI

Yıldırım Bayezid'in haçlı ordularına karşı 25 Eylül 1396 tarihinde Niğbolu'da kazandığı büyük zafer.

Yıldırım Bayezid Han tahta geçer geçmez (1389) seri fetihlerle Anadolu birliğini sağlamış ve Avrupa kıtasındaki sınırlarını Macaristan'a dayandırmıştı. Macar

Kralı Sigismund, Osmanlılarla tek başına uğraşamayacağını anladığından çeşitli Avrupa ülkelerine elçiler göndererek yeni bir Haçlı ordusunun teşkil edilmesini istedi. Papanın da bu teklife ciddi bir şekilde destek vermesi üzerine teşebbüsler müspet neticelendi. Fransa, İngiltere, İskoçya, Lehistan, Avusturya, İtalya, İsviçre ve Güneydoğu Avrupa ülkelerinden gelen kuvvetlerle 120.000 kişilik bir haçlı ordusu toplandı. Ordunun başkomutanlığını, ittifaka 60.000 askeriyle katılan Macar kralı Sigismund üzerine aldı. Orduda Burgondiya dükası Filip'in oğlu Kont dö Never (Korkusuz Jan), Mareşal Busike, prens A. Sague de Vienne ve Frederick gibi meşhur kont ve şövalyeler de bulunuyordu. Haçlı ordusu Niğbolu istikametine doğru ilerlerken Yıldırım Bayezid'de Anadolu ve Rumeli'deki kuvvetlerini birleştirerek harekete geçti.

8 Eylül sabahı Niğbolu önlerine gelerek kaleyi kuşatan Haçlılar işi ağırdan aldılar. Onlar Bayezid'in kesinlikle karşılarına çıkacaklarına ihtimal vermiyor, zafer sarhoşluğu ile eğlenceler tertip ediyor ve sadece Anadolu değil Kudüs'e kadar inmekten bahsediyorlardı. *Gök düşse kılıçlarımızla tutarız* diyerek gururlanıyorlardı. İşte bu düşünceler içerisinde iken Osmanlı ordusunu birdenbire karşılarında görünce büyük bir şok yaşadılar.

25 Eylül 1396 sabahı Avrupa'nın dört köşesinden toplanmış 120.000 kişilik Haçlı ordusu ile bunun yarısı miktarındaki Osmanlı ordusu karşı karşıya geldikleri zaman, Osmanlı ordusunun harp nizamı şöyleydi.

Birinci hatta Saruca Paşa kumandasında hafif piyadeleri teşkil eden azap askerleri, solda şehzâde Süleyman Çelebi kumandasında Rumeli askerleri ve Anadolu askeri, ortada yeniçeriler vardı. Tımarlı sipahiler sağ ve sol yanlara yerleştirilmişti. Sadrâzam Ali Paşa, Rumeli beylerbeyisi Firuz Bey, Malkoç Bey, sol kanattaki kuvvetlerin arasında bulunuyordu. Böylece ön hatlara piyadeleri yerleştiren Osmanlılar kati neticeyi süvarilere bırakmışlardı.

Osmanlı harp nizamına mukabil, neticeyi yaya askere yükleyen Haçlı ordusu ise birinci hatta atlı şövalyeler, ikinci hatta Macar kralı, sağ yanda Stefan Laskoviç kumandasında Hırvatlar, solda voyvoda Mirça kumandasında Ulahlar olmak üzere tertibat almıştı. Haçlı ordusu arkasını Tuna nehrine ve kuşatmakta olduğu Niğbolu kalesine dayamıştı.

Fransız süvarileri muzaffer olmak hissiyle ilk önce taarruz ettiler. Merkez kuvvetlerinin önündeki azapları kolayca geçtiler. Fransızlar ilerledikçe gururlanıyor, nara-lar atıyor, çılgınca hareket ediyorlardı. Yıldırım'ın bu-lunduğu yere pek az kalmışlardı. pâdişahı yakalamayı bekledikleri anda on bin yeniçerinin içine düştüklerini dehşetle farkettiler. Fransızlar ne tip bir belaya çatmış ol-duklarını şimdi anlıyorlardı. Artık dönüş ve kaçış müm-kün değildi. Haçlıların bu en vurucu gücü iki saat için-de imha edildi.

Fransızların mağlubiyeti, diğerlerinin taarruzuna imkan vermedi. Eflak prensi Mirça, muharebe neticesi-nin Haçlılar için hüsrana olacağını tahmin ederek, mem-leketine çekildi. Karşı taarruza geçen Osmanlı ordusu, süratle Sigismund'un üzerine hücum etti. İhtiyat kuv-vetlerini bile muharebeye sokan Macar Kralı, Osmanlılar karşısında hiçbir başarı sağlayamıyordu. Sultan Bayezid Han, kesin neticeyi almak için Osmanlı kuvvetlerinin hepsine taarruz emri verdi. Haçlılar paniğe kapılıp dağıl-dılar. Kalabalık Haçlı ordusu ile Niğbolu'ya gelmekte iken, ordusunun muazzam sayısına bakarak; Osmanlıya atıp tutan Sigismund, Venedik kadırgasına binerek kaç-tı. Haçlılardan, muharebeye katılmayan ve kaçanlardan bir bölümü Tuna nehrinde boğuldular. Muharebede pek-çok asilzade kumandan ve gövalye de esir alındı.

Başta Papalık ve Bizans olmak üzere, bütün Hırs-tiyan aleminin Osmanlıları Avrupa kıtasından atmak için olanca imkanlarını seferber ederek hazırladıkları Haçlı ordusu, Sultan Bayezid Hanın karşısında mukave-met bile edememişti.

Niğbolu Savaşı tarihin en büyük imha muharebele-lerinden biridir. 120.000 kişilik haçlı ordusu 90.000'e ya-kın zayıat vermiş geri kalanların büyük kısmı esir düşer-ken pek azı da kaçmaya muvaffak olabiliyordu. Esirleri önce Edirne'ye, oradan Gelibolu'ya gönderen, sonra da Bursa'ya gelince yanına getirten Sultan Bayezid Han, fıde karşılığı hepsini serbest bıraktı. Esirler arasında bulunan Korkusuz Jean ve arkadaşları, *"Bu andan itibaren Yıldırım Bayezid'e karşı gelmeyeceğimize ve ona karşı silah kullanmayacağımıza namus ve şerefimiz üzerine yemin ederiz"* deyince Bayezid Han; *"Bana karşı silah kullanmayacağımı-za dair ettiğiniz yeminleri size iade ediyorum. Gidiniz, yeni-den ordular toplayınız ve bizim ülkemize geliniz. Bana bir ke-*

re daha zafer kazanmak imkanı sağlamış olursunuz. Zira ben, Allahî teâlânın dinini yaymak ve O'nun rızasına kavuşmak için dünyaya gelmişim" dedi.

Niğbolu Zaferi; gönderilen fetihnâmelerle memle-ketin her tarafına, Asya'daki hükümdarlara, Mısır sulta-nına, Irak ve Acem beylerine, Tatar hanına, Bursa kadı-sına müjdelendi. Mısır'da bulunan Abbasi halifesi zafer-nâmeyle verdiği cevapta Bayezid Han'a; *Sultân-ı İklîm-i Rûm* ünvanı ile hitap etti. O günden itibaren Osmanlı hükümdarlarına sultan denilmesi adet oldu. Niğbolu Za-feriyle Vidin-Bulgar krallığına da son verilmiştir².

VARNA SAVAŞI

10 Kasım 1444'te yapılan Osmanlı-Haçlı meydan mu-harebesi.

Sultan II. Murad Han'ın Rumeli fütuhatları sonun-da Macaristan ve Lehistan ile 12 Temmuz 1444 tarihin-de imzalanan Segedin Antlaşması on yıllık bir sulh dev-resi getiriyordu. Antlaşma taraflar arasında yeminle tas-dik olunmuştu. II. Murad sulh devresinden istifadeyle yorulduğunu ileri sürerek saltanatı oğlu Mehmed'e ter-kederek Manisa'ya çekildi. Osmanlı tahtına tecrübe siz bir çocuğun geçmesi Bizans ve Venedik devletlerini ha-rekete geçirdi. Bunlar Osmanlıları Rumeli'den çıkarmak zamanının geldiği iddiasıyla Macar kralı Vladislas'a ye-minini bozdurdular. Bu suretle büyük bir haçlı ordusu teşkil edilmeye başladı. Kısa zamanda Macarlar, Lehli, Ulah, İtalyan, Çek, Litvanya, Hırvat, Alman ve Fransız askerlerinden oluşan güçlü bir ordu meydana getirildi. Eflak ve Boğdan voyvadalıkları da birliğe kuvvetler gön-derirken Venedik ise güçlü bir donanmayla yardımda bulunacaktı.

Haçlıların bu hazırlıklarına karşı Osmanlılar da ge-rekli tedbirleri almaktaydı. Sadrâzam Çandarlı Halil Pa-şa, Sultan Mehmed'e vaziyetin ehemmiyetini anlatarak babasının tahta çağırılmasının isabetli olacağını bildirdi. Bunun üzerine yazılan mektuba, II. Murad Han red ce-vabı vererek oğlundan pâdişahlığın gereğini yapmasını istedi. Sultan Mehmed ise nâmesinde:

Eğer pâdişah ben isem size emrediyorum, geliniz ordunu-zun başına geçiniz. Yok siz iseniz gelip devletinizi müdafaa ediniz diyerek tartışmaya son noktayı koydu. Neticede Sultan Murad, başkumandan sıfatıyla ordusunun başına geçti ve düşmana karşı hareket etti.

Yüz bin kişilik büyük Haçlı ordusu Şumnu, Tırnova, Prevadi ve Milahiç'te Müslümanlara zulüm ve işkenceler ederek 9 Kasım 1944'te Varna önlerine geldi. Haçlı ordusunun gayesi, Türkleri Avrupa'dan tamamen çıkarmak, Ladislas'a Bizans tacını giydirmek ve hilalin girdiği yerleri tekrar ehl-i salibe kazandırmaktı. Haçlı ordusunun sol kanadı Varna bataklıklarıyla çevriliydi. Bu kısımda Ulaklarla bir kısım Macarlar yer alıyordu. Eflak voyvodası Vlad Drakul, Kara Mihal ve Sekelet Banı Thomas bu hatta idi. Jan Hunyad'ın komutanlığını yaptığı sağ cenahta Macarlar bulunurken Kral Ladislas diğer birliklerle birlikte merkezde yer almıştı. Kardinal Jülyen Sezarini ise Haçlı ordusunun sağ kanadında bulunuyordu.

Haçlıların bu nizamına mukabil Osmanlılarda II. Murad kaide üzere merkezde yeniçerilerle birlikte beraber yerini aldı. Sağ kola Anadolu beylerbeyisi Karaca Sinan Paşa ve sol kola Rumeli beylerbeyisi Hadım Şehabeddin Paşa kumanda ediyordu.

Muharebe başlar başlamaz Jan Hunyad, Osmanlı ordusunun Karaca Bey kumandasındaki sağ koluna bizzat hücum ederek bu kolu geri sürdü. Sol cenaha yüklenen Eflak kuvvetleri ise bu kolu bozdular ve hatta yandan pâdişahın bulunduğu ordu merkezine yüklendilerse de püskürtüldüler. Kısa sürede sağ ve sol kollar dağılmış olduklarından ordu merkezinde yalnız hükümdar, maiyeti ve kapıkulu kuvvetleri kalmıştı. Fakat Sultan Murad telaş göstermeyerek yerinde duruyor ve kumandayı bırakmıyordu.

Osmanlı ordusunun sağ ve sol kollarının bozulduklarını gösteren Macar Kralı Ladislas heyecana gelip, Jan Hunyad'ın menetmesine rağmen kendini tutamayarak Polonyalı kuvvetleriyle beraber Osmanlı ordu merkezine hücum ederek sancakların bulunduğu yere kadar geldi. Şiddetle müdafaada bulunan yeniçeriler şaşılacak bir süratle merkezden içeriye giren düşman kuvvetlerini çevirdiler. Bu sırada yeniçerilerden Timurtaş adlı bir yiğit kralın atının ayağına bir balta vurarak kralı yere düşürdü. Kralın yere düştüğünü gören yayabaşı Koca Hızır hemen koştu ve kralın başını kesti ve bunu bir mızrak ucuna takarak gösterip yüksek sesle bağırırmaya başlayınca Polonya kuvvetlerinin kuvve-i maneviyelerini bozulup kaçmağa başladılar. Fakat bu demir kısaçtan çıkmak ve kurtulmak artık mümkün değildi.

Bu sırada Osmanlıların sol cenahını çevirmekte olan Jan Hunyad, süratle yetişerek vaziyeti düzeltmeğe ve; *Biz kral için değil dinimiz için vuruşmaya geldik* diye askeri gayrete getirmeğe çalıştı ise de muvaffak olamadı. Zira kralın katlini duyan Türk kuvvetleri dönerek toparlanırken haçlı ordusunda umumi bir panik meydana gelmişti. Bunun üzerine Jan Hunyad da Polonyalı kuvvetlerden kurtulanları alarak kaçmıştır. Sultan Murad'ın muharebe meydanını terketmemesi bu büyük başarının elde edilmesine sebep olmuştur.

Varna muharebesinde Anadolu beylerbeyisi Damad Karaca Paşa ile Kara Timurtaş Paşa'nın torunu Umur Bey'in oğlu Osman Bey şehid olmuşlardır. Düşman ordusundan ise Kral Ladislas ve muahedenin bozulmasında birinci derecede amil olan Kardinal Jülyen Sezarini mak-tül düşmüşlerdir. Düşmanın ileri gelen kumandanlarından bazıları esir düştüler; kaçanlar ise Tuna boyuna kadar takip olunup bir kısmı katlolunmuştur. Osmanlıların telefâtı on bin kadar olup düşmanın altmış bin civarındaydı.

Kralın kıymetli eşyalarıyla 250 araba Türklerin eline geçti. Zaferi müteakip Müslüman hükümdarlara fetihnâmeler yazıldı. Bütün İslâm alemi Osmanlıların zafer sevincine iştirak etti.

Tarihte büyük neticeler doğuran harplerden olan Varna Zaferiyle Balkanlarda Osmanlı'nın güç ve kuvvetine karşı koyacak bir kuvvet kalmadı. Lehistan ve Macaristan, Kral Vladislas'ın ölümüyle bir daha birleşmemek üzere ayrıldı ve Baltık kıyısından Adriyatik Denizine kadar uzanan Lehistan- Macaristan devleti ortadan kalktı.

Varna Muharebesi; Bizans'ın, Balkanlardan ve Avrupa'dan ümidini kesmesine sebep oldu³.

II. KOSOVA SAVAŞI

Sultan II. Murad'ın Hunyadi Yanoş komutasındaki haçlı ordusu ile 17 Ekim 1448'de yaptığı meydan savaşı.

Sultan II. Murad Han İskender Bey'in ayaklandığı Arnavudları yola getirmek için uğraşırken Macar kral naibi Jan Hunyad'ın büyük bir kuvvetle hududu geçmekte olduğunu haber alarak hareketi durdurup geri döndü.

Jan Hunyad 1444'te Varna'da uğradıkları büyük hezemeti zihinlerden silmek ve Büyük Macaristan İmparatorluğu'nu kurmak istiyordu. Ayrıca Osmanlıların ilerlemelerine son vermek üzere bütün Avrupa ülkelerinden yardım istedi. Fransızlarla İngilizler, Niğbolu meydan muharebesinde ordularının büyük kısmını kaybettiklerini belirterek bu isteğe menfi cevap verdiler. Eflak, Bohemya, Polonya ve Almanlar ise gönderdikleri kuvvetlerle Macarların yanında yer aldılar. Arnavutluk Beyi İskender Bey de Haçlı ordusuna kuvvet göndereceğini vaad etti.

Hunyad kısa sürede Macaristan'dan çıkarabileceği en güçlü orduyu hazırladı. Macar, Alman, Leh, Çek, Slav ve İtalyanlardan meydana gelen haçlı ordusu 90.000 kişi civarındaydı. Ayrıca bu kuvvetler derme çatma hazırlanmış olmayıp muntâzam ve muharip şövalyelerden oluşuyordu. Hunyad, Varna savaşına katılmadığı için Sırp kralına kızgındı. Bu defaki savaşa da iştirak etmeyeceklerini öğrenince son derece hiddetlendi. Dolayısıyla ilk planda Sırbistan'ı işgal ederek Osmanlı ülkesine yürüdü.

Sultan Murad Han ise Hunyad'ın Tuna'yı geçmek üzere olduğunu haber alınca süratle Arnavutluktan çıkarak Sofya'ya gelmişti. Burada ordusunu bir yoklamaya tabi tutarak savaş hazırlıklarını tamamladı. Osmanlı ordusunun mevcudu seksen, yüz bin olarak kaynaklarda belirtilmektedir. İki ordunun mevcudu hemen hemen birbirine denk durumdaydı. Casusları vasıtasıyla düşmanın güzergahını takip eden Murad Han, Haçlı birliklerinin ardından kendisi de Kosova sahrasına geldi. Elli dokuz yıl önce haçlı ordusunun yenildiği bu yerde yeni bir muharebe daha başlıyordu.

Sultan Murad Han, Türk- İslâm ananesi gereğince, muharebeden önce sulh teklif etti. Reddedilmesi üzerine düşman ordusu hakkındaki bütün bilgileri değerlendirerek, harp nizamı aldırdı. Osmanlı ordusunun merkezinde İkinci Sultan Murad Han, sağ kolda Rumeli Beylerbeyi Turahan Bey, sol kolda Dayı Karaca Paşa bulunuyordu. Öncü kuvvetler, Akıncı Beylerinden Hızır Bey, İsa Bey, ihtiyar da Sinan Bey kumandasında toplanmıştı. Hunyadi Yanoş'un kumandasındaki müttefik ordusunun sağında Macarlar, Sicilyalılar, sol kolda da Almanya, Polonya, Romanya kuvvetleri vardı.

17 Ekim 1448 tarihinde Hunyadi Yanoş, zaferden emin bir şekilde taarruzla muharebeyi başlattı. Müttefik askerler, coşkuyla hücum etmesine rağmen, Türkler karşısında birinci gün üstünlüğü sağlayamadılar. Türklerin geri çekileceğini uman Hunyadi Yanoş, ikinci gün öğleyin başlatılan taarruz da neticesiz kalınca, gece baskınına teşebbüs etti, fakat başarılı olamadı.

Muharebenin üçüncü günü olan 19 Ekim sabahı başlayan taarruzda, Osmanlı ordusu sahte ric'at taktiğini tatbik ederek, mukavemet etmeden geri çekildi. Sağ ve sol kollar açılarak, müttefiklere Osmanlı merkez kuvvetleri hedef tayin ettirildi. Türklerin kaçtığını zanneden Haçlı ordusu zafer kazandık hissiyle şuursuzca merkez istikametine ilerledi. Merkez safha safha geri alınırken, düşmanın iyice dağıldığı tesbit edilince, karşı taarruza geçildi. Merkeze giren düşman kuvvetleri, yandan ve geriden sarıldı. İyice çevrildiğini anlayan Haçlılar, ümitsizce bir an karşılık verdiler ve kaçmaya başladılar. Önceden kaçanlar ve geri çekilenler dışında Haçlılar muharebe meydanında imha edildi.

İkinci Kosova Meydan Muharebesi neticesinde, Türklerin Balkanlardan atılamayacağı kesinleşince Avrupalılar taarruzu bırakıp, müdafaaya geçtiler. Bu zafer İstanbul'un fethi için, Balkanlardaki emniyeti temin eden son büyük adımdır. Bu muharebe cihan hakimiyetine girişmemizin de başlangıcıdır. Türkiye bu zaferden itibaren üç asır, dünyanın en büyük ve en kuvvetli devleti olma vasfını muhafaza edecektir. Dolayısıyla ikinci Kosova zaferinin Türk tarihinde çok mühim bir yeri vardır⁴.

İSTANBUL'UN FETHİ

Osmanlı sultanlarından II.Mehmed Han'ın 54 günlük bir kuşatmanın ardından 29 Mayıs 1453'te Bizans İmparatorluğu'nun başşehri alması.

İstanbul muhakkak fetholunacaktır. Onu fetheden emir ne güzel emir ve onun askerleri ne güzel askerlerdir. Peygamber efendimizin asırlar öncesinden müjdelediği bu fethi gerçekleştirmek için İslâm'ın ilk asrından itibaren teşebbüslerde bulunulmuş bu uğurda adeta yarışılmıştır. İlkini İkinci Emevi halifesi Yezid bin Muaviye'nin başlattığı 669 baharındaki muhasaraya Hz. Peygamberin bayraktarı Eba Eyyub el-Ensari de katılmış ve surlar önünde şehit düşmüştür. Bu seferle başlayan kuşatmalar asırlarca pek

çok İslâm devleti tarafından devam ettirilmiş ve İstanbul Müslümanların kızıl elması olmuştur.

İşte II. Murad Han'ın oğlu Mehmed de şehzâdeliğinden beri biran önce İstanbul'u fethetmek ve Hz. Peygamberin tebşir ve tebriklerine mazhar bir cihangir olmak ideali ile yanıp tutuşuyordu. Bu itibarla tahta geçemez (18 Şubat 1451) Anadolu'da ortaya çıkan Karaman gâilesini hallettikten sonra İstanbul işi ile ilgilenmeye başladı. Zira İstanbul'un artık Osmanlı devletinin elinde bulunması zaruri idi. Çünkü devletin Anadolu ile Rumeli'deki geniş toprakları ancak bu sayede birbirine bağlanır, Balkanlarda Türklerin kesin olarak tutunabilmeleri de bu suretle sağlanabilirdi. Öte yandan Bizans İmparatorlarının Türkler aleyhine tertip ve planları bitmek bilmiyor Avrupa devletlerini devamlı olarak Haçlı seferleri için tahrik ediyorlardı. Dolayısıyla bu fitne ocağının kaldırılması da büyük önem taşıyordu. II. Mehmed Karaman seferinden dönüşte Edirne'ye gitmek üzere iken Çanakkale boğazında düşman gemilerinin bulunduğunu haber alınca İstanbul boğazına geldi. Zağanos Paşa'dan Anadolu hisarının tam karşısına yeni bir hisar daha yapılmasını emretti. Bu yeni kalenin inşasıyla hem bir taraftan öte tarafa geçişler kolaylaşacak hem de Karadeniz'den Bizans'a gelen yardımlar önlenecekti.

Rumeli hisarının inşasından büyük endişeye kapılan İmparator Konstantin Edirne'ye elçiler gönderdi. Ancak genç pâdişah imparatorun Karaman seferi sırasında kendisini tehdit etmesini unutmamıştı. Elçilere:

Gidiniz imparatorunuza deyiniz ki şimdiki pâdişah eski pâdişahların aynı değildir. Onların yapamadıkları şeyleri bu kolayca yapabilmektedir. Onların istemedikleri şeyleri bu istiyor ve başaracaktır. Bu husus için şimdiden sonra gelenin derisi yüzülecektir. cevabını vererek huzurundan kovdu.

Genç pâdişah 26 Mart 1452'de ordu ve donanma ile gelerek burç ve surların inşasına bizzat nezaret etti. Kuleler, kapılar ve mazgalların yerlerini önemlerine göre bizzat tesbit etti. Pâdişahın teşvikleri ve çok sayıdaki Türk teknisyen ve işçilerin gayretleri neticesinde dört ay gibi kısa bir süre sonunda muazzam bir hisar ortaya çıktı. Hisarın muhafızlığına Firuz Ağa tayin edildi. Maiyyetine dört yüz yeniçeri ile silah ve cephane verildi. II. Mehmed bundan sonra iki gün İstanbul surlarını ve çevresini teftiş ederek gözden geçirdikten sonra Edirne'ye döndü.

Sultan II. Mehmed bundan sonra bütün kışı İstanbul'un fethi düşüncesi ve hazırlıkları ile geçirdi. Yatağına girer kalkarken, sarayında ve dışarıda gezinirken hep İstanbul ile meşguldü. Yalnız veya arkadaşları ile gezintiye çıksa yine fethi düşünür, istirahat ve uyku bilmezdi. Elinde kalem ve kağıt daima İstanbul'un haritası ile uğraşır. Yine bir gece aynı düşünce ile uykuyu kaybetmiş, veziri Çandarlı Halil Paşa'yı gece yarısından sonra konağından sarayına çağırması. Böyle gece yarısı vakitsiz çağırılmaktan korkan yaşlı vezir, elinde altın dolu bir tepsi ile huzura çıkmayı uygun görmüştü. Pâdişahın ayaklarına kapanıyor, özürler diliyordu. Pâdişah; *Bana bunlar değil, İstanbul lazımdır, şuraya otur konuşalım* der. Halil Paşa Allah'ın yardımı ile fethin nasib olacağını söyler.

Bu arada İstanbul'un kuşatılması münasebetiyle bütün İslâm alemine ilanlar gönderildi. İstanbul surlarını yıkacak güçte toplar döktürüldü. Dökülen bu toplardan bazıları o kadar büyük idi ki her birini kırk-elli çift öküz veya ikibinden fazla insan çekiyordu. Pâdişah bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra 23 Mart 1453'te Edirne'den hareket ederek 5 Nisanda İstanbul surları önüne geldi. Osmanlı donanmasının da muhasaraya katılması ile İstanbul, Halic hariç her taraftan çevrilmiş bulunuyordu.

Sultan Mehmed'in şehri teslimi isteğine red cevabının verilmesi üzerine 6 Nisan 1453 günü müthiş Türk toplarının ateşlenmesi üzerine mücadele başladı. Yuvarlak taş güllerle fırlatan Türk topları Bizans surlarını zedeliyor, okçular da surların mazgallarına devamlı ok atıyordu. 18 Nisan'da donanma İstanbul adalarını zaptetti. Aynı gün Bayrampaşa deresi tarafındaki surlarda gediklerden geçebilmek ümidiyle bir gece yürüyüşü yapıldı. Dört saat süren mücadeleden bir netice alınamadı. 20 Nisanda Papanın gönderdiği bir gemi ile dört Ceneviz gemisi İstanbul önlerine geldi. Asker ve zahire taşıyan bu gemiler Osmanlı donanmasının müdahalesine rağmen Halic'e girmeye muvaffak oldu. Bu başarısızlığa fevkalade sinirlenen genç pâdişah, donanma komutanı Baltaoğlu Süleyman Bey'i azlederek yerine Hamza Bey'i tayin etti. Toplanan harp meclisinde Vezir-i âzam Çandarlı Halil Paşa'nın aleyhine tezine rağmen kuşatmaya devam etme kararı alındı. 22 Nisan gecesi Türk donanmasını karadan Halic'e indirerek müdafilerin maneviyatına

büyük darbe vurdu. 6 ve 12 Mayıs tarihlerinde düzenlenen iki umumi hücumdan da bir netice elde edilemedi. Bundan sonra günler top muharebesi, ok, kurşun atışları, büyük müteharrik harp kulelerinin surlara hücumu ve lağım hafriyatı ile günler geçti. 23 Mayıs'ta İsfendiyaroğlu Kasım Bey'i imparatora gönderen pâdişah bir kez daha şehrin teslimini istedi. Aksi halde şehrin maruz kalacağı tehlikelere işaret etti. İmparator bu teklifi kesin bir dille reddetti.

27 Mayıs pazar günü ordugahta dolaşan münadiler, iki gün sonrası için, umumi yürüyüş ve yağma kararını ilana başladılar. Osmanlı ordusunun her kesiminde yoğun bir hazırlık göze çarpıyordu. Genç pâdişah atına binerek surlar boyunca birlikleri dolaştı. Görevlilere gerekli tenbihlerde bulundu. Sonra donanmayı gözden geçirip Hamza Bey'e umumi hücum hakkında emirlerini verdi.

Sultan II. Mehmed, öğleyin Galata Ceneviz cemaati ileri gelenlerini huzuruna çağırarak, hiçbir suretle Rumlara yardımda bulunmamalarını ihtar etti.

Ertesi gün ordu ve donanmanın büyük küçük bütün komutanlarını toplayan II. Mehmed Han onlara şöyle hitap etti:

Sizi, cesaretinizi bir kat daha tabrik etmek için buraya toplamadım. Bunu daima batta lüzumundan fazla gösterdiniz. Fakat benim esas gayem, zaferle neticelenecek hücum vesilesiyle ebedi şan ve şerefim sizleri beklediğini hatırlatmaktır.

Şimdi parlak bir muharebe için birbirinizi teşvik ediniz. Hatırlayınız ki, parlak bir muharebe için üç ana şart vardır. İyi niyet, kövü hareketlerden çekinme ve amirlere itaat. Yani, sükunetle ve disiplin içinde, verilen emirlerin tamamen yerine getirilmesi. . . Şimdi yüce bir azmin verdiği coşkunluk ile muharebeye koşunuz ve malik olduğunuz liyakati gösteriniz.

Bana gelince sizin başınızda muharebe edeceğime yemin ederim. Herkesin ne suretle hareket edeceğini bizzat takip edeceğim. . .

Bu nutuktan sonra, yüksek rütbeli kumandanları bir müddet daha alıkoyan pâdişah, onlarla hücum planlarını son kez gözden geçirdi.

O gece güneşin batması ile birlikte bütün Osmanlı birlik ve gemileri mum donanması yaptılar. Bizans bir ışık çemberi içine alındı. Her yerden tüyleri ürperten tekbir sesleri geliyordu. Bizans halkı bu ışık ve seslerden dehşete düştü.

Tam gece yarısı olunca *Mum Donanması* bir anda söndü. Bütün ordugah karanlığa gömüldü. Bu hal müdafiler üzerinde daha büyük bir moral çöküntüsü meydana getirdi.

29 Mayıs Salı günü güneş doğmadan iki saat önce, Türk ordugahında hareket başladı. Sabah namazını kılan pâdişah, Rabbinden fetih niyazında bulundu. Sonra güneş yükselince iki rekat nafile namaz daha kılarak, kılıcını kuşanıp atına bindi ve son kez hücum emrini verdi. Topların gümlemesiyle birlikte bunca savaş görmüş Türk ordusu her taraftan hücumla kalktı. Bir anda hendekleri aşarak surlara merdivenleri dayamaya ve tırmanmaya başladılar. Bu arada okçular da müdafilere göz açtırmıyordu. İstanbul surları önünde, o devirde mevcut silahların hepsi kullanılarak müthiş bir muharebe cereyan ediyordu.

Cenevizli kumandan Guistiniani'nin yaralanıp surları terkettiği sırada, Ulubatlı Hasan isminde dev yapılı bir bahadır, surlara Türk sancağını dikmeye muvaffak oldu. Fakat mancınkla atılan taşlar ve oklarla orada şehit düştü. Ancak kaçtığı yoldan gelenler bayrağı düşürmediler. Böylece süratle birinci surları aşan yeniçeriler, Topkapı ile Edirnekapısı arasındaki ikinci suru da geçip müdafiler üzerine yüklendiler. Bu hareket yeni kuvvetlerin girişini kolaylaştırdı. Aynı vakitlerde Cebe Ali Bey Haliç surlarını, Karaca Paşa Tekfur Sarayı surlarını, donanma komutanı Hamza Bey de Marmara surlarını aşarak her kesimden şehre dahil oldular.

Türklerin şehre girişinin bu en hararetle anında, mevkiini terkeden İmparator, çıkan panik sırasında düşerek ayaklar altında telef oldu (öldürüldüğü de rivayet olunmaktadır).

Peygamber efendimizin 800 küsur yıl önceki müjdesine kavuştuğunu gören genç pâdişah Sultan II. Mehmed, atından inerek şükür secdesine kapandı.

21 yaşında İstanbul'u fethederek FATİH ünvanını alan Sultan Mehmed, öğleden sonra maiyyetinde vezir, ulema, ve sair ileri gelen devlet adamlarıyla birlikte muhteşem bir alayla Topkapısı'ndan şehre girdi.

İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethi 15. asrın en mühim hadiselerinden biridir. Fetih, İslâm ülkelerinde büyük bir sevince sebep olmuş Osmanlı Devleti'nin

mevkii dünya Müslümanlarının gözündeki daha da yükselmiştir. Halifenin elçileri Fatih'i tebrik için İstanbul'a gelmiştir. Avrupa ve Hristiyan alemi ise İstanbul'un fetihini büyük bir üzüntü ile takip etmiştir. Yıllardır uğraştıkları iki kilisenin birleştirilmesi teşebbüsü artık hayal olmuştur. Zira Fatih, doğu Ortodoks kilisesini müstakil hale getirmiştir. Böylece Fatih, papazların bütün Hristiyanlık alemine lider olmalarının önüne geçmiş oluyordu.

Osmanlıların İstanbul'u fethetmeleri Ortaçağ'ın kapanarak Yeniçağ'ın başlamasına yolaçmıştır. Bizansın yıkılmaz denilen surları Fatih'in mühendisliğini yaptığı toplara dayanamamıştır. İstanbul'un Asya-Avrupa kıtalarının en önemli yerinde bulunuşu ona dünya ticaret merkezi ünvanını veriyordu. Bu itibarla İstanbul'a hakim olan dünyaya hakim olabilir deniliyordu. Nitekim Osmanlılar İstanbul'u zaptettikten sonra Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarının en mühim yerlerine sahip oldular.

Fatih İstanbul'u fethle birlikte derhal bir ilim merkezi haline getirdi. Devrinde dünyanın en büyük üniversitesi sayılan Sahn-ı seman medreselerini kurdu. Dört bir yandan alimler İstanbul'a akın etti. Ayrıca cami, çeşme ve sebillerle şehre kısa sürede Türk-İslâm damgası vurulmuş oldu⁵.

OTLUKBELİ SAVAŞI

Fatih Sultan Mehmed'in Akkoyunlu sultanı Uzun Hasan ile 11 Ağustos 1473'te yaptığı büyük meydan muharebesi.

Akkoyunlular Uzun Hasan'ın 1453'te tahta çıkışından itibaren fevkalade önem kazandılar. Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah, Maverâünnehr hükümdarı Ebu Said Miranşah ve Horasan hükümdarı Hüseyin Baykara'yı yenerek topraklarını ele geçiren Uzun Hasan ülkesini bu suretle Fırat havalisinden Maverâünnehr'e kadar uzanan büyük ve kuvvetli bir devlet haline getirmişti. Bundan sonra kendine rakip olarak Osmanlıları gören Uzun Hasan, bu devletin düşmanları ile iş birliğine başladı. Bir taraftan batılılarla ve bilhassa Venediklilerle antlaşmalar yaparken diğer taraftan Karamanoğullarını destekleme gayesiyle Osmanlı topraklarına akınlarda bulundu.

Uzun Hasan 1472'de Karamanoğulları'na yardım etmek üzere Bektaşoğlu Ömer Bey komutasında 30.000 kişilik bir kuvvet göndermişti. Karamanoğlu Pir Ahmed ve Kasım Beylerle hareket eden bu kuvvetler Tokat'ı pek

korkunç bir surette tahrip ettiler. Bu arada Uzun Hasan'ın amcazadesi Yusufca Mirza'da 20 bin kişilik bir kuvvetle Karaman topraklarına girmişti. Tokat'ın tahribi ve Yusufca Mirza'nın Karaman topraklarına girdiği haberi İstanbul'da duyulunca Fatih Sultan Mehmed büyük bir teessür ve kızgınlık içerisinde derhal savaş kararı vermiş ve emirlerine hazırlıkların yapılmasını emretmişti.

Şimdiye kadar yapacağı savaşları en yakınlarından bile gizlemeye itina gösteren Fatih Sultan Mehmed ilk kez bir nâme göndererek Uzun Hasan'ı durumdan haberdar etti. Fatih mektubunda: *Sen vilayet yıkmayı pâdişahlık mı zannettin? Çekinmeden, korkmadan topraklarımıza tecaviüz ettiğin için kılıcımız senin göğsünde kana bulanacaktır. Er isen meydana gel, delikten deliğe girme ve haber vermedi deme,* diyordu.

Osmanlı pâdişahı bununla da yetinmeyerek Miha-loğlu Ali Bey ve kardeşi İskender Bey komutasında daha kıştan Sivas bölgesine gönderdi. Kendisi de 11 Nisan 1477'de 70.000 kişilik bir ordunun başında harekete geçti. Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan da 70.000 kişilik ordusuyla Tebriz'den çıkarak Erzincan'a doğru ilerlemeye başlamıştı. Uzun Hasan ayrıca daha evvel Cihanşah ile Ebu Said'e muvaffakiyetle uyguladığı tuzakları Osmanlılara da hazırlamıştı. Nitekim Tercan tarafında Fırat nehrini takip eden Rumeli Beylerbeyi Has Murad Paşa, Akkoyunlu öncü birlikleri üzerinde küçük başarılar sağlaması üzerine nehri geçmeye kalkıştı. Vezir-i âzam Mahmud Paşa'nın ısrarla menetmesine rağmen Fırat'ı geçen Has Murad Paşa, Uzun Hasan'ın büyük oğlu Uğurlu Mehmed Bey tarafından pusuya düşüldü. Osmanlı ordusunun bu en seçme birliklerinin bir kısmı imha edilirken bir kısmı da bozgun halinde Fırat'ı geri geçerken boğuldular. Has Murad Paşa da Fırat nehrinde boğulanlar arasındaydı. Yaklaşık on bin askerin kaybı Osmanlı ordugahında büyük bir buhrana sebep oldu. Osmanlılar muharebe sahasını terk edip etmemekte tereddüt dahi ettiler. Ancak geri çekilmekten, daha büyük felaketlere sebep olabileceği endişesiyle vazgeçildi. Fatih Sultan Mehmed, Murad Paşa'ya zamanında yardım etmediği gerekçesiyle, vezir-i âzam Mahmud Paşa'ya fena halde kızmış fakat şimdilik sesini çıkarmamıştı.

Öte yandan Uzun Hasan, Has Murad kuvvetlerini imha ettikten sonra meydana çıkmayarak şaşırtıcı bir

plan takip etmekte idi. Zaman zaman görünüp çekilerek Osmanlı ordusunu istediği mevkiye çekme düşüncesindeydi. Nihayet Fatih Bayburt'a doğru gelirken Üçağzılı mevkiine geldiğinde ordusunun sağ cenahını tehdit eder vaziyette ve sarp bir mahalde Akkoyunlular belirdi. Fatih, geçilmesi çok güç, dar ve etrafı yüksek dağlarla çevrili bu yerde ordugahını kurmak zorunda kaldı. Fırat havzasının geleceği, Otlukbeli diye anılan bu mevkide iki büyük Türk devletinin orduları arasında yapılacak savaşla göre belirlenecekti.

Osmanlı ordusunun merkezinde Fatih Sultan Mehmed, sağ kolunda şehzâde Beyazid, sol kolunda şehzâde Mustafa bulunuyordu. pâdişahın yanında Yeniçeriler şehzâdelerin kumandaları altında da eyâlet kuvvetleri vardı. Akkoyunlu ordusunun merkezinde Uzun Hasan Bey olup sağ kolunda oğullarından Kör Zeynel, solda ise Uğurlu Mehmed birlikleriyle yer almışlardı.

Savaş Kör Zeynel'in tepeden, Anadolu beylerbeyisi Davut Paşa kuvvetlerinin üzerine atılmasıyla başladı. Davut Paşa'nın Uzun Hasan kuvvetlerine karşı gösterdiği mukavemet ve onları lüzumu kadar oyalaması, Osmanlı ordusunu kötü durumdan kurtarmıştı. Bu mukavemetten faydalanan şehzâde Mustafa biraz sonra düzlüğe çıkmaya muvaffak olmuş ve Anadolu askeri bütünü ile Kör Zeynel kuvvetleri üzerine yüklenmişti. Şimdi korkunç bir savaş oluyordu. Osmanlı askerleri dağlardan aşağıya atlarını sürerek sel gibi akıp gelen Akkoyunlu askerlerini görünce nasıl bir bela ile karşılaştıklarını anlamakta güçlük çekmediler. Fakat bununla beraber sağ ve sol kanatlarda yirmi bin zırlı azeb eri bütün gayretiyle Uzun Hasan kuvvetlerini hırpalamaya başladı. Etraf yerden kalkan tozdan dolayı görünmüyordu. O kadar insan ve at ölüyordu ki bunların kanları tepelerden dereye doğru sel gibi akıyordu.

İşte bu sıralarda, çılgınca harbe giren ve büyük bir gayretle savaşmakta olan Uzun Hasan'ın oğlu Kör Zeynel, azeb askerlerinin arasına düşmüş ve öldürülmüştü. Koparılan kafası azebler ağası Mahmud Ağa tarafından şehzâde Mustafa'ya gönderilmiş, o da onu pâdişaha yollamıştı. Bu hadise Osmanlı kuvvetlerinin savaş gayretlerini ne kadar artırdı ise, karşı tarafında maneviyatını o kadar sarstı. Bu suretle Uzun Hasan kuvvetlerinin sağ kanadı çökmüştü. Onun için Zeynel Bey'in üstüne yürü-

müş olan Osmanlı kuvvetleri şimdi ortada bulunan Uzun Hasan üzerine yöneldiler. Diğer taraftan Uzun Hasan'ın öteki oğlu Uğurlu Mehmed ise şehzâde Bayezid kuvvetleri karşısında bozularak çekilmişti.

Halbuki Uzun Hasan ise bu sıralarda oğlu Zeynel'in öldüğünü öğrenmiş ve sağ kanadının parçalandığını da görmüştü. Bunun üzerine yanında bulunan Karamanoğlu Pir Ahmed'e; *Karamanoğlu hanedanın harap ol-sun, beni bir ciğerparemde bunca dılaverden çıkarıp perişan ol-mama sebep oldun. Benim Osmanoğlu ile ne isim vardı* diye bağırıyordu. Yine bu sıralarda Fatih maiyyeti ile birlikte bir tepeye çıkmış bulunuyordu. Yanında yirmi beş bin yeniçeri vardı. Zaferin kazanılmak üzere olduğunu gören Fatih, maiyyetindekilerin bir kısmını da harekete geçirdi. Bunların harb sahasında görünmesi Uzun Hasan'ın mukavemet imkanlarını büsbütün kırdı. Esasen sol kanattaki durumu da iyi değildi. Onun için mukavemetin manasızlığını idrak ederek savaş meydanını terk etti.

Fatih savaşı müteakip, esir düşen Karakoyunlu beyleriyle Akkoyunluları affetti. Ardından Şebinkarahisar üzerine yürüyerek fethetti. Burada iken Uzun Hasan'ın elçileri gelerek sulh teklifinde bulundular. Osmanlı pâdişahı bir daha topraklarına saldırmaması ve Şebinkarahisar'ın fethini kabul etmesi şartlarıyla sulh teklifini kabul etti. Osmanlı devlet adamları Akkoyunlu ülkesine girilmesi konusunda ısrar ettiler ise de Fatih, Türk ve sünni bir ülke topraklarına ordu sevk etmenin mahzurlarını belirterek reddetmiştir.

Fatih'in doğu seferi neticesinde Fırat nehrinin batısı kesin olarak Osmanlı hakimiyetine geçti. Batılılar Osmanlı Devletini mağlup edip, İstanbul'a tekrar hakim olamayacaklarını kesin olarak anladılar. Anadolu birliğinin Osmanlılar tarafından sağlanacağı kesinleşip, Orta-Doğu yolu açıldı. Akkoyunlu ülkesinde taht mücadelesi başlayıp, hanedan parçalandı Karamanlı ülkesi Osmanlı hakimiyetine geçti. Otlukbeli Zaferi öncesi ve sonrası tecavüzlerini artıran Haçlı korsanlarının Akdeniz ve Ege sahillerindeki saldırıları da neticesiz kaldı. Venedikliler de anlaşma istemek mecburiyetinde kalınca, batıda ve doğuda Osmanlı devletinin büyüklüğü kabul edildi⁶.

ÇALDIRAN SAVAŞI

Yavuz Sultan Selim ile Safevî hükümdarı Şah İsmail arasında 23 Ağustos 1514'te Çaldıran'da yapılan meydan muharebesi.

İran'da Şii inancına dayalı Safevî devletini kuran (1502) Şah İsmail, Akkoyunlu devletini ortadan kaldırarak Azerbaycan, Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem'i ele geçirdikten sonra Osmanlı ülkesine yönelmişti. Öncelikle gönderdiği dailer vasırasıyla Anadolu'da Osmanlıların tesis ettiği birlik ve beraberliği bozacak büyük bir Şii propagandası başlattı. Tokat ve çevresinde Nur Ali Halife, Antalya'dan Kütahya'ya kadar uzanan bölgede ise Şahkulu Baba Tekeli'nin idare ettiği isyanlar büyük can ve mal kaybına sebep oldu (1511-1512). Yaklaşık elli bine yakın insan öldü, pek çok ev yakıldı veya yağmalandı.

Osmanlı hükümdarı II. Bayezid Han'ın savaş karıştı tutumu asileri daha da cesaretlendirmiş olayların büyümesine ve Anadolu'nun bir savaş sırasında içten çökecek hale girmesine sebep olmuştu.

Trabzon valiliğinden beri Şah İsmail'in Anadolu'daki faaliyetlerini takip eden, onun bu topraklar üzerindeki arzu ve emellerini iyice kavrayan şehzâde Selim tahta geçer geçmez (24 Nisan 1512) Safevî meselesini kesin olarak çözmeye karar verdi. Şii İranlılarla savaşmak için İstanbul müftüsü Sarıgürz Nureddin Efendi ile Kemalpaşazade'nin konu ile ilgili hazırladığı risalede, küfr ve irtidada hükmedilen Şah İsmail ile askerlerine karşı açılacak savaşların diğer din düşmanları ile yapılacak savaşların aynıysa olduğu ve cihad sayılacağı belirtiliyordu.

Bu fetva ve risalelerin kaleme alınmaları ile harekete geçen Yavuz Sultan Selim, öncelikle Anadolu'da olaylara karışmış, devlet güçleri ile çarpışmış, yağmalarda bulunmuş Şah İsmail taraftarı kırk bin kızılbaş tesbit ve idam ettirdi. Yavuz bu hareketiyle Anadolu isyanlarının müsebbibi Şah İsmail üzerine yürürken gerisindeki tehlikeli potansiyel gücü bertaraf etmek istemişti.

Şah İsmail ise yanında bulunan şehzâde Ahmed'in oğlu Murad Çelebi'yi Osmanlı tahtının varisi ilan etti. Memlûk sultanına bir elçi göndererek ittifak teklifinde bulundu. Ayrıca Anadolu'daki dailerine haberler göndererek faaliyetlerini artırmalarını istedi.

Şahın bu son faaliyetleri üzerine Selim Han, Edirne'de topladığı olağanüstü divanda savaş kararı aldı. 19 Mart 1514'de Edirne'den hareket ederek 29 Martta İstanbul'a geldi. Burada iken Eyüp Sultan, dedesi Fatih ve babası Bayezid Han'ın kabirlerini ziyaret eden Selim, kurbanlar kestirip fakirlere pek çok sadaka dağıttı. İz-

mit'e geldiğinde (20 Nisan) esir olarak orduda bulunan Şii halifelerinden Kılıç isminde birisiyle Şah İsmail'e bir nâme gönderdi ve üzerine yürüdüğünü bildirdi. nâmesinde Şah İsmail'in üç büyük halife ile belli başlı din alimlerini kötülemesini şiddetle tenkit eden Selim bu yüzden katline cevaz verildiğini açıklıyor, kendisinin ise dinin takviyesi yanında mazlum ve kalbi yanık olanların yardımlarına koşacağını belirtiyordu. pâdishahların ipek ve kumaş elbiseler yerine zırh ve kaftan giymesi icap ettiğine işaret ettikten sonra, zulmünü aciz ve zavallılar üzerinden kaldıracağını beyan ediyordu.

26 Haziran'da Sivas'a gelen Selim 140.000 askere yükselen ordusunu bir yoklamaya tabi tuttu. Muhtemel bir şii ayaklanmasını önlemek maksadıyla Kayseri ile Sivas arasında İskender Paşa kumandasında 40.000 kişilik bir ihtiyat kuvveti bıraktı. Osmanlı ordusu Erzincan'a geldiğinde (18 Temmuz) Şah İsmail'in elçisi ordugaha gelip pâdishaha içi afyon dolu bir altın kutu takdim etti. Şah İsmail bununla Selim'in nâmesinin afyon yutmuş kaptipler eliyle yazıldığını belirtiyordu. Nâmesinde ise şu anda avla meşgul olduğunu, savaş istemediğini, aksi halde karşı koyma gücünün kendisinde bulunduğunu belirterek Selim'i küçümsüyordu. Selim Han ise buna karşılık Şah İsmail'e kadın elbiseleri göndererek günlerdir topraklarında yürüdüğü halde meydana çıkmamasının sebeplerini sordu.

Şahın meydana çıkmaması ve yollardaki ekili araziyi tahrip ederek Osmanlı askerini zahire sıkıntısına düşürmesi orduda hoşnutsuzluğa sebep oldu. Asker, düşmanın meydana olmadığını söyleyerek geri dönmek istedi. Nihayet Eleşkirt ovasında pâdishahın çadırına kurşun atacak kadar ileri gittiler. Fakat Sultan Selim'in askere hitaben yaptığı kısa ve tesirli konuşma durumu düzeltti ve ordu tekrar hareket etti. Kaynaklara göre atına binen Selim Han askere:

Benim arkamdan gelmek isteyenlerden bana hizmet için kılıç kuşanmış terkeş takmış olanlardan isteyenler şimdi ayrıl-sın, ben kararımdan hiç bir vakit dönmeyeceğim, demişti. Bu arada Safevî ordusunun da yaklaşmakta olduğu haberleri ordugaha gelmeye başladı. Bunun üzerine Osmanlı ordusu seri bir yürüyüşle 23 Ağustos günü Çaldıran tepelerine ulaştı ve derhal savaş için mevzilendi. Şah İsmail'in ordusu ise Osmanlılardan önce Çaldıran ovasında yerini almış bulunuyordu.

Osmanlı ordusunun sağ kolunu Anadolu beylerbeyisi Sinan Paşa ile Zeynel Paşa'nın emrindeki Anadolu ve Karaman kuvvetleri, sol kolunu ise Hasan Paşa kumandasındaki Rumeli askerleri teşkil ediyordu. Yanında bazı devlet büyükleri ve din alimleri olduğu halde Selim Han yeniçeri kuvvetleriyle merkezde yerini almıştı.

Seksen bin kişilik zinde ve vurucu bir süvari kuvvetinin başında bulunan Şah İsmail ise ordusunu ikiye ayırdı. Sol kanadın idaresini verdiği Ustacaluğlu Mehmed ile Osmanlı ordusunu çevirmek ve imha etmek düşüncesindeydi. Bu itibarla sağ kanadın idaresini kendi üzerine almıştı.

24 Ağustos sabahı şafak sökerken Şah İsmail'in Rumeli kuvvetleri üzerine hücumu ile savaş başladı. Safevî kuvvetleri başlangıçta büyük başarılar elde ettiler. Başta Rumeli beylerbeyisi Hasan Paşa olmak üzere pek çok sancakbeyi şehid düştü.

Ancak Safevî ordusunun sol kolu aynı başarıyı gösteremedi. Anadolu beylerbeyisi Sinan Paşa askerinin safalarını muhafaza ederek intizamlı ve süratle toplara doğru çekilmelerini temin etti. Böylece Ustacaluğlu ile kardeşi Kara Han'ı maiyyetindeki Türkmenlerle birlikte Osmanlı topçusu ile karşı karşıya bıraktı. Müthiş Osmanlı toplarının ateş açmaları üzerine Şii ordusu darmadağın oldu. Başta Ustacaluğlu olmak üzere yüzlerce insan yerlere yerlere serildiler. Savaş Osmanlılar lehine dönmüştü. Bu arada Selim Han, Rumeli askerlerine yardım etmek üzere bir kısım yeniçerileri harekete geçirmişti. Tüfekli yeniçerilerin savaşa girmeleri ile de Şii ordusunda umumi bir panik yaşandı. Vaziyeti düzeltmek ve ordusunun moralini takviye etmek maksadıyla her tarafa koşan Şah İsmail bir kaç defa at değiştirmiş olmasına rağmen başarılı olamadı. Kendisi de tam Osmanlılar eline düşmek üzere iken en yakın adamı Mirza Sultan Ali'nin esareti göze alarak öne geçmesi ile esir olmaktan kurtuldu. Hiç bir ümidi kalmadığını görerek süratle Tebriz'e doğru kaçtı. Burada da kendisini emniyette göremediğinden Sultaniye'ye çekildi.

Şahın kaçması üzerine Şiiler tamamen mukavemetten vazgeçtiler. Bir kısmı esir bir kısmı da maktul düştü. Şii ordugahı bütün hazineleri, şahın ve ümerasının zavceleri ile birlikte Osmanlıların eline geçti. Savaşta her iki taraftan da pek çok insan hayatını kaybetti. Safevî or-

dusunda on dört han ve pek çok kabile reisi ölürken Osmanlı tarafından ise Rumeli beylerbeyisi ile on sancakbeyi hayatını kaybetti. Çaldıran muharebesinin kazanılmasında Yavuz'un savaşı büyük bir dirayet ve başarıyla idare etmesinin yanında Osmanlı toplarının da önemli ölçüde rolü oldu.

Yavuz Sultan Selim savaştan sonra Tebriz'e hareket etti ve halka aman vererek, 5 Eylül'de şehre girdi. Burada bir haftalık ikameti esnasında Tebriz'in Sultan Hasan Camii'nde dört halife ile büyük eshabın isimlerini hutbede okuttu. Şah İsmail tarafından biriktirilmiş hazinelere el koydu. Daha sonra eski İlhanlı merkezi Karabağ'a çekilmiştir. Sultan Selim kışı burada geçirmek ve baharla birlikte İran'ı tamamen zaptetmek niyetinde idiyse bazı devlet adamları ile yeniçerilerin muhalefeti üzerine Kars ve Bayburt üzerinden geriye hareket etti. Kemah, Maraş ve Elbistan kalelerini fethederek 11 Temmuz'da İstanbul'a ulaştı.

Çaldıran savaşından sonra başta Diyarbakır olmak üzere birçok Doğu Anadolu şehri Osmanlıların eline geçti. Böylece Selçuklulardan sonra bozulan Anadolu birliği tekrar ve kalıcı olarak sağlanmış oldu. Diyarbekir beylerbeyliğine getirilen Bıyıklı Mehmed Paşa ve büyük alim İdris-i Bitlisi'nin gayretleriyle Harput, Bitlis, Hınıkeyfa, Meyyafarikin, Mardin, Urfa, Rakka'ya kadar Güneydoğu Anadolu bölgesi ve Musul dolayları Osmanlı hakimiyetine geçti. Tebriz - Halep ve Tebriz - Bursa ipek yolları Osmanlı kontrolü altına girdi. Son olarak Anadolu'yu bölme ve parçalama noktasına gelen Şii-Safevî tehlikesi büyük ölçüde ortadan kaldırılmış ve Şii propagandası durdurulmuştur⁷.

RİDANİYE SAVAŞI

Yavuz Sultan Selim'in 267 yıllık Memlük devletine son verdiği ve hilafet müessesesini Osmanlılara kazandırdığı Mısır seferinin Mercidabık'tan sonra ikinci büyük meydan muharebesi.

Çaldıran'da Şii Safevî ordusunu büyük bir bozguna uğratan Yavuz Sultan Selim ertesi sene bu devletin üzerine ikinci seferini yapmak ve tamamen itaat altına almak istiyordu. Ancak Memlûkler'in İran'dan sonra sıranın kendilerine geleceğini düşünerek Safevîlerle ittifak içerisine girmeleri ve bir elçilik heyetini Şah İsmail'e

göndermeleri, Selim'in niyetini değiştirmesine yol açtı. Osmanlı pâdişahı yeniden Şah İsmail üzerine yürümeden evvel kendilerini arkadan vurabilecek Memlûkleri bertaraf etmek üzere hazırlıklara girişti. Esasen Memlûk Sultanı Kansu Guri de Selim'i tehdit etmek maksadıyla Halep'e kadar gelmiş ve yanında bulunan şehzâde Ahmed'in oğlu Kasım Çelebi'yi Osmanlı tahtının yegane varisi olarak ilan etmişti. Bu harekete son derece üzülen Selim, Kansu Guri'nin gerçek niyetini öğrenmek üzere 1516 senesi ilkbaharında vezir-i âzam Sinan Paşa'yı 40 bin kişilik bir kuvvetle İran üzerine harekete geçirdi. Sinan Paşa, Fırat'ı geçip Diyarbakir'e yürümek istediğini hudut-taki Memlûk beylerine bildirdi ise de bunlar soğuk bir şekilde reddederek geçit vermediler.

Yavuz Sultan Selim'in artık tereddüdü kalmamıştı. Ulemeden mühlidler üzerine giderken mani olmak isteyen bir İslâm hükümdarına ne yapılması gerektiğini sordu. Hemen hemen bütün ulema *Mühlidlere yardım eden de mühliddir. Diğer din düşmanlarına ne yapılmak icap ederse aynısı gerekir* mealinde fetva verdiler. Öte yandan bölgenin Şafii olan halkı da Kansu Guri'nin şiiilerle ittifak etmesinden rahatsız olarak Selim Han tarafına meylenmişlerdi.

Alınan fervalar üzerine 1516 senesi Haziran'ında İstanbul'dan hareket eden Selim Behisni, Gerger gibi kaleleri alarak Memlûk ordusunun bulunduğu Mercidabık'a geldi. Burada 24 Ağustos 1516'da cereyan eden savaşta Osmanlıların teknik üstünlüğüne dayanamayan Memlûklar kısa bir süre içinde bozguna uğradılar. Sultan Kansu Guri savaşta hayatını kaybetti.

Selim Han savaştan sonra girdiği Halep'te merasimle karşılandı. Halife III. El-Mütevekkil'den halifelik alametlerini aldı. Ulu Cami'de okunan hutbede hatib Selim Han'ı ilk defa olarak Hâkimü'l-Haremeyn-i Şerîfeyn ünvanı ile vasıflandırdı ise de pâdişah bunu *Hâdimü'l-Haremeyn-i Şerîfeyn'e* çevirdi. Mercidabık savaşı ile Suriye ve Filistin'deki Halep, Şam, Safed, Nablus, Kudüs, Ac-lun ve Gazze şehirleri Osmanlılar eline geçmiş bulunuyordu.

Öte yandan Mercidabık savaşından kaçabilen bazı Memlûk emirleri bir araya gelerek, Kansü Guri'nin kardeşinin oğlu Tumanbay'ı Memlûk Sultanı ilan etmişlerdi (10 Ekim 1517). Bu itibarla Yavuz Sultan Selim Mı-

sır'a yürümeden evvel Toman bay'a bir elçi gönderdi. Selim nâmesinde adına para bastırıp, hutbe okutması şartıyla Gazze'den öteye olan toprakları Memlûkler'e bırakmak istediğini belirtiyordu. Ancak Tomanbay'ın, yanındaki emirlerin teşvikiyle elçiyi öldürtmesi Selim'in bir kez daha harekete geçmesine sebep oldu. Süratle ilerleyerek Moğollar ve Timur gibi dünyayı açan cihangirlerin dahi geçmeye cesaret edemediği büyük Sina çölünü on üç günde aştı. Ariş, Han-ı Yunus, Salihye ve Bilbis yoluyla Ridaniye'ye ulaştı. Burada Memlûk ordusunu kendilerini bekler buldu.

Burada yapılacak muharebe Mercidabık muharebesinden daha zor ve tehlikeli idi. Ridaniye cephesi 50.000 kişilik bir kuvvetle ve Frenklerden alınan 200 topla müdafaaya hazır. Memlûklerin harp cephesi Kahire'nin kuzey-doğusundaki el-Mukattam dağından Nil nehri-ne kadar uzanıyordu. Bu kadar müstahkem bir cepheye çarpacak olan Osmanlı ordusu dağılabilir veya büyük zayıyat verebilirdi.

Ordusunun sağ koluna Anadolu beylerbeyisi Mustafa Paşa, sol koluna Rumeli beylerbeyisi Küçük Sinan Paşa'yı tayin eden Selim Han, merkeze ise vezir-i âzam Hadım Sinan Paşa'yı bıraktı. Osmanlı pâdişahı Tomanbay'ın tertibatını öğrendikten sonra askeri dehasını gösterecek bir plan tatbik etmek istemişti. Nitekim tertibatını alarak gerekli emirleri verdikten sonra kendisi geceleyin bir kısım süvari kuvvetleriyle harekete geçti. Memlûk ordusunun sağ tarafında yükselen el-Mukattam dağının etrafını gece boyu yürüyerek geçti. Sabah olduğunda Memlûkler Osmanlı ordusundan bir birliğin arkalarında yer aldığını dehşetle farkettiler.

Memlûkler şaşırmış olmalarına rağmen savaşa son derece istekli ve arzulu başladılar. Şiddetle cereyan eden savaş ertesi gün ikinci vaktine kadar sürdü. Yere çakılı bulunan Memlûk toplarının fazla bir iş görememesine karşılık istediği yere nakledile bilen Osmanlı topları sürat ve maharetle kullanılarak Memlûk ordusunun büyük kısmını biçti. Muvaffakiyetten umidini kesen Tomanbay yanında en şeci komutanları Alanbay ve Kurdbay da olmak üzere tamamen zırhlar giyinmiş bir birlikle doğrudan Selim Han'ın sancakları üzerine yürüdüler. Osmanlı pâdişahını ölü veya diri ele geçirerek neticeye gitmek istiyorlardı. Gerçekten Tomanbay'ın saldırısı çok ani ve

şiddetli olmuştu. Kısa sürede birlikleri aşarak otağa vardılar. Burada Yavuz zannettikleri vezir-i âzam Sinan Paşa'yı yaralayıp Ramazanoğlu Mahmud Bey'i öldürdüler. Sinan Paşa da çok geçmeden aldığı yaraların etkisiyle vefat etti.

Ancak kurulu bir makina düzeni içerisinde hareket eden Osmanlı ordusu, bu çeşit münferit saldırılarla bozulacak gibi değildi. Bilakis savaşa devam eden Memlûkler için bir yıkım oldu. Meydandan ölü ve yaralı olarak 25.000 zayıat vererek çekilmek zorunda kaldılar. Tomanbay kaçmaya muvaffak olurken ordugahı ve bütün topları Osmanlıların eline geçti.

Yavuz Sultan Selim, Sinan Paşa'nın kaybindan dolayı büyük üzüntü duymuş ve fazla sevinememişti. Yanındakilere *Mısır'ı aldık ama Sinan'ı kaybettik. Sinan'ı Mısır'a değişmezdim. Sinan'sız Mısır'da ne güzelliği olur* sözleriyle onun yanındaki değerini işaret etmiştir. Osmanlı ordusu 24 Ocak 1517'de Kahire'ye girerek Mısır'ın fethini tamamladı. Birkaç kez daha Osmanlı birlikleriyle savaşa girmesine rağmen muvaffak olamayan Tomanbay yakalanarak Sultan Selim'e teslim edildi.

Selim Han cesaret, şecaat ve yiğitliğini pek taktir ettiği bu Memlûk beyine görev vermek istemişti. Ancak halkın ona karşı derin sevgisini görünce bağlılığından endişelendi. Diğer Memlûk beyleri Canberdi gazâli ve Hayırbay'ın tavsiyeleri üzerine Tomanbay idam olundu. Bu suretle 1250 senesinden beri 267 senedir devam eden ve yakın doğuda Moğol ve Haçlı saldırılarını başarı ile durduran Memlûk Sultanlığı, 13 Nisan 1517'de fiilen sona ermiştir.

Ridaniye Meydan Muharebesi; Osmanlı Devletine pekçok maddi ve manevi faydalar sağladı. Mısır, Arabistan Yarımadası, Osmanlı hakimiyetine geçti. Kızıldeniz'e ve Hind okyanusuna inilip, Kuzey Afrika hakimiyet yolu açılarak, Osmanlı hududu Atlas okyanusuna dayandırıldı. Hicaz ve Orta Doğudaki mübarek makamlar Osmanlı hizmetine açıldı. Buralar nadide eserlerle süslendi. Yeni eserler ve ilâveler yapılarak, istifadeye sunuldu. Halifelik, Sultan Selim Han'a geçerek Osmanlı pâdişahları saltanata ilaveten hilafet makamına da sahip olmalarıyla, İslâm aleminin de lideri oldular. Ridaniye Muharebesi ve Mısır'ın fethinde, askeri sahada ilk defa Osmanlılar 1517 yılında yivli top kullandılar. Avrupa'da

1868'de ilk defa Almanların kullandığı yivli topların, Osmanlılarda XVI. yüzyıl başlarında mevcut olması, imal edilerek muharebelerde kullanılmaları, teknikteki üstünlüklerini göstermesi bakımından önemlidir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi hareket kabiliyeti, sevk ve idare, muharebede tatbik edilen taktik ve strateji bakımından harp tarihinin eşsiz nümuneleri arasına girer.⁸

MOHAÇ SAVAŞI

Kanunî Sultan Süleyman'ın 29 Ağustos 1526'da başlılara karşı kazandığı ve Macaristan'ın geleceğini tayin eden büyük zaferi.

1515'de Fransa kralı olarak tahta çıkan I. François, 1519'da ölen Almanya İmparatoru Maximilian'ın yerine geçen Charles Quint ile mücadeleye girişmişti. Bu amansız mücadele, 25 Şubat 1525'de Pavia'da yapılan savaşta François'in yaralı olarak esir düşmesi ve sonradan Madrid'e nakledilerek hapsedilmesiyle neticelendi.

Bu durum üzerine Fransa'da kraliyet naibesi seçilen François'in annesi Louise de Savoys Osmanlılara müracaat etti. Louis se Kanunî Sultan Süleyman'a gönderdiği mektubunda, Charles Quint'e karşı oğluna yardım edilmesini rica ediyordu. Ayrıca hapiste bulunan François'in bir elçisi de İstanbul'a gelmiş ve Kanunî tarafından kabul edilmiştir. Kanunî'nin gelen elçileri merasimle karşıladığı ve isteklerine müsbet cevaplar verdiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Nitekim Şubat 1526 tarihini taşıyan ve *Sen ki France vilayetinin kralı Françeskosun* hitabı ile başlayan mektubunda; *Gece gündüz atımız eğlerlenmiş ve kılcımız kuşanılmıştır* sözleri ile yardım vaadinde bulunmuştur.

Türk menfaatleriyle de bağdaşan ve gelişen bu olaylar üzerine Kanunî Sultan Süleyman, Belgrad'ın fethinden beri Eflak ve Boğdan'da Türkler aleyhinde tahrikte bulunan Macar kralı Layoş'a kati bir darbe vurmak kararını verdi. 300 top ve 100.000 askerden oluşan ordusunun başında 23 Nisan 1526'da İstanbul'dan hareket etti. Büyük bir nizam ve disiplin içerisindeki ordu 2. 5 ayda darü'l-cihad Belgrad'a vardı. Pâdişah ekili tarlalara girerek hayvan otlatmayı, reayanın hayvanlarını ellerinden almalarını şiddetle yasaklamış ve bu gibi hareketlere cüret edenlerin şiddetle cezalandırılmalarını emretmişti. Yol boyunca cereyan eden tek tük hadise ve sebep

olanların derhal cezalandırılmaları, Sultan Süleyman'ın Kanunî lakabına ne kadar layık olduğunun göstergesi gibiydi.

Burada yeni katılan kuvvetlerle daha da güçlenen Osmanlı ordusu Tuna boyunca takip ederek tekrar harekete geçti. Yolu üzerindeki İlok ve Ösek gibi önemli kaleleri zaptetti. Osmanlıların hedefi Budin idi. Bu arada vezir-i âzam İbrahim Paşa da Sirmiyeye ovasına geçerek Salankamen ve Petervaradin gibi mühim şehirleri elde etmişti.

Osmanlı ordusu hem ağır hareket ediyor hem de harp tertibatını alıyordu. Sağ kolda vezir-i âzam ve Rumeli beylerbeyisi İbrahim Paşa, sol kolda Anadolu beylerbeyisi Behram Paşa, merkezde ise pâdişah, yeniçeri ağası ve kapıkulu askerleri mutad olan yerlerini almışlardı. Drava nehrini iki üç gün içinde gemiler üzerine kurulan köprüden geçen Osmanlı ordusu 26 Ağustos'ta Mohaç ovasına vardı. İki gün sonra da Macarlar muharebe meydanında göründüler. Macar kralı kendi seçme kırk bin süvarisinden başka kumandası altındaki Alman, Leh, Çek, İtalyan ve İspanyollardan mürekkep 70.000 kişilik zırhlı şövalyelere çok güvenmekte idi.

Macar süvarileri birbirlerine zincirlerle bağlı ve atları da talimli olduğundan hücum edecekleri cepheleri alt üst edebilirler di Üstelik kırk elli bin kişilik bir süvari kuvvetinin önüne durulamayacağını tecrübeli akıncılar biliyorlardı. Bundan dolayı Macaristan'a akın yapan akıncılar bu tarzdaki hücumların da önlerinden kaçıp süratle gerilerinden ve yanlarından vuruyorlardı.

Mohaç sahrasında Semendire Beyi Yahya Paşa-zade Bali Bey'in bu tarzdaki ikaz ve tavsiyesi üzerine yeni bir harp nizamı alındı. Evvela ordunun ağırlıkları geride bırakıldı. Savaş sırasında ise ordunun iki kanadı açılarak düşman içeri alınıp toparların önüne çekilecekti. Dolayısıyla yeniçeriler bu defa geriye alındılar. Bunların önlerine zincirle birbirlerine bağlı toparlar yerleştirildi. Kapıkulu süvarisi ile Bosna beyi Hüsrev Bey'in deli kuvveti ihtiyat kalıp ihtiyaç olmadıkça harbe iştirak etmeyeceklerdi.

Savaş 26 Ağustos 1526 Çarşamba günü ikindi vaktinde Macarların hücumu ile başladı. Kanunî'nin son savaş planından habersiz mütteliklerin 60.000 kişilik bir süvari kolu, Osmanlı merkezine yüklendiler. Meşhur Macar kumandanlarından Piyer Pereney ile Papas Pol

Tomori ise bütün kuvvetleriyle İbrahim Paşa'nın komuta ettiği Osmanlı sağ cenahına saldırdılar. Kral Lajos ise Anadolu askerine karşı saldırıya geçmişti. Osmanlı sağ ve sol kolları mukavemet edemiyormuş gibi hareket ederek geri çekildiğinden bütün birlikler Osmanlı merkez güçlerine yöneldiler. Macarlar bu sayede iyice içeriye girerken pâdişahı öldürmeye yeminli Marzali ismindeki birinin idare ettiği fedai müfrezesi, Kanunî'ye iyice yaklaşarak ok yağmuruna tuttular. Bu esnada pâdişahın kılıcını çekerek bizzat muharebeye katıldığı ve üç Macar şövalyesini öldürdüğü rivayet olunmaktadır.

Nihayet Macar birliklerinin büyük kısmı içeriye doğru çekildiğinde 300 Osmanlı topu ölüm kusmaya başladı. Macar ordusu bir anda karmakarışık hale geldi ve panik başladı. Karasu bataklığı hariç mütteliklerin üç yanı da Osmanlılarca çevrilmişti. Hüsrev ve Bali beyler de bulundukları yerden çıkıp Macar ordusunun yan ve gerilerine darbe üstüne darbe vurmuşlardı.

Koskoca bir Macar ordusu ve devleti, iki saat gibi kısa bir müddet içinde, yerle bir edilmişti. Macarların muharebe meydanında bıraktıkları maktullerin, ertesi gün yapılan sayımda, 25 bin olduğu görüldü. Bataklıkta kaybolan ve Tuna'da boğulanların sayısı ise bilinmemektedir. Kral'ın dahi cesedine rastlanmaması, Macar zayıflığının korkunçluğuna ve muharebenin şiddetine delildir. Türk şehidlerinin miktarı ise çok azdı ve ancak yüzlerle ifade ediliyordu.

Mohaç zaferiyle müstakil Macar krallığı yıkıldı. Macaristan'ın içine akınlar tertiplendi. Macaristan'ın başşehri Budin dahil Segedin ve diğer bazı şehirler fethe edildi⁹.

PREVEZE ZAFERİ

Kaptan-ı derya Barbaros Hayreddin Paşa'nın, Andrea Doria komutasındaki haçlı donanması ile yaptığı deniz savaşı.

Kanunî Sultan Süleyman Boğdan seferine (1538) çıkmak üzere hazırlıklar yaparken Akdeniz'in en mahir denizcilerinden olup İspanyolların hizmetinde bulunan Cenevizli amiral Andrea Doria'nın 40 kadar gemi ile Girit'e doğru hareket ettiği haber alındı. Bu durum üzerine kaptan-ı derya Barbaros Hayreddin Paşa İstanbul'dan Akdeniz'e açıldı. Ege denizinde Venedik'e tabi adalardan

irili ufaklı on iki tanesini zaptetti. Çuka, Egin, Mürted ve Nakşa adaları da Osmanlı hakimiyetini tanıdılar. Girit'e gelen Barbaros, Venedikliler elindeki adanın iki şehir ile pek çok köyünü fethetti. Bu arada İşkenzo, İşkistroz, Tinos ve Skorpento adaları da haraca bağlandı.

Barbaros Hayeddin Paşa'nın bu faaliyetleri batıda büyük bir galeyana sebep oldu. Papanın teşviki ile derhal bir haçlı deniz seferi hazırlandı. Papalık, Venedik, Ceneviz, Malta, İspanyol ve Portekiz devletlerinin katılımıyla 300 gemiden teşekkül eden muazzam bir donanma hazırlandı.

Andrea Doria'nın idaresine verilen Haçlı donanması 25 Eylül 1538'de Korfu'dan güneye Preveze'ye doğru hareket etti. Müttefiklerin hareketinden zamanında haberi olan Barbaros Hayreddin Paşa da donanmanın yönünü Preveze'ye çevirdi. Emrin de 120 kadar gemi vardı. Haçlıların gemi sayısındaki aşırı üstünlüğü, asker ve silah oranına da yansımıştı. Türk donanmasındaki sekiz bin askere karşılık Haçlı donanmasında bu sayı altmış bin idi. Osmanlıların 166 topuna karşılık haçlıların 2.500 topu bulunuyordu.

Osmanlı donanması 24 Eylül 1538'de Preveze önlerine gelerek harp vaziyetini aldı. Ertesi gün ise Haçlı donanması gelerek iki mil açığa demir attı. Nihayet 27 Eylül günü devrin iki muazzam donanması karşı karşıya geldiler. Osmanlı donanmasının merkezinde kaptanı derya Barbaros Hayreddin Paşa, sağ kanadında Salih Reis, sol kanadında büyük coğrafya ve matematik alimi meşhur denizci Seydi Ali Reis, ihtiyatta ise Turgut Reis vardı.

Haçlı donanmasının başında ise Avrupa'nın en meşhur amirali Andrea Doria bulunuyordu. Venedikli Marco Grimari ile papalık donanma komutanı Vicent Capallo müttefiklerin diğer meşhur kumandanları idiler.

Barbaros Hayreddin Paşa muharebe başlamadan evvel bütün reisleri toplayıp gemi, silah ve sayıca fazla olan düşman donanmasının tabiye üstünlüğünün safdışı edileceğini anlattı. Galip geldiği taktirde Akdeniz'de mutlak bir Osmanlı hakimiyetinin tesis edileceğini ifade edip maneviyatlarını yükseltti.

Andrea Doria'nın planına göre hareket eden müttefik donanmasından Venedik ve Papa filoları önden gidi-

yor İspanyol ve Ceneviz filoları ise onları takip ediyordu. Donanmasını hilal şeklinde dizen Barbaros Hayreddin Paşa kırk gemilik bir filoyla usca manevralarla Haçlılara saldırıp öncelikle onları ikiye ayırdı. Barbaros'un gemileri daha hafif ve manevra kabiliyeti daha yüksekti. Topları ise düşmanlarınkinden daha uzun menzilliydi. Barbaros bu avantajlarını en iyi şekilde kullanmaya çalışıyordu.

Türk topları haçlı gemilerine ateş yağdırırken kaptanlar öyle bir mesafe muhafaza ediyorlardı ki kısa menzilli düşman toplarının gülleleri Türk teknelerine en küçük bir isabet kaydedemiyordu. Bu vaziyet karşısında Doria, kaptanlarından Türk gemilerine iyice yaklaşmalarını istedi. Oysa Barbaros süratli manevralarla düşman gemilerini bir kaç parçaya ayırmış olup Turgut Reis'e de düşmanı çevirme emrini vermişti. Şimdi Barbaros'un şaşırtıcı manevralarının esiri olan Hristiyan armadasının gemileri tek tek batırılmaya başlamıştı. Andrea Doria karşılaştığı felaketin büyüklüğünü çabuk kavradı. Akşam karanlığı basmak üzere iken ricat emrini vererek meydandan çekildi. Barbaros kaçan gemilerin takibini emretti ise de gece karanlığından istifade eden haçlılar daha büyük bir bozgun dan kurtuldular.

Haçlılar bu açık deniz muharebesinde gemilerinin yarısını kaybetmişlerdir. 128 harb gemisi ile pek çok nakliye gemisi Türk topları ile batırılmış, 36 kadırga zaptedilmiş ve üç bin kişi esir alınmıştı. Buna karşılık hiç bir Türk gemisi batmamıştı. Türklerin dört yüz şehid verdiği muharebede haçlıların zayıtı binlerle ifade ediliyordu.

Dünya deniz tarihinde pek meşhur olan Preveze muharebesi ile Andrea Doria, Akdeniz hakimi ünvanını Barbaros Hayreddin Paşa'ya devretti. Barbaros, ilk defa rampa usulü çarpışmayı terkederek düşman gemilerini manevralarla dağıtıp batırma yolunu seçti.

Böylece açık deniz savaşları tarihinde yeni bir çıkış açtı. İleride başta Nelson olmak üzere meşhur İngiliz amiralleri de bu sistemi tatbik ederek başarılar elde edeceklerdir.

Preveze zaferi Osmanlıların Akdeniz hakimiyeti açısından oldukça önemli bir adım idi. Zafer haberi Kanunî Sultan Süleyman'a Boğdan seferinden dönüşte Yambolu'da iken verildi. Bundan fevkalade memnun olan

Kanunî, gönderilen zafernameyi ayakta dinlemiştir. Bu zafer Türk ve İslâm dünyasında Cihad-ı Ekber sayılarak büyük şenliklerle kutlanmıştır. Osmanlı armadasının Hristiyanlar üzerinde kazandığı bu kat'i zafer üzerine, sulha talip olan Venedik, önce 1539'da sonra da 1540'da İstanbul'a sefirler göndererek bir antlaşma akdine muvaffak oldu. Bu antlaşma gereğince, savaş esnasında Mora'da olduğu gibi Dalmaçya'da ellerine geçirmiş oldukları bir kısım iskele ve kaleleri iade eden Venedikliler, ayrıca Barbaros'un fethermiş olduğu Seyros, Patmos, Stampelia, Egin, Nio, Antiparos, Paros gibi adalar üzerinde hiç bir hak iddia etmeyeceklerini kabul ediyor ve harp tazminatı olarak da 300.000 duka vermeyi taahhüt ediyorlardı (1540). Karada Osmanlı kuvvetleri karşısına çıkmaya cesaret edemiyen çıkarsa da perişan olan Hristiyan Avrupa devletleri denizde de üstünlüğü Osmanlı'ya kaptırmakla Orta, Kuzey ve Batı Avrupa'ya sıkıştırılmış oldular¹⁰.

UYVAR'IN FETHİ

Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın 24 Eylül 1663'te Avusturyalıların Viyana'ya yakın en müstahkem kalesini zaptı.

1648'de Vestfalya barışıyla Otuz yıl Savaşları'dan çıktıktan sonra hiçbir problemi kalmayan ve gücünü artıran Avusturya, Erdel'i Osmanlı tabiiyetinden çıkararak kendi, nüfuz sahasına katmanın hesapları içerisindeydi. Bu durum sadarete henüz geçmiş bulunan genç sadrâzam Fazıl Ahmed Paşa devrine rastladı. Oysa Erdel'in kontrolleri altında tutulması, Osmanlıların Macaristan hakimiyetlerini kaybetmemeleri açısından fevkalade önemliydi. Bu itibarla Osmanlılar meseleye büyük bir titizlik göstermiştir. Avusturyalıların hudutta bazı kaleleri zaptedip ardından masumane tarzda barış isteklerini kesin bir şekilde reddetmişlerdir. Macaristan serhadlerinden yoğun bir şekilde gelen arz ve mahzurlardan Avusturyalıların hudut bölgelerine sürekli saldırılarda bulundukları, Müslüman ahaliyi şehid ve esir ettikleri, Seykelhit ve Kolojvar kalelerini zaptettikleri ve Kanije karşısında yeni bir kale inşa ettikleri anlaşıyordu.

Bu hadiseler üzerine Osmanlılar Venedik üzerine düzenlenen seferin yönünü Avusturya cihetine çevirdiler. Sultan IV. Mehmed Han'ın da yer aldığı Osmanlı ordusu 26 Mart 1663 Pazartesi günü Davutpaşa'dan hareketle 7 Nisan'da Edirne'ye geldi.

Edirne'de toplanan harp divanında IV. Mehmed Han tarafından Avusturya seferi serdarlığına sadrâzam Fazıl Ahmed Paşa getirildi. Ahmed Paşa 13 Nisan'da Belgrad'a doğru hareket etti. Avusturya tarafından sürekli elçiler göndererek oyalama taktiğine aldırmanın Sofya, Niş, Belgrad, Ösek, Budin yoluyla 1 Ağustos'ta Estergon'a geldi. Osmanlı ordusu Estergon önünde köprü inşası ile meşgul olurken Uyvar kalesi kumandanı Forgaç, sekiz bin kişilik kuvvetle gelerek bir gece baskını yapmak istedi. Ancak düşmanın gelişi köprüünün tamamlanıp on bin Osmanlı askerinin karşıya geçtiği gecenin sabahına rastladı. Osmanlı askerleri ani baskın karşısında şaşkırdılar ise de çabuk toparlandılar. Gürcü Mehmed Paşa, Beyko Ali Paşa, Kaplan Mustafa Paşa ve Anadolu beylerbeyisi Yusuf Paşa'nın gayretleriyle savaş bir anda Osmanlılar lehine döndü. Fazıl Ahmed Paşa ise köprüden düzenli bir şekilde devamlı asker geçirterek kuvvetlerini destekledi. Avusturya birlikleri selameti kaçmakta buldular ise de Osmanlılar altı saat müddetle takip ederek büyük bölümünü imha ettiler. Forgaç güçlükle kaçarak kaleye ulaşırken altı bin seçme birliğini kaybetmiş bulunuyordu (6 Ağustos 1663). Şüphesiz kuşatılmasına bir kaç gün kala en seçme birliklerini kaybetmesi kalenin savunma gücünü önemli ölçüde kıracaktı. Ciğerdelen sahrasında cereyan etmesi nedeniyle bu savaş Ciğer delen cengi denilmiştir.

Fazıl Ahmed Paşa savaştan sonra ordunun hareketine hız verdi. Avusturyalıların daha büyük kuvvetlerle baskınına uğramadan kaleye ulaşmak azmindeydi. Nihayet 17 Ağustos Cuma günü Nitre nehri üzerine kurulan köprüden geçen Osmanlı kuvvetleri kısa bir süre sonra Uyvar önünde gözüktüler. Derhal Uyvar'ın Beç kapısı denilen mevki karşısındaki otağına yerleşen sadrâzam Fazıl Ahmed Paşa ilk olarak, İslâm adeti uyarınca, Forgaç'a kalenin teslimini ihtiva eden bir mektup gönderdi.

Bu arada Osmanlı ordusu kurulu bir makina gibi dört koldan harekete geçerek Uyvar'ı bir çember içine aldı. Ortada sadrâzam Ahmed Paşa, Rumeli beylerbeyisi Beyko Ali Paşa, Yeniçeri ağası Salih Ağa, sağ kolda Bosna beylerbeyisi Köse Ali Paşa, sol tarafta Anadolu beylerbeyisi Çerkes Yusuf Paşa ve bir kolda da Karaman beylerbeyisi Kaplan Mustafa Paşa askerleriyle yerleşmiş bulunuyordu. Bu kollarda toplam 24 balyemez top bulunuyordu.

Ertesi sabah müdafilerin teslim teklifini reddetmeleri üzerine topların ateşlenmesiyle Avusturya'nın Viyana'dan sonra bu en müstahkem kalesi sarsılmaya başladı. Müttefik Avusturya ve Macar kuvvetlerinin koruması altındaki Uyvar kalesine yapılan Türk hücumu son derece düzenli, disiplinli ve şiddetli bir şekilde cereyan etti. Dünyanın en muhkem surları gerisinde siperlenen müdafiler top, tüfek, humbara ve her türlü savaş aletleri ile güçlerinin son haddine kadar müdafaadan vazgeçemediler. Kuşatma nın 10. gününde ünlü Avusturyalı komutan Montecuccoli kumandasında 40.000 kişilik bir Avusturya kuvveti gelerek Uyvar'a yakın bir mevziye yerleşmiş ve Türk birliklerini tacize başlamışlardı.

Fazıl Ahmed Paşa, Montecuccoli'nin faaliyetlerini önlemek ve herhangi bir baskına mani olmak üzere Kırım kuvvetleri komutanı Ahmed Giray Han ile Kibleli Mustafa Paşa'yı görevlendirdi. Tatar ve Osmanlı birliklerinin Avusturya ordusu üzerine hücumu pek ani ve şiddetli oldu. Avusturyalılar meydana iki bin ölü vererek çekilirken Osmanlı akıncılarının faaliyetleri, Viyana önlerine kadar ulaşmaya başlamıştı.

Yardımcı Avusturya birliklerinin püskürtülmesi ile Osmanlılar daha rahat bir şekilde faaliyetlerini yürütmeye başladılar. Sürülen toprakların kale bedenlerine yaklaşması ile Osmanlı kuvvetleri ile müdafiler arasındaki savaş iyice kızıştı. Düşmanın top ve tüfek atışları daha etkili olmaya başladı. Bu atışlar sırasında Rumeli beylerbeyisi Beyko Ali Paşa ile, sipahiler ağası Sunullah Ağa şehadet şerbetini içtiler. Öte yandan Osmanlı topcusu da ustalığını göstermekten geri kalmıyordu. Düşmanın pek çok topunu kullanılamaz hale getirdiler.

21 Eylül'de kuburların kaleye yaklaşması ve duvarların top darbeleriyle yıkılması üzerine dağlar gibi toprak tabyaları ortaya çıktı. Osmanlı serdengeçtileri el ayak tutunacak yer yok iken tırmana tırmana yukarı çıkmaya başladılar. Müdafilerin yukarıdan el humbarası atar ve taş yağdırıp kurşun sıkarken Osmanlı topçusu da metrislerden balyemez topları ve tüfek atışı ile serdengeçtileri destekliyordu. Aktabya (Frederick) burcuna yapılan bu hücumda 3-4 saat şiddetli çarpışmalar oldu. Ancak geriden yardımcı birliklerin gelmemesi üzerine Osmanlı gazileri 1-2 yüz kadar şehid ve yaralı vererek çekilmek zorunda kaldılar. Az sayıdaki Osmanlı serdengeçtisi'nin 3-

4 saat içerisinde müdafilerden yüzlercesini öldürmesi, önemli komutanlardan Marki Pio ile Marki Grana'yı yaralamaları kalede dehşetli bir korku rüzgarın esmesine yolaçtı. Dağ gibi toprak tabrayı tırmanıp muharebeye atılan bu insanlar ya umumi yürüyüş için yol bulursa halimiz nice olur diyerek hayret içinde kaldılar.

23 Eylül 1663 tarihine gelindiğinde Osmanlı ordusunda umumi hücum için artık her tedbir alınmış durumdaydı. Lağımçılar kale duvarlarını pek çok yerden yıkmak üzere tertibatlarını almışlardı. Osmanlı istihkamı kale burçları hizasına yükselmiş ve buradan top ve tüfekte kale her tarafından dövülmeye başlanmıştı. Fazıl Ahmed Paşa ertesi günü lağımaların atılıp açılan gedikler den umumi hücumun yapılması emrini verdi. Osmanlı ordugahındaki yoğun faaliyeti ve umumi hücum hazırlıklarını gören Macar ve Nemçeli muhafızlar son müdafaayı göze alamadılar. Kumandanları Forgaç ile Marki Pio'yu teslim olmaya ikna ettiler.

Muhasaranın 38. günü Osmanlılar hücum hazırlıkları içerisindeyken el-aman! el-aman! diye bağırarak teslim bayraklarını Beç kapısı üzerine diktiler. Yapılan görüşmeler sonunda müdafiler Uyvar'a en yakın Komaran kalesine gönderilmeleri şartıyla kaleyi teslim ettiler.

Osmanlıların bütün zor şartlara rağmen zerrece yılgınlık göstermeden büyük bir azim ve sebatla 38. günde kaleyi elde etmeleri Uyvar önünde bir Türk gibi deyimini tarihe maletmiştir. Hristiyanlığın zaptedilmez diye tarif olunan Forgacs, Sierot, Frederick, Boheme, Ernest ve İmparator adlı altı burcu üzerinde artık Osmanlı sancakları dalgalanmaktaydı. Zirvatoruk müahedesinden (1606) sonra yarım asırdır duraklayan Osmanlı-Avusturya mücadelesinin Osmanlılar lehine böyle parlak bir açılışla başlaması Avusturya'da büyük korkuya sebep oldu. Zira Uyvar'ın zaptı Avusturya'nın başkenti Viyana'yı ilk hedef haline getiriyordu. Diyet meclisinin emri üzerine artık bütün kiliselerde her gün öğle üzeri Türk tehlikesine karşı çanlar çalınıyor, evlerde, sokaklarda, ve tarlalarda dualar okunuyordu.

Fazıl Ahmet Paşa Uyvar'ın fethine *Allah mu'in oldu ferih eyledik Uyvar'ı* (1074) diyerek tarih düşürmüş böylece idari ve askeri kapasitesinin yanında edebî kişiliğini de göstermiştir.

Uyvar'ın fethinden sonra bir taraftan kalede tamir çalışmaları devam ederken diğer taraftan Osmanlı ordusu harekate devamlı, civardaki güçlü kalelerden Novigrad, Nitra, ve Leve'yi zaptetti. Kış Belgrad'da geçiren Fazıl Ahmed Paşa baharla birlikte tekrar harekete geçti. Avusturyalıların sulha aykırı olarak yaptırdıkları Zerinvâr kalesini zaptedip yıktırdı. Sonra sırayla Komaran, Eğserseg, Egervar ve Kemendvar kaleleri alındı.

31 Temmuz 1664'de Sengotar'da Avusturya ordusu ile yapılan savaş Osmanlılar aleyhine neticelendi. Ancak Raab nehri üzerindeki köprü'nün yıkılması sebebiyle harbe iştirak eden Osmanlı ordusu mevcudunun sadece altıda biri (10 bin) kaddı. Bu itibarla Avusturyalılar bu kısmi başarıdan bir netice elde edemedikleri gibi bu sa-

vaştan on gün kadar sonra imzaladıkları Vasvar Antlaşması ile Osmanlı fetihlerini tanıdılar.

Böylece Osmanlılar yarım asırdır karşılaşmadıkları Avusturya'dan bu seferle Uyvar ile birlikte dört büyük kale, otuza yakın palanga ve yedi yüz köyden müteşekkil büyük bir eyâleti zaptetmişlerdir. Uyvar daha evvel olduğu gibi Erdel'e bırakılmayıp zaptedilen diğer kale, palanga, varoş ve köylerle birlikte bir eyâlet haline getirilerek doğrudan merkeze bağlanmıştı. Devletin hiçbir Türk nüfusun yer almadığı bu uzak eyâleti kısa bir sürede tahrir etmesi, idarî ve malî teşkilâtını kurması, vergilerini toplaması, sisteminin mükemmelen işleyişine işarettir.¹¹

- 1 Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihannümâ*, Neşri tarihi (haz.: F. R. Unat- M. A. Köymen), Ankara 1987, I, s. 255-305; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâciüt-Tevârih* (haz.: İ. Parmaksızoğlu), Ank. 1992, I, s. 167-190; Feridun Bey, *Münşeât-ı Selâtin* (Kosova Fetihnâmesi), İst. 1274, s. 112-113; Enveri, *Diiscurnâme-i Enveri* (nşr.: M. H. Yınanç), İst. 1928, s. 84-85; İ. Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1972, c. I, s. 249-257; Ahmet Şimşirgil, "Kosova'da verilen kurban", *Tarih ve Medeniyet*, Mayıs 1998, S. 50, s. 12-17.
- 2 Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannümâ*, (haz.: F. R. Unat- M. A. Köymen), I, s. 325-329; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâciüt-Tevârih* I, (Parmaksızoğlu), s. 216-222; Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman* (Âli Bey neşri), İst. 1932, s. 65-66; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 279-289; Kamil Su, *Yıldırım Bayezit*, İstanbul 1999, s. 27-34; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Niğbolu mad.*, İA, IX, s. 248-250.
- 3 Hoca Sadeddin Efendi, *Tâciüt-Tevârih*, (Parmaksızoğlu), II, s. 215-223; Neşri, *Tarih*, II, s. 649-657; Oruç Bey tarihi, s. 118-125; gazâvât-ı Sultan Murad b. Mehemmed Han, (yayr.: H. İnalçık-M. Oğuz), Ankara. 1978, s. 105-110; Lütfi Paşa tarihi, s. 130-141; Feridun Bey, *Münşeât*, I, s. 214-227; Hayrullah Efendi, *Tarih*, VII, s. 73-77; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 432-439;
- 4 Hoca Sadeddin Efendi, *Tâciüt-Tevârih*, (Parmaksızoğlu), II, 237-244; Aşıkpaşazâde, s. 134; Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1341, s. 161-165; Oruç Bey, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 60; Neşri, *Tarih*, II s. 659-675; Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, V, s. 218-219; Hammer, II, s. 236-238; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 446-450.
- 5 Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth* (nşr.: Mertol Tulum), İstanbul 1977, s. 40-65; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Defter VII (nşr.: Ş. Turan), Ankara 1991, s. 32-62; Kıvıncı, *Fetihnâme-i Sultan Mehmed*, (hiz.: F. Babinger) İstanbul 1955; Dukas, *Historia Byzantina*, (trc.: V. L. Mirmiroğlu), İstanbul 1956, s. 265-290; N. İorga, "İstanbul'un zaptı hakkında ihmal edilmiş bir kaynak" (çev.: F. Işık-özlü-A. Erzi), *Belleten* XIII/49 (1949), s. 107-147; Feridun Dirimtekin, *İstanbul'un Fethi*, İstanbul 1949; Muhtar Paşa (Ahmed), *Feth-i Celil-i Kostantiniyye*, İstanbul 1316; Hasan Kazan-kaya, *İstanbul'un Fethi ve Fethin Karanlık Noktaları*, I, İstanbul 1990; Barbaros Baykara, *Kostantiniyye Alındı*, İstanbul 1974; Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1987, s. 128-130; Selahattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve*

Askerî Faaliyeti, Ankara 1985, s. 33-113; İ. Hami Danişmend, *İstanbul Fethi'nin Manevi Kıymeti*, İstanbul 1953, s. 9-51; Şehabettin Tekindağ, "İstanbul Kuşatmasında İki Önemli Olay", *İ. Ü. Edeb. Fak. Tarih Dergisi*, Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı, S. 33, İstanbul 1982, s. 1-6

- 6 Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth* (haz.: M. Tulum), s. 150-168; İbn. Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, (haz.: Ş. Turan), s. 323-362; Aşıkpaşazâde, s. 178-179; Neşri, *Tarih*, II, s. 803-823; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâciüt-Tevârih*, (Parmaksızoğlu), c. 3, s. 114-139; Feridun Bey *münşeâtı*, c. I, s. 276; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 100-103. Enver Konukçu, *Otlukbeli Muharebesi*, Erzurum 1998; S. Tansel, *Fatih Sultan Mehmed*, s. 299-328; Reşit Rahmeti, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası*, VI, s. 285.
- 7 Celalzade Mustafa, *Selimmâme*, (haz.: A. Uğur-M. Çuhadar), Ankara 1990, s. 126-161; İdris-i Bitlisi, *Selimmâme*, TSMK, Revan, nr. 1540, vr. 2b-16a; Feridun Bey, *Münşeât*, I, s. 386-389; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâciüt-Tevârih*, (Parmaksızoğlu), IV, s. 195 vd.; Haydar Çelebi, *Ruznâme* (Feridun Bey *Münşeâtı* içinde), s. 396-402; Kemalpaşazâde, *Defter IX*, *Veliyyüddin Efendi*, 2447, vr. 120b-140a; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1975, II, s. 253-277; Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, İst. 1968, s. 25 vd.; Ahmet Uğur, *Yavuz Sultan Selim*, Kayseri 1992, s. 45-85; Şehabeddin Tekindağ, *Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi*, TD, XVII/22 (1968), s. 49-78; M. T. Gökbilgin, "Çaldıran Muharebesi", İA, III, 329-331; M. Çetin Varlık, *Çaldıran Savaşı*, TDVİA, c. 8, s. 193-195.
- 8 Kemalpaşazâde, *Defter IX*, vr. 145-155; Feridun Bey *münşeâtı*, c. I, s. 488-489; Celalzade Mustafa, *Selimmâme*, (haz. A. Uğur-M. Çuhadar), s. 403-440; *Tâciüt-Tevârih*, (Parmaksızoğlu) c. IV, s. 273 vd.; Haydar Çelebi, *Ruznâme*, I, 482-485; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 279 vd.; Ahmet Uğur, *Yavuz Sultan Selim*, s. 93 vd.; Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 50 vd.; İ. Miroğlu, "Yavuz Sultan Selim Devri", *Doğruştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. 10, s. 304-310.
- 9 Feridun Bey, *Münşeâtı's-Selâtin*, İst. 1274, I, 554-566; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi* (haz.: B. S. Baykal), I, s. 83-88; Kemalpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, X. Defter, (haz. Ş. Severcan), Ankara 1996, s. 277-314; Hayrullah Efendi, *Tarih*, X, s. 230; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 323-327; M. Tayyib Gökbilgin, *Kanunî Sultan Süleyman*, İst. 1992, s. 30-43; Geza Perjes, *Mohaç Meydan Muharebesi* (özet ve tanıtım Ş. Baştaç), Ankara 1998, s. 34-39.

- 10 Katip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fi'l-Esfârî'l-Bihâr* (yay.: O. Ş. Gökyay), İst. 1973, s. 51 vd.; Peçevî, *Tarih*, İst. 1283, I, s. 198; Lütfî Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İst. 1341, s. 359 vd; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 375-379; Hammer, c. V, s. 202 vd; T. Gökbilgin, *Kanunî Sultan Süleyman*, s. 96-98; A. Büyüktuğrul, "Preveze Muharebesine İlişkin Belgeler", Belleten, XLII/168 (1978), s. 629-665.
- 11 Mühürdar Hasan Ağa, *Cevâhirü'r-Tevârih*, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi, nr. 2242, vr. 30 a- 38 b; Erzurumlu Osman Dede, *Tarih-i Fazıl Ahmed Paşa*, Süleymaniye Ktp. Hamidiye, nr. 909, vr. 9-12 a; Mustafa Zühdi, *Ravzatü'l-Gazâ*, İst. Üniv. Ktp., Ty. nr. 2488, vr. 5-10 a; Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, (nşr.: A. Refik), I, İst. 1928, s. 215 vd.; Mehmed Necati, *Ez-Menâkıbât-ı Gazâ ve Cihad*, Topkapı Sarayı Ktp., Revan, nr. 1308, vr. 4-16a; Taib Ömer Efendi, *Fethiyye-i Uyvar*, İst. Üniv. Ktp. , Ty: nr. 2602, vr. 7a-17b; Raşid, *Tarih*, I, İst. 1282, s. 25- 50; V. Kopcan, Eyâlet-i Uyvar, 10. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler IV. cilt, Ank. 1993, s. 1735-1742; Eickhoff, *Venedig Wien und die Osmanen 1654-1700*, München 1970, s. 208-210; F. Eckhart, *Macaristan Tarihi* (çev.: İ. Kafesoğlu) Ank. 1949, s. 135-137; Ahmet Şimşirgil, Uyvar'ın Türkler Tarafından Fethi ve İdaresi (1663-1685), İst. 1997, Yayımlanmamış Doçentlik çalışması.

KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN: OSMANLI'NIN ALTIN ÇAĞI

İRANLI TARİHÇİLERİN BAKIŞ AÇISIYLA
KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN'IN SİYASETİ VE KİŞİLİĞİ

369

HARAÇGÜZARLARIN STATÜLERİ: XV. VE XVII. YÜZYILLARDA
EFLAK, BOĞDAN VE TRANSİLVANYALILAR ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

373

AKDENİZ'DEKİ OSMANLI DENİZ CEPHESİ (XVI-XVIII. YÜZYILLAR)

384

KANUNÎ, BARBAROS PAŞA, V. CHARLES: AKDENİZ DÜNYASI

392

OSMANLI DÖNEMİNDE MAĞRİB TARİHİ

398

OSMANLI CEZAYİRİNDE DEVLET OTORİTESİNİN GÜÇLENDİRİLMESİNDE
BAĞIŞ VE ARMAĞAN

401

OSMANLILARIN ORTA AFRİKA POLİTİKASI ASKERİ, TİCARİ VE SİYASİ İLİŞKİLER

411

OSMANLI DEVLETİ'NİN AFRİKA KITASINDA HAKİMİYETİ VE NÜFUZU

421

XVI. YÜZYIL AVRASYA DÜNYASINDA BÖLGESEL BİRLİK VE ÇEŞİTLİLİK
OSMANLI, ÖZBEK, SAFEVÎ VE HİND-BABÜRLÜ İMPARATORLUKLARI:
BÜTÜNSEL BİR YAKLAŞIM

431

İRANLI TARİHÇİLERİN BAKIŞ AÇISIYLA KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN'IN SİYASETİ VE KİŞİLİĞİ

PROF. DR. HOSEİN MİRJAFARI
ISFAHAN UNIVERSITY / İRAN

GİRİŞ

Kanunî Sultan Süleyman'ın hükümdarlığı (1520-1566) Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidarın olgunlaştığı yılları temsil eder. Sadece ulusal değil, dini coşkunluğun ve askeri zafer beklentilerinin de doruğa ulaştığı bir dönemdir. Refah seviyesinin artmasıyla birlikte halkta da canlı ve aktif bir ruh doğmuştur. Kanuni Sultan Süleyman, Osmanlı Ordusu'nu şartların elverdiği ölçüde farklı bölgelere göndermiştir. Önce Avrupa'ya saldırarak geniş bir bölgeyi fethetmiş ve kendisine Akdeniz'in kontrolünü ele geçirdiğini gösteren sağlam bir üs kurmuş, daha sonra da Afrika'nın batısına geçerek Güney Arabistan'daki Yemen gibi birçok bölgeyi Osmanlı toprakları arasına katmıştır. Sultan Süleyman, Safevi hükümdarlığı altındaki nüfusunun çoğunluğunun Şii olduğu İran'a da nihai barış anlaşması imzalanıncaya kadar dört kez savaş açmıştır.

Safevi dönemine ait tarihî kaynaklarda bu dört savaşın da kayıtları tutulmuş ve hepsi itinayla tarif edilmiştir. Ancak, iki ülke arasındaki savaşların yarattığı duygusal ortam sebebiyle, Kanuni Sultan Süleyman gibi istisnai bir kişiliğe ve güçlü bir karaktere sahip olan sultana hakettiği ilgiyi göstermede yeterli olunamamıştır.

Bu makale, Kanuni Sultan Süleyman'ın siyasetini ve kişiliğini Safevi dönemi tarih kaynakları ışığında incelemeye dönük bir teşebbüstür.

İRAN'LI TARİHÇİLERİN KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN'IN İRAN'A YÖNELİK POLİTİKALARI VE KİŞİLİĞİ HUSUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ

Osmanlı Devleti, Sultan Süleyman'ın hükümdarlığı altındayken, İran da Şii Safevi Hanedanlığı'nın yöneti-

mindeydi. İran'ın bu dönemde büyüyerek hızla güçlü bir devlet haline gelmesi, sadece iki ülke arasındaki mezhep farklılıkları sebebiyle değil, kendisine komşu güçlü bir devletin bir tehdit unsuru oluşturabileceği inancıyla da Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekiyordu. Bu düşüncelerden hareketle Kanuni Sultan Süleyman kendi ülkesini tehdit eden bir tehlikeyi bertaraf etmek ve İran'ı ele geçirmek amacıyla savaş kararını verdi ve İran'a saldırdı.

Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıktığı yıllarda, İran'ı Şah İsmail (1502-1524/907-930) yönetiyordu. Şah, Kanuni Sultan Süleyman'a tahta çıkışı sebebiyle bir kutlama mesajı göndermemiş, ancak Sultan Süleyman Belgrad'ı ve Rodos'u fethedince bir ulaşı, yanında toplam beşyüz kişiyle birlikte İstanbul'a göndermiştir. İran'da beklenildiğinin aksine, Osmanlı hükümeti bu Safevi delegasyonunu dostça karşılamamıştır. Gruptan sadece yirmi kişinin Boğaz'ı geçmesine izin verilmiş, geriye kalanlar ise Üsküdar'da bekletilmiştir. Bu esnada, İran ile Osmanlı topraklarında yaşayan Aleviler arasında beklenen ilişki nihayet kurulmuş ve İran hükümetinin izniyle dini vecibelerin yerine getirilmesi, siyasi ve dini propaganda yapılması için bazı kişiler Osmanlı topraklarına gönderilmiştir.¹

I. İsmail'in ölümünün ardından tahta I. Tahmasb çıktı (1524-1574/930-984). Tahmasb'a muhalif olan ve içlerinden bazılarının sarayda etkin mevkilerde görev sahibi olduğu Kızılbaş aşiretleri Kanuni Sultan Süleyman yönetimindeki Osmanlı Devleti'ne kaçarak Sultan'ı İran'a saldırması için teşvik etmeye başladılar. "*Alam Araye Abbasi*"nin yazarı İskender Türkmen Bey'e göre, bunlardan biri de Tahmasb'ın sarayında çok yüksek bir mevkide bulunan Ulameh Sultan Tekelu'dur.²

Şah Tahmasb'ın kendisi ise olayları şu şekilde nakletmektedir: “Rivayet ediliyor ki Ulameh İbrahim Paşa ile temas kurmuş, Doğu'nun askeri açıdan bomboş olduğunu ve bazı Kızılbaş aşiretlerinin kendisiyle aynı kanaati taşıdığını söylemiştir. Sultan'ın oralara saldırmaya karar vermesi ve kendisinin de bu bölgenin hükümdarı olması halinde her yıl sultana vergi ödemeyi taahhüt etmiştir.”³

Alam Ara kitabının yazarı, Ulameh'in Sultan Süleyman'a durmadan mesajlar gönderdiğini yazmaktadır. Bu mesajlarda Ulameh, Kızılbaş aşiretlerinin ordularını Maveraünnehir'e sevkettiğini, Özbek, Tatar ve Moğollar ile savaşmaları sebebiyle çok meşgul olduklarını, dolayısıyla Irak ve Azarbeycan'ın kolaylıkla işgal edilebileceğini bildirmiştir. Kanuni Sultan Süleyman da Ulameh'in tavsiyelerini dinleyerek büyük bir orduyla Azarbeycan'a saldırmıştır.⁴ Diğer yandan bazı Safevi tarihçileri de, Kanuni Sultan Süleyman'ın Azarbeycan'a saldırmasının asıl nedeni olarak Algas Mirza'nın Osmanlı Devleti'ne kaçarak, Sultan'ı savaş açması için teşvik etmesini gösterirler. Örneğin “Abdi Bey Şirazi, 1548/955 yılında yazdığı *Takmilat'ul Akhbâr* isimli kitapta bu görüşe yer vermektedir.”⁵

Safevi tarihçilerinin Sultan'a yönelik düşüncelerini bu durum çok etkilemiş, onları zaman zaman da ihtilafa düşürmüştür. Örneğin, Şerif Han Bitlisi, Sultan'ın sabırlı ve özgüvenli kişiliğinden dem vururken,⁶ *Kholasa al-Tavarih*'deki yaklaşım çok daha serttir. Kanuni'den acele ve düşünmeden karar veren bir kişi olarak bahsedilir. Bu durumun kanıtı ve kişiliğinin göstergesi olarak da İran'a saldırması sunulur. Söz konusu kitabın yazarı, Kanuni'nin sert bir kişiliğe sahip olduğunu ve birinden kurtulmak istediğinde, aynı İbrahim Paşa'ya yaptığı gibi, saraya getirilmesini isteyerek, önce onunla satranç oynadığını, sonra da o kişiyi öldürterek cesedini denize attırdığını iddia etmiştir.⁷

İranlı tarihçiler, iki devlet arasında barış anlaşmasını (Amasya Barışı) ilk öneren kişinin Kanuni Sultan Süleyman olduğunu yazmaktadır. Abdi Shiouzi Bey, bu olayı şu şekilde nakletmektedir: “Handegârın kızı ve karısı şahın kızına ve Rüstem Paşa da bazı önemli dini liderlere mektuplar yazarak barış teklif ettiler.”⁸

İranlı tarihçilerin, Amasya Barış Anlaşması'nın imzalanmasının ardından Kanuni Sultan Süleyman ile ilgili fikirlerinin değiştiği görülmektedir. Bu tarihçiler iki

ülke arasında süregelen düşmanlığa rağmen, Kanuni Sultan Süleyman'ın şahsiyetini övmeye başlamışlar, Kanuni'nin gerçek bir halife gibi davrandığını ve Halife olarak ününün dünyanın dört bir köşesine ulaştığını belirtmişlerdir.⁹

Kanuni Sultan Süleyman'ın Şah Tahmasb'a yazdığı mektuplar stil ve içerik açısından iki farklı kategoride değerlendirilebilir: Amasya Barış Anlaşması'ndan önce ve sonra gönderilenler. Birinci grupta yer alan mektuplarda, stil tehditkar ve serttir ve hepsinde Kanuni İran şahını dinsizlik ve irtikab ile suçlamaktadır. Kızılbaş aşiretlerini bir hırsızlar topluluğu olmakla ve sorumsuzlukla itham etmektedir. Fakat İran'la barış yapma olasılığı belirlediği andan itibaren, ibarelerde düzelmekle birlikte Kanuni'nin şaha hitap biçiminde de değişimler olmuştur. “Şah Hazretleri” gibi ifadeler kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰

Safevi tarihçilerinin övdüğü bir diğer konu, Kanuni Sultan Süleyman'ın askeri liderliğidir. Kanuni'nin Ulameh, Alghas ve kendi sarayındaki bazı kişiler tarafından yanlış yönlendirildiğinin farkına varmasının ve bölgenin hava şartları ve fiziki özellikleri ile ilgili tutarlı ve gerçek bilgilerin kendine ulaşmasının ardından, orduyu sıcak bölgelere gönderme kararı aldığı ve böylelikle Bağdat'ı çok daha az kayıpla ele geçirdiği özellikle vurgulanmıştır.¹¹ Ayrıca Osmanlı ordusunun büyüklüğü ve disiplini de askeri alanda üzerinde durulan bir başka konu olmuştur. *Kholasa al-Tavarih* kitabının yazarı, Osmanlı ordusu Nahçıvan'a vardığında, sultanın ordusundaki askerlerin sayılamayacak kadar çok olduğunu ve ordudaki asker toplamının “çöllerdeki kumların sayısını dahi geçtiğini” yazmaktadır.¹²

Öte yandan, ilgi çekici bir başka husus, Şah Tahmasb'ın Kanuni Sultan Süleyman'ın gücü ve kişiliği ile ilgili değerlendirmeleridir. Şah, bir defasında, kendisini Kanuni'nin mahvetmek için harekete geçmesi halinde sonuna kadar takip edeceklerini belirten Kızılbaş aşiretlerine, böyle bir durumun söz konusu olamayacağını ve bu fikirden acilen vazgeçmeleri gerektiğini buyurmuştur. Tahmasb, Kanuni'nin inatçı, erdemli ve kararlı bir kimse olduğunu, bu özelliklere sahip insanlara kıymet verdiğini ifade etmiştir. İstanbul'a gönderdiği elçilerini özellikle bu nevi insanlar arasından seçerek Kanuni'yi etkilemenin yollarını aramıştır.¹³

Ayrıca, Safevi tarihçilerin, Kanuni Sultan Süleyman'ı övdükleri bir diğer konu, Kanuni'nin İslam dini-

ne ve Müslümanlara verdiği önemdir. Ancak burada da, Müslümanlardan kasıt özellikle Sünnilerdir. İslamiyetin ve Sünni inancın yayılmasında Kanuni Sultan Süleyman'ın şahsi çabaları üzerinde özellikle durulmuştur. Kanuni'nin Sünni inanca muhalif her türlü konu ve şahsa tepki gösterdiği belirtilmiştir.¹⁴ Hasan Beğ, Kanuni'nin, bu düşüncelerden hareketle, *Al-mangboul ve Al-maghbul* eserinin yazarı Şeyh Zayn al-din Jabel-Ameli'yi şiddetle cezalandırdığını ifade etmektedir.¹⁵

Safevi tarihçiler, tarafından Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinin etkisi altında kaldığı çoklukla vurgulanan bir konu olmuştur. Hatta Tahmasb'ın kendisi, kitabında, Vezir-i Azam Rüstem Paşa'nın Kanuni Sultan Süleyman'ı aldattığını ve böylelikle de, isminin lekelenmesine yol açtığını ifade etmiştir.¹⁶ *Hasan Rumlu Bey*'in yazdığına göre, Şehzade Mustafa Rüstem Paşa'yla entrikalara girdiği için Kanuni'nin emri üzerine idam edilmiştir.¹⁷ *Takmelat al-Akhhbar* isimli eser ise, Sultan'ın diğer oğlu Mehmed'in bu sefer Rüstem Paşa'nın entrikaları neticesinde öldürüldüğünü söylemektedir.¹⁸

İskender Türkmen Bey, Kanuni için birinci dereceden önemli tek konunun ülkesinin çıkarları olduğunu belirtmiştir. Oğlu Bayezid babasına karşı ayaklandığı ve sonrasında İran'a mülteci olarak kaçtığı zaman, Kanuni onu öldürene yüklü bir ödül vereceğini ilan etmiştir. Maiyetindekilerin buna karşı çıkması ve Sultan'ı yumuşatmaya çalışması üzerine, Kanuni hiddetlenerek Bayezid'in, ülkesi ve kendisine bela ve utanç getirdiğini, dolayısıyla verdiği karardan geri dönmemesinin asla sözkonusu olmadığını ifade etmiştir.¹⁹

Kanuni Sultan Süleyman ile ilgili üzerinde durulan bir başka özellik, Sultan'ın edebi kişiliği ile ilgilidir. Şah Tahmasb'ın kardeşi Sam Mirza'nın *Tohfe-i Sami* adlı eserinde yazdığına göre, Farsça, Kanuni Sultan Süleyman'ın kendisi ve Saray'daki maiyeti tarafından büyük itibar görmüştür. Kanuni'nin Farsça yazdığı birçok şiiri mevcuttur. Aşağıdaki satırlar Sultan tarafından Farsça yazılmıştır:

Dîde ez ateş dil garkadır abest mera

Kâr-ı ayin çeşme zi serçeşme harabest mera

Majma al Khavas'ın yazarı da, benzer bir şekilde, Kanuni Sultan Süleyman'ın fakir tebasına ve yardıma muhtaçlara gösterdiği ilgi kadarını şiir ve şairlere de bahsettiğini vurgulamıştır. Şah Tahmasb ile olan düşmanlığın sona erdilerken barış imzalanmasının ardından,

Kanuni Sultan Süleyman'ın, aşk ve nezaket anlamına gelen *Muhibbi* mahlası altında Farsça dizeler döktürdüğünün üzerinde durmuş, ancak Kanuni'nin örnek olarak verdiği dörtlüğünü Türkçe yayınlamıştır.²⁰

Safevi tarihçiler tarafından Kanuni'nin sanata verdiği önem sadece şiirle geçiştirilmemiş, ayrıca mimariye ve büyük binalara duyduğu ilgi de özellikle belirtilmiştir. Bu konuyla ilgili ismi geçen bir başka şahıs sözkonusu binaların birçoğunu yapmış olan Mimar Sinan'dır. Sinan, Kanuni'nin mühendisi ve askeri danışmanı olarak da zikredilmiştir. İranlı tarihçilerin yansıttığına göre, Mimar Sinan, Osmanlı Devleti ile İran arasında barış olması gerektiği konusunda sultana daima telkinde bulunmuştur. İran tarihçiliğindeki rivayete göre, bir yol yapımı için Kanuni tarafından sınıra yakın bir yere gönderilen Mimar Sinan'ın neredeyse bütün adamları Şah'ın askerleri tarafından öldürülmüş, Mimar Sinan da bunların eline düşerek Şah Tahmasb'a gönderilmiştir. Ancak, iki ülke arasında yeni oluşmakta olan barış ortamı sebebiyle Şah Tahmasb, Mimar Sinan'ı öldürtmemiş, dostluğunun bir nişanesi olarak elçisi Shahgholi Bey ile birlikte İstanbul'a geri göndermiştir. Denmektedir ki, Sinan, bunun üzerine, Kanuni'nin dikkatini "düşmanlığın ülkeleri mahvettiği, ancak dostluğun halkları daha da müreffeh kıldığı"na çekmiştir.²¹

İranlı tarihçilerin eserlerinde "Sultan Süleyman Camisi"nin muhteşemliği özellikle vurgulanmıştır. Şah Tahmasb'ın Kanuni'yi kutlamak üzere, çok yakın adamlarından Kemaleddin Bey'le, Kanuni'ye üç nadide Kuran-ı Kerim gönderdiği ve inşa ettirdiği caminin mimari özelliklerini kendisine bildirmesi konusunda bir ricası olduğu üzerinde durulan bir diğer husustur. Mektuptan da anlaşılacağı üzere, Şah'ın caminin süslemeleri ve dekorasyonu hakkında detaylı bilgisi vardır ve hediye olarak seçtiği kilim ve halılar da bu durumu yansıtmaktadır.²²

SONUÇ

Safevi dönemine ait kaynakların detaylı bir şekilde incelenmesinin ardından, Safevi tarihçilerinin Kanuni Sultan Süleyman'ı İran'a savaş açtığı için önce suçladıkları, ancak Amasya Barış Anlaşması'nın ardından fikir değiştirerek Kanuni'nin ülkesini yönetme biçimini, liderlik vasıflarını, sanatsal kabiliyetlerini övmeye başladıklarını ve O'nu dünyanın en etkili liderlerinden biri olarak kabul ettiklerini görmektediriz.

- 1 Riahi Muhammad Amin, *Sefarat-namehaye Iran*, Tahrn, 1989/1368 ss.26-27.
- 2 Eskander Bey, *Tarikh-i Alam-ara-Ji Abbasi*, Cilt I, s. 66
- 3 Tahmasb Safavi, *Tazkire*, Yay. Haz. Abd al-Shair, Berlin, 1924/1343, s.17.
- 4 *Tarikh-i Alam-ara-Ji Abbas*, s. 67.
- 5 Abdi-Bey Shirazi zeyn'al-Abdin Navidi, *Takmilat'ul Akbbar*, Yay. Haz. Abd'ul-Huseyn Navai, Tahrn, 1989/1368, s.97.
- 6 Bidlisi Sharaf Khan, *Sharaf-name*, Yay. Haz. V. Veliaminov, Petersburg, 1860-62, s.292
- 7 Ghomi Ghazi Ahmad ibn Sharaf-al-din Hiseyni, *Kholasa al-tavarikh*, Yay. Haz. Ehsan Eshraghi, Tahrn, 1980/1359, s.324; Astarabadi Seyyid Hasan ibn Muraza, *Tarikh-i Saltani*, Yay. Haz. Ehsan Eshraghi, Tahrn, 1987/1366, s.366.
- 8 A.g.e., s.106
- 9 Rumlu Hasan Beg, *Ahsan al-Tavarikh*, Cilt 11, Yay. Haz. Abd al-Huseyn Navai, Tahrn, 1970/1349, s.488, Abdi-Bey Shirazi, *Takmilat'ul Akbbar*, s.117-118.
- 10 *Munshat al-salatin*, Cilt II, 52-54.
- 11 *Tarikh-i Alam-ara-Ji Abbasi*, Cilt I, s.68 ; *Ahsan al-Tavarikh*, Cilt II, s.425.
- 12 *Kholasa al-Tavarikh*, s.368.
- 13 *Tazkire*, s.8.
- 14 *Ahsan al-Tavarikh*, XII, s.377.
- 15 Sam Mirza Safavi, *Tazkire Tuhfe Sami*, Yay. Haz. Rukn al-Din Homayun-Ferrukn, Tahrn, 1975/ 1355, s.27.
- 16 *Tazkire Shah Tahmasb*, s.77.
- 17 *Ahsan al-Tavarikh*, XII, s.480.
- 18 *Takmilat'ul Akbbar*, s.107.
- 19 *Alam-ara-Ji Abbasi*, I. S.62
- 20 Sadeghi Ketabdaz, *Majma al-khavar*, Yay. Haz. Abd al-Rasoul Khayyam-pour, Tebriz, 1948/1327, s.14.
- 21 *Ahsan al-Tavarikh*, XII, s.487; Alam-are-ye Abbasi, I, s.78.
- 22 Eternad-al-Saltane Muhammad Hasan Khan, *Tarikh-e Montazam-i Nasiri*, Yay. Haz. Muhammad Esmail Rezvani, Cilt II, Tahrn, 1958/1364, ss. 811-817.

HARAÇGÜZARLARIN STATÜLERİ: XV. VE XVII. YÜZYILLARDA EFLAK, BOĞDAN VE TRANSİLVANYALILAR ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

PROF. DR. VIOREL PANAIT'E

UNIVERSITY OF BUCHAREST,

INSTITUTE OF SOUTHEAST EUROPEAN STUDIES OF THE ROMANIAN ACADEMY / ROMANIA

1. TUNA'NIN KUZEYİNDE OSMANLI GAZALARI

Eflak ve Boğdan XIV. yüzyıl sonları ile XVI. yüzyıl ortaları arasında Osmanlı fetih politikasının hedeflerindendi. Bu meyanda Tuna'nın kuzeyine, burada bulunan otonom prensleri kontrol altında tutmak veya cezalandırmak maksadıyla sık sık akınlar yapılıyordu. Bunlara ek olarak düzenli bir şekilde sultanın, vezir-i azamların veya Rumeli beylerbeylerinin komutası altında büyük seferler düzenlenmişti.

Osmanlılar XV. ve XVI. yüzyıllarda Tuna'nın kuzeyindeki toprakları Eflak ve Boğdan dahil olmak üzere "kafirlerin ülkesi" (darü'l-kefere, diyâr-ı küffâr, diyâr-ı kefere vilâyetleri, kafiristan) olarak değerlendirmektedirler.¹ "Kafirlerin ülkesi" terimine ek olarak Eflak ve Boğdan savaş ülkesi (darü'l-harb, dâr-ı harb, diyâr-ı harbi vilâyetler) olarak da adlandırılmaktaydı. Kıvamî, 1484'te II. Bayezid'in komutasındaki Osmanlı ordusunun Tuna'yı geçmesiyle ilgili olarak "Tuna'nın öteki yakasına darü'l-harbe geçtiler"² değerlendirmesinde bulunmaktadır. Bu şartlarda bir kısım XV. yüzyıl kronikleri Tuna'yı darü'l-İslâm ve darü'l-harb arasındaki sınır çizgisi olarak göstermektedirler. Şükrullah bin Şahabeddin Ahmed, Sultan I. Bayezid'e (1389-1402) karşı sefer açan Macar kralından kafir olarak bahsedip Sultanın seferini darü'l-İslâm'dan yapılan sefer olarak nitelemektedir. Buradan hareketle Niğbolu kalesinin İslâm serhaddini temsil ettiği söylenebilir.³ Yine İdris-i Bitlisi'ye göre (ö. 1520) I. Bayezid'in Eflak'a doğru "gaza niyetiyle yaşlı Mircea'ya karşı sefer düzenlemesi" İslâm serhaddinin kuvvetlendirilmesiyle aynı manayı taşıyordu.⁴

XIV. yüzyıl sonu ve XVI. yüzyılda Eflak ve Boğdan'a karşı açılan bütün seferler, Osmanlı tarihçileri tarafından ve özellikle 1395'de I. Bayezid'in, 1417'de I. Mehmed'in, II. Mehmed'in 1462'de (hepsi Eflak prenslerine karşı olmak suretiyle) ve 1476'da ki seferi, 1484'de II. Bayezid'in ve 1538'de Kanuni Sultan Süleyman'ın Boğdan'a karşı seferleri gazavat olarak nitelendirilmiştir.⁵ Mesela Mehmet Neşri sultanların tabii sırasına göre Osmanlı sülalesinin tarihinden bahsederken gazalar hakkında da bizzat padişahlar tarafından Eflak ve Boğdan'a karşı açılan seferlere yer vermiştir. 1462'de "Hikâyet-i Gaza-yı Eflâk,"⁶ 1476'da da Hikâyet-i Gaza-yı Kara Boğdan saniyen".⁷

2. İTAATIN KABÜLÜ ("İNCHINAREA")

Eflâk, Boğdan ve Transilvanyalı prenslerin Osmanlılara haraç ödemek suretiyle itaatlerini bildirmeleri Eflâk ve Boğdan kroniklerinde "inchinare" (Latin belgelerinde inclinare; Rumlarda proskynesis) olarak adlandırılmaktadır. Osmanlı kroniklerinde ve vesikalarında da "itaat ve boyun eğme"yi ifade için: Boyun eğmek, vermek, tapmak, itaat ve inkiyâd etmek, yüz sürümek, yüz sürmek ifadeleri kullanılmaktadır.

Eflâk, Boğdan ve Transilvanyalı prenslerin Babıâli'ye olan sadakatlerinden bahseden XV. ve XVI. yüzyıl kaynakları, bu konuda en azından bir politik ve diplomatik faaliyeti ifade etmektedirler: Voyvodanın kendisinin, temsilcisinin veya bazen ülkenin büyük boyarlarının huzura gelmesi; yenilgi ile sonuçlanan açık bir savaştan sonra değil de isteyerek sultana boyun eğme; iki taraf

arasında barış antlaşması yapılması; Osmanlılar tarafından cizye veya haraç olarak nitelendirilen bir miktar para ödenmesi; sultan tarafından korumanın bahşedilmesi; Voyvodaya veya onun delegesine tahta geçiş ve tayin için bazı ayırıcı unvan veya işaretlerin bahşedilmesi. Eğer Osmanlı İmparatorluğu ile Eflak, Boğdan ve Transilvanya arasındaki ilişkilerdeki kesin noktaları daha kesin ve açık olarak belirlemek istersek, tarihlerde biat olarak açıklanmış ifadeleri XV ve XVI. yüzyıl tarih verilerinde yeterli miktarda yer almış olarak görebiliriz. Biat geleneği, üst üste gelen şahsiyetler ve mutlak bir kronoloji ve kendine özgü gelişimi ile Boğdan'a göre Bâb-ı Âli ile Eflak arasında tercihen gerçek bir düzenli ilişkiler sürecinin olduğunu göstermekte ve bu sultan ve voyvoda arasında yapıldığı farz edilen bir seri barış antlaşmalarıyla ortaya konulmaktadır. Bu şartlarda, bizim fikrimize göre biat veya sadakati belli limitler içerisine yani bir yıla veya belli bir voyvodaya, XVII ve XVIII. yüzyıl kroniklerinin yaptığı gibi, münhasır kılmak yanlıştır.

Eflak için bu süreç Yaşlı Mircea zamanında (1386-1418)⁸ başlayıp Yakışıklı Radu'nun 1462'de tahta geçmesi ile tamamlanmış olabilir.⁹ Osmanlı ve Osmanlı olmayan kaynaklar, I. Mehmed'in Eflak'a karşı seferini ve onun prensiyle 1416-1420 yılları arasında yapılan barış antlaşmasını açıklamaktadırlar. Ancak hadiselerin kesin tarihleri ve sorgulanması mümkün olmayan şahsiyetler belirsizdir. XVII. yüzyıl İngiliz tarihçisi Richard Knolles'a göre yapılan bu anlaşma ile Eflak Türklere bağımlı hale gelmiştir.¹⁰ Bu biatla karşılaştırıldığında yaklaşık 50 yıl sonra 1462 yılında daha büyük bir biat hadisesi olmuştur. Neşri'ye göre "İslam padişahı... Tuna'yı geçip Eflak'a girdi. bütün Eflaklılar geldi ve ona sadakatlerini bildirdiler."¹¹ Osmanlılar açısından sultanın 1462 yılı seferi ve Yakışıklı Radu'nun tahta geçirilerek kendisine tayin sembollerinin verilmesi, Eflaklıların "tam sadakatlerini", "büyük sultanın hakimiyeti altına" girdiklerini yani Eflak'ın "fethini" temsil ediyordu.

Boğdan için, Bâb-ı Âli ile olan ilişkilerin evriminde önemli bir an olan biatın noktasının ne olduğu Romanya tarihçiliğinde birçok tartışmaya sebep olmuştur. Bana göre, sadakatın kabul edilme süreci 1455-56¹² yıllarında başlamış ve 1538¹³ yılında sona ermiştir. Bu dönem Büyük Stefan ile II. Mehmet arasında 1480-81 yı-

linda¹⁴ ve 1486 yılında II. Bayezid¹⁵ ile yapılan barış antlaşmaları ile belirginleşmiştir. İlk Osmanlı resmi vesikaları II. Mehmed ve Boğdan arasında 1455-56 yıllarında barıştan bahsetmelerine rağmen, Osmanlı kroniklerinde voyvoda Petru Aron'un 1455-56'daki biatı kaydedilmemiştir.¹⁶ Boğdanlıların sadakat bildirmeleri açısından Osmanlı kronikleri çoğunlukla Kanuni Sultan Süleyman'ın 1538 senesindeki seferinin sonuçlarından bahsetmektedirler. Daha sonra 1462'de Eflaklıların yaptığı gibi büyük bir biat meydana gelmiş bunun manası ve sonuçları daha önceden Sultan ve Boğdanlı voyvodalar arasında yapılan barış antlaşmalarından daha önemli olmuştur: "Boğdan vilâyetinin genç prensleri mümkün olan yollarla hürmet gösterip, tebrikleri kabul ederek Küçük Nişancı Mehmed Paşa'ya (ö. 1571) yazıp kendilerine yeni bir hakim tayin edilmesini istediler. Sonra 21 Rebi-ülahir 945'te (16 Eylül 1538) kendi içlerinden en genç prenslerden Stefan Lacusta tayin edildi. Yıllık haraçlarını göndereceklerine dair taahhütte bulundular."¹⁷

Transilvanya'nın biatı birkaç tarihi hadiseden hareketle XVI. yüzyılın ilk yarısına ait olmalıdır. Kanuni Sultan Süleyman'ın II. Macaristan seferinde (935/1528-29) "Transilvanya (Erdel) banı Ioan Zapolya gelip sadakatini bildirmiş, hediyeler sunup Sultanın ellerini öpmüştür". Bir Osmanlı tarihçisi olan Muhiddin el Cemale'ye ait bilgilerde 28 Şubat 1528'deki anlaşma hariç olmak üzere birkaç kelimedede politik bir "itaat kabulü"nün ifade edildiği görülmektedir.¹⁸ Bu birinci devre olabilir. Osmanlı tarihçileri 948/1541 yılları üzerinde ısrar etmişlerdir ki Mustafa Selaniki'ye göre "O kadın (Isabella) ve onun oğluna (Iona Sigismund) Sultan tarafından Transilvanya vilâyeti ve ülkesi verilmiş ve 29 Haziran 1566'da da Ioan Sigismund Zapolya, Zemlin otağında Kanuni Süleyman önünde sadakatini bildirmiştir."¹⁹

3. AHİTLER VE USULLERİ

3.1 Ahitler

Bâb-ı Âli ile iki Tuna prensliği, Eflak ve Boğdan, arasındaki ilişkilere tarihçilik açısından vakfedilen en münakaşalı tartışma, Romanya ülkelerinin Bâb-ı Âli'ye karşı kanuni statülerini belirlemiş olabileceği düşünülen ahidnâmeler-kapitülasyonlar üzerinedir.²⁰

Osmanlı İmparatorluğu ile Hristiyan devletler arasında yapılan barış ve ticaret antlaşmaları genel bir "akd"

ve "ahd"e bağlı idi. *Kitabii'-siyer* ve fetvalar gibi İslam hukuk metinlerine göre iki çeşit 'akd vardı: *Akd-i zimmet* ve *muvâda'a*. Ancak Osmanlı diplomasisinde müslim ve-ya gayrimüslim prenslerle yapılan her antlaşmaya *ahid-nâme-i biimâyün* terminolojisi verilmekteydi.²¹

XV. yüzyılda hala yaygın olan geleneksel bir alışkanlığa göre Osmanlı sultanları ile Eflak ve Boğdan arasındaki ilişkilerde barış antlaşmasına ulaşmada yemin büyük önem taşımaktaydı. Buna ek olarak XV. yüzyıl barış antlaşmaları sık sık yemin terimleri ile veya yemin yoluyla uygulanmış antlaşmalar şeklinde tatbik edilmiştir. 1443 yılında Vlad Dracal'un hakimiyetini yenilemesi Ducas'a göre, II. Murad tarafından yemin alınmasından sonra gerçekleşmiştir. Bir diğer paragrafta aynı yazar sultan II. Murad'ın Macarlardan korktuğundan Sırp despotu ve Eflak voyvodası ile yemin ederek anlaşma yaptığını bildirmektedir.²² Başka bir Bizanslı tarihçi İmrozlu Kritovulos Kazıklı Voyvoda'nın tahta geçtiğinde Fatih Mehmed'in ona yemin ve ahitle taahhütte bulunduğunu yazmaktadır.²³ Ve 1462 seferinden sonra aynı sultan Yakışıklı Radu'nun Eflak tahtına geçmesini onayladığından ondan sadakat yemini almıştı.²⁴ Yemin ibaresi, Eflak voyvodaları ile Osmanlılar arasında XV. yüzyılın ilk yarısındaki ilişkilerden bahseden az miktardaki resmi belgelerde de bulunmaktadır. Bu şekilde 1432 Mayıs-Haziranında I. Alexandru Aldea, II. Murad'a taahhütte bulunduğunu ve Türklerinde iman ve yemin ile kendilerini bağladıkları ve kendilerine sadakat garantisi verildiğini yazıyordu.²⁵ Bu şekilde yemin iki taraf arasındaki barış ilişkilerinin garanti altına alınması ve uygulanmasına yönelik kanuni bir fiil haline geliyordu. Aynı Voyvoda 1432 Temmuzunda Sibiu sakinlerine "biz ülkeye barış getirdik" ifadesiyle bu gerçeği bildiriyordu.²⁶ Osmanlı hikayeci kaynakları (bunlara erken dönem arşiv malzemeleri olmadığından müracaat ediyoruz) özellikle taahhütte bulunma üzerinde dururken XV. yüzyılda vurguyu yemin üzerine yapıp (kısmet taahhüt için alınmış) bunu barışçı ilişkilerin kurulması sürecinin gerekli bir noktası olarak görmektedirler.²⁷ XV. yüzyıldan yalnızca bir barış antlaşmasının belli bir parçası korunabilmiştir. Bu da II. Mehmet Fatih tarafından Büyük Stephan'a verilen bir sulhnâmedir.²⁸

3.2. Gelenek

Bugüne kadar tarihçiler ve hukukçular Romanya ülkeleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerde

gelenek varlığı veya yokluğu problemini görmezlikten gelmişlerdir. XV ve XVIII. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında, özellikle de büyük miktardaki arşiv kaynaklarında Osmanlılar, Boğdan ve Eflaklılar tarafından müracaat edilen *âdet*, *kadîm*, *mu'ad*, *âyın* vb. gelenekler bizim fikrimize göre dikkat edilmesi gereken hususlar olup bu şekilde Osmanlı İmparatorluğu ve her Romanya ülkesi arasında iki taraflı gelenekler kurulabilir. Bir tarafta, uzun bir müddet uyulan haklar ve zorunluluklar geleneksel hareketler olarak algılanmaya başlamış ve hatta bunlar bazen voyvodalara verilen ahidnâme ve berâtlarda yer almıştır. Diğer taraftan, kayıtlarda müracaat edilen geleneklerin çoğu voyvodaların yükümlülüklerinin miktarından zaman diliminden (miktar, sayı, ağırlık vs...) ve ödeme metotlarından bahsetmektedir. Tarih kaynaklarındaki bu türden sözde gelenekler, Osmanlılar ile Boğdan ve Eflaklılar tarafından uzun veya kısa müddetlerde kanun olarak kabul edilmiş bazı uygulamaların varlığına işaret etmektedir.²⁹

4. HARAÇGÜZARLAR VE ZİMMİLER

Thomas Thornton *Türkiye'nin Günümüzdeki Vaziyeti* adlı eserinde öncelikle Türk hükümetinin haraç ödeyenlere karşı uyguladığı genel sistemi izah edip Türklerin yeni ferihleri elde ettikleri yerlerdeki müesseselerin yerine koydukları müesseselerin nasıl bir düzen takip ettiğini açıklamaktadır: "Türk gücünün mütemadiyen itibar kazandığı devirlerde hükümetin sabit politikası fethedilen yerdeki ileri gelenleri ve büyük toprak sahiplerini buradan çıkararak kendi özel sistemlerine göre toprakların yeniden düzenlenmesini sağlamaktı". Thornton'a göre bu kanundu. Ancak bazı durumlarda Osmanlılar bu yönetim tarzında istisnalara başvurmışlardır. Bu şekilde İmparatorluğun Mısır, Eflak, Boğdan gibi haraç veren eyaletleri doğmuştur.³⁰ Bunlara kısa veya uzun bir zaman dilimi için Transilvanya, Ragusa, Kırım Hanlığı ve belli Ege adaları eklenebilir.

4.1. Haraç Veren Voyvodalar

Osmanlı barış hukuku nokta-i nazarından, eğer bir *harbî* haraç ödemeyi ve Osmanlı sultanına itaat etmeyi kabul etmişse bir *zimmi* yani korunan gayrimüslim teba haline gelmektedir.³¹ Osmanlı kaynaklarında bu durumda olan kimseler aynı zamanda haraçgüzar veya darü'l-

harbden olmayan kefere olarak adlandırılmaktadır. Osmanlı kronik yazarları Eflak prenslerinin Babiâli'ye karşı vazifelerini belirlerken, onların Osmanlı Sultanının haraç ödeyen vasalları olup, sultanın huzuruna şahsen gelip haraçlarını verdiklerini ve genellikle bol hediyeye sahip olduklarını bildirmektedirler. Sultan da kendi adına onlara hilat, börk ve üsküf vermektedir.³² Bunlara ek olarak Tursun Bey, Boğdan voyvodalarından Büyük Stephan'ı (1457-1504) haraç veren biri olarak nitelendirmiştir.³³

"Haraçgüzar" terimi Bâb-ı Âli'ye gönderilen haraçla birlikte geniş bir alanda düşünülecek politik-askeri ve ekonomik-mali zorunlulukları ihtiva etmekteydi. Burada bir an için durup Osmanlı barış hukuku ile alakalı iki zorunluluğu analiz edeceğiz ve daha açıkçası Tuna ülkesinin Bâb-ı Âli'ye karşı politik ve hukuki durumlarına göz atacağız: Haraç ödeme ve politik-askeri hizmetler.

Haraç. Şeri'at'a göre (ve büyük Osmanlı Şeyhülislamı olup Osmanlı vergileri üzerine fazla miktarda fetva vermiş olan Ebussud Efendi'ye göre) Eflak, Boğdan ve Transilvanyalı prensler tarafından ödenen haraç, kafirler üzerine, bunlarla sultanlar arasında yapılan barış antlaşması gereği yüklenen bir vergidir.³⁴ Aslında Osmanlı kronik yazarları ve onlardan biri olan Mustafa Selaniki voyvodalardan istenen parayı haraç-ı şer'iyye olarak adlandırmıştır.³⁵ Bu haraç müşterek olarak (harac-ı maktû), baştanbaşa ve teorik olarak da gayrimüslimlerden onların temsilcisi tarafından toplanan belli miktardaki para şeklinde düşünülmüştür.³⁶ Eflak, Boğdan ve imparatorluğun diğer eyaletlerinde uygulanan bu mali sistemi izah için Osmanlılar XVIII. yüzyılda sık sık mir-i maktû ve mâl-ı maktû usullerini kullanmışlardır.³⁷ Bunlara ek olarak Eflak ve Boğdan prensleri hatta Kazıklı Voyvoda (1456-1462) ve Büyük Stephan (1457-1504) haracına mültezim veya cizyedar olarak sınıflandırılmışlardı.³⁸

Haraçgüzar statüsüne göre, Eflak, Boğdan ve Transilvanya prenslerinin Bâb-ı Âli'ye karşı temel vazifeleri haracı zamanında ödemektir. Sonuç olarak, bu yükümlülüğün, Romanya ülkelerinin Bâb-ı Âli'ye karşı olan ilişkilerinin düzenlendiği belgelere, XV ve XVI. yüzyılda ahidnâme-i hümayûnlar,³⁹ XVI.-XVIII. yüzyıllarda berât-i hümayûn⁴⁰ ve XVIII.-XIX. yüzyıllarda hatt-ı hümayûn ve hatt-ı şeriflerine kaydı vazgeçilmez bir önceli-

ği oluşturmaktaydı. İki misal verecek olursak "ve beriden üzerüme vaz' olunan harâç ki her yıl üç bin sikke-i efrenci filori idi muzaaf idüb her yıl altı bin sikke idüb", ifadesi II. Mehmed tarafından Büyük Stephan'a 1480-81'de verilen ahidnâmede yer alırken⁴¹ yine III. Murad Türk Mihnea'ya verdiği berât-ı hümayûnda "adı geçen ülkeden yıllık olarak belirlenmiş haracı tamam ve iyi paradan ... ve tam ağırlıkta ve zamanında ... ifadelerine yer vermiştir.⁴²

Politik-askeri vazifeler. Haraçgüzar prenslerin statüleri ile ilgili bir diğer vazifede sultanın "dostlarına dost ve düşmanlarına düşman olmak" idi. Bu, kanun olarak Osmanlı İmparatorluğunun dış politikasına uyma, onu adapte etme, sultanın seferlerine katılma, Osmanlı yöneticilerini komşu eyaletlerden özellikle iki haraç veren Tuna prensliğinden ve mahalli veya merkezi Osmanlı otoritelerini Hristiyan devletler tarafından Bâb-ı Âli'ye karşı meydana gelebilecek herhangi düşmanca niyet veya harekettten haberdar etmektir. Hristiyan devletlerle mesela Venedik, Macaristan, Polonya veya Habsburg İmparatorluğu ile barış yapıldığında, barış ve ticaret antlaşmalarına bu ibare "dosta dost ve düşmana düşman olub" şeklinde bir madde olarak ekleniyordu. Ve şunu vurgulamamız gerekmektedir ki, bu madde daha II. Mehmed zamanında Büyük Stephan'la yapılan barışın yenilendiği 1480-81 ahidnâmesinde de yer almaktadır.⁴³ Sonra tahtta iddiası bulunanlar çok öncelerden sultanın dostuna dost, düşmanına düşman olma gayretine girmişlerdir.⁴⁴ Bunlara ek olarak, bu şart, XVI ve XVII. yüzyıllarda Eflak, Boğdan ve Transilvanyalı prenslere tahta geçmeleri vasıtasıyla verilen beratlarla da yer almıştır.

Ortaçağlarda askeri destek vasalet ve hükümdar arasındaki özel yükümlülüklerden biriydi. Osmanlı sultanları ile onlara haraç veren Güney Doğu Hristiyan prensleri arasındaki ilişkide en önemli vazifelerden biri sultanın seferlerine katılmaktı. XV. yüzyılın ilk yarısında Eflak voyvodalarından Macaristan'a, özellikle Transilvanya'daki Osmanlı akınlarına katılmaları istenmişti. Daha sonra II. Bayezid ile Büyük Stephan arasında 1486'da barış yapıldığında, Boğdan voyvodası tekrar sultanın vasaletine gelmiş ve sonra da Polonya'ya karşı yapılan sefere katılma zorunluluğu getirilmiştir.⁴⁵ Bu yükümlülüğün geleneği XVII.-XVIII. yüzyıl belgelerinde de görü-

lebilir. Sözü edilen alanın komşu bölgelerle Güney Doğu ve Merkezi Avrupa ile sınırlı olmasına rağmen bazen bu yükümlülük ve katılım büyük bölgelere kayabiliyordu.⁴⁶ Meselâ 1473'de Radu cel Frumos, II. Mehmed'in Uzun Hasan'a karşı olan seferine iştirak etmiştir. Daha sonra 1540-41'de Alexandru Cornea Malta seferine iştirak etmeye çağırılmıştır.⁴⁷ Burada şunu da belirtmek zorunluluğu vardır ki Osmanlı seferlerine iştirak için çağırılma, hatta sultanlara karşı askeri yükümlülüğün farkında olma⁴⁸ voyvodaların bizzat seferlere katılmalarına eşit değildi. Askeri yükümlülük, cizye ödeme ile askeri seferlere katılma arasında bir çelişkiyi ortaya çıkarıyordu. Bu konuda 1664/1665'te Uyvar muhasarasına katılmaya davet edilen Eflak ve Boğdan voyvodalarının sözlerine müracaat edebiliriz. Bu ikilemin farkında olan voyvodalar "Bizim için hem haraç ödeyip hem de savaşta yer almak mümkün müdür?"⁴⁹ derken, Bâb-ı Âlî birbirine uymayan bu durumu askeri, politik vaziyet ve menfaatler açısından çözme yoluna gidecekti.

Sultanların Tuna prensleri ile olan ilişkilerinde bunlardan en fazla isteği diğer iki beylikte Bâb-ı Âlî tarafından kabul edilmiş voyvodaların, bunları kabul etmeyenlere karşı desteklenmesiydi. Bu hareketler onların yükümlülüklerinden bir parça olarak "dosta dost düşmana düşman olmak" şeklinde telakki ediliyordu. 27 Cemaziyevvel 985/12 Ağustos 1577'de III. Murad Boğdan voyvodası Petru Ochiopul'dan yeni Eflak voyvodası Türk Mihnea'yı desteklemesini istemişti: "Eğer zikredildiği üzere düşmanlar her yerden gelir ve yardım gerekirse, o zaman gecikmeden onu desteklemeli ve yardımda vakit kaybetmemelisin."⁵⁰ Bu fıkre Vezir-i Âzam Yemişçi Hasan Paşa tarafından III. Mehmed'e gönderilen bir telhistede rastlamak mümkündür. Hasan Paşa, Ieremia Movila'nın kardeşi Simion Movila'ya Eflak'da yardım etmesini daha sonra da Transilvanya'daki askeri harekate katılmasını teklif ederken şu fıkirden hareket ediyordu. "Boğdan ve Eflak voyvodaları kadim-ül-eyyamdan Devlet-i Aliyye'nin dostuna dost ve düşmanına düşmandır."⁵¹ 1620 yılında II. Osman'da Transilvanya yöneticisi Gabriel Bethlen'in kardeşi ve vekili olan Stephan Bethlen'e, Moldovya'nın tahta yeni atanan voyvodası Alexandru Ilia'o'ya yardım ve destek vermesini "kadimden idegeldiğün üzere" emretmiştir. Sultan bu emri bir

önceki voyvoda Gaspar Gratiani'nin (1619-1620) yandaşlarıyla birlikte Polonya'ya gitmesi ve Osmanlı topraklarına zarar verme ihtimaline karşı vermişti.⁵² Tuna prenslerinin karşılıklı destek zorunlulukları elbette ki Osmanlı İmparatorluğunun menfaatlerine göre hareket edenler için standart ibarelerle ifade edilmekteydi: "Boğdan ordusu ile hazır olup, Eflak'ı gözlemesin."⁵³ (1577'de Boğdan voyvodaları için); veya "Boğdan ülkesinin düşmanlardan korunması ve müdafaası için çok çalışmalı ve çaba sarfetmelerinin" (1620'de Transilvanya voyvodası için).⁵⁴ Bu belgeler Eflak, Boğdan ve Transilvanya'nın XVI. yüzyıl ortalarında Bâb-ı Âlî'nin koruması altına girmesinden sonraki ve yine onun katı kontrolü altında birbirleriyle geliştirdikleri yeni ilişkilere anlam kazandırmaktadır.

Haraçgüzar prenslerin bir başka yükümlülüğü de Osmanlı İmparatorluğu'nun menfaatleri ile çelişen komşu devletlerin hareketleri hakkında bilgi toplamaktı. Bir kere haraçgüzar-koruma ilişkileri kurulduğunda sultanlar voyvodalardan sürekli olarak Bab-ı Âli'ye komşu devletlerin Macaristan, Polonya sonradan Habsburg İmparatorluğu ve Rusya'nın savaş hazırlıkları ihtimali üzerine arzuhallemeler göndermelerini istiyorlardı. Stefan cel Mare bile II. Bayezid ile barış antlaşması yaptıktan sonra bu mecburiyetten hariç tutulmamıştı. 903/1497 yılına ait ve kopyaları Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan iki mektupta Boğdan voyvodası sultana Macaristan ve Polonya hakkında bilgi vermekte özellikle de Transilvanya, Krakow ve Kamenice'de toplanan birliklerden haberdar etmektedir.⁵⁵ Bu öyle bir politik ve askeri durumdu ki Stephan, Moldovya için esas tehlikenin Osmanlılardan değil de komşu Hristiyan devletlerden Polonya'dan geldiğini biliyordu. Aynı şekilde 1517-1527 yıllarında Boğdan voyvodası olan Stefanita Bâb-ı Âlî'yi temin edip "önemli olan haberleri almak için casuslar gönderdik" demekteydi.⁵⁶

XVI ve XVIII. yüzyıllarda Tuna beylikleri üzerinde tesis edilen kontrolün yoğunlaştığı, komşu Hristiyan devletler hakkında İstanbul'a haber gönderilmesi keyfinin adım adım birinci derece mükellefiyet haline geldiği görülmektedir. Burada önemle vurgulanması gereken noktalardan biri de Hristiyanlığa sadakat meselesidir. Öyle ki Bâb-ı Âlî tarafından uygulanan baskıya ve

bağımlılık derecesinin artmasına rağmen voyvodalar her fırsatta bu yükümlülüğünden kaçma yoluna gitmişlerdir. Bunlara ek olarak yine söylenebilir ki Eflak, Boğdan ve Transilvanya her zaman Avrupa'dan Osmanlı İmparatorluğu'na haber ulaşma noktasını teşkil etmekle kalmamış, aynı zamanda Hristiyan devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun durumundan haberdar etmişlerdir. Meselâ XV. yüzyılın ikinci yarısında Eflak voyvodaları veya boyarları ile Braşov sakinleri arasında "Türklerden gelen haberler" herhangi bir kapalılık olmadan dostça ilişkiler içerisinde konuşuluyordu. Diğer tarafta Eflak prensi bu haberleşmede karşılıklılık arıyor ve mesela Macaristan için "O yerler hakkında ne biliyorsunuz" diyebiliyordu.⁵⁷ Ancak Boğdan'da Polonya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında aynı rolü oynamıştır. Aron Tiranul, 1594'te Polonya Hatmanı Ioan Zamoyski'ye "Biz Hristiyan olarak sizi bu kafirlerin niyetlerinden haberdar etmek istedik" diye yazarak Tatarların Transilvanya'ya karşı hazırladıkları akın hakkında bilgilendirmiştir.⁵⁸ Haraçgüzar prensler diğer kafirleri Müslümanların vaziyetinden haberdar etmeleri yasak olduğu halde bu riski göze almışlardır. Bu yasak İslam hukuki belgelerinde yer almış,⁵⁹ Osmanlı uygulamalarında üzerinde çokça durulmuştur.

Bunlara ek olarak XVIII. yüzyılda Eflak ve Boğdan voyvodaları divan-ı hümayun tercümanlığı yapan Fenerli Rumlarla sıkı şekilde ilgili olmuş, Batı ve Orta Avrupa hakkında Osmanlı İmparatorluğu'na bilgi vermişlerdir. Bu yetkililer aynı zamanda kendi menfaatleri için ellerindeki bilgileri çarpıtmış, geçersiz kılmış ve bu yolla Bâb-ı Âlî'yi yanlış yola sevk ederek Avrupa'ya karşı uygun bir politika takibini engellemişlerdir.⁶⁰

4.2. Eflak-Boğdan Reayaları

Osmanlı kaynakları Eflaklı, Boğdanlı, Transilvanyalı ve Raguzalıları Müslümanlarla akid etmiş bütün gayrimüslimler gibi mu'ahidin veya ehlü'l-ahd olarak adlandırılmışlardır.⁶¹ Başlangıçta, yani XV. yüzyılda, mu'ahid terimi yalnızca voyvodalar için kullanılmış, daha sonra XVI ve XVII. yüzyıllarda, bütün nüfusa, haraçgüzar ve ehlü'l-zimmet gibi yayılmıştır. Bu anlayış XVIII. yüzyılda da korunmuştur. 1717 tarihli bir fetva dikkate alındığında görüleceği üzere Eflaklılar "keferesi ehl-i İslam ile mu'ahidin olan" olarak nitelendirilmiştir.⁶²

XVII. yüzyıldan itibaren Eflak, Boğdan ve Transilvanya sultan tarafından *Memâlik-i mahrûsa* yani Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak değerlendirilmeye başlanmış ve İslam hukuku açısından, İslam ülkeleri içerisinde darü'z-zimmet olarak nitelenmiştir. Bu beyliklerin ahalisinin korunması hükümdar ile tebaası arasındaki ilişkilere benzemeye başlamıştır. Bu öncelikle Osmanlı resmi kaynaklarındaki terminoloji değişiminden anlaşılmaktadır. Şöyle ki 1017/1608 tarihli Boğdan nüfusu ile ilgili bir vesikada I. Ahmet "bil cümle Boğdan reayası sair gibi Memâlik-i mahrûsem reâyası gibi olub"⁶³ ifadelerini kullanmaktadır. Aslında bu ifade XVI. yüzyıl başından itibaren bütün haraçgüzarları adlandırmakta kullanılmaktaydı. Bunlara ek olarak Raguzalıların nüfusu da sultanın reayasına benzetilmektedir. "Duvrovniklü sâir reaya gibi haraçgüzar reâyalarımızdır."⁶⁴ Benzer şekilde Eflak-Boğdan ve Transilvanyalılar da, Eflak tebasına referansta bulunan 1012/1604 tarihli bir arşiv vesikasında kaydedildiği gibi, "hâraçgüzar olan reâyâ olarak değerlendirilmiştir."⁶⁵ İslam hukuku terminolojisine göre, bu şekilde vergi veren gayrimüslim reâyâ Eflaklılar, Boğdanlılar ve Transilvanyalıları da içine alır şekilde zimmi olarak adlandırılmıştır. Osmanlı vesikalarında Tuna'nın kuzeyinden güneyine seyahat eden kimseler için sıkça zimmi ibaresi kullanılmaktadır. Meselâ Simu nam zimmî, Fakuran nâm zimmî, Yanku nâm zimmî gibi.⁶⁶ Hukuki açıdan zimmî statüsü verilmiş olmalarıyla Eflaklılar, Boğdanlılar ve Transilvanyalılar Osmanlı reayasına dahil edilip, komşu Hristiyan devletlerin halkından (Hanefi hukuk metinlerine göre harbî olarak nitelenen) ayrı tutulmuşlardır. 1672 yılında ve sonrasında Osmanlıların bu konuya dair görüşleri daha fazla açıklık kazanmıştır. IV. Mehmed (1648-1687) Osmanlı yetkililerine hatırlatmada bulunurken, "Eflak re'yası harbî değildir sâir memâlik-i mahrûsemde olan re'âyâ gibidir"⁶⁷ ifadesine yer vermiştir.

Vergi ödeme kabiliyetine sahip olma daha sonra bu reâyâ'nın korunması manasına gelmekteydi. "Haraçgüzar olan re'âyâ" hakkında önyargılarla sebep olmak şer'i hukuka ve kanuna muhalif bir durumdu. Elbette ki pratikte mevcut olan gerçekleri göz ardı edemeyiz. Kaynaklarda belirtildiğine göre özellikle XVII ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı ordusu Tuna nehrini geçtiğinde bu toplu-

luklara karşı bazı istismarlar meydana gelebiliyordu. XVII.-XVIII. yüzyıllarda yağma ve talana karşı yasaklar konuldu. Ancak müracaat edilen hukuki tartışmalar farklıydı. Sıkça zikredilen husus vergi ödeyenlerin korunması gerekliliği idi: "ancak re'âyadan ve berayadan ve İslam'a karşı savaşımlardan birçoğu tutsak edildi" sözleriyle II. Selim, I. Devlet Giray'a 982/1574'de hitab ediyor ve şunları ekliyordu: "öyle ki toprakla uğraşan ve haraç ödeyen kimse kalmadı." Sultanın dikkati hükümdar ve tebaası arasında ideal ilişkiler bina etmekten ziyade daha pragmatik sebeplere çevrilmiştir; bunu aynı bölgede reddütsüz ve şu şekilde ortaya koymaktadır: "Boğdan vilayetinin halkı bize haraç vermekte ve İstanbul'un ihtiyacının bir çoğu buradan gelmektedir. Bunun için bizim en büyük isteğimiz bu vilayetin şen ve refah içinde olmasıdır."⁶⁸ Ayaklanma durumunda sadık reaya ile anarşi çıkaranların ayırımı yapılmaktaydı. Karışıklığa sebep olanlar darü'l-harb sakinleri gibi yakalanıyorlardı. Vergilerini ödeyenlerin yakalanması veya yağmalanması mümkün değildi.⁶⁹ Yukarıda yer verilmiş olan alıntılar, haraç veren tebaanın yakalanıp öldürülemeyeceğine dair yetkililere yapılan bir hatırlatma olup aslında gerçeklerin daha farklı olduğunu göstermektedir. 1574 yılı yazında Ioan Vodacel Cumplit'in isyanı bastırılırken Tatarlar iki taraftan da esir almışlardı. II. Selim şeri'ata göre sadık haraçgüzarların salıverilmesi hükmünü Tatarlara hatırlatarak bu tür hareketleri engellemeye çalışmıştır. Yine ayrı bir hükümde de Sultan isyancıların Boğdanlı akrabalarının kendileri adına adam başına 1000 aspris vermeleri halinde serbest bırakılabileceğini bildirmişti.

İşgale karşı yöneltilen en sık protesto girişimleri Eflak, Boğdan ve Erdel reayalarından gelmekteydi. Düzenli olarak XVII.-XVIII. yüzyıllarda meydana gelen bu türde hareketleri engellemek için sultanlar, ortak bir şekilde Tuna bölgesi Osmanlı yöneticilerine (beylerbeyleri, kadılar, nazırlar vs.) zulmü durdurmak için emirler vermişlerdir.⁷⁰ XVIII. yüzyıl kaynaklarının ispatladığı gibi Osmanlı başkentindeki yetkililer kural olarak mahalli yetkililerin ve Osmanlı reayasının sebep olduğu şiddeti bilmekte ayrıca Eflak ve Boğdan temsilcileri (voyvodalar, boyarlar, din adamları, kapı kethüdaları vs...) tarafından bildirilen istismarları engellemeye çalışmaktaydılar.⁷¹

Dini Koruma. Balkan yarımadasında, Tuna'nın güneyindeki gayrimüslim toplulukların dini hüviyetli binalarını muhafaza etmelerine, yeni kiliseler inşa etmemeleri, fakat eskilerini tamir etmeleri şekliyle izin verilmişti. Aynı zamanda bu bölgedeki Müslüman topluluklar camiler inşa ederek bu bölgelerin darü'l-İslam olduğunu Osmanlı-İslam fethinin sembolü olarak gerçekleştirmişlerdir.⁷² Tuna'nın kuzeyinde ise başka bir gerçek vardı. Göze çarpan bir şekilde XVI ve XIX. yüzyıl seyyahlarının verdikleri bilgilerde ve bugün de görülebileceği gibi Osmanlı hakimiyeti sırasında Eflak, Boğdan, Transilvanya ve İmparatorluğun diğer haraç ödeyen eyaletlerinde hiçbir cami inşa edilmemiştir. Bu şekilde hangi sebeple olursa olsun Romanya ülkelerine seyahatte bulunan Avrupalı seyyahlar, Ortodoks kilisesinin binaları da dahil olmak üzere sahip olduğu korumayı Tuna'nın güneyine nazaran vurgulamaktadırlar. 19 Ağustos 1686 tarihli bir Fransız belgesinde Moldovya'nın başkenti Iassy şehri tanımlanırken yazar birçok güzel binanın yanı sıra 28 adet güzel kilise ve manastır bulunduğunu, bunların bütün halk için bir sığınak olduklarını ve Türklerin bunları hiçbir zaman tahrip etmediklerini belirtmektedir. (auxquels les Turcs et les Tartares par politique n'ont jamais touché)⁷³

Osmanlılar tarafından Boğdan-Eflak prenslerine verilmiş ahidnâmelerde bu konuya ait olmak üzere verilmiş bir söz yoktu. XV ve XVI. yüzyıllara ait uzun dönem kapsayan resmi belgelerin, Tuna'nın kuzeyinde dini korumayı düzenleyen maddelerin olmamasından hareketle biz burada başka kaynaklara müracaat etmek zorundayız. İlk olarak Erdel beylerine verilen ve dini otonomi hakkında şartlar ihtiva eden beratlarla sahibiz. Bu şekilde Temmuz 1614 tarihli ve Gabriel Bethlen'in Erdel tahtına geçmesine dair verilen beratla I. Ahmet "kadimü'l-eyyâmdan süregeldikleri âyin ve kaide ve töre ve dinlerin ve aralarında câri olan âdetlerin ve tebdil itmeyüb" ifadeyle resmen dini koruma garantisi verilmekteydi.⁷⁴ Diğer taraftan, dini koruma ve bunun pratikteki görünümü yani dini otonomi birçok XVII ve XVIII. yüzyıl resmi Osmanlı vesikaları (hükümler) ile ispatlanmıştır. Aslında Eflaklı boyarlar ahid statüsü ile sağlanmış Ortodoks inancının korunması meselesinin farkında olup, bu otonom prensin yerine bir Müslüman-Türk vali geçmesi ha-

linde durumun değişeceğini düşünüyorlardı. Erdel prensine 25 Temmuz 1604'de bir Eflaklı ilticacı tarafından verilen dilekçede "korkuyoruz ki eğer bu durum Türklerin rızasına kalsa Eflak'a kendi aralarından kendi inanç ve konumlarını benimsemiş bir Türk'ü yönetici olarak atar ve o da güzel Hristiyan kiliselerini ve manastırlarını bozarak camiye çevirir" ifadelerini kullanmaktaydı.⁷⁵

4.3. Tampon Devletlerden Tampon Eyaletlere

Çokça bilinen bir uygulamaya göre, iki büyük güç doğrudan bir tampon devlet statüsü oluşturmak istediklerinde tek taraflı antlaşmalar bu devlete ait maddeleri de ihtiva etmiştir. Eflak, Boğdan ve Erdel birlikte veya ayrı olarak bu türden bir vaziyet arzemişlerdir. Bu nedenle sultanlar ve voyvodalar arasındaki ilişkiler Osmanlı İmparatorluğu ile Hristiyan komşu devletler arasında tartışma sebebi olabiliyordu. Bunun doğrudan ve açık sonuçları: 1428 ve 1519 yılları arasındaki Osmanlı-Macar barış antlaşmalarındaki Eflak ve Boğdanla ilgili maddeler; 1553 yılından sonraki⁷⁶ Osmanlı-Polonya antlaşmalarındaki Boğdan'la ilgili maddeler;⁷⁷ XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı-Habsburg barış antlaşmalarındaki Eflak, Boğdan ve Erdel'le ilgili şartlar.⁷⁸ XVIII ve XIX. yüzyıllarda da Eflak ve Boğdan'la ilgili maddeler Osmanlı-Habsburg ve Osmanlı-Rus barış antlaşmalarında da yer almıştır.

Darü'l-İslam'ın dışardan gelecek bir saldırıya karşı korunması şeriat tarafından bir Müslüman yöneticiye yüklenen en önemli vazifelerden biriydi: Şeyhülislam Bostanzade Mehmed Efendi 1593 yılında "Memleket-i İslâm hıfzı padişahumun vazifesidir" ifadesini kullanmıştır. Bu koruma haraç veren devletler için de geçerlidir. Aslında yukarıda verilmiş olan bu açıklama ulemanın başı tarafından III. Murad'a gönderilen telhiste yer almıştır. Habsburglarla yapılması kaçınılmaz olan savaşta Tuna beyliklerinin güvenliği söz konusu olmuş "Eflak ve Boğdan taraflarına muhafaza için bir miktar leşker lâzımdur, ihmal devâ değildir"⁷⁹ ifadesiyle meselenin önemi vurgulanmıştır. Haraçgüzar bir eyaletin korunması buralara karşı herhangi bir komşu devletin düşmanca niyetini belirtmesi üzerine Osmanlı yetkilileri tarafından söz konusu edilmekteydi. Bu niyet ister buralar üzerinde bir hak isteği veya bu bölgelerin bir kısmını ele geçirme şekliyle olsun açıklanıyordu. Bunlara ek olarak Tuna ha-

raçgüzar eyaletlerine Osmanlılarla olan çatışmalarda göz diken Hristiyan devletlere karşı sultanlar ve vezir-i azamlar kuvvetle Eflak, Boğdan ve 1541'den sonra Erdel'in Osmanlı koruması altında olup buralara karşı yöneltilecek her saldırının sultana yapılacak bir saldırıya eş olduğunu ilan ediyorlardı. Bu konuda XV ve XVII. yüzyıllarda hedef alınanlar XVI. yüzyılın ilk devresinde Eflak'la ilgili olarak Macarlar, XVI ve XVII. yüzyıllarda Polonya kralları (Boğdan anlaşmazlığın esas hedefi olarak), 1541-1699 yılları arasında da Habsburg kralları olmuştur (Erdel çekişmenin merkezi olarak).

XVI. yüzyılın dördüncü on yılında Polonya-Boğdan sınırındaki çekişmelerde Kanuni Sultan Süleyman ve Vezir-i Azam İbrahim Paşanın, Polonya kralı I. Sigismund, Boğdan ve onun voyvodası Petru Rareş'in Saray ve Polonya arasındaki hukuki statüsünü Osmanlı görüşüne göre kesin olarak belirtmede istekli oldukları görülmektedir. Kanuni şöyle söylemekteydi. "Boğdan voyvodası bizim buyruğumuz altında ve haraç vermekte olup serhat eyaletlerimize yapılacak hiçbir saldırıya müsaade edilmeyecektir."⁸⁰ Ve İbrahim Paşa şunları ekliyordu "Padişah efendimize dostluk ilişkileriyle bağlı olduğunuzdan ve Boğdan ülkesinin Padişahımızın mülkü olduğunu iyi bildiğinizden Voyvoda Petru diğer beyler gibi Padişahımız tarafından ülkesine tayin edilmiş biri olup onun tebaası da haraç ödeyip üzerlerine düşen vazifeleri yerine getirmektedir. Bu ülkeye karşı yapılacak bir saldırı Padişahımızın ülkelerine yapılacak bir saldırıya eşit olup ayrıca onun heybetine karşı bir saldırı manasına gelecektir."⁸¹ XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti, Habsburg İmparatorluğu ve Rusya ile karşı karşıya geldiğinde onlardan hemen önce Eflak ve Boğdan üzerinde birer Osmanlı eyaleti olarak hakkı, sorumluluğu ve koruması olduğunu iddia ediyordu. Savaş çıkması üzerine kaydedilen Osmanlı resmi belgelerinde çarpışma esnasında veya barış müzakerelerinde Osmanlı politikasının anahtarlarından biri de Eflak ve Boğdan'ın güvenliği teşkil ediyordu.

Eflak, Boğdan ve Transilvanya'nın Babıâli'ye karşı statülerindeki müphemlik Osmanlı terimlerini (meselâ "haraçgüzar") ve aynı zamanda Batı Ortaçağ terimlerini (vasal) kullanmaktan kaynaklanmaktadır. Benim fikrime göre yalnızca Osmanlı terimlerini "haraçgüzar" ve "koru-

nan insanlar ve eyaletler” kullanmak bu konudaki karışıklığı gidermede daha iyi bir yol olabilir. İlk meşhum, voyvodaların vazifelerinin görünüşü itibarıyla ve elbetteki Osmanlı “haraçgüzar” fikrinden hareketle ortaya çıkmıştır. Haraçgüzar meşhumu, yalnızca Babiâli’ye haraç gönderme fiiliyatını değil aynı zamanda diğer politik-askeri ve ekonomik-mali yükümlülükleri de (hizmet) kapsamaktaydı. Bunların arasında Osmanlı barış hukukuna göre en öncelikli yükümlülükler: “Dosta dost, düşmana düşman olmak”; sultanlar tarafından yapılan seferlere iştirak etmek (askeri vazifeler); ve komşu ülkelerin politikalarından Babiâli’yi haberdar etmekti.

Bâb-ı Âlî’nin haraçgüzar eyaletlere karşı olan yükümlülüklerine gelince “Memâlik-i mahrûse” veya “hamilik” bu eyaletlerin politik-hukuki durumlarını daha iyi karakterize etmektedir. Bu konuda şu tartışmalara yer verilmiştir. Bir tarafta koruma-haraç verilmesi voyvodalara verilen ahidnâme ve beratlarla zikredilmiş diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu ve komşu Hristiyan devletler arasında (Macaristan, Polonya, sonra Avusturya ve Rusya) yapılan barış antlaşmalarında bu eyaletlerin tampon bölgeler olarak korunması gerekliliği sıkça şart koşulmuştur.⁸²

- Fr. Giese in *Die altosmanischen anonymen Chroniken (Tevârih-i Âl-i Osman)*, Teil I, Breslau, 1922 (bundan sonra: Fr. Giese, *Anonymen*), çeşitli yerlerde; Fr. Giese, *Die altosmanische Chronik des Äyikpaşazade*, Leipzig, 1929; F. Babinger, *Feihnâme-i Sultan Mehmed*, müellifi: Kıvâmî, İstanbul, 1955; *Oruç Beg Tarihi*, İstanbul, 1972, çeşitli yerlerde; Tursun Beg, *The History of Mehmed the Conqueror*, Text Published in Facsimile with English Translation by Halil İnalık and Rhoads Murphy, Biblioteca Islamica, Minneapolis & Chicago, 1978 (bundan sonra: Tursun Beg, *History of Mehmed*), çeşitli yerlerde; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nüma. Neşri Tarihi*, Faik Reşit Unat ve Prof. Dr. Mehmed A. Köymen, Cild I-II, Ankara, 1987 (1. baskı, 1947) (bundan sonra: *Neşri Tarihi*), çeşitli yerlerde; İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter (Transkripsiyon), hazırlayan: Şeraffetin Turan, 1991, çeşitli yerlerde; İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VIII. Defter (Transkripsiyon), Hazırlayan: Prof. dr. Ahmet Uğur, Ankara, 1997, çeşitli yerlerde; Çiftcioğlu N. Atsız, *Osmanlı Tarihleri*, I, İstanbul 1949, çeşitli yerlerde.
- Kıvâmî, *Feihnâme*, 304, 306.
- Şükrullah, *Behcet-ü-Tevârih*. cf. Valeriu Veliman, “Domnia lui Mircea cel Mare în viziunea istoriografiei otomane (sec. XV-XVII),” *Marele Mircea Voievod*, Coordonator Ion Patroiu, Bucureşti 1987, 426.
- İdris Bitlisi, *Hıfzı Behiş*, in *Cronici turcești privind Tarile române. Extrase. Vol. I. Sec. XV - mijlocul sec. XVII*, ed. Mihail Guboglu ve Mustafa Mehmet, Bucureşti 1966 (bundan sonra: *Cronici turc. I*), 156-157. Tafsilat için, bakınız: A. Decei, “Expediția lui Mircea cel Bătrân împotriva achingiilor de la Karinova (1393),” in A. Decei, *Relatii române - orientale. Culegere de studii*, Bucureşti, 1978, 140-155; Tahsin Cemil, *România și otomanii în secolele XIV-XVI*, Bucuresti 1991, 69-85.
- Osmanlı “gaza” ideolojisi için bakınız: Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. I: Empire of the Gazis The Rise and Decline of the Ottoman Empire. 1280-1808*, London, New York, Melbourne 1976; R. C. Jennings, “Some Thoughts on the Gazi -Thesis,” *Festschrift Andreas Tietze zum 70. Geburtstag. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 76. Band, Wien, 1986, 151-161; J. F. Guilmartin, “Ideology and Conflict: The Wars of the Ottoman Empire. 1453-1606,” *Journal of Interdisciplinary History*, XVIII, 4, 1988, 721-747.
- Neşri Tarihi*, II, 755-758.
- Neşri Tarihi*, II, 829-833.
- Tafsilat için bakınız: S. Papacostea, “La Valachie et la crise de structure de l’Empire Ottoman (1402-1413),” *Revue Roumaine d’Histoire* (Bucharest) (RRH), XXV 1-2 (1986), 23-33; N. Pienaru, “Relațiile lui Mircea cel Mare (1386-1418) cu Mehmed I Çelebi (1413-1421),” *Revista de Istorie* (Bucarest) (RdI), 8 (1986), 774-794; *Marele Mircea Voievod*, Coordonator Ion Patroiu, Bucuresti, 1987; N. Beldiceanu, “Eflâk, in *Encyclopaedia of Islam. New edition*, B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht, Paris - Leyden: E. J. Brill (bundan sonra: EI-2), II, 687-9.
- Tafsilat için, bakınız: Nicolae Stoicescu, *Vlad Tepeș*, Bucuresti 1976, 85-136; Mihai Maxim, *Tarile Române și Inalta Poarta. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu*, Bucuresti 1993, 230-240.
- Richard Knolles, *The Turkish History, from the Original of that Nation, to the Growth of the Ottoman Empire: with the Lives and Conquests of their Princes and Emperors...* The Sixth Edition, The first Volume. London MDCLXXXVII (1687), 170.
- Padişah-ı İslâm... Tınâ’yı geçiş Eflâk vilâyetine girib cem Eflâk’ın vilâyeti balki gelüb tapdılar* (*Neşri Tarihi*, II, 756, 757).
- Tafsilat için bakınız: Serban Papacostea, “La Moldavie tributaire de l’empire ottoman au XVe siècle: le cadre international des rapports établis en 1455-1456,” *RRH*, XIII 3 (1974), 445-461; L. Simanschi, “Inchinarea de la Vaslui (5 ‘iunie’ 1456),” *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A.D. Xenopol” (Jassy)* (AIAD), XVIII (1981), 613-637; H. İnalık, “Boğdan,” in EI-2, I, (1960), 1290-1.
- M. Guboglu, “L’inscription turque de Bender relative à l’expédition de Soliman le Magnifique en Moldavie (1538),” *Studia et Acta Orientalia* (Bucharest), I (1957), 175-187; Ștefan S. Gorovei, “Moldova în “Casa Pacii”. Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane,” *AI-IAI*, XVII, 1980, 659-666; *Petru Rareș*, redactor coordonator Leon Simanschi, Bucuresti 1978, 151-175 (Tahsin Cemil and St. S. Gorovei).
- A. Decei, “Tratatul de pace-sulhname-încheiat între sultanul Mehmed al II-lea și Ștefan cel Mare la 1479,” *Revista Istorică Română* (Bucharest), XV, 1945, fasc. IV (bundan sonra: A. Decei, “Sulhname,”) 465-494.
- Tahsin Cemil, “Observații referitoare la încheierea pacii și stabilirea hotărului dintre Moldova și Imperiul Otoman,” *Revista Arhivelor* (Bucharest), 2, 1983, 117-128; St. S. Gorovei, “Pacea moldo-otomana din 1486,” *RdI*, 7, 1982, 807-821.
- M. A. Mehmet, *Documente turcești privind istoria României. Vol. I (1455-1774)*, Bucuresti, 1976, doc. 1, 2.
- Mehmed Paşa, *Tarih-i Nizâmî*, in *Cronici turc. I*, 295. Bakınız also Nasuh Matrakçı, *Feihnâme-i Kara-Boğdan* (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, İstanbul (TKSMK) R. 1284).
- Muhieddin el-Jemâlî, *Tevârih Âl-i Osman*, in Fr. Giese, *Anonymen*, 140. Bakınız also A. Decei and M. Tayyib Gökbulgin, “Erdel,” EI-2, II, 702-5.
- Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, I (971-1003/1563-1595). Ha-

- zırlayan: Prof. Dr. Mehmed İpşirli, İstanbul 1989 (bundan sonra: Selaniki, *Tarih*), 21.
- 20 Bakırız: C. Giurescu, *Capitulatiile Moldovei cu Poarta Otomana*, Bucuresti, 1908; N. Beldiceanu, "Problema tratatelor Moldovei cu Poarta Otomana în lumina croniciei lui Pucevi," *Balkanica* (Bucuresti), V, 1 (1942), 393-407; G. G. Florescu, "L'aspect juridiques des khatt-i chérifs. Contributions a l'étude des relations de l'Empire ottoman avec les Principautés roumaines," *SAO*, I (1958), 121-147; M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, "L'origine des khatt-i sherifs de privileges des Principautés roumaines," *Nouvelles Études d'Histoire* (Bucharest), VI, 1 (1980), 251-263; S. Papacostea, "Tratatele Tarii Românești si Moldovei cu Imperiul otoman în secolele XIV-XV: fictiune politica si realitate istorica," în *Stat, societate, natune. Interpretari istorice*, Cluj-Napoca, 1982, 93-106; M. Maxim, "Din istoria relatiilor româno-otomane-"Capitulatiile", *Anale de Istorie* (Bucharest) XXVIII, 6 (1982), 34-68; M. Maxim, *Tarile Române si Inalta Poarta*, 25-75, 76-111, 197-261.
- 21 J. Schacht, "Ahd," EI-2, I, 263; M. Fayda, M. S. Kültükoğlu, "Ahidnâme," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1988, 535-540; A. Özel, *İslam Hukukunda Ülke Kavramı. Dar ül-İslam. Dar ül-harb*, İstanbul 1988, 141-4.
- 22 Ducas, *Istoria turco-bizantina (1341-1462)*, editie critica de V. Grecu, București, 1958, XXX/5, XXXII/1.
- 23 *History of Mehmed the Conqueror by Critovoulos*, Translated from the Greek by Charles T. Riggs, Westport, Connecticut, 1954 (bundan sonra : Critovoulos, *Mehmed II*), IV, 10, 1-3 (Romanian edition: Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mehmed al II-lea. Anii 1451-1467*, editie de V. Grecu, Bucuresti 1963).
- 24 Critovoulos, *Mehmed II*, IV, 10, 1-3.
- 25 *Documenta Romaniae Historica. D. Relatiile între Tarile Române*, vol. I, București, 1977 (bundan sonra: DRH, D, I), doc. 192.
- 26 DRH, D, I, doc. 197.
- 27 Şükrüllah, *Behcet üs-Tevarib*, in *Cronici turc.*, I, 32.
- 28 A. Decei, "Sulhname," 465-494.
- 29 Tafsilar için bakınız V. Panaite, "Custom in the 16th - 18th Centuries Ottoman-Romanian Relationships. Starting Points for a Historiographical Debate," *Revue des Études Sud-Est Européennes* (Bucharest), XXXI, 1-2 (1993) 171-185.
- 30 Thomas Thornton, *The Present State of Turkey or A Description of the Political, Civil and Religious, Constitution, Government and the Laws of the Ottoman Empire.... Together with the Geographical, Political, and Civil, State of the Principalities of Moldavia and Wallachia. From observations made during a residence of fifteen years in Constantinople and the Turkish provinces*, Vol. I-II, The second edition, with corrections and additions, London 1809, 298-307.
- 31 Cl. Cahen, "Dhimmi," EI-2, II, 227-31.
- 32 Tursun Beg, *History of Mehmed*, 47, 93a-103a.
- 33 Tursun Beg, *History of Mehmed*, 61, 147a-152b.
- 34 "Bir nev'i oldu ki, Müfti Efendi Hazretlerinin fetvâlarında mesrûr olan üzere Sultân-ı Ehl-i İslâm ile keferuin rızâ ve sulhları olur. Yıldı bin filori gibi. Hâricde misali Vilâyet-i Râm'da Boğdan'ın Eflâk'ın ve Erdel Vilâyetinin yıldan yıla verdikleri vergi gibi" (Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri. IV. Kitâb: Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri. I. Kısım. Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler*, İstanbul 1992, 97).
- 35 Selaniki, *Tarih*, II, 541 (burada Jeremia Movila'nın durumu). *Kharâj ve jizye kavramları için bakınız* Hossein Modarressi Tabâtabâ'i, *Kharâj in Islamic Law*, London 1983; H. İnalcık, "Djizya," EI-2, II (1965), 562-3.
- 36 Aynı şekilde Ragusa ve bazı Ege adaları tarafından ödenen haraç için (C. Orhoanu, "Kharâdj. III. Turquie otomane," EI-2, IV (1978), 1083-6; B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane. c.1500-1718*, Tome I, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut Te Istanbul, 1982, 79; N.H. Biegun, *The Turco-Ragusan Relationship. According to the Firmans of Murad III (1575-1595) extant in the State Archives of Dnbrovnik*, Mouton, The Hague-Paris 1967, 32.
- 37 V. Veliman, *Documente turc.*, doc. 63.
- 38 Tursun Bey, *Târîh-i Ehl-i-Feth*, Hazırlayan: Dr. A. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 110, 170.
- 39 *Tâ'îm olunan harâcların sâl-be-sâl vakti ile irsâl idnib*, 1575'de Transilvanya Voyvodası'na verilen ahidnâmede (V. Veliman, "O carte de legamânt (ahid-nâme) din 1581 privitoare la Transilvania," *AIHA*, XXV (1988/1), 34, n. 59).
- 40 M. A. Mehmet, *Documente turc.*, I, doc. 291.
- 41 A. Decei, "Sulhname," 465-494.
- 42 M. Maxim, *Chlegere de texte otomane. Fasc. I. Izvoare documentare si juridice (se. XV - XX)*, Universitatea din Bucuresti, 1974, doc. 14.
- 43 A. Decei, "Sulhname," 465-494.
- 44 V. Veliman, "Carte de legamânt," 34-5.
- 45 A. Decei, *Istoria Imperiului otoman pâna la 1656*, Bucuresti, 1978, 140.
- 46 III. Ahmed'in Mart 1707 tarihli Antioh Cantemire hükmü (Tahsin Gemil, *Relatiile Tarilor române cu Poarta otomana în documente turcesti. 1601-1712*, Bucuresti, 1984, doc. 230 (bundan sonra : T. Gemil, *Documente turc.*); I. Mahmud'un evâsî Rebi ül-evvel 1149/ July 1736 tarihli Constantin Mavrocordatâ hükmü (V. Veliman, *Documente turc.*, doc. 79).
- 47 A. Decei, *Imp. otoman*, 127; Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în tarile române în secolele XVI-XVIII*, Bucuresti, 1983, 163, n. 98.
- 48 M. A. Mehmet, *Documente turc.*, I, doc. 12.
- 49 Silahdar Fındıklılı Mehmed Aga, *Zeyil-i Fezleke*, in *Cronici turc.*, II, 330; Mihai Maxim, "Obligatiile militare, în munca si transport ale Moldovei si Tarii Românești fata de Poarta în a doua jumătate a secolului al XVI-lea," *Analele Universitatii din Bucuresti. Istorie*, XXVIII (1979), 100.
- 50 M. A. Mehmet, *Documente turc.*, I, doc. 135.
- 51 Bu vesika 25 Eylöl 1603 / 1012 Rebiülahir 18 den önce tarihlendirilmiştir. (T. Gemil, *Documente turc.*, doc. 11).
- 52 T. Cemil, *Documente turc.*, doc. 76.
- 53 M. A. Mehmet, *Documente turc.*, I, doc. 135.
- 54 *a'd'dan menâlik-i Boğdanı bizf ve hrâsetde mücidd ü sa'y olmak* (T. Cemil, *Documente turc.*, doc. 76).
- 55 TKSMA, E. 6512 si E. 6519. Bakınız Anafata Nigâr, *Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan (Polonya) arasındaki münasebetlerle ilgili tarihi belgeler (Historical Documents concerning Relations between the Ottoman Empire and Lehistan (Poland))*, İstanbul, 1979, doc. 1 and 2.
- 56 M. A. Mehmet, *Documente turc.*, I, doc. 10 (also doc. 35).
- 57 Gr. G. Tocilescu, 534 documente istorice slavo-române din Tara Româneasca si Moldova privitoare la legaturile cu Ardealul. 1346-1603, Bucuresti, 1931, doc. 138, 408, 409; I. Bogdan, *Documente privitoare la relatiile Tarii Românești cu Brasovul în secolele XV si XVI*, vol. I, Bucuresti, 1905, doc. CXII.
- 58 5 Mart 1594 tarihli mektup (Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor cîlese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, Bucuresti (bundan sonra: Hurmuzaki, *Documente*), Supl. II/1 (1510-1600), 1893, doc. CLXVII).
- 59 *The Islamic Law of Nations. Shaybani's Siyar*, translated with an introduction, notes and appendices by M. Khadduri, Baltimore, Maryland, 1966, 153.
- 60 C. K. Neumann, "Decision Making without Decision Makers: Ottoman Foreign Policy circa 1780," *Decision Making and Change in the Ottoman Em-*

- pire. Caesar E. Farah, Editor, The Thomas Jefferson University Press, At Northeast Missouri State University, 1993, 34; İbrahim Emiroğlu, *Hizmet ve İhanetleriyle Tercümanlar, Voyvodalar ve Azınlıklar*, 1 Baskı, İzmir, 1996.
- 61 H. İnalçık, "Boğdan," EI-2, I, 1290-1.
- 62 Valeriu Veliman, *Relatiile româno-otomane. (1711-1821). Documente turcesti*, Bucuresti, 1984 (bundan sonra: V. Veliman, *Documente turc.*), doc. 24. Bu fetvâ 1129 evâil Cemazi ül-evvel / 1717 Nisan 13-22 tarihli hükmünde yer almıştır.
- 63 T. Cemil, *Documente turc.*, doc. 32.
- 64 N. H. Biegan, "Ragusan Spying for the Ottoman Empire. Some 16th Century Documents from the State Archive at Dubrovnik," *Belleten*, XXVII, 106 (1963), 238.
- 65 T. Cemil, *Documente turc.*, doc. 14.
- 66 T. Cemil, *Documente turc.*, doc. 93.
- 67 T. Cemil, *Documente turc.*, doc. 155.
- 68 M. Maxim, *Culegere*, doc. 10.
- 69 V. Veliman, *Documente turc.*, doc. 164, 168.
- 70 T. Cemil, *Documente turc.*, doc. 49, 62, 99; V. Veliman, *Documente turc.*, doc. 16, 43, 110.
- 71 V. Veliman, *Documente turc.*, doc. 36, 57, 67, 74, 117, 118, 121, 133, 140, 145 etc.
- 72 Edgar Quinet, *România. Reorganizarea provinciilor dinarene*, in *Opere alese*, vol. II, Bucuresti, 1983.
- 73 Hurmuzaki, *Documente*, XVI, doc. CCLXXXII (Bethume to Croissy).
- 74 T. Cemil, *Documente turc.*, doc. 61.
- 75 Hurmuzaki, *Documente*, VIII (1376-1650), Bucuresti, 1894, doc. CCCCI-II.
- 76 *Acta Tomiciana*. XV. 1533, Wroclaw, 1957, no. 44 (Polish, Latin and Italian texts).
- 77 *Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Archiwum Korone Warszawskie (AKW). Turackie*. Also, National Archives, Bucharest, Microfilms Collections, Poland, r. 1; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dülvel-i Ecnebiye Defterleri (DED), 55/1, *Lehistan Ahidnâmesi Defteri*, 1016-1173 / 1607-1759.
- 78 BOA, DED, 57/1, *Nemgelü Ahidnâmesi Defteri*, 975-1210 / 1567-1795. Ayrıca başlığı: 1567 - 1796 Osmanlı devleti ile Nenge ve sair devletler arasında akd olunan bazı muahedeler olan yazmada (Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet, K. 4; National Archives, Bucharest, Microfilms Collection, Turkey, r. 53, c. 894-1004.
- 79 *Mihai Viteazul în constituția europeană. I. Documente externe*, București, 1982, doc. 2.
- 80 29 Aralık 1532 - 26 Ocak 1533 tarihli ve I. Sigismund'a olan nâme-i hümayûnda (Hurmuzaki, *Documente*, Supl. II, vol. I, doc. XXVIII).
- 81 12 Ekim-10 Kasım 1531 tarihli I. Sigismund'a yazılan mektupta (Hurmuzaki, *Documente*, Supl. II, vol. I, doc. XIV).
- 82 V. Panaite, *Pace, razboi si comert în Islam. Tarile române si dreptul otoman al popoarelor. Secolele XV-XVII (War, Peace and Trade in Islam. The Romanian Principalities and the Ottoman Law of Nations. 15th - 17th Centuries)*, Ed. ALL, Bucuresti, 1997, 278-425.

AKDENİZ'DEKİ OSMANLI DENİZ CEPHESİ (XVI-XVIII. YÜZYIL)

EKKEHARD EICKHOFF
EMELİ RÜYÜKELÇİ-ALMANYA

1. OSMANLI DENİZ CEPHESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE VARLIĞI

Yöğün deniz savaşları Osmanlıların denizlerdeki genişleme ve hakimiyetlerini, ilerleme ve gerileme dönemlerini göstermektedir: Preveze (1538), Malta'nın kuşatılması (1565), İnebahtı (1571), Çanakkale Boğazı'ndaki savaşlar (1656-1657) ve Çeşme Savaşı (1770) sadece önemli çarpışmalar olarak adlandırılabilir. Ancak bu çatışmalardan hiçbir taraflardan birine, diğerine karşı belirgin bir hakimiyet kurma imkânını vermemiş ve Akdeniz'de bir barış ortamına öncülük edememiştir.

Bununla birlikte "Büyük Malta Kuşatması"nın (1565) neticesi, Osmanlı'nın denizlerdeki genişlemesinin batıdaki sonu anlamına gelmektedir. Aynı zamanda Piri Reis tarafından kumanda edilen Osmanlı donanmasının Kızıldeniz ve İran Körfezi'ndeki zaferleri de sona ermiştir.

Osmanlıların denizlere hakim olduğu dönemden sonra da denizdeki cepheler dikkate değer seferlerle elde tutulmuştur; ancak bu seferler netice getirmeyen ve istikrar sağlamayan küçük savaşlar olarak kalmışlardır. Daha sonra geçen on yılda İspanya ve Fransa, kıtadaki hakimiyet için mücadele edecekler ve güçlerini denizlerde ve deniz aşırı yerlerde yayacaklardır. İngiltere ve Hollanda da Akdenizde önemli bir oyuncu olarak ortaya çıkacaktır. Tüm bu deniz güçleri, kıyılarında barışı, düzeni ve güvenli bir deniz ticaretini gerçekleştirmeyi amaçlamıştı. Zira İnebahtı'dan sonra Akdeniz'deki güçler Akdenizin hakimiyeti yerine başka emperyalist hedeflere sahipti. Hollandalı İspanyollar İran cephesinin büyük bekçileriydi. Her iki taraf için de kıyıların ve limanlarının rahatsız edilmeden gelişmesi ön plandaydı.

Tüm bunlara rağmen açık denizler Doğu ve Batının öncü güçlerinin, Hristiyan ve Müslümanların, kuzey ve güney Akdeniz sahillerinin arasındaki barış ortamının bulunmadığı bir tampon durumundaydı.

Bu bölgede Cezayir, Tunus ve Trablus (Berberiler) deniz güçleri ile Hristiyan korsanlar, görünürde meşru olan hırsızlığı, rızikolu fakat kazançlı bir iş haline getirmişler, ayrıca kimsenin kontrolünde bulunmayan diğer korsanlar da Hırvatistan ve Arnavutluk sahillerini, Ege'nin tenha adalarını, Yunanistan'ın derin girintili kıyılarını, Kıbrıs'ı ve Güney Anadolu kıyılarını kendilerine mekan yapmışlardı. Bunlar büyük güçlerin barışlarına rağmen, küçük savaşların kıvılcımlarının tekrar alevlenmesine neden olmuş.

O dönem büyük tehlikelerin ve büyük cazibelerin olduğu, hayatın ani iniş ve çıkış gösterdiği, insanın kendi gemisinin kaptanı iken kürek cezasına çarptırılan bir köle durumuna düştüğü bir dünya idi. Bu dünyada güçlü ve bilinçsiz karakterler sıfırdan büyük zenginliğe ulaşabilmiş ve korkulan bir üne sahip olmuşlardır.

Sonbahar fırtınalarının Akdenizi boşalttığı Kasım-Şubat ayları arasında açık denizlere çıkma cesareti gösteren korsanlar, endişesiz bir şekilde kış uykusunda bulunan rakiplerinin kıyılarında büyük ganimetler elde etmişlerdir.

XVI.yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılın başlarında Hristiyan korsanlığı, Şovalyelere, Napoli'deki İspanyol Kral Vekillerine, İngiliz ve Hollandalılara üstünlük sağlamıştı. Bu dönemde Venedik bir harabe olma sınırına kadar gelmiş, bu kanlı olaylar yüksek idealler ile perdelenmiştir.

İnançları için İslamın ve Avrupa'nın batı sınırlarına yönelen savaşıların yerini, gözünü kan bürümüş korsanlar üstlenmişti. Batıdaki küçük ve büyük maceraperest prenslerden bazıları, Doğu Akdeniz'de bir prensliğin kurulmasını umut etmekte ve ideal bir haçlı seferi ile oradaki Hristiyan beyliklerinin özgürlüklerine kavuştulmasından söz etmekteydiler.

Gerçekte garip de olsa, Toskana Büyük Dükü, Lübnan'ın Dürzi Emiri II.Fahrettin ile birlikte Suriye kıyılarında bir Hristiyan devleti kurulması ve kutsal mezarın Kudüs'ten Floransa'daki Medicaer Kilisesi'ne nakli (1613) girişiminde bulunmuştur. Bunlara rağmen Fahrettin, Cosimos Dükü'nün yardımları ile Lübnan'da modern görünümlü, esnek bir kalkınma politikası yürütmüştür.

Osmanlıların gücünün varolduğu ve sınırlarının Fas'dan Güney Mısır'a, İran Körfezi'nden Don'a ve Batı Macaristan'a ulaştığı I.Ahmet döneminde Fransız prenslerin İstanbul'a bir deniz harekatı hayalleri bulunmaktaydı. Başşehrin alınmasıyla 1204 yılındaki Latin Krallığı tekrar kurulabilecekti.

Bu tür kuruntular için fantazi sahibi derebeyleri çok para harcadılar. Ancak birçok sarayda haçlı seferi düşüncesi çoktan inandırıcılığını yitirmişti. Fakat denizlerde bu düşünce varlığını korumuş ve Akdenizdeki deniz trafiğine barışın olmadığı bir ortam yaratmıştır.Burada Filistin'den kovulan Malta'lı Johaniter Şövalyeleri önemli bir rol oynamaya devam etmişlerdir. Bunlar için Osmanlı ilerlemesine karşı konulması, Müslüman korsanların toparlanması, Hristiyan kürek köleleri ile mahkumların kurtarılması önem taşıyan hususlardı.

Aynı idealler Toskana'da bir dini şövalyelik olan Stephan şövalyeleri için de geçerliydi, bunlar Akdeniz'deki büyük düklerin savaşçıları olarak Doğu Akdeniz'deki Anadolu kıyılarına akınlar yapıyorlardı. Napoli'deki İspanyol Kral Vekilleri kazanç getirici korsanlık faaliyetlerine bizzat katılıyorlardı. Korsanlar kendi bayrak ve her hangi bir donanım yardımı almadan elde ettikleri ganimetin dördte birini bunlara veriyorlardı.

OSMANLI DENİZ GÜCÜNÜN ÖNEMLİ UNSURLARI

Oruç Reis, Barbaros Hayrettin, Uluç Ali ve Turgut Reis gibi amirallerin döneminde Akdeniz'in güney şeri-

di tamamen Osmanlıların elindeydi.Aynı dönemde Cezayir, Tunus ve Trablus hükümlerinin donanmaları da tüm güney Avrupa sahilleri için tehlike oluştuyordu. Savaşlarda imparatorluğun bu üç Kuzey Afrika beyleri ve şefleri başşehir İstanbul ile sıkı işbirliği içerisindeydiler. Bu beylikler Osmanlı filosunda önemli kumanda yerlerini alıyorlardı. Batıdaki bu beylikler uzakta kalmalarına rağmen donanma limanları olan İstanbul, Gelibolu, İzmit, Sinop ve Rodos ile sıkı bağ içindeydiler. 1569'dan beri de yeniçeriler bu beyliklerin hizmetinde yer alabilmekteydiler.

Daha sonra yeniçeriler bu beyliklerin başşehirlerinde asgari sayıda tutulmaya başlanmış ve bu sayı İstanbul'daki saray ocakları tarafından belirlenmiştir. Dayanışma içindeki bu düzende korsanlar Osmanlı filosunda yönetici statüsünde hakim pozisyonlara sahip olmuşlardır. Kuzey Afrika'nın bu bağımlı devletlerinin başına hep kendilerinden biri gelmiştir. Bunlar Fas'ın batı sahilinde bir deniz cumhuriyeti olan Saleh ile birlikte Akdeniz'deki sınır savaşlarını Atlantığa taşımışlar, Beskaya ve Kuzey Denizi'ni güvensiz hale getirmişler, İrlanda ve Kuzey Almanya sahillerinde görülmüşler, deniz gücüne sahip İngiltere ve Hollanda kıyılarında seyretmişler ve İzlanda ve Grönland'a kadar ilerlemişlerdir. Türklere bağlı bu devletler ile Maltalılar ve Stefan şövalyeleri kendi hakimiyetlerine yönelik birçok anlaşmayı ihlal etmiş ve böylece taraflar gerçek bir barışa zorlanamamıştır.

Tarafların ateşkesi devletlerin ekonomik varlığı ile tezat oluşturmıştır. Gelişen liman şehirleri Cezayir ve La Valetta kalkınmalarını deniz savaşlarına borçluydular. Tüm ekonomik yapı sürekli deniz savaşlarına bağlıydı. Kaptanların, tayfaların, dökümcülerin, silah üreticilerinin, tersanecilerin bu savaşlar için yerli ve yabancı sermaye ile kurdukları ortaklıklar Cezayir'in ekonomik hayatında çok önemli bir yere sahipti. Denizlerdeki barış onlar için iflas demektir. Aynı zamanda güneydeki Berberiler de Malta ve Toskana'yı hedef alarak, karşı tarafın hakimiyetini kırmayı ve esir durumundaki kürek mahkumu din kardeşlerini kurtarmayı amaçlamışlardı. Osmanlı deniz gücü bu şekilde iki kutuplu bir sistemdi. Merkez ve bağlı beylikler Cebelitarık'tan itibaren tüm Akdeniz'de hakimiyeti sağlayan deniz gücünü üstlenen iki unsurdu. Bunların politik çıkarları çoğu zaman birbirine

ters düşse de, Hristiyan devletlere karşı birlikte güçlü bir potansiyel oluşturmuyorlardı. Geçmiş bin yılda olduğu gibi Akdeniz'in doğu ve batısı düşman taraflar olarak kalmışlardır.

KORSANLARIN DÜNYASI

Bu tanımlama deniz cephesindeki münferit taraflar ve düzensiz savaşlar nedeniyle ortaya çıkmıştır. Cezayir, Tunus, Malta, Toskana gibi orta güçler konumunda ve büyük güçlere bağlı olan devletler gerektiğinde kendi başlarına hareket etmekte ve hesapta olmayan davranış içine girebilmekteydiler. Örneğin Malta bayrağı altında acımasız birçok korsanlık olayı meydana gelmişti.

Dini amaçlı bir merkezce düzenlenen talimatlarla birçok ülke korsanları deniz soygunlarına gidiyorlardı. Bu talimatlar Hristiyan hükümlerini önünde de meşruluk kazanıyordu. Bunun için yüklü bir ödeme söz konusuydu ve ganimetin %9'u devamlı olarak merkezin kasasına veriliyordu.

Gezgin biri olan Alonso di Contreras'in XVII. Yüzyıla girildiğinde Malta bayrağı altında gittiği seferlerde düzenlediği sade anlatımlı hatıraları Hristiyan korsanlığının kanlı günlüğünü tüm ayrıntıları ile ortaya koyma imkanı vermektedir.

Ege'deki acımasız korsanlıklardan, en fazla, korumasız Yunan ada halkları ile Venedik ve Osmanlı tebaası zarar görmüştür. Korsanlarca severek yapılan diğer bir iş ise, diğer Hristiyan gemilerini de ele geçirip mürettebatına işkence ile zorla ganimetin Türklere ait olduğunu söyletmek olmuştur.

Adriyatik'te Krain kıyılarında Habsburg'lara bağlı Uskok korsanları, Arnavutluk sahillerinde ise Dulcigno (Ulcinj) ve Antivari (Bar) korsanları Osmanlı hegemonyası altında faaliyet göstermiştir.

Bunlara ilave olarak, Osmanlılara bağlı bir Hristiyan şehir devleti olan ve dolayısıyla otonom özelliğe sahip belgelerden biri olarak kabul edebileceğimiz Rapusa, (Dubrovnik) Doğu Akdeniz trafiğinde ve Güney Almanya'ya ara ticari yol güzergahında önemli bir rol oynamıştır.

Güçlünün kanunlarının geçerli olduğu bu dönemdeki sertlikler ve kötü olaylar, karşı tarafın tarihçileri tarafından kaleme alınmıştır. Kendi taraflarında ise günde-

mi; mükemmel ganimetler, fakir askerlerin zenginliğe yükselişi ve iyi bir kumanda oluşturmurdu.

Gerçekte her iki taraftaki inanç için savaşlar, hırsızlar, büyük ve küçük korsanlar ve korkunç olaylar hakkında az şey vermişlerdir. Sadece idari dokümanlarda, cinayetler de dahil olmak üzere yapılan kötü olayların izlerine rastlanmaktadır.

Kıbrıs'ın 1571'de alınışı ve uzun süren kuşatmadan sonra (1654'den 1669'a) Girit'in fethi ile Osmanlı hakimiyetinin Doğu Akdeniz'deki genişlemesi tamamlanmıştır. Buna rağmen XVII. Yüzyılın tamamında bu bölgedeki küçük Hristiyan savaşları artmıştır. Maltalıların ve Toskanalıların saldırıları dayanıklı liman şehirleri olan Patras ve Lepanto (İnebahtı) 1603 ile Korintin 1605 alınmasına kadar devam etmiştir. Ege Körfezi'nde ve Ege adalarında ise deniz korsanları yuvalarını daim hale getirmişlerdir.

Türk hakimiyeti ise daimi garnizonlarının bulunduğu Rodos, Andros, Agina, Eböa gibi adalarda rahattı. Ayrıca bu hakimiyet, özellikle yazın Kapudan Paşa ve onun Sancak Beylerinin, vadesi gelen vergileri, harçları vb. almak için adalar diyarına geldikleri görülmüyordu.

Özellikle 1654'den 1669'a kadar süren savaşlar sırasında Hristiyan deniz hırsızlığı, geçici Venedik üstünlüğünün korunması altında genişleme göstermiştir. Bursası Karabikler gibi korsanlar için bir cennet olmuştu. O zamanlarda Henry Morgan ve l'Ollonais gibi meşhur korsanlar komutasındaki filolar zengin adalara hakim durumdaydılar. Bu olaylar yüzyılımızın korsan filimleri ve macera romanları için zengin bir kaynak oluşturmuştur.

Mikonos, Paros, Milos adalarında varlıklı korsan toplulukları ortaya çıkmıştır. Bu korsanların yanında deneyimli askerleri ve tayfaları ve bunların Yunanlı ada papazları tarafından birliktelikleri meşrulaştırılan ev kadınları ve metresleri de bulunmaktaydı. Bu gruba Latin ve Frank kökenliler de dahil olduğundan bunlara ait katolik bir rahip de bulunuyordu. Buralarda dayanıklı büyük evler, faal tersaneler, korsanların ve ada halkının tüm ihtiyacını karşılayan ve zengin ganimetleri ile yabancı tüccarlar için de cazibiyet sunan pazarlar bulunmaktaydı.

Kimolos, Kea ve Antiparos gibi küçük adaları ise Dalmaçyalı ve Maltalı, daha kariyerlerinin başlangıcındaki alt seviyedeki genç hırsızlar mekan edinmişlerdi. Bunlar kendi küçük gemilerini, büyük yelkenlilerin ve kürekli gemilerin giremediği sığ sulardaki koruyucu sığınaklarına götürebilmekteydiler. Bu korsanlardan zaman içinde kendi gemisini kurup yönetenler, yerleşik limanlarda söz sahibi korsanlara katılmışlardır.

1669'daki Osmanlı-Venedik barışından sonra da buralardaki düzensizlik kendini göstermiştir. Çünkü Osmanlı hakimiyeti birkaç adadaki sıkı kontrol ve Çanak-kale'ye giriş ile yeterli kalmıştır. Bu ada topluluğu yeterli derecede renkli ve yeterli derecede vahşi düşünülemezdi.

Venediklilerin (Tinos ve Cerigo), Türklerin (Andros ve Tenelos) ve korsanların da daimi merkezlerinin olduğu adalarda, Yunan-Latin ada halkı bu silahlı daimi misafirlerle karşılıklı menfaate dayalı bir yaşam tarzı kurmuştu. Buralarda İngiliz ve Hollandalılar da dahil olmak üzere tüm Akdeniz ülkelerinden insanlarla buluşmak mümkündü. Marquis de Fleury ve Hugue de Crevilliers gibi korsanlar filoların başındaydılar. Yazları Kapudan Paşa gemileri ile adalar dünyasına açıldığında, bu tecrübeli korsanlar meydanı tam boş bırakmadan yoldan çekilirlerdi. Ortamın bu şekilde ısındığı dönemlerde ise küçük hırsızlar Suriye ve Güney Anadolu kıyılarına çekilip sonbaharda tekrar aynı yerlerine geçerlerdi.

Burada Filistin kıyı şeriti önemli bir rol oynamaktaydı. Zamanında Kahire'deki Memluklu Sultanı, Haçlı ordusunun Suriye'deki son kalıntısını yerle bir etmiş ve çökmüş Kudüs Krallığı'nın liman surlarını yıkarak bomboş bir şekilde çürümeye terk etmişti. Böylece Franklar mübarek şehir için bir daha tehlike oluşturamayacaktı. Fakat Memlukluların krallıklarını Osmanlılara karşı kaybetmesinden uzun süre sonra XVII. Yüzyılın başlangıcı ile yukarıdaki durumun tam tersi olmuş ve Frank korsanları bu kimsesiz yerde kendilerine sığınak bulmuşlardır. Osmanlıların XVIII. Yüzyılda Hayfa'yı takviye ettiği ve bir garnizon topçu ve sipahiye oraya yerleştirmesi ile korsanların buradaki faaliyeti sona ermiştir.

İstanbul ile batılı deniz güçleri bu çok başlı korsan sürüsüne karşı kendi deniz güçlerince nasıl karşı konulacağını biliyorlardı. XVII. Yüzyılın ikinci yarısında Ve-

nedik, İngiltere ve Hollanda "Konvoy Sistemi"ni uyguladılar. İzmir, İskendurun, İskenderiye gibi ticaret merkezlerine refakatçilerle seyahatler yaptılar ve buralarda kendi temsilciliklerince işlerini yürüttüler.

Bu sistem Venediklilerin ortaçağın sonlarındaki "Karavan" sisteminin aynısıydı. Bu tür ateş gücü yüksek büyük filolara korsanlar yanaşamadılar. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu için gümrüklerin artırılması ve mürettebat ile yolcuların kontrolünün ve işlemlerinin kolaylaştırılması anlamına gelmiştir. Gemi ve şehir yöneticileri temsilciliklerle birlikte çalışıp birçok masraf ve rizikodan tasarruf etmişlerdir. Osmanlı ile Hristiyan deniz gücü arasındaki bu sistemden, düzenin sağlanamadığı durumlarda her iki taraf da zarar görmüştür.

Macar Krallığı'nın Hırvat sahillerindeki Senci'li Uskoklar tezat bir örnek teşkil etmektedir. Çıplak dağlarla iç kesimlerden tecrit edilmiş kıyıdaki Senci şehri XIV. Yüzyılda Roma-Alman Kralı Sigismund tarafından bir askeri destek noktası olarak inşa edilmiştir. Burası Avusturya'nın Hırvat sınırında güneyin ileri karakolu şeklinde "avlü çiti" krallığı olarak adlandırılmıştır. Buradaki topluluk da diğer tehlike altındaki sınır bölgelerinde olduğu gibi vergi muafiyeti ve din hürriyetlerinden yararlanıyordu. Buradaki her erkek aynı zamanda bahriyeli bir asker, milis ve din adamıydı.

Burası, Osmanlıların iç kesimlerinden kaçan mültecilerin Venedik'ten firar eden kürek mahkumlarının, Habsburg ve İtalyan devletlerinin kanun dışı kişilerinin toplandığı yer olmuştur. Birçok ülkeden gelen bir çok dil ve dine sahip bu küçük halk topluluğu, korsanlığı gelir getirici yan bir meslek olarak yapmış ve kısa zamanda ana mesleğe dönüştürmüştür. Bu cürekdar ve hafif silahlı savaşçı korsanlar için dost ve düşman arasında fark yoktu. Bunlar yassı omurgalı hızlı kürekli kayıklarıyla Dalmaçya'nın adalar dünyasındaki koylara ve ücra köşelere kolayca girerek deniz güçlerinin savaş gemilerinden kolayca kurtulabilmekteydiler. Ve Adriyatik'in tüm köşeleri ile Anadolu ve Ege sahillerine kadar sızmışlardı. Sayıları 2000'den fazla olmamasına rağmen, büyük ve küçük ticaret gemileri için korku salmışlardı.

Esasen diğer kıyı şeritlerindeki küçük ve yerleşik limanlardaki bağımsız gruplar da Uskoklar gibi faaliyet gösterdiler.

Avusturya, Senci Kalesi'nin düzene sokulması ve Uskokların haklarının geri alınması hususunda hemen bir karar verememiştir. Zira bunlar aynı zamanda, Osmanlılara hizmet veren ve Sırp mültecilerinden oluşan Mortolos Çarlığı'nın Hırvat kıyılarına ve bunlara komşu Venedik adalarına yaptığı saldırılara da karşı koyuyorlardı. Uskok haydutları sonunda öyle yayıldılar ki, kıyılara yakın yerlerdeki Venedik soyluları kendilerini artık güvende hissetmiyorlardı. Osmanlılar için de kapalı olan Kuzey Adriyatik tüm uğraşlara rağmen, onların denetiminde değildi. XVII. Yüzyılın başlarında hem kiralılığın hem de Venediklilerin komutanları Uskoklar tarafından öldürüldüler.

Bu saldırılar, sonunda açık bir savaşın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu, Osmanlı İmparatorluğu ile Roma İmparatorluğu arasındaki bir savaşın aksine, İspanya Kral Vekili Ossuna'nın önderliğindeki Habsburg ile Venedik gibi büyük Hristiyan güçler arasında ceryan eden bir savaş olmuştur. Savaştan sonra bu haydutların varlığına son verilmiştir. (Fırtına Savaşı 1615-1617). Osmanlıların tarafında yer alan ve bunlar gibi meşhur olmayan Dulçino ve Antivari haydutları ise varlıkların sürdürmüşlerdir.

SINIR İHLALLERİ

Büyük devletlerin global politikaları sonucunda Osmanlı deniz cephesi boyunca çıkan yaygın küçük savaşlar dizisi tüm Akdeniz havzasını kapsayan iktisadi ilişkiler ağının bir parçası durumundaydı. Fernand Braudel, bunu, "II.Philipp Döneminde Akdeniz Dünyası" adlı abidevi eserinde tahlil etmektedir. Ticaret ve korsanlığın konjonktürel etkileri de bu tabloya dahildir. Alberto Tanenti Braudel'in tasvir ettiği tabloyu bağımsız bir çalışmada daha da netleştirmiştir. Korsanlığın hüküm sürdüğü Akdeniz dünyasında konjonktürel olarak hem ticaret hacmi daralmakta, hem de diğer konjonktürel etkiler nedeniyle deniz ticaretinin azalması sonucunda da korsanlık güç kaybetmekteydi. Navlun ve sigorta oranları, gümrük vergileri, tarımsal ürün rekoltesi ve diğer ekonomik faktörler de korsanlık gibi ticari gemi seferlerinin cirosunu belirleyen etkenlerdi. Bu arada, yalnız Berberiler değil, tüm Akdeniz kıyısı ülkelerin halkları refah seviyelerini korsan savaşına borçluydular. Livorno ve La Valette'da soygun malları ve köleler geniş ölçüde

alınıp satılıyordu. Papa bile Civitavecchia'daki kadirgasına eleman bulmak için köle pazarına başvuruyordu. Birbirleriyle sıkı bir bağlantı içinde olan İstanbul ve Livorno'daki Yahudi kolonileri, savaşta ve barışta Batı ve Doğu arasındaki çok yönlü ilişkilere dayanan bir ticaret ağına sahiptiler. Batı ve Doğu arasında, her iki yöne yapılan köle ticareti de buna dahildi. Kölelerin ticareti ve kölelerin geri satın alınması da bu sistemde önemli bir faktördür. Batıda Kapüsen rahipleri tarikatı ve diğer ruhban sınıfı da kendilerini bu zahmetli ve riskli işe vermişlerdi. Sadece Livorno'da değil, bizzat olayların yerinde, Berberilerin liman şehirlerinde de işbaşındaydılar.

Her iki taraf da esir ticaretinin yayılmasını onaylıyor ve bunun için büyük meblağlar yatırıyorlardı. Öyle ki, XVIII. yüzyılın sonunda bile Fas Kralı Bab-ı Ali'ye elçisiyle birlikte en değerli hediye olarak, Hristiyan esaretinden kurtarılan 600 Müslüman köleyi göndermiştir.

Osmanlı deniz cephesinde hiç bir zaman katıksız barış hüküm sürmemiş olup, Akdeniz'de sadakat ve inancın aşılmaz sınırları yoktu. Bir zamanlar Bizans-Türk sınırında olduğu gibi karşı tarafa sığınanlar kabul görüyor ve daha önceki hasımları yanında kariyer yapıyorlardı. Bu saf değiştirenler Osmanlı İmparatorluğu'nun başarılı denizcilerindendi: Hasan "Corso" (Korso) bir Cenevizliydi. Mitilene'li Oruç Bey ve daha sonra Türklerin eline geçen Cezayir'in ilk beylerbeyi olan kardeşi Barbaros Hayrettin Paşa ile birlikte etkili Ege-Grek unsurları Cezayir'e taşınmıştır. Beylerbeyi ve daha sonra İstanbul'da Osmanlı deniz filosunun komutanı olan ve Osmanlı filosunu reform denecek çapta geliştiren Uluç Ali Bey ise bir mağrib balıkçı köyünden geliyordu. Onun zamanında deniz gücü personelinin çoğunluğu artan oranda taraf değiştiren İtalyanlardan oluşuyordu.

1600'lerde, Hollandalıların Akdenize yoğun bir biçimde girişiyle, kuzeyliler de Akdeniz dünyasına dahil olmuştur. Aynı şekilde, başarılı bir komutan olan Simon Reis (Dordrechtli Simon Danser), ihtiyaten ailesini Marsilya'da bırakarak bu dünyaya katılmıştır. Bu arada, Alman ve İngiliz maceracılar da kendilerini Cezayir'in korsanları arasında buluyordu. Bunlardan bazıları kısa zamanda büyük bir servet ve üne kavuşmuştur.

Deniz cephesi boyunca çok yönlü bağlantılara, Akdeniz'in Hristiyan kuzey ve Müslüman güney sahilleri

arasında İtalya-altı İspanyol illerinin iktisaden geri kalmış halkları ve onların Kuzey Afrika'daki akraba ve dostları da dahildi.

Sicilya, Apulien ve Kalebrien kıyılarındaki halk için İspanyol vilayetlerinden ganimet ve esir elde eden Cezayir ve Tunuslu saldırganlar esasen amansız bir düşman anlamına da gelmiyordu. Zira Napoli Krallığında toprak sahibi soylular ile çiftçi uşaklar ve küçük mültezimler arasında şiddetli bir gerilim vardı. Kısa bir süre sonra, çobanlar, ameleler ve çiftçi uşaklar ay yıldızlı bayrakla kendilerine yeni fırsatlar sunan bir hayat için ufku araştırmaya başladılar. Bunun üzerine sahildeki garnizon kıtalarının nöbetçi kuleleri, himayelerindeki köyleri artık uyarmaya gerek duymadıklarından, ortadan kalktı. Berberi filosu ufukta görüldüğünde, hinterlandın gençleri bu fırsatı saldırganlara katılıp en çok nefret ettikleri büyük toprak sahiplerine yolu göstermek için kullanıyorlardı. Esirler ve firariler bu şekilde Kuzey Afrika denizcilerini daha da güçlendiriyordu. Durum; taraf değiştiren İtalyan denizcilerinin şehirlerinde, bir zamanlar kendilerine zulmedenlere karşı intikam alma sürecine dönüşmüştü.

Akdeniz havzasındaki denizciliğe ilişkin teknik gelişmeler Osmanlı hakimiyet alanlarına da sıırıyordu. Simon Danser 1609'da, savaş gücü fazla olan Lübeck yapımı yüksek güverteli bir gemiyi (*Hochbordschiff*) beraberrinde Cezayir'e getirmişti. Hollanda, İngiliz ve Kuzey Almanya gemi inşaatındaki yenilikler Kuzey Afrika denizcilik tekniğini de geliştiriyordu. Cezayir korsan gemileri, hızları ve denizdeki hareket kabiyetleriyle ünlüydü. Zaten korsan savaşının şartları da özellikle hızlı ve savaş gücü yüksek gemiler gerektiriyordu. Batı Avrupa'daki gemiciliğe ilişkin teknik gelişmeler sonucunda, Akdeniz kadirgaları XVII. yüzyıl başından itibaren adım adım yelkenli, yüksek güverteli gemiler tarafından saf dışı edildiler. Bu süreçte öncelikle üçdirekli, yüksek güverteli ve üstün savaş gücüne sahip Bertonele öne çıkmıştı. Bunlar önceki yüzyılın yuvarlak hatlı gemilerinden çok daha hızlı bir gemi tipiydi. Yaklaşık bir yüzyıl sonra Kuzey Afrika'da geliştirilen *Schebeke* Akdeniz seferine başlamıştı. *Schebekeler* yüksek güverteli gemilerin üstünlüğünü, kadirganın şıklığı ile birleştirmiş ve kısa zamanda Venedik ve Fransa tersanelerinde de üretilmeye başlamıştı. Öte yandan küçük Tscherschel Brigantinleri de

sağlamlığı ve hızı ile ünlüydü. Atlantik gemi yapıcılığındaki gelişmeler bu şekilde Kuzey Afrika filolarıyla birlikte İstanbul'un büyük tersanelerine ulaşıyordu. Atlantik menşeli büyük güverteli gemi tiplerinin yayılması Akdeniz savaş filolarında üç bin yıllık teknik geleneği sona erdiriyordu. Zira daha Minos medeniyeti zamanında ince, sıkça küreklerle donatılmış savaş kadirgaları ortaya çıkmıştı. Yelkenli büyük güverteli gemiler Orta Çağ'daki gibi Roma İmparatorluğu'nda da ticaret ve ulaşımında kullanılıyordu. Ama savaş gemisi olarak bunlar kürekli uzun gemilerin hızı ve hareketliliği karşısında pek rağbet görmemişti. Üst üste ve yanyana dizilen kürek sıralarındaki yeni yeni kombinasyonlar daha büyük ve savaş gücü yüksek rafine kadirga tiplerine yolaçmıştı. XVII.yüzyılda Osmanlı Amiral gemisi olarak kullanılan büyük kadirgalar neredeyse 1000 mürattebata sahipti. Ancak yüksek güverteli gemiler daha büyük taşıma kapasiteleriyle daha fazla savaş topu taşıır hale gelince, kadirgalar da taktik üstünlüklerini kaybettiler.

Bundan başka, kadirgaların taktik avantajları kolay yara alma özelliği nedeniyle pahalıya mal oluyor, fırtınaya yakalanıldığında, geminin alçak olan güvertesi sorun oluyordu. Arap-Bizans deniz savaşları yüzyıllarında olduğu gibi, Osmanlı zamanında da bütün kadirga filosunun fırtınada battığı zamanlar olmuştur. 1648'de 1000 kürekçiyle birlikte bir Venedik filosu, Paros'un koruyucu duvarları arkasına çekilmiş olmasına rağmen fırtınada tahrip olmuştur. Akdeniz'in çeşitli bölgelerinde sonbahar ve ilkbaharda görülen fırtınalar nedeniyle uzun vadeli meteorolojik gözlemler kadirgaların seyri için hayati önemi haiz bir bilgiydi. Bu tecrübeler pratik kaidelerin *Vademecum'u* gibi yüzyıllar boyunca yazılı olarak aktarılmış ve gelenekselleşmişti. Akdeniz dünyasında teknik ve denizcilik bilgisinin yayılması, Valenci ve Venedik'ten İskenderiye ve İstanbul'a kadar uzanan alanda itibar edilen ortak denizcilik diliyle daha da kolaylaşıyordu. Bu, Latince, Türkçe, Rumca ve Arapça temeline dayanan ve Slavca yanında Akdenizin tüm denizci milletlerinin sözlüğünden de kelimeler içeren bir meslek diliydi.

AKDENİZ JANDARMAŞI OSMANLI FİLOSU

Hindistan deniz yolunun keşfedilmesi, daha önce inanıldığı gibi Akdeniz'de Doğu ticaretini kısa dönem-

de kösteklememiş, oryantal lüks malların değer ve kapsam olarak hacmi daha uzun zaman azalmadan devam etmiştir. Ancak, emtia ticaretinin ağırlığı yavaş yavaş Osmanlı ve Venedik gemilerinden* Batı Avrupalı gemilere kaymış ve bu süreç XVIII.yüzyılda hızlanmıştır. Buna rağmen, Osmanlı İmparatorluğunun masraflı savaş filosu, Batılı deniz ticaretinin de yararlandığı Akdeniz dünyasının güvenlik ve düzenini sağlayan güç olma niteliğini sürdürmüştür. Venedik ise savunmaya yönelik savaş mekanizmasını Doğu ticaretinin muazzam gelirleriyle finanse etmeye devam ediyordu. Venedik, İstanbul ve İskenderiye deniz yolu üzerindeki üslerini-yani Çuha, Tinos, Girit, Suda ve Spinalonga gibi İyonya adalarını- bu rota üzerindeki deniz ticaretinin kazanç ve hacminin daraldığı zamanlarda bile büyük bir inat ve ısrarla savunmuştur.

Buna karşılık, Osmanlı gücünün Levanten ülkelerde ve Karadeniz'de genişlemesi hükümrancılığının yayılmasına ve devamına hizmet ediyordu. İmparatorluk filosu ile korsanlık arasında maddi bir işbirliği yoktu. Kapudan Paşa (Kaptan-ı Derya) merkezi filosu, Ege adaları üzerine kurulu dayanak noktaları, tersaneleri ve ileri filo üssü ile Doğu Akdeniz'in çok yönlü deniz ilişkiler ağı için koruyucu bir şemsiye niteliğindedi. Venedik de, Adriyatik'te aynı prensipleri izlemekteydi.

Hiristiyan deniz devletleri, korsan imparatorluğunun üyelerini oldukça verimli ganimet beratları ile tatmin ederek onlara yanaşırken, İstanbul ve Venedik gibi devletler korsanlara karşı güvenlik ve düzeni sağlamak için mücadele etmekteydi. Esasen, Osmanlı İmparatorluğu ve Venedik çok yönlü ortak çıkarlarla birbirine bağlı idi. Denizyollarında ortaya çıkabilecek bir kargaşadan medet umacak üçüncü güçlere karşı güvenliği sağlamaya çalışıyorlardı. Yine bu yüzden, Osmanlı ve Venedik aralarında sürekli ayrıntılı barış sözleşmeleri yaparak uzlaşma arayışındaydılar. Her iki taraf da, deniz cephesi ile ilgili anlaşmalarına titizlikle riayet ediyordu.

XVIII. yüzyılın ikinci on yılında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Mora Yarımadası ve Ege'deki Venedik Adaları'nı geri alması eski Batı sınırını yeniden ortaya çıkarmıştır. 1718 Pasarofça Anlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ege ve Doğu Akdeniz'deki Hakim güç statüsü-

nü teyid etmiştir. Ancak, verimli bir ekonomik sistem niteliği arzeden İyonya Adaları, Venedik tarafında kalmıştı. XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı deniz sınırı üç kıta üzerinde hakimiyet kurmuştur. Bu hakimiyet Akdeniz çevresinde batıda Cezayir'den kuzeyde Azak Denizi'ne, Arnavutluk sahillерinden güneyde İskenderiye'ye kadar uzanmakta ve Arap Yarımadası'nı çepeçevre sarmaktaydı. Ancak, korsanlar hala Akdeniz sahillерinden Kuzey Atlantiğe kadar olan sahada faaliyette bulunmakta idiler. Karadeniz ise bir Osmanlı iç denizi niteliğini koruyordu. Karadeniz'in Pontus Kıyıları'ndan İskenderiye'ye kadar uzanan hat üzerinde Türk ve Rum denizcileri Osmanlı flaması altında küçük kayıkları ile ticari faaliyette bulunuyorlardı. Bahsekonu ticari faaliyetler 1950'li yıllara kadar devam eden iptidai bir deniz ticareti niteliğinde idi.

Osmanlı deniz gücünün güç ve kumanda merkezi olan İstanbul'daki Kaptan-ı Derya'nın Genel Karargahı artık deniz sınırlarından çok uzakta kalmıştı. Kuzey Afrika kıyıları, Ege adaları, Doğu Akdeniz liman şehirleri ve Sinop'tan itibaren Karadeniz kıyılarında konuşlandırılan Osmanlı deniz kuvvetleri, o dönemde bir dünya şehri olan İstanbul'u koruyan en dış halka niteliğindedi. Bunu içte iki koruyucu halka izliyordu; İstanbul Boğazı'nın Avrupa ve Asya yakasında yeralan dörder hisar ve Çanakkale Boğazı, başkente girişi kontrol ediyordu. XVII.Yüzyıl ortalarında Venedik Çanakkale Boğazı'nı uzun bir abluka ile kapatarak, İstanbul'u deniz eyaletlerinden koparmayı denemiş, ancak başarılı olamamıştır. Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olduğu dönemde İstanbul denizden ve karadan bir çok kuşatmaya maruz kalmıştır. Türklerden önce, Sasaniler, Araplar, Bulgarlar, Ruslar ve Haçlılar İstanbul'u almak için teşebbüslerde bulunmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğunun başkenti olduğu dönemde ise İstanbul bir daha kuşatılamamıştır. Ancak bunun istisnası Kazakların 1624-25 yıllarında, küçük ve çevik gemileri ile müteaddit defalar Boğaz'a kadar girip kaçmayı başarmalarıdır.

Uzak, geniş alanlara yayılan ve bir türlü sakinleşemeyen deniz cephesinin koruması altında İstanbul, Kanuni döneminden Lale Devri'ne kadar azamatini sürdüren bir İmparatorluğun parlak ve mamur başkenti konumunda kalmıştır.

KAYNAKLAR

Osmanlı deniz gücünün anahtarlarıyla incelenmesi

Joseph von Hammer, *Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, Wien 1815 (reprografiacher Nachdruck Hidesheim 1963), Abschnitt Seemacht, II, 279-372

Joh. Wilh. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, 8 Bde. Hamburg 1840 ff., Bd. 3 Gotha 1855, Die Seemacht, 279-328

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*; Ankara 1948

İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye teşkilatı: XVII.Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi 1992

Akdeniz denizciliğinin genel durumu hakkında:

Fernand Braudel, *La Méditerranée à L'Époque de Philippe II*, 2. Bde. Paris (2.Aufl.) 1966

Guilmartin, John Francis, *Gunpowder and Galleys, Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Oxford 1974

İstanbul'daki Venedik Baili'sinin tüm sonuç raporları o zamanki Osmanlı filosu, tersaneleri ve teçhizatına ilişkin detaylı teknik bilgiler içermektedir:

N.Barozzi und G.Berchet, *Relazioni degli stati europei letti al Senato, Serie Turchia: Relazioni degli ambasciatori e baili Veneti a Constantinopoli*, 2. Bde. Venedig 1879

Osmanlı deniz filosuna ilişkin daha ayrıntılı bilgi için:

Gilles Veinstein, *Les Préparatifs de la campagne navale franco-turque de 1552 à Travers les ordres du divan Ottoman*, in: *Revue de l'occident musulman et de la Méditerranée* 39, Les Ottomans en Méditerranée, Navigation, diplomatie, commerce, Aix-en-Provence 1985, 35-67

Jean-Louis Bacqué-Grammont, *Soutien logistique et présence navale ottomane en Méditerranée en 1512*, ebendort 7-34

Stanford J.Shaw, *Selim II. And the Ottoman Navy*, in: *Materialia Turcica*, 13 (1987) 211-241

Wolfgang Müller-Wiener, *Zur Geschichte des Tersane-i Amire in Istanbul*, *Varia Turcica IX, Türkische Miscellen=Festschrift Robert Anheger*, İstanbul 1987, 253-273

C.H.Imber, *The Navy of Süleyman the Magnificent*, *Archivum Ottomanicum VI* (1989) 211-282

Encyclopaedia of İslam'daki makaleler, 2.Aufl. 1960 ff.:

"Bahriyya" (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, I, 1960)

"Kapudan Pasha" (Salih Özbaran; IV 1978)

"Barud (V.J.Parry und G.S.Colin, II 1960)

"Gelibolu" (Halil İnalcık, II 1965)

İslam Ansiklopedisindeki maddeler

Riyale (J.Deny, 9 1964)

Sinop (Besim Darkot, 10 1966)

İzmit (Besim Darkot, 5 1977)

Kıyey Arika ve korsanlar hakkında

Dan, *Histoire de la Barbarie et de ses Corsaires*, Paris 1649

Zinkeisen, op.cit.IV, Gotha 1854, 266-360

Salvatore Bono, *I corsari barbareschi*, Torino 1964

Alberto Tenenti, *Naufrages, corsaires et assurances maritimes à Venise 1592-1609*, Paris 1959

Ders., *Piracy and the Decline of Venice 1580-1615* (übers. Janet and Brian Pullan), Oxford 1967

Pierre Boyer, *Introduction à une histoire intérieure de la Régence d'Alger*, in: *Revue historique*, avril-juin 1966, 247-316

Ders., *Les renégats et la marine de la Régence de l'Alger*, in: *Les Ottomans en Méditerranée* (s.o.), 93-106

Alexander H. De Groot, *Ottoman North Africa and the Dutch Republic in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, ebd., 131-147

Moulay Belhamissi, *Histoire de la Marina Algérienne (1516-1830)*, Alger (2.Aufl.) 1986

Achille Riggio, *Gli stati barbareschi e la Calabria*, in: *Il Ponte*, 1948, 1040-1046
Das Leben des Alonso di Contreras von ihm selbst erzählt, übers. Von Arnald Steiger, Zürich 1961

B. J. Slot, *Archipelagus turbatus, Les Cyclades entre colonisation latine et occupation otomane c. 1500-1718*, 2 Bde. İstanbul 1982

G. Guarnieri, *I cavalieri di Santo Stefano nella storia della marina italiana*, Pisa 1960

Roger Mason, *The Medici-Lazara Map of Alanya*, *Anatolian Studies* 39 (1989), 83-105

Amnon Cohen, *Ottoman rule and the re-emergence of the coast of Palestine*, *Les Ottomans en Méditerranée* (s.o.) 163-175

Korsanlar ve konvoy sistemi üzerine:

Robert Mantran, XVII.Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz'de Ticaret, Deniz Korsanlığı ve Gemiler Kafileleri, *Bulletin LII* (1988) 684-695

D. Panzac, *Affruteurs ottomans et capitaines français à Alexandrie: La caravane maritime en Méditerranée au milieu du XVIIIe siècle*, 2 (1982) 23-38
ders., *les échanges maritimes dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle*, in: *Les Ottomans en Méditerranée* (s.o.) 177-188

İzmir'in 17.yy'da deniz ticareti ve konvoy sistemi açısından önemi hakkında

Sonia Anderson, *An English Consul in Turkey*, Paul Rycout at Smyrna, 1667-1678, Oxford 1989.

Akdeniz'de XVII. Ve XVIII.yy deniz savaşları üzerine daha geniş tarihi literatür:

R.C.Anderson, *Naval Wars in the Levant, 1559-1853*, Princeton 1952

Ekkehard Eickhoff, *Venedig, Wien und die Osmanen*, Umbruch in Südosteuropa 1645-1700, 4.Aufl. Stuttgart 1992, 120-169 und weiterführende Literatur zur mediterranen Seekriegsgeschichte 452-453 und 457-459.

Venezia e la difesa del Levante da Lepanto a Candia 1570-1670 (Ausstellungskatalog mit Aufstzen), Venedig 1986.

Ruggiero Romano, *Economic Aspects of the Construction of Warships in the Sixteenth Century*, in: *Crises and Changes in the Venetian Economy in the 16th and 17th Centuries*, ed. Brian Pullan, London 1968, 59-87

Francisco-Felipe Olesa Munido, *La Galera en la navegación y el combate*, 2 Bde. Madrid 1971

Robert L.Dauber, *Die Marine des Johanniter-Malteser-Ritter-Ordens*, Graz 1989

II.Fahreddin ve Toskana üzerine:

Zinkeisen (s.o.) IV, 76-116

F.Wüstenfeld, *Fachreddin der Drusenfürst und seine Zeitgenossen*, Göttingen 1886

Philip K. Hitti, *Lebanon in History*, New York 1967, 371-385

Uskok korsanları hakkında:

Minuccio Minucci, *Historia degli Uscochi Venedig 1602*, fortgesetzt von P.M.Paolo-Aggiontia bis 1613 und Supplemento 1617

Ekkehard Eickhoff, *Die Uskokken in der Adria, ein Kapitel südosteuropäischer Seegeschichte*, *Annales Universitatis Saraviensis V* (1956) 196-226

Osmanlı ve Hristiyan kâdrgalarında kölelik için köle ve savaş esirleri üzerine:
Salvatore Bono, *Achat d'esclaves turcs pour les galères ponticales (XVI-XVII siècles)*, in: *Les Ottomans en Méditerranée* (s.o.) 79-82

P. Boyer, *La chiourme turque des galères de France de 1665 à 1687*, *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 6 (1964) 53-74

A.Ben Hadda, *Le Maroc et la Sublime Porte, Quelques réflexions sur les archives du Basbakanlık*, *Studies in Turkish-Arab Relations* 5 (İstanbul 1990) 3 (von Malta losgekaufte muslimische Gefangene als Botschaftsgeschenk Marokkos an den Padischah).

Akdeniz deniz seferlerinin lingua franca'sı üzerine:

Henry and Renée Kahane und Andreas Tietze, *The lingua franca in the Levant*, Reprint der Ausgabe der University of Illinois, İstanbul 1988, (S. 3-45 ein Abriss der Osmanischen Seemacht)

Akdeniz deniz seferlerindeki meteorolojik gelenek hakkında bir örnek:

Zwei Texte über maritime Meteorologie, *ms. Venet. Marc. 335*, 420 r-423 v, ed. S.Lapros, *Neos Hellenomenon* 9 (1912) 162-172

KANUNÎ, BARBAROS PAŞA VE V. CHARLES: AKDENİZ DÜNYASI

MIGUELA ANGEL DE BUNES
CENTRO DE ESTUDIOS HISTORICOS RESEARCHER OF CSIC / İSPANYA

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1521'de Macarlara karşı açtığı sefer, Rodos adasının 20 Aralık 1521'de fethi, Piri Mehmet Paşa yerine İbrahim Paşa'nın Sadrazamlığa tayini, Sultanın başında olduğu Osmanlı İmparatorluğu'ndaki politik değişimleri ve Sultanın yeni yayılma politikasını açıklayan olaylardan bazısıdır. Kudüslü Sen Jan Tarikatı Şövalyelerinin Anadolu kıyısına yakın Rodos adasından atılmaları sonucunda, İstanbul tüm Ege Denizi'ni kontrol etmektedir ve Akdeniz'in bu bölümü belli ölçüde sükuna kavuşmuştur. Rodos'un fethi ile Batı Akdeniz'deki korsanların saldırıları çok azalmış ve Franklar kıta mülklerinin çoğunu kaybetmişlerdi. Ortaçağdaki Greko-Romen topraklarından sadece Venedik hakimiyetindeki Kıbrıs adası, tali önemdeki bazı limanlar ve Cenevizlilerin elindeki Sakız adası kalmıştır. Fatih Sultan Mehmed zamanından beri Osmanlı sultanları, Hristiyan toprakları üzerindeki hakimiyetlerine ilaveten ordularını da geliştirip mükemmelleştiriyorlardı. Saray, Akdeniz'in bu bölümünü kontrol edebilmek için gemiler, reisler ve denizcilere sahip olmanın önemini kavramıştı. Kendi filosuna sahip olmak demek ticari güzergahları kollamak ve yeniçerilerin ilerlemesi ile Rumeli'deki kıyı illerinin teslim olmasını sağlamak üzere çabuk hareket eden bir destek sistemini kurmak demekti.

Habsburglarla 1525'e kadar olan çatışma, Balkanlarda ve bilhassa Macaristan'da Osmanlı büyümesinin mantıklı bir sonucu olarak kara muharebeleri şeklinde cereyan ediyordu. Deniz harpleri ise Venedikliler ile anlaşmazlıklara hasrolmuştu. İmparator V. Charles'ın İspanya'nın Katolik krallarının Akdeniz'deki muazzam mülklerini miras alması (Napoli Krallığı ve Mağrip'deki bir çok şehir) ve Kutsal Roma İmparatoru unvanı, onu ve

Kanuni Süleyman'ı karşı karşıya getirdi. Geçmişte olduğu gibi Papa Türk ilerlemesine cevaben "Kafirlerle karşı Haçlı Seferleri" fikrini tekrar ele almış, Venedik, Papalık, İspanyol Kralı arasındaki anlaşmalar ve aynı zamanda V. Charles'ın kardeşi Macar Kralı Ferdinand'a yaptığı yardım, Avrupa'nın iki ana gücü arasındaki çatışmayı tüm Akdeniz bölgesini etkileyecek duruma getirmişti. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Süleyman İslam hükümdarı ve Müslümanların koruyucusu sayılmalarına rağmen, hiçbir zaman Akdeniz'in Afrika sahillerini ele geçirmeyi düşünmemişlerdi. Sadece Adriyatik Denizi'ni kontrol edip bekçiliğini yapmak istemekteydiler. Mağrip İstanbul'dan çok uzaktır ve sadece XVI. yüzyılın ilk yıllarında İspanya kıyılarında korsanlık yapıp Tunus'da kışlayan Kemal Reis'in faaliyetleri sebebi ile Mağrip bilinmektedir. Bu alan siyasi açıdan bölünmüş, bilhassa Mısır'la karşılaştırıldığında iktisadi açıdan bir cazibesi olmayan, aynı zamanda hanedanlarının çokluğu ve menfaat ayrıklıkları göz önüne alındığında hakimiyet altına alınması güç bir bölgeydi. İspanyollar ve Portekizliler XV. yüzyıl sonlarında ve XVI. yüzyıl başlarında, teknik ve silah üstünlükleri ve bölgedeki siyasi parçalanmışlık sayesinde belli başlı limanları ele geçirmişlerdi. İspanyollar bu limanları üs olarak kullanan korsanlık faaliyetine son vermek istiyorlardı. Portekizlileri harekete geçiren faktör ise ticari menfaatlerdi ve bu limanları Hürmüz Boğazı ve Kızıldeniz'e olan büyük deniz seyahatlerinde durak olarak kullanmak niyetinde idiler.

Moriscolar yani Endülüs'ün düşmesinden sonra İberya yarımadasında kalan Müslümanlara uygulanan İspanyol politikası için İstanbul'un kaygısı farklıydı. Tavizsiz Hristiyanlara karşı bu Müslümanlar için tek ümit

uzaklardaki sultandı. İnançlarını ve hayat tarzlarını terk edip Hristiyanlığa dönmeleri için zorlanmaları sebebiyle birçok üst kademe Osmanlı yöneticisi onları savunmayı teklif ediyordu.

Geleneksel olarak 1534 yılı bu iki büyük Avrupa imparatorluğu arasındaki doğrudan çatışmanın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Hristiyanların Coron ve Patras'da¹ Türkleri yenmesi üzerine, Barbaros Hayreddin 1534'de Kaptanıderya tayin edildi. Ancak hikayenin öncesi Türk korsanlarının doğudan batı tarafındaki denizlere geçmesiyle başlamaktadır. Barbaros kardeşler, 2. Bayezid'in ölümünden önceki yıllarda Korkut Çelebi'nin tarafını tuttıkları için Sultan Selim'den kaçarak Tunus ve Cezayir'e gelmişlerdi. Aynı zamanda korsanlık yapmak için daha karlı bir yer arıyorlardı. Zaman içinde Mağrip'in karmaşık siyasi sisteminde ilerleyerek Cezayir şehrinde bağımsız bir devletin başı oldular. Ağabey Oruç Reis, toprağını Afrika içlerine yaymayı amaçlayan ancak başarısız kalan bir sefer esnasında Tlemsen şehri dışında şehit düşer. Hayreddin bu sınırlı mülklerin valisi olur. Yavuz'un hayatta olduğu son yıl olan 1519'da, İspanyolların muhasarasına karşı koymak üzere Korsan reis - Osmanlı metinlerinde *Gazi* unvanı ile bahsedilir - toprağını Osmanlı idaresine teslim eder. Hugo de Moncada'nın komutası altındaki büyük filonun Cezayir şehrini savunan az sayıdaki Türk ve Endülüslüler tarafından yenilmesine rağmen, Hayreddin en doğru kararın fethettikleri yerleri Saray'a terketmesi olduğunu anlamıştı. *Divan* için yeni topraklar makbul bir hediye olmuştu, zira Osmanlı hanedanının topraklarını Batı Akdeniz'e kadar uzatıyordu. Karşılık olarak İstanbul, Barbaros'un topraklarına elçi vasıtasıyla beylerbeyliği statüsü verildi ve yeni toprakların kontrolü için 2000 yeniçeri görevlendirildi.

1518 ve 1534 arasında bu yeni kurulan Osmanlı *sancağının* ikili bir amacı vardı: İlk olarak, Afrika içlerindeki toprakları pekiştirmek, küçük mahalli hükümdarlar üzerinde kontrolü sağlamak ve erki alanını İspanyolların etki alanına göre daha da sağlamlaştırmak; ikinci olarak da, korsanlık vasıtasıyla Akdeniz'in kontrolünü ele geçirmek ve belli zamanlarda *Moriscolara* da yardımcı olmaktı. Bu gemicilerin Metilene'den gelmesinden önce denizin bu bölümünde korsanlık ve seyrüsefer tamamen

Hristiyanların elinde idi, fakat şimdi Müslümanların eline geçmişti. Barbaros artık Osmanlı İmparatorluğu'nun Macaristan vadilerini ve uzakdaki İran'ı ele geçirmekte olan uzak bir düşman olmadığını Batıya gösterdi. Filosu derece derece ve ısrarlı bir şekilde Hristiyan ticaret güzergahlarını tehdit ediyor, gemilerine hücum edip esir alıyordu. Aynı zamanda İstanbul ve dolayısıyla Cezayir, karmaşık bir konu olan Fransa'nın Batı Avrupa güçler dengesindeki rolüne karışmış oluyor, böylece Kanuni Süleyman'ın bu alanla ilgili siyasi niyetlerini de açığa vurmuş oluyordu. Bu açıdan, Barbaros Hayreddin Paşa sadece Osmanlı deniz gücünün orkestra şefi olmakla kalmıyor -ki bu güç XVI. yüzyıl boyunca sürecektir-, aynı zamanda Habsburglara karşı ortak bir cephe kuracak olan Fransa kralı I. Fransuva ile Osmanlı Devleti arasındaki siyasi koalisyonun aracısı olacaktır.

Cezayir'in Osmanlı İmparatorluğu'na katılması, Sen Jan Tarikatı Şövalyelerinin doğuda yaptığı, düşmanı etki alanı içinde istikrarsız hale getirme ve karıştırma işini, bu şehrin de batıda yapması anlamına geliyordu. V. Charles'ın yükselişi ve Habsburg hanedanının kontrolünde büyük bir imparatorluk kuruluşunun bir sonucu da, *Valois*ların hükümdarlığındaki Fransa'nın dört bir tarafta aynı düşman tarafından çevrili olarak tümüyle izole olmasıdır. Ceneviz Cumhuriyeti ve İmparatorluk arasındaki ittifak Batı Akdenizi, tümüyle İspanya Kralının kontrol ettiği bir büyük göle dönüştürüyordu ki Piri Reis de bu durumu ironik bir biçimde "İspanyol Denizi" olarak adlandırıyordu. Ceneviz'in düşmanı Venedik V.Charles'ın toplamakta olduğu aşırı güçten şüphe duymaktadır, ancak Kanuni Süleyman'ın Akdeniz'deki ilerlemesine tek başına karşı çıkabilecek durumda değildir. Böylece *La Serenissima*² Papa'nın karışmasını kabul eder. Bu arada, hem V. Charles hem de Papalık kendilerinin İslamın ilerleyişine karşı Hristiyanlığın haklı savunucuları olduğunu düşündüğünden, açık olarak her siyasi güçle ittifaklara girmekte ve anlaşmalar imzalamakta, böylece Sultanın saldırgan politikasının yarattığı muhasaranın boğucu etkisini azaltmayı ümit etmektedirler.

İmparatorun bir kızkardeşiyle evli olan Macar Kralı II. Louis'in ölümü ve Viyana muhasarası, Kanuni ve V. Charles'ın birbirlerini açıkça düşman olarak ilan etmelerine sebep olur. Birbirlerine olan muhalefetin altını çizen

bir olay da, Macaristan'ı yönetmek ve ölen hükümdarın yerine geçmek üzere, bazı asilzadelerin İstanbul'daki *Divan* tarafından gösterilen aday Juan Zapolyai yerine İspanyol Kralının kardeşi olan Avusturyalı Ferdinand'ı seçmeleridir. Viyana'dan geri dönüş, Osmanlı askeri seferlerinin karadan ulaşabileceği azami limitin Avusturya olduğunu göstermiştir. Bu aynı zamanda Türkler için önemli bir zafer veya fetih olmadan sarfedilen muazzam bir kaybı içermektedir. Bahis konusu başarısızlığa rağmen Barbaros'un Cezayir'deki varlığı Avrupalıların Osmanlı tehlikesini algılayışını tümüyle değiştiriyordu. Mesela Cezayir ve sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu, Fransa için kendisini V. Charles'ın İmparatorluk güçlerinin tümüyle çevrelemesinden kurtaracak tek müttefik olmaktadır.

Fransız tüccarları ve diplomatları ile Barbaros arasındaki ilişkiler Mağrip'de bir korsan cumhuriyeti kurulmasına kadar dayanıyorsa da, Beylerbeyi bu konuyu Sultan'a bırakmaktadır. I. Fransuva İstanbul'a elçi göndermeye 1526'da başlar. Elçilerin misyonu, güçlerini İmparatorluğa karşı birleştirmek üzere Türklerle anlaşma yapmak ve Fransız tüccarlarının Memluk idaresindeki Mısır'da kazanmış oldukları imtiyazları devam ettirmektir. Tüm bunlar gizli olmasına rağmen V. Charles'ın gizli servisine buluşmalar keşfedilir. Her halukarda bu müzakereler uzun yıllar boyu sürmüş ve birçok engel sebebiyle yavaş gitmiştir. Fransız elçilerinin üst düzeyde koruyucusu olarak, İbrahim Paşa, paktı, Hristiyanları zayıflatmak ve denizlere hakim olmak için bir yol olarak görmektedir. Kanuni'nin Veziri o büyük siyasi vizyonu ile Cezayir gasisinin Sultan'ın deniz siyasetini yürütecek kişi olduğunu anlamaktadır ve bu kararı Sultan tarafından da desteklenmektedir. İmparatorluk gemileri Ege'de ilerleyip Osmanlı topraklarına saldırdıkça Sultan'ın danışmanları Fransız hükümdarı ile müttefik olmanın faydalarına daha da inanmaktadır. Osmanlılar Koron'da kaybedince, filo komutanı istifaya mecbur edilir, ama daha önemlisi Fransızlarla olan müzakereler canlandırılır. İmparatorluk güçleri muhtemel bir anlaşmayı önlemek üzere Fransız elçisi Antonio Rincon'u katleder, ancak Jean de la Foret'in elçi olarak tayini çabuk ve kesin bir karşılıklı işbirliği anlaşması yapılması sonucunu doğurur.

Barbaros'un İstanbul'a gelmesi; kadirgaların modernleştirilmesi, yeni tersanelerin yapılması, denizcilerin daha da profesyonelleşmesi ve İspanyol ve İtalyanlara karşı giriştiği harekâtlarda kendisine yardımcı olan Turgut Reis, Kılıç Ali Paşa ve Uluç Hasan Paşa gibi denizcilerin kendisine katılmasına yol açar. Osmanlı güçleri yeni kuvveti ve artan verimliliği ile *La Serenissima*'nın ticari güzergahlarını tehdit eder. Barbaros'un ilk hareketi Koron kalesini geri alarak Ege ve Adriyatik'de istikrarı sağlamaktır. Bu hedefe erişildikten sonra Barbaros asıl hükmettiği batı Akdenize yelken açar. İlk defa büyük bir Osmanlı donanması Messina Boğazı'ndan geçer, tüm güney İtalya'yı dehşete boğar ve kaleleri muhasara eder. Bu seferin en meşhur olayı zamanın en güzel kadını sayılan Gonzagali Julia'yı esir almak üzere Fondi kıyısına yaptığı çıkartmadır. Julia son anda kurtulur ve Barbaros Kanuni'ye vermeyi umduğu hediye kaybeder. Sonunda rota değiştirir ve Saray'ın müsaadesi olmadan, ani bir kararla Tunus şehrini almak üzere Mağrip'e gider. Sefer, tüm Akdeniz'in istikrarsızlığa itilmesini içermektedir, zira İmparatorluk etki alanına derin bir tehdit meydana getirmektedir ve bu liman şehriden güney İtalya'ya rahatça hücum edilebilir.

Habsburgları kendi toprakları içinde vurabilmek, güçlerini bölmek ve pozisyonlarını zayıflatmak için, Kaptan sadece Fransa ve İstanbul arasında bir anlaşmaya ihtiyaç hissetmekteydi. Tunus'dan dönüşünde, bizzat V. Charles'ın komutasında Tunus'un geri alınıp Hafsi Sultanına³ verilmesinden sonra Barbaros bu yenilginin intikamı için Balear adalarını vurur ve tekrar Venedik'le savaşa başlar. *La Serenissima* savaşı hiçbir şekilde arzulamamakta ve ticari güzergahlarını açık tutmak istemektedir. Ancak, Kanuni Venedik'i iktisadi açıdan mümkün olduğunca zayıf düşürmek ve Rumeli'deki bazı toprakların kontrolüne almak istemektedir. İlk ilerlemeler karadandır, Apulia bölgesine çıkartma yapılır ve Korfu şehri muhasaraya alınır. Şehir fethedilemez, ancak deniz hareketi çok daha başarıya ulaşır ve Türkler Eğin, Patmos ve Naksos adalarını işgal eder.

Hristiyanlar, Papa, Venedik, Portekiz ve İmparatorluk arasında bir ittifak kurarak cevap verirler. 25 Aralık 1538'de Andrea Doria ve Barbaros Preveze körfezinde karşılaşılır. Osmanlı amirali bu muharebenin galibi

olur, fakat İmparatorluk güçlerinin Novi şehrini (Hiristiyan vakanüvislerinde Castilnuovo) zaptetmesini engelleyemez. Şehir ancak 6 Ağustos 1539'da geri alınır. Venedik ise Cenevizli amiralin davranışından memnun kalmayarak ve deniz imparatorluğundan geriye kalanı kurtarmak amacıyla tek taraflı olarak müttefiklerinden ayrılır ve 1540'da Osmanlılarla yeni bir anlaşma imzalar. Venedik bu anlaşma ile bölgedeki zengin ticari menfaatlerini koruyabilmekle birlikte Osmanlılara savaş tazminatı olarak büyük paralar ödeyecektir. Böylece Divan rakamsal olarak kendi gücüne eşit olan tehlikeli Hristiyan birliğine karşı bir denge yaratmış olur.

Barbaros komutan olduğu iki yıl içinde Kanuni'nin donanmasını Akdeniz'in en önemlisi haline getirmeyi başarır. Denizin büyük bölümünü kontrol altına alır ve II. Selim dönemindeki İnebahtı muharebesine kadar devam etmek üzere Osmanlı donanmasını zamanın en büyük deniz gücü haline getirir. Cezayir'de yetişen birçok denizciyi üst mevkilere getirerek düşman sularında yeni bir cephne yaratır.

İmparatorluk güçleri ve bilhassa İspanya için en büyük tehlike, Osmanlıların İstanbul'dan yelken açarak İtalyan ve İspanyol yarımadalarına yaptıkları az sayıda seferde kullandıkları sınırlı olan ordularından değil de, yakındaki Cezayir limanından gelmektedir. Osmanlı donanmasının Batı Akdeniz'de yaptığı savaş bir deniz muharebesinden ziyade korsan seferlerine benzemektedir. Osmanlılar hiçbir zaman Habsburg İmparatorluğu'nun egemenliğindeki Afrika topraklarını ele geçirmek düşüncesinde olmamışlardır. Nitekim Cezayir'in ilhakı Osmanlıların doğrudan donanmalarıyla üstlendikleri bir faaliyetin sonucu gerçekleşmemiştir. Aslında Osmanlıların veya onlar adına hareket eden gemicilerin tek hedefi düşmana iktisadi açıdan zarar vermektir ki bu V.Charles'in engellemeye çalıştığı husustur. V. Charles Mağrip'de Barbaros'un yokluğundan istifade etmeye çalışır ve Tunus şehri için olan başarısını tekrar etmek üzere Cezayir'i ele geçirmeye çalışır. Tebaları ondan İmparatorluğun savunması için büyük siyasi planları omuzlamayı bırakmasını ve onun yerine günlük hayatlarına zarar veren alanlara teksif olmasını isterler. Bu seferin Charles için korkunç bir fiyaskoyla sonuçlanmasına karşılık, Kanuni'nin en batıdaki eyaleti yeni bir uluslararası kuvvete kavuşur.

Sonuç olarak Habsburgların düşmanları, Hristiyan Avrupa'daki Avusturya hegemonyasını sona erdirmek için Osmanlılara gelecekteki müttefikleri gözüyle bakarlar.

Toprak kazanma açısından Sultan'ın kadırgaları ve karamusallarının⁴ komutanı olarak Barbaros'un yaptıkları fazla önem taşımaz, ancak Kanuni'nin İmparatorluğunun büyük bir Avrupa gücü ve bilhassa Akdeniz gücü olması sonucuna yolaçar. Venedik'e karşı yürütülen savaş ise önemli ölçüde toprak kazanımı ile biter. Ek olarak, sadece Sultan'dan izin almış gemiler bu sulara seyrüsefer yapabilir, bu da onların Andrea Doria'nın filosundan ayrı kalmasını sağlar. Taraflar arasındaki çatışmada müttekip hadise İstanbul'da üslenen filonun Fransızlarla birlikte açıkça İmparatorluk güçlerine hücum etmesiyle başlar. Anlaşmanın imzalanmasından itibaren Cezayir'de üslenen Osmanlı gemileri Fransız filolarıyla işbirliği yapar, Balear adaları ve İber yarımadası kıyılarına saldırır. 1543'de Babıali'nin leventleri ve askerleri V. Charles ve I. Fransua arasında İtalya'nın kontrolü için yapılan mücadelede rol alır.

Barbaros'un büyük filosu, Milano'nun fethine yardım etmek ve İmparatorluk elindeki stratejik açıdan hassas durumda bulunan ve Akdeniz'deki Osmanlı menfaatlerini gerçek tehdit olan Ceneviz limanına hücum etmek üzere Marsilya'ya yelken açar. 1543'de Kadırga Limanı'ndan kalkan kadırgalar Sicilya'dan Tulon'a kadar dehşet saçar. "Türklerin" gelmesinin verdiği korku, "onların" Roma İmparatorluğu'nun eski başşehrini ele geçirmek üzere geldikleri söylentisinin yayılmasıyla Papa ile Roma ileri gelenlerinin şato ve kalelere sığınmalarına sebep olmuştu. Ferdinand ve V. Charles'ın en büyük problemi, Papalık tarafından bu hanedana verilen Katolik Kilisesini herhangi bir tehlikeye karşı koruma anlamındaki "Hristiyan Fransız Kralı" ünvanlı Fransua'nın ihanetiydi. Bilhassa İmparatorluk güçlerinin Kanuni ve I. Fransua'nın toplam gücüne denk bir filo toparlayamamaları sebebiyle Sultan'ın büyük filosunun uyandırdığı korku, doğrudan çatışmaya girilmemesi gerektiği düşüncesine yol açmıştı. Onlara kalan tek alternatif Cezayir egemenliğindeki Kuzey Afrika şehirlerine saldırarak Barbaros'un asıl planlarından vazgeçmesini ümit etmektir.

Batı ve doğu, Kral ve Sultan arasındaki anlaşma kışmen Fransızların ülkelerinin güney kısmına yaklaşan

Türklerin hareketlerinden kuşkulması sebebiyle ger-
çekleşemedi. İlaveten anlaşmayı İstanbul ile Fransız hal-
kı dahil olmak üzere Hristiyanların çoğunluğu onayla-
mamış ve kafirlerle anlaştığı için I.Fransuva aleyhine sert
bir propaganda kampanyası olmuştur. Osmanlılar açısın-
dan bu ittifak, sınırlarından birinde düşmana şaşırtma
vermek ve Osmanlı ile dövüşen Balkanlar ve Avusturya-
lılara destek verilmesini engellemek anlamındaydı. İs-
panyol ve Portekizliler de Safevi hanedanının desteğini
alarak aynı politikayı uyguluyor ve Kanuni'nin iki ayrı
cephede aynı zamanda dövüşmesi ile kaynaklarını iki ge-
niş ve pahalı askeri seferde harcamaya zorluyorlardı. Bu
dönemde iki taraf da karşısındakini üçüncü taraflarla it-
tifak kurarak zayıflatmaya çalışıyor, ancak doğrudan çatı-
şmaya girmiyordu. İlaveten gerek İmparatorluk güçle-
ri gerekse Osmanlı güçleri piyadeye dayanıyordu; "terci-
os"lar ve yeniçeriler, donanmayı ancak karadaki savaşı
desteklemek için kullanıyorlardı. Buna rağmen Andrea
Doria ve Barbaros'un zeka ve aklı sayesinde iki tarafın
donanması da önemli ölçüde tanınıyor ve önem kazanı-
yordu.

Akdeniz'deki en önemli düşmanın Osmanlı İm-
paratorluğu'nun deniz siyasetini kontrol eden Barbaros
Hayreddin olduğunun bilincinde olan V. Charles onu
Sultan'a hizmet etmemeye iknaya çalışır. Kaptanpaşa'ya
Cezayir ve Tunus krallıkları, büyük miktarda para ve gü-
ney İtalya'da asilzadeliklerin teklif edildiği uzun süren
gizli toplantılar yapılır. İlk müzakereler Preveze muhare-
besinden önce başlar ve Barbaros'un ölümünden bir yıl
önceye kadar devam eder. İmparatorluk tarafının kendi
efsanevi vesiyonu bir tarafa bırakılırsa, Barbaros teklifi
hemen Rüstem Paşa ve Kanuni'ye aktarır. Birlikte, V.
Charles'ın Fransız-Türk ittifakını geciktireceği düşünce-
siyle aldatmayı devam ettirmenin uygun olacağına karar
verirler. Habsburg tarafında ise V. Charles'ın en önemli
amirali Andrea Doria'nın Barbaros ile kendi mülkleri ve
donanmasının hücumu uğramayacağı şeklinde bir anlaş-
ma yaptığı söylentisi varsa da bunu doğrulamak müm-
kün olmamıştır. Ancak bu fikri doğrulayan bir hadise
Osmanlı donanmasının 1543'de Fransa'ya yelken açtığı
zaman Ceneviz topraklarına hiç hücum etmemesidir. İl-
ginç başka bir nokta da yaşlı amiral ve Bizanslı Paleolo-
gusların ahfadı Doria'nın birkaç yıl önce esir edilen Tur-

gut Reis'i azad etmesidir ki Turgut Reis bir İspanyol ka-
drgasında olsaydı hiçbir zaman kurtulamayabilirdi.

Tulon limanında kışlayan Barbaros'un Fransa'da ka-
lışında kayda değer tek hadise, Milano'dan gelen İmpa-
ratorluk askerlerince savunulan kaleyi tek başına ele ge-
çirememiş olmasına rağmen Nis'in fethine verdiği katkı-
dır. Bu noktada Fransızlar Türk donanmasının masrafla-
rını karşılamayı reddederler ve müttefikler arasında savaş
sanatı üzerindeki fikir ayrılığı Barbaros'un İstanbul'a dö-
nünce onları şikayet etmesine sebep olur. Barbaros'un
Valoislerle işbirliğinde bulunduğu yıldaki göreceli başa-
rısızlık ittifakı tehlikeye düşürür ve I.Fransua Divan ile
tekrar müzakere etmek zorunda kalır. Fransua'nın bir fir-
sat daha verilirse sözünü tutacağına Sultan'ın müşavirle-
rini ikna etmesi ile 1543 Haziranında yeni bir anlaşma-
ya varılır.

Barbaros'un 1546'daki ölümü, V. Charles'ın da ka-
bul ettiği Ferdinand ile Kanuni arasındaki beş yıllık mü-
tareke ile aynı zamana rastladı, mütareke Avusturya'nın
İstanbul'a vergi vermesini de içeriyor ve Akdeniz'de Os-
manlı kontrolünün doruk noktasını gösteriyordu. Tran-
silvanya toprakları sebebiyle Avusturya ve Osmanlı Dev-
leti arasında birkaç yıl sonra gene anlaşmazlık çıkmasına
rağmen, bundan Akdeniz politikası etkilenmemiştir.
Tam tersine Cezayirli denizciler ve bilhassa Turgut Reis
deniz savaşına devam etmişler ve Trablus, Cerbe, Mah-
dia, Sousse, Monastir ile Tunus krallığındaki diğer şehir-
leri fethetmişlerdir. Muhteşem Süleyman'ın armadası, bu
denizlere sadece iki defa daha yelken açmıştır. 1560'da
Piyale Paşa Turgut Reis'in geleneksel deniz üslerinden
olan Cerbe adasını İspanyollardan geri alır. 1565'de Ku-
düslü Sen Jan Tarikatı Şövalyelerini Malta adasından çı-
kartmak için bir teşebbüs yapılır. Ancak bunlar İmpara-
torluk güçleri ile Osmanlılar arasındaki çatışmada küçük
çapta kalan muharebelerdir. Bir İspanyol donanmasının
yardımıyla La Valeta'nın büyük kaleleri Malta'yı savunur
ve Turgut Reis ölür. Piyale Paşa 1565'de Chios adasını
fethederek bu başarısızlığın öcünü alır ve Cenevizlileri
kesin olarak Ege'den çıkarır.

Halefinin 1570'de Kıbrıs'ı fethetmesini saymazsak,
Kanuni Akdeniz'deki Osmanlı hakimiyetini azami sını-
rına çıkartan kişidir. Barbaros'un Batı Akdeniz'de İmpa-
ratorluk güçlerine karşı dövüşerek pişen leventlerle bir-

likte İstanbul'a gelmesi bu denizin tarihindeki en güçlü donanmalardan birinin yaratılmasına yol açmıştır. Oran şehri dahil Mağrip sahilinin boyun eğmesi ve Hristiyan gemilerinin bu sularda serbestçe dolaşımının engellenmesi bu deniz gücünün önemli sonuçları arasındadır. Habsburglar ve Osmanlılar arasındaki genel çatışma çerçevesinde Barbaros'un Cezayir'e gelişi İmparatorluk güçlerinin bu bölgeye büyük ölçüde insan ve iktisadi kaynak aktarmalarına mal olan tali bir cephe açılmasına sebep olmuştur. Son olarak Barbaros'un varlığı Bâbı-Âli'nin Avrupa'daki yayılmacı planlarını önleyebilecek kararlı Hristiyan ittifaklarının meydana gelmesini önlemiştir.

Son muhasebede Papalığın Macaristan, Avusturya ve Adriyatik'den yenicilerin geçmesini önleyecek bir birliği kurmasını engellediği için Süleyman'ın dönemi tümüyle müspettir. Barbaros'un önüne konulan işleri yapmadaki büyük hünerine ek olarak İstanbul Batı Avrupa siyasetiyle ilgilenerek kadar dirayetlidir. Osmanlılar çeşitli Hristiyan devletleri arasında varolan ayrılıklardan avantaj sağlayarak Fransa'yı kendi tarafına çekmiş ve Venedik'i tümüyle nötralize etmiştir. Preveze deniz zaferinden Kanuni'nin 1566'da ölümüne kadar geçen süre içinde Osmanlı İmparatorluğu Akdeniz'in en büyük gücü ve bir çok bölümünün kesin hükümdarı olmuştur.

- 1 Çevirenin notu: Coron Mora yarımadası güneyinde bir liman olup şimdiki adı Koroni'dir. Patras ise aynı yarımadanın kuzeyinde bir limandır ve şimdiki adı Patrai'dir. Her iki liman da Venedik'in mülkü idi.
- 2 Çevirenin notu: *La Serenissima* Venedik'in popitler adıdır ve *En VeCharles* *Cumhuriyet* anlamına geirmektedir.

- 3 Çevirenin notu: Tunus'daki Hafsi Krallığı 1228-1574 yılları arasında sürmüş ve Tunus'un nihai olarak Osmanlı İmparatorluğu'na alınması ile sona ermiştir. V.Charles ile işbirliği yapan Hafsi Kralı Hasan'dır (1526-1542).
- 4 Çevirenin notu: Karamusal (karamürsel) veya *caramazule* 16 ve 17. asırlarda kullanılan Türk ve Mağrip yük gemisidir.

OSMANLI DÖNEMİNDE MAĞRİB TARİHİ

PROF. DR. ERCÜMENT KURAN
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Tarihçiler İslamiyet'in yayıldığı Orta Doğu bölgesine Maşrik, Kuzey Afrika'nın Mısır'ın batısından Atlas Okyanusu'na kadar uzanan kısmına da Magrib adını verirler. Magrib'de Fas dışındaki ülkeler, yani Cezayir, Tunus ve Trablusgarb XVI. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı Devleti yönetimine girmiş ve Türklerin Magrib'de nüfuzu zamanla azalmakla birlikte, XX. yüzyıl başlarına kadar sürmüştür. Gerçekten, Ege denizinde korsanlık yapan Oruç ve Hızır adlı Barbaros kardeşler 1513 ilkbaharında Batı Akdeniz'e gelmişler ve Tunus körfezinde Cerbe adasını zabt etmişler. 1516'da da Cezayir'i ele geçirmişlerdir.¹ Oruç Reis, İberik yarımadasını Müslümanlardan geri almaları ardından hakimiyetlerini Afrika kıyılarına yaymaya çalışan İspanyollara karşı savaştı ve 1518'de Tlemsen yakınlarında şehid oldu. Küçük kardeşi Hızır Reis bu sırada Cezayir şehrinde bulunuyordu.

Hızır bu ülkede hakimiyet kurabilmek için, Osmanlı Devleti'nin desteğini sağlamak gerektiğini anlamıştı. Bu maksatla, 1517'de Mısır'ı İmparatorluğa katmış olan Yavuz Selim'e 1519 yılı sonunda tabiiyetini arzetti. Yavuz Hızır Reis'in dileğini kabul etti ve ona topçu kuvvetiyle birlikte ikibin yeniçeri gönderdi. Ancak Hızır'ın Cezayir'e kesinlikle yerleşmesi 1525'te mümkün oldu.²

Hızır İspanyol ve İtalyanlarla yaptığı cihat sonunda Hayreddin lakabını kazanmıştı. Osmanlı tâbiyetine girince de bey ünvanını almıştır. Hayreddin Bey bundan sonra Cezayir'de durumunu pekiştirdiği gibi, Hristiyan zulmüne uğrayan Endülüslü müslümanların gemilerle Afrika yakasına taşınmasında çaba göstererek yetmişbin kişiyi kurtardı.³ O, 1533'de Kanuni Süleyman'dan aldığı davet üzerine, donanması başında İstanbul'a geldi; ar-

dından Halep'te bulunan Sadrazam'ın nezdine gidip beylerbeylik payesiyle Kapudan-ı deryalığa tayin edildi.⁴

Hayreddin Paşa Cezayir'de mutemed adamı Hasan Ağa'yı yerine vekil bırakmıştı. Onun 1543'te vefatından sonra, kendi oğlu Hasan paşa beylerbeyi oldu. Barbaros'un Cezayir'de başlattığı Ocak teşkilatı halefleri tarafından geliştirildi. Anadolu, Adalar ve Rumeli'den devşirilen müslüman Türk gençleri Ocağın kara kuvvetlerini teşkil ediyorlar ve yeniçeri hukukunu haiz bulunuyorlardı. Çoğu Hristiyanlıktan dönme leventler ise Ocağın deniz gücünü meydana getiriyorlardı. Leventler Akdeniz'de düşman gemilerine ve kıyılarda meskûn yerlere saldırıyorlar, elde ettikleri ganimetlerle Cezayir'e gelir sağlıyorlardı. Merkezde Beylerbeyi, ona danışmanlık eden "divan" ve "erkân" denen dört yönetici bulunuyor, taşrada Beylerbeyi'nin tayin ettiği üç Bey bölgelerinde görev ifa ediyorlardı. Bu kişiler, bazı istisnalar dışında genellikle Türklerden seçiliyordu.⁵

Yeniçerilerin yerli kadınlardan doğan çocukları "kuloğulları" adını taşırdı. Kuloğulları Ocak teşkilatında belirli hizmetler gördükleri halde, babalarının haklarına sahip değildiler. Arap, Berberi ve Endülüslülerden teşekkül eden yerli halk şehirlerde esnaflık ve zenaatkârlık, köy ve çöllük bölgelerde ziraat ve hayvancılıkla uğraşırlardı.

Hayreddin Paşa Kapudan-ı deryalığa getirilmesinin ardından, 1534 ilkbaharında Tunus'un zabtıyla görevlendirildi. 84 parça gemiyle İstanbul'dan ayrılan Barbaros Tunus hükümdarı Beni Hafs sülalesinden Mulay Hasan'ı yenerek, Ağustos ortasında Halkulvad Limanı'na, az sonra da Tunus'a girdi. Ne var ki, ertesi yıl Alman İmparatoru Şarlken büyük bir Hristiyan donanmasıyla gelip Tunus'u geri aldı ve Mulay Hasan'ı tahtına oturttu.⁶

Tunus'un Osmanlı Devleti'ne katılması ancak Vezir Piyale Paşa ile Kapudan-ı derya Kılıç Ali Paşa'nın kumandasındaki donanmanın yaptığı sefer sonunda 1574 Eylülünde gerçekleşti ve Haydar Paşa Tunus beylerbeyliğine getirildi.⁷

Trablusgarb daha önce, Kapudan-ı derya Sinan Paşa ile ünlü Türk korsanı Turgut Reis'in işbirliği sayesinde, 1551 Ağustosunda, zorlu bir kuşatma sonunda Malta şövalyelerinden teslim alınmıştı. Trablusgarb beylerbeyliğine Murad Paşa tayin edildiyse de, onun 1556'da ölümü üzerine, Turgut Reis Paşa ünvanıyla beylerbeyi olmuştur.⁸

Tunus ve Trablusgarb'da da Cezayir'dekine benzer Ocak teşkilatı kuruldu. Garb Ocakları Kılıç Ali Paşa'nın 1587'de ölümüne kadar tek beylerbeylik halinde yönetildi. Bu tarihten sonra her ocağa İstanbul'dan ayrı beylerbeyi gönderildi. Ancak Ocaklarda yeniçeriler ile leventler arasında iktidar mücadelesi sürüp gitti. Kuloğulları da babalarinkine eşit haklar talep ederek birkaç kere ayaklandılarsa da bastırıldılar. Yerli kabilelerin isyanları da eksik olmadı. Buna rağmen, Ocaklı korsanlar Akdeniz'de ve hatta Atlas Okyanusu'nda Avrupa devletlerinin ticaret gemilerini vurmaya devam ediyorlar, yeniçeri yoldaşlar da müttefik Arap aşiretleriyle birlikte Afrika içlerine kadar ilerleyip yerli kabilelerden vergi topluyorlardı.

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı devleti'nin gerilemeye başlamasıyla merkezden uzak ülkelerde özerklik hareketleri görüldüğü gibi, Magrib'de de mahalli yönetim eğilimleri güç kazandı. Böylece Cezayir'de ocağa hakim olan Sökeli Ali Çavuş 1711'de İstanbul'dan gönderilen paşayı karaya çıkartmayarak beylerbeyliğin kendisine verilmesini sağladı.⁹ Bundan sonra Ocağın seçtiği dayıların beylerbeyliğinin Padişah tarafından tasdik edilmesi usûlü yerleşti.

Benzer durum Tunus'da 1705'ten beri uygulanmaktaydı. 1712'de de Trablusgarb'da yürürlüğe girdi. Ancak Cezayir'den farklı olarak, Tunus'da beylerbeylik Hüseyini, Trablusgarb'da ise Karamanlı ailelerine hasredilmişti.¹⁰

Garb Ocakları artık Batılı devletlerle doğrudan antlaşma yapabiliyorlar, padişahın gönderdiği fermanları, çıkarlarına aykırı buldukları takdirde, gözardı ediyorlar-

dı. Yine de Osmanlı Devleti ile bağlarını koparmamışlar, bu devlete tâbiyetlerini inkâr etmemişlerdir. Nitekim, Cezayir dayılarıyla Tunus ve Trablusgarb beyleri makama gelişlerinin Padişah tarafından tasdikine özen göstermişlerdir. Ocaklar arasında anlaşmazlık çıktığında onun hakemliğine başvurulduğu da vakidir. Daha da önemlisi, Osmanlı Devletinin Avrupalılara karşı giriştiği savaşlarda Ocak donanmalarının Kapudan Paşa'nın emrine girdiği bilinmektedir. Mesela, 1821'de Mora'da patlak veren Yunan ayaklanmasında Cezayir ve Tunus gemileri Osmanlı deniz kuvvetlerine katılmışlardır.¹¹ Ocaklıların Osmanlı devletine bağlı kalmasının asıl sebebi, Anadolu ve civar bölgelerden yeniçeri yazılmasının yasaklanması halinde kendi ülkelerinde düzenin çökeceğini idrak etmeleri idi.¹²

Ne var ki, XVIII. yüzyılda milletlerarası güç dengesinde büyük değişiklikler olmuş, sanayi devrimini gerçekleştiren Batılı devletler sömürgecilik siyasetine hız vermişlerdir. Böylece 1815'te toplanan Viyana kongresinde Akdeniz'de korsanlığın sona erdirilmesi kararlaştırılmış, 1816 ilkbaharında İngiliz amirali Lord Exmouth donanmayla Cezayir, Tunus ve Trablusgarb limanlarına gelerek, korsanlıktan vazgeçilmesini ve Hristiyan esirlerin serbest bırakılmasını talep etmiştir. Tunus ve Trablusgarblılar tehdide boyun eğmişlerse de, Cezayir dayısı korsanlıktan vazgeçmeyeceğini bildirince şehir topta tutulmuştur.¹³

Bundan onbir yıl sonra, 1827'de, Fransız hükümeti son cezayir dayısı Denizlili Hüseyin Paşa'nın bir münakaşa esnasında Fransa konsolosuna elindeki yelpazeyle vurmasını bahane edip şehri denizden ablukaya almış, 1830'da da Ocağı işgale başlamıştır.¹⁴ Konstantine beyi Ahmed, Cezayir'in doğusunda, Osmanlı padişahı adına, Kadiri şeyhi Emir Abdülkadir ülkenin batısında Fas sultanının halifesi sıfatıyla Fransız işgaline karşı direndiler, fakat 1850'ye doğru yenilip teslim oldular.¹⁵ Fransa 1881'de de Tunus'u himayesi altına almıştır.¹⁶

Olup bitenler karşısında Osmanlı Devleti hukukunu diplomasi yoluyla korumaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. 1835'te gerçekleştirdiği bir harekât sonunda Trablusgarb'ın yönetimini doğrudan merkeze bağlamayı sağlamış ve bu sayede adı geçen ülke 1912'de İtalya'nın saldırısına kadar devletin denizaşırı bir eyaleti olarak kalmıştır.¹⁷

Osmanlı Devleti'nin Magrib'de dört yüz yıla yakın süren varlığı millî tarihimizin en parlak sayfaları arasında yer alır. Cezayir'de Türklerin sayısı hiçbir zaman 22.000'i aşmamıştır.¹⁸ Tünus ve Trablusgarb'daki sayıları daha da azdı. Buna rağmen, onlar etkileri günümüze kadar süregelen şerefli bir miras bırakmışlardır. Söz konusu ülkelerde Türkler askeri, mülki ve dini binalar inşa etmişler, yollar, köprüler, çeşmeler yapıp vakıflar kurmuşlardır. Onların musiki, giyim kuşam ve yemek kültüründe de etkileri olmuştur. Ne yazık ki, yerli mimari, çinîcilik ve tezhip gibi sanatlar üzerinde Türk etkileri henüz yeterince araştırılmamıştır. Cezayir'de konuşulan Arapçada başağa, çavuş, zeybek gibi pek çok Türkçe kelime halen yaşamaktadır.¹⁹ Türklerin Garb Ocakları'nda meydana getirdikleri edebiyat özellikle incelenmeye değer. Anadolu delikanlıları vatanlarından uzakta memleket özlemini, din ve devlete bağlılıklarını şiirlerde temiz bir Türkçe'yle ifade etmişlerdir.²⁰ Karagöz de onların Magrib ülkelerine götürdükleri bir Türk kültür mirasıdır.

Sonuç olarak şu söylenebilir: Barbaros Hayreddin, Turgut ve Kılıç Ali Paşalar XVI. yüzyılda Akdeniz'i Türk gölü haline getirmişlerdir. Bu büyük Türk denizci-

lerinden sonra Osmanlı bahriyesi eski kudretini kaybetmişse de, XVIII. yüzyıl başlarında yeniden güç kazanmıştır. Bunda Garb Ocakları'nın önemli payı vardır. Nitekim bu yüzyılda Kapudan-ı deryalığa yükselen Mezzomorto Hüseyin ve Cezayirli Gazi Hasan Paşalar önce korsan olarak Ocaklar'da namlanmışlardır. Hasan Paşa sadrazamlıkta da bulunmuştur. XIX. yüzyılın ilk yarısında, aslen Cezayirli bir denizci olan Çengeloğlu Tahir Paşa iki defa Kapudan-ı deryalığa getirilmiştir. Bunun gibi, Cezayirli Hamdan Hoca'nın oğlu Ali Rıza Paşa devlet adına Fransa'da askeri eğitim gördükten sonra, Kırım Savaşı'nda kumandanlık, ardından Trablusgarb ve Hüdavendigâr valiliği yapmıştır. Tünus'lu Hayreddin Paşa ise Tünus'da "reis-i müdiranlık" ile görevlendirilmiş, 1878'de İstanbul'a gelerek II. Abdülhamid tarafından Ayan Meclisi azalığı ve sadrazamlığa tayin edilmiştir. Kaderin ne ibret verici tecellisidir ki, Emir Abdülkadir Cezayir'de Fransızlara karşı mücadele ederken Kuloğullarını katliama uğrattığı halde, Fransa'da beş yıl esir kaldıktan sonra serbest bırakılınca Osmanlı Devleti'ne sığınmış ve 1883'te Şam'da ölmüştür.

- 1 Aziz Samih İter, *Şimali Afrikada Türkler*, İstanbul, 1936, c. I, s. 69-76.
- 2 İter, c. I, s. 89.
- 3 İter, c. I, s. 94.
- 4 Şerafettin Turan, "Barbaros Hayreddin Paşa", *T.D.V.I.A.*, c. V (1992), s. 66.
- 5 Sabri Hizmetli, "Türklerin yönetimi döneminde Cezayir'in idaresi ve kurumları", *T.T.K. Belleten*, c. LVIII (1994), s. 76-88.
- 6 Necdet Öztürk, "Tünus'un Osmanlı hakimiyetine geçmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 52 (Şubat 1988), s. 103-104.
- 7 Öztürk, s. 106-10.
- 8 İter, c. II, s. 15-197.
- 9 İter, c. II, s. 27.
- 10 Robert Mantran, "L'evolution des relations entre la Tunisie et l'Empire ottoman du XVIe au XIXe siècle", *Cahiers de Tunisie*, sayı 26-27 (1959), s. 326-327; ayn. Yaz., "Karamanlı", *E.I.2*, c. IV (1978), s. 617. İrsi beylik Tünus'ta 1640'dan beri yürürlükte olup Muradî ailesinden beyler yönetime hakim bulunmaktaydı (Mantran, "L'evolution..." s. 321).
- 11 Moulay Belhamisi, *Marine et marins d'Alger*, 1518-1830, s. 98-99; Mantran, "Karamanlı", s. 328.
- 12 Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, c. X, s. 206.
- 13 Lucette Valensi, *Le Maghreb avant la prise d'Alger*, 1790-1830, Paris 1969, s. 69.
- 14 Ercüment Kuran, *Cezayirin Fransızlar tarafından işgali karşısında Osmanlı siyaseti, 1827-1847*, İstanbul 1957, s. 14-26.
- 15 Kuran, "Abdülkadir el-Cezairi", *T.D.V.I.A.*, c. I (1988), s. 232-233; Abdeljelil Temimi, *Le beylik de Constantine et Hadî Ahmed Bey*, 1830-1837, Tünus 1978, s. 60-205.
- 16 Abdurrahman Çaycı, *La Question tunisienne et la Politique Ottomane, 1881-1913*, Erzurum 1963, s. 24-71.
- 17 Hale Şıvgın, *Trablusgarb savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan ilişkileri*, Ankara 1989, s. 5-145.
- 18 İter, c.I, s. 169.
- 19 Muhammed Ben Cheneb, "Cezayir konuşma dilinde muhafaza edilen Türkçe ve (Türkçe aracılığı ile gelen) Farsca kelimeler", çev.: Ahmed Ateş, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleken*, 1966, s. 157-213.
- 20 Orhan Koloğlu, "Garp Ocaklarında Anadolu delikanlıları", *Tarih ve Toplum*, c. VI (1986), s. 90, 224, 347.

OSMANLI CEZAYİRİNDE DEVLET OTORİTESİNİN GÜÇLENDİRİLMESİNDE BAĞIŞ VE ARMAĞAN

PROF. DR. KAMEL FILALI

UNIVERSITE DE CONSTANTINE DEPT D'ETUDES OTTOMANES / CEZAYİR

Farklı Osmanlı kaynaklarında zengin bir tipoloji sahip olan bağış ve armağan konusu - konsolosların yazışmaları, gezi notları, maliye defterleri hatta *teşrifât*-, merkezi erkin işleyişinde önemli bir nokta olarak karşımıza çıkar. Bu da bazı mecburi sadakat şekillerini açıklar ve de devlet erkinin oluşmasında son derece önemli bir rol oynar. Armağan müessesesi yokken, Cezayir Naipliği kurulur kurulmaz bağış, buranın siyasetinde yol gösteren eski bir gelenek olarak ortaya çıkmıştır. Sadakat ve vasallığın simgesel bir göstergesi olarak da kaftandan¹ önce yer almıştır. Türk asıllı olup, Barbaros'un silah arkadaşı olan Hacı Hüseyin, Hayrettin'in İstanbul'a bağlılığının işareti olan resmi yazılarını taşımakla görevlendirilmiştir. Sultan I. Selim'in (1466 - 1520) hükümdarlığında "Cihad Yolu"nu iyi koruması istenilen (Malimiya)" Cezayir'in ilk kurucu paşası, kendisine yaraşır zengin armağanlarla bağlılığını ifade etmiştir. Sultan Selim, Hayrettin'in elçisini kibarca karşılamış, Cezayir'in ve kendisinin sultanına bağlılığını simgeleyen armağanları nezaketle kabul etmiştir. Hacı Hüseyin, Efendisine gönderilen berat kaftanı ve Orta Mağrip'in kontrolü altına alındığı ve de Cezayirlilerin korunup yardım edileceğine dair bir padişah fermanıyla dönmüştür.²

Böylelikle, bir ittifak ve bağımlılık anlaşması olarak, armağan, devlet otoritesinin varlığını simgeleyen fermanın önce mevcut olmuştur. Özel gücün simgesi olan ilk kaftan ve fermanlarla birlikte 2000 yeniceriden³ oluşan bir güç de Hayrettin'in emrine verilmiştir. Padişah tarafından gönderilen ferman⁴, Cezayir ile İstanbul arasındaki siyasi anlaşmanın ilk işareti ve Kuzey Afrika'da Osmanlı anayasal erkinin yerleşmesine dair atılan ilk adım olmuştur. Daha sonra, Hayrettin'in emriyle, Ba-

bıâli kanunlarının uygulanması ve "aliyide" devletin komuta rütbeleriyle, otorite simgelerinin benimsenmesi gerçekleşmiştir: para basmak, *soltanî* (tuğra), sancak⁵ ve sultanın adına dini vaaz⁶.

Beratin gerçekleşmesinin ardından, Hayrettin'in padişah adına göstermiş olduğu gayret, bağışı ve simgesel önemini yasalaşmamış bir gelenek haline getirmiştir. Tüm resmî yazılar, vergilerle birlikte padişaha sunulmaktaydı. Padişah, paşanın göstermiş olduğu gayretten çok memnun kaldığından, genelde nezaket ve iyilik işareti olarak armağanına karşılık verir ve hatt-ı şerif⁷ taşıyan bir köle gönderirdi.

Hediyeler karşılığında kaftan verilmesi, Osmanlı sisteminin mantığının ebedi gereği olmuştur. Beratından hemen sonra, paşa kendisinin atanmasını istemek için, padişaha, ocaktan armağan taşıyan subaylar gönderir. Bunlar, İstanbul limanına varır varmaz, padişah tarafından iyi karşılanabilmek ve iyi muamele görebilmek için ilk önce sadrazamın konağına uğrarlar. Cezayir'e dönüşleri her zaman sabırsızlıkla beklenirdi. Kaftanı getirmekle görevli subay, dönüşte İstanbul'daki *ocak*'ın paşası olan kahyaktan gibi yüksek rütbeli subaylardan hediyeler alırdı.

1710 *Riyâ* isyanının ardından verilen *Dayı*⁸-Paşa⁹ rütbesi, paşalar devrine son verir ve Cezayir Beylerbeyliğine son özerkliğini kazandırıyor. Yeniçerilerin yerel yöneticiyi (Paşa) seçmeleriyle, Cezayir'de yaşayan Türkler bağımsızlıklarını kazanmışlardı. Böylelikle İstanbul'a bağlılık sembolik bir hale gelmiştir. Onur veren berat kaftanının¹⁰ karşılığında, padişaha ısrarla ikinci bir ar-

mağan gönderip, taşıyıcılara 1000 sikke altın ve de berat töreni¹¹ organize eden rütbeli subaylara 1600 kuruş verildi. Bunlar yönetimin meşrulaşmasına araç olan formaliteleri armağan karşılığında efde edilen kaftanın dokunulmazlığı dayılar için bir koruma unsuru oluşturur ve de genelde ocağın siyasi ihtirasa sahip olanların doğurduğu tehlikelerden hayatlarını korumaya yarardı.¹²

Babîâli'nin dayıya kaftan gönderme adeti, *yoldaş*'ı (asker) etkiler ve onu paşalık sistemine bağlardı. Dayının kendisine de, Osmanlı'ya ve padişah erkine bağlı olduğunu hatırlatırdı. Padişahın Cezayir'deki otoritesi Tünus ve Trablus'takinden daha belirgindi, çünkü oralarda Babîâli'den teyit ya da ferman ritüeli olmasa da olurdu, ama dayı bu değişmez gelenekle kabul edilirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerinde, örneğin Şam'da, padişahın otoritesi Cezayir'dekinden¹³ farklı olsa da, *ocak* tan -(bu farklı vilayetlerin yeniçeri kontenjanlarıyla beslenen) sistemin omurgası¹⁴- kişiliğine karşı sadakat ve saygı duyulurdu.

Yeni paşa, divanını çevresindeki en iyi subaylar arasından oluştururdu. Vilayetlerdeki beyleri de o seçerdi. Genellikle hükümete en çok armağan gönderen ve nezaket gösterenin beyliğin başına seçildiği düşünülürdü. Vilayetlerdeki beylerin hakimiyetleri, başkentteki paşalarından daha dayanıklı ve istikrarlıydı. Mesafenin uzaklığından dolayı rahat ederler ve, sadece *dannîch* ların Cezayir'deki büyük törenlerine çağırılır, burada ekonomik ve hatta siyasi hesap vermek zorunda kalırlardı.

Merkezi hizmetler iki önemli kaygıya bağlı olarak organize edilirdi: finans ve güvenlik. Dayının erki divana bağlıydı. Üyeleri *Kharrassa* adı altında bilinirdi. Eğilimi, hükümdar vekilinin malî ve askeri erki tarafından temsil edilen gerçek ve sembolik gücünü çağırırtır. Divan şu görevlilerden oluşur:

1- *Hazineci* finans sorumlusu, hazine ile ilgilenip protokolde ikinci sırayı alır.

2- *Sipahilerin Ağası*; Cezayir topraklarında Bey görevini alırdı.

3- *Vekilharç*, tersane ve donanma komutanı görevi gereği konsoloslardan ve Akdeniz ülkeleriyle yapılan deniz ticaretinden birçok armağan alan önemli bir görevlidir.

4- *Beytî'l-mal* toprak ve veraset dışı miraslarla ilgilendirirdi.

5- *Hiicetî'l-bayl* hem parayla hem de malla ödenen vergileri toplamakla görevli tahsildar.

Bu beş gücün üstünde, *Haznedâr* (dayının özel veznedarı) bulunurdu, herkesin dikkatle ilgilendiği hazineye büyük ihtiyaç duyulduğunda dahi dokunma hakkı yoktu. Bu üst rütbe sahibi kişilerden sonra, resmî yazılarla ve yargılama oturumları ile ilgilenen dört *Khâdjat* gelirdi¹⁵.

Armağanlarla güçlerini meşrulaştırdıktan sonra, bu geleneği öne süren paşalar, bağışın bir bağımlılık yöntemi olduğunun ve vasiliğin kazandığı saygınlığın etkilerinin farkına varmışlardır. Armağan her zaman siyasi ve idari bir bağımlılık türü haline gelmiş, yöneticilerle yönetilenler arasındaki ilişkileri sabitleştirmiştir.

Moral ve psikolojik alanda talepte bulunup bağış yapan emir, kavramın açık hale geldiğini fazlasıyla hissetmişti. Hatta, vasallığın uç beyliğiyle paşalık arasındaki benzeşikleştirme, bağımlı hale getirme politikasının en önemli parçası olarak ortaya çıkıyordu. Dolayısıyla paşalarda, bey olan bölge valilerine hiyerarşik anlamda armağan müessesesini uygularlardı. Böylece, Cezayir *dayısı*, bağışın sembolik anlamını idrak etmişti. Bağış/armağan politikası, açıkça birleştirici bir unsur ve devlet erkinin farklı bölümlerinin muhafazasında hiyerarşik bir bağımlılık olarak ortaya çıkmaktaydı. Armağan kavramının faaliyet alanı, erkin işleyişi durumunda siyasi sistemin üç eksenine olan Babîâli, Dayılık ve Beylikler arasında kısıtlanmayıp, kabile ve şefliklere ulaşabilmek için meşrulaşmış simgesel alışverişten oluşup, bir örümcek ağına benzeyen gücün alanını belirlemek için büyük bir değer taşır. Beyliklerin içerisindeki beylerin yönetimleri, Cezayir'deki paşalar yönetiminin bir kopyası gibiydi. En önemli üyelerin görevi finansla ilgili olup, meşrulukları armağanlara bağlıydı. Beyin *kharrassa* ları, *khalifat-al-kebir* ve *khalifat-al-kursi* idi *sipahiler*, yarı özerk olan kabilelerden vergi toplayabilmek için *Caid-al-din* in misyonunu desteklemekle görevlendirilmişti. Beyin süvari erleri de aşarı tahsil etmekle görevliyidiler. Oran Beyliği'nde her kabilede elde edilen aşar Mersa-al-Kebir'e kadar kendileri taşır, *Caid-al-Mersa* (gümrük amiri) tarafından *Râyâlara* bir ödeme sertifikası verilirdi. Beyin

emrinde bir amirin komutanlık ettiği onbeş *Mekahalia* (polis) vardı. Bunlar, çadırın korumaları olan çavuşlarla birlikte beyin hazinesini korurdu. *Caid el delilat*, komutan şemsiyesi taşıır, *Mekahalia* ların şefinin *khalifat* ıydı. Çavuş sayısı onbeş idi; beşi Türk asıllı, amirleri baş çavuştu; diğerleri ise önemlerine göre *çavuş-ı evvel*, *çavuş-ı ikinci* ve de *çavuş-ı yedinci* şeklinde sıralanırdı.

Diğer on çavuş ayrıcalığı olan *Mahzen* 16 kabilesinden gelirdi. Berden *Caid-al-Mekahalia* 'ya, Bey'in hizmetçileri olan tüm bu memurlar berat sırasında *Caid-al-Arab* 'ın elinden *awâd* 'ı alır, onları seçen Beylere de bir armağan verirlerdi.

Paşa, bu üç vilayet valilerinin vermiş olduğu armağanlarla onların sadakatini anlar ve gücünden emin olurken, Beyler ile yönetim üyeleri bunu *Caid* 'lerle kabile şefleri arasında yapardı.

Yasal açıdan serbest ve gerçekten mecburî olan armağan prensibi, merkezi erkin tüm yönlerini ifade eden ve de devletin değişik bölümlerini galvanizleyen bir siyasi olay halinde yürütülürdü.

Bağış politikasının diyalektiği, Osmanlı tarihinde güç/bağış kavramının bağımlılığını göstermiştir. Siyasi güç bağışı beraberinde getirir. Kurumlar buna hizmet sistemiyle uyarlardı. Uyuşma halinde imtiyazlar, Paşa'nın odak merkezi rolünü oynadığı tek kutupluluk erki güçlendirirdi.

Burada, eskiçağ toplumlarında olduğu ve Marcel Mauss'un denemesinde açıklandığı gibi, ne sahtekârlık, ne de rüşvetten söz edilebilir. Bununla beraber, antropolojik bağış siyasi armağanın doğru bir fikir olduğunu da kabul edemeyiz.

Bu armağan politikası, herhangi bir otoriteye karşı yönetilen bir nevi saygı ve boyun eğmeye benzeyen, eski krallıklarda başlatılan ve mecburi olarak yapılan bağışın doğal bir hareket haline gelmesinden kaynaklanmaktaydı.

Armağanlar, küçük *dannuch* 'un (Uç bölgelerin Beyleri tarafından ödenen yıllık vergi) ödeme sırasında, saygı ve ödüllendirme işareti olarak dağıtılır. O zamanlar, dayı ve 5 bakan görevini aynı anda yürüten paşa, olağanüstü büyük bir merasim ile payını alırdı. XVIII. asrın sonuna doğru, devletin hazinesine ödenilen vergiler hariç,

dayı, Oran bey tarafından 2000 Doro, 10 000 altın para, 4 at, 20 köle, 20 kental balmumu, 20 kental bal, 20 kental yağ, 20 kental ceviz, bir miktar yün ve ipek kumaş almaktaydı. Hazineci, baş katıp, hoca ve ağalar yalının payının yarısını alırlardı.¹⁶

Awâ'id ya da büyük *dannuch* 'ların töreni sadece bir ekonomik olay değil, Cezayir paşasına İstanbul'da uzaklıktan kaynaklanabilecek olası bir bölücülükten sakınmak için, güvenli bir şekilde siyasi erkin parçasını elinde tutma ya da yeniden düzenleme izni de veriyordu. Yurtdışında görev alan büyük elçiler dahil, tüm siyasi sorumluların Cezayir'e dönmeleri isteniyordu. 1711 de, Paris'te görev alan Cezayir mühürdarı Bekir-Reis, 23 Mayıs'ta gerçekleşecek olan *dannuch* 'a katılmak üzere gelmeden önce, konsoloslar, yüksek devlet görevlileri, Donanma kahyası ve hatta armağan eden Marsilya burjuvaları tarafından kabul ediliyordu.¹⁷

Oran beyinin ziyareti 300 000 \$¹⁸ dan fazlaya mal olmuştur. Bazen Konstantin'in beyi herbiri 2000 kuruşla yüklü 50 katır getirirdi. İki yılda bir halifesini Cezayir'e 80 000 kuruşluk bir armağan ile gönderirdi. Bu büyük *dannouch* 'â yapılan bu seyahat, ulaşım masrafları hariç, en az 100 000 Cezayir altınına mal olurdu.

Hem dayıya hem yüksek rütbeli subaylara ve de tüm memurlara, rütbeli polise (milis), kölelere ve halka armağan vermek zorunda kalıyorlardı. Böylelikle, *Bâb'azoun* (Doğu'ya açılan kapı), *Casbah* sarayına deyin halka karşı göstermiş olduğu saygı ve cömertlik işareti olarak, halka İspanyol altını dağıtarak yaklaşırdı.

Divan üyelerine yapılan bağışlar nakit olarak, mücevherlerle, kumaşlarla, atlarla ve zenci kölelerle yapılırdı. Cezayir'e her ziyaretinde, bey paşalıklarına¹⁹ 60 ile 80 arası köle bağışlardı.

Bu bağışların haksız yere yapıldığı söylenemez: Konstantin bey bu konumda olan kişilerin yasaların gerektirdiği birşeyi yapıyordu.

Eylül'de Mascara beyi ve hükümetinin ödediği vergi 140 000 guruş. Mayıs'ta halifesi, 7 katırın taşıdığı 14 000 guruş öder; kalan 10 aylar için ödenen miktar 200 000 guruş: Konstantin beyinin ödediğinin üçte biri. Üç yılda bir Mayıs ayında ödediği borç 60 katır²⁰. *Dannuch* töreni dışında, her altı ayda bir, ilkbaharda ve sonbahar-

da, Halifeleriyle, 3 prensliklerin her beyi paşaya 100 000 riyal göndermekle yükümlüydü; Ayrıca bir miktar köle, harmaniye, bornoz, kırmızı deri, at, katır, vs. Titteri beyliğinin halifeligi her dönem sonu 14 000 gurus ve 20 000 gurus öderdi. Büyük dannuch töreninde, Cezayir'in 6 yerel yöneticilerin borcu olarak 2800 gurus öderdi. *Sebaon* yöneticisi borcunu malla yani aynî olarak (zeytin yağı, incir vs.)²¹ öderdi.

Armağanlar, paşanın hazinesine ödenen diğer vergiler içinde önemli bir yer tutmaktaydı. Paşalar isteme hakkına sahip oldukları için Beyler red edebilecek durumda değillerdir. Bu bağışlar tüm devlet memurlarının arasında paylaşılmak zorundaydı.

Yiyecekler gibi mal olarak gelen bağışlar ya beylerle paşalar tarafından tüketilir ya da kâr amacı olmayan derneklere, zindanlara ve Hristiyan hastanelerine bağışlanır, kalan miktar da devlet hazinesine giderdi.

Armağanların bolluğu konusunda bir fikir edinebilmek için, dannuch'un zamanında, Cezayir (Oran beyi) Mohamed al Kurdî'nin oğlu olan Osman Bey'in ilk ziyaretinden söz edeceğiz. Birçok tarihçi²² tarafından dile getirilen bu ilişki, ilk kez Esterhazy tarafından, Osman Bey'in seyahatine eşlik eden bir imamdan derlemiştir. *Dannuch*'un günü geldiğinde, bey bütün komutalık işaretleriyle, müzisyenlerle, kabilelerin bayraklarıyla, çavuşlarıyla *Mekabalia*'ları Oran'dan ayrılırdı. Beyliğin muhtelif şehirlerinden gelen halk etrafına toplanıp, selam günü adını taşıyan (*yûm-as-salam*) o günün içinde de ona selam töreni yapılırdı.

Yol boyunca, at, para, yünlü halılardan oluşan *barouk-al-dannuch*'u (bağışlarla tebrik) vermek için farklı kabilelerin şeyhleri ona doğru giderdi. *Onla-krnoidem*'lerin *guetnası* bulunduğu *Sidi-'abid*'in *meurdja*'sında, *Mazona*'nın *Onkil-el-bechmati* (ekmek sorumlusu) ve o şehrin şefi ona *difat-al-bey*'i (hoşgeldiniz armağanı) teslim ederdi.

Miliana'nın *Caid-al-Djendel*'i ile *Onkil-al-bechmat*'tan hediyelerini aldıktan sonra, Medea'nın beyi onu ziyaret eder. Üçüncü gün, ona koşum takımlı bir at ve bir altın yatağan'ı (*keleich*) getirirken ziyarete gelen *mita'-dar-soltan* ağasıyla görüşür. Ouad-al-Alag'dan, Bufarik'te bulunan beyin çiftliğine çadırını taşır. Orada Hazineci ile *Khodjat-al-khayl* onu karşılar ve gece vaktinde

Ain-Arbot ve daha sonra Bab-Azouma' götürülür.²³ Orada resmi heyet tarafından karşılanır ve finans konvoyuyla İstanbul'a götürülür.²⁴

Armağandan, beyin Cezayir'e dönüş yolu üzerinde, farklı adlarla ve farklı biçimlerde bol miktarda dağıtıldığı çok açık. Bu armağan *dannuch* töreni sırasında siyasi ve ekonomik açıdan büyük bir önem taşır.

Armağan bir tek iktidarda olan kişileri ilgilendirmez: Paşayı, beyleri, şefleri, Muzabit'leri ve şerife'ye ait olan bazı cemaatlarında ilgilendirir. Bundan başka, müseviler gibi *zummiler* dayıya ve en sözü geçen siyasi yöneticilere iki bayramda da armağan verirlerdi. Genelde bu bağışlar şöyle olurdu: bakkaliye, dayıya her bayramda 25 Cezayir sikke altını. Çoğu zaman Musevî cemaatin sorumluları tarafından ödenen vergi, yılda 250 000 gurus olurdu. Ayrıcalık ya da finansal bir hak sahibi olabilmek için, en çok parayı bu cemaatin işadamları öderdi²⁵. Müseviler, maliyeci ve bankacıların peşindelerdi. 500 *bondjous*'ya kadar bir miktar ödeyerek onların mükellefiyetlerini alıyorlardı, fakat *bocalar* gibi kaftanı giyme hakkına sahip değillerdi. Eylül 1804'te, *Teyrifatlar* Mustafa hoca-ya haham Ben Hazut'un bağışladığı birkaç hediye kaydetmiştir.²⁶

Bu uygulamanın önemi, sisteme bağlı tebaaların mal ve emlakları üzerinde bir söz hakkının kanıtı olarak ortaya çıkar. Aslında, bağışlar sembolik ve gerçek anlamda devlet otoritesinin güçlenmesini sağlar. Biriktirilen armağanlar en iyi durumda 3 yıl iktidarda kalan bey ve paşaların zenginleşmesini sağlamıyordu.

Cezayir şehri, her zaman dinî elitten bir Mağripli olan Şeyhül'l-beled aracılığıyla, haftada 200 kuruşluk bir armağan verirdi. Bu vergi, dükkan ve zanatkârlardan alındı; konutlardan birşey alınmazdı.²⁷

Kısacası, bir *nouba*'ya sahip bütün şehirler, garnizon değiştiği zaman, şehrin önemine göre 2000 ile 5000 riyal arasında değişen bir armağan vermek zorundaydı ; bu şehre uygulanan verginin adı *difât-mitâ'-dar-al-soltân* idi.

İktidara bağlı olan ya da onu temsil eden herkes bağış yapmalıydı. Sarayı koruyan *nöbetçiler*²⁸ 32 kişiden oluşup 2 bölüğe ayrılırdı. *Hazine* nöbetçilerden farklı olarak avaidlerin giydikleri kaftanlar, bugünkü Cezayir Cum-

huriyeti'nin muhafız birliğinin giydiği bornozla aynı renktir.²⁹

Bu vergilendirme şekli bir ekonomik kaynaktan çok ordunun rütbelileri ve bazı kıtaların bile etkilendiği bir siyasi kurnazlıktır. Tüm vergiler, armağanlar gibi çok iyi tutulan muhasebe defterlerine hassasiyetle kaydedilir ve zorla talep edilirdi. Fakat, beyliğin iki isteğini yerine getiren bu sistem: mal olarak ödenen vergiler ocağı beslemeye ve de ülkenin ekonomisini denetlemeye yarardı. Mal olarak ödenen vergiler dayının hazinesinde birikir ve korsan seferlerinden elde edilen gelirlerle Hristiyan güçlerden alınan vergiler yeniçerilerin maaşlarının ödenmesini sağlardı.³⁰

Bazen, her *yoldaşın* aldığı maaş tören sırasında, askeri kariyerde artık verilmesi gereken ikramiyelerle yükseleirdi. Zorunlu maaş artışları şöyleydi:

1- Padişah paşanın beratı için onur kaftanı gönderdiğinde.

2- Paşanın ailesinde bir çocuk dünyaya geldiğinde.

Milise yönelik ve iradi olarak adlandırılan bu ikramiyeler teoride vardı. Gerçekte, izin verilen *saimas*lar milise destek olarak bir ödül yerini alabilir. İsyanlarından korkan Mustafa Paşa bir kerede bütün subaylara elli *saimas*lık bir bağış yapmıştı.³¹

Dayı, beylerin, şeflerin ve de Avrupa ülkelerinin konsoloslarının görev ve yerlerine dair beratlarında söz sahibiydi. Beyler ve hükümetin tüm memurları kaftanlarının karşılığını ödemeliydi, yani görevlerini satın alma anlamına geliyordu. Devlet idaresinin hiyerarşik sisteminde bir görev sahibi olmaya çalışan adayların, çatışmasını teşvik eden tefeci bir yöntem haline gelir. Armağan müessesesi sadece ahlaki yönle ilgilenmez. Psikolojik düştünceden bağımsız olarak ortaya çıkar, ve de kabul ile memnuniyeti almaktan ibaret olur. Fakat bu yöntemin mükemmel olan tarafı, herhangi bir meşruiyet kazanılması için onun uygulanılan hukuk olarak kabullenilmesinin gerekmesidir.

Paşalar, ağalara armağan olarak kırmızı bir kaftan verirlerdi. Türkçe *Skemelé-ağası* dediğimiz iki ay ağasına bağlı olan çavuşu diğerlerinden ayırdedebilmek için ona mor bir kaftan verilirdi. O, her zaman ağanın yanında olur, maaşların ödendiği gün onun önünden yürüdü. O,

eski yoldaşların arasından seçilirdi, fakat dey ona kaftanı giydirmezdi. Tören, yayabaşı kolu ile başlar ve daha sonra *kbarrassalar* için armağanlarla kaftanı giymiş olarak divana gelirdi.³²

Beylik için de, beyliğin temsilcileri kabilelerden yıllık vergi toplamak zorundaydılar. Şehrin ve dağın şefleri bornuzları için 10.000 riyal öderlerdi. *Béni Moussalar*'ın şefi bu vesileyle, beye 216 riyal, *Casbah*ın garnizonuna 76 riyal, hazineciye 18 riyal, baş defterdara 21 riyal ve ilk *hocaya* 21 riyal verirdi.

Konstantin, Titteri ve Maskara Beylerine, ilk bayramda dayının kaftan göndermesi bir alışkanlık haline gelmiştir. Dönüşte rütbeli subaylarla da daha önemli armağanlarla dönerlerdi³³. Herşey bağışla çözülür ve doğrulanır, armağansız olan kutlamalar, terfiler, törenler mutlu olaylar yada tebrikler yoktur³⁴. Hatta mükellefiyet ve görevlerin "simgesel satışı" bu vesileyle gerçekleşir. Trego *bucceti* (buğdayla sorumlu *kbudjad*) bayramın üçüncü günü kaftan olayını ağadan önce yaşar³⁵. Ramazan Bayramı'nın üçüncü günü dayı, ağaya, buğday sorumlusuna ve Dâr al Sultan şefine kaftan giydirdi. 2.000 kuruşluk bir armağan ödemeleri gerekirdi: bunun yarısı deye kalır, gerisi de subaylar arasında paylaşıldı³⁶; bu tören, görevlerini sürdürebileceklerini teyit ederdi. Şeflerini ağalar seçer ve böylece bornuzun parasını alırdı³⁷. Büyük *Chuyık*lar, Mokraniler, B. Ali Şerifler, O. S. Dahhoular, Bouabdallahlar... ve bütün murabut "beylerin" bir altın mülhüre sahip olmaya hakkı vardı; güçlerinin ifadesi olan bir altın kaftana da sahip olurlardı. Bunun da bey ve paşa gibiler hediyeyle öderlerdi.

Devlete bağımlılığını temsil eden sorumlu kişi için bir desteğin devamı ve minnetarlığın kanıtı olarak periyodik bir şekilde armağan ortaya çıkar. Görevde olan ağalar konumlarını koruyabilmek için ayrıca beyin hazinesine her altı ayda bir armağan vermeleri gerekiyordu. Mahzenlerle birlikte vergi toplamakla görevliyidiler. Bu vergiler şöyleydi: köle, yün, koyun, yatak, eyer için kırmızı deri, dizgin, deve, vs.³⁸

Beyin, ikramiye ve birçok bağışlar dağıtarak çevredeki kabileleri üzerine murabut birliğinden etki aldığı da görülüyordu. Titteri'nin beyi, bu bölgedeki kabilelerin üzerinde büyük etkisi olan Ouled Sidi Şükreddinlerin Şeyhi Sidi Boubekir (Ebubekir)'e hediye ve saygınlık

dağıtarak onun dostluğunu kazanmıştı. Yakubiye otoritesinden dolayı ona aziz olarak saygı gösterilir ve sözü dinlendiği için, beyler ve ağalar ona muhabbet ve büyük saygı gösterirdi. Sidi Boubekir*Yakubiye'nin şeyhi olduğundan beri, vergileri toplamak için ağalar alışıldığından az süvari (100'den az) ve izbandutlarla çıkarlardı.

Böylece, Sidi Boubker Oran'a geldiğinde, şatafatla karşılanırdı.³⁹ Kabile sadece merkezi erke bağımlılığının bir işareti olarak vergi ödediğinde egemenliğin altında olur. Vergi ödemeyi ya da armağan vermeyi reddetmek bir başkaldırma anlamına gelirdi.⁴⁰ Başkaldıran kabilelerin üstüne gücünü oturtabilmek için, bey izbandutları gönderirdi. Bey'in *Halifatü'l-Kursi*'si onların ağalarıydı; masraflarını beylik karşılayıp her birine katır ve birer de seys (acışağı) temin ediliirdi.⁴¹

Béni al Abbas ve de Koukou'nun kabileleri iki senede bir, sadakatlerinin yenilenmesinin işareti olarak Cezayir Dayısı'na değerli armağanlar göndermelilerdi.⁴²

Zâb (Biskra) sınırının ötesinde bulunan Saharalı Kabileler bağımsızdı ve beylik sisteminin etkisinden kurtuluyordu. Ne armağan ne de vergi öderlerdi. Bununla beraber, beyden amân (izin belgesi) istemeye zorlanan göçebe kabileleri, bir armağan karşılığında Tell'e gelebiliirdi. Bu armağan da bol miktar da halı, haik, koyun ve de Sudan'la alışverişten gelen birçok köle.⁴³

Armağan, verginin ödenmesi için bir caydırma, verginin ödenmesi de devlete bağımlılık işaretidir. Vergi, sadece idari ve psikolojik anlamda caydırma yolları, kabilelerin üstünde kullandığı dolgun ve düzenli bir şekilde toplanır. Lahouri Addi'nin düşündüğü gibi, bu uygulama hiçbir zaman devlet kavramını tartışma konusu haline getiremez.⁴⁴ Devlet güvenilirliğini zayıflatan ya da bu kavramın bozulmaya uğraması, siyasi caydırma yolları olmamıştır. Ne olursa olsun, merkezi erkin gücü her zaman iktidarın gerçek gücü olan Yeniçerilere ve Cumhuriyet kanunlarına uyulmasına dikkat edip onun için polis görevini yapan Makhzan kabilesinden gelen yardımlara bağlıydı. *Zemîl* ve *Dwair*'ler yaşadıkları yörenin beylerine büyük hizmetlerde bulunmuştur. Makhzan⁴⁵ kabileleri, verginin büyük bir kısmından tebalarına ödeterek kurtulurken, *ra'ya* kabileleri bağıştan muaf değillerdi: en elverişli anlarda, şefin temsil ettiği himaye yönetime saygılarını onaylamak için, ona değerli *ziyâra*'lar verirlerdi.

Şef'in kendisi, bu kursal hukuka uyulmasına birçok yerde dikkat ederdi. Diğer vergiler ise, *Caid* adı altında değişik kişilere bırakılmıştır : *Caid-al-dulchan*, *Caid-al-Djijal*, *Caid-al-İbel*, *Caid-al-Rakba*.⁴⁶

Tlemsen yöresinde bulunan kabilelerin vergileri, iki *Caid* tarafından tahsil edilirdi: biri *Ceydi'l-beled*, diğeri de *Ceydi'l-cebel*; dağda görev alırdı. İkisinin de Makhzan olarak kullandıkları Tlemsen'li Kuloğlu ve Mağripli vardı. İkisi de, kabilelerin lazımleri olarak her yıl beyin halifesine 40 bin riyal ödemeleri gerekiyordu.⁴⁷

Dayfa, iyilik ve teveccüh maaşı, farklı kazalardan gelen armağanlar ağa tarafından tahsil edilirdi. Gerekteğinde, *Caid*ler kaza ve yönetimlerine güçleri düzeyinde armağan verirlerdi. Son olarak da, daha önce görmüş olduğumuz gibi, bey vergi tahsilat gezileri sırasında, *Caidates* (şeflikler)'in üstünde olan bir tahsildarı kendi seçerdi.

Bazı kabileler, beyin teorik olarak ağırlama masraflarına tekabül eder ve *dayfat-al-bey* adında bir vergi öderler. Şeyh ve *Caid*'lerden farklı durumlarda istenilen armağanları da katacak olursak, bu bağış sisteminin örmüş olduğu ağının etkisini rahatlıkla anlarız.

Hediye ve Dayfa, gücün yükselen yönünde asllara uygulanan iki armağandır. Genelde küçükler büyüklerin bakımını sağlar. Padişaha teslim edilecek bir armağanı, şeyh *Caid*'e⁴⁸ verir, *Caid* ağaya, ağa da paşaya verir.

Şehirlerde ayrıca, bayramlarda ve elverişli anlarda, Cezayir, *Hediye kapısına* bir armağan gönderir. Bunu da hariciye'den elçiyle bir firkateynin vasıtasıyla İstanbul'a ulaştırırlar. Bu beyle, Cezayir gücünü gösterir ve de Babîlî'ye bağlılığını bildirir. O daha çok onursal olup, *Osmanlı'ya* bağlılığıyla, yönetim aradığı inandırıcılığı gösterir. Gerçek değeri büyük, 500 000 \$'a kadar yükselebiliyor. Karşılıklı olarak, o gücü tanıdığını ifade etmek için yönetilenlerin otoritesini güçlendirme adına, padişah genelde levazımla dolu bir gemi ve de büyük imparatorluğun vilayetlerinden seçilen birkaç yeniçeri gönderir.

Padişahın armağanı reddetmesi, beyliğin herhangi bir tavrına karşı bir rahatsızlık ifade eder. Bu dayının siyasetine karşı ciddi bir uyarı olarak da kabul edilebilir. 1797 de Mustafa Paşa, amiral olan Hadj Youcef (*wakil-al-*

Haradj) ile kâhyası olan Hadj Mustafa'yla Padişah'a bir armağan göndermiştir. Öfkeli padişah, müttefikleri olan Yunanlılardan almış oldukları 5 gemiyi iade etmekte ısrar eden Cezayir'in armağanını reddetmiştir.

Bu redde karşı, Mustafa Paşa, özür dilemek ve de zarar ve ziyan bedeli olarak bir armağan vermek durumunda kalmıştır.⁴⁹

Hediye, halifenin imaj kazanmasına da yaramış ve halkın gözünde paşalara bir meşruluk ve dinî kefillik sağlamıştır. Böylelikle, paşalar, iki ayda bir kutsal topraklar olan Mekke ve Medine'ye bir hediye göndermişlerdir. Bu bağışların dışında, kâr amaçlı olmayan derneklere birçok *habous*, yani kutsal topraklarına yapılan mal ve emlak. Bu *habous*'ların yıllık kazançları o kadar önemliydi ki, örneğin 1830'da 43 320 000 Fransız Frangı olarak hesaplanmıştı.⁵⁰

İç siyaset açısından bağış kavramının önemini inceledikten sonra, dış politika açısından taşıdığı anlamı göstermeye çalışacağız.

Devletin otoritesini pekiştirme de siyasi bir malzeme olan armağan, ikinci sırada gelen öznel ve maddi roller alır. Cezayir'in, Hıristiyan ülkeleriyle ilişkilerin bozulmasına karşı bir diplomatik caydırma ve öngörülük aracıdır.

Armağan olma açısından, bir yandan devlet otoritesine karşı saygı sağlar, diğer yandan da Akdeniz'de rahat bir dolaşmaya sahip olmak isteyen ülkeler için bir emniyettir.

Bağışın "Cezayir Egemenliği" efsanesini yükseklere taşıdığı dönem Baba Ali (1754-1760) dönemine rastlamıştır. Onun döneminde armağan politikasına riayet edilmesi kıyı ülkelerinin hükümdarlığına saygı duymalarını sağlayarak meyvesini verdi. İstisnasız tüm Hıristiyan milletleri, Cezayir devlet başkanı majestelerine bir armağan gönderiyordu; Venedik, İsveç, Danimarka ve Hollanda... hepsi her iki yılda bir armağan sunmak zorunluluğundaydılar. Hükümdarlığın dostları olan Fransa ve İngiltere bundan muafı, ama Cezayir'in büyüklüğünü tanıyan armağanlardan onlar da nasibini alıyorlardı. Bu iki millet de, tüm diğer Avrupa ülkeleri gibi gereken zamanda kendi paylarına düşeni gönderiyorlardı.

Onların genellikle konsolosluğa dair hediyeleri devlet başkanına, hazineciye, Aga'ya, *Kbudja-al-kbil* ve *şekil-*

deki haraça ulaşıyordu. Bu hediyeler; elmasla bezenmiş bir saat, zümrüt taşlı doğuya özgü bir şövalye yüzüğü, altın sırmalı ipek kumaştan bir kaftan ve güzel bir kumaş parçası idi. Dört *boca* ve iki aşcının iki cep saati vardı. *Vekil-i haraş* yün ve deriden, *beyti'l-mal enini*, liman kaptanı, amiral, reyisler, *bash-Cbaunsh* (başçavuşlar), konsolosluk tercümanları ve diğerleri güzel kumaşlara sahiptiler.⁵¹

Bu armağanlardan başka Danimarka, Hollanda ve Venedik tarafından her yıl 10.000 Cezayir altını tutarında vergi peşin olarak ödenir, diğer iki taksit her türden savaş gemisi cephanesi olarak verilir. Tüm bu vergiler ticari bir gemiyle ona refakat eden firkateynin navlununu ödemek zorunda olan vergi veren ülkenin masraflarına yönlendirilirdi.

1788'de Venedik, mücevher ve kumaştan oluşan armağanları için tam 20.000 lira harcamıştı. Vergi ve armağanların dışında, bu cumhuriyet, hükümdarlığın ona Güney Akdeniz'de sağladığı koruma için 250.000 liradan⁵² fazla para ödemiştir.

Konsolos olan kişi saygı simgesi olarak devlet başkanına maddi değeri sembolik değeriyle aynı olan bir armağan götürmek zorunluluğundadır. Bu hediyein değeri 17.000\$'ın altında olmamalıdır. Konsolos ayağını karaya basmazdan ve görevini yerine getirmek üzere kendini götürecek olan gemiden ayrılmazdan önce, *hocalar* geleneksel armağanın getirildiğinden emin olmalıydılar. Eğer hediye yeterince değerli görünmüyorsa -majestenin saygınlığını zedeleyebilir şeklinde yorumlanırsa- Devlet başkanının *hocası* açıklama ister ve çoğu zaman da sonunda konsolosu teklif edileni daha çok arttırma konusunda ikna eder.

Özet olarak, berat belgesinin sunumu sonrasında konsolos tarafından verilen hediyein mahiyeti dostça bir armağan olmaktan çok, Cezayir devlet başkanının gücünün tanınması için şart koştuğu bir zorunluluk, bir ödev anlamı taşır. Aynı şekilde bağış, düzeltmeyi hesaba katmadan her iki yılda bir oluşturulacaktır. Bu sebepten dolayı "*bediyet-al-seneteyn*" adını almıştır.⁵³ Elçiliklerine göz kulak olmak konusunda endişelenerek konsoloslarını en sık değiştiren Büyük Britanya bu konuda daha çok zarar görecektir.

Hükümdarlıkla kuzey ülkelerinin ilişkisinde hediyein simgesel önemi milletlerarasındaki kıskançlığı kö-

rüklemiş ve bir rekabet ve açık arttırma unsuru haline getirmiştir. (Mers-al-Kebir'in kurtuluşundan sonra) Akdeniz'deki çıkarları için endişeli olan Fransa, İngiltere ve İspanya saltanatla olan iyi ilişkileri konusunda en değerli armağanı vermek için rekabete girmişlerdir.

Öteki milleti gölgede bırakmak arzusuyla armağanı ve değerini açık arttırmaya koymaya kadar iş götürülmüştür. Hükümdarlığın Akdeniz'de yararlandığı deniz kuvveti yarış görünümüne bürünen vergileri daha da kö-rüklemişe benziyordu. Yarışa katılım XIX. yüzyıl başında çok zayıftı. Stratejik olarak, paşalar Hristiyan milletlerden daha fazla vergi talep ediyorlardı. XVIII. yüzyıl başından itibaren sistemli olarak tüm vergi çeşitlerini arttırdılar.

1792'den 1816'ya (Mers-al-Kebir'in kurtuluşundan, Cezayir'in İngiliz Mareşal Exmouth tarafından bombalanmasına dek) Avrupa saldırıları ve Cezayir'e karşı yürütülen savaşlar başarısızlığa uğradı, artık vergilere razı olmak ve armağanlarda cömert davranarak saygıyı belli etmekten başka çare kalmıyordu. Önce 1796'dan beri paranın 1 milyonundan fazlasını barışın sonuçlanması için peşin ödedikten sonra yıllık 22.000 \$'lık levazım ve malzeme olarak ödeme yapan ABD elçisi bunların dışında Cezayir'e armağan adı altında mücevherler, cep saati ve önemli miktarda vergi sağlamak zorunluluğundaydı. Diğer taraftan İspanya, Oran ve Mers-al-Kebir yenilgilerinden sonra hem Cezayir zindanlarındaki esir mahkumların fidyesi olarak, hem de barışçıl bir *modus vivendi* nin oluşması için elle tutulur meblağlar ödemek zorunda kaldı⁵⁴.

De Gramont⁵⁵, (1808'de görev sebebiyle Cezayir'de bulunan) Fransız casus Boutin'in keşif raporuna dayanarak, tüm bunların kökenlerinin Cezayir halkının satın alma gücünü yükselttiğini düşünür, o, ısrarla bu bolluğunun Cezayir kentlerinde ücretleri yükselttiğini kanıtlamaya çalışır. Ardından İspanya kötü günler yaşadı, onun çöküşü Cezayir hükümetinin isteklerini büyüt-mekten başka birşey yapmadı. Paşaların geleneksel düşmanları olan İspanya kralları birçok kez barışı oldukça pahalı koşullarla satın almak zorunda bırakıldılar.

İsveç her iki yılda bir, Fransa ise her 3 yılda bir konsoloslarının değişimi vesilesiyle armağan yollarlardı. Küçük şükran ifadeleri olan hediyeler, Fransız Hükümet

Sarayının özel ulakları tarafından Divan üyelerine getiriliyordu. *Dayı* çoğu zaman daha önemli değeri olan bir hediye almaya bakıyordu. Örnekler, Fransız Hükümet Sarayı'yla yapılan (E.Planet tarafından yayınlanan) resmî yazışmalar ve Marseille Ticaret Odası ve Toulon Denizcilik Arşiviyle çoğaltılabilir. 18 Aralık 1779, Dey Muhammed B.Hassen Louis XV'e yazar: "*Olağanüstü ulağımız bize zengin ve mühteşem armağanlarınızı ve gönderdiğiniz Türk esirleri teslim etti⁵⁶ ve tümünü tarafınızdan bize bahşedilen zevkle aldık. Hoşunuza gitmesini dileyerek 3 at ve majestenize vermek üzere sizin özel değerinizin bir işareti olarak Fransız olan 4 Hristiyan esir⁵⁷ gönderiyoruz⁵⁸*" Hollanda her yıl hükümdarlıkla yapılan sözleşmede kararlaştırılan ticari mallara; barut, top güllesi, halat vb. 10.000 cezayir altını ödemek zorundaydı. Her iki yılda bir, bu ülke lüks eşyalardan oluşan bir hediye verirdi; cep saati, yüzük, kafftan, en az 30.000 liralık yünlÜ kumaş vb. (1788)

Danimarka ticari mallara yılda 10.000 berberi altını öderdi. Osmanlı Dönemi'nin sonuna dek, Venedik her türden mala 10.000 Cezayir altını ödemeye devam etti. Bu Cumhuriyet, barış antlaşmasından muaf tutulmayı diliyordu. Baba Muhammed Cezayir tahtına çıktıktan sonra (1766) antlaşma şartlarına Venedik'in barış için 30.000 Cezayir altını ödemesine izin veren bir maddeyi dahil etti. (daha fazla bilgi için Bkz.: Tawfiq Madani, sf.143/149).

Bağış/armağan, alışkanlık haline gelmiş, hatta kardeş ülkeler tarafından da uygulanmıştır. Tunus Beyi her vesilede mal olarak armağan gönderirdi. 1776'ta 250 küp zeytin yağ, 20 küp sıvı sabun ve önemli şahıslar için kırmızı şapkalar, nakışlı eğer, şallar ve gül suyu gibi hediyeler gönderirdi.

Her yılın Ocak ayında, Marsilya Ticaret Odası XVIII. yüzyılda 6 veya 7000 lira değerinde bir armağan gönderir: Bu da Cezayir hükümetini oluşturan kişiler arasında dağıtıldı. Her bir, ihtiyacına ve rütbesine göre payını alırdı. Zaten bütün bu kibarlıklar Marsilya müessesesi görevlilerinin işleri için olumlu bir etki yaratmıştır.

Cezayir'de bulunan Fransız Evi aynı vergiyi öderdi. Hatta daha da fazlasıyla, konsolos iki katını verir çünkÜ erkin her kesimlerinden hediye almayan birileri yoktur. Fransız şirketleri düzenli olarak dağıttıkları hedi-

yeler 200'den fazla memuru yakından ilgilendiriyordu: Bu bağışlar harçtan çok vergi halinde ödenirdi.

Yeni bir dey atandığında, İngilizler bir denizfilosu dolu, lüks eşya, mücevher, yünlü kumaş ve levazım gönderirdi⁵⁹. Cezayir paşaları (Exmouth saldırısından önce) İngilizler ve hatta Amerikanlarla iyi ilişkiler içerisindeydiler. İngiltere, Fransa, Amerika, Sardunya, ve hatta İspanya, XIX. yüzyılın sonlarına doğru bütün bu ülkeler, farklı anlarda "Cezayir'le barış" satın almışlardı. Amerikan Konsolosu William Shaler'e göre, Avrupa ülkeleri ile Magrip ülkeleri arasındaki ilişkiler, bu devletlerin Cezayir'e değişik vesileyle gönderilen armağanlarla düzenlenmişti. İsveç, Danimarka, Portekiz, ve Napoli Krallığı, bu ülkelerin hepsi yıllık bir vergi öderdi. Toskana ise, bir kerede yüksek bir para ödeyip Cezayir'le sonsuz bir barış satın almıştı⁶⁰.

Zamanla, Oran şehrini işgal etmeye devam eden İspanya ile barış⁶¹, Baba Muhammed'in (1671) hükümdarlığı döneminde, hükümete bağlı olan herkese yapılan hediyeleri saymazsak, on bir milyon kuruşa mal olmuştur. Dey'in kendisi İspanyadan 60 000 kuruş almıştı, Dayı, Hazineci, Ağa, ve hoca 30.000 ara sahip olmuşlardı (bol miktarda yüzük, kaftan, vs...)

İngilizlerin israf ettikleri hediyeler, Fransa'ya karşı bir etki yaratmıştı ve Dussaut (1719-1724) konsolosluğunda Fransa ikinci planda ülke muamelesi görmüştür. Fransa, M Lemaire'in aracılığıyla, minnettarlık işaretleri çoğaltarak bu muameleden kurtulabilmiştir. Hacı Şaban Paşa (1689-1695)⁶² onunla iyi anlaşmıştı. Dayının elçisi, Muhammed-al-Amin'in, Versailles'dan bol miktarda hediyelerle dönmesi, olumlu bir izlenim bırakmıştı.⁶³ Bol miktarda hediye etmelerine rağmen, İngiltere ve Hollanda Fransa'yı gölgede bırakamazlardı: bunlara karşı savaş ilan edilmişti ve reis'ler (donanma kaptanı) Akdeniz'de gemilerini kovalıyordu. Hacı Ahmet'in yerine geçen Hassan Çavuş, İngiltere ve Hollanda'nın yeniden arttırmalarına rağmen, Fransa'yla barış ve dostluk antlaşmasına uymuştur. Fransa, barışı satın almak için bağış israf ederdi. M Durand, barışı tehlikeye atabilecek her türlü sıkıntılardan yakındı, aynı zamanda, öncesi gibi, Cezayir hükümetiyle iyi ilişkileri muhafaza edebilme için çaresiz bırakıldığını gösteriyordu.⁶⁴ Sonuç olarak, bağış politikası, Cezayir'in beylik sisteminin mantığıyla, Devlet gücünün otoritesinin oturmasını sağlayan yöntemlerle yol göstermiştir. Siyasi bağışın zorluğunu teorik anlamda gözden geçirilmesi, temel ve tatmin edici bir açıklama verdi gibi görünüyor.

- 1 Paşalara Babiâli tarafından gönderilen resmi berat kaftanı ipekten olup, argacına alev şeklinde altın ipek nakış işlenir. Sander Rang ve Ferdinand Denis, *Histoire des frères Barberousse* T.2, J.Ange, éditeur. Paris, 1837, s.222
- 2 Ghazawâr, d'après Ernest Warbled, *Histoire des Oulad Nail*, Revue Africaine, no 17 s.362.
- 3 William Shaler, *mémoires of William Shaler american consul general at Algiers*, s.36
- 4 Doğu Dilleri Okulu'nda seçkin Türkçe profesörü Jean DENVY, Paris'teki bir kitapçada Cezayir Ocağı'na dair bir dizi ferman bulmuştur. Bu konuda *Journal Asiatique*'in Mayıs/Haziran 1914 sayısında yayınlanan bilimsel bir bildiri vermiştir. Derlemede eksik olan fermanlar G. Delphin'in elinde bulunuyordu. Bunların üzerinde Albert Devouls'un eliaden yazılmış notlar bulunuyordu. G. Delphin, *Cezayir Paşası*: *Journal Asiatique*, 1922
- 5 Osmanlı taşalarının amblemleri konusunda, cf., Hugo Henri, les emblèmes des Beys de Tunis, étude sur les signes de l'autonomie Husseinite, Paris, 1913 ; James René, couleurs, symboles et drapeaux du monde arabe A.O.M, Aix-en-Provence, 1955.
- 6 Walsin Esterhazy, *la domination turque*, Paris, 1840 s.153
- 7 İmparatorluk adına padişahın yazdığı yazı. Sander Rang et Ferdinand Denis, *Histoire des frères Barberousse* T.2, Paris; J.Ange éditeur.1837 s.237 (Eskiden) Cezayir hükümet başkanı.
- 8 1710 ile 1830 arasında paşa Babiâli tarafından atanmıyor; Cezayir'deki Yeniçeri Milisi tarafından seçilen, Paşa ve Dey görevlerini yüklenen bir tek siyasi sorumlu vardı.

- 10 Ernest Watbled, Pacha-Pachas-Deys, in R.A, no 17, 1873, s.412
- 11 Venture de Paradis, *Alger au XVIIIe siècle*, s.04
- 12 Hukuken Dayı genel kurul tarafından atanmalı; fakat ona karşı zor kullanıldığında, isyancıların arasındaki saldırganlar işgal ettikleri Jinna'ya saldırır ve aralarında seçtikleri kişiyi Dey olarak ilan ederlerdi. Galipier haber vermek için top atar, ve yeni paşanın yerleştiği saraya yeşil bayrak çeker. H.D Grammont, *Alger sous la Domination turque*, s.227
- 13 Venture de Paradis, *a.g.e.*, s. 24
- 14 Yeniçerilerin silah altına alınması ile ilgili, Cf., Xavier Yaconno in R.A 1887.
- 15 H.D de Grammont, ss.228/229.
- 16 Onlar Donair'lerin, Zmela'ların, Garabas'ların çavuşlarıydı. Diğer beşi asil çavuşların Khalife'leri ya da yedekleriyle. Bey'in seyyarlar ya da özel uğrakları aynı zamanda baş seyyar, Seyyar-oukaite, ikinci seyyar olup sadece paşa ile Bey'in arasındaki yazılı ve sözlü iletişimle görevliydi: onlar sır adamlarıydı. Beyliğin gehirlerine ulaştırılmasını Makhzen süvarileri ilgilenirdi. Bey'in yedi sancacını taşıyıcıların Al'Allamun (sancaktar) komuta eden başsancaktarları vardı. Müzisyenlerin emri altında bir baş zurnacı ve bir baş davuleci vs. vardı.
- 17 Ahmet al Cherif al Zahhar, mudzakirat, Anılar, s.40-41.
- 18 E.Plautet, *Deylerin Cezayir Sarayıyla Yazışmaları*, Felix Alcan 1889, s.74-80.
- 19 Bunun dışında, her yıl beyliğe caffisi 30 kuruştan, 600 caffis buğday verir. Halifesiyle, sığır, koyun, deve, at,katır, köle, askerlere ve kölelere kaban yapmak için yün kumaş gönderirdi. Tüm bunların değeri 5000 kuruşa yakındı.

- 20 Venture de Paradis, Alger, s.53
- 21 Bu da yılda yaklaşık 40.000 gram buğday. Beyliğin elinde 163 guruş. değerinde 100 kental mum vardı.
- 22 Tawfik al Madani, Muhamed Pacha, Alger 1936, ss. 128/132)
- 23 Özellikle diğerleri arasında, Henri Dalmas de Grammont, Charles Andre Julien, Pierre Boyer, Tawfik al Madani, Nasr- el -din Saidouni...
- 24 Esterhazy, s.239
- 25 Geneide bir hafta süren törenden sonra, bey hazineye ödenen miktarları resmi bir şekilde tahsil eder; sekizinci gün deyden ayrılır. Hazineci ve ağa onu müzisyenlerle Ain el Rebot'a kadar götürür. Şehrin dışına çıkarken Cezayir halkına iyilik yapmaya devam ederek insanlara altın para dağıtır. O sırada Casbah'tan onun şerefine top atılır. Walsin Esterhazy, a.g.e., s. 243
- 26 Musevilerin finansal ve bankacılık görevleri üzerine, " Sur les épidémies et l'éclipse de l'ottoman en Algérie " in Congrès International des Etudes Ottomanes Tunis, October, 1996.
- 27 Cf., Albert Devoulx Tachrifat, s.23. Voir aussi Nasr-ed-Dine Saydouni, Al Nidâm al mâli fi al facta al 'Utmeniya, S.N.E.D, 1979.
- 28 Venture de Paradis, Venture de Paradis, Alger au XVIII è siècle, Revue Africaine no 41, 1897, R.A, s.96
- 29 Nubatdjiler: saraydaki düzeni korumak, deyin güvenliğini sağlamak ve kimsenin gizlenmiş silahlara göz koymasına dikkat etmek
- 30 Venture, Alger et Tunis au XVII è siècle, édit. Bouslama, s.68
- 31 Pierre Boyer ; La Vie Quotidienne, s.114/115.
- 32 W..Esterhazy, a.g.e. s.233
- 33 Venture de Paradis, Alger et Tunis au XVIII è siècle.. édit. Bouslama, s. 95
- 34 İdem. s104
- 35 İdem. s.112
- 36 İdem. s. 92
- 37 İdem. s.104
- 38 W. HEsterhazy, s.268
- 39 Ibid.s.268
- 40 Ibid.s.270
- 41 Eugène Plantet, a.g.e., s.169
- 42 W. Hesterhazy, s.246
- 43 F.D.Haëdo, Topographie et Histoire générale d'Algérie, (chronique du XVIè siècle)in R.A, 1871 u 15, s.471.-472
- 44 W.Esterhazy.s.252
- 45 De l'Algérie précoloniale à l'Algérie coloniale, SNED, 1985.
- 46 Cf., Augustin Bernard, L'Algérie, Felix Alcan, Paris 1929, s.165
- 47 Pierre Boyer, l'Algérie Médiane, s. 29
- 48 W.Esterhazy, s. 271
- 49 William Shaler, s.44
- 50 Ahmad al Cherif al Zahhar, Mémoires, S.N.E.D, 1980, s.72
- 51 Faussens Gerard, Contribution à l'étude des Habous algériens, P.27. Voir aussi Saidouni N.s148.
- 52 Shaler, a.g.e., s.67
- 53 François Perrous, économie et société, P.U.F, 1963; s.82
- 54 a.g.e., 268
- 55 E.Plantet, correspondances des Deys d'Alger à la cour de France, T.1 paris Felix Alcan, 1898, ss. 104 ve 531
- 56 Dusault Dey'e 30 Müslüman esir, elmas bir yüzük, zümrütle süslü bir kılıç, 27 mızrak, 30 top, cep saatleri ve gözlük sunmuştu.
- 57 Lettre de Louis XIVè au Divan d'Alger, Arch. de la Chambre de Commerce, Bt 220
- 58 Bunlara karşılık olarak Dey kaplan ve aslan postları, nakışlı kafaullar, kemerler, mühür mumu ve kumaş parçası gönderdi.
- 59 Venture de Paradis, R. Africaine no: 41, 1897, s.91/92
- 60 a.g.e. s.89
- 61 Cf., James Leander Cathcart, The Captive (l'ambassadeur américain captif du Dey entre 1785 et 1805), publié par J.B.Newkirkelphe s.d, ss. 107/195
- 62 H.D.Grammont, s.267
- 63 H.D ibid, s. 263
- 64 Ibid, s. 269

OSMANLILARIN ORTA AFRIKA POLİTİKASI ASKERİ, TİCÂRİ VE SİYÂSİ İLİŞKİLER

PROF. DR. ZEKERİYA KİTAPÇI
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM FAKÜLTESİ

“N e yazık ki, Osmanlıların yayılmış oldukları bu geniş topraklarda tesis ettikleri büyük nizam, sosyal yapı ve idaredeki başarıları, takip ettikleri global politika hakkındaki umumi araştırmalar son derece sınırlı olduğu gibi, Osmanlıların Kuzey ve özellikle Orta Afrika ülkeleri ile münasebetlerinin varyantlarını yansıtan araştırmalar da yok denecek kadar az ve sınırlıdır. Konunun daha acıklı olan yönü ise, bu belgelerle uğraşanlar bizim kendi ilim adamlarımızdan ziyade, bir kısım yabancı ilim adamları olduğu gibi, bu son derece mahdud yayınları yapanlar da yine yabancı ilim adamlarının olmasıdır.”

ÖNSÖZ

Dünyanın en büyük ve en uzun ömürlü imparatorluklarından biri olan muhteşem Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme döneminde, mekan mefhumu içinde sınırları devletin asıl başkenti olan “İstanbul” merkez olmak üzere bir daire çizildiği takdirde *kuzeyde*; Kırım (Don ve Volga boyları), Polonya'nın güney kesimleri, *batıda*; Viyana'ya kadar olan Orta-Avrupa ülkeleri, *güneyde*; Moroco Nizer, Çad, Sudan, Habeşistan eski “*Ekâlim-i Mısırye*” de dahil tüm kuzey Afrika ve Arabistan yarımadası, *doğuda*; Basra Körfezi, Azerbaycan ve Kafkas illerine kadar yayılan daha birçok ülkeler bu büyük dairenin içinde kalmakta idi. Bugün imparatorluğun bu kadar geniş sahaları içinde kalan topraklarda kurulan ve bağımsızlığına kavuşan Müslüman ve Hristiyan ülkelerin sayısı nerede ise otuza ulaşmaktadır. Bunlara imparatorluğun bir nevi yumuşak karnını oluşturan (hinterland) diğer bazı devletler mesela, Polonya, Çekoslovakya, Nizerya'nın kuzey kesimleri de dahil olursa karşımıza çok daha heybetli bir tablo çıkmaktadır.

Osmanlıların yayılmış oldukları bu kadar geniş coğrafi iklimlerde, elbette din, dil, etnik özellikler, kültürel değerler ve sosyal yaşayış bakımından birbirinden tamamen farklı irili ufaklı birçok kavim ve toplumlar yaşıyordu. Osmanlılar, imparatorluğun hudutları içinde bir çiçek bahçesini andıran (gül bahçesi değil) bu kadar ayrı ve çeşitli milletlerle, uzun asırları kapsayan hakimiyetleri döneminde, kelimenin gerçek anlamı ile bir ahenk ve uyum sağlamışlar, dolayısıyla bu milletler asırlardır özlemini çektikleri huzur, barış ve emniyete de yine bu dönemde kavuşmuşlardır.

Keyfiyet sadece bundan ibaret de değildir. Üç kıtada, ihtiyar dünyamızın bütün eski ve orta çağlar boyunca başta Anadolu kıyıları olmak üzere Mezopotamya, Nil Vadisi gibi en medeni bölgelerini oluşturan iklimlerde, böylesine büyük ve geniş bir imparatorluk kurmuş olan Osmanlılar, takip etmiş oldukları umumi ve fakat dini yönü ağır basan siyasi politikaları sebebiyle sadece bu geniş topraklarda yaşayan kavimlerle değil, komşu ve büyük devletlerle de bir takım sosyal, ekonomik, ticâri hatta askeri münasebetler kurmuş ve bunda büyük ölçüde başarılı da olmuşlardır. Dünyanın dört bir bucağına, bugünün Vatikan'ından çok daha etkin olan İstanbul'dan İslâm'ın en büyük hilafet merkezi-fermanlar irade beyanları gitmiş ve yine dünyanın dört bir yanından imparatorluğun taht ve baht şehri olan İstanbul'a mektuplar ve elçiler gönderilmiştir. İşte, üzerinde durmaya çalıştığımız Orta Afrika'daki Borno *Sultanları* ve onların XVII. asırda, Osmanlı Devleti ile gayet iyi bir atmosfer içinde kurmuş oldukları zengin münasebetler de bunların en güzel örneklerinden biridir.

Yukarıda Osmanlıların bu kadar ayrı ve çeşitli milletlerden oluşan, böylesine renkli (tıpkı bir çiçek bahçesi gibi) bir toplumu, uzun asırları kapsayan hakimiyetleri döneminde tam bir ahenk ve uyum içinde idare ettiklerini söylemiştik. Fakat onların bu büyüklüğünün sırrı nereden gelmekte idi? Dil, din ve ırk bakımından bu kadar farklı olan birçok milletleri nasıl olup ta bir arada birlik ve beraberlik içinde böyle uzun asırlar idare edebilmişlerdi? İşte Osmanlı toplum ve sosyal yapısını ilgilendiren bu ve bunun gibi daha pek çok sualler vardır. Bu sualler, hâlâ bugün gerçek cevabını verebilecek enerji, iyi bir tarih muhakemesi ve şuuruna sahip, inadına objektif, milli duyguları güçlü, Türk ve dünya ili adamlarını beklemektedir.

Bu araştırmamızda kısmen üzerinde durmaya çalıştığımız Kuzey Afrika, diğer bir ifade ile eski "*Hilâfet-i Ülkeleri*" de bu geniş Osmanlı İmparatorluğu'nun hudutları içinde idi. Osmanlılar buralara yerleştikten sonra güne doğru inmişler ve Orta Afrika'nın o zamanın en güçlü imparatorluğunu kurmaya muvaffak olan Borno Sultanları ile temasa geçmişler, hatta onların komşu ülkelere karşı başarılı olmalarında büyük ölçüde yardımcı olmuşlardır. O, "*Borno İmparatorluğu*" ki, Orta Afrika'da bugünkü Nizerya'nın bir kısmı *Nizer, Çad, Kamerun* ve Sudan'ın büyük bir bölümü de dahil çok geniş bir sahaya yayılmıştı. Osmanlılar, İmparatorluğun diğer komşuları ile olduğu gibi, Orta Afrika ülkeleri ile de o zamanın imkan ve vasıtaları nazarı itibara alındığında fevkalâde diyebileceğimiz siyasi, ticârî ve hatta askeri münasebetler kurmuşlardır. Bu münasebetler cihanşümul Osmanlı politikasının âdetâ bir parçası olmuş hatta yazıya, literatüre geçmiştir. Bu ülke hükümdar ve halkına hitaben İstanbul'dan fermanlar gönderildiği gibi, onlardan da İstanbul'a, İslam dünyasının halifesi olan Osmanlı Sultanlarına sonsuz itaat ve bağlılıklarını bildiren mektuplar ve elçiler gelmişlerdir.

Bugün arşivlerimizi süsleyen bu kıymetli belgeler, sadece Osmanlıların değil, artık insanlığın da müşterek bir kültür ve medeniyet mirası olmuşlardır. Ne yazık ki, Osmanlıların yayılmış oldukları bu geniş topraklarda tesis ettikleri büyük nizâm, sosyal yapı ve idaredaki başarıları, takip ettikleri global politika hakkındaki umumi araştırmalar son derece sınırlı olduğu gibi, Osmanlıların

Kuzey ve özellikle Orta Afrika ülkeleri ile olan münasebetlerinin varyantlarını yansıtan araştırmalar da yok denince kadar az ve sınırlıdır. Konunun daha acıklı yönü ise bu belgelerle uğraşanlar bizim kendi ilim adamlarımızdan ziyade, yabancı ilim adamları olduğu gibi, bu son derece mahdud yayınları yapanların da yine yabancı ilim adamlarının olmasıdır. Şüphesiz, çoğu kez milli tarih şuuru ve nosyonundan mahrum, üstelik peşin hükümlü olan bu kişilerin, gerek bu konulara yaklaşım tarzları, gerekse vardıkları neticeler bize göre farklı, bir başka ifade ile doyurucu ve tatmin edici ifadelerden uzaktır.

Osmanlıların değil Orta Afrika, hatta Kuzey Afrika ülkeleri ile olan uzun devirler ve bu devirleri dolduran ilişkilerin boyutları çeşitli yönlerden ele alınarak araştırılmış ve gün ışığına çıkarılmış değildir. Osmanlıların XVII. asırda Orta Afrika ile olan ekonomik, ticârî, sosyal ve askeri münasebetleri ve bunların boyutlarını konu olarak ele alan bu mütevazî araştırmamız, belki de Türkiye'de kendi sahasında bu kabil incelemelerin ilkini teşkil etmektedir. Bütün temennimiz Kuzey ve Orta Afrika'da, batılı sömürgecilere karşı asırlar boyunca anti emperyalist bir politika takip etmiş olan Osmanlı Türklerinin bu sayede oynadıkları rol, kat ettikleri mesafeler ve bunlardan da öte onların gerçek hüviyetlerinin bütün ayrıntıları ile ortaya konulması ve ilim aleminin münakaşasına sunulmasıdır.

Halbuki, Afrika kıtası ve bu geniş kıta üstünde kurulan üstelik çoğu kere üçüncü dünya ülkeleri diye adlandırılan küçük büyük birçok devletlerin dünya umumi ekonomik, ticârî ve hatta siyasi politikasındaki ağırlıkları gün geçtikçe artmaktadır. Bunda şüphesiz, hammadde temininde yavaş yavaş büyük zorluklarla karşılaşan ve gittikçe daha fazla kaynak sıkıntısı çeken ve kendisini nerede ise bir buhranın içinde olduğunu hissedilen başta Avrupa olmak üzere dünyanın diğer gelişmiş ülkeleri dev sanayi ve endüstri kuruluşları da önemli rol oynamaktadır.

Diğer taraftan Afrika'nın yer altı, hatta bir dereceye kadar yer üstü servetleri yeteri kadar değerlendirilmemiş ve sanayi emrine verilmemiştir. Onun bu durumu, Batının dev sanayi kuruluşları ile âdetâ bir ümit ve istikbal olarak görülmekte ve öylece değerlendirilmekte-

dir. Osmanlı İmparatorluğu'na gelince, diğer birçok devletin aksine siyah kıta Afrika ülkelerine karşı her zaman iftihar edebileceği şerefli bir geçmişi vardır. Bu bakımdan Osmanlıların o zamanki cihanşumul politikalarının bir parçası olarak tatbik ettikleri ve asırları kapsayan Afrika politikalarının bütün varyantları ile ortaya konulması artık bugün ilmi bir vecibe ve bir zaruret olmaktadır. Bu aynı zamanda, modern Türkiye ve Türk milletine duyulan özellikle Afrika ülkelerindeki hürmet ve saygıyı da bir kere daha arttıracaktır.

ÇEŞİTLİ YÖNLERİ İLE OSMANLILARIN ORTA AFRİKA POLİTİKASI

1. Osmanlılar Kuzey Afrika'da

Büyük Osmanlı hükümdarı Yavuz'un 1517'de Mısır'ı fethetmesi ile başlayan Osmanlıların Afrika hakimiyeti, daha sonraları Habeşistan ve Sudan da dahil bütün Kuzey Afrika, diğer bir ifade ile, eski "*Hilâfet ülkeleri*"nin Osmanlı hakimiyetini kabul etmeleri ile en yüksek bir seviyeye ulaşmış ve bu hakimiyet XX. asrın başına kadar devam etmiştir. Osmanlıların XVI. asırda Orta Afrika'ya nüfuz etmeleri, bugünkü *Nizerya*, *Nizer* ve *Çad*'ın yayıldığı geniş bölgelerle ticârî ve askeri ilişkiler kurmaları, Trablus'un Osmanlıların eline geçmesiyle başlamış, Habeşistan (bugünkü Somali) ve Sudan'ın fethiyle daha da kolaylaşmış ve gelişmiştir.

Gerçekte, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kızıldeniz ve doğu siyasetinin (Hindistan ticaret yolu) bir neticesi olarak Habeşistan ve Sudan *Kanuni Sultan Süleyman*'ın iradesiyle fethedilmiş,¹ merkeze bağlı müstakil bir Habeşistan eyaleti kurularak bir de Beylerbeyi tayin edilmişti. (1560).² Böylece Osmanlılar, güneyde imparatorluğun bir nevi yumuşak karnını (hinterland) oluşturan Orta Afrika ülkelerinde cereyan eden olaylar sosyal ve siyasi gelişmeleri çok daha yakından takip etme imkanına kavuşmuş oluyorlardı. Diğer taraftan, yukarda kısmen temas edildiği gibi XVI. yüzyılda Afrika'nın en medeni ve stratejik bakımdan en önemli bölgelerinin Müslüman Osmanlıların siyasi hakimiyeti altına girmesi, *Osmanlı Sultanları*'nin isim, hatta şan ve şöhratlerinin, Orta Afrika da dahil dünyanın daha birçok ülkelerinde duyulma ve yayılmasına sebep olmuştur.

Bu gelişmelerin tabi bir neticesi olarak siyah kıtadaki bir kısım devletler (mesela Kuzey Afrika'da olduğu gibi), Osmanlı siyasi hakimiyeti altına girmeyi tercih ettikleri gibi diğer bir kısmı da onlarla dost geçinmek, onların yardım ve teveccühlerine mazhar olmak, dolayısıyla Osmanlılarla siyasi, ticârî ya da askeri münasebetlerini daha da geliştirmek istemiştir. Şüphesiz bunda Osmanlı Sultanlarının sadece siyasi değil, aynı zamanda İslam dünyasının rakipsiz dini liderleri olmaları ve buna paralel olarak Orta Doğu ve Afrika'da dini bir politika takip etmeleri, hatta bir halife olarak bütün İslam dünyasının hüsn-ü kabul ve saygı görmelerinin de çok önemli rolü olmuştur.

2. Borno Sultanlığının Tarih Sahnesine Çıkışı

İşte XVI. asırda Afrika'da Osmanlılarla bu şekilde dostane münasebetler kuran ülkelerin başında meşhur Borno Devleti gelmektedir. Osmanlıların bir taraftan Habeşistan, diğer taraftan da Fizan'a yayıldıkları sıralarda (1577),³ Orta Afrika'da İdrisi hanedanlarına mensup sultanların kurmuş oldukları büyük "*Borno İmparatorluğu*" bulunuyordu.⁴ Bu müslüman zenci devletini kuranların aslı ve nereden geldikleri hakkında çeşitli rivayetler vardır. Bazıları onların aslen berberi olduklarını, yukarı Mısır hudut boylarında yani Nuba'dan göçüp geldiklerini ileri sürdükleri gibi, bazıları da onların Yemenli olup *Babii'l-Mendeb*'den geçerek Afrika sahillerine çıktıkları böylece Çar Gölü yakınlarına kadar geldiklerini söylemişlerdir.⁵ Asılları hakkındaki bu çelişkili rivayetlere rağmen onların Müslüman oldukları, Arap dil ve kültürünün geniş ölçüde tesiri altında kaldıkları da bir gerçektir. Sünni Maliki mezhebinin yaygın olduğu bu topraklarda, aristokrat tabaka arasında Arapça zamanla geniş çapta konuşulur bir dil haline gelmiştir.

Borno Devleti'nin kuruluşu XI. asra kadar gitmektedir. Yerli kabilelerle yaptığı çetin mücadeleleri kazanan ve varlığını koruyan bu küçük devlet XV. asırdan itibaren güçlenmeye ve sınırlarını genişletmeye başlamıştır. Bu devirde İdrisiler'den *Ali Gaji b. Dunama*, diğer rakiplerini bertaraf ederek Borno hilafetini kurmuş ve kendisinde Mai (Sultan) olmuştur. Mai İdris Ali diğer taraftan da, Ngazargamu'yu bu eski devletin yeni başkenti olarak inşa ve etrafını büyük duvarlarla tahkim etmiştir (1480).

Çad gölünün güney ve batı yakasına düşen Ngazargamu artık bundan sonra hem müstahkem bir kale, hem de Borno Devleti'nin daha sonraki genişleme ve yayılması için daimi bir üst olacaktır.

Nitekim İdrisi Hanedanlığı'na mensup sultanlardan özellikle Mai İdris Alloma devrinde ise (1570-1602) Borno Devleti, bugünkü Nizerya'nın kuzey kesimleri (Haysa Bölgesi), *Nizer*, *Çad*, Kamerun'un bir kısmı ile Sudan da dahil bu geniş toprakları içine alan çok büyük bir imparatorluk haline gelmiştir.⁶ Bu gelişmeler onun altın devrini teşkil edecektir. Küçük Borno Sultanları'nın, o çağlarda dünya siyasi ve ekonomik dizginini elinde tutan *Osmanlı Sultanları* ile askeri ve ticarî münasebetlerini geliştirmelerinin ciddi tesirleri olmuştur. *Borno Sultanları*, ileriki sayfalarda daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulacağı gibi, Osmanlılardan önemli miktarlarda ateşli silahlar; top tüfek hatta askeri uzmanlar temin etmişler ve bu sayede çok ilkel silahlara sahip olan yerli rakipleri karşısında inanılmaz bir silah üstünlüğüne kavuşmuşlardır.

3. Osmanlı-Borno Münasebetlerinin

Başlaması: Mai İdris Alloma

Bu arada bir temel gerçeğe işaret etmemizde yarar vardır. O da, Osmanlıların hepimizin bildiği gibi, XV ve XVI. asırlarda gerek asker ve silah gücü, gerekse toprak ve siyasi hakimiyet bakımından dünyada pek az bir devletin ulaşabileceği yüksek bir seviyeye gelmiş olmaları idi. Osmanlı sultanlarının karşısında o çağlarda rakip yoktu. İyi bir devlet adamı olmanın gereği olan bilgi ve kahramanlıklarının yanı sıra, barut ve ateşli silahların da büyük bir maharetle Osmanlılar tarafından kullanılması onlara hemen her sahada erişilmez bir üstünlük sağlamıştı. İstanbul fethedilmişti (1453). Osmanlı orduları Viyana önlerine kadar ulaşmıştı. Afrika'nın kuzey kesimleri ve Arap yarımadası (Yemen) Osmanlıların eline geçmiş ve Akdeniz adeta bir Türk gölü haline gelmişti. Bunlara ilave olarak Habeşistan'ın fethi ve müstakil bir eyalet haline getirilmesi, Fizan'ın Osmanlılara ilhaki ve böylece Orta Afrika'nın medeni dünya ile temasını sağlayan tarihi "*Trans Sahara*" ticaret yollarının Osmanlıların eline geçmesi, onların Orta Afrika'ya nüfuz etmelerini daha da kolaylaştırmıştır.

Borno İmparatorluğu'na gelince; O, en parlak devrini Mai İdris Alloma'nın saltanatı zamanında yaşadığı gibi (1570-1602), yine Osmanlı-Borno münasebetleri de bu büyük Müslüman sultan zamanında en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Mai İdris, bir taraftan her sene muntazam olarak düzenlediği akınlar ve yeni fetih hareketleri ile imparatorluğun sınırlarını daha da genişletirken, diğer taraftan da topluma yeni bir ruh ve dinamizm getiren bir seri köklü dini reformlara girişmiş⁷ ve bu çok samimi hareketleri ile Afrika'da sık sık görülen kolektif bir dini heyecanın doğmasına sebep olmuştur.

Bunlardan bizim konumuz açısından daha da önemli olan Mai İdris'in Osmanlı Sultanları ile çok samimi münasebetler kurması ve onların büyük ölçüde desteğini kazanmış olmasıdır. O, şüphesiz bu samimi davranış ve münasebetlerinin sonucu Osmanlılardan önemli ölçüde ateşli silahlar temin ederek ordusunu donatmıştır. Silahların temininde, Orta Afrika'yı bir taraftan Akdeniz, (Trablus ve Mısır'a) diğer taraftan Habeşistan vasıtasıyla Kızıldeniz'i Masava limanına bağlayan tarihi yolların önemli bir kısmının *Borno Sultanları*nın kontrolüne geçmesi, şüphesiz onlara büyük kolaylıklar sağlamıştır. Böylece sultanın ordusunda Türk top ve tüfeklerini kullanan askeri birlikler kurulmuştur. Hatta o devrin kayıtlarında Mai İdris'in ordusunda bulunan Türk silahşörlerinden (Turkish musketeers) bahsedilmektedir.⁸

Bu kimselerin şüphesiz bugünün tabiri ile bir kısım askeri uzmanlar olması gerekmektedir. Bu askeri uzmanların, Sultanın ordusundaki erleri eğitmek üzere gönderildikleri pek tabidir. Öyle tahmin ediyoruz ki, bu silahların hemen hepsi hibe yoluyla verilmiş ve Osmanlılar takip etmiş oldukları geleneksel dini ve Kuzey Afrika politikası sonucu bu askeri yardımdan herhangi bir maddi karşılık beklememişlerdir.

4. Türk Silah ve Askeri Uzmanları

Borno Ordularında

Türk top ve tüfekleri, diğer bir ifade ile ateşli silahları Borno ordularında kullanılır bir hale gelmiştir. Onların düşmanlarına karşı, tüfekli 1000 piyade ile 1000 süvari ve mızrak ve yay ile mücehhez 3000 askeri vardı. Bunlardan başka 20 kadar topu bulunan bir topçu birliği ile 1000 zırhlı bir muhafız kıtası bulunuyordu. Ge-

rekriğinde özellikle harp esnasında bu asker sayısının 30.000'e kadar ulaştığı da olmuştur.⁹

Bu ordunun eğitiminde şüphesiz yukarda da belirtildiği gibi Osmanlı Türk askeri uzmanları da görev almışlardır. Süvari ve tek ateşli silahları ile mücehhez orduları sayesinde Mai İdris, silahları pek iptidai olan diğer zenci kabilelere karşı çok üstün bulunuyordu. Türk askeri uzmanlarının Borno'ya gelmeleri, sultanın ordusunu eğitmeleri ve Osmanlılardan elde edilen silahlar, Borno aydınları arasında Osmanlı Sultanlarına karşı duyulan sevgi ve saygıyı bir kere daha arttırmıştır.

Mai İdris Alloma'nın hayatını ve O'nun saltanat devrini bize bütün ayrıntıları ile intikal ettiren Ahmet b. Fartuva'nın eserlerinde, Osmanlı Sultanlarına minnet ve şükranlarını açık açık ifade etmekten âdetâ büyük bir zevk duymaktadır. İbn Fartuva bunlardan birinde aynen şöyle demektedir: *"Cömertliği ve ihsanı bol olan Cenabı Hak'ın Sultana (Mai İdris) saltanatını daim kılsın, lütfettiği nimetlerden biri de onun Türk askeri uzmanlarını elde etmesi idi. Böylece sayısız köle bu ateşli silahları kullanmakta artık mahir olmuşlardı."*¹⁰

İbn Fartuva, Mai İdris'in Türk tüfek ve askeri uzmanları sayesinde ordusunun sağladığı üstünlük ve zaferden büyük bir sitayişle bahsetmekte ve şöyle demektedir. Mesela O, bir defasında bu ordusu ile Barak üzerine yürümüştür. Oraya vardığında; *"civarda oturan bütün muharipleri dize getirdi ve hepsini öldürttü. Onlar, balbuki eskiden çok güçlü ve kuvvetli idiler, fakat bu ateşli silahlar karşısında çok zayıf kalmışlardı. Onlar, daha önceleri ortalığı kasıp kavururlarken şimdi çabucak yakalanıyor ve mukavemet edemiyorlardı."*¹¹

Sultan, Barak'ta kazandığı bu büyük askeri başarıdan sonra, Amsaka¹² üzerine yürümüştür. İbn Fartuva, Sultan'ın Türk silahları ile orada kazandığı büyük zaferi şöyle anlatmaktadır;

*"Sultan, Türk silahları sayesinde asi bütün Amsaka baskını kılıcıan geçirdi. Artık onun daha başka silahlara ihtiyacı da yoktu. Zira bu silahların üstünlüğü sayesinde Cenabı Hak ona büyük bir zafer ihsan etmişti."*¹³

5. Osmanlıların Diğer Afrika Ülkelerine Askeri Yardımları

Gerçekte Osmanlı İmparatorluğu XV ve XVI. asırlarda yukarda da belirtildiği gibi dünyanın tek süper gücü idi. Onlar sadece Borno Sultanlarına değil, bugünün Rusya ve Amerikası'nı anımsatır şekilde diğer bir kısım

Müslüman Afrika ülkelerine top tüfek nevinden ateşli silah yardımında bulundukları gibi, gerektiğinde bilfiil çarpışmak üzere asker ve askeri uzmanlar da gönderiyorlardı. Meselâ *Barbaros Hayreddin*, Kuzey Afrika'daki durumunu güçlendirmek için Yavuz Sultan Selim'e bir heyet göndererek kontrol altında bulundurduğu yerlerin Osmanlı hakimiyetine kabulünü istedi.

Mısır'da Kölemenlerin saltanatına son vererek bu ülkeyi Osmanlı topraklarının bir eyaleti haline getirmiş olan büyük Türk Sultanı, onun bu isteğini memnuniyetle kabul etmiş, onu ayrıca *"Beylerbeyilik"* payesi vererek her türlü yardımda bulunabileceğini vadetmiştir. Bu cümleden olmak üzere Kuzey Afrika'ya 2000 kişilik bir yeniçeri kuvvetiyle yeteri kadar toplar gönderildi. Ona başka imtiyazlar da verilmişti. Barbaros, Anadolu'dan uygun gördüğü kadar asker de toplayabilecekti. Gerçekte, O, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika ve Akdeniz'de idare salâhiyetine de haiz bir kumandandı. Böylece büyük denizkurdu, devrin en büyük imparatorluğu olan Osmanlı Devleti'nin maddi ve manevi kaynaklarından kolayca istifade edebilme imkanına sahip olmuştur.¹⁴

Yine bunun gibi, Osmanlı Devleti'nin Habeşistan ile ilk temasları da böyle olmuştur. Osmanlılar daha Habeşistan'ı işgal etmeden önce, o bölgedeki küçük Müslüman emirleri ile temasa geçerek tıpkı Osmanlı-Borno münasebetlerinde görüldüğü gibi bu Müslüman emirlerin her türlü silah ve cephane isteklerini karşılamaya çalışmışlardır. Buna bir misal olmak üzere, Somelilerin reisi Ahmed b. Muhammed Gran'ı zikredebiliriz. O, Zeyla¹⁵ Türk Paşası tarafından kendisine gönderilen piyade ve topçu kuvvetlerinin müzaheretini ile Habeşistan'ın kuzey hudutlarına kadar olan yerleri istila etmiştir. (1521).¹⁶

Habeş kroniklerinde, Osmanlıların takip ettikleri umumi Afrika politikası, özellikle silah ve cephane yardımları hakkında birçok önemli kayıtların bulunduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu kronikler, Harar'daki Müslüman hükümdar ile, Osmanlı Devleti'nin ittifak yaptıklarını ve bu ittifak sonucunda Osmanlıların onlara yeteri kadar silah ve cephane yardımında bulunduklarını kaydetmektedirler. Bunlardan mesela; *Ahmed b. İbrahim* (1506-1543) Habeş hükümdarı *Leban Engel*'in (II. David, 1508-1540) Portekizlilerle ittifakı ve gittikçe güçlenme-

sinden çekinerek Osmanlı Sultanlarından yardım talebinde bulunmuştur (1540-1541).

Portekizliler kadar Uzakdoğu ticaretinin (Hindistan) önemine müdrik olan Osmanlı Sultanları, askerî yardım elini Güney Afrika sahilleri, hatta Hindistan'a kadar uzatmışlardır. Onlar bu kabil müracaatları, genellikle Zebit (Yemen)'deki Osmanlı Beylerbeyi vasıtasıyla yerine getiriyorlardı. O sıralarda Yemen Beylerbeyi olan Mustafa Paşa teçhizatları ile birlikte Ahmed b. İbrahim'e derhal 500 kişi gönderdi. Bu sırada Mustafa Paşa, yine ona bir miktar top ile onları kullanmasını öğretecek topçu uzmanları göndermeyi de ihmal etmemiştir.¹⁷

6. Osmanlı-Borno Ticari Münasebetleri

Biz yine konumuzun ilginç bir yönüne dönelim. O da bu devirde ziyadesiyle gelişmiş olan Borno-Osmanlı ticari münasebetleridir. Haddizatında, Borno'nun Trablus ile olan ticari, kültürel ve siyasi münasebetlerinin tarihi çok daha önceki asırlara doğru gitmektedir. Fakat, Trablus'un büyük Türk denizcisi Turgut Reis tarafından fethi ile artık Osmanlı Sultanları bilfiil devreye girmişler ve bu münasebetlerde daha aktif olmuşlardır. Bu arada *Borno Sultanları*, Osmanlı Paşalarına (Trablus Beylerbeyi), iyi niyetlerini tazeleyen mektuplar göndermeyi de ihmal etmemişler, hatta onlarla bir ittifak bile imzalamışlardır.¹⁸

Trablus'un çok kısa bir süre sonra müstakil "Beylerbeyilik" olması ve hele hele Osmanlıların 1577'de Fizan'ı ilhakı ile, Osmanlı-Borno ticari münasebetleri daha da gelişmiştir. *Borno Sultanları*, *Osmanlı Sultanları* ile daha rahat temas etmek, hatta doğrudan doğruya yazışmak imkanını bulmuşlardır.

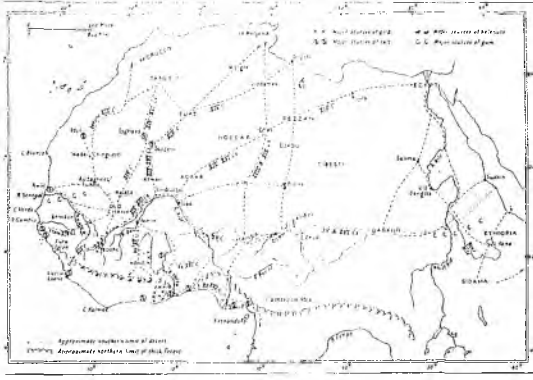
Gerçekte, Osmanlıların Afrika'nın güney bölgelerine, yani Fizan'a kadar ilerlemeleri ve o asırlarda Orta Afrika'nın en güçlü devletlerinden biri olan "Borno İmparatorluğu" ile sınır komşusu olmaları, dolayısıyla Orta Afrika'yı tâ ilk çağlardan beri Akdeniz ve Mısır'a, hattâ Habeşistan yoluyla Kızıldeniz'e bağlayan tarihi *Trans Sahara* ticaret yollarının Osmanlıların hakimiyeti altına girmesi ve yol emniyetinin sağlanmasıyla bu ticari münasebetler daha da gelişmiştir.

Ünlü Türk Seyyahı Evliya Çelebi'nin (1611-1682 ö.) bu yönde ilginç tespitleri vardır. Zira, Orta Afrika'nın içlerinden kopup gelen ve altın tozu, kaliteli derileri, fildişi kölelerden oluşan bir ticari kervanlar çok rahat bir şekilde mallarını Akdeniz sahilleri ve Mısır'a ulaştırmış oluyorlardı.¹⁹ Giovanni D'ananaya göre bu ticarete aktif rol oynayan Türk tüccarları da vardı. Hatta bu Türk tüccarları Borno sultanlığının merkezine kadar gelmişlerdir.²⁰

Bu izahlarımızın dışında, Mai İdris Alloma devrinde, Osmanlı-Borno münasebetlerinin renkli bir yönü daha vardır. O da gerek Osmanlı, gerek Borno Sultanları'nın bu ticari münasebetlerin gelişmesi ve canlı tutulması, hele hele yol emniyetinin sağlanması için gösterdikleri samimi gayretlerdir. İki hükümdar arasındaki yazışmalar bu gerçeği bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır.

Osmanlı Sultanları, özellikle Trablus Paşaları, *Trans Sahara* ticaret yollarının emniyeti, umumi istikrar ve huzurun sağlanması, tüccarların, seyyahların tam bir güvence içinde gidip gelmelerini, konaklama yerlerinde mal ve can emniyetinin sağlanmasına çok önem vermişlerdir. Nitekim, *Murad Han III*'ün, (1574-1595), Mai İdris'e gönderdiği Arapça fermanlarda bu hususlara açık temas edilmiş ve denilmiştir ki; "...*Hudut boylarını ve ileri karakolları, koruyan, duraklama ve dinlenme yerlerini gözetip bekleyen hakim ve muhafızlara ulu hükmümüz ve yüce emrimiz odur ki: onlar, tüccar, seyyahlar ve hacıların her ne suretle olursa olsun seyahat etmelerine mani olmayacaklardır. Yine onlar, Müminlerin ve emniyet için korunmuş ülkemize sığınmak isteyen gariplerin hiçbir suretle karşısında durmayacaklardır.*"²¹

Yine Borno sultanlığına aynı tarihlerde gönderilen bir ikinci fermanla ise onun; yol, konaklama yerleri ve ileri karakolların emniyetinin sağlanmış olduğu; ve bu hususta duyulan takdir ve memnuniyet ise şu şekilde dile getirilmiştir; "... *bundan daha önemli ticaret kervanlarının muntazam olarak gelip gitmelerinden, tüccarların çorak arazi ve çöllerde sefer etmelerinden, seyyah veya hacıların bu geniş ve iyi korunmuş ülkemizde tamamen emniyet ve gönül rahatlığı ve bir şehirden diğer şehirlere diledikleri gibi seyahat etmelerini sağlamak yolundaki emirlerimize uyulmasından hoşnut olduk...*"²²

Trans Sahara ticaret yollarının emniyetinin bu şekilde sağlanması, sâdece ticari değil, sosyal ve kültürel münasebetlerin de gelişmesi ve kuvvetlenmesine yol açmıştır. Böylece zengin müslümanlar sadece ticaret yapma değil, hac vecibelerini de çok rahat bir şekilde yerine getirme imkanına kavuşmuşlardır. Bu ziyaretler onların görgü ve bilgilerini arttırmada çok önemli bir faktör olmuştur. Zira o çağlarda Trablus, Mısır, (Kahire) ve Orta Doğu'nun diğer şehirleri, bugünün Paris ve Londrası gibi idi. Buraları ziyaret eden Afrikalı hükümdar ve kabile reisleri çoğu zaman ülkelerine yeni bir dini heyecan ve fikirle dönüyorlardı.

7. Osmanlı-Borno Siyasi Münasebetleri

Osmanlı-Borno münasebetlerinin askeri ve ticarî yönlerini bu şekilde değerlendirdikten sonra, şimdi çok daha önemli olan siyasi yönleri üzerinde de durmamız herhalde yararlı olacaktır. Haddizatında diğer bir kısım Afrika ülkeleri gibi, Borno Sultanlığının dış dünya ile siyasî münasebetleri uzun siyasî seyri içinde, daha ziyade Orta Afrika'nın Akdeniz'e açılan bir nevi kapısı niteliğinde ve bir liman şehri olan Trablus'la olagelmıştır. Bu hususlarda küçük fakat mukayeseli bir araştırma yapan A. et-Temimi bu münasebetlerin tarihini çok daha ileriye, hatta XIII. asra kadar götürmektedir.²³ Ancak Trablus'un Kanuni Sultan Süleyman devrinde fethi ve stratejik önemine binaen kısa bir süre sonra hemen müstakil bir "*Beylerbeyilik*" haline getirilmesi ve meşhur Türk denizcisi *Turgut Reis*in buraya Beylerbeyi olarak tayin edilmesinden sonra (1554),²⁴ artık devreye bilfiil Osmanlılar da girmiş oluyorlardı.

Osmanlılar Trablus'a hakim olduktan sonra, güneye doğru yayılma hareketine devam etmişler ve Fizan'a kadar da ilerlemişlerdir. Fizan'ın 1577'de Osmanlılara ilhakı ve burasının Osmanlı idari taksimatına göre bir "sancak beyliği" haline getirilmesi, Osmanlı-Borno münasebetlerine yepyeni boyutlar kazandırmış ve Borno Devleti için nerede ise bir dönüm noktası olmuştur. Zira *Borno Sultanları*, o çağlarda Kuzey Afrika sahillerini tehdit eden İspanyol ve Portekizlilerden çok daha öte çağdaş dünyanın en büyük ve en güçlü devletini kurmuş olan Osmanlı Sultanları ile karşı karşıya gelmiş oluyorlardı. Diğer taraftan Osmanlıların Fizan yoluyla, Orta Afrika'ya nüfuz etmeleri sayesinde Borno sultanlığı üzerindeki baskılar daha da artmıştır. O asırlarda Osmanlı Devleti'nin başında III. Murad Han bulunmakta idi. Murad Han devri (Osmanlı İmparatorluğunun duraklama devri olmasına rağmen) aynı zamanda Osmanlıların Orta Afrika'da ulaşabilecekleri en son yerlere kadar ulaştıkları bir devir olmuştur.

Bilindiği gibi bu devirde Fizan sancak beyi olan Mahmud Bey son derece cesaretli ve atılgan bir adamdı. Sancağın idari merkezi olan *Murzuk* kasabası ise büyük sahranın ortasında stratejik öneme sahip bir yerde kurulmuştu. Osmanlı sancak beyi, Avrupa'da örneğini sık sık gördüğümüz Osmanlı akıncı beylerbeyi gibi Orta Afrika'ya doğru ileri hareketine devam etti. İyi eğitilmiş disiplinli 500 kadar askeri ile *Çad'a* kadar ilerlemeye muvaffak oldu. Yerli kabileler, Osmanlı askerlerinin karşısına çıkmaya cesaret dahi edememişlerdir. Fizan'ın düşmesi ve Osmanlıların *Çad'a* kadar gelmeleri *Borno Sultanları* için gerçekten de bir kaygı ve endişe kaynağı olmuştur. Fakat bütün bu tabii gelişmeler onları Osmanlılara karşı daha gerçekçi, daha dürüst ve samimi bir politika takip etmeye sevk etmiştir.

Bu sıralarda, Borno Sultanlığının başında yukarıda da belirtildiği gibi *Mai İdris* bulunuyordu. Mai İdris Al-loma, Osmanlı-Borno münasebetlerini geliştirmek için çok ciddi teşebbüslerde bulunmuş ve bunda kelimenin tam anlamı ile başarılı da olmuştur. Hatta onun devrinde bu münasebetler en yüksek seviyeye ulaşmış ve adeta bir altın devrini yaşamıştır. Mai İdris'in bu hususlarda çok daha ileri görüşlü hareket ettiği anlaşılmaktadır. O bu münasebetlerin müsmir olması, hatta bazı konularda

prensip anlaşmasına vararak daha sağlam bir zemine oturtulmasını istiyordu. Onun için Osmanlıların himayesi altına girmekten başka bir yol yoktu. Meseleye bu şekilde yaklaşma, O'na gör hem İslâm dininin hem de akıl ve mantığın icabı idi. Osmanlı Sultanlarının desteğini, himayesini temin ettiği takdirde, kendini şüphesiz rakip hükümdarlara (mesela Moroko Sultanları) karşı çok daha güçlü ve kuvvetli hissedeceği gibi İslam dini de, bölgedeki rakip dinlere özellikle Hristiyanlığa karşı çok daha güçlü olacak ve Orta Afrika'nın birçok ilkel kabileleri arasında yerleşme ve yayılma imkanına kavuşacaktı.

Borno Sultanı bu samimi duygularını kuvveden ifade çıkarmak için hemen harekete geçmiştir. O çağlarda adet olduğu üzere Hilafet merkezine (İstanbul) kıymetli hediyelerle birlikte bir elçi ve bir de mektup göndermiştir. Mektupta onun iyi niyet ve samimi duyguları yanı sıra, İslam dünyasının halifesine inkıyadı bağlılığı dile getirilmiştir. Mai İdris'in mektubunun asıl metni henüz gün ışığına çıkarılamamıştır. Değil bu söz konusu mektuplar, hatta geniş manada Osmanlı-Borno münasebetleri üzerinde ne yazık ki Türk tarihçilerinden daha çok yabancı tarihçiler durmakta ve bir kısım yayınlar yapılmaktadır. Milli Tarih nosyon ve kültürümüzden çoğu ke-re mahrum olan bu yazarların meselelere bakış açıları farklı olduğu gibi yorumları da sathi ve tutarsız olmaktadır.²⁵

Mamafih, o sıralarda cihangir Osmanlı İmparatorluğu'nun başında yukarıda da ifade edildiği gibi III. Murad Han bulunmakta idi (1574-1595). Türk Sultanının Mai İdris'e gönderdiği fermanlar incelendiğinde Borno Sultanlarının mektubunun muhtevası hakkında daha yeterli bilgiler elde etmemiz kolay olmaktadır. Osmanlı-Borno münasebetlerinin boyutları hakkında kıymetli bilgiler veren söz konusu mektupta iki ülke arasındaki siyasi ve sosyal konulara da temas edilmiştir. Bunlar arasında; *Osmanlı-Borno ticârî münasebetleri, Orta Afrika'yı Akdeniz'e bağlayan Trans-Sahara ticaret yollarının emniyeti, bir kısım ateşli silahların yardımı ile Borno sultanlığının daha da güçlendirilmesi, Mai İdris'in çevre hükümdarları ile olan münasebetleri ve İslam Dininin siyah kıtada yayılması* gibi daha nice önemli konular yer almakta idi.

Mektupta yer almayan fakat Borno elçisinin şifahi olarak arzettiği bir konu daha vardı ki, o da muhtemelen

Osmanlıların Fizan-Borno sınırlarındaki birkaç önemsiz kalenin, özellikle *Kran* kalesinin Mai İdris'e bırakılması idi.

Maid İdris'in elçisi ve mektubu, hilafet merkezinde Osmanlı Sultanı ve devlet adamları tarafından büyük ilgi görmüştür. Zira Afrika'nın iç kısımlarından belki de ilk defa gelen böyle bir elçi ve mektup aynı zamanda *Osmanlı Sultanlarının* şan ve şöhratlerinin nerelere kadar uzandığını gösteriyordu. Osmanlı sultanının gönderdiği fermanlarda, Mai İdris hakkında, kullandığı ifadeler, ona gösterilen derin ilgi, iltifat ve hüsnü kabul bize çok ilginç fikirler vermektedir. Bildiğimiz kadarı ile Osmanlı diplomasisinde, bir başka hükümdar hakkında bu kadar güzel ve soylu ifadeler kullanılan fermanlara çok ender rastlanmaktadır. Bunda şüphesiz Mai İdris'in dini bütün bir Müslüman ve Osmanlılara karşı tavır ve hareketlerinde son derece samimi bir hükümdar olmasının da önemli tesirleri vardır. Mesela bu fermanların birinde Mai İdris'e hitaben şöyle denilmektedir:

*"Bu ulu sultani fermanımızı ve yüce soylu hakani bîtabımızı, çok kerim, çok güçlü, çok soylu, çok yüce, çok olgun gazi ve mücabitlere her zaman yardım eden, hükümdar ve sultanlara desteğini esirgemeyen ve şu anda Borno vilayeti valisi olan Emir Melik İdris'in yüce katına gönderiyoruz. Alla onu saadet nimerinde daim ve gayesinde muvaffak kılsın..."*²⁶ Mai İdris'in mektubu iki ülke ve hükümdar arasında ifade ettiği derin mana ve fonksiyonu hakkında Türk sultanının fermanında aynen şöyle denilmektedir.

*"Şüphesiz sizin soylu mektubunuz nice büyük sultanların iltica ettiği ve nice soylu hakanların intisabı ile iftihar duyduğu ulu katımıza ulaştı. Onunla, biz haşmetbaablarına karşı aşırı bir saygı ve kuvvetli bir bağlılık ihtiva etti, aramızdaki dostluk temellerini kuvvetlendirmek, sevgi ve sadakat bağlarını güçlendirmek arzusunda olduğunuz yüce huzurunda malum olmuştur. Artık bundan böyle bölgeniz sakinleri, hacılar, tüccar kabileleri ve seyyahlardan kim dilerse bizim ülkemizde istediği gibi dilediği yere seyahat edebilecektir. Bu aramızdaki dostluğun daha da olgunlaşmasına bir sebep olduğu gibi birlik ve beraberliğin daha da güçlenmesine bir vesile olacaktır..."*²⁷

Mektupta yer almayan fakat Borno elçisinin Osmanlı saray erkanına şifahi olarak arzettiği bir konu daha vardır. O da Osmanlıların yukarıda da geçtiği gibi, Fizan-Borno arasındaki birkaç kalenin, özellikle *Kran* ka-

lesinin Mai İdris'e bırakılması meselesi idi. Mai İdris'in, Kran kalesinin Osmanlılardan boşaltılması ve kendisine teslim edilmesini istemesinin çeşitli sebepleri vardı. Bunlardan birincisi, Fizan sancağının özellikle merkezi olan Murzuk'u (Büyük Sahranın ortasında bir yerdir), müstahkem bir mevki yapan Osmanlılardan son derece çekinen Sultanın, burada sevk ve idare edilecek Osmanlı akınları ile bir gün kendi ülkesinin de istila edilebileceğinden çekinmiş, hatta korkmuş olmasıdır. Nitekim daha önceki sayfalarda kısmen izah edildiği gibi, o devirlerde Fizan sancak beyi olan Mahmud Bey, pek de fazla olmayan bir askeri birlikle *Çad* gölü yakınlарına kadar gelmiş ve kimse ona mukavemet etmeye dahi cesaret edememişti. Bir diğer ihtimal ise, *Trans Sahara* ticaret yolunun emniyet ve güvenliğini sağlamasında Osmanlılara azami yardım ve destekte bulunmaktadır. Mamafih her ne suretle olursa olsun, toprak konusunda Türk töre ve adetleri gereğince çok hassas olan *Osmanlı Sultanları* gibi Murad Han da bu isteği kesinlikle reddetmiş ve aynen şöyle demiştir:

“...Şüphesiz ne ulu ecdadımızın ne de bizim, değil ellerinde bulunan kalelerden birini, hatta hüküm ve idareleri altında bulunan topraklardan bir karışını bile başkasına vermek adetimiz değildir.... İmdi bu yüce fermanımız size ulaştığında, daha önceden hükümiimiz altında bulunan yerleri idare etmeye ve hudutlarımızı korumaya, sizden beklenen cihad, fakir, zavallı ve garibanların işlerini yoluna koymaya, onlara her türlü yardımda bulunmaya devam ediniz.”²⁸

Diğer taraftan Mai İdris'in cihan padişahı ve İslâm dünyasının yegane temsilcisi ve halifesi tarafından kabul edilmesi ve büyük iltifatlarına nail olması, ona yakın çevresi ve kendi halkı arasında duyulan saygı ve sevgiyi daha da arttırmıştır. O adeta bir halk kahramanı olmuş ve kendisine izar edilmek istenen bu kolektif ve samimi duyguların coşkun bir ifadesi olarak şiirler, türküler (muslim prise songs) söylenmiştir. Devrin tarihçisi ve aynı zamanda sarayın baş imami²⁹ büyük vakanüvis *İbn Fartıva* kendisi de dahil Müslüman halkın duyduğu bu büyük heyecanı aynen şu şekilde dile getirmektedir: “*Dünyada babamız (İdris Alloma) gibi bir hükümdar daha görüldü mü ki... İstanbul'un hakimi, İslam dünyasının halifesi, Osmanlı tahtının sultanı onun sevgisini kazanmayı mu-*

rad etsin. Onun desteği ve arkadaşlığına duyduğu derin arzuyu dile getirsin! (Şüphesiz ondan başka böyle bir kimse yoktur.)”³⁰

8. Osmanlı-Borno Fermanlarının Özellikleri

Bu fermanlar o çağlarda Müslüman ülkelerin başlıca ilim ve haberleşme dili olan Arapça ile yazılmıştır. O çağlarda alışılmış olduğu üzere bir kısım süslü ibareler ve mutantan kelimelerle yazılmış olmasına rağmen üslubu son derece basit ve sadedir. Başbakanlık Arşivi (İstanbul) 29 nolu mühimme defterini 213-214 ve 215-216. sayfalarında bulunmaktadır. Gerçekte Borno sultanlığına hitaben iki ferman gönderilmiştir. Fermanların ikisinin tarihleri aynı olduğu gibi muhtevaları, temas ettiği meseleler, hatta çok az farkla mutantan kelimeler bile nerede ise aynıdır. Bu fermanlar defterde 494 ve 496 rakamları ile kayıtlı olup, her ikisi de 22 Rebîü'l-evvel, 985, yani 9 Haziran 1577 tarihlerini taşımaktadır. Üstelik bu tarihler Mai İdris'in saltanat devri ile mutabakat halinde olması ayrıca dikkatimizi çekmekte ve ona yazıldığına dair hiçbir şüphe bırakmamaktadır. O halde bir değil de niçin iki ferman gönderilmiştir? En iyimser bir ifade ile, herhalde meselenin önemini tenkit ve hilafet merkezinin bu hususlardaki görüş ve tavsiyelerinin hiçbir şekilde değişmeyeceğini vurgulamak için olsa gerektir.

Pek tabii olarak diplomatik bir dille kaleme alınan bu ferman, Osmanlı-Borno münasebetleri hakkında köklü fikirler verdiği gibi iki ülke arasındaki bir kısım köklü meselelere temas, hatta aydınlatması bakımından da şüphesiz önemli tarihi bir belge niteliğindedir. Fermanların temas ettiği meselelerle, yukarıda kısmen beyan edildiği gibi esasen onlar herhangi bir yoruma ihtiyaç bırakmayacak kadar açıktır. Osmanlı dış politikasının Orta Afrika'ya ve özellikle Müslüman Sultan Mai İdris Alloma'ya ne kadar önem verdiğini açıkça ortaya koymuştur. Hilafet merkezi (İstanbul)'nden binlerce km. uzaklıkta ve imparatorluk hudutları dışında kalan Orta Afrika ülkeleri ile o günün şartları ve vasıtaları ile böylesine samimi ve dostane ilişkiler kurabilen Osmanlı dış politikası her halükarda takdir edilmelidir.

SONUÇ

Borno sultanı, Mai İdris Alloma'nın elçi ve mektubunun hilafet merkezine geldiği sıralarda yukarıda da yer yer belirtildiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun başında III. Murad bulunuyordu. III. Murad Han devri (1574-1595) -ki 21 yıl sürmüştür- imparatorluğun duraklama devri idi. Devlet işlerinde saraydaki kadınların tesirleri büyük ölçüde artmış ve devlet otoritesi bir hayli sarsılmıştı. Cihan imparatorluğu yavaş yavaş bir çöküntüye doğru gidiyordu. İçte ve saraydaki bu ümitsizlik ve kötü gelişmelere rağmen, imparatorluğun hâlâ çok dinamik bir dış politika takip ettiği ve devletin en küçük menfaatlerini bile korumaya azimli olduğu görülmektedir. Özellikle bu durum, imparatorluğun güneyinde bir nevi yumuşak karnını oluşturan bugünkü Nijerya, Nizer, Çad, Sudan, Habeşistan ve batıda Moroco gibi daha ziyade Orta Afrika ülkelerinde kendisini çok daha bariz bir şekilde göstermektedir. Bu konularda kısa bir yorum yapan S. J. Show, III. Murad Han'ın batı ve Orta Afrika'da geliştirdiği bu gibi yeni politika ile Portekiz'in kraliyet

ve deniz gücüne buralarda son verdiğini ifade etmekle kalmamış, daha da ileri giderek, O'nun İspanya'da yıkılmış olan İslam hakimiyetini yeniden ihya etmek gayesini güttüğünü söylemiştir.³¹

Murad Han ve Mai İdris Alloma hükümdarlıkları sırasında altın devrini yaşayan Osmanlı-Orta Afrika münasebetleri bu iki hükümdarın ölümünden sonra süratle gerilemeye başlamıştır. Borno Devleti de, özellikle Mai İdris Alloma'nın vefatından sonra dağılmaya yüz tutmuştur. Bundan sonra Osmanlıların Orta Afrika ve Batı Akdeniz siyaseti başka bir mahiyet arzeder ki o bizim incelememizin dışında kalmaktadır. Buraya kadar yazdıklarımızdan sonra, şu kısaca ifade edilmelidir ki, XVI-XVII. asırlar Osmanlılar'ın Orta Afrika ile olan sosyal ve ekonomik ve hele askeri münasebetleri hakkında sanıldığından fazla hammalzeme bulunmaktadır. Bunların daha etraflı ve ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmesi hem Osmanlı hem de bugünkü Nijerya, Nizer, Çad, Sudan ve Habeşistan gibi küçük, büyük daha birçok devletin karanlıkta kalmış olan tarih sayfalarının da aydınlatılması olacaktır.

- 1 Orhonlu, C. *Habeş Eyaleti*, İstanbul 174, s. 35, 38. Vd. İ.A. "Habeşistan" Md. V/I, s. 7-8.
- 2 Orhonlu, *a.g.e.* s. 48.
- 3 Hodgkin, T. *Nigerian Perspectives. An Historical Anthology*, Second Edition, Oxford. 1975, p. 34.
- 4 al-Alori, Abdullah, *al-islam fi Nijerya*, Mısır 171, s. 2. İ.A. "Borno" II. S. 718.
- 5 İ.A. "Borno" Md. C. II S. 718. al-Alori, A. *A.g.e.* s. 2.
- 6 al-Alori, A. *a.g.e.* s. 30.
- 7 Clark B. P. *West Africa and Islam, Scotland*, 198, p. 70. Hodgkin, T. *a.g.e.* s. 33.
- 8 Hodgkin, T. *a.g.e.*, s. 141.
- 9 İ.A. "Borno", Md. C. II, S. 722.
- 10 Hodgkin, T. *a.g.e.* s. 141.
- 11 Hodgkin, T. *a.g.e.* s. 141.
- 12 Çad gölünün batısında bir yerdir.
- 13 Hodgkin, T. *a.g.e.* s. 141.
- 14 İ.A. "Barbaros" Md. II S. 312.
- 15 Zeyla; "Habeşistan"la Hind okyanusunun hemen ağzında bir limandır. Osmanlılar için o çağlarda büyük bir stratejik önemi vardır. Z.K.
- 16 İ.A. "Habeşistan" Md. C. V/I, s. 7-8.
- 17 Orhonlu, C. *a.g.e.* s. 24-5.
- 18 İ.A. "Borno" Md. C. II. S. 722. Hodgkin, T. *a.g.e.* s. 141. et-Tamimi, A. *er-Ravabitü's Sakfiyye*, Tunus 181., S. 11.
- 19 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İst. 138. C. X s. 72.
- 20 Hodgkin, T. *a.g.e.* s. 141. Giovanni, aslen Kalabarlı (Nizerya) olup (1545-1608) yılları arasında yaşamıştır. Onun kozmografi ve coğrafyaya ait eserleri vardır. Demonologi (.. Şeytan vs. ilmi okul bilgileri)ye büyük ilgi göstermiştir. Eserleri yayımlanmıştır.
- 21 Ferman no: 494 Mühimme Defteri, Başbakanlık Arşivi, İst. No. 30. S. 213-214.
- 22 Ferman no: 495 Mühimme Defteri, Başbakanlık Arşivi, İst. S. 2151-216.
- 23 et-Tamimi, A. *er-Ravabitü's-Sakfiyye el-müteabadileh Beyne Tunus ve Libya va Vasata Garba Afrika*, Tunus 1981, s. II
- 24 Show, S. J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, London 179, p. 106. Meydan Larouse, Turgut Reis, Md. XII. s. 320.
- 25 Bu hususlarda bkz.: Hodgkin, T. *Nigerian Perspectives* Oxford, 175, Hum-vick, J. O ve Martin. B.G. nin çeşitli eserleri.
- 26 Ferman No: 494, *Mühimme Defteri*, Başbakanlık Arşivi, İst. No. 30, s. 213-214.
- 27 Ferman No: 494.
- 28 Ferman No: 494
- 29 Clark B. P. *a.g.e.* S. 70.
- 30 Clark B. P. *a.g.e.* S. 70-71.
- 31 Show, S. J. *a.g.e.* s. 180... it seemed possible that Murad might try to restore Islamic rule to Spain as well.

OSMANLI DEVLETİ'NİN AFRIKA KITASINDA HAKİMİYETİ VE NÜFUZU

DR. AHMET KAVAS

İSLAM ÜLKELERİ COĞRAFYASI-AFRIKA UZMANI, TÜRKİYE DİYANET VAKFI İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ (İSAM)

Osmanlı Devleti'nin Afrika'ya ilk adım attığı 1517'deki Mısır'ı fethinden Trablusgarp vilayetinden son askerlerini çektiği 1917'ye kadar tam dört asır kıtanın önemli bir kısmında idari, askeri, iktisadi, siyasi ve kültürel yönden hakimiyet kurulmuştu. Tarihte benzerine pek rastlanmayan bir tarzda bu kıtadaki varlığını asırlarca sürdürmesinin sebeplerinin iyi araştırılması gerekmektedir. Avrupa ve Asya'daki topraklarına göre Osmanlı Devleti'nin en huzurlu bir şekilde idare ettiği eyaletlerinin bu kıta üzerinde olduğu hep gözden kaçmıştır.

Osmanlı tarihini araştırarak Avrupalı tarihçiler üzerinde hakimiyet kurulan bölgeleri bulundukları kıtaları esas alarak Osmanlı Avrupası, Osmanlı Asyası ve Osmanlı Afrikası ana başlıkları altında incelemektedirler. Ancak ilk ikisinin tarihine duydukları ilgi yanında Afrika kısmı adeta birkaç sayfalık bilgiler ile geçiştirilmektedir. Avrupa'nın birçok üniversitesinin tarih fakülteleri ve araştırma merkezlerinde Afrika tarihinin Osmanlı dönemi araştırılmamaktadır. Çalışmalarının devam ettiği dönemde müslüman olan Afrika ve İslâm uzmanı meşhur devlet ve ilim adamlarından Vincent Mansur Monteil başta arşivler olmak üzere Osmanlı tarih kaynakları kullanılmadan genel Afrika tarihindeki boşlukların doldurulamayacağını ifade etmektedir.¹ Ülkemizde ise Osmanlı Afrikası tarihi Avrupalıların çalışmasıyla kıyas dahi kabul edilmeyecek şekilde ihmal edilmiştir. Aziz Samih İler'in "Şimali Afrika'da Türkler" isimli ilk çalışmasından sonra Ercüment Kuran'ın "Cezayir'in Fransızlar tarafından işgali karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)", Cengiz Orhonlu'nun "Habeş Eyaleti", Abdurrahman Çaycı'nın "La Question Tunisienne et la Politique

Ottomane (1881-1913) isimli yayınlanmış doktora çalışmaları ile yine A. Çaycı'nın "Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti" isimli yayınlanmış doçentlik tezi dışında ilmî araştırmalara pek rastlanılmaktadır.² On binlerce arşiv belgesi, çok sayıda yazma ve matbu eserlere rağmen Afrika kıtası Türk araştırmacıların dikkatini hâlâ çekmemektedir. Osmanlı'nın kuruluşunun 700. yılı kutlamaları değişik faaliyetlerle ele alınırken bunların arasında Osmanlı Afrikası'nın da hatırlanması ve tarihçilerin ilgi alanlarına alınması bir zaruret olarak karşımıza çıkmaktadır.

OSMANLI DEVLETİ ÖNCESİ AFRIKA KITASI'NDAKİ DURUM

VII. asrın ikinci yarısından itibaren Arap fetihleriyle Afrika kıtasındaki yerli kabileler İslâm'ı kabul etmeye başladılar. Bu fetihler esnasında kıtanın değişik bölgelerine yerleşen Araplar sayesinde Roma ve Bizans eserlerinin kalıntıları yanında yeni bir medeniyet doğmaya başladı. Kısa zamanda kıtanın kuzey sahilinden Atlas Okyanusu sahillerine ulaşan Araplar İslâm'ı kabul eden Berberiler'le birlikte İspanya'ya geçtiler ve sekiz asır dünya tarihinde büyük izler bırakan Endülüs medeniyetini meydana getirdiler. Böylece Afrika kıtası Arap yarımadasıyla olduğu kadar Avrupa kıtasıyla antik dönemlerden sonra tekrar yakın ilişkiler başlıyordu. Abbasiler döneminde devam eden fetihler esnasında Asya'dan getirilen müslüman Türk askerlerinin faaliyet gösterdiği kıtada Tulunoğulları, Memlükler gibi Türk devletleri kuruldu. Ancak Afrika'nın Asya kıtasıyla gerçek irtibatları Osmanlılar'la başlamış ve asırlarca sürerek bu sayede büyük bir huzur ortamı sağlanmıştı. Asya ve Avrupa'da sıkça rast-

lanan harplerin boyutundaki savaflara yaklaşık dört asır Afrika kıtası şahit olmamıştır.

Afrika tarihi hakkında yazılı kaynakların çokluğu nedeniyle en iyi bilinen kısım Arap-Berberi hanedan devletleri dönemidir. İlk Arap fetihlerinin Mısır üzerinden Trablusgarp ve İfrikiyye denilen bugünkü Tunus üzerine başlamasıyla birlikte karşılıklı kıtanın en köklü yerli toplumu Berberiler çıktılar. Ancak kısa zamanda İslâm dininin Berberiler tarafından kabul edilmesiyle bundan sonraki mücadeleler iki ayrı ırk arasında cereyan etmekten ziyade farklı mezheplere bağlanan Arap ve Berberi kabilelerin oluşturdıkları ittifaklar arasında meydana geldi. Zira Arap yarımadasında zuhur eden ve bilhassa dışlanan mezhepler Kuzey Afrika'da daha rahat yayıldılar. Şii Fatımiler ve Harici mezhebine bağlanan farklı kabileler kendi hanedan devletlerini bu bölgede kurdular. Aralarında özellikle bu mezhep farklılıklarına dayanan Maliki-Şii, Şii-Harici kavgalarının arkası kesilmedi. Her şehirde neredeyse bir devlet kuruldu. Fatımiler sayesinde Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmında temin edilen bütünlük fazla sürmedi ve Fatımiler'in hanedanlık merkezini Mağrib'den Kahire'ye taşımalarından sonra tekrar küçük hanedanlıklar kuruldu. XI. asrın ortalarında Fatımiler hakimiyetlerini sarsan bu gelişmeyi karşılıksız bırakmayarak onları cezalandırma konusunda geç kalmadılar. Daha önce kendilerine karşı geldikleri için Arap Yarımadası'ndan Mısır'ın Said bölgesine yerleştirdikleri Beni Hilal bedevi Arap kabileleri reislerinin her birine Kuzey Afrika'daki bu hanedanlıkları ganimet olarak dağıttılar. Çekirge sürüsü gibi bölgeyi saran iki yüz binin üzerindeki bu bedeviler Trablusgarp, İfrikiyye ve Orta Mağrib denilen bugünkü Cezayir'deki bütün yerleşim yerlerini ele geçirerek yakıp yıktılar.³ O güne kadar Araplarla birlikte hareket eden ve hatta kendi kimliklerine koruyan Berberiler yurtlarını terk ederek devamlı batıya doğru göç ettiler ve Mağrib-i Aksa denilen bugünkü Fas'ın Atlas Okyanusu sahillerine yerleştiler. Bazı kabileler Cebel-i Tarık'ı geçerek Endülüs'e göç ettiler. Murabıtlar ve Muvahhitler döneminde kısa süreli de olsa Kuzey Afrika'nın büyük kısmı tek hanedan devleti sınırlarında toplandı. Fakat bölgenin kaderi haline gelen şehir hanedan devletçiliği tekrar meydana çıktı ve XVI. asrın başlarına kadar devam etti. Tamamına yakını kar-

deş kabileler tarafından kurulan bu devletler arasındaki kavgalar neticesinde bölge yaşanmaz hale geldi. XV. asrın sonunda tamamen yıkılan Endülüs müslüman devletinden sonra iyice güçlenmeye başlayan Avrupalı hristiyan devletler kuzey Afrika sahillerine inmeye başladılar. Kardeş kavgalarını aralıksız sürdüren hanedan devletleri birbirlerine karşı üstünlük sağlamak için İspanya, Napoli ve Sicilya'daki hristiyan prensliklerden yardım dahi istiyorlardı. Yardıma gelen Avrupalılar kısa zamanda Kuzey Afrika sahillerini işgal etmeye başladılar. Bir taraftan kardeş kavgaları diğer taraftan hristiyanların işgallerinden bunalan yerli müslüman halk, tek kurtuluş yolu olarak İslâm dünyasının en güçlü devleti Osmanlı'dan yardım istedi. Oruç Reis ve Barbaros Hayrettin paşaların Kanuni Sultan Süleyman tarafından görevlendirilmelerinin ardından kısa zamanda Cezayir ve Tunus ele geçirildiği gibi Turgut Reis tarafından Trablusgarp Osmanlı idaresine girdirildi.

OSMANLI DEVLETİ'NİN AFRIKA KITASI'NDA HAKİMİYETİNİ KURMASI

Osmanlı Devleti zamanında Afrika kıtası Mısır, Garp Ocakları (Cezayir, Tunus, Trablusgarp), Biladü's-Sudan (Çad, Nijer, Mali, Moritanya, Senegal, Gambiya, Gine, Gine Bisau, Fildişi Sahili, Burkina Faso, Kamerun, Nijerya, Gana, Benin, Togo, Liberya, Sierra Leone), Habeşistan (Sudan, Etiyopya, Eritre, Somali, Cibuti, Uganda) ve Zengibar Sultanlığı (Kenya, Tanzanya, Mozambik) gibi bölgelere ayrılmıştı. Bugün kıta coğrafi bakımdan tarihi isimleri yerine kuzey, doğu, batı, iç ve güney Afrika diye hiçbir tarihi kimliğe sahip olmayan tarzda coğrafi yönlerle isimlendirilmektedir.⁴

Osmanlı Devleti'nin Afrika kıtasındaki varlığı sadece kuzeyle sınırlı kalmayıp hemen hemen aynı dönemde Kızıl Deniz'den güneye doğru inerek Arap Yarımadasının karşı sahili ile Nil Nehri arasında kalan ve güneye kadar inen bölgede de hissettirdi. Halen Etiyopya ve Eritre diye bilinen ülkelerin bulunduğu ve tarihi Habeşistan'da bir eyalet kuruldu. Özellikle Akdeniz'de varlık gösteremeyen Portekizliler Hint Okyanusu sahillerindeki Doğu Afrika müslüman emirliklerine saldırılar düzenliyorlardı. Bunlardan Harar emirliği Osmanlı devletinden büyük destek gördü ve emirliğin kuzey bölgesiy-

le sahil tarafı emniyet altına alınınca özellikle emir Ahmed Gran uzun yıllar gücünü muhafaza etti.⁵

XVI. asır Osmanlı'nın Afrika'daki faaliyetleri açısından en önemli dönemdir. Afrika kıtasının kuzey ve doğu sahilleri kadar önemli olan ve XIX. asrın başlarına kadar sadece müslümanlarca bilinen kıtanın iç bölgeleri de bu dönemde İstanbul'la irtibat kurdular ve Osmanlı halifesi adına hurbe okutmaya başladılar. 1581-1582'de bugünkü Mali, Nijerya devletleri içinde kalan Bornu, Gao ve Sonray sultanlıkları ile İstanbul arasında münasebet kurulmuştu.⁶ Bu gelişme herhangi bir güçlü İslâm devletinin sadece manevi açıdan tanınması değil, aynı zamanda yeryüzünde Endülüslü Emevi Devleti'nin yıkılmasından sonra dünya müslümanlarının sığınabileceği tek kuvvet konumunda olmasından kaynaklanmaktaydı.

Osmanlı Devleti XVI. asırda sadece hakimiyet kurduğu topraklarda değil, kendisinden yardım talep eden bütün müslümanların yardımlarına koşuyordu. Bilhassa tam bir soykırıma uğrayan Endülüslü müslümanlarını İspanya'nın güney sahillerine gönderdiği gemilerle Akdeniz'in güney sahilindeki Cezayir, Tunus ve Trablusgarp ile bu eyaletlerin civarındaki şehirlerle yerleşmelerini temin ediyordu. Kuzey Afrika'da Osmanlı idaresiyle en iyi münasebetler kuran topluluk Morlar/Moreskler denen bu Endülüslü göçmen müslümanlardı.⁷

Osmanlı Devleti Kuzey Afrika'da hakimiyet kurduktan sonra burada üç eyalet oluşturdu. Bunlar Trablusgarp Eyaleti, Tunus Eyaleti ve Cezayir Eyaletidir. Osmanlı tarihinde Garp Ocakları adıyla da bilinen bu eyaletler kısa zamanda Akdeniz'in bir Türk Denizi olmasında çok büyük katkı sağladılar. İstanbul'un Akdeniz'deki deniz gücü tamamıyla bu eyaletlerin varlığıyla doğrudan alakalıydı. Osmanlı Devleti kara savaşlarını doğru Avrupa'dan başlayarak Viyana kapılarına kadar götürürken aralarında hemen hemen her milletten insan bulunan ve batılıların "korsan" dedikleri, bizim ise "reis ve levend" dediğimiz Osmanlı denizcileri Akdeniz'de deniz zaferleri kazanıyorlardı. Denizciler arasındaki hristiyan kökenli olanların tamamı İslâmı din olarak seçmiş ve Osmanlı olmayı gönüllü olarak kabul etmiş kimselerdi. Akdeniz donanmalarında Rum asıllılar olduğu kadar Fransız, İtalyan ve Sicilyalı denizcilerle güney Avrupa'nın diğer hristiyan topluluklarından çok sayıda kimse bulunuyordu. Batılı ta-

rihçiler bu insanları esas alarak Akdeniz'deki Osmanlı'nın gücünü bunların kurup devam ettirdiğini iddia ederek her konuda olduğu gibi Türk unusuru yok sayma eğilimindedirler. Oysa ki bu mühtedilerin denizlerde varlık sebepleri kendilerine önderlik eden ve Anadolu'dan geleerek Kuzey Afrika'ya yerleşen Türk denizcileri ve onların neslinden gelen torunlarıdır. Yine denizlerde başarı göstermek sadece hristiyanların veya hristiyan asıllıların yapabilecekleri bir hususmuş gibi gösterilmesi de doğru değildir. Zira Kuzey Afrika'nın yerli halkı olan Berberiler ile Endülüslü müslümanların denizcilikte tecrübeleri inkar edilemeyecek kadar büyüktü. Bunlar da Akdeniz'deki Osmanlı donanma birliklerinde önemli yer tutmaktaydılar. Denizlerdeki Osmanlılar'a kıyasla, karada bulunan yeniçerilerin tamamı Anadolu'daki Türkler arasından seçilerek gönderiliyorlardı. Hem bu yeniçerilerin, hem de denizcilerin yerli kadınlarla veya Avrupa'nın güney sahillerinden aldıkları kadınlarla evliliklerinden doğan çocukları zamanla Osmanlı'nın Kuzey Afrika sahillerinde yeni bir nesil meydana getirdiler. Kuloğulları denilen bu sınıf kısa zamanda bölgenin kaderinde çok etkili olmaya başladılar. Trablusgarp, Tunus ve Cezayir eyaletlerinde sayıları yüz binleri buldu. Halen bu insanların torunları Kuzey Afrika ülkelerinde yaşamaktadırlar.⁸

Kuzey Afrika'da İslâm'ın yayılışıyla Roma ve bizans'ın eski kalıntıları üzerinde büyük bir medeniyet tesis edilmiş, ancak hem Endülüslü'nün yıkılışı hem de hane-dan devletleri arasındaki kardeş kavgalarında bu eserlerin çoğu harap olmuştu. Kıtanın yaşamaya en elverişli ve dünyanın her tarafıyla irtibatlı olabilecek bu bölgesi sıkıntılı ortamından Osmanlı Devleti sayesinde çıktı. Trablusgarp, Tunus, Cezayir, Kostantin, Vehran ve Tlimsan gibi sahil kentleri yeniden hayat buldular. XVII. asra gelindiğinde bu verleşim mahallerinin her birinde yaşayanların sayısı yüz binlerle ifade edilir hale geldi. Akdeniz'de müslümanlara nefes aldırmayan ve özellikle Vatikan'ın desteklediği haçlı donanmaları asırlarca müslümanları küreklere mahkum ederek gücünü sürdürüyordu. Osmanlı'nın Akdeniz'i göl haline getirmesinden sonra artık küreğe mahkum edilenler müslümanlar değil, hristiyanlar olmuştu.⁹ Fakat Osmanlı'nın sahip olduğu değerler neticesinde esir alınan Avrupalı denizcilerin çoğu müslümanlığı seçerek Osmanlı kimliğini alıyordu.

Denizlerde elde edilen bu başarı sadece bir gövde gösterisi anlamına gelmemekteydi. Bu kuvvetin asıl amacı Akdeniz deniz ticareti ve Avrupa'nın güney sahillerinden toplanan vergilerin eyalet merkezlerine getirilerek yerli halkın istifadesine sunulmasıydı. Valiler bu gelirler ve savaşlarda elde edilen ganimetlerle yerli halkın zaruri ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Kuzey Afrika'da Osmanlı idareleri merkezden gönderilen paralarla değil, bizzat mahallinde elde edilen gelirlerle hayatiyetlerini devam ettirmekteydiler. Hemen her yerleşim mahallinde bugün dahi Osmanlı'dan kalma eserlere rastlanmasının sebebi, Osmanlı idarecilerinin halkı rahat içinde yaşatma gayretleridir. Cami, medrese, hamam, su yolları ve köprüler gibi eserlerin bir kısmı hâlâ Trablusgarp ve Tunus'ta mevcutken Cezayir'de yok denecek kadar azdır. Zira her türlü siyasi ve iktisadi desteğini Cezayir'in Fransız işgali karşısında ortaya koyarak mücadele eden Hamdan Hoca'nın "Miroir" adlı kitabında bahsettiği gibi 1830'dan itibaren sömürge idaresi tarafından bu eserler derhal yıkılmaya başlanmıştı. Hamdan Hoca'nın verdiği bilgilere göre Fransızlar'ın ilk yıktıkları eserler sadece Osmanlı'dan kalan camiler, medreseler ve diğer kamu hizmetleri için yapılan binalardır. Cezayir'den Osmanlı'yı tamamen silmek istedikleri için cadde ve sokaklarda o dönemi hatırlatan isimler dahi silinerek yerlerine köpek isimleri verilmişti.¹⁰

Osmanlı Devleti Afrika'nın özellikle iç kesimlerinde hiçbir eyaletinde uygulamadığı bir idare kurmuştu. Anadolu'daki bir eyaleti genişliğinde topraklara sahip kazalara ve nahiyelere bir kaymakam veya nahiye müdürü tayin ederek, hakimiyetini yürütmüştü. Avrupalı seyahatçılar, uğradıkları bu mahallerdeki ahalinin Osmanlı'ya olan bu sadakatleri karşısında hayrete düşerlerdi. Zira bir kaymakam hem de binlerce çöl insanını yıllarca meselesiz idare edebiliyordu. Hatta merkezden kaymakam veya nahiye müdürü tayin etmeden o mahallin en saygın reisini belli bir maaşla bu görevle tayin ediyor ve onlara gönderdiği bayraklar bu uzak yerlerin göklerinde dalgalanıyordu. Billhassa Trablusgarp vilayetinin hemen güneyinden başlayıp Büyük Sahra çölünün her tarafını böyle idare etti. Merkezden 200/250 asker ve beş/on kadar memurun gönderildiği Fizan Sancağı'na bağlı kaza ve nahiyeler bunun en güzel örneğidir.¹¹ Günümüzde Orta Afrika'da bir ülke olan Çad'ın kuzey bölgesindeki Tibesti

dağlık bölgesinin merkezi Barday'da kurulan Tibu Reşada kazası, Nijer'in kuzeyindeki Kavar tuzluk bölgesinin merkez şehri Bilma'da kurulan Tibu Kavar kazası, Büyük Sahra'nın kuzeyinin tamamını ellerinde tutan Ezgar ve Haggar Tevarıkları'nın merkezi yerleşim yeri olan Canet nahiyesinde Ezgar-Haggar Tevarik kazası kurularak buralara eskiden olduğu gibi kendilerinin sultan veya reis dedikleri kimseler kaymakam tayin edildi. Bu insanlar ölene kadar veya Avrupalılar'ın topraklarını işgal ettikleri günlere kadar Osmanlı Devleti adına yurtlarını onun bayrağı altında idare ettiler.¹²

OSMANLI DEVLETİ İLE AFRİKA'DAKİ MÜSLÜMAN SULTANLIKLAR ARASINDA KARŞILIKLI MÜNASEBETLERİN BAŞLAMASI

İslâm tarihi boyunca kıtada kurulan birçok sultanlığın sömürge dönemine kadar yaşadığı bilinmektedir. Ama bu dönem öncesi hiçbir bölgede sömürge kurulmasının temelinde Hristiyan dinine nazaran İslâm dininin buna müsaade etmemesi yatmaktadır. Bu sultanlıklar doğudan güney istikametine, kuzeyden batı istikametine doğru çok geniş bölgeleri içine alıyorlardı. Bu sultanlıkların¹³ tamamı yaşadıkları asırların güçlü İslâm devletleri olan Abbasi, Fatımi, Endülüslü Emevi, Memlük-lüler ve Osmanlılar'la çok yakın ilişkiler kurdular. Batı Afrika'nın güçlü Gana, Mali, Gao ve Timbüktü Sultanlıkları daha çok Memlük-lüler döneminde doğu İslâm dünyası da denilen Mısır ve Arap yarımadasıyla münasebetlerini korudular. Özellikle zengin Afrikalı sultanların hac seyahatleri esnasında beraberlerinde getirerek hayırları için dağıttıkları altınlar XIV. asır tarih kitaplarında sıkça anlatılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika eyaletlerini kurduğu XVI. asrın başlarında batı Afrika'nın en güçlü devleti bugünkü Nijerya, Kamerun, Çad ve Nijer'in sınırlarının geçtiği bölgedeki Bornu Sultanlığı idi. Ayrıca yine bugünkü Mali hudutlarında kalan Timbüktü ile Çad devleti sınırlarında kalan Vaday, Kanem, Darfûr ve Nijer'deki Agadez, Ayir ve Kavar ile yine Nijerya sınırlarında halen farklı bölge adları olarak varlıklarını sürdüren Kano ve Sokoto sultanlıkları, Osmanlı Halifesi'ne bağlılıklarını gönderdikleri elçiler ve hediyelerle bildiriyorlardı. Padişahlar da bölgedeki sultanların tahta çıkışlarını ve inişlerini dahi yakından takip ederek onlara hi-

latler ve beratlar göndererek tebrik ediyorlardı. Doğu Afrika sahillerinin XVI. asırdaki en güçlü devleti olan ve bugünkü Eriyopya'nın büyük çoğunluğu ile Somali'nin Ogaden bölgesinde hakim Harar Sultanlığı vardı. Osmanlı Devleti'ne bağlılığı sayesinde kendisine sağlanan yardımlarla hem Habeşistan hristiyan krallığına hem de Hint Okyanusu'nda dolaşan Portekiz donanmalarına karşı mücadele ediyordu. Yine bugünkü Sudan ile Çad arasındaki bölgede bulunan kordofan, Darfûr, Sennar ve Func'daki sultanların da Osmanlı Devleti'yle irtibatlarının olduğunu Osmanlı Arşivlerindeki belgelerden öğreniyoruz. Hint Okyanusu sahillerinde günümüz Kenya, Tanzania ve Mozambik'e kadar uzanan kıyı boyunca kurulan Zengibar Sultanlığı ise İstanbul'a daima elçiler göndermiş ve sömürge devletlerin istisaları esnasında tek yardım istedikleri merkez haline gelmişti.¹⁴

OSMANLI DEVLETİ'NİN AFRİKA KITASINDA MÜSLÜMAN AZINLIKLARIN BULUNDUĞU BÖLGELERLE MÜNASEBETLERİ

Afrika kıtasından gelen her talebe İstanbul tarafından cevap verilmeye çalışılmıştır. Mesela bugünkü Endonezya topraklarında Hollanda sömürgesine karşı mücadele eden sultanlar ile yakın çevrelerinden üç bin müslüman köleleştirilerek Güney Afrika'daki Natal ve Cape Town civarına yerleştirildiler. Bu bölgeye müslümanları taşımaya devam eden Hollandalılar, burayı İngiltere'ye kaptırdılar. Karşılarında büyük bir müslüman kitleyle karşılaşan İngiltere kendi sömürgeleri Hindistan'dan da buraya yeni müslümanlar taşıyınca, farklı müslüman kitleler arasında huzursuzluklar çıkmaya başladı. Bunlar önlenemeyince Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek ilim sahibi bir kimse talep ettiler. Ebubekir Efendi isminde bir alim Londra üzerinden buraya gönderildi. Kısa zamanda hem bölgenin hem de müslümanların konumunu iyi değerlendiren bu zat ile ilmihal kitabı yazarak bunu Afrikan dilinde İstanbul'da yayımlayıp Güney Afrika müslümanlarına dağıttı.¹⁵ Daha sonraki yıllarda Ümit Burnu müslümanları da denilen bu insanlarla münasebetler geliştirilerek devam ettirildi. Cape Town'da bir Osmanlı Mektebi açıldı ve buraya Hicaz üzerinden gitmek üzere muallimler gönderildi.¹⁶

XIX. asrın sonlarında Mısır'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa soyundan gelen ve Osmanlı Devleti'yle geniş

oranda bağlantıları devam eden Hidivler ülkenin sınırlarını Sudan ve Uganda'ya doğru genişletince bu bölgede Hatt-ı Üstüva (Ekvator) Valiliği teşkil edildi. Osmanlı Paşaları'nın himayesine hekim olarak çalışıp İslâm'ı kabul eden ve bir süre sonra Mısır sarayına giderek hizmetlerini orada devam ettiren Alman asıllı Mehmed Emin Paşa bu vilayete vali tayin edildi. Burada İslâm'ın yerli kabileler arasında yayılmasında büyük katkıları olduğu gibi zencilerin köle olarak satılmasına engel olmasıyla da tanınmaktadır.

SÖMÜRGE ÖNCESİ İKTİSADİ, SOSYAL HAYAT

Afrika kıtası diğer kıtalarla olan bağlantıları kadar kendi içinde de tarih boyunca iletişimin eksiksiz sağlandığı zengin bir geleneğe sahipti. Özellikle İslâm'ın kuzey doğu ve güney doğu taraflarından girerek Atlas Okyanusu ve Hint okyanusu sahillerine ulaşmasıyla birlikte kıtada büyük kervan yolları oluşmaya başladı. Avrupalıların yok ettikleri ticaret yolları XIX. asrın sonlarına kadar Afrika'nın can damarlarını oluşturuyordu. İşte Kuzey Afrika bir taraftan Akdeniz'deki deniz ticaretinden ve güney Avrupa sahillerinden alınan vergilerle zenginleşirken diğer taraftan bugünkü Kamerun, Kongo, Nijerya ile sınırlanan bölgeye kadar uzanan kıtanın orta ve batı bölgeleri, ki neredeyse bu havza kıtanın yarısını içine alır, dış dünya ile bağlantılarını bu ticaret yollarının Akdeniz sahillerine ulaştığı Kuzey Afrika liman şehirleriyle sağlamaktaydılar. Akdeniz'de faaliyet gösteremeyen başta Portekiz ve İspanyol donanmaları olmak üzere diğer hristiyan devletlerin donanmaları kıtanın batı ve güney sahillerini çevrelemişler ve yeni keşsettikleri Amerika kıtasına milyonlarca zenciyi köleleştirerek taşımaya başlamışlardı. Afrika'nın iç bölgelerinden kuzeye taşınan altın, fildişi, tuz gibi ticaret malları yanında köle ticareti çok az yer tutmaktaydı. İslâmi dönemde ve özellikle Osmanlı döneminde Kuzey Afrika sahilinde dikkate değer bir köle pazarına rastlamamaktayız. Karşılığında gıda maddeleri ve giyim için gerekli dokumaların gönderildiği Afrika'nın bu iç bölgeleriyle karşılıklı büyük bir iktisadi münasebetler kurulmuştu. Osmanlı Devleti Kuzey Afrika eyaletleri sayesinde Akdeniz'deki ticaretin seyrini elinde tuttuğu gibi Afrika içlerine gidip gelen

kervanların yollarının güvenliğini de takip ediyordu. Bu maksatla orta-batı Afrika'daki müslüman sultanlıklarla ilişkileri XX. asra kadar devam edegelmiştir. Ne zaman ki İngilizler ve Fransızlar buraları işgale başladılar, hemen tarihi kervan yollarını yok ettiler ve bu bölgelerin Kuzey Afrika limanlarıyla bağlantıları kesilerek ticaret yollarının istikameti Batı Afrika'da kurulan Lagos, Porto-Novo, Saint-Louis gibi yeni limanlara çevrildi.

Gelişmişlik konusu, yeryüzünde en fazla Afrika kıtasının meselesi olmaya devam ediyor. Ne Büyük Britanya İmparatorluğu'nun eski sömürgeleri Nijerya, Gana, Güney Afrika Cumhuriyeti, Kenya gibi ülkeler ne Fransa'nın eski sömürgeleri Senegal, Mali, Kongo, Madagaskar gibi ülkeler ve ne de Portekiz, İtalya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin eski sömürgeleri Mozambik, Etiyopya ve Liberya gibi ülkeler bir türlü gelişemiyorlar. Oysaki bu ülkelerin tamamına yakını yeraltı zenginlikleri ile dünyanın en zengin ülkeleri arasında yer almaktadırlar. Petrol kaynaklarıyla Nijerya, altın ve elmas yataklarıyla Mali ve Güney Afrika Cumhuriyeti, bakır madenleriyle Kongo ve her birinin sahip oldukları yeraltı ve yerüstü zenginlikleriyle diğer bütün Afrika ülkeleri sadece Avrupa ve Amerika'nın zenginleşmesine katkı sağlamaktadırlar. Osmanlı Devleti'nin kıtadaki bütün bağlarını koparıırken Avrupalılar'ın ortak olarak iddiaları kıtayı geri kalmışlıktan kurtararak buraya medeniyet götürmekti. Ama sömürge devletleri zenginleştikçe Afrika kıtası tam tersine daha fazla fakirleşti. Yani özellikle Avrupa ülkeleri Afrika kıtasının az gelişmesi için her yolu denemekteydi.¹⁸ Zenginlikleri yok pahasına taşınan kıtada eğitimden sağlığa, iktisattan siyasete hiçbir konuda kendi başlarına yetebilecek ülke yok gibidir. Osmanlı döneminde Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır ve Habeş hem kalıcı yönetimlere kavuşmuş hem de kendi kazançlarıyla huzur içinde yaşamışlardı. Kendi kaynaklarını bizzat kendileri pazarlayarak sadece gelirlerinin vergilerini verirken, sömürge döneminde toprakları üzerinde her türlü mülkiyet haklarını dahi kaybettiler.

Eğitim konusunda Osmanlı Devleti'ne haksız eleştiri yöneltenler kıtanın Avrupa medeniyetiyle tanışmasından sonra yaklaşık bir buçuk asır geçmesine rağmen en ufak bir Avrupa-Afrika ortak medeniyetinin eserlerine rastlayamaz. Kıtada en fazla orta eğitim konusunda

bir gelişme varsa dahi bu kurumların tamamına yakını kilise menşeli olanlardır. Yüksek eğitim kurumları yok denecek kadar az olup bunların tamamına yakını büyük bir kriz içerisinde. Halen birçok ülkede ilk-orta ve yüksek eğitim mali ve siyasi sıkıntılar yüzünden yok denecek kadar az yapılmaktadır. Zira bir çok ülkede aralıksız darbeler ve ekonomik bunalımlar yüzünden ne okul masrafları karşılanabilmekte ne de öğretmen maaşları verilebilmektedir. Osmanlı Devleti tam dört asır kaldığı kıtada doğrudan kendi kültürünü emperyalist bir tavırla ve zorla tebaasına kabul ettirmede için bugün başta Cezayir, Tunus ve Trablusgarp gibi eski eyaletlerinde kendi soyundan gelen Kuloğlu sınıfı da dahil Türkçe konuşan bir toplum yoktur. Oysaki bugün Afrika'da 25 ülkenin resmi dili Fransızca ve yine bir o kadar ülkenin resmi dili İngilizce olup, Portekiz ve İspanya'nın birkaç eski sömürgesinde de kendi dilleri resmi dil olarak kullanılmaktadır. Kıtadaki bütün mahalli dillere sadece konuştukları ülkelerde milli dil statüsü verilerek yazılı olarak eğitilmeleri ve kullanılmaları yasaktır. Bu konuda bağımsız unvanı verilen ülkeler kendi başlarına çalışma yapamıyor ve yaptırımlar. Sadece UNESCO gibi kuruluşlar göstermelik faaliyetler yaptırarak, sözde kültür zenginliklerini muhafaza etmeye çalışıyorlar. Osmanlı hakimiyetindeki topraklarda en ufak aşiret bile kendi kültürünü muhafaza ederken, Afrika toplumları en tabii olan ana dillerini dahi yazıp okutma hakkından mahrum bırakılmıştır.

Dil kadar hassas, hatta ondan daha önemli bir konuda din meselesidir. Afrikalılar'ın başına ne geldiyse aslında müslüman oldukları için geldi. Kıta tarihi bakımından hristiyan kültüre daha yakın olması gerekirken, topluca denecek kadar, bütün kitleler İslâm'ı kabul etmişlerdi. Kıtadaki farklı etnik toplulukların belli başlı olanlarından Berber, Somali, Hevsa, Bambara-Mandeng, Pöl, Svahili/Sahili gibi büyük etnik grupların tamamı müslümandır. Nüfus ve uluslararası ilişkilerde müspet/menfî kendilerinden bahsettirebilen Kongo, Afrika Cumhuriyeti ve Angola gibi ülkelerin dışında hemen her ülkede İslâm ya büyük çoğunluğun dinidir veya en büyük gruplardan birinin dini olarak o ülkede etkili bir konumdadır. Ancak bütün bu olanlara rağmen kıtadaki her türlü İslâmî faaliyetin önü kesilmiş durumdadır. Sadece

hristiyanlık propagandası devam etmektedir. Yedi yüz milyonluk kıtada müslüman nüfus beşyüz milyon civarında olup, bütün hristiyanların sayısı henüz yüzmilyona ulaşamamıştır. Geriye kalanlar henüz mahalli fetişlere inanan kitleler olup misyonerlik faaliyetlerinin birinci planda bunlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Yine de köy olsun kasaba olsun her müslüman yerleşim birimine de bir kilise inşa edilmeye başlanmasıyla, misyonerliğin yoğun baskısı bunlar üzerinde de vardır.

Osmanlı Devleti'nin kıtaya ayak bastığı günden, ayırdığı zamana kadar hiçbir idareci ve dini görevle bölgeye gönderilen kimseler yerli ahaliye din değiştirme telkininde bulunmadılar. Hatta tamamı Hanefi mezhebinden olan Osmanlılar Afrika kıtasında en yaygın olan Maliki mezhebi ve Şafii mezhebine mensup müslümanların kendi mezheplerine dönmeleri konusunda dahi girişimde bulunmadı. Hatta Osmanlı dönemi öncesinde Kuzey Afrika müslümanları arasında en büyük kavgaların kaynağı olan Şii ve İbaziye mezhepleri mensuplarının akide ve amellerine dahi müdahale etmedi. Anadolu'dan buradaki eyaletlerine götürdüğü insanları için Hanefi müftü tayin ederken, yerli halka hizmet vermek üzere Maliki müftü tayin ediyordu. Özellikle tarikatlar konusunda halkın huzurunu kaçırmadıkları sürece yardımcı olup her türlü kolaylığı göstererek faaliyet alanlarını genişletmelerine müsaade ediyordu. Afrika kıtasında faaliyetlerinden dolayı Osmanlılar tarafından cezalandırılan tarikat şeyhi yokken, Avrupalılar'ın kıtaya ayak basmalarıyla ilk darbeyi tarikat şeyhleri ve müritleri yediler. Birçoğu ya katledildi veya sürgün edilerek ülke ülke gezdirilerek maddi-manevi her türlü baskıya maruz kaldılar. Mali'nin en büyük Ticânî şeyhi Hamallah bir Fransız sömürge ülkesinde zorunlu iskana tabi tutulmuş, ancak bir türlü faaliyetlerinin önüne geçilemeyince Fransa'nın güneyinde II. Dünya Savaşı esnasında yahudilerin toplandığı bir kampa konmuş ve burada ölmüştü.¹⁹

Başlarına benzer durumların geleceğini anlayan tarikatlar ellerine imkan geçtiği her fırsatta isyan ederek sömürge idareleriyle bağımsızlık yolunda mücadele ettiler. Ancak kendilerinden çok güçlü olan Avrupa Devletleri Osmanlı'nın yıkılmasından da istifade ederek bütün bir İslâm medeniyetini kökten değiştirmeye başladılar. 1850 yılında Cezayir'de Fransa'nın ve daha sonraki yıl-

larda İngiltere'nin Gana ve Nijerya'da açtıkları İslâm okullarında kendilerinin Afrika'daki varlıklarını kabulenebilecek kadı, imam, müezzin ve vaiz gibi din görevlileri yetiştirmeye başladılar.²⁰ Özellikle Cezayir'deki Fransız İslâm medreseleri 1960'daki bağımsızlık yılına kadar tam yüzonyıl açık kaldı ve buradan mezun olanlar sömürge idaresinin memuru olarak maaşa bağlandılar. Öğretmenlik vasfı olanlar ise Batı Afrika'daki Senegal, Gine, Moritanya, Mali ve Nijer gibi ülkelerde de açmak istedikleri medreseleri kurmakla ve idare etmekle görevlendirildiler. Afrikalı müslümanların asırlardır var olan geleneksel dini eğitimi önce denetlendi, ardından kısıtlamalar getirildi ve sonuçta yasaklandı. Ancak 1945'lerden sonra müslümanların rahat nefes almalarına müsaade ettiler. Bütün İslâmî gruplar artık kendi özel okullarını açarak hiçbir gelecek veremeyecek olan devlet okulları yerine en azından dini terbiye veren okulları tercih ediyorlar. Fakat Avrupa Devletleri başta Fransa olmak üzere bu İslâm dini eğitiminden rahatsızlığını her fırsatta dile getirmektedir.²¹ Kendi laik ve misyoner eğitim kurumlarının faaliyetlerini "ahlaki fetih" olarak gören Fransız aydını Afrikalılar'ın kendi eğitimlerini bizzat kendi açtıkları ve hiçbir devlet desteği görmeden inşa ettikleri okullarda vermelerini ise "beyin yıkama merkezi, şeriat narası atılan fanatik yuvalar" olarak görmektedirler.²²

Osmanlı Devleti Kuzey Afrika'da, bilhassa son dönemlerinde, kendi kuyusunu kazan yahudilere en ufak bir baskı uygulamadığı gibi yerli halkın saldırılarından bunları daima korumuştur. Onlar da bu iyiliğin karşısında ilk fırsatta işgale başlayan Fransa'nın hizmetine girecek cevap vermişlerdi.²³ Avrupalılar'ın işgallerini büyük bir coşkuyla karşılamalarını yerli ahali unutmadı ve bağımsızlık esnasında Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'daki yahudilerin tamamına yakını yüzlerce yıldır yaşamakta oldukları evlerini ve iş yerlerini bırakarak Fransa'ya sığındılar. Osmanlı'dan gördükleri yardımı ne yerli ahali ne de Fransa'dan gördüler. Yine Osmanlı Devleti Kuzey Afrika'da aynı dine mensup kardeşleri için camiler, medreseler inşa ederken meselâ Fransızlar bu camilerin çoğunu yıkmış ve en önemli birkaç tanesini kiliseye çevirerek yerli ahalinin daha fazla nefretini kazanmıştı. Afrikalı insanları etkilemek için Fransa'nın en güçlü din adamları olan Kardinal Lavigerie ve papaz Charles de Fo-

ucauld bölgeye gelerek müslümanlar üzerinde misyonerlik faaliyetlerini organize etmişlerdi.

SÖMÜRGEÇİLİĞİN AFRİKA KITASINA YERLEŞMESİ

Avrupalılar sömürge düzenlerini Afrika'da yerleştirirken ilk faaliyetleri arasında Osmanlı Devleti'nin aleyhinde propaganda yürüterek yerli halklar arasında kazandıkları muhabbetlerini yok etmek bulunuyordu. Bu siyasette başlangıçta başarılı olamamakla birlikte daha sonraki yıllarda bu propagandaları netice verdi ve bu insanlar sadece Osmanlı padişahının hakimiyetini değil, halifelik ünvanını dahi reddeder hale geldiler. Halifelik meselesini bir dini problem haline getirerek Türkler'den halife olamayacağı ve gerçek halifenin sadece Kureyş'ten olacağı konusu Avrupa medyası başta olmak üzere bütün hristiyan güçlerin ilim adamları ve devlet idarecileri tarafından her ortamda dile getirildi. Bir taraftan mahalli milliyetçilik akımları harekete geçirilirken, diğer taraftan Osmanlı halifesini Almanya'nın kuklası olmakla itham ederek bütün Afrika müslümanlarını buna inandırdılar ve Padişah V. Murad'ın cihad çağrısına sadece Trablusgarp müslümanları müspet cevap verdiler.²⁴ Dört asır tabii afetlerin dışında huzur ortamında yaşayan Afrika toplumları kendilerine bu imkanı sağlayan devletin hem de düşmünlerinin siyasi oyunları neticesinde ona karşı savaşılabilecek kadar basiretsiz hâle getirildiler. Çanakkale harbine ve Irak cephesine Fransızlar'ın sevkettiği askerlerin çoğu Afrikalı müslümanlar arasından toplanmıştı.

AFRİKA KITASI'NIN SÖMÜRGELEŞTİRİLMESİ KARŞISINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN TAKINDIĞI TAVIR VE AFRİKALI MÜSLÜMANLARIN OSMANLI HALİFESİNE BAĞLILIKLARI

Afrika Kıtası'nda Osmanlı topraklarının işgal edilmeye başlaması 1790'lı yıllarda Mısır'a giren Fransız işgaliyle başladı. Fransızlar'ın Mısır'ı terketmesiyle hemen İngilizler buraya yerleşmişti. Fransızlar Osmanlı topraklarında zahmet çekmeden elde edilen gelirlere bir defa alışmışlardı. Artık bundan vazgeçmeleri mümkün değildi. Fransız tarihçi Jacques Thobie'nin "*Osmanlı Topraklarında Fransız Menfaatleri ve Emperyalizmleri*" isimli yayınlanmış tezi ile "*Ali ve Kırk Haramiler*" adlı deneme çalışması kendi devletinin işgallerinin arkasında yatan hırsı-

nı göstermesi açısından dikkatle okunması gereken kitaplardır.²⁵ 1830 yılında sebepsiz yere Cezayir eyaletine saldıran Fransızlar bunu hemen işgale dönüştürmüşler ve yirmi yıl süren bir savaş sonucunda buraya yerleşmişlerdi. Osmanlı bu işgal karşısında adeta çaresiz kalmış ve karşılık veremeyerek sadece notalarla protesto edebilmişti.²⁶ Bu tavır karşısında Fransa huzunu daha da artırmış ve önce Batı Afrika'daki Senegal, Mali ve Nijer'deki el-Hac Ömer'in Tukulör İslâm Devleti toprakların asaldırarak ele geçirmişti. 1880'li yıllarda Batı Afrika Sömürge valiliğini kurduktan sonra doğuya ilerleyerek Trablusgarp, Tunus ve Cezayir eyaletlerini güneyden işgal etmeye devam etti. Tunus ve Fas'ı bir oldu bitti ile himaye ediyorum diyerek, sınırlarına dahil edince Osmanlı için yapacak hiç birşey kalmadı. Ancak bu topraklardan kaçabilen müslümanları Trablusgarp ve Akdeniz'in doğusunda o gün için daha emin bulunduğu Suriye'ye yerleştirebildi.²⁷

Osmanlı Trablusgarp'ı elden çıkarmamak için aniden yaptığı bir hamleyle ikinci defa İstanbul'a bağlayarak Karamanlı hanedanı (1711-1832) tarafından yarı müstakil bir eyalet olarak idare edilmesine son verdi.²⁸ İstanbul'dan tayin ettiği valilerle yaklaşık seksen sene burayı muhafaza etti. Ancak burayı koruduğu günlerde bütün Balkanlar'daki toprakları, Ege adaları, Suriye, Irak ve Arap Yarımadası tehlikeye girdiğinde artık yapabilecek hiçbirşey kalmamıştı. Cephede kazanılan 1911-1912 Osmanlı-İtalyan Savaşı İsviçre'nin Uşi (Ochi) kentinde masa başında İtalyanlar'a verildi.²⁹ Ancak buna yıllarca savaş alanlarında mücadele eden Türk askerleri rıza göstermediler ve beş yıl daha vilayetin iç kısımlarında ve güneyinde Senüsi tarikatı şeyhlerinin desteğiyle İtalyanlar'a karşı savaştılar.³⁰ Osmanlı Devleti'nin topraklarında sömürge idaresi kurulmasına karşı verdiği en büyük mücadele Trablusgarp harbidir.³¹ Bu eyaletin İtalyanlar'ın acımasız ellerine bırakılmasından sonra Senüsi tarikatı lideri Ahmed Şerif, Milli Mücadele'ye destek vermek üzere Anadolu'ya geçmiş 1918-1924 yılları arasında ülkeyi karış karış gezerek yaptığı konuşmalarla halkı cihada davet etmişti.³²

Osmanlı Devleti Hint Okyanusu'ndaki gerek Zengibar Adası'nın gerek Kamer Adaları'nın (Komor) işgal edilmesine de karşı gelmiş, ancak XIX. asrın buhranlı yıllarında buna engel olamamıştı. Bütün Avrupa devletlerinin Osmanlı topraklarına saldırdıkları XX. asrın başında dünyanın birçok müslüman toplulukları gibi bu

katınan en uç noktalarındaki topluluklar da ellerinden gelen her türlü yardıma koşuyorlardı. Hatta bu müslümanlar Osmanlı Devleti'ne saldıran Fransa'nın, İngiltere'nin ve İtalya'nın sömürgeleştirdiği topraklarda yaşamalarına rağmen maddi ve manevi desteklerini en zor şartlarda ulaştırdılar. Bunun en güzel örneği Milli Mücadele'nin başladığı günlerde İstanbul'daki halifenin geleceğini kazanılacak zaferde gören Madagaskarlı müslümanlardır. Topladıkları maddi yardımları temsilcileri vasıtasıyla Ankara'ya kadar getirerek kurulan yeni Meclis'e teslim ettiler. Yardım yapan müslümanların isimleri verdikleri yardım miktarıyla birlikte Paris'te yayınlanan *Echos de l'Orient* dergisinde liste halinde bulunmaktadır. Yine zaferin kazanılmasından sonra halifeliliğin büyük bir tehlikeden daha kurtulduğuna inanan bu müslümanlar Madagaskar Adası'nda yaşadıkları her şehirde dini törenler düzenleyerek bunu kutlamışlar ve bulundukları caddelelere ay yıldızlı bayrakları asarak bir hafta boyunca sevinç gösterilerine devam etmişlerdi.³³

İNSANLIK AYIBI KÖLE TİCARETİ

Afrika kıtasından bahsedince köle ticareti konusu önemini hâlâ korumaktadır. Kara kıtada herkes tarihin karanlık sayfalarına gömülen bu yarayı hiç unutacak gibi değildir. 1998 yılı yeryüzünde köle ticaretinin yasaklanışının 150. yılı olarak değişik faaliyetlerle anıldı. Özellikle köle ticaretiyle bir şekilde alakası olan her ülkede bu konuda kitaplar ve makaleler yayınlandı. Osmanlı'nın yegane mirasçısı ülkemizde ise kölelik günde bile gelmedi. Afrika kıtasında köle ticaretini sadece Avrupalılar yaptıkları için bu insanlık ayıbını anma toplantılarında yapılanlar, özür dilemek yerine geçmiş hikaye etmekten ileri gitmedi. Uluslararası bir antlaşmayla yasaklanan köle ticaretini Osmanlı Devleti de adet yerini bulsun diye imzaladı.³⁴ Zira Afrika'daki topraklarında az da olsa bu ticaretle iştigal edenler bulunuyordu. Yasak başladığı anda kendi topraklarındaki tacirlerin ellerinde bulunan zenciler İstanbul'a getirilip Anadolu'ya sevk edilmişlerdi. Kendilerine toprak verilmiş ve derhal normal vatandaş statüsüne kavuşturulmuşlardı. Oysaki Avrupalılar'ın yaklaşık dört asır (1458-1858) Afrika kıtasından başka Amerika kıtasına olmak üzere Atlas Okyanusu, Büyük Okyanus ve Hint Okyanusu'ndaki adalara canlı olarak çıkardıkları kölelerin sayısı yirmi milyondan fazlaydı. Bilhassa Afrika'da köle ticaretini başlatan

ve en çok köle taşıyan devlet olan Portekiz aynı zamanda bu ticareti en son yasaklayan ülkedir.³⁵ Bu taşınan yirmi milyon rakamına anavatanından çıkarıldıktan sonra köle pazarlarında ölenler ile hayvanlara dahi layık görülmeyen taşıma usullerine dayanamayarak gemilerde ölenler ve başta kolera olmak üzere bütün salgın hastalıklar yüzünden ölenler dahil değildir. Avrupalı bu insanlık ayıbı ile ilgili izlerini silmiş gibi görünüyor. Sadece Senegal'in başkenti Dakar açıklarındaki köle adası Gore'yi gezenler bu vahşeti iliklerine kadar hissetmektedirler. Osmanlı'nın Afrika'da varolduğu sürece böyle bir insanlık ayıbına rastlanmamaktadır. Hatta bir defasında Afrika'nın iç bölgelerinden satın aldıkları köleleri Trablusgarp limanına getirerek buradan Amerika'daki sömürgelerine götürmek için tacirler çok sayıda köle topladılar. Elleri-deki bu kölelerden 1.600 kişi Fizan Sancağı civarında açlıktan ve susuzluktan öldü. Bunu haber alan Osmanlı Padişahı o tarihten itibaren çok sayıda insanın köle de olsa bu tarzda kendi topraklarından geçirilmesini yasakladı. Yine Osmanlı ile Avrupalı güçlerin köle ticaretine yaklaşımları bugün bağımsız devletler olan ve her iki gücün eski topraklarında net olarak görülmektedir. Osmanlı'nın asırlarca hakim olduğu doğu Avrupa ülkelerinin hiçbirinde bir zenci kölenin izine dahi rastlanmazken Atlas Okyanusu'nda bulunan bağımsız veya halen Fransız, İngiliz toprakları olan adalardan Haiti, Saint-Martinique, Jamaika, Bahama, Saint-Louis, Trinidad'ın nüfuslarının tamamına yakını Afrika kökenli zencilerden oluşmaktadır. Bu insanların hiçbirisi Afrika'yı terkederek buralara kendi iradeleriyle gelmediler. Tam aksine bu ticaretin yasaklanmasından sonra Avrupalılar'ın köle olarak taşıdıkları insanların azat ettikleri kölelerin torunlarıdır.

SONUÇ

Afrika kıtasıyla kurulan temaslar XVI-XIX. asırlar arasında idari, iktisadi, kültürel olarak devam ederken XX. asra gelince Osmanlı Devleti'nin bütün dünyayla kopan bağlarından bu kıta da nasibini aldı. Sömürgeleştirilen bölgelerin değil yardımına koşmak, neredeyse yok edilmişlerine seyirci kalındı. Sadece Londra ve Paris büyükelçileri vasıtasıyla Zengibar, Sahra, Tunus ve Trablusgarp'ın işgallerini birkaç protestoyla geciktirildi. Asırlarca İstanbul'a büyük bir muhabbetle yönelen Afrikalı toplumların dış dünyayla bağlantıları koparıldığı gibi kıta içinde asırlarca birlikte yaşayan kavimler arasına sokulan nifak tohumları Avrupalılar'ın çekilmesiyle birlik-

te meyvelerini vermeye başladı. Hemen her bölgede büyük iç savaşlar yaşanmaktadır. Müslüman oldukları halde iki düşman komşu olan onlarca ülke var: Senegal-Moritanya sınır kavgası neticesi Moritanya'daki zenci müslümanlar asırlardır yaşadıkları yurtlarını terkederek Senegal'e göçederken, Senegal'deki çoğunluğu esnaf Moritanyalı Araplar canlarını zor kurtararak ülkelerine sığındılar. Fas Devleti, Batı Sahra'yı topraklarına silah zoruyla katınca karşısında Cezayir'i buldu. Batı Sahra meselesi yüzünden iki ülke arasında hâlâ normal ilişkiler kurulamıyor. Libya-Çad arasında Tibesti bölgesi yüzünden devam eden gerginlik yaklaşık yirmi beş yıldır devam etmektedir. Nüfuslarının yarısına yakını müslüman olan Etiyopya-Eritre arasında çok kanlı savaşlar hâlâ devam etmektedir.

Bağımsızlık sonrası sınırları masa üzerinde çizilen günümüzün bağımsız ülkelerinin bir çoğunda özellikle etnik meseleler yüzünden iç savaşlar devam etmektedir. Mesela Cezayir'de Berberi kimliği ön plana çıkarılarak bir tür ülkenin bölünmesine kadar gidebilecek bir hareket her türlü ortamda yürütülmektedir. Fas'ta aynı şekilde olmazsa bile Berberi kimliği için bir mücadele gizli-

ce devam etmektedir. Mali ve Nijer'i sarsan Tevarık kabilelerinin hareketleri bu iki ülkeyi iktisadi ve siyasi yönden bitirmek üzeredir. Yine Senegal'in Kazamans ve Sudan'ın güney bölgesinde hristiyan azınlıklar merkezi hükümetlere karşı silahlı hareketlerini devam ettirerek bağımsızlık istiyorlar. Vatikan ve hemen hemen bütün hristiyan ülkeler bu hareketleri her yönden desteklemeye devam ediyorlar.

Kısaca, Osmanlı Devleti'nin son günlerine kadar Afrika'nın iç bölgelerine giderek jeolojik ve coğrafi incelemelerde bulunmak isteyen Avrupalı seyyahlar önce İstanbul'a müracaat ediyorlardı. Bunun sebebi gidecekleri bölgedeki yetkililere Padişah tarafından yazılan ve yolculukları esnasında korunmalarını sağlayacak bir ruhsat mektubu almaktır.³⁶ Zira böyle davranmayan seyyahların birçoğu canından olmuştu. Bugün ise durum tam tersine dönmüş olup Afrika'nın herhangi bir ülkesine gitmek isteyen Türk vatandaşı, Fransa veya İngiltere'nin İstanbul/Ankara'daki konsolosluklarına müracaat ederek vize almak zorundadır. Bu vize olmadan hiçbir Afrika ülkesine seyahat edemez.

- 1 Vincent Monteil, *L'Islâm noir- Une religion à la conquête de l'Afrique*, Paris 1980, s. 28.
- 2 Aziz Samih İlter, "Şimalî Afrika'da Türkler", İstanbul 1936; Ercüment Kuran, "Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)", İstanbul 1957; Cengiz Orhoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habiş Eyaleti*, İstanbul 1974; Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti* (1858-1911), Erzurum 1970; *La Question Tunisienne et Politique Ottomane* (1881-1913), Ankara 1990.
- 3 Ahmet Kavas, "Hilâl (Benî Hilâl)", *TDV-İslâm Ansiklopedisi*, c. XVIII, s. 15-19.
- 4 Mehmed Muhsin, *Afrika Delili*, Kahire 1312, s. 37-76.
- 5 Ahmet Kavas, "Harar", *TDV-İslâm Ansiklopedisi*, c. XVI, s. 107-109.
- 6 Zakari Dramani Issifou, *L'Afrique noire dans les relations internationales au XVIe siècle*, Paris 1982, s. 14, 131, 135.
- 7 Ali Rıza Paşa, *Mirââtü'l-Cezâyir*, İstanbul 1293, s. 44.
- 8 Celâl Tefvik, *Karasapan, Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*, Ankara 1960.
- 9 Sieur de Rocqueville, *Relations des moeurs et du Gouvernement des Turcs d'Alger*, Paris 1675.
- 10 Hamdan Khodja, *Le Miroir*, Paris 1985, s. 88-100.
- 11 Celâl Tefvik, *Karasapan*, a.g.e., Ankara 1960, s. 166.
- 12 Abdülkadir Câmî Bey (Baykut), *Trablusgarp'dan Sabray-ı Kebir'e Doğru*, İstanbul 1327, s. 178-220.
- 13 Guy de Bosschère, *Autopsie de la Colonisation*, Paris 1967, s. 94-96.
- 14 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Yıldız Esas Evrak, 122 (121) 2389; Trablusgarp Kataloğu, A. MKT. UM., 1271, c. 25, 189/100; Y. A. Hus., 172/57, 28/2/1300; Y. A. Hus. 221/30, 12/5/1306.
- 15 Mustafa Bakır-Cezmi Eraslan, "Ebûbekir Efendi", *TDV-İslâm Ansiklopedisi*, c. X, s. 276-277.
- 16 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, İrade-i Hususiyye, 1327, 212/44, 27. c. 1327.

- 17 H. Ahmed Schmiede, "Emin Paşa", *TDV-İslâm Ansiklopedisi*, c. XI, s. 117-119.
- 18 Walter Rodney, *Et L'Europe sous developpement l'Afrique*, Paris 1986.
- 19 Ahmet Kavas, "Hamâliyye", *TDV-İslâm Ansiklopedisi*, c. XV, s. 400-401.
- 20 Emile Combes, *Enseignement Supérieur Musulman* (Les Médersas), Paris 1894.
- 21 Ahmet Kavas, *L'évolution de l'Enseignement moderne arabo-islâmique en Afrique francophone-Les Médersas la République du Mali* (1980-1994), (yayınlanmamış doktora tezi), Université Paris-7 -Denis Diderot- 1996.
- 22 Georges Hardy, *Une Conquête morale. L'Enseignement en A. O. F.*, Paris 1817.
- 23 Hamdan Khodja, *Le Miroir*, Paris 1985, 129-139.
- 24 Rachel Simon, *Libya between ottomanism and nationalism, The ottoman Involvement in Libya during the War with Italy (1911-1912)*, Berlin 1987.
- 25 Jacques Thobie, *Intérêt et Impérialismes français dans l'Empire Ottoman (1895-1914)*, Paris 1977 ve *Ali et les 40 voleurs impérialismes et moyen-orient de 1914 à nos jours*, Paris 1985.
- 26 Jean Setres, *La Politique Turque en Afrique du Nord sous la monarchie de Juillet*, Paris 1925.
- 27 Ş. Tufan Buzpinar, "Suriye'ye Yerleşen Cezayirli Muhacirlerin Tâbiyyeti Meselesi (1874-1900)", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 1997, s. 91-106.
- 28 Hikmet Naci, *Kuzey Afrika ve Berberiler*, İstanbul 1955, s. 154-155.
- 29 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Trablusgarp Kataloğu, A. MTZ. TG. HB., 1331/1/19, 10/7.
- 30 Jean-Louis Traiaud, *La Légende noire de la Sanusiyya*, Paris 1995, c. I-II.
- 31 Hikmet Naci, *Kuzey Afrika ve Berberiler*, İstanbul 1955, s. 60-69.
- 32 Orhan Kuloğlu, *Mustafa Kemal'in Yanında İki Libyalı Lider Ahmed Şerif-Süleyman Barımı*, Ankara 1981.
- 33 L. B., "Les Musulmans de Madagascar. Et leurs aides au profit des orphelins et mutilés de guerre de la Turquie", *Echos de l'Orient*, année 4, n. 80, oct. 1923, s. 801-806.
- 34 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Yıldız Esas Evrak, 74 (52) 52/24, 1297.
- 35 Guy de Bosschère, *Autopsie de la Colonisation*, Paris 1967, 108.
- 36 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Y. A. Hus., 176/8, 16/4/1301.

XVI. YÜZYIL AVRASYA DÜNYASINDA BÖLGESEL BİRLİK VE ÇEŞİTLİLİK OSMANLI, ÖZBEK, SAFEVİ VE HİND-BABÜRLÜ İMPARATORLUKLARI: BÜTÜNSSEL BİR YAKLAŞIM

DR. NURTEN KILIÇ-SCHUBEL
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

BÖLGESELLEŞME VE BÖLGESEL İMPARATORLUKLAR

16. yüzyıl Avrasya çapında yapısal ve kültürel değişimlere işaret eden oluşumların yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde Avrasya'da bölgesel imparatorluklar yükselmiş ve Avrasya dünyası bu imparatorluklar arasında bölünerek yeni siyasal, kültürel ve dinsel sınırlara ayrılmıştır. Evrenselci Çingis-Moğol İmparatorluğu-sonrası 'bölgeselleşme' dönemi¹ olarak adlandırılan bu devirde evrenselci dönemin son izleri de ortadan kalkarak, yerini yerel ve bölgesel kültür ve kimliklerin önem kazandığı bir döneme bırakmıştır. Batı'da Osmanlı, İran'da Safevi, Hindistan'da Hind-Babürlü ve Orta Asya'da Özbek Hanlığı 16. yüzyılın bölgesel imparatorluklarıdır.² Bu imparatorluklar, Osmanlı dışında hemen hemen eş zamanlı olarak ortaya çıkmışlardır. Hepsinin ortak özelliği, evrenselci Çingis-Moğol İmparatorluğu'nun doğrudan ya da dolaylı olarak parçası olmuş boy kökenli topluluklar tarafından ya da doğrudan ya da dolaylı olarak idare etmiş olduğu alanlarda gelişmiş olmasıdır. Bu imparatorluklar Türk-Moğol bozkır politik kültür mirasına değişik düzeylerde sahip olmuştur.³

Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyıl bölgesel imparatorlukları arasında en eskisi ve en uzun yaşayanıdır. 16. yüzyılda Osmanlı imparatorluğu yaklaşık iki yüzyıllık bir geçmişe sahip bir politik yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Osmanlı'nın gerek kurumsal ve gerekse ideolojik olarak yeni bir kimlik kazanmasında 16.

yüzyıl bir dönüm noktası olarak kabul edilir.⁴ Başka bir deyişle Kanuni Sultan Süleyman devri, Osmanlı'nın bölgesel sınırlarına ulaşmasında ve özellikle de siyasi meşruiyet, hakimiyet ve hukuk meselelerinin, düşünsel ve kurumsal olarak Osmanlı çözümü ve dolayısıyla Osmanlı biçimi kazanmasında önemli bir aşamadır.

Safevi, Özbek Hanlığı ve Hind-Babürlü siyasaları 16. yüzyılın ilk yarısında kurulmuş olmalarına rağmen, kökleri çok daha uzun bir geçmişe dayanan bir değişimin parçasıdır. Bu yapıların ortaya çıktıkları bölgeler, siyasal ve kültürel olarak bu oluşumlarla birlikte yeni bir biçim kazanmışlardır.

Maveraünnehir'de oluşan Şeybani-Özbek Hanlığı Türk-Moğol politik geleneğinin en yakın mirasçısıdır. Özbek Hanlığı 1500-1510 tarihleri arasında Çingis Han'ın oğlu Cuci soyuna bağlı Şibani/Ebüllhayırlı kolundan gelen Şeybani Han (öl.1510) liderliğinde kendisine katılan Özbek konar-göçer boyları tarafından kurulmuştur. Şeybani Han, 16. yüzyılın başlarında Altın Ordu sahası içinde yer almış olan konar-göçer Özbek boyları ile birlikte Deşt-i Kıpçak'tan Maveraünnehir'e gelerek Semerkand, Buhara, Herat gibi önemli şehir merkezlerini ele geçirerek, burada Timurlu idaresine son vermiş ve Özbek Hanlığı'nın temellerini atmışlardır.⁵ Öte yandan, Şeybani Han'ın dedesi Şiban soyundan Ebüllhayır Han, Uluğ Bey'in kızı Rabia Sultan ile evlenerek Timurlular'a akraba olmuş olduğu gibi Şeybani Han'da yine evlilikler yoluyla Timurlularla akraba olmuştur.

Şeybani-Özbek Hanlığı'nın oluşumu Avrasya çapında yaşanan ve kökleri 14. yüzyılın sonu ve 15. yüzyıla dayanan bölgeselleşme sürecinin Orta Asya'da yaşanan biçimini sembolize etmektedir. Zira Orta Asya'da bölgeselleşme süreci çok daha evvel başlamış, ve özellikle 15. yüzyılın ortalarında bozkır alanlarda Altın Orda ve yerleşik alanlarda Timurlular idaresinin çözülüşü ile kendini açıkça hissettirmiştir.⁶

Maveraünnehir-Özbek Hanlığı'nın oluşumu ile birlikte, Orta Asya'nın Maveräünnehir, Horasan, ve Belh gibi şehir ve yerleşik hayatın nispeten güçlü olduğu yörelerinde yaklaşık yüz elli yıl süren beylerin yani Timurluların hakimiyeti yerini yeniden Çingis soyundan olanların yani hakimiyetine bırakmıştır.

İlginçtir ki 13. ve 14. yüzyıllarda Avrasya'nın önemli bir kısmı Çingis-Moğol İmparatorluğu'nun yarattığı tek bir siyasi şemsiye altında, *Yasa* ve *Hanlığın* temsil ettiği evrenselci düzen içinde birleştirilirken,⁷ 15. yüzyılın ortalarından itibaren ve 16. yüzyılda yaşanan bölgeselleşme, evrenselci Moğol dünya düzeninin çözülüşü yeniden Çingis soyundan olan hanların idaresinde gerçekleşmektedir.

Moğol evrenselci düzenin en son kalıntılarından biri olan Altın Orda 15. yüzyılın ortalarında çözülerek yerini batı kısımlarında her birinin başından Çingis soyundan hanların bulunduğu, Kırım, Kazan, Astrahan gibi hanlıklara, doğuda ise yine Çingisli soyundan idarecilerin bulunduğu Kazak ve Özbek gruplaşmalara bırakması bu değişime işaret etmektedir. Maveräünnehir'de ise Şeybani Han liderliğinde Özbek Hanlığı, Doğu Türkistan'da ise yine Çingis'in Çağatay adlı oğlunun soyundan gelen hanların idaresinde hanlıklar kurulmuştur. Ancak bu siyasalarda *Yasa* ve *Hanlık* gibi Çingisli meşruiyet sembolleri ve Türk-Moğol bozkır politik idealleri varlığını devam ettirirken, daha eski devirlerden farklı olarak yeni yerel ve bölgesel özellikler kazanmışlardır. Bu hanlıklar siyasi meşruiyet, hakimiyet açısından ve toplum içinde farklı toplumsal ve kültürel unsurların entegrasyonunu sağlamak için yeni politik kültür özellikleri ve yeni sentezler gerçekleştirmişlerdir. Hem Çingisli hem de müslüman olan bu hanlıklar politik kültür açısından sahip oldukları ortak özelliklere rağmen, geniş bir yelpaze oluşturmuşlar, siyasi meşruiyet açısından Çingisli ol-

mak önemli olmuş olmasına rağmen yeterli olmamış, konar-göçer ve yerleşik kökenli toplumun farklı kesimlerini, onların siyasi ve ekonomik beklentilerini entegre eden yapılar oluşturmaya çalışmışlardır.

Orta Asya'da yaşanan bu gelişme ile Orta Asya'nın çevresindeki siyasi oluşumlar -Osmanlı, Safevi, Hind-Babürü- arasında paralellikler kurulabilir. Osmanlı, Safevi, Hind-Babürlü siyasaları doğrudan ya da dolaylı olarak miras oldukları Türk ve Türk-Moğol bozkır politik geleneklerini, İslamiyet ve bölgesel siyasi ve kültürel unsurlarla entegrasyonunu sağlayarak siyasi meşruiyet, hukuk ve hakimiyet açısından yeni modeller yaratmışlardır.

Maveraünnehir-Özbek Hanlığı 16. yüzyılın başlarında oluşmuş olmasına rağmen, bölgeye getirdiği siyasi kültür ve yerini aldığı siyasi yapının çok uzun bir geçmişi vardır. Özbek Hanlığı yeni bir devletin ortaya çıkışından ziyade, farklı kültürel katmanların mirasına sahip olan bölgenin, politik düzenine ve anlayışına, siyasi kültür ve kimliğine yeni bir biçim veren önemli bir evresini sembolize etmektedir.⁸

Şeybani-Özbeklerle birlikte Maveräünnehir'de oluşan yeni politik düzen, bölgenin yaklaşık üç yüzyıl ve daha fazla süren politik tarihine de biçim vermiş, 16. yüzyılın başlarından Şeybani Han zamanında oluşan Özbek Hanlığı'nın sınırları ve politik düzeni uzun süre değişmeden kalmıştır.

Maveraünnehir-Özbek Hanlığı ile hemen hemen eş zamanlı olarak yükselen diğer bir politik oluşum ise Safevi-Kızılbaş devletidir. 16. yüzyılın başlarında Şah İsmail tarafından kurulan, Doğu Anadolu, Azerbaycan, Batı İran'ı kapsayan ve daha sonra Horasan'a doğru da gelişen Safevi-Kızılbaş devletinin oluşumu da uzun bir geçmişe sahiptir. Safevi 14. yüzyılda Şeyh Safi'ye (öl.1334) dayanan sufi bir tarikattan 15. yüzyılda onun torunları Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın Azerbaycan ve Anadolu'daki faaliyetleri ile dini-askeri bir harekete ve 16. yüzyılın başlarında da Safevi piri İsmail'in Şahlık rolünü üstlenerek yeni bir devlet ve sülaleye dönüşmüştür. Safevi-Kızılbaş oluşumunda en önemli olgu Kızılbaş oymaklarıdır. Safevi-Kızılbaş devleti, Şeyh ve Şah olan İsmail'e ve onun temsil ettiği harekete Anadolu, Azerbaycan ve diğer bazı bölgelerden konar-göçer kökenli ve büyük ölçüde Türkmen olan boyların Kızılbaş olup oymak-

lar şeklinde kendisine katılması ile gerçekleşmiştir.⁹ Aşagıda gösterileceği gibi Safevi-Kızılbaş devleti, göçer politik kültür mirasını taşıyan boyların/oymakların katılımı ile İlhanlı, Akkoyunlu, Timurlu politik mirasını taşıyan bir bölgede ortaya çıkmıştır. Ayrıca Şah İsmail'in dayandığı Şeyh Safi ailesinin Akkoyunlular ile akrabalıkları da bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında zaman 16. yüzyılda oluşan Safevi-Kızılbaş devleti, Şeybani-Özbek Hanlığı gibi ortaya çıktığı bölgeye politik düzen ve kültür açısından yeni bir biçim veren evresini oluşturmaktadır. Bu anlamda Safevi-Kızılbaş hem kendisinden önceki İlhanlı, Akkoyunlu, Timurlu politik geleneğini değişik düzeylerde devam ettirmekte ve hem de onlardan farklılaşmaktadır. Safevi-Kızılbaş devletinin oluşumu ile birlikte devletin dininin Oniki imam Şiiliği (İtna-i Aşari) devletin resmi dini olarak kabul edilmesiyle bu farklılık belirginleşmektedir.

16. yüzyılda Hindistan'ın kuzeyinde oluşan Hind-Timurlu/Babürlü ya da Babür oğulları İmparatorluğu'nun yükselişi Orta Asya ve İran'da yaşanan gelişmelerle çok yakından ilgilidir. Hind-Babürlü devletin temelleri Babür tarafından atılmıştır. Baba tarafından Timurlu yani Timur soyundan olan Babür, anne tarafından Çingis'in Çağatay oğlu soyundandır. Dolayısıyla Babur, Şeybani Han'ın son verdiği Timurlu idaresi ile, Çingisli olması nedeniyle Şeybani Han ile ve dolayısıyla 16. yüzyılda oluşan Çingisli Şibani/Ebulhayırlı sülalesiyle ve yine 16. yüzyılda Doğu Türkistan'ın önemli bir kısmını idare eden Çingis'in Çağatay adlı soyundan olan ve Moğol Hanları olarak bilinen hanlarla akrabadır.

Babür'ün Hindistan macerası 16. yüzyılın başlarında Maverünnehir'i ele geçiren Şeybani Han ve Özbeklerle yapmış olduğu mücadeleden başarısız olması ile başlamaktadır.¹⁰ Babürname olarak bilinen hatıralarında bu mücadeleleri sade ve açık bir dille aktarmaktadır. Babur, Maverünnehir'de yeniden Timurlu idaresini kurmak amacıyla yapmış olduğu birkaç denemeden sonra "Çağatay" adını taşıyan konar-göçer kökenli Türk-Moğol unsurlar ile birlikte kuzey Hindistan'ın fethine başlamış ve Hind-Babürlü imparatorluğunun temellerini atmıştır. 1504'te Kabil'i ele geçiren Babür, 1530'a kadar Kuzey Hindistan'ın önemli bir kısmını kapsayan fetihlerde bulunmuştur. Babür'ün özellikle 1526'da Ludi Afganla-

rına karşı Panipat'ta ve yine Kuzey Hindistan'da önemli bir güç unsuru olan Hindu Rajputlara karşı 1527'de Kanva'da ki başarısı kuzey Hindistan'da Babür devletinin oluşmasındaki önemli adımlardır.¹¹

Hindistan'da Babür devleti Babür'ün beraberinde getirdiği Türk-Moğol politik kültür mirası ve Türk-Moğol Çağatay unsuru ile, Delhi Sultalığı gibi kendisinden önce kurulan pek çok Türk ve Afgan kökenli idarelerin bırakmış olduğu mirası üzerine kurulmuştur.¹²

16. yüzyılın ortalarında Avrasya dünyasında Türk ve Türk-Moğol politik mirasını taşıyan, konar-göçer kökenli ve aynı dili konuşan dört bölgesel imparatorluk ortaya çıkmıştır. Babur, *Babürname*'sinde, Şeybani Han, *Şahbani* mahlası ile tek nüshası Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan Divan'ında¹³ Şah İsmail *Hatafi*,¹⁴ Kanuni ise *Muhibbi* mahlası ile hem duyularını ve hem de dünya görüşlerini ve belkide politik vizyonlarını aynı dille ifade etmişlerdir. Ancak kullanılan ortak dile rağmen, söylemler farklılaşmış ve bu imparatorluklar sahip oldukları ortak özelliklere ve eğilimlere rağmen, farklı kültür ve kimlikleri temsil etmişlerdir.

BÖLGESEL ÇEŞİTLİLİKLER

Bu imparatorluklar pek çok ortak özelliklere sahip oldukları gibi, değişik düzeylerde birbirinden farklılaşan yerel ve bölgesel siyasal kültür ve kimlikler geliştirmişlerdir. Bu imparatorluklar -Osmanlı, Safavi, Hind-Babürlü ve Özbek Hanlığı- siyasal meşruiyet, veraset ve hakimiyet meselelerine ideolojik ve kurumsal olarak ifadesini bulan yeni çözüm yolları bulmuşlar, toplumun konar-göçer kökenli ve yerleşik kültürel, siyasal ve sosyal unsurlarını değişik yollarla ancak ortak bazı eğilimler içinde eklemlenmesine çalışmışlardır. Bu entegrasyon Özbek Hanlığı dışında merkeziyetçi bir eğilim içinde gerçekleşmiştir. M. Hodgson, bu imparatorlukların ortak özelliklerinden dolayı, Orta Asya'da ortaya çıkan Maverünnehir-Özbek Hanlığı'nı dışarıda tutarak, hepsine "military patronage states" adını vermektedir.¹⁵ Hodgson'ın da ortaya koymuş olduğu gibi ortak özelliklere rağmen farklı renkler ortaya çıkmıştır. Bunlar çok farklı düzlemlerde ele alınabilir. Burada sadece ileride yapılacak kapsamlı bir çalışmanın başlangıç aşaması sunulmaktadır.

1450-1550 tarihleri bu yapıların genel hatları ile oluşum süreçlerini kapsamaktadır. Bu dönemde oluşan düzen hala hassas, değişkendi. Bölgeler arası farklılıklar belirginleşmemiş, sınırlar oluşmamıştır. 16. yüzyılın ortalarından itibaren ise yerleşmesi büyük ölçüde gerçekleşmiş gibi görünmektedir. İmparatorlukların bu ilk dönemleri ve son dönemleri ele aldığı zaman açıkça görülebilir.

Hind-Babürlü Devleti'nde 1530'lare kadar fetihler dönemi, 1530'lardan 1545'lere kadar geçiş dönemi, ve ancak 1556'larda sonra özellikle Ekber (1556-1605) zamanında yerleşme dönemi başlamıştır. Hatta Babür'ün oğlu Hümayun zamanında (1530-1540 ve 1555-1556) Şer Şah Sur, Kuzey Hindistan'da Afganlar'ın ve Hindu-lar'ın gücünü birleştirerek geçici de olsa Babürlülerin egemenliğine son vermiştir. Yine bu tarihler arasında hatta 1530'da Babür'ün ölümünden Babür'ün ailesi içinde veraset tartışmaları devam etmiştir. Siyasal meşruiyet açısından sorunlar çözümlenmemiştir. Bu tartışmalara sadece Babür'ün oğulları değil, Türk-Moğol bozkır politik anlayışı ve *Yasa* çerçevesinde Muhammed Mirza, Sultan Mirza gibi kuzenler de katılmıştır.¹⁶ 1530'da Babür'ün oğlu Hümayun tahta geçtikten sonra da bozkır politik idealleri çerçevesinde Hümayun'un kardeşleri Kamran, Hindal, Askeri iktidara ortak olmuşlardır. Kabul ve Kandahar Kamuran'a, Alvar Hindal'a ve Sambal Askeri'ye hisse olarak verilmiştir.¹⁷ Bu dönemde sadece yönetici sülale değil, onların dayandığı yönetici askeri elit özellikle Orta Asya'dan gelen konar-göçer kökenli askeri-siyasi unsurlar da iktidara ortak olmuşlardır. Afgan ve Hindu gibi yerel unsurlar ise henüz Babürlü hakimiyetini kabul etmemektedir. Ekber dönemi devletin merkezileşmesi açısından önemli bir aşamaya işaret etmektedir. Bu dönemde Hind-Babürlü devleti bir taraftan Müslüman ve Hindu krallıklar aleyhine yayılırken onları da yönetime katacak bir politik anlayış ve düzen oluşmaya başlamıştır. Streusand'ın belirtmiş olduğu gibi Hind-Babürlü Devleti, Babür'ün Orta Asya'dan getirdiği Türk-Moğol politik kültür mirası ile Hindistan'da bulunduğu politik mirasın saraydaki ortaklığına dayanmaktadır.¹⁸ Ekber siyasasının en belirgin özelliği onun dayandığı askeri-bürokratik eliti genişleterek, Hindulara, Afganlara ve ayrıca İran'dan göç eden kültürel elite

yer vermiş olmasıdır. Hindulara ve Müslümanlara eşit haklar tanıyan Ekber onlara yüksek makamlar vermiş ve orduya almıştır. 1572'de idari sistemde değişiklikler yapan Ekber, "mansabdari sistemi"ni geliştirmiştir.¹⁹ Mansabdari sistem ile çok farklı unsurları ekonomik ve siyasal olarak merkezietçi bir tavırla bir arada tutmaya çalışan Ekber dini siyasetinde de benzer bir yol izlemiş ve katılımcı olmaktan ziyade kapsayıcı orta bir yol bulmaya çalışmıştır. Böylece sosyal ve politik olarak toplumun farklı unsurları arasında entegrasyon sağlamaya çalışmış ve bu entegrasyonun keşiştiği yer olarak sarayı genişletmiştir.²⁰

İran'da Hindistan'dan farklı bir oluşum görülmektedir. Hind-Babür imparatorluğuna Hindistan'daki mevcut çeşitlilik biçim verirken, İran'da ikilik biçim vermiştir. Safevi-Kızılbaş oluşumuna bakıldığı zaman belirli dönemleri ayırd etmek mümkündür. 1515'lere kadar fetihler ya da oluşum dönemi, bu tarihle 1530'lar ve hatta 1580'lere kadar geçiş dönemi ve daha sonra Şah Abbas (1588-1629) imparatorluk dönemi başlamaktadır. Genel hatları ile yapılan bu dönemleştirme değiştirilebilir ve Şah Tahmasb döneminin özellikle 1530'lardan sonraki evresi Safevi-Kızılbaş devletinden Safevi Devleti'ne geçiş olarak kabul edilebilir.²¹

Safevi Devleti'nin kurulmasında en önemli olgu, Anadolu ve Suriye ve bazı diğer bölgelerden katılan Kızılbaş oymaklar ve onların Safevi tarikatı şeyhi "pir-i müridan" Şah İsmail'e olan özel bağlılıklarıdır. Kızılbaş oymaklar devletin oluşumunda ve oluşumundan sonra siyasi, dini ve askeri bir bütün olarak rollerini devam ettirecekler yapısal sorunlara neden olacaklardır. Kızılbaş oymak sistemi hakkında kesin bir şey söylenemese de belirli özelliklerini görmek mümkündür. Kızılbaş-oymak örgütünde bozkır siyasi idealleri ile sufi iktidar kavramları harmanlanmış ikili bir özellik kazanmıştır.²² Ruhani olarak Safevi tarikatının üyeleri yani müritleri birbirlerine eşittirler. Yalnızca her oymağın ruhani lideri "halife" onları temsil etmektedir. Kızılbaş oymak sistemi içinde bozkır politik ideallerine göre herkes birbirine eşittir (par inter pares), ancak aralarından seçtikleri siyasi temsilci "han" onları üst düzeyde temsil etmektedir. Hem ruhani otorite ve hem de dünyevi otorite Kızılbaş oymağının siyasete katılımını sağlamaktadır. Bu oymakların

Safevi ailesi ile olan ilişkilerinde bu açıkça ortaya çıkmaktadır. Safevi ailesini ruhani ve siyasi olarak desteklerken, karşılığında yeni fethedilen topraklardan pay istemektedirler.²³ Burada Türk-Moğol hakimiyette ortaklığın Safevi-Kızılbaş devletine nasıl biçim verdiğini görmek mümkündür. Şah İsmail'de bozkır geleneğine uygun olarak ele geçirilen toprakları oymaklar arasında paylaştırılmış ve paylaşılan alanlara Sam, Bahram, Elkas Mirza gibi kardeşlerini atamıştır. Kızılbaş-oymak sisteminin paylaşımı öngören bu ikiliği dışında Safevi Şahlarının Şah İsmail'in zamanında beri karşılaştığı diğer bir ikilik toplumun ikiliğidir. Bir taraftan Kızılbaş oymaklar ve onların Kızılbaş sufi İslamı diğer taraftan, Safevi ailesi ile bir bağı olmayan ve büyük bir kısmı Şii olmayan tarımsal ve kentli "tacik" ya da "farsi" nüfustur. Bunların bir kısmı aynı zamanda İran-İslam bürokratik geleneğin temsilcisidir. Safeviler toplumun bu ikiliğini çözecek ya da ikisini bir arada tutacak politik bir düzen ve meşruiyet anlayışı geliştirmeye çalışmışlardır. Şah İsmail'in 1501'de On iki İmam Şiiliği devletin resmi dini olarak kabul etmesi ve bunu topluma yerleştirmeye çalışması bu açıdan önemli bir adımdır. Öte yandan yine Şah İsmail zamanında Yedinci İmam Musa Kazım aracılığıyla Hz. Ali'ye dayandırılan ve Şah İsmail'e "seyyitlik" kazandırmak da bunun bir parçasıdır. Böylece bir taraftan Kızılbaş islamını ve onun paylaşımcı yapısını çözüp diğer taraftan Kızılbaş olmayan toplumun gözünde meşruiyet kazandırılmaktadır.²⁴ Bu dönemde Şii ulemanın getirilmesi ve güçlendirilmesi de bu gelişmenin bir parçası olarak görülebilir. Ancak Şii ulema hanedanı desteklese bile Osmanlı'dan farklı olarak hanedandan bağımsız konumunu da koruyacaktır. Özellikle 17. yüzyılda Şii ulemanın konumu dikkate alındığında²⁵ Safevi'de Osmanlı'da görülen bir merkezîyetçiliğin ve özellikle Osmanlıdaki gibi ulema ve devlet ilişkisinin kurulmadığı görülmür.

İran'da özellikle Şah Tahmasb ile başlayan bu sürecin kültürel etkileri bir tarafa sosyal ve siyasal olarak önemli bir değişime yol açmaktadır. Özellikle Şah Tahmasb zamanında Kızılbaş oymakların isyanları (1524-1536) bu politikalara tepki olarak ortaya çıkmıştır.²⁶ Ancak Tahmasb'ın torunu Şah Abbas zamanında bu paylaşımcı sistem tamamen değiştirilmiştir. Şah Tahmasb Kızılbaş oymakların askeri ve siyasi gücünü azaltırken, Şah Tahmasb zamanından itibaren oluşan *gulam* sistemini geliştirmiştir.

Bu imparatorluklar arasında özellikle Şeybani-Özbek Hanlığı diğerlerinden oldukça farklı bir yol izlemiştir. Şeybani-Özbek Hanlığı'nın politik düzeni Osmanlı'dan ziyade bazı açılardan Safevi Devleti'nin Kızılbaş sistemi ile benzerlikler taşımaktadır²⁷. İmparatorlukların politik düzen açısından oluşturduğu yelpaze içinde Özbekler ve Safevi ikili yapıları ile Osmanlı, Hind-Babürlü devletinden farklılaşmaktadırlar. Bu imparatorlukların merkezîyetçi ve birikimci yapısına karşılık Şeybani-Özbek Hanlığı'nda ekonomik ve politik olarak paylaşımı benimseyen bir düzen oluşmuştur.²⁸

Şeybani-Özbekler, meşruiyet, hakimiyet ve hukuk meselelerine Osmanlı, Hind-Babürlü ve kısmen de Safevi'den farklı olarak paylaşımcı bir tavırla çözüm getirmiştir. Özellikle bu farklılıktan dolayı Özbek Hanlığı bölgesel bir imparatorluk olarak diğer imparatorluklarla eşit konumda görülmemektedir. Ancak Özbek Hanlığı adem-i merkezi politik düzenine rağmen, toplumun göçer ya da yerleşik farklı kesimlerini bir arada tutan entegre ve koordine bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Maveraünnehir-Özbek Hanlığı'nda da ikili bir yapı mevcuttur. Şeybani Han ve göçer Özbek boylarının Orta Asya'nın şehir ve tarımsal hayatının güçlü olduğu bölgelere gelmesi ile birlikte, Türk-Moğol bozkır politik idealleri ile yerel ve yerleşik toplumun politik idealleri karşılaşmış ve bu karşılaşmadan Özbek politik düzeni ortaya çıkmıştır. Çingis soyundan olan Şeybani Han ve ailesi bölgede *Yasa* ve *Hanlık* gibi Çingisli siyasi sembolleri güçlendirirken, toplumun yerleşik ve şehirli unsurlarının iktidara katılmasına izin veren bir ortam yaratmışlardır. Bu açıdan iki kesim arasında paylaşım dayanan bir denge kurmuşlardır. Şeybani Han *Yasa* çerçevesinde ele geçirilen toprakları kendi ailesi yani amcaları arasında yatay bir paylaşımı benimsemiş, ekonomik ve siyasal olarak bir merkez yerine birden fazla merkez ortaya çıkmıştır. Taşkent, Semerkand, Buhara ve Belh Özbek Hanlığı'nın merkezidir. Bu merkezlerin başında Şibani/Ebülhayır Han sülalesinin bir kolu bulunmaktadır. Sülalenin en yaşlı üyesi han olarak kabul edilmiştir. Diğer imparatorluklardan farklı olarak veraset tartışmaları yoğun bir şe-

kilde yaşanmamıştır. Hanın otoritesinin sembolik olması bunda önemli bir rol oynamıştır. Ortaya çıkan merkezlerden sadece birine sahip olan “han”ın fiili otoritesi sadece kendi merkezinde söz konusu olurken, diğer merkezler siyasi ve ekonomik olarak özerk birimler haline gelmişlerdir. Özbek sistemindeki bu yerleşme, aynı zamanda yerel ve yerleşik unsurların, göçer kökenli unsurlarla entegrasyonun bir merkez tarafından gerçekleştirilmesi yerine yerel olarak çözümlenmesine olanak sağlamıştır. Bu açıdan “şeriat” çerçevesinde de otoritesinin paylaşımını benimsemiş; tüccarlar, ulema ve meşayih yerel güçler ve unsurlar olarak ya da iktidarın gayri resmi paylaşımcıları olmuşlardır. Böylece hem hanlar ve hem de ayrı merkezler bağlamında sultanlar iktidarın paylaşımı anlayışı içinde “yasa” ve “şeriat” arasında bir denge sağlamaya çalışmışlardır.²⁹

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti’nin diğer bölgesel imparatorluklardan meşruiyetini bu ikisinin dışında farklı bir biçimde gerçekleştirmiştir. Osmanlılar, sultanı devletin ve dinin koruyucusu olarak gören ve “adalet”i temel alan bir siyasi meşruiyet ve merkezileşme sağlamışlardır. Osmanlı’da sultanın meşruiyeti şeriat ve yasa-yı içeren “kanun”a dayanmıştır.³⁰

16. yüzyılın ortalarından itibaren birbirinden politik kültür ve kimlik açısından farklılaşan bu imparatorluklar arasında farklı düzeylerde etkileşim yaşanmıştır. Bölgesel farklılıklara rağmen, ortak bir kültür ve diplomatik dünya kurulmuştur.

BÖLGESEL İMPARATORLUKLAR VE DİPLOMASI DÜNYASI

16. ve 17. yüzyıllar arasında bu imparatorluklar arasında kültürel ve diplomatik bir dünya kurulmuştur. Osmanlı, Safevi, Özbek ve Hind-Babürlü hükümdarları arasından gerçekleşen ilişkilerin, yazışmaların, Osmanlı-Safevi ya da Osmanlı-Özbek ya da Hind-Babürlü-Özbekler gibi bire bir ele alınmasından bir bütün olarak incelenmesi bu imparatorluklar arasındaki diplomasiyi biçimlerini ve aralarında oluşan uluslararası hukuku ve dünyayı anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

İmparatorluklar diplomatik ilişkilerinde özellikle rekabet etmedikleri dönemlerde yani barış dönemlerinde birbirlerini eşit olarak kabul etmiş ve birbirlerine bu şe-

kilde hitap etmişlerdir. Aralarında bir çeşit diplomatik nezaket anlayışı gelişmiştir. Hepsisi de hakim oldukları bölgede, halife ve dünyanın efendisidirler. 16. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Mustafa Ali’de 16. yüzyıl dünya tarihini sunarken bu imparatorlukları birbirine eşit olarak sunmaktadır.³¹ İmparatorluklar arasında oluşan diplomatik dünyanın ortak dili ise özellikle barış dönemlerinde diplomasiyi nezaket kurallarından biri olarak da kabul edilen Farsça olmuştur. Fakat bazı dönemlerde Farsça ve Türkçe’nin karşılıklı olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Osmanlı Devleti coğrafi konumu ve dış siyaseti açısından özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren Avrupa’ya dönük olmasına, Avrupa’daki ilişkiler ve diplomasiyi ile yakından ilgilenmiş olmasına rağmen, doğusundaki dünyaya özellikle Safevi, Özbek ve Hind-Timuri/Baburi devletleri arasında oluşan diplomatik, kültürel ve ekonomik dünyaya ortak olmuş ve onu etkilemiştir.

16. yüzyılda bölgesel imparatorluklar -Osmanlı, Safevi, Hind-Babürlü ve Özbek Hanlığı- arasındaki bölgesel sınırlar ve bölgesel etki alanları belirlenmiş ve kabul edilmiştir. Dönem dönem yoğunlaşan bölgesel rekabetlere rağmen bu sınırlar uzun süre değişmemiştir. İmparatorluklar arasındaki ilişkilerde barış dönemlerinden çok çatışma dönemlerine bakılmış olduğu için genellikle sürekli bir mücadelenin yaşanmış olduğu düşünülmektedir. Özellikle Osmanlı-Safevi ilişkileri için bu durum söz konusudur. Ancak Kanuni döneminde yapılan 13 seferden sadece üç tanesi Safeviler’e karşı yapılmıştır. Öte yandan Safevi-Özbek ilişkileri için de benzer bir durum söz konusudur. Sunilik ve Şii’liğin yarattığı keskin düşmanlık içinde yaşanan bir mücadeleden çok dönem dönem ortaya çıkan çoğu durumda iç gelişmelerle bağlı olan hareketlerdir. Özellikle Özbek Hanı Ubeydullah Han zamanında M. Dickson’un göstermiş olduğu gibi çoğu durumda diğer Özbek sultanları onu desteklemişlerdir.³² Osmanlılar I. Selim’den sonra, Safeviler Şah İsmail’den sonra, hatta 1514’te Çaldıran tecrübesinden sonra, Özbekler’de Ubeydullah’ın son dönemlerinde Hind-Babürlüler Babür’den sonra nispeten barışçı bir tavır sergilemişlerdir.

16. yüzyıl boyunca bu imparatorluklar arasında yaşanan mücadele ya da rekabetler, yayılma amacından zi-

yade, stratejik ve ekonomik açılardan önem taşıyan ancak kültürel, dinsel ve siyasi açılardan farklı özelliklere sahip belirli tampon bölgeler olmuştur. İmparatorluklar arası rekabetler ya bu bölgeler üzerine kontrolü sağlama ya da diğer tarafın kontrolüne geçmesini önlemek çerçevesinde yapılmıştır. Osmanlı-Safevi rekabetinde İrakeyn yani 16. yüzyıl terminolojisi içinde Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap bölgeleri, Safevi-Özbek mücadelesinde Horasan bölgesi özellikle Herat ve civarı, Maveräünnehir-Özbek Hanlığı ile Hind-Babürlüler arasında özellikle Belh ve Badehşan, Safevi ile Hind-Babürlü arasında da ise özellikle Kandahar bölgesi rekabet alanları olarak karşımıza çıkmaktadır. İmparatorluklar arası sınır bölgelerini de oluşturan bu bölgeler, bu imparatorlukları birbirine bağlayan ve özellikle bölgesel ticaret açısından önemli rol oynamaktadır. Hindistan ile Orta Asya arasındaki Belh ve Badehşan Hindistan-Orta Asya ticaretinde önemli merkezler olup, Hindistan'ın Orta Asya'ya açılan kapısıdır. Belh, Badehşan ve Kandahar ise Hindistan-Orta Asya ve İran ticaret yollarının kesiştiği noktalarda bulunmaktadır.³³ 16. yüzyılı boyunca imparatorluklar arasında yapılan mücadelelere bakıldığında bu açıkça görülebilir. Bu tampon ya da sınır bölgeler ise sürekli olarak bu imparatorluklar arasında el değiştirmiş ve bu bölgeler ne siyasi, ne kültürel ve ne dinsel olarak imparatorlukların oluşturduğu bölgesel sınırlar ve bölgesel kültürlerle dahil edilememişlerdir. Kültürel, etnik ve dinsel olarak ayrışma yerine harmanlaşmanın yoğun olduğu bu bölgeler imparatorluklar arası rekabette de önemli rol oynamışlardır.³⁴

16. yüzyılda bu imparatorluklar, ya barışı devam ettirmek için ya da o sırada rekabet halinde bulunduğu imparatorluğa karşı diğerinin desteğini almak ya da tarafsızlığını sağlamak için diplomatik manevralarda bulunmuşlardır. Osmanlı Safevi Devleti ile olan mücadelesinde, Özbek Hanlığı ile çoğunlukla sonuç vermeyen ortak bir cephe oluşturma çabalarında bulunurken,³⁵ Horasan için yapılan Özbek-Safevi mücadelesinde Özbekler, Hind-Baburi hükümdarların desteğini ya da tarafsızlığını sağlama yoluna gitmiştir. Ancak bu tür diplomatik manevralar uluslararası güç dengesi anlayışından ziyade politik pragmatizme ve imparatorlukların iç yapılarında ki gelişmelere yakından bağlı olmuştur.

Bu imparatorluklar arası diplomasi de yönetici sülale üyelerinden birinin karşı tarafa sığınması da sıklıkla rastlanmaktadır. Kanuni'nin oğlu Bayezid Safevilere, Safevilerden Elkas Mirza Osmanlı'ya, Hümayun Safeviye Kamuran Özbekler'e sığınmıştır.

İmparatorlukların rekabet içinde oldukları bölgelere yönelik politikaları da benzerlikler taşımaktadır. Bu bölgeler yapılan mücadeleler bazen açık bir çatışmadan ziyade buralara hakim olan yerel unsurların ve yöneticileri manipüle etmek ya da kendine değişik açılardan bağlama çabaları ya da bu bölgedeki yerleşik ya da kabile unsurlarının tarafları kullanması şeklinde görülür. Safevi-Özbek mücadelesi sırasında Horasan bölgesi bu tür politikalara maruz kalırken, Hind-Babürü ve Özbek arasındaki mücadele de özellikle Belh ve Badehşan bölgesindeki Afgan kabilelerine karşı tutumu, Osmanlı-Safevi ilişkilerinde özellikle Gilan ve Şirvan'daki yerel idarecilerin konumu ve politikaları ilişkilerin belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır.³⁶

KÜLTÜREL ORTAM VE ORTAKLIKLAR

Bölgesel imparatorluklar -Osmanlı, Safevi, Hind-Baburi ve Özbekler- bölgesel kültür ve kimlikler geliştirmelerine ve ortaya çıkan bölgesel siyasi ve dinsel sınırlara rağmen aralarında kültürel ortaklıklar ve alışverişler devam etmiştir. Bölgesel sınırları aşan özellikle saray merkezli ortak bir kültür ortamı oluşmuştur. Genellikle imparatorluk saraylarında yeşeren ve korunan bu kültür ortamı ve yarattığı rekabet sayesinde İstanbul'dan Delhi'ye kadar sanatçılar, tüccarlar, entelektüeller, sufiler rahatça yeni kariyerler ve yeni ortamlar için göç etmişlerdir. 16. yüzyıl, siyasi ve askeri bölgesel sınırların oluştuğu, siyasi hareketliliğin nispeten azaldığı, buna karşılık, bölgeler arası kültürel, entelektüel ve ticari hareketliliğin arttığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde bölgeler arası entegrasyonu ve iletişimi gerçekleştiren siyasi yayılmadan ziyade bu tür bir hareketlilik gibi görünmektedir.

Bu dönemin en önemli hareketliliklerinden biri Ti-murlu sanatsal ve kültürel mirasına da sahip olan İran'dan kaynaklanmıştır. İran'daki Şi'ilik onun komşu olduğu sünni imparatorluklar arasında kültürel duvarlar

oluşmasına yol açmamıştır. 16. yüzyıl ve daha sonraki yüzyıllarda İran ve Horasan'dan Orta Asya, Hindistan ve Osmanlı'ya sanatçı, şair ve entelektüel göçü yaşanmıştır.³⁷ Bir anlamda İran diğer imparatorluklara sanat ve sanatçı ihraç etmiştir. İran'dan göç eden sanatçı ve kültürel elitin önemli bir kısmı Hindistan'da Hind-Babürlü devletinin bürokrasisini ve de sanat atölyelerini doldurmuştur. Hindistan'a göç edenlerin önemli bir kısmı Horasan, Kazvin ve İsfahan'dan gelmişlerdir. McChesney'in belirttiği gibi, Hind-Babürlü sarayı 16. ve 17. yüzyıllarda dönemin Amerikası gibi olmuş, sanatçı ve şairler ve bürokratların kariyer yapmak ya da lutf bulmak için gittikleri bir yer olmuştur.³⁸ İran'dan yaşanan sanatçı diasporasından Osmanlı da nasibini almıştır.

Safevi ile Osmanlı arasındaki 16. yüzyıl boyunca devam eden mücadelelere rağmen, her iki devletin kültürel ve siyasal elitleri arasındaki sanatsal ve kültürel alışverişler yoğun bir şekilde devam etmiştir. Tarzi, Ruhi ve Ahdi gibi şairler, Menla Muhammed Rıza Tebrizi, Menla Kasım Ali Tebrizi gibi pek çok hattat Osmanlı sarayına gelmiştir.³⁹ Bu dönemde Osmanlı ve Safevi sanatçılar, yazarlar ve şairler yakın ilişkilerde bulunmuşlar ve bu sayede Osmanlı sarayı Safevi sarayı ve atölyelerinden gelen zengin el yazma ve minyatür koleksiyonlarına sahip olmuştur. Topkapı Sarayı müzesi özellikle Horasan ve Şiraz'daki atölyelerde üretilen resimli elyazmalarına sahiptir.⁴⁰

16. yüzyılda İran'dan Orta Asya'ya da önemli göçler yaşanmıştır. Göç edenler arasında hem sunni ulema ve hem de sanatçılar bulunmaktadır. Bu göçlerin önemli bir kısmı Şeybani Han ve Ubeydullah Han zamanında gerçekleşmiştir. 16. yüzyılda Safevi'den Özbeklere özellikle sunni ulema göç etmiştir. Bunlardan en önemlisi Şeybani Han için *Mihmanname-yi Buhara* adlı eseri yazan şafi hukuk alimi ve Davani'nin öğrencisi olmuş olan Fazlullah Ruzbihan Kunji'dir.⁴¹ Ayrıca Zeyneddin Vasifi, *Badei al-Vekayi* adlı eserinde sanatçı ve ulema kafilesinin özellikle Horasan'ın Safeviler'in eline geçmesiyle Orta Asya'ya yapmış olduğu göç seyahatini anlatmaktadır. İran'dan Orta Asya'ya sunni ulema göç ederken, Şii ulema da İran'a getirilmiştir.⁴² İran'dan yaşanan sanat ve sanatçı hareketliliğin önemli nedenlerinden biri 16. yüzyılda sanat ve kültürel açıdan birbiri ile rekabet eden sa-

rayların varlığından kaynaklanıyor olsa gerekir.

Safevi Devleti'nin oluşması ile özellikle Şi'iliğin resmi bir din olarak kabul edilmesi ile birlikte Orta Asya ile İran arasında özellikle mezhepsel ayrılıklardan kaynaklanan kültürel bir bariyerin kurulduğu ileri sürülmüştür. Ancak 16. yüzyılda İran ile Orta Asya arasındaki ilişkilere ve değişime bakıldığında zaman mezhepsel olarak böyle bir ayrımın var olmasına rağmen, kültürel alışverişin devam ettiği görülmektedir.⁴³ Özellikle Horasan bölgesi İran ile Orta Asya arasında bu alışverişin yoğun bir şekilde gerçekleştiği bölge olmuştur.

İran'ın sanatçı ve sanat ürünleri ihracına karşılık, Orta Asya'da Özbek Hanlıkları başka bir hareketin özellikle sufi tarikatlerin geniş bir alana yayılmasında önemli rol oynamıştır. Öte yandan aynı zamanda tüccar erbabı olan tarikat şeyhleri Orta Asya'yı diğer imparatorluklara bağlayan önemli bir bağ olmuştur.⁴⁴ Ticaretle birlikte özellikle Nakşibendiyya tarikatı Orta Asya'dan Hindistan'a, Osmanlı'ya ve Doğu Türkistan'a yayılmıştır.⁴⁵ Özbek Hanlığı ile Hindistan arasındaki ilişkilerde hem elçiler ve hem de tüccarlar olarak sufi şeyhler önemli rolü olmuştur. 15. yüzyılın sonlarına doğru meşhur Nakşibendiyye şeyhi Ubeydullah Ahrar'ın evladları ve 16. yüzyılda Nakşibendiliğin yeni silsilesinde Mahdum-i Azam'ın evladları Hindistan'a gitmişler ve Hind-Babürlü saraylarında kabul görmüşlerdir. Orta Asya ile Hindistan arasındaki kültürel bağlarda bu hareketi önemlidir. Orta Asya'dan Hindistan'a giden Nakşibendiyya şeyhleri iki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerde de önemli rol oynamışlardır. Ekber, Hoca Eşref Nekşibendiyye'yi Abd-al Mumin'in Bedahşan'daki faaliyetlerini durdurmasını sağlamak için elçi olarak göndermiştir.⁴⁶ Hindistan ile Orta Asya arasındaki ilişkiler başka yönlerden de devam etmiştir. Özellikle 17. yüzyılda bu ilişkilerin yoğunlaştığını görülmektedir. 17. yüzyılın meşhur Özbek tarihçileri hayatlarının büyük bir kısmını Hindistan'da geçirmişlerdir. Özbek tarihi *Tezkire-i Mukim Han*'ının yazarı Yusuf Münşi ve yine Özbek tarihi *Silsilat al-Salatin*'in yazarı Mir Muhammed Salim Hindistan'da doğmuş ve uzun süre burada yaşamışlardır.⁴⁷ Mir Muhammed Salim hacca giderken İstanbul'a da gelmiş ve hatta bir süre III. Ahmed'in yanında bulunmuştur.⁴⁸

Özbek Hanlığının Osmanlı ile olan kültürel ve siyasal bağlantılarında Sufi şeyhler aracı olmuşlar, Osman-

lı devletine elçiler olarak gönderilmişlerdir. Osmanlı Devleti Orta Asya'dan gelen çoğunluğu sufi şeyhler ve müridlerinden oluşan hac kabilelerin güvenliği için büyük çaba göstermiştir.⁴⁹ 16. yüzyılın ortalarına doğru hacca giderken Osmanlı topraklarından geçen Kübrevi tarikatı şeyhlerinden Harezmi Şeyh Hüseyin Kemaled-din Horezmi, Osmanlı topraklarında iken, aynı tarihlerde Osmanlı Amiralisi Seydi Ali Reis Harezmi'de bulunmaktadırlar.⁵⁰

Hindistan-Babürü imparatorluğu zamanında Hindistanlı tüccarlar Asya'nın büyük bir kısmına yayılmışlar ve gittikleri yerlerde tüccar toplulukları kurmuşlardır. Dale'in ortaya koymuş olduğu gibi 16. ve 17. Avrasya çapında Hindistanlı tüccar diasporası yaşanmıştır.⁵¹ Bu yüzyıllarda Hindistan'dan gelen tüccarlar, Orta Asya'da, İran'da ve Rusya'da önemli ticari faaliyetlerde bulunmuş, buralarda ticaret birlikleri kurmuşlardır. Hindistan'dan gelen tüccarlar Orta Asya tüccarları ile birlikte Avrasya ticaretini canlı bir şekilde devam ettirmişlerdir.⁵²

Osmanlı İmparatorluğu diğer imparatorluklarla karşılaştırıldığı zaman, hem konumu itibarıyla ve hem de yapısı itibarıyla askeri açıdan ve özellikle askeri teknoloji açısından oldukça üstündü. Osmanlı Devleti Safevi ile olan mücadelesinde bu üstünlüğünden oldukça yararlanmıştı. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti'nin diğer imparatorluklara doğrudan ya da dolaylı olarak askeri teknoloji ihraç ettiği ileri sürülebilir. İnalçık'ın be-

lirtmiş olduğu gibi 1528'de Şah Tahmasb Özbeklere karşı yaptığı mücadele de *tabur cengi* olarak bilinen Osmanlı askeri taktiklerini taklit ederek başarı kazanmıştır. Safeviler ateşli silahların önemli bir kısmını Osmanlılardan almış gibi görünmektedirler.⁵³ İnalçık'a göre Şah Tahmasb'ın ordusunda Rumlu Tüfengiler bulunmakta ve ateşli silahlarla ilgili top, topçu, tüfeng, tüfengi pek çok terminoloji Osmanlıca'dan Safeviler'e geçmiştir.⁵⁴ Safevi dışında Hindistan ve Orta Asya'ya da Osmanlı devleti askeri teknoloji ihraç etmiş gibi doğrudan ya da dolaylı olarak askeri teknolojinin yayılmasında önemli rol oynamıştır. Hindistan'da ateşli silahlar taşıyanlar Rumi ya da Rumlu olarak bilinmektedir. Babur, hatıralarında bahsetmiş olduğu gibi askeri başarılarını Ali Kulu ve Mustafa Rumi adlarındaki top ve tüfekçilerine borçlu olmuştur.⁵⁵

16. yüzyıl Avrasya dünyasına Osmanlı, Safevi, Hind-Babürlü ve Özbek bölgesel imparatorlukları hakim olmuş, bu imparatorluklar arasında oluşan ekonomik, siyasi, kültürel ve diplomasisi 18. yüzyıla kadar Avrasya dünyasına damgasını vurmuştur. Avrupa'nın ve coğrafi keşiflerin bu dünyaya etkisi 16. yüzyılda hissedilmeye başlanmış olmasına rağmen henüz erken ancak 17. yüzyılın sonlarına doğru geldiği zaman 16. yüzyılın Avrasya dünyasına hakim olan bu imparatorluklar Avrupa'da yaşanan teknolojik ve ticari-ekonomik devrimin etkilerini derinden hissetmişler ve kesinlikle Avrasya dünyasının dengesi ve merkezleri değişmeye başlamıştır.

- İsenbike Togan, *Felsibility and Limitation in Steppe Formation*, Leiden-New York: Brill, 1998. Çingis-Moğol imparatorluğunun Avrasya çapında etkisi hakkında bkz.: T. Allsen, "Ever Closer Encounters: The Appropriation of Culture and the Appropriation of Peoples in Mongol Empire", *Journal of Early Modern History* 1, 1997, s.2-23.
- Bunlara, Çin-Ming, Japonya, Rus ve Avrupa'daki oluşumları ekleyebiliriz.
- Osmanlılarda Türk-Moğol mirası hakkında farklı görüşler için bkz.: H. İnalçık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 14, 1 (1959), s. 69-94; J. Fletcher, "Turco-Mongolian Monarchic Tradition", *Harvard Ukrainian Studies* 3-4, 1 1979-1980, s. 236-251; İsenbike Togan, "Ottoman History by Inner Asian Norms", Halil Berkay ve Suraiya Faroqi (eds.), *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, London, Frank Cass, 1992, Corneli Fleischer, 1986, s. 273-279.
- Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, çev.: C. Imber ve N. Itkowitz, New York, 1973; Halil İnalçık, "Sultan Süleyman: The Man and the Statesman", Gilles Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique et son Temps*, s. 89-103; İnalçık, "State, Sovereignty and Law During the Reign of Süleyman", Halil İnalçık ve Cemal Kafadar (ed.), *Süleyman*

the Second and His Time, İstanbul, The Isis Press, 1993, s. 59-92; Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire*, Princeton-New Jersey, Princeton University Press, 1986 özellikle s. 253-272 ve ayrıca Fleischer, "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleyman", Gilles Veinstein (ed.) s. 158-187.

- Şeybani Han ve 16. yüzyılda Maverainnehir-Özbek Hanlığı hakkında bkz.: R. G. Mukminova, "Borba za Maverannahr mejdu Timuridami i Şeybanidami", *Doktora Tezi*, Leningrad, 1949; M. Dickson, *Shah Tahmasb and the Uzbeks. The Duel For Khurasan*, *Doktora Tezi*, Princeton University, 1958; R. McChesney, *Waqa in Central Asia*, Princeton, Princeton University Press, 1994 ve Nurten Kılıç, "Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu", *Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi, 1999.
- İ. Togan, "Altın Ordu Çözülürken Kırım'a Giden Yol", *Türk-Rus İlişkilerinde Dönüşümün Sempozyumu*, Ankara, 1992.
- Bkz.: İ. Togan, 1998.
- Bkz.: Nurten Kılıç, 1999.
- Safevi Devleti hakkında bkz.: Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişiminde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1992; M. Mazzaoui, *The*

- Origins of the Safavids: Shi'ism, Sufism and Gulat*, Wiesbaden, 1972; Roger Savory, *Iran under the Safavids*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980.
- 10 Babür'ün mücadeleleri ve Babürname hakkında bkz.: Stephan F. Dale, "Steppe Humanism: The Autobiographical Writings of Zahir al-Din Muhammad Babur, 1483-1530", *International Journal of Middle East Studies* 22, 1990, s. 37-58; Aynı yazar, "The Poetry and Autobiography of the Babur-nama", *Journal of Asian Studies* 55, 3, 1996, s. 635-634; A. Schimmel, "Babur Padishah, the Poet, with and Account of the Poetical Talent in His Family", *Islamic Culture* XXXIV, 2, 1960, s. 126-139.
- 11 John F. Richards, *The New Cambridge History of India. The Mughal Empire*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993.
- 12 Richards, 1993.
- 13 Şeybani Han, *Divan*, İstanbul, Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi, No. 2436.
- 14 Bkz.: Nüzhet Ergun, *Hatayi Divanı. Şah İsmail Edebi Hayatı ve Nefesleri*, İstanbul, 1956; Ayrıca bkz.: V. Minorsky, "The Poetry of Shah Ismail I", *Medieval Iran and Its Neighbours*, London, Variorum Reprints, 1982.
- 15 Hodgson, *The Venture of Islam*, c. III, Chicago-London, University of Chicago Press, 1974, s. 5.
- 16 Neeru Misra, *Succession and Imperial Leadership Among the Mughals*, Delhi, 1993, s. 70.
- 17 A.g.e., s. 70.
- 18 Douglas Streusand, *The Formation of the Mughal Empire*, New Delhi, 1989, s. 22.
- 19 Bkz.: Stephan P. Blake, "The Patrimonial-Bureaucratic Empire of the Mughals", *Journal of Asian Studies*, XXXIX, No. 1, 1979, ss. 77-95.
- 20 Joseph Richards, *The Mughal Empire, The New Cambridge History of India*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, s. 34-40.
- 21 Dickson, 1958, s. 5-10; Kathryn Babayan, "The Safavid Synthesis: From Qızılbaş Islam to Imamite Shi'ism", *Iranian Studies* 27, 1-4, 1994, s. 135-161.
- 22 Kathryn Babayan, 1994, s. 135-161.
- 23 Babayan, 1994, s. 135-147.
- 24 Babayan, 1994, s. 138-147.
- 25 Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906. The Role of Ulama in the Qajar Period*, Berkeley-Los Angeles, 1969.
- 26 Bu konuda bkz.: M. B. Dickson, "Shah Tahmasb and the Uzbeks", *Doktora Tezi*, Princeton University, 1958, s. 135.
- 27 McChesney, "The Conquest of Herat 995-6/1587-8: Sources for the Study of Safavid/Qızılbaş/Uzbek Relations", Jean Calmard (ed.), *Etudes Safavides*, Paris-Tehran, 1993, s. 69-107.
- 28 N. Kılıç, 1999.
- 29 Kılıç, 1999.
- 30 İnalçık, 1993, s. 59-92; Fleischer, 1986, s. 261-272.
- 31 Fleischer, 1986, s. 277.
- 32 Dickson, a.g.e.
- 33 Bkz.: Stephan F. Dale, *Indian Merchants and Eurasian Trade 1600-1750*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
- 34 Rhoads Murphey, "Suleyman's Eastern Policy", Halil İnalçık ve Cemal Kafadar (ed.), *Süleyman the Second and His Time*, İstanbul, The Isis Press, 1993, s. 237-241.
- 35 A. Burton, "Relations Between the Khanate of Bukhara and Ottoman Turkey, 1558-1702", *International Journal of Middle East Studies* 5, 1990-1991, s. 83-105; Jean-Louis-Grammont, *Les Safavides et leurs voisins. Contribution a L'histoire des relations internationales dans L'Orient islamique de 1514 a 1524*, İstanbul, 1986; M. Dickson, 1958.
- 36 Rhoads Murphey, "Suleyman's Eastern Policy", s. 229-248.
- 37 Masashi Haneda, "Emigration of Iranian Elites to India during the 16th and 18th Centuries", *Cahiers d'Asie Centrale* 3-4, 1997, s. 129-143; Priscilla P. Soucek, "Persian Artists in Mughal India: Influences and Transformations", *Muqarnas* 4, 1987.
- 38 McChesney, 1991.
- 39 Fleischer, 1986, s. 123.
- 40 Filiz Çağman ve Zeren Tanındı, "Remarks on Some Manuscripts From the Topkapı Palace Treasury in the Context of Ottoman-Safavid Relations", *Muqarnas* 13, 1996, s. 132.
- 41 Fazlullah b. Ruzbihan İsfahani, *Mihman-name-yi Buhara*, Manuşihr Sütüda (ed.), Tahran, 1963.
- 42 Andrew Newman, "The Myth of the Clerical Migration to Safavid Iran", *Die Welt des Islams* 33, 1993.
- 43 McChesney, "Barrier of Heterodoxy? Rethinking the Ties between Iran and Central Asia in the Seventeenth Century", *Pembroke Papers* 4, 1996, s. 231-67.
- 44 İsenbike Togan, İ. Togan, "Inner Asian Muslim Merchants at the Closing of the Silk Road (17th Century)", *Land Routes of the Silk Roads and the Cultural Exchanges Between the East and West Before the 10th Century*, New World Press, s.109-160.
- 45 H. Algar, "The Naqshbandi Order: A Preliminary Survey of Its History and Significance", *Studia Islamica* 44, 1976, s. 123-152.
- 46 Abdur Rahim, *Mughal Relations with Central Asia*, *Islamic Culture. The Hyderabad Quarterly Review*, V, XI, 1937, s. 89.
- 47 Richard Craig Foltz, "Uzbek Central Asia and Mughal India: Asian Muslim Society in the 16th and 17th Centuries" *Doktora Tezi*, Harvard University, 1996, s. 111.
- 48 Riazul Islam, "A History of Central Asia", *Journal of Central Asia* XVI, No.1-2, 1993, s. 7.
- 49 Suraiya Faruqi, Pilgrims and???
- 50 Nurten Kılıç, "The Travels of Central Asian Sufi Shayk in the Ottoman Empire"
- 51 Stephan F. Dale, *Indian Merchants and Eurasian Trade 1600-1750*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994
- 52 Dale, 1994, s. 1-7. Orta Asya tüccarları için bkz.: A. Burton, *The Bukharans. A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Surrey, Curzon, 1997.
- 53 Halil İnalçık, "The Socia-Political Effects of the Diffusion of Fire Arms in the Middle East", V. J. Parry ve M. E. Yapp (eds.), *War and Technology in the Middle East*, London, 1975.
- 54 İnalçık, a.g.m, s. 207.
- 55 İnalçık, a.g.e., s. 204-205.

XVII. YÜZYIL: AVRUPA VE İRAN İLE MÜNASEBETLER

MACARİSTAN'DA OSMANLI HABSBURG SERHADI (1541-1699)

443

OSMANLI-AVUSTURYA SAVAŞLARI ÖNCESİ OSMANLI DİPLOMASİSİ (1593-1606)

452

OSMANLI-HABSBURG SAVAŞLARINDA KIRIM TATARLARININ ROLÜ

456

II. OSMAN'IN HOTİN SEFERİ (1621)

465

KARLOFÇA ANTLAŞMASI'NDAN SONRA OSMANLI-HABSBURG SINIRI (1699-1701)

472

XVII. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA TÜRK-FRANSIZ İLİŞKİLERİ:

GİZLİ HARPTEN OBJEKTİF İTTİFAKA

480

İLK OSMANLI-HOLLANDA MÜNASEBETLERİ

493

XVI.-XVIII. YÜZYILLAR OSMANLI-SAFEVİ SAVAŞLARI

502

FETİHTEN OSMANLI YÖNETİM SİSTEMİNE ENTEGRASYONUNA KADAR

REVAN EYALETİ (1583-1590)

509

MACARİSTAN'DA OSMANLI - HABSBURG SERHADI (1541 - 1699): BİR MUKAYESE

ASST. PROF. DR. GABOR AGOSTON
GEORGETOWN UNIVERSITY DEPARTMENT OF HISTORY / A.B.D.

*F*ethedilmiş topraklarda Osmanlı yönetiminin pekiştirilmesiyle sonuçlanan ilk döneminden farklı olan ve İstanbul'un fethiyle başlayan İmparatorluğun o muhteşem ikinci büyüme dönemi, XVI. yüzyılın ortalarına doğru bitmiş gibi görünmekteydi. Askeri dille ifade edilirse, 1566'da başlayan süreç, toprakların genişletilmesinden ziyade daha önce alınan toprakların savunulmasıyla kendisini belli eder. Güç ilişkileri bütün cephelerde daha dengeli bir hale gelmişti ve Osmanlı ordusu sahip olduğu hareket alanının nihai sınırları içinde hareket ediyordu. Osmanlılar'ın bir savunma politikası oluşturmaya ve sahip olduklarını korumak amacıyla gittikçe artan oranda kaynak ve insan gücünü harekete geçirmeye zorlanmaları bu döneme rastlar.¹ Osmanlılar bu amaca, sınırlarda savunma hatlarını oluşturarak ve bu hatları sürekli güçlendirerek, varolan durumu iyileştirmek ya da sınırları korumak için önemli olduğu düşünülen bölgelerde yeni kale ve topraklar ele geçirmek maksadıyla imparatorluk olanaklarını harekete geçirerek ulaşmışlardı. Kuzey Afrika'dan Akdeniz adaları, Osmanlı Macaristanı, Polonya ve Ukrayna, Güney Rusya, Kafkasya ve İran sınırlarına kadar uzanan askeri cephe, özellikle Avrupa'da gittikçe sağlam hale gelmiştir ama gene de bu cephenin değişmeden kaldığı kesin olarak ileri sürülemez. Hemen bütün cephelerde güç dengelerinin ve savaşın doğasının değişimine bağlı olarak, ihtiyaç halinde bölgesel kuvvetlere destek sağlamak amacıyla mevsimlik imparatorluk seferberlikleri düzenlemek yeterli olmamaya başlamıştı. Batı Avrupa'da olduğu gibi, Osmanlı'da da savaşlar daha uzun sürer hale gelmiş ve birbirini takip eden mevsimler boyunca kışlamak zorun-

luluğu ortaya çıkmıştı: Tuna nehri cephesinde XVI. yüzyıl (1593-1606) ve XVII. yüzyıl (1683-1699) sonlarındaki iki "Lange Türkenkriege"; doğu cephesinde 1570-1592, 1603-1611 ve 1623-1629 yılları arasındaki İran savaşları; Akdeniz'de 1645-1649'daki Girit savaşları. Bu uzun süreli savaşlardan ayrı olarak, Süleyman'ın ölümünü takip eden sürede karşı karşıya kalınan durumun karakteristik özelliği; Kleinkrieg adı verilen ve Macar sınırında sürdürülen, büyük süvari alayları ve küçük kuşatmaları kapsayan, bölgesel kuvvetlerin operasyonlarıyla sınırlı, sınır savaşlarıydı.

1566'dan sonra Osmanlı savaşları, yukarıdaki betimlemelerin ışığında incelendiğinde imparatorluk seferberlikleri ve büyük savaşlara kıyasla, Osmanlı askeri cephelere, sınır savaşları ve savunmaya tarih literatüründe genel olarak ne kadar az yer verilmiş olduğunu görmek çok çarpıcıdır.² Kalelerin inşası, güçlendirilmesi, korunması veya bu kadar geniş bir cephenin garnizon bölüklerinin artırılması, ödeneklerinin sağlanması ve takviye edilmesi, Osmanlı'nın temel ekonomisini maliyesini ve idaresini etkilemekteydi. Burada çok azını saydığımız bu konuları ve Osmanlı askeri cephelerinin tarihini değişik bakış açılarından incelemekten Osmanlı'nın tarihini anlamaya çalışmak sınırlı ve yetersiz kalmaya mahkûmdur. Bu makalenin temel amacı, Macaristan'daki Osmanlı - Habsburg cephesini örnek alarak Osmanlı askeri cephelerini çalışan tarihçilere bazı karşılaştırmalı yaklaşımlar ve sorular önermektir.

Bu yazının amacına uygun olarak, askeri sınırlara, sadece Osmanlı İmparatorluğu ve düşmanları arasındaki

karşılıklı kale ve istihkam alanlarını değil, bu iki çizgi arasında ve ötesindeki toprak ve yerleşim alanlarını da içine alacak şekilde daha geniş bir açıdan yaklaşmaya çalışacağım. Bugünün yaklaşımı, en azından Habsburg - Osmanlı koşullarında, daha geniş olan bu tanımlı destekler. Osmanlı Türkçe'sindeki Kale/Kaleler veya Palanka/Palankalar, Almanca'daki Grenzfestung/Grenzfestungen, Latince'deki Castrum/Castra veya Castellum/Castella, Macarca'daki Veguar/Vegvarak, Veghaz/Veghazak çeşitli istihkam tiplerine karşılık gelirken; Osmanlı Türkçe-si'ndeki Sehad/lar, Almanca'daki Grenzgebiet veya Kreis, Latince'deki Confinia veya Partes, Macarca'daki Vegvidek kalelerin arasındaki ve ötesindeki geniş topraklara karşılık gelir. Benzer şekilde, "serhad kaleleri" deyimi, serhad terimine karşılık gelen o zamanın anlamını çok açık olarak verir.

Bugünkü bilgi azlığı koşullarında, arşivlenmiş ve yayınlanmış materyalin zenginliği ve çeşitliliği; linguistik, coğrafi ve ilgili bölgesel tarihlerin çeşitliliği göz önüne alındığında etraflı bir Osmanlı askeri cephesi tarihini tek başına yazmaya kalkmak çok zor bir iş olsa gerektir. Bugün sahip olduğumuz bilgi düzeyine baktığımızda belki de ihtiyaç duyduğumuz şey bu işin üstesinden gelebileceğimiz genel bir çerçeve çizmektir. O döneme ait dökümanlarda (Budun Serhadları, Kila-I Vilayet-I Budun) yansımaları bulan idari bölünmeler veya o döneme ait kullanıma (Ungurus Serhadları) uygun olarak Osmanlı askeri sınırlarını Macar, Kafkas, İran, vs. gibi daha küçük sınır bölgeleri halinde ele almak bu işi kolaylaştırmak için tavsiye edilebilecek bir başka yöntemdir.

Aşağıdaki zikredilen noktalar sadece olası yaklaşımların bir listesi ve özet olarak şekillendirilmesidir. Üç soru üzerinde odaklanacağım:

- 1- Askeri cephenin oluşumu ki, şimdi sadece çevresel şartlarla sınırlı olarak ele alınacak
- 2- Askeri güç
- 3- Cephenin mali bedeli

I. ASKERİ CEPHELERİN OLUŞUMU

Belli cephelerin kurulmasıyla ilgili olan ve çok iyi bilinen siyasi tarihi yeniden anlatmak yerine, tek bir soru üzerinde odaklanacağım: Çok öğretici olabilecek ve henüz incelenmemiş olan askeri cephelerle çevre arasın-

daki ilişki; özellikle de Osmanlı'daki topoğrafya ve coğrafya anlayışıyla bağlantılı olarak.³

Osmanlılar'ın Avrupa coğrafyası ve politikası konusundaki bilgilerinin yetersiz olduğunu iddia etmek çok moda bir argümandır.⁴ Belli dönemlerde belli Osmanlı politikacıları için bu doğru olsa bile, Osmanlı'nın XVI. ve XVII. yüzyıllardaki büyük görüntüsü düşünüldüğünde, bunun doğru olmadığı anlaşılır. Karadeniz kıyıları ve Tuna deltasının aşamalı ve sistematik istilası; Kilis, Silistre, Rusçuk, Niğbolu, Vidin, Golubac, Semendire, Nandorfehervar/Belgrad, Orsova, Szöreny(var),⁵ Buda, Esztergom/Estergon, Visegrad, Szekesfehervar/İstolni Belgrad ve imparatorluğun iki ucundan gelen iki önemli akarsu yolu olan Tuna'daki Vac/Vaç ve Tigris-Shatt al-Arab boyunca Musul, Bağdat, Basra⁶ veya Sokullu Mehmet'in⁷ Don - Volga kanal projesi gibi ana akarsu yolları boyunca yerleşik stratejik öneme sahip kalelerin kurulması ve güçlendirilmesi gibi örnekler Osmanlı politikacılarının sadece coğrafya anlayışlarını değil, geniş ve stratejik anlamda da düşünebildiklerini açıkça gösterir.

Ayrıca, coğrafya bilgisi ve aşinalığı global ve bölgesel bağlamlarda farklı gelişmiştir. İmparatorluk seferberliği ve daha küçük askeri hareketler sırasında topoğrafya ile yakından ilgilenmek, olası akarsu geçişlerini bulmak, askerlerle hayvanlar için içme suyu kaynaklarını ortaya çıkarmak için kaçınılmazdı. Osmanlı'nın seferberlik kayıtları, kronikleri ve coğrafi tanımlamaları geçişler ve akarsuların yanında Osmanlılar'ın tuttuğu bölgesel rehberlere (kılavuz) de çok sayıda işaret eder ki, bu da onların topoğrafyaya olan ilgilerini açıkça ortaya koymaktadır. Kılavuzların istihdamı, özellikle iklim ve bitki örtüsünün olumsuz olduğu yerlerde çok iş görüyordu. Bu cephelerden biri, büyük susuz Avrasya steplerinin batı uzantısı olduğu yolundaki yaygın inanışın tersi bir coğrafyası olan Macaristan'dı. Bugünkünden daha geniş ormanlık alanların ve yaygın bataklıkların olduğu böyle bir ülkede bölgenin coğrafyası, bitki örtüsü ve iklimini tam olarak bilmeden iletişim ve askeri faaliyetleri yürütmek imkansızdı.

Eldeki kanıtlar; bilgi toplama ve casuslukta Osmanlı sistemi ve kılavuzlarının, sadece imparatorluk güçlerinin ve bölgesel kuvvetlerin komutanlarını topoğrafik açıdan ihtiyaç duyulan bilgilerle donatmadığını,

aynı zamanda, askeri komutanların savunma sistemleri, güç ilişkileri, mineral kaynakları ve Osmanlı askeri cephesinin ardındaki toprakların diğer özellikleri ile ilgili ve bilgi verdiklerini göstermektedir. Örnek olarak; 1541 Buda seferberliği sırasında tutulan ilginç bir rapordan kısaca bahsetmeme izin verin. Bu kısa "istila planı", bilinmeyen yazarı tarafından istila edilmesinin iyi olacağını düşünüldüğü stratejik açıdan önemli bazı Macar garnizonlarının bir listesini verir. Kaleler, Macaristan'ın en önde gelen aristokrat ve politikacıları olan sahiplerine göre listelenirken, yerleşimleri ve yakın geçmişleri hakkında notlar da düşülmüştür. Örnek olarak, doğu Macaristan'daki en etkin politikacı olan György Frater (batı kaynaklarında Frater Georgius Utiesonovic veya Martinuzzi olarak, Osmanlı kaynaklarında ise Papas veya Brata olarak geçer)'in garnizonu ile ilgili bölümü yazıyorum: "Vilayet-I Erdel'de Varat nam kale defaatla nice krallara ve yarar beylere taht olmuştur. Bu kale elde olmayınca Vilayet-I Erdel zapt olunamaz. Ve Kaş (Kassa) nam kale ki Leh canibindedir; Budin'e tabidir, nice kaştelleri ve bi-nahiye köyleri ve şehirleri vardır. Bu alındıktan sonra Leh vilayetine varınca zapt olunup ve perin Petre (Peter Perenyi, d.1548) memleketi ve Bedik (Bebek Biraderler, Imre ve Ferenc, d.1558) ve Şeregi Gaşpar (Gaspar Seredy, d.1553) nam banların memleketleri zapt olunur".⁸ Osmanlı topraklarının güvenliği de önemli bir meseleydi. Peter Petrovics'in elindeki garnizonları listeleme döneminde şu yorum yer almaktadır: "Kale-I Libova (Lippa) ve Dimişkar (Temeşvar) ve Beşkerek (Becs-kerek) ve Beçil (Belse) nam kaleler alınmayınca Sirem vilayetinin haramisi eksik olmaz ve nice kaleleri, şehirleri ve köyleri vardır. Asıl Sırf (Serbian) vilayetidir. Semendire'den ve Sirem'den kaçan ve sair bizim vilayetimizde fesad ve şenaa edenlerin gelip sığınacağıdır".⁹ Bu listede geçen, Kassa dışında bütün garnizonların Osmanlılar tarafından 10 yıl sonra alınması pek şaşırtıcı olmamıştır.

Daha sonra XVI. ve XVII. yüzyıllarda, Macar ve Habsburg askeri gücü ve Macar kaleleri hakkında uygun bilgileri toplamak sancakbeyleri ve beylerbeylerinin sorumluluğunda olmuştur. Ulaşılabilen kanıtlara bakılırsa, bu görevlerini yerine getirebilmek için sancakbeyleri ve beylerbeylerinin tam teşekküllü askeri bir istihbarat sistemi kurdukları görülmektedir. 1561'de, Istolni Belgrad sancakbeyi Hamza, Habsburg'dan büyük bir ordunun

kendisine karşı yollanmasıyla tehdit edildiğinde rahatlıkla şu cevabı verebilmiştir: "Hiçbir yerde askeriniz yok. Olsa benim bilmem lazım, çünkü benim casusum altı yıldır Beç'te oturur, orada karısı çocuğu var; bu adam isterse kilisede ayin eder, isterse deaktır, isterse Nemçeli, isterse Macar olur; isterse mükemmel çapacıdır, isterse asker olur, isterse topallar, isterse senin gibi sağlam bacakla gezer ve üstelik her dili bilir".¹⁰ Muhabirleri ve casuslarına dayanarak Osmanlı otoriteleri cephe boyunca Macar savunma hattıyla ilgili oldukça güncel bilgiye sahip oluyorlardı. Örnek olarak; Buda beylerbeyi Üveys Paşa'nın (1578-1580) başarılı askeri casusluk faaliyetlerinden bahsedebiliriz. Transdanubia'daki Kanizsa civarında bulunan Macar kalelerinin Habsburg askeri otoritelerince modernize edilmesinden kısa bir süre sonra, Üveys Paşa, bölgedeki bütün kaleleri ve ana akarsu geçişlerini gösteren ayrıntılı ve şaşırtıcı derecede doğru bir harita hazırlayıp İstanbul'a yollamıştır.¹¹

Harita hazırlama faaliyetlerinin yanında, büyük akarsu yolları boyunca kurulan büyük tersaneler ve askeri tesisler veya yeni baruthanelerin ve diğer askeri endüstri planları, Osmanlıların bölgenin ihtiyaçları ve potansiyelini ne kadar iyi incelediklerini gösterir. Osmanlı tarihini merkezi olarak ele alıp bölgesel girişimlerin önemini azımsayan çalışmalarda gözardı edilen olguyu; bölgeyi iyi tanımaya bağlı olarak gelişen bölgesel teşebbüslerin oynadığı önemli rolü elimizdeki kaynaklarda açıkça görmek mümkündür.

Garnizonların yapılanması ve kuvvetlendirilmesi de bu çerçevede incelenebilir. Örnek olarak; Ezstergom/Estergon'u gösterebiliriz. Buda'yı Batı'dan koruyan tek büyük kale olduğu ve hem akarsu hem de kara üzerinden iletişimi kontrol ettiği için, Estergon Macaristan'daki Osmanlı yetkililerinin ilgisini özellikle çekmiştir. Estergon'u, sadece daire şeklinde ek bir burç ve baruthane inşa ederek kuvvetlendirmekle kalmamışlar, onun hemen yanında Tepedelen'e (Szent Tamas hegy) ve Tuna'nın diğer kıyısındaki Cigirdelen'e (Darkany) iki yeni kale dikmişlerdir. Macaristan'da Osmanlılar tarafından inşa edilen Hamzabey, Val, Korkmaz/Cankurtaran (Adony'nin yanında) veya Tisza nehrinin doğu kıyısındaki Senmikloş gibi istihkamlar, ya Buda'yı korumak için ya da büyük akarsu veya kara üzerinden iletişimi kontrol etmek için kullanılmıştır.

II. ASKERİ GÜÇ

Eyalet güçleri şöyle gruplandırılabilir:

I. Eyalere ait hazineye kayıtlı, eyalet hazinesi tarafından giderleri karşılanan bölgesel (yerli) garnizon askerleri.

II. Merkezi hazineye kayıtlı (mevacib defterleri), giderleri İmparatorluk Hazinesi (Hazinei Amire) tarafından karşılanan, yeniçeriler, topçular, top arabacıları ve diğer teknisyenlerden oluşan merkezi bölükleri.

III. Sayılarını timar defterlerinden bulmanın mümkün olduğu, sınır eyaletlerinde görevli sipahi ve cebelü bölükleri. Ama bazı seyrek kaynaklar, en azından belli bölgeler ve belli dönemlerde, ödemelere oranla fazla sayıda askerin istihdam edildiğini göstermektedir.

IV. Belli dönemler ve belli bölgelerde istihdam edilen yardımcı bölükler de (derbendci, vs.) dikkate alınmalıdır.

Ulaşabildiğimiz kaynaklar, en azından XVI. ve XVII. yüzyıllarda, bölgesel bölüklerin garnizon askerlerinin çoğunluğunu oluşturduğunu ve elit yeniçerilerin önemini abartılmaması gerektiğini söylemektedirler. Tek bir eyalete ait veriler bütünü anlamak için yeterli olmasa dahi, XVI. yüzyılda en güçlü askeri düşman olan Avusturya Habsburg'lularla karşı karşıya kalınan Macaristan cephesinde, sadece Buda'da eyaleti 10-11 bin garnizon askeri içinde 900 yeniçeriye sahipti.

Tablo 1. Macar Garnizonlarındaki Askerler ve Yeniçeriler¹²

Tarih	Vilayet	Garnizon Askerlerine	Yeniçeriler	%
Nakit Ödenen				
1569/70	Buda	10.616	945	8.9%
1570/71	Buda	10.681	936	8.7%
1571/72	Buda	10.786	901	8.3%
1572/73	Buda	10.872	948	8.7%
1563/74	Buda	10.843	968	8.9%
1574/75	Buda	10.023	1050	10.4%
1575/76	Buda	10.834	946	8.7%
1578	Buda	10.895	828	7.5%
1578/79	Buda	10.753	845	7.8%
1580/81	Buda	10.816	900	8.3%
1605/06	Eğri	3.409	384	11.2%
1613	Buda	7.836	1.276	16.2%
1662	Buda	2.503	822 1669'da	32.8%
1663	Buda	12.734	159 1669'da	1.2%
1663	Buda	2.806	962 1669'da	34.2%

XVI. yüzyıl boyunca iki Macar eyaletinde (Buda ve Temeşvar), yeniçerilerin bütün garnizon askerlerine oranı bundan da küçüktü. Buda vilayetinin istihkamlarında görev yapan ve giderleri Buda'nın hazinesinden karşılanan 11.000 garnizon askerine, ödeneklerini nakit olarak değil de imparatorluk döneminde yaygın bir tarz olan mal-mülk şeklinde aldıkları için hazine ve ödenek kayıtlarında yer almayan 3.000-3.500 askeri de eklemek gerekir.¹³ Sınırdaki ikinci eyalet Temesvar'da bu rakama 4.000 asker eklediğimizde, toplam 18.000 garnizon askerine ulaşıyoruz.¹⁴ Bu da, 16. yüzyılda cephedeki yeniçerilerin garnizon güçlerinin sadece %5'ini oluşturdukları anlamına gelir.

Ama bu durum zaman içerisinde değişmiştir. Ana hazine bütçesi, eyaletlerdeki garnizonlarda görevlendirilen yeniçerilerin sayısının zamanla belirgin olarak arttığını göstermektedir: 1568'de 2.126 (%15.6) iken 1670'de 14.379'dan (%26.7) fazla olmuştur ve 1660'ların kritik yılları olan savaş zamanında 20-22.000'e (%40) kadar çıkmıştır.¹⁵ Yukarıdaki tabloda görülen veriler de benzer bir eğilimi yansıtmaktadır.

Yeniçerilerin, stratejik önemi olan bir avuç garnizonla sınırlı kaldıklarını, ikinci ve üçüncü plandaki kalelerde genellikle görülmediklerini belirtmeliyiz. 1670'lere ait Ana Hazine bütçesi, bu tür stratejik öneme sahip iki düzineden biraz fazla garnizon listelemektedir. Çok sayıda yeniçerisi olan en önemli kalelerin coğrafi dağılımı (Bağdat 5.552, Azak 1.894, Uyvar 962, Varad 622 yeniçeri) çok daha bilgilendiricidir.

Bir başka can alıcı soru; o döneme ait Avrupa kaynaklarında ve daha sonra da bilimsel literatürde ifade edildiği gibi, Osmanlılar'ın eyaletlerinde orantısız ölçüde büyük sayıda birlikler istihdam edip etmedikleridir. Tuna bölgesinde yapılan savaşa ait Osmanlı ve Habsburg garnizon güçlerinin sayılarını karşılaştırmalı olarak veren tablo, Osmanlılar'ın düşman kuvvetlerinin boyutları ve askeri güçlerine göre cephedeki askeri gücünü belirlediğini göstermektedir.

Bu sayıların Osmanlı kısmına 7.000 sipahi ve cebelü bölüğü, Macar kısmına 4.000 asker eklendiğinde, karşıt güçlerin askeri potansiyelleri dengeli görünmektedir.

Dahası, ulaşabildiğimiz kaynaklar, yeni fethedilen kalelerdeki Osmanlı güçlerinin önemli bir bölümünün

Tablo 2. Macar ve Osmanlı Garnizonlarındaki Asker Sayıları¹⁶

Tarih	Macaristanda Drava'nın Kuzeyinde Macar ve Habsburg Askerleri	Hırvat Garnizonları Dahil	Buda Vilayetinde Osmanlı Dahil Garnizon Asker Sayısı	İki Macar Vilayetinde Tahmini Osmanlı Garnizon Asker Sayısı
1556	13.982	16.982	10.402	18.000
1576	17.190	22.513	10.834	18.000
1577	16.862	?	?	18.000
1578	?	?	10.895	18.000
1582	16.403	21.148	?	18.000
1588	16.222	?	?	18.000
1593	15.446	22.693	?	18.000

komşu eyaletlerden transfer edildiklerini göstermektedirler. Örneğin; Macaristan'da yeni alınmış toprakları savunmak için 1541 gibi çok erken bir tarihte, Buda'ya 2.653 asker, Pest kalesine 914 asker yerleştirilmişti. Savunmayı güçlendirmek için, Güvercinlik, Haram, Semendire, Belgrad, Slankemen, Titel, (Peter)varad, Uylak, Valkovar, Ösek, Pojega ve diğer Osmanlı kalelerinden 4.196 asker daha bu topraklara transfer edilmişti.¹⁷ Bu bize Osmanlı hükümetinin askeri potansiyelini varolan askeri ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden düzenlediğini ve gereksiz mali yüklerden dikkatle kaçındığını göstermekle kalmıyor, aynı zamanda imparatorluktaki garnizon sayısındaki artışın varolanlara yenilerinin basitçe eklenmesiyle bulunacak bir şey olmadığı konusunda uyarıyor da.

Genellikle gözden kaçan bir başka nokta da; yeni eyalette Osmanlı yönetimi oturdukça, başlangıçtaki asker sayısının belirgin olarak azalmasıdır. Aşağıdaki tablo Buda eyaletindeki beş büyük garnizonun durumunu gösteriyor olsa da imparatorluğun diğer bölgelerine ait kıyaslamalı veriler de benzer eğilimler göstermektedirler.

Bu, imparatorluktaki genel eğilimin garnizon askerlerinin sayısını azaltmak şeklinde olduğu anlamına gelmemektedir. Tam tersine, XVII. yüzyıla ait kaynaklarımız, garnizon güçlerinde görünür bir artışı göstermek-

tedir. Ama tekrar vurguluyoruz ki, bu veriler çok dikkatle değerlendirilmelidir. Henüz anlayamadığımız farklı tekniği ve ödeme sistemlerinde oluşan değişiklikleri de hesaba katmalıyız. Bu tür değişiklikler verilerimizde anlamlı farklılıklara yol açabilir. Örneğin, garnizon güçlerinin ödeneği olan ortak tımarın belli eyaletlerde ortadan kayboluşu, önemlidir. Bu, daha önceden tımarla ödemesi yapılan ve bu yüzden kayıtlarda yer almayan askerlerin XVII. Yüzyılda kayıtlarda yer almaya başlamasıyla asker sayısında bir artış varmış gibi görünmesine yol açacakları anlamına gelir. Macaristan'da bu durumdaki askerlerin oranı toplamın % 20-30'u kadar yüksek olabilir.

III. CEPHENİN MALİ BEDELİ¹⁹

Garnizonların ihtiyaçlarının tedarik edilmesi ve ödeneğinin sağlanması, pahalı bir yükümlülüktü ve XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, sınır bölgeleri yardıma ihtiyaç duyar hale gelmişti. Her ne kadar genel talimatnameler gerçek eğilimleri yansıtıyor gibi görünse de, bir eyalet daha yakından incelendiğinde, ilginç dinamiklerle karşılaşılabilir ve merkezi ve taşra Osmanlı yönetimlerinin Merkez İmparatorluk Hazinesi üzerindeki mali yükü azaltmak, sınır bölgelerini imkanlar el verdiği ölçüde kendi kendine yeter hale getirmek için uyguladığı çeşitli teknikler hakkında yeni bir şeyler öğrenilebi-

Tablo 3. Buda Eyaletindeki Beş Büyük Garnizonda Asker Sayısındaki Azalma¹⁸

Garnizon	1543	1558	%	1569	%	1579	%	1591	%	1613	%
Buda	2.836	1.713	60	1.655	58	1.624	57	1.597	56	1.019	35
Pest	1.426	1.069	74	939	65	932	65	887	62	572	40
Esterгон	3.237	1.178	36	1.317	40	1.137	35	1.197	36	1.094	33
Istolni Belgrad	2.978	1.191	39	1.378	46	1.312	44	1.273	42	506	17
Toplam	10.504	5.151	49	5.298	50	5.005	47	4.951	47	3.191	30

lir. Bu tekniklerden biri varolan kaynakları yeniden kullanıma sunmaktı. Halep, Diyarbakır ve Erzurum eyaletlerinin gelir kaynaklarının önemli bir bölümü, İran sınır bölgesine yakın garnizonlara harcanmaktaydı. Benzer şekilde, XVI. yüzyılın daha sonraki döneminde Temeşvar eyaletinin ve XVII. yüzyılda da komşu Balkan eyaletlerinin gelirleri bir sınır eyaleti olan Buda'ya açığının kapatmak için transfer edilmiştir.

Uzun süreler içerisinde mali durumun defalarca değişim gösterdiği ve yetersiz ve rastgele seçilmiş verilere dayanan genellemelerin bizi yanlış yönlendirebileceği de açıktır. Yemen²⁰ ve Buda'ya ait kanıtlar, bu eyaletlere ait kötü bir mali portre çizen bütün çalışmaların²¹ yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Her ne kadar sadece Buda eyalet hazinesine ait 1558/59 ve 1559/60 tarihli iki veriye dayanıyor olsa da, ilgili çalışmalarda genel olarak kabul edilen görüş, Macaristan'daki Osmanlı garnizonlarının (ve genel olarak Osmanlı yönetiminin) mali eksikliklerinin Mısır'dan transfer edilen nakit parayla Merkez İmparatorluk Hazinesi tarafından telafi edildiğidir.²² Macaristan'daki Osmanlı Devleti'nin mali giderleri düşünüldüğünde, 1558-60 yıllarına ait açığın bütün bir Osmanlı yönetimi dönemi için geçerli olmadığını unutmamak gerekir. Osmanlı sınır kalelerinin giderleri incelendiğinde şu iki dönemin ayrımı yapılabilir:

A. Osmanlı yönetiminin idare ve vergilendirmesinin henüz tam oturmadığı ilk dönem, ve

B. Osmanlı yönetiminin tam olarak oturduğu ikinci dönem.

Macaristan örneğinde, ilk dönem, 1568'de Edirne'deki Osmanlı-Habsburg Barış Antlaşmasından sonra yönetimin oturduğu dönemlere rastlayan 1570'lerin başlarında kapanmıştır. Benim görüşüme göre, Buda hazinesindeki açıkla ilgili veriler vilayetin iç bölgelerinin he-

nüz kurulmadığı ve gelirlerin henüz düzensiz olduğu bu ilk döneme rastlamaktadır. Osmanlı yönetimi oturdukça, gelirler artmış ve 1570'lerin başlarında eyaletin mali durumu belirgin bir iyileşme göstermiştir. Bu dönem boyunca, bölgesel gelirler, 1550'lerin sonlarındaki %28 ve %38'lik oranlara karşılık, asker ödeneklerinin % 90'ını kapsamaktaydı.

Macar örneğinde bölgesel gelirdeki artış temel olarak iki faktörle açıklanabilir: 1566'daki başarılı seferleri takip eden toprak genişlemesi ve Osmanlı yönetim ve vergilendirme sisteminin tam olarak oturması. 1566 seferlerinin bir sonucu olarak, Somogy ve Bekes ilçeleri ile Nagykunsag bölgesini de kapsayan geniş topraklar Osmanlı yönetimine geçmişti. Bundan sonraki uzun bir dönem boyunca, Macaristan'da Osmanlı yönetimine giren başka toprak olmamıştır. Sınırlarda büyük değişimler ancak 1660'larda Köprülüler tarafından gerçekleştirilebilmiştir. Aradaki zamanda Osmanlı Macaristan'ının toprakları, ülkenin tam ortasında büyük bir üçgen oluşturmaktaydı ve aşağı yukarı 100.000 kilometrekarelik bir alana yayılmaktaydı.²⁴

1568'deki Edirne barış antlaşması sonrasında Macaristan'da Osmanlılar'ın vergi toplamasındaki artış, kesin yönetsel önlemlerin alınması ve bölgesel vergi toplama sistemindeki verimliliğin artırılmasının bir sonucuydu. Osmanlılar yönetimlerinin erken dönemlerinde, önceden Macarların uygulamış oldukları prensibi izleyerek, taşınabilir malları 300 akçeyi bulan ailelerden cizye-vergisi topluyorlardı. Bu, potansiyel vergi mükelleflerinin aşağı yukarı % 30'unun cizye-vergisinden muaf olduğunu göstermektedir.²⁵ Ama, imparatorluğun mali durumunda bir bozulma olmasının sonucunda, imparatorluk yönetimi mali duruma bakılmaksızın herkesten cizye toplaması konusunda zorladı. Böylece, 300 akçe kuralı feshedilmiş oldu. Bu yeni sistem Buda sancağına 1562'de ve diğer Macar sancaklarına 1570'de bildirildi.²⁶ Sonuç ola-

Tablo 4. Buda Vilayetinin Mali Durumu (akçe bazında)²³

Tarih	Askerlerin Ücreti	Budanın Yerel Gelirleri (A)	Buda'ya Sağlanan Diğer Gelirler (B)	Temeşvardan Yardım	İstanbul'dan Yardım	Maaşları Gelirden Ödenen Askerlerin Ücreti A	Askerlerin Ücreti A+B
1558/59	23.062.862	6.434.578	-	-	16.916.945	28%	
1559/60	23.236.931	8.833.839			18.200.00	38%	
1578/79	26.781.205	29.375.187	2.284.419	5.000.000	-	110%	118%
1580/81	26.767.470	26.607.281	1.125.011	3.500.000	-	99%	104%

rak, cizye ödeyenlerin sayısındaki artışla birlikte gelirler de arttı. 1558-59'da Buda vilayetinden sadece 1.5 milyon akçe cizye-vergisi toplanırken, 20 yıl sonra bu miktar 3.5-5 milyon akçeye çıkmıştı.

Tablo 5. 1558-60'da ve 1578-81'de Buda Hazinesinin Cizye-Vergisi Gelirleri²⁷

Tarih	Cizye Gelirleri
1558/59	1.530.476 akçe
1559/60	1.797.539 akçe
1578/79	5.229.259 akçe
1580/81	5.373.138 akçe

Vergi gelirlerindeki artışa iyi bir örnek; belli vilayetlerde gelirin bir başka önemli kısmını oluşturan sultanlık *has-mülk*leridir. Buda beylerbeyi Üveys Paşa'nın aldığı tedbirler, bu tür gelirlerin artmasında önemli rol oynamıştır. Paşa bu gelir kaynağını geliştirmek için her fırsatı değerlendirmiştir: Zuama ve sipahilerin ellerini bu mülklerin üzerinden çekmiştir. Son nüfus sayımından sonra büyük değişikliklerin olduğunu öne sürerek yeni sancak kayıtları (tahrir) oluşturmak gerektiğini ileri sürmüştür: Terkedilmiş bölgelerde yeniden yerleşim alanları kurulmuş, köyler gelişmiş ve toprak ekilmiştir. Başka yerlerde, tam tersi gelişmeler vardır. Düşman saldırıları sonucunda, insanlar köylerini terketmişlerdi. Paşa, özellikle Füleke, Harvan ve Szigetvar (Zipetuar) bölgelerinde kayıtların yeniden düzenlenmesi gerektiği fikrindeydi. Ayrıca, bu terkedilmiş arazilerin zuama ve sipahilere dağıtılmayıp sultanın mülküne dahil edilmesi gerektiğini düşünüyordu.²⁸ Buda vilayeti merkez sancağından kalan kaynaklar Üveys Paşa'nın önlemlerinin istenen sonuçları verdiğini göstermektedir. 1559'da sultanlık *has-mülk*lerinin getirisi sadece 2.338.530 akçeyken, bu rakam 1580'de 9.076.530 akçeye çıkmıştır.²⁹ Bu ortalama %300'lük artış, akçenin değerinin düştüğü dönemde dahi belirgindi (ama büyük devalüasyon henüz olmamıştı). Merkez yönetiminin asıl amacı olan Müslüman ve Hristiyan dünyalarının kesişim noktalarındaki Osmanlı savunma sisteminin maliyetini azaltmak, 1570'lerde devlet ve bölgesel yönetimlerce bütünüyle başarılmıştı.

Macaristan'daki Osmanlı vergilendirme sisteminin oturmasına paralel olarak, Osmanlı yönetimindeki topraklarda Macar vergilendirme sistemi de güçlenmiştir. 1550'lerin başlarından itibaren, Macar otoriteleri Macar

garnizon bölüklerinin de yardımıyla, Osmanlı yönetimindeki Macar köylülerinin daha önceki efendilerine, Macar hükümeti ve kiliseye de vergi ödemelerini sağlamışlardır. 1566'da Szigetvar ve Gyula'nın Osmanlılar'a geçmesinden sonra, Osmanlı topraklarındaki Macar vergilerinin toplanması Macar soylularınca organize edilmiştir. Bu "ikili vergilendirme" daha sonra Macar tarih yazımında "Macar-Osmanlı ortaklığı" adı verilen bir sisteme dönüşmüştür.³⁰ 1570'de Macar vergilendirme sistemindeki bu güçlenme, 1568'deki Habsburg-Osmanlı barış antlaşmasını takip eden barış yıllarında Büyük Macar Ovası'nda tarımın yeniden canlandığını göstermektedir. Bu ekonomik pekişme döneminde, Osmanlı yönetimi altında yaşayan Macar köylüleri hem Osmanlı hem de Macar yönetimine vergilerini ödeme gücüne sahiptiler.

Ekonomik durumun güçlenmesinin bir başka göstergesi de 1580'de Macaristan'ın batıya sığır ihracının doruk noktasına çıkmasıydı. Batıya satılan sığırların büyük çoğunluğu Osmanlı yönetimindeki topraklardan geldiği için, Osmanlı idaresinin etkinliği arttıkça, ihracat gelirlerinde artış göstermiştir; kaldı ki yönetim etkinliğindeki artış sığır ihracatı öncesinde de ihracat gelirlerinde artışa yol açmıştır. 1558-59'da Tuna'yı geçerek Vac'taki sığır vergilerini toplayan Vac mukataaşı, Buda hazinesine 764.824 akçe, bir sonraki sene 1.295.869 akçe ve 1563-64'de 2.400.000 akçe yollamıştır.³¹

Vilayetin en önemli gelir kaynaklarındaki artışlar da çok belirgindi. Bunlar mukataa gelirleriydi, örneğin; gümrük ödentileri, vergiler, pazar vergileri, pazar ücretleri, tekeller, vs. hep birlikte bu döneme ait vilayet gelirinin % 50-70'ini oluşturmaktaydı.

Tablo 6. 1558-60 ve 1578-81'de Buda Hazinesinin Mukataa-Gelirleri³²

Tarih	Mukataa Gelirleri
1558/59	3.437.910 akçe
1559/60	4.469.170 akçe
1578/79	18.240.131 akçe
1580/81	18.509.766 akçe

Bilindiği üzere, gıda ve savaş giderleri gibi giderler hazine hesaplarına dahil değildi. Ama diğer kaynaklar, Macaristan'daki Osmanlı garnizonlarının yiyecek, hayvan yemi ve cephane ihtiyaçlarını eyaletten sağlayarak kendilerine yeterli olduklarını göstermektedir. Benzer

şekilde, sınır kalelerinin yapımı ve onarımı bölgedeki yapı malzemeleri ve işgücü kullanılarak yapılmıştır. Yapı malzemeleri tercihen aynı vergi şeklinde toplanmıştır. Bu amaçla, 1570'lerden itibaren, tamir akçesi adı verilen yeni bir vergilendirme sistemi getirilmiştir. Zanaatkarlar ve işçiler komşu Macar köylerinden gelmiştir. Güçlendirme ve modernizasyon ve diğer taraftan da Macar kalelerinin ihtiyaçları merkezi mali kaynaklardan sağlanmıştır ve bu, Habsburg idaresi için gittikçe büyüyen bir mali yük olmuştur.

Tablo 7. Macaristan'daki Habsburg Savunmasının Mali Gideri³³

Yıl	Askerlerin Ücreti	Macaristan'dan Toplanan Gelirlerden Karşılanan (Tahmini)	Askeri Harcamalar İçin Toplanan Miktar (İçindeki Askerlerin Ücretlerinin Payı)
1554	761.766	98%	46%
1556	945.475	79%	37%
1572	1.385.965	54%	25%
1576	1.658.736	45%	21%
1578	1.461.900	51%	24%
1582	1.418.292	53%	25%
1593	1.572.533	48%	22%

Macaristan cephesinde Habsburg ve Osmanlı savunmaları arasındaki bir kıyaslama, Osmanlılar'ın savunmalarını Habsburg'lulardan daha ucuza sağladıklarını ve Osmanlı'ya yüklenen maliyetin Habsburg'lulara yüklenenden daha az olduğunu gösterir.

Tablo 8. Macar ve Osmanlı Garnizonlarında Macar Florini Bazında Hesaplanmış Asker Ödenekleri

Yıl	Macaristan Garnizonlarındaki Askerlerin Ücreti	Buda Vilayetindeki Osmanlı Garnizonlarında Bulunan Askerlerin Ücreti
1554	609.413	
1556	756.380	
1558/59		461.257
1559/60		464.738
1572	1.108.772	
1575/76		
1576	1.326.989	
1578	1.169.520	
1578/79		405.776
1580/81		405.568
1582	1.572.533	

Osmanlı'ya ait verilerin sadece Buda vilayetindeki garnizonlarda görev yapan askerlerin ödeneklerini kapsa-

dığı hatırlanmalıdır. Bu miktara ortalama 95-100.000 Macar florini eklemeliyiz. Bu miktar da Temeşvar vilayetine komşu kaleleri koruyan askere verilen ödenektir. Ama, Macaristan'daki iki vilayetin toplam masrafı gene de Macar kalelerinin, Habsburg'lular tarafından ödenen masraflarına göre belirgin olarak azdır. Eğer harcamaları kalelerin ihtiyaçları ve savaş gereksinimleri ile birlikte düşürsek, kıyaslama Osmanlılar lehine olacaktır. Kendine büyük oranda yeten Macaristan'daki Osmanlı kalelerinden farklı olarak, Habsburg garnizonları silah ve cephane ithalatına bağımlıydı. Viyana'daki Savaş Divanı Konseyi'nin hesaplarına göre kalelerin idare ve ihtiyaçları için yıllık maliyet fazladan 1 milyon Ren Guldeni ediyordu. Ve bu toplamın sadece bir bölümü erzak için harcanmıştı bile, ki genellikle olan buydu, bu Habsburg bütçesi üzerinde ciddi bir yük oluştuyordu. Gyor gibi bazı önemli bölgelerin modernizasyonu için gereken yapı giderleri bile tek başına 1 milyon florine ihtiyaç duyuyordu ki, bu bize, Habsburg yönetiminin 1578'de 10 milyon florinden fazla olan borcunu nasıl biriktirdiğini açıklar. Bütün Avrupa'da (İspanyol Hollanda'sı ve İspanya'nın Kuzey Afrika'daki küçük kaleleri aklı gelmeli) sınırları korumanın ciddi mali sıkıntısı olduğunu bilerek baktığımızda, Osmanlı yönetiminin cephedeki mali sıkıntılarıyla birlikte yaşadığı zorlukları, başarı ve başarısızlıklarını daha farklı bir gözle görmemiz ve belki de anlamamız mümkün olabilir.

Umuyorum ki, bu yazıda değinilen bazı sorular, fikirler, öneriler, eğilimler, yada işaret edilen zıtlıklar Osmanlı askeri cephesi hakkında acele yapılmış genellemeleri ve Osmanlı askerinin genellikle yanlış yorumlanan mali, ekonomik ve sosyal "maliyetlerini" yeniden gözden geçirmemize yardımcı olur. Çeşitli sınır bölgeleri ve eyaletler hakkında değişik makro çalışmaların yanında, Osmanlı tarihini daha iyi anlayabilmek ve bulduğumuz sonuçları çoğu Avrupalı olan ve Osmanlı savaş makinesi hakkında klişeleşmiş kalıplarla düşünüen meslektaşlarımızın sonuçlarıyla karşılaştırmak için imparatorluğun içinden ve dışından yapılmış daha çok karşılaştırmalı çalışmalara ihtiyacımız var.

- 1 Osmanlı savaşı ve genel eğilimler için bkz. Rhoads Murphy, *Ottoman Warfare, 1500-1700* (New Brunswick, New Jersey, 1999); Virginia Aksan, "Ottoman war and warfare, 1453-1812" in Jeremy Black ed., *War in the Early Modern World, 1450-1815* (London, 1999) 147-175; Gabor Agoston, "Ottoman warfare in Europe, 1453-1826" in Jeremy Black ed., *European Warfare, 1453-1815* (London, 1999) 118-144.
- 2 Konu hakkındaki en önemli çalışmalardan da bahseden önemli bir makale: Colin Heywood "The frontier in Ottoman history: old ideas and new myths" in D. Power and N. Standen eds., *Frontiers in Question: Eurasian Borderlands, 700-1700* (London, 1999). (bkz. özellikle dipnot 47) Diğer taraftan, J. Nouzille's *Histoire de Frontières: L'Autriche et l'Empire Ottoman* (Paris: Berg International, 1991) hayal kırıklığına uğrattak kadar yüzeysel bir kitaptır ve özellikle XVI. - XVII. Yüzyıllar için faydasızdır.
- 3 Franz Taeschner ve Lajos Fekete'nin Osmanlı coğrafyasına ait önemli çalışmaları birer istisnadır. F. Taeschner, "Die geographische Literatur der Osmanen" *Zeitschrift des Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft* N. İllamasyon ii. (1923) 31-80. And L. Fekete, "A hodoltság-kori Töröksege Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei" *Hadörtönelmi Közlemények* (Bundan sonra HK) xxxi (1930) 1-17, 134-154.
- 4 Tipik bir olumsuz bakış açısı için bkz., Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe* (London, 1994) 90, 112, etc.
- 5 Ferenc Szakaly, "The Hungarian - Croatia Border Defense System and Its Collaps" in János M. Bak and Bela K. Kiraly eds. *From Hunyadi to Rakoczi. War and Society in Late Medieval Hungary* (Brooklyn, 1982) 141-158.
- 6 Musul için bkz., Rhoads Murphy, "The construction of a fortress at Mosul in 1631" in Halil İnalçık and Osman Okyar eds. *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* (Ankara, 1980) 163-178.
- 7 Halil İnalçık, "The origins of the Ottoman - Russian rivalry and the Don - Volga canal, 1569" *Les Annales de l'Université d'Ankara I.* (1947) 47-106.
- 8 Quoted by, Pal Fodor, "Ottoman Policy towards Hungary, 1520-1541" *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* (bundan sonra AOH) XLV.2-3. (1991) 316.
- 9 *Ibid.*
- 10 S. Takats, "Türk Devrinde Kılavuzlar ve Casuslar" in *idem., Macaristan Türk Alminden Çizgiler*. (İstanbul: MEB, 1992) 174.
- 11 İstanbul'da Üveys Paşa'nın haritasının bir kopyası çıkarılıp İstanbul'daki Habsburg büyükelçisi Joachim von Sinzendorf (1578-1581) için İtalyanca'ya tercüme edilmiştir ve büyükelçi daha sonra bu haritayı Viyana'ya geri göndermiştir ki bu da, Habsburg büyükelçilerinde bilgi toplama konusunda son derece başarılı olduklarının bir göstergesidir. Orjinal Türk haritasının bu ilginç İtalyan kopyası bugüne dek ulaşmıştır ve Viyana Arşivler'inde bulunmaktadır (Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Statsarchiv Turcica Karton 43. Konv. 2. Fol. 50) Geza Palffy tarafından kopyalanarak yayınlanmıştır (*Enropa vedelmelen*, Budapest, 1999, facsimile III).
- 12 Veriler Başbakanlık Osmanlı arşivi, Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD) 1561, 498, 4000 Cf'dendir. Gabor Agoston, "A magyarországi Török vegvarak ellatasanak nehany kerdesek," *Studia Agriensia* 14. (Eger, 1993) 327-328, and Klara Hegyi, "The Ottoman Military Force in Hungary" in Geza David and Pal Fodor eds., *Hungarian - Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent* (Budapest, 1994) 139, 146.
- 13 1528'de garnizonda görevli askerlere bu şekilde ödeme yapılıyordu. Bu, daha sonra 1570'de, 1000'den az askerin tımar gelirleriyle ödentisini aldığı, bölgesel askerlerin %40'ının küçük kalelerde görev yaptığı Macar cephesinde rutin uygulama haline geldi.
- 14 Hegyi, *op.cit.*, 145.
- 15 Ömer Lütfi Barkan, "974-975 (1567-1568) Mali Yılına ait bir Osmanlı Bütçesi," *İÜİFM* 19 (1957-1958) 277-332; *idem.*, "1079-1080 (1669-1670) Mali Yılına ait bir Osmanlı Bütçesi," *İÜİFM* 17 (1955/1956) 236; and R. Murphy, *op.cit.*, 57.
- 16 Macar garnizonları hakkındaki veriler Geza Palffy'nin Avusturya arşivindeki araştırmalarına dayalıdır. Bu verilerin bir kısmı hala yayınlanmamıştır. Yayınlananlar Geza Palffy, "A Török elleni vedelmi rendszert szervezetenek története a kezdetektől a 18. Század vegeig" *Történelmi Szemle* XXXVIII. 2-3. (1996) 182-183; *idem.*, "A magyarországi es delvideki vegvarrendszer 1576. Es 1582. Evi jegyzeketi," *HK* 108.1. (1995) 114-185.
- 17 Lajos Fekete, *Budapest a Törökörban* (Budapest, 1944) 125.
- 18 Klara Hegyi, *Török berendezkedes Magyarországon* (Budapest, 1995) 91.
- 19 Bu bölüm büyük oranda bana ait "A hodatas ara: A magyarországi Török vegvarak örsége, fenntartási terhei es a tartományi penzügyi helyzete" *HK* 111.2. (1998) 351-381. Ve bu makalenin İngilizce versiyonu olan: "The cost of Ottoman Defense in Hungary" (Habsburg-Osmanlı askeri cephesi üzerine bir sayıda yayınlanmak üzere) yazılarına dayanmaktadır.
- 20 Bkz., Salih Özbaran, "The Ottoman Budgets of Yemen in the 16th Century" in Hans Georg Majer ve Roul Motika eds., *Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte (1071-1920)* (Wiesbaden, 1995) 231-239.
- 21 Yemen için bkz., H. İnalçık and D. Quataert eds., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*. (Cambridge, 1994), 84.
- 22 Bkz., L. Fekete-Gy. Kaldy-Nagy, *Rechnungsbücher türkischen Finanzstellen in Buda (Ofen), 1550-1580*, (Budapest, 1962). 770-771; İnalçık-Quataert eds. *Op.cit.* 58. Tek istisna, Buda vilayetine yayınlanmamış hazine hesaplarını ilk kez inceleyen Carole Finkel'dir. Bkz., *The administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*. (Wien, 1988), 291-292.
- 23 Fekete-Kaldy-Nagy, *op.cit.* (1558-1560) and BOA, MAD 1561 (1578/79) and MAD 498 (1580/81).
- 24 Ferenc Szakaly, *Magyar adoztatás a török hadoltságban* (Budapest, 1981) 38.
- 25 Bkz. Gyula Kaldy-Nagy, "The Administration of the Sanjaq Registrations in Hungary". *AOH* 21. (1968) 194-195.
- 26 Gyula Kaldy-Nagy, "Bevölkerungsstatistischer Quellenwert der Gizye-Defter und der Tahrir-defter." *AOH* 11. (1960) 259-269.
- 27 1558-60 yıllarına ait veriler L. Fekete-Gy.Kaldy-Nagy, *op.cit.*, 770'den, 1578-81 yıllarına ait veriler MAD 498. Ss.2., 44'dendir.
- 28 Tayyib Gökbilgin, "Kara Üveys Paşa'nın Budin Beylerbeyliği (1578-1580)" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 2. (1950-51) 3-4. 25.
- 29 K. Hegyi, *Török berendezkedes op.cit.*, 43.
- 30 Ferenc Szakaly, *Magyar adoztatás, op.cit.*
- 31 Bkz., Fekete-Kaldy-Nagy, *op.cit.*, 761; Gy. Kaldy-Nagy, "Statistische Angaben über den Warenverkehr des Türkischen Eroberungsgebiets in Ungarn mit dem Westen in den Jahren 1560-1564" *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae Sectio Historica* 11. (1970) and Hegyi, *Török berendezkedes*, 46.
- 32 1558-60 yıllarına ait veriler Fekete-Kaldy-Nagy, *op.cit.*, 770'den, 1578-81 yıllarına ait veriler MAD 489. Ss.2., 44'dendir.
- 33 Geza Palffy, *A caszarvaros vedelmelen* (Györ, 1999) 153.

OSMANLI-AVUSTURYA SAVAŞLARI ÖNCESİ OSMANLI DİPLOMASİSİ (1593 - 1606)

DR. PÁL FODOR

MAGYAR TUDOMANYOS AKADEMIA / MACARISTAN

Mart 1590'da on üç yıllık yorucu bir savaş-
tan sonra Osmanlı Sarayı İran'la barış yap-
tı. İmparatorluğun iç barışı da aynı za-
manlarda kayboluyordu: Kuzey Afrika'da isyanlar çık-
mıştı, Anadolu'da ücretli saray birlikleri ve yerli halk
çarpsıyordu, ve İstanbul'daki yeniçeriler ve saray sipahi-
leri her ödeme anında ayaklanıyordu.

Osmanlı liderliği uluslararası ilişkilerde de gerçek-
ten kaygılıydı. Polonya'nın Avusturyalı Habsburglar ve
Fransa'nın İspanyollar tarafından alınması tehdidi vardı,
yani Avrupa'daki güçler dengesi Osmanlı İmparatorlu-
ğu'nun aleyhine değişecekti. 1590 dolaylarında İstan-
bul'daki Hristiyan güçlerin diplomatları, Sultanlık sara-
yının gittikçe daha tehlikeli olduğuna inandığı İspan-
ya'ya karşı bir deniz savaşı başlatacağı sonucuna vardılar.
Bu beklentiler, Osmanlı liderlerinin 1591 yılı başlarında
yeni bir donanma inşa etmeye başlamaları ve açıkça İs-
panya'ya saldırmaktan söz etmeleri ile haklı çıkıyor gibi
gözükmeye başladı. Ayrıca, bildiğimiz gibi, imparator-
luk birlikleri iki yıl sonra Macaristan'a yürüdü, ve Onbeş
Yıl Savaşları adıyla bilinen savaş başladı. Osmanlı kara-
rının ardındaki amaçları araştıran modern araştırmalar,
Bab-ı Ali'nin imparatorluğun iç krizlerini çözmek için
kara savaşına karar verdiği sonucuna varır. Aşağıdaki fak-
törler nedeniyle bu karara zorlandığı düşünülür:

1. İmparatorluğun finansal sisteminin çöküşü; fiyat
devrimi ve ardından gelen enflasyonun birleşik etkisiyle,
devlet İran savaşı sonrasında sayıları artan işsiz ücretli
birliklerin parasını ödeyemiyordu ve isyanlarını önlemek
için onları savaşa gönderdi.

2. Macaristan savaşının baş aktörü olduğu söylenen
Sinan Paşa'nın başını çektiği bir savaş grubunun varlığı.

3. Bosna-Hırvat ve Macar sınır çatışmalarının yeni-
den başlaması, Bosna valisi Hasan Paşa'nın askeri faali-
yetleri ve yenilgisi.

4. Habsburgların Orta ve Doğu Avrupa'da hakimiyet
kazanma çabaları ve Viyana'nın İstanbul'a yıllık "he-
diyesini" (haraç) ödemekteki isteksizliği.

Bu olaylar ve ilişkilendirmeler savaşın çıkmasında
gerçekten rol oynamış olsalar da, bazı ayrıntılar ve sebepler
henüz açığa çıkmamıştır. Örneğin, Hasan Paşa'nın,
Habsburglu diplomatlar ve askeri liderlerin belirttiği gi-
bi, iki yıl boyunca Bab-ı Ali'nin gizli desteği ile saldırı-
larını devam ettirdiği doğru mudur? Osmanlı ordusu ni-
çin batı sınırlarında harekete geçmiştir ve 1590-91 arası
sınır bölgelerindeki genel rahatsızlığa ne yol açmıştır?
Sultan'ın sarayı, Macaristan'a karşı savaşa ne zaman karar
vermiştir: 1591'de mi, 1592'de mi ya da 1593'te mi?
Başkente bir savaş grubu var mıydı, ve Sinan PAŞA sa-
vashın başlatılmasında ne rol oynadı? Bu çalışmada, bu so-
rular arasından Bosna ve Macaristan'daki durum, Hasan
Paşa ve Sultan'ın arasındaki ilişki ve Bab-ı Ali'nin tav-
rındaki değişiklik ile ele alınacaktır. İncelemem, genel
olarak imparatorluk konseyi tarafından verilen fermanla-
ra (*mühimme defterleri* içinde korunan) dayanıyor. Bosna ve
Buda genel valilerine gönderilen yaklaşık yetmiş ferman-
ı inceledim.

BATI SINIRLARININ DURUMU

Başlangıç olarak, temel ekonomik olguları hatırla-
yalım. 1580'lerin sonunda, para biriminin tekrar tekrar
devalüasyonu ve enflasyon nedeniyle, Osmanlı finansal
sisteminin para birimi olan akçenin değeri altın karşısın-

da yüzde yüz azalmıştı. 1590-93 arasında hazinedeki yıllık açık hemen hemen ortalama 100 milyon akçeye yaklaşmıştı. Saraya bağlı ücretli askerlerin sayısı sürekli artıyordu, 1590'ların başında 25,000 civarında yeniçeri vardı. 1590 yazında, Sinan Paşa yeniçerilere Muhteşem Süleyman zamanında altı ayda bir 6,600,000 akçe ödediğini, fakat 1593'te bu paranın 15,300,000 akçeye çıktığını belirtmişti. Ayrıca, sadece ödeme durumlarında hazineye yardımcı olabilecek kadar zengin olanlar Vezir-i Azam olabiliirdi. 1593 yılının sonunda Sinan Paşa, vezir-i azam olarak atanması hakkında çıkan haberlere şöyle tepki gösterdi: "Böyle olacağını biliyordum! Cimri vezir-i azamlar yönetmeye uygun değildir!" Bu yıllarda merkezi hükümet sıklıkla prensip olarak vergiden muaf olan askeri elitlere vergi koyabilmek için farklı yollara başvurmuştu.

Taşrada da kendini gösteren finansal zorluklar gerçeğine daha az dikkat edilmektedir. Bu, özellikle, asker sayısı fazla olan batı sınırları için böyleydi. İmparatorluk konseyinin fermanlarına göre, Bosna ve Buda eyaletlerindeki ücretli askerlerin ödeneklerinden büyük miktarlar kayıptı (*keilli muzayaka*). Benzer biçimde yiyecek miktarı da azdı. Buda'daki ürün kıtlığı 1590'da ayaklanmaya ve paşanın katline yol açmıştı. 1592'de 400'den fazla garnizon askeri Bosna'daki görev yerlerinde bulunamamıştı. Raporlardaki sürekli şikayetler, sınır bölgelerindeki askerlerin ve tımar sahiplerinin kalelerini bırakarak kendi işleri için seyahat ettikleri ya da yüksek rütbeli devlet memurlarının hizmetine girdikleri idi.

Hazine, daha 1580 yılında kıtlık sorununu çözmek için, zaten yerel halka kılıç-ücreti, yiyecek-görevi, ve şarap-vergisi adları altında yeni vergiler koymuş, ve Hristiyan tebaanın ödediği kafa vergisi (*cizye*) yi arttırmıştı. Fakat bu ekstra vergiler üretici nüfus için çok fazlaydı, bu yüzden 1590'da Hazine bazılarını kaldırdı, ve 1590-91'de merkezi ve bölgesel ücretli askerlerin paralarını ödeyebilmek için yeni kaynaklar (*ifraz*) yaratacak genel kadastro çalışmaları (bütün imparatorluğu kapsayan) yapmaya başladı. Beklentilerin tersine, deney can sıkıcı sonuçlar çıkardı, bu yüzden saray 1591'de iç bölgelerin sayımını durdurdu. Çalışma Buda, Bosna ve Temeşvar vilayetlerinde bir yıl daha devam etti, fakat yerel hazineler ancak bazı tımar alanlarını ele geçirerek artık ürün toplayabiliyordu. En çok kâr getiren topraklara el kon-

muştu, ve yeni başvuranlara hiçbir şey verilmiyordu (Habsburg-Macar devleri tarafından kontrol edilen topraklardaki bazı "gizli" bölgeler hariç).

Bu ölçeklerle, Osmanlı yönetimi sınır birliklerinin tüm tabakalarını küstürmüştü, ve ayaklanma için fazla bir şeye ihtiyaç kalmamıştı. Ücretli birliklerin ödemeleri eksik olarak ve nadiren gelmeye devam etti, kalan tımar sahiplerinin gerçek gelirleri gözle görülür biçimde düştü, çünkü topraklar 1580 yılının nominal değerlerine göre dağıtılmıştı (bu da akçenin büyük oranda devalüasyonu ve değer kaybından önceydi). Aynı zamanda, büyük sayılarla devamlı sınırlarda bulunan gönüllüler ve iş ve toprak arayan diğer kişiler tamamen hayal kırıklığına uğramışlardı. Toplam onbin kişiyi bulan bu askerlerin kini, Macar, Alman ve Vendikli birliklerin Osmanlı topraklarından zorla büyük miktarlarda para koparmaları ile arttı. Solnok (Szolnok) Beyi İstanbul sarayına sancağındaki 9000 vergi biriminden (*hane*), 4000'den fazlasının Hristiyanlara vergi ödediğini bildirdi. Bosna'da 10000 hane Venedik'in denetimindeki askerler olan Uskok ve Frenklere düzenli olarak ödeme yapacaklarını açıkladılar. Ayrıca, sınır bölgelerinin kamu güvenliği korkutucu derecede bozulmuştu. Hristiyan birlikleri Osmanlı topraklarının içlerine saldırıp yağmaladılar ve Tuna'da gemileri kaçırdılar. İstanbul'daki yönetim Macaristan'daki sancak beylerini ardı ardına değiştirdi. 1592 başında, Istolni Belgrad (Székesfehérvár), Zigetvar (Szigetvár) ve Şimontorna sancak beyleri eğer dikkat etmezlerse sadece konumlarını değil, başlarını da kaybedecekleri yolunda tehdit edildiler. Fakat bu da yardımcı olmadı. Bu şartlar altında, ordunun profesyonel rütbelileri ve sınır bölgelerine akan büyük sayılardaki askerler sorunları çözmenin en iyi yolunun sadece genişleme ve yeni toprakların alınması olduğu düşüncesindeydiler. 1590'dan itibaren, savaş başlatmak için baskılarını arttırdılar ve bu "Rumeli ya da Batılı lobi"sinin Bab-ı Ali üzerinde gereken etkiyi yaratacak bir temsilci bulması an meselesi idi. Bu lobinin baş aktörü 1591 baharında Bosna'ya beylerbeyi atanan Derviş ya da Telli Hasan Paşa oldu.

HASAN PAŞA VE BAB-I ÂLİ

Bosna'ya giden Hasan Paşa sınırlardaki askerlerin savaşma emellerini arzu ile kucakladı ve bunu yavaşça saraya aktardı. Taktikleri aşağıdaki öğelere dayanıyordu:

(a) Sınırların durumunu dramatik raporlar ile be-timledi (aslında, çoğu gerçekti);

(b) Hıristiyanların askeri hazırlıklarını oldukça abarttı (bunlar genellikle savunma hazırlıkları idi);

(c) Savunmanın düzenlenmesi bahanesi ile vicdansız bir genişlemeyi başlattı;

(d) Başkentte savaş benzeri bir atmosfer yaratmak için, İstanbul'a sürekli ganimet ve savaş esirleri gönder-di.

Bunların sonucunda yürürlükteki barış anlaşmasını büyük ölçüde ihlal eden faaliyetler için (örneğin Petrin-ja kalesinin inşası) sarayın onayını elde etti. Fakat, ken-disine gönderilen imparatorluk fermanları arasında kesin cesaretlendirme olarak yorumlayabileceği sadece tek bir ferman bulabildim. 13 Mart 1592 tarihli bu ferman, Ha-san'a yeteneklerinin karşılığı olarak bir kılıç ve şeref rüt-besi verildiğini bildiriyordu. (Sarayın bu jesti Avrupalı diplomatların gözünden kaçmadı ve bunu sultanlığın desteğinin bir işareti olarak değerlendirdiler.)

Aynı zamanda, İstanbul'daki etkili kişiliklerin, Bosna genel valisinin faaliyetlerini tehlikeli buldukları-na dair kanıtlara sahibiz. Yukarıda bahsedilen bir tane-den başka, Hasan Paşa'yı barışı koruması konusunda uyarmayan tek bir ferman yoktu. Sonuçta, Hasan'ın ger-çek destekçilerinin, Paşa'nın eylemlerindeki riski anlaya-mayacak kadar dar görüşlü olan ve Paşa'yı kişisel olarak tanıyıp seven Sultan Murad üzerinde yeterince etki ku-ran saray kadınları arasında aranması gerektiği kanısın-dayım. 1590-93 arasında görev alan üç vezirden hiçbir-i Bosna Paşası'na kesinlikle arka çıkmadı. Hasan'ın fetih-lerine karşı çıkmasalar da, görünürde Paşa'nın Kulpa nehrinin ötesine geçmesini istemiyor ve Habsburg kralı-nın o zamana kadar elde edilen toprakları (en azından üs-tü kapalı biçimde) kabul etmesini umuyorlardı. Fakat, Habsburgların karşı tedbirleri, haraç göndermeyi reddet-meleri ve Rumeli lobisinin baskısı sayesinde 1592 sonu 1593 başında durum kırılma noktasına geldi.

OSMANLI HÜKÜMETİNİN PLANLARI

Yukarıda bahsedilenlere dayanarak, Bab-ı Ali'nin Macaristan seferine 1591 ya da 1592'de karar vermiş ol-duğu fikrine katılmıyorum. Dahası, bazı ölçütler tersini haklı çıkarıyor görünse bile, bu kararın 1593'ün ilk yarı-

sında dahi alınmadığına inanıyorum. Sinan Paşa, 1593 Şubat başında vezir-i azamlığa getirilince Rumeli ordusu harekete geçirildi. Beylerbeyi ilk önce Sofya'ya oradan da Sirem'e (Szerémség) gönderildi, üç Rumeli sancak beyi-nin Bosna Paşa'sına katılması ve Buda ve Bosna'daki sa-vaş mühimmatlarının toplanması emredildi. 9 Şubat 1593'te Osmanlı hükümdarı kutsal savaş (*Gaza*) niyeti ile bir sefer başlatma kararını içeren İmparatorluk ferma-nını çıkardı. Bu, Sultan'ın Viyana kralına saldıracağını, Ocak ve Şubat ayında açıkladığına dair Avrupalı diplo-matların bildirdikleri haberler ile örtüşüyordu.

Ayrıca, Osmanlı liderlerinin amaçlarının tamam-lanmadığını, dahası sadece bahane olduğunu gösteren bir sürü işaret vardı. Anlatılan ilk işaret, yukarıda sözü edi-len fermanlarda imparatorluk seferinin gerçek hedefinin açıklanmasından kaçınılmış olması idi. İkincisi ise çok daha belirgindi: Bosna'nın savaşçı Paşa'sı Rumeli Beyler-beyi'nin komutası altına alınmıştı. Üçüncüsü: Beylere sadece düşman saldırısı durumunda savaşmaları buyrul-muştu. Dördüncüsü: Sinan Paşa, Şubat ayında Habs-burglara iki yıllık haraç ve bazı tutsak beylerin gönderil-meleri (beylerin salıverilmeleri yıllardır barış görüşmele-rinin gündemindeydi) için iki aylık süre tanıdı, fakat Mayıs ayı geldiğinde bu süreyi Temmuz sonuna kadar uzattı. Beşincisi: Birliklerin teftişi emri, Hasan Paşa'nın Şişek'teki yenilgisinden sonra (22 Temmuz 1593) sadece Buda eyaletinde verilmişti, ve benzerleri... Duraksama ve kararsızlık, 1591-92 yıllarında Osmanlı liderliğini ta-nımlayan davranışlar. Bunun açıklaması nedir?

Bariz olan kararsızlık, biraz uluslararası alakalar bi-raz da iç kaygılar ile açıklanabilir. Osmanlı'nın üst rüt-beli komutanları 1590-91 yıllarında Macaristan seferini düşünemezlerdi bile, çünkü büyük finansal kaynakların akıtıldığı yeni bir deniz filosu kurulmaya çalışılıyordu. Bu durum, girişimlerin zamanla azalması ve sonunda 1592'de bir fiyasko ile sonuçlanmasına rağmen değişme-di. Akdeniz'de bir deniz savaşı planının suya düşmesine karşın, bahar 1593'te Sultanlık sarayı Venedikli, İspan-yol ve papalığın katılımı ile müttefiki olan İngiltere'ye karşı bir sefer hazırlığı haberini aldı. 1593 yılının ilk ya-rısında, Polonya'daki kriz tekrarlandı ya da başka bir de-yişle devam etti, ve Osmanlı'nın müdahalesi olasılığı dışlanamadı. Bunlar, Bab-ı Ali'nin 1590-92 arasında ve

1593 yılında uyguladığı bekle ve gör politikasının nedenleri idi. Aynı zamanda, imparatorluğun iç durumu (ve finansal durumu) nedenleri ile Habsburglara karşı bir savaşın işlemeyeceğini ve arzulanamayacağını düşünen pek çok kişi vardı. Osmanlının karar alıcıları, ancak 1593 yılında, Şişek'i almak için yola çıkan Osmanlı ordusunun kötü yenilgisini ve Bosna Paşa'sının öldürüldüğü haberini alınca, iyi temellendirilmiş fikirlerinden vaz geçtiler.

O dönemki Avrupalı yorumcuların, 1590 yılında İran savaşının yaralarını ancak sarabilen Osmanlı İmparatorluğu'nun başka bir uluslararası çatışmaya girmeyeceği konusunda şüpheleri yoktu. 1593'e kadar geçen üç

yıl içerisinde, Bab-ı Ali gerilimi azaltmanın yollarını arıyordu; düşmanlara karşı sefere çıkma düşünüüyordu, fakat açıkçası kararın mecburi olmaması, zorlukları göz önüne getiriyordu. Savaşa karar verildi ve son dakikada hedef Macaristan oldu. Macaristan'ı savaş sahnesine çevirmenin vebali, yine, kendi çıkarları için, iki büyük güç arasındaki ilişkiyi bozacak herşeyi yapan ve provokasyonları ile 1592 yılında patlamaya hazır bir ortam yaratan Rumeli ya da Batı lobisine yüklenmeliydi. Karara son adım, geçmişteki askeri ve siyasal faaliyetleri ile beceremediğini ölümü ile elde eden Hasan Paşa'nın yenilgisi ile atıldı.

ANA KAYNAKLAR

- İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme defterleri*: No. 67, 68, 69, 70, 73; *Mühimme zeyli defterleri* No.
- İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1943.
- A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélművelőit. Lipót Óváry tarafından basılmıştır. Budapeşte 1894.
- Bayerle, G., *Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda 1590-1593* (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 101.) Bloomington, 1972.
- Dokumenti o sisaEoj bici 1592- 1598*. Editör Josip Barbariğ. Zagreb 1993.
- Sisak u obrani od Turaka 1544- 1597*. Editör Josip Barbariğ. Zagreb 1993.

İKİNCİL KAYNAKLAR

- Bracewell, C.W., *The Uskoks of Senj. Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic*. Ithaca, Londra 1992.
- Braudel, E., *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Phillip II*. 2cilt. New York, Hagestown, San Francisco, Londra 1972.
- Dávid, G., "Sinan Pasha" *The Encyclopedia of Islam* içinde, yeni baskı IX., Leiden 1997, s. 631- 632.
- Faroqi, S., "Der Aufstand des Yahya ibn Yahya as-Suwaydi", *Der Islam* 47 (1971) s. 67- 92.
- Finkel, A., *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593- 1606*. (Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Bd. 14) Viyana 1988.
- Fodor, P., "Between Two Continental Wars: the Ottoman Naval Preparations in 1590- 1592," *Armağan. Festschrift für Andreas Tietze* içinde. Hrg. Von Ingeborg Balduf und Suraiya Faroqi unter Mitwirkung von Rudolf Vesel. Prag 1994, s. 89- 111.
- Fodor, P., "Die Aufhebung des osmanischen Tahrir- Systems," (*Tahrir defterleri* üzerine Erlangen'de 1994 yılında yapılan konferansta sunulan bildirisi).
- Gömöry, G., "Sinan pasa levele Rudolf császárhoz, 1593-ban," *Hadtörténelmi Közlemények* 7 (1894) s. 393- 395.
- Gömöry, G., "A sziszeki csata 1593-ban," *Hadtörténelmi Közlemények* 7 (1894) s. 613- 634.

- Hegyi, K., "Aranyásó' szpáhik a királyi Magyarországon," *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. Születésnapjára* içinde. Editör Ferenc Glatz, Budapeşte 1993, s. 103- 111.
- Hess, A. C., *The Forgotten Frontier. A History of the Sixteenth Century Ibero-African Frontier*. Chicago, Londra 1978.
- İnalıc, H., *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300- 1600*. Londra 1973.
- İpşirli, M., "Şeyhülislam Sun'ullah Efendi," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 14 (1988-1994) s. 209-256.
- Korteper, C. M., *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and the Caucasus*. Londra, New York, 1973.
- Loeb, A., *Zur Geschichte des Türkenkrieges von 1593-1606*. I. (Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft, Heft VI.) Prag 1889.
- Niederkorn, J. P., *Die europäischen Mächte und der "Lange Türkenkrieg" Kaiser rudolphi. (1593- 1606)*. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.- Hist. Klasse, Hist. Kommission. Archiv für österreichische Geschichte, Bd. 135) Viyana 1993.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda paranın tarihi*. (Tarih Vakfı Yayınları, 73.) İstanbul, 1999.
- Rothenberg, G., "Venice and the Uskoks of Senj, 1537- 1618," *The Journal of Modern History* 33 (1961) s. 148- 156.
- Röhrborn, Klaus, "Die Emanzipation der Finanzbürokratie im Osmanischen Reich (Ende 16. Jahrhundert)," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 122 (1972) 118-139.
- Selaniki Mustafa efendi, *Tarih-i Selanikî*. Hazırlayan Mahmet İpşirli. İstanbul 1989.
- Takács, S., "Fehér basa halála," *Bajmó magyarok*. Budapeşte 1979³, 179-192.
- Tóth, S., "Török stratégia a tizenöt éves háborúban 1593- 1606," *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae* 69 (1981) s. 15- 41.
- Tóth, S. L., "Szinán nagyvezér terve 1593-94-ben," *Hadtörténelmi Közlemények* 29 (1982) s. 159- 174.
- Turan Ş., "Sinan Paşa," *İslam Ansiklopedisi* içinde. Cilt 10, İstanbul 1966, s. 670- 673.
- Vaughan, D. M., *Europe and the Turk. A Pattern of Alliances 1350- 1700*. Liverpool 1954.

OSMANLI - HABSBURG SAVAŞLARINDA KIRIM TATARLARININ ROLÜ (1593-1606)

DR. MARIA IVANICS-RESS
UNIVERSITY OF SZEGED / MACARISTAN

16. yüzyılın son çeyreğinde, önce İran Cephesi'nde (1578-90) daha sonra ise Avrupa'da uzun bir savaşa girişen Osmanlı İmparatorluğu, hem mali hem de insan kaynakları açısından ağır kayıplara uğramış, buna mukabil, bu savaşlar neticesinde çok cüzi kazançlar elde edebilmiştir. Tatarların 16. Yüzyılın son çeyreğindeki bu savaşlara katılması, İmparatorluk ordusunun nitelik ve nicelik olarak gerilemesiyle ilişkilendirilebilir. Bunun gibi, Macar Cephesi'nde, Osmanlı askeri yetkilileri, askeri kayıplar ve mali kaynak yetersizliği sebebiyle yedek olarak Tatar Kuvvetlerini bulundurmak durumunda kalmıştı. Yüzyılın ortalarına kadar, Güney ve Doğu Avrupa sınırlarında belirleyici bir güç konumunda bulunan Kırım Hanlığı da, bu arada, Moskova'nın yükselişi ve siyasi orientasyonunu Osmanlıya doğru yöneltmesi neticesinde bölgede tedricen güç kaybetmekteydi. Bab-ı Âli, 16. yüzyıl sonlarına kadar Kırım hanlarının Türk seferlerine bizzat iştirakini teşvik etmeye, hatta, cephelerde kışlık kışlalar kurmalarını talep etmeye başlamıştı. Tatar Hanlığı ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki bu alanda yapılacak yakın işbirliği Tatarların Osmanlıya bağımlılığı anlamına geliyorsa da, Tatar ordusuna sağlanan daimi bir istihdam olanağı ve Türk savaşlarının verdiği ganimet imkanları nedeniyle hanların da işine gelmekteydi. Her ne kadar Osmanlıların Macaristan Krallığını fethetmek için 1521'den beri düzenlemiş oldukları seferlere Tatar askeri birlikleri düzenli olarak katılmış olsalar da, büyük ölçekli Tatar askeri birlikleri yalnızca 1594 yılında konuşlandırılmışlardı.

On Beş Yıl Savaşı, 1591 yılında Bosna paşası ile Avusturya'nın miras topraklarını koruyan sınır kalelerini muhkemleştirmeye çalışan Habsburg İmparatoru'nun

kamutanları arasında başlayan bir dizi çatışmalar sonucunda ortaya çıkmıştı.¹ Bu sınır savaşlarına ilave olarak 1568 yılından itibaren devam edegelen barışa son verme hususunda diğer ciddi bir gerekçe ise, Kutsal Roma İmparatoru ve Macaristan Kralı II Rudolf'un Osmanlı İmparatorluğu'na ödediği haraç niteliğindeki vergiyi iki defa ödememesi hadisesidir. Savaşın iki tarafın da peşinde oldukları stratejik amaç Macaristan topraklarının tamamen ele geçirilerek kendi nüfuz alanlarına sokulması idi. Önceki Macar Krallığı'nın merkezini ilhak ederek doğu kısmını (Transilvanya) bir vassal devlet olarak kendi egemenliği altına alan Türkler, daima Macaristan'ın zengin kuzey ve batı topraklarını ele geçirmek istemişlerdi. Bu bölgelerin yönetimi 1547 yılında yapılan bir anlaşma ile yıllık 30.000 altın haraç vermesi karşılığında II. Rudolph'a bırakılmıştı.² Diğer taraftan, Habsburg diplomasisi ve savunma stratejisinin temel amacı ise, Transilvanya'daki Osmanlı hakimiyetini yok edip, sonra da bu bölgeyi Osmanlı İmparatorluğu'nu kıskaç altına almak için bir manevra alanı olarak kullanmaktı. Bunun sonucunda ise, Macaristan Krallığının toprak bütünlüğü Habsburg yönetimi altında yeniden tesis edilmiş olacaktı.

Kader iki tarafa da vefasızca davranıyordu. İlk sene Türkler küçük kaleleri fethettiler ve 1594'te Viyana'ya 100 km uzaklıktaki Györ (Raab-Yanık) adında önemli bir kaleyi kuşattılar. Fakat Sinan Paşa Viyana üzerine saldırı hazırlıklarına giriştiği sırada, Osmanlı İmparatorluğu Eflak bölgesindeki kendi vassal devletlerinde (Eflak, Boğdan ve Transilvanya) meydana gelen isyanları bastırmak için orduyu bu bölgeye göndermek zorunda kaldı. Ertesi yıl şans tamamen Türklerin aleyhine döndü ve Türkler Transilvanya prensi ve Eflak voyvodası tarafın-

dan Giurgiu'de (Yergöğü) yenilgiye uğratıldılar ve Budin'in en önemli savunma kalesi konumunda bulunan Estergon kalesini kaybettiler. Kader 1596 yılında tekrar Türk ordusu lehine gülmeye başladı. Türkler, Kuzey Macaristan için hayatiyet taşıyan "Eğri Kalesi" ni fethettiler ve devrin en büyük meydan savaşı niteliğindeki Hacova'dan muzaffer olarak ayrıldılar. 1598 yılına gelindiğinde iki tarafta da yorgunluk emareleri görülmeye başlamıştı. Hristiyanlar, hiçbir saldırı bile yapmadan yeni bir askeri taktik ve akıllıca bir hile olan barutla duvar yıkma tekniğini kullanarak, Yanık (Györ) kalesini yeniden fethedince, Osmanlılar önemli bir kayba uğradılar. Varad'ın Türkler ve Budin'in hristiyanlar tarafından kuşatılması ve fetih girişimleri etkisiz kalırken, 1600 yılında Türk Tuğunun, Avusturya topraklarının savunması hususunda hayati önemi haiz Kanije Kalesine dikilmesi, Osmanlılar lehine önemli bir zafer teşkil etmiştir. Bu olay, savaştaki ilk genişleme merhalesinin de sonunu teşkil etmiştir. XVII. yüzyıl başlarında yapılan savaşlar ise sadece bir Osmanlı Zaferi ile sonuçlanmıştı; 1605 yılında Estergon Kalesi'nin fethi. Ağır kayıplarla birlikte iki taraf da, yeni tehditlerle karşı karşıya kalmışlardı; 1603 yılında Türkler İran'la yeniden harbe girerken, Habsburg ordusu Bockskai tarafından yönlendirilen ve 1604'te başlayıp 1606 Kasım'ına kadar devam eden bir isyanla uğraşmak durumunda kaldı. Sonuçta 11 Kasım 1606 yılında iki taraf Zitvatorok'ta bir barış anlaşmasını imzaladılar.⁵

Askeri bir bakış açısından, Tatarların bu harplere katılımı iki kısma ayrılabilir. 16. yüzyıl sonlarına kadar, 10.000-25.000 askerden oluşan ve Tatar Hanı veya Kalgası tarafından idare edilen büyük bir birliğin Türk ordusu ile birlikte, kale kuşatmaları ve meydan savaşlarına katılırlardı.⁴ Savaşın ilk evresinde, Tatarlar, destek taburlarının etkisiz hale getirilmesi, lojistik destek hatlarının kesilmesi ve hristiyan kamplarının dağıtılmasında görevlendiriliyorlardı. 1602 yılından sonra ise Tatarların ileri cephelerdeki hadiselerin şekillenmesindeki rolleri azaltılmıştır. Tatar birliklerinin sayılarında da büyük indirimlere gidildi ve sadece Bocskai isyanı boyunca Macaristan'da birkaç bin kişilik bir Tatar birliği hazır tutuldu.

Tatarlar açısından bakıldığında ise, onların asker olarak doğrudan savaşlara katılmalarından daha önemli bir husus vardı. O da Macaristan'da kurulan ordu kışlaklarında silahlandırılmalarıdır. Birlikler, sultanın emri ile kış orada geçirirler ve her ne kadar uygulama da farklılıklar oluyorsa da, prensip olarak ancak ondan izin alarak yerlerini terkedebilirlerdi. Tatar Ordusu dört defa Macaristan'da kışlamıştır. İlk defa olarak, II. Gazi Giray komutasındaki bir Tatar Ordusu, 1594'te Temeşvar yakınlarında yaklaşık bir ay süre ile kışlamıştır.⁵ 1598 yılında Tatar kuvvetleri, Osmanlı ordusunun merkez kuvvetlerine biraz gecikmeli olarak Ağustos sonlarında katılmış ve askeri alandan ziyade o yıl ve onu izleyen yıl diplomasi açısından önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu birlikler, 1599 Aralığında ise tekrar Kırıma döndüler.⁶ Üçüncü ve son kışlama ise, Gazi Giray komutasında 1602 Kasımı ile 1603 bahar dönemi arasında Macaristan'da geçirilmiştir. Daha sonra Kırım Hanı Pec bölgesine, askerler ise civar sancaklara gönderilmiştir.⁷ Sonraki yıl, Kırım hanının oğlu Toktamış Giray cephedeki ordu kışlaklarına komutanlık etmiştir.⁸

20. yüzyılın büyük Macar tarihçisi Gyula Szekfü'nün de iddia ettiği gibi Tatarlar kış Macaristan'da geçirmemişler, onlar Macaristan'a o kadar aşına hale gelmişlerdi ki evlerine bile dönmek istemiyorlardı.⁹ Türk Ordusu yeni fethedilen kalelerde gerektiği kadar teçhiz edilmiş yeterli sayıda garnizon bırakacak durumda olmadığı için, kış dönemi boyunca Tatar birlikleri temel Osmanlı kuvvetlerine askeri destek sağlamak ve yeni fethedilen mülklerin savunmasını muhkemleştirmek maksadıyla Macaristan'da konuşlandırılmışlardı. Türk ordusunun İstanbul'dan Macaristan'a ulaşması yaklaşık iki aylık bir zaman gerektirdiğinden, Tatar birliklerine biçilen temel misyon, Türk ordusu Macaristan'a ulaşana kadar vuku bulabilecek bir düşman saldırısını, Macaristan'da bulunan birleşik Türk garnizonu ile birlikte savuşturmaktır. Tatar birlikleri, sonbahar sonları ve ilkbahar başlarında cepheye çıkan Macar kraliyet askeri öncü birliklerine karşı koyacak cesarete olmasa da, bu birliklerin manevralarını sekteye uğratacak veya yıpratma hareketleri ile geciktirecek bir kapasiteye sahipti.¹⁰

Türk kumandanları bir süre sonra Tatarları, Macaristan'da kışlatmanın imparatorluk vergi mükellefleri

üzerine bir yük ve hazine için ciddi bir külfet teşkil ettiklerini farkettiler. Yıllar geçtikten sonra Osmanlıların Tatar birliklerini Macaristan'da kısıtlanmamaktan vazgeçmelerinin nedenini burada aramak lazımdır. Bununla birlikte kalelerdeki garnizonların desteklenmesi amacıyla stratejik önemi haiz noktalarda 1.000-2.000 Tatar kuvveti bırakmak da zorunluydu. Györ'ün fethinden sonra, bölgeye 1.000 asker gönderen Gazi Giray, bu hareketini şu şekilde meşrulaştırmaktadır:

"Fethettiğimiz Györ ve Papa bölgesinde yeterince süvari bulunmadığı için, onları ve hayvanlarını besleyecek yeterince erzak tedarik edilemiyor. Ayrıca düşmanın saldırma tehlikesi de mevcut olduğundan dolayı geride asker bırakmak zorundayız."¹¹

Kaynaklarımız, 1594 yılında Györ'e yerleştirilen Tatar birliklerinin 1597'ye kadar orada kaldığını göstermektedir.¹² Bu arada, Zigetvar (Szekesfehervar) da konuşlandırılan birliklerin altı yıl sonrasında bile orada kaldığını görüyoruz.¹³ 1599 yılında Kırım hanının veziri Ahmet Ağa, Budapeşte yakınlarındaki Tatar askerlerinin bu bölgede dört ile beş yıl civarında görev yaptığını bahsetmiştir.¹⁴ Savaşın sonunda Transilvanya prensi İstvan Bosckai idaresi altındaki Şef Haiduks'u destekleyen elit Tatar birlikleri Budapeşte'de kışlak kurmuşlardı.¹⁵ Tahminen Temeşvar'da da çok sayıda Tatar askeri bulunmaktaydı.¹⁶ 1605 yılında Kaniye Beylerbeyine yardım için 5000 kişilik bir Tatar birliği Kaniye çevresinde konuşlandırılması için Tatarlara talimatı ulaştırıldı.¹⁷ Tuna nehrinin doğu ile batı yakasını karşılıklı olarak tutan ve stratejik önemi haiz Foldvar'ın dışında yerleştirilen Tatar askeri kampının, elimizde yalnızca 1597 yılına ait verilerin olmasına rağmen, uzun yıllar orada bırakılmış olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁸

Tatar kampları ayrıca savaş esirleri ile savaştan geride kalanların toplandığı yerler olarak da kullanılmıştır. Askeri birlikler, üçte biri ayrıldıktan sonra geri kalanların yağmalanlandığı merkezler olarak da adı geçen kampları kullanmışlardır. Maaşları uzun süre ödenmeyen Macar askerleri ve "Haiduk"lar da, sürekli, her türlü riski göze alarak Tatar kamplarını yağmalama düşüncesiyle meşgul olurlardı. Örneğin, 1597 yılında bir gece, Tuna'dan yelken açan Macar askerleri Türklerin burunlarının dibinden geçerek Foldvar dışındaki bir kampa yönel-

mişler ve şaşkınlık içindeki Tatarları kılıçtan geçirmişler. Kampta bulunan yaşlı esirleri serbest bırakırken, kendi başlarına kaçamayacak 68 çocuğu ise beraberlerinde götürmüşlerdi. Türkler gece ve gündüz nöbet tuttular da bu grup, Estergon kalesine dönmeye muktedir olmuştu.¹⁹

Bahse konu olan kamplardaki faaliyetlerin dışında, Tatar birlikleri Macaristan'daki Türk sınırında bulunan kalelerin tahkim edilmesinde de görev almışlardı. Türklerle karşı savaşı koordine eden "Viyana Savaş Meclisi" kayıtlarında bu birlikler hakkında çok sayıda kaynak mevcut olup, ele geçirilen esirlere yönelik ilk soruların da Türk kalelerindeki garnizonların cesametini öğrenmeye yönelik olması da dikkate değer bir noktadır. Bu kayıtlardan anlaşılacağı üzere, 1596 yılında Hatvan'da bulunan bir kalede, 180 sipahi, 300 piyade, 80 tüfekçi, 120 beli ve 40 yağmacıya ilaveten 50 Tatar'ın hizmet ettiğini görüyoruz.²⁰ 1597 yılında Bekerek'te 30 adet Tatar süvarisi ve 50 piyadenin vazifelendirildiğini, yine Budapeşte'de aynı yıl 500 Tatar'ın yerleştirildiğini görüyoruz.²¹ 1605 yılı Mayıs ayında, Visegrad yakınlarındaki bir kalenin 200 Türk ve Tatar tarafından müdafaa edildiğini görüyoruz.²² Kış ayları boyunca, özellikle kışlamak için seçilmiş bölgelerde, Türk sınırında bulunan kaleleri tahkim amacına yönelik olarak görevlendirilen Tatar birliklerinin sayısının katlanarak arttığı tahmin edilmektedir. Eldeki kaynakların sınırlı olmasına rağmen, mevcut veriler Türk komuta kademelerinin, insan kayıplarını Güney Slav bölgelerindeki yağmacıları ve Tatarları kullanarak gidermeye çalıştıklarını göstermektedir. Bu birlikler, Osmanlı askerinin gönderilemediği durumlarda bahse konu kayıplara yönelik bir nevi ikame vazifesi görmekte idi.

Türk (Osmanlı) ve Tatar esirlere yönelik sorgulamalar ile "Savaş Meclisi"ne gönderilen casus raporlarından anlaşıldığına göre, Tatarlar savunma vazifelerinin yanında, tedarik ve lojistik sahalarında da değişik vazifeler icra etmişlerdi. Tatarların seferler veya kışladıkları dönem süresince taşıdıkları önem duruma göre değişmiştir. Seferlerde, Tatarlar sadece kendi birliklerine değil, aynı zamanda Türk (Osmanlı) ordusuna yönelik olarak da hizmet ederlerdi. Modern bir termonoloji ile ifade edecek olursak, Tatar birlikleri, Türk komutanlığının yiyecek

tedarikine muktedir olmadığı durumlar başta gelmek üzere, genel olarak Türk ordusunun tedarik hizmetlerini yerine getirmekte idiler. Sinan Paşa'nın 1595 yılında iki aylık bir kuşatma ertesinde Györ'ün fethetmesi, Gazi Giray'a bağlı Tatarların yağmaladığı yiyecek malzemesini Paşa'ya satması ve bunların ordunun iâşesinde kullanılması ile mümkün olmuştu.²³ Varad'ın kuşatılması süresince, Serdar'ın Tatar ordusuna macereye izin vermemesi nedeniyle, Tatarların, Temeşvar ve belkide Szolnak'tan yiyecek malzemesi taşımak zorunda kaldıkları ve bir kile (25; 656 kg) arpa fiyatının 3, hatta 5 altına kadar çıktığını görüyoruz.²⁴ İmpaatorluk Generali Russworm 1602 yılında Budin kalesini kuşatmaya hazırlanırken, Tatarların iâşe desteğini yetiştirememesi sebebiyle, "Yemişçi Hasan Paşa" komutasındaki destek taburunun iâşe ihtiyacının Budin kalesi rezervlerinden karşılandığını görüyoruz. Bu stokların çok çabuk tükenmesi neticesinde, Sadrazam kuşatılan kuvvetleri kaderleriyle baş başa bırakarak ölüme terk etmiş, Budin kalesi, o yıl, iki tarafı da şiddetle etkileyen ağır kış şartları altında düşmandan kurtarılmıştır.²⁵ Bununla birlikte, 1605 yılında Estergon kalesinin Türkler tarafından kuşatılması boyunca, Türk ordusunun, Budin'den tedarik desteğinin düzenli olarak sürmesi ve Tatarların Tuna nehri boyunca demir atan tüccar gemilerden satın aldıkları malları Uyvar'dan Estergon'a taşıyabilmeleri sebebi ile pek iâşe sıkıntısı çekmediğini görüyoruz.²⁶

Bazı zamanlar, yağmaya çıkan birliklerin hristiyan kamplarına ulaştırılmak üzere yola çıkarılan yiyecek maddelerini ele geçirdiklerini görüyoruz. 1600 yılında, İmparator'un Ordu Komutanı Dük Mecouer emrinde Kanije'yi kurtarmak amacıyla sefere çıkmış bir askeri birliğin –ki savaşta en iyi eğitim ve teçhizata sahipti– günlerce yiyecek bulamaması sebebiyle geri çekilmek zorunda kaldığı görülmektedir. Dük Kaleyi kendi kaderine terk etmek zorunda kaldı çünkü, Türk (Osmanlı) ve Tatar birlikleri bu orduya yiyecek ulaştırılacak olan kervanı yağlamışlardı.²⁷ Diğer dikkate şayan bir hadise ise, o zamanlar hristiyanların elinde bulunan Peşte kalesine gönderilen yiyecek yüklü 200 arabadan oluşan bir karavanın, hedefe varamadan Nogay akıncı birliklerine rastlaması ve stokların Tatarlarca yağmalandıktan sonra donmuş Tuna nehri boyunca Budin'e taşınmasıdır.²⁸ Bir

yıl önceki kuşatma sebebiyle Budin kalesinde çok az yiyecek kalması sonucu, Nogaylarca el konulan 200 arabalık yiyecek, kaledekileri açlıktan kurtardığı gibi, o bahar Habsburg'lardan kaynaklanacak bir saldırıya karşı, kalenin savunulabilmesi açısından fazladan bir direnç kazandırmıştı. Kısa bir süre sonra da, ordunun merkezi kuvvetleri ulaşınca kadar temel ihtiyaçları karşılayacak olan 600 taşıyıcı arabadan oluşan erzak birliği Türk ve Tatar birlikleri eşliğinde Budin'e ulaşmıştı.²⁹

Kış aylarında düzenlenen seferler vasıtasıyla da Türk kalelerine iâşe temin edilmekteydi. Çok kolaylıkla sefere hazırlanabilen Tatar birlikleri ya kendileri yiyecek konvoylarına eşlik etmektedir; ya da, 1602 yılı örneğinde olduğu gibi, Türk ordusu "Eger"e zamanında yiyecek temin etmesi amacıyla dikkatleri başka tarafa çekecek askeri hileler yapmaktaydılar.³⁰ 1602-03 yılları arasında "Pécs'te" kışlayan Tatar birlikleri aynı zamanda Kanije'ye de iâşe desteği sağlamışlardı. 1603 yılının başlarında, elde edilen raporlara göre, Kanije kalesinde açlık çekilmesi sonucu 50 yeniçeri korumasındaki 3 arabalık bir yiyecek konvoyunun buraya gönderildiğini öğreniyoruz.³¹ Bununla birlikte, Muraköz'e yönelik Tatar yağması akabinde, Kanije'ye getirilen esir ve mal stoku o kadar fazlaydı ki, bunların çoğunun Kanije'de satılmaması neticesinde, tekrar Budin'e götürülmek zorunda kalmıştır. Bunlara ilaveten, Ocak ayında 120 arabalık bir yiyecek kafilesi 2.000 Tatar ve 1.500 Osmanlı ve 400 kişiden oluşan birliğin eşliğinde Kanije'ye götürülmüştür.³²

Tatarlar sürekli olarak, akınlar sırasında yağma ettikleri çiftlik hayvanlarının ticaretini yapıyorlardı. Örneğin 1596 Baharında, Türkler Budin'deki Tatarlardan 600 baş sığır satın alarak Györ'e ulaştırmışlardı.³³ 1596 yılında ise Kuzey Macaristan'dan ve Habsburg topraklarından 900 esir, 2000 büyükbaş hayvan ele geçirmişlerdi.³⁴ 1603 yılında ise Muraköz'e yapılan ortak akın sonrasında, Türk(Osmanlı) ve Tatar birlikleri büyük miktardaki bir küçükbaş hayvan sürüsünü aralarında eşit olarak paylaşmışlardı. Han'a ait olan otlayan bir sürü ise Slovenya Pozega Sancağında muhtemelen daha sonra satılmak üzere meralarda toplanmıştır.³⁵

Bu kaynaklar bize göstermektedir ki Macarların seferlere katılmaları oldukça karlı bir işti; çünkü, Macar cephesinden Kırım'a güvenli bir şekilde ulaşmak çok

güçtü ve ele geçen yağma da oldukça fazlaydı. Mesela, 1594 yılında, ganimetleri ile birlikte evlerine dönmekte olan bir Tatar kuvvetinin, Tuna nehri civarında, Sultana isyan eden Eflak Voyvodası Michael'in kuvvetlerinin saldırısına uğrayarak ganimetlerini kaybettiğini görüyoruz.³⁶ Bundan sonra Tatarların, esir ettikleri Macarları Kırım'a götürmedikleri, bunları Budin ile Tuna nehri kıyısındaki çeşitli yerleşim birimlerinde bıraktıklarını görüyoruz. 1604 tarihli bir dökümandan, yine, Belgrad ile Akerman arasında bulunan liman kadıları ve emirlerine, Macaristan'da kışlayan Hanın oğlu Toktamış Giray'ın aksi emrine rağmen, esirleri gemilere yükleyerek Kırım'a kaçan Tatarların yakalanması emrinin verildiği anlaşılmaktadır. Bu yetkililer, ayrıca esirlerin serbest bırakılıp bahse konu Tatarların cezalandırılmaları ile ilgili emir de almışlardı. Savaş sırasında esir edilenlerin hangi fiyatlarından satıldıkları hususunda yeterli veri bulunmamaktadır. Esir fiyatları muhtemelen arzdaki değişimlere bağlı olarak dalgalanmıştır. Bununla beraber, köle tüccarlarından elde edilen bir el kitabı değer tesbitine yönelik bazı prensipleri izah etmektedir.

Bu kitap her milletin özelliklerini tarif ederek köle ticaretinden doğacak riskleri azaltacak ibareler ihtiva etmekte ve Macar esirler hakkında ise aşağıdaki izahatı getirmektedir:

"Macarlar akıllı, zeki, her türlü sanat ve maharete yatkındırlar. Kötü niyetli ve savaşçıdırlar. Öldürme ve yaralamaya ve daha sonra da kaçmaya yatkındırlar. Hizmette verilirken çok dikkatli davranmak icab eder. Bir çoğu iyi bir bünye ve düzgün bir cilde sahiptir."³⁷

Kırım Hanı esir ve ganimet miktarının beşte birini, Kalga'nın ise onda birini alıyordu ve buna ek olarak İstanbul'dan gelen mali kaynaklarla destekleniyordu.³⁸ Bab-ı Ali Kırım Hanına sefer hazırlıkları için düzenli olarak 5.000 altın ayırıyordu ki, kaynaklardan öğrendiğimize göre bu meblağ her bir sefer için ayrılan standart miktarı oluşturuyordu.³⁹ Diğer değerli hediyelere ilâveten Kırım Hanı Türk ordusuna katılışının şerefine ayrıca 5.500 altın almaktaydı.⁴⁰ Bütün bu hediyelere daha başka şahsî hediyeler de ilave edilmiş olabilir. Örneğin, 1598 seferinin komutanı Satırcı Mehmet Paşa kendisine katılmakta olan Gazi Giray Han'a eyer ve dizginleri mücevherlerle süslü bir süvari atı hediye etmişti. Ayrıca

kendi şahsı kullanımı için para ve diğer kıymetli nesnelerden sunarken, Han'ın mirzalarına da kıymetli kumaşlar, kadife kaftanlar ve diğer giyecekler dağıtmıştı.⁴¹ Satırcı Mehmet Paşa, 1598-99 kışı için 770,000 akçe sözü vermekle beraber, Paşa'nın ani ölümü sebebiyle Han bu miktarın hepsini alamamıştır.⁴² Bununla birlikte, üç aşağı beş yukarı bir dengenin tutturulduğunu, Haziran 1599 ile Mayıs 1601 yılına ait kaynaklardan bir buçuk milyon akçeden daha fazla bir meblağın Tatarlara ödendiğini, bunun ise aşağı yukarı 5000 altından daha fazla bir miktara tekabül ettiğini biliyoruz.⁴³

1602'de Gazi Giray, Habsburg İmparatorunun İstanbul'a ödediği yıllık vergi miktarı olan 30,000 altın tutarında bir meblağı, sefere katılma karşılığında talep etti. Bu miktarı duyan Sultan, çok öfkelenmekle beraber son iki yıldır Hanın hiç bir sefere katılmadığını gözönüne alınarak teklifi kabul etti.⁴⁴ Mali kayıtlardan, Tatar Hanı'nın 30.000 altınlık meblağın tamamını aldığı çok net olarak anlaşılmaktadır. Temmuz 1602 ile Mayıs 1603 arasında Gazi Giray'a 3,483,300 akçe verilmiş olup, bu meblağın 2.880.180 akçelik kısmı Hanın kendisinde kalmış, geriye kalan miktar ise Tatar mirzalara ödenmiştir.⁴⁵ Bütün kaynaklardan elde edilen bilgilerin bir hülasası olarak, bu seferlerden elde edilen gelirlerin Kırım Tatar toplumu için önemli bir gelir kaynağı teşkil ettiği ve İran, Rus ve Polonyalıları yönelik düzenlenen seferlerden çok daha fazla getiri sağladıkları anlaşılmaktadır. Bunların yanında, elle tutulacak kadar maddî bir faktör olmamakla beraber 15 yıl gibi uzun bir süre savaşlara katılmak Kırım Tatar Hanlığı açısından uzun vadede daha da önemli bir başka sonuç doğurmuştur; Bu da Kırım Hanlığı'nın bölgesel planda sahip olduğu rolün değişime ilişkin bir gelişmeydi.

Bir yanda Kırım Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu, diğer yanda Macar Krallığı, Avusturya ve Polonya arasında daha önce Osmanlı sultanının vassal devletleri olup 1595'te İmparatorluktan kopan Transilvanya, Eflak ve Boğdan'ın toprakları üzerinde çetin bir güç mücadelesi devam ediyordu. Bu ikinci cephede cereyan eden hadiseler ara cephede meydana gelen gelişmelerden çok daha fazla Habsburg-Osmanlı ilişkileri ve savaşın gelişimi üzerinde etkili olmuştur.⁴⁶ Bütün bu ülkeler sultana bağlı vassal devletlerden teşkil olsalar da, hukukî statü-

leri açısından oldukça farklı yapılar arz etmekteydiler. Bunlardan en karmaşık olanı Transilvanya idi. 50 yıl evvel, Kanuni Sultan Süleyman Budin'i fethedip (1541), eski Macar krallığının mekezinde Budin vilayetini ihdas ettiğinde Macaristan'ın doğusu olan Transilvanya'yı, Türk kaynaklarında İstefan olarak geçen Macaristan'ın seçilmiş kralı Janas Szapolyai'nın küçük yaştaki oğlu Janos Zsigmund'a bağışladı. Temeşvar civarındaki bir araziye ise Janos Zsigmund'un hocalarından Peter Petrovics'e bırakmıştı. Sultan, bu arazileri geleneksel Türk kanunlarını uygun olarak birer berat gönderip teslim etmişti.⁴⁷ Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğundaki diğer sancakların aksine bu bölgelerdeki kalelere garnizonlar yerleştirilmemiş ve bu birimler Türk idari sistemine dahil edilmemişlerdi. Habsburg idaresi altında ve Transilvanya'da yaşayan Macar soyluları Türk yönetiminin geçici olduğunu düşünerek Macar Krallığının doğu ve batı bölümlerini birleştirme yolunda çaba gösterdiler. Bir fırsat doğar doğmaz da Transilvanya kalelerine Habsburg birliklerinin girmesine izin verdiler ve Viyana Transilvanya'yı yeniden fethetmek için çeşitli girişimlerde bulunmaya başladı (1551-52-56-66). Bu çatışmalar sonucunda Temeşvar Osmanlılar tarafından fethedilerek 1552'de ikinci bir vilayet olarak Osmanlı idari sistemine dahil edildi. Yöneticileri Diet tarafından seçilip Sultan tarafından onansa da, Macar asilzadeleri Transilvanya'yı her zaman Macar krallığının bir parçası olarak algılamayı sürdürmüş ve XVI. yüzyılın sonlarına kadar Habsburg hanedanının Macar krallarına gizlice bağlılık yemini etmeye devam etmişlerdi. Bu ikililikten dolayı pratik olarak bakıldığında 15 Yıl Savaşları'na kadar Transilvanya iki ayrı yere bağlı durumdaydı. Tabi ki bu durum Transilvanya açısından daha geniş bir manevra sahası anlamına da gelmiştir

Diğer taraftan, Eflak 1417 yılından beri Türklerin bir vassal devleti durumundayken, Moldova 1456 yılından itibaren Osmanlı'ya haraç vermekle beraber, 1538 yılında İstanbul'un egemenliği altına girmişti. Sonradan Türkler onların en önemli sınır kalelerini fethettiler ve bu savunma yollarını doğrudan İmparatorluğa bağladılar.⁴⁸ Osmanlı İmparatorluğuna en yakın konumda bulunan Eflak'ın en zor durumdaydı. Moldova Polonya'nın korumasına dayanırken ve aynı korumayı Transilvanya

da Avusturya'dan alabilirken, Eflak bu güvenlik desteğini bu iki devletin birinden sadece dolaylı yollardan alabilmekteydi. Eflak ve Boğdan'ın hassas konumları üç noktaya işaret etmektedir: bu üç ülke voyvodaları İstanbul tarafından atanmakta, bunların çocukları esir olarak tutulmakta, başkentlerinde Türk askeri birlikleri bulunmaktadır. Yüzyılın sonuna doğru Transilvanya'nın ödediği haraç miktarı 10.000'den 15.000 altına çıksa bile, bu meblağ XVII. yüzyıl da dahil olmak üzere hiçbir zaman 40.000 altına aşmamıştır. Voyvodaları olağanüstü fakir olmalarına rağmen, Eflak ve Boğdan'ın ödedikleri miktar bunun yanında müthiş derecede yüksek sayılırdı. Bu meblağlar XVI. yüzyıl sonlarında sırasıyla 60.000 ve 85.000 altınlık miktarlardan oluşuyordu.⁴⁹ Ordu ve başkent'in ihtiyaçların karşılamak amacıyla, Osmanlı Devleti Eflak ve Boğdan'dan gelen mallara taban fiyat koyarak fiyatlarını düşük tutuyor, ancak geriye kalan mallarını serbestçe satabiliyorlardı. Buna mukabil, Transilvanya'nın serbestçe ticaret yapabildiğini görüyoruz. Ancak XVI. yüzyıla gelindiğinde Eflak ve Boğdan'ın durumunun katlanılmaz bir hal aldığı görüyoruz. Bununla birlikte bu ülkelerin Türklerle aralarının açılmasında ekonomik meselelerin yanında iç ihtilafların da payı bulunmaktadır. İmtiyazlı mahalli "boyar"larla İstanbul tarafından atanan voyvodalar arasındaki yüksek makamlara çıkmak hususundaki kavgaların da başlı başına ihtilafı körüklediği görülmektedir.

Savaş patlak verdiği zaman Transilvanya Prensi Zsigmund Bathory'ye sadakat yemini etmiş bulunan Eflak ve Boğdan Voyvodaları, Türklerle karşı Papalık tarafından başlatılan ve Habsburglar tarafından idare edilen Türk karşıtı birliğe katılmışlardı. Ancak Voyvodaların beklentilerinin tam tersinin gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Habsburgların ortaçağ Macar devletinin bir parçası olduğu mülahazasıyla Polonya'yı koruma gereğiyle Varşova ile yakın münasebetlere girmesi, Polonya'nın tarafsızlığını ortadan kaldırmıştır. Buna mukabil Osmanlı İmparatorluğu'nun da kendi çıkarlarına yönelmiş böylesi bir tehdidi kaldırması da beklenemezdi. Ordularının büyük bir kısmı Macar cephesinde olduğu için Osmanlı Sultanı Kırım Hanı Gazi Giray'ı asilerin üzerine göndermişti. Gazi Giray bu meseleyi çözme hususunda radikal bir yol seçebilirdi. Ancak, O, isyancı voyvodaları görev-

den alarak yerine kardeşlerini atamak isteğini Saray'a bildirdi. Fakat, bu isteği kabul edilmedi.⁵⁰ Polonya şansölyesinin de gücünü ortaya koyduğu bir güç gösterisinden sonra bir uzlaşmaya varıldı. Buna göre Boğdan üçlü bağımlılığa sahip olacaktı. Yeni Boğdan voyvodası Polonya tarafından atanacak, ancak Osmanlı İmparatorluğu bunu onaylayacaktı. Ayrıca, voyvodaya Tatar birlikleri eşlik edecek ve yemin töreninde de bulunacaklardı. Kısaca güçlü bir bağımlılık modeli geliştirilmiştir. İhtilafları çözme hususunda Gazi Giray'ın eline geçen bu fırsat ona bölgesel güç dengelerini tartmak ve analiz etmek imkanı vermekteydi. Bu yüzden Sadrazam Kırım Hanı'nı Mezökeresztés savaşına katılmadığı gerekçesiyle değiştirtince, Han da Habsburglarla yakın münasebeti olan Transilvanya Prensi ile temasa geçti. Transilvanya Prensi Zsigmund Bathary'ye bir elçi gönderen Gazi Giray, ilerlemekte olan Osmanlı gücüne karşı koymak ve Habsburg İmparatoru ile Osmanlı Padişahı arasında arabuluculuk önerilerini içeren bir ittifak teklifi yaptı. Zsigmund Bathary'nin istifası sebebiyle, bu Tatar-Transilvanya ittifakı gerçekleşmedi. Bununla birlikte, Hanla münasebete girmekten doğacak faydaların farkında olan Habsburglar, bu konu ile yakından alakalı diğer müttefikleri Eflak voyvodası Micheal'i de aralarına alarak Han'ın elçileri ile müzakere ettiler.⁵¹

Habsburg diplomatları şu veya bu şekilde Tatarları pasifize etmeyi başararak onların ana Türk ordu birliklerine intikalini geciktirdiler. Bununla birlikte, Transilvanya ve Eflak voyvodalıkları gibi onlar da üçlü bağımlılık modelini makul karşılamışlardı. Bu müzakerelerde, Habsburg elçileri ile doğrudan temas imkanı bulan Han, bu tecrübesini 1599 yılında Macaristan'da kışladıkları bir dönem de iyi kullanmış ve padişah tarafından Viyana ile barış görüşmeleri yapma hususunda görevlendirilmiştir. Bu müzakereler Osmanlılar açısından çok faydalı neticeler vermese de Zitvatorok Barış Anlaşmasının temel kuralları bu görüşmelerde karara bağlanmıştır. Bu neticelerden bir tanesi Avusturya İmparatorunun bundan böyle Sultana göndereceği yıllık haracın nakdi değil aynı olacağı hususuydu. (In Parem Geltt aber durchaus nichts). Bu aynı haraç kapsamında değerli hediyeler (gümüş kaplar veya sogistuhe, saatler) bulunacak, Sultan isterse bunların cinsini tayin edebilecekti.⁵²

Kırım Hanı'nın diplomatik arayışlardan elde ettiği gerçek kazanç padişahın Güneydoğu Avrupa'daki vassal devletlerle yaptığı savaşlar sonucunda Hanın nüfuzunun artması olmuştur. Habsburgların zayıflıklarını gören bu ülkeler sadakatlerini Osmanlı ile müttefik olan bir başka güce Polonya'ya yöneltmişlerdi. Bununla birlikte, ne Polonyalılar ne de Habsburglar Türklere karşı koruma sağlama hususunda yeterli güce sahip değillerdi. Zamanla vassal devletler Sultanın korumasını talep etmeye zorlanmışlardı. Bahse konu üç vassal devlet arasındaki ittifak girişimleri de oldukça zayıf kalmıştır. Zsigmund Bathary'nin Habsburglarla, Prens Andras'ın Polonyalılarla ve nihai olarak 1599 yılında voyvoda Mihail'in Transilvanya valisi iken giriştiği ittifak çabalarının tümü geçici sonuçlar doğurmuş ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Hatta çok zayıf bir Osmanlı İmparatorluğuna karşı bile bu devletlerin bağımsızlık savaşları çok düşük düzeyde kalmıştır.

1603' de İran ile savaşa girilince ordunun komutanları buradaki tehditlerle uğraşma işini neredeyse tamamen Temeşvar Paşasına ve Tatarlara bırakmışlardı. Kırım Hanı prens ve voyvoda seçimlerine karışmış, bunların yemin törenlerine de iştirak ederek onları kendisine hediye vermeye zorlamıştır. 1603 yılında Voyvoda Rudolf'un Kırım Hanına 5.000 düka ile vaşak ve samur kürkleri göndermiştir.⁵³ Bu dönemde Eflak tarafından ne miktarda yıllık haraç ödendiği hususunda herhangi bir veriye sahip değiliz. Bununla birlikte, Sultana XVIII. yüzyılda yollanan Türkçe kaleme alınmış bir mektupta, Eflak'ın Kırım Hanına en azından Voyvoda Michael zamanında bile haraç ödediği anlaşılmaktadır. Mektupta, Kırım Hanına ödenen bal vergisinin ("balckve basklı") Voyvoda Mihail döneminde olduğu gibi "kovan başına" bir miktar üzerinden toplanması talep edilmektedir.⁵⁴ Eflak ve Boğdan içinse, yıllık haracın müesseseleştiği ve ödemelerin XVIII. yüzyıla kadar devam ettiği görülmektedir.⁵⁵ Transilvanya her ne kadar yıllık haraçtan muaf bir statüye sahip idiyse de arada sırada Hana kıymetli hediyeler göndermesi beklenirdi.

Osmanlı İmparatorluğu ile Habsburglar arasındaki savaşı sona erdiren Zitvatorok Barış Anlaşması, aynı zamanda bu iki devlet arasındaki münasebetlerde yeni bir dönüm noktası olmuştur. İlk olarak, ne Habsburgların

ne de Osmanlı İmparatorluğu'nun Macar Krallığının tamamına tek başına hakim olamayacağı anlaşılmıştır. Bu husus yapılan bir çifte vergilendirme anlaşması ve "kon-dominyum"un güçlendirilmesiyle (ortak mülkiyet anlaşması) sonuçlandı.⁵⁶ Müzakereler neticesinde padişah, Habsburg yöneticisini resmi yazışmalarda muadili olarak kabul etmiş, elçilerine de muafiyetler tanımıştır. Bir defaya mahsus 200.000 altınlık bir ödeme karşılığında Türkler 1541 yılından beri ödenmekte olan 30.000 altınlık vergiyi almaktan vazgeçmiştir. Buna karşılık, Habsburglar ise Osmanlı vassal devletleri üzerindeki nüfuzlarını kullanmayacaklarını ahdetmişlerdir. Sonuç olarak, Macaristan'ın doğusunda, daha önce Macarların meydana gelmemesi için savaştıkları tamamen ayrı bir Transilvanya bölgesi ortaya çıkmıştı. Transilvanya ve Habsburg hanedanlığı altındaki Macar siyasetçiler "Macarlığın bekasının Türklerce işgal edilmeyen iki Macar toprağının birleşmesinde" görmeye başladılar.⁵⁷ Macar krallığının kuzey ve batı bölgelerinin Türkler tarafından tamamen ilhakı, ancak Habsburg askeri ve mali desteğiyle engellenebilecekken arkasında Osmanlı İmparatorluğu'nun bulunduğu bir Transilvanya'nın ise Habsburgların imparatorluğu aşırı merkezileştirme emellerini diz-

ginleyebilirdi (Macaristan toprakları da dahil). Ivan Bocskes'nin son isteği ve vasiyetnamesine damgasına vurulan bu siyasi düşünce çizgisi, Transilvanya prenslerinin XVII. yüzyılda sürdürdükleri politikalarının yol göstericisi olmuştur.

Kırım Hanlarının açısından bakıldığında ise 15 Yıl Savaşları öyle bir ortam yaratmıştır ki, Hanların Sultan'a bağlı vassal devletleri etkilemek için yoğunlaştırdıkları çabalar meyvesini vermişti. XVII. yüzyıl boyunca bu ülkeler Tatarların çıkarlarını görmezden gelebilecek durumda değillerdi. Osmanlı İmparatorluğu zayıfladığı oranda, Kırım Hanları'na bölgeye daha sık ve doğrudan müdahale etmek için izin çıktı. Tatar Han'ı Çok fazla değişen voyvadaları atabilecek duruma gelmişti ve bunu Transilvanya prensi için de yapabiliyordu.

Savaş zamanında Kırım Hanları ve Habsburglar arasında kurulan münasebetler bazı kısa kesintilerle birlikte 1682 yılına kadar sürmüştür.⁵⁸ Sonuç olarak, 15 yıl savaşlarının, Kırım Hanları için XVII. yüzyılda onları Doğu Avrupa'da cereyan eden askeri ve diplomatik güçler mücadelesinin aktif bir öznesi durumuna getiren dönemi açmıştır diyebiliriz.

- 1 Savaş hakkında bulunabilen bir çok kaynaktan bazıları için bkz. Korte-peter, Carl Max: *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and the Caucasus*. New York, 1972. Niederkorn, Jan Paul: *Die Europäischen Mächte und der "Lange Türkenkrieg" Kaisers Rudolfs II.* (193-1606). Wien, 1993. Ivanics, Maria: *A Krími Kauság a Tizenöt éves Háborúban* [The Crimean Khanat in the Fifteen Years War] Budapest, 1994.
- 2 Petritsch, Ernst Dietrich: *Der Habsburgisch-Osmantische Friedenvertrag des Jahres 1547*. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv 38 (1985), s. 49-80.
- 3 Bayerle, Gustav: Zivatorok'ta Uzlaşma: In : Osmanlı Arşivleri 6 (1980) s. 5-53.
- 4 Ivanics 1994 (176-179) Habsburg, Macar, Türk ve Tatar kaynakları.
- 5 Hurmuzaki XII 1903, 12
- 6 Peçevi, İbrahim: Tarih-i Peçevi, 2 İstanbul, 1283-(1866) 228.
- 7 Peçevi, 1866, s. 269
- 8 Orhanlı, Cengiz: *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler-Tebhisler* (1597-1607) İ.Ü. Edebiyat fakültesi Yayınları, no:1511, İstanbul 1970, No: 111
- 9 Homan, Balint-Szekfü, Gyula, *Magyar történet (Hungarian History)*, Budapest 1935, s. 36
- 10 Chirstof Tevgenbahden Arşidük Matios 9 mektup, 17 Ocak 1594 *Hur-muzaki. Endaxin, Documente priinit ore la Istorie Romanilor* 3/1 Bucuresti, 1880-1881
- 11 Fehli müessir olan Yankı ve Papa kalasına kifayet miktarda asker-i süvari olmayınca zade-u zavdelertin getirmeye imkan olmayub ve hem düş-man hareket eder asker galmak lazım gelib.Gani Giray'dan Kefeli hüseyin efendiye, 1594 tenhli mektub. "Essalatün Nuru Osmaniye" No: 4252, s. 155.
- 12 Miklos Palfi'den Imparator "2. Rudolg'a mektub", Estergon, Fytlül 1597, Kries Sarchiv. Wien, Alte Feldahuten (KA AFA) 1597/9, ad.13
- 13 Adolf Schwanzenberg'den Arşidük Matthias'a mektub,Györ, 9 Haziran1600 KA AFA 1600/7/1
- 14 Ahmet Ağa'dan Sultan Mehmed'e Türkçe mektup, Haus-, Hof-und Staatsarchiv Wien HH St A, Hungarica Fasc.134 Fo: 79
- 15 KA HKR 1605Expedit, 134 Fo: 79
- 16 Transilvanyalı tarihçi Istvan Szamosközy notlarında, 1597 yıllarından itibaren Temaşvar civarında konuşlandırılan Tatar birliklerinin Çerkez kökenli Dardana kabilesinden olduğundan bahsedilmekle beraber, bunların sayıları hakkında bilgi vermemektedir.Szamosközy, Istvan, Türteneci Maradvanyai: Istvan Szamosközy'sün el yazmaları. IV, monumenta Hungariae Historica Scriptares vol 30, budapeste 1880, 73
- 17 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA) MD. NR 290, Funhal, Caroline: *Savaşın İdaresi, Macaristan'a yönelik Osmanlı Askeri Seferleri*, 1593-1606 (Be-thefde Zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Margen landes Bd.14) Wien 1988, s. 205
- 18 "Miklos Palfi'nin Arşidük Matthias'a verdiği rapor". KA AFA 1597/4/11, ve Zülfikar Ağa tevkikleri, KA AFA 1597/9/26
- 19 Hesap, KA AFA 1597/4/11
- 20 Sorgulama, KA AFA 1596/8/17
- 21 Sorgulama, KA AFA 1597/2/6
- 22 Sorgulama, KA AHR 1605, Keşif No:69
- 23 Hasan ve Mustallan(?) adlı Tatarların Sorgu kayıtları KA AFA 1594/8/23 age 23 e.
- 24 Peçevi 1866,II. Abdulkadir Efendi, Topraklar katibi: *Vekay-i Tarihyye*. Wien Österreichische National biblischek MS. MXT, 130, 104a.

- 25 Peçevi 1866, 247-248.
- 26 Abdülkadir Efendi, 209 v. Funhal 1988, 101.
- 27 Corwinka, G: "Die Eroberung der festung Kanizsa durch die Türkeim Jahre 1600.Imenösterreich 1564- 1619 (Publikationen des steier markischen Landes meseums und der steiermarkischen Landesbibliothek)" Graz 1968, 434.
- 28 Orhanlı, 1970. No 65.
- 29 "Savaş Meclisinden Arşüdük Matthias'a", Mart 1, 1603, Kriegsarchiv Wi- en Hofkrsegsrat (KA HKR) 1603, Registrodur No:1
- 30 Eriwh Lassootar'den Arşüdük Matthias'a, Kassa(Kaschan) 20 mayıs 1662 KAHKR, 1602, keşif No: 5.
- 31 Siegfied Kollonoist'ten Arşüdük Matthias'a KA HKR 1603 keşif No: 69.
- 32 KA HKR 1603 Keşif No:164
- 33 Sorgulama, KA AFA 1596/5/35
- 34 Matutak, Mihaly; *1594 yılında Bari Bölgesine Yapılan Tatar Akımları*, Tör- lenelmi Tar, 1905,590-599 içinde
- 35 "Das GroszeVieh, Welches ein grosze Summa, hat der Tärten han alles is pasega auf der weidt treibon laszen, was aber von klein vieh, schaff Lam- per und dergle, che, das haben die tatein und Türggen by Sich behalten und undter einander awsspendiert", BO Eylül 1603 KA HKR, Keşif No:66.
- 36 Hurmuzaki. IV.2 Bucuresti, 1884, 188-189
- 37 Müller, Hans: "Die Kunts des Sklarenkaufs. Nach Arabischer, Persischen and Türkischen Ratgebern vomio, bis zum 18. Jahrhundert; Islamlund- licho Untersu Churgen Bd.57, Freiburg", 1980, 181-187
- 38 BOA maliyeden müdevver nr.9844,1077. Zilk de 8/1667, "2 Mayıs(pen- cek) Novosefskij, A.A. Boribç Moskouskoso Gosudarts s Tatarami v per- vaj polovine XVII uekç". Moskova 1948, 335; 1664 yılı kayıtları
- 39 Macar seferi mühimmacı tedariki için her seferde muayyen olan beş bin fi- lork" BOA MD 71 No:320 1002/1594
- 40 Peçevi 1866, 150
- 41 Abdülkadir. 22b ve 101b
- 42 Gazi Giray'dan başvezir İbrahim Paşa'ya Nuruosmaniye, No:4292, 62-66
- 43 Funhel, 1988, 105.
- 44 Orhanlı, 1970, No:61
- 45 Funhel, 1988, 105, 277
- 46 Savaşta vassalların rolü için bkz. Leitsch, Walter: Rudolph II Und Südos- teurapç, 1593-1606, "East European Quartly" içinde, (6,1972/3) 301-320
- 47 Dipnota bak
- 48 Hegyi, Kolora: Törük bermezkesed Magyarorgzgon Budapeste1995 (MACARİSTAN'DA Türk varlığı).
- 49 Maxim, Mihai: les relatrons roamano-ottomanes entre 1574 ef 1994 In Revre roanaaine d.historie1973/3, 483
- 50 Hurmuzaki III/1. 1880, 413.
- 51 Ivanics, Mari: Der büadnois plan zwischen dem Chan Gazi Giray II und dem fürsten sigismund Bathory aus dem Jahre 1598 "Muhteşem Süley- man döneminde Osmanlı-Macar diplomatik ve askeri münasebetleri Ga- na David ve Pal Fodor Budapeşte, 1994, 183-198 (Hanın Ahitnamesi ile birlikte) Stefan Andreasa: Mihail Viteazul-i. Gazi Giray- "Bora" , Orige- na Tatarilor, de. Tahsin Cemil, Bucuresti, 1997,172-177.
- 52 Habsburg Müzakerecilerine Tebligat: HHSTA, Hungarica 135, Fo 128- 130.
- 53 Hurmuzaki IV/1, 1882, 353, Orhanlı, 1970 Nr: 112 (Salyane).
- 54 "Kırım hanları ve Kalgay sultanlar için balck ve basklık namıyla verilmek- te ve bu voyvodalar tarafından kovan başına tevzi ve tahsil edilmekte olup, voyvoda Mihail tarafından dahi bu veyhile tahsilatta bulunmuştur. BOA Hariciye No:2086
- 55 Muhardec, V. Ro porturile Moldova: *I Tarii Romanesti Cu Tatarii in secolele XVI-XVIII*, Revite de Istaria 6 (1979), 1069-1094 içinde.
- 56 Szakaly, ferenc: *Magyar adoizatas a Török hodoltsagban* (Türk topraklarında Macar vergilendirilmesi) Budapeşte 1981.
- 57 Szakali, Ferenc: "Bockgai kisereteben a Rakosmezön, Emlikiratok es iradok Booskai. İstvan fefedelem es Lalla Mehmed nagyvezir talal kozojarel 1605". November 11 (RalkasBölgesinde Bolskaigirşimi içinde) Budapeş- te 1988.
- 58 Ivanics, Mari: "diplomatische Bezi ehungen zwischen Bachtshissarai und dem Wiener hof. (1598-1682)". Baskıda.

II. OSMAN'IN HOTİN SEFERİ (1621)

DR. TUFAN GÜNDÜZ
GAZİ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

17. yüzyılın başlarından itibaren Lehistan'ın, Osmanlı nüfuzu altında bulunan Boğdan'a müdahalelerde bulunması Lehistan Kazakları diye de adlandırılan Dniepr Kazaklarının Osmanlı sahil kentlerine saldırmasına¹ göz yumması hatta desteklemesi, Osmanlı-Lehistan ilişkilerinde² önemli bir gerginliğin doğmasına neden olmuştu.³ Öte yandan, Kırım Hanlığı ile Lehistan arasında meydana gelen çekişmeler de sürüp gidiyordu.

I. Ahmed zamanında (1603-1617) Osmanlı Devleti ile Lehistan arasındaki gerginliği ortadan kaldırmak amacı ile bir antlaşma imzalanmışsa⁴ da bu kalıcı olmamış; Bosna valisi İskender Paşa'nın Kazakların üzerine yürümesi üzerine, Leh Kralı, Kazakları himaye için başkomutanı Stanislas Zolkievski'yle bir ordu göndermiş, ancak, iki taraf bir savaşa tutuşmadan yeniden barış yapılmıştır.⁵

II. Osman tahta çıktığı sıralarda (1618), Osmanlı Devleti ile Lehistan arasındaki Kazaklar yüzünden doğan gerginlik devam ediyordu. Lehliiler, Kazakların Osmanlı topraklarına saldırımlarına göz yummalarının sebebi olarak Kırım Hanlığı'nın da bunların topraklarına akın düzenlemelerini göstermişlerdir.⁶ Bu yüzden, Osmanlı Sadrazamı, "benim devletli oğlum" diye hitap ettiği⁷ Kırım hanına, Lehistan topraklarına akın düzenlememesi için tembihle bulunmuştu.⁸ Öte Yandan, Lehistan Kralı, Osmanlıların azletmiş olduğu Boğdan Beyi Gratyani Gaspar'ı himaye ettiği gibi O'na asker vererek Osmanlılar karşısında güçlendirmeye çalışmış, buna karşılık Özi valisi İskender Paşa Gaspar'ın ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmış, pek çok Leh beyini de esir almıştı.⁹

II. Osman'ın Lehistan üzerine sefere çıkmasında İskender Paşa'nın bu gösterişli galibiyetinin etkisi büyük olmuştur. Bununla birlikte, Osmanlı kronikleri onu Lehistan seferine veziri Ali Paşa'nın ikna ettiğini kaydederler.¹⁰ Padişah sefere bizzat katılmayı arzuluyordu. Muhafifler, biraz da Lehistan'ı küçümseyerek¹¹ bu isteğe karşı çıktılar ve "bir serdarın işe el koyması ile" zaferin mümkün olabileceğini öne sürdüler. Ancak, müşavereler sonunda Padişah'ın sefere katılmasına karar verildi. Böylece son yirmibeş yıldan beri süren padişahların sefere katılmama geleneği de terk edilmiş oldu.

Sefere çıkmak padişahın zihninde o kadar çok yer etmişti ki muhtemel bir savaşı önlemek gayesi ile İstanbul'a gelmiş olan Lehistan elçisi şehre sokulmadığı gibi görüşmeye bile gerek duyulmadan Küçük Çekmece'den geri çevrildi. Venedik elçisinin raporlarına göre Padişah, Kazakların, Osmanlı ülkesine saldırmasının müsebbibi olarak sadece Lehistan'ı görüyordu ve onları mutlaka cezalandırmanın gerekliliğine inanıyordu.¹² Keza, İngiltere kralının arabuluculuk teklifi de hemen hemen aynı gerekçelerle reddedildi.¹³

Vezir-i azam Ali Paşa, sefer hazırlıklarını yapmakla görevlendirildi. Ancak, o bir müddet sonra vefat edince yerine Hüseyin Paşa tayin olundu.¹⁴ İlkbaharda Lehistan üzerine sefere çıkılacağı bütün Osmanlı ülkesinde duyuruldu.¹⁵

Yeniçerilerin ve Tımarlı sipahilerin bir an önce sefer hazırlıklarını tamamlayıp İstanbul yakınlarındaki Davutpaşa Sahrası'nda¹⁶ toplanmaları istenmiştir. Anadolu ve Rumeli'ye gönderilen fermanlarda savaş hazırlıklarının derhal yapılması, asla ihmal edilmemesi¹⁷ asker-

lerin toplanma mahallinde bizzat padişah tarafından denetleneyeceği, bu yüzden gelmezlik etmemeleri, şayet emirlere uyulmazsa bu sefere gelmeyenlerin dirliklerinin ellerinden alınmakla kalınmayıp “*haklarından gelineceği*” sıkı sıkıya tembih edilmiştir.¹⁸

Genç padişahın sefer hazırlıkları sırasında Anadolu'ya muhkem tembihler yapması ve ilk yoklamanın bizzat kendisi tarafından yapılacağına duyurulması şüphesiz, onun, yeniçerilere ve sipahilere olan güvensizliğinden kaynaklanıyordu. Çünkü, her ne kadar Osmanlı kronikleri sefer hazırlıklarının hemen tamamlanıp askerlerin İstanbul'u doldurduğunu yazıyorsa¹⁹ da asker toplama işinin devleti epey meşgul ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Anadolu'ya gönderilen fermanlar doğrudan bu konu ile ilgili olup daha önce talep edilen askerlerin nevrûz²⁰ yaklaşmış olduğu halde henüz toplanma mahallinde bulunmadığı ve kendi işleri ile ilgilenecek seferi cidiye almadıkları sert bir dil ile eleştirilmiştir.²¹ Fermanlardan anlaşıldığına göre, yeniçeriler sefere gitmemek için “*İstanbul'a gidiyorsunuz*” diye evlerinden çıkıp, bir kaç gün başka yerlerde dolaşıp, daha sonra “*seferden muaf tutulduk*” diye evlerine dönmekteydiler. Ferman ile bu hususun engellenmesi, bunların asla yeniçeri olmadığı ve yeniçeri sıfatı ile gezdirilmeyeceği bildirilmiştir.²²

Padişah, Mahmud Paşa'yı İstanbul muhafızlığı ile görevlendirdi. İstanbul'dan gösterişli bir şekilde ayrılarak dokuz günlük bir yolculuktan sonra 7 Cumadela-hir'de (29 Nisan 1621) Davutpaşa Sahrası'na geldi.²³ Buraya kadar Padişah'la beraber gelen şeyhler ve alimler, Padişah'ın seferinde Allah'ın yardımını dilemek için dualar okuduktan sonra veda merasimi ile yeniden İstanbul'a döndüler.²⁴ Davutpaşa Sahrası'nda sefer hazırlıkları yeniden gözden geçirildi. Cemaziyelahir'in 29'unda (24 Mayıs) güneş tutulması gerçekleşti. Osmanlılarda güneş tutulması öncesi ve sonrası ile uğursuz sayıldığından, Padişahın böyle bir günde sefer için hareket etmesi doğru bulunmadığı gibi daha başlangıçta bu savaşın uğursuzluk getireceği söylentisi yayılmaya başladı.²⁵ Padişah bu söylentilere hiç aldırmayarak Halkalı, Kırkkilise, Çatalca, Silivri, Araplı Deresi, Çorlu, Karşıdöğün, Burgaz ve Hafza menzilleri üzerinden Edirne'ye vardı.²⁶ Burada bir yandan sefer hazırlıklarına devam edilirken diğer yandan halkın şikayetleri dinlenildi.²⁷ Öte yandan orduya katıl-

malar da devam ediyordu.²⁸ Genç Padişah'ın Edirne'de bulunduğu sırada²⁹ Tunca Nehri'nin öte yakasına hedefler dikilerek Yeniçerilerin tüfek atışlarının imtihan edilmesine karar verildi. Yeniçerilerin atış yarışmalarından sonra topçular ve cebeciler top atışlarında kendilerini gösterdiler. Bu yarışmalar sırasında başarılı olanlara bazı hediyeler verildi.³⁰

Tunca nehri 24 Recep'de (14 Haziran) geçildi. Araplı Balkanı ve Yenice-i Kızıl Ağaç menzilleri üzerinden³¹ Yanbolu menziline ulaşıldı.³² Bu esnada şiddetli yağmurların yağması ordunun ilerleyişini oldukça zorlaştırmıştı. Ordu Yanbolu'da konakladığı sırada Kırım Hanı'nın³³ kendi askerleri ile Lehistan içlerine akına gittiği haberi geldi. Haberciler yanlarında bir de esir getirmişlerdi. Esir hemen sorgulanarak Lehistan'ın askeri durumu hakkında bilgi edinildi.³⁴ Yanbolu menzilinde iken sipahiler Ağa kapısına gelip zahire ve ulûfe talep ettiler.

Şaban'ın birinci günü (21 Haziran) 60 parça Kazak şaykasının Ahyolu iskelesini yaktıkları haberi geldi.³⁵ Bu arada Osmanlı ordusu Balkanları geçerken bataklık alanlarda büyük sıkıntılar çekmekteydi. Çok sayıda hayvan telef olduğu gibi padişahın otağını çeken develer bile yer yer işe yaramadığından daha önce Safevî hükümdarı tarafından Osmanlı padişahına hediye olarak gönderilen ve sefere getirilen filler otağın taşınmasında kullanıldı.³⁶ Bataklık alanlarda toprakların hareket edememesi yüzünden orduda büyük izdiham yaşandı. Padişah bu duruma önce şiddetli bir kızgınlık gösterdiyse de sadece Top Arabacıları Ağası'nı değiştirmekle yetindi.³⁷

Selanik beyi olan Abdülkerim Paşa (Hacı Key) daha önceden Lehistan'ın durumu ve Lehlilerin tutumu hakkında haberler almak için sınır boylarına gönderilmişti. 8 Şaban'da (28 Haziran) ondan Lehistan ile ilgili haberler ve sorgulanmak üzere esirler geldi. Padişah, Abdülkerim Paşa'ya iltifatlar edip yeniden Lehistan üzerine akına gitmesi için haber gönderdi.³⁸ Bu arada Lehistan içlerine akına gönderilmiş olan vezir-i azamın delibaşısı Durmuş'da biri keşiş olmak üzere 9 esir göndermişti. Bunlardan biri islamiyeti benimsedi, diğerleri ise sorgulandıktan sonra öldürüldü.³⁹ 21 Şaban'da (11 Temmuz) getirilen esirlerden ise Lehlilerin taburları hakkında bilgiler elde edildi.⁴⁰

Yanbolu menziline hareketle, Saray Sahrası, Karinabat Sahrası, Ilıca, Çanşığı Köprüsü, Suçlu Köyü ve Köprü Köyü menzilleri geçilerek Devne menziline varıldı. Yolculuk esnasında, Karinabat sahrasında iken Çanşığırlerin yoklaması yapıldı. Bunların bir bölümünün bulunmadığı anlaşıncı ulûfeleri kesilmek suretiyle cezalandırıldı.⁴¹ Burada birkaç gün konakladıktan sonra, 16 Şaban'da (6 Temmuz) Uzun Ali Çayırı adlı menzile ulaşıldı.⁴² Askerlerin yollarda kalmayıp menzile ulaşmaları ve bu esnada etrafa zarar vermemeleri hususunda emirler çıkarıldı. Etrafa adamlar gönderilerek kat'î tembihler yapıldı. Öte yandan, *Vezir-i azam Hüseyin Paşa* yüz kadar adamı ile gizlice ordunun arasına girip irtikap ile iş görenleri ve askerler arasında bozgunculuk yapanları tespit ettirip ibret için boyunlarını vurdurdu.⁴³

Osmanlı ordusu 22 Şaban'da (12 Temmuz) İsakçı menziline vardı.⁴⁴ Burası Tuna nehrinin kenarında bir yer olup karşıya geçebilmek için yapımına başlanılan köprüler henüz tamamlanmamıştı. Padişah'ın otağı nehrin kenarına kuruldu. Otağın yakınındaki yüksekçe bir tepenin üzerine gölgelik yapılarak padişahın tahtı konuldu. Padişah bu tepenin üzerinden bütün orduyu görebilme imkanına sahip idi. Genç Padişah köprü çalışmalarını da bizzat takip ediyor, zaman zaman Tuna nehrinin öte yakasına geçerek durumu kontrol ediyordu.⁴⁵ Padişah gündüz köprü yakınındaki otağında kalıyor, gece olunca orduyu daha iyi görebileceği yüksekçe tepenin üzerine kurulmuş olan tahtına çıkıyordu.⁴⁶ 27 Şaban'da (17 Temmuz) (Naima'da 26 Şaban'da) kapıkuluna bahşiş çıkarıldı. Hazinenin önüne gölgelikler kuruldu. Padişah ve devlet erkânı protokol sırasına göre yerlerini aldılar. Yeniçeriler odaları ile gelip biner akçe bahşişlerini aldılar.⁴⁷ Daha sonra aynı usul ile Altı bölük halkını da bahşişleri verildi.⁴⁸ 4-5 gün süren bahşiş dağıtımı sırasında kapıkulunun padişahın önünden birer birer geçmeleri bir tür yoklama idi. Böylece Genç Padişah ordu üzerindeki otoritesini de bu şekilde hissettirmiş oluyordu. Bununla birlikte, orduya geç katıldıkları gerekçesiyle kapıkulu askerlerinden bazılarına sefer harçlıkları verilmedi; onlar da savaş sırasında gevşek davranarak padişahın bir nevi intikam almış oldular.⁴⁹

Kapıkuluna bahşiş dağıtıldığı sırada Özü Beylerbeyi Hüseyin Paşa'dan haberci gelip; Kazakların 18 parça şayka ile Özü taraflarına geldikleri bunlarla yapılan savaşta bir şaykanın batırılıp diğerlerinin ele geçirildiğini bildirdi.⁵⁰

Ramazan ayının başlarında ele geçirilen bir esirden Lehistan Kralı'nın oğlunun (kaynaklarda kral oğlu) 40.000 kadar askerle Turla Suyu'nu (Dniepr) geçerek Boğdan sınırına konduğu ve tabur kurduğu haberi geldi.⁵¹ Aynı ayın içinde İsakçı Köprüsü tamamlandı. Osmanlı ordusu beylerinin idaresinde köprüden alay alay geçtiler. Padişah, köprüden askerlerin geçişini de hemen bir tür yoklamaya döndürdü. Önce Rumeli Beylerbeyisi Hasan Paşa askeri ile geçti. Sonra Anadolu Beylerbeyisi Hasan Paşa, Nasuh Paşa Kethüdası Vezir Mustafa Paşa oğlu Tayyar, Urfa Beyi ile geçti. Padişah Tayyar'ın askerlerini beğendi ve ona Halep beylerbeyliğini verdi. Çünkü, Halep valisi henüz orduya iltihak etmemişti. Diğer Paşalar da aynı şekilde köprüden geçip askerlerini padişaha gösterdiler. Bu şekilde Boğdan topraklarına geçilmiş oldu.⁵² Köprüden sefer yerine geçenlere izin verilmesi ancak ordudan geri dönenlere asla müsaade edilmemesi emri verildi.⁵³ Padişah İsakçı menziline bir hisar yapılmasını emretti ve derhal hisar hazırlıklarına girişildi.⁵⁴

Ramazanın 5'inde (24 Temmuz) Kapudan Halil Paşa padişahın huzuruna çıktı. Karadeniz'de Kazak şaykaları ile savaştığını 5 parça şaykayı batırıp 18 parçasını elde ettiğini ve 200 kadar esir getirdiğini bildirdi. Padişah bundan memnun olarak Kapudan Paşa'ya iki kat hilat giydirdi. Çorbacılar ve Tersane Reisleri de hilat giydi. Askeri şenlikler yapıldı.⁵⁵ İsakçı Köprüsünün başında 18 gün kalındı. Bu esnada askerî mühimmatın eksikleri giderilmeye çalışıldı. Ramazan'ın 10. Günü (29 Temmuz) ordu İsakçı'dan geçerek Yeniköy menziline kondu.⁵⁶ Burada iken Kefe Beylerbeyi'nin gönderdiği 300 kadar esir orduya ulaştı. Ramazan'ın 13'ünde (1 Ağustos) Kırım Hanı'ndan mektup geldi. Han, Padişah'a bağlılığını bildirdikten sonra, 50.000 asker ile Özü Suyu'nu geçtiklerini, düşman taburlarının yakınlarında mı buluşmasının, yoksa Padişah'ın ordusuna katılmasının mı uygun görüleceğini sormaktaydı. Cevapta bu hususun kendisine bırakıldığı ve serbestçe hareket edebileceği bildirildi.⁵⁷ Yine aynı gün yeniçerilere ulûfe çıkarıldı.⁵⁸

20 Ramazan'da (8 Ağustos) Tataran (Tutarkan) adlı menzile ulaşıldı.⁵⁹ Burada, Diyarbekir Beylerbeyisi Dilaver Paşa -ki İsakçı köprüsünden Boğdan topraklarına geçildiği sıralarda Osmanlı ordusuna katılmıştı⁶⁰ - ordusu ile Padişah'ın önünden geçti. Askerlerinin çoğu atlı olup, iyi giyimli ve zırhlıydılar. Bunu takiben Eflak Beyi de 6000 kadar askeri ile Padişah'ı selamladı.⁶¹

24 Ramazan'da (12 Ağustos) ele geçirilen iki esir- den, düşmanın Hotin Kalesi önlerinde siperler kazdığı ve burada elli-altmış bin kadar tüfekli asker bulunduğu, Kral Oğlu'nun da yetişmek üzere olduğu bilgileri edinildi. Esirler, Kazakların bir bölümünün Özü üzerine yürüdüğünü anlatınca Abdülkadir Paşa (Hacı Bey) bir miktar asker ile Özü muhafazasına gönderildi.⁶² Bu esnada Erdel Hakimi Berlen Gabor'dan mektup geldi. O, Avusturya imparatorunun Lehistan'a yardım maksadıyla asker gönderdiğini haber alınca, giden askerlerin arkalarından yetiştirip tamamını kılıçtan geçirdiğini, bunların bayraklarını ve kellelerini gönderdiğini bildiriyordu.⁶³

Ordu, Değirmen Kurbü adlı menzilde iken Ramazan bayramı kutlandı.⁶⁴ Burada Kırım Hanı'nın, veziri Mirza Bey aracılığı ile Lehistan içlerine akın yapma isteği uygun görülerek kendisine izinnâme gönderildi. Elçilerine ise hilatler giydirildi.⁶⁵ Keza, Abıska Beylerbeyisi ile Silistre Beylerbeyisi Abdülkadir Paşa (Hacı Key) ve Boğdan Voyvodası askerleri ile Padişah'ın önünden geçtiler.

Şevval'in altıncı günü (24 Ağustos) Boğdanşere adlı menzile konuldu. Burada "*yenicherilerin yarısının firar ettiği*" dedikodusu yayılınca Padişah yarımşar guruh bahşiş verileceği bahanesi ile bütün Yeniçerileri birer birer huzurundan geçirdi.⁶⁶ Bu yoklama zaten türlü bahanelerle sefere gelmek istemeyen yeniçerilerin ve ocak ağalarının gönüllülerinin kırılmasına vesile oldu.⁶⁷ Öte yandan Boğdan voyvodasının köprülerin yapılmasında ve zahire tedariklerinde ihmal davrandığı, orduyu karşılamakta geciktiği, onun bu hareketleri ile Leh tarafına yardımcı olduğu dedikodusu çıkınca görevinden azledilip; Boğdan Voyvodalığı İstefan'a verildi.⁶⁸ İki gün sonra Kocana (Naima'da Kotçan imlası ile) adlı menzile varıldı. Burada iken, Kırım Hanı Turla suyunu geçen Kazakları uykuda basıp bin kadarını imha ettiği ve büyük bir savaşın sürmekte olduğu haberini gönderip birkaç top istedi. Şam askerleri, İlbasanî Hasan Paşa ve Aydın Beyi bir miktar asker ve 25 aded top ile yardıma gönderildi. Ne var ki bunlar ulaşamadan Kazaklar haber aldılar ve büyük tabura kaçtılar.⁶⁹

Şevval'in 11. günü (29 Ağustos) daha önce Çerkez Hasan Paşa ile Eflak voyvodasının evvelce, Boğdan üzerine yağmaya gelen Leh askerleri ile savaşının geçtiği ve

Lehlilerin mağlup edildiği yerden geçerken bir kısım Leh askerinin buradaki dağlık yerdeki mağaralardan birinin içine gizlendiği fark edildi. Ordu üzerine varınca çatışma çıktı. Genç Osman'ın emriyle mağaranın içine duman verildi. Bu suretle mağaradakiler saf dışı bırakıldılar. Keza, aynı bölgeden geçerken 200 kadar Kazak askerinin, Prut nehrinin öte yakasındaki (ormanlık) meşelik bölgeden, ateşine maruz kaldılar. Bu bölgeye yoğun top ve tüfek atışı yapıldıysa da kazaklar ağaçları kendilerine siper ettiklerinden fazlaca tesirli olamadı. Bunun üzerine, sekbanlar öte yakaya geçirildi ve göğüs göğüse muharebe yöntemi ile Kazaklar bölgeden atıldı. Yine bu esnada Padişah çatışmaları yakından takip edebileceği bir yere gölgelikler kurdurup çatışmalarda başarılı olanlara atiyeler verdi.⁷⁰ Hüseyin Paşa'nın da karşıya geçmesinden sonra düşman aşkının karanlığından da istifade ederek geri çekildi.⁷¹

12 Şevval'de (30 Ağustos) Kazakların çok fazla şarap içtiklerinden derin bir uykuda oldukları haberi geldi. Bunun üzerine kuvvetlerin bir bölümü bunların üzerine gönderildi. Ancak Kazakların erken haber alınması yüzünden bu gece baskınından tam bir başarı elde edilemedi.⁷²

3 gün sonra (2 Eylül), ordu Hotin Kalesi'nin önündeki dağlık bölgeye kondu.⁷³ Kale'nin dibinde bir köprü ve karşısında bir Palanka vardı. Leh taburu Kalenin hemen yanına yerleşmişti. Kalenin alt tarafından geçen Turla (Dniepr) nehri kenarında da Kazak Taburu konuşmuştu. Osmanlı Ordusu Hotin önlerine geldiği sırada Kazaklar henüz tabura girmediğinden derhal bunlar üzerine hücum edildi. Kazaklar büyük bir hezimetten ancak tabura girerek kurtuldular. Padişah yine savaşı yakından takip edebileceği noktaya çadırını kurdurmıştı.⁷⁴ Bu arada Kırım Hanı Canıbek Giray, Padişahın huzuruna çıktı ve iltifat gördü.⁷⁵

Şevval'in 17. günü (4 Eylül) Turla suyu üzerine küçük çaplı köprü yapılması emredildi. Eflak Voyvodası köprü yapımını üstlendi. "*Yarın yitirtiyiştir diye*" bütün orduya bilgi verildi.⁷⁶ Bundan sonra başlayan yoğun çatışmalara Lehistan'ın yardımına gelen Avusturya askeri de eklendi. Osmanlı ordusu her iki kuvvete karşı üstünlük elde etmişken askerlerin yağmaya dalması yüzünden kesin zafere ulaşamadı. Lehliler Osmanlı ordusunu geri

püskürttüler. Bundan sonra sulh yapılana kadar geçen gün içinde yoğun savaşlar cereyan etti. Osmanlı Ordusu pek çok defa Lehistan askerleri üzerine yürüyüş yaptıysa da, onları, bir türlü yerinden oynatamadı. Öte yandan, Osmanlı Devleti'ne ve Kırım Hanı'na bağlı askerler Lehistan içlerine akına gönderiliyordu. Peçevî'ye göre; her gün dörder beşer asker dört bir yana gidip bir o kadarı geri dönüyordu.⁷⁷

Savaşın uzun sürmesi, Osmanlı devlet adamları arasında da yavaş yavaş sıkıntıların doğmasına yol açtı. Şevval'in 25' inde (12 Eylül) Yeniçeri Ağası azledilip yerine Ali Ağa yeniçeri ağası oldu. Kırım Hanı'nın çocuklarından Kantemir Mirza'ya gösterdiği başarılarla karşılık Öz eyaleti tevcih olundu.⁷⁸ Ancak, en önemli değişiklik Osmanlı vezaretinde oldu. Budin Beylerbeyisi Karakaş Mehmed Paşa İzvornik Beyi ile birlikte Osmanlı ordusuna katılmıştı. Ordunun dördüncü hücumunda (Osmanlı Ordusu 6 kez büyük hücum denemiş, ancak hiç birinde tam bir başarı elde edememiştir) bulunmuş, buradaki başarıları derhal dikkati çekmiş, daha önceki şöhreti, etrafta vezaret yolunun açıldığı söylentisini yaymaya başlamıştı. Karakaş Mehmet Paşa düşman taburlarına girdiği sırada şehid oldu.⁷⁹ Osmanlı karargâhında Hüseyin Paşa'nın, Karakaş Paşa'nın vezir olacağını kışkırdığı bu yüzden ona gerekli askeri desteği vermeyip bile bile ölümüne gönderdiği dedikodusu yayılınca, Padişah, Hüseyin Paşa'yı azlederek yerine Diyarbekir Beylerbeyisi Dilaver Paşa'yı tayin etti.⁸⁰ Hüseyin Paşa ikinci vezirliğe indirilerek, Turla suyunun öte yakasındaki askerlere Serdar tayin oldu. Bu değişiklik esnasında Baki Paşa defterdar, Yusup Paşa Erzurum Beylerbeyi ve Süleyman Paşa da Diyarbekir Beylerbeyi oldu. Padişahın, devlet erkânı arasında değişiklikler yapması onun bürokratlara ne denli hükmetmeye çalıştığının bir göstergesi olarak düşünülebilir.

Öte yandan, Lehlilere karşı istediği başarıyı bir türlü elde edemeyen padişah, devlet adamlarını toplayarak onları açıkça savaşın kazanılması yolunda gayret etmemekle suçlanmış ve işi ciddiye almazlarsa bu kale feth oluncaya kadar burada kalınacağı sert bir üslup ile bildirmiştir.⁸¹ Ardından, 30 gün daha Hotin önünde kalınacağı askere duyuruldu. Kırım Hanı'nın ikinci veliahdı (Nureddin Sultan) Lehistan içlerine akına gönderildi.

Pek çok şehir yağma edildi. O kadar çok esir elde edildi ki Osmanlı ordusunda esir gayet ucuza satılır oldu.⁸²

Lehistan içlerine yapılan akınlar bu ülkenin geniş ölçüde tahrip olmasına sebep olduğu gibi, Lehistan'da da kıtlık baş göstermesine, ülkede pahalılığın artmasına, halkın ve askerlerin acz içine düşmesine yol açtı. Lehistan tarafından gelen elçiler sulh talep ettiler. 9 Ekim 1621'de Kanuni Sultan Süleyman zamanındaki şartlar üzerine antlaşma yapılarak savaşa son verildi.⁸³

Hotin Seferi, Padişahın prestijini arttırmak gayesiyle çıkılan bir sefer olmakla, daha başlangıçta pek çok sorunlar doğuracağı ortaya çıkmıştı. Evvela, askerler böyle bir savaşa gitmeye gönüllü davranmamışlardı. Devlet erkânı ise padişahın sefere katılmasını uygun görmemişler, seferin başlamasının güneş tutulmasına tesadüf etmesini ise uğursuzluk saymışlardır. Devlet erkânının padişaha tesir edemeyişi savaş sırasında da ortaya çıkmış, Genç Padişah, devlet erkanı arasında görev değişikliklerini cesaretle yapabilmıştır. Askerlerin gönülsüzlüğüne gelince, onlar daha sefer hazırlıkları esnasında bir savaşa gitmeyi içlerine sindirememişlerdir. Padişahın sık sık yoklama yapmasını ise kırgınlık vesilesi yapmışlardır.⁸⁴ Buna karşılık onlar Hotin Kalesi önlerinde kayıtsız, ciddiyetsiz ve askerlik mesleğinin niteliklerinden yoksun bir kimlik içinde savaşmışlar; bu da fethin gün be gün gecikmesine hatta zaman zaman ordunun başarısızlığına ve pek çok zayıat verilmesine neden olmuştur.⁸⁵ Sefer, ordu ile padişahın arasının açılmasında önemli bir rol oynamış,⁸⁶ belirgin bir düşmanlığın doğmasına neden olmuştur. Bütün bunlar genç padişahın reformlara nereden başlaması gerektiği hususunda önemli bir tecrübe olmuş,⁸⁷ yeniçerilere ve devlet erkanına karşı girişeceği köklü reformların daha sefer esnasında şekillenmesini sağlanmıştır.

Hotin Seferi İstanbul'da büyük bir zafer olarak takdim edilmiş ve genç padişah halkın, ordunun ve bürokratların gözünde Kanuni Sultan Süleyman gibi muzaffer bir hükümdar olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Buna karşın bürokratlar ve ordu, genç padişahın tasarladığı reform planlarını önceden öğrendiğinden kısa bir süre sonra onu tahttan indirmişlerdir. Böylece Osmanlı Savaşlar tarihi içinde önemsiz bir yere sahip olan Hotin Seferi, sonuçları itibarıyla Osmanlı Sultanı için üzüntüyle anılan bir başka olayın sebebinin teşkil etmiştir.

- 1 Sinop baskını için bkz. *Naima, Tarih* (İstanbul 1280), II/117.
- 2 Osmanlı-Lehistan ilişkileri Sultan II. Bayezid zamanında (1481-1512) dostluk çerçevesinde kurulmuş idi. Osmanlılar, Lehistan'a daima önem vermişler ve bunun neticesi olarak Lehistan'da meydana gelen taht mücadelelerine zaman zaman müdahale etmişlerdir. 1572'de Lehistan kralı III. Sigismund'un ölümü üzerine Lehistan tahtı boş kalmış, Ruslar fırsatı değerlendirip Lehistan üzerine asker sevk etmiş, buna karşılık Osmanlı Devleti de derhal harekete geçerek Kırım Hanı'na, Eflak ve Boğdan Voyvodalarına haber göndererek sınır boylarında meydana gelen gelişmeleri dikkatle takip etmelerini istemişti. Osmanlılar, III. Sigismund'un yerine-İstanbul'da elçi olarak ta bulunmuş olan- Bazlokçı Voyvoda'yı uygun görüyorlardı. Hatta, Rusya ve Avusturya'nın tesirinde olmayan Leh beylerinden birinin hükümdarlığı da Osmanlılar için makbul sayılabilirdi. Ne var ki, Fransa'nın tavassutu ile Henri de Valois'in Lehistan tahtına geçmesi mümkün olunca, Osmanlılar, Fransa ile dostluğu göz önüne alarak Henri de Valois'in hükümdarlığını desteklemişti. Bahsedilen kral bir müddet sonra yeniden Fransa'ya dönünce (1574) taht yine boş kalmış, Lehistan halkı da hükümdar seçimi hususunda iki partiyi ayırmıştı. Nihayet, Osmanlı Devleti'nin de desteklediği İstvan Batori tahta geçti (1575). Yeni Kral, Osmanlı Devleti ile eskiden beri süregelen ahidnameleri yeniledi. Osmanlı Devleti ise Lehistan elçilerine ve tüccarlarına kolaylıklar sağladı. İstvan Batori'nin ölümü üzerine, yeni kral seçilmesi esnasında yine pek çok ülke kral seçimine müdahale etmeye çalışmış fakat yine Osmanlı Devleti'nin tasvibini alan Jan Zamoyski kral olmuştur. Bu da, ilk iş olarak Osmanlı Devleti ile dostluğun devamından yana politika izlemiştir. Bu hususlarda bakınız, İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, k.II, (Ankara 1988) s. 166-173; Tayyip Gökbelgin, "Sokullu" *İslam Ansiklopedisi* (İA) VII/595-605. Ayrıca Osmanlı-Lehistan ilişkilerine dair bazı belgeler için bkz. Nigar Anafarta, *Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan (Polonya) Arasındaki Münasebetlerle İlgili Tarihi Belgeler* (Tarihîsiz ve basım yeri belli değil)
- 3 Osmanlı Devleti XVII. yüzyılın başları da gerek ülke içinde gerekse dış politik gelişmelerde önemli sarsıntılar geçirmişti. Celali İsyanları (Bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzensiz Kavgaşı, "Celali İsyanları"*, Ankara 1973) Anadolu'nun baştan başa tahrip olmasına yol açtığı gibi, Ordunun da büyük ölçüde yıpranmasına sebep olmuştu. İstanbul'da Kapıkulu'nun hükümdarlara tesir emelleri de devlet otoritesinin iyice zayıflamasında önemli bir rol oynamıştı. Öte yanda, İran ve Avusturya ile yapılan savaşlarda (1595-1618) eski devirlerdeki başarıların tekrar edilememesi devletin prestijinde aşınma meydana getirmişti. Bu durum, devletin dış politika ilkelerinde mülhim bir tesir meydana getirmiş, hükümdarların, eski prestijli günleri (ki en çok özlendi) dönem Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) devriydi) yeniden tesis edebilmeleri için büyük zaferler kazanma beklentisi güçlenmiştir.
- 4 İsmail Hamî Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III/ 266-67; İ. H. Uzunçarşılı, *A. g. e.*, s 174 .
- 5 "... (Lehistan) elçisi gelüb Karadere'de fesad eyleyen Kozak çıkışı için müabeze olundukta mezburların muhtasıl fesad ve genaat ve levendlik eylediklerine müceb ve illat-gâh ve bîğâh tarafınızdan vilayetlerine akın olduğu cilden bi'azarıne bu kâiri ihtiyar ve fesadlarında ısrar eylemişlerdir deyü cevap verdikde..." Feridun Bey *Münşaatı's-Selatin* (İstanbul :.....) , II/ 117.
- 7 *Münşaatı's-Selatin*, II/ 117, 144.
- 8 *Münşaatı's-Selatin*, gösterilen yer.
- 9 "... yahuz yüzyigirmi parç topr ve bu kadar bin yüklü araba ve sair zahireler ve mallar ki hesaba gelmezdi yağma olundu bu toplulukta Lehilerin yüzden fazla namtlı beyleri de vardı. Kimi cür ve kimi katlolundu..." *Naima*, II/186; Kâtip Çelebi, *Fezleke-i Tarih*, I/ 399.
- 10 "... Vezir-i azam Ali Paşa padişahı Leh seferine tabrik edip..." *Naima*, II/186; *Fezleke*, I/403.
- 11 Padişah huzurunda yapılan bir tartışmada, Lehistan kralının küçümsenerek, Osmanlı padişahına karşı asla direnemeyeceği yolundaki sözlerin padişah tarafından ilfahı görmesi ilginçtir. Bkz. *Naima*, II/205.
- 12 Hammer, *Osmanlı Tarihi*, (İstanbul 1985), VIII/ 201.
- 13 Hammer, VIII / 202.
- 14 *Fezleke*, I/403; *Naima*, II/186; Solakzâde . *Tarih-i Solakzâde*, (İstanbul 1298) II/ 700; Peçevî, *Tarih-i Peçevî* (İstanbul 1283) II/ 375.
- 15 "... Ümre ve çavuşân ve hükkâma ahkâm-ı vacibe gönderilmiş idi kim nevrûz-da orduya vâkı olalar". *Osmanlı Devlet Dîvânine Ait Metinler VI.. II. Osman Adına Yazılmış Zafernâme*, Nesreden: Yaşar Yücel (Ankara 1983) s. 35. (Bundan sonra *Zafernâme* olarak kısaltılacaktır.) Ayrıca bkz. *Solakzâde*, II/705. "İnzâllahû Melikü'l-Gaffâr evvel bahar-ı hüccete-i asarda bi-inayeti celâlet-meâbim bizzat nevrûz-ı firvâzda olan kiyyâr-ı bakâr üzerine azim sefer-i nusret-asara tevaccüb-i hümayyûnla azîmet ve asker- i islam-ı nusret-eucamın atları düşman vilâyetinde çayırılmak tasvîn ve niyet olunmağla Rumîli ve Anadolu cânilerinde olan beylerbeyleri ve sancakbeyleri ve yenigeri ve bölük ağaları ve bölük halkı kulların ile ve sair kapım halkı dergâh-ı muallam mütefferikaları ve çavuşları ve divânı hümayyûn ve defter-i bakân ve maliye şakirdleri ve oğulları ve alay beyleri ve ziema ve erbâb-ı timar ve geri başı ve geri süvâcileri ve mütekaiddin ve bi'l-cimle birden bine ve bindi yüzüne varınca dirlik tasarruf edenlerin cümlesi sefer-i mezbûra me'nur olmağın (...) şimdiden düşman yarağıle kanım üzre tebellilleri hazir ve amade olub beyler beyinle beraberleşip (...) rûz-ı nevrûzda mahmiye-i İstanbul kurbünde olan oldu-yı hümayyûnma müllak olmauz babında ferman-ı alîşânım sâdir olmuştur..." Ankara Şer'iyye Sicilleri (AŞS) No.19, s. 250. Benzer bir Fermanla Anadolu'nun sol kolunda bulunan vilayetlere gönderilmiştir. Bkz. Trabzon Şer'iyye Sicilleri (TŞS) No.1821, s. 116a-b. "Rum ve Erzurum ve Batım Eyaletlerinde vâkı kadrlara büküm ki..."
- 16 *Solakzâde*'de ilk toplanılan yerin Halkalı Pınarı olduğu belirtilmiştir. *Tarih*, II/701.
- 17 "... bu sefer-i hümayyûnunu sair zamanlara kıyas etmeyüp..." TŞS 1821, s. 116a. "...Bu sefer-i hümayyûnunun başka sefere bu zamanı başka zamana kıyas etmeyin..." AŞS 19, s. 250.
- 18 "... asker-i cenab-ı celâlet meâbim huzurunda yoklansa gerekdir..." AŞS 19, s. 250. "evvel yoklama İstanbul kurbünde olan neferat celâlet-meâbim huzurunda her biri vücd-o vech ve cînen düşman yarağıle yoklansa gerekdir. Kapım kulları gayri tavaif-i asakir değildür. Evvelki neferat cümlesi mevcud bulunmak lazımdır (...) sefere gelmeyenlerin isim ve resimleri ile tesbit ediliş defterlerin İstanbul'a gönderilmesi ..." AŞS 19, s. 250. "...Rûz-ı hızzadın mukaddem mah-rûse-i Edirne'de gayir vakti hazır bulunup yoklama mukarrendir..." Topçular Kâtibi, Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi, (Metin-Tahvil). İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi (İstanbul, 1990), s. 569. (Bundan sonra "*Topçular Kâtibi*") olarak kısaltılacaktır.
- 19 "İstanbul çarşıları cûş-ı hurûşla doldu..." *Zafernâme*, s.35; "...Her tarafdan leşker-i zafer-eser fevç fevç gelüb ordı-yı hümayyûna müllâki oldular..." *Naima*, II/177.
- 20 Nevruz, miladi takvime göre 21 Mart tarihine denk gelmekte olup Türkler ilkbaharın başlangıcı saymaktaydılar. Nevruz, Türkler arasında çeşitli eğlenceler ile kutlanmaktaydı. Osmanlı ordusunun sefere çıkmak üzere toplanması ise genellikle Nevruz'da olurdu. Nevruz hakkında bkz. Abdülhaluk Çay, *Türk'ün Ergenekon Bayramı Nevruz* (İstanbul, 1993).
- 21 "Rumeli'nde kiyyâr-ı bakâr üzerine azim sefer(im) ma'lâm ve bizzat cevâb-ı celâlet-meâbim tevaccüb ve azîmetine kasd ve niyetim olmağla cimle menâlik-i mahrişemde vâkı mestürü'l-esâmî yenigeri ve yengeri kullarım eğer koruncu ve eğer oturak ve ehl-i seferdir cümlesi rûz-ı nevrûzda Asitane-i Saadetime gelüb her biri odalarında hazır olub ve mevcud bulunup ehlî sefer olurlarsız ve koruncu ve oturak olanlar odaları muhafazasında olmak babında ... menâlik-i mahrişeme evâmîr-i şerife ırsal olunmuş iken ve nevrûz karib olup sefer zamanı gelmiş iken henüz taife-i mezbûredin bir ferd erişmişdi kendi kâr u kış ve bevâ ve bevslelerinde oldukları için taife-i mezbûreyi mahallerinde yoklayıp dahi... tîşenk ve sair alerleri ile sürüp ve rûz-ı nevrûzda Asitane-i Saadetime getirip dahi odalarında hazır etmek ve gelmeyenlerin mukaddeme gönderilen evâmîr-i şerife mütebince baklarından gelinip ve envâl ve erzakların mirî için kabz olunmak bâbında ..." AŞS, 19/231.
- 22 "Bazı yenigirler Asitane-i Saadet'e gideriz deyü evlerinden çıkıp, birkaç gün ahar yerde gezinip müma'ileh ol vilayete gittikde odabâylardan icazet aldım ... deyü evlerinde oturup kâr u kishlerinde kalanlar ka'ân yenigiri değillerdir. Ma'an yenigiri namında gezinip fukaraya znlub ve ta'add olmaları sair rüya gibi bilip teklifleri atınp asla yenigiri namında gezdirmeyüp Asitane-i Saadetime arz cylesin ki ol makûlelerin haklarından geline ..." AŞS 19/231.
- 23 *Zafernâme*, 40, 42; *Naima*, II/187; *Fezleke*, I/404; *Solakzâde*'de Cemaziye-lahire'nin 12. Günü (4 Mayıs) geldiği kayıttır. (s. 700).

- 24 *Solakzâde*, 701.
- 25 "Yigirmi dokuzuncu günü kışkırtan evvel ve sonra birkaç güne dek cıyım-ı nushatı madid olup selh-i şehr günü bile unsh olup husûsan kışkırtı ola bir kâre şurî-i imtek kat'au teviz olunmamış iken gâfil ile Davut Paşa mevzilerinden göçülüp böyle bir sefer-i azîmte melde-i sevecih olması nâ-nîinâsîp idi..." *Naima*, II/177. *Zafernâme*, 40-42.
- 26 Kroniklerde Edirne'ye varış tarihi farklı kaydedilmiştir. *Zafernâme*'de Recep ayının 13. günü (s. 43); *Solakzâde*, s.701; *Fazleke*, I/404; *Naima*, II/188'de Recep ayının 10. günü, *Peşevî*'de Cemaziyelahir'in 26. günü (II/376); *Topçular Kâtibi*'ne göre ise Recep ayının başlanımda Edirne'de olmak gerekiyor. Çünkü, O, Recep ayının 4. günü Regaip Kandil'i'ne tesadüf ettiğini ve orduda bu gecenin ihyası için sabahlara dek ibadet yaptığını kaydediyor. (s. 578). Padişahın otağı Namazgâh Sahrası'nda Çukurtepe adlı menzile kuruldu. *Topçular Kâtibi*, s. 575. Buna mukabil *Solakzâde*, Otağın Sarayovası'na kurulduğunu kaydediyor. (s. 701).
- 27 *Solakzâde*, s. 701.
- 28 *Zafernâme*, s. 49; *Fazleke*, I/404; *Naima*, II/188, *Solakzâde*, s. 701; *Topçular Kâtibi*, s.579.
- 29 *Topçular Kâtibi* "Edirne'de 32 gün oturak fermanı oldu" diye yazıyorsa da (s. 576) diğer tarihlerle nazaran bu kadar kalınmadığı anlaşılmaktadır. Zaten aynı müellif Recep ayının sonlarında göçüldüğünü de kaydetmektedir (s. 579) ki yaklaşık olarak 20-25 gün kalındığı anlaşılmaktadır.
- 30 *Zafernâme*, s. 47-49; *Fazleke*, I/404; *Naima*, II/188; *Topçular Kâtibi*, s. 577.
- 31 *Topçular Kâtibi*, s. 579.
- 32 *Zafernâme*, s. 49; *Fazleke*, I/404; *Naima*, II/188. Bunlar Yanbolu'ya varış tarihin 26 Recep olarak bildirirken *Topçular Kâtibi*'nde 3 Şaban olarak kayıtlıdır (s. 579).
- 33 "...ve Tatar Hau cânîplerine kapıncıya tayin olunup otuz-kırk bin Tatar askeri ile Leb seferine me'mur olmuş idi." *Topçular Kâtibi*, s. 564, 578.
- 34 *Fazleke*, I/404; *Naima*, II/188.
- 35 *Fazleke*, I/404; *Naima*, I/189.
- 36 *Zafernâme*, s. 70, 71; *Fazleke*, I/404; *Naima*, II/189.
- 37 *Topçular Kâtibi*, s. 581.
- 38 *Zafernâme*, s. 51; *Naima*, II/189; *Fazleke*, I/405.
- 39 *Zafernâme*, 52; *Naima* II/189; *Fazleke*, I/405.
- 40 *Naima*, II/189; *Fazleke*, I/405; *Zafernâme*'de bu esirlerin Devne'de iken geldiği kayıtlıdır (s. 52).
- 41 *Topçular Kâtibi*, s. 579, 580; *Peşevî* de bu yoklamanın Ahırköyü yakınlarında yapıldığı kayıtlıdır. (II/376)
- 42 *Topçular Kâtibi* burasını Arabacılar Çayırı, varış tarihini ise 24 Şaban olarak kaydetmektedir. Buraya gelinceye kadar kat edilen menziller ise sırayla Yemişli, Armudlu, Kuruallı, Karasu ve Baba Kazası'dır. *Topçular Kâtibi*, s. 581.
- 43 *Zafernâme*, s. 52-54.
- 44 *Zafernâme*, 56; *Fazleke*, I/405; *Naima*, II/189; *Peşevî*, II/376; *Topçular Kâtibi*, s. 582.
- 45 *Fazleke*, I/409; *Naima*, II/190; *Zafernâme* s. 56.
- 46 "(Otağların) biri cisr önüne kurulup gündüzlerde anda ârâm ve gece kab-ı askerde karar ederlerdi. Ol gar-i humayununu havâlisinde depe üzere bir kavr-ı balâ ve içinde kuruluş bir tab-ı rânâ üzere oturup gün gibi her canibe nazar endaz olurlardı". *Naima* II/190. Metin hemen hemen aynı ifadelerde *Zafernâme*, s. 56'da.
- 47 "8'er altın ve nısf gurus bin akça otur düşünüp..." *Topçular Kâtibi*, s. 584.
- 48 *Fazleke* I/405; *Naima*, II/190.
- 49 *Solakzâde* II/705.
- 50 *Zafernâme* s.58-59; *Naima*, II/190; *Fazleke* I/405'te 8 gemi diye kaşıtlıdır. Ancak bu tasvili hatası olmalıdır.
- 51 *Fazleke* I/405; *Naima*, II/190.
- 52 *Fazleke* I/406; *Naima*, II/190, *Zafer*
- 53 "...bir feri köprüden geçmeyip icazet yoktur. Ve lâkin gerüden gelenlere izindir. Geçip seferlerine gidüp geçirye izin yoktur." *Topçular Kâtibi* s. 583,592.
- 54 *Naima*, II/191; *Topçular Kâtibi* s. 583.
- 55 *Fazleke*, I/406; *Naima*, II/191; *Zafernâme*, s.77. *Topçular Kâtibi*nde 400 esir geldiği kaydedilmektedir. s. 583.
- 56 *Naima*, II/192.
- 57 *Naima*, II/192; *Zafernâme*'de 150 000 asker olarak kayıtlıdır. Ancak bu sayı abartılıdır. (s. 80)
- 58 *Naima*, II/192, *Zafernâme*, s. 81.
- 59 *Zafernâme*, s. 82; *Naima*, II/193; *Fazleke*, I/406.
- 60 *Topçular Kâtibi*, s. 586. Keza, bu esnada Karaman Beylerbeyisi de katılmıştı. Bkz. Aynı yer.
- 61 *Zafernâme*, s. 85.
- 62 *Zafernâme*, s. 85-86; *Naima*, II/193; *Fazleke*, I/406-407.
- 63 *Zafernâme*, s. 87; *Naima*, II/192; *Fazleke*, I/407. Mektupla birlikte bahsedilen başlar ve sancaklar orduya ulaşmıştır.
- 64 "...Değirmen Kurbû nam mevzile nüzül-i hümâyûn buyrulur ve sabah 'iyd-i şerifdir deyil ol gece orduy-ı hümâyûnda nida idirib sabah rihlet olınmaktan feragat ve her kes levâzimat-ı 'iyde mukayyed olmuşlardı (...) umîmen vüzera-yı alîşân ve cimbîr-ı erbâb-ı divân kanım-ı kadîm-i Osmanî ve âyin-i meîm-i hakanî üzere yollu yollarınca padişah-ı alem-penah dest-i şeriflerin bîs cylediler (...) bayram ta'âmı (...) yenilip (...) emr-i devlet-i padişahiye senalar dinilip..." *Zafernâme*, s. 88/91; *Naima*, II/192; *Fazleke*, I/407 Bayram, *Peşevî*'ye göre Varbaş adlı menzilde (s. 376), *Topçular Kâtibi*'ne göre ise Yaş menzili (s. 586) iken kulanmıştır.
- 65 *Zafernâme*, s.90; *Naima*, II/194; *Fazleke*, I/407.
- 66 *Zafernâme*, s. 91; *Fazleke* I, 407; *Naima* II/194.
- 67 *Naima*, II/193, *Peşevî*, II/376. "Bu yoklama'dan ocak zabıtlarını batırır kırıldı" *Naima* II/194; "Yoklama şekli vaki olmağla ol tîşenin kemal-i inkıraf-ı kurlubüne bais oldu" *Peşevî*, II/376.
- 68 *Zafernâme*, 92-93, *Fazleke* I/407, *Naima* II/194.408.
- 69 *Zafernâme* 94, *Naima* 194 *Fazleke* I,
- 70 *Zafernâme* 96-100; *Naima* 195; *Fazleke* I. 408, 409.
- 71 *Topçular Kâtibi*, s. 587.
- 72 *Zafernâme*, 104.
- 73 *Zafernâme*, 107, *Naima* II.195, *Fazleke*, I/409.
- 74 *Naima*, I/196; *Fazleke* 409; *Zafernâme*, 126,127.
- 75 *Naima* 196. *Fazleke*, 409; *Topçular Kâtibi*, s. 588.
- 76 *Naima* 2/196.
- 77 *Peşevî*, II/337.
- 78 *Naima*, II/198.
- 79 *Topçular Kâtibi*, s. 597.
- 80 "Akıbet Hüseyin Paşa, Karakaş Paşa'ya mansıbdan korktuğundan mahalsiz uğrattı. Ve kendisi uğramayıp bir sayedar drabta iltica etti deyü saadeti Padişah mezburi azl etti..." *Peşevî* II/378; Bununla birlikte, *Peşevî* Padişahın, Sipahilerin de görevlerini yapmadığından ve Karakaş Paşa'nın şehid olmasına sebep oldukları yolunda düşündüğünü ve bu yüzden onları ictecek sözler sarfettiğini, sipahilerin de buna gücendiklerini kaydeder. (II/378) Ayrıca bkz. *Naima* II/208; *Fazleke* I/410.
- 81 "...bi'l-cümle şah ve tesbir aksa-yı mırâdumdır lazım gelirse ihzar-ı zehair idüp kıtlamak dahi katımda caizdir. Şöyle bilip ona göre takarıyud edesiz..." *Naima*, II/202; *Fazleke* II/4.
- 82 *Fazleke* II/4; *Naima*, II/203.
- 83 Burada yapılan antlaşmaya göre: Hotin, Boğdana'a bırakılacak, Lehistan, Kazakların Osmanlı topraklarına saldırmasını önleyecek, Lehistan'ın, Osmanlı Devletine daha önceden ödemekte olduğu vergiyi vermeye devam edeceklerdi. *Naima*, II/203-204; *Peşevî*, II/379; *Topçular Kâtibi*, s. 599, 600. Hotin Seferinin kısa bir tasviri için ayrıca bkz. Hezihî Aykut, *Hasan Bey Zade Tarihi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yenicağ Tarihi Kürsüsü, Basılmamış Doktora Tezi, (İstanbul 1980), s. 399-341.
- 84 "Padişah sefer in'amı mevcud bulmanın kapıkullarına emr-i şerifleri ile virilüb sonra gelenler inamdan mahrum oldular. Ol sebepten çok emrinde bahşış almayan kul düşman ile çok etmede terahî ve ağır savaş cylediler..." *Solakzâde*, II/705.
- 85 "Savaş cıdalın çocuk oyununa döndürdiler." *Solakzâde*, II/705.
- 86 "Lakin kal'a ve tabur teshiri kabil ve mümkün olmayıp askerin ihmallerinden husul-ı amal nasib olmadı. Ona binaen Padişah-ı şcaat-evsafın askerden inhi-rafı olup İstanbul'a vasıl olduklarından ıflet hasıl olmayıp..." *Solakzâde* III/703.
- 87 Kapıkulu'nun kırgınlıklarının sebeplerinin başında, Genç Osman'ın onlara karşı biraz sertçe tavır takınması geliyordu. Mesela tebdil-i kıyafet çıkıyor, Meyhanelerde veya uygunsuz vaziyette yakaladığı yenicileri bizzat kendisi cezalandırıyordu. Bu hususun tafsili için bkz. Yenici Solak Hüseyin Tuğl, *İbretnâme*, Nегreden, Michar Sertoğlu *Bellest* XI. (1947), s. 491-514.

KARLOFÇA ANTLAŞMASI'NDAN SONRA OSMANLI-HABSBURG SINIRI (1699-1701)

DR. MÖNİKA MOLNÁR

ELTE BOLCSÉSZETI TUDOMÁNYI KAR, TORUK SZAK / MACARISTAN

Bu makalede Karlofça Antlaşması (1699) sonrası Habsburg ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilk ortak sınırın belirlenmesini ve bunun yürürlüğe konulmasını kısaca anlatmak istiyorum. Antlaşmanın imzalanmasının 300. yılı aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu'nun 700. kuruluş yıldönümüne rastlamaktadır. Ancak bu tarih, Osmanlı Devleti'nin askeri başarılarının devamından ziyade, sınırlarının, Roma İmparatorluğu'yla yarışmasına genişlemesinin durduğu, çöküşünün başladığı dönem olmuştur.¹ Antlaşmanın sebep olduğu kayıplar sadece olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Eski ihtişamını yitirdikten sonra, imparatorluk yönetimi Avrupa ülkelerine karşı yeni politikalar başlatmış² ve bunun neticesinde yavaş yavaş Avrupa devlet sisteminin bir parçası olmuştur.

Karlofça Antlaşması'nın ardından sınır çizme işleri de imparatorluğun Avrupalılaşmasında önemli rol oynamıştır. Bu sayede zamanın askeri icapları doğrultusunda sürekli değişen batı sınırları belirlenmiş ve aynı zamanda kuvvetlenmesi (yazıya da dökülmesi) sağlanmıştır.

Bu makalede, İtalyan kaynaklarına dayanarak antlaşma maddelerinin önemini, sınır belirlemede kullanılan ana ilkeleriyle, bakış açılarını ve sınır çizme işleminin gerçekleştirilmesi konusunu anlatmak istiyorum.

BARİŞ KONFERANSININ NİTELİKLERİ

Karlofça Antlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu'nun batıdaki yeni sınırları az çok karara bağlanmıştır. Sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa 23 Temmuz 1698 tarihinde bir ferman ile reisülküttab olan Rami Mehmed Efendi'yi³ baş-murahhas ve Yunanca, Latince, İtalyanca, Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca ve Almanca da konu-

şan Divan-ı Hümayun tercümanı Mavrokordato Bey'i⁴ büyük elçilik payesi ile ikinci murahhas olarak sulh görüşmelerine memur etti.

Barış konferansında⁵ iki taraflı görüşmeleri antlaşma gereği Habsburg'lar (Avusturya heyetinin üyeleri C. d' Oettingen, C. de Schlick, C. Marsigli, ve tercümanlar Til ve Talman idi) başlattı. Görüşmelerin bu ilk etabı, tüm konferansa etki etmiştir. Çünkü Osmanlılar Habsburg hanedanlığı ile yapılan müzâkerelerle elde ettikleri şartlar doğrultusunda ittifak halindeki devletlerle (Venedikliler,⁶ Polonyalılar, Ruslar) görüşmek istiyorlardı. Habsburgların amacı ise, her iki imparatorluğun arasında belirlenecek olan sınırları, konferansın toplanmasının şartı olarak daha önceden kararlaştırılan uti possidetis (alâ hâ-lili) ana prensibine göre çizmekti. Uti possidetis çağdaş latin diplomasisinde bir tabirdir. Bu, barış imzalayan tarafların o andaki askeri durumlarına göre daha önce ellerinde bulunan toprakları tutmalarını sağlayan bir esastır. Bu tabir XIX. yüzyıldan itibaren 'status quo' olarak anıldı.

Ancak Osmanlılar -barış konferansına delege olarak katılan Mavrokordato'nun da Osmanlılarla aynı fikirde olduğunu belirtmeliyiz- antlaşma esnasında sınırların çizilmesinden ziyade, kendi hükümlerinin de geçeceği toprakların belirlenip boşaltılmasını, mevcut kalelerin yıkılması başta olmak üzere diğer önemli konuların tartışılmasını; sınır çizme işleminin ise daha sonra komiserler tarafından yapılmasını istiyorlardı. Bölgelerin paylaşılmamasından doğacak sonuçları⁷ göz önünde bulundurmak gerektiğini bildirdiler. Sebep olarak da taraflardan herhangi birinin bu alanları haksız işgal etmesinin diğer tarafın tepkisine yol açacağını ve bunun da yeni

düşmanlıklarla neticeleneceğini ifade ettiler. Osmanlılar, büyük beceriye dayalı politikaları sayesinde, esasların öne sürülmesinden sonra doğan zor sorunları çözmeyi başarmışlardır. Bunu gerçekleştirirken de, temel prensiplerinden ödün vermeden, kendileri için önem arzeden düşüncelerini yazılı olarak belirtmeyip, yoruma açık olacak şekilde pratik yoldan ifade ederek amaçlarına ulaşmışlardır.⁸ Habsburglar ise *uti possidetis* prensibinin kesin uygulanması halinde, Osmanlıların bunu bir sadırı olarak algılayacağını bildiklerinden, en azından 'birşey için birşey' (*quid pro quo*) ilkesini bire bir oranla gerçekleştirmeyi denediler. Osmanlıların da, kendi verdikleri ödün oranında kale ve topraklardan feragat etmesini istediler. Ancak Osmanlıların buna istekli olmadığını gördükleri için başka uzlaşma⁹ yollarına başvurdular. Habsburglar Osmanlıların '*uti possidetis*' prensibiyle ilgili ilkelerini kabul ettiler.

Yani ilk müzakereler Avusturya ile yapıldı ve Erdel meselesi daha önce halledilmiş olduğundan, birinci madde Erdel'in eski hudutlarının tesbiti ile tamamlandı. Temesvár (Banat) hududu üzerinde Rami Mehmed Efendi Edirne Mukavelenamesini gayet güzel bir şekilde tatbik ettiğinden, eski Eflak hududundan itibaren, Maros ve Tisa suları esas olmak üzere, eyalet dahilinde kalan Lugos, Karansebes, Lippa, Csanad, Kis-kanizsa, Becse Becsekerek kalelerin boşaltılmasını temin etti. Fakat ikinci maddeye ilave ettirmek istediği Szegedin ve Varadin kalelerinin yıktırılmasını kabul ettiremedi ise de, Tisa, Maros ve Tuna nehirlerinde Osmanlı tebaasının dahi müsavı şartlar ile istifade etmelerini kabul ettirdi. Üçüncü maddeyi teşkil eden diğer bölgeler üzerinde herhangi bir Osmanlı iddiası olmadığından, Titel mıntıkasına geçildi. Burada da esaslı bir ihtilaf olmayıp, Avusturyalılar Titel'in eski halinde bırakılmasını kabul ettiler. Bu mıntıkada, hudut vazifesi görececek tabii bir arazi olmadığından, hudut, Tisa'nın Tuna'ya karıştığı mahalden Bossut suyunun Sava nehrine karıştığı yere kadar tasavvur olunan müstakim bir hat olarak çizildi ve burada kalan Mitrovica kalesinin, yeniden inşa edilmemek şartı ile, Türklerle terkedilmesi kararlaştırıldı. Bu suretle dört görüşmede Macaristan hududu bitirilmiş idi. Bosna hududunda, Bossut munsabından Brot kalesine kadar Sava nehri-nin hudut ittihaz edilmesi iki tarafça kabul edilmekle beraber, Brod, Debej, Jasenowac, Dubica, Kostajnica,

Novi, Krupa, Bihke kaleleri üzerinde bir çok münakaşalar cereyan etti. Avusturyalılar, bu kalelerin civarından geçen Unna suyunu hudut hattı kabul etmekte idilerse de, bu kalelerin boşaltılmasına yanaşmıyorlardı. Nihayet Kostajnice'nin Avusturya'da kalmasına mukabil, diğerlerinin tahliye ettirilmesi mümkün olabildi.

Hudut meseleleri görüşüldükten sonra hukuki, ticarî ve askeri konulara geçildi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Katolik mezhep ve tarikatları mensuplarının vicdani hürriyetleri meselesi, Avusturyalılara bir hak verilmemek suretiyle tekrar te'yit edildi. Nihayet Jitwa Ahidnamesi ile, Osmanlılarca kabul edilen Avusturya'nın müsavi derecede devlet olduğu prensibi bir türlü tatbikata intikal edemediğinden, bir kere daha zikredilerek Osmanlı hükümetince taahhüt edildi ve son olarak bu barış antlaşmasının yirmibeş sene müddetle geçerli olması ve yenileme şartları da belirlendikten sonra, 20. madde ile Avusturya ile yapılan barış antlaşması tamamlanmış oldu.¹⁰

Ancak anlaşmada öngörülen bu yıkım ve boşaltmalar daha sonraki ittifaklar açısından zorluklar çıkaracaktır. İtalyan delege Habsburgların yaptıkları ittifak doğrultusunda bazı kaleleri ve bölgeleri kolayca vermesini ve yıkmasını, ayrıca, birkaç bölge sınırlarının ve bazı nehirlerin bölünmesinin yetkililerce tam olarak belirlenmesini de üzüntüyle karşıladı.¹¹ Ancak I. Leopold (1657-1705), yaşlanan İspanya kralının yerine veliaht bırakmamasından ötürü tahtta meydana gelen boşluğu doldurabilmek için akrabası Fransa Kralı XIV. Lui ile mücadele etmekteydi. Bu sebepten ötürü Osmanlılarla bir an önce barış yapılması için uğraş vermiştir. Böylelikle, ordularını, tahtı ele geçirmek için yapacağı savaşa hazırlayacaktır.

SINIRLARIN BELİRLENMESİ¹²

Barış antlaşmasının birkaç maddesi, gerek Osmanlı gerekse Habsburg tarafına, sınırların çizilmesi sırasında, çıkarlarını herhalukârda yerinde gerçekleştirmelerine imkan sağlamaktadır.

Yapılan bu barış antlaşması 18. maddenin gerçekleştirmesiyle yürürlüğe girecektir. Bu madde her iki taraf arasında sınırların belirlenmesini, buna dayalı olarak bölgelerin boşaltılmasını ve kalelerin yıkılmasını ön gör-

mektedir. Yetkililer, anlaşma uyarınca gece ve gündüzün eşit olduğu 22 Mart 1699 tarihini ilk buluşma tarihi olarak belirlediler. Ayrıca, tarafların seçtikleri ortak noktada buluşularak, sınır bölge valilerinin de yardımlarıyla, imkanlar elverdiğince en geç iki ay veya daha kısa bir sürede sınırların çizilmesinin ve önceden alınmış ortak kararların en hızlı şekilde, tam olarak yerine getirilmesinin önemini belirttiler.

Osmanlı ve Habsburg taraflarının, anlaşmanın imzalanmasını müteakiben, 11. maddede belirtildiği gibi,¹³ ileride doğacak olan sınır problemleri ve anlaşmazlıkların çözümü için özel yetkililer atamaları gerekmektedir. Bu yetkililer birbirleriyle anlaşmaya vararak ve bu anlaşmayı daha sonra da temel alarak kararlar verecekler ve uygulayacaklardı. Habsburg İmparatorluğu'nun ordusunda mühendis olarak görev yapan Bolonyalı Luigi Ferdinando Marsigli¹⁴ ('plenam potestatem ac auctoritatem') I. Leopold tarafından seçilecek komiteye vekil komiseri atandı.¹⁵

Luigi Ferdinando Marsigli (1658-1730) Bolonya'da asil bir ailede doğdu. Eğitimine üniversitesi ile meşhur memleketi Bolonya'dan sonra Padova ve Venedik'te devam etti. İlk önce botanik öğrendi. Ardından 1676 tarihinde uzun süre İtalya'nın diğer önemli iki kentine, Roma ve Napoli'ye seyahat etti. Yolu boyunca tabiatı tetkik etti ve fen, matematik, fizik dersleri aldı. Roma'dan Napoli'ye giderken hayatının büyük bir kısmını Costantinopol (İstanbul) ve Smirne (İzmir)'de yaşayarak geçirmiş İngiliz bir tüccar ile tanıştı ve onunla yaptığı sohbetler ilgisini uyandırdı. 1679'da yeni Venedik balyosu,¹⁶ Pietro Civrani'yle İstanbul'a gitme şansını elde ettiğinde çok memnun oldu. Orada onbir ay kalan meraklı genç, Osmanlıların hayat tarzını, adetlerini, ülkenin gezilecek yerlerini ve devletin askeri durumunu da tetkik etti ve gözlemlerinden çok ilginç belgeler kaydetti.

Osmanlı başkentinden döndükten sonra Venedik ve Roma'ya gitti. Roma'da, Osmanlıların Hristiyan bölgelerinden çıkarılmasını isteyen Papa XI. İnosan (1676-1689)¹⁷ tarafından Türkler konusunda danışman tayin edildi. Bu tarihe kadar gelişen olaylara, izlenimlerine ve tecrübesine dayanarak askerlik yapmaya ve Osmanlılara karşı mücadele etmeye karar verdi. Bunun için 1683 tarihinde Viyana'ya gitti ve İmparatorluk ordusunda görev

ve başladı. Aynı sene Sadrazam Kara Mustafa Paşa (1676-1683)¹⁸ Viyana seferine başladı. Bu gelişme, o ana kadar rehavet içinde olan Avrupa devletlerini harekete geçirdi. Ortaya çıkan savaş durumunda Marsigli önemli bir rol oynamaya başlayabileceğini kavradı.

Aldığı ilk görevde Osmanlı ordusunun Raba nehri-ni geçişini durdurmayı başardı. Ancak hemen ardından Osmanlı'ya esir düştü. Viyana kuşatması sırasında Osmanlı kampında tutsak olarak bulundu. Kuşatmadan sonra geri çekilen Osmanlı ordularıyla beraber Bosna'ya kadar götürüldü. Bosna'da mektupla yardım istediği bir dostunun para yardımıyla özgürlüğüne kavuştu. Geri dönerek, Macaristan'ın kurtarılması savaşlarına katıldı: Esztergon, Visegrád, Érsekújvár ve Buda kuşatmalarında askeri mühendis olarak önemli rol oynadı. Özellikle Buda'nın Osmanlı'dan geri alınmasında yaptığı çalışmalarla ünlendi. Savaşarak ilerleyen ordularla beraber Güney Macaristan'a kadar gitti. Başarılarından dolayı askeri hiyerarşi içinde hızla yükseldi. Askeri görevlerinin yanında diplomatik görevler aldığı da oldu: 1688'de Roma'ya giderek Papa'ya İmparatorluğun başarılarından bahsederek yardım istedi ve 1692'de İstanbul'da sonuçlanmayan barış görüşmelerine katıldı.

Marsigli 1689-90'de sınır boyunca askeri kuvvetleri konuşlandırma ve bölgelerin haritasını (buradan sınır problemlerini tartışan bir kurum oluştu) çizme işini bitirdi. Karlofça barış görüşmelerinde teoride danışman olarak görev yapacaktı (consigliere assistente) ancak pratikte sınır bölgesini iyi tanıdığı için bilirkişi görevinde bulundu. Marsigli sınır görevini almadan önce yaptığı ciddi araştırmalarla Habsburg hanedanına bu konuda bilgi verici yazılar gönderdi. Sınırların belirlenmesi doğrultusunda pratik ve teorik: ekonomik, askeri ve savunma bakış açılarını dikkate alarak¹⁹ planlar hazırladı. Bu çalışması içinde aldığı görevi yerine getirmek için yaptığı ön hazırlıklarını Habsburg hanedanına sürekli gönderdi. 1699 Nisan'ından tam olarak 1701 Mart'ına kadar yaptığı çalışmaların otuzdört adet raporu bu makalede kullanıldı. Çoğu İtalyan dilinde, bir kısmı da Latin dilinde yazılmış olan raporlar, bildiriler, çeviriler vs. bugün Bolonya Üniversitesi Kütüphanesinde Marsigli koleksiyonunda bulunmaktadır.

Marsigli, Osmanlılarla barış yapıldıktan sonra 1701'de Tuğgeneralliğe terfi etti. Ancak kısa bir süre son-

ra Fransa'ya karşı İspanyol tahtı için yapılan savaşta haksız yere hatası görüldüğünden askeri kariyerine ve İmparatorluk hizmetindeki görevine son verildi. 1730'daki ölümüne kadar gecen sürede İtalya ve Fransa'da fen ve tabiat bilimleri üzerine akademik ve bilimsel çalışmalar yaptı.²⁰ Türkler hakkında İtalyanca ve Fransızca yazdığı kitabı, ölümünden sonra, 1732 yılında, *Stato militare dell'Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo (L'Etat militaire de l'Empire Ottoman)* adıyla Amsterdam'da yayınlandı.²¹

Yukarıda bahsedilen raporlardan ilki (Oppova, 14.04.1699) sınırların belirlenmesinde yapılacak olan işlemleri içermektedir.²² Bu belgenin önemli maddeleri şunlardır:

1- Sınır bölgesindeki mevcut coğrafi isimler ve bölgelerin detaylıca kağıda dökülmesi gerekmektedir.

2- Belirlenecek sınır, her iki tarafın da ikişer saatlik yürüme mesafesinde, toplam dört saatlik genişlikte olacaktır.

3- Sınırın çizilmesinde rol oynayan büyük nehirlerin kıvrımlarının, mevcut adalarının ve kıyı şeritlerinin detaylı analizi yapılmalıdır. Ayrıca, bu nehirlerin coğrafi yapısının dağlık, düz alan, bataklık, orman olarak incelenmesinin; mevcut köprülerin ve köprü yapımına elverişli zeminlerin belirlenmesinin; su yoluyla ulaşım imkanının; mevcut sabit ya da yüzer değirmenlerin; yöre halkının vereceği bilgiler doğrultusunda bu güne kadar gerçekleşmiş en büyük sel, su baskını gibi doğal afetlerin verdiği zararların; nehrin herhangi bir yakasında yerleşim bölgesi, saray ya da kale olup olmadığının dikkate alınması gerekmektedir.

4- Belirlenen dört saatlik sınır şeridinin toprak verimliliğinin; maden ve hammadde durumunun; ordu için kullanılabilirliğinin (otlak, yem sorunu); mevcut yolların istikametlerinin ve iki imparatorluk arasındaki ticari rolünün incelenmesi gereklidir.

5- Konusu geçen bütün bölgelerin ve yerleşim alanlarının isimlerini, (mümkün olan en fazla dilde) konumlarını ve yüzölçümünü yazılı olarak belirtmek gereklidir.

6- Burada yaşayan halkın fiziksel yapısı, alışkanlıkları, dilleri, dinleri, genel uğraşları ve en önemlisi Habsburg hanedanına hizmet edip etmeyecekleri hakkında bir araştırma yapmak gereklidir.

7- Sonuç olarak, yıkılacak ve boşaltılacak askeri tesislerin incelenmesi gerekmektedir. Modern savunmaya uygunlukları, uygun duruma getirilebilirliği, tesislerin avantajları ve dezavantajları ve uygulamadan sonraki akıbeti detaylıca araştırılmalıdır.

8- Marsigli, bu son maddeyle, iki imparatorluğun aralarındaki sınırların, daha önceki maddelerin de uygulanmasıyla barışa ve savaşa uygun bir hale kendiliğinden geleceğini bildirmektedir.

Bu raporda da görüldüğü gibi Marsigli Habsburg vekili olarak sınırları ticari ve askeri yönleriyle belirlemek istiyordu.

Karlofça Barışı süresince Osmanlılar ve Habsburglar ticaretin gelişmesi için sabit bir uluslararası politika izlemişlerdir. Bu ticaret ağının gelişmesi için sınırda yeni ve mevcut anahtar bölgelerin araştırılması gerekmektedir.²³ Bu araştırmayı Marsigli, zamanın en modern gereçleri ile coğrafi ölçümler yaparak ve savaş öncesi sınırların belirtildiği arşivlerden yararlanarak yapmıştır. Marsigli Macaristan'daki ticaret ağının daha çok su yoluyla olacağını düşündü. Bu nedenle de imparatorluğun ana ticari yolu olarak Viyana'dan da geçen Tuna'yı seçti. Böylelikle Avusturya'nın, Habsburg hanedanlığının diğer uzak bölgeleri ve doğusuyla bağlantısı sağlanıyordu. Bu ticaret yolunun başlangıç noktaları olarak, Buda ve Güney Macaristan'da bulunan Baya kasabasını seçti. Bu iki merkezden başlayan ticaret yolunun, daha sonra kara ve su yolu ticaretiyle İtalya (Venedik, Ancona), Polonya (Varşova ve Baltık) ve Erdel, Boğdan, Eflak ve Türk bölgelerine (Anadolu'da İzmir, Bosna-Hersek'te Saray-Bosna) bağlanması planlanmıştır.²⁴

Diğer ana sorun olarakta, barış antlaşmasında sınır bölgesindeki mevcut tebaaların güvenliğinin ve huzurunun²⁵ askeri stratejiyle sağlanması karşımıza çıkmaktadır. Bu strateji doğrultusunda Marsigli bir asker olarak devletin dikkatini, sınırdaki mevcut askeri organizasyon boşluğuna çekti. Bu boşluğun, sınır bölgelerinde yapılması gereken yeni askeri tesislerin, kalelerin²⁶ Almanlar tarafından yönetilmesiyle doldurulacağını belirtti.²⁷ Osmanlılar da hududların tahkimine başladılar. Sulh münasebetiyle hududlar değişmiş olduğundan Avusturya hududu üzerindeki Temesvar, Belgrad ve Bosna taraflarında Bihke kalelerinin iyice tahkim edilmeleri hakkında Am-

cazâde Hüseyin Paşa vali ve muhafızlara fermanlar göndermiş ve Lehlere terk edilmiş olan sınır kalesi Kamaniçe'ye mukabil de Hotin kalesi onarılarak önemli miktarda yeniçeri, cebeci, topçu yani kapıkulu askerleriyle gönüllü, azab, faris denilen yerli askeri sınıflar bu kaleye yerleştirilmişlerdir.²⁸

Habsburgların sınırların belirlenmesindeki bakış açısını inceledikten sonra da, gerçekte sınırların nasıl tespit edilmiş olduğunu ele alalım:

Marsigli daha sınırlar çizilmeden önce bir plan hazırladı.²⁹ Planın maddeleri şöyleydi:

1- Gerek Güney Macaristan'da, gerekse Erdel'de belirlenen sınır güzergahında yer yer yapılması gerekenler.

2- Yapılacak vazifelerin ve işbölümünün tespiti.

3- Bu işlemler için ihtiyaç duyulan gereçlerin ve yapılması gerekenlerin tespiti; bunun doğrultusunda da, yıkılacak olan kaleler ve belirlenecek olan sınır için öngörülen işgücü ve mayıncıların hangi kışlalarda yerleştirileceğinin ayrıntıları. Marsigli bir yazısında, hangi bölgeye ne kadar işçi verileceğini bildirmiştir. Buna göre her askeri bölge için ortalama 200-400 kişi, bazı yerlere bundan daha az (örn.: Lipa'nın yıkılması için 50 kişiye ihtiyaç duyuldu), bazı yerler için de daha fazla kişi (örn. Karansebes'e 600 insan) gönderilmişti.³⁰

Büyük itina ile yapılan hazırlıklardan sonra Marsigli, Habsburg heyeti vekili olarak, ilk kez Osmanlı heyetinin vekili Kapıcıbaşı İbrahim ile buluştu. Delegeler toplantılar süresince birbirlerine yakın kamp kurarak tercümanları aracılığıyla temaslarda bulundular. Marsigli tartışmalı konularda, Habsburg hükümdarı Leopold'a ve muharebe meclisine, Erdel konularında General Rabutin'e ve Erdel delegelerine, İbrahim Paşa ise yerel yöneticilere (Bosna, Belgrad ve Temeşvar paşalarına) danışmaktaydı. İki vekil de yanlarında korumaları dışında, kolay uzlaşmak amacıyla çok sayıda tercüman ve haritacı getirmişlerdi.

Haritacılar içinde Marsigli'nin en önemli yardımcısı Müller adlı birisiydi. Marsigli'nin direktifleriyle Müller, yıkılan ve boşaltılan kaleleri de işaretleyen bir çok harita çizdi.³¹ Müller ve Marsigli'nin yaptıkları işlerle, birbirini tamamlayan ve birbirine yardım eden meslektaş oldukları görülmektedir.

Diğer taraftan da İbrahim Paşa, -ki Marsigli hakkında ciddi ve iyi kalpli bir insan olarak bahsetmiştir- hakkında da aynı şeyler söylenebilir. Osmanlılar, bütün organizasyona rağmen levazım sorunuyla uğraşan Marsigli'ye³² kendilerini ağırlıyabileceklerini; ancak ileride bu tip zorluklarla karşılaşacaklarında, onların da aynı şekilde hareket etmesi şartıyla³³ Osmanlı tarafında misafir etmeyi önerdiler. Zamanla aralarında hediyeleşmeler³⁴ ve mektuplaşmalar başladı.³⁵ Ama uzun süre birlikte çalışmaktan dolayı sadece heyetler arasında değil, onlara eşlik edenler arasında da arkadaşlıklar başladı. Başhekim ve tercüman olan Hasan Çelebi, Marsigli'nin bir subayına gönderdiği mektupta, onu saygın ve sevgili bir arkadaş olarak anıyor ve ondan kahve tedarik etmesini istiyor, aynı zamanda da rakibini³⁶ beraber şarap içmeye davet ediyordu.

İlk sınır işareti 25 Nisan 1699 tarihinde, önceden hazırlanan güzergâha göre Szalánkemén'e (Stary Slanka) kondu. Önce taşları ve kayaları toplayan iki tarafın askerleri (piyadeler, süvariler diğer taraftan yeniçeriler ve sipahiler), birbirlerine sırtını dönerek, ortada boş alan kalacak şekilde sınır belirlediler. Her iki heyet delegeleri de oraya gelerek atlarından indiler, birbirlerine dostça sarılarak öpüştiler. Bu arada Marsigli, İbrahim'in iki mendil hediyesine karşılık bir çift italyan malı tabanca hediye etti. Daha sonra Marsigli bir taş alıp attı ve yanındakiler de onu takip ederek, taşın bulunduğu yere taş attılar. Böylece orada ehlam şeklinde bir tepcek oluştu. Barış antlaşmasının dördüncü maddesinde belirtildiği gibi burası başlangıç noktası seçildi.³⁷ Marsigli düz olarak çizmeye elverişli yerlerde, sınır çizgisini en modern gereçleri de kullanarak düz bir şekilde belirledi. Daha sonra her iki komiserin de beraber gezdiği bölgelerde küçük nişan taşlarının ve tepelerin üzerlerine konulan yeşil dallarla sınırı işaretlediler. Sonradan yerel halk, bu işaretleri kullanarak aldıkları emirler doğrultusunda sınıra son şeklini verdi.³⁸ Bu işaretlerden farklı olarak üçlü sınır (Osmanlı-Habsburg-Venedik) daha büyük tepelerle ve sanatsal yapıtlarla belirlendi.³⁹ Ayrıntılı sınır tarifinden işaretlerin hangi dağa, nehirlerin hangi yakasına, yolun hangi tarafına, yamaça veya ovaya, hatta hangi ağacın yanına konulduğunu görebiliriz.⁴⁰

Son olarak, doğan sorunların çözümüyle ilgili Szalánkemén örneğini zikredebiliriz. Szalánkemén Macaris-

tan'da Tuna ve Tisa nehirlerinin birleştiği noktada bulunan, Tisa'nın su ulaşımını, askeri ve ekonomik olarak kontrol altında tutan anahtar bir şehirdir. Burası aynı zamanda sınır belirlenmesinin başlangıç noktası idi. Bu konuda barış antlaşmasının dördüncü maddesi şöyledir: Tisa kıyısındaki Titel şehrinin karşı yakasından Tisa ile Tuna'nın kesiştiği yere kadar düz bir sınır çizilecek ve bu da Morovic'e (Mitrovica) kadar uzatılacaktır. Böylece hazırlanan bölgenin Belgrad tarafı Osmanlıların, diğer tarafı ise Habsburgların olacaktır.

Görüldüğü gibi barış antlaşmasında Szalánkemén hakkında somut bir yazı yoktur. Bunu komiserlerin aralarında tartışarak belirlemesi gerekmektedir. Marsigli daha önceden burayı gezerek önemini anlamış ve buranın kesin olarak Habsburg'un kontrolüne geçmesi için elinden geleni yapmaya çalışmıştır. Bu şehiri elde etmek amacıyla daha az önem taşıyan pek çok bölgeyi Osmanlılara bırakmayı denemiştir.⁴¹ Heyetler işe koyuldukları zaman İbrahim Paşa, daha önceden kendisine göre değiştirmiş olduğu dördüncü maddeyi göstererek, Szalánkemén'i, sınırın Türk tarafında bıraktı. Marsigli buna göz yummadı ve ikinci gün gemi turunda kahve içerlerken tehdide başvurarak "ya istediğimiz olur, ya da başlanmamış iş burada biter" dedi. Bu durumda İbrahim Paşa geri adım atmayı kabul etti. Böylece sınır Szalánkemén'den Belgrad tarafına doğru yirmi adım çekilerek Tuna ve Tisa'nın kesiştiği yer ve şehrin önemli noktaları Habsburgun oldu. Buna karşılık olarak Osmanlılara Temeşvar bölgesinden yer verildi ve yine Osmanlılar Tuna ve Tisa üzerinde ulaşım konularında önemli haklar elde ettiler.⁴²

Karlofça Antlaşması'yla Macaristan'ın (Temeşvar hariç) Avusturyalılara terk edilmesi üzerine Tuna'daki donanma 19 kalite ve 5 büyük ve 28 küçük fırkateyn ve

3 şayka ve 100 üstü açık denilen nakliye kayığından müteşekkil kılındı. Üstü açıklerden on ikisi Rusçuk da bulunuyordu. Tuna'da bulunan gemilerinden aktarma, şalope, kırlangıç gemileri Tuna'nın muhafazası için kullanılıyordu.⁴³

Karlofça Antlaşması, tarafların aralarında konuşmak suretiyle bazı bölgelerin askeri ve idari yönetimlerini paylaşması, komiserlerin işlerini bitirip, takribi iki yıllık bir emekle belirledikleri iki imparatorluk arasındaki sabit sınırın kağıda dökülerek haritaların çizilmesiyle yürürlüğe girdi.

Karlofça Antlaşması'nın Orta Avrupa ve Osmanlı tarihi içindeki önemi çok büyüktür. Bu antlaşma onaltı sene sürmüş olan büyük harbi sona edirmiş, fakat Osmanlı Devleti bu harpten hem maddi ve hem manevi pek büyük bir kayıp ile çıkmıştı. Bu tarihten itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun akıncı yönü sona ermekte ve savunmaya dönmektedir.

Bu antlaşma ve sınır bölgesindeki iki tarafın dostluğu uzun sürmedi. Osmanlılar biraz kendilerine geldikten ve Ruslar ile barış yaptıktan sonra, yeni vezir Damar Ali Paşa'nın yönetiminde Venedik'e bağlı olan Mora'ya saldırdılar. Habsburglar ise 1716'da Venedik'lilerle ittifak yaparak onları Türklerin elinden kurtardılar ve bir çok askeri zafer kazandılar. 1718 yılının Temmuz ayında yapılan Pasarofça Antlaşması⁴⁴ ile Osmanlı işgalinden önceki Macar toprakları da kurtarılmış oldu.

Sınırların belirlenmesinde Marsigli ve İbrahim Kapıcıbaşı'nın titiz ve fedakar çalışmaları etkiler bırakmış, Marsigli'nin kullandığı yöntemler daha sonra örnek alınmıştır. Osmanlılarla yapılan toplantılar, toplantıların gelişimi, sonuçları iki kültürün yakınlaşmasında bir adım olmuştur.*

* Değerli katkılarında dolayı hocam Sayın Dr. Geza David'e, eşim David Falvay'e ve sevgili dostum Ali Altuğ Kirişoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim.

- 1 Ekkehard Eickhoff: Venedig, *Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645-1700*. Stuttgart, 1988. XI. bölüm.; Szakály Ferenc: *Hungaria liberata. Budavár visszaszavétele és Magyarországi felszabadításra a török uralom alól. 1683-1718*. Budapest, 1986.; Ivan Parvev: *Habsburgs und Ottomans between Vienna and Belgrade 1683-1739*, New York 1995.
- 2 Ágoston Gábor: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető útján. (Ottoman and European Diplomacy on the Road toward Reciprocity) In: *Híd a századok felé. Szerk: Nagy Mariann*. Pécs, 1997. 83-99. ve Kenneth M. Setton: *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth*

Century. Philadelphia, 1991. ("From the time of Karlowitz the spirit of European statecraft fastened itself upon the Turks, and thereafter Ottoman policy and practice entered the byways of western diplomacy." 406.) Bu tarihte askeri alanda alınan yenilgilerin etkisiyle İmparatorlukta bazı askeri ve idari reformlar yapılmaya, sert politika ve ticari yapıda yavaş yavaş değişiklikler başlamıştır. Halil İnalcık: *Military and Fiscal Transformation 1600-1700*. Archivum Ottomanicum 6., 1980.

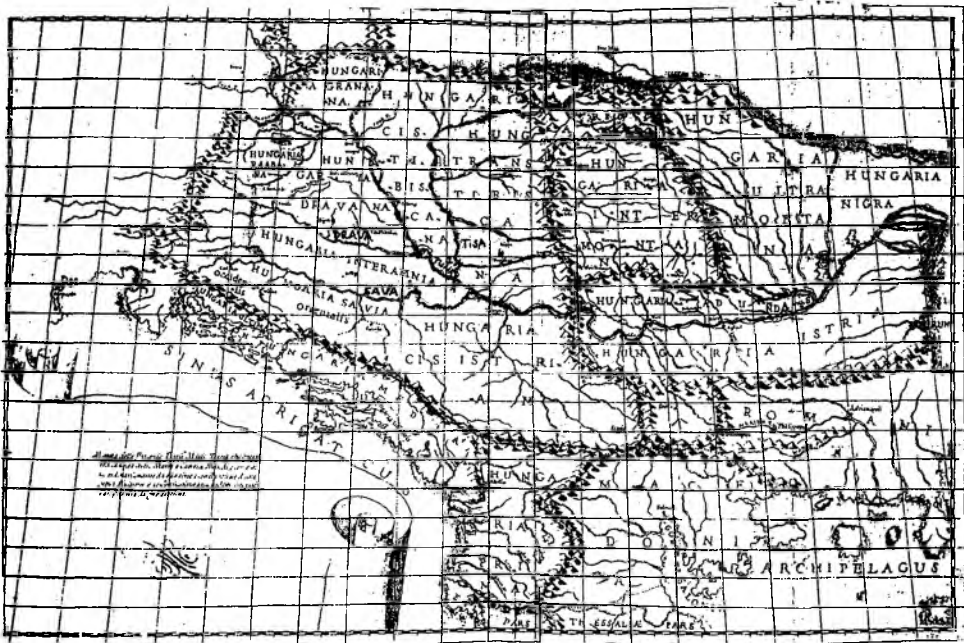
- 3 Rami Mehmed Paşa (Eyüp 1654-Rodos 1706) Türk devlet adamı ve şairi. Babilî'ye katip yamağı ve şahit olarak girdi. şair Nabi ile yakın ilişkiler kurdu. Onunla Hicaz'a gitti. Dönüşünde reis kesedarı, beylikçi ve sonunda da reisülkürab oldu (1694). Bir ara görevinden alındı, sonra tekrar aynı göreve çağrıldı (1696). Bu sırada Avusturya ile sürdürülen barış görüş-

- melerini yürütmesi için murahtas tayin edildi. Başarısı üzerine kendisine vezirlik verildi. Daltaban Mısır Paşa'dan sonra sadrazamlığa getirildi. Daha sonra Mısır valisi de oldu.
- 4 Alexander Mavrocordato (İstanbul 1640-ayy 1709) yunan asıllı bir hekim ve diplomat. Avrupa okullarında (Roma, Padua, Bologna) edebiyat, tıp ve felsefe okudu. Kısa bir süre başka işlerde çalıştıktan sonra 1673 yılında Babiâli'de baştercüman oldu. Tercümanlık yaptığı 36 yıl boyunca birçok antlaşmada Osmanlı Devleti'ni temsil etti. Bu süre içinde Osmanlı diplomasisinin avrupalılaşması yolunda önemli bir yere sahiptir. Ağoston 97-98. ve bk. Camariano Nestor: *Alexandre Mavrocordato. le Grand dragoman*. Son activité diplomatique, 1673-1709. Thessaloniki, 1970.
- 5 I. Parmaksızoğlu: Karlofça. 6. cilt, İstanbul 1955, 346-350.
- Rıfâ'at A. Abou-El-Haj: Ottoman Diplomacy at Karlowitz. In: Journal of the American Oriental Society. Vol. 87. New Haven, Connecticut 1967; İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı Tarihi*, III-1, Ankara, 1982, 585-595.
- 6 Robert Mantran: *Venezia e i Turchi (1650-1797)* In: *Venezia e i Turchi*. Scontri e confronti di due civiltà. Milano, 1985. 250-267.; Mantran: *L'Impero Ottomano. Venezia e la guerra (1570-1670)* In: *Venezia e la difesa del Levante*. Da Lepanto a Candia (1570-1670). Arsenale Ed., 1986. 227-232.
- 7 Scrittura intorno al Congresso di Karlowitz. ("Seguita la pace tra la Francia, e le potenze collegate...") El yazısı: Biblioteca del Museo Correr MS/p.d. 152. f. 145.
- 8 Rıfâ'at A. Abou-El-Haj 503.
- 9 Osmanlı heyeti görüşmeler esnasında sahip oldukları toprakları kaybetmemek için ısrarcı bir tutum sergilemişlerdir. Rıfâ'at 505.
- 10 I. Parmaksızoğlu: *Karlofça*, In: *İslam Ansiklopedisi*.
- 11 Scrittura f. 145. ve Ruzzini Venedik diplomatı, Venedik Cumhuriyetinin temsilcisinin sözcüsüdür: Relazione del Congresso di Carloviz e dell'Ambasciata di S. Carlo Ruzini Cav. In: Relazioni degli Ambasciatori veneti. IV. Germania. Habsburg-Osmanlı barış antlaşmasında belirlenen sınırlarla; Erdel Habsburg egemenliğinde, Temeşköz ise Temeşvarla birlikte Türklerin elinde kalmıştır. Habsburglular ellerindeki kalelerin (Beckerek, Becse, Kis-Kanizsa, Lugos, Kanransebes, Csanad, Jipppa) boşaltılıp yıkılmasıyla yükümlüydüler. Tuna ve Tisa arasındaki bölge Habsburg'ların, ikiye bölünen Seremseg'in doğu kısmı da Osmanlıların himayesinde kaldı. İki imparatorluğun Slovenya ve Hırvatistan üzerindeki sınırlarını oradaki halkı üzeceğini hesaplamadan Sava ve Una nehirlerini kullanarak belirlediler.
- 12 Osmanlılar tarafından daha sonraları yapılan sınır belirleme işlerinde yazılan bir kelime var: Dr. Ali İbrahim Savaş: Takrir-i Ahmed Merami Efendi (Azak muhaddidi Ahmed Merami efendinin 1740/1741 sınır tespici çalışmaları hakkındaki raporu) In: *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, c. XVI. 1994-1995/ sayı 20/Ankara 1996. ve Erich Prokoshv: *Molla müd Diplomati*. Der Bericht des Ebu Sehil Nu'man Efendi über die österreichisch-osmanische Greuzzielung nach dem Belgrader Frieden 1740-1741. Verlag Styria, Graz-Wien-Köln, 1972.
- 13 Barış kelimesini bk. Dumont: *Corps universel diplomatique*. VII-2. CCVIII-CCXI, 448-459.
- 14 Luigi Ferdinando Marsigli'nin özgeçmişiyile ilgili sıradaki seçmelere bk. Giovanni Fantuzzi: *Memorie della vita del generale Marsigli*. Bologna, 1877.; Belizcay Jónás: Marsigli élete és munkái. Értekezés a Történet Tudomány köréből, IX.9. Budapest, 1881.; *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsigli*. A cura di Emilio Lovarini. Bologna, 1930.; Mario Longhena: *Il conte Luigi Ferdinando Marsigli*. Un uomo d'arme e di scienza. Milano, 1930.; Andrea Veress: *Il conte Marsigli in Ungheria*. Budapest, 1931.; Vekony László: Egy olasz polihisztor a Kárpát-medenceben. Marsigli élete, munkássága és iratai. Újvidék, 1984. iyi bibliografisiyle); John Stoye: *Marsigli's Europe 1680-1730*. London, 1994.
- 15 Barış konferansında bulunmasının Viyana tarafı için doğurduğu zorlukları bk. Autobiografia 199-208. ve Raffaella Gherardi: Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento. Mulino ed. Bologna, 1980.49-57. Marsigli'nin seçilmesinin lacinesini bkz.: Bub Ms. 62.
- 16 Osmanlı İmparatorluğu zamanında Venedik devamlı elçilerine verilen ad. Venedik Cumhuriyetine İstanbul'da daimi elçi (balyos) bulundurmak hakkı Fatih Sultan Mehmed ile Venedik Cumhuriyeti arasında 18 Nisan 1454 tarihli ticaret antlaşmasıyla verildi.
- 17 Benedetto Odescalchi (Como 1611-Roma 1689) askerlikten rahiliğe geçti. Erdemli bir insandı, kayırmalarla ve yolsuzluklarla savaşçı, yiyim yeri haline getirilen görevleri kaldırdı, iflası önlemek için Romalı kadınların lüksüne karşı koydu ve hayır işlemini hızlandırdı. Jan Sobieski III. tarafından Viyana'nın kurtarılmasından sonra İmparator Leopold'u Türklerle karşı bir haçlı seferine girişmeğe teşvik etti. Avusturya, Leli, Venedik arasında Osmanlılara karşı aktedilen Mukaddes İttifak Papa İnosan gayretiyle olmuştur.
- 18 Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1634-1683)'nın felaketle neticelenip, Osmanlı tarihi için dönüm noktası olan hareketi ikinci Viyana seferidir. Muazzam bir ordunun başında olarak, Viyana üzerine yürüdü ve şehri 14 Temmuz 1683'te muhasara etti ise de, bildiği gibi daha ziyade kendi tedbirsizliği yüzünden perişan bir halde Budin'e ve oradan da Belgrad'a çekilmeğe mecbur oldu. Daha sonra bu hata için cenazesi saray karşısındaki camiın avlusuna defnedildi.
- 19 Luigi Ferdinando Marsigli: *Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania a Sua Maestà Cesarea (1699-1701)*. A cura di Raffaella Gherardi. Mucchi ed. Modena, 1986. Ve basılmamış elyazısı: Bub Ms. 58. cildinde (Diversi progetti di pace fra li due Imperi cesareo ed ottomano e alleati cristiani ed il trattato di Carloviz e varie lettere).
- 20 Bunların arasında Bolonya Bilim ve Sanat Enstitüsü kurdu ve Breve Ristretto del Saggio Fisico intorno alla Storia del Mare adlı eseriyle okyanusbilimin geçek kurucusu sayılır.
- 21 Türkçe tercümesi: B. Nazmi: *Osmanlı İmparatorluğu'nun zabur ve terakki-sinden iuhitâtı zamanına kadar askeri vaziyeti*. İstanbul, 1934.
- 22 Raporuna eklediği L işaretli dosyasının tam içeriği şu adrestedir: "Formulario stabilito per ordinare il protocollo dello stato dell'intiera limitanea linea" Relazioni, 53-54.
- 23 Viyananın ve Marsigli'nin fikirlerine göre Avusturya illeri, ve bunlardan da önce yeniden geri alınması ve entegre edilecek olan Macar bölgeleri, doğu-batı ticaretinin köprüsü durumuna gelecektir. Sıradaki nota bakınız.
- 24 Marsigli'nin yazdığı 10. Raporunun (Dresnik, 1699. Eylül 11) E nolu dosyasında ticaret hacmi tezini adı altında yazdı: "Discorso generale del traffico" Relazioni, 185-199.
- 25 Antlaşmanın X. maddesine göre: "confiniorum tranquillitas et subditorum quies perturbari queat:"
- 26 Buradan çıkan tez Marsigli'nin 16. Raporuna eklenen M nolu dosyada: Discorso sopra i militari proposti villaggi. Relazioni, 317-320.
- 27 Marsigli, Türkler tarafından gelen veba hastalığından kendi halkını koruyabilmek için bazı öneriler sunar: Bir yandan kanunlarla ve vebayla ilgili yayınlar dağıtmak, diğer yandan da, sınır şeridinde İtalya sınırında daha önceden denenen karantina bölgesi "linea di sanità" kurularak, buralardan geçmek isteyen insanların (eşyalarıyla birlikte) kalelerin yakınlarında kurulan hastanelerde bir süre kalmaları gerekmektedir. Marsigli 20. Raporuna (Sziszek, 4 Nisan 1700) eklediği dosyasında açıklamaktadır: Progetto per difendere la frontiera della linea cisdanubiale dal pericolo della peste. Ayrıca iki sınır arasındaki yollardan sadece hastaneye giden yollar açık bırakılmalı, diğer yollara sefer örülp köprüler yıkılmalı ve askerler halkı bu bölgelerde korumalı diyerek bir öneri daha sunmuştur. Relazioni 317-320. Vebanın Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçek durumuna bkz.: Daniel Panzac: *La peste dans L'Empire Ottoman: 1700-1850*. Leuven, 1985. (Türkçe: D. Panzac: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*. Tarih Vakfı.)
- 28 İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı Tarihi*, IV. cilt, 1. Bölüm, 3. Baskı, Ankara 1982.2.

- 29 Bub Ms. 58. Progetto per l'esecuzione de' Confini accordati fra ambi gl'Imperi Cesareo ed Ottomano ne' Trattati di Pace Carloviz Dato li 29. novembre 1699.
- 30 'Specificazione del Numero di Guastatori e de Luoghi, pe' quali dovranno essere proveduti da Generalati, acciò siano pronti all'Opera dell'imposizio: ne de' Limiti di ambi gl'Imperi da eseguirsi a suo tempo secondo i concordati nella pace di Carloviz, dato il 29 novembre 1699' Ms. 58. f. 228-228v.
- 31 Stoye: "the two men, patron and artist". 181 ve Deák Antal András: *Ki rajzolta Luigi Ferdinando Marsigli Duna-térképét?* In: Cartographica Hungarica n. 3, 1993. Deák.: *Johann Christoph Müller határmenti térképei*. In: Cartographica Hungarica n.4.1994. Deák.: *Luigi Ferdinandi Marsigli Duna és Magyarországi térképeinek műrbergi készítői*. In: Cartographica Hungarica n. 5. 1996.
- 32 Marsigli titiz bir organizasyon yaptı, buna göre hangi bölgeye ne kadar asker, araba, gıda ve diğer ihtiyaç malzemesi gerektiğini belirlemiştir. Ancak bütün bunlara rağmen Habsburglar bir çok kez Osmanlıların yardımına ihtiyaç duymuşlardır.
- 33 Marsigli 1. Raporu (Relazioni, 42) Marsigli 1699 kasımında ihtiyaçları olan araç gereçleri, gıda ve yem durumunu ölçerek bu konudaki görüşlerini bildirmiştir.
- 34 Marsigli'nin 18. raporu, 4 Şubat 1700 Sziszek, B nolu dosyasına göre İbrahim Efendi mektubuna başlarken: "Mi pare che, come il Signore Iddio ha allungato il nostro cammino e affare, così anche la nostra amicizia doveria essere longhissima, ..., ma fra l'amicizia cordiale fra noi non deve mancare." Marsigli Ramazan'da ona aromalı bir tatlı ve uyandırma saati hediye etti. Buandan dolayı bazen Türkler de levazım örn. bir limon hediye ediyorlardı. Relacionesi 298.
- 35 Bu Türkler tarafından bazen rüşvet alındığına dayanıyordu. Marsigli'nin 2. Raporuna göre, Türklerin çok dilde konuşan ve ihtida eden tercümanını ondan yana yapmayı başarır ve bunu İbrahim Paşa ve katibiyle sürdürmeyi dener Relacionesi, 59.
- 36 Marsigli'nin 22. Raporu: 23 Mayıs 1700 Globovaz, H nolu dosyası Relacionesi, 341.
- 37 aynı yerde.
- 38 Marsigli'nin 3. Raporu: 13 Mayıs 1699 Moravitz Relacionesi, 69.
- 39 Marsigli'nin 25. Raporu: 28 Temmuz 1700 Dobiza Relacionesi, 367-373.
- 40 aynı yerde: Traduzione dello Strumento dell'Ibrahim Effendi di tutta la linea cisdanubiale. (Q nolu dosyası)
- 41 Marsigli'nin 1. Raporu Relacionesi, 41.
- 42 Marsigli'nin 2. Raporu: 25.Nisan 1699 Szalankemen, Relacionesi, 59. ve bk. Raporun E nolu dosyasına Osservazioni di quelli avanti che sarebbono ridondati alli Turchi, se loro fosse stato ceduto Salanchement Relacionesi, 63.
- 43 Uzunçarşılı: Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı. TTK, Ankara, 1988 (3.) 403-404.
- Rusçuk sahilinde bir tersane olup Tuna gemileri çok zaman burada kışarlardı. Bu tersanede hafif donanma yapılır ve gemi tamir olunurdu. Marsigli, onyedinci asır sonlarına doğru Tuna nehrindeki Osmanlı donanmasının birinci sınıf yarım kadırga şeklindeki gemilerden mürekkep olup bunların onsekiz veya yirmi oturaklı olduğunu ve her oturakta iki veya üç kürekçi bulunduğunu yazıyor. Yine burada ikinci nevi gemilerin 14 ile 16 oturaklı ve ikiger kürekli ve üçüncü sınıf olarak iki tarafında sekiz ile on kürekli olduğunu yazmakta ve bunların miktarının çok olduğunu beyan etmektedir. Bu gemilerin kullanılışları pek kolay ve her türlü harekete müsaitti. Bunları kullananlar nehirlerden aşağı süratle nasıl giderlerse yukarı doğru da aynı süratle yürütülürdiler. Tuna gemilerinin en büyüklerinde altı veya yedi fundluk ikiger top ve diğerlerine de yarım fundluk küçük toplar bulunurdu. Marsigli İstanbul 1934. 272.
- 44 Venedik ve Avusturya seferleri ve Pasarofça Muahedesi bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı Tarihi*, IV. cilt, 1. Bölüm, 3. Baskı, Ankara 1982, 101-145.

XVII.YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA TÜRK-FRANSIZ İLİŞKİLERİ: GİZLİ HARPTEN OBJEKTİF İTTİFAKA

PROF. DR. FARUK BİLİCİ

INSTITUT NATIONAL DES LANGUES ET CIVILISATIONS ORIENTALES CENTRE D'ASNIERES / FRANSA

17. yüzyılın ikinci yarısı Fransa için olduğu kadar Osmanlı İmparatorluğu için de bir dönüm noktasıdır. Bir önceki asırda başlamış olan ve iki ülkenin de açık menfaatlerinden doğan ittifakın bu devirde Avrupa'da ve Akdeniz'de meydana gelen değişikliklerin ışığı altında sarsıntılar geçirmekte olduğunu hemen söylemek gerekir. İki ülke ilişkilerini bir taraftan Osmanlı-Venedik (1645-1669), öte taraftan Osmanlı-Avusturya (1663-1664) savaşları belirlerken, bu dönemde iktidarda bulunan devlet adamlarının dış ilişkilere vurmuş oldukları damgayı ayrı bir sorunsal halinde irdelemek gerekir. Bir taraftan Kardinal-Başbakan Mazarin ve özellikle 1661'de iktidarı tek başına ve mutlak olarak ele alan Louis XIV.'ün Avrupa siyasetinde oynadıkları faal rol, öte taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nda Köprülü ailesinin açmış olduğu "Yeniden Doğuş" parantezi (1656-1676) de bu ilişkilerin temel unsurlarını teşkil eder. Sarsılan siyasî ilişkilere paralel olarak, Akdeniz'de hemen hemen durma aşamasına gelmiş olan Fransız ticaretinin Colbert tarafından canlandırılma teşebbüslerine kadarki devreyi de ayrı bir faktör olarak incelemek gerekiyor.

Kanunî devrinden beri Türkiye, Fransa'nın vazgeçilmez zenginlik kaynaklarından birini teşkil ediyordu. İki ülkenin özel ve herkese garip gelen ilişkilerinin bir gün siyâsî -ve hatta askerî - bir çarpışmaya dönüşeceğini kimse düşünmüyordu. Fransa, Avrupa'da hem Habsburg'lara karşı hem de İspanya'ya karşı gücünü gösterirken, Akdeniz'de Osmanlıların Venediklilere karşı yeni fetihlere girişmesi Osmanlı ittifakını hiç bir zaman benimsememiş Mazarin için kabul edilemezdi. Ancak bu asrın birinci yarısında Kardinal Richelieu'nun hem hede-

fini hem de metodunu çizdiği Fransız dış politikası çok genel hatları ile değişmedi. Bu politikanın hedefi, Avrupa'da Fransız hegemonyası, metodu da Protestan ülkeler ve Osmanlı Devleti ile ittifak idi. Bu çalışmamızda "Kilisenin büyük oğlu" olma sorumluluğunun gereklerini yerine getirmekle, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ticarî imtiyazlar elde etmek arasında gidip gelen Fransız siyasetinin hangi badirelerden geçtiğini izleme imkanını bulacağımız gibi Osmanlıların da bu kararsız siyasete verdikleri karşılığı inceleyeceğiz.

AKDENİZ'DE OSMANLI-FRANSIZ REKABETİ

İngilizler ve Hollandalılar XVI. yüzyıldan beri Atlas Okyanusu ticaretinin yanında artık Akdeniz'de de rakip tanımıyorlardı. Fransız ticareti XVII. yüzyılın birinci yarısında Akdeniz havzasında büyük ölçüde azalmıştı. Bunun bir nedeni de birbirini takip eden harpler ve Garp Ocakları denizcilerinin rekabeti idi. Henri IV (1589-1610) zamanında Osmanlı ülkelerine ticaret için gönderilen gemi sayısı bine yakın iken XVII. yüzyılın ikinci yarısında (1664) bu sayı otuza inmişti.¹ Fransız donanması Akdeniz kıyılarını yeteri kadar koruyabilecek durumda değildi. Marsilya tüccarları gemilerini korumak için aylığına harp gemileri kiralamak, hatta yabancıardan (Hollandalılar ve İngilizlerden) destek istemek mecburiyetinde idiler.² Memâlik-i Mahrusa'da İngilizler %3 gümrük resmi öderken, Fransızlar %5 ödüyorlardı. Buna rağmen Fransızlar temel gelir kaynaklarından birini teşkil eden Akdeniz-Kızıldeniz eksenindeki doğu ticaretini sürdürmek ve geliştirmekten başka çıkar yol bulamıyorlardı. Ancak bu ticarete Osmanlılar yalnız gümrük ge-

lirleri ile yetinirken Fransızlar mümkün olduğu kadar Osmanlılardan hammadde alarak onlara mamul madde satmak gibi devamlı sermaye birikimi sağlayan bir ticareti doğal olarak yeğlemektedir. Louis XIV'ün 1665 yılında Osmanlı Padişahı nezdinde elçi sıfatı ile gönderdiği La Haye senyörü Vantelay'e verdiği talimat yazısında şöyle deniliyor :

“... Osmanlı pâdişahının gümrükleri, Fransızlarla yapılan ticareti düzene sokup kolaylaştırıyordu. Bu yüzden Fransızlar muhakkak ki, daha sonra Fransa'da ve bütün yakın komşu krallıklarda pazara sürecekleri Hindistan'dan gelme malları (Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı) ülkelerden geçirmenin işlerine geldiğini görüp Doğu Hind Kumpanyaları (La Compagnie des Indes Orientales) aracılığıyla sağladıkları büyük kârı korumak amacıyla, Osmanlı Padişahı ülkelere getirilen bütün malların (Avrupa'ya) ulaşmasına âdeta set çekmekte çıkar güden İngilizler ve Hollandalılar yerine, bunlarla ticarete girmeyi yeğliyor olmalıydılar”.³

Başka bir deyişle Akdeniz'deki Fransız-Türk rekabeti aslında tam olarak aynı amaca yönelik bir rekabet değildir. Çünkü Osmanlılar bu rekabeti siyasî, stratejik ve kendi ülkelerindeki ticarî ilişkileri emniyet altına alma fikri ile sürdürürken, Fransızlar uluslararası ticaret hacmini ve dolayısıyla ülkelerinin zenginliğini artırmak gayesini gütmektedir. İstanbul'a tayin edilen her yeni elçinin mutlaka yeni bir imtiyaz koparmak siyaseti bu rekabeti gün geçtikçe Fransa lehine çevirmektedir. Eskiden verilmiş imtiyazların her seferinde yeni bir “hak” olarak ortaya sürülmesi, daha önce başka ülkelere verilmiş imtiyazların aynısını elde etmek bu siyasetin değişmez bir çizgisi olarak devam etmektedir. Özellikle Fransız-Osmanlı ilişkilerinin “normalleştiği” 1673 tarihinden itibaren bu kapitülasyonların nasıl bir “lûtuflar” değil de anlaşmalardan doğan bir “hak” olduğu daha açık olarak görülür. Louis XIV'ün ölümünden (1715) bir yıl sonra İstanbul'a elçi olarak tayin edilen Bonnac Marki'sine verilen elçilik talimatında bu kapitülasyon kavramı gayet iyi izah ediliyor :

“Olaylarla da bilindiği gibi, bir önceki hükümdarın (Louis XIV) saltanatı sırasında, Osmanlı sarayı (her) yeni Fransız elçisinden, eski ittifak adına özel bir armağan koparmasın; böyle bir şeyin olmadığı hiç görülmemiştir.

Senyör Bonnac da, sarayın şimdiye kadar kimseye bahsetmediği ve (Fransa'yı) ötekilerden üstün tutacak gümrük resimlerinin hiç olmazsa yüzde yarım indirilmesi gibi veya buna eşdeğer yeni bir ayrıcalık elde etmek için elinden geleni esirgemeyecektir”.⁴

Ancak bu devamlı ayrıcalık elde etme siyaseti tek düze değildi. Özellikle 1645'den sonra Türklerin Girit'e yaptıkları ilk fetih girişimlerinden itibaren Fransa otuz yıl boyunca Hristiyan ülkelerinin yanında yer almakla, Akdeniz ticaretini geliştirmek arasında devamlı bir karsızlık içinde olmuştur. Özellikle Pyrénées anlaşmalarından sonra (1649-1950), Mazarin, İspanyollara Türklere karşı Girit'te ortak bir harekete girişmek konusunda tekliflerde bulundu ise de İspanyollar bunu kabul etmediler. Fransız Başbakanı olmadan önce Papanın diplomatik temsilcisi ve güvenilir adamı olarak çalışan Mazarin, Başbakan olduktan sonra “Türk gücünü ortadan kaldırmak” gibi gizli-açık bir hedef güttüyse de devletin yüksek menfaatleri (*Raison d'État*) onu Osmanlılara karşı doğrudan bir Haçlı seferi açmaktan alıkoymuştur. Buna karşın, Venediklilere de önce parasal sonra da askerî yardım yapmaktan da geri kalmamıştır. 60'lı yıllara gelindiğinde ise Akdenizde iki ülke bir taraftan Venedikliler ve Papa, öte taraftan da Garp ocakları aracılığı ile dolaylı bir savaş halinde idiler.

MAZARIN VE TÜRKLERE KARŞI HIRİSTİYAN BİRLİĞİ PROJESİ

Köprülü Mehmet Paşa'nın iktidara gelişinden itibaren (1656) her bakımdan Osmanlı siyasetinde gözle görülür bir diriliş safhasının başlamasının tüm Avrupa'yı yeni endişelere düşürdüğü biliniyor. Köprülü bir taraftan 1645'den beri başlamış olan Osmanlı Venedik savaşını bir an önce bitirmek istediği gibi, Osmanlı dış siyasetini de, eskiden olduğu üzere hatırı sayılır bir seviyeye getirmek istiyordu. Özellikle Mazarin'in, Osmanlı siyasetinde meydana gelen bu değişikliği yeteri kadar değerlendirmede anlaşıyor. Çünkü bir taraftan Osmanlı Padişahı ile hiç bir zaman ilişkisinin ve pazarlığının olması ile övünürken, Venedik'e de parasal yardım yapmaktan kaçınmamıştır.⁵ Gerçekten de 20 Haziran 1658'de yazdığı bir mektupta “Türklere karşı mücadele edebilmeleri için Venedik Cumhuriyetine 100,000 eku

gönderdiğini” belirtiyordu.⁶ Doğrudan doğruya Bab-ı Âli ile ilişkileri kesmeyi göze alamamakla beraber, daha 1646 yılında Venediklilerin Fransa’dan binlerce asker toplamalarına müsaade ettiği gibi on iki harp gemisini Fransız suları dışında donatıp Girit’e göndermek konusunda gerekli talimatı da vermeyi ihmal etmedi.

Bu tarihten itibaren çok sayıda Fransız asilzadesi ve aydını Venediklilerin yanında Girit müdafaasında yer aldılar. Papa ve Venedik Cumhuriyeti durmadan Hristiyan ülkelerini yardıma çağırdığı halde, İspanya harbi ile meşgul olan Mazarin, Köprülü Mehmet Paşa’nın Fransız elçisine karşı yapmış olduğu hakaretlere karşı açık bir cevap vermedi. Gerçekten de Venediklilerle yakın temas halinde olan ve 1639 yılından beri İstanbul’da elçi olarak bulunan Vantelet Senyörü Jean de La Haye, Venedik’ten almış olduğu şifreli bir mektubun içeriğini ifşa etmediği bahanesi ile 1659’da Yedikule’de hapse atıldı. Uzun uğraşlardan sonra hapisten çıkan elçi, ertesi yıl pâdişâhı hesabına Mısır’dan çeşitli eşya yüklü bir Fransız gemisinin Malta şövalyeleri tarafından alıkonulması üzerine ikinci kez hapse atıldı ve sonra da Fransa’ya geri gönderildi. Fransızlara karşı olan kızgınlığın bir ifadesi olarak elçisi bu muameleyi görürken, Padişah İngiliz elçisini büyük törenlerle kabul ediyor ve kendisine iltifatlarda bulunuyordu. O sırada (1660) Temeşvar’da bulunan Sadrazam Mehmed Paşa’nın Louis XIV’e yazdığı bir mektupta elçinin neden hapsedildiğini açıklarken, onun “dostluğu ve kapitülasyonları zedeleyecek hareketlerde bulunduğunu, Venediklilerle devamlı ilişki içinde olduğunu, şifreli mektupların içeriğini açıklamadığını, dolayısıyla yerine bu dostluğa ve ittifaka daha sadık, bir elçiye yakışır dikkate ve diplomasiye uygun bir kişinin gönderilmesini istemekte ve böylece Türk-Fransız ilişkilerine kapıyı kapatmamaktadır.”⁷ Aslında 1658’den itibaren yedi yıl boyunca Türk-Fransız ilişkileri fiili olarak kesilmiş durumdadır. Daha Jean de La Haye hapiste iken, yerine gönderilen maslahatgüzâr ve askerî mühendis Nicolas-François Blondel, daha sonra tüccâr Jean-François Roboli (1660-1665) de bu ilişkilerin yenilenmesine ve gelişmesine fazla yardımcı olamadılar. Aşağıda üzerinde durulacak olan Saint-Gothard savaşı ve ondan sonra Avusturya ile imzalanacak olan Vasvar Anlaşması’ndan sonra (1664), eski elçinin oğlu Denis de La Haye, elçi sıfatı ile

İstanbul’a gönderildi ise de, bu elçi sorunları çözümleyecek yerde iyice karıştırdı. Zaten kendisinden başka bir şey de beklenemezdi, çünkü kendisi ve babası hakkında yapılmış uygulamaya Fransa’nın vermiş olduğu diplomatik bir cevap olarak tayin edilmiş ve İstanbul’da da öyle algılanmış olduğu için sonucu hiç de yararlı olmamıştır. Olması da beklenemezdi, çünkü aynı tarihlerde Fransa ve Türkiye arasında Girit’te ilan edilmemiş savaş hali vardı.

Fransa’nın İspanya ile yaptığı İkinci Pyrénées Anlaşması’ndan sonra (1659), Mazarin artık dikkatini Akdeniz’e doğru çevirebilirdi. Papa, Venedik ve Fransa arasında Girit meselesi için çok kesif bir yazışma ve pazarlık başladı. Gaye, yalnız Türkleri Kandiye’den uzaklaştırmak değil, Girit’in tamamından çıkarmaktı. Fransız Dışişleri Bakanlığı ve Venedik Arşivlerine geniş bir şekilde yansımış olan bu karşılıklı müşavere ve hazırlıklar Venedik Cumhuriyeti’nin Fransa’ya çok yüksek düzeyde bir elçi, Giovanni Batista Nani’yi göndermesiyle daha da yoğunluk kazandı. Hatta bu vesile ile hem Mazarin hem de Louis XIV Toulon’daki donanmayı bizzat ziyaret ederek hazırlıklara nezaret ettiler (7-18 Şubat 1660). Meşhur Şövalye Paul’un idare ettiği donanma, geniş bir forma tabi tutuldu, başka denizlerde ve ülkelerde bulunan önemli denizciler Toulon’a çağırıldı, işe yaramaz subaylar emekliye ayrıldı. Neticede Girit’te Türklere karşı savaşılan donanma komutanlığı Modena Dükü Alphonse d’Este’nin kardeşi Prens Almeric’e verildi. Kendisine verilmiş olan talimata göre, Almeric, bu komutanlığı çok gizli tutacak ve her yerde bu donanmayı Fransa’nın değil, Papa’nın hazırlattığını ve hiç bir şekilde “Türk’ün, Majestelerinin (Loui XIV) Venedik’e yardım ettiğini katıyyen bilmemesi gerektiğini” vurgulayacaktı,⁸ Papa Alexandre VII’nin göndereceği donanmanın başına geçirilecek yeğeni Fra Vincenzo Rospigliosi de Kardinal Mazarin ile yakından görüşmüştür. Fransız başbakanı gerçekten tam bir sefer hazırlığı yapıyordu. Çünkü bahsi geçen komutan ve asilzadelerin yanına bir de ordu genel komiseri olarak kendine çok yakın olan ve her işte güvendiği Guillaume Millet de Jure’u verdi. Fransa’nın iç ayaklanmaları (Fronde) sırasında Fransa’yı terkeden hükümette önemle görevler almış, Avrupa’ya ve Fransa’ya barış getiren anlaşmalarda murahhas olarak bulunmuş olan bu de Jure hazırlanan seferin “ruhu” olarak

tanıtıldı. Köprülü Mehmet Paşa'nın Dalmaçya, Ege, Er-del ve Ukrayna'da (Kozaklar) elde ettiği seri zaferler sırasında Fransızlar ancak 4000 yaya ve 200 süvariden meydana gelen bir ordu hazırlayabildiler. Fransız donanması nihayet Nisan 1660'da Girit'te Venedik komutanı Fransesco Morosini ile bir araya geldi. İlk başarılarından sonra (Ekim 1660) Fransız ordusu Türklerin Kandiye Kalesi önünde inşa ettiği "Yeni Kandiye" diye bilinen tabyanın önünde yenildi, komutanları Almeric d'Este öldü ve sağ kalan -veya esir düşmeyen- 2000 civarındaki asker Jacques de Grémonville idaresinde geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Bu arada Şövalye Paul idaresindeki donanmanın Garp Ocakları kıyılarına yapmış olduğu sefer de iyi bir şekilde sonuçlanmamıştı. Daha sonra olduğu gibi müttefikler (Venedik, Malta, Papa, Toskana ve Fransa) bu yenilgilerde de birbirini suçladılar, özellikle Venediklilerin yeteri kadar cesretle savaş yapmadıkları konusu tekrar gündeme geldi. Hatta Fransesco Morosini'nin savaşta kendi şahsî menfaati için sürdürmek istediği bile öne sürüldü.⁹

Hasta yatağından feci haberleri takip eden Mazarin, Akdenizdeki adaların durumları hakkında her an bilgi alırken, özellikle Garp Ocakları ve İstanbul'dan gelecek donanmalar arasındaki irtibatın ne şekilde kesilmesi gerektiği konusunda stratejik talimat veriyordu. 9 Mart 1661'de ölmezden önce, Türklerle karşı girişmiş olduğu seferin müspet bir şekilde sonuçlanması için tedbirler alıyordu. Onun temel düşüncesi, Osmanlılara karşı tüm Avrupa hükümdarlarını bir araya getirerek bir Hıristiyan bloku oluşturmaktı. Hatta bunun için gerekli mektupları da Avusturya İmparatorluğu'na bağlı, Fransa yanlısı Mayence ve Köln Başpiskoposlarına bile yazmıştı.¹⁰ Macaristan'dan Türklerin atılması projesini de hazırlayıp bu yönde artık bundan sonra iktidarı tek başına ele alacak olan Louis XIV'e tavsiyelerde bulundu. Ölümlerinde vasiyetinde kendi servetinden Papa'ya, Girit'te "ortak düşman Türk'e" karşı kullanılmak üzere 600 000 Fransız Lirası bırakıyordu.¹¹ 26 Mart 1661'de Kırâlin başkanlığı altında ve onun kardeşi, Condé, Turenne, de Villeroy, de Gramont ve Plessis gibi asilzade ve mareşaller, Le Tellier, Fouquet ve Lionne gibi üç bakanın yer aldığı gizli bir toplantıda Türklerle karşı yürütülecek siyasetin çizgileri belirlendi. Sonuçları Papa'nın özel elçisi Alvisse Grimaldi'ye bildirilen bu siyasetin temel felsefesi şu idi :

Louis XIV, Hıristiyanlığın her yerde daha iyi durumda olması için çalışacağına dair garanti veriyordu; Mazarin'in tüm Hıristiyan prenslerini Venediklilere yardım etmek üzere bir araya getirecek ortak bir Lig kurma siyasetini devam ettirecekti; Ancak şu anda -özellikle Girit'te uğranılan mağlubiyeti de göz önüne alarak- insan ve malzeme yardımı yapamıyacağını, ancak hemen parasal yardımda bulunabileceğini ifade etti. Bundan sonra Louis XIV, "Kilisenin Büyük Oğlu" ve, Avrupa'daki siyasî dengelerin, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında bulunan Katoliklerin ve iktisadî menfaatlerin koruyucusu olarak, çizgisi günün ihtiyaç ve icaplarına göre değişen bir siyaset takip edecektir. Ancak "ortak düşman'a karşı bir cephe kurmak"¹² konusundaki kararlılığını da uzun zaman terketmedi. Bu siyasetin ilk meyvelerini Saint-Gotthard'da (1664) alacak, ancak Kandiye'nin de veticede Girit'in de tamamen Türklerin eline geçmesine mani olamayacaktır.

Girit'in Osmanlı İmparatorluğu'na Katılması aşamasında Türk-Fransız ilişkileri

Mart 1661'den itibaren iktidarı ele alan Louis XIV gerçekten de Mazarin'in iyi bir öğrencisi olduğunu gösterecektir. Ancak Fransızların geleceğinin harpte değil ticaret ve zenginlikte olduğuna inanan Colbert onun "Haçlı" birlikleri kurma konusundaki projelerini de büyük ölçüde engelleyecektir.

Her şeye rağmen Fransızlar Girit'e az da olsa, arada yardımcı güçler göndermeye devam ettiler. Fakat Fransa Cezâyir, Tunus ve Libya'dan gelebilecek tehlikeyi önlemek ve denizde seyrü sefer halindeki Kuzey Afrika korsanlarına göz dağı vermek istiyordu. Yapılan hesaplara göre 1652-1665 arasında Fransa on milyon lira zarara uğramıştı. Belki de İstanbul-Paris arasındaki ilişkilerin en alt derecede oldukları göz önüne alınarak ve bu arada 1660'ın öcünü almak üzere 1663 yazında, Şövalye Paul komutasında on gemi Tunus şehrini bombalamak üzere yola çıkarıldı. Bu filo, bir kaç gemiyi tahrip ettikten, Kuzey Afrika kıyılarında önemli miktarda gemiyi ele geçirdikten sonra Haziran sonunda Toulon'a döndü. Ertesi yıl (22 Temmuz 1664) daha büyük bir sayıda gemi ile bu kez Louis XIV'ün amca oğlu ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Beaufort Markisi François de Vendôme, 6000 kişi ile Cezâyir'in Djidjelli limanına bir çıkartma yaptı. Ancak

güçlü bir müdafaa ile karşılaşan Fransız kuvvetleri, toplarını ve önemli miktarda yaralıyı limanda bırakarak acele ile geri dönmek mecburiyetinde kaldılar. Fransa 1665 yazında üçüncü kez bir filo ile Beaufort Tunus limanına hücum etti; üç gemi batırdıktan sonra Şerşel limanındaki gemileri tahrip ederek geri döndü. Bu tür müdahale ve çıkartmalar korsanlık hareketlerini durdurmadığı gibi, Osmanlı Devleti ile zaten kötü olan ilişkileri daha da zorlaştırdı.¹³

Aynı yıl içinde ve bundan sonra dikkatler yine Girit'e döndü. Fransız ordusu subaylarından François de Ville, Kandiye'nin müdafaasını hazırlamak için Venedik Cumhuriyeti hizmetine girdi. Üç yıl boyunca Kandiye'de özellikle kalenin tamiratı ve yeni tabyaların inşasını idare eden de Ville, Girit Savaşı ile ilgili ilginç bir hatırat bıraktı.¹⁴ Bu hatıratı ve ondan sonra gelen Saint-André de Montbrun'un gözlemlerini birleştirerek 1671'de yayınlayan F. S. d'Alquié aynı zamanda o devrin İslam dini ve Osmanlılar hakkında genel olarak Fransız kamuyunun -ve belki Avrupa kamuoyunun- görüş ve düşüncelerini dile getirmesi bakımından çok ilginçtir.¹⁵ Daha girişinde (s. 1), İslam dinini ve onun bayraktarlığını yapan Osmanlıların dünyada en çok nefret edilmesi gereken kan dökücü çirkin canavarlar olduklarını, tüm maharetlerinin ocakları söndürmek, esir almak, ailelerin ve Hıristiyanların rahatını bozmak, adaleti ayaklar altına almak, halkları cellatlar gibi zincirler altında inletmek, hükümdarları taclarından etmek... olduğunu belirterek şöyle devam ediyor :

"Bu bulaşıcı hastalık, başka belalar gibi belli sınırlar tanıması gerekirken, tersine zehirini azaltacak yerde çoğaltıyor. Öyle ki onu bir çeşmeden çıkan suya benzetebiliriz : Çeşmeden çıkan su uzaklaştıkça kirleniyor. Veya onu şu kar topuna benzetebiliriz : Yuvarlandıkça büyüyor. Osmanlılar da öyle, asırlar ilerledikçe daha da zalimleşiyorlar, zaman geçtikçe zehirleri daha da artıyor. Bunun için tarihe bakmak yeterlidir... Bu dinsizlerin genel özelliği hınç almak ve susuzluklarını gidermektir... Kurdun kuzuyu suyu bulandırdığı bahanesiyle yemesi örneğinde olduğu gibi, "Avrupa'yı hatta dünyayı yiyen kurtlar" olarak isimlendirebileceğimiz bu vahşi barbarlar savaş yapmak için geçerli bir gerekçeleri olup olmadıkları na bakmaksızın komşularına saldırıyorlar..."¹⁶

İran'la Kasr-ı Şirin Anlaşması'nı (1639) yapan Osmanlıların, Avrupa krallarının birbirleriyle harp halinde olmalarından istifade ile 1644'de Malta Korsanlarının Mısır'a giden Osmanlı hacılarını öldürmeleri veya esir etmelerini bahane ederek "suçsuz ve mukaddes Hıristiyanlığa saldırmasını" ileriye süren Alquié, Girit sorunu bir Hıristiyanlık-Müslümanlık mücadelesi olarak görerek, Malta Şövalyelerinin de "her zaman Muhammed'in ve Türk imparatorluğunun yeminli düşmanları, mesleklerinin, Hıristiyanlığın şanı adına bu yalancı peygambere ve ona inananlara karşı mücadele etmek olduğunu" vurguluyor.

Fransa'nın bu devirde Girit'te ve genel olarak Akdeniz'de Osmanlı İmparatorluğu ile girişmiş olduğu dolaylı mücadele bu ideolojiyi yansıtıyordu. Saint-André Mar-ki'si, François de Ville'in yerine gönderilen Alexandre du Puy de Montbrun da aynı şekilde Kandiye'nin tahkiminde faal olarak çalıştı. Ancak Aix-la-Chapelle Anlaşması'ndan sonra (2 Mayıs 1668) Venedik'e yapılan yardım daha da hızlandı: Daha önce Saint-Gorhard'da Türklere karşı kahramanlıklar gösteren La Feuillade Dükü François d'Aubusson, çoğu asilazâde olan 600 "gönüllü" ve üç harp gemisi ile Kandiye'ye gönderildi. Ancak Köprülü Fazıl Ahmet Paşa büyük sayıdaki ordusu ve özellikle Kandiye önünde Zağarcıbaşı Zülfikâr Ağa'nın yaptığı tahkimata karşı bu güç pek fazla bir işe yaramıyordu. Türkler durmadan -ama çok önemli kayıplar vererek- ilerliyorlardı. Bu yüzden de La Feuillade Mart 1669'da kuvvetlerinin yarısını Kandiye önünde ölü bırakarak Fransa'ya geri döndü. Ancak Papa Clément IX tüm Hıristiyan dünyasına durmadan yardım çağrıları yapıyor, Müslümanların mutlaka Girit'ten atılması gerektiğini her tarafa bildiriyordu. Bu çağrılara en çabuk cevap veren yine Louis XIV oldu : Navailles Dükü Philippe de Maunault de Bénéac'ı kara ordusunun başına, Beaufort'u da deniz kuvvetleri komutanı atayarak 7000 civarında asker, küçük büyük 30 harp gemisi, yüklü miktarda barut, 840 top, yeteri kadar bomba, 1400 çadır, yiyecek ve gerekli diğer harp malzemesi ile beraber Kandiye'ye gönderdi. Fransız güçleri Türklerin dikkatini çekmemek için Papalık bandırası altında savaşacaktı. Bu donanmaya ayrıca beş Papalık, yedi Malta ve sekiz Venedik gemisi eşlik ediyordu. Fransız kuvvetleri daha gemilerin tamamı Kandiye önüne gelmeden -General Vivonne idare-

sindeki gemiler ancak 3 Temmuz'da Adanın karşısına geldiler- karadan bir gece harekâtına giriştiler (24-25 Haziran 1669 gecesi) ve başkomutan Beaufort¹⁷ da ölümlerin içinde olmak üzere büyük bir zayıat vererek geri çekildiler.¹⁸ Kara harekâtı yenilgisinin intikamını almak için bu kez gemiler Türk metris ve tabyalarını bombalamaya başladılar (15 Temmuz 1669). Ancak hem koalisyon komuta kademelerinde meydana gelen karışıklıklar, hem de Türk topçusunun isabetli gülleleri Fransız gemilerinde büyük zayıata meydan verdi; bir kısım Fransız kalyonları battı (özellikle *La Thérèse* kalyonu). Böylece hem kara hem de deniz harekâtı bir sonuç vermediği gibi, Fransız kuvvetlerinin yarısı öldü, diğer yarısı da hastalandığı için donanmaları çabucak geri dönmek mecburiyetinde kaldı (23 Ağustos 1669). Zaten Venediklilerin de artık dayanacak güçleri kalmadığı için Kandiye teslim oldu. Fransızların bu hezimetini kısa zamanda tüm Avrupa'ya yayıldığı gibi, çok çabuk geri dönmüş olmaları yüzünden de ağır tenkitlere maruz kaldılar. Ancak bu hezimet Fransız askerî denizciliğinin hızlı bir yenilenme ve reform sürecine girerek modernleşmesi gibi çok önemli bir sonucu beraberinde getirdi.

Kandiye'nin Türklerin eline geçmesinden sonra, aşağıda da göreceğimiz gibi Türk-Fransız ilişkileri yeni ve olumlu bir safhaya girmiş olmasına rağmen, Akdeniz'de karşılıklı sürtüşme tamamen bitmeyecektir. Çünkü Akdeniz'deki seyrü sefer emniyeti tam olarak sağlanmadığı gibi, Garp Ocakları gemicilerin uzakta olan Padişâh orotesini ancak işlerine geldiğinde kabul etmeleri ve aslında Padişahın da onları bir yerde devamlı Hristiyanlara karşı bir Demokles'in kılıcı gibi kullanmak istemesi siyaseti sebebiyle korsanlık olayları hiç bitmiyordu. Bu yüzyıl içinde Osmanlı tabiiyeti içinde olan Tunus, Cezâyir ve Libya gemicileri ile Fransız donanması arasında en ciddî ihtilaf 1681-1688 arasında doğdu. Elbette ki bu ihtilafın Türk ordularının, Viyana önünden başlayarak her tarafta yenilmeleri, Osmanlılar karşısında "Mukaddes İttifak"ın kurulması ve özellikle Venedik Cumhuriyeti'nin 1684'den itibaren bu ittifak içinde yer alarak Osmanlı İmparatorluğu'na harp açması ile yakından ilgisi vardır.

Louis XIV'ün Hollanda'ya karşı giriştiği fetih hareketi boyunca (1672-1678) Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerde fazla bir zorluk çıkmadı. Hat-

ta Fransız elçisi Nointel, Polonya ile Bab-ı Ali Arasında Zorawno Barış Anlaşması (27 Ekim 1676) için bile aracılık yapmıştı. Ancak Hollanda harbinden galip çıkan ve harp sırasında donanmasını yenileyen ve modernleşiren Fransa çok yakın bir zamanda Akdeniz'de güç gösterisi yapacak, hatta Amiral Abraham Duquesne bizzat Sakız Adası'nı gelip vuracaktır: 1681 Haziranında Libya gemilerinin birkaç Fransız gemisini vurup Sakız Adası'na sığınmaları üzerine, Duquesne sekiz harp gemisi ile adayı bombardımana tuttu. Bir çok ev ve camiye tahrip eden küçük Fransız filosu üzerine Kaptan-ı Derya Bozoklu Mustafa Paşa 48 gemi ile gönderildi. Olaylar durulduktan sonra yapılan tahribatın tazmini sorunu elçi Guilleragues'ın (1679-1685) bir ara hapse atılmasına bile neden oldu. Duquesne'in davranışı hem Paris'te hem de İstanbul'da bir nevi şok tesiri yaptı. Ancak Libya ile sorun halledilmiş olmasına rağmen, Cezayir 18 Ekim'de (1681) resmen Fransa'ya harp ilan etti. 23 Temmuz 1682'de irili ufaklı 32 gemiden müteşekkil ve yine Duquesne komutasındaki Fransız donanması Cezayir şehrini bir buçuk ay durmadan bombaladı. Sonuç alınmayınca ertesi yıl çok daha güçlü bir donanma (117 gemi) şehri o kadar şiddetle bombalamaya başladı ki (26 Haziran 1683) Cezayir Dayısı Baba Hasan hemen müzakerelerin açılmasını teklif etti. Anlaşma sonucunda 546 Fransız esiri geri verildi ise de, Kaptan Mezmorta Dayı Hasan tarafından öldürüldü ve yapılan anlaşma iptal edildi. Yeniden başlayan harp sırasında Konsolos P. Levacher ve 16 diğer Fransız öldürüldü, ancak Cezayirli de anlaşma imzalamak mecburiyetinde kaldılar (25 Nisan 1684). Böylece Fransızlar resmen Mukaddes Hristiyan İttifakı'na katılmamakla beraber, Osmanlı toprağından parçalar kopartıyorlardı. Çünkü Cezayirli de Fransızlara La Calle, Bougie, Collo, Bône, Djidjelli gibi yerleri veriyorlardı. Daha sonraki yıllarda da gerek Libya (Haziran 1685) gerek Cezayir (Haziran 1688) ve gerekse Tunus (1728) tekrar Fransız donanmaları tarafından vurulacaktır. Akdeniz'deki Osmanlı-Fransız mücadelesi bununla birmeyecektir ama tüm bu sürtüşmeler bir yüzyıl sonra Cezayir'in Fransızların eline geçmesine de ortam hazırlayacaktır.¹⁹

ORTA-AVRUPA'DA TÜRK-FRANSIZ İLİŞKİLERİ

Avrupa'da Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) sürerken Osmanlı Devleti daha rahat bir şekilde doğuda güçlenen

Safevî Devleti'nin ilerlemesini durdurmakla meşguldü. Ancak bu sorun halledildikten sonra (Bağdat'ın geri alınışı : 1639) Osmanlılar dikkatlerini batı ve kuzey sınırlarına çevirebildiler. Bu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin kuzeyde en önemli endişesi artan Avusturya-Macaristan, Polonya ve Rusya tehlikelerine karşı oluşturduğu tampon bölgeleri (Kırım, Boğdan, Eflak ve Erdel) daha iyi kontrol etmekte.²⁰ Bir taraftan Ukrayna ve Don Kozaklarının kuzey sınırlarını -hatta İstanbul'u- tehlikeli bir şekilde rahatsız etmeye başlamaları, öte taraftan da Erdel (Transylvania) Prenslığı'nın 1650 yılından itibaren gittikçe artan bir biçimde bağımsız hareket etmeye başlaması, hatta Boğdan, Eflak, İsveç ve Polonya'yı da içine alacak bir federasyon kurma teşebbüsü merkezî idareyi fazlasıyla endişelendiriyordu. Öyle ki 1657'de Venedik'in İstanbul üzerindeki tehdidi Köprülü Mehmet Paşa tarafından kaldırıldığında, Erdel sorununun daimi bir çözümü devletin temel siyaseti haline geldi. 1658'den 1664 Vasvar Anlaşması'na kadar hem Prens György Rakoczi II (1621-1660)'nin bertaraf edilmesi, hem de Erdel ile Avusturya arasındaki sınır ilişkisinin kesilmesi için yapılan birçok sefer bu siyasetin tatbikata dökülme aşamalarıdır. Yüzyılın son çeyreğinde Macaristan'daki din ve iktidar mücadelesine Osmanlıların fiili olarak Eméric Tököli (İmre Thököly)'nin yanına katılması sonucunda, uzun yıllardır ördükleri emniyet ağını tamamen dağıtarak Karlofça gibi felaket sayılabilecek bir sonuca varırlar.

Tüm bu aşamaları incelemek bu konunun dışına taşar. Ancak Orta-Avrupa bölgesinde de Osmanlılar ve Fransızlar kimi zaman karşı karşıya kimi zaman müttefik olarak politikalar üretmişlerdir. Kısaca bunun üzerinde durmak gerekir.

1663-1664 OSMANLI-AVUSTURYA SAVAŞI VE FRANSA'NIN MÜDAHALESİ

Fransa'nın aracılığı ile imzalanmış olan "Kuzey Barışı" (1660), Almanya Ligi üzerindeki koruyuculuğu ve topraklarını genişletmiş olmasına rağmen, Fransa-Avusturya ilişkileri bir türlü normal hale dönmüyordu. 1660'dan 1664'e kadar Fransa'nın Viyana'da elçisi bile yoktu. Ancak Osmanlıların 1663'de Uyvar (Nové

Zamky / Neuhaeusel) gibi önemli bir şehri almaları tüm Avrupayı endişeye düşürdü. Bu 1606'da Zitwatorok Anlaşması'ndan sonra Avusturya-Macaristan sınırında meydana gelmiş en önemli değişiklikti. Bu yüzden de tüm Alman kiliselerinde "Türk çanı" çalınmaya başlandı. Zaten Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmet Paşa bu sefere "Alman seferi" adını vermişti. Hedeflerden biri de belli ki Viyana idi. Bu yüzden de Alman İmparatoru ve Papa Hristiyan dünyasını yardıma çağırıldılar. Louis XIV'ün sorunu hep aynı idi: Hristiyanlığın gerektirdiği dayanışmaya girip, değişmez rakibi olan İmparatora yardım etmek mi yoksa Osmanlı Pâdişahıyla olan dostluğunu sürdürerek Fransız iktisâdî, dinî ve siyâsî menfaatlerini korumak mı? Yukarıda da izah edildiği gibi zaten bu devrede Venedik-Osmanlı harbinden dolayı pek içaçıcı olmayan Türk-Fransız ilişkileri göz önüne alınarak çok dikkatli ve orta bir yol seçildi: Hem İmparatora çok büyük bir zafer getirecek bir askerî dayanışmaya girmemek, hem kendisine ümit bağlamış Alman Seçicileri, Papa ve genel olarak Katolik kamuoyu nezdinde "Avusturya imparatorluğunun kurtarıcısı" ve "Hristiyanlığın şampiyon ülkesi" olarak tanınmak, hem de son tahlilde İstanbul'da elçilerini hapse atan Sultan'a bir "ders" vermek. İyi general, subay ve askerlerden seçilmiş 6000 kişilik bir "gönüllü" birliği eski asi Saligny Kontu Jean de Coligny (1617-1686) komutasında Batı Macaristan'a gönderildi. Bu birliğin komutanlarından La Feuillade'in tutmuş olduğu "günlük",²¹ Evliya Çelebi'nin verdiği tasfiatlar ve Avusturya orduları başkomutanı Feld-mareşal Montecuccoli'nin yayınladığı hatırat vasıtası ile, Raba nehri kenarındaki Saint-Gotthard (Szentgotthard)'da Türklerin yenilgisi ile sonuçlanan muharebeyi yakından takip etme imkânımız var.

Adını içinde bulunan Cîteaux Tarikatına mensup bir manastırdan alan bu köyde cereyan eden muharebenin (1 Ağustos 1664) ilk saatlerinde Türk ordusu yağın yağmurla çok kabarık nehirde karşıya yüklü miktarda asker geçirmiş ve Avusturya kuvvetlerini büyük bir bozguna uğratmıştı. Ovada ve sol tarafta bulunan Fransız kuvvetlerini Montecuccoli'nin çağırması üzerine durum tamamen Osmanlı ordusu aleyhine döndü. Sipahilerin büyük bir kısmı karşıya geçmemişti, topçu hemen hiç kullanılmamıştı ve yapılan köprüler bu kadar insanı ta-

şıyacak sağlamlıkta değildi. Türk ordusu büyük bir paniğe kapıldı ve binlerce insan nehirde boğulurken, kenara çıkmak isteyen askerler de koalisyon kuvvetleri tarafından öldürüldü.

Louis XIV bu harbi çok yakından takip etti ve bir de madalya bastırdı. Fransız kaynakları da bu harbi kendi askerlerinin kazandığına dair belgelerle doludur. Kaynaklarda bir başka ortak nokta Montecuccoli'nin Türk ordusunu nehirden karşıya geçip takip etmemiş ve Fransız ordusuna Avusturyalıların gerekli yiyeceği vermemiş olmasının kınanmasıdır. Coligny'nin gönderdiği rapora göre "Fransızlar İmparatorluğu kurtarmıştı".

Avusturya-Türk harbi başladığından beri Fransa'da çıkan gazetelerde Türk aleyhdarı ve Macar yanlısı (özellikle general ve şair Nicolas Zrinyi'yi metheden) ateşli şiirler ve yazılar çıkıyordu,²² ancak Saint-Gotthard savaşından sonra bu Fransız başarısı kısa zamanda, özellikle kilise mensuplarının dilinde "kafirlerle karşı" mukaddes bir savaşa dönüştü. Örneğin, "Kurtarılan Macaristan" adıyla bir şiir yazar J. de la Forge, Fransız kiralını "Mukaddes Yerlerin" fatihi olarak görüyor; başka bir şiirde Haçlı seferi ve İstanbul'un fethi teklif ediliyor :

Senin kaderin orada (Constantinople) seni çağırıyor,
Bu büyük iş için sen bize verildin
Ve sen orada taçlanmalısın
Orada, yeni bir taç ile.²³

Saint-Gotthard galibiyetine rağmen Vasvar'da yapılmış olan anlaşmanın Türkler lehinde imzalanmış olmasını ne Fransız kamuoyu ne de Macarlar kabul ettiler. Ama bu anlaşmayı özellikle Fransa Habsburglara karşı Macarları kıskırtmak için kullandı. Saint-Gotthard'dan sonra Nicolas Zrinyi, Coligny'yi tebrik için bir adamını yollayarak ona Macarların Almanlara karşı nefretini bildirmiş ve "Almanya'da dengeyi sağlayacak tek hükümdarın Fransız kralı olduğunu söylemişti".²⁴ Vasvar Anlaşması ile Macaristan ve Erdel önemli şehirleri kaybediyor, buna karşılık Viyana'nın ellerini serbest bırakarak Macaristan'da mutlak hakimiyet kurmasını sağlıyordu. Bundan sonra Girit, daha sonra Polonya ile meşgul olacakları düşüncesiyle böyle bir anlaşmayı imzalamış olmak Osmanlılar için bir başarı sayılıyordu. Ancak Fransa ile Osmanlı Devleti arasındaki gerginlik 1669 yılına kadar devam etti. Elçi Denis de La Haye'in geri çağrıl-

ması üzerine Mehmed IV Müteferrika Süleyman Ağa'yı ilişkilerin yeniden düzeltilmesi için özel misyonla Paris'e gönderdi.²⁵ Süleyman Ağa "elçi" olmadığı halde bu sıfatla muamele görmeyi ve kral tarafından kabul edilmeyi istedi. Kabulde kral, pâdişâhın mektubunu ayağa kalkarak almadığı için Süleyman Ağa memnun olmadığını açıkça ifade etti. Bu misyon fiyasko ile sonuçlandı ise de netice-nin daha çok Ağa'nın aşırı davranışlarından meydana geldiği anlaşıyor. Yeni Fransız elçisi Marki de Nointel (1670-1679) Süleyman Ağa'ya gösterilmiş olan muamele-nin ceremesini ilk zamanlarda çekti ise de, daha sonra yeni kapitülasyonları saraya kabul ettirecek kadar iyi ilişkiler kurdu (5 Haziran 1673). Türkiye bu kapitülasyon-larla Fransa'ya Kudüs'teki mukaddes yerlerin koruyucu-luğunu veriyor, ayrıca gümrük tarifelerini %5'den %3'e indiriyordu.

1683-1689 Türk-Avusturya Savaşı Sırasında Türk-Fransız İlişkileri

Protestan Kuruczorlar'ın (Hoşnutsuzlar) başına geçerek Avusturya'ya karşı ayaklanan (1676) Imre Thököly'yi hem Türkiye hem de Fransa destekliyordu. Ancak Fransa'nın desteği az bir para yardımı, biraz da diplomatik destekten ileri gitmiyordu. Hele Nimègue (1679) Anlaşması'ndan sonra bu destek daha da azaldı. Ancak Imre Thököly, hem Türkler ve Erdellilerin yardımı ile hem de, az da olsa bu Fransız desteği ile yukarı Macaristan kalelerini ele geçirirken Louis XIV da Strasburg'u ablukaya alıyordu (1681). Dolayısıyla Avusturya ile Fransa arasında bir harp kaçınılmaz olarak görünüyordu. Bazı tarihçiler, Viyana kuşatmasının, kendi harbini kolaylaştırmak için hiç olmazsa Macarları direnişe itmek suretiyle Fransa'nın teşviki ile doğudan yapılmış bir şaşırtma ve zayıflatma hareketi olduğu konusunda ısrar ediyorlar.²⁶ Buna rağmen Katolik mezhebine ihanet ve Leopold I (1657-1705)'in zor durumundan istifade etmiş görünmemek için, Kral 1682 Martı'nda Strasbourg ablukasını kaldırdı. Temmuz 1683'de Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 350 000 kişilik bir ordu ile Viyana kapılarına dayandığında (İmparator şehirden kaçmıştı) herkes Fransa'nın ne yapacağını merkle bekliyordu.

Papa Innocent XI, Fransa ile ihtilaflı bir devre içinde olmasına rağmen kralın yardımını istemek için özel bir elçi göndermişti. Louis XIV hiç de mukaddes bir it-

tifaka girmek niyetinde görünmüyordu. Sadece yapmış olduğu mütarekeyi bozmayacağını garanti ediyor, Türklerle de Avusturya tarafında yer almayacağına dair söz veriyordu. Fransa'nın kadim dostu Polonya'nın harbe girmesi de bir bakıma Fransa'nın Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler içinde olmasından kaynaklanıyordu. Başka bir deyişle 1676'dan beri Jean Sobieski Türklere karşı yeniden harbe girmek istediği halde Fransa'ya olan bağlılığından dolayı bu ihtilafı geciktiriyordu. Ama Paris ile İstanbul arasında son zamanlardaki yakın ilişkiler ve İmparator'un ittifak çağrıları onu bu ayak bağından kurtardı. Papa'nın da çağrıları ve parasal yardım vaatleri Sobieski'ye daha cazip geldiği için Leopold I'le ittifaka girdi (31 Mart 1683). Fransa tarafından teşvik edilsin edilmesin, Türk-Avusturya harbi Fransa'nın İspanya ile açtığı harbe (26 Ekim 1683) büyük yardımcı oldu : Louis XIV biliyordu ki İmparator can derdinde idi. Başkentini kurtarabilmek için başka yere dikkat edecek vakti ve imkanı yoktu. Viyana bozgunundan sonra bile korkulacak bir durum mevcut değildi, çünkü Türk ordularının geriye çekilişinden istifade ile yirmi yıl önce Montecuccoli'nin çizmiş olduğu program tatbik edilecekti : Osmanlılar Macaristan'dan çıkartılacaklardı.

Türklerin Viyana önündeki bozgunundan sonra, Avrupa'da Avusturya'ya yardım etmediği için, Louis XIV'e karşı çok sayıda broşür, yazı ve kitabın dile getirildiği²⁷ tepkiler, Fransa kralının Hristiyanlığa ihanet ettiği noktasında birleşiyor. Bu yazarlar arasında en önemlisi Alman filozof Leibniz'dir. 1672'de Paris'e gelerek Louis XIV'e Osmanlı İmparatorluğu'nu nasıl parçalayabileceği ve özellikle Mısır'ı fethederek nasıl "denizlere, doğu ve Hint ticaretine hakim olacağını, Hristiyan dünyasının ve hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünden geride kalacak harabeler üzerinde ne şekilde hükümlar" olabileceğini tavsiye eden rapora²⁸ o zaman pek aldırmayan kral'a karşı şimdi *Mars Christiannismus* adlı kitabını yazıyordu. Filozof bu kitabında, Fransa kralını, Türklerin Avrupa'yı yakıp yıkmaları sayesinde, yeryüzünde tanrının temsilcisi olarak tek başına hükümdar olmak istemekle suçluyor :

"İkiyüz bin Hristiyan, barbar (Türklerin) kılıcından geçiyor, veya ölümden de beter bir esarete ruhları öldürülüyor; Tüm bu insanlar, Macarları para, silah ve

tavsiyeleri ile isyana teşvik edenlere (Fransızlara) ve bu yaptıkları korkunç kötülüklerden dolayı Hristiyan milletleri tehlikelere atacağını bile bile hareket edenlere karşı intikam çağrısında bulunuyorlar".²⁹

Buna benzer fakat çok daha kızgın bir başka örnek olarak o zaman için hakaret sayılabilecek bir başlık kullanan anonim bir yazarın kitabı zikredilebilir: *La cour de France turbanisée et les trahisons démasquées* (Türbanlaştırılmış Fransız sarayı ve maskesi düşmüş ihanetler).³⁰ Almanya'da papazların Viyana kuşatmasında "Tanrım Büyük Türk'ü Viyana önünden uzaklaştır ve bizi Fransız Küçük Türk'ünden koru"³¹ diye yalvardıklarını yansıtan yazar, Tüm Avrupa'daki ülkeleri gözden geçirdikten sonra, onların Türklere karşı birleşmesinden meydana gelecek gücü hayal ederken şu tahlili yapıyor :

"Bizim barışmamız mümkün olmayan iki düşmanımız var, biri Türkler, biri de Fransa; birincisi cellat, ikincisi de işkenceci ; birincisi tüm Hristiyanlık için evrensel bir tehlikedir, ötekisi ise doymak bilmez bir hırsın peşindedir. Fransa, Alman milletinin amansız düşmanıdır. Hiç şüphe yok ki, istediği kadar yüzüne maske takсын, iltifatlar ya da tatlı vaatler yapsın ya da hediyeler versin, her zaman, olduğunu iddia ettiği dünya kiralılık projesinin karşısında kalkan gibi duran Almanların düşmanı olacaktır."³²

Fransa'nın aldırmazlığı, hatta İmparatorluğun Türkler tarafından tehdidi karşısında Louis XIV'ün tek gayesinin Almanya ile ilgili projelerini gerçekleştirmek olduğunu öne sürerken yazar, Türk ilerlemesinin, Rusya, İran, Polonya, Danimarka ve Osmanlı Hristiyanlarının iş birliği ile durdurulabileceğini savunuyordu.³³

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NU PAYLAŞMA PROJELERİNDEN ESKİ İTTİFAKA DÖNÜŞ

Ancak bu tepkilerin Fransa'yı etkilemediği de söylenemez. Tersine, 1685'den sonra, Osmanlıların tüm cephelerde Louis XIV'ün Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkıp paylaşmanın zamanı geldiği konusunda kendisine daha önce sunulan projelere yakından iltifat ettiği konusunda elde çok önemli ipuçları var. Leibnitz projesinin çok daha iyi ve bilimsel bir şekilde tatbikata konulması ile ilgili kralın görevlendirdiği mühendis ve askerlerin

yapmış olduğu teklif ve çalışmaların “taksim” fikrinin sadece bir kaç papaz veya hayal gücü kuvvetli filozofun temennisi olduğunu değil, bizzat Fransız idaresinin ve kralın ciddi olarak üzerinde çalıştığı bir konu olduğunu arşiv belgeleri kanıtlıyor.³⁴ Fransız büyük elçisi Guilleragues'ın ölümünden sonra (6 Mart 1685) tayin edilen Pierre Girardin (1686-1689) İstanbul'a harp gemileri, tecrübeli denizciler ve mühendisler götürdü. Levant iskeleleri müfettişi ve denizci Gravier d'Ortières'in idaresi altında gönderilmiş olan bu teknik heyet, Louis XIV'ün “İstanbul'u fethetmek ve Doğu'da bir Fransız imparatorluğu kurmak” konusundaki projesinin tatbikata konulmasının hazırlık safhasını teşkil ediyordu.³⁵ Aynı devirde subay Combes kardeşler ve Plantier adlı başka bir subay yine bu maksatla Akdeniz ve İstanbul'a gönderilmişti. Her ne kadar Avusturya, İspanya, İngiltere ve Hollanda ile girişilecek harplerden dolayı (ligue d'Augsbourg : 1688-1697) ciddi bir tatbikat alanı bulamasa da bu projenin, Kuzey Afrika'da Osmanlı limanlarına karşı yapılmış olan taarruzlarla ve özellikle XVIII. yüzyıl sonunda Volney'nin³⁶ “taksim” teklifleri ve nihayet Napoléon'un Mısır seferi ile entelektüel ilişkisi olduğunu vurgulamak gerekiyor.³⁷ Adıgeçen proje üzerinde çalışan mühendis ve subaylara verilmiş gizli talimattan açık olarak anlaşıldığı gibi, İstanbul dahil Ege ve Akdeniz'deki tüm Osmanlı liman ve şehirlerinin plan ve haritaları, limanlara giriş ve çıkışların durumları, yollardaki engel ve engebe, mesafe, rüzgar ve diğer meteorolojik gözlemle ayrıntıları ile kaydedilecekti. Elçi Girardin'e verilen bu gizli talimatta şöyle deniliyor :

“...Şayet elçiye (Türk yetkililer) Majestelerinin (Louis XIV) harp gemileri ile zât-ı şahanelere (pâdişah) ait yerlerin durumunu anlamak ve o yerlere hücum etmek için mühendislerin gönderilmiş olduğunu, hatta yolda (Toulon-İstanbul arasında) çalışmış olduklarını bildiklerini söylerlerse, elçi bunları katiyetle inkar edecek (*il d'eniera formellement ces faits*) ve sadece bir kaç subayın, merak saikası ile ve tehlike anında emin olmak için denizcilik konusunda bilgilenmek vesilesiyle liman ve kıyılarda ölçümler yaptıklarını, Majestelerinin, bu liman ve şehirlerde güçlü ve zayıf noktaları zaten bildiğini, dolayısıyla yeni malumata ihtiyacı olmadığını anlatacaklardır”.³⁸

İstanbul, İzmir, Sakız, Selanik, Atina, Girit, Ege Adaları, Kıbrıs, Halep, Trablus-Şam, Sayda, İskenderiye

ve Kahire'yi ziyaret etmiş olan Gravier d'Ortières'in üç yıl boyunca yapmış olduğu önemli çalışmanın meyvesini 1688 yılında bitirmiş olduğu iki raporda görüyoruz. Birincisi *Mémoire touchant les Echelles du Levant* (Levant İskeleleri ile ilgili Rapor)'dur³⁹ Ancak bizi burada ilgilendiren özellikle onun ikinci raporudur: *Estat des places que les princes mahométans possèdent sur les costes de la mer Méditerranée et dont les plans ons esté levez par ordre du Roi à la faveur de la visite des Echelles de Levant, que Sa Majesté a fait faire les années 1685, 1686 et 1687, avec les projets pour y faire descente et s'en rendre maistres*.⁴⁰ Bu çalışmanın başlıkları konumuz için ilginçtir :

İstanbul Şehri: güzellikleri ve şehrin durumu; şehrin surları; Büyük Türk'ün (Padişah'ın) sarayı ve bu sarayın surları; Yedikule Kalesi; şehre yaklaşma ve taarruz; Majestelerinin talimatına göre Konstantinopol'ün yakılması için gerekli kuvvetler ; Elçinin ve limanlarda bulunan Fransızların geri çekilmesi ve bir daha oraya elçi göndermemek için öne sürülecek nedenler ; Osmanlı İmparatorluğu'nun kötü durumu hakkında düşünceler ve bu durumdan istifade ederek, Türklerin imparatorluklarını imha ederek Fransa çocuklarından birini Doğu İmparatorluğunun başına geçirmek.

İstanbul'un alınışını ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamen parçalanışını enince tefferuatına kadar planlayan ve bu konuda gerekli gemi, asker ve malzeme-yi tafsil eyleyen (listeleri belgede var)⁴¹ Fransız subayı tüm Osmanlı toprağını sadece Fransa'ya vermiyor, bir kısmını da başka ülkelere “veriyor”. Buna göre “Viyanayı kurtarmış olduğu halde hiç bir menfaat elde edemeyen Polonya kralının payına Boğdan ve Eflak” düşüyor. Karşılığında da, Osmanlı ordularının Tatarlara sığınmaları ihtimaline karşı Tatarlarla Osmanlılar arasındaki geçit yerlerini koruyacaklar. Ancak Ruslarla işbirliği yapılamazsa Tatarlar müstakil olarak kendi-kendilerini idare edecekler ; Erdel Prensi Fransa'nın koruması altında istiklalini elde edecek. İhtiyaç halinde her zaman Avusturya İmparatoruna karşı isyan ederek ona kafa tutabilecek Imre Tökhöhl için de bir “iyilik” düşünmek gerektiğini savunan Gravier d'Ortières, ona da Tameşvar'da bir prenslik layık görüyor. Daha sonra da Macaristan fethedileceği zaman orası ona verilir diye düşünüyor; Böylece Macaristan'ı “Fransız menfaatlerine bağlamış”

oluyor. Mora, Teselya, Makedonya, Sırbistan, Bulgaristan, Romanya ve tüm Ege Adaları Fransa'ya kalacak ; fakat adalar (Girit, Rodos dahil) İstanbul'dan sonra alınacak, çünkü oradan fethe başlanırsa Türkler işin farkına varırlar ve Fransızlar çok kayıp verebilirler. İstanbul böylece alındıktan sonra, Rumeli askeri, - hele padişahın Asya yakasına geçmesinden sonra- yardımsız kalacak, dolayısıyla bu askerin tamamı -kadınları ve çocukları dışında diye de belirtiliyor- kılıçtan geçirilecek. Ancak Fransız subayı 20.000 kişiyi kürekte kullanılmak üzere sağ bırakmayı teklif ediyor. Fakat Osmanlı kuvvetlerinin kendiliklerinden teslimi halinde, hayatta bırakılabilecekler. O durumda Ege adalarına ve daha sonra Kuzey Afrika'ya gönderilecekler, böylece bir daha Asya'ya dönemeyecekleri için oralaradaki halklar -Mısır dahil- istiklallerini elde edecekler. Fakat bu ülkelerden, bundan sonra korkma gereği olmayacak, çünkü bölünüp küçülmüş olacaklar. Daha sonra da buraların fethine girişilecektir. Ancak ona göre, Leibnitz'in 1672'de düşündüğünün tersine, İstanbul, Yunanistan ve Adalar alınmadan Mısır'ı Fransa'nın alması caiz değildir, çünkü Fransa ile arada çok mesafe olduğu için orayı korumak mümkün olmaz. Tabii Mısır'dan sonra Anadolu, Suriye ve Filistin geliyor. Buralar da alındıktan sonra Osmanlılar Fırat ve Arap Yarımadası ötesine atılacaklar. İran şahı da onların en büyük düşmanlarından biri olduğu için onlara yardım etmeyecek, böylece dağılacak ve yeryüzünden izleri silinecektir.

Louis XIV'ün bizzat emir vererek hazırlattığı bu "taksim" projesinin üzerinde özellikle durmamızın sebeplerinden birincisi, bahsedilen belgelerin çok resmî ellerden çıkmış olması, ikincisi Leibnitz'in Mısır'ın alınması ile ilgili projesinden sonra yapılmış olan en ciddi proje olması, üçüncüsü de projenin daha sonraki devirlerde devamlı olarak gündemde tutulmuş olmasıdır. Aynı yıllarda (1686), eski süvarî binbaşısı, sonra Fransa'nın Dimyat Konsolosu Papaz Coppin'in yazdığı *Le Bouclier de l'Europe* (Avrupa'nın Kalkanı)⁴² adlı hacımlı kitabında Osmanlı Devleti'nin taksimi biraz daha değişik olacak, hemen tüm Avrupa ülkelerine "paylar" verilecek. Özellikle de Avusturya'ya Macaristan, Sırbistan ve Bulgaristan'ın bir kısmı; Polonya'ya Eflak, Boğdan, Podolya, Edirne'ye kadar olan Karadeniz kıyıları ve Silistre'ye kadar olan Bulgar kıyıları; Doğal olarak Fransa'ya en iyi

parçalar, yani İstanbul,⁴³ Edirne, Bursa, Korint, Bône (Cezâyir), Mısır ve Trabzon'a kadar Anadolu; İngiltere Teselya'yı ; İspanya'ya Cezayir şehri, Oran, Atina ve Theb; Portekiz'e, Libya, Mora, Ege'deki Makedonya kıyıları, Halep ve Suriye; Savoi Dükalığına Kıbrıs ; Papa'ya Kudüs; Malta Şövalyelerine de Rodos verilecek. Rusya'ya da ileride proje teklif edildiğinde "arzu ettiği" bir yer verilecek. Daha cahilâne ve Fransız devletinin resmî görüşünü yansıtmayan bu "dinî" taksimat projesi ve ardından gelenler, Ortaçağ'dan beri Fransa'da geliştirilen "Haçlı" projelerinin Louis XIV devrine de *Grand Dessein* (Büyük Proje) olarak yansması ve geliştirilmesidir. Başka bir deyişle *la Question d'Orient* (Doğu sorunu) 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ile değil, belki Henri IV ve özellikle Louis XIV devrinde başlamış bir sorundur.

Berlin Anlaşması arefesinde (1876), Louis XIV'ün "Büyük Proje"sini tahlil eden bir yazarın⁴⁴ vardığı sonuç ilgi çekicidir :

"Osmanlılara karşı "Büyük Proje"nin ciddî olarak düşünülmemiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu proje kamuoyunun ve Charles VI'nın hükümdarlığının başından Louis XIV'ün hükümdarlık devrinin ortalarına kadar devlet adamlarının düşünce akımının bir ifadesidir. Bu da Türklere karşı Haçlı seferi hazırlanmakta olduğunu ispat eder; bir kez bu Haçlı seferleri yapılmıştır, ikincisi için ise yarı yolda kalınmasına rağmen uzun zaman onu tamamlamak için fırsat kollanmıştır. XVIII. yüzyıldan önce Fransa'yı idare eden kiral ve bakanların ardarda iki projeleri olmuştur, biri gündüzün uygulanan, yani onların boğazını sıkı ve hemen çözüm bekleyen proje : İngilizlerin Fransız toprağından uzaklaştırılması, Avusturya tacının yerlere sürülmesi, Fransız sınırlarının genişletilmesi... Diğeri ise şimdi üzerinde durduğumuz asırlık, yani çeşitli engeller sebebiyle bir türlü uygulamaya konulamayan proje... Bir ulusun kalbinde yaşayan ve derinlere gömülmüş olarak duran her şey gibi, bu proje de, asırlar içinde durmadan değişikliklere uğramıştır : yaşamış, gelişmiş ve ölmüştür..."

Eylül 1688'den itibaren artık ölümüne bir savaşa atılan Louis XIV'ün bundan sonra bu işlerle uğraşacak zamanı yoktu. Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu'nun aynı yıllarda korkunç bir genel savaş içinde olmaları, iki

ülkeyi yine eskisi gibi ortak düşmanlara karşı -Özellikle Avusturya'ya karşı- "objektif ittifak" içinde yaşamaya itti. Osmanlıların Karlofça Anlaşması'nı imzalamamaları için Fransız Büyükelçisi Ferriol (1699-1711) çok direndi

ise de artık dayanacak güçleri kalmamıştı. Yüzyıl Osmanlıları için Avrupa'da büyük bir toprak kaybı ile kapanırken, Fransa'yı çok zayıflatacak olan yeni bir harbe, İspanya Veraset Harbi'ne hazırlanıyordu.

- 1 LAVISSE (Ernes), *Louis XIV*, Paris, Tallandier, 1978, c. I, s. 248.
- 2 *Id.* p. 249.
- 3 DUPARC (Pierre), *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France, XXIX, Turquie. Paris, 1965.*
- 4 *Id.*
- 5 DARRICAUD (Raymond), "Mazarin et l'Empire Ottoman, L'Expédition de Candie, 1660", *Revue d'Histoire diplomatique*, Paris, 1960, s. 335-355.
- 6 Bu mektuplar için bk. aynı eser, s. 340.
- 7 Köprülü Mehmet Paşa'nın bu mektubu için bk. Archives du Ministère des Affaires Étrangères (Paris), Correspondance politique, Turquie, c. 6, v° 35 A.
- 8 Prens Almeric'e verilen talimat için bk. DARRICAUD (Raymond), "Mazarin et l'Empire Ottoman...", *op. cit.*, s. 347.
- 9 SETTON (Kenneth M.), *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia, The American Philosophical Society, 1991, s. 190-191.
- 10 Griman'in mektubu (10 Aralık 1660), Bibliothèque nationale de France, İtalyanca arşivler (ms. italiens), n° 1849, v. 170-172.
- 11 GOUBERT (Pierre), *Mazarin*, Paris, Fayard, 1990, s. 432.
- 12 Louis XIV, *Mémoires* éd. Dreyss, c. II, s. 418.
- 13 DUPONT 'Maurice' ve TAILLEMITE (Etienne), *Les guerres navales françaises, du Moyen Age à la Guerre du Golfe*, SPM, Kronos, Paris, 1995, p. 33
- 14 ALQUIE (François Savinen d'), *Les mémoires du voyage de Monsieur le marquis de Ville au Levant ou L'histoire curieuse de Candie...*, Amsterdam, Henry et Théodore Boom, 1671.
- 15 Hemen belirtelim ki o devirde gerek Osmanlıların gerekse Avrupalıların yazdıkları kitapların tümü karşılıklı itham ve küfürlerle doludur. Devletlerin iyi ilişkiler içinde olduğu zamanlarda bile yazarlar "öteki"ne küfretmekle parsa toplamaya çalışıyorlar.
- 16 ALQUIE (François Savinen d'), *Les mémoires du voyage* s. 2-3.
- 17 Louis XIV'ün amca oğlu Beaufort'un ölümleri içinde kaybolması Fransa'da önemli yankılar yaptı. Hatta cesedinin bulunmaması, daha sonra Fransa'da ilginç şayialara yol açtı. En önemlisi de Bastille'de hapsedilen meşhur "Demir Maskeli" prensin o olduğu yolunda dedikodular oldu ve bu Fransız edebiyatına yansdı. Kandiye kuşatmasına katılmış olan Evliya Çelebi Beaufort olayını uzun uzun anlatırken Venediklilerin Fransızlara yardım etmediklerini, tersine seyirci kaldıklarını söyler (*Seyahatnâme*, İstanbul, Orhaniye Matbaası, 1928, c. VIII, s. 434-441); Ayrıca bk. Mehmet Râşid, *Tarih-i Râşid*, İstanbul (tarihsiz), c. I, s. 221.
- 18 Donanma Emmini (Intendant) de La Croix'ın bu hezimet için yazmış olduğu tafsilli rapor için bk. Archives de Vincennes, Armée de Terre, A 1238, doc. 81 : "Relation de ce qui s'est passé en la sortie faite sur le camp des Turcs du côté de la Sablonière, la nuit du 24 au 25 juin 1669, en Candie".
- 19 DUPONT 'Maurice' ve TAILLEMITE (Etienne), *Les guerres navales françaises...* s. 45
- 20 KUNT (Metin İ.), 17. Yüzyılda Osmanlı Kuzey Politikası Üzerine Bir Yorum", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 1976-1977, c. IV-V, s. 111-116.
- 21 "Relation de la campagne de Hongrie en 1664...", Bibliothèque nationale de France, Ms. 4151. Ayrıca aynı kütüphanede 18 996 numaralı dosya ve onun yayınlanmış şekli : *Recueil historique contenant diverses pièces curieuses de ce temps*, Cologne, 1666.
- 22 Bu gazete ve yazıların tahlili için bk. KÖPECZİ (Béla), *Hongrois et Français : de Louis XIV à la Révolution française*, Paris, édition du CNRS, Paris, 1983
- 23 *Idem*, s. 20-21.
- 24 HUDITA (I.), *Répertoire des documents concernant les relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle*, Paris, 1927, s. 127.
- 25 1619'da Hüseyin Çavuş'un özel görevle gönderilmesinden beri, ilk kez Fransa'ya kısa bir zaman için de olsa bir diplomat gönderiliyordu.
- 26 Hatta Lavisse "diversion turque" (Türk şaşırtmacası) diye bir de başlık atıyor. bk. LAVISSE (Ernest), *op. cit.*, c. II, s. 176 ; İ. H. UZUNÇARŞILI da Fransız elçi Nointel'in bu konudaki bazı teşebbüslerini naklediyor : *Osmanlı Tarihi*, c. III, 1. kısım, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983, s. 437.
- 27 Bu yazı ve eserler için bk. GILLOT (H.), *Le règne de Louis XIV et l'opinion publique allemande*, Nancy, 1914 ; VAN MALSEN (P. J. W.), *Louis XIV d'après les pamphlets répandus en Hollande*, Paris-Amsterdam, 1937.
- 28 Leibnitz (G. G.), "Consilium Aegytiacum", (latineden tercüme : V. Vallet de Virville), *Revue indépendante*, 1 Mart 1842. İki asır sonra Napoléon'un çok dikkatli okuduğu ve üzerinde etraflıca düşündüğü anlaşılan bu belge gerçekten de 1797'de tanınmaya başladı. Ancak, 21 Haziran 1672'de bu raporu almış olan Louis XIV'ün bakanlarından Pomponne, Leibnitz'e şu cevabı vermişti : "...Haçlı seferleri üzerine size bir şey söylemek istemiyorum ; Fakat sizin de bildiğiniz gibi Aziz Louis devrinden beri artık moda da değiller". Çok tafsillatlı olarak hazırlanan bu rapor'da Leibnitz Mısır'ın kolay fethedilir bir ülke olduğunu (örnekleri : Yunanlılar, Romalılar, Müslümanlar) dolayısıyla onu fethermenin her yerden daha müsait olduğunu, Mısır'ın "bilimlerin anası, yeryüzünün meyvesi, doğanın ve sanatın harikası", hula çok zengin olduğunu, Padişah'ın orayı müdafaa edecek güce olmadığını, etse de ordularının orya çok geç varacağını, Türk deniz gücünün çok zayıf olduğunu, Türklerin aralarında hiç bir ünsiyet olmadığını, bir çıkartma karşısında tüm Osmanlı hristiyanlarının, hatta azınlıkta olan bazı müslüman gurupların Fransa'ya yardım edebileceğini... dolayısıyla 30 000 kişilik bir kuvvetin orayı fethetmek için kafı geleceğini (Napoléon da 35 000 kişilik bir güce Mısır çıkartmasını yapmıştı) çok tafsillatlı olarak izah ettikten sonra hukukî yönden de bir sorun olmadığını çünkü Fransa'yı Bâb-ı Ali'ye bağlayan özel anlaşmaların olmadığını, dolayısıyla Kandiye ve Djidjelli'ye yapılan seferler ne kadar hukukî idiyeler, Mısır seferinin de o kadar hukukî olacağını ifade ediyor.
- 29 *Œuvres de Leibnitz*, Foucher de Careil, Paris, 1881, c. III, s. 18.
- 30 L. B. D. E. D. E. müstear adı altında, 1663'de Zrini'nin orusunda bulunduğunu söyleyen bir "Alman"ın yazdığı bu kitap (La Haye, chez Jacob von Ellinckhusen) 1690'da 3. baskısını yapıyordu.
- 31 *Id.* s. 49
- 32 *Id.* s. 176
- 33 *Id.* s. 186
- 34 XVII. yüzyıldaki projeler için ve genel olarak 1270'den 1913'e kadar Avrupa'da üretilen "taksim ve fevîl" projeleri için bk. DJUVARA (T. G.), *Cent projets de partage de la Turquie (1281-1913)*, Paris, Librairie Félix Alcan, 1914.
- 35 Bu konu ile ilgili iki ciddi çalışmayı zikretmek gerekir : DRAPEYRON (Ludovic), "Le grand dessin secret de Louis XIV contre l'Empire ottoman", *Séances et travaux de l'Académie des Sciences morales et politiques*, 1877/1 (37. yıl), s. 740-774 ; OMONT (Henri), "Projets de prise de Constanti-

- nople et de fondation d'un empire français d'Orient sous Louis XIV", *Revue d'histoire diplomatique*, 1893 (VII. yıl, n° 2), s. 195-246.
- 36 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya savaşları sırasında Volney'nin "Türkiye'nin taksimine ilişkin bir harita" ile yayınladığı kitap : *Considérations sur la guerre actuelle des Turcs*, Londra, 1788.
- 37 Mısır Seferinin tarihsel boyutlarını en iyi şekilde ortaya koyan şu kitaba bk. LAURENS (Henry), *Les origines intellectuelles de l'expédition d'Egypte : orientalisme islamisant en France (1698-1798)*, İstanbul, Isis, 1987.
- 38 Bibliothèque nationale de France, ms. français (Fransız yazmaları), n° 7162, v. 60/B ; v. 90/B, 101 ve 143/B
- 39 Girardin'n dönüşünde sunduğu genel sefâretnâme içinde bulunuyor : Bibliothèque nationale de France, ms. français (Fransız yazmaları), n° 7174
- 40 Bibliothèque nationale de France, ms. français (Fransız yazmaları), n° 7176. Başlığın türkçe tercümesi: "Muhammedî prenslerin Akdeniz'de sahip oldukları yerlerin durumu, Levant İskelelerine Majestelerinin emri ile 1685, 1686, 1687 yıllarında yapılmış olan ziyaretler sırasında çıkartılmış olan planları ve ve o iskelelere taarruz ederek sahip olma projesi. "
- 41 Gravier d'Orrières'ın yaptığı hesaplara göre Fransa'nın bu operasyon için 31 787 940 lira (frank) harcaması gerekiyor. Ancak ona göre bu masraf yapıldıktan sonra daha fazla harcanmayacak, çünkü Osmanlı ülkesinin vereceği kara ve deniz askerleri kafi gelecektir. Bu iş için Rumlara karşı "catlülülka" hareket etmek yeterli olacak, çünkü "hürriyete kavuşmalarını kendi imparatorluklarını yeniden diriltten Tanrı'nın bir mucizesi olarak görecekler".
- 42 Puy, 1686, 496 s.
- 43 Coppin'e göre İstanbul eskiden (1204'de 4. Haçlı seferinden sonra İstanbul ve civarındaki Latin devletinden bahsediyor) Fransa'ya ait olduğu, ve özellikle bu şehri koruyabilecek yeterli sayıda asker ve gemiye sahip olan tek hükümdarın Büyük Hıristiyan Kral olduğu ve bu taksimde en büyük fedakârlığı o yaptığı için.
- 44 DRAPEYRON (Ludovic), "Un projet Français de Conquête de l'Empire Ottoman au XVIe siècle et au XVIIe siècles", *Revue des Deux-Mondes*, 1 Kasım 1876.

İLK OSMANLI-HOLLANDA MÜNASEBETLERİ

BÜLENT ARI

BİLKENT ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

GİRİŞ

Bu makalede Osmanlı-Hollanda münasebetlerinin ilk devirleri ele alınacaktır. Öncelikle Hollanda'nın İspanya'dan bağımsızlığını kazanması sürecini anlatan tarihçeyi takiben 17. asrın başlarında gerçekleşen Hollanda'nın deniz hakimiyeti ve ticari kalkınmasına temas edilecektir. İki ülke arasındaki ilk ticari ve diplomatik münasebetlerin kurulması safhasından sonra ahdnâme-i hümayun ile Hollanda'ya verilen kapitülasyonlar ve bunların zaman içinde değişen şartlara göre yenilenmesi üzerinde durulacaktır. Son bölümde ise 18. asrın başlarına kadar İstanbul'da görev yapan Hollanda elçileri hakkında kısaca bilgi verilmektedir. Söz konusu elçilerin görev süreleri bir liste halinde yazımızın sonunda ayrıca yer almaktadır.

HOLLANDA BAĞIMSIZLIĞININ SİYASİ TARİHÇESİ

17. asırda dünya ticaretinde büyük söz sahibi olan Hollanda, 16. asırda Avrupa'yı kasıp kavuran mezhep savaşları sonucu bağımsızlığına kavuşmuştur. İspanya'nın eyaletlerinden olan Hollanda, o devirde bugünkü Belçika'nın kuzeyindeki Flaman bölgesini de içine almaktaydı. Belçika bilindiği gibi 1830 yılında bağımsızlığını kazanarak Hollanda'dan ayrılmıştır. Resmi olarak Burgundy dükünün arazisi sayılan Hollanda şehirlerinde, o devirde diğer Avrupa ülkelerine nazaran kayda değer bir hürriyet havası hakimdi. Rönesans ve Hümanizm, Hollanda'daki eğitimli ve iyi yetişmiş burjuvazi arasında revaç bulmaktaydı. Antwerp tüccarı Almanya ile yakın ticari münasebet içinde bulunduğundan, Luther'in yazıları elden ele dolaşıyordu. Bugünkü Belçika'nın Ghent şehrinde doğan İspanya kralı V. Charles, kendi memleke-

tinde dinsizliğin yayılmasına engel olmak için 1521'de Luther'in aforoz edilmesinden sonra Hollanda'da onun bütün kitaplarını müsadere ettirmişti. V. Charles'ın ikinci adımı, İspanya'da uyguladığı Engizisyonları Hollanda'ya da getirmekti. İlk olarak 1523'de Brüksel'de iki kişi yakıldıktan sonra tüm Luther'ciler için ölüm emirleri verilmeye başlandı. Fakat baskılar Luthercilik'in yayılmasını önleyemiyordu. Tahminlere göre 1530'da Antwerp nüfusunun dörtte biri Lutheranlığı benimsemişti.¹ 1550'den itibaren Calvinizm Hollanda'ya Cenova yoluyla girmeye başlayacak, Hollanda Engizisyonu'nun verdiği ağır cezalara rağmen hızla yayılacaktır.

İmparatorun toprakları arasında en zengin olanı Hollanda idi. 1559 tarihli Venedik raporlarına göre Hollanda, Türklere ve diğer dinsizlere karşı Hristiyanlığı müdafaa eden İspanya kralının hazinesi idi.² V. Charles'ın 1555'de tahtı II. Philip'e devretmesi, dini baskıları durduramadı. II. Philip, hakimiyetine karşı bir isyan olarak gördüğü ve dinsizlik addettiği Protestanlık'ı ortadan kaldırmaya kararlıydı. Bunun için Hollanda'da doğrudan İspanya'ya bağlı bir idare kurmak için ilk adımları attı. Flaman bölgesinin yönetimi Kont Egmont'a, Hollanda, Zelanda ve Utrecht'in yönetimi ise "William of Orange"a verildi.³ 1559'da Hollanda'dan İspanya'ya giden II. Philip naib olarak V. Charles'ın gayr-ı meşru kızı Margaret'i bırakmıştı. Hollanda'da üç yeni başpiskoposluk ve on dört piskoposluk kurulması kararıyla artan gerginlik sonucu 1566'da "İkona İsyanı" patlak verdi.⁴ Elinde imkan olduğu halde prens William bu isyanda ayrılıkçı Calvinistler'in önderliğine geçmedi. Fakat gittikçe büyüyen isyan sonucu önce Margaret, imparatora sadakat yemini etmelerini istedi. William'ın bunu reddetmesi üzerine Margaret ordusuyla Antwerp'te toplanan

Calvinistler'in üzerine yürüyerek onları bertaraf etti. İspanyolların lideri Brederode ve daha sonra da William Almanyaya kaçtı. Fakat II. Philip sıkı idaresini bırakmadı. 1567'de Alva dükünü tüm Hollanda'yı Brüksel başkent olmak üzere tek bir krallıkta toplama göreviyle, emrindeki bir orduyla Hollanda'ya gönderdi. Fakat dükün çok sert uygulamaları ve yarattığı dehşet ortamı gerginliği daha da artırdı. Bir yıl sonra Brederode'un ölmesiyle William tek lider olarak kaldı. Ancak Alva'ya karşı yürüttüğü ilk muharebeler akim kalmıştı. Bunun üzerine William, İspanyollara karşı korsanları destekledi. İlk önce Brill liman şehrini prens William adına ele geçiren korsanlar daha sonra kuzey limanlarını birer birer teslim aldılar. Aslında William, fanatik korsanlardan pek de hazzetmiyordu. Emniyetli, fakat acımasız bir idare kuran korsanlar kiliseleri yağmalıyor, papazları katlediyor, Katolik hakimleri Calvinistlerle değiştiriyorlardı.

Kuzeye doğru ilerleyen İspanyol kuvvetleri 1573'te Haarlem'i kuşatarak altı ay sonra ele geçirdiler. Fakat İspanyollar'ın durumu çok da iyi sayılmazdı. Akdeniz'de Osmanlı Devletine karşı harbeden II. Philip, Hollanda'daki ikinci bir cephenin masraflarını karşılayamıyordu. Askerlerin maaşı aylardır ödenmediğinden ordusu Antwerp'e geri dönerek alacakları ödenene kadar savaşamayacaklarını söylediler. 1574'te Philip'in para bularak maaşlarını ödemesi üzerine bu sefer Leiden şehrini kuşattılar. Kurtuluş için başka çarenin kalmaması üzerine uzun müzakerelerden sonra Prens William deniz sularını tutan setlerin yıkılmasını kabul ettirdi. Deniz sularının her tarafı kaplamasıyla bataklığa dönen arazide çaresiz kalan ve paniğe kapılan İspanyol askerleri mağlup olarak geri çekildiler.⁵

Ancak Katoliklerle Protestanlar arasındaki görüş ayrılığı hemen sona ermedi. Güneydeki asiller, 1579 yılı Ocak ayında Arras'da II. Philip'e ve Roma Katolik Kilisesine sadakatlerini bildiren ve on şehirden oluşan bir birlik ilan ettiler. İki hafta sonra da kuzeyde yedi eyalet Utrecht birliğini kurdu. (United Provinces) Daha sonra prens William bu birliğin başına geçti. Askeri olarak Hollanda'yı altedemeyen Philip 1580 yılında hakkında dini ve siyasi ağır ithamlar öne sürerek William'ı kanun dışı ilan etti.⁶ Prens William bu ithamlara karşı bir müdafaa-name gönderdi ise de ölü veya diri, başına 25.000

altın mükafat kondu. Nihayet 1584'de Prens William Delft'te bir suikast sonucu öldürüldü.⁷

Suçlamalar arasında Türklerle irtibat kurmak da vardır. Anlaşılan o ki İngiltere Kraliçesi Elizabeth gibi Prens William da İspanya ile başedebilecek en büyük güç olan Osmanlı Devleti'nden, gizli kanallardan irtibat kurarak yardım istemiştir. Bu irtibat Joseph Nasi, nam-ı diğer Don Juan Miquez aracılığıyla olmuştur.⁸ William, Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim tarafından istihdam edilip İstanbul'a gelmeden önce Antwerp'te bankacılıkta faal biri olan Nasi'ye 1569'da gizlice bir mektup göndererek Hollandalıların II. Philip'e karşı yürüttükleri isyanda Osmanlı Devleti'nin desteğini istemiştir.⁹ Avrupa ahvali hususunda Osmanlı hükümetinin danışmanı olan Nasi, Hollanda isyanını Osmanlı devlet adamlarıyla istişare etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Sultanı Flaman bölgesi ve diğer İspanyol şehirlerindeki Lutherciler'e bir mektup göndererek kâfirlere (Katolikler) karşı muharebelerinde destek vereceğini bildirmiş ve istedikleri zaman donanma ile asker ve yardım göndereceği vaadinde bulunmuştur.¹⁰ Aynı minval üzere Cezayir Beglerbeği Ali Paşa vasıtasıyla kendilerine zulmedildiğinden şikayet eden İspanya'daki Müslümanlara da gönderilen sadrazam mektubunda da en kısa zamanda ve hazırlıklar tamam olduğunda yardım etme sözü verilmektedir.¹¹ İspanya'nın Protestanlara uyguladığı dini baskılar halkı o kadar bezdirmiş ve Katolikler'e nefret o kadar artmıştı ki "Liever Turks dan Paaps" (Papa taraftarı, yani Katolik olmaktan sa Türk olmayı tercih ederim) sözü bir slogan haline gelmişti.¹² Ancak 1571 yılında meydana gelen İnebahtı mağlubiyeti Osmanlı Devletini artık bu gibi deniz aşırı faaliyetlerden ve dünya siyasetine doğrudan askeri müdahale fikrinden alıkoyacaktır.

DENİZLERDE VE DÜNYA TİCARETİNDE HOLLANDA HAKİMİYETİ

Ortaçağın sonlarında dünya ticaretinin merkezi Venedik iken 1500'lerden sonra Antwerp öne çıkmaya başlamıştı. 1585'de Antwerp'in İspanyollarca işgali, Ceneviz'e kısa bir canlanma sağladıysa da 1600'den sonra Amsterdam belirgin bir şekilde dünya ticaretinin merkezi haline gelecektir.¹³ Artık Venedik'in Akdeniz'deki ticari hakimiyeti son bulmuştur. Hollanda'nın bu hızlı ge-

lişmesinde asgari mürettebat ve azami ekonomiye dayanan gemiciliğindeki teknik gelişmelerin de büyük payı vardır.¹⁴

1580'lere kadar kıymetli malların taşınması, banka ve sigorta sektöründe Hollanda'nın güney eyaletleri daha büyük rol oynarken, Zelanda ve Kuzey Hollanda küçük çapta ticaretle uğraşmaktaydı. Büyük tüccar, tekstil ürünleri, depoları, lüks mallar ve para piyasası Antwerp'te idi. Fakat İspanya'ya karşı 1572'de başlayan isyanla birlikte pekçok zengin tüccar işlerini yurtdışına nakletmeye başladılar. Bu sebepten, düzenli İngiliz deniz ticaretinin 1570'lerden sonra başlaması tesadüfi değildir.¹⁵

Başlangıçta Antwerp'te oturan tüccarın çoğu, kendi adına alım satımla uğraşmak yerine, Lizbon baharat ihracatçıları ile İtalyan ve Alman ihracatçılarına ve Londra kumaş tüccarına aracılık yapmaktaydılar. 1550'lerden sonra Antwerp'in kendi ticareti büyük mesafe katederek komşu devletlerdeki büyük ihracatçıların deposu olmaktan kurtulmaya başlar. Antwerp bu hızlı ilerlemesi neticesinde Avrupa'nın ticaret merkezi haline gelir. Ancak Antwerp'in 1585'de İspanyollar tarafından işgali ve arkasından II. Philip'in Hollanda mallarına ve deniz nakliyatına uyguladığı ambargo, ticaret merkezini Amsterdam'a kaydıracaktır. Artık Avrupa'nın mali başkenti ve dünyanın en zengin piyasalarının merkezi Amsterdam'dır.

1590'lardan itibaren Hollanda çok hızlı bir kalkınma içine girer. Hollanda'nın dünya ticaretine hakimiyeti Afrika, Asya, Rusya ve Amerika kıtasındaki pazarlara doğrudan deniz bağlantısı ile mümkün olmuştur. Hatta kendi gemilerinin gidemediği yerlere de araçlar göndererek mahalli tüccarın ödeyebileceğinden daha fazla fiyatla kaynağında satın almaktaydılar. Böylece 17. asrın başlarından itibaren Hollanda uzakyol ticareti, depolama, verimli üretim teknikleri ve spekülasyon ticaret yoluyla temayüz etmiştir.¹⁶ Hollanda bu gelişmesini üçlü merkez rolüyle sağlıyordu: Avrupanın ticaret emtiası, gemicilik ve sermaye piyasasında liderlik.¹⁷

İLK TİCARİ MÜNASEBETLER

Osmanlı Devleti 15. ve 16. asırlarda iç karışıklıklar ve dış tehditlerle mücadele ederken, kuvvetli donanma

sını haçlı seferlerine önderlik eden Papa'nın hizmetine vermemesi için Venedik'i ticari imtiyazlarla nötralize ediyordu. 1571 yılındaki İnebahtı mağlubiyeti ve Venedik-İspanya-Papa koalisyonunun Akdeniz'deki hayati menfaatlerine tehlike arzemesi, Osmanlı Devleti'ni Hristiyan dünyası içinden yeni ittifaklar oluşturmaya zorladı.¹⁸ Kıbrıs seferinin hemen arefesinde 1569 yılında Fransa'ya zaten kapsamlı bir kapitülasyon verilmişti. Bunun İngilizler ve ardından Hollandalılarla yapılan diplomatik temaslar takip etmiştir. Bu ilişkilerde sözkonusu kuzey ülkelerinin Venedik ve onun mütteliklerine olan deniz üstünlüğü önemli bir faktör olmuştur. Bronz ve çelik toplarla donatılan İngiliz bretonileri¹⁹ için Venedik kadirgaları Akdeniz'de çok kolay hedefler teşkil ediyordu.²⁰

Yukarda bahsedildiği üzere Osmanlı Devleti ile Hollanda arasındaki ilk diplomatik temaslar İspanyollara karşı mücadeleleri esnasında prens William'ın teşebbüsüyle Joseph Nasi aracılığıyla gerçekleşmişti.²¹ Daha sonraki temaslar bazı seyyah ve Akdeniz ticareti ile uğraşan tüccar tarafından münferit olarak yapılmıştır. Bunların başında daha çok İspanyol işgalinden sonra Hollanda'ya göç eden Antwerp tüccarı gelmektedir. 1589 yılında iki ortağıyla birlikte gemisiyle Osmanlı topraklarına gelen ilk ticaret erbabı muhtemelen Daniel van der Meulen ve Jacques de la Faille'dir. Bunların verdiği bilgiler, Levant ticaretinin çok karlı olduğu yönündedir.²²

Hollanda tüccarı, 1598'de Fransa kralı IV. Henry'den Osmanlı limanlarında ticaret yapma müsaadesi aldılar.²³ Kıbrıs, Suriye, Filistin ve Mısır'a uğrayacak olan, kuvvetli toplarla donanmış 10 gemiden oluşan ve altın, kumaş baharat yüklü ilk büyük Hollanda konvoyu 1609'da Osmanlı limanlarına geldi.²⁴ Amsterdam Levant tüccarı 1611'de Hollanda otoritelerine yazdıkları dilekçede, Levant ticaretinin Hollandalı ticaret erbabı için en önemli faaliyet alanı olacağını ifade ediyorlardı. Hatta Türkiye, Kıbrıs, Mısır ve Ege adaları ile olan ticaretin, kendi menfaatleri bakımından Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyasının deniz trafiğinden potansiyel olarak çok daha faydalı olacaktır. Dilekçede Levant'taki ipek, pamuk, tiftik gibi hammadde kaynaklarının, batıdaki lüks tekstil ürünleri için vazgeçilmez olduğu da ifade edilmektedir.²⁵

DİPLOMATİK MÜNASEBETLERİN KURULUŞU VE KAPİTÜLASYONLAR

Cezayir korsanlarının Hollanda gemilerine yaptıkları saldırılar Staten Generaal'i Osmanlı hükümeti ile doğrudan temas kurmaya zorlamıştır. Artus Thomas 1660'da basılan eserinde Hollanda'nın diplomatik münasebetlerin tesisi için Osmanlılar'a müracaat etmesini Akdeniz'de kaybolan Hollanda gemilerine, yüklerine ve mürettebatına bağlar. Thomas, Hollanda'nın Osmanlı sultanının ittifakını sağlamak suretiyle Akdeniz'de emniyetli bir şekilde denizcilik ve limanlarda ticaret yapmak hususundaki istekliliğine dikkat çeker.²⁶ Zaten 1604 yılında Staten Generaal²⁷ Sultan I. Ahmed'e bir mektup göndererek Suriye'de ticaret yapma müsaadesi talep etmişti. Bu mektuba hemen cevap verilmediyse de 1610 yılında kaptan-ı derya tarafından yazılan bir mektupla pâdişâhın, Hollandalıların kendi bayrakları altında ticaret yapmalarına müssade etme niyeti taşıdığı bildirildi.²⁸

Osmanlı-Hollanda münasebetlerinin kurulmasında kaptan-ı deryalık da yapan Halil Paşa'nın büyük rolü vardır. Hollanda'ya yazılan mektupta pâdişâhın İstanbul'da bir Hollanda elçisini görme arzusu ayrıca belirtiliyordu. Uzun müzakerelerden sonra Staten Generaal, Hollanda'nın önde gelen bir ailesine mensup Cornelis Haga'yı elçilik göreviyle İstanbul'a gönderdi. Haga, Rotterdam yakınlarındaki Schidam'lı genç bir avukat idi. 1609'de İspanya ile 12 yıllık bir barış andlaşması imzalayan Hollanda, bunun hemen ardından 1610 yılında, ilk defa olarak bir İslam ülkesi olan Fas ile ticaret andlaşması imzaladı.²⁹ Bunun ardından Osmanlı Devleti ile yapılacak görüşmelerin İspanya'ya karşı bir ittifak götürütüsü vermemesi için Haga'nın görevi, olduğundan küçük ve sadece Hollanda esirlerini kurtarmaya yönelik bir ziyaret olarak gösterilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı hükümetinin Hollanda'ya kapitülasyon verme ihtimalinin belirmesi İstanbul'daki İngiliz ve Fransız elçilerini telaşlandırdı. Haga'nın pâdişâh Sultan I. Ahmed tarafından huzura kabulünü engellemek için büyük gayret gösterdiler. Osmanlı devlet adamları nezdinde teşebbüste bulunarak, Hollanda'nın bağımsız bir devlet olmadığını, isyan ettikleri İspanya kralına tâbi bir eyalet statüsünde bulunduğunu söyleyerek, yapılacak bir

ittifakın pâdişâhı da ileride zor durumda bırakacağını ilave ettiler.³⁰ Fransız elçisi Achille de Harley daha da ileri giderek, Bab-ı Ali'nin Hollanda'ya ayrıca kapitülasyonlar verilmesini engellemeleri karşılığında onbin altın rüşvet vadetti.³¹ Hollanda'dan önce İngilizler'e kapitülasyon verilirken de Fransız elçisi çok müşkilat çıkarmıştır. Venedik hariç diğer "harbî taife"nin Fransız bayrak altında geleceğinin kendilerine verilen ahdnâmede mukayyed olduğundan bahisle, Fransız elçisi İngilizlere ayrı bir kapitülasyon verilmesine karşı çıkmıştı. Tecdid edilen 1601 tarihli İngiliz ahdnâmesinde Felemenk tüccarının da İngiliz bayrağına dahil edilmesi,³² Bâb-ı Âlî'deki İngiliz-Fransız rekabetini büsbütün kızıştırdı. İngiliz ve Fransız elçilerinin ısrarlı tutumları ile "harbi devlet" tüccarının taşıyacağı bayrak, dolayısıyla en ziyade müsaadeye mazhar millet statüsü, on yıl içinde bir Fransızlar, bir İngilizler arasında el değiştirdi.³³

İngiliz ve Fransız elçilerinin bütün bu çabalarına rağmen Cornelis Haga 29 Safer 1021³⁴ tarihinde Kaptan-ı Derya Halil Paşa'nın da desteğiyle Sultan I. Ahmed tarafından huzura kabul edildi.³⁵ Bilindiği üzere bir elçi için en önemli hadise pâdişâh tarafından bizzat kabul edilmektir. Kendi hükümdarının mektubu ile elçinin getirdiği hediyeler büyük bir merasimle, çoğunlukla da ulufe günü sarayda pâdişâha takdim olunurdu.³⁶

İki ay kadar sonra Evail-i Cemaziyelevvel 1021/1612 tarihli ilk ahdnâme Hollanda elçisine teslim edilmiştir.³⁷ Bu vesika ikili bir andlaşma olmayıp, Fransız ve İngilizlere verilenler gibi tek taraflı bir ahdnâmedir. Bundan böyle Hollanda gemileri kendi bayraklarıyla Osmanlı limanlarına girip, tüccarı serbestçe ticaret yapabilecektir. Artık Fransızların Osmanlı Devleti'nde iki büyük rakibi vardır: İngiliz ve Hollandalılar. İngiltere'nin ardından Hollandaya kapitülasyon verilmesi siyasi birtakım mülahazalara dayanıyordu. Bir kere her ikisi de Protestan dünyanın yükselen ülkeleriydi. Hollanda ise ortak düşman İspanya'ya karşı tabii bir müttefik olacaktı. Gerçi İspanya ile 1609'da imzaladıkları 12 yıllık mütarekeden sonra Hollanda daha çok ticari ve iktisadi bir işbirliği üzerinde duruyordu, ama Hollanda'nın denizcilikteki üstünlüğü başta Halil Paşa olmak üzere Osmanlı hükümetini etkilemişti. İngiltere'nin yanında Hollanda'dan alınacak stratejik harp malzemeleri de büyük önem taşıyordu.³⁸

Haga İstanbul'a çok kıymetli hediyelerin yanı sıra diğer Avrupa devletlerinden özenle sakladıkları ve ellerine geçmesini istemedikleri stratejik deniz haritalarını getirdi. Hollanda yetkilileri hem kapitülasyonlar yoluyla ticari işbirliği sağlamak, hem de Cezayir ve Tunus korsanları tarafından alınan Hollandalı esirleri serbest bırakmak arzusundaydılar.³⁹ Kısa bir süre sonra arzu ettikleri kapitülasyonlar Sultan I. Ahmed tarafından kendilerine verildi, fakat esirler meselesi bir süre daha sürdü. Cezayir ve Tunus beğlerbeğliklerine defaatle yazılan فرمانlardan sonra ancak bir kısmı bulunup iade edildi.

Cornelis Haga'nın ilk payesi, büyükelçilikle muadil tutulan orator, yani hatip idi. Haga'nın Bâb-ı Âlî nezdindeki diplomatik faaliyetlerinin takdir edilmesi üzerine 1614 yılında Hollanda Cumhuriyeti'nin büyükelçisi olarak tayin edildi. Geçici bir görevle 1612 yılında İstanbul'a gelen büyükelçi, 1639'da Sultan IV. Murad'ın müsaadesiyle 27 sene İstanbul'da kaldıktan sonra ülkesine dönebilecektir.

Haga'nın en büyük başarılarından birisi Hollanda Levant Kumpanyasının kurulmasıdır. Büyükelçi Haga'nın raporlarını ve Amsterdamlı büyük tacirlerin dilekçelerini dikkate alan Hollanda Levant tüccarı 25 Haziran 1625'de teşkilatlarını kurdular. Bu tekelsel bir şirket olarak değil, bir kontrol ve tavsiye heyeti mahiyetinde ve Merkezi Amsterdam olmak üzere Akdeniz'de Levant Ticareti ve Denizciliği Müdürlüğü⁴⁰ adıyla kuruldu.⁴¹ Şirket müdürlüğü Akdeniz'deki Hollanda ticaretinin mümessili olarak faaliyet gösterecekti. Başlıca görevi Hollanda'nın Bâb-ı Âlî'deki elçisi ile Akdeniz ve Kuzey Afrika'daki konsolosları arasındaki muhaberatı sağlamaktır.⁴² Müdürlük, hükümetle tüccar arasında bir köprü vazifesi görerek Akdeniz'de bir konsolos ağ kurmuştu. Başlıca fonksiyonu, Akdeniz ticaretinde hakim olan seçkin tüccarın siyasi ve idari bir zeminini oluşturmaktır. Direktörler Hollanda'nın dış siyasetinde büyük nüfuz sahibiydiler. Bunun için de Bâb-ı Âlî'de bir temsilcileri vardı.

İngiltere ve Hollanda'ya uygulanan açık-kapı siyaseti 17 ve 18. asırlarda da devam etti. Bab-ı Ali yükselen bu iki deniz gücüne imtiyazlar verdi. Fakat bu sıralar Bâb-ı Âlî, üstünlüğünün farkındaydı. Bu ülkeler Akdeniz'de Osmanlı Devleti'ne ne bir askeri tehdit, ne de ti-

cari bir tekel tehlikesi oluşturuyor, fakat İspanya ve Portekiz istilasına karşı önemli bir engel oluşturuyorlardı. Osmanlı devlet adamları, Osmanlı topraklarından geçerek Asya'dan Avrupa'ya uzanan eski ticaret yollarına karşı Hollanda ve İngiltere'nin Doğu Hint Kumpanyaları ile doğrudan ticaretinin getirdiği tehlikenin elbette farkındaydı. Fakat 17. asırda Osmanlı Devleti artık Hollanda ve İngiltere'nin yayılmasını engelleyecek büyük gemiler techiz edemediğinden, Levant ticaretini onlar için cazip kılacak yolları tercih etmiştir. Aslında Osmanlı siyaseti bu bakımdan oldukça başarılı sayılabilir. Osmanlı Devleti Kuzeyli tüccarın faaliyetlerini hala kontrol edebilmekteydi. Ne var ki, daha sonra aynı kapitülasyonlar Batılılar'ın Osmanlı Devleti üzerinde ticari ve mali hakimiyetinin bir aracı haline gelmiştir.⁴³

Haga'nın elçiliği sırasında Hollanda Levant ticareti bütün Doğu Akdeniz'e yayıldı. Birçok konsolosluk açıldı. 1634 yılında Hollanda ahdnâmesi Sultan IV. Murad tarafından yenilendi. Bu arada Levant ticareti Hollandalılar için karlı bir faaliyet alanı idi. Fakat düzenli konsolosların olmayışı, diplomatik koruma ve konsolosluk ticareti hususunda Fransız müdahalelerine yol açıyordu. Tabii bu da Hollanda elçisini Bâb-ı Âlî'de zayıflatıran bir durumdu. Tüccar en ucuz koruma ve hizmeti sağlayan ülkenin bayrağını tercih etmekte serbestti. O zamanlar gemilerdeki bayraklar kolayca değiştirilebiliyordu.⁴⁴

17. asrın başlarında Hollanda ticareti Suriye limanlarında yoğunlaşıyordu. İlk Hollanda konsoloslukları, kervan yolu üzerinde olan Halep ve İskenderiye'de açılmıştı.⁴⁵ 1650'ye kadar ipek ticaret yolu Anadolu üzerinden İzmir'e kaymıştı. Bu nedenle Hollanda da dahil olmak üzere birçok ülke İzmir'de ticaret merkezlerini kurdular. Hollanda tüccarının Osmanlı limanlarına en çok getirdikleri yük, Felemenk veya Londra çukası da denilen yünlül kumaş ve baharat idi. Osmanlı topraklarından yapılan ihracat ise her türlü lüks tekstil ürünü, kadife, ham ipek, ipek, işlemeli kumaş, ham ve işlenmiş pamuk, yün, şarap kurutulmuş meyve, halı ve deri idi.⁴⁶

17. ASIRDAKİ HOLLANDA ELÇİLERİ

Kısa ve geçici görevle İstanbul'a gelen Haga, büyükelçi olarak çok uzun bir süre kaldıktan sonra bu yorucu ve mesuliyetli işten kurtarılması için Staten Generaal'e

defaatle mektup yazıyordu. Nihayet çabaları sonuç verdi ve 1638'de Sultan IV. Murad'dan ayrılma müsaadesini alabildi. Fakat Staten Generaal'in ilgisizliği dolayısıyla İstanbul'a yeni bir elçi tayin edilemedi. Mali sebeplerle Haga'nın yeğeni *Henric Cops* maslahatgüzarlığa getirildi. 1647'de ölümüne kadar Cops bu görevde kaldı. Yerine getirilen ve Haga'nın katiplerinden olan *Dirk Kroll*, tayininden kısa bir süre sonra aynı yıl içinde ölünce, yine Haga'nın katiplerinden *Nicholas Ghisbrechti* tayin edildi. Bu sırada Hollanda sefaretini İstanbul'a gelen genç bir Şarkiyatçı olan Levinus Warner'dan destek almaktaydı. Almanya'da Lippe şehrinde doğan Warner, Leiden Üniversitesi'nde Arapça okumak üzere 1629 yılında Hollanda'ya gelmişti. 1644 yılında çalışmalarını tamamladıktan sonra bir Doğu gezisine çıkmış ve sonunda İstanbul'a varmıştı.⁴⁷ Ghisbrechti'nin 1654'de vebadan ölümüne kadar onun katibi ve kağınlar olarak Warner Hollanda sefaretiyle yakın temasta idi.

1647'de maslahatgüzar Cops'un ölümüyle Hollanda sefaretindeki boşluktan istifade etmeye çalışan İstanbul'daki İngiliz elçisi Thomas Bendisch⁴⁸ ve Fransız elçisi Jean de la Haye Vandelet,⁴⁹ eskiden olduğu gibi Osmanlı topraklarındaki Hollanda vatandaşlarının himayesini uhdelere almak istiyordu. Bu şartlar altında Warner, İstanbul'da ikamet elçisi olarak tayinini talep etti. Hollanda Cumhuriyeti derhal karar almak mecburiyetindeydi. Çünkü Hollanda vatandaşları İngiliz himayesine verildiği takdirde Hollanda millleti 1612 ahdnâmesinden önceki statüsüne geri dönmüş olacaktı.⁵⁰ *Levinus Warner*'a nihayet geçici olarak Hollanda milletinin tek temsilcisi ünvanı verildi. İtimatnamesi de 1655'de gönderildi. Fakat Girit muharebesinde Hollanda'nın faal olarak Venedik'i desteklediği haberleri üzerine Warner Bab-ı Ali'de pek de hoş karşılanmadı.⁵¹ 1656 ve 1663'de bir Osmanlı paşasının esir edilmesi ve mallarının yağma edilmesi tansiyonu iyice artırdı. Hatta Warner 1663'de bir süre hapsedildi. Osmanlı hükümetinin verdiği sözlerle rağmen Hollanda kapitülasyonları 1634'den beri yenilenmemişti. Pâdişâhın tahta çıktığında otomatik olarak yapılan tecdid de yerine getirilmemişti.

1665'de Warner'in ölümü ile Osmanlı topraklarındaki Hollandalılar bir kez daha korumasız kaldılar. Warner'in yanında kağınlar olarak çalışan Hollandalı bir tüc-

car, *Francesco de Broses* görevi devraldı. Fakat bu sefer Staten Generaal İstanbul'a tam akredite bir büyükelçinin gönderilmesinin daha fazla ertelenemeyeceğinin farkındaydı. Aksi takdirde Hollanda'nın Levant'taki durumu tehlikeye düşecekti. 30 Eylül 1665'de bir avukat olan *Joris Croock* elçiliğe tayin edildi. Fakat kısa bir süre sonra Croock ve maiyetinin daha İstanbul'a ulaşmadan, Ragusa'da depremden hayatlarını kaybettikleri haberi ulaştı.⁵² Bunun üzerine 21 Temmuz 1667'de Staten Generaal bir başka avukat olan *Justinus Colyer*'i Bâb-ı Âlî'ye elçi tayin etti. Colyer 25 Mayıs 1668'de kıymetli hediyelerle birlikte İstanbul'a ulaştı.⁵³ 4 Rebiülevvel 1079⁵⁴ günü de IV. Mehmed tarafından Edirne sahrasında huzura kabul edildi.

Colyer'in en başta gelen görevi, Levant'taki Hollanda ticaretini ihtilaflara mahal bırakmayacak bir şekilde pâdişâhtan yeni bir ahdnâme almaktı. Staten Generaal'in kendisine teamüllere uygun ve muteber bir statü vermediğini iddia eden meslekdaşları, Colyer'i yeni görevinde tebrik etmek için davet etmediler. İstanbul'daki diplomatlar kendilerine göre daha aşağı seviyede olan Hollanda temsilcisine hoşgeldin demeyi lüzumsuz addettiler. Aslında Osmanlı Devleti mukim ve tam yetkili büyükelçiler arasında ayırım yapmayıp hepsine birden "elçi" demektedir. Hatta yabancı elçileri kendi devletlerinin Osmanlı Devleti nezdindeki tam yetkili büyükelçileri değil, o devletin vatandaşlarının, yani bir taifenin bir nevi kethudası olarak değerlendirmekteydi. Bu cümleden olarak konsolosların da vazifelerine başlayabilmeleri için bir göreve tayin edilen diğer Osmanlı tebası gibi pâdişâhtan bir berat almaları gerekiyordu. Mamafih, diğer elçilerin Colyer'e takındıkları tavır Bâb-ı Âlî'nin gözünden kaçmamıştı. Venedik ve Fransız elçiliği tercümanlarından sorulduğunda, Hollanda Cumhuriyeti'nin Haga'nın gidişinden beri hiçbir zaman tam yetkili büyükelçi tayin etmediğini, Colyer'in ünvanının da maslahatgüzara denk olduğunu söylediler. Böylece ancak kendisine büyükelçi sıfatı verildikten sonradır ki pâdişâh Hollandalılara yeni bir ahdnâme vermiştir.⁵⁵

Colyer tecdid olunan ahdnâme-i hümayunu 9 Zilkade 1091 / Kasım 1680 tarihinde düzenlenen bir merasimle Sadrazamın elinden aldı. Hollanda millleti bu suretle ahdnâmeleri sırasıyla 1673 ve 1675 yıllarında yeni-

lenen Fransız ve İngilizlerle aynı statüye yükseltilmiş oluyordu. IV. Mehmed tarafından verilen bu son ahdnâmenin esasları, kapitülasyonların 1914 yılında ilga edilmesine kadar muteber kalmıştır.⁵⁶

Fakat yeni ahdnâmenin verilışinden hemen iki yıl sonra Colyer İstanbul'da ölünce, babasının elçilikte katibi ve Hollanda milletinin muhasibi olan büyük oğlu Jacobus Colyer geçici olarak yerine geçti. Resmi itimad mektubu 1684'de kendisine verilen büyükelçi sıfatı da 1688'de İstanbul'a ulaştı. Jacobus Colyer İstanbul'da yetişmişti ve çok iyi Türkçe biliyordu. Babasının elçiliği esnasında sefarette bulunması ve İstanbul'un önde gelen Türk ve Rum aileleriyle olan yakın teması, Bâb-ı Âlî'deki diğer meslekdaşlarına karşı bir üstünlük sağlıyordu. Jacobus Colyer ilk olarak İngiliz meslekdaşıyla beraber Karlofça Andlaşmasında (1699), daha sonra Prut (1711), Osmanlı-Venedik Harbinde (1714-1718), Osmanlı-Avusturya Harbinde (1716-1718) ve Pasarofça Andlaşmasında (1718) arabuluculuk yaptı. Osmanlı-Avusturya barış görüşmelerindeki performansı dolayısıyla Avusturya imparatoru tarafından kendisine 1703'de Kutsal Roma İmparatorluğu kontu ünvanı verildi. Bu nedenle Osmanlı vesikalarında adı "*Yakomo Konte Kolyer*" şeklinde geçmektedir. Bu diplomatik faaliyetler Osmanlı-Hollanda münasebetlerinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

SONUÇ

16. asrın ortalarına kadar İspanya'ya tâbi olan Hollanda, önce V. Charles, daha sonra II. Philip'in uyguladığı mezhep baskıları neticesi ayaklanarak 1574'de bağımsızlığını kazanmıştır. 1579'da Güney eyaletlerinin birliğini ve imparatora sadakatlerini ilanından sonra en büyüğü Hollanda olmak üzere yedi Kuzey eyaletinin kendi birliklerini kurmalarıyla ortaya çıkan Hollanda Cumhuriyeti (United Provinces) daha önceki ticari birikimlerini kullanarak çok hızlı bir ilerleme kaydetmiştir. İspanya'nın uyguladığı iktisadi ambargolar bu ilerlemeyi durduramamıştır. İspanya'nın işgalinden önce Antwerp'te Avrupa'nın ticaret ve deniz nakliyatı merkezini kuran müteşebbisler, merkezlerini Amsterdam'a taşıya-

rak Hollanda'yı 17. yüzyılda en büyük deniz gücü haline getirmişlerdi. Hollanda'nın bu kalkınma devri bugün "*Gouden Eeuw*" (Altın Çağ) olarak adlandırılmaktadır.

Böyle büyük bir deniz gücünün, doğuda Basra Körfezinden batıda Macaristan'a kadar geniş bir coğrafyada ticaret yollarına hakim, bir iç deniz olarak Karadeniz'i elinde bulunduran, Akdeniz'deki donanmasıyla, güçlü ordusuyla, devrinin en kudretli devletlerinden olan Osmanlı Devleti ile aradaki mesafenin uzaklığına rağmen çok yakın ticari ve diplomatik ilişkide bulunması gayet tabiidir. 17. asrın başlarında Hollanda'nın dış ticaretinin % 40'ını Osmanlı Devleti ile yaptığı dikkate alınacak olursa, Osmanlı-Hollanda münasebetlerinin seviyesi hakkında bir fikir edinmek mümkün olur. 18. asırdan itibaren İngiltere öne geçerek bilindiği üzere 19. asırda sadece ticareti değil, Osmanlı siyasetini, hatta iç işlerini doğrudan etkiler hale gelmiştir.

18 Yüzyılın Ortalarına Kadar İstanbul'daki Hollanda Temsilcileri.

Cornelis HAGA (1612-1638) büyükelçi, Hollanda'ya döndü.

Henric COPS (1638-1647) maslahatgüzar, İstanbul'da öldü.

Nicolas GHISBRECHT (1647-1654) maslahatgüzar, İstanbul'da öldü.

Levinus WARNER (1654-1665) maslahatgüzar, İstanbul'da öldü.

Joris CROOCK (1667) İstanbul'a gelirken Ragusa'da öldü.

Justinus COLYER (1667-1682) büyükelçi, İstanbul'da öldü.

Jacobus COLYER (1682-1725) büyükelçi.

Cornelis CALKOEN (1726-1744) büyükelçi, Hollanda'ya döndü.

Jean Charles des BORDES (1744-1747) maslahatgüzar.

Elbert DE HOCHÉPIED (1747-1763) büyükelçi.

- 1 Roger Lockyer, Habsburg and Bourbon Europe 1470-1720, NY: Longman, 1988, s.153.
- 2 Roger Lockyer, Ibid, s. 218.
- 3 Fransa'daki küçük bir prenslik olan Orange'a varis olmasından dolayı William'a, Orange Prensi adı verilmiş, Hollanda bağımsızlığını kazandıktan sonra da bu ünvanı sürdürmüştür. Hollanda'da William van Oranje adıyla anılmaktadır.
- 4 Ağustos 1566'da Antwerp'te çıkan isyanda, halk kiliseleri basarak ellerine geçirdikleri bütün ikonaları sokaklarda kırdılar. İkona İsyanı daha sonra diğer şehirlere de yayıldı. Calvinist papazlar halkın galeyanını önleyemediler. Kiliseler yağmalanarak değerli ikonalar öfkeli kalabalıklar tarafından parçalandı.
- 5 3 Ekim 1574'deki bu zafer Leiden'in ve dolayısıyla Hollanda'nın kurtuluş günü olarak halen kutlanmaktadır. Leiden direnişinin bir mükafatı olarak 1575 yılında burada bir üniversite kurulmuş ve Protestan din adamları yetiştirilmeye başlanmıştır. Leiden Üniversitesi bugün diğer bölümlerinin yanı sıra Şarkiyat araştırmalarında dünyanın önde gelen üniversitelerinde olup kütüphanesinde son derece kıymetli eserlerden oluşan bir de Türkçe yazmalar koleksiyonu mevcuttur.
- 6 P.J.A.N. Rietbergen, A Short History of the Netherlands, Amersfoort: Bekking Publishing, 1998, s. 76.
- 7 Prens William ülkenin huzurunu bozmak, isyankar, insanlık düşmanı, Hristiyan dünyasının vebası ve hain olmakla suçlanmaktadır. William hakkındaki ithamlar ve müdafianamesinin İngilizce tam metni için bakınız: L. H. Lehmann, The Drama of William of Orange, NY: Agora Publishing, 1937. Prens William bugün Hollanda'nın Delft şehrindeki Nieuwe Kerk (Yeni Kilise)'de gömülmüştür.
- 8 Halil İnalcık, An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Cambridge: CUP, 1994, s. 373.
- 9 Alexander De Groot, The Ottoman Empire and the Dutch Republic, Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1978, s. 84.
- 10 Feridun Beğ, Münşeâtü's-Selatin, İstanbul: 1849, c. II, s.450-452: "...Flandra ve İspanya memleketlerinde Luteran mezhebi üzere olan beğler ve beğzadeler ve sair Luteran mezhebi ayânı mektubumuz vasıl olıcak malumunuz ola ki, ...siz dahi pura tapmaynız kiliselerden putları ve suret ve nakusları redd edüb Hak teala birdir ve ve hazret-i İsa peygamberi ve kuludur deyü itikad edüb ...ve Papa denilen bÖ din-i Halıkın bir bilmeyüb hazret-i İsa aleyhisselama tanrılık isnad edüb elleri ile yapıklara putları ve suretlere tapub ...siz Papaluya kılıç çeküb daima anları katl eyledüğünüz cilden merhamet-i şahane ve şevket-i müll'kânemiz her vehile sizin tasarrufunuza masruf olub karadan ve deryadan her hal ile size muavenet-i husrevânemiz zuhura gelmek ve ol zalim-i bÖ din elinden sizi halas ve Hak dine sevk etmek lazım olmuştur... dahi her ne yılda ve ne zamanda Papa bÖ dine asker ceng etmek murad edünürsenüz ana göre icmad olunur ademleriniz yüce asitanemize gönderüb mezbur kulumuz ile man ahvalınızı bildüresiz ki tayin eyledüğünüz zamanda asakir-i mansuremiz gönderülüb gereği gibi muavenet oluna..."
- 11 Feridun Beğ, Ibid, s. 458-460: "...Cezayir-i garb beğlerbeğisi Ali Paşa edamallahü ikbalehu ya irsal olunan arzualiniz gelüb vasıl oldu. Mazmununda Hristiyanın taaddisinden şikayet edüb atabe-i ulıyadan muavenet ve müzaheret talep eyledüğünüz; ...a'da-yı din üzerine ne yılda ve ne zamanda hareket ve hücumu mecal ve iktidarınız olacak ise ana göre... südde-i saadere ademleriniz gönderüb..."
- 12 O çağlarda Müslüman olanlar için "Türk oldu" ifadesi kullanılırdı.
- 13 Jonathan Israel, Dutch Primacy, s3.
- 14 Jonathan Israel, Ibid, s21.
- 15 Jonathan Israel, Ibid, s27-28.
- 16 Jonathan Israel, Ibid, s409.
- 17 I. Wallerstein, The Modern World System, New York: Academic Press, 1974, s. 212.
- 18 Halil İnalcık, Ibid, s. 189.
- 19 Bretoni, yahut burton denilen bu kalyonlar yüksek bordalı olup 30-40 top taşıyabiliyorlardı. Daha sonra 2-3 kat olan ve güvertesinde 90 adet top taşıyan modelleri inşa edilmiştir. O devir için bu kalyonlar bir savaş makinası sayılıyordu.
- 20 Halil İnalcık, Ibid, s. 366.
- 21 Gizli olarak yürütülen bu temasların mahiyeti hakkında kapsamlı bir araştırma tarafımızdan yapılmaktadır. Bu konuda bazı ipuçlarına rastlanmakla birlikte detaylı bilgilerin elde edilmesi için etraflı çalışmalara ihtiyaç vardır.
- 22 Alexander De Groot, Ibid, s. 86-87; Osmanlı-Hollanda iktisadi münasebetleri hakkında Utrecht Üniversitesi'nde doktora yapan ve çok yakında tezini teslim edecek olan Mehmet Bulut'un gümrükler ve liman kayıtlarına dayanarak yaptığı araştırmalar, Hollanda'ya kapitülasyonlar verilmeden çok önce, Amsterdam tüccarının sadece kendi adına değil, bilhassa Hamburg ve diğer limanlardan da Osmanlı ülkesine ticaret emtiası getirdiğine dair önemli bilgiler vermektedir.
- 23 Bosscha Erdbrink, At the Treshold of Felicity: Ottoman-Dutch Relations During the Embassy of Cornelis Calkoen at the Sublime Port 1726-1744, Ankara: TTK Basımevi, 1975, s. 2.
- 24 Jonathan Israel, Ibid, s. 97.
- 25 Jonathan Israel, Ibid, s. 99.
- 26 Artus Thomas, Continuation De L'Histoire Des Turcs, Depvis Qvi'lls Se Evrent Rendvs, A. Roven, Chez lean Berthelin, MDCLX, s850-851.
- 27 P.J.A.N. Rietbergen, Ibid, s. 55; 15. asrın sonlarından itibaren din adamları ve asillerden oluşan şehir meclisleri, yani Estates, ilk defa 1464 yılında bugünkü Belçika'nın Bruges şehrinde toplanarak bir araya geldiler. Bundan sonra Felemenkçe Staten Generaal, İngilizce States-General adıyla anılmaya başlanan bu konsey, şehirlerden seçilen temsilcilerden meydana gelip, devletin dış siyasetini de yürütmekteydi. Osmanlı vesikalarında ki adı "Üstad: Generalleri"dir
- 28 Bosscha Erdbrink, Ibid, s. 3.
- 29 Alexander De Groot, Ibid, s. 97.
- 30 Bosscha Erdbrink, Ibid, s. 5.
- 31 Akdes Nimet Kurat, Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi, Ankara: A.Ü. DTCF Yayınları, 1953, s. 116.
- 32 "Kapudanın ve sair vüzer-i ızamım munasib gördükleri üzere, Flandra vilâyetlerinden Holandiye ve Zelandiye ve Frizlandiye ve Gilderlandiye nam dört pare vilâyetlerin tüccar tayifesi İngilizlere kraliçesi bayrağ altında gelüb..." Akdes Nimet Kurat, Ibid, s. 206.
- 33 Bayrak meselesinin teferuatı için bakınız: Halil İnalcık, "İmtiyazat", Eİ2, c. IV, s. 1184, Akdes Nimet Kurat, Ibid, s90-91; Mübahat Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, Ankara: s. 39-45.
- 34 1 Mayıs 1612.
- 35 Haga'nın kabulü tarihçi Naima tarafından şu şekilde tasvir olunmaktadır: "Frenk diyarının canib-i Şimalisinde Bahr-i Muhit kenarında Felemenk memleketine vali olan Flandr dukası tarafından hediyeler ile irsal olunan ka'asud ve tüccarın sefineleri gelüb esnaf ticaret emtiası getürüb yine diyarlarına teveccüh izin rica ettiklerinde Üsküdar bağçesinde elçileri bisat busi-i atabe-i aliyye ile şereflenerek izin verildi".
- 36 Elçi kabulünde sarayda tertiplenen merasim için bakınız: "Tevki'Ö Abdurrahman Paşa Kanunnamesi" Milli Tettebbar Mecmuası, s. 511; Mübahat Kütükoğlu, "XVI. Yüzyılda Fevkalade Elçilerin Ağlanması", Prof.Dr. İsmail Erçiment Kuran'a Armağan, Ankara: 1989, 199-231; Ali İbrahim Savaş, Osmanlı Elçilerinin Resm-i Kabul Protokolleri, Ege Üniv.

- Tarih İncelemeleri Dergisi, c XI, 1996, 111-124; Mehmet İpşirli, "Elçi" TDV İslam Ansiklopedisi, c. 11, 3-5.
- 37 Hollanda'ya verilen bu ilk ahdnâmenin orijinali bugün La Hey'de Hollanda Devlet Arşivi, Staten Generaal, Secrete Kas, 1.01.08, 12593.15'de kayıtlı olarak muhafaza edilmektedir. 1634 ve 1680 yıllarındaki tecdidler de 12593.47 ve 12593.69 numaralıdır. 1612 ve 1680 Ahdnâmelerinin transkribe edilmiş metinleri için bakınız: Alexander De Groot, Ibid, s 233-246. Bülent Arı, Conflicts Between the Dutch Merchants and the Ottoman Local Authorities According to the "Felemenk Ahdnâme Defteri Dated 1091/1680, Yayımlanmamış Master Tezi, Bilkent Üniv. 1996, s 48-62. Hans Theunissen ise Utrecht Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde 1984 yılında hazırladığı Een Diplomatieke Analyse van de Ahdnâme adlı doktora tezinde her üç ahdnâmenin diplomatika bakımından tahlilini yapmış, fotokopileriyle birlikte transkribelerini de vermiştir.
- 38 Halil İnalcık, An Economic and Social History of the Ottoman Empire, s 374.
- 39 Ben Slot, "De Diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en het Osmaanse Rijk", Topkapı & Turkomanie, Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1989, s10; ayrıca Türkçe tercümesi, "Hollanda ile Osmanlı İmparatorluğu Arasındaki Diplomatik İlişkiler", Osmanlılar & Hollandalılar, İstanbul; 1990, s 8.
- 40 Orijinal adı: Directeuren van den Levantschen Handel en de Navigatie op de Middellandsche Zee.
- 41 Bosscha Erdbrink, Ibid, s 10.
- 42 Alexander De Groot, "The Organization of West European Trade in the Levant, 1500-1800" Companies and Trade, Leiden:1981, s 235.
- 43 Alexander De Groot, Ibid, s 237-238.
- 44 Alexander De Groot, The Ottoman Empire and the Dutch Republic, s 215.
- 45 İlk Hollanda konsoloslukları: Halep, İskenderiye, Livorno, Scio (1612), Larnaka, Andro, Milo, Mora (1613), İzmir, Venedik (1614), Cenova (1615), Cezayir (1616), Zea (1620), Tunus (1626). Bu konsolosluklar için bakınız: Alexander De Groot, Ibid, s 215-217.
- 46 Bosscha Erdbrink, Ibid, s 16-17.
- 47 Ibid, s 20.
- 48 Ibid, s 22.
- 49 Alexander De Groot, Ibid, s 226.
- 50 Alexander De Groot, Ibid, s 227.
- 51 Bosscha Erdbrink, Ibid, s 21.
- 52 6 Nisan 1667.
- 53 Colyer'in getirdiği hediyeler arasında üzeri Osmanlıca harflerle yazılı bir yerküre, ve Janszon tarafından hazırlanan Atlas Major da vardı. Sultan IV Mehmed'in emriyle bu atlas El-DimeşkÖ tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu tercüme bugün Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdad kısmında No: 325-333'de kayıtlı olarak muhafaza edilmektedir. Bu konuda daha fazla bilgi için bakınız: Ekmeleddin İhsanoğlu, "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronominin Osmanlı'ya Girişi", Belleten, c LVI (1992).
- 54 12 Ağustos 1668.
- 55 Evail-i Ramazan 1091/25 Eylül-4 Ekim 1680 tarihli ve üçüncü Hollanda ahdnâmesi.
- 56 Alexander De Groot, Ibid, s 228.

XVI-XVIII. YÜZYILLAR OSMANLI-SAFEVİ SAVAŞLARI

DR. HÜSAMETTİN MEMMEDOV KARAMANLY
AZERBAIJAN BİLİMLER AKADEMİSİ ŞARKİYAT ENSTİTÜSÜ / AZERBAIJAN

16. yy. boyunca dünya siyasetini etkileyecek güce sahip Türk-Müslüman devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ideolojisinin özünü birkaç yüzyıl önce koyulmuş Safevi Devleti, Osmanlı düşmanlığı fikri üzerinde birleşen Avrupa devletleri tarafından alet olarak kullanılmakta devam ediliyordu. Safeviler'le olan siyasî ilişkileri boyunca gerek Asya'da, gerekse Avrupa'da açtığı savaş cephelerinde aynı şekilde başarılı olan Osmanlı İmparatorluğu'nun Sultan III. Murad (1574-1595) döneminde başlayarak Safevi devletine karşı uygulayacağı politikanın bazı önemli çizgileri ortaya çıkıyor.

1514 tarihli Çaldıran savaşından 1553 tarihli Nahçıvan seferine kadar geçen 40 yıllık dönem içinde, genellikle Avrupa devletleri ile savaş halinde bulunan ve zaferler kazanan Osmanlı İmparatorluğu, Doğu'dan gelen ideoloji tehdidi ile ülke içinde siyasî istikrarı bozan Safevi Devleti'ne karşı sadece ceza uygulayıcı seferlerle yetinmedi, Sultan III. Murad döneminden başlayarak, formlaşmış Doğu politikasını uygulamıştır.

Karadeniz kıyılarına çıkmak için tüm Kafkasya'yı ve Batı Türkistan'ı (Şeybaniler devleti) ele geçirmek isteyen Safevi devletinin politikası karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun da Kafkasya'yı ele geçirerek, Hazar denizine çıkmak, Rusya'nın güneye, Safevi devletinin ise kuzeye (Kafkasya'ya) ve Doğu'ya (Batı Türkistan'a) doğru yayılmasını engellemek, Şeybaniler devleti ile siyasî ve askerî işbirliğine geçerek, Rusya ve Safevi devletinden gelen tehdidi aradan kaldırmak ve devletin bütünlüğünü korumak amacı vardı.

Osmanlı İmparatorluğu ile Safevi Devleti'nin "İpek yolu" üzerinde bulunmaları da onların ilişkilerini olumsuz etkilemişti. Her iki devletin de bundan yararlandığı

halde, Osmanlı-Safevi ilişkilerinin sık-sık aksadığı dönemlerde Safevi Devleti'nin yöneticileri Osmanlı İmparatorluğu'nu uluslararası ekonomik ilişkiler sisteminden sını olarak dışlamak amacıyla, gerek Safevi Devleti'nden çıkan, gerekse Doğu devletlerinden gelerek Safevi Devleti'nin topraklarından geçip, Osmanlı İmparatorluğu aracılığıyla Avrupa devletlerine götürülen malların, maliyeti ucuz olacak, diye Kafkasya'dan geçerek Rusya aracılığıyla Avrupa'ya götürülmesi yolundaki girişimleri ve bu isteklerini uygulaması, Osmanlı İmparatorluğu'nu ekonomik yönden zayıflatacak faktörler olarak değerlendirildiğinden dolayı "İpek yolu"nun bir devletin siyasî isteklerine alet olmaması için Osmanlı İmparatorluğu Safevi Devleti'ne karşı sert bir tavır almak mecburiyetinde kalmıştı.

XVI-XVIII. yüzyıllar Osmanlı ve Fars dillerinde yazılmış kaynakların hepsinde Osmanlı-Safevi savaşları sadece din/mezhep uğruna savaş olarak nitelenmişti. Gerçekten de bu iki devletin ilişkilerinde gerek savaş, gerekse sükunet döneminde sözünü ettiğimiz faktörden kaynaklanan soğukluk olmuş, bazen de gündemde olmuş bu din/mezhep konusu o kadar etkileyici olmuş ki, Osmanlı Safevi devlet adamları iki ülke arasındaki ilişkilerin normal olabileceğini sadece resmî mezheplerden olmayanların dinî ibadetlerine engel olunmaması şartı ile alakalı görüyorlardı. Bundan dolayı bu konuya 1555 tarihli Amasya Barış Anlaşmasında da yer verilmişti.

Osmanlı-Safevi ilişkilerinde din/mezhep (sünni-şii) faktörünün önemi 1578 ve 1723 tarihlerinde başlamış Osmanlı-Safevi savaşlarından önce Osmanlı müftüleri tarafından verilmiş fetvalarda açıkça görülüyor. Bu fetvalarda ele alınan konulardan da din/mezhep faktörünün iki devletin ilişkilerinde ciddi sorunlar oluşturduğu ve

bu sorunların savaşlar için esas olduğu anlaşıyor.¹ Fakat bu faktörün Osmanlı-Safevi ilişkilerinde siyasî amacına ulaşmak ve askerî zaferler kazanmak için bir araç olarak kullanıldığı, Osmanlılar'ın Safevi Devleti'ne bağlı toprakları ele geçirdikten sonra uyguladıkları politikadan belli oluyor (Konunun bu yönünü aşağıda ele alacağız.)

Görüldüğü gibi, XVI-XVIII yy. Osmanlı-Safevi ilişkilerinin karakterini etkileyen faktörlerin içinde jeopolitik, ekonomik ile dinî faktörler yer almış ve bu faktörlerin iki devlet arasındaki ilişkilerin çeşitli aşamalarında önemli rolleri olmuştur.

Bu yazıda 1578-1590 tarihleri ile 1723-1735 tarihleri arasında yapılmış Osmanlı-Safevi savaşları sırasında ortaya çıkmış göçler, onların nedenleri ve mahiyeti (karakteri) ile bu göçler sonucu Azerbaycan eyaletlerinin, özellikle Gence-Karabağ ve Revan eyaletlerinin etnik yapısına etkisi konusu Osmanlı kaynaklarına, il önce tapu-tahrir defterlerine dayanılarak açıklanacaktır.

Safevilerle ilgili araştırmalarda şiiliğin Safevi Devleti'nin resmî ideolojisi olmasından dolayı Safevi Devleti için "Şii Safevi Devleti", "Kızılbaş Safevi Devleti" bu tür ifadelerin kullanılması doğru ise de, bu devletin müslüman halkının hepsinin şiî olmasını vurgulamak için kullanılması hatalı olmanın yanısıra, gerçeklikten de çok uzaktır.

Belli olduğu üzere Safevi şahlarından I. İsmail ideolojisi şiilik olan bir devleti büyük coğrafya üzerinde kurmayı amaçlıyordu ise de, onu Akkoyunlu Devleti'nin toprakları üzerinde kurmaya muvaffak olmuştu. Fakat kurduğu devlette yaşayan insanların hepsinin şiî olması için güç kullanmaya bile el attıysa da, bunu insanların tepkisinden dolayı, başaramadı ve Şah I. İsmail işini devlet kurmak ve şiiliği onun resmî ideolojisi seviyesine kaldırmakla bitirmek zorunda kaldı. Şah I. İsmail'den sonra diğer Safevi şahları da şiiliğin ülkede yaygınlaşması uğruna çabalar göstermelerine rağmen, Safevi Devleti'nde yaşayan insanların birkısmı sünnilikte kalmış ve bu durum Safevi Devleti'nin dağılmasına kadar devam etmişti. Çoğunlukla sünnî olan Şirvan eyaletinin yanısıra, Borçalı ve Kazak bölgelerinin insanları da sünnî idiler. Bu insanlara XVI yy.'ın sonlarında şiiliği kabul ettirme teşebbüsü yapılmıştı. Örneğin, sünnî olmalarından dolayı Horasan'a sürgün olunacak Kazak ve Karamanlı

cemaatleri şiiliği kabul etmek zorunda kalmışlardı. XVI yy.'ın sonları ve XVII yy.'ın başlarında bu tür olaylar o kadar yaygınlaşmış ki, şah I. Abbas (1587-1629) dönemi tarihçisi İskender bey Münşi (Türkman), sünnî oldukları halde şiiliği kabul etmiş, fakat Osmanlı idaresine geçtikten sonra tekrar sünnilige dönen insanlar (cemaatler) için Safevi şiî toplumunda "dönük" denildiğini yazıyordu. Bu tür hareketlerinden dolayı kaçır, alpaut, saadlu, pazuki, kazak, karamanlı, şemseddinli, hacılar vb. cemaatlere "dönük" denilmişti.²

Resmî ideolojisi şiilik olan Safevi devletinde sünnî halkın bu tür manevralarının, ilk önce onlara karşı uygulanan baskıdan kaynaklandığını göstermektedir. Sünnî halka karşı Safeviler'in baskısı, onların katli edilmesi Osmanlı-Safevi savaşları sırasında yer almıştı. 1578 tarihinde Osmanlı idaresinde olan Ereş kalesine saldıran Gence hakimi İmam Kulu Han, kaleyi aldıktan sonra, burada sünnileri kılıçtan geçirmiş, kadın ve çocukları ise esir etmişti³. 1603 tarihinde şah Abbas'ın serdarlarından Karamanlı Zülfikar Han, Nahçıvan şehrini Osmanlılar'dan geri aldıktan sonra, Osmanlılar'a yardımcı olmalarından dolayı, Nahçıvan şehrinin sünniler oturan mahallesinde katliam yaptığı kaynaklarda yazılıdır.⁴ 1606 tarihinde Gence'yi Osmanlılar'dan geri almış şah I. Abbas, Osmanlılar'a yardım etmiş "dönük"lere ceza verilmesini buyurmuş ve Gence'ye yakın yerde bulunan, Osmanlılar'ın Hasansuyu nahiyesi adını verdikleri bölgeden akan Hasançay nehri kıyısında 2.5 bin "dönük"⁵, "Ravzat as-Safeviyye" yazarı Gunabadi'ye göre ise, Şah I. Abbas'ın emri ile bu bölgede 8 bin Osmanlı ve 4 bin "dönük" katledilmişti.⁶ 1607 tarihinde Şemahıyı ele geçirmiş şah I. Abbas kaledeki "dönük"leri sertlikle öldürmüştü. Bu sırada Osmanlılar'a hizmet etmiş kale yöneticileri cezadan kurtulmak için "dönük"lerin katli olunmasında büyük gayret sarfetmişlerdi.⁷

Fakat savaş dışı dönemlerde sünnilerin katli olayı belli değil. Buna rağmen Osmanlı sultanları Şirvan'da yaşayan sünnilerden, şiî Safeviler'le karşı yardım gösterilmesini dileyen mektuplar da almışlardı. Bu mektupların Şirvan'da siyasî olayların şiddetlendiği dönemlere rastladığı için sünnilerin yardım dileğinin şiilerin baskısından mı, veya siyasî sorunlarla ilgili olduğu üzerine kesin fikir söylemek çok zor, çünkü sünnî veya şiî olmasına rağmen,

XVIII yy.'ın II. yarısında siyasî olayların onların aleyhinde geliştiği için tüm Azerbaycan hanları Osmanlılar'dan yardım dilemişlerdi.⁸

Herhalde Osmanlı-Safevi siyasî ilişkilerinde din konusunun gündeme gelmesinin başlıca nedeni, Safeviler'in sünnilere veya Osmanlılar'ın şiilere karşı olan baskısı değil, dünya politikasını etkileyen, yürüttüğü politika ile Müslüman aleminde İslâm'ın ve tüm müslümanların koruyucusu vasfını kazanmış bir devletin (Osmanlı İmparatorluğu) bütünlük prensibini "din ve devlet" ve şii propagandası ile siyasî istikrarı bozmaya yönelik politika uygulayan devlete (Safevi devleti) karşı aynı usûl ile tepki gösterilmesi kararı idi. İşte bununla ilgili olarak 1578 ve 1722 tarihlerinde Osmanlı müftülerinin verdikleri fetvalar jeopolitik amaçlarını Avrupa devletlerinden saklı tutmak bakımından Osmanlı hükümetinin en başarılı diplomatik manevrası olarak değerlendirmek mümkün.

Osmanlı müftülerinin (şiilerin cezalandırılmasını resmen bildiren) fetvaları ile Osmanlı-Safevi savaşı sırasında görülen insan göçleri ve katleri arasında bir ilişkinin olması sorusunu cevaplandırmak için fetvaların içeriğine bakalım.

1578 tarihinde Lala Mustafa Paşa'ya verilmiş beş maddelik fetvaya göre, Osmanlı sultanına asi, kendilerinin de kafir olmalarından, Kur'an-ı Kerim'i ve şeriatı istihfaf etmelerinden, şeriat kitaplarını tahkir ve yakmalarından, din adamlarının ihanet ile kırmalarından, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'e la'net etmelerinden, Hz. Aişe'ye dil uzattıklarından, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) zatına leke sürmelerinden dolayı şiilerin (kızılbaşların) katli şer'an helal sayılmıştı.⁹ 1722 tarihinde verilmiş fetva da içeriği bakımından 1578 tarihli fetvaya benziyor. Sadece bu fetvada Safevi Devleti için "diyarları darü'l-harbirdir" ve "üzerlerine ahkam-i mürtedin icra olunur", diye karar verilmişti.¹⁰ 1578 tarihli fetvanın 1722 tarihli fervedan farklı olan çok önemli yönü, Osmanlılar'la savaşa girmiş şii (kızılbaş) askerlerine yardımcı olmayarak, "şehirlerde ve köylerde kendi halinde salâh üzerine" olanlara dokunulmamasının vurgulanmasıdır.¹¹

1578 ve 1722 tarihli fetvalarının ışığında Osmanlı-Safevi savaşları sırasında esir alınmaların, katlerin, göçle-

rin nedenlerini değerlendirirken, bunların hiçbirisinin boşuna yapılmadığı anlaşılabacaktır.

1579 tarihinde Revan (Çukursa'd) beylerbeyliğinde Osmanlı ordusunun Safeviler'le yaptığı başarılı savaştan sonra, buradan (Şarabhane nahiyesinden) Ermeni tarihçisi Zarlı Ohannes'in verdiği bilgiye göre 60 bin,¹² Osmanlı kaynaklarına göre ise 20 bin,¹³ aynı yılda Şırvan ve Gence-Karabağ eyaletlerinden 20-30 bin kadar,¹⁴ Nahçıvan sancağından ise 40 bin kişi esir edilmişti.¹⁵

1585 tarihinde Tebriz şehrini ele geçirmiş Osmanlılar 15 bin kişiyi katletmiş, kadın ve çocukları ise esir etmişlerdi.¹⁶ Osmanlılar'ın Tebriz'i ele geçirmelerinden sonra şah I. Abbas'ın emri ile çok sayıda Tebrizli şehirden çıkartılmış ve İsfahan şehri civarına yerleştirilerek, burada onların Tebrizabad adlı bir mahallesi oluşturulmuştu.¹⁷

1588 tarihinde Osmanlılar'ın Gence'yi ele geçirmelerinden birkaç gün önce Gence hakimi kaçarlar'dan olan Muhammed Han 40-50 bin haneden ziyade Kaçar, Türkmen, Yığirmiörtülü ve diğer ulusları Gence ve çevresinden çıkartıp, Arasbar nahiyesine yerleştirmişti. Osmanlı ordusunun onları takip ettiği duyulunca, Arap nehrini geçmek isteyenlerin 1/3'ü suda boğulmuş, bir kısmı katledilmiş, diğerleri ise kurtulmuştu.¹⁸

Bu dönemde çok sayıda göçler de olmuştu. 1579 tarihinde Revan eyaleti Abaran nahiyesinde oturan sünnî Türkmen beylerinden Ali Bey 3 binden ziyade hane ile Kars toprağına geçmesi için Lala Mustafa Paşa'dan yardım dilemiş ve bu yardım ona gösterilmişti.¹⁹ 1583 tarihinde ele geçirilen Revan şehri ve eyaleti büsbütün boşalmış, burasının müslümanları Ağrıdağ ve başka yaylalara kaçmış, Revan ile köylerinde ise yalnız Ermeniler kalmıştı.²⁰

Aynı durum 1590 tarihli Osmanlı-Safevi anlaşmasından sonra yapılan tefiş sonucu da ortaya çıkmıştı. tefiş sonucu belli olmuş ki, savaş sırasında Gence-Karabağ eyaletinde 2 bin hane insan Kahete, çok sayıda insan da Şırvan eyaletine göç etmişti. Tebriz eyaletinde oturanlar da diğer eyaletlere göç etmişlerdi.²¹

1603 tarihinde Nahçıvan'ı Osmanlılar'dan geri almış Safeviler'e karşı 1605 tarihinde harekete geçen Osmanlı ordusuna engel olmak amacıyla şah I. Abbas bu

yerlerde oturan insanların buraları bırakır, Safevi Devleti'ni iç bölgelerine göç etmeyi, ordu serdarlarına ise evleri ve tarlaların yakılması emrini vermişti. Safevi Devleti tarihinde çok kullanılan bu usulün uygulanmasından sonra 60 bin,²² diğer bilgilere göre ise 70 bin²³ kişi (müslüman ve hristiyan) sürgün olunmuştu. Revan eyaletine gelmiş Osmanlı ordusu bu yerlerin kimsesiz olduğunu görmüştü.

Şah I. Abbas, Osmanlılar'a yardım ettiklerinden dolayı, 1614 tarihinde Şirvan ve Gence-Karabağ eyaletlerinden 15 bin "dönük" ailesini,²⁴ Osmanlı ordusunun hareketinden önce ise, Tebriz, Gence ve başka eyaletlerden 10 bin aileyi ülkenin içine sürgün etmişti.²⁵

1635 tarihinde Revan şehrini ele geçirmiş Sultan IV. Murad'ın (1623-1640) emri ile 4-5 bin şii (kızılbaş) hanımları ve çocukları ile üç-dört saat içinde Revan'ı terketmişlerdi.²⁶

1723 tarihinde başlamış Osmanlı-Safevi savaşları sırasında da aynen XVI-XVII yy.'da olduğu gibi çok sayıda insan esir edilmiş ve göç etmeye zorlanmışlardı. Osmanlı ordusunun Revan eyaletine hareketi sırasında bu eyaletin Sürmeli nahiyesinde 80, Şuregel, Abaran ve diğerlerinden 226 köyün insanları Kars ve Bayezid eyaletlerine göç etmişlerdi. 1725 tarihinde bu insanların tekrar yurtlarına yerleştirilmesi üzerine Sultan III. Ahmet (1703-1730) ferman veriyse de,²⁷ 1727 tarihli Revan eyaleti mufassal defterine göre, adigeçen nahiyelerin köylerinin çoğu "hali an er-reaya" olarak kaydedilmişlerdi. Sözüünü ettiğimiz deftere göre, boş kalmış köylerin sayısının 89 ve mezra olarak kaydedilerin sayısının 120 olduğunu da buraya ilave edersek, Kars ve Bayezid eyaletlerine göç etmiş 306 köyün insanlarından sadece 97 köyün (%31.7) insanların yurtlarına döndüklerini söyleyebiliriz.²⁸

J. Hanway'in yazdığına göre, Osmanlı ordusu Revan şehrine kadar geçtiği yerlerde Garetlerle uğraşmış ve 20 bin kadar erkek ve kadını esir etmişti.²⁹ Kemanî Mustafa Ağa ise bu eyalette 10 bin kadar kızılbaş ve Ermeni'nin katledildiğini, 15 bin kadın ve çocuğun esir edildiğini yazıyordu.³⁰

1724 tarihinde Revan şehrini ele geçirmiş Osmanlılar şehir halkından Osmanlı idaresini kabul etmeyenle-

re şehirden çıkıp gitmesine izin vermiş ve şehir halkı üç gün içinde Tebriz kapısından çıkarak, eyaleti terketmişti.³¹

Bu dönemde Osmanlılar'ın Safeviler'le yaptığı savaşta büyük zorlukla ele geçirilen şehir Gence olmuştu. 1723 tarihinden başlayarak Osmanlılar Gence'ye yedi defa saldırmış ve 1725 tarihinde zorlukla şehri ele geçirmişlerdi. 1727 tarihli Gence-Karabağ eyaletinin mufassal defterine göre, Gence şehrinin insanların hepsi şehri terketmiş, komşu eyaletlere, az kısmı ise Gence kazası köylerine yerleşmişlerdi. İssız olan şehirde hayatı canlandırmak amacıyla Osmanlılar Gence civarında bulunan ve genellikle Ermeniler'den oluşan köylerden birisini -Kilsekend adlı köyü- sunî olarak Gence şehrinin mahallesi yapmış ve deftere kaydetmişlerdi.³²

Aynı zamanda Gence-Karabağ eyaletinin Yavlak karamanlı, Berda, Bergüşat, Çelaberd, Dizak, Çulender nahiyelerinin insanları, Otuzikiler cemaatinin bir kısmı savaş öncesi Gence-Karabağ eyaletini terketmiş ve Şirvan eyaletine yerleşmişlerdi.³³ Yine Gence-Karabağ eyaletinin mufassal defterine göre, Osmanlı idaresine geçmek istemeyenler arasında Osmanlılar'a kadar bu eyalette oturan Şahseven, Kebirli ve Kengerli cemaatleri de vardır. Bu cemaatler de Şirvan eyaletine, Muğan ovasına göç etmişlerdi.³⁴ Rus kaynaklarına göre sayıları 15 bin aile ve şii olan şahseven cemaati Osmanlılar'la sık-sık savaşmışlardı.³⁵

1727 tarihinde Osmanlılar'ın tertip ettiği Nahçıvan sancağının mufassal defterinde bazı köylerin mezra'a olarak kaydedilmesinin nedeni, o köyde yaşamış insanların kızılbaş (şii) olmalarından dolayı köylerini terkettikleri ve bunun için geri dönmeyecekleri nedeni ile açıklanmıştı. Bu tür notlar Dereleyez nahiyesinin Şahyurdu, Erdiş, Kerekelük ve Sallı köyleri için yapılmıştı.³⁶ Nahçıvan sancağının diğer boş kalan köylerinin insanları da aynı nedenle yurtlarından göç etmiş olabilirler, çünkü Nahçıvan sancağında şiiilerin sadece 4 köyde oturmaları pek inandırıcı değil.

Osmanlılar'la savaş sırasında Nahçıvan sancağının Osmanlılar'a kadar insanların oturduğu 315 köyün %20'sinin (69 köy) insanları Nahçıvan sancağından göçetmişti.³⁷

Nahçıvan sancağından daha da zor durum Gence-Karabağ eyaletinde olmuştur. Osmanlılar'a kadar eyaletteki 1344 köyün 643'ü (%47.8), Şahseverlerin hepsi, Kebirli, Kengerli ve otuz ikili cemaatinin de bir kısmı, söylediğimiz gibi, yerlerinden kalkmış ve şirvan eyaletine göç etmişlerdi. Gence-Karabağ eyaletinden göçler öyle bir hız kazanmış ki, birkaç nahiye, genellikle, ıssız kalmıştı. Örneğin, Zegem-i Ulya, Zarıs, Keştasf nahiyelerinde bir kimse kalmamış, Hasansuyu, Tavus, Ahıncı, Esrik, Karakaya, Türkenler, zegem-i Sufla, İncirud, Bayat, Haçın-Sıgnak, Keştak, Verende-Sıgnak, Dizak, köceç, Arasbar, Hakari ve Çulender nahiyelerinin köylerinin %50'den fazlasının insanları yurtlarından göçmüşlerdi.

Görüldüğü gibi, Osmanlı-Safevi savaşları sonucu yapılmış göçler üç şekilde olmuştur. Birinci halde, (sünnî) Osmanlılar'ın üzerlerine hareketlerinden dolayı Azerbaycan eyaletlerinin (şii) nüfusunun Osmanlılar'ın idaresinde kalmak istemeyerek, kendisinin göç etmeye karar vermesi; ikinci halde, Safeviler'e karşı hareket eden Osmanlı ordusu ile karşı-karşıya gelerek, savaş yapamayacak Safevi ordusunun insan kaybından kurtarmanın yanı sıra, Azerbaycan eyaletlerini ele geçirerek Osmanlı ordusunun bu yerleri ıssız (kimsesiz) görerek, uzun vade buralarda kalamaması için, Safevi şahırları ve eyalet hakimleri tarafından Gence-Karabağ, revan, Şirvan ile Tebriz eyaletlerinin ve Nahçıvan sancağının insanların yurtlarından kaldırarak, Safevi devletinin içlerine doğru göç etmeye zorlanması, üçüncü halde ise, Azerbaycan şehirlerinin (kalelerinin) Osmanlılar'a ciddi direniş göstermiş (şii) nüfusun bölgenin/şehrin (kalenin) Osmanlılar tarafından ele geçirilmesinden sonra esir edilerek, Azerbaycan'dan çıkartılması sonucu yer almıştı.

Söz konusu göçler Azerbaycan eyaletlerinin etnik yapısını etkilemiş ve örneğin Gence-Karabağ ile Revan eyaletlerinin nüfusunun sayısında belirli bir düşüş de olmuştur. Konu ile ilgili bilgiler 1590 ve 1727 tarihli Revan eyaletinin, 1727 tarihli Gence-Karabağ eyaletinin nüfussal defterlerinde vardır.

1583 tarihinde Revan şehrini ele geçirmiş Osmanlılar Türk-Müslüman halkın Ağrı dağ ve başka yaylaklara kaçtığını ve "Revan ile köylerinde ise yalnız Ermeni ahali"nin kaldığını görmüşlerdi.³⁸

1590 tarihli Revan eyaleti mufassal defteri şehrin ele geçirilmesinden sonra geçen yedi yıl içinde tertib olu-

nup hazırlandığı için, eyaletin etnik yapısında bazı değişimlerin olduğunu görmekteyiz. 1590 tarihinde Revan eyaletinin nüfusunun etnik yapısı 1583 tarihindeki durumdan biraz farklıydı. 1590 tarihine doğru Revan eyaletine ve Revan şehrine müslüman halkın az bir kısmı dönmüştü. Fakat etnik yapıdaki durum Osmanlı kaynaklarının 1583 tarihi için verdiği bilgiye benzer idi. Örneğin, 1583 tarihinde 406 aile kalmış Revan şehrine sadece 29 Türk-Müslüman ailesi tekrar gelip yerleşmişti. Geri kalanlar ise hristiyan (Ermeni) aileleri idi.³⁹ Türk-Müslüman nüfusun bu kadar düşüş göstermesi, Osmanlı ordusunun karşısından geri çekilen Revan hanı Tokmak Han'ın, Revan (şii) halkı beraberinde götürmesi ve aynı zamanda şii din adamlarının da propagandası sonucu ortaya çıkarılabildi. Herhalde adı deftere yazılı insanların arasında din adamlarının olmaması (geri dönmemesi) şehirden (şii) halkın göç edilmesinde onların rolünün az olmadığını göstermektedir.

1583 tarihinden sonra Revan eyaletinin de etnik yapısında değişimler olmuştur. Revan eyaleti mufassal defterinde 9.164 kişinin ismi yazılmış, bunların da %59.1'i hristiyan (gebran), %40.9'u müslüman idi. Fakat Şarab-hane nahiyesinden esir olarak götürülmüş insanların, 40 eyalette yapılan savaşlar sırasında katl edilenlerin ve Abaran nahiyesinden göç etmiş sünnî Türkmenler'in sayısını da göz önünde bulundurursak, Revan eyaletinin etnik yapısında Türk-Müslüman nüfusun 1583 tarihine kadar çoğunluk oluşturduğu anlaşılabılır.

1727 tarihli Revan eyaleti mufassal defterine göre, eyalette vergi mükellefiyeti taşıyan 15.662 kişi olmuş, bunun da 14.122'si evli, 973 kişi ise bekar (mücerred) idi. Adları deftere kayıtlı olan bu kişilerin dini/etnik yapısına gelince, %61.2'si Türk-Müslüman, %38.8'i ise hristiyan (Ermeni ve Çingeneler) olmuştur. Fakat Kemânî Mustafa Ağa'nın ve J. Hanway'in katl ve esirlerle ilgili olan bilgileri de göz önünde bulundurarak, Osmanlı ordusunun da Revan eyaletine hareket ederken, savaş hedefi Ermeniler değil, şii Türkler olduklarından dolayı katl ve esir edilenlerin de şii Türkler'den olduğunu da buraya eklersek, Revan eyaletinde olan Türk-Müslüman nüfusunun oluşturduğu %61.2'yi minimum olarak kabul etmek gerekecektir.

Aynı durum Revan şehrinde de vardı. Adı deftere kayıtlı olan 752 kişiden 448'i Türk-Müslüman (%59.6),

304 kişi (%40.4) ise hristiyan (Ermeni-çingene) idi.⁴¹ 1724 tarihinde Osmanlılar tarafından Revan'ın ele geçirilmesinden sonra kalenin Tebriz kapısından çıkıp gidenlerin şii Türk halkı olduğunu hesaba katarsak, bu dönem Revan şehrinin etnik yapısında Türk-Müslüman halkın büyük çoğunlukta olduğu anlaşılacaktır.

Revan eyaletinden farklı durum Gence-Karabağ eyaletinde olmuştu. Büyük güçlüklerle ele geçirilen şehre giren Osmanlılar Gence'de bir kimseyi bulamamışlar -Zerrabi, Ozanlar, Akalmas, Şahseven, Tavukçu, Hacı Saleh, Bağırılı, Bağbanlar, Kara Sobalı vb. 14 mahalli bu Türk-Müslüman şehrinin insanları yüzde yüz şehri terketmişlerdi. Gence civarında bulunan ve çoğunlukla Ermeniler'den oluşan Kilsekend adlı köyün Gence'nin bir mahallesi yapılmasından dolayı 15 cami ve mescidi, 21 kervansarayı, 20 hamamı, 1.200 dükkânı, 35 fırını vb. olan Türk-Müslüman şehri Gence'nin göçler sonucu (geçici de olsa bile) etnik yapısı değişmiş oldu.⁴²

Gence-Karabağ eyaletinin etnik yapısını da göçler çok etkilemişti. 1727 tarihli Gence-Karabağ eyaleti mufassal defterine göre, adı deftere kayıtlı olan 19.395 kişinin 11.818'i (%61) Türk-Müslüman, %39'u (7.577 kişi) hristiyan (Ermeni) idi. Fakat büsbütün göç etmiş Gence şehrinin Türk-Müslüman halkının, Şirvan eyaletine, Muğan ovasına göç etmiş Şahseven, Kebirli ve Kengerli cemaatlerinin, eyaletin boş kalmış 643 Türk-Müslüman köyünün nüfusunun sayısını da buraya eklersek, göçler sayesinde etnik yapısında değişimler olmuş, Gence-Karabağ eyaletinde Türk-Müslüman nüfusunun salt çoğunluk oluşturduğu belli olacaktır.

Osmanlı-Safevi savaşları sırasında ve ondan hemen sonra yapılan göç olayları ile ilgili olarak kaynakların verdiği bilgilere göre, Osmanlılar'ın sünnî, Azerbaycan eyaletlerinde oturan Türk insanların çoğunluğunun ise şii olmasından dolayı, Osmanlılar'ın bu eyaletleri ele geçirmelerinden sonra buralarda oturan şiiilere karşı müftülerin verdiği fetvalara uygun olarak hareket edip, onları katledeceklerdi. Fakat Tapu-tahrir defterlerine göre, durum büsbütün farklıydı. Gence-Karabağ, Revan eyaletlerinde, Nahçıvan sancağında şii Türkler oturuyorlardı ve çoğunluk bile oluşturmuşlardı. Eğer Osmanlılar 1578 ve 1722 tarihli fetvalara uygun hareket etmişler ise, demek ki, adı defterlere düşen insanların hepsi

sünnî olmuş ve aralarında şii halktan bir kimse olmamıştı. Adıgeçen eyaletlerde sünnîlerin çok sayıda olması pek inandırıcı değil. Sünnî halk bu bölgelerde çoğunluk oluşturmuş olsaydı, bununla ilgili kaynaklarda bilgi olurdu. Bu tür bilgiler ise kaynaklarda yok. Herhalde adları deftere kayıtlı olan Türk-Müslüman halktan olan insanların sünnî si de şii si de olmuş ve onlara fark koymaksızın, adlarını defterlere yazmışlardı.

Sert bir dili olan ve şiiilere karşı verilmiş müftülerin fetvaların neden Osmanlılar'ın Azerbaycan eyaletlerini ele geçirdikten sonra uygulanmamış olduğu sorusunun cevabını 1578 tarihli fetvadan sonra Sultan III. Murad'ın fermanında bulmak mümkün. Bu fermana göre, Osmanlı gazilerine emir şeklinde şiiilerin "evlad ü ezvacık esir ve memleket ü vilayetleri feth ü teshir olmağın" ve aynı zamanda onların "emval ü ganayım ve ehab ü bahayimleri gazi kullarının olup...", buyurulmuştu.⁴³ Fakat "memleket ü vilayetleri cenab-ı celadet-meabimün olmak üzere istimalet verüp...", şartı ortaya koyulmuş, yani Osmanlı idaresine geçen eyaletler gelişigüzel şekilde değil, Osmanlılar'ın koyduğu kanunlara uygun olarak idare olunmalıydı. Azerbaycan eyaletleri de Osmanlı idaresinde bulunduğu dönemlerde eyalet kanunnamelerine göre ve reayanın gerçek durumu göz önünde bulundurularak, idare olundu. 1727 tarihli Gence-Karabağ eyaleti kanunnamesine göre, durumu çok zor olan reaya 1724-1727 tarihleri arasında birkaç ağır vergiden muaf tutulmuştu.⁴⁴ Aynı eyaletin Yavlak Karamanlı, Berda, Bergüşad vb. nahiyelerinde oturan reayanın Safevi döneminden hazineye kalan vergilerini ödeme durumunda olmadıkları göz önünde bulundurularak, hazineye olan borçları iptal edilmişti.⁴⁵

Ve son olarak, Osmanlı idaresine geçen eyaletlerde, özellikle Gence-Karabağ ve Şirvan eyaletlerinde bulunan şii imamların evladlarının mezarlarının onarımı, Osmanlılar'a kadar onların faaliyette olan vakıflarının ayakta durmasına yönelik teşebbüsleri ve Osmanlı eyalet görevlilerinin de bu işe teşvik etmeleri,⁴⁶ Osmanlılar'ın şii düşmanlığının şii olan Türk-Müslüman halka karşı değil, şiiiliği resmi ideoloji seviyesine getirerek, Müslüman aleminde bütünlüğü bozmak için onu alet olarak kullanan Safevi hükümetine ve onun bu ideolojisini destekleyenlere karşı yöneltilmiş olduğunu göstermektedir.

- 1 Fervaların metni için bkz.: F. M. Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas İllerini Fethi* (1451-1590). Ankara, 1993, s. 281 dipnot 83; Y. Halaçoğlu, XIV-XVII yy.'da Osmanlılar'da devlet ve sosyal yapı. Ankara, 1991, s. 187 (ek VI)
- 2 İskender Münşi, *Tarih-i alem-ara-i Abbasi*. Tahran, 1314, s. 446;
- 3 İ. Kafesoğlu, *Osmanlı-İran siyasi münasebetleri* (1578-1612). İstanbul, 1993, s. 85.
- 4 İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 263.
- 5 İskender Münşi, a.g.e., s. 501.
- 6 A. Rahmani, *Azerbaycan v kontse XVI i v XVII veka*. Baku, 1981, s. 225 (dipnot 82).
- 7 İskender Münşi, a.g.e., s. 527-530.
- 8 Hüsameddin Memmedov, "Osmanlı İmpariyasının harici siyasetinde Azerbaycan Hanlıkları". *"Azerbaycan Elmler Akademiyasının İhtisabları"*, 1989 no: 3, s. 44-50.
- 9 F. M. Kırzioğlu, a.g.e., s. 281, dipnot 83.
- 10 Y. Halaçoğlu, a.g.e., s. 187, ek VI.
- 11 F. M. Kırzioğlu, a.g.e., s. 281, dipnot 83.
- 12 Arakel Davrijetsi, *Kniga İstoriy*, Moskova, 1973, s. 465.
- 13 F. M. Kırzioğlu, a.g.e., s. 281, dipnot 83.
- 14 A. Rahimi, a.g.e., s. 28, 223; S. A. Mamedov, *Azerbaycan po istočnikam XV-pervoy polovini XVIII v*. Baku, 1993, s. 171-173, 175.
- 15 Rauf Memmedov, *Nahçıvan çehrinin tarihi öşerki*, Baki, 1977, s. 127.
- 16 S. A. Mamedov, a.g.e., s. 174.
- 17 Ya. Ya. Streys, *Tri putestviya*, Moskva, 1963, s. 315.
- 18 F. M. Kırzioğlu, a.g.e., s. 369-370.
- 19 İbid., s. 327.
- 20 İbid., s. 346.
- 21 İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 235-236.
- 22 S. A. Mamedov, a.g.e., s. 183.
- 23 İstoriya İrana s drevneyşih vremen do kontsa XVIII veka. Leningrad, 1957, s. 277; R. Memmedov, a.g.e., s. 134.
- 24 İskender Münşi, a.g.e., s. 622.
- 25 İ. P. Petruşevskiy, *Azerbaycan v XVI-XVII vekah.*-"Sbornik statey po istorii Azerbaycana", I, Baku, 1949, s. 280.
- 26 Mehmed Solakzade, *Tarih, Azerbaycan tarihine dair iktibaslar*. Türk dilinden tercüme eden Z. M. Bünyadov, Baki, 1992, s. 73.
- 27 *Tarih-i Küçükşehbizade*, İstanbul, 1282, s. 302-303.
- 28 *İrevan eyaletinin icmal defteri*. Araştırma, tercüme, geyd ve elavelerin müellifleri, Z. Bünyadov ve H. Memmedov (Karamanlı), Baki, 1996, s. 22.
- 29 Bkz.: F. M. Aliyev, *Antiiranskiye vstupleniya i borba protiv turetskoy okkupatsii v Azerbaydjane v I polovine XVIII veka*, Baku, 1977, s. 70.
- 30 M. Aktepe, a.g.e., s. 46-47.
- 31 İbid., s. 68.
- 32 *Gence-Karabağ eyaletinin mufassal defteri*, no: 903, s. 18-25.
- 33 Sofya, NBKM, Fon 315 A, Arh. Ed. 60.
- 34 *Gence-Karabağ eyaletinin mufassal defteri*, no: 903, s. 520-521.
- 35 T. Mustafazade, *Azerbaydjan i russo-turetskiye oşnoşeniya v I treti XVIII veka*, Baku, 1993, s. 152.
- 36 *Nahçıvan sancağının mufassal defteri*. Giriş ve tercümenin müellifleri, Z. Bünyadov ve H. Memmedov (Karamanlı). Baki, 1997, s. 290-291.
- 37 İbid., s. 9.
- 38 F. M. Kırzioğlu, a.g.e., s. 346.
- 39 *Revani eyaleti mufassal defteri*, İstanbul, BB, no: 633, s. 24-28.
- 40 Zarl Ohannesin esir edilenlerin içinde Müslümanların yanı sıra Ermeniler'in bulunmasını yazarsa da, Osmanlı sultanının savaşta önce verdiği fermana göre ("reayadan harağgüzar Ermeni taifesinin dahi mallarına ve canlarına zarar ü gezend erişdirmeyesin", F. M. Kırzioğlu, a.g.e., s. 282) esirlerin içinde çok sayıda Ermeniler'in bulunması mübalağalıdır.
- 41 *Revani eyaleti mufassal defteri*, İstanbul, BB, no: 901, s. 24-32.
- 42 *Gence-Karabağ eyaletinin mufassal defteri*, no: 903, s. 16-17.
- 43 F. M. Kırzioğlu, a.g.e., s. 282.
- 44 *Gence-Karabağ eyaletinin mufassal defteri*, no: 903, s. 16.
- 45 Sofya, NBKM, Fon 315 A, Arh. Ed. 60.
- 46 *Gence-Karabağ eyaletinin mufassal defteri*, İstanbul, B.B. no: 699, s. 289.

FETİHTEN OSMANLI YÖNETİM SİSTEMİNE ENTEGRASYONUNA KADAR REVAN EYALETİ (1583-1590)

DR. HOŞKADEM HASANOVA

AZERBAIJAN BİLİMLER AKADEMİSİ ŞARKİYAT ENSTİTÜSÜ / AZERBAIJAN

16-17. yüzyıllar boyunca belirli aralıklarla savaş halinde olmuş Osmanlı İmparatorluğu ile Safevi Devleti'nin sınır bölgesinde bulunmasına, adları geçen devletlerin arasında olmuş savaşlar sırasında ilk darbeyi kendi üzerine götürerek, saldırıya uğramasına rağmen, Çukursa'd (Revan) beylerbeyliği savunması ve sosyal-ekonomik gelişmesi açısından yardıma gereksinmesi olduğu halde, Safevi merkez hükümetinden gerekli düzende yardım alamayan Safevi Devleti'nin taşrası, Revan şehri ise, tipik Safevi taşra şehri durumunda olmuştu.

Stratejik önemine uygun politikanın objekt olmamış Çukursa'd (Revan) beylerbeyliği ve onun merkez şehri Revan ilk defa 1583-1603 ile 1724-1735 tarihlerinde Osmanlı idaresinde bulunmuştu.

Gerek 16. yy.'ın sonlarında, gerekse 18. yy.'ın 20'li yıllarında Osmanlılar tarafından Revan eyaleti için birer mufassal ve icmal defterler hazırlanmıştı.¹ O dönemin sultanlarının tuğraları çekilerek, defter-i hakanide kayıt işlemleri yapıp, yürürlüğe giren bu defterler, bu bölge dahil, tüm Safevi devletinin topraklarını içine alan arazide sonucunu tertibi İlhanlılar dönemine rastlayan ve o dönemden başlayarak pratik şekilde uygulanması unutulmuş bu tür maliye işlemlerine yeni prensipler, yönetim ile ilgili faaliyet ise yeni bir sistem üzerine kurulmuştu.

Aslında Safevi devletinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan devlet yönetimi açısından birinci ve çok önemli farkı, onun genel bir kanunnameye veya eyalet kanunnamelerine değil, devlet başkanlarının iradesine (isteğine) dayanmasında idi. Bundan dolayı devlet başkanının iradesi ile çözölen bütün işlerin yine onun fermanıyla çözülebileceği düşüncesinin Safevi Devleti'nde kurallaşması, bu devlette kanun oluşturma geleneğinin formlaşmasına

ciddi engel olmuştu. İşte devlet başkanının sadece iradesi ile yönetilen devletin topraklarının bir kısmının kanunla yönetilen devletin idaresine geçmesi ile buralarda yeni bir yönetim sisteminin uygulanmasına başlanıyor.

Devlet başkanının iradesinin vergilerle ilgili olan yetkisin de Safevi şahları tarafından Büyükvezirlerine devredilirş, onlar da kendi isteğine göre ödenecek vergilerin kadarı ve sayısını belirleyerek, beylerbeyliklere kendi adına "talika"lar gönderirdi.² Bundan dolayı Safevi devletinde uygulanan vergi politikasının en eksik yönü, onun gelişigüzel şekilde uygulanmasından kaynaklanan ve çözölmüş çok zor olan sosyal problemler oluşturmıştı. Aynı zamanda hiçbir sisteme dayanmayan bu politikanın bölge ve şehirlere, onların insanların şii olmalarından dolayı vergi muafiyetinin verilmesinin ülke nüfusunun diğer (sünni) kesiminin zararına uygulanması da,³ Safevi devleti içinde siyasî ve dinî istikrarı bozmının yanı sıra, bölgeler arasında sosyal-ekonomik gelişme açısından da dengesizlik oluşturmuştu.

Ve son olarak, yönetimin kanuna dayalı olan Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet meraklarının birinciliği göröldüğü halde, Safevi devletinde devletin değil, dinin (şiiğin) birinciliğine önem verilmişti: Devlet meraklarının birinciliğine önem verilen devlette yönetim kanunla, din (şii) meraklarının koruyucusu olan Safevi devletinde (12 şii imamına tapılma sonucu yaranan geleneğe göre) şahsın görüşünün (iradesinin) belirleyici olduğu görölmektedir.

Osmanlı kaynakları, özellikle tapu-tahrir defterlerinden Revan eyaletinin 1590 tarihli mufassal ve 1595 tarihli icmal defterleri sözü geçen konu ile ilgili ayrıntılı bilgiler veriyorlar.

İlk Türk-Müslüman devleti -Osmanlı İmparatorluğu ile Safevi Devleti- arasındaki siyasî ve dinî anlaşmazlık sonucu, 1578 tarihinde başlanan savaşta Osmanlı İmparatorluğu'na yenilmiş ve 1590 tarihli İstanbul anlaşmasına göre, bu tarihe kadar Osmanlıların Safevi Devleti'nin ele geçirdikleri bölgelerinde Osmanlılar resmî olarak kendi yönetim sistemini uygulamaya başladılar.⁴

16. yy. sonlarına kadar yönetim sistemi bütün yönleriyle belirlenmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun ele geçirdikleri bölgelerde Osmanlı-Safevi ilişkileri döneminde Osmanlı yönetim sisteminin ilk defa olarak uygulanması sırasında ortaya çıkan sorunlarından en önemlisi, oturdukları bölgelerde yapılan savaşlardan dolayı yurtlarını terketmiş insanların tekrar yurtlarına getirilmesi konusu olmuştur. Yurtlarını terketmiş insanların tekrar yurtlarına dönmeleri ile ilgili o dönemin Osmanlı sultanları tarafından eyalet yöneticilerine çok sayıda fermanlar yazılıp gönderilmiştir.⁵ Psikolojik yönden pek o kadar da kolay olmayan bu tedbirlerden sonra, yurtlarını terketmiş insanlar geri dönmüş, Osmanlı idaresi altında yaşamayı kabul etmişlerdi.

Fetihten sonra bu tür hareketler Osmanlılar tarafından Revan eyaletinin ele geçirilmesinden sonra da yapılmıştı. 1583 tarihinde savaşızsız ele geçirdikleri Revan şehrine girerken Osmanlılar, gerek şehirde, gerekse Revan eyaletinde oturan müslüman halkın yerlerinden kalkıp, Ağrıdağ ile diğer yaylalara çekildiklerini ve bu yerlerde sadece Ermeniler'in kaldığını görmüşlerdi.⁶ Fakat 1583-1590 tarihleri arasında Revan eyaletinin mufassal defterinin tertibi sırasında yurtlarını terketmiş müslüman halkın bir kısmı tekrar yurtlarına dönmüş ve tahrir işlemleri yapıldığı sırada isimleri deftere kaydolunmuştu.⁷

Revan şehrinin fethinden hemen sonra, Ferhad Paşa'nın emri ile burada 45 gün içinde yeni kale inşa olundu. Burasının fethinden önce ise Şuregel ve Tali'nin harap kaleleri tamir olunmuştu. Tamir ve inşaat işleri bittince, Revan dahil revan eyaletinin bütün kalelerine (Talin, Şuregel, Ağcakale, Sürmeli, Benci) koruyucu askerler ayrılmış, onların ve eyalet yöneticilerinin maaşları tayin edilmişti.⁸

Revan eyaletinin fethinden 1588 tarihine kadar sadece Revan livasında, 1588 tarihinden ise, Nahçıvan'ın fethi ile 1590 tarihine kadar da Nahçıvan livasında tahrir işleri devam ettirilmişti.⁹ Tahrir işleri bittikten sonra

Revan ve Nahçıvan livalarından oluşan Revan eyaletinin idare taksimatı belli olmuştur.

1590 tarihli mufassal deftere göre, Revam eyaleti 10 nahiyesi (Revan, Karpi, Vadi, Aralık, Talin, Karni, Armavi, Eşnek, Şarabhane ve Ağcakale) olan Revan livasına ve 15 nahiyesi (Nahçıvan, Mevazi-i Hatun, Mülk-i Arslanlu, Karabağ, Dereşam, Dereşahbuz, Bazarçay, Şerur, Zarzebil, Elince, Sisyan, Azadciran, Ordubad, Şurlut ve Derenürküt) olan Nahçıvan livasına taksim olunmuştu.¹⁰

Osmanlıların yaptığı taksimata uygun olarak Revan eyaletinin bu idarî bölümünü Safevi idaresi altında bulunduğu dönemde yapılmış idarî bölümlerle kaynaklarda yeterince bilginin olmamasından dolayı karşılaştırmak ve Osmanlıların bu alanda yeni bir iş yaptığı belirlemek mümkün değil. Sadece 17. yy. sonlarına ait bilgilerden oluşan ve 18. yy. başlarında Safevi devletinde devlet yapısı ile ilgili Farsça yazılmış "Tezkiretü'l-müluk"te Çukursa'd Beylerbeyliği Nahçıvan, Maku, Zerüzebil, Sederek tümenlerinden ve Bayezid kalesi, Şadili, Mearberd (Mağazberd-?) hakimlerinin ve Dünbülli aşiretinin topraklarından oluşuyormuş.¹¹

Görüldüğü gibi, eğer 17. yy. sonlarında Çukursa'd (Revan) beylerbeyliğinde yapılmış idarî taksimat, 17. yy.'ın sonlarının idarî taksimatının tekrarı olduysa, Osmanlılar 1588-1590 tarihleri arasında Safevi dönemi Çukursa'd (Revan) beylerbeyliğinin idarî taksimatını büsbütün değişmiş olmalıdırlar. Herhalde eyalet taksimatını idarî işlere uygun olarak yapan Osmanlılar, aynı zamanda Revan eyaletinin coğrafyasını (landschaft) da gözönünde bulundurarak bu taksimatı yapmışlardı.

Dirlik dağılımını gösteren Revan eyaletinin icmal defterinin 1595 tarihine doğru tamamlanmasına¹² rağmen, İ. Kafesoğlu, Ali Efendi'nin "Künhü'l-ahbar" eserine dayanarak, Revan'ın fethinden sonra "beylerbeyi, defterdar ve ağalara arpalık timarlarla 263 yük 28962 akçe... tayin edilmişti" yazması,¹³ dirlik tevcihinin icmal defterin tertibinden çok önce yapıldığını göstermektedir.

Revan eyaleti icmal defterine göre, dirlikler has, zemet ve timar olarak dağıtılmışlardı. Osmanlılara kadar Safevi devletindeki toprak sistemi, onun tasarruf şartları ile Osmanlı timar sisteminin prensipleri ve mahiyeti arasında hiçbir ortak yönün olmayışından dolayı, Osmanlı-

ların Revan eyaletinde uyguladıkları bu sistem, burası ve Revan eyaletinden sonra uygulanan diğer eyaletler ve onların alt kademe yöneticileri için yepyeni ve kendilerine belli olmayan bir sistemdi.¹⁴

Haslar o dönemin sultanı III. Murad'ın ve Revan eyaleti mirmiranı Mustafa Paşa'nın adına verilmiş, zemetler mirliva ve ordu yüksek görevlilerine, timarlar ise askerler ve sipahiler arasında dağıtılmıştı.

1595 tarihli Revan eyaleti icmal defterine göre, sultan haslarına Karpi, Vadi, Talin, Şerur, Nahçıvan, Elince, Ordubad nahiyelerinin toplam 21 köyünün hasılları ile eyaletin bazı "mahsül"leri (cizye-i gebran, ihtisab, boyahane, şemhane, bac-i bazar, tamga-i siyah, beytü-l-mal-i amme ve hasse, Nahçıvan tuz ocakları vb.), mirmiran haslarına Revan, Nahçıvan ve Şerur nahiyelerinin 6 köyünün ve 3 mezra'asının hasılları verilmişti.

Çoğunlukla ordu yüksek görevlilerinden oluşan zemet sahiplerinin yanısıra Nahçıvan livası ve idarî taksimatta adı geçmeyen dereleyez livası mirlivaları da vardı. Zeamet sahiplerinden yerli halktan olan birkaç aşiret beyinin ismi de geçer. Bunlar Karpi nahiyesinde oturan Taşlu aşiretinin beyi Ferman bey ile aynı aşiretten olan Bayram Bey, Abaran nahiyesinde oturan Muganlu aşiretinin beyi Kasım, Vadi nahiyesinde oturan Vadi aşiretinin beyi Mesud bey idiler.¹⁵ Zeamet ve timar sahipleri arasında Osmanlıların yanısıra yerli halktan diğer bir kimsenin olmasını söylemek çok zor. Herhalde icmal deftere bu konu ile ilgili başka bir kayıt yok.

Toplam olarak ise, 1595 tarihli icmal defterine göre Revan eyaletinin gelir kaynakları 2 has, 249 zeamet ve 1047 timar arasında paylaşılmıştı (Bkz.: Tablo I).

Görüldüğü gibi, Revan eyaleti reayası adı geçen nahiyelerdeki 249 zaim ve 1047 timar sahibi (erbab-ı timar) ile has tasarruf edenlerin idaresinde ve yeni şartlarla ekonomik hayatını sürdürmeğe devam etti. Fakat Safevi idaresi döneminden bunun farkı, reayanın vergi yükümlülüğünün, Safeviler'in Büyükveziri'nin eyaletlere yazıp gönderdiği "talika"lar ile değil, her reayanın önceden hangi vergileri, ne zaman ve hangi miktarda ödeyeceğini tespit eden mufassal defterler ile eyaleti adaletle yönetmek ve vergileri nizamlı biçimde toplamak amacıyla hazırlanan kanunnamelerle belirlenmesinde idi. Bundan dolayı 1583 tarihine kadar, yani Osmanlıların Revan şehri ve eyaletinin fethine kadar olan dönem içinde Mu-

ğanlu, Taşlu, Vadi vb. aşiretler de dahil eyaleti terk ederek kaçmış, insanların bir kısmının geri dönmelerini normal olay olarak değerlendirmek mümkün.

Tablo 1

BOA, No: 681'e göre Revan eyaletinde dirlik dağılımı

Nahiye	Dirlikler	
	Zeamet	Timar
1. Revan	39	77
2. Karpi	31	88
3. Karni	12	97
4. Abaran	3	56
5. Şarabhane	-	8
6. Talin	4	31
7. Armavi	6	50
8. Eşnek	3	11
9. Ağcakale	15	85
10. Vadi	13	69
11. Aralık	3	25
12. Şerur	26	138
13. Nahçıvan	12	57
14. Karabağ	3	4
15. Mevazi-i Hatun	3	13
16. Mülk-i Arslanlu	2	7
17. Dereşahbuz	11	42
18. Sisyan	12	32
19. Bazarçay	-	13
20. Elince	21	42
21. Ordubad*	25	55
22. Zarzebil	5	46
Toplamı:		249 1047

* "Ordubad nahiyesi" bölümü Ordubad, Şorlut, Derenürküt, Dereşam ve Azadçıran nahiyeleri köylerini de içine alıyor.

Tabii, Osmanlı idaresine geçmeyi etkileyen çok önemli faktörlerden birisi de, Osmanlıların din ve ilim adamlarına toleranslı olmaları, -onlara "tekalif-i örfiyye" için muafiyet vermeleri¹⁶ insanlara çok serbest şekilde imar ve bayındırlık işleri ile uğraşmalarına, vakıf tesis etmeye izin vermeleri, Osmanlılardan önce faaliyet göstermiş olan vakıfların ise faaliyetini desteklemeleri olmuştu.¹⁷

Revan eyaletinde Osmanlıların uyguladıkları idareciliğin özü olan eyalet kanunnamesinin çok ilginç yönü, onun Safevi ve Osmanlı eyalet idaresinde uygulanan kullardan oluşan sentez şeklinde hazırlanmasıdır.¹⁸ Belli olduğu üzere, Osmanlıların Transkafkasya'da ele geçirdikleri eyaletlerden Revan eyaleti (1590) ve Gence-Kara-

bağ eyaleti (1727) için birer kanunname hazırlamışlardı. Fakat 1590 tarihli Revan eyaleti kanunnamesinden farklı olarak Gence-Karabağ eyaleti kanunnamesi Osmanlı ve Safevi idarecilik kurallarının sentezi olarak hazırlanmıştı. 1727 tarihinde yürürlüğe giren Gence-Karabağ eyaleti kanunnamesi:

1. Osmanlı öncesi Gence-Karabağ eyaletinde, özellikle eyaletin merkez şehri Gence'de hararetili ve uzun süreli ticarî hayat sonucu değişmez ticarî kuralların yerleşmesinden ve yerli halkın bunlara alışkanlığından dolayı, bu kuralların değiştirilmesinin uygun görülmemesi ve; 2. Osmanlı idaresini kabul etmek istemeyen Genceliler'in direnişinin yanısıra yüzde yüz Osmanlı idare kurallarının uygulanması da huzur ve siyasi istikrarı olumsuz etkileyecek faktör olarak değerlendirilmesine göre sentez şeklinde hazırlanmıştı.

Revan eyaleti kanunnamesine gelince, onun 16. yy.'ın sonlarının Osmanlı kanunnameleri çerçevesinde hazırlanmasını, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda reayanın vereceği vergilerle eyalet yöneticilerinin idarî işlerle ilgili geçerli olan yükümlülüklerinin kanunnameye yer alması, fikrimizce, I. Safeviler döneminde ticarî hayatında rüsumlara ve pazar bacalarına istenilen zaman beylerbeyleri tarafından zamların getirilmesinden kaynaklanan kanunsuzluk ve bundan dolayı Revan eyaletinin tacirlerinin eyaleti terk edip, diğer bölgelerde ve ülkelerde, örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaretle uğraşmasına¹⁹ göre Revan eyaletinde, yerli tacirler tarafından da uygun görülmeyen vergilendirme usûllerinin büsbütün kaldırılması ile canlılığını kaybetmiş iktisadî hayatın canlandırılması, ziraî kesimde ise 1583 tarihinde Osmanlı ordusunun Revan'a hareketi sırasında Çukursad' beylerbeyi Tokmak han ile beraber dirlik sahipleri ve reayanın da eyaleti terketmesi sonucu, reayayı boş kalmış yerlerine döndürmek, nizamlı vergi ve idarî sistemi uygulamak amacıyla anakronizm biçimli Safevi dirlik düzeninin kaldırılması ve timar sisteminin yerleştirilmesi ile ilgili kararı neden olmuştu.

Revan eyaleti kanunnamesi bir bütün olmasına rağmen, konulara göre 17 bölüme ("fasıl") ayrılmıştı. Kanunnamenin giriş mahiyetinde olan ve dua ile açılan kısmında mufassal ve icmal defterlerin tertibinin amacı, tahrir işlerinden beklenen sonucun mahiyeti açıklanmış-

tı.²⁰ Kanunnamenin birinci bölümü arazi ve şahısla bağlı vergiler, onların vergilendirilmesi ile ilgilidir. Bu bölümde resm-i çift, nim çift, bennak, ekinli bennak vergileri ve onların ödenecek miktarı ile arazinin babadan oğula intikalinin şartları ayrıntıları ile açıklanmıştı. Bu bölümde ispençe ile ilgili olarak, "ve vilayet-i mezbure keferesi haraçların eda ettikten sonra, rüsum-i çiftten bedel sipahilerine her haraç-güzar başına yirmibeşer akçe ispenç vaz' olunmuş...", ispençeyi verdikten sonra ise, onların "zeminlerinden resm-i çift ve resm-i nim ve resm-i dönüm vermezler", diye yazılmıştı.²¹

Aynı bölümde buğdayın ta'sir olunması, salariyelerin verilmesi prensipleri açıklanmış ve bunların diğer Osmanlı eyaletlerindekiyle hiçbir farkının olmadığı da belli oluyor. Arazisini boş bırakmayıp, eken reayanın tapu ile aldığı arazisi elinden alınamazdı, fakat arazisini bırakıp gitse, sipahiye reayayı 10 yıl içinde bulursa, geri döndermesinin yanısıra, eğer reaya arazisini, köyünde bulunduğu halde, üç yıl boyunca ekmez ise, elinden alarak başka bir kimseye tapuya vermek hakkı tanınırdı.²²

Kanunnameye hayvancılıkla ilgili vergilerden resm-i kışlak, resm-i ağnam ve ağıl resminden söz ediliyor. Resm-i kışlak'ın şartlarının çok ilginç tarafı, Revan eyaletinin konar-göçerlerinin yerleşik hayata geçmeleri için uygun şartların ortaya koymasındır: Evli veya bekar olmasına göre kadarı ayarlanan resm-i kışlak vergisini "bir kimesne bir sipahinin timarında kışlarsa, evlü olsa resm-i kışlak 6 akçe alına ve mücerred olsa, tütünü olsa resm-i duhan 3 akçe alına", diye belirlenmişti. Ziraat eden kışlakçıtan kışlak resmi değil, resm-i zemin alınması ayrıca gösteriliyordu. Devamlı olarak bir yerde oturan kışlakçı sadece 3 yıl resm-i kışlak verir, bu süreden sonra ondan resm-i bennak alınır.²³

Nisan ayında alınması kararlaştırılan resm-i ağnam için "koyun ile kuzu birle sayılmak kanun-i kadimdir", diye 2 koyuna 1 akçe vergi tespit olunmuştu. Ayrıca Revan eyaletinde oturan aşiretlerin ziraatle uğraşacağı takdirde, sahib-i arza verecekleri resm ve behre hariç, adet-i ağnam'ın bad-i hava, arusiyyenin hass-i humayuna kayıt olunacağı da kanunnameye yer almıştı.²⁴

Osmanlılar, Revan eyaletinde Safeviler döneminde çok yüksek olan resm-i ağıl vergisinin kadarını aşağı düş-

şürümüş ve resm-i yatak olarak her sürüden 1 koyun alınmasını kararlaştırmışlardı.²⁵

Resm-i asiya vergisini Osmanlılar değirmenin çalışma sürecine bağlamış ve çalışanlarından ayda 5 akçe alınmasını tespit etmişlerdi.²⁶

Buğday, arpa gibi ürünlerden öşür, genel olarak, ay- ni alındığı halde, kanunnamede öşür grubundan olan vergilerden öşr-i asel nakdi olarak alındığını görüyoruz: “öşr-i asele bedel ala kovandan 2 akçe ve ednasından 1 akçe alına”, diye yazılmıştı.²⁷

Kanunmade, hakkında birer bölümde mahiyeti açıklanan resm-i arusane, cürm-i hayvanat ile bad-i hava arızı vergiler grubundan olan abd-i abık ve kenizek vergileri ile ilgili açıklamalar da aynen diğer Osmanlı kanunnamelerinde belirlendiği gibidir.²⁸

Kanunnamenin beş bölümü eyaletin ticarî hayatı ve şehirlerdeki emniyet konusu ile ilgilidir. Bu bölümlerde bac, nahr, ihtisabiye hakkında açıklamalar verilmişti. “Bac-i bazar-i ğalle” bölümünde, “bac”ın şartları tespit olunmuştu. Bu şartlara göre, bir kimse şehir pazarında buğday, arpa veya diğer bu tür ürünlerden satışa çıkarırsa, satılan malın her müdü için (1 müd-20 İstanbul kilesi idi) 0.5 kile, yani %1 bac vermeliydi. Un satıldığı halde (eğer her yük 6 kile ise), bir yükte 2 akçe alınması kararlaştırılmıştı.²⁹

Pazara satılmak için getirilen çeşitli kumaş ve emtianın satılması takdirinde, her 100 akçe için 2 akçe (%2), aynı malı ibur etse, at yükünden ikişer akçe, deve yükünden ise dörder akçe, bal, yağ, meyve, pirinç, peynir vb. yiyeceklerin her nügi'sinden (1 nügi-200 dirhem olmuş) ikişer akçe alınmalıymış. Satılan esir, at, katır, çamur, kara sığır için gerek alan, gerekse satan aynı miktarda rüsum verirlerdi. Örneğin, esir satıldığı takdirde alan ile satan dörder akçe, at, katır, çamur, kara sığırın satışından sonra her iki taraf ikişer akçe rüsum verirlerdi vb.³⁰

İhtisabiye konusunda kanunmade: 1. Şehir mühtesibinin köylere giderek, ihtisabiye, diye bir nesne alınmasının kesinlikle yasak olunması, 2. Safevi döneminde olduğu gibi “tamga”dan başka satıcılardan birşey alınması, 3. Kullanmaya yararsız olan yiyeceğin satılmasının yasaklanması vb. özel olarak vurgulanmıştı. Tartı ile sa-

tilan malın çekisinin eksik olduğu belirlendiği takdirde, satıcıdan eksik olarak satılan malın her dirhemi için 1 akçe cerime alınması ile ilgili hususlar da öngörülmüş- tü.³¹

Pazara satılmak için çıkartılan ve aynı zamanda ikinci elden satılan mal için narh koyulurdu. Örneğin, meyve ve çeşitli yiyecek satan bakkal, onları kaç- almış- sa, her müd mal için ödediği paranın 1/10, arpanın her müdü için 5 akçe narh verirdi. Satılan her kuzu etinin 200 dirhemi, su sığır etinin 400 dirhemi için birer akçe narh verilmesi kanunmade tespit edilmişti.³²

Şehirdeki bakkal dükkanlarının çalınmak ve diğer yolsuzluklardan korunması için asesie adı ile alınan rüsumlar hakkında kanunmade, “şehirde vaki olan ehl-i muamele dükkanlarından her ayda ikişer akçe alına ve ehl-i hıref dükkanlarından birer akçe alına, ziyade alınma- ya”, diye yazılmıştı.³³

Kanunmade bir bölüm dahi “siyaset” işleri ile ilgili idi. Burada hırsızlıktan dolayı siyasetin uygulanma- sı prensipleri açıklanmış, diğer bir bölümde ise, Revan eyaletindeki hristiyanların nikah işleri ile resm-i kismetlerine karışılmaması ve “ayin-i batıleleri üzere” işle- rinin devam ettirilmelerine engel olunmaması bildiril- di.³⁴

Görüldüğü gibi, 16. yy.'ın sonlarında Osmanlıların ele geçirdikleri Safeviler'in Çukursa'd (Revan) Beyler- beyliği için 1583-1590 tarihleri arası dönem Osmanlı yönetim sistemine entegrasyon dönemi olmuştu. Kalele- rin inşası ve tamir işleri dahil, siyasî, hukukî, sosyal ve ekonomik alanlarda faaliyeti ile Osmanlılar tam anlamda burasını İmparatorluğun bir eyaletine dönüştürmeğe te- şebbüs göstermiş ve bunu başarmışlardı. Klasik dönem Osmanlı tarihinde ele geçirilen bölgelerle ilgili olarak yürütülen politika, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm bölgelerinin merkezleştirilmesine yönelikti. 16. yy. baş- larında ele geçirilen Doğu Anadolu bölgelerinin Osman- lı merkezîyetçi yönetim sistemine katılması süreci 16. yy.'ın sonlarına kadar devam etmiş ve bu doğrultuda yapı- lın girişimlerin istenilen sonucu vermemesinden dola- yı, Osmanlı öncesi toprak rejimi, arkaik dönem vergile- rin kullanılmasına karışılmaması, buradaki eski yöneti- cilere idaresinde olan arazilerden oluşan “ocaklık”, “yurt-

luk”, “hükümet” gibi idarî birimlerin oluşturulması yolunu tutmaya sevk etmişti.³⁵

Fakat Osmanlı İmparatorluğu'na katılan Revan eyaletinde Doğu Anadolu'da gördüğümüz idarî birimlerle karşılaşmıyoruz. Bu eyalete Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi sancak üzerine dayalı idarî taksimat yapılmış ve eyalet yönetiminde otonomiyi öngören prensibe gerek kalmamıştı. Çünkü Osmanlılar burasını ciddi bir direniş görmeden ele geçirmeyi başarmış ve 1583-1603 tarihleri arasında Revan eyaletinde Osmanlılara karşı siyasî, dinî veya diğer bir muhalefet türü görülmemişti.

Osmanlı merkezîyetçiliğinin çok önemli bir özelliği de, ele geçirilen bölgelerde timar sisteminin yerleştirilmesi olmuştu. Safevi devletinin sınır bölgesinde bulunan Revan eyaletinde (aslında tüm Safevi devletinde olduğu gibi) toprak rejiminde olan systemsizlik vardı. Ele geçirilen bu bölgede aynı rejimin uygulanmasına devam edilmesi veya onun bazı önemli çizgilerinin korunması ile bir sentezin yapılması, merkezîyetçilik görüşlerine ters düşmesinden dolayı, büsbütün kaldırılmıştı. Sosyal ve ekonomik açıdan da timar sisteminin sadece Osmanlı yöneticileri için değil, Safevi devletinin uyguladığı vergi politikası sonucu sıkıntı çeken Revan eyaleti reayası için de pozitif yönlerinin olmasından dolayı, uygulanmaya başlanmıştı.

İdarî işlerin yanısıra Osmanlıların ekonomik politikaya da çok büyük önem vermeleri Revan eyaleti örneğinde açıkça görülmektedir. Safevi döneminde ticarî faaliyetlerde kullanılan bazı ağırlık tartılarının (müd, nügi vb.) Osmanlı döneminde de kullanılmasına devam edilmesinin yanısıra Safevi döneminden kalmış ticarî işlemlerle ilgili tüm kuralları kaldırılmış, ticarî hayatı canlandırmak için denenmiş prensiplerin uygulanması kararlaştırılmış ve ticarî hayatta üretici-satıcı-tüketici üçgeni arasında her üç tarafın maddî çıkarları gözönünde bulundurulduğundan dolayı uzun süreli bir uyum oluşmuştu. Aynı zamanda bu dönemde Revan eyaleti şehirlerinden Revan ile Nahçıvan'da birer darphane açılmış ve Sultan III. Murad (1574-1595) ile Sultan III. Mehmed'in (1595-1603) saltanatı yıllarında bu şehirlerde gümüş paralar kesilmişti.³⁶ Bu faaliyetten sonra Revan eyaleti şehirlerinden Revan, Nahçıvan, Ordubad ve özellikle Cul-

ha'nın ticarî hayatında öyle bir canlanma görüldü ki, 1605 tarihinde Revan, Nahçıvan ve Ordubad bölgelerinden ele yolu ile tehric girişen şah I. Abbas, Osmanlılar döneminde 54 mahalleli şehir olan Culha'nın nüfusu yüzde yüz şehirden çıkartılmıştı. Osmanlıların yürüttüğü politika sonucu görülen gelişme yine bir şahsın iradesi ile hiçe indirilmişti.³⁷

Revan eyaletinin kanunnamesinin Osmanlı kanunnameleri çerçevesinde hazırlanması da Osmanlıların Revan eyaletini sadece siyasî ve ekonomik yönden değil, hukukî yönden de Osmanlı merkezîyetçi idarî sistemine entegrasyonunu kolaylaştırmak amacıyla yapılmıştı. Osmanlı kanunlarının Revan eyaletinde uygulanması sonucu, Safeviler döneminde bir (yetkili) şahsın iradesine dayanılarak gerçekleştirilen idarî işlerden kaynaklanan huzursuzluklar da kaldırılmış olduğu için, Revan eyaletini terk etmiş insanların bir kısmı (belki de çoğunluk) kanunla yönetilen Osmanlı yönetimini tercih ederek, tekrar yurtlarına dönmüşlerdi.

Revan eyaletinin Osmanlı yönetim sistemine katılması bu bölgenin Osmanlı İmparatorluğu aracılığıyla regional ulaşım ile dış ticaret ağına engelsiz girmesini temin etmiş, dolayısıyla Revan eyaleti karşısında açılan bu uzun süreli perspektif bölgenin zirâî kesiminin ürünlerine olan ihtiyacı da belirlemiş olmakla, zirâî kesimin gelişmesini de olumlu etkilemişti. Bu entegrasyonun diğer bir olumlu yönü de, Revan eyaletinde üretilen malların işte bu bölgenin ticaret adamları tarafından da Avrupa pazarlarına çıkartılması olmuştu. Fakat bu gelişmenin Revan eyaletine dış ticaret serbestliği kazandırabileceğinden endişelenen şah I. Abbas ilk önce bölgenin ticaret adamlarının 1605 tarihinde Safevi devletinin içine doğru tehric olunmaları kararını vermek zorunda kalmıştı.

Revan eyaletinin Osmanlı yönetimine entegrasyonunun başka bir olumlu yönü de, Osmanlılara kadar burada sünnî-şii halk arasında şii ideolojisinden kaynaklanan düşmanlık ortamının kaldırılması olmuştu. Osmanlıların sünnî olmalarına rağmen, şii halk ile o kadar toleranslı davranmışlar ki, Revan eyaletinin beylerbeyisi görevine bile şiiilerden olan Şerif Paşa'yı tayin etmişlerdi. Fakat 1603 tarihinde Revan şehrini ele geçiren Şah I. Abbas bu dini uyumu bozmuş, Şerif Paşa'yı tekrar şii-

ğe döndermiş gibi hareket ederek, onu İmam Rıza türbesinin mütevellisi görevine tayin etmiş ve Meşhed'e gönderilmişti.³⁸ Bundan sonra Şah I. Abbas ülkenin ekonomisini geliştirmek amacıyla halkının şii olmasından dolayı bazı şehirlerle ağır vergilerden muafiyet vermiş, bununla da Osmanlıların insanların arasında sağladığı dinî uyuma aykırı hareket etmenin yanısıra bu siyasi "izzetnefisiği" ile bölgesel ekonomik gelişmeyi de durdurmuştu.

1724-1735 tarihlerinde de Revan eyaleti Osmanlı idaresinde olmuştu. Fakat bu dönemde uluslararası sorunlarla çok uğraşan Osmanlı İmparatorluğu bu bölgeyi, kendisinin değişme safhasına girmesinden ve bu sürecin tamamlanmamış olmasından dolayı, Osmanlı yönetim sistemine entegrasyonunu yapamayarak, 1639 tarihli Kasr-i Şirin anlaşması ile belirlenmiş sınırları içine dönmeyi tercih etmişti.

- 1 Bu defterler hakkında bkz.: İrevan eyaletinin icmal defteri. Araştırma, tercüme, geyd ve clavelerin müellifleri Z. Bünyatov ve H. Memmedov (Karamanlı). Baku, 1996, s. 7-8.
- 2 Bkz.: T. M. Musevi. *Orta çağ Azerbaycan tarihine dair fars dili senedler*. 16-18-ci eserler. Baku, 1977, s. 6.
- 3 A. Rahmani. Azerbaydjan v kontse 16 i v 17 veke. Baku, 1981, s. 108-111.
- 4 Ayrıntılı olarak bkz.: İ. Kafesoğlu. *Osmanlı-İran siyasi müvasebetleri* (1578-1612). İstanbul, 1993; F. M. Kırzioğlu. *Osmanlıların Kafkas ellerini fetbi* (1451-1590). Ankara, 1993; O. A. Efendiye. *Azerbaydjanıkoje gosudarstvo Seferidov v 16 veke*. Baku, 1981; Ş. F. Farzalibeyli. *Azerbaycan ve Osmanlı İmpariyası*. Baku, 1994 vb.
- 5 Örneğin bkz.: İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 235-236.
- 6 F. M. Kırzioğlu, a.g.e., s. 346.
- 7 Bkz.: Defter-i mufassal eyalet-i Revan-İstanbul, BOA, No: 633.
- 8 İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 135-136.
- 9 1583 tarihinden başlayarak Şirvan eyaletinin taksimi yapılarak, tahir işlerinin görüldüğünü Ali Efendi yazıyorsa da (M. F. Kırzioğlu, a.g.e., s. 304-306), bu eyaletin mufassal veya icmal defteri henüz bulunmadığından dolayı, 1590 tarihli Revan eyaleti mufassal defterini Osmanlıların Transkafkasya'da tertip ettikleri ilk defter olarak kabul ediyoruz.
- 10 F. M. Kırzioğlu 1590 tarihinde Revan eyaletinin kazalara dayanarak taksim olduğunu yazıyor (F. M. Kırzioğlu a.g.e., s. 347-348, 375). Fakat defterin giriş bölümünde Revan eyaleti livalara dayanan maliyelerden oluştuğu yazıldığı halde, iç kısmında bir karışıklık ortaya çıkıyor ve burasının hangi idarî birim üzerinde taksimi yapıldığı bir türlü anlaşılmadığından dolayı, biz defterin giriş bölümünde verilen bilgiyi tercih ettik.
- 11 Tadhkirat al-muluk. *A manual of Safavid administration* (circa 1137-1725). Persian text in facsimile, translated and explained by V. Minorsky. London, 1943, p. 141 (107a)
- 12 Revan eyaleti icmal defterinin tertip tarihi için bkz.: "İrevan eyaletinin icmal defteri" (Z. Bünyatov ve H. Memmedov yayını), s. 7.
- 13 İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 136 (dipnot 235)
- 14 Safevi devletindeki toprak rejimi için ayrıntılı bkz.: A. Rahmani, a.g.e., s. 124-127.
- 15 Revan eyaleti mufassal defteri-İstanbul, BOA, No: 681, 35, 62.
- 16 Revan eyaletinin mufassal defteri-İstanbul, BOA, No: 633, 114, 117, 120, 121, 216 vb.
- 17 Aynı defter, s. 113, 124, 216, 285 vb.
- 18 Örneğin, 1727 tarihli Gence-Karabağ eyaletinin kanunnamesinin Osmanlı ve Safevi yönetim kurallarının sentezi olduğu, bu eyaletin kanunnamesinden de anlaşılıyor. (Ayrıntılı olarak bkz.: G. M. Mamedov. *Osmanlıya nalogovaya sistema v eyalete Gyaudje i sandjake Kazab*. Baku, 1985)
- 19 A. P. Novoseltsev. Goroda Azerbaydjana i Vostochnoy Armenii v 17-18vv. *"İstoriya SSSR" dergisi*, 1959, No: 1, s. 100, 102.
- 20 Revan eyaleti mufassal defteri-İstanbul, BOA, No: 633, s. 2-4.
- 21 Aynı defter, s. 4-5.
- 22 Aynı defter, s. 5-7.
- 23 Aynı defter, s. 7.
- 24 Aynı defter, s. 7.
- 25 Aynı defter, s. 7-8.
- 26 Aynı defter, s. 7.
- 27 Aynı defter, s. 8.
- 28 Aynı defter, s. 8-9.
- 29 Aynı defter, s. 10.
- 30 Aynı defter, s. 9.
- 31 Aynı defter, s. 10.
- 32 Aynı defter, s. 10.
- 33 Aynı defter, s. 10-11.
- 34 Aynı defter, s. 9, 11-12.
- 35 Ayrıntılı olarak bkz.: Ş. M. Mustafayev. *Vostochnaya Anatoliya: ot Akkoyunlu k Osmanskoy imperii*. Moskva 1994, s. 50-138.
- 36 Ç. Ölçer. Sovyet Rusya müzelerindeki (Moskova ve leningrad) nadir Osmanlı madeni paraları. İstanbul 1972, s. 25-26.
- 37 A. Rahmani, a.g.e., s. 168-170.
- 38 Peçevi İbrahim Efendi, Tarih, II, haz.: B. S. Baykal. Ankara 1992, s. 245.

XVIII. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU

KUZEYDE BELİREN YENİ HAŞİM: RUSYA
OSMANLILARIN TÜRKİSTAN VE KAFKASYA İLE İLİŞKİLERİ
OSMANLI DİPLOMASİSİ

XVIII. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU

PROF. DR. NORMAN ITZKOWITZ

PRINCETON UNIVERSITY, DEPARTMENT OF NEAR EASTERN STUDIES / A.B.D.

20. yüzyıl biterken bazıları bu yüzyılın akışını değiştiren olayların bir seceresini çıkarmanın da zamanı geldiğini düşünüyorlar. Diğerlerine göre, bu günler gelecek yüzyılın neler getireceğinin de işaretçisi. Geriye dönüp bakanların aklına, "XX.yüzyılın neyi kapsadığı" sorusu nadiren gelir. XX. yüzyıl 1900 yılında mı başlamıştır yoksa 1876'da Nicholas August Otto'nun içten yanmalı motoru icat etmesiyle mi? 1905'te Rus Devrimi'yle ya da I. Dünya Savaşı'ndan sonra Versay Antlaşmasıyla başladığını söylemek tarihsel açıdan anlamlı olacaktır? Neyin anlamlı olduğunu belirlerken kıstasımız ne olacak? Anlamı nasıl ölçeceğiz? İnsan gelişimine bakarsak bize nasıl ilerleyeceğimiz konusunda ipucu verebilir. İnsan gelişiminde, konuşmayı öğrenmekte olan bir çocuk konuşmayı öğrenmiş bir çocuktan her zaman için farklıdır. Konuşma herşeyi değiştirir. Bu anlamlı bir değişim anıdır. Diğerleri ise harekettir. Yürümeyi öğrenmiş bir çocuk yürümeyi henüz öğrenememiş bir çocuktan her zaman için farklıdır. Hareket herşeyi değiştirir. Bu da önemli bir değişim anıdır. Eğer hareketin hayatınıza etkisini unutmusanız, anne ve babanıza yaşamlarının en iyi dönemlerini arkanızdan nasıl koşarak geçirdiklerini sormanız yerli. Çocuğun konuşmayı ve yürümeyi öğrendikten sonra ne kadar değiştiğini hatırlamakla birlikte, gelişiminde rol oynayan ve etkisi uzun süren faktörleri de unutmamak gerekir. Böyle bir çocuk dalgın bir şekilde parmağını emmeye devam edebilir, geceleri uyumakta güçlük çekebilir, hatta yürümek, koşmak ve bütün gün oynamaktan yorgun düşebilir. Tarihçiler ve psikoanalistler değişim ve sürekliliği sürekli aramalıdır.

Değişim ve süreklilik gözönüne alındığında insan için doğru sayılan, XX. yüzyıl, XVIII.yüzyıl hatta aynı

derecede Osmanlı İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyılı için de doğrudur. XVIII.yüzyılın Avrupa'da daha sonra da Osmanlı İmparatorluğu'nda ne zaman başladığını, eğer belirlenen bir tarih varsa bunun nasıl belirlendiğini sormakla işe başlayabiliriz. Avrupa'da XVIII.yüzyılın siyasi olarak XIV. Lui'nin "dünya monarşisi" kurma hayallerini sona erdiren, bir başka deyişle, Fransa'nın dünyaya hakim olma çabalarını boşa çıkaran ve 1713-14 yılları arasında imzalanan Utrecht Barışı ile başladığını söylemek çok anlamsız olmayacaktır. Bundan sonra, Fransa hayallerini Hindistan ve Kuzey Amerika'ya ihraç etmeye devam etse de, Avrupa'da bağımsız devletler dönemi başlamış oldu. Bu dönemde, süreklilik büyük oranda Avrupa'da ekonomik ve sosyal alanlarda görüldü. Avrupa'da nüfusun önemli bir bölümü kırsal alanlarda yaşamaya devam ediyordu. Şehircilik alanında milyonların yaşadığı, şehirlerin ortaya çıktığı döneme doğru o büyük adım henüz atılmamıştı. Ekonomi hala tüccarların elindeydi ve sanayi kapitalizminin gelmesi bekleniyordu. Anayasal olarak Fransa'da soylular siyasi açıdan güçsüz hale gelmiş, gerçek yetki kralın elinde toplanmıştı. Soylular daha sonra Fransız Devrimi'ne yol açacak, geri dönüş için girişimde bulunacaktı. İngiltere'de ise Avam Kamarası'nın önemli siyasi hareketlerde öncülük yapmasıyla kral'ın yetkileri önemli ölçüde azalmıştı. Bundan sonra krallar daha çok hükmedecek ancak yönetemeyecekti. Avrupa'nın doğusunda, Avusturya-Macaristan ve Rusya'da ise güç hala monarşideydi. Kimin yönetimde olduğu ve kimin çıkarlarının yankı bulduğu Avrupa'da farklı yetki merkezlerinde farklı yanıtlar buldu. Bu yanıtların, Fransız Devrimi'ne kadar üstünde durulmadı. Ancak, Napolyon Dönemi'nin onları yeniden gündeme getirmesiyle bir canlanma yaşandı ve XVIII. yüzyılın,

1815 yılındaki Viyana Kongresi'nde sona ermesine kadar, temelleri atıldı.

Avrupa'da XVIII.yüzyılın 1713-14'ten 1815 yılına kadar sürdüğü, yani bir yüzyılı hemen hemen aştığı söylenebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. yüzyılı ne oluşturur? Böyle bir soru, Osmanlı tarihini padişahların iktidar yıllarına göre değerlendiren geleneksel Osmanlı vakayinameleri ile çatışmaktadır. Bu vakayinameler sadece sultanın icraatlarına odaklanarak, süreklilik ve değişim konularını ilgi alanlarının dışında bırakmışlardır. Buradan hareketle, XVIII. yüzyılın III. Ahmed'in tahta geçtiği 1703'te başlayıp 1789'da III. Selim'in sultanlığa gelmesi ya da 1807'de tahttan indirilmesiyle sona erdiğini söylemek arasında bir fark yoktur. Ancak, süreklilik ve değişim olgularını gözönüne alarak işe biraz anlam katmak istersek, XVIII. yüzyılın 1699'daki Karlofça Antlaşması'yla başlayıp 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşması ile bittiğini söyleyebiliriz. Bu tarihlerden ilki, Osmanlı'nın uzun süredir elinde tuttuğu toprakları "gavurlara" kaybetmesinin başlangıcını ifade ederken, ikincisi, Rusya ile yeni ilişkilerin kurulduğu, kuzeydeki ruhi siyah "Moskof'un baş düşman olarak "Nemçe"nin yerini aldığı döneme işaret etmektedir. Eğer XVIII. yüzyıla bizim bildiğimiz XVIII. yüzyıldan daha da fazla odaklanmak istiyorsak, İsveç Kralı XII. Şarl'ın Temmuz 1709'da Rus Çarı Büyük Petro'ya yenilerek Osmanlı İmparatorluğu'na sığındığı Poltava Savaşı ile konuya başlayabiliriz. XII Şarl, Rusya'dan intikamını almak için Osmanlı İmparatorluğu'nu maşa olarak kullanmak istemiş ve bu amacına ulaşabilmek için tek kişilik bir savaş başlatmıştı. Ancak bu tür bir değerlendirme en az vakayinüvistlerin metodu kadar sınırlayıcı olacaktır, çünkü diplomasi tarihini belki de kendisinden çok daha önemli konuları göz ardı ederek birinci plana oturtmak gerekecektir. Eğer ilkimizi askeri alana yönelirsek, Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. yüzyılı, Viyana önünde 1683'teki ikinci yenilgiyle başlatarak, Napolyon'un 1789'da Mısır'ı işgaliyle bitirebiliriz. Bu bakış açısıyla, Osmanlı Devleti'nin fetih olgusunu temel kurulum kurulumadığı, kendisini fetih siyasetine adayıp adamadığı ve varlığının tamamen fetihlere bağlı olup olmadığı -ki ben de bu soruları doğrulayıcı bir görüşü savunuyorum- ve fethedilecek yerlerin bitmesinin Osmanlı Devleti'ne ne

gibi etkilerinin olduğu en önemli sorular olacaktır. Bu perspektif bizi iç siyasete, yani toplum yapısına, kimin Osmanlı olarak değerlendirilmesi gerektiğine ve son dönem Osmanlı toplumundaki sosyolojik hareketlenmeye yöeltecektir. Bu soruları incelediğimiz de, diplomasiyi, askeri teknoloji ve teknoloji ile ilgili soruları da araştırma kapsamına almak gerekecektir.

O HALDE NEDİR OSMANLI'NIN XVIII. YÜZYILI VE NEREDE BAŞLAYIP NEREDE BİTMİŞTİR?

İlkin kendini Osmanlı araştırmalarına hazırlamak, sonra da tümüyle Osmanlı çalışmalarına vakfetmek için XX. yüzyılın neredeyse ikinci yarısını tamamıyla bu iş uğrunda harcayan bir kişi olarak, kendimi Osmanlı'nın XVIII. yüzyılının doğasına yeni birtakım anlayışlar kazandıracak kadar yetkin görüyorum. XX. yüzyılın son çeyreği, biz tarihçileri psikoloji ya da etnoloji gibi yeni disiplinleri ve hoşlansak da hoşlanmasak da tarihsel açıklamalarda tesadüfleri dikkate almaya yöneltmektedir. Bu bize, kendi alanımızda yeni ve daha derin bir bakış açısı kazandıracaktır.

Bu düşüncelerle, Osmanlı'da XVIII. yüzyılı III. Ahmed'in tahta çıktığı 1703 yılıyla başlatıp, III. Selim döneminin başladığı 1789 yılıyla bitireceğim. Ancak, padişahların cülusları ve tahttan indikleri ya da indirildikleri olayları anlatırken, sıradan bir Osmanlı tarihçisinin üzerinde durduğu noktalardan benimkiler farklı olacak. Benim ilgilendiklerim, padişahların gelişi ya da gidişinden ziyade, bugüne kadar bilinenlerin ışığında, neler yaptıkları, neden yaptıkları ve bunların Osmanlı geleneğiyle ilişkisi ve sonuçları olacaktır. Dönemlere ayırmanın bütün tarihçilerin oynadığı bir oyun olduğunun farkına vararak, 1703'teki Edirne vak'ası ile başlayıp, 1808 Ekiminde Sened-i İttifak'ın imzalanmasıyla sonuçlanan bir Osmanlı XVIII. yüzyılı çıkardım ortaya. Bu süreçte üzerinde duracağım ana konular merkezi otoritenin yeniden kurulması, ordu, bürokrasi ve din adamları arasındaki mesleki ilişkilerdir. 105 yıllık bir yüzyıla karşın, benim önerdiğim sadece 86 yıl sürüyor.

IV Mehmed'in oğlu III. Ahmed 1673 yılında doğdu, 1736 yılında da öldü. Süreklilik ve değişim açısından bakacak olursak, onun XVII. yüzyılın yani geçmişin ada-

mı mı, yoksa XVIII. yüzyılın yani geleceğin adamımı olduğu sorusunu sorarız. III Ahmed, kardeşi II. Mustafa 1703'teki Edirne olayından sonra tahttan indirilince padişah olmuştu. III. Ahmed'in ordu, ulema ve yönetimdeki muhalifleri susturması neredeyse bir on yılını aldı. III. Ahmed'in saltanatının başlangıcındaki ilk büyük sorun, Sadrazam Baltacı Mehmet Paşa'nın, 1711 yılında Osmanlı Ordusu'nun Rus Ordusu'na galip geldiği Prut Savaşı'nda, Rus Çarı Büyük Petro'yu serbest bırakması oldu. Baltacı'nın bu davranışı hakkında pek çok hikaye anlatıldı, hala da anlatılıyor. Bu hikayelerden birisi, Petro'nun karısı Katerina'nın Baltacı'ya kocasını serbest bırakması için mücevherlerini hatta kendisini teklif etmişti. Baltacı Mehmed Paşa hatasını çok çabuk anlamış olacak ki Sultan'ın annesine kendisini savunmak için bir mektup yazdı. Bu, kadınların saltanatına dair bazı unsurların XVIII yüzyılda hala nasıl canlı olduğuna bir işaretti. Baltacı Mehmet Paşa, III. Ahmed'in annesine yazdığı mektupta, saltanatı Kırım Hanlarının sülalesinden birisine vermek yerine, oğluna vermek için savaşının asıl kendisi olduğunu anlatıyordu. Kırım Hanları Osmanlılıların yakın akrabası kabul edilirdi. Sonunda, Baltacı sadrazamlıktan alındı ve cezalandırıldı. Mektup yaşamını kurtarmış olabilir. Baltacı'nın ardından Sadrazam seçilen Çorlulu Ali Paşa, bu makamda dört yıl kaldı. Onun arkasından bu göreve getirilen 7 kişi çok kısa süre sadrazamlık yapmıştır. 1718 yılında, Çorlulu Ali Paşa'nın ardından sadrazam olan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ise 12 yıl kaldı bu görevde.

İbrahim Paşa'nın görevde bu kadar uzun süre kalması, Osmanlı tarihinde bu yönde bir eğilim olduğunun açık bir göstergesidir. Osmanlı Hanedanı'nın ilk dönemlerinde padişahlar sadrazamları uzun süre bu görevde tutardı. Osmanlı padişahlarının günlük idari işleri bırakmasıyla, bu görev sadrazamların omuzlarına yüklenmişti. Güçlü bir padişahın yönetiminde sadrazamın uzun süre görevinde kalması imparatorluğa istikrar kazandırıyordu. Dirayetsiz padişahların döneminde ise, sık sık sadrazam değiştirilmesi huzursuzluğu azaltıp bölünmeleri önleyerek imparatorluğa güçlü olduğu görüntüsü kazandırıyordu. XV., XVI. ve XVII. yüzyılların diğer bir ortak noktası uzun süre görevde kalan sadrazamlardı. Buna örnek olarak, II. Murad döneminde 8 yıl başvezir-

lik yapan Çandarlı İbrahim Paşa, Fatih Sultan Mehmet döneminde 15 yıl sadrazamlık yapan Çandarlı Halil Paşa gösterilebilir. Fatih'in İstanbul'u 1453 yılındaki fetihinden sonra Çandarlı Halil Paşa'yı öldürtmesinin ardından, sadrazamların imparatorluğun kurulmasına yardımcı olan Çandarlılar gibi önde gelen Türk ve Müslüman ailelerden çıkması geleneği sona ermiş, devşirmelerden ve Saray'da eğitilmiş kişilerden sadrazam seçilmeye başlanmıştı. Başka bir deyimle, sadrazamlar Balkan kökenli Hristiyanlar olup daha sonra Müslümanlaştırılan ve Saray'da eğitim gören kişilerdi. Bunlardan Mahmud Paşa, Fatih Sultan Mehmed döneminde 13 yıl sadrazamlık yapmıştı. II. Bayezid döneminde Davud Paşa 15 yıl, Hadim Ali Paşa ise ikinci vezir olarak 1506-1511 yıllarında 5 yıl görev yapmıştı. Kanuni Sultan Süleyman döneminde de, devşirme sadrazamlar uzun süre görevde kalmışlardır. Frenk İbrahim Paşa 1523 yılında sadrazamlığa atanmış ve tam 13 yıl boyunca görev yapmıştı. Rüstem Paşa'nın sadrazamlığı da 9 yıl sürmüştü. Kanuni Sultan Süleyman'ın son sadrazamı Sokullu Mehmed Paşa 1563 yılında başladığı görevi, Kanuni'nin 1566'da ölmesinden sonraki II. Selim döneminde de sürdürmüş ve tam 14 yıl boyunca bu makamda kalmıştı. Sokullu'nun ardından imparatorluğun talih bozulmaya başlamış, sadrazamlık makamı daha az güvenilir hale gelmiş, sadrazamların görev süresi de kısaltmaya başlamıştı. Celali isyanlarının çıktığı 1606'da, sadrazamlığa getirilen, I. Ahmed'in padişahlığı döneminde de beş yıl boyunca bu makamda kalan Kuyucu Murad Paşa'dan önce, sadrazamlıkta iki yıl gayet iyi bir zamandı.

1619-24 yıllarında imparatorluk büyük sıkıntılara girdi. Bu, I. Ahmed'in ölmeden önce tahtına geçecek kişiyi belirlememesinden kaynaklanıyordu. I. Ahmed'in ardından tahta 1617 yılında kardeşi I. Mustafa, onun ardından da 1618'de Genç Osman geçti. Genç Osman 1622 yılındaki Yeniçeri ayaklanma sırasında suikaste uğrayacak ve bu şekilde öldürülen ilk padişah olacaktı.

1616-1624 yılları arasında sadrazamlık makamına görev süresi ortalama 1.5 yıl olan toplam 9 kişi geçti. Bu durum Topal Recep'in 1631'de görev almasıyla değişti. Topal Recep, beş yıl, yani 1636 yılına kadar sadrazamlık görevinde bulundu. 1643 yılında ise sadrazamlıkta kısa dönem yeniden başladı. Köprülü Mehmed Paşa'nın atan-

dığı 1656 yılına kadar sadrazamlığa getirilen 15 kişinin görev süresi ortalama 10 aydı. Köprülü Mehmed Paşa'nın Valide Sultan Turhan ile iyi ilişkisi ona ileri yaşına rağmen 6 yıl sadrazamlık görevi yapmasının yanısıra, bu görevi oğlu Fazıl Ahmed'e devretmesine de yaradı. Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, 1676 yılındaki ölümüne kadar bu görevi 15 yıl sürdürdü. Baba-oğul, imparatorluğun talihini yeniden açtı. Osmanlı'nın son fethi, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın başvezirliği döneminde Girit Adası'nın 1669'da alınmasıyla gerçekleşti. Sadrazamlık makamı Köprülü Mehmed Paşa döneminde yeniden güç kazanmış, bu makamı sırasıyla işgal eden oğlu Fazıl Ahmed ve onun kayıpederi Mustafa Paşa da en azından bir yıl daha bu güçlü yapıyı korumayı başarmıştı. Mustafa Paşa 7 yıllık sadrazamlıktan sonra 1683 yılında Viyana önündeki yenilgi yüzünden hayatını kaybetmişti. Osmanlı birliklerinin çekilmekte olduğu ve imparatorluğun kan kaybettiği, yani 1683 yılından 1697'de Amcazade Köprülü Hüseyin Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesine kadar olan dönemde toplam 11 sadrazam görev yaptı. XVII. yüzyılın son çeyreği sadrazamlar için olduğu kadar padişahlar için de zor bir dönemdi. Bu dönemde, IV. Mehmed (1646-87), II. Süleyman (1687-91), II. Ahmed (1691-95) ve II. Mustafa (1695-1703) padişah oldular.

Osmanlı tarihinde sık sık meydana gelen değişiklikler, sadrazamlar için uzun görev süresinin ne denli önemli olduğunu ortaya koyuyordu. Gerek padişahlar gerekse sadrazamlar entrikalar, iç- dış siyasi ve ekonomik gelişmelerin getirdiği sıkıntılar ve Osmanlı toplumunun yapısında XVIII. yüzyılda kendini gösterecek köklü değişiklikler arasında endişe içinde yaşıyorlardı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, XVIII. yüzyıl, bize göre, II. Mustafa'nın tahttan indirilip yerine III. Ahmed'in getirilmesiyle başlar. 30 yaşındayken padişahlık tahtına oturan III. Ahmed, XVII. yüzyılın son çeyreğine tanıklık eden bir kişi olarak acaba neleri öğrenmişti?

III. Ahmed kardeşi II. Mustafa döneminin savaşçı ruhunu yaşattı; her iki kardeş de ava gitmeyi sefere çıkmaya tercih eden babaları IV. Mehmed'in tam zıttıydılar. II. Mustafa ordunun başında sefere katılacak, ancak 1697 yılının eylül ayında, Savoy Prensi Eugene'nin zaferiyle sonuçlanan Zenta Savaşı sırasında neredeyse öldürülecekti. II. Mustafa, askeri gücünün önemli bir bölümünü

Zenta Savaşı'ndan sonra yitirdi. Ancak III. Ahmed, savaş meydanına şahsen çıkmaya da, kardeşinin başlattığı meydan okumayı devam ettirdi. İlk başlarda başarılı da oldu. III. Ahmed'in ilk büyük zaferi, Rus Çarı Büyük Petro karşısında Prut Savaşı'nda alınan tartışmalı galibiyetti. Osmanlı'yı Rusya ile savaştırması için, Fransa'nın yanısıra, 1709 yılındaki Poltava Savaşı'nda yenilgiye uğrayarak Osmanlıya sığınan İsveç Kralı XII. Charles da kışkırtıyordu. Büyük Petro, daha önce de bahsedildiği gibi, Baltacı Mehmed Paşa tarafından serbest bırakılmıştı. Bu Baltacı'nın başvezirliğine mal olmuştu. III. Ahmed, sadrazamların uzun süreli görev yapmasına dikkat ediyordu. Çorlulu Ali Paşa, Baltacı Mehmed Paşa'nın Prut fiyaskosundan önce dört yıl sadrazamlık yapmıştı. Oysa Baltacı'dan sonra göreve gelen 6 sadrazamın toplam görev süresi 6 yıl oldu. 1711- 1717 yılları arasında Venedik ile yapılan savaş, Sırbistan'ın kuzeyinin elden çıkmasına ve 1718 yılında Pasarofça Antlaşması'nın imzalanmasına yol açmıştı. Antlaşma, 1717-1730 yıllarında 13 yıl boyunca başvezirlik yapan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın eseri idi. Barış, bu yılların ana motifiydi.

III. Ahmed ve İbrahim Paşa ikilisi, İstanbul'da satsal ve entellektüel etkinliklerde patlama yaşanan ve "Lale Devri" olarak tarihe geçen dönemin yaratıcılarıydı. Birinci İslam Bin yılı'nın (1591-92) bitiminden bu yana Batı'ya ilk kez bu kadar ilginin gösterildiği bir dönemdi. Batı'ya elçiler gönderildi. Oradan gelen bilgilerin yayılmasına ve Müteferrika'nın marbaasına izin verildi. Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin, 1703'teki Edirne vak'asıyla iyiden iyiye su yüzüne çıkan, dini ve idari yönetimi bir merkezde ve kendi yetkisi altında toplama çabasının başarısızlığa uğraması ulemaya çok şey kaybettirdi. XVIII. yüzyılın, III. Ahmed'in tahta geçmesiyle birlikte bu olayla da başladığını söyleyebiliriz.

Bilgisayarla yapılan araştırmalar için kabul edilmiş bir gerçek vardır: Verilerden aldığınız sonucun kalitesi, verilerinizin kalitesine bağlıdır. XIX. yüzyılın yarısına kadar üst mevkideki kişilerle ilgili araştırmalarda kaynakların kalitesi oldukça düşük. Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresinde yer alan kişiler ve aileleri hakkında çok az şey biliyoruz. Sözkonusu araştırma sahasının bazı genel ifadelerine rağmen, gene de bazı genellemeler parıldamaktadır: Evlilikler sınıflar arasında gerçekleşmek-

tedir, yani ulema, bürokrat ve asker çocukları yine kendi alanlarındaki kişilerin kızları ya da akrabası kadınlarla evlendiriliyordu. İlmiyeden birinin oğlu ilmiyeyi, bürokratin oğlu bürokrasiyi, askerinin oğlu, sipahi ya da paşa olsun, askeriye tercih ediyordu. XVIII. yüzyıl bu genel ifadelerin doğruluğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Çocuklarından birini orduya, birini hükümete bir diğerini ise kiliseye veren İngiliz soylu ailelerin tersine Osmanlı'da, çocukların mesleki anlamda babalarının izinden gittiğine dair elimizde kanıtlar var.

XVIII. yüzyılda kariyerini babasının çalıştığı birimde bürokrat olarak başlatan bir kişi, çocukların babalarının izinden gitmelerinin bir gelenek olduğunu şu Arap atasözüne atıfta bulunarak belirtiyordu: "Kola takılan altın bilezik". Büyük bir ihtimalle bu eğilim daha önceki yüzyıllarda da mevcuttu. Ancak XVIII. yüzyıl bize en azından gözlem yapmak için yeterli örnek sağlıyor.

Konu Osmanlı İmparatorluğu olunca, eldeki verilerden yola çıkarak ulaşmaya çalıştığımız sonuç, bize, biyografik sözlüklere girmeye hak kazananların öncelikle "kazananlar" olduğunu ve Osmanlı toplumunda kazananlar listesine vezir, reis-ül katip, şeyh-ül-İslam gibi mevki sahibi insanların girdiğini gösteriyor. İsimleri ve yaptıkları çoğunlukla bilinmeyen "kaybedenler" ise ortaya çıkartılmak için daha iyi kaynaklar ve daha iyi teknikleri beklemek zorundalar.

Eğer sadrazamların görev sürelerinin dışındaki şeylere bakacak olursak ve "aziz makamlar"ı işgal eden insanların yaşamlarını incelersek, XVIII. yüzyılın bize başka gerçekleri de sunduğunu görürüz. XVIII. yüzyılda bürokratlar ehl-i kalem ile ehl-i seyfi birbirinden ayıran çizgiyi geçmeye başlamışlardı. Birçok paşa, kariyerine bürokrat olarak başlamış, ancak valilik gibi mevkilere atandıktan sonra bu mevkinin bir gereği olarak paşa ünvanını da taşımaya hak kazanmışlardı. Bu kişiler, daha sonra benim "Paşalara dönmüş Efendiler" olarak adlandırdığım grubu oluşturdular. Bu eğilimin ortaya çıkmasının birçok nedeni vardı, ancak en önemlisi devşirme sisteminin sona ermesiydi.

İlk olarak Balkanlar'dan, ancak zaman içerisinde Anadolu'dan ve imparatorluğun diğer bölgelerinden toplanan Hristiyanlar çocuklar, Saray'da Padişah'a hizmet etmek üzere özel eğitim gören devşirmelerle birlik-

te imparatorluğun askeri ve idari alandaki öncü kişilerini ortaya çıkaracaktı. Bu seçkin gruptan eğitim görmüş olanları daha sonra Sadrazam oldu. Devşirme sistemi, daha XVI. yüzyılda, saray okullarından mezun kişilerin kendi çocuklarını bu okullara yerleştirmesi dahil bir çok nedenden sona erdi. Seçkin devlet adamı ve asker yetiştirecek yeni kaynaklar gerekiyordu. Bürokrasi bu kaynaklardan birisi oldu ve XVIII. yüzyılın öncü isimlerinden birkaçını yetiştirdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda liderlerin eğitim zemininin değişmesi pek çok soruyu da beraberinde getirmektedir. Bu sorulardan birisi de bizim buradaki tartışma konumuz olan sadrazamlarla bağıntılıdır. Son devşirme sadrazam kimdi? Bunu, birçok basit soruda olduğu gibi, yanıtlamak zordur. Zorluk, tabakat literatüründeki bilgi eksikliğinden kaynaklanıyor. Devşirme olup Saray'da yetişen son sadrazam 1652-53 yıllarında görev yapan Tarhuncu Ahmed Paşa oldu. Durum böyle olsa da sadrazamların ve sultanın emrindeki diğer kişilerin artık sarayda yetişmediği söylenemez. Ancak bunların Saray hizmetine girişi devşirmelerinkinden farklıdır. Saray'a giriş genellikle bazı bağlantılar sonucunda, yani ya paşa kapısı olarak nitelendirebileceğimiz intibas, ya da hemşehrilik yoluyla oluyordu. Savaş sırasında esir alınanlar ya da Padişah'a (hanedanı renklendirmek için!) hediye olarak gönderilen köleler de vardı.

Saray'a girmenin yollarındaki değişikliğin yanı sıra, sultanın hizmetine giren kişilerin etnik kökeni ve statülerinde de önemli değişiklikler göze çarpıyordu. Devşirme Sistemi'nin en parlak günlerinde okul Bosnalılar, Hırvatlar ve Sırp larla doluydu. Bu okullara siyasi nedenler yüzünden çok az sayıda Rum kökenli insan alınıyordu. XVII. yüzyılın sonlarına doğru imparatorluğun üst noktalarındaki konumlara ulaşmak isteyenler yeni ve farklı insanlardı. Eğitim daha çok Türklere, Gürcülere, Arnavutlara ve Kafkasya'nın çok tanrılı kabilelerinin torunları Çerkez ve Abazalara veriliyordu. Sadece güzellikleriyle ünlü Kafkasyalı kadınlar değil, bölgenin erkekleri de oldukça gözdeydi. Bu süreci az sayıda örnek aydınlatacaktır. XVI. yüzyılın ortalarında Müteferikka Osmanlıların oğullarını gönderdikleri revaçta bir okuldu. XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başında kariyerinde ilerleme sağlayan Osmanlı tarihçisi Naima, Saray

hizmetinde açılan yeni çıkışın temsilcisi olacaktır. Halep'teki üst düzey bir Yeniçeri ailesinden gelen Naima, Saray'da Baltacı ocağına yerleştirildi. 1757-63 yıllarında sadrazamlık yapan Mehmed Ragıp Paşa, ehl-i kalem'den ehl-i seyf'e, bir başka deyişle kariyer çizgileri arasında nasıl geçiş olduğunu gösteriyor. Bir yazıcının oğlu olan, evdeki eğitiminin ardından mahalle mektebine devam eden Mehmed Ragıp Paşa, babasının çalıştığı makamda bürokratlığa başladı. Bürokraside kariyer yapmak için gerekli herşeyi öğrendi. Farsça ve Fars şiiri konusunda mükemmele varan bilgisi vardı. Mehmed Ragıp Paşa, XVIII. yüzyılın en önemli üç Osmanlı şairinden birisiydi. Mehmed Ragıp Paşa'nın Farsça bilgisi Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa ve diğerleriyle intisab ilişkisi kurmasına yaradığı, gibi kariyerini güçlendirmesini de sağladı. III. Mustafa 1757 yılında tahta çıktığında babası III. Ahmed'in çizgisini de geri getirdi. III. Mustafa, İbrahim Paşa'yı 1717'den 1730 yılına kadar sadrazamlık makamında bırakan babası gibi, Ragıp Paşa'ya 1757-1763 yılları arasında sadrazamlık görevi verdi. Mehmed Ragıp Efendi, ehl-i kalem'den ehl-i seyf'e geçiş yaparak paşa olmuştu. Kendisi hem Reis Efendi hem de Mısır Valisi olarak görev yapmıştı. Ayrıca, padişahın da desteğiyle Beşir Ağa'nın boynunu vurdurarak Kızlar Ağası'nın gücünü de kırmış, böylelikle göze girmişti. Sadrazam, 1757 yılında Haç için Mekke'ye gidildiğinde meydana gelen felaketten Beşir Ağa'yı sorumlu tuttu. Bu olayın, Ragıp Paşa'nın Kızlar Ağası'ndan kurtulmanın yollarını aradığı şeklinde algılanması ise rastlantıydı. Beşir Ağa'nın kafası kesildi ve Kasım ayının sonuna kadar aylarca saray kapısında teşhir edildi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyıldaki yönetici kadrosuna Türk-Müslüman kişilerin yükselmesi neyi değiştirir?

Bir kere, XV. yüzyıldan XVII. yüzyılın az bir dönemine kadar ihtiyaç duyulan masraflı birimlerden vazgeçilebilirdi. Bu, Topkapı Sarayı'nın geçmiş yüzyıllarda tamire muhtaç bazı bölümlerinin acıklı halini açıklamaya yarayabilir. İmparatorluk yapılacak bir şekilde küçük

bir bürokrat ve ehl-i seyf ekibi tarafından yönetiliyordu. III. Mustafa döneminde, imparatorluğun merkezi idaresinde çalışanların sayısı yaklaşık bindi. XIX yüzyıl ise imparatorlukta bürokratların çağı olacaktı; ancak yeniçeri kıtalarının ve orduda profesyonelleşmenin yıkıma uğramasıyla birlikte, XX. yüzyılın başında imparatorluk nüfusunun sadece yüzde 5'inin okur yazar olması şaşırtıcı değildir.

XVIII. yüzyıldan başlayarak, imparatorluğun sonuna ve hatta Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar güncelliğini yitirmeyen soru "Kimsiniz Beyefendi?" idi. Soru kişinin kökeni hakkındaydı ve yanıtı kişiyi hemen imparatorluğun sosyal yapısında bir yere yerleştiriverirdi. Birçok açıdan, İngiltere'de insanların sosyal hiyerarşideki yerlerini belirleyen Oxbridge aksanıyla aynı görevi üstlenir. "Kimsiniz beyefendi?" sorusu ailenizi olduğu kadar nereye bağlı olduğunuzu, ne gibi bağlantılarınız olduğunu, koruyucularınızın kimler olduğunu ve ilerlemek için kimin sizin yardımınıza muhtaç olduğunu da kapsar. Devşirme Sisteminin parlak günlerinde aile daha sonraki padişahlar için olduğundan daha az anlam taşırdı. Ancak, Osmanlılıktan Türklüğe geçişle kişinin hangi aileden geldiği, XIX. yüzyılın sonunda Tanzimat'ı destekleyen ya da karşı çıkan bir kişinin kimliği kadar önem kazandı. XVIII. yüzyıldaki değişim alanlarını seçerken, etnik özellikleri unutmamak zorundayız. Osmanlılar içinde, Osmanlı İmparatorluğu bir kişinin yaşaması ve aile kurması için harika bir yer olma özelliğini sürdürüyordu. Osmanlı olmak hala övünülecek ve çocuğa miras bırakılabilecek değerde bir özellikti. Bu anlamda, Osmanlı'nın XVIII. yüzyılı, XVI. yüzyılın son yarısıyla birçok ortak özelliğe sahiptir. Sokullu Mehmet Paşa, Mehmet Ragıp Paşa'nın torununun erken ölümünden duyduğu derin üzüntüyü anlayabilirdi. Mehmet Ragıp Paşa, İstanbul'da kendisiyle aynı adı taşıyan kütüphanede torununun yanına gömülmüştür. "Bir şeyler ne kadar değişirlerse o kadar aynı kalırlar" şeklindeki deyim, büyük tarihsel gerçekleri içinde barındırmaya devam etmektedir.

KUZEYDE BELİREN YENİ HASIM: RUSYA

RUS DİPLOMATLARIN RAPORLARINDA
OSMANLI DEVLETİ (XVII.-XIX. YÜZYILLAR)

527

XVIII. YÜZYIL OSMANLI-RUS MÜNAŞEBETLERİ

536

EKONOMİK ÇEKİŞMENİN NETİCESİ OLARAK
TÜRK-RUS SAVAŞLARI

550

RUS-OSMANLI SAVAŞLARI:
SEBEPLER VE BAZI TARİHİ SONUÇLAR

556

XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA
KAFKASLARDA OSMANLI-RUS İLİŞKİLERİ

561

RUS DİPLOMATLARIN RAPORLARINDA OSMANLI DEVLETİ (XVI-XIX YÜZYILLAR)

PROF. DR. ROGOZHIN NIKOLAJ MIHAJLOVICH
RUSSIAN ACADEMY OF SCIENCES INSTITUTE OF RUSSIAN HISTORY / RUSYA

G ünümüzde XV-XVI. Yüzyıllara ait Rus-Türk ilişkileri ile ilgili en önemli ve aynı zamanda en az araştırılmış kaynaklar Rusya Devlet Es-ki Belgeler Arşivinde (RGADA) saklanmaktadır. Arşivin ilgili birimi *Posolskiy Prikaz* (Rus elçilik belgelerine verilen Rusça isim-Elçilik yazışmaları) *Inostrannaya Kollegiya* (Büyük Petro'nun uygulamaya koyduğu reformların ardından bakanlıklara verilen özel isim) ve Dışişleri Bakanlığı belgelerini bir araya getirmiştir. Tek başına *Posolskiy Prikaz* (elçilik yazışmaları) koleksiyonu 1497-1719 yılları arasındaki dönemi kapsayan Osmanlı-Rus ilişkilerine dair 674 belge dosyasına sahiptir.² Bu belgeler; iki taraflı imza edilen anlaşmaların orijinalleri, kopyaları ve tercümelerini, Türk Sultanları ve Rus Çarları arasındaki yazışmaları, vezir-i azamların ve İstanbul Patriklerinin mektuplarını, Rus prensleri ve Türk müftülerinin mektuplarını, Türk diplomatik heyetlerinin Rusya'ya ve Rus diplomatik heyetlerinin de Türkiye'ye seyahatlerinin kayıtlarını içermektedir. Bu koleksiyonun en değerli parçaları; diplomatik misyonların faaliyetlerini yansıtan *Posolskiy Prikazlar* (elçilik yazışmaları) ve sahil belgelerin orijinal kayıtlarını içeren *stolbtzy* (birbirine yapılandırılmış belge ruloları) dır.

XVII. yüzyılın sonuna kadar Rus diplomasisi yabancı ülkelerde sürekli elçilikler bulundurma yoluna başvurmamıştır. Bunun yerine somut görevlendirmelerle özel büyükelçiler yollama siyaseti hakim olmuştur. Bu siyaset *Posolskiy Prikaz* belgelerinde özel bir stil belirlenmiştir. Söz konusu belgeler orijinal *gramotylar* (resmi mektuplar), iki ülke arasında yapılan anlaşmalar ve diğer bir çok orijinal kaynakların muhtevalarını özetlemesi

açısından eşsizdir. Bu etken *Posolskiy Prikazların* (elçilik yazışmalarının) güvenilir tarihi kaynaklar olarak değerini epeyce artırır. Dışarıdaki Rus misyonlarının organizasyonları ve kaldıkları ülkeler hakkındaki belgelerin yanı sıra, yabancı elçiliklerin Rusya'ya kabullerine dair tüm kayıtlar da dosyalanarak *stolbtzy* denilen arşivi oluşturmuştur. Bir misyon tamamlandığında ilgili tüm belgeler tasniflenmiş ve zaman sırasına göre birleştirilerek tasniflenmiş ve kopyalarından ciltler oluşturulmuştur. Bununla beraber orijinal belgeleri ihtiva eden *stolbtzyler* hiçbir zaman yok edilmemiş, aksine, *Posolskiy Prikaz'da* değerli referans materyali olarak saklanmaya devam etmiştir.

Posolskiy (elçilik) belgeleri her zaman devam eden resmi işlerin kayıtlarıdır. Sıraları ve düzenlilikleri Rus ve yabancı diplomatik misyonların varışları ve ayrılışları gibi muayyen vakaların ortaya çıkması ile paralellik gösterir. Tüm *Posolskiy* (elçilik) koleksiyonunun muhtevası ve teşkili, Rusya'nın farklı ülkeler ve milletler ile olan ilişkilerinin dinamik karakterini yansıtır. Bir yandan da, söz konusu belgeler muayyen misyonların gidişatı hakkındaki özel diplomatik meselelerle uğraşmak için ana arşivler sayılabilir.

RGADA Arşivi 1512 den 1699'a kadar olan dönemdeki Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu ilişkileri ile alakalı yirmi sekiz *Posolskiy* (Elçilik) defteri-kitabı saklanmıştır. Şimdi bu defterlerin muhtevaları üzerine bazı bilgiler verelim.³

1. 1512-1564, 418 sayfa l). İstanbul'a Rus Büyükelçileri(*pasol*)'nin gönderilişi: (büyükelçilerin isimleri şunlardır) M.I. Alekseev, V.A Korabov, T. Cadystev, D.S.

Byk, T.G Makladov, I.S Morozov, tüccar A. Mozhairinov, Kazaklar K. N Mudaranov, T. Kadyshhev. 2). Türk elçileri ve tacirlerinin Rusya'ya gelişleri: (isimleri şunlardır) Prens Kamal Feodorit, Elçi (*pasol*) Prens İskender, Elçi A. Chalkokondil, Sefir (*poslaret*) Ahmet, tüccar Mustafa Çelebi. 3). Azak, Kefe, Moldava ve İstanbul'dan elçilerin Moskova'ya gelişleri. 4). İstanbul'daki ruhban (Hristiyan) sınıfına gönderilen mektuplar. 5). İstanbul'daki Kilise yetkililerinin Rus Çarı ve metropoliti (*Archbisop*)'ne yazdıkları mektupların tercümeleri.⁴

2. 1569-1590 515 sayfa: 1). İstanbul'a gönderilenler: I.P. Novosiltsev, Sefir A. Ishtsheina-Kuzminskii, tüccar I. Borzunov, misyoner B.P Blagov. 2). Gelenler: Türk sefiri Azi Bostan Çelebi, tüccar A. Svir, tüccar Mehmet Çelebi, Sefir İbrahim, tüccar D.Syrenak 3). Azak ve Kefe'ye gönderilen mektuplar.⁵

3. 1592 – 1594, 400 sayfa: 1). Sefir G.A. Nashchokin ve Müsteşar (*pod'iak, pod'aachii*) A. Ivanov'un gönderilmeleri; B.F. Godunov'un Türk Veziri ile yazışması, G.A. Nashchokin, D.I. Isleniev ve Müsteşar T. Avramov'un dairelerinin paragraf listesi. 2). Türk Sefiri Rezvan'ın gelişi

4. 1621, 195 sayfa: 1). Türk Sefiri F. Kantakuzin'in gelişi. 2). I.G. Kondyrev ve Müsteşar T. Bormosov'un İstanbul'a gönderilişi.

5. 1627, 172 sayfa: 1). Sultan Murat IV'ün gönderdiği, Sefir F. Kantakuzin, Ahmet Çelebi ve Ahmet Beylerin gelişi. 2). Çar Fedor İvanoviç ve Patrik Filaret'e yazılan mektupların tercümesi.

6. 1630-1650, 391 sayfa: 1). İstanbul'da alınan hediyeler için yapılan harcamalar ve giderlerin yazıldığı defterler. 2). A. Sovin ve Katip (*Dyak*) M.I. Alfimov, I.A. Dashkov ve Katip I. Somov'un; I. Korbin ve S. Matveev'in; I.D. Miloslavskii ve Katip L. Lazorevski'nin; S. Teleprev ve Katip A. Kuzovlev'in İstanbul'a Gönderilişleri.⁶

7. 1631-1650, 212 sayfa: Türk elçileri, tüccarlar ve Rum hacıların Pristavy'lerinin harcamaları ve faturalarının defterleri: Elçi Mustafa Ahmet Ağa ile K. Navalnikin'in 1631, L. Lopukhin ile Elçi F. Kantakuzin; N. Kavtyrev ile elçi Musli Ağa 1645, Çar'ın Nedim'i (*Okol'nichii*) S.M. Proestev ve Katip K. D. Akinfiev ile

Elçi Müteferrika Araslan Ağa 1645, S. Kartsov ile Elçi Alan Ağa 1645, S. Kartsov ile Elçi Mustafa 1650, M. Shiskin ile Elçi Mustafa 1650.

8. 1667, 344 sayfa: 1). Elçi I. Kondyrev ve Müsteşar T. Bormosov eşliğinde Türk Sultanına gönderilen para ve kıymetli eşya hediyelerinin (*zhalovaniien*) listesi. 2). Elçi A. Nesterov ve Katip I.Vakromev'in İstanbul'a gönderilişi. 3). Müsteşar V. Nikitov'un Azak'a gönderilişi. 4). Smolensk ve Moldova üzerinden tercüman V. Daudov ve Rum M. Ivanov'un İstanbul'a gönderilişi. 5). Eski Türk esirleri S.I. Kaznacheev ve K.R. Teriaev'in sorguya çekilmeleri. 6). Elçi A.I. Nesterov'un getirdiği, Türk Sultanı Mehmed'in Çar Aleksei Mikhailovich'e yazdığı mektubun kopyası.

9. 1667, 95 sayfa: 1). Saray hizmetkari (*striapchii*) V. Tiapkin'i ile gönderilen Türk Sultanı Mehmed'e mektubun kopyası. 2). *Stolnik* A.I. Nesterov ve I. Vakromeev'in İstanbul'a elçilikleri için talimatname.

10. 1667-1668, 426 sayfa: 1). *Stolnik* A.I. Nesterov ve Katip I. Vakromeev'in İstanbul'a elçiliklerin paragraf listesi.

11. 1669-1671, 138 sayfa: 1). Elçi A. Porosukov, Müsteşar E. Dolgov ve tercüman D. Shaidurov'un İstanbul'a gönderilişi. 2). A. Porosukov'un elçiliğinin paragraf listesi. 3). Şahinci (şahin ile avlanan avcı) D. Grigorov'un Türk Sultanı Mehmed'in cevabi mektupları ile dönüşü.

12. 1669-1670, 82 sayfa: 1). Elçi A. Porosukov, Müsteşar E. Dolgov ve tercüman D. Shaidurov'un elçilik misyonlarının paragraf listesi. 2). A. Porosukov ve diğerlerinin (*zhalovaniia*) nakdi ve kıymetli eşyalardan oluşan hediyelerinin harcamalar defteri.

13. 1672-1674, 93 sayfa: 1). Elçi V. Daudov ve Müsteşar N. Vaniukov'un İstanbul'a gönderilişi. 2). V. Daudov'un elçilik misyonunun cevabi mektuplarla geri dönüşü. 3). V. Daudov ve N. Vaniukov'un aldıkları nişanlar hakkındaki materyaller.

14. 1677-1678, 317 sayfa: 1). Rusya ile Türkiye arasındaki diplomatik yazışmaların bir özeti. 2). Azak için çarpışan Don Kazakları ile Türk Kuvvetleri arasındaki askeri faaliyetler hakkındaki materyaller. 3). 1613-1681 yılları arasındaki Türkiye'ye yazılan Rus mektup-

larının kopyaları ve cevabi mektupların tercümeleri. 4). *Stolnik* S. Alamzov'un Çigirin şehrinde Rzhevsk Voyvodası Boyar M.G. Romodanovskii'ye Türk ve Tatar Kuvvetlerinin bir baskını ihtimali hakkında talimatlarla gönderilişi. 5). Türkiye ve Rum Patriklerinden malumat veren mektuplar.

15. 1677-1679, 196 sayfa: 1). *Stolnik* A. Porosukov, Müsteşar F. Starkov ve tercüman G. Valashoninov'un İstanbul'a gönderilişi. 2). A. Poroskov'un elçilik heyetinin cevabi mektuplarla ve esir M. Starski'nin diyetini ödeyip özgürlüğünü alarak (*Vykuplennyi*) geri dönüşü. 3). Prens M.G. Romodanovskii'nin askeri güçlerle birlikte Türkiye'ye karşı gönderilişi. 4). Çar'ın mektupları ve M.G. Romodanovskii'nin cevabi mektuplarının kopyaları. 5). Duma Katibi I. Gorochoy ve Katip S. Polkov'un Prens M.G. Romodanovskii'ye gönderilişi.

16. 1677-1679, 182 sayfa: A. Poroskov'un elçilik heyetinin İstanbul'a gönderilişlerine dair materyallerin kopyaları.

17. 1677-1678, 115 sayfa: Türk Sultanı Mehmed'e gönderilen *Stolnik* A. Porosukov'un elçilik heyetinin paragraf listesi.

18. 1678-1687, 492 sayfa: 1). Tercüman G. Voloshanin, Nedim (dvorianin) V. Daudov ve Müsteşar F. Starkov'un İstanbul'a gönderilişleri. 2). Tercüman G. Voloshanin, Nedim V. Daudov ve Müsteşar F. Starkov'un Moskova'ya dönüşleri. 3). Jassy'dan Moldova Elçisi Yüzbaşı I. Belichev ve tercüman Spafariya mektuplar getiren tüccar D. Belichevin Moskova'ya varmaları. 4). V. Daudov'un İstanbul'dan dönüşü. 5). Katip E. Ukraintsev'in Tikhui ve Baturin'e gönderilişi. 6). Doktor M. Petrov'un Jassy'e gönderilişi. 7). Tüccar Müsteşar N. Kudriavtsev'in İstanbul'a gönderilişi. 8). Jassy'dan Iu. Pavlov'un elçilik heyeti ve Moldovalı tüccar P. Ostafiev-Iasov'un varışları.

19) 1678-1681, 213 sayfa: 1). İstanbul'a gönderilen V. Daudov'un elçilik heyetinin paragraf listesi. 2). Tüccar N. Kudnavcev'in paragraf listesi.

20. 1681-1682, 847 sayfa: 1). Tüccar-Müsteşar T. Protopopov'un İstanbul'a gönderilişi. 2). *Okolnichii* I.I. Chirikov ve Katip P. Voznitsyn'in İstanbul'a gönderilişi. 3). Türkiye'ye gönderilen Rus elçilerinin cevabi mek-

tubu. 4). İstanbul'a Rus Elçilerinin gönderilişi: Tercüman Iu. Sukanaov, Müsteşar M. Savin, Tercüman Tonka-keev, tercümanlar Ivanov ve Sukanov'la birlikte Müsteşar A. Vasiliev. 5). Tüccar Timofeiev'in geri dönüşü. 6). Türk Sultanı ve İstanbul Patriklerinin mektuplarının tercümeleri. 7). Elçi P. Voznitsyn'in sorgusu. 8). Küçük Rus hetmanının (*malorossiskii*) mektupları ve cevapların kopyaları.

21. 1681- 1682, 234 sayfa: 1). *Okolnichii* I.I. Chirihov ve Katip P. Voznitsyn'in İstanbul'a gönderilen elçilik heyetlerinin paragraf listesi. 2). P. Voznitsyn ile Türk veziri arasındaki konuşmaların kayıtları. 3). I.I. Chirikov ve P. Voznitsyn'in elçilik heyetlerinin para ve değerli eşyalar (*zhalovnniia*) türünden harcamalarının defterleri.

22. 1681-1682, 56 sayfa: T. Protopopov'un İstanbul'a gönderilen elçilik heyetinin paragraf listesi.

23. 1682-1684, 484 sayfa: 1). Tüccar Müsteşar M. Tarasov'un İstanbul'a gönderilişi. 2). Tercüman A. Shcherbin'in gönderilişi. 3). *Okolnichii* K. Khlopov ve Katip V. Postnikov'un elçilik heyetlerinin gönderilişi. 4). Tüccar I. Tarasov'un cevabi mektupları. 5). A. Shcherbin ve M. Tarasov'un dönüşleri. 6). Müsteşar A. Vasilev'in gönderilişi ve Moskova'ya dönüşü. 7). Küçük Rusya Hetman'ı ile yazışmalar.

24. 1682-1684, 140 sayfa: 1). Müsteşar M. Tarasov'un elçilik heyetinin paragraf listesi. 2). A. Vasilev'in elçilik heyetinin paragraf listesi.

25. 1684-1693, 505 sayfa: 1). Sefir Z. Ivanov'un İstanbul'a gönderilişi. 2). Sefir Z. Ivanov'un dönüşü. 3). Lutsk Gedeon'dan gelen piskoposun varışı. 4). Tüccar-Müsteşar N. Alekseev'in ve Sefir I. Lisitsy'nin gönderilişi. 5). İstanbul Patriği Dionis'in mektubunun tercümesi. 6). S. Maksimov'un sefaret hizmetleri için ödüllendirilmesi ile alakalı muameleler.

26. 1685-1686, 181 sayfa: Tüccar-müsteşar N. Alekseev'in paragraf listesi.

27. 1699-1700, 1378 sayfa: 1). Sefir *Duma-d'iak* (Duma Katibi) E.I. Ukraintsev ve Katip I. Cheredeev'in İstanbul'a gönderilen elçilik heyetinin paragraf listesi. 2). E.I. Ukraintsev ve I. Cheredeev'in elçilik heyetlerine ait harcamalar ve faturaların defterleri.

28. 1699, 225 sayfa: E.I. Ukraintsev ve katip I. Cheredeev'in elçilik heyetlerinin paragraf listesinin eksik kopyası.

Maalesef *Posolsky Prikaz* (elçilik yazışmaları) arşivinden pek çok doküman (özellikle 15. Yüzyılın sonu ve 16. Yüzyılın başına ait olan) bir daha bulunamayacak biçimde yok olmuştur. Rusya'nın Türkiye ile ilişkileri ile alakalı olan diplomatik belgelerin önemli bir bölümü de Rusya tarihinde sık sık tekrarlanan pek çok tabii ve içtimali felaketler sırasında yok olmuş olmalıdır. (1571, 1602 ve 1702'de Moskova'daki büyük yangınlar, Karanlık Zamanlar'daki ayaklanmalar, Napolyon'a karşı olan 1812 savaşı gibi). Bazı diğer belgeler ise basitçe eskiyeerek parçalanmış-dağılmış ve sonsuza kadar yok olmuştur. *Posolsky* (elçilik) defterlerinin önemli bir kısmı, farklı sebeplerle ve farklı kanallar aracılığı ile RGDA'yı geçmiş ve farklı arşivlerin malı olmuştur. (GIM, BAN, GPB ve diğerleri) 200 yılı aşan bir periyot süresince kaç adet Elçilik defterinin yapıldığını ortaya çıkarmak için en önce asli kayıpların bir envanterini çıkarmak gerekir. Bu açıdan kayıp diplomatik belgeleri yeniden-yapmak veya ortaya çıkarmak için en iyi imkanı *Posolsky Prikaz'ın opisi* (envanterler) i bize tanımaktadır. 16. ve 17. Yüzyıllarda Elçilik defterleri Çarlık Arşivinin 16. Yüzyıl kısımlarına ve *Posolsky Prikaz* (elçilik yazışmaları) arşivinin 1614, 1624, 1632 ve 1673 tarihli kısımlarına ait envanterlere kayıtlı edilmekteydi. Elimizde olan Elçilik defterlerini yukarıdaki envanterle karşılaştırdığımızda aslında bayağı az miktarda defterin kayıp olduğunu görürüz. Mesela 1615'de Rusya'ya gelen bir Türk heyetine eşlik eden Ivan Odadurov'un misyonu ile alakalı defterlerin kayıp olduğuna dair deliller vardır. Buna benzer bir şekilde 1924'te Moskova'ya gelen Türk elçilerine Voronej'den Moskova'ya kadar eşlik eden F. Lyzlov'un misyonuna ait detaylı harcamaları gösteren 8 defterin de kayıp olduğu biliniyor.⁷

Aslında I. Odadurov'un elçiliği ile alakalı tüm belgeleri içinde bulunduran *stolbtsy* (Elçilik defterlerinin orijinal kaynakları) bu kayıpların telafisini sağlamaktadır.⁸ Buna ilaveten, *stolbtsy* ayrıca P. Mansurov'un misyonuna ait (1615) belgeler de içerir.⁹ Bu belgeler defterlerde ve anonim *otpisikilerde*¹⁰ (cevabi mektuplarda), taslaklarda¹¹ veya *stateiny spisok* (performans raporları) nın nihai¹² kopyalarında bulunmamaktadır.

Bütün defterler 16. ve 17. Yüzyıl *Slaviansky Skorbis* (Slav Stenosusu) ile o zamanda bulunabilecek en iyi kalite kağıdı üzerine yazılmıştır. 19. Yüzyılda yangına karşı daha iyi hasar koruması sağlamak amacı ile defterler deri ile ciltlenmiş, altın toka ve kopçalar ile bağlanmıştı.

Elçilik defterlerinde aşağıdaki tiplerdeki belgelerin metinleri yer almaktaydı: devlet başkanlarına yazılan *gramoty* (resmi mektuplar), devlet başkanlarına hitaben akreditasyon mektupları, gidilecek ülkeye varıncaya kadar geçilen farklı devletlere "dostluk ve iyi niyet" (*luibitel'nye*) mektupları, "*pristav*" (elçiliklere eşlik eden, yiyecek ve araç tahsisini için verilen mektubu kullanmaya yetkili kişi)'lara verilen "talimat" (*ukaznye*) mektupları; yabancı elçilerin Rusya'ya serbest giriş-çıkışlarını garanti altına alan "güvenli geçiş" (*opasnye gramoty*) mektupları; ve "Son-Nihai" (*dokonchaniia*) –bir barış anlaşması veya ateşkesin şartlarını belirleyen- belgeleri.

Bir elçilik heyetinin organizasyonu sırasında *Posolsky Prikaz* (Elçilik yazışmaları) aracılığı ile ilerlemeler ve resmi yazışmalar, yerel valiler(*voyevoda*)'ın "hatırlatmaları" (*pamiyati*) ve alınan "cevaplar" (*otpsiki*) hepsi tam zamanında ve gereğince kayda geçirilmiştir.

Misyonları süresince diplomatlar çok sıkı bir biçimde *nakaz*(talimat)'a bağlı kalmışlardır. Bu *talimatta* elçiye verilen emirler en ince detayına kadar listelenir, elçinin sorumlulukları ve yabancı bir ülkedeki davranış normları belirtilirdi. Her talimatın elçilerin konuşmaları ve hatta Türk diplomatlarının muhtemel sorularına verecekleri cevaplara kadar her detayı bulundurması çok önemliydi. Talimat(*nakaz*) sadece elçilik heyetinin görevlerinin aşırı detaylı talimatları değil, aynı zamanda bu detaylı talimatları nasıl yerine getireceklerine dair bir belgeydi. Bu nedenle talimatın içindekilerin mahiyetini elçilik heyetinden sadece birkaç kişinin bilebildiği çok gizli bir belgeydi.

Zaman içinde *nakaz*-talimat kendine ait bir format geliştirerek, önce elçilik heyeti mensuplarının bir listesini belirten, bunu takiben detaylı bir yol tarifi veren ve gerekli sayıdaki eskort *streltsy* (muhafızları) bildiren bir belge haline almıştır. İstanbul'a giden elçiler önce Voronej'e gitmişler, oradan Don Nehri'nden gemi ile Azak'a inmişlerdir. At üstündeki muhafızlar nehir kenarından elçilik konvoyuna eşlik ederek onları Kırım Tatarları,

Nogaylar ve diğerlerinin saldırılarından korumuşlardır. Elçiliğin Türk tarafına geçişinden itibaren resmi bir merasimle tarihi olarak belirlenmiş bir yöntem değişikliği yaşanmıştı. Elçilerin Sultan ile görüşmeden önce Sultan'ın tebaalarının evlerine girmeleri yasaktı. Çar'ın *gramotası* (resmi mektubu) tarafsız bir yerde verilmeliydi, bu bir iskele veya özel bir çadır olabilirdi. Mesela Kefe'ye gittiklerinde elçiler Türk yetkilileri dışında kimse ile ilişkiye geçemezlerdi ve Sultan'ın tebaası olan Kırım Hanı'nı ziyaret etmeleri kesinlikle yasaktı. *Nakaz*(talimat) elçilerin hangi Türk memurlarını görmeleri gerektiği ve hangi meseleleri tartışmaları gerektiği hakkında keskin talimatlar içerirdi.

Bir kural olarak, İstanbul'a varışında elçi, iki aynı *gramoty*'yi teslim ederdi: bunlardan biri Sultan'a diğeri ise Başvezir'e idi. Bir misyonun başarısı elçinin vezir ve paşalar ile müzakerelerinin sonucu ile belirlenirdi. Bu da *nakaz*ın(talimatın) elçiye bazı muhtemel sorulara karşı verebileceği cevaplarının seçeneklerini sunmasının bir sebebiydi. Her *nakaz*ın içinde sayfalarca bulunan tek bir klişe vardı: "Eğer vezir sana şunun veya bunun hakkında sorarsa, onu şu biçimde cevapla..." Pratik olarak her *nakaz* Azak, Don Kazakları, Kabardin Çerkesleri ve Çar'ın uzun zaman sadık hizmetkarları olan Kuma Prensleri hakkında sorulabilecek sorulara hazırlanmış cevaplar içerirdi. Görüşmeler sırasında gündeme gelmesi muhtemel olan diğer sorular ise genelde Kazan, Astarhan, Nogaylar, Iversk sınırları, Sibirya ve nihai olarak Rusya'nın Roma Sezarı, İspanya, Fransa, Danimarka, İngiltere, Lehistan, İsveç Kralları ile ve Kızılbaş Şahı (İran) ile ilişkileri ile alakalı olurdu.

Talimata göre elçiler Lehistan Kralı ile ilgili şikayetleri dile getirmeli, Roma Sezarı ile ilgili kısa-özlü yorumlar yapmalı ve diğer Avrupa Kraliyet aileleri ile olan istikrarlı ve dostane ilişkilerin altını çizmeliydiler. Kızılbaş Şahı (İran) ile ilgili olarak ise; elçiler Rusya'nın İran ile olan ilişkilerinin sadece ticari tabiatına kuvvetle işaret ederler ve Şah ile resmi alakalarının bulunmadığını bildirirlerdi. Rus hükümeti aynı zamanda Türkiye'nin diğer memleketlerle ilişkilerindeki gelişmelere de alaka duymaktaydı. Bazı misyonların *nakaz*larında(talimatlarında) Rodos, Girit ve diğer adalardaki vaziyetler ile alakalı soruların sorulması için talimatlar bulunurdu. Resmi görüşmelerde ve Sultan'ın cevabi mektuplarında

Moskova'nın hakiminin tam unvanının kesin biçimde kullanılmasına özel bir önem verilmekteydi. Bazı durumlarda Rus elçileri sadece bu unvanların içeriği üzerinde karşılıklı kabullenilebilir bir anlaşmaya varmaya çalışmak sebebiyle bir yıl veya daha fazla İstanbul'da kalmak zorunda kalmışlardır.

Çoğu zaman *nakaz*lara elçilerin fidesiz olarak serbest bırakılmalarını talep edecekleri Rus mahkumların bir listesi eklenirdi. Başka bir *nakaz* bölümü ise gönderilen hediyelerin gerekli detayları ile bir envanteri, değerleri ve önceden belirlenen hediyelerin verileceği kişilerin detaylarını içerirdi. *Nakaz* aynı zamanda elçilerin vermeleri gereken bütün *gramotaların* (resmi mektupların) kopyalarını içinde bulundururdu. Eğer bir *nakaz* bizlerin elçilerin gerçekte hangi görevler ile görevlendirildiklerini belirlememizi sağlıyorsa, bir *stateiny spisok* (performans raporu) da bu görevlerin nasıl gerçekleştirildiğini görmemizi mümkün kılar.

Rus hükümeti her zaman Türkiye'nin dostları ve müttefiklerinin kim olduğunu öğrenmeye hevesli olduğu kadar, Türkiye'nin kimle savaştığı veya kime savaş ilan edeceği konusunda da meraklı idi. Bu çok hassas bilgiler kurnazlıkla; genellikle samur kürkleri ve paranın aslı ikna edici faktörler olarak kullanılmasıyla toplanabildi. Ancak sıklıkla bir *nakaz* (talimat) belirli bir Türk yetkilisi veya hatta vezirine büyük miktarda para teklif edilmesine dair somut talimatlar taşımamıştır. Türkiye ve İran arasındaki ilişkilere hususi bir önem ve dikkat verilir. Moskova her zaman bu iki ülkeden hangisinin zaman içinde daha avantajlı bir konuma geçtiğini, İran'ın Türkiye ile bu mücadeleyi sürdürme potansiyeline sahip olup olmadığı ve Kafkaslardaki genel durum hakkında bilgi sahibi olmaya hevesliydi. Elçiler aynı zamanda İran ile Türkiye arasındaki husumetlerin ne zamandan beri var olduğunu ve hangi tarafın üstte geçmek üzere olduğunu öğrenmekle yükümlüydüler.

Elçilik defterleri çok fazla sayıda *nakaz* (talimat) içermektedir; bunların en bilgilendiricileri şunlardır: 1) I. Novosiltsov'a *nakaz*, 1569; 2) I.B. Blagovo'ya *nakaz*, 1584; 3) G. Nashyokin'e *nakaz*, 1592; 4) A. Nestrenov'a *nakaz*, 1667; 5) A. Porosukov'a *nakaz*, 1669; 6) V. Dadov ve N. Kurtyavtsev'e *nakaz*, 1678; 7) P. Voznytsyn'e *nakaz*, 1681; 8) N. Alekseev'e *nakaz*, 1685; 9) E. Ukrainsev'e *nakaz*, 1699.

Stolbısy'de tarihi öneme haiz bazı *nakazlar* (talimatlar) tekrardan bulunmuştur: 1) S. Yakovlev ve *Dyak* Evdokimov'a *nakaz*, 1629; 2) A. Savin'e *nakaz*, 1630; 3) Ya. Dashkov'a *nakaz*, 1634; 4) S. İsenyev ve *Dyak* M. Gryazev'e *nakaz*, 1635; 5) A. Bukalov'a *nakaz*, 1637; 6) A. Zhelyabuzhsky ve *Podyachy* A. Bashmakov'a *nakaz*, 1642; 7) I. Miloslavsky'e *nakaz*, 1643; 8) S. Teleprev'e *nakaz*, 1645; 9) V. Daudov'a *nakaz*, 1673; 10) I.S. Khitrovo'ya *nakaz*, 1673.¹³

Nakazların (talimatların) yanı sıra elçilere devlet başkanları ve maiyetlerine gönderilen hediyeelerin envanterleri verilirdi. Bu tip hediyeelerin sayısını belirtmenin yanı sıra, envanter aynı zamanda elçilik heyetinin hiyerarşisi içindeki tüm görevlilerin *kormlarını* (geçim kotalarını-maaşlarını) görevlerine göre belirtmekteydi.

Elçiler tarafından verilen asli raporlara *stateinye spis-ki* (paragraf listeleri-performans raporları) adı verilirdi. Bunlar performans raporlarından başka bir şey değildi ve bu ismi içindikilerin paragraflar halinde ve *nakazların* belirli noktaları olarak düzenlenmiş olmalarından dolayı almışlardı. Elçilerin raporları sadece uluslararası ilişkiler araştırmalarında çok önemli kaynaklar olmakla kalmakta, aynı zamanda elçilik heyetinin yolda ve İstanbul'da kaldıkları süre içinde şahit oldukları tüm olayların birincil kaynağı durumundadırlar. Mesela bir *stateinye spisky* (performans raporu) bir toplu ayaklanma veya ihtilalin tarifini verebilir, yüksek düzey Türk yetkililer arasındaki sürtüşmeler hakkında bilgi verebilir veya yabancı diplomatların entrikalarını yazabilir, Türkiye'nin askeri başarıları ve yenilgileri üzerine raporlar ihtiva edebilirdi.

Aşağıda adı geçen elçilik raporlarının sunduğu özel bilgiler hakkında araştırmacıların pek az haberi vardır: 1) A. Ivanov ve G.A. Nashyokin (Elçilik defteri; #3, 1592-1593); 2) A. Nesterov ve *Dyak* I. Vakhromeyev (Elçilik defteri; #10, 1667-1668); 3) A. Porosukov ve G. Dolgovo (Elçilik defteri; #12, 1669-1670); 4) A. Porosukov (Elçilik defteri; #17, 1677-1678); 5) V.A. Daudov ve N. Venyukov (Elçilik defteri; #3, 1672-1673 ve #19, 1678-1681); 6) N.S. Kudryavtsev (Elçilik defteri; #19, 1679-1681); 7) I.I. Chirikov ve P.B. Voznytsyn (Elçilik defteri; #21, 1681-1682); 8) N. Alekseyev (Elçilik defteri; #26, 1685-1686); 9) E.I. Ukraintsev (Elçilik defteri; #27, 1699-1700).

Çeşitli sebeplerden ötürü "Türk" Elçilik defterleri-ne dahil edilmeyen (örneğin Rusya ile Türkiye ilişkileri ile alakalı kitaplar) *stateinye spiski* (performans raporları-paragraf listeleri) konusuna gelince, aşağıdaki raporlar özel bir dikkati hak etmektedir: 1) Elçi G. Nashyokin'in (1592)¹⁴ *stateinye spiskok'u*; 2) Elçi I. Kondyrev ve T. Bormosov'un (1623)¹⁵ *stateinye spiskok'u*; 3) Aristokrat S. Yakovlev ve *Dyak* (Katip) P. Evdokimov'un (1628-1629)¹⁶ *stateinye spiskok'u*; 4) Elçi A. Sovin ve *Dyak* Alfimov'un (1630)¹⁷ *stateinye spiskok'u*; 5) Elçi Ya. Dashkov ve *Dyak* Somov'un¹⁸ *stateinye spiskok'u*; 6) Elçi I. Korobov ve *Dyak* S. Matveyev'in (1635)¹⁹ *stateinye spiskok'u*; 7) Elçi I. Miloslavsky ve *Dyak* L. Lazorevsky'nin²⁰ *stateinye spiskok'u*.

Yukarıdaki liste Türkiye'ye gönderilen Rus elçilerinin ilk performans raporlarının 16. Yüzyıldan itibaren *Posolsky Prikaz* (elçilik yazışmaları) arşivinde belirdiğini gösterir. Öte yandan, Rus-Türk ilişkilerinin ilk asrı boyunca bu raporlar elçilik misyonunun organizasyonu hakkındaki kısa notlar, elçilerin yoldan ve Türk başkentine varışlarından sonra gönderdikleri biraz daha detaylı raporlardan biraz daha fazlasını içermekteydi. 17. Yüzyılda ise bu raporlar hem derinlik hem de miktar açısından büyümeye devam etti. Mesela "Türk" Elçilik defterleri arasında en büyüğü olan 27 numaralı defterde 1378 yaprak vardır. Bu defterde 1699'da İstanbul'da kalan tanınmış Rus diplomatı Emelian Ignatievich Ukraintsev'in başkanlığındaki elçilik heyetinin detaylı bilgileri bulunmaktadır. Bu ziyaret esnasında Türkiye ile 30 yıllık bir barış anlaşması imzalanmıştı. Müzakerelerin devamı hakkındaki detaylı tariflerin yanı sıra, İstanbul günlük hayatından kesitler, İstanbulluların günlük alışkanlıkları ve detaylı işletme giderleri ile hediyeelerin dağıtımına dair detaylı bilgiler bu raporda bulunabilir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk sabit Rus elçisi olan (1701-1709) Kont Pyotr Andreyevich Tolstoy'un yıllık raporları çok daha enteresandır. Zamanının en zeki, yetenekli ve eğitilmiş kişilerinden biriydi. Tolstoy Rusya'da *Graf* (Kont) rütbesini alan ilk kişilerden biriydi. Onun raporları Osmanlı İmparatorluğunun tarihini inceleyenler için özellikle önemlidir. Pyotr Andreyevich, Sultan II. Mustafa'nın saltanatında İmparatorluğun detaylı bir tarifi ile Türklerin hayatını anlatan canlı resimler bırakmıştır. Gayrimüslim nüfusa uygulanan vergilendirme siyaseti hakkında, devlet mekanizması ve temsil-

cilerinin portreleri hakkında; Türk kuvvetlerinin durumu (özellikle de donanma) hakkında, Türkiye ile asli Avrupalı memleketlerin ilişkileri hakkında, yabancı diplomatların faaliyetleri hakkında, Müslüman ulema, feodal bürokrasi hakkında ve günlük hayat tarzları ile halkın alışkanlıkları hakkında raporlar yazmıştır. Tolstoy'un belgelerinin toplamda her biri 500 sayfalık 11 cilt tuttuğunu ve bunlardan 5 cildinin elçinin raporları olduğunu unutmamak gerekir.

Yabancı bir ülkeden dönen elçinin raporu Çar ve Duma Elçilik Katibi tarafından dinlenirdi. Bunu elçilik heyetinin diğer mensuplarının sorgulanması (*rassprosnye rechi*) takip eder ve her kelime kayda geçirilirdi.

Elçilik defterlerinde aynı zamanda Moskova'yı ziyaret eden Türk elçileri hakkında bazı belgeler vardır. Pek çok defterde Türk elçilerinin, tüccarlarının ve ulaklarının ziyaretleri başlıkları altında özel bölümler bulunabilir.

Posolsky Prikazın (elçilik yazışmalarının) ruhban stilinin doğruluk karakteri sayesinde sadece Türk elçilerinin isimleri ve misyonlarının asli amaçları değil, fakat aynı zamanda Moskova'da kaldıkları süre içindeki en küçük detaylar dahi kayda geçirilmiştir. Boyarlarla konuşmalarında veya Çarın kabulünde söyledikleri her şey özetlenerek defterlere geçirilmiştir. Aynı başlıklar altında elçiler tarafından Çar'a iletilen Sultan'ın veya Vezirin resmi mektuplarının tercümeleri ve Çar'ın Patrik'e resmi mektuplarını bulmak mümkündür. Büyük tarihi öneme haiz orantik materyaller olan elçilerin konuşmalarının metinleri de Elçilik defterlerine girmiştir. Bu nutuklar Sultan'ın resmi mektuplarının içeriklerine açıklayıcı ve yorumlayıcı ekler olarak nitelendirilebilir.

Belirtilmelidir ki, 16. ve 17. Yüzyıllarda Moskova'yı ziyaret eden Türk diplomatik heyetlerinin sayısı, Rusya tarafından İstanbul'a gönderilenlerin çok altındadır. Aynı elçiler ve ulakların Moskova'ya aralıklarla pek çok göreve gönderilmesi Türk diplomasisinin karakteristik özelliğiydi. Mesela Prens Skandersak ve Elçi Holkokondol (Rum asıllı) dörder defa Moskova'ya gelmişlerdi. Elçi Foma Kantakuzin ise Moskova'yı beşinci ziyareti esnasında öldürülmüştür.

Her diplomatik misyona ait materyaller bir *stolbers*'de toplanmıştır. (*stolbers*, daha önce de açıklandığı üzere, bir kağıt rulosu oluşturacak biçimde birbirine tut-

kallanmış belgeler tomarı anlamına gelir.) Bunlar arasında en önemli ve pratik olarak faydalı belgeler seçilerek defterlere kopya edilmiş ve daha sonra bunlar ciltlenerek kitap haline gelmiştir.²¹

"Türk" Elçilik defterleri 16. ve 17. Yüzyıllardaki Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının coğrafyaları, diplomatik tarihleri ve kültürlerinin bir çeşit ansiklopedisini oluşturur. Bu defterlerde Türk Sultanlarının tahta çıkan Rus Çarlarına gönderdikleri kutlamaları, dostluk ve barış anlaşmalarını, iki ülke sınırlarından tüccarların serbest geçişleri ile ilgili anlaşmaları bulabiliriz. Yine bu kitaplardan Rusya'daki Türk tacirlerin çoğunlukla av kuşları (şahinler ve doğanlar) ve samur kürkleri aldıklarını, Rusların ise Osmanlı İmparatorluğu'ndan silah ve at ithal ettiğini öğreniyoruz. Bazı durumlarda Çarlar ve Sultanlar birbirlerinden askeri yardım talep etmişlerdir. Mesela 1621'de Çar Mikhail Feodorovich'e yazan Sultan Osman, Lehistan Kralına karşı ortak bir sefer düzenlemeyi teklif etmiştir. Rus Çarları ise Türk Sultanlarından Kırım Hanları ile olan barış görüşmelerinde arabulucu olmalarını ve özellikle aristokrat kökenli Rus savaş esirlerinin serbest bırakılmalarını talep etmişlerdir. Tabiatıyla farklılıklar ve sürtüşmeler de olmuştur. Bunlar genellikle Azak, Çigirin, Dinyeper ve benzeri topraklar başta olmak üzere sınır bölgeleri ve şehirleri hakkındaydı.

Elçilik kitaplarının (defterlerinin) külliyatının ve özellikle Rus-Türk ilişkileri ile alakalı kısmının neşriyatı hakkında konuşurken, bunların büyük bölümünün sadece 19. Yüzyılın ikinci yarısında basıldığına dikkati çekmek gerekir. Eski Rusya'nın *Vifliofika*'sı, eski Rusya'nın Yabancı Memleketlerle Diplomatik İlişkilerinin Dönüm Noktaları (10 cilt) ve Rus Tarih Cemiyeti Almanaqları (10 cilt) gibi pek çok seri neşriyatın basımı bu zaman kesitinde gerçekleşmiştir. Sonraki neşriyatlar düzensiz ve kural olarak seçiciydi. En eski kaynakların sadece bazıları dahil edilmekteydi. Bunun yanı sıra, yeni baskılarda pek çok durumda Elçilik defterinin tüm hepsi dahil edilmemekte, sadece en önemli bulunan parçalar olan *gramoty* (resmi mektuplar), *nakazy* (talimatnameler) veya *stateiny spiski* (performans raporları) baskıya dahil edilmekteydi.

En önemlisi ise bu neşriyatın standardı ve kapsamı yeterli ve tatminkar değildi. Bu güne kadar Rusya'nın

Avrupa ve Asya'daki farklı ilişkilerine dair bulunan 766 mevcut Elçilik defterinden sadece 119'unun neşredilmiş olduğunu söylemek yeterlidir. Türkiye ile ilgili olarak ise, 28 "Türk" Elçilik defterinden sadece ikisi (#1 ve #2) kısmen basılmıştır. Birincisi seçilmiş çerçevesi parçalar²² halinde, diğeri ise I.P. Novosiltsev'in²³ tek bir *stateiny spisok*'unu (performans raporunu) ihtiva ederek basılmışlardır.

Tüm Elçilik defterlerinin bölüm-bölüm bir seri halinde neşrinin Rusya ve Türkiye'deki ileri gelen tarih kurumları için önemli bir araştırma istikameti haline gelebileceğine inanmaktayız. Bu sahada dikkate şayan tecrübeye sahibiz. Son yıllarda Rus Bilimler Akademisi'nin Rus Tarihi Enstitüsü'nde RGDA ile ortak çalışarak Rusya'nın İngiltere ile bağlantıları (1613-1614)²⁴, Yunanistan ile ilişkileri (1588-1594)²⁵, Nogay-Orda ile ilişkileri (1489-1549)²⁶, ve Moldova ile bağları (1674-1694)²⁷ ile alakalı Elçilik defterlerinin tam metinlerini yayınladım. Bunlardan ayrı olarak Yale Üniversitesi (ABD) ile işbirliği yaparak Rusya'nın İngiltere ile ilişkileri (1613-1614)²⁸ ile alakalı Elçilik defterinin İngiliz dilindeki baskısı yapıldı. Şu anda Rusya'nın Kalmuk Hanlığı ile ilişkileri (1673-1675) ve Roma Papaları ile olan ilişkileri (1580-1582) hakkındaki Elçilik defterleri baskıyı beklemektedir.

Öte yandan bu baskılar bir seri basımı kanalına henüz oturamamıştır. Bu sebepten Rusya'nın belirli bir bölge veya ülke (mesela Türkiye) ile olan ilişkilerinin Elçilik defterlerinin kronolojik olarak tutarlı bir baskısının yapılması tavsiye edilebilir. Böyle bir baskı Elçilik defterlerindeki belgelerin herhangi bir kesinti veya özetten uzak tam metinlerini vermemelidir. Elçilik defterlerinin birincil kaynakları olan dosyalar (*dela*) sadece *stolbtsy*'lerin parçaları olarak saklandığı ve kitapta bulunmayan belgeleri muhtevasında bulundurduğu için bunlar da baskılara dipnotlar veya ekler olarak dahil edilmelidir. Bu baskılar uluslararası ortak projeler olarak gerçekleştirilebilir ise Elçilik defterlerinin muhtevası diğer ülkelerin arşivlerindeki paralel belgelerle tamamlanma imkanına kavuşur. Bu sebepten Elçilik defterlerinin seri baskısı Rusya araştırmalarının uluslararası merkezleri arasında gelecek vadeden bir işbirliği yoludur. Rusya ve Türkiye'deki araştırmalar için eşit öneme haiz bir şey de Elçilik defterlerinin yapısı ve muhtevası hakkındaki en gelişigüzel ça-

lışmanın bile burada bulunan bilgilerin çok yönlülüğünü ortaya koymasındır. Elçilik defterlerinin aslı tarihi kaynaklar olarak bilgi potansiyeli tükenmişlikten uzak, kaptarlarda bulunan hala basılmamış bekleyen her bilgiye ulaşımı-çıkartılmasını sağlayacak bir aracın ortaya çıkmasını beklemektedir. Bu amaçla RGDA'da saklanan 766 ciltlik Elçilik defterlerinin (bunların 610 cildi Rusya'nın Avrupa ve Asya'daki 17 yabancı memleketle ilişkilerini anlatır, kalan 156 cilt ise daha sonra Rusya'ya ilhak edilen milletlerle alakalıdır) tümünün bir genel tarifini hazırladım ve yayınladım. Bu özette tarifi yapılan her kitap şu bilgileri içermektedir: Arşiv deposu indeksi ve arşiv kodları, kronoloji, format, yaprak sayısı, özet ve ilgili bibliyografyası.²⁹

Son olarak bu genel değerlendirmeyi PC kullanıcıları için bir elektronik referans sistemine dönüştürdüm. Sistem iki aslı kısımdan meydana geliyor. Birincisi ilgili arşiv dosyaları ve buralarda adı geçen tüm diplomatik personel hakkında bilgilerin bulunduğu bir veri tabanıdır. Diğeri ise en etkili biçimde kullanıcıları araştırma yapmaya muktedir kılan, kullanımı kolay bir program paketi. Toplamda bu veri tabanı 1990 Rus ve yabancı diplomat, 766 arşiv dosyası, 24 arşiv deposu ve 3458 referanstan oluşan bilgiyi bir araya getirmektedir. Referans sistemi bir Windows veri tabanı programının yaratılması için geliştirilmiş entegre Delphi yazılımı ortamında yapılmıştır. Bu veri tabanı yukarıda bahsi geçen genel değerlendirmenin bilgilerinin Paradox 5.0 tablo formatında taranmış dosyalarının metin dosyalarına dönüştürülmesi ile yüklenebilir. Bugün herhangi bir PC kullanıcısı bu 10 MB lik veri tabanından internet aracılığıyla faydalanabilir. Veri tabanının internet adresi şudur: <http://www.ripn.net/referan/members/irh/basa>. Bu ürünün Posolsky Book of Russia from the end of XVth to the beginning of XVIIIth Century başlığı ile yayın hakları saklıdır.

Sonuçta yukarıda bahsi geçen arşiv kaynaklarının Rusya-Osmanlı İmparatorluğu ilişkileri açısından yegane, zengin ve fevkalade önemli olduğunu Türk ve Rus tarihçileri için engin kaynaklar sunduğunu söyleyebiliriz. Bu materyallerin büyük bölümü basılmamıştır. Bunların basılması sadece iki ülkede tarih araştırmalarında yeni perspektifler yaratmakla kalmayacak, Rusya ve Türkiye'yi uzun vadeli diplomatik bağların kapsamında daha fazla birbirine yaklaştıracaktır.

- 1 Arşivin Sovyet zamanındaki ismi: Tsentralniy Gosudarstvenniy Arkhiv Drevnik Aktov: TsGADA idi. Şimdiki ismi ise: RGADA: Rossiiskii Gosudarstvenniy Arkhiv Drevnik Aktov.
- 2 RGDA, depo 89, envanterler 1-4.
- 3 Bkz. CGDA depolarında saklanan Elçilik defterleri hakkındaki değerlendirmeler kısmı. Veya <http://tripn.net/relarn/members/irh/basa/>
- 4 Rusya İmparatorluk Tarih Cemiyeti Almanığı, V, 95, St. Petersburg, 1910, sayfalar 83-130, 226-238, 334-337, 426-432, 619-630, 667-706; B. I. Dunayev. Rev. M. Grek and the Greek Idea in Rus in the XVIIth Century. Moskova, 1916, s. 33-92. Başlan s.: 206-337.
- 5 Eski Rusya Vişliofika'sı. 2. Baskı, bölüm XII, St. Petersburg, 1789. Sayfalar 15-36, 84-88; I. P. Novosiltsev'in stateiny spisok'u// Rus Elçilerinin 16 ve 17. Asırlardaki seyahatleri. Stateiny spiski, Moskova, Leningrad, 1954, sayfalar 63-99; Ibid.// 16. Ve 17. Asırlarda Rus Seyyahatlarının Notları, Moskova, 1988, s. 187-219.
- 6 Çarın elçileri olarak Çargrad'dan ayrılmalardan hemen önce Stolnik Ilia Danilovich Miloslavsky ve Dyak Leonty Lazorevsky'ye verilmiştir.// Moskova Rus Tarihi ve Antikuite Cemiyeti kroniği. Moskova, 1851, 9. Kitap, sayfalar 1-102; Ilia Danilovich Miloslavsky ve Dyak Leonty Lazorevsky'nin Çargrad'a elçiliklerinin performans raporu.// Ibid. Moskova, 1850, 7. Kitap, sayfalar 1-136. Ayrıca bkz. S.O. Smirnov. Ilia Danilovich Miloslavsky ve Dyak Leonty Lazorevsky'nin 1643 Türkiye elçilikleri üzerine.// Ibid. Moskova, 1850, 61. Kitap, s. 13-58.
- 7 1626 yılına ait Posolskiy Prikaz arşivi envanteri. Moskova, 1977, s. 352-353.
- 8 RGDA. Depo 89, envanter 1, dosya 1, kısım 1, s. 194, kısım 2, s. 191.
- 9 Ibid. Dosya 2, s. 108.
- 10 Ibid. Dosya 3, s. 108, kısım 2, s. 168.
- 11 Ibid. Dosya 2, s. 267.
- 12 Ibid. Dosya 4, s.268.
- 13 RGDA. Depo 89, stolbtsty.
- 14 RGDA. Depo 89, envanter 1, dosya 2 (1592).
- 15 Ibid. Dosya 7, #2 (1623).
- 16 Ibid. Dosya 13, #3 (1628-1629).
- 17 Ibid. Dosya 16, #4 (1630).
- 18 Ibid. Dosya 22 (1634).
- 19 Ibid. Dosya 25 (1635).
- 20 RGDA. Depo 89, envanter 1, dosya 25, No: 4 (1635).
- 21 N. M. Rogozhin. Rusyanın Elçilik defterleri. XV. Yüzyıl sonu XVII. Yüzyıl başları. Moskova, 1994.
- 22 Rus İmparatorluk Tarih Cemiyeti Almanığı, Cilt 95, St. Petersburg, 1910, sayfalar 83-130, 226-238, 334-337, 426-432, 619-630, 667-706; B.I. Dunayev. Rev. M. Grek and the Idea in Rus in the XVIth Century. Moskova, 1916, sayfalar 33-92.
- 23 16. Ve 17. Asırlarda Rus Elçilerinin seyahatleri. Moskova, Leningrad, 1954, sayfalar 63-99; Ibid.// 16. Ve 17. Asırlarda Rus seyyahlarının notları, Moskova, 1988, s. 187-219.
- 24 Rusya ve İngiltere arasındaki ilişkilere (1613-1614) dair Elçilik kitabı. Moskova, 1979.
- 25 Rusya ile Yunanistan arasındaki ilişkilere (1588-1584) dair Elçilik kitabı. (Ortodoks rahipler ve manastırlar) Moskova, 1988.
- 26 Rusya ile Nogay-Orda arasındaki ilişkilere (1489-1508) dair Elçilik kitabı. Moskova, 1984; Rusya ile Nogay-Orda arasındaki ilişkilere (1489-1594) dair Elçilik kitabı, Moğaçkale, 1995.
- 27 Rusya ile Moldova arasındaki ilişkilere (1684, 1690-1691) dair Elçilik kitabı. Kijinev, 1993.
- 28 England and the North. The Russian Embassy of 1613-1614. Ed. By M. Jansson and N. Rogozhin. Translated by P. Bushkovich. Under direction of V. Buganov. Philadelphia, 1994.
- 29 Bkz. CGDA da saklanan Elçilik kitaplarının genel bir değerlendirmesi (15. Asrın sonu 17. Asrın başı). Düzenleme ve önsöz: N. Rogozhin, Moskova, 1990.

XVIII. YÜZYIL OSMANLI-RUS MÜNASEBETLERİ

YRD. DOÇ. DR. OSMAN KÖSE
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

GİRİŞ

Osmanlı devleti, Anadolu Selçuklu devletinin uç beyliği rolünden bağımsız bir devlet hüviyetine bürünmesinin ardından, çevresindeki irili ufaklı beylikleri hakimiyeti altına alırken, bir yandan da batı istikametinde fetih politikası izlemeye başladı. Batı yönünde boy salan devletin henüz daha filizlenme zamanında, Altınordu devletinin siyasi nüfuzu altında hayat süren küçücük bir devletçiğin birkaç asır sonra kendisiyle başa baş mücadele edecek bir siyasi teşekkül olabileceğini hiç kimse bilemiyordu. Karadeniz'in kuzeyinde, kara parçaları içerisine hapsedilmiş bu devletçik, Moskova Knezliği'nden başkası değildi. Osmanlı devletinin siyasi, askeri ve ekonomik hakimiyetinin, uluslararası siyasi platformda, muarızları tarafından kabul görüldüğü ve tescillendiği bir dönemde, Altınordu devletinin siyasi birliği sona ererek toprakları parçalandı ve Moskova devleti bağımsız olarak tarih sahnesine çıktı (1480).

Osmanlı devleti ile Rusya arasındaki ilk münasebetler, XV. yüzyılın başlarında III. İvan zamanında ve Kırım hanı Mengligiray'ın tavassutu ile ticari nedenlerle başladı. Siyasi bağımsızlığını yine bu Han'ın yardımlarıyla yeni kazanmış olan Rus devleti, II. Bayezit'ten Azak ve Kefe'de ticari faaliyetlerini sürdüren Rus tüccarlarına iyi muamele yapılması temennisiyle müracaat etmişti.¹ Bu tarihten sonra dikkatten uzak bir şekilde siyasi, askeri ve ekonomik yönlerden her geçen gün güçlenmeye başlayan Rusya, ilişkilerini Kırım hanlığı veya Kefe beyliği vasıtasıyla yürüttüğü Osmanlı devleti ile münasebetlerini bozmamaya azami gayret gösterdi ve bunun için mektup ve elçiler göndermeye başladı. Kuruluşundan beri Baltık veya Karadeniz'e çıkabilme idealleri içinde oldu ve XVI. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyindeki

siyasi yapıyı iyi değerlendirerek Astrahan ve Kazan Hanlıklarını toprakları içine kattı.² Rusların Hazar denizi istikametinde siyasi ve askeri yayılması onların önemli askeri bir güç olduğunun göstergesi sayılıyordu. Fakat, Osmanlı devlet adamları, Rusya'nın faaliyetlerinin farkında olmakla beraber, bunun, dünya siyasetine yön veren bir devlet için önemli bir tehlike oluşturmadığı kanaatini taşıyorlardı.

XVII. yüzyılın başından itibaren bir önceki asra göre Osmanlı-Rus ilişkileri daha farklı bir döneme girdi. Rusya, Osmanlı devleti ile askeri arenada boy ölçüşebilecek bir güce erişmemekle beraber, karşısındaki kudretli muhababını rahatsız ederek, onun askeri gücünün niteliğini öğrenmeye yönelik davranışlar içerisine girdi. Bunun için, Osmanlı devleti ile doğrudan çatışmayı göze alamayarak, himayeleri altındaki Kazakları, Azak kalesini almaya yönelik saldırıya teşvik etti. Rusların, Osmanlılar karşısında dolaylı da olsa ilk güç denemesi sayılan bu girişimde 1637 yılında himayelerindeki Kazaklar her ne kadar Azak kalesini aldıysa da, yine Rusya'nın direktifleriyle bunu geri vermek zorunda kalmışlardı (1642).³

Rusya, Osmanlı devleti ile boy ölçüşebilmek ve çevreye doğru yayılabilmek için ekonomik ve askeri gücünü yenileme ve modernize etmeye yönelik faaliyetler içine girdi. Özellikle, 1634 yılında imzalanan Rus-Leh ebedi barışından sonra oluşan sulh dönemi iyi değerlendirilerek ekonomik ve askeri alanda ıslahatlar yapıldı. Avrupa ülkeleriyle ilişkiler sıklaştırılarak, buralarda olan askeri yenilikler Rusya'ya taşındı. Çar Aleksey döneminde güçlü bir ordu kuruldu. Ekonomik ve askeri gücünü her geçen gün geliştiren Rusya'nın, Karadeniz ve Baltık denizine açılabilmesi için Osmanlı devleti ve Lehistan ile sa-

vaş içine girmesi gerekiyordu. Rusya, Osmanlı devleti ile mücadele edecek gücü kendinde göremediğinden, Girit meselesi dolayısıyla Venedik ile savaş ortamı içinde olmasını iyi değerlendirek, Ukrayna kazakları ile 1654 yılında imzaladığı Pereyaslav barışından sonra Lehistan'a savaş açtı. Bu savaş sonunda Rus kuvvetleri ilk defa Avrupa içlerine kadar ilerlediler. 1667 yılında Lehistan ile imzalanan Andrusovo barışı ile Rusya siyasi ve askeri nüfuzunu artırdı.⁴

Rusya, etrafa yayılmak için iki muarızından birisi olan Lehistan'ın askeri gücünü mutlak surette zayıflatıktan sonra, Osmanlı devletinin kendi menfaatleri aleyhinde bir hareket içine girmesini gücü nispetinde engellemeye çalıştı. Nitekim, Osmanlı devletinin 1671 yılında Lehistan'a sefer açacağı söz konusu olunca, bunu Türklerin kendisini Kiyef ve sol sahil Ukraynasından kovacağı anlamında yorumlayarak, İstanbul'a tehditvari bir mektup göndermekten geri kalmadı. Ukrayna Kazaklarının 1675 yılında Rusya'nın himayesine geçmesi, Osmanlı devleti açısından Karadeniz'in kuzeyinde büyük bir tehlikenin oluşmaya başladığını gösteriyordu.

Osmanlı devleti, Avrupa coğrafyasının tamamına hakim olarak bir dünya devleti kurmaya, yönelik idealler ile Viyana üzerine hazırlıklar yaptığı bir sırada, ilk defa Karadeniz'in kuzeyinde nükseden Rus tehlikesini ortadan kaldırmaya yönelik faaliyetler içine girmek zorunda kaldı. Rusya'nın ileride büyük bir tehlike olabileceğini fark eden, tecrübeli ve engin devlet deneyimi olan yeni sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa'ydı. Bu nedenle 1677 yılında Rusya'ya resmen savaş açılması kararı verildi. Bu seferin önemi, şimdiye kadar Rusya'ya Kırım hanlığı vasıtasıyla akınlar olurken, ilk defa Divan-ı hümayunun Rusya'ya böyle bir sefer açmasıdır.⁵ Bu sefer sonunda bir başarı elde edilemeyince, aynı yıl sonunda padişahın iştiraki ve sadrazamın önderliğinde yeni bir Rus seferinin daha açılmasına karar verildi. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, zor da olsa seferin hedefi olan Çehrin kalesini alarak geri döndü. Fakat Rusların askeri kuvvetleri ezilemedi.⁶

Rusya'nın, Osmanlı devleti aleyhine askeri faaliyetler içine girdiği, Özi valisi ve Kırım Hanı tarafından İstanbul'a bildirilince, 1679 yılında tekrar sefer hazırlıklarına başlandıysa da arada yapılan görüşmelerden sonra 11

Şubat 1681 tarihinde ilk Osmanlı-Rus andlaşması sayılan Bahçesaray/Edirne Andlaşması imzalandı.⁷ Buna göre: 1- Özi nehri iki devlet arasında sınır olarak kabul edilecektir. Han'a geçen üç yılın vergisi verilecektir. Andlaşma 20 yıl geçerli olacaktır. 2- Özi ile Aksu arasındaki sahaya kale yapılmayacaktır. 3- Tatarlar, Dinyeper'in her iki tarafında sürülerini otarabileceklerdir. Kazaklar, balık avlamak ve tuz almak için Karadeniz'e çıkabileceklerdir. 4- Kiyef, Rusya'ya tabi olacaktır. 5- Zaporog kazakları Ruslara tabi olacaktır. 6- Çarın lakapları tam olarak yazılacaktır. 7- Osmanlı devleti ve Kırım, Rusların düşmanlarına yardım etmeyecektir.

Bu andlaşma metni, Zaporog Kazakları maddesi müstesna Padişah tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi. Çehrin seferi sonucunda, Karadeniz'in kuzeyinde Osmanlı devletine kafa tutacak bir siyasi gücün ortaya çıktığı Osmanlı devlet adamlarınca yakından görülmüş oldu. XVII. asır boyunca Osmanlı devletinden her zaman çekinen Ruslar, 1683 Viyana bozgunundan sonra bu fikrini yavaş yavaş değiştirmeye başladı. Viyana bozgununu müteakip, önceki yıllara göre diplomatik münasebetlerde daha cesur ataklar yapmaya başlayan Ruslar, hiç çekinmeden savaş ortamında bulunan Osmanlı devletinden Rus tüccarlarına kolaylıklar gösterilmesi, Tatarların Rusya'ya akınlarda bulunmaması, Rus hududuna yakın olan tuzlaların kendisine verilmesi gibi isteklerde bulunmaya başladı. Osmanlı hükümeti Rusların, Avrupa devletleri ile bir ittifak içerisine girmesini önlemek, özellikle Lehistan ile yakınlaşmalarına fırsat vermemek için Rus tekliflerinden Tuzlalar hariç, diğerlerini kabul etmeye razı olmuştu. Fakat, 1684 yılında Leh kralı Yan Sobieski'nin ısrarı üzerine Lehistan, Avusturya ve Venedik devletleri arasında Osmanlı devletine karşı kurulan "Mukaddes Birlik"e Rusya'nın da katılması için çalışmalara başladı. 1682 yılından beri ortak "Türk tehlikesine" karşı Rusya ile bir yakınlaşma içinde olan Lehistan'ın temasları sonucu 1686 yılında bu konuda ilerleme kaydedilerek, Rusya Mukaddes birliğe girdi. Buna göre Rusya, Kırım üzerine sefer açmayı taahhüt ediyordu. Bu kararla Rusya, tarihinde ilk defa Avrupa devletler koalisyonuna girdi. Artık Osmanlı devleti, Papanın başında bulunduğu "Hiristiyan bloku"na üç taraftan abluka altına alınmış bulunuyordu. Osmanlı devleti de tarihinde ilk defa, bir din ön-

derinin etrafında kümelenen devletlerin, kendisine karşı oluşturduğu siyasi, dini ve askeri cephe ile karşı karşıya kalıyordu.⁸

Rusya, Avrupa devletleriyle girdiği ittifaktan sonra, taahhüdü gereği, Mayıs 1689 tarihinde kalabalık bir ordu ile Kırım ve Kefe üzerine yürüdü. Fakat, zorla da olsa Kırım kuvvetleri tarafından mağlup edildiler ve geri çekilmek zorunda kaldılar. Ancak, daha sonra 1695 yılında ikiyüzbin kişilik bir kuvvetle Karadeniz'e açılmak için XVII. yüzyıldan beri göz koyduğu Azak'a karşı saldırıya geçtiler. Başka bir grup Rus ordusu, Kazakların da desteği ile Özi tarafından taarruza geçti. Fakat 96 günlük muhasaradan sonra 13 Ekim 1695 tarihinde çekilmek zorunda kaldılar. Fakat, Özi nehri Rusların hakimiyetine girmiş oldu. Kırım kuvvetlerinin gücünün zedelenmesi ve kalenin tamir edilememesinden cesaret alan Ruslar, 3 Haziran 1696'da tekrar Azak kalesini almaya yönelik saldırıya geçtiler. Kaleyi tamamen çevirerek dışarıyla irtibatını kestiklerinden, iki ay muhasaradan sonra 26 Temmuz 1696'da Azak kalesini aldılar. Buranın kaybı Osmanlılarda derin bir üzüntüye, Ruslarda ise sonsuz bir sevince sebep oldu. Bu galibiyet Moskova'da coşkuyla kutlandı. Çünkü, Azak'ın kaybı ile beraber Rusya, Karadeniz'in kilidi sayılan bir yere sahip oluyordu. Burayı alan Ruslar, kaleyi iyice tahkim ederek içine sekiz bin muhafız yerleştirdi.⁹

A - 1700 İSTANBUL ANDLAŞMASI

Rus çarı I. Petro, Azak'ı almakla iktifa etmeyip, Kerç Boğazı'nı da ele geçirerek Karadeniz'e açılmak istiyordu. Bu maksatla Taygan mahallinde Taganrog kalesini inşa etti. Denize ulaşılmıca donanmaya da ihtiyaç duyulacağından, bu iş için tersanelerde çalıştırılmak üzere İsveç, Venedik, Danimarka ve Hollanda'dan ustalar getirildi. Bu konuda bilgi ve beceri sahibi olmak için Avrupa'ya gençler gönderildi. Çar I. Petro da Avrupa şehirlerine giderek oradaki gelişmeleri yakından gördü. Onun Avrupa seyahati sırasında Streletslerin isyanı başladığından gezisini yarıda keserek Rusya'ya döndü. 1698 sonbaharında ülkesine dönünce hemen yeniliklere başlayarak, Rusya'yı "Avrupalaştırma" hareketine başladı. I. Petro askeri ve sosyal alanda yaptığı düzenlemelerle güçlü bir devlet ortaya koymak istiyordu. Onun hedefi, yaptığı bu

düzenlemelerden sonra, mukaddes ittifak devletlerinin de desteğiyle bir an önce Karadeniz'e ulaşmaktı. Fakat Venedik, Avusturya ve Lehistan'ın Osmanlı devleti ile barış için müzakereye başlamaları I. Petro'nun planlarını bozdu.¹⁰

Rusya, mukaddes ittifak devletlerinin Osmanlı devletiyle yapılan barış görüşmelerini engellemek istediye de başaramadı. Karlofça müzakerelerine Ruslar da çağrıldı, fakat Kerç kalesini almada ısrar ettiklerinden bir netice elde edilemedi. Osmanlı devleti, Rusya ile iki yıllık mütareke imzaladı. Fakat Rusya, yalnız başına Osmanlı devletine karşı savaşılamayacağını ve Karadeniz'e çıkamayacağını anlayınca İstanbul'a bir elçi göndererek barış yapmak istedi. Çünkü, İsveç üzerine yürüyerek Fin ve Riga körfezleri sahasını almaya karar vermişti. Barış görüşmelerine Osmanlı devleti adına Reisülküttap Rami Mehmed Efendi ve Divan-ı hümayun baş tercümanı Mavrokordato Efendi görevlendirilirken, Rusya adına ise olağanüstü yetkilerle görevli Ukraynçov (Ukraintzaw) katıldı. Beş ay süren müzakerelerden sonra 13 Haziran 1700 tarihinde 14 maddelik İstanbul Andlaşması imzalandı.¹¹

Andlaşmanın ikinci maddesine göre, Özi boyunda Ruslarca işgal edilen Doğan, Gazi Kerman, Şahin Kerman ve Nusret Kerman kaleleri yıkılarak, arazisinin Osmanlı devletine verilmesi, dördüncü maddesi ile Azak kalesi ve ona tabi arazilerin Rusya'ya bırakılması, sekizinci maddesi ile Rusların Kırım hanlığına artık daha vergi vermeyeceği ve Rusya'nın bağımsızlığının Osmanlı devletince tanınacağı, dokuzuncu maddesi ile esirlerin serbest bırakılacağı ve on üçüncü madde ile de İstanbul'da oturacak olan Rus Kapıkethüdası ve diğer diplomatlarının, diğer devlet temsilcilerinin yararlandığı hakların aynısından yararlanabileceği kararlaştırıldı.

Müzakereler sırasında Rus temsilci, Azak ile İstanbul arasında Rus gemilerinin seyrüseferini teklif ettiyse de, Karadeniz Osmanlı devletinin bir iç denizi sayıldığından kabul görmedi. Azak kalesinin Ruslara verilmesiyle, Osmanlı devleti Azak denizi çevresindeki hakimiyetinden vazgeçmek zorunda kaldı. Yine bu andlaşmaya göre ilk defa olarak İstanbul'da daimi bir Rus elçisinin bulundurulması kabul edildi. Gelen bu ilk Rus elçisi R.A. Tolstoy'dur.

B - PRUT SAVAŞI VE BARIŞI

Osmanlı devleti, Karlofça ve İstanbul Andlaşmaları ile tarihinde ilk defa büyük toprak parçaları kaybı ile karşı karşıya kalıyordu. On altı sene süren savaşlar iktisadi ve mali açıdan devlet ve toplumu sarsmaya başlamıştı. Savaşlarda üst üste yaşanan mağlubiyetler ve cephe-lerden gelen iç açıcı olmayan haberler, asırlardır yenilgi yüzü görmemiş Osmanlı toplumunu derinden yaralamış, devlet adamlarını ise şaşkına çevirmişti. Savaşın ağır iktisadi külfetini her geçen gün daha da hissedenden Osmanlı toplumu, içinde bulunduğu duruma bir anlam veremiyordu. Bu nedenle, barış görüşmelerinin neticelenmesinden sonra halkın üstündeki mâlî sıkıntıyı hafifletmeyi amaçlayan devlet, fazla vergileri kaldırarak, ödenmeyenleri de affetti. Yapılan mali islah ve düzenlemelerden sonra, zirai ve ticari hayat yavaş yavaş canlanmaya başladı. Askeri alanda da düzenlemelere gidilerek, Kapıkulu ve tımarlı sipahi teşkilatı ile donanmada önemli yenilikler yapıldı.

Osmanlı devletinin kaybettiği topraklar dikkate alındığında, bu sulh döneminin uzun sürmeyeceği kolayca anlaşıyordu. Çünkü, Azak kalesini alan Ruslar, Karadeniz'i tehdit ediyor ve hatta burada büyük bir donanma kurabilmek için çalışmalar yürütüyorlardı. İstanbul Andlaşması ile Karadeniz'e açılma imkanı bulamayan ve Kırım'da da kuvvetli bir mukavemetle karşılaşan I. Petro, Baltık denizine açılabilmenin daha kolay olabileceği düşüncesiyle, Lehistan'ı nüfuzu altına almak için çalışmalara başladı. Ancak, Rus nüfuzunun Lehistan'a uzanmasından endişe eden İsveç Kralı XII. Karl, ilkönce Danimarka'yı saf dışı bırakarak, Lehistan üzerine yürüdü ve buradaki Rus nüfuzunu kırdı. Lehistan'dan Rusları tamamen temizlemek için altı yıl kadar Leh işleriyle meşgul olmasından dolayı, Rus çarı I. Petro bu süre zarfında hazırlanma fırsatı buldu. 27 Haziran 1708 tarihinde yapılan Poltova meydan muharebesini İsveç kaybedince, XII. Karl Osmanlı devletine sığınarak Bender'e geldi. Kısa bir zamanda Lehistan yeniden Rus kuvvetlerinin eline geçti.¹² Fakat, XII. Karl'ın Bender'e gelmesiyle de Rusya, Osmanlı devleti ile yeniden savaşın eşiğine geldi. Ruslar, andlaşma hilafına sınırı geçerek, üç yüzden fazla İsveç askerini beraberlerinde götürdüler. Rus Çarı, İstanbul'a daha sonra gönderdiği elçi ile mevcut andlaşmanın

tekrar gözden geçirilmesini ve İsveç kralına sığınma müsaadesi verilmemesini talep ettiyse de, Osmanlı hükümeti İsveç kralı maddesi hariç, diğer maddelerin görüşülebileceğini söyledi. Müzakerelerden sonra eski andlaşma yenilenerek, İsveç kralının ülkesine salimen gitmesi için bir de yeni madde ilave edildi. Fakat, bu konuda Rus elçisi Tolstoy ile Sadrazam Çorlulu Ali Paşa arasında rüşvet alınıp verildiği söylentisi olunca, sadrazam azledilerek yerine Köprülüzade Numan Paşa atandı.¹³

Bu arada Ruslar boş durmayarak el altından Osmanlı devletindeki Buğdan, Eflak, Sırbistan ve daha sonra da Karadağ Hristiyanlarını isyana teşvik etmekteydiler. Bundan maksatları iki ülke arasındaki bir savaş durumunda, iç işleri ile uğraşmak zorunda kalacak olan Osmanlı devletini kolayca mağlup etmekti. Fakat, padişah III. Ahmet, savaştan uzak bir politika izlemeyi tercih ediyordu. XII. Karl'ın, padişahı iknaya çalışmasından başka, Fransa'nın İstanbul elçisi Feriyol da Osmanlı devletinin İsveç ile birlik olup Rusya'ya savaş açması yolunda teşebbüslerde bulunuyordu. Fakat bu girişimler de bir sonuç vermemişti. Çar I. Petro, 1710 yılında yenilenen andlaşmanın ek maddesi gereği, İsveç kralının acilen ülkeden çıkarılması, aksi takdirde Lehistan ile birlikte Osmanlı devletine harp ilan edeceği yolundaki tehditlerinden sonra, Osmanlı hükümeti tehlikenin büyüklüğünü anlamış oldu. Rusların sınır boylarında kaleler ve Azak'ta da donanma inşa ettiği yönündeki bilgiler ve İstanbul'a çağrılan Kırım hanı Devlet Giray'ın, Rusların faaliyetleri ve hedefleri hakkında padişahı ikaz etmesi sonucu 20 Aralık 1710 tarihinde yapılan toplantıda Rusya'ya savaş ilan edildi.

I. Petro, Buğdan ve Lehistan hududuna kuvvet yığdıktan sonra, Yaş yoluyla Tunaya inerek Rumeli'de isyana hazırladığı Hristiyanları ayaklandırmaya çalışıp, çıkacak karışıklıktan istifade etme yönünde planlar yapmıştı. Çünkü I. Petro, savaşın sebebinin tüm Hristiyanların kurtarılması olduğunu ilan etmişti ve bu isyanların olabilmesi için de mutlaka Tunaya inmek gerekiyordu. Fakat, Rus ordusu Buğdan'a girip Prut nehri boyunca ilerlerken hiç ummadıkları şekilde Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa kumandasındaki Osmanlı ordularıyla karşılaştılar. I. Petro, Tuna boyunda karşılamak üzere planlar yaptığı Türk ordusunu karşısında görünce, kuvvetle-

riyle geri çekilmeye çalıştı. Fakat, Kırım hanı Devlet Giray'ın üst üste manevraları sonucu, Rus ordusu 21 Temmuz 1711'de Prut boyundaki bataklıklarda kuşatıldı.¹⁴

Rus ordusu açlıktan ve susuzluktan çok zor bir duruma düşmüştü. Çar I. Petro, buhranlar geçirmeye başlamıştı. Çariçe Katerina'nın da katıldığı askeri bir toplantıda, kurtuluşun imkansız olduğu ve Türklere sulh teklifi götürülmesi kararlaştırıldı. Ruslardan gelen sulh teklifini, Sadrazam Baltacı Mehmet Paşa, çadırına çağırdığı ordu erkanı ve Kırım hanı ile değerlendirdi. Kırım hanının, bir daha ele geçirilemeyecek olan bu fırsatın iyi değerlendirilmesi yönündeki sözleri ve İsveç kralının temsilcisi General Poniatofski'nin itirazlarına rağmen, Rusya ile barış yapılmasına karar verildi. Barış andlaşması 21 Temmuz 1711 tarihinde imza edildi ve Petro ordusuyla serbest bırakıldı.¹⁵ İmzalanan andlaşmanın en önemli kazancı Azak kalesinin Osmanlı devletine teslimi ve Lehistan'ın Rus nüfuzundan kurtulmasıydı. Rus ordusunun Prut'ta tamamen imhası mümkün iken, sadrazamın bunu değerlendirememesi ve büyük askeri kazanca rağmen gereği yerine getirilmeyecek andlaşmayı imzalamak zorunda kalması, Rus ordusunu imhadan kurtarmış oldu. Bu bakımdan Prut barışı askerlik bakımından Rusların büyük hezimet, diplomasi açısından ise büyük bir zafere kabul edilmektedir.

I. Petro, imzaladığı andlaşmaya rağmen, Azak kalesini teslim ve diğer hükümlerin gereğini yerine getirmiyordu. Kazanılan büyük zafere rağmen, imzalanan andlaşma kağıt üzerinde kalmıştı. Rusya'nın, Azak kalesini teslim etmeyip, Lehistan ve Kazak işleriyle uğraşması ve askeri hazırlık yapmakta olduğu haberleri İstanbul'a gelince, tekrar Rusya'ya harp ilan edilmesine karar verildi. Fakat, İngiliz ve Felemenk elçilerinin araya girmeleri ve Rusların da andlaşma ahkâmına uygun olarak Azak kalesini teslim, Taygan ve Kamanike kalelerini yıkmaları üzerine seferden vazgeçildi. Ancak Lehistan meselesi ve İsveç kralının ülkesine dönmesi ile taahhütlerini yerine getirmeyen Rusların tekrar hazırlık içinde oldukları öğrenildiğinden, Rusya üzerine tekrar harp ilan edildi. Bu sıralarda sadaret mevkiine gelen Damat Ali Paşa süruncemede kalan bu meseleyi halletmek istediğinden, tavassut için İngiliz ve Felemenk elçilerinin tekrar devreye girmeleri üzerine, Ruslarla Haziran 1713 yılında 11

madde üzerinden Edirne Andlaşması yapılarak bu iş sonuçlandırılmış oldu.¹⁶ Lehistan işi şimdilik de olsa çözümlenirken, İsveç kralı 1714 yılında ülkesine döndü.

Osmanlı devleti, Rusya ile kesin olarak andlaşma imzaladıktan sonra Karadağlı asilerden bir kısmını kabul eden ve Akdeniz'de korsanlık faaliyetlerinde bulunan Venedik üzerine 8 Aralık 1714 tarihinde savaş ilan etti. Daha sonra Venedik ile 1716 yılında tecavüzi ve tedafüi ittifak yapan Avusturya üzerine de savaş ilan olundu ve bu durum 23 Temmuz 1718 tarihinde Pasarofça Andlaşması ile neticelendi. Rusya ise Prut hezimetinden sonra Osmanlı devleti ile herhangi bir ihtilafa girmekten çekiniyordu. Bu nedenle Çar Petro, Baltık denizine ulaşmak için bütün gücüyle İsveç harbine hız verdi. Uzun süren bu savaş sonunda Rusya nihayet isteğine ulaşarak Fransa'nın tavassutu ile İsveç ile Nişat andlaşmasını imzaladı. Bu andlaşma ile Rusya, Baltık sahillerine ulaşırken, Avrupa devletleri arasında kuvvetli bir mevki kazandı ve Doğu Avrupa'nın en kudretli devleti oldu.¹⁷

Rusya, Osmanlı devleti engelini aşamayacağını anlayınca, İran'ın iç karışıklıklar içinde olmasını fırsat bilerek Hazar denizi sahili boyunca ilerlemeğe başladı. Rusların Hazar sahillerinden sonra Karadeniz'e inme belirtileri de ortaya çıkmıştı. Osmanlı devleti, İran'daki durum ile yakından ilgileniyordu. Bu nedenle Damat İbrahim Paşa, muhtemel bir Rus istilasını önlemek ve Türk hudutlarının emniyetini sağlamak için harekete geçme kararı aldı. Her iki devlet, Hazar denizinin garp sahillerini ve Güney Kafkasya'yı elde etmek için harekete geçince, harp olması ihtimali belirdi. Aslında, İran'da baş gösteren bu durum, Osmanlı devlet adamları nezdinde, Avrupa'da kaybedilen toprakların başka yerde telafisi fikrini doğurmuştu. Bu nedenle Rusya Hazar boyunca güneye inerken, Osmanlı devleti de Gürcistan'da başlattığı askeri hareketi genişletmeye başladı. Osmanlı devletin ilerlemesi karşısında, Rusya'nın düşmanca tavırlar takınması üzerine, Avusturya'ya karşı Osmanlı-Rus-Fransız ittifakının zeminini hazırlamak gayesinde olan Fransa elçisinin tavassutu ile 24 Haziran 1724 tarihinde altı maddelik İran Mukasemenamesi imzalandı. Buna göre İran, Derbend ve Bakü'den başka, Hazar denizinin güneyindeki Geylan, Mazenderan ve Astrabad bölgelerini Rusya'ya bırakırken, Şirvan, Gence, Erivan, Mogan,

Karabağ, Azerbaycan ve kısmen Irak-ı Acem'i Osmanlı devletine terk etmek zorunda kaldı.¹⁸ Ruslar bu suretle Kafkasların güneyine kadar inmiş oldu.

C - 1736-39 OSMANLI-RUS SAVAŞI VE BELGRAD ANDLAŞMASI

Rusya ile, İran topraklarının bölüşümü andlaşması yapıldıktan sonra, Osmanlı-İran savaşları aralıklarla devam etti. Sadrazam Damar İbrahim Paşa'nın tesis etmeye çalıştığı sulh ve sükun devri bu savaşlar nedeniyle halk arasında büyük hoşnutsuzluğa sebep olmuştu. Bu sıralarda Osmanlı devletinde "lale devri" diye adlandırılan eğlence, lüks ve safahata düşkünlük dönemi yaşanmaktaydı. Halkın büyük kısmı yoksulluk ve sıkıntı içindeyken, devlet yönetimi etrafında kümelenen ve hali vakti yerinde olan bir kısım insanların eğlence ile vakit geçirmeleri 1730 yılında sosyal patlamalara sebep oldu ve bu hareket Patrona Halil isyanı ile neticelendi. III. Ahmet tahttan indirilerek I. Mahmut padişah oldu. İran savaşları bundan sonra da devam etti.¹⁹

Rusya'da ise 1725 yılında ölen I. Petro'dan sonra, II. Petro ve onun ölümüyle de 1730 yılında Petro'nun kızı Anna tahta geçmişti. Rusya, bu süre zarfında, Osmanlı devletinin iç karışıklıklar ve İran ile mücadelesinin aksine, aldığı yerleri geri vererek İran ile dostluk kurmuştu. Yeni Rus Çariçesi Anna da, Avusturya imparatoru VI. Şarl ile 1733 yılında Osmanlı devletine karşı bir ittifak yaptı. Buna göre Avusturya Bosna ve Hersek'i alacak, ilk taarruzu Ruslar yaptıktan sonra, imparator görünüşte Ruslarla Osmanlıların arasını bularak süre kazanacak ve zamanı geldiğinde savaşa girecekti.

Osmanlı devletinin İran ile savaş içinde olmasını fırsat bilen Rusya, Prut ve Edirne andlaşmalarına rağmen, Lehistan'a askeri müdahalede bulundu ve kendi namzedi III. Oğüst'ü Lehistan Kralı seçtirdi. Bunun yanında, sınırda sürekli Kazak ve Tatar mücadeleleri ve hudut ihtilafları eksik olmuyordu. Osmanlı devletinin andlaşmayı ihlal ettiğini ileri süren Rusya, 30 Mart 1736'da Azak kalesini ve daha sonra da Kılburun kalesini zaptetti. Don nehrinde de donanma bulundurmaya başlayarak, İran seferi dolayısıyla Osmanlı kuvvetlerine yardım için Kabartay arazisinden geçecek olan Kırım kuvvetlerine izin vermedi. En son olarak da Kırım'a bir ordu sevk ede-

rek Bahçesaray'ı yakıp yıktı. Osmanlı devleti bütün bu olup bitenlere İran ile savaş içinde olduğundan ses çıkarmıyordu. Fakat Azak ile Kırım'a saldırılarak buraların yakılıp yıkılması bardağı taşıran son damla oldu. Ancak, İran ile yıllardan beri savaş içinde olan devletin yeni bir harbi göğüsleyecek hazırlığı yoktu. Fransa elçisi Marki dö Vilmör de Osmanlı devletini Ruslarla muharebeye teşvik ediyordu. Çünkü Lehistan veraseti için Avusturya, Fransa ile savaşa başlamıştı. Bütün bu gelişmelerin geldiği nokta ve yapılan toplantı sonucunda Rusya'ya 2 Mayıs 1736'da harp ilan edildi. Rusya'ya savaş ilan edilmesiyle, İran ile Kasr-ı şirin andlaşmasında belirtilen hudutlar üzerine andlaşma yapıp, İran'ın Caferi Mezheb-i'ni kabul ettirmek yolundaki teklifi askıya alınmak suretiyle İran savaşlarına şimdilik son verildi.²⁰

Avusturya, Rusya ile aralarındaki gizli andlaşma gereği, tavassut teklifleri ile Osmanlı devletini oyalıyordu. Avusturya'nın amacı, oyalama taktikleriyle ordularının hazırlanması için zaman kazanmaktır. Nitekim hazırlığının tamamladıktan sonra, Özi kalesinin Ruslar tarafından alınmasını müteakip, yüzündeki maskeyi düşürerek, 12 Temmuz 1737'de on beş taburunu Osmanlı hududundan içeri saldı.²¹ Harbin başladığı sıralarda savaşı sona erdirmek için yapılan Niemiroy konferansından da bir netice çıkmadı. Fransa, tavassut için savaşın sona erdirilmesine çalıştıysa da başaramadı. Çünkü Fransa, Rusya'nın büyümesinden ve Karadeniz ve Akdeniz'e inerek kendi ticari menfaatlerinin zedelenmesinden korkmaktaydı. Fakat, bunda başarılı olamayınca, Osmanlı hükümetinin şiddetle mukavemet etmesini isteyerek, şiddetli mali sıkıntı içinde olan Avusturya ve Rusya'nın savaşı kısa zamanda noktalamak zorunda olacaklarını söylüyordu.²²

Savaş, başta Rusya ve Avusturya'nın üstünlükleriyle giderken, kısa zamanda toplanan Osmanlı ordusu kaybedilen toprakları almaya başladı. 1739 yılında Rusya'dan Özi ve Kılburun alınırken, Avusturya'dan ise Belgrat alınarak büyük bir hezimete uğratıldı. Rus kuvvetlerinin Hotin'i ele geçirmesine rağmen, bu sıralarda İsveç-Fransa ittifakı ve Osmanlı-Prusya andlaşmasının gündeme gelmesi ve ayrıca Osmanlı-İsveç ticaret andlaşmasının imzalanması uluslararası siyasi havayı birden değiştirdi. Bu gelişmeler sırasında Avusturya, Osmanlı

devleti ile anlaşarak savaştan ayrılınca, Rusya da barışa yanaşmak zorunda kaldı. Fransa'nın tavassutuyla Avusturya ile imzalanan andlaşmadan sonra, 18 Eylül 1739 tarihinde Rusya ile 15 maddelik Belgrat Andlaşması imzalandı.²³

Buna göre, andlaşmanın birinci maddesi ile Azak kalesi tamamen yıkılarak 1700 senesindeki sınırlar esas alınarak arazisi tarafsız kalacak, dördüncü maddesi ile Ruslar, Azak ve Karadeniz'de savaş ve ticaret gemisi bulundurmayacaklar, beşinci madde ile Kırımlılar Ruslar üzerine akın yapmayacaklar, altıncı maddesi ile Büyük ve Küçük Kabartaylar müstakil kalacaklar, dokuzuncu maddesi ile Ruslar Karadeniz ticaretini Osmanlı tebaasına ait gemiler ile yapacaklar ve on ikinci madde ile Rus hükümdarlarına imparator lakabı ile hitap edilmesinde iki taraf anlaşacaklardı.

Rusya ve Avusturya ile ayrı ayrı imzalanan Belgrad Andlaşması, Osmanlı devletinin Karlofça ve Pasarofça'da imzaladığı andlaşmalara nispetle en kârlı olanıydı. Bu andlaşma ile daha önce uğradığı zararlarının bir kısmını telafi ederken, uluslararası siyasi platformda önemli adedilen iki devlete karşı aynı anda koyabileceğini de göstermiş bulunuyordu. Hatta, İran savaşlarının içindeyken bu iki devlet ile mücadeleye başladığı dikkate alınırsa, uluslararası diplomaside Osmanlı devletinin itibarının arttığı söylenebilir. Fakat, Azak kalesinin yıkılarak boş bırakılmasının Osmanlı devleti tarafından taahhüt edilmesiyle, Rusya'nın Karadeniz'e çıkabilmesine imkan hazırlanmış oldu. Belgrat Andlaşması'ndan sonra Osmanlı devleti, İsveç ile 4 Ocak 1740 tarihinde ittifak andlaşması imzalarken, Fransa ile mutavassıt rolünden dolayı da kapitülasyonlar genişletilmiştir.²⁴

D - 1768-74 OSMANLI-RUS SAVAŞI VE KÜÇÜK KAYNARCA ANDLAŞMASI

Osmanlı devleti, imzalanan Belgrad Andlaşması'nın şartlarına mümkün mertebe riayet etmeye çalışıyordu. Çünkü, Rusya ile savaştan sonra İran ile başlayan mücadele 1746 tarihinde andlaşmayla neticelenmesine rağmen, devletin askeri ve mali yapısı yıllardır aralıksız üç cephede yapılan savaşlarla yıpranmıştı. Avrupai tarzda askeri teşkilatta reformlar yapmak üzere çalışmalar yapıldı ve bunun için Humbaracı Ahmet Paşa bazı dü-

zenlemeler yaptı. Fakat, buna rağmen ordunun modernize olmaya büyük ihtiyacı bulunuyordu. Devletin askeri ve ekonomik durumu dışardan gelebilecek herhangi bir tehlikeyi göğüsleyecek durumda değildi. Rusya ile imzalanan 27 yıl süreli barışın sonuna yaklaşılmasına ve Osmanlı-Rus ilişkilerinin tekrar savaş ortamına doğru sürüklenmesine rağmen, Osmanlı devletinde buna yönelik bir hazırlık ve kaygı bulunmuyordu.

Rusya'da ise, Çariçe Anna'dan sonra başa geçen hükümdarlar askeri ve ekonomik yönden devletlerini güçlendirmeye ve hepsinden önemlisi Avrupa tarzında ordularında düzenleme yapmaya çalışmışlardı. Rusya, bir ara Avrupa'da cereyan eden "yedi sene harpleri"ne katıldıysa da, III. Petro'nun iktidara gelmesiyle harpten tamamen çekildi. 1762 yılında başa geçen II. Katerina ile beraber Rusya, Avrupa'daki harplere tamamen tarafsız kaldı. Çünkü, Rusya için Lehistan meselesi, Avrupa'daki harplerden daha önemliydi. Rus devlet adamlarına göre, merkezî Avrupa'ya yerleşebilmek için Lehistan'ın kısmen veya tamamen ortadan kalkması gerekiyordu. Buna göre, Osmanlı toprakları Rus saldırılarına tamamen açık hale geliyordu.²⁵ Rusya, bundan başka Gürcistan'daki yerli ahaliyi isyana teşvik ederek, Yunanistan, Arnavutluk, Karadağ, Eflak ve Buğdan Hristiyanları arasında taraftar kazanmaya çalışıyordu. Ayrıca, sınır boylarında kaleler inşa ederek, askeri hazırlıklar yapıyordu.²⁶

Osmanlı devletini hedef alan bu gelişmelerden en önemlisi, Rusların Lehistan'a yönelik müdahalesiydi. Rusya 1763'de ölen Kral August'un yerine, Lehistan Diyet Meclisi'ne baskı yaparak II. Katerina'nın da gözdesi olan Stanislav Ponyatovski'yi seçti. Buradaki durumunu sağlamlaştırmak için de, Yedi Sene Savaşları için hazır bekletilen kuvvetlerini Lehistan'a sokunca, Lehistan'da iç savaş çıktı.²⁷ Burada düzeni sağlamak için baskıyla kral seçilen Ponyatovski, Rus kuvvetlerinin arttırılması amacıyla Rusya'ya müracaat edince, Leh Vatanseverlerinin etrafında toplandığı Milli Katolik Partisi de Osmanlı devletinden yardım istedi.²⁸ Osmanlı devlet adamları, devleti tehdit eden bu dış tehlike karşısında iki gruba ayrılmıştı. Bir kısmı, devletin uzun savaş döneminde yıprandığını öne sürerek gelişmelerin biraz daha beklenilerek, şimdilik Rusya ile savaşa girilmemesini savunuyorlardı. Bu görüşü destekleyen, devletin mali ve

askeri durumunu ve serhadlerdeki harap hali yakından bilen Sadrazam Muhsinzade Mehmet Paşaydı. Diğer bir grup ise, hemen Rusya'ya harp ilan edilmesi tarafıydı. Neticede, Lehistan'dan başka, Balkanlar ve Kafkaslardaki Rus faaliyetleri ile efkar-ı umumiyenin savaş lehindeki galeyani da dikkate alınarak, savaş taraftarlarının görüşü galip geldi ve Rusya'ya 8 Ekim 1768'de savaş ilan edildi.²⁹

Savaş, Kırım hanı Kırım Giray'ın Rusya'ya Ocak 1769'daki akınlarıyla başladı.³⁰ Rusya'ya Ekim ayında savaş ilan edilmesine rağmen, hemen harekete geçilerek, savaşın ilanından sonra hazırlıklara başlanması, Osmanlı devletinin askeri durumunun nasıl olduğunu gözler önüne sermektedir. Savaş ilanından sonra, sekiz ay Osmanlı devletinin beklemesini fırsat bilen Ruslar, bu süre zarfında çok iyi hazırlandılar. Osmanlı orduları daha hareket halindeyken Ruslar, Hotin kalesine saldırarak burayı aldılar. Yol boyu ilerleyen Osmanlı ordusu, erzak eksikliğinden kayıplar verirken, daha savaşa başlamadan ordudan firar olayları görülmeye başlandı. Bu nedenle daha savaşın başlangıcında orduya komuta etmekte olan Sadrazam Mehmet Emin Paşa azledilerek yerine Moldovancı Ali Paşa tayin edildi. Savaş başlamadan Osmanlı ordusunda yaşanan bu gelişmeler, gidişatın iyi olmaya çağının habercisiydi.³¹

Ruslar, Tuna boylarında ilerlerlerken, yerli Hristiyanların da desteğini alarak Eflak-Buğdan'ı işgal ettiler. 1 Ağustos 1770'de Rus ordularının Kartal'da Osmanlı ordusunu mağlup etmesi savaşın kaderini tamamen değiştirdi. Askerin önemli bir kısmı bu savaşta ölümler, erzaklar ve askeri mühimmatların tamamı Rusların eline geçti. Bundan sonra Ruslar, Tuna nehri kıyılarına tamamen hakim olarak, İsmail, Kili, Bender, Akkerman ve İbrail'i işgal ettiler.³² Eflak ve Buğdan'da kara savaşlarının devam ettiği sıralarda Rusya, Mora'ya gönderdiği casuslar ile halkı isyana teşvik etmekteydi. Baltık'ta hazırlanan Rus donanması İngilizlerin de yardımıyla Kont Aleksey Orlov'un idaresinde Akdeniz'e geldi.³³ Rus donanmasının Akdeniz'e gelmesiyle Mora'da isyan çıktı. Osmanlı devleti, bir de deniz harpleriyle uğraşmak zorunda kalacaktı. Mora'nın sahil ve kalelerini muhasaraya alan Rus ve Rum kuvvetlerinin gözetiminde, çok sayıda silahsız Müslüman ahali kılıçtan geçirildi. Rusların ama-

cı, Çanakkale boğazının da kapatılmasıyla, devletin Akdeniz ile irtibatını tamamen kesmek ve isyanı Selanik'e kadar bütün Balkanlara yaymaktı. Fakat Mora seraskeri tayin olunan Muhsinzade Mehmed Paşa'nın üstün gayretleri sonucu, Mora'da asayiş sağlandı.³⁴ Ancak, 6 Temmuz 1770'de vuku bulan "Çeşme faciası" ile Osmanlı donanması, Rus donanması tarafından tamamen yakıldı.³⁵ Bundan sonra Ruslar, İstanbul'u iktisaden tehdit altına almak için boğazı kapatarak, Osmanlı hükümetini barışa zorlamak amacıyla boğaz dışında bir üs edinmek üzere harekete geçti. Bunun için Limni adasını muhasara eden Ruslar, bunda başarılı olamayınca Midilli, Rodos ve Eğriboz adasını işgale teşebbüs ettiler de, bundan da bir netice alamayınca Ege denizini terk etmek zorunda kaldılar. Rusların Mısır'da isyan eden Bulutkapan Ali Bey'in yardımıyla Beyrut'a³⁶ ve daha sonra 1773'de Ege denizine gelerek Bodrum, İstanköy ve Sakız'a çıkarma yapma teşebbüsleri de bir netice vermemiştir. Rus donanması, savaş sonuna kadar Akdeniz'de Sporad adalarının kalmıştır.

Ruslar, Mart 1770'de Kırım'a da saldırmaya başladılar ve 8 Temmuz 1771'de Kırım'ın kilidi sayılan Or Kapı'yı ele geçirdiler. Bundan sonra Kırım, Rusların istilasına uğrayarak, Han Selim Giray İstanbul'a kaçtı.³⁷ Halk perişan bir şekilde dağlara çıkarken, Ruslar Sahip Giray'ı vekaleten Kırım hanı ve kardeşi Şahin Giray'ı da Kalgay olarak atadılar. Kalgay Şahin Giray başkanlığındaki bir heyeti Petersburg'a çağıran Ruslar, Kırım'ın Rusya'ya bağlı olduğu yönündeki bir seneti heyet üyelerine imzalatmak istediler. Fakat bunu, heyette bulunanlardan Şahin Giray'dan başkası imzalamayarak geri döndü. Osmanlı devleti de Kırım'ın, Rus işgali altına düşmesinden dolayı, "Kırım hanı" tabirini kaldırarak, Rumeli'de bulunan Tatarlara bir han tayinini münasip gördü ve bu Han'a bir kuvvet tedarik edilmesini kararlaştırdı. Bu nedenle Rumeli'deki bütün hanzadeler ve mirzalar İstanbul'a çağrılarak, onların görüşü alınmak suretiyle Maksut Giray, Kırım hanı tayin edildi ve Rusçuk'a gönderildi.³⁸

Bender kalesinin, Rusların eline geçmesiyle, Rus mareşali Romanzov tarafından sulh teklifi gelmişti. Fakat bu teklif, Osmanlı devlet adamlarınca muhatabın zayıflığına yorumlanarak pek itibara alınmamıştı.³⁹ Ordu-

ları bütün cephelerde ilerleyen Rusya'nın, işgal ettiği yerlerde kalıcı olmasının, Avrupa kuvvetler dengesini bozacağını yorumlayan İngiltere, Prusya ve Avusturya muhtemel bir sulh görüşmesi için Osmanlı devletine müracaat ettiler. İngiltere'nin teklifi, özellikle Akdeniz hareketinde Ruslara yardım ettiği öne sürülerek reddedilirken, 12 Ağustos 1771'de Prusya ve Avusturya'nın tekliflerinin kabul edildiği bildirildi. Rusya, sulh görüşmelerine başlayabilmek için, Azak'ın ve Akdeniz'de Rus tüccarları için bir üssün Rusya'ya verilmesi, Rus gemilerine Akdeniz'de seyrüsefain ve Kırım'ın bağımsızlığının, Osmanlı devletince tanınması gerektiği ön şartlarını ileri sürdü. Bu teklif Osmanlı devletince kabul edilmedi. Fakat bu görüşmelerden sonra Avusturya ile gizli bir andlaşma imzalanmıştır.⁴⁰

Prusya, Lehistan'ın taksimi görüşmelerini yaparken Rusya'yı Osmanlı devleti ile sulh yapması için ikna etmeyi başardı. Gerçekte, Rusya da artık barış yapma taraftaydı. Çünkü, savaştan önce hedefledikleri Tuna'nın batı kısmını tamamen almışlar, Kırım'ı Osmanlı devletinden koparmışlardı. Fakat, onu barışa sevk eden en önemli amil, Rus ordusunda bu sıralarda süren veba salgınıydı.⁴¹ Neticede görüşmelere başlanması için, 10 Mayıs 1772'de "Yergöğü Mütarekesi" ve 12 Temmuz 1772'de de "Bahri-i Sefid Mütarekesi" imzalandı. Bu sırada barış taraftarı ve savaştan uzak politika izlemenin devletin menfaatine olacağını savunan Muhsinzade Mehmed Paşa Sadrazam olmuştu. Rusların, görüşmelere başlanması için Kırım'ın bağımsızlığının Osmanlı devletince kabul edilmesi şartını getirmesi Fokşan'da 19 Ağustos'ta başlayan görüşmeleri sonuçsuz bıraktı. Daha sonra Abdürrezak Efendinin başkanlığındaki heyet, Bükreş'te 6 Kasım 1772'de tekrar görüşmelere başladı. Burada yapılan toplantıda, Kırım meselesi üzerinde uzlaşma sağlanmakla beraber, Yenikale ve Kerç kalesinin Ruslara bırakılması yönündeki istek yüzünden andlaşma yapılması sağlanamadı.⁴²

Sulh görüşmelerinin Rusların sürdükleri ağır şartlar yüzünden başarıyla neticelenememesi üzerine, Rus orduları Tuna boyunda, Kırım ve Gürcistan'da taarruza başladılar. Rusçuk ve Silistre'de mağlup olmalarına rağmen, Totrakan ve Hacıoğlupazarı'na girerek, Kozluca'da Osmanlı ordusunu mağlup ettiler. Şumnu ordugahının iş-

gal altına düşmesiyle, Sadrazam zor durumda kalmıştı. Bu sıralarda Romanzov, 21 Ocak 1774'de I. Abdülhamid'in tahta çıkması münasebetiyle hem taziye ve hem de cülus tebriki için Şumnu'daki Osmanlı karargahına bir subayını göndermişti. Subay, Romanzov'dan Bükreş görüşmelerinin esas alınması kaydıyla sulh teklifini içeren bir de mektup getirmişti. Zira Rusya, bu sıralarda Pugaçev isyanı,⁴³ veba hastalığının bütün şiddetiyle hüküm sürmesi ve mali durumlarının gittikçe zayıflamasıyla zor günler yaşamaktaydı. Zaten zor durumda kalan Muhsinzade Mehmet Paşa, barış görüşmelerine başlamasını içeren mektubun gelişinden epeyce zaman geçmesine rağmen 3 Temmuz 1774'de gönderdiği bir elçi ile daha önce gelen sulh teklifinin kabul edildiğini ve görüşmelere başlanmasını istedi.⁴⁴

Barış görüşmelerinde Osmanlı devletini temsilen Resmi Ahmed Efendi birinci murahhas, Reisülküttab İbrahim Münib Efendi ikinci murahhas, Divan'da Beğlikçi Mehmed Emin Nahifî mükaleme katibi ve Mikailzade Yorgaki de tercüman atanırken, Rusya adına ise General Repnin görüşmeleri yürütüyordu. Andlaşma görüşmeleri, General Waymann'ın katledildiği yerin hatırasını yad etmek üzere Ruslar tarafından Küçük Kaynarca Köyü seçildi. General Repnin'in Yenikale, Kerç ve Kılburun'un Ruslara bırakılması ön şartının Osmanlı murahhasları tarafından kabul edilmesiyle görüşmelere başlandı. Diğer maddeler üzerinde yedi saatlik bir müzakereden sonra 17 Temmuz 1774'te Küçük Kaynarca Andlaşması imzalandı. Büyük öneme haiz olan bu andlaşma toplam iki gün ve iki celsede imzalanmış oldu. Yalnız Ruslar, Prut Andlaşması'nın yıldönümü olan 21 Temmuz'a kadar bu andlaşmayı imzalamadılar.⁴⁵

Andlaşmanın üçüncü maddesine göre Kırım, Bucak, Kuban, Yedisan ve Yediçikül Tatarları siyasi yönden müstakil olmakla beraber, dini yönden Osmanlı devletine bağlı kalıyordu. Dördüncü madde ile her iki devlet hudut boylarında istedikleri faaliyetlerde bulunabiliyor, beşinci madde ile İstanbul'da sürekli bir Rus elçisi bulunduruluyor, yedinci madde ile Osmanlı devleti sınırlarındaki kilise ve Hristiyanların Bab-ı Alinin himayesinde olduğu kabul ediliyor, on birinci madde ile Rus ticaret gemileri tüm denizlerde ticaret yapma hakkına sahip oluyor, on altıncı madde ile Rusya işgal ettiği Akker-

man, Kili, İsmail ve Eflak-Buğdan'ı ve onyedinci madde ile Akdeniz adalarını Osmanlı devletine teslim ediyordu. Yine, on sekizinci madde ile Kılburun Hisarı ve Aksu ile Özi arasındaki arazi, on dokuzuncu madde ile Kerç ve Yenikale ve yirminci madde ile Azak Kalesi Rusya'ya veriliyor, yirmi ikinci madde ile daha önce yapılan tüm andlaşma ve şartnameler 1700 yılında kararlaştırılan Azak ve Kuban sınırının tayini ile ilgili şartlar hariç iptal ediliyor, yirmi üçüncü madde ile Gürcistan tarafında alınan Bağdadçık, Kutays ve Şehriban kaleleri Osmanlı devletine teslim ediliyor ve yirmi beşinci madde ile tüm savaş esirleri serbest bırakılıyordu.

Osmanlı devleti, bu savaşa Lehistan'ı kurtarmak için atılmakla beraber bu ülke Rusya, Avusturya ve Prusya arasında paylaşıldı. Andlaşmanın en ağır maddesi, Kırım'ın Osmanlı devletinden ayrılmasıdır. Bu şekilde Kırım, Rusların müdahalesine açık hale gelmiştir. Ruslar, istedikleri yerlerde konsolosluk açma hakkına sahip olmakla, Osmanlı devletini karıştırılabilmek için büyük fırsat kazanmış oldular. Rusların tüm denizlerde ticaret yapabilme hakkını elde etmesiyle de, Karadeniz bu tarihten sonra bir "Türk gölü" olmaktan çıkmış oldu. Karadeniz'de, Osmanlı devletinin karşısına bir rakip çıkmakla, boğazlar sorunu uluslararası diplomasiye girmeye başlamıştır. Bunun yanında, altı yıl süren savaşlar devlet otoritesini zedelemiştir. Ülkenin değişik noktalarında isyanlar çıkmıştır. Devlet otoritesinin zayıflamasıyla ayanların halk üzerindeki nüfuzu fazlalaşmaya başlamıştır. Halk, bu süre zarfında ekonomik ve sosyal yönden ciddi sıkıntılar içerisine düşmüştür. Savaş ortamında Osmanlı devleti ile gizli andlaşma yapan Avusturya'nın ansızın Bukovina'yı işgal ederek almasıyla, savaş yapılmadan önemli bir toprak parçası kaybedilmiştir. Andlaşmaya, tümüyle baktığımızda iki devlet arasındaki sulh döneminin pek uzun sürmeyeceği kolayca anlaşılmaktadır. Çünkü, vuku bulacak bir savaşın sebepleri, andlaşmanın kendisinde mevcuttur. Kırım gibi büyük bir eyaletin kaybedilmesine Osmanlı devleti razı olamayacağı gibi, efkâr-ı umumiye de bu kayıpların geri alınması için basıkta bulunacaktır. Bu nedenle bu andlaşma, uzun süren mücadeleden yorulan iki hasmın, muhtemel karşılaşma öncesi dinlenme ve hazırlık dönemidir.

Kırım halkı, bağımsızlık talep etmediği halde, Rusların işgale bir mukaddime olmak üzere baskıyla bu-

nu Osmanlı devletine kabul ettirmesi, onların niyetlerinin ne olduğunu açıkça ortaya koyuyordu. Zaten, Kırım halkı ve ileri gelenleri, aralarından seçtikleri temsilcileri İstanbul'a göndererek, bağımsızlığı kabul etmediklerini ve kendilerinin Osmanlı devleti şemsiyesi olmadan yaşamayacaklarını bildirmektedirler. Fakat, andlaşma gereği, bağımsızlığın geri alınması yönündeki isteklerin kabul edilmesinin imkanı yoktu.⁴⁶ Halktan bu konuda yoğun bir istek gelmesine rağmen devlet, yeni yapılan andlaşmayı bozacak ekonomik ve askeri gücü kendinde görememekle beraber, uluslararası diplomasiye sulhu ihlal eden taraf olarak görülme istenmiyordu. Fakat, Kırım'ı tamamen işgal etmeyi gözetleyen Ruslar, andlaşmayı ihlal ederek, II. Katerina'ya yaverlik etmiş olan ve batı kültürü ile yetişmesi sebebiyle Tatarlar arasında kültüre, dini değerlere, örf ve adetlere aykırı davranışları ile "züppe" ve "dinsiz" olarak bilinen Şahin Giray'ı Han yapmayı başardılar.⁴⁷ Şahin Giray vasırasıyla Kırım'ı tedaricen Ruslaştırma siyaseti Osmanlı devletinin büyük tepkisini çekerken, diğer taraftan III. Selim Giray, yeni Kırım hanı tayin edilerek Kırım'a gönderildi.⁴⁸ Bu sırada birkaç yıldır Osmanlı devleti ile savaş içinde olan İran, 1778 yılında Rusya ile askeri bir ittifak andlaşması yaptıysa da Kerim hanın ölmesiyle bu tehlike ortadan kalkmış oldu.

Halkın Şahin Giray'ı istememesi üzerine çıkan olaylar neticesinde 1778 yılında Rus orduları Kırım'a girdiler. Ruslar, Kırım'da büyük bir kıyım girerken, halk gemilerle veya karayoluyla Anadolu sahillerine akın etmeye başladı. Bu durum karşısında devlet, Sivas ve Trabzon valisi Canıklı Ali Paşa'yı donanma ile Kırım'a gönderdi, fakat az sayıdaki bu kuvvetlerin Ruslar karşısında bir başarı kazanmaları mümkün olmadığından, donanma herhangi bir şey yapamadan geri döndü.⁴⁹ Han tayin edilerek Kırım'a gönderilen III. Selim'in çabalarından da bir netice alınamadı. Neticede Fransa elçisinin tavassutu ile 21 Mart 1779'da Aynalıkavak Tenkihnamesi imzalandı.⁵⁰ Tenkihnamenin ilk üç maddesine göre, andlaşmanın üçüncü maddesine açıklık getirilerek Kırım bağımsız oluyor ve Şahin Giray'ın hanlığı Osmanlı devleti tarafından kabul ediliyor, beşinci madde ile evvelen Kırım'a ait olan Özüki arazisi Osmanlı devletine bırakılıyor, altıncı madde ticaret gemilerinin seyrüsefaini ile

ilgili düzenlemeleri içeriyor, yedinci madde ile de Eflak ve Buğdan'daki savaş öncesi reaya emlaklerine açıklık getiriliyor ve dokuzuncu madde ile, bu düzenlemelerin andlaşmanın bir şerhi sayıldığından ebedi olarak yürürlükte kalacağı belirtiliyordu.

Rusya, Şahin Giray'ın hanlığını kabul ettirirken, muvakkaten Kırım'ın işgali önlenmiş oldu. Osmanlı devleti ise işgal ve ilhaka engel için Kırım'ın bağımsızlığını kabul etmek zorunda kaldı. Tenkihname'nin imzalanmasından sonra uluslararası siyasi atmosfer Rusya'nın Kırım meselesi konusunda daha rahat hareket edebilmesine imkan tanıyordu. Fransa, Kuzey Amerika'daki savaşlarda İngilizlere karşı Amerikalıların yanında yer aldığından İngiltere ile hasım olmuştu. Fransa, bu konuda Rusya'nın tarafsızlığını da kazandı. Avusturya ise, Lehistan'ı Prusya ve Rusya arasında yeni paylaşmıştı.⁵¹ Bu nedenle uluslararası siyasi havayı emellerini gerçekleştirmede uygun bulan Rusya, Kırım'ın ilhaki için harekete geçti. Bu sırada, Kırım halkı Şahin Giray'a isyan etmişti. Bu isyan neticesinde kaçan Şahin Giray'ı makamına oturtmak bahanesiyle Ruslar, Kırım'a çok sayıda asker sokmaya başladılar. Bir çok Kırımlı, Ruslar tarafından öldürüldü. Ruslar yayınladıkları beyanname ile Kırım'ın işgal nedenlerini dünyaya duyurarak, daha sonra da ilhak ettiklerini ilan ettiler. Bu şekilde Kırım, Rusya'nın bir vilayeti oldu. Osmanlı devleti, bir savaşı göze alamadığı için 9 Ocak 1784 tarihinde Kırım'ın Rusya'ya ilhakını kabul etmek zorunda kaldı.⁵²

E - 1787-92 OSMANLI-RUS SAVAŞI VE YAŞ ANDLAŞMASI

Rusya'nın, Kırım'ı ilhak etmesi Küçük Kaynarca Andlaşması'nın sona ermesi anlamına geliyordu. Osmanlı devleti, herhangi bir savaşı göze alabilecek güce sahip olmadığı için, uluslararası siyasi arenada kendisine destek bulamadığından oldu bittileri kabul etmek zorunda kalmıştı. Fakat, Sadrazam Halil Hamid Paşa Osmanlı devletinin, Rusya ile er geç karşılaşmasının muhtemel olduğunu gördüğünden ve müslüman bir beldenin gayri müslim bir devletin yönetimi altına düşmesi karşısında infiale kapılan halkın galeyanını bir ölçüde hafifletmek için, mali ve askeri açıdan hazırlık içine girmişti. Onun zamanında, serhadlerdeki kaleler tahkim edilerek, askeri alandaki düzenlemeler bütün hızıyla devam etti.

Kırım'ın Rusya'ya ilhaki karşısında sessiz kalan Avrupa devletleri de işin vahametini daha sonra anladıklarından, Osmanlı devletini Rusya ile savaşa kışkırtıyorlardı. Prusya ve İngiltere'nin İstanbul elçileri, Sadrazam Koca Yusuf Paşa üzerinde bu konuda nüfuz kurmaya çalışıyorlardı. Avusturya imparatoru Josef ile Rusya imparatoru II. Katerina'nın, Kerson'da, İstanbul'u Türklerden almak ve Bizans devletini tekrar diriltmek için mülakat yapmaları, Osmanlı devletinin savaş yönündeki tercihinin netleşmesine yol açtı.⁵³ Rusya, Avusturya'yı müttefik olarak yanına aldıktan sonra, savaşa davetiye çıkarmak için isteklerinin arkası kesilmedi. Bu sırada iki devlet ilişkilerinde Eflak-Buğdan çekişmesi, Gürcistan meselesi, Kafkas kabilelerinin Rus topraklarına akını, Rus tüccarlarından bazı vergiler alınmaması, Cezayirliilerin zaptettiği Rus gemileri meselesi, Tuna boyunda Osmanlı devletine bağlı Kazakların yağmalar yapması, Varna'ya konsolos tayini meselesi ve Kılburun civarındaki tuzlar meselesi gibi konular anlaşmazlıkları oluşturuyordu.⁵⁴

Osmanlı devleti, ilişkileri hemen koparmamak için bu konuda gelen isteklere yapıcı ve oldukça yumuşak cevaplar veriyordu. Sözü edilen meselelerin kimisi halledilme noktasında ve kimisinin de görüşmeleri devam ederken, İskenderiye'deki Rus konsolosunun Kölemen beylerini isyana teşvik etmesi, iki devlet arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine sebep oldu. Neticede Reisülküttap Süleyman Feyzi Efendi, Rus elçisi Bulgakof'u, 27 Temmuz 1787'de Bebek Bahçesine davet ederek ona iki ülke ilişkilerinde soruna neden olan yedi maddelik bir ultimatom vererek bunun hemen kabul edilmesini istedi.

Rus elçisi, beklenmeyen bu ultimatom karşısında şaşkınlığa düştü. Rusya, uzun süreden beri savaş hazırlıkları yapmasına rağmen, Osmanlı devleti ile bir harbin olmasını şimdilik istemiyordu. Çünkü, Rusya sıkıntı içindeyken, müttefiki Avusturya bazı iç meşgalelerle uğraşıyordu ve muhtemel bir savaşta Osmanlı-Prusya ittifakının gerçekleştirebileceğinden korkuyordu. Bu nedenle İstanbul'daki elçileri Bulgakof'a, savaşın biraz daha geciktirilmesi için çalışması emrini verdi. Fakat, elçi daha farklı düşünüyor ve el altından savaşa davetiye çıkaracak davranışlarda bulunuyordu. Neticede 19 Ağustos 1787 tarihinde Rusya'ya savaş ilan edildi.⁵⁵ Rusya'nın müttefiki Avusturya, gizli anlaşmaya rağmen baştan Rusya le-

hine savaşa girmekte tereddüt etti, fakat Rusya'nın tek başına girerek kazançlı çıkacağı bir savaş, onu Avrupa'da güçlü yapacağından bu fikrini daha sonra değiştirdi. 9 Şubat 1888 tarihinde o da, Osmanlı devletine savaş ilan etti. Böylece Osmanlı devleti iki devlet ile aynı anda savaşmak zorunda kaldı.⁵⁶

Rusya'ya harp ilan edilmesine rağmen, yapılacak bir seferin alt yapısı hazır değildi. Rusya da aynı durumda olduğundan, yaz aylarına kadar iki devlet zamanlarını savaş hazırlığı yapmakla geçirdi. Savaş iki cephede olduğunda, Sadrazam Koca Yusuf Paşa, Avusturya cephesine giderken, eski sadrazam Şahin Ali Paşa Rus cephesinde ve Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa da denizde ordulara kumanda ediyordu. Savaşın başlamasından sonra Yaş ve Hotin kalesi Rusların eline geçerken, Karadeniz'de de şiddetli çarpışmalar oldu. Bunun sonucunda 17 Aralık 1788'de Özi kalesi Rusların eline düştü. Özi kalesinin düşmesinden büyük teessüre kapılan Padişah I. Abdülhamid 7 Nisan 1789'da öldü ve yerine III. Selim geçti. Buğdan'a yerleşen Ruslar, Tuna nehrini geçerek Kalas'ı işgal ettiler. Bu gelişmeler üzerine sadrazam azledilerek yerine Cenaze Hasan Paşa atandı. Rusları geri püskürtmek görevi de Kemankeş Mustafa Paşa'ya verildi. Fakat onun tüm gayretlerine rağmen, 1 Ağustos 1789'da yaşanan Fokşani mağlubiyeti ile ordunun tüm ağırlığı Rusların eline geçti. 22 Eylül 1789 tarihindeki Boze bozgunundan sonra ise Rusya Akkerman, Basarabya ve Bender'i, Avusturya ise Belgrad ile Semendre'yi ele geçirdi.⁵⁷

Osmanlı devleti, iki devlet ile savaşmak zorunda kalınca, kendisine siyasi ve askeri müttefik bulabilme arayışı içine girmişti. Bu sırada, Baltık denizine yerleşmeye çalıştığı için Rusya'ya karşı Osmanlı devleti gibi düşman olan İsveç, sıranan Osmanlı devletinden sonra kendisine geleceğini hesaplayıp, 1788 yılında Rusya'ya savaş ilan etti. Osmanlı devleti ile, savaş boyunca kendisine para yardımı yapması konusunda anlaşılan İsveç, Rus donanmasını Baltık'ta meşgul ettiğinden, bu savaşta Osmanlı orduları Akdeniz'de Ruslarla uğraşmak zorunda kalmadı. Osmanlı devleti ile 11 Temmuz 1789 yılında bir de ittifak andlaşması imzalayan İsveç'in, savaşa daha dayanamayıp, 1790 yılında Rusya ile anlaşması üzerine, yapılan ittifak bir işe yaramadı.⁵⁸

Osmanlı devletinin ittifak andlaşması imzaladığı diğer devlet Prusya idi. Prusya, Osmanlı devletinin büt-

tün cephelerde sıkıntıya düştüğü zaman, Rusya'nın Doğu Avrupa'da büyük bir güç olarak çıkmasından endişe etmeye başlamıştı. Prusya'nın İstanbul'daki elçisi bu konuda Osmanlı devletine başvurarak, ülkesinin bir ittifak andlaşması yapmak istediğini belirtti ve bu konuda bir senedin güvence olarak verilmesini istedi. Osmanlı tarihinde şimdiye kadar emsali görülmeyen bu olay, uzun zaman devlet adamları arasında tartışıldı ve bu konudaki fikirler ikiye ayrıldı. Fakat, Osmanlı ordularının Rusya ve Avusturya karşısında yenilgiye uğraması, Osmanlı devlet adamlarını bu teklifi kabul etmeye zorladı. Neticede 31 Ocak 1790 tarihinde beş maddelik Osman-Prusya ittifakı imzalandı.⁵⁹

Bu ittifakın birinci maddesine göre, Rusya ve Avusturya, Tuna'yı geçecek olurlarsa, Prusya 1790 yılı ilkbaharında bu devletlere savaş ilan edecekti. Osmanlı devleti de barış zamanında, Avusturya'nın eline geçen Galiçya'nın Lehistan'a iadesine çalışacaktı. Üçüncü madde ile, Osmanlı devleti, Rusya ve Avusturya ile barış yapmadıkça Prusya da yapmayacak, Prusya, Lehistan ve İsveç ayrı ayrı veya birlikte Rusya ve Avusturya ile barış yapmadıkça Osmanlı devleti de yapmayacak ve yine Rusya ve Avusturya barıştan sonra, Osmanlı devleti, Prusya, Lehistan ve İsveç'e saldırarak olursa Osmanlı devleti ve Prusya bu devletlere savaş açacaktı. Dördüncü madde ile Prusya, Osmanlı devletinin elinde kalan yerlerin korunmasında kefil olacak ve bu ittifaka İngiltere, Felemenk, İsveç ve Lehistan'ın da katılması sağlanacaktı.

Osmanlı devlet ile Prusya arasında yapılan bu ittifakla Rusya ve Avusturya'ya karşı bir ortak cephe oluşturulması hedefleniyordu. İttifaktan sonra Osmanlı devleti ilkbaharda başlayacak seferler için hazırlıklara başladı. 20 Şubatta imparator II. Josef'in ölümü ve yerine II. Leopold'un geçmesinden sonra Avusturya, kazanılan nihai bir zaferle savaştan çekilmek istiyordu. Çünkü, iç isyanlar ve Fransa'da olan siyasi gelişmeler, bu ülkede endişe yaratıyordu. Neticede, Yergögüde büyük bir mağlubiyete uğrayan Avusturya, 27 Temmuz 1790 tarihinde imzalanan Zıştovi Andlaşması'yla savaştan çekildi.⁶⁰

Osmanlı devleti, bütün gücünü artık Rusya cephesine vereceği sıralarda, İsveç'in bu ülke ile barış yapmasıyla, Rusya da bütün gücünü Osmanlı devleti üzerine çevirdi. Bundan sonra Kili, İsmail, Tuna deltasındaki ka-

leleri ele geçiren Ruslar, Kafkasya'da ise Anapa ve Soğucak gibi önemli kaleleri işgal ettiler. Osmanlı devleti, artık barış yapılması taraftarıydı. Rusya, Fransa'daki gelişmelerden sonra Avrupa devletlerinin de isteğiyle sulh istemeye başlamıştı. 18 Ağustos 1791'de imzalanan Kalas Mütarekesi'nden sonra, 10 Ocak 1792 tarihinde on üç maddelik Yaş Andlaşması imzalandı.⁶¹

Bu andlaşmanın ikinci maddesine göre, 1774 Küçük Kaynarca Andlaşması, 1779 Aynalıkavak Tenkidnamesi, 1783 Ticaret Andlaşması ve 1784 Kırım ile Tama'nın Rusya'ya bırakılması ile Kuban nehrinin sınır tayin edilmesi hakkındaki andlaşmalar eskisi gibi yürürlükte kalıyordu. Üçüncü madde ile Turla nehri iki devlet arasında sınır kabul edilerek, Özikırı ve Özi kalesi Rusya'ya bırakılıyor ve Rusya da işgal ettiği Bender, Akkerman, Kili, İsmail ve diğer şehir ve kaleleri Osmanlı devletine iade ediyordu. Dördüncü madde ile Eflak ve Buğdan'a, Küçük Kaynarca Andlaşması ve daha sonra verilen haklar devam ediyordu. Yedince Madde ile Garpocakları korsanlarının saldırılarından Rus ticaret gemileri korunuyordu.

Bu andlaşma ile, Küçük Kaynarca ve daha sonra Osmanlı devletine kabul ettirilen andlaşma ve şartnameler bir kere daha tasdik ettirilmiş olundu. Artık bu savaşın sonucunda, Rusya'nın Osmanlı devletine karşı askeri üstünlüğü gözler önüne serilmiş bulunuyordu. Rusya savaşta, Osmanlı devletini raksim niyetiyle girmesine rağmen, bunu başaramamıştır. Osmanlı devleti de bu savaşta Kırım'ı kurtarmak için girdiği halde, bunu başaramadığı gibi bazı yeni stratejik yerleri Rusya'ya vermek zorunda kalmıştır. Rusya ve Avusturya, bu savaş sonunda Balkanlara biraz daha sokularak, muhtemel olaylara kaynak teşkil etmişlerdir.

Rusya ile savaşta Osmanlı devletini tahrik eden İngiltere, herhangi bir yardımda bulunmayarak, gelişmelere kayıtsız kalmış, hatta savaşın sonuna doğru el altından Ruslara destek vererek, onların lehine Osmanlılara baskı yapmıştır. Osmanlı devleti ile ittifak kuran Prusya ise, Avusturya'yı Rusya ile ittifaktan ayırarak, Zıştovi Andlaşması'nı yaptırmaya zorlamıştır. İsveç ise Rusya'ya savaş ilan ederek, Rus donanmasını Baltık'ta oyalamış ve Akdeniz'de başka bir cephe açılmamıştır. Osmanlı donanmasının Karadeniz'de Rus donanmasına karşı bir ba-

şarı elde edemediği dikkate alınır, şayet Akdeniz'de bir cephe açılmış olsaydı savaşın sonucu daha değişik olabilirdi. Bu savaşta Osmanlı devleti, güçsüzlüğünü iyice anladığı için, tarihinde ilk defa yabancı devletlerin yardımını aramak zorunda kalmıştır. Devlet, kendi gücüyle ayakta kalamayacağı gerçeğini görmüştür. Osmanlı devlet adamları, bu savaşın sonuncunda devlet bünyesinde daha köklü ıslahatlar yapmak zaruretini anlamışlar ve bunun için çalışmalara başlamışlardır.

Fransa'nın 1797'de Dalmaçya kıyılarına yerleşmesi ve Malta ve Mısır'ı işgal etmesi Doğu Akdeniz'de kuvvet dengelerini değiştirmişti. Tulton'da, Fransa'nın hazırlıklarının Mora ve Arnavutluk kıyıları olabileceğinden şüphelenen Rusya, Karadeniz donanmasını harekete hazır hale getirerek, Osmanlı devletine yardım teklif etti. Başta buna soğuk bakan Osmanlı devleti, Napolyon'un İskenderiye'yi işgal ettiği haberini aldıktan sonra, bu görüşmeye yanaştı. Görüşmeler henüz bir sonuç vermeden, Rus donanmasının İstanbul Boğazı önüne gelmesiyle, Osmanlı devleti bir oldu bitti ile karşı karşıya geldi. Devletin tarihinde ilk defa bir yabancı ülke filosu bu amaçlı Boğaza gelmiş bulunuyordu. Bu şartlarda yapılan görüşmeler sonunda 23 Aralık 1798'de on dört maddelik Osmanlı-Rus İttifak Andlaşması imzalandı. İki devletin birbirinin toprak bütünlüğünü garanti ettiği ve karşılıklı yardımlaşmayı hedef edinen bu andlaşmanın bir de on üç maddelik gizli hükümleri bulunuyordu.⁶²

Bu ittifak andlaşması, Rusların ısrarı ile bazı maddeler de eklenmek suretiyle 23 Eylül 1805 tarihinde yenilendi. Fakat iki devlet arasındaki sorunlar tek taraflı müsamaha ile çözümlenebileceğe benzemiyordu. Nihayet, 1806 yılında tekrar Osmanlı-Rus savaşı çıktı.

SONUÇ

Rusya, Karadeniz'in kuzeyinde kara parçaları içine hapsolünmüş bir haldeyken, üstün gayret ve çalışma sonucu XVIII. yüzyılın başından sonra denizlere çıkmayı zorlamaya başlamıştır. Küçük Kaynarca Andlaşması, bu bakımdan Ruslar için dönüm noktası olmuştur. Bu andlaşmayla Rusya, Karadeniz'e hükmeden Osmanlı'ya rakip olarak çıkmış, Kırım gibi stratejik bir coğrafya ve Müslüman nüfusa sahip önemli toprak parçasını Osmanlı devletinden koparmıştır. Artık bu tarihten sonra, Rus-

ya siyasi, sosyal ve askeri açıdan üstün bir konuma yükselmiştir. Bu yüzyılın sonuna geldiğimizde, Osmanlı devlet adamları Rusya'nın yanında diğer batılı devletlerden zaman zaman yediği darbeler sonucu, ittifaklar ile ömrünü devam ettirmek için çalışmalara girişecektir. Nitekim, Prusya ile imzalanan 1790 ittifakı bunun sonucudur. Yine bu yüzyılın sonundan itibaren devlet, kesin ve kararlı olarak, batıdaki askeri gelişmeleri izlemeye başlayacaktır. Devletin batı ile bu anlamdaki temasına, geleneksel yapısını muhafaza etmede direnen Osmanlı

toplumu büyük tepkiler gösterecek olmasına rağmen, batıdaki yenilikleri transfer etme yolundaki çalışmalar aralıksız devam edecektir. Osmanlı devlet adamları, sadece devleti sağlam bir şekilde ayakta tutabilmek ve ebed-müddet devam ettirebilmek için bu tür çabalar içerisinde girmesine rağmen, istenilen sonuca ulaşamayacaktır. İşte, Rusya, Osmanlı devletinin ayakta durabilme mücadelesi verdiği bu zamanlarda, XVIII. yüzyılda olduğu gibi bir sonraki asırda da ona en büyük darbeleri vuran devlet olacaktır.

- 1 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıcından 1917'ye Kadar*, Ankara 1987, s. 117.
- 2 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1970, s. 78.
- 3 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/I, Ankara 1988, s. 33.
- 4 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 230-231.
- 5 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zühde-i Vekayiat*, (Haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 81.
- 6 Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, I, 715.
- 7 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zühde-i Vekayiat*, s. 119.
- 8 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 237.
- 9 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/I, s. 583.
- 10 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 255.
- 11 *Muabedit Mecmuası*, III, s. 209; Osman Köse, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-Rus Münasebetleri (84/2 Nolu Rusya Ahkamı Defterine Göre), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1993, s. 11.
- 12 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 256-258.
- 13 Mütebe İlgürel, "Türkler (Osmanlılar)", 12/1, IA, İstanbul 1988, s. 324.
- 14 Akdes Nimet Kurat, *Prut Savaşı ve Barışı*, Ankara 1953.
- 15 Nihat Erim, *Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, I, Ankara 1953, s. 48.
- 16 Nihat Erim, *Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, I, s. 53.
- 17 Mütebe İlgürel, "Türkler (Osmanlılar)", s. 325.
- 18 Nihat Erim, *Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, I, s. 75.
- 19 Mustafa Nuri Paşa, *Netayic il-Vuknat*, (Sad.: Neşet Çağatay), III, Ankara 1987, s. 39.
- 20 Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi, *Tarih-i Mür'it-tevarih*, (Neşr.: M. Münir Aktepe), I, İstanbul 1976, s. 10.
- 21 Şemdanizade, *Tarih-i Mür'it-tevarih*, I, s. 67.
- 22 Mütebe İlgürel, "Türkler (Osmanlılar)", s. 329.
- 23 Osman Köse, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-Rus Münasebetleri, s. 16.
- 24 Mütebe İlgürel, "Türkler (Osmanlılar)", s. 330, *Sultan Mahmud-ı Evvel Zamanında Fransız Muabediti*, Üniversite Kütüphanesi, TY, Nr. 2770.
- 25 Selahattin Tansel, "Osmanlı-Leh Münasebetleri (1764-1768)", *AÜDTCFD*, Ankara 1945, LV, s. 70.
- 26 Selahattin Tansel, "1768 Seferi Hakkında Bir Araştırma", *AÜDTCFD*, 8/4, s. 479-489.
- 27 Albert Sorel, *Mesele-i Şarkıyye ve Kaynarca Muabediti*, Çev.: Yusuf Ziya, İstanbul 1911, s. 29.
- 28 Ahmed Resmi, *Hulasatü'l-İttibar*, İstanbul 1286, s. 10-11.
- 29 Albedt Sorel, *Mesele-i Şarkıyye ve Kaynarca Muabediti*, s. 45; Nigar Anafarta, *Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan (Polonya) Arasındaki Münasebetlerle İlgili Tarihi Belgeler*, İstanbul 1979, s. 50.
- 30 Vasili Semirnof, *Devlet-i Aliyye ile Rusya Devleti ve Kırım Hakkında Bazı Malumat-ı Mühimme ve Tabirat-ı Resmîye* Havi Mecmua, Ter.: Bağdadlı Vehbi, Petersburg 1298, 143.
- 31 Ahmed Resmi, *Hulasatü'l-İttibar*, s. 11.
- 32 Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması (Oluşumu, Tabliti, Tatbiki)*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1997, s. 28-32.
- 33 Fevzi Kurtoglu, *1768-1774 Türk-Rus Harbinde Akdeniz Harekati ve Ceza-yirli Gazi Hasan Paşa*, İstanbul 1942, 13.
- 34 Aziz Berker, "Mora İhtilali Tarihçesi veya Penah Efendi Mecmuası", *Tarih Vesikaları Dergisi*, II/VII, s. 79-80; II/VIII, s. 154.
- 35 *Çayır Deniz Muharebesi Faciası ve Akdeniz'de İlk Rus Donanması Faciası*, Ter.: Ali Rıza Seyfi, İstanbul 1943, s. 27.
- 36 Kamil Paşa, *Tarih-i Siyasi*, II, İstanbul 1325, s. 188; Feridun, Emecen, "Zahir Ömer", *IA*, XIII, s. 457.
- 37 Alan W. Fischer, "Rusya'nın Kırım'ı İlhakı (1772-1782)", Çev.: Refhan Dedeoğlu, *Emel*, XIII/75, s. 22.
- 38 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/I, s. 410.
- 39 Ahmed Vastif, *Tarih*, II, s. 88.
- 40 Kamil Paşa, *Tarih-i Siyasi*, II, s. 179; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VI-II, İstanbul 1990, s. 583.
- 41 Henry Jean Castera, *İkinci Katerina Tarihi*, Ter.: Yakovaki, Mısır 1276, s. 69.
- 42 Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, s. 81-97.
- 43 Puşkin, *Pugeçov İsyatı'nın Tarihi*, Çev.: Rana Zakiröz, İstanbul 1949; A. Gessinoviç, *Pugeçov Ayaklanması*, Çev.: Enver Gökçe, İstanbul 1960, s. 91-215.
- 44 Albert Sorel, *Mesele-i Şarkıyye ve Kaynarca Muabediti*, s. 347.
- 45 Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, s. 119-122.
- 46 Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, II, İstanbul 1309, s. 5.
- 47 Alan W. Fischer, "Rusya'nın Kırım'ı İlhakı (1772-1782)", s. 23.
- 48 Müstecip Ülküsal, *Kırım Türk Tatarları (Dini, Bugünü, Yarını)*, İstanbul 1980, s. 111.
- 49 Rıza Karagöz, *Canıklı Ali Paşa*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1998.
- 50 *Aynalıkavak Tenkidnamesi*, TTK, Y/36, s. 1; *Mecmua*, TTK, Y/135, s. 143.
- 51 Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, s. 300.
- 52 Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar*, XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri, İstanbul 1985, s. 129-141.
- 53 Ahmed Vastif, *Mehasinül Asar ve Hakaikül Ahbar*, Haz.: Mütebe İlgürel, Ankara 1994.
- 54 Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, s. 381.
- 55 Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, s. 387.
- 56 Cemal Gökçe, "1787-1806 Yılları Arasında Kafkasya'da Cereyan Eden Siyasi Olaylar", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 26, İstanbul 1972, s. 1-66.
- 57 Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, III, s. 337.
- 58 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/I, s. 555.
- 59 Mütebe İlgürel, "Türkler (Osmanlılar)", s. 338.
- 60 Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı, Meydana Gelişi, Tatbiki, Tabliti*, İstanbul 1984.
- 61 Nihat Erim, *Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, s. 169.
- 62 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, 561.

EKONOMİK ÇEKİŞMENİN NETİCESİ OLARAK TÜRK-RUS SAVAŞLARI

DR. SHAPI KAZIYEV
EHO KAVKAZ DERGİSİ GENEL YAYIN YÖNETMENİ / RUSYA

G ünümüze kadar uluslararası ilişkiler sisteminde Orta Doğu'nun değişmez bir rolü olmuştur. Eski uygarlıklara vatan olan, haçlı ordularının hücumuna uğrayan Orta Doğu, XV. yüzyılda ise Osmanlı Türkleri'nin hakimiyetine girmişti. Bizans'ın 1453 yılında düşmesinden sonra, Sultan idaresindeki Türkiye, bütün Balkan Yarımadasını, Küçük Asya'yı, Kuzey Arabistan'ı ele geçirmiş; Mısır, Libya (Trinolitaniya), Tunus ve Cezayir'i hakimiyeti altına alarak Afrika'ya ulaşmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul ve Çanakkale boğazlarını, Karadeniz ve Akdeniz'i, Avrupa'yla Asya arasındaki geleneksel ticaret yollarını elinde tutması Avrupa ticaretine büyük bir darbe olmuştu. Avrupa devletleri yeni ticari bağlantılar kurmak, istilacı politikalarını uygulamak için yeni alanlar bulmak zorunda kalmışlardı. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde bulunan elverişli ve geleneksel ticaret yollarından vazgeçemiyorlardı. XVI. ve XVII. yüzyılda Türkleri Avrupa'dan çıkarma planları çoktan yapılmıştı. Arka arkaya Türk karşıtı koalisyonlar yapılıyor; tarihe "Doğu Sorunu" gibi sembolik bir adla geçen uluslararası ihtilaflar böylece ortaya çıkıyordu.

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren bu sorunun çözülmesinde başlıca rollerden birini Rusya oynamıştır. Çarlık Rusya'sı, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Volga ve Terek'in aşağılarında güçlenip, 1654 yılında aynı inanç ve soy birliği içinde bulunduğu Ukrayna'yı ilhak ederek, Azak Denizi ve Karadeniz kıyılarına çıkmak için Müslüman Türk İmparatorluğu'na karşı geniş çaplı bir savaş başlattı. Çıkar çatışması, XVII.- XIX. yüzyıllar arasında bir dizi Türk-Rus savaşına neden oldu.

Bu makalenin amacı, Türk-Rus tarih bilimciliğinin ve problemlerinin kısa özetini vermek ve aynı zamanda, aralarındaki askeri anlaşmazlıkların çözülmesinde iki ülkenin ticari-ekonomik rekabeti konusunu ortaya koymaktır. Burada, Rusya'da devrimden önceki tarihin araştırılması, "Doğu Sorunu"nun incelenmesi, Rusya'nın dış politikası açısından Orta Doğu'ya yönelmesinin önemi, boğazlar problemi, Balkan Yarımadası'ndaki özgürlük hareketlerine toplumun tepkisi, toprak beyleriyle burjuvaların Orta Doğu pazarlarındaki çıkarlarının belirlendiği köklü gelenekler bir ölçüde ele alınmaya çalışılacaktır.

Panislavistler, Çarlık Rusyası'nın Balkanlar'daki eylemleri ile "Doğu Soru"nun çözülmesi girişimlerini Slav kardeşlerine karşı "ortak bir borç" olarak kabul ediyorlardı.¹ Panislavistler gibi düşünen tarihçi ve sosyolog N. Y. Danilevski, Orta Doğu sorununu, her biri kendine özgü gelişim yoluna sahip, tarihsel olarak da Romen-Cermen ve Grek-Slav'lardan oluşan iki grubun savaşına bağlar. Danilevski, Rusya'nın doğudaki eylemlerinin aktiflik kazanması çağrısında bulunmuş; Rus İmparatoru'nun hükümdarlığında Slav federasyonunun kurulması için mücadele vermiştir.

Soylu tarihçilerden olan S. S. Tatişçev'in, Doğu sorunu konusunda Rusya'nın izlediği politikanın incelenmesi açısından önemli bir yeri vardır. Ona göre, Türkiye ve Rusya arasındaki ihtilafın temel nedeni, Hristiyanlarla Müslümanlar arasındaki dinsel çekişmelerdir. Tatişçev, "İmparator Nikolay'ın Dış Politikası" adlı çalışmasında, Rusya'nın politikasını doğu-batı olarak ikiye ayırır ve Rusya'nın Doğu'da oynadığı rolün önemini vurgular.²

Büyük Rus tarihçisi ve devlet ekolü temsilcisi S. M. Solov'yev'in "Doğu Sorunu"yla ilgili çalışmalarında orijinal bir düşünce yer alır. Solov'yev, "Doğu Sorunu"nu "step ve deniz" arasındaki mücadele sistemine benzetererek, Rusya'nın Karadeniz kıyılarına ve boğazlara olan eğilimiyle özdeşleştirerek,³ I. Petro'nun Azak seferlerini, sorunun başlangıcı olarak görür. Diğer bir tarihçi S. Jigarev de, maddi faktörleri gözönüne alarak Rusya'nın Orta Doğu'daki ekonomik çıkarlarından ilk kez söz eden tarihçiler arasında yer alır.⁴

M. N. Pokrovski, Sovyet dönemi tarih araştırmacılığına, "Doğu Sorunu"nu Marksist açıdan çözme; Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesinde bulunan halklar arasındaki ihtilafların sosyo-ekonomik ve sınıfsal nedenlerini ortaya çıkarmayı deneyen ilk tarihçidir.⁵ Pokrovski'nin düşünceleri yaşamı boyunca önemli değişikliklere uğramıştır. İlk çalışmalarında, Napoleon'un Doğu problemini, I. Aleksandr'ın önüne Tilsit'te, Rusya'yı Avrupa politikasından uzak tutmak için attığı yapay bir sorun olarak kabul ederken, sonraki çalışmalarında da problemin ortaya çıkış tarihi olarak, Türklerin Avrupa'da yerleşme sürecini gösterir. Pokrovski'ye göre, "boğazlar Moskova'nın ilgisini daha XVI. yüzyılda çekmeye başlamıştır". Yazarın çalışmalarında, Müslüman ve Hristiyan dünyaları arasındaki dinsel çatışma reddedilerek, Doğu sorununun uluslararası ilişkiler sistemindeki ekonomik, politik ve stratejik rolü ortaya konmaktadır. Bundan sonraki Sovyet tarih araştırmalarında, Doğu sorununun, XVIII. yüzyılın ilk yarısında bir yandan Avrupa'daki kapitalist çekişmelerin güçlenmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasına; diğer yandan da Balkan Yarımadası'ndaki halkların özgürlük hareketlerinin başlamasına bağlı olduğu görüşü güçlenmiştir. Sovyet tarihçiler, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu XX. yüzyılın 20'li yıllarını Doğu sorununun bitiş tarihi olarak kabul etmektedirler.

Doğu sorununun tarihçesi, Rusya tarihi ve Rusya'nın dış politika tarihi üzerine yazılan ortak çalışmalarda da ele alınmıştır. Y. V. Tarle, V. M. Hvostov ve A. L. Naroçnitski "*Diplomasi Tarihi*" adlı çalışmada, Doğu sorununun nedeni saptanmış; gelişme evrelerini ve Avrupa devletlerinin XVIII. yüzyılın ortalarından 1917 yılına kadar, Orta Doğu'da ve Balkanlar'da izledikleri politika-

nın temel eğilimlerini göstermişlerdir.⁶ V. M. Hvostov, A. M. Stanislavskaya, A. V. Fadeyev, L. İ. Naroçnitskaya ve İ. V. Bestujev "*SSCB Tarihi*" serisinde, XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başında Rusya'nın Orta Doğu ve Balkanlar'da izlediği dış politikanın analizini yapmakta; bu politikanın sınıfsal içeriğini, sosyal temelini, çarlık diplomasisinin araç ve metodlarını ortaya koymaktadırlar.⁷ N. S. Kinyapina'nın, Rusya'nın XIX. yüzyıldaki dış politikasına ilişkin diğer iki çalışması ise, genelleyici bir karakter taşımaktadır.⁸ Doğu sorununun tarihçesi bu çalışmaların odak noktası olmuştur.

Sovyet tarihçilerinin Doğu sorununa ilişkin incelemelerini, birkaç yaklaşıma ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki, Rusya'nın Orta Doğu politikasının doğrudan incelenmesi ve Türk-Rus ilişkilerinin, Doğu sorunu konusunda Batı Avrupa devletleriyle Rusya'nın arasındaki ihtilafın analizinin yapılmasıdır. Bu alandaki ilk monografik incelemeler, 1774 tarihli Küçük Kaynarca antlaşmasından başlayarak, 1914-1918 I. Dünya Savaşı yıllarına kadar, Doğu sorununun sonuçlarıyla sona eren pek çok kronolojik dönemi içermektedir.

Burada V. A. Georgiyev, N. S. Kinyapina, M. T. Pançenkova ve V. İ. Şeremet'in genelleyici nitelikteki "*Rusya'nın Dış Politikasında Doğu Sorunu*" adlı çalışması önemli bir yer tutar.⁹

Bir başka bilim adamı grubu da Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesi içinde yer alan Arap halklarının tarihiyle ilgilenmiştir. B. M. Dantsig, V. P. Lutski, A. E. Miller, A. D. Novıçev vb. doğu bilimcileri, çalışmalarında Türkiye'nin iç ve dış politikasını, Türk-Rus ilişkilerini incelemişler; Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasına ve Orta Doğu'da Avrupa devletlerinin yayılmalarına neden olan ekonomik ve politik krizin analizini yapmışlardır.¹⁰

Bu alanda Sovyet döneminde yapılan son önemli çalışma ise, M. S. Meyer'in 1997 yılında yayımlanan monografisidir.¹¹ Yazar, Eski Dünya'nın en büyük ve en etkili devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, kapitalist dünya düzeni içinde periferik bir ülke haline geldiği tarihsel sürecin anahtar dönemi olan XVIII. yüzyılı incelemektedir. Meyer, benzer bir evrimin, etkisini çağdaş Türkiye üzerinde de gösteren, "bağımlı gelişim" mekanizmasının oluşmasına yol açan koşulları da ortaya koymaktadır.

Sovyet sonrası Rusya'da, bilimin girdiği genel krizle bağlantılı olarak, XX. yüzyılın 90'lı yıllarında, Türk-Rus ilişkilerindeki problemler üzerine yapılmış ciddi herhangi bir tarihsel inceleme yoktur.

Türk tarih literatüründe de, Rusya'nın, özellikle Türk-Rus ilişkileriyle bağlantılı Orta Doğu politikası üzerinde durulmuştur. Burada, XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun eski resmi tarih araştırmaları temsilcileri arasında, çalışmaları belgesel materyaller içeren A. Cevdet ve Lütfi Paşa'nın adlarını da anmak gerekir.¹² Bu yazarlar aynı zamanda, imparatorluğun sınırları içindeki ulusal-özgürlük hareketinin sosyo-ekonomik nedenlerini (bunlar dış güçlerden etkilenen dinci ya da Türk karşıtı çıkışlar olarak değerlendirilmektedir) iyi anlayamamışlar, XVIII. yüzyılın sonu-XIX. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen bu özgürlük hareketlerine karşı çarlığın yaklaşımını değerlendirememişlerdir.

1947-1976 yıllarında yayımlanan "*Osmanlı Tarihi*" serisi büyük bir merak uyandırmaktadır. Bu yapıtı yazmaya, Türk tarih biliminin ünlü temsilcisi İ. H. Uzunçarşılı başlamış, ünlü çağdaş araştırmacı E. Z. Karal devam etmiştir.¹³ Yapıt, XIII. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın başına kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nun -Arşivler de dahil olmak üzere, büyük ölçüde Türk kaynaklarına dayanan- politik tarihini ortaya koymak gibi genel bir amaç taşımaktadır.

Yayında, zamanla değişiklikler olmuştur. İlk ciltlerde, Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği şiddetli iç krizin başlıca nedenleri arasında, çarlık Rusyası'nın Karadeniz'e çıkarak ticari donanması için boğazlardan geçiş hakkı almak istemesi ve Ruslara ait toprakları Tatar Türklerinin akınlarından korumak amacıyla yaptığı savaşlar gösterilmektedir. E. Z. Karal'ın hazırladığı son ciltlerde ise, Doğu sorunu yalnızca Türkiye ve Rusya arasındaki ihtilafı sınırlandırılmamış, uluslararası ihtilafların bir birleşimi olarak da ele alınmıştır.

Karal'ın yazdığı gibi, Türkler için aslında bir Batı sorunu olan Doğu sorununun ortaya çıkışı, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiş ve XX. yüzyılın 20'li yıllarında sona ermiştir.

Karal, Doğu sorununun kapsamındaki değişikliği, XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmasına karşı artan ve XIX. yüzyılın ikinci ya-

rısında Avrupa'daki topraklarının, (1914-1918) I. Dünya Savaşı'ndan sonra da tüm topraklarının parçalanmasına karşı artan eğilimde görmektedir. E. Z. Karal'a göre, Rusya'nın ekonomik gelişmesinden kaynaklanan Orta Doğu politikasının temel amacı, Karadeniz'e ve Akdeniz'e çıkma eğilimidir. Yazara göre, İstanbul'a ve boğazlara hakim olmak, yukarıda sözü edilen başka amaçlara bağlıydı. Karal, Rusya'nın yalnızca yayılmacı tarafını gören tarihçilerden (B. Berkak, T. İnal, H. Gürsel, A. Kurtan vb.)¹⁴ farklı olarak, 1799-1805 ve 1833-1841 yıllarında ittifak antlaşmalarının uygulanmasıyla gerçekleşen Türk-Rus yakınlaşmasını ayrı bir dönem olarak kabul etmektedir.

Ankara Üniversitesi profesörü A. N. Kurat da, Rusya tarihine ve Türk-Rus ilişkilerine büyük önem vermiştir. Kurat'ın kullandığı kaynaklar arasında, ihtilal öncesi Rus ve Sovyet kaynakları da bulunmaktadır. 1798-1919 yılları¹⁵ arasındaki Türk-Rus ilişkilerini konu alan monografisi 1976 yılında yayımlanmıştır. Kurat, I. Petro döneminden I. Dünya Savaşına kadarki dönemde, iki devlet arasında yapılan savaşların dökümünden başlayarak, Türkiye'nin iki kez (1711-1856) zafer kazandığını vurgulamış, özellikle de, ihtilaf ve savaş dönemlerini ön plana çıkarmıştır. Türk-Rus ilişkilerinin barış ve dostluk süreçlerini ise, büyük devletlerin Orta Doğu'da izledikleri politika çerçevesinde incelemiştir. Kurat, Rusya'nın Orta Doğu politikasının değişmez prensibinin, İstanbul'u ve boğazları ele geçirmek ya da kontrol etmek olduğunu düşünmektedir. Kurat, Türkiye'yle Rusya arasındaki ittifak antlaşmalarını, Rusya'nın, Türk hükümetinin batılı devletlerle yakınlaşması ve silahlı kuvvetlerini güçlendirme düşüncesine karşı, boğazlarda şekil değiştirmiş bir hakimiyet elde etmesi olarak yorumlamaktadır.

Son zamanlarda Türk tarihçiler, dağlı Kuzey Kafkasya halklarının bağımsızlık mücadelesine, başta Şamil olmak üzere, hareket liderleri olan imamların faaliyetlerine büyük önem vermektedirler. Bu çalışmalarda ortak eksiklik, başta Rusya'dakiler olmak üzere, arşiv materyallerinin az kullanılmasıdır. Sonuçta, dağlıların savaş konusundaki içteki sosyo-ekonomik nedenlerin yol açtığı bir durum değil de, dışarıdan güdümlenen Rus karşıtı bir hareketmiş gibi yanıltıcı bir izlenim oluşmaktadır.

Türk-Rus rekabeti problemine dönersek, bunun, her iki ülkede de feodal sistemin dağıldığı döneme rastladığını belirtmek gerekir. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren, Cebelitarık'tan İran Körfezi'ne ve Tuna üzerindeki "Demir Kapılar"dan Nil limanlarına kadar uzanan Osmanlı İmparatorluğu tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Türk tarihçiler bu dönemi, sınırların değişmediği ve Türklerle düşmanları arasındaki güç eşitliğinden doğan duraklama devri (*tevakkuf devri*) olarak adlandırırlar. Yalnızca olayların dıştan görünüşüne göre yapılan yetersiz ve yanlış olan bu tanımlama, meydana gelen değişikliklerin özünü yani, Osmanlı askeri tımar sisteminin dağılıpını açıklayamamaktadır. Temel gelir kaynağı savaş ganimeti olan tımar sipahileriyle şövalyelerin yerini, temel amacı, arazilerin ekonomik sömürsünden gelir elde etmek olan büyük, feodal toprak beyleri almışlardır. XVII. yüzyılda Osmanlı siyaset adamı ve tımar sipahilerinin ideoloğu olan Göriceci Koçibey, bu süreci karakterize ederken: "yeryüzünde ayaklanma, kötülük ve kargaşa olmasının, alçakların ve canilerin güçlenerek zafer kazanmasının nedeni, inançları ile devletin ordusu oluşturan toprak sahiplerinin gelirlerinin kesilmesi ve hatta adlarının bile yok olmasından başka bir şey değildir. "...992 yılına kadar (yeni takvime göre 1584, Ş.K.) köyler ve işlenmiş tarlalar silahlı erkeklerin ve ocaklıların (burada yenileri ordusu kastedilmektedir, Ş.K.) elindeydi, tek bir yabancı ve alçak insan buralara erişememişti"¹⁶ diye yazar. Feodal mülkiyetler, ülkede mal-para ilişkilerinin gelişmesi ve dünya pazarlarında Türk hammaddelerine olan talep nedeniyle ticari bir karakter kazanmışlardır. Büyük feodallerin ve zadeganların, zorunlu ücretsiz işçiler ile yükümlülüklerini ve vergilerini paraya çevirdikleri köylüler üzerindeki sömürsü artıyordu. İş gücü kiralama yönteminin uygulandığı yeni bir köy ekonomisi doğmuştu. Çoğunluğunu Rum, Avrupalı ve Ermeni tüccarların oluşturduğu ticari sermayenin rolü hızla artmıştı. Yabancı endüstri ürünlerinin giderek artan akışı, Türk atölye ve zanaat sistemini alt-üst etmişti.

Osmanlı ordusu 1664 yılında Saint-Gorhard (Macaristan)'da Avusturyalılar, Macarlar ve Fransızlar tarafından, 1683 yılında da Viyana yakınlarında Avusturyalılar ve Lehler tarafından yenilgiye uğratıldı. Böylece Avrupa'daki Türk ilerlemesi kesin olarak durdurulmuş ve

geri çekilme devri (ricat devri) başlamış oldu. Osmanlı İmparatorluğu, daha önce elde ettiği toprakları birbiri ardınca kaybetmeye başladı. Ruslar elde etmeye çalıştığı Karadeniz'deki ticaret yolları daha fazla önem kazanıyordu. Krizler aynı şekilde Rusya'daki feodal düzeni de etkisi altına almıştı. Oysa Rus feodalizminin, Sibirya ve güney bozkırların el değmemiş alanlarından yararlanarak "enine" genişlemek için büyük bir kaynağı vardı, ancak Osmanlıların böyle bir şansı kalmamıştı.

Türkiye ile Rusya'nın ilk büyük çarpışması 1676-1680 yıllarında oldu. Osmanlı İmparatorluğu, 13 (23) Ocak 1681 tarihli Bahçesaray barış antlaşması gereğince, Kiev'in ve Ukrayna'nın sol kıyısının Rusya'ya katılmasını ve iki ülke arasındaki sınırın Dinyeper nehirinden geçmesini kabul etti.

1683 yılında Türklerin Viyana kapılarında yenilgiye uğramasının ardından, Avusturya, Lehistan ve Yunanistan'ın katıldığı "*Kutsal İttifak*" adında Osmanlı karşıtı bir birlik kuruldu. Rus ordularının 1687 ve 1689 yıllarında Kırım'a ve 1695-1696 yıllarında Azak'a yaptıkları seferlerle sonuçlanan bu "İttifak"a Rusya da katıldı. Gerçekte Avrupa'daki Osmanlı topraklarının uluslararası olarak ilk kez bölünmesi anlamına gelen 1699 Karlofça ve 1700 İstanbul Antlaşmalarıyla savaş eylemlerine son verildi. Bu anlaşmalarla Avusturya, Macaristan'ı ve Transilvanya'yı, Lehistan Ukrayna'nın sağ kıyısını, Venedik Mora'yı ve Dalmaçya'daki birkaç kaleyi, Rusya da Azov'u ve Mius nehirine kadar Azak denizi kıyılarını ele geçirmiş oldu.

1700-1721 yıllarında İsveç, Lehistan ve Rusya arasındaki Kuzey Savaşı ve İspanyol mirası için yapılan mücadele sonucunda, XVIII. yüzyılın başında Avrupa'daki uluslararası ortamın gerginleşmesi, Türkiye'ye kısa süreli de olsa kendini savunma olanağı verdi. Prut nehirinde ordularla çevrelenmiş olan I. Petro, 12 (23) Temmuz 1711 ve 13 (24) Haziran 1713 tarihli Edirne (Adrianapol), 5 (16) Kasım 1720 tarihli İstanbul antlaşmalarıyla geçerliliğini koruyacak olan ve çıkarlarına uymayan barış akdini imzalamak zorunda kaldı. Rusya Azov'u Osmanlı İmparatorluğu'na iade ederek Dinyeper'in aşağılarında, Azak Denizi kıyısında kurduğu Taganrog, Kamenny Zaton ve öteki kaleleri ortadan kaldırdı. Ama 1735 - 1739 yıllarında yapılan savaşta Türkiye, Azov'u kaybe-

dip (bu kez kesin olarak), Rusya-Avusturya ittifakının Tuna ve Sava'daki sınırlarını kabullenerek Rusya'dan acımasız bir darbe daha aldı. Eğer Fransa'nın müdahalesi olmasaydı, 18 (29) Eylül 1739 Belgrad Barış Antlaşması'nın şartları daha da ağır olabilirdi. Ancak bu diplomatik yardım Türklere, 1740 yılında sultanın, Fransız tebaasının "imtiyazlarını" ve ticaret hakkını "önemli ölçüde genişleten" ve bu imtiyazların "limitsiz bir süre için" kalıcı hale gelmesini sağlayan yeni bir kapütülasyon elde etmesiyle pahalıya mal oldu. Fransa'dan sonra başka Avrupa devletleri de Türkiye'den buna benzer taahhütler aldılar.

1768-1774 Türk-Rus savaşı, Avrupa'daki Osmanlı egemenliği için büyük bir darbe oldu. P. A. Rummyantsev ve A. V. Suvorov gibi üstün nitelikli komutanların yönetimindeki Rus orduları bir dizi zaferler kazandılar ve Rus donanması, 1770 yılında Çeşme koyunda Türk deniz kuvvetlerini bozguna uğrattı. Savaşa son veren 10 (21) Temmuz 1774 tarihli Küçük Kaynarca Barış Antlaşması, Karadeniz Havzası'ndaki güçler dengesinde büyük bir değişikliğe neden oldu: Kırım'ın Türkiye'den bağımsız olduğu ilan edildi; Dinyeper ve güney Bug arasında kalan topraklar Rusya'ya geçti; Karadeniz ve boğazlar Rus ticaret gemilerine açıldı; Rusya, Eflak-Boğdan beyliklerini, aynı zamanda Türkiye'deki Ortodoks kilisesini himaye hakkını elde etti. Antlaşma, Türkiye'de yaşayan Rus tebaasının kapitülasyon ayrıcalıklarının genişletilmesini öngörüyordu. Osmanlı İmparatorluğu en sonunda, Rusya'nın Kuzey Kafkasya'daki başarısını kabullenmek zorunda kaldı. 1783 yılında II. Yekaterina'nın, Kırım'ı Rus topraklarına katması sonucu Kırım, Türkiye için kesin olarak kaybedilmiş oluyordu. Böylece Rusya Karadeniz'e iyice yerleşti. Kırım'ın kaybedilmesi özellikle Türkiye'nin yönetici sınıfı için büyük darbe oldu. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'ndan ilk kez Müslüman bir bölge kopuyordu. Bizler, dinsel olarak Tatarları etkilene olanağından ve üstün mevkideki din adamlarının göreve getirilmesiyle elde ettiğimiz maddi nimetlerden; İmparatorluk ise, önemli stratejik bölgelerden ve büyük ticari kazançlardan tamamen mahrum kalmış oluyordu. 1787 yılında Sultan, Rusya'yla Kırım'a geri dönebilmek amacıyla yeni bir savaşa girdi. Ancak, 29 Aralık 1791 tarihli Yaş Antlaşması'yla Güney Bug'la Dinyester arasın-

daki toprakları bırakarak, Tuna'daki Eflak-Boğdan beylikleri üzerindeki Rus hamiliğini kabul etmek zorunda kaldı ve bu yenilgiden sonra -Türklerin deyimiyle- Osmanlı İmparatorluğu'nun "parçalanma ve çöküş" dönemi (*inbılal ve inkıraz devri*) başladı.

1789-1794 yıllarında gerçekleşen büyük Fransız devrimi, uluslararası problemlere yeni bir düğüm daha ekledi ve Türklerin Avrupa'dan çıkarılmasını hızlandırdı. Osmanlı yönetimi bundan yararlanarak bir dizi reform yaptı. 1792-1796 yıllarında Sultan III. Selim'in, askeri yükümlülüklerini yerine getirmeyen feodallerden, tımarların ve zeametlerin geri alınması, yeni kurumların finansını sağlamak için ayrı bir hazine dairesinin kurulması, askeri mühendislik okulu açılması, donanmanın ıslahatı ve ileride yeniçerilerin yerini alacak olan Avrupa tarzında eğitilip disipline edilmiş düzenli ordulardan yeni bir kolordu oluşturulması konusundaki fermanları çıktı. Alınan bu önlemlerin tümüne "*nizam-ı cedid*" (yeni sistem) adı verilmiştir.

Fransız ordularının Mısır'a girmesi, Osmanlı İmparatorluğu'yla Rusya'nın geçici bir süre için yakınlaşmasına neden olmuştur. 23 Aralık 1798'de (3 Ocak 1799), özellikle Rus savaş gemilerinin İstanbul ve Çanakkale boğazlarından geçmesine izin veren ittifak antlaşması imzalandı. Taraflar, savaş gemilerinin Karadeniz'e girişine, birlikte engel olmak için anlaşmışlardı. Antlaşma 1825 yılında uzatıldı.

Reformlar, Türkiye'de iç karışıklığa, 1804 yılında Sırbistan'da patlak veren ayaklanmaya ve Napoleon yönetimindeki Fransa'nın düzmececi sonucunu gittikçe karmaşık hale gelen taht kavgalarına neden olmuştu.

İstanbul'a 1806 yılında gelen Fransa elçisi General Sebastiani, Babıali'yi, tehdit ve vaatlerle 1806 yılının sonunda Rusya'yla, sonra da 1807 yılının başında İngiltere'yle savaşa sürükledi. Bu çatışmalarla zayıflayan Türkiye, 16 (28) Mayıs 1812 tarihli Bükreş Antlaşmasıyla, Türk-Rus sınırı Prut nehrine taşınmış, Osmanlı yönetimi Batı Gürcistan'ın Rusya'ya katılmasını ve Tuna prensliklerini himayesini kabul edip Sırbistan'a özerklik kazandırma sözü vererek yeni bir darbe daha almış oldu.

Rusya'nın Yunanistan'daki ulusal özgürlük ayaklanmasına verdiği destek nedeniyle 1828-1829 yıllarında yapılan savaş, Türkiye ve Rusya arasındaki anlaşmazlıkları körükledi. Devlet mekanizmasının sağlanması,

yeni ordunun (1826'da Sultan II. Mahmut yeniçeri kordusunu kaldırmıştı) düzenli işlemesi ve eyaletlerdeki feodal isyancıların özgürlük ayaklanmalarının bastırılması için büyük paralar gerekiyordu. İç pazar, nüfusun fakirleşmesi nedeniyle yetersiz kalıyordu. Dış pazar ise kesin olarak daralmıştı. Savaş, Türk ordularının bozguna uğramasıyla sona ermişti. Piyadelerin generali olan İ. F. Paskeviç, Kafkasya'nın arkasındaki Erzurum'u ele geçirerek Türkiye'nin içlerine doğru ilerliyordu. Avrupa'da, General İ. İ. Dibiç, Balkanlar'ı aşarak Edirne'yi (Adrianopol) ele geçirmişti ve İstanbul'dan birkaç günlük uzaklıktaydı. 2 (14) Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşmasına göre, Gürcistan'daki Ahaltıh paşalığı ve Karadeniz'in Kuban nehri ağzından St. Nikola limanına kadar olan Kafkasya kıyısı Rusya'ya geçmişti. Babıali de, Sırbistan'la Yunanistan'ın (1830 yılı Londra protokolüne göre Yunanistan bağımsız bir devlet olarak kabul ediliyordu- Ş.K.) özerkliğini garantiliyor, Eflak-Boğdan'a imtiyaz elde etme ve Rusya'nın da bu beyliklerin statüsünün hazırlanmasına katılma hakkı sağlıyordu. Türkiye ödemesini yapana kadar, Tuna'da bulunan kalelerin Rus ordularınca işgalinin sürmesi koşuluyla savaş tazminatı ödeyecekti. Ancak en önemlisi, Rusya'nın ve diğer devletlerin Karadeniz'deki ve boğazdaki gemilerinin limanlara girişine engel bulunmamasıydı. Bununla birlikte bu koşulun bozulması durumunda, Rusya hükümetinin "hemen misilleme yapmak hakkını kullanarak Osmanlı İmparatorluğu'na karşı harekete geçebileceği" belirtilmişti.¹⁷

1828-1829 yıllarında yapılan Türk-Rus savaşı, Türkiye'deki feodal sistemin kendini tamamen tükettiğini göstermektedir. XIX yüzyılın 30'lu yıllarında ülke

yaklaşık 40 yıl süren ve "Tanzimat Devri" olarak adlandırılan burjuvazi reformlarının yapıldığı döneme girmiştir. 1861 yılında kölelik düzenini kaldıran Rusya İmparatorluğu da, bir süre sonra aynı döneme geçmiştir. Yüzyılın sonuna doğru yapılan iki Türk-Rus savaşına (1853-1856 ve 1877-1878 yılları), çeşitli karmaşık nedenler yol açmıştır. Bu nedenle makalenin kronolojik çerçevesi XVII. yüzyılın sonu – XIX. yüzyılın ilk otuz yılı olarak belirlenmiştir.

Yukarıda söylenenleri şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Türk-Rus ilişkilerine, tarih literatüründe geniş ölçüde ışık tutulmuş, ancak iki ülkenin ticari-ekonomik rekabetine bugüne kadar gereken önem verilmemiştir.

2. Avrupa'nın başarısız politikası, Osmanlı İmparatorluğu'nun dikkatini, XVII. yüzyılın sonunda Rusya'yla çarpıştığı Karadeniz ve Kafkasya bölgesine yöneltmeye zorlamıştır.

3. İki ülkenin pek çok açıdan ticari-ekonomik anlaşmazlıklarının yol açtığı bir dizi Türk-Rus savaşı, XVII. yüzyılın sonuyla XIX. yüzyılın ilk otuz yılı arasında yapılmıştır. Rusya için Doğu (aslında "Güney") sorunu, Türkiye için de, Avrupa topraklarında elde edilen yerlerin kaybı anlamına gelen "geri çekilme" dönemi başlamıştır.

4. Mal-para ilişkilerinin artışı ve XIX. yüzyılın ikinci otuz yılından itibaren feodal düzenin tamamen dağılmasıyla bağlantılı olarak, Türkiye ve Rusya burjuvazi reformları yapma yoluna gitmiştir. Bu iki ülkenin jeopolitik rekabeti, Avrupa ve Orta Doğu'daki emperyalist anlaşmazlıkların önemli bir parçası olmuştur.

- 1 Homiyakov A.S. *Polnoe sobranie soçineniy*. T.1 SPb., 1911. S.497
- 2 Tatişçev S.S. *Vneşnyaya politika imperatora Nikolaya I*. SPb. 1887; Tatişçev S.S. *İz prošlogo ruskoj diplomatii*. SPb. 1887; Tatişçev S.S. *İmperator Aleksandr II*. C.2 SPb., 1903
- 3 Solovvey S.M. *Vostoçnyy vopros. Sobranie soçineniy v 1 t*. SPb., B/g. s.903-904
- 4 Jigarev S. *Russkaya politika v Vostoçnom voprose*. T.1 Spb., 1986.
- 5 Pokrovski M.N. *Vneşnyaya politika, sbornik statey*. Moskova 1918; Pokrovski M.N. *Diplomatiya i voynı tsarskoj Rossii*. Moskova 1929.
- 6 *İstoriya diplomatii*. II. baskı, Cilt I, Moskova, 1959, Cilt II Moskova 1963.
- 7 *İstoriya SSSR i drevneyşih vremen do naşih dney*. Pervaya seriya Cilt IV-VI. M., 1967-1968
- 8 Kinyapina N.S. *Vneşnyaya politika Rossii pervoy polovini XIX v*. Moskova 1974.
- 9 *Vostoçnyy vopros vo vneşney politike Rossii. Konets XVIII-naçalo XX v*. Moskova 1978
- 10 Dantsig B.M. *Turtsiya*. Mat'., 1948, Lutski V.B. *Novaya istoriya arabskih stran*. M., 1965; Miller A.F. *Kratkaya istoriya Turtsii*. Moskova 1948; No-

viçev A.D. *Turtsiya. Kratkaya istoriya*. M., 1965; Noviçev A.D. *İstoriya Turtsii*. Cilt. 1-3. L., 1963-1975; i dr.

- 1 Meyer M.S. *Osmanskaya imperiya v XVII v. Çerçi struktornogo krizisa*, M., 1991
- 12 *Tarih-i Cevdet*. İstanbul, 1301-1309 h. (1881-1892); *Tarih-i Lütfi*. C. 1-2. İstanbul, 1290 h. (1878)*
- 13 Uzunçarşılı İ.H. *Osmanlı Tarihi*. C.IV-V. Ankara, 1974; Karal E.Z. *Osmanlı Tarihi*. C.V,3 Ankara, 1962
- 14 Berkok B. *Tarihçe Kafkasya*. İstanbul, 1958; Gürsel H. *Tarih boyunca Türk-Rus İlişkileri*. İstanbul, 1968; İnâl T. 1700'den 1958'e Kadar Türk Siyasi Tarihi. Ankara, 1959; Kutan A.B. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*. Ankara, 1956
- 15 Kurat A.N. *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*. Ankara, 1970.
- 16 Miller A.F. *Kratkaya istoriya Turtsii*. M., 1948. s. 28.
- 17 Miller A.F. *Kratkaya istoriya Turtsii*. M., 1948. s. 59.

RUS-OSMANLI SAVAŞLARI: SEBEPLER VE BAZI TARİHİ SONUÇLAR

PROF. DR. SVETLANA ORESHKOVA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES, RUSSIAN ACADEMY OF SCIENCES / RUSYA

Rusya ile Türkiye arasındaki resmî münasebetlerin ilk tarihi, daha doğrusu Moskova Knezliği ile Osmanlı İmparatorluğu münasebetleri, 1492 yılıyla başlatılmıştır. Bu tarihten itibaren geçen beşyüz yıldan fazla bir sürede bu iki ülke birbiriyle tam 12 kez savaşmıştır. Her iki tarafından bu kadar çok ve uzun savaştığı başka bir komşusu yoktur. Aynı zamanda da her iki imparatorluğun gelişmesi birçok benzerlikler taşımakta ve çoğu zaman her ikisinin siyasî çıkarları birbirine ters düşmemektedir. Rusya-Türkiye münasebetleri ile Rus-Türk savaşları, iki ülke münasebetlerinin çok çok dışında kalan, zor ve büyük bir uluslararası sorundu.

Rusya-Türkiye askerî çatışmalarının sebebine ve gelişmelerine bir göz atacak olursak; 1556'da Rusya'nın Astrahan'ı topraklarına dahil etmesi ve buna mukabil Osmanlı askerî güçlerinin 1569 yılında buraya sefer düzenlemeleriyle başlayabiliriz. Bu askerî sorun Osmanlı Devleti'nin Altın Ordu'dan kalan mirastan pay alma ve Doğu Avrupa'daki siyasî nüfuz alanının yerini değiştirme amaçlı değildi; gerçekte İranlı Safevî'lerle savaşmanın bir kısmını teşkil ediyordu. Astrahan öncelikle Kırım askerî güçlerinin kullanacağı deniz yolunun açılması ve İran'ı oluşabilecek herhangi bir müttefikten izole etmek için kullanılması bakımından önemliydi. Ancak Osmanlı topraklarının çok uzak bir köşesi olan bu topraklarda sürdürülen seferin başarısızlıkla sonuçlanması, bir sonraki yüzyıl içerisinde Osmanlıları bu bölgeleri kendi dış politikasının hedefleri dışında bırakmasına yol açmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey-doğu sınırı ise Osmanlı tabisi olan Kırım Hanı'nın idaresinde idi. Kırım-lıların Rusya'ya yaptıkları seferler (yağmalamalar) sırasında, yani özellikle Tatarların Moskova'yı 1571'de ateşe

verdikleri zaman, Kırım Hanı'nın yanında güçlü Osmanlı devlet adamları yer almaktaydı. Fakat bunlar, herhalde, bölgenin askerî gücünü denetleyen birer gözlemci pozisyonundaydı.¹ Kırım-lıların sayısız yağmaları ise XVI. yüzyılda sadece değerli eşya ve esir almak için yapılmaktaydı. XVI. yüzyılın ikinci yarısında ve daha sonra da Rus Devleti'nin toprakları için istekler ve itirazlar yoktu.

XVII. yüzyılın ortalarında Ukrayna'nın bir kısmı Rusya'ya dahil edilmişti. Bu, yeni sorunlar meydana getirmişti. 1672 yılında Polonya-Türk savaşı sonucunda Polonya'nın mağlubiyeti ve Getman Petr Doroshenko'nun 1669'da Osmanlı himayesine alınması, Osmanlı İmparatorluğu'na tüm Ukrayna toprakları (Rusya'ya dahil edilen yerler dahil) için müdahale etme hakkını kazandırmıştı. Nitekim çok geçmeden Ukrayna toprakları için Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bir savaş başlamıştır (1676-1681). Bu savaş Bahçesaray Barış Anlaşmasıyla sona ermiştir (1681). Anlaşma ilk kez Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ortak bir sınırın olduğunu kaydetmişti. Barış anlaşmasının üç tarafı (Kırım Hanlığı, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya) imzalanışını göstermekteydi: Merkezi Osmanlı idaresi kendi kuzey sınırlarını hala, tabiiyetindeki Kırım Hanı'nın ilgi alanı olarak görüyordu. Osmanlı'nın bu bölgedeki kendi çıkarları ise henüz kesinlik kazanmamıştı. Fakat 1672'de Polonya'daki galibiyetle kazanılan Podoya Kırım bölgelerine değil Osmanlı bölgelerine dahil edilerek Osmanlı idaresine alınmıştı ve bu da İstanbul'un, Kırım Hanlığı üzerinde daha emniyetli bir kontrol oluşturma isteğini açıkça göstermekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Viyana'daki mağlubiyeti (1683), 1684'te anti-Türk "Kutsal Lig" in oluşturulmasını gündeme getirir. "Lig" in baş üyeleri Avusturya, Polonya ve Macaristan olmuşlar. Bu birliğin üyeleri tüm Hristiyan ülkelere, özellikle Moskova Çarlarına katılma önerisinde bulunmuşlardı. Anti-Türk koalisyonunda Rusya'nın yer alması fikri Polonya Kralı IV. Yan'ı bir dizi geri adımlara mecbur bırakmıştı. Tam olarak: Kiev ile Zaporojiye şehirlerinin Rusya'ya ait olduklarını resmen kabul etmişti. Bu husus Vecnyy Mir Anlaşması'nda (1686 yılında Polonya'yla yapılan anlaşma) kaydedilmişti.

Aynı yılda 1686'da Rusya "Kutsal Lig" e üye olarak, payına düşen şartlara bağlı olarak Kırım'a (1687, 1689) ve Azak'a (1695, 1696) hücumlar gerçekleştiriyordu. Azak ve bazı Türk hisar-shehirlerini (Dinyeper nehrinin aşağısı) işgal eden Rus Çarı I. Petro, burada Rus donanmasının inşasına başlıyordu. Donanma için Azak'ta ve Taganrog limanında bir üs meydana getirilerek Rusya'nın Karadeniz'e çıkma mücadelesini de yine Petro başlatıyordu.

Fakat o dönemde Petro'nun "Kutsal Lig" teki müttefikleri artık savaşıma isteğinden uzaklaşarak sulh kazanma çabasına geçmişlerdi. 1697-1698'lerde, Türklere karşı savaşmak için "Ulu Elçilik" ile beraber Avrupa'yı uzunca dolaşan Petro sonunda bu fikrinin gerçekleşmeyeceğini hayal kırıklığıyla kabul etmek zorunda kalmıştı. Karlofça Barış Antlaşması (1699) "Kutsal Lig" in savaşına son vermişti. Ancak Rusya Osmanlı İmparatorluğu'yla barış anlaşması yapmamış, daha sonra İstanbul Anlaşması'yla (1700'de) savaşı sona erdirmişti.

O dönemin Avrupa siyasetiyle tanışan Petro, politikasında bazı değişikliklere yer vermişti. İlgi alanı Baltık denizine kayarak, sahil kazanma fikrinde yoğunlaşmıştı. Osmanlı İmparatorluğu ile Karadeniz Petro'nun planlarında arka plana çekilmişti.

İsveçlileri Poltava yakınlarında mağlup ettikten ve İsveç Kralı XII. Karl'ın Osmanlı topraklarına kaçışından sonra bile, Petro kendi güney sınırlarında barışı muhafaza edeceğini umut ediyordu. Fakat Osmanlı iktidar çevreleri anti-Rus hareketlerinde onu tahrik eden Avrupa'nın açık bir desteğine ve de Azak'ı geri alma fikrinin cazibesine daha fazla dayanamayarak Rusya'ya savaş ilan

etmişti (1710-1711). Petro'nun meşhur Prut seferi, Türk cephesine beraber gittiği az sayılı askerî çevresinin ortamı ve utanç veren, mecburi bir sulh, Osmanlı İmparatorluğu'na Azak'ı geri vermesi ile sonuçlanmıştı. Daha sonra Ukrayna'yı kazanma isteğiyle yeniden diplomasi alanında mücadeleler zuhur etti. Çünkü Petro'ya ihanet eden ve XII. Karl'la beraber Osmanlı topraklarına kaçan Getman Mazepa, Türk tarafının itirazlarına bakılırsa, Ukrayna'yı sultanın iktidarı altına devretmişti. 1713 anlaşmasına göre, Rusya Zaporojiye'den vazgeçmişti. Fakat şehir osmanlıların olamamıştı. Çünkü Karlofça Anlaşması'na göre Osmanlılar sahip oldukları Ukrayna topraklarından, Polonya'ya verilmek üzere, vazgeçmişti. Belli ki, Osmanlı İmparatorluğu Rusya'ya yaptığı itirazlarıyla, kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmiyordu. Herhalde, daha sonra Polonya'nın da buraya dahil edilmesi düşünülen bu çevrelerin bazı antirus planlamalarda yer almaktaydı Osmanlı İmparatorluğu.

Bir sonraki savaş - 1736/1739 savaşıydı. Rusya'da, ilk defa (Petro döneminde olduğu gibi) sadece Osmanlı İmparatorluğu'ndan alınması gereken bazı topraklardan söz edilmmez, Osmanlı İmparatorluğu'nun harab edilmesinden de söz edilmeye başlanır. Ama bu, V. N. Minih ismiyle bağlantılı olan (Rusya'da görevde olan bir Alman genaralı) planlar realiteden çok çok uzak kalmışlardır.² Askerî bakış açısından savaş Rusya için çok başarılı olarak geçse de, Rusya'nın diplomatik bir şanssızlığıyla son bulmuştur. Ruslarca bir zamanlar ele geçirilen tüm topraklar geri verilirken, bir tek Azak Rusya'ya bırakılmıştır. Rus-Türk sınırının büyük bölümü silahsız bölge haline dönüştürülmüştür. Bu bölgede her iki ülke insanlarının yerleşmesine izin verilmeyecekti. Savaşın başında meydana gelen ve Kırım ile Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik Rusya'nın yayılma fikir ve planları gerçekleşmemiştir. Dahası, barış imzalanırken de hiçbir şekilde bunlardan söz edilmemiş, itirazlar da gündeme getirilmemiştir. Bunun sebebi Rusya'ya bazı Avrupa devletlerinin, özellikle Fransa'nın, karşı çıkışları olsa gerektir. Fransa Elçisi Markiz L. S. Vilnev Rus-Türk barışının oluşturulmasında aracı olmuştu. İşte o andan itibaren Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılan tüm barış anlaşmaları, hiçbir zaman Avrupalı diplomatların baskıla-

rı olmadan ve Avrupa'nın milletlerarası durumundan etkilenmeden imzalanmamıştır.

Rus-Türk ilişkilerinin yeni süreci; II. Katerina'nın Osmanlı İmparatorluğu ile yapmış olduğu iki savaş (1768-1774; 1787-1791) ile başlamıştır. Her iki savaş Osmanlı İmparatorluğu'nun teşebbüsleriyle ve Avrupa diplomasisinin kışkırtmalarıyla başlatılmış, fakat Rusya'nın galibiyetiyle sonuçlanmıştı. Savaşların sonucunda Kırım Hanlığı yarımada ve civardaki topraklarıyla birlikte Rusya'ya dahil olmuştu. Böylece, Rusya geniş bir sahile sahip oldu. Karadan geçen sınırları ise çok büyük su engelleri olan Dinyester ile Kuban nehirlerine dayanıyordu. Rusya'nın jeopolitik çıkarlarına dayanarak şunu kaydedebiliriz: O zamana kadar güneyde Rusya, onu daha önce rahatsız eden ve ilerlemesine engel olan doğal coğrafik sınır sorunlarını çözmüş ve jeopolitik açıdan rahatlatmıştır. Kuzey Karadeniz bölgesinin geliştirilmesi, ziraat kültürünün gelişmesi sayesinde olmuştur. Novorossiysk, Yekaterinoslav, Herson, Nikolayev, Odessa, Sevastopol gibi yeni şehirlerin oluşturulması ve buraya yeni Kazak askerî birliklerinin yerleştirilmesi, Rusya sınırının emniyeti anlamına geliyordu.

XIX. yüzyılda belli başlı Rus devlet adamları şu fikri kabul etmeye başladılar. Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik tehditlerle, büyük bir devlet olarak yaşaması için gerekli olan tüm ihtiyaçları elde etmiştir. Bu konuda, I. Aleksandr'ın yakın çevresine dahil olan V. Koçubey 1802'de şöyle yazmıştı: "Rusya'nın genişlemeye ihtiyacı yoktur ve Türklerden daha da sakin başka bir komşu yoktur. Bu doğal düşmanımızın muhafazası ileriki politikamız olarak hep olmalıdır".³ I. Nikolay, 1828-1829 Rus-Türk savaşı başlanmasından önce: "Bu meselede Tanrı bana yardım ederse eğer, ben Osmanlı İmparatorluğu ile barış anlaşmasını yaparak, herkese sadece Rus ticareti için gerekli olanları ve anlaşmalara göre önceden sahip olduğum her şeyi istediğimi göstereceğim. Elimde olanıyla yetinen ben, Avrupa'ya herhangi bir işgal arzusunun beslemediğimi göstereceğim, ispat edeceğim".⁴ Gerçekten de Nikolay İ. İ. Dibiç'in önderliğinde olan orduyu geri çağırarak (ki ordu İstanbul'dan birkaç geçit uzakta bulunuyordu) Rusya topraklarına Boğdan ile Eflâk'ın dahilini istememişti. Halbuki bunun yapılması o dönem mümkündü ve bazı Rus devlet adamları bunun

Rusya için tarihî bir mesele olduğuna inanıyordu. Rus-Türk Avrupa sınırına o zaman sadece Tuna nehrinin ağız ile ilgili bazı ufak tefek açıklıklar getirilmişti.

1853-1856 meşhur Kırım savaşının sebepleri (ki "Rusya saldırısı"na karşı olan Osmanlı İmparatorluğu'ndan yana Avrupa'nın ileri gelen devletleri çıkışlar yapmıştı) fikrimizce, bazı anlatma ve açıklamalara muhtaçtır. Çar, tüm içtenliğiyle şuna inanıyordu: "Avrupa'nın hasta bir insanı" olan Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini yalnız Avrupa devletlerinin ortak bir çabasıyla çözmek mümkündür. Bu yüzden de Çar Boğazlar hakkında 1840-1841 senelerinde yapılmış uluslar arası anlaşmalara imza atmış ve böylece, Rusya için hayati önemi taşıyan bu meselenin çözülmesinde iki taraflı çalışmalardan vazgeçerek sorunu Karadeniz ülkeleri olmayan devletlerin idaresine devretmişti. Çar aynı zamanda "Türkiye'nin tüm Hristiyan bölgelerinin eskiden olduğu gibi "bağımsız, Hristiyan devletleri, knezlikleri" olacağını, "Avrupa'nın Hristiyan devletleri ailesine dahil olacaklarını" planlıyordu. Bu, bir yardım değildi, bu, I. Nikolay'a göre, bu bölgelerde Rusya'nın ve çarlığın tesirini genişletecek bir siyasetti. Çağdaş Rus tarih yazıcılığında bu siyasete "hantalca yapılmış bir siyaset"⁵ adı veriliyor ve uluslararası olaylara tesir edecek gücünü yitiren ve bunu da kabul edemeyen Çarın şahsî bir trajedisî olarak gösteriliyor. I. Nikolay'ın Avrupa'nın politikasına zıt düşmesi ve bu politikanın içindeki Rusya'nın ağırlığının realitesini anlayamaması, I. Nikolay'ı zor duruma düşürmüştür. Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoksları himayesi altına alma talepleri Avrupa kamuoyuna Rusya'nın saldırgan emelleri olarak gösterilmişti. Önceden imzalanmış bazı anlaşmalara bağlı olarak Rusya'nın zaten "himaye altına" alabileceği Tuna Knezlikleri'ne Rus ordusunun girmesi Rus Çarı için aniden bir Avrupa çatışmasına dönüşüverdi. Çatışma Rusya için mağlubiyetle, I. Nikolay için de ölümle sonuçlanmıştı. Fakat çarın bu hatasında, Avrupa devletlerini yanlış anlamasında ve "nefis bir pasta"nın bölüşülmesine geç kalma (yetişmeme) korkusunda başka bir anlam da vardı: Rusya'nın olası gelişmesinin yeni yolları. Rusya devletinin var olduğu mantığı XIX. Yüzyıl boyunca ve XX. Yüzyılın ilk yıllarında tutarlılığa (mütevazî olma durumuna) muhtaçtı. Bu tutarlılığı da, kolayca yapılabilen fa-

kat hiç gerekmeven hareket (Rusya'nın güneye ilerlemesiyle ilgili Rus çarları hep göstermişlerdi.

Biliniir ki, Rusya dış politikasının idarecilerinden biri olan A. Y. Çartoriyskiy, I. Aleksandr'ın ilk iktidar senelerinde, "Rusya'nın kendi içerisinde büyük fetihler yapması, bir düzeni getirmesi, geniş olan İmparatorluğun tüm köşelerine tutumluluğu ve adaleti getirmesi gerekir. Böylece ziraatın, ticaretin ve sanayinin güzel gelişmesine destek verilecektir... Rusya topraklarıyla, nüfusuyla ve durumuyla çok büyük ve güçlüdür, Rusya her bir taraftan emniyetlidir"⁶ - diye belirtmişti. Osmanlı topraklarından ordusuyla çekilen Dibiç'e: "Tutarlılığımız tüm düşmanlarımızın ağzını kapatır bizi de kendi vicdanımızla barıştırır"⁷ - diye yazan I. Nikolay da aynı fikirleri taşımaktaydı.

Tabii ki, Rus toplumunda başka fikirler de mevcuttu. Çünkü o meşhur Çartoriyskiy bile, dış politikada hareketlilikten vazgeçerek de iç politikaya derinleşmeye geçilirse, Rusya'yı "daha işlek ve faaliyetli hükümdarların bir oyuncuğu haline" getirebileceğini ihtar etmişti. Bu yüzden, harekete getiren kırgınlıklar ve onur hisleri kaçınılmazdı. İşte bu durum, Kırım savaşı öncesi, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili, Avrupalıların ortak planlarına göre hareket ettiğini zanneden Çar I. Nikolay'ın başına gelmişti.

Kırım Savaşı'nın sonuçları ile 1856 Paris Anlaşması, Rus toplumunda birer rezalet olarak karşılanmıştı. Bu hisleri taşıyanlar topraksal anlamda vazgeçme olayına değil, daha çok Karadeniz'in tarafsız sayılma hükmüne talimışlar ve buna daha çok dikkat vermişlerdi.

Halbuki, Karadeniz'in tarafsızlığı Rusya'nın ticarî ve posta iletişimlerindeki başarısını engellemiyordu, daha fazlası, belki de daha çok bunlara uygundu. Paris Anlaşması'nın diskriminasyon şartlarına rağmen Rus ihracatının coğrafik merkezi Kırım Savaşı'ndan sonra Baltık Denizi'nden Karadeniz ve Akdeniz bölgelerine kaymıştı. Karadeniz bölgesinin iktisadî gelişimi devam ediyordu. Fakat Paris Anlaşması'nın diskriminasyon şartlarına yönelik yapılan mücadele Rusya'nın dış politikası için tayin edici bir noktaya dönüşmüştü. Bu yüzden, güya Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen askerî tehlike de abartılıyordu. Kırım Savaşı sırasında meydana gelen, Türk tarafını tutan ve destekleyen Avrupa ülkelerinin Rusya'ya

karşı kolektif bir hareketi ile ilgili toplumdaki sarsılmalar o kadar güçlüydü ki, o dönem içinde Rusya'nın dış politika emellerine yaklaşımı için başka bir olanağı yoktu. En önemli mesele Rusya'nın güneyinin emniyeti idi, ikinci olarak ise bu bölgedeki Rus yatırımlarının ekonomî sorunları ve çıkarları geliyordu. Rus resmî çevreler Türkiye'ye, her şeyden önce, askerî-siyasî düşman olarak bakmaya başlamışlardı.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı komşuların birbirine topraksal itirazlarının verilmesiyle değil, Rusya'nın din kardeşleri - Slavlara yardım etme teşebbüsleriyle ilgili ideolojik sorunlar yüzünden meydana gelmişti. Rus gücünün bu savaştaki başarısı (hem Kafkas, hem de Avrupa cephelerinde) şüphesizdir; burada Rus ordusu İstanbul'a 12 km kala duruyordu. Rusya'nın çıkarlarına yönelik elde edilen şeyler ise, yine de, askerî başarısına göre çok daha ufak kalmıştı.

XIX. yüzyıl Rus-Türk savaşlarının genel bir sonucunu şu şekilde getirebiliriz: Savaşların tümünü, sadece iki ülkenin karşılıklı itirazları değil, daha çok Avrupa'daki uluslararası politikanın sorunları ve de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etnik münasebetler doğurmuştu. 1856 ve 1878'de Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında oluşturulan barış anlaşmaları uluslararası kongrelerde imzalanıyordu. Bu ise, dünya diplomasisinin iki ülkenin kendi aralarında yapılabilecek (bağımsız olarak) iki taraflı anlaşmaların oluşmasına engel olmaya çalıştığını açıkça göstermektedir. Avrupa'nın karşı koyma (karşı çıkma) durumunda Rusya'nın geri adımlar atma hareketlerini de (bunu belki de Rusya'nın uluslar arası birliğine karşı çıkmama fikrine bağlayabiliriz) anlayabiliriz. Fakat, bize öyle geliyor ki, Rus iktidarının bu hareketleri, belki de, jeopolitik ihtiyaçlar ve gereken topraklar zaten Rusya'nın elinde olduğu için bu şekilde yapılmıştı. Güney-Batı yönüne yayılan genişlemenin devamı Rusya'nın kaderini etkileyebilecek çok ağır problemlerle karşı karşıya kalabilirdi. Ve bunu dönemin belli başlı birçok politikacısı görüyordu. Bunlardan biri - siyaset adamı olan meşhur V. N. Çiçerin XIX. Yüzyılın 60-70'ci senelerde şöyle yazmıştı: "... aklı başında olan hiçbir Rus, Türkiye'nin fethedilmesini, İstanbul'un topraklara dahil edilmesini tabii düşünmez. Çünkü bu - Rusya'nın güçlenmesi değil, zayıflaması olurdu. Ağırlık noktası (mer-

kezi) güneye kayardı ve Rusya Rusya olmaktan çıkmış olurdu".⁸ F. M. Dostoyevskiy de aynı fikirde idi. Ona göre Rusya'nın Osmanlı topraklarına doğru genişlemesi, ülkeyi "Asya yoluna" iterdi. Ve Rusya bunu "kaldıramazdı"; Rusya'nın gelişmesi dururdu.⁹

Böylece, özetle, Rusya'da imparatorluk-devlet çıkarları Rusya'daki milli çıkarlarla karşı karşıya kalıyordu. Daha XIX. Yüzyılda Rusya'nın çıkarları dış politika-daki yapılabilecek macera siyasetinden imparatorluğu-nun çatısını muhafaza edebiliyordu. İşte bu yüzden de

Osmanlı ile münasebetlerinde Rusya akılcı tutumluluk pozisyonunu kuruyordu. Ama daha sonra, özellikle I. Dünya savaşı sırasında, Rusya'nın politikasında imparatorluk maceralığı gitgide artmıştı.

İmparatorluk ile milliyet çıkarları arasındaki çekişmelerin sorunu (hemen hemen Rusya'daki olduğu boyutlarda) o dönem Osmanlı İmparatorluğu' nun önünde de vardı. Bu çekişmelerin araştırılması hem Rus hem de Türk ilim adamlarının vazifesidir. Bu alandaki işbirliğimiz ise, fikrimizce, çok verimli sonuçları verebilir.

- 1 Şaden T. O. Moskve İvana Groznogo. Zapiski nemtsa-opriçnika. M., 1925, s. 110, 111.
- 2 Sm. Boykov A.K. russkaya armiya v tsarstvovanie imperatritsı Anrı İovanovni. Voyna Rossii s Türtsıey v 1736-1739 g.g. SPb., 1906., s. 199.
- 3 Tsit. Po Solovyev S.M. Soçineniya. Kn. XVI, M. 1995, s. 633, 634.
- 4 Tam je, s. 665.
- 5 Vinogradov V. N. O liçnoy otvetstvennosti imperatora Nikolaya v razvıyazvanii Krımskoy voynı Balkanskıe issledovaniya, Vıp. 15, Rossiya I slavyane: politika i diplomatiya. M. 1995.

- 6 Tsit. Po Tatişçev S.S. İz proşlogo rossiyskoy diplomatii. İstoricheskie issledovaniya I polemicheskie staryi. SPB., 1890. S. 299, 300.
- 7 Şilder N.K. Andrianopolskiy mir 1879 goda. İz perepiski grafa Dibiça. SPb., 1879, s. 34.
- 8 Çiçerin B.M. Vospominaniya. Zemstvo I Moskovskaya Duma. M., 1934, s. 79, 80.
- 9 Dostoevskiy. F.M. Dnevnik pisatelya za 1876 g. Tsit. Po Rossiya, Tsargrad I prolivı. Pg., 1915, s. 94.

XVIII. YÜZYILIN İLK YARIŞINDA KAFKASLARDA OSMANLI-RUS İLİŞKİLERİ

PROF. DR. MUSTAFAZADE TEVFIK TEYYUBOĞLU
AZERBAIJAN BİLİMLER AKADEMİSİ TARİH ENSTİTÜSÜ / AZERBAIJAN

Belli olduğu üzere XVII. yüzyılda giderek zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu yüzyılın sonunda Avrupa ülkeleri koalisyonları ile sürdürdüğü harpte mağlup oldu ve Balkanlarda, keza Akdenizde bir sıra muntıkaları kaybetti. XVIII. yüzyıldan başlayarak Osmanlı Devleti'nin daha müthiş bir düşmanı meydana çıktı. Bu, tüm Türk halklarının kanımı bulunan, daha İtil boyu ve Sibiry Türk illerini (-ellerini) kendisinin keskin cırnaklarına alan Rusya idi.

XVIII. yüzyılda Osmanlı-Rus savaşları ve ilişkilerinin tarihi şu ana kadar gereğince araştırılmamıştır. Bu arada, XVIII. yüzyılın birinci yarısında Kafkas bölgesinde Osmanlı-Rus ilişkilerinin araştırılması pek ayrıntılı ve sürekli olmamıştır. Ama, şurası da bir gerçek ki, bir takım Türkiye, Rusya ve Azerbaycan tarihçilerinin dikkatini çekmiştir, fakat onlardan hiç biri bu dönemde Kafkasya bölgesinde, özel olarak da Azerbaycan'da Rus-Türk rakabetinin keskinleşmesi meselesini ayrıca araştırmamış, yalnız onları ilgilendiren başka meselelere bağlı konulara üstünkörü surette değinmişler. Böyle bir olurun özellikle vurgulanması gerekir ki, söz konusu meseleyi araştırmak için çok mühim kaynak görevi yapan Rusya Dış İşleri Bakanlığı yanında Rusya İmparatorluğu'nun Dış Siyaset Arşivinin "Rusya'nın Türkiye ile ilişkileri" fonunda tutulan zengin materyeller, Rus bilgini S. Solovyov istisna, şu ana dek bu konu üzerine "derme çatma araştırmalar yapmış" tarihçilerin hiç biri tarafından kullanılmamıştır. Bu yüzden de sunduğumuz bu makalede XVIII. yüzyılın birinci yarısında *Hazeryanı* bölgede, ilk önce Azerbaycan'da, Rus-Türk ilişkileri ve bu ilişkilerin keskinleşmesi ayrıca şekilde, ayrıntılarıyla, hem de başlıca olarak, şu ana dek, genelde, bilimsel ara-

tırmaya alınmamış Rus arşiv belgelerine dayanılarak (elbette konuya ait diğer kaynaklar ve bilimsel yazılar da kullanılarak) araştırılır.

XVIII. yüz yılın sonlarında iktidara gelen I. Petro (Deli Petro) pek geniş çapta işgalcilik siyaseti yürütmeye koyuldu. Kuzeyde o, Baltık denizi kıyılarını ele geçirmek istiyordu ve İsveç'le sürdürdüğü 21 yıllık kanlı savaş sonucu amacına ulaştı.

Eğer Batı Avrupa devletleri Osmanlı İmparatorluğu'ndan bazı arazileri koparmak istiyorduyorsa, Rusya, genellikle bu imparatorluğu param parça edip zayıyata uğratmak, Karadeniz kıyılarını ve boğazlarını, hatta Türkiye'nin çarpan kalbi bulunan İstanbul'u kendi keskin cırnaklarına geçirmek istiyorlardı.

Ama, ne var ki, Rusya'nın Türkiye üzerine ilk saldırısı başarısızlıkla sonuçlandı. Prut nehri boyunca büyük bir ordu toplayan Deli Petro burada Osmanlı ordusunun kuşatmasına uğradı ve bir takım ağır koşullar altında anlaşmalar imzalamak zorunda kaldı.

Karadeniz kıyıları ve boğazlarını ele geçiremeyeceğini iyi anlayan Petro kendisinin haris, açgözlü nazarlarını Hazar Denizi kıyılarına yöneltti. Bir de ki, XVIII. yüzyılın önlğinde Safeviler İmparatorluğu'nun çöküşü Petro'da bu bölgeyi pek kolaylıkla fethedebileceği inancını uyandırmıştı. İsrail Ori gibi o dönem Ermeni madrabaz-düzenbaz siyasetçilerinin ve VI. Vahtank gibi Rusperest Gürcü hakimlerinin çarın yanına gelip, Petro'nun Güney Kafkas'a ordu göndermesi halinde Ermenilerin ve Gürcülerin on binlerce silahlı gönüllülerle, yiyecek ve silah ile yardıma geleceklerini vadetmekle Çar'ın sözkonusu bölgeye el koymak gibi işgalcilik ihtiraslarını daha da körüklemiş oldular.

I. Petro yalnız Hazer kıyılarını değil, Osmanlı İmparatorluğu'na dahil Başagığ (İmereti), Batum, Erzurum ve başka mıntıklar da dahil, tüm Güney Kafkas'ı zaptetmek, burada müslüman devletçiliğini bir defalık yok ederek Rusya'ya bağlı oyuncak Gürcü-Ermeni patşahlığı kurmak istiyordu. Bu işgalcilik niyetlerini yerine getirmek amacıyla I. Petro 1722 yılının yazında yüz binlik orduyla Hazeryanı bölgeye saldırdı. Bu zaman o, kurnazlıkla bildirdi ki, güya bu seferinde amacı yeni topraklar zaptetmek değil de, Sefevi Şahına karşı ayaklanarak 1721 yılı Ağustos ayında Şemahı şehrini ele geçirmiş Hacı Davud'u¹ cezalandırmaktır. Şemahı zaptedildiği zaman 5 Rus tüccarının katle getirilmesi ve mallarının yağmalanması Deli Petro'nun elinde bahane idi.²

Rus çarının büyük iştahla Güney Kafkas'a Türkiye'nin sınırları yanına sokulması, elbette, Osmanlı hükümetini çok ciddi surette rahatsız etti. Osmanlı sarayı Rus ordusunun Güney Kafkas'tan çekilmesini talep etti ve aksi takdirde savaşa başlayacağı ile Rusya'yı tehdit etti.³ Türkiye ile harp yapmak gücünden yoksun bulunan Petro hilekâr bir manevra etti. O, Türkiye'yi kandırmak amacıyla ordunun esas kısmını alıp Rusya'ya döndü, aynı zamanda kendi generallerine küçük askerî takımlarla hareket ederek Hazer Denizinin tüm Batı ve Güney kıyılarını tutmayı emir etti.⁴

1722 yılı Şubat'ında Gilan'ın Enzeli şehri albay Şipov'un başçılığında hareket eden Rus çıkarma birliklerince zaptedildi. 1723 yılı yazında general Matyuşkin'in başçılık ettiği deniz çıkarma birlikleri Hazer denizinin en önemli limanı bulunan, kendi petrolü ile ünlü Bakû şehrine yaklaştı. 4 gün, Bakû toplardan ateşe tutuldu ve şehir ele geçirildi.⁵

Osmanlı Devleti Güney Kafkas'da Rus işgalcılarının yerleşip yaygınlaşmasına yol vermemek için, bu bölgede faal harekete geçmeyi kararlaştırdı. 1722 yılı Aralık ayında Azerbaycan'ın Şirvan ili Türkiye himayesi altında bulunan hanlık ilan olundu. Şirvan isyancılarının başçısı Hacı Davut Şirvan hanı ilan edildi.⁶ 1723 yılı yazında ise Türk orduları Güney Kafkas'a ve doğu İran'a sevk edildi.

İki imparatorluğun, Osmanlı ve Rus İmparatorluğu'nun aynı istikamette askerî ameliyatlar yapması iki devlet arasındaki ilişkileri de fazla gerilimli yaptı ve onların arasında savaş tehlikesi yarattı.

İstanbul'daki birkaç Batı Avrupa devletleri temsilcileri İngiltere, Avusturya ve Venedik elçileri Türk hü-

kümetini şuna inandırmaya çalıştılar ki, Rus hükümeti Şirvan'ı ve Gürcistan'ı zabt etmek amacıyla 100 binlik ordunun yürüyüşünü örgütleyecek ve Ukranya'da bulunan Rus orduları 15 bin kişi daha artırılacaktır. Onlar iddia ediyorlardı ki, Rus hükümeti kendi işgalci siyasetini barışla perdeliyor ve tek bir Hazer kıyısı vilayetlerini zabt etmekle yetinmeyip, bu işde bir silahlı engele rastlamadığı halde illeri işgal edip oradan da Türkiye'ye saldıracak.⁷

Bununla ilgili Rus hükümeti İstanbul'da kendi temsilcisi İ. Nepluyev'e Batı Avrupa diplomatlarının bu iddialarını yalanlayıp, Rusların Hazeryanı kıyılara o kadar da büyük bir kuvve sevkmediğini ve harekete geçirilen ordunun Gürcüstan ve Ermenistan'da Türk sınırlarına yaklaşamayacaklarına, dağlara taraf değil de, yalnız Hazer kıyıları boyu ilerleyeceklerine, keza Ukrayna'da Rus silahlı kuvvetlerinin artırılmadığına Türk hükümetini inandırmaya havale etmişti.⁸ Durum fazla çarpışık bir hale gelmiş ve Rus-Türk ilişkilerinde şiddet yüksek düzeye ulaşmıştı. İngiliz ve bir takım Avrupa diplomatlarınca kışkırtılan Osmanlı Rusya'yı açıkça harp ile tehdit ediyordu. 1722 yılı sonbaharında Osmanlı hükümeti imparatorluğun Asya kısmındaki tüm paşalara kendi orduları ile Erzurum'a toplanıp Erzurum paşasının başçılığı altında Rus ordularının ilerlemesine engel olmak için Şirvan'a hareket etmek üzere emretmişti.⁹

1722 yılı Kasım ayının başlarında İ. Nepluyev yazıyordu ki, çardan cevap gelinceye kadar Türkleri sulh anlaşmasını bozmaktan güç bela (zorla) alıkoyuyor ve bu amaçla vezirin iki yakın adamına birer 1000 çervon vermesi vadetmiştir.¹⁰

Şunu da kaydedelim ki, Rusya İsveç ile 21 yıllık kanlı harbi yenice bitirdiğinden Osmanlı İmparatorluğu ile yeni savaşa girmekten sakınıyordu ve tüm kuvvetlerini şu çelişkiyi barış yoluyla gidermeye yöneltmişti. Rus hükümetinin ricası ile Peterburk'taki Fransız büyük elçisi de Kampredon İstanbul'daki Fransız elçisi de Bonak'a Osmanlı sarayını ne olursa olsun savaş başlatmaktan sakındırmayı teklif etmişti. İ. Nepluyev ve de Bonak'ın çabası sayesinde, keza I. Petro'nun esas kuvvesi ile Hazer kıyılarından geri dönmesine göre Türk hükümeti 1722 yılı sonlarında biraz rahatladı.

Baş vezir Nepluyev'e adam göndererek bildirmişti ki, çarın Hazer kıyılarından geri dönmesi sayesinde tüm

kuşkular mahvolmuş ve sultan sarayı Rusya ile dostluk ilişkilerinin olduğu gibi sürdürülmesini ve güçlendirilmesini arzu ediyor.¹¹

Osmanlı hükûmeti aynı zamanda önce ortaya koyduğu talepten, Rusların Hazer kıyılarını terketmesi talebinden vazgeçmiyordu. 1722 yılı sonunda I. Petro'nun Hazer kıyılarından uzaklaşması fırsatını kullanıp çabuk Şirvan'ı kendi himayesi altında bulundurduğunu ilan eden Osmanlı hükûmeti kapıcı başı Nişli Mehmet ağayı Peterburg'a göndererek Rusların Şirvan'lılarla geçen münakaşasının çözülmesinde sultanın arabuluculuğunu teklif etti.¹² 9 Şubat 1723 yılında Sultan divanında tüm askerî hazırlık yapmak, Rus çarı cari yılda yeniden Hazer kıyısı bölgede silahlı hareket başlatmak istediğinde ona engel olmak ve Hacı Davud'a vasilik edip Rusya'ya karşı savaş başlatmayı kararlaştırıldı.¹³ 21 Şubat'ta baş vezir Nepliyuev'i yanına çağırarak bildirdi ki, Osmanlı hükûmeti Rusya'nın "İran arazileri" üzere bir araya gelmek teklifini kabul edemez durumda. Böyle ki, Afgan kabileleri başçısı Mir Mahmut daha Safevilerin başkendi İsfahanı almış ve hatta ordusunu Kazvin'e kadar harekete geçirmişdir, diğer taraftan da Şirvan, Erdebil ve Ermenistan'a tüm oradaki nüfusla birlikte Osmanlı himayisini geçmiş Hacı Davut sahip olmuştur. Mir Davud'un da kısaca bir zamanda sultanın himayesine alınacağı muhtemeldir. Bunun cevabında İ. Nepliyuev çarın sultandan dostcasına "ebedi sulha" uyarak öd almadığı Şirvanlıları İran uyrukluları ve asiller olduğundan kendi vasiliğine alması üzere ricada bulunduğunu, sultanın da bununla anlaştığını hatırlattı. Vezir ise bildirdi ki, çar orduyla Derbend'e kadar gidip oradaki yaşama yerlerini tahribe uğratarak yağlamaması ve bir hayli insanı katle yetirmesi sonucunda daha kendi intikamını almıştır, şimdiyse, Şirvan eyaletini Türk vasiliğinde bulundurmamak vadine gelince, Osmanlı hükûmeti aynı vadi verdiği sırada Şirvanlılardan belli başlı bir dilekçe almamıştı, şimdiyse, onlar esaslı surette kendilerini vasiliğe almayı rica etmişler ve hemitikat olduklarından onların ricasını yerine getirmek imkânsız. Daha sonra vezir açıkça tehdide geçerek belirtti ki, Rus hükümdarı bu kumpanyada "İran ülkelrine" ordusuyla gideceğinde, Hacı Davut, Mir Mahmut ve oradaki tüm hakimler bir araya gelerek ona kırışı çıkarlar, üstelik hemitikat ve komşu bulunduklarına göre müslüman halklarının savunucusu gibi, Osmanlı İmpa-

ratorluğu da Rus Çarının yürüyüşünü açık düşmanlık gibi kabullenerek, harbe koşulmak zorunda kalacak ve Rus-Türk müharebesi çıkacaktı.¹⁴ İngiliz büyükelçisi sultan sarayının askeri durumunu-savaş başlatmak isteğini kışkırtarak güya Rus Çarının büyük güç toplayarak Dağıstan'a karşı askeri sefere çıkmak, kendi topraklarını Karadenize kadar genişletmek istediğini ona bildirdi. Büyükelçi, keza bildirdi ki, Rus Çarı ile mücadele etmesi kolaydır, çünkü o, hiç bir Avrupa hükümdarı ile dostluk bağlarına sahip değil.¹⁵

Kimi Batı Avrupa diplomatlarınca kışkırtılan Osmanlı hükûmeti "her tür acelecilikle Rusya'ya karşı savaş başlatmağa hazırlanıyordu... ve orduya hakikaten yürüyüşe hazır bulunmak emri verilmişti."¹⁶

I. Petro hükûmeti hazırlık ortamında Osmanlı İmparatorluğu ile harp yapmak istemese bile, Hazer denizi kıyılarını elden vermek, - şu dev çıkarından vazgeçmek düşüncesinde değildi. Çar Peterburg'a gelmiş Türk büyükelçisi Nişli Mehmet Ağaya bildirmişti ki, o, "ebedi sulh" anlaşmasına uyarak Osmanlı hükûmetinin ricasını yerine getirip "Himayesine aldığı Şirvanlılara silah kullanmaktan vaz geçmiştir. Bunun yerine Osmanlı İmparatorluğu'ndan İran ve Gürcüstan'a, keza Hacı Davud'a yardım için ordu göndermemeyi, Hacı Davud'a Rus vasiliğinde bulunan şehirlere baskılar yapmayı yasaklamayı talep ediyor".¹⁷ Kendi tutumunu elden bırakmamak kararlığında bulunun I. Petro hükûmeti savaş ihtimaline karşı gereken önlemleri aldı. Nisan ayının 15-de I. Petro knyaz (prins, M. M. Golitsin) Ukrayna ordusunun kumandanı olarak görevlendirip, bu orduyu savaşa hazır durumu getirmeyi emretti.¹⁸ Rus hükûmeti Fransa büyükelçisi de Kampredon vasıtasıyla Osmanlı sarayına anlattı ki, eğer Türkler çarı, zabtettiği Hazer kıyısı eyaletlerden vazgeçmeye zorlarsalar, bu, kendisini aynı bölgelerde işgallerini sürdürmeğe zorlamak için en iyi araç olacaktır.¹⁹

Rus hükûmeti yedek önlemler almakla yanısıra savaş tehlikesini kaldırmak, yahut da hiç değilse, biraz uzaklaştırmak amacıyla diplomatik manevralara tutundu. Önce I. Petro kurye vasıtasıyla İ. Nepliyuev'e emir gönderip Türk hükûmetiyle münakaşayı sulh yoluyla kaldırmaya hazır olduğunu ve Nepliyuev'e bunun üzerine tam yetki verildiğini bildirdi.²⁰ Sonra ise I. Petro kapıcı başı Nişli Mehmet ağa ile ve Rus kansleri ise Fransa

kuryesi ile gönderdikleri mektup vasıtasıyla baş vezire Rusya'nın Hazer denizinin tüm kıyılarını ele geçirmek istediğini söylediler.²¹

Neplyuyev'in sözüne göre "rahatlık sever" insan olan baş vezir Rusya'nın teklifinden Nisan'ın başlarında haberdar olup, hem de Deli Petro'nun Peterburg'a döndüğünü görüp, Rus hükûmetinin güya tüm işgal ettiği arazilerden vaz geçtiğini beyan ederek Osmanlı İmparatorluğu'nun dövuşen dairelerini yatıştırmağa başladı.²² Bundan sonra askerî hazırlık ve Osmanlı ordusunun yürüyüşü durduruldu.²³ İ. Neplyuyev 9 Haziranda yazdığı raporunda (askerî malumat) bildirdi ki, Eğer Rus hükûmeti İran'dan el götürürse, o zaman baş vezir Türklerin tüm "Kızılbaşların topraklarını zaptetmesi şartıyla Derbend'i ve Derbend'den Terek'e kadar bulunan tüm Hazer kıyısı yerleri Rusya'ya vermek niyetindedir".²⁴

Fakat Haziran'ın ortalarında Nişli Mehmet ağa döndükten ve Rus kanserlerinin mektubunu aldıktan sonra Rus hükûmetinin asıl niyetlerini anlayan baş vezir sarsıldı. İ. Neplyuyev bunun üzerine yazıyordu ki, Bunu halka, sultana nasıl duyurmasını başaramayan baş vezir İbrahim Paşa Mehmet ağa döndükten sonra hiç bir divan geçirmiyor ve her şeyi gizli tutuyor.²⁵ Böylelikle de Türk hükûmeti yaz kumpanyasına hazırlanmak için zaruri bulunan dönemi-ilkbahar mevsini kaçırmıştı. Avrupada askerî ameliyatlar yapmak için zaruri hazırlık dönemini kaybeden Osmanlı hükûmeti Kafkaslarötesinde ameliyatlarını faallaştırmakla yetinmek zorunda kaldı. 1723 yılı Haziran'ında Tiflis Türkler tarafından zaptedildi.²⁶

İşin böyle gidişi İngiliz diplomasisini tatmin etmiyordu. 9 Ağustos 1723 yılında İ. Neplyuyev yazıyordu ki, İngiliz büyükelçisi Stenyan Türk hükûmetinin inandırmağa çalışıyordu ki, güya İngiliz kralı Danimark kralı ile birleşerek Rus Çarı ile savaşa girmek niyetindedir, tüm bunlar onun için yapılır ki, Osmanlı İmparatorluğu Rusya ile hiç bir anlaşmaya varmasınlar ve tartışma çık-sın. Stenyan Türk sarayını da inandırmağa çalışıyordu ki, Rusya'nın içinde karışıklık baş gösteriyor ve onunla savaşmak güç değil, o, geçmiş Ukrayna getmanı Orlik'le ilişkiye girmiştir ve sonuncu Rusya ile harp yapılacağı takdirde Ukrayna kazaklarını Rusya'nın üzerine kaldıracğını vadetmiştir.²⁷

Fakat İngiliz diplomasisinin keskin duruşmasına rağmen, Rus diplolması ve İstanbul'daki Fransa büyü-

kelçisi de Bonak'ın birge çabaları sonucu ihtilafın savaşa dönüştürülmesine yol verilmedi. Türk hükûmeti barışı bozmaktan sakındırıldı ve yeniden Rusya ile görüşmele-re başladı. Böylelikle de Ağustos'da Fransız Bonak, Neplyuyev, Mehmet ve Hacı Mustafa'nın katılımı ile üç görüş geçirildi. Bu görüşler sırasında Neplyuyev bildirdi ki, Rus tarafı yine de önce silahlı ameliyatı durdurmayı, sonra ise görüşmelere başlamayı teklif ediyor. Türk temsilcileriye bildiriyorlardı ki, Osmanlı İmparatorluğu silahlı ameliyatları durduramaz, çünkü tüm "İran eyaletleri" yasal olarak kendisine mahsustur. Türk tarafı üstelik Rusya'nın Hazer kıyılarına hiç bir yetkisi ve hakkı olmadığına göre Derbent ve Bakû'yu, Dağıstan'ı terketmesini talep etti. Neplyuyev ise bildirdi ki, bunun üzerine çare hiç bir şey yazamaz, çünkü o, çardan Rusya'nın "Derbent, Bakû ve hatırlanan knyazlardan (Dağıstan hakimleri-T. M.) hiç bir veçhle vazgeçmegeceğini" Türk hükûmetine beyat etmek üzerine emr almıştır. Eğer Türkiye Rus İmparatorluğu'nun niyatinden haberdar olarak, fakat kendi ordularına Hazer kıyılarına yaklaşmayı bile-rekten emrederse, bununla Rus tarafını açıkça kuşkulan-dıracaktır".²⁸

Türk temsilcileri karşılıklı surette Kafkaslarötesi ve İran'da askerî hareketi durdurmak üzerine İ. Neplyuyev'in teklifini kabul etmedikleri için o bildirdi ki, bu teklif kabul olunmayınca Rus hükûmetinden izinsiz şekilde kendibaşına görüşmeleri başlatmayacaktır. Buna göre de o, kendi hükûmetinden talimat almak için zaman istedi. De Bonak'ın teklifi ile Neplyuyev kedi hükûmetinden talimat alınca kadar Hazer kıyılarında Rus orduları ile karşılaşılırsa, geri çekilmelerini emretmek kararlaştırıldı.²⁹

Konuşmalar 1724 yılı Mayıs'ın sonlarında yeniden sürdürüldü. Şiddetli tartışmalar sonrası yalnız Haziran'ın 23'den 24'e geçen gece saat 02:00'da taraflar razılığa geldiler.³⁰

Anlaşma'nın son şekil önsöz ve 6 maddeden oluşuyordu. Önsöz'de deniliyordu ki, Mir Mahmud'un Se-fevi Devleti'nin Başkenti -İsfahan şehrini zabteyerek, Şah Sultan Hüseyini çocukları ile hapsaneye kattığından Osmanlı İmparatorluğu ordularının onun sınırında bulunan toprakları işgal etmek için sevketmektedir. Rusya ise Derbend'i ve Bakû'yu istila etmiştir. Rus hükûmeti ile İran büyükelçisi İsmayıl bey arasında 23 Eylül 1723 yılı

tarihinde Peterburk'ta imzalanmış anlaşma tasdik olunuyordu.³¹

Kür ve Aras nehirlerinin birleştiği bölgede, yani üç devletin-Rusya, Türkiye ve İran'ın sınırlarının kavuştuğu yerde, Türk ve Rus taraflarına istihkâmlar ve garnizonlara sahip olmaya izin veriliyordu, fakat sınırdan üç saatlik mesafeden yakın olmaksızın ve mutlaka bunun üzerine diğer tarafa malûmat vermekle Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni sınırlarının bellenmesi için taraflar kendi komiserlerini oraya göndermeli ve Fransa temsilcisi ile arazilerde sınırları kesin olarak saptamalıydılar.³²

İkinci maddede gösteriliyordu ki, Şirvan hanın ikametkâhı Şemahı olmakla "özel hanlık" sanılır. Şemahı bir istihkâm olarak sağlam hale getirilmemeli ve orada Osmanlı ordusunun sağlanmasına izin verilmemelidir, şu haller istisna, bu hanlığın hakimi (yani hanı, başçısı) Türk sultanına tabi olmaktan imtina ederse veya sekaneler arasında kargaşa çıkarsa, Türk orduları bu fırsatı kullanıp kolaylıkla Şemahıya girebilirlerdi, bu yüzden de Türk tarafı Türk orduları Kür nehrini geçinceye kadar Rus orduları kumandanlığını haberdar etmekte görevliydi.

Şu çatışmanın yatırılması sonrası bir Türk askeri bile Şemahı'da kalmamalıydı.³³

Anlaşmanın üçüncü maddesine uygun olarak, tüm Şarkı Gürcüstan, ve Azerbaycan'ın arazisinin çoğu, bu arada Ordubad, Tebriz, Gence, Merend, Merağa, Urmiye, Çoros, Selmas, Karabağ, Nahçıvan, İrevan, Berde, Hemedan, Gum ve Kirmanşah Osmanlı İmparatorluğu'na verildi. Rusya ve Osmanlı devletinin yeni sınırları arasındaki araziler İran'ın hakimiyetine tabi tutuldu; o, iki imparatorluk arasında hudut rolünü oynamalıydı.³⁴

Dördüncü madde gösterildi ki, Rusya II. Tehmasib'i, üçüncü maddede adı geçen toprakları Osmanlı İmparatorluğu'na taviz vermeğe kandırmak için tüm kuvvesini harcamalıdır.³⁵

Anlaşmanın beşinci maddesinde gösteriliyordu ki, eğer Tehmasip anlaşmada üzerine görüşülen topraklardan gönüllü şekilde vazgeçerse o zaman Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Afganların İran'dan kovulmalarına yardımcı olurlar.

Altıncı maddede de Tahmasib'in anlaşma şartlarını kabüllemmediğinde, o zaman Osmanlı İmparatorluğu

ile Rusya'nın birleşerek onu devireceği ve kendi adamlarını da tahta oturtacakları üzerine söz edilmiştir.³⁶

İstanbul anlaşmasının tarihsel öneminin biri onun Rus diplomasisinin belli düzeyde başarısı idi. Rusya, Kafkaslarötesinin büyük kısmının Osmanlı İmparatorluğu tarafından zaptedilmesine razılaşsa da, bununla yanısıra, Hazeryanı eyaletlerin kendisine mahsus olduğunu belirtmeyi ve tanıtmayı başardı. Bununla da o, diplomasi yolla, geçici olarak cenup -şark sınırlarına Türk müdahalesi olasılığını tehlikesiz yaptı ve Rusya için çok önemi olan Hazer deniz ticaret yoluna çıkış elde etti.

Anlaşma Kafkaslarötesi halkları, özellikle Azerbaycan halkı için belli öneme sahipti. Azerbaycan arazisinde iki imparatorluk arasında harbin tehlikesi geçici olsa da engellendi.

Aynı zamanda İstanbul anlaşmasının Kafkaslarötesi hakları için ilk önce Azerbaycan halkı için olumsuz sonuçlarını göstermek gerekir, böyle ki, onun arazisi suni olarak dört kısma bölünüyordu ki, bu da ülkede siyasi ve ekonomik koşulların istikrarsızlığına yol açtı. 1724 yılı Rus-Türk anlaşması açıkça işgalci karakter taşıyordu. Tam bu yüzden de, işgalci ve parçalayıcı amacı takip eden bir anlaşma sağlam ve itibarlı olamazdı. İ. F. Hammer bunun üzerine yazıyor: "Tüm bu vilayetleri yarıya bölen, dağlar ve nehirler üzere doğal sınır olmayan bu yapma sınır İran devletinin Rusya ve Türkiye arasında bölünmesi üzerine tüm bu anlaşma gibi tıbarsız idi, sonraki tarihte ise Polonya'nın bölünmesinin sefeli ve örneği idi."³⁷

1724 yılında Rus-Türk anlaşması bir de şuna göre dayanıklı olamazdı ki, Kafkaslarötesinde, özellikle de Azerbaycan'da Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında aksiliği kaldırmıyordu, onlara yalnız biraz hafiflik getiriyordu. Bu anlaşma harbi engellemedi, yalnız iki imparatorluk arasında müharebeyi iki yıl uzattı.

Şunu da kaydetmek gerekir ki, I. Petro kendisi de bu anlaşmayı geçici bir uzlaşma olarak değerlendirdi. P. G. Butkov yazıyor ki, I. Petro Osmanlı İmparatorluğu ile harbe başlatmak için uygun zaman bekliyordu ki, Rusya'nın Azov ve Karadenizlere girmesini yasaklayan Prut anlaşmasının şartlarını değiştirmeye başarsın. Don nehri etrafına cepane toplanmıştı, yürüyüşe hazırlanıyorlardı. Fakat ölüm Petro'nun yeni işgalcilik niyetlerini gerçekleştirmeğe fırsat vermedi.³⁸

Çok geçmeden, İstanbul Rus-Türk anlaşmasının onaylanması sonrası I. Petro'nun ölümüyle, Osmanlı Türklerinde Rusya'nın zayıflaması ve bunun sonucu olarak da, Rus döyüşçülerinin Hazeryanı eyaletleri terk etmesi ümidi yarandı. Doğrudan doğruya, I. Petro ölünce, merkez hakimiyette gözle görülür zayıflama koşullarında Rusya'da yüksek iktidar uğruna mücadele başlatıldı ve bu yüzden de dış siyasetin Güney-Doğu yönleri ikinci plana atlatıldı.

1726 yılında Rus hakim daireleri Türkleri korkutmak ve onların aktifliği ve gücünü Kafkas ve İran'da felce uğratmak amacıyla Viyana anlaşması yaptılar. 7 Temmuz 1726 yılı tarihli Avusturya-Rusya anlaşmasının bir gizli maddesi gösteriliyordu ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun onlardan birine saldırması halinde, onun Avrupa kısmındaki arazilerine 30 binlik bir askeri birliğiyle yardımda bulunması ve yahut da Osmanlı İmparatorluğu'na harp ilan etmesi üzerine Avusturya ve Rusya taahhüt ediyordu.³⁹ Fakat Avusturya'ya yaklaşan Rusya bağımsız dış siyaset çizgisinden ayrıldı ve İngiltere'nin geçirdiği "güçler dengesi" siyaseti alanına çıktı. Bu yüzden de Rus-Türk ilişkileri keskinleşti ve keza Fransız-Rus ilişkileri de kötüleşti, yani Rusya'nın eski düşmanı Avusturya ile yaklaşması Fransız hükümetinin hoşuna gitmemişti. Az önce Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yansız hakem rolünü oynayan Fransa daha açıkça düşmanca davranmaya başladı. O dönemde Avrupa'nın çalışmalarıyla uğraşan Rus hükûmeti Hazeryanı bölgelerle ilgili çalışmalara giderek daha az önem ve dikkat veriyordu.⁴⁰

Rus hükûmeti general Feld mareşal VI. Vas. Dolgoruki'yi ve Rusya'ya koşup gelen Gürcü çarı VI. Vahtang'ı "İran çalışmalarından çözüm yolu bulmak ve II. Tahmasib'i 1723 yılı Rus-İran anlaşmasının tesbit etmeğe teşvik etmek göreviyle Gilan'a gönderdi."⁴¹ Fakat Hazeryanı eyaletler konusunda VI. Dolgoruki'nin mülâhazası hükûmetle karşılaştırmada tam farklı idi. Hazeryanı bölgeye gelip durumdan haberdar olan Dolgoruki 1726 yılında Afganların başçısı Eşref'in bozguna uğratılması sonrası Türklerin zayıflama olasılığını göze alarak Rus siyasetinin aktifleştirilmesinin gerektiğini önerdi. Böyle ki, Karabağ ermenileri topluluğu temsilcileri yardım ricasıyla Rus hükûmetine 1728 yılı yazında bir kez daha başvurdu. Hazeryanı bölgelerde Rus askerî makamları Dol-

goruki'nin gösterişiyle onlara yardımda (para, barıt, kurşun ve çakmak taşı dahil) bulundular. Ermenileri esinlendirmek için Rus askerî birliklerinin Karabağ yakınında gösteri akınları düzenlenirdi.⁴²

Türlere karşı savaş güçlerine gösterilen Rus yardımı Azerbaycan'da Rus-Türk ilişkilerinin yeniden şiddetlenmesine neden oldu. 26 Aralık 1728 yılında "Reis-ül kittabı"⁴³ İ. Neplyuyev'e bildirdi ki, "kendisinin prens adlandıran sahte prens İsmayıl Mirza Şahsevenler ve Muğanlılara karşı savaşmak için sevk edilen Surhay han ve Türk paşaları döyüşçülerle beraber "isyancıları" bozguna uğrattıkları sırada isyancıların çoğu ve belki de onların sırasında sahte prens de Rus bölgesine koşmuşlardır. Rus subayları Azerbaycan'da Rus silahlı kuvvetleri kumandanı general Rummyantsev'in gösterişi üzere onları "himaye etmek anlaşmasıyla kabüllendiler ve kendileri Muğan bozkırlarıyla koştukları sırada 300'e yaklaşık Rus askerleri bir buçuk saat süresinde onları korumaya kalkıştılar". Ruslar isyancıları sandallarda Kür nehriyle Selyan kalesine götürdüler.⁴⁴

Azerbaycan'da Rus-Türk çelişkilerinin şiddetlenmesi dolayısı ile Osmanlı hükûmeti bu bölgede kendi gücünü kuvvetlendirmeyi düşündü. 1729 yılı başlarında daha İ. Neplyuyev'e bildiriliyordu ki, imparatorluğun Asya tarafında bulunan 50-60 bine yaklaşık Türk askerlerinin Mayıs başında ikiye bölünmüş desteleriyle Diyarbakır'dan Tebriz'e doğru ve Karadeniz ve Gürcüstan'dan da Gence'ye doğru harekete geçecekleri ilerleyecekleri üzerine fermanlar hazırlanır.⁴⁵

General Rummyantsev 1729 yılı yazında ermenilere yardım için bir döyüşçü destesi göndermek teklifinde bulundu, onun kanısınca Türkler Gence'nin tehlikesizliğini sağlamak için, orada belli sayıda silahlı kuvvetler bulundurmaya zorlanacaklardı. O Türlere karşı Usmi gücünü kullanmak imkânlarını da gösteriyordu.⁴⁶

Rus hükûmetinin Azerbaycan'da diplomasi manevraları ve general Rummyantsev'in enerjik faaliyetleri Türk kuvvetlerinin önemli kısmının Azerbaycan'a doğru ilerlemesine engel olarak durdurdu ve Rus-Türk ilişkilerini biraz yumuşattı. Fakat Rus-Türk ilişkilerinde gerilimin zayıflaması 1728 yılından itibaren Şirvan hakimi olan Surhay han Kazı Kumıklı'nın Hazeryanı eyaletlerine saldırması engel oldu. 1729 yılı sonlarından başlayarak onun desteleri Derbent bölgesinde Rus işgal alanlarına

saldırdılar, fakat Rus silahlı askerleri tarafından geri oturtuldular.⁴⁷

Azerbaycan'ın efşarlar kabilesinden gelen Nadir han (Tahmasip Kulu Han) başçılığında bulunan İran devletçiliğinin ilerde onarılması ve güçlendirilmesi sonucu XVIII. yüzyılın 20'li yıllarında Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu Kafkaslarötesinde ve İran'da giderek zorlaşıyordu. İran hükûmeti Sefevi devletinin tüm önceki arazilerinin geri alınması yolunda çaba harcıyordu. O, belli sayıda Hazeryanı eyaletlerin nüfusunu kendisine çekmeyi başarmıştı ki, bu da Ruslara karşı münasbetlerin gidrek fenalaşmasına neden olmuştu. Bununla ilgili olarak, Rusya'nın uluslararası durumunun kötüleşmesi ve keza kendisi aleyhine İngiltere, Fransa, Prusya, Osmanlı İmparatorluğu ve İsveç'in koalisyon kurması ile ilgili olarak Rus hükûmeti yeni tuttuğu Hazeryanı bölgeleri elinde tutmağa zorlanıyordu. Hem de bu arazileri İran'a verilirse onun Osmanlı İmparatorluğu'na verilemeyeceğine de ümit etmek olurdu. Buna göre Rus hükûmeti Hazeryanı eyaletlerin İran'a giderek taviz edilmesi çizgisini tercih etti. 1732 yılı Ocak ayında Kür nehrinden güneyde bulunan tüm Hazeryanı eyaletler Rusya tarafından İran'a taviz verildi.

Rusya'dan farklı olarak, geçmiş Sefevi Devleti'nin işgal altında bulundurulmuş arazilerini taviz vermek niyetinde bulunmayan Osmanlı İmparatorluğu'nun karşıdurması başlıca hedefi Azerbaycan olan İran Türk mücadelesinin güçlenmesine neden oldu. Rusya bu yönde İran'ı teşvik eder ve kendisine de üstü örtülü şekilde yardım gösteriyordu. İran kuvvetleri 1730 yılı sonbaharında Erdebil şehrinde Türk garnizonlarını kuşatan zaman Hazeryanı bölgede Rus kuvvetleri kumandanı general Levaşov Hazeryanı bölgelerden Türk kuvvetlerinin çıkmasını hızlandırmak amacıyla, Nadir hana yardım için kılık kıyafetleri değiştirilmiş subaylar göndermişti ki, topçu Türkler tarafından tanınmasınlar. Aynı zamanda Levaşov Erdebil'de bulunan Türk paşasına garnizonuyla Astara'ya barınabilmesi tavsiyesinde pek ikiyüzlülükle bulunmuştu. Zor durumda bulunan Türk garnizonu bu teklifi kabullenmek zorunda kalmıştı.⁴⁸

O zamandan başlayarak Nadir han Türkleri İran ve Güney Kafkas'tan sıkıştırıp çıkarmaya koyulmuştu. Onun saldırısını durduramayan Türk hükûmeti Kırım hanı Kaplan Girey'e Kırım döyüşçülerini Kafkas'dan

Azerbaycan göndermesi üzerine bir mektup göndermek zorunda koydu.⁴⁹

Bu da Rus hükûmetinde hoşnutsuzluk yarattı. İ. Nepliyuev bildirdi ki, Kafkas'ta Rus toprakları üzerinden tatar geçidi (tatarların geçmesi) Barış şartlarını bozmaktan başka bir şey değildir, buna göre de Rus komutanları o etraflarda tatarların geçmesine askerî kurallar uyarınca engel olacaktı.⁵⁰ Rus tarafının itirazına bakmaksızın, Kırım hanı 1733 yılı Mart'ında oraya 10.000 tatar gönderdi; yolda onlara 5000 nogay ve 5000 kuban tatarı da birleşmeliydi. İ. Nepliyuev'in malûmatına göre tatarlar önce Nogaylara oradan da Kuban yoluyla hareket edip Kabarda yanından Kumıklara gitmeliydiler. Sonra onların Kumık dağlarından geçip doğru Tiflise hareket etmesi göz önünde bulunduruluyordu, fakat, bunu başarmasalar bile onlar Kaytag usmisinin topraklarından Surhay han Kâzım-Kumıklının topraklarına ve oradan da Şemahı'ya geçmemeliydiler.⁵¹ 20 Haziran 1753 yılında Tatartun ve Sunci /Terek nehrinin kolları/ ırmakları arasında Tatar kuvvetleriyle yolu kesmiş Rus müfrezeleri arasında çatışma oldu. Pek sıkı ve kanlı savaş sonrası kırımılilar geri çekilmek zorunda kaldılar.⁵² Aynı ayda, büyük bir ihtimalle, tüm gücünü biriktirip Rus müfrezelerinin önüne geçen kırımılilar Derbend'e yaklaştılar ve Kazı kumık usmisiyle birleşerek şehire saldırdılar, fakat saldırıları defedildi. Ama, bir süre Kırım dövüşçüleri Rus askerî kuvvetlerinin direnişini kırıp Şirvan'a geçtiler. Türk hükûmetinin Kırım tatarlarını Güney Kafkas'a nakli, İranla mücadelede Türklere elle tutulur üstünlüğü kazandırmadı, aksine, Rusya'nın keskin kınamasına neden olarak ilkönce Kafkaslarötesinden Türklerin sıkıştırılmasına her tür etki yaptı ve bunda Nadir hana yardımcı oldu. Anlaşılan, bu da Osmanlı sarayında bir öfke konusu oldu.

7 Temmuz 1734 yılı tarihinde defter emini Halise Efendi İngiliz ve Holand temsilcilerinin çevirmenliresine beyan etti ki, Osmanlı sarayı şu ana dek Rusya'yla dostluk ilişkilerini sürdürerek tatarları elde tutuyor, fakat Rusya düşmanca davranıyor ve İran Osmanlı İmparatorluğu ile barış anlaşması yapmayı tek engellemekle kalmayıp, "tam aksine, osmanlara karşı savaşa teşvik ediyor, sanki savaş İran'la değil de Rusya ile yapılmış". Halise Efendi beyanını sürdürerek, söylediklerine şu noktayı da ekledi ki, Osmanlı hükûmeti tatarlara Polonya'ya

gimeği hükmediyor.⁵³ Rusya'nın Nadir hanı Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşa teşvik etmesi üzerine Türk hükûmetinin şikayeti esaslandırılmıştı. Rus büyükelçisi S. Golitsın 1734 yılında Nadir şaha uğradı. Ona uğramasının başlıca amacı Tahmasip Kulu hanı Türklerle sürekli savaflara sevk etmeğe "gizlice ve ustalıkla çalışmaktır".⁵⁴ Rus hükûmeti diplomasi manevrelerle yanısıra direkt olarak askerî faaliyetlere katıldı. Böyle ki, 1735 yılında Gence'de Türk garnizonun kuşatılması sırasında Rus topçuları şehrin bombardman edilmesine aktif surette katıldılar.⁵⁵

İran'ı Osmanlı İmparatorluğu ile savaşı sürdürmeye teşvik etmeğe çalışarak Rusya 1722 yılı sonrası zabtettiği Hazeryanı eyaletlerin geriye kalan kısmını da ona taviz verdi, zaten aynı toprakların Rusyaca İran'a verilmesi 10/21 Mart 1735 yılı Nevruz bayramı kutlaması günü, Gence şehri altında Nadir'in kampında imzalanan anlaşmaya dayanılarak gerçekleştirilmeye çalışılmıştı.⁵⁶ Belli olduğu üzere bu anlaşma Osmanlı İmparatorluğu aleyhine yönlendirilmişti. Osmanlı İmparatorluğu kendisi Dağıstan topraklarında hak iddia etmekte bulunduğu sırada Dağıstan'ı İran'ın hak ettiği üzerine Rusya'nın itirazı Türk hükûmetinin büyük öfkesine neden oldu.⁵⁷

Nadir han kendisi pek cüretli ve cesurlukla Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentini işgal etmek üzerine fantastik hükümler verirdi ve bu işinde kendisine yardım için silahlı kuvvetleri Karadenize çıkarmak amacıyla Rus hükûmetinden gemiler göndermesi ve keza Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini kesmesini talep ediyordu. Bununla ilgili olarak 7 Haziran 1735 yılında Rus imparatoriçesi Anna İvanovna, şu gerçekleri Nadir şaha iletmesini S. Golitsın'e havale ediyordu ki, "mesafe uzaklığı yüzünden fazla gemi göndermek imkansız, Üsküdar /Nadir Şahın Rus yük gelilerinin sevk edilmesini talep ettiği yer/ İstanbul'un tam karşısında körfez kıyısında bulunuyor ve orada askerî kuvvetlerin taşınması için az gemi gerekiyor, çünkü orada her zaman gemiler çoğunluk oluşturuyor; diğer taraftan da Rusya Kara denizde öyle yakın bir limana ve kaleye sahip değil ki, orada gereken gemlikleri yapabilsin ve yahut da ki, oradan askerî kuvvetleri geçirebilsin. Hatta Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na müharebe ilan etmiş olsa bile, Rus ordusunun başlıca askerî hareketi Karadeniz'den değil de Kiyev tarafından başlatılacak.⁵⁸ Rus hükûmetinin, güçlü ve

açıkaç yardım istemesi üzere Nadir şahın ricasını reddetmesinin tek Türkiye ile ilişkileri kesmek istememesinden değil de, Nadir şahın güçlenmek olasılığından sakınmasından ileri geliyordu, çünkü güçlenen Nadir han mutlaka Rusya'yı kuzey-batı Hazeryanı eyaletler dışına itecekti ve bununla da Hazer denizinde rusların rakipsiz hakimiyetine son koyacaktı.

Aynı zamanda da 1 Mayıs 1735 yılı tarihinde Kırım tatarlarının Kafkaslarötesi'nde Osmanlı ordularına yardım etmek için gönderilmesi ve hem de Dağıstan ve Azerbeycan'ın Hazeryanı eyaletlerini işgal etmek meseleleri divanda gündeme koyulmuştu.⁵⁹ Kırım ordularının Azerbeycan'a sevk edilmesi kararı ve onların general Levaşov'un askerî birlikleri ile sonuna kadar savaşması Rus-Türk ilişkilerini keskinleştirdi. Rusya'ya temsilcisi A. Vişnyakov /İ, Nepluyev'in çok yaşlanması ile ilgili olarak onun yerine Vişnyakov'u atamışlardı/ yukarda adı geçen karar dolayısıyla vezir Ali paşa itiraz etmişti, böyle ki, tatarların hareket yolu Rusya'nın tabiliğinde bulunan arazilerden geçecekti. Fakat, Ali paşa pek kesinlikle beyan etti ki, "haşmetmeap sultan hazretlerinin karar ve kararnameleleri reddedilmiş değildir, dizpozisyon kabul edilmiştir (tarafsızlık önlemleri alınmıştır), han tamamiyle sakıncasız olarak ruslara dostluğu kırmadan kendi yoluyla gidebilir."⁶⁰

Rusya Kırım tatarlarının yürüyüşüne engel olmak için sabotajcı manevralar düzenlendi. Kırım hanı Derbend'e doğru hareket ettiği sırada Rus askerî kuvvetleri Perekop üzerine yürüyüşe koyuldular ki, bu da fiilen iki imparatorluk arasında harbin başlanması demek idi. General Leontyev'in korpusunun Kırım'a yönelik acele ve hazırlıksız seferi uğursuzlukla sona erse de,⁶¹ Kırım hanının daha Derbent yanından geçen müfrezelerini Kırım'a geri dönmeye zorlamıştı.⁶²

Vişnyakov 24 Şubat 1736 yılında kendi hükûmeti adına Osmanlı hükûmetine beyan etti ki, "Rus döyüşçülerinin (ordularının) Tatar sınırlarına girmesi" "tatarlarca şu ana kadar yapılan tüm cüretli derebeylikler ve özellikle sonuncu kez imparatoriçe hazretlerinin toprakları ve sınırları üzerinden hasım /Dağıstan'a sefer/ yaptığı hasım seferine Kırım hanının askerî dostluk ve barışla davranmasına karşı alınan önlemdir.⁶³ Bu sefer zamanı Rus sınırlarına "çeşitli düşmanca baskın" yapılmıştır ve buna göre de Rus askerleri "Hanı o seferden alıkoymak ve hız

geri dönmesini yönlendirmek için" Kırım'a girmişlerdir.⁶⁴

23 Nisan 1736 yılında Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. 2 Mayıs 1736 yılında divan düzenlendi, burada bildirilirdi ki, Azov Rus askerleri tarafından ateşe tutulmuştur, 100 binlik Rus ordusu Perekop'a yaklaşıyor vs.; bundan rahatsız olan Kırım hanı da yardım istemek zorunda kalmıştı, o sırada Osmanlı sara-yı da Rusya'ya harp ilan etti.⁶⁵

Böylelikle, Rus-Türk ilişkilerinin keskinleşmesi sonunda iki imparatorluk arasında açıkça harbin başlanma-sına yol açtı. Yukardaki olutların pek inandırıcı şekilde kanıtlandığı gibi, Rusya ile Türkiye arasında ilişkilerin

son derece keskinleşmesinde onların Hazer yanı bölgede, özellikle Azerbaycan bölgesinde çıkarlarının çatışması önemli rol oynadı. Bunda Rusya'nın Güney Kafkas hırıs-tiyanlarına Türkiye aleyhine kışkırtması da mühim rol oynamıştı. Yukarda söylenenlere dayanarak şunları ka-nıtlayabiliriz ki, Kafkas'da Rus-Türk ilişkileri ve ilk önce Azerbaycan'daki aksilikler 1735-1739 yy. Rus-Türk harbinin oluşmasında katalizör nedenlerden biriy-di.

Bu harbin başlıca nedeni, kuşkusuz, o zaman Os-manlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında bulunan Karadeniz kıyılarını Rus hakim dairelerinin işgal etmek yeltenişleri idi.

- 1 Aliyev F. M. *Antiiranskie Vstupleniya i Borba Protiv Turtskoy Okkupatsii v Azerbaydžane v Pervoy Polovine XVIII. Veka. Bakı*, 1975, s.30-34.
- 2 Golikov İ. İ. *Dejaniye Petra Velikogo*. s. 9, 2. baskı, SPB. 1838, s. 131.
- 3 Mustafazade T. T. *Azerbaydžan i Russko-Turtskie Otnoşeniya v Pervoy Treti XVIII. v. Bakı* 1993, s. 53-55.
- 4 Mustafazade T. T., *a.g.e.* s. 50.
- 5 Aliyev F. M. s. 58-61.
- 6 Arhiv Vneşnyy Politiki Rossiyskoy İmperii. (AVPRI)-Rusya İmparatorlu-ğu'nun Dış Politikası Arşivi; Fond Snoşeny Rossii s Tursiey (SRT)-Rus-ya'nın Türkiye ile ilişkileri; Varak 89/1, 1723 y., iş 5, I. bölüm, 11. sayfa ve arkası.
- 7 AVPRI, SRT op., liste 89/1 is. (1722)
- 8 Yine orada, vr. 44-45.
- 9 Yine orada, iş. 6, (1722), varak 441.
- 10 Yine orada, vr. 456.
- 11 Solovoyov S. *İstoriya Rossii Drevneyşih Vremen* s. 77.
- 12 Uzunçarşılı, İ., *göst. eseri*, s. 89; Smirnov N. A., *Politika Rossiina Kavkaze v rubežah XVI.-XIX. vakah.* -M., 1958, s. 67.
- 13 AVPRI SRT f., liste. 89/1, iş. 5 (1723), I. böl., vr. 95-96.
- 14 Yine orada, vr. 98-100.
- 15 Solovoyov, S., *göst. eseri*, s. 34.
- 16 F. liste. 89/1, iş. 5, (1723), II. böl., vr. 240.
- 17 Yine orada, I. böl., vr. 193.
- 18 Solovoyov, S., *göst. eseri*, s. 397.
- 19 Sbornik İmperatorского İstoričeskogo obşestva (SİRİO), c. 49, SPB, 1885, s. 296-297.
- 20 AVPRI, SRT, f. liste 89/1, iş. 5 (1722), II. bölüm, vr. 240.
- 21 Yine orada, vr. 242.
- 22 Yine orada, vr. 240.
- 23 Yine orada, vr. 241.
- 24 Yine orada, vr. 24.
- 25 Yine orada.
- 26 Markova O. P., *Rossiya Zakavkaziya i Mejdunarodniye Otnoşeniya v XVIII. v.*, Moskova 1966, s. 97.
- 27 Solovoyov S. M., *göst. eseri*, s. 399.
- 28 AVPRI, SRT, f. liste, 89/1, iş. 5 (1723), II. böl., vr. 356-357.
- 29 Uzunçarşılı, İ. H., *gösterilen eseri*, s. 190.
- 30 AVPRI, SRT, liste 89/1, iş. 6 (1724), II. bölüm, vr. 375.
- 31 AVPRI, SRT, liste 89/8, iş. 7 (1724), vr. 1-2.
- 32 Yine orada, vr. 3-7.
- 33 Yine orada, vr. 7-9.
- 34 Yine orada, vr. 9-11.
- 35 Yine orada, vr. 12-13.
- 36 Yine orada, vr. 13-15.
- 37 Hammer İ., *Osmanlı Tarihi*, c. VII, kısım 1, Goras (Avusturya), 1963, p. 181.
- 38 Butkov P. *Materialy Dlya Novoy İstorii Kafkasa, s. 1722, po 1803, god*. I. kı-sım, SPB, 1869, s. 181.
- 39 Markova O. P., s. 42.
- 40 Markova O. P., *göst. eseri*, s. 42.
- 41 Paçedze G. G., *Russko-Gruzinskije Otnoşeniya/1725-1735*, Tibilisi 1965, s. 99.
- 42 Arhiv, Vneşnyy, Politiki Rossiyskoy imperii (AVPRI), f. Snoşe niya Ros-sii s Persiey /SRP/, liste 77/1, 1728, iş. 8, vr. 13-14.
- 43 "Reis-ül-Küttap dış siyaset meseleleriyle uğraşıyordu.
- 44 ABPRI, f. /SRT/, liste 89/1, 1729 y., iş. 6, vr. 13.
- 45 Yine orada, var 77.
- 46 AVPRI, f. SRP, liste 77/1, 1729 y., iş. 6, varaklar 137-139.
- 47 Rossiyskiy Gosudarstvenniy, Voenno-İstoričeskij Arhiv /RVİAR/ Fonu. Voenno-uçenyıy arhiv /VUA/, iş. 1540, vr. 112.
- 48 Aliyev F. *Antiiranskije vstupleniya*, s. 99.
- 49 Abdurrahmanov, A., *a.g.e.*, s. 61.
- 50 AVPRI. F. SRT 89/1, 1733 y. iş 5, 11.58; 253.
- 51 AVPRI, f. SRT, liste 89/1, 1734 y., iş. 6, vr. 8 a.
- 52 Yine orada, f. SRP, liste 77/1, 1733 y., iş. 5, vr. 56.
- 53 Yine orada, f. SRP, liste 77/1, 1733 y., iş. 4, varaklar, 88-90.
- 54 Yine orada, fon SRP, op. 89/1, 1734, d. 6, 11.38, ob-39.
- 55 AVPRI, f. SRT, OP 77/1, 1735 g., d. 4, 1.1; Leviatov B. N. Oçerki iz İstarii Azerbaydiana V XVIII V. 1948, s. 103.
- 56 (AVPI), f. SRP, op. 77/1, 1735 g., d. 6, 1.61.
- 57 Yine orada, f. SRP, op. 77/1, 1735 g., d. 6, 1.9.
- 58 AVPRI, f. SRT, lis. 77/1, 1735 y., iş. 4, V. II.
- 59 Orada, f. SRV, 1.89/1, 1735 y. iş. 6, V. 91.
- 60 Orada, f. SRT, 1.89/1, 1735 y. iş. 7, V. 28; iş. 6, 1.30-31.
- 61 Markova O. P., *göst. eseri*, s. 49 XVIII. v. I, 1957, s. 375.
- 62 AVPRI, f. SRT, op. 89/1, iş. 5/1736 y./ c. 2, vr. 268.
- 63 Yine orada.
- 64 Yine orada, iş. 6, /1736/, I. bölüm, 1135 sayfa.
- 65 Mustafazade, T. T., *Azerbaycan ve Rus-Türk ilişkileri*, s. 200 (Azerbaydjan i russko-turtskie otnoşeniya.)

OSMANLILARIN TÜRKİSTAN VE KAFKASYA İLİŞKİLERİ

OSMANLI DEVLETİ'NİN TÜRKİSTAN SİYASETİ

573

TÜRKİSTAN'DA OSMANLI-İRAN REKABETİ

581

XIX. YÜZYIL SONU XX. YÜZYIL BAŞINDA
ÇİN MÜSLÜMANLARI VE OSMANLI İLİŞKİLERİ

588

KAFKASYA VE OSMANLI DEVLETİ (XVI-XX. YÜZYILLAR)

594

XVIII. YÜZYILDA KAFKASYA

613

XV.-XVIII. YÜZYILLAR ARASI TÜRK (OSMANLI) - GÜRCİSTAN İLİŞKİLERİ
HAKKINDAKİ OSMANLI BELGELERİ

622

XVIII. YÜZYILDA AZERBAYCAN'IN GÜNEYBATISINDAKİ
OSMANLI SINIR MUHAFAIZLARI

631

OSMANLI DEVLETİ'NİN TÜRKİSTAN SİYASETİ

PROF. DR. MEHMET SARAY
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Bilindiği gibi bugünkü Türkiye Türklerinin ve Osmanlı Türklerinin ataları olan Oğuzlar, yani Türkmenler, Selçuklu ailesi önderliğinde XI. asrın ikinci yarısında Anadolu'ya gelmişlerdi. Bu devirden başlayarak, Anadolu Türkleriyle Türkistan Türkleri arasında, kopuk kopuk da olsa, devamlı bir ilişki olmuştur. XV. asırdan itibaren bu ilişkilerde Şii İran'ın ayrı bir rolü olmuştur. XIX. asra kadar İran, Osmanlı Türkleri ile Türkistan Türkleri arasındaki politik ve kültürel ilişkilerde daima birinci sebep olarak görülmüştür. Bunu, bendeniz henüz tamamlanmış olan "Türk-İran Münasebetleri" kitabında yeterince işledim. Bu devirlerle ilgili soru sorulması halinde bilgi arz edeceğim.

1783'ten itibaren Osmanlı Devleti'nin Türkistan siyasetinde büyük değişiklikler olmuş, daha aktif ve pozitif bir gelişmeye tanık olunmuştur. Bu değişikliğin en büyük sebebi, Rusya'nın, Çin'in ve İngiltere'nin orta Asya ülkelerini, devletlerarası hukuku hiçe sayarak işgal etmeye başlamalarıdır.¹

Peki, Rusya, Çin ve İngiltere niçin bu bölgeye yönelmişti? Rusya, Türkistan illerinin ekonomik ve ticari potansiyelini ele geçirmek, denizlerde yenemediği İngiltere'yi orta Asya üzerinden tehdit etmek için bu işgali yapmıştı. Çin ise, Doğu Türkistan'ı hem sömürmek ve hem de Rus işgaline karşı batı bölgesinin emniyetini sağlamak için işgal ettiğini açıklıyordu.² İngiltere'ye gelince, Rusya ve Çin'in Türkistan ülkelerini aldıktan sonra, Hindistan sömürgesini tehdit ederler endişesiyle, o bölgenin emniyet kapısı olarak gördüğü Afganistan'ı iki defa işgal etmiş, parçalamış ve bu ülkenin günümüze kadar gelen problemlerinin yaratıcısı olmuştur.³

Rusların, Çinlilerin ve İngilizlerin, Türkistan ülkeleri ile Afganistan'a yönelik işgal hareketleri, ister istemez Osmanlı Devleti ile Türkistan devletleri ve Afganistan arasında hızlı bir diplomatik ilişkiye sebep olmuştur. Ülkeleri yabancılar tarafından işgale uğrayınca Türkistan devletlerinden Buhara, Hokand, Hive, Kaşgar, Afganistan ve Türkmenistan liderleri yardım dileyen mektuplar ve elçilerle Osmanlı Devleti'ne başvurmuşlardır.⁴

Türkistan devletlerinin Osmanlı Devleti'nden istedikleri yardımın başında silâh ve asker gelmektedir. Top, tüfek, barut ve mermi imalinde gerekli malzemeler ve bunları imal edecek ustalar istemişlerdir. Kaşgar hariç, maalesef Batı Türkistan'daki Hokand, Hive ve Buhara'nın bu isteklerine müspet bir cevap verilmemiştir. Halbuki konu Osmanlı hükümetleri tarafından son derece ciddiye alınmış, ilgili meclisler de günlerce görüşmüş ve yardım kararı da alınmıştı. Ne var ki, Türkistan devletleri ile Osmanlı Devleti arasında Şii İran'ın geçit vermez bir set gibi bulunması, Kafkasların Ruslar tarafından işgal edilmiş olması, istenen askeri malzemeyi gönderecek bir yol bulunmasına imkan vermemiştir. Silâh yardımının haricinde istenen asker yardımı ise, hiç mümkün olmamıştır. Zira, bu yardımların istendiği devirlerde Osmanlı Devleti'nin hem Rusya ile sulh halinde bulunması ve hem de Rusya'dan çekinmesi dolayısıyla asker yardımını mümkün kılmamıştır. Bu istekte bulunan ülkelerin temsilcilerine gönüllü toplama tavsiyelerinde bulunulmuş ise de, bundan da istenen netice çıkmamıştır.

Yukarıda arz ettiğimiz silâh ve asker yardımının haricinde Osmanlı Devleti'nden idareci talebinde bulunul-

muştur. Ülkelerini idare etmek üzere ya bir Osmanlı Paşasının, ya da bir Osmanlı şehzadesinin gönderilmesini istemişlerdir. 1820'lerde ve 1870'lerde istenen bu idareci zümresine Osmanlı kayıtlarında nasıl bir cevap verilmesi gerektiği veya verildiğine dair bir kayda rastlanmamıştır.

Askeri yardımın haricinde, bu kardeş ülkelerin, Osmanlı Devleti'nden diplomatik yardım istediklerini görüyoruz. Rusya'nın devletlerarası hukuku hiçe sayarak ülkelere saldırdığını, büyük maddi zarara ve insan kaybına sebep olduğunu dile getirerek, bunun durdurulması için Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin tavassutunu istemişlerdir. Onların bu isteklerine de nasihatten başka bir cevap verilmemiştir.⁵

Türkistan devletlerinin Osmanlı Devleti'nden istekte bulunduğu konuların başında, İslâm âleminin Halifesi olması dolayısıyla, dinî alanda olmuştur. Hac vazifesini ifa edebilmeleri için Türkistanlı Müslümanların belirli güzergahlardan emniyet içinde seyahat etmelerinin sağlanması ve bu arada onlara maddî yardımda bulunulması için yapılan ricaların hemen tamamı yerine getirilmiştir. Bu hususta Osmanlı yetkililerinin oldukça cömert davrandıkları mevcut arşiv kaynaklarından anlaşılmaktadır.⁶

Türkistan devletlerinin liderleri, sık sık Osmanlı idarecilerinden ülkelerindeki medreselerin sağlıklı bir şekilde eğitim verebilmeleri için ders kitapları isteğinde bulunmuşlardır. Onların bu isteklerinin tamamı da yerine getirilmiştir.

Türkistan devletlerinin, Rus işgaline uğradıktan sonra ısrarla talep ettikleri yardımların başında, ülkelerinde, Osmanlı devletinde olduğu gibi, ıslahat yapmak istedikleri dile getirilerek bu hususta âcilen yardım talep etmişlerdir. İdâdi, Rüştîye, Hukuk, Tıp ve Mühendislik dallarında okul açılması için, öğretmen ve idareci isteğinde bulunmuşlardır.

4 Nisan 1871 tarihinde Buhara Meclisi'nin ve hükümdarının imzalarını taşıyan şu yardım talebi son derece düşündürücüdür. Buhara Hanlığı'nın yardım isteyen mektubu özetle şöyleydi:

"Daha önce Devlet-i Âliyyenin tenbihleri tebliğleri gereğince Buhara'nın hal-i hazır durumu yoluna girmeye başlamış ve Devlet-i Âliyye'ninkine benzer şekilde

medeni yollarda ilerlemenin gerçekleştirilmesine çalışılmaktadır. Ne var ki, yüksek Hilafetin yardımı olmadıkça mülki ve milli işlerimizin istenen sonuca ulaştırılması mümkün değildir. Bize gönderdiğiniz elçi Şeyh Süleyman Efendi, Padişahımızın talimatlarını bize tebliğ ederken Devlet-i Âliyyenin yürürlükteki bütün kanunlarını ve yabancı ülkelerle ilgili muamelelerle gerekli ka-ideleri anlatmış, Buhara Emîri ile memleketin yüksek şahsiyetleri adı geçen Şeyhin bütün ifadelerini dikkate alarak Rusya ile mütareke imzalanmış, mülki ve milli işlerimizde ıslahat yapma kararı alınmıştır. Ancak, bütün bunların gerçekleştirilmesine gücümüz yetmediğinden ve bu husus da Devlet-i Âliyyeden başka müracaat yerimiz olmadığından sizlere yardım için başvurmak mecburiyetinde kalmıştık." Mektubun devamında ise Buhara Emirliğinin ricaları şu şekilde dile getirilmiştir:

1- Buhara'nın mülki işlerinin ıslahı için İdadiye, Rüştîye, Harbiye ve Tıbbîye mekteplerinde okunan ilim ve fenlere vakıf ve top-tüfenk gibi her nevi yeni silahları ve levazimatını yapmakta usta muallimlerin gönderilmesi,

2- Adı geçen fenlerde ve bilhassa enerji, arz tabakaları maden çıkarma hendese fenlerinin teori ve tatbikatında zaruri olan bilgilere öğretmenlerle adı geçen fenler için gerekli alet ve edavatın temin buyurulması.

3- Buhara'ya kültürlü bir sefir gönderilerek yeni nizam ve usullerin icra mevkiine konmasının sağlanması.

4- Bazı devletler Buhara'ya hudut bölgelerini korumak için sağlam bir duvar olarak gördüklerinden bizim yardımcı olmak istemektedirler ki, uygun görüldüğü takdirde onların Buhara'ya yardım etmeleri hususunda teşvik edici bir mektup lütfedilmesi.

5- Afganistan'la dil, din ve hudut birliği içinde bulunduğumuz için birbirimize destek olmamız için daime dostça ve birlikte hareket etmemiz gerektiğini tavsiye eden bir yazının gönderilmesi.

6- Buraya gönderilecek sefirin ahaliye ve ileri gelen söz sahibi şahsiyetlere nasihatler ederek aralarında birlik kurmaya çalışması.

7- Esas mesele Buhara'nın ahvalinin düzene sokulması ve Buhara Emirinin doğru iş yapmasının sağlanması olup, bunun da gerçekleştirilmesi yüksek hilafetin reh-

berliğine ve yardımına bağlı bulunduğundan ol havalideki İslam ahalisinin yabancıların saldırılarından kurtarılıp huzura kavuşturulmaları için ne gerekli ise bu hususa ait görüş ve fikirlerinizin gönderilmesi istirham olunur.

Memleketin ve ahalinin selameti için taraf-ı saltanatın her ne emir ve ferman buyurulursa can-u gönülden kabul edileceği, tarafınıza olan bağlılığın gerekli kıldığı hususlarda kat'iyen kusur yapılmayacağı ve her zaman Padişah hazretlerinin varlık sağlığının devamı için dua edileceği tabiidir. Hülâsa, memleketimiz ahvalinin düzelmesi sizin lütuflarınızla mümkün olacağından yukarıda arz ettiğimiz hususların temininde halife hazretlerinin müsaadesini temine delalet buyurmanızı rica ederiz. bu hususta esirgemeyeceğiniz lütuf ve yardımın ehli-i İslâmı yabancıların zorbalığından kurtaracağı, sükûn ve selâmeti gerçekleştireceği herkesçe malûmdur..."⁷

Buhara'nın ricaları, daha önceki taleplerinde yapıldığı gibi, Osmanlı hükûmeti tarafından ilgili meclis ve komisyonlara sevk edilerek görüşülmüş ve neticesi sadrazam tarafından bir tezkire ve Padişah'a arz edilmiştir. Sadrazam, buhara emirinin ülkesini ilerletmek ve intizama sokmak için talep ettiği öğretmenleri, teknisyenleri, idarecileri ve lüzumla aletleri göndermeyi düşündüklerini; fakat, Buhara'nın uzak mesafede oluşu ve Osmanlı Devleti ile arasında başka ülkelerin bulunması sebebiyle buna imkan bulamadıkları, ancak, "Kendileri oradan ve liecl'it-tealüm münasib ve madut talebe gönderirler ise, mekatib-i askeriyede tahsil-i fûnun ettirilerek iade olunacakları" adı geçen elçisi vasıtasıyla bildirmeni uygun olacağı ifade edilmiştir.⁸ Bundan başka Sadrazam, bir cevapname-i bazı hediyelerle birlikte gönderileceğini bildirmiştir.

XVIII. asrın sonlarında Kırım'ı ele geçiren Rusya, hızla Kafkaslara sarkmış ve stratejik önemi büyük olan bu bölgeyi, XIX. asrın ilk çeyreği sonunda iki müslüman devleti, İran ile Osmanlı Devleti'ni yenerek ele geçirmiş idi. Rusya'nın güneye doğru bu hızlı yayılışı, o zamanlar Hindistan'a henüz hâkim olmuş olan İngiltere'yi oldukça telâşa düşürmüştü. Bu iki yayılmacı ülke arasında başlayan rekabet, 1854-1856 Kırım Harbi'nden sonra daha da hızlanarak Asya'da tam bir istilâ yarışına dönüşmüştür.

Hindistan'daki menfaatlerini korumak isteyen İngiltere, bu bölgeyi savunmak maksadiyle kilit mevki olarak gördüğü Afganistan'ı iki defa kanlı bir şekilde işgal etmek ihtiyacını duymuş ve bu İslâm ülkesinin bugünkü felâketine bir nevi zemin hazırlamıştı. buna karşılık Rusya, tıpkı İngiltere'nin Afganistan'a yaptığı gibi, milletlerarası hukuku hiçe sayarak 1864-1884 yılları arasında Batı Türkistan'daki Hanlıkları kanlı bir şekilde işgal etmişti. Rusya ile İngiltere'nin, Afganistan'ın Türkistan sınırları üzerinde anlaşmaları ile bu rekabet bir noktada durmuş idi.

Rusların, o zamanki Türkistan devletlerini haksız bir şekilde işgale başlamaları üzerine bu müslüman Türk devletlerinin idarecileri, İstanbul'a gönderdikleri elçiler ve mektuplar ile Rus işgaline karşı kendilerine yardım edilmesini istemişlerdi. İslâm ülkelerinin önderi olan Osmanlı Devleti, o sıralarda içinde bulunduğu sıkıntılar ve biraz da mesafenin uzaklığı ile Rusya'dan çekindiği için bu yardım isteklerine gereken cevabı verememişti.

Yukarıda kısaca temas edilen sebeplerden dolayı Rus işgaline karşı Buhâra, Hokand ve Hîve'ye yardım edemeyen Osmanlı Devleti'nin, 1873 yazından itibaren Türkistan siyasetinde daha aktif davranmaya başladığını görüyoruz. 1864 başlarında Hokand'ın kuzey-batısındaki Çimkent kalesini Ruslara karşı müdafaa ettikten sonra o sıralar Doğu Türkistan müslümanlarına vuku bulan Çin saldırılarını durdurması için Hokand Ordu Kumandanı Alim Kul tarafından Kaşgar'a gönderilen ve bilahere o ülkenin hâkimi haline gelen Yakub Bey ile Osmanlı Devleti yakından ilgilenmeye başlamıştır. burada, akla şu soru gelebilir: Osmanlı Devletini diğer Türkistan hanlıklarına nispetle Kaşgar'a karşı gösterdiği bu sıcak ilginin sebepleri neler olabilir? Bu mesele ile ilgili mevcut arşiv vesikaları ile diğer kaynaklardaki soruya kesin bir cevap bulmak mümkün olmamıştır. bununla beraber, Osmanlı Devleti'nin Kaşgar'a karşı daha faal bir siyaset tâkip etmesine şu üç hususun sebep olduğu söylenebilir:

1- Rusların Hindistan'a doğru yayılmasını istemeyen İngilizlerin, Kaşgar'ın kuvvetlenmesi için Osmanlı Devletine telkinde bulunması kuvvetle muhtemeldir. Bunu yapmakla İngilizler, Kaşgar Afganistan Türkmenistan halkasını meydana getirerek Hindistan ile Ruslar arasında bir barikat kurmak istemişlerdir. Devamlı Rus

razyikinden tedirgin olmuş olan Osmanlı Devleti, İngilizlerin dostluğunu muhafaza etmek için onların telkinlerine uyarak Kaşgar'a daha yakın alaka göstermiş olabilir.

2- Osmanlı Devleti Türkistan Hanlıklarına yardım etmek istemiş, fakat mesafenin uzaklığı, Rusya'nın düşmanlığını celbetmek endişesi ve biraz da Türkistan hanlıklarının tutarsız davranışları yüzünden onlara itimat edemediği için bu arzusunu yerine getirememiştir. Osmanlı Devleti istediği halde Türkistan müslümanlarına yardım edememenin üzüntü ve ezikliğini gidermek için Yakub Bey gibi dirayetli ve tutarlı bir devlet adamının şahsında Kaşgar Devletine yardım elini uzatmıştır. üstelik bu meselede Rusya gibi tedirginlik duyacağı bir düşman da yok idi.

3- Türkistan hanlıkları, Osmanlı Devletinin birbirleri ile iyi geçinmeleri hususundaki ısrarlı tavsiyelerini dinlemedikleri için İstanbul'un kendilerine olan itimadını oldukça sarsmışlar idi. Ayrıca, Türkistan hanlıklarının yardım talepleri de Ruslarla harbe başladıktan sonra vuku bulmuş idi. Öyle dar bir zamanda Osmanlı Devletine daha salim bir karar alma fırsatı bırakmamışlardı. Buna mukabil, Yakub Bey'in güvenilir şahsiyeti ve yaptığı yardım talebinin iyi bir zamanda vuku bulması, onun ricasının ehemmiyetini Osmanlı devlet ricaline ustaca anlatabilen seyyid Yakub Han Töre gibi fevkalâde kaabiliyetli bir sefirin bulunması Osmanlı Devleti'nin alâkasını Kaşgar üzerine çekmiştir. Osmanlı devlet adamları üzerinde müspet bir tesir bırakan Yakub Han Töre, Kaşgar Emiri Yakub Bey'in hem dostu, hem de yakın akrabası idi.⁹ Taşkent'in düşman eline düşmesinden önce Alim-Kul tarafından yardım istemek için İstanbul'a elçi olarak gönderilmiş olan Yakub Han Töre, alim-Kul'un ölümü ve Hokand'ın Ruslara yenilmesi üzerine sefirliğinden istediği neticeyi alamamıştı. Osmanlı hükûmetine Orta Asya ahvali hakkında uzun bir takrir vererek 1870 başlarında İstanbul'dan ayrılan Seyyid Yakub Han Töre, Kaşgar'a giderek dostu Yakub Bey'in hizmetine girmişti.

Şu veya bu sebeple, Osmanlı Devleti'nin alâkasını çeken ve itimadını kazanana Kaşgar hâkimi Yakub Bey kim idi? Doğu Türkistan müslümanlarının itimad ve sevgisini kazanarak Kaşgar devletinin başına nasıl geçmişti? Kaşgar'ı Çin tasallutundan kurtaran ve müstakil

olarak zamanın büyük devletleri tarafından resmen tanınmasını sağlayan Yakub Bey, 1820'de Taşkent yakınlarında Pişkent köyünde doğmuştu.¹⁰ Kurama kasabasının kadısı olan babası Pîr Muhammed Mirza, 1818'de Pişkent'e gelerek oranın en nüfuzlu şahsiyeti Şeyh Nizameddin'in kızkardeşi ile evlenmişti. Yakub Bey'in yükseliş yıllarında nüfuzlu dayısının büyük rolü olmuştur. Devrinin geleneklerine uyarak çocukluk yıllarını molla olabilmek için sıkı çalışmalarla geçiren Yakub bey, bilâhere, hareket dolu yaradılışına uymadığını görerek bu mesleği bırakmıştır. İşte tam bu sırada kızkardeşi, Taşkent vâlisi Nur Muhammed Han ile evlenmişti. Vali eniştesinin sayesinde Yakub Bey, Hokand askeri kuvvetlerine girmiş, kısa zamanda kaabileyetini göstererek 1845'de yeni Hokand Hanı Hudayar'a "Mahram" (Mabeyinci) tâyin edilmişti.¹¹ 1853'de Akmesic'i Ruslara karşı müdafaa eden Yakub Bey'in uhdesine, 1864 yılından itibaren Rusların Orta Asya'da yeniden ilerlemeleri üzerine, Çimkent'in müdafaası verilmişti. Bu kaleyi de ilk Rus taaruzuna karşı başarıyla savunan Yakub Bey, bilâhere Rusların toplarla hücumu üzerine Çimkent'i boşaltmak zorunda kalmıştı.¹² Yakub Bey, 1865'de Taşkent'i Ruslara karşı kahramanca müdafaa ederken ölecek olan Alim-Kul'un yanına dönmüş ise de, Hokand Hanlığına hâkim olmak düşüncesinde olan Alim-Kul tarafından Kaşgar'da Buzurg Han'a yardımcı olması için 66 kişilik bir müfreze ile Taşkent'den adeta uzaklaştırılmıştı.¹³

Yakub Bey ile Buzurg Han, Çinlilerin 1865'de yaptıkları bir hücumu püskürtmeye muvaffak olamamışlar ise de, Taşkent'in Rusların eline geçmesinden sonra bazı Hokand kuvvetlerinin Yakub Bey'e katılmaları üzerine düşmanı mağlup ederek Kaşgar'dan geri çekilmek mecburiyetinde bırakmışlardır.¹⁴ Yakub Bey, Kaşgar'ın arkasından Yarkent'e Çinlilerden geri alarak mevcut ordusunu yeniden tanzim ve takviye etmiş, buna Hokand ordusunda kazandığı tecrübelerini de ekleyerek, Doğu Türkistan'ın diğer şehirlerini birer birer hâkimiyetine almaya muvaffak olmuştur. Fakat, Buzurg Han'ın onun başarılarının kıskanıp aleyhinde bir vaziyet alması üzerine, 1867'de Buzurg Han'ı önce hapse sonra da Mekke'ye hacca göndererek Doğu Türkistan'ın mutlak hâkimi olmuştur.¹⁵

Rusların, Türkistan'daki Türk devletlerini birer birer zaptederek Hindistan hududlarına yaklaşmaları İngi-

lizleri endişeye düşürmüştü. Orta Asya'daki ticarî ve siyasî menfaatlerini kaybeden İngilizler, nüfuzları altında tuttukları Afganistan'ın kapı komşusu Kaşgar hâdiseleri ile yakından ilgilemeye başlamışlardır. İngilizlerin gösterdiği bu alâkadan Yakub Bey de memnun olmuştur. bu memnuniyet ve dostluk, karşılıklı gönderilen elçiler vasıtasıyla teyid edilmiştir. Fakat, İngilizlerin Yakub Bey'e gösterdikleri alâka, çok geçmeden Rusların dikkatini çekmiş ve onlar da bir elçilik heyeti göndererek Yakub Bey ile bir ticaret andlaşması yapmışlardır.¹⁶

Yakub Bey Kaşgar'a hâkim olduktan sonra bir taraftan Orta Asya'yı bir nevi aralarında paylaşıp istilâ etmiş olan Rusya ve İngiltere ile münâsebetlerini dostane bir şekilde düzenlemeye ve bir denge unsuru olmaya çalışırken,¹⁷ diğer taraftan da kendi nüfuzunu yükseltecek ve devletini destekleyecek olan İslâmın başı, Osmanlı Padişâhı Sultan Abdülaziz Han (1861-1876) nezdine fevkalade elçisi Seyyid Yakub Han Töre'yi göndererek yardım talebinde bulunmuştur. Orta Asya müslümanlarının yetiştirdiği büyük diplomatlardan biri olan Seyyid Yakub, kısa adıyla Koca Töre, Türkistan'daki gelişmeleri ve bu arada Kaşgar devletinin durumu ve ihtiyaçlarını çok iyi bir şekilde Osmanlı hükûmeti ileri gelenlerine ve Padişâh'a anlatarak ülkesi için silah ve personel yardımı alma-ya muvaffak olmuştur.

Osmanlı himayesine alınmasını dileyen Kaşgar hâkimi Yakub Han, Şaban 1289 (Ekim 1872) tarihli Farsça mektubunda özetle şöyle diyordu:

"Duyduğumuza göre, bütün müslümanların Hali-fesi olarak zat-ı şâhaneniz, himmetinizi İslâmın hayrına sarf etmektesiniz. Bu arada biz de, sizlere niyazda bulunmayı ganimet bilerek yüce katınızda kulluğumuzun kabulü ümidiyle bu mektubu göndermeye cür'et ettik. Biz âcizlerini de himaye ettiğiniz kullarınız arasına dahil ile kapınızda hizmet edenlere ilâve buyurunuz ki bu vesileyle bizim de başımız dik olsun..."¹⁸

16 Haziran 1873 Çarşamba günü huzur-ı hümayûn'a kabûl edilen Yakub Bey'in elçisi Seyyid Yakub ülkesinin dertlerini etraflıca anlatarak bilhassa askerî sâhada Osmanlı Devleti'nin yardımını rica etmiştir.¹⁹

Padişâh'ın direktifi üzerine hükûmet, Yakub Bey'in biat ve elçisinin yardım için yaptıkları müracaatları görüşerek kabûl etmiştir.²⁰ Hükûmet bu kararından sonra

Kaşgar hâkiminin ricaları için gerekeni yapmaya başladı. Sadaretin direktifi ile Kaşgar elçisinin istekleri bizzat Tophane Müşiri Ali Said Paşa ve Umum Fabrikalar Nâzırı Seyyid Paşa tarafından yerine getirilmiştir. Kaşgar Hakimine bütün edavatiyle beraber 6 adet Krupp topu, bin adet eski ve 200 adet de yeni yapı tüfenk ile kapsül barut imal vasıtaları ve ustaları gönderilmiştir.²¹ Ayrıca, Kaşgar ordusunu eğitmek için, İstihkâm subayı Ali Kâzım Bey piyade subayı Mehmed Yusuf Bey ve topçu zâbiti İsmail Hakkı Bey ile dört emekli subay, Enderundan Murad Efendi'nin başkanlığında Kaşgar'a gönderilmesine karar verilmiştir.²² Yakub Bey'e ise, bâzı hediyeler ile birlikte "birinci rütbeden murassâ nişan-ı Osmanî" ve "Seyf ve alem" gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu hediyeleri ve yardımları ihtiva eden bir nâme-i hümayûn da Yakub Bey'e yazılmıştır.²³

Osmanlı hükûmetinin Kaşgar'a yaptığı yardımı götüren heyet, Süveyş üzerinden rahat bir yolculuktan sonra Hindistan'ın Bombay şehrine ulaşmıştır.²⁴ Fakat heyet, Bombay'dan Kaşgar'a kadar olan yolculuğunda İngilizlerin çıkardığı engeller yüzünden çok eziyet çekmiştir.²⁵ Nihayet elçilik heyeti ile "nâme-i hükmâyûn" Kaşgar'a ulaşmış ve Yakub Bey tarafından 100 pare top atışıyla selâmlanmıştır.²⁶ Yakub Bey, hâkimiyeti altında bulunan bütün memleketlerde hutbeleri Sultan Abdülaziz nâmına okutmağa ve sikkeleri de onun adına bastırmağa başlamıştır.²⁷ Daha önce "Atalık-Gazi" ve "Be-devlet" unvanını kullanmış olan Yakub bey'e, Osmanlı Devleti tarafından, verilen "Emir" lik unvanının ilânında o sırada Kaşgar vasıl olmuş olan ikinci İngiliz elçilik heyeti de hazır bulunmuştur.²⁸

Kaşgar Emîri Yakub Bey (bundan sonra Han), Osmanlı Devleti'nin kendisine yaptığı yardıma ve iltifata teşekkür için 1292 Rebiülevvel (7 Nisan 1875)'inde İstanbul'a gönderdiği mektubunda hülâsa olarak şöyle diyordu: "... Lütfedip Halifemizin göndermiş bulunduğu "Nâme-i Hümayûn", 4 zâbit 1 murassa kılıç, birinci rütbede murassâ bir "Nişan-ı Osmanî", bütün edevatiyle beraber 6 top, 1000 adet eski ve 200 adet yeni yapı tüfenk buraya ulaştı. Bunların gelmiş olması halkda büyük sevinç yaratmıştır. Hartta bunların gelişi halka 100 para top atılarak müjdelenmiştir. ben de, ömrüm oldukça hilâfet-penâhîlerine duacıyım. vereceğiniz her türlü emri

yerine getirmek için hazırım. Büyük ihsanlarınız bütün Orta Asya İslâm âleminde yeni bir hayat vermiştir. Şimdi bütün müslümanlar yüzlerini sizlere çevirmiş bulunmaktadır. Herkes zat-ı âlilerine tebaiyyet arzusu ile doludur. Ümid ederim ki kısa bir zamanda bütün Orta Asya Darülhilâfe ile bağlantı kurarlar ve bu suretle dünya ve din işlerinin en yüksek ve en temiz vaziyfesi olan İslâm birliği ortaya çıkmış olur. Şu anda âciz bendeleri Devlet-i Aliyye'nin sancağını açmış, hutbeyi ve sikkeyi namınıza ortaya koymuş vaziyette size karşı vacip olan borcumu yerine getirmeye çalışıyorum. Askeri eğitilmesi ve yetiştirilmesi hususunda bütün gayreti sarfetmekteyim. İnşallah yakında büyük bir terakkî görecektir..."²⁹

Kendisini Halifeye bağlı bir Emîr olarak ilân eden Yakub Han, İstanbul'dan gelen subayların da yardımıyla, büyük bir enerji ile ordusunu yetiştirmeye koyulmuştur. Yakub Han'ın bu hummalı çalışması kısa zamanda neticelerini vermeye başlamıştır. Nitekim, Kâşgar ordusunu mükemmel eğitimini görmüş olan yabancı müşahitler, durumu takdir ve hayranlıkla raporlarında zikretmişlerdir.³⁰

Diğer taraftan Yakub Han, ülkesinde siyasî istikrarı da sağlamak için bâzı tedbirler almaya başlamış, bunu temin ümidiyle de İstanbul'a yeni bir mektup yazar Yakub Han, Emîrliğin ölünceye kadar kendisinde kalmasını ve vefatından sonra da en büyük ve en reşid oğluna geçmesi için Padişâh'ın müsaadesini rica etmiştir.³¹ Yakub Han'a verilen cevapta isteklerinin şu şartlar dâhilinde kabûl edildiği bildirilmiştir:

1- Kâşgar'da hutbe Halife adına kesintisiz olarak okunacak,

2- Para Halife adına basılacak,

3- Osmanlı sancağı, herhangi bir şekil değişikliği yapılmadan, orada da dalgalandırılacak. Bunlara ilâveten hilafet makamı tarafından Kâşgar hükûmetinden lüzumsuz yere komşuları ile niza çıkarıp nüfus ve toprak kaybına yol açılmaması ve memleketin her cihetce barışa ve refaha kavuşması için gerekli bütün iktisadî ve kültürel tedbirlerin alınması istenmiştir. Bunun, memleket dâhilinde birliği, ilerlemeyi, sulh ve sükunu temin edeceği hatırlatılmıştır.³²

Bu tavsiyelerden de anlaşılacağı gibi, Osmanlı Devleti, Türkistan Hanlıkları ile münâsebetlerinden edindi-

ği tecrübeler ışığında Kâşgar Emîri'ne karşı üstlendiği sorumluluklarda daha dikkatli davranmaya çalışmıştır.

Ne var ki, ülkesinde istikrarı ve terakkiyi büyük ölçüde sağlamaya muvaffak olan Yakub Han, aynı başarıyı dış siyasetinde temin edememişti. Nitekim, Türkiye, İngiltere ve hattâ Rusya ile normal münâsebetler kurup geliştirmesine rağmen, aynı şeyi Çin ile bir türlü yapamamıştı. Bunun sebebi, Çin'in Doğu Türkistan üzerinde hâkimiyet iddia etmesi idi.

Çin hükûmeti, Kâşgar'ı kontrol etmek maksadıyla General Tso Tsungtang'ı ülkenin kuzey batı askerî vâililiğine tâyin etmişti. General Tso, emrindeki 89,000 kişilik ordusuyla 1869 baharında Şansi ve 1873 sonbaharında Kansu bölgelerinde Çin hâkimiyetini tekrar kurmuştu.³³ Fakat, Çin'den yiyecek gelmeyince, Tso, ileri harekâtına devam edemedi. Tam bu sıralarda İli vâdisindeki sınır anlaşmazlığını halletmek için gelen bir Rus heyeti, Tso'nun imdadına yetişti. Batı'da Osmanlı devletine karşı bir harbe hazırlanan Rusya, Yakub Han'dan herhangi bir tehlike gelmemesi için General Tso'nun Kâşgar üzerine yürümesini kolaylaştırmak maksadıyla Albay Sosnovskiy başkanlığında bir heyeti göndermişti. Güç durumda olan Tso, Rus heyetini iyi bir şekilde ağır-lıyarak İli vâdisinde Ruslar lehine fedakârlık yapmış ve buna karşılık da Türkistan'daki Rus Umumî Vâililiğinden ordusunun ihtiyaçlarını karşılayan malzeme ve yiyecek almaya muvaffak olmuştur (Haziran 1875). Bu olaydan altı ay sonra General Tso, hükûmetinin Pekin'deki İngiliz bankalarından sağladığı kredi ile diğer ihtiyaçlarını gidermiş ve Kâşgar üzerine yürümek için hazır hâle gelmiştir.³⁴ Bu arada, bütün bu olaylar olurken Rus, İngiliz ve Çin başkentlerinde Doğu Türkistan'ın geleceği ile ilgili büyük bir diplomatik faaliyet başlamış bulunuyordu.

Başlangıçtan beri Yakub Han'a karşı gayet dostane bir siyaset tâkip etmiş olan İngiliz Hükûmeti, yaklaşan Çin işgali karşısında Kâşgar için fikir ayrılığına düşmüştü. Hindistan'daki İngiliz Vâililiği, Yakub Han'ı daha fazla desteklemeye lüzum olmadığını zira o cihetten kendilerine bir tehlikenin gelemeyeceğini savunurken, İngiliz Hâriciye Vekâleti ve Yakub Han'ı ziyâret etmiş olan Sir David Gorsyth, İngiltere'nin Pekin büyükelçisi Wade, Doğu Türkistan'ın desteklenmesini ve istiklalinin korunması tezini savunuyorlardı.³⁵

Bu tehlikeli gelişmeler üzerine Yakub Han, Osmanlı elçilik heyeti başkanı Murad Efendi'nin yanına Seyid Yakub Han Töre'yi vererek, hem İstanbul'dan yeni silâh ve askerî uzman talebinde bulunmak, hem de Osmanlı Devleti vasıtasıyla dış destek sağlamak için İstanbul'a gönderdi. İstanbul'a gelişinde Kâşgar elçisine yapılan tavsiye İngiltere'nin desteğini sağlamak ve Rusya ile de iyi münâsebetler kurulması şeklinde idi.³⁶ Bunun üzerine Seyyid Yakub Efendi, ülkesinin istiklâlini muhafaza etmek için gerekli müttefikler bulmak ümidiyle İstanbul Petersburg ve Londra arasında mekik dokurcasına koşturmaya başladı. Petersburg'da Osmanlı sefirinin de yardımı ile ülkesinin dostane niyetlerini Çar hükûmetine anlatan Seyyid Yakub oradan Londra'ya geçerek İngilizlerin desteğini sağlamaya çalıştı. Londra'ya varışında gayet iyi karşılanan Kâşgar elçisi, bilhassa Yakub Han'ı sefir olarak iki defa ziyaret etmiş olan Forsyth'in ve o sıralar ülkesinde olan İngiltere'nin Çin sefiri Wade'in desteğini görmüştür. Fakat, Hindistan ve Uzak Doğu işleriyle görevli Vekâletin (Ministry of India) şiddetli muhalefeti yüzünden, İngiliz hâriciyesi de fikir değiştirtince, Forsyth ile Wade'in, Kâşgar'ı desteklemeleri tesirli olamamıştır. Bunun üzerine Forsyth ile Wade, Hâriciye Vekili Lord Derby'yi ikna ederek, kendilerinin Kâşgar ile Çin arasında arabuluculuk yapmasını sağlamışlardır. Bu iki İngiliz diplomatının gayretleri ile Seyyid Yakub Efendi, Çin'in Londra sefiri Kuo ile birkaç defa görüşmüş ise de, Çin elçisine hükûmetinin tâviz vermemesi hususundaki direktifi yüzünden bir netice elde edememiştir.³⁷ Wade'in Pekin'e dönmesinden sonra İngilizler, Çin başkentinde Kâşgar ile Çin arasında bir sulh te'minine çalışmışlar ise de, Çin başbakanı "Sulh görüşmeleri ancak General Tso vasıtasıyla olabilir" diyerek bu teşebbüsü de neticesiz bırakmıştır.³⁸

Bu arada son hazırlıklarını tamamlayan General Tso, 1876 sonbaharında ileri harekâta başlayarak, 5 Ekim'de Urumçi'yi ve 6 Kasım'da da Manas'ı aldı ve doğu Türkistan sınırlarına resmen girdi. Hızla ilerleyen Çin işgal kuvvetlerini durdurmak maksadiyle Yakub Han, sınır bölgesindeki stratejik önemi büyük olan Turfan, Tahtasun ve Divancı kalelerine yeni kuvvetler sevketti. Kumandanlarından Hakim Han Töre'yi Turfan'a ve kendi küçük oğlu Hak-Kulu Bey'i de Tahtasun'a tâyin ederek, kendisi ana kuvvetlerin başında Koralayan

ilerledi.³⁹ 1876-77 kışı kaçınılmaz hâle gelen bu harbi bir müddet erteledi ise de, savaş 1877 baharında Çin kuvvetlerinin ânf hareketlerle 18 Nisan'da Divancı'yi ve 16 Mayıs'da da Turfan'ı işgaliyle fiilen başladı.⁴⁰ Güvendiği kumandanı Hakim Han Töre ile oğlunun Çin kuvvetleri karşısında tutunamamaları Yakub Han'ı son derece üzmüştür. İnatçı müstevliyle bizzat hesaplaşmak için esas kuvvetlerinin başında ilerlemeye hazırlanırken ânfden rahatsızlanan Yakub Han, birkaç saat sonra beklenmedik bir şekilde vefat etmiştir. Yakubhan'ın bu ânf ölümü, Kâşgar'ın müstakil kalma şansını da yok etmiştir.

Yakub Han'ın Doğu Türkistan'da bizzat büyük kahramanlığı ve enerjisi ile kurduğu, Türk ve İngiliz yardımlarıyla geliştirdiği Kâşgar Devleti, onun ölümü ile tam bir keşmekeş içine düşmüştür. Hak-Kulu, Hakim Han Töre'yi Korala vâlisi tâyin ettikten sonra babasının nâşını Kâşgar'a götürürken kardeşi Beg-Kulu tarafından Aksu yakınlarında pusuya düşürülerek öldürülmüştür. Beg-Kulu kendisini Kâşgar hâkimi ilân etmesine Rağmen, Hoten vâlisi Niyaz Beg'in istiklâlini ilân etmesine mâni olamamıştır. Böylece, Kâşgar'da dramatik bir iç harb başlamış oluyordu. Beg-Kulu, büyük mücadeleler ve kayıplardan sonra, önce kardeşinin öldürülmesinden dolayı kendisine karşı isyan eden Hakim Han Töre'yi ve sonra da Niyaz Beg'i mağlûp edip memleketi parçalamaktan kurtardı ise de, Çin işgal kuvvetlerine karşı koyacak bir kuvveti de kalmadı.⁴¹

Beg-Kulu, iç harbi bitirir bitirmez Hindistan İngiliz Vâililiğinden âcilen maddî-manevî yardım ve Çinlilerle sulh yapabilmesi için arabuluculuk yapmaları ricasında bulundu. Ancak, hiç kimseden bir cevap alamadı.⁴² Bu ise, Beg-Kulu'yu büyük bir ümitsizliğe düşürdü.

Çin kuvvetleri ilerledikçe ümitsizliği artan Beg-Kulu, nihayet Kâşgar'ı müdafaa eden kuvvetlerinin de dağılması üzerine, çaresizlik içinde memleketini terk ederek Ruslara sığınmak mecburiyetinde kalmıştır. Karşılarında rakip kalmayan Çin kuvvetleri ise, 16 Aralık 1877'de Kâşgarı kolayca zaptetti. 16 Mart 1878'de "Peking Gazette"si bütün Doğu Türkistan'ın işgal edilerek Çin hâkimiyetine sokulduğunu ilân etti.⁴³

Doğu Türkistan Türklerinin, Yakub Han önderliğinde bin bir güçlüklerle kurdukları Kâşgar Devleti'nin, Yakub Han'ın ölümünden sonra ortaya çıkan manâsız bir

iç harb sonunda parçalanması ve müdafaa edilmeksizin Çin kontrolüne geçmesi herkesi olduğu gibi Çinlileri dahî şaşırtmış idi. Bilâhire İstanbul'a gelen Yakub Han'ın emektar elçisi Seyyid Yakub Han Töre, bir tahrir ile Sultan Abdülhamid'e müracaat ederek, Kâşgar Devleti'nin Osmanlı idâresine tâbi bir ülke olduğunu ve Çin istilâsının protesto edilmesini veya Çin hükûmetine başvurarak

Çin kuvvetlerinin geri çekilmesi için tavassutlarını rica etmiştir.⁴⁴ Fakat "93" Harbi'nde yâni 1877-78 harbinde Ruslara yenilen Osmanlı Devleti perişan bir durumda olduğu için Kâşgar elçisinin ricalarına müspet bir cevap verememiştir. Bu hâdiseden sonra, Osmanlı Devleti ile Doğu Türkistan arasındaki münâsebetlerin oldukça zayıfladığını ve bir müddet sonra da kesildiğini görmekteyiz.

- 1 Tafsilat için bkz., M. Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki Siyasî Münasebetler 1775-1875*, TTK, Ankara 1994, s. 29-100.
- 2 Tafsilat için bkz., M. Saray *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, I, İstanbul 1997, s. 173-197.
- 3 Tafsilat için bkz., M. Saray, *Afghanistan ve Türkler*, 2. Baskı, İstanbul 1997, s., 48-140.
- 4 M. Sara, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan...*, s. 48-58.
- 5 M. Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan...*, s. 73-83.
- 6 M. Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan...*, s. 36-40.
- 7 Mesned-i celil-i sadaret uzmaya Buhâra sefiri Abdülhay Efendi ve mukad-demce Buhâra'ya sefaret giden Şeyh Süleyman Efendi tarafından gönderilen tahriratın tercümesidir, 20 Zilhicce 1288 (8 Şubat 1872) *İrade, Hariciye*, Nr. 15065, Lef 1.
- 8 Sadrazamın tezkiresi, *İrade, Hariciye*, Nr. 15225, lef 1.
- 9 D. Boulger, *The Life of Yakoub Beg*, London, 1878, s. 193.
- 10 A. Vambery, *Central Asia and the Anglo-Russian Question*, London, 1874, s. 299.
- 11 Boulger, *The Life of Yakoub Beg*, s. 77.
- 12 D. Boulger, *Central Asian Portraits*, London, 1880, s. 103.
- 13 Boulger, *The Life of Yakoub Beg*, s. 86.
- 14 Boulger, ayn. esr., s. 87.
- 15 Boulger, ayn. esr., s. 115-118.
- 16 Kuropatkin, A. N., *Kashgharia*, İng. terc. Kalküta, 1882, s. 165-179.
- 17 V.G. Kierman, "Kashghar and the politics of Central Asia", *Cambridge Mistical Journal*, II/3 (1955), s. 324-25; L. E. Frechtling, "Angle-Russian Rivalry in Eastern Turkestan, 1863-1881", *Journal of Royal Central Asian Society*, Vol. XXVI (1939), s. 178-79.
- 18 Kâşgar Hâkimi Yakub Han'ın 1289 tarihli farsça aizesi, *Başbakanlık Arşivi, İrade, Hâriciye*, nr. 15524, Lev. 2.
- 19 B.A. *İrade, Dâhiliye*, nr. 46454.
- 20 *İrade, Dâhiliye*, Nrl. 46753 ve 46454.
- 21 B.A., *İrade, Dâhiliye*, nr. 49054.
- 22 1291 yılında memuren Kâşgar'a gönderilen Yüzbaşı Ali Kâzım Efendi'nin lâyihası. *Yıldız Esas Evrakı*, Kısım 33, Evrak 1481, Zarf 73, Karton
- 23 B.A., *İrade, Mâriciye*, nrl. 15546 ve 15524.
- 24 B.A., *İrade, Dâhiliye*, nr. 49650 ve Ali Kâzım Efendi'nin lâyihası...
- 25 Ali Kâzım Efendi'nin lâyihası...
- 26 B.A., *Arize, İrade, Dâhiliye*, nr. 49054.
- 27 Aynı vesika ve *İrade, Mâriciye*, nrl., 15817 ve 16526.
- 28 Boulger, *The Life of Yakoub Beg*, s. 220-224.
- 29 Kâşgar emîri Yakub Han, hazretleri tarafından ırsal olunan nâmenin sûret-i tercümesi, B.A., *İrade, Dâhiliye*, nr. 49054.
- 30 Kuropatkin, *Kashgharia*, s. 214-220; M. Atuf, *Kâşgar Tarihi*, İstanbul, 1300, s. 399-401.
- 31 B.A. *Arize, İrade, Meclis-i Mahsus*, nr. 2343.
- 32 B.A., *İrade, Meclis-i Mahsus*, Nr. 2343, Lef 1.
- 33 W.L. Bales, *Tso Tsung-tang*, Shanghai, 1977, s. 325; Wen-djang Chu, *The Muslim Rebellion in Northwest China 1862-1878*, Paris, 1966, s. 136-48.
- 34 Fraser to Derby, Peking, nr. 180, October 8, 1876 ve November 16, "Telegram" and nr. 211, November 16, 1877, *F.O.17/825*, Londra.
- 35 India Office to Foreign Office, April 10, 1877, *F.O.17/825*.
- 36 Makam-ı nezaret-i celile-i hâriciye'ye 29 Eylül 1876 tarihli Petersburg sefaret-i seniyyesinden varid olan tahriratın tercümesidir. *Hâriciye Arşivi, Siyasî Dosyalar (Enebi Defterler-Rusya) II*.
- 37 Wade to Derby, Londra, May 24, 26 1877; Wade to Derby, July 12, y 877; Derby to Rue, July 23, 1877; Wade to Derby, July 25, 1877, *F.O.17/825*.
- 38 Foreign Office to Fraser, Lodra, nr. 9, August 3, 1877; Franses to Derby, September 23, 1877, *F.O.17/825*. London.
- 39 Kuropatkin, *Kashgharia*, s. 246.
- 40 aynı yer.
- 41 Kuropatkin, *Kashgharia*, s. 250-52; Ali Kâzım Efendi'nin lâyihası...
- 42 Kuropatkin, ayn. esr. s. 253.
- 43 Fraser to Derby, Peking, nr. 50, March 16, 1878, *F.O.17/825*, London.
- 44 Kâşgar'a dair Seyyid Yakub Efendi'nin 1297 tarihli arzisi, *Yıldız Esas Evrakı*, Kısım 33, Evrak 1638, Zarf 73, Karton 91.

TÜRKİSTAN'DA OSMANLI-İRAN REKÂBETİ

YRD. DOÇ. DR. ABDULLAH GÜNDOĞDU
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ

Osmanlı Devleti'nin uluslararası ilişkileri söz konusu olduğunda daha çok bu, dış politika kavramı içerisinde algılanıp değerlendirilmekte, yalnızca Osmanlı Devleti'nin uluslararası çevreye karşı davranışı ile bu davranışın hangi şartlar altında oluştuğu hususu üzerinde durulmaktadır. Oysa Osmanlı Devleti'nin uluslararası ilişkilerinin bir de uluslararası politika boyutu vardır. "Bir bilim dalı olarak uluslararası politikanın esas konusu, uluslararası siyasal sorunların gözlemlenmesi ve çözümlenmesi ile, bunların anlatılması ve bu konuda tahminler yapılması için kuramların, ya da modellerin geliştirilmesidir."¹ Yani, Osmanlı Devleti'nin dış davranışlarına karşı diğer devletlerin tutumlarının ve tepkilerinin incelenmesi gerekir. Bu da genel olarak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu iki veya daha fazla devlet arasındaki ilişki sürecinin karşılıklı ele alınması demektir.

Ancak, Uluslararası politika kavramı Batı'nın yaşadığı tarihsel süreç esas alınarak oluşturulduğu için Osmanlı Devleti'nin uzun asırlar boyunca kurduğu ilişkilerinin, özellikle de Batı dışındaki devletlerle olanlarının, uluslararası politika bakımından değerlendirmeye muhtaç bir konu olduğunu burada belirtmekte yarar vardır. Bu husus, Osmanlı Devleti'nin Türkistan'la olan ilişkileri için de böyledir.

Biz bu yazımızda 16. yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı Devleti'nin Türkistan'a ilgisinin yoğunlaştığı bir dönemdeki ilişkilerini, uluslararası politika bakımından değerlendirmeye çalışacağız.

16. yüzyıl, tarihimizde toplumsal bünyemizi siyasî, dinî ve kültürel bakımlardan derinden etkileyen kırılmaların yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Safevî devletinin ortaya çıkışı ile başlayan süreç içerisinde Osmanlıların Sa-

fevîler ile giriştiği rekabet, bu kırılmaların nedenlerinin başında gelir. Yüzyılı aşan bir sürece yayılan bu rekabet Osmanlıların siyasî, malî, askerî ve ideolojik önceliklerinin belirlenmesinde büyük oranda etkili olmuştur. Safevîliğin nüfuz alanından çıkmak için Osmanlılar kendilerini daha koyu bir Sünnî anlayışa itilmiş buldular. Safevîliğin dayandığı siyasî ve ideolojik temeller Osmanlı ülkesinde olduğu kadar Türkistan'da da bir ihtilâf kaynağı olmuştur. Hatta Osmanlılar, Safevîlere karşı yürüttükleri ideolojik mücadelede Şiiliğe düşman olan Türkistan ulemasının maddi ve manevî desteğinden büyük oranda yararlandılar.² Ayrıca, Özbeklerin Safevîler ile olan siyasî rekabetleri hem Osmanlılardan daha erken başlamış ve hem de daha yıkıcı olmuştur.

Safevî devletinin kuruluşuyla birlikte, Şah İsmail ile Türkistan'da hakimiyeti henüz ele almış olan Şeybak Han, Horasan üzerinde çetin bir mücadeleye giriştiler. Şah İsmail'in, Şiiliği siyasallaştırarak bütün faaliyetlerini bu temel üzerine kurmasına karşılık, Türkistan'da Şiiliğe karşı mücadeleyi yürüten Hâcegân diye adlandırılan Nakşî tarikatına mensup olan Şeybak Han da Sünniliğin koruyuculuğuna soyundu. Aslında temelde siyasal nedenlere dayanan bu mücadele, görünüşte bir mefkûre mücadelesi şekline dönmüştür. Söz konusu siyasal mücadeleden galip çıkan ise Şah İsmail olmuştur. Şeybak Han'ın 1510 yılında Merv'deki feci akıbeti ardından Şah İsmail, Horasan ve Hâzerm'i aldıkları başka hâkimiyetini Maverâünnehir'e kadar uzatmıştır. Ancak Türkistan halkına daha yakın olan Özbekler, Deşt-i Kıpçak'tan aldıkları takviye kuvvetlerle Maverâünnehir ve Hâzerm'de tekrar hâkimiyet kurmayı başardılar. Horasan bölgesi ise Özbekler ve Safevîler arasında sürekli bir mücadele alanı olarak kalmıştır.³ Osmanlıların bu mücadeleye karışma-

ları dengeleri değiştirmiş, Maverâünnehir ve Hârezn'de teşekkül etmiş olan hanlıklar, Şah İsmail'in Çaldıran yenilgisinden sonra durumlarını sağlamlaştırarak savunma konumundan saldırı konumuna geçmişlerdir.

Ancak, Safevîliğin Osmanlı ülkesi üzerindeki etkisi Türkistan'dakinden farklı idi. Türkistan'da haricî bir düşman olarak görülen Safevîlik Osmanlı ülkesinde yönlendirebileceği kendisine bağlı sempatizanlara sahip olduğu için aynı zamanda dahilî bir tehdit idi. Bu nedenle iki devlet arasında mücadeleler ve savaşlar eksik olmamıştır. Osmanlı-İran savaşlarında en önemli etken olarak, tarihi köklere dayanan Sünnî-Şiî çekişmesinin özellikle Anadolu'da siyasal ve toplumsal barışı bozucu yönü öne çıkarıldığında Osmanlı Devleti'nin İran'a düşmanca bir tutum takınmasında bir nefis müdafaasının söz konusu olduğunu söylemek mümkündür.⁴

Ancak bu görüşün tek başına çok geniş zaman dilimine yayılan Osmanlı-İran rekabetini açıklamaya yetmeyeceği açıktır. Buna ek olarak Braudel tarafından ortaya atılan ve Osmanlıların bilhassa III. Murad çağındaki Hazar denizi kıyıları ve Tebriz'e yönelik seferlerinin, Asya içlerinden gelen önemli ticaret yollarının mahrem ve transit noktalarını ele geçirmek amacını taşıdığı yolundaki görüşünü önemle zikretmek gerekir.⁵ Böylece Osmanlılar, Hazar Denizi'ne bir donanma ile hâkim olarak Türkistan'dan gelen ticaret ve Hac yollarını denetim altında tutacaklardı. Hatta Osmanlıların Hazar Denizi'nde bir donanmaya ek olarak "Bahr-i Kolzum Kapudanlığı" kurmaları bu amaca yönelikti.⁶ Aslında Osmanlıların Süveyş Kanalı, ve Don-Volga Kanalı projeleri yanında Ejderhan ve İran seferlerini zenginliklerinin kaynağı olan Doğu-Batı ticaretinin güzergâhının giderek güney denizlerine kayması karşısında eski yolları verimli ve ekonomik hâle getirmeye yönelik ortak bir amaçla da açıklamak mümkündür. Ayrıca Osmanlı İran rekabetinin jeopolitik değerlendirmelere de muhtaç olduğunu belirtmeliyiz.

Yavuz Sultan Selim'den başlayarak Safevîlik Osmanlılar için iç ve dış tehdit algılamasında öncelikli bir yer işgal etmiş ve Osmanlıların Şark siyasetinin başlıca gündem maddesini oluşturmuştur. Zaman zaman şiddeti zayıflamakla birlikte yıpratıcı rekabet ve mücadele hep devam etmiştir. Bu süreç içinde her iki devlet bütün im-

kanlarını harekete geçirmeye gayret etmiş ve mücadelelerinde uluslararası politika ve diplomasiyi ilgilendirecek araçları da kullanmaktan geri durmamışdır.

1578-1590 yılları arasında oniki yıl süren Osmanlı-İran savaşları iki devlet arasındaki rekabetin ve mücadelenin en çetin olduğu dönemdir. Bu savaş döneminin öncesinde İran büyük bir siyasal çalkantı içindeydi. 1576 yılında İran'da istikrarı temsil eden Şah Tahmasb 44 yıllık saltanatının ardından katledilmişti. İran'da iktidarı paylaşan Türkmen, Çerkes, Gürcü ve Kürt kabilelerinin mücadelesi kızışmış, güç odaklarının arzusuna bağlı olarak İran tahtında birbiri ardınca hükümdarlar gelip gitmeye başlamıştı. Bu sırada Osmanlı tahtında ise devlet işleriyle uğraşmaktan hoşlanmayan III. Murad bulunuyordu. Sokullu Mehmed Paşa'nın yitirmekte olduğu iktidarını ele geçirmek için vezirler arasında kıyasıya rekabet vardı. İran'ın içinde bulunduğu güç durum, bu iktidar heveslilerine kendilerini göstermek için uygun bir ortam olarak görünmekteydi.⁷ Osmanlıların bu şekilde Akdeniz'e sırtlarını dönerek Doğu'ya yönelmeleri, Braudel tarafından, Türklerin zenginliklerinin tarihsel kökeni olan Asya'ya dönüşü olarak algılanmaktadır.⁸ Osmanlıların hem bu zenginliğe ulaşmaları ve hem de dahilî ve haricî gaillesi olan Safevîleri etkisizleştirmeleri için savaş makinasından başka kullanabilecekleri uluslararası politikanın ve diplomasinin araçlarına da sahip durumdaydılar. Bunların en önemlisi, Safevîlere karşı onları doğudan sıkıştırabilecek güçte gördükleri Buhara Hanlığı ile birlikte hareket etmekte. Buhara Hanlığı zaten Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Zaferi'nden hemen sonra Safevîlere karşı Osmanlılar ile işbirliği içerisinde idi.⁹ Şimdi ise Buhara Hanlığı'nda iktidarı, bu işbirliğini askeri bir ittifaka dönüştürmeye hazır, Safevî karşıtlığı bakımından da Osmanlı hükümdarından daha ileri durumdaki II. Abdullah Han elinde bulunduruyordu.

Orta Asyalı fatihlerin son halkası olan II. Abdullah Han, hükümdarlık yeteneklerini ilk defa 1551'de babası İskender'e ait olan Kermina'da gösterme fırsatı bulmuş, uzun mücadelelerden sonra 1557'de Buhara'yı ele geçirip, burayı kendine başkent seçmiştir. 1561'de babası İskender'i Özbeklere han seçtirmekle birlikte iktidarın gerçek sahibi kendisi idi. Kanlı savaşlardan sonra, 1567'de Merv'i, 1571'de Andhud ve Şibirgan'ı, 1572'de

Tirmiz ve Belh'i, 1578'de Semerkand'ı ertesi yıl ise Taşkent'i Buhara tahtına boyun eğdirdi. 1583 yılında babasının ölümünden sonra ise hanlığı resmen ele almıştır.¹⁰

II. Abdullah Han'ın daha Türkistan'da hâkimiyet kurma mücadeleleri içerisindeyken kafasında Osmanlıların ve Özbeklerin ortak düşmanı olan Safevîlerin ortadan kaldırılması için, ayrı ayrı bölgelerden aynı anda Safevî ülkesine hücumla geçilmesini sağlanmasına yönelik bir stratejik plana sahip bulunduğunu gösteren belirtiler vardır. Nitekim, II. Abdullah Han, 1571 yılında II. Sultan Selim'e yazdığı mektubunda Osmanlıları Safevîlere karşı kışkırtmaktaydı.¹¹ Fakat, Osmanlıların buna cevabı onun istediği gibi olmayacaktır.¹²

Abdullah Han'ın uzun zamandır beklediği ittifak şartları, ancak Osmanlıların 1578'de İran'a sefer açması ile ortaya çıkmıştır. Bu kez istekli olan Osmanlı tarafı idi. Özellikle Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şamahı'da yürüttüğü harekât sırasında Kırım Hanı Adil Giray Han'ın Safevîlerin eline esir düşmesinden sonra Osmanlılar, Abdullah Han ile tam bir askerî ittifakın yolunu aramaya başladılar.¹³ Fakat bu sıralar Abdullah Han Türkistan'da önemli fetih işleriyle uğraştığı için Osmanlıların bu taleplerini yerine getirebilecek durumda değildi. Ancak 1582 yılının sonlarına doğru, Türkistan'daki fetih faaliyetlerini bitirdikten sonra Abdullah Han bu ortak strateji'nin uygulanması için hazır hâle gelmiştir. Nitekim Sinan Paşa'nın İran serdarlığı zamanında Osmanlıların Horasan'a inmeğe hazırlanan Özbek faktörünü yürüttükleri barış görüşmelerinde Safevîlere karşı bir baskı unsuru olarak kullandıklarını görüyoruz. Buna göre, eğer barış şartları kabul edilmezse Abdullah Han ile ortaklaşa hareket edilerek Kızılbaş ülkesinin tamamen feth olunması yönündeki Osmanlı planı devreye sokulacaktı.¹⁴ Her ne kadar Abdullah Han bu plan için uygun ve hazır olsa bile yine de onun teşvik ve ikna edilmesi gerekiyordu. Abdullah Han'ı Osmanlılar ile tam bir askerî ittifak için ikna etmek ve bu ittifakın detaylandırılması hususunda Piyale Paşa'nın büyük çaba ve becerileri olmuştur.

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın güvenilir bir bürokratı olan Piyâle Paşa, muhtemelen Osman Paşa'nın Diyarbakir Beylerbeyliği esnasında onun güvenini kazanmış olmalıdır. Osman Paşa'nın Şirvan bölgesindeki faali-

yetleri sırasında, Şirvan muhafazasında gönüllü olarak kalmağa talip olanlardan biri olmuş ve bu hizmeti karşılığında kendisine Harput Sancak Beyliği tevcih edilmiştir.¹⁵ Yine Osman Paşa'nın Şirvan müdafaası boyunca hizmete devam etmiş, ardından Kaytas Bey'in yerine Ereş Beylerbeyisi tayin olunarak o sırada sefere iştirak eden Kırım Hanı Adil Giray Han'ın maiyyetlerine memur edilmiştir (1578). Şamahı muhasarasında Kırım Hanı Adil Giray Han'la beraber Safevîlerin eline esir düşmüş olan Piyale Paşa, götürüldüğü Kazvin'den Semerkand'a kaçmayı başarmış ve Abdullah Han'ın elçisi ile 990 Rebiü'llevveli evasıtında (1582) İstanbul'a vasil olmuştur.¹⁶

Bu şekilde Abdullah Han ile yakınlık kurmuş olduğu anlaşılan Piyâle Paşa, aynı zamanda İran meselesini iyi bilen bir bürokrat olarak Osmanlılar için hayatiyet arzeden Buhara Hanlığı ile ilişkiler konusunda giderek kilit bir isim hâline gelecektir. Bunun sonucunda onu, daha sonra Abdullah Han'ı Osmanlılar'la askerî bir ittifaka ikna etmekle görevlendirilmiş bir elçi olarak görüyoruz. 1587 yılından önce muhtemelen 1586'da gerçekleşmiş olan bu elçilik görevinin konusu sadece İran'ı hedef alan bir askerî ittifakla sınırlı değildi. Osmanlıların Aşağı İdil boyunda yürütecekleri faaliyetleri ve ikincisi düşünülen Ejderhan seferi gibi konuların da görüşülecek olması dolayısıyla aynı zamanda Rusları da hedef almakta idi.¹⁷ Onun söz konusu elçilik görevinde büyük çaba ve beceri göstermiş olduğu anlaşıyor. Zira, Piyale Paşa, elçiliği ve Osmanlı-Buhara Hanlığı ittifakındaki başarısı karşılığında döndükten sonra 1587 yılında İkinci Ejderhan seferine serdar tayin edilmiş¹⁸ bu seferden vazgeçilmesi¹⁹ ardından 996 h./1588'de Ahmed Paşa yerine Rakka Beylerbeyliği ile ödüllendirilmiştir.²⁰ Ayrıca Abdullah Han da Sultan III. Murad'a yazdığı mektubunda "Özellikle elçiniz Piyâle Paşa'nın bizi Kızılbaş memleketini istilâ etmeye teşvik ve tahrir ettiği günden beri biz bu hususa daha da fazla önem vermeye başladık" ifadesiyle Piyâle Paşa'nın ittifakın gerçekleşmesindeki katkısını açıkça belirtir.²¹

Piyâle Paşa'nın yerine getirdiği bu elçilik görevi ile ilgili olarak Şecere-i Türk'te de çok önemli bilgiler vardır. Abdullah Han'ın Hârezm'e olan ikinci seferinin nedenleri zikredilirken; Safevîleri ortadan kaldırmak husu-

sunda Abdullah Han'a gönderilmiş olan Osmanlı elçisi Piyale Paşa'nın dönüşünde Ürgenç'te Hârezm Şibânîleri şehzadelerinden Hacim Han'ın oğlu Muhammed İbrahim Sultan tarafından soyulması gösterilir.²² Abdullah Han, kendisine çok önemli görevle gelmiş olan bu değerli elçinin soyulmasına çok kızmış ve daha sonra düzenleyeceği seferle Hârezmlileri cezalandırmak istemiştir.

Hârezm ve Buhara'da kurulmuş olan Özbek hanedanları Cengiz'in oğlu Cuci'nin beşinci oğlu Şibân Han soyundan gelmiş olmalarına rağmen iki hanedan arasındaki rekâbet ve mücadele hiç bir zaman eksik olmamıştır. Buhara Özbekleri Şibân Han sülâlesinin yasal varisi olarak hep kendilerini görmüş olmalarına karşın Hârezm Özbekleri ise buna sürekli direnmişlerdir. Osmanlıların Özbekleri bir blok hâlinde Safevîlere karşı tutma gayretlerine karşı Safevîler de bu bloku parçalayarak iki Özbek hanedanı arasındaki ihtilâfı körüklemeyi kendi siyasal çıkarlarına uygun buldular. Hârezm Özbekleri hâkimiyeti ele aldıkları 1512'den başlayarak Osmanlılar ile iyi ilişkiler içerisinde olmaya gayret etmişlerdir. Hatta, Buharalı soydaşları gibi, Rusların ve Safevîlerin kapattığı Hazar ve Karadeniz yolunun açılması hususunda İstanbul'a sık sık başvuruyorlardı.²³ Yine, 1569 yılındaki akim kalan Birinci Ejderhan Seferi öncesinde Hârezm hanı Hacim Han'ın sefer açılması yönündeki müracaatı Osmanlı Bâbîâlis'i'nce dikkâte alınmıştı.²⁴ Hârezm şehzadeleri için de İran'ın elinde bulunan Horasan'a yağma akınları düzenlemek kendilerini göstermek için bir fırsat olarak görülmekteydi. Buna rağmen güçlü muarızları Buhara Özbeklerinin baskılarının arttığı zamanlarda ise Hârezmliler için Safevîler doğal bir müttefik olmaktaydı.

Aslında Osmanlı-İran rekâbeti Türkistan'da geçmişte de benzer şekilde bir Buhara-Hârezm çekişmesi şeklinde uç vermişti. Bunda İran'ın Doğu sınırında Osmanlılarla müttefik durumdaki birleşik Özbek unsurunu parçalama siyaseti büyük oranda etkili olmuştur. Bunun gereği olarak İran, Buhara-Hârezm ikileşmesini kendi siyasal çıkarları için derinleştirmeyi uygun görmüştür. Bunu ilk düşünen ve hayata geçiren Şah Tahmasb'dır. Onun hükümdarlığının ilk zamanlarında, aralarında Meşhed'in de bulunduğu Horasan'ın büyük bir kısmı Özbeklerin eline geçmişti. Bu devirde Buhara tahtında Safevîlere karşı bilhassa Horasan'a düzenlediği saldırılarla ünlen-

miş olan Ubeydullah Han (1533-1539) bulunuyordu. Buhara'daki akrabalara ile aynı çizgide hareket eden Hârezm Şibânîleri sık sık Horasan'a yağma akınlarına çıkmaktaydılar. Safevîler Osmanlıların ta Yavuz Sultan Selim zamanından beri Buhara Hanlığı ile kendilerine karşı işbirliği içerisinde olmaları karşısında bilhassa Şah Tahmasb zamanında (1524-1576) Avrupa'da Osmanlılar aleyhine müttefik arayışı içerisinde oldular. Doğu'da ise Şah Tahmasb, Horasan'a sürekli yağma akınları yapan Hârezm Şibânîlerini bazı diplomatik manevralar yaparak, bu iki Özbek devletinin ittifakını bozmayı ve Hârizmlileri kendi tarafına çekmeyi düşündü.²⁵ Bunun için ittifakın zayıf ayağı durumundaki Hârezm Özbeklerinin başındaki Bucuga Han'a elçi gönderip kızıyla evlenmek yoluyla Osmanlıların doğuda kendi aleyhlerine oluşturdukları bloku kırmaya çalıştı. Osmanlı-Buhara ittifakına karşı Hârezmlileri yanına almak suretiyle yeni bir karşı ittifakla çıkma fikri Şah Tahmasb tarafından ilk defa hayata geçirilmekle birlikte, 1587'de babası Hüdabende'nin yerine geçen Şah Abbas tarafından yeniden düşünüldüğü anlaşıyor. Muhtemelen Şah Abbas daha Horasan valiliği esnasında bu karşı ittifakı düşünmüş olmalıdır. Zira Horasan bölgesi Hârezm Özbekleri ile İran'ın ilişkide olduğu sınır bölgesi idi. İşte Piyale Paşa'nın yukarıda sözünü ettiğimiz Hârezm'de soyulması hadisesi de bu ittifakın bir neticesi olmalıdır. Buna karşılık Abdullah Han, Hârezm'e üç defa sefer düzenlemiştir.

Piyale Paşa tarafından kotarılan Osmanlı-Buhara ittifakı 1588'den itibaren meyvelerini vermeye başlamıştır. Ferhat Paşa'nın ikinci serdarlığı döneminde Karabağ ve Gence harakâtı sırasında Abdullah Han da İran'a karşı taarruza geçerek Herat'ı zabdetti (1588). Oğlu Abdülmümin de Meşhed ve civarını aldı (1589). Ülke içerisinde de karışıklıklar hat safhaya varmıştı. Bu Özbek taarruzu ile iki ateş arasında kalan Safevîler ittifakın bir kanadını devre dışı bırakmak için derhal Osmanlılar'la barış isteğinde bulundular. Bu sırada İran tahtında bulunan Şah Abbas, kardeşi Hamza Mirza'nın oğlu Haydar Mirza'yı maiyyetinde Erdebil valisi Ustaclu Mehdi Kulu Han olduğu halde bir sefaret heyetiyle Serdar Ferhat Paşa'ya gönderdi ve o da bunları alarak muzaffer bir şekilde İstanbul'a girdi. İran'la harbe son veren barış 21 Mart 1590'da İstanbul'da imzalandı. Buna göre, Tebriz şehri

ile Azerbaycan'ın Tebriz mıntıkası Karabağ, Gence, Kars, Tiflis, Şehrizar, Nihavend, Luristan tarafları Osmanlılarda kaldı. Ayrıca Haydar Mirza rehin olarak İstanbul'da alıkonuldu.²⁶

Bu barışın sonucunda her ne kadar Özbeklerin Safevîlerden aldıkları yerlerin ellerinde kalması kabul ettirilmiş olsa da bu Özbekleri tatmin etmiş görünmüyordu. Osmanlılar, Özbeklerle yapılan ittifakın hedefini "bu kötü kavmin (Safevîlerin) elinde bulunan bütün memleketlerin fethedilmesi ve iki tarafın işbirliği sayesinde bu kötü kavmi ortadan kaldırmak" olarak taahhüt ettikleri hâlde neden Özbekleri yarı yolda bırakmışlardı? Abdullah Han, barış öncesinde Osmanlıların ittifakın bu nihaî amacından caymakta olduklarını hissettiği için üst üste iki elçi (Hüseyn Bey ûdî ve Dost Muhammed Bahadır) göndererek ittifakın nihaî hedefinin gerçekleşmesi yolunda Osmanlıları tahrik ve tazyik etmek istemiş ve ittifakın takviyesini talep etmiştir.²⁷ Fakat Osmanlılar Özbekleri oyalayarak ancak barıştan sonra cevap vermişlerdir. III. Murad'dan Abdullah Han'a giden mektupta; "Acem şahının durumdan korkarak musalaha yolunu tutup af ve aman istediği, biraderzadesini rehin olarak gönderdiği, kötü adetlerini bırakarak itaat ettiği ve şimdiye kadar fethedilen yerlerin elde kalmasına razı olduğu" bildirilirken,²⁸ Serdar Ferhat Paşa'nın mektubunda ise mütefekklerini teskin etmek için "Şah size karşı hiç bir harekette bulunmayacak ve fethettiğiniz yerler elinizde kalacak. Eğer o bu yerleri geri almak için asker gönderirse ittifak şartlarının geçerli olacağı padişahımızla çok sıkı münasebetleriniz olduğundan size karşı çıkan bize de itaatsizlik etmiş olacaktır. Bu taraftan size her türlü yardım gönderilecektir" şeklinde açıklama yapmak gereği duyulmuştur.²⁹

Bu açıklamalar tabii olarak Abdullah Han'ı tatmin etmiş görünmüyordu. Hatta o, 1598 yılında ölümüne kadar Osmanlılarla birlikte hareket ederek İran'ı paylaşma umudunu sıcak tutmuştur. Nitekim Abdullah Han, Safevîlerin müttefiki olan Hârezm Özbekleri üzerine 1002 (1594)'de yaptığı seferini ittifak şartlarının devam etmesi konusundaki istekliliğinin bir göstergesi olarak sunmak istemiştir. Ertaş adındaki bir elçisi vasıtasıyla III. Murad'a gönderdiği namesinde; "Hârezm hükümdarı Hacım Han'ın üzerine büyük bir ordu ile varılıp otuz

kalesinin alındığı, Hacım Han'ın bir kaç neferiyle ancak canını kurtarıp Şah Abbas'a sığındığı" bildirilmiştir.³⁰ Han'a yazılan cevabî namede ise yine daha önceki yazışmalarda vurgulanan İran'la yapılan barışın gerekçelerinin zikredilmesi³¹ Abdullah Han'ın İran'a karşı ittifakta ısrar etmiş olduğunu göstermektedir. Fakat Osmanlılar İran ile barışı korumakta kararlı görünmüyorlardı. Hatta, bu esnada patlak veren Gilan meselesi bile barışı bozmaya yetmeyecek, aksine Osmanlı-Buhara ilişkisinde çatlağa neden olacaktır.³² Daha sonra, Abdullah Han, bir kez daha elçi göndermiştir. III. Murad'ın ölümü ve III. Mehmed'in tahta geçişini tebrik etmek maksadıyla Hac kafilesiyle gönderdiği elçilik heyeti Piyâle Paşa'nın başına geldiği biçimde Hârezm Özbekleri tarafından soyulması üzerine Abdullah Han, Hârezm'e bir sefer daha düzenlemiştir.³³ Elçilik heyeti ise gecikmeyle evasır-i Receb 1006'da (1598) görevini yerine getirebilmiştir.³⁴

Osmanlıların başlangıçtaki ittifak taahhütlerinden dönerek İran'la barış yapmalarında, İran savaşlarının her yönden yıpratıcılığı ve Batı'da Avusturya ile barışın bozulması gibi bilinen nedenlerin yanında iki husus üzerinde durmakta yarar vardır. Birincisi Osmanlıların 1578-1590 yıllarında yürüttükleri İran seferlerini, Ejderhan Seferi, İdil nehri boyundaki faaliyetleri ve Kuzey Kafkasya ve Hazar denizindeki egemenlik kurma gayretleri ile bir bütün olarak düşündükleridir.³⁵ İran'ın yarattığı iç ve dış tehditlerin ortadan kaldırılması ve yükselen Rus tehdidinin engellenmesi olarak açıklanabilecek askerî stratejik amaca yönelik nihaî Osmanlı siyaseti³⁶ İkinci Ejderhan Seferi'nin sonuçsuz kalması üzerine tam olarak uygulanma şansını yitirmiştir. Böylece iç ve dış şartların zorlaması ile Osmanlılar kazançlı gördükleri bu barış antlaşmasını yapmışlardır. İkinci olarak düşünülmesi gereken husus ise, Safevîlerin ortadan kaldırılmasından sonra kendileri ile sınır olacak daha da güçlenmiş bir Özbek Hanlığı ve fetih heveslisi Abdullah Han'ın, Osmanlıların zihninde ikinci bir "Timur gailisi" çağrışımı yapmış olabileceğidir.

İstanbul Antlaşmasında Özbeklerce fethedilen yerlerin ellerinde kalacağına dair hükme rağmen Şah Abbas, Özbekler aleyhine statükoyu bozma kararındaydı. Bu esnada artık Safevîlere karşı Osmanlı desteğini kaybetmiş olan Abdullah Han, bir yandan da, oğlu Abdülmümin

ile yaşadığı ihtilaf sebebiyle fırsat bulan göçbelerin çıkardığı karışıklarla uğraşmak zorundaydı. Şah Abbas, barış yoluyla Osmanlı-Buhara ittifakını parçaladıktan sonra Özbeklere karşı giderek üstünlük sağlayıp Abdullah Han'ın 1598'deki ölümünden sonra Horasan bölgesindeki kayıplarını geri alacaktır. İstanbul Antlaşması'ndaki Özbekleri koruyan hükümler ortadan kalkmıştı. Aynı yıl Abdullah Han'ın ölüm haberi bir kaç ay gecikmeyle tüccarlar vasıtasıyla Bâbîâlî'ye ulaştığında bir dönem Osmanlı siyasetinin en önemli bir muhatabı gibi değil de sıradan bir şark hükümdarının ölümü gibi algı-

landı. Hatta, Şah Abbas, Abdullah Han'ın ölümü ardından Horasan bölgesindeki başarılarının haberini bir elçilik heyetiyle, saygılı bir üslupla da olsa, Osmanlılara bildirmekte bir beis görmeyecektir.³⁷

Bu tarihten sonra Osmanlılar bir daha bu çapta bir ittifak içinde olmadılar. Bunda, uluslararası politikanın bütün enstrümanlarını kullanabilecek güçlerini giderek kaybetmeleri kadar Abdullah Han gibi kararlı ve muktedir bir partnere bir daha asla sahip olamamaları etkili olacaktır.

- 1 M. Gönülöb, *Uluslararası Politika, (İlkeler-Kavramlar-Kurumlar)*, Ankara, 1979, s. IV.
- 2 Bu dönemde Türkistan'da Şiliğe karşı ideolojik mücadeleyi yürüten Nakşibendi tarikatı ve bu tarikatın önde gelenlerinin giderek Osmanlı ülkesinde nüfuz ve itibar kazandığını görüyoruz. Meselâ, 16 Şa'ban 994 (2 Ağustos 1586) tarihinde "... Vilâyet-i Buhara'dan gelen ve tarik-ı Nakşibendiye ulularından Taşkendi Şeyh Ahmed Sadık hazretleri azîzül-vücûd mübârek zât-ı şerif olmağın sa'adetlü Padişah-ı âlem penâh hazretlerinden Sadıra'zam Siyâvuş Paşa hazretlerine tezkire-i hümayûn çıkup "Azîz'ün cenâzesini ta'zîm ü tekrîm ile hazret-i Ebi Eyyûb Ensârî'de defn idesiz" deyü fermân olunmağın..." Selânikî, *a.g.e.*, s. 173.
- 3 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, II/2, London, 1980, s. 706-707; *Uzbekistan SSR Tarihi*, Taşkent, 1958, s. 221-222.
- 4 Bu konuda etraflı bilgi için bkz.: Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri I* (1578-1590), İstanbul, 1962.
- 5 Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, II. Cilt, çev.: M. Ali Kılıçbay, İstanbul, 1990, s. 347.
- 6 M. F. Kırzoğlu, *Osmanlıların Kafkas-Elleri'ni Fethi* (1451-1590), Ankara, 1993, s. 272.
- 7 Bekir Kütükoğlu, *a.g.e.*, s.14., İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1983, III/I, s. 54.
- 8 Braudel, *a.g.e.*, s. 346.
- 9 Rızaullah-Şah, *Osmanlıların Şark Siyaseti* (1539-1658), A.Ü.D.T.C.F. Basılmamış Doktora Tezi, s. 158-162; A. Gündoğdu, "Türkiye İle Türk Dünyası Arasındaki Münasebetleri Tarihi Arka planı", *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 15, Ankara, Mayıs-Haziran 1997, s. 296-297.
- 10 H. H. Howorth, *a.g.e.*, s. 733-738; W. Barthold, "Abdullah b. İskender mad, *İslâm Ansiklopedisi*, s. 34-35; Mehmet Sararay, Abdullah II" mad. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, s. 104.
- 11 Mektupta Kanunî zamanında Safevîlere karşı iki devlet arasındaki işbirliği övülmekte, kötülükleri sıralanan Safevîlere karşı yardım istenmekte ve II. Sultan Selim'e bu konuda babası gibi davranması tavsiye edilmektedir. Rızaullah-Şah, *a.g.e.* Ek'inden naklen; *Sâret-i Mekâtib-i Hulefâ ve Selâtin*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktb, Yazma No. Revan 1959, s. 835a-836a.
- 12 Sultan II. Selim cevabî mektubunda ağırlıklı olarak Kıbrıs'ın fethi ve Batıdaki faaliyetlerinden bahsetmekte, Abdullah Han'ın isteklerini ise kuru vaatlerle geçiştirmektedir. Rızaullah-Şah, *a.g.e.* Ek'inden naklen; *Sâret-i Mekâtib-i Hulefâ ve Selâtin*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktb, Yazma No. Revan 1959, s. 836a-838b.
- 13 B. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 99-100, 114. dnt'ndan naklen; Kırım Hanına yazılan nâme-i hümayun'da gönderdiği Receb Ağa vasıtasıyla serdârlık beratının irsâl olunduğu, acele Demirkapı'ya hareket etmesi, Osman Paşa ve Buhara hakimi Abdullah Han'la haberleşmesi ve Mustafa Paşa ile sefer hususunu müzavere etmesi hakkında *Mühimme* 38, 322 (26 Rebi'tilâhır).
- 14 B. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 114'ten naklen; Lokman, Zübdetü't-tevârih, 96b-97a.
- 15 B. Kütükoğlu, *a.g.e.*, 62.
- 16 B. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 83, 86.
- 17 995 Evâsıt-Şevval'de (Eylül 1587) İkinci Ejderhan seferinin açılması hususunda "Özbek Tatârı Ham Abdullah Han" ile birlikte Küçük Nogay mirzasının da müracaatı söz konusu edilmiştir ki (Selânikî, *a.g.e.*, s. 190-191) bu da Piyâle Paşa'nın elçiliğinde kararlaştırılmış olmalıdır. Yine Büyük Nogay mirzalarından Urus Bey Mirza'ya hitaben yazılan nâme'de; Buhara hanı Abdullah Han elçi gönderip, Ejderhan fethine yardım edilmesi hususundaki ricası zikredilmekte ve Buhara'dan gelen Piyâle Paşa'nın oraya sevk olunacak orduya serdar tayin olduğu bildirilmektedir. *Mühimme* 62, s. 105, sıra no 231.
- 18 *Mühimme Defteri* No. 62., s. 103, Belge no 230, 231.
- 19 Etraflı bilgi için bkz.: A. Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara, 1966, s. 161-167.
- 20 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, hazırlayan Mehmet İpşirdi, İstanbul, 1989, s. 198.
- 21 Rızaullah-Şah, *a.g.e.* Ek'inden naklen; Münşeat Mecmuası, s. 32a-34b. Piyâle Paşa Rakka Beylerbeyi olduktan sonra da, Özbeklerle yürütülen görüşmeler, hep onun bilgisi dahilinde gerçekleşmiş hatta, 1588 yılında gelen Hacı Bahadırkulu ve Baki Hacı'dan oluşan Abdullah Han'ın elçilik heyetine Hasankeyf Sancakbeyi olan oğlu Mehmed Bey refakât etmiştir. *Mühimme* 62, s. 253, 254, sıra no 572, 576.
- 22 *Şecere-i Türk*'ün Desmaison neğrinde Sâle Şah şeklinde yazılmış olan bu isim kitabın Taşkent neğrinde açıkça Payâle Padşah şeklinde kaydedilmiştir. Ebulgazi, Piyale Paşa'nın Hindistan üzerinden üç yılda Buhara'ya geldiğini, Abdullah Han'ın kendisine yapılan bu teklifi uygun bulduğunu, elçinin dönüşünde önce Ürgenç yoluyla Türkmen'e (Mangışlak) varıp buradan gemi ile Hazar üzerinden o devirde Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Şirvan'a oradan da İstanbul'a toplam dört aylık bir yolculuktan sonra ulaşabileceği ümidiyle yola çıkmış olduğunu kaydeder. Ş.T., s. 257 tez.
- 23 Kırzoğlu, *a.g.e.*, s. 268.
- 24 *Mühimme Defteri* 7, s. 985, sıra no 2723.
- 25 Audrey Burton, "Relations Between the Khanate of Bukhara and Ottoman Turkey 1558-1702", *International Journal of Turkish Studies*, 5, s. 83-93; Mehmet Alpargu, Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları, Ankara, 1995, s. 87.
- 26 B. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 193-198; Kırzoğlu, *a.g.e.*, s. 380-382.
- 27 Rızaullah-Şah, *a.g.e.* Ek'inden naklen; *Münşeat Mecmuası*, Esar Efendi Kütüphanesi, yazma no 3345, s. 32a-34b.

- 28 Rızaulhak-Şah, *a.g.e.* Ek'inden naklen; *Münşeat Mecmuası*, Esat Efendi Kütüphanesi, Yazma no 3345, s. 21a-27a.
- 29 Ferudun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, II, s. 239.
- 30 Selânikî, *a.g.e.*, s. 350.
- 31 Mektupta özetle; Addaş (Ertuş olacak) Bahadır ile gönderdiğiniz mektubunuzda Hârezm kalelerinden en mühimi olan Vezir isimli kaleyi fethederek yirmi sultanı esir alıp kalede esir tutulan müslümanları serbest bırakmışsınız. Diğer işler hakkında sefirinizden bilgi edinilmesini işaret etmişsiniz. Bu hususta kendisi tarafınızdan mühürlenmiş bir defteri takdim etti. Defterde istenen top, at, katır, ve bazı eşyalardan başka iletilen her şey hakkında bilgi edinmiş bulunuyoruz. Biz dinin yükseltilmesi için can ve malı feda etmeyi en büyük görev sayıyoruz. Tahta çıkışımızdan beri cihadla ve diyat-ı şarka sayısız asker göndermekle meşgulüz. Allahın yardımı ile Şirvan, Nahçıvan, Revan, Tebriz'den başka Gence ve Berde vilâyeti dahi feth olunmuştur. Bundan sonra biz Erdebil ve Kazvin'i de fethetmeye niyetlendik. Fakat, o zaman Şah, memleketinin büsbütün elinden gideceğini düşündü ve akıl yolunu seçerek barış istedi. Bize karşı samimiyetini ve itaatini göstermek için kardeşinin oğlu Haydar Mirza'yı yüce dergâhımıza gönderdi. Bizim kapımız Şark'tan ve Garp'tan herkese açıktır. Dostluk ve samimiyet gösterenlere daha lütfîkâr davranırız. Bu sebepten biz de Şah'ın barış ricasını kabul ettik. Karşı taraf bunu bozmadıkça biz de sözümlerde duracağız." Rızaulhak-Şah, *a.g.e.* Ek'inden naklen; *Münşeat Mecmuası*, Esat Efendi Kütüphanesi, Yazma no 3345, s. 21a-22b.
- 32 Şah Abbas'ın tahtından ettiği Gilân hâkimi olan Ahmed Han, Evası-ı Zilka'de 999'da önce elçisi aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne müracaat edip topraklarının kurtarılması karşılığında tâbi olmak istediğini bildirmiş fakat "Şah Abbas ile ihtilâl ü ihtifâfa sebep ü bâ'is olmasun" denilerek geri çevrildi. Daha sonra Ahmed Han Şirvan muhafazasında olan Hasan Paşa vasıtasıyla Osmanlılara iltica etmiş Osmanlılar da yine aynı gerekçeyle onu bir süre Şirvan'da alıkonulmuştur. Ahmed Han'ın mülkünü kurtarmak için Abdullah Han'a da benzer bir teklifle müracaat etmiş olması Şah Abbas'ın elçileri marifetiyle Osmanlılara ihbar edilmiş bu da Osmanlı-Buhara ilişkilerinde soğukluğa yol açmıştır. Selânikî, *a.g.e.*, s. 252, 255, 256, 267, 271, 295, 299-300, 306, 309-311, 382. Hammer'in bu konuda Ahmed Han'ı mülkünden çıkarmanın Abdullah Han olduğu şeklindeki izahı yanlıştır. Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 7, İstanbul, 1985, s. 2153.
- 33 Rızaulhak-Şah, *a.g.e.* Ek'inden naklen: Sarı Abdullah Efendi, *Düsturü'l-inşâ*, Esat Efendi Kütüphanesi Yazma no 3332, s. 88a-90a.
- 34 Selânikî, *a.g.e.*, s. 725-727.
- 35 Nitekim, Sultan III. Murad'ın cülusunu tebrik için 1584 'de İstanbul'da bulunan Rus elçisi Boris Blagov, Veziriazam Özdemiroğlu Osman Paşa'nın İran yerine Ejderhan'a yönelik bir sefer hazırlığında olduğuna dair istihbarat geçmekteydi. Kurat, *a.g.e.*, s. 161-162.
- 36 Kırzoğlu, *a.g.e.*, s. 260, 268.
- 37 Selânikî, *a.g.e.*, s. 773-774, 814-815.

XIX. YÜZYIL SONU VE XX. YÜZYIL BAŞINDA ÇİN MÜSLÜMANLARI VE OSMANLI İLİŞKİLERİ

ARZU OCAKLI
MARMARA ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

Çinliler ile Türkler arasındaki ilişkiler milattan önceki devirlere kadar inmektedir. Bu ilişkiler İslamiyet öncesi Türk Tarihi açısından en önemli kaynaklardan oluşan Çin yıllıklarında da ortaya çıkmaktadır. Türklerin tarih boyunca siyasi birlik oluşturdıkları topraklar içinde kuzey Çin sahası da bulunmaktadır. Topraklarını kuzeyden gelen atlı saldırılarına karşı korumak isteyen Çinliler, Çin seddi olarak bilinen kilometrelerce uzunluğundaki muazzam duvarları ördürmüşlerdi. Bu seddin tamamlanmasından sonra Hunlar ile Çinliler arasında İpek Yolunun kontrolünü elde tutma mücadeleleri devam etmişti.

Bugünkü Çin Halk Cumhuriyeti, 1949 yılında Mao yanlılarının iktidarı ellerine geçirmeleriyle kurulmuştur. Çin Halk Cumhuriyetinde yaşayan azınlıklar, 1 milyarı aşkın nüfusun sadece %6.7'lik (67. 33. 254) bir bölümünü oluşturdıklarından demografik yönden Çinliler için tehlike olmaktan uzaktırlar. 1982 nüfus sayımına göre Türk asıllı ve müslüman olanların toplam nüfusu da 14.598.654 olarak açıklanmıştır. Bu sayıyı oluşturanlar Çin müslümanları (Hui), Uygur, Kazak, Dongxiang (Müslüman Moğollar), Kırgız, Salar, Özbek, Tatar gibi topluluklardır. Bunların büyük bir kısmı Doğu Türkistan'da ve Çinlilerin 1955 yılında resmen kurdukları Şinciang-Uygur Muhtar Bölgesinde yaşamaktadırlar.¹

Doğu Türkistan topraklarında Hunlar, Göktürkler, Türgiş ve Karluk devletleri, Karahanlılar devleti ve Karahıtaylar hüküm sürmüştür. Karahıtaylara karşı Cengiz Han ile yakınlık kuran Uygurlar ve Karluklar müşterek bir cephe oluşturarak Karahıtay devletini ortadan kaldırdılar (1218). Kuzeyde Uygur, güneyde Doğlat adıyla iki

bağımsız devlet meydana geldi. Bunlar Cengiz İmparatorluğuna müttefik olarak katıldığından Çağatay devrinde Uygur ve Doğlat hükümdarları yönetimi fiilen ellerinde tutuyorlar. Çağatay prensleri ise sembolik olarak hanlık ünvanı taşıyorlardı. Doğu Türkistan'da hakimiyet 1514 yılında Doğlat sülalesinin elinden Saidiye olarak bilinen ikinci bir hükümete geçti ve bu devleti 1679'a kadar süren Hocalar Saltanatı devri izledi.²

Çinliler Doğu Türkistan'a girdikleri 1755 yılından Yakub Bey'in iktidara geldiği 1685'e kadar geçen süre içindeki sürekli isyanlar karşısında bu bölgeye tam olarak hakim olamamışlardır. Doğu Türkistan müslümanlarına yapılan saldırıları durdurması için Hokant Hanlığından gönderilen Yakub Bey, Kaşgar halkının da desteğini alarak kısa zamanda Doğu Türkistan'ı birleştirip merkezi Aksu olan bir devlet kurmayı başarmıştır.³

SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE ÇİN MÜSLÜMANLARIYLA İLİŞKİLER

1867 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Yakub Bey 1872'de Sultan Abdülaziz'e (1861-1876) akrabası ve elçisi Seyyid Yakub Han Töre başkanlığında bir heyet göndermiştir. Amacı kurduğu devletin Osmanlı Devleti'nce tanınmasını sağlamak ayrıca askerlerini eğitecek birkaç subayı ve gerekli askeri malzemeyi temin etmektir. Yakub Bey'e Sultan tarafından "Emir-ül müslimin" ünvanı verilmiş ve gerekli yardım da gönderilmiştir.⁴ Kaşgar Emiri Yakub Bey (bundan sonra Han) yardımlarından ve iltifatından dolayı Sultan'a gönderdiği mektubunda Devlet-i Aliyye'nin sancağını açtığını, Halife namına hutbe okutup ve sikke bastırarak vazifesini yerine getirmeye çalıştığını belirtir.⁵

Yakub Bey ile Osmanlı Devleti arasında en üst noktalara erişen ilişkiler 1875 yılında Seyyid Yakub'un İstanbul'a yeniden kabul edilmesiyle devam etti. Bu defa da Kaşgar'a 2000 tüfek ve altı sahra topu gönderildi.⁶

Ancak 1877'de Kaşgar hükümdarı Yakub Han vefat etti. Onun ölümü ve Âfak Hazretlerinin⁷ civarına defnedildiği haberi Kaşgar maslahatgüzarı tarafından Osmanlı Devleti'ne bildirildi. Yerine velahtı Bey Kulu Bey hükümdarlık tahtına geçmiş, devlet erkani ve eyalet valileri kendisine bağlılıklarını belirtmişlerdi.⁸

Ne var ki devlet içinde baş gösteren taht mücadeleleri zaten fırsat kollayan Çinlilere istedikleri ortama sağladı. Sadece Doğu Türkistan'ı işgal edilmekle yetinmeyen Çin kuvvetleri Yakub Bey'i mezarından çıkarıp yaktılar. Hükümdar, devlet ileri gelenleri ve askeri kuvvetler çareyi Rusya'nın elindeki Hokant bölgesine kaçmakta buldular. Geride kalanlar ise Çin baskısına maruz kaldılar.⁹ Hatta Türkiye'den Kaşgar'a giden askeri heyet de Çinlilere esir düşerek eziyet çekmiş fakat halkın ileri gelenlerinin Kaşgar'daki Çinli generale başvurusu ozerine onların sebest bırakılmaları sağlanmıştır.¹⁰

XIX. yy. ortalarında Çin-Rus ilişkileri de hareketli bir döneme girmiştir. Bunun asıl nedeni İngiltere ve Çin arasında imzalanan Nankin antlaşmasıyla Çin'in batı Avrupa ve Amerika ile ticarete başlayıp deniz yollarına yönelmesidir. Bu durumda Rusya Çin'le ticaretinden elde ettiği önemli bir gelir kaynağını yitiriyordu. Mançu hanedanının giderek zayıfladığı bir dönemde Rusya'nın Orta Asya'daki ilerleyişi ise Çin sınırında Kulca bölgesine dayanmıştı. Çin'in batı sınırları meselesi 1851 yılında Rusya ile imzalanan Kulca antlaşmasına göre düzenlenmiş ve bütün Doğu Türkistan Rus ticaretine açılmıştı. Antlaşma gereğince önemli şehirlerinde Rus konsoloslukları açılıyor, bölge Rus etkisine giriyordu. İki devlet arasında 1860'da imzalanan Pekin antlaşmasıyla Rusya, Kaşgar bölgesinde ticaret yapma hakkını elde ediyordu.¹¹

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ÇİN MÜSLÜMANLARIYLA İLİŞKİLER

Osmanlı padişahı II. Abdülhamid (1876-1909), İslamcılığı iç ve dış siyasette bir sistem haline getirmeyi hedeflemişti. Devlet idaresinde Araplara yakınlık göster-

miş ve Halifeliği üstün bir değer haline getirmişti. Padişah dış siyasette de İslamcılığı devletin temel prensibi olarak kabul etmiş ve Hilafet etrafında dünya İslam birliğini kurmay amaçlamıştır. Bu yüzden de Emirülmüminin unvanını Padişah ve Sultan unvanlarına tercih etmiştir. Dünya İslam birliği fikriyle, İran, Hindistan, Afrika ve Çin ajanlar göndermiş ve gizli olarak din propaganda-sına girişmiştir.¹²

Bu dönemde diplomatik görevle Avrupa'ya giden Çin'li bakan Sie Fou-tcheng, 27 Mart 1890'da Türkiye'nin Fransa büyükelçisi Esad Paşa ile görüşmüştür. Oradan Londra'ya geçen bakan Sie, 14 Mayıs 1890'da yanında Çin elçilik sekreteri Sir Halliday Macartney olduğu halde, büyükelçi Rüstem Paşa'yı da ziyaret etti. Rüstem Paşa iki ülke arasında ortak yönlerin bulunduğunu, bir dostluk anlaşması imzalandığı takdirde bunun her iki tarafın da yararına olacağını ve asıl büyük tehdidin Rusya olduğunu söyler. Sir Halliday Macartney de Çin'le anlaşma yapmayan tek ülkenin Türkiye olduğunu ve o zamana kadar başta ticari olmak üzere iki devlet arasında gerekli ilişkilerin kurulmadığını belirtir.¹³

1900 yılında Çin'de çıkan Boxer isyanı dünyanın ilgisini bu bölgeye çekmiştir. Aynı yılın sonlarına doğru Sultan Abdülhamid bu bölgeye yanındaki ulema ile birlikte yaveri Enver Paşa'yı gönderir. Ancak Enver Paşa'nın Şangay'da kısa bir süre kaldıktan sonra müslümanların çoğunlukta bulundukları Kansu, Doğu Türkistan bölgelerini ziyaret etmeden Avrupa'ya dönmesi anlaşılabilir. Bu girişimin fazla başarılı olamaması Enver Paşa'nın İslamı pek iyi tanımayan müslümanlarla ortak bir yan bulamamasına, bu teşebbüs için yeterince hazırlığın yapılmamış olmasına, parasal kaynakların sağlanamamasına ve orada gereken desteğin görülmemesine bağlanabilir.¹⁴

1900'deki Boxer isyanının ünlü şefi general Tung Fu-hsiang ve dostu Yung Lu'dur. 1889'da Aksu'da, 1890'da Kaşgar'da ve 1896'da Kansu'da komutan olan general Tung Fu-hsiang'ın rütbeleri, isyana katıldığı için geri alınmıştır. O Kansu'ya kaçarak canını kurtarmışsa da buna rağmen batılılara karşı mücadelesini aralıksız sürdürmüştür.¹⁵

1901'de Avrupalı güçlerin yardımıyla Çin'deki Boxer isyanının bastırıldı. Söz konusu güçler arasında Rus birliği de bulunmaktaydı ve bu çabalarının karşılığını da aldı.¹⁶

Abdülhamid 1902 yılında din adamı Muhammed Ali'yi daha sonra da Osmanlı Devlet memuru Süleyman Şükrü'yü gizlice Çin'e yolladı. Muhammed Ali müslümanların dini lideri Abdurrahman ile görüşerek Çin müslümanlarının Halife'ye bağlanması için bazı girişimlerde bulunmuştu.¹⁷

Pekin müftüsü Abdurrahman (Wang hao-chan veya Wang-Ko'uan), yanında Mating Yuan adlı talebesi olduğu halde Aralık 1906'da hacca gitmek üzere yola çıkmıştır. Müftü, hac farızasını yerine getirmiş ve bir ay süreyle Mekke'de kalmıştır. O zamana kadar hacca gitmek sadece Yunnan'dan ve Çin'in güneyinden pek az sayıdaki müslümana nasip olmuştu. Müftü yolculuğu sırasında Kahire'ye de uğramış ve Sultanın davetlisi olarak İstanbul'a gelmişti. İstanbul'da sarayda ağırlanan müftü dönüşünde de hediyelerle uğurlanmıştır.¹⁸

Ayrıca İstanbul'dan memleketine dönecek olan Pekin müftüsü Abdurrahman Efendi'ye iki yüz lira verilmesi ve bu meblağın arttırılmasına karar verilmiştir.¹⁹

Çin'de bulunan Osmanlı tebasının hukukunu teminat altına almak üzere Pekin'de bir sefaret ihdası kararlaştırılıp bu konuda Çin hükümetiyle temasa geçilmişti. Bu girişimin neticesiz kalması ve Osmanlı tebasının keyfi ve layık olmadığı bir muameleyle karşılaştığı takdirde Çin hükümeti ile diplomatik ilişkileri kesileceği de belirtilmiştir.²⁰

Çinle ilişkilerin kurulduğu bu dönemde Çin müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne ilgi göstermesini önlemeye yönelik girişimler de mevcuttu: Pekin'de çıkan *King tou je pao* dergisinde kendisinin müslüman olduğunu belirten ancak ismini açıklamayan bir zat Türkiye ile Çin arasında benzerlikler kurularak her ikisinin de benzer sebeplerden dolayı hasta olduğunu ve bu hastalığın fazla kibir ve yabancıları aşağı görmekten geldiğini ileri sürmektedir. Türkler her ne kadar savaşırlıklarıyla ve silahlarıyla övünseler de çöküşün eşğine gelmişlerdir. Ancak Çin o dönemde yabancılar için biraz daha iştah kabartıcıdır. İşin ilginç yanı ise müslümanların çoğunun Türkiye'ye körü körüne inanıyor olmaları ve onları övmeleri idi. Türklerle yapılacak bir ticaret anlaşması hiçbir yarar getirmeyecek bilakis Çinli müslümanların onların koruyuculuğunu talep etmelerine de neden olacaktı. Ticaret anlaşmasının yararından fazla zararı görü-

lecektir. Oysa dini yönden bakıldığında Çin müslümanlarının gerçek vatanlarının Arabistan olması gerekir. Müslümanlar Çin'e bin yıl kadar önce geldiklerinde Çin imparatorları onlara insanca muamele yapmışlar ve sebpsiz yere eziyet görmemişlerdir. Yazının sonunda Türklerin neden parlak dönemlerinde neden Çin müslümanlarıyla ilgilenmedikleri sorulmaktadır.²¹ Bu satırlardan Osmanlı topraklarına oldukça uzak bir bölgede yaşayan Çin müslümanlarıyla ilgilenilmesinin şüpheyle karışıldığı görülmektedir. Halbuki uzun yıllar kopuk kalan ilişkilerin yeniden kurulmasına yönelik teşebbüsleri garip karşılamamak gerekmektedir.

İSTANBUL'A GELEN ÇİN MÜSLÜMANLARI

Osmanlı döneminde Çin müslümanlarıyla uzun süre kopuk kalan ilişkilerin yeniden tesis edilmesi için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bu çerçevede Çin'e dini eğitim vermek üzere giden hocaların yanı sıra oradan İstanbul'a gelenlere de rastlanmaktaydı:

Kulca şehri Hüseyiniye mektebinden İstanbul'a gönderilen muallim Masum Efendi'nin, Numune-i Terakki Mektebine²² kabulü hakkında başvurusu değerlendirilerek onun muallim yetiştirmeye yönelik olan Darülmuallimine ve Mekteb-i Mülkiye-i Şahane İdadisini devamı uygun görülmüştü.²³

Ayrıca Seyyidül'Ula Efendi aracılığıyla Çin Türkistan'ı ahalisine gönderilecek dini kitapların yol masrafı için üç bin kuruş tahsis edilmişti.²⁴

Çin'in Kaşgar şehri beylerinden Cönk Bey ve Kuçar vilayetinden Mola Ahund Bey'in hilafet merkezini ziyaret etmek arzularına kendileri hakkında tahkikat yapıldıktan müsbet cevap verilmiş ve onlara gerekli kolaylığın gösterilmesi karara bağlanmıştı.²⁵

O günlerin zor koşullarda hem Rusya müslümanlarının hem Çin müslümanların hac ziyaretleri de devam ediyordu. Kutsal vazifeleri uğruna memleketlerinden kalkıp Hicaz'a ulaşan hacı adaylarına Osmanlı Devletince gereken yardımlar yapılyordu. Örneğin Kaşgar ahali-sinden Medine'de ikamet edecek olan Hacı aşar Efendi-nin Hüseyin, Hasan ve Nur adlı oğullarına orada kalmak ve bir hizmette kullanmak üzere yüzler kuruş maaş tahsis ediliyordu.²⁶

Hac görevini ifa eden müslümanlar dönüş yolculuklarında mutlaka Hilafet merkezini ziyaret ediyorlardı.

Bu ziyaret esnasında muhtaç olanlara devlet sahip çıkıyor, maddi sıkıntıya düşenlerin memleketlerine ulaştırılmaları sağlanıyordu. Bu konuyla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan çeşitli vesikalardan bazıları aşağıda sunulmuştur:

Hicaz'dan Hilafet merkezine uğramadan memleketlerine dönmek istemeyen fakat Sultan Ahmed, Aya-sofya ve Eyüb Sultan Camii civarlarında kalmakta olan 87 hacının perişan bir durumda oldukları görülmüştü. Dönüşlerinin temini için Osmanlı makamlarına başvuruda bulunan hacıların yolculuk masraflarının karşılanması için çeşitli çareler aranmıştır. Yazışmalardan o yıl Çin denizine giden gemi olmadığını, ancak Baltık Denizinden Şangay'a kalkan gemilerin bulunduğunu öğreniyoruz. Hacıların geri dönüşleri için kararlaştırılan yol ise onların gemiyle Odessa'ya ulaştırılıp oradan da Türkistan hududundaki Andican'a gönderilmeleridir.²⁷

Daha önceden de İstanbul'a geldiği ve dönüşü için de epeyce masraf edildiği anlaşılan Kaşgar'lı Said Efendinin yolculuk masrafı olarak üç bin kuruş ayrılmasına ve kendisinin memleketine vardığında bu meblağı geri ödemesine karar verilmiştir.²⁸

Hac için Çin'den Hicaz'a gelen ancak o yıl hacca yetiştiremeyip gelecek yıla kadar Mekke'de beklemek isteyenlerin veya hacdan sonra Dersaadet'e ya da diğer şehirlere gelerek memleketlerine gönderilmelerini talep edenlerin, geçmiş yıllardaki örnekleriyle karşılaştırılmak suretiyle masrafları için otuz bin kuruşun hazineden karşılanmasına karar verilmiştir.²⁹

Türkistan'ı Çin hacılarında pasaporu olan kırk kadirinin, fakir hallerinden dolayı memleketlerine dönmelerine yardımcı olunmuş, pasaportu olmayan on dört hacının da daha sonra İstanbul'dan hareket eden Olga adlı gemiyle geri dönmeleri sağlanmıştır.³⁰

İstanbul'daki hanlardan sefil bir halde kalmakta olan 20 Çinli hacının Rusya yoluyla memleketlerine gönderilmeleri için Osmanlı makamları girişimde bulunuyor ve Rusya konsoloslarından hacıların pasaportları parasız vize ettirilmesi isteniyordu.³¹

Hac için yola çıkan ve dönüşlerinde İstanbul'a uğrayan muhtaç Çin ve Buhara hacılarının memleketlerine dönüşlerinin sağlanması amacıyla hazineden bu gibi durumlar için ayrılan on beş bin kuruş verilmiştir.³² Fakat

bu hacılardan bir kısmı tahsisatın yetersizliği sebebiyle memleketlerine dönememişlerdi. Geride kalan bu hacı kafilesi için yirmi bin kuruş ayrılmasına ve bu defa dönüşlerinin gerçekleştirilmesine karar verilmiştir.³³

Çin ve Buhara İslam ahalisinden kırk kadar şahıs hac dönüşünde adet olduğu üzere Hilafet merkezine gelmiştir. Ancak dönüş yolculuğu için gerekli paraları olmadığından bunların bir dereceye kadar işlerinin sağlanması ve sevkleri mümkün olduğunda yolculuk masrafı olarak on bin kuruş ayrılması kararlaştırılmıştır.³⁴

Hacıların bazen şikayetçi oldukları hususlar da ortaya çıkmıştı. Örneğin Hacı Musa ve arkadaşları tarafından dolandırıldıklarını iddia eden Çinli hacıların başvurusu üzerine tahkikat açılmış, bu kişiler Rusya sefaretî maarifetiyle soruşturulmuştu.³⁵ Benzer bir durumda Çin Türkistan'ından gelen Seyfeddin Hacı ve arkadaşlarının kılavuz tarafından birer liraları alınmak suretiyle dolandırıldıklarını iddia etmeleridir.³⁶

Ailesiyle birlikte İstanbul'a gelerek Çin müslümanları adına padişahla görüşmek isteyen Çinli Generali Alaaddin Mah Sing Coun hakkında Paris'te bulunan Çin sefaretî aracılığıyla yapılan tahkikat sonunda bu kişinin Çin hükümetince bilinmeyen bir kişi olduğu haberi ulaşır.³⁷

İstanbul'dan Batum yoluyla Kulca'ya gitmek isteyen ve beraberinde dokuz sandık eşya götüren bir kişi, gümrükte memurlara bu eşyalara dokunmamalarını çünkü onların Halife tarafından Rusya ve Çin müslümanlarına gönderildiğini söyler. Daha sonra bu olaya Osmanlı şehbenderi de karışır ve eşyalar İstanbul'a geri döner. Muhtemelen bu olay gümrük ücretini ödemekten kaçan ve Çin müslümanlarını kandırmak isteyen bir kişinin işidir. Ancak olayın vahim tarafı bu tür oyunlara İslamın alet edilmek istenmesidir.

Buna benzer bir olay da Çin'de kendini Osmanlı askeri "Hasan Paşa" olarak tanıtan ve Çin İmparatoru tarafından kabul edilen kişinin Osmanlı donanması adına para toplamasıdır. Halife tarafından gönderildiği düşünülen bu kişiye Çin müslümanları ve özellikle de Kırgızlar, aralarında altı bin ruble para toplayıp teslim ederler. Daha sonra Kulca'ya giden bu kişi hakkında ora halkının yaptığı araştırma sonunda yaptığı sahtekarlık olduğu ortaya çıkar.³⁸

Aynı şekilde Osmanlı donanması, Hicaz demiryolu, Hilal-i ahmer ve Tayyare yardımı adı altında iki seneden beri Kaşgar ve civarında para toplayan üç şahsın bu meblağı merkeze göndermedikleri ve bu cemiyetlerle de hiçbir ilişkilerinin bulunmadığı anlaşılmıştır.³⁹

Çin müslümanların yaşadıkları bölgeler Osmanlı topraklarına uzak olsa dahi halkta halifeye yönelik muhabbetin varlığı hissediliyor. Onların Halifenin adını kullanan kötü niyetli kişilerin olabileceğini hesaba katmadıkları yapılan maddi yardımlardan anlaşıyor.

ÇİN'Lİ MÜSLÜMANLARIN YAŞAYIŞLARI

Müftü Abdurrahman, Kahire'de bulunduğu zaman *El-Mektebes* isimli dergiye Çin'deki müslümanlarla ilgili bilgiler vermişti. Ona göre Çin'de 34 milyon müslüman yaşamaktadır ki bu rakam oldukça abartılıdır. Yönetimin her kademesinde görev alabilen müslümanların bazıları generallik rütbesine erişmiş hatta bakanlık yapmışlardır. Müslümanlar sarayda memurluk yapabiliyordu. Bazıları tıp alanında da öne çıkıyordu örneğin Pekin'in en meşhur doktorlarından dördü müslümandı.⁴⁰ Çin'deki müslüman generallerin en meşhurlarından biri ise 1900 olaylarında faal rol alan Ton-fou-Siang idi.

O dönemde Çin'de yaşayan müslümanlarla diğerleri arasındaki fark dış görünüşlerinde değil, müslümanların yaşayışlarında ve geleneklerindedir. Çin'de çok yaygın olan afyon kullanımından uzak durmaları ve halkın temel gıdasını teşkil eden domuz eti yememeleri dikkati çeken özellikleridir. Pekin'de ve Çin'in pek çok şehrinde kasaplık müslümanların elinde olan bir meslekti. Moğolistan ve Türkistan'dan gelen kervanlara rehberlik etmek, kervan yolları üzerinde han işletmek, ayrıca at yetiştirmek ve seyislik de onların uğraşları arasındaydı. Başta güneydeki Yunnan ve Kanton civarında yaşayanlar olmak üzere müslümanlar askerlik mesleğinde başarılı oluyorlardı. Müslümanlar genellikle kendi içlerine dönük bir hayat sürer ve başka dinden olanlarla evlilik yapmazlardı. Çin'in doğusunda yaşayan müslümanlar güney ve batı bölgelerdekilere Çin yönetimince daha serbest bırakılırlar.⁴¹

Çin'de Doğu Türkistan'ın dışında müslümanların yoğun olarak yaşadıkları bir başka bölge de Çin'in güney-batısında bulunan Yun-nan'dır. 14. yy'da meydana

gelen bu topluluk, 1850'lerde bağımsızlık denemesine giriştiyse bunu epey kanlı bir şekilde ödedikten sonra eski sakin yaşantılarına dönmüşlerdi. Bu bölge müslümanlarını da giyimlerinden ayırdetmek mümkün değildir. Erkeklerin saçları örülüdür, kadınlar için de işkence şeklini alan küçük ayak modası devam etmektedir. Buranın sakinleri Arapça'ya ilgi duyarlar. Mekke'ye hacca giden imamlar oradan bilgilerini arttırmış ve değişik halkalarla temas kurmuş olarak dönmektedirler. Burada beş vakit namaz kılınmaz yerine öğle, bazen ikindi, akşam ve yatsı namazları kılınsa da müslümanlar için en önemlisi duaların birlikte okunduğu cuma namazıdır.⁴²

Pekin ve yakın çevresinde otuz üç tane camii bulunmaktadır. Bunların başında ise Çince A-Houn olarak adlandırılan ve üç yıllığına görevlendirilen din adamları bulunurdu. Onların vazifeleri arasında öğrencilere dini eğitim vermek ve Arapça öğretmek geliyordu. Pekin'de ortalama 300 öğrencinin camilerde din eğitimi aldığını söylemek mümkündür.⁴³

Abdurrahman Wang-ko'uan, İstanbul'dayken Abdülhamid'den Çin'e ulema göndermesini rica etmişti.⁴⁴

Çin'deki müslümanlara eğitimlerinde yardımcı olmak amacıyla Fatih Camii hocalarından Ahmed Ramiz Efendi, Hafız Ali Rıza, Hafız Tayyib Efendi ve Bursalı Hafız Hasan Efendi görevlendirilmesi düşünülmüş ve kendilerine üç bin kuruş maaş tahsis öngörülmüştür.⁴⁵ Daha sonra bu kişilerin gidişleri ve maaş miktarları karara bağlandı.⁴⁶

Pekin'e giden Hafız Ali Rıza ve Hafız Hasan Efendiler Niou Kiai Camii mektebinde her yaştan yaklaşık 120 öğrenciye eğitim vermişlerdir. Bu uzak diyarlarda Halifenin adını duyurmaya çalışan bu kişiler kısmen başarılı olmuşlar, ayrıca müslümanların çoğunlukta olduğu bölgeleri ziyaret etmişler ve bir süre sonra yeniden geleceklerine söz vererek Türkiye'ye dönmüşlerdi.⁴⁷

Bir ara Osmanlı hükümetinin maaşları aksatması üzerine Fransız elçiliğine başvuran Hafız Ali Rıza ve Hafız Hasan Efendiler, paralarını onların vasıtasıyla almışlardır.⁴⁸

Çin müslümanları arasında Arapça bilen ulema azdır. Müftü Abdurrahman, kendi mekteb ve medresesin-

den başlayarak bu konuya eğiliyor ve öğrencilerin Arapça öğrenmelerini sağlayacak yeni tedbirler alıyordu. Pekin'de Kur'an'ı tecvid kurallarına uygun olarak okuyan Abdurrahman Efendi ve iki oğlu İsmail ve Abdullah Efendi dışında pek fazla kişi yoktu. Bu yüzden İstanbul'dan yeniden din adamı istemeye de karar verildi.⁴⁹

Ayrıca 1908 yılının Nisan ayında İstanbul'da altı yıl müddetle okumak üzere 12 Çinli öğrencinin gönderilmesi düşünülmüştü.⁵⁰ Ne var ki muhtemelen maddi nedenlerden dolayı bu 12 öğrencinin gönderilmesinden vazgeçilmiştir.⁵¹ Bu belgelerden anlaşıldığına göre Osmanlı başkenti sadece Hilafet merkezi olmasından dolayı değil, aynı zamanda bir kültür merkezi olma özelliğinden dolayı XX. yüzyıl başında hacılar olmak üzere çeşitli kişilerin uğrak yeri haline gelmiştir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, kuzey komşusu Rusya'nın güçlenip Kafkasya engelini aşarak Orta Asya'daki hanlıkları ele geçirmesinden sonra onunla mücadele edemeyeceğini anlamış ve hakimiyeti altında olan müslümanlarla ilgilenenmişti. Halbuki Çin Osmanlı için aynı ölçüde çekini-
lecek bir kuvvet değildi ve iki ülke toprakları arasında belli bir mesafe mevcuttu. Sultan II. Abdülhamid'in yaklaşan Rus tehlikesine karşı İslam birliğini kurmak istemesi, Çinli müslümanlara gösterdiği alakanın nedenlerinden biri olabilir. Ancak kaynaklardan görüldüğü kadarıyla günümüzde dahi yapılması güç olan yolculukların o günün şartlarıyla yapmaya çalışan hacıların Osmanlı topraklarında yardımlarına koşulması siyasi olarak açıklanamaz.

- Nadir Devlet, *Çağdaş Türkler*, Çağ yay., İstanbul, 1993, s. 417-429.
- Doğu Türkistan "Çin Müstemelekesi", (haz: Amaç Karahoca), Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti yay., İstanbul, 1960, s. 5-6.
- İktil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK yay., Ankara, 1995, s. 71-83.
- Ahmet Rıza Bekin, "Yakub Bey'in Egemenliği zamanında Doğu Türkistan'ın Dış Memleketlerle İlişkileri", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, Kasım-Aralık 1987, s. 14.
- Mehmet Saray, "Osmanlı Devleti ile Doğu Türkistan", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, C. V. Sayı: 20 Kış 1988-89, s. 15.
- Paul Heuze, "Kaşgariya'daki Büyük Oyun Yakup Beg Nezindeki İngiliz ve Rus Temsilcileri", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, sayı: 19, 1988, s. 31.
- Afak Hoca (1626-1694). Kaşgar'da 1679'dan 1759'a kadar hakimiyet süren Hocalar'dandır. Nakşibendi tarikatine mensup olan Afak Hoca'nın mezarı bugün dahi kutsal mekanlardan sayılır ve değişik topluluklar tarafından ziyaret edilir. Geniş bilgi için bkz. Thierry Zarcone, "Quand le Saint Légitime le Politique: la Mausolée de Afak Khwaja à Kashgar", *Central Asian Survey*, 18 (2), 1999, s. 225-241.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. Hus), 23 Kanun-ı Sani 1294/04. 02. 1879.
- Abdullah Yaman, "Kaşgar İslam Devleti Nasıl Parçalandı?", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, C. I. Sayı, 4, 1984, s. 50-52.
- Ahmet Rıza Bekin, a.g.m., s. 15-16.
- Alexandre Bennigsen, *Russes et Chinois Avant 1917*, Flammarion, Paris, 1974, s. 73-75.
- E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, TTK Yay, Ankara, 1988, s. 544-547.
- "Chine et Turquie", *Revue du Monde Musulman*, C. I, No: 9, Ağustos-Eylül 1907, s. -6.
- Nigarendé, "Notes Sur les Musulmans Chinois", *Revue du Monde Musulman*, C. I, no: 3, 1907, s. 394-395.
- "Chine", *Revue du Monde Musulman*, C. IV. No: 2, 1908, s. 441-442.
- Alexandre Bennigsen, a.g.e, s. 93.
- Doğustan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. XIII, s. 598.
- R. R., "Un Uléma de Pékin à Constantinople. Deux Envoyées du Sultan à Pékin", *Revue du Monde Musulman*, C. III, No: 11-12, 1907, s. 613-614.
- BOA, İrade Hususi, 52/17 Rebiülevvel 1325/30 Nisan 1907.
- BOA, MV, 133/25, 07 Ramazan 1327/22 Eylül, 1909.
- F. Valentin, "Chine", *Revue du Monde Musulman*, C. XV, no: 10 Ekim 1911, s. 495-498.
- İstanbul Lisesi.
- BOA, Yıldız Mütennevi Maruzat Evrakı (Y. MTV), 234/187, 7 Cemaziyelahir 1320/30 Eylül 1902.
- BOA, Meclis-i Vukela Mazbataları (MV) 146/28, 22 Zilkade 1328/25 Kasım 110.
- BOA, Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH. KMS), 2/1-27, 10 Muharrem 1332/09. 12. 1913.
- BOA, İrade Dahiliye, 2, 04 Şevval 1319/14 Ocak 1902
- BOA, Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Idaresi Kalemi (DH. MUİ), 93/43, 06 Cemaziyellevvel, 1328/16 Mayıs 110.
- BOA, Dahiliye Nezareti İdare Kısmı Analitik Einvanteri (Dh. İD) 6-1/30, 11 Safer 1329/11. Şubat 1911.
- BOA, MV, 159/94, 19 Zilhicce 1329/11 Aralık 1911.
- BOA Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi (DH. MTV), 24/40-1, 06 Receb 1329/03 Temmuz 1911.
- BOA, Dahiliye Nezareti Sicilli-i Nüfus İdare-i Umumiyesi (DH.SN. THR), 33/66, 07. Cemaziyelahir 1330/24 Mayıs 1912.
- BOA, MV, 185/7, 05 Rebiülevvel 1332/01 Şubat 1914.
- BOA, MV, 187/65, 23 Cemaziyellevvel 1332/19 Nisan 1914.
- BOA, MV, 199 139, 23 Muharrem 1334/02 Aralık 1915.
- BOA, Dahiliye Nezareti Hukuk Kalemi Evrakı (DH. H), 1/27, 25 Kanun-ı Sani 1328/07 Şubat 113.
- BOA, DH. H, 1-1/7, 01 Kanun-ı Sani 1329/14 Ocak 1914.
- Y. MTV, 105/40, 18 Rebiülevvel 1312/18 Eylül 1894.
- Tearüf-i Müslimin- No: 30, Kanunsani, 326.
- BOA, Dahiliye Nezareti kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH. KMS), 2/1-19, 01 Zilhicce 1331/01 Kasım 1911.
- "Un Ulema Chinois à Constantinople et au Caire", *Revue du Monde Musulman*, C. I, no: 3, 1907, s. 398-399.
- Nigarendé, a.g.m., s. 391.
- George Soulié, "Les Musulmans de Yun-nan", *Revue du Monde Musulman*, no: 10 Ekim 1909, s. 209-223.
- N., "Les Mosqués de Pekin", *Revue du Monde Musulman*, C. II, no: 8, 1907, s. 570.
- Doğustan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. XIII, s. 598.
- BOA, İrade Hususi, 144, 07 Muharrem 1325/20 Şubat 1907.
- BOA, İrade Hususi, 84, 24 Safer 1325/08 Nisan 1907.
- "Ecole Musulmane", *Revue du Monde Musulman*, C. VI, no: 12 Aralık 1908, s. 699.
- "Chine", *Revue du Monde Musulman*, C. VI, no: 12 Aralık 1908, s. 697.
- Abdürreşid İbrahim, "Çin'deki Müslümanların Hayatı", *Sırat-ı Müstakim*, 26, 29 Teşrinsani 325, s. 159.
- R. R., "Un Uléma de Pékin à Constantinople. Deux Envoyées du Sultan à Pékin", *Revue du Monde Musulman*, C. III, no: 11-12, 1907, s. 616.
- "Ecole Musulmane", *Revue du Monde Musulman*, C. VI, no: 12 Aralık 1908, s. 699.

KAFKASYA VE OSMANLI DEVLETİ (XVI-XX. YÜZYILLAR)

YRD. DOÇ. DR. MUSTAFA BUDAK
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

KAFKASYA'NIN YERİ VE STRATEJİK ÖNEMİ

Kafkasya doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz ve Azak Denizi, kuzeyde Maniç ve Kuma nehirleri ile Rusya düzlüklerinden ayrılmış; güneyde ise Anadolu ve İran ile çevrilmiş dağlık bir bölgedir.¹ Ayrıca, Azak Denizi'ndeki Taman yarımadasından Hazar Denizi'nin batısındaki Apşeron yarımadasına kadar uzanarak aşılmaz yüksek bir duvar oluşturan adını aldığı Kafkas Sıradağları üzerinde bulunması yanısıra ana dağları kuzeyden güneye doğru kesen Orta Kafkaslar'daki Daryal (Vladikafkas'ı Tiflis'e bağlayan Gürcü askeri yolu üzerinde) ve onun batısındaki Mamisonski ile Dağıstan dağlarının (Andi) etekleri arasından Hazar kıyılarını izleyen Derbend geçitlerine sahip olması bakımından stratejik önemi haizdir.²

Ancak, Kafkasya'nın stratejik önemini artıran husus, Asya ile Avrupa arasında tabii bir sınır olmasının yanı sıra, Akdeniz'den Karadeniz ve Azak Denizi'ne kadar uzanan birbirine bağlı iç denizlerin oluşturduğu bir su yolunun doğu ucunda, aynı zamanda Hazar Denizi'ne ulaşan önemli kara geçitlerini içinde barındırmasıdır. Dahası, Fırat ve Dicle havzaları da bu su yolunun Hind okyanusu ile bağlantısını sağlayacak bir konumdadır.³ Bundan dolayı Kafkasya, tarih boyunca, sayısız askerî mücadeleye sahne olmuş ve bu arada, Hunlar, Selçuklular ve son olarak da Osmanlılar da Kafkasya'yı fetih hareketlerine katılmışlardır.

OSMANLI-SAFEVİ-RUS İLİŞKİLERİNDE KAFKASYA VE DON-VOLGA KANAL PROJESİ

Kafkasya, XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı Devleti'nin siyasî ve askerî açıdan ilgi alanı içinde

değildi. Daha ziyade Osmanlı Devleti, aynı yüzyılın ilk yarısında, doğuda İran'daki Safevi Devleti ile mücadele etmiş ve bu mücadele sebebiyle de Orta Asya'daki Türkistan hanlıklarıyla uzun aralıklarla da olsa siyasî ilişkiler kurmuştu. Fakat, aynı dönemde, Moskova Knezliği, Osmanlı Devleti için Kırım Hanı aracılığıyla ilişki kurulabilen ve tüccarlarına Kırım sahillerinde ticaret yapmalarını izin verilen Karadeniz'in çok yukarılarında küçük bir devlettir. Bu yüzden Moskova Knezliğinin diğer rakiplerini yenerek en güçlü hale gelmesi (1523) ve 1547'de "Korkunç" lakaplı IV. İvan'ın, Moskova'daki Uspenski Katedralinde, metropolitin elinden Çarlık tacını giyerek Moskova Çarı olması,⁴ İstanbul'un fethinden sonra hızlı bir şekilde Akdeniz ve Balkanlarda hakimiyet kurmaya çalışan Osmanlı Devleti'nin dikkatini fazlasıyla çekmemişti. Söz konusu dönemde Moskova Knezliği, Osmanlı Devleti açısından Karadeniz'in kuzeyinde "güç dengesinin bir unsuru" olarak görünmekle kalmadı ve Lehistan'a karşı tabii bir müttefik konumundaydı.

Ne var ki, artık Rusya olarak anılan Moskova Knezliği'nin 1552'de, Kazan'ı ve 1556'da, Astrahan'ı işgal etmesi, Rusların Hazar Denizi'ne kadar bütün Volga bölgesini kontrol altına almasını sağlamış ve bunun sonucunda Rus nüfuzu Kuzey Kafkasya'da hissedilir hale gelmişti. Aslında, Kazan ve Astrahan'ın düşüşü, gerçek anlamda, sadece Rus İmparatorluğu'nun başlangıcı değil; Osmanlı Devleti için de Rus probleminin başlaması ve Avrupa ve İran cephelerine ek olarak yeni bir cephenin açılması olmuştu.

Bu arada, 1555'de, Çeçen beylerinden bir grup, Moskova'ya kadar gelerek Çar IV. İvan'ın himayesini istemiş ise de tedbirli davranan Rus Çarı, Osmanlı Devle-

ri'nden çekinerek bu himaye talebini reddetmişti. Buna rağmen Rus kıtaları, kuzey Kafkasya'dan Moskova'ya gelen himaye istekleri üzerine Terek nehrine kadar ilerleyerek Kabarday bölgesinde bazı müstahkem karakollar kurmaktan geri durmamışlardı. 1559'da ise Ruslar, Don Kazakları Azak'daki Türk kalesini tehdit ederken, Kırım kıyılarında göründüler. Bunun anlamı, Rusların Osmanlı Devleti'nin nüfuz alanlarına yaklaşması demektir.

Bu gelişmelerden endişeye düşen Osmanlı Devleti, Kırım, Türkistan ve Kafkasya'ya yönelik Rus ilerleyişini durdurmak amacıyla Don ve Volga nehirlerini bir kanalla birleştirmeyi planladı. Böylece Osmanlı Devleti, Hazar Denizi'nin kuzeyini kontrol edebilecek; buradan geçen askerî ve ticarî yolları elinde bulunduracaktı. Bu da İran ve Türkistan yolları üzerinde Osmanlı Devleti'ne stratejik üstünlük sağlayabilecekti. Daha da önemlisi, Türkistan Müslümanlarının İstanbul üzerinden hac güzergahı da güvence altına alınmış olacak ve bu da Türkistan Müslümanları nezdinde halife olarak Osmanlı Sultanının dinî/siyasî itibarını artıracaktı. Ancak, 1569'da, Osmanlıların Büyük Veziri Sokullu Mehmed Paşa tarafından gerçekleştirilmeye çalışılan bu kanal projesi, Kırım hanı Devlet Giray'ın biraz da Rusların etkisiyle engelleyici davranışlarından dolayı başarısız kaldı.⁵

Bundan sonra Osmanlı Devleti'nin daha fazla Kafkasya ile ilgilendiğini görüyoruz. Özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya'daki en önemli siyasî ve askerî güç Osmanlı Devleti idi. Bunda, 1578-1588 yılları arasında Özdemirolu Osman Paşa'nın özel gayretleriyle Güney Kafkasya ve Azerbaycan'da hakimiyet kurması etkili olmuştu. 1590'da imzalanan İstanbul antlaşması ile bu durum İran'a da kabul ettirilmişti.⁶ Ancak, İran'da Şah Abbas'ın iktidara gelmesi, idarî ve askerî kademelelerin İranlı ve Kafkas (Gürcü, Çerkes, Ermeni) unsurlarını açılmasını sağlamıştır.⁷ Bunun sonucunda güçlenen orduyuyla Şah Abbas, Ekim 1603'de, Revan, Tebriz, Gence, Şirvan gibi Azerbaycan topraklarını Osmanlılardan geri almıştır.⁸

Diğer taraftan Rusya, Kafkasya'yı da içine alan Osmanlı-İran savaşları döneminde -özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren- Kuzey Kafkasya'ya doğru yavaş da olsa yayılmasını devam ettirmekten geri durmamıştı. Hatta, 1586'da Gürcistan kralı Alexander'ın Mos-

kova'ya elçiler göndererek Tarku Şemhali'ne karşı yardım istemesi üzerine 1594'de Boyar Khvorostin komutasında Şemhal'in başkentine başarısızlıkla sonuçlanan bir sefer düzenlemişti.⁹ Her ne kadar Ruslar, Çar I. Petro'ya kadar Kafkaslar'da bu tarz askerî sefere girişmemekle beraber yine de Kafkasya'daki Kızlar bölgesi ile Kabarday taraflarına akınlar yaptılar.¹⁰

XVII. yüzyılın ilk yarısında, Avrupa, otuz yıl savaşlarıyla (1618-1648) uğraşırken Rusya'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin başkentinde de iktidar mücadeleleri vardı. Ayrıca Anadolu'da da iç karışıklıklar hüküm sürmektaydı. Hatta, Rus Kazaklarının Boğaz'a kadar gelerek Karadeniz kıyılarını yağmalamalarıyla İstanbul bile tehdit altında idi. Doğuda ise İran, Osmanlıların bu meşguliyetinden yararlanarak Bağdad ile Revan'ı ele geçirmişti. 1623'te, Osmanlı tahtına çıkan IV. Murad, başkent İstanbul ile Anadolu'da devlet otoritesini uzun mücadelelerin sonunda sağladıktan sonra Kafkasya'ya yönelik bir sefere çıktı. 1635'de Revan yeniden Osmanlı topraklarına katıldı.¹¹

ÇAR I. PETRO DÖNEMİ'NDE KAFKASYA

Çar I. Petro'nun (1689-1725) iktidara gelmesiyle birlikte Rusya, Akdeniz'e oradan sıcak denizlere inme politikası şeklinde özellikle Osmanlı Devleti aleyhinde emperyalist bir siyaset izlemeye başladı. Rusya'yı bu konuda cesaretlendiren en önemli gelişme, 1683'te Osmanlıların II. Viyana kuşatmasında yaşadığı bozgunundan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa'da Habsburglar önderliğinde Papalığın da takdisiyle 1684'te gerçekleşen kutsal ittifak idi. Çok geçmeden, 1686'da, Polanya ve Venedik'le birlikte Rusya da bu kutsal ittifaka katıldı. Bundan cesaretlenen Rusya, 1696'da Azak'ı zaptederek Karadeniz'e girdi. 1699'da Karlofça'da bir mütarekeye razı olmuşsa da 13 Haziran 1700'deki İstanbul antlaşmasıyla Rusya hedefine bir adım daha yaklaştı.¹²

Ancak, 1711'deki Prut yenilgisinden sonra Çar I. Petro, sıcak denizlere -en azından şimdilik- Karadeniz ve Boğazlar üzerinden inemeyeceğini anladı. Bundan dolayı Kafkasya'ya yöneldi. Kafkasya, Hazar denizi'ne kıyısı olması bakımından hem Türkistan'a ve hem de İran üzerinden Basra körfezine ulaşmak için ikinci elverişli güzergah idi. Bu güzergah, sadece siyasî ve askerî yönden

değil ticarî açıdan da son derece stratejik önemi haizdi. Dahası, her emperyalist devlet gibi Rusya'ya da yeni hammadde ve pazarlar için sömürgeler gerekliydi. Sözge- lişi, altın Amu Derya ve Sir Derya boylarında, bakır ve gümüş Kafkaslarda, petrol ise Azerbaycan'da oldukça fazla idi. Ayrıca Hazar'ın batı ve güney bölgeleri de ham ipek yönünden zengin idi. Bu sebeplerden dolayı Hazar Denizi (doğu ve batı kıyılarıyla) Güney Kafkasya, İran, Türkistan ve hatta Hindistan için kilit nokta olarak gö- ründü.¹³ Sonunda İran'ın Afgan işgalinde bulunması, Osmanlı Devleti'nin takındığı pasif tutum Rusya'yı Kaf- kaslara inme hususunda ümitlendiren esas faktörlerdi.

Esasında 1712'de, İran hakimiyetindeki Kafkas vi- lâyetlerinden olan Şirvan ve Şemahi'de, 20.000 Lezgi'nin giriştikleri katliam -ki bu girişimin sebebi, adı geçen vi- lâyetlerin korunması için İran'ın vaad ettiği para ve he- diyelerin ödenmemesiydi- Rusya'nın müdahalesine uy- gun bir ortam oluşturmuştu. Çünkü, bu olaylar sırasında Şemahi'de Rus teb'asından 300 kişi katledilmiş ve bu Ruslara ait ticaret malı olan eşya ve emtiadan 4 milyon gümüş ruble değerinde eşya çalınmıştı. Buna rağmen Rusya, İran'dan bu zararın tazminini de istemekle yetin- di.¹⁴

1722'ye gelindiğinde, İran'da iktidar değişikliği yaşanmış ve Şahı Hüseyin'in yerine onu tahttan indirmiş olan Afganlı Mahmud geçmişti. İlk olarak yeni İran hü- kümdarı, Rusya ile barış içinde yaşamak istediğini açık- ladi.¹⁵ Bu sırada, İran'daki karışıklıklardan yararlanan Dağıstan halkı ayaklanarak Hacı Davud Han komutasın- da Şirvan'ın merkezi olan Şemahi'yi zaptetmiş ve Gence üzerine yürümeye başlamıştı.¹⁶ Bundan cesaretlenen Çar I. Petro, "asi Lezgileri cezalandırma" gerekçesiyle Kaf- kasya'ya bir askerî sefere karar verdi. 15 Haziran 1722'de, Hazar Denizi'ndeki Astrahan'dan bir donan- mayla yola çıktı.¹⁷ Bu seferin sonunda, Rusya, Kafkasla- rın doğu bölümünü (Derbend ve Bakü) işgal etti. Hemen belirtelim ki, Doğu Kafkasların Rus işgaline uğramasın- da Dağıstan ve Azerbaycan'ın çeşitli hanlıklara ayrılmış olması ve aralarında düşmanlığın bulunması önemli bir rol oynamıştı.¹⁸

Aslında, Osmanlı Devleti, Rusların Kafkasya'ya yö- nelik faaliyetlerinden habersiz değildi. Şirvan ve Dağıs- tan beyleri, Rusların askeri hazırlıklarından duydukları

rahatsızlıkları İstanbul'a iletmişlerdi. Bundan başka Kı- rım Hanı, Çar'ın Terek'in batısında ve Kafkas dağlarının kuzey bölgesindeki Kabartay beylerine kendisine karşı kıskırttığını rapor ederek Terek vadisinde kaleler yaptı- ğını bildirmişti. Rusya'nın İstanbul büyükelçisi Neplu- yef, Kırım hanının bu raporlarını yalanlamakta zorluk çekmedi. Zaten Osmanlı Devleti, Hazar kıyı ve limanla- rının haritasını çıkarmak için Van Verden ile Soimanov'u görevlendirmesinden dolayı Çar I. Petro'nun Hazar De- nizi'ne yönelik niyetlerinden iyice şüphelenmiş; onun so- mut bir girişimini bekler hale gelmişti. Fakat Rus Çar- ı'nın Kafkaslar'daki İran'a ait toprakları işgali, İstan- bul'daki şüpheleri iyice artırdı. Nepluyef, Osmanlı baş- kentinde Rusların Kafkas seferinden duyulan tedirginli- ği gidermek için Çar'ın Türk topraklarına yönelik bir saldırı düşünmediğini belirterek Sadrazam İbrahim Pa- şa'ya güvence vermeye çalıştı.¹⁹

Buna karşılık Osmanlı Devleti, ilk önce, Osmanlı sınırı üzerindeki İran vilâyetlerindeki gelişmeleri izledi. Sonunda, Sadrazam İbrahim Paşa, bu bölgelerin "halkını komşuluk hukukuna riayeten Afganlılara karşı muhafaza ve müdafaa edilmesi" gerekçesiyle işgaline karar verdi (Mayıs 1722). Bu amaçla, birinci derecede önemli Revan, Tebriz, Gence ve Tiflis'in derhal işgali için başta Erzu- rum, Kars ve Çıldır Valileri olmak üzere diğer sınır vali- lerine fermanlar gönderildi. Söz konusu görevin gereği olsa gerek, Ağustos 1722'de, Erzurum Valisi Silahdar İb- rahim Paşa, Tiflis taraflarına çuhadarını göndermiş ve Tiflis Hanı Vahtan'ın İran'a itaatten vazgeçtiğini, çevre- sindeki yerleri işgal ederek bağımsız bir devlet kurmak istediğini, Müslüman Lezgilere saldırmak suretiyle hede- finin Şirvan olduğunu öğrenmişti. Ekim 1722'de ise, Tiflis üzerine sefere karar verildi. Hatta, bu konuda Şey- hülislam Abdullah Efendi'den bir fetva bile alındı. Bu- nun üzerine harekete geçen Erzurum Valisi Silahdar İb- rahim Paşa -emrindeki Osmanlı birlikleriyle-ki Revan hanı olup Osmanlılara teslim olan Mehmed Kuluhan da bu birliklerin içindeydi-Tiflis'i işgal etti. Ne var ki İbra- him Paşa'nın ağır hareketi, tamahkârlığı ve hükümetçe emir verilmesine rağmen Şirvan hanı Davud Han'a-ki Davud Han Ocak 1723'de kendisine gönderilen bir menşur ve nâme-i hümayûn ile Osmanlı Devleti'nce ta-

nınmıştı- yardım etmemesi, Bakü'nün Ruslar tarafından işgaline sebep olmuştu. Bir süre sonra yeni serasker Arif Ahmed Paşa'nın komutasında Revan üzerine gidilmiş, Tahmasb'dan ümidini kesen Revan muhafızı Mehmed Kuluhan'ın başvurusuyla 28 Eylül 1724'te Revan, Osmanlıların eline geçmiş, bundan kısa bir süre önce de Nahçıvan fethedilmişti. Kafkaslardaki Osmanlı harekâtı, Lori (Ağustos 1725) ve Gence (Eylül 1725)'nin fethiyle tamamlanmıştı.²⁰

Bu arada Rusya, Derbend ve Bakü'den başka Hazar kıyısındaki Geylan, Mazenderan ve Esterabâd'ın da kendisine bırakılması şartıyla Afganlılara karşı Ekim 1723'te Şah Tahmasb ile antlaşma imzaladı. Bu antlaşma, Rusya'nın Osmanlıların Kafkasya'daki ilerleyişinden duyduğu bir endişenin sonucuydu. Ancak, Osmanlı Devleti, İran karşısında Rusya'nın bu üstünlüğünü kabul etmedi ve derhal Kafkaslardan çekilmesini istedi. Sonunda, Osmanlı Devleti ile Rusya, İstanbul'daki Fransız büyükelçisi Marquis de Bonnac aracılığıyla anlaşmaya vardılar. 24 Haziran 1724'te imzalanan ve İran topraklarının Osmanlı Devleti ile Rusya arasında paylaşılmasını öngören İstanbul antlaşması ya da "İran Mukaseme-nâmesi"ne göre, Kür ve Aras nehirlerinin birleştikleri yerden kuzeye doğru Hazar Denizi'ne kadar Kuzey Şirvan, Dağıstan, Geylan, Mazenderan ve Esterabâd'ı içine alan bir bölge Rusya'ya bırakıldı. Buna karşılık Erdebil sınır olmak üzere Ordubad, Tebriz, Urumiye ve Hoy'un içinde yer aldığı Batı İran toprakları ile Azerbaycan'a bağlı Gence, Karabağ, Nahçıvan, Revan ve Üçkilise Osmanlılarda kaldı. Böylece, Rusya, Güney Kafkasya'ya imiş oldu.²¹

NADİR ŞAH'IN KAFKASYA SEFERİ

İran'da, Nadir Şah'ın ortaya çıkması, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da Rusya'dan başka İran ile de uğraşmasını gerektirmişti. Her şeyden önce Nadir Şah, Kafkasya'daki Rus işgallerini sona erdirmiş ve Osmanlı denetimini de zayıflatmıştı. Bunu bilen Ruslar, 1734'te, Nadir Şah'ın Kafkasya harekâtı öncesinde Prens Sergei Dimitrievitch Golitsin'i İsfahan'a göndererek Osmanlılar aleyhinde ittifak ve muhtemel İran-Osmanlı harbinde İran'a yardım teklifinde bulunmuştu. Fakat Nadir

Şah, Rusların rüşvet kabilinden bu teklifini reddetti. Buna sebep, Golitsin'in raporuna göre, Derbend ve Bakü'nün İran'a geri verilmemesiydi.²²

Anlaşılan o ki, Nadir Şah kendisine çok güveniyordu. Nitekim Bağdad kuşatması (1733) sırasında Bağdad Valisi Ahmed Paşa ile yaptığı barış görüşmelerinde şart olarak Gence, Revan, Şirvan ve Tiflis'i istemiş ve fakat, bu teklifi Osmanlı Devleti'nce kabul görmemişti. Bundan sonra Kafkasya'ya bir askerî harekât yapmaya karar veren Nadir Şah, Haziran 1734'te sefere başlamış ve 29 Ağustos 1734'te Şirvan ve merkezi Şemahi'yi zaptederek Dağıstan'ı kendine bağlamıştı. Osmanlı Devleti ise Dağıstan halkının yardım ricaları üzerine Kırım Hanı Kaplan Giray'ı Dağıstan ve Şirvan'a göndermiş ise de bir sonuç alamamıştı. Bunda, Kırım hanının Dağıstan'a yardım için kendi topraklarından geçmesine izin vermeyen Rusya önemli bir rol oynamıştı. Bunun sonucunda Golitsin, St. Petersburg'dan aldığı emre uyarak Osmanlıları İran topraklarından çıkaracağı ümidiyle Rusya'nın elinde bulunan İran'a ait yerlerin iadesini öngören bir anlaşmayı, Gence önünde Nadir Şah ile imzaladı (1735). Buna göre Derbend ve Bakü'nün Ruslar tarafından tahliyesi ve Sulak kalesinin iki devlet arasında sınır oluşturması kararlaştırıldı. Bu anlaşmadan sonra, Nadir Şah, Tiflis ve Revan ile birlikte Gence'yi fethedebildi.²³

1747'de, Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran'da yeniden karışıklıkların patlak vermesi, Güney Kafkasya'da Osmanlıların etkinliğinin artmasına zemin hazırladı. Özellikle bu etkinlikler, Müslüman Kafkas topluluklarını Osmanlı Devleti'nin saflarına çekerek Rusya karşısında bir güç oluşturmak şeklindeydi. 1760'lara kadar Osmanlı Devleti Kafkasya'daki gelişmelerden sınırdaki Çıldır Beylerbeyi aracılığıyla haberdar olmaya çalıştı.²⁴

1768-1774 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NDA KAFKASYA

Rusya'da II. Katerina'nın (1762-1796) tahta çıkması, Kafkasya'daki Rus yayılmasını hızlandırdı. Ruslar, Terek boyundaki Kazak savunma hattının güçlendirilmesi için Mozdok'da bir kale inşa ettiler. Ayrıca Rus Kazakları ile Hristiyan Kabardayları da bu bölgeye yerleştirdiler.²⁵ Hatta, Mozdok'tan Azak Denizi'ne doğru müs-

tahkem yerler yaparak²⁶ Orta Kafkasları kontrol altına aldılar.²⁷ Bu üstün durum, Rusya'ya bir süre sonra başlayacak olan savaşta Kuban bölgesinden Taman yarımadasına doğru harekete geçme imkânı verecekti.

Nitekim 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı II. Katerina'ya bu fırsatı verdi. Zaten Osmanlı Devleti de bu savaşa Lehistan meselesinin yanısıra Rusların Kabarday bölgesine tecavüzleri ile Gürcülerin Ruslarca kışkırtılmalarını gerekçe göstererek girmişti.²⁸ Osmanlıların pek varlık gösteremedikleri söz konusu savaştan Ruslar olabildiğince yararlandılar. Ruslar, Kabartay ve Kuban taraflarına General Medem'i tayin ederken²⁹ Alman asıllı General Todtleben" de Karteli, Mingreli ve İmeretya'ya göndererek Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarını tehdit etmeyi planlamışlardı.³⁰ Bu çerçevede General Todtleben, 1769'da, beraberindeki Rus kuvvetleriyle Daryal geçidi üzerinden Tiflis'e ulaştı. 1770'de de Suram dağlarını aşarak İmeretya'nın merkezi Kutayis'i işgal etti ve arkasından Poti'deki Osmanlı kalesini kuşattı. Bir başka Rus birliği de Kura geçidini kullanarak Osmanlıların Ahıska'daki müstahkem yerlerine doğru harekete geçti ise de bir sonuç alamadı.³¹

Ötedenberi Kırım'ı Osmanlı tabiiyetinden çıkarak Kafkasya'nın Osmanlı Devleti ile hukukî bağlantısını koparmayı amaçlayan Rusya, 1771'de Kırım'ı işgal etti. Küçük Kaynarca antlaşması (1774) ile Kırım bağımsız hale getirildi. Bu süreç, 1783'te Kırım'ın Rusya'ya ilhakıyla tamamlandı.³² Ayrıca Kuban, 1774 tarihli Küçük Kaynarca antlaşması ile Osmanlı-Rus sınırı oldu. Kuban'a ulaşmakla yetinmeyen Rusya, sadece Kuzey Kafkasya'yı değil Güney Kafkasya'yı da hakimiyeti altına almaya çalıştı. Bu amaçla II. Katerina, Temmuz 1783'te Gürcü Kralı II. Irakli Han ile bir anlaşma yaparak Gürcistan'ı Rusya'ya bağladı.³³ Aynı yıl içinde Daryal boğazından geçen Gürcü askerî yolu onarıldı ve kuvvetli karakollarla güçlendirildi.³⁴ Bu arada, Rusya'nın himayesinden cesaret alan Gürcü kralı, Azerbaycan ve Dağıstan'a saldırmakta, Azerbaycan hanlarına elçi ve mektuplar göndererek Rusya'nın Gence ve Revan'ı işgaline karşı oluşabilecek birliği bozmaya çalışmakta idi.³⁵ Fakat Osmanlı Devleti, bu gelişmelerden haberdar olmasına rağmen Rusya'nın Gürcistan'da nüfüz kazanmasını engelleyemedi.

Aslında Osmanlı Devleti, yüzyıllardır hakimiyeti altında olan Kırım'ı kaybettikten sonra bütün dikkatini Kafkasya'ya çevirmek zorunda kalmıştı. Ayrıca Rusya'nın kuzeybatı Kafkasya'da savunma hatları kurarak buralara asker sevkmesi, Gürcistan'ı kendine bağlayıp Dağıstan ve Azerbaycan taraflarına saldırılarda bulunmaya başlaması, Anadolu'nun güvenliği açısından da bir tehlike idi. Bu yüzden Osmanlı Devleti, Kafkasya ile daha ciddi bir şekilde ilgilenmek zorundaydı.³⁶

Bu düşünceden hareketle Osmanlı Devleti, 1780'de Ferah Ali Paşa'yı Soğucak Muhafızlığı'na atadı. Ondan istenen, Çerkes kabileleri ile iyi ilişkiler kurarak onları Osmanlı nüfuzu altına sokmasıydı. Bunun gerçekleşmesi için Ferah Ali Paşa, özellikle Çerkes kabileleri arasında İslâm dininin yayılmasına çalıştı. Sonunda Çerkesler, 1787-1792 Osmanlı-Rus savaşında ortak din düşmanları Rusya'ya karşı savaşabilecek kadar yeni dinleri İslâm'ı benimsediler.³⁷ Ancak, Ferah Ali Paşa'nın 1782 tarihli bir mektubunda belirttiği gibi bu dönemde yeterince askerî yardım gelmeyince Rusya karşısında bu çabalar sonuçsuz kaldı.³⁸

ŞEYH MANSUR'UN DAĞIŞTAN VE ÇEÇENİŞTAN'DAKİ FAALİYETLERİ

1785'e gelindiğinde, Kafkasya'da Şeyh Mansur'un ortaya çıkması bir anda bu bölgenin tarihini akışını değiştirdi. Aynı zamanda bu tarih, 1850'lerin sonuna kadar sürecek olan Kafkasya'daki müridizm hareketinin de başlangıcı idi. Aslen Çeçen olan Şeyh Mansur, bütün Kafkas kabilelerini birleştirmeye çalıştı.³⁹ İlk önce, Dağıstan halkını Ruslara karşı cihada çağırdı. Bu ise Ruslar tarafından Osmanlı ajanı olmakla suçlanmasına sebep oldu.⁴⁰ Oysa, Şeyh Mansur, elde ettiği başarıların, Çerkes ve Kabarday halkları arasında heyecan yaratarak Rus topraklarına saldırılarda teşvik edici bir güç haline gelmesinden sonradır ki Osmanlı devlet adamlarının dikkatini çekebilmişti.⁴¹ Daha doğrusu, Osmanlı Devleti ricali, her zamanki ihtiyatlılığı içinde Şeyh Mansur'un kimliği ve amacının iyice berraklaşmasını beklemişlerdi. Esasında Şeyh Mansur'un Ruslara karşı kazandığı zaferler bir taraftan Osmanlı başkentinde sevinçle karşılanırken diğer taraftan onun başarılarından cesaretlenen Çerkeslerin Kuban'ın öte yakasındaki Rus topraklarına yaptıkları

saldırıların Rusya ile olan barışı bozacağı endişesini uyandırmıştı.⁴²

Şeyh Mansur'un Kafkasya'daki başarılarına⁴³ rağmen 1787-1792 savaşı Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Kafkaslar'da bir nüfuz mücadelesi şeklinde geçmişti. Hiçbir zaman Osmanlı Devleti, Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanmasından hoşlanmamıştı. Buna karşılık kendisi de Tiflis bölgesine saldırılarda bulunmuş olan Dağıstan ve Azerbaycan hanlarını aynı şekilde mektup ve hediyelerle kendi yanına çekmeye çalıştı. Nitekim, Şubat 1787'de Şuşi ve Karabağ Hanı İbrahim Han'a bir mektup gönderilerek savaş çıktığı takdirde hanın da Ruslara saldırması ve bu amaçla, diğer Azerbaycan ve Dağıstan hanlarıyla haberleşmesi istendi.⁴⁴

Diğer taraftan Rusların hedefi ise Kuban bölgesine doğru saldırıya geçerek Anapa'ya inmek ve buradan Osmanlı kuvvetlerini uzaklaştırmaktı.⁴⁵ Çünkü Anapa kalesi, Osmanlıların Çerkes kabileleri arasında yürüttükleri dinî ve siyasî faaliyetlerinin merkezi idi.⁴⁶ En sonunda Ruslar, 1788 sonbaharında bu irtibatı kesmek için General Tekeli komutasındaki kuvvetleriyle Anapa'ya hücum ettiler. Ancak, gerek General Tekeli ve gerekse onun yerine geçen General Bibikof 1789'daki saldırılarında Çerkeslerin direnişinden ve tabiat şartlarının zorluğundan dolayı başarısız oldular.⁴⁷

YAŞ ANTLAŞMASI'NDAN SONRA KAFKASYA VE İRANLI AĞA MUHAMMED HAN'IN KAFKAS SEFERİ

1792 tarihli Yaş antlaşması, Kafkasya'da Osmanlı Devleti'ni sınırlandıran önemli bir antlaşma idi. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti 1774'ten beri Rusya ile imzaladığı bütün antlaşmaları -değişiklikler dışında- (madde 2) onaylamıştı. En önemlisi de Kuban nehrinin sol yakasındaki Kafkas kabilelerinin Rus topraklarına tecavüz etmeyecekleri ve Rus tebaasına ve malına zarar vermeyecekleri konusunda taahhüde bulunmuştu (madde 6). Böylece, Osmanlı Devleti, bu antlaşmayla Kafkasya'da Rusya'nın üstünlüğünü kabul etmiş ve üstelik kendisini Kafkas toplulukları konusunda kefil durumuna sokmuştu.⁴⁸

1790'ların ortalarına doğru, İran Hükümdarı Ağa Muhammed Han, Rusya'nın Kuzey Kafkasya'daki haki-

miyetinin biraz azalmasından yararlanarak eski İran vilâyetleri olan Revan, Gence, Karabağ, Şirvan ve Tiflis bölgelerini yeniden ele geçirmek istedi. Bu İran girişiminden rahatsızlık duyan Revan Hanı Mehmed Han ile Şuşi ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, 1794'te, Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulundular.⁴⁹ Ne var ki Osmanlı Devleti, İran ile barış halinde olduğunu, Ağa Muhammed Han, barışı bozmadıkça kendilerinin de İran'ın işlerine karışmayacaklarını bildirdi.⁵⁰ Bu tavır, tipik Osmanlı ihtiyatlılığı olup pratik dış politikasının bir sonucuydu.⁵¹

Bir süre sonra Ağa Muhammed Han, 60.000 kişilik ordusuyla üç koldan Şirvan-Revan ve Karabağ üzerine yürüdü ve kendisine isyan eden Karabağ hanını Şuşi kalesinin kuşatması sonunda yendi. Ayrıca, Tiflis'e girdi ve ardından da Gence'yi aldı.⁵² Fakat, Ağa Muhammed Han'ın Kafkasya'daki bu üstünlüğü uzun sürmedi. 1795'de, Tiflis Hanı Irakli'nin yardım isteği ve II. Katerina'nın emriyle General Zubof komutasındaki Rus birlikleri Derbend'e girdiler. Ardından Şirvan Hanlığının merkezi Şemahi, Ruslara teslim oldu. Şeki ve Karabağ hanlıkları da Rusların eline geçti. Sonunda Ruslar, Gence, Mugan stepleri, Kura nehrinin ağzına kadar Hazar kıyısındaki bütün İran hanlıklarını zaptetti. II. Katerina'nın 1796'da ölümü üzerine Ruslar, yeniden Terek hattına çekildiler.⁵³

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA RUSYA'NIN KAFKASYA'YI İŞGALİ VE OSMANLI DEVLETİ

XIX. yüzyılın başlarında, Osmanlıların aksine Ruslar, Kafkasya'da oldukça aktif idiler. Özellikle 1801'de Gürcistan'ın ilhak edilmesi Rusya'nın Kafkasya'ya yayılmasında -daha doğrusu kesin kez yerleşmesinde- önemli bir dönüm noktasıydı. İlk önce Ruslar, bu ilhaktan sonra Gürcü asıllı general Tsitsianof'u Kafkas Genel Valisi olarak atadılar ve Kafkasya'da yeni bir sömürge idaresi kurmaya çalıştılar. Rusların Kafkasya'daki hedefi doğuda Hazar Denizi, güneyde Aras nehri boyunca ilerlemektir. Bu amaçla, General Tsitsianof, sınırlarına dayandığı Azerbaycan hanlıklarını çeşitli antlaşmalarla Rusya'ya bağlamaya çalıştı.⁵⁴ Karabağ, Şeki ve Şirvan hanlılarıyla antlaşmalar yaptılar. Fakat, itaate yanaşmayan Gence

Hanı Cevad, 1804'te öldürüldü ve hanlığı işgal edildi. Bu arada Tsitsianof'un teşvikiyle Migrelya dadyanı Gürcistan'ı izleyerek Rusya'ya katıldı. Bunun üzerine İmeretya da 25 Nisan 1804'te Ruslarla birleşti. Bakü ise 1807'de Rusların hakimiyetine geçti. Denebilir ki, Rusya, yaklaşık on yıl içinde Güney Kafkasya'daki üstünlüğünü büyük oranda perçinlemiş ve Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar genişlemişti.⁵⁵

Bu dönemde (1801-1806) Osmanlı Devleti, Rusya'nın Güney Kafkasya'ya yayılmasıyla yeterince ilgilenememiş ve fazlaca tepki de gösterememişti. Bunda Osmanlı Devleti'nin 1797'de Fransızların Mısır'ı işgal etmesi ve Sırp isyanının (1804) patlak vermesi gibi iç meselelerle uğraşmak zorunda kalması etkili olmuştu. Bu yüzden, Kafkasya, Osmanlı dış politikasında geri plandaydı. Buna rağmen, Rusların Azerbaycan hanlıklarına karşı askerî eylemleri, sınır valilerince İstanbul'a bildirilmişti.⁵⁶

Şurası bir gerçektir ki, 1806-1812 savaşı öncesinde, Rusya'nın Güney Kafkasya'da belirgin bir üstünlüğü vardı. Bundan cesaret alan Ruslar, sürekli olarak Osmanlılar aleyhine genişlemeye çalışıyordu. Nitekim, 1804'te, Gürcistan'ın Karadeniz'deki stratejik bir önemi haiz olan ve Osmanlı hakimiyetinde bulunan Faş ile Anakara arasındaki Kemhal boğazını ele geçirdiler. Hatta, Ahılkelek'e saldırdılar. Bu kez, 1807'de, Anakara ve Kemhal'i işgal ettiler. Bu son işgaller üzerine Osmanlı Devleti, söz konusu bölgeye lojistik destek sağladığı gibi Tiflis'deki Rus ordusunun Ahışa, Çıldır ve Kars taraflarına tecavüz edeceği haberlerine dayanarak doğu sınırındaki valilere gerekli tedbirleri almaları için emirler gönderdi.⁵⁷ Hatta, daha önce Rusların karadan ve denizden Faş kalesine saldırı haberleri duyulunca Trabzon Valisi ve Karadeniz'in Anadolu Sahilleri Seraskeri Şerif Mustafa Paşa derhal bir miktar askerle yardıma gittikten başka Rize ayanı Tuzcuoğlu da kendi askerleriyle Faş'a gönderilmişlerdi. Bu sırada, Gürcü asıllı Güryal adındaki bir kabile reisi, kendisine sergedelik ünvanı verildiği takdirde Faş bölgesini Ruslardan koruyacağını Mustafa Şerif Paşa'ya bildirmişti. Diğer taraftan Osmanlı doğu sınırlarındaki komutanların birbirleriyle ihtilâfları (M. Şerif Paşa-Çıldır Valisi Selim Paşa ihtilâfi gibi) bu cephede bir askerî harekâtı engellemekle kalmamış, Rusların bunu fırsat bilerek Faş kalesini ele geçirmelerine sebep olmuştu.⁵⁸

Bu son işgal, Osmanlılar için stratejik bir mevki olan daha kuzeydeki Sohum'u da tehlikeye düşürmüştü. Rusların Kuzey Kafkasya'yı bir çember içine alması anlamına gelen bu kritik durum karşısında Osmanlı Devleti, daha ciddî tedbirler alması gerektiğini anladı. Özellikle, Trabzon, Batum ve Sohum sabilhlerinin donanma ile korunması zorunluluğu vardı. Ayrıca, Ruslarla savaşmakta olan Abaza ve Çerkez halkının ümitsizliğe kapılmaması için de gerekliydi.⁵⁹ Ne var ki, Anapa ve havasına donanma gönderilmesi, 1810 yılında karar alınmasına rağmen gerçekleşmedi. Yine de, Anapa Muhafızı Hüseyin Paşa, bazı Çerkes ve Abaza kabilelerinin yardımıyla Ruslara karşı kısmî başarılar kazandı. Tabiatıyla bunda, İstanbul'dan kabilelere dağıtılmak üzere gönderilen bazı hediye ve eşyaların da payı büyüktü. Diğer taraftan Osmanlı Devleti, Dağıstan hanlarına fermanlar göndererek onları da Ruslarla savaşa teşvik etti. Bu suretle, hem Anapa civarında ve hem de Dağıstan'da Ruslara karşı etkili olmaya çalıştı.⁶⁰

Buna karşılık Ruslar, 1810'da, Osmanlıların Gürcistan'ı işgal tehlikesini İtalyan asıllı Marguis Pallucci'nin Ahılkelek önlerinde kazandığı zaferle bertaraf ettiler. 1811'de, General Tormazof, Ahışa kalesini kuşatmış ise de Şerif Paşa komutasındaki Osmanlı askerlerinin karşı taarruzuyla geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bu arada Tormazof, Açıkbaz Hanı Saloman'ı (Süleyman) tahından indirerek ülkesini Rusya'ya katmış, Tiflis ve havasını doğrudan merkezî idareye bağlamıştı.⁶¹

Genel olarak 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Kafkas cephesindeki gelişmelerine baktığımızda, Osmanlı Devleti'nin esaslı bir askerî harekâttan kaçınarak Anapa bölgesindeki Çerkes, Abaza ve diğer kabilelerden yararlanmaya çalıştığını, donanma yerine top ve mühimmat gönderdiğini görüyoruz. Bu dönemde, Kafkas kabilelerinin çoğu Osmanlılara bağlılığını sürdürmüşler ve bu sayede Rusya, Faş, Kemhal ve Sohum'un dışında Kafkaslarda Osmanlılara ait toprakları işgal edememiştir.⁶² Ancak, Rusya, 1812'de imzalanan Bükreş Antlaşması'yla savaş sırasında ele geçirdiği bu toprakları geri veremeyi kabul etmiştir.⁶³

Hemen belirtelim ki, 1812 tarihli Bükreş antlaşması ve sonrası gelişmeler, Osmanlı Devleti, Rusya ve İran arasında birkaç yüzyıldan beri Kafkaslarda süregelen

nüfûz mücadelelerini etkilemiş; söz konusu devletlerin bu bölgedeki konumlarının değişmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde, Osmanlı Devleti, iç ve dış olayların etkisiyle Kafkasya'da askerî açıdan pek bir varlık göstermemesine rağmen Çerkesler arasında birlik sağlamaya yönelik faaliyetlerinden vazgeçmemiştir.⁶⁴ Hatta, Rus baskılarından bunalan Dağıstan hanlarının yardım talepleri reddedilmemiş, istenen lojistik destek verilmiştir.⁶⁵ Rusya ise Bükreş antlaşmasını imzalamakla hem Kafkaslardaki Rus ordularının itibarının daha fazla sarsılmasını önlemiş ve hem de, XIX. yüzyılın başından itibaren Güney Kafkaslarda etkinlik sağlamaya çalışan İran karşısında serbest kalmıştır.⁶⁶ Bu da, Rusların Kafkasları işgal sürecini hızlandırmıştır.

Gerçekten Ruslar, Bükreş Antlaşması'ndan sonra Kafkaslardaki istilâ hareketlerine hız vermişler ve Dağıstan ile İran'a saldırmışlardır. Özellikle İran'ın 1804 ve 1806 yıllarında Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza komutasında Kafkasya'ya iki kez sefer düzenlemesi; son sefer sırasında Karabağ ve Şeki'de isyanlar çıkması, Rusya'yı oldukça rahatsız eden gelişmelerdi. Ruslar, bu isyanları bastırdıkları gibi 1807'de, Bakü ve Kuba'yı, 1809'da da Taliş'i itaat altında aldılar. Fakat Abbas Mirza'nın aldığı yenilgilerden sonra 1810'da, Osmanlı Devleti'ne Rus tehlikesine karşı askerî bir harekât için bir ittifak teklifinde bulunması ve bu amaçla, Osmanlı elçisi Yasini-zade Abdulvehhab Efendi'nin İran'a giderek söz konusu ittifak konusunda anlaşmaya varması⁶⁷ Rusya'yı Kafkasya'da ikinci kez zor duruma bıraktı. Bundan dolayı Rusya açısından bir an önce Kafkaslarda İran faktörünün bertaraf edilmesi gerekliydi.

Bu fırsatı Ruslar, 3 Nisan 1813'te, Albay Pestel komutasındaki bir Rus ordusunun Kara Berzug'da İran ordusunu bozguna uğratmasıyla yakaladılar. Bununla yetinmeyen Ruslar, kazandıkları bu askerî zaferin ardından ağır şartlar içeren Gülistan antlaşması'nı İran'a imzalattılar (1813). Bu antlaşmayla Rusya, Derbend, Bakü, Şirvan, Karabağ, Kuba ve Taliş'in bir bölümü ile Lenkeran kalesinde hakimiyetini sağlamlaştırmıştı. Ayrıca, İran, Dağıstan, Gürcistan, Mingrelya, İmeretya (Açıkbaş) ve Abhazya üzerindeki her türlü haklarından vazgeçmişti. Buna karşılık Ruslar, Abbas Mirza'nın tahta çıkışını destekleyeceklerine söz vermişlerdi.⁶⁸

Görüldüğü gibi 1813 tarihli Gülistan antlaşmasıyla Rusya, İran'ın Kafkasya'daki hakimiyetine son vermişti. Bu ise Rusya'nın hem Güney Kafkasya'yı ve hem de Dağıstan'ı işgalini kolaylaştırmıştı. Bu amaçla Kafkas Ordusu Başkomutanlığına General Yermolof getirilmiş ve Kafkasların tamamının ele geçirilmesi öngörülmüştü. Yermolof'un esas düşüncesine göre bütün Kafkasya kesinlikle ve en kısa zamanda Rusya'nın bir parçası haline getirilmeliydi.⁶⁹

Çok geçmeden Kafkasya'ya Yermolof'un gelmesi etkisini göstermiş ve Dağıstan ile Çeçenistan'daki Rus baskıları artmıştı. Özellikle Çeçenistan, Orta Kafkaslar'da ve Gürcistan yolu üzerinde bulunmasından dolayı Ruslar açısından hayati önem taşımaktaydı. Böyle bir ortamda Çeçenler için tek çare, Osmanlı Devleti'ne yardım için başvurmaktı. Nitekim, Anapa Muhafızı Seyyid Ahmed Paşa ve Demirkapa (Temürhan-şura) ile Çeçen vilâyeti reisi İstanbul'a yaptıkları başvurularda, Rusların Çerkes taraflarından yol bularak Dağıstan'ı işgale çalıştıktıklarını, Osmanlı yardımı gelmediği takdirde direnmenin mümkün olmadığını dile getirmişlerdi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Dağıstan için Rusya nezdinde diplomatik girişimlerde bulunmasını istemişlerdi. Ancak Osmanlı Devleti, 1817'de yapılan bu başvurular karşısında Rusya'nın Dağıstan havalisindeki hakimiyetini onaylar bir tutumla, Çeçenlere Ruslarla barış içinde yaşamalarını tavsiye etmişti.⁷⁰

1818-1821 yılları arasında, Rusya, özellikle General Yermolof'un üstün gayretleriyle Kuzey Kafkasya'nın tek hakimi haline gelmiştir. Bu bağlamda, Mektüle, Tabassaran, Kaytak, Akuşa, Avar, Gazi Kumuk ve Kuba gibi Dağıstan hanlıklarını itaat altına almıştı.⁷¹ Buna karşılık Ruslar, 1812 tarihli Bükreş Antlaşması'ndan kalan Sohunkale'nin Osmanlılara teslimi gibi Osmanlı-Rus ihtilâfına sebep olan bazı sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştı. 1813-1815 yılları arasında, Osmanlı Devleti, birkaç kere Rusya'nın bu toprakları boşaltmasını istemiş, fakat bir sonuç alamamıştı. Hal böyle iken 1816'da İstanbul'a gelen Kont G. A. Stroganov, Bükreş Antlaşması'nın bütün şartlarının Osmanlı Devleti tarafından tamamen yerine getirilmesini istemişti. Ona göre "Osmanlı Devleti, Eflâk ve Boğdan'ın Rusya'nın himayesinde tam otonom olmasını sağlamalı, Kafkaslardaki iddiala-

rından Rusya lehine vazgeçmeli" idi.⁷² Fakat bu tartışmalardan hiçbir sonuç çıkmadı.

Diğer taraftan 1821'de, Osmanlı Devleti ile İran, Erzurum Paşası'nın Azerbaycan'dan kaçan iki göçebe kabileyi korumasından dolayı savaşın eşiğine geldiler. Bu ise Rusya'yı sevindiren bir gelişmeydi. Esasında söz konusu Osmanlı-İran gerginliğinde, Tahran'daki Rus ajanı Mazoroviç'in İran Veliahdı Abbas Mirza'yı kışkırtmasının rolü büyüktü. Bu tahrikler sonucunda Abbas Mirza, Kars, Bâyezid ve Muş taraflarını geniş ölçüde yağmaladı. Savaş, Revan ve Bağdad çevresinde de devam etti. Sonunda bu gerginlik, 1823'te Erzurum Antlaşması'yla hiçbir toprak kaybına yolaçmadan sona erdi.⁷³ Bu durumda ise Rusya, Osmanlı Devleti ile İran arasında çıkacak bir savaştan Kafkaslardaki kendi konumunu güçlendirme yolunda yararlanma isteğinden sonuç alamamış oldu.

1821-1823 olayları bir kez daha gösterdi ki, Rusya'nın Kafkasya politikasının esası, Osmanlı-İran rekâbetine dayanmaktaydı. Bir başka deyimle, Rusya'nın Güney Kafkasya'daki başarılarının temelinde Osmanlı-İran ve İran-Afgan savaşları yatmaktaydı. XVIII. yüzyıldan sonraki Kafkasya'daki gelişmelere bakıldığında, Rusya'nın Osmanlılara ve İranlılara karşı yaptığı savaşları ayrı ayrı yürüttüğü, her iki devletin kendi aralarında kurdukları ittifakların -Rus etkisiyle- uzun ömürlü olmadığı görülüyor. Yine de Rusya, 1808-1809'da olduğu gibi seyrek de olsa her iki ülkeyle savaşmak zorunda kalmış ve 1811'de gerçekleştirilen bir Osmanlı-İran ittifakını askerî harekâta dönüşmeden önlemişti. Bu ise Rusya'nın bir başarısıydı.

Diğer taraftan, 1820'lerin ilk yarısı, İran'ın 1813 tarihli Gülistan Antlaşması'ndaki kayıplarını giderme çabalarına sahne oldu. Aynı zamanda, bu çabalar, İran'ın Kafkasya'daki son girişimleri olma niteliği taşımaktaydı. İlk önce İran, Dağıstan'da Ruslara karşı başarılar kazanmış olan Arslan Han'a askerî yardım göndermiş, Osmanlı Devleti'nden göremediği desteği ona vererek bölgede üstünlük kurmasını sağlamıştı. Hatta, Dağıstan için Osmanlı Devleti'ne ittifak teklifinde bulunmuş ise de kabul görmemişti. Bunun üzerine İran, Dağıstan ile birlikte Rusları Güney Kafkaslardan çıkarmak ümidiyle Ruslarla savaşa tutuştu (1826). Sonunda, Ruslara yenilerek 8-9 Şubat 1828'de, Türkmençayı Antlaşması'nı imzala-

mak zorunda kaldı. Bu antlaşmaya göre, Revan ve Nahçıvan hanlıkları dahil Aras'ın sol tarafı tamamen Ruslara bırakılmış, Lenkoran'ın içinde bulunduğu Taliş'in bir bölümü Ruslara verilerek Hazar Denizi ulaşımında Rusya, tek söz sahibi olmuştu. Ayrıca İran, 30 milyon ruble savaş tazminatı ödemeyi ve de Rusya'ya gitmek isteyen Ermenilere izin vermeyi kabul etmişti. Böylece İran'ın Kafkasya'daki hakimiyeti sona ermiş oldu.

Artık Rusya için Kafkaslarda tek rakip devlet Osmanlı Devleti kalmıştı. Zaten 1792 tarihli Yaş Antlaşması'ndan beri Kuban boylarında yaşayan Abaza, Çerkes, Nogay ve Kabarday gibi Kafkas kabilelerinin Rus topraklarına saldırılarından Osmanlı Devleti sorumluydu. 1815-1816 yıllarında Anapa Muhafızı Ahmed Paşa'nın yaptığı gibi bu kabileler zaman zaman Osmanlı idarecilerince itaat altına alınmışsalar da Ruslar, 1813 Bükreş Antlaşması'nı ileri sürerek karşı çıkmışlardı. Bu kez Ruslar, Çerkes, Abaza ve Kabarday kabilelerine saldırarak mallarını alıp çocuklarını esir erttiklerinde, 1825'de, Anapa Muhafızı'nın kaymakamı Abdullah Paşa, Rus generaline aynı şeyleri söylemişti. Bunun üzerine bölge halkı, mahallî idarecilerin çözüm bulamaması karşısında İstanbul'a başvurarak Ruslardan kurtulmak için yardım istemişler; fakat, bir sonuç alamamışlardı. Yine de bu karşılıklı hareketler son bulmamıştı.

Rus-İran savaşının (1826-1828) devam ettiği süreçte, Osmanlı Devleti ile Dağıstan arasındaki ilişkilerin -o da yardım için Dağıstan'dan elçiler şeklinde- arttığını görmekteyiz. Nitekim, 14 Kasım 1827'de, Dağıstan'dan Ali Efendi, Rusların saldırılarından dolayı yardım istemek ve Dağıstan halkının Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirmek için elçi olarak İstanbul'a gelmiş; ondan bir gün önce de Nusul Han'ın bir mektubu İstanbul'a ulaşmıştı. Yine aynı yıl içinde, Dağıstan hanlarından olan Hatem Han Erzurum'a gelmiş ve kendisine konak ve maaş tahsis edilmişti. Bunun yanısıra Şemhal Han'ın yeğeni Amalat Han da Trabzon yoluyla İstanbul'a gönderilmişti. Tabiatıyla bu ziyaretler, Osmanlı Devleti'nin doğrudan Dağıstan'a askerî yardımını sağlamamış; sadece, Osmanlı Devleti'nin bölge halkı üzerindeki manevî itibarını artırmıştı.⁷⁴

Aynı yıllarda, Gürcistan'daki gelişmeler de önemlidir. Rus-İran savaşından yararlanmak isteyen Gürcistan

beyleri, Ruslara karşı yer yer ayaklandılar. Nitekim, 5 Ekim 1827'de, Çıldır Valisi İsmail Hakkı Paşa'dan Erzurum Valisi Galip Paşa'ya gelen bir yazıda belirtildiği gibi, Gürcistan'ın Gürye sancağı zabiti Mamya'nın ölümünden sonra halk, Ruslara itaat etmemek üzere anlaşmıştı. Bu ise, Osmanlı Devleti'ni memnun eden bir gelişme olup bundan yararlanmak istemekteydi. Bu amaçla, Çıldır Valisi Ahmed Rüştü Paşa, David Han'ın annesi Sofya'ya Gürellik fermanı vermişti. O da, Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirmişti. Aynı bölgede hüküm süren Gürge ve Zavar beyleri de bu ferman verme işinden memnun olduktan başka, Gürcistan'dan Rusları atmaya çalıştıklarını, bunu kolaylıkla başarmak için kendilerine altın ve gümüş mühürlerle silah ve para yardımı yapılmasını istemişlerdi. Buna karşılık Gürül hakimesi Dudu Pal da, Gürül'in tek hakiminin kendisi olduğunu Çıldır Valisi Ahmed Paşa'ya bildirmiş ve Rusları Gürcistan'dan çıkarmak için o da Osmanlı Devleti'nden para ve askerî yardım talep etmişti. Bütün bunlar, Gürcistan beyleri arasında tam bir görüş birliği olmadığını gösteren olaylardı. Bu yüzden olsa gerek Bâbüali, söz konusu beylere güvenmemiş; onları topyekûn reddetmeyerek Gürül taraflarına nüfuz etmeye çalışmıştı.⁷⁵

1828-1829 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NDA KAFKASYA VE EDİRNE ANTLAŞMASI

1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı öncesinde, Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki bütün kabilelerden devlete bağlı kalacakları konusunda ahidnameler almış ve aynı şekilde Ruslar da bütün kabilelere mektuplar yazarak Rusya'nın reyalığını kabul etmelerini istemişti.⁷⁶ Fakat, Dağıstan hanları, muhtemel bir savaşta, Osmanlıların yanında yer alacaklarını bildirmişlerdi.⁷⁷

1828-1829 savaşı Kafkaslardaki Osmanlı-Rus nüfuz mücadelesinde bir dönüm noktasıydı. Her şeyden önce I. Nikola'nın "Türk düşmanı" kimliğiyle tahta çıkması, başlı başına Osmanlı-Rus ilişkilerini gerginleştirecek önemli bir unsurdur. Üstelik Rusya, 1826-1828 savaşında Kafkaslardaki diğer rakibi İran'ı tamamen safdışı bırakmıştı. Ayrıca, Güney Kafkasya'daki güvenliği için Anadolu sınırının güvence altına alınması zorunluydu. Bu amaçla Ruslar, adı geçen savaşta, Kars ve Ahışa Paşalıkları ile Poti ve Anapa kalelerinin alınmasına yönelik bir strateji izlediler.⁷⁸

Bunun sonucunda, 1828-1829 savaşında yapılan Anadolu-Kafkas muharebelerinde, Kars, Ahışa ve Bâyezid Paşalıkları ile aralarında Anapa, Poti ve Ahılkelek'in bulunduğu dokuz kale Rusların eline geçmişti. Böylece Rusya'nın Güney Kafkasya'daki varlığı güvence altına alınmış ve işgal edilen yerler, Anadolu içlerine yönelik bir askerî harekâta "merkez" haline gelmişti.⁷⁹ Bunun dışında Rusya, işgal ettiği topraklarda yaşayan Hristiyan halkları teşvik ederek daha önceden fethedilmiş olan İmeretya, Migrelya, Revan ve Nahçıvan gibi bölgelerin sömürgeleştirilmesi politikası çerçevesinde⁸⁰ Doğu Anadolu'daki Ermenilerin bu yerlere göç ettirilmesine çalışmış, yaklaşık 100.000 kişi -aynen I. Petro dönemindeki gibi- Güney Kafkasya'da yeni işgal edilen yerlere göç etmişti.⁸¹ En sonunda 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti, bütün Kafkasya'daki hükümlerle haklarından Rusya lehine vazgeçmiştir.⁸²

Söz konusu antlaşma, sadece Osmanlı-Rus ilişkilerini değil, Kafkasya üzerinden Türkistan ve Hindistan'a giden ticaret yollarının güvenliğini de etkilemişti. Çünkü Rusya, bu antlaşmayla, İran'dan sonra Osmanlı Devleti'ni de Kafkaslardan hükûken çıkarmış ve Kafkasların -Dağıstan ve Çeçenistan hariç- tek hakimi olmuştu. Bu durumda Rusların Kafkaslar üzerinden güneye (Basra körfezi) ve güneydoğuya (Horasan üzerinden Hindistan'a) özellikle Hazar Denizi yoluyla Türkistan'a inmelerinin önünde bir engel kalmamıştı. Bu ise Hindistan'ın güvenliği açısından İngiltere'yi endişelendirmişti.⁸³ Diğer taraftan Rusya, bu antlaşmadan sonra bir politika değişikliğine giderek Osmanlı Devleti üzerinden Ortadoğu'da esaslı bir siyasi nüfuz mücadelesine başlamıştı.⁸⁴ Bunun ilk örneği; 1833'te imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa meselesinde Osmanlı Devleti'ne destek vermek şeklinde olmuş ve bunun karşılığında Boğazlarda söz sahibi haline gelmişti.⁸⁵ Bütün bu gelişmeler, İngiltere'nin "Doğu Meselesi"ndeki tavrını değiştirmesine yolaçmış; Rus tehlikesi karşısında Fransa ile Boğazlar meselesinde ortak bir tutum takınmaya zorlamıştı. Ancak, İngiltere, doğuda Rusya'ya karşı açıktan muhalif bir politika izlememiş; fakat, İstanbul'a gönderdiği büyükelçileri Ponsonby (1834-1841), Stratford Redcliffe Canning (1842-1865) aracılığıyla Kafkaslar ve Ortadoğu bölgelerinde Rusya'nın yayılmasını önlemeye çalışmıştı.⁸⁶

EDİRNE ANTLAŞMASI SONRASINDA KAFKASYA VE ŞEYH ŞAMİL

Edirne Antlaşması sonrası dönemde, Kafkaslar, Türkistan ve Ortadoğu bölgelerinde ilgili devletler (Rusya ve İngiltere) yeni politikalar belirlerken, Osmanlı Devleti, Rus yenilgisi, Yunanistan'ın bağımsızlığı ve Mehmed Ali Paşa meselesi gibi gailelerle uğraşmaktan dolayı kendi toprak bütünlüğünü sağlama endişesi içindeydi. Bu da, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında izlenecek denge politikalarına bağlıydı. Ayrıca, Osmanlı ülkesinde devlet ve toplum hayatıyla ilgili hızla süren modernleştirme çalışmaları vardı ve bu yüzden "barış" gerekliydi. Böylesi bir ortamda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya maddî yardım göndermesi mümkün değildi. Çünkü, 1830'lu yıllarda Rusya, Mehmed Ali Paşa'ya karşı Osmanlı Devleti'nin en büyük destekçisiydi.

Her ne kadar Osmanlı Devleti, Rusya faktöründen dolayı özellikle 1834'ten beri Kuzey Kafkasya'da, Şeyh Şamil önderliğinde Ruslara karşı sürdürülen bağımsızlık mücadelesi sırasında, somut bir maddî destekte bulunamamışsa da Şeyh Şamil maddî ve manevî destek taleplerini sürekli olarak İstanbul'a iletmekten çekinmemişti. Kaynaklara göre Şeyh Şamil, ilk olarak 1839'da, Osmanlılara yardım için başvurdu. Bu, Şamil'in genel bir strateji değişikliğine gitmek suretiyle Ruslara karşı zorlu bir mücadeleye karar verdiği bir döneme rastlamaktaydı. Fakat, Şamil'in bu başvurusu, ne ilk ne de sondu. Şamil, mücadeleyi bırakmak zorunda kaldığı 1859'a kadar sonuçsuz da kalsa İslâm Halifesi ünvanı taşıyan Osmanlı Padişahlarından maddî ve manevî yardım istemekten geri durmadı. Özellikle mücadelenin en hararetli yıllarında (1839-1850), İstanbul'a doğru yola çıkan Şamil'in elçileri ya Ruslar tarafından engellendi ya da diğer sebeplerden İstanbul'a ulaşamadılar. Ancak, ulaşanlar bile Osmanlı Sultanı'ndan bekledikleri yardımı göremediler. Buna rağmen Şamil, halkının maneviyatını yüksek tutabilmek için İstanbul ile olan bağlantısı yitirmede ve ondan gelen iyi niyet mektupları ile moral tazeledi.⁸⁷

KIRIM SAVAŞI'NDA KAFKASYA

İlk modern dünya savaşı kabul edilen 1853-1856 Kırım Savaşı, Kafkasya'nın bağımsızlığıyla ilgili ümitleri yeniden yeşertmişti. Mayıs 1853 sonunda, Osmanlı-

Rus ilişkileri kesilip savaş hazırlıklarının başladığı sırada, Osmanlı Devleti'nden önce Şeyh Şamil harekete geçmişti. Öyle ki Şeyh Şamil, 1853 Haziran-Ekim döneminde, Kafkasya'da, özellikle Dağıstan ve yakınındaki bölgelerde Rus askerî yığınağını sektreye uğratacak eylemlere girişmişti. 12 Haziran 1853'te, Gürcistan'daki Özürgeti'den alınan bir istihbarata göre Şamil, Dağıstan'da asker toplamaya başlamıştı. Aynı şekilde onun Çerkezistan'daki naibi Muhammed Emin Efendi de bir miktar Çerkes askeriyle Suca bölgesinde Rusların yaptıkları iki karakol kaleyi ele geçirmişti. Eylül 1853'te, Şamil, Zakartala tepesi ile Meseldeger kalesine sonuçsuz bir hücum yapmıştı. Onun amacı bir an önce Tiflis'e ulaşmaktı.⁸⁸ Hemen belirtelim ki, Şamil ve adamlarının Güney Kafkasya'daki bu eylemleri, Rusların muhtemel bir Osmanlı savaşına karşı söz konusu bölgede askerî açıdan yığınak yapmasını önlemektir.

Hiç şüphesiz Osmanlı Devleti, geleneksel ihtiyatlılığı içinde de olsa Şeyh Şamil'in Güney Kafkasya'daki askerî eylemlerini izlemekteydi. Öyle ki, Osmanlı Genelkurmayı, Ağustos 1853'te, Anadolu Ordusu Müşiri Abdülkerim Paşa'dan muhtemel bir Rus savaşında gerekli yardımda bulunması için Şeyh Şamil ile bağlantı kurulmasını istemiş ve güvenilir bir kişinin onun nezdine gönderilmesini emretmişti. Fakat, 4 Ekim 1853'te, Kırım Savaşı'nın resmen başlaması, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile daha fazla ilgilenmesini zorunluluk haline getirdi. Nitekim, Sultan Abdülmecid, 9 Ekim 1853'te tarihli bir fermanı Şeyh Şamil'e göndererek onu Ruslara karşı "cihad"a çağırmış ve Şeyh Şamil de bu pragmatik nitelikli çağrıya 13 Aralık 1853 tarihli mektubuyla cevap vermişti. Söz konusu mektubunda Şamil, karşılıklı olarak Tiflis üzerine bir askerî harekâta girilirse Rusların Kafkaslardan çıkarılabileceğini bildirmişti.⁸⁹ Ancak, Şamil'in bu son derece stratejik harekât teklifi Osmanlı Devleti'nce kabul görmedi. Buna karşılık Osmanlı Devleti, Mayıs 1854'te, Dağıstanlı Halil Bey'in teklifiyle Şeyh Şamil'e "Dağıstan Serdar-ı Ekremi" ünvanını verdi. Diğer hanları da ünutmayan Osmanlı Devleti, Şeyh Şamil'in oğlu Gazi Muhammed başta olmak üzere Cumuy (?) Han, Hasay (?) Han, Danyal Sultan ve İsmail Paşa'yı mirlivalık, Şemhal Hanı Ebu Müslim'i feriklik rütbesiyle ödüllendirdi.⁹⁰

Diğer taraftan Şeyh Şamil, 1854 yazında bile Tiflis üzerine bir askerî harekât düşüncesinde ısrarlıydı. Bu düşünceyle Şeyh Şamil, Temmuz 1854'te Gürcistan'ın Kaheti bölgesine girdi. Bu sırada, onun naibi Muhammed Emin Efendi Çerkezistan'da idi. Ayrıca, Osmanlı-Batum ordusu da Özürgeti bölgesindeydi. Şeyh Şamil, bütün gayretlerine rağmen Tiflis'e doğru Osmanlı ordusunun ileri harekâtını göremedi ve sonunda Eylül 1854'te Dağıstan'daki karargâhının yer aldığı Yeni Dargiyye'ye çekilerek savaş bitene kadar hiçbir askerî harekâta bulunmadı.⁹¹

Şu tarihî gerçeği teslim etmek gerekir ki, Şeyh Şamil'in Haziran 1853'ten beri, yaptığı saldırılarla Güney Kafkasya'daki Rusların seferberlik hazırlıklarını sekteye uğratması, Kasım-Aralık 1853 aylarında Kars-Gümri yönünde cereyan eden muharebelerde, Rusların savunmada kalmasında önemli bir rol oynamıştır.⁹²

Osmanlı Devleti'nin söz konusu savaş sırasında Kafkasya'da dikkatini yoğunlaştırdığı yerlerden biri de Çerkezistan idi. Sinop baskınından (30 Kasım 1853) sonra Karadeniz'de deniz kontrolünün Ruslara geçmesinin ardından 1854 Mart-Nisan aylarında, bir Osmanlı donanması gönderilmesi düşüncesinin İstanbul'da tartışılmasıyla gündeme gelmişti. Osmanlı bahriyesinde görevli İngiliz amirali Adolphus Slade'e göre -ki bu konuda Kaptan Paşa'ya bir rapor da hazırlamıştı- Rusya'yı barışa zorlamak için Kafkasya fetholunmalıydı. Bu amaçla, Çerkesler ile Dağıstan'daki Şeyh Şamil işbirliği yapmalı ve Osmanlı donanması da bunlara lojistik destek sağlamalıydı. Sonunda Bahriye Feriki Ahmed Paşa komutasında silah ve mühimmat yüklü bir Osmanlı donanması 6 Mayıs 1854'te, Çerkezistan'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmış; müttefiklerin ısrarıyla önce Varna'ya gitmiş, Amiral Lyons komutasındaki bir müttefik filosu Çerkezistan'a gidip geldikten sonra 25 Haziran'da yola çıkarak 8 Temmuz'da Sohumkale'ye varmıştı. Fakat, Çerkes emirlerinden Sefer ve Behçet Paşaların da -ki Sefer Paşa, 20 yıldan beri Edirne'de mecburî ikâmete tâbi tutulmuş, Eylül 1853'te İstanbul'a getirilmişti- bulunduğu bu donanma, getirilen askerî malzemenin adetâ kapışılması üzerine istenen sonucu alamadı.⁹³

Hiç şüphesiz Kırım Savaşı'nın en stratejik askerî eylemlerinden biri de Ömer Lütfi Paşa'nın müttefik güç-

lerin (İngiltere ve Fransa) kendi hedefleri açısından Si-vastopol'da ısrarlarından dolayı yaklaşık iki buçuk ay geciktirdikleri Gürcistan harekâtı idi. Aslında, 1855 Haziran sonunda Kars kalesi'ni kuşatmış olan Rus ordusunu Sohumkale-Kutayis-Tiflis üzerinden yürüyerek kuşatmayı kaldırmaya zorlayacak çevirme nitelikli bu askerî harekât, 11 Eylül'de başlamış ve 8 Aralık'a kadar sürmüştü de, yoğun yağış sebebiyle devam ettirilememiş; sonunda, ordu, Şubat 1856'da, Redutkale'ye dönmüştü.⁹⁴

Bu askerî harekâtın başarısızlığının en büyük sebeplerinden biri, İngilizlerin, Osmanlı Devleti'nin tek başına Kafkaslarda nüfuz kazanmasını istememiş olmalarıydı. Ayrıca, İran ticaretinde Ruslarla iyi ilişkiler kurmasının da büyük payı vardı.⁹⁵ Karl Marx da, aynı görüşteydi. Ona göre, İngiltere, İngiliz ticaret yolu olarak anılan Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunun güvenliği ve Ruslarla arasının bozulmaması için Ömer Paşa'nın Gürcistan harekâtına karşı çıkmıştı.⁹⁶

Genel olarak Kırım Savaşı'nda Kafkasya ile ilgili gelişmelere baktığımızda Osmanlı Devleti'nin geleneksel ihtiyatlılık içinde olduğunu, müttefikleri İngiltere ile Fransa'nın savaş politikalarına bağlı kaldığını görmekteyiz. Bu yüzden ne savaşın başında Şeyh Şamil'in ne de savaşın sonunda Ömer Lütfi Paşa'nın farklı nitelikteki Gürcistan harekâtı düşüncesini yeterince değerlendirememiştir. Öyle ki, Mayıs 1854'te, Çerkezistan'a bir donanma gönderilmesi de müttefiklerin izniyle gerçekleşmiştir. Hatta, 1856 Paris antlaşması görüşmelerinde Âli Paşa, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya diye bir meselesinin olmadığını söylemiştir.⁹⁷

Bu reddiyeyle rağmen Şeyh Şamil'in 1859'daki tesliminden sonra Rus baskısından kaçan yüzbinlerce Kafkasyalı, Osmanlı ülkesine göç etmeye başlamıştır.⁹⁸

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NDA KAFKASYA

Yaklaşık bir yılı aşkın bir süre devam edecek olan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı'nın başlamasıyla Kafkaslar yeniden hareketlendi. 24 Nisan 1877'de savaşın resmen başlamasıyla birlikte Ruslar, General Loris Melikof'un komutasında Kars ve Ardahan'ın öncelikle işgali için harekete geçtiler. General Tergukasov komutasında ki Rusların Revan kolu ise bir şaşırtma/oyalama harekâ-

tı için Bâyezîd üzerinden Anadolu'ya girdi ve Eleşkirt ovasını aşarak 10 Haziran 1877'de, Kars önlerine geldi. Bu Rus ilerleyişi karşısında Şark Ordusu Komutanı Müşir Ahmed Muhtar Paşa, özellikle Musa Kundukov komutasındaki 5 tabur ve 1500 Çerkes'den oluşan bir kuvveti karşı saldırıya geçirdi. 16-21 Haziran tarihleri arasında cereyan eden ve çetin geçen muharebelerde her iki taraf da çok kayıp verdi. Bu muharebeler, galibi olmayan karşılıklı zayıf verilen zorlu çarpışmalardı. Yine de Ahmed Muhtar Paşa'nın gayretlerine rağmen 19 Kasım'da, General Melikof'un Kars'a girip Erzurum'a doğru ilerlemesi engellenemedi.⁹⁹

Doğu Anadolu'da bu gelişmeler olurken, daha doğrusu Osmanlı ordusu söz konusu cephede zor durumda iken Osmanlı hükümeti, bu bölgedeki Rus baskısını azaltmak amacıyla Kafkasya'da bir şaşırtma harekâtına karar verdi. Bunun dışında Rusların Batum'u zaptetmek amacıyla General Oklobzhio komutasında 12.000 kişilik bir kuvveti kuzeyden harekete geçirmesi de söz konusu harekâtı gerekli kılıyordu. Gerçekten General Oklobzhio, ilkbahar yağmurları altında 25 Nisan'da sınırı geçtikten ve 27 Nisan'da Acaralarla yaptıkları kısa çatışmadan sonra Oçemçira (Ochemhuri) ırmağını aşmışlardı. Bunun üzerine Osmanlı Karadeniz donanmasına ait altı zırhlıdan ibaret bir filo, 12 Mayıs'da, Sohum'un kuzeyinde Gudauri'ye 1000 kadar Çerkes muhaciri çıkarttı. Osmanlı gemileri iki gün boyunca Sohum'u topa tuttular. Ardından Ferik Fazıl Paşa komutasındaki Osmanlı düzenli birlikleri (on-on iki tabur, dört batarya) iki grup halinde birkaç gün ara ile dört zırhlı himayesinde ve dört nakliye gemisiyle 18 Mayıs'da Sohum'a doğru Trabzon'dan yola çıktılar. Bu kuvvetler, 2000-3000 Abaza ve Çerkesi muhaciri ile bölge halkına dağıtılmak üzere 30.000 kadar Schneider tüfeği olduğu halde 27 Mayıs'da, Abhazya'nın Adler limanına geldi. Burası bombalandıktan sonra 1500 Çerkes karaya çıkartıldı. Ardından, Osmanlı filosu, 2 Haziran'da Soçi'yi bombaladıysa da karaya asker çıkaramadı.¹⁰⁰

Şurası bir gerçektir ki, Osmanlıların birinci Abhazya şaşırtma harekâtı, Rusların bütün stratejik ihtiyat kuvvetlerini Riyan ve Karadeniz bölgesinde tutmasını sağlamıştı. Ayrıca, buradaki Osmanlı başarısı, Dağıstan ve Çeçenistan'da büyük heyecan yaratmıştı. Bu ilk başa-

rının verdiği moralle Osmanlılara ait üç firkateyn, 15 ve 17 Haziran tarihleri arasında, önce, Gallisga ırmağı ağzındaki İllori'yi bombaladı ve ardından kuzeydeki Oçemçira'ya dört piyade taburu ve bir sahra bataryası çıkardı. Bunun üzerine General Alhazof komutasındaki Rus kuvvetleri, 17 Haziran'da üç koldan Osmanlılara karşı saldırıya geçti. Fakat, General Alhazof kuvvetleri içinde bulunan Abaza Prensi Sharvashidze, Rus-İllori kolu Gallisga'yı geçmeden Oçemçira'ya yaklaşmış ve Osmanlı savaş gemilerinden açılan top ateşi üzerine geri çekilmek zorunda kalmış; bu yüzden General Alhazof da, Gallisga'nın sağ kıyısındaki bataklık arazide Abazaların tuzağına düşmüştü. Sonunda Ruslar, yenilmişlerdi. Öte yandan General Oklobzhio kuvvetleri, 23 Haziran'da, kuzeyden Batum'a doğru saldırdılar. İlk gün başarı kazanan Ruslar, 24 Haziran'da, Osmanlı kuvvetleri komutanı Derviş Paşa'nın karşı taarruzu üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar. Buna rağmen Ruslar, Batı Kafkaslardaki Osmanlı tehdidini durdurmak istiyorlardı. Bu amaçla General Alhazof, takviye edilen 17.000 kişilik ordusuyla 10-20 Temmuz tarihleri arasında Abazalara saldırdı. Onların dağılmasıyla yerli halk Ruslara itaat etti. Devam eden Rus saldırıları sonunda 1 Ağustos'da, Osmanlı kuvvetleri de Oçemçira'yı boşalttılar. Ağustos sonu itibarıyla Osmanlı gemileri Sohum'dan ayrıldılar.¹⁰¹ Böylece, 1877 Nisanı'ndan beri Batı Kafkaslarda süren Osmanlı-Rus mücadelesi, Rusların üstünlüğü ile sona ermiş oldu.

Ne var ki Anadolu-Kafkas cephesindeki muharebelerde, Osmanlıların durumu hiç de iyi değildi. 1877 Eylül sonunda, takviye alan General Melikof, 19 Kasım'da Kars'a girdi. Ardından Erzurum'a yöneldi. Fakat, çetin kış şartları Aralık 1877-Ocak 1878 aylarında, her iki orduya da güç durumda bıraktı. Buna rağmen özellikle Osmanlı askeri ve halk şehri kahramanca savundular. Sonunda, 31 Ocak'ta, imzalanan mütarekeyle İsmail Hakkı Paşa kuvvetleri Erzurum'u terkettiler. 8 Şubat 1878'de ise Ruslar şehri işgal ettiler.¹⁰² 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum Ruslara bırakıldı. Erzurum ise Osmanlılarda kaldı.¹⁰³

Diğer taraftan, 1877-1878 savaşı sırasında Kafkasya'da süren Osmanlı-Rus mücadelesinde dikkate alınması gerekli unsurlardan biri de Dağıstan ve Çeçenistan idi. Kafkasların bu en savaşçı dağ halkları, daima Osmanlı

Devleti'nin tabii müttefiki konumundaydılar. Bu durum, özellikle savaş zamanlarında hayati önemi haizdi ve bu yüzden Osmanlı Padişahları, ilk önce Kafkas Müslümanlarına cihad fetvaları gönderiyorlardı. Nitekim, Sultan II. Abdülhamid de, bu klasik Osmanlı tavrı içinde, 1877-1878 savaşı resmen başladıktan bir ay sonra, 23 Mayıs 1877 tarihli bir cihad fetvasını Dağıstan emirlerine göndermiş ve onların bölgesindeki çeşitli Müslüman topluluklarını din düşmanı Ruslara karşı savaşmaya davet etmişti.¹⁰⁴ Ardından Osmanlı Devleti, Kafkasya Müslümanları üzerinde büyük üne sahip olan Şeyh Şamil'in büyük oğlu Muhammed Şamil'e paşalık rütbesi vererek Erzurum'a göndermiş, onun ve bazı Dağıstan beylerinin yardımcıları ile Dağıstan kabilelerinin Ruslara karşı ayaklanmalarına çalışılmıştı. Bu arada Dağıstan ümerasından Şefi Bey, Dağıstan ve Çerkezistan taraflarındaki İslâm kabilelerini Ruslara karşı ayaklanmaya teşvik etmek amacıyla bir layiha dahi hazırlamıştı. Ayrıca, Abaza Hasan Bey adlı biri de Çerkes ve Abaza kabilelerini isyan etmeleri için kışkırttı ise de sonuç alamamıştır.¹⁰⁵

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKAS CEPHESİ

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, bu savaşa zorunlu da olsa biri hariç hiçbir Avrupa devletinin kendisini müttefik olmaya değer bulmadığı bir sırada, Almanya'nın yanında girmişti. Almanya'nın amacı, Avrupa cephesinin dışında Ruslara karşı ikinci bir cephe açılmasını sağlamaktı. Osmanlı Devleti ise, muhtemel bir savaşta Rusya'nın kazanmasının kendi varlığı için büyük bir tehdit oluşturacağı düşüncesindeydi. Özellikle Enver Paşa böyle düşünüyor ve Almanya ile ittifaka taraftar görünüyordu. Enver Paşa'ya göre, bu ittifak gerçekleşir ve Rus tehlikesi bertaraf edilirse, Osmanlı Devleti, Kafkasya ve Orta Asya'da büyük etkinlik-siyasi ve askerî kazanabilecekti. Yuluğ Tekin Kurat'a göre, Enver Paşa, karmaşık bir Osmanlı Devleti yerine Asya'daki soydaşlarından kurulu daha homojen Türk imparatorluğu hayali içindeydi.¹⁰⁶ T. Swietochowski ise Enver Paşa'nın Rusya'yı yıkıldığı takdirde 1914'ten beri değil XIX. yüzyıl boyunca kaybettiği Osmanlı topraklarını geri alabileceğini düşünmekteydi.¹⁰⁷

Öteden beri Enver Paşa Kafkas işleriyle ilgiliydi. Onun ilgisi, daha ziyade, Avrupalı Devletler ile Rusya'nın hüküm sürdüğü İslâm topraklarında onlara karşı ayaklanmalar çıkarılması noktasındaydı. Bu iş ise Ağustos 1914'te yeniden örgütlenen Teşkilât-ı Mahsusa'nın göreviydi. Bu teşkilâtın fikrî zemini, genellikle İslâm idi. Fakat, Enver Paşa ve arkadaşları biraz da Ziya Gökalp'in etkisiyle Türklerin siyasi birliği fikrine yatkındılar. Özellikle, Türklerin yoğun yaşadıkları yerlerde bu fikir işleniyordu. Yani onların ideolojisi, İslâm birliği ile Türk birliği fikrinin karışımı idi.¹⁰⁸

Bu düşünceyle olsa gerek Enver Paşa, henüz Ağustos 1914'te, Müşir Fuad Paşa'yı Kafkasya'daki Çerkesleri Ruslara karşı ayaklandırması için teşvik etmişti. Savaş başlayınca Fuad Paşa, Enver Paşa'nın bu teşvikiyle Türkiye'de yaşayan Kafkas ve Dağıstanlı bazı kişilerden "Türk Sıhhi Komisyonu" adı altında bir Kafkas Komitesi kurmuştu. Bu komite, Kafkaslarda birkaç muhtar bölgeden oluşan bir İslâm devletinin kurulmasını ve başına bir Osmanlı şehzadesinin geçirilmesini tasarlamıştı.¹⁰⁹ Ayrıca, Müşir Fuad Paşa başkanlığında Dr. İsa Ruhi Paşa, Aziz Meker, Prens Maçabelli (Gürcü), Kamil Bey (Gürcü) ve Selim Bey'den (Azerbaycanlı) oluşan bir heyet Alman ve Avusturya hükümetleri nezdinde Kafkasya'da bir konfedere devlet kurma isteğiyle Avrupa'ya gönderildi. Bu heyet, 1916 başlarında Viyana ve Berlin'de olumlu karşılanmış; Alman Dışişleri Bakanlığı güvence bile vermişti.¹¹⁰

Diğer taraftan Musa Kundukov'un oğlu ve millî mücadelenin önemli simalarından Beyrut Valisi Bekir Sami Bey, 30 Temmuz 1914'te, Enver Paşa'ya bir mektup yazarak Kafkasya konusunda onu teşvik etmişti. Bu mektubunda Bekir Sami Bey, Kuzey Kafkasya'da, Dağıstanlılar, Çeçenler ve Çerkeslerin cengaverliklerinden dolayı Çerkezistan ve Dağıstan'da ihtilâl çıkarmanın mümkün olduğunu dile getirmişti. Hatta, bu konuda, Şeyh Şamil'in oğlu Kamil Bey, Muhammed Fazıl Paşa ile Gürcü olması bakımından Ferik Bahri Paşa'nın uygun kişiler olduğunu belirtmişti. Bu telkinler sonucunda Abdülcabbar ve Mutasım Efendiler, Çerkesleri ayaklandırmak için Cemiyet-i Hayriye-i İslâm tarafından Kafkasya'ya gönderilmişti.¹¹¹

Ancak, bu fırsatın doğması için Rusya'ya karşı savaş ilân edilmesi gerekiyordu. Nitekim, 29 Ekim 1914'te, Amiral Souchon komutasındaki Osmanlı donanmasına bağlı gemilerin Karadeniz'deki Odessa ve Sivastopol gibi Rus limanlarını bombalamaları bu fırsatı doğurdu ve iki gün sonra da 1 Kasım 1914'te, Ruslar, Osmanlı sınırını geçerek savaşı başlattılar. Genel olarak Anadolu-Kafkas cephesinden Osmanlı 3. Ordusu sorumluydu. Bu orduya bağlı birlikler, Pasinler ve Eleşkirt'e doğru ilerleyen Rus kuvvetlerini, 6-12 Kasım tarihleri arasında iki aşamalı bir plan içinde geri püskürttüler. 17 Kasım'da ise 3. Ordu birlikleri, bir taarruzla Azapköy'de Rusları bir ke-re daha yendiler.

Bu cephenin en kayda değer muharebesi, Sarıkamış harekâtı idi. Bu harekât, bir taarruz harekâtı olup 22 Aralık 1914'te başlayarak 3 Ocak 1915'e kadar devam etti. Ağır kış şartları, harekâta katılan her biri en az 30-40 bin mevcutlu 3. Ordu'ya bağlı IX. ve X. Kolorduyu zor durumda bıraktı. Özellikle soğuktan ve askerlerin yazlık kıyafette olmalarından dolayı yaklaşık 90.000 kişi hayatını kaybetti. Ağır kayıplara rağmen düşman mağlup edilemedi. Söz konusu harekâta bizzat komuta eden Enver Paşa, kışın böyle bir taarruza karşı çıkan Hafız Hakkı Paşa'yı 3. Ordu Komutanlığı'na atayarak İstanbul'a döndü. Sonuçta, kış şartlarının zorluğu dikkate alınmadan gerçekleşen Sarıkamış harekâtı, Osmanlı ordusunun Anadolu-Kafkas cephesindeki gücünü büyük ölçüde sarstı. Ruslar, aynı yılın ilkbaharında Van, Muş ve Bitlis'i ele geçirdiler.

Ancak, Ruslar, 1916 yılının ilk aylarından itibaren yeniden taarruza geçtiler. 14 Şubat'ta başlayan bu taarruzun üçüncü gününde (16 Şubat) Erzurum, 3 Mart'ta Bitlis ve Muş, 8 Mart'ta Rize, 18 Nisan'da Trabzon, Bayburt ve Gümüşhane, 25 Temmuz'da ise Erzincan ve ardından da Van, Ruslar tarafından işgal edildi. Bu Rus işgalleri, 1918 yılının ilk aylarına kadar devam etti.¹¹²

BOLŞEVİK İHTİLÂLİNDEN SONRA KAFKASYA VE OSMANLILAR

7 Kasım 1917'de, Rusya'da patlak veren Bolşevik ihtilâli, bu ülkenin 29 Ekim 1914'ten beri içinde bulunduğu I. Dünya Savaşı'ndan çıkmasına ve dolayısıyla Kafkas cephesindeki birliklerini geri çekmesine sebep

olmuştu. Bunu sağlamak için Ruslar, 18 Aralık 1917'de, Osmanlı askerî makamlarıyla Erzincan'da bir mütareke imzaladılar.¹¹³ Söz konusu mütarekenin imzalanmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti, Kafkaslarda askerî ve siyasî yönden güç kazanmaya başladı. Bu arada, Enver Paşa, devrin şartlarının da elverişli bir ortam oluşturmamasının etkisiyle I. Dünya Savaşı'nın başındaki Kafkasya ve Orta Asya'da daha aktif bir siyaset izlenmesi gerektiği yönündeki düşüncelerini yeniden hatırladı.

Brest-Litovsk'da barış görüşmeleri devam ettiği sırada, Osmanlı Devleti'nin seçenekleri birden fazlaydı. Osmanlı Devleti, bir taraftan, Brest-Litovsk'da alınacak kararlara göre Kafkas cephesine yönelik askerî harekât hazırlık yaparken diğer taraftan da Kafkasya'da kurulan Maverâ-yı Kafkas Hükümeti gibi Sovyet Rusya karşısı siyasî oluşumlarla ilgilenmekte ve hatta, bu hükümetin Brest-Litovsk'a gelerek bağımsızlığını tescil ettirme çabalarına destek vermektedir. Ancak, Brest-Litovsk görüşmelerine ara verildiği bir anda, 10 Şubat 1918'de, Sovyet temsilcisi Troçki'nin toprak ilhaklarını içeren bir antlaşmayı reddedeceklerini açıklaması,¹¹⁴ öteden beri Rus işgalindeki topraklarını geri almak isteyen Osmanlı Devleti'ni bir askerî harekâta zorladı.

Bu amaçla, Başkomutan ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, askerî harekât için 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya bir emir gönderdi. Vehip Paşa ise 12 Şubat'ta bu emri kendine bağlı kuvvetlere bildirdi. Bunun üzerine Albay Kâzım Karabekir komutasındaki I. Kafkas Kolordusu, II. Kafkas Kolordusu'nun desteğiyle ileri harekâta geçti. Söz konusu birlikler, Erzincan (13 Şubat), Gümüşhane, Torul ve Vakfikebir (15 Şubat), Bayburt (20 Şubat), Tercan (22 Şubat), Trabzon (24 Şubat), Of ve Aşkale (25 Şubat), Erzurum (12 Mart), Hopa (14 Mart), Tortum (16 Mart) gibi şehir ve kasabaları Rus ve Ermeni işgalinden kurtardıktan sonra 14 Nisan'da Batum'a gir-diler.¹¹⁵

Bu arada, 3 Mart 1918'de, Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmış ve Sovyet Rusya, Elviye-i Selâse olarak anılan Kars, Ardahan ve Batum gibi işgal altındaki Türk topraklarından çekilmeyi kabul etmişti.¹¹⁶ Bu hükmün bir an önce uygulanması için 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, 10 Mart'ta Tiflis'deki Maverâ-yı Kafkas Komiserliğine bir nota göndererek Elviye-i Selâse topraklarının

boşaltılmasını ve buralardaki Gürcü ve Ermeni birliklerinin geri çekilmesini istemişti. Ne var ki, Maverâ-yı Kafkas Komiserliği, Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadığını ilan ederek Türkiye ile ayrı bir barış antlaşması imzalamak istediğini bildirdi. Bu teklif, Osmanlı Hükümeti'nce kabul edildi ve Hüseyin Rauf Bey başkanlığında bir Osmanlı heyeti ile Maverâ-yı Kafkas heyeti, 14 Mart-14 Nisan 1918 tarihleri arasında Trabzon'da bir araya geldiler. Trabzon Konferansı diye anılan bu toplantılarda, misafir heyetin 1914'deki Türk-Rus sınırında ısrar etmesi, görüşmeleri çıkmaza soktu.¹¹⁷ Aynı tarihlerde Abdülmecid Çermoyev, Muhammed Kadı Dibirov ve Haydar Bammat'tan oluşan bir Kuzey Kafkasya heyetinin de görüşmeler yapmak için Trabzon'a geldiğini, Mayıs ayında da İstanbul'da resmî temaslarda bulunduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu heyetin İstanbul'daki en önemli faaliyeti, 11 Mayıs'da, Kuzey Dağlılar Birliği'nin bağımsızlığını ilân etmek olmuştur.

Maverâ-yı Kafkas Heyeti ile görüşmelerden sonuç çıkmayınca, bundan yaklaşık bir ay sonra Osmanlı Adliye Nazırı ve Şûra-yı Devlet Reisi Halil Bey'in (Menteşe) başkanlık ettiği Osmanlı Heyeti ile Gürcü Akakiy İvanoviç Chenkeli başkanlığındaki Maverâ-yı Kafkas heyeti, 11 Mayıs'da Batum'da toplandılar. 4 Haziran'a kadar süren görüşmeler sonunda, Maverâ-yı Kafkas Komiserliği kendini feshetti (26 Mayıs). Bunun üzerine aynı gün Gürcüler, 28 Mayıs'da da Azeriler ve Ermeniler bağımsızlıklarını ilân ettiler. Osmanlı Devleti, ayrı ayrı olarak Ermenistan ve Gürcistan ile antlaşmalar yaptıktan sonra 4 Haziran'da Azerbaycan Cumhuriyeti ve 8 Haziran'da da Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti ile geniş kapsamlı dostluk ve yardım antlaşmaları imzaladı.¹¹⁸ Bütün bunlar gösteriyor ki, Osmanlı Devleti, Bolşevik ihtilâlinin sonrasından sonra, izlediği aktif siyasetin sonucunda Kafkaslar bölgesinde en etkili devlet konumuna gelmişti.

Diğer taraftan Enver Paşa'nın siyasî sonuçlar doğuracak askerî projelerinden biri, Kafkasya'ya bir ordu göndermek idi. Aslında Enver Paşa'nın bu ordu gönderme işi, sadece Kafkasya ile sınırlı değildi. 3 Şubat 1918'de, 6. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği bir telgrafında belirttiği gibi, Enver Paşa, böyle bir ordunun Kafkasya'dan başka Türkistan ve Afganistan için de gerekli olduğunu; bu amaçla merkezi Tahran olmak üzere bir askeri heyet-

le adı geçen bölgelere subayların gönderilmesinin uygunluğundan söz etmişti.¹¹⁹

22 Mart'ta Enver Paşa'dan ordusuyla ilgili 12 maddelik talimatını alan Nuri Paşa, 25 Mayıs 1918'de Gence'ye ulaştı. Beraberinde getirdiği subayların yardımıyla vakit kaybetmeden Azerbaycan'da Kafkas İslâm Ordusu'nu kurdu. Yaz boyunca süren muharebelerin sonunda Bakü, 15 Eylül 1918'de, Osmanlı ordusu tarafından fethedildi.¹²⁰ Bunun ardından Kaymakam Süleyman İzzet Bey komutasındaki 15. Piyade Fırkası, Kuzey Kafkasya'da askerî harekât ile görevlendirildi. Hedef, Rus işgaline düşmüş olan Derbend'i kurtarmaktı. Ancak, 2 Ekim'de, Şark Orduları Komutanı Halil Paşa'nın 15. Fırka'nın Batum üzerinden İstanbul'a nakledilmesi emri geldi. Buna rağmen Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığı, fırkanın Kuzey Kafkasya harekâtının devamını kararlaştırdı. Söz konusu fırka, 6 Ekim'de, Derbend'i aldı. Ardından Derbend'de, 13 Ekim'de Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Hükümeti ilân edildi. 20 Ekim'den itibaren Petrovsk yönünde yedi gün süren muharebelerden sonra Biçerakof komutasındaki Rus kuvvetleri Petrovsk'un kapısı olan Tarki dağına çekilmişlerse de 27 Ekim'de, Petrovsk, Kuzey Kafkas Ordusu birliklerince güney ve batıdan tamamen kuşatıldı. 6 Kasım'a kadar devam eden Petrovsk kuşatması sonunda, şehir Ruslardan kurtarılmış; 8 Kasım'da da Türk kuvvetleri şehre girmiştir.¹²¹

Kuzey Kafkasya'da bu olaylar yaşanırken, İtilâf devletleri nezdinde mütareke arayışlarına yönelen Osmanlı hükümeti, bunu kolaylaştırmak için Kafkasya ve İran gibi uzak vilâyetlerinde bulunan askerî kuvvetlerini çekme kararı aldı. Bu amaçla, Sadrazamlığı yanında, Harbiye Nazırı ve Başkomutanlık Erkân-ı Harbiye Reisi olan Ahmed İzzet Paşa, 21 Ekim 1918'de, Şark Orduları Komutanlığına bir emir göndererek Brest-Litovsk Antlaşması'nda belirlenmiş sınırlar dışındaki bütün yerlerin (Kafkasya ve Kuzeybatı İran) boşaltılmasını istedi.¹²² Bundan beş gün sonra, 26 Ekim'de, Kafkas İslâm ve Şimalî Kafkas Ordularının kaldırıldığını bildirdi.¹²³ Bunun sonucunda üç sancak (Kars, Ardahan ve Batum) dışındaki Kuzeybatı İran ve bütün Kafkasya'nın tahliyesi görevi 9. Ordu'ya verildi. 29 Ekim'de, 9. Ordu'ya gönderilen bir başka emirle de, Brest-Litovsk Antlaşması hükümleri dışında işgal edilmiş olan toprakların 24 Ekim tarihinden itibaren altı gün içinde tahliyesi istendi. Sonunda, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi (15. mad-

de) ile Kafkasya'daki bütün Osmanlı askerlerinin tahliyesi kesin bir hükme bağlandı.¹²⁵ Bununla yetinmeyen İngilizler, 11 Kasım'da Osmanlı Harbiye Nezareti'ne bir nota vererek mütarekenin ilgili maddesine eklemeye yaptılar ve Osmanlı askerlerinin 1914 tarihindeki Türk-Rus sınırına kadar çekilmelerini istediler.

Bütün bu gelişmelerin sonunda, 17 Kasım'da, Bakü, 24 Aralık'ta da Batum İngilizlere bırakıldı. Ancak, Kafkasya'dan Osmanlı askerlerinin tamamen tahliyesi, Ocak 1919 sonlarına doğru tamamlandı.¹²⁷ Böylece, Osmanlı Devleti, I.Dünya Savaşı sonu şartları içinde XVI-II. yüzyılın ilk çeyreğinden bu yana Kafkasya'da yakaladığı taarruz nitelikli Dağıstan seferinden istediği sonucu alamadan geri çekilmiş oldu. Fakat, geriye halledilememiş Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı meselesi kaldı. O da, 3 Aralık 1920 tarihli Gümrü antlaşması, 16 Mart 1921 tarihli Moskova antlaşması ile bu antlaşmanın birer birer Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'a kabul ettirilmesi anlamına gelen 13 Ekim 1921 Kars antlaşması ile kesin kez çözüldü.

SONUÇ

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı-İran ve özellikle XVIII. yüzyıl ile birlikte 1820'lerin sonuna kadar Osmanlı-İran-Rus nüfuz mücadelelerine sahne olan Kafkasya, sahip olduğu stratejik konumdan dolayı son derece önemli bir coğrafi bölgedir. Hatta, doğu kıyılarında Hazar Denizi bulunması, Kafkasya'nın değerini daha da artırmaktadır. Gerçekte ise bunun değerini kavrayan tek devlet Rusya'dır. Öyle ki Rusya, kendi tarihî emperyal amaçlarını -ki sıcak denizlere ulaşma politikası- gerçekleştirmek yolunda, 1774-1829 döneminde, Kafkasları işgale çalışmış ve Dağıstan ve Çeçenistan'ın dışında bunda da başarılı olmuştur. Rusların bu başarısında, Kafkaslar üzerinde Osmanlı-İran rekabetinin büyük rolü bulunmaktadır. Bunun sonucunda 1828'de İran, 1829'da Osmanlı Devleti, Kafkaslardaki hükümlerlik haklarından Rusya lehine feragat etmiştir. Ancak, esas olarak 1834-1859 yılları arasında Kafkasya'da, Şeyh Şamil'in Ruslara karşı verdiği bağımsızlık mücadelesini belirtmek gerekmektedir. Bu dönemde, Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki gelişmelere karşı Rusya'dan çekindiğinden oldukça etkisiz kalmıştır.

XIX. yüzyılda cereyan eden Osmanlı-Rus savaşlarının Kafkas cephesindeki muharebelerine baktığımızda,

Osmanlı orduları savunmada kalmışlar; muharebeleri, Kars, Ardahan ve Bâyezîd gibi Anadolu topraklarında yapmışlardır. Bu yüzyıl savaşlarının bir ortak özelliği de, savaşların hemen öncesinde, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Müslümanlarını Ruslara karşı cihada çağırmasıdır. Muhtemeldir ki, buna güvenen Kafkas toplulukları, Osmanlıların kazandıkları başarıların etkisiyle Ruslara karşı isyana kalkışmışlardır. Bu heveskârlığa rağmen Osmanlı Devleti, 1853-1856 Kırım Savaşı ve 1877-1878 Rus Savaşı dönemlerinde Kafkasya Müslümanlarına yardım etmemiştir.

Herşeyden önce I. Dünya Savaşı, Osmanlılar için bir "Cihad-ı Mukaddes" idi. Bu cihad, Rusya dahil Avrupalı devletlere karşı olup sömürgelerinde yaşayan Müslümanları onlara karşı ihtilâl yoluyla ayaklandırmaktı. Diğer taraftan ise, Osmanlı Devleti savaş ilanı ile birlikte Anadolu-Kafkas cephesinde Ruslarla savaşmak zorunda kalmıştır. Bu süreçte Ruslara karşı üstünlük sağlamak için girişilen Sarıkamış Harekatı Osmanlılar açısından tam bir felaketti. Bunun sonucunda 1915-1916 muharebelerinde Rus orduları Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'da birçok şehri işgal etmiştir. Ancak bu Rus işgalleri Bolşevik İhtilali'nin ortaya çıkardığı elverişli ortam sayesinde 1918 Şubat-Nisan aylarında Osmanlı 3. Ordusu'nun ileri harekatı ile sona erdirilebilmiştir.

Bolşevik İhtilali sonrasındaki gelişmeler Osmanlı Devleti'ni Kafkasya'da son derece etkin bir hale getirmiş; özellikle Enver Paşa'nın düşüncelerini gerçekleştirme fırsatı vermiştir. Kafkasya'da bir İslam Ordusu kurulması fikri de bu süreçte ortaya çıkmıştır. Nuri Paşa komutasında Gence'de kurulan bu ordu, Haziran-Ağustos 1918 muhaberelelerinden sonra 15 Eylül 1918'de Bakü'yü İngilizlerden kurtarmıştır. Ayrıca bu ordunun bünyesinde kurulan Kuzey Kafkas Ordusu da Mondros Mütarekesi'ne rağmen Doğu Kafkasya'da Derbent ve Petrovsk'ı (Mohaçkale) fethetmiş; daha sonra mütareke hükümleri gereği Anadolu'ya çekilmiştir. Kafkas İslam ve Kuzey Kafkas Ordularının 1918 yılı boyunca Doğu Kafkaslara kadar gitmiş olması 1720'lerden bu yana Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya yönelik ikinci fetih hareketidir. Ancak Osmanlı Devleti 1919 sonu itibarıyla Kafkaslardan çekilmiş, bu bölgedeki sınır sorunlarını halletme işi de TBMM (1920-1923) hükümetlerine kalmıştır. Bu konuda 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması imzalanmıştır.

- 1 Sergei Anisimov, *Kafkas Kılavuzu* (Tercüme Binbaşı Sadık), İstanbul 1926, s. 1-2; Binbaşı Nazım, *Kafkasya ve Asya-yı Vosta ve Türkistan Vilâyetleri Buhara ve Hıve Hanlıkları*, İstanbul 1334, s. 3; Şemseddin Sami, *Kamush'ı'l-Alâm*, V, İstanbul 1314, s. 3545.
- 2 W. E. D. Allen ve Paul Muratoff, *Kafkas Hanşânı, 1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 3-5; S. Anisimov, a.g.e., s. 2, 159; Ş. Sami, a.g.e., V, s. 3543.
- 3 İsmail Berkok, *Tarihî Kafkasya*, İstanbul 1958, s. 2.
- 4 Akdes Nîmet Kurat, *Rusya Tarihi*, 2. baskı, TTK Yayını, Ankara 1987, s. 145.
- 5 Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus Rekabecinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", *Belleter*, XIII/46, Ankara 1948, s. 366-367; Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi 1441-1569*, Ankara 1989, s. 44-57; Bu kanal projesinin Türkistan Müslümanları açısından önemi için bkz.: Mustafa Budak, *Osmanlı-Özbek Siyasî Münasebetleri 1510-1740*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987, s. 25-31.
- 6 Fahrestin Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi 1451-1590*, Ankara 1976, s. 205-382; Bekir Küttükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri 1578-1590*, İstanbul 1962, s. 78-141.
- 7 Sir Percy Sykes, *A History of Persia*, II, 2. baskı, London 1921, s. 175-176.
- 8 B. Küttükoğlu, *Osmanlı-Safevî Siyasî Münasebetleri 1590-1612*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Habilitasyon Tezi, İstanbul 1965, s. 103-109.
- 9 John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil* (çev.: Sedat Özden), Kayihan Yayınları, İstanbul 1989, s. 41.
- 10 Cevdet Paşa, *Tezâkir* (1-12), Yayına hazırlayan: Cavid Baysun, TTK Yayını, Ankara 1986, s. 92.
- 11 Osmanlıların Revan seferi için bkz.: Kerim Yans, *IV. Murad Devrinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyet Tarihü Kürsüsü yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul 1977, s. 134-143.
- 12 Bu gelişmelerin tahlili için bkz.: Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, (Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme), İmge Kitabevi, Ankara 1993, s. 122-125; Halil İnalçık, "Türkiye ve Avrupa: Dün ve Bugün I", *Doğu ve Batı*, S. 2, Şubat-Mart-Nisan 1998, s. 7-9.
- 13 Alton S. Donnelly, "Peter the Great and Central Asia", *Canadian Slavonic Papers*, XVII/2-3, Ottawa 1975, s. 207.
- 14 *Tarih-i mahsus fî beyân-ı ahvâl-i Rus*, 1271, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, Nr. 2249, vr.8a-8b.
- 15 J. Baddeley, a.g.e., s. 53.
- 16 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, 3. baskı, TTK Yayını, Ankara 1982, s. 173.
- 17 ...*Ahvâl-i Rus*, 10a-10b.
- 18 İ. Berkok, a.g.e., s. 353.
- 19 Laurence Lockhart, *The Fall of the Safavî Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Cambridge 1958, s. 217-221.
- 20 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* IV/1, s. 174-179.
- 21 Altı madde olan İstanbul antlaşma için bkz.: Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasî Tarih Metinleri*, I, Ankara 1953, s. 75-80; Uzunçarşılı, a.g.e., IV/1, s. 192-194; Sykes, a.g.e., II, s. 238; A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 262.
- 22 Ali Dîfâr Pour, *Nadir Şah Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyet Tarihü Kürsüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1977, s. 104.
- 23 Pour, a.g.e., s. 108-114.
- 24 İbrahim Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilas ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", *Kafkas Araştırmaları*, I, İstanbul 1988, s. 27.
- 25 Baddeley, a.g.e., s. 59-60.
- 26 A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, s. 34.
- 27 Berkok, a.g.e., s. 364-365.
- 28 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 368.
- 29 General Medem, Dağıstan'a kadar gitmiş ve orayı bir harebeye çevirmiş tir. Bkz.: Mirza Bala, "Dağıstan", *İslam Ansiklopedisi*, III, s. 455.
- 30 Uzunçarşılı, a.g.e., IV/1, s. 376-377.
- 31 Baddeley, a.g.e., s. 61-62; W. E. D. Allen-Paul Muratoff, a.g.e., s. 17; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 35.
- 32 Uzunçarşılı, a.g.e., IV/1, s. 406-409.
- 33 David Marshal Lang, *A Modern History of Georgia*, London 1962, s. 37; M. Bala, "Gürcistan" *İslam Ansiklopedisi*, III, s. 843; V. Minorsky, "Tiflis", *İslam Ansiklopedisi*, XII/1, s. 275.
- 34 Allen-Muratoff, a.g.e., s. 17.
- 35 İ. Yüksel, a.g.m., s. 27-28.
- 36 Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979, s. 44; M. Bala, "Çerkesler", *İslam Ansiklopedisi*, III, s. 381.
- 37 Gökçe, a.g.e., s. 51-55; Zübeyde Yağcı, *Ferah Alı Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı 1781-1785*, 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda yayınlanmamış doktora tezi, Samsun 1998, s. 101-110.
- 38 Sema Işıktan, *1783-1829 Osmanlı-Dağıstan Münasebetleri*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1987, s. 23.
- 39 Baddeley, a.g.e., s. 72-78; Tarık Cemal Kutlu, *İmam Mansur*, İstanbul 1977, s. 13-14.
- 40 Mirza Hasan Efendi, *Asar-ı Dağıstan*, Bakî 1903, s. 170.
- 41 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, III, s. 210-211.
- 42 *Tarih-i Cevdet*, III, s. 213-214.
- 43 Şeyh Mansur, Rusların Çeçen ve Kabarday bölgelerine yaptıkları saldırılarından sonra etrafına 100.000 kişi toplamış; Rusların müstahkem yerlerinden Vladikafkas ve Mozdok şehrinin zapredip Kızlar kalesini de muhasara ile Rusları Terek nehrinin ötesine sürmeyi başarmıştı. Ayrıca, Küçük Kabarday bölgesini de Ruslardan kurarmıştı. Geniş bilgi için bkz.: İ. Berkok, a.g.e., s. 379-381; Şerafeddin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul 1961, s. 11-12.
- 44 S. Işıktan, a.g.t., s. 60-64.
- 45 İ. Berkok, a.g.e., s. 389.
- 46 Baddeley, a.g.e., s. 75-76.
- 47 Baddeley, a.g.e., s. 76; İ. Berkok, a.g.e., s. 389-391.
- 48 N. Erim, *Devletlerarası Hukuk...*, I, s. 187-190.
- 49 S. Işıktan, a.g.m., s. 75; İ. Yüksel, a.g.m., s. 29.
- 50 *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 203-204.
- 51 Osmanlı Devleti'nin bu pragmatik politik tavrını garipsenmek gerekir. Nitekim, XVI. yüzyılda İran savaşları sırasında tabii müttefik olan Özbek hanlarını antlaşmalarda (1555 Amasya ve 1590 İstanbul antlaşmalarının) kayıtlı olmasına rağmen İran'ın saldırılarından benzer "barışçı" tutumundan dolayı korumamıştır. Geniş bilgi için bkz.: Mustafa Budak, *Osmanlı-Özbek Siyasî Münasebetleri 1510-1740*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1987, s. 23-25, 40-42.
- 52 Hasan E. Fasa'is, *History of Persia Under Qajar Rule* (trc.: Heribert Busse), New York 1972, s. 65-67; S. P. Sykes, a.g.e., II, s. 292-293; M. Hasan Efendi, *Asar-ı Dağıstan*, s. 158-159; M. Bala, "Kaçar" *İslam Ansiklopedisi*, s. 35-36.
- 53 Baddeley, a.g.e., s. 80-82; Berkok, a.g.e., s. 400.
- 54 Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920* (trc.: Nuray Mert), Bağlam yayınları, İstanbul 1988, s. 22-23.
- 55 Baddeley, a.g.e., s. 88-90.
- 56 İ. Yüksel, a.g.m., s. 31.
- 57 Gökçe, a.g.e., s. 200.
- 58 *Tarih-i Cevdet*, IX, s. 146-147.
- 59 *Tarih-i Cevdet*, IX, s. 172.
- 60 Gökçe, a.g.e., s. 203; S. Işıktan, a.g.t., s. 80-81.
- 61 *Tarih-i Cevdet*, IX, s. 220-222; Baddeley, a.g.e., s. 99-101.
- 62 Gökçe, a.g.e., s. 205-206.
- 63 Bükreş antlaşmasının ilgili altıncı maddesi için bkz.: N. Erim, *Devletlerarası Hukuk...*, I, s. 250-51.
- 64 Gökçe, a.g.e., s. 207.
- 65 S. Işıktan, a.g.e., s. 81-84.
- 66 Baddeley, a.g.e., s. 106-107.
- 67 Bu ittifakın bir sonucu olarak Osmanlı Devleti ile İran Kafkasya'ya gönderdikleri ajanlarla buradaki Müslüman halkı Rusya aleyhine kıskırtıcıları gibi İran adına Abbas Mirza'nın, Osmanlılar adına da Şar Seraskeri Emin Paşa ile Çıldır Valisi Şerif Paşa'nın sürdükları Gürcistan'a yönelik

bir askeri hareket planlanmıştı. Ne var ki, böyle bir askeri harekât, Emin Paşa'nın Revan Serdarı Hüseyin Paşa ile görüşmesinden sonra düzenlenen bir suikast girişimi sonunda başlamadan sona ermişti. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: *Tarih-i Cevdet*, IX, s. 220-224; Ayrıca bkz.: Yahya Kalantarî, *Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri, 1797-1834*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul 1976, s. 81-84.

- 68 Ayrıca bu antlaşmada, İran'ın Hazar Denizi'ne donanma bulundurmaya-
cağı da yazılıydı. Baddeley, *a.g.e.*, s. 109; Sykes, *a.g.e.*, II, s. 314.
- 69 Ermeni asıllı bu general, son derece acımasızdı. Bildiği tek şey, şiddet ve
zulüm idi. Şu sözler onunundur: "Ben istiyordum ki, adımın sebep olacağı
korku, sınırlarımızı kalelerimizden daha iyi korusun. Benim bir sözüm
Dağlar için ölümden daha kaçınılmaz bir fermanı olmalıdır... Bir Dağ-
lı'nın idamı yüzlerce Rus askerinin hayatını kurtarıken binlerce Müslü-
manın bize ihanet etmesini önlüyor!". Bundan dolayıdır ki, Kafkas savaşla-
rındaki pek çok kişi unutulmuş iken Yermolof'un adı Dağıstan ve Çeçen-
istan'da hala hafızalarda canlıdır. Geniş bilgi için bkz.: Baddeley, *a.g.e.*,
s. 115-117.
- 70 S. Işıktan, *a.g.t.*, s. 80-84.
- 71 Baddeley, *a.g.e.*, s. 149-150.
- 72 Anderson, *The Eastern Question 1774-1923*, New York 1966, s. 59-60.
- 73 Sykes, *a.g.e.*, II, s. 316-317; Baddeley, *a.g.e.*, s. 153-155.
- 74 Gökçe, *a.g.e.*, s. 221.
- 75 Gökçe, *a.g.e.*, s. 222-224.
- 76 Ali Arslan, "Rusya'nın Kırım ve Gürcistan ilhakından sonra Osmanlı
Devleti'nin Çerkes Kabileleri ile Münasebetleri (1774-1829)", *Kafkas
Araştırmaları I*, İstanbul 1988, s. 49-50.
- 77 S. Işıktan, *a.g.t.*, s. 101 vd.
- 78 Baddeley, *a.g.e.*, s. 191; Allen-Muratoff, *a.g.e.*, s. 23.
- 79 Ahmed Muhtar Paşa, *1244-1245 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muhabesi
I*, İstanbul, s. 234-235; Celal Erkin, *1828-1829 Türk-Rus Harbi Kafkas
Cephesi*, İstanbul 1940, s. 30-79; Allen-Muratoff, *a.g.e.*, s. 23-44; Badde-
ley, *a.g.e.*, s. 190-221.
- 80 Baddeley, *a.g.e.*, s. 190-221.
- 81 Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Anadolu'dan Rus-
ya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XIII/17, Ankara
1988, s. 383-410; Baddeley, *a.g.e.*, s. 221-222.
- 82 Bu hüküm, antlaşmanın IV.maddesinde yer almıştı. Bkz.: N. Erim, *Dev-
letlerarası Hukuku...* I, s. 280-281.
- 83 Mehmet Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tar-
ih Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11, İstanbul 1981, s. 289.
- 84 Cemal Tukin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselisi*, İstanbul
1947, s. 134-135.
- 85 C. Tukin, *a.g.e.*, s. 203 vd.
- 86 Allen-Muratoff, *a.g.e.*, s. 45.
- 87 Moshe Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar, Shamil and the Conquest of
Chechnia and Daghestan*, London 1994, s. 257-260.
- 88 M. Gammer, *a.g.e.*, s. 268.
- 89 Mustafa Budak, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, İ.Ü. Sosyal
Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstan-
bul 1993, s. 23-27.
- 90 M. Budak, *a.g.t.*, s. 71.
- 91 M. Budak, *a.g.t.*, s. 88-90.
- 92 Bunlar, Musun Boğazı (1 Kasım 1853), Alışa/Posof (5-26 Kasım 1853),
Bayındır (13 Kasım 1853), Gümrü (15 Kasım 1853) ve Başgedikler (1
Aralık 1853) muharebeleri idi. Geniş bilgi için bkz.: M. Budak, *a.g.t.*, s.
51-60.
- 93 M. Budak, *a.g.t.*, s. 73-78.
- 94 M. Budak, *a.g.t.*, s. 173-184.
- 95 Vernon John Puryear, "New Light on the origins of the Crimean War", *Jour-
nal of Modern History*, III (1931), s. 222.
- 96 Marx-Engels, *Doğu Sorunu (Türkiye)*, çev.: Yurdakul Fincancı, I. baskı, Sol
Yayınları, Ankara 1977, s. 703-704.
- 97 Cevdet Paşa, *Tezâkir (1-12)*, s. 101.
- 98 Allen-Muratoff, 1864'den itibaren 600.000'den fazla Çerkes (Bu ad, bü-
tün Kafkasya'nın göç edenlere Türkiye'de verilen genel ad idi)'in Türki-
ye'ye göç ettiğini yazmaktadır. Bkz., *a.g.e.*, s. 104 Amerikalı tarihçi-Jus-

- tin Mc Carthy de, bu konudaki yeni bir çalışmada, çeşitli kaynak ve
araştırma eserlerine dayanarak Kafkasya'dan göç edenlerin sayısını
1.200.000 olduğunu ve bunların 800.000 kadarının Anadolu'ya geldiği-
ni kaydetmektedir. J. Mc Carthy, *Ölüm ve Sürgün (Osmanlı Müslümanlarına
karşı yürütülen ulus olarak temizleme işlemi 1821-1922)*, çev.: Bilge Umar,
İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998, s. 37-38.
- 99 Doğu Anadolu-Kafkas cephesindeki muharebeler için bkz.: Allen-Mura-
toff, *a.g.e.*, s. 111-115, 125-141, 148-201.
- 100 Allen-Muratoff, *a.g.e.*, s. 119-123.
- 101 Allen-Muratoff, *a.g.e.*, s. 142-147.
- 102 Allen-Muratoff, *a.g.e.*, s. 194-196.
- 103 Konuyla ilgili 58. madde için bkz.: N. Erim, *Devletlerarası Hukuku...* I, s.
422.
- 104 Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid ve Kafkasya Müslümanları", *Kafkas
Araştırmaları I*, İstanbul 1988, s. 64-65.
- 105 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, I-III (Hazırlayan İsmet Mi-
roğlu), İstanbul 1983, s. 311-312.
- 106 Y. T. Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara 1976, s. 15.
- 107 T. Swietochowski, *...Rus Azerbaycanı*, s. 163.
- 108 Philip H. Stoddard, *Taykhat-i Mahsusa*, çev.: Tansel Demirel, Arba Yayın-
ları, İstanbul 1993, s. 49-52.
- 109 A. Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 500.
- 110 Gotthard Jaeschke, "1916 Lozan Konferansında Şimali Kafkaslılar", *Ye-
ni Kafkas*, Yıl 1, S. 4, Temmuz-Ağustos 1957, s. 9.
- 111 Kafkasya'daki bu gelişmeler için bkz.: Mesut Erşan, *Birinci Dünya Har-
binde Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti 1914-1918*, Atatürk Üni-
versitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü yayınlanmamış dok-
tora tezi, Erzurum 1995, s. 41-45.
- 112 Bu savaşta Kafkas cephesindeki olayların yoğunluğundan dolayı genel re-
feranslar vereceğiz. Bkz.: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cep-
hesi 3. Ordü Harekâtı*, 2. cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993; Allen-
Muratoff, *a.g.e.*, s. 217-425.
- 113 14 maddelik Erzincan mütarekesi için bkz.: Stefanos Yerasimos, *Türk-Sov-
yet İlişkileri, Ekim Devriminden Millî Mücadele'ye*, Gözlem yayınları, İstan-
bul 1979, s. 38-40; Nürcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tari-
hi'ndeki Yeri ve Önemi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakül-
tesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28, Ankara 1996, s. 207-232.
- 114 S. Yerasimos, *a.g.e.*, s. 18-19.
- 115 Kâzım Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sa-
rıkamış, Karı ve Ötesi (Yayınlayan Enver Konukçu), Erzurum 1990, s. 443-
489.
- 116 İlgili 4. madde için bkz.: N. Erim, *a.g.e.*, I, s. 505.
- 117 A. Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 467-468.
- 118 A. N. Kurat, *a.g.e.*, s. 662-674; Halil Bal "Kuzey Kafkasya'nın İstiklâli ve
Türkiye'nin Askeri Yardımı (1917-1918)", *Kafkas Araştırmaları III*, İstan-
bul 1997, s. 42-50.
- 119 Mustafa Budak, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslâm Ordusu Hakkındaki Rapo-
ru", *Kafkas Araştırmaları IV*, İstanbul 1998, s. 68-69.
- 120 Bakı'nın fechtinin Nuri Paşa'nın kaleminden anlatımı için bkz.: M. Bu-
dak, *a.g.m.*, s. 72-79.
- 121 Nasir Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve
Dağıstan Harekâtı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996, s. 142-157.
- 122 *Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I*, 2. baskı, Genelkur-
may Basımevi, Ankara 1992, s. 225-226.
- 123 Mesut Erşan, *Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya
Siyaseti (1914-1918)*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Ta-
rihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995, s. 143.
- 124 M. Budak, "Mondros Mütarekesi'nden Sonra İngilizlerin Batum'u İşgali",
Kafkas Araştırmaları III, İstanbul 1997, s. 120.
- 125 Ali Türkeldi, *Mondros ve Mndanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948,
s. 71-72.
- 126 Teflik Bryikloğlu "Mondros Mütarekesinde Elviye-i Selâse ile İlgili Yeni
Vesikalar", *Belleten*, XXI/84, Ankara 1957, s. 573-574; *Mondros Mütareke-
si ve Tatbikatı I*, s. 229.
- 127 M. Budak "Mondros Mütarekesi'nden Sonra İngilizlerin Batum'u İşgali",
Kafkas Araştırmaları III, s. 132-141; N. Yüceer, *a.g.e.*, s. 163-164.

XVIII. YÜZYILDA KAFKASYA

YRD. DOÇ. DR. MEHMET ALİ ÇAKMAK
GAZİ ÜNİVERSİTESİ GAZİ EĞİTİM FAKÜLTESİ

GİRİŞ

Kafkasya, batıda Karadeniz'in kuzeyindeki Taman yarımadasıyla, doğuda Hazar Denizi'nin ortasındaki Apşeron Yarımadası arasındaki coğrafi bölgenin adıdır. Kuzeyde Don ve Volga nehirlerinin birbirine yaklaştığı noktaya kadar uzanan bu kara parçasının güneydeki sınırını Aras Nehri'nin akış mecrası oluşturmaktadır. Ortasında bulunan ve kara parçasına ad olan Kafkas Dağları bölgeyi kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayırır. Coğrafi bölgenin ortasında geniş bir yer kaplayan sıra dağlar iki noktada geçit verir ki, tarih boyunca bu geçitler büyük önem taşımışlardır. Derbent ve Daryal geçitleri diye bilinen bu geçitlere sahip olmak, bölgenin kontrolünü elde tutmak için oldukça önemlidir.

Bünyesinde pek çok farklı etnik unsur barındırmasından dolayı tarih boyunca bir siyasi vahdet gösterememiştir. Farklı dillerin konuşulduğu bu coğrafyanın güneyde yaşayan başlıca unsurları; Türkler (Azerbaycanlılar), Gürcüler ve Ermenilerdir. Kuzeyde ise; Çerkezler, Kabardeyler, Çeçenler, İnguşlar, Lezgiler, Avarlar, Karay, Balkar ve Kıpçak Türkleridir.¹

Asya ile Avrupa arasındaki kara bağlantısı bakımından önemli bir stratejik konuma sahip bu bölge, tarih boyunca Yakın Şark'ta büyük güç olma iddiasında bulunan devletlerin daima mücadele alanı olmuştur. Bu nedenle Türklerin Kafkasya ile alakası uzunca bir tarihi geçmişe dayanmaktadır. Hunlar ve Göktürkler zamanında bilinen ve zaman zaman bölgenin diğer güçleriyle mücadele alanı olan bu coğrafya ilk defa Selçuklular zamanında Türk fütühatıyla tanışmış, XI. yüzyıldaki bu fetihlerden sonra Türkler için daima bir vatan olmuştur. Os-

manlı Devlet adamları da, Anadolu'da Türk birliğini sağladıktan sonra Kafkasya ile ilgilenmeye başlamıştır.

XVIII. YÜZYILA KADAR KAFKASYA'DA OSMANLI-RUS REKABETİ

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti, batıda ve doğuda cihan politikasına hakim bir devlet durumuna gelmiştir. Asrın hemen başında doğuda kudretine karşı koymak isteyen İran'daki Safevi idaresini şimdilik etkisiz hale getirdikten sonra, batıya karşı yürütmüş olduğu mücadelesini de askeri ve siyasi alanlarda başarılı bir şekilde devam ettirmiş, bir yandan Macaristan'ın fethini gerçekleştirerek Avrupa içlerine kadar ilerlerken, diğer yandan diplomatik çabalarla düşmanlarının kendisine karşı bir ittifak yapmasını önlemeyi de başarmıştır.

Osmanlı Devleti, Fatih Sultan Mehmed zamanında (1475) fethedilen ve devlete bağlanan Kırım Hanlığı mağrifiyetiyle kuzeydeki gelişmeleri kontrol altında tutarken, XVI. yüzyıldan itibaren batıda Habsburglarla ve doğuda da Safevilerle uğraşıyordu. Altınordu Hanlığının parçalanmasını mütaakip teşekkül eden Moskova Knezliği, daha sonra bölgedeki Türk teşekkülleri arasındaki siyasi çekişmelerden ve Osmanlı Devleti'nin takip ettiği denge politikasından yararlanarak varlığını sürdürme ve sürekli gelişme imkanı buldu. Nihayet 1547'de IV. İvan knezlikten çarlığa terfî etti, ilk Rus Çarı olarak taç giydi.² Çar İvan, Moskova'daki Rus ilerleyenlerini çağırarak 1550 yılında bir toplantı tanzim etti. Bu toplantıda, evvelki uygulamalar da gözönünde bulundurularak bir mecelle tanzim edildi ve buna "Çar Kanunnamesi" denildi. Ayrıca yeni bir ordu teşkilatı oluşturularak, burada görev alan askeri birlikler ateşli silahlarla donatıldı.³

Hazırlıklarını tamamlayan Rus kuvvetleri 1551 yılından itibaren güneye doğru harekete geçti. Zira bu istikamette şartlar Rusların lehine gözükiyordu. Çünkü Altınordu hanlığının parçalanmasından sonra bölgede kurulan Kırım, Kazan ve Astrahan hanlıkları kendi aralarında mücadeleye giriştiler. Kendisine bağlı Kırım Hanlığı'nın bu mücadelelerden üstün çıkarak bölgede gittikçe güçlenmesinden endişelenen Osmanlı idarecileri, denge politikası izleyerek vaziyeti idare etmeye çalışırken, 1552 yılında Rus kuvvetleri Kazan şehrini zapt ederek buradaki hanlığa son verdi. Bölgedeki faaliyetlerine devam eden Rus Çarı dört yıl sonra 1556 yılında da Astrahan'ı bir Rus vilayeti olarak ülkesine ilhak etmeyi başardı. Bu başarılarının ardından Rusya'nın bölgede nüfuzu arttı. Kırım hanları vasıtasıyla Osmanlı idaresinden hoşnut olmayan, muhtemelen gayri müslim olan bölgedeki kabilelerden bazıları Moskova'ya heyetler göndererek (1552'de iki Çerkez beyi, 1555 yılında bir grup Çeçen beyleri) Rusya'nın himayesine girmek istediklerini bildirmeye başlamışlardır.

Rus hakimiyetinin Hazar Denizi kıyılarına kadar inmesi başlangıçta Türkistan hanlıklarını, Aşağı İdil üzerinden Moskova, Kazan ve Azak ile yürüttükleri ticarî münasebetlerin akıbeti bakımından ilgilendirmiş, bu maksatla hanlar Moskova'ya gönderdikleri elçileri aracılığı ile söz konusu ticaretin devam ettirilmesine çalışmışlardır.

Rusya'nın güneye doğru sarkması Osmanlı idarecilerini zaten rahatsız ediyordu. Ayrıca işgale uğrayan topraklarda yaşayan Müslüman-Türk unsurların Devlet-i Aliyye'ye ulaşan şikâyetlerinin gittikçe artması ve bölge üzerinden yapacakları yolculukla hac farızasını yerine getirmek isteyen Müslümanlara izin verilmemesi gibi sebepler Türk-Rus münasebetlerinde bir gerginliğin doğmasına sebep oldu. Osmanlı Devleti, gelişen Rus tehlikesine karşı 1569 yılında Astrahan'a bir sefer düzenlemiş, bu seferle askeri bakımdan Astrahan Hanlığı, Rus istilasından kurtarılacak, Ruslar tarafından oluşturulan Terek hattı da tamamen dağıtılacaktı. Ayrıca geleceğe yönelik çok hayırlı bir projenin gerçekleştirilmesi de plânlanmıştı. Bu Don ve Volga nehirlerini birleştirerek Azak Denizi'nden Hazar Denizi'ne geçme projesiydi. Bu girişim güneye doğru sarkan Ruslara karşı caydırıcı bir

metod olacağı gibi, XVI. yüzyılın başından beri kendisiyle meşgul olunan İran'a karşı da etkili bir tedbir olacaktı. Seferin askeri vechesinden beklenenler gerçekleştirilemediği gibi, bu çok kıymetli proje; teşebbüse geçilmeden önce yeterli çalışmanın yapılmaması, projenin büyüklüğü ile mütenasip zaman ve imkânın tahsis edilmemesi ve iklim şartlarının dikkate alınmaması gibi sebeplerden dolayı sonuçsuz kalmıştır.⁴

XVI. yüzyılın son çeyreğine doğru Osmanlı-Rus ilişkilerinde gerginlik arz eden daha büyük bir olay yaşanmadı. 1637'de Kazakların Azak Kalesi'ni işgal ederek Ruslara bırakmak istemesine rağmen, Rus hükümetinin uzunca bir tereddüitten sonra buna yanaşmaması (çünkü Ruslar henüz Osmanlı kuvvetleriyle başa çıkamayacaklarını biliyordu), iki ülke arasında XVI. yüzyılın ilk yarısında da bir gerginlik yaşanmamasına sebep oldu. Ukrayna Kazaklarının daha önce kabul ettikleri Osmanlı himayesinden memnun kalmayarak 1654 yılında Rus himayesini talep etmeleri üzerine Rusların Dinyeper'i geçerek Ukrayna'yı ilhakı, Kırım ve Karadeniz'e doğru biraz daha yaklaşmaları ve (Aynı zamanda bu gelişme 1667 tarihli Rus-Leh ittifakını beraberinde getirmiş, bu ittifak sayesinde Ruslar Kiyef'i işgal ederek Dinyeper'in sağına da iyice yerleştiler) Doğu Avrupa'da en büyük güç haline gelmeleri Osmanlı Devleti'ni endişelendirdi. Bölgede statüyü korumak isteyen Osmanlı sadrazamı Kara Mustafa Paşa, ordusunun başında 1678 yılı yazında Ukrayna üzerine bir sefer düzenleyerek Rus kuvvetlerini Dinyeper nehrinin doğusuna çekilmek zorunda bıraktı. Bu sefer, bir Osmanlı sadrazamının kumandasında Ukrayna içlerinde Dinyeper Nehri'ne kadar büyük bir Türk ordusu tarafından yapılan ilk ve son sefer olmuştur.⁵ Bu seferin ardından aktedilen Bahçesaray Mukavelesi ile dolaylı da olsa tarihte ilk Türk-Rus barışı aktedilmiş oldu.⁶

1683 yılında Türk kuvvetlerinin yenilmesi üzerine Avusturya, Venedik ve Lehistan arasında Türklere karşı oluşturulan "Mukaddes İttifak"a Leh kralının ısrarıyla Rusya da dahil edilmişti. Böylece Rusya tarihinde ilk defa Avrupalı Hristiyan devletlerle Türklere karşı aynı cephede savaşmış olacaktı. İttifakın ardından başlayan ve 16 yıl süren savaşlar sırasında durumdan faydalanan Çar Petro, 19 Temmuz 1696'da Azak Kalesi'ni almayı başardı. Böylece o, Rusyayı denizlere açma idealinin bir aya-

ğını şimdilik kaydıyla gerçekleştirmiş oluyordu. Nitekim Çar Petro'nun bu başarısı, 1699'da müttefiklerle sulh akdetmek zorunda kalan Osmanlı Devleti'ne Karlofça Antlaşması'yla kabul ettiriliyordu.⁷

Osmanlı Devleti, Azak Kalesi'nin Rusya'ya bırakılmasından doğan kaybı telafi etmekte fazla gecikmeyecektir. Zira iki devlet 1710 yılında yeniden savaşmak zorunda kalacaktır. Çünkü Rus kuvvetleri savaş halindeyken önlerinden kaçarak Osmanlılara sığınan İsveç Kralı'nı ve askerlerini takiben sınırlarımıza tecavüz etmiş, ayrıca Karadeniz ve Balkanlar üzerindeki emellerini yüksek sesle seslendirmeye başlamıştı. Bunları değerlendiren ve aslında Azak Kalesi'ni kaybetmeyi hazmedemeyen Osmanlı hükümeti Ruslara savaş ilân etti. Tarihe Purut Savaşı adıyla geçen bu savaşta Osmanlı kuvvetleri büyük bir zafer kazanarak, Azak Kalesi'ni geri almış,⁸ fakat durum çok müsait olmasına rağmen yapılan antlaşmada kazanılan başarıyla denk düşecek şartlar ileri sürmemiştir. Bir daha Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı bu kadar avantajlı bir şekilde masa başına oturma fırsatını yakalayamayacaktır.

XVIII. YÜZYILA KADAR KAFKASYA'DA OSMANLI-İRAN REKABETİ

Osmanlı Devleti ile İran arasındaki rekabet Kafkasya'dan öte bir rekabet idi. Zira Şah İsmail ile birlikte Safeviler, şii akideler doğrultusunda İran'da bir devlet kurduktan sonra, Anadolu'daki Türkmenleri kendi etki alanına alabilmek için yoğun bir propaganda süreci başlattılar. Bu süreç Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılında düzenlediği Çaldıran seferiyle yeni bir boyut kazandı. Şimdiye kadar Anadolu'daki Türkmenleri kışkırtarak devlete karşı harekete geçirmeyi başaran Safevi iktidarı, ilk sert karşılığı bu seferle görmüştü. Ancak takip ettiği pasif savunma taktiği ile Şah İsmail, büyük kayıplara maruz kalmadığı gibi, Osmanlı kuvvetlerinin bölgeden çekilmesinin ardından kısa bir süre sonra yeniden harekete geçerek Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da faaliyetlerine devam etti.⁹

Kanunî zamanında (1520-1566) İran üzerine üç defa sefer düzenlendi. İlk 1534 yılında başladı ve 1536 yılında tamamlandı. Bu seferle Güney Kafkasya'nın kontrolü tamamen Osmanlıların eline geçti. Bölgeden Os-

manlı kuvvetleri çekildikten bir süre sonra Safevi kuvvetleri yeniden saldırgan bir tutum sergilediler. Gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı hükümeti 1547-48 yıllarında bölgede yürüttüğü askeri faaliyetlerle yeniden kontrolü elde ederek Tebriz, Azerbaycan ve Gürcistan'ı tamamen elde etti ise de İran kuvvetleri yine Türk kuvvetlerinin karşısına çıkmadı. Osmanlı ordularının bölgeden ayrılmasından sonra İran kuvvetleri bir kere daha iki devlet arasında el değiştiren topraklara girdi. İran'a karşı hassasiyetini sürdüren İstanbul, gelişmeleri serhatteki görevlileri vasıtasıyla yakından takip ederken, İran tasallutundan şikayetçi olan bölgenin sünni yerel hakimleri de durumdan şikayetçi olarak, padişahın yardım istiyorlardı. Kanunî Sultan Süleyman zamanında İran üzerine 1553-1555 yılları arasında vuku bulan bir sefer daha düzenlenerek, 1555 yılında imzalanan Amasya Antlaşması'yla sonuçlandı.¹⁰ Fakat bu antlaşmanın sağladığı sükûnet de uzun sürmedi. İki ülke arasında malum sebeplerden dolayı 1578'de yeniden başlayan savaş hali 1590 yılına kadar devam etti. Bu savaşlar sonunda Kafkasya bir kere daha Osmanlı Devleti'nin kontrolü altına girdi.¹¹ Fakat Anadolu'da yaşanan Celâlî fesadından ve Avusturya harbinden yararlanan Safevi kuvvetleri 1603'te yeniden harekete geçerek Güney Kafkasya'yı bir defa daha kontrol altına almayı başardı (1607). İlerleyen yıllarda iki ülke kuvvetleri arasında küçük çaplı bir iki hadise daha yaşandıysa da durum Sultan IV. Murad'ın 1638'deki Bağdat seferine kadar değişmedi. Uzun süren muhasaradan sonra Bağdat'ın düşmesi üzerine yeniden sulhe razı olan İran şahı ile aktedilen Kasr-ı Şirin Antlaşmasına göre; Bağdat da dahil olmak üzere iki ülke arasında ihtilafı olan bir çok sınır kasabası Osmanlı Devleti'nde kalırken, Kafkasya'da hakimiyet bir kere daha İran'a bırakılıyor, İran hükümeti yörenin sünni Müslüman halkına eziyet etmemeyi taahhüt ediyordu. Bundan sonra İran'ın bölgedeki hakimiyeti XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar sürdü. Ancak İran hükümeti antlaşmada taahhüt ettiği Sünni-Müslüman halka zulmetmeme şartına riayet etmedi. Bu sebeple İran idaresinden memnun olmayan bölgenin Sünni Müslüman hanları ve onlara tabi halklar, geçen zaman içinde Safevi hükümetinin işini zora sokmaya başladı. Nitekim tepkiler gittikçe isyana dönüşünce, şahın Dağıstan'a hakim tayin ettiği Zülfikâr Han ayaklanan Lezgiler tarafından öldürüldü.¹²

XVIII. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE (1700-1725) KAFKASYA

Osmanlı Devleti ile İran arasında XVI. asırdan beri paylaşılamayan Kafkasya için XVIII. yüzyılda yeni bir ortak daha çıkmıştı. Eski rakiplerin içinde bulunduğu şartlar gözönünde bulundurulacak olursa, yeni rakip Rusya daha etkili gibi gözüküyordu. Gerçekten XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti için gerilemenin devam ettiği asır olarak dikkat çekerken, bu asrın hemen başından itibaren İran'da da iç karışıklıklar başladı. Özellikle Kandehar'da Mir Mahmud idaresinde Afganlılar tarafından başlatılan Sünni hareket İran'a kadar uzanmış, nihayet Mir Mahmud idaresindeki Afgan ordusu 1722'de başkent İsfahan'ı zaptederek ülkeye hakim olmuştur.¹³

İran'da bu olaylar yaşanırken, Rusya adım adım yaklaştığı Kafkasya'ya, şartları da uygun görerek bir an önce müdahale etmek istiyordu. Afganlıların istilasıyla İran'da Safevi iktidarının sarsılması üzerine, Kasr-ı Şirin Antlaşmasından itibaren hukuken İran'a bağlı kalan Kafkasya'da hükümet asayışı sağlayamıyordu. Hatta İran hükümeti, bölgenin güvenliğini para karşılığında Lezgilere havale etmiş, ancak onlar hükümetten paralarını alamayınca 1712 yılında 20.000 kişilik bir kuvvetle Şirvan'a girerek Şamalı şehrini yağma ve halkını katletmişlerdi.¹⁴ Bu sırada Şirvan'da bulunan 300 kadar Rus tüccarı da şehrin ve halkının akıbetine uğramıştı.¹⁵ Kafkasya'ya müdahale etmeyi düşünen Çar Petro için bu olay iyi bir bahaneydi. Nitekim Çar, İran hükümetinden tüccarlarının zararının tazminini istedi. Hükümet tazminat ödemeye yanaşmayınca Rus kuvvetleri zahirde Lezgileri cezalandırmak bahanesiyle 15 Haziran 1722'de bir donanmayla Asrahan'dan hareket etti.¹⁶ Aynı zamanda Kızlar Kalesi'nde toplanan bir diğer Rus ordusu da karadan harekete geçti. Kafkasyalıların mukavemetlerine rağmen Rus kuvvetleri 22 Ağustos 1722'de Derbend'i işgal etti.¹⁷ Buradan yollarına devam eden Rus kuvvetleri, Şirvan hakimi Hacı Davud Han'ın aldığı tedbirlerden çekinerek¹⁸ karışıklıklar içinde bulunan İran toprakları üzerine yönelerek Hazar Denizi'nin batı sahilindeki Gilan, Mazenderan, Esterabad ve Bakü'yü işgal ettiler. Rus kuvvetlerinin hareket alanını genişleterek Kafkasyadaki kendi nüfuz bölgelerine tecavüz etmesi ihtimalinden rahatsızlık duyan Osmanlı kuvvetleri de Rusların istilâ ettiği

toprakların doğusunda kalan Nahçıvan, Revan, Gence, Tebriz ve havalisini kontrol altına aldı. Kafkasya'da fiili olarak bir taksimat gerçekleştiren iki devlet şimdilik bir-biriyle mücadeleye girmeyi uygun bulmuyordu. Nihayet aralarında tarihe İstanbul Mukaseme-Namesi adıyla geçen 1724 tarihli antlaşmayla işgal ettikleri yerleri taksim ettiler.¹⁹

NADİR ŞAH ZAMANINDA KAFKASYA (1729-1747)

Çar Petro'nun çok arzu ettiği ve umduğundan da kolay ele geçirdiği Güney Kafkasya topraklarındaki kalıcılığı uzun sürmedi. Çünkü O, 1725 yılında ölmüştü. Bölgede Rus kuvvetleri de uzun süre kalamadı. Hazar Denizi'nin güneybatı sahillerine kadar sarkan Rus kuvvetlerinin bölgedeki varlığından rahatsız olan Dağıstanlılar, düzenledikleri saldırılarla onların kuzey ve güney kanatları arasındaki irtibatını kesmeyi başardılar. Bu durum Kafkasya ve İran topraklarındaki Rus kuvvetleri için çok ciddi bir tehlike arz ediyordu. Ayrıca İran'da 1729 yılından itibaren şah adına faaliyete geçen Nadir Han, ülkede Afganlıların istilasına son verdikten sonra asayışı de sağlamayı başarmış, daha sonra Rus ve Osmanlı kuvvetlerinin işgal ettiği Kafkasya ve İran topraklarını istirdat etmek üzere harekete geçti. Rusya hükümeti toparlanan İran kuvvetleriyle bir mücadeleyi göze alamayarak 1735 yılında Gence'de imzaladığı bir antlaşmayla işgal ettiği İran topraklarından ve Kafkasya'dan kendiliğinden çekilmek zorunda kaldı. Bu çekilmeye zahirdeki Osmanlı-İran yakınlaşmasının da etkili olduğu anlaşılmaktadır.²⁰

Nadir'in İran'da Şah Tahmasb adına işleri ele almasından sonra aslında Osmanlı Devleti'nin kontrolü altındaki Kafkasya topraklarına yönelik propaganda faaliyetlerine de başladığı görülmektedir. Şartları çok iyi değerlendiren Nadir, Osmanlı Devleti'nin Patrona İsyanı münasebetiyle başının dertte olduğunu biliyor ve bir savaş başlatmak için bahane arıyordu. 1731 yılına gelindiğinde Nadir bahane bulmaya bile gerek görmeden Osmanlı Devleti'yle savaşı başlattı. Özellikle Güney Kafkasya toprakları üzerinde takriben beş yıl devam eden savaşlardan sonra Osmanlı Devleti ile İran arasında 1639 yılında akdedilen Kasr-ı Şirin Antlaşmasının şartlarını ihtiva eden

yeni bir antlaşma (Güney Kafkasya'yı İran'a bırakıyor-du.) Eylül 1736'da imzalandı.²¹

Nadir, şimdiye kadar gerçekleştirdiği işleri hep Sa-fevi hanedanından iş başında bulunan şah adına yapıyor-du. Ancak 1736 yılında Şah Abbas'ın biraz da şaibeli bir şekilde ölümünün ardından, hanedan aileden tahta çıkarılacak kimse kalmamıştı. Bunu fırsat telakki eden, aslında fiilen şahlık yapan Nadir Han, yeni şahın seçilmesi meselesini ileri sürerek, Mugan'da ülkenin ileri gelenlerinin tamamının katıldığı büyük bir kurultay düzenleyerek bu kurultayda kendini şah seçtirdi. Şah seçildikten sonra devlet idaresindeki önemli kademelere genellikle mensubu bulunduğu Afşar sülalesinden olanları getirdi.²² Elde ettiği büyük başarıların ardından o, ününe ün katmak üzere Hindistan üzerine yürüdü. Onun Hindistan'da olduğu yıllarda zaten İran idaresinden hiçbir zaman hoşnut olmayan Kafkasyalılar tayin edilmiş İran idarecilerine isyan ettiler. Bölgedeki karışıklıkların gide-rek büyümesi üzerine durumdan haberdar olan Nadir Şah, Hindistan'daki faaliyetlerini bırakarak derhal yola koyuldu. İran'daki başkentine dahi uğramadan doğrudan 1741 yılında Dağıstan'a geldi. Burada sarsılan hakimiyeti-ni yeniden tesis için tam bir buçuk yıl mücadele etmek zorunda kaldı.²³ Şahın Kafkasya'daki faaliyetlerinden rahatsız olan Rusya, Kızlar Kalesi'ne 42.000 kişilik bir kuvvet yığdı. Dağıstan içlerine kadar ilerleyen İran kuvvetleri Rusya'nın kuzeydeki yığınağını dikkate alarak hareketlerini sınırlandırmak zorunda kaldı. Ayrıca bu harekattan Osmanlı Devleti de son derece rahatsızdı.²⁴ Hatta bununla yetinilmeyerek Osmanlı Devleti ile İran arasında 1736 tarihli antlaşmadan beri üzerinde mutabakat sağlanamayan "Caferiliğin beşinci hak mezhep kabul edilmesi ve Kâbe'de İran hacılarına ayrı bir rükn tahsis edilmesi" meselesi Nadir Şah'ın isteği olarak yeniden gündeme getiriliyor, eğer kabul edilmez ise, maksadın silahla temini yoluna gidileceği bildiriliyordu. Osmanlı hükümetinden olumlu cevap alamayan Nadir Şah, Irak-ı Acemdeki Osmanlı topraklarına saldırmış, ancak bu girişiminden de bir sonuç alamamıştı.²⁵ Kafkasya'da başına gelenlerin Osmanlı tesirinden kaynaklandığının bilincinde olan Nadir Şah, burada isyanın dahili faktörlerini etkisiz hale getirdikten sonra, dış etken olarak gördü-

ğu Osmanlı Devleti ile yeniden savaşa tutuştu. 1744-1745 yıllarında yine Kafkasya'da cereyan eden savaşlar her iki taraf için de neticeyi değiştirmiyordu. Nihayet 1746 yılında murahhas heyetler tarafından belirlenen antlaşma şartları 1747 yılı başlarında hükümetlerce de onaylanarak bir defa daha Kasr-ı Şirin hükümleri teyid ediliyordu. Bundan kısa bir süre sonra da 20 Haziran 1747'de Nadir Şah uğradığı bir suikast sonucu öldürülmüştür.

NADİR ŞAH'IN ÖLÜMÜNDEN SONRA KAFKASYA

Nadir Şah'ın ölümünün hemen ardından İran'a yeniden kaos hakim oldu. Ülkede başlayan iç mücadeleler bit-mek tükenmek bilmiyordu. Bu durumdan, hoşnut olmadıkları İran hakimiyeti altındaki Kafkasya halkları fayda-landı. Her türlü baskıya rağmen kendi feodal yapılarını hiç bozmayan bu halklar, Nadir'in ölümünden sonra Osmanlı ve Rus hükümetlerinin de doğrudan müdahalesine maruz kalmayınca derhal kendi mahallî teşkilâtlarını kurmaya başladılar. Gerçekten bu tarihlerde Rusya, Terek nehrinin kuzeyinde Kazaklardan oluşturduğu hattın güneyine musallat olmamıştı. Osmanlı Devleti de haricî bir müdahaleye maruz kalmayan Kafkasya'dan zaten rahatsız değildi. Çünkü yerli halkların büyük bir ekseriyeti, başka devletin hakimiyeti altındayken bile Osmanlı padişahına gönülden bağlı kalmayı sürdürüyordu. Onların kendi halinde kalmaları Devlet-i Aliyye'yi hiç rahatsız etmiyordu. Böyle bir ortamda Kafkasya'da müstakil hanlıklar devri diyebileceğimiz bir dönem başlamıştır.

Bu dönemde Kafkasya'da; Şirvan (Şamahı) Hanlığı, Şeki Hanlığı, Bakü Hanlığı, Gence Hanlığı, Nahcivan Hanlığı, Revan Hanlığı, Karabağ Hanlığı, Talış (Lengeran) Hanlığı, Kuba Hanlığı, Tiflis Hanlığı gibi bir çok müstakil hanlık kurulmuştur.²⁶ Müstakil oldukları dönemde (1750-1804) bu hanlıkların idarecileriyle Osmanlı Devleti arasında çok yakın ilişkiler kurulmuştur.²⁷ Fakat feodal yapılarından kopamayan ve bu yüzden de bir türlü bir araya gelemeyen Kafkasya hanları kendilerine yönelik dış tehditlere daima açık kaldıkları gibi, onlar karşısında parçalanmışlığın sebep olduğu zayıflıktan da kurtulamamışlardır.

XVIII. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE KAFKASYA

Kafkasya'daki olayların seyri bölgeye müdahil olan İran ile Rusya'nın başındaki şah ve çarın takip ettiği politikayla yakından alakalı gibi gözükmektedir. Mesela Rus Çarı Petro öldükten sonra Rus kuvvetlerinin bölgedeki faaliyetleri büyük ölçüde duraksadığı gibi, Nadir Şah öldükten sonra da İran'ın etkinliğinin sona erdiğini görüyoruz. Asrın son çeyreğine doğru Rusya'da ve İran'da iş başına gelen yeni hükümdarlarla birlikte Kafkasya'da işler yeniden alevlenmiştir.

Gence Mukavelesini imzalayarak 1722'den itibaren işgal ettiği Derbent, Bakü, Gilan, Mazenderan ve Estera-bad şehirlerini 1735 yılında boşaltarak Sulak Kalesi'ne kadar çekilen Rus kuvvetleri, bu tarihten sonra Kafkasya'yı kuzeyden kavrayan Terek nehri boyunca kuvvetli bir hat oluşturmaya başladı. Bir nevi asrın sonlarına doğru yeniden başlayacak savaşların hazırlık safhası tamamlanıyordu. Bu süreç Rusya'da Çariçe II. Katerina'nın Rus tahtına çıkmasıyla (1762-1796) başladı. 1763 yılında Terek nehri üzerinde Mozdok Kalesi'nin inşaa edilmesinin ardından oluşturulan yeni Stenitsalarla hat sürekli takviye ediliyor, Don, Volga ve Dinyeper'den nakledilen kazaklarla da kuvvetlendiriliyordu.²⁸ Mozdok'tan Azak Denizi'ne doğru uzanan bu hat kısa bir süre sonra başlayacak olan 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşlarında Rusya'yı daha avantajlı duruma getirecektir.

1764'te Leh kralının ölümünün ardından Lehistan'ın iç işlerine müdahale eden Rusya'ya isyan eden Leh-liler sıkı takibata uğrayınca Osmanlı topraklarına kaçtılar. Onları takip ederek sınırlarımızı aşan Rus kuvvetleri buralardaki yerleşim merkezlerinde yağma ve katliam yaptılar. Osmanlı hükümetinin açıklama isteğine Rusya cevap bile verme gereği duymadı. 1768 yılı itibarıyla Balkanlar, Kafkaslar ve Kırım önlerinde Rusya ile yeni bir savaş başlamıştı. Rus kuvvetleri Osmanlıları doğudan da sıkıştırarak bir an önce hedefe varmak istiyordu. Bu maksatla General Medem komutasındaki Rus kuvvetleri Kuban tarafında faaliyette bulunurken, Totleben komutasındaki Rus kuvvetleri de Kafkas dağlarını Daryal Geçidinden geçerek önce Tiflise, sonra İmeretya'nın merkezi Kutayis'e ve oradan yola devamla Osmanlıların Poti Kalesi'ni kuşattı. Ahıska'ya doğru ilerleyen bir başka

Rus birliği bu istikamette bir sonuç alamadı.²⁹ Kafkasya'da ince hesaplar peşinde olan Rusya, Kırım'ı Osmanlı Devleti'nden kopararak hukuki bakımdan rakibini bölgeden tamamen uzaklaştırmak istiyordu. Askeri üstünlüğü yakaladığı bu savaş sırasında 1771 yılında Kırım'ı da işgal etmeyi ihmal etmedi. Bahçesaray'a giren bir Rus kuvveti, hanı İstanbul'a kaçırtmıştı. Batıdaki muharebeler de baştan itibaren Osmanlı kuvvetlerinin aleyhine cereyan ediyordu. Nihayet bu yükü daha fazla götüremeyeceğini anlayan Osmanlı hükümeti Avusturya ve Purusya'nın tavassutu ile razı olmak zorunda kaldı. 21 Temmuz 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Rusya, Osmanlı Devleti'nden bir bakıma Purut yenilgisinin rövanşını almış oluyordu. Bu antlaşmaya göre Osmanlı Devleti; Kırım'ın muhtariyetini kabul etmek zorunda kalıyor ve Rusya'nın Karadeniz'de donanma bulundurmasına razı oluyor, Azak, Kerç ve Kılburun kalelerini Rusya'ya bırakıyor, ayrıca Osmanlı Devleti dahilindeki Ortodoks tebaanın Rus himayesinde olduğunu kabul ediyordu.³⁰ Bu antlaşmayla Kırım Hanlığı'nın Rusya'ya katılması için ilk adım atılmış oluyordu. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan uzaklaştırılmasından sonra nelerin olabileceğini sezen Kabarday, Çerkez ve Nogay kabileleri aralarındaki ihtilafı bırakarak birleştiler ve Ruslara karşı üç yıl savaştılar. Ancak düzenli Rus kuvvetleri karşısında fazla şansları yoktu ve sonuç alamadılar.³¹ Fakat 1785 yılında ortaya çıkan ve Kafkas kabilelerini ortak düşmana yani Rusya'ya karşı birleştirme çabası içerisine giren Şeyh Mansur'un faaliyetleri Kafkasya mücadelesinin daha sonraki yıllarında kendisini çok daha etkin olarak hissettirecektir. Onun İslami motiflerle süslediği çabaları daha şimdiden semeresini vermiş, Rusya'ya karşı mücadele için Dağıstan halkına yaptığı cihad çağrısı Çerkez ve Kabardey halkları arasında büyük heyecan yaratmış mücadelesine katılanların sayısı gittikçe artmış, etrafına topladığı kuvvetlerle Ruslara önemli kayıplar verdirmiştir.³² Bu küçük çaplı mücadelelerinin ardından Mansur 100.000 kişilik bir kuvvet toplayarak, Viladikafkas'ı ve Mozdok'u zaptederek, Kızlar Kalesi'ni de muhasara ile Rusları Terek'in ötesine çekilmeye zorlamıştır. Kırım'ı kaybettiğini gören Osmanlı Devleti Kafkasya ile daha yakından ilgilenme gereğini duydu. 1780 yılında Ferah Ali Paşa'yı Soğucak muhafızlığına tayin

ederek ondan Çerkez kabilelerini Osmanlı Devleti adına kazanma misyonunu ifa etmesini istedi. Maksudı gerçekleştirmek için Ali Paşa burada İslâm dinini benimsetmeye çalıştı. Ali Paşa'nın bu gayretleri sayesinde 1787-1792 savaşlarında Çerkez kabileleri Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldılar.³³ Nitekim Potemkin adlı Rus generali Kırım'ı 1783'te işgal etmiş, bu işgal ve ilhak olayı, Kırım ile birlikte Taman Yarımadası'nın ve Kuban Nehri kuzeyinin de Rusya'ya dahil edildiğini içeren bir beyanname ile ilân olunmuş, bu oldubitti Osmanlı hükümeti tarafından zor da olsa kabul edilmişti.³⁴ Kırım'ın ilhakıyla yetinmeyen Rusya, bölgede lehine oluşturduğu atmosferi sonuna kadar değerlendirmeye çalıştı. Kendine en yakın bulduğu Gürcülerle teması sıklaştırarak aynı yıl içinde Gürcü-Rus ittifakını da gerçekleştirdi. Bu ittifak gereği Gürcü kralı Rus himayesini istedi.³⁵ Bu isteği memnuniyetle kabul eden Rus hükümeti himayeyi temsil ve temin maksadıyla 3 Kasım 1783 tarihinde iki Rus nişancı taburunu Ananur yoluyla Tiflis'e gönderdi.³⁶ Tiflis'e yerleşmekle Rusya, bundan sonra Kafkaslarda yürüteceği faaliyetler bakımından çok önemli bir stratejik noktayı elde etmiş oluyordu. Çıldır Valisi Süleyman Paşa yanibaşında olupbitenleri, İstanbul'a gönderdiği arızalarıyla bildiriyor, gelişmelerden Dağıstan ve Azerbaycan hanlarının çok rahatsızlık duyduklarını anlatmaya çalışıyordu.³⁷ Siyasî yönden hazırlıklarını sürdüren Rusya, askeri bakımdan Batı Kafkaslardaki savunma hattını daha da kuvvetlendirmeye gayret ediyordu. Bir yandan Kafkas orduları komutanı Yakobi, Mozdok'tan Azak Denizi'ne kadar Kazak stenitzaları ve askerî kolonilerle desteklenen on tane yerleşim merkezi kurarak kuzey-batı hattını sağlamlaştırmışken, diğer yandan Kuban orduları komutanı Suvorof inşa ettiği küçük kalelerle Kuban-Laba hattını kurdu. Böylece Rusya bundan sonra Terek ile Karadeniz arasındaki Kafkas kabilelerine karşı girişeceği çetin savaşların alt yapısını kurdu.³⁸

Kırım'ı kaybeden Osmanlı Devleti, Rusya'nın Kafkaslardaki faaliyetlerinden çok büyük rahatsızlık duyuyordu. Fransa ve İngiltere hükümetleri Türklerin bu hassasiyetini görerek Bâb-ı Âli'yi harbe teşvik etti. Bu istikamette Osmanlı Devleti ile İsveç arasında bir ittifak aktedildi. Gelişmeleri lehine gören Türkiye 1787 yılında, biraz da kayıpların telafisi ümidiyle Rusya'ya yeniden

savaş ilân etti. Savaşın ilk aylarında Karadeniz'de fırtınaya yakalanan donanmasını kaybeden Ruslar, karada da Özü Kalesi önünde çakılıp kalmışlardı. Fakat 1789'da Fokşani Savaşı'nı kazanan Rus orduları baş komutanı Suvorov, Özü Kalesi'ni aşarak ilerleme fırsatı buldu. Doğu Karadeniz kıyılarında faaliyet gösteren Battal Paşa da Kafkas kabilelerini etrafına toplayarak Ruslara karşı üstünlük sağlamayı düşünüyordu. Başta Şeyh Mansur olmak üzere bu savaşlarda Kafkasyalılar Osmanlı kuvvetlerini desteklediler ise de savaşın genel seyri tamamen Türklerin aleyhine cereyan etti. Nihayet çetin bir muhasaradan sonra Anapa'yı da düşüren Rus kuvvetleri, bu müstahkem kalenin bütün ganimetlerinden kendileri için daha önemli olan bir esiri yani Şeyh Mansur'u elde etmenin sevincini yaşıyorlardı.³⁹ 1791'de savaş tamamen Rusların lehine dönünce Osmanlı hükümeti bir defa daha barışa razı olmak zorunda kaldı. Aynı yıl Yaş şehrinde aktedilen antlaşmayla Osmanlı Devleti; Kırım'ın Rusya'ya ilhakını kabul ediyor, Özü Kalesi'ni Ruslara bırakıyor, Dinyeper nehri kuzeybatıda, Kuban Nehri de kuzeydoğuda iki ülke arasında sınır kabul ediliyordu.⁴⁰

Nadir Şah'ın ölümünden itibaren İran iç karışıklarla uğraşırken, Kafkasya'da Osmanlı Devleti ile Rusya arasında kıyasıya bir mücadele başlamış, çok geçmeden Ağa Muhammed Şah'la 1779'da içeride sükuneti sağlayan İran hükümeti de bu mücadelelere katılmıştır. İran şahının faaliyetlerini yakından takip eden Karabağ Hanı İbrahim Halil Han bir yandan kendi imkanlarıyla muhtemel tehlikeye karşı gerekli tedbirleri alırken, diğer yandan İstanbul'a gönderdiği arızasıyla, şahın kendisi ve diğer Azerbaycan hanları için tehlike arzettiğini bildirerek durumdan Osmanlı padişahını haberdar ediyor ve kendilerine yardım edilmesini istiyordu.⁴¹ Fakat Osmanlı hükümeti Azerbaycan hanlarının bu çağrısına İran ile sulhu bozmama düşüncesiyle olumlu cevap veremedi. 1795 yılında Kafkasya'ya yürüyen İran kuvvetleri muhasara ettikleri Şuşa Kalesi önlerinde başarılı olamayınca buradan ayrılarak Tiflis üzerine yürüterek şehri ele geçirdikten sonra, etrafa yağma ve talan akınları yapıyorlardı. Bu sırada İran içlerinden karışıklık haberi alan şah ülkesine dönmek zorunda kaldı. Kafkasya için uzun zamandır hazırlık ve ince hesaplar yapan Rus hükümeti, Ağa Muhammed Şah'ın faaliyetlerinden haberdar olunca son

hazırlıklarını da hızla tamamlayarak 1796 yılında General Valeryan Zubov'un komutasında bölgeye bir Rus ordusu gönderdi. Zubov; Derbend, Kuba, Bakü ve Şirvan'ı zaptettikten sonra Salyan'a geçerek burada konaklamıştı. Ruslar ciddi bir direnişle karşılaşmadan Güney Kafkasya'da kontrolü sağlamıştı ki tam bu sırada Çariçe Katerina'nın ölüm haberi geldi (1796). Katerina'dan sonra tahta geçen Pavel, Kafkasya'daki Rus ordularını geri çağırınca bölge kendiliğinden Rus istilasından kurtuldu.

Rus kuvvetlerinin çekilmesini fırsat telâkki eden Ağa Muhammed Şah ertesi yıl bir daha Kafkasya'ya yöneldi. İlk gelişinde alamadığı Şuşa Kalesi'ni ele geçirdi ise de İbrahim Halil Han kaçmayı başardı. Karabağ halkından intikam alırcasına gaddar davranan şah burada tertiplenen bir suikast sonucu hayatını kaybetti. Aynı yıl Rusya ile ittifak yapan Gürcü Kralı da ölmüştü. Böylece Kafkasya bu defa da İran'ın istilasından kurtulmuş oldu.⁴²

Ardarda gelişen bu olaylar kısa bir süre sonra Rusların Kafkasya'ya dönmelerine zemin hazırladı. 1799 yılında Çar Pavel, Gürcistan'a yeniden kuvvet gönderdi. Kral Heraklius'un ölümünden sonra tahta geçen Georgi, İran tarafından desteklenen Aleksandr'ın faaliyetlerinden huzursuz olunca Petroğrad'a gönderdiği elçisi aracılığı ile çardan ülkesinin Rusya'ya ilhakını istedi. Bunu memnuniyetle kabul eden Rusya hükümeti XIX. yüzyılın hemen başında Gürcistan'ı Rusya'ya ilhak ettiğini duyurdu ve General Knorring'i buraya hakim tayin etti.⁴³ Knorring bölgedeki hanları davet ve tehditle Rusya hakimiyetine çağırıyordu.⁴⁴

1802 yılında Kafkasya'daki Rus kuvvetleri komutanlığına getirilen Tsitsianov, Güney Kafkasya'daki bütün hanlıklara son vererek buraları istila etti. Böylece Rusya Hazar Denizi'nin batı sahillerinden Karadeniz'in doğu kıyısına kadar neredeyse bütün Kafkasya'yı kontrolü altına almış oluyordu. Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın başında Kafkasya'da olupbitenleri serhat görevlilerinin arızalarından takip etmek zorunda kalmıştır. Ancak belki de bunu bir zaafiyet gibi algılayan Rus kuvvetleri Azerbaycan'da işlerini tamamladıktan sonra, batıdaki Osmanlı topraklarına tecavüz etmeye başlamıştı. Bu hadiseler ve batıdaki gelişmelere paralel olarak Ruslarla 1806-1812 savaşları başladı. Bu savaşlarda Napolyon Fransası'nın da etkisi vardı. Düşük bir performasta seyre-

den bu savaşlar sonunda imzalanan Bükreş Antlaşması taraflar için bir değişiklik getirmedi.

Bundan sonra Kafkasya'da yaşanan askerî olaylar İran ile Rusya arasında cereyan etti. Ancak Rusya karşısında İran da önce 1813'te kendisi için şartları çok ağır olan Gürcistan Antlaşmasını ve bunun ağır şartlarını değiştirmek için girdiği son savaşlarda yenilerek daha ağır şartlar taşıyan 1828 tarihli Türkmençayı Antlaşması'nı imzalayarak Aras'ın kuzeyindeki Kafkasya'nın tamamının kaderini Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı. 1827-1829 savaşlarında Rusya'ya karşı bir defa daha yenilen Osmanlı Devleti de 1829 yılında imzaladığı Edirne Antlaşmasıyla Kafkasya'da kalan son üslerini Rusya'ya bırakmak zorunda kalmıştır.

Ele aldığımız XVIII., yüzyıl Kafkasya'da oldukça hareketli yaşanmıştır. Daha XVI. yüzyıldan itibaren İran ile Osmanlı Devleti arasında ardı arkası kesilmeyen mücadelelere sahne olan bölgede, XVIII. yüzyılın başından itibaren yeni ve güçlü bir devlet olan Rusya da söz sahibi olmak amacıyla doğrudan Kafkasya'ya müdahale etmiştir. Bu tarihten itibaren üç devlet arasında devam eden mücadeleler zamana ve şartlara göre değişik seyrir takip etmiştir. Asrın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti ile Rusya, bölgeyi kendi amaçları doğrultusunda şekillendirdiklerini düşünürken, 1720'li yılların sonuna doğru İran adına sahneye çıkan ve Kafkasya'yı bir defa daha kendi egemenliği altına alan Nadir Şah'ın 1747 yılında ölmesinin ardından, bölgedeki yerel hanlar kendi idarelerini kurmuşlardır. Fakat asrın son çeyreğinde yeniden başlayan mücadelelerin seyri, bir sonraki asırda yaşanacak olayların habercisi niteliğindedir. Gerçekten 1785 yılında ortaya çıkan Şeyh Mansur adlı bir Kafkasyalı lider, yalnız kendi döneminin değil, kendisinden sonra da Kafkasyalıların müstevliye karşı birlik olabilmelerinin asgari şartlarını ortaya koymuş gibiydi. Bu asgari şartlar bölgede Rusya karşısında Kafkaslıların tek başına kaldıkları XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden yani 1830'lu yılların başından itibaren devreye girmiştir. Bu tarihten itibaren Rusya'ya karşı çetin bir mücadele veren Kafkaslıları bir amaç etrafında birleştiren hareketin adı Müridizmdir ve hareketin doğmasında Şeyh Mansur'un 1785'te ortaya attığı değerlerin ve değerler sayesinde elde ettiği başarıların büyük önemi vardı.

- 1 Ahmet Cevdet, *Tarihçe-i Kırım ve Kafkas*, İstanbul 1307, s. 46.
- 2 Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Teşebbüsü (1569)", *Belleten*, c. XII, S. 46, Ankara 1948, s. 361.
- 3 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 145-147.
- 4 A. N. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966, s. 156.
- 5 A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, s. 9.
- 6 Kurat, a.g.e., s. 9-10.
- 7 İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958, s. 350-351.
- 8 Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 259-261.
- 9 Cihangir Zeyneloğlu, *Mubtasar Azerbaycan Tarihi*, İstanbul 1342, s. 115-116.
- 10 M. Fahrettin Kızıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Elllerini Fethi (1451-1590)*, Ankara 1993, s. 245-249.
- 11 Bekir Kürtükoğlu, *Osmanlı-Iran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul 1993, s. 145 vd.
- 12 Reşit Bey İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1993, s. 65.
- 13 Mirza Bala, "İran" mad., *İA*, c. 5/II, s. 1024.
- 14 Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış", *Azerbaycan Yut Bilgisi*, S. 1, (1932), s. 16.
- 15 *Tarih-i Mahsus fi Beyan-ı Ahval-i Rus*, İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Kataloğu, nr. 2249, İstanbul 1271, vr. 8a-8b.
- 16 Asım Efendi, *Tarih-i Asım*, İstanbul 1282, s. 56.
- 17 M. Ali Çakmak, *Hanlıklar Devrinde Azerbaycan Türkiye Münasebetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996, s. 24.
- 18 Davut Han'ın İstanbul'a kadar gelerek, gelişen Rus tehlikesine karşı Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi üzerine Osmanlı hükümeti onu Şirvan Hanı yaparken eyaleti kendisine yurtluk ve ocaklık olarak vermiş (BOA, *Name-i Hümayun Defteri*, nr. 7, s. 65-66; *Cevdet Hariciye*, nr. 1394), ayrıca maiyyetine Sarı Mustafa Paşa komutasında yardımcı kuvvet tahsis etmişti (BOA, *İbnü'l-Emin Hariciye*, nr. 1432). Devlet-i Aliyye'nin hana bu iltifatı, Kafkasya'da şimdiye kadar kendisiyle birlikte hareket eden Sürhay Han'ı gücendirmiş fakat Davut Han, Sürhay Han'ın kuvvetleriyle birlikte Gazi-Kumuk'a çekilmesine pek aldırtış etmemişti. Çünkü onun adamları eşkiyalık ederek halka eziyet ediyorlardı. Ancak 1724 yılında Osmanlı Devleti Rusya ile anlaştıktan sonra Davut Han bu anlaşmayı kabul etmeme eğilimi göstermiş, Osmanlı hükümeti Erzurum valisi aracılığıyla onu uyarmış ise de, Davut Han anlaşma kurallarına aykırı olarak Rus kuvvetlerine saldırıya devam edince, görevinden alınarak, yerine Sürhay Han tayin edildi (BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 135, s. 31-161; nr. 134, s. 379).
- 19 BOA, *Hatt-ı Hümayun*, nr. 58443; BOA, *Cevdet Hariciye*, nr. 9328.
- 20 Reha Yılmaz, "XX. Yüzyıl Öncesi Dağıstan Siyasi Tarihine Bir Bakış", *Avrasya Etüdleri*, TİKA, S. 14, 1998 Yaz-Sonbahar, s. 57.
- 21 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/I, s. 230.
- 22 F. M. Aliyev, *Şimali Azerbaycan Şehirleri*, Bakü 1960, s. 182; V. Minorsky, "Nadir" mad., *İA*, c. 9, s. 25-26.
- 23 Şerafettin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul 1960, s. 104 vd.
- 24 BOA, *Ali Emiri Mahmud I*, c. ru. 21406.
- 25 Sami-Şakir-Suphi, *Tarih-i Sami ve Şakir ve Suphi*, İstanbul 1198, s. 190a-b.
- 26 Çakmak, a.g.e., s. 58 vd.
- 27 Geniş bilgi için bkz.: *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1992; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri I, II*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1992, 1993.
- 28 Jon F. Baddeley, *Rusların Kafkasyayı İşgali ve Şeyh Şamil*, İstanbul 1989, s. 45.
- 29 Mustafa Budak, "Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya", *Avrasya Etüdleri*, TİKA yayını, c. I, S. 4, Ankara 1995, s. 107.
- 30 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 368.
- 31 Baddeley, a.g.e., s. 68.
- 32 Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c. III, s. 210-214.
- 33 Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979, s. 45.
- 34 Berkok, a.g.e., s. 373.
- 35 D. M. Lang, *A History of Georgia*, London 1962, s. 37.
- 36 Berkok, a.g.e., s. 373.
- 37 BOA, *Hatt-ı Hümayun*, nr. 110.
- 38 Budak, a.g.m., s. 107.
- 39 Baddeley, a.g.e., s. 79.
- 40 Kurat, a.g.e., s. 291.
- 41 BOA, *Hatt-ı Hümayun*, nr. 6748/E, F, C.
- 42 Mirza Cemal Civanşir Karabaği, *Karabağ Tarihi*, Bakü 1959, s. 30-31.
- 43 BOA, *Hatt-ı Hümayun*, nr. 6679.
- 44 M. Bala, "Gürcistan" mad., *İA*, c. 4, s. 843.

XV-XVIII. YÜZYILLAR ARASI TÜRK (OSMANLI)-GÜRCİSTAN İLİŞKİLERİ HAKKINDAKİ OSMANLI BELGELERİ

PROF. DR. T'SISANA ABDULADZE
GÜRCİSTAN BİLİMLER AKADEMİSİ ŞARKİYAT ENSTİTÜSÜ / GÜRCİSTAN

Gürcistan, sahip olduğu askeri-stratejik konumu, ekonomik önemi ve ticari bağlantıları nedeniyle, Türkiye'nin [Osmanlı] dış politikasında daima önemli bir yere sahip olmuştur. Gürcistan'ın Osmanlı imparatorluğu için her bakımından çok önemli rol oynadığı, pek çok kez ifade edilmiş ve bu rol çeşitli yazılı Osmanlı belgelerine yansımıştır.

Osmanlı nakil kaynaklarının hiç birisi, Gürcistan'ın tarihinin ya da herhangi başka bir yönünün tamamını temsil etmez. Bununla birlikte, Osmanlı imparatorluğu ile Gürcistan arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerin 15. yüzyıldan itibaren olağanüstü bir şekilde canlanması nedeniyle, Gürcistan, Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi ya da gayri resmi kayıtlarında sıklıkla zikredilmektedir. Gürcistan'ın tarihinden değişik olaylarla ilgili ayrıntılı bilgiler genellikle bu kayıtlarda verilmektedir. Bundan başka, bazı çalışmalar, özellikle Osmanlıların Gürcistan'a yaptığı seferlere ayrılmıştır: Örneğin, 17. yüzyıl şairi Naim'in "Gürcistan'ın Fethi Kitabı (Fetih-name-i Der Hakkı Gürcistan)"; Gürci-zade'nin "Tiflis'in Fethi Kitabı (Fetih-name-i Tiflis)"; Taliki-zade Mehmed Suphi'nin Gürcistan Seferi, ve diğerleri. Bununla birlikte, Osmanlıların Gürcistan'a, Dağıstan'a ve Kafkasların diğer ülkelerine yaptığı seferleri açıklayan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Örneğin: Mustafa Ali'nin "Zafer Kitabı (Nurset-name)" ve "Haberlerin özü (Kinh al-Ahbar)" adlı eserleri; Özdemiroğlu Osman Paşa'nın ve Ferhad Paşa'nın Gürcistan, Dağıstan ve Şirvan'a yaptıkları seferler (Tarihi Gazavatı Özdemiroğlu Osman Paşa) ve III. Sultan Murad'ın zaferleri (Tarihi Gazavatı Sultan Murad, Zafer-name-i Hazreti Sultan Murad Han) hak-

kında değişik yazarların açıklamaları; Kemani Mustafa Ağa'nın Erivan Fethi Kitabı (Revan Fetih-namesi); ve diğerleri.

Bizim ilgi alanımız içine giren Osmanlı kaynaklarının büyük çoğunluğu, 16. ve 17. Yüzyıllarda Doğu ve Güney-Batı Gürcistan'la ilgilidir. Batı Gürcistan'la ilgili kaynaklar ise oldukça az sayıdadır. Amasya Antlaşması sonucunda Batı Gürcistan Türkiye'nin kontrolüne geçerken, Doğu Gürcistan İran'ın kontrolü altına girmiştir. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu, Güney Kafkasları [Transcaucasia]¹ kendi yönetimi altına alma politikası çerçevesinde, sürekli olarak siyasi şartları elverişli bulunduğu anda Doğu Gürcistan'ı da ele geçirme çabası içinde olmuştur. İran'ın, Batı Gürcistan'ı ele geçirmek gibi açık bir politikası olmamıştır. İşte bu nedenle, İran-Osmanlı rekabetinin askeri ve siyasi çatışma alanı, Doğu ve Güney Gürcistan'a, yani Gürcistan'ın güney-batı bölgesi olan Atabek Yurdu'na [Samtskhe-Saatabago] kaymıştır. Bu durum, Doğu ve Güney-Batı Gürcistan bölgesinin Osmanlılar ile Persler arasındaki sürekli ve şiddetli bir çatışma alanı olarak hem Osmanlı ve hem de Pers yazılı kaynaklarında geniş bir şekilde yer almasının nedenini açıklamaktadır. 17. yüzyılın başından itibaren Rusya Karadeniz'e girmeye çalışırken, Osmanlı devleti de dikkatini Batı Gürcistan'a yoğunlaştırmıştır. Bundan sonra, Gürcistan Osmanlı yazılı nakil kaynaklarında sıklıkla zikredilmiş ve Osmanlı-Gürcistan ilişkileri hakkındaki belgelerin sayısı artmıştır. Sultanın ve askeri feodal aristokratların Gürcistan'a dönük artan siyasi ilgisi nedeniyle, Osmanlı yazılı kaynaklarında Gürcistan ve prensliklerinden sıklıkla bahsedilmeye başlamıştır.

Türk-Gürcü ilişkileri hakkındaki bilgiler, aşağıda gösterilen Osmanlı nakil kaynaklarında bulunmaktadır:

1. "Tarih" ve "Tarihçi": Amatör yazarların yazdıkları bir çeşit genel tarih ve Türkiye tarihi; ve ayrıca resmi tarihçilerin yazdıkları kronikler;
2. Tarihi-coğrafi kayıtlar, yada meşhur deyimle "Se-yahatnameler";
3. "Gazavat Kitapları", yani zaferler, fetihler ve se-ferler hakkındaki eserler;
4. Sosyo-politik incelemeler;
5. Türkçe edebiyat eserleri.

Türk-Gürcü ilişkileri tarihi ile ilgili çok sayıda Osmanlı nakil kaynağı ortaya çıkarıldı ve akademik alanda kullanıldı. İbrahim Peçevi, Mustafa Selaniki, Müneccimbaşı, Mustafa Naimi, Mehmet Raşid, Çelebi-zade'den alınan iktibaslar ve S. Jikia, G. Puturidze, N. Shengelia, V. Chochiev'in bu iktibaslarla ilgili yazdıkları notlar ve yorumlar Gürcü diline çevrildi. Türkçe metinlerde karşılığı bulunmayan, diğer basılı Gürcü çeviriler de bulunmaktadır. Bunlardan bazıları: G. Puturidze'nin çevirdiği Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi; G. Alasania'nın çevirdiği Katip Çelebinin ve Kara Çelebi-zade'nin yazıları; N. Javelidze'nin çevirdiği Fındıklılı Mehmet Ağa ve Çelebi-zade Mustafa Raşid'in yazıları. G. Puturidze tarafından Koç Beyi Goriceli'nin eserleri ve G. Alasania tarafından Ayn Ali'nin eserleri hakkında özel incelemeler yapılmıştır.

Osmanlıların ilk tarih içerikli şiir kitaplarından olan Şair Ahmet'in "İskendername" adlı eserinin bölümlerinden birinde, Argun Han'ın önderliğindeki Moğolların Gürcistan'ı işgali işlenmektedir. Şiir, Moğol işgalini genel bir tarihsel çerçeve içinde sunmakta, fakat yazarın hayal dünyası genellikle tarihsel gerçeklerin önüne geçmektedir. Bununla birlikte, spesifik tarihi olayların yanlış bir şekilde anlatılması, gerçeklere uygun genel bir tarihin ortaya çıkmasını engellemez. Şiir, Anadolu'daki güvenilir kişilerin Moğolların Gürcistan'daki işgalleri hakkında bazı aydınlatıcı bilgilere sahip olduklarının delillerini vermektedir.

Bunların arasında Tahrir Defteri'nden alınan şu kaynaklar vardır: "Gürcistan Vilayeti Mufassala Defteri" (1595); "Tiflis Vilayeti Mufassala Defteri" (1728); "Kü-

çük Ardahan İcmal Defteri" (1574); Çıldır Eyaleti Cebe Defteri" (1694-1732); "Gürcistan, Erzurum ve diğer vilayetlerin kanunnameleri"; Sultanın hükümleri, beratları, hüccetleri, arzıhalleri, buyrultuları ve benzeri.

Eski Gürcü Külliyyatında, yani Gürcistan Bilimler Akademisi Yazmalar Enstitüsü'nde² ve Merkez Tarih Arşivi'nde³ ve ayrıca Batum, Kutayis [Kutais], Ahıska [Ak-saltsikhe], Zugdidi'deki tarih ve etnografi müzelerinde Türklere ait 1300 belge bulunmaktadır. Bu belgeler şunlardır: Fermanlar, hükümler, beratlar, alım senetleri, yabancı dövizler, buyrultular, hüccetler, iş ve tavsiye mektupları, Osmanlı imparatorluğunun dış ilişkileri tarihini, Türklerin Güney Kafkasya'yı fethini (1723-35) ve 1828-29 Rus-Türk savaşını anlatan belgeler. Bunlar, Güney Kafkas ülkelerinin Osmanlı imparatorluğu ile yakın komşuluk ve tarihsel-etnografik ilişkilerinin türleridir.

Gürcistan ve tüm Güney Kafkasya ile ilgili Osmanlı belgelerinin büyük çoğunluğu Türkiye'de bulunmaktadır. Sofya'daki Milli Kütüphanenin Şarkiyat Bölümü de çok miktarda beratlar, küçük beratlar, arzıhaller, hükümler, tezkireler ve benzeri belgelere sahiptir. Bunlar Gürcistan'la ilgili olup, aynı zamanda Tiflis, Kutayis, Sukumi [Sukhumi], Batum, Bağdad, Ahılkelek [Akhal-kalaki] gibi beldelerde ele geçirilmiş kalelerde yaşayan Osmanlı askeri birimleri ile ilgili mali belge özelliğini taşırlar. Bunun yanında, Çıldır, Trabzon ve Kars eyaletlerinin ve Şirvan, Gence, Batum ve diğer beldelerin vergi kayıtları ve "tahrir defterleri" vardır.

Feridun Beyin Sultanların yazışmalarından oluşan koleksiyonundaki belgeler, Türkiye ile Gürcistan ülke-ri ve eyaletleri (prenslikleri) arasındaki ilişkiler hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu belgeler esasen Sultanların ferman, hüküm ve tebliğlerinden ve Vezir-i Azamların Gürcistan Kralları ve Prenslerine gönderdikleri mektuplardan ibarettir. Gürcistan'la ilgili bilgiler, Sultanların Avrupa ve Orta Doğu ülkelerinin yöneticilerine gönderdikleri mesajlarda da verilmektedir.

İstanbul, Ankara, Kahire ve Kudüs'teki eski külli-yatlar, Gürcistan'ın siyasi ve ekonomik tarihi ve Gürcistan kültürünün 16.-19. yüzyıllardaki tarihi hakkında pek çok belgeyi barındırmaktadır. Fakat, biz bu belgele-ri, genellikle sadece kataloglar, rehber kitaplar ve yaban-

cı oryantalistlerin çalışmalarından öğreniyoruz. Kendimizi, Türk ve Avrupalı oryantalistlerin yayınlarında arada sırada görülen kesintili ve seyrek belgelerle sınırlamak zorunda kalıyoruz.

Türk tarihçi M.Kirzioğlu, Osmanlıların 1451-1590 yılları arasında Kafkasya'ya düzenlediği akınlar konusunda çalışmalar yaptı. Bizim açımızdan ulaşılması mümkün olmayan bazı Osmanlı kaynaklarını akademik çevrelere tanıştırdı. Bunlar, temel olarak 1550'lerle, yani Güney Gürcistan'ın ilhak edildiği ve Doğu Gürcistan ve Azerbaycan'ın işgal edildiği dönemle ilgilidir. Araştırmacı, bazen verileri yanlış değerlendirebilir; bununla birlikte, 1516-1589 dönemine ait genellikle "Mühimme Defterlerinden" alınan değişik bilgileri içeren 40 belgeden bizi haberdar ettiği için kendisine teşekkür ediyoruz.

Fransız oryantalist J.L.Bacque-Grammont, Osmanlı-Safevi ilişkilerini çalıştı. Çalışmalarında, İstanbul Topkapı Müzesi Arşivinde ve Başbakanlık Arşivinde bulunan mektuplar, seriler ve raporları açığa çıkardı. Bu belgeler, Doğu ve Güney Gürcistan'ın 16. Yüzyıl tarihi hakkında harikulade bilgiler vermektedir.

Osmanlı belgelerinin bir kısmı, Filistin ve Sina yarımadasındaki manastırların yazmalar bölümleri ve arşivlerinde bulunmaktadır. Bu manastırların belgeleri, U.Heyd, K.Shvartz ve I.Matuz tarafından yayımlandı. Bu yayınlar arasında Kanuni Sultan Süleyman ve III.Murad'ın hükümleri keşfedilmiştir. Bu belgeler, Gürcistan'ın Kudüs ve Sina'daki kolonilerinin tarihi hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Rusya'ya çevrilen Osmanlı belgelerinin büyük çoğunluğu, Tiflis, Moskova ve St.Petersburg⁴ arşivlerinde bulunmaktadır, fakat ne yazık ki, henüz orijinallerine sahip olamıyoruz. Burada sadece Sultan Süleyman'ı İmereti sultanı olarak ilan eden fermanın Rusya'ya çevirisi mevcuttur (A.Tsagareli). Ayrıca, orijinal dilde okunamayan bazı Osmanlı belgelerinin benzeri konudaki Gürcü diline çevirileri mevcuttur. İşte bunlar, genel olarak Osmanlı-Gürcistan ilişkilerinin tarihiyle ilgili olarak bizim bildiğimiz Osmanlı kaynaklarının bulundukları yerlerdir.

Kafkasya bölgesiyle ilgili Osmanlı belgeleri, ortaçağları çalışan uzmanların sürekli olarak dikkatini çekmiştir. Y.Hammer, D.Bakradze, İ.Uzunçarşılı, İ.Daniş-

mend, O.Barkan, Z.Karal ve benzeri araştırmacılar, çalışmalarını yayımlanmamış arşiv belgelerine dayandırılar.

Kafkaslarla ilgili Osmanlı belgelerinin Rusça'ya çevirileri ilk kez Kafkas Arkeoloji Komitesi Kararları (Acts of Caucasian Archaeological Committee-ACAC) tarafından yayımlandı.

Gürcistan'da yer alan Osmanlı yazılı belgeleri üzerine akademik çalışmalar, S.Jikia ismiyle özdeşleşmiştir. En önce, "Gürcistan Vilayeti Mufasssala Defteri" adlı kaynağa vurgu yapmak gerekir. Bu, dünya çapındaki ilk Türkoloji (M.Maier) çalışmalarından birisidir. Jikia, ayrıca, Gürcistan'daki arşivlerde bulunan Sultanların beratlarını, fermanlarını, hükümlerini, buyruklarını ve hüccetlerini yayımladı.

Feridun Beyin koleksiyonundan alınan belgelerin bir bölümü, V.Chochiev tarafından çalışıldı ve Gürcü diline çevrildi. N. Shengelia, Sofya'daki Milli Kütüphanede bulunan yüzden fazla belgenin Gürcü diline çevirilerini kısa bir süre önce akademik dünyaya tanıttı.

Osmanlı yazılı belgelerinin okunması ve çevirisi, eğer bu belgeler ta'lik, rik'a, divani, sülüs ve siyakat el yazması ile yazılmışsa, çalışmanın en zor kısmını oluşturur. Biz, divani ve sülüsü el yazması şeklinde yazılan arşiv belgelerinin incelenmesine büyük önem veririz. Gürcü tarih-yazmacılığı şu anda şu belgeler ve nakil kaynaklardan yararlanmaktadır: Taceddin Ahmet'in "İskendername'si"; Gürcü-zade'nin "Tiflis'in Fethi Kitabı"; Nami'nin "Gürcistan'ın Fethi Kitabı"; İstanbul'daki arşivlerde bulunan "Çıldır Eyaleti Cebe Defteri", Erzurum "Kanunname'si", I.Sultan Süleyman'ın arzıhalleri ve 16. Yüzyıl Osmanlı-Atabek Yurdu ilişkileri; Sultanların Gürcistan'ın Kudüs'teki kolonisiyle ilgili hükümleri; 16.-19. yüzyıllarda Kartlı ve İmereti'nin siyasi ve ekonomik hayatı ile ilgili beratlar, hükümler, fermanlar ve mektuplar.

Çalışılmış ve yayıma hazır başka kaynaklar da var: Küçük Ardahan Defteri, Sultanların Eçmiyadzin'e⁵ yönelik fermanları ve hükümleri ve ayrıca Perslerin Dağıstan ve Şeki Hanlıklarına⁶ dönük fermanlarının Türkçe çevirileri.

Bilgilerin büyük bölümü, "Gazavatnameler'i" oluşur. Bu tür "kitapların" yazarları, gerçekte, anlattıkları

rı olaylara katılan ve bizzat gözleriyle şahit olan kişilerdi. Saldırıyı, ordunun yapısı ve sayısını, savaşlarda kullanılan silahların tipi ve miktarını, nedenlerini ve tarihini detaylı şekilde anlatırlar. Orduların erzakları ve takip ettikleri yollar, şehirler ve ülkeler, kaleler ve yerleşim alanları, hatta arazilerin ve meraların konumları hakkında bilgi vermektedir. Bu kitaplar; yerli halkın hakları ve alışkanlıklarından bahseder; savaşların canlı resimlerini ortaya koyar; savaşlarda kazanılan ganimetler, fâtihterin zaferleri, mağlup edilmiş halkla yapılan görüşmeler, Sultanın ordu komutanlarını madalyalar, zırhlar ve silahlarla ödüllendirmesi ve rütbeler yükseltme ile ilgili bilgiler verir. Komutanların yanında savaşa katılmış olan “kitap” yazarları, günlük olayları anlatırlar. Bu şekilde anlatılan olaylar, gerçekten otantik açıklamalardır. Fakat, “Gazavat-namelerin” zaferi kazanan Osmanlı ordusu ve komutanına methiye amacıyla yazılması nedeniyle, bu kitaplar oldukça önyargılı ve tek yanlı olmalarıyla ünlüdürler. Bununla birlikte, başka yerlerde görüldüğü üzere, Osmanlı İmparatorluğunun genel tarihinin yazılışı ve standart nakletme ve bazen tek ve aynı verilerin tekrarlanması durumları ile karşılaştırıldığında,⁷ “Gazavat-name” nispeten kısa bir dönemin tarihini tam ve kesin olarak yansıtır ve daima yeni veriler sunar.

Osmanlı belgeleri ve nakil kaynakları, Türk-Gürcü ilişkileri hakkında ve Gürcistan tarihi ile ilgili yıllıklarda bahsedilmeyen bazı tarihi kişilerin faaliyetleri hakkında çok sayıda bilgiler ortaya koymaktadır. Osmanlı yazılı kaynakları belli başlı bazı olayların ayrıntılı açıklamasını yapar, fakat Gürcistan kaynaklarındaki bu tür bilgiler oldukça yüzeyseldir. Bu nedenle, Osmanlı yazılı kaynaklarının, Gürcistan tarihi ile ilgili olarak yapılacak çalışmaların kaynaklarını artırdığı söylenebilir.

Güney Kafkasya ve bazen de Dağıstan, Türkiye’ye hem askeri hem de ticari stratejik açılardan aynı derecede önemli bölgelerdi. Osmanlıların Güney Kafkasya’ya yaptıkları hemen hemen her saldırı, her üç ülkeyi ve Dağıstan’ın tamamını zapt etmeyi planlamıştır. Örneğin: 1578-1639 Osmanlı-İran savaşı, Güney Kafkasya’nın Türkler tarafından 1723-36 yılları arasında ele geçirilmesi ve benzeri. Ermeniler, Azerbaycanlılar ve Gürcistanlılar, saldırılara karşı hep birlikte savaşmışlardır. Bu ortak özgürlük mücadelesinde Gürcistanlılar öncülük et-

mişlerdir. 11. Yüzyılda ve 13. Yüzyılın başında Selçuklulara karşı yapılan mücadelede, 1412 yılında Karakoyunlu Türkmenlerine karşı ve 1729-1735’de Osmanlılara karşı yapılan mücadeleler de, aynı şekilde olmuştur.

Osmanlı yazılı kaynakları, Güney Kafkasya ve kuzey-doğu Kafkasya ülkelerinin Osmanlı imparatorluğu ile geliştirdiği askeri-politik ve ekonomik ilişkilerin incelenmesi bakımından yararlıdır. Modern Türk tarihçilerinin, tüm Güney Kafkasya’nın Osmanlı imparatorluğu ile ilişkilerini ülkesel bazda ayırtırmadan, genel tarihini yazmaları doğaldır. (Kütükoğlu, Kırgızoğlu, Basfi, Gökçe, ve benzerleri).

Bab-ı Âlî’nin [Osmanlı’nın] Güney Kafkas ülkeleri ile ilişkileri, İran-Osmanlı ilişkilerine büyük ilgi duyan orta Avrupa ülkeleri ve Rusya bakımından Müslüman Yakın Doğu siyasi ilişkilerindeki en belirleyici unsurlardan biriydi. Hem İran hem de Türkiye, Güney Kafkasya ülkeleri üzerinde hakimiyet kurmak konusunda aynı derecede aktiftiler. Bu ülkelerin her birinin Kafkaslarla ilişkileri, dünya çapında dikkat çekiciydi. Öyle ki, “Kafkasya sorunu” ve onun ayrılmaz bir parçası olan “Gürcistan sorunu”, *Res Orientalis* olarak isimlendirilen Avrupa ülkelerinin siyasi ilgi alanına giriyordu.

Türkiye, 16. Yüzyıldan bu yana İran’ın Güney Kafkasya politikasını çok yakından izlemektedir. Osmanlı Sultanları, bu ülkelerdeki siyasi durumdan sürekli haberdar olmak istemişlerdi. Bu ülkelerle ilgili bilgi toplama, kıyı bölgelerin yöneticilerinin göreviydi. Gürcistan’la ilgili bilgiler, Ahıska, Kars ve Erzurum vilayetlerinin valileri tarafından toparlanıyordu. Bu ilişkilerle ilgili belgelerin büyük çoğunluğu İstanbul ve Ankara arşivlerinde bulunmaktadır. J.L.Baque-Grammont’un yaptığı bir yayın, 16. Yüzyılın ilk yarısındaki Atabek Yurdu tarihinin temellerini oluşturmuştur.

Bu belgeler, kuzey-doğu Anadolu’ya komşu olan prensliklerdeki olayları ayrıntılı olarak vermektedir: İran’ın Türkiye ve Şeybanlılar ile ilişkileri; Şah’ın askeri planları ve emirleri; Şah’ın ve komutanlarının karargah yerleri; ve Güney Gürcistan hakkında ayrıntılı bilgiler.

Her ne kadar, şu veya bu belgenin tarihini, belgede zikredilen kişiler ve bilinen verilerden yola çıkarak bulmak mümkünse de, belgelerin tarihi konulmamıştır. Mirza-Çabukî’nin [Mzechabukî] ölümünden sonra,

1515'de III. Kvarkvar [Qvarqware] Atabek Yurdu'nun atabeyi oldu. Fakat hemen sonrasında, amcası Munaçar [Manuchar], bu duruma karşı çıktı. Türkler, Atabek Yurdu'nun iç işlerine müdahale ettiler ve Munaçar'ı desteklemek üzere Kızıl Ahmet Oğlu Mirza Beyi bölgeye gönderdiler. Fakat bu destek, Safavilerin desteklediği Kvarkvar'ı mağlup etmek için yeterli olmadı. Avrupa ülkelerine karşı sefer için uzun süredir hazırlık yapmakta olan Yavuz Sultan Selim, Kafkaslar konusunda İran'la ilişkilerini gerginleştirmek istemedi. İran ise, Osmanlı Türklerinin Avrupa ülkelerine karşı savaş açmasını kendi çıkarlarına uygun buluyor, ilgiyle izliyor ve batı cephesinde ciddi bir askeri operasyondan kaçınmaya çalışıyordu. [İşte bu nedenle] 1520'lerde İran ve Türkiye, Atabek Yurdu'na karşı ciddi bir askeri harekette bulunmadılar. Her ikisi de, bölgeyle vassal ilişkilerini kurmaktan ve sorumluluk almaktan memnundular. Topkapı Müzesi arşivlerindeki E 6478/I ve E 7296 numaralı belgeler, Kvarkvar'ın İranlıların endişelerini kışkırtacak şeyler yapma peşinde olduğu konusunda bilgi vermektedir. Batı Gürcistan'ın yöneticileri olan Güryel ve Dadyan, yılda iki kez Osmanlılara haraç ödüyorlardı. Gürcistan'ın yöneticileri esasen Türkiye ve İran'a karşı savunma politikası takip ediyorlardı. Bu durum, Gürcistan'ın dış politika yönünü sık sık değiştirdiği ve bu konuda manevralar yaptığı anlamına geliyor: bazen, Osmanlı İmparatorluğuna karşı Safevi İranı ile ittifak yapma peşine düştüler, bazen de Osmanlı Sultanına bağlılıklarını belirttiler.⁸ 1516-20 yıllarında Atabek Yurdu'nun iki gücün etkisi altında olduğunu gösteren belgeler mevcuttur.⁹

Başbakanlık arşivinden F134 numaralı belge, Türkiye ve Güney Gürcistan'ın tarihi ve coğrafyası hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Karahamid'den Ahıskey'ya uzanan yolların ve stratejik alanların, yani Osmanlı ordularının Diyarbakır'dan Gürcistan'a giderken geçmek zorunda kaldıkları yerlerin ayrıntılı açıklamaları vardır. Yukarıda bahsedilen belgeden Tao-Dad Eli, Dav Eli, Dad Anlı'nın farklı transkripsiyonlarının, Dada'nın ülkesi Samegrelo [Karadeniz Gürcüsü] yada Dadaş ve Dedis-İmedi ülkesi olarak hatalı bir şekilde belirtilen Tav Eli, Dar Eli'nin yanlış yazılmış şekillerinden başka bir şey olmadığı aşikar hâle geliyor. Aynı belgede yer alan; "Abhaz ülkeleri (Abhaz diyarları), Sukumi sınırlarının ötesindedir. Bu ülkeler, Elbruz dağlarının yamaçları ile sınırdaş-

tır ve tepelerin ötesinden Derbend'e kadar olan bölgede Çerkezlerin ve Lehistan ülkesi vardır", şeklindeki bilgi dikkate değer bir bilgidir.

Atabek Yurdu'nun 1580'lerdeki siyasi durumu, 1579'da III.Sultan Murad tarafından Çıldır beylerbeyi Mustafa'ya verilen hükümde tam olarak anlatılmıştır.¹⁰ Belge, Çıldır beyliğinin kuruluşunun tam tarihini (1578) ve Dedis-İmedi'nin oğlu Munçar-Mustafa'nın beylerbeyi olarak atanışını anlatmaktadır. Belgeden, 17 kale ve 141 köy sahibi olan Munçar-Mustafa'nın Çıldır'da, Tümüük'de [Tmogvi], Khirtıs'da [Khertvisi], Aspinza'da [Aspindza] ve Azgur'da [Atskuri] hiçbir hakka sahip olmadığı açık hâle gelmektedir. Bu beldelerin sahipleri, Cakeli'ya [Jaqelis] karşı direnmiş olan Lordlar Shalikashvili, Diasamidzes ve Amatkishvili idi. Bab-ı Ali, Munçar'ın bu kaleleri işgal etmesini zorlaştırmak suretiyle, asileri açıkça destekledi.

Küçük Ardahan ve Kars'a ait kayıtlar,¹¹ Kartlı Kralı I.Simon'un Sultan III.Murad'a yazdığı "arzıhali" içerir. Kayıtlar, Gori, Tiflis, Tomanis [Dimanisi] ve Loru [Lore] civarındaki 106 köyün listesini vermektedir. Listeyi, birbirinin hemen hemen aynı iki "arzıhal" daha takip etmektedir. Belge, olağan resmi formdan farklıdır. Türkler 1578'de Kartlı'yı işgal etti ve Tiflis'e beylerbeyi atadı. Gori, sancak yönetimine dönüştürüldü ve Türk garnizonu kalelere yerleşti. Yani, Türkler, hakimiyetlerini sağlamlaştırmak için her türlü ön hazırlıkları yaptılar. Fakat, yerli halkın direnişi, Osmanlıların Kartlı'da siyasi ve ekonomik rejimlerini kurma çabalarını terk etme zorunda bıraktı. Eğer böyle olmasaydı, arzıhal, mevcut forma uygun şekilde yazılmış olurdu; ve burada kalenin etrafındaki yerler değil, eyalet, liva, nahiye ve kariyeler zikredilirdi. Tüm bu süre içinde hiçbir timar beratının verilmemiş olması, dikkate değerdir. [Sonuç olarak] mevcut belgelerden, Türklerin sadece Loru-Tomanis bölgesini yönetimleri altına alabildiği anlaşılmaktadır.¹² Ferhad Paşa, nüfus sayımını durdurmak ve tahrir defterini derlemek zorundaydı (İ.Uzunçarşılı). Tahrir defterleri ve timar beratlarının olmayışı, gerçek tarihi durumu yansıtır, çünkü Kartlı'nın bu sürede Türkiye'ye siyasi bağılılığı sadece vergi ödemeleri şeklinde mevcuttu (M.Svanidze).

Durum 1723-35 yıllarında tamamen farklıydı: Türkler, Kartlı'yı ele geçirdiler ve kendi devlet yönetimini oluşturdular. Paşa en üst otorite olarak atandı. Ül-

ke 6 bölgeye (nahiye) bölündü. Yönetim, yerli feodallere terk edildi; bunların bazıları Sultanın hizmetindeydi, diğerleri değildi. Kartlı nüfusunun sayımı, maliye açısından yapıldı. Sonuç olarak, 1728'de "Tiflis vilayetine defter ve mufassalı"¹³ derlendi. Osmanlı kadıları, Gori'ye, Tiflis'e, Triyalti'ye [Trialeti] hâkim olarak atandılar. Osmanlı toprak mülkiyeti sistemi kuruldu. Yerli halkın kendi toprakları üzerindeki halkları, Sultanların beratlarıyla belgelendi. Bu arada, Kartlı'daki "Osmanlı" yönetimi boyunca, miras kuralları ile birlikte sosyal yapı ve feodal Gürcistan'ın karakteristik özelliği olan vergiler muhafaza edildi. Geleneksel Gürcü hukuk rejimi, Osmanlı'nın siyasi, tarımsal ve yasal kurumları ile yan yana devam ettirildi (M.Kekelia). Bu durum, hediye beratları, satın alma senetleri ve benzeri Gürcü belgelerinde kanıtlanmıştır. Aynı durum, Türk hukuk ve yargı kurumlarının Macar şehirlerinin yönetimleri ile yan yana varolduğu Macaristan'da da mevcuttu (Hediyi Klara). Bab-ı Ali, yerli feodal aristokrasiyi yanına çekebilmek amacıyla yerel yargı kurumlarının dokunulmazlığını resmen kabul etti.¹⁴

Osmanlı imparatorluğunun büyük bölümünde askeriye ile feodal devlet arasındaki tarımsal ilişkiler, homojen yani her yerde aynı değildi. Bab-ı Ali'nin kendi kabul ettiği rejim, eyaletlerin geleneksel şartlarına göre değiştiriliyordu. Bu nedenle, Osmanlı tarım sistemini analizi ederken Osmanlı imparatorluğu içindeki ülkelerin kendi sosyal ve ekonomik şartlarını da dikkate almak gerekir. "Osmanlı Gürcistan'ı"ndaki tarımsal ilişkilerin özellikleri de yerel Gürcü toprak mülkiyeti kuralları ile ilişkiliydi (D.Bakradze). Diğer yandan, Türk askeri-feodal sistemi ve Osmanlı yargı ilişkilerinin kendine has özellikleri dikkate alınmadan, Osmanlı imparatorluğunun sınırları içinde geçici olarak ilhak edilmiş vilayetlerdeki siyasi ve sosyo-ekonomik ilişkilerin özelliğini belirleyebilmek de imkansızdır. Yukarıda belirtilen problemlerle ilgili ipucu ve bununla birlikte kanun-oluşturan kaynaklar, maliye amaçlarıyla yapılan farklı defterlerde ve Sultanlar adına maliye bölümleri tarafından verilen timar-beratlarında bulunabilir. Biz, yukarıda belirtilen kaynakların pek çok çeşidini açığa çıkardık ve inceledik. Örneğin, 1592 tarihli Erzurum Vilayeti Kanunnamesi.

Erzurum vilayeti üç tarihi Gürcü vilayetini içermiş-

ti: Tortu, Emirvan ve Sper. Gürcistan, Erzurum yönetimi altındaydı; ve Erzurum, askeri strateji ve yönetim açısından, Güney Kafkasya ülkeleriyle yakından bağlantılıydı. Bunu, Yazmalar Tur L 72'de bulunan "Erzurum vilayeti 1592 kanunlar kitabının" belli bölümlerini yayımlamaya karar verdiğimizde, belirtmiştik. "Kitap"taki bazı bölümler, "haraç" ve "ispençe", "aşk şarabı" ve diğer benzeri ödemeleri yapan Hristiyan nüfus, yani "kâfir" ve "zımmi"ler ile ilgilidir. Burada ayrıca, Ermeni Piskoposu ve Keşişinin hakları belirlenmiştir.

O.Barkan 1540 "Kanunnamesini" yayımladı.¹⁵ Tapu arşivi yazması ve kadastro N 441, ona yardımcı oldu. Biz de Tur L 72'nin bir kadastro listesi olduğunu ortaya koyduk.

Doğu Cyril Bölümünün ve Bulgaristan Methodii Milli Kütüphanesinin OAK 261 Defteri,¹⁶ Trabzon, Çıldır ve Kars eyaletlerinin timarlıkları hakkında bilgiler içermektedir. Metin, değişik kişiler tarafından yazılan siyakat formundadır.

"Cebe" olarak adlandırılan Defter, derleniş bakımından "icmal" yada "timar defteri"ne oldukça benziyor. Tek farklılığı, "cebe defteri" resmi kâtipler tarafından yazılırdı ve yerinde yapılan bir çalışmanın etkisine sahip değildi. Bu durum, bütün bilgilerin, ülkeler kriteri dikkate alınarak değil, fakat kronolojik sıralamaya göre yazılmış olduğu gerçeğini de açıklamaktadır. Bu, Sultan tarafından bahşedilen toprak düzenini (dirlik, timar, zemet, has) yazmak için kullanılan tipik bir resmi kayıt işlemiydi. Arazinin çeşidini (liva, nahiye, kariye) belirtiyordu; araziye işletenin ismini, yıllık gelirini ve arazinin kendisine verilmiş tarihini gösteriyordu. Böylece, "cebe defteri", "tahvil" şeklindeki belgelerde verilen bilgileri içeriyordu.

"Defter ve cebe"ye göre Çıldır eyaleti 21 liva'dan oluşuyordu: 1.Ahıska, 2.Ahılkelek 3.Çıldır, 4.Potskhev, 5.Khırtıs, 6. Aspinza, 7. Altunkala, 8. Öşke [Otskhe], 9. Hacrek, 10. Ardanuç, 11. Oltu, 12. Namirvan, 13. Penek, 14.Büyük Ardahan, 15.Küçük Ardahan, 16.Yukarı Acara, 17.Aşağı Acara, 18.Şavşad, 19.Levana, 20.Nısf-i Levana, 21.Bertgerk. Türklerin Tortum, Küçük Ardahan, Ardanuç ve Namirvan'ı 16. Yüzyılda fethettikleri biliniyor. Bu vilayetler, Güney Gürcistan vilayetleri ile birlikte, Kars ve Erzurum vilayetlerinin bir parçası oldular. Esasen, tarihi Ermeni ülkesini içeren Erzurum vilaye-

ti, ayrıca üç Gürcü vilayetini de kapsıyordu: Tortum, Namirvan ve İspir. Küçük Ardahan, Kars vilayeti içerisindeydi. Bu durum, 1596 Gürcistan Mufassala Defteri, tarihi Atabek Yurdu'nun kuzey ve kuzey-doğu bölgelerini ve Samtskhe ve Javakheti'yi içeriyor olmasını da açıklamaktadır. Fakat, Naima'ya göre, Sapar Paşa 1628'de Kızılbaş ordusunu mağlup etti ve Abaz Paşa'nın ayaklanmasını bastırdı. Sultan da ona Ardahan'ı ve diğer sancakları ödül olarak verdi. Ayn Ali, Koçi Beyi Göriceci, Ali Çavuş ve Namık Çelebi'ye göre, 17. Yüzyılın ilk yarısında Çıldır vilayeti 13 liva'dan oluşuyordu: 1. Oltu, 2. Khertvis, 3. Ardanuç, 4. Acara, 5. Büyük Ardahan, 6. Hacrek, 7. Potsksev (Posof), 8. Maçahel, 9. Penek, 10. Bertgerk, 11. Levana, 12. Nisf-i Levana, 13. Şavşat. Sancakların bölünmesi, livaların sayısını 8'den 21'e çıkardı.¹⁷

"Gürcistan Vilayeti Mufassala Defteri"ne göre, Altunkala, Aspinza, Öşke, Hacrek'in bir Paşanın yönetimindeki Ahıska'ya nahiyeler olarak kaydedildiğini; buna karşın, aynı yerlerin "Cebe Defteri"inde sancaklar ve hassalar olarak yazıldığını; ve Yurtluk ve Ocaklık haklarının, Samtskhe'nin Müslüman prensleri olan Sancakbeylerine ait olduğunu; not etmek gerekir.

"Cebe Defteri", Güney-Batı Gürcistan'daki Osmanlı tarım sisteminin incelenmesinde yararlanılabilecek önemli bir kaynaktır. Elimizde gerçeği tam olarak ve yeterince yansıtmayan çok miktarda timar beratları mevcuttur ve 1592 İcmal defterinden haberdar değiliz. Ayn Ali'nin, Koçi Beyi Göriceci'nin ve Ali Çavuş'un çalışmalarında ve diğer eserlerde bulunan bilgilerin doğruluğundan şüphe duyuyoruz. Kayıtlarda, 878 adetten oluşan bir arazi sistemi; ve bunlardan 17'si hassa, 94'ü zemet ve 767'i timar olarak gösteriliyor. Sadece Çıldır ve Büyük Ardahan hassaları resmiydi, yani "vezirlerin hassaları" sınıfına dahildi. Diğerlerinin hepsi de, yurtluk ve ocaklık idiler. Bu nedenle, bu arazilerin, Osmanlı döneminden önceki zamanlarda yönetici sınıfların sahip oldukları yasal ayrıcalıkları taşımaya devam ettikleri söylenebilir. İslam dinine giren Gürcü feodaller, sancakbeyi olarak ekonomik ve siyasi gücünü devam ettirdiler. Benzer durum, Türklerin değişik zamanlarda fethettikleri diğer ülkelerin tarihlerinde de görülmüştür. Bunlar, yerel feodallerin Sultan ile yaptıkları uzlaşmalara örnektir.

"Cebe defterine" göre, bölgedeki feodal temsilcilerin İslamlaştırılması süreci resmen sona erdirilmiştir. Yerli halk tamamen Müslüman olmuştur.

"Cebe" defterlerinin tarihleri konusunda dikkatli olunmalı, çünkü sancakbeylerinin gelirleri ile ilgili bazı rakamlar doğru değildir. Bunlar, özellikle Ardahan (24000 akçe), Potskhevi (20650 akçe), Ahılkelek (20000 akçe) ile ilgilidir. Memurların ihmali nedeniyle, Alashkert¹⁸ ve Somkhiti¹⁹ hassaları ve aynı zamanda Gori sancağının 4 zeameti ve 2 timarı, Çıldır kaydına yazılmıştır.²⁰ Çıldır kaydı, ayrıca Küçük Ardahan'da 42 dirliği içermektedir. Halbuki, Küçük Ardahan'daki çok sayıda ki dirlik, Kars defterinde görülmektedir. Bununla birlikte, Katip Çelebi'nin "Cihannâme"sine göre, Küçük Ardahan, hem Kars hem de Çıldır vilayetlerinin bir parçasıdır. Kabul edilmelidir ki bu, tarihi Atabek Yurdu toprağının tamamının Sapar Paşa'ya verilmiş olmasının bir sonucudur.

Timar beratları, Osmanlı tarım sisteminin araştırılması için daha güvenilir bir kaynaktır. Bunların büyük çoğunluğu bizim arşivlerimizde bulunmaktadır. Hepsisi de tezkirelidir ve Osmanlı diplomasi stilinde kullanılan örneklere sıkı sıkıya bağlıdır.

Şunları belirtmek gerekir:

1. Timarlar, zemetler ve hassalar, resmen belirlenmiş kurallara her zaman uymaz. 11000 akçe geliri olan bir gayrimenkul, zemet olarak verilirken; 14000 akçe geliri olan bir gayrimenkul, dört kardeşin hepsine birden verilir;²¹ bazı hassalar, en az 52660 akçe gelir yaratır.²²

2. Kural olarak, ortak işletilen gayrimenkullerin, toplam gelirleri belirtilir; her bir hissedarın payı ayrıca gösterilmez. Her bir işleticiye verilen timar beratları, ancak 19. Yüzyılın ilk yarısında görülmektedir.²³ Hassalar, ortak işletimcilğe verildi. Öşke sancağındaki iki kardeş, bir hasa yurtluk ve ocaklık olarak sahip oldular.²⁴ Sancakbeyi tarafından seçilen diğer iki kardeş ise Altunkale'ye sahip oldular.²⁵ 1757 yılındaki bir berata göre,²⁶ sancakbeyinin tayin ettiği üç kardeş hep birlikte, 2 iyuka ve 20040 akçe geliri olan Nisf-i Levane ve Bertgerk hassalarına sahip oldular. Bununla birlikte, bir sancak içinde arazinin büyüklüğüne bağlı olarak çok sayıda sancaklar bulunabilir (H. İnalçık), fakat askeri-idari işlevle-

rin nasıl bölüşüldüğü hâlâ açık değildir. Çünkü; sancakbeyi, idari görevlerini Kadı ile paylaşıyordu. (Y.Yücel)

Penesgerd, Levana, Nısf-i Levana ve Şavşad 17. Yüzyılda, yurtluk ve ocaklık tasarrufları ile mülk olarak verildi (Ayn Ali, Evliya Çelebi). Bir 18. Yüzyıl belgesi,²⁷ bu zamana kadar tarihi Samtskhe ülkesi üzerinde hiçbir mülk arazisinin olmadığını delillerini vermektedir. Burada esas olarak, “cebe defterleri”nin bilgilerine de doğrulanan “mir-i arazi” şeklindeki devlet arazileri vardı.²⁸ Gürcistan vilayetlerinin sahiplerine verilen mülk isimlerinin, bizim kitap arşivlerimizde bulunmamış olması, bu açıdan önemlidir. Yerel feodallere, dirlik olarak, tasarruf hakları olan yurtluk ve ocaklık statüsünde olan hassalar verildi (İ.Yücel). Çıldır vilayetinden Altunkala’ya²⁹ 200900 akçe geliri olan, Oşki’ye 266200 akçe geliri olan,³⁰ Aspinza’ya 220000 akçe geliri olan³¹ benzeri has-saları veren beratları bir kenara bırakıyoruz.

Mülkler, “Osmanlı” dönemlerinde (1723-35) Orta Kartlı’da resmen kayıt edilmedi. Burada temel olarak devlet arazileri ve Sultan’ın arazileri (“havasi humayun”) vardı.

18. Yüzyılın sonundaki beratlarla verilen farklı köylerin gelirleri, “Gürcistan Vilayeti Mufassala Defterleri”nde olanla tamamıyla aynıdır. Her ne kadar akçe-lerin döviz kuru değeri [alım gücü] ciddi olarak değiştirilmiş olsa da...

Türklerin ilhak ettiği topraklarda yaşayan Gürcülerin İslamlaşması, Osmanlı ekonomik sisteminin bir sonucuydu. Türk tehdidi, Hristiyan dinine karşı değildi. Ne de Türklerin savunduğu İslamlaşma, şiddete dayalıydı. Osmanlı imparatorluğu nispeten hoşgörülüydü, fakat bununla birlikte “Bey” unvânı sadece bir Müslümana verilebilirdi (H.İnancık). Tarihi Atabek Yurdu, daha ilk fırsatta İslamlaşma sürecini yaşamaya başladı. “Gürcistan Vilayeti Mufassala Defterleri”ndeki bilgilere göre, Samtskhe’deki Hristiyanların sayısı azalmıştır. “Cebe Defterleri”ndeki tüm timar sahipleri, ernik-dini orijinlerinden hiç bahsedilmeden Müslüman olarak yazılmıştır. Bu tür bilgiler, Osmanlı memurları tarafından tutuklan kayıtlara ve diğer belgelere resmi olarak kaydedildi. Gürcü feodallerin ve özellikle Vezir seviyesine yükseltilenlerin otantik soy isimlerini, yani sancakbeyi olan Cakeli-Tsik-

hisjvareli ve diğer soyluların aile köklerin bulabilmek, ancak Gürcü yazılı kaynaklar, Avrupalı misyoner ve gezgincilerin hikayeleri ve yerli halkın hayatta kalanları aracılığıyla mümkün olur. Osmanlı yönetimi, yerel feodallerin miras haklarını daima dikkate almıştı. Samtskhe’deki Gürcü feodaller, kilise mülklerinin sahipleri ve patronu idiler (D.Bakradze, M.Svanidze, O.Gigineishvili). “Osmanlı” yönetiminin 12 yıl devam ettiği Orta Kartlı’da durum farklıydı. Türk yöneticiler, konumlarını güçlendirebilmek için uzlaşma yaptılar. Givi Amilakhvari, Luarsab Tarkhnishvili, Erasti Kaplanishvili, Vak-husti Abashidze ve diğer Gürcü feodallerin kendi toprakları, has ve zeamet olarak kendilerine verildi ve Hristiyan olarak kaldılar.³² “Bu, Osmanlı döneminde bir toprak sahibi olabilmek için muhakkak Müslüman olma zorunluluğunun olmadığı anlamına gelir (Bistra Tsvetkova). Feodallerin sadece küçük bir bölümü, sosyal standartlarını korumak ve geliştirmek için Osmanlılarla işbirliği yaptı. Bunlar, Osmanlılara aşırı derecede itaatkar olmak için çabaladılar ve Prens İsa ve oğulları Abdula-bey, Halil, Ahmet, Hüseyin ve Ali gibi feodaller İslam dinine girdiler.³³ Osmanlı İmparatorluğuna haraç vermek suretiyle bağlı olan İmereti hep Hristiyan kaldı. Burada sadece bazı istisnalar vardı: Rusya’da Kutayislililer [Kuttaisians] olarak adlandırılan ünlü soylu bir ailenin neslinden olan Hasan Ağa Kikiani gibi Gürcü feodaller (S.Jikia), kısa bir süre için İslam’a girdiler.

Tubinger Devlet Kütüphanesinde saklanan Osmanlı yazması Mus.Or.quart 1488 ve bununla birlikte değişik etik-moral çalışmalar (Manfred Gotz), Hristiyanlıktan İslam’a dönüşün kurallarını gösterir. İslam dinine girmek isteyen bir Hristiyan kişi, önce Arapça olarak daha sonra kendi dilinden “tevhit” getirmesi gerekir. 18. Yüzyılın ilk yarısında yaşamış Osmanlı şairi ve tarihçisi Ahmed Kellimi, bu kuralı bir Gürcü kişinin örneğini vererek anlatmaktadır. Arapça olarak yazılmış “tevhit” ve “şahadet”in bulunduğu Gürcü metinde “tevhit” merasiminin tamamı veriliyor, fakat Muhammet’in peygamberlik misyonundan hiç bahsedilmiyor.

Bab-ı Ali, Filistin’i fethettikten sonra, oradaki tâbi Hristiyanların tüm sorunlarına bir çözüm getirdi. Katoliklerin ve Piskoposların rütbelerini yükseltmek veya dü-

şürmek Türk Sultanın yetkisindeydi. Sultanların beratları, onları kiliselere ve manastırlara yerleştiriyordu. Tiflis kitap arşivlerinde, Sultanlar tarafından yayımlanmış Gürcü kilisesinin tarihini gösteren iki çizelge vardır. Onlardan biri, bir ferman,³⁴ yani şikayet formunda bir hükümdür: IV Sultan Mehmed (1643-1686)'in imzasını taşıyor ve Rum Akhıska [Atskuri] vilayetinde keşiş Ioanne'nin Piskoposluk unvanına yükseltilmesi ile ilgilidir. Belge, 1648'da, Çıldır beylerbeyi Yusuf Paşa'ya teslim edildi. 1722 tarihli diğer bir ferman,³⁵ III. Ahmed tarafından imzalanmış ve Kartlı'nın Katolik lideri Domen-ti'ye cemaatini Lezgilerin saldırılarından koruması için yetki vermişti.

Gürcüler, Kudüs'te daha önce sahip oldukları güçlerini 16. Yüzyıldan itibaren kaybettiler. Manastırlarını ve meskenlerini, Ermeniler, Yunanlılar ve Fransızlara ipotek olarak bırakmak zorunda kaldılar. Daha sonra borçlarını ödemekte zorlanınca kutsal mekanlarını terk ettiler. Bu nedenle, Gürcü manastırlarının, kiliselerinin, diğer mekanlarının ve haç beldelerinin Ermenilerin ve Fransızların kontrolüne geçtiği görüldü. Yunanlılar, Kutsal Topraklarda Gürcülerin sahip oldukları her türlü şeyin "yasal" mirasçısı olarak ortaya çıktılar. Gürcülerin bu durumdan memnun olmamaları ve Ermenileri ve Fransızları Bâb-ı Ali'ye sürekli olarak şikayet etmeleri,

doğal bir dudumdur. Sultanın bu şikayetlere karşılık olmak üzere verdiği emirler ve fermanlar, Gürcülerin 16.-19. yüzyıllarda Kudüs ve Sina'daki kolonilerinin tarihini incelenmesi ve aydınlatılmasında yararlı olacak tek kaynaktır.

Kanuni Süleyman'ın Gürcüler ile Fransızlar arasında çatışmaya yol açan problemlerin çözülmesi amacıyla verdiği hükümler, Fransız Kilisesi *Custodia di Terra Sancta*'nın arşivinde bulunmaktadır.³⁵ Biz bu belgelerin kopyalarını elde etmeyi ve Gürcü diline çevirilerini yayımlamayı başardık. Bunlar, Kanuni Sultan Süleyman'ın *Amud della Collona* Gürcü manastırının Fransızlara devriyle ilgili olarak yayınladığı 1558 ve 1561 tarihli hükümlerdir.

Bâb-ı Ali, Kudüs Patriğinin Suriye, Gürcistan, Valahiya ve Moldova'daki manastırlarda bağış toplaması ve gelir elde etmesine izin verdi. Sultan, Hristiyan keşişlerin ve din adamlarının şikayetlerini kendilerine uygun gelecek şekilde çözdü. I. Selim ve ardıllarının St. Catherine Manastırı'na (Klaus Schwarttz) verdiği Ahidnameler, buna bir örnektir.

"Sonuç olarak, Türk boyunduruğu hakkındaki kararlık düşünceler, mümkün mertebe aydınlık hale getirilmelidir" (Gervinius).

1 Yer isimlerinin İngilizce karşılıkları köşeli parantez [...] içinde verilmiştir.
2 Tur d
3 Ar Tur d
4 Leningrad [sic.]'daki Merkez Devlet Tarih Arşivinde Güney Gürcistan ile ilgili 150 civarında sultan beratları bulunuyor. F.1258.
5 Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi, F.1450, kitap 57.
6 GMDTA, f. 1453; f.2, inventory 2, 1414.
7 Koca Hüseyin, Münecim Paşa, Mustafa Naim, Katip Çelebi, İbrahim Pegevi, Mustafa Seliyanık, Kara Çelebi-zade vb. 'nin çalışmaları.
8 Belge E 6678, Topkapı Müzesi
9 Sd. 549, Ad. 91, Yazmalar Enstitüsü; ve Belge E5822, Topkapı Müzesi.
10 Mühimme Defteri, T. XXXIX, N. 48.
11 Başbakanlık Arşivi, N. 527.
12 Başbakanlık Arşivi N. 769 ve East of Cyril (İslav'ın Doğusu) bölümü ve Methodii Milli Kütüphanesi'nden alınan belge, OAK 167/13.
13 Topkapı arşivinde korunuyor, 847/418, 900/881. Metin, the Acad, S. Jikia tarafından yayına hazırlandı.
14 Isak Paşa'nın bir belgesi, Hd 3120.
15 Başbakanlık arşivi.
16 Arşiv no 17.

17 Z.Chichinadze'ye göre, 25'e kadar.
18 N 694.
19 N 726, 801.
20 N 745, 747, 777, 780.
21 Tur d 2.
22 Tur d 55, 121.
23 Ar Tur d 45, 46, 47, 29, 31, 32, 39, 49, vd.
24 Ar Tur d 37.
25 Tur d 181.
26 Tur d 185.
27 Tur d 185.
28 N 14, 20, 26, 63, 208, 233, 247, 265, 323, 337, 508, 540, 543, 730.
29 Tur d 21, 270; Ar Tur d 137, 181.
30 Ar Tur d 37.
31 Ar Tur d 37.
32 Tur d 32, 37, 55, 126, 285, vb.
33 Tur d 89, "Jaba Defter" N 726, 777, 779.
34 Tur d 14.
35 Ar Tur d 75.
36 N 95, 102, 135 ve 145.

XVIII. YÜZYILDA AZERBAIJAN'IN GÜNEY BATISINDAKİ OSMANLI SINIR MUHAFAIZLARI

DR. SEVDA ALI KIZI SÜLEYMANOVA
AZERBAIJAN BİLİMLER AKADEMİSİ ŞARKİYAT ENSTİTÜSÜ / AZERBAIJAN

Akademisyen İ. Y. Karçkovskiy ve W. W. Barthold Arap devletinin politik bakımdan tam olarak yenilgiye uğradığı bir dönemde Kafkaslarda İslam medeniyetinin en parlak devrini yaşadığını ve klasik Arap dilinin, edebiyatının bütün geleneksel usuluplarını derinden derine benimsemiş olan bilim adamlarının dünyevi ve dini ilimler alanında sadece Avrupa şarkiyatçıları değil, hatta Arap bilginlerini bile hayretlere düşürdüğünü söyler. Onların kanaatine göre, Arap dili ve bu dilde meydana çıkmış edebiyat Arap ülkesi dışında hiçbir yerde XX yüzyılın ortalarına kadar canlılığını bu şekilde tam olarak koruyup sağlayabilmiştir.¹ Arap dilli yerel kaynakların son derece önemli oluşu işbu kaynakların yansıttıkları muhitin içinde yazıya alınmaları ile açıklanabilir. Yerel kaynaklar sadece tarihi olgularla ilgili bilgi vermez. Olaylar tarihi bir gerçek olarak değerlendirilmektedir. Dışarıdan verilen ve bazen de yerel şartları doğru dürüst bilmeden ve önceden belirlenmiş kanaatlere dayanan bilgilerle karşılaştırıldığında bu kaynaklarda verilen bilgiler dönemin kültür geleneklerinin birer örneğidir ve çağın şartlarını her yönüyle nitelendirmek açısından pek büyük önem taşır. Fakat yazıklar olsun ki, Safeviler döneminde Azerbaycan'da Arap dilinde yazıya alınmış birçok kaynaklar mahvedilmiştir. Söz konusu kaynaklar genellikle XVIII yüzyılda Azerbaycan'ın kuzey-batı hudutlarında oldukça kuvvetli askeri-siyasi kurum olan Car-Tala camialarının tarihi topraklarında Zakatla ve Balaken bölgelerinde korunup sağlanmıştır.² Burada değişik bilim alanlarına ilişkin yüzlerce Arap el yazmasının yanı sıra Arap dilinde yazılmış arkeografik malzemeler-tarihi kronikler (vekayinameler), hatıra notları, alım satım makaveleleri, resmi

mektuplar ve belgeler, hikayeler ve şiir defterleri ve benzerleri adı geçen bölgede yüzyıllardan beri derin kökleşmiş Arap dilinde yazma geleneğinin bir kanıtıdır. Azerbaycan, Gürcistan, Dağıstan hanlarının, Türkiye ve İran devleti temsilcilerinin, Şeyh Şamil'in ve müritlerinin Car-Tala'ya yazdıkları mektuplar Car-Tala askeri-siyasi birliğinin bölgede önemli durumda olduğunu göstermektedir. Resmi mektup ve belgelerin yanı sıra şahsi mektuplar da Arap dilinde yazılıyordu. İ. Karçkovskiy'in fikrine göre, Arap edebiyatının en kıymetli örnekleri olan özlü sözler, vezceler burada sadece görüntüdeki güzelliği için değildi, hem de gerçek yaşam tarzına girerek günlük yaşamın bir parçasına dönüşmüştü. Bu mektuplarda gurbet ellerde bir hakim katında askeri hizmette bulunan birisinin gencicik bacasına müracaat ederek ailesinin durumunu sorduğu, bir bilim adamının okumak için götürdüğü kitapları üç gün sonra iade ettiği ves. anlatılmaktadır. Burada aynı zamanda fıkıh ilmine dair bir eser hakkında düşünceler ileri sürülmekte, bir kadının öbür kadından tartışmaya çözüm getirmesi istenmekte, bir başkasının bayramdan dolayı şehir meydanında kendi kölesi azat ettiğini bildirdiği, bir delikanlının bir başkasını tehdit ettiği ves. anlatılmaktadır. İlimle uğraşmak, kitap okumak, yazmak en büyük sevap sayılıyordu ki, bu da İslam ideolojisine dayanmaktaydı. Belirli kitapların yeniden yazılışı zamanını belli dini bayramların geçirildiği zamana denk getirir, yazdıktan sonra onları mescide veya mirasçılara vakıf olarak verirlerdi.

Sözü edilen arkeografik kaynaklar XVIII yüzyıl Azerbaycan tarihinin araştırılması açısından da ayrıca bir önem taşımaktadır. Sıcaklığına olaylar, sert mücadele-

leler, geniş ölçüde ayaklanmalar ve yürüyüşlerle nitelenen bu döneme ilişkin mükemmel kaynak olarak asıl bu sert zamanların ve mühitin ürünü gibi Arap dilinde yazıya alınmış “Car salnamesi”ni söyleyebiliriz.³ XVIII yüzyıl Car savaşları sırasında kaleme alınmış “Car salnamesi” vakayinamesinde dönemin siyasi manzarası açık bir biçimde ele alınarak aydınlatılmıştır. Yıllık zariflikten uzak ve soğuk bir dille yazılmış, bir nevi gelenek halini almış ve hatta klişeleşmiş bir şekilde tarihi notlar yıllığını hatırlatır. Salnamenin meydana çıkışı sebebi bu bölgede yaygın hale gelmiş olan kronolojik cetvellerin tertiplenmesi geleneği ile de açıklanabilir. Salnamede malumatların tarihlerinin bir kaç yerde değiştirilmiş gösterilmesi de bu fikrin doğruluğunu göstermektedir. Kronolojik notlar ilahiyat ve İslam hukukuna ilişkin kitapların sonunda veya ayrıca olarak notlar ve defterler (küçük kitaplar) halinde, bazen ise öteki yerel vakayinamelere-artık efsaneye dönüşmüş ve kısmen de Arap tarihçilerinin eserlerinden çıkarılan parçalardan oluşan kaynaklara (örneğin; “Derbent-name”, “Tarih-i Dağıstan”) ilaveler şeklinde yazılıyordu. Bahis konusu kronolojik notlar Gürcü kinklosları, Osmanlı (vakayiname) takvimleri, Paskalya kronikleri, Batı Avrupa annaları ile karşılaştırılabilir. Takvim ve kronolojik cetvellerin aradan zaman geçtikçe tarihi salnamelere, yıllıklara, vakayinamelere dönüştüğü kanuna uygunluğu Münecimbashi’nın “Şirvan ve Derbent tarihi” eserinin de ilk önce krnolojik sisteme göre tertiplendiği ihtimalini doğrulamaktadır.⁴

Car-Tala’da günü gününe olayları yazmak ve olguları anlatmak camia kadısının veya köy mollasının (dibir) vazifesi idi.⁵

“Car salnamesi”nde sadece Car-Tala cemaati etrafında ve doğrudan doğruya onların katılımı ile baş gösteren olaylar değil, bunun yanı sıra Azerbaycan’da ve genellikle Kafkaslar’da cereyan eden tarihi vakaların tasviri de yer almaktadır. “Car salnamesi”nde Osmanlı ve Safevi devletlerinin karşı karşıya bulundukları bir şeraitte Kafkaslarda yaşayan değişik halkların siyasi bakımdan hangi tarafa eğilmeleri, Safeviler devleti’nin çöküşü ve yönetimde boşluğun meydana çıktığı bir mekanda ve zamanda bölgesel nitelikte yönetim birimlerinin teşekkül etmesi ve Azerbaycan hanlıklarının ortaya çıkış süreci, ara

savaşları, halkın başkaldırıları ve s. ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Aynı dönemde bölgede baş gösteren siyasi olaylarda Car-Tala cemaatinin bilavasita iştirak etmesi ve bazen de olayları önemli ölçüde etkileyebilmesi veya hatta meseleyi halledebilen bir vasıtacı durumunda olması heralde Azerbaycan’ın kuzey-batı hudutlarında yerleşen bu askeri-siyasi kurumun coğrafi-stratejik mevkii ve geleceksel olarak yetkili oluşu, Car-Talalılar’ın ise tarih boyunca “sınır koruyucuları” gibi askeri sanat bakımından önemli statüsü ve para ile tutulmuş profesyonel ordusunun varlığı ile açıklanabilir.⁶ Doğrudur ki, Osmanlı ve Safevi devletleri sisteminde resmi olarak Azerbaycan’ın Gürcistan ve Dağıstan’la olan sınırında beylerbeyi vazifesine bağlı olan askeri hizmeti Kah İlisu veya Sahur yöneticileri yerine getiriyorlardı. Osmanlı fermanlarında İlisu sultanlarının Şeki beylerbeyliğine atanması ve onlardan buna uygun da askeri hizmet talebinin olduğu da ifade edilmiştir.⁷ Kaynaklardan belli olduğu üzere, Osmanlı ve Safevi sarayı Car-Tala ile genelde İlisu sultanları aracılığıyla irtibat sağlanıyordu.

Car-Tala camialarının “sınır koruyucusu” pozisyonu eski bir geleneğin kalıntılarıydı ve kendi bünyesindeki arkaik şekilleri korumaktaydı. Bu statü işte onlara müstakillik ve mülk (mülkiyet) hakları tanıyordu. El birliğiyle ortak olarak aşağı tabakadan yoksul halkla beraber mülklere sahip olan serbest camiaların sosyal yapısı onların siyasi statüsüne bağlı idi.

Onların saymaca olarak tabiiyetini kabul ettikleri devlet burada kendi askeri güçlerini tutamazdı ve kendi iradecilerini de sağlayamazdı. Sınır koruyucuları olarak onlar her türlü vergiden bağışık tutulmuşlardı ve sadece askeri yükümlülük taşıyorlardı. Osmanlı fermanlarında da asıl bu mevkilerinden dolayı: “Doğu’da bulunan yağmacıların, çapulcuların yollarını kesmek, onların verebilecekleri zararı önlemek, Gürcistan ve Şirvan’a hazırlığı yapılan askeri harekate katılmayı üzerlerine almak koşulu ile Yenisel nahiyesi, padar, Akhilo, Bey-Ahmedli, Lelleli vesait için müdebbir Car-Tala beylerine veriliyor” denmektedir.⁸

Muhtelif kaynaklar, başlıca olarak “Kartlis Tskhovreba”, Mirze Cemal Cavanşir’in “Karabağ tarihi” ve Zakatala arkeografik malzemeleri içerisindeki mektuplar Şirvan’da, Karabağ’da, Gürcistan’da para karşılığında

Car ordusunun sağlandığı gerçeğini tasdik ediyor. Gamba eserinin ikinci cildinde, Car Balaken'e ayırdığı altı başlıktan ibaret olan üçüncü bölümde Car-Balarken ahalisinin komşu derebeyiler ve Yakın Doğu yöneticileri tarafından icara alınmaları, para karşılığı sağlanmalarına ilişkin bilgiler verir. Onlardan Kartli-Kahetiya'da iç emniyeti koruyan kuvvet olarak istifade edildikleri de kaynaklarca belirtilmektedir.⁹ Bu doğrultuda O.İ.Konstantinov'un yazıları ve Rus arşiv malzemeleri de geniş bilgilerle doludur.¹⁰ Gamba onların din amilini önemsemeyerek gerek müslüman, gerekse de hristiyan yöneticilere hizmet göstermeye gittiklerini kaydeder. Bunun bir örneği Zakatala arkeografik malzemeleri içerisinde Hacı Haremeyin Hacı Mahşmut el-Cari'nin Emir Sultan han'a yazdığı mektuptur. Mektuptan satırlar: "... sizin yanınızda İslam namına yürüyüşteki iştirak etmek için şerefli hizmete Ali'nin, Mehmed Ali Hizri oğlunun, merhum Mehmed'in oğullarını gönderiyorum... Ben kimi olursa olsun, sadakatle hizmet gösteriyorum ve müslüman olsa da, gavur olsa da hiç kimseye satılmam".

Car ordusunun çeşitli yöneticiler tarafından da para karşılığı askeri hizmete alındıkları salnamenin metninden bile açık bir biçimde anlaşılmaktadır. Bu da ilginç bir şeydir ki, Car-Tala kökenli askerlerin hakkı Dağıstanlı ve muğal askerlerin hakkından yüksek olmuştur. Salnamenin metninde, örneğin, Car-Tala ve velayetten askeri birlik koşun çağıran Şirvan yöneticilerinin Car-Tala koşunundaki her bir "lezgi"ye üç tümen para, her bir muğala da bir tümen vermek gibi şartları olduğuna ilişkin kayıt var.¹¹

Car-Tala'nın Şirvan ve Gürcistan üzerine yapılan baskınlarını tahlil ederken V.N.Leviatov J.Hanvey'in düşüncesini destekler. Onların kanaatine göre, carlılar hiç de şah vergilerinin ağırlığı yüzünden isyan etmediler. Zaten onlar şah hazinesine vergi vermiyorlardı, bunun tam tersine daha eskiden beri shaftan guya devletin merkezden en uzak bölgelerinde sınırları korudukları için, gerçekte ise İrana bağlı olan yerlere saldırmamaları ve şahin tabiiyetini kabul etmelerinden dolayı vesait alıyorlardı. "Sınır koruyucusu" statüsü eski bir geleneğin veya tarihi gerçeklerin kalıntısıydı.

Ülkeyi düzen bozukluğu ve kargaşa bürümüşü ve bu kargaşalık içinde carlılar kendi haklarını alamıyorlar-

dı.¹² Onların ayaklanmalarının en başta gelen sebebi de işte bu idi.

Bahis konusu dönemde Safevi devletini bürüyen kriz sonucu olarak şah vergileri haddinden fazla arttırmıştı. Ülkeyi isyanlar dalgası sarsmaktaydı. Devlet gelirlerinin azalması yüzünden şah hükümeti hatta vergiden muaf tutulan şahıslardan da vergi toplar, devlet görevlileri yerel yöneticilerin oldukları her şeye - varı yoğuna, malına, mülküne el koyuyordu.

Yesai Hasan Celaylan Gürcistan ve Şirvana yönelik tahrip ve darmadağın edici saldırıların sebebini isyancıların Safevi ve ermeni ayanlarının tahriki ile şah tarafından haksız yere idam edilmiş zengin Gebele meliklerinin intikamını almak isteği ile izah eder. Ayaklanmaların ayrıntılı tasvirinin ardından müellif yazıyor ki, önce kendileri ve sonra da oğulları Şamahı hanları tarafından takip edilen, sayısız malları ve devletleri talan edilerek yoksun bırakılan Gebele melikleri sünni idiler. Onların sağ kalan iki oğlu - İbrahim ve Kasım Car-Tala'ya kaçtılar. Verilen habere göre yalın ayak başı kabak Car-Tala kabile reislerinin önüne geldiler ki, bu da onlar için ayrı bir anlam geliyordu. Onlar kendileri için bu hadiseyi büyük hakaret sayarak herkesi bir olmaya seslediler ve saldırıya geçtiler.¹³ 1721 yılında Heşterhan (Astarhan) valisine yazdığı mektubunda Hacı Davut Kızılbaşlar'ın zor kullanarak haksızlık ve zulmettikleri yüzünden onlara karşı geldiklerini ve onlardan dökülen kanların intikamını aldıklarını anlattılar.¹⁴ Ülkenin kuzey eyaletlerini bürümüş bu isyan dalgası Car-Tala'dan başlatılmış ve komşu derebeylikleri, ayrıca din dairelerini birleştirecek bütün Şirvan'a yayılmıştı. Şirvan'ın Gürcistan'ın köylerde yaşayan ahalisi ve muhalefette olan derebeylik düzeni yöneticileri de isyancılardan yana olarak ayaklananların sıralarına katıldılar.

Mücadele dini şekil almıştı ve "mümin sünnileri" "kafir şiiilere" ("rafizilere") karşı mücadelesi şiarı altında inkişaf etmeye başlamıştı. Bu meselede ise Safevi devletine karşı din savaşına girişen Osmanlı Devleti'nin etkisi de pek az değildi. Fakat Nadir Şah'ın Safevi hükümdarlarının yasal egemenliğini temelleştiren Şii Jenealojisine karşı yönelik politikası, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Kafkasya'daki hakim sünni çevrelerinin Safevi "şehzadelerini" desteklemesi veyahut Osmanlı-Afgan münase-

betleri dini şiarların sadece ve sadece siyasi amaçlara hizmet ettiğine kanıt olarak gösterilebilir. Bellidir ki, herhangi bir mücadele şekli bu mücadeleye şekil veren fikrin mahiyetinden, onu harekete-geçiren maddi perde altındaki ekonomik ve şahsi çıkara sevkeden etkenlerden ve bir de mücadeleye dış görünüş veren ideolojik boyadan oluşur.

Safevi İranı'na karşı çıkarak ona cephe alan Car-Talılar başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu'nun da hükümlerine altına girmekten imtina ettiler. Onlar 1724 yılının temmuz ayında İstanbul sözleşmesinden¹⁵ sonra Gürcistan'da yerleşmiş Osmanlı muhafız kuvvetleri üzerine saldırıya geçtiler ve zapt ettikleri topraklardan, kendi mülklerinden, büyük çıkar ve ganimet sağlayan baskın ve talanlarından geri durmak istemediler. Bunun yerine onlar Osmanlı devletinden kendileri için büyük pay elde etmeye çalıştılar, Surhay han'la¹⁶ ve Ali Sultan'la¹⁷ rekabet ettiler. Zakatala arkeografik malzemeleri içerisinde üzerinde konuşulan dönemde Car-Talılarla Osmanlılar arasındaki ayaklanmalara, barış ve uzlaşmalara ilişkin bir takım mektuplar, yazışmalar ve diğer belgeler vardır.¹⁸ Bu dönemde hem Rusya, hem de Osmanlı İmparatorluğu Kafkasya'nın değişik bölgelerine casuslar göndererek kendilerine müttefik arayışları içinde idiler.

Bu ise toprakları derebeylik düzenine göre yöneten bir takım yöneticilerle öteki kuvvetler arasındaki çekişme ve tartışmaları biraz daha gerilimli duruma getirmekte ve derinleştirmekteydi. Hacı Davut'un ve Surhay hanın Osmanlı devleti ile yaptıkları görüşmelerden pek rahatsız olan Rusya büyük hızla yayılmakta olan ayaklanmaların getirebileceği başarıların elde edilmesi sonucu Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkaslarda kuvvetlenebileceğini anlayarak isyanları bastırmakta İran'a yardımda bulunmaya karar aldı. Bu amaçla da Kafkas ötesinin hristiyan buyrukçuları ile temasa girdiler. Gürcü çarı Vahtang ve Gandzasar Pravoslav kilisesi patriği Yesai'nin başkanlığı ile Gürcü ordusu "lezgileri"¹⁹ Gence'den sürüp çıkardıktan sonra Şamahı'da Rus ordusu ile birleşmeli idi. Yesai'nin "Alban ülkesinin kısa tarihi" kroniğinde anlattıklarına göre, Car-Talılar'ın ve Ali Sultanın ettikleri akınlardan sonra Arsak'ın dağlarında saklanan Karabağ melikleri on iki binlik bir ordu toplar ve Gence yakınında Gürcü ordusu ile birleşerek Surhay han ve Da-

vut bey'in elinde bulunan Şamahı'ya baskın yapmak için Rus ordusunun gelişini beklemeye başlar. Fakat kurulan bu plan sadec plan olarak kalır. Çünkü Petro deniz felakati sonucu yüklerin, erzak ve savaş araçlarının kaybedilmesi sonucu, bunun dışında Osmanlı İmparatorluğu ile gerginliğin tırmanabileceğini düşünerek acilen Derbent'ten geri döner. Karabağ ve Gürcü oldukları da daşılabilir. Osmanlı kaynaklarından "Gaime" bu olaylar tasvir edilirken gösteriliyor ki, Surhay han Şamhal Adil Girey'i Şirvan yöneticiliğine atanmış olan Davut bey'e karşı duruma geçirir ve o, Davut bey'in üzerine gitmeye hazırlanırken Ruslar hücum eder. Adil Girey topladığı ordunun bir bölümünü hazırlanırken Ruslar hücum eder. Adil Girey topladığı ordunun bir bölümünü Tiflis'e göndererek yolları kapatır. Kendisi ise büyük ordu ile Derbent ve Baku kalelerini ve bu kalelerin çevresini tutarak "kafirlerin" ordusu ile savaşa tam hazır duruma gelir. Fakat ne Safeviler'den, ne ruslardan, ne de gürcülerden bir kimse yerinden kıpırdamaz. Hiç kimse "lyezgi ve Ağvan" isyancıları karşı savaşa girişmeyi göze alamıyor.²⁰ Bu sırada Car-Tala ordu birlikleri Vahtang'ın rakibi Mehmed Kulu han'la Tiflis'i tutar. Vahtang Moskova'ya kaçır. Yazarın adı bilinmeyen bir ermeni kroniğinde bu hadiselerde Gürcü Pravoslav kilisesi patriğinin ihanet ettiğini ve Mehmed Kulu han'a (Car-Tala'ya) gizli olarak gönderdiği mektubunda şehir kapılarını onların yüzüne açacağını bildirdiği şeklinde bir bilgi var.²¹ Bu da çok ilginçtir ki, Zakatala arkeografik malzemeleri arasında eski Gürcü dilinde ve gizli yazı ile yazılmış bir mektupta bir anahtardan ve kapıların açılması hakkında bir haberdan bahsedilmektedir.²² Sözü edilen kaynakta Sultan Ahmet'in, Tiflis'in "lezgiler" tarafından ele geçirilmesi haberini duyunca ordusunu Mesheta'ya göndermesi ve o yerleri kendi topraklarına ilhak etmeye karar verdiğine dair bilgi de yer almaktadır.²³ "Car salnamesi"nde baş gösteren hadiseler aşağıdaki şekilde sıralanarak şöyle anlatılmaktadır.²⁴

"Car-Tala ordusu Tiflis'i ele geçirdikten sonra geri döner. Bunun ardından Kör İbrahim Paşa'nın komutanlığı ile Osmanlılar'ın ön askeri birlikleri Tiflis'e dahil olur. Osmanlılar Tiflis'ten Gence'ye gider Gence'nin yukarı mahallesini tutar, aşağı mahalle onlarla savaşa girer, ve 1723 yılında kasım ayının sonlarına doğru Safeviler

tarafından şehirden çıkarılırlar. Bunun içindir ki, Muhammet Kulu han Car-Tala ordusu ile Gence'ye gelir ve aman vereceğini vadederek şehire dahil olur. Onlar Gence'nin yöneticilerine sünni mezhebini kabul ettirerek geri dönerler. Bundan sonra 1725 yılının ağustos ayının sonlarında Mustafa Paşa Gence'ye gelir ve Osmanlılar şehiri ele geçirirler.”²⁵

Olayların bu şekilde cereyan etmesi Osmanlılar'la Car-Talalılar arasında evvelceden belli bir mutabakata varıldığına ilişkin bir takım kuşkular da uyandırılabilir. Fakat sonraki hadiseler bunun tam tersini gösterdi. Car-Talalılar Tiflis'i ve Kahetiya'nın köylerini ve mülklerini onların elinden alan Osmanlılar'a ve onların müttefiki olan Kırım Tatarları'na karşı saldırı düzenlediler.²⁶ Olabilir ki, Car-Talalılar'la Osmanlılar kendi aralarında anlaşamamışlardı. Car-Talalılar da ümit ettikleri “ülke” topraklarını almamıştır.²⁷

Salnamenin metninden anlaşılmaktadır ki, Car-Tala'nın başlıca amacı Yenisel ve başka yerlerdeki “ülke” topraklarının yeniden alınması olmuştur. Örneğin, 1733 yılında Carlılar'ın baskınlarının önünü almak, saldırıları önlemek amacı ile Surhay han onlardan 18 kişinin rehin olarak verilmesini ister ve onlara “esas fikirleri olan ülke” ve bir de rehinde olanlara her ay iki tümen aylık vereceğini vadeder.²⁸

Car-Talılar'ın Gürcistan'da yerleşmiş Osmanlı muhafız kuvvetlerine karşı hücumlarının sebebi olarak Hacı Davut'un Şamahı hanlığına tayin edildiği için Osmanlı İmparatorluğundan acısını çıkarmak isteyen Surhay han'ın tahriki ile türetildiği gösterilmektedir.²⁹ Fakat 1727 yılında Surhay han iki boncuk Paşa rütbesini alarak kendi amacına ulaşmış ve 1728 yılında Surhay hanı olarak tasdik edilmişti. Car-Talalılar ise bir kaç defa Osmanlılar ile barış anlaşması yaptıklarına rağmen, 1734 yılına kadar Top-Karaağaç'a,³⁰ İmamü'l-İslam'ın tabiiyetinde olanlara Gürcü köylerine ve Osmanlılar'ın müttefikleri Kırım tatarları'nın ülkesine akınlar ediyorlardı ve başlangıçtaki saldırıları hep beraberce düzenledikleri Surhay han ve Ali Sultan ile tartışmaya girerlerdi.³¹ Olaylar salnamede şöyle anlatılmaktadır:

Surhay hanın egemenliğini Car, onun arazisinden-köylerinden geçerek onlara giden her bir kimseden bir tümen para alırdı. “Onlar (Surhay han ve Halil bey) de-

falarca tatlı dille vaatlerle Carlılar'ı kendi yanlarına çağırıyorlardı, fakat Carlılar gitmediler. 1146 yılının sonuna kadar (miladi tarihle 1734 yılının beşinci ayına dek) durum aynen böyle devam etmekteydi”.³² Bu hadiselerde Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında bir taraftan bir tarafa meyleden yerli yöneticilerin ve serbest camiaların istikrarsız durumu hemen dikkati üzerine çekmektedir. Kafkas halklarının Osmanlılar'a karşı mücadelesinin daha da şiddetlenmesini isteyen Rusya Dağıstan ve Azerbaycan'ın Hazar kıyısındaki bölgelerini eline geçirmişti. Durum böyle iken öteki eyaletlere de politik çıkarlarına ulaşmak amacıyla kendi adamlarını göndermişti. Rusya bu sorumlu şahısları ve casusları aracılığıyla Kuzey Kafkas, Gürcistan ve Azerbaycan'ın derbeyileri arasında fesat karıştırarak fitne çıkarma yoluyla derebeylik düzeni yöneticilerinin birçoğunu kendi tarafına çekebilmişti. Avar han ve bazı serbest camialar da sözü edilen dönemde Rusya'ya meylediyorlardı. Hacı Davut'la, Ali Sultan'la ve Dağıstan'ın bazı yöneticileriyle de rekabet eden Surhay han'ın Safeviler'e karşı savaşta yenilgiye uğramasının sebebi de işte bu ikiliğin, bu çekişmenin ortaya çıkmasından kaynaklanıyordu. Salnamede şöyle anlatılmaktadır:

“Avar yöneticisi olan Nusal han Dağıstanlılar'ın büyük bir bölümünün İran ordu birliklerine karşı savaşı için ordu kuvvetleri toplayan Surhay han'ın yanına gitmesine müsaade etmiyor. Car-Tala'dan gidenlerin sayısı da az olur”.³³ Car-Talalılar'ın Surhay han ve Osmalılarla münasebetlerinden Rusya'nın da etkisi olduğu ihtimal edilebilir.

“Gaime”de Car-Talalılar'ın Ruslarla anlaşmaları olduğunu gösteren kayıt var ve bu, Car-Talalılar'ın Gürcü çarı Vahtang ile barış anlaşması ve Vahtang'ın Ruslar'la babalardan, dedelerden kalma yakınlığı ile alakalı gösterilmektedir.³⁴ İlginçtir ki, kaynaklarda Kafkasya'daki olaylarla alakadar bilgiler toplamakla görevli olan Rusya diplomatik temsilciliği ile işbirliği yapan özel şahıslar olarak Murtaza Ali bey ve Hacı İsmayıl isimleri geçmektedir.³⁵ Bu şahısların Zakatala arkeografik malzemelerinde, Osmanlı belgelerinde ve Salnamede adları geçen Car-Tarla reislerinden Carlı Molla Murtaza Ali ve Masehli Hacı İsmayıl olabilecekleri ihtimali de yok değildir. Fakat Bedreddinzade Ali bey'in “Gaime”sinde Car-Talalılar'ın Gürcüler'le 1722 yılına kadar barış anlaşması yaptıkları gösterilmektedir.³⁶

Car-Talalılar'ın bundan sonraki olaylarda Rusya'nın müttefiki olan Vahtang'a karşı cephe almaları sözü edilen dönemde onların siyasi tutumları hakkında kesin fikir yürütmek imkanı sağlamıyor.

"Gaime"de Car-Talalılar'ın Kanlı Şaban ve Molla Abdullah'ın başkanlığı ile Gürcistan'a karşı yaptıkları tahrip ve darmadağan edici baskınların ardından Gürcü çarı Vahtang'ın onlarla 1722 yılında kadar barış anlaşması imzalamaya muvaffak olması, her yıl onları misafir ederek ağırlaması ve onlara kıymetli armağanlar verdiği ne dair malumat vardır.³⁷ Rusya tarafa meyleden Vahtang Deli Petro'nun Kafkas için kurduğu planların ve onun bu hususta Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirmek istediği niyetlerinde en başta gelen yerlerden birini almaktaydı. Fakat kurulan bu planlar kaydettiğimiz barış anlaşmasından sonraki döneme aittir.

Vahtang 1722 yılının mayıs ayında Genceyi muhsara eden isyancıların üzerine gitti. Vahtang'ın başkanlığı altında ermeni-gürcü ordusu ile birleşerek Şamahı'yı isyan edenlerden kurtararak ele geçirmek planı kurmuştu.

1723 yılında ise Car-Talalılar Vahtang'ın ve Rusya'nın en koyu ve amansız düşmanı olan Mehmed Kulu han'la Tiflis'i Vahtang'ın elinden kurtardı. Vahtang Moskova'ya kaçtı. Bu zaman Osmanlılar Gürcistan'a geldiler. Salnameye göre Car-Talalılar yalnız 1734 yılında Surhay han'ın tarafına geçmeye başladılar. Aynı yılın sonlarına doğru durum vesilesiyle Surhay han'ın verdiği vazife üzerine Car'dan onun tarafına geçen şahıslara özen ve dikkat gösterilmekte, her gelen bahşiş ve gümüş para verilmekteydi.³⁸

Bu dönemde Osmanlılar Kahetiya'daki ermeni köyü olan Sığnak'ta Rusya ve İran tarafından organize edilmiş olan kargaşaları yatıştırmakla uğraşıyordu. Salnamede 1733 yılında Surhay han'ın Yusuf Paşa ile beraber Kahetiya üzerine savaşa gittiğinden bahsedilmektedir. Car-Talalılar'ın da aynı dönemde talanlayıp yağma etmek amacı ile Kahetiya üzerine sefer düzenlediklerini gösteren kayıt var.

Zakatala arkeografik malzemeleri arasında Surhay han'ın Car'a gönderdiği bir mektuba rastlanmaktadır. Mektupla Surhay han Tsunta ve Tus'a din uğruna savaşı ("cihat") yaptığını bildirmekte ve Carlılar'ı da kendisine katılmaya çağırılmaktadır.³⁹ İshak Paşa'nın 7 Şaban 1147

yılında (miladi tarihle 1735 yılının 1. ayında) Car-Tala'ya yazdığı mektubunda o, çevresindeki rafızlıları ve kafirleri yok ettiğini bildiriyor ve Car-Talalılar'ı 10 Şaban günü için kararlaştırdığı hücumda iştirak etmeye çağırır. Mektupta Dağıstan'dan gelen savaşı silahlı güçlerin sayısı sorulmaktadır. İshak Paşa Osmanlılar'ın Tiflis'ten çıkarak Gence'ye hareket edeceklerine ilişkin haber veriyor ve on beş bin neferlik Tatar ordusunun onlara yardım etmeye geldiğini bildirmektedir. Burada Cebi han'ın verdiği vazife üzerine Hacı İbrahim Paşa, Hacı Mehmed Paşa ve diğer paşaların başkanlığı altında kuvvetlerin çıktıkları da gösterilmektedir. Mektupta yazılmıştır:

"Eğer bizim hepimiz Allah'ın inayeti ile bir yere toplanırsak o zaman küfür ehli kalmaz. Kılıç-cennetin anahtarıdır. Siz hem de size nankör çıkan iyilik bilmez Kahetiya kafirlerini cezalandırmalısınız".⁴⁰

"Kahetiya kafirleri" adı altında Sığnak'taki ermeler ve onların ortaya çıkardıkları kargaşalar demek istenmiştir.

Bahis konusu döneme ilişkin belgelerden anlaşılmaktadır ki, Rusya İran'da bulunan casusu Avramov'un aracılığıyla Sığnak'ta İrevan'da ve Göyçe mahalinde karışıklak ve kışkırtma yoluyla kargaşalar meydana çıkarıyordu.⁴¹

Osmanlı divanı 1735 yılında 1 mayıs günü Kırım hanının Dağıstan'a ve Şirvan'a göndermeyi kararlaştırmıştı. Fakat Rusya ve İran arasında 1735 yılında imzalanmış Gence mukavelesinin şartlarına göre Rusya Baku ve Derbet'i İran'a veriyor ve onun Dağıstan üzerindeki egemenliğini kabul ediyordu. Rusya ile her an aralarında savaş çıkabilecek durumda olan Osmanlı İmparatorluğu bir takım yenilgilerin ardından İran'la sözleşme imzalamak ve askeri birliklerini Kafkaslar'dan çıkarmak zorunda kaldı. Şirvan üzerine hareket eden Kırım hanına ise onun Gence'de bulunan kardeşi oğlu İslam Girey aracılığıyla geri dönmek konusunda emir verdi, fakat Nadir Şah Han'ı kendisi karşılayacağını bildirdi. Kırım hanı Derbent yakınlarında Gaparay denen yere ulaştığı zaman Osmanlılar'ın Şirvan'ı İran'a teslim ettiklerini ve Nadir Şah'ın da kendisine karşı geldiği haberini alarak Dağıstan yöneticilerine artık hiç bir gücü kalmayan fermanlar verdikten sonra geri döndü.⁴²

Salnamede Nadir'in Gence'yi kuşattığı sıralarda (kasım 1734-temmuz 1735) Car-Tala'daki ve Şamahı'da-

ki kargaşaları yatıştırması, Safevi ordusunun Car-Tala'yı viran ettikten sonra Şamalı istikametinde gitmesi, bu zaman Kırım ordusunun Kaytag reisi ve diğer Dağıstanlılar'la Bab el-ebvab kalesine yaklaşmaları, burada ise artık Ruslar'ın olduklarına ilişkin bilgiler var. Salnamede Kızılbaş ordusu Şamalı'ya geldiği için Kırım ordusunun tophaneyi ve cebeciyi topçubaşı ile Kaytag reisinin yanında bırakarak Kabarda'ya ve Çerkez'e geri döndüğü haberi de anlatılmaktadır.⁴³

Bütün uygulanan cezalara rağmen Nadir Şah Car-Tala'yı itaat ettirip boyun eğdirmeydi. Car-Tala bu dönemde yine İran muhafız kuvvetlerine ve Kahetiya'ya hücumlar etmekteydi. Ayaklananlara karşı gönderilen yirmi binlik İran ordusu İbrahim Han'ın komutanlığı altında durdukları her bir yerde siperler açarak Car-Tala'ya akınlar ediyor, fakat başarıya bir türlü ulaşamıyor. Ve sonuçta hiçbir haraç, tazminat ve b. alamadan barış anlaşması imzalayarak geri döner.

Salnamede bu dönemdeki Car-Talalıların Dağıstan ordusu ve Kızılbaşlar'a karşı gelmeleri, 1738 yılında Nadir Şah'ın kardeşi İbrahim Han'ın başkanlığı ile büyük sayıda bir Safevi ordusunun Car-Tala'ya hücum etmesi, İbrahim Han'ın öldürülmesi ve ordunun yenilgiye uğraması gibi olaylar da anlatılmaktadır. Kaynaklardan alınan bilgilere göre, otuz iki binlik İran ordusundan sadece yedi bin neferi kalmıştı. "Bunun sonucunda Kah, Şeki ve Şirvan'da kazılmış siperlerin muhafızları kaçıyor. Car-Talalıları Şeki ve Kah eyaletlerini ele geçiriyor. Sonra Car-Tala'nın reisleri Kah ve Şeki'yi Ali Sultan'ın oğlu Mehmed bey'e veriyor ve ödenecek vergileri belirlerler. Bu vergi sadece Şeki'de Kızılbaşlar'ın ve Surhay han'ın dönemlerinde alınan vergiden bin beş yüz tümen çıkarınca bin beş yüz tümen ederdi."⁴⁴

Anlaşıyor ki, Surhay han'ın ödettiği vergi Safevi devletine ödenilen vergiden hiç aşağı değildi ve her iki verginin hacmi üç bin tümen tutarında idi. Surhay han'ın Nadire karşı yetecek kadar kuvvet toplayamamasının bir nedeni de, elbette, bu olmuştur. Yenilgiye uğramış Safevi ordusunun Araz'a kadar taki eden Car-Talalıları ve onların müttefikleri Şirvan'a dağıldılar. Etraf yerlerin ahali de onlara katıldı ve isyan dalgası gitgide büyüyerek İran devleti için ciddi tehlike oluşturmaktaydı. İsyan edenler İran garnizonlarına darbeler indiriyor, ele

geçirdikleri yerleri talanlıyor ve Derbent'e kadar bütün ticaret yollarına nezaret ediyorlardı. Yusuf Paşa defalarca mektup yazarak Osmanlı ordusunun geleceği haberini veriyordu. Aynen bu içerikte mektuplar Kaytag reisine, Surhay han'ın oğluna ve başkalarına da gelmekteydi. İmamül-İslam Hunhar bildiriyordu ki, Şah Tehmez ondan kızını istiyor ve öldürdüğü şahın oğlunu talep eder. Sultan yazıyordu: "Allah'ın evi dört sütun üzerindedir. O ise bana buyuruyor ki, ben onun Caferi dinini Hak dini sayayım".⁴⁵

Osmanlı Devleti isyanın elebaşlarına armağanlar göndermekteydi. Salnamede şöyle denmektedir: Bu zaman "Ali devletten Usmi han'a, Ahmet han'a Ümme han'ın oğluna üç yüz kese altın geldi... Yüz kese Surhay han'ın oğluna, altı kese Surhay han'a yirmi kese Car-Tala'ya, altı kese Ali bey'in oğlu Mehmed bey'e ve sekiz kese Mollacı'ya gönderildi."⁴⁶

Sözü edilen dönemde Car-Tala kadısı Murtaza Ali'ye Osmanlı sarayından ve Nadir Şah'tan mektuplar geldi. Osmanlı sarayı "onların dillerde dolaşan kahramanlıklarından" haberdar olduğunu bildiriyor ve onlara kendi himayesini teklif ediyordu.⁴⁷

Mektubun Molla Murtaza Ali'ye onun eski arkadaşı Mehmed Efendi ile gönderildiği kaydedilmiş ve Mehmed Efendi'nin ona çalışan şahıs olduğu gösterilmiştir. Zakatala arkeografik malzemeleri arasındaki bir mektupta Mehmed Veli denen bir şahıs Car-Talalıların, babalarının ve abilerinin uygun davranışta bulunarak Divan bey ve başkaları ile beraber "harekata" katılmak için yollanan gençlere gidecekleri yerin cihetlerini bilmelerini unutmamayı tasviye eder. Burada "harekat" denince Nadir Şah'ın kardeşi İbrahim hanın öldürüldüğü büyük savaş sonrası Car'dan başlayarak bütün Şirvan'a yayılmış isyan dalgası kasdedilmektedir. İbrahim han'ı öldüren Divane İbrahim'in "bey" adlandırılması Mehmed Veli'nin Car-Tala'dan olmadığına bir kanıttır.

Anlaşıyor ki, Mehmed Efendi veya Mehmed Veli Osmanlı Devleti'ni temsil eden ve görevlendirilerek Car'a gönderilen yetkili bir şahıs olmuştur. Nadir Şah da mektup göndererek ahalinin sakinleştirilmesini ve kendisinden yana olmasını istediği Car kadısı Murtaza Ali'nin sorumluluğu altında bıraktığını yazıyordu.

Mektubuna cevap almayınca ayaklanmaların sonuçlarından korkarak Car-Tala'ya saldırı düzenler.⁴⁸ Gani han Afgani'nin komutanlığı ile İran ordusu Car'a darma-dağın edici bir baskın yapar. Ahali mukavemet gösterir ve dağlara çekilir. Nadir Şah Car-Tala'ya hücum etmiş orduya mükafat olarak iki yüz bin tümen ayırmıştı.

Car'a akın yapan Fetali han'ın ordusu da yenilgiye uğrar. Bu savaşlar sırasında İran ordusu da büyük kayıplar verir. Ahali ise yine de dağlara çekilerek Dağıstan'da Nadir Şah'a karşı savaşlara katılmıştı. Ahalinin böylesine direniş göstermesi Nadir Şah'ın Dağıstan'a sefer için kat'i karar almasına neden oldu. Fakat Dağıstan'ın içerilerine doğru geçmek isteyen Nadir Şah'ın ordusu Avaristan'da uğradığı yenilgi sonucu geri dönmek mecburiyetinde kaldı.

İran ordusunun büyük sayıda kayıplar verdiği bu yenilgisi Nadir Şah'ın hakimiyetini ciddi ve esaslı olarak sarstı.

Zakatala arkeografik malzemeleri arasındaki mektuplar ve "Car salnamesi" bundan sonra da Osmanlı devletinin Kafkaslar'da kendi müttefiklerinden saydığı Car-Tala ile münasebetleri sürdürdüğünü tasdik etmek-te ve Car-Tala'nın ülkenin kuzey ve güney eyaletlerine yayılarak Nadir Şah'ın devletini iyiden iyiye düşüren ve Osmanlı devleti tarafından desteklenen harekate katıl-masının, onun Nadir Şah'ın ölümünden sonra ara ver-meyen savaş şartlarındaki faaliyetinin Osmanlı devleti'nin uyguladığı politikaya uygun olduğunu göster-mektedir.

- 1 İ.Y.Kraçkovskiy, *Pamyatniki Arapskoy pismennosti na Kavkaze* (Kafkasya'da Arap dilinde yazılmış abideler), cilt VI, Moskova-Leningrad, 1960, s.571-616.
- 2 Şirvan'da ve öteki nahiyelerde Sünni din adamlarının takip edilmesi ve onların kitaplarının yakılması hakkın C.Hammer'in, Bedreddinzade Ali bey'in verdiği bilgiler Salname'de de ispat edilmektedir. bu: *Histoire de L'empire Ottoman; Arınova M.R., Aşrafyan K.Z., Gosudarstvo Nadir şaha Afşara* (Nadir Şah Aşvar'ın devleti), s.52; Q.M.Mamedov, "Kaime" Bedreddinzade Ali beye (Ali bey Bedreddinzade'nin "Gaime"si), cilt 2, Azerbaycan SSR EA'nın Haberleri, Tarih, felsefe ve hukuk serisi, 1988, sayı: 4, s.82.
- 3 Molla Mehmed el-Cari, "Car salnamesi (Arapçadan çeviri, ön söz ve açıklamalar S.Süleymanova'ya aittir), s.29.
- 4 V.F.Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda* (Şirvan ve Derbent tarihi), Moskova, 1963, s.18-19.
- 5 Car-Tala'da camia kadısına veya köy mollasına verilen fars kökenli "dibir" adı "karip" anlamındadır ve aynı manaya gelen eski Elam kelimesi olan "dabir"e bağlanmaktadır. Bk: T.M.Aytberov, *Drevniy Hunzah i hunzahtsi* (Eski Hunzah ve hunzablılar), Moskova, 1990, s.9. Serbest toprak sahipleriolden oluşan Car-Tala camialarında camia kadısı "dibir"ın vazifesi Eski Ön Asya'da özel mülkiyet sahiplerinin birleştiren camianın dini ve inzibatı reisine ait edilen "tepir" terimine de uygun düşmektedir. Karşılaştır: arap. "debbera"-idare etmek; Osm. "tedbir müdebber"- mülk hakkı).
- 6 Salnamede gösterilmiş tir ki, aynı savaşa katılan askere verilen hak bulh-dar (Dağıstanlı) ve Muğal (Azeri) askere verilen haktan iki-üç defa artık olmuştur.
- 7 Aktı Kavkazskoy arkeologičeskoj komissii (Kafkas Arkeolojik Komisyonu Kararnameleri), cilt 2, I. bölüm, 19,20,21. raporlar.
- 8 Zakatala müzesinin kitabındaki alındı numarası, KP-ZM-5839, Çar Rusyası Car-Tala başlıklarının mülklerini Osmanlı fermanlarına rağmen tanı-yordu. Bu sebepten Osmanlı fermanlarının Car-Balaken (Zagatala) askeri dairesinin reisi tarafından tasdik edilmiş suretleri Rusya defterhanalarında istifade olunurdu. Bkz. Ek 1.
- 9 "Pureşestvie v vujnyuy Rossiiy i osobenno Zakavkazskiy provintsii, so-verşennie kavalerom Gambay, konsulom korolya v Tiflise", 1820-1824 yıllarında, Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsünün İlmî Arşivi; V.V.Hacıyev, XVIII yüzyıl Dağıstan'da köylü camialarının Car-Bala-ken birliği (Rus dilinde), Moskova, 1981, s.961.

- 10 Konstantinov O.I., "Djaro-Belokani: do XIX. stoletiya" (XIX. yüzyıla ka-dar Car-Balaken), "Kavkaz", sayı:2-3, 1846; Sbmik gazetı "Kavkaz" ("Kafkas" yıllığı), c.396.
- 11 "Car salnamesi", s.54.
- 12 V.I.Leviatov, *Očerki istorii Azerbaydžana v XVIII veke* (XVIII. yüzyıl Azer-baycan tarihi denemeleri), Bakü, 1948, s.63; C.Hanvey, *İstoričeskiy očerk britanskoy torgovli na Kaspiyskom more s pribavleniem opisaniem volnosti v Per-sii*, Londra, 1762, cilt 2, s.215, Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsünün İlmî Arşivi.
- "Car" adının kökeninin onun sosyal statüsü ile alakalı olduğu ihtimal edi-lebilir. Araplar'ın Arran'ı işgal ederken burada askeri-stratejik istihkam-ları toptmalarını veya tarihi gerçeklik olan Eski Ön Asya ve Karadeniz kı-yıları arasındaki ilişkileri düşünerek "Car" (sığınak vermek, korumak, ha-milik etmek) terimi ile (Bk: L.V.Negrya, *Obşestvennyy stroy Severnoy i Sentralnoy Aravii v V-VIII vekah* (V-VIII. yüzyıllarda Kuzey ve Merkez Arabistan'ın sosyal düzeni), Moskova, 1981, s.34,68,70-74.) veya "sehrat; siper" anlamlarına gelen "car" (civar), "sur" (asvar), "taur" (atvar, tuvar) gibi Arap kelimeleri arasında (karşılaştır: "cebir, civar, siper, duvar) bağ-lantı kurulabilir. Eski Ön Asya (Babil, Mısır) kitabelerinde kuzey geçit-le-rinin Car (Çalu, Zalu), kuzey ülkesinin de Subartı adını karşılaştıır; zever (kuzey), Sibir taşımaları bir tesadüf değildir. Derbent'in eski Cora, Çola, Sul adları da bununla açıklanabilir. Küçük Asya ve Kafkas Tavrı ta eski-den beri rakip imparatorluklar arasında sınır ("taur") vazifesini görmüş-tür.
- 13 Yesai Hasan Calalyan, "Kratkaya istoriya Albanskoy" (Albanya'nın kısa tarihi, 1702-1722. yıllar) Bakü, 1989, s.243.
- 14 *İstoriya narodov Sevrnoy Kavkaza s drevneyşih vremen do kontşa XVIII v.* (En eski çağlardan XVIII. yüzyıla kadar Kuzey Kafkas halklarının tari-hi), Moskova, 1988, s.411.
- 15 1724. yılının haziran ayına yapılmış İstanbul mukavelesinin şartlarına gö-re Azerbaycan ve Dağıstan'ın Hazar kıyısına bitişik eyaletleri Petersburg sözleşmesinde gösterildiği gibi, Rusya'da kalıyor, Azerbaycan ve Dağıs-tan'ın geriye kalan bölgeleri, ayrıca Gürcistan ve Ermenistan Türkiye'nin emrine veriliyordu. Şirvan ve Kür nehrinden kuzeyde kalan Azerbaycan topraklarının (Şeki, Ereş, Kah) özel statüsü vardı. Osmanlı İmparatorluğu burada askeri kuvvet yerleştiremez ve kendi yöneticilerini tutamazdı. (Bk: T.T.Mustafayev, 1723-1735 yılları Osmanlı hakimiyeti devrinde Azer-baycan'ın vaziyetine dair// Azerbaycan Bilimler Akademisi Haberleri, Ta-rih, Felsefe ve Hukuk serisi, 1990, sayı:4, s.47-48.

- 16 1727. yılında Kazımuk yöneticisi Surhay han Osmanlı hükümeti tarafından iki boncuklu Paşa rütbesini almış, 1728. yılında Şamahı hanı olarak atadık edilmiştir. Bundan önce Osmanlılar Gebele mahalını da ona vermişlerdi. Salnameye göre, 1734. yılına kadar "Tiflis'in valisi Surhay han, Gence'nin valisi Genceli Ali Paşa idi" ("Car salnamesi", s.27.). Kazımukluklu Surhay han ve Müşkürüli Hacı Davut Şıran isyanını idare ediyorlardı.
- 17 Kah ve Tsahur (İlisu sultanlığı) yöneticisi Ali Sultan 173, 1729, 1730, 1731. yılı tarihlerinde verilmiş Osmanlı fermanlarında Tsahur sancağı dahil Şeki vilayecinin beylerbeyisi olarak gösterilmiştir. O, 1731. yılında verilmiş fermanla "Mir-i-liva"-sancak beyi vazifesine yükseltilmiştir (Bk: T.T.Mustafayev, Adı geçen yazı, s.48.)
- 18 Sözü edilen olaylarla ilgili 1140/1728. yılı tarihli Osmanlı fermanı ve başka belgeler için bk: S.Süleymanova, Zakatalı tarih-yurt bilgisi müzesinin XVIII-XIX yüzyıllara ilişkin arkeografik belgeleri//Azerbaycan Bilimler Akademisi Haberleri, Tarih, Felsefe ve Hukuk serisi, 1990, sayı:4, s.50-55.
- 19 Kaynaklarda, genellikle "lezgi" etnik adı sadece etnik birim olarak lezgi halkını ait değil, her zaman Dağıstanlılar'a ilişkin olarak kullanılmaktadır. Bu halk adı, anlaşılıyor ki, çeşitli halklara ait edilen "Çerkes" (Şerike-kazah, çerkesi-ukraynalı, çerkes-kuzey kavkaslı) "Kazak" (kazah-kazah, kazak-ukraynalı, kazah-yengiley) adlarında olduğu gibi başlangıçta etnik değil de sosyal anlam taşımış ve sınır koruyucusu, paralı askeri hizmet ile alakalı olmuştur.
- 20 G.M.Memmedov, Bedreddinzade Ali bey'in "Gaimi'si, (Rus dilinde) // Azerbaycan Akademisi Haberleri, Tarih, Felsefe ve Hukuk serisi, 1988, sayı: 4 s.77-78.
- 21 Armyanskaya anonimnaya kronika (Ermeni anonim kroniği, 1722-1736. yılları), Bakü, 1988, s.6-7.
- 22 Zakatala müzesinin kitabındaki alındı numarası, KPZM-6050.
- 23 Yesai Hasan Calıyan, gösterilen eser, s.7., not 12.
- 24 "Car salnamesi", s.22.
- 25 Sultan İbrahim Paşa'ya kızarak onu seraskerlik görevinden alır ve yerine 1723. yılının eylül ayında Karşı Mustafa Paşa'yı tayin eder.
- 26 Anlaşılan 1733. yılında Osmanlı devleti tarafından Dağıstan'a gönderilmiş Kırım hanı I Kaplan Girey'in (1730-1736) silahlı birlikleri olmuştur. Zakatala arkeografik malzemelerinden de belli olmaktadır ki, Tatar ordusu atlarını olatmak için Alazan kıyılarına gelirdi.
- 27 İ.Petruşevskiy'e göre "ülke" Safeviler devletinde çeşitli sebeplerle, geçici veyahüt ömürlük ve de irsi olarak verilen topraklara denirdi. Fakat vergi dokunulmazlığı ve hakimlik hakkını ifade eden bu terime daha Teymuriler döneminde de rastlanmaktadır. (Bk: İ.Petruşevskiy, Oçerki po istorii feodalnıy otnoşeniy v Azerbaydžane i Armenii v XVI.-XIX. vekah (XVI.-XIX yüzyıllarda Azerbaycan'da ve Ermenistan'da feodalite münasebetleri üzerine) Leningrad, 1949, s.102-103). Hatta Eski Ön Asya devletlerinde, Hurri muhitinde rast gelinen bu terim serbest camialara "ekelena" verilen mülklerle alakalar askeri yükümlülük anlamı ifade ederdi. (İstoriya Drevnego Vostoka (Eski Şark tarihi), cilt 2, s.229). İlginçtir ki, Car-Tala'da "keşkel" (mülk) topraklarına ilişkin olarak "ülka", "urka", biçimlerinde kullanılan bu terimler "kenar", "kıyı" demek oluyor ve bunu da Selçuklular'daki "uç" denen askeri-feodalite kurumu ile karşılaştırabilirsiniz. Fakat İtilafet'te, Teymuriler'de ve Safeviler'de bu terim değişerek bir feodalite kurumunu anlatırsa Car Tala'da ilkin şeklini koruyarak serbest Hurri camialarına verilmiş mülkleri hatırlatır.
- Araştırmacılar Hurri muhitindeki askeri camia kuruluşunun Kafkaslar'da daha XIX. yüzyıla kadar korunarak sağlandığını ve Hurriler'in de Kafkas halklarıyla etnik ve dil bakımından akraba olduklarını kaydederler (Bk: İ.M.Dyakonov, İstoriya Drevnego Vostoka (Eski Şark tarihi), I bölüm, Moskova, 1983, s.91; İ.M.Dyakonov, Yazıkı Drevney Peredney Azii (Eski Ön Asya Dilleri), Moskova, 1967, s.114.)
- 28 "Car salnamesi"nin tam olmayan ve çevirisinde birçok hataların yapıldığı nüshasının baskısında (Kronika voyñ Džara v XVIII stoletii, XVIII yüzyıl-da Car savaşları kroniği, Bakü, 1931) kaydedildiği gibi, iki kelimenin anlamının açıklığa kavuşturulmaması yüzünden eserin bu kısmı çevirilmemiş kalmıştır. Aslında o üç kelime - "ülke" (mülk, soyurgal); "vaddun" (istek, dilek); "vukhan" (maksat, niyet) kelimeleri harfî harfine "ülke, istenen bir massat" demektir. Bu ifade hem de o açıdan ilginçtir ki, Car-Tala kurumunun iç yapısını ve sosyal-ekonomik temellerini belirtir. Car-Tala camialarındaki sosyal-iktisadi münasebetlerin en arkaik şekilleri ve onların tarihi kökenleri hakkında bilgi için bak: S.Süleymanova, Zakatala arkeografik materyalleri esasında Car-Tala camialarının sosyal-iktisadi vaziyeti//Azerbaycan Bilimler Haberleri, Tarih, Felsefe ve Hukuk serisi, 1997, sayı:14.
- 29 Bu fikrin Rus arşiv mazlemelerine ve Haber'in malumatına istinat ettiği anlaşılmaktadır. (Bk: İstoriya Dagestana (Dağıstan'ın tarihi), s.350; İstoriya narodov Severnogo Kavkaza (Kuzey Kafkas halklarının tarihi), s.415; İ.G.Gerber, Opisaniye stran i narodov vdol Zapadnogo berega Kapiyskogo morya, 1728 y., İstoriya, geografiya i etnografiya Dagestana (Dağıstan'ın tarihi, coğrafyası ve etnografyası, Moskova, 1958, s.111.
- 30 Top-Karaağaç - Signah bölgesinde bir kaleird. Zakatala arkeografik malzemeleri arasındaki mektuplardan anlaşılıyor ki, Car ile Gürcistan arasındaki görüşmeler de genellikle bu yerde yapılırdı. Herber şöyle anlatmaktadır: "Car çevresinden dağlar arasından Gürcistan'a akınlar iş bu geçitten edilir" (Adı geçen kaynak). Vahuşçi daha önce bu yerde şahın adamları tarafından köşk yapılması hakkında malumat vermiştir (Bk: Bogratiyone Vahuşçi, İstoriya tsarstva Gruzinskogo (Gürcü çarlığı'nın tarihi), Tiflis, 1976, s.160.
- 31 Dağıstan Edebiyat, Dil ve Tarih Enstitüsü'nde Ali Sultan Paşa'nın (Saruhlul) Car ve Zakatala camialarına atalarının çalınması, adamlarını yaralanması ve Türkler'le aralarındaki anlaşmazlıklara yüzünden memnuniyetsizliğini dile getirdiği mealde mektuplar vardır. Anlaşılan bu mektuplar Enstitü'ye Zakatala-Balaken nahiyesi'nden toplanan veya Şeyh Şamil döneminde Murtaza Ali'nin kütüphanesinde Dağıstan'a götürülen kitaplarla beraber dahil olmuştur.
- 32 Car salnamesi, s.26.
- 33 Gösterilen eser, s.27.
- 34 Memmedov G.M., "Gaimi..." s.72,27.
- 35 G.Abdullayev, Azerbaydjan v XVII v. i vzaïmootnoşenie yeco s Rossiei (Azerbaycan XVII. yüzyılda ve onun Rusya ile münasebetleri), Bakü, 1965, s.34.
- 36 Memmedov G.M., Gösterilen eser, s.72.
- 37 Aynı eser, s.71.
- 38 Car salnamesi, s.2627.
- 39 Zakatala müze'sinin kitabındaki alındı numarası, KPZM-6017.
- 40 Gösterilen kaynak, KPZM-5840; Bkz: Ek 2.
- 41 Geniş bilgi için bakınız: Meşadihanın Neumat, İz istorii Tsahuro-İlisuyskogo sultanstva (Sahur-İlisu sultanlığı tarihinden)//Azerbaycan Bilimler Haberleri, Tarih, Felsefe ve Hukuk serisi, 1997, sayı:14, s.70-72.
- 42 Zamir Ali, Razgrom Nadir şaha v Dagestane (Nadir şah'ın Dağıstan yenilgisi), "Naş Dagestan" (Bizim Dağıstan), sayı:161. s.16.
- 43 Car salnamesi, s.31-32.
- 44 Car salnamesi, s.36.
- 45 Aynı eser, s.42.
- 46 Gösterilen eser, s.43.
- 47 Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü İlmi Arşivi, f.1392, papor, sayı: 1.
- 48 (F.M.Aliyev, Antitiransie vıstupleniyau. borba protiv okkupatsii v Azerbaydžane v I polovine XVIII v. (XVIII yüzyılın I. yarısında Azerbaycan'da işgale karşı mücadele), Bakü, 1971, s.147.

OSMANLI DİPLOMASİSİ

GENEL HATLARIYLA OSMANLI DİPLOMASİSİ

643

BİR AVRUPA DİPLOMASİ MERKEZİ OLARAK İSTANBUL
1792-1798 DÖNEMİ İNGİLİZ KAYNAKLARINA GÖRE

660

OSMANLI DİPLOMASİSİNİN BATILILAŞMASI

676

XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN
YABANCI GAZETECİLERE NİŞAN VERME VE MAAŞ BAĞLAMA POLİTİKASI

681

OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİNDEN DİPLOMATİK BİR KEŞİT

689

GENEL HATLARIYLA OSMANLI DİPLOMASİSİ

DOÇ. DR. ALİ İBRAHİM SAVAŞ
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ FEN-EDERİYAT FAKÜLTESİ

GİRİŞ

Bugün, Osmanlı kültür mirasının büyük bir kısmının tarih araştırmacıları tarafından çalışılmamış olması sebebiyle, Osmanlı-Türk Medeniyeti hakkında, elimizde bulunan kısıtlı kaynaklara istinaden, yapacağımız her türlü yorumun noksan olduğunu bilmek gerekmektedir.

Osmanlı diplomasi tarihi incelenirken, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren izlediği dış politika ve iç politik gelişmelerin dış politikaya ne derece tesir ettiği hakkında bazı ana noktaların incelenip değerlendirilmesinde yarar vardır. Araştırmacının önündeki en büyük engel ise, yukarıda söz konusu edildiği gibi, Osmanlı kültür mirasının henüz büyük bir kısmının araştırılmamış olmasıdır. Avrupa'da ve Balkan ülkelerinde yapılan Osmanlı tarihi ile ilgili çalışmalar zamanla büyük bir aşama kaydetmiş ve çalışmaların akışı hususunda öncelikle disiplinler çalışmaları yapılmıştır. Bizim tarih çalışmalarında ülke genelindeki bütün tarihçileri bağlayan metodolojik çalışma eksikliğimiz, bu sahada yapılması gereken çalışmalara da yansımaktadır. Henüz katalog ve arşivlerimizdeki tasnif çalışmaları bitmemiş ve araştırmacıya *handapparat* hizmeti sunacak olan umûmî ve husûsî Osmanlı tarihlerinin büyük bir kısmı araştırmacılar için hâlâ *terra incognita* durumundadır. Bu sebeple Osmanlı diplomasisi ve diplomasi tarihi ile alakalı çalışmalar da bu istenmeyen durumdan nasibini almaktadır. Bu hususta da yazılacak her şey, söylenecek her söz eksiktir ve tamamlanmaya muhtaçtır.

Osmanlı diplomasi tarihi ile ilgili birinci dereceden alakalı eserlerin başında *sefâretnâmeler*, *sınır tahdit raporları*,¹ *barış müzâkere raporları*, *umûmî ve husûsî tarihler*, *yabancı devletlerle yapılan akitler*, *yazışmalar* ve ayrıca o dö-

nem ilişkilerini aydınlatan *yabancı tarih çalışmaları* ve *yabancı elçiler tarafından kaleme alınan sefâretnâmeler* gelmektedir. Bu konuda da, Osmanlı diplomasi tarihine materyal teşkil edecek bu tür eser ve vesikaların mümkün olduğu kadarıyla tamamının çalışılıp değerlendirilmesi neticesinde daha fazla şeyler söylenebilecektir. Osmanlı elçilerinin ve sınır muhaddidlerinin raporları, dökümanter materyal olmalarının dışında, Osmanlı Devleti ile yabancı devletler arasındaki diplomatik ilişkilerin en önemli tarihî kaynaklarından sayılmaktadırlar. Yabancı ülkelere yapılan diplomatik misyonlar neticesinde yazılan sefâretnâmeler ve bunlara paralel olarak yine aynı ülkelere sınır tahdidi için gönderilen komisyonların tutukları raporlar hakkındaki bilgilerimiz, en erken XVII. yüzyılın ikinci yarısına dayanmaktadır. Bu eserler, yabancı devletlerin kültürleri ve toplumsal görünümelerini Osmanlı bir gözlemcinin bakış açısından değerlendirilmesi ve yorumlanması yönüyle kültür tarihî ağırlıklı özelliklerinin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin diplomatik ilişkilerinin kaynağı olması ve Osmanlı diplomatlarının itina ile uygulanmasına çalıştığı bir takım diplomatik kaideleri ihtiva etmesi yönüyle de büyük ehemmiyeti hâizdirler. Burada bir hususun açıklanmasında fayda mülâhaza ediyoruz; bu da sefâretnâmeler ile sınır tahdit raporlarının farklı karakterlerde olmalarıdır, zira sefâretnâmelerde söz konusu olan, bir Osmanlı elçisinin yabancı bir hükümdara gönderilmesi ve bu misyonun doğrudan doğruya diplomatik bir karakter taşımasıdır. Gönderilen elçi aynı zamanda, Osmanlı pâdişâhını yabancı bir devlet başkanı nezdinde doğrudan temsil eden bir devlet adamıdır ve bu husus, elçinin yabancı hükümdara teslim etmekle yükümlü olduğu gerek *nâme-i hümayyında* (*credencial*) ve gerekse mübâdele olunan antlaşmanın *tasdiknâmesinde* (*ratifikation*) yazılı olarak belirtilmiştir.

Sınır tahdit raporlarında ise, bu memuriyete tayin olunan heyetin böyle bir vazifesi yoktur ve müzâkereler, söz konusu olan iki devletin tayin ettiği sınır tahdit komisyonları arasında yürütülmüştür. Sultanın yabancı bir devlet başkanı nezdinde doğrudan temsili söz konusu değildir. Kendilerine yabancı devlet adamlarına teslim edilmek üzere herhangi bir resmî mektup veya tasdiknâme verilmemiştir; yalnız, memuriyetleri açısından bağlayıcı olan, akdedilen barış antlaşması hükümleridir ve bu hükümlere mutabık görevlerini icra etmekle yükümlüdürler. Diğer önemli bir husus ise, sınır tahdit çalışmalarına daha yüksek rütbeli bir Osmanlı devlet adamının nezaret etmesidir. Bu anlatılan farklılıklardan dolayı Osmanlı elçilerinin diplomatik kaidelerin yerine getirilmesi konusundaki ısrar ve kendine güvenirlilikleri, pâdişâhın doğrudan temsilcileri olmaları sebebiyle daha belirgindir; bu kaidelerin uygulanmasında sınır tahdidine memur olan *mubaddidler*in sebatı ve görevlerinin kendilerine sağladığı güven duygusu o kadar büyük değildir. Ancak bu, söz konusu kaidelerin uygulanmasında *mubaddidler*in esnek davrandıkları ve sebat etmedikleri anlamına gelmez.

Herhangi diplomatik bir görevin yerine getirilmesinde ehemmiyet arzeden ve en başta gelen husus *şartlarda müzâkere ve mükâlemedir*. Bu husus, elçilerin gönderildikleri ülkeye giderken gerek yollarda ve gerekse o ülkede, hükümdar hariç diğer devlet adamları ile Osmanlı elçileri arasındaki bir kaide olarak görünmektedir. Eğer yabancı bir devlet adamı Osmanlı elçisinin istikbâline tayin olunmuş ise (*murahhas*), ziyâret, îade-i ziyâret ve müzâkerelerde fazla problem ortaya çıkmamıştır.

Elçilerin sınırlarda mübâdeleleri esnasında eşit şartlarda görüşme esasını daha önceden sağlamak için, sınırda belirli aralıklarda olan üç adet taş veya ağaçlardan bir nişan dikilir ve ilk görüşme bu taşlardan ortada bulunanın yanında yapılırdı. Mübâdele olunacak elçiler at üzerinde ortadaki taşın yanına gelirler ve her biri diğerinin attan önce inmesini beklerdi, zira attan ilk inen diğerinin ayağına gitmiş olur, dolayısıyla mağlup sayılır ve diplomatik olarak fena puan almış kabul edilirdi.² Bazı durumlarda mübâdelenin yapılacağı yerin teklifi ve tespiti hususunda da muhatapların diplomatik manevra ve puan kazanma gayretinde oldukları görülmektedir.³ El-

çiler mübâdele olunduktan sonra, yabancısı sayıldıkları ülke topraklarına girer ve belirlenen (*ber-mâcib-i defter*) güzergâh üzerinden yollarına devam ederlerdi. Her ne kadar kendilerinin emniyeti için asker, mihmandar ve tercüman tayin olunmuş olsa bile, davranışlarında son derece bağımsız idiler. Maiyetlerine verilen tercümanların nasıl davranmaları gerektiğini belirledikleri gibi, askerlerin bile nasıl selâma durmaları gerektiğini kendi anlayışları doğrultusunda düzenlemişler ve aksi davranışların zuhûru hâlinde derhal müdâhale ederek gerekli tavırlarını sergilemişlerdir. Bu husus ile alâkalı sefâretnâmelerde ve diğer diplomasi ile alâkalı eserlerde, meselâ sınır tahdit raporlarında göze çarpan husus, Osmanlı elçilerinin emniyetlerini temin için yabancı devlet tarafından refakatlerine verilen askerlerin kılıçlarını çekerek selâma durmalarından son derece rahatsız olmaları ve buna derhal müdahale etmeleridir. 1748 yılında Viyana'ya gönderilen Osmanlı elçisi *Mustafa Hattî Efendi*'nin sefâretnâmesinde⁴ ve *Ebû Sehl Nu'mân Efendi*'nin⁵ sınır tahdit raporunda bu konu ile alâkalı yeterli bilgilere rastlamak mümkündür.

SİYÂSÎ ARKAPLAN

Osmanlı diplomasisinin gelişim tarihini Osmanlı Devleti'nin gelişim sürecinden ayrı tutmak imkansızdır. Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlere, özellikle Avrupa güçlere karşı daha güçlü ve etkin bir *müzâkere pozisyonunda* olduğu zamanlarda, diplomasisinin de aynı şartlar içinde yürütüldüğüne şahit olmaktayız. Osmanlı fütûhâtının Anadolu sınırlarının dışına taşması ve Balkanların kısa bir sürede fethedilmesi neticesinde, Osmanlı diplomasisi Avrupa devletleri ile daha yakın bir temas sahasına girmiştir; özellikle, İstanbul'un fethinden sonra bu temaslar daha esaslı bir altyapı kazanmıştır. Ancak, Balkanlarda ve Doğu Avrupa'da son derece güçlenen Osmanlı Devleti, dış politikasını ve diplomasisini şu ana esas üzerine oturtmuş idi: *Hiç bir Avrupalı Hristiyan devleti eşit hakları bâiz muhatap kabul⁶ etmemek ve onlarla hiç bir zaman dâimî barış içinde olmamak.*⁷

Osmanlı Devleti'nin 1792 yılına kadar yabancı devletlere, özellikle Avrupalı devletlere dâimî elçi göndermemesi, değişik sebeplere bağlanarak izah edilmeye çalışılmıştır. Her ne kadar bu izahlar yanlış olmasa da,

önemli bir husûsun göz ardı edilmesi nokta-i nazarından dolayı eksiklik arzetmektedir. Osmanlı diplomasi tarihîne ışık tutan en önemli belgelerden nâme-i hümayûnlar, sefâretnâmeler ve sınır tahdit raporları incelendiğinde, dâimî elçi göndermeme gibi diplomatik bir faaliyetin olmayışının en önemli sebeplerinden biri olarak, Osmanlı Devleti'nin *hiç bir devleti kendisi ile eşit bakları bâiz muhataf* kabul etmeyişi ve bunu diplomatik bir gelenek ve ilke olarak muhafaza etmesini vurgulamak gerekir. Bu anlayıştan yola çıkarak, yabancı bir ülkeyi *eşit bakları bâiz muhataf* olarak kabul etmemesi ve bunda diplomatik bir ilke olarak ısrar etmesi sebebiyle, yabancı bir ülkeye dâimî bir elçi göndermesi gibi diplomatik bir faaliyetle, o ülkenin meşrûyetini tanımış olacağı anlamına geleceğinin ve bu ilkenin ihtiva ettiği anlamla tezat teşkil edeceğinin göz önünde bulundurulması gerekir.

Osmanlı dış politikasına ve diplomasisine yön veren ve onları önemli ölçüde etkileyen olayların başında 1606 Zıttorog Barışı gelmektedir. Bu barışın ehemmiyeti, Osmanlı Devleti'nin daha önce *"Viyana Beyi"* olarak hitap ettiği Avusturya-Roma imparatorunun *"Kaiser"*⁸ olarak tanınması ve senelik cizyeden (*tribut*) vazgeçmesi ile açıklanabilir. Osmanlı diplomasisinde dönüm noktalarından biri olan bu antlaşma ile diplomatik manada ilk prestij kaybı meydana gelmiştir. Bunu takiben 1699 Karlofça Barışı ile, Osmanlı tarihinde ilk defa yabancı bir devletin tavassutu kabul edilmiş ve Osmanlı diplomasi literatüründe eski *Moskov Prensi* olan Rus Çarı'nın *"Çarlık"* ünvanı kabul edilmiştir.⁹

Bu gelişmelerden sonra, daha önce Osmanlı Devleti tarafından casus¹⁰ oldukları kabulü ile rehine muamelesi-ne tâbi tutulan yabancı elçiler, daha dostâne muamele görmüşler ve buna paralel olarak diplomatik literatürde yine ilk defa *"mikenetli ulu dostumuz"* ifadeleri yer almıştır.¹¹

Osmanlı Devleti'nin diplomatik güç grafiğinin yavaş yavaş düşmesine mukabil, değişen siyâsî ve kültürel dengelere paralel olarak Avrupalı devletlerin siyâsî ve diplomatik güç grafiğinin yükselmeye başlaması ile ve özellikle savaş meydanlarındaki yenilgiler dolayısıyla askerî sahada yapılmasının zarûr olduğu düşünülen reformlar neticesinde, diplomatik manada da reformasyona gidilmiş ve Osmanlı tarihinde ilk defa dâimî elçilikler tesis edilmiştir. Bu uygulama ile, daha önce *eşit bakları bâiz muhataf* olarak kabul edilmeyen Avrupalı devletle-

rin Osmanlı diplomasisi açısından meşrûiyeti onaylanmış oluyordu.

1793'den itibaren yabancı ülkelere üç yıl süre ile dâimî elçi gönderilmeye başlanmış ve 1815 *Viyana Kongresi* ile kordiplomatik esasları yeniden belirlenmiş ve Osmanlı Devleti de bu hususu kabul etmiştir. Bu *Osmanlı-Merkeziyetçi* dış politika ve buna paralel olarak yürütülen diplomasi, başlangıçtaki hukuki anlayışı doğal olarak yitirmiş ve 1856 *Paris Antlaşması* ile Avrupa hukuk sisteminde dahil olarak, daha evvel koruduğu pozisyonunu tamamen yitirmiştir.

DİPLOMATİK ARKAPLAN

1699 Karlofça Barış Antlaşmasına kadar Avrupa'da *hükümfermâ* olan devletlere karşı politik ve diplomatik üstünlüğünü muhafaza eden Osmanlı Devleti, 1792 yılında dâimî elçiliklerin tesisine kadar yabancı devletler nezdinde elçi bulundurmuyor ve bu ülkelere sadece siyâsî, diplomatik ve daha başka sebeplerle muvakkat elçi gönderiyordu. Gönderilen elçiler, kendilerine tevdi edilen görevlerini ikmal ettikten sonra, hemen Âsitâne-i Sa'âdet'e geri dönüyorlardı; yani görev süreleri, görevlerinin ikmal edilmesi ile sona eriyordu.

1699 Karlofça Barış Antlaşmasına kadar dış politikada bu anlayışla tek taraflı bir siyaset izleyen Osmanlı Devleti, bu antlaşma ile tarihinde ilk defa yabancı bir devletin tavassutunu kabul ediyordu. Bu, 1606 Zıttorog Antlaşmasından sonra Osmanlı Devleti'nin dış politikada ikinci büyük prestij kaybı idi. Takip eden yıllarda, Osmanlı dış politikası önemli ölçüde değişmiş ve ofensif savaş politikası yerini önemli ölçüde defensif savaş politikasına bırakmıştır. Bundan sonra, dış politikada dâimâ dengeler göz önünde tutulmaya gayret edilmiş ve rakip devletlerin tarafsızlığını sağlayabilmek için, yapılan askerî faaliyetler esnasında bu devletlere elçiler gönderilmiş ve bunların tarafsızlığı sağlanmaya çalışılmıştır. Osmanlı dış politikasında daha önce hiç rastlanmayan bu tür diplomatik faaliyetler, artık tek taraflı politika devrinin kapandığını, diplomaside diğer dengeleri de göz önünde bulundurarak daha temkinli davranılması gerektiğini anlatması açısından önemlidir.¹²

Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerle, özellikle Avrupalı güçlerle olan münasebetlerini, Osmanlı

Devleti'nin daha üstün müzâkere pozisyonunda olduğu 1606 Zitvatorog antlaşmasına kadar olan dönem; Zitvatorog'dan 1699 Karlofça Barışı'na kadar olan ve eşit hakları hâiz muhatap kabul etmeme ilkesinin anlamını yitirdiği devre ve Karlofça ile başlayan duraklama devrinin söz konusu olduğu devre olarak üç bölümde özetlemek mümkündür. Bu üç devre, Osmanlı tarihinde hem siyâsî ve hem de diplomatik ilişkiler açısından son derece ehemmiyet ve paralellik arz etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin, yabancı devletlere ilk defa ne zaman elçi gönderdiği konusunda fazla bilgiye sahip değiliz; fakat Osmanlı Beyliği'nin Bizans sınırında varlığını hissettirdiği günden itibaren komşusu olan Bizans ile askerî mücadelelerin dışında da münasebette olduğunu görmekteyiz.¹³ Osmanlı Devleti'nin başlangıç safhasındaki komşu ülke ile siyâsî ilişkilerinin boyutları çok sınırlı olsa bile, bu, böyle bir münasebetin varlığını inkar etmek anlamına gelmez. Osmanlı varlığının Balkanlarda hissedilmesinden önce politik ve diplomatik münasebetlerin yoğunluğunu Bizans ile olan münasebetler oluşturmaktaydı; bu münasebetlerin bir diğer yönü de, akrabalık ve tedâfüî tarzda olmasıdır.

Orhan Bey zamanında (1324-1362) Balkanlara geçen Osmanlıların, Hıristiyan asilzâdelerle yakın ilişkide olduğu ve birlikte savaşa gittikleri bilinmektedir. Bizans imparatorlarının ise, Osmanlı pâdişâhları nezdinde elçi bulundurmaya adet haline getirdikleri söz konusudur.¹⁴ Balkanlardan başlayarak Avrupa içlerine kadar varan Osmanlı fütûhatının doruk noktasını İstanbul'un fethi oluşturmuş ve bu son olay Avrupalı devletlerin Osmanlı ile ilişkilerine daha yoğun bir boyut kazandırmıştır.

→ Venedik, teşkilâtlanma manasında diplomasi kurucusu olarak kabul edilmektedir. Bir ticâret devleti ve cumhuriyeti olan Venedik'in, daha XIII. yüzyılda İstanbul'da hem misyoner okulu ve hem de ticârî menfaatlere hizmet eden bir "*Orient Akademi*"si olduğu bilinmektedir.¹⁵ Bu geleneğin bir devamı olarak, İstanbul'un fethinden hemen sonra, İstanbul'da diplomatik bir temsilcilğe sahip olmada da Venedik yine örnek teşkil etmektedir. Avrupalı güçlerin Osmanlı Devleti ile olan siyâsî ve diplomatik münasebetlerinde daha emin ve tutarlı adım atmalarını temin edecek *Dil Oğlanları* (*Sprachknaben*) daha doğru bir ifadeyle, Osmanlıca bilen tecrübe-

li diplomatlar yetiştirecek olan dil akademileri, Venedik örneği üzerine kurulmuş ve bunu 1621 yılında ilk gerçekleştiren Polonya Kralı I. Sigismund olmuştur. 1683 yılında II. Viyana Kuşatması'nda Avusturyalıların imdadına koşan Polonya Kralı Johann Sobieski ve Kardeşi Markus bu akademide şark dilleri tahsili görmüşlerdir. Fransa Kralı XIV. Louis (Lui) de 1669/1670 yılında İstanbul'da bir "*Dil oğlanları Enstitüsü*" kurmuştur. Bugünkü Viyana Şarkiyat Enstitüsü'nün de temelini oluşturan, Avusturya'nın kurduğu "*Dil oğlanları Enstitüsü*"dür; ancak bunun kesin olarak ne zaman kurulduğu hakkında fazla bir malûmat yoktur, fakat böyle bir geleneğin de, muhtemelen XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyılın ilk yarısında oluşturulduğu sanılmaktadır.¹⁶

Bütün bu yapılanmaların arka planında, Osmanlı Devleti ile olan siyâsî ve diplomatik münasebetlerde, Osmanlı payitahtında dil bilen bir diplomatın bulunması ve bu diplomatın gerektiğinde merkezde de kullanılması yatmaktadır.

İstanbul'da diplomatik temsilcilik bulundurmak, yabancı ülkelerin Osmanlı Devleti'nin siyâsî ve diplomatik faaliyetlerini yerinde izlemek ve ona göre tedbirini almak gibi, Osmanlı Devleti tarafından verilen bir imtiyaz idi. Bu imtiyazı Osmanlı Devleti, kendi dış politikasında ve diplomasisinde zaman zaman kendi lehine kullanmasını biliyordu.¹⁷ İstanbul'da bulunan elçiler ise, devletlerinin yaptıklarından birinci derecede sorumlu addediliyordu ve bu yüzden daha ziyade "*Rehine*" muamelesine tabi tutuluyordu.

A- Osmanlı Diplomasisinin

Yapısal Dönemleri

1- DÂİMÎ (İKÂMET) ELÇİLİKLERİN TESİSİNE KADAR GEÇEN DÖNEM

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan, uluslararası kordiplomatik kuralların kararlaştırıldığı 1815 Viyana Kongresi'ne kadar, Osmanlı kordiplomatiğinin oluşumu açısından kayda değer dönemler mevcuttur. Bu dönemler, Osmanlı kordiplomatiğinin yapısal olarak geçirdiği önemli dönemleri kapsamaktadır. Bu dönemlerde, Osmanlı kordiplomatik teşkilatı, Osmanlı dış politikasına paralel olarak büyük değişikliklere uğramıştır. Osmanlı Devleti'nin, *uç beyliği* (*marklık*) statüsüyle Anadolu top-

raklarında siyasal bir varlık olarak ortaya çıktığı dönemlerde komşuları bulunan tekfur lar ve Bizans ile bir taraftan, diğer Türk beylikleri ile diğer taraftan yakın ilişkiler tesis ettiği bilinmektedir. Bizans ile olan ilişkilerde karşılıklı yardımlaşma esasına dayanan veya evlilik yolu ile takviye edilen ilişkiler mevcuttu. Özellikle Orhan Bey zamanında Bizans ile olan ilişkilerde, husûsi sebeplerle elçi gönderme söz konusudur;¹⁸ hattâ Orhan Bey'in (1324-1362) 1347 yılında Üsküdar'da (*Skutari*) Bizans imparatoru VI. Kantakuzenos (1341-1354) ile bizzat görüştüğü bilinmektedir.¹⁹ Ayrıca, henüz kuruluş aşamasında olan Osmanlı Devleti'nin büyük bir imparatorlukla ortak askerî operasyonlar düzenlemesi de ilginç bir konudur.²⁰ Kantakuzenos, 1348 yılında Umur Bey'in şehit düşmesinden iki yıl önce, yani 1346 yılında, ondan daha kudretli bir müttefik olan Osmanlı hükümdârı Orhan Bey ile anlaşmıştı. Ancak, Orhan Bey'i sadece kudretli bir müttefik olarak algılayan Bizans imparatoru ilerde yanıldığını anlayacaktı; zira, Orhan Bey ne Umur Bey, ne de Osmanlılar Aydın ve Saruhan Türkleri idiler. Öncekilerin Bizans ile olan ilişkilerinde ücreti, yağma ve esir elde etme gayesini ön planda tutmalarına karşın, Orhan Bey'in izlediği diplomasinin tek istikameti vardı; o da, gittikleri yerleri zaptetmek ve orada yerleşmekti.²¹ O sıralarda Osmanlı Beyliği'nin konumunda olan ve hemen hemen aynı güce sahip Karesi Beyliği'nin, bu mücadelelerden başarısız çıkmasının sebebi, iç çekişmelerden kurtulup, Osman Bey ve Orhan Bey gibi ileriye dönük politikaları üretememeleri ve buna uygun diplomatik manevraları ustalıklı lehlerine çevirememeleridir.

Orhan Bey zamanında yapılan teşkilatlanma gayretleri ve kazanılan topraklar ile *uç beyliği* konumundan *uç devleti* konumuna ulaşan Osmanlı Devleti, hâlâ Anadolu'da egemen olan İlhanlı üstünlüğünü tanımak zorunda idi. Orhan Bey de ilk yıllarında Tebriz'e bağımlı olduğu halde, artık İlhanlı gücünü daha az hissediyordu. Bu sebeple, siyasal manada babasından daha rahat bir beylik sürüyordu. Beyliğinin üçüncü yılında, kendi adına, babası Osman Bey gibi, bağımsızlık âlâmeti olan sikke basımını gerçekleştirmiştir. Fakat, İlhanlı Devleti'nin 1335 yılında yıkılması ile Osmanlı beyliği gerçek bir egemenlik kazanmış oldu.²²

Hammer, Osmanlı Devleti'nin ilk elçiyi 1339 yılında Orhan Bey zamanında Bağdad'a gönderdiğini yaz-

maktadır.²³ Bizans ile olan ilişkilerden yola çıkarak, Osmanlı beyliğinin bu devlete sık sık elçi göndermiş olduğu muhakkaktır; ayrıca Bizans imparatorlarının Osmanlı sultanlarının yanında devamlı bir elçi bulundurdıkları da söz konusudur.²⁴ Orhan Bey zamanında, Bizans ile dar kapsamda da olsa, zaman zaman akrabalık bağları ile pekiştirilen,²⁵ belirli bir diplomatik ilişki bağı mevcuttu. Bu ilişkiler sadece Bizans ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda komşu beylikler ile de ilişkiler vardı. I. Murad zamanında ise, yeni kazanılan ve toprakların genişlemesine paralel olarak, yabancı ve komşu ülkeler ile ilişkiler de büyümüş ve genişlemiştir. İmparator *Joannis* oğlu Kir Manuel'i Sultan Murad'ın yanına elçi olarak kalması için göndermiştir; bu Bizans imparatorlarının özen gösterdiği bir husustur.²⁶ Özellikle Balkanların ve İstanbul'un fethinden sonra, Avrupalı devletlerle diplomatik trafik doğal olarak yoğunlaşmıştır.

Osmanlı Devleti, XIV ve XV. yüzyıldan itibaren Balkanlar ve Doğu Avrupa'da siyasi nüfuzunun ve dolaşısıyla müzâkere pozisyonunun güçlenmesinden sonra, dış politikada ve diplomatik münâsebetlerde *hiç bir devleti eşit hakları bâiz muhatap* (*Gleichberechtigter Partner*) kabul etmeyen bir anlayış yerleşmeye başlamıştır. Uluslararası yazışmalara da yansıyan ve Osmanlı diplomatikasında bariz bir şekilde görülen bu anlayış, Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'i, Doğu Avrupa'yı idaresi altına aldıktan ve hâkimiyetini Anadolu ve Asya'da tahkim ettikten sonra daha da kuvvetlenmiştir. 1521'de Belgrad'ın fethinden sonra 1526 yılında Macar İmparatorluğunun, güçlü Osmanlı orduları tarafından tarih sahnesinden silinmesinden ve Viyana önlerine kadar uzanan bir siyâsî nüfuz devrinden sonra İslam'ın halifesi ve Hıristiyanlığın hâmisî Avusturya-Roma İmparatoru karşı karşıya gelmiş ve özellikle Osmanlı-Avusturya arasındaki siyâsî ve diplomatik savaş son derece kızışmıştır. Buna paralel olarak, bu mücadelelere dolaylı ve dolaysız katılmak zorunda kalan başta Rusya, İran ve Fransa âdetâ XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Batı politikalarının ve diplomasisinin yoğunlaştığı merkezler olmuştur.

Osmanlı Devleti 1793 yılına kadar yabancı devletlere dâimî (ikâmet) elçi göndermemiş fakat zaman zaman gerektiğinde fevkalâde elçiler göndermiştir. Önceleri *Nâmeresân*, ve *Çavuş* adlı memurlar, pâdişâh veya sadrazam

mektubunu herhangi bir yabancı krala götürmek ile görevlendiriliyorlardı; ancak, bu memurlar, mektupları teslim etmenin haricinde herhangi bir diplomatik görev ifâ etmeye mezun değillerdi. Fakat buna mukabil, gerek cülûs tebliği veya tebriki ve gerekse imzalanan bir barış antlaşması neticesinde yabancı ülkelere gönderilen fevkalâde elçiler ise, kendilerine verilen nâme-i hümayûnu (*credentiale*),²⁷ hediyeleri ve tasdik olunan barış antlaşması metnini (*ratifikatio*) yabancı hükümdara teslim etmekle görevli idiler. Bunun dışında ziyafet vermek, ziyafetlere katılmak, görüşmelerde bulunmak durumunda idiler. Fevkalâde elçi olarak gönderilirken kendilerine, görev dönüşünde tekrar iade etmek üzere pâye veriliyordu ve bu göreve, gönderildikleri ülkenin itibarına ve diplomatik misyonunun ehemmiyetine göre *ortaelçi* (*envoyé*) veya *büyükelçi* olarak tayin ediliyorlardı. *Ortaelçi* olarak gönderilenlere genellikle *defterdâr* veya *nişanlılık* rütbesi; *büyükelçi* olarak gönderilenlere ise, *beylerbeyliği* pâyesi veriliyordu. Bu elçiler, gönderildikleri ülkede diplomatik misyonlarının tamamlanmasına kadar kalıyorlar; ilk ziyaretler, hediyelerin ve gönderilen belgelerin tesliminin yapıldığı resmi kabuller ile, elçiye yabancı hükümdar tarafından Osmanlı pâdişâhına götürmesi gereken hediyeler ve cevâbî mektubun teslim edildiği veda ziyareti arasında kalan günlerde ise, elçi şerefine o ülkenin görülmeğe değer yerlerini, kuruluşlarını ziyaret programları düzenleniyor ve veda ziyaretini müteakip geri dönüş yolculuğu başlıyordu.

Elçilerin maiyyetlerinde bulunan sefâret heyeti üyelerinin sayısı sefâretten sefârete göre değişiklik arz etmektedir; bu sayı bazan 1000'i aşmaktadır.²⁸ 1748 yılında Viyana'ya gönderilen *Mustafa Hattî Efendi*'nin sefâret heyeti 82,²⁹ 1720 yılında yine Viyana'ya gönderilen *İbrahim Paşa*'nın sefâret heyeti ise 763 kişiden oluşmaktaydı.³⁰

Elçilerin sefâret görevleri esnâsında gördüklerini ve yaşadıklarını anlatan sefâretnâmeleri mevcuttur. Bu sefâretnâmelerden bilinenlerin sayısı 45'dir.³¹ İlki³² muhtemelen XV. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınmış olan sefâretnâmelere genellikle XVII. asrın ikinci yarısından sonra daha sık rastlanmaktadır. 1793 yılına kadar yabancı ülkelere gönderilen elçilerin sefâretnâmeleri daha ziyade, zengin târihi, sosyokültürel ve coğrafi motifleri iht-

va eden seyahat yazıları şeklindedir; bu eserlerde, elçilik görevinin başlangıç gününden, son bulduğu güne kadar görülen, duyulan her şey en ince ayrıntıları ile zikredilmiştir. 1793 yılından sonra üç yıl gibi bir süre ile tayin olunan dâimî (ikâmet) elçilerin sefâretnâmeleri ise, daha ziyade politik yazılardır; ancak, 1730 yılında Viyana'ya giden *Râisü'l-kiittâb Mustafa Efendi*'nin sefâretnâmesi her ne kadar bu dönemden önce kaleme alınmış olsa da, şekil itibarıyla 1793 sonrası sefâretnâmeleri gibi politik bir muhtevaya sahiptir.³³

2- 1793'DEN 1815 VİYANA KONGRESİ'NE KADAR OLAN DÖNEM (İKÂMET ELÇİLERİ).

Osmanlı Devleti'nin dâimi temsilciliklerin kurulmadığı, sadece fevkalâde elçilikler ile iktifâ edildiği yıllarda, Osmanlı Devleti'nin yabancı ülkelerde dâimi elçilikler tarafından temsil edilmemesi fazla mahzur teşkil etmiyordu. Devletin büyüklüğü ve buna paralel olarak uluslararası arenada müzakere pozisyonunun son derece güçlü olması sayesinde başka devletlerin yardımı olmadan istediklerini düşmanlarına dikte ettirebiliyordu. Ayrıca burada zikredilmesi gereken diğer bir husus ise, yabancı devletler, Osmanlı Devleti'nin politikaları hakkında gerekli malumatı Âsitâne'de mukim elçileri vasıtası ile elde ediyorlardı. Osmanlı Devleti ise böyle bir ihtiyacı, daha değişik yollardan karşılıyordu. Dış ülkelerde meydana gelen olayları Bâbü'lî'ye bildiren kaynaklar arasında; doğuda sınır eyâletleri valileri, kuzeyde Kırım hanları, batıda, Eflâk ve Buğdan voyvodaları, Osmanlı hâkimiyetini tanıyan Dubrovnik (Regusa) Cumhuriyeti ile Erdel Krallığı bulunmaktaydılar. Ayrıca, ticaret gayesiyle Avrupa'da bulunan Osmanlı tâcirleri gördükleri olayları ve duydukları haberleri hükûmete rapor ederlerdi.³⁴ Yabancı elçiler, diplomatik görevlerinin dışında entrikacı ve casus³⁵ durumunda olduklarından, Osmanlılar bunlara genelde rehine muamelesi yapıyor ve temsil ettikleri devletlerin yanlış ve Osmanlı aleyhine oluşan politikalarından dolayı mesul tutulabiliyorlardı; bu sebepten, pâdişâhlar ve sadrazamlar yabancı elçileri küçümserler, çoğu kez onlara hakaret bile ederlerdi.³⁶

Fakat, bu satvet ve ihtişâm grafiğinin zamanla düşmesi ve uluslararası politikada etkinliğin ve yaptırım gücünün kaybolması bu durumu değiştirdi. XVIII. yüzyıldan itibaren düşmanlarına karşı tek başına mücadele

edemeyen Osmanlı Devleti, Hristiyan devletlerin yardımını istemeye mecbur kaldı. Yabancı elçilere yapılan muamele değiştiği gibi, bu husus yabancı ülke hükümdârlarına yazılan mektuplara da yansdı; ilk defa bu yüzyılda yabancı hükümdarlara *muknetli ulu dostumuz* gibi tabirler kullanılmaya başlandı. Artık Osmanlı Devleti, uluslararası diplomasi usullerine uymak zorunda kalıyordu; Avrupa devletler dengesinde meydana gelen değişimleri yakından takip etmek, bunlardan faydalanmayı bilmek gerekiyordu.³⁷

Bu konuda ilk girişimi yapan Sultan III. Selim'dir. İlk defa 1793 yılında başlamak üzere, 1802 yılına kadar Avrupa'nın belli merkezlerine üç yıllık süre ile dâimî (ikâmet) elçiler atandı. Böylece yabancı ülkelere ilk defa dâimî (ikâmet) elçiler gönderiliyor ve Osmanlı Devleti'nin menfaatleri yerinden temsil edilmeye başlanıyordu. Bu yıllarda henüz elçilik dereceleri düzenlenmemiş olduğundan, yeni ihdâs edilen dâimî (ikâmet) elçiliklere (tayin edilen elçiler büyük elçi sıfatıyla gönderildiler.

Dâimî (ikâmet) elçiliklerden gerekli faydayı sağlamadığına inanan Sultan III. Selim, bu hususta daha fazla masrafa katlanmanın lüzumsuz olduğunu düşünerek, dâimî elçilikleri kaldırmaya karar verdi; ancak, bunların birden bire kaldırılmasını da uygun bulmuyordu. Bu yüzden bu ülkelerde, Fransa hariç, Osmanlı Devleti'nin *maslahatgüzârlar* tarafından temsil edilmesi kararlaştırıldı.³⁸

1815 yılında yapılan Viyana Kongresi kordiplomatikte yeni bir düzenleme yaptı ve elçilikleri, *büyükelçi*, *fevkalâde orta elçi*, *ikâmet elçisi* ve *maslahatgüzâr* olmak üzere dört sınıfta topladı. Fakat daha, üç yıl sonra 1818'de toplanan *Aix la Chapelle Kongresi*'nde ise, bütün dünya devletleri için bağlayıcı olan bugünkü modern kordiplomatikğin esasları belirlendi.

Osmanlı Devleti 1821 yılına kadar Avrupa devletleri nezdinde *maslahatgüzârlar* bulundurmaya devam etti; bunlar gayr-i müslimlerden tayin olunduğu gibi, Müslümanlardan da seçiliyordu. Yunan ayaklanması başlayınca, Rum *maslahatgüzârların* Bâbüâlî'ye kasden yanlış haber verdiği anlaşıncaya, Sultan II. Mahmud onların hepsinin işine son verdi; böylece ikâmet elçilikleri muvakkaten ortadan kalkmış oldu. II. Mahmud saltanatının son yıllarında, III. Selim'in kırk yıl önce giriştiği tecrübeden faydalanarak 1834 yılında bu teşebbüsü tekrar yenilemiş ve günümüze kadar devam etmiştir.³⁹

B- Osmanlı Diplomasinin Siyasal Dönemler Açısından Dönüm Noktaları

1. KURULUŞTAN 1453 İSTANBUL'UN FETHİ'NE KADAR OLAN DÖNEM

Osmanlı Devleti'nin bir uç beyliği olarak tarih sahnesine çıkmasından sonra, gerek Türk beylikleri ile ve gerekse Bizans ile dar kapsamda da olsa ilişkileri mevcuttu. Fakat, her iki devlet arasındaki münâsebetler o kadar birbirleri içinde erimişlerdir ki, Türklerin Bizans'ı müttefik mi, düşman mı ya da teb'a mı olarak değerlendirdikleri, Bizans'ın ise Türkleri tiranları mı, yıkıcıları mı, yoksa koruyucuları mı olarak gördüklerini söylemek kolay değildir.⁴⁰

Orhan Bey zamanından İstanbul'un fethine kadar geçen zamanda, kazanılan topraklar sebebiyle yeni yeni komşular ile muhatap olunmuş ve onlarla olan ilişkilerde bu olaylara paralel olarak genişlemiştir. İstanbul'un fethine kadar Avrupa, doğuda günden güne genişleyen ve kuvvet kazanan bu devleti pek ciddiye almamıştı. Osmanlı Devleti ile Bizans'tan sonra ilk ve doğrudan ilişki kuran devletler, doğal olarak Macaristan ve Venedik idi. Balkanlarda ilerleyen ve gelecekte Avrupa için büyük bir siyâsî güç olarak problem teşkil edecek olan Osmanlılara ilk ciddi mukavemeti Macarlar göstermişlerdir. Macarlar, gerek Hristiyanlığın ve gerekse Avrupa'nın arka bahçesi olmaları gibi stratejik bir konumdan dolayı çok zor bir durum ile karşı karşıya idiler. 1389 Kosova Savaşı'ndan sonra başlayan Osmanlı-Macar münâsebetleri tarihinde, 1396 Niğbolu Savaşı büyük anlam taşımaktadır. Avrupa'nın savunması kendi omuzlarına yüklenen Macaristan, günden güne büyüyen Osmanlı Devleti'ne yalnız karşı koyamayacağını anlamış ve bu yüzden Hristiyan Haçlı Seferi fikrine başvurarak, bir haçlı seferi tertibine muvaffak olmuştur. Fakat bu sefer hüsrana ve yenilgi ile neticelenmiştir.⁴¹ Bu şekilde başlayan ve Macaristan'ın 1526 Mohaç Meydan Savaşı ile tarih sahnesinden silinmesine kadar devam eden münâsebetler çerçevesinde, her iki devlet de birbirlerine karşı değişik stratejiler uyguladıkları gibi, zaman zaman bu ilişkilerin bir gereği olarak diplomatik ilişkilerde de bulunmuşlardır.⁴²

Osmanlı-Venedik ilişkileri İstanbul'un fethi öncesine kadar uzanmaktadır. Venedik, Osmanlı Devleti'ne ilk

defa 1408 yılında bir elçi göndermiş ve Yıldırım Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi ile bir barış antlaşması imzalamıştır. Buna karşın, Osmanlı Devleti tarafından Venedik'e 1417 yılında, bir sene evvel imzalanan antlaşmanın tasdikli suretini götürmek üzere bir elçi gönderilmiştir.⁴³

Diplomasinin kurucusu olarak bilinen Venedik, diğer Avrupa devletleri gibi dinî taassupla hareket etmemiş, ilişkide olduğu devletlerin dininden ziyade onlarla yapacağı ticâretî düşünerek hareket etmiştir. Bu sebeple, ticârî menfaatlerine zarar gelmediği müddetçe, Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca cephe almamış, fakat Avrupa'da sıklıkla oluşturulmaya çalışılan haçlı hareketlerini de gizlice desteklemiştir.⁴⁴ Osmanlı Devleti'nin XV. yüzyıl ortalarında Akdeniz'de olan bir takım adaları elde etmesi Venedik'i endişelendirmiştir. Fakat bu ülke ile olan ilişkiler İstanbul'un fethinden sonra daha da yoğunluk kazanmıştır. Venedik'in menfaatlerine büyük zarar veren Türk ilerleyişini durdurmak için, İskender Bey, Macaristan, Papalık ve Fransızlardan yardım istemiş ve hattâ İran ile de ittifak arayışlarında bulunmuştur. XVI. yüzyıldan itibaren de gizlice ve alenen Osmanlılara karşı Avusturya'nın dâimî müttefiki olmuştur.

Bu dönemde Osmanlı Devleti, fetih operasyonlarının neticesinde dolaylı veya dolaysız kendisi ile münâsebette olan ülkelere karşı tavizsiz ve yaptırımcı bir politika izlenmiştir. Bu siyâsî ve diplomatik tavrın neticesinde, *biç bir devleti eşit hakları hâiz muhatap* kabul etmeme anlayışı yerleşmeye başlamıştır.

Niğbolu Savaşı'nda hezime uğratılan haçlı ordusunun Osmanlı Devleti ile olan bu ilk savaşıyla Avrupalı devletler Balkanlarda büyük bir gücün kendilerini tehdit ettiğini fark etmişlerdi, fakat kendi aralarındaki menfaat kavgaları, Osmanlı Devleti'ne karşı tekrar haçlı ordusu teşkil etmeyi zorlaştırmıştır. Avrupalı devletler, Osmanlı diplomasisinin ve bütün siyâsî hedefinin İstanbul'un fethine yönelik olduğunu anlamışlardı. Aslında, İstanbul'u kuşatma hareketi 1353'de Gelibolu'ya geçiş ile gerçekleşmişti.

Kuruluş aşamasında Osmanlı Devleti'nin gerek Hıristiyan komşularına ve gerekse Türk beyliklerine karşı akıllı ve son derece iyi hesaplanmış politikaları mevcuttu. Bunlardan birincisine karşı izlenen politika, önceleri

askeri ittifaklar da dahil olmak üzere akrabalık bağları ile iyi ilişkiler tesis edilmiş, ancak kazanılan topraklarda iyiden iyiye hesap edilmiş bir iskan ve yayılma politikası izlenmiştir. İlk Osmanlı hükümdarları, başlangıçta kendilerine problem olabilecek Türk beyliklerini, zamanını iyi ayarlayarak topraklarına katmışlar ve diğer beylikler ile olan ilişkilerinde dostâne davranmaya özen göstermişler ve belki de Balkanlar ve Avrupa'ya nispetle bir iç mesele olarak gördüklerinden, bunların topraklarına katılması işini de, Osmanlı beyliğinin güç olarak daha müsait olacağı ileriki bir zamana ertelemişlerdir. Bu sebeptendir ki, Yıldırım Bayezid'e kadar Osmanlı toplumunun başında olan hükümdarlar, Anadolu'daki Türk beylikleri ile fazla uğraşmamışlar ve askeri operasyonları Balkanlara teksif etmişlerdir. Yıldırım Bayezid'in ilhak politikalarını zamanından önce Anadolu'ya teksif etmesi, Osmanlı Devleti için ciddi problemler yaratmış ve devletin kısa bir süre de olsa dağılmasına sebep olmuştur.

Anadolu birliğinin yeniden sağlanmasından ve Candaroğlu ile Germiyanoglu Beylikleri Osmanlı ülkesine katıldıktan sonra, gerek Çelebi Mehmed ve gerekse Sultan II. Murad askerî operasyonlarını Balkanlara yöneltmişler ve Doğu Avrupa kapılarını zorlar bir duruma gelmişlerdir. Daha önce Balkanlar'da Osmanlı-Macaristan arasında mücadelelerin sürdüğü ve her iki devlet arasında tampon devlet olan Sırbistan belirli bir süre için de olsa, Osmanlı topraklarına katılmış ve Macaristan ile doğrudan sınır komşusu olunmuştur. Avrupa kapılarında meydana gelen bu mücadeleler, Avrupalı devletlerin sık sık kullandıkları din silahına baş vurmalarına sebep olmuş ve tekrar haçlı seferleri ile, günden güne büyüyen ve Avrupa'yı tehdit eden bu gücü durdurmak istemişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin Batı politikasını önemli derecede etkileyen olaylardan birisi de; bütün Osmanlı tarihi içinde her zaman önemini koruyan ve tehlike arzeden Anadolu'da meydana gelen olaylardır. Balkanlar'da ve Doğu Avrupa'da Osmanlı fütûhâtı sürerken, Karamanoğulları tekrar Osmanlı topraklarına saldırmış ve 1443 yılında Balkanlardan kısmî çekiliş sürerken Osmanlı topraklarını işgal eden Karamanoğulları cezalandırılmıştır. 1444 ilkbaharında Edirne'de yapılan anlaşma ile Osmanlı Devleti Sırbistan'ın prenslik statüsünü tanıdığı gibi, bazı kaleleri de geri vermek zorunda kalmıştır.

Osmanlı ordularını zaman zaman doğu Avrupa'da durduran Hünyadi Yanoş'un 1448 yılında bozguna uğratılmasından sonra, bütün Hristiyanlık dünyasını yasa boğan İstanbul'un fethi gerçekleşmiş ve bir zamanların uç beyi olan Osmanlı sultanı, cihân pâdişâhı durumuna gelmiştir. Bu yeni siyasal durum, Osmanlı Devleti'nin dünya siyâset sahnesinin müzâkere pozisyonu en güçlü ve etkin bir devlet olmasının bir göstergesi olmuştur.

Avrupalı güçler, Osmanlıların 1353 yılında Trakya'ya geçişlerinden 1389 Kosova Savaşı'na kadar, Balkanlarda gelişen Türk fütûhâtına karşı ilgisiz kalmışlar ve önemsememişlerdir. İlk defa Kosova yenilgisinden sonra rahatsızlık duymuşlar ve Osmanlıları haçlı seferleri ile durdurmaya denemişlerdir.⁴⁵ İç mücadelelerle çalkalanan Avrupalı devletlerin, Papa'nın yoğun gayretleri ile teşekkül ettirilmiş haçlı seferleri ile Osmanlı ordularını durdurmak ve Balkanlardan atma girişimleri, Osmanlı sultanlarının üstün siyâsî ve askerî manevraları sonucu akamete uğramış ve zaten çok önceden abluka altında olan İstanbul'un fethini engelleyememiştir.

Osmanlı Devleti'nin o günün şartlarında çok kısa bir zaman diliminde Balkanlarda ve Avrupa'da gerçekleştirdiği fütûhat hareketlerinin başarıya ulaşmasında, Osmanlı Devleti'nin izlediği yayılma siyâsetini, askerî gücünün ve diplomatik manevralarının yerinde olmasının yanı sıra, fethedilen topraklarda yaşayan, farklı kültür ve dinden olan insanları ezen toprak sahibi feodal sınıfı kovarak Balkan köylüsünü baskıdan kurtarması ve bu insanlara karşı asimile politikası izlemediği gibi, onların kimliklerini muhafaza etmelerini sağlamaları ve o çağa yabancı bir kavram olan *toplumsal hoşgörü*'nü⁴⁶ ilke edinmelerini de göz önünde bulundurmak gerekir.

2- 1453'DEN 1606 ZİTVAT'OROG BARIŞI'NA KADAR OLAN DÖNEM

İstanbul'un fethinden ve Osmanlı gücü İtalya'nın en uç noktasına kadar ulaştıktan sonra, Avrupa'nın irili ufaklı devletleri kendilerini bu yeni siyâsî, diplomatik ve askerî gücü ciddi olarak hesaba katmak zorunda hissettiler.⁴⁷ İstanbul'un fethi Hristiyanlık âleminde büyük yankılar uyandırmış ve İstanbul'un tekrar geri alınması için Papa Nikola'nın haçlı seferleri düzenleme girişimleri neticesiz kalmıştır. Fakat, Papalık tarafından teşvik gören batı diplomasisi, İstanbul'un fethinden sonra da

yine haçlı seferleri düzenleme ve doğuda kendilerine müttefik arama yönünde faaliyetlerine devam etmiştir. Osmanlı Devleti ile herhangi bir batılı devletin tek başına başa çıkamayacağı bilindiğinden, mümkün olduğu kadar iştirakçisi bol bir haçlı seferi ve doğuda da Osmanlıyı iki cephe arasında bırakacak müttefikler elde etme yönüne gidilmiştir.

İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed'in Batı politikasını doğrudan etkileyen hususlardan en önemlileri şöylece sıralanabilir:

a) *Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa'da kurulmaya çalışılan ittifaklar,*

b) *Anadolu'da Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupalı güçlerle ittifak etmek eğiliminde olan Karamanoğulları ve Trabzon Rum İmparatorluğu,*

c) *Osmanlı Devleti'ne karşı Batılı güçlerle devamlı ittifak arayışında olan Akkoyunlu Devleti.*

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra, Avrupa'da stratejik ehemmiyete sahip toprakları, Roma'ya giden deniz yolu üzerinde olan Mora'nın büyük bir kısmını ve İtalya'ya kuzeyden komşu Sırbistan topraklarını ülkesine kattı. Avrupa'da Osmanlı Devleti'ne karşı oluşturulmaya çalışılan ittifakların mâlî külfeti genellikle Venedik tarafından karşılanmaktaydı. Bu sebeple Fatih Sultan Mehmed, Venedik'e mâlî kayıplar verdirip, barışa zorlamak suretiyle Avrupa'dan gelen bu tehlikeyi önlemesini ve zaman zaman geciktirmesini bildi.

Daha önce Yıldırım Bayezid'in vakitsiz denemeye kalktığı ve Osmanlı Devleti'nin az kalsın dağılmasına sebep olan Anadolu birliğini sağlama düşüncesi, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da yürüttüğü operasyonların ve izlediği politikaların sağlığı açısından çok önemli idi. Fatih Sultan Mehmed, bu düşüncüyü hayata geçirmek için İstanbul'un fethini beklemiş ve bu zaferin manevî havasının avantajını da kullanarak, Anadolu'ya yönelmiş ve Avrupalı güçlerin potansiyel müttefikî durumunda olan Trabzon-Rum İmparatorluğu'nun (1461) ve Karamanoğulları'nın (1474) mevcudiyetine son vermiştir. Bu üçlü ittifakın sonuncu üyesi Akkoyunlu Devleti de Otlukbeli Meydan Savaşı (1473) ile cezalandırılmış ve bu tehlike de, belirli bir müddet için susturulmuştur. Fakat İran'da iktidara gelen hânedanlıklar takip eden yıllarda, Osman-

c) Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Fransız yurttaşlarına tam dînî hürriyet tanınıyor ve kutsal yerleri koruma ve bakma görevi veriliyordu,

d) Korunma güvencesi olarak Akdeniz'deki Hristiyan gemileri Fransız bayrağı çekeceklerdi.⁵⁶

Kanuni'den sonra Osmanlı diplomasi tarihi için bir dönüm noktası teşkil eden ve dünya siyaset sahnesindeki güç grafiğini yavaş yavaş Osmanlı Devleti'nin aleyhine çeviren ilk antlaşma 1606 yılındaki Zitvatorog Barış Antlaşması'dır. Fakat bu arada, 1580 yılında Fransızlara tanınan imtiyazların İngilizlere de tanınması unutulmamalıdır. Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile böyle bir antlaşma yapmasının gayesi açıktı; İspanya ve Portekiz'e karşı İngiltere'yi potansiyel bir müttefik olarak görmesi ve İran ile yapılan savaşlar sebebiyle silah ihtiyacının bir başka büyük devlet, yani İngiltere tarafından karşılanması gerekiyordu.⁵⁷

Uzun yıllar sürüp giden savaşlar esnasında, Erdel Prensi, Eflâk ve Buğdan Voyvodaları Osmanlıya karşı Avusturya ile anlaşırken, Osmanlı Devleti'nin bu zor durumunu fırsat bilen ve Osmanlı Devleti'nin Batı politikasını devamlı bir şekilde menfi yönde etkileyen İran, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti (1603). Daha önce beş yıllık bir süre için Osmanlı Devleti ile barış imzalayan İran, barışı tek taraflı olarak bozdu ve Osmanlı Devleti'ni iki ateş arasında bırakmak istedi; ancak Kırım orduları, Eflâk ve Buğdan'ı baştan başa işgal edip, Erdel Prensi'ni de baskı altına aldılar. Bu yeni durum karşısında Avusturya, Osmanlı Devleti ile Zitvatorog Antlaşması'nı imzaladı.⁵⁸

Bu antlaşma ile, Osmanlı Devleti ile Avrupalı devletler arasında ilişkiler açısından yeni bir döneme girilmiş oldu. Daha önce Avrupalı devletlerle yapılan barış antlaşmaları, muzaffer Osmanlı sultanı tarafından verilmiş bir lütuf olarak görülüyor ve Osmanlı Devleti'nin uygun bulduğu bir süre için barış yapılıyordu.⁵⁹ Toprak kaybı olmayan bu antlaşma ile ayrıca Eğri ve Kaniye Kaleleri fethedilmiştir; fakat bu antlaşma gereği Avusturya aşğıdaki imtiyazları elde etmiştir:

a) Avusturya, ödemek zorunda olduğu 30.000 altın miktarındaki senelik vergiden kurtuluyordu,

b) Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasında devletlerarası hukuka uygun akıedilen ilk antlaşmadır,⁶⁰

c) Daha önce diplomatik protokolde "Viyana Beyi" veya "Nemçe Kralı" olarak adlandırılan Avusturya-Roma İmparatoru'nun "Kayserlik" ünvanı tanınıyordu.⁶¹

d) Daha önce yapılan barış antlaşmaları, ateşkesin ihlal edilmesine kadar sürerken, bu barış ilk defa 20 yıllık bir süre için imzalanmış ve hakikaten 50 yıl sürmüştür.⁶²

Sonuç olarak Zitvatorog Barış Antlaşması, XVII. yüzyılın başlarında Macaristan'ın Osmanlı hâkimiyetinden kurtuluşuna ve Osmanlı Devleti'nin çözülüşüne bir işaret olmuştur.⁶³

3- 1606-1699 ARASINDAKİ DÖNEM

Bu dönemde, bir bakıma Zitvatorog Barış Antlaşması'nın yenilenmesi anlamına gelen Vasvar Barışı'na (1664) sebep olan savaşta Osmanlı ordularının Avusturya karşısında ilk yenilgisine şahit olmaktayız. Ancak, bu savaştan sonra Osmanlı Devleti'nin denizlerdeki önemli zaferlerini ve Akdeniz'in bir Türk Gölü haline geldiğini kaydetmek gerekir.

1683 II. Viyana Kuşatması'nın başarısızlıkla sonuçlanması, Osmanlı tarihinin önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Bu başarısızlıktan sonra takip eden yıllarda da sayısız yenilgiler alınmış Doğu Avrupa'da önemli ölçüde teritoryal kayıplar verilmiştir. Aslında, Viyana önlerindeki bozgun, duraklama devrinin ilk ehemmiyetli işaretlerinden biriydi.

1699 Karlofça Barışı ile Osmanlı Devleti'nin Doğu Avrupa'da defensif bir politikaya geçtiği görülmektedir. Her ne kadar XVIII. yüzyılda, özellikle Sultan I. Mahmut zamanında ofensif politikalar görülmekteyse de, bu tarz bir politika imparatorluğun yıkılışına kadar sürecektir. Karlofça Barışı aynı zamanda Osmanlı kuvvetlerinin yavaş yavaş Doğu Avrupa'dan ve Balkanlardan çekilmeye başladığının işaretidir. Bu barış, Osmanlı Devleti'nin tarihinde ilk defa Avrupalı devletlerin tavassutunu kabul etmesi açısından da büyük önem kazanmaktadır.⁶⁴ Bu barış antlaşmasının önemli diğer bir yönü ise, Osmanlı Devleti daha önce protokolde "Moskov Prensi" diye tabir ettiği Rus Çarı'nın "imparatorluk" ünvanını kabul etmesidir.⁶⁵

4- 1699-1774 ARASINDAKİ DÖNEM

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Karlofça'nın intikamını alma gayretleri görülmektedir. Prut Seferi netice-

sinde yapılan antlaşma ile Rus ordusu esâretten ve Deli Petro da büyük bir felâketten kurtulmuş oldu. *Hammer*, bu antlaşmanın Rusya tarafından kabul edilen antlaşmaların en haysiyet kırıcı olanı olarak nitelemektedir.⁶⁶ Bu barış ile Osmanlı Devleti Azak'ı tekrar geri almış ve en önemlisi de Rusların İstanbul'da elçi bulundurmayacaklarına dâir maddeyi istemeyerek de olsa imzalamıştır.⁶⁷

Mora'ya yapılan sefer sonucu Venedik-Avusturya ittifakı ile Osmanlı Devleti arasında meydana gelen savaş sonucu imzalanan Pasarofça Barış Antlaşması ile Osmanlı Devleti Belgrad, Semendre, Preveze, Dalmaçya Kaleleri ve Eflâk ile Sırbistan'ın bir kısmını kaybetti. Bu barış da, Avusturya'nın en kazançlı antlaşmalarından biri oldu

1736 yılında başlayan ve Avusturya-Rusya ittifakı neticesinde iki ayrı cephede savaşmak zorunda kalan Osmanlı orduları, 22 yıl sonra 1739 yılında Belgrad'ı tekrar fethetmiş ve yapılan Belgrad Barış Antlaşması ile tekrar Avrupa kapılarına dayanan bir konuma gelmiştir. Fakat diplomatik manada, Osmanlı Devleti bu barışı da, yabancı bir devletin tavassutu ve garantörlüğü altında imzalamıştır. Osmanlı ordularının Avusturya'ya karşı cephelerde üstün başarı göstermesine ve Rusya'ya karşı aynı başarıyı göstermesine rağmen bu barış görüşmelerinde Fransız diplomasisi kendi menfaatleri için Osmanlı lehine gayret sarfetmiş ve başarıya ulaşmıştır. Bu yüzyılda elde edilen neticeler, Osmanlı Devleti'nin defensif dış politika izlediği bu yıllarda devlet adamlarına yenden bir güven telkin etmiştir. Bu antlaşmanın diğer önemli bir yönü ise, Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında elli yıla yakın bir zaman sürecek olan barışın başlangıcı olmasıdır; ayrıca, VI. Karl'ın ölümünden sonra Avusturya'da meydana gelen taht problemleri sebebiyle güç bir durumda olan Avusturya ile olan barış, Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne Avusturya aleyhine yaptığı câzip ortaklık tekliflerine⁶⁸ rağmen bozulmamış ve buna sâdik kalınmıştır. Aynı husus İran için de geçerlidir; 1746 yılında İran ile yapılan barıştan sonra Nâdir Şâh öldürülmüş ve ülkede büyük bir belirsizlik ve taht kavgaları başlamıştır. Sultan I. Mahmud, İran'ın bu güçsüz durumundan istifade etmek istememiş ve barışı büyük bir titizlikle korumuştur. I. Mahmud'un 25 yıl süren saltanat dönemi, Osmanlı diplomatlığının en parlak devirlerinden biridir⁶⁹ ve özellikle 1739 Belgrad Barışı, Bâbî-âlf'nin imzaladığı en şanlı barıştır.⁷⁰

Her ne kadar 1739 barışı Osmanlı Devleti'nde bir toparlanmanın alâmeti sayılsa da, bu yüzyılda siyâşî dengelerin değişmesi daha da belirginleşmiştir; Osmanlı Devleti'nin komşuları Avusturya, Rusya ve Prusya günden güne güç kazanarak aralarında sıkışıp kalan Lehistan'ı paylaşmak arzusunda dırlar.

Leh ileri gelenleri, Rusya'nın Lehistan'a müdahaleleri karşısında Osmanlı Devleti'nden yardım istemişler ve bu yardıma mukâbil Podolya'yı vadetmişlerdir. Savaş taraftarı olan Osmanlı hükûmeti 1770 yılında Rusya'ya harp ilan etti. Dört yıl süren bu savaş sırasında Osmanlı Devleti büyük kayıplara uğradı ve Orkapı'yı ilk denemelerinde geçemeyen Ruslar, Kırım ileri gelenlerini Osmanlıya karşı, onların Cengiz sülâlesinden olduklarını ve Osmanlı sultanından kurtaracaklarını vadederek kııştırtılar; bu kıışkırtma netice verdi ve bu kez Orkapı'yı geçen Rus orduları bütün Kırım'ı işgal ettiler (1773). Bu esnada barış görüşmeleri yapıldı ancak Bâbî-âlf buna yanaşmadı ve savaş tekrar başladı. Rusların Babadağı'nı geçerek Osmanlı ordularının merkezi olan Şumnu'ya yaklaştığında Rusları karşılamaya çıkan müfrezeler yenilmiş ve sadrazam *Muhsinzâde Mehmed Paşa* ister istemez barışa karar vermiştir. Osmanlı Devleti'ni temsilen murahhas olarak tayin olunan Ahmed Resmî Efendi ve Reîsül-küttâb Münip Efendi, Rus murahhasları ile Küçük Kaynarca'da buluşarak barış antlaşmasını imzalamışlardır (1774).

Osmanlı dış politikasının ve diplomasisinin büyük darbe yediği bu barış antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin toprak kaybı dışında vermek zorunda kaldığı tavizlerin en önemlileri şöyle sıralanabilir:

a) *Bu antlaşma ile yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nin işçilerine karışma, müdahale devri açılmış oldu,*

b) *Rusya, ortodoks mezhebine mensup Hristiyanları himâye hakkını elde etti,*

c) *Osmanlı Devleti'nin parçalanması planları uygulama safhasına girmiş oldu,*

d) *Rusya'nın da sözii edilen himâye tavizini elde etmesinden sonra, Avusturya ile birlikte Osmanlı teb'ası olan Hristiyanları ayaklanmaya teşvik etmeye başlamışlardır; daha önce Osmanlı Devleti'nden Hristiyanları himâye hakkını koparmak için uğraşan bu ülkeler, bununla neyi edindikleri ortaya çıkmıştır.*

e) Kırım bağımsız olmuş ve sadece dinî yönden sultana bağlı kalacaktır.

f) Rusya bu barış için, diğer Avrupalı devletlerin tavasutunu reddetmiş ve Osmanlı Devleti'ne şartlarını kabul ettirmiştir.⁷¹

Yüzyıllar boyu Osmanlı Devleti tarafından pek dikkate alınmayan ve diplomatik protokolde XVIII. yüzyılın başlarına kadar *esit hakları bâiz muhatap* kabul edilmeyen Rusya, bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'ne büyük üstünlük sağlamış ve müzâkere pozisyonunu daha güçlü bir seviyeye ulaştırmıştır.

Yine yıllarca Osmanlı Devleti'ne karşı daha zayıf bir müzâkere pozisyonunda olan Avusturya da, Osmanlı Devleti'nin bu güçsüz anından istifade ederek Bukovina'nın kendisine terk edilmesini istemiş ve Osmanlı Devleti de tarihinde ilk defa savaşı göze alamayıp bir yeri (Bukovina) başka bir ülkeye vermiştir (1775).

5- 1774-1856 ARASINDAKİ DÖNEM

Bu dönem de önemine binâen kayda değer en önemli antlaşma, Osmanlı Devleti'nin Prusya ile imzaladığı ve tarihinde yaptığı ilk tedâfüi antlaşmadır (1790). Bu antlaşma, Osmanlı Devleti'nin bir Hristiyan devletle yaptığı ve taraflara karşılıklı taahhütler yükleyen ilk antlaşmadır.

Küçük Kaynarca Barışı'ndan sonra Rusya, Kırım'ı ilhak etmek için elinden geleni yaptı ve bu emeline muvaffak oldu. Osmanlı Devleti'nin Rusya tarafından parçalanacağını ve buna engel olamayacağını anlayan Avusturya, Rusya ile ittifak etti ve tarihte *Boza Bozgunu* olarak bilinen yenilgiden sonra Avusturya, Belgrad ve Semendire'yi; Rusya ise, Akkerman'ı aldı. Bu tarihi ittifakın yeniden gündeme gelmesi sonunda Osmanlı Devleti de, Avusturya'yı engellemek için Prusya ile tedâfüi bir ittifak imzaladı ve Rusya'yı durdurmak için de İsveç ile bir ittifak yapılması görüşmelerine hız verdi. Önemine binâen bu antlaşmanın giriş kısmını buraya almayı uygun bulduk:

"...Prusya Devleti va'd u ta'ahhüd ider ki, iş bu bin ikiyüz dört senesi evvel-i bahârında mecmû' kuvvet ile Nemçe ve Moskovlu üzerlerine i'lân-ı harb u cenk ve harbe mübâşeret eyliye; şöyle ki, Devleti Aliyye'yi dışmanlar ile dilhâbî üzre şanlı ve kavî muhkem sulh itdürmedikçe ve Devleti Aliyye'ye ber-

ren emniyet-i tâmmе husûle gelmedikçe ve gerek bi-lâ havf u hâlel Karadeniz tarafından babren gereği gibi İstanbul şehri için kuşlîyet ile emniyet kesb itdürmedikçe muhârebeyi terk eylemiye! Bu mukâbelede Devleti Aliyye dahi derubte ve va'd eder ki, sulh esnâsında Nemçe Devleti tarafında olan Galıçya eyâletiyle mukaddemâ Leb taksiminde Nemçeliniin za'fı eylediği memâlikin Leb cumbûrına Nemçelii tarafından red itdürmeğe sa'y eyliye!..."⁷²

Bu antlaşmadan sonra sırasıyla yapılan Zıstovi (1791), Yaş (1792) barış antlaşmaları ile Osmanlı Devleti'nin toprak kaybı devam etmiş ve prestiji günden güne azalmıştır.

Bu tarihten sonra meydana gelen olaylar, devletlerin birbiri ile olan münasebetleri açısından ilginçlik arz etmektedir. Osmanlı Devleti, Rusya ile Küçük Kaynarca gibi bir barışı imzaladıktan sonra, yine aynı devletle ittifak edeceği hiç beklenmemekteydi. Ancak, yakın zamana kadar hiç bir Avrupa devletini *esit hakları bâiz muhatap* kabul etmeyen Osmanlı Devleti, artık yaşayabilmek için Avrupa'da müttefikler aramak zorunda idi. 1789 Fransız İhtilâlinin sona yalınzlığa terk edilen Fransa, 1797 yılında muzaffer olduğu İtalyan seferine kadar Osmanlı Devleti ile iyi geçinmeye gayret sarfetti. Fakat, Fransa'nın Mısır'ı alma niyeti anlaşılınca, Rusya kendi emellerini askıya alarak Osmanlı Devleti'ne yardım teklif etti. Bu gelişen olaylar esnasında Osmanlı Devleti 1798 de Rusya ve 1799 yılında da İngiltere ile ittifak antlaşması imzaladı. Daha sonra ise bu ittifaklar tekrar yenilenmiştir.

Büyük devletlerin aralarındaki rekâbet, bu devletlerin Osmanlı Devleti ile bir müddet mücadelelerini engelledi. Bunlara delil, 1856 Paris Antlaşması'ndan önce cereyân eden olaylardır.⁷³ Hünkâr İskeleyi Antlaşması (1833), Osmanlı Devleti'ni resmen Rus himâyesi altına sokmuştu. İstanbul'un, özellikle Boğazların Rus kontrolüne geçmesi diğer Avrupa devletlerini endişelendirmekteydi. Bu yüzden Osmanlı Devleti müşterek himâye sâyesinde rahat nefes alabildi. Osmanlı Devleti ise, yenileşme sürecine girmiş bulunmaktaydı.

1848 yılında Fransa'da ihtilal başlayınca, milliyet fikirleri revaç bulan ülkelerde bazı hareketlilikler görüldü ve Avusturya hükûmetliğinde olan Macarlar ayaklandılar; Avusturya ise Rusya'dan yardım istedi. Ezici

Rus birlikleri karşısında hezimete uğrayan Macarlar, Osmanlı Devleti'ne sığındı. Rusya bu mültecilerin iâdesini istedi, fakat Osmanlı Devleti bunu reddetti. Bu insancıl tavır, Avrupa'da büyük yankı uyandırdı ve Fransa ve İngiltere bu konuda Bâbıâli'ye açık destek verdiler.

Rusya, Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile kendi arasında paylaşılmasını düşünürken, İngiltere ise menfaatleri gereği "*Hasta Adamı*" tedâvi etmek gerektiğine inanıyordu.

1853 yılında Rus orduları Eflâk ve Buğdan'a yürüyerek Osmanlı Devleti'ni tahrik etti. Ancak bu hareket, bölgede emelleri olan Avusturya ve Prusya'yı kaygılandırdı. 1853'de yapılan Viyana Konferansı neticesiz kaldı. Osmanlı Devleti ile harbe tutuşan Rusya, Osmanlı donanmasını Sinop'ta batırdı; bunun üzerine Fransa ve İngiltere 1854 yılında Rusya'ya harp ilan ettiler. Kırım'da da cephe açan müttefiklere, Çar Nikola'nın ölümünden sonra yerine geçen II. Alexander barışı kabul etti. Viyana'da ön görüşmeler tamamlandı ve devletlerarası hukukun harbe dair bazı önemli kuralları yazılı kanun haline getirildi. Osmanlı Devleti tarihinde ilk defa Kırım Savaşı esnasında yabancı ülkelerden borç almaya başladı

(1854 ve 1855). 25 Şubat 1856 yılında açılan Paris Kongresi ile Osmanlı Devleti ilk kez Avrupalı devletlerle bir arada böyle bir toplantıya katılıyordu. Osmanlı Devleti böylece Avrupa hukuk sistemine dahil oluyor; Osmanlı Devleti'ne müdahale konusunda tek yetkili makam *Concert European* oluyordu.

Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti hakkındaki böyle müşterek politikalarının sebebi, İstanbul ve Boğazların öneminden ve bu konudaki menfaatlerinden kaynaklanmaktaydı; aslında Osmanlı Devleti hakkındaki niyetlerinde değişiklik olmamıştı.

Yukarıda önemli noktalarına değinilen ve Osmanlı diplomasisi açısından dönüm noktaları teşkil eden hususlar incelendiğinde, bir zamanların süper gücü Osmanlı Devleti'nin tetricî olarak dünya siyâset ve diplomasi sahnesinden nasıl çekildiğini açıkça görmekteyiz. Uzun yıllar dünya siyâset sahnesinde süper güç olarak yabancı devletleri *esit hakları bâiz muhatap* kabul etmeyen bir anlayışla hareket eden Osmanlı Devleti, bu pozisyonunu tetricî olarak kaybetmiş ve XX. yüzyılın ilk yarısında Avrupalı devletlerle *esit hakları bâiz muhatap* olma mücadelesi vermek durumuna düşmüştür.⁷⁴

- 1 Bu konuda bkz., A. İbrahim Savaş, "Taktir-i Ahmed Merâmi Efendi muhaddid be cânib-i Azak", *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*, 20 (1996), s. 151-173; Ebû Sehl Nu'mân, *Tedbirât-ı Pesendide* (TP), haz.: A. İbrahim Savaş, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- 2 TP, 27/a; F. K. von Greifenhorst, "Bericht über den Zug des Grossbotschafters nach Wien im Jahre 1719", *Sitzungsberichte der k.k. Akademie*, HHStA, Wien 1908, 158, 77-81; Josef von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi* (BOT), çev: Vecdi Bührin, İstanbul 1990, VI. cilt, s. 157, dipnot 159; K. Tepplý, *Dersaadet-i Avusturya Sefirleri*, çev: Prof. Dr. Selçuk Ünlü, Kültür Bak. Yay., Ankara 1988, s. 60. Ahmed Resmî Efendi, Viyana ve Berlin sefâretnâmeleri, sadeleştiren: Bedriye Atsız, *Tercüman 1001 Temel Eser*, İstanbul 1980, s. 18.
- 3 Münir Aktepe, *Mehmed Emîni Beyefendi (Paşa'nın) Rusya Sefâreti ve Sefâret-nâmesi*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 44-47.
- 4 Savaş, *Mustafa Hatîf Efendi'nin Viyana sefâretnâmesi*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- 5 Ebû Sehl Nu'mân Efendi (1700?-1755?): Eğin'de doğmuş ve genç yaşta temayüz etmiştir. 1727-1735 yılları arasında Tebriz'e müftü olmuş ve bu görevi müteakip (1736) Kırım'a ordu kadısı olarak tayin olunmuştur. Çeşitli yörelerde reâyâ ve idareciler arasında meydana gelen karışıklıkları kolaylıkla üstesinden gelmiş ve 1740 yılında Avusturya'ya gönderilen sınır tahdit heyetine sınır mollası olmuştur. Bu görevden sonra yine değişik yörelerde nâib olarak çalışmış ve 1747 yılında İran'a giden Sefâret heyetine ordu kadısı olarak katılmıştır. Bu görevden sonra yine nâiblik yapmış ve en son 1755 yılına kadar Manisa mahkemesinde kadı olarak görev yapmıştır. Ne zaman vefat ettiği bilinmemektedir. TP, V 6/b-7/b. BOT, VIII, 78.; Şemânîzâde Süleyman, *Mîr'î-i-tevârih*, neşr.: Prof. Dr. M. Aktepe, İstanbul 1976, I, 121.

- 6 A.g.e., s. 4.
- 7 Bertold Spuler, "Die Europaischen Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)", *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, Breslau 1936, XI, Heft: 3-4, s. 313-315.
- 8 Josef von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches* (GOR), Graz 1963, IV, 407.
- 9 A.g.e., VIII, 22-23. Ruslar, bunun 1699 Karlofça Barışı ile diplomatik olarak kabul edilmesine ve 1741'de Petersburg'da elçi Mehmed Emîni Paşa tarafından imzalanan temessük ile Osmanlıların Rus çarlarının imparator unvanını kabul etmelerine rağmen, o tarihten 1755 tarihine kadar Osmanlı padişahlarından bir nâme almadıkları için bir hayli endişelenmişler ve 1755'de Rusya'ya gönderilen Derviş Mehmed Efendi'nin götürdüğü nâmeyi gördükten sonra rahatlamışlardır. F. R. Unat, *Osmanlı Sefirleri ve sefâretnâmeler*, neşr.: Prof. Dr. B. S. Baykal, Ankara 1992, s. 100. Seyyid Hakim, *Seyyid Hakim Târîhi*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, no. 234, V.155.
- 10 1554 yılında İstanbul'a gönderilen Avusturyalı elçi Busbecq, Osmanlıların yabancı elçilere "Casus" muamelesi yaptıklarından yakınmakta, fakat hemen akabinde de bu davranışta pek haksız olmadıklarını vurgulamaktadır. Tepplý, s. 151; Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev.: Prof. Dr. Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. 65.
- 11 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, IV/1, 171.
- 12 1711 yılında Osmanlı Devleti, Avusturya hükümeti başkanı Prens Eugen'e Seyfullah Ağa adında bir elçi göndermiş ve Rusya'ya ilan edilen savaş esnasında Avusturya'nın tarafsızlığını sağlamaya çalışmıştır. *Bağkanlık Osmanlı Arşivi* (BOA), Nâme-i hümayûn defteri, no. 6, s. 206. Ayrıca, 1715 yılında Avusturya'ya giden elçi İbrahim Müteferrika'nın göre-

- vi de, Venedik'e açılan savaşta yine Avusturya'nın tarafsızlığını temin etmekte. Karl Roider, *Austrians Eastern Questions (1700-1780)*, New Jersey 1982, s. 40-41.
- 13 Güneş Karamuk, *Ahmed Azmi Efendi's Gesandtschaftsbericht als Zeugnis des Osmanischen Machtverfalls und der beginnenden Reformen unter Selim III.*, Bern-Frankfurt 1975, s. 108.
- 14 E.Kreutel, *Leben und Taten der Türkischen Kaiser*, Graz-Wien-Köln 1978.
- 15 A. W. Neumann, *Über die orientalischen Sprachstudien seit dem 13. Jahrhundert mit besonderer Rücksicht auf Wien*, Wien 1899, s. 44-46.
- 16 A.g.e. Muhtemelen ilk Avusturyalı tercüman Peter Von Wölzogen'dir. Bu tercüman 1578 yılında elçi Joachim von Sinzendorf'un hizmetine tayin olunmuştur. Roider, a.g.e., s. 9.
- 17 1521 yılında Belgrad'ın fethinden sonra Kanuni Sultan Süleyman, tebriğe gelen ve ilişkileri hususunda teklifte bulunan devletlerden sadece Venedik ve Regusalıların istekleri kabul etmiş ve Venedik'e üç yılda bir değişirmek kaydı ile İstanbul'da elçi bulundurma hakkı vermiştir. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti, düzenlenmesi planlanan Rodos seferinden önce, Adalar Denizi ve Akdeniz'de herhangi bir sorunun çıkmasını önlemek istemiştir. A. Sevim, Y. Yücel, *Klasik Dönemin üç Hükümdarı Fatih-Yavuz-Kanuni*, Ankara 1991, s. 156.
- 18 Kantakuzenos'un rakibi Apokaukos, Kantakuzenos ile mücadelesine kuvvet kazandırmak için 1345 yılında zengin hediyeler ve yüklü elçiler yollayarak Orhan Bey'i kendi saflarına çekmek istemiştir. Bunun yanı sıra, Orhan Bey, Venedik ve Bizans ile savaş halinde olan Cenovalılarla işbirliği yapmış ve Cenovalılardan silah almıştır. Ernst Werner, *Büyük Bir Devletin Doğuşu*, çev.: Orhan Esen-Yılmaz Öner, Alan Yay., İstanbul 1986, I, 184-187. Halil İnalcık, "Türkler (Osmanlılar)", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., İstanbul 1988, 12/II, 291.
- 19 Ernst Werner, *Die Geburt einer Grossmacht-Die Osmanen*, Berlin 1966, s. 123-143.
- 20 1349 yılında Orhan Bey, Kantakuzenos'un yardım isteği üzerine oğlu Süleyman Paşa'nın komuta ettiği 20.000 kişilik bir orduyu Sıralara karşı gönderdi; bu hizmet karşılığında Orhan Bey mükâfat olarak yalnız imparatorun kızı Theodora'yı eş olarak almakla kalmayıp, aynı zamanda Trakya'nın Ege kıyısındaki Bizans topraklarında askeri operasyonlar yapmak hakkını da elde ediyordu. Werner, a.g.e., s. 127.
- 21 Şerif Baştaş, *Bizans İmparatorluğu Tarihi, Son Devir (1261-1461), Osmanlı Türk-Bizans Münâsebetleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1989, s. 44.
- 22 M. Kunt, H. G. Yurdayın, A. Ödekan, *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti 1300-1600*, İstanbul 1988, II, 33-34.
- 23 GOR, IX, s. 326-327.
- 24 Kreutel, s. 39.
- 25 Orhan Bey, gençliğinde bir komşu tekfurun sonradan Nilüfer Hatun adı ile anılan kızıyla evlenmişti. Yine babasının sağlığında, 1320 tarihlerinde, Bizans İmparatoru III. Andronikos Paleologos'un kızı Asporça Hatun'u da eş olarak almıştı. Bu olay daha o yıllarda Bizans'ın Osmanlıları önemli bir komşu olarak gördüklerinin bir işareti olmalı. Kurt, s. 39. Ayrıca IV. Kantakuzenos, 1346 yılında şehzade Orhan'ın kızı ile evlenmesiyle alakalı olarak bir elçilik heyeti göndermiştir. BOT, X, 146.
- 26 GOR, I, 190; William, Miller, *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566)*, Cambridge 1964, s. 318.
- 27 Nâme-i hümayûnda gönderilen elçinin adından ve evsafından bahsedilmesi sebebiyle, nâme-i hümayûn aynı zamanda bir icmâatnâme olarak kabul ediliyordu.
- 28 Meselâ, 1747 yılında İran'a gönderilen Kesriyeli Ahmed Paşa'nın maiyyesinde bulunanların sayısı 1.000'den fazladır. BOT, VIII, 78.
- 29 A. İbrahim Savaş, *Der Gesandtschaftsbericht des Mustafa Haiti Efendi über seine Gesandtschaftsreise nach Wien*, (yayınlanmamış doktora tezi), Wien 1989, s. 291-293. Belge için bkz.: HHStA, (Avusturya Devlet Arşivi), II Türkei 16, belge no. 23.
- 30 GOR, IV, 173.
- 31 Azmi Süslü, "Un Aperçu sur les Ambassadeurs Ottomans et leurs séfâretnâme", *Tarih Araştırmalar Dergisi*, XIV, Ankara 1982, S. 27, s. 238.
- 32 Zağanos Efendi; 1462 yılında vefat etmiştir. Fakat sefâret yılı henüz belli değildir. *Topkapı Sarayı Arşivi*, no. E. 8568.
- 33 Fuat Savaş, *Der Gesandtschaftsbericht des Mustafa Efendi über seine Gesandtschaftsreise nach Wien im Jahre 1730/31*, (yayınlanmamış doktora tezi), Wien 1992. Unat, s. 67.
- 34 Ercümen Kuran, Avrupa'da Osmanlı İkâmet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri (1793-1821), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 92, Ankara 1988, s. 9.
- 35 Tepply, s. 151-152.
- 36 Kuran, a.g.e., s. 11.
- 37 A.g.e.,
- 38 A.g.e., s. 47.
- 39 A.g.e., s. 64.
- 40 Oral Sander, *Ankaran Yükselişi ve Düşüşü (Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme)*, Ankara 1987, s. 16.
- 41 Şerif Baştaş, *Osmanlı Türk-Macar Münâsebetlerinde İlk Devir (1456'ya kadar)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1991, s. 1.
- 42 BOT, X, 168.
- 43 Unat, s. 221; Süslü, 248; BOT, X, 162.
- 44 Uzunçarşılı, II, 456.
- 45 Benda Kâlmân, "XV. Asırda Osmanlı-Macar Münâsebetleri", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1975, S. 28-31, s. 83-88.
- 46 İnalcık, a.g.m., s. 291-292; Sander, s. 15.
- 47 A.g.e., s. 76.
- 48 A. Sevim, Y. Yücel, s. 99.
- 49 Reiner Zitta, *Die Türken und was von ihnen blieb/The Turks and what they left to us*, Wien 1978, s. 9.
- 50 Sander, s. 43.
- 51 Yavuz Sultan Selim, Safevî tehlikesini bertaraf etmeden önce, İran'a Avrupa'dan gelebilecek olan herhangi bir yardımı önlemek için, daha tahta çıkar çıkmaz cülûsunu tebrik için gelen Venedik elçisini son derece iyi karşılamış ve antlaşmalar imzalamıştır. Sevim, Yücel, s. 112.
- 52 A. C. Schaendlinger, "Der diplomatische Verkehr zwischen Österreich und der Hohen Pforte in der Regierungszeit Süleymans, des Praechtigen", *Kultur des Islam*, Wien 1980, s. 91.
- 53 Schaendlinger, s. 92; Roider, s. 3-4.
- 54 Spuler, s. 313-342.
- 55 Kapitülasyon, Avrupa tarih literatüründe, Avrupalı devletlerin Müslüman devletlerle imzaladıkları antlaşmalara denmektedir. Josef Matuz, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Praechtigen*, Wiesbaden 1974, s. 64.
- 56 Fransa ile imzalanan kapitülasyonlar sürekli yenilenmiştir. Bu yeniden gözden geçirmeler esnasında bazı kayda değer değişiklikler mevcuttur; meselâ, 1581 yılında III. Murat ile III. Henri arasında yeniden imzalanan bu antlaşma ile Fransa Osmanlı Devleti'nden Fransız elçilerinin protokolde diğer ülkelerin elçilerinden önce yer alması ve Fransız konsoloslarının katolikleri himâye imtiyazını elde etmiştir. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasî Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, I, 5-15 ve 93; Sander, s. 53-54.
- 57 Sander, s. 74.
- 58 10 Receb 1017-11 Kasım 1606.
- 59 Sander, s. 75. Hammer bu hususta şunları kaydetmektedir: "Dâimâ muzafer olan pâdişâh tarafından dâimâ mağlub olan Viyana bî-dînine lütfeñ ihsân buyuruldu", BOT, IV, 382.
- 60 Erim, s. 18. Bu dönemde devletlerarası hukuktan bahsetmek ne derece doğru olur, bu şüphesiz tartışma götürür bir konu; fakat şurası muhakkak ki, Osmanlı Devleti bu antlaşma ile Avusturya'yı "eşit hakları hâiz muhatap" olarak kabul etmiştir. Hammer bunu, "Avrupa milletleri münâsebet-

lı Devleti'ne karşı Avrupalı devletlerle ittifak çabalarını sürdürecektir ve Osmanlı Devleti'nin Batı politikasını önemli ölçüde, fakat olumsuz olarak etkilemeye devam edecektir.

Fatih Sultan Mehmed Anadolu'daki bu başarılarından sonra, Karadeniz Bölgesini emniyete almak için Karadeniz'de kesin bir hakimiyet kurmuştur.

Fatih Sultan Mehmed, gerek Anadolu'da ve gerekse Avrupa'da ve Balkanlar'da emniyeti ve hakimiyeti sağlamak için büyük stratejiler uygulamış ve yaptığı seferleri inceden inceye hesap etmiştir. İstanbul'un fethinden sonra, hedefi katolikliğin merkezi Roma'yı fethetmekti zira kendisini Roma'nın tek vârisi olarak görmekteydi.⁴⁸ Fatih öncesi politikaların da Roma'ya endekslili olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple, 1408 yılında başlayan ve 1469 yılından itibaren de bir süreklilik kazanan bu stratejik akınlar, Venedik'e büyük sınır teşkil eden Güney Avusturya şehirlerinin Osmanlı akıncıları tarafından devamlı taarruz altında tutulmasını ve bu bölgedeki stratejik mevkiilerin tahrip edilmesini hedefliyor ve böylece Venedik'e Avusturya tarafından gelecek yardımı engelleyecek bir koridor açmak gayesinin taşıyordu; bu askeri operasyonlar Fatih'den sonra da devam etmiştir.⁴⁹

Fatih sonrası dönemde, II. Bayezid'in barışçı kişiliğine rağmen Osmanlı Devleti, Avrupa diplomasisinin kurnaz manevraları içine çekilmiştir. Bu dönemin en büyük özelliği de, Osmanlı Devleti'nin, Avrupa'daki hanedanlıklara kimin geçip geçemeyeceği hususunda hesaba katılması gereken ve söz sahibi bir güç konumuna yükselmesidir.⁵⁰

Yavuz Sultan Selim (1512-1520), Ortadoğu'daki İslâm topraklarının büyük ve önemli bir kısmını Osmanlı Devleti sınırlarına katmaya muvaffak olduktan ve böylece bölgedeki hakimiyetini, İran⁵¹ ve Avrupa'nın bütün gayretlerine rağmen, sağladıktan sonra, halefi Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), Avrupalı devletlerin haceli seferleri ile alakalı planlarını Avrupa içlerinde, tabir caizse kendi bahçelerinde akamete uğratmak için bütün nazarı dikkatini Avrupa'ya çevirmiş ve devletinin fetih dinamiğini bu istikamete sevk etmiştir. 1521'de Belgrad'ın fethinden sonra bütün gücü ile Macaristan'a yüklenmiş ve burada Osmanlı fütûhâtı aralıksız devam et-

miştir.⁵² 1526 yılında Mohaç Meydan Savaşı'ndan sonra, Büyük Macar İmparatorluğu tarih sahnesinden silinmiş ve Hristiyanların temsilcisi Roma İmparatoru (Kaiser) ile İslâm'ın Halifesi (Sultan) karşı karşıya gelmişlerdir.⁵³ Bu önemli târihî hadiseden sonra Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında uzun yıllar Macaristan topraklarında devam edecek olan mücadeleler başlamış oluyordu.

Avusturya ile olan mücadeleler, ileride Osmanlı Devletinin, Avusturya'nın en kuvvetli rakibi olan Fransa'nın Avrupa'daki emellerine ulaşmak için izlediği politikalara daha da yakınlaşmasını sağlamıştır; ancak, yine bu mücadeleler, Osmanlı Devleti aleyhine Avusturya ile devamlı ittifak halinde olmayı gaye ittihaz eden Rusya gibi bir düşman kazandırmıştır, yani, Fransa, devamlı bir Osmanlı-Avusturya çekişmesini teşvik edip, Avusturya'yı iki cephe arasında bırakmayı isterken, aynı politik kurnazlığı Avusturya, Rusya ile ittifak ederek uygulamaya koymuştur.

Kanunî döneminde, Osmanlı Devleti'nin diplomatik trafiğinin doğal olarak Avusturya ile daha yoğun olduğunu görüyoruz; bu dönemde Avusturya, Osmanlı Devleti'ne otuz dört elçi göndermiştir.⁵⁴ Ancak, Akdeniz'de üstünlüğü Osmanlıya kaptıran Venedik, sürekli dış temsilcilik imtiyazına sahipti. Bu dönem Osmanlı diplomasisinin ihtişamını göstermek açısından da çok önemlidir. Siyâsî ve diplomatik ihtişamın zirvesinde olmanın bir gereği olarak İstanbul, diplomatik trafiğin en yoğun olduğu bir dünya şehri haline gelmiştir.

Kanunî dönemindeki en önemli olaylardan birisi de Fransızlara tanınan imtiyazlardır. Tarihte *kapitülasyonlar*⁵⁵ olarak tanımlanan ve 24 Temmuz 1535 tarihli Lozan Barış Antlaşması ile kurtulduğumuz bu ticârî ve diplomatik imtiyazlar (25 Şaban 941- 29 Şubat/1 Mart 1535), zamanında hangi gaye ile verilmiş olsa bile daha sonra devletin başına büyük felâketler açacaktır.

Kapitülasyonlardan Fransa'nın elde ettikleri şu şekilde sıralanabilir:

a) *Fransız tüccarlar Osmanlı topraklarında Türklerin verdiği kadar vergi ödeyerek ticâret yapabilecekler,*

b) *Fransa, Osmanlı topraklarında konsiller yargı organları kuracak ve Osmanlı makamları bu organların verdiği kararları uygulayacak,*

lerinde cârî olan usûle göre" diye tarif ederek yukarıdaki kanaatimizi desteklemektedir. BOT, IV/408.

- 61 BOT, IV, 382 ve 407-409.
 62 Sander, s. 75.
 63 BOT, 408.
 64 GOR, VI, 658-659.
 65 Bu barış Rusya ile, 13 Haziran 1700 tarihinde İstanbul Antlaşması olarak imzalanmıştır. Ahidnâme Rus Çarı'nın imparatorluk ünvanı resmen tanımaktadır. Ahidnâme için bkz.: Erim, s. 40. Ancak, Osmanlı Devleti bu hususu takip eden yıllarda devamlı müzakere mevzuu yapmış ve buna uymamıştır. 1720 yılında yapılan antlaşmada, Çar'ın imparator sıfıncı ile tanınmasını teklif eden Rus elçisi Daschkoff'a, Bâb-ı Âlî'nin yalnız iki imparator tanıdığını ve bunların da, Sultan ve Roma imparatoru olduğunu söylemişlerdir. BOT, VII, 262. Bundan sonra, 1741 yılında, 1739 Belgrad Barış'ından sonra Rusya'ya giden Mehmed Emnî Paşa tarafından imzalanan temessük ile Osmanlılar, Rus Çarı'na imparatorluk ünvanını tanımışlardır. Unar, s. 100.
 66 BOT, VII, 152.
 67 Bu antlaşma gereği Osmanlı Devleti, takip eden yıllarda diplomatik görüşmeler için Rus elçilerinin İstanbul'a gelmelerini engellemiş ve bu tür görüşmelerin Kırım Hanı ile yapılmasını belirlemiştir. Ancak 1720 yılında yapılan bir antlaşma ile bu madde kaldırılmıştır. BOT, VII, s. 263.
 68 1740 yılında VI. Karl'ın ölümünden sonra yerine geçen kızı Maria Theresia, Bâb-ı Âlî'den yürürlükte olan barışın muhafazası ve yenilenmesi için istekte bulunmuş ve bu isteği kabul edilmiştir. Ancak, Maria Theresia'nın tahta geçişini kabul etmeyen Bayern Arşidükü Franz Albert ve Prusya kralı II. Friedrich, mücadeleye girişmişler ve Fransa'nın da yardımı ile M.

Theresia'ya savaş ilan etmişlerdi. Zor durumda olan M. Theresia'nın o andaki sülhü yenilenmesi isteği geri çevrilmediği gibi, 1745 yılında imparatorluk tacını giyen kocası Franz Stefan'ın da sülhâ dâhil olunması ve imparator olarak Osmanlı Devleti tarafından tanınması teklifleri de kabul edilmiştir. İşte Osmanlı Devleti ile olan ittifakında her zaman samimî olmayan Fransa, bunların önüne geçebilmek için Osmanlı Devleti'ne aşağıdaki câzip teklifleri yapmıştır:

- a) Fransa ile Avusturya arasında devam eden Aachen Barış görüşmelerine Osmanlı Devleti'nin de bir murahhası katılacak,
 b) Fransa ile Osmanlı Devleti, Avusturya-Roma imparatoru seçilen Toskana Arşidükü Franz Stefan'ı tahttan feragat etmeye zorlayacaklar ve ittifak edecekler,
 c) Osmanlı Devleti Macaristan'da ferhettiği yerlere tekrar sahip olacak,
 d) Savaş, Franz Stefan tahttan feragat edinceye dek sürecek, vs. GOR, VI-II, 85; Roider, s. 91.
 69 Abdurrahman Şeref, *Târîh-i Osmânî*, Matba'a-i Âmire, İstanbul 1339, II, 178
 70 BOT, VII, 519.
 71 BOT, VIII, s. 537-540.
 72 Erim, s. 159-162; Mahmud Mesud Paşa, *Mecmu'a-i Mî'âhedât*, İstanbul 1294, I, 90.
 73 Erim, s. 315.
 74 "Avrupalı devletlerle eşit hakları hâiz sayılmak çabaları, 2 Ağustos 1914'de imzalanan Türk-Alman ittifakının ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Uzun zamandır küçümsenen Türkiye, sonunda bir Avrupalı devlet tarafından eşit şartlarla ortak kabul ediliyordu". Feriz Ahmad, *İttihat ve Terakkî (1908-1914)*, çev.: Nuran Yavuz, İstanbul 1986, s. 258.

KAYNAKLAR

- Abdurrahman Şeref, *Târîh-i Osmânî*, Matba'a-i Âmire, İstanbul 1339.
 Ahmed Resmî Efendi, Viyana ve Berlin sefâretnâmeleri, sadeleştirilen: Bedriye Atsız, *Tercüman 1001 Temel Eser*, İstanbul 1980.
 Aktepe, Münir, *Mehmed Emnî Beyefendi (Paşa'nın) Rusya Sefâreti ve sefâretnâmesi*, TTK Yay., Ankara 1989.
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Nâme-i hümayûn defteri, no. 6.
 Bastav, Şerif, *Bizans İmparatorluğu Tarihî*, Son Devir (1261-1461), Osmanlı Türk-Bizans Münâsebetleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1989.
 —, *Osmanlı Türk-Macar Münâsebetlerinde İlk Devir (1456'ya kadar)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1991.
 Derschwam, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev.: Prof. Dr. Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.
 Ebû Sehl Nu'mân, *Tedbirât-ı Pesendide (TP)*, haz.: A. İbrahim Savaş, TTK Yayınları, Ankara 1999.
 Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyâsî Târîhî Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953.
 Greifenhorst, F. K. von, "Bericht über den Zug des Großbotschafters nach Wien im Jahre 1719", Sitzungsberichte der k.k. Akademie, HHStA, Wien 1908.
 Hammer, Josef von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, çev.: Vecdi Bürin, İstanbul 1990.
 —, *Geschichte des Osmanischen Reiches (GOR)*, Graz 1963.
 HHStA, *(Avusturya Devlet Arşivi)*, II Türkei 16, belge no. 23.
 İnalçık, Halil, "Türkler (Osmanlılar)", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., İstanbul 1988.
 Kâlmân, Benda, "XV. Asırda Osmanlı-Macar Münâsebetleri", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1975, S. 28-31, s. 83-88.
 Karamuk, Gümeç, *Ahmed Azmi Efendi's Gesandtschaftsbericht als Zeugnis des Osmanischen Machtverfalls und der beginnenden Reformära unter Selim III.*, Bern-Frankfurt 1975.

- Kreutel, F., *Leben und Taten der Türkischen Kaiser*, Graz-Wien-Köln 1978.
 Kunt, M., Yurdaydın, Ödekan, H.G. A., *Türkiye Tarihi*, Osmanlı Devleti 1300-1600, İstanbul 1988.
 Kuran, Ercüment, *Avrupa'da Osmanlı İktidârî Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyâsî Faaliyetleri (1793-1821)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 92, Ankara 1988.
 Mahmud Mesud Paşa, *Mecmu'a-i Mî'âhedât*, İstanbul 1294.
 Matuz, Josef, *Das Konzeptions Sultan Süleymân's des Praechtigen*, Wiesbaden 1974.
 Miller, William, *The Latins in the Lavant, A History of Frankish Greece (1204-1566)*, Cambridge 1964.
 Neumann, A.W., *Über die orientalischen Sprachstudien seit dem 13. Jahrhundert mit besonderer Rücksicht auf Wien*, Wien 1899.
 Roider, Karl, *Austrians Eastern Questions (1700-1780)*, New Jersey 1982.
 Sanaç, Fuat, *Der Gesandtschaftsbericht des Mustafa Efendi über seine Gesandtschaftsreise nach Wien im Jahre 1730/31*, (yayınlanmamış doktora tezi), Wien 1992.
 Sander, Oral, *Ankara'nın Yükselişi ve Düşüşü (Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme)*, Ankara 1987.
 Savaş, A. İbrahim, "Takfir-i Ahmed Merâmî Efendi muhaddid be cânib-i Azak", *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*, 20 (1996).
 —, *Der Gesandtschaftsbericht des Mustafa Hattî Efendi über seine Gesandtschaftsreise nach Wien*, (yayınlanmamış doktora tezi), Wien 1989.
 Schaendlinger, A. C., "Der diplomatische Verkehr zwischen Österreich und der Hohen Pforte in der Regierungszeit Süleymans, des Praechtigen", *Kultur des Islam*, Wien 1980.
 Sevim A., Yücel Y., *Klasik Dönemin Üç Hükümdarı: Fatih-Yavuz-Kanuni*, Ankara 1991.
 Seyyid Hakim, *Seyyid Hakim Târîhi*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, no. 234, V.155.
 Spuler, Bertold, "Die Europaeischen Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)", *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, Breslau 1936, XI, Heft: 3-4.

- SÜSLÜ, Azmi, "Un Aperçu sur les Ambassadeurs Ottomans et leurs séfâretnâme", *Tarih Araştırmalar Dergisi*, XIV, Ankara 1982. S. 27.
- Şemânîzâde Süleyman, *Mîr'ât-ı tevârih*, neşr.: Prof. Dr. M. Aktepe, İstanbul 1976.
- TEPPLY, Karl., *Dersaadet'te Avusturya Sefirleri*, çev.: Prof. Dr. Selçuk Ünlü, Kültür Bak. Yay., Ankara 1988.
- UNAT, F. R., *Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmler*, neşr. Prof. Dr. B. S. Baykal, Ankara 1992.

- UZUNÇARŞILI, İ. H., *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988.
- WERNER, Ernst, *Die Geburt einer Grossmacht-Die Osmanen*, Berlin 1966.
- , *Büyük Bir Devletin Doğuşu*, çev.: Orhan Esen-Yılmaz Öner, Alan Yay., İstanbul 1986.
- Zağanos Efendi, *Topkapı Sarayı Arşivi*, no. E. 8568.
- ZITTA, Reiner, *Die Türken und was von ihnen blieb (The Turks and what they left to us)*, Wien 1978.

BİR AVRUPA DİPLOMASİ MERKEZİ OLARAK İSTANBUL 1792-1798 DÖNEMİ İNGİLİZ KAYNAKLARINA GÖRE

DOÇ. DR. MEHMET ALAADDİN YALÇINKAYA
KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Karlofça Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti, batılı ülkeler için büyük bir pazar durumuna gelmişti. Klasik dönem Osmanlı Devleti'nin ticaret hacmi, sadece kendi coğrafyasının kaynaklarıyla sınırlı değildi. Aynı zamanda Avrupa ile Kuzey Afrika, İran, Hindistan, Türkistan ve Uzakdoğu ülkeleri arasındaki kara yolları bağlantısını oluşturmaları dolayısıyla daha büyük bir ticari potansiyele de sahipti. Coğrafi keşiflerden sonra iktisadî, ticarî, siyasî, askerî ve kültürel önemini kaybeden Akdeniz havzası, Osmanlı Devleti ile Venedik arasında mücadele sahası haline gelmişti. Bazen, bu mücadelelerde Venedik'in arkasında Katolik kökenli Avrupalı ülkelerin desteği vardı. Akdeniz bölgesindeki Osmanlılarla, Venedik arasındaki bu rekabet, 1699 Karlofça Antlaşması'na kadar genellikle Türklerin lehinde gelişmişti. Fakat, 18. yüzyılın başlarından itibaren bölge üzerindeki Osmanlı Venedik rekabeti devam ettiği gibi; Fransa, İngiltere ve Hollanda da Akdeniz havzasındaki ticarî potansiyelden büyük menfaatler elde etmeye başladılar. İspanya Veraset Savaşları'na son veren Utrecht Antlaşması'nı (1713-14) müteakip İngiltere, Cebelitarık ve Minorka'ya yerleşmişti. Böylece, başta Osmanlı Devleti ve diğer Akdeniz ülkelerinin gerilemesi ile bölgede meydana gelen boşluğu önce İngilizler, daha sonra da önemli deniz gücüne ve ticaret filolarına sahip olan Hollanda gibi diğer Kuzey Batı Avrupa ülkeleri doldurmaya başlamışlardı.¹

A) TÜRKİYE'DEKİ İNGİLİZ DİPLOMATİK TEMSİLCİLİKLERİNDEKİ DİN GÖREVLİLERİNİN FAALİYETLERİ

Yukarıda görüldüğü gibi bölge dışı Avrupalı bir devletin Akdeniz havzasında yer edinmeye başlaması so-

nucu tekrar Levant denilen Doğu Akdeniz havzası önem kazanmaya başlamıştı. 18. yüzyılın ortalarına doğru İngiltere'nin Amerika dışında da özellikle Hindistan ve Uzak Doğu'da elde etmeye başladığı koloniler yüzünden Osmanlı Devleti, İngiltere'nin ilgi alanına önemle girmeye başladı. İngiltere'nin rakibi olan Fransa da Levant bölgesinde İngilizlere karşı hasmane tutum sergilemekten kaçınmıyordu. Diğer taraftan Rusya ise sıcak denizlere inme politikasının esasları gereğince başta Balkanlar olmak üzere Filistin, Suriye ve Mısır'daki Ortodoksları kullanarak bölgede yer edinmeye çalışmaktaydı.² Bütün dünyayı parsellemeye çalışan Batılı güçlerin önündeki tek set ise Osmanlı Devleti'ydі. Bundan dolayı Batılılar, Avrupa menşeli olmayan ve kendi kültürlerine yabancı olan Türklerin her hareketini yakından takip etme gereğini hissediyorlardı. Zira onlar, Osmanlı Devleti hariç bütün dünyadaki toplulukları kendi siyasî ve iktisadî kontrollerine geçirmeyi büyük ölçüde başarmışlardı. Avrupalıların etnik, dil ve din gibi kültürel farklılıklara sahip olan Türkleri tanımak istedikleri, Osmanlı devletine giden elçiler, misyonerler, mülteciler, kaçaklar, esirler, ajanlar, denizciler, seyyahlar, bilim adamları, uzman heyetler ve tüccarlar gibi zümrelerin yazdıkları risalelerden, seyahatnamelerden, sefaretnamelerden, raporlardan anlaşılmaktadır.³ Özellikle bu tür eserlerde içerik ve kapsam bakımından 18.yüzyılın başlarından itibaren bir artış gözlenmiştir. İngilizler ile Fransızlar bu hususta en önde gelen Avrupalı toplumlardı. 18. yüzyıl içerisinde Osmanlıların sahip olduğu en önemli merkezi bölgeler hakkında en tafsilatlı bilgi veren eserlerin başında kuşkusuz Fransız *Choiseul Gouffier*, İsveç'in İstanbul'daki Maslahatgüzarı olan *Moredga d'Obsson* ve İngilizlerin İs-

tanbul'daki elçilik din görevlisi *James Dallaway*'ın yazdıkları eserler gelmektedir.⁴

James Dallaway'ın bu çalışmayı hazırlamasına vesile olan hadiseleri kısaca sıralıyalım: *Dallaway*, Kral III. *George*'ın kardeşi *Norfolk Dükü Charles* adına ithaf ettiği '*Inquires into the Origin and Progress of the Science of Heraldry in England, with Explanatory Observations on Armorial Ensigns*' adlı eserini 1792'de yayınladı. Bu çalışma Dük'ün ilgisini çektiği için *Dallaway*'ı himayesine aldı ve bundan sonra *Dallaway*'ın daimi hamisi oldu. 1793 yılında *Sir Robert Liston*'un İstanbul'a Büyükelçi atanması⁵ üzerine Dük'ün tavsiyesi ile *James Dallaway* de elçilik papazı olarak atandı.⁶

1583 yılında İngiltere tarafından *William Harborne*'ne İstanbul'a Büyükelçi olarak atamasından sonra üst seviyede Türk-İngiliz siyasî ilişkileri başlamış oldu.⁷ İngiliz din görevlileri de İstanbul'daki elçilik başta olmak üzere Türkiye'nin önemli ticaret merkezlerindeki konsolosluklara görevli olarak atanmaya başlanmıştı. İngilizler 1599'da İstanbul büyükelçiliğine din görevlisi olarak ilk kez *Rev. William Biddulph* ve aynı yıl Halep konsolosluğuna da başka bir din görevlisini atamışlardı. İzmir'in de önemli bir ticaret merkezi olmaya başlaması üzerine 1635 yılında *Mr. Curtis* adında bir din görevlisi de İzmir konsolosluğuna atanmış ve bir yıl sonra görevine başlamıştı.⁸ Bu din görevlilerine başlangıçta yıllık olarak £50 maaş ve harcırah ödenirken levazımlarının masrafları için ek £20 ödeniyordu. 1654 yılından itibaren İngiliz parasının Türkiye'de değer kaybetmesinden dolayı yıllık £200 maaş ve £100 de bahşiş olarak verilmeye başlandı. 1724'de yıllık maaşlar £250'e yükseltildi. *Dallaway*'ın göreve başladığı 1794 yılında İstanbul'daki din görevlisinin yıllık maaşı £500'e İzmir'dekinin ise £350'e çıkarıldı. İngiliz din görevlileri elçi ve konsoloslarla aynı binada birlikte kalırlardı. İzmir ve Halep'teki konsoloslar, din görevlilerinin ikamet ve yemek ihtiyaçlarını karşılamak için *Levant Company*'den ek ödenek alırlardı. 1782 yılında İzmir'deki din görevlisinin konsolosluk binasında kalmasına son verilmesinden dolayı £200 yıllık ek tahsisat verildi. Sonraları İstanbul ve İzmir'deki din görevlilerinin yıllık gelirleri eşitlenmesine rağmen İstanbul'dakilerin işe ve ikamet ihtiyaçları elçilik tarafından karşılanmaya başlanmıştı.⁹

Genellikle Türkiye'ye atanan bu din görevlileri *Levant Company*'nin genel oturumlarında tüccarların huzurunda vaaz verirlerdi. Sonra bunların arasından en iyi olanı seçilirdi. Fakat, İstanbul öneminden dolayı bir dereceye kadar bu uygulamanın dışındaydı, zira *Levant Company* tarafından elçiye kendi özel vaizini yanında götürebilme hakkı tanındığı gibi bazen de *Company* istediği herhangi bir adayı seçerek atayabilirdi. Türkiye'de diplomatik temsilciliklerde vaizlik yapanların büyük bir kısmı üstün yetenekli ve araştırmacı özelliklere sahip olduğundan Kilise'nin en üst makamlarına yükselebiliyor, ilmi araştırmalarından dolayı da isimleri her tarafa kolayca yayılabiliyordu. Bunlardan bazıları inceleme yapmak ve tecrübe sahibi olmak için Türklerin arasında bulunuyordu. Kimileri Doğu Kiliselerini araştırdı. Kimileri kutsal yerleri ziyaret etme fırsatını elde etti. Kimileri de daha ileri bir seviyede araştırmaya yönelerek klasik dünya ile Eski Yunan ve Roma kültürünü tekrar canlandıran antik eserleri araştırarak ortaya çıkardı.¹⁰

Sir Robert Liston, Papaz *Dallaway*, Doktor *Sipthorp* ve diğer hizmetlilerle birlikte 1794 Mart ayında İngiltere'den ayrılarak Belçika, Almanya ve Avusturya üzerinden Osmanlı sınırına ulaştılar. Önce Belgrad güzargahı üzerinden gidilmesi planlandı, fakat bu güzargahın tehlikeli olması üzerine Eflak tarafına yönelerek Bükreş'e ulaştılar. Bükreş'de Eflak Voyvodası *Munsi* tarafından iyi bir şekilde ağırlanarak ihtiyaçları karşılandıktan sonra Yergöğü, Ruscuk üzerinden 22 Mayıs 1794'de İstanbul'a geldiler.¹¹ *Liston* elçiliğin siyasî ve ticarî işleri ile meşgul olurken, *Dallaway* de başta İstanbul olmak üzere Marmara, Batı Anadolu ve Ege Adalarını yakından tanımak için araştırmalar yapıyordu. *Dallaway* araştırmalarını ve gözlemlerini Londra'ya döndükten sonra '*Constantinople, Ancient and Modern, with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad*' adlı eserinde 1797 tarihinde yayınladı. Eserinde Türkiye'de bulunduğu sıralardaki siyasî, sosyal, iktisadî, ticarî ve kültürel konular hakkında bilgiler vermiştir. Ayrıca dönemin devlet adamları ve Osmanlı teşkilatı hakkında da bilgiler vermiştir. Bunların yanında gezdiği ve gördüğü yerlerin antik çağlardan itibaren kısa tarihini ve bu yerlerin tasvirlerini de yapmıştır. *Dallaway*'ın eseri bazı eksikliklerine ve yanlışlıklarına rağmen o dönemdeki Osmanlı

Devleti'nin siyasî, askerî, iktisadî, sosyal, etnik, demografik, jeopolitik, dil, din, coğrafya, tarih ve folklorik yapısını aydınlatması açısından önemli bir kaynaktır. Biz bu çalışmada Babîlî'nin izlediği dış politikalar, İstanbul'da bulunan yabancı diplomatik temsilcilikler ile Osmanlı topraklarındaki konsolosların faaliyetleri hakkında Dallaway'le birlikte diğer İngiliz diplomatlarının verdiği bilgilerden geniş ölçüde yararlanmaya çalışacağız.

B) İSTANBUL'UN DİPLOMATİK MERKEZ HALİNE GELMESİ

İstanbul II. Mehmed tarafından feth edilmesinden sonra dünyanın en önemli ticaret ve diplomasi merkezi olmuştur. Akdeniz havzasının en gelişmiş İtalyan tüccar devleti Venedikliler, 1204 yılında IV. Haçlı Seferi neticesinde işgal ettikleri Bizans İmparatorluğu'nun kıyı kesimleri ile başkent İstanbul'da ticarî faaliyet ve imtiyazlarını zirveye ulaştırmıştı. Bu dönemde İstanbul'da Venedikli tüccarlardan meydana gelen etkili bir koloni de oluşturulmuştu. Fakat, 1261 yılından sonra Venedikliler tarafından oluşturulan işgalci Latin devletine son verilmesinden sonra, 1265 tarihinden itibaren Venedikli tüccarlar ve iş adamları Bizans İmparatorundan kendi temsilcilerini seçme hakkını elde ettiler. Venedikli temsilciler, kendi ülkelerinin talimatlarını uygulama ve İstanbul'daki tüccarlar ve denizciler arasındaki ihtilafları çözmeye müracaat edilen ilk mercii idi.¹²

İstanbul'da Venediklilerle başlayan ticarî temsilcilikler bulundurma geleneği daimi elçiliklerin açılmasına yönelik ilk adımı teşkil eder. Dünyada ilk daimi elçilik 1454 yılında Venedik Cumhuriyeti tarafından Osmanlı Devleti'nin yeni başkenti İstanbul'da açılmıştır.¹³ Yeniçağ kurumu olarak gelişen daimi elçilikler İtalyan devletleri tarafından geliştirilmiştir. Zira Ortaçağlarda Avrupa devletlerinin hiç bir başkentinde daimi diplomatik temsilci olmadığı gibi; devlet adamları da hariciye politikası fikrine de sahip değillerdi. Daimi veya sürekli diplomasi 15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyılın ilk yarısı arasında görülmeye başladı. Batıda daimi elçilikler ilk önce İtalyan tüccar devletleri tarafından 1450 yıllarından itibaren gerçekleştirildi. Batılı tarihçilerin belirttikleri gibi 15. yüzyıl İtalya'sı daimi ve organize olmuş bir diplomasiinin merkeziydi. Roma'daki Papalık ise Katolik

dünyasının merkezi olması hasebiyle Yeniçağ Avrupası'nın diplomasi alanındaki ilk gerçek uluslararası kuruluşunun sahibi idi. Bu yeni elçilik sistemi ve diplomatik usul aynı yüzyılın son çeyreğinden itibaren diğer Batılı ülkeler tarafından benimsendi ve benzer şekilde diplomatik temsilcilikler karşılıklı olarak açılmaya başlandı. Yeniçağ Avrupası'nda Ortaçağ'dakinden farklı olarak diplomasiinin daimi, dünyevi ve gizli olması gibi önemli esaslar kabul edilmişti.¹⁴

Bu yeni ilkelere uygun olarak Venedik Doğu'nun ve tüccarlarının Osmanlı Devleti'ndeki ticarî ve siyasî çıkarlarını korumak ve daha fazla imtiyazlar kopartmak için Venedik tarafından İstanbul'da ilk defa açılan temsilciliğe '*balyos*' veya '*baylos*' adı verildi ve *Barteleme Marsello* da balyos ünvanını taşıyan ilk elçi oldu.¹⁵ Yine bu ilkelere doğrultusunda İtalyan devletleri arasında ilk daimi elçilik Milan Dükü *Francesco Sforza* tarafından 1455 yılında Cenova'da açtırıldı. Bunu takiben Savoy Dükü, Papalık sarayına 1460 yılında *Eusebio Margaria* bir diplomatik temsilciyi devamlı kalmak üzere tayin etti. Bu elçiye dini işlerle olduğu gibi dünyevi işlerle de uğraşması hakkında da talimat verilmişti. *Nicodemus* adında bir elçi de Milan Dükü *Medici*'nin diplomatik temsilcisi olarak 1469 yılından itibaren Floransa'da bulunmaktaydı. Görüldüğü gibi daimi diplomatik temsilcilikler oluşturma konusunda Venedikliler özel bir yere sahiptir. Zenginliği, yaygın ticareti ve siyasî bağlantılarıyla Venedik Cumhuriyeti 15. yüzyılın ikinci yarısında siyasî, iktisadî, ticarî ve kültürel bakımdan zirveye ulaşmıştı. Bu tür ilişkileri sağlamanın en başarılı yolu ise devletin diğer ülkelerde diplomatik kuruluşlar tarafından en iyi şekilde temsil edilmesini sağlamak idi. Bundan dolayı İtalyan devletlerinin en büyüğü olan Venedik, İstanbul'daki başarılı deneyiminden sonra Paris'te 1478, Viyana'da 1495 ve Londra'da 1496 yıllarında daimi elçilikler açmaya başladı.¹⁶ Venediklilerden sonra Osmanlı Devleti, diğer Avrupalı devletlerle arasındaki siyasî ve ticarî ilişkilerin gelişmesine paralel olarak İstanbul'da bu devletlere daimi elçilikler kurulma iznini verdi. 18. yüzyılın sonlarına kadar Venedik'i örnek alarak İstanbul'da diplomatik temsilcilikler bulundurmaya başlayan ülkeler kronolojik sıraya göre şu şekilde sıralanabilir.¹⁷

1475 yılında Polonya (Lehistan)
1497 yılında Rusya
1525 yılında Fransa
1528 yılında Avusturya (Nemçe)
1583 yılında İngiltere
1612 yılında Hollanda
1737 yılında İsveç
1740 yılında Sicilyateyn (Napoli)
1756 yılında Danimarka
1761 yılında Prusya
1787 yılında İspanya

Osmanlı Devleti'nde ilk dönemlerde sadece Venedik elçilerine balyos denilirken sonraları diğer Avrupalı devletlerin elçilerine de balyos denilmeye başlanmıştır. Balyos ismi sadece tüm yabancı devletlerin elçilerine söylenmiyordu aynı zamanda Osmanlı topraklarındaki konsoloslar da bu isimle anılıyordu.¹⁸ Bu çerçevede ayrıca yabancı elçilerin İstanbul'da ilk konakladıkları binaya da Elçi Hanı veya Balyos Hanı denilirdi.¹⁹ İlk zamanları genelde balyos veya kapı kethüdası olarak adlandırılan yabancı elçiler daha sonraları ülkelerinin Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinin durumuna göre büyükelçi, orta-elçi veya küçükkelçi (envoy) ve maslahatgüzar seviyesinde devletlerini temsil etme statüleri kazanmışlardı. İstanbul'a gelen elçilerin bir kısmı daimi (permanent) iken bir kısmı da muvakat (ad hoc) idiler. Avusturya, Rusya ve İsveç gibi büyük devletlerin temsilcilerinin statüsü kapı kethüdası ismi altında bazen orta-elçi, küçükkelçi ve maslahatgüzar olarak adlandırılan temsilciler bulunduyorlardı.²⁰ Büyükelçilerle orta-elçilerin kabullerindeki uygulamalar aynı olmakla birlikte sadece merasimlerde, büyükelçiler orta-elçilere nazaran daha kalabalık maiyet ile karşılanır ve katılırlardı.²¹

Genellikle 15 ile 18. yüzyıllar arasında İstanbul'a atanan yabancı daimi elçilerin görevde kalış süreleri kesin olarak belli değilken, 1503 yılında Osmanlı Devleti ile Venedik arasında yapılan andlaşmada Venedik temsilcisinin süresi üç yıl olarak tesbit edilmişti. Bazı istisnalar haricinde Venedik Cumhuriyeti'nin balyosu için titizlikle uygulanan bu usul diğer devletlerin temsilcileri için pek fazla geçerli değildi. Bununla birlikte bazı Osmanlı vakanüvisleri, Venedik elçisinin beş-altı yılda bir, diğer Avrupa ülkeleri elçilerinin üç yılda bir değiştirdik-

lerini belirtmekle birlikte, 18. yüzyıldan itibaren Venedik elçisinin de üç yılda bir değiştiğini ileri sürmektedirler.²² Zira Osmanlı Devleti 1792 yılında Avrupa'nın önemli merkezlerine açmayı planladığı ilk daimi ikamet elçiliklerinde görev yapacak elçilerin üçer yıllıkına atanmasına karar verirken, Avrupa'da geçerli olan diplomatik usulleri takip etme eğiliminde olduğu ilk bakışta göze çarpmaktaydı.²³ Avrupalı devletler İstanbul'da daimi surette birer temsilcilik bulundurmalarına rağmen, Türkistan Hanlıklarının, Babür (Hindistan), İran ve Fas gibi Müslüman devletlerinin daimi temsilcilikleri yoktu.²⁴

C) NİZAM-I CEDİD İSLAHATLARI SONUCUNDA BABİÂLİ'NİN MİLLETLERARASI DİPLOMATİK ESAS VE İLKELERİ BENİMSEMESİ

Görüldüğü gibi İstanbul'da Avrupa devletlerinin birer daimi diplomatik temsilcisi olduğu halde Osmanlı Devleti bu konuda çok geç kalmıştır. 1790'lı yıllarda Avrupa ülkelerinin İstanbul'daki diplomatik temsilcileri ve önemli şehirlerdeki konsolosluklarının siyasî ve ticarî faaliyetleri ile bunların işleyişleri hakkında devrin kaynaklarına göz atmakta fayda vardır. Böylelikle Babî-âli'nin dahili ve harici alanda takip ettiği yenileşme ve yeniden yapılanma çalışmaları büyük ölçüde aydınlanmış olacaktır. Zaten Yaş Antlaşması'nı müteakiben Osmanlı Devleti Avrupa devletleri karşısındaki zaafılarını iyice görmüş ve artık onlarla tek başına mücadele edemeyeceğini de anlamıştı. Bundan dolayı devletin takip ettiği siyaset köklü olarak revizyona tabi tutulmaya başlandı.²⁵ Bu radikal değişiklikler Avrupalı diplomatlar ve onların maiyetindekiler tarafından da gözlemlenmekteydi.

Türkiye'de Avrupalı devletlerin elçilikleri ve konsoloslukları olmasına karşılık Osmanlı Devleti'nin 1793 tarihine kadar dış merkezlerde daimi statüde diplomatik temsilciliği yoktu. 1792 tarihinde uygulamaya konulan Nizam-ı Cedid ıslahatları ile birlikte Avrupa'nın önemli merkezlerinde diplomatik temsilci bulundurulması kararı alındı. Nitekim bu tarihten başlayarak Osmanlı dış politikasında köklü değişiklikler yaşanmış ve dış işlerinin yeniden yapılanmasına girilmişti. Bu dönemde Osmanlı Devleti, Avrupa'da cereyan eden hadiseleri daha

yakından izlemek imkanı bulduğu gibi; İstanbul'da raking olan ülke elçilerinin yanlış ve kasdı yönlendirmelerinden de kurtulmuş oldu. Babiâli'nin başlattığı reform hamlelerinde Fransa ve Avusturya'nın yanısıra İngiltere'nin de model bir ülke olarak seçildiğinin belirtileri bu zamanda net bir biçimde gözlenebilmektedir. Reisülküt-tab *Mehmed Raşid Efendi* süratle 1793 Temmuz'unda Londra'ya büyükelçi atamak için İngiliz elçisi *Sir Robert Ainslie* ile temasa geçerek bilgi alış verişinde bulundu.²⁶ Görüşmelerin neticesinde ilk daimi Türk Büyükelçisi olarak *Yusuf Agah Efendi* atanıp 21 Aralık 1793 tarihinde Londra'ya ulaşarak göreve başladı. Böylece, Osmanlı Devleti de Avrupa'da geçerli olan devletlerarası hukuk, diplomatik kural ve ilkeleri benimseyerek, bu yönde esas unsur olan mütekabiliyet usulüne göre hariciye politikalarını yeniden tanzim etmeye başladı. Ayrıca daha sonra Avrupa'nın önemli başkentlerinde kurulacak olan daimi büyükelçilikler için Yusuf Agah Efendi'nin elçiliği model olarak alınmıştır. Artık bu yeni dönemle birlikte, Babiâli Avrupa'daki güçler dengesine göre kendi menfaatleri doğrultusunda dış politikasını belirlemeye ve uygulamaya koymaya başlamıştır.²⁷

Babiâli yeni dış politikasının gereği olarak eskiden uyguladığı bazı usulleri bu dönemde terk etmeye başladı. Bu usullerden biri de yabancı ülke temsilcilerine tayinat verilmesi meselesi idi. Nitekim Yusuf Agah Efendi'nin İngiltere'ye gönderilmesi sırasında, milletlerarasında geçerli olan mütekabiliyet usulü yürürlüğe konularak, yabancı devlet elçilerine verilen tayinat kaldırılmış oldu. Zaten ilk daimî elçiliğinin kurulması bu kararın uygulanması için bulunmaz bir fırsattı. Bunun için Babiâli, Yusuf Agah Efendi'ye İstanbul'dan Londra'ya hareket etmeden önce, İngilizler tarafından tayin teklif edilirse bunu her ne surette olursa olsun kabul etmemesini telkin ve tenbih etmişti.²⁸ İşte Yusuf Agah Efendi ile başlatılan bu usul, yabancı elçilik heyetleri arasında ilk defa Ainslie'nin halefi Robert Liston'a tesadüf etmişti. Liston Türk sınırlarına girmesinden itibaren Babiâli'nin tayinat vermeme usulünü çok sıkı bir şekilde uyguladığını kendi Dışişlerine gönderdiği ilk raporunda bildirmişti. Bu yüzden geçtiği yerlerden at, erzak ve diğer malzemelerin temini için büyük miktarda harcamalar yapmak zorunda kalmıştı. Aynı rapor, Osmanlı Devleti'nin uygulamaya koyduğu tayinat rejimi nedeniyle onun ve maiyetinin malî sıkıntı içine düştüğüne de işaret etmektedir.²⁹ Aynı belgeye göre, Kaptan-ı Derya *Küçük Hüseyin Paşa*, elçinin İstanbul'da göreve başlamasından birkaç gün sonra tercümanı *Hançerli*'yi onun ziyaretine göndermişti. Liston'a göre, böyle bir hadise ilk defa olmaktadır. Hançerli, Liston'a Kaptan Paşa'nın Türkiye'deki Fransız jakobenlerinin fütursuzca davranışlarından dolayı onlardan çok nefret ettiğini belirtmişti.³⁰

Diğer taraftan kısa sürede büyük bir değişime yolaçan Fransız İhtilâli, diğer Avrupa ülkelerinde de tesirini göstermeye başlamıştı. 1792 başında Avrupa ülkeleri ile Fransa arasında çıkan savaşlar, Osmanlı Devleti'ni ister istemez hadiselerle karşı teyakkuza geçirmişti. Zira taraflar Babiâli'nin tarafsız kalmaması gerektiği noktasından hareketle onu kendi yanlarına çekmeye çalıştılar, fakat bunda başarılı olamadılar. Elbette bunda son yirmi yıl içinde yapılan iki başarısız savaşın deneyimleri önemli bir etkendi. Buna mukabil ihtilâl taraftarlarının Türkiye'deki faaliyetlerine müdahale edilmemesi, başta İngiltere olmak üzere, diğer Avrupa devletlerinin tepkilerine neden olmaktadır. Babiâli bu ülkelerin protesto notalarına rağmen tarafsızlık siyasetinde hiç bir değişiklik yapmadığı gibi, onların İstanbul'daki temsilcilerine de diplomasi kurallarına uygun biçimde cevap vermişti.³¹ Babiâli'nin bu tavrından özellikle Ainslie rahatsızlık duymuş ve hoşnutsuzluğunu gizlememişti. Halbuki Babiâli, Ainslie'yi Türk-İngiliz ilişkilerinin dostane şekilde geliştirilmesinde ve pekiştirilmesinde önemli rol oynayan büyükelçi olarak görmekteydi.³² Ainslie, ikazlarına rağmen Babiâli kararını değiştirmeyince, bu olaylara karşı daha fazla tahammül edemeyeceğini hükûmetine bildirmişti. Son gelişmeler karşısında, İngiliz hükûmeti İstanbul'daki büyükelçisinin başarısız kaldığını sezinlemiş ve aynı yerde uzun süre görev yapmış olmanın vermiş olduğu yorgunluğu bahane ederek geri çağırmayı uygun bulmuştu.³³

Bu teşebbüslerinin faydalarını gören Babiâli, Avrupa'nın diğer önemli başkentlerinde de benzeri temsilcilikler açmanın zaruri olduğunu anlamıştı. Ancak, Fransız İhtilâli neticesinde bütün Avrupa'yı tesiri altına alan savaşlar sebebiyle, bu tasarısı belli bir süre ertelenmişti. Fakat, 1795 yılının başlarından itibaren Fransa'ya karşı

oluşturulan I. Koolisyon'un zayıflamaya başlaması üzerine Avrupa'daki gerginlik yumuşama dönemine girmişti. Osmanlı Devleti dışarıda, özellikle de dostane ilişkiler geliştireceği ülkelerde diplomatik temsilcilik açmayı tekrar gündeme getirmişti. Bu yüzden temsilcilik açmayı plânladığı ülkelerin temsilcileri ile İstanbul'da temasa geçilmişti. Bunun gibi reform niteliği taşıyan gelişmeler hakkında, Liston bize hem aydınlatıcı hem de bu konudaki bazı ihtilaflı bilgilerimizi gözden geçirmemizi sağlayıcı bilgiler vermektedir. Bilhassa hariciyemizdeki yapılanma hakkındaki görüşleri büyük önem taşımaktadır. Zira Osmanlı Devleti hangi ülkeye büyükelçilik açacaksa o devletle daha iyi ilişkilere geçeceğinden dolayı İngiliz elçisi bundan kaygı duymaktaydı.

Liston'un bu konuları kapsayan 25 Nisan 1795 tarihli raporunda, Reisülküttabın, Babiâli'nin Avusturya, Prusya ve Rusya başkentlerinde daimi ikamet elçilikleri açmak niyetini ve bu konudaki girişimlerini nakletmektedir. Söz konusu devletlerin İstanbul'daki temsilcilikleriyle temasa geçmiş, ancak İstanbul'daki elçiler bu konu hakkında karar verme yetkisine sahip olmadıklarından konuyu amirlerine havale etmişlerdi. Liston, sözü edilen ülkeler için bu teklifin kabul edilebilecek nitelikte olduğunu, aynı zamanda mütekabiliyet esasına göre teklifin reddedilmesinin hiç bir nedeni bulunmadığını belirterek, Osmanlı Devleti'nin büyük Avrupa devletlerinin merkezlerinde büyükelçilikler açma konusunda çok ciddi hazırlıklar yaptığını ve teşebbüslerini sonuçlandırmakta aceleci ve ısrarcı olduğunu da kaydetmektedir.³⁴ Kısa bir zaman sonra bu konu hakkında 9 Mayıs 1795 tarihli diğer bir rapora kesin cümleler yansımıştır. Babiâli, Avusturya ve Prusya hükûmetlerinin cevaplarını beklemezsizin Viyana ve Berlin'de daimi Türk temsilciliklerinin kurulma kararını almış ve birer elçi atamak için hazırlıklar başlatmıştı. Hatta, Liston bu elçilerin statülerinin Ortaelçi olacağını da bildirmekte, Viyana elçisinin Kahya Bey'in katibi *İbrahim Efendi* ve Berlin elçisinin de Defterdar *Moralı Osman Efendi*'nin Sır katibi ve Yusuf Agah Efendi'nin kayın biraderi olan *Esseyid Ali Efendi* olduğunu yazmaktadır.³⁵

Liston, *Lord Grenville*'ye gönderdiği 3 Temmuz 1794 tarihli raporuyla Babiâli'nin hariciye politikasında etkin olan devlet adamları hakkında edinmiş olduğu bil-

gi ve izlenimlerini aktarmıştı. Dönemin en çok göze çarpan şahsiyetlerinden biri olarak, en üst mevkilerde yer almamasına rağmen, Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi ve Divan-ı Hümayun Baş Tercümanı *George D. Murray*'den bahsetmektedir. Raşid Efendi'nin bu vazifeye genç yaşından itibaren yetişerek geldiğini ve dairedaki en alt mevkiden bulunduğu yere, uzun ve değerli hizmetleri sayesinde yükseldiğini, devlet işlerinin yürütülmesinde Raşid Efendi'ye yetenek ve bilgisinden dolayı Sultan dahil bütün erkânın danıştığını vurgulamaktadır. Sultanın ona itimadının ve güveninin sonsuz olduğunu, zira bu dönemde her hangi bir bakanın onun yardımını ve desteğini almadan iş görmesinin düşünülemeyeceğini belirtmekteydi. Raşid Efendi'nin devlet erkânı arasında meydana gelen kutuplaşmaya karşı tarafsız kaldığını ve tarafların çirkinliklerinden kendisini uzak tutmayı başardığını bildirmekteydi. Dallaway de daha önceden önemli görevler üstlenen, Babiâli'nin dış politikasına damgasını vuran ve hariciye nazırı olarak da bilinen Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi'nin devletin en önde gelen isimlerinden biri olduğunu ve onun mukayese edilmeksizin kabinedeki en yetenekli ve bilgili bakan olduğuna işaret etmektedir.³⁶

Liston, Osmanlı dış politikasının iki kilit adamı olarak Reisülküttab ve Baş Tercümanın izledikleri dış politika ve bunların altında yatan sebepleri kendine göre şöyle tahlil etmektedir: Mehmed Raşid Efendi'nin Fransız taraftarlığını tahmin ettikten sonra bunun muhtemelen eski adet ve önyargıdan kaynaklandığını müşahade ettiğini belirtmektedir. Ayrıca Raşid Efendi'nin babasının Reisülküttablık dairesinde Fransız işlerine bakan kâtip oluşu ve onun da babası gibi aynı dairede ve aynı politik işleri yürüten kısımda yetişmesinin, tutumunda belirleyici olduğunu düşündüğünü kaydetmekte, Mehmed Raşid Efendi'den sonra iş başına geçen Reisülküttabların büyük ölçüde onun tesiri altında kaldığını da ilave etmektedir. Liston, Fransız büyükelçilerinin kendi menfaatlerine uygun işler gören Osmanlı hariciye memurlarına devamlı iltifat edip, onlara hediyeler verdiklerinin altını çiziyor, dönemin Fransız "Convention" idaresi temsilcisinin, hediye (rüşvet) verme gayretlerinin eski temsilcilerinin ve diğer yabancı elçilerin yaptıklarını çok aşığı söylentilerini de ifade etmeyi ihmal etmiyordu. Ay-

rica raporunda “kamuoyundaki yaygın söylentilere göre, Fransız temsilcisi Descorches de Baş Tercümanı kazanmak için büyük miktarda harcamalar yapmış, fakat üzülererek söylemek gerekirse, Mürusi ailesinin taraftarlığının geçici irtikâb tesirinden, ziyade daha sağlam temellere dayandığı” da belirtilmekteydi. İngiliz büyükelçisi görüşlerini daha da açarak, “bu aile Fransa’yı Osmanlı Devleti’nin tabîî müttefiki ve destekleyicisi olarak kabul edip kendi politikalarını buna göre ayarladıklarını” vurgulama gereğini hissetmiştir. Bunlarla birlikte, Fransız temsilcilerinin sadece Reisülküttab ile Baş Tercüman değil, bütün Babiâli erkânıyla çok daha kolay ve samimi diyalog kurduğuna raporunda sıklıkla ve üzüntü ile işaret etmekteydi.³⁷ Halbuki Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi ve onun politikalarını takip eden halefleri, Liston’un belirttiği gibi pro-Fransız politikalar güden devlet adamları olmayıp, Osmanlı Devleti’nin çıkarlarına göre bazen Fransızlarla, fakat sıklıkla İngilizlerle işbirliği yapmayı tercih eden insanlardı. Bu politikaların sonucunda, ilk ikamet elçiliği Londra’da açılmıştır. Öte yandan Fransız ihtilâli ve peşinden başlayan savaşlar dolayısıyla yeni Fransız rejimi 1795 yılının ortalarına kadar ne Avrupalı devletler ne de Osmanlılar tarafından tanınmıştı. Babiâli, özellikle de Raşid Efendi’nin uygulamaya koyduğu milletlerarası hukuk doğrultusunda Osmanlı hariciyesinin yeni ilkeleri olan mütekabiliyet, güçler dengesini ve tarafsızlık esaslarını ön plâna çıkarmıştı.³⁸

Liston’un 25 Ağustos 1794 tarihinde Lord Grenville’ye yazdığı raporunda yenilikçi hariciyecilerin görevlerine sultanın emriyle son verildiğini bildirmektedir. Yenileşmeye karşı olan erkan ile kamuoyunun tepkisini hafifletmek için yeniliklerin asıl sorumluları olarak itham edilen yönetimin iki önde gelen ismi Reisülküttab ve Baş Tercümanın işten ayrılımlarının uygun olacağını düşünüldüğünü de bildirmektedir. Liston, bu iki yetenekli ve tecrübeli devlet adamının gönüllü olarak devlet işlerinden istifa ettiklerini, ancak sultan tarafından iltifat ve ihsana mazhar kılınmalarını bunların muhtemelen ileride eski şöhretlerine binaen eski görevlerine iade edilebileceklerini, tahmin etmekteydi. Liston, saraydaki yüksek seviyede düşmanlarının, Mehmed Raşid Efendi ile Mürusi ailesini devirerek mevkilerine el koymak için hile ve entrikalara başvurduklarını, fakat bunların Sulta-

nın gözünden düşüp sürgün edildiklerini, hatta bazıları-
nın başlarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kaldıklarını da ifadelerine eklemişti. Ayrıca, bu iki mevkiye getirilecek yetenekli insanları bulmanın da çok zor olduğunu belirtmekteydi. Buna rağmen, bu iki emektar devlet adamının yerine *Mehmed Dürri Efendi*’nin Reisülküttab ve *Kalamaki*’nin (Calamachi) Baş Tercüman olarak atandığını belirtmişti. Kalamaki’nin Rus savaşından önce de (1785-1788) bu mevkide görev yaptığını; Mehmed Dürri Efendi’nin ise Zıstovi ve Yaş müzakerelerinde üçüncü orta elçi olduğunu belirtmekteydi. Ne Mehmed Dürri ne de Kalamaki’nin kabiliyetlerinden emindi, fakat her ikisinin de çok dürüst ve dindar olduklarını rapor etmekteydi.³⁹

Mehmed Raşid Efendi’nin azlinden sonra yerine geçen Reisülküttablar onun ortaya koyduğu politikalar çerçevesinde faaliyetlerde bulunmuşlardı. 1792-1798 yılları arasında Nizam-ı Cedid ıslahatlarının en hızlı olduğu dönemde Mehmed Raşid Efendi dahil toplam 6 kez Reisülküttab değiştirilmiştir. Bu yüzden bu Reisülküttabların hiç birinin kısa süreler içerisinde köklü değişiklikler yapma fırsatını yakalamaları mümkün değildi. 10 Ocak 1795 tarihli raporunda Liston, Mehmed Dürri Efendi’nin 5 Ocak günü nüzulden ani olarak öldüğünü; Dürri Efendi’den boşalan mevkiye gelmek için bir çok adayın ortaya çıktığını ve bunların göreve atanmak için çeşitli entrikalara başvurmuş olduklarını beyan etmekteydi.⁴⁰ Reisülküttab adayları hakkında verdiği bilgiler de orijinaldir. Adaylar arasında en ünlü ve faal olanlar; sabık Berlin ve Viyana büyükelçileri idi. Liston’a göre bunların her ikisi de, saraydaki kadınlara yakın dalkavuk kişilerdi. Sultan, her ikisine de bu görevi vermeme taraftarıydı ve çevresinin baskısına rağmen kararını uyguladı ve Reisülküttab olarak *Firdevsi Mehmed Emin Efendi*’yi atadı. Aynı rapordaki bilgilere göre, bu zat, evvelki ve şimdiki sadrazamın tezkerecisi olarak çalışmış olduğundan Padişahın iradesine göre göreve de uygun gözükmektedir. Oysa Büyükelçinin kanaati Emin Efendi’nin fazla itibara sahip olmayan ve dış işlerinde hiç bir tecrübesi bulunmayan bir kişi olduğu şeklindedir. Ona göre Reisülküttab Emin Efendi de Dürri Efendi gibi selefî olan Mehmed Raşid Efendi’nin etkisi altındaydı ve bu nedenle Osman-

lı dış politikasında herhangi bir genel değişikliğin olmayacağı muhtemel gözüküyordu.⁴¹

9 Mayıs 1795 tarihli raporunda Liston, birkaç ay öncesine kadar Baştercüman olan Kalamaki'nin 6 Mayıs tarihinde emekli olan *Mihail Suzzo*'nun yerine Boğdan Voyvodası olarak atandığını kaydetmektedir. Türkiye'ye geldiği sıralarda fevkalade yetenekli ve bilgili bir kişi olarak tarif ettiği Baş Tercüman Murusi, rapordan anlaşıldığına göre, tekrar eski görevine atanmıştı. Aynı rapora göre, Babiâli'de bazı önemli atamaların yakında yapılacağı tahmin edildiği ve diplomatik bilgisi ve politik işlerden anlamayan ve aynı zamanda çok kaprisli ve inatçı mizaca sahip olan Reisülküttabın görevden alınma ihtimalinin bulunduğu kaydedilmektedir.⁴² Liston'un öngörüne dayanan bu raporu, 16 Haziran tarihli raporunu teyit etmesi, onun iyi haber alan bir diplomat olduğunu göstermektedir. Buna göre, Ocak ayının başından itibaren Reisülküttab olan Firdevsi Mehmed Emin Efendi'nin görevinden alınıp yerine Viyana'ya elçi olarak gitmiş olan *Ebubekir Ratib Efendi*'nin atandığı da bildirilmektedir. Liston, Mehmed Emin Efendi'nin görevden alınmasından duyduğu memnuniyeti açıkca ifade ederek, hâfinden İngiltere hesabına menfaat ummaktaydı. Ancak bu değişikliğin kendi menfaatleri açısından hiç bir şey getirmediğini, yeni Reisülküttabın Fransız Cumhuriyetinin hareretli bir taraftarı olmasının onun büyük bir kusuru olduğunu bildirmektedir.⁴³ 1795 yaz ortalarında Babiâli'nin Fransız Cumhuriyetini tanımasıyla birlikte Ebubekir Ratib Efendi İstanbul'daki Fransız elçisi ile temasa geçerek karşılıklı savunma andlaşması için girişimlerde bulunmuş, sonuçta Reisülküttab'ın fikirleri doğrultusunda hazırlanan andlaşmanın Fransız hükûmeti tarafından reddedilmesi üzerine, Babiâli dış politikasında değişiklik yapma gereğini hissetmiştir. Zira Ebubekir Ratib Efendi'nin faaliyetleri İngiltere ve Rusya'yı tedirgin etmişti. Bunun üzerine 17 Ağustos 1796 tarihinde Reisülküttab olarak *Mustafa Rasih Efendi* ve Baştercüman olarak da *Konstantin Ipsilanti* atandı. İngiliz maslahatgüzar *Spencer Smith*, Mustafa Rasih Paşa'nın Rusya'ya 1793-1794 tarihlerinde yapmış olduğu elçiliğinden dolayı İstanbul'daki diplomatlar tarafından çok iyi tanındığını belirtmektedir. Smith, Mustafa Rasih Efendi'yi fanatik ve kindar yapısıyla birlikte kişiliksiz ve yeteneksiz

olarak tarif etmektedir. Baştercümandan ise selefine göre daha tehlikesiz Fransız yanlısı politikalar yürüteceğini umduğunu belirtmektedir.⁴⁴

D) 1792 SONRASI İSTANBUL'DAKİ DİPLOMATİK HAYAT

Dallaway Türkiye'deki diplomatların ve Avrupalı topluluklarının (ticaret kolonilerinin) bulundukları yerler ve faaliyetleri hakkında da bilgiler vermektedir. İstanbul'un coğrafi durumunu ve diğer özelliklerini kısaca anlatarak Galata, Beyoğlu (Pera), Tophane, ve Üsküdar dahil nüfusunun 400,000'in altında olmadığını kaydetmektedir. Ona göre İstanbul'da 200,000 Türk, 100,000 Rum ve toplam 100,000 kadar da Yahudi, Ermeni ve Frank bulunuyordu. Osmanlı Devleti'nin baş belası olan veba salgının sık sık ortaya çıkması sebebiyle başta İstanbul olmak üzere diğer bölgelerde de özellikle Türk nüfusunun azalmasına sebep teşkil ettiğini de bildirmektedir.⁴⁵ Dallaway İstanbul'un en önemli ticaret merkezinin Galata olduğunu belirterek bütün milletlerin tüccarlarının çoğunun burada bulunduklarını kaydetmektedir. Dar cadde üzerinde bulunan dükkan ve mağazalarda Avrupa'nın ticaret mallarının bulunduğunu caddenin dört mil uzunluğunda olduğunu ifade etmektedir. "Bailo" olarak adlandırılan Venedik elçisinin bu bölgede diğer elçilere göre üstünlüğü fazlaydı. Hatta ona Galata'ya girişi sırasında törenle anahtarlar sunulurdu.⁴⁶

Uzun zamandan beri İstanbul'daki Avrupalı diplomatların kışın ikamet ettikleri yerin Beyoğlu (Pera) semti olduğunu ve buranın yüksek bir tepede iki mili aşkın uzunluktaki cadde üzerinde olduğunu kaydetmektedir. Dallaway, Beyoğlu sokaklarının birbirine çakıştığını, iyi kaldırımlarının bulunmadığını ve düzensiz yapılaşmanın var olduğunu yazmaktadır. Babiâli'nin elçilere yönelik tavrına ise; Babiâli'nin büyükelçi ve ortaelçi rütbesi arasında hiç bir ayırım yapmadığını bildirmektedir. Fransa her ne kadar eski dostluğundan dolayı önceliğini ileri sürüyorsa da mevcut temsilcisi ortaelçi seviyesindeydi. İngiltere büyükelçi seviyesinde temsil edilirken, geçmiş hükûmetleri zamanında Hollanda da büyükelçilikle temsil edilmekteydi. Venedik, balyos ile temsil edilip en kazançlı temsilci durumundaydı. Zira Osmanlı Devleti ile Venedik Cumhuriyeti arasındaki andlaşmalara göre

elçilerin kabulünde en debdebelisi, Venedik balyosunun kabulü idi. Viyana Sarayı'nın temsilcisi internuncio olup kendilerini en üstün temsilci olarak addederlerdi. Diğer temsilciler ise sırasıyla Rusya, İsveç, İspanya, Prusya ve Napoli'dendir. Dallaway, Rus temsilcisinin olağanüstü debdebe göstermesini hükûmeti tarafından desteklenmesine bağlamaktadır.⁴⁷ Avrupalılar beş on sene öncesine kadar hakarete uğrama riski olmaksızın İstanbul'da yürüyemezlerdi ve Beyoğlu'ndaki tüccarlar da genellikle bir Yeniçeri tarafından korunurdu. Fakat son zamanlarda böyle tahrik edici olaylardan korkulmamaktadır. 1774 Kaynarca Antlaşması'ndan sonra durumda Hristiyanlar lehine bazı değişiklikler olmuştur. Zira Dallaway bu değişiklikte Rus elçisi *Prens Reşnin*'in büyük bir silahlı askerî alayla İstanbul sokaklarında gövde gösterisi yapmasının çok etkili olduğunu belirtmektedir.⁴⁸ Osmanlı Devleti'nde yaygın bir şekilde ortaya çıkan veba salgını ve diğer hastalıklara karşı korunmak amacıyla, Avrupalılar Beyoğlu'nda Frank Hastanesi açmışlardı.⁴⁹

Dallaway elçilerin sultan tarafından Arz odasında (in the audience chamber) kabul edildiklerini belirtmektedir.⁵⁰ İngiltere'de olduğu gibi İstanbul'da da yabancı diplomatlar için Padişahın haftalık kabul günü (levee) yapmadığını gözlemlemiştir. Diplomatların gelişlerinde her biri Sultan ve Sadrazam tarafından ayrı ayrı kabul edilirlerken dönüşlerinde sadece, sadrazam tarafından kabul edilirlerdi.⁵¹ Dallaway, Osmanlıların yabancı elçileri Arz odasında kabulleri sırasında eski zamanlara göre III. Selim'le birlikte çok iyi bir şekilde muameleye tutulduklarına şahit olduğunu memnuniyetle anlatmaktadır. Zira eski kurallara göre sultanın yabancı elçileri hakir görüp kaba bir şekilde muamele etmeleri gelenekten sayılırken, III Selim kendi asaletine yakışır bir şekilde ve diğer Avrupa güçleri ile olan bağlantısı sebebiyle onlara alçak gönüllü ve kibar davranmaktaydı. Dallaway geçmişte bazı elçilerin sultanın Arzodasında kabul edilmelerinden örnekler vermektedir. Bunlardan Babiâli'nin Fransız elçilerine daha çok önem verdikleri anlaşılmaktadır. 18. yüzyılın başında Fransız elçisi *Le Comptre Feriol*, sultanın huzuruna çıkarken ısrarı üzerine kendisine kılıcını kuşanması hakkı verilmişti. Dallaway, İngiliz elçisi *Lord Winchelsea*'nın kapıcı başı tarafından zorla başını döşeme taltalarına temas ettirilinceye kadar eğdirildiğini ve aynı

aşağılayıcı ve saçma tavırların *Sir James Porter*'a da uygulandığını zikretmektedir.⁵²

Dallaway eskiden Venedik balyosunun Sultan tarafından kabul edilirken sakallı olmasının zorunlu olduğunu ve balyosun Ragusa Cumhuriyeti adına vekil olarak üç yılda bir vergiyi getirdiğini ve hala Ragusa'nın Babiâliye vergi ödediğini kaydetmektedir. III. Ahmed zamanında Mora ve [Kıbrıs]'ın geri alınmasından sonra ilk ilk balyos Sultan'ın Arz odasına kendi geleneklerine uygun olarak gelerek eski geleneğe uymadığından dolayı özür dilediği ve şunları eklediği "Sultan, Venediklileri öyle yakından traş etti ki onlar artık sakal bırakamadılar" ifadesi edilmektedir.⁵³

Liston'un verdiği bilgilere göre bir elçinin kabulü ve teşrifat kuralları hakkında da bilgiler verelim: Liston, başta sultan olmak üzere diğer devlet görevlilerine sunacağı hediyelerin İstanbul'a gelmesi üzerine, kralın göndermiş olduğu mektubu sultana takdim etmek için 14 Ekim 1794 Salı günü resmî bir tören ve teşrifatla, III. Selim'in huzuruna çıktı ve III. George'un güven mektubunu bizzat sundu.⁵⁴ Aynı günün akşamı büyükelçinin onuruna divanın toplandığı salonda mükemmel bir akşam yemeği verildi. Bu teşrifat ve yemek sırasında, Osmanlı Devlet erkânıyla ilk defa doğrudan görüştüğü için Lord Grenville'ye kabul merasimini ve devlet erkânı hakkında edindiği bilgileri rapor etti. Resmî kabulü sırasındaki mevzuatın diğer Avrupa devletlerinde olduğu gibi yapıldığını da vurgulamaktaydı. Fakat İngiliz Kralına cevaben sultan tarafından yapılması gereken konuşmayı, sultanın adına Sadrazam *Melek Mehmed Paşa*'nın yaptığını raporunda özellikle belirtmekte ve konuşmanın içeriğini kısaca özetlemektedir.⁵⁵ Raporda sultanın "İki ülkenin dostluğunu pekiştirmek, iki hanedan arasındaki iyi ilişkileri devam ettirmek, ticarî imtiyazların gözetmek ve Osmanlı topraklarında İngiliz vatandaşlarının haklarını korumak" gibi konulardaki güvenceyi yenilemesinin favkalade memnuniyet verici olduğu ifade edilmektedir.⁵⁶

Liston aynı raporunda Sadrazam *Melek Mehmed Paşa* ile son resmî görüşmesini yaptığına dikkat çekmekte, "Yaşı bir hayli ilerlemiş olan sadrazam kendi isteği ile memleketi olan Sakız Adası'nda istirahat etmek üzere emekliye ayrıldığını" ve yerine *İzzet Mehmed Paşa*'nın

sadrazam olarak atandığını belirtmekteydi.⁵⁷ Yeni sadrazam ıleri seviyede bilgi sahibi bir insan, modern davranışlı ve işinde yetenekli olarak tanımlamaktaydı. İzzet Mehmed Paşa'nın "erkin bir Başbakan mı yoksa selefi gibi tarafsızlık politikası takip eden önemsiz bir şahsiyet mi olacağının ıleriki tarihlerde görüleceğini" de ilâve etmekteydi.⁵⁸

Liston 24 Kasım 1794 tarihli raporunda son iki gün içinde Sultan ve Sadrazamdan güven mektubunu aldığını ve bunların kral hazretlerine gönderilmesi için sadrazamın ıstirhamda bulunduğunu belirtir.⁵⁹ Ayrıca bu güven mektubunun kısa bir değerlendirmesini yapmayı da ihmal etmemişti. Mektuplar bilinen hususlar olan iyi ve dostane ilişkilerden tekrar bahsetmekle birlikte, Londra'da açılan ilk büyükelçiliğin Türk dış siyasetinde yapılmak istenilen reformlar için ilk basamak olduğunu vurgulamaktaydı. Liston, Babiâli'nin Yusuf Agah Efendi'nin temsilciliğine çok büyük önem vermekle birlikte, bu elçiliğin tesisinin iki ülke arasındaki ilişkilerde İngiliz Büyükelçiliği'nin icraat ve fonksiyonlarına büyük darbe vuracağını da farkındaydı. Zira, Babiâli'nin bu devirde uygulamaya koyduğu dış politika usulü tek yanlı imtiyaz yerine, devletlerarası diplomasi ve hukuk kurallarının en önemli unsuru olan müteakabiliyet esasına dayanmaktaydı. Bu değişimi gerçek anlamıyla kavrayan tek batılı diplomatın Liston olduğunu raporlarından anlamaktayız. Raporlara göre Türk-İngiliz ilişkilerinde yeni bir dönem başlamaktaydı ve ilişkilerin gözden geçirilmesi gereğini Babiâli kesin bir dille ifade etmekteydi. Dolayısıyla, sultanın güven mektubunun işaret etmiş olduğu konuların İngilizler tarafından net olarak anlaşıldığı görülmektedir. Nitekim, Osmanlı Devleti'nin tavrı İngiltere'yi rahatsız etmiş ve Liston'dan sonra İstanbul'daki büyükelçiliğini belli bir süre "maslahatgüzarlık" seviyesine indirmişti.⁶⁰ Zaten, Fransa ile diğer Avrupa ülkeleri arasındaki mücadele sebebiyle Batı ve Orta Avrupa'nın siyasî hadiselerin odak noktası haline gelmesi de Türk-İngiliz ilişkilerinin istenilen seviyeye ulaşmasına engel olmuştu. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin Londra'da büyükelçilik açması da, İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliğinin faaliyetlerini eskiye göre sınırlandırmıştı. Zira daha önce İstanbul'da bulunan İngiliz temsilcileri, İngiltere'nin çıkarlarını korumak yanında, Babiâli

tarafından kendilerine havale edilen işleri de yerine getirmekteydiler. Bu işler arasında özellikle Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı olan yabancı askerî uzmanların temini, askerî malzemelerin gelişine ve savaş gemilerinin satın alınmasına yönelik faaliyetler bulunuyordu. Ayrıca İngiltere ile yapılan resmî yazışmalar ve Londra hükûmetinden istenilen siyasî, askerî ve diplomatik işbirliği konularında da İngiliz büyükelçiliğinden faydalanılırdı. Aynı zamanda Fransız ihtilâli sonrasında ortaya çıkan geniş çaplı savaş yüzünden Avrupa'nın bütün devletleri meşgul olduklarından, 1792'den 1798 yılına kadar Osmanlı Devleti dış siyasetindeki en rahat dönemlerinden birini geçirmekteydi.⁶¹

Avrupa devletlerinin birbirlerine düşmesinden dolayı bu dönemde Osmanlı erkânı tarafından yapılması düşünülen yenilikler için bulunmaz bir fırsat olarak kabul edildi. Avrupa'yı tesiri altına alan bu savaşların çıkması ile birlikte Babiâli de aynı yıl içinde köklü ıslahat hareketlerine girişti. Nizam-ı Cedid hareketi denilen ıslahatların başarıya ulaşması için devlet erkânı Avrupa'daki son gelişmeler karşısında dikkatli bir şekilde tarafsızlık siyaseti izleyerek, bu tutumunu bütün Batılı diplomatik temsilciliklere birkaç kez bildirdi. Babiâli savaşan her iki grup devletler arasında askerî ve sivil uzmanlar getirterek köklü yeniliklere girişmeyi tercih etti. Zira Nizam-ı Cedidi gerçekleştirmek için Avrupa'nın tekniğine, bilgi ve tecrübesine ihtiyacı vardı. Bunu gerçekleştirmenin yolu Osmanlı Devleti'ni ne pahasına olursa olsun herhangi bir savaşın içine sokmamaktan geçmekteydi. Nitekim bu politika sayesinde askerî mühimmat için gerekli hammaddelerin temini daha da kolaylaşmıştı.⁶² 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Rusların yavaş yavaş Karadeniz'e ve oradan da Akdeniz'e doğru yayılmacı siyaset gütmeleri İngiliz devlet erkânı ile İstanbul'daki büyükelçisi olan Ainslie'nin dikkatini çekmişti. Rusya'nın yapılan andlaşmalarla Osmanlı memleketlerindeki imtiyazlarını daha da pekiştirmesi İngiltere'yi rahatsız etmekteydi. Bu rahatsızlık sebebiyle Londra hükûmeti siyasetinde önemli bir değişiklik yapmaya yönelerek kendi siyasî ve ticarî menfaatleri için Rusya'yı veya Osmanlı Devleti'ni tercih etmek zorunda kalacaktı. Aynı zamanda İngiltere, Rusya'dan büyük ölçüde hammadde ve gemi yapımı için kereste tedarik ettiğinden

Rusya'yı gücendirmeden, çok ince diplomasi kurallarını uygulamak zorundaydı.⁶³ Neticede İngiltere 1791 tarihinden sonra Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü yanlısı politikasının temellerini atacak yaklaşık yüz yıl boyunca da bunu etkin bir şekilde sürdürecekti.⁶⁴

Dallaway, III Selim'in Avrupa'nın hem savaş hem de siyasetinde geçerli olan üstün kuralları tebasına kazandırmak için her türlü yolu denemekte olduğunu belirtmektedir. İnsan fikirlerinin köklü bir ihtilâl olmadan değiştirilmeyeceklerini, bunun ise dirayetli bir hükümdar tarafından gerçekleştirilebileceğini bundan dolayı III. Selim'in enerjik faaliyet ve şahsi gayretine rağmen muktedir olacağından şüphe ettiğini vurgulamaktadır.⁶⁵ III. Selim'in diğer Avrupa milletlerine olan ilgisinin Ebubekir Ratib Efendi ile sık sık yaptığı sohbetlerinden kaynaklandığını bildirmektedir. Ratib Efendi'nin en son savaştan sonra (1787-92 Osmanlı ile Rus-Avusturya) Viyana'ya belli bir süre elçi olarak gönderildiğini ve halihazırda vakâyinüvis olduğunu belirtmektedir.⁶⁶ Aynı zamanda Dallaway, Sultan'ın Fransızcanın Topkapı Sarayındaki genç adamlara öğretilmesini emrettiği iddialarını duyduğunu söylemektedir. Dallaway daha da ileri giderek "onun Fransız şarabına olan düşkünlüğünün iyi bilenler arasında gizli olmadığını" ve Avrupalı usule göre yapılan sivil ve askerî yeniliklerden tercihen Fransa'nın model alındığını kiskançlıkla zikretmektedir.⁶⁷

Bu dönemde Babiâli'nin hariciye politikasında kullanılan en önemli unsurlardan biride Divan-ı Hümayun Baştercümanlığı idi. Osmanlı Devleti 17. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Baştercümanları genellikle Müslümanlığı kabul etmiş Macar, Leh, Alman, İtalyan, Rumlar arasından atardı. 1669 yılında Panayoti Nicoussios adlı Padua'da tıp tahsili yapmış olan Sakızlı bir Rumun Baştercüman olarak atanmasından itibaren 1821 yılına kadar bu görev Fenerli Rum ailelerinin ellerinde kaldı. *Hammer*'in verdiği bilgilere göre *Panayoti Nicoussios*'ın Kandiya seferine kadar hem Avusturya hem de Babiâli adına tercümanlık yapmıştır.⁶⁸ 18. yüzyılın başlarından itibaren görevlerinde çok başarılı olan Baştercümanlar Eflak ve Boğdan'a Voyvoda olarak atanmaya başladılar.⁶⁹ Bu mevkileri ele geçirmek için Fenerli Rumlar arasında bazen şiddetli rekabet olurdu. Babiâli bunlar arasından devlete sadık olanları tercih ederdi.⁷⁰ Dallaway son za-

manlarda kabinede en etkili Fenerli Rum ailesinin Murusi'ler olduğunu belirtmektedir. Murusileri takiben bu görevlerde bulunan etkili aileler arasında Kalimaki, İpsilandi ve Mavro Kardato'ları zikretmektedir.⁷¹

Liston'un 3 Temmuz 1794'te Lord Grenville'ye gönderdiği rapora göre, Divan-ı Hümayun Baş Tercümanını George Murusi adeta ülkenin tesirli devlet adamları arasından sayılabilmekteydi. Murusi'den tüm dünyadaki gelişmeler hakkında iyi bilgiye sahip, ince davranışlı, hatırı sayılır meziyetleri, fevkalade sağduyulu ve hırsını muhafaza eden bir adam olarak bahsetmekteydi. Murusi sabık Baştercümanın oğlu olup (Bu görevden sonra Boğdan Voyvodalığına yükselmışti), kardeşi de Eflak Voyvodasıydı. Bu ailenin neden bu kadar önemli mevkilerde bulundukları hakkında kısa da olsa bizi bilgilendirmektedir. Baba Murusi çok yetenekli bir adamdı ve oğullarına mükemmel bir eğitim imkanı sağlamıştı. Ayrıca, George Murusi'nin yabancı dilleri iyi bildiğini ve Avrupa politikası hakkında şumullü bilgisi olduğunu belirtmekteydi. Bütün bunları, Osmanlı erkanı arasında nüfuz ve itibarı çok iyi olmasının sebebi olarak göstermekteydi.⁷²

Avrupalı temsilcilikler bütün işlerini elçilik baştercümanları vasıtasıyla Babiâli'ye tezkere ve gizli mesajla Perşembe yani Divan günü bildirirlerdi. Şayet her hangi mühim bir mesele ortaya çıktığı zaman, elçi ile Reisülküttab arasında Boğaziçi'ndeki Bebek Sarayı denilen köşkte özel bir toplantı ayarlanırdı. Dallaway diplomatların büyük imtiyazlara sahip olduğunu belirtmektedir. Ancak Rus ve Avusturya elçilerine yapılan kötü muamelelerin sebebini Dallaway, Osmanlı Devleti'nin doğal düşmanı olmalarına bağlamaktadır. Fakat şimdiki halde Türk siyasetinin hassaslaştırılmasından dolayı muhtemelen böyle tedbirlere başvurmayacağını da kaydetmektedir.⁷³ Bazen çok önemli bir siyasî mesele üzerine elçi bizzat Sadrazamla görüşmesi gerektiğinde elçiliğin Baştercümanı vasıtasıyla Babiâli'ye durum bildirilirdi. Elçiye uygun bir yerde randevu verilerek görüşme sağlanırdı.⁷⁴

Dallaway İstanbul'daki diplomatik işlerin akışında en önemli unsurların elçilik tercümanları olduğunu belirtmektedir. Osmanlı Devleti ile yapılan siyasî ve ticarî münasebetin kurulmasında tercümanlar veya dragomanların zaruri olarak gerekli olduklarını, hatta bunların sayılarının bazı elçiliklerde 30 kişiyi aşmakta olduğunu

bildirmektedir. Bu tercümanlar hayat boyu beratlı veya imtiyazlı olup ayrıca iki tane hizmetli veya yardımcı himaye etme hakkını da Babıâli'den elde etmişlerdi. Tercümanlar diplomatik temsilcinin aday göstermesine tabi idiler. Bunların büyük bir çoğunluğu eskiden ticaret akışının sağlanması için memleketin birçok yerinde bulunurdu. Fakat son dönemlerde hem tercümanlık bürosu hem de tercümanın yetenekleri dejenere olmaya başlayarak beratlar zengin Rumlarca alınmaya başlandı. Ayrıca Dallaway tercümanlık sisteminin bozulmasında Türk hükümetinin hataları kadar Rum tercümanların başta Rusya olmak üzere başka amaçlarda kullanılmak istenmesi etkenini de önemli görmektedir. Ayrıca, Beyoğlu'nda oturan tercümanların Venedikli ailelerden geldiğini ve bunların elçiliklerin açılmasından itibaren görev almış olduklarını belirtmektedir. Avusturya ve Fransa kendi ülkelerindeki gençlere Türkçe ve diğer doğu dillerini öğretmek amacı ile okullar açmışlardı. Bundaki amaç ise tercüman ihtiyacındaki boşlukları gidermekti.⁷⁵ Tercümanların çoğunun yedi veya sekiz dili mükemmel olarak bilmeleri onu büyük bir hayret içerisine düşürmüştü. Hatta Beyoğlu'nda konuşulan dillerin Babil kulesinin sayıları kadar çok olduğunu kaydetmektedir.⁷⁶

Diplomatik temsilciler genellikle büyük harcamalar ve debdebeli maiyetleri ile yaşarlardı. Sefarethaneleri, özellikle de Venedik, Fransa ve İsveç'in harikulade ve güzel bir yerde mukimdir. Kışın ve karnaval sırasında diplomatlar topluluğu, neşeli ve şenlik içinde görülmektedir. Fakat bu durumu tahlil eden Dallaway bazı eksikliklerin olduğunu da müşahade ederek not düşmüştür. Zira grupların büyük olmasına rağmen genelde sözlü görüşmeler görgü kuralları içinde olamamakta ve merasimin ilkeleri bazen unutulmaktadır. Beyoğlu'nun diğer sakinlerinin arasında hemen hemen eşit oranda karışık olarak Avrupalı ve Doğulular vardı. Erkekler takriben her zaman ve her yerde olduğu gibi kendi milletlerine özgü kıyafetlerini giyerlerdi. Kadınlar ise Fransız modası ile Rum karışımı giyinirlerdi ki, Dallaway'a göre bu şekil hiçbir surette kötü gözüküyordu.⁷⁷

Dallaway, İstanbul Boğazı'nın Karadeniz'e yakın kesimindeki Büyükdere'nin yaz mevsiminde Avrupalı diplomatların sayfiye yeri olarak seçildiğini belirtmektedir. Diplomatların iskan ettikleri evlerin Büyükdere'nin

doğusuna düştüğünü, bunları kendi zevklerine ve Avrupa tarzına göre düzenlemişlerdir. Yaz mevsiminde burası farklı toplumlardan meydana gelen büyük bir tatil yeri oluyordu.⁷⁸ İslam ülkelerinden gelen geçici elçiler Üsküdar'da ikamete tabii tutulurlardı. Daha sonra Padişah ve Sadrazam'ı ziyareti için İstanbul taraflarına geçirilirdi.⁷⁹ Dallaway İran elçisinin Üsküdar'da ikamet ettiğini belirtmekteydi. Hristiyan güçlerin temsilcilerinin İstanbul'da iskanlarına izin verilirken İran elçisinin İstanbul'da oturmasına izin verilmediğini özellikle vurgulamaktaydı.⁸⁰

Avrupa devletlerinin İstanbul'daki sefarethanelerinin başı elçi veya maslahatgüzarıydı. Memleketin muhtelif yerlerindeki konsoloslukların başı konsoloslardı. Konsolosların bir alt birimi olan fahri konsoloslar da vardı. Elçiliklerde ve konsolosluklarda en önemli kişi sırasıyla elçilik sekreteri (chief or private secretary of ambassador), din görevlisi (chaplain), doktor, hazinekar (treasurer) ve katib (chancellor) gelmekteydi.⁸¹ Sefarethaneler ve konsolosluklarda aynı zamanda Osmanlı tebaası olan görevliler; tercümanlar (interpreters or dragomans), yenigiriler, bazen bir Türk efendisi ve çavuşdan oluşmaktaydı.⁸²

Avrupalı devletlerin İstanbul'daki elçiliklerinden istediği Osmanlı Devleti'ndeki çıkarlarının korunması ve yeni menfaatler elde etme çabasıydı. Bu çıkarların başında ticaret gelmekteydi. O dönemlerde ticarî ve siyasî işlemlerin yürütülmesi çok iyi organize olmuş diplomatik temsilcilikler vasıtasıyla yapılmaktaydı. Bunun farkında olan Avrupalı devletler, İstanbul'daki elçilikleri dışında İzmir, Halep, İskenderiye, Selanik gibi büyük şehirlerde baş konsolosluklar ve diğer ikinci derecedeki ticarî merkezlerde de kendi tüccarlarından veya gayrimüslim tebaadan fahri konsolosluklar (vice consulates) teşekkül ettirmişlerdi. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Avrupa'nın güçlü devletleri başta İngiltere, Fransa ve Rusya olmak üzere Ege Denizi'ndeki adalarda konsolosluklar açmaya başladılar. Bu konsolosluklar genelde İzmir'deki baş konsolosluga bağlı idiler. Buradaki konsolosların büyük bir çoğunluğu Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerden meydana gelmekteydi. Elbette bunların başında yerli Rumlar, Venedik ile Ceneviz asıllı ailelerden gelen Latin tabir olunan gruplar ve Yahudilerden oluşmaktaydı. Bunların tercümanları Rumlardı.⁸³ Dalla-

way Ege bölgesini ve Ege Adalarını gezdiği zaman konsolosluklar ve bunların işleyişi hakkında da bilgiler vermiştir. Sakız Adası'ndaki İngiliz konsolosunun Sakız kökenli olduğunu ve Levant Bölgesinde İngiliz ticaretinin başlamasıyla birlikte İngiliz tüccarlarının buraya yerleştiklerini belirtmektedir. Sakız Adası'ndaki ticaretin dünyaya açılmasında İzmir Limanı'nın büyük öneme sahip olduğunu da kaydetmektedir.⁸⁴ Çanakkale'deki İngiliz konsolosun *Israel Taragano* adında bir Yahudi olduğunu ve onun ailesinin yüz yıldan fazla beş nesillik bir süreden beri bu görevde olduğunu kaydetmesi, fahri konsoloslukların veraset yoluyla bazı ailelerin uhdesinde kaldığını göstermektedir.⁸⁵

Özetle, Osmanlı Devleti gerilemeye başladığı dönemden itibaren Avrupa ülkeleriyle olan siyasî ve ticarî ilişkilerini geliştirmek için büyük bir itina göstermiştir. Zaten 18. yüzyıl boyunca Osmanlı devlet adamları bilinçli bir hareketle batıya açılmak için diplomatik kanalları kullanmaya başlamışlardır. Türkiye'nin 1790'lı yıllara kadar hiç bir Avrupa ülkesinin merkezinde daimi diplomatik temsilcisi bulunmadığı halde Avrupa devletlerinin büyük bir kısmının İstanbul'un fethinden sonra daimi statüde Osmanlı Devleti'nin başkentinde diplomatik temsilcilikleri bulunmaktaydı. Ayrıca bu devletler Türkiye'nin muhtelif bölgelerinde ticarî amaçlarla konsolosluklar da açmışlardır. Venedik, Fransa, İngiltere, Hollanda, daha sonraki dönemlerde Rusya ve Avusturya'da Tür-

kiye'den daha fazla ticarî ve siyasî imtiyaz elde edebilmek için İstanbul'daki diplomatik temsilcilerine büyük yetkiler vermişlerdi. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki baskısı sonucu İngiltere ve Fransa, Türkiye'de daha aktif politikalar üretmek ve izlemek durumunda kalmışlardır. 1791 yılından itibaren İngiltere'nin Türkiye'nin toprak bütünlüğünün korunmasına yönelik politikalar izlemeye başlamasıyla Türk-İngiliz siyasî ilişkilerinde büyük gelişmeler görülmeye başlandı. İki ülke ilişkilerinin gelişmesine paralel olarak ilk daimi Türk büyükelçiliği 1793 yılında Londra'da açıldı. Bu teşebbüs ile birlikte Türkiye Avrupalı devletler arasında geçerli olan diplomatik kaide ve ilkeleri tatbik etmeye başlamıştı. Türkiye'nin siyasî ve ticarî önemine binaen bir çok Avrupalı araştırmacılar gibi, İngiliz araştırmacıların da 18. yüzyıl içerisinde Türkiye hakkında yazmış oldukları eserlerin sayısında büyük artış olmuştur. İngiliz elçilik raporları yanında Dallaway'ın 1794-95 yıllarını kapsayan ve İstanbul, Batı Anadolu, Ege Adaları ve Çanakkale hakkındaki gözlemlerinin yer aldığı eseri de bu dönemin olaylarına ışık tutması bakımından ayrıca öneme sahiptir. İngiliz elçilik raporlarına ve İngiliz elçilik papazı Dallaway'ın eserine göre: İstanbul Avrupa'nın en önde gelen diplomatik merkezlerinden birisi olup; Türkiye de Avrupa ülkeleri için büyük bir ticarî pazar ve güçler dengesinde stratejik konuma sahip önemli bir ülkedir.

- 1 Bu bölgede ticarî üstünlüğü sağlamak isteyen Avrupalı güçlerin mücadelesi hakkında en geniş bilgi için bkz: M. Epstein, *The Early History of the Levant Company*, (London 1908) ve A.C. Wood, *A History of the Levant Company*, (London 1964). Kıbrıs adasının 1571'de fethedilmesinden sonra Doğu Akdeniz'in en güçlü devleti Osmanlılardır. Akdeniz'deki diğer güçlü denizci devlet de Venediklerdir. 17. yüzyılda Osmanlılarla Venedikliler arasındaki şiddetli mücadele için bkz: R. Murphey, "The Ottoman Resurgence in the Seventeenth-Century Mediterranean: The Gamble and its Results", *Mediterranean Historical Review* 8/2 (1993), s. 186-200.
- 2 18. Yüzyıl ortalarından sonraki Levant bölgesindeki ticarî ve siyasî faaliyetler için bkz: Ina S. Russell, *The Later History of the Levant Company, 1753-1835*, (Basılmamış doktora tezi Manchester Üniversitesi, 1935). Osmanlı devleti'nin Küçük Kaynarca antlaşması ile büyük kayıplara uğradığını ve aynı zamanda Rusya'nın Osmanlıları tahakkümü altına alması kalkması üzerine İngiltere dış politikasında Türkiye lehine bazı değişiklikler yapmak durumunda kalmıştır. İngilizlerin Osmanlılar üzerindeki yeni politikaları için bkz: A.I. Başış, *Britain and Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire. Sir Robert Ainslie's Embassy to Istanbul 1776-1794*, (İstanbul, 1984).

- 3 19. yüzyılda refah seviyesi yüksek olan batılıların Türkiye'deki faaliyetleri hakkında bkz: M. İpşirli, "Osmanlı Devletinde 'Eman' Sistemi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Sيرة*, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, (Ankara, 1999), s. 3-11.
- 4 James Dallaway tarafından hazırlanıp 1797 yılında Londra'da basılan eseri *Constantinople, Ancient and Modern, with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad* dir. Dallaway Osmanlıların dinleri ve yasaları hakkında en sağlıklı bilgileri ihtiva eden eserin d'Ohsson tarafından meydana getirildiğini kaydetmektedir. Diğer bir çalışmanın D'Ohsson'un ki kadar sağlıklı olmasa bile- Gouffier tarafından yapıldığını bildirmektedir. Dallaway, Osmanlılar hakkında bilgi veren diğer Avrupalı ve özellikle de İngilizlerden bahsetmektedir. Bu tür çalışmalar ve yazarları için bkz: Dallaway, *Constantinople*, s. 8-12. Osmanlı döneminde yabancıların Türklere hakkında yazdıkları çalışmalardan bir kaç örnek için bkz: O. Köprülü, "Osmanlı Tarihi'nin Yabancı Kaynaklarından: İngilizce Kaynaklar", *Belleten* 50/196 (1986), s. 261-77.
- 5 Liston'un İstanbul'daki elçiliği ve Osmanlılar hakkındaki görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz: M. A. Yalçınkaya, "Sir Robert Liston'un İstanbul Büyükelçiliği (1794-1795) ve Osmanlı Devleti Hakkındaki Görüşleri", *Osmanlı Araştırmaları* XVIII, (1998), s. 187-216.

- 6 James Dallaway 20 Şubat 1763 yılında Bristol'da doğdu. Babası James Dallaway'ın tek oğluydu ve Gloucestershire'in Stroud'lu bankerdı. Annesi Martha, Worcester'lı Richard Hopton'un en küçük kızıydı. Temel eğitimi Cirencester Dil okulunda tamamladıktan sonra 1782 yılında Oxford'da Trinity Koleji vakfının burslu öğrencisi olarak 1782'de Lisans Eğitimini (B.A) ve 1784'de Yüksek Lisans'ını (M.A.) tamamladı. 1785-1794 arasında Gloucester'da yaşadı ve 'Gloucestershire'ın koleksiyonları için Bigland'ın editörü olarak acandı. 1789 yılında Antik Eserler Cemiyeti'nin 'Society of Antiquaries' üyeliğine seçildi. Kral III. George'ın kardeşi Norfolk Dükü Charles adına ithaf ettiği 'Inquires into the Origin and Progress of the Science of Heraldry in England, with Explanatory Observations on Armorial Ensigns' adlı eserini 1792'de yayınladı. Dük'ün ilgisini üzerine topladığından dolayı Dallaway'ı himayesine aldı ve bundan sonra Dallaway'ın daimi hamisi oldu. 1793 yılında Sir Robert Liston'un İstanbul'a Büyükelçi atanması üzerine Dük'ün tavsiyesi üzerine James Dallaway İngiliz elçiliğinin hekimi ve papazı olarak atandı. Dallaway, James, *National Dictionary of Biography*. Dallaway'ın bu göreve atanması Liston'un tayinini takiben Kral'ın huzuruna çıktığı; 25 Eylül 1793 tarihinden sonra olmalıdır. Zira ilk Osmanlı daimi ikamet elçi Yusuf Ağah Efendi Londra'ya 21 Aralık 1793'te geldikten sonra 28 Ocak 1794 tarihinde Oxford'da Norfolk Dükü'nün Türk Büyükelçisinin onuruna akşam yemeği verdi. Burada Yusuf Ağah Efendi ile James Dallaway biraraya gelmişlerdi. Böylece Dallaway Türkiye'ye gelmeden önce Türkler hakkında doğrudan ilk izlenimler elde etme fırsatını bulmuştu. *The Times*, 30 Ocak 1794.
- 7 Harborne'nun İstanbul'a elçi olarak atanması hakkında geniş bilgi için bkz: Wood, *Levant Company*, s. 12-14.
- 8 Wood, *Levant Company*, s. 222.
- 9 Wood, *Levant Company*, s. 222-23.
- 10 Wood, *Levant Company*, s. 223-24.
- 11 Liston'un yolculuğu ve İstanbul'a gelişi hakkında geniş malumat için bkz: Liston'dan Grenville'ye PRO FO 78/15 no:1, 24 Mayıs 1793 ve Ainslie'den Grenville'ye PRO FO 78/15 no:22, 24 Mayıs 1793.
- 12 II. Basil (976-1025) zamanında Venediklilere daha sonra da Komnenon hanedanı zamanında diğer İtalyan tüccar devletlerine ticarî imtiyazlar verilmeye başlanması için bkz: S.N. Fisher, *The Middle East, A History*, (New York, 1959), s. 154. Latin devleti ve sonrasında elde edilen imtiyazlar için bkz: M. Şakiroğlu, "Balyos", *TDVİA* 5, (1992), s. 43-47 ve J.M. Hussey, *The Byzantine World*, (London, 1957), s. 72-75.
- 13 B. Spuler, *Die Europäische Diplomatie in Konstantinopel*, (Breslau, 1935), s. 46.
- 14 Ortaçağın sonları ve 1450 ile 1500 yılları arasında Avrupa devletlerinin ve papalık'ın izlediği ve uygulamaya koydukları temel dış politikalar hakkında bkz: R.B. Mowat, *A History of European Diplomacy 1451-1789*, (London, 1928), s. 1-6.
- 15 Şakiroğlu, *Balyos*, s. 44; M.T. Gökbilgin, "Balyos", *İA* ve İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, (Ankara, 1984), s. 268-69.
- 16 Mowat, *age.*, 5-6. İngiltere ilk daimi elçiliğini 1519 yılında Sir Thomas Boleyn ve Dr. West'i Paris'e büyükelçi olarak göndermesiyle açmış oldu. Nihayet I. Fransuva zamanında Fransızlarda sürekli diplomatik usulden yararlanarak büyük hamleler yaptı ve onun döneminde 1525'te İstanbul'da ilk Fransız büyükelçiliği açıldı. H. Nicolosson, *Diplomacy*, (London, 1988), s. 13.
- 17 Osmanlı Devleti'nin Batılı devletlerle yaptığı ilk andlaşmalar genelde ticarî mahiyette olup dostlukları pekiştirmeye yönelikti. Ticarî ve dostluk andlaşmalarını takiben Avrupalı devletler ticarî ve siyasi faaliyetlerini takip ve imtiyazlar elde etmek için İstanbul'da birer diplomatik temsilci bulundurmaya başladılar bkz: Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 268-73; Spuler, *Konstantinopel*, s. 46. Kanunî devrinden 1302 (1886-87) yılına kadarki yabancı ülke elçi ve temsilcilerinin adları ve süreleri için bkz: *Salname-i Nezaret-i Hariciye*, (İstanbul, 1302), s. 430-490. Hariciye Salnamesi elçilerin görev aldıkları tarihler ile temsilcilik seviyeleri diğer çağdaş kaynaklarla karşılaştırdığımızda küçük sapmalar görülmektedir.
- 18 Şakiroğlu, *Balyos*, s. 44 ve Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 269.
- 19 Uzunçarşılı Elçi Hanının olduğu binaya hem Balyos Hanı hem de Elçi Hanı olarak adlandırmaktadır. Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 269, 278. Fakat Semavi Eyice yaptığı araştırmada buranın kesin bir ifade ile Elçi Hanı olduğunu belirtip Uzunçarşılı'nın yanlış olduğunu ileri sürmektedir. Daha fazla bilgi için bkz: S. Eyice, "Elçi Hanı", *TDVİA* 11 (1995), s. 15-18.
- 20 Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 268-288 ve F.R. Unat, *Osmanlı Seferleri ve Seferatnameleri*, (Ankara, 1987), s. 14 vd.
- 21 Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 306.
- 22 Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 274.
- 23 Osmanlı daimi ikamet elçiliklerinin kuruluş aşaması ve takip ettiği ilkelere hakkında tafsilatlı bilgi için bkz: M. A. Yalçınkaya, "Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Ağah Efendi, The First Permanent Ottoman-Turkish Embassy in London (1793-1797)", *OTAM* 5 (1994), s. 385-434, özellikle bkz, s. 396-397. Bu konu hakkında ilk kayıtlar Ahmed Cevdet Paşa tarafından verilmektedir. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet, tertib-i cedid*, VI. (İstanbul, 1303), s. 73-74.
- 24 Elçilikler hakkında en son çalışmalar için bkz: M.A. Yalçınkaya, "Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Seferatnamelerin Kaynak Değeri", *OTAM* 7, (1996), s. 319-338 ve M. İpsirli, "Elçi", *TDVİA* 11 (1995), s. 3-15.
- 25 Bu dönemde Osmanlı Diplomasi anlayışındaki değişiklikler hakkındaki tablolar için bkz: K. Beydilli, "Osmanlı ve Avrupa Devletleri Arasında İrtifaklar ve Siyasî Ahlâk (1790-1856)", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, (Ankara, 1999), s. 35-43.
- 26 Mehmed Raşid Efendi'nin Türk Diplomasisine yaptığı katkılar hakkında geniş bilgi için bkz: M.A. Yalçınkaya, "Türk Diplomasisinin Modernleşmesinde Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi'nin Rolü", *VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi*, İstanbul 8-12 Kasım 1999, (Sunulacak olan Tebliği)
- 27 M. A. Yalçınkaya, "Osmanlı Devleti'nin Yeniden Yapılanması Çalışmalarında İlk İkamet Elçisinin Rolü", *Toplumsal Tarih* 32 (1996), s. 45-53 ve E. Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçilerinin Kuruluş İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri*, (Ankara, 1968) ve "1793-1811 Döneminde İlk Osmanlı Mukim Elçilerinin Diplomatik Faaliyetleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, (Ankara, 1999), s. 55-59; T. Naff, "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III 1789-1807", *JAOS*, 83 (1963), s. 295-315 ve *Ottoman Diplomacy and the Great European Powers, 1789-1802* (Basılmamış doktora tezi, California Üniversitesi, 1961); S. Shaw, *Between Old and New The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807* (Massachusetts, 1974) ve E.Z. Karal, *Selim III'in Hat-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedid- 1789-1807*, (Ankara, 1946).
- 28 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 106-107.
- 29 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:11, 3 July 1794.
- 30 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:22, 25 Ekim 1794.
- 31 Babilî'nin İstanbul'daki yabancı devletlerin temsilciliklerine tarafsız kalacağına dair gönderdiği notalar için bkz: *The Annual Register, or View of the History, Politics, and Literature For the Year 1792*, 34. Cild, s. 236-328 ve Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet, tertib-i cedid*, VI., s. 151.

- 32 Türk-İngiliz ilişkilerinde Ainslie'nin rolü hakkında bkz: M.A. Yalçınkaya, "Türk-İngiliz ilişkilerinde Büyükelçi Ainslie Dönemi (1776-1794)", *Prof. Dr. Halil İnalıcık Armağanı. 80. doğum yılı minasbetiyle*, der. N. Göyünç, Ö. Ergenç, D. Quatert, İstanbul 1998 (Basılacak).
- 33 Bu dönem Türk-İngiliz ilişkileri için bkz: M.A. Yalçınkaya, *The First European Permanent Ottoman-Turkish Embassy: the Embassy of Yusuf Ağah Efendi to London (1793-1797)*, EREN yayınevi (1998-99, İstanbul basılacak). Ayrıca bkz: M.A. Yalçınkaya, "İngiliz Kaynaklarına Göre Batı Anadolu Limanlarındaki Siyasi ve Ticarî Faaliyetler 1790-1810", *I. Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi*, 11-13 Eylül 1996, Manisa, *Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, I (1997), s. 185-193.
- 34 Liston'dan Grenville'ye PRO FO 78/16 no:14, 25 Nisan 1795.
- 35 Liston'dan Grenville'ye PRO FO 78/16 no:16, 9 May 1795.
- 36 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:11, 3 Temmuz 1794. Mehmed Raşid Efendi'nin ıslahatlardaki rolü için bkz: Shaw, *Between Old and New*, s. 90-91 ve Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 112-114. Dallaway yanlışlıkla Raşid Efendi'yi Ratib Efendi ile karıştırmıştır. Dallaway, *Constantinople*, s. 45. Raşid Efendi hakkındaki bilgiler aşağıdaki gibidir: Ratib [Raşid] Effendi has twice held the important office of reis effendi, or secretary of state. He rose from a public clerk, passing through all the preliminary gradations with distinguished ability. he is beyond comparison the best informed and most capable minister in the cabinet.
- 37 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:11, 3 Temmuz 1794.
- 38 Bu dönemin siyasetçilerinin izledikleri politikalar için bkz: Shaw, *Between Old and New*, s. 369-372. III. Selim döneminin hariciye alanında gerçekleştirdiği politikalar için bkz: T. Naff, "Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century: Patterns and Trends", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*'de Thomas Naff ve Roger Owen tarafından ed. Carbondale, (1977), s. 88-107; "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III 1789-1807", *JAOS* 83 (1963), s. 295-315.
- 39 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:16, 25 Ağustos 1794. Ahmed Cevdet Paşa bu değişikliğin Tatarıkcı Molla Abdullah ile Raşid Efendi arasındaki siyasi mücadelede doğduğunu belirtmektedir. Bkz: Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 112-114.
- 40 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/16 no:1, 10 Ocak 1795. Dürri Efendi'nin yerine Firdevsi Efendi'nin atanması için bkz: Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 159.
- 41 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/16 no:1, 10 Ocak 1795.
- 42 Liston'dan Grenville'ye PRO FO 78/16 no:16, 9 May 1795. Ahmet Cevdet Paşa, Liston'un Firdevsi Efendi hakkında verdiği bilgileri teyid etmektedir. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 161.
- 43 Liston'dan Grenville'ye PRO FO 78/16 no:23, 16 Haziran 1795. Ebubekir Ratib Efendi'nin bu dönemde aldığı rol ve icraatları hakkında bkz: Shaw, *Between Old and New*, s. 90, 369-373 ve Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 161-162.
- 44 Smith'den Grenville'ye PRO FO 78/17 no:17, 12 Eylül 1796.
- 45 Dallaway, *Constantinople*, s. 15-16.
- 46 Dallaway, *Constantinople*, s. 124.
- 47 Dallaway, *Constantinople*, s. 125.
- 48 Dallaway, *Constantinople*, s. 72-73. Küçük Kaynarca andlaşmasının maddelerinden biri olarak Osmanlı Devleti ile Rusya arasında dostluğu pekiştirmek için karşılıklı elçi göndermeleri gerektiğinden Abdülkerim Paşa Rusya'ya Prens Repnin'de Türkiye'ye elçi olarak görevlendirilmişlerdir. Bu iki elçinin siyasi faaliyetleri ve elçiliklerinin iki ülke arasındaki tesiri için bkz: N. Izkowitz ve M. Mote, *Mubadele- An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*, (Chicago ve London 1970). Özellikle Repnin'in İstanbul'daki faaliyetleri ikinci bölümde "The Russian Embassy in Constantinople in 1776" başlığı adı altındadır.
- 49 Dallaway, age., 108. 18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde veba salgını ve bunun sosyal ve ekonomik tesirleri hakkında en tafsilatlı çalışma Fransız tarihçi Daniel Panzac tarafından meydana getirilmiştir. Bkz, D. Panzac, *Le Peste Dans L'Empire Ottoman 1700-1800*, (Leuven, 1985).
- 50 Dallaway, *Constantinople*, s. 25. Dallaway Arzodası hakkında şu bilgileri vermektedir: ...is a throne as resplendent as the mines of the east can make it, with a canopy of velvet fringed with jewels, under which he sits in state for a few minutes to hear the compliments of the sovereign, who solicits his friendship. On one side the throne is aniche in which upon blocks are placed the turbans he does not wear, which have plumes formed of some of the most valuable diamonds that are known.
- 51 Dallaway, *Constantinople*, s. 125.
- 52 Dallaway, *Constantinople*, s. 25-26.
- 53 Dallaway, *Constantinople*, s. 26. Uzunçarşılı yabancı elçilerin kabulünde uygulanan teşrifat hakkında çeşitli devirlere ait örnekler vermektedir. Bkz: Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 289-317.
- 54 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:22, 25 Ekim 1794.
- 55 Uzunçarşılı elçilere cevabın Padişah tarafından verildiğini belirtmektedir. Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 298.
- 56 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:22, 25 Ekim 1794.
- 57 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:22, 25 Ekim 1794. Sadaretteki değişikliğin nedenleri ve geniş tahlili için bkz: Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 115-17. Dallaway'de Melek Mehmed Paşa'nın 1794'de istifa ettiğini bildirmektedir. Dallaway, *Constantinople*, s. 44.
- 58 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:22, 25 Ekim 1794.
- 59 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:24, 24 Kasım 1794.
- 60 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:24, 24 Kasım 1794.
- 61 Fransız ihtilali neticesinde Avrupa ülkeleri siyasi durumları ve Osmanlıların izledikleri dış politikanın esas noktaları için bkz: I. Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)*, (Ankara, 1989) ve Naff, *Great Powers*, O. Koloğlu, "Fransız Devriminin Osmanlı Diplomasisinde Yaratığı Hareketlilik", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, (Ankara, 1999), s. 13-19.
- 62 III Selim'in ıslahat teşebbüsleri ve bunların ele alınışları ile uygulamalarının eskisiyle mukayesesi için bkz: Shaw, *Between Old and New*.
- 63 Rusların sıcak denizlere Osmanlı Devletinin bütünlüğünü sarsacak şekilde inmesi İngilizlerin çıkarları için tehlikeliydi ve gelişmeler karşısında ki tedirginliği aramıştı. Bkz: A.İ. Bağış, "Ruslar'ın Karadeniz'de Yayılması Karşısında İngiltere'nin Ticarî Endişeleri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1921)*, der. O. Okyar ve H. İnalıcık, (Ankara, 1980), s. 211-214.
- 64 A.İ. Bağış, "İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasisinin Çaresizliği", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, (Ankara, 1999), s. 45-54.
- I. Soysal, "Fransız Devriminin Türk Dış Politikasına Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989 (Ankara, 1994), s. 183-192.
- 65 Dallaway, *Constantinople*, s. 42-43.
- 66 Dallaway, *Constantinople*, s. 43. Dallaway Ratib Efendi hakkında onun vakanivis "... the present historiographer-royal, who was for some time envoy at Vienna, ..." olduğu hakkındaki bilgiler yanlışdır. Dallaway bazen bu tür hatalar yapmaktadır. Gerçekten Dallaway, III. Selim yapacağı Avrupalı

- caradaki ıslahatlarından Ratib Efendi'nin görüşlerinden istifade ettiğine şahit olan devrinin en önemli Avrupalı düşünürüdür. Ebubekir Ratib Efendi'nin Sefaretnamesi ve takrirlerinden III. Selim'in Nizam-ı Cedid ıslahatlarını yaparken nasıl yararlandığına dair yapılan araştırmalar şunlardır: J.M. Stein, "Habsburg Financial Institutions Presented as a Model for the Ottoman Empire in the Sefaretname of Ebu Bekir Efendi", *CIEPO Colloquie*'de (Wien, 26.-30. September 1983), s. 233-250 ve "An Eighteenth-Century Ottoman Observers the West: Ebu Bekir Ratip Efendi Reports on the Habsburg System of the Roads and Posts", *AO* 10 1985 (1987), s. 219-312; C. Bilim, "Ebubekir Ratib Efendi, Nemçe Sefaretnamesi" *Belletra* 54 (1990), s. 261-295; E.Z. Karal, "Ebu Bekir Ratib Efendi'nin 'Nizam-ı Cedid' ıslahatında Rolü", *V. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 12-17 Nisan 1956: Kongreye sunulan tebliğler (Ankara, 1960), s. 347-355.
- 67 Dallaway, age., 43. Dallaway 1795 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin yeni Fransız Cumhuriyet rejimini diğer bazı Avrupa devletleriyle birlikte tanımasından duyduğu rahatsızlıktan dolayı Sultan'ı ve icraatlarını Fransız taraftarlığı gibi sunmaya çalışmaktadır. Zira hiç bir kaynak o dönemde Topkapı Sarayında Fransızca'nın dil oğlanlarına ve Sultan'ın Fransız şarabı içtiğine dair kayıt yoktur.
- 68 Bu konu hakkında bkz: J. Strauss, "The Millets and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th - 20th Centuries)", *Die Welt Des Islams* 35/2 (1995), s. 189-249, özellikle bkz, s. 191.
- 69 Divanı-ı hümayun tercümanları hakkında bkz: Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 71-76. C. Orhonlu, "Tercüman", *IA*, s. 175-181.
- 70 A.A. Pallis, "The Phanariots - A Greek Aristocracy Under Turkish Rule", *Greek Miscellany, A Collection of Essays on Mediaeval and Modern Greece*, (Athens, 1964), s. 102-124.
- 71 Dallaway, *Constantinople*, s. 102-103.
- 72 Liston'dan Greenville'ye, PRO FO 78/15 no:11, 3 Temmuz 1794.
- 73 Dallaway, *Constantinople*, s. 125.
- 74 Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 307.
- 75 Dallaway, *Constantinople*, s. 126. Elçilik ve konsolosluk tercümanları için bkz: Orhonlu, *Tercüman*.
- 76 Dallaway, *Constantinople*, s. 127.
- 77 Dallaway, *Constantinople*, s. 127.
- 78 Dallaway, *Constantinople*, s. 144.
- 79 Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 280, 301.
- 80 Dallaway, *Constantinople*, s. 150.
- 81 Wood, *Levant Company*, s. 219-225.
- 82 Wood, *Levant Company*, s. 225-228. C. Orhonlu'da bu konuda benzer bilgileri Tercüman maddesinde Wood'dan alıntılı olarak vermektedir, fakat verdiği bilgiler Wood'un bilgilerini tam olarak ihtiva etmemektedir. Orhonlu bu konu üzerindeki bilgileri şu şekildedir: "Elçilik memurları, tercümanlar, yeniçeriler ve bir çavuş ve efendiden mürekkepti. ...". Bkz: Orhonlu, *Tercüman*, s. 180; Wood ise "The native staff of the embassy or consulate comprised dragomen, janissaries, and sometimes a Turkish effendi and chous. ...", Wood, *Levant Company*, s. 225.
- 83 Wood özellikle 18. Yüzyılın ikinci yarısında İngilizlerle diğer Avrupa devletlerinin bu bölgede kıyasıya bir ticarî ve siyasi üstünlük elde etme yarışında olduğunu bu yüzden İngilizlerin en küçük adacıklarda bile fahri konsolosluklar teşekkül ettiğini belirtmektedir. İngilizlerin bölgedeki faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bkz: Wood, *Levant Company*, s. 156-178. Ayrıca İzmir ve Ege Adalarındaki ticarî faaliyetler için bkz: E. Frangakis-Syrett, "Trade Between the Ottoman Empire and Western Europe: The case of İzmir in the Eighteenth Century", *New Perspective on Turkey* 2/1 (Spring 1988), s. 1-18 ve "Greek Merchantile Activities in the Eastern Mediterranean, 1780-1820", *Balkan Studies* 28/1 (1987), s. 73-86.
- 84 Dallaway, *Constantinople*, s. 278-279.
- 85 Dallaway, *Constantinople*, s. 332.

OSMANLI DİPLOMASİSİNİN BATILILAŞMASI

PROF. DR. HIROKİ ODAKA
AICHI GAKUIN UNIVERSITY / JAPONYA

Bu makalede, XVIII. yüzyıl sonlarında Osmanlı-Rus ilişkileri vasıtasıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış münasebetlerinin nasıl batılaştığı konusu üzerinde durulacaktır: Son Büyük İslâm Devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun dış münasebetlerinde batılılaşıma sürecini araştırmanın, İslâm Dünyasının dış münasebetlerini anlamak açısından da çok önemli olduğunu söylemeye gerek yoktur. Bu çalışma, Hurewitz'in görüşlerine dayanarak Osmanlı diplomasisindeki batılılaşıma olgusunu inceleyen bir çalışmadır.

Roma'daki Papa'yı merkez alan Ortaçağ Avrupası'nın üzerine inşa edilen sistemin, XVII. yüzyılda yıkılmasıyla, egemenlik kavramını temel alan devletlerin ortaya çıkışı, "Avrupa Devletler Sistemi" (Bu Batı literatüründe Westphalion State System olarak geçmektedir.) dediğimiz modern sürece geçişte önemli bir olaydır. Avrupa Devletler Sistemi'nin iki temel özelliği bulunmaktadır. Birincisi, sistemi oluşturan devletler arasında coğrafi bütünlük vardır. İkincisi ve de en önemlisi ise, bu devletler arasında din birliğinin olmasıdır.

Sistemin, zaman içerisinde, günümüz dünyasında hüküm süren devletler sistemine dönüşümünün kolay bir biçimde gerçekleştiğini iddia edenler de bulunmaktadır. Ancak, Hurewitz¹ bu konuda, Avrupa Devletler Sistemi'nin oluştuğu dönemde, Avrupa kıtasının dışında yer alan bölgelerde geleneksel karakterlerde rejimlerin yönetimi altında bulunan birçok devlet arasında da bir sistemin işlemekte olduğunu belirterek, Avrupalı Devletler ile bu devletlerin münasebetleri neticesinde, Avrupa Sistemi'ne dahil olacak devletlerin ortaya çıktığını ifade etmektedir.

Avrupa Devletler Sistemi'nin Avrupa dışındaki bölgelerde Hristiyan olmayan devletleri de içine alma pro-

jesi, Avrupa Devletler Sistemi'nin şekil değişimini ifade ettiği gibi, bu sistemin gayelerinden olan "Hristiyanlaşma" ve "Avrupalılaşıma" projelerini de belirgin hale getirir. Osmanlı İmparatorluğu'nun tam anlamıyla Avrupa ile karşılıklı münasebetlere girişmesi, Avrupa Devletler Sistemi'nin Dünya Devletler Sistemi'ne dönüşümünde önemli bir süreci olup, öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun batılılaşıma açısından da önemli bir adım teşkil eder. Bu bakımdan, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile olan uluslararası münasebetlerinin araştırılmasının çok önemli bir anlamı olduğunu söyleyebiliriz.

Ancak, Hurewitz, "İslâm Ansiklopedisi" (eski baskısı)'nde² Osmanlı İmparatorluğu'nun dış münasebetleri ile ilgili bir madde bulunmadığını belirterek, Osmanlı İmparatorluğu'nun diplomasi tarihi ile ilgili araştırmalarının, ancak dış münasebetlerdeki önemli olayları içeren kişisel araştırmalardan ibaret olabileceğini, buna mukabil şimdiye kadar, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu dış münasebetlerinin yapısını kapsayan bir araştırmanın olmadığını vurgular. Bu durum, "İslâm Ansiklopedisi"nin yeni baskısında³ da ihmal edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile olan uluslararası münasebetlerini, tarihi perspektiften konu alan araştırmalar bir hayli azdır. Sadece Avrupa kaynaklı verilerin referans verilmesi ve de zaman periyodunun 1700 yılına kadarki süreyi içermesi bir yana bırakılırsa, bu münasebetleri açıklayan tek kitap Doroty'nin kitabıdır.⁴ Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile olan uluslararası münasebetlerini "Şark Meselesi" dahilinde inceleyen az sayıda araştırma da mevcuttur. Buna örnek olarak, Driault⁵ ve Marriot'un⁶ eserleri gösterilebilir. Driault Bizans İmparatorluğu ve de Latin İmparatorluğu döneminden, XIX. yüzyıla kadarki mevcut durumu ya-

zıya dökmüştür. Marriot ise, Balkan Yardıması'ndaki Türk fetihlerinden, I. Dünya Savaşına kadar olan dönemi gözönüne almıştır. Marriot'un eserinde düzeltilmesi gereken noktalar vardır ama, Şark Meselesi'ni içine alan klasik ve önemli bir eser olması bakımından halen değer taşımaktadır. Buna karşılık, daha çok son zamanlarda yapılan araştırma sonuçlarını içine alan ve aynı açıdan durumu değerlendiren eser ise, Anderson'un⁷ eseridir.

Hurewitz'e göre, Avrupa Devletler Sistemi'nin oluştuğu dönemde, Avrupa dışındaki bölgelerde medeniyet öncesi dört tane ananevi devlet sistemi vardı. Bunlar Osmanlı İmparatorluğu, İran, Çin ve Japonya'yı merkez alan ananevi devlet sistemleridir. Başlangıçta Avrupa Devletler Sistemi, bu sistemler ile aynı kategoride olup, ancak, XIX. yüzyıl sonlarında bunları tamamen etkisi altına almaya başlamıştır. Hurewitz'in görüşünün en önemli özelliklerinden biri devlet ile dünya arasında uluslararası birçok sistemin olduğunu ifade eden düşüncesidir. İmparatorluk döneminde ortaya çıkan "Global Dünya Düşüncesi", medeniyet öncesi uluslararası sistemi yıkıp onun üstüne kurulmuş bir sistemdir. Şimdiye kadarki araştırmacılar, "Avrupa Devletler Sistemi'ni evrensel ve tüm ırkları kapsayan bir sistem olarak düşünmekle, aslında, Avrupa'ya has ve yerel bir anlam içeren" bu sistemi yanlış algılamışlardır.

Buna bağlı olarak XVI., XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Avrupa Devletler Sistemi ile Asya devletlerinin münasebetlerini incelediğimizde adı geçen yüzyıllarda uluslararası diplomasi tarihinde, Avrupa Devletler Sistemi'ne alternatif olarak bir uluslararası sistemin olmadığı şeklinde bir sonuç çıkarırız. Hurewitz, XVI., XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Avrupa Devletler Sistemi'nin, medeniyet öncesi ananevi devletler sistemi ile münasebetlerini konu alan bir çalışma yapmanın gerekliliğini vurgulamıştır. İkinci olarak Hurewitz'in, Osmanlı İmparatorluğu'nun sisteme katılmasını, Avrupa Devletler Sistemi'nin gelişmesi açısından önemli bir rol saydığını önceden belirtmiştir.

Hurewitz, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Devletler Sistemi'ne katıldığı dönem ile ilgili olarak, şu üç görüşü belirtiyor:

(A) Osmanlı İmparatorluğu'nun, 1856 yılındaki Paris Antlaşması'nın 7. maddesinde de belirtildiği gibi,

1856 yılına kadar, Avrupa Devletler Sistemi'ne katılmadığı düşünülebilir.

(B) Osmanlı İmparatorluğu'nun 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra, Avrupa Devletler Sistemi kurallarına bağlı olarak sınırlandığı düşünülebilir. Karlofça Antlaşması ile, Osmanlı İmparatorluğu ilk defa sınırlarını bir bölge olarak değil de, temelde egemenlik kavramının bulunduğu tek bir sınır çizgisi ile ifade edebileceğini öğrenmiş oldu.⁸

(C) Aslında Osmanlı İmparatorluğu, başlangıcından beri Avrupa Devletler Sistemi'nin güç dengesine etki etmektedir. Güçlenen Habsburg Hanedanına karşı Fransa ile askeri işbirliği yaptı. Yoksa Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa Devletler Sistemi oluştuktan sonra, sisteme katılan bir devlet olarak mı düşünelim?

Şimdiye kadarki araştırmacılar (A), (B), (C) görüşlerinden sadece birine, ayrı ayrı taraf oldular. Ancak Hurewitz uzun bir tarihi süreç içerisinde (A), (B), (C) görüşlerinin, ayrı dönemler için, terslik yaratmadan uyutukları fikrindedir. Hurewitz'in görüşlerinin bir diğer özelliği de bu husustur. Diğer taraftan Hurewitz, İstanbul'un fethinden (1453), Kırım Savaşı'nı sonuçlandıran Paris Barış Antlaşması (1856)'na kadar geçen 400 yıllık süreci Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu'nun münasebetleri açısından şu dönemlere bölmektedir:

1-Tek taraflı diplomasi ve geçiş dönemi (1453-1699).

2-Tek taraflı diplomasi dönemi (1699-1793).

3-Karşılıklı diplomasiye geçiş dönemi

4-Karşılıklı diplomasi dönemi.

1. ve 2. dönemlerin ayırım noktası Karlofça Antlaşması (1699), 2. ve 3. dönemlerin ayırım noktası Avrupa'da daimi elçiliklerin açılması (1793), 3. ve 4. dönemlerin ayırım noktası ise Yunan isyanlarıdır (1821).

1. Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun hem ismen, hem de fiilen Avrupa'ya üstün olduğu dönemdi. Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu ananevi diplomasi yöntemleri ile Avrupa'yla arasındaki diplomatik problemleri çözdü. Ancak Karlofça Antlaşması (1699)'ndan sonra güç dengesi Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine bir durumda değişti. Osmanlı İmparatorluğu yenilgiden dolayı, katlanmaya maruz kaldığı kayıplarını biraz olsun

hafifletmek amacıyla, Avrupa ülkelerinden (İngiltere, Hollanda, Fransa) barış görüşmeleri için yardım istemek mecburiyetinde kaldı.⁹ Hatta Avrupa devletleriyle ittifak kurarak, kendi çıkarlarını korumaya çalıştığı da görüldü.¹⁰ Avrupa ülkeleri bu dönemden itibaren, İstanbul'a daimi ikamet eden elçiler gönderdiler.¹¹ Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu ise özel elçiler dışında, Avrupa devletleri gibi daimi elçiler göndermedi.¹² Bu tek taraflı diplomasi döneminde, barış görüşmelerindeki ana düşünceler¹³ (kurallar), resmî yazışmalarda Avrupa hükümdarları için kullanılan ünvanlar,¹⁴ Avrupa elçilerinin sultanla resmi görüşme usulleri,¹⁵ Avrupa elçilerinin Osmanlı sınırları içerisinde ikametleri süresince mevcut giderlerinin Osmanlı İmparatorluğu tarafından karşılanması gibi hususlar, Osmanlı ananevi diplomasisinin kendine has yönlerini açık bir şekilde ifade etmektedir. Ancak 3. döneme gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu o zamana kadar uyguladığı diplomasi yöntemini değiştirdi ve Avrupa'nın 4 şehrine daimi elçiler gönderdi.¹⁶ Daha sonra bunların hepsi Yunan isyanlarının çıkması nedeniyle iptal edildi. 4. döneme gelindiğinde Avrupa'daki 4 şehrin dışında Rusya ve Amerika da dahil olmak üzere birçok ülkeye daimi elçiler gönderildi ve bu elçilerle koordinasyonu sağlayan dışişleri bakanlığı da kuruldu. Ayrıca Türklerin Avrupa lisanlarını¹⁷ öğrenmeleri için tercüme odasında¹⁸ kurulmuştur. Bu durumu, XVIII. yüzyıl öncesinde Müslümanların ve özellikle de alim ve düşünürlerin batı lisanlarını öğrenmeye karşı duydukları antipatiyle karşılaştırdığımızda, bunu devir değiştiren bir olay olarak görmemiz mümkündür. Bu şekilde, Osmanlı İmparatorluğu Diplomasisinin batılılaşması hızla yol alarak ilerledi.¹⁹

Osmanlı-Rus münasebetleri, daha Osmanlı İmparatorluğu'nda diplomasisinin batılılaşması konusu tartışılırken, barış görüşmeleri ve yapılan antlaşmalar ile bir yazarın gücünü hayli aşmaktadır. Çünkü bu münasebetlerin, aynı anda Osmanlı İmparatorluğu'nun ilişkide bulunduğu diğer Avrupa devletleri ilişkileriyle de, eşgüdümlü olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Daha öncede belirttiğimiz üzere, 1793 yılı Osmanlı diplomasisinin batılılaşmasında dönüm noktası olmuştur. Bu bilgiden yola çıkarak, acaba hangi ülke ile uluslararası arenada yaşanan münasebetlerin üzerinde durul-

ması bu konuda daha yararlıdır? 1. Dönem ile XVIII. Yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletleriyle yaptığı anlaşmaların sayısını karşılaştırmak bir gösterge gibi düşünülebilir. Türk kaynaklarını incelediğimiz zaman şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır:²⁰ 2. Dönem karşılaştırıldığında, bu antlaşmaların İngiltere ve Fransa ile bir hayli azaldığı, Avusturya ile hemen hemen aynı (23-25) kaldığı ve Rusya ile yapılan antlaşmaların sayısı üç iken bunun on kat arttığı görülür. Rusya ile yapılan antlaşmaların yaklaşık yarısı XVIII. Yüzyılın sonunda yapılmıştır. Avusturya ve Rusya, İngiltere ve Fransa'ya göre bir hayli zaman önce Osmanlı İmparatorluğu ile sınır komşusu olmuştur. XV. Yüzyıl sonlarında, Avrupa ülkeleri ile kıyaslandığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile diplomasi bakımından çok sıkı münasebetler içerisinde olduğu anlaşılır. Sanırım yukarıdaki düşünceden hareketle, ilk önce Osmanlı-Rus münasebetleri tarihini araştırmak daha gereklidir. Dönem itibarıyla, Osmanlı-Rus münasebetlerinde büyük bir dönüm noktası kabul edilen 1774 yılındaki antlaşmadan, 1799 yılında Fransa'ya karşı yapılan Osmanlı-Rus savunma ittifakı antlaşmasına varıncaya dek, yaklaşık 25 yıllık dönemdeki Osmanlı-Rus müzakerelerini ele alıp, hemen hemen aynı dönemde yaşamış Türk araştırmacılarının (Vasıf,²¹ Resmi,²² Enveri,²³ Cevdet)²⁴ eserlerinden istifade ederek; ve öte yandan Başbakanlık Arşivi'nde bulunan kaynakları yani Dvvel-i Ecnebiyye Defterleri,²⁵ Name-i Hümayun Defterleri²⁶ Hatt-ı Hümayunları²⁷ araştırarak; Türk tarafındaki sulh müzakereleri hakkındaki prosedür ve antlaşma metinlerinin içeriğini tahlil ederek, Osmanlı İmparatorluğu Diplomasisinin batılılaşmasını incelemek sanırım çok önemlidir. Hiçbir önemli olaya rastlanmayan bu dönem, Osmanlı-Rus Diplomasi tarihinin temel literatürü olmakla birlikte tarihsel olarak anlam taşır. Bu konuyla ilgili, önemli Türkçe dökümü ve kaynakları gösteren Kurat'ın²⁸ araştırması mevcuttur. Türkçe kaynaklar kullanılmadan Avrupa'ya ait kaynaklara dayanan ve Osmanlı-Rus münasebetlerini Rusya'nın büyümesi açısından inceleyen, Uebersberger²⁹ ve Nolde'nin³⁰ araştırmaları vardır. Son zamanlarda, Osmanlı-Rus diplomasi tarihi ile ilgili olarak Türkçe bir sempozyum yapıldı. Osmanlı İmparatorluğu, Fransa İhtilali döneminde, Fransa'ya karşı 30 Ocak 1799'da Rusya ve 5 Ocak

1799'da İngiltere ile savunma ittifakı antlaşması imzalandı. Geleneksel diplomasi politikası, Fransa dostu anti-Rus Politikasından, Rus dostu anti-Fransa Politikasına döndü. Bu oluşum 18. Yüzyılın "İkinci Diplomatik Devrimi" olarak adlandırılır.³² Fransa'ya karşı Osmanlı-

Rus savunma ittifakı antlaşması (Ocak 1799), Avrupa Devletler Sistemi'nin özelliklerinden birisi olan antlaşma sisteminde yerini aldığı gibi,³³ ikinci olarak Fransa'ya karşı savunma ittifakının oluşumunda ön ayak oldu denilebilir.

- 1 J. C. Hurewitz, "Ottoman Diplomacy and the European State System", *The Middle East Journal*, 1961. ss. 141-152.
- 2 "The Europeanization of the Ottoman Diplomacy and The Conversion from Unilateralism to Reciprocity in the 19th Century", *Bd-leteu*, 251961. ss. 455-466. Her 2 tezin içeriği de aynıdır. Hurewitz, bu tezleri sunduğu zaman Colombia Üniversitesi'nde İdari İşler konusunda profesör idi. XVI. Yüzyıldan 2. Dünya savaşının sonuna kadar olan dönemdeki Yakın Doğu ve Kuzey Afrika ile ilgili 3 cilt gibi bir hayli güçlü kaynak koleksiyonu vardır. 1. cildin bu çalışmamla ilgisi vardır: *European Expansion, 1535-1914*, New Haven, Londra, 1956, 1972. 184 adet doküman kayıtlıdır. Nakayama Jiichi, "Osmanlı İmparatorluğu Diplomasi ve Avrupa Devletler Sistemi", *Aichi-Gakwin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10 1980., ss. 119-128.
- 3 *Encyclopedia of İslâm*, ed. The Houtsma et al., 4 cilt ve Ek Leiden, 1931-38. Leiden, New York, Kobenhavn, Köln, 1972.
- 4 *Encyclopedia of İslâm*, Yeni Baskı, ed. H.A.R. Gibb, B. Lewis et al., Leiden, 1960'dan günümüze.
- 5 Dorothy M. Vaughan, *Europe and the Turk, A Pattern of Alliances 1350-1700*, Liverpool U. P., 1954.
- 6 Drialet E., *La question d'orient. depuis ses origines jusqu'à nos jours*, Paris, 1898. Selim III ve Napolyon İstanbul (Mütercim: Fuat Köprülü, A. H. 1329) adlı kitabı da var.
- 7 Marriot J. A. R., *The Eastern Question, An Historical Study in European Diplomacy*, Oxford, 1917.
- 8 Anderson M. S., *The Eastern Question 1774-1923, A study in International Relations*, Londra, 1966. Anderson Londra Üniversitesi'nde Uluslararası Münasebetler Tarihi konusunda profesör idi. Onun Yakın Doğu ile Avrupa arasında imzalanan antlaşmalarla ilgili *The Great Powers and the Near East 1774-1923*, Londra, 1970 adlı kitabı vardır.
- 9 Rifat A. Abou-El-Haj, "The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe; 1699-1703", *Journal of the American Oriental Society*, 89. 31969.
- 10 Bu dönemin elçileri sulh müzakerelerinin tavassutu ile ilgili, karşılıklı savaş halinde olan iki devletten yüklü miktarda maaş almışlardır. 1774 yılındaki Osmanlı-Rus müzakerelerine aracı olarak katılamayan ve İstanbul'da ikamet eden İngiliz John Murray, buna katılamadığı için üzülmiştir. Hatta, Yas Sulh Müzakerelerine aracı olarak, İstanbul'da ikamet eden İngiliz elçisi Sir Robert Ainslie, çağrılmadığından dolayı alamadığı 30 bin pound için memnuniyetsizliğini belirtmiştir. Anderson M. S., *The Rise of Modern Diplomacy 1450-1919*, Londra/New York 1993, ss. 52-53.
- 11 Mesela Osmanlı-Prusya ittifakı ile ilgili Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı*, İstanbul, 1984. Yazar 1942 İstanbul doğumludur. İstanbul Üniversitesi'ndeki öğreniminden sonra, Münih Üniversitesi'ne öğrenim için gitmiş. Babinger F., "in takipçisi Kissling H. J. 'nin altında 16. yüzyıl Osmanlı-Polonya münasebetleri tarihi" konusunda doktora tezi yapmış. Şu anda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde profesördür. Osmanlı ile Avrupa arasındaki uluslararası münasebetleri içine alan bir çok kitabı vardır.
- 12 Venedik 1454'den sonra ve daha 16. yüzyılın başlarından itibaren Fransa, Avusturya, İngiltere, Hollanda (1612), Rusya 1700. ayrı ayrı, İstanbul'a

- ikamet elçileri göndermişlerdir. Spuler B., "Die Europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad 1739. *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, Bd. 11, No. 1, S. 55-56., No. 3-4, S. 346.
- 12 Osmanlı diplomatik elçileri ile ilgili, Unat F. R., *Osmanlı Seferleri ve Seferatnameleri*, Ankara, 1968. Yurda döndükten sonra, elçiler "Seferatname" yazar ve bunun bir kopyasını da, elçi olarak gittiği devletin büyük elçisine gönderirlerdi. Mesela 1721 yılında, Paris'ten yurda dönen Mehmed Sadı Efendi "Seferatname"sinin bir kopyasını, İstanbul'da ikamet eden Fransa büyük elçisine gönderdi. "Seferatname"de elçinin ilgili olduğu müzakere ve Avrupa politikası ile ilgili konular hemen hemen yoktur ancak, Lewis XVII. yüzyıl ortasından sonraki "Seferatname"lerin içeriğinde iyileşme görüldüğünü düşünür. Lewis B., *The Muslim Discovery of Europe*, New York, Londra, 1982, s. 116. XVIII. yüzyıl ortasından sonuna kadar geçen dönemde, Rusya'ya gönderilen elçilerin yazdığı "Seferatname"lerdir. İçinde aşağıdakiler yazılıdır. Akrepe M., *Mehmed Emin Beyefendi'nin Rusya Seferi ve Seferatnamesi*, Ankara, 1974. Unat, F. R., "Kırım Tarihi veya Necati Efendi'nin Rusya Seferatnamesi", *Tarih Vesikaları* (Yeni Seri), 13, s. 60-68, 14, s. 137-149, 16, s. 222-240. Unat, F. R., "Şehidi Osman Efendi Seferatnamesi", *Tarih Vesikaları*, 1, s. 66-70. XVII. yüzyıl dönemi, burada da elçiler kendi devlet hükümdarının yüceliğini ve büyüklüğünü göstermek için, havali ve gösterişli bir biçimde karşı devlet başkentine girerlerdi. Doğu'da ise XVIII. yüzyıl sonlarında da bu şekilde bir alışkanlık görüldü. Buna bir örnek Küçük Kaynarca Antlaşmasının (1774) tasdiknamesini mübadele etmek için gönderilen, Osmanlı, Rus büyük elçilerinin durumudur. Anderson M. S., *The Rise of Modern Diplomacy 1450-1919*, Londra, New York, 1993, s. 56. Itzkowitz N. and Mote M., *An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*, Chicago, Londra, 1970, ss. 91-95, 157-162.
- 13 Sulh müzakerelerinin prensibi olarak "uti possidetis ala balibi." kullanıldı. XV. yüzyıl sonlarında, bu prensibin uygulandığı söylenir. Rifat Ali Abou-El-Haj, "Ottoman Attitudes Toward Peace Making : The Karlowitz Case", *Der Islam*, Bd. 51 s. 133. Rifat Ali Abou-El-Haj, "Ottoman Diplomacy at Karlowitz", *Journal of the American Oriental Society*, 87/1967., s. 133. Menage, Seven Ottoman Documents, in Stern S. M., ed., *Documents from Islamic Chanceries*, Oxford, 1965, ss. 82-83, 102. 4 Nisan 1698 tarihli Avusturya Bakanı, Kinsky'nin, İstanbul'da ikamet eden İngiliz büyük elçisi Paget'e hitaben yazdığı mektubun içinde "uti possidetis ita possideatis" şeklinde ifade görülmektedir. Popovic R. M., *Der Friede von Karlowitz*, Leipzig, 1893, S. 40.
- 14 Resmi yazışmalarda, Avrupa hükümdarlarına karşı Bey veya Kral şeklinde ifade görülmektedir. Mesela, Avusturya hükümdarı V. Karl'a karşı "sen ki İspanya vilayetlerinin Kralı Karlosun", Schaendinger A. C., *Die Schreiben Suleymans des Prachtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II. aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien*, Viyana, 1983, S. 12.
- 15 Ayrıntılar ile ilgili olarak, Uzuncarsılı I. H., *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, 1948, s. 289-317. Mesela, Avrupa elçilerine, Avrupa giysilerinin üzerine Osmanlı kaftanı giymeleri söylenirdi. Avusturya elçisi en aşağı 1719 yılına kadar alışkanlığı sürdürdü. op. cit., Anderson M. S., *The Rise of Modern Diplomacy 1450-1919*, s. 72.
- 16 Kuran E., *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve ilk Elçilerin*

- siyasi Faaliyetleri 1793-1821*, Ankara, 1968. Yalçınkaya M. A., "Mahmud Raif Efendi as the chief secretary of Yusuf Aga Efendi, the first permanent Ottoman-Turkish ambassador to Londra 1793-1797.", *Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1994., ss. 385-434.
- 17 Küçük Kaynarca Antlaşmasının 1774. Fransızca çevirisi Rusya'da yapılmış ve bu diğer Avrupa lisanlarına çevrilmiştir. Bir başka deyişle, o zamanlar Avrupa'da Fransızca'nın diplomasi lisanı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Martens, *Recueil de d'alliance de paix etc.*, 1761 a 1808, 8 cilt, Göttingen, 1817-1835, cilt., 2, s. 386. Davison H. R., "Russian Skill and Turkish Imbecility", *The Treaty of Kuch Kainardji Reconsidered*, *Slavic Review*, 35, 3, 1976, s. 476. 1809 yılında İstanbul'da ikamet eden İngiliz Büyükelçisi, kendi ülkesinin Dışişleri Bakanı Canning'e karşı "Burada İngilizce konuşmıyor, Fransızca'dan başka dil bilmeyen bir tercüman Osmanlı hükümeti tutmadığından, Fransızca'da müzakere etmek zorundayım" diye memnuniyetsizliğini iletiyor. Lewis, *Osmanlı Devleti'nde Fransızca'nın öneminin arttığını* belirtiyor.
- 18 XVIII. yüzyılda Harp Eğitim Okullarında Fransızca konuşan memurların ise atıldığına bağlı olduğunu düşünüyor. Lewis B., *Muslim Discovery of Europe*, Londra/New York, 1982, s. 85. 18. Tercüme odası ile ilgili olarak, Bilim C., "Tercüme odası", *Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1990., s. 29-43.
- 19 op. cilt., Lewis B., p. 81.
- 20 Ekrem R., *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923*, İstanbul, 1934. Naff T., "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III 1789-1807", *Journal of the American Oriental Society*, 83, 1963., ss. 295-315.
- 21 Ahmed Vasif, *Mehasin ul-Asar ve Hakaik ul-Abbar*, İstanbul, 1804. ———, *Mehasin ul-Asar ve Hakaik ul-Abbar*, ed. İğneler M., İstanbul, 1978. Onsekizi 1752-1774 yılları arasında, sonrakini ise 1783-1787 yılları arasında ele alıyor.
- 22 Ahmed Resmi, *Hulasat ul-İtibar*, İstanbul, 1869.
- 23 Sadullah Enveri Efendi, *Tarih-i Enveri*, UNV. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi., No. T5994, 5995, 1780, 1.
- 24 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet Tertib-i Cedid* 12 cilt., İstanbul, 1885-6.
- 25 Duvel-i Ecnebiye Defterleri, ilke adı ve yıl sırasına göre düzenlenmiştir. 76 kitaplık kayıt mevcuttur ve Rusya antlaşmaları ile ilgili 83, 1de, 1701 yılından 1833 yılına kadar, 266 adet antlaşma metninin kopyası mevcuttur.
- 26 Name-i Hümayun Defterleri, 16 kitap vardır. 1699 yılından 1918 yılına kadar kapsar ve 5575 adet metin sureti mevcuttur.
- 27 Hatt-i Hümayun, 32 kitaplık latin alfabesi ile yazılı katalog vardır ve 1713 yılından 1858 yılına kadar kapsar.
- 28 Türkiye ve Rusya , XVIII. yüzyıl sonundan Kurtuluş Savaşına kadar Türk-Rus ilişkileri 1798-1919., Ankara, 1970. Kurat A. N. 1903-1971., 22 Nisan 1903 de Rusya'da doğmuş ve liseye kadar Rusya'da eğitimini almıştır. Kasım 1924 de İstanbul'a geçmiş. Fuat Köprülü'nün altında öğrenim görmüş. Mayıs 1928 de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden mezun olmuştur. 1929 da Almanya'ya geçmiş, Temmuz 1933 de Hamburg Üniversitesinde "Bizans Tarihi ile ilgili" konuda doktora payesi almıştır. Şubat 1937 de İsviçre Devlet Arşivi merkez olmak üzere, Avrupa'nın birçok ülkesinin arşivinde araştırma yapmıştır. Temmuz 1938 de yurda geri dönmüştür. 1941 de Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde doçent, 1944 de aynı Fakültede Rus dili ve edebiyatı konusunda profesör olmuş, 1953-54 de aynı Fakültede dekan olmuştur.
- 29 Uebersberger H., *Russlands Orientalpolitik in der letzten zwei Jahrhunderten*, 1 Bd., Stuttgart, 1913. Yas antlaşmasına 1792. kadar kapsar ancak, toplam sayfa 400. yaklaşık yarısı 1700-1739 Belgrad antlaşması. yılları, yaklaşık dörtte biri ise Küçük Kaynarca antlaşmasına 1774. kadar olan dönem ile ilgilidir.
- 30 Nolde B., *La formation de l'empire russe*, 2 cilt, Paris, 1952. 2. cildin toplamının 390 sayfa. yaklaşık yarısı 18. Yüzyılın Karadeniz bölgesindeki olaylar ile ilgilidir.
- 31 Eylül 1998 de, yazar, Türk Tarih Kurumu'nu Ankara. ziyareti sırasında, henüz tüm orijinaller toplanmamış, sunan kişinin adı ve sunulacak konuların listesinin de olmadığını farketmiştir. En son Türk Tarih Kurumu'nun çıkardığı kitaplar listesinde "Türk-Rus ilişkilerin 500. Yıldönümü Sempozyumu" adlı eser yazılmıştır.
- 32 Naff T., "Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century : Patterns and Trends", Naff T. and Owen R., ed. , *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Londra, Amsterdam, 1977, s. 106.
- 33 Naff T., *Ottoman Diplomacy and the Great European Powers*, 1797-1802, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of London, 1960. 1984, Profesör Naff Pensilvanya Üniversitesi, Yakın Doğu Merkezi'nin Müdürüdür. Onun Avrupa Devletler Sistemi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun münasebetleri tarihi ile ilgili tezi, *The Ottoman Empire and the European States System*, in *The Expansion of International Society*, ed. Bull H. and Waatson A., Oxford, 1984, 19852, ss. 143-170. vardır. Fransa İhtilalinin Rusya ile ilişkisi hakkında, Saul. N. E., *Russia and the Mediterranean*, Chicago, Londra, 1970.
- 34 II. Bayezid'den I. Dünya Savaşına kadar olan Osmanlı-Rus Münasebetleri tarihi ile ilgili olarak, Ayverdi S., *Türk-Rus Münasebetleri ve Muahabeleri*, İstanbul, 1970. Osmanlı-Rus Münasebetlerinin başlangıcından Büyük Petro dönemine kadar olan kısmı içine alan Türkçe doküman olarak. Duran T., "Türk-Rus Münasebetlerinin Başlaması", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, cilt, 3, s. 43-49, cilt, 4, s. 39-44, cilt, 5, s. 31-36, cilt, 6, s. 40-43. Duran T., "Türk-Rus Münasebetleri", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, cilt, 7, s. 53-56, cilt, 8, s. 42-46, cilt, 9, s. 57-62, cilt, 10, s. 39-42, cilt, 11, s. 46-48, cilt, 12, s. 52-56. Fransa İhtilali döneminden II. Dünya Savaşının ilk savaşına kadar olan Osmanlı-Rus ve Osmanlı-İngiliz münasebetlerini içine alan kaynak olarak, Bucak, N. S., *Türk-Rus-İngiliz münasebetleri 1791-1941*, İstanbul, 1946.

XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN YABANCI GAZETECİLERE NİŞAN VERME VE MAAŞ BAĞLAMA POLİTİKASI

ÇAĞRI ERHAN
ANKARA ÜNİVERSİTESİ SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ

GİRİŞ

1945 ve 1957'de iki kez Pulitzer ödülüne layık görülen, ABD'nin önde gelen gazetelelerinden *New York Times*'in eski genel yayın yönetmeni James reston 1950'lerde, "XIX. yüzyıl romancının çağıydı. XX. yüzyıl ise gazetecinin çağıdır."¹ derken, son günlerini yaşadığımız yüzyılımızın en önemli özelliklerinden biri olan, iletişim ve bilişim alanındaki gelişmelere vurgu yapmaktaydı.

Gerçekten de, tüm dünyada insanların yakın ve uzak çevrelerinde olup-bitenler hakkında ayrıntılı ve hızlı bilgi sahibi olmalarını sağlayan kitle iletişim araçlarının durmadan gelişmekte olduğu, yazılı basının yanına işitsel, görsel ve elektronik basın öğelerinin de katılmasıyla, insanların çoğu zaman kendi meraklarının ve isteklerinin ötesinde, doğrudan veya dolaylı yollarla "Bilgilendirildiği", olayların haber haline getirilerek halka sunulması geleneğinden uzaklaşılarak, bizzat haberlerin olaya dönüştürülmesi hedefine yönelik eğilimlerin güç kazandığı XX. yüzyıl, bir meslek olarak gazeteciliğin, ya da daha kapsayıcı anlamıyla haberciliğin altın çağını yaşadığı dönem olmuştur.

Mamafıl bu noktaya gelinirken katedilen mesafe içerisinde yer alan bir çok önemli dönüm noktası, XIX. yüzyılda aşılmıştır. Gazetelerin basımında, Jan Gutenberg'in 1423'de icad ettiği, kol gücüne dayalı tipo baskı sistemi yerine, 1814'de Friedrich Koenig'in buhar gücüyle çalışan rotatif makinesine geçilmesi, 1884'de ise elektrikli rotatiflerin kullanılmaya başlanması, demiryollarının yaygınlaşmasıyla gazetelerin çok miktar-

larda ve hızlı bir biçimde uzak mesafelere taşınabilmesi, telgraf sayesinde başka ülkelerde vuku bulan olayların bile çok kısa sürede okuyucuya aktarılabilmesi, ulusal ve mahalli gazetelere haber dağıtan ajansların kurulması, XIX. yüzyılda gerçekleşen ve basın alanında devrim niteliğini taşıyan ilerlemelerdir.²

Genel olarak, gazeteciliğin gelişim çizgisinde taşıdığı önemin yanı sıra, XIX. yüzyıl Türk gazeteciliğinin temellerinin atıldığı dönem olma özelliğini de taşır. Türkçe yayınlanan ilk gazete 1828'de *Vakâyi-i Mısrıyye* adıyla, Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından Mısır'da çıkartılmış, bunu İstanbul'da *takvim-i Vakâyi* ve *Ceride-i Havadis* gazetelerinin yayına başlaması izlemiştir.³ Tanzimat döneminde Türkçe ve başka dillerde çok sayıda gazete ve mecmuanın yayın hayatına başlamasının bir sonucu olarak, bunları denetim altında tutmak isteyen Bâb-ı Âli, basın alanındaki hukukî düzenlemeler yapma yoluna gitmiştir. Bu çerçevede, önce 1857'de matbaalar nizamnamesi çıkartılarak, matbaa açacak Osmanlı tebaası için Meclis-i Maarif ve Zaptiye Nezareti'ne, yabancılar için ise Hariciye Nezareti'ne müracaat etmeleri şartı getirilmiştir. Ayrıca, basılan eserlerin Bâb-ı Âli tarafından kontrol edilmesi de ilke olarak kabul edilmiştir. Bunu 1862'de Matbuat İdaresi'nin kurulması ve başına Sakızlı Ohannes Efendi'nin getirilmesi izlemiş, ardından da 1864'de matbuat Nizamnamesi çıkartılmıştır.⁴

Zaman zaman fiilen askıya alınsa da hukuken 1908'e kadar yürürlükte kalan bu nizamnameyle, gaze-

te ve mecmua yayınlanması için hükümetten izin alınması hükme bağlanırken, yapılacak yayanın sınırları da çizilmiş ve bu sınırların dışına taşanlara uygulanacak cezalar belirlenmiştir. Nizamnamede, yayınların sınırlarına ve cezalara ilişkin hükümler o kadar çoktur ki, bu yönüyle metin bir ceza kanununu andırmaktadır.⁵ Yine de çok önemli ve temel bir düzenleme olan bu nizamnameyle getirilen denetimci rejim, gazetelerde hükümet kararlarını ve uygulamalarını eleştiren haber ve yorumlar yer almasını engelleyememiştir.

Özellikle 1866-1867 Girit olayları sırasında bu tür yayınların ağırlık kazanmasıyla Sadrazam Âli Paşa, kendi adıyla anılan bir kararname çıkartarak, idareye “menaf-i umumiye... her icap ettirdikçe idarî tarikler ve mevki-i meriyyetteki matbuat nizamnamesi haricinde milli bir matbuatın esasatına ait prensipleri tanımamakta temerrüd eden gazeteleri kapatma selahiyeti...” vermiştir.⁶ Böylece gazete kapatma uygulamaları yaygınlık kazanmış, türk gazeteciliğinin öncülerinden birçoğu, içeride çalışma imkanları kalmadığı için yurtdışına giderek, oralarda Türkçe gazeteler çıkartmaya başlamışlardır,

Her ne kadar 1876’da ilân edilen Kanun-u Esasî’nin 12. maddesiyle, basın kanunlar çerçevesinde serbest olduğu ilkesi getirilmişse de, kanun-u Esasî’nin askıya alınmasından sonra basın üzerinde giderek ağırlaşan bir denetim mekanizmasının kurulmuştur. Önce 1878’de Maarif Nezareti, matbuat Müdürlüğü ve Zaptiye Nezareti’nin görevlerinde yapılan düzenlemelerle siyasî içerikli yayınların sansürü kolaylaştırılmış, 1880’de siyasî olmayan yayınlara da sansür getirilmiş, 1881’de Encümen-i Teftiş ve muayene kurulmuş, 1888’de de, basılan tüm yayınlarının, basımdan önce denetlenmesi (sansür edilmesi) kabul edilmiştir.⁷

Bu tür düzenlemelerle, ülkede yayınlanan gazeteleri denetim altına almaya çalışan ve büyük ölçüde de başarılı olan devlet, yurtdışında yayınlanan gazetelerde, Osmanlı yönetimini eleştiren veya kötüleyen haber ve yorumların yayınlanmasını da engellemeye çalışmıştır. Bunu sağlayabilmek için izlenen yol, gazete sahiplerine ve muhabirlerine nişanlar takılması ve çeşitli tahsisatlar sağlanmasıdır. Aşağıda, önce Abdülmecid,

Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerinde, bu yönde yapılan uygulamalardan örnekler verilecek, ardından da bu politikanın sonuçlarına değinilecektir.

ABDÜLMECİD VE ABDÜLAZİZ DÖNEMLERİ

Yazılı kaynakların çoğunda, yabancı gazetecilere nişan verilmesi ve tahsisat bağlanması politikasının II. Abdülhamid tarafından başlatıldığı ifade edilmekle birlikte, arşive belgelerinin sunduğu bilgiler çerçevesinde, bu uygulamanın Sultan Abdülmecid döneminde başlatıldığını ve Abdülaziz döneminde de olgunlaştırıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Abdülhamid döneminde ise uygulamanın kapsamı genişletilmiştir. Bu noktada, Osmanlı Devleti’nde nişan verme uygulamasının ne zaman başladığına dair bilgi vermek yerinde olacaktır:

Bir kişiyi ya da kurumu başarısından dolayı onurlandırmak için sunulan belgeli takı olarak tanımlanabilecek nişan, Osmanlı Devleti’nde ilk kez III. Selim döneminde, 1801’de İskenderiye Savaşı’nda Napoleon kuvvetlerine karşı başarı gösterenlere verilmiştir. II. Mahmud döneminde, 1832’de başarılı kamu görevlilerini taltif etmek amacıyla, ûla, saniye, sâlise ve râbia rütbelerinde dört tip Nişan-ı İftihar çıkartılmıştır. Abdülmecid döneminde ise, 1848’de Rütbe ve Nişan Nizamnamesi yayımlanarak, Osmanlı tebaasından olan kişilere ve yabancılara verilecek nişanlarla ilgili ilkeler belirlenmiştir. Ayrıca 1852’de mecidi adı verilen ve beş rütbeden oluşan bir nişan çıkartılmıştır. Mecidi nişanına, Abdülaziz döneminde, 1862’de dört rütbeden oluşan Nişan-ı Osmanî eklenmiştir. II. Abdülhamid döneminde de Hanedan-ı Âl-i Osman, Nişan-ı İmtiyaz, Nişan-ı Ertuğrul ve Şefkat Nişanı adıyla yeni nişanlar çıkartılmıştır.⁸

Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler içinde bulunan devletlerin hükümdarlarına, devlet başkanlarına, önemli vatandaşlarına ve insanlığa yararlı hizmetlerde bulunmuş yabancılara, sultanların nişanlar vermesi Abdülmecid döneminden itibaren bir gelenek haline gelmiştir. Daha çok, Tophane, tersane, Encümen-i Daniş gibi Osmanlı müesseselerinde çalışan yabancılara

nişan ve çeşitli ödüller verilirken, İstanbul'u ziyaret eden doktorlara, bilim adamlarına ve askerlere de aynı uygulama yapılmıştır.⁹ Bunların ötesinde, bazı ünlü mucidiere de nişan ve ödüller verilmiştir. Mesela, Osmanlı Devleti'nde ilk kez Kırım Savaşı sırasında yoğun biçimde kullanılan telgrafı icad eden Samuel Morse, insanlığa verdiği hizmetlerden ötürü 1858'de Sultan Abdülmecid tarafından ödüllendirilmiştir. Bu Morse'un yabancı bir devletten aldığı ilk mükâfat olmuştur.¹⁰

Yabancı uyruklu gazetecilere nişan ve para verilmesine de Abdülmecid döneminde başlanmıştır. Önce, Osmanlı topraklarında yayın yapan yabancı dildeki gazetelerin sahipleri ve yazarları bu uygulama içine alınmıştır. Mesela 1840'da, İzmir'de çıkartılan *Echo de l'Orient* gazetesi muharrirlerinden birine ve yine İzmir'de çalışan gazeteci Mösyö Deşan'a nişanlar verilmiştir.¹¹ Aynı yıllarda, yurtdışında yayın yapan gazetecilere de çeşitli ödüller verilmeye başlamıştır. 1841'de Danimarkalı gazeteci Buck'a "2500 kuruş maaş tahsis" edilmiş, 1846'da Frankfurt'lu bir gazeteciye "iane-i nakdiyye" verilmesi kararlaştırılmıştır.¹²

Bu dönemde yabancı gazetecilere nişan ve para verilmesinin, ikisi dışarıya biri içeriye yönelik üç temel sebebi vardır:

Birincisi, özellikle Yunan İsyanı sırasında Avrupa kamuoylarında oluşan ve Filhelenlerin ısrarlı çabalarıyla Yunanistan'ın bağımsızlığından sonra da devam ettirilen olumsuz Osmanlı imajını ortadan kaldırmaktır. Bâb-ı ali, Avrupa kamuoyunun ve dolayısıyla hükümetlerinin Osmanlı Devleti karşısındaki tutumunun belirlenmesinde etkili olan gazetelerde, lehte haber ve yazıların yer alması, en azından aleyhteki yayınların azalması için böyle bir uygulamanın yararlı olacağını düşünmüştür. Fakat, Avrupa hükümetlerinin de, halkı yönlendirmek için basını kullanmaları ve bu işte daha çok tecrübeye sahip olmaları, Osmanlı Devleti'nin bu hedefine ulaşmasını zorlaştırmıştır. Bâb-ı Ali bu zorluğu aşmak için, gederek artan sayıda yabancı gazeteciye, nişan ve para verme yolunu seçmiştir.

İkincisi, Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilmekte olan yenileşme hareketlerinin Avrupa'da duyulmasını

sağlamaktır. Tanzimat Fermanı'nın olumlu sonuçlarının Batı'ya yansıtılmasıyla, Osmanlı Devleti'nin, "Avrupa'nın Hasta Adamı" görüntüsünden kurtulması ve "Doğu Sorunu"nun Avrupa gündeminden çıkartılması amaçlanmıştır.

Üçüncüsü, ülkeye girişlerinin durdurulması için alınan önlemlere rağmen, özellikle yabancı elçilikler ve yabancı postahaneler vasıtasıyla Osmanlı topraklarına sokulan yabancı yayınlarda Osmanlı yönetimi aleyhtarı yazıların engellenmesiyle, ülkedeki muhaliflerin bu yazılarda yer verilen fikirlerden etkilenmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Söz konusu hedeflere ulaşmak isteyen Osmanlı Devleti, 1850'lerden itibaren nişan ve para verme uygulamalarını genel bir politika haline getirmiştir. Nitekim 1851 başında, paris gazetelerinde Osmanlı lehine yazı yazanlara para verilmesi kararlaştırılmıştır.¹³ Aşağıda görüleceği gibi, öncelikle Fransız gazetelerinin yazarları hedeflenmiş olmakla birlikte, ileriki yıllarda uygulamanın kapsamı genişletilmiş ve tüm Avrupa, hatta ABD gazetecilerinin elde edilmesine çalışılmıştır.

Bu çerçevede Abdülmecid döneminde, aralarında Belçika'nın *Levant*, Fransa'nın *La Nouvel* ve İngiltere'nin *Independence* gazetelerinin yazarlarının da bulunduğu çok sayıda yabancı gazeteciye para verilmiştir. Uygulama ya bir seferlik ya da sürekli yapılmıştır. Mesela, *La Nouvel* gazetesi bir seferlik "taltif" edilirken, Londra gazetecilerinden birine "senevî 200 lira ita olunması" kararlaştırılmıştır. Para verirken cömert davranan Osmanlı Devleti, nişan konusunda aynı cömertliği göstermemiştir. Abdülmecid döneminde sadece *Independence* yazarı Brady'ye, en düşük rütbe olan beşinci dereceden bir Mecidî nişanı ita edilmiştir. Nişan konusunda hassas davranılmasının sebebi, gazetecilerin Osmanlı Devleti ile çıkar bağlantısı içerisinde olduklarını alenen göstermeme arzusu olabilir.¹⁴

Abdülaziz döneminde, para verme uygulaması aynen devam ettirilmekle birlikte, evvelce hassas davranılan insan verme konusunda da cömert bir tutum içine girilmiştir. Bu dönemde, Viyana'da Yayınlanan *Novelle Press Liber* gazetesi ve Paris'te yayınlanan *Panteon*

des Illustration mecmuasının sahipleri ile, bazı Fransız, Belçikalı, Amerikalı ve Avusturyalı gazetecilere Mecidî ve Osmanî nişanları verildiği gibi, İzmir ve İstanbul'da Rumca, Fransızca ve Bulgarca olarak çıkartılan gazetelerin sahiplerine, müdürlerine ve yazarlarına da Mecidî nişanları takılmış ve "atiyyeler" verilmiştir.¹⁵

Abdülmecid ve Abdülaziz'in saltanatları sırasında, giderek artan bir biçimde uygulanan nişan ve para verme uygulaması, II. Abdülhamid döneminde en üst noktasına ulaşmış, hatta Sultan'ın bizzat yönetmeye çalıştığı Osmanlı dış politikasının önemli gündem maddelerinden biri haline gelmiştir.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ

II. Abdülhamid dış yayınlarla seleflerine göre daha yakından ilgilenmiştir. Yıldız Sarayı çok sayıda yabancı yayına abone yazdırılmış, Sultan'ın bunlarda yer alan Osmanlı Devleti ile ilgili haber ve makaleleri okuyabilmesi sağlanmıştır. Bu amaçla, Saray'da bir tercüme bürosu oluşturulmuştur. Bu büroya gelen yabancı gazete ve dergilerin sayısı 1890'ın başında 150'yi geçmiştir. Sultan, yabancı ülkelerde basılan ve Osmanlı yönetimi aleyhinde bilgiler içeren çok sayıda kitabı, elçilikler aracılığıyla toptan satın alarak imha ettirme yoluna gittiği gibi, yabancı gazete sahiplerine ve yazarlarına tahsisat bağlayarak Osmanlı Devleti aleyhindeki yayın yapılmasının önüne geçmeye çalışmıştır.¹⁶

II. Abdülhamid'in bu tutumunu açıklamaya çalışanlar, iki farklı grupta toplanmaktadırlar. Birinci grupta olanlar, bu tutumu Sultan'ın vehimli kişiliğinin bir göstergesi olarak yorumlamaktadırlar. Onlara göre, Osmanlı ülkesindeki yayınlar kadar yabancı yayınlar da Sultan'ı kuşkuya sürüklemiştir. İçerideki yayınları, ağır matbuat düzenlemeleriyle kontrol altında tutabilen II. Abdülhamid, hiçbir biçimde engelleyemediği yabancı yayınlardan daha çok ürkmüştür. Bunların kendi aleyhinde yazmasının önüne geçmek için gazete-leri ve gazetecileri satın alma yolunu seçmiştir.¹⁷

Diğer bir grup ise, özellikle 1890'larda Ermeni isyanlarının artışı geçmesiyle birlikte, yabancı basında Osmanlı devleti hakkında yapılan yayınların çoğunun gerçekleri yansıtmadığını, Osmanlı yönetimini ve uy-

gulamalarını karalayarak, Avrupa'da Osmanlı devleti aleyhine bir kamuoyu oluşturmaya çalışanlarca yazdırıldığını gören II. Abdülhamid'in, bunu önlemeye çalıştığı yorumun yapmaktadır. Bu grupta yer alanlardan, Yıldız sarayı Mabeyn Serkaribi Tahsin Paşa hatıralarında şöyle yazmaktadır:

"Sultan Hamid matbuata çok ehemmiyet verirdi. Dahilde olsun, hariçte olsun gazetelerin neşriyatını dikkat ve alâka ile takip ederdi. Dahilde intişar eden gazeteleri sansür ile kayıd altında tutabilmek mümkündü. Ancak Avrupa'da çıkan ve gerek mensup oldukları hükümetler, gerek hitap ettikleri efkâr-ı umumiye üzerinde icray-ı tesir eden gazetelere karşı yapılacak birşey olmadığından, bunların neşriyatına muhtelif suret ve vasıtalarla cevap verirdi. Ecnebi gazeteleri içinde bilhassa ehemmiyet verdikleri şunlardı: Taymis, Tan, Kölniçe Çaytung, Tribuna, Standart. Bu gazetelerin siyasî makale ve mütalaaları günü gününe tercüme ve takdim olunurdu. Bunların içinde tashihe muhtaç gördüklerine ve cevap vermek icab edenlere matbuat-ı ecnebiye müdürü, saray mütercimleri, bazı maruf muhabirler vasıtasıyla lazım gelen cevapları tanzim ve neşrettirirdi.

Avrupa gazetelerinin bazılarının İstanbul'daki muhabir ve muharrirleri saraya davet olunarak, muhtelif suretlerde taltifleri unutulmazdı. Bu siyasetten hayli faydalar görülmüş, birçok makaleler muvafık surette yazdırılmıştı."¹⁸

Aslında bu iki yaklaşım tarzının da haklı tarafları vardır. II. Abdülhamid'in vehimli bir kişiliğe sahip olduğunu inkâr etmek mümkün değildir. Fakat bu vehimin nelerden kaynaklandığını da göz önüne alarak değerlendirme yapmak daha doğru gözükmektedir. İmparatorluğun parçalanmaya doğru ilerlediği bir dönemde, iç ve dış basındaki gelişmeleri takip ederek, bunları yönlendirmeye çalışmak yersiz bir tutum olmasa gerektir. Bununla birlikte, II. Abdülhamid'in bunu yaparken zaman zaman, abartılı uygulamalarda bulunduğu da açıktır. Aşağıda bunun örnekleri görülecektir.

II. Abdülhamid'in yabancı basına ilgisi 1890'dan itibaren artmıştır. Sultan'ın 1890'a kadarki saltanatında, iç ve dış basına Hariciye Nezareti bütçesinden

6.700 altın tahsisat ve aylık dağıtılmıştır. Bunun 221.027 kuruşu Osmanlı Bankası vasıtasıyla yabancı gazetelere ve gazetecilere aktarılmıştır. Para verilen yabancı gazeteler arasında Fransa'da basılanlar ön sıraları işgal etmektedirler. Bu dönemde, *Lib  te*'ye 750, *Voltaire*'e 1.000 ve *R  publique Français de Presse*'e 1.000 frank, *Orient* 'a 10.401 kuruş verilmiştir. Ayrıca, İstanbul'da yabancı dilde yayınlanan gazetelere de tahsisat aktarılmıştır. Bunların başında, 100.000 kuruş ile *Levant Herald*, 67.606 kuruş ile *Moniteur Oriental*, 84.160 kuruş ile *La Turquie* ve 30.000 kuruş ile *Byzantis* yer almıştır.¹⁹

Paris gazetelerine aktarılan paranın, amaçlanan hedeflere ulaşılmasını sağlamaması   zerine, Hariciye Nezareti M  staşarı Artin Dadyan'ın oğlu Diran Dadyan 1890'da Paris'e gönderilmiş ve durumu araştırması istenmiştir. Diran Dadyan, babasına gönderdiği değerlendirmelerde, yabancı basına ayrılan tahsisatın ge- liş  i güzel kullanıldığına dikkati çekmiştir:

"...Buraya geldiğimden beri resmî bir memuriyetim olmadığını söyleyerek, Tan, Figaro, Frans Evenman, Nasyonal, Golva, deba,   ll  strasyon gazeteleri ve Grand rev   mecmuası müdürleriyle görüştüm. Bu gazetelerin aleyhimize yazı yazmayacakları vaadini aldım. Bu kişiler Paris'te basın hizmetimizin ehemmiyetsiz olduğunu, bu işçi başarmaya memur Chesnel'in k  le alınmaya bile şayan olmadığını, bu adamın yalnız iki gazete yazılar neşrettirdiğini söylediler... Daha az masrafla yeni bir usul arzedeceğim. Şimdiki halde ayda altı-yedi bin Frank verdiğimiz halde ancak iki, üç ehemmiyetsiz gazete kullanılmakta, bu gazetelere ayda bir, 80 satırlık yazı bastırılmaktadır. Bu suretle bu makalenin beher satırı için 20'şer Frank sarfetmekteyiz. Bu makaleler gazetelerin ancak ikinci ve     nc   sayfa- larında çıkmaktadır. Bazı defa imza kullanılmadığından, resmî makamlardan ücret karşılığı basıldığı anlaşılmaktadır. Paris gazetelerinde bu yazılardan başka, biz ve z  t-ı şahaneye hakkında hiçbir yazı neşredilmektedir. Birincisi, h  k  met tarafından tebliğ ettirilen makaleleri basmak şartıyla, iki, üç mühim gazete ile mukavela yapılabilir... İkincisi, Paris'te muhtelif partilere mensup gazetelerle anlaşarak makaleler yayın-

lanır. Bu yapılırsa Paris'te oturan bir zata, İstanbul'dan her hafta politikaya dair veya meth-   sena veya tekdiz vesaireye müteallik iki, üç makale veya fıkra gönderilir. Bu zat bunları sıra ile gazetelerde neşrettirir. Bu usul diğer sefareter tarafından da yapılmaktadır."²⁰

Bu değerlendirme ve   nerileri yapan Dadyan, ikinci yöntemin daha kullanışlı olduğu kanaatindedir. Çünkü,   nemli Fransız gazeteleriyle mukavale yapmak hem ayda 20.000 Frank gibi çok büyük bir meblağın sarf edilmesine yol açabilir, hem de Fransız kamuoyunu pek ilgilendirmeyen makalelerin, maksatlı olarak Osmanlı Devleti tarafından yazdırıldığı anlaşılabilir. Halbuki, bütün yabancı elçiliklerin kullandığı ikinci yöntem kullanılırsa, istenilen hedeflere daha çabuk ve sıkıntısız ulaşılır. Ayrıca başına 250 Frank ödenerek, ayda 3.000 Frank masrafla, bu işçi başarmak mümkündür.²¹

Dadyan'ın bu değerlendirmeleri büyük ölçüde Saray tarafından dikkate alınmamıştır. Eskisine nazaran daha yoğun bir biçimde, mümkün olduğu kadar çok sayıda yabancı gazete tahsisat bağlanılmaya çalışılmıştır. Bunda Paris b  y  keliliğ i görevine getirilen Salih Münir Paşa'nın, Yıldız'a sunduğu raporların önemli bir payı vardır. Münir Paşa, Fransa'nın önemli gazetelerinin, masrafı ne olursa olsun, elde edilmesi düşüncesini savunmuştur.²² II. Abdülhamid'in de bu görüşü benimsemesiyle, önemli görülen yabancı gazete- lere aktarılan paranın miktarı artmıştır.

1895'ten itibaren, ub konuda daha pl  nli davranılmaya çalışıldığı görülmektedir. Mesela, meclis-i Mahsus-u Vükela, Kasım 1895'te, "Avrupa gazetele- rinde neşr olunmakta olan birtakım ecrifin red ve tek- zibi için" tüm Avrupa basınına haber dağıtan Reuter ve Havas haber ajanslarının bazı muhabirlerine verilmek üzere "tahsisat ita edilmesine" karar vermiştir.²³ Böyle- ce, yabancı gazetelere ulaşan ajans haberlerinin niteliğinin denetim altına alınmasına çalışılmıştır. Fakat, bu karara rağmen bazı Avrupa gazetelerinin "kötü neşri- yatta" bulunmasının önüne geçilememiştir. Özellikle, başta *Times* olmak üzere, İngiliz gazetelerinin, Osmanlı yönetimi aleyhinde yayınlarına devam etmesi, doğrudan muhabirlere ödeme yapılmasını tekrar gündeme

getirmiş, bu çerçevede İngiliz gazeteleri adına çalışan Mr. Norman'a 50 lira maaş bağlanmış, Mr. Loneman'a da 300 lira verilmiştir.²⁴

II. Abdülhamid'in bu uygulamaları 1909'da tahttan indirilene kadar devam etmiştir. Sultan, tüm çabalarına rağmen Avrupa basınında aleyhinde yer alan yayınları engelleyemediğini görmüş, en azından yabancı yayınlara kendi dilleriyle cevap verebilmek için, İstanbul'da Fransızca yayınlanmakta olan *La Turquie* gazetesini satın aldırılmıştır. Eugene Rapaport adlı bir Fransız vatandaşının yönetimine verilen gazetenin, Yıldız'da oluşturulan bir faaliyet programı çerçevesinde yayın yapması istenmiştir. Buna göre gazetenin, "saltanatı seniyyenin menafi-i âlisine hizmet etmek ve hukuk-u cenab-ı şehriyârîyi terviç ile bazı bedhahların Avrupa matbuatı vasıtasıyla neşrine mütecâsir oldukları makalât-ı şahsiyeyi icabı veçhile redd-ü cerh" etmesi istenmiştir. Gazetenin, yurtiçi ve dışına, Osmanlı postasıyla yolladığı nüshaların resimden muaf tutulmasıyla, daha çok kişiye ulaştırılabilmesi hedeflenmiştir. Fakat bir süre sonra, *La Turquie*'nin istenilen etkinliğe ulaşmadığı görüldüğünden, Rapaport'a hayat boyu maaş bağlanarak gazete kapatılmıştır.²⁵

MAAŞ BAĞLAMA EV NİŞAN VERME POLİTİKASININ SONUÇLARI

Abdülmedic döneminden itibaren sürdürülen, yabancı gazetecilere maaş bağlama ve nişan verme politikasını, istenilen olumlu sonuçları vermediği gibi, bazı sorunların da ortaya çıkmasına yol açmıştır.

En önemli sorun, mesleklerini menfaat sağlamak için kullanan bazı gazetecilerin, Yıldız'dan kendilerine bağlanan maaş azaldığında veya kesildiğinde, şantaja başvurmalarıyla ortaya çıkmıştır. Bazı yabancı gazeteciler ise, kendilerinin de maaş bağlananlar listesine alınması için, Osmanlı Devleti'ne şantaj yapmışlardır. Aşağıdaki örnekler, şantajın II. Abdülhamid döneminde hangi boyutlara ulaştığını göstermektedir.

İstanbul'da İngilizce yayınlanmakta olan *Levant Herald* gazetesinin sahibi Edgar Vitaker, 1890 yazında Saray'a bir dilekçe sunmuş ve işlerinin kötü gitmekte olduğunu, gazetesinin bir darboğaza girdiğini, haberlere

konulan sansürün gazetesinin zarar etmesine yol açtığını belirterek, uğradığı kayıpların tazmin edilmesini istemiştir. Bu isteğine bir cevap verilmeyince, kasım 1890'da bir kez daha Saray'a başvuran Vitaker, Beyoğlu'nda matbaasının bulunduğu binanın satın alınarak kendisine verilmesini ve bir süreden beri kesilmiş olan ödeneğinin tekrar ödenmeye başlatılmasını istemiştir. Bu ikinci başvurusunda Vitaker, isteklerinin yerine getirilmemesi durumunda yurtdışına giderek, 35 yıl geçirdiği Osmanlı Devleti'nde topladığı bilgileri yabancı gazetelerde basacağı tehdidinde bulunmuştur.

Sadrazam Kâmil Paşa Vitaker'in isteklerini Saray'a sunarken, kendisinin bu konudaki mütalaasını da eklemiştir:

"Zamanımızda matbuat cerri menfaat için bir nevi vasıta iddiasıyla bedhahane neşriyatın durdurulması maksadıyla devletçe bazı fedakârlık yapıldığı şuyu bulmuş, bu yolda fayda arayanlara teşvik hizmeti görmüştür. *Levant Herald* gazetesi sahibi imtiyazı dahi senevî almakta olduğu 1000 lira ikramiyeyi kâfi görmeyerek, ya kendisine dolgunca bir para verilmesi veya ahvalimizi serbestçe neşre para kazanmak için matbaasının yabancı memleketlere nakline müsaade olunmasını istemektedir. Tâbir-i diğer ile Vitaker, emsâline kıyas olarak bizden ister istemez külliyetli miktarda para kopardıktan sonra teşebbüsünde bulunmaktadır. Bu yolda, Hariciye Mektubcusu Münir Bey tarafından bu gibi adamlara fena bir yol açılmıştır... Yalan yanlış neşredilen muzır haberlerin yapılmaması için birçok fedakârlıklar yapılmakta, bu yol ise bu gibi muzır neşriyatı men etmedikten başka, iltiras sahibi açık gözlerin arzusunu artırmaktadır. Vitaker dahi bunlar arasındadır."²⁶

Benzer bir olay 1891'de yaşanmıştır. Paris'te *Orient* gazetesini çıkartan, Nikolaidis isimli bir kişi, Osmanlı Devleti'nin Paris Elçiliğine başvurarak, kendisinin bir süre önce padişah hakkında Fransızca bir övgü broşürü bastırıp dağıttığını ve bu sebeple "ihşân-ı şahane"yi hakkettiğini belirtmiştir. Kendisine para verilmemesi durumunda, "hiç olmazsa" bir yere şehbender olarak tayin edilmesini isteyen nikolaidis, isteklerinin gerçekleşmemesi halinde, Osmanlı yönetimini destekleyen tutumunun değişebileceğini de ifade etmiştir.

Bunun üzerine Nikolaidis'e toplam 400 Frank ödeme yapılmıştır.²⁷

Ödeme yapılan yabancı gazeteci sayısının artması- na paralel olarak sayıları artan şantajcılar Bâb-ı Âli'yi ve Yıldız'ı zora sokmuştur. II. Abdülhamid'in bu konudaki fikrini sorduğu Fransa Büyükelçisi Cambon, Sultan'a şu cevabı vermiştir:

"Kaide-i asliye olmak üzere herhangi bir memle- kette matbuat mühim para kuvvetiyle taraftar edile- mez. Para ile muavenetleri istihsal olunabilen evrak-ı havadis az namuslu birtakım matbuattan ibaret olup, onların kendilerine verilen paralar biter bitmez, tehdi- dat ve tecavüzata başlarlar. Ciddî matbuat ise, para tek- lif olunmak gibi bir muameleden pey ziyade gücendir... Binaenaleyh İstanbul'dan memurlar göndererek, para tevzi ettirmek yollarından vazgeçilmelidir... Tecavüz- kâr makaleler neşrolunduğunda para vermek yoluna gi- dilmemeli, tecavüzün vuku bulduğu memleketin hü- kümetine müracaat ederek, takibat-ı şedide istenmeli- dir."²⁸

II. Abdülhamid, Cambon'un bu önerilerini dikka- te almayarak para dağıtma uygulamalarını devam ettir- miştir. Uygulama belli bir plân dahilinde yapılmadı- ğından, evvelce Sultan'ın yönetimini övdükleri veya övmeleri için taltif edilen bazı gazetecilerin, istenilen tutumu sergilememeleri üzerine, Yıldız'ın büyük tep-

ki gösterdiği durumlar da olmuştur. Mesela, Suriyeli Müslümanlar tarafından New York'ta çıkartılan *Kaw- kab America* adlı gazetenin müdürlerine, Osmanlı yöne- timi lehinde yayın yapmaları için 1894'de 10 lira aylık bağlanmışken,²⁹ gazetenin yayını beğenilmediği için bu ödemeler son verilmiştir. Bu gazetenin sahipleri 1897'de *New York Times* gazetesine başvurarak, Osman- lı Devleti hakkında yaptıkları yayınlar dolayısıyla, sü- rekli tehdit mektupları aldıklarını bildirmişler, hatta Sultan'ın bir hafiyeye göndererek kendilerini öldürmek niyetinde olduğunu öne sürmüşlerdir.³⁰

Bütün bu örnekler, yabancı gazetecilere nişan ve para verme politikasının, başlangıçta belirlenen hedef- lere ulaşılmadığını göstermektedir. Bazı yabancı gaze- te ve dergilerde Osmanlı yönetimini öven yazılar ya- yınlanmıştır. Ama bunların sayısı, aleyhte yayınlarla karşılaştırıldığında çok azdır. Osmanlı maliyesinin zor durumda olduğu bir dönemde büyük paralar harcana- rak, birçok yabancı gazete ve gazeteciye ödeme yapılmış ama karşılığında alınanlar, beklentilerin çok altın- da gerçekleşmiştir. Üstelik bu durumu kötüye kulla- nanlar çıkmış, şantaj yoluyla Osmanlı Devleti'nden pa- ra sızdırmaya çalışan gazeteciler türemiştir. Zamanında önlem alınmadığı için, şantajcılarının sayısı giderek art- mış, yabancı basın için ayrılan paranın bir bölümü, bu kişilere ödenmiştir.

1 Douglass Cater, *The Fourth Branch of Government*, Boston, Houghton mifflin, 1959. p. 1.

2 Fuat Süreyya Oral, *Türk basını Tarihi*. Ankara, Eyin Adım Matbaası, (t.y.), s.16-17; *Ana Britannica*, c:III, İstanbul, 1986, s.374-375.

3 Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi," *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C:1, s.69.

4 Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Ankara, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1943, s.8.

5 Ibid., s.15-18.

6 İskit, op.cit., s.25.

7 Koloğlu, op.cit., s.87.

8 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı, 1993, s.694-695; *Ana Britannica*, C:XVI, İstanbul, 1986, s.546.

9 Osmanlı Devleti'nin bazı yabancılara verdiği nişanlarla ilgili olarak aşağıdaki belgelere bakılabilir:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade-i Seniyye (İ.S.), 29 M. 1266 (15 Aralık 1849), No: 2897; 17L.1273 (12 Nisan 1857), No:7440; 19M. 1285 (12 Mayıs 1868), No: 13607; 16C. 1285 (4 Ekim 1868), No:

13798; 10 S. 1287 (12 Mayıs 1870), No: 14447; 29 C. 1287 (26 Eylül 1870), No: 14552; 17 M. 1286 (29 Nisan 1869), No: 14552.

10 BOA, İ.S., 6 S. 1275 (15 Eylül 1858), No: 8512; 2 N. 1275 (5 Nisan 1859), No: 8587.

11 BOA, İrade-Hariciye (İ.H.), 27 RA. 1256 (29 Mayıs 1840), No: 220; 25 C. 1256 (24 Ağustos 1840), No: 287.

12 BOA, İ.H., 27 N. 1257 (12 Kasım 1841), No: 685; 26 RA 1262 (24 Mart 1846), No: 1551.

13 BOA, Cevdet Hariciye (C.H.), 28 S. 1267 (2 Ocak 1851).

14 BOA, İ.H., 8 C. 1274 (24 Ocak 1848), No:8227; 3 C. 1275 (8 Ocak 1859), No: 8757; 15 L. 1275 (18 Mayıs 1859), No: 9002; 25 CA. 1276 (20 Aralık 1859), No:9414; 4 C.1277 (18 Aralık 1860), No:10011 s

15 BOA, İ.H., 23 ZA. 1283 (29 mart 1867), No:13542; 14 M. 1284 (8Mayıs 1867), No: 13202; 12 S. 1284 (15 Haziran 1867), No: 13230; 7 ZA. 1284 (11 Mart 1868), No:13510; 19 S. 1285 (11 Haziran 1868), No:13651; 25 Ş. 1285 (11 Aralık 1868), No: 13863; 19 ZA. 1285 (3 Mart 1869), No:13959; 22 M. 1286 (4 Mayıs 1869), No:14026; 22 CA. 1286 (29 Eylül 1869), No:14227; 13 Ş. 1286 (18 Kasım 1869), No:14292; 7 L. 1286 (10 Ocak 1870), No:14325.

- 16 Hıfzı Topuz, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1973, s.93.s
- 17 İskit, op.cit., s.106.
- 18 Alımer Banoğlu, "Abdülhamid Devrinde Basın rezaleterleri." Dünya, 13 Kasım 1955, No:1328, s.6.
- 19 *Ibid.*, 14 Kasım 1955, No:1329, s.5.
- 20 *Ibid.*, 7 Aralık 1955, No:1352, s.6.
- 21 *Idem.*
- 22 Cevdet Kudret, *Abdülhamid Devrinde Sanstir*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1977, s.71.; Topuz, op.cit., s.70.
- 23 BOA, İ.H., 23 CA. 1313 (11 Kasım 1895), No:1011 (650).
- 24 BOA, İ.H., 7 C. 1313 (25 Kasım 1895), No:2066 (756); 25 N. 1313 (10 Mart 1896), No:1981 (748); 17 ZA. 1314 (19 Nisan 1897), No: 2715 (1051).
- 25 Banoğlu, op. Cit., 17 Kasım 1955, no: 1332, s.6.
- 26 *Ibid.*, 15 Kasım 1955, No:1330, s.5.
- 27 Topuz, op.cit., s.71.
- 28 Banoğlu, op. Cit., 7 Aralık 1955, No:1352, s.6.
- 29 BOA, İ.H., 6 L. 1311 (31 Mart 1894), No:2022 (304).
- 30 "In The Fear Of the Turk," *New York Times*, October 17, 1897, No:14403, p.10.

OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİNDEN DİPLOMATİK BİR KEŞİT

YRD. DOÇ. DR. İBRAHİM AYKUN
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Osmanlı Devleti'nin doğu komşusu Safevi Devleti ismini, İran Azerbaycanı'nın Erdebil kasabasında doğan Şeyh Safiüddin'den almıştır. Şeyh Safiüddin büyüdüğünde Halvetiye tarikatı müeesisi İbrahim Zahid Geylaniye intisap etmiş,¹ şeyhin vefatından sonra onun yerine geçmişti. Daha sonra oğlu ve torunları halef olarak yerine geçmişlerdi. Osmanlı sarayından da bu şeyhlere "çarağ akçesi" adı altında hediyeler gönderilmişti.² Şah İsmail mevcut siyasî ortamdan istifade ile 1502'de Safevi Devleti'ni kurmuştu.³ Walther Hinz'in Safevi Devleti için "Birtakım şeyhler, yüzyıllar kaplayan nesillerin, körü körüne sadakatini temin eden derviş hareketi dahiyane bir cesaretle siyasî sahaya çevirerek bir millî devlet kurmasını bilmişti"⁴ ifadesi gerçekten doğrudur. Daha başka bir deyişle Şah İsmail şeyhliği şahlığa dönüştürmüştür.

Safevi Devleti kuruluşunu tamamladıktan sonra yayılma hareketini Osmanlı Devleti üzerine çevirmiştir. Hz. Hüseyin'in Kerbela'da öldürülmesinden sonra İslam dünyasının "Şii" "Sünnî" olarak ikiye ayrılmasından sonra bu iki görüşten Şii İslam dünyasını İran'ın, Sünnî İslam dünyasının da liderliğini Osmanlı Devletinin yapması bu iki devleti karşı karşıya getirmiştir. İran'da sırası ile Safeviler, Nadir Şah Afşar ve Zendiler ve Kaçarlar hüküm sürmüşlerdir. Yukarıda temas edildiği gibi Osmanlı Devleti ile de devamlı bir çatışma içerisinde olmuşlardı. 1514 Çaldıran Savaşı, Kanuni zamanında uzun süren ve 1555'te Amasya Antlaşmasıyla sonuçlanan mücadeleler, IV. Murad zamanında yapılan, Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla sona eren savaş, Nadir Şah zamanındaki mücadeleler ile sınır ve aşiretlerden kaynaklanan olaylar Osmanlı-İran ilişkilerin hiç de iyi olmadığını göstermektedir.

SARIM EFENDİ'NİN İRAN'A GÖNDERİLMESİNE KADAR OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİ

1797 yılında İran tahtına geçen ve 1925 yılına kadar hüküm süren Kaçarlar döneminde de Osmanlı Devleti ile sorunlar devam etmiştir. İran ile sorunlar daha çok aşiretlerin sınırlarda hareketlerinden dolayı yaşanmaktaydı. İranlıların Basra'ya tayin ettikleri Mehmed Ali Han, bölgedeki aşiretleri itaati altına almak istemişse de Müntefik aşireti tarafından mağlup edilmişti. Kerim Han'ın ölümü üzerine ülkede iç karışıklıkların başlaması üzerine Sadık Han'ın mücadeleye katılmak üzere Basra'daki askerlerini alarak İran'a dönmesini fırsat bilen Osmanlılar Basra'nın kurtarılması görevini Bağdat valisine vermişler ve kısa bir süre sonra kurtarılan Basra'ya işgalden önceki mütesellim Süleyman Paşa tekrar tayin edilmişti.⁵

Rusların Kafkasları ele geçirip İran sınırına yaklaşmaları üzerine bu sıralarda koalisyon savaşlarıyla uğraşan Fransa'nın da katılımıyla Rusya'ya karşı Osmanlı-İran-Fransa ittifakı gündeme gelmişti. Bu görev için elçi olarak Mehmed Refi' Efendi İran'a, İran tarafından da Hoy müftüsü Ak İbrahim İstanbul'a gönderilmişti.⁶ Ak İbrahim Efendi'ye Rusya ile yapılacak harp ve barışta İran Devletinin ayrı tutulmayacağına dair bir mektup verilmiş ve elçi Bağdat yoluyla İran'a dönmüştü.⁷

Daha sonra İran tarafından Rusya'ya karşı yapılacak ittifak için Asker Han Afşar isimli bir elçi gönderilmişti. Elçi İstanbul'a gelip işini tamamladıktan sonra Fransa'ya hareket etmişti.⁸ İranlıların da Ruslar ile araları iyi olmadığından, Şehzade Abbas Mirza da maiyyetine top-

ladığı İran askeri ile Rus sınırına gelmesi üzerine Osmanlı-İran sınırlarında bulunan vali ve diğer görevlilere İran dostluğuna dikkat eylemeleri hususunda Şark seraskeri, Çıldır valisi ile Van, Bayezid, Kars mutasarrıflarına yazılar gönderilmişti.⁹ İran işlerine bakan Hacı Hüseyin Ağa vasıtasıyla Şehzade Abbas Mirza tarafından gönderilen yazıda Osmanlı-İran arasındaki dostluktan bahisle Çıldır Valisi Selim Sabit Paşa'nın Osmanlılara olan sadakatsizliğinden bahsediliyordu. Yazılan cevabî yazıda ise Şerif Paşa'nın azledileceği ve ortak düşman Ruslara karşı işbirliği için Yasincizade Abdulvahhab Efendi'nin İran'a gönderileceğine dair Hüseyin Ağa'ya yazı verilmişti.¹⁰

Bu arada İran'a bazı kimselerin sığınması iki ülke arasında tekrar mesele yarattı. Eski Bayezid mutasarrıfı İbrahim Paşa ile Selim Paşa'nın küçük oğlu İran'a kaçmıştı. İstanbul'daki İran maslahatgüzarına kaçakların Erzurum valisine teslim edilmeleri hususu yazılmıştı. Maslahatgüzar da bunların iade edileceğine dair söz vermişti. Ayrıca Revan serdarına ve Şehzade Abbas Mirza'ya da yazı gönderilerek antlaşma şartlarına uygun olarak bunların geri verilmesi istenmişti. Sınır valilerinden gelen haberlere göre İbrahim Paşa aşiretler ile irtibata geçerek Kars Eyaletine bağlı Kağızman civarında bulunan ve Bayezid Sancağı dahilindeki Köroğlu Kalesini İran'ın yardımıyla tamir ettirerek oraya kapanmayı düşünüyordu. Durum Bayezid mutasarrıfına yazılarak dikkatli olması konusunda uyarılmıştı.¹¹

İran tarafından da Muhib Ali Han bazı hususları görüşmek üzere İstanbul'a gelmişti. Elçi ile yapılan görüşmelerde İki devlet arasında yapılar antlaşmalar gereğince sınır bölgelerine müdahale edilmemesi, firarîlerin iadesi ve bundan sonra firarî kabul edilmemesi, sınır ihlallerinden çekinilmesi, Sadameniş Kalesinin yıkılması konuları ele alınmış, bütün bu hususlar elçi tarafından kabul edilmişti. Elçi Erzurum'a vardığında, bir memur göndererek Van tarafındaki Osmanlı görevlileriyle buluşarak, bahsedilen kalenin masraflarının ne kadar tutacağını tesbit ettirmişti.¹² Muhib Ali Han ile görüşülen ve karara varılan hususlarda dikkat etmeleri için Erzurum, Van, Kars, Çıldır valileri ile Hakkari, Mahmudi ve Kozkoz beylerine ayrı ayrı yazılar yazılmıştı.¹³ Osmanlı-İran arasındaki aşiretlerin bazen Osmanlı, bazen de İran tarafına geçmeleri iki ülkenin ilişkilerinin bozulmasına se-

bep oluyorlardı. 1821'de Osmanlı Devleti'nin Yunan isyanıyla uğraşmasını fırsat bilen İranlılar, sınırlara asker yığmaya başlamışlardı. Bu sırada iki devletin ilişkilerinin gerginleşmesine yol açan olaylar, Haydaranlı aşiretinin Osmanlı topraklarına geçmesi, bunların İran tarafından istenilmesi, birtakım aşiretlerle birlikte İran askerinin Kağızman'a tecavüzleri, yine birtakım sınır ihlalleri İran hacılarının soyulması ve öldürülmelerinden ibaretti.¹⁴

Abbas Mirza, Erzurum'da bulunan Ali Bey isimli adamına İran hacılarına çıkarılan güçlük sebebiyle bu yıl hacca gitmeyeceklerini, Van'a zahire verilmeyeceğini bildirmesini istemişti. İranlıların Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca bir tutum izledikleri Erzurum valisi ve Şark Seraskeri Hüsrev Paşa tarafından İstanbul'a bildirilmiş ise de Yunan galesi sebebiyle alttan alınmak istenilmiş, ancak İranlıların taarruza geçmeleri üzerine savaş açılmak zorunda kalınmış ve Şark Seraskeri Mehmed Emin Rauf Paşa'ya yardım gönderilmesi hususunda çevre sancak ve kazalara yazılar yazılmıştı.¹⁵ Yine Bağdat taraflarının da kuvvetli bulundurulması için Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa ve diğer ileri gelenlere gerekli emirler verilmişti.¹⁶ Esasında Erzurum valisi İranlıların Rusya ile ittifak yaptıklarına dair duyumlar almıştı.¹⁷ Bu savaşta İran ordusu büyük başarılar kazandıysa da kolera salgını çıkması sebebiyle geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bağdat tarafında ilk anlarda galip geldilerse de daha sonra yenilmişlerdi. Süleymaniye taraflarında da kolera salgını başlamıştı.¹⁸ Her iki tarafın da barışa ihtiyacı vardı ve neticede antlaşma yapıldı. Sulh görüşmelerinde Sebikli ve Haydaranlı aşireti konusunda anlaşmazlık çıktı ise de kısa sürede halledildi. Antlaşmaya göre İran ele geçirdiği bütün yerleri geri verdi.¹⁹

Antlaşmanın yapılmasından sonra İran hacılarına iyi davranılması, tüccarlarından bir defaya mahsus olmak üzere %4 gümrük vergisi alınması ve bir mal bir başkasına devredilmediği müddetçe tekrar gümrük vergisi alınmaması hususunda gerekli yerlere yazılar yazılmıştı.²⁰

Antlaşmadan sonra iki devlet arasındaki sorunlar devam etti. İran, savaş sırasında ve daha önce ele geçirmiş olduğu birtakım yerleri iade etmemişti.²¹ Bu hususları görüşmek için Esad Efendi gönderilmiş ise de bir netice elde edilememişti.²² İki devlet arasında iyi ilişkilerin

devamı yönünde sınır valileri arasında karşılıklı yazışmalar devam etti.²³ 1828'de başlayan Osmanlı Rus Harbi sırasında daha önce Rusya ile savaşmış olan İran ile ittifak yapmak için bir girişimde bulunuldu ve ittifak işini görüşmek için Tezkire-i Sâni Tayyibî Efendi görevlendirildi.²⁴ İranlıların Osmanlı-İran Savaşında devlet olarak politikalarının ne olduğu bilinmediğinden Tayyibî Efendi'nin Erzurum'a kadar görevinin gizli tutulması istenilmişti. Burada duruma göre İran'a gidip gitmemeye karar vermesi istenilmişti. Erzurum'a gelen Tayyibî Efendi savaşta ele geçirilen esirlerin içerisinde İranlıların ileri gelenlerinden de bulunduğunu öğrenince Erzurum'a gitmekten vazgeçmişti.²⁵

İran ile 1823 Antlaşması'nın yapılmasından sonra Erzurum gümrüğünde bir bozulma görülmüştü. Rus istilas sırasında da Erzurum'daki İran müdürü Ağa Hüseyin bu durumdan istifade ederek gümrükten pek çok şey kaçırmaya muvaffak olmuştu. Bu durum Erzurum valisi Ali Şefik Paşa tarafından İstanbul'a bildirilmişti.

Erzurum Antlaşması sırasında Hakkari'de olan kaleler ile Zernik Madeni karşılığında İran'a 200.000 kuruş verilmesi kararlaştırılmış ve bu konuda Galib Paşa, Ağa Hüseyin'e bir tahvil vermişti. Ağa Hüseyin bu paranın verilmesini istemişti. Şehzâde Abbas Mirza da Ağa Kasım adında birisiyle bir mektup göndererek Haydaranlu aşiretinin İran aşireti olduğunu ve İran tarafına sevk olunmasını istemişti. Yine Hakkari'deki kalelerle Zernik Madenlerine karşılık verilmesi kararlaştırılan 200.000 kuruşu istemişti.²⁶ 1833'te İran tarafından elçi olarak Zeynel Abidin Han gönderilmişti.²⁷ İran Şahı Fethali Şah 1834'te ölmüş²⁸ ve yerine Muhammed Şah geçmişti. Yeni şahın cülusunu tebliğ için Hudadad Han elçilikle İstanbul'a gelmiş, getirmiş olduğu mektubu takdim ettikten sonra İran'a dönmüştü.²⁹ Hudadad Han'a karşılık olarak Esad Efendi büyükelçilik ve Anadolu pasesiyle İran'a gönderilmişti.³⁰

Yukarıda da belirtildiği gibi İran Şahı Fethali Şah'ın ölümünden sonra yerine geçen Muhammed Şah, Feth Ali Şah'ın çok sayıda çocuğundan bir kısmını³¹ Erdebil kalesine hapsedmişti. Diğer şehzadeler ise bu durumdan korkuya kapılarak, İran'ı terketmişlerdi. Bir kaç ranesi de önce Rusya'ya sonra da Osmanlı Devleti'ne sığınmışlar ve diğer şehzadelerin kurtarılması ricasında

bulunmuşlardı. Tutuklu şehzadelerin bu isteklerinin yerine getirilmesi hem de bazı sınır sorunlarını görüşmek için daha önce de çeşitle vesilelerle İran'a giden Mektubi-i Senaveri Efendi hulefasından Kemal Efendi'nin gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Kemal Efendi 1 Haziran 1837'de İstanbul'a hareket etmişti.

Kemal Efendi'nin teşebbüsleri sonucunda Erdebil'e haps bulunan şehzadelerin afvedilerek ev halklarıyla birlikte eskiden olduğu gibi Tebriz'de ikamet etmelerine müsaade edilmesine karar verilmişti.³²

Tutuklu şehzadelerin serbest bırakılıp Tebriz'de ikametlerine karar verildikten sonra sıra hudud meselesinin ele alınmasına gelmişti.

Zebab Sancağı konusunda yapılan görüşmelerde Sultan Murad'ın çağdaşı Şah Abbas'ın Osmanlılara verdiği antlaşmanın Osmanlı defterhanesinde bulunan aslında bir suretin İran Elçisi Mirza Cafer vasıtasıyla İran'a ulaştırılmasından sonra İran-Osmanlı görevli ve mühendislerinden oluşturulacak bir heyet tarafından, antlaşmaya uygun olarak, iki devletin hududlarının incelenmesinden sonra Zehab'ın durumunun belli olacağı belirtilmişti.³³

Kemal Efendi'nin Tahran'da bulunduğu sırada Bağdat valisi Ali Rıza Paşa'nın Muhammère derbendini tahrir ettiği haberi gelmişti. Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa, vergi yüzünden isyan eden Ka'b aşireti üzerine asker göndermişti.³⁴ Muhammère üzerine yapılan bu askerî hareket iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine yol açmış, arada olan çok sayıda meseleye bir de Muhammère zararları eklenmişti. Muhammère'de İranlıların mal ve can olarak zarar görüp görmedikleri iki devlet tarafından iddia edilmekteydi. Ancak asıl anlaşmazlık Muhammère'nin kime ait olduğunun belli olmamasıydı ki bu husus konferansta etrafla ele alınacaktır.

SARİM EFENDİ'NİN İRAN'A GÖNDERİLMESİ

Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa'nın Muhammère şehrine hücum etmesi, halkının bir kısmını öldürmesi ve tüccarların eşyalarını alması iki devlet arasındaki ilişkileri iyice gerginleştirmişti. İran Elçisi Mehmed Han İstanbul'dan Tahran'a dönmüştü ve İran ordusunun Bağdat üzerine yürütmesi kararlaştırılmıştı. Bu sırada Mısır vali-

si Mehmed Ali Paşa ile savaş devam ediyordu ve Osmanlı ordusu Nizip'te ağır bir yenilgiye uğramıştı. II. Mahmud'un ölümüyle yerine geçen oğlu Sultan Abdülmecid bir de İranlılarla savaşmak istemediğinden, hem Abdülmecid'in cülusunu tebliğ etmek hem de aradaki meselelerin sulh yoluyla halledilmesi amacıyla, devletin çeşitli kademelerinde önemli görevlerde bulunmuş olan İbrahim Sarım Efendi'yi³⁵ fevkalade yetki ve büyükelçilik ünvanıyla İran'a gönderdi.³⁶ 23 Ekim 1839'da İstanbul'a hareket eden Sarım Efendi, İran'da yaptığı görüşmelerden sonra bir antlaşma yapmak için ruhsatı olmadığını belirterek İstanbul'a dönmüş, dönüşte de İranlılar tarafından üç aylık bir süre verilmiş, bu süre içerisinde cevap verilmezse savaş açacaklarını belirtmişlerdi.³⁷ Sarım Efendi'ye dönüşü sırasında verilen yazıya göre iki devlet arasındaki belli başlı anlaşmazlıklar şunlardı:

1. Osmanlı Devleti'ne sığınmış olan şehzadelerin iade edilmesi.

2. Süleymaniye Valisi Ahmed Paşa'nın cezalandırılması ve Orman tarafına yaptığı yağmadan dolayı oluşan zararların ödenmesi.

3. Revanduz beyinin yapmış olduğu zararların ödenmesi.

4. Otura meselesiyle Necşalan arazisinden dolayı İran'a verilmesi gereken paranın ödenmesi.

5. Muhammere'ye yapılan zararların tazmini ile buranın hangi devlete ait olduğunun belirlenmesi.

6. Caf aşireti tarafından yapılan yağma ile Zülal sancağı hakkındaki meseleler.

7. İki taraf elçilerinin masraflarının karşılanma meselesi.

8. Celali aşiretinin tecavüz hareketlerinin engellenmesi ve bu aşiret ile diğer kabilelerin İran'a geri verilmesi.

9. Yağma edilen mal ve eşyaların ödenmesi.

10. Gümrük vergileri ve bu hususta bir antlaşmanın yapılması.

Bu hususlara dair Sarım Efendi tarafından hazırlanan cevaplar 27 Mart 1841'de kendisinin de hazır bulunduğu Meclis-i Hâss-ı Vükelâ'da tartışılmıştı.³⁸ Uzun süren yazışmalar sonucunda iki devlet arasında anlaşmazlık konusu olan hususların en önemlilerinin üç meseleden oluştuğu anlaşıldı. Bu üç madde şunlardı:

1. Firari meselesi. Osmanlılar'ın şehzadelere hanedana mensup olmaları nedeniyle sahip çıktıkları, bunların iadelerinin Osmanlı Devleti'nin şanına yakışmayacağı, bunların bir kısmının Halep'e nakledildikleri, İran'a karşı harekette bulunurlarsa diğerlerinin de Bağdat'tan uzaklaştırılacakları.

2. Süleymaniye Mutasarrıfı Ahmed Paşa'nın azli ki İran'ın şikâyetlerinin kesilmesine vesile olması ümidiyle Ahmed Paşa'nın azledilmesinin kabul edilerek, daha önce Bağdat valisi tarafına yazılmış ise de tekrar yazılması.

3. Hudud anlaşmazlıkları olup yürürlükte olan antlaşma gereğince sona ereceğinden, daha önce karar verildiği üzere Osmanlı tarafından Bağdat'a hususi mühendis gönderildiği, İran ve Rusya tesbiti için de görevliler tayin edilmesi gerekli görülmüş ve bu hususun da bu şekilde halledilmesi gerektiği.³⁹

Bu üç husus, İstanbul'daki Rus Elçisi Titof, İran Elçisi Mirza Cafer Han ve Rifat Paşa ve Hançerli Bey arasında görüşüldükten sonra yukarıda belirtildiği şekilde üç madde olarak karara bağlanmıştı.⁴⁰

Osmanlı-İran anlaşmazlıkları geçici de olsa bir karara bağlanmış oldu. Alınan karar gereğince, hudud anlaşmazlıklarını nihayete erdirmek için mühendisler gönderildi. Osmanlılar tarafından mühendis olarak, Esad Efendi gönderildi.⁴¹ Rusya tarafından ise Dainese görevlendirildi.⁴² Mühendisler Bağdat'ta uzun süre kaldırlarsa da hudud anlaşmazlığını halledemediler.

Ancak Sarım Efendi'nin İran'da yaptığı temaslarda ve döndükten sonra İstanbul-Tahran arasında karşılıklı yazışmalarda sadece iki devletin birbirleri nezdine gönderdikleri elçilerin masraf ve benzeri hususlarda ortaya çıkan anlaşmazlıklar hariç diğerleri halledilememiş,⁴³ kalan diğer meseleler Erzurum Konferansı'na taşınmıştı. Yapılan üç maddelik antlaşma da uygulamaya sokulamamıştı.⁴⁴

Süleymaniye meselesinin ortaya çıkması üzerine ilişkilerin gerginleşmesi ve Rusya ile İngiltere devletlerinin arabuluculuk teklifinin kabul edilmesi üzerine hudud meselelerinin de Erzurum'daki konferansta ele alınacağı için Esad Efendi geri çağrıldı.⁴⁵

İLİŞKİLERİN GERGINLEŞMESİ İNGİLTERE VE RUSYA'NIN ARABULUCULUK TEKLİFLERİ

İki devlet arasındaki sorunların üç madde olarak tespit edilip anlaşmaya varılmasına rağmen bu anlaşma iki devleti de tatmin etmemiş ve uygulamaya konulamamıştı. Osmanlılar da Sarim Efendi'yi İran'a gönderip meselelerin görüşülmesini istemesi ve dönüşünde de yazışmaları uzatarak Mısır meselesinin bitmesi için vakit kazanmak istiyordu. Gerçekten de İran, Mısır meselesini fırsat bilerek sesini yükseltiyordu. Devlet bir yandan da İran'a uğraşmak istemiyordu. Mısır sorunun 24 Mayıs 1841'de yapılan antlaşma ile halledilmesi üzerine Osmanlı Devleti de artık İran ile ilişkilerde alttan almak istemiyordu.

Süleymaniye, Osmanlı toprağı olmasına rağmen İran burada hak iddia ediyor ve vali tayinlerine karışıyor. 1841'de Osmanlı Devleti'nin Süleymaniye Valisi Mahmud Paşa'yı valilikten alarak yerine Ahmed Paşa'yı tayin etmesi iki ülke ilişkilerini gerginleştirdi. İranlılar kendilerine sığınmış olan Mahmud Paşa'ya asker vererek Süleymaniye üzerine göndermişlerdi.⁴⁶ Bu sırada Süleymaniye'de kaymakamlığa Abdullah Bey bakıyordu. Abdullah Bey İran kuvvetlerine başarıyla karşı koyarak hezimete uğratmıştı.⁴⁷ Süleymaniye'de meydana gelen bu olay iki ülke arasında meydana gelen tek olay değildi. Sınır valileri sık sık sınır ihlallerinden bahseden raporlar gönderiyorlardı.

Süleymaniye olayı iki devlet arasında cerayan eden tek olay değildi. Sınır vali ve komutanları sık sık meydana gelen olaylar hakkında raporlar gönderiyorlardı. Yine de Osmanlılar barışın devamından yana olduklarını her fırsatta gösteriyorlardı. Nitekim Behlül Paşa'ya gönderilen bir yazıda Osmanlı askerlerinin, İran tarafmdan tecavüzü bir hareket meydana gelmedikçe, kesinlikle İran topraklarına sarkıntılık yapılmaması isteniyordu.⁴⁸

Osmanlı-İran devletleri arasında meydana gelen bu olaylardan kısaca bahsettikten sonra Muhammed Şah'ın tahta geçmesinden sonra iki devlet ilişkilerini etkileyebilecek önemli olayları kısaca şu şekilde vermek mümkündür:

1. Şahın kardeşi Azerbaycan Valisi Kahraman Mirza'nın Bayezid'e hücum ederek yağmalaması.

2. Bayezid'deki Osmanlı aşiretlerinin İran mallarını yağmalaması.

3. 1835'te Osmanlı aşireti reislerinden Han Mahmud'un Van civarında Hoy ve Kotur'u yağmalaması.

4. Revanduz beyinin Merkür ve Urmiye Nahiyelerine akında bulunması.

5. İran'ın Bayezid mutasarrıfının İran aşiretlerini Osmanlı topraklarına göç ettirdiği iddiasında bulunması.

6. Süleymaniye bölgesinde bulunan Osmanlı aşiretlerinin İran yaylalarını kullanmalarından dolayı İran tarafından mera vergisi istenmesi.

7. Osmanlı Devleti'nin Zehab bölgesinin kendi toprağı olduğu iddiasıyla buranın kendisine terk edilmesini istemesi.

8. Bunların en önemlisi de daha önce bahsedildiği gibi Ali Rıza Paşa'nın Muhammere'ye yaptığı te'dib harekatı idi.⁴⁹

İlişkilerin iyici gerginleşmesi üzerine şah, Osmanlı topraklarında bulunan İran tüccarlarının alacak-verecek işlemlerini tamamlayarak dönmeleri için üç ay süre vermişti.⁵⁰

Harbin başlaması ile birlikte İranlıların, bir koldan Bağdad tarafına, bir koldan da Bayezid tarafına saldırı- cıkları hesaplanıyordu. Bu nedenle Erzurum ve Bağdad taraflarında harp hazırlıklarına başlanmıştı. Diğer bölgelerden buralara asker kaydırılıyor ve mevcutlarının da noksanları giderilmeye çalışılıyordu.

Yukarıda belirttiğimiz gibi İranlıların ilk saldırı- cıkları yerlerin başında Bayezid ve civarı. Bu sebeple de doğunun kilit şehri Erzurum'un askeri yönden her zamankinden daha kuvvetli olması gerekiyordu. En büyük sorumluluk da Vali Kâmilî Paşa'ya düşüyordu. Kamili Paşa noksan asker ve mühimmatın tamamlanması için İstanbul'a yazı yazmış, çevre kazalara buyurultular gönderilerek piyade ve başıbozuk askerlerinin hazırlanarak gönderilmesi istenilmiş, Trabzon valisine de yazı yazılarak ne kadar asker gönderebileceği sorulmuştu.⁵¹ Redif askerleri ile başıbozuk askerinin toplanılmasından vazgeçilmişti. Ancak alınan haberler hiç de iyi değildi. İranlıların askerî hazırlıklara devam ettikleri, hatta kısa süre- de ordunun sınıra doğru hareket edecekleri yolundaydı.⁵²

İranlıların saldıracakları bir diğer önemli yer de Bağdat tarafıydı. Bağdat valiliğine yeni tayin edilen Necip Paşa, bir anda kendisini Osmanlı-İran gerginliğinin içerisinde bulmuştu. Bölgenin askerî yönden güçlendirilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla Bağdat taraflarında hummalı bir askerî hazırlığa girilmiş, yeni askerî birlikler sevkedilmeye başlanılmış, mühimmat olarak da noksanlar giderilmeye çalışılmıştı.⁵³ Savaşın çıkması an meselesiydi. Bu sıralarda Rusya ve İngiltere'nin arabuluculuk çalışmaları sürüyordu.

İngiltere 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana bir siyaset takip etmişti. Hindistan sömürgelerine giden yol üzerinde bulunan Osmanlı Devleti'nin devamı İngiltere'nin menfaatleri açısından önemliydi. Hindistan'a giden Kızıldeniz ile Akdeniz, Dicle ve Fırat ve Basra yönündeki karayolunun tehlikeye düşmesi İngiltere'nin menfaatleri açısından sakıncalıydı.⁵⁴ Osmanlı-İran anlaşmazlığından en önemlisini oluşturan Muhammara, Basra Körfezi'nde bulunuyordu ve Basra Körfezi de İngiltere açısından önemliydi. Bunu Osmanlı-İran anlaşmazlığı hakkında rapor hazırlayan Henry Layard'ın şu sözleri açıklamaktaydı:

"Kanaatimce bu iki nehir ileride çok önemli ticari ve askerî yollar haline gelecektir. İngiltere'nin menfaati Basra Deltası'nın kendisine düşman olmayan bir devletin elinde bulunmasının gerektirmektedir".⁵⁵

Rus çar ve çarçeleri, Çar I. Petro'nun güneye sıcak denizlere inme düşüncesini, bir siyasî vasiyet olarak telakki etmişler, bunu gerçekleştirmek için büyük çaba sarfetmişlerdi. Rusya'nın arabuluculuk yapmak için bir takım sebepleri vardı. Rusya 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettiği siyasette bir değişiklik yapmış ve yeni siyaset bu devlet üzerindeki emellerini savaş ile değil de dostça bir siyaset takip ederek bu devletin yıkılması halinde en büyük parçayı elde etmekte.⁵⁶

İran'ın savaş tazminatı olarak Rusya'ya çok borcu vardı. İran'ın bunu ödemesi çok zor görünüyordu. Rusya, Osmanlı-İran anlaşmazlığında arabuluculuk yaparak, İran'ın Osmanlı Devleti'nden talep ettiği hasar tazminatları ve toprak taleplerinin birisinde İran lehine başarı elde edebilirse, İran'dan yukarıda bahsedilen savaş tazmi-

natına sayılmak üzere para ve toprak isteyebilirdi. Bir diğer sebep de Rusya'nın İran topraklarından istila ettiği Revan, Nahcivan vesair topraklar ile özellikle de Lezki ve Gürcistan halkı Rus idaresinden memnun değillerdi. Çıkabilecek bir Osmanlı-İran savaşında çıkabilecek bir karışıklıkta yukarıda bahsedilen halk Rusya'ya karşı isyan edebilirdi. Rusya açısından Osmanlı-İran savaşı çıkmamalıydı.⁵⁷

ERZURUM KONFERANSININ TOPLANMASI

Bu sırada Rusya ve İngiltere iki devle arasındaki sorunların toplanacak bir konferansta görüşerek barışçı bir şekilde halledilmesi fikri iki devlet tarafından da kabul edildi ve oturma tutanaklarının hem Tahran'a hem da İstanbul'a gönderileceği için iki başkent arasında bulunan Erzurum'un konferansa ev sahipliği yapması kararlaştırıldı.⁵⁸ Sınırlara yığılmış olan askerler de geri çekildi.⁵⁹

Osmanlı Devleti tarafından yapılan uzun görüşmelerden sonra eski Londra ve Paris elçilerinden Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye azasından Nuri Efendi'nin gönderilmesine karar verildi.⁶⁰ İran tarafından önce Mirza Cafer Han'ın gönderilmesi düşünülmüş ise de onun akciğer zarı iltihabı rahatsızlığından dolayı Mirza Taki Han'ın⁶¹ gönderilmesi kararlaştırılmıştı.⁶² Mirza Taki Han 18 Nisan 1843 Salı günü saat on sıralarında Erzurum'a gelmiş ve gösterişli bir karşılama töreni yapılmıştı.⁶³

Erzurum'da toplanan konferansın sorunlu geçeceği daha ilk başlarda anlaşılmıştı. Çünkü Osmanlı murahhası Nuri Efendi, Erzurum'a gelmesinden kısa bir süre sonra ikametine ayrılan konakta banyo yaparken kalp krizi geçirmesi sonucu vefat etti⁶⁴ ve Ulu Camii karşısında kaleye giden yolun sağ tarafında medfun bulunan Ebu İshak Kazruni Hazretlerinin türbesine defnedildi.⁶⁵

Nuri Efendi'nin Erzurum'da aniden ölümü üzerine, acilen birisinin murahhas olarak gönderilmesi gerekiyordu, arabulucu devleteler temsilcileri de murahhas seçimi konusunda acele edilmesini istiyorlardı.⁶⁶

Osmanlı Devleti tarafından bu iş için Şam ve Sayda defterdarlıkları görevlerinde bulunmuş Enveri Efendi gönderildi. Gerçekten de Enveri Efendi, hariciye kâtipliği ve mektupçuluğu görevlerinde bulunmuş, yabancı devletlerle ilgili meselelere vakıf, çok dirayetli birisiydi.⁶⁷

Konferansta devletleri temsilcileri şunlardı.⁶⁸

Osmanlı Temsilcileri:

Nuri Efendi

Bekir Paşa

Kamil Efendi (sırkâtip)

Rüştü Paşa (tercüman)

Zaim Ağa (kethüda)

İran Temsilcileri:

Mirza Taki Han

Mirza Ahmed Han (Sırkâtibi ve Kethüdası)

Mirza Ahmed Han Ferahanî

Cırağ Ali Zencene

Jan Davud Mesihî

İngiltere Temsilcileri:

Albay Williams

Robert Curzon

Redhouse (tercüman)

Josef Dikson

Sohrap

Rusya Temsilcileri:

Albay Dainese

Presevrîokof(kâtip)

Movkine (kâtip)

NECİP PAŞA'NIN KERBELÂ'YA ASKERÎ HAREKATİ

Yukarıda da belirtildiği gibi konferansın olumsuzluklarla geçeceği daha başlangıçta anlaşılmıştı. Nuri Efendi'in ölümünden sonra yerine yeni bir murahhas belirlenip Erzurum'a gönderilip konferans başlayacağı sırada Bağdat'tan gelen bir haber her şeyi alt üst etmişti. Bu, hemen Osmanlı-İran ilişkilerinin tekrar eski durumuna gelmesine, hem toplanılmasına karar verilmiş olan Erzurum Konferansı'nın geleceğinin tehlikeye girmesine, hem de Rusya ve İngiltere'nin harcadıkları bütün emeklerinin boşa gitmesine sebep olacak olay idi. Bağdat Valisi Necip Paşa, Kerbelâ'da Şiiler tarafından kutsal sayılan Kerbelâ üzerine bir tedip hareketi yapmıştı. Kerbelâ kasabasında asayiş bozulmuştu. Bağdad eyaletine bağlı yerlerde, ne kadar suç işlemiş kimse varsa, bunlar Kerbelâ'ya kaçarak kurtulduklarından, bu diğer bölgelere de yayılmış, suç işleyenler buraya sığınmışlardı. Asayişsizlik Bağdad'ın diğer mahallerine de sirayet etmiş, Kazımeyn ve Necef kasabalarında da asayiş bozulmuştu.⁶⁹

Fırat Nehri (Murad Suyu) Hille'den geçen eski yatağını terk ederek Kerbelâ ve Hindiye ovalarında yeni yatak edinmişti. Fırat'ın Hille'den geçen eski yatağını değiştirmesi, sulamada kullanılan kanalların suyunun azalmasına sebep olmuş, ziraat dağılma noktasına gelmişti. Hille, Bağdad'ın kileri mesahabesinde olduğu için, üretimin azalması sebebiyle her şeyin fiyatı çok fazla artmış, halk zaruri ihtiyaçlarını karşılamakta güçlük çekmeye başlamıştı. Bütün bunları göz önüne alan Necip Paşa, fakir duruma düşmüş olan halkın da davetlerine uyarak 24 Ekim 1842'de Bağdat'tan hareketle Hindiye'ye yakın Nasırıyye'ye gelmiş ve suyun tekrar Hille tarafına döndürülmesi için çalışmalara başlamıştı.

Kerbelâ'daki asayişsizliği de dikkate alan Necip Paşa, te'dip hareketine karar vermişti. Halka gönderdiği haberde, Hz. imam Hüseyin ve Hz. Abbas türbelerini ziyarete geleceğini ve Kerbelâ'ya mütesellim tayin edeceğini, maiyyetine de yeteri kadar asker bırakacağını, karşı çıkılır ise bunu zorla yapacağını bildirmişti. 20 Kasım 1842 tarihinde bu mealde birer resmî yazıyı, Molla Abdülaziz ile İngiltere ve Fransa konsoloslarına göndermişti. Bu teklifin kabul edilmemesi üzerine askerî müdahaleye karar verilmiş, bu hareket sırasında Kerbelâ halkında ve askerden çok sayıda ölenler olmuştu.

Necip Paşa'nın Kerbelâ'ya yaptığı bu askerî hareket Erzurum'da konferansın toplandığı zamana tesadüf etmiş, haber Erzurum'da bomba gibi patlamıştı. İranlılar bu hareketi bir mezhep davasına dönüştürmeye çalışmışlar ve intikam sözleri telaffuz etmeye başladılar⁷⁰ ve hem Osmanlılar⁷¹ hem de İranlılar askerî hazırlıklara⁷² giriştiler ve de Rusya ve İngiltere elçilerinin yoğun gayretleri sonucunda bu sorun da aşıldı ve konferansa devam edildi.

ERZURUM KONFERANSI'NIN ÇALIŞMASI

Konferansta aralarında anlaşmazlık bulunan devletleri, yetki gönderilmiş birer murahhas temsil ediyordu. Murahhaslar kendilerine verilen yetki çerçevesinde devletlerinin haklarını savunmaya çalışıyorlardı. Takip eden oturumda görüşülecek konular bir önceki oturumun sonunda belirleniyordu. Böylece murahhaslar önceden hazırlanma imkânına sahip oluyorlardı.

18 oturum⁷³ olarak yapılan Erzurum Konferansı'nda Süleymaniye, Muhammere, başta şehzadeler olmak üzere diğer sığınmacılar, Zehav, gümrük ve ticaret ile hac ve diğer ziyaretçiler konularında karşılaşılan sorunlar konferansta enine boyuna tartışıldı.

Tutanaklar incelendiğinde görüleceği gibi her iki murahhas da, çok iyi hazırlanarak oturuma katılıyorlardı. Görüşmelere hastalık veya elde olmayan bazı engeller olmadığı müddetçe sabah saat yedi civarında başlanıyor, öğle yemeğinden sonra devam eden oturumlar akşam ezanına kadar sürüyordu. Her iki murahhasa da görüşülecek konularla ilgili devletleri tarafından talimatlar veriliyordu.

Oturumlar haftada bir yapılıyordu. Enverî Efendi oturumların beş günde bir yapılmasını teklif etmişse de, tutanakların hem İstanbul'a hem de Tahran'a gönderilmesi sebebiyle kabul edilmemişti.⁷⁴

Mirza Taki'ye tam ruhsat verilmemesi görüşmelerin uzamasına sebep oluyordu. Mirza Taki, görüşülecek konuyu önce İran'a yazıyor, aldığı bilgiler ışığında devletinin haklarını savunmaya çalışıyordu. Enverî Efendi bu durumdan çok şikâyetçiydi.⁷⁵

Rusya ve İngiltere devletleri yani arabulucu devletler de bu iş için özel olarak seçilmiş birer temsilci bulunduruyorlardı. Bunlar İstanbul'daki elçilerine karşı sorumluydular. Kendilerine soru sorulmadığı müddetçe konuşmalara katılmıyorlardı. Sadece konuşmaları dinliyorlar ve gerektiğinde de görüşlerini bildiriyorlardı. Oturumlarda konuşulanları kâtipler aynen kaydediyorlardı. Oturumlara toplam 12 kişi katılıyordu.⁷⁶

Nurî Efendi'nin ölümü ve Necip Paşa'nın Kerbela üzerine yaptığı askerî harekattan bahsederken belirttiğimiz gibi konferansın şanssızlıklarla geçeceğinin ilk işaretleriydi. Bunlar, İngiltere heyetinde bulunan iki kişinin kaldıkları konağın bitişiğindeki ahırda çıkan yangından ölüm tehlikesi atlatmaları⁷⁷ ve en önemli olay da halkın isyan ederek İran heyetine saldırmasıydı. Oturumların tamamlanıp, Rusya ve İngiltere'nin verdiği taslak üzerinde görüşmeler devam ederken 18 Temmuz 1846 Cumartesi günü İran heyetinden birisinin sebep olduğu bir olay halkın infialine sebep olmuş ve heyetten bir kaç kişi öldürülmüştü.⁷⁸ Erzurum'da meydana gelen

olayları araştırmak ve Mirza Taki Han'ın "taltif-i memuriyeti" için Mirliva Akif Paşa gönderilmiş⁷⁹ ve yapılan tahkikat neticesinde suçlular yakalanarak çeşitli cezalara çarptırıldılar.⁸⁰ Hadiselerin önlenmesinde yetersiz kalan Es'ad Paşa Sivas Valiliği'ne tayin edilerek Erzurum Valiliği'ne de Süleyman Bahri Paşa getirildi.⁸¹

Mirza Taki Han'ın, hanesinden çalındığını iddia ettiği 1.500 kese akçe tutarındaki çeşitli eşyalarının ise çalınıp çalınmadığı anlaşılamamıştı.⁸² Mirza Taki'nin olaylarda uğradığı maddî kayıplara karşılık 1.500 kese akçe gönderilmesine karar verilmiş ve bunun zaren gücü durumunda bulunan hazineye yükletilmesinin uygun olmayacağı düşünüülerek, İran ile ilişkilerin gerginleşmesinden beri meselenin halledilmesi için çalışmalarda bulunan zevattan alınması kararlaştırılmıştı.⁸³

Erzurum'da yaşanan bu tatsız olay da halledildikten sonra antlaşma üzerinde çalışmalar devam etmiş ve uzun uğraşılardan sonra 1847'de Erzurum Antlaşması imzalanmıştır. Erzurum Antlaşması'nın metni şu şekildedir:

I. İslam devletleri şimdiye kadar birbirlerinden talep ettikleri nakit paradan tamamen vazgeçiyorlardı. Ancak IV. maddede belirtilen talep bu kapsam dışında bırakılıyordu.

II. İran Zehav sancağının batı tarafını Osmanlı Devleti'ne terk etmeyi kabul ediyordu. Osmanlı Devleti de bu sancağın doğu tarafını bütün dağlık arazisi ile birlikte İran'a terk etmeyi kabul ediyordu. İran, Süleymaniye şehir ve sancağından tamamen vazgeçiyordu. Adı geçen sancakta Osmanlı Devleti'nin mülk sahipliğine hiçbir zaman taarruz etmeyecekti.

Muhammere şehir ve limanı ile Ceziretü'l-Hızır ve limanı ve doğu sahiline, İran aşiretlerinin tasarrufunda bulunan Şattü'l-Arab'ın İran'a ait olmasını kabul ediyordu.

Bundan başka Osmanlı Devleti Şattü'l-Arab'ın denize döküldüğü yerden ra iki tarafı hududunun birleştiği yere kadar adı geçen nehirde İran gemilerinin tam serbesti ile gidip gelmesini kabul ediyordu.

III. İşbu antlaşma ile iki taraf toprak konusunda diğer bütün iddialarından tamamen vazgeçeceklerdi. İki devlet sınırlarının çizilmesi için iki tarafta antlaşmanın akabinde görevliler ve mühendisler tayin etmeyi kabul ediyorlardı.

IV. Rusya ve İngiltere'nin arabuluculuğunu kabul ettikleri 1261 senesi Cemaziye'l-evvelinde tebliğ ve tahrir olunan dostane ihtiratlari kabul ettiklerinden beri iki tarafa vaki' olan hasarat ve hem de te'hîr oldukları sene-den beri mer'a vergisi meselelerine adalet üzere hasıl ve ihkak olunmak için iki taraftan akabinde memurlar tayin olunmasını kabul ediyorlardı.

V. Osmanlı Devleti, kendisine sığınan İran şehzadelerinin Bursa'da ikamet etmelerine ve halen bulundukları yerden uzaklaştırılmalarına ve İran ile ilgili gizli isteklerine izin verilmeyeceğini kabul ediyordu. Diğer fırariler konusunda eski Erzurum Antlaşması'nın hükümleri aynen kalıyordu.

VI. İran tüccarı ticaret mallarının gümrük vergilerini, mallarının o zamanki ve geçerli kıymete göre nakit veya maldan 1822 tarihinde imzalanan Erzurum Antlaşması'nın ticarete dair olan maddesine göre yerine getirilmesine karar veriyorlardı. 1822 Antlaşması'nda belirtilen miktardan fazla para istenmemesini kabul ediyorlardı.

VII. Osmanlı Devleti'nde bulunan mübarek mahallerin İran ziyaretçilerinin eski antlaşmalar gereğince tam güven içerisinde her çeşit düşmanlıktan kurtulmuş olarak ziyaret edebilmeleri için gerekli imtiyazların verilmesini Osmanlı Devleti kabul ediyordu. Hem de iki İslam devleti, iki tarafın teb'ası aralarında bir karar olması lazım gelen dost bağı ve birliğin kuvvetlendirilmesi ve istihkamı muradıyla İranlı ziyaretçilerin Osmanlı topraklarında bütün imtiyazlara nail olmaları misillü, diğer İran teb'ası da imtiyaza-i mezkureden olmadığı ve gerek ticaretlerinde ve diğer hususlarda her çeşit zulüm ve teaddiden ve hürmetsizlikten mahfuz olmaları için en ziyade münasib olan vesaili istihdam eylemeği teahhüd ediyordu.

Bundan başka Mekke ve Medine'den İran tüccar ve teb'asının ticarî menfaat ve himayeleri için Osmanlı topraklarından gerekli gördükleri bütün yerlerine İran tarafından tayin olunacak konsolosları, Osmanlı Devleti kabul edip, belirtilen şebhenderlerin mansıb ve memuriyetlerine şayeste ve sair dost devletler konsoloslarına uyguladıkları bütün imtiyazları bunlara da uygulamayı kabul ediyorlardı.

Osmanlı Devleti tarafından da İran devletinin lüzumlu bütün yerlerine tayin edilecek konsoloslara ve

İran'a gidip-gelen Osmanlı tüccar ve teb'asına İran Devleti de aynı muameleyi tamamıyla yerine getirmeyi kabul ediyordu.

VIII. İki İslam devleti, sınır bölgelerinde olan aşiret ve kabilelerin yağma ve hırsızlıklarını önlemek için gerekli tedbirlerin kabulünü ve uygulanmasını kabul ediyorlardı. Bu husus için gerekli yerlere asker koyacaklardı. İki devlet birbirlerinin arazisinde meydana gelen gasb, garet ve öldürme gibi her çeşit tecavüzî hareketin uhdesinden geleceklerini kabul ediyorlardı. Sahipleri bilinmeyen ve anlaşmazlık halinde bulunan aşiretlerin bundan sonra daimi olarak ikamet edecekleri yerleri seçmeleri hususunu aşiretlerin kendi iradesine bir defalık havale ediyorlardı. Tabiiyetleri belli olan aşiretler bağlı oldukları devletin arazisine girmeğe cebrolunacağına karar vermişlerdi.

IX. Eski antlaşmalar özellikle 1822 tarihinde Erzurum'da imzalanan antlaşmanın, bu antlaşma ile değiştirilmeyen maddeleri aynen yürürlükte kalıyordu.⁸⁴

OSMANLI-İRAN SINIRININ TESBİTİ

Antlaşmanın üçüncü maddesinde yer aldığı üzere iki ülke arasındaki sınırı belirlemek için bir komisyon oluşturuldu.

Osmanlı Heyetinde:

Derviş Paşa⁸⁵

Hurşit Paşa⁸⁷

Başmühendis Kaymakam

Tabir Paşa

Mühendis Esas Efendi

Doktor Kostantin⁸⁸

Rusya Temsilcisi:

Çirikov

İran Heyetinde:

Müşirü'd-Devle

Mirza Cafer Han⁸⁶

İngiltere Temsilcisi:

Williams

Belli başlı bu görevlilerin yanında da her devletin heyetinde çok sayıda mühendis de bulunuyordu.

Derviş Paşa'ya komisyonda bulunan diğer devletlerin temsilcileri gelene kadar Kotur⁸⁹ sınırının düzeltilmesi görevi verilmişti. Kotur sınırını düzeltirken nasıl hareket edeceğine dair bir de talimat verilmişti.⁹⁰ Derviş Paşa, Kotur ve Hakkari'den bilirkişileri istemi ve onların katılımıyla oluşan heyet, yaptıkları inceleme sonucunda eski hududun Damacı Taşı'ndan geçtiğini belirlemişler, bölgenin haritasını çıkararak gerekli yerlere ahşap işaret-

ler dikmişler⁹¹ ve üzerine de Osmanlı-İran sınırının işareti olduğunu yazmışlardı.

SINIR KOMİSYONUNUN TOPLANMASI

Kotur sınırında yapılan düzeltmeden sonra Derviş Paşa'nın da Bağdat'a gelmesinde sonra komisyonun bütün üyeleri toplanmış oluyordu. Bağdat'ta yapılan ilk toplantıda, bölgenin kritik konumu ve Bedevîlerin asayişsizlikleri sebebiyle, komisyon üyelerinin güvenliklerinin sağlanması konusu ele alındı. Bunun için de Osmanlı-İran devletleri tarafından 400'er asker ve 200'er süvarinin tayin edilmesi ve hudud komisyonunun sınırları belirlemeye başladığı yerden sonuna kadar memurlara refakat etmelerine karar verildi.

Derviş Paşa'nın Kotur sınırında Osmanlı lehine yaptığı düzeltmeyi, İran temsilcisi Mirza Cafer Han, uygun bulmadığından Kotur'un boşaltılmasına kadar Bağdat'tan hareket etmeyeceğini bildirmesi üzerine komisyon üyeleri beş ay kadar, Bağdat'ta kaldılar.⁹² Daha sonra Mirza Cafer Han, Tahran'dan aldığı talimat üzerine Kotur hakkındaki yukarıda belirtilen iddiadan vazgeçtiğini bildirmesi üzerine çalışmalara Muhammere'den başlanılmak üzere Bağdat'tan hareket edildi.⁹³

MUHAMMERE KOMİSYONU

Muhammere daha önce gördüğümüz gibi gerek oturumlarda ve gerekse antlaşmanın hazırlanması sırasında tartışmalara sebep olan bir mesele olmuştu. Dört devlet temsilcisinin Muhammere'ye ulaşmasını müteakip bir kaç toplantı yapılmıştı.

Derviş Paşa'nın hudud tespitinde ahidnâme ile birlikte daha sonra yapılan izahnamesinin de esas alınması, Mirza Cafer Paşa'nın ise sadece muâhedenin dikkate alınmasında ısrar etmesi üzerine görüşmeler tıkanmıştı. Meselelerin içerisinden çıkmakta güçlük çeken arabulucu devlet temsilcileri, her temsilciye kendi yetkilerinden gelecek talimata göre hareket etmek üzere, talimatlar gelinceye kadar, görüşmelere karar vermişlerdi. Ancak bu arada vakit kaybetmemek amacıyla, tahkikat yapmak, mühendisler tarafından havalinin haritasının çıkartılmasını sağlamak üzere Muhammere'den hareketle Huveyze ve Kasreyn taraflarına gidilmesine karar verildi.⁹⁴

Bu arada Osmanlı heyetinde bir değişiklik yapılmış, dizanteri hastalığına tutulan Tahir Bey'in yerine

Esad Efendi tayin edilmiş, Kolağası Yunus Efendi de muavin olarak, Yunus Efendi'nin yerine de Mekteb-i Harbiye muavin hocalarından ve Erkan-ı Harbiye kollarından Somalı Mustafa Efendi'nin ressam mühendis olarak görevlendirilmesine karar verilmişti.⁹⁵

Muhammere için ikinci defa yapılan görüşmelerde İran Devleti Erzurum Antlaşması'nın asıl maddesinde Osmanlıların da izahnamenin dikkate alınmasındaki ısrarları görüşmeleri çıkmaza sokmuştu. Osmanlılar, İran'a Muhammere ve Halic-i Haffar'daki liman ile Ceziretü'l-Hızır'dan başka bir yer terk edilmeyeceğinde İranlılar ise daha başka yerlerin terkinde, arabulucu devletler temsilcilerinin de ikisinin ortası olarak Ebu Cezî harkından aşağısını yani kuzeyinin Osmanlılarda, doğu ve güneyinin İran'da kalması teklifleri Osmanlılar tarafından kabul edilmemiş ve Muhammere meselesi muallakta kalmıştı.⁹⁶ Komisyon dağılmış, temsilciler de Muhammere'den ayrılmışlardı.

Temsilciler, 4 Şubat 1851'de Dizful'a ve oradan da Muhammere'ye hareket etmek üzere Behbahan'a gelmişler⁹⁷ ise de veba salgınını dikkate alarak Senendîç'e geçmişlerdi.⁹⁸ Muhammere sınırının tesbitinde olumlu bir netice alınamayacağı anlaşılmış Zehab'ın sınırının çizilmesi teklifi komisyonda kabul edilerek buraya gidildi.

ZEHAB KOMİSYONU

Erzurum Antlaşması'nın 2. maddesine göre Zehab Osmanlı-İran arasında ikiye bölünmüştü. Bu taksimata göre düzlük kısmı (batı bölgesi) Osmanlı Devleti'ne, dağlık kısmı (doğu bölgesi) ise İran Devleti'ne bırakılmıştı.

Zehab'ın sınırının tespiti için yapılan görüşmelerde Osmanlı ve İran temsilcileri kendi düşüncelerini belirttiler. Arabulucu devletler temsilcileri de iki tarafın iddialarının ortası bir teklif sundular. Tekliflerine göre sınır, Zehab'ın kuzey tarafının sonunda Bemû silsilesinin Sirvân nehrine bittiği noktadan başlayarak güneye doğru giderek Bemû silsilesinin ucu üzerinden geçerek ve asıl Bemû zirvesine kadar gelip oradan da yüksekliklerin ibikleri üzerinden geçerek Bâvekûh yani Bağ-ı Bave Kuh Dağına ulaştıktan sonra güney-batıya dönerek Asarkıran silsilesi ibiği üzerinden geçerek yine yüksekliklerin ibikleri üzerinden giderek sonra hatt-ı farikin güney sonu

olacak olan Elvend nehrine ulaşacaktır. Oradan da nehrinin aktığı Mendeli havalsininin bundan böyle teklif oluncak sınır çizgisine ulaşınca kadar aşağı doğru uzanacaktır.

Bundan sonra Derviş Paşa, Bendere nahiyesinin yakınındaki Kortu nahiyesinin halkının, İran'ın Zehab'ı ele geçirdikleri dönemlerde dağıldığını, 1859'da halk gelerek Kotura nehri boyunca yerleştiklerini ve ziraatle uğraştıklarını söylemişti. Bu halkın Osmanlı halkı olduğu ve vergilerini Osmanlılara vermeleri gerektiğini, İranlıların buna mani olduklarını söylemiş ve görüşmelerden çekilmişti. Teklif olunan bu arazinin doğu tarafında kalan Derbendhan gediği ile Şemirân deresi, Peşkeyef (Peştekuh), Cekirha deresi, Zehab, Seril, Beşi düzlükleri, Şâhin kalesi, Dere dereleri ve bu sayılan yerlerin doğusunda kalan yerler İran'da kalacaktır. Sınırın batı tarafında kalan Herşel, Hureyn, Şeyhân, Serkıla düzlükleri, Korato dereleri, Kasr-ı şirin, Asankıran silsilesi arasındaki bulunan dağ düzlükleri ile bu sayılan yerlerin batısında kalacak yerler Osmanlı Devleti'nde kalacaktır.⁹⁹

Rusya ve İngiltere temsilcilerinin teklif ettikleri sınır Osmanlılar açısından sakıncalıydı. Taki Kira, Kal'a-i Zincir ve Mendeli güzergâhının boğazları İran tarafında kalıyordu. İranlılar istedikleri vakit Irak bölgesine girebilirlerdi. Bu teklifte Osmanlı topraklarında bulunan kutsal yerleri ziyaret etmek isteyen İranlı ziyaretçilerin topluca gitmeleri göz önüne alınarak yapıldığı düşünülürse de, zaten barış yapıldığı için buna gerek yoktu. Derviş Paşa'ya göre asıl amaç buraların İran'a verilmesi idi.¹⁰⁰

Derviş Paşa'ya göre buraların Osmanlılara verilmesi daha iyi olacaktı ve pek çok faydalar sağlayabilirdi. Taki Kira koridoru İran'dan Fars ve Irak-ı Acem taraflarından Bağdad eyaletine gelen, asker, aşiret, ziyaretçi ve tüccarların kullandıkları bir güzergâh idi. Buraya bir karantina kurulması halinde sağlık korunması, bir gümrük kurulması halinde de gümrük gelirlerinin kaybolmaması, kışlak için gelen aşiretler de bir düzen altına alınacakları için de kışlak vergisinin tümü alınabilmesi ve savaş halinde de buralar az bir kuvvetle korunabileceğinden az askerî ihtiyaç duyulması açılarından faydalı olabilirdi. Mendeli tarafındaki Eyvan koridorundaki geçiş noktalarının da elde bulunması, burasının az askerle korunmasını sağlardı.¹⁰¹

Derviş Paşa'ya İstanbul'a 29 Mart 1852 tarihli bir talimat gönderilmişti. Burada sınırın başlangıç noktalarının tam olarak kontrolünden sonra, anlaşmazlık olanlar ile olmayanların ayrılarak, her bölge için ayrı harita yapılması incelenilen noktalar için hiçbir şekilde kesin karar verilmemesi, Zehab bölgesi hakkında çok dikkatli davranılarak, Osmanlı haklarının göz önünde bulundurulması ve İran topraklarına sarkıntılıktan kaçınılarak, görevlilerin korunması hususları yer alıyordu.¹⁰²

Bundan sonra Derviş Paşa, Bendere nahiyesinin yakınındaki Kortu nahiyesinin halkının, İran'ın Zehab'ı ele geçirdikleri dönemlerde dağıldığını, 1859'da halkın gelerek Kotura nehri boyunca yerleştiklerini ve ziraatle uğraştıklarını söylemişti. Bu halkın Osmanlı halkı olduğu ve vergilerini Osmanlılara vermeleri gerektiğini, İranlıların buna mani olduklarını söylemiş ve görüşmelerden çekilmişti.¹⁰³

Derviş Paşa bu fırsattan istifade ile mühendisler gönderilerek Huveyze'ye kadar olan yerlerin incelenmesini teklif etmişti.¹⁰⁴ Bu iş için Mühendis Binbaşı Esad Bey ile Binbaşı Mustafa Bey görevlendirilmişti.¹⁰⁵ Komisyonun dağılması üzerine Osmanlı-İran sınırının tümünün çizilmesi gündeme geldi. Harita çizimi Şatt'ül-Arab kavşağı ve Basra Körfezi'nden Ağrı Dağı'na kadar olan sınır 14 pafta olarak çok ayrıntılı olarak çizilmişti.¹⁰⁶ Haritaların birer sureti İstanbul'a birer sureti de Tahran'a gönderildi. Sınır anlaşmazlıkları halletmek için toplanan ne Muhammere ne de Zehab komisyonları bana bir netice elde edilemeden dağıldı. İngiltere, İstanbul'da yeni bir komisyon kurulmasını istediye de Osmanlılar bu öneriyi kabul ettiler ise de İran tarafı İstanbul'da yapılacak bir toplantının Osmanlılara avantaj sağlayacağı, bu toplantının İran topraklarında bir yerde yapılmasını teklif ettilerse de¹⁰⁷ bir süre sonra tarihe Kırım Savaşı olarak geçen bir savaş çıktı ve Osmanlı Devleti ile arabulucu devlet olan Rusya arasında yapılan bu savaşta diğer arabulucu devlet İngiltere, Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldı.

HARİTA ÇİZİMİ SIRASINDA MEYDANA GELEN ANLAŞMAZLIKLAR

Sınır boyunca dolaşılırken gerekli bilrkişilerin görüşlerine başvuruluyordu. Osmanlıların ellerinde bulunan yerlerde Mirza Cafer'e her türlü kolaylık gösterilmiş ve istediği herkesle görüşülmesi sağlanmasına rağmen

İran'ın elinde bulunan anlaşmazlık konusu olan yerlere gidildiğinde Mirza Cafer Han'ın önceden yaptığı tenbih ve tehditler neticesinde kimse Derviş Paşa'ya bilgi vermemişti. Derviş Paşa Revanduz Beyi Ragıb Paşa ile görüşmesi Mirza Cafer tarafından protesto edilmişti.

Kırım Savaşı sırasında sınır meseleleri ile ilgilenilmedi. Fakat sınırlarda anlaşmazlıklar devam etmişti. İran tarafından Muhammère ve Zehab'a, Osmanlıların da Bağdad'a asker göndermeleri karşılıklı itirazlara sebep olmuştur. Bu sırada Bağdad valisi Ömer Paşa'nın bir miktar askerle Süleymaniye aşiretlerinin üzerine gelmesi aşiretler arasında korku yaratmıştı. Buna karşılık İran tarafından da İmadü'd-Devle'nin Zehab tarafına gitmesi emredilmişti. Bunu haber alan Osmanlı yetkilileri Ömer Paşa'nın işinin bitmesine kadar İmadü'd-Devle'nin hareketini geciktirilmesi istenmişti. İranlıları asıl endişeye düşüren Kirmanşah'ın da Kotur gibi bir oldu bittiye getirilmesi idi. Osmanlıların anlaşmazlık halinde bulunan yerlere tecavüz edilmemesi ve statu quonun bozulmaması şartıyla bu istek kabul edilmişti. İmadü'd-Devle'nin gönderilmesinden vazgeçilmişti.¹⁰⁸

Sınır anlaşmazlıkları günden güne artarak devam etmişti. Hudûd haritasının bitimine kadar sınırlara görevli tayin edilmesi, aşiretlerin kontrol altına alınması ve yaylak ve kışlakların tesbiti için bir mukavele yapıldı. Mukavele gereğince sınıra Osmanlı tarafından Anadolu Ordusu kaymakamlarından Abdullah Bey, İran tarafından da Mahmud Paşa görevlendirildiler.¹⁰⁹

İran sınır anlaşmazlıklarının devamından yana idi. Çünkü Zehab'ın düzlük kesimini İran aşiretleri kullanıyorlardı.

Daha sonra Osmanlı-İran devletleri geçici bir antlaşma yapmaya ve onun şartlarına göre hareket etmeye söz verdiler. 6 maddelik bir antlaşma yapıldı.

SINIR TESBİTİ İÇİN TOPLANAN DİĞER KOMİSYONLAR

Osmanlı-İran sınır anlaşmazlıklarını sona erdirmek için komisyonlar toplandı. İstanbul komisyonunda İranlı yetkililer 1847 Erzurum Antlaşması'nın, Derviş Paşa da izahnâmenin esasa alınmasında ısrar etmeleri üzerine 17 Aralık 1874'te dağıldı. 28 Ağustos 1875'te kurulan komisyon da aynı iddialar devam etti. Arabulucu devletler temsilcilerin ihtilafsız yerlerin sınır çizgisinin belirlenmesi teklifi Osmanlılar ve İranlılar tarafından kabul edildi. Burada tekrar artlaşmanın asıl-izahnâme tartışması devam etti. Rusya ve İngiltere temsilcileri harita üzerinde görüşülmesi isteği kabul edildiyse de teklif edilen haritada Osmanlılara ait bazı yerlerin İranlılara verildiği gerekçesiyle Derviş Paşa Osmanlıların çizdikleri haritanın asıl alınmasını istedi. 5 Eylül 1875'te bu komisyon da dağıldı.¹¹⁰

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda imzalanan Berlin Antlaşması'na göre Kotur, İran'a verildi.¹¹¹ Kotur'un İran'a verilmesiyle hudud anlaşmazlıkları sona ermemişti.

1905'te yeni ihtilafların sona erdirilmesi için kurulan komisyon da bir karara varmadan dağılmıştı.

1912'de kurulan komisyon, 17 Ekim 1913 İstanbul protokolünün imzalanmasıyla sona erdi. Bu protokole göre Osmanlı-İran sınırı tespit edildi.¹¹²

1 Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi* II, Ank. 1983, s. 225.

2 Kürükoğlu, Bekir, *Osmanlı İran Siyasî Münasebetleri I* (1578-1590), İst. 1962, s. 2.

3 Solakzade Mehmed Hemdemi, *Solakzade Tarihi*, İst. 1881, S. 316-317; Zekaiü'l-Mülk Mehmed Ali Firuğu, *Büyük İran Tarihi* (çev.: Ömer Halis), İst. 1926, s. 5.

4 Hinz, Walther, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (çev.: Tefik Bıyıklıoğlu), Ank. 1948, s. 8-9.

5 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* II, s. 92-93; Uzunçarşılı IV/1, Ank. 1995, 462-463.

6 Ahmed Asım, *Tarih-i Asım* II, 125.

7 *Tarih-i Cevdet* VIII, İst. 1303, s. 194.

8 *Tarih-i Asım* II, 170-171.

9 Şânizâde Ataulah Efendi, *Tarih-i Şânizâde* I, İst. 1284, s. 309.

10 *Tarih-i Cevdet* IX, İst. 1292, s. 264.

11 *Şânizâde, Şânizâde Tarihi* II, İst. 1290, s. 388-389.

12 *Tarih-i Cevdet* X, İst. 1301, s. 34.

13 *Şânizâde, Şânizâde Tarihi* II, s. 384.

14 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* XII, s. 3-10.

15 BOA, CH, 752.

16 BOA, CH, 2979.

17 BOA, CH, 5250.

18 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* XI, s. 12.

19 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* VI, 2880-2881. Osmanlı-İran savaşı ve antlaşma için bkz. Emine Gülç, *Osmanlı-İran Münasebetleri ve Erzurum Antlaşması* (1820-1823), (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bicitme Tezi). Antlaşmanın metni için ise bkz.: BOA, İran Ahidnâme ve Nişan Defterleri 43/1, s. 1-5; Noradounghian, Gabriel

- Efendi, Recueil d'actes Internationaux de L'Empire Ottoman II, s. 95-99. *Muhabdat Mecmuası* III, İst. 1926, s. 1-5.
- 20 BOA, CH, 8352.
- 21 BOA, İMM, 1083/19.
- 22 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* XII, s.154-155.
- 23 BOA, CH, 4610.
- 24 Talimatın metni için bkz. Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi* II, s. 22-23; Akif Paşa, *Muharrerât-ı Hususiye-yi Akif Paşa*, İst. 1301, s. 39-52.
- 25 BOA, HH, 37241; 43203-C.
- 26 BOA, HH, 43155.
- 27 Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi* IV, 145.
- 28 *Takvim-i Vekâyi* (TV), S. 93.
- 29 Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi* V, 11.
- 30 TV, S.113.
- 31 Şehzâdeler hakkında geniş bilgi için bkz. Rıza Kulu Han Hidayet, *Ravzatü'l-Sefâyi Nasiri*, Tahran 1339, s. 99-103.
- 32 BOA, İMM, 843/2 ; 843/1.
- 33 BOA, İMM, 843/2.
- 34 BOA, İMM, 1081/5.
- 35 İbrahim Sarım Efendi, 1801'de İstanbul'da doğmuştu. Divan-ı Hümayun kalemine giren Sarım Efendi, 1822'de hacelik rütbesi, Amedi Hulefâlığına tayin edilmiş ve 1829'da Rusya ile yapılan Edirne Antlaşmasının görüşmelerine Sırkatibi olarak katılmıştı. Amed-i Divan-ı Hümayun Mustafa Reşit Paşa'nın 1832'de Mısır'a gitmesiyle yerine vekalet etmişti. Yine vekaleten amedçiliğe vekalet ederken Başmukarratacılığa tayin edilmişti. Daha sonra asaleten Beylikcilik görevlerinde de bulunan Sarım Efendi 1837'de, İngiltere Kraliçesinin tahta çıkışını tebrik için büyükelçilik ünvanıyla İngiltere'ye gitti. 1838'de Dahiliye Müsteşarı, aynı sene içerisinde Riyaseti Nafia Vekili, 15 Mayıs 1839'da Sadaret müsteşarlığına tayin edildi ise de azledildi. Abdülmecid'in çıkışını tebliğ için İran'a gönderilen Sarım Efendi, dönüşünde Sayda Eyaletine defterdar olarak tayin edildi. Ticaret ve Hariciye nazırlığı görevleri yaptı. Sarım Efendi'nin çok kısa bir Sadrazamlığı da vardır. Bursa ve Trabzon valiliklerinde de bulunan Sarım Efendi 1853'de İstanbul'da vefat etmiştir. S. O. III, 1311, s. 198; Rifat Efendi, *Verdül-Hakayık*, 40-43; Razi Çeviker, *İbrahim Sarım Efendi'nin Seferatleri* (İst. Üniv. Edeb. Fak. Bitirme Tezi 1940). Bu tez İbrahim Sarım Efendi ile ilgili arşiv kayıtlarından istifade edilerek hazırlanmış önemli bir çalışmadır.
- 36 Rifat Efendi, *Verdül-Hakayık*, s. 42; Ademiyyet, Feridun, *Emir-i Kebir ve İran*, 1959, s. 6. İbrahim Sarım Efendi'ye 200.000 gurus yol harcırahı verilmesi kararlaştırılmıştı. Cevdet Hariciye 1686.
- 37 BOA, İMM, 1054/3.
- 38 BOA, İMM, 1053/1.
- 39 BOA, İMM, 1055/1; İbnü'l-Emin Harici, 1684; Çeviker, *Sarım Efendi*, s. 28.
- 40 BOA, İMM, 1066/1.
- 41 BOA, İMM, 1070/2.
- 42 BOA, İMM, 1070/4.
- 43 BOA, İMM, 1070/5.
- 44 BOA, İMM, 1066/1.
- 45 BOA, İMM, 1070/4.
- 46 BOA, İMM, 1066/1.
- 47 BOA, İMM, 1066/12.
- 48 BOA, İMM, 106 1063/4.
- 49 Abbas ikbal Açıyâni, *Mirza Tâki Han Emir-i Kebir*, s. 30-31.
- 50 BOA, İMM, 1063/2; 1059/1; 1059/9; 1059/17.
- 51 BOA, İMM, 1061/1 ; 1063/16 ; 1063/5.
- 52 BOA, İMM, 1062/2; 1063/5.
- 53 BOA, İMM, 1064/3 ; 1064/4 ; 1064/1.
- 54 Uçarol, Rifat, *Siyasî Tarih*, İst. 1985, s. 129.
- 55 Kurat, Y. Tekin, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği*, Ank. 1969, s. 7-8.
- 56 Goryanof, Serj, *Devlet-i Osmaniye-Rusya Siyaseti* (çev.: Macar İskender Ali Reşat) Der Saadet 1331, s. 55-58.
- 57 BOA, İMM, 1080/11.
- 58 BOA, İMM, 1071/8.
- 59 BOA, İMM, 1071/8; 1068/1; 1071/5; 1069/1; 1071/1; 1071/2.
- 60 Nuri Efendi, *Divân-ı Humâyun Kaleminden* yetmiş, 1820'de Kura-be-i Yesar Katibi, 1822'de Serginar, 1825'te Haremeyn Mukataacısı, 1831'de Beylikçi, 1834 Şubatında Londra, 1836'da Paris sefirliklerinde bulunmuştu. 1837 Mayısında Hariciye Müsteşarlığına tayin edilen Nuri Efendi 1838 Haziranında Hariciye Vekilliğine getirilmişti. 1839'da ikinci defa Paris Sefiri oldu. 1840'da görevinden alındı. 1842'de Meclis-i Vâlâ Azası oldu. 1843'te Erzurum'a murahhas olarak gönderildi. Mehmet Süreyya, S.O. IV, s. 592; BOA, İMM, 1069/5; Nuri Efendi'nin refakatine Bekir ve Kâmil efendiler tayin edilmişlerdi. Cevdet-i Hariciye (CH), s. 5799; Nuri Efendi'ye verilen talimat için bkz. BOA, İMM, 1071/1; Name-i Hümayun Defteri XI, s. 304-305.
- 61 Mirza Taki Han Farahan'da doğmuştu. 1829'da Gribiyedof'un öldürülmesinden sonra Petersburg'a gönderilen heyetle Rusya'ya girmiş, dönüşünde Mirzalık daha sonra da hanlık ünvanını almıştı. Nasiredin Şah'ın Azerbaycan valiliğinde ona refekat eden Mirza Taki daha sonra sadrazamlığa getirilmek istendiyse de kabul etmemişti. Şahın kızkardeşi ile evlenerek hanedana girmişti. Şahın üzerindeki nüfuzunu çekemeyen muhalifleri tarafından azlettirildi. Rus elçisinin Mirza Taki'yi himaye etmesine kızan Şah, onu Kaşan'a sürmüş ve 9. Ocak 1852'de de öldürülmüştür. Mehdi Bamdad, *Tarih-i Rical-i İran I* (1700-1960) Tahran, 1966, s. 209-221; R. Levy, Mirza Taki Han, *I.A.*
- 62 BOA, İMM, 1833/3; 1833/4.
- 63 BOA, İMM, 1836/6.
- 64 BOA, İMM, 1833/7; TV, S. 252, s. 1-2.
- 65 BOA, İMM, 1833/7; 1833/9; 1833/10.
- 66 BOA, İMM, 1833/12.
- 67 İstanbul'da doğan Enveri Efendi Divan-ı Humayun Kaleminden çıktıktan sonra bazı vezirlerin Divan Katibi görevini yapmıştı. 1830'da Küçükkale Tezkerrecisi ve Hâcegan olmuştu. 1831'de Amed-i hülefâsından olup, 1837'de Hariciye Kâtibi, aynı yılın sonlarında Hariciye Mektupçusu, 1839'ta ikinci defa Hariciye Mektupçuluğu görevine getirilmişti. Aynı yılın sonunda Ticaret Müsteşarlığı görevine getirilen Enveri Efendi Erzurum'a Murahhas olarak gönderilmişti. Daha sonra Ticaret Nezareti Vekili de olan Enveri Efendi 1848'de vefat etmişti. Mehmed Süreyya, SO I, İst. 1308, s. 441.; BOA, İMM, 1833/12; TV S. 252; *Tarih-i Lütfi* VIII/125.; Enveri Efendi'ye verilen ruhsat için bkz. BOA, Nâme-i Humâyun Defteri 11, s. 317-318.
- 68 Ademiyyet, *Emir-i Kebir ve İran*, s. 72-73.
- 69 BOA, İMM, 1832/2.
- 70 BOA, İMM, 1075/2 ; 1075/2.
- 71 BOA, İMM, 1837/4.
- 72 BOA, İMM, 1835/8; 1835/9; 1835/4; 1837/5; 1837/1, 1836/9; 1837/6.
- 73 Oturumlar ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Aykun, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı İran Hudud Antlaşması*, Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Basılmamış doktora Tezi Erzurum 1995).
- 74 BOA, İMM, 1081/11.

- 75 BOA, İMM, 1080/24.
- 76 BOA, İMM, 1073/4.
- 77 Curzon, *A Year at Erzerum*, s. 52-53.
- 78 BOA, İMM, 2336.
- 79 BOA, İMM, 2333 ; Küçük Cevdet, *Tanzimat Devrinde Erzurum* (İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi) 1975. ss. 279. Erzurum'da meydana gelen olayları araştırmak için İstanbul'dan Erzurum'a ümerâ-yı askeriyeden birinin gönderilmesi düşünülmüştü. Bu görev için Der-saadet Ordu-yu Hümâyunu ümerâsından Mirliya Akif Paşa, Top-hâne-i âmire imlââtı memuru Halil Paşa ile Mirliya Selim paşalardan birisi düşünülmüştü. Bunların içerisinde Akif Paşa tercih edilerek Erzurum'a gönderildi. Erzurum'a gelen Akif Paşa, bölgenin idâri ve askerî durumu hakkında 43 bendlik tafsîlâtı bir lâyiha kaleme almıştı. Lâyiha için bkz. BOA, İMM, 2344/3.
- 80 BOA, İMM, 2335/4; 2343/2; Küçük, Cevdet, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, 290-296.
- 81 BOA, İMM, 2337.
- 82 BOA, İMM, 2335/2; 2335/4.
- 83 BOA, İMM, 234 8/1; 2348/2.
- 84 BOA, İMM, 1094/7; Name-i Hümâyûn Defteri 12, s. 17; *Muabedât Mecmuası* III, s. 5-8; Gabriel Efendi, *Recueil d'actes Inter.*, 383-385; Hidayet, *Ravzatü's-Sefa-i Nasrî* X, s. 302-306; Ademiyet, *Emir-i Kebir*, s.51 vdd.
- 85 Derviş Paşa, 1817'de İstanbul'da doğmuştur. 12 yaşında mühendisha-neye girmiş, daha sonra tahsil için Avrupa'ya gönderilmişir Yurda döndüğünde Keban ve Ergani madenleri başmühendisliğine tayin edilmiştir. Daha sonra bir süre ders verdiği Harp Okulu'nun müdür-lüğüne getirilen Derviş Paşa Meclis-i Vâlâ üyeliğine tayin edilmiştir. 1861'de Leningrad elçiliği görevine getirilmiş, daha sonra da sırasıyla şu görevlerde bulunmuştur: 1862'de Maarif Meclisi Başkanı, 1867'de Askerî Okullar Nazırı, Şura-yı Devlet Azalığı, Halep ve An-kara valilikleri. Paris'te yapılan toplantılara delege olarak katılmış, Rus Savaşı'ndan sonra Besarabya sınır düzeltme işinde görev almıştır. İstanbul'da açılan Darü'l-Fünûn'da fizik dersleri de veren Derviş Paşa, 1878'de İstanbul'da vefat etmiştir. M. Süreyya, SO II, ist. 1311, s. 337; *Grand Aniklopedia* XIV, s. 200.; Derviş Paşa ve Hurşid Paşa'ya aşiretler ve durumları hakkında bilgi toplaması talimatı verilmiştir. Derviş Paşa'nın bu talimat gereğince topladığı bilgiler "*Devlet-i Aliyye İle İran Devleti Beyninde Olan Hududun Layihasıdır*" adıyla 1287'de İstanbul'da yayınlanmıştır.
- 86 Müşirü'd-Devle Mirza Ca'fer Han'ın bu göreviyle ilgili hatıraları "*Risâle-i Tahkikât-ı Serhaddiye*" adıyla Tahran'da 1968 yılında yayınlan-mıştır.
- 87 Hurşid Paşa'nın Derviş Paşa'ya verilen talimat gereğince edindiği bil-giler "*Seyahatname-i Hudud*" adıyla İstanbul'da yayınlanmıştır. Yine aynı görevle ilgili layihası "*Tahdid-i Hudud-ı İraniye Memuriyetiyle fi 28 Safer Sene 65 ve fi 11 Kanun-ı Sani Sene 64 Tarihinde Taraf-ı Devlet-i Aliyye'den l'zam Buyrulmuş Olan Mutevffa Derviş Paşa İle Birlikte Bulunan Ankara Valisi Esbâk Mutevffa Hurşid Paşa Tarafından Kaleme Alınmış Olan Layihadır*", adıyla İstanbul'da 1300 tarihinde yayınlanmıştır.
- 88 Kaymakam Tahir Efendi'nin hastalığı sebebiyle İstanbul'a dönmesi-den sonra, Osmanlı heyetinde şu değişiklikler yapılmıştır: Tahir Efen-di'nin yerine başmühendisliğe Esad Efendi, mühendis muavinliğine Kolağası Yunus Efendi, ressam mühendisliğine de Sornalı Mustafa Efendi tayin edilmişlerdir. BOA, İH, 3444.
- 89 Kotor, Hoy'un 40 km. güney-batısında ve Hoy'dan geçip Aras nehri-ne dökülen Kotor çayı üzerinde bir kasabadır. Osmanlı toprağı iken Berlin Anlaşması'yla İran'a terk olunmuştur. Ş. Sami, *Kamusü'l-A'lâm* V, İst. 1314, s. 3676.
- 90 Talimat için bkz. BOA, İH, 1793/1.
- 91 BOA, İH, 2511.
- 92 Mirza Cafer Han, *Risâle-i Serhaddiye*, s. 48-49.
- 93 BOA, A. DVN, DVE, 20/93.
- 94 Mirza Cafer Han, *Risâle-i Serhaddiye*, s. 66.
- 95 BOA, İH, 3444. Mustafa Efendi'nin Mekteb-i Harbiye'ye lazım oldu-ğundan, yerine Abdurrahman Efendi'nin gönderilmesi Harbiye Nazı-rı tarafından belirtilmiş ise de hudud meselesinin Osmanlı Devleti açısından çok önemli bir mesele olması hasebiyle Mustafa Efendi'nin gönderilmesine karar kılınmıştır. Mustafa Efendi'nin maaşının emsali kadar artırılması ve Bağdad'a kadar 6.840 gurusu gidiş-dönüş harcıra-hı verilmesi Maliye Nezaretine yazılmıştır. BOA, A.AMD, 26/65. Da-ha sonra Mustafa Efendi'ye binbaşılık rütbesi verilmiş olduğundan maaşı ve harcırahının yeniden düzenlenmesine karar verilmiştir. Har-cırahı 10.1260 ve maaşı 2.250 gurusu olarak ayarlanmıştır. BOA, A.AMD, 27/8.
- 96 Derviş Paşa, *Devlet-i Aliyye-İran Hududu*, s. 4.
- 97 BOA, İH, 3460.
- 98 Mirza Cafer Han, *Risâle-i Serhaddiye*, s. 72.
- 99 Derviş Paşa, *Devlet-i Aliyye-İran Hududu*, s. 44-45.
- 100 Nasiri, Muhammed Rıza, *Osmanlı-İran Münasebetleri* (Nasireddin Şah Zamanında), (İst. Üniv. Basılmamış Doktora Tezi, 1974), s. 46.
- 101 Derviş Paşa, *Devlet-i Aliyye-İran Hududu*, s. 46-47; Hurşid Paşa, *Hu-dud Layihası*, s. 15.
- 102 Nasiri, *Nasireddin Şah*, s. 41.
- 103 Derviş Paşa, *Devlet-i Aliyye-İran Hududu*, s. 44-45.
- 104 BOA, İH, 4166/5.
- 105 BOA, İH, 4166/4.
- 106 Bu harita, BOA, Haritalar Katalogu 435 OD 1:4 kayıtlıdır. Çok 14 pafadır. 128X215 ebatındadır ve 1/73.500 ölçeklidir. Sınırlar, yollar, ibadethâneler, kervansaraylar, değirmen, köprüler gösterilmiştir.
- 107 Nâsiri, *Nâsireddin Şah*, s. 45-46.
- 108 Nâsiri, *Nâsireddin Şah*, s. 50-52.
- 109 Nâsiri, *Nâsireddin Şah*, s. 50-52.
- 110 Bu komisyonda İran temsilcisi Muhip Ali Han'ın layihası Muham-med Müşirî tarafından *Be-resiba-yı Taribi* mecmuasının yıl 4, S. 2-3'te yayınlanmıştır.
- 111 Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Taribi*, 1/1, Ank. 1983, s. 2-3.
- 112 Bu protokolün tam metni için bkz.: Küçük, Cevdet, 1913 *İstanbul Protokolü*, Atatürk Armağanı, İst. 1981, s. 252-258.